

तमसो मा ज्योतिर्गमय

VISVA BHARATI
LIBRARY
SANTINIKETAN

81.31

K 129

220899

THE RAGHUVAMŚA OF KĀLIDĀSA

WITH THE COMMENTARY OF MALLINĀTHA

Edited with

A LITERAL ENGLISH TRANSLATION, WITH COPIOUS NOTES IN
ENGLISH INTERMIXED WITH FULL EXTRACTS, ILLUSTRATING
THE TEXT, FROM THE COMMENTARIES OF BHATṬA
HEMĀDRI, CHĀRITRAVARDHANA, VALLABHA,
DINAKARAMIŚRA, SUMATIVIJAYA, VIJAYAGANI,
VIJAYĀNANDASŪRI'S VARACHARAṆASEVAKA
AND DHARMAMERU, WITH VARIOUS
READINGS &C., &C.,

By

GOPAL RAGHUNATH NANDARGIKAR

MOTILAL BANARSIDASS

DELHI :: PATNA :: VARANASI

©MOTILAL BANARSIDASS

Head Office : BUNGALOW ROAD, JAWAHARNAGAR, DELHI-7

Branches : 1. CHOWK, VARANASI (U.P.)
2. ASHOK RAJPATH (OPP. PATNA COLLEGE), PATNA (BIHAR)

FIRST EDITION

1897

PRINTED BY SHANTI LAL JAIN, AT SHRI JAINENDRA PRESS, BUNGALOW ROAD,
JAWAHAR NAGAR, DELHI-7 AND PUBLISHED BY SUNDARLAL JAIN, FOR
MOTILAL BANARSIDASS, BUNGALOW ROAD, JAWAHARNAGAR, DELHI-7.

Respectfully dedicated

TO

Ramkrishna Gopal Bhandarkar,

M. A., Ph. D. & A. L. M., (Gottingen), C. I. E.

Honorary Member of the Royal Asiatic Society of Great Britain
and Ireland; Honorary Member of the Italian Asiatic
Society; Corresponding Member of the German
Oriental Society; Fellow of the Univer-
sities of Bombay and Calcutta; and
Professor of Oriental languages.
Deccan College, Poona.

BY THE EDITOR.

ABBREVIATIONS.

Malli.	= म०	= Mallinátha.	मल्लिनाथः.
Hem.	= हे०	= Hemádri.	हेमाद्रिः.
Chá.	= चा०	= Cháritravardhana.	चारित्र्यवर्धनः.
Val.	= व०	= Vallabha.	वल्लभः.
Su.	= सु०	= Sumativijaya.	सुमतिविजयः.
Din.	= दि०	= Dinakaramis'ra.	दिनकरमिश्रः.
Vija.	= वि०	= Vijayagani.	विजयगणिः.
Vijay.	= विज०	= Vijayánandasûris'vara- charanasevaka.	विजयानन्दसूरीश्व- रचरणसेवकः.
Dharm.	= ध०	= Dharmameru.	धर्ममेरुः.
A ₂ .	=	The second Ms. of the Group A.	
B ₂ .	=	The second Ms. of the Group B.	
C ₂ .	=	The second Ms. of the Group C.	
D ₂ .	=	The second Ms. of the Group D.	
R.	=	Raghuvans'a.	
Ku	=	Kumárasambhava.	
Ri.	=	Ritusambhára.	
Meg.	=	Meghadûta.	
Mv.	=	Málavikágnimitram.	
Vi.	=	Vikramorvas'iyam.	
S's.	=	S'ákuntalam.	
Budha.	=	Buddhacharitam.	
Mál.	=	Málatimádhavam.	
Uttar.	=	Uttaracharitam.	
Máhv.	=	Maháviracharitam.	
Ve.	=	Venisamharanam.	
Mu.	=	Mudrárákshasam	
Rat.	=	Ratnávali.	
Mri.	=	Mrichchhaka/ikam.	

CORRECTIONS AND ADDITIONS.

N.B.—The reader should make these corrections and additions before commencing to read. It will be found that some insignificant mistakes have crept in owing to the great haste with which the book has been issued.

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
5	7	for विशेषणे	read विशेषणे:
16	21	” मयूरवाण्याः	” मयूरवाण्यः
”	1 from below	” षड्	” षड्
22	16	” कुशारन्य-	” कुशाग्न्य.
”	5 from below	” queen	” queen,
”	4 from below	” king	” king,
24	20	” निराकृति	” निराकृतिः
27	3	” मां	” मां
”	9	” बालो	” बालो
”	9	” बालः	” बालः
33	19	” अनुगमेन	” अनुगमनेन
40	13	” पासुचै	” मानसुचै
42	19	” उधस्तु	” ऊधस्तु
46	7 from below	” he	” the
48	2	” शक्तिः	” शक्ति
51	5 from below	” स्तुलाम्	” स्तुलीम्
56	5	” दोग्ध्रीणां	” दोग्ध्रीणां
”	22	” त्वयम्	” स्वयम्
58	6 from below	” man’;	” man;
”	5 from below	” prey	” prey’
59	22	” think me that	” think that
62	1 from below	” वत	” व्रत
64	8	” प्रातकालं	” प्रातकालं
67	4 from below	” कोशयोः । बभार	” कोशयोर्बभार
68	12	” मन्थतीति	” मन्थन्तीति
72	21	” पित-	” पितृ-
75	7	” सुखै-	” सुखै-
77	12	” एक	” एक-

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
77	5 from below	for अशिक्षिताळं	<i>read</i> अशिक्षिताळं
81	15	„ शतैर्हभि°	„ शतैर्हसिभि°
„	16	„ वाजिरिभि°	„ वाजिभि°
89	1 from below	„ मद्गः	„ मद्गः
90	7	„ लोचनमास्य°	„ लोचनस्य°
92	2	„ सवित्रव	„ सवित्रेव
96	6	„ नन्यादि°	„ नन्यादि°
97	25	„ रचितोः	„ रेचिताः
98	4 from below	„ प्रसादमुमुखे	„ प्रसादमुमुखे
102	10 from below	„ पुरोगेः	„ पुरोगः
106	2 from below	add B. C. E. I. R. with Val, Din., and Su., शात्रवं व for शात्रवं च.	
107	17	„ कारादेशः	„ कारादेशः
111	16	„ कपितानां	„ कम्पितानां
„	26	„ junglings	„ jinglings
112	2 from below	„ वदनौ°	„ वदनां
113	4 from below	add A. B. R. with Su.,	जलवर्म्मा for स्थलवर्म्मा.
115	9	„ दिशमुर्दाची	„ दिशमुर्दाची
„	„	„ अनेकेव-	„ अनेकेनेव-
116	5	„ अस्तःपुर°	„ अन्तःपुर°
„	11 from below	„ प्रातः	„ प्रातः
117	10	„ उद्धूतैश्च°	„ उद्धूतैश्च
119	25	„ Utsavasanktas	„ Utsavasankotas
120	18	„ रथवर्म्मा	„ रथवर्म्मा
122	6 from below	„ भिषेक°	„ भिषेक°
124	15	„ अन्यग्र°	„ अन्यग्र
125	10	„ शश्वदस°	„ शश्वदस
128	21	„ तवाहन	„ तवाहन
„	24	„ Vartantu's	„ Varatantu's
129	22	„ मालवनीता	„ बालवनीता
130	11	„ म्मन्वेव	„ म्मन्वेव
133	4	„ तद्रथस्य	„ तद्रथस्य
135	14 from below	„ lighted	„ delighted
„	11 from below	„ camels and mares	„ she-camels
136	1	„ जग्मुषस्त	„ जग्मुषस्ते
„	9 from below	„ they say	„ they say,
„	5 from below	„ भवांस्तत्त्व°	„ भवांस्त्व°
140	10	„ बृहत्तरगान्	„ बृहत्तरङ्गान्
145	10 from below	„ प्रयोक्त°	„ प्रयोक्तुः

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
147	4 from below	for अधिकारि°	read अधिकारि°
148	14'	„ वन्दिपुत्राः	„ बन्दिपुत्राः
„	7 from below	„ वैतालिकाः	„ वैतालिका
149	7 from below	„ कालाक्षम°	„ कालाक्षम°
152	16	„ वज्रनाक्ष	„ वज्रनाक्ष
„	18	„ वानायुजाः“	„ वनायुजाः”
„	24	„ chanking clains,	„ clanking chains,
155	21	„ exhibited	„ exhibiting
161	5	„ लिलेख	„ विलिलेख [way
163	7 from below	„ but the way	„ but from the
164	6	„ दिदशै°	„ दिदिशै°
167	7 from below	„ खल्योगे षष्ठीनिषेधे ॥	„ खल्योगे षष्ठीनिषेधे
„	5 from below	„ माहात्म्यं दर्श-	„ माहात्म्यदर्श-
168	2 from below	„ चन्द्रमौले,	„ चन्द्रमौलेः,
176	20	„ बलोऽसौ	„ बलोऽसौ
178	16	„ वातरपा°	„ वातरपा°
„	26	„ palm tree groves	„ palm-tree-groves
180	1	„ पाण्ड्योऽय°	„ पाण्ड्योऽय°
186	9 from below	„ दयादिके विक्रयं कर्त्य°	„ दयादिविक्रयं
187	28	„ like as	„ like
188	18	„ अभटका—	„ अभटका—
190	13	„ अस्यतो°	„ अन्यतो°
„	28	„ had gone	„ gone
193	13	„ गवाक्षप्रवाक्ष°	„ गवाक्षाप्रवाक्ष°
198	6	„ वधूवरो	„ वधूवरौ
202	18	„ hat	„ that
213	22	„ of his	„ to his
219	9	„ क्षौणीं	„ क्षौणीं
„	3 from below	„ महाभिषेचनं	„ महाभिषेचनं
225	4	„ विशारदे°	„ विशारदे°
229	13	„ संन्यासीभिः	„ संन्यासिभिः
234	8 from below	„ क्षितेर तलं	„ क्षितिरतलं
236	6	„ सज्ज किरण°	„ सज्जकिरण°
„	4 from below	„ विभ्रामाविलां	„ विभ्रमाविलां
239	7	„ त्यादना	„ त्यादिना
241	14	„ मुकलितं	„ मुकुलितं
251	3	„ कृतवना°	„ कृतवाना°
253	23	„ burn (i.e. torment)	„ burns(i.e.torments)
„	6 from below	„ श्रीमुखं	„ श्रीः मुखं
„	„	„ तेन कर्मणा	„ स्तेनकर्मणा

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
253	5 from below	for गळहस्तिभः	read गळहस्तिभः
254	5 from below	„ H. इतरस्तु,	„ H. इतरस्तु,
260	2 from below	„ नवयौवना	„ नवयौवनाः
262	2 from below	„ पाट	„ पाट
264	2	„ नाभिम्	„ नाभिनाम
„	8	„ भत्	„ भत्
266	12	„ यस्यः	„ यस्याः
276	2	„ अलिभि	„ अलिभि
295	11	„ मुनि शापात्	„ मुनिशापात्
„	6 from below	„ इवाभूत्	„ इवाभूत्
301	6	„ रस	„ रसं
312	12	„ पुष्पः	„ पुष्पः
315	20	„ प्रादुर्भावाः	„ प्रादुर्भावाः
329	7 from below	„ वासितैः	„ वासितैः
337	8	„ मन्वग	„ मन्वग
345	13	„ रघूद्रहो	„ रघूद्रहो
352	8	„ सुसुतेति	„ सुसुतेति
357	11	„ कुर्वतः	„ कुर्वतः
361	11 from below	„ (expressed of)	„ (expressed)
363	18	„ hearts	„ heart
365	13 from below	„ father	„ father,
„	„ from below	„ heaven for	„ heaven,
376	12	„ सेन	„ सेना
386	6	„ परिदेवन	„ परिदेवनं
388	13	„ मार्गवशात्	„ मार्गवशात्
398	2	„ स्थित	„ स्थितं
403	1 from below	„ सुरन्द्र	„ सुरेन्द्र
405	14	„ इन्द्रियाभात्	„ इन्द्रियाभावात्
„	15	„ नमिताः •	„ नामिताः
415	3 from below	„ कर्णापितेन	„ कर्णापितेन
419	14 from below	„ धूमराज्या	„ धूमराज्या
„	11 from below	„ गोचराणां	„ गोचराणां
438	15	„ कशर्वन्ति	„ कुशर्वन्ति
439	5 from below	„ मुदितां	„ मुदिता
442	19	<div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="font-size: 4em; margin-right: 10px;">{</div> <div style="text-align: center;"> <p>Such a one as I am is not able to endure</p> </div> <div style="margin-left: 10px;"> <p>So circumstanced I am unable to endure</p> </div> </div>	
444	19	„ worlds	„ worlds,

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
444	20	for and addressed	read addressed
"	21	„ gave him	„ and gave him
446	11	„ विषादात्	„ विषादात्
447	6	„ जहोर्दुहित्रा	„ जहोर्दुहित्रा
448	10	„ स्वापत्तेः	„ स्वोत्पत्तेः
"	20	„ When	„ Then
450	13	„ त्वपुत्रस्य	„ त्वत्पुत्रस्य
453	11	„ कर्तव्या	„ कर्तव्या
464	21	„ साधनायत्येकत्र	„ साधनायत्येकत्र
474	8	„ मृगे गीत°	„ मृगे गीत°
477	7	„ शम्बुक	„ शम्बुक
481	3	„ प्राचेतसोपज्ञ	„ प्राचेतसोपज्ञं
490	15	„ हरसि	„ रहसि
493	7 from below	„ वेदिन	„ वेदिनः
494	2	„ शिरच्छेद°	„ शिरच्छेद°
"	3 from below	„ शिरच्छेदि	„ शिरच्छेदि
497	7	„ प्रवृत्तिः	„ प्रवृत्ति
501	12 from below	„ thongh	„ though
502	12	„ क्रमि°	„ क्रमि°
504	11	„ तेन तेन	„ तेन
512	8	„ शिख	„ शिखं
514	19	„ नूपुर°	„ नूपुर°
519	12 from below	„ विशिषि	„ विशिषी
526	18	„ व्यानुवदिन्दिव्यस्तूर्य°	„ व्यानुवदिन्दिव्यस्तूर्य°
527	2	„ इत्थ	„ इत्थं
528	9 from below	„ as will as	„ as well as
535	20	„ cometics	„ cosmetics
539	2	„ नैत्रैः	„ नैत्रैः
540	3 from below	„ छत्ता	„ छेत्ता
545	11	„ सन्धानन	„ सन्धानेन
548	14	„ आवृणोत्	„ आवृणोत्
550	15	„ षष्ठीमासः	„ षष्ठीसमासः
"	19	„ अप्रतीघाते	„ अप्रतिघातं
558	15	„ पुत्रौऽजनि	„ पुत्रौऽजनि
559	11	„ गत्यर्थत्वात्	„ गत्यर्थत्वात्
"	19	„ qade	„ made
560	8	„ पुत्रयार्म्ये	„ पुत्रयोर्म्ये
"	16	„ काञ्चनं	„ काञ्चनं
562	23	„ crown prince	„ crowned-prince

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
565	11 from below	<i>for</i> This	<i>read</i> The majority of the
566	3	„ बिलम्बि	„ °विलम्बि
567	2 from below	„ टाकृतिः	„ स्थाकृतिः
570	10	„ अनार्थवहा	„ अनर्थवहा
571	5	„ प्रैक्षन्तः	„ प्रैक्षन्त
573	20	„ The word com- mand	„ The word of com- mand
574	11	„ उपाययुक्क	„ उपाययुक्क
„	1 from below	„ मोर्वी	„ °मोर्वी
585	18	„ अन्तःपुरजनात्	„ अन्तःपुरजनात्
588	22	„ hung	„ hang
589	17	„ कुर्वते	„ कुर्वते
592	12	„ अभिवर्णा	„ अभिवर्णा
593	7	„ चासोविशदा	„ चासो विशदा
„	15	„ नितम्बकदेश	„ नितम्बकदेश
594	17	„ अङ्गना	„ अङ्गनाः

NOTES.

5	4 from below	„ विषयेषिणां,	„ विषयेषिणां,
9	8	„ ग्रामे	„ ग्रामे
„	9	„ रत्न	„ °रत्न
12	20	„ उदपद.	„ उदपद.
13	13	„ प्रजापतिः	„ प्रजापति
14	2	„ युवयोरियम्.	„ युवयोरियम्.
18	7 from below	„ शालभाः	„ शालभा
20	5 from below	„ cleary	„ clearly
23	9	„ सूनत्वाक,	„ सूनतवाक,
29	4 from below	„ यवा	„ यवाः
31	16	„ dutifu	„ dutiful
34	10	„ त्वे	„ त्वे
37	12	„ दुहीदनामक	„ दुहादीनामक
39	14	„ अमृतमिवा	„ अमृतमिवा
41	20	„ ending	„ enduring
42	3 from below	„ भू चिद्यते	„ भूचिद्यते
46	11	„ langanor	„ languor
49	9 from below	„ °दिगतानि	„ °दिमेतानि
60	1	„ rm	„ arm
62	4	„ compound word	„ compound-word
65	16	„ दक्षिणोः नभस्वानिव	„ दक्षिणो नभस्वानिव

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
65	2 from below	for राजान्	read राजन्
66	6	„ राजदीप्ता°	„ राजदीप्ता°
72	10 from below	„ place	„ palace
77	1 from below	„ धिय	„ धियं
80	5	„ ँपान्	„ ँपान्-
90	10 from below	„ त्सुकः	„ उत्सुकः
„	8 from below	„ ेयः	„ प्रेयः
91	3 from below	„ किसल्याकं	„ किसल्याकं
92	7	„ interpreter	„ interpreted
93	12	„ proceptor's	„ preceptor's
97	18	„ पुलिग°	„ पुलिग°
104	11 from below	„ उपलालन	„ उपलालनं
105	21	„ प्रतसर°	„ प्रतःसर°
109	20	„ रत्युथा°	„ रत्युत्था°
„	21	„ लङ्कारैः	„ लङ्कारैः
„	22	„ ललितैश्चा°	„ ललितैश्चा°
112	1	„ दशन	„ दर्शनं [criber
„	26	„ which described	„ which are des-
113	3	„ have derived	„ have been derived
„	„	„ abundance,	„ abundance.
„	„	„ at	„ At.
114	6	„ हीधराः मूर्खाः	„ हीधरा मूर्खाः
„	24	„ litter bearers	„ litter-bearers
„	6 from below	„ आक्षिपन्त्यरावन्दानि	„ आक्षिपन्त्यरविन्दानि
116	20	„ did not fixed	„ did not fix
119	6 from below	„ त्यन्वर्था	„ त्यन्वर्था
124	25	„ ति सौरभ्य	„ इति सौरभ्य
128	6	„ एषश्च .	„ एषा च
130	19	„ व्यापाश्रयं	„ व्यापाश्रयं
134	10	„ दृशद्वर्ज्य	„ दृषद्वर्ज्य
„	„	„ दृशद्वर्ष	„ दृषद्वर्ष
139	7	„ Greedly	„ Greedy
„	19	„ कबन्धस्यादेको,	„ कबन्धः स्यादेको
140	8 from below	„ धनुस्स्यास्तीति	„ धनुरस्यास्तीति
142	16	„ स्वयंवरेण	„ त्वयंवरेण
146	16	„ परिमाजयेत्	„ परिमार्जयेत्
147	4	„ लक्ष्मीकः	„ लक्ष्मीकः
149	13 from below	„ भृत्या	„ भृत्या
151	6	„ पदक्षोदः	„ पदक्षोदः
„	15	„ समाधिनां	„ समाधिना

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
152	2	for परार्धगतेः	read परार्धगतेः
„	8	„ परार्धगतेः	„ परार्धगतेः
153	16 from below	„ वाय	„ वायं
„	6 from below	„ quote	„ quotes
154	14 from below	„ दीपार्चः	„ दीपार्चिः
„	10 from below	„ चक्रशः	„ चुक्रशः
156	17 from below	„ भावाः	„ भावः
157	3	„ कृतवति	„ कृतवती
161	13	„ सम्बुद्धौ	„ सम्बुद्धौ
163	9	„ क्षत्रियस्तु	„ क्षत्रियस्य तु
172	15 from below	„ कामज्यानि	„ कामजानि
174	15 from below	„ हेमयुपस्तु	„ हेमयुपस्तु
188	12	„ जिमूतं	„ जीमूतं
„	28	„ लक्ष्मीचकार	„ लक्ष्मीचकार
191	2	„ वाद्विर्योक्तिः	„ वाद्विर्योक्तिः
193	14 from below	„ वत्सरः शरत	„ वत्सरे शरत
194	19	„ सूतितं	„ सूचितं
„	„	„ गांभीर्यं	„ गांभीर्यं
„	22	„ जाबालीम्	„ जाबालिम्
„	7 from below	„ भटोक्तं	„ भटोक्तं
„	5 from below	„ होमान्यत्	„ होमोऽन्यत्
199	15 from below	„ व्यक्त	„ व्यक्त
201	17 from below	„ सर्वभिदं	„ सर्वभिदं
202	8	„ अन्तपुरे	„ अन्तःपुरे
205	18	„ नियमात्मनः	„ नियतात्मनः
206	17	„ त्यजन्त	„ त्यजन्तु
„	24	„ सरवर्त्म	„ सरवर्त्म
208	1 from below	„ hey	„ they
222	1	„ tertor	„ terror
224	19	„ निशांपतिः	„ निशांपतिः
225	14 from below	„ भगवच्छन्दो	„ भगवच्छन्दो
230	11	„ the Garuda	„ Garuda
„	12	„ the Garuda	„ Garuda
232	8 from below	„ शिरच्छिदा	„ शिरच्छिदा
234	2 from below	„ दुःखाकरोति	„ दुःखीकरोति
238	8	„ to have used	„ to have been used
245	9	„ ऐन्द्रि	„ ऐन्द्रिः
247	8	„ नभस्योः	„ नभस्यो

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
248	3	for five fig trees	read five trees
250	6 from below	„ इत्युक्त्वा त्	„ इत्युक्त्वात्
251	9 from below	„ ०पितेः	„ ०पीतेः
253	19	„ अध्यास्त	„ अध्यास्ते
256	16 from below	„ मारुतीं	„ मारुतिं
259	19	„ सकम्पत	„ समकम्पत
264	2	„ happened to	„ he happened to
„	4	„ he saw	„ when he saw
266	3 from below	„ ज्योतिः,	„ ज्योतिः,
272	12 from below	„ ०मौयं	„ ०मौन्यं
274	11 from below	„ वर्षतुः	„ वर्षतुः
276	4	„ इति वा	„ वा
278	19	„ शश्वे	„ शश्वे
280	11 from below	„ ककुशान्,	„ ककुशान्,
285	5 from below	„ आलिलिंगं	„ आलिलिंग
292	3	„ गौरमेव	„ गौरवमेव
„	24	„ पुत्रार्थान्यः	„ पुत्रार्थान्यः
294	11 from below	„ ०ष्टः	„ ०ष्टः
302	16	„ गमापि	„ ममापि
„	1 from below	„ till	„ still
308	13	„ विश्रमं	„ विश्रमं
315	4	„ known	„ known
316	16 from below	„ कौतूहलं	„ कौतूहलं
317	2	„ expression of वाम्	„ expression वाम्
„	1 from below	„ देह	„ देह
319	16	„ दास्यति	„ दास्यमि
328	13 from below	„ anttopes	„ antilopes
333	23	„ प्रिया वेशं	„ प्रियावेशं
„	4 from below	„ दक्षिणाशं	„ दक्षिणाशां
334	22	„ भूष्टं	„ भूाष्टं
„	24	„ आहिताग्न्यादात्वात्	„ आहिताग्न्यादित्वात्
337	6 from below	„ भ्राजिष्णु	„ भ्राजिष्णु
344	21	„ फले दूरं	„ फलदूरं
346	4	„ प्रतिबिम्बं	„ प्रतिबिम्बं
351	22	„ चित्त्यं	„ चित्त्यं
354	17	„ शश्विरंतरं	„ शश्विरंतरं
„	18	„ निष्णापाः	„ निष्पापाः
362	9 from below	„ शातानि	„ शतानि
364	8 from below	„ चाय	„ चायं
366	11 from below	„ क्रमुत्याय	„ क्रमुत्याय

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
367	1 from below	for "गृह	read "गृह
373	3	" "ससर्ग	" "संसर्ग

INTRODUCTION.

97	13	„ R. E. Dutt	„ R. C. Dutt
„	1 from below	„ R. E. Dutt's	„ R. C. Dutt's
111	1	<div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="font-size: 4em; margin-right: 10px;">}</div> <div style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg); font-size: 0.8em;"> After the quotation from Chāritravardha- na's commentary add </div> <div style="margin-left: 20px;"> We have also the same idea expressed in almost the same words in the S'ākuntala :— “ छाया न मृच्छेति मलोपहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ” ॥ VII. 32. </div> </div>	
146	5 from below	„ मञ्जन्तून्	„ मञ्जन्तून्
158	20	„ Vaidarbha	„ Vidarbha
159	3	„ but says that	„ but that
163	1	„ tyle	„ style

CRITICAL NOTICE.

THE MSS. COLLATED FOR THE FIRST EDITION.

A. Under this group come two Mss. one of which is complete and includes the commentary of Mallinātha as published here. It is quite legible but incorrect. It belongs to my grand-father, Timannāchārya. It contains 311 folia, having eleven lines on each page, and is wanting in 2 leaves of the tenth canto. It is a transcript from a Ms. in the Ma-nāra Library of the Bijāpur district. The marginal space at right hand side of most of the leaves of this Ms. has been eaten by worms. Most of the leaves are also marked with small holes made by the white ants the little ravagers. It has no date, but appears to be probably about a hundred and fifty years old, and is carefully revised. The other codex belongs to the late S'ankara Bhatta Dravida. This also is complete, containing 648 palm-tree leaves having on an average 12 lines on each leaf, with short explanatory notes. It does not differ from the first except in a few places where it appears to have been corrected or modified by some one who probably used it. The colophon of this Ms. writes that it is a transcript of a Ms. in the Tanjore Palace Library in the Deva-nāgarī character. Although this codex does not give any date of its production yet it appears to be more than a hundred years old from the appearance of the worn-out codices and the faint marks of the black powder that is generally rubbed against letters in order to make them distinct and readable. These two Mss., therefore, may probably be said to represent the Karnatic text of the poem.

B. I have arranged three Mss. under this group, two of which contain the text and the commentary of Mallinātha. One of these is a transcript from a Ms. in the library of Mr. Govinda S'ūstri Nirantara of Nassick. It is wanting in the pages of the second canto, being otherwise complete. It is a

very legible, pretty correct, and considerably old copy, though it gives no date of its production. It contains 320 leaves and bears 10 lines on each page. Another Ms. belongs to Mr. Nārāyaṇa S'āstri who kindly lent it to me on condition that I should return it safe after I had made use of it. This, too, is a most valuable manuscript. The pages of this Ms. are not continuous, each canto having a separate paging and having on each page 11 lines of writing in the Kāyastha form of Devanāgarī character. These two Mss. appear to have been transcripts of each other and to have a common source. The third and the most authentic Ms., containing the text only, was lent to me, after the first seven cantos had been printed off, by the honourable Mr. Bāl Gangādhār Tilak B. A. LL. B. to whom it belongs. It is about 500 years old since it gives the date of its production.¹

As all these three Mss. have a remarkable coincidence among each other in their readings so as to indicate a distinct rescension they are classed under the same group B. These Mss., therefore, may probably be said to represent the text of the North-West provinces.

C. This group contains two Mss. both having the commentary of Mallinātha. One of them was procured for me by Mr. S'ridhara S'āstri Limaye from a Jaina S'rāvaka (i. e. भ्रमणक). It contains 276 folia of thick, yellow paper, having 12 lines on each page. The writing is extremely careful except on eight pages which appear to be of a later hand. The other belongs to Mr. S'ridhara S'āstri Limaye himself, containing 266 leaves with 14 lines on each page, and having a

---

1. The following is its colophon :—

श्रीविक्रमार्कनेन्दसंवत् १४४४ वर्षे राजाधिराजश्रीफेरोजसाहि राज्ये अ-
भिनसुदि विजयदशम्या सोमश्रवणे रु० श्रीयशःकलशोपाध्यायैरूपकेशीय-
गच्छगगनांगणमण्डनदिनकरश्रीसिद्धसूरिशिष्यवा० - राजहंसमिश्रतत्त्वधान-
वाचंयमशिरोमणेः सं० लक्ष्मीचन्द्रमुनेर्भणनाय रघुमहाकाव्यं मुदा लिखि-
कर्मचक्रे । आचन्द्रार्कं नन्दान्पुस्तकं । सर्गाष्टावनन्तरं शेषाः सर्गा गुणापण्डि-
तमतिरन्वगठनार्थम् ।

separate pagination for each canto. These two codices are mostly correct. Each word of the text is written separately according to the modern fashion of Devanāgarī writing except the cantos 13th, 14th, 15th and 16th, where this rule of writing is totally ignored. The text and the commentary in this Ms. do not appear to have been written at one and the same time, because some readings in the one differ from those in the other, and on the margin some of the readings have been purposely changed or modified by a later hand. It appears that the text of the Raghuvansī was written first and then the scribes wrote out the commentary of Mallinātha. Because the commentary in these Mss. does not invariably explain the various readings adopted by these texts. Neither of them bears any date. Mr. Limaye says that this last one was presented to his father by a Guzarāthī Brāhmaṇa of Vadavhāna. These two Mss., therefore, may be said to represent the Guzarātha and Rājaputānā text.

D. Under this group come two Mss. with the commentary of Mallinātha, one of which is a very correct and legible one. It contains 259 leaves and gives 18 cantos, but wants the second canto and the last two pages of the eighteenth canto. It was procured for me by one of my students from his Upādhyāya, a resident of Malegāva in Khāndesha. It is a copy of a Ms. in the Library of Mr. Hattī Sāstri of Indore, which was copied down at Ujjayinī in the Samvat year of 1827, as given on its colophon. • The other Ms. was procured for me by Mr. Narasimha Sāstri. It is a very incorrect and rather illegible copy; it contains, however, all the 19 cantos with the commentary of Mallinātha. Its colophon has the Samvat year 1793. This also is a representative of the Benares text, since it is a transcript of a Ms., in the Library of the late lamented Bala Sāstri Rānole. These two Mss., therefore, may safely be said to represent the text of Benares and Central provinces.

The first Ms. of the group A. is the most incorrect of my texts; but such as it is, it does not differ materially from the accompanying next of the same group. The third, the fourth

and the fifth, which form the group B. correspond very closely, and seem to have been taken from one original. The peculiar feature of this group of codices is that the rescension of the readings adopted by it has a remarkable correspondence to the distinct rescension of readings followed by all the Jaina commentators, including in most cases also Hemādri and Dinakara, the Brāhmana commentators, and the Calcutta edition of 1832. The sixth and the seventh codices represent the text as current in the Guzarātha and Rājaputānā provinces, and are by far the most correct. The eighth and the ninth, from Benares and the Central provinces, correspond pretty closely ; but they are not copies of the same original, nor are they in most cases so markedly separate in their readings from the Guzarātha and Rājaputānā text as to indicate a distinct rescension. In classifying these texts the first two may be taken to form one group, and the next three another. Under the third group fall two codices and under the fourth come only two Mss. These two codices of the group D. invariably constitute distinct rescensions, though they are very corrupt. On the whole, however, the two groups B. C. invariably correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct rescensions. They are all copies of one original, differing just enough to show that they have undergone the usual corruptions which a long course of copying and recopying under different circumstances in different times renders unavoidable.

The commentaries of Hemādri, Chāritravardhana and Dinakara correspond pretty closely ; but they are not copies of the same original nor are they so markedly separate in their readings from the groups B. and C. as to indicate a distinct rescension. This family or group of codices, though it has an occasional leaning to A. and D. and sometimes to the commentary of Mallinātha, yet it mainly departs from our scholiast. Under the second group fall the commentaries of Vallabha, Vijayagani, Vijayānandasūris'varacharanasevaka, Dharmamernu and Sumativijaya. These commentators very closely correspond to each other and have an occasional leaning to A. or D.

This group also does not agree with Mallinātha except on occasional purposes. In classifying the texts of these commentators the first three with B. and C. may be taken to form one group or family, and the next five another. On the whole, however, the two groups correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct rescensions.

Besides these nine Mss. which have been regularly collated in preparing the present edition, I have also consulted two lithograph editions available here, the Calcutta edition of 1832, Prof. Kālicharana's edition, as well as Prof. Kailāsa Chandra's F. A. course, and lastly the late lamented Rao Bahadur S'ankara P. Pandit's admirable edition of the Bombay series. All these printed editions, except the last have probably one and the same source. I have not, therefore, thought it necessary to use them except for occasional reference in ascertaining unintelligible letters either in the text or Mallinātha's commentary. In editing this book I have generally adopted the principle which has been followed by the distinguished editors of the Government Bombay Sanskrit Series. But I have also followed, in most cases, the rules laid down by Dr. Rājendralāl Mitra. There are differences of opinion on this point between European and the Native scholars. Dr. Rājendralāl Mitra has laid down some rules on this practice and has ably defended them. It would not, I think, be out of place to quote Dr. Rājendralāl Mitra's remarks on the said principle here. He says :—" Ancient and mediæval Indian exegets did not tolerate any eclecticism. They were very particular in preserving the errors of their texts, so as not in any way to injure the authenticity of the originals. As regards the Vedas the variations resulting from the practice of early chanters were classed under different schools or S'ākhya, and to preclude the possibility of further change, the words were recorded in various arbitrary forms under the names of क्लृप्तपठ, जटापाठ, &c. The religious feeling which prompted these arrangements, did not apply to works of minor importance ; but their commentators were particular in noticing the *varietas lectionis* of their texts, and in pointing out what they thought were apocryphal, or of doubtful authenticity. Modern Indian editors

do not, as a rule, follow this practice. They, in a manner, repudiate ' various readings. ' They assume that the original must be one, and the differences observable are merely copyists' errors, which it is their duty to correct. The consequence is, not unoften, a serious tampering with originals ; and this is also the cause of the almost invariable absence of critical apparatus in their editions.¹ ”

Generally speaking, European scholars follow a different course. As in their editions of Greek and Latin texts so in Sanskrit, they reproduce, either in footnotes or in appendices, all the variations and blunders of the different codices they have at command. For critical purposes their practice is unquestionably the best, for it would be intolerable to permit editors to become the arbiters of what really were the original readings of their texts. They are, in the present day, so far removed from the language, habits, customs and surroundings of the authors whose works they edit, that they cannot be too careful in preserving, as far as possible, the materials at command for the proper elucidation of their texts.

European practice, in this respect, however, is not so uniform as to admit of being classed under one head, or to be generally set up as models for the people of this country to copy. While some European scholars are in favour of an intelligent discrimination between what are different readings and what are mere blunders of copyists, others insist upon a faithful reproduction of even the most obvious and unquestionable mistakes.

The learned Professor Max Müller, the prince of modern Sanskrit editors, belongs to the first class. In the prefaces to his magnificent edition of the *Rig Veda*, he has discussed at great length the principles which he has followed. Denouncing most vehemently “ the mischief done by conjectural criticism of classical scholarship, and deprecating most strongly any countenance given to it by Sanskrit scholars,” he sets down the principle—“ Let an editor give what there is, and

---

1. See Preface, *Vāyupurāṇa*, Dr. Rājendralāl's edition, *Bibli. Ind.* series, page 3.

let the commentator and translator say what might be, or what ought to be." He, nevertheless adds: "it may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*." ¹

The principle by itself is sound enough, but it is open to a grave practical objection, for it involves the question of "restoration" of texts, and opens a wide door to "ingenious editors" of our times to commit the very mischief of "conjectural criticism" which the learned scholar condemns. In carrying out this principle in his work, he says:—"I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Sâyana's text, particularly when they occurred in passages the wording of which admitted of easy restoration." ²

On the other hand, some European Sanskritists, particularly those who are not perfect masters of their subject and are nevertheless conscientious, follow a different rule, they jot down all the blunders they meet with, not excepting printers' mistakes, as *varietas lectionis*. In very ancient and in archaic, unintelligible works, such as the Vedas and Chanda's poems, this is ordinarily a safe rule to follow, but, strictly enforced, it results in a Chinese tailor's work, copying patch and all. It cannot lay claim to the credit of intelligent critical editing.

In dealing with mediæval Sanskrit works it would be absurd to follow such a rule, except in exceptional cases.

I think the proper rule to follow is what has been laid down by Dr. Max Müller to give every reading that admits of a meaning, and every blunder in orthography, etymology, or syntax, which is constant, or generally prevailing; but to

---

1. See Max Müller's edition of *Rig Veda*, preface V. page XIX.

2. See Max Müller's edition of *Rig Veda*, preface page. XXXVII.

take no note of what are mere accidental lapses. There are many obvious blunders and lacunæ in Mss. which bear no relation to their authors, and for critical purposes are of no value whatsoever. The manner in which due discrimination is made between what are obvious blunders, and what are doubtful and unquestionable variations, marks the distinction between the critical and the uncritical editor. This is but a trite axiom to notice, but some differences of opinion having arisen in connection with the works published in the 'Bibliotheca Indica,' it is necessary to explain the principles which have been followed by me and some of those who have worked under my advice and guidance

Variations in Mss. may be classed under six heads ; 1, Sentences ; 2, Phrases, 3, Words ; 4, Spelling ; 5, Grammatical concordance ; 6, Metre.

(1) A sentence may occupy one place in one Ms. and another in a different one, or be present in one, and absent in others. In either case, I think, it is imperative on the editor to record the fact in a footnote. Should the absence occur in an apparently very correct and old Ms. and later codices should supply the sentence, the fact is still of sufficient importance to be recorded ; but if the absence be noticed in a modern and obviously corrupt text, it would, in my opinion, be a waste of time to take note of it. For my part I have systematically overlooked it.

(2, 3) Differences in phrases and words should always be noticed, except when undoubtedly corrupt and unmeaning, and occurring in one or two out of several Mss. In India, with the aid of Pandits who are experts in the branch of literature to which the works belong, it is not difficult, in preparing copy for the press, to correct such corruptions, and to restore the texts, and, as long as we have the advantage of Pandits who are unrivalled in their knowledge of the works to which they have devoted their lives, it would be a sin and a shame to overlook them. No European scholar in India has done so. In Europe, where

they are not to be had, the case may be different, and, in conscientious editing, footnotes may be needed. When a corrupt form occurs in all the Mss. and a restoration is needed, the fact should always be recorded.

(4) In spelling it is not unfrequently seen that peculiarities are as uniform and regular as variations in words, phrases, and sentences, while in other cases they are quite accidental. In such cases the forms which are constant or generally prevailing in the texts before an editor, are those which should always be adopted, and mere blunders entirely overlooked. For instance, in Chanda's poem the well-known word Anangapāla occurs repeatedly, spelled अनंगपाल. If in one place the dot on the top indicating then be absent, I think it would be the merest pedantry to notice it. In some cases even persistent forms occurring in ancient works, such as the Vedas, may be safely corrected without a footnote, and I cannot illustrate this better than by reference to the letters ष, क्ष, ख, which, in Mss. copied in Northern India, are frequently misplaced, and which Professor Max Müller has not thought it worth his while to notice.

(5) As regards grammatical concordance, Professor Max Müller has not hesitated to change simple forms, such as जयति into जयन्ति where the context required the change. I fully subscribe to his rule ; but in the use of the tenses and other more complicated questions the safest plan appears to be to adhere to the text as closely as possible.

(6) Errors in metre, when accidental or the results of bad copying, are easily corrected. Ancient authors, however, were, in अनुष्टुप् particularly, careless, and their errors cannot be corrected without tampering with the original. In all sacred works they have been respected by mediæval Indian scholars, and accounted for as peculiarities of holy sages, आर्ष. Modern editors can do no better.

PREFACE.

MALLINĀTHA.

Modern antiquarians and researchers, both European and Native have assigned the middle of the fourteenth century to be the approximate time to Mallinātha. Dr. Bhandarkar holds that Mallinātha lived before Jagaddhara¹; because at the beginning of the seventh Act of Mālati-Mādhava, after explaining that the root प्रच्छ with अत् signifies to “take leave finally” or to “bid adieu,” Jagaddhara says that the same root occurs in the Meghadūta² and is explained by the commentator in the same way. Jagaddhara has also written a commentary called Rasadīpikā on Kālidāsa’s Meghadūta.³

---

1. See Dr. Bhandarkar’s Mālati-Mādhava preface, page XII

2. See Dr. Bhandarkar’s Mālati-Mādhava, page 235.

3. Prof. Aufrecht, in his Catalogus Catalogorum, page 466, gives the following commentaries on Meghadūta. 1, Mālati by Kalyānamalla 2, Sūchīpattra by Kaviratna. 3, Sūchīpattra by Krishnadāsa. 4, by Kshemahansagani. 5, by Chintāmani. 6, Rasadīpikā by Jagaddhara. 7, by Janārdana. 8, by Janendra. 9, by Divākara. 10, by Bharatasena. 11, Tattvadīpikā by Bhagīrathamis’ra. 12, Sanjīvinī by Mallinātha. 13, by Mahimasinhagani. 14, by Rāmopādhyāya. 15, Muktvāli by Ramanātha. 16, S’is’yahitaishini by Lakshminivāsa. 17, by Vallabhadeva. 18, by Vāhaspatigovinda. 19, Durbodha-padabhanjikā by Vis’vanātha. 20, Meghadūtārthamuktāvali by Vis’vanāthamis’ra. 21, by S’as’vata (he quotes the commentary by Vallabha). 22, Tātparyadīpikā by Sanātanas’arman. 23, by Sarasvatītirtha. 24, Meghadūtāvachūri by Sumativijaya. 25, Haridāsa. 26, Avachūri. 27, Kathambhūti. 28, Meghalatā. 29, Vidyullatā. 30, by Uddyotakara (quoted by Kalyānamalla on Meghadūta 47). To prevent mistakes, it may be as well to remark that a Jaina Meghadūta was written by Merutunga. Most of these commentators appear older than either Mallinātha or Jagaddhara. Compare also the foregoing list of the commentators on Raghuvans’a.

Prof. Aufrecht in his Oxford catalogue mentions five commentaries of Bharata, Sanātana, Rāmanātha, Haragoviṇḍa and Kalyāṇamalla on Meghadūta, besides that of Mallinātha¹. And besides these there are also Mss. of the commentaries on Meghadūta of Vallabha, Mahimasinhagani and Sumativijaya in the collection of the Deccan College Library²; but excepting Vallabha none of these appear older than either Mallinātha or Jagaddhara and consequently flourished even after the author of Medini. And since Jagaddhara speaks of one commentator only without giving his name, he must be understood, says the learned Doctor, to have been aware of one commentary only, so well-known as to render a mention of the author's name superfluous. Dr. Bhandarkar concludes that Jagaddhara alludes only to Mallinātha who, in his scholia on the poem, does explain the root in the same way as the commentator on Mālatī-Mādhava. Prof. Aufrecht says that Mallinātha flourished after the thirteenth century³, since he quotes from a work of Bopadeva in one of his commentaries. Bopadeva was one of the proteges⁴ of Hemādri who was a counsellor⁵ to Mahādeva and Rāmarāja, the Yādava kings of Devagiri, and consequently flourished at the end of the thirteenth century⁶ i. e. from 1271 A. D. to 1309 A. D. Another fact which indicates Mallinātha's priority to Jagaddhara is that while the latter quotes from the Medini every now and then, the lexicon is never re-

1. See Prof. Aufrecht's Oxf. Cat. No. 218.
2. See Cat. of 1888 Deccan College, Index page 518 and 519.
3. Oxf. Cat. page 113 a.
4. See Prof. Aufrecht's Oxford Cat. p. 37 b. and Dr. Bhandarkar's early history of the Dekkan, page 117. Second edition.
5. See the introduction to the Dānakhaṇḍa and Wathen's copperplates in Journal R. A. S. Vol. V. 1839. Also Oxf. Cat. page 37 b. Also Dr. Bhandarkar's early history of the Dekkan, page 116. Second edition. Also Dr. Anandoram Borooah's नामलिङ्गानुशासनं, page IX.
6. See Early history of the Deccan, p. 120, Second edition.

ferred to by Mallinātha.¹ If the Medini were composed before Mallinātha, we might certainly expect quotations from it somewhere in his vast commentaries. Medinikāra, therefore, very probably lived after Mallinātha and certainly before Jagaddhara.

In the introduction to his vocabulary, the author of Medini mentions Mādhava. If this Mādhava is the same as the great minister of Bukka and Harihara, kings of Vijayānagara, the Medini must have been written after the ninth decade of the fourteenth century.²

In Rāyamukuta's commentary on the Amarakos'a, there are many quotations from this lexicon. Rāyamukuta wrote his work, as he himself informs us, in 1353 S'aka and in 4532 Kaliyuga,³ corresponding with 1431 A. D. Medinikāra, therefore, lived after about 1495 A. D. and before 1331 A. D.

There are differences of opinion on the identity of Mallinātha. Pandit Durgāprasāda in his preface to the poem of Māgha declares that Mallinātha was a Brāhmaṇa of the Vatsa Gotra. He was born in the village of Tribhuvanagiri, district Kadappa, in the country of Telangana. His father's name was Narasinhabhata, grandfather's Rāmes'varabhata. His wife's name was Nāgammā. He had also two sons whose names were Nārāyana and Narhari. The latter appears to have taken a Sanyāsadīkṣā and wrote a commentary called Bāla-chittānuranjani on Kāvya prakāś'a. Narahari or as he is otherwise called Sarasvatitirtha in his work incidentally tells us the date of his birth-time. He was born in the S'aka year of 1298 corresponding with 1242 A. D. From the above statement

1. See Oxf. Cat. p. 113 and Appendices to Mr. Pandit's ed. of Raghuvans'a. Also G. A. Jacob's महानारायणोपनिषद् notes, page 9. Bombay Sanskrit series.

2. See Jour. B. B. R. A. S. Vol. IV, p. 107. The date of Mādhava's grant is 1313 S'aka i. e. 1391 A. D. Comp. also Thomson's Ed. of Prinsep. genealogical tables.

3. इहानी च शकाब्दाः १३५३ इतिशब्दादधिकपञ्च (शब्द ?) वर्षोत्तर-चतुःसहस्रवर्षाणि कलिसंख्यायां भूतानि ४५३२ । Ray. on Am. I., 1, 3, 22.

it is quite clear that a Mallinátha's son Narahari flourished in the middle of the thirteenth century¹. This fact which Pandit Durgáprasáda has put forth in support of his proposition appears inconsistent when compared with the statement made by Dr. Bhandarkar.

Sarasvatitirtha, in his preface to *Bálachittánuranjiní*, praises his great-grandfather and grandfather in most extravagant terms. But with respect to his father, he simply says, that he *was* a Somayúji because he performed a Soma sacrifice once in his life-time; and from that time the future persons in his family received the title of *Dikshita*. Further on he says that after having celebrated the Soma sacrifice his father became one having inconceivable greatness and of illustrious fame. And the people began to look upon him with pious veneration. After this he begins to speak about his brother Námiyana and about himself. But he does not at all say that his father Mallinátha *was* a poet and a commentator who wrote vast commentaries on the five great artificial poems. While our scholiast who wrote commentaries on Raghuvans'a and other Kávyas calls himself a poet and a commentator. And this fact which Sarasvatitirtha ought to have mentioned and which escaped his notice appears rather suspicious². It is quite evident from this that Sarasvatitirtha's father was not a poet nor a commentator who wrote commentaries on Raghuvans'a and other Kávyas. Now Pandit Vámanáchárya of the Deccan College declares of course from a second-hand information that Mallinátha who wrote commentaries on Raghuvans'a and other Kávyas *was* a *Bráhmāna* of the Kás'yapa Gotra. His descendants are still living at Gajendragada. This town is situated in the District of Dhárváda near Gadaga. Pandit Vámanáchárya it appears has not put forth any evidence in support of his proposition. His statements may perhaps have been based on an insufficient infor-

---

1. See Pandit Vámanáchárya's Kávyaprakás'a preface, page 18-19 Bom. ed. Also the preface to *S'is'upálavadha* by Pandit Durgáprasáda, page 5. *Nirnaya-Ságara* edition, Bombay.

2. See Pandit Vámanáchárya's preface to Kávyaprakás'a, page 18-19.

mation¹. The truth that may be gleaned from these various assertions and statements is that Mallinātha who wrote vast commentaries on the five artificial poems or Kāvyaś lived before the author of the Medini and thus he must have flourished in the middle of the fourteenth century. And this appears to be the probable period in which Mallinātha might have lived. Mr. K. B. Pāthak a well-known antiquarian on this side of India also arrives at the same date by adducing different proofs in support of his arguments². He says :—" Mallinātha frequently quotes the Sangitaratnākara³ a work composed in the time of the Yādava king Singhana who reigned from S'aka 1132-1169⁴. In his commentary on the Kumārasambhava Canto II stanza 1, Mallinātha mentions Bopadeva the author of the Mugdhabodha who was

1. See Pandit Vāmanāchārya's preface to Kāvyaaprakāśa, Bombay edition, page 19. This statement of the learned Pandit appears to be rightly applicable to the commentator Hemādri whose birth-place is in all likelihood Karnatic. He is said to have afterwards settled himself in the Mahārāshtra territories. See notes pp. 222, 325, 356. One of the three Mss. of Hemādri's Darpana (No. 25 of the collection of 1872-73 Deccan College ; this Ms. appears to us to be about five hundred years old, probably older, because the paper has become so brittle that the slightest touch brings off a piece, and the edges of the leaves and the corners have worn away and portions of the written letters have thus disappeared, making the rest difficult to be read,) is written in beautiful Devanāgarī character after the Brāhmaṇa form of writing.

2. See K. B. Pāthak's edition of Meghadūta, introduction p. 11.

3. See page 75 of our edition of Meghadūta. Also Dr. Bhandarkar's Early history of the Dekkan, second edition, p. 112, where the learned doctor refers to the Introduction to Sangitaratnākara, No. 979, Collection of 1887-91, Dekk. Coll. इति श्रीमदनविनोदश्रीकर-पाधिपतिश्रीसोदलनन्दननिःशङ्कुश्रीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे प्रकीर्ण-काव्यस्तृतीयः समाप्तः fol. 122 a.

4. See Early history of the Dekkan, second edition, p. 107. This is certainly a monumental work of Dr. R. G. Bhandarkar ; every lover of Sanskrit who has a spark of national pride ought to read it at least once.

contemporary with the Yādava king Mahādeva and his successor Rāmachandra. The last-mentioned king reigned from A. D. 1271 to 1309¹. Another work quoted in Mallinātha's commentary on the Meghadūta is the Ekāvalī of Vidyādhara who frequently speaks of king Viranarasimha as having humbled the pride of Hammīra who was contemporary with Singhana². Mallinātha has also written a commentary on the Ekāvalī. His son Kumārasvāmin has written a commentary on the Pratāparudriya, a treatise on *Alankāra*. The last-named work frequently mentions the Kākātīya king Pratāparudra who invaded the kingdom of the Yādava king Rāmachandra and reigned from A. D. 1295 to 1323³. The second verse in Mallinātha's introduction to his commentaries on the Raghuvans'a, Meghadūta and Kumārasambhava is quoted in an inscription⁴ dated in Śaka 1455 or A. D. 1533. From these facts it is clear that Mallinātha must have flourished in the latter half of the fourteenth century."

Mallinātha is the most popular and well-known commentator on this poem. He has named his commentary Sanjivini 're-inspiring with life' since, as he says, he composed it for the purpose of "re-inspiring with life the speech of Kālidāsa that was fainting under the trance produced by the poison of bad commentaries." This statement shows that he knew almost all the commentaries that preceded his own. He actually names two older commentators Dakṣhināvarta and Nūtha, and refers to some by the pronoun केषिन् or अन्वे. I have found on comparing his commentary with those of Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, Krishnabhata, Dinakara, Vijayānandasūris'varacharanasevaka and a few others, that so many commentaries were at his command and he often consulted and made use of them while writing his own. It will be seen that he actually borrows his explanations and authorities from some of them in almost every point that cannot be settled without discussion. Instances of this fact will be observed in

-
1. See Early history of the Deccan, second edition p. 120. ff.
  2. Early history of the Deccan, second edition p. 108.
  3. Indian Antiquary Vol. XXI. p. 197 ff.
  4. Indian Antiquary Vol. V

the same critical remarks, the same quotations, the same refutations of the former commentators, the same grammatical disquisitions, &c. &c., being found in Mallinātha's commentary as in those of Hemādri and Chāritravardhana.¹ They are in some cases identical even to a word. As one instance of this fact I may refer to the synonym for the word ब्राह्ममुहूर्त in stanza 36, Canto V., where Mallinātha only gives अभिजित् a synonym for ब्राह्ममुहूर्त; whereas Hemādri cites five or six quotations in support of his explanation and none other of the commentators seems to have even noticed अभिजित् as a correct equivalent for ब्राह्ममुहूर्त, it follows from this that Mallinātha must have repeated the word on the authority of Hemādri, curtailing of course his long explanations and citations. And as another instance I refer to the remarks on the various sentiments of the royal suitors of Indumati in Canto VI. These remarks are literally the same in Hemādri and Mallinātha and are found only in *their* commentaries among the nine in my possession. What other conclusion can be drawn from this than that the latter must have borrowed them from the former! I do not, therefore, doubt that the one was based on the other. Coincidences of this sort cannot be accidental, and they are so numerous that they may be found on almost every page. These remarks in all their details also hold good in case of Hemādri, Chāritravardhana and a host of other commentators. On a close and careful comparison of the commentaries in question one is sure to be led to conclude that these commentators, so to speak, have drawn much upon a host of the best commentators who must have preceded them. That Hemādri lived earlier than Mallinātha appears probable; because the latter quotes Vallabha several times.² Hemādri also quotes

1. See Notes on Cantos VII. 57, X. 35, 41, XII. 88, XV. 69, XVII. 65, XVIII. 38; and also Notes on Cantos VI. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 37, 38, 43, 45, 48, 55, VII. 7, 22, XIII. 10, 52, XIX. 9, 12, 16, 25, 29, 32, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, and 51; and many more from Notes may be added to the list. See also the various readings, Canto V. 67.

2. See Māgha, Durgaprasāda's edition, especially the commentary on the 26th verse, where the scholiast says "इदं कृतक्रीडगती इत्यत्र केचिदीकारप्रभेदं वर्णयन्ति ॥ इति अनेनैव श्लोकेन कविना 'प्रण्टामाघः' इति नाम लब्धम्, इति च बलभद्रदेवः" ।

Vallabha¹; and Chāritravardhana, who in his turn quoting Vallabha² oftentimes, imitates Hemādri in everything that is worth imitation³. That Mallinātha is the latest commenta-

1. See Note to St. 12, Canto XVII. p. 343.

2. See Note to St. 15, Canto VIII. p. 148. On commenting the 78th stanza of the VI Canto Vallabha says :—“असावजाख्यः कुमारः । तं रघुमनुजातः । तस्माद्रघोरुत्पन्नः । अनुजात इति “गत्यर्थाकर्मक” इत्यादिना कर्तरि क्तः । उपसर्गवद्भाज्जनेः सकर्मकता । अनुजननं यद्यपि भाट्ट-विषयं प्रसिद्धं तथापीह प्रकरणाज्जन्यजनकविषयमवर्गतव्यं । तस्मात्पितुरित्ययमर्थोऽवतिष्ठते । केचिन्नु तृतीयार्थं कर्मप्रवचनीयमनु प्राहुः । तमनु जातस्तेन जात इत्यर्थः &c.” This view of केचित् as quoted by Vallabha is also reproduced by Chāritravardhana (omitting of course the name of Vallabha's commentary from which he borrows this) who says :—असावजः कुमारस्तं रघुमनुजातो रघुना हेतुनोत्पन्नः क इव त्रिविष्टपस्य पतिमनु त्रिविष्टपपतिना शक्रेण जयन्त इव ॥ “अनुलेक्षणे” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया । लक्षणं हेतुरित्यर्थः । Chāritravardhana also quotes Dakṣhina-vartta several times, see Note to St. 56, Canto X. p. 209. See Note to St. 32, Canto XV. p. 311. See Note to St. 69, Canto XV. p. 317.

3. In order to convince the reader of the fact, I have quoted in the Notes Hemādri, Chāritravardhana and Vallabha side by side, almost on every stanza that admitted of some disquisitions; see Note to St. 7, Canto XII. p. 240; *ibid.* St. 19. p. 244; *ibid.* St. 22. p. 245; *ibid.* Sts. 25, 28. p. 246; *ibid.* St. 35. p. 248; *ibid.* Sts. 43, 44. p. 250; *ibid.* St. 60. p. 253; *ibid.* St. 67. p. 254; *ibid.* St. 79. p. 257; *ibid.* St. 89. p. 259; *ibid.* Sts. 92, 93, 94. p. 260; *ibid.* Sts. 95, 96, 98, 101. p. 261. See Notes to Sts. 1, 2, Canto XIII. p. 265; *ibid.* Sts. 3, 4. pp. 266-267; *ibid.* Sts. 5, 6. pp. 267-268; *ibid.* St. 9. pp. 269-270; *ibid.* Sts. 11, 12. p. 270; *ibid.* Sts. 17, 19, 21. p. 272; *ibid.* Sts. 22, 23. pp. 273-274; *ibid.* Sts. 25, 26. p. 274; *ibid.* Sts. 29, 30, 31, 33. p. 275; *ibid.* St. 34. p. 276; *ibid.* St. 47. p. 280; *ibid.* St. 52. p. 282; *ibid.* Sts. 58, 62. p. 283; *ibid.* Sts. 65, 67. p. 284; *ibid.* St. 73. p. 285. See Notes, Canto XIV. St. 6. p. 289; *ibid.* St. 12. p. 290; *ibid.* Sts. 14, 15. p. 291; *ibid.* St. 24. pp. 292-293; *ibid.* Sts. 25, 27. p. 293; *ibid.* St. 33. p. 294; *ibid.* St. 37. p. 295; *ibid.* St. 40. p. 296; *ibid.* Sts. 44, 47. p. 297; *ibid.* Sts. 49, 51. p. 298; *ibid.* St. 55. p. 299; *ibid.* St. 62. p. 301; *ibid.* St. 70. p. 303; *ibid.* St. 74. p. 304. See Notes, Canto XV. St. 22. p. 309; *ibid.* St. 24. p. 310; *ibid.* St. 99. p. 324. See Notes, Canto XVI. Sts. 2, 5. p. 326; *ibid.* Sts. 9, 10. p. 327; *ibid.* St. 28. p. 330; *ibid.* St. 31. p. 331; *ibid.* Sts. 34, 35, 38. p. 332; *ibid.* Sts. 41,

tor on Raghuvans a is equally indubitable. I, therefore, conclude my remarks on this point by observing that this last learned commentator wrote his commentary with a view to improve upon the older commentators by way of polishing their style, curtailing their unnecessarily long observations and citations of authorities, and correcting them where he thought necessary.

The commentaries :—In preparing the commentary for the present edition I have, of course, preserved Mallinātha's as the most popular having compared eight others which are as follow :—

1. The Darpana of Hemādri, 2. the S'isnhitaishinî of Chāritravardhana, 3. the Raghupanjikā of Vallabha, 4. the Sngamānvayaprabodhikā of Pandit Sumativijaya, 5. the Raghutīkā of Dharmamernu, 6. the Subodhikā of Pandit Sri-Vijayagani, 7. the Raghuvans'a-Sūtravṛtti of Pandit Vijayānandasūris'varacharanasevaka, and 8. the Subodhinî of Pandit Dinakara Mis'ra, of these the Raghutīkā of Dharmamernu was procured for me by the late S'ankara Bhatta Dravida, and the Raghuvans'asūtravṛtti of Pandit Vijayagani was lent me from a Guzarāthi Brāhmana by Mr. Limaye. The Deccan College Ms. being a fragment, the complete Ms. of Dinakara's Subodhinî was also kindly lent to me by the late lamented Bâbâ Saheb Phadnavîsa of the Morobâ Dâdâ family. The rest

44. p. 333; *ibid.* Sts. 47, 48. p. 334; *ibid.* Sts. 50, 53, 54. p. 335; *ibid.* Sts. 61, 62. p. 336; *ibid.* Sts. 64, 65, 67, 68. p. 337; *ibid.* St. 76. p. 338. See Notes, Canto XVII. St. 3. p. 341; *ibid.* Sts. 7, 9. p. 342; *ibid.* St. 12. p. 343; *ibid.* St. 22. p. 344; *ibid.* Sts. 24, 25. p. 345; *ibid.* St. 35. p. 347; *ibid.* St. 39. p. 348; *ibid.* St. 81. p. 355. See Notes, Canto XVIII. St. 9. p. 357; *ibid.* Sts. 18, 22. p. 359; *ibid.* Sts. 42, 44. p. 364; *ibid.* St. 51. p. 365. See Notes, Canto XIX. St. 9. p. 367; *ibid.* Sts. 10, 11, 12, 14. p. 368; *ibid.* St. 15. p. 369; *ibid.* Sts. 17, 19. pp. 370-371; *ibid.* St. 21. p. 371; *ibid.* St. 31. p. 372; *ibid.* Sts. 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44. p. 373; *ibid.* Sts. 47, 48. p. 374. Many quotations of this description are also added to the Notes on the first eleven Cantos.

belong to the Deccan College library which were kindly placed at my disposal by our distinguished orientalist Dr. R. G. Bhándarkar.

VALLABHA.

Vallabha's *Raghupanjikā* comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 150. XVI. Collection A. of 1882-83. Paper, 7 × 3 inches. Folia, 59 (51, 52, 53, 54 and 57 leaves are wanting). The average number of lines on each page is 26. Character, Devanāgarī after the Jaina form of writing. Date, 1587 of the Samvat year¹ corresponding with 1530 A. D. This Ms. of the *Panjikā* is bought for the Bombay Government by Dr. P. Peterson probably somewhere in Kās'mira. The other Ms. of the *Panjikā* containing the first 18 Cantos and 46 verses of the 19th Canto was lent to me by the late lamented Bābā Sāheb Phadānavīsa of the Morobā Dādā family. Vallabha it appears was a native of Kās'mira. He wrote commentaries on three Kāvya of Kālidāsa and also on three other Mahākāvya of Bhāravi, Māgha, and Śrī Harsha. Vallabha's commentaries² are most popular in North-Western Provinces and are read with great national pride and zeal in Kās'mira and Panjāb to this day. His *Panjikā* otherwise called *Panchikā*³ is not very valuable as it rarely resorts to authority in support of its interpretations. The number of his quotations is very small and limited. Some verses from the Ś'ruti, Smṛiti, Nīti and similar works bearing on his text are all that is found in his commentary. Again some verses are given without the name

1. The colophon at the end :—इत्यानन्ददेवायनिबद्धभेदेविरचितयां रघुपञ्जिकायां &c., संवत् १५८७ वर्षे चैत्रमासे शुक्लपक्षे द्वितीयादिने लि-
लेषि. This Samvat year is given at the end of the 13th Canto in the Ms. The colophon at the beginning is as follows :—ओम् नमः शि-
वाय । ओम् यस्मै भृंगावलिः कण्ठे दानाम्भोराजिराजिते । भाति रुद्राभमालेख स
नः पायाद्रणाधिपः ॥ १ ॥ कालिदासवचः कुत्र व्याख्यातारो वर्षं क्व च तद्विदं
मन्दरीपेन राजवेदमप्रकाशनम् ॥ २ ॥ तथापि क्रियतेऽस्माभी रघुर्वचस्व पञ्जि-
का । उक्तताश्रयमाहात्म्यस्वरूपख्यातिलालसे ॥ ३ ॥

2. See Introduction to Māgha, Durgāprasāda's edition, p. 5.

3. See Introduction to our edition of Meghadūta, p. 11, foot-

of their author or authors. He sometimes gives notes on grammar and sometimes enters into critical discussions on the merits of the explanations of other commentators, whom he refers to by the pronoun केचित् or अन्ये.¹ Vallabha appears to be older than Hemađdri, Cháritravardhana, Mallinátha and Sumativijaya as all these commentators quote him several times² in their commentaries. His Panjiká is a कथंभूतिनीटीका, of the same kind as those of Vijayagazi, Sumativijaya and a pupil of Vijayananda. There is no date given of the composition of his commentary; nor have I the means of ascertaining it. From the colophon it appears that he was one of the followers of the Kás'mira Śaivism. This school of philosophy, it is said, is altogether different from either the नकुलीशपाशुपत-दर्शन (or according to some the Kápálas and the Kálámukhas also include the above sects) or the Śaivadarśana as epitomised by Mádhaváchárya in his Sarvadarśanasangraha.³

The literature of Kás'mira Máhesvaras has two branches, one of which is called स्पन्दशास्त्र and the other प्रत्यभिज्ञाशास्त्र. The principal work belonging to the former is that called शिवसूत्राणि which according to Bháskara, the author of the Vártikas manifested themselves to Vasugupta under the guidance of a Siddha⁴. The founder of the प्रत्यभिज्ञाशास्त्र, the other branch of Kás'mira Śaiva philosophy, was Sománanda, the author of a work called शिवदृष्टि; but the writer of the principal work of the system, the so-called Sūtras which are verses, was his pupil Utpala, the son of Udayákara.⁵

1. See page 8th of this introduction, footnote. See also his commentary.

2. See Introduction, p. 8th footnote. On commenting the 49th verse of the XV. Canto, Sumativijaya says, "ऐश्वराकः इति पाठे। ईश्वरा-कोरपत्यमैश्वराकः। अण् इत्युकारलोपो निपात्यते इति वल्लभः."

3. Sarvadarśanasangraha, Bibli. Indi. series, p. 74 and 80.

4. श्रीमन्महादेवगिरौ वसुगुप्तगुरोः पुरा।

सिद्धादेशात्प्रादुरासन्निवसूत्राणि तस्य हि ॥

सरहस्यान्यतः सोऽपि प्रादाद्भयस्य सूरये।

श्रीकल्लाय सोऽप्येवं चतुष्पण्डानि तान्यथ।

व्याकरोच्चिकमेतेभ्यः स्पन्दसूत्रैः स्वकैस्ततः ॥—

From No. 171 of this collection.

5. Dr. Bhandarkar's Report on Sanskrit Mss. 1883-84. p. 76-

HEMÂDRI.

Hemâdri's Darpana next engages our attention. It also comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 47. VI. Collection of 1873-74. Paper 9×4 inches. Folia, 185. The average number of lines on each page is 13. Character, Devanâgarî, after the Jaina form of writing. Date, none, about four hundred years old, probably older. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bülher at Bikâner in Râjaputânâ. At the close of the commentary (the Ms. does not give the text of the poem) the marginal sides and the edges of about 25 leaves on the left hand have almost worn away, and the paper has become so brittle that the slightest touch brings off a piece. The fragment begins with the 5th Canto. The last three pages which ought to contain the commentary on the last ten verses of the nineteenth Canto and probably some personal account about the author and his date are unfortunately wanting. Otherwise it is complete, as far as it goes. This fragment is most incorrect. Another fragment of the same, containing from V to XV Cantos and the commentary of the first 45 verses of the XVI Canto also comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 161. XV. Collection of 1882-83. Paper, 9×3 inches. Folia, 127. The average number of lines on each page is 16. Character, Devanâgarî, after the Jaina form of writing. Date, none, about three hundred years old. It is purchased for the Bombay Government by Dr. Bhândârkâr probably in Guzarâtha or Râjaputânâ. The Ms. does not give the text of the poem. The third fragment of the Darpana containing Cantos VIII to X and some 9 verses of the XI Canto is also from the same library. No. 26. V. Collection of 1872-73. Paper, 7×3 inches. Folia, 68. The average number of lines on each page is 8. Character, Devanâgarî, after the Brâhmana form of writing. Date, none, about five hundred years old, probably older. The writing of this codex is most beautiful and correct. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bülher somewhere in Marâtha countries. This Ms. of the Darpana gives the text of the poem. And the Ms. so to speak is in a very bad condition. The paper has become so brittle that the slightest touch brings off a

piece, and the edges of the leaves and the corners have considerably worn away. The commentary of Hemādri is certainly very learned and meritorious, and it is no doubt a most valuable addition to the library. Hemādri mentions in two or three places Maráthi synonyms for some words in the text.¹ And from these Maráthi synonyms it appears that Hemādri was a Maráthá Brāhmaṇa or at least one thoroughly conversant with Maráthi. His father's name was, it appears from the colophon given at the end of each canto, Íś'varashri. If the title Sūri were no objection his father would appear to have been a native of Karnātak or that part of Karnātika which is near the Mahārāshṭra territory. His son Hemādri must have settled in Mahārāshṭra from his childhood. The name Íś'vara is generally found among the Karnātic Brāhmaṇas even to this day. Hemādri's fame as a great Pāndit reached far and wide so as to attract the notice even of the kings of Gujarātha and Rājaputānā by whom he is afterwards said to have been probably patronized. Because the Mss of his Darpaṇa are mostly found in Maráthā countries as well as in Gujarātha and Rājaputānā. Hemādri, as mentioned before, flourished after Vallabha whom he quotes in his commentary². So that chronologically speaking he stands second to Vallabha. And what Pāndit Vāmanāchārya speaks of Mallinātha in his admirable edition of Kāvyaaprakāśa becomes truly and most probably applicable to Hemādri who must have been then a resident of Gajendragadā in the Dhārwar District.

As to the commentary of Mallinātha, I have already given a full account of Mss. containing it in the beginning of this critical notice. As a rule, Mallinātha, Hemādri and Chāritra-vardhana have attempted to give satisfactory explanations and held long discussions in some places upon the dubious points pertaining to different Sāstras such as Grammar, Alankāra, Jyotiṣh, Mīmāṃsā, Nyāya, Vedānta &c. But the commentary of Hemādri excels by far all the others both in point of scholar-

---

1. See Note to St. 93, Canto VIII, p. 167. Also St. 25, Canto XI, p. 222.

2. See Introduction p. 8th, Foot-note.

ship and judgment. But excepting Hemādri neither of the other two notices the genuine merit of the author as a poet; namely his masterly command over the language, the fertility of his imagination, the harmonious flow of his expressions, his excellence in tenderness of delicacy, his highly poetic description, his admirable versatility, the vastness and profundity of his learning, his manner of interweaving in poetry impressive universal truth couched in the happiest expressions which are peculiarly his own and above all that poetic charm which exercises an almost magic influence upon the reader's mind; all which have combined to raise Kālidāsa to the highest pinnacle of glory. Hemādri's commentary abounds in quotations from various lexicons, from Śrutis and Smṛitis, from Jyotiṣh and Tantras, from पालकाव्य on the art of training elephants and from Śālihotra, from various schools of Grammar and Rhetoric, from Hemādri's Chaturvargaśāstramāñi Vrata-khaṇḍa, and from Vātsyāyana's Kāmasūtra, from Apastamba, Āśvalāyana, Kaṇvāla, Kānandaka, Bharata and Kshemendra, from dramatic works and Kāvyaś, from Yama-Darpana and Ratnapārikṣā, from Rāmāyana and Mahābhārata, from Rasikara, Vasantarāja, Vṛkshodaya, Saṅgītakalikā, Saṅgitaratnākara, Nārada, Vāgbheda and Vijnānesvara, from Pratāpamārtanda and Goṇardiya, from Karmānūrta, Dharañidhara and Prayogaratnākara, a treatise on horticulture, from Rūpanālā and Sindhuyoga-Sangraha, from Sakunānanda, Kṛṣṇa and Viṣṇu, from numerous Purāṇas, Āgamas and Ākhyāyikas. It exhibits the commentator's pre-eminent acquaintance with the history of the family of the Raghus. His commentary is replete with a great deal of information and innumerable quotations. The style is very easy and the expressions are peculiarly his own. As to his personal account which may be expected on the colophon of the commentary, I could not give it as the colophon of the Ms. with me is lost. He was the son of Bhaṭṭa Īś'varasūri; beyond the title of Bhaṭṭa which signifies his profound knowledge of Sanskrit nothing of a certain nature is known as yet except that he chronologically lived before Mallinātha and that he knew the Marāṭhī language well. He names Dakṣiṇāvartta, Kṛṣṇa and

Vallabha, and must be referring to some old commentators whom he names under the title of अन्यः, अन्ये, कश्चित् &c. Wherever he does not agree with them, he gives argumentative refutations, in which he appears to be decidedly superior to his opponents. His scholarly penetration into the poet's meaning is unrivalled, and it was hence that Châritravardhana, Mallinātha and others have followed him closely in numerous places ; but it is curious to note that Châritravardhana and Mallinātha, although they literally imitate him, nowhere give his name or at least indicate that those expressions are not their own. The remark is also true in *his* imitations of Vallabha and other commentators that preceded him.

CHÂRITRAVARDHANA.

Châritravardhana's *S'is'uhitaishini*¹ comes from the Deccan College Library, Poona. No. 48. VI. collection of 1873-74. Paper, 7×2 inches. Folia, 224: The average number of lines on each page is 12. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, none, about 500 years' old, probably older. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bühler at Vadhvāna in Gujārātha. The Ms. is in a very bad condition; the paper has become so brittle that the slightest touch brings off a piece, and at the close of the Ms. most of the leaves are turned into pieces. Another Ms. of the same also comes from the same library. No. 45. VI. Collection of 1873-74. Paper, 7×3 inches. Folia, 107. The average number of lines on each page is 18. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, 1687 (*i. e.* संवत् १६८७ वर्षे कार्तिके सुदि ९)

1. The colophon at the beginning runs thus :—प्रत्युह्यहनाद्यं
दिशालु जिनपतिः पार्श्वनाथः स देवो भक्तिप्रदो द्विजिह्वोऽप्यनुलबलमलं स्थामसु-
चैरवाप्त । यस्मिन्विस्मेरकारिस्फुरदुरुमहिमा मोहभूमीशगर्वाखर्वाद्दीनः कुपात्रो
ब्रुहिणहरिहरध्वेयपादारविन्दः ॥१॥ सङ्गन्तियुक्तिनतकल्पितकल्पवली विप्रीचसं-
तमशानाशनवासरश्रीः । पञ्चावती मम तनोतु मनोमतानि देवापुरैश्चरनुताहिपरः श-
तानि ॥२॥ श्रीशारदाशारदनीरदाभा समप्रजामज्जनजाड्यहन्त्री । कर्त्तुं शिवानन्द-
महोदयस्य स्फुरत्स्वहोरात्रमियं ममान्तः ॥ ३ ॥ समस्तविद्वज्जनमानसाब्जं प्रकाश-
भास्वद्विषयायमानान् । गुरुनभेयाद्भुतवैभवाद्यान् नमामि बाढं दृढभक्तियुक्तः ॥४॥
राघवीयस्य काव्यस्य विद्वज्जनमनोहरा । मन्त्रधीरपि कुर्वेऽहं टीकां शिष्टहितै-
षिणी ॥ ५ ॥

of the Samvat year corresponding with 1630 A. D. The first two leaves of this Ms. are considerably damaged. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bühler at Bikāner in Rājaputānā. The third fragment of the same containing the first Canto and 27 verses of the second, and from the tenth verse of the tenth Canto to the 50th verse of the fifteenth Canto, also comes from the same library. No. 85. XVII. Collection A. of 1883-84. Paper, 7 × 4 inches. Folia, 74. The average number of lines on each page is 18. Character, Devanāgarī after the Jaina form of writing. Date, none, about 500 years old. It is bought for the Government of Bombay by Dr. P. Peterson in Rājaputānā. The S'is'uhitaishini appears learned and the explanations that it gives are clear and lucid. Chāritravardhana, like Hemādri, is full of disquisitions, very often refers to old commentators by the pronoun कश्चित्, अन्यः, केचित् &c., and sometimes attempts to refute them. He names Dakshināvarṭta¹, Vallabha, Bhoja,

---

1. See Note to St. 36. Canto I. p. 19. See Note to St. 32. Canto XV. p. 311. See Note to St. 69. Canto XV. p. 317. See Note to St. 56. Canto X. p. 209. See Note to St. 15. Canto VIII. p. 148. See Note to St. 19. Canto VI. pp. 110-111. See Note to St. 69. Canto XV. p. 317. In commenting on this verse of the fifteenth Canto Dinakara, Sumativijaya and the pupil of Vijayānanda quote the name of Krishnabhatta Dinakara, in commenting on the 49th verse of the III. Canto says “कृष्णभट्टास्तु पुरुषेषूत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीति योगविभागाद्व्याचक्षिरे.” The first Canto of Krishnabhatta's commentary on Raghuvans'a is deposited in the Library of the Deccan College, Poona, No. 395. See Dr. Bhāndārkar's report on the search for Sanskrit Mss. during the years 1884-85, 1885-86, and 1886-87, page 52. In commenting on the 72nd verse of the first Canto Chāritravardhana says:—नन्विद्वक्त्राकृपां दुरापे इति सम्बन्धः “न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्तनाम्” Pāṇini, II. 3. 69. इति षष्ठीनिषेधात्कर्तृ कर्त्तरि षष्ठी ॥ “आक्षिपन्त्यराविन्शानि मुग्धे तव मुख-श्रियं कोशदण्डसममपां किमेषामस्ति दुष्करं” इत्यादावाल्कारिकैरादृतत्वान्न दोषः ॥ यदाह च भोजः ॥ “इदं शास्त्रमहात्म्यदर्शनालसचेतसां अपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुज्जति” इति । यद्वा सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । न कृद्यंगि । तस्यास्त्वनिषिद्धत्वात् । इद्वक्त्राकृषब्दादहृष्वणोलुक् । This quotation of Bhoja is found repeated more than five times by Hemādri in his Darpana.

Vistarkāra or Vistarakṛit and Krishnabhattacha. He gives quotations from a number of works almost on all subjects. He, like Hemādri, is full of grammatical discussions and of disquisitions on the merits not only of the explanations of other commentators but of the text itself which, though he comments upon it, he not infrequently condemns sometimes on the plea of indecency (अस-यं) and sometimes on that of unintelligibility (दुःप्रतीतिकरं). It is quite possible that Mallinātha was referring to Hemādri and Chāritravardhana when he remarked the Raghuvans'a as fainting under the poison of worthless explanations. For though Chāritravardhana comments ably, he nevertheless is free in his censures of the text which might probably have wounded the feelings of Mallinātha. His Śiṣ'ubhitaishini is copious and generally repeats each word of the text before explaining it. Chāritravardhana flourished after Vallabha for he quotes him in his commentary.¹ And we have proved that Chāritravardhana imitates Hemādri in everything that is worth imitation. Or perhaps both Hemādri and Chāritravardhana might have a common source to draw upon their information. Now Dinakara gives the date of his composition.² And Subodhini is simply the epi-

---

See also Note to St. 65, Canto V. p. 103. See Note to St. 2. Canto IV. p. 63. In commenting on the 2nd verse, Canto XIX Dinakara says विस्मृतः इत्यादि कर्मणि क्तः । यथा प्रभाकरटीकायां । “ नत्वेवं तुरगाकृदस्तु-रङ्गं विस्मृतो भवान् ” । This discussion of Prabhākara is also reproduced by Chāritravardhana under कश्चित् without of course giving his name ; but Dinakara faithfully produces the source. See Note to St. 2. Canto XIX. p. 366. Prabhākara is then one of the commentators on Raghuvans'a.

1. See Note to St. 15 Canto VIII p. 148.

2. The colophon at the end of Canto XIX. of his Subodhini is as follows:—इति श्रीमद्भक्तिकृतस्तुतः कमलाह्वयनन्दनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतौ रघुवंशटीकायां सुबोधिन्यामेकोनविंशः सर्गः समाप्तमगमत् ॥१९॥ श्रीमद्भक्तिकृतस्तु-द्विजकुलकुमुदामोदनैकामृतांशोः । शास्त्राक्षरपारपरप्रस्मरधिषणावागधीशस्य स्तुतुः । वर्षेऽस्मिन्वैक्रमार्के शशियुगमनुभिश्चिह्निते सृक्तिसुक्तां टीकांमतां सुबोधां व्यतनुत कमलाकुक्षिजन्मा दिनेशः ॥ That is the Samvat year 1441 corresponding with A. D. 1385.

tome of S'is'nhitaishini as will be shown hereafter ; therefore it is clear that Vallabha lived long before 1385 A. D. And between him and Dinakara flourished Hemādri and Chāritravardhana. The late lamented Pandit has proved that Dinakara's commentary is only the copy of Chāritravardhana's S'is'nhitaishini and it would not be out of place to quote here his remarks. He says :—" The chief value attaching to this commentary is the fact that it was from it directly or indirectly that Dinakaramis'ra most probably wrote his own. For the Subodhini of the latter is evidently only an epitome of the S'is'nhitaishini. Dinakara himself does not openly acknowledge the source ; on the contrary he would seem to state in his introduction that it was with his father's commentary that he studied the poem ¹. But there is ample evidence to prove that Dinakara borrowed wholesale from Chāritravardhana.² As both have the same text to explain, their explanations must indeed be very similar, nay must even be identical in tenor though not in words. But it is by the same critical remarks, the same quotations made, the same censures of the text, the same refutations of former commentators, the same pretty long disquisitions on grammar, the same proposals to read differently from the received readings of the text, the same variety of readings noticed, the same questions asked and the same answers given,—and all this very often in

1. The colophon at the beginning is as follows :—" आसीद्य-
दिच्छा ऋणुकादिस्मृतिमूलं भुतिः श्वासततिर्वहीया । भवान्धिपोतस्तनुतादिभूतिं
भूभूषणं तन्महितं महो वः ॥ १ ॥ धुनोतु विग्लान्विषकाण्डबुद्ध्या बलेन कर्षन्कर-
पुष्करेण । हरन्हरोरःस्थलनैगहारं सुदं वितन्वन् शिवयोः शिष्यवः ॥ २ ॥ यशां-
ति लिप्सुविदुषां विधिस्ते महानिबन्धं नरधीरधीरः । देवास्तो वागधिदैवतं मे
सदुक्तिस्रक्ताः करणैकधाम ॥ ३ ॥ सौधाकरैककिरणावलिरम्बुराशिमुल्लासयत्ब-
तिजडं विपरीतमेतन् । श्रीकालिदासकवितैव परं मनो मे वैदुष्यसंपदमलं विपुली-
करोति ॥ ४ ॥ व्याख्यामतः समधिगम्य गुरोश्चिराय नित्यं चिरंतननिरुक्तिसदु-
क्तिसिद्धिर्वा । धर्माङ्गदस्य तनयस्तनवै सुमोधां मेधासुषो दिनकरो रघुवंशदीकां ॥ ५ ॥
यद्यपि सन्ति विश्विभ्राष्ट्रीकाबन्धास्तथापि कुत्रापि । एषा विशिष्यजननी भवि-
ष्यतीति भ्रमो मेऽज ॥ ६ ॥

2. Dinakara could not have been the son of Chāritravardhana, and hardly his pupil either, as he was a Brāhmana and the latter a Jaina.

identical words and phrases—that the evidence of the one being a copy of the other is supplied. Coincidences in such and all these matters cannot be fortuitous, and they are so numerous, that they may indeed be found on almost every page. The S'is'ubhitaishinī is very much more copious than the Subodhinī, a fact that may fairly indicate the shorter one to be an epitome of the other. But there is one circumstance that unmistakably betrays the true origin of Dinakara's commentary. That commentator though he calls his commentary Subodhinī at the end of each Canto, the colophon of Canto VI. is as follows: इति श्रीमद्गुरुदत्तसूत्रोः कमलानन्दनस्य विनकरमिश्रस्य कृत्तौ रघु-
वंशटीकायां शिशुहितैषिण्यां षष्ठः सर्गः । This leaves no doubt whatever that Dinakara had the S'is'ubhitaishinī before him, and that he unconsciously allowed the title of his original to remain in one part of the copy he was so cleverly making. There is no other way of satisfactorily explaining the title of S'is'ubhitaishinī as given only to one canto of Dinakara's commentary while the others are described under the title set forth in the introduction. It is indeed possible, though not quite probable, that he copied from an intermediate commentary that had itself been borrowed from Chāritravardhana, and that had also kept the title S'is'ubhitaishinī in Canto VI. If this be true the intermediate copy might be what he calls the commentary of his Gura (father or preceptor), to which he refers in his introduction. Another possible supposition is (I do not think it is probable) that Dinakara uses S'is'ubhitaishinī as being equivalent to Subodhinī, the name of his commentary. It is to be remarked against this supposition that neither in this introduction nor in his conclusion does he give us to know, as is the case with some other commentators that he composes it for the use of children (शिशु). ”

From his colophon¹ it appears that Chāritravardhana's re-

---

1. The colophon at the end of his commentary runs thus :—
इति श्रीमालान्वयसाधुश्रीशालिगतनुजसाधुश्रीभरडकमलसमभ्यर्थितखरतरग-
च्छीयश्रीजिनप्रभाचार्याचार्यसंतानधुर्यनरवेषराग्वतीवाचनाचार्यश्रीचारित्रव-
र्द्धनविरचित्तायां शिशुहितैषिण्यां राघवीयटीकायामेकांशविंशतितमः सर्गः ।
“ वंशे श्रीजिनवल्गभस्य सुगुरोः सिद्धान्तशास्त्रार्थविरूपि (?) प्रतिवादिङ्गजरघ-

putation as a Sanskrit scholar was very great among the Jaina Pandits of classical Sanskrit literature.

Next to Darpana and Sis'ubhitaishini must be ranked the Sanjivini of Mallinātha. I have already made several observations regarding the composition of this commentary. Now regarding the commentator himself, I must observe that he is in some respects inferior to Hemādri : for in the first place it is probable that Mallinātha may have designed a condensation of the older commentaries ; in which he has not entirely succeeded since it has led him to omit much valuable information obtainable from them. Again he has professed to follow Dakṣiṇāvartta and Nātha. Now Hemādri and Chāritra-vardhana also appear to have consulted Dakṣiṇāvartta, Bhoja, Vallabha, Vistarakāra, Kṛishṇabhatta and others ;

टाकण्डीरवः सूरिराट् । नानाभक्ष्यसुभक्ष्यकाव्यरचनाकाव्यो विभाव्यामलप्रज्ञो
विज्ञानसो जिनेश्वर इति प्रौढप्रतापोऽभवत् ॥१॥ “ शिष्यस्तसीयोऽजनि मन्तुजात-
हितार्थसंशयनकल्पवृक्षः । विपक्षवादोऽपि पञ्चवक्त्रः सूरिश्वरोऽजीजिनसिंहसू-
रिः ॥२॥ “ तत्पदपूर्वादिसहस्ररदिमजिनप्रभाः सूरिपुरन्दरोऽभूत् । वाग्देवताया रसानां
यदीयामास्थानपई जगदुद्धेन्द्राः ॥३॥ “ तदनु जिनदेवसूरिः स्वदेवसुखीतजितस्त्रि-
शसूरिः । निरुपमरस + + भूरिः सूरिवरः समजनिष्ट जयी ॥४॥ तदनुजिनमेरुसूरि-
द्वरीकृतपातको निरातङ्कः । समजनि रजनीवल्लभवदनो मदनोरगे तादृयः ” [ता-
क्षः Ms.] ॥५॥ गुणगणमणिसिन्धुर्भक्ष्यलोकैकबन्धुर्विकरितकुमतीयः प्रीणिताशेष-
संघः । जिनमतकृतस्तरक्षतार्जितारातिपक्षोऽजनि जनहितसूरिस्त्यक्तनिशेषभूरिः ”
॥६॥ जिनसर्वसूरिरभवत्तत्पदे + + धृतप्रचलमोहः । सज्जनपंकजराजीविका-
सभास्वानमहोजस्कः ” ॥७॥ “ तस्य जिनचन्द्रसूरिः शिष्यो दक्षः कलावतां पक्षः ।
क्रमलीकृताखिलजनोऽपकारसारः सदाचारः ” ॥८॥ सूरिजिनसमुद्राख्यस्तस्व जज्ञे
महामतिः । अन्तिषत्सुकृती साधुवृन्दो (?) भोजनभोमणिः ” ॥९॥ जिनतिलकसूरिः
स्याद्विजयीया (?) विशेषगुणकालितः । श्रीवीरनाथशासनसरसीरुहभास्करः श्रीमा-
न ॥१०॥ “ तत्पदपूर्वाचलमैलिचन्द्रो विपक्षवादी द्विपपञ्चवक्त्रः । जीयात्सदासौ
जिनराजशौरिः सत्पक्षदुक्तो जिनधर्मरक्षः ” ॥११॥ “ जिनहितसूरिः शिष्यो बभूव
भूमीशवन्दितांघ्रियुगः । कल्याणराजनामोपाध्यायस्तीर्णशास्त्राब्धिः ” ॥१२॥ “ त-
च्छिष्यप्रतिपक्षदुर्धरमहावादीभपञ्चानने । नानानाटक + + + +
गिरिः साहित्यरत्नाकरः । न्यायाभोजविकाशवासरमणिर्योऽहिति (?) जामत्स्ये ।
वेदान्तोपनिषद्विषण्णधियणोऽलंकारिचूडामणिः ” ॥१३॥ “ श्रीवीरशासनसरसीरुहवा-
सरेद्यः । सद्धर्मकर्मकुमुदाकरपूर्णमेन्दुः । वाचस्पतिप्रतिमधीजरथेषवाणिधारिव-
धेनमुनिर्विजयी जगत्यां ” ॥१४॥ “ श्रीमद्विवाचनाचार्यैः कृते चारिचवर्द्धनैः ग्रन्थ-
संख्याविवरणं राघवेष्टसहस्रिकी ” । ग्रन्थाः १००० ॥ वादृशं पुस्तके दृष्टा तादृशं
लिखितं मया । यदि दृष्टमद्युद्धं वा मम शेषो न शोभते । संवत् १६०० वर्षे का-
तिकद्वदि ५ ॥ शुभं भवतु ॥

admitting, therefore, that the commentaries of Dakṣiṇāvarṭta and Nātha had been popular before these three commentaries were written, we may conclude that they were intended as improvements upon the older ones. And the improvements made by Mallinātha in his commentary, though perhaps more striking, are not so many, as he sometimes sacrifices even necessary information to conciseness, while Hemādri and Chāritravardhana never fail to add it although they might seem to go beyond the mark.

No doubt faithful adherence to succinctness helps the memory of young students into whose hands Mallinātha's commentary is certainly very adequately placed; but it is not calculated to encourage habits of thinking which are so useful to advanced students. This last point is attainable with Hemādri's help who attempts not so much at supplying the explanation to ordinary readers as satisfying the curiosity of a scrutiniser. These remarks with the observations which I have made on the second point of this introduction will enable the reader to form the conclusion regarding the most popular commentator on Raghuvans'a which I have formed.

The difference between Mallinātha and other commentators is discernible at least in one particular point. And that point deserves our special notice here. Of all the commentators on Raghuvans'a, that I have met with, I think Mallinātha is the only commentator who shows a strong inclination to preserve as far as he could and appreciate the oldest and therefore most probably the original readings of the poet himself, and to exclude most scrupulously the spurious substitutions of all simple words and phrases, and sometimes the interpolations of whole stanzas with which the poem is seen to have overgrown in most of the Mss. ; and it is no doubt owing to this his scrupulousness, that he is studied most and that the other commentators are as much neglected as to be scarcely known to the general public all over India. It is my firm belief that the text that Mallinātha has commented upon is generally the true text of Kālidāsa or at least most probably so. For even when the

other commentators choose other readings, it is perhaps seldom that they do not notice those which Millinātha has selected for his commentary. And this is, I think, the difference between the author of Sanjivini and other commentators.

DINAKARA.

Dinakaramisra's Subodhini next engages our attention. This Ms. also comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 629. XV. Collection of 1882-83. Paper, 8 × 4 inches. Folia, 29. The average number of lines on each page is 13. Character, Devanāgarī, after the Brāhmaza form of writing. Date, 1666 of the Śaka year¹ corresponding with 1744 A. D. This Ms. of Subodhini is bought for the Bombay Government by Dr. Bhāndārkar. The Ms. is a fragment containing only the third Canto and 57 verses of the fourth. Another Ms. of the same comes from the Library of the late lamented Bābā Sāheb Phadnavisa of the Morobā Dādā family. Paper, 10 × 4 inches. Folia, 312. The average number of lines on each page is 17. Character, Devanāgarī, after the Brāhmaza form of writing. Date, none, about three hundred years old, probably older. The Ms. has all the nineteen cantos without the text. The commentary in question need not be considered as it is simply the epitome or paraphrase of Chūritravardhana's Śis'ubhitaishizi as mentioned before.

VIJAYĀNANDA'S PUPIL.

This Jaina commentary called Raghuvansasūtravṛtti is by some one whose name is not given in the Ms. The manuscript comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 65. IV. Collection of 1871-72. Paper, 7 × 3 inches. Folia, 85. The average number of lines on each page is 21. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date,

---

1 The colophon at the end is:—श्रीमद्भगवद्भक्तानां कमलाद्वयन-
न्दनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतां रघुवंशटीकायां सुबोधिन्यां + + + सर्ग-
आषाढे अस्तिपक्षे नवम्यां भागवासरे । कृत्तिकावृद्धियागे च रजन्यां च समा-
प्तिम् ॥ ३ ॥ शके १६६६ रक्षाश्रीनामसंवत्सरे विद्वन्नेन लिखितम् ॥

1763 of the Samvat year¹ corresponding with A. D. 1708. It is bought for the Bombay Government by Dr. Bühler in Rājaputānā. This fragment begins with the 9th verse of the fifth canto. Then it breaks off from the 53rd up to the 78th leaf, the missing pages depriving us of Cantos VII, VIII, IX and of the first 7 stanzas of Canto X. The commentator whose name is unknown calls himself the servant of the lotus-like feet of Vijayānandasūri. The Ms. contains the text in the middle of each leaf and the commentary above and below it. This commentary is of the same kind as the Panjikā of Vallabha, the remarks on which made before apply to it also. He quotes some Smṛitis, the Nītis and the Bhagavatgītā, and that too in most cases anonymously. His explanations are short and meagre. In commenting upon the 81st stanza of the XI Canto and the 42nd stanza of the XVIII Canto, this pupil of Vijayānanda quotes Chāritravardhana². He also quotes Vallabha, Dakṣhīnāvartta and Kṛishṇabhāṭṭa³. In writing his commentary on the spurious stanzas, viz. “हृषीकेश महता” &c., and “स जघान” &c., between the verses 79-80 of the XII Canto, the pupil of Vijayānanda observes “इति जनार्दनटीकायां श्लोकद्वयमाधिकं.” Janārdana then appears to have been one of the commentators on Raghuvans'a.⁴ It is clear that this pupil of Vijayānanda lived after Chāritravardhana and was also a contemporary to Dinakara who composed his commentary in A. D. 1385.

VIJAYAGANI.

Vijayagani's Subodhikā comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 44. VI. Collection of 1873-74. Paper, 7×3 inches. Folia, 26. The average number of lines on each page is 12. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, none, about three hundred years old.

1. The colophon at the end runs thus :—संवत् १७६३ वर्षे वैशाख [ख] वदि १३ सोम ॥ सकलभट्टारक श्री ॥ ५ ॥ श्रीविजयाणंदसूरीश्वरचरणसेवकपथ—

2. See Note to St. 81. Canto XI. p. 236. See Note to St. 42. Canto XVIII, p. 364.

3. See Note to St. 69, Canto XV, p. 317.

4. See reading to the St. 79, Canto XII, p. 5-6.

It is bought for Bombay Government by Dr. Bühler at Vadhvāna in Gujarātha. It contains the commentary on the first Canto of Raghuvans'a. Another fragment of the same containing the first nine cantos and some verses of the tenth was procured for me by S'ridhara S'as'tri Limaye of Poona. It is also a कथंभूतिनीटिका, of the same kind as that of Vallabha. Pandita Vijayaganī was a pupil of Pandit Rāmavijaya of the Tapāgachchhiya sect. ¹ This commentary is a mere Avachūri or a gloss, a literal and close translation of the text, which it neither elucidates by several quotations nor explains by copious grammatical notes. He quotes some passages from S'rutis, Smṛitis and S'atakas. There are no other quotations from any Sanskrit works or standard authors, not even from the Kos'as, so generally quoted by all commentators. The commentary, therefore, need not be considered as it is still more modern and inferior in merits.

SUMATIVIJAYA

Sumativijaya's Sugamānvayā also comes from the Library of the Deccan College, Poona. No. 46. VI. Collection of 1873-74. Paper, 7×3 inches. Folia, 238. The average number of lines on each page is 14. Character, Devanāgarī, after the Jaina form of writing. Date, 1609 of the Samvat year ² cor-

1. The colophon at the end runs thus :—इति श्रीतपागच्छीयपण्डितरामविजयगणिचरणसेविपण्डितश्रीविजयगणिसमर्थितायां रघुवंशमहाकाव्यव्याख्यायां सुबोधिकासमाख्यायां नवमः सर्गः ॥

2. The colophon at the beginning :—श्रीभगवत्यै नमः ॥ प्रणम्य जगदाधीशं गुरुन्सद्गारमीमले । वामांगप्रभवं ज्ञात्वा वृत्तिमस्यां हि दृश्यते ॥ १ ॥ सुमतिविजयाख्येन क्रियते सुगमान्वया । टीका श्रीरघुकाव्यस्य ममये शिशुहेतवे ॥ २ ॥ The colophon at the end runs thus :—श्रीमन्नन्दजयाख्यानोपाठकानामभूष[द्व]रः शिष्यः पुण्यकुमारतिनामा स पुण्यवार्तिधः ॥ १ ॥ तस्याभवन्विनेयाश्च राजसारान्तु वाचकाः । सज्जिनोक्तक्रियायुक्ता वैराग्यरसरञ्जिताः ॥ २ ॥ शिष्यमुख्यास्तु तेषां तु हेमधर्माः सदाह्वयाः । शिष्यविष्टा पुण्यविष्टा बभूवुः साधुमण्डले ॥ ३ ॥ संप्राप्तं [संप्रतं] तद्विनेयाश्च जीयासुर्धीधमाधिर । पाठका वारिद्वेन्द्राः श्रीमद्विनयमेव ॥ ४ ॥ सुमतिविजयेनेयं विहिता सुगमान्वया । वृत्तिबोलावबोधार्थं तेषां शिष्येण धीमता ॥ ५ ॥ विक्रमाख्ये पुरे (i. e. Bikānera) रम्येऽभीष्टदेवप्रसादतो । रघुकाव्यस्य टीकेयं कृता पूर्णा मया शुभा ॥ ६ ॥ निर्विघ्नं रसशशिसंवत्सरे (i. e. 1609) फाल्गुनसितैकादश्यां तिथौ

responding with A. D. 1552. This Ms. of Sugamānvayā is bought for the Bombay Government by Dr. Bühler at Bikāner in Rājaputānā. It has all the nineteen Cantos. The Ms. collated contains the text as well as the commentary. The commentary does not abound in quotations ; some verses from S'rutis, Smṛitis, Nitis and some other works with a few quotations from lexicons especially the Abhidhānachintāmaṇi, are all that it generally produces. It is a mere Vṛitti or gloss, a literal and close paraphrase of the text, which it neither elucidates by arguments nor explains by quotations. It also gives some notes on grammar. It is a कथंभूतिनी commentary and appears to have been closely allied to Chāritravardhana's S'is'ubhitaishini and Vallabha's Panjikā. In commenting upon the 49th stanza of the XV. Canto Sumativijaya supports his arguments on the epithet of इक्ष्वाकु by quoting Vallabha's assertion as mentioned before. He also quotes Kṛishṇabhalla in his commentary on the 69th stanza of the XV. Canto. He appears to have lived long after Chāritravardhana and evidently must have been a modern commentator. He does not deserve any further notice.

DHARMAMERU.

We have now to notice the last Jaina commentary that we have secured. The author's name is Dharmameru, and that of his work *Raghutikā*. It was procured for me by my friend Mr. S'ridhara S'āstri Limaye of Poona. This fragment contains the first nine cantos and some 12 verses of the tenth. The Ms. gives only the commentary without the text. It is a कथंभूतिनी commentary, of the same kind as those of Vallabha, Sumativijaya and others. It is a mere Avachūri or gloss, being a literal and close paraphrase of the text, which it neither elucidates by quotations nor explains by grammati-

संपूर्ण । श्रीरस्तु मंगलं सदा कर्तुंटीकायाः ॥ ओं ह्रीं क्लीं नमो भगवत्यै सरस्वत्यै नमः ॥ सरस्वेन धार्यते पृथ्वी सूर्यस्तपति सरयतः । सरस्वेन त्रायवो वान्ति सर्वे सरस्व प्रतिष्ठितं ॥ ७ ॥ सरस्वत्यै मिषु लोकेषु इन्द्रे वैश्रम[व]णि यमे । ब्रह्मवादिषु यस्सरस्व सरस्वत्यग्निह इदयते ॥ ८ ॥ शुभाशुभानि कार्वाणि विचार्यकार्यवादिनि । बाधा-
तत्त्वेन मे ब्रूहि रघवंशे सरस्वति ॥ ९ ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥
See also our edition of Meghadūta, Preface, pages 13-14.

cal notes. Except some passages from the *Smritis* and *S'atakas*, there are no other quotations in the fragment from any standard Sanskrit authors or any Sanskrit works, not even from the lexicons, so generally quoted by commentators. It is neither practical nor learned, being in many places far from correct in its interpretations. The commentator appears to be a modern writer and does not deserve any further notice.

I.

The poem of *Raghuvans'a* is the first text-book read all over India by those who begin the study of Sanskrit, whether privately or at school. And the fact is amply proved by the overwhelming number of commentaries on it that are still extant.¹ No less than 33 names of the commentaries have

1. 1. Mallinātha, 2. Hemādri, 3. Chāritravardhana, 4. Vallabha, 5. Dinakaramis'ra, 6. Samativijaya, 7. Vijayagana, 8. Vijayānandasūris'varacharanasevaka, 9. Dharmameru,—consulted by myself, 10. Dakshināvartha, 11. Natha, referred to by Mallinātha and other commentators, 12. Kṛṣṇabhāṭṭa, 13. Bhoja, 14. Viśvarakāra, referred to by Hemādri, Chāritravardhana and others, 15. Prabhākara, referred to by Dinkara, 16. Janārdana B. 2, 100, referred to by the pupil of Vijayānanda, 17. Gopināthakavirāja (कविमान्ता), L. 1184; 18. Trividākara, 19. Udayākara, 20. Bhagīratna (भगवन्द्रचन्द्रिका) L. 1421; 21. Bharatasena or Bharatamallika, *J.* 551; 22. Bhaṣapatimis'ra (षट्पदविशेषः), *JO.* 551. 397, L. 2181, consulted by Dr. Stenzler, 23. Kṛṣṇapatis'arman (अन्वयलपिका), L. 2404; 24. Guṇavinayagani (विशेषार्थबोधिका), L. 3060, W. 1547; 25. Nagnadhara N. W. 620; 26. Nārāyaṇa (भावदीपिका), Oppert 2651; 27. Bhavadēvamis'ra (सुबोधिनी), L. 2374; 28. Mahes'vara, Oppert 6156; 29. Rāmabhadra (विद्वन्मोदिनी), L. 2505; 30. Samudrasūri, Lahore 4. The following three are the names of the commentaries the authors of which are not known; they are as follows:—31. Advaitasārasvatasūtra, N. P. VII. 44; 32. Kathambhūti. Radh. 22; 33. Padārthadipikā, Oppert 2975. See preface to S'is'upālavadhā, Durgāprasāda and S'ivadatta's edition, p. 5. See Preface to Naishadha, S'ivadatta's edition, pp. 15-17. See Dr. T. Aufrecht's *catalogus catalogorum*, pp. 486-487. See report on the search for Sanskrit Mss. during the years 1881-85, 1885-86, and 1886-87, page 82. Nos. 325, 396, and 397.

come to light, and many more will doubtless yet be found if the Government of India will not abandon their important work of searching and buying up Sanskrit manuscripts hidden in private libraries in different parts of this land of Bharatas. I myself have had the good fortune to meet with twelve of them (nine of which I actually made use of), all of which (except that of Dharmamera) belong to the Government of Bombay for whom they have been purchased at different times by Dr. Bühler, Dr. Keilhorn and our distinguished orientalist Dr. R. G. Bhāndārkar. It is often one of the Sanskrit books appointed for the P. E. and F. A. Examinations of different Universities. Hence a critical edition of the poem has long been a desideratum.

I have, therefore, tried to make this edition as useful as possible to students of schools and colleges as well as to the general reader.

From my experience as a Sanskrit teacher for the last twenty-five years both in my Sanskrit classes and afterwards in the New English School, I have found that Mallinātha's commentary though a valuable assistance to young students requires, in some places, explanations more clear and lucid than ordinary students may easily understand them. A thorough knowledge of Sanskrit requires a deep study continued for years together, with undivided attention. But, as the time at the disposal of students is limited, they are most in want of such help, as explanations, notes on historical points, Alankāras, and obscure metres and a literal English translation, can afford. In order to supply this want I have added at the end of the volume, copious notes elucidating the text from eight other commentaries, and have given a literal English translation. I have also attempted to supply in the notes most of the information that is generally required by a student for his examination purposes: the allusions have been fully explained ; full grammatical notes and sometimes the translation of the important Sūtras of Pāṇini have been given, with the derivations of important words ; the names of the noteworthy figures have also been added ; the geographical names of places, rivers,

mountains &c., have been identified. In fact, I have done everything that lies in my power to make the volume specially useful to students. I have endeavoured to give the literal meaning of the text without mixing up Oriental and Western ideas in order to make them agreeable to the taste of Englishmen. This mode of translation has been adopted by Mr. Pickford in his admirable translation of the Mahāvīracharita, and ably defended by him in his learned preface to that work. I fully concur with him in the opinion that it is ridiculously absurd to expect idiomatic English in a version of a Sanskrit poem. He says "We often find a compound word in Sanskrit which cannot be rendered into English except by a long and intricate sentence with a dependent relative clause for each epithet and allusion. Moreover the frequent digressions and sudden transitions of Sanskrit compositions clearly mark them as alien from the thought and language of modern Europe. The canons which are with perfect fairness applied to modern versions of classical authors, are inadmissible with regard to translations from the Sanskrit."

We must not, therefore, be surprised if such phrases as the "lotus-like face," "the moon-faced damsel," "limbs cool like a lump of snow," "feet of my sire," "not seeing purifying progeny," "the hot water from her eyes," &c. excite the smiles of Englishmen unacquainted with Sanskrit. In fact I have attempted to translate the poem as literally as the English language could allow me to do, the translation being originally intended for young students reading Sanskrit with me. There are already several translations of this "history of solar princes" in English in which the rendering is happy so far as English is concerned, but I venture to say that they do not, in many places, do justice to the beautiful pathos of the sentiments and expressions in which the poem, like all other poems of Kālidāsa, abounds. The results of the labours of these scholars to reveal the beauties of oriental poetic and dramatic literature, are, to a certain extent, marred by the fact that they try to adorn Hindu beauty with a foreign garb worn exactly after a foreign fashion. While in my endeavour to decorate the Aryan beauty although necessity has compelled

me to invest her with a foreign dress I have retained but little of the foreign fashion, thereby enabling the beholder to realise her genuine charms. In the translation of *Raghuvans'a*, therefore, that I present to the learned public, I have attempted to preserve the sense of the Sanskrit expressions without sacrificing it to the beauty of English phraseology. In undertaking the English translation I have been convinced of the real difficulties that lie in the path of rendering the thoughts of an ancient and now defunct race of writers into the language of another race, so unlike in their traditions, usages, customs, and modes of daily life. The reason is to be found in the difference of rational habits and associations. I have tried my best, with the aid of dictionaries and other materials, to make the English rendering a close one ; how far I have succeeded I leave it to my critics to judge.

For the large number of Mss. which were placed at my disposal I am highly indebted to Dr. R. G. Bhândârkâr whose kind advice, and occasional instructions and the general sympathetic help are highly valued and acknowledged every where by every worker in the field of Sanskrit literature. Owing to this supremely eminent scholar's effort, most valuable Mss. are being collected at the Deccan College Library, and it is to be hoped that the Indian Government will not, for several years to come, abandon the important work of buying up Sanskrit manuscripts hidden in private Libraries and therefore out of reach of outsiders ; although our late lamented distinguished citizen Rao Saheb M. C. Apte has established a valuable institution for the custody and preservation of Mss. still Government efforts are equally necessary for this important work, mere publication of lists being often useless. The old Sâstris who may be deemed living encyclopedias of ancient scholarship are fast disappearing from the scene, and their industry on this point is long at an end. It behoves us, therefore, to take the charge, preserve and collect the repositories of our national lore from decay and obscurity.

It now simply remains for me to do the agreeable duty of acknowledging my obligations to those whose works have been consulted in preparing the first three editions. Foremost among them stand the late lamented Anundoram Borooah, the author of *Nānārthasangraha* and the late lamented S. P. Pandit, the editor of *Raghuvans'a*, Bombay series. I have also frequently referred to the admirable editions of Prof. Kailāsachandra Datta and Prof. Kālicharana Banerjea, for which my sincere thanks are due to them. I have also to thank sincerely Dr. R. G. Bhāndārkar the retired professor of Oriental languages, Deccan College, Poona, who was kind enough to lend me his valuable assistance in the solution of certain knotty points which I referred to him.

In conclusion, I trust that the *Raghuvans'a* as here presented to the public will be useful, not only to those, for whom it is chiefly intended, but to the general Sanskrit-reading public also. No one is more conscious than myself of the short-comings and defects of such a work, but a sense of duty to my countrymen, to the younger generation and above all to Kālidāsa the immortal bard of Sanskrit literature, the idol of the shrine of the heart of every Hindu and worshipped with no less fervour and devotion by the Sanskrit-knowing public in all parts of the globe, that literary hero of this land of the Aryas, the flood of whose glory overflows this sub-lunary world with a bright refulgence, whose fame the olden times sang—the present sing—and the future shall ever sing—a sense of duty, I say, to such a jewel of the mine of Indian poets has irresistibly prompted me to undertake this arduous task, and the inward prompting of my soul was so powerful that it rendered me blind to the difficulties which I had to surmount but which I have at last only partially surmounted. I shall, therefore, be very happy to receive any suggestions or corrections that readers may have to make and shall be but too willing to consider about them in the subsequent editions. With these prefatory remarks I leave the book to the indulgent judgment of the learned public.

II.

In this edition of Raghuvans'a I have but partially fulfilled the promise I made long before, of writing a short dissertation on Kālidāsa and the times in which he flourished, and if possible, his place in Sanskrit literature, in order to create in the minds of students a taste for the literary and poetic beauty of the Kāvya of the prince of poets. For unless such a taste is created in them, it is in vain that one of the grandest achievements of the poetical genius of our greatest poet, has been placed in their hands. But this defect has been, so to speak, justly removed by my esteemed friend the late lamented Vishnu Krishna Chiplunkar, B. A., the founder of the New English School, in his admirable essay on "Kālidāsa and his place in Sanskrit literature" written in Marāthi.¹ Kālidāsa's birth, his lineage, his home, the countries over which he travelled, the name of the king at whose court he flourished, his achievements, his friends, his surroundings, his successes and disappointments in life, in fact his complete biography, are matters that are most important to a student of history and they have, it is next to probability, for ever disappeared from the memory of man; but his marvellous works stand as a column to mark the achievements of Aryan civilization in India, and will do so till another universal deluge sweeps them away. The learned Sāstri, however, is silent on this point, but he has written his able judgment on the unrivalled poetic merits of Kālidāsa. Many a reader will, perhaps, be startled to hear Raghuvans'a and Maghadūta described as the grandest achievements of Kālidāsa's genius; for the general current of opinion amongst Indian scholars, ascribes to the Abhijñāna Sākuntala the first place amongst his productions. There is a current Sanskrit saying among old people of this country :—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुन्तलम् ।

तत्रापि च चतुर्थोऽद्भुतश्च श्लोकचतुष्टयम् ॥

---

1. Every lover of Sanskrit ought to read this essay styled "Sanskrit Poets" written in Marāthi by the late lamented founder of the New English School and the Deccan Education Society of Poona.

which means,—Of all poems the dramatic composition is the loveliest; of the dramas the S'akuntala is the best: in it again the fourth Act is unrivalled, and of which the couplet of the four verses is simply transcendent! The critic who composed the couplet must have had a nice discriminating eye for moral beauty. Indeed we have seldom met within the whole range of Sanskrit literature, lovelier scenes than those that are depicted at the time of S'akuntalā's departure. They show, what transcending beauty a master-painter can produce out of the common every day materials of human life. Let the reader who has read the drama of Abhijñāna-S'akuntala but transfer himself in imagination to that quiet and serene bank of the river Mālinī, the most favourite haunt of large-eyed deer, and the loved retreat of the hermit's daughter and her maiden friends, during the declining hours of the day, and what scene does he find there? He finds the solitary sage Kanva, standing alone, and deploring his coming separation from his loving daughter, and wonders that there was so much love in that old heart of his. He makes a new discovery that he loves S'akuntalā, though not his own daughter but only a fondling picked up in the forest. Let him take his stand on that solitary river-bank and listen to what the hoary-headed sage has to say :—

यास्यत्यय शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
 कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ॥
 वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः ।
 पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

Has not that a sort of moral beauty ennobling to our hearts! However this is a digression. Whilst not disputing the claims of the Abhijñāna S'akuntala to be regarded as the first of the productions of the poet's genius, the Raghuvans'a can be ranked as the next. There are special considerations in its favour. In his other works the poet confines himself to a single or a few incidents of history or mythology; and accordingly has room enough for the play of his imagination. But in the Raghuvans'a, he attempts a rapid sketch of the history of an illustrious line of kings. It partly resembles a

historical synopsis in its character ; such works are calculated to be dull and tedious, full of rapid narration of facts and events. Still the facts and events mentioned in this work have been so manipulated by our master charmer that they have assumed quite another shape. Within the restricted limits he has prescribed to himself, he has found room enough for the play of his superior imagination. The student need not go through the whole work ; within these first fourteen cantos he will find enough to illustrate what I have said above. The description of Dilipa, and his manly and regal virtues for instance, of his visit to Vasishta's holy hermitage and his rigid vows and austerities, how life-like and real, how morally elevating to heart and soul ! His faith in the devotion to the service of the sacred cow ; his manly submission to her test are all beyond description ! The chivalrous description of the prince Raghu ; his undaunted spirit in the fight with Indra ; his ambition for the conquest of the quarters are all interesting and charming in themselves. Above all the account given of Aja's lamentation, after Indumati's departure to heaven, is, indeed, most graphic and heart-rending. Let the reader take his stand on a stone outside the garden where the king Aja is weeping for the loss of his beautiful queen Indumati and listen to what he has to say :—

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
 न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ।
 दयितां यदि तावदन्वगाहिनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
 सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥
 नवपल्लवसंस्तरऽपि ते मृदु दृयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चित्ताधिरोहणम् ॥

Here the poet is making the husband mourn the death of his wife and the description is indeed most pathetic and touching. Let the reader also transport himself in his imagination to the Vālmiki's penance forest and behold how Sita bewails her cruel fate. Picture to yourself what passes in her mind and you will at once realise it in the following couplets :—

वाच्यस्त्वया मद्दचनात्स राजां वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
 मां लोकबादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥
 कल्याणबुद्धेरथ वा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
 ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसहः ॥

Now imagine her mental agitations and also the pangs caused by separation from her beloved lord :—

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादान् ।
 भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यां कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥
 किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
 स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥

It is certainly very difficult to describe in words the spontaneous overflow of fatherly love that sprang from the bosom of Vālmiki at the piteous sight of the abandoned daughter of the Videha king :—

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
 तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥

The following couplets are intended to move every loving heart. They are, no doubt, the specimens of *Karuna Rasa* :—

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यादित्युत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।
 शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥
 बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
 कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥

Of all the Sargas of the *Raghuvans'a* this is, in our opinion, the most beautiful Sarga. In it the poet's imagination finds no parallel. Here again in *Meghadūta* is a faithful picture of *Yaksha's* feelings excited by separation from his dear wife and home !

तां चावश्यं दिवसगणनात्तरामेकपत्नीम् ।
 अव्यापन्नामविहतगतिर्द्रव्यसि भ्रातृजायाम् ।
 आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो रुद्रनानाम् ।
 सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥

The following stanza illustrates the transcending picture of *Kālidāsa's* imagination.

हित्वा तस्मिन्भुजगबलयं शंभुना दत्तहस्ता ।
 कीडाशैले यदि च विचरेत्यादचारेण गौरी ॥
 भङ्गाभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः ।
 सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥

His पूर्वमेव and the picturesque description of Yaksha's home in the उत्तरमेव are simply unrivalled. And many more instances of this description may also be added to the above where the poet has indeed given a full scope to the play of his towering imagination.

Speaking of Kālidāsa Dr. Bhanu Dāji says :—" His illustrations are derived chiefly from the Natural history and physical geography of Northern India. The "towering summits" of the Himālaya decked with "diadems of snow"; the peak of Kailāsa "reflected in the waters of the dark Yamunā"; the "rippling Gangā having the mountain pine," the "musky breezes throwing their balmy odours over eternal snow"; the "wilds where eager hunters roam, tracking the lion to his dreary home"; the "peaks where sunshine ever reigns," where "birch-trees wave", the "bleeding pines their odourous gums distill"; and the "Musk Deer spring frequent from their caves"; "the magic herbs that pour their streamy light from mossy Caverns, through the darksome night"; "the wild kine" with "her bushy streaming hair"; the fierce elephants; the startled deer; the lotuses that "lave their beauties in the heavenly Gangā's wave"; the mountain lake; "the clefts from which dark bitumen flowed"; the melting snow; the cool gale; the "rude mantles of the birch-trees rind"; these and other allusions indicate extensive observation, familiarity with the gorgeous scenery of the Himālaya mountains, and an ardent love of nature. Kālidāsa is the only great poet who, so far as the writer is aware, describes a living saffron flower. The plant, we know, grows in Kāśmīra and the regions west of it. He never compares any thing to the pomegranate or to the rose, which are frequent subjects of allusion and comparison in almost all modern oriental poetry. The lips of Kālidāsa's young maidens are of coral hue, red as the petals of the Nelumbium or as the ripe Bimba, (mo-

mordica Dioica), or as the Pátala flower (*Bignonia Suaveolens*)—or as the budding leaves. Their teeth are “white as pearls” or as the Kunda (Jasmine). Their eyes are “bright like wine” “and beautiful as the lotus,—they write their love-letters on the rind of the birch with mineral dyes or on leaves with their nails.” He speaks of “the sentimental compositions of former poets.” His language is simple and his similitudes are copious and unrivalled for their elegance. The Vocabulary of Amarasinha is sufficient for explaining almost all the words in Kálidása’s works—whilst to understand the poems of Mágha, a contemporary of the Bhoja of the 11th century, the assistance of a number of Vocabularies is required. The metres are more varied and the grammatical constructions long and difficult. Kálidása’s metres and grammatical constructions are plain and generally known. Yet the effect is great. He is justly praised for his happy choice of subjects, his complete attainment of his poetical intentions, for the beauty of his representations, the tenderness of his feeling, and the richness of his imagination. He shows an acquaintance with Chinese pottery and silks,—with the magnet,—in one instance the true cause of eclipses, the influence of the moon on the tides and with ships. His kings are attended by Yavana women (Greek or Bactrian) with bows in their hands. He has minute acquaintance with Court-life. The various beasts, birds, trees, flowers, fishes and insects alluded to by Kálidása, are common to nearly the whole of India, and, therefore do not assist in discovering the poet’s birth-place, or his favourite places of residence. He had undoubtedly travelled a great deal. ”

Like many congenial spirits, he had no doubt suffered from the pangs of poverty and neglect. He devoutly prays that “for the common welfare of the good, the mutual rivals Fortune and Eloquence may at last be wedded in that union which now seems so hard to be attained.” With these pre-atory remarks turn we now to the date of Kálidása.

ON THE DATE OF KĀLIDĀSA.

III.

Kālidāsa has been, so to speak, the darling of India for more than nineteen hundred years.¹ We obtain a documentary record² that even since so early as the seventh century A. D. his fame as an immortal poet has spread throughout the then five divisions of India. His genius has been recognised and appreciated by poets and critics and admired by the literary public.³

1. This essay was written in July 1893 and added to the Preface to our edition of Meghadūta. See Introduction to our edition of Meghadūta, p. 31.

2. The Aihole inscription of Pulakesi II., (634 A. D.) has an allusion to Kālidāsa :—"वेनायोजि नवेदम स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेदम । स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः" ॥ *Ind Ant.*, Vol. VIII., p. 237. Another allusion is also found in Bāna's introduction to his Harshacharita :—"निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु । प्रीतिर्नधुरसाद्रोसु मंजरीष्विव जायते" ॥ Dr. P. Peterson observes that "Bāna's references to the younger poet, and to Bhāsa respectively, is that at the time he wrote the above verse Kālidāsa's plays had either not been written or were still far from occupying the prominent place in the nation's literature. Kālidāsa was therefore either a contemporary of (Bāna) or was his elder by little more than a generation." Preface to Bāna's Kādambari, p. 81. The learned doctor afterwards changes his opinion as to the above remarks and observes :—"I will say only in passing that I hope on some future occasion to show that what is true of Bhavabhūti is true of his great predecessor Kālidāsa. If that is so, a vista of antiquity opens up for our book. For it is certain now that Kālidāsa must be put earlier than has lately been very generally supposed. He stands near the beginning of our era, if indeed he does not overtop it, and date from the year one of Vikrama's era." *Jour. B. B. R. A. S.* 1892., Vol. XVIII., p. 110.

3. Another reference in chronological order to the great poet occurs in Kumārila's Tantravārtika, Benares edition, p. 133. "एव च विद्वद्भ्यनादिनिर्गतं । प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितं । "सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु । प्रमाणमतःकरणप्रवृत्तयः" इति ॥ This Kumārila, the bitterest foe of the Jainas and Buddhas flourished between 700 and 750 A. D.

Numerous editions of his works have been printed ; voluminous commentaries have been written ; various translations in the different dialects of the country have been made¹. All these things bear ample testimony to the affectionate zeal and loving care with which his works have been and are being studied. From the snowy Himālaya in the north to Cape Camorin in the south there is not a single educated man who has not read at least a Canto of his poems or an act of his Mālavikāgnimitra or Vikramorvas'ī or some stanzas from the beautiful episode of S'ākuntala, the all in all of the poet.

But his fame is not confined to his birth-land only, it has travelled to distant countries and foreign climates. His genius like a load-stone attracts at once every one who comes in con-

in other words he belongs to the first half of the eighth century. Jour. B. B. R. A. S. Vol. XVIII. pp. 225, 231 and 238. The author of the Gaudavaho, a Prākṛita poem of the eighth century, refers to the Raghukāra or the author of the Raghuvans'a. S. P. Pandit's edition of Gaudavaho, verse 800. Kshirasvāmin the well-known lexicographer quotes from the Raghuvans'a, Vikramorvasi-yam and Meghadūta. S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a Preface, p. 77 ff. Meghadūta was incorporated by way of *Samasyā* into the Pārs'vabhyudaya by Jinasena in the beginning of the ninth century or about S'aka 735 or A. D. 813 the year in which his patron the Rāshtrakūta king Amoghavarsha ascended the throne. Ind. Ant. Vol. XII. p. 216. Also Jour. B. B. R. A. S. Vol. XVIII. p. 224, Ms of the Kolhapur Jaina Mātha. See also Mālati-Mādhava, Dr. Bhāndarkar's edn. A. II., p. 92, A. III., p. 106. In the first half of the tenth century or about A. D. 945 when the Rāshtrakūta king Krishnarāja III. was ruling over the Kanarese and Maratha countries, lived the poet Ponna who boasts that he is superior to Kālidāsa. Karnātaka शब्दानुशासनम्, Introduction p. 28. To this period of Rāshtrakūta supremacy must also be assigned a Kanarese translation of Vikramorvas'ī which is quoted in the शब्द-नगिहरेण by Kes'irāja contemporary of the Hoysala king Vira Balāla Deva (A. D. 1217). *Id.* p. 36. See also K. B. Pāthak's paper on Pūjyapāda, Ind. Ant. Vol. XII. p. 19.

1. Dr. Bhāu Dāji's essay on Kālidāsa, The Literary Remains, pp. 2-5. Monier Williams' Abhijñāna S'ākuntala, 2nd edition, p. 7.

tact with it. It has thus attracted scholars and distinguished orientalists of Europe and America. He is now known partly through originals, and partly through the medium of translations to the whole civilised world. Along the banks of the Rhine and of the Thames he is at this day read with as much enthusiasm and delight as he is on the banks of the Ganges or the Godávarī. This "son of song" has passed through the fiery ordeal of foreign criticism and has elicited admiration from the critics of Europe. The lines of Goethe¹, the celebrated poet, philosopher and critic of Germany of whom it may be truly said that he was the man of all times and all climes, are well-known to everybody; Alexander Von-Humboldt has appreciated 'the richness of his creative² fancy.' Prof. Lassen has called him 'the brightest star in the firmament of Indian artificial³ poetry.'

1. Thus translated by Mr. E. B. Eastwick:—

"Wouldst thou the young years blossoms and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed?
Wouldst thou the earth, and heaven itself in one soul name combine?
I name thee. O S'akoontalá ! and all at once is said. "

Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, p. 1. Monier Williams says:— " No composition of Kālidāsa displays more richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings,—in short, more entitles him to rank as the Shakespeare of India. " Vishnu Krishna Chiplunkar's Essay on Kālidāsa written in Maráthi, p. 14.

2. " Kālidāsa the celebrated author of the ' S'akoontala ' is a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feeling, and richness of creative fancy, have assigned to him his lofty place among the poets of all nations. " *Alexander von Humboldt*. V. K. Chiplunkar's Essay on Kālidāsa, p. 14. The Literary Remains of Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, p. 1.

3. *Indische Alterthumskunde*, 49, 50, 398. Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, p. 2.

Sir William Jones who first introduced him to the notice of the literary public of Europe has conferred upon him the title of 'the Indian Shakespeare.' M. Hippolyte Fauche has considered his Meghadūta to be without a rival in the whole elegiac literature of Europe.¹

About the poet of such world-wide repute, we are naturally led to ask the following questions :—When was he born and when did he die ? Who were his parents ? What was his dwelling place ? Who were his friends and what were his surroundings ? How did he live and how did he think ? But in the case of our poet, all such queries are vain. Our curiosity in this matter is doomed to disappointment. The details about which we anxiously solicit information are lost for ever, and are beyond the hope of recovery. The life of Kālidāsa as of Shakespeare 'remains almost a blank and his very name a subject² of contention.' About his private life absolutely no information that is trustworthy is available. The poet has observed a painful reticence regarding himself in his works. Throughout these, we fail to find even a passing allusion either to his own person or to any remarkable incident of his life. Nay, he has not even affixed his name to his poetic productions. The evil consequence has been that even the jingling rhymes of wretched poetasters, as the Nalodaya³ or Jyotirvidābharana for in-

1. Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, p. 5. V. K. Chiplunkar's Essay on Kālidāsa, p. 14.

2. Dr. Bhāhu Dāji's Essay on Kālidāsa, p. 7.

3. Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, p. 5.

4. At last our profound Sanskrit scholar Dr. R. G. Bhandarkar has found out the name of the author of Nalodaya which has long been attributed to Kālidāsa. He says:—"This is usually attributed to Kālidāsa; but in this manuscript the name of the author is given as Ravideva son of Mārāyana. There are one or two manuscripts in our collection in which also the same name occurs." Report on the search for Sanskrit Manuscripts, D. C. during the year 1883-84. p. 16.

stance, have been palmed off as the poet's productions¹. Nor has any of his one thousand and one commentators (including the Bráhmaṇas and the Jainas) deigned to afford us any clue to the elucidation of this problem². The personal history of this immortal poet is thus involved in an impenetrable mist of obscurity.

Tradition, it is true, has handed down through a succession of ages certain stories and anecdotes about him; but they are so marvellous as to be opposed to all historic credibility. Facts and fables have been so strangely and inextricably interwoven, that it is impossible to disentangle the one from the other.

With regard to his date also we are in the same state of uncertainty as we are with regard to his personal history. Here also we are not on *terra firma*, but on the quicksand of tradition. The accounts preserved by tradition are so inconsistent and contradictory, that they defy human credibility. For instance there is an old and trustworthy tradition that has been handed down to us from times immemorial which says that Kálidása flourished in the reign of Vikramáditya 56 B. C.³ But there is another tradition which says that he was patronised by a king named Bhoja

1. Dr. Bháu Dāji's Essay on Kálidása. p. 10; S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a Vol., III., p. 29; Dr. H. Kern's preface to *Brihatsanhita* of Varāhamihira, p. 12; Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 201, and the notes thereon. Also on pages 260, 261, and 266 of the same. Prof. Max Müller's India what can it teach us, The renaissance of Sanskrit Literature, first edition, p. 281, and the notes thereon.

2. Dr. Bháu Dāji's Essay on Kálidása, p. 5.

3. Kathāsaritsāgara, pp. 650-51. Nirṇayasāgara edi. Also other Purāṇas. The word Vikramáditya signifies "The sun of valour," and the title was assumed by many kings of Ujjayinī and other kingdoms of India. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 201, notes.

in the eleventh century.¹ Now it is impossible to reconcile these flagrant inconsistencies. Traditions unless corroborated by documentary evidence from independent sources are worthless and are not entitled to serious consideration. Of this, however, further on.

---

1. Dr. Bháu Dāji says :—Mr. Bently, on the authority of the Bhojaprabandha and the Ayin-i-Akbari, supposed the patron of learning to be the same as “Rājā Vikram, successor to Rājā Bhoja,” in the 11th century of the Christian Era. Col. Wilford and Mr. James Prinsep place Kālidāsa in the 5th century, and Mountstuart Elphinstone adopts this date in his admirable History of India. In Gujarātha, Mālvā and the Deccan, Kālidāsa is believed, chiefly on the authority of the Bhojaprabandha to have flourished at the court of Bhoja, the nephew of Munja, at Ujjayini, in the 11th century of the Christian Era. There have been several Bhojas as well as Vikramas or Vikramādityas at Ujjayini, the last Bhoja having flourished in the 11th century of the Christian Era ; and to reconcile the two suppositions, it is necessary to suppose that the Vikrama or Vikramāditya at whose court the “ nine ” learned men flourished, was also styled “Bhoja.” Dr. Bháu Dāji's Essay, p. 6, 7. Prof. Weber says—“ But then, we know of a good many different Vikramas and Vikramādityas ; and, besides, a tradition which is found in some modern works, and which ought surely, in the first instance, to have been shown to be baseless before any such conclusion was adopted, states expressly (whether correctly or not is a question by itself) that king Bhoja, the ruler of Mālvā, who dwelt at Dhārā and Ujjayini was the Vikrama at whose court the ‘ nine gems ’ flourished ; and, according to an inscription, this king Bhoja lived about 1040-1090 A. D. ” Prof. Weber's History of Sanskrit Literature p. 201-202 and the notes thereon; and see also the pages, 203, 215, 228, 230, 261, 319, of the same. Max Müller's India ‘What can it teach us,’ first edi. p. 284, and the notes; S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a, part III., p. 30 note; F. Hall's edition of Vāsavadattā, preface, pages 7, 8 and 9, foot-notes, p. 20 note of the same. Dr. Kern's preface to Brihatsanhitā pages 15 and 16. Life and Essays of H. T. Colebrooke, Essays Vol. II. p. 49. Wilson's Hindu Theatre, Vol. I. p. 185. Indian Antiquary, Vol. I. 1872, pp. 82, 83, 314-15. Indi. Anti. Vol II. 1873, pp. 58, 272, 297 and 362 foot-note. Ind. Anti. Vol. XII. 1883, pp. 94, 230, 234, 291,

It is now a patent fact that India is wanting in chronology. The want of historic faculty is a defect in our national character. Through the influence and inspiration of western education, our minds are being awakened to a sense of this defect, and some of our men, though few in number, are engaged in antiquarian researches with the laudable desire of unveiling the past. But no success has yet been attained, commensurate with the extent of their hopes or the magnitude of their efforts. Vast numismatic and paleographic evidence has been brought to bear upon the date of Kālidāsa; yet what may be said at the most about it, is that it has reached the region of probability but not of certainty.

Among antiquarians no unanimity exists upon this question of the date of Kālidāsa. Their divergencies have been very remarkable. We shall try in these pages to discuss the various dates assigned to Kālidāsa by them, and thus bring to a focus all the evidence bearing upon this point which has been hitherto collected by orientalists both at home and abroad.

1. M. Hippolyte Fanche supposes the poet to have lived at the time of the posthumous¹ child who is said at the end of

293, 294, 295. Ind. Anti. Vol. XI. p. 125, footnote. Ind. Antiquary. Vol. XVIII. Vikramāditya I. (Western Chālukya); pp. 285, 1889. Vikramāditya V. (West Chālukya); he had the *Biruda* of Tribhuvanamalla, p. 275 ;—note on the period of his death, and on the *परोक्षम्* used in connection with his successor, pp. 272-73. Vikramāditya VI. (West Chālukya); an inscription of *शक-सेवक* 998, which perhaps belongs to the beginning of his reign, p. 35 of the same volume. Indian Antiquary, Vol. XIX. 1890. Vikramāditya, a king mentioned in connection with Pratāpāditya 1; Kalhana says he is not "the enemy of the S'akas (शकाः), pp. 261 to 264." Vikramāditya I. (West Chālukya) p. 151 of the same. Vikramāditya II. (East Chālukya) p. 435 of the same. E. H. D. pp. 41-45 ; 62-67 ; 74.

1. Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, p. 7. S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a, part III, preface, p. 27-28. Jour. B. B. R. A. S. for 1861.

the last canto of Raghuvans'a to have succeeded to the throne. This would place Kálidása at the latest in the eighth century before Christ.

Against this date the following objections have been justly urged by Mr. Pandit in his edition of Raghuvans'a¹—(a) If Kálidása really lived in the reign of the posthumous child, we cannot suppose him to have described his ancestors and said nothing about the living king himself. (b) We do not know for certain that the nineteenth Canto is the real conclusion of the poem. The end of the nineteenth Canto is abrupt; the Raghuvans'a, unlike other works of the poet, does not end with a benedictory stanza.² Tradition says that there is a sequel to the 'History of the solar kings.' (c) From the fact that no more kings are described by Kálidása it does not necessarily follow that no more kings had lived. The Vāyu Purāna states seven kings to have reigned at Ayodhyā after the son of Sudars'ana; and other Purānas mention thirty-seven princes to have lived after the voluptuous king Agnivarṇa.³

Another very strong objection also, based upon style, may be legitimately urged against this date. It has been indisputably proved that Bhavabhūti belonged to the first decade of the 8th century A. D.⁴ Now if we would suppose Kálidása to have lived in the 8th century B. C., there would be distance of 16 centuries between them.⁵ Corresponding to this difference

1. S. P. Pandit's Raghuvans'a, part III., preface, p. 28, and the foot-note.

2. तं भावाय प्रसवसमयाक्रांक्षिणीनां प्रज्ञाना-
मन्तर्गूढं क्षितिरेव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।
मौलैः सार्धं स्थविरसच्चिवैर्हैमसिंहासनस्था
राज्ञी राज्यं विधिवदक्षिषद्भर्तुरग्याहताज्ञा ॥

3. S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a, part III, preface, p. 24.

4. Dr. Bhāndārkar's Report on the Search for Sanskrit MSS. during the year 1883-84, p. 15. Dr. Bhāndārkar's edition of Mālatīmādhava preface p. XII; Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 334.

5. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 200.

of time, there ought to be a considerable difference of style between the compositions of these two poets. The style of Kālidāsa ought to differ from that of Bhavabhūti as much as the Vedic differs from the classical. But no such marked difference is discernible. Almost the same spirit, the same manner of treatment, pervade the productions of both. The artificiality of diction which is observable in Bhavabhūti, will only justify us in supposing an interval of about eight centuries at the most to have elapsed between him and Kālidāsa.¹

II. Sir William Jones places Kālidāsa in the first century preceding the Christian era.² This date rests on a

---

1. In his *History of Sanskrit Literature*, p. 204 footnote, Prof. Weber says :—"In the Introduction to my translation of this drama, the *Mālavikāgnimitra*, I have specially examined not only the question of its genuineness, but also that of the date of Kālidāsa. The result arrived at is, in the first place, that this drama also really belongs to him,—and in this view S'ankar Pandit, in his edition of the play concurs. As to the second point, internal evidence partly derived from the language, partly connected with the phase of civilisation presented to us, leads me to assign the composition of Kālidāsa's three dramas to a period from the second to the fourth century of our era, the period of the Gupta princes, Chandragupta, &c. "whose reigns correspond best to the legendary tradition of the glory of Vikrama, and may perhaps be gathered up in it in one single focus." Prof. Lassen has expressed himself to essentially the same effect. See *I. Ak.*, Vol. II. 457, 1158-1160. See also *I. St.*, Vol. II. 148, 415-417." In his *India what can it teach us*, first edition, p. 301, foot-note, Prof. Max Müller says :—"It seems almost impossible to give the opinions held by various Sanskrit scholars on the date of Kālidāsa, or on the dates of certain works ascribed to Kālidāsa, on account of their constantly varying opinions and the vague language in which they are expressed. Those who desire information on this point, may consult Professor Weber's *Sanskrit Literature*. That accomplished scholar seems to put Kālidāsa's three plays between the second and fourth centuries A. D., the period of Gupta princes, Chandragupta, &c., see *L. C.*, p. 204 note ; but I am not quite certain that this is his real opinion."

2. Dr. Bhāu Dāji's *Essay on Kālidāsa*, p. 6.

solid foundation of a tradition of remote antiquity founded on the astronomical data, which runs to the effect that there was once a king named Vikramāditya who after defeating the Sakas or Seythians established the Samvat era which commences 57 years before Christ. Of this, however, further on. Another story tells us that Kālidāsa was one of the nine men of genius who adorned the court of this Vikramāditya. A memorial verse gives the names of these nine gems as follows :--

धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशंकु —
 वेतालभट्टवटकपर्कालिदासाः ।
 ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायाम्
 रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥ ¹

Here then are involved three questions of great importance which, for clearness' sake, we shall discuss separately. They are as follows :—

(a) Was there such a prince as Vikramāditya, the destroyer of Mlechchhas, the founder of the Samvat era, who reigned in the first century B. C. ?

(b) Was there only one prince bearing the name of Vikramāditya² or was Vikramāditya a title simply assumed by various princes of different dynasties.

1. S. P. Pandit's edition of Raghuvans'a, part III, perface pp. 28-29. Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 328-29. Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, pp. 9-10. J. B. B. R. A. S. 1860, p. 26. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 200, and the notes on pages 260, 261 and 266 of the same. Dr. H. Kern's perface to Brihatsanhitā, pp. 12-17. Wilson's trans. of Vishnu Purāna edited by F. E. Hall, perface p. VIII, footnote. Dr. Bhāndarkar's Early History of the Dekkan, first edition, pp. 41-46, 59-67 ; 74. Also see notes on page 34 of the same.

2. Dr. H. Kern's perface Brihatsanhitā, pp. 14, 15, 16, 17 and 20. Pandit's ed. of Raghuvans'a, part III, perface, pp. 32-33. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, pp. 201, 202, 205 and 228. Dr. Bhāu Dāji's Essay on Kālidāsa, pp. 6, 8, 9, 18, 19 and 35. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 281, 282, 283 and 301. Dr. Hall's perface to Vāsavadattā, p. 6 Alberūni's India, Vol II., chapter XLIX. p. 6.

(c) Did the celebrated nine gems flourish in the court of that Vikramāditya who flourished in 56 B. C. ?

(a) The belief in Vikramāditya of the first century before Christ rests upon a tradition of remote antiquity supported by astronomical data. But it is also, according to Dr. Bhau Daji, confirmed by a *Patāvali* composed by Merutungāchārya, a Jaina Pandit.¹ Merutunga says that “after Nabhovāhana, Garddabhilla ruled at Ujjayini for 13 years, when S’ri Kālikāchārya.² on account of violence offered to his sister Sarasvatī, uprooted Garddabhilla, and established S’aka kings in Ujjayini. They ruled there for 4 years. Garddabhilla’s son Vikramāditya regained the kingdom of Ujjayini, and having relieved the debt of the world by means of gold, commenced the Vikrama Samvat era. This took place 470 (453 + 17) years after Vira’s era. Vikrama’s reign extended over 60 years. His son Vikramacharitra alias Dharmāditya ruled for 40 years. The next kings Bhāilla, Nāilla, and Nāhada ruled for 11, 14 and 10 years respectively. The S’aka era now commenced 605 years after Vira Nirvāna.”³

From this extract of the *Patāvali*, it will be seen that there was a king named Vikramāditya who reigned 135 years, before the commencement of the S’aka era. This, it appears, is also corroborated by the account given of this Vikramāditya in the *Kathāsaritsagara* 120, page 651.

There are some investigators who doubt the existence of this prince. They say that there is absolutely no documentary evidence whatever for the existence of such a prince as

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 123-142.
2. For the full account of this Kālikāchārya or Kālākāchārya see “The Literary Remains ” of Dr. Bhau Daji, p. 120.
3. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 131, 132, and 135.
4. The Literary remains of Dr. Bhau Daji, p. 132.

Vikramāditya in the first century B. C.¹ Mr. Fergusson² has started the bold theory that what is called the era of Vikramāditya 56 B. C. was a date arrived at by taking the date of the great battle of Korur³ in which Vikrama

1. Dr. H. Kern, Prof. Weber, Prof. Max Müller, Dr. Bhau Daji, Dr. Bhandarkar, Dr. Fleet, Mr. Páthaka and other orientologists hold this opinion. *The Literary Remains of Dr. Bhau Daji*, p. 9. See also Dr. Fleet's *Gupta inscriptions*, Introduction pp. 37, 56.

2. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1880. On the S'aka, Samvat, and Gupta Eras; a Supplement to his paper on Indian Chronology, 1870.

3. Prof. Max Müller says that 'this battle of Korur is described by Albirúni in his account of the S'aka era :—

'The S'aka era,' he writes, 'called by the Indians S'akakála is posterior to that of Vikramāditya by 135 years. S'aka is the name of a prince who reigned over the countries situated between the Indus (Dr. Bhau Daji, J. B. B. R. A. S. VIII., p. 242, 1864) and the sea. His residence was in the centre of the empire, in the country named Âryávarta.

The Indians represent him as born in another class than that of the S'akas; some pretend that he was a Súdra and a native of the town of Mansúra (Bahmanábád). There are even some who say that he was not of the Indian race, and that he was born in Western countries. The people had much to suffer from his despotism until they received aid from the East. Vikramāditya marched against him, put his army to flight and killed him in the territory of Korur, situated between Multan and the castle of Luny (in the Panjab?). This epoch became celebrated by the joy which the people felt at S'aka's death, and it was selected for era, principally by astronomers. On the other hand, Vikramāditya received the title of Sri, on account of the honour which he had acquired.' But Albiruni adds that the date of the reign of this Vikramāditya does not allow us to identify him with the prince of the same name who ruled in Málvá. And this statement of Albirúni appears to us correct since it has nothing to do with Harsha Vikramāditya of the sixth century. This battle of Korur may be the same as that of Multan, mentioned by Táránátha, 'S'riharsha abolished the teaching of the Mlechchhas by massacring them at Multán. Asanga

Harsha of Ujjayint finally defeated the Mlechchhas in 544 A. D. and by throwing back the beginning of the new era 6×100 (or 10×60) before that date i. e. 56 B. C. Prof. Max Müller praises the architectonical genius of Mr. Fergusson and thinks that his theory will at last turn out to be correct.¹ Why, however, 600 years were added to the new era by Vikramāditya is beyond the ken of Mr. Fergusson. 'Nothing short of a contemporaneous document dated less than 600 of the Vikrama era, would upset Mr. Fergusson's theory' says Max Müller.² The Kāvi inscription³ discovered by Dr. Bühler which gives the date 430 of the Vikrama Samvat for its grantor Jayabhata does not satisfy the Professor who strongly criticises it in his 'India, what can it teach us.'⁴ But the several objections raised by him against the date given in that inscription⁵ have been fairly refuted by Dr. Fleet. 'Whatever may be the case,' continues Dr. Fleet, 'as regards the reading of the second numerical symbol and the computation of the details of the date, the fact remains that the first numerical symbol is undoubtedly 400 and that we have here a date which can only be referred to the fifth

---

and Vasubandhu were his contemporaries (900 p. B. N.); his predecessor was called Ganbhīrapaksha, his successor Śīla, Ind. Ant. 1875, p. 365. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 282 Albirūnī's India, Vol. II. chapter XLIX. p. 6. See also Buddh. Rec. Western World, Introduction, p. 99 *ff. ibid.* p. 16.

1. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 281-82. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 203, footnote.

2. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 284.

3. Indian Antiquary, 1876, p. 152. Prof. Max Müller says that 'Prof. Bühler's remark has not escaped me ; but here again the reading of the figures is very doubtful, see Fleet, Indian Antiquary, 1876, p. 68, and Prof. Bühler himself admits now that there is no Samvat date on the plate.' Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 286, footnote.

4. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 286.

5. Indian Antiquary, 1876, p. 152.

century of the Vikrama era.'¹ And further on he gives a short summary of the arguments about the theory of the Gupta-era and Vikrama-era of Mr. Fergusson, and says that 'as regards the Gupta era, Mr. Fergusson took this opportunity of recording his impression (*id.* p. 285) that his view of it "would never have been considered doubtful, had it not been that the chronology of that period had hitherto been based almost exclusively on numismatic researches." And, in repeating his conviction (*id.* p. 281) that the commencement of the era was in A. D. 319, and (*id.* p. 270) that it was established in the reign of the Ândhra king Gotamîputra, he also now maintained (*id.* p. 271) that the era did not necessarily date from the accession of the king, or from his death, or from any specific event in his reign, but that, in order that dates in the new era might be easily convertible into the old era, the commencement of the new era was simply fixed by the expiration of four of Jupiter's Sixty-Year Cycles from the commencement of the S'aka era. In respect of his theory that the S'aka era was established by Kanishka, and of some others of his general results, I see no reason, at present, to dispute them, apart from the arguments on which they were based. But a few words seem necessary, in connection with the key-note to his whole paper, which is plainly to be recognized in his desire to find for the Vikrama era some origins other than its actual establishment in B. C. 57, and, according to tradition, by a king Vikrama or Vikramâditya, actually reigning at that time. He had already thrown out this suggestion in his previous paper. And now he claimed that, granting the correctness of his other conclusions, there could be found (*id.* p. 271) no direct evidence for the existence of a Vikram era in the first century, B. C., nor for a very long time afterwards; for so long, in fact that it was impossible to establish any connection between a king Vikrama and the original establishment of the era. Referring to two passages in the Râjataranginî one

---

1. Indian Antiquary. Vol. XII, 1882. p. 293.

of which ¹ speaks of Prátápáditya, who was brought from another country to be crowned king of Kás'míra, as a kinsman of a king Vikramáditya who, the book states, was wrongly thought by some to be the S'akúri or 'enemy of the S'akas,' and the other of which ² states that, at the time of the death of

1. अथ प्रतापादित्याख्यस्तैरानीय दिगन्तरात् ।

विक्रमादित्यभूभर्तुर्जातिरन्नाभ्यषिच्यत ॥ ९ ॥

शकारिविक्रमादित्य स इति भ्रममाश्रितैः । *Rājataranginī*, II. 5-6, p. 34.

अन्यैरज्ञान्यथालेखि विसंवादकर्यितं ॥ ६ ॥ Bombay edition.

2. रक्षित्वा दशमासोनाः क्षमामेकनिशतिं समाः ।

तस्मिन्क्षणे हिरण्योऽपि शान्तिं निःसंततिर्ययौ ॥ १२४ ॥

तत्रानेहस्युज्जयिन्यां श्रीमान्दर्षापराभिधः ।

एकच्छत्रश्चक्रवर्ती विक्रमादित्य इत्यभूत् ॥ १२५ ॥

भूपमद्भुतसौभाग्यं श्रीबेद्धरभसाभजत् ।

विहाय हरिबाहुंश्च चतुरः सागरांश्च यं ॥ १२६ ॥

लक्ष्मीं कृत्वोपकरणं गुणे येन प्रवर्धिते ।

श्रीमत्सु गुणिनोऽद्यापि तिष्ठेत्पुद्गुरकन्धराः ॥ १२७ ॥

म्लेच्छोच्छेदाय वसुधां हरेरवतरिष्यतः ।

शकान्विनादय येनासौ कार्यभारो लघुकृतः ॥ १२८ ॥

नानादिगन्तराख्यातं गुणवत्सुलभं नृपम् ।

तं कविर्भानुगुप्ताख्यः सर्वास्थानस्थमासदत् ॥ १२९ ॥

Hiranya also, after having governed the country during thirty-one years less ten months, died without leaving posterity. 124.

At the same time the Srimat Vikramáditya, otherwise called Harsha, ruled in Ujjayinī, as Emperor of all India. 125.

The goddess S'ri served this king, who was blessed with unusual happiness, by attaching herself to him with pleasure, having, for him, abandoned the arms of Hari and the four Oceans. 126.

Making use of wealth as a means (of usefulness), he made the virtues flourish; and thus, till this day, men of talent sit with their heads high in the midst of rich people. 127.

Having first destroyed the S'akas he made easy the burden of the work to Hari, who was to descend to the earth to exterminate the Mlechchhas. 128.

The Kavi, named Mátrigupta, went to see the lord of the world whose fame had extended to distant countries, and who was then seated in the midst of an assembly of accomplished men to whom he was always accessible. 129.

Rājataranginī. III. 124—129. p. 60.

Bombay edition.

Hiranya of Kás'míra, there reigned at Ujjain a powerful king Vikramáditya, who had the second name of Harsha, and who also had destroyed the S'akas ; and quoting also Alberuni's explanation that the Vikramáditya who, according to the tradition given to him, conquered the S'akas a hundred and thirty-five years after the establishment of the Vikrama era, could not be identical with the founder of that era,—the conclusions at which he arrived were (*id.* p. 274) that the Vikramáditya who conquered the S'akas at the battle of Karúr, was Harshavikramáditya of Ujjain ; that his death took place about A. D. 550, and the battle of Karúr, in A. D. 544 ; that, about or before A. D. 1000, when " the struggle with the Buddhists was over, and a new era was opening for the "Hindu Religion," the Hindus sought to establish some new method of marking time, to supersede the Buddhist S'aka era of Kanishka ; that, the Guptas and the kings of Valabhi having then passed away, and having also been insignificant and of doubtful orthodoxy, in looking back for some name and event of sufficient importance to mark the commencement of a new era, they hit on the name of Vikramáditya, as the most illustrious known to them, and his victory at Karúr as the most important event of his reign ; and that then, since the date of that victory, A. D. 544,—was too recent to be adopted, they antedated the epoch by ten cycles of sixty years, thus arriving at B. C. 56 for their Vikrama era, and also, not content with this, devised another era, which they called the Harsha era, from the other part of his name, and the epoch of which was fixed in B. C. 456, by placing it ten even centuries before the date of the battle of Karúr. It is an actual fact, that the name of Vikrama does not occur in connection with the era of B. C. 57 until a comparatively late date.¹ But Mr. Fergusson's arguments are vitiated throughout by the undue reliance which he placed on the quasi-historical records of

---

¹ I am not prepared, observes the learned doctor, to specify the exact date. But the ' Gyáraspur ' or ' Gyárispur ' inscription (*Archæol. Surv. Ind.* Vol. X. p. 33. and Plate XI.) shows that the era was still known as the Málava era, in Central India, down to about A. D. 880

the *Rājataranginī*. The early chronology of Kās'mīra has still to be fixed ; and the means of adjusting it are to be found in A. D. 533 as the date of Mihirakula, who, according to the book itself, reigned in the eighth century B. C. And, if the date of Harsha-Vikramāditya of Ujjain is really dependent on the date of Hiranya of Kās'mīra it certainly cannot be placed as early as the sixth century A. D.'¹ And, after having taken a brief resumé of results of the work of preceding investigators such as Dr. Ordenberg, Mr. Thomas, Sir E. Clive Bayley, General Cunningham, Dr. R. G. Bhandarkar and Dr. A. F. R. Hoernle, the learned doctor arrives at the following conclusion.

The Mandasor Inscription of Mālava-Samvat 529.'

"The summary that I have given above," observes the learned doctor, "will show sufficiently well the curious in-

1. Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. III., Introduction, pp. 55-56.

2. मालवानां गणस्थित्या याते शतचतुष्टये ।
 त्रिनवत्यधिकेऽब्दानामृतौ सेव्यघनस्वने ॥ ११ ॥
 सहस्यमासशुक्लस्य प्रशस्तेऽह्नि त्रयोदशे ।
 मंगलाचारविधिना प्रासादोऽयं निवेशितः ॥ २० ॥
 बहुना समतीतेन कालेनान्यैश्च पार्थिवैः ।
 व्यशीर्यतैकदेशोऽस्य भवनस्य ततोऽधुना ॥ २१ ॥
 स्वयशोवृद्धये सर्वमत्युदारमुदारया ।
 संस्कारितमिवं भूयः श्रेण्या भानुमतौ गृहम् ॥ २२ ॥

अत्युन्नतमवदातं नभःस्पृशन्निव [नभःस्पृशन्निव] मनोहरैः शिखरैः ।

शशिभान्वोरभुदयेष्वमलमङ्गलायतनभूतम् ॥ २३ ॥

वत्सरशतेषु पञ्चसु विशत्यधिकेषु नवसु चाब्देषु ।

यातेष्वभिरम्यतपस्त्रमासशुक्लद्वितीयायाम् ॥ २४ ॥

स्पष्टैरशोकतरुकेतकसिंदुवार-

लीलातिसुक्तकलतामदयन्तिकानाम् ।

पुष्पोद्गमैरभिनवैरधिगम्य नून-

नैक्यं विजृम्भितशरे हरपू [धू] त देहे ॥ २५ ॥

मधुपानमुदितमधुकरकुलोपगीतनगणैकप्रयुषाखे ।

काले नवकुसुमोद्गमैर्गुरकास्तप्रभुररोभे ॥ २६ ॥

genuity that was displayed from time to time, in aiming at any settlement of the question rather than the correct one ; and also the insufficiency of the arguments used in support of the true solution, even by those who perceived it. ”

“ But of course it may be claimed that, as long as M. Reinand’s translation of the statement regarding the circumstances under which the era of A. D. 319-20 or thereabouts was established, remained without correction, there was some-

शशिनेव नभोविमलं कौस्तुभमणिनेव शार्ङ्गिणी वक्षः ।

भवनवरेण तथेह पुरमखिलमलंकृतमुदारम् ॥ २७ ॥

—when by (*the reckoning from*) the tribal constitution of the Málavas four centuries of years, increased by ninety-three, had elapsed ; in that season when the low thunder of the muttering of clouds is to be welcomed (*as indicating the approach of warmth again*) ;—on the excellent thirteenth day of the bright fortnight of the month सहस्र (पौष), this temple was established, with the ceremony of auspicious benediction.—And, in the course of a long time, under other kings, part of this temple fell into disrepair ; so now, in order to increase their own fame, the whole of this most noble house of the Sun has been repaired again by the munificent corporation ;—(this temple) which is very lofty (*and*) pure ; which touches the sky, as it were, with (*its*) charming spires ; (*and*) which is the resting-place of the spotless rays of the moon and the sun at (*their*) time of rising. Thus, when five centuries of years, increased by twenty and nine years had elapsed ; on the charming second lunar day of the bright fortnight of the month तपस्य (फाल्गुन) ;—in the season when (कामदेव), whose body was destroyed by Hara, develops (*his number of five*) arrows by attaining unity with the fresh bursting-forth of the flowers of the As’oka and Ketaka and Sinduvára trees, and the pendulous Atímukta creeper, and the wild jasmine ;—when the solitary large branches of the Nagana bushes are full of the songs of the bees that are delighted by drinking the nectar ; (*and*) when the beautiful and luxuriant Rodhra trees swing to and fro with the fresh bursting forth of (*their*) flowers,—the whole of this noble city was decorated with (*this*) best of temples ; just as the pure sky is decorated with the moon, and the breast of (the god) शार्ङ्गिन् with the Kaustubha jewel.

thing to be said from the point of view that we had to deal with a mistake made by Alberîni, laying in a confusion between a true Gupta era, anterior to A. D. 319, used by Early Gupta kings themselves, and another Gupta era, or more properly a Valabhi era, with an epoch of A. D. 319-20 or thereabouts, established, whether used or not by some member of the Valabhi family; and that he was right in respect of the historical event, from which, as he appeared to assert, this latter era took its origin. And in default of definite evidence, settling the question one way or the other, perhaps the strongest argument against the views held by Mr. Thomas, General Cunningham, and Sir E. Clive Bayley, was to be found in the following anomalous position, which had occasionally been noticed more or less directly, but had never been disposed of. It was held by all that the Valabhî family came immediately after the Guptas. It was also held that in A. D. 318 or 319, some member of this family founded the city of Valabhî; and, in commemoration partly of that event, and partly of the Gupta rule having then ceased and the power having passed into his own hands, established the Valabhî era dating from then. And yet,—as it proved by, amongst other things, the fact that Bhattâraka, the founder of the family, came only one generation before the year 207, the earliest date that we have in the era used in their own charters,—the founder of this era, and his successors, did not allow this era of their own, established under such memorable circumstances to supersede the Gupta era; but continued the use of the Gupta era for, in accordance with the three earlier starting-points given on page 32, f. above, respectively 205, 294, and 318 years at least, (as is shown by the Alinâ grant of S'laditya VII., dated in the year 447), after the establishment of their own era ! This surely involves an improbability far greater than any other, of whatever kind, that can be imagined in connection with the whole subject. ”

“ In order to arrive at any prospect of a final settlement of the question, what was wanted was a date for one of the Early Gupta kings, recorded in some era, capable of identification, other than that which was specially used by them in their own inscriptions. This has now, at length, been found in my

new Mandasôr inscription, which, composed and engraved when the year 529 had expired from tribal constitution of the Málavas, gives us, through his feudatory Bandhuvarman, the date of the year 493, expired, of the same era, for Kumáragupta. ”

“ This was not the first instance that had been obtained of the use of this era, which may for convenience be called the Málava era. For, it is obviously identical with the era which is alluded to in the Kazasva inscription¹ dated when the 795th year of the Málava lords had expired ; and is also mentioned, under the specific name of the Málava-Kála, i. e. ‘ the Malava era,’ or ‘ the time of the Málavas,’ in a fragmentary inscription at ‘ Gyâraspur ’ or ‘ Gyârispur ’ in Central India, dated when the 936th year had expired. ” But though, in commenting on this latter inscription, General

1. Edited by Dr. Kielhorn in *Ind. Ant.* Vol. XIII. p. 162. ff. The date (from the published text ; p. 164 f., line 14 f.) runs—
 “ संवत्सरसप्तैर्योतैः सप्तश्चनवत्यर्गलैः सप्तभिर्नोलवेशानां मंदिरं धूर्जटे कृतम्,—“ (In the year that is denoted) by seven expired centuries of years, coupled with ninety-five, of the Málava lords, (this) temple of (the god) Dhūrjati has been made.”

2. *Archaeol. Surv. Ind.* Vol. X. p. 32 f., and Plate XI. The date, part of which is broken away, (from the Plate) runs :—
 “ मालवकालाच्छरणां षट्त्रिंशत्संयुतेष्वतीतेषु नवसु सतेषु,—when nine centuries of autumns, joined with thirty-six, have gone by, from (the commencement of) the Málava era (or, from the time of the Málavas). ”—The counting of the era by autumns is followed also in line 21 of the Mandasôr inscription of Yas'odharman and Vishnuvardhana, of Málava Samvat 589 expired, No. 35, page 150. And it is worth noting, as being one of the points which identify the Málava era with the Vikrama era. It can hardly be doubted that the original scheme of the Vikrama years is the one commencing with the first day of the bright fortnight of Kártika (October-November). And Kártika is still the second month in the Hindu autumn according to the usual division of the six seasons. It seems, however, to be more properly the first autumn month, according to the true southern division of the seasons. And it appears also to have been the first month of a season, when the year was divided in ancient times, into only three seasons.

Cunningham expressed the opinion¹ that this Málava era must be the same as the era of Vikramāditya of Ujjain, commencing in B. C. 57, this point has not hitherto been capable of proof ; for the reason that neither of these two dates gave sufficient details for actual computation, or any other available grounds for historical identification. Nor does the Mandasór inscription, now brought to notice, furnish any details for calculation. But in its mention of Kumāragupta, it answers the purpose equally well. ”

“ Turning to the Gupta inscriptions and coins, the earliest and latest dates that we have for Kumāragupta, are, respectively, Gupta-Samvat 96 and 130 odd. The first is established by his well known Bilsád pillar inscription, No. 10, page 42 ; and the latter, by one of General Cunningham’s coins. 2 Lest, however, the coin-date should be looked upon as at all doubtful, we must note also his Mankuvāra inscription, No. 11, page 42, dated Gupta-Samvat 129. And, of these extreme dates, we may take Gupta Samvat 113 as the mean. ”

“ Applying this mean year to the various theories regarding the epoch of the Gupta era, it represents—(1) according to Mr. Thomas, A. D. 190-91 ; (2) according to General Cunningham, A. D. 279-80 ; (3) according to Sir E. Clive Bayley, A. D. 303-304 ; and (4) according to my own view, A. D. 432-33. ”

“ Next, applying to these figures the date of Málava-Samvat 493 expired, recorded for Kumāragupta in the inscription under notice, we find that the initial point of the Málava era must lie within a few years on either side of—(1) B. C. 301 ; (2) B. C. 214 ; (3) B. C. 190 ; and (4) B. C. 61-60. ”

“ The first three results, however, each entail the supposition of a brand-new era, hitherto unheard of, and entirely unexpected. At the same time, as regards the second possible result of about B. C. 214, we must not overlook the existence

1. *Archaeol. Surv. Ind.* Vol. X. p. 34.

2. *id.* Vol. IX. p. 24, and Plate V. No. 7.

of certain coins, found in large numbers at Nāgara in the north of Mālva, about forty-five miles north of Kotā, and originally brought to notice by Mr. Carlleyle,¹ which have on them the legend मालवानां जयः, "the victory of the Mālava," in characters ranging, in General Cunningham's opinion, "from perhaps B. C. 250 to A. D. 250." These coins show that the Mālavas existed, as a recognised and, important clan, long before the time when, as I consider, their "tribal constitution" which led to the establishment of their era, took place; and so also, in the other direction, does the mention of them in the Allāhādūd pillar inscription, among the tribes subjugated by Samudragupta, show that, down to his time at least, they maintained tribal constitution and importance. And if we were compelled to have recourse to a new era, these coins might justifiably induce us to select, as its epoch, B. C. 223, the date fixed by General Cunningham for the death of Asoka;² which would make the date of Mālava-Samvat 493 correspond with A. D. 270, or well on into the first decade of Kumāragupta's reign according to General Cunningham's theory. But this entails, as I have said, the supposition of the existence of an era, of which not the slightest indication has ever yet been afforded by the very numerous inscriptions that have now been examined from all parts of the country; and this is an expedient that must by all possible means be avoided. And, further, it forces the Kanasva inscription of Mālava-Samvat 795, and the 'Gyāraspur' inscription of Mālava-Samvat 936, back to respectively A. D. 572 and 713; periods to which, from their alphabets, they cannot possibly belong. And thus,—since, within certain limits, palæographical evidence must be followed,—it creates a palæographical difficulty that is insuperable. So also does the third result, to practically the same extent; and the first, to a still more marked degree."

"The fourth result, on the contrary satisfies all the palæographical requirements of the case. And it brings us so very

1. *id.* Vol. VI. pp. 165 f., and 174 ff.; see also *id.* Vol. XIV. p. 149 ff., and Plate XXXI. Nos. 19 to 25.

2. *Corp. Inscr. Indic.* Vol. I. Preface. p. VII.

close to B. C. 57, the commencement of the well-known Vikrama era,—which, by the tradition of later times, is closely connected with the country of the Mālavas, through the name of its supposed founder, king Vikramāditya, whose capital, Ujjain, was the principal city in Mālavā,—that we are compelled to find in it the solution of the question, and to adjust the equation of the dates thus,—Gupta-Samvat 113 (the mean date for Kumāragupta) + A. D. 319-20 = A. D. 432-33 ; and Mālava-Samvat 493—B. C. 57-56 = A. D. 436-37 ; which, of course, falls well within the seventeen years of Kumāragupta's reign, remaining after this mean date. ”

“ My new Mandasṛ Inscription, therefore, proves— (1) that any statement by Albérūnī that the Early Gupta power came to an end in or about A. D. 319, must certainly be wrong ;—(2) that, on the contrary, Kumāragupta's dynastic dates,—and, with them, those of his father Chandragupta II., and his son Skandagupta, which belong undeniably to the same series; and also any others which can be shewn to run uniformly with them,—must be referred to the epoch of A. D. 319—20, or thereabouts, brought to notice by Albérūnī and substantiated by the Verāvala inscription of Valabhī-Samvat 945 ;—and (3) incidentally, that under another name, connecting with the Mālava tribe, the Vikrama era did undoubtedly exist anterior to A. D. 544, which, as we have seen, at page 55 above, was held by Mr. Fergusson to be the year in which it was invented. These results are, of course, independent of the question whether the Early Guptas established an era of their own, with the above-mentioned epoch, or whether they only adopted the era of some other dynasty. ”

“ The Determination of the exact epoch of the era, I have shewn, observes the learned doctor, so far, that the Early Gupta dates, and with them, any others that can be proved to belong to the same uniform series, are to be referred to the epoch of A. D. 319—20, or thereabouts, brought to notice by Albérūnī and substantiated by the Verāwal inscription of Valabhī-Samvat 945. ”

“ It now remains to be shewn why, out of the three possible epochs of A. D. 318—19, 319—20, and 320—21, current, which appear, at first sight, to be deducible from Alberhnf's statements, we have to select, as the true and exact epoch, that of A. D. 319—20, equivalent to S'aka-Samvat 241 expired. ”

“ This point is one that can be settled only by accurate calculations of the recorded dates, explained in detail, so that it may be seen that the process applied is satisfactory, and that the inferences drawn are correct. ”

Thus, then, Mr. Fergusson's theory collapses and the tradition upon which our belief in the Vikramāditya of the first century B. C., really rests, is, in this instance, corroborated by a fact and also substantiated by a tradition of remote antiquity founded upon an astronomical data. ²

(b) With regard to the second question it may be observed that there were many Vikramādityas, not one only. For instance, the *Rājataranginī* makes mention of two Vikramādityas, who were the rulers at Ujjain. The first Vikramāditya¹, is referred to as having placed Pratápāditya one of his relatives,³ and the second who flourished about 276 years after the first, as having placed Matrigupta, a great poet, upon the throne of Kās'mira.⁴ The *Rājataranginī* mentions

1. Dr. Fleet's *Corpus Inscriptionum Indicarum* Vol. III. pp. 65 to 69.

2. *Kathāsaritsāgara* 120. p. 651. *Nirṇayasāgara* edition.

3. *Rājataranginī*, II., verse 5, page 34, Bombay edition. See also the note on page 51 of this Introduction. *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III. Introduction, page 55. Dr. Kern's Preface to *Brihatsanhitā* pp. 7, 8 and 14.

4. इति निश्चित्य चतुरं क्षपायामेव पार्थिवः ।
 गूढं व्यसर्जयद्भूतान्कादमीरीः प्रकृतीः प्रति ॥ १८८ ॥
 आदिदेश च तान्यो वो दक्षयेच्छासनं मम ।
 मातृगुप्ताभिधो राज्ये निःशंकं सोऽभिषिच्यताम् ॥ १८९ ॥
 अथ प्राकृत्यसौवर्णभ्रष्टपीठप्रतिष्ठितः ।
 सन्निपत्य प्रकृतिभिर्मातृगुप्तोऽभ्यषिच्यत ॥ २३९ ॥

Having taken this firm resolution, the king secretly sent messengers that very night to the Council of Kās'mira.

a third Vikramāditya also, who, it is determined, ruled over Kās'mira about 592 A. D.¹ The early chronology of Kās'mira kings as given by Kahlana is unsettled, therefore the results that are to be deduced from it must be considered as incorrect and unworthy of belief. Vikramāditya was also a title assumed by many princes of the Chālukya Dynasty;² but it bears no connection whatever to our present inquiry.

(c.) But the third question is really germane to our present subject. Granting that the Vikramāditya, the enemy of the S'akas, flourished in the first century B. C., and was also the founder of the Samvat era, we possess no authoritative proof or a documentary evidence except the reliable tradition of remote antiquity founded upon an astronomical data and supported by

---

And the following order, viz:—"Let the person named Matrigupta, as soon as possible after he shows you this order, be installed king of Kās'mira.

Then Matrigupta was placed upon a magnificent seat of gold facing the east, and being surrounded by the principal authorities, he was installed king with the usual ceremony.

Rājatarangini, III, pp. 65, 70, Bombay edi. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 38. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edi. p. 313. Dr. Kern's preface to *Bṛhatsanhita*, p. 7. Rev. T. Foulkes of Bangalore also mentions a king named Vijayabāhu alias Vikramāditya II., of the Bāna dynasty who ruled over the western region of the Āndhra country. The name occurs in the copper-plate inscriptions of a grant of land to certain learned Brāhmanas of Udayendumangala. *Indian Antiquary*, 1884. Vol. XIII. p. 6. See also *Indian Antiquary*, 1872, Vol. I. p. 245.

1. विक्रमाक्रान्तविश्वस्य विक्रमेध्वरकृत्स्नतः ।
तस्यासीद्विक्रमादित्यस्त्रिविक्रमपराक्रमः ॥ ४७४ ॥
राजा ब्रह्मगलूनाभ्यां सचिवाभ्यां समं महीं ।
सोऽपासीद्वासवसमो ह्यचत्वारिंशति समाः ॥ ४७५ ॥
चक्रे ब्रह्ममठं ब्रह्मा गलूनो लूनदुष्कृतः ।
रत्नावल्याख्यया बभूवा विहारं निरमापयत् ॥ ४७६ ॥

Rājatarangini, III., p. 90. Bombay edition.

2. See Dr. Bhandarkar's Early History of the Dekkan, second edition, pp. 48 and 54; and also at pp. 56, 57, and the Genealogies of the Chālukya families given at pages 61 and 97 of the same.

Guṇādhyā's Brihatkathā and other Purāṇas. But the date whereof is also substantiated by the Mandasōr Inscription of Dr. Fleet, the distinguished orientalist on this side of India. And thus the tradition, which now finds an independent support in the Mandasōr inscription as mentioned before, should be considered as true historical fact founded upon a palaeographical evidence. The story of the nine gems of poets, who, according to some, are said to have flourished in the court of this Vikramāditya rests simply on surmises and it is therefore unworthy of historical credence. The only work that connects the *Nava-ratnas* with the Vikramāditya of the first century B. C. is the *Jyotirvidābharaṇa*¹ bearing the name of Kālidāsa as its author. But Dr. Bhanu Daji has well shown that the work is not the production of the author of the *Raghuvans'a*.² Rāva Bahadur S. P. Pandit calls it a pretty Jaina forgery.³ Dr. Hall believes it to be not only pseudonymous but of recent composition;⁴ and Dr. Kern concurs in his opinion.⁵ The tradition that nine gems flourished at the court of a Vikramāditya is true according to some, because they say it is confirmed by an inscription found at Buddha Gayā,⁶ a translation of which

---

1. See notes on page 46 of this Introduction.

2. Dr. Bhanu Daji's Essay on Kālidāsa, p. 72.

3. Pandit's edition of *Raghuvans'a*, part III., preface, p. 29.

4. Wilson's translation of *Vishnu Purāṇa*, edited by Dr. F. E. Hall, preface p. VIII. footnote.

5. Dr. H. Kern's preface to *Brihatsanhitā*, p. 12 and p. 17.

6. *History of Sanskrit Literature*, p. 228; Prof. Weber says that 'this tradition is distinctly contradicted, in particular, by a temple-inscription discovered at Buddhagayā, which is dated 1015 of the era of Vikramāditya (i. e. A. D. 949), and in which Amara-deva is mentioned as one of the 'nine-jewels' of Vikramā's court, and as builder of the temple in question. This inscription had been turned to special account by European criticism in support of its view; but Holtzmann's researches (*op. cit.* pp., 26-32) have made it not improbable that it was put there in the same age in which Amarasinha's dictionary was written, seeing that both give expression to precisely the same form of belief, a combination, namely of Buddhism with Vishnuism—a form of faith which cannot possibly have continued very long in vogue, resting as it does on a union

is given by Ch. Wilkins; but the tradition that that Vikramāditya was the same as the Vikramāditya, the founder of the Samvat era, is without any foundation in fact. And the inscription itself is thought of doubtful character by some, because the text of the inscription in question is lost, with the stone on which it was incised. And some investigators even entertain grave doubts regarding its translation.

The objection which was raised against the first date based upon its style also holds good in this case.

III. Mr. Bentley on the authority of the Bhojaprabandha composed by one Ballālamis'ra supposed the patron of learning to be the same as Rājā Vikrama successor to Rājā Bhoja in the 11th century of the Christian era. ¹

Now although we may not concur in the opinion of Rāva Bahādur Pandit that the Bhojaprabandha is a silly medley of absurd anachronisms, ² still we must bear in mind

of directly opposite systems. At all events, inscription and dictionary cannot lie so much as 1000 years apart,—that is a sheer impossibility. Unfortunately this inscription is not known to us in the original, and has only survived in the English translation made by Ch. Wilkins in 1785 (a time when he can hardly have been very proficient in Sanskrit!): the text itself is lost, with the stone on which it was incised.' Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 327. Dr. Kern's preface to *Brihatsanhita*, pp. 18-19. *Asiatic Researches*, Vol. I., p. 284. Dr. Fleet, in his *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III, p. 274, gives a Bodhi-Gayā inscription Mahānāman, the year 260. "संवत् २००+६०+९ चैत्रसुदि ७ ॥" The year 200 (and) 60 (and) 9; (the month) Chaitra: the bright fortnight; the day 7. He says that 'the date of the present inscription has to be referred to the Gupta era, with the result of A. D. 588-89.' See also the 68th page of the same.

1. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 6.

2. S. P. Pandit's edition of *Raghuvans'a* part III; preface, p.

30. Dr. Hall's preface to *Vāsavadattā*, p. 7. and the footnotes.

that there were many princes who bore the title of Bhoja;¹ besides this the kings of Ujjayini might have been styled Bhojas² as Ferishtah does call S'ilāditya Pratāpas'ila by that name.³

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 7. Dr. Kern's preface to *Brihatsanhitā*, pp. 15, 16 and 20. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, pp. 284, 321 note, 331 note. Prof. Weber's *History of Sanskrit Literature*, pp. 195 note, 201, 202 note, 203, 215 note, 228, 230, 261. Dr. Hall's preface to *Vāsavadattā*, pp. 7 and the foot-note, 8 note, 9 note, 19 note, 20 note, 21 &c. Dr. Bhandarkar's *Early History of Dekkan*, second edition, pp. 11, 12, 14, 41, 46, 81, 82.

2. See notes on Bhoja above.

3. *Rajātaringini*, III. verses 330 and 331 ; p. 78, Bombay Edition. Dr. Hall's preface to *Vāsavadattā*, p. 14 note. Prof. Weber's *History of Sanskrit Literature*, p. 214 note. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 14-18. Prof. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 289 and the foot-note. S'ilāditya (Harshavardhanakumārārāja), ruler of North India (उत्तरापथ) pp. 286, 297, 309, 317, 329 ; He is also called S'ilāditya of Kānyakubjya, p. 287. His true date, p. 288. S'ilādityapratāpas'ila, pp. 288, 313. He is also called Bhoja, p. 290. He was finally restored to the throne of Ujjayini, p. 313. J. R. A. S. 1880, p. 278 note. Like Bhojas and Vikramādityas there were many S'ilādityas. S. Beal's *Buddhist Records of the Western World*, Vol. I. pp. 210 n., 211 n., 213, 215-22; Vol. II. pp. 170, 174, 193, 198, 223, 234, 235 n. S'ilāditya of Ujjayini, Vol. I. p. 108 n. Vol. II. pp. 261, 267. S'ilāditya VI. of Valabhi, Vol. II. 267 n. Corp. Insc. Indi. Vol. III. p. 171. S'ilāditya VII. the year 447. Dr. Bhau Daji says that the S'ilādityas have become as great a source of confusion in Indian chronology as the various Vikramādityas and Chandraguptas; and, to prevent repetition, we shall here remark that the oldest S'ilāditya we read of in the Juina records is the son of Subhagā daughter of Devāditya Brāhmana, of the village of Khatā in Gurjarades'a.

Subhaga became a widow in her childhood, but according to the chronicles of Gujarat (See A. K. Forbes's *Rāsamālā*, Vol. I. p. 13), conceived afterwards by the Sun and gave birth to twins.

Col. Tod gives A. D. 555, A. D. 665, and A. D. 1044 for the first, second and third Bhojas respectively.¹ From this it is difficult to determine which of the three Bhojas is particularly alluded to, as they all appear to have been patrons of science.

The male child became renowned as S'ilāditya. He destroyed the king of Valabhi and became the lord of Saurāshtra; but was himself slain in the sack of Valabhi in A. D. 319 by the Mlechchhas or S'akas.

The second S'ilāditya was of the Yadu family. He ruled over Saurāshtra at the commencement of the fifth century and has already been noticed.

The third S'ilāditya is the one noticed by Col. Tod as having been killed at the sack of Valabhi by barbarians in A. D. 524 ("Annals of Rājasthāna." Vol. I. p. 217). Some important change appears undoubtedly to have occurred about this time in the Government of Valabhi, as the date appears undoubtedly to correspond with the establishment of the dynasty of the kings commencing with Bhattārakasenāpatī, brought to light in Mr. Wathen's Valabhi copper-plate grants (J. R. A. S. Vol. IV. p. 497.—Prinsep's Indian Antiquities, by Thomas, Vol. I. p. 252): their dates 365 and 380 being from the Valabhi, and not from the Vikramāditya Samvat, as hitherto supposed.

There are four S'ilādityas noticed in these "Grants" as belonging to the dynasty. Harshavardhana of Kanauja, the patron of Bāna and Hiouen-thsang. and the subject of a biography by both with extraordinary coincidence of facts, had, it appears, the title of " S'ilāditya " and the Chinese pilgrim, also gives the title to a king of Malvá, who ruled about 60 years before this period (Gen. Cunningham's Ancient geography of India, p. 492). The " Rājatarangini " applies the title to the son and successor of Harshavikramāditya of Ujjain. This exhausts the list of " S'ilāditya " known to us at present. See also Dr. Bhandarkar's Early History of Dekkan, second edition, p. 129.

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji., pp. 7-8. Col. Tod's Annals of Rājasthāna, Vol. I, p. 92 old edi.

IV. Professor Lassen assumes Kālidāsa to have flourished in the second half of the second century after Christ,¹ at the court of Samudra-gupta, chiefly on account of the designation, 'Friend of poets', applied to that king in inscriptions.²

Now this date of Professor Lassen is based upon very insufficient evidence; since many other kings than Samudra-gupta have been described as 'Friends of poet;' as for instance Śīlāditya of Mālvā, Harshavardhana of Kanauj, or Śrī Harsha of Kāśmīra.³ According to Prof. Lassen's reasoning, Kālidāsa might have lived as well in the reign of any of these princes as in that of his Samudragupta.

V. Col. Wilford, on the authority of the *शकुन्तलमहाकव्य*, a Jaina work composed by one Dhanes'varasūri, places Kālidāsa in the fifth century of the Christian era; and is followed by James Prinsep and H. H. Wilson. Thus writes Col. Wilford:—"In the *शकुन्तलमहाकव्य* ' we read that after 466 years of the

1. Monier Williams, in his *Indian Wisdom*, page 494, fourth edition, says that 'Prof Lassen places Kālidāsa about the year 250 after Christ.'

2. The *Literary Remains of Dr. Bhau Daji*, p. 7. Prof. Lassen's *I. Ak.* Vol. II. 451, 1158—1160. See also *I. St.*, Vol. II. 148, 415-417, of Prof. Weber. *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III. p. 195. Allāhābād Posthumous Stone pillar inscription of Samudra-gupta. Speaking of this inscription Dr. Fleet says that 'the round monolith sandstone column, thirty-five feet in height, on which this inscription is, dates from the third century B. C., as is shown by the famous edicts of As'oka on it.'—

L. 5. " यस्य प्रज्ञानुषंगीचितसुखमनसः शास्त्रतत्त्वार्थभर्तुः ॥ "

L. 5. Whose happy mind was accustomed to associate with learned people;—who was the supporter of the real truth of the scriptures.

3. See notes on page 51. Dr. Hall's preface to *Vāsavadattā*, p. 15 note. See notes on page 61. Max Müller's *India*, first ed., p. 356.

4. The *Literary Remains of Dr. Bhau Daji*, pp. 14-18. Dr. Hall's preface to *Vāsavadattā*, p. 11 note. Max Müller's *India* what can it teach us, first edition, p. 282. Dr. Bühler, however, calls the *शकुन्तलमहाकव्य* 'a wretched forgery of the 12th or 14th century.' Dr. H. Kern's preface to *Brihatsanhita*, p. 15. Wilford's statements about *शकुन्तलमहाकव्य*, *As. Res.* Vol. IX. p. 156. Prof. Weber's *History of Sanskrit Literature*, p. 214. Prof. Lassen, *I. Ak.*, Vol. IV. p. 761.

era are elapsed, then would appear the great and famous Vikramāditya; and then 477 years after him S'ilāditya or Bhoja would reign." The authority of this *शतुञ्जयमाहात्म्य* has been questioned by able antiquarians and investigators, therefore whatever conclusions drawn from this become useless for reasonable inquiry or investigation.

The era referred to in this passage is, as has been clearly shown by the late Dr. Bhau Daji, not of Vikrama, but of Vira i. e. Mahāvira or Vardhamāna, the last of the Jaina Tirthankāras. Col. Wilford has confounded this Vira with Vikramāditya who is also called Vira Vikrama. Prof. Wilson who assigns Kālidāsa to the fifth century on the authority of the same *शतुञ्जयमाहात्म्य* is led into the same mistake as that of Col. Wilford and he besides incorrectly assumes S'ilāditya of the *शतुञ्जयमाहात्म्य* to be the same as the S'ilāditya the son and successor of Vikramāditya of Ujjain.¹ Now there are as many S'ilādityas as there are Vikramādityas or Bhojas,² and the S'ilāditya referred to in the above passage of the *शतुञ्जयमाहात्म्य* is a king of Valabhī who expelled the Buddhists from the Saurāshtra 477 years after Vikrama i. e. in 420 A. D. as we learn from the same work.³

It is then evident from the above that the *शतुञ्जयमाहात्म्य* does not help us in the least in the matter of fixing the date of either Vikramāditya or Kālidāsa.

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 14, 15, 16, 37. Asiatic Researches, Vol. XV., p. 39 and 87. See notes on pages 64-65.

2. See notes on pages 64-65.

3. See notes on page 66. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 15. Prof. Weber's *शतुञ्जयमाहात्म्य*, p. 109, verse 286.

सप्तसप्ततिमहान्तामतिक्रम्य चतुःशतीम् ।

विक्रमाकर्षिष्ठलादित्यो नविता धर्मवृद्धिकृन् ॥

सर्ग १४ श्लोक २८६ ।

4. The early traditions say that Kālidāsa the author of *Raghuvans'a* and *S'akuntalā* was in the court of the Vikramāditya who flourished in 57 B. C. Another writer, who assumes the title of Kāli-

VI. The late Dr Bhau Daji has tried to fix the first half of the sixth century ¹ as the probable period during which Kálidása might have flourished; and in support of this view he has attempted to adduce several facts which are new, and various arguments which if not convincing may be considered worth deliberation. ² This is the date which has been acquiesced in by some of the antiquarians of the present day; for instance, by Prof. Max Müller, ³ by Dr. Kern, ⁴ by Dr. Bhandarkar and by Mr. K. B. Páthaka. ⁵

dása, is the author of S'atruparábhavagrantha an astrological work treating of favourable opportunities for action, by determining the predominance of "स्वर" or 'breath' through the right or left nostril. The first and last verses are as follows:—नत्वा सुरासुरशिरोमणिरत्नर-
दिभः । चिन्नीकृतां प्रियुगुलं हरिमादिदेवं ॥ श्रीकालिदासगणकः स्वरशास्त्रसारं व-
क्ष्यामहं प्रबलशत्रुपराभवाख्यं ॥ १ ॥ आसीत्कश्यपपर्वशजोऽकेतनयातीराधिवासी
दिजः । औतस्मार्तविचारसारचतुरः श्रीभानुमहः सुधीः । तस्य नो हरिभक्तिनिर्मल-
तनुर्ज्योतिर्विदाममणीः । शास्त्रं शत्रुपराभवाख्यमकरोऽह्नीकालिदासः कविः ॥ २ ॥

Trans:—"I, Kálidása Ganaka, after making obeisance to Hari, the Âdideva, whose joint feet are resplendent with the rays of jewels in the crowns of Gods and Demons, proceed to give the substance of Svara S'ástra, called S'atruparábhavagrantha." "Deeply versed in the knowledge of the S'rutis and the Smritis, and born in the race of Kas'yapa there lived on the banks of the Arkatanayá (Jumna) the talented Bhánubhatta Bráhmāna. His son, whose body has been purified by devotion to Hari, is the poet Kálidása, the first among astrologers. He composed the S'ástra, called S'atruparábhava." And the third writer who assumes the title of Kálidása is the author of Jyotirvidábharaṇa, the wretched Jaina forgery. The 20th verse of the 22nd chapter runs thus:—"Having first composed three Kávyas i. e. Raghuvans'a and others, I compose several treatises on Vedic subjects (श्रुतिकर्मवाद); then from Kálidása proceeded the astrological treatise called Jyotirvidábharaṇa.

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 37.

2. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 19—48, and the notes thereon.

3. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 301, and the note, 307, 312.

4. Dr Kern's preface to Brihatsanhitá of Varáhamihira, p. 20.

5. Dr. Bhandarkar's Early History of Dekkan, second edi., p. 12; and Dr. Bhandarkar, J. B. B. R. A. S. Vol. XIV, p. 24. See also Mr. Páthaka's edition of Meghadúta, Introduction, p. 10.

We shall try to arrange the materials which have been collected and brought to bear upon this date, in the following order.

(a) It has been said by some that Kālidāsa was one of the nine gems that adorned the court of a Vikramāditya. Now the date of Varāhamihira has been discovered by the late Dr. Bhau Daji.¹ In a commentary on the Khandakhādyā of Brahmagupta, an astronomer of 628 A. D. by Âmarāja we have the following :—“नवाधिकपञ्चशतसंख्यशाके वराहमिहिराचार्यो दिवं गतः ॥” Varāhamihirāchārya went to heaven in the 509th year of the S'akakāla, i. e. 587 A. D.² H. T. Colebrooke had already assigned to him the close of the fifth century of the Christian era from a calculation of the position of the colures affirmed as actual in his time by Varāhamihira.³

The date of Varāhamihira now being ascertained, the time of Kālidāsa, according to the theory of these antiquarians, and the other gems of the above verse and their patron Harsha Vikramāditya is also fixed. But as there is no positive proof or any documentary evidence to show that Kālidāsa of the Raghuvans'a was a contemporary with Varāhamihira, the statement which contains the memorial verse becomes in fact in-

1. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 45. Dr. Bhau Daji says that 'the latest and the most judicious writers on Hindu Astronomy have placed Varāhamihira about A. D. 570.' But in page 240 he says that 'he flourished after A. D. 505.' H. T. Colebrooke's Essays, Cowell's edition, Vol. II, p. 415. Prof. Weber's History of Sanskrit Literature, p. 254. J. R. A. S. Vol. I. (1864) p. 392.

2. Dr. Fleet's Corpus Inscriptionum Indicarum Vol. III. appendix I. p. 143. Jour. R. A. S. N.S. Vol. I. pp. 407, 392 (1864). Dr. Bhau Daji's brief notes on the Age and Authenticity of the works of Āryabhata, Varāhamihira, Brahmagupta, Bhattotpala, and Bhāskarāchārya, p. 240.

3. Dr. Bhau Daji's brief notes on the age and authenticity of the works of Āryabhata, Varāhamihira, Brahmagupta, Bhattotpala, and Bhāskarāchārya, p. 239. H. T. Colebrooke's Essays. Vol. II, Cowell's edition, p. 434.

valid. Because Harshavikramāditya, who had established his own era, was a different king from Vikramāditya, the founder of the astronomical era which commenced in B. C. 57.

(b) It is stated in the *Rājataranginī* that when Hiranya the ruler of Kās'mira died without issue, Harshavikramāditya of Ujjain appointed a poet named Mātrigupta who had come to seek service at his court to the throne of Kās'mira.¹ Mātrigupta ruled Kās'mira for four years and retired to Vārānasi as a यति, when Pravarasena II, the nephew of Hiranya who had gone on a pilgrimage, returned to assume the throne.² Dr. Bhau Daji thought that this Mātrigupta who was for a time ruler of Kās'mira was the great poet Kālidāsa, and he supported his theory by the following reasons.

(1) There always has been a tradition that Vikramāditya was so pleased with Kālidāsa that he bestowed on this poet half of his territories.³ But this, according to the chronicle of Kās'mira, is applicable to Mātrigupta and not to Kālidāsa. Because both of these were poets of different ages as will be shown hereafter.

(2) Mātrigupta is rather an appellation than a proper name and it conveys the same import as Kālidāsa. The "निकाण्डशेष," a Sanskrit Vocabulary by Parushottama, gives रघुकार, मेघाकर and क्रोडीजित, as synonyms of Kālidāsa.⁴ But this statement of the learned doctor does not go to prove that Mātrigupta and Kālidāsa were one and the same poets.

1. *Rājataranginī*, III. verses, 124, 125, 189, 239, pp. 60, 65, 70. Bombay edition. See our notes on pages 51, 60. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa p. 21, verse 124. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 313.

2. *Rājataranginī*, III. Bombay edition, verses 287, 320, pp. 74, 77. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 48. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 313.

3. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 48. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 313.

4. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 30. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 314.

(3) The *Rājataranginī* does not omit to notice the great Sanskrit poets in their respective historical periods. Thus it mentions Bhavabhūti¹ as patronised by Yas'ovarman of Kanoj. But it never mentions Kālidāsa. And how could it mention Kālidāsa who flourished in the first century B. C. and was never contemporary with Harshavardhana of the sixth century, as will be shown hereafter.

1. कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिबन्धिताम् ॥ १४४ ॥

Rājataranginī IV. 144. Bombay edi. Dr. Bhandarkar's edition of *Mālatī-Mādhava*, preface, page IX. In his report on the search for Sanskrit MSS. during the year 1883-84, page 15, Dr. Bhandarkar says:—"We learn from Rājas'ekhara's Prabandhakos'a that Âmarāja converted by Bappabhatti was the son and successor of Yas'ovarman, king of Kanoj. A king of the name of Dharma, who was hereditary enemy of Âma, ruled over the Gauda country at that time, and Lakshanāvati was his capital. He had Vākpatirāja a poet, in his service, who composed a Prākṛita poem entitled Gaudavadha or Gaudavaho, after his patron had been killed by a neighbouring prince of the name of Yas'odharman. It would thus appear that Vākpatirāja belonged to the next generation after Yas'ovarman, and I have given reasons in the introduction to my edition of *Mālatimādhava* to believe that he belonged to the next generation after Bhavabhūti also. The *Rājataranginī* speaks of both the poets as having been patronised by Yas'ovarman, wherefore it must be concluded that Vākpatirāja first came into prominence in the latter part of his reign, while Bhavabhūti belonged to the first part.****Yas'ovarman thus died between 807 and 811 of the era of Vikrama, i. e. about the year 753 A. D. Lalitāditya of Kāśmīra who subdued Yas'ovarman, reigned from 693 to 729 A. D. according to the chronology of the *Rājataranginī* as interpreted by General Cunningham by the use of the key furnished by Kalhana himself, viz. that S'aka 1070 corresponded with the Kāśmīra year 24. The date of Yas'ovarman's death now determined agrees well enough with this ; at least it does not furnish any reason for supposing an error in Kalhana's dates and applying a correction to them as General Cunningham afterwards did, though even the corrected date of Lalitāditya, 723—760 A. D., would be equally

(4) A Prākṛita poem called the Setukāvya is described by its commentator to have been composed by Kālidāsa at the request of Rājā Pravarasena. An expression in the Varānasi-darpana of Sundara is explained by the commentator Rāmās'rama to be an allusion to Kālidāsa who wrote the Setukāvya. In a work on poetry called Pratāparudra by Vidyānātha who was patronised by Pratāparudra of Telingana about the end of the 12th century, an Aryā is quoted from the 'Setukāvya' which is styled a "महाप्रबंध." Dandin praises the poem although written in Prākṛita as an 'ocean of the jewels of beautiful sentences'. The work is alluded to in the Sāhitya Darpana or Mirror of Composition. The *Rājataranginī* states that Pravarasena had constructed a bridge of boats across the Vitastā (Hydaspes) on which the capital of Kāśmīra was then situated. The construction of this very bridge is the subject of the Setukāvya.¹ Bāna's notice of Pravarasena and the Setukāvya confirms the correction of the assertion of the commentator of the Setukāvya that the poem was composed at the request of that king.²

consistent with it. And Bhavabhūti must be referred to the last quarter of the seventh century and the first of the eighth." See also Pandit's edition of Gaudavādha, Introduction, p. LXIX, and note. In गउडवहो, p. 221, are the following :—

भवभूजलहिंगायकव्वामयरसकणा इव फुरन्ति ।

जस्स विसेसा अज्जवि वियडेसु कहाणिवेसेसु ॥ ७९९ ॥

com.— भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥ निबन्धेष्विति क्वचिस्पाठः ॥

See also Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 37.

1. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 39—40. Also *Rājataranginī*, III. Bombay edition, p. 80, verse 354:—

“ वितस्तायां स भूपालो बृहत्सेतुमकारयत् ।

ख्याता ततः प्रभृत्येव तादृङ्गैसेतुकल्पना ॥ ३५४ ॥

Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 314-315.

2. Introduction to Harshacharita :—

कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव संतना ॥

Dr. Bhau Dáji himself, however, justly brought forward some objections against his identification of Mátrigupta and Kálidása. Kálidása, he remarks, was a Sárasvata Bráhmaṇa, (the learned doctor has not given any proofs for this assertion) a worshipper of S'iva and Párvatī while Mátrigupta as ruler of Kás'mira appears from the *Rājataranginī* to have conciliated the Buddhists and Jainas by prohibiting the destruction of living beings.¹ He also pleased the Vaishnavas by constructing a temple to Vishṇu, and the deities invoked in the *Setukávyā* are first Vishṇu and then S'iva.² This, in the

निर्गन्तासु न वा कस्य कालिदासस्य सृक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

Trans. The glory of Pravarsena, bright as the white lotus extended beyond the ocean by means of the Setu (Kávyā), just as the monkey army crossed the ocean by the Setu (bridge).

Who is not enraptured with the sweet and good diction of Kálidása, ? as in clusters of flowers moist with honey.

See also Dr. Bhau Dáji's Essay on Kálidása p. 40. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 315.

1. *Rājataranginī*, III, Bombay edition, p. 71, verses 255-258. The Literary Remains of Dr. Bhau Dáji, pp. 38-39.

2. The poem opens (i. e. the first four verses) with the praise of the god Madhumathana (The *Rājataranginī*, III. p. 72, verse 263 runs thus:—स मादमुसस्वाम्वाख्यं निमर्मे मधुसूदने । कालेनादत्त यद्वामान्ममः स्वसुरसदने ॥) ; and the next four verses invoke the blessings of S'iva. The god Madhumathana of the *Setubandha* and the god Madhusūdana of the above verse of the *Rājataranginī* appear to be one and the same deity. The *Nirṇayasāgara* edition says that the author of *Setubandhakávyā* was the king Pravarasena and not the author of *Raghuvans'a*, and hence the authorship of Kálidása to *Setukávyā* becomes doubtful. The colophon runs thus:—

महाकविश्रीप्रवरसेनमहीपतिविरचितं (यदमुख्यवधापरनामकं) सेतुबन्धम् ॥
Dr. Bhau Dáji says:—" Mátrigupta in Kás'mira is said in the *Rājataranginī* to have established the worship of Madhumathana or Vishṇu under the name of " Mátriguptasvámī, " and this is the only circumstance that creates a shade of doubt in our mind respecting the identity of Mátrigupta with Kálidása, who, in his extant works always invokes S'iva, and otherwise, appears to have been a devout S'aiva. "

opinion of Professor Max Müller, however, is no serious objection ; for such was the character of that time that men like *Mātricheta* ¹ began as worshippers of Śiva and then became Buddhists and like *Lalitāditya* erected statues to Buddha and Vishnu. ² What troubles the Professor is that *Mātrigupta* is spoken of in the *Rājataranginī* as a poet and yet never identified with the famous author of the *Sākuntala*. It then looks improbable that *Kalhana* Pandit who is so well acquainted with the literary history of his country should have told the extraordinary career of *Mātrigupta* without even giving a hint that this poet, raised to the throne of Kās'mīra, was the famous *Kālidāsa* ? ³

The above statement leaves the identification of *Mātrigupta* and *Kālidāsa* doubtful, and it does not, in our opinion, clearly establish the connection of *Kālidāsa* with the *Setukāvya* and with *Pravarasena* II king of Kās'mīra. *Mātrigupta* then might have been a different poet and might also have been, according to the chronicles of Kās'mīra, first patronized and afterwards raised to the governorship of Kās'mīra by *Harshavardhana* of *Kānyakubja*.

Again *Kshemendra* in his *Auchityavichāracharchā* or *Auchityālamkāra* quotes the verse “ इति नोद्घृषितस्य &c.,” as from *Karpatika* which *Kalhana* in his *Rājataranginī* (III. 181) puts into the mouth of the poet *Mātrigupta*, who is there said to have composed it impromptu, in reply to the king's enquiry as to why he alone of all the palace servants was not asleep. “ Its appearance,” observes the learned doctor, “ here is

1. Prof. Max Müller says:—‘ Thus I-tsing tells us that *Mātriketa*, who in his youth worshipped *Maheśvara*, became later in life a follower of Buddha and composed 400 hymns, and afterwards 150 hymns.’ *India what can it teach us*, first edition, pp. 302, 315 *note*. See preface under *Vallabha*, *note*, p. 11.

2. Max Müller's *India what can it teach us*, first ed. pp. 307, 315 *note*.

3. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 315 *note*.

noteworthy.¹ Kshemendra in another passage of this small book quotes Mātrigupta by name. It is impossible, I think, to say whether we are to take Karpātika as the real name of the author of one of the works which are summarised for us in the Rājataranginī or as a synonym of Mātrigupta, referring to his condition as a suppliant for the king's favour. The verse occurs also in Vallabhadeva's Subhāshitāvalī, where it is ascribed to Mātrigupta."² And further on Kshemendra quotes some verses from the Raghuvans'a and the Vikramorvas'iyam and distinctly ascribes them to Kālidāsa. He also quotes the following verse from Mātrigupta :—"नायं निशामुख-
सरोरुहराजहंसः कीरीकपोलसलकान्ततनुः शशांकः । आभाति नाथ वरिं दिवि
दुग्धसिन्धुडिण्डीरापिण्डपरिपाण्डु यशस्वरीयम् " ॥ He does not, it appears, ascribe it to Kālidāsa. Dr. Peterson says "note that Kshemendra would seek to distinguish between Mātrigupta and Kālidāsa. Compare Max Müller's 'India : what can it teach us ?' first edition, p. 133." Thus the existence of a poet Mātrigupta is vouched for by Kshemendra, who in his Auchityavichāracharchā has quotations from both Mātrigupta and Kālidāsa.³ Kshemendra also quotes two verses from Setubandhakāvya on his Auchityālamkār and ascribes them to Pravārasena. These verses occur in his Setubandha (I. 2, and III. 20) From this it is clear that Kshemendra ascribes the Prākṛita poem of Setubandha to the king Pravarasena and not to the author of the Raghuvans'a.⁴ It is again evident that at the time when Kshemendra wrote his work on Alamkāra, the works of Mātrigupta, Pravārasena and also those of Kālidāsa were extant in India and that he chose the verses in illustration of his Alamkāras from the respective works of the above-mentioned poets.

1. Dr. Peterson's paper on the Auchityālamkāra of Kshemendra, p. 21.

2. Dr. Peterson's edition of the Subhāshitāvalī, Introduction, p. 89. Also his paper on the date of Patanjali, p. 21.

3. Dr. Peterson's paper on the date of Patanjali, p. 28. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 133.

4. Dr. Peterson's paper on the date of Patanjali, p. 27.

There is a commentary on the *S'akuntalā* by Rāghava Bhatta, son of Prithvidhara of Vis'ves'varapattana (Benares) in which he distinctly quotes Māt'riguptāchārya with reference to the characteristics of dramatic composition. ¹

(c) The fourteenth verse of the Meghadūta and especially the last line ² of it affords, according to these investigators, another datum for fixing the time of Kālidāsa. The verse bears, according to Mallinātha, two senses, one expressed and the other implied or 'suggested' in the language of the Alankāristas. There is nothing particular in this verse bearing a double sense, as the works of Kālidāsa, Kumāradāsa and As'vaghosha abound with verses and the Meghadūta itself contains many other verses of a similar nature. Now Mallinātha in the implied sense of the verse, discovers a pointed allusion of Kālidāsa's words ' Nichula ' and ' Dinnāga ' to two men who were the contemporaries of Kālidāsa, one, an intimate friend of his and the other his adversary. ³ But how much reliance could be made

1. See Dr. Peterson's edition of Subhāshitāvali, p. 89 and the verse of Māt'rigupta as quoted there. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, pp. 36-37 note. " Throughout the commentary, " observes the learned doctor, " we meet with 17 verses, which, from their style appear to be the production of a great poet, and are not perhaps unworthy of Kālidāsa. One S'loka is quoted second-hand from Bhāmaha, a commentator on the " Prākṛitaprakāśa, " who again quotes it from the " Hayagri-vavadhanātaka ".

हयग्रीववधं मेण्डस्तदमे दर्शयन्नवम् ।

आसमाप्तिं ततो नापत्साध्वसाध्विति वा.वचः ॥ २६० ॥

अथ मययितुं तस्मिन्पुस्तकं प्रस्तुते न्यधात् ।

लावण्यनिर्याणभिया तदधः स्वर्णभाजनम् ॥ २६१ ॥

अन्तरजतया तस्य तादृश्या कृतसत्कृतिः ।

मर्दमेण्डः कविर्वेने पुनरुक्तं श्रियोऽर्पणम् ॥ २६२ ॥

Rājataranginī, III. p. 72. Bombay edition. Max Müller's India what can it teach us, first edi. p. 314 note.

2. दिङ्गागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

3. See Mallinātha's commentary on the 14th verse of the Meghadūta. Max Müller's India what can it teach us, first edi. pp. 306-307. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa p. 49.

on this vague and groundless assertion of Mallinātha I leave public to decide. Because about Nichula nothing absolutely is yet transpired except that the lexicon S'abdārnava recognises Nichula as a proper name, being that of a poet. We are not prepared to put implicit faith in the assertion of mere S'abdārnava unless it is supported by ancient lexicographers such as Kshītrasvāmin and others and unless it is substantiated by a palaeographical evidence. Hemādri, one of the most intelligent interpreters of Kālidāsa, does not support this sense. We, therefore, reject the interpretation on the ground that the stanza in question does not at all convey the implied sense although it is suggested by an able scholiast. But Dinnāga or more properly Dinnāgachārya¹ is a celebrated name in the Pramāṇa Śāstra or Sanskrit logic.

From the life of Bhagavat Buddha by Ratnadharमारāja (a Tibetan work) that Dinnāga and Dharmakīrti were the pupils of the Buddhist Ārya Asanga² in Pramāṇa that is logic.

Again we learn from Vāchaspatimis'ra's Nyāyavārtikātātparyatikā that Uddyotakāchārya composed his Nyāyavārtika, a commentary on Pakshika Svāmin's Nyāyabhāṣya in order to clear away the erroneous interpretations of Dinnāga and others.³

1. Max Müller's India what can it teach us, first edi., p. 307. Dr. Bhau Daji's Essay on Kālidāsa, p. 49. Prof. Weber's history of Sanskrit Literature, p. 209 note. Prof. Cowell's preface to the Kusumāñjali, p. VII. S. P. Pandit's preface to the Raghuvans'a, part III. p. 68. Dr. Hall's preface to Vāsavadattā, p. 9. J. B. B. R. A. S. Vol. XVIII. pp. 229-330. J. B. B. R. A. S. Vol. XVII. p. 51.

2. Prof. Max. Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 304, 305, 309, 311.

3. अथ भगवताश्रपादेन निःश्रेयसंहेतोः शास्त्रं प्रणीतिं, व्युत्पादिते च भगवतापक्षितस्वामिना. किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्तिकारंभ इति शंकां निराचिकीर्षुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वके वार्तिकारंभप्रयोजनं दशेयति 'यदश्रपादः' इति । यद्यपि भाष्यकृता कृतव्युत्पादनमेतत्तथापि द्विगुणप्रभृतिभिरवाचीनैः कुहेतुसंतमसमुत्पापनेनाच्छादितं शास्त्रं न तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमित्युद्योतकरेण स्वनिबन्धाद्येति न तदपनीयत इति प्रयोजनवानयमारंभः ॥ Cowell's preface to Kusumāñjali, p. VII.

This shows that Uddyotakāra was the contemporary or immediate successor¹ of Dinnāga and that Dinnāga as befitting a pupil of the Buddhist logician Asanga was an authority on logic.

1. In his paper read before the society Mr. Pāthak says that "the works of Prabhāchandra and Vidyānanda place at our disposal a mine of useful information. Prabhāchandra mentions, among other authors, Bhagavānupavarsha, Dinnāga, Uddyotakara, Dharmakīrti, Bhartrihari, S'abarasvāmin, Prabhākara and Kumārila. All these authors, with the exception of Bhagavānupavarsha, are quoted by Vidyānanda. Bhagavānupavarsha, S'abarasvāmin, Dharmakīrti, and Kumārila are also referred to by S'ankarāchārya. The अट्टसहस्री represents Kumārila as refuting the views of Dharmakīrti and Prabhākara. From this circumstance we infer the chronological priority of the two last mentioned authors to Kumārila. Vāchaspatimis'ra says that Dinnāga is refuted by Uddyotakara: and according to the Jaina श्रोकवार्तिक, Uddyotakara himself is attacked by Dharmakīrti.

In his paper on the Nyāyabinduṭīkā, Dr. Peterson says that "in the Jasalmira fragment there is an interesting reference to Kumārila's critique of Dinnāga. The writer asserts that when Kumārila rejects mental preception as that had been established from the scriptures (आगमसिद्ध) by Dinnāga it was because he did not understand Dinnāga's definition." This critique of Dinnāga occurs in Kumārila's श्रोकवार्तिक, chapter on प्रत्यक्ष. There is another reference to Dinnāga in the same work :—

वासनाशब्दभेदोत्पत्त्यधिकल्पप्रविभागतः ।

न्यायविद्भिर्निर्दिष्टोक्तं धर्मादौ बुद्धिमाश्रिते ॥ १३७ ॥

व्यवहारानुमानादेः कल्पयन्ते न बहिःस्थिते ।

अस्तीदं वचनं तेषामिदं तत्र परीक्ष्यताम् ॥ १३८ ॥

न्यायविद्भिरिति । न्यायविद्भिर्निर्दिष्टागाचार्यैरिदमुक्तं । सर्वे एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन न बहिःसत्त्वमपेक्षत इति । एतदपि दूषयति ।

In this passage Sucharitamis'ra says, Kumārila applies the expression न्यायविद्भिः to Dinnāgāchārya. It is obvious, therefore, that the Buddhist author of the Jasalmira fragment and the Brahmanical commentator Sucharitamis'ra are unanimous in holding that Dinnāga is criticised by Kumārila. In his chapter entitled the मृ-न्यवाद the Mimāṃsaka controverts the Buddhist view denying the

Now Uddyotakara and Dharmakīrti are mentioned by Subandhu in his *Vāsavadattā*, the former by name and the latter, by the name of *Bauddhasangati*, which, the commentator says, is the name of a work of Dharmakīrti.¹ Subandhu again is quoted by Bāṇa at the beginning of the *Harshacharita*,² who flourished in the first half of the seventh century (607—648 A. D.).

From Tārānātha's 'History of Buddhism' we learn that Ārya Asaṅga was the elder brother and teacher of Vasubandhu.³

Hienon-thsang tells us that Vasubandhu and his teacher Manorhita were the contemporaries of Vikramāditya of Śrāvastī⁴ (probably his northern residence).⁵

existence of the soul as distinct from the intellect. In explaining this part of the *लोकवार्तिक*, Sucharitamisra frequently cites the well-known verse of Dharmakīrti which is quoted by Śāṅkara and Suresvara (or मण्डनमिश्र), and thus leads us to infer that Dharmakīrti as well as Dinnāga is criticised by Kumārila. This view is corroborated, as we have seen, by Vidyānanda who in the *अद्वैतसहस्री* represents Kumārila as refuting a verse of Dharmakīrti.

These facts enable us to fix the chronological order in which Dinnāga, Uddyotakara, Dharmakīrti, Bhartṛhari and Kumārila flourished. Each of these authors lived prior to the one named next after him." J. B. B. R. A. S. Vol. XVIII. pp. 229-230.

1. न्यायस्थितिनिबोधोत्तरस्वरूपां बौद्धसंगतिमिवालेकारभूषिताम् ॥ २३९ ॥ बौद्धसंगतिमिवालेकारो धर्मकीर्तिकृतो ग्रन्थविशेषस्तेन भूषिताम्. Hall's *Vāsavadattā*, p. 235, and the commentary. See also the preface p. 9 of the same. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 308.

2. Introduction to *Harshacharita* :—

कर्मानामगल्हर्षो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥

Dr. Hall's preface to *Vāsavadattā*, p. 18. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 308.

3. Max Müller's *India what can it teach us*, first edition, p. 303. Tārānātha's *History of Buddhism*, p. 118.

4. Max Müller's *India what can it teach us*, first edi. p. 302.

5. Pandit's preface to *गुड्डवहो*, p. CXI. note, also p. CXXVIII note of the same. *Buddhist Records of the Western World*, Vol. I. p. 106 note.

Thus Hionen-thsang speaks of a king Vikramāditya. "The king Vikramāditya of the country of S'rāvastī was of wide renown. He ordered his minister to distribute daily throughout India five lākhas of gold coin. He every where supplied the wants of the poor, the orphan and the bereaved." "This Vikramāditya once summoned an assembly of the Shamans (श्रमणः) and the heretics (Bráhmaṇas) in which Manorhita was defeated by the 'heretics' rather by noise than by argument. Manorhita ashamed to see himself thus treated by the people bit out his tongue and wrote a warning to his disciple Vaṣubandhu saying "In the multitude of partisans there is no justice ; among persons deceived there is no discernment." Having written this he died.

"A little afterwards Vikramāditya lost his kingdom and was succeeded by a monarch " S'ilāditya Pratāpas'īla of Ujjain who widely patronised those distinguished for literary merit. Vasubandhu wishing to wash out the former disgrace came to the king and said "Mahārāja, by your sacred qualities you rule the empire and govern with wisdom. My old master Manorhita was deeply versed in the mysterious doctrine. The former king from an old resentment deprived him of his high renown. I now wish to avenge the injury done to my master. The king knowing that Manorhita was a man of superior intelligence approved of the noble project of Vasubandhu. He summoned the heretics who had discussed with Manorhita. Vasubandhu, having exhibited afresh the former conclusions of his master, the heretics were abashed and retired." ¹

Now if we can fix the dates of *this* Vikramāditya (not the founder of the Samvat era) and Asanga or Vasubandhu we can also fix that of Diṇnāga who, according to Mallinātha and these investigators, was a contemporary of Kālidāsa. Again, Hionen-thsang (629-645 A. D.) says that sixty years before his time the throne was occupied by S'ilāditya Pratā-

---

1. Buddhist Records of the Western World. Vol. I. pp. 106—109.

pas'fla. ¹ So that his reign, according to Dr. Fergusson, ² ends in 580 A. D. He ruled, according to Ferishtah, fifty years 530-580, and was preceded by Vikramāditya whose reign would accordingly have ended in 530.

Again the Tibetan chronicler Ratnadharmarāja says that 900 years after the death of Buddha there appeared Ārya Asanga and Vasubandhu. ³

Hienon-thsang states that As'oka flourished 100 years after Nirvána. Now the date of As'oka is known to be 263-229 B. C. ⁴ Asanga and Vasubandhu thus appeared to have lived

1. Buddhist Records of the Western World. Vol. II. p. 261. Gen. Cunningham's Ancient Geography of India. p. 492.

2. Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 288-289, and the *note*. Journal of the Royal Asiatic Society, 1880, p. 278, *note*. In a note of the Buddhist Records of the Western World, Vol. I. p. 106, Rev. S. Beal says:—"Manorhita is placed under Vikramādityaharsha of Ujjain, and therefore lived about the middle of the 6th century A. D., according to Max Müller's *India*, first edition, p. 290. This is supposed to be the same as Vikramāditya or Harsha of Ujjain, according to Dr. J. Fergusson and Prof. M. Müller, the founder of the usual Samvat era, 56 B. C. The Chinese equivalent for his name is *chaoujih*, or "leaping above the sun," or, "the up-springing light," "the dawn." As to the mode in which this era of Vikramāditya might have contrived, see Fergusson (J. R. A. S. N. S. Vol. XII. p. 273). The starting-point from which these writers suppose it came into use is 544 A. D. The expression of Vikramāditya of S'rāvasti, is the same as Vikramāditya of Ayodhyá, where we are told (Vassilief, p. 219) he held his court. The town of S'rāvasti was in ruins even in Fahian's time (chap. XX).

3. Max Müller's India, first edition, p. 305.

4. In his India what can it teach us, first ed., p. 306, Professor Max Müller says:—"We had placed Vikramāditya in the first half of the sixth century, about 100 years before Hienon-thsang. If then we remember that Kanishka's birth is placed 400 years and Asanga 900 years after Buddha's death (see also Wassiljew, Buddhismus, p. 52), we find an interval of 500 years between Kanishka and Asanga. And if we are right in placing Kanishka's coronation 78

541 A. D. And Dinnāga the celebrated pupil of Vasubandhu must have lived about the same time. Thus all the above-mentioned statements or assertions made by these investigators, more or less support, according to them, their theory and go to prove the end of the fifth and the beginning of the sixth century to be the probable time in which Kālidāsa might perhaps have lived. But of this, however, further on.

A. D., we should get for Asanga and Vasubandhu about the second half of the sixth century, that is, nearly the same date at which we arrived before, on the evidence supplied by Hiouen-thsang." And further in the notes he says :—" This is a very common date for Kanishka with the Northern Buddhists, whether of his birth or of his coronation, may sometimes seem doubtful (Hiouen-thsang, II, 172). If we take 78, the beginning of the Śāka era, as the date of Kanishka's coronation (अभिषेक), the initial date of Buddha's Nirvāna would have to be placed not as a real event, but for the purpose of chronological calculation only, at about 322 B. C. Pārs'va and Vaṣumitra would belong to the same period as Kanishka.

According to the same chronological system, Aśoka is placed 100 years after Buddha's Nirvāna (Hiouen-thsang, II, p. 170), i. e. 222 B. C., and this, if I am right in my rectification of the chronology of the Southern Buddhists, is the real date of his death (Dhammapada, Introduc. p. XXXIX).

Again, the king of Himātala, who defeats the Kritiyas, who are enemies of Buddhism, is placed 600 after Buddhanirvāna, i. e. 278 A. D. (Hiouen-thsang, II, p. 179).

Hiouen-thsang is fully aware of the existence of three different eras. He says that some place the Nirvāna 1200 years ago (about 560 B. C.), others 1500 years ago (about 860 B. C.), but, he adds, some assert that more than 900 and less than 1000 years have now elapsed since Buddha's Nirvāna. These were no doubt the authorities who placed Kanishka 400 years after the Nirvāna, and Hiouen-thsang himself, about 960 years after Buddha (Hiouen-thsang, I, p. 131). Wassiljew (Buddhismus, p. 52) states from Tibetan sources that after the death of Gambhīrapakṣa (p. 282. n.), the patron of Asanga (900 post Buddhanirvāna) Śrīharṣa was the most powerful king in the west of India, and was succeeded by his son Śīla. It is curious to observe that in Tibetan literature Buddha's birth is supposed to have happened not long be-

And the above-mentioned results, according to *their* theory, can be gathered from the following table :—³

—550. Vikramāditya Harsha of Ujjayini.

531-579. Khosru Nushirvân and Barzôî.

544. Battle of Kârur, 600 after 56 B. C. era of Vikrama.
Siddhasena Sûri, a Jaina, helps in reckoning
the era.

544. Mâtrigupta, ruler of Kûs'mîra, contemporary
of Bhartrimentha

Kâlidâsa, (perhaps) contemporary of Dinnâga,
Vasubandhu, and Asanga.

„ mentioned with Bhâravi in inscript. 634 A. D.

„ his Setukâvya praised by Dandin (6th cent.)

„ quotes Bhâsa, Saumilla.

Varîhamihira, died 587.

„ quotes Âryabhata, born 476.

„ „ Romaka-siddhânta by S'rîshena, 505,
based on लाट, वसिष्ठ, विजयनंसी &c.

„ „ Paulis'a-siddhânta by Paulus al
Yunâni.

„ „ Vasisht'a-siddhânta by Vishnuchan-
dra.

„ „ Saursidhânta.

„ „ Paitâmaha-siddhânta ; also Satya-
bhadanta, Bâdarâyana, &c.

Amarasinha, translated into Chinese 561-566.

Jishnu, father of Brahmagupta (born 598).

fore the birth of confucious (J. B. B. R. A. S. 1882, p. 100). It might be well to distinguish the Southern Buddhist era by p. B. S. from the Northern Buddhist era, p. B. N. " See also Dr. Bhandarkar's Early History of the Dekkan, second edition, p. 14 and also pp. 26-27 notes of the same. See Prof. Cowell's preface to Buddha-charita, p. V.; also sacred Books of the East, Vol. XIX. Introduction, p. XXXI., also sacred Books of the East, Vol. XLIX., part I. Introduction, p. 1.

3. Prof. Max Müller's India what can it teach us, first edition, p. 290. Indian Antiquary, 1883, Vol. XII, p. 234.

Dinnāga criticised by Uddyotakara who is mentioned by Subandhu, who is mentioned by **बान**, Manoratha, teacher of Vasubandhu, disgraced. 900 p. B. N.?

- 550-600. S'ilāditya Pratāpas'ila (Málava),
called Bhoja by Ferishtah.
Vasubandhu, restored, Pandit at Nálanda, brother of Asanga ; died before 569.
Prabhākaravardhana.
Mādhavagupta, Tāraka, Sushena, at his court.
Rājyavardhana (eldest son).
Defeats king of Málava.
Is defeated by S'as'ánka of Karmasvarna.
an enemy of Buddha or Gupta of Gauda,
Fei-tu, Chinese ambassador, 605.
- 610-650. S'ilāditya Harshavardhana (younger son),
called Kumārarāja, a Vais'ya.
His sister, Rājyas'rī, wife of Grahavarman who
was killed by king of Málava.
• His minister Bhandi (Po-ni).
Alliance with Bhāskaravarman, Kumāra of Prāgyotisha (Kāmarūpa).
Wars with Pulakes'in II of Mahārāshtra, temp.
Hionen-thsang (618-625, Ma Tuan-lin).
Defeated by Pulakesin II, Satyās'raya, who began
to reign 609.
Chinese embassy to Magadha, leaves 648, arrives
after S'ilāditya's death.
Visited by Hionen-thsang, 629-645 ; by Alopen,
639.
Dandin, Das'akumāracharita, Kāvya'dars'a, old
Subandhu, Vāsavadattā, quoted by Bāna.
" " quotes Uddyotakara,
Dharmakīrti, pupil of Asanga.
Bāna, Harshacharita, Kādambarī, Chandīkāstotra,
Ratnāvalī (Dhāvaka ?) Pārvatīpari-
nayanātaka (a paraphrase of Kṛmārasam-
bhava attributed to Bāna.)

Mayūra, Mayūras'ataka.

Mānatungasūri, Bhaktāmarastotra,

Nārāyaṇa.

Adhyarāja.

Bhartrihari, died 650 (I-tsing).

Jayāditya, (Kās'ikā), died 660 (I-tsing).

Brahmagupta, born 598.

“ Though some of the links,” observes Prof. Max Müller, “ in this chronological system are still doubtful, the belief in the existence of a Vikramāditya in the first century B. C. may now be accounted for, while his real existence in the sixth century admits of little doubt.”

And this statement which the learned Professor has based upon Dr. Fergusson's theory has now been proved by Dr. Fleet's discovery of Mandasor Inscriptions to be vague and unfounded, and thus it does not, in our opinion, at all deserve any historical credence.

Again some antiquarians hold that ‘ the Hindu tradition, which makes Kālidāsa contemporary with Vikramāditya, the supposed founder of the era commencing in B. C. 57, does not help us towards the solution of the problem because the earliest inscriptions mentioning this era, which have been discovered in Mālava, speak of it as the *Mālava era* or the era of the Mālavas and do not connect it with Vikramāditya as its founder.’ Now Dr. Fleet, as mentioned before, from the dates of his Mandasor inscriptions, has with the astronomical calculations, conclusively proved the Samvat or Sam era to be no other than the *Mālava Samvat* or Mālavakāla.¹

It will also be remembered that the Samvat era and the Mālava Samvat were originally one and the same eras and were not considered as two different periods or the eras. Dr. Fleet by actual computation has proved it to be one and the same, whether its founder was Vikramāditya or not is a question by itself.

---

1. See pages 53-60 of this Introduction.

Thus it is clear that the Samvat era or as it is otherwise called the Málava Samvat was an actual astronomical era and had its beginning in B. C. 57, and as such had been accepted by Hindu astronomers. Supposing these Mandāsor inscriptions which have been lately discovered by Dr. Fleet do not connect them with Vikramāditya as its founder, how should the dates mentioned in these rock documents when reduced by actual computation come up to B. C. 57-56 or thereabouts? Or to recapitulate the learned Doctor's words "We are compelled", says he, "to find in it the solution of the question, and to adjust the equation of the dates thus,—Gupta-Samvat 113 (the mean date for Kumāragupta) + A. D. 319-20 = A. D. 432-433 ; and Málava-Samvat 493—B. C. 57-56 = A. D. 436-37 ; which, of course, falls well within the 17 years of Kumāragupta's reign, remaining after this mean date." And thus the results of all these palæographical researches brought to bear upon the *date* satisfy the necessary requirements. And they bring us so very close to B. C. 57, the commencement of the well-known Vikrama era,—which, by the tradition of remote antiquity, is closely connected with the country of the Málavas, through the name of its celebrated founder, king Vikramāditya, whose capital, Ujjayinī, was also the principal city in Málava. Unfortunately no historical account of certain nature, except the tradition of remote times with a reliable era, is as yet, found of this Vikramāditya. Many inscriptions and copper-plates have come to light, and many more will doubtless yet be found that would perchance give us some clue to the real history of this distinguished universal monarch of remote past time, if diligently searched for in the different parts of the country.

Again if Dr. Bhandarkar from Kálidāsā's mere mention of the names of Pushpamitra, or Pushyamitrā,¹ Agnimitra, Vasumitra and the political conditions of Vidarbha and other countries as existing in their times, and from the Paurānika

---

1. See *Early History of the Dekkan*, second edition, pp. 14-15, also pp. 28, 30-34. Dr. Bhandarkar's paper on Patanjali, pp. 20-21.

traditions corroborated by inscriptions and other palæographical evidence, establishes the true historical epochs, events, narrations and finally the dynasties and the lines of several kings and paramount monarchs of the Dekkan and other countries; why should not this Hindu tradition, the date whereof now finds a solution in the Mandasor inscriptions, and of remote antiquity with an astronomical datum, be connected with its illustrious founder Vikramāditya and be accepted as a *true* historical fact? The general Pushpamitra, according to the ancient history of India, is said to have murdered his master Brihadratha the last scion of the Maurya dynasty and usurped the throne of Magadha.¹ He was the first king of the Śunga dynasty and was known for his bravery in pressing back the Yavanas to their northern home. From the fact that Patanjali, the author of the Mahābhāṣya who lived in 150 B. C. or about 450, B. C. according to Pandit Satyavrata Śāmis'rami², refers to Pushpamitra, his court, his horse-sacrifice and the Yavanas in such a way as to show that the former was a contemporary of the latter—a fact very conclusively and most ably established by Dr. Bhandarkar in his paper on the date of Patanjali³ from a *Vārtika* of Kātyāyana, explaining the use of the present tense³—and from other independent evidence it is now accepted as a fact by all antiquarians which goes to prove that Pushpamitra, whose son Agnimitra figures as the hero of the Mālavikāgnimitra a drama composed by Kālidāsa, lived in B. C. 150 or thereabouts. The conclusion therefore is irresistible that Kālidāsa lived at a time between A. D. 78 on the one hand and B. C. 150, on the other. This external evidence is again very strongly supported by such internal evidence as can be gathered from the several historical allusions that have scattered through the works of Kālidāsa. In Śākuntala, Vikramorvas'īyam and Raghuvans'a for

---

1. Principal Tawney's Mālavikāgnimitra, Introduction and the account of Maurya kings translated from Lassen.

2. See Pandit Satyavrata Śāmis'rami's Nirukta, Introduction, Vol. IV. fasciculus VI. p. ३.

3. Dr. Bhandarkar's paper on the date of Patanjali, pp. 13, 16, 17, 18, 20—23.

example, Kālidāsa distinctly refers to the Yavanas, the Pārastakas, the Hūnas, the Kāmbojas, the Kalingas and other foreign tribes and races and their kingdoms bordering on the frontiers of India. The descriptions given by Kālidāsa of them, closely resemble the national customs of the foreign races, tribes and kingdoms at the time about which Kālidāsa is supposed to have lived, i. e., about the middle of the first century B. C. But of this further on.

In his *Raghuvans'a*, Kālidāsa while describing the conquest of Raghu, declares that his hero invaded the northern countries on the Indus where saffron is cultivated and there he encountered the Hūna kings whom he defeated and killed in a battle. The northern countries¹ alluded to by our poet are of course Kābul, Kās'mīra, Panjāb and the neighbouring provinces of the north where, as is well-known, saffron is cultivated to this day. Amarsinha in his lexicon gives Kās'mīraja as a synonym for saffron which means what is produced in Kās'mīra.

Dr. Bhan Daji says² " Kālidāsa is the only great Sanskrit poet, who as far as the writer is aware, describes a living saffron flower ; the plant, we know, grows in Kās'mīra and the regions west of it." It is thus clear that what our poet means to say is that Kābul, Kās'mīra, Panjāb and the countries north of them were under the actual sway of Hūna kings when Raghu invaded them. It is also plain that the Hūna kings here alluded to by our poet are not Toramāna and his son Mihirakula so pointedly shown by some researchers ; because they have not as yet put forth any positive evidence in support of this assertion. Mere allusion to Hūna kings in the *Raghuvans'a* does not go to prove that our poet has made a *direct* reference to Toramāna and Mihirakula until it is shown to have been corroborated by his brother bard Kumārādāsa, who, according to them, was also his contemporary. Again it looks probable that by Hūna kings Kālidāsa

1. See Canto IV. Sts. 66, 67, 68.

2. Literary remains of Dr. Bhan Daji, p. 49. See Introduction, p. 35.

might have meant one of the remote ancestors of the Hūna kings whom Raghu vanquished; perhaps our poet might have alluded to some chief or chieftain of the Hūna tribes, whose full and detailed account might be existing in the works of some ancient writers like Chyavan, and from whom he might have borrowed information for his history, and who, as we know, side by side with the Yavanas, might have lived chiefly upon war, and made constant invasions many centuries before the beginning of the Christian era. The country, we know, was exposed to the inroads of these foreign tribes in the second century B. C.¹; which looks probable as Kālidāsa uses the epithet in the plural. Had he but meant Toramāna and Mihirakula he might well have used the dual; but since he does not, it might be inferred that he alludes to some of the early Hūna chiefs. 'Lae-lih who, as General Cunningham maintains, was the father of Toramāna and whom the Hūnas set up as their king after the conquest of Gāndhāra about A. D. 465.² The ancient history of the White Huns on the Indus before the fifth century is not as yet finally established or traced by any palæographical evidence. Nothing can be said as going to prove the conclusive establishment of the poet's allusion to the Hūna kings until the materials for the real history of the White Huns are discovered and admitted on all hands as an authentic document. General Cunningham says, "The connection of the White Huns with India cannot be traced till near the end of the fifth century, from which time they may be looked upon as a separate branch of the Indo-Scythian conquerors, or the "Indian Ephthalites." Their history, as far as I have been able to trace it, begins with Lae-lih, the father of *Toramāna* and grandfather of *Mihirakula* or *Mihirgul*. Both the last kings were rulers of the Panjāb, and both made conquests in India in the early part of the sixth century A. D., while the main horde remain-

---

1. See Dr. Bhandarkar's paper on the date of Patanjali, pp. 20-21. Early history of the Deccan, second edition, p. 23.

2. Transactions of the ninth congress of orientologists, Vol. I, Ephthalites, or White Huns, page 223.

ed in possession of the countries to the north of the Indian Caucasus, with Gorgo as their capital¹ (Procopius, A. D. 540).” From the above statement of the distinguished orientalist it is clear that we are not as yet in possession of the materials of history that would at least give some clue to the White Huns and their kings on the Indus before A. D. 520. And until our statement is disproved by substantial evidence we can hold that Kālidāsa’s allusion to Hūna kings of Kābul, Kās’mīra and Panjāb has a direct reference to one of the remotest ancestors of the Hūna king Lae-lih or to some chieftains of the main horde of the Hūnas, who, it is alleged, were a great scourge to the people living on the frontiers of India. It is next to probable that this ancestor of Lae-lih or some chiefs of the main horde of the Hūnas to whom Kālidāsa refers might have established a kingdom over some part of Kābul and Kās’mīra. It will also be remembered that the Hūna kings Toramāna and his son Mihirakula or Mihiragul, who established the vast empire over Kās’mīra, Panjāb, Sindh and provinces reaching as far as Mālava, could not easily have done so (because they were foreign invaders), unless the empire had an early founder or founders with a small confederacy.

It also appears probable that the Hūna chieftains or chiefs of whom Lae-lih, Toramāna and Mihirakula were the descendants or representatives at the close of the fifth century A. D., might have established a small confederacy over some part of Kābul, Kās’mīra and the countries north to them long before the beginning of the Christian era. Their future descendants or successors were gradually, as circumstances would allow, extending their kingdom until Toramāna and Mihirakula found it easy for them to make a rapid progress. Thus they must have extended their kingdom without, of course, encountering any difficulty and finally established a vast empire. Kālidāsa’s allusion to Hūna kings thus plainly refers to the founder or his immediate successor or to

---

1. Ephthalites or White Huns, p. 224.

2. Ephthalites or White Huns, p. 222. See also Dr. Fleet’s inscriptions of the Guptas, p. 56.

the chiefs of the main horde of the Hūnas who had formed a confederacy in the early times ; and not to their descendants Tora-māna and Mibirakula who flourished in the beginning of the sixth century or thereabouts, and thus the evidence which these investigators have put forth as corroborative of the sixth century are inapplicable to Kālidāsa's mention of the Hūna kings or the Hūna chiefs. This is also proved from the following account of Rev. Charles Gutzlaff's history of China and other sources. Rev. Charles Gutzlaff says that after the Chow Dynasty the Tsin Dynasty (from 249-206 B. C.) took the reins of the Chinese Empire. In the reign of Che-Hwangti, the Huns began to invade the Chinese frontier. The Emperor Che-Hwangti resolved to attack the Hiengnu or the Huns ; for these he understood were the Hoo which would put an end to the reign of his family. "The Huns, this scourge of the civilized world," observes Gutzlaff "dated their empire from one of the princes of the H'ea dynasty. Their country was of great extent, situated on the west of Shen-se, of which they possessed the western parts ; and their posterity still inhabit a part of that territory, the present Ele. They belonged to that extensive tribe which the ancients comprised under the name of Scythians. The country they inhabited was so barren as to render agriculture little available to the maintenance of life. Their indolent, pastoral habits had for them greater attractions than the constant toil of the Chinese peasant. Hunting is their chief amusement, and next to their herds, their principal means of subsistence. Without the arts of civilized life, they are cruel and blood-thirsty, desirous of conquest, and insatiable in rapine. Even the eastern provinces of the Grecian colonies were often molested by the savages who dwelt in the plains beyond the Oxus and Jaxartes. The famous valour of the Persian heroes, Rustam and Asfendiar, was signalized in the defence of their country against the Af-rasiabs of the North ; and the invincible spirit of the same barbarians resisted the victorious arms of Cyrus and Alexander. The Huns were not the least amongst those numerous hordes. Their rulers, named Tanjous, gradually became the conquerors and the sovereigns of a formidable empire. Their victorious

arms were only bounded by Eastern Ocean ; the thinly-inhabited territories along the banks of the Amoor acknowledged their sway ; they conquered countries near the Irtish and Imaus ; nothing could stop them but the ice-fields of the Arctic seas. Their principal strength was in their innumerable cavalry, which appears to have been very skilful in the use of the bow. Their march was neither checked by mountains nor by torrents ; they swam over the deepest rivers, and surprised with rapid impetuosity the camps of their enemies. Against such hordes no military tactics, no fortifications proved of any avail. They carried all before them with irresistible power, and never waited until a numerous army could be assembled to overwhelm them. Hardy to an extreme, they could support fatigue and hunger, and never lost view of the object of all their excursions—plunder. ”

“ Che-Hwang-ti surprised and sought to extirpate these fierce barbarians, and finding them unprepared, the conquest was very easy. His generals having subdued the people in the South, nothing more remained to be done than to subjugate these Tatars, or, at least, to put a stop to their inroads. Some of the Northern states had eventually built a wall to keep these unbidden guests out of their territories. Che-Hwang-ti resolved to erect a monument of his enterprising spirit, which should be a lasting memorial of his greatness. This was the building of the great wall, which commences at the Lin-téou, in the western part of Shen-se, and terminates in the mountains of Leaou-tung, in the sea, a distance of more than fifteen hundred miles. It runs over hills and rivers, through valleys and plains, and is perhaps the most stupendous work ever produced by human labour. He lined it with fortresses, erected towers and battlements, and built it so broad that six horsemen might ride abreast upon it. To lay the foundation in the sea, several vessels, loaded with ballast, were sunk, and upon this the wall was erected. Every third man in the empire was required to work on it, under the direction of Mung-teén, 240 B. C. The enormous work was finished within five years, but the founder had not the satisfaction of seeing it complet-

ed." After this the Han dynasty ruled over China (from 202 B. C.—220 A. D.); but the empire was involved in its internal troubles. In the reign of Lew-pang the Huns again regained their strength. Under Mete, a wise prince, who understood how to take advantage of every circumstance they became formidable to China, and retook those parts, which the celebrated general, Mung-téen had conquered. The emperor's general being struck with fear delivered the fortresses into their hands. The emperor advanced with a large army but was compelled to buy an ignominious peace, by the intervention of a beautiful lady, whom he sent as a present to the Tangoo-Mete. After this the Tartars withdrew to their own country with immense booty ; but very soon returned. The emperor sent an army against them under Chang-e : but he was defeated by the enemies.²

In B. C. 141, the prince Tangoo-Mete of the Huns asked an imperial princess in marriage. These barbarians despised their own women, and looked wistfully after the fair daughters of China. This corruption had its beginning in the reign of the emperor Woo-hwang-ti.³ Under this prince the Huns extended their power far and wide and constituted a powerful empire extending from the great wall to the Caspian Sea. Now the Huns turned their campaigns westward, and for about 70 years nothing of importance occurred on the Chinese frontier.

In the meanwhile, the Huns were not idle, and constantly attacked the frontiers of the Chinese empire. Woo-te was not backward to repel their inroads. The Chinese on the frontiers were trained for the service against these swift enemies ; some Tatar tribes also joined the imperial standards, and after many reverses, General Wei-sing surprised them, routed the whole horde, and took about 15000 prisoners, with the whole camp and baggage. Such a disaster intimidated them for a while, but they shortly regained sufficient strength to renew the struggle. New

---

1. Gutzlaff's History of China, 1834, vol. I, pp.220-223.

2. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 230.

3. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 235.

incursions threw the whole empire into consternation. But this prince was not daunted. After many campaigns, he finally struck such a decisive blow, that the Huns were so enfeebled, as not to return for many years.¹

In B. C. 73 the emperor Senen-te ascended the throne of China. At that time the Huns and some other Tartar tribes, after many fruitless attempts to make themselves masters of the fertile provinces of China, came to render homage to the emperor.²

In A. D. 25 the emperor Kwang-woo-te came to the throne of China. And in A. D. 58 the emperor completely overthrew the Huns, who constantly waged war with him, and who at the time were gradually much reduced in number. And as they found an equal match in the Western tribes of Bukharia, they became more and more harmless.³ At this time the emperor Kwang-woo-te died after a glorious reign of thirty-two years. Thus from about 250 B. C., to about 202 B. C., or a little afterwards, the Huns were carrying successive campaigns to the Chinese frontier, but after that time they changed their warfares towards the west. It appears that they must have followed the Yuchi whom they signally defeated and vanquished. These Hingnū or Huns were the direct ancestors of the Huns who in the fourth century A. D., began to take an active part and exercised their influence in the affairs of Europe. The Yuchi came to Yarkand and Kashgar about 165 B. C., thirty years afterwards a peace was made between these Yuchi and the Chinese Emperor against their common enemy, the Huns. Now the Yuchi had actually reached India. The Huns, therefore, may have followed the Yuchi up to Kās'mīra and Panjāb at this time.

And this is also corroborated by Rev. S. Beal, who says that "just before 200 B. C. they had been defeated and

-
1. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 237.
  2. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 241.
  3. Gutzlaff's History of China, Vol. I. p. 249.

driven from their territories by Mothe, Chief of the Huns, who finally extended his conquest from the frontier provinces of China on the East, to the Volga on the West. The increasing power of this prince alarmed the Chinese. Accordingly, during the reign of Kaoutsu, the first emperor of the Han dynasty (202—194 B. C.), they marched an army against him, but were obliged to escape by a ruse from his overwhelming forces. The victorious career of the Huns continued unchecked during the following half century. The Yuchi then separated, the smaller division called the little Yuchi proceeding southwards into Thibet, and the larger division, called the Great Yuchi, advancing westward to the banks of the Ili. Finally the Great Yuchi (163 B. C.) moved still further to the W. and S. and occupied the provinces now called Yarkand and Kashgar, driving out the original inhabitants, whom the Chinese name S'akas or Sus. ”

“ In 139 B. C. the emperor Woo-ti of the Han dynasty, wishing to humble the power of the Hiong-nu (Huns), sent an embassy to the Great Yuchi to obtain assistance from them against their common enemy. The Chinese ambassador, however, was captured, and only after ten years' imprisonment managed to effect his escape. The Yuchi at this time were being pressed further westward by the Usun, whilst they themselves were pushing Sus or S'akas out of Sogdiana and Tahia (the country of the Dahæ), across the Oxus and the mountains, into the territory watered by the Cophes (Cabul R.), commonly called Kipin or Cophene. The Yuchi, in this expedition, were accompanied by Chang-Kian (the Chinese ambassador above-referred to), who, after thirteen years' absence, returned to his country with two companions out of 100 who had originally composed his suite. In consequence of the knowledge of Western Nations which Chang-Kian had gained during this expedition, he was elevated to an important post, and served (123-121 B. C.) on various occasions against the Hiong-nu (Huns). Finally he was reduced to the ranks on account of his ill success against these barbarians. It was during this war with the Hiong-nu (Huns) that Hon Kiu-ping, the Chinese General, first saw a golden statue of Buddha, to which the King of Hicou-to

(Kartchou?) paid worship, and which accurately corresponded with the reports of Chang-Kian respecting the worship of Feou-to (Buddha) in Thian (India). This statue was taken and brought to the emperor 121 A. D., and was the origin of the statues of Buddha, that were afterwards in use. ”

“ Thus, whilst the missionary zeal of the Buddhist church had spread their doctrines to the borders of the great country of the conflicting tribes, the warlike spirit of the Chinese, under the Han dynasty, had caused their arms to extend to the same point, and the knowledge of Buddha and of his doctrine was carried back to the seat of government as a seed ready to germinate in due season. ”

“ The events on the Indian frontier which followed this first intercourse of the two civilizations were rapid and most interesting. ”

“ The emperor Wu-ti, although at first unsuccessful, was yet in the end able to check and humble the power of the Hiong-nu (Huns); and his successor, Chaou-Ti, signally defeated them. This reverse was followed by civil war, plague, and famine—till, in 60 B. C. they became subject to the Chinese Empire. ”

“ The great Yuchi (who had been driven by their enemies towards the northern frontier of India), being thus relieved from pressure, were able to consolidate their power, so that about 100 years after Chang-Kian’s embassy, *i. e.* about 30 B. C., the five tribes into which they had separated were united under Khien-tsiu-ki, the chief of the Gushan (Kuei-shang) horde ; and, thus united, proceeded to advance further south to the conquest of Kûs’mîra and Kábul. It is conjectured that the chief, Khieu-tsiu-ki, who thus consolidated the power of the Yuchi, is the same as Hyrkodes of the coins, who probably effected his conquests about 50 B. C., and died 35 B. C., at 84 years of age. This chieftain left the throne to his son, Yen-kao-ching, to whom the Chinese assign the conquest of India to the west of the Jumná. He has been identified with Hima Kadphises of the Coins. His successor was Kanish-

ka (about 15 B. C.) to whom frequent allusion is made in the following memoirs. ”¹ In the tenth chapter of the *Lalita Vistara* of the Buddhas we find that a distinct allusion is made to the Hūna alphabets along with those of different peoples and nations. The author of the book mentions sixty-four different alphabets ; and the Bodhisatva asks his preceptor whether he is to study them all or some of them. And he enumerates these as follows :—

“ ब्राह्मी खरोष्ठी पुष्करसारीमंगलिपिं वंगलिपिं मगधलिपिं मांगस्य-
लिपिं मनुष्यलिपिमङ्गुलीयलिपिं शकारिलिपिं ब्रह्मवह्नीलिपिं द्राविडलिपिं
किनारिलिपिं दक्षिणलिपिसुम्रलिपिं संख्यालिपिमनुलोमलिपिमर्द्धधनुलिपिं
हरदलिपिं खास्यलिपिं चीनलिपिं हूणलिपिं &c.

R. E. Dutt in his history of India³ tells us that the composition of this gorgeous poem probably took place in the second or third or at most the fourth century A. D. in Nepál. Now if Toramāna and his son Mihirakula established a Hūna empire at the close of the fifth century A. D. in India, and not before, we naturally expect no special reference to Hūnas in that Buddhist work. But since it alludes, we may as well conclude that Kālidāsa never flourished in the sixth century and that he was not a contemporary of Kumāradāsa. Had the Hūnas or their kings Toramāna and Mihirakula appeared on the frontier of India or beyond it only for the first time in the fifth or the sixth century A. D., and had been unknown to the people of India before this time, the argument that the Hūnas were most powerful in the fifth century and upwards and that they overthrew the Gupta dynasty would have carried some weight ; but we have distinct allusions to these in the *Mahābhārata* and Guṇādhyā's *Bṛhatkathā*, works which were existing in India long before the beginning of the Christian era. It may as well be remembered that the word ‘ Hūna ’ in the mouth of Grecian people and their writers was a vague and meaningless expression and might have been ap-

1. Travels of Fah-hian and Sung-yun, Introduction 1869, pp 16-19.

2. *Lalita Vistara*, X. pp. 143-144, *Biblio. Indi.* series.

3. Prof. R. E. Dutt's *History of India*, Chap. XIII. p. 347.

plied generally to the Indo-Scythians who poured in India in ancient times.

From these statements of the historians it is now pretty clear that the Hūnas were most powerful kings and had established a vast empire from the middle of the third century B. C. to the close of the first or the second century A. D. on the frontier of Bactria, or more properly the very threshold of Ancient India. And Kālidāsa's reference to the Hūnas now finds an easy solution.

They also assert that 'Raghu as described in the poem is more or less, a mythical hero and that no conquest of the northern countries on the Indus ruled over by Huna kings is ascribed to this mythical king in the Rāmāyana the very work which, as Kālidāsa himself tells us, he has adopted as the basis of his Raghuvans'a.' It is absurd to think that the Rāmāyana would give the full account of the kings that preceded and succeeded its hero. For, in the first place Vālmīki wrote his epic describing the career of Rāma from the beginning to the end: and it is not, as Vālmīki himself tells us, intended to describe all the kings that took their birth in the line;¹ while in the Raghuvans'a Kālidāsa intends to give a brief account of almost all the kings (i. e. a considerable number of kings whose account he gathered from the sources available to him in his times) of the solar dynasty. For he himself declares that he intends to write the history of the kings born in the line of the sun in general and not a particular king of that line. And when he himself tells us that he writes a history, his characters of history cannot in the least be said as mythical beings. Had he but written a mythology he would have told us in plain words that his characters are mythical and not historical personages; but he nowhere tells us so. And in this sense of course it is unfair to say that his characters are mythical. And in the second place Kālidāsa does not tell us that he has based his Raghuvans'a on the Rāmāyana or that his Raghuvans'a is the prototype of Rāmāyana. He distinctly says that he composed his poem from the

---

1. See Rāmāyana Bālakānda, Canto II, Sts. 32-35.

various accounts of the solar kings as handed down to him from different types of Rāmāyana or other works of ancient history written by old sages.¹ It is thus clear that Kālidāsa composed his Raghuvans'a not directly from Vālmiki's version of the Rāmāyana but from the various accounts and episodes of different types of Rāmāyana or some other ancient works. And this is also corroborated by the following verses from As'vaghosha's Buddhacharita :—

वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पद्यं जयंथ यन्न च्यवनो महर्षिः ।

चिकित्सितं यच्च चकार नात्रिः पश्चात्तदात्रेय ऋषिर्जगाद ॥ ४८ ॥

यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे तत्साधनं सनुरवाप राजन् ।

वेलां समुद्रे सगरश्च दध्ने नेक्ष्वाकवो यां प्रथमं बबधुः ॥ ४९ ॥

आचार्यकं योगविधौ द्विजानामप्राप्तमन्यैर्जनको जगाम ।

ख्यातानि कर्माणि च यानि शौरेः शूरादयस्तेष्वबला बभूवुः ॥ ५० ॥

(48) “ The voice of Vālmiki uttered its poetry, which the great Chyavana could not compose ; and that medicine which Atri never invented the wise son of Atri² proclaimed after him. ”

(49) “ That Brāhmanahood which Kus'ika never attained,—his son, O king, found out the means to gain it ; (so) Sagara made a bound for the ocean, which even the Ikshvākus had not fixed before him. ”

1. See Canto I. St. 4. Here Kālidāsa uses the plural of the epithet of पूर्वसुरि. Had he but meant Vālmiki by the epithet, he would not have used the plural. The epithet, again, does not signify the honourific term. There are several direct allusions to Vālmiki's name in the Raghuvans'a where the plural is not used by the poet. So it is plain that Kālidāsa did allude not to Vālmiki only but other sages who composed the different versions of Rāmāyana that might perhaps have contained fuller account of all the kings of that line or some other works from which he borrowed his information. See also Buddhacharita, Canto I. St. 48.

2. Ātreya is the proclaimer of Charakasamhita.

(50) "Janaka attained a power of instructing the twice-born in the rules of Yoga which none other had ever reached; and the famed feats of the grandson of S'úra (Krishna) S'úra and his peers were powerless to accomplish."

From the above-mentioned statement we can safely infer that before the composition of Válmiki's Rámáyana there existed the Rámáyana of the sage Chyavana and other sages, and also some other works of historical poems and from the illustrious works or chronicles of these inspired sages of old times Kálidása, As'vaghosha, Kumáradása and others wrote their history, biography and poems.

And from the foregoing remarks it is abundantly evident that the Raghuvans'a of Kálidása is not the prototype of the Rámáyana. We find in Raghuvans'a several allusions to Válmiki;² but from those allusions we cannot infer that Raghuvans'a is based on the Rámáyana or it is the prototype of that epic. No doubt Kálidása has devoted nearly seven Cantos descriptive of the main story of the Rámáyana; because Válmiki had given a full account of Ráma, his royal brothers and the Rákshasas and also Ráma's father Das'aratha as was necessary in connection with the hero of the Rámáyana as mentioned before. But the difference is discernible in the small incidents even in the description of these seven

1. Compare Ohhándogya Upanishad, V. 3. 4. Compare Bud-dhacharita, Canto XII. St. 67.

2. R. XIV. 45, in this verse Válmiki is named as the sage to whose hermitage Lakshmana takes Sitá by order of his royal brother and abandons her in its neighbourhood. XIV. 70, in this verse the sage is referred to as the "poet" whose lamentation for the death of one of the couple of Krauncha birds took the form of the famous verse—the first verse that gave origin to the Rámáyana. XV. 37, in this S'atrughna after having killed Lavana came to the hermitage of Válmiki but did not enter it. XV. 80, in this verse Sitá when called to prove her innocence the water that she sips was poured by a pupil of Válmiki. See also Canto XV. St. 64. See also Canto XV. Sts. 71—75. See also Canto XV. St. 33. See also Canto XV. Sts. 12, 14, 31, 41, 59, 63, 69, 70, 76, 79. See Canto XIV. Sts. 70, 72.

Cantos.¹ And these incidents of the *Raghuvans'a* sometimes agree with the story as given in the *Pátálakhanda Rámás'vamedha* of the *Padmapurána* and sometimes with the episodes of the *Adhyátma Rámáyana*. And this is also corroborated by a different version of the main story of *Rámáyana* as given in the *Káthásaritságara* of Somadeva, pages 287 and 582, which we know is a close translation of *Gunádhya's* *Brihatkathá* written in the *Pais'áchi* language about the close of the third century B. C. It is also evidenced by *Júnakiharana* where the main story of the *Rámáyana* is preserved, but the difference is found in the small incidents and even in the speeches put in the mouths of the different characters of that poem. Besides these works even *Máhábhárata*, *Agnipurána*, *Padmapurána* and many other *Puránas* contain the account of the *Rámáyana*. In these the main story is found just the same but the difference is observable in small incidents. From this it follows that *Kálidása* and the authors of these *Puránas* (including the author of the *S'iva Purána*) and the different versions of the later compositions of the *Rámáyanas* had probably a common source to draw upon. *Hemádri*, one of the poet's most intelligent interpreters and very intimately acquainted with his works, pointedly observes at the beginning of the sixteenth Canto that the *Rámáyana* having been the poet's source for the history from nine to fifteen Cantos, he now gives in four more Cantos the sequel of the story as it is found in other works containing fuller account of the solar dynasty. This statement of *Hemádri* shows that he considered at least the Ra-

---

1. See commentary on the St. 77, Canto IX. See note to St. 6, Canto X. See commentary on the St. 13, Canto X. See notes to Sts. 52, 56, Canto X, also *Mallinátha's* commentary on 56. See note to St. 22, Canto XII. See Note to St. 30, Canto XII. See Note to St. 68, Canto XII. See Note to Sts. 72, 73, Canto XIII. See Note to Sts. 44, 45, 46, Canto XIV. See Note to St. 50, Canto XIV. See Note to St. 55, Canto XIV. See Note to Sts. 59, 60, 61, Canto XIV. See Note to St. 72, Canto XIV. See Note to St. 60, Canto XV. See Note to St. 85, Canto XV. See Note to St. 96, Canto XV. See Note to St. 103, Canto XV.

ghuvans'a as not at all the prototype of the *Rāmāyana* of Vālmīki. It is thus plain that the materials of the historical element of the *Raghu*vans'a were not drawn chiefly from Vālmīki's *Rāmāyana* but from other versions of that national epic or from different sources altogether. Kālidāsa refers to "acquaintance with ancient history" in Canto VI., while making Sumandā describe the great ancestors of the several suitors of Indumatī, where the former is described as being "learned in the history of the families of the kings" VI., 20. A more distinct mention of those "conversant with antiquities" is found in Canto XVIII., 22, where the poet mentions king Vyushitas'va¹ as the successor of S'ankhavarṇa or S'ankhana. Kālidāsa, it appears, had prepared his list of the *Raghu*-race either as was given in the ancient *Purānas* or from the family pedigrees of some dynasties or some other that was extant in his time before the beginning of the Christian era. His list of the princes that preceded and followed Rāma agrees closely with that of the *Vāyupurāna*, but it is likely that he consulted other "authorities conversant with antiquity." But our poet's list does not in the least agree with that given in Vālmīki's *Rāmāyana*.² From the above-mentioned statements it is abundantly evident that the *Raghu*vans'a is not the prototype of the *Rāmāyana* nor has our poet adopted it as the basis of his *Raghu*vans'a.

Besides the above-mentioned remarks one circumstance demands our attention. The list of the kings as given by Kālidāsa in his *Raghu*vans'a does not at all agree with that given in the *Rāmāyana*; but it generally agrees with those which are found

---

1. Hemādri, Chāritravardhana, Dinakara, Vallabha, Sumatīvijaya and Vijayānanda's pupil read व्युषिताव. This reading of the majority of Mss. and commentators is also corroborated by most of the ancient *Purānas*. Prof. Hall also considers it to be the correct reading. See also the genealogical table given at the beginning of the Notes.

2. See *Rāmāyana Bālakāṇḍa*, Canto 70. p. 143. *Nirṇayasāgara* edition.

in the *Váyu Purána* and the *Vishnu Purána*. Some difference, of course, is observable even between the list of *Kálidása* and those of the *Puránas*. The following table will illustrate this:—

Váyu Purána.	Vishnu Purána.	Rámáyana.
1. Dilipa.	1. Dilipa.	1. Dilipa.
2. Bhagiratha.	2. Bhagiratha.	2. Bhagiratha.
3. S'ruta.	3. S'ruta.	3. Kakutstha.
4. Nábhága.	4. Nábhága.	4. Raghu.
5. Ambarisha.	5. Ambarisha.	5. Pravridha.
6. Sindhudvipa.	6. Sindhudvipa.	6. Kalmáshapáda.
7. Áyutáyu.	7. Áyutáyu.	7. S'ankhana.
8. Rituparna.	8. Rituparna.	8. Sudars'ana.
9. Sarvakáma.	9. Sarvakáma.	9. Agnivarua.
10. Sudása or Hansa-mukha.	10. Sudása.	10. S'ighraga.
11. Saudása or Kalmáshapáda.	11. Saudása or Kalmáshapáda.	11. Maru.
12. As'maka.	12. As'maka.	12. Pras'us'ruka.
13. Urakáma.	13. Múlaa or Nárikavacha.	13. Ambarisha.
14. Múlaa or Nárikavacha.	14. Das'aratha.	14. Nahusha.
15. S'ataratha.	15. Ilavila.	15. Yayáti.
16. Aidivida.	16. Vis'vasaha.	16. Nábhága.
17. Vis'vamáhu.	17. Khatvánga.	17. Aja.
18. Dilipa or Khatvángada.	18. Dirghabáhu.	18. Das'aratha.
19. Dirghabáhu.	19. Raghu.	19. Ráma.
20. Raghu.	20. Aja.	
21. Aja.	21. Das'aratha.	
22. Das'aratha.	22. Ráma.	
23. Ráma.		

From these lists of the kings it is clear that *Kálidása* has not adopted the *Rámáyana* as the basis of his *Raghuvans'a*. It also appears probable that the author of the *Raghuvans'a* and of the *Váyu Purána* had a common source to draw their materials upon which is now beyond the hope of recovery. The *Rámáyana* gives two kings between Dilipa and Raghu and between Raghu and Aja are mentioned eleven kings; while in the *Váyu Purána* between Raghu and Dilipa intervenes Dirghabáhu, and Aja is mentioned as the son of Raghu. And this

statement tallies well with Vishnu Purāṇa. Kumārādāsa in his Janakiharana, Canto I, St. 14 states Das'aratha as the son of Aja, so As'vaghosha in his Buddhacharita, Canto VIII, St. 79, calls Das'aratha by the epithet of Ajanandana. These circumstances go to establish that the Raghuvans'a is not the prototype of Rāmāyana and that the materials upon which Janakiharana and the allusions in the Buddhacharita were based had also a common source.

During the long interval which elapsed between the composition of the Rāmāyana and that of the Raghuvans'a the countries on the banks of the Indus including Kāśmīra must have been under the rule of a powerful dynasty of Hūna kings. And Kālidāsa's allusion to Hūna kings must be referred to one of the early founders of that dynasty as mentioned before and not to their descendants *i. e.*, Toramāna and Mihirakula who, it is said, flourished about the end of the 5th century A. D. It is thus clear that Raghu the powerful king of Northern India must have vanquished one of these early Hūna kings and Kālidāsa must have borrowed his account from some ancient work containing the detailed accounts of almost all the kings of the solar line for his Raghuvans'a. He, it is true, narrates hurriedly the short and brief account of the detailed main incidents throughout his works. And he nowhere attempts to give long descriptions of the main episodes. When viewed with this chain of arguments we can clearly see that Kālidāsa does not magnify the glory of his hero but on the contrary he depicts the true historical character of the most powerful king Raghu who, it is presumed, completely vanquished the early Hūna kings or some of their leading chiefs. Because what is admitted as historically true with regard to the incidents of Mālavikāgnimitra becomes true also to the incidents, nay historical facts of the Raghuvans'a. For it would be absurd to say that Kālidāsa narrates real historical facts in one of his dramas and gives absurdities in his historical poem. It will not again stand to reason that Kālidāsa in order to magnify the glory of his hero tells us false things in one place, and mentions true historical facts in the other. It is equally true that Kālidāsa does not unconsciously

mention some facts relating to the political condition of Kás'míra, which was only true of his own age. But these facts regarding the political condition of that country have a distinct reference to one of the founders of Hūna kings or their immediate successors or to the early Hūna chiefs ; they have no connection whatever to Toramāna and his son Mihirakula the descendants of those early Hūna chiefs. For, these antiquarians have not given any positive proof to the effect that Kálidāsa's allusion to Hūna kings and the political condition of Kás'míra, has a direct reference to Toramāna and his son Mihirakula. Again granting that the facts have a direct reference to Toramāna and Mihirakula, Kumáradāsa, one of the contemporaries of our poet, ought to have corroborated these with a substantial evidence ; but he appears to be silent or ignorant of these political changes. Kálidāsa, it appears, does not speak highly of these Hūna kings, or chiefs nor does he attach any importance to them ; but he simply makes a passing allusion to them ; but these antiquarians conclude that ' Kálidāsa lived at a period when the Hūna kings actually held sway over Punjab and Kás'míra, when the victories of Toramāna and Mihirakula had made the name of the Hūnas so famous as to attract the notice of distinguished foreign writers and when they were mentioned in contemporary inscriptions as the most formidable rivals of the Guptas whom they finally overthrew &c.' How these discrepancies are then to be accounted for ? Either we must assume that Kálidāsa was never contemporary of Toramāna and Mihirakula, so pointedly shown by these researchers, or that he did not choose to mention the facts regarding the political conditions of that country, which were true of his own age, or that Kumáradāsa was not a contemporary of our poet. The conclusion that we can draw from these facts is that Kálidāsa lived at a period when the early founders of the Hūna dynasty or their immediate successors or some chiefs of the Hūnas had actually held sway over Kás'míra and the countries north of it. We shall therefore be very near the mark if we place Kálidāsa somewhere in the first century B. C., or thereabouts.

Kālidāsa in his Kumārasambhava (VII. I.) says.

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ त्रिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।

समेतबन्धुहिमवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥

The word *jāmitra* used in the first line is according to these antiquarians, a corrupt form of the Greek term *diametron*. It is possible that these terms must have been borrowed from either the Greek astronomy or from Chaldeans or Egyptians. Prof. Max Müller says that the Greeks received the science of astronomy from Babylonia about 700 B. C. ¹ And further he says that 'in the time of Eudoxos, 380 B. C., the Greeks, though they had twelve divisions (introduced by Kleostratos of Tenedos, 496 B. C.), had but eleven signs, the two divisions, now represented by scorpion and balance, being represented by one sign only, the scorpion with its claws stretching across two divisions. Even Aratus and Hipparchus, 150 B. C. do not know the Balance as a separate sign, and it is first mentioned by Geminus and Varro, about the beginning of the first century B. C. ' Whatever may be the historical state of these sciences of astronomy and astrology before the beginning of the Christian era, it is certain that these sciences had an early beginning in India and that the judicial astrology based on the zodiac was introduced and assimilated by the Indian astronomers somewhere between the fifth and the third century B. C., as will be shown hereafter. In the Baudhāyana Sūtras ₂ (See Śāyana's commentary in Mss. India Office Library, p. 13 a) we read: "नेष-वृषभौ सौरो वसंतः । मीनमेषौ वा ³ ॥ The composition of Apastamba-sūtra is attributed by Dr. Bühler to the third century B. C., nay, even to the fifth century ⁴ before the Christian era.

1. India what can it teach us, first edition, page 321.

2. The names of the Rāsi's or the zodiacal signs occur in Baudhāyana Sūtras. See Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, pp. 137-139.

3. For the full passage see Max Müller's India what can it teach us, first edition, pp. 322-323 Footnote.

4. See Introduction to Baudhāyana, Sacred Books of the East, Vol. XIV, p. xliii. See Apastamba &c., Sacred Books of the East, Vol. II. part I, p. xxii, and xliii, where the learned doctor says :— " And his statement regarding S'vetaketu is taken into account, the lower limit for the composition of his Sūtras must be put further back by 150-200 years. "

And Bandháyana, according to Dr. Bühler, is older than Apastamba, but Dr. Bhandarkar, in his report on the Sanskrit Mss. during the year 1883-84, has proved the posterity of Baudháyana from his assigning twelve days to Châturmasyâni and concludes that 'the Bandháyanasûtra, therefore, in which the period from the performance of the Châturmasyâni is thus shortened must be later, as is also shown by its mentioning many other such later developments and ceremonies not laid down in the other Sûtras.'¹ Baudháyana, who mentions the names of Râs'is or the zodiacal signs, cannot, therefore, be placed later than the third century B. C. Sâyana Mâdhava when commenting on Baudháyana must evidently have borrowed the passage in question from some of the old commentaries on the Sûtra which contained the names of Râs'is or the zodiacal signs. The allusions to the Kalpa-sûtras are also found in Râmâyana and Mahâbhârata.² We also find in the Râmâyana the distinct allusions to the Râs'is or the zodiacal signs.³ From Valmiki's use of the zodiacal signs, it is clear that the Greek astronomical terminologies or the science of astrology which according to some was borrowed and assimilated by the Hindus in their Jyôtiṣh, from the Greeks or from their masters the Chaldeans and the Egyptians, had its existence about one thousand years

---

1. Report on the search for Sanskrit Mss. during the year 1883-84, p. 34, and 39. And also Sacred books of the east, Vol. XIV. part II. p. xliii, Introduction. Also page xxxv of the same Introduction.

2. Râmâyana I. Canto 14, verses 3-7 and 24-35, and also 36-45, Nirnayasâgara edi. Mahâbhârata Sabhâparvan, Adh. 35 verses 16-18. Bom. edi. Also Sacred books of the east, Baudháyana, Vol. XIV. part II. p. xli.

3. Râmâyana I. Canto 18, verses 9, 15. "नक्षत्रेऽदितिदैवस्ये स्वोच्च-संस्थेषु पंचसु । ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविदुना सह " ॥ पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः । सार्वे जातौ तु सौमित्रौ कुलीरेभ्युदिते रवौ ॥ And also Râmâyana II. Canto 15, verse 3, "उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यांगतेऽहनि । लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते " ॥ The composition of these verses does not at all appear to have come from Vâlmiki's pen.

before A. D. 476, the time in which Âryabhata was born at Pataliputra.¹ To suppose even for argument's sake that these passages are later interpolations by some Pandits is absurd ; for they are found in almost all editions printed by natives as well as Europeans and particularly in the oldest Mss. of southern India. And the southern Mss. are considered on all hands to be pure and chaste. So the passages above referred to cannot be said to be later interpolations, but the interpolations somewhere between the fifth and the third century before the Christian era.

Prof. S. B. Dikshita in his 'Early History of Indian Astronomy,' gives the history of the five astronomical Siddhântas in their chronological order. The following is the order :—(1) Paitâmaha, (2) Vâsish/ta, (3) Paulîsha, (4) Saura and (5) Romaka. From its affinity with the Vedânga-jyotish and with other astronomical proofs, the learned Professor assigns to Vâsish/ta Siddhânta the period after the Vedânga-jyotish; and with the same kind of reasoning and the same astronomical proofs he assigns the different periods to the above-mentioned Siddhântas given in their chronological order. He also mentions two Vâsish/ta Siddhântas one of which was the original and the oldest and the other composed by Vishvachandra.² He also mentions two Romaka Siddhântas one of which was the original and older and the other composed by S'rîshekha. The Greek astronomer Hipparchus flourished in B. C. 150 or thereabouts. It is also alleged that Ptolemy wrote his astronomical works on the principles and theories laid down by Hipparchus ; and this is also supported by distinguished European astronomers. European astronomers also assert that the system of judicial astrology and the Greek astronomy was introduced in India before the time of Ptolemy.³

---

1. Max Müller's India p. 319, first edition.

2. See Prof. S. B. Dikshita's 'Early History of Indian Astronomy', pp. 151, 155.

3. See Prof. S. B. Dikshita's 'Early History of Indian Astronomy' p. 158. Also Grant's History of Physical Astronomy, Introduction, p. iii; and p. 439. See also English Translation of Sûrya Siddhânta by Dr. Burgess, p. 330.

The names of the Râs'is or the zodiacal signs first occur in the original and the ancient Vâs'isht/a Siddhânta ; and not in that composed by Vishvaçhandra. The learned professor asserts that the composition of the said Vâs'isht/a Siddhânta should be placed somewhere between 500 B. C. and 300 B. C. And this he has conclusively proved with internal evidence corroborated by astronomical proofs. ¹ Between B. C. 150 and A. D. 150 he places the original Romaka Siddhânta ; and not the one by S'risheza. And to the Paulisa and the Saura Siddhântas he assigns the time between 500 B. C. and 78 A. D. ²

Thus then of the five astronomical Siddhântas the Romaka Siddhânta stands last. The learned professor states that the Romaka Siddhânta was composed according to the principles and the theories laid down by Hipparchus. There is, he remarks, a close affinity between the works of Hipparchus and Ptolemy. At the time when the Romaka Siddhânta was introduced in India Ptolemy's astronomical works, had he but written at the time, would easily have come to India along with the Romaka Siddhânta ; but since it did not make its appearance in this land of the Bharatas, it was not written at the time when the Romaka Siddhânta was known in India. And thus the composition of the Romaka Siddhânta was earlier than the astronomical works of Ptolemy. ³ And this theory of the learned professor is finally adopted by Dr. Thibout. ⁴ And as this theory is conclusively proved by the distinguished astronomer of the present day, it may now be considered as finally established, and may safely be relied on. And

1. See Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, the résumé of the views of the European investigators, p. 509.

2. See Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, the résumé of the views of the European investigators, p. 509.

3. Prof. S. B. Dikshita's résumé, p. 508.

4. Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, p. 507.

thus Kālidāsa, it appears, has not derived his knowledge of Greek terminology from Āryabhaṭa, but from some Indian astronomers who were his contemporaries in the first-century B. C., or who must have preceded him.

Again some scholars urge that Kālidāsa had knowledge of the true origin of lunar eclipses and they put forth in support of their evidence the following passage from the Raghuvans a.

छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ।

“ For what in reality is only the *reflection* of the earth is regarded by the people as a spot of the pure moon. ”

Here Rāma has resolved to abandon his queen, and says : ‘ I know she is sinless, but evil report appears to have overpowered me. The moon is itself clear and bright and pure as the mirror, but the reflection of the earth in this heavenly mirror is regarded by the people as a stain on its surface. ’ The moon is the mirror, the earth an object, and the stain is only the reflection of the earth in the mirror, and this reflection looks like a spot on the surface of the mirror. The illustration, in our opinion, is only a poetical explanation and not an astronomical allusion. The late lamented S. P. Pandit says that it is an astronomical fact, but it is rather an optical phenomenon.

Here then according to Mallinātha and Hemādri the most intelligent interpreters of Kālidāsa, the notion of moon’s eclipse is not alluded to by our poet. They say that the reflection of the earth is a stain or the black spot that is sometimes visible on the surface of the moon and has nothing to do with the eclipse of the moon. And Hemādri in support of this assertion quotes the following from the Jyotishśāstra ; “ शशमेकं भूर्गं त्वन्ये भूच्छायामपरे विदुः । इन्द्रोर्मण्डलमालिन्यं तमः स्पर्शमलं परे । ” उक्तं च । “ अंक्रं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनरे । सारंगं कतिचिच्च संजगदरे भूमेश्च बिम्बं परे । इन्द्रोर्ध्वलितेन्द्रनीलशकलदयामं दरीदृश्यते । तन्मन्ये परिपीतमंधतमसं कुश्लिस्थमालोकयते. And Chāritravardhana has the following :—“ शशमेकं । अभ्रमपर । अभ्रछायेत्यन्ये । चंद्रस्यान्ते मालिन्यं सत्य-

मिति केचित्" ! It is then clear that Kālidāsa does not, at least in this instance, allude to the well-known notion of the lunar eclipse but simply mentions the reflection of the earth as a spot (*i. e.* the black spots) on the surface of the moon.

It is then perfectly plain to every intelligent reader of the *Raghuvans'a* that the time between Kālidāsa and Vālmiki must be counted not by decades but by centuries, and that the *Rāmāyana* must have been written very many centuries before the time of Kālidāsa, many centuries before the time when these modern investigators are inclined to regard it to have been composed, and that the adoption or so to speak the assimilation of the zodiac and the science of judicial astrology must have been current in India long after the time of the author of the *Rāmāyana*. And if in future researches it is turned out that the composition of the *Rāmāyana* is later than that of the *Mahābhārata*, or *vice versa*, still the distance of time no doubt would be considerably great between Vālmiki and Kālidāsa.¹

" But the date of the *Rāmāyana* ", observes Dr. Bhandarkar, " is uncertain ; the present Hindu belief based on the *Purānas* is that Rāma's incarnation is older than Krishna's, and consequently the *Rāmāyana* older than the *Mahābhārata* ; but is it not a little curious that while there is an allusion to Vāsudeva and Arjuna and to Yudhishtira² in Pānini, and Patanjali frequently brings in *Mahābhārata* characters in his illustrations and examples,³ there is not one allusion to Rāma or his brothers or their father Das'aratha in the works of those grammarians. Even a much later author, Amarasinha the lexicographer, in his list of the synonyms of Vishnu, gives a good many names derived from the Krishna incarnation ; but

1. *Early History of the Deccan* III. pp. 9-10, second edition. S. P. Pandit's edition of *Raghuvans'a*, preface Vol. III. p. 82.

2. " वासुदेवार्जुनाभ्यां वुत् " Pānini, IV. 3. 98. " गविमुक्षिभ्यां स्थिरः " Pānini, VIII. 3. 95.

3. See Patanjali's *Ānhikas* on the fourth *Adhyāya* of Pānini's *Aṣṭādhyāyī*.

the name of Râma, the son of Das'aratha, does not occur, though Râma or Balabhadra, the brother of Krishna, is mentioned". And further on the learned doctor mentions some countries of the epics and observes "but between these and the southernmost countries of the Cholas, Pândyas, and Keralas the Râmâyana mentions no other place or country but Dandakâranya. This condition of the country, as observed before, is to be considered as previous to the Aryan settlements in the Deccan, while that represented by the Mahâbhârata in the place indicated seems subsequent; and herein, we may see a reason for believing that the Râmâyana is the older of the two epics.¹" Dâkshinâtya and Saurâshtrêya occur in the Râmâyana, but the latter appears to us a later addition. According to Prof. S. B. Dikshita some additions seem to have been made about B. C. 500. Dr. Bhandarkar also holds the same opinion; he also adds that some interpolations were made even in the Râmâyana as in the Mahâbhârata.² Prof. Lassen places the composition of the Râmâyana somewhere before Buddha's Nirvâna i. e. before B. C. 560 or thereabouts.³ Since the Râmâyana gives the names of the Râs'is or the zodiacal signs, and since the zodiacal signs or the Râs'is were first introduced in the oldest Vasishttha Sidhânta the composition whereof is placed at the beginning of the fifth century B. C. as mentioned before, the composition of the Râmâyana of Vâlmiki can perhaps be placed some four hundred years before this period. And this appears to us to be the probable time in which Vâlmiki must have composed the Râmâyana. Prof. S. B. Dikshita remarks that some portion of the Râmâyana at least must be placed before the Mahâbhârata and some portion must have been the later addition; but with respect to this statement he entertains grave doubts.⁴ And Chyavana's composition

1. Early history of the Deccan, second edition, p. 10.

2. Early history of the Deccan, second edition, p. 9.

3. Pandit Satyavrata Sâmas'rami's Introduction to Nirukta, Vol. IV, Fasciculus VI. p. 3.

4. Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, p. 127.

of the *Rāmáyana* should be placed some fifty years previous to this date. And *Rāma* and his brothers and the monkey legions and also the war of *Lanká* must be placed in the middle of the twelfth century B. C. And yet the date of the *Rāmáyana* appears to us uncertain. It must remain so till some fresh discoveries are made. Pandit Satyavrata Sāmas'rami attributes the composition of the *Mahābhārata* to 2400 B. C. This is also the period in which he observes the great grammarian Pāṇini must have flourished.¹ Prof. S. B. Dikshita places the *Mahābhārata* somewhere between 3000 and 1500 B. C. The latter century is held by European antiquarians as the time of the epic. Prof. S. B. Dikshita, like Dr. Bhandarkar, also holds that though the *Mahābhārata* existed before Pāṇini and Āśvalāyana, it is highly questionable whether our present text is the same as that which existed in their times. On the contrary, the probability is that the work has been added to from time to time; and the text itself has undergone such corruption that no one can be positively certain that a particular word was not foisted into it in comparatively modern times.²

It is mentioned above that the Yavana astronomer had introduced the zodiac and the science of judicial astrology in India somewhere between the fifth and the third century B. C.; and the Hindu astronomers seeing the utility of the science adopted it and subsequently assimilated it into their own. The earliest mention of the Yavanas is found in Pāṇini IV. 1, 49. Dr. Bhandarkar places Pāṇini in the beginning of the seventh century before the Christian era.³ The second allusion is made by Patanjali in his *Mahābhāṣya*. In commenting on Pāṇini III. 2. 111., Patanjali gives अरुणद्यवनः साकेतम् in illustration of Katyāyana's rule of the Imperfect tense.⁴ The

---

1. Pandit Satyavrata Sāmas'rami's Introduction to *Nirukta*, Vol. IV, fasciculus VII. p. ३१.

2. Prof. S. B. Dikshita's *Early History of Indian Astronomy*, pp. 107-108.

3. *Early History of the Deccan*, second edition p. 9.

4. *Vyākaraṇa Mahābhāṣya*, Vol. II, p. 119. Bombay Sanskrit series.

Yavana alluded to here is the Indo-Bactrian prince Menander. Dr. Bhandarkar observes that "according to Strabo, as Goldstücker has stated, Menander pushed his conquests up to the Jumná (Yamuná) river. The Indo-Bactrian dynasty became extinct in B. C. 85, according to Lassen. In the Gárgī Samihitá the Yavanas are mentioned as having conquered Sáketa, Panchála, and Mathurá, and penetrated even to Kusumapura or Pátaliputra. Of the Indo-Bactrian kings, Menander was the one who seems to have come in close contact with the Indians. There is a work in Páli entitled Milindapanho which gives an account of a religious conversation between a Yona king of the name of Milinda and a Buddhist sage of the name of Nágasena. Milinda has been identified with Menander. There is, therefore, every probability that it was Menander that laid seige to Sáketa alluded to by Patanjali." And further on he observes :—" that the Indians called the Greeks only Yavanas during the three centuries preceding the Christian era and about as many after, is a fact. As'oka calls Antiochus, king of Syria, a Yona-rája.¹ Milinda or Menandar is so styled in the Milindapanho and in the Gárgī Samhitá the Yavanas are spoken of as good astronomers, wherefore the Greeks must have been meant. Kanishka and his successors are called Turushkas in the Rájataranginí, and the Indo-Scythians, who overran a large part of the country, were called S'akas. Persians or Parthians are spoken of as Palhavas ; and the Huns, who poured into the country later, are styled Hūnas. So that during this early period, each of these foreign races was called by a distinctive name and there was no confusion. By the name Yavana, Patanjali, therefore, could

1. अन्तियोक नाम योणराज । परश्च तेनान्तियोकेन चतुरराजनि ।
 नुरमाये नाम अन्तिकीन नाम मक नाम अलिकसन्दरे नाम । These five names
 are those of Antiochus of Syria, Ptolemy of Egypt, Antigonus of
 Macedon, Magas of Oyrene, and Alexander of Epiros. They were
 contemporaries of As'oka, and the latter made treaties with them,
 and with their permission sent Buddhist missionaries to preach the
 religion in those countries. R. C. Dutt's History of India, IV. I.,
 p. 468. See also the thirteenth edict of As'oka.

not have meant a prince of any other than the Greek race.¹ Gautama's Dharmas'āstra contains a reference to Yavana. Gautama quotes in IV, 21, an opinion of 'some', according to which a Yavana is the offspring of a S'udra male and a Kshatriya female. "Now," observes Dr. Bühler, "it is well-known that this name is a corruption of the Greek Ionian, and that in India it was applied, in ancient times, to the Greeks, and especially to Bactrian and Indo-Bactrian Greeks, who ruled in the second century B. C. over a portion of Northern India: As there is no historical evidence to show that the Indians became acquainted with the Greeks before the invasion of Alexander in the fourth century B. C., it has been held that works containing the word Yavana cannot have been composed before 300 B. C."² But this statement of the learned Doctor carries no weight, since, as mentioned before, Prof. S. B. Dīkshita has, with astronomical evidence, proved that in the beginning of the fifth century B. C., the zodiacal signs or the Rās'is were first introduced in the oldest Vasishtha Siddhānta. And since Pāṇini, as said above, mentions the Yavana alphabet, it follows from this that in the beginning of the seventh century B. C. the Yavanas had settled in India and the people of this country had recognised their language. Or if we believe the statement of Pandit Satyavrata Sāmas'rami who places Pāṇini somewhere in B. C. 2400, the Yavanas no doubt secure undisputed higher antiquity in this land. In his introduction to Nirukta Pandit Satyavrata Sāmis'rami has proved from the internal evidence which Pāṇini furnishes the date above referred to ;³ and we see no reason why we should question the genuineness of this date.

1. Dr. Bhāndārkar's paper on the date of Patanjali pp. 16-17 and also pp. 20-22. Mudrārākshasa by K. T. Telang, Intro. p. xxix.

2. Sacred Books of the East, Vol. II. Part I. Introduction, p. lvi., and the note.

3. Pandit Satyavrata Sāmis'rami's Introduction to Nirukta, Vol. VI. fasciculus VII. pp. १३-१४.

In the *Sabhāparvan* of the *Mahābhārata* we also find several allusions to the Yavanas,¹ the Hūnas, the S'akas, the Palhavas, the Kirātas and other barbarians of foreign nations. Anando-ram Boorooah says that "the history of the dark Yavana is a sufficient refutation of the opinion that the Yavanas were Ionians or Greeks as its latest advocate puts."² In the *Mahābhārata* we have not only western Yavanas who went with the Kāmboja prince to fight on the side of Suyodhana, but also eastern Yavanas who came to the Rājāsūya festival with the chief of Kāmarūpa and southern Yavanas, who were subjugated by Sahadeva. There is, therefore, no doubt whatever that the term Yavana was never restricted to the Greeks—an opinion which, so far as I can see, rests on mere surmises and no evidence whatever." This assertion of the late lamented Sanskritist finds a corroboration in the quotation from the *Gantama Dharmaśāstra* as mentioned before, and is also supported by the author of the *Rāmāyana*. But of this, further on. And the investigator goes on saying that "in the *Unādi Sūtras* (II. 74.) the word is derived from यु meaning (says Ujjvaladatta) 'to mix' in which it would mean (mixed i.e.) a mixed race." 'I have already explained,' observes he 'that Mlechchha was the generic name for all bordering barbarians or aboriginal tribes. The Kirātas—the Pulindas—the S'abaras were all Mlechchhas.³ Yavana seems to be the generic name for all Mlechchhas who were advanced in civilization and from whom our ancestors had no scruples to learn. Dr. Kern quotes a verse from the *Gārgi Sanhitā* which is very interesting in this

1. "प्राग्ज्योतिषाधिपः शूरो म्लेच्छानामधिपो बली । यवनैः सहितो राजा भगवन्तो महारथः" ॥ *Sabhāparvan* 31. 71-2. Bengal edition.

प्राग्ज्योतिषाधिपः शूरो म्लेच्छानामधिपो बली । आन्ध्रान्तालवनांश्च कलिङ्गानुष्टकर्णिकान् ॥ आटवीश्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा । दूतैरेव वशे चक्रे करञ्जनान्नापयन् ॥ *Sabhāparvan* 31. 71-72. ततः सागरकुक्षिस्थान् म्लेच्छान्परमहारुपान् । पल्लवान्चर्वरांश्चैव किरातान्यवनाञ्चकान् ॥ *Sabhāparvan* 32. 16, 17. Bom. edi.

2. Dr. Kern's *Brihatsanhitā*, preface.

3. "मेघः किरातसम्वरपुलिन्दा म्लेच्छजावयः" *Amara* II. 10, 20.

respect.'¹ In the *Bālakānda* and the *Kishkindhākānda* of the *Rāmāyana* we also find several allusions to the Yavanas.² The *Kathāsaritsāgara* makes mention of the Yavanas and other foreign tribes.³ In the *Mānava-Dharmasāstra* a reference is made to the Yavanas along with the *Kāmbojas* and the *S'akas*.⁴ "For an answer to the question," observes Dr. Bühler, "whether our *Manu-smṛiti* can go back to a higher antiquity, and how much older it may be, we have at present very scant data. Its posteriority to the twelfth and thirteenth Parvans of the *Mahābhārata* teaches us, as already stated, nothing definite. But there is a passage in its tenth chapter, VV. 43-44, which has been frequently supposed to convey, and probably does contain, a hint regarding its lower limit. There the *Kāmbo-*

1. "म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितं ।
ऋषिर्वत्सेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्देवविहिजः ॥

'The Yavanas are indeed Mlechchhas, but amongst them this science (astronomy) is firmly established. Hence they are honoured, as though they were *Rishis*; how much more than an astrologer who is a twice-born man!' Dr. Kern's preface, p. 35; see also *Bṛhatsanhitā*, II. 15.

2. "तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पङ्क्तवाः शतशो नृप । नाशयन्ति बलं सर्वे विश्वमित्रस्य पदयतः । स राजा परमकुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पङ्क्तवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि । विश्वमित्रादितान्दृष्ट्वा पङ्क्तवान्शतशस्तदा भूय एवास्त्रजडो-
राञ्छकान्यवनमिश्रितान् । तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ॥" Canto 54. "योनिदेशाद्य यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः । रोमकुपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ॥" Canto 55, *Bālakānda*. "तत्र म्लेच्छान्पुलिन्नाश्च शूरसेनास्तथैव च । प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरूश्च सह मद्रकैः । कांबोजयवनांश्चैव शकानां पत्तनानि च । अन्वीक्ष्यवरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ ॥" Canto 43, *Kishkindhākānda*.

3. सिन्धुराजं वशीकृत्य हरिसैन्यैरनुव्रुतः । भपयामास च म्लेच्छान्नाय-
वो राक्षसानिव ॥ नुरुष्कनुरगत्राताः क्षुब्धस्याब्धेरिवोर्मयः । तत्र जेन्द्रघटा वला-
वनेषु दलशो ययुः ॥ गृहीतारिकरः श्रीमान्पापस्य पुरुषोत्तमः । राहोरिव स चि-
च्छेद् पारसीकपतेः शीरः ॥ हूणहानिकृतस्तस्य मुखरीकृतश्चिह्नकृत् । कीर्तिर्द्विती-
या गंगेव विश्वचार हिमाचले ॥" Taranga 20, p. 84, *Nirnayasāgara* edition.

4. "पुण्ड्रकाशोऽद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारसाः पङ्क्तवाश्चीनाः किराता इररास्तथा ॥

Bṛhigusmṛiti, X. 44.

jas, Yavanas, S'akas, and Pahlavas are enumerated among the races which, originally of Kshatriya descent, were degraded to the condition of S'ūdras in consequence of their neglect of the Brāhmanas. As the Yavanas are named together with the Kāmbojas or Kābulis exactly in the same manner as in the edicts of As'oka, it is highly probable that Greek subjects of Alexander's successors and especially the Bactrian Greeks are meant. This point, as well as the mention of the S'akas¹ or Scythians, would indicate that the S'lokas could in no case have been written before the third century B. C." Dr. Bühler assigns the second century B. C. to the composition of the *Bhrigu Samhitā*. He says that "this estimate of the age of the *Bhrigu-Samhitā* according to which it certainly existed in the second century A. D., and seems to have been composed between that date and the second century B. C., agrees very closely with the views of Prof. Cowell and Mr. Talboys Wheeler."² The *Bhrigu-Samhitā* contains no allusion to the Greek order of the planets, to the zodiac, to judicial astrology, and to Greek or Scythian Dināras, Drammas and Nānakas or other coins, while all the other secondary law books (such as those of Nārada and Brihaspati) mention one or the other of these foreign importations; the omission, it appears, may be purely accidental. Dr. Bühler says that "these and similar points can be used for no other purpose than to show that there is nothing in Manu's text that compels us to place it in or after the period between 300-500 A. D., during which Greek influence made itself strongly felt in India."³ From innumerable instances which the *Mānava-Dharmasāstra* furnishes in support of the time of its composi-

---

1. The earliest mention of the S'akas probably occurs in a *Vārttika* of Kātyāyana of Pāṇini VI, 1, 94, where S'akandhu is explained by S'aka + andhu. According to the traditional explanation the compound means 'the well of the S'aka king.' *Sacred Books of the East*, Vol. XXV. pp. cxiv-cxv., of the Introduction.

2. *Sacred Books of the East*, Vol. XXV. Introduction, p. cxvii Elphinstone, *History of India*, p. 249. *History of India*, Vol. H, p. 422. See also the Introduction of the same. p. cvii., and the notes.

3. *Sacred Books of the East*, Vol. XXV. Introduction p. cv.

tion and from several allusions direct or indirect to almost all the Dars'anas which were extant at the time and from similar positive evidences Pandit Satyavrata Sámis'rami has with admirable literary acumen conclusively proved 900 B. C. to be the higher and 788 to be the lower limit in which the Mánava-dharmas'ástra must have been composed.¹ And to us the statement of the learned Pandit appears most convincing.

In the thirteenth edict the king Piyadasi (प्रियदर्शी) or As'oka mentions his conquest of the vast kingdom of Kalinga. The edict also gives the following :—" Among his neighbours, Antiochus, king of the Yavanas, and beyond Antiochus, four kings, Ptolemy, Antigonas, Magas, and Alexander ; to the south among the Cholas, Pándyas, as far as Tambapanni, and also the Henarája Vismavasi ; among the Yavanas and the Kámbojas, the Nábhakas and the Nábhapantis, the Bhojas, and the Petenikas, the Ândhras, and the Pulindas ;—everywhere they conform to the religious instructions of the beloved of the Gods. " ² The Bactrian-Greeks came in contact with the Maurya kings before the close of the third century B. C., and settled over the Panjáb and Sindh. In the times of As'oka (B. C. 240) there was in Káthiavāda, a Yavana viceroy of the emperor. ³ In the early part of the second century B. C., the Yavanas conquered Taxila (Takshas'ílá) and were powerful about 180 B. C. Pushpamitra, as mentioned before, pushed them back to their northern home, but they must have remained in the frontier provinces till the invasions of the Indo-Scythians. ⁴ From the above-mentioned allusions to the Yavanas in the early works, it is clear that Kálidása's allusions to the Yavanas cannot be referred to the middle of the sixth century A. D., but to an early period before the beginning of the Christian era.

1. See Pandit Satyavrata Sámis'rami's Introduction to Nirukta Vol. IV. fasciculi 6-7 pp. जो-ज.

2. R. C. Dutt's History of India, IV. Chap. I, p. 467.

3. J. B. B. R. A. S. Vol. XVIII, p. 47, essay on Sudars'ana.

4. Gen. Cunningham's Archaeological Survey, Vol. II. p. 41.
18

From the statements made before, it is thus clear that Kálidása cannot have borrowed his knowledge of astronomy from Āryabhata who flourished in the fifth century A. D., and that he was not his predecessor. But he may probably be placed somewhere in the latter half of the first century B. C., or in the period when the great Vikramāditya was reigning at Ujjayinī. As mentioned before the earliest general allusions to Hūna are mostly found in the Mahābhārata, Guṇādhya's Brihatkathā and other ancient works. Guṇādhya's work is preserved to us through translations by Kshemendra and Somadevabhāṭṭa respectively. The Brihatkathā is generally believed to have been composed in the Paisācī language at the close of the third and the beginning of the second century B. C., the period to which is also assigned the composition of the Riggrīhyapariśiṣṭa, Atharvajyotiṣ and the Smṛiti of Yājñavalkya.¹ Anundoram Borooah says that "the Hūnas are evidently the Nomadic tribe of Huns, who dwelt for some centuries in the plains of Tartary and were a great scourge to the Chinese and Roman possessions."² Gen. A. Cunningham in his Ephthalites or White Huns, Transactions of the Ninth Congress of Orientalists, says that the occupation of the countries on the Oxus by the Hūnas or the White Huns can be traced from the beginning of the fifth century A. D., but the connection of the Hūnas with India cannot be traced till near the end of the fifth and the beginning of the sixth century. From this statement of the distinguished Orientalist it may be inferred that the Hūnas had occupied the countries on the Indus from the earliest times and that they were making a slow but continuous progress towards proper India. And in the sixth century they had, as mentioned before, extended their power as far as Central India. But the fact that they were establishing their power from the earliest times i. e. from the beginning of the third century B. C., cannot be denied. That the materials on which to lay

---

1. Prof. S. B. Dikshita's Early History of Indian Astronomy, p. 395, foot-note. J. B. B. R. A. S. Vol. XVII. Part II. p. 8.

2. A. Borooah's Ancient Geography of India, para 58, p. 51.

a solid foundation of their early history are now beyond the reach of researchers and investigators does not go to establish that the Hūzas from their northern home had not pushed their conquests slowly but vigorously towards the south-west and established their power long before the beginning of the Christian era. Towards the middle of the second century or thereabouts the Hūzas, as mentioned before, had finally established their northern home (that is to say they occupied the countries to the north of Kābul) may now be relied on. This view is also supported by the Mahābhārata in which the mention of the Hūzas is distinctly made.¹ Prof. S'ankara Bākrishna Dīkshita, one of the well-known astronomers on this side of India, concludes, as mentioned before, from the astronomical allusions in the epic itself, that the Mahābhārata was in existence between 3000-1500 B. C. in India. Since then it may be presumed that the Hūzas might have been making inroads in India, sometimes by rendering assistance to the powerful kings and sometimes undertaking invasions themselves. Thus for centuries together they must have been carrying these inroads and afterwards towards the middle of the second century they must have established their power and must have made the northern countries of Kābul their home.

Another proof these investigators adduce in support of the second half of the sixth century is their reference to the Singālese well-known tradition² which, according to them, makes Kālidāsa contemporary of Kumāradāsa the king of Ceylon, who, it may be presumed, ascended the throne in A. D. 515. It is said that this Kumāradāsa the scion of the Maurya dynasty was according to the 'Pujāvalī' the son of Mudgalāyana or Moggallana and a celebrated Sanskrit poet. After a glorious reign of about nine years he is said to have perished by throwing himself on the funeral pile of his friend Kālidāsa. This tradition is also narrated by a Ceylonese work called

1. रामायणादुक्तं प्रतीत्याश्चैव ये नृपाः । तान्सर्वान्स बभौ चक्रे सा-
सनादेव पाण्डवः ॥ Sabhāparvan Ady. 32. St. 1°

2. Orientalist, Vol. II, p. 220.

‘Perakumbāsivita.’ Principal Dharmārāma Sthavira gives the following account in his Sinhalese edition of the Jānakīharana. It is said that Kumārādāsa was in the habit of frequenting the mansion of a beautiful courtesan, to whom, it is alleged, he was firmly attached. On one of these visits he happened to write on the wall the following lines :—

“ कमले कमलोल्लसिः श्रूयते न तु दृश्यते ”

‘ It is heard but not seen that a lotus grows on a lotus ’ and under these lines a notice of a munificent reward for the person who would complete the Samasyā. Kālidāsa, then on a visit to the great royal bard, whose poem he had seen in India, took lodgings that evening, as fate would have it, in the same mansion, and happening to see the lines written on the wall completed the Samasyā by adding the following,

“ बाले तव मुखाम्भोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयम् ” ॥

‘ Damsel, on the lotus of thy face is (actually) seen a pair of blue lilies.’ The courtesan, to whom, perhaps the poet meant the Samasyāpūraṇa to be a compliment, influenced by the evil desire of securing the promised reward, murdered the illustrious poet in cold blood that very night and concealed his body. When the king visited her next morning, she demanded the notified reward as the author of the Samasyāpūraṇa, but the king, detecting in it the highest genius of a true poet, would not believe her, but on the contrary insisted on her disclosing the real author. On being threatened the murderess confessed her crime ; when the corpse of Kālidāsa was brought out, the sorrow and the consternation of the king knew no bounds. He at once ordered a grand funeral in honour of the renowned bard ; and when the pile was lighted, the generous-hearted monarch, overwhelmed with sorrow, sprang into fire and was soon consumed by the flames together with his brother poet. Five queens of his harem instantly followed his example. But how far this story conveys the historical truth it is for the reader to judge. This story

is also attributed to Kālidāsa's wife,¹ at least in this part of the country. From the above episode it can be inferred that Kumāradāsa was one of the greatest admirers of Kālidāsa's poetical productions. And this is almost literally true when we but compare his Jānakīharana with any of the Kāvya's of our poet. especially his Raghuvans'a. His Jānakīharana is no doubt a close imitation of Kālidāsa's great epic, to which, we may add, it is not inferior either in quality or in quantity. Most of his verses are saturated with the legends of Rāmāyana and with the style of Kālidāsa. Kālidāsian words, phrases, metres and Alankāras are interwoven in almost every verse of his poem.² But there is a marked difference between the styles of these two poets. The artificiality of diction which is observable in Kumāradāsa will justify us in supposing an interval of about a century at the most to have elapsed between him and Kālidāsa. Both Kālidāsa and Kumāradāsa have chosen for the subject of their poems an illustrious line of the kings sprung from the sun. Kumāradāsa in the first Canto of his Jānakīharana mentions a powerful Yavana king³ and the Turush-

1. The name of Kālidāsa's wife, according to Dr. Bhau Daji, was in all likelihood Kamalā. But the learned doctor, it appears, has not given any clue as to how he found out this name and where is it recorded? See Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 51.

2. See Canto I, Sts. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 43, 44, 45 &c. In fact the first Canto of this poem is exactly a counterpart of the ninth and his second that of the tenth Canto of the Raghuvans'a, differing just only in some description. Except a few verses in the Kāvya, the whole poem appears to us no doubt a successful imitation of the prince of poets.

3. See Kumāradāsa's Jānakīharana, Canto I. Sts. 19-20.

विनिर्जितोऽप्यस्य शरेण घातं लब्ध्वासुरासुप्रघसायुधस्य ।

आत्मानमन्यैरसमानमानं मेने मनस्वी युधि यावनेन्द्रः ॥ १९ ॥

This verse also admits of a different reading in two of the Ceylonese Mss., but the majority of the Ceylonese as well as Indian Mss. omits this. The reading is as follows :—अस्यासुरासुप्रघसायुधस्य शरेण लब्ध्वा यवनोऽभिघातम् । आत्मानमन्यैरसमानमानं । मेने मनस्वी युधि विनिर्जितोऽपि ॥

kas¹ in general ; while in Kālidāsa's works we find an allusion to the Hūna kings² and the Yavanas.³ Now then it is obvious that both Kālidāsa and Kumāradāsa have mentioned the Yavanas. From Kālidāsa's works it appears that he considers them to be foreigners, probably Indo-Bactrians or Greeks who might have been carrying inroads or living upon war ; and their women might also have been assisting them in carrying their arms in such excursions. It is thus plain that Kālidāsa does not attach any importance to this Yavana tribe. But Kumāradāsa distinctly tells us that his hero defeated a Yāvanendra or a mighty Yavana king. If Kālidāsa is held to be the contemporary of the author of the Jānakīharana, his omission of this Yavana king appears to us suspicious. Like Kumāradāsa, Kālidāsa ought to have mentioned this powerful Yavana king somewhere in his history of the Raghus or his other works ; but since he does not mention this king, it appears probable that he was never a contemporary of the Ceylonese poet. Kālidāsa in his works shows a perfect knowledge of the history and geography of India. He, no doubt, alludes to the Hūna chiefs or perhaps the Hūna kings in his Raghuvans'a ; but the royal poet of Ceylon is silent on this point and simply makes mention of the Turushkas. As mentioned before Kanishka and his successors are called Turushkas in the Rājataranginī, in his paper on the date of Pātanjali by Dr. Bhandarkar, and in R. C. Dutt's History of India ;⁴ it follows from this that the ancient Aryas had no doubt a distinct notion of the names of each of these foreign races and had made no confusion whatever. Thus then Kumāradāsa had a distinct notion of the Turushka descendants

1. तेजःश्लेनाय हुताशनेन श्रीवासरम्यं प्रदहन् तुरुष्कम् ।

धूपैरिवासक्तगतेर्यशोभिराशीयमन्तं सुरभीचकार ॥ २० ॥

2. Raghuvans'a Canto IV. St. 68.

3. R. IV. St. 61. S'a. II. p. 62, Monier William's second edi. S'a. VI. p. 265. Vi. p. 134. Bom. Sans. series first edition, Mv. V. p. 153. Bom. Sans. series second edition.

4. Romesh Chundra Dutt's History of India. first edition Chap. 14.

of Kanishka and as such he has not substituted the term for the Hūnas. In the same way Kālidāsa also holds silence about the Turushkas. From Kālidāsa's silence about the Turushkas and that of the Ceylonese poet about the Hūnas, are we then to infer that both these poets had a knowledge of these foreign races whose names they omit in their works. Had they but kept a total silence about these foreign people, it would have meant something. But since such is not the case with them, their silence cannot be interpreted in a different sense. Because both these poets have used the word Yavana in a different sense. Kumāradāsa does not here speak of the Yavanas *generally* but as a powerful king holding his sway over some territories of north-western India; while Kālidāsa speaks of them in general. Thus then it is clear that both these poets were never contemporaries of each other and their mention of the Hūnas and the Turushkas had also a different import.

The following words are used by Kumāradāsa in his *Jānakīharana*; but Kālidāsa nowhere uses them :—कीनाश, ii. 27, धिषण, ii. 33, चीरी, ii. 36, कुक्वाकु, ii. 45, वृषाकपि' fire, ii. 59, क्लमयुम्, ii. 60, शायिका a sleep, ii. 72, मद्गुः, iii. 30, नमस्या, salutation, iv. 30, vii. 1, 57, xii. 40, क्लमथः, iv. 51, तुदुमः a mouse, iv. 55, vii. 11, करीरी the tusk of an elephant, v. 36, शाक्य a Buddhist philosopher or a follower of Buddha, v. 55, ब्रध्न the sun, vi. 6, स्थपुट uneven ground, vi. 10, उहेलिका a worm, vi. 11, विटंक in the sense of कपोतपालिका, vi. 22, 23, संदोह vi. 30, सप्ततन्तुः a sacrifice, vi. 34, विसन्ना an old age, vi. 35, this word occurs more than four times; अहिर्बुध्न, vi. 45, समुद्र in the sense of संपुट, vi. 45, कलत्र in the sense of श्रेणीप्रवेश, vii. 20, स्थामन् vii. 20, धिष्य a dwelling, vii. 37, आत्रेडित vii. 40, xii. 15, निधुवन viii. 22, 27, मृजा viii. 34, कुहचित् viii. 53, क्षय an abode, ix. 10, समञ्ज्या x. 4, वल्लवः x. 31, शङ्गु a flatterer, x. 48, संघाटः x. 57, xi. 95, तनूनपात् x. 69, ककच xi. 70, xiii. 36, अलात xi. 74, प्रणीवाकविधिः an act of saluting, xii. 52; and some others. Of the list the words धिष्य, निधुवन, अलात and चार are found in Kālidāsa's works. These words appear to us a later addition to Sanskrit literature. Except five or six most of these words are not found even in Asvaghosha's *Buddhacharita*. But

these words are generally used in the Buddhist works such as Lalita-Vistara and others. Kshemendra in his Anchitya-vichāracharchā quotes the following verse and assigns it to Kumāradāsa. The verse is as follows :—

“अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसंगमभीरु बल्लभं ।
अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥”

The fourth line of this verse also occurs in Patanjali's Mahābhāshya¹ and in the Unādi Sūtras annotated by Ujjvaladatta.² But the printed edition of the Jānakīharana by Pandit Haridāsa S'āstri does not give the S'loka. The authorship of the verse in question has been discussed by many scholars and able orientalists. Mere occurrence of certain names after certain verses is often untrustworthy. Dr. Bhandarkar says, “such mistakes are by no means uncommon in anthologies ; and therefore the mere fact of the occurrence of the name of a certain poet after a certain verse in manuscript of anthology ought not, without corroborative evidence, to be made the basis of far-reaching historical conclusions. For instance, the stanza one *pāda* of which वरतनु संप्रवदन्ति &c., is quoted by Patanjali is fully given by Kshemendra and attributed to Kumāradāsa, and this fact has been used as a reason for bringing down the date of Patanjali. But the same *pāda* is attributed by Rāyamukuta to Bhāravi (p. 419) to whom also the whole stanza as given by Kshemendra is ascribed in the Chhandomanjari. This throws such a doubt on the authorship of the stanza as to make it of little use in determining Patanjali's date. And supposing that it belongs to any one of the two, that does not, by any means, make Patanjali later than either. Another explanation is quite possible, viz., that the *pāda* was taken from Patanjali, and three other were composed and added by either of the later writers in the way of what is known as Samasyā-pūrana.”³ And it has been held by the antiquarians that

1. Dr. Kielhorn's edition of the Mahābhāshya, Vol. I. p. 283.

2. See Ujjvaladatta's commentary on I. 82. Aufrecht's edi.

3. (पञ्चे २५२ ॥ १ ॥ ५ तनुपदव्याख्यानं)

“ वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः इति भारवि । ” Dr. Bhandarkar's report on the search for Sanskrit Mss, 1883-84, p. 56, and the additions &c

works containing the word *Turushka* cannot have been composed before the beginning of the Christian era. Lyric poetry, it appears, must have been reached its highest perfection long before the date of *Patañjali*. From this we can infer that *Kumāradāsa* must have flourished a hundred years after *Kālidāsa*; and a century after him must have flourished *As'va-ghosha* the Buddhist poet and philosopher.

The volumes of the *Indian Antiquary*, the *Journals of the Royal Asiatic Societies*, the reports of the *Archæological Survey*, and the reports on the search for Sanskrit manuscripts furnish us with inexhaustible information as regards everything that is most valuable to researchers. These volumes are in fact a mine of useful information. Dr. Fleet, Dr. Bühler, Dr. Kielhorn, Dr. Bhandarkar, Dr. Peterson and other orientalists have made meritorious discoveries. Dr. Kielhorn has made out a list of quotations occurring in *Patañjali's* works and it appears that the quotations are from a poet who must have lived after *Kālidāsa*. Let us now consider the new discoveries made by Dr. Bühler and Dr. Kielhorn, and follow up a line suggested by distinguished orientalists like Dr. Goldstücker and Dr. Peterson. The line of thinking and researches which these scholars have suggested from time to time is, in our opinion, simply unrivalled and every worker in the field of Sanskrit literature ought to follow it with a feeling of gratitude. Dr. Bühler says that *Vatsabhutti*, who composed the verses of the *Mandasor* inscriptions, was not himself an original poet. The learned doctor has pointed out his mistakes even when he is copying the best poets. He composed the verses of the said inscriptions in 472 A. D., and it is clear, therefore, that his best poets whom he copies lived before that date.

The tenth verse of this inscription runs thus :—

“ चल्पसाकान्यबलासनायान्यत्यर्थशुक्लान्यधिकोन्नतानि ।
तद्विल्लताचित्रसिताभ्रकूटनुव्योपमानानि गृहाणि यत्र ॥ ”

This is, we think, copied from *Kālidāsa's Uttaramegha* and *Ritusambhāra*.

विद्युत्स्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचार्यं सचित्राः
संगीताय प्रहलसुरजाः स्निग्धगङ्गीरघोषम् ।

अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रलिहायाः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ १ ॥

ससीकराम्भोधरमस्तकुञ्जरस्तडित्पताकोऽग्निशब्दमर्दलः ॥ Ri. II. 1.

In the next verse the epithets of which are of course based on our poet's expressions of the *Ritusambhāra*, *Meghadūta* and *Kumārasambhava*, *Vatsabhutti* depicts the ideas of music and painting :—

“ कैलासतुङ्गशिखरप्रतिमानि चान्याम्याभान्ति र्दीर्घबलीनि सवेदिकानि ।
गन्धर्वशब्दमुखराणि निविष्टचित्रकर्माणि लोककदलीवनशाभितानि ॥ ”

The composer of the inscriptions must have had the following couplets running in his mind—

काञ्चीगुणैः काञ्चनरत्नचित्रैः ।

Ri. 4, 4.

चित्रार्पितचैष्टया किमेव मयि ।

Mv. IV. 10.

न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमा-
प्य ताम् । Vi. II. 10.

सावृद्धप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः ।

R. VIII. 91.

वाष्पायमाणो बलिमन्त्रिकेतम्

आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ।

R. XIV. 15.

बद्यस्साधु न चित्रे स्यात् ।

S'a. VI. 146.

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगता-
मपि । S'a. VI. 154.

चित्रार्पितां सुहरिमां बहुमन्यमानः ।

S'a. VI. 148.

चित्रगताया देव्याः परिजनमध्यग-
ताम् &c. Mv. I.

ननु एष चित्रगतो भर्ता ।

Mv. IV.

अथवा तत्रभवत्या उर्वरयाः प्रतिकृति-
मालिख्यावलोक्यस्तिष्ठ । Vi. II.
आसेदुषोः सद्यस्तु चित्रवत्सु ।

R. XIV. 25.

चित्रे निवेद्य परिकल्पितसत्त्वयोगा ।

S'a. II. 43.

चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु त आभरणवि-
नियोगं कुर्वः । S'a. IV.

तस्मिन्मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलि-
खितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रति-
कृतिमानय । S'a. VI.

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रा-
कृता कान्ता । S'a. VI. 153.

चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ।

Ku. III. 42. R. II. 31

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवाद्य-
ङ्कु मे हृदयं । संप्रति शिथिलसमाधि
मन्ये येनेयमालिखिता ॥

Mv. II.

चित्रशालां गता देवी प्रत्यमवर्षरागा-
म्बितलेखामाचार्यस्यालोकयन्ती ति-
ष्ठति । Mv. I.

We meet with many allusions to music and dancing in the first act of the *Mālavikāgnimitra*, in the fifth act of the *S'ākuntala*, in the second and third acts of the *Vikramorvas'īyam*, in the 39th verse of the first and the 40th verse of the thirteenth Canto,

and the 19th Canto of the *Raghuvans'a*, and in the *Ritusambhāra*;¹ and some allusions are also found in the *Kumārasambhava* and *Meghadūta* of our poet. And music and the art of dancing must have reached their highest perfection long before his time. Again, Vatsabhutti writes—

“ रामासनायभवनोदरभास्करांशुवह्निप्रतापसुभगे जललीनमीने ।
चन्द्रांशुहर्म्यतलचन्दनतालवृन्तहारोपभोगरहिते हिमदग्धपथे ॥ ”

Dr. Kielhorn points out the similarity between the idea in this verse and those in Kālidāsa's *Ritusambhāra*, V. 2, 3. (S'is'iravarzanā), which run—

निरुद्धवातायनमन्दिरोदरम्
हुताशनो भाजुमतो गभस्तयः ।
गुरुणि वासांस्यबलाः सयौवनाः
प्रयान्ति कालेऽत्र जनस्त्र सेव्यताम् ॥
न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलम्
न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
न वायवः सान्द्रमुषारशीतलाः
जनस्य त्विदं रमयन्ति सांप्रतम् ॥

From this it seems clear that Kālidāsa's works must have been in existence long before A. D. 472. This seems likely enough. And we know already from the Aihole Mēguti inscription that the fame of Kālidāsa, as also of Bhāravi, was completely established far to the south of Mandasor before A. D. 634.² And thus Kālidāsa cannot come up to the middle of the sixth century A. D.

In his *S'ākuntala* Kālidāsa brings in some idea of the law of inheritance and the law of theft as prevailing in his times. In the sixth Act the prime-minister submits a report of the case he has decided. The *pratihāri* hands it over to the king, and he reads the following :—“ A merchant named Dhanamitra trading on the seas died in a ship-wreck ; and the poor man is with-

1. *Ri.* I. 3, 8. II. 6, 14, 16. III. 10, 13, 23. VI. 29, 32. *Ku.* I. 45. III. 38, 40. *Megh.* II. 5, 10, 25.

2. *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III. *The Gupta Inscriptions*, p. 83. *Indian Antiquary*, Vol. XV., p. 198, *Indian Antiquary*, Vol. XIX., p. 285.

out issue; and thus the whole of his immense property becomes by law forfeited to the king." The king then inquires and says :—" If he was wealthy, he must have had many wives. Let an inquiry be instituted whether any one of them is expecting to give birth to a child." A little further on the king says " the child in the womb has a right to his father's property." And this exactly corresponds with the law laid down by *Vasistha*, for, he says " And (let it be delayed) until those (widows) who have no offspring, (but are supposed to be pregnant), bear sons." ¹ And further in the 83rd he says,— " On failure of those two the king inherits. "

From these passages in the *S'ákuntala* it is clear that in the days of *Kálidása* a widow was not entitled to inherit the property of her husband. The king orders an inquiry to be made, not whether there is a widow of the merchant who lost his life in the ship-wreck, but whether any one of his wives has a child in her womb, and the king's decree is that the child in the womb is entitled to receive his father's estate. The prime-minister appears to have inquired whether there was a child living, and not whether any one of the merchant's wives was with child, and our poet thus puts in the mouth of his principal character a most questionable point of law. We also find a similarity of decision in modern times. ² From this it seems clear that our poet must have been conversant with the laws prevailing in his times, and thus it follows that a widow in his days was not entitled to her husband's estate, though the right of a child in the mother's womb was fully recognised. It is admitted that a widow's right to inherit was gradually recognised. *Manu*, *Âpastamba*, *Baudhâyana* and *Vasistha* do not recognise a widow as heir to the property of her husband. *Âpastamba* says " On failure of sons the near-

1. Sacred Books of the East, Vol. XIV. part II, Chap. XVII. St. 41. Colebrooke V, Dig. CXVII ; *Vyavahâra Mayûkha* IV, 4, 37. p. 88 Also the same series, verse 83, p. 93.

2. *Mayne's Hindu Law*, p. 544 (d).

est Sapinda (takes the inheritance).”¹ Nārada makes provision for her maintenance.² Kātyāyana says that a small part of the property of a widow’s husband should be kept apart for her maintenance. Gautama recognises her share along with the Sapindas, Sagotras and with those connected by descent from the same Rishi. For, he says : “ Sapindas (blood relations within six degrees), Sagotras (relations bearing a common family name), (or) those connected by descent from the same Rishi (Vaidika gotra), and the wife shall share (the estate) of a person deceased without (male) issue³ (or an

1 Sacred Books of the East, Vol. II, part I. Pras’na II. Atala 6, Khanda 14, St. 2, p. 132. “ Haradatta declares that, at the opinion of Apastamba, that widows cannot inherit. In this observes Dr. Bühler, he is probably right, as Āpastamba does not mention them, and the use of the masculine singular, ‘ सपिण्डः ’ in the text precludes the possibility of including them under a collective term. It seems to me certain, that Āpastamba, like Baudhāyana, considers women, especially widows, unfit to inherit. See also Mayne’s Hindu Law, pp. 576-577.

2. मृते भर्तयेपुत्रायाः प्रतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥ २८ ॥

परिक्षीणे पतिकुले निर्भनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिण्डेषु वासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ २९ ॥

XIII. व्यवहारपद, Biblio. Indi. series, p. 197

28. “ After the death of her lord, the relations of her husband shall be the guardians of a woman who has no son. They shall have full authority to control her, to regulate her mode of life, and to maintain her. ”

29. “ When the husband’s family is extinct, or contains no male, or when it is reduced to poverty, or no one related to it within the degree of a Sapinda is left, the father’s relations shall be the guardians of a woman. ”

Sacred Books of the East, Vol. XXXIII. part I. Nārada. Brihaspati, p. 196.

3 Sacred Books of the East, Vol. II, part I. 302, XXVIII. 21 and 42. See also Colebrooke, Dayabhāga XI, 6, 25 ; Mitāksharā II, 1, 18 ; V. Digest 440. My copies, observes Dr. Bühler, as well as Jīmūtavāhana and Viṣṇanes’vara read in the text कर्तुं वा, ‘ or the wife ’, instead of स्त्री च ‘ and the wife ’. Still the latter seems

appointed daughter).” And in the 42nd, he says “ The king (shall take the property of men) of other (castes).” Brihaspati also seems to recognise her right to the estate of her deceased husband, for he says :—

47. “ Of him whose wife is not dead, half his body survives. How should any one else take the property, while, half (his) body lives ? ”
48. “ Although Kinsmen (Sakulyas), although his father and mother, although uterine brothers be living, the wife of him who dies without leaving male issue shall succeed to his share.”
49. “ A wife deceased before (her husband) takes away his consecrated fire (Agnihotra); but if the husband dies before the wife, she takes his property, if she has been faithful to him. This is an eternal law. ”

As for immovable property he ordains thus :—

54. “ A wife, although preserving her character and though partition has been made, is unworthy to obtain immovable property. Food or a portion of the arable land shall be given to her at will (for her support). ”
55. “ The wife is declared to succeed to her husband's property, and in her default, the daughter.”¹

S'ankha, Likhita, Yājñavalkya and Vyāsa also admit the right of a widow.² In this way we find the gradual develop-

to be the reading recognised by Haradatta, as he says, ‘ But the wife is joined together (समुद्धीयते) with all the Sagotras and the rest. When the Sagotras and the rest inherit, then the wife shall inherit one share with them ’, &c. *Āpastamba* II, 6, 19, 2; *Manu*, IX, 187; *Yājñavalkya*, II, 135-136.

1. Sacred Books of the East, Vol. XXXIII. part I. *Nārada*. *Brihaspati*, XXV. 47-49, 54-55, pp. 377-378.

2. पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धर्मं भवेत् ।

पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्येव समं हरेत् ॥ १२३ ॥

Yājñavalkya, II. p. 137.

“ The wealth which is given to one by parents, belongs to him

ment of the right of a woman after the death of her husband. And it appears that this right of a widow is not recognised in the case brought before the king Dushyanta. Thus the composition of the drama of the *S'ákuntala* must be placed after *Manu*, *Âpastamba*, *Bandhâyana* and *Vasistha* and before *Ná-rada*, *Kátyâyana*, *Gautama*, *Bṛhaspati*, *S'ankha*, *Likhita*, *Yājñavalkya* and *Vyása*. But since the law of *Vasistha* exactly corresponds with the inquiry made by Dushyanta as regards a child in the womb, we should place the composition of the drama in question after *Vasistha*. Prof. Julius Jolly assigns the first century A. D. to be the probable date to *Bṛhaspati*.¹ We must, therefore, place the *S'ákuntala* long before this date, and this is consistent with what we have said about the date of *Kálidása*.

The next point is one of Criminal Law. In the *Praves'aka* the policemen *Súchaka* and *Jánuka*, acting under *S'yála*, the mayor of the city, get hold of the fisherman with a diamond ring, which they recognise to be the signet-ring of the king. The fisherman is at once charged with theft. The punishment that is expected for this offence by the policemen and the mayor is death. It would appear thus that for the theft of a gem there was capital punishment in the time of *Kálidása*. The policemen and the city mayor could not have expected this punishment simply because the ring belonged to the king, and it cannot be said so in a play like the *S'ákuntala*, which holds a mirror to the times of its composition. *Ká-*

alone. When sons divide after the death of the father, the mother should also receive an equal share."

असुतासु पितुः पत्न्यः समानांशः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च सर्वास्ता मातुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

"The sonless wives of the father are declared equal sharers, and so are all paternal grandmothers declared equal to the mother." *Mandalika's* edition of *Yājñavalkya*, English translation, pp. 216-217.

1. *Sacred Books of the East*, Vol. XXXIII. part I. *Ná-rada*. *Bṛhaspati*, Introduction, p. 275. *Dinara* coins—reference to—*West and Bühler*, I. p. 448.

lidāsa's perfect acquaintance with the laws, customs, manners, arts, the schools of philosophy and science of his day are seen throughout his works.

Now let us trace the law of theft, especially the theft of a gem and precious things, from the times of Manu and others down to those of Brihaspati and Yājñavalkya and see at what results we arrive. We find that the punishment for the theft of a gem has gradually been reduced from death to fine. Manu says that "property lost and afterwards found (by the king's servants) shall remain in the keeping of (special) officials; those whom the king may convict of stealing it, he shall cause to be slain by an elephant." ¹ And further he says that "for stealing men of noble family and especially women and the most precious gems, (the offender) deserves corporal (or capital) punishment." ² Āpastamba says that "in case (a S'ūdra) commits homicide or theft, appropriates land (or commits similar heinous crimes), his property shall be confiscated and he himself shall suffer capital ³ punishment." He also says that "a thief shall go to the king with flying hair, carrying a club on his shoulder, and tell him his deed. He (the king) shall give him a blow with that (club). If the thief dies, his sin is expiated." ⁴ Baudhāyana declares that "a thief shall go to the king with flying hair, carrying on his shoulder a club of Sindhraka wood (and say), 'Strike me with that.' (Then the king) shall strike him." "Now they quote also (the following verses). 'A thief shall go to the king carrying a club on his shoulder (and say to him), 'Punish me with that, O king, remembering the duty of Kshatriyas.' Whether

---

1. प्रनष्टाधिगतं वस्तु तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।

यास्तत्र चौरान्गृहीयान्नाज्जेनेन घातयेत् ॥३५॥ Manu, VIII, 34.

2. पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

सुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥३२३॥ Manu, VIII, 323.

3. Sacred Books of the East, Vol. II, part I. Āpastamba, II. 10, 27, St. 16, p. 165.

4. Sacred Books of the East, Vol. II. part I. Āpastamba, I. 9, 25, St. 4, p. 82.

he be punished or pardoned, the thief is freed from his guilt. But if the king does not punish him, that guilt of the thief falls on him.”¹ *Vasistha* says “if a man has stolen gold belonging to a *Bráhmāna*, he shall run, with flying hair, to the king, (exclaiming) ‘Ho, I am a thief; sir, punish me!’ The king shall give him a weapon made of *Udumbara* wood; with that he shall kill himself. It is declared in the *Veda* that he becomes pure after death.”² *Gautama* says that “a man who has stolen (gold) shall approach the king, with flying hair, holding a club in his hand, and proclaim his deed.” “Whether he be slain or pardoned, he is purified (from his guilt)”. “If the king does not strike, the guilt falls on him.”³ *Nārada* says “(for stealing) more than a hundred (*Palas*’ worth) of gold, silver, or other (precious metals), or finest clothes, or very precious gems, corporal punishment (or death shall be inflicted).”⁴ *Bṛihaspati* says “in the case of women, men, gold, gems, the property of a deity or *Bráhmāna*, silk, and (other) precious things, the fine shall be equal to the value (of the article stolen).” “Or double the amount shall be exacted by the king as a fine; or the thief shall be executed, to prevent a repetition (of the offence).”

1. Sacred Books of the East, Vol. XIV. part II. *Baudhāyana*, II. 1, 1, Sts. 16-17, p. 213.

2. Sacred Books of the East, Vol. XIV. part II. *Vasistha*, XX. 37, St. 41. *Krishna Pandit* remarks, observes *Dr. Bühler*, that *S’ūlapāni* explains औदुम्बरं, ‘made of *Udumbara* wood’, by ‘made of copper’, and that the weapon intended is a club. The last remark is probably true, as the parallel passages of the other *Smṛitis* state that the thief is to take a club to the king, with which he is to be struck. See also 42.

3. Sacred Books of the East, Vol. II. part I. *Gautama*, XII. 43, 44, 45, pp. 241-242.

4. Sacred Books of the East, Vol. XXIII. part I. p. 227. See also “सुवर्णरजसादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां चैव मुख्यानां वसार्-बधिके वधः” ॥ २७ ॥ परिशिष्टम्. *Institutes of Nārada*, p. 226, *Bibli. Indi. series*.

Yājñavalkya says : “ Having caused restitution of the stolen property, the king shall cause the thief to be punished by different modes of corporal punishment. A *Brāhmaṇa* (guilty of theft) should be branded and banished from the kingdom.” And further in 275 he says : “ In the case of the theft of inferior, middling and superior articles, the fine shall be according to the value (of the article stolen). In passing sentence, the place, the time, the age and the ability (of the offender) shall be considered.”¹ Thus we have traced the laws and we can say that in the times of Manu, Āpastamba, Baudhāyana, Vasistha, Gautama and Nārada the punishment for theft was death. As the progress of civilization advanced, so the means of protecting property increased, and there was greater safety and security of people's property. Death was thus thought to be a very severe punishment for the offence of theft, and gradually an option was made. The punishment that was introduced at the time of *Bṛhaspati*, *Yājñavalkya* and *Vyāsa* was either fine or death. It appears, therefore, that the law in the days of our poet had not attained that mild stage so evident in the *Smṛitis* of *Bṛhaspati*, *Yājñavalkya* and *Vyāsa*. The earliest probable date of *Bṛhaspati* is the first century A. D., as mentioned before, and therefore, *Kālidāsa* may be placed long before this date. Another instance of this is found in our poet's *Vikramorvaśīyam* where the king *Purūravas* says :—“ आत्मनो यद्यमाहर्ता कासौ विहगतस्करः । येन तत्प्रथमं स्तेयं गोप्नुरेव गृहे कृतम् ” ॥ And further the *Vidūshaka* says “ अलमत्र वृणया । अपराधी शासनीयः । ” And the king says, “ सम्यगाहं भवान् । धनुर्धनस्तावत् ” । From this it is clear that at the time of *Kālidāsa* the punishment for theft was death and no option of any kind was made. Manu's law was, it

1. “ चौरं प्रदाप्यापहर्तं घातयेद्विधिधैर्यैः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

शुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयः शक्ति सञ्चिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७१ ॥ *Yājñavalkya*, II. pp. 148-149. *Mandalika's* edition of *Yājñavalkya* translation, p. 240, and the notes. In this he appears to have followed Manu, see *VII*. 337-338.

appears, very popular and greatly respected in his day. For in XIV. 67 of the *Raghuvans'a* he says, “तृपस्य वर्गभ्रमपावनं यत् । स एव धर्मे मनुना प्रणीतः ” । In *Raghuvans'a* IX. 7, our poet says, “न मृगयाभिरतिर्न कुतोरं न च शशिप्रतिगमरणं मधु । तमुदयाय न वा नवयौवना मिथुनया यतनागमपाहरत् ” ॥ Here our poet simply quotes *Manu* VII. 50, “पानपनाः स्त्रियश्च मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याद्यत्कर्म कान्ते गणे ” ॥ ५० ॥ “Drinking, dice, women and hunting, these four (which have been enumerated) in succession, he must know to be the most pernicious in the set that springs from love of pleasure.” Of these the last *i. e.* hunting had, in the time of *Kālidāsa*, become only a ‘व्यसनं’ in name, because he says in *Sākuntala*, “निधेयं व्यसनं बहन्ति मृगया-सीद्विनीतः कुतः ” । We also find many references to *Manu* in *Kālidāsa's* works. *Hemādri*, *Mallinātha*, *Chāritravardhana* and others have made innumerable references to *Manu* in their commentaries on the *Raghuvans'a*. They, as a rule, scarcely refer to other *Sūtrikāras* or the authors of the *Smritis*. And this statement of the scholiasts goes to prove that in the days of *Kālidāsa* the *Smritis* of *Manu* and *Vasistha* must have been very popular and greatly respected all over India.

The language that is put in the mouths of the policemen and the fisherman in the *Praves'aka* is *Māgadhi*. From the edicts of *Asoka* and from various palæographical sources, antiquarians have discovered that the ‘spoken language of Northern India at the time was essentially the same, though there were slight variations.’¹ The *Māgadhi* language was the spoken language of Northern India two centuries before this time and also a century or so afterwards, and, therefore, we can see why *Kālidāsa* has made use of it in his dramas. It must be the prevalent popular dialect of his times.

Pāṇini, whose date may be referred to somewhere in the beginning of the seventh century B. C., according to Dr. *Bhau larkar* and somewhere in B. C. 2400, according to *Pandit Satyavrata Sānas'rami*, as mentioned before, gives in

his Sūtras the names of the northern countries, peoples, tribes, rivers &c. The following names are found:—
 Sálveya,¹ Gāndhāri; Magadha,² Kalinga, Sūramasa; Kosalā,³ Ajāda; Kuru;⁴ under the subdivisions⁵ of the country of Sálva are mentioned the six countries, viz., Udmabarās, Tilakhatās, Madrikārās, Yugandharās, Bhulingās and Sāralandās, and also Pratyagratha, Kalakūṭa and Āsmaka. According to the Mahābhāṣya, the words Busa, Ajamīdha, and Ājīkanda also take the affix इञ् when they signify 'the king thereof.'⁶ Pāṇini gives Kāmboja⁷ and Avantī,⁸ and Kuntī. Under the list of 'Bharga' and 'Yaudheya'⁹ are mentioned the following names:—1. Bharga, 2. Karūśa (Karūsha), 3. Kekaya, 4. Kas'mira, 5. Sálva, 6. Sasthala, 7. Uras (Uras'a or Urasa), 8. Kauravya; and also 1. Yaudheya, 2. Kankreya, 3. Saubhreyā, 4. Jyābāneya (Yāvāneya), 5. Dhaurteya (Ghārtēya or Dhārtēya) 6. Trigarta, 7. Bharata, 8. Us'inara, and 9. Vārtēya. The names of Sauvira and Sálva are mentioned in IV. 2. 76. In IV. 2. 87, Pāṇini tells us that the countries Kumudvat, Nadvat, and Vetasvat are so called because they contain Kumudas or water-lilies, Nadas or reeds, and Vetas or canes respectively. Kātyāyana adds, "Māhishmat is so called because it contains Mahishas or buffaloes." In IV. 2. 89, Pāṇini mentions the city of Sīkhāvala. In IV. 2. 108, he mentions Madra. He also mentions the villages of Vāhika in the class called Palasyādi (IV. 2. 110, also IV. 2. 117). In IV. 2. 113, the Bharatas are mentioned. In IV. 2. 116, occur Kās'i, Chedi, and Sānyāti. In IV. 2. 118, the country Us'inara is mentioned. Pāṇini mentions the following names of countries in IV. 2. 130, viz., Kuru, Yugandhara &c. The countries called Madra and Kachchha are mentioned in IV. 2. 131 and 133.¹⁰ Sindhu and

(1) IV. 1. 169. (2) IV. 1. 170. (3) IV. 1. 171. (4) IV. 1. 172. (5) IV. 1. 173. (6) IV. 1. 174. (7) IV. 1. 175. (8) IV. 1. 176. (9) IV. 1. 178. See Etriy History of the Deccan, second edition, section III, foot-note under the figure four.

10. कच्छ, सिन्धु, वरु, मन्दाकि, मधुवत, कम्बोज, कश्मीर, सात्व, कुठ, अन्वपड, होप, अतूर, अजडाह, विजापक, कच्छर. (कुल्ल) एकु &c., are mentioned in the list of Kachchha.

Takshas'ilá are given in IV. 3. 93. Under 'this is his native land,' are mentioned the following:—Tādī, S'álátara, Varmatī and Kūchavāra (IV, 3. 94). Thus then Pāzini in his Sūtras shows an extensive knowledge of the geography of India. Of the places and rivers mentioned by him a good many exist in the Panjáb and Afghanistan. Most of the countries he mentions are situated in northern and north-western India. From this Dr. Bhandarkar concludes that in the time of Pāzini *i. e.* before the eighth century B. C., the Āryas had not penetrated into the southern countries of India.

Kātyāyana, however, the object of whose Vārtikas is to explain and supplement Pāzini, shows an acquaintance with the southern countries of India. He mentions the kings of Pāndya and Chola.¹ He also mentions a town of the name of Nāsikya.² According to the popular tradition he flourished at the time of the Nandas who preceded the Mauryas. Dr. Bhandarkar assigns him the first half of the fourth century before the Christian era. Pandit Satyavrata Sāmas'ramī, from the internal evidence which the Vārtikas furnish and from several other substantial proofs direct or indirect and from other sources, finally establishes 1200 B. C. to be the probable date in which Kātyāyana might have flourished. We also believe his statement to be literally true.³ It is clear then at the time of Kātyāyana *i. e.*, between B. C. 1200 and B. C. 400, the Āryas had penetrated into the southern nations of India ; and also had made their settlements there.

According to the Early History of the Deccan Patanjali had an intimate acquaintance with the south. He tells us that in Dakṣhināpatha the word *Sarasi* is used to denote

1. See the Vārttikas, " जनपदशब्दास्तनियाम् " ॥ पाण्डोड्यम् ।
" कम्बोजादयो लुब्धचनं चोलाद्यर्थम् " ॥

2. In VI. 8 63, he adds, " यतिवर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् " ॥ ना-
सिकयो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

3. Pandit Satyavrata Sāmas'ramī's Introduction to Nirukta,
Vol. IV. Fasciculi VI-VII. pp. छो-म.

large lakes.¹ He mentions Mahishmati², Vaidarbha³, Kāñchī-pura⁴, the modern Conjiveram, and Kerala⁵ or Mālbār. In IV. 2, second Āhnika, Patanjali mentions Sāketa and Kas'-mira. In IV. 1, fourth Āhnika, he mentions the following names of kings, Pāñchāla, Paurava and Pāndya. In IV. 2, second Āhnika he gives the following towns, Sīvapura, S'ākala, and Sansuka. In IV. 2, second Āhnika, Patanjali mentions Glauchukāyan, Trigarta, Vatsa and Mālava as the names of the countries. In IV. 2, second Āhnika, he gives the following names of the towns, Pātānaprastha, Kāñchīpura, Nāndīpura and Kankkudivaha belonging to the country called Vāhika. In the same Āhnika Anga, Jihnavā, Ikshvāku and Brāhmanaka are mentioned as the names of countries.⁶ This statement shows that Pānini, Kātyāyana and Patanjali had a complete knowledge of the ancient geography of India as existing in their times. The date of Patanjali, as mentioned before, falls somewhere between 450 B. C. and 150 B. C. In connection with this, it may be noted that Pātānjali shows his acquaintance with the Nyāya philosophy of Gautama.⁷

Now let us examine what geographical names we trace in the national epics, the Rāmāyana and the Mahābhārata, and compare the statements of the grammarians and the epic writers with those of Kālidāsa. On comparing the results of these, we think, we can assign an approximate time to Kālidāsa. The following names, as given in the Bālakānda and the Kish-

1. Dr. Keilborn's edition of Mahābhāshya Vol. I. p. 78, "क्षिप्रापये हि महान्ति सरांसि सरस्य इन्दुव्यन्ते ॥"

2. Mahābhāshya, Vol. II. p. 35. "उज्जयिन्याः प्रसिद्धो माहिष-
स्या सूर्योद्गमनं संभावयते."

3. Mbh. Vol. II. p. 252. "ऐश्वराकः" । पाञ्चालः वैदेहः वैशम्पेः " "

4. Mbh. Vol. II. p. 298.

5. Mbh. Vol. II. p. 270. "चोलः (ङः) कडेरः केरलः" ॥

6. In the fourth Adhyaya of Pānini, and the Vārtikas and the Mahābhāshya on the same are mentioned innumerable names of countries, towns, peoples, tribes, kings, mountains, rivers, lakes &c.

7. See Goldstücker's Pānini, pp. 155-56, foot-notes.

kindhākānda of the Rāmāyana are not found in the works of Kālidāsa—Romapāda and Mahes'vāsa being names of kings, the Sanvīras, the Saurāshṭreyas, the Dākshinātyas, the Pahlavas, the Śakas, the Barbaras, the Mahāgrāmas, the Pundras, the Mekhalas, the Rechikas, the Mahishakas (also mentioned by Kātyāyana), the Matsyas, Kaus'ikas or the descendants of Kus'ika,¹ the Ândhras, the Cholas, the Bāhlikas, the Chandrachitras, the Mlechchhas, the Prasthalas, the Bharatas, the Madrakas and the Nāgas being names of people and tribes, and Brahmamāla, Yuvadvīpa, Suvārnadvīpa, Rūpyadvīpa, Jambudvīpa, Bhogāvati, the Marus, Murachipattana, Jātāpura and Angalepā being names of countries and towns. The following names of the mountains and rivers of the Rāmāyana are not given by Kālidāsa. The Yāmuna, the Sudars'ana, the Jātarūpa, the Ayomukha, the Pnshpitaka, the Sūryavat, the Vaidyut, the Kunjara, the Vajra, the Chakravat, the Rāha, the Megha, the Kāla, the Devāsakha and the Somagiri; the rivers Kaus'iki, the Mūhī, the Kālamahī, the Venī and the Mahānadi. In the Sabhāparvan of the Mahābhārata Arjuna, Bhīma, Sahadeva and Nakula were sent with armies for the conquest of the regions by Yudhishtira who was then about to perform the horse-sacrifice. These Pāndavas chose different quarters of India for their conquest; Sahadeva is said to have conquered the southern countries and came as far as Kishkindhā which was probably situated somewhere near Hampi. He is there represented to have subdued the Pulindas, the Pāndyas, Dravidas, Udras, Keralas, Ândhras, Tālavanas, Kalingas and Ushtrakarikas. In the same Parvan we find the names of the following races:—the Hāras, Hūnas, Mlechchhas, Pahlavas, Barbaras, Kirātas, Yavanas, Śakas, Kulindas, Chīnas, Pārvatīyas, Kās'mīrakas, Daradas, Suhmas, Kāmbojas and Sekas. In the other Parvans of the Mahābhārata many names of the countries, people, tribes, towns, mountains, rivers and the

---

1. See Aitareya Brāhmaṇa, VII, 18. Early History of the Deccan, Section III, second edition, p. 6.

lakes are found. On comparing these names with those that are given in the *Rāmāyana* and the *Raghuvans'a* we find the number of the geographical names of the *Rāmāyana* is very small. Most of these names are also not given by Kālidāsa. Granting that the later additions were made to the *Mahābhārata*, still the number exceeds that of the *Rāmāyana* but generally agrees with that of the *Raghuvans'a* of Kālidāsa. On a close comparison of the geographical names of the epics and of the three grammarians with those of Kālidāsa we find some names are new in the works of the latter and cannot be traced in those of the former. And the later addition of Kālidāsa leads us to conclude that he must have lived a hundred and fifty years after the date of Patañjali, who, as we mentioned before, flourished somewhere between 450 B. C. and 150 B. C. So that Kālidāsa comes to B. C. 300. Because he speaks of the *Aparāntas*, *Pārasikas* and *Hūnas* and these names are nowhere found in the list of the names of the above-mentioned writers of the epics (except the *Mahābhārata* where the names of the *Hūnas* appear to us a later interpolation) and those of the said grammarians. "In the middle of the third century before Christ, As'oka, the great king of the Maurya dynasty, reigning at Pātaliputra in Magadha, speaks in the fifth edict of his rock-inscriptions, which are found at Gīrnār in *Kāthiavāda* on the west, at Dhanli in *Katak* and *Jaugad* in *Ganjam* on the eastern coast, at *Khalsi* in the *Himālaya*, *Shahbaz-garhi* in *Afghanistan*, and *Mansehra* on the northern frontier of the *Panjab*, of his having sent ministers of religion to the *Rāstikas* and the *Petenikas* and to the *Aparāntas*. The last which we know best is Northern *Konkan*, the capital of which was *Surparaka*."¹ From the above statement of the learned doctor it is plain that Kālidāsa must have lived nearly a hundred years after the great king of Maurya dynasty if the dates assigned to these kings be accepted as true. It is alleged that Chandragupta who founded the Maurya dynasty in about B. C. 320, ruled over Northern India as far as *Kāthiavāda*, and his grandson As'oka

---

1 See Early History of the Deccan, second edition, p. 10.

began to reign from B. C. 263 to B. C. 229.¹ Kālidāsa mentions Pārasikas about the north-western banks of the Indus. The Mahābhārata notices them in the same direction, but Vālmiki and the grammarians do not mention this tribe of the foreign people. Some say that the word Pārasika is derived from Bālhika according to the process of philology. But this, we think, simply rests on surmises and has no historical foundation whatever. For, the Mahābhārata mentions the Bālhikas as well as the Pārsikas, and we know that these ancient writers had a distinct notion of the names of these foreign races during this early period and there was no confusion whatever. The Bālhikas therefore were the people of the country known as Balkh in Asiatic Tartary. Bālhika is also one of the synonyms for कुकुम or saffron.² It has been discovered that the countries which are in the same latitude with Kās mīra in the ancient world produce saffron. The country of Balkh in Tartary is noted for its saffron. This tribe was known in India since the time of the Atharva Veda. In ancient times these barbarians must have been carrying inroads or trading in saffron with India. Dr. Bhandarkar says that the Palhavas were called Persians or Parthians.³ And the Palhavas occur in both the epics. But Kālidāsa does not call the tribe by that name; the Palhavas, therefore, must be a different tribe altogether and the epithet does not appear to us a synonym of the Persian. They may be the Parthians or some foreign race or perhaps the aborigines of the country. The Pārasikas appear to be the Persians and the followers of Darius Hystaspes who invaded India and conquered the north-western part of Kās mīra and the Panjab in B. C. 520. According to the Persian history there were great political changes and vicissitudes

---

1 See Early History of the Dekkan, second edition, p. 14.

2 अयं कुकुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माभिषिखं वर बाल्हीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिप्लुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

Amara, Manushyavarga 6, II. p. 409.

Pandit S'ivadatta's edition.

3. Dr. Bhandarkar's paper on the date of Patañjali, p. 17.

from the sixth century to the middle of the fourth century B. C. And in the beginning of the fourth century B. C. they extended their power in neighbouring countries as far as the north-western banks of the Indus. ¹ It is thus clear that Kālidāsa's allusion to the Pārasikas has its source from history. Although the names of the Bāhikas, Hāras, Mlechchhas, Pahlavas, Barbaras, S'akas, Kulindas, Kās mīrakas, Daradas, Cholas, Pānchālas, and Pundras are mentioned in the great epics and some in the list of the grammarians, still Kālidāsa nowhere mentions them in his works, and this circumstance throws a doubt and creates some suspicion with regard to these names; these epithets might perhaps have been the later interpolations. India must have been very prosperous at his time. His graphic description of the countries of the Magadhas, Avantis and also of Ujjayini, Māhishmati, Pushpapura and others, clearly shows that upper India must have reached the zenith of civilization and artificial poetry must have attained the highest perfection; in fact the age of Kālidāsa must have been the age of poetry, civilisation, science, art and commerce. And it was hence that India attracted the notice of foreign nations and tribes who afterwards, it is alleged, poured in by hoards.

Let us now turn to the historical accounts of such of the above-mentioned countries as have been described by Kālidāsa and see whether we can from these accounts assign any approximate time which would be a nearer approach to the date of our poet. In his great epic Kālidāsa mentions a number of kingdoms and towns. As mentioned before he means to describe them from several works containing the full account of the kings of the solar line as they were represented in their own times; but it may be assumed that in his history he produces a faithful picture of the social, religious, commercial and political phase of India of his own times. Allowance, of course, should be made for some traditional accounts which may be prevalent in his days, but excepting these, his description of the several

---

1. Dosabhai Framji's *History of Persia*, pp. 6-7 and the footnote at page 25.

kingdoms may be taken as the true picture of the political condition of the internal and frontier states as they existed in his days.

In Northern India, our poet mentions a number of states all separate and independent. This group of independent states is surrounded on all sides by other powerful states of foreign people. This description of our poet agrees well with that incised on the different edicts of the Emperor Priyadars'in or As'oka. We find in those edicts the names of different states of heterogeneous people surrounding his vast empire and the rulers of those states were on friendly terms with him ; and with their permission the emperor is said to have sent the Buddhist missionaries to their countries to preach the religion. It is probable that, after the death of Priyadars'in, his vast empire which was formed partly by conquering and partly by holding under his sway several small states was again split up, and several new kingdoms took their rise. In the fourth Canto, the poet mentions the bordering powerful states, while he brings together in the sixth Canto all the kings and princes ruling in the heart of Northern and Southern India.

In the 25th stanza of the fourth Canto, Suhma is mentioned corresponding to the province between the Vanga (Bengal) and Utkala (Orissa). The grammarians do not mention this province ; but the Mahābhārata mentions it as well as Prasuhma. The statement of the epic appears to us rather doubtful, it might perhaps have been a later addition. The Rāmāyana and As'oka's edicts are silent about this country. Vallabha and Sumativijaya call it Brahmades'a, but we are not so sanguine about their statement. The country must have risen into prominence a little before the time of Kālidāsa.

Next comes the country of the Vangas. It is mentioned in the Mahābhārata ; but the Rāmāyana is silent about it. The king of this country is mentioned as possess-

---

1. R. C. Dutt's History of India, IV. I. p. 468, also at pages 466-467.

ing war-ships. In ancient times this country as well as its neighbouring provinces kept a commercial intercourse with Ceylon and the neighbouring islands of Burma and China, especially the islands of Java and Bali.¹ The institution of armed boats was greatly necessitated by the river Bhágrathi and its tributaries. In Kumârasambhava VII. 3, our poet, says "संतानकाकीर्णमहापर्यं तच्चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम्"; in S'ákuntala I. 32, we find "चीनांशुकमिवकेतोः प्रतिवाते नीयमानस्य"; in Raghuvans'a XVII. 81, there is "बाहोनायः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम्", in S'ákuntala VI. page 293, the king says "—कथम् । सद्युद्रव्यवहारी सार्धबाहो धनमिनो नम नौव्यसने विपन्नः"; these passages clearly indicate that in Kálidása's time the international trade between India and China and its neighbouring islands was greatly facilitated; the merchants used to undertake sea-voyages to foreign nations and islands. The first 17 verses of the thirteenth canto of the Raghuvans'a are no doubt descriptive of the sea or properly speaking they give a picturesque description of a sea-voyage. In Raghuvans'a VI. 57, our poet says "अनेन सार्धे विश्वाम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु । द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपोकृतस्वेदलकानरुभिः" ॥ This is no doubt a direct reference to spice-islands. The word चीनांशुक in the above passages shows that finest silk or silken-cloths from China were greatly being imported. In the second century B. C. many books of the Buddhist religion were taken from India to China. Vanga² is also a name of tin,³ which is not found in Bengal, but "in Malaya, Pegu, China,

1. J. B. B. R. A. S. Vol. XVII. part II. pp. 8-9 The island of Sumatra and Java are identified with Suvarnadvīpa and Yavadvīpa respectively. Allusions to these are met with in the Kikshin-dhākānda and Kathásaritsāgara. In the latter work we find the islands of the name of Nārikela or the cocoanut island, Karpūra or the camphor island, and Katāha. See also Kāmandaki's Nītisāra, preface, p. 2, Biblio. Indi. series.

2. "अस्ति तावद्वङ्गनामा देशः । यस्मिन्पारावारसदृश्यः पद्मावतीप्रभृत-वस्तरङ्गिण्यः समुल्लसन्ति । यत्र च पावनो ब्रह्मपुत्रनामा महानदी मञ्जु-न्पावयती । तस्यायमीश्वरः प्रभूतसेनात्मजी वीरसेनाह्वयः" । Mādhava Champu.

3. "रङ्गवङ्गे" Amara II. वैदयवर्गः 9, 106 "वङ्गे नपुलि सीसे च" इति हैमः.

and especially the island of Banka in the East Indies."¹ It is probably so called because it was known to the people of India from Vanga or Eastern Bengal, in which case, it must have had a considerable coasting trade from the earliest times, as the word in the sense of tin (*i. e.* त्रपु or दंग) is mentioned by so early a writer as Sus'ruta.² Vanga was known to the Chinese traveller Fahian who afterwards started for Ceylon in a merchant's vessel.

Next comes Utkala or Orissa. The Rámáyana mentions this country, but to Mahábhárata and to some Sâtrakâras (including Manu and Baudhâyana) it was known by the name of Odra or Udra. This appears to us an old kingdom, though the grammarians do not mention it. It was known for its coasting trade in ancient times.

Next the country of the Kalingas engages our attention. The epics mention it.³ From the description of Kâlidâsa the kingdom of Kalinga seems to have been of some power in his times. As mentioned before, Pânini knew this country in the beginning of the seventh century according to Dr. Bhandarkar, and somewhere in B. C. 2400 according to Pandit Satyavrata Sâmas'ramin. The country of Kalinga was known to Kâtyâyana, the author of the Vârtikas. Kâtyâyana is placed in 1200 B. C. by some and in 350 B. C. by others. In the fourth century before the beginning of the Christian era, Magasthenes describes Kalinga as a very powerful kingdom, and says that it extended from the mouths of the Ganges to those of the Krishná.⁴ In the days of As'oka, also, the kingdom of Kalin-

1. Dana's Mineralogy.

2. Sus'ruta, 27, p. 148 and p. 138, Adhy. 38 and also at page 218, Adhy. 46.

3. "तथा मत्स्यकलिङ्गाश्च कौशिकाश्च समन्ततः" 1 Rámáy. IV. 41. St. 11.

"ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः । भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत" ॥ ३ ॥

"अंगान्वगान्कलिङ्गाश्च शुङिकान्मथिलानय । मागधान्कर्कषांश्च निवेदय विषयेऽऽत्मनः" ॥ ८ ॥

Mahábhárata Vanaparvan Adhy. 114 and 523 Sts. 3, 8.

4. Ancient India, Magasthenes and Arrian, by J. W. McCrindle, p. 141 and the notes, also p. 135 and the notes and at page 63. XX. B. and the notes.

ga was very powerful. The emperor in his thirteenth edict says "vast is the kingdom of Kalinga conquered by king Piyadasi, beloved of the gods. Hundreds of thousands of creatures have been reduced to slavery, a hundred thousand have been killed. Since the conquest of Kalinga, the king, beloved of the gods, has turned towards religion, been devoted to religion, conceived a zeal for religion, and applied himself to the diffusion of religion,—so great was the regret which the beloved of the gods felt at the conquest of Kalinga. In conquering the country which was not subject to me, I, beloved of the gods, have deeply felt and sorrowed for the murders, the deaths, and the reduction of the native inhabitants to slavery. But this is what the beloved of the gods has felt and sorrowed for more keenly. Everywhere dwell Bráhmaṇas or S'ramanas, ascetics or house-holders; and among such men are witnessed respect to authorities, obedience to fathers and mothers, affection towards friends, companions and relations, regard for servants and fidelity in affections. Such men are exposed to violence, death, and separation from those who are dear to them. And even when by special protection they themselves escaped personal harm, their friends, acquaintances, companions and relations are ruined; and thus they too have to suffer. All violence of this kind is keenly felt and regretted by me, beloved of the gods. There is no country where bodies of men like the Bráhmaṇas and S'ramanas are not known, and there is no spot in any country where men do not profess the religion of some sect or other. It is because so many men have been drowned, ruined, killed and reduced to slavery in Kalinga that the beloved of the gods feels this to-day a thousand times more keenly." ¹ From this it appears that the kingdom of Kalinga was very powerful between B. C. 263 and B. C. 229. Bandháyana also mentions its people as a degraded tribe :—

13. "The inhabitants of Avantī, of Aṅga, of Ma-

---

1. B. C. Dutt's History of India, Book IV, Chap. I. p. 406.

gadha, of Suráshtra, of the Dekhan, of Upávrít, of Sindb, and the Sauvirás are of mixed origin."

14. "He who has visited the (countries of the) Ârattas, Káraskaras, Pundras, Sauviras, Vangas, Kalingas (or) Pránúnas shall offer a Punastoma or a Sarvaprishthá (ishti)."

15. "Now they quote also (the following verses) :
'He commits sin through his feet, who travels to the (country of the) Kalingas. The sages declare the Vais'vánarí ishti to be a purification for him.'"¹

Thus in the days of Baudháyaṇa, the Kalingas must have been a race of degraded people and lost their warlike spirit and independence. Patanjali frequently mentions this kingdom.² From the time of As'oka to the close of the first century B. C. the kingdom of Kalinga must have gradually commenced its decline. And in the seventh century A. D. Hienouen-Thsang describes it as an ancient kingdom surrounded by forests abounding in wild elephants. But Kálidása describes it as a powerful kingdom and refers to its war-elephants and its warlike spirit. This clearly shows that Kálidása's time must either be referred previous or subsequent to As'oka's date. Because Kálidása witnessed its prosperity while As'oka effected its fall. And after 800 or 900 years the country of Kalinga must have been reduced to jungles when the Chinese traveller beheld it first time. We have no historical account of the country being powerful or flourishing after the time of Asoka. So that As'oka's overthrow of the country was the beginning of its decline.

In the 49th verse, Kálidása takes us to the Pándyas. This kingdom of Pándya was founded in the sixth century before the beginning of the Christian era according to the modern antiquarians, but according to Pandit Satyavrata Súmas'ramin before B. C. 1200. The learned Pandit arrives at this

1. See Sacred Books of the East, Vol. XIV. part II. Baudhá-
yana, I. 1, 2. p. 148.

2. Dr. Keilhorn's edition of the Mahábháshya, Vol. II. p. 120.

"नो ब्रह्मिकाजगाम नो कलिङ्गाजगाम &c. "

date by pointing out the inconsistencies of the arguments which the investigators advance in support of their date. ¹ The three kingdoms of the Pândya, Chola and Kerala were known to be powerful kingdoms for many centuries before the Christian era. Pânini, as mentioned before, does not seem to have known these kingdoms, but they are mentioned in the Rámáyana and Mahábhárata. ² Kátyáyana, as said before, shows his acquaintance with these southern-most nations, and their names occur in Patanjali's Mahábháshya. In the thirteenth edict the emperor Asoka gives their names along with others. They are also mentioned in the Manu Smṛiti and other Dharmasútras the compositions whereof are placed long before the beginning of the Christian era. Kálidása describes the Pândyas as a most powerful nation. He passingly notices the Keralas, and says nothing about the Cholas. When he describes the south-east, the southern and the south-western nations, his omission of the Cholas does not at all appear to us mere accidental : on the contrary it may be said with certainty that the Cholas were not existing at the time of Kálidása. In the two centuries previous to the date of Asoka, the Pândyas probably extended their conquests and became the only powerful nation of the south. Kálidása gives nearly seven verses descriptive of this powerful king in his sixth Canto. Kátyáyana in one of his *Vārtikas* mentions the name of the Cholas ; but the *Vārtika* itself seems to us a later interpolation. And this view is also corroborated by Pandit Satyavrata Sāmas rami, who says :—

“ अपरमप्यस्तीह तावत्किञ्चिद्विचारयितव्यम् । कैश्चित्पुरातत्त्वानुमन्त्रिषु भिक्षु-
क्षेत्रिणाद्येषु पाण्ड्यराज्यस्थापनं ननु ख्रीष्टजन्मतः पुरा षष्ठ्यामेव शताब्द्यां ब-
भूवेति निर्णीतम् । अस्ति च कात्यायनवचनम्—“ पाण्ड्योदयं (पा० ४. १.
१६८. वा०) ”—इति । तथा चैतस्य कात्यायनस्य ख्रीष्टजन्मतोऽस्यधिकपञ्च-

1. See Pandit Satyavrata Sāmas'rami's Introduction to Nirkukta, Vol. IV. Fasciculus, VII. p. ज.

2. “ नदी गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपदयत । तथैवांश्रं पुङ्गवं चोला-
न्पाण्ड्याश्च केरलान् ” ॥ १२ ॥ Rámáyana IV. 41. 12.

“ समेत्य रुक्मिणा कर्ष्यः पाण्ड्यं क्षैलं च सौगमम् । स केरलं रणे
चेन नीलं चापि महीपति ” ॥ १४-१५ ॥ Mahábhárata Vanaparvarn Adhy.
524, Sts. 14-15. p. 266.

शताब्दीपूर्वजस्वमेव संपद्यते । नैतद्यत्तरसम् । स्त्रीष्टपूर्वाष्टमशताब्द्यां शैवमतं प्र-
चलितमित्यत्र तेषामपि संमतिदर्शनात् । साङ्ख्यशैवमतप्रचारसोऽपि प्राचीनारिक-
ल मनुसंहिताकारात्प्राचीनोऽयं वार्त्तिककारः कात्यायनः कथङ्कारं स्यात्स्त्री-
ष्टपूर्वषष्ठशताब्दीतोऽपि परज इति ? अतः पाण्ड्यराज्यस्थापनमवश्यं बभूव
स्त्रीष्टजन्मतो द्वादशाब्दीतोऽपि प्रागेव । अथ वा “ पाण्डोर्द्वयं (पा० ४. १. १६८.
वा०) ”—इत्यादिवचनानि नैव कात्यायनीयानि, अपि तु भाष्यकाराद्युक्ता-
न्यनतिप्राचीनान्येवेति सर्वमन्तव्यम् । अन्यथा हि सर्वमत-एव सर्वं भवेत्पिण्डी-
भूतमिति धीमङ्गिरेव विचार्ये पूर्वापरदर्शिभिः समन्तादिति । ”¹ Thus
Kālidāsa may be placed somewhere between B. C. 350 and
B. C. 150.

In North-Western India, our poet mentions a number of
states all separate and independent. In the fourth Canto of
the *Raghuvans'a*, stanza 60th, he refers to the Persians. In
the next verse, on his way to the countries occupied by the Per-
sians, Raghu conquers the Yavanas, and in the 62nd and the
subsequent three stanzas, we are told that between Raghu and
the Westerns a very fierce and tumultuous battle took place
in which they were completely overthrown. The poet then
mentions the Huns and the Kāmbojas. There is, therefore,
no doubt that the term ‘ पाश्चात्य ’ plainly refers to the Persians
and not to the Yavanas or the Greeks to whom he, as mentioned
before, nowhere attaches any importance. The above state-
ment also finds a support in the 73rd verse of the fifth Canto
where the poet specially mentions the “ Vanáyu ” horses, and
the epithet is taken generally to mean Persian.² According
to some the term ‘ पाश्चात्य ’ may mean both Persians and
Ionians or the Greeks, but we cannot accept this view because
it is not supported by any of these commentators on Kālidāsa.
The term ‘ पाश्चात्य ’ must be taken to mean Persians ; for
in the 60th verse Raghu starts with the intention of conquer-
ing the Persians, in the 61st he meets on his way with the
Yavanas, and in the 62nd fights with the Persians. This in-

1. Pandit Satyavrata Sāmas'rami's Introduction to Nirukta,
Vol. IV. Fasciculus VII. p. ज.

2. “ वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ” । Amara II.
सप्तमः 45. “ वनायुजः पारसीक उक्तः ” इति रत्नकोशे । “ नैतान् कर्का-
खं वनायुजमपि पारसीकं तु ” इति नाममालायां ।

terpretation receives no doubt an additional support from a similar description of the Keralas. In the 53rd stanza Raghu's troops are prepared to conquer the Aparántas or the Kauzkanas, and on their way they meet with the Keralas. In the 58th and 59th the conquest of the Aparántas being complete their king comes to pay the tribute ; so Raghu starts in the 60th verse, and the battle is described in the 62nd stanza.

Hemādri one of the most intelligent interpreters of Kálidása renders ' पाश्चात्यैः &c., ' by " पारसीकानां राजभिः सार्द्धं &c. " Chárित्रavardhana interprets the epithet by " पाश्चात्यैः पारसीकैः &c., " Sumativijaya translates the epithet by " पाश्चात्यैः पारसीकराजैः सार्द्धम् &c. " Dinakara has the following:—" पाश्चात्यैः सिन्धुतीरनिवासिभिः पारसीकैः सह &c., " so does Vijayagani. Valabha has, " पाश्चात्यैः पश्चिमदेशीयैः सह &c., " but he analyses प्रतियोगे in the following way, " प्रतियोगाः पारसीका यत्र &c. ; " this shows that he takes पश्चिमदेशीयैः for पारसीकैः and not for यवनैः. Dharmameru says " पाश्चात्यैः पश्चिमदेशीयनृपैः सार्द्धं " &c., but does not connect it with the Yavanas like Mallinátha. All these commentators interpret Kálidása better than Mallinátha ; so it is needless to follow Mallinátha's explanation of the stanzas in question, and connect the import of the 62nd and the 63rd verses with that of the 61st. Thus then Kálidása regards the Persians as a powerful race on the North-West frontier of India and the Yavanas as only a secondary tribe. As'oka's edicts of the North-West frontier are engraved in the Pelhavi characters. These Persian alphabets are supposed to have found their way to this country along with the Persian conquests of Northern India. For about two hundred years previous to the date of As'oka, the Persian power must have exercised its influence over Northern India and it must have been of some consequence even in the days of As'oka.¹ Thus then the Persians were powerful in the Panjáb in 350 B. C., while the Greeks or the Yavanas were very strong between the second and the first century before the Christian era. The Panjáb was under the actual sway of the Persians for about 250 years. It formed a part of the Persian empire from about

---

1. J. B. B. R. A. S. Vol. XVII, part II. No. XLVII. p. 12.

520 B. C. to about 350 B. C. Cyrus the Great (B. C. 558) of Persia conquered the once great and glorious kingdom of Bactria, and followed up his successes with an attack upon the Sacæ tribe, then occupying the districts now known as Kashgar and Yarkand¹ the northern boundary or the very threshold of ancient India. After his death his son, Cambyses conquered Egypt in B. C. 525.² But, next to Cyrus, Darius Hystaspes (B. C. 521) was the greatest of the Persian kings. His long reign formed an important epoch in Persian annals. He not only devoted a good deal of his attention to the consolidation and organisation of the empire founded by Cyrus, but by fresh conquests he increased its renown. He extended the empire beyond the point to which Cyrus had carried it in the east, by bringing under the Persian sway the Panjáb and the whole valley of the Indus, a conquest which introduced immense wealth into Persia, and resulted in the springing up of a regular trade by means of coasting vessels between the mouths of the Indus and the Persian Gulf.³ This part of the Panjáb remained under Persian sway till about 350 B. C.⁴ Then came the Bactrians to the frontier of India.

Then our poet describes the Yavanas and the Hūmas. We have already given the full history of these foreign tribes, so it is not necessary to speak of them here.

Beyond the Huns our poet mentions the Kāmbojas or the Kabulis. This old tribe is noticed by grammarians in connection with the north-west frontier. The epic writers also mention this in the same direction. Some Smritis including that of Manu notice this race. Thus on the north-west frontier Kālidāsa refers to

1. Dosabhai Framji's History of the Pārsis 1884, Vol. I. p. 6.

2. Dosabhai Framji's History of the Pārsis, Vol. I. p. 7.

3. Dosabhai Framji's History of the Pārsis, Vol. I. pp. 7-8.

4. In historic times the Panjáb formed part of the Persian dominions from its conquest by Darius Hystaspes about B. C. 510 till the later days (B. C. 350) of the Achæmenean dynasty. Dosabhai Framji's History of Persia, Vol. I. p. 25, *foot-note*.

four races—the Párasikas (or the Persians), the Yavanas (or the Greeks), the Hūnas (or the Huns) and the Kámbojas (or the Kabulis), and from the history of the invasions of the first three tribes we have seen that our poet refers to a period somewhere between 350 B. C. to 150 B. C.

In the sixth Canto Sunandá takes Indumati to the Svayamvara hall where the different princes and kings are seated according to their rank and dignity, and narrates to her their account with their pedigrees. The first king to whom she takes the bride is the lord of Magadha. The way in which he is described, and the way in which the princess makes a bow to him, at the time of her leaving him, show great respect for the king. Our poet describes Magadha first because it was the oldest kingdom known for its valour, commerce and as a great seat of learning from the times of Pánini. Learning including all the S'ástras and Dárs'anas was highly cultivated here. Even the Kámasûtras had their origin in this land. Dattaka one of the Kámasûtrakáras was born in Pátaliputra. Vátsyáyana says :—

“ तस्य षष्ठं वैद्यिकमधिकरणं पाटलिपुत्रिकायां गणिकानां नियोगादस्य
प्रथमचकार ” 1

The antiquity of Vátsyáyana's Kámasûtras is now considered indisputable.² And it seems that he describes this and other countries in accordance with their seniority in time and not in their power. It appears then that this king of Magadha must have been of some power in the time of our poet. But in the Buddhist period the kingdom of Magadha was very extensive and most powerful. More than two centuries before the time of As'oka the Buddhist kings Bimbisára and Ajátas'atru had extended the limits of the Magadha empire east and west, when the founder of Buddhism was still living and preaching his religion. As'oka's grandfather, the powerful Chandragupta, had, after the retreat

1. Vátsyáyana's Kámasutra, Adhy. I. Adhikarana I. 12. p. 5. Dargáprasáda's edition.

2. J. B. B. R. A. S. Vol. XVIII No. XLIX. p. 111.

of Alexander the great, extended the limits of the Magadha empire over the whole of Northern India. As'oka's father, Bindusara, upheld the glory of Chandragupta, and young As'oka was sent during his father's life-time to be Viceroy of Ujjayini.¹ In B. C. 240, when the emperor As'oka was reigning at Pataliputra, Magadha was the most powerful empire, and Káthiaváda was under the sway of the Magadhas for many years. In the reign of Chandragupta, it was governed by his viceroy Vaishya Pushpagupta in B. C. 300. In the times of As'oka B. C. 240, it was under Tushaspa, his Yavana viceroy. But it seems that in A. D. 137, it was a part of the dominions of the Málava king and his Palhava viceroy completed the work of the Sudarsana lake.² Thus after the death of As'oka the empire of Magadha began to decline and it is alleged that in A. D. 137 it lost one of its most prosperous provinces. It must have been conquered long before A. D. 137. Between the third and the second century B. C., Magadha is mentioned by Bandháyana,³ Manu and Patanjali.⁴ The kingdom is also mentioned in other Smritis. In the days of As'oka Patalipura or Pataliputra⁵ was the capital of Magadha; but Kalidása describes Pushpapura or Kusumapura. It was the ancient capital of Magadha and after many centuries Pataliputra must have become its capital or the principal seat of its kings.⁶ The Kathásaritságara a close sanskrit rendering of Guṇádhya's Brihatkathá also mentions Pushpapura as the capital of Magadha. But in the times of As'vaghosha i. e. about A. D. 78, Rājagriha seems to have been its capital.⁷ The

---

1. R. C. Dutt's History of India, Book IV. Chap. I. p. 458.

2. J. B. B. R. A. S., Vol. XVIII. No. XLVIII. p. 47.

3. Sacred Books of the East, Vol. XIV. part. II. Bandháyana, I. 1, 2, p. 148.

4. Sacred Books of the East, Vol. XXV. Manu, X. 11, 17, 26, and 47.

5. R. C. Dutt's History of India, Book IV. Chap. I. p. 460.

6. Buddhist Records of the Western World, Vol. II. p. 83.

7. Prof. Cowell's Sanskrit edition of As'vaghosha's Buddhacharita, Canto X. Sts. 1, 9, 10, 16. Canto XI, St. 1. pp. 81-82 and 86.

political condition of Magadha and Avantis or the eastern and western Málava appears to be the same ; both were separate and independent and the latter never owed its suzerainty to the former. Both are described almost in similar terms. Thus then the times of Kálidása and As'oka were different. Magadha is also celebrated for the particular rice called Mahá-s'ali and Sugandhiká . Hiuen-Thsang says, " There is an unusual sort of rice grown here, the grains of which are large and scented and of an exquisite taste. It is specially remarkable for its shining colour. It is commonly called " the rice for the use of the great." ¹ Next to the king of Magadha, the king of Avantis or the eastern and western Málava is mentioned ; but he is described there as an independent king and not as a vassal-king to the lord of the Magadhas. The kingdom of Málava or Avantis is mentioned by Pānini. It is also noticed by the epic writers, Baudháyana and by Mann, Patanjali. In A. D. 137 the king of Málava, as mentioned above, was very powerful and was the lord of the Avantis, Gujarath, Káthiaváda, Kachha and Aparānta or the north Konkana. From Kálidása's description of Aparānta it seems that it was a separate and independent kingdom. Thus from our poet's description of the kings of Magadha and Avantis, his work must be placed between 300 B. C. and 100 B. C. Like Magadha, Málava was also celebrated for its seat of profound learning. And in the seventh century A. D. Hiuen-Thsang says, " Two countries in India, on the borders, are remarkable for the great learning of the people, viz., Málava on the South-West, and Magadha on the North-East. In this they esteem virtue and respect politeness. They are of an intelligent mind and exceedingly studious." ²

In the Meghadūta as well as in the Málavikāgnimitra, Kálidása speaks of Vidis'á, the modern Bhilsá as the capital of Das'arna or the eastern Málava. In the play Kálidása tells us that Agnimitra, the son of the general Pushpamitra was reigning there. We have seen above that after the death of

---

1. Buddhist Records of the Western World, Vol. II. p. 82.

2. Buddhist Records of the Western World, Vol. II. p. 260.

Asoka the empire of Magadha was divided into several small kingdoms or principalities. Some years before A. D. 133, Kshatrap sovereigns were ruling at Ujjayini. In about 149 A. D., Rudradáman¹ became very powerful and was in possession of Káthiaváda. A new state must have taken its rise in Vidis'á at this time. Kálidása's description would apply to a time when the kingdom of Avantis with its capital Ujjayini was not yet conquered by foreign kings and when Vidis'á had become an independent and separate kingdom. Afterwards we have no history of Vidis'á, and in the seventh century A. D. Hiouen-Thsang does not notice it. In connection with the Meghadúta it may be noted here that our poet, as mentioned before, refers to Gunádhyā's Brihatkathā, especially the story of Vāsavadattā. Patanjali also has noticed it in his Mahābhāshya.² The plot of the play of the Vikramorvas'iyam appears to have been based on Gunádhyā's Brihatkathā³ like some of the incidents of the Meghadúta. We think the play of Málvikāgnimitra is based on the historical events current in his times. As said before, Pushpamitra, the first king of the S'unga dynasty, put to death Brihadratha, the last scion of the Maurya family, and usurped the throne of Magadha in B. C. 183. Agnimitra is represented to have reigned at Vidis'á, probably as his father's viceroy. He had made proposals of marriage with Málavikā to her brother Mādhavasena, the cousin of Yajnasena, king of Vidarbha, the modern Berar. Between these cousins there was a quarrel as regards the succession to the throne, and Yajnasena took possession of the seals of the kingdom for a time. When Mādhavasena was secretly on his way to Vidis'á, the general of Yajnasena, posted on the frontier-fort of the kingdom, captured him. His counsellor Sumati and Málavikā somehow escaped in the

---

1. Gupta-inscriptions, Vol. III.

2. "अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्राख्यायिकाभ्यो बहून् लुब्धकान्यः । वासदत्ता सुमनोहरा । न च भवति । नैमरथी " ॥ Pānini, IV. 3. 87. Dr. Kielhorn's edition of the Mahābhāshya, Vol. II. p. 313.

3. See Kathāsaritsāgara, Taranga 17, pp. 63-64. Nirayasa-gara edition.

tumult, but Mádhasena was kept in custody. Thereupon Agnimitra demanded of Yajñasena the surrender of Mádhasena. Yajñasena promised to give him up on condition that his wife's brother, who was the counsellor of the last Maurya king and had been imprisoned by Agnimitra or his father Pushpamitra, should be released. This enraged Agnimitra, who thereupon sent an army against Yajñasena and conquered him. Mádhasena was released, and the country of Vidarbha was divided between the two cousins, the river Varadâ flowing between their kingdoms.¹

If the dates assigned to the monarchs of the Maurya and S'unga dynasties by these antiquarians be true and admitted as historical facts, Kālidāsa comes to be the contemporary of the first king of the S'unga dynasty. There is no connected history of these kings in the Vāyu, Mātsya, Vishnu, Bhāgavat and other Purānas, and it is quite probable that these political events must have occurred in the life-time of our poet. And the object of the poet's saying 'वर्तमानकवेः &c.,' in this play may now be accounted for.

The kingdom of Vaidarbha is spoken of as a separate kingdom at this time (B. C. 180). As mentioned before, the edicts of As'oka mention fourteen nations that owed their suzerainty to the emperor. Some independent nations are also mentioned in these edicts. Here of course a question arises whether the emperor makes any distinction between countries that were quite independent and those that were under his direct sway, or whether he speaks of his dominions as ' the conquered countries ', and gives the names of such as did not acknowledge his suzerainty. On this point we learn from the Mālavikāgnimitra that the kingdom of Vidarbha was independent. We learn also that there were friendly relations subsisting between the Maurya kings and the kings of Vidarbha. When the last scion of the Maurya dynasty was put to death by the Senāpati, the king of Vidarbha would naturally be looked upon as an enemy by the new dynasty that came in power. When Agnimitra receives

---

1. Early History of the Deccan, second edition, p. 15.

the proposal of the exchange of prisoners from the king of Vidarbha, he does not say that the king is his enemy because the brother of the king's wife is kept in custody, but says that he is 'प्रकृत्यभिन्न', a natural enemy. If these relations between the Maurya kings and the kings of Vidarbha be accepted, and the object of the fifth and the thirteenth edicts be considered, the absence, in the said edicts, of a prominent mention of this kingdom can be easily explained.

In the 37th verse Sunandá describes the lord of the Anúpas. The situation of this country appears to be the southern part of the Central Provinces through which the Narmadā flows. In the days of Kālidāsa, Māhishmatī was its capital. This is an old kingdom of the times of the Mahābhārata.¹ This kingdom was known to the grammarian Kātyāyana, who is placed in B. C. 1200 by some and in B. C. 350 by others. Pātanjali the author of the Mahābhāshya also mentions this country of the Anúpas; and he is believed to have lived in 450 B. C. by some and in 150 B. C. by others. From Kālidāsa's reference to Anúpa it seems that it was a separate and most powerful kingdom.

In the 45th verse Sunandá takes the bride to the lord of the Surasenas. This old kingdom is mentioned in the epics. Along with this the Mahābhārata and Pātanjali's Mahābhāshya mention the Vatsabhūmi or the country of Vatsa. The position of this old kingdom appears to be the modern Bundelkhand. In the days of Kālidāsa this powerful kingdom must have been very extensive, reaching as far as Magadha and Avanti and including the country of the Vatsas. In it run the Yamunā and the Gangā. Mathurā to the north and Kausāmbi to the south-east appear to be the principal towns of the country at this time. Mathurā is mentioned by Pānini in the

1. "कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
अयानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्योऽयवर्त्तत " ॥ १९ ॥

Mahābhārata Vanaparvan, Adhy. 116, St. 19, p. 124.

list of Varanâ di, IV. 2. 82, ¹ and Kaus'âmbi occurs in the Rāmāyana. In the fourth century B. C. Mathurā is described by Arrian and Pliny. ² And in the second century B. C. Ptolemy mentions Mathurā. ³ In Kālidāsa's time this powerful state must have been a separate independent kingdom. The land of the Vatsas or Kaus'âmbi ⁴ is famous for its excellent rice and sugar-cane. In 629 A. D. Hiuen-Tsang while describing Kaus'âmbi says, "the land is famous for its productiveness; the increase is very wonderful. Rice and sugar-canes are plentiful." We have seen many allusions to शालि, कलम, and इक्षु in our poet's works. In Rītosamhāra he says "आपक्व-शालिरुचिरानतगानवटिः" । *Ri.* III. 1. "वप्राश्च पक्वकलमावृतभुमिभागाः" । *Ri.* III. 5. "आकम्पयन्कलभरानतशालिजालान्" । *Ri.* III. 10. "संपन्नशालिनिषयावृतभूतलानि" । *Ri.* III. 16. "विगतकलुषमम्भः शालिपका धरित्री" । *Ri.* III. 22. "नवप्रबालोद्गमसस्यरम्यः । प्रकुललोभ्रः परिपक्वशालिः" । *Ri.* IV. 1. "प्रभूतशालिप्रसविश्रितानि" । *Ri.* IV. 8. "परिणत-वृक्षशालिन्वाकुलप्रामसीमः" । *Ri.* IV. 18. "प्ररूढशालीक्षुचयावृतभिति" । *Ri.* V. 1. "प्रचुरगुडविकारः स्वादुशालीक्षुरम्यः" । *Ri.* V. 16. In the Bāghuvans'a we have "इक्षुच्छायमिषादिन्यस्तस्य गोमुग्णोदयम् । आ कुमारकयोद्घातं शालिगोष्ठ्यो जगुर्वशः" । *R.* IV. 20. "आपाद-पद्मप्रगताः कलमा इव ते रघुम् । फलैः संवर्धयामास्रुस्त्यातप्रतिरोपिताः" । *R.* IV. 37. "तस्युस्तेवाद्भुत्याः सर्वे फलिता इव शालयः" । *R.* XV. 78. "गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे" । *R.* XVII. 53. "कृष्यां इहवपि खलु क्षितिनिम्ननेद्धो बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति" । *R.* IX. 80. In the Kumārasambhava Kālidāsa says "उपेक्षते यः इत्यलम्बिनीर्जटाः

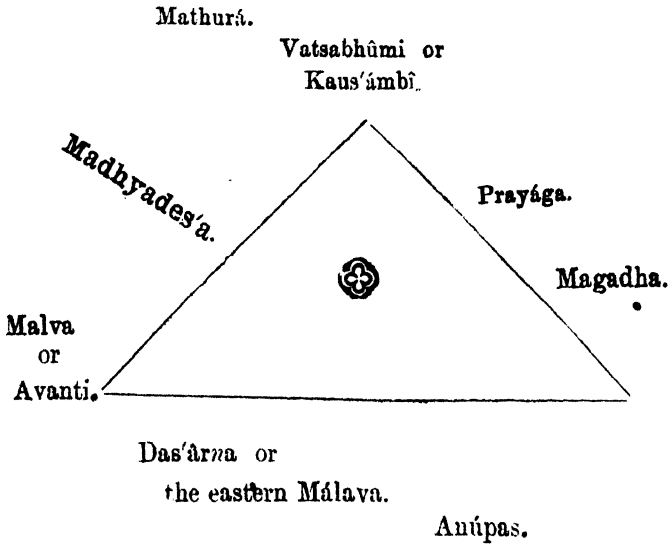
1. In the वरणादि list are given the following:—1. वरणा (वरण), 2. शुद्धी, 3. शाल्मलि, 4. शुण्डी, 5. श्याण्डी, 6. पर्णी, 7. ताम्रपर्णी, 8. गोह (पूर्वी गोदो, पूर्वेण गोदी, अपरेण गोदी), 9. आलिङ्ग्यायन, 10. जानपदी, (जालपदी; जालपह), 11. जम्बू, 12. पुष्कर, 13. चम्पा, 14. पम्पा, 15. वल्गु, 16. उज्जयिनी (उज्जयिनी), 17. गया, 18. मथुरा, 19. तक्षशिला, 20. उरसा (उरसा), 21. गौमती, 22. बलभी, 23. कटुकवदरी (with कन्दुक), 24. शिरीषा, 25. काञ्ची, 26. सदाण्डी, 27. वणिक्, 28. वणिक; this is an आकृतिगुण.

2. Ind., c. 8 and *H. N.* lib. vi. c. 19, s. 22.

3. Lib. vii. c. 1, 40.

4. For the full account of Kaus'âmbi see notes on stanza 31, p. 34 of our edition of the Meghadūta. Mrs. Rādhābai Atmārām Bagoon, Book-sellers, publishers, Bombay.

कपोलदेशे कलनामपिङ्गलाः ” । Ku. V. 47. From these stanzas we can infer that agriculture was in a most flourishing condition in the days of Kālidāsa. And from the *Ritusamhāra* the most charming of our poet's productions we also can infer that the days of our poet were the days of wealth, civilization and luxury and that his birth-place must have been some one of the central towns between the countries of Vatsa, Magadha and Avanti in what is called the Madhyades'a¹ by Manu. Thus the position of our poet's birth-place lies as follows :—

There is another point to which we beg to draw the attention of the reader. Professor Cowell, in his introduction to As'vaghosha's *Buddhacharita*, says, ' I can hardly doubt that Kālidāsa's finished picture was suggested by the rough, but vigorous outlines in As'vaghosha.' But imitators, as a rule, are not

---

1. " हिमवद्भिन्त्ययोर्मध्यं यत्प्राग्निनद्यानादपि । प्रत्ययेव प्रयागाच्च म-
ध्यदेशः प्रकीर्तितः " ॥ " That (country) which (lies) between the
Himavat and the Vindhya (mountains) to the east of Prayāga and
to the west of Vinas'ana (the place where the river Sarasvatī dis-
appears) is called Madhyades'a (the central region). "

always successful in their imitations and this is to be clearly seen from the Jānakiharana of Kumāradāsa who, as mentioned before, imitates Kālidāsa like As'vaghosha in everything that he finds worth imitation. Imitators may perhaps try to imitate exactly the words, the phrases, the grammatical peculiarities, and if possible even the Alankāras with all the proprieties of the Rasa, but he cannot, in our opinion, lay claim to the *prasāda*, the exclusive gift that is invariably found in the poet's original. Thus then the poet's original must remain unaffected in every condition; and the copy cannot, in our opinion, come up to that test. The style of the Buddhist writers is generally rough and barbarous. And this is to be realised in As'vaghosha's Buddhacharita, the Lalitavistara and other works of Buddhism. And moreover it cannot stand to reason that a poet of such towering intelligence as Kālidāsa, whom the learned professor is pleased to call the Hindu Virgil, should have copied As'vaghosha and that too from a solitary verse of his, and that he should have received inspiration from the rough but barbarous song of As'vaghosha. On the contrary it can be said with greater certainty that the Buddhist Ennius took his outlines, rough as they may appear to a reader, from the finished picture of the Hindu Virgil. The foregoing analogies conclusively go to prove that As'vaghosha had before him, when of course he wrote his Buddhacharita, almost all the works of Kālidāsa, and that he freely copied from them. No doubt there is a close similarity of style and language between the compositions of these poets. Nevertheless it cannot be said that Kālidāsa who wrote several dramas and poems should have felt the necessity of borrowing the style or imitating an idea or two from As'vaghosha's Buddhacharita. Kālidāsa's genius is seen throughout his works, and that such a poet should have taken a certain verse from As'vaghosha's Buddhacharita¹ and amplified it in his Raghuvans'a

---

1. Anecdota Oxoniensia, Arian series, Vol. I. part VII. 'The Buddhacharita of As'vaghosha,' edited from three Mss. by E. B. Cowell, Oxford, 1893.

looks on the very face of it absurd. The Sanskrit tyle preceding the Christian era might have received a settled form of composition, and been in fashion throughout the then five divisions of India. The similarity of style that is seen in the writings of these poets might thus be due to this fashion.

In the seventh Canto, stanzas 5-15, Kālidāsa describes the ladies of the city crowding at the windows to see the prince Aja as he passes by from the Svayamvara, where the princess Bhojyā has chosen him for her husband. It has a striking parallel in the third canto of the Buddhacharita, where the young prince makes his first entry into his father's capital,—that expedition, during the course of which he is to make his first acquaintance with old age as the inevitable shadow which dogs the steps of youth.

बुद्धचरितम्:—

ततः कुमारः खलु गच्छतीति
भुत्वा स्त्रियः प्रेक्ष्यजनारप्रवृत्तिम् ।
दिवृक्षया हर्म्यतलानि जग्मुः
जनेन मान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥ १३ ॥
ताः स्वस्तकांचीगुणविघ्निताश्च
सुसप्रबुद्धाकुललोचनाश्च ।
वृत्तान्तविन्यस्तविभूषणाश्च
कौतूहलेनापि भृताः परीयुः ॥ १४ ॥
प्रासादसोपानतलप्रपादैः
कांचीरवैर्नूपुरनिस्वनैश्च ।
विभ्रामयन्त्यो गृहपक्षिसंपान्
अन्योन्यवेगाद्य समाक्षिपन्त्यः ॥ १५ ॥
कासांश्चिदासां तु वरागनानां
जातस्वराणामपि सोऽस्तुकानाम् ।
गतिं गुरुत्वाज्जगृहुर्विशालाः
श्रोणीरथाः पीनपयोधराश्च ॥ १६ ॥
शीघ्रं समर्यापि तु गंतुमन्या
गतिं निजग्राह यथौ न तूर्णम् ।
द्विधा प्रगल्भानि निगृहमाना
रहः प्रयुक्तानि विभूषणानि ॥ १७ ॥
परस्परोत्पीडनपिंडितानां
संभवेसंभोभितकुण्डलानान् ।

रघुवंशम्:—

ततस्तशालोकनतत्पराणां
सौधेषु चामीकरजालवत्सु । *
बभूवुरित्थं पुरसुंदरीणाम्
त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥
आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या ,
कयाचिदुद्देशेनवान्तमाल्यः ।
बंदुं न संभावित एव तावत् ।
करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥
प्रसाधिकालम्बितममपादम्
आक्षिप्य काचिद्भूवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्साद्
अलक्तकांकां पदवीं ततान् ॥ ७ ॥
विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
संभाव्य तद्विचित्रवामनेन ।
तथैव वातायनसंनिकर्षं
यथौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥
जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
हस्तेन तस्यावबलम्वय वासः ॥ ९ ॥
अर्धाचिता सत्वरमुत्थिताया
पदे प्रदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

तासां तदा संस्वनभूषणानां
 वातायनेष्वप्रक्षमी बभूव ॥ १८ ॥
 वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि
 परस्परोपासितकुण्डलानि ।
 क्लीणां विरेजुर्मुखपंकजानि
 सक्तानि हर्म्येष्विव पंकजानि ॥ १९ ॥
 ततो विमानैर्युवतीकलापैः
 कौतूहलोद्घाटितवातयानैः ।
 श्रीमत्समन्तान्नगरं बभासे
 विद्यद्विमानैरिव साप्सरोग्भिः ॥ २० ॥
 वातायनानामविशालभावाद्
 अन्योन्यगण्डापितकुण्डलानि ।
 मुखानि रेजुः प्रमदीतमानाम्
 बद्धाः कलापा इव पंकजानाम् ॥ २१ ॥
 तस्मिन्कुमारं पथि वीक्षमाणाः
 स्त्रियो बभुर्गामिव गन्तुकामाः ।
 ऊर्ध्वोन्मुखाश्चैनसुरीक्षमाणाः
 नरा बभुर्गामिव गन्तुकामाः ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियस्ता
 जाड्यल्पमानं वपुषा श्रिया च ।
 धन्यास्य भार्येति शनैरवोचम्
 पुद्गैर्मनोभिः खलु नान्यभावात् ॥ २३ ॥
 भयं किल व्यायतपीनबाहू
 रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतुः ।
 यक्त्वा श्रियं धर्ममुपेक्ष्यतीति
 तस्मिन्हि ता गौरवमेव चक्रुः ॥ २४ ॥

कस्याश्रितसीदृशना तदानीं
 अंगुष्ठमूलार्पितसूत्रक्षेपा ॥ १० ॥
 तासां मुखैरासवगन्धगर्भः
 व्यामान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विलोलनेत्रभ्रमरैर्यवाक्षाः
 सहस्रपन्नाभरणा इवासन् ॥ ११ ॥
 ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो
 नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
 तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
 सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥
 स्थाने वृत्तो भूपतिभिः परीक्षैः
 स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।
 पद्मेव नारायणमन्यथासौ
 लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥
 परस्परेण स्पृहणीयशोभं
 न चेदित् इदमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन्ध्ये रूपविधानयत्नः
 पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥
 रतिस्मरौ नूतनमिवावभूतां
 राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला ।
 गतेयमात्मप्रतिरूपमेव
 मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ १५ ॥

In the Kumārasambhava III. 64, Kālidāsa describes Kāma. It has also a parallel in the Buddhacharita XIII. 1—13, in very similar terms—

उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः शरासनज्यां सुदुराममर्शं ॥

“In the presence of Umā, fixing his aim at Hara, he repeatedly fingered the bow-string.”

बुद्धचरितम् :—

तस्मिन् बोधाय कृतप्रतिज्ञे
 राजर्षिर्वशप्रभवे महर्षी ।
 ततोपविष्टे प्रजर्ष्य लोकः
 तणासं सद्धर्मरियुस्तु मारः ॥ १ ॥

कुमारसंभवम् :—

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्
 आशाव मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
 ऐरावतास्फालनकर्कशेन
 हस्तेन पस्पृशं तदंगनिन्द्रः ॥ १ ॥

यं कामदेवं प्रवदन्ति लीके
 चित्रायुधं पुष्पशरं तथैव ।
 कामप्रचाराधिपतिं तमेव
 मोक्षद्विषं मारमुदाहरन्ति ॥ २ ॥
 तस्यात्मजा विभ्रमहर्षदर्पाः
 तिस्रो रतिप्रीतिवृषश्च कन्याः ।
 पप्रच्छुरेनं मनसा विकारं
 स तांश्च ताश्चैव वचो बभाषे ॥ ३ ॥
 असौ मुनिर्निश्चयवर्म बिभ्रत्
 सत्त्वायुधं बुद्धिशरं विकृष्य ।
 जिगीषुरास्ते विषयान्मदीयान्
 तस्मादयं मे मनसा विषादः ॥ ४ ॥
 यदि ह्यसौ मामभिभूय याति
 लोकाय चाख्यात्यपवर्गमार्गम् ।
 शून्यस्ततोऽयं विषयो ममाद्य
 वृत्ताच्छ्रुतस्येव विदेहभर्तुः ॥ ५ ॥
 तद्यावदेवैष न लब्धचक्षुः
 मद्गोचरे तिष्ठति यावदेव ।
 यास्यामि तावद्व्रतमस्य भक्तुं
 सेतुं नदीवेग इवाभिवृद्धः ॥ ६ ॥
 ततो धनुः पुष्पमयं गृहीत्वा
 शरांस्तथा मोहकरांश्च पञ्च ।
 सोऽन्धस्थमूलं ससुतोऽभ्यगच्छन्
 अस्वास्थ्यकारी मनसः प्रजानां ॥ ७ ॥
 अथ प्रशान्तं मुनिमासनस्थं
 पारं तितीर्षु भवसागरस्य ।
 विषज्य सख्यं करमायुधाम्
 क्रीडन्शरेणेदमुवाच मारः ॥ ८ ॥
 उत्तिष्ठ भोः क्षत्रिय मृत्युभीत
 वरस्व धर्मं त्यज मोक्षधर्मम् ।
 बाणैश्च * * * विनीय लोकान्
 लोकान् परान् प्राप्नुहि वासवस्य ॥ ९ ॥
 पंथा हि निर्यातुमयं यशस्यो
 यो वाहितः पूर्वतमैर्नरेन्द्रैः ।
 जातस्य राजर्षिकुले विशाले
 भैष्ठाकमन्त्राद्यभिर्दं प्रपन्नम् ॥ १० ॥
 अथाद्य नोत्तिष्ठसि निश्चितात्मा
 भव स्थिरो मा विमुञ्चः प्रतिज्ञां ।
 मयोद्यतो ह्येष शरः स एव
 यः सृष्ट्वैके मीनरिपौ विमुक्तः ॥ ११ ॥

तस्मिन्वने संयमिनां सुनीनां
 तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
 संकल्पयोनिरभिमानभूतम्
 आत्मानमाधाय मधुर्जंजुंभे ॥ २ ॥
 दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
 कामः पुरः शुक्रमिव प्रयागे ।
 प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशायं
 ध्यानास्पदं भूतपतंविवेश ॥ ३ ॥
 स देवशरुद्रमवेदिकायाम्
 शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
 आसीनमासन्नशरीरपातः
 त्रियंबकं संयमिनं ददर्श ॥ ४ ॥
 स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं
 पश्यन्नदुरान्मनसाप्यधृष्यम् ।
 नालक्षयत्साध्वससन्नहस्तः
 स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५ ॥
 तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां
 रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् ।
 जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः
 स्वकार्येतिद्धि पुनराशशंसे ॥ ६ ॥
 उमापि नीलालकमध्यशोभि
 विधंसयन्ती नवकारिणिकारम् ।
 चकार कर्णच्छ्रुतपल्लवेन
 मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ७ ॥
 कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
 पतंगवद्वह्निमुख्यं विविधुः ।
 उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः
 शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥ ८ ॥
 प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वान्
 त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
 संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा
 धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ९ ॥
 अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
 पुनर्वशित्वाद्बलवज्रिगृह्य ।
 हेतुं स्वचेतोविकृतेदिदृक्षुः
 दिशामुपांतेषु ससर्जं दृष्टिम् ॥ १० ॥
 स दक्षिणापांगनिविष्टमुष्टिं
 नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
 ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
 प्रहर्षमयुद्यतमात्मयोनित् ॥ ११ ॥

कृतः स चाग्नेन कथं चिदैडः
सोमस्य नसाप्यभवद्विचित्तः ।
स चाभवच्छांतनुरस्वतंत्रः
क्षीणे युगे किं वत दुर्बलोन्यः ॥ १२ ॥
तत्क्षिप्रमुत्तिष्ठ लभस्व संज्ञां
बाणो ह्ययं तिष्ठति लेलिहानः ।
मियाभिधेयेषु रतिमियेषु
यं चक्रवाकेष्वपि नोत्सृजामि ॥ १३ ॥
Buddhacharita, Canto XIII.

तपः परामर्शविद्वद्भ्रमन्धोः
भूर्भगदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
स्फुरन्नुदधिः सहसा हृतीयाद्
अरणः कृशालुः किल निष्पपात ॥ १२ ॥
क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजम्मा
भस्मावशेषं मदं चकार ॥ १३ ॥
Kumárasambhava, Canto III.

Readers of the Raghuvans'a will well remember Kālidāsa's peculiar way of using the Periphrastic Perfect and Future. A parallel of this is also found in the Buddhacharita.

बुद्धचरितम्:—

यथावदेनं दिवि देवसंघा
दिव्यैर्विशेषैर्महयां च चक्रुः ॥
Canto VI, 58.

रघुवंशम्:—

तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥
Canto IX, 61.
प्रभंशयां यो नहुषं चकार ॥
Canto XIII, 36.
संयोजयां विधिवदास समेतबंधुः ॥
Canto XVI, 86.

Extracts illustrating the use of similar words and phrases are cited below.

बुद्धचरितम्:—

कचित्प्रद्व्यौ विललाप च क्वचित्
क्वचित्प्रचस्त्राल पपात च क्वचित् ।
Canto VI, 68.

रघुवंशम्:—

क्वचित्पथा संचरते सुराणां
क्वचिद्वनानां पततां क्वचित्च ।
Canto XIII, 19.
दिशः प्रसेदुर्मरुतो वयुः सुखाः
प्रक्षिप्यान्विहविरभिराद्वे ।
बभूव सर्वं शुभंशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ।
Canto III, 14.

तथापि पापीयासि निर्जिते गत
दिशः प्रसेदुः प्रबभौ निशाकरः ।
दिवो निपेतुर्भुवि पुष्पवृष्टयः
रराज योषेव विकल्मषा निशा ।
Canto XIII, 73.

वाता वयुः स्पर्शसुखा मनोज्ञा
दिव्यानि वासांस्त्ववपातयन्तः ।
सूर्यः स एवाभ्यधिकं चक्राशे
जज्ज्वाल सौम्याश्चिरनीरितोऽग्निः ।
Canto I, 41.

वाता वयुः सौख्यकराः प्रसेदुः
आशाविधुमो हतभुग्विदीपे ।
जलान्यभूवन्विमलानि तत्रो-
त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ।
Ku. XI. 37.

Here is also a striking parallel which undoubtedly betrays the imitator, As'vaghosha—

बुद्धचरितम् :—

इन्द्रानि सर्वस्य यतः प्रसक्ता-
न्यलाभलाभप्रभृतीनि लोके ।
अतोऽपि नैकान्तसुखोऽस्ति कश्चि-
न्नैकान्तदुःखः पुरुषः पृथिव्यां ॥

XI. 43

कामेष्वनैकान्तिकता च यस्मा-
दतोऽपि मे तेषु न भोगसंज्ञा ।
य एव भावा हि सुखं दिशन्ति
त एव दुःखं पुनरावहन्ति ॥ XI. 41.

धर्मार्थकामा विषयं मिथोऽन्यं
न वेक्षमाचक्रुरस्य नीत्या ॥
I. 13.

ततः प्रसन्नश्च बभूव पुण्य-
स्तस्वाश्च देव्या व्रतसंस्कृतायाः ।
श्वोत्सृज्य लोकाहिताय जने
निर्वैदं चैव निरामयं च ॥
I. 26.

तं जातमात्रमय काश्चनद्रूपगौरं
प्रीतः सहस्रनयनः शनकैरगृह्णात् ।
मन्दारपुष्पनिकरैः सह तस्य मूर्ध्नि
खात्रिर्मले च विनिपेतसुरम्बुधारं ॥
खात्रप्रसुते चन्द्रमरीचिगुह्रे
द्वे वारिधारे शिशिरोष्णवीर्ये ।
शरीरसौख्यार्थमनुत्तरस्य
निपेतसुमूर्धनि तस्य सौम्ये ॥
I. 27, 35.

सम्बन्धाभ्रजालीपरि संनिविष्टम्
I. 28.

क्रमेण गर्भावनिभिः स्रुतः सम् ।
I. 30.

कल्पेष्वनैकेष्विव भावितात्मा ।
I. 30.

मेघदूतम् :—

कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्त-
तो वा । नीचैर्गच्छ प्ररि च दद्या
चक्रमेनिक्रमेण ॥

II. 48.

रघुवंशम्

एकान्तविध्वंसिषु मद्धिधानां
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥
II. 57.

न धर्ममर्थकामाभ्यां बन्धान न च तेनेत्ता
नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृश-
स्त्रिषु ॥ XVII. 57.

भवी हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ।
III. 14.

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं
पौष्पां त्रिधौ पुण्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुण्यवृद्धितं समग्रं
पुष्टिं जनाः पुण्य इव द्वितीयं ॥
XVIII. 32.

सम्स्तानक्रमणी वृष्टिर्भवेन आस्य पेनुषी ।
सन्मद्ग्लोपचाराणां &c.
X. 77.

तस्वापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णाः
XIV. 8.

सम्बन्धाभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम
राक्षसः । XII. 28.

क्रमेण निस्तीर्य च दोहद्वययाम् ।
III. 7.

भावितात्मा भवो भर्तुः ।
I. 74.

Mark also the use of the Instrumental case.

रीपया च धैर्येण भिया रराज ।
I. 31.

कुलेन कान्तया वयसा नवेन
गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

VI. 79.

कान्त्या गिरा सनृतया च योग्या ।
VI. 29.

रराज धाम्ना रघुसूनुरेव ।
VI. 6.

The same idea differently worded.

स हि स्वगानप्रभयोऽज्ज्वलन्त्या
रीपप्रभां भास्करवन्धुमोष
महार्हजाम्बूनद्वारुवर्णौ
विद्योतयामास दिशश्च सर्वाः ।
I. 32.

Mark the use of महार्ह.

सचन्द्रना चोत्पलपद्मगर्भा
पपात वृष्टिर्गगनादनभ्रात् ।
I. 40.

प्रागुत्तरे चावसथप्रदेशे ।
I. 42.

कचिच्छणनूर्यमृदङ्गगीतं-
र्षाणासुकुन्वारामुरजादिभिश्च ।
I. 45.

तस्मात्प्रमाणं न वयो न कालः ।
I. 51.

सत्कारपूर्वं प्रदत्तं धनानि ।
भूयादयं भूमिपतिर्यथोक्तो ।
यायाज्जरामेत्य वनानि चेति ।
I. 53.

धन्योऽस्मिन्नुप्राह्यमिदं कुलं मे
यन्मां दिवृक्षुर्भगवानुपेतः ।
आज्ञाप्यतां किं करवाणि सौम्य
शिष्योऽस्मि विभ्रन्निबुमर्हसीति ॥
I. 58.

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा
निशीयरीपाः सहसा हस्तविषो
बभूवुरालिख्यसमर्पिता इव ।
III. 15.

तेषां महार्हासनसंस्थितानाम् ।
VI. 6.

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥
II. 60.

निवसन्नामृतं पुराद्वहिः ।
VIII. 14.

सुखभ्रवामङ्गलतूर्यनिस्वनाः ।
पथि व्यजृम्भन्त विषौकसामपि
III. 19.

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ।
XI. 1.

दिदेश कौत्साय समस्तमेव
V. 30.

नृपतिककुर्वं वत्सा यूने सितातपवारणं
मुनिवनतरुच्छायां वत्सा तथा सह शि-
श्रिये । गलितवयसामिदवाकूणामिदं
हि कुलव्रतम् ।
III. 70.

तवार्हतो नाभिगमेन त्वमं
मनो नियोगक्रिययोस्तुक्तं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्मां ॥
V. 11.

सविस्मयोत्फुल्लविशालदृष्टिः
गंभीरधीराणि वक्तांस्तुवाच ।

I. 59.

महात्मनि स्वच्छुपपन्नमेतत् ।

I. 60.

वाक्रध्वजस्त्वेव सञ्जुष्टितस्य ।

I. 63.

इत्येतदेवं वचनं निशम्य

प्रहर्षसंभ्रान्तगतिर्नरेन्द्रः ।

आदाय धात्र्यंकगतं कुमारं

संदर्शयामास तपोधनाय ॥

I. 64.

आज्ञापय ज्ञातविशेषयुतां

लोकेषु वसे करणीयमस्ति ।

अनुमहं संस्मरणप्रवृत्त-

निष्ठाभि संवर्धितमाज्ञया ते ॥

Ku. III. 3.

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः

स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ।

III. 43.

सर्वे सखे स्वच्छुपपन्नमेतत् ।

Ku. III. 12.

पुरुहूतध्वजस्त्वेव तस्योज्ज्वलनपङ्कजः ।

IV. 3.

निशम्य हेवानुचरस्य वाचं ।

II. 62.

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामादादर्शयत्

कृती ।

XII. 64.

निदर्शयामास विशेषदृश्यम्

इष्टं नवोत्थानमिवेन्दुमस्यै ॥

VI. 31.

In the Kālidāsian literature the root दृश् is generally found used with the Dative instead of the Accusative; we have a similar instance in the above verse of the Buddhacharita.

बभूव पश्चांतरीवांश्चिताश्रुः ।

I. 66.

दृष्टासितं स्वश्रुपरिमुताक्षं

स्नेहाश्रु पुनस्तत्र नृपश्चकम्पे ।

सगमहं बाष्पकषाबकंठः

पमच्छ च प्राञ्जलिरानतांगः ।

I. 67.

उभावलं चक्रतुरञ्जिताभ्याम् ।

II. 18.

For the third line compare:—

चूताकुरास्वाक्कषाबकः ।

Ku. III. 32.

वास्वत्त्वद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्ट-

मुत्कण्ठया ।

कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ता-

जडं दर्शयन् ।

पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनवाविशेष-

दुस्तेनैवैः ।

S/4. IV. 6.

विहाय राजवं विषयेष्वनास्य-

स्तीव्रीः प्रबलैरधिगम्य तस्यम् ।

जगत्त्वयं मोहतमो निहत्यु ।

अवलम्ब्यति ज्ञानमयो हि सर्वः ।

I. 74.

अपरो वह्ने स्वकर्मणं

वहते ज्ञानमयेन वह्निना ।

VIII. 20.

विषयेषु विनाशधर्मस्य

निश्चितस्येप्यपि निःस्पृहोऽभवत् ।

VIII. 10.

विरह्यमानाव जनाव लोके
रागाग्निनाथं विषयेन्धनेन ।
प्रह्लादमाधास्यति धर्मवृष्ट्या
वृष्ट्या महामेघ इवातपान्ते ।

I. 78.

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स ह्य मे
जातः ।
दिवस इवाभ्रइयामस्तपात्त्वये जीव-
लोकस्य ॥

S'4. III. 11.

For a parallel use of सौम्य compare the following:—

तन्मा कृयाः शोकमिमं प्रति त्वं
तत्सौम्य शोच्ये हि मनुष्यलोके ।
I. 81.

पवनपथेन यथागतं जगाम ।
I. 85.

प्रयतमनाः परया मुखा परीतः ।
I. 88.

प्रियतनयं तनयस्य जातकर्म
I. 87.

पुरमथ पुरतः प्रवेक्ष्य पत्नीं
स्थविरजनानुगतामपत्यनाथाम् ।
नृपतिरपि जगाम पौरसंघैः
दिवममरैर्मघवानिवात्पर्यमानः ॥
I. 92.

आ जन्मतो जन्मजरान्तकस्य
II. 1.

शवस्य पक्ष्मनिपरस्तु नाशम् ।
II. 6.

यद्य प्रतिभ्यो विभवेऽपि शक्ये
न प्रार्थयति स्म नराः परेभ्यः ।
अभ्यर्थितः सृष्टमधनोऽपि त्वायं
तदा न कश्चिद्विमुखो बभूव ॥
II. 10.

ततो नृपस्तस्य सुतस्व नाम
सर्वार्थसिद्धोऽयमिति प्रचक्रे ।
II. 17.

जातं प्रहर्षं न सशाक सोढुम् ।
II. 18.

ततः स बालार्क इवोदयस्यः
समीरितो बहिरिवानिलेन ।

प्रीतास्मि ते सौम्य विराज जीव ।
XIV. 59.

कश्चित्सौम्य व्यवसितमिदं
बन्धुकृत्यं त्वया मे ।
Meg. II. 53.

यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
III. 67.
अध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
I. 95.

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना ।
III. 18.

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पत्ताकं
प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे
भूषः स भूमेर्भूमाससञ्ज ।
II. 74.

आ जम्भनः शाट्यमशिक्षितो यः ।
S'4. V. 25.

पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ।
IV. 10.

गुर्वर्थमर्थी भुतपारदृष्ट्वा
रथोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वशान्दान्तरमित्ययं मे
मा भूत्परीवादनवावतारः ॥
V. 24.

अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवि-
चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ।
III. 21.

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ।
III. 17.

मुनैः शमीरावयवैर्विने दिने
पुषोष वृद्धि हरिदम्भीधिने-

क्रमेण सम्बन्धवद्ध्ये कुमारः
ताराधिपः पक्ष इवातमस्के ॥
II. 20.

एवं स तैस्तैर्विषयोपचारैः
वयोऽनुरूपैरुपचर्यमाणः ।
बालोऽप्यज्जालप्रतिमो बभूव
धृत्वा च शौचेन धिया श्रिया च ॥
II. 23.

वयश्च कौमारमतीत्य मध्यं
संप्राप्य बालः स हि राजसूनुः ।
अल्परहोनिर्बद्धवर्षगम्या
जग्राह विद्याः स्तंकुलानुरूपाः ॥
II. 24.

कुलास्ततोऽस्मै स्थिरशील-
संयुतात्साध्वी वपुर्हीवि-
नयोपपन्ना । यशोधरां नाम
यशोविद्यालां तुल्यमभिधानां
श्रियमाजुहाव ॥
II. 26.

अथापरं भूमिपतेः प्रियोऽयं
सनत्कुमारप्रतिमः कुमारः ।
सार्धं तथा शाक्यनरेन्द्रवध्वा
शक्या सहस्राक्ष इवानिरेमे ॥
II. 27.

पुत्रप्रियः स्वर्गमिवारुरुक्षन् ।
II. 48.

रनुप्रवेक्षादिव बालचन्द्रमाः ।
III. 22.
दिने दिने सा परिवर्धमाना
लब्धोद्वा चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान्विशेषा-
ञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥
Ku. I. 25.

धियः समयैः स गुणैरुदारधीः
क्रमाद्यतल्लभ्यतुरण्योपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
र्विशो हरिर्हिरितामिवेश्वरः ॥
III. 30.

तमासौ कुलविद्यानां
अर्थमर्थविदां वरः ।
पश्चात्पार्थिवकन्यानां
पाणिममाहयत्पिता
XVII. 3

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः
स्मरन्निवाह्नेशकरो गुरुणाम् ।
तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं
जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥
XVIII. 50

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
उमेति माना तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥
Ku. I. 26.

आखण्डलसमो भर्ता
जयन्तप्रतिमः सुतः ।
आशीरन्या न ते योग्या
पौलोनीसदृशी भव ॥
S&. VII. 28.

समारुरुक्षुर्विव मायुषः क्षये ।
III. 69.

तत् governing a cognate object should be marked.

शुक्लान्यमुक्त्वापि तपांस्यसप्त
II. 49.

यच्च तप्तं तपस्तस्य
विपक्वं फलमप्य नः
Ku. VI. 16.

The use of स्थिति should be remembered in the following:—

तजाप पुनस्थितये स्थितभीः ।

II. 51.

वनमनुपमसत्त्वा" बोधिसत्त्वास्तु सर्वे
विषयसुखरसज्ञा जग्गुरुत्पन्नपुत्राः ।
अत उपचितकर्मारूढमूलेऽपि हेतौ स
रतिसुपसिधेवे बोधिमापन्न बावन् ॥

II. 56.

ततः कशाचिन्मृदुशाहलानि
पुंस्कोकिलोन्नादितपादपानि ।
द्युभावा पद्माकरमण्डितानि
शीते निबद्धानि स काननानि ॥

III. 1.

अन्तर्गृहे नाग इवावरुद्धः ॥

III. 2.

ततो नृपस्तस्व निशम्य भावं ।

III. 3.

गच्छेति चाज्ञापयति स्म वाचा
स्नेहाज्ज चैनं मनसा सुमोच ।

III. 7.

कौतूहलास्फीततरैश्च नेत्रैः
नीलोत्पलानैरिव कीर्त्तमाणः ।
शनैः शनै राजपथं जगाहे
पौरैः समेतादभिधीक्ष्यमाणः ॥

III. 10.

स्थितेरभेता स्थितिमन्तमन्वयम् ।

III. 27.

गलितवयसामिदं वाकूणामिदं हि कुल-
व्रतम् ।

III. 70.

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनु-
त्यजाम् ।

I. 8.

स पल्लवलोत्तीर्णवराहवृथा-
न्यावासवृक्षोन्मुखबहिर्णानि ।
यद्यौ मृगाभ्यासितशाहलानि
इयामावमानानि वनानि पदवन् ॥

II. 17.

चूताङ्कुरास्वाक्कपावकण्ठः

पुंस्कोकिलो बन्धधुरं युक्ज्ज ॥

Ku. III. 32.

भौगीय मन्त्रोपधिरुद्धवीर्यः ॥

II. 32.

मृगाधिराजस्व बन्धो निशम्य ।

II. 41.

निशम्य देवानुचरस्व वाचं ।

II. 52.

कौलीनभीतेन गृहाः नरस्ता
न तेन वेदेहसुता मनस्तः ॥

XIV. 84.

सावस्त्रकीर्णाभिनवोपचार-
मिन्द्रायुधघातिततोरणाङ्कः ।

वरः स बन्धा सह राजमार्गे

प्राप भ्रजच्छायाविचारितोष्णम् ॥

VII. 4.

* The Chinese translation agrees well with Kālidāsa's verses. It runs thus :—" In former times the Bodhisattva kings although their life has been restrained, have yet enjoyed the pleasures of the world, and when they have begotten a son, then separating themselves from family ties, have afterwards entered the solitude of the mountains to prepare themselves in the way of a silent recluse. "

The following is the verse, which, Professor Cowell says, Kālidāsa seems to have directly taken from As'vaghosha : and after translating the verse in question the learned Professor remarks that Kālidāsa developes this crude sketch into a more finished picture ; but how far this assertion is true we leave the reader to judge for himself.

वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि
परस्परोपाभितकुण्डलानि ।
स्त्रीणां त्रिमुमुखपङ्क्तानि
सक्तामि हर्म्यैष्विव पङ्क्तजानि ॥
III. 19.

अयं किल व्यायतपीनबाहू
III. 24.

तास्मिन्नि ता गौरवमेव चक्रुः ॥
III. 24.

आयुष्मतांऽप्येष वयःप्रकर्षात् ।
III. 33.

ततः प्रणता वर्धते स्म तस्मै
सर्वप्रजानामयमन्तकर्मा ।
हीनस्य मध्यस्य महात्मनो वा
सर्वस्य लोकं नित्यतो विनाशः ॥
III. 59.

सच्चेतनः (कथं) स्यादह हि प्रमत्तः ॥
III. 62.

प्रत्युज्जगमुत्पसुम्
पामं वरमिव स्त्रियः । IV. 1.
निश्चलेः प्रीतिविक्रमेः
पिबन्त्य इव लोचनेन ।
IV. 3.

गौतमं शीघ्रेतपसं
महादि शीघ्रेजीविनम्
IV. 18.

एवमासीन्प्रीस्तास्तान्
अनयन्निष्क्रियां स्त्रियः ।

तासां मुखैरासवगन्धगर्भ-
व्यासान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोनेनभ्रमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ।
VII. 11.

प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः
साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेषुः ।
XIV. 13.

युवः युगव्यायतबाहूरंसलः ।
III. 34.

स्वधिक्रमे गौरवमादधानम् ॥
XIV. 18.

वपुःप्रकर्षावजयद्रुनं रघुः ।
III. 34.

मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्
विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते भ्रसन्
यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥
VIII. 87.

सच्चेतसः कस्य मनो न द्रुयते ।
Ku. V. 48.

प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ।
V. 2.

पपां निमेषालसपद्मपङ्क्तिः
उपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ।
II. 19.

येषु शीघ्रेतपसः परिग्रहः ।
XI. 33.

कमपरमवशं न विप्रकुर्यु-
र्विभ्रमापि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ।
Ku. VI. 95.

ललितं पूर्ववयसं
किं पुनर्नृपतेः सुतं ॥

IV. 21.

सस्तांसक्रोमलालम्ब-
शुद्धबाहुलताबला ।
अनृतं स्थलितं काचि-
त्कृत्वैनं सस्वजे बलात् ॥

IV. 30.

सुवर्णकलशप्रख्यानं
दृशोयन्त्यः पयोधरान् ।

IV. 35.

काचिस्पधवनदित्य
सपद्या पद्मलोचना ।
पद्मवक्त्रस्य पार्श्वेऽस्त्र
पद्मभीरिव तत्पुष्पी ॥

IV. 36.

अशोको वृद्धयतामेष
कामिशोकविवर्धनः ।
रुवन्ति भ्रमरा यत्र
वह्यमाना इवाग्निना ॥
चूतयष्टया समाभिष्टो
वृद्धयतां तिलकद्रुमः ।
शुक्लवासा इव नरः
स्त्रिया पीतांगरागया ॥

फलं कुरुबकं पश्य
निर्धुक्तालक्तकप्रभं
यो नखप्रभया स्त्रीणां
निर्भस्सित इवानतः ॥
बालाशोकश्च निश्चितो
वृद्धयतामेष पल्लवैः ।
योऽस्माकं हस्तशोभाभिः
लज्जमान इव स्थितः ॥

IV. 45, 46, 47, 48.

चूतयष्टिया समाभिष्टः ।

IV. 46.

मत्तस्य परपुष्टस्य रुवतः
श्रूयतां भविः ।

IV. 51.

विकारहेतौ सीत विक्रयन्ते
येषां न चेतांसि त एव धीराः ।

Ku. II. 59.

बद्धं कर्णशिरीषरोधि वह्ने
धर्माभसां जालकम् ।
बन्धे संसिनि चैकहस्तय-
मिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥

S'4. I. 28.

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां ।

II. 36.

छाया मण्डललक्ष्येण
तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण
भेजे साम्राज्यदीक्षितं ॥

IV. 5.

रक्ताशोकरुषा विशेषितशु-
णो बिम्बाधरालक्तकः ।
प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं
दयामावदातारुणम् ।
आक्रान्ता तिलकक्रियापि
तिलकैर्लीनद्विरेकाज्जनैः ।
सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ
श्रीर्माधवी योषिताम् ॥

Mv. III, 5.

चूतयष्टिरिवाभ्यासे ।

Ku. VI. 2.

अन्वैर्द्विजैः परिभृताः खलु पोषयन्ति
S'4. V. 22.

स्त्रीष्वदाक्षिण्यमीदृशम् ।

IV. 66.

| दाक्षिण्यं नाम विन्मोष्ठि ।

Mv. IV. 14.

In both these verses the epithet दाक्षिण्य is used with reference to women only.

रूपस्यास्यानुरूपेण
दाक्षिण्येनानुवर्तितुं ।

IV. 69.

विश्वाद्याप्तरसः सार्धं
रेमे चैत्ररथे वने ।

IV. 78.

भेषस्तनितनिर्घोषः
कुमारः प्रत्यभाषत ।

IV. 83.

नावजानामि विषयान् ।

IV. 85.

माहात्म्यं न च तन्मध्ये
यत्र सामान्यतः क्षयः ।
विषयेषु प्रसक्तिया
युक्तिर्वा नात्मवत्तया ॥

IV. 91.

अयोमयी तस्य परैमि
चेतनां ।

IV. 99.

विवेशं धिष्ण्यं क्षितिपाल-
कात्मजः ।

IV. 102.

अवतीर्य ततस्तुरङ्गपुष्पात् ॥

V. 7.

अधिगम्य ततो विवेकजं
तु ।

V. 11.

तदिमे व्यवसायमुत्सृज्य त्वं
भव तावन्निरतो गृहस्थधर्मे ।
पुरुषस्य वयःसुखानि भुक्त्वा
रमणीयो हि तपोवनप्रवेशः ॥

V. 33.

तस्य दाक्षिण्यरूढेन
नाम्ना मगधर्वराजा ।

I. 31.

वृन्दावने चैत्ररथादनुने
निविश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ।

VI. 50

जीमूतस्तनितविशङ्किभिर्म-
यूरैः ।

Mv. I. 21.

अवजानासि मां यस्मात् ।

I. 77.

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
विषयेषु विनाशधर्मसु
त्रिष्टयस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ।

VIII. 10.

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं
भजते कैव कया शरीरिषु ।

VIII. 43.

अमी वेदिं परितः

कृत्तधिष्ण्याः ।

S'a. IV. 8.

तेनावतीर्य तुरगात्प्रधि-
तान्वयेन ।

IX. 76.

समधिगम्य समाधि-
जितेन्द्रियः ।

IX. 1.

अथ स विषयव्यावृतात्मा
यथाविधि सन्ने
नृपतिकुर्वन् दत्त्वा यूने
सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तथा
सह शिभ्रिये ।

III. 70.

सर्वः कल्ये वयसि यतते

भोक्तुमर्थान्कुटुम्बी ।

पश्चात्पुनरपहतभरः

कल्पते विश्रमाय ।

Vi. III. 7.

चलकुण्डलचुम्बिताननाभिः
घननिम्बासक्लिम्पितस्तनीभिः ।
वनिताभिरधीरलोचनाभिः
मृगशावाभिरिवाभ्युदीक्ष्यमाणः ।
V. 41.

वरकालागुरुभूपपूर्णगर्भम् ।
V. 44.

परमैरपि दिव्यतूर्यकल्पैः ।
V. 46.

स्तनविभ्रस्तसितांशुका शयाना ।
V. 49.

महतीं परिवर्दिनीं च काचित् ।
V. 55.

प्रतिसंकुचितारविन्दकोशाः ।
सविस्तरस्तमिते यथा नलिन्यः ।
V. 57.

शिथिलाकुलमूर्धजा तथान्या
जघनसस्तविभूषणांशुकान्ता ।
अद्यायिष्ट विकीर्णकण्डसूत्रा
गजभम्ना प्रतिपातिताङ्गनेव ॥
V. 58.

विवृतास्यपुटा विवृद्धगात्रा
प्रपतद्भ्रजजला प्रकाशगुह्या ।
अपरा मद्भूषितेव शिष्ये
न बभाषे विकृतं वपुः पुपोष ।
V. 61.

समवेक्ष्य ततश्च ताः शयानाः ।
V. 63.

प्रतिगृह्य ततः स भर्तुराज्ञाम् ।
V. 71.

कनकवलयभूषितप्रकोष्ठैः ।
V. 8.

प्रमुदितमनसश्च देवसंथाः ।
V. 85.

तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलो
विरुहवे रुरुचेष्टितभूमिषु ।
IX. 51.

Cf. also the 55th of the same.

प्रासादकालागुरुभूमराजिः ।
XIV. 12.

तूर्यस्वने मूर्छति मङ्गलार्थे ।
VI. 9.

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा
VI. III. 12.

परिकीर्णा परिवर्दिनी मुनेः ।
VIII. 35.

दिवाकरादर्शनबद्धकोशे
नक्षत्रनः सुरिवारविन्दे ।
VI. 66.

निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं
विरताभ्यन्तरषट्स्वनम् ।
VIII. 55.

तस्य निर्द्वयरतिभ्रमालसाः
कण्डसूत्रमपदिश्य योषितः ।
अभ्यक्षेरत बृहदुजान्तरं
पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ।
XIX. 32.

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
वचनानि स्थलयन्पदे पदे ।
असति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना ।
Ku. IV. 12.

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुम् ।
VIII. 18.

प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
VIII. 91.

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम् ।
Ku. III. 22.

नीत्वा मासान्कनकवलयश्रेष्ठा-
रिक्तप्रकोष्ठः ।
Meg. I. 2.

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तम् ।
VI. 86.

हरितुरगतुरङ्गवतुरङ्गः ।

V. 87.

भार्गवस्याश्रमपदं स ददर्श नृणां वरः ।

VI. 1.

सुप्तविश्वस्तहरिणं
स्वस्थस्थितविहङ्गमम् ।
विश्रान्त इव यदृष्टा
कृतार्थ इव चाभवत् ॥

VI. 2.

इमं ताक्षर्योपमजवं
तुरङ्गमनुगच्छता ।

VI. 5.

विप्रयोगः कथं न स्याद्
भूयोऽपि स्वजनादिभिः ।

VI. 17.

पुरुषस्य विपर्ययः ।

VI. 20.

मृत्यौ प्रत्यर्थिनि स्थिते ।

VI. 22.

एवमादि त्वया सौम्य
विज्ञाप्यो वदुधाधिपः ।

प्रयतेथास्तथा चैव

यथा मां न स्मरेदपि ॥ VI. 23.

अयोमयऽपि हृदये
किं पुनः स्नेहविक्रमे

VI. 27.

विमानशयनार्हं हि
सौकुमार्यमिदं क्व च ।

खरदर्भाङ्कुरवती

तपोवनमहां क्व च ॥ VI. 28.

विशो हरिर्द्विहरितामिवेश्वरः ।

III. 30.

हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ।

VI. III. 6.

वामनाश्रमपदं ततः परं
पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् ।

XI. 22.

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारं ।
तच्छासनात्काननमेव सर्वं
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥

Ku. III. 42.

अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं वेनतेयम्
प्यासादयेयं किं पुनस्तमपकारिणं म
घोनः ।

VI. 1.

नाप्यन्यस्मात्प्रणयकलहाद्विप्रयोगोप
पत्तिः ।

Meg. II. 4.

श्रुतसंयोगविपर्ययो यदा ।

VIII. 89.

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः ।

Ka. II. 59.

वाच्यस्त्वया महच्चनात्स राजा
वह्नी विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासिः
श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥

XIV. 61.

अभितप्तमयोऽपि मार्वेवं

भजते कैव कथा शरीरिषु ।

VIII. 43.

क्व बत हरिणकानां जीवितं
चातिलोलम् ।

क्व च निशितनिपाता

वज्रसाराः शरास्ते ॥ S'a. I. 10.

This appears to be a favourite construction of Alankāra with Kālidāsa as well as with As'vaghosha.

श्रुत्वा तु व्यवसायं ते
यद्विद्युऽयं मया हतः ।

VI. 29.

अतोऽयमश्वः कपिलानुसारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

III. 50.

इव नार्हसि त्रिस्मर्तु
कृतं इव सत्क्रियां ।

VI. 82.

संयोगो विप्रयोगश्च
तथा मे प्राणिनां मतः ।

VI. 47.

बाष्पमुष्णं शुभोच च ।

VI. 53.

ततो मृगव्याधवपुर्विवौका
भार्यं विदित्वास्य विद्युद्धभावः ।

VI. 60.

ययौ शरीरेण पुरं न जेतसा ।

VI. 67.

संख्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ।

VI. 65.

कश्चित्प्रदध्यौ विललाप च कश्चित्
कश्चित्प्रचस्त्राल पपात च कश्चित् ।

VI. 68.

स राजस्तुर्गुगराजगामी
मृगाजिरं तन्मृगवत्प्रविष्टः ।

लक्ष्मीविद्युक्तोऽपि शरीरलक्ष्म्या
चक्षुषि सक्त्रभ्रमिणां जहार ॥

VII. 2.

वप्राश्च गत्वा बहिरिभ्रमेतोः
प्राप्ताः समित्युष्पपवित्रहस्ताः ।

तपःप्रधानाः कृतबुद्धयोऽपि
तं द्रष्टुमीवुर्न मदानभीष्टुः ॥

VII. 4.

दृष्टाश्च केका सुसुचुर्मयूरा
दृष्टाश्चुर्न नीलमिदीप्तमन्तम् ।

शष्पाणि हित्वाभिमुखाश्च तस्य
सृगाश्चलाश्च मृगचारिणश्च ॥

VII. 5.

न क्षुद्रोऽपि प्रथममुकता-
पेक्षया संश्रयाय ।
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः
किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥

Meg. I. 17.

स्वशरीरशरीरिणावपि
श्रुतसंयोगविपर्ययो यदा ।

VIII. 89

स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्ज-
तो बाष्पमुष्णम् ।

Meg. I. 12.

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भार्यं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

II. 26.

गच्छति पुरः शरीरं धावति
पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

S'4. III. 10.

निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा
देहैः स्थिता केवलमासनेषु ।

VI. 11.

सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।

XI. 60.

कश्चित्पथा संचरते सुराणाम्
कश्चिद्वनानां पततां कश्चिच्च ।

XIII. 19.

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी ।

II. 30.

नेत्रत्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्
विहाय सर्वान्पतीनिपेतुः ।

VI. 7.

कविः कुशेभ्राहरणाय यातः ।

XIV. 70.

दिवृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ।

Ku. V. 16.

वनान्तराद्रपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

I. 49.

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा
वनीनुपात्तान्विजृह्णेरिण्यः ।

XIV. 69.

वृद्धा तमिभवाकुलप्रसीपं
ज्वलन्तमुद्यन्तमिवांशुमन्तम् ।

VII. 6.

ततो द्विजातिः स तपोविहारः ।

VII. 13.

अग्राम्यमन्नं सलिलप्ररूढं
पर्णानि तोयं फलमूलमेव ।
यथागमं वृत्तिरियं मुनीनाम्
भिन्नास्तु ते ते तपसां विकल्पाः ।

VII. 14.

उज्ज्वलेन जीवन्ति खगा इवान्ये ।

VII. 15.

कायकर्मैवैव तपोऽभिधानैः
प्रवृत्तिमाकाङ्क्षति कामहेतोः ।
संसारदोषानपरीक्षमाणो
दुःखेन सोऽन्विच्छति दुःखमेव ।

VII. 22.

स्पृष्टं हि यद्यद्रुणवद्भिरम्भः
तत्तत्स्पृष्टिष्व्यां यद्दि तीर्थमिष्टं ।
तस्माद्रुणानेव परैमि तीर्थ-
भापस्तु निःसंशयमाप एव ॥

VII. 31.

ततो हविर्भूमविवर्णवृक्षम् ।

VII. 32.

अभ्युद्धतप्रज्वलिताग्निहोत्रं
कृताभिषेकार्धजनावकीर्णम् ।
जान्मस्वनाकूजितहेवकोटं
धर्मस्य कर्मान्तमिव प्रवृत्तम् ।

VII. 33.

अन्वप्रजन्नाश्रमिणस्ततस्तं
तद्रूपमाहारम्यगतैर्मनोभिः ।

VII. 34.

ततो जटावल्कलचीरखेलां
तपोधनांश्चैव स तान्दृष्ट्वा ।

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः
कुलप्रसीपो नृपतिरिहिलीपः ।

VI. 74.

द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।

Ku. V. 40.

अयाचितौपस्थितमम्बु केदलं
रसात्मकस्योद्गुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ।

Ku. V. 22.

तान्ज्ज्वलन्तान्द्विस्तसैकतानि ।

V. 8.

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता
सत्कल्पवृक्षे वने ।
तोयं काश्चनपद्मरेणुकपिशो
धर्माभिषेकाक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलातलेषु
विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो ।
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयः
तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी । S'6. VII. 12.

अद्यप्रभृति भूतानामधिग-
म्योऽस्मि सुदृढये ।
यद्भ्यासितमर्हतिस्तद्धि
तीर्थं प्रचक्षते । Ku. VI. 56.

मित्रो रागः किसलयरूपामाज्ज्वधूमो-
द्गमेन । S'6. I. 15.

कृताभिषेकां इतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
विदृक्षवस्तासृषयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्षते ।
Ku. V. 16.

अयाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्मनवेन तेजसा ।

प्रगृह्य बाहू निपपात गौतमी
विलोलपर्णा कदलीव काञ्चनी ।
VIII. 24.
हतस्विप्रोऽन्याः शिथिलात्मबाहवः
स्त्रियो विषादेन विचेतना इव ।
न चुक्रुशुर्नाश्रु जडर्न शश्वसु-
र्न चेतना उल्लिखिता इव स्थिताः ।
VIII. 25.

स्रष्टृत्तपीनाङ्गुलिभिर्निरन्तरै-
रभूषणैर्गूढशिरैर्वेराङ्गनाः ।
उरांसि जघ्नुः कमलोपमैः करैः
स्वपल्लवैर्वातचला लता इव ।
VIII. 28.

विषणभावं स स भूमिपालः ।
VI. 67.

वसने परिभूसरे वसाना
नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्क्ररुणस्य शुद्धशीला
मम दीर्घे विरहव्रतं बिभर्ति ।
S'ā. VII. 21.

वपुषा करणोज्झितेन सा
निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
VIII. 38.

सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ।
II. 31.

निशीथसीपाः तहसा हतस्विप्रो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ।
III. 15.

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात्काननमेव सर्वं
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥
Ku. III 42.

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं
स्तनसम्बाधसुरो जघान च ।
Ku. IV. 26.

पुराणपञ्चापगमादनन्तरं
लतेव संनद्धमनोऽपल्लवा ।
III. 7.

वृत्तानुपूर्वे च न चातिशीर्षे
जङ्घे शुभे सृष्टवतस्सरीवे ।
Ku. I. 35.

विद्यालषक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
VI. 32.

Mark the sense of वृत्त in all these passages.

करप्रहारप्रचलैश्च ता बभूवुः
यथापि नार्थः सहितोज्झितैस्तनैः ।
वनानिलाघूर्णितपद्मकम्पितैः
रथाङ्गनाम्नां मिथुनैरिवापगाः ।
VIII. 29.

आसं जलास्फालनतत्पराणाम् ।
XVI. 62.

रथाङ्गनाम्नारिव भावबन्धनं
बभूव वत्प्रेम परस्परश्रयम् ।
III. 24.

उवाच निःश्वासचलत्पयोधरा
विगाधशोकाश्रुधरा यशोधरा ।
VIII. 31.

निशि प्रसुप्तामवशां विहाय मां
गतः क्व स च्छन्दक मन्मनोरथः ।
VIII. 32.

प्रियेण वड्येन हितेन साधुना
त्वया सहायेन यथार्थकारिणा ।
गतोऽर्यपुत्रो ह्यपुनर्निवृत्तये
रमस्व विष्टया सफलः श्रमस्तव ॥
VIII. 34.

वरं मनुष्यस्य विचक्षणो रिपुः
न मित्रमप्राज्ञमयोगपेशलम् ।
सुहृद्वेण ह्यविपश्चिता त्वया ।
कृतः कुलस्यास्य प्लानुपल्लवः ॥
VIII. 35.

अहं हि जानन्नापि राजशासनम् ।
VIII. 44.

ब्रजजयं वाजिवरोऽपि नास्पृशन्
महीं खुराग्नेः विधृतेरिवान्तरा ।
VIII. 45.

रयाङ्गनामन् विद्युती
रयाङ्गश्रोणि बिम्बया ।
VI. IV. 18.

परस्परक्रान्दिनि चक्रवाकयोः
पुरो विद्युक्ते मिथुने कृपावती ।
Ku. V. 26.

पद्म हरिचन्दनेन स्तन-
मध्योच्छ्वासिना कथितम् ।
VI. I. 5.

क्व नु मां त्वदधीनजीविताम्
विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनी क्षतसेतुबन्धनो
जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥
Ku. IV. 6.

परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छय ग-
तासि मामितः । VIII. 48.
असंनिवृत्तये तदतीतमेव ।
S/4. VI. 10.

गत एव न ते निवर्तते ।
Ku. IV. 30.

वाञ्छामोघा वरमधिगुणे
नाधमे लब्धकामा ।
Meg. I. 6

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योः
पश्यता हरिम् । X. 5

त्वामासारप्रशमितवनोपलवं
साधु मूर्ध्ना । Meg. I. 17.
जीवन्पुनः शश्वदुपलवेभ्यः ।
II. 48.

निशाचरोपलुतभर्तृकाणां ।
XIV. 64.

कश्चिन्न वाय्वाहिरुपलवो वः ।
V. 6.

उपलवाच्च लोकानां भूमकेतु-
रिवोत्थितः । Ku. II. 32.

प्रत्यमहीदम्रजशासनं तद् ।
XIV. 46.

अभूतलस्पर्शतयानिरुद्ध-
स्तवावलीर्णोऽपि रयी न लक्ष्यते ।
S/4. VII. 10.

तमश्च नैशं रविणेव पाटितं
ततोऽपि देवो विधिरेश गुह्यताम् ॥
VIII. 46.

न कामचारो मम नास्य वाजिनः ।
VIII. 49.

विषादपारिप्लवलोचना ततः
प्रनष्टपोता कुररीव दुःखिता ।
विहाय धैर्यं विरुराव गौतमी
तताम चैवाश्रुमुखी जगाम च ॥
VIII. 51.

विशालवक्षा घनदुन्दुभिस्वनैः ।
VIII. 53.

नृपः प्रजाभाग्यगुणैः प्रसूयते ।
VIII. 54.

महातलस्पर्शनमाश्रमिन्न-
मृद्धं हि राज्यं परमैन्द्रमाहः ।
II. 50.

तमसां निशि मूर्छतां निहन्त्रे
हरश्चूडानिहिताराम्ने नमस्ते ।
VI. III. 7.

उच्छेत्तुं प्रभवति यत्न समसमिस्तजैशं
तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ।
Sā. VI. 30.

न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
XIV. 62.

ननन्द पारिष्वनेत्रया नृपः ।
III. 11.

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितम् ।
III. 40.

चक्रन्द विम्रा कुररीव भूयः ।
XIV. 68.

सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
VIII. 43

विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
VI. 32.

कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।
III. 34.

भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ।
III. 14.

The idea is reversed in the following :—

अभागिनी नूनमियं वसुधरा
तमार्यकर्मणमनुत्तमं प्रति ।
गतस्ततोऽसौ गुणवान्हि तादृशो
नृपः प्रजाभाग्यगुणैः प्रसूयते ॥
VIII. 54.

सुजातजालावतताङ्गुलीमृदु
निगूढगुल्फौ विषपुष्पकोमलौ ।
वनान्तभूमिं कटिनां कथं नु तौ
सचक्रमध्यौ चरणौ गमिष्यतः ॥
VIII. 55.

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रतारामहसंकुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥
VI. 22.

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्
III. 8.
ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
IV. 88.

Kālidāsa's *Ritusambhāra* furnishes several expressions for वनान्तभूमि.

महार्हवल्गागुरुचन्दनार्चितम् ।
VIII. 56.

तेषां महार्हासनसंस्थितानाम् ।
VI. 6.

कुलेन सत्त्वेन बलेन वर्चसा ।
श्रुतेन लक्ष्म्या वयसा च गर्वितः ।
VIII. 57.

शुचौ शयित्वा शयने हिरण्मये
प्रबोध्यमानो निशि तूर्यनिस्वनैः ।
कथं बत स्वप्स्यति सोऽथ मे व्रती
पदैकदेशान्तरिने महीतले ॥
VIII. 58.

हमं विलापं करुणं निशम्य ता
भुजैः परिष्वड्य परस्परं स्त्रियः ।
विलोचनेभ्यः सलिलानि तस्यजु
मधूनि पुष्पेभ्य इवेरिता लताः ॥
VIII. 59.

ततो धरायामपतयशोधरा
विचक्रवाकेव रथाङ्गसाह्वया ।
शनैश्च तत्तद्विललाप विह्रवा
सुहृदुर्गद्वर्गद्वरुद्धया गिरा ॥
VIII. 60.

अभागिनी यद्यहमायतेक्षणं
सुचिस्मिन् भर्तुरुसीक्षितुं मुखम् ।
न मन्दभाग्योऽर्हति राहुलोऽप्ययं
कशाचिरङ्गु परिवर्तितुं पितुः ॥
VIII. 67

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः ।
Ku. V. 12.

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।
VI. 79.

तूर्यस्वने मल्लंति मङ्गलार्थे ।
VI. 9.
मुखभवा मङ्गलतूर्यनिम्बनाः ।
III. 19.

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दृश्यते ।
अशेन सा बाहुलतोपधायिनी
निषेदुषी स्थाण्डिल एव केवले ॥
Ku. V. 12.

नवपल्लवसंस्तरैऽपि ते
मृदु दृश्येत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषहिष्यते कथं
वद वामोरु चिनाधिरोहणम् ॥
VIII. 57.

विलपन्निति कोशालाधिपः
करुणार्थमयितं प्रियां प्रति ।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि
सुतशाखारसबाष्पकुर्विनाम् ॥
VIII. 70.

अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैः ।
II. 10.

अथ सा पुनरेव विह्वला
वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्धजा
समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥
Ku. IV. 4.

विललाप स बाष्पगद्गदं
सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
VIII. 43.

शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्या ।
Ku. V. 20.

अथेप्सितं भर्तुरपस्थितोदयं ।
III. 1.

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो
धन्वास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ।
S'ā. VII. 17.

अहो नृशंसं सुकुमारवर्चसुः
सुहारुणं तस्य मनस्विनो मनः ।
कलप्रलापं द्विषतोऽपि हर्षणं
शिर्षुं सुतं यस्त्यजतीदृशं स्वतः ॥
VIII. 68.

इतीह देवी पतिशोकमूर्छिता
रुरोद दध्यौ विललाप चासकृत् ।
स्वभावधीरापि हि सा सती शुचा
भृतिं न सस्मार चकार नो ह्रियं ॥
VIII. 70.

निशाम्य च छंदककंथकाबुभौ
सुतस्य संश्रुत्य च निश्चयं स्थिरम् ।
पपात शोकाभिहतो महीपतिः
शचीपतेर्वृत्त इवोत्सवं ध्वजः ॥
VIII. 73.

महस्त्वया कंथक विप्रियं कृतम् ।
VIII. 75.

तद्वद्य मां वा नय तत्र यत्र स
व्रज कुत वा पुनरेवमानव ।
कृते हि तस्मान्मम नास्ति जीवितं
विगाढरोगस्य सर्वोषधादिव ॥
VIII. 76.

प्रचक्ष्व मे भद्र तदाभ्रमाजिरं
हतस्त्वया यत्र स मे जलाञ्जलिः ।
इमे परीप्सन्ति हि ते पिपासवो
ममासवः प्रेतगतिं विद्यासवः ॥
VIII. 80.

उपमानमभूद्विलासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया
तदिदं गतमीदृशीं दशां
न विहीर्ये कटिनाः खलु स्त्रियः ॥
Ku. IV. 5.

अन्तर्बोष्पश्चिरमनुचरो
राजराजस्य दध्यौ ।
Meg. I. 3.

अथ सा पुनरेव बिह्वला
वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्धजा
समद्दुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥
Ku. IV. 4

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः ।
Ku. V. 5.

पुरुहूतध्वजस्येव ।
IV. 3.

कृतवानसि विप्रियं न मे ।
Ku. IV. 7.

मनसापि न विप्रियं मया
कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
VIII. 52.

तामानय प्रियतमां मम वा समीपं ।
Vi. IV. 11.

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीम्
अनुगृहीष्व निवापदन्तिभिः ।
स्वजनाभ्र किलातिसन्तप्तं
दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥
VIII. 86.

नूनं मत्तः परं वेदयाः
पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः आर्द्धे
स्वधासंमहतस्पराः ॥
I. 66.

अस्मात्परं वत यथाश्रुति
संभृतानि

स्वज नरवर शोकमेहि धैर्यं
कुपृतिरिवार्हसि धीर नाश्रु मौक्तुम् ।
सजमिव सृदितामपास्य लक्ष्मीं
भुवि बहवो हि नृपा वनान्यभीष्टुः ॥
VIII. 83.

इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः ।
IX. 4.
अपश्यतां तं वपुषा ज्वलन्तम् ।
IX. 8.

तावर्चयामासतुरर्हतस्तं
प्रत्यर्चयामास स चार्हतस्तौ ।
IX. 10.

पुनर्वसु योगगताविवेन्दोः ।
IX. 11.

त्वच्छोकशल्यं हृदयावगादे
मोहं गतो भूमितले मुहूर्तम् ।
कुमारराजा नयनाम्बुवर्षो
यत्त्वामवोचत्तद्विदं निबोध ॥
IX. 13.

नदीरयः कूलमिवाभिहन्ति ।
IX. 15.

समीरणार्काग्निनहाशनीनाम् ।
IX. 16.

अगस्त्यजुष्टां विशनप्रयाताम् ।
IX. 26.

को नः कुले निवपनानि
करिष्यतीति ।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया
प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः
पिबन्ति ॥ S'4. VI. 25.

न प्रयग्जनवच्छुचो वशं
वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
VIII. 90.

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वर्नं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
XIV. 63.

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वाम् ।
XIV. 55.

ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
Ku. V. 30.

प्रणम्य चानर्चं विशालमस्याः ।
IP. 21.

गां गताविव दिवः पुनर्वसु ।
XI. 36.

शल्यमोतं प्रेक्ष्य सकुम्भे मुनिपुत्रम् ।
IX. 75.

शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।
IX. 78.

बभूव रामः सहसा सबाष्पः ।
XIV. 84.

जम्बुकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमाहाय
गच्छेः ।

Meg. I. 20.

तस्मास्तिन्धुरयादिव ।
IV. 35.

खातमूलमनिलो नदीरवैः ।
XI. 76.

समीरणो नोदयिता भवेति
प्यादिदयते केन हुताशनस्य ।
Ku. III. 21.

अगस्त्याचरितामाशामनासास्व-
जयो बयो । IV. 44.

एकं सुतं बालमनर्हदुःखं
संतापसंतप्त* * * * * ।
तं राहुलं मोक्षय बन्धुशोकाद्
राहुपसर्गादिव पूर्णचन्द्रम् ॥
IX. 28.

यदाध्वगानामिव संगतानां
काले वियोगो नियतः प्रजानाम् ।
प्राज्ञो जनः को नु भजेत शोकं
बन्धुप्रियः सन्नपि बन्धुहीनः ॥
IX. 35.

कालस्तथैवाभिविधौ प्रदिष्टः ।
IX. 38.
भक्तोऽपि मोघो भवति प्रयत्नः ।
IX. 48.

नरः पितृणामनृणः प्रजाभि
र्वैर्ऋषीणां क्रतुभिः सुराणाम् ।
उत्पद्यते सार्धमृणैस्त्रिभिस्तै
र्यस्यास्ति मोक्षः किल तस्य मोक्षः ॥
IX. 55.

बुद्धः परप्रत्ययतो हि को व्रजेत् ।
IX. 64.
तं द्रष्टुं न हि पथि शक्यतुं मोक्षम् ।
IX. 71.

तदेव तस्यानुबबन्ध चक्षुः ।
X. 8.
मौलीधरः सिंहगतिर्नृसिंहः
चलत्सटः सिंह इवारुरोह ।
X. 17.

चलस्य तस्योपरि गृह्णभूतं
शान्तेन्द्रियं पश्यति बोधिसत्त्वम् ।
पर्यङ्कुमास्थाय विरोचमानं
शशांकमुद्यन्तमिवाभ्रकूटात् ॥
X. 18.

नृपोपविश्यानुमतश्च तस्य
भारवं विजिज्ञासुरिदं बभाषे ।
X. 21.

सन्तप्तानां त्वमसि शरणम् ।
Meg. I. 7.
प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिवोपप्लवान्मु-
क्तम् । Vi. I. 11.

स्वशरीरशरीरिणावपि
श्रुतसंयोगविपर्ययो यदा ।
विरहः किमिवानुतापयेद्
वद बाह्यविषयविपश्चितम् ॥
VIII. 89.

प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
II. 39.
तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।
II. 42.
मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ।
VI. 39.

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्यमवेहि मे ।
I. 71.
न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्माशसाधनं ।
सुताभिधानं स उच्यतिः मयः शोक-
तमोपहम् ॥
X. 2.

मूढः परप्रत्ययनेयचुद्धिः ।
Mv. I. 2.
न च खलु परिभोक्तुं
नापि शक्नोमि ज्ञातुम् ।
Sa. V. 19.

चक्षुर्बन्धाति भूति । Vi. II. 8.
शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाय-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ।
VI. 3.

पर्येकबन्धस्तिरपूर्वकाय
मृडवायतं संनमितोभयांसम् ।
उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कुमध्ये ॥
Ku. III. 45.

अन्येषुरात्मानुचरस्य भारवं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
II. 26.

भाषित्यपूर्वं विपुलं कुलं ते
नवं वयो दीप्तमिदं वपुश्च ।
कस्मादियं ते मतिरक्रमेण
भैक्षाक एवाभिरता न राज्ये ॥
X. 23.

गात्रं हि ते लोहितचन्दनार्हं
काषायसंश्लेषमनर्हमेतत् ।
रम्भः प्रजापालनयोग्य एष
भोक्तुं न चार्हः परदत्तमन्नम् ॥
X. 24.

एकातपन्नं जगतः प्रभुत्वं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
II. 47.

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः
त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयः
तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥
Ku. V. 41

किमित्त्वपास्याभरणानि यौवने
धृतं स्वया वार्धक्यशोभि वल्कलम् ।
वद प्रशेषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥
Ku. V. 41.

As vaghoshā here describes the Śākya Muni, and Kālī-
dāsa also gives the description of Pārvatī; in both, the des-
cription is the same.

तत्साम्यं राज्यं यदि पैतृकं त्वं
स्नेहात्पितुर्नेच्छसि विक्रमेण ।
X. 25.

तस्माच्चिवर्गस्य निषेवणेन
त्वं रूपमेतत्सफलं कुरुष्व ।
धर्मार्थकामाधिगमं ह्यनूनं
तृणामनुनं पुरुषार्थमाहः ॥
X. 30.

प्रत्यर्थिभूतानि हि यौवनानि ।
X. 35.

बहुच्छलं यौवनमभ्यर्तित्य
निस्तीर्य कान्तारमिवाश्रयान्नि ।
X. 37.

नवं वयस्तावदिदं व्यपैतु ।
X. 38.

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण-
लम् ।
IV. 4.

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा ह्ययं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥
Ku. V. 2.

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः ॥
Ku. II. 59.

गुणवत्सुतरोपितार्थयः
परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां
प्रयताः संयामिनां प्रपदिंग ॥
VIII. 11.

गालतवयसामिद्वक्त्राकूणामिदं
हि कुलव्रतम् ।
III. 70.

नवं वयस्तपःफलं स्याद् ।
Ku. V. 41.

नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
II. 47.

सुवर्णकेयूरविहृत्बाहवो
मणिप्रदीपोऽञ्जलिचिन्नमौलयः ।
X. 40.

शौद्धोदनिर्वाक्यमिदं जगाद् ।
XI. 1.

पूर्वैः कृतां प्रीतिपरम्पराभिः
सामेव सन्तस्तु विवर्धयन्ति ।
XI. 3.

आशास्यमाना अपि मोहयन्ति ।
XI. 9.

समुद्रवस्त्रामपि गामवाप्य
पारं जिगीषन्ति महार्णवरयः ।
XI. 12.

शक्रस्य आर्धासनमप्यवाप्य ।
XI. 13.

भुक्तापि राज्यं द्विवि देवतानां
शतक्रतो वृत्रभयात्प्रनष्टे ।
दर्पान्महर्षीन्पि बाह्यित्वा
कामेष्वत्सो नहुषः पपात ॥
XI. 14.

बलेर्महेन्द्रं नहुषं महेन्द्रा-
दिन्द्रं पुनर्यै नहुषादुपेयुः ।
XI. 16.

वैरन्यकार्या मुनयोऽपि भग्नः ।
XI. 17.

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं
यत्र बिम्बाधराणाम् ।
क्षीमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपस्व
प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखदर्पि प्राप्य रत्नप्र-
दीपान् ।

Meg. 11. 7.

केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नोद ।
VI. 68.

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा
सविस्तरं वाक्यमिदं ह्यनन्दा ।
VI. 70.

जगाद् चैनामयमङ्गनाथः ।
VI. 27.

जगाद् भूयः सुदर्ता ह्यनन्दा ।
VI. 37.

पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ।
XIII. 3.

आशास्यमन्यस्पुनरुक्तभृतम् ।
V. 34.

निधानगर्भामिव सागराम्बराम् ।
III. 9.

समुद्रवसना चोर्वी सखी च
युवयोरियम् ।
S.K. III. 19.

अर्धासनं गोत्रनिदोऽधितष्टौ ।
VI. 73.

सूभेदमात्रेण पदान्मघोनः
प्रशैश्यां यो नहुषं चकार ।
XIII. 36.

See the above verse.

भ्रमप्रकामा मुनिभिः कुशेषु ।
V. 7.

The use of भग्न should be noted here.

गीतैरहितन्ते हि मुग्धा वधाय
रूपार्थमग्रां शलभाः पतन्ति ।
मत्स्यो गिरित्यायसमामिषार्थी
तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥

XI. 35.

किं नाम सौख्यं चाकितस्य राज्ञः ।
XI. 46.

शाहात्मिकां वा ज्वलितां तृणाल्कां
संखड्य कामान्स पुनर्भजेत् ।
XI. 52.

स्पृहां स कुर्याद्विषयात्मकाय ।
XI. 53.

As'vaghosha uses the derivatives of the root स्पृह् in the Dative case ; while Kālidāsa employs them in the Locative.

नेच्छेयमाहुं त्रिविधेऽपि राज्यं
निरामयं किं बत मानुषेषु ।
XI. 57.

त्रिवर्गसेवां नृप यन्तु कृस्तनः
परो मनुष्यार्थ इति त्वमात्थ माम् ।
अनर्थ इत्यात्थ ममार्थदर्शनं
क्षयी त्रिवर्गो हि न चापि तर्पकः ॥
XI. 58.

प्रयामि चाद्यैव नृपास्तु ते शिवं
वचः क्षमेथाः शमतत्त्वनिष्ठुरम् ।
XI. 69.

The use of शिव should be noted in these couplets.

विरितं मे यथा सौम्य
निष्क्रान्तो भवनादसि ।
XII. 5.

नाश्वर्ये जीर्णवयसो य-
ज्जग्मुः पार्थिवा वनम् ।
भक्ष्येभ्यः शिबं दत्त्वा
मुक्तोच्छिष्टानिब सजग्मुः ॥
XII. 7.

तवास्मि गीतरागेण
हारिणा प्रसभं हृतः ।
एष राजेव दुष्यन्तः
सारङ्गणानिरेहसा ।
S'A. I. 5.

पतङ्गवद्वह्निमुखं विविधुः ।
Ku. III. 61.
गतः शलभत्वं हरलोचनाचिषि ।
Ku. IV. 40.

चाकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।
Mv. I. 11.

शमप्रधानेषु तपोधनेषु
गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
S'A. II. 7.

स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
III. 5.

विषयेषु विनाशधर्मसु
त्रिविधस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ।
VIII. 10.

पुरुषस्य परेष्वजन्मनः
समतीतं च भवच्च भावि च ।
स हि निष्प्रतिषेधेन चक्षुषा
त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥
VIII. 77.

राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयात् ।
XIV 50.

विरितं वो यथा स्वायार्थं
न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।
Ku. VII. 26.

मुनिवनतरुच्छायां देव्या
तथा सह शिश्रिये ।
गलितवयसामिक्ष्वाकूणा-
मिदं हि कुलव्रतम् ।
III 70.

स्वदर्शनादहं मन्ये
तितीर्षुरिव च ह्यवम् । XII. 13.
एतत्तत्परमं ब्रह्म
निर्लिङ्गं भुवमक्षरं ।
यन्मोक्ष इति तत्त्वज्ञाः
कथयन्ति मनीषिणः ॥
XII. 65.

ततो मुञ्जादिषीकेव
शकुनिः पञ्जरार्द्रिव ।
XII. 64.

कुमुदानामिव शर-
च्छुक्लपक्षादिचन्द्रमाः ।
XII. 95.

प्राप्तुयान्मनसावाप्यं
फलं कथमनिर्वृतः । XII. 100.
दुर्लभं शान्तमजरं
परं तदमृतं पदम् ।
XII. 103.

शिरसा प्रणिपत्यैनं
प्राप्तव्यामास पायसम् ।
XII. 108.

यास्यामि तावद्भूतमस्य भेत्तुम्
सेतुं नदीवेग इवाभिवृद्धः ।
XIII. 6.

ततो धनुः पुष्पमयं गृहीत्वा
शरास्तथा मोहकरांश्च पञ्च ।
XIII. 7.

अथ प्रशान्तं मुनिमासनस्थं
पारं तितीर्षुं भवसागरस्य ।
विषज्ज्वलसख्यं करमाकुधामे
प्रीडयन् शरेणैवमुवाच मारः ॥
XIII. 8.

ततीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि
सागरम् । I. 2.

मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ।
Ku. V. 39.
माननीयो मनीषिणाम् ।
I. 11.

धर्म एव मनीषिणः ।
I. 25.

शब्दो यथार्थाक्षरः । VI. I. 1.
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां
सारिकां पञ्जरस्थां ।
Meg. II 24,
तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रम् ।
XII. 23.

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता
बोधयति पङ्कजान्येव ।
S'a. V. 28.

अवाप्यते वा कथमन्यथा ह्यवम् ।
Ku. V. 2.

व्यालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ।
X. 19.

शिरसा प्रणिपत्य याचितान् ।
Ku. IV. 17.

आरुधानः पयश्चरुम् ।
X. 51.

तदन्नं प्रत्यपहीनृपः ।
X. 52.

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो
जलसंघात इवासि विद्रुतः ।
Ku. IV. 6.

सरितां कूलमुद्रजाः । IV. 22.

उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः
शरासनज्यां मुहुराममर्षी ।
Ku. III. 64.

स्मरस्तथाभूतमयुग्ममेव
पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधृष्यम् ।
नालक्षयत्साध्वससन्नहस्तः
क्षस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥
Ku. III. 51.

शैलेन्द्रपुत्रीं प्रति येन विद्धो
देवोऽपि शंभुश्चलितो बभूव ।
न चिन्तयत्येष तमेव बाणं
किं स्यादचित्तो न शरः स एषः ॥

XIII. 16.

विश्वम्भवौ वायुरुदीर्घवेगः ।
XIII. 29.

कडंगरं पर्वतशृङ्गमात्रम् ।
XIII. 40.

ते मन्त्रबद्धा इव तत्समीपे ।
XIII. 44.

भूःवापरे वारिधरा बृहन्तः
सविद्युतः साशनिचण्डयोषाः ।
XIII. 45.

सोऽग्रामकालो विवशाः पपात ।
XIII. 48.

कश्चित्परीसं प्रणिधाय चक्षुः
नेत्रामिनाशीविषवद्विधक्षुः ।
XIII. 50.

गुर्वी शिलासुद्यमयंस्तथान्यः
शश्राम मोघं विहतप्रयत्नः ।
निःश्रेयसं ज्ञानसमाधिगम्यं
कायहूमैर्धर्ममिवामुक्तामः ॥
XIII. 51.

मृगा गजाश्चार्तरवान्स्जन्तो
विदुर्बुधैश्च निलिल्यिरे च ।
रात्रौ च तस्यामहनीव दिग्भ्यः
खगा रुवन्तः परिपेनुरार्ताः ॥
XIII. 53.

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यं
चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बकलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥
Ku. III. 67.

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
पुनर्वशित्वाद्वलवन्निगूह्य ।
हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षु-
दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ।
Ku. III. 39.

तत्प्रतीपपवनदिवैकृतम् ।
XI. 02.

नीवागपाकादि कडंगरीयैः ।
V. 3.

भोगीव मन्त्रोषधिरुद्धवीर्यैः ।
II. 32.

विद्युत्पन्तं ललितवनिताः
सेन्द्रन्नापं सचित्राः ।
Meg. II. 1.

विवशा कामवधूर्विचोधिता ।
Ku. IV. 1.

तपःपरामर्शविवृद्धमन्यो-
र्भूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यसुखस्य तस्य ।
Ku. III. 71.

तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।
III. 42.

निःश्रेयसायास्तु वः । Vi. I. 1.
कायेन वाचा मनसापि शश्वद् ।
V. 5.

हूमं ययौ कन्दुकलीलयापि ।
Ku. V. 19.

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोः ।
II. 28.

विरुतैः करुणस्वनैरियं ।
गुरुशोकामनुरोहितीव माम् ।
Ku. IV. 16.

दृष्टयं दृष्टमवैरुष्टं
नभाषे महता स्वरेण ।

XIII. 56.

मोघं श्रमं नार्हसि मार कर्तुं
हिंसात्मतामुत्सृज गच्छ शर्म ।
नैष त्वया कम्पायितुं हि शक्यो
महागिरिर्मैरुतिवानिलेन ।

XIII. 57.

अप्युष्णभावं ज्वलनः प्रजह्यात्
आपो द्रवत्वं पृथिवी स्थिरत्वम् ।
अनेककल्पाचितपुण्यकर्मा
नत्वेव जह्याद्व्यवसायमेषः ॥

XIII. 58.

अप्राप्य नोत्थास्यति तत्त्वमेष
तमस्त्यहत्वेव सहसरदिमः ।

XIII. 59.

काष्ठं हि मधुर्लभते हुताशं
भूमिं ग्वनन्तिन्दति चापि तोयम् ।
निर्बन्धिनः किञ्च न नास्य साध्यं
न्यायेन युक्तं च कृतं च सर्वम् ॥

XIII. 60.

सत्त्वेषु नष्टेषु महान्धकारैः
ज्ञानप्रदीपः क्रियमाण एषः ।
आर्यस्य निर्वापयितुं न साधु
प्रज्वाल्यमानस्तमसीव दीपः ॥

XIII. 63.

युवतिरिव सहसा द्यौश्चाकाशे सचन्द्रा
सुरभि च जलगर्भे पुष्पवर्षे पपात ।

XIII. 72.

इति देहविमुक्तये स्थिता
रतिमाकाशमवा सरस्वती ।
शफरीं हृदशोषविह्वलां

प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥

Ku. IV. 39.

अलं महीपाल तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलाद्ययं मूर्छति मारुतस्य ॥

II. 34.

व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ।

VIII. 64.

किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता ।
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत्
S'a. VII. 4.

तमसां निशि मूर्छतां निहन्त्रेः
हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ।

Vi III. 7.

निर्बन्धसंज्ञातरुषार्थकादयम् ।
V. 21.

निर्बन्धपृष्ठः स जगाद् सर्वम् ।

XIV. 32.

शशाक निर्वापयितुं न वासवः ।
स्वतश्च्युतं वह्निमिवाङ्गिरमुदः ।
III. 58.

दृश्यं तमसि न पश्यति
दीपेन विना सचक्षुरपि ।

Mv. I. 9.

अवाङ्मयस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ।

II. 60.

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिर्गन्धेरिव द्या-
सुरसरिरिव तेजो वह्निनिष्ठभूतमैशम् ।
II. 75.

तथापि पापीयसि निर्जिते गते
दिशः प्रसेदुः प्रबभौ निशाकरः ।
दिवौ निपतुर्भुवि पुष्पवृष्टयो
रराज योषिव विकल्मषानिशा ॥
XIII. 73.

See Canto I., Stanza 41.

स ह्यथो ध्यानकोविदः ।
XIV. 1.

सस्मरानुभवजिव ।
XIV. 3.

ततः सत्त्वेषु कारुण्यं
चकार करुणात्मकः ।
XIV. 4.

दिव्यं चक्षुः परं लेभे
सर्वचक्षुष्मतां वरः ।
XIV. 7.

ददर्श निखिलं लोकं
आदर्श इव निर्मले ।
XIV. 8.

अयस्कृन्भीष्ववाङ्मुखाः ।
XIV. 13.

असिपत्रं वनं नीलम् ।
XIV. 15.

फलं तस्यैवमवशैर्दुःख-
भेषोपभुज्यते ।
XIV. 17.

कूपणं भुञ्जते फलम् ।
XIV. 28.

विमुञ्चतां पुष्पचवान्प्रसन्नः ।
Ku. XI. 38.

प्रसन्नदिवपांशुविविक्तवार्तं
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
Ku. I. 23.

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रक्षिणार्चिर्हविरभिरादरे ।
बभूव सर्वं शुभशांसि तत्क्षणं ।
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाङ्ग ॥
III. 14

वाता ववुः सांख्यकराः प्रसेदुः
आशा विधूमो हतभुग्दिदीपे ।
जलान्यभूयन्विमलानि तत्रो-
त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद गन्धः ।
Ku. XI. 37.

ध्यामस्तिमितलोचनः ।
I. 473.

सस्मार स्मरशासनः ।
Ku. VI. 3.
भृतानुकम्पा तव चेद्विषं गो-
॥. 48.

त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
III. 45.
चक्षुष्मन्ता तु शास्त्रेण ।
IV. 14.

छाया न मूर्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाङ्क्षा ।
S'a. VII. 32.

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः ।
II. 60.

अभ्यस्यतीव्र त्रतमासिधारम् ।
XIII. 67.

तपसाशुपञ्चानाः
फलान्यपि तपस्विनः ।
Ku. VI. 10.

And many more parallel passages may be added from the *Ritusamhāra*, and the latter portion of the *Kumārasam-
bhava*.

From these close resemblances it will appear that As'vaghosha has no doubt closely imitated Kālidāsa. Now As'vaghosha's poem may be divided into two parts—poetical narration as far as the twelfth Canto and philosophical exposition of Buddhist tenets as far as the 65th stanza of the fourteenth Canto. The last 27 stanzas of the 14th Canto and the subsequent three Cantos are the production of Pandit Amṛitānanda of Nepal. It is only in the first thirteen Cantos and 65 verses of the fourteenth that we have marked the resemblances between these two poets. As'vaghosha is more a philosopher than a poet. The instances of his philosophy are seen throughout the first fourteen Cantos of his Sanskrit edition of *Buddhacharita*. Kālidāsa, on the other hand, is a great original poet. His models in poetry and drama were old writers like Chyavana, Vālmiki, Bharata, Bhāsa, Saumilla and Kaviputra.¹ His powers of description may fairly be said to be yet unparalleled in this land of poetry. His special excellence is in poetry and not in philosophy, and it was hence that As'vaghosha made him his model in the art of poetry. Thus Kālidāsa may be placed some two centuries before this Buddhist philosopher. Prof. Cowell does not place As'vaghosha in the latter half of the sixth century, but he would, on the contrary, prefer to assign him the priest-hood of Rājā Kanishka² about A. D. 78. So that the higher limit of Kālidāsa's date would become B. C. 300, and the lower B. C. 100 at the most.

We next pass to some other points. In the fourth century B. C. Megasthenes describes the Indian kings. He says "The king leaves his palace not only in times of war, but also for the purpose of judging causes. He then remains in court for

---

1. See Mv. 1. "प्रथितयशसां भाससौमित्रकविपुत्रादीनां प्रबन्धानति-
क्रम्य" &c.

2. "The Sanskrit text of *Buddhacharita* is ascribed to As'vaghosha; and, although there were several writers who bore that name, it seems most probable that our author was the contemporary and spiritual adviser of Kanishka in the first century of our era." *Sacred Books of the East*, Vol. XLIX. part I. *Buddhist Mahāyāna texts*. Also *sacred Books of the East*, Vol. XIX. Introduction, pp. xxx. *nota*, xxxi Prof. Cowell's Preface to *Buddhacharita*, P. V.

the whole day, without allowing the business to be interrupted, even though the hour arrives when he must needs attend to his person,—that is, when he is to be rubbed with cylinders of wood. He continues hearing cases while the friction, which is performed by four attendants, is still proceeding. Another purpose for which he leaves his palace is to offer sacrifice ; a third is to go to the chase, for which he departs in Bacchanalian fashion. Crowds of women surround him, and outside of this circle spearsmen are ranged. The road is marked off with ropes, and it is death, for man and woman alike, to pass within the ropes. Men with drums and gongs lead the procession. The king hunts in the enclosures and shoots arrows from a platform. At his side stand two or three armed-women. If he hunts in the open grounds he shoots from the back of an elephant. Of the women, some are in chariots, some on horses and some even on elephants, and they are equipped with weapons of every kind, as if they were going on a campaign. ”¹ This picture exactly corresponds with that given by Kālidāsa in his *S’ākuntala* and *Vikramorvas’īyam*. The Yavana women are ready to take care of the king’s bows and arrows and hand them over to him whenever he requires them.

In Kālidāsa’s works there are no specified names of the weekly days although the word वार² or वासर occurs. In his early history of the Bhāratiya Jyotish Prof. S. B. Dikshita says that the names of the seven days of the week were introduced in India at about 1000 B. C.³ from Chaldea or Egypt. It cannot, therefore, be said with certainty that the names of the weekly days were in actual use in the days of our poet.

Medicine also seems to have made a great advance in the time of Kālidāsa. We have references to diseases, medicines and medical plants in his works. In *Kuraūra* II. 48, he says, “ दीर्घवन्त्यौषधानीव विकारे सानिपातिके ” । “ उपेत्य सा शोहद्दुःखशील-

---

1. Ancient India as described by Megasthenes and Arrian, by J. W. McCrindle M. A. pp. 72-73 and the notes.

2. “ पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ” । R. XIX. 18.

3. Prof. S. B. Dikshita’s *Early History of Bhāratiya Jyotish*, part I. pp. 137-139. Also at page 112.

ताम्” । R. III. 6. “कुमारभूत्याकुशलेरनुष्ठिते भिषग्भिरासैरथ गर्भमर्ष-
णि” । R. III. 12. “रोगोपसृष्टतनुर्धसति सुमुक्षुः । प्रायोपवेशनमतिर्नृपति-
र्बभूव” । R. VIII. 94. “ब्राह्ममखं प्रियाशोकशाल्यनिष्कर्षणौषधम्” । R.
XII. 97. “आमयस्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत्” । R.
XIX. 48. “सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः” । R. XIX. 49. “राजयक्ष्मप-
रिहानिराययौ” । R. XIX. 50. “वैद्ययत्नपरिभाविनं गदम्” । R. XIX.
53. “In commenting upon the 20th stanza of the Meghadūta
I., Mallinātha detects a ध्वनि and remarks :—यथाह वाग्भटः—
“कषायाश्चाहिमास्तस्य विद्युद्धौ भ्रष्टमणो हिताः । किमु तिक्तकषाया वा ये
निसर्गात्कफापहाः ॥ कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादेः पथ्यभोजिनः । वातादिभिर्भ-
वाधा स्यादिन्द्रियैरिव योगिनः” इति. Hemādri, Chāritravardhana
and other commentators have also quoted many references to
medicine in their commentaries of the Raghuvansa. In the Sā-
kuntala our poet says, “सुस्ताक्षतिः पल्लवे” । Sā. II. 40. “सुस्ता-
प्ररोहकवलावयवानुकीर्णम्” । R. IX. 59. “भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्” ।
Ku. I. 10. “महौषधिं नक्तमिवोत्समासः” । Ku. I. 30. “यत्रौषधिप्रकाशे-
न” । Ku. VI. 43. “भोगीवमन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः” । R. II. 32. “आसन्नो-
षधयो नेतुः” । R. IV. 75. “तुहिनाद्रेरिव नक्तमौषधिः” । R. VIII. 54.
“ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम्” । R. IX. 70. “जानकी विषवल्ली-
भिः परितेव महौषधिः” । R. XII. 61. “अन्त्यां कलां दर्श इवौषधाणु”
R. XIV. 80. In the Mālavikāgnimitra, Act. IV., we have
“ततः प्रविशति यज्ञोपवीतबद्धाङ्गुष्ठः संभ्रान्तो विदूषकः” and the Parivra-
jikā remarks, “तेन हि दंशच्छेदः पूर्वकर्मणि श्रूयते । स तावदस्य क्रियताम् ।

छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम् ।

एतानि दृष्टमात्राणामाणुषः प्रतिपत्तयः” ॥

And the king says :—“संप्रति विषवद्यानां कर्म । जयसंने क्षिप्रमा-
नीयतां ध्रुवसिद्धिः” ।

The above has a reference to Sus'ruta. Under Chikitsa
takalpa Adhyāya 5, page 25, Sus'ruta gives the following :—

“सर्वरेवादितः सर्पः शाखादृष्टस्य देहिनः ।

दंशस्योपरि बन्नीयादरिष्टाश्रुतकुले ॥ १ ॥

देहेदंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धी न जायते ।

आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥ ३ ॥

समन्ततः सिरादंशाद्ध्येचु कुशलो भिषक् ।

शाखामे वा ललाटे वा वेध्यास्ता विद्युते विषम् ॥ १२ ॥

रक्ते निर्द्ध्यमाणे तु कृत्स्नं निर्द्ध्यते विषं ।

तस्माद्विषावबेदं रक्तं साक्षस्य परमा क्रिया ॥ १३ ॥

The generally admitted date of *Sus'ruta* falls somewhere between 350 B. C. to 100 B. C., and this corresponds pretty well to the date of our poet. From *Parivrājika*'s use of *श्रूयते* it seems that between our poet and *Sus'ruta* a considerable period must have passed. And it is interesting to notice that under *Ritucharyā*, *Adhyāya* 6, pages 18-19, *Sus'ruta* gives the following :—“तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षड्भूतवो भवन्ति”¹. Does the year begin with the month of *Māgha* in the days of *Sus'ruta* or has this passage any other interpretation?

In the *Mālavikāgnimित्रा*, First Act, *Kālidāsa* uses the word *तंत्रकार* meaning ‘an inventor of practical or useful science.’ In it, when the letter from the king of *Vidarbha* is read and *Agnimित्रा* has ordered to send an army against the king and asks the minister his opinion, the latter says :—“Your Majesty says what is known to the *S'āstra*. “अचिराद्विजितराज्यः” &c., The king remarks “तेन ह्यवितथं तंत्रकारवचनम्.” The stanza “अचिरा” &c., seems to be a quotation from some work on polity well known in the times of *Kālidāsa* or it may be a verse-translation of some *Sūtra* i. e., *सूत्रमन्य* on polity by our poet. We have a parallel use of the word *तंत्रकार* in *Pālakāpya*'s *Hastyāyurveda*. “एकरात्रोषितं तत्र तंत्रकारं यशस्विनः । तं मुनिं कर्म चैवास्य पप्रच्छुर्विस्मितास्तदा” ॥ ७६ ॥² The use of the word *तंत्र* in the play is exactly similar to that in ‘*पञ्चतंत्र*.’ The composition of the *Panchatantra* is attributed to the first century A. D., so that the source of *Kālidāsa* must evidently be older than *Vishvasarmān*'s books.

In the *Raghuvansa*'s Canto VI., verse 27th, *Kālidāsa* refers to *Gajasūtrakāras*. By *Sūtrakāras* in the above verse the poet evidently refers to *Gautama*, *Rājaputra*, *Mrigasarmān*, *Pālakāpya* and others.³ We have the following references to *Gajasūtras* or *Pālakāpya* in *Kālidāsa*'s works. “पवनस्यानुकूलत्वान्” &c. R. I. 42. “अनिर्वाणस्य वन्तिनः” R. I. 71. “असूययेव तत्तागाः समधैव प्रसुप्तुः” R.

1. The *Hastyāyurveda* by *Pālakāpya Muni*, *Vanānucharitādhya-*
यः I. p. 7. *Ānandās'rama* series.

2. *Hastyāyurveda*, *Vanānucharitādhya*, I. Sts. 25, 26, 30.
p. 3. *Ānandās'rama* series.

IV. 23. “ अंकुशं हिरण्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ” । R. IV. 32. “ गन्धर्वे वन्य इव हिरण्यः ” । R. VI. 7. “ विनीतनागः किल सूत्रकारिः ” । R. VI. 27. “ सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिन्नोदधा विप्रससार वंशः ” । R. XVI. 3. “ रणो गन्धर्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ” । R. XVII. 70. The commentators have also supported these verses with quotations from Gautama, Rājaputra, Mṛigacharman or Mṛigas arman and Pālakāpya.¹ And we know that the Hastyāyurveda of Pālakāpya is the oldest work on the medical science. It is also alleged that the sage Pālakāpya was a contemporary with Rāma's father the king Das'aratha.² As mentioned before, Kālidāsa quotes ancient writers and the later quotations are not found in any of his works. Thus he cannot be referred to any centuries after Christ.

Kālidāsa also refers to Kāmasūtras such as of Ghoṭakamuḥha, Gonardīya, Gomikaputra, Vātsyāyana and of others. The following are the general references to Kāmasūtras. In Kumārasambhava Canto VIII., verses 8-10 ; 14-19 ; 22, 23, 25 ; 83, 87, 88. In the Raghuvans'a Canto VI. 17, Canto XI. 52, Canto XIX., verses 16-21 ; 22-35 ; 38, 46 and others. In the Mālavikāgnimitra, Vikramorvas'iyam and S'ākuntala there are several references to the Kāmasūtras of Vātsyāyana. In the Meghadūta II. 4, the poet uses the technical term of प्रणयकलह from Vātsyāyana's tenth Adhyāya, second Adhikarna, where the Sūtra runs thus : “ स्वभवनस्था तु निमित्तात्कलहिता तथाविधचेष्टैव नायकमभिगच्छेत् । तत्र पीडमर्षविटविदूषकैर्नायकप्रयुक्तैरुपशमितरोषा तैरेवानुनीता तेः सहैव तद्भवनमभिगच्छेत् । तत्र च वसेत् । इति प्रणयकलहः ” ॥ At the close of the third Act of the Mālavikāgnimitra, the king Agnimitra falls at Irāvati's feet ; so does the king Dushyanta in the seventh Act of S'ākuntala. These actions of the kings correspond to the following Sūtra of Vātsyāyana : “ तत्र युक्तकृपेण साम्ना पादपतनेन वा प्रसन्नमनास्तामनुयज्युपक्रम्य शयनमारोहयेत् ” &c. In the 23rd and 33rd verses of the nineteenth Canto, the दूती af-

1. Vātsyāyana alludes to the Gajasūtras and says : “ तथाश्वा-रोहा गजारोहाश्चाश्वान्गजाश्चानभिगतशस्त्रा अपि विनयन्ते ” । Kāmasūtra Adhy. III. p. 29. Durgāprasāda's edition.

2. See Pandit S'ivadatta's Introduction to Hastyāyurveda, p. 2 Ānandās'rama series.

fairs are described ; these affairs come under Vātsyāyana's fifth chapter ; where the **द्वितीयकर्म** is explained in details. On a closer examination of Kālidāsa's works one can easily detect many references to the Kāmasūtras of Vātsyāyana.

Our brother-worker Prof. Raghunātha Nārāyaṇa Apte, the distinguished researcher of the Rājārām College, Kolhapur, has proved the date of our poet from a theological point of view in his admirable essay on Kālidāsa that has but just come out of the press. The literary acumen which the learned professor has shown in disproving many of the theories and bold assertions made by the writers on the date of Kālidāsa is simply unrivalled. He holds that the Nyāya philosophy was unknown to the times of Kālidāsa, but in the Raghuvans'a, Canto XIII., verse first, our poet uses ' **शब्दगुणं** ' the term, we think, belonging to Nyāya. But the term being a solitary example we think we cannot so much rely on its strength. Perhaps it may have been borrowed from Sāṅkhya.

From these proofs we think we have no hesitation to place Kālidāsa somewhere between 300 B. C. and 100 B. C. To this date perhaps grammar would be an objection. But we know that Kālidāsa uses **लुङ्, लङ्, and लिट्** promiscuously. In his works, we think, the poet makes no distinction whatever between **लुङ्, लङ्, and लिट्**.

Here we close this essay on the date of Kālidāsa. We have considered the views of M. Hippolyte Fauche and Sir William Jones, the theories of Dr. Bhāu Dāji as regards the nine jents, Vikramādityas, Śilādityas, Mātṛgupta and Pravarasena, the arguments about the theories of Korur and Renaissance, those about Dinnāga, Vasubandhu and others and also the tradition of Mallinātha. We have also examined the arguments and theories of Mr. Pāthaka, the arguments of Greek astrology and Kumāradāsa all advanced to place Kālidāsa in the sixth century A. D., and we have seen that all

---

1. Dr. Bhandarkar's Second Book of Sanskrit, Preface to the first edition p.ix., eighth edition 1892.

these are imperfect and some are quite exploded. In the *Raghuvans'a* and *Málavikágnimitra* we considered the political history of his days, particularly the history of the Huns, the Yavanas, Párasikas and others; in the *Ritusamhára*, *Kumárasambhava* and *Raghuvans'a* we have determined the probable country of his birth-place, and in the *S'ákuntala* we have taken an historical review of the law that was administered in his days. We have also marked the condition of commerce, the progress of agriculture, learning and civilization of his times. Thus we have seen that the conclusions arrived at about the date of Kálidása are amply supported by historical facts, contemporary evidences and the overwhelming internal proofs

G. R. N.

॥ श्रीः ॥

॥ रघुवंशम् ॥

। संजीविन्या समेतम् ।

। प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥ १ ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमाचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ २ ॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थबाहम् ॥ ३ ॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीञ्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्वमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमाखिलं यश्चाक्षिपादस्फुरां
लोकेऽभूयदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥
मल्लिनाथः कविः सोऽयं मन्दात्मानुजिष्ठक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥
कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथ वा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६ ॥
तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥ ७ ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूछिता ।
एषा संजीविनी टीका तामयोज्जीवयिष्यति ॥ ८ ॥
इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चि ज्ञानपेक्षितमुच्यते ॥ ९ ॥

2. K. तिमिरोष° for तिमिरोप°. 3. C. D. कामदं for शर्मदं. 4. A. B. D. J. L. P. वैयासकीं for वैयासिकीं. C. D. J. K. L. आचकलत् for आकलयत्. 5. B. C. J. K. L. P. मल्लिनाथकविः for मल्लिनाथः कविः. 6. D. J. K. L. P. कालिदासो गिरां for कालिदासगिरां. D. L. P. यथा for अथवा. 8. C. J. L. P. यथा for तामय. 9. J. उत्तमं for उच्यते. K. omits the 7th and L. the 9th verse of Mallinātha's introduction.

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः “ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहार-
विदे शिवेतरभक्तये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ” इत्याद्याल-
कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानैकश्रेयःसाधनताम् “ काव्यालापांश्च वर्जयेत् ”
इत्यस्य निषेधशाल्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्पूर्वशाख्यं महाकाव्यं त्रिकी-
र्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवता-
नमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात् “ आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख-
म् ” इत्याशीर्वाद्यान्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टश-
ब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च “ शब्दज्ञातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य
वक्त्रभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ” इति बाणपुराणसंहितावचनब-
लेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्त्वदर्शनात्तत्प्रतिपत्तिस्या तावेवाभिवाद्यते ॥

१ ॥ वागर्थाविव । वागर्थाविवेत्येकं पदम् ॥ इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलो-
पश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वागर्थाविव श-
ब्दार्थाविव संपृक्तौ । नित्यसंबन्धावित्यर्थः । नित्यसंबन्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् ॥
“ नित्यः शब्दार्थसंबन्धः ” इति मीमांसकाः ॥ जगतो लोकस्य पितरौ । माता च
पिता च पितरौ ॥ “ पिता माम्ना ” इति द्वन्द्वैकशेषः ॥ “ मातापितरौ पितरौ मात-
रपितरौ प्रसूजनयितारौ ” इत्यमरः ॥ एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया
वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते ॥ पर्वतस्यापत्यं स्त्री पा-
र्वती ॥ “ तस्यापत्यम् ” इत्यण् ॥ “ दिङ्गुणञ् ” इत्यादिना ङीप् ॥ पार्वती च प-
रमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः ॥ मातुरभ्यर्हितत्वा-
दल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्य-
गज्ञानार्थं वन्देऽभिवाद्ये ॥ अत्रोपमालंकारः स्फुट एव ॥ तथोक्तम्—“ स्वतःसिद्धे-
न भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चैकैकगोपमा ” इति ॥
प्रायिकश्चायमलंकारः कालिदासोक्तकाव्यादौ ॥ भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मग्नस्य
प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तम्—“ शुभदो मो भूमिमयः ” इति ॥ वकार-
स्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनसिद्धिः ॥

२ ॥ संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति “ क सूर्य— ” इत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ प्रभव-
त्यस्मादिति प्रभवः कारणम् ॥ “ ऋदोरप् ” ॥ “ अकर्तरि च कारकं संज्ञायाम् ”

1. For the right understanding (or the proper knowledge) of words, and their meanings, I bow down to पार्वती and परमेश्वर, the greatest of the gods, who are the parents of the universe (or crea-
tion) and the perpetual relation (or constant union) between whom is as close as the one subsisting between words and their meanings.

2. Where is the race sprung from the sun (the race which traces its origin to the sun) ? and where my scanty powers of

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

इति साधुः ॥ सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क । अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क ॥ द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः ॥ तथा हि । दुस्तरं तरिनुमशक्यम् ॥ “ ईषद्ः सुषु—” इत्यादिना खलुप्रत्ययः ॥ सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन ध्रुवेन ॥ “ उडुपं तु ध्रुवः क्रोलः ” इत्यमरः ॥ अथ वा चर्मावनद्धेन पानपात्रेण ॥ “ चर्मावनद्धमुडुपं ध्रुवः काष्ठं करण्डवत् ” इति सङ्गमः ॥ तितीर्षुस्तीर्तुमिच्छुरस्मि भवामि ॥ तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः ॥ इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहस्वार्थमेव ॥ तदुक्तम्—“ प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः ” इति ॥

३ ॥ मन्द इति । किञ्च मन्दो मूढः ॥ “ मूढाल्पापदुर्निर्भाष्या मन्दाः स्युः ” इत्यमरः ॥ तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं । तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्राञ्चुनोन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभार्थेनोद्वाहः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो वामनो ह्रस्व इव ॥ “ खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ” इत्यमरः ॥ उपहास्यतामुपहासविषयताम् ॥ “ कृहलोर्ण्यत् ” इति ण्यत्प्रत्ययः ॥ गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥

४ ॥ अथ मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह ॥ अथ वेति । अथ वा पक्षान्तरे पूर्वेः सूरिभिः कविभिर्वाल्मीकादिभिः कृतवाग्द्वारे । कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् । अस्मिन्सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण ॥ “ वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदे ” इति केशवः ॥ समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः संचारोऽस्ति । वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥

mind ? Methinks ! from sheer folly I am bent upon crossing the ocean, though difficult to be passed over, by means of a small raft (or a boat).

3. Incompetent (*lit.* stupid) as I am I should make myself the butt of ridicule were I to covet the fame of a poet, like a dwarf (who would be laughed at) in greedily stretching up his hands to pluck fruits, attainable (only) by a tall man.

4. Or rather in this royal dynasty, where the door for poetical description has been opened by ancient (or preceding) poets, there is also a way for me to enter; just as there is a passage for the thread, in the precious stone, (previously) bored through by means of a diamond-pin.

3. O. D. “प्रेसुः for प्रार्थी. C. D. °गम्ये for °लभ्ये. B. C. E. I. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., मोहात् for लोभात्.

सोऽहमाजन्मद्युद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आ समुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

९ ॥ एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानीते सोहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः । कुलकेनाह । सोहमिति । सोऽहम् । “ रघूणामन्वयं वक्ष्ये ” (१।९) इत्युत्तरेण संबन्धः । किंविधानां रघूणामित्येवोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः ॥ “ आङ्गुर्यादाभिविध्योः ” इत्यव्ययीभावः ॥ तस्य युद्धानामित्यनेन । समुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ आजन्मद्युद्धानाम् । निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः । आफलोदयमा फलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । आसमुद्रं क्षितेरीशानाम् । सार्वभौमाणामित्यर्थः । आनाकं रथवर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः ॥ अत्र सर्वत्राडोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु युद्धप्रभावप्रसङ्गात् ॥

६ ॥ यथाविधीति । विधिमतिक्रम्य यथाविधि ॥ “ यथासादृश्ये ” इत्यव्ययीभावः । ततो हुतशब्देन समुपेति समासः । एवं “ यथाकामार्चित- ” इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् ॥ यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषाम् । यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम् । यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् । यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् ॥ चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनातिथिसंस्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥

७ ॥ त्यागायेति । त्यागाय । सत्पात्रे विनियोगस्त्यागः । तस्मै ॥ “ त्यागो विहापितं दानम् ” इत्यमरः । संभृतार्थानां संचितधनानाम् । न तु दुर्गोपाराध ॥ सत्याय.मितभाषिणां मितभाषणशीलानाम् । न तु पराभवाय ॥ यशसे कीर्तये ॥ “ यशः कीर्तिः समज्ञा च ” इत्यमरः ॥ विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंभवाय ॥ प्रजायै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिमहणाम् । न तु कामोपभोगाच्च ॥ अत्र “ त्यागाय ” इत्यादिषु “ चतुर्थी तदर्थ- ” इत्यादिना सादृश्यचतुर्थीसमासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी ॥ गृहेश्वरैर्मधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः ॥ “ दारेष्वपि

5-9. Though possessed of scanty powers of speech (i. e. wanting in poetical powers), I, thus driven by the attributes (or virtues) of the princes of the line of the Ragus coming close to my ears to an inconsiderate undertaking, will yet describe their line— a line of monarchs, who maintained the purity of their lives from the very time of their birth ; who carried on their undertakings till they were crowned with success ; who held sway over the (whole) earth bounded by (lit. up to) the ocean ; whose chariots ran unhindered up to the gates of the स्वर्ग ; who performed the

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

रघूणामभ्ययं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः ॥ ९ ॥

गृहाः " इत्यमरः ॥ " जाया च गृहिणी गृहम् " इति हलाद्युधः ॥ ' मेधु संगमे ' इति धातोर्णिनिः ॥ एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यद्यःपरत्वं पितृ-पां युद्धत्वं च विवक्षितानि ॥

८ ॥ शैशव इति । शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् ॥ " प्राणभृज्जातिवयोवच-नोद्गात्र-" इत्यादिनाञ्प्रत्ययः ॥ " शिशुत्वं शैशवं बाल्यम् " इत्यमरः ॥ तस्मि-न्वयस्यभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः ॥ यूनां भावो यौवनं तारु-ण्यम् ॥ युवादित्वादण्प्रत्ययः ॥ " तारुण्यं यौवनं समं " इत्यमरः ॥ तस्मिन्वयसि विषयैषिणाम् भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः ॥ वृद्धस्य भा-वो वार्द्धकं वृद्धत्वम् ॥ " द्वन्द्वमनांजादिभ्यश्च " इति वुञ्प्रत्ययः ॥ " वार्द्धकं वृ-द्धसंघाते वृद्धत्वं वृद्धकर्मणि " इति विश्वप्रकाशः ॥ संपातार्थेऽत्र " वृद्धाच्च " इ-ति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् ॥ तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः ॥ अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमा-त्मध्यानेन ॥ " योगः सनहनीपायध्यानसंगतियुक्तिषु " इत्यमरः ॥ तनुं त्यजन्ती-ति तनुत्यजः ॥ " कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः " इत्यमरः ॥ " अन्येभ्योऽपि दृश्यते " इति क्तिप् ॥ तेषां देहत्यागिनां ॥ एतेन मोक्षभावो वि-वक्षितः ॥

९ ॥ रघूणामिति । सोहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्विभवोऽल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मयुद्धादिभिः । कर्तृभिः । कर्णे मम श्रोत्र-मागत्य चापलाय ॥ युवादित्वात्कर्मण्यण् ॥ चापलं चपलकर्माविसृज्यकरणरूपं

sacrificial rites to the fire according to the rule ; who honoured the prayers of supplicants by gifts according to their desires ; whose punishments were proportionate to the crimes (of the offenders) ; who were roused into action at the proper time ; who collected wealth only for the acts of charity ; who spoke in a measured or deliberate manner (i. e. spoke seldom or sparingly) in order to preserve the vow of truth ; wished to extend their conquest only for fame ; and entered upon a married life only for issue ;—who devoted themselves to the acquisition of knowledge in their childhood ; who sought pleasures in their youth ; who led an ascetic-life in their declining years and finally

9. A. J. with Châ., Din., and Vija., प्रचोदितः, C. L. प्रमोदितः, D. प्रतारितः, F. प्रसारितः for प्रणोदितः. Vijayagami's text only with Mallinātha.

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।

हेमन्तः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ॥

आसीन्महीक्षितामायः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमन्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

कर्तुम् ॥ “ क्रियाथोपपदस्य ” इत्यादिना चतुर्थी ॥ प्रणोदितः प्रेरितः सन् । रघु-
णामन्वयमन्वयविषयप्रबन्धं धक्ष्ये ॥ कुलकम् ॥

१० ॥ संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सन्तः प्रार्थयते ॥ तमिति । तं रघुवंशाख्यं
प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेर्हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति ॥ तथा हि । हेमन्तो
विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वामौ संल-
क्ष्यते । नान्यत्र ॥ तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो नान्य इति
भावः ॥

११ ॥ वण्यं वस्तुपक्षिपति ॥ वैवस्वत इति । मनस ईषिणो मनीषिणो धीराः ।
विद्वांस इति यावत् ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां वे-
दानाम् ॥ “ छन्दः पद्ये च वेदे च ” इति विश्वः ॥ प्रणव ओंकार इव । महीं क्षय-
न्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः ॥ क्षिधातोरैश्वर्यायात्किंप्र तुगागमश्च ॥ तेषा-
माय आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान्वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसि-
द्धो मनुरासीत् ॥

१२ ॥ तदन्वय इति । शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिञ्शुद्धिमति तद-
न्वये तस्य मनोरन्वये कुले ॥ “ अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम् ”
इति हलायुधः ॥ अतिशयेन शुद्धिमानिति शुद्धिमन्तरः ॥ “ द्विवचनविभक्त्योप- ”
इत्यादिना तत्प्रत्ययः ॥ दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्दू राजश्रे-
ष्ठः ॥ उपमितं व्याघ्रादिना समासः ॥ क्षीरनिधाविव इन्द्रिव प्रसूतो जातः ॥

closed their lives in a state of raft communion (i. e. योग con-
templation.)

10. Let, therefore, the wise alone who can discriminate be-
tween good and bad listen to this (description); for the purity or
alloy of gold can (easily) be tested in fire.

11. Once there lived a king named Manu the son of *Vivasvat*,
esteemed by the wise and first of those who ruled over the earth,
like the mystic letter ॐ Om, the first word in the Vedas.

12. In this pure line a purer soul was born by name दिलीप,
who was an excellent king, as the pure moon was produced in the
pure milky ocean.

10. D. इच्छन्ति for अर्हन्ति. O. D. हेतवे for हेतवः.

11. B. E. I. K. L. P. R. महीभृताम् for महीक्षिताम्. Vijayagani
notifies the reading of Mallinātha.

12. O. D. E. I. J. K. L. P. R. with Vallabha राजेन्द्रः for राजेन्दुः.

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरंभसदृशोदयः ॥ १५ ॥

१३ ॥ “ व्यूढ- ” इत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि ॥ व्यूढेति । व्यूढं वि-
पुलमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ “ व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं
समं वरिष्ठं च ” इति यादवः ॥ वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा ॥ “ स-
प्तम्युपमान- ” इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः ॥ शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः
शालप्रांशुः ॥ “ प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः ” इति यादवः ॥
महाभुजो महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षेत्रि-
क्षत्रसंबन्धी धर्म इव । स्थितः ॥ मूर्तिमान्पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥

१४ ॥ सर्वातिरिक्तेति । सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन ॥
सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजो भिभावी । तेन सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना
शरीरेण ॥ “ आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि ” इति विश्वः ॥ मेरुरिव ।
उर्वी क्रान्त्वाक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि ॥ “ अष्टाभिश्च सुरे-
न्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिवक्त्येष सर्वभूतानि तेजसा ” इति
मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥

१५ ॥ आकारेति । आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः । प्रज्ञया सदृशागमः

13. His chest was broad and full, his shoulders like those of a bull, his height like that of a शाल tree, and his arms were long ; so that he looked like the presiding god of क्षात्र spirit (i. e. heroism) that had incorporated himself into a body worthy of (the performance of) his deeds.

14. He, like the mountain Meru, stood occupying the earth with his body (frame) possessed of an all-surpassing firmness (*lit.* strength), an all-transcending lustre, and an all-excelling tallness.

15. His intellect was equal (in proportion) to his bodily frame, his knowledge (or study of Śāstra) to his intellect, his undertakings to his knowledge and his success to his undertakings.

13. P. क्षात्रधर्मः for क्षात्रो धर्मः. C. D. with Chā., and Din., आस्थितः, P. श्रितः for आश्रितः. Chāritravardhana notices the reading of Mallinātha; and Sumativijaya notices the reading of Chāritravar-dhana and others.

14. C. D. E. K. with Su., सर्वतेजोविभाविना for सर्वतेजोभिभाविना.

15. B. C. D. E. I. J. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., आरंभसदृशोदयः for आरंभसदृशोदयः.

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्वश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । आगमैः सहस्र आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः ।

आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सहस्र उदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥

१६ ॥ भीमेति । भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशील-
शक्तिप्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोर्भिर्जलमाहैः ॥ “ या-
दांसि जलजन्तवः ” इत्यमरः ॥ रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योऽनभिभवनीयश्चाभिग-
म्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥

१७ ॥ रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिक्षकस्य सारथ्येऽथ तस्य दिलीपस्य संबन्धि-
न्यो नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः ॥ “ चक्रधारा प्रधि-
मैमिः ” इति यादवः ॥ “ चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ” इ-
त्यमरः ॥ प्रजाः । आ मनोः ॥ मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य
विभाषितत्वात् ॥ क्षुण्णादभ्यस्तात् प्रहताच्च वर्त्मन आचारपद्धतेरध्वनश्च परम-
धिकम् । इतस्तत इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखामात्रम् । रेखाप्रमाणम् । ईषद-
पीत्यर्थः ॥ “ प्रमाणे द्वयसज्ज— ” इत्यादिना मात्रचप्रत्ययः ॥ परशब्दविशेषणं चै-
तत् । न व्यतीयुर्नातिक्रान्तवत्यः ॥ कुशलसारथिप्रेरिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः
पूर्वक्षुण्णमार्गे न जहुरिति भावः ॥

१८ ॥ प्रजानामिति । स राजा प्रजानां भूत्या इति भूत्यर्थं वृद्धयर्थमेव ॥ अ-
र्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् ॥

16. By the combination of fierce yet amicable virtues he was to his dependents both ill-approachable and inviting as the ocean on account of its sea-monsters and jewels.

17. The subjects of that king had never gone out of the course (or path) trodden from the time of मनु even to the extent of a line (*lit.* even as much as has a line for its measure), as the outer rim of a wheel does not rotate out of its beaten path (under a clever charioteer).

18. It was for the welfare of his subjects alone, that he collected taxes from them. In this he resembled the sun, who

16. C. D. L. with Chā., Din., Val., and Su., अधिगम्यः for अभि-
गम्यः.

17. C. D. R. with Chā., Din., Val., and Su., रेखा° for रेखा°. B. D. K. I. K. P. R. with Val., Su., and Vija., आत्मनः for आ मनोः.

18. C. रसान् for रसम्.

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करमग्रहीत् ॥ “ भागधेवः करो बलिः ” इत्यमरः ॥ तथा हि । रविः सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधो-
त्सष्टं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसमन्वाद्यन्ते गृह्णाति ॥ “ रसो ग-
न्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । गृह्णारादौ द्वये वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ”
इति विश्वः ॥

१९ ॥ संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह ॥ सेनेति ।
तस्य राज्ञः सेना चतुर्ङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद उपकरणं बभूव ।
छन्नचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः ॥ “ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ” इति घप्रत्ययः ॥
“ छादेर्घेऽद्वयुपसर्गस्य ” इत्युपधाङ्गस्वः ॥ अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिताव्याहता बुद्धिः ॥ “ व्यापृता ” इत्यपि पाठः ॥ धनुष्यात्ततारोपिता
मौर्वी ज्या च ॥ “ मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ” इत्यमरः ॥ नीतिपुरःसरमेव
तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

२० ॥ राज्ञमूलमन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह ॥ तस्येति । संवृतमन्त्रस्य गुप्तविश्वा-
रस्य ॥ “ वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः ” इत्यमरः ॥ शोकहर्षादिमुखको भृकुटीमुखरागादि-
राकारः । इङ्गितं चिह्नितं हृदयगतविकारो वा ॥ “ इङ्गितं हृदतो भावो बृहिराकार
आकृतिः ” इति सञ्जनः ॥ गूढे आकारेङ्गिते यस्य । स्वभावचापलाशप्तपरंपर-
या मुखरागादिलिङ्गैर्वातृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य । प्रारभ्यन्त इति प्रारम्भाः सा-
माद्युपायप्रयोगाः ॥ प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते । तत्र भवाः ॥ प्राक्तनाः “ सार्व-

draws up watery vapour (from the earth) only to pour it thousand-
fold (in the shape of rain in autumn).

19. His army was to him like his paraphernalia. His means
of accomplishing his object (preservation of peace, &c.) were only
two-fold : consisting (first) of a genius that penetrated every
Śāstra, and (secondly) of the cord stretched out on the bow.

20. The political measures (or diplomatic schemes) of that
monarch whose policy (of Government) was secret and whose
attitudes and gestures were (also equally) inconceivable could only
be inferred from the results they put forth (lit. from the fruits
they showed), like unto the impressions of the actions of previous
birth.

19. C. D. E. L. P. R. with Val., Su., and Vija., सेनापरिच्छदः
for सेना परिच्छदः. D. स्वयम् for द्वयम्. C. शास्त्रे च for शास्त्रेषु. C. R. with Chā.,
Din., Val., and Vija., व्यापृता, B. E. I. K. P. with Su., व्यापृता, D. L.
अव्याहता, A. व्याहता for अकुण्ठिता. Mallinātha also notices the reading
of Sumativijaya and others.

जुगोपात्मानमत्रस्तो भजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्जुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत ॥ २१ ॥

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वानस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्बृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

चिर—” इत्यादिना द्युल्लप्रत्ययः ॥ संस्काराः पूर्वकर्मवासना इव । फलेन कार्य-
णानुमेया अनुमानं योग्या आसन् ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—“ मन्त्रमूलं यतो रा-
ज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तत्र विदुः कर्मणामा फलोदयात् ” इति ॥

२१ ॥ संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह ॥ जुगोर्पिन ।
अत्रस्तोऽभीतः सन् ॥ “ वस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः ” इत्यमरः ॥ त्रासोपाधिमन्त-
रेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अनातुरोऽ-
रुग्ण एव धर्मे सुकृतं भजे । अर्जितवानित्यर्थः । अगृध्जुरगर्धनशील एवार्थमाददे
स्वीकृतवान् ॥ “ गृध्नुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तुष्णक्सर्मा लोलुपलोलुभौ ”
इत्यमरः ॥ “ त्रसिगृधिभृषिषिपेः क्तुः ” इति क्तुप्रत्ययः ॥ असक्तः आसक्तिर-
हित एव सुखमन्वभूत ॥

२२ ॥ परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह ॥ ज्ञान इति ।
ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मयमनः ॥ यथाह कामन्दकः—“ नान्यो-
पतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता ” इति ॥ शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येऽपि क्षमाप-
कारसहनम् ॥ अत्र चाणक्यः—“ शक्तानां भूषणं क्षमा ” इति ॥ त्यागे वितरणे
सत्यपि आपाया विकत्यनस्य विपर्ययोऽभावः ॥ अत्राह मनुः—“ न दत्त्वा परि-
कीर्तयेत् ” इति ॥ इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो गुणैर्विरुद्धैर्मौनार्जितमनुबन्धित्वा-
त्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः । सोदरा इवाभूवन् ॥ वि-
रुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥

२३ ॥ द्विविधं बृद्धत्वं ज्ञानतो वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन बृद्धत्वमाह ॥ अना-

21. He kept a guard about his body without fear (i. e. he was vigilant without fear). He practised religious exercise even when he was not ill (i. e. without a disease). Free from avarice he sought wealth, and he enjoyed pleasures without being voluptuous (lit. without being attached to them).

22. In him there was knowledge conjoined to (modest) silence, power graced by forgiveness, and charity, free from self-adulation,—in fact, his virtues (mutually antagonistic) from mutual association seemed to have sprung from one and the same origin.

23. Worldly enjoyments had no hold on him ; and he had

21. B. C. D. E. I. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., अर्थान् for अर्थम्.

22. I. reads first the 23rd verse and then the 22nd of our text.

23. I. R. पारदक्षिणः for पारदधनः.

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्धरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामो तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

कृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिरनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृष्टनः पारमर्त्तं दृष्टवतः ॥ दृशेः कनिष् ॥ धर्मे रतिर्यस्य तस्य राज्ञो जरसा जरया विना ॥ “विम्रसा जरा” इत्यमरः ॥ “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” इत्यङ्गुत्ययः ॥ “जराया जरसन्यतरस्याम्” इति जरसादेशः ॥ वृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् ॥ तस्य युनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः ॥ नाथस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वमिति कृत्वा ‘अनाकृष्टस्य’ इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥

२४ ॥ प्रजानामिति । प्रजायन्त इति प्रजा जनाः ॥ “उपसर्गे च संज्ञाया-म्” इति उपत्ययः ॥ तासां विनयस्य शिक्षाया आधानात्करणात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद्भयहेतुभ्यस्त्राणात् । आपन्नवारणादिति यावत् । भरणान्नपानादिभिः पोषणादपि ॥ अपिः समुच्चये ॥ स राजा पिताभूत् ॥ तासां पितरस्तु जन्महेतवो जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् ॥ जननमात्र एव पितृणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः ॥ आहुश्च- “स पिता यस्तु पाषकः” इति ॥

२५ ॥ स्थित्या इति । दण्डमर्हन्तीति दण्डयाः ॥ “दण्डादिभ्यो यङ्” इति यप्रत्ययः ॥ “अदण्ड्यान्दण्डयनराजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति” इति शास्त्रवचनात् ॥ तान्दण्ड्यानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिक्षयतः । प्रसूतये संतानायैव परिणेतुं दारान्परिगृह्यतः । मनीषिणो विदुषः । तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्म एवास्तां जातौ ॥ अस्तेर्लङ् ॥ अर्थकामसाधनयोर्दण्डिविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानार्थकामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः ॥ आह च गौतमः— “न पूर्वाह्मभ्यदिनापराह्मनफलान्कुर्यात् । यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्” इति ॥

mastered (*lit.* seen the other end of) all the branches of learning ; consequently this king who took delight in virtue had (all) the wisdom of age without its (attendant) infirmities.

24. For enforcing discipline (*lit.* from imparting moral training to or instructing in duties) on his subjects and (also) for protecting and supporting them, he was (truly) their father whereas their fathers were merely the authors of their birth.

25. Even the (acquisition of) wealth and (the gratification of) desire became the acts of righteousness in case of this wise

25. D. प्रणयतः for दण्डयतः. O. D. दण्डम् for दण्डयान्. O. with vija., परणेतुः for परिणेतुः. D. J. P. धर्माय for धर्मे. I. मनीक्षणः for मनीषिणः.

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मधवा दिवम् ।
 संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥
 न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
 व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तत्स्करता स्थिता ॥ २७ ॥
 द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
 त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

२६ ॥ दुदोहेति । स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः । मधवा देवेन्द्रः । सस्याय सस्यं वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह ॥ शुलो-
 कान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य—” इत्यादिना
 यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी ॥ एवमुभौ संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां
 भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः ॥ राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुपोषेत्य-
 र्थः ॥ उक्तं च दण्डनीतौ—“ राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणि-
 तो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ” इति ॥

२७ ॥ न किलेति । राजानोऽन्ये नृपा रक्षितुर्भयेभ्यस्त्रानुस्तस्य राज्ञो यशो ना-
 नुययुः किल नानुचक्रुः खलु ॥ कुतः । यद्यस्मात्कारणात्तत्स्करता चौर्यं परस्वे-
 भ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता
 प्रवृत्ता । अपहार्यान्तराभावात्तत्स्करशब्द एवापहत इत्यर्थः ॥ अथ वा ॥ “ अत्य-
 न्तासत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हि ” इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न
 तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥

। द्वेष्य इति । शिष्टो जनो द्वेष्यः शत्रुरपि । आर्तस्य रोगिण औषधं ययौ-

monarch who punished criminals for the preservation (or stability) of society and led a married life (*i. e.* took a wife to himself) for progeny.

26. He drained (*lit.* milked) the earth (of its resources) for spreading sacrifices and Indra the heavens for nourishing his crops ; thus by an exchange of their wealth they maintained both the worlds.

27. Other princes could not indeed rival (*lit.* imitate) his fame as a guardian of the people ; for theft, withdrawing itself from other men's riches, resided in (came to be applied to) the word expressive of itself (*i. e.* remained in the hearing of men).

28. A good man even though an enemy was accepted (es-
 teemed or prized) by him as a medicine is by a sick person, and
 a wicked man even though dear was rejected by him like a finger
 bitten by a cobra.

28. B. C. E. I. K. L. P. R. with Châ., Din., Val., Su., and
 Vija., दष्टोद्भूत इवाहिना for अङ्गुलीवोरगक्षता.

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
 तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥
 स वेलावप्रवलयं परिस्वीकृतसागराम् ।
 अनन्यशासनासुर्वी शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥
 तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
 पत्नी सुदाक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दाक्षिणा ॥ ३१ ॥

पद्ममिव । तस्य संमतोऽनुमत आसीत् । दृष्टो जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदीभूतोऽपि ।
 उरगक्षता सर्पदृष्टाङ्गुलीव ॥ “ छिन्द्याद्वाहमपि दृष्टात्मनः ” इति न्यायाद् ॥
 त्याज्य आसीत् ॥ तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दृष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

२९ ॥ तस्य परोपकारित्वमाह । तामिति । वेधाः स्रष्टा ॥ “ स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः ”
 इत्यमरः ॥ तं विलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां
 यः समाधिस्तेन विदधे ससर्ज नूनं ध्रुवम् । इत्युत्प्रेक्षा ॥ तथा हि । तस्य राज्ञः
 सर्वे गुणा रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं सुख्यं फलं येषां
 ते तथोक्ता आसन् ॥ महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्ये संक्रामन्तीति
 न्यायः सूचितः ॥

३० ॥ स इति । स विलीपः । वेलाः समुद्रकूलानि ॥ “ वेला कूलेऽपि वारिधेः ”
 इति विश्वः ॥ ता एव वप्रवलयः प्राकारवेष्टा यस्यास्ताम् ॥ “ स्याद्ययो वप्रमस्त्रि-
 याम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ” इत्यमरः ॥ परितः स्वातं
 परिखा दुर्गवेष्टनम् ॥ “ स्वातं खेयं तु परिखा ” इत्यमरः ॥ “ अन्येष्वपि दृश्यते ”
 इत्यपिशब्दात्खनेर्देप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिस्वीकृताः
 सागरा यस्यास्ताम् ॥ “ अभूततद्भावे च्चि ” ॥ अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं य-
 स्यास्तामनन्यशासनासुर्वीमेकपुरीमिव शशास । अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥

३१ ॥ तस्येति । तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा ॥ “ सप्तम्यां जनेर्देः ”
 इति उप्रत्ययः ॥ एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दाक्षिण्यं परच्छन्सानुवर्तनम् ॥ “ दाक्षिणः

29. Surely the god Brahmā formed him with the substance of the great elements ; for he inherited all virtues the sole effect of which was the good of others.

30. He governed the earth which was subject to no other rule and the encircling ramparts of which were the sea-beaches and the (high) seas were its moats, as if it was a single city.

31. He had a wife born in the family of the Magadha kings, by name Sudakshinā, a name celebrated for its nobility, like Dakshinā the wife of the sacrifice (a deity presiding over the gifts to officiating priests).

29. R. महाभूति° for महाभूत°.

30. O. D. I. R. with Su., परीषी° for परिस्वी°.

31. O. I. युक्तेव for रुढेव.

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तथा मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथः ॥ ३३ ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सच्चिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

सरलोदारपरच्छन्दासुवर्तिषु ” इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धम् । तेन नाम्ना । अवरोधस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नीव । सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्यासी-
त् ॥ अत्र श्रुतिः— “ यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरसः ” इति ॥ “ दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्त्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणा प्रतिगृह्य ” इति श्रुतेः ॥

३२ ॥ कलत्रवन्तमिति । वसुधाधिपः । अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि । मन-
स्विन्या दृढचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वन्धक्षमयेत्यर्थः । तथा सुदक्षिणया
लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने ॥ “ कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ” इत्यम-
रः ॥ वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

३३ ॥ तस्यामिति । स राजा । आत्मानुरूपायां तस्याम् । आत्मनो जन्म य-
स्यासावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा । आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणो-
त्पन्नौ समुत्सुकः सन् ॥ “ आत्मा वै पुत्रनामासि ” इति श्रुतेः ॥ विलम्बितं
फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय
यापयामास ॥

३४ ॥ संतानेति । तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय
विधयेऽनुष्ठानाय । स्वभुजादवतारितावरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्भोरः
सच्चिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥

32. Though the inner-apartments of his palace were greatly crowded with damsels it was by reason of (his union with) this noble princess and also with the goddess of his kingly power, that the lord of the earth regarded himself as truly married.

33. Anxious to see the birth of a son from her who was (in every respect) worthy of himself, he passed his time in hopes the fulfilment (*lit.* the fruit) whereof was long delayed.

34. In order to perform some ceremony with a view to get issue, the heavy yoke of the world was taken down by him from his arms and laid on (thrown upon) his ministers.

33. I. reads this verse after the 26th stanza of our text.

34. B. C. महते सुतलाभाय- for संतानार्थाय विधये. Chāritravardhana and Dinakara notice the reading. C. D. E. I. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., read the following spurious verse between 34 and 35. “ गङ्गां भगिरथेनैव पूर्वेषां पावनक्षमाम् । ईप्सिता सन्ततिं न्यस्ता

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दंपती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषानु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

३५ ॥ अथेति । अथ गुरोवतारणानन्तरं पुत्रकाम्ययात्मनः पुत्रेच्छया ॥ “काम्यश्च” इति पुत्रशब्दात्काम्यप्रत्ययः ॥ “अ प्रत्ययात्” इति पुत्रकाम्यधातो-
रकारप्रत्ययः ॥ तत्तद्व्यञ्जकः ॥ तथा तौ दंपती जायापती ॥ राजदन्तादिषु जायाश-
ब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः ॥ प्रयतौ पूतौ विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य ॥ “स
खलु पुत्रार्थिभिरुपगम्यते” इति मान्त्रिकाः ॥ गुरोः कुलगुरोर्वशिष्ठस्याश्रमं ज-
ग्मतुः । पुत्रप्राप्तेषुपायापेक्षयेति शेषः ॥

३६ ॥ स्निग्धेति । स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं रथम् ।
प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः ॥ “प्रावृष एण्यः” इत्येण्यप्रत्ययः ॥ तं प्रावृषेण्यं पयोः
वाहं मेघं विद्युदैरावताविव । आस्थितावारूढौ । जग्मतुरिति पूर्वोक्तं संबन्धः ॥ इरा
आपः । “इरा भूवाक्सुराण्यु स्यात्” इत्यमरः ॥ इरावान्समुद्रः । तत्र भव ऐरा-
वतोऽभ्रमातङ्गः । “अभ्रमातङ्गत्वाच्चाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात्” इति क्षीरस्वामी ॥
अत एव मेवारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किं च विद्युत् ऐरावतसाहचर्यादेवै-
रावती संज्ञा । ऐरावतस्य रुयैरावतीति क्षीरस्वामी ॥ तस्मात्पुत्रार्थं विद्युदै-
रावताविवेति ॥ एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं
सूचयति ॥

३७ ॥ मा भूदिति । पुनः कथंभूतौ दंपती । आश्रमपीडा मा भून्मास्त्विति हेतोः ॥

35. After having worshipped the god Brahmā with the desire of getting a son, the self-controlled and purified (royal) couple started for the hermitage of वशिष्ठ—their spiritual preceptor.

36. They took their seat in the same (lit. one) car of a deep but agreeable rattle, like Lightning and Airāvata riding (together) on an autumnal cloud.

37. There should not be any disturbance to (the peace of)

तेन सर्वेषु कौशलाः ॥” R. reads this between 33-34. [I. P. R. तेन व्यस्ता for व्यस्ता तेन. D. E. I. P. R. with Vija., इच्छता for ईक्षिता, and कौशलाः for कौशलाः]. L. R. omit the 34th verse of our text. L. omits the 35th verse of our text.

36. A. B. E. J. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., एकस्यन्दनम् for एकं स्यन्दनम्. A. I. K. with Vija., आस्थितौ for आस्थितौ. Chāritravardhana notices the reading.

37. B. E. I. K. L. R. with Val. Su., and Vija., परिगतौ for परिगतौ.

सेव्यमानो सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्रसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

“ माडि लुङ् इत्याशीरर्थे लुङ् ” ॥ “ न माङ्योगे ” इत्यङागमनिषेधः ॥ परिमं-
यपुरःसरौ परिमितपरिवारौ । अनुभावविशेषात् तेजोविशेषात् सेनापरिवृताविव
स्थितौ ॥

३८ ॥ सेव्यमानाविति । पुनः कथंभूतौ । सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शौ येषां तैः
शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिष्पन्दगन्धवद्भिः ॥ “ शालः सर्जतरुः स्मृतः ”
इति शाश्वतः ॥ उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः ॥ “ इगुपध— ” इत्यादिना
किरतेः कप्रत्ययः ॥ पुष्परेणूनामुत्किरास्तैराधूता मांघादीषत्कम्पिता वनरा-
जयो यैस्तैर्वातैः सेव्यमानौ ॥

३९ ॥ मनोभिरामा इति । रथनेमिस्वनोन्मुखैः मेघध्वनिशृङ्खलामितमुखैरित्य-
र्थः । शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां व्युताव्यु-
तभेदेन वा षड्रो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत
एवाह षड्रसंवादिनीरिति । षड्रसः स्थानेभ्यो जातः षड्रः ॥ तदुक्तम्— “ नासा-
कण्ठसुरस्ताल जिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । षड्रसः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्र इति स्मृ-
तः ” ॥ स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः ॥ “ निषाद्वर्षभगान्धारषड्रमध्यमधै-
वताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ” इत्यमरः ॥ षड्रेन संवा-
दिनीः सदृशीः ॥ तदुक्तं मातङ्गेन—“ षड्रं मयूरो वदति ” इति ॥ मनोभिरामा
मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्याः ॥ “ केका वाणी
मयूरस्य ” इत्यमरः ॥ ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ॥

the hermitage they, with a limited (number of) attendants, ap-
peared as if surrounded by an army on account of the peculiar
majesty of their mien (or bearing i. e. peculiarly dignified lustre).

38. (On their way) they were fanned (lit. served) by the
breezes agreeable to the touch, fragrant with odorous exudation of
शाल trees, wafting (or scattering) over the dust of the pollen of
flowers, and by which the groves of forests were gently shaken,

39. They listen to the cries of (wild) peacocks having their
heads up-lifted at the rattle of the car-wheels, which, being divided
into two folds, were very charming to the mind and in conformity
with the षड्र air.

38. B. C. I. K. P. R. with Val., Su., and Vija., °उत्किरैः for
°उत्किरैः. Chāritravardhana and Dinakara also notice the reading.
After this verse I. P. R. read the 42, 45, 43, 39, 40, 41, 44 and 46
verses of our text. This appears to be the order of these Mss.

39. B. E. I. K. R. °षड्र for °षड्र.

काप्यभिख्या तयोरासीद्वजतोः शुद्धवेषयोः ।
 हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राच्चन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥
 तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।
 अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥
 स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
 सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥
 वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
 पृथ्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यत्तैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

४६ ॥ कापीति । व्रजतोगच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपध्ययोस्तयोः सुवक्षिणा-
 दिलीपयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राच्चन्द्रमसोरिव । योगे सति काप्यनिर्वाच्याभि-
 ख्या शोभासीत् ॥ “अभिख्या नामशोभयोः” इत्यमरः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इत्य-
 ऋत्थयः ॥ चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवे-
 त्यर्थः ॥

४७ ॥ तत्तदिति । प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । दर्शनीय इत्यर्थः ।
 भूमिपतिः पत्न्यै तत्तद्वृत्तं वस्तु दर्शयन्लङ्घितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न
 ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः ॥ इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नि-
 त्युपयोगितयैस्तस्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥

४८ ॥ स इति । दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तयोक्तः । श्रान्त-
 वाहनो दूरोपगमात्क्रान्तशुभ्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः ॥ “राजाहःसखि-
 भ्यष्टञ्च” इति टच्प्रत्ययः ॥ सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायं-
 काले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्याश्रमं प्रापत्प्राप ॥ पुषादित्वादङ् ॥

४९ ॥ तमाश्रमं विशिनष्टि ॥ वनान्तरादिति । वनान्तरादन्यस्माद्वनादुपावृत्तैः प्र-
 त्यागतैः । समिधश्च कुशाश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः ।

46. Invested with a peculiar (or indescribable) beauty and
 with a bright dress they, on their journey, looked like the (star)
 चित्रा and the Moon in their conjunction when freed from the frost.

47. That lord of the earth of agreeable appearance, who
 looked like बुध, and who was showing to his wife (now) this and
 (now) that, was not even conscious (of the length) of the road
 he had passed.

48. At last towards the close of day, that king of unattainable
 glory, arrived with his queen and with the horses fatigued, at the
 hermitage of the great sage who practised religious observances.

49. The hermitage which was (at the time) being filled up

46. K. P. अभिक्षा for अभिख्या.

49. B. C. D. E. L. P. R. with Chà., Din., Val., Su., and Vija.,
 स्कन्धासक्तमित्कुशैः for समित्कुशफलाहरैः. Charitravardhana explains it as,

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणाज्जितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

तैः ॥ “आङ्गि ताच्छील्ये” इति हरतेराङ्गुर्वाद्चप्रत्ययः ॥ अदृश्यैर्दर्शनायोग्यै-
रग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः । तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् ॥ “प्रोष्याग-
च्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति” इति श्रुतेः ॥ यथाह—“कामं पितरं
प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एव ह वा एतमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशक-
लान्धारुनिवाहरन्” इति ॥ यथैव तत्पुत्रेभ्य आहरन्निति । तादृगीति विज्ञायते ॥

५० ॥ आकीर्णमिति । नीवाराणां भाग एव भागधेयोऽशः ॥ “रूपनामभागेभ्यो
धेयः” इति धेयप्रत्ययो वक्तव्य इति स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः ॥ तस्योचितैः ॥
अत एवोदजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः । ऋषिपत्नीनामपत्यैरि-
व । आकीर्णं व्यामम् ॥

५१ ॥ सेकान्त इति । सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः । सेकत्रीभिः ।
आलवाल्लेषु जलावापदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् ॥ “स्यादालवालमावालमावापः”
इत्यमरः ॥ विहंगानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय ॥ “समौ विश्रम्भविश्वा-
सौ” इत्यमरः ॥ तत्क्षणे सेकक्षणे उज्जिता वृक्षका बालवृक्षा यस्मिन्तम् ॥ अल्पा-
र्थं कप्रत्ययः ॥

by hermits who had returned from other (parts of the) forests
bringing with them sacrificial wood, कुश grass, and fruits, and
who were welcomed by their invisible holy fires.

50. The hermitage which was (at the time) being crowded
with the (domesticated) deer blocking up the doors of the huts
and which were accustomed to (eat) a part of the नीवार corn,
like children of the wives of the sages.

51. The hermitage in which the young plants had been left
by the *Munis'* daughters the moment after watering them for in-
spiring confidence in the birds which drank the water from the
basins (at the foot of the shrubs.)

“समिधश्च कुशाश्च समित्कुशं स्कन्धामकर्मसे न्यस्तं समित्कुशमेषां तैः” B. D. L. P.
with Val., Su., and Vija., “अग्निप्रत्युद्गमात्पूतैः पूर्यमाणं तपस्विभिः” for the
second half of the stanza. Between 49-50 B. P. with Su., read
“आकार्यमाणमासत्रविधिभिः समिधाहरैः । वैखानसेरदृश्याग्निप्रत्युद्गमनवृत्तिभिः” ॥

51. D. L. विविक्तीकृतवृक्षकम् for तत्क्षणाज्जितवृक्षकम्. *Charitra-var-
dhana* and *Dinakara* notice the reading.

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरेज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तो स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तारणस्रजम् ।

सारसैः कलनिर्हृदैः कच्चिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिस्तुरगोन्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

४० ॥ परम्परेति । विश्रम्भाददूरं सनीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म येस्तेषु । स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु कौतुकवशादथासक्तदृष्टिषु । मृगश्च मृगाश्च मृगाः ॥ “ पुमान्स्त्रिया ” इत्येकशेषः ॥ तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु ॥ “ स्त्रीपुंसौमिथुनं द्वन्द्वम् ” इत्यमरः ॥ परम्पराक्षणां सादृश्यं पश्यन्तौ ॥ द्वन्द्वशब्दसोमर्थ्यान्मृगीषु सुवक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपः । दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुवक्षिणा । इत्येवं विवेक्तव्यम् ॥

४१ ॥ श्रेणीति । श्रेणीबन्धात्पाङ्क्तिबन्धनाद्धेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भरहिताम् । तारणं बहिर्द्वारम् ॥ “ तारणोऽस्त्री बहिर्द्वारम् ” इत्यमरः ॥ तत्र या सग्विरच्यते तां तारणस्रजं वितन्वद्भिः । कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् ॥ कलनिर्हृदैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः करणैः । कच्चिदुन्नमिताननौ ॥ “ सारसा मेथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराद्भयः ” इति यादवः ॥

४२ ॥ पवनस्येति । प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूलत्वाद्द्वन्द्वविगमिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णं रजोभिरस्पृष्टा अलका देव्या वेष्टनमुष्णीषश्च राज्ञो ययांस्तौ तथोक्तौ ॥ “ शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ” इति वक्ष्यति ॥

40. They beheld a (marked) similarity of each other's eyes in the pair of antelopes which had withdrawn to a little distance from the road and had fixed their gaze on the car.

41. In some place they were made to raise their heads (*lit.* faces) by the सारस cranes cackling melodiously (but unintelligible), who, from their arranging themselves in rows, (appeared to have) stretched a front-door-garland unsupported by pillars.

42. On account of the favourable-blowing of the wind betokening the fulfilment of their wish, they (two) were untouch-
ed in the hair and the turban by the dust raised up by (the hoofs of) their horses.

41. O. D. K. कलनिर्हृदैः for कलनिर्हृदैः.

42. C. D. °सिद्धिशंसिनः for °सिद्धिशंसिनः. L. omits 41st and 42nd verses.

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्व्वात्मविसृष्टेषु यूपचिक्षेपु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपास्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

४३ ॥ सरसीष्विति । सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलमूर्भिसंयटनेन शीतलं स्व-
निःश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोस्तत्कृष्टस्त्रीपुं-
सजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ।

४४ ॥ ग्रामेष्विति । आत्मविसृष्टेषु स्वदन्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दा-
रुविशेषः । यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः सकला यज्वनां विधिनेष्ट-
वताम् ॥ “ यज्वा तु विधिनेष्टवान् ” इत्यमरः ॥ “ सुयजोर्हृनिप्र ” इति दुनिप्र-
त्ययः ॥ आशिष आशीर्वादान् । अर्थः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् ॥ “ पा-
दार्घ्याभ्यां च ” इति यत्प्रत्ययः ॥ “ षट् ऋष्यर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ”
इत्यमरः ॥ अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् । अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ
स्वीकुर्वन्तौ ॥ पदस्य पश्चादनुपदम् ॥ पश्चादर्थेऽन्ययीभावः ॥ “ अन्वगन्वक्षमनु-
गेऽनुपदं ह्रीबमव्ययम् ” इत्यमरः ॥

४५ ॥ हैयंगवीनमिति । ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयगवीनम् ॥ ह्यः पुर्वेक्षः ॥ “ त-
त्तु हैयंगवीनं यद्धयोगोदोहोद्भवं घृतम् ” इत्यमरः ॥ “ हैयंगवीनं संज्ञायाम् ” इति
निपातः । तत्सद्योघृतमादायोपस्थितान्योषवृद्धान् ॥ “ घोष आभीरपल्ली स्यात् ”
इत्यमरः ॥ वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ ॥ “ दुष्टाच्च ” इत्यादिना
पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥

43. They smelt the fragrance of the lotus-flowers in large lakes, cool by contact with ripples and imitating (i. e. resembling) their own breath.

44. They (i. e. the royal couple) reverentially accepted the efficacious (or infallible) blessings after receiving the offerings of अर्घ्य of sacrificers in villages which were (previously) granted to them by themselves and which were conspicuous with their sacrificial posts.

45. They inquired about the names of the wild trees (stand-
ing) on (both sides of) the road to the old cow-herds who had come to them with fresh ghee (lit. having taken with them the newly-made ghee).

43. R. अपि for उप०.

44. I. निष्टेषु for विमृष्टेषु. I. K. L. R. वर्णान् for वर्ध्यान्.

45. B. E. I. उपागतान् for उपस्थितान्.

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्यं राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अथ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

५८ ॥ तमिति । मुनिः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् ॥ “अतिथेर्ज्यः” इति ज्यप्रत्ययः ॥ आतिथ्यस्य क्रिया । तथा शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् । मुनिनृत्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ ॥ पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् ॥ यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजकर्मवचनः । तथाप्यत्र सम्राट्त्ववचनः । “उपपन्नं ननु शिवं समस्व-
क्षेपे ” इत्युत्तरविरोधात् ॥ तथाह मनुः—“स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा मुहुरत । समेतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन्नाज्यमुच्यते ” इति ॥ तत्र ॥ “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् । वैश्ये क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ” ॥ इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवांक्तं ‘राज्याश्रममुनिम्’ इति ॥

५९ ॥ अपेति । अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तृणां वरः श्रेष्ठः ॥ “यतश्च निर्धारणम् ” इति षष्ठी ॥ अर्थपती राजाथर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽप्रेऽथ्यामर्थपतिरित्येताम् ॥ “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ” इति यत्प्रत्ययः ॥ वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः ॥ अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते ॥ यथाह कामन्दकः—“त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ” इति ॥

58. The sage asked him whether it fared well with his kingdom, who was the *Muni* of the hermitage in the form of the kingdom and whose fatigue caused by the joltings of the car had been relieved by the hospitable treatment (or reception).

59. Then the lord of wealth, the best of the eloquent and by whom the enemies' cities were conquered, spoke in words replete with sense before that repository of the Atharva Veda.

58. C. आतिथ्यस्तमातिथ्यविनाताङ्गरश्चिन्तम्, I. आतिथ्यस्तमातिथ्यविनाताङ्गरश्चिन्तम्, B. L. आतिथ्यस्तमातिथ्यं विनाताङ्गरश्चिन्तम् for the first half, supported by Chāritravardhana, Dinakara and Sumativijaya, who say, अतिथौ साधुरातिथेयः स मुनिर्वशिष्ठः । आतिथ्यं अतिथिरेवातिथ्यं ॥ “अतिथेर्ज्यः ” ॥ V-4-26. इति स्वार्थे ज्यः प्रत्ययः ॥

59. D. L. with Su., अथर्वविदः for अथर्वनिधेः. D. P. पुरःसरः for पुरः पुरः, L. reads first the 60th verse and then the 59th of our text.

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दृष्टात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

हविर्गवर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

६० ॥ उपपन्नमिति । हे गुरो । सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु ॥ “स्याम्यमात्य-
सु हृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि ” इत्यमरः ॥ शिवं कुशलमुपपन्नं ननु
युक्तमेव । नन्ववधारणे ॥ “प्रभावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ” इत्यमरः ॥ क-
थमित्यत्राह—यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दूर्भिक्षादीनां मानुषीणां मनुष्ये-
भ्य आगतानां चौरभयादीनाम् ॥ उभयत्रापि “तत आगतः ” इत्यण ॥ “दृष्टा-
त्प्रश-” इत्यादिना ङीप् ॥ आपदो व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि ॥ अत्राह
कामन्दकः—“हताशनो जलं व्यापिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं देवं मानु-
षं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यश्चैरिभ्यः परेभ्यो राजवत्कृभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च
नराणां पञ्चभ्रामतसः ” इति ॥

६१ ॥ तत्र मानुषावत्प्रतीकारमाह ॥ तत्रेति । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृतः ॥ “सुक-
र्षपापमन्त्रपुण्येषु कुञ्जः ” इति कृष्णः ॥ तस्य दृष्टात्प्रशम एव प्रशमितारिर्भर्मन्त्र-
कृतो मन्त्राणां सङ्घः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः । कर्तृभिः । दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं
भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः क्रिमेभिः
पिष्टपक्षैरिति निराक्रियन्त इव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ “प्रत्यादेशो निराकृतिः ” इत्य-
मरः ॥ त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः परैरुषं फलतीति भावः ॥

६२ ॥ संप्रति दैविकावत्प्रतीकारमाह ॥ हविरिति । हे होतस्त्वया विधिवदग्नि-
ष्ववर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकम् । कर्तुं । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः ॥ “अवे

60. As long as you (are able to) avert (all) my dangers,
either human or divine, so long prosperity is sure to reign in (all)
the seven departments of my state.

61. You are yourself a composer of the *Mantras* (or hymns
of the Veda), and my arrows which can pierce only visible marks
are, as it were, driven back (i. e. rendered useless) by those
Mantras of yours that (are able to) thwart my enemies from a
distance.

62. The holy offerings that you, O sacrificer, pour, according

60. D. I. L. with Chā., and Din., प्रतिहन्ता, B. प्रतिहर्ता for प्रति-
हर्ता.

61. B. E. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija.,
संशमितारिभिः, C. संयमितारिभिः for प्रशमितारिभिः.

62. C. L. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., वृष्ट्यै for वृष्टिः.
Châritravardhana says,—“तादर्थ्यं चतुर्थी.”

आतपात्ययसंक्षितनीवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वीर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रमयेति सः ।

तामवारोपयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

५२ ॥ आतपात्ययेति । आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नी-
वारास्त्वणधान्यानि यासु तासु ॥ “नीवारास्त्वणधान्यानि” इत्यमरः ॥ “उटजा-
नां पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरस्थानेषु ॥ “पर्णशालोऽङ्गोऽस्त्रियाम्” इति ॥
“अङ्गनं चत्वरजिरे” इति चामरः ॥ निषादिभिर्नरपित्रैर्मृगैर्वीर्तितो निष्पादितो
रोमन्थश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तस्य ॥

५३ ॥ अभ्युत्थितेति । अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः ॥ “सामिद्धे-
ऽग्रावाहुतीर्जुहोति” इति वचनात् ॥ तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैः । आ-
हुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः । तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्पुनानं पवि-
त्रीकृष्याम् ॥

५४ ॥ अयेति । अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिम । धुरं वह-
न्तीति धुर्यां युग्याः ॥ “धुरो यङ्गुको” इति यत्प्रत्ययः ॥ “धुरं वेहे धुर्यधौरिय-
धुरीणाः सधुरंधराः” इत्यमरः ॥ धुर्यान्रथाध्वान्विश्रमय विनीतश्रमान्कुर्वि-
त्यादिश्याज्ञाप्य । तां पत्नीं रथादवारोपयद्वतारितवान्स्वयं चावततार ॥

52. The hermitage where, after the sunset, the नीवार corn
had been collected in heaps and where the antelopes sitting on the
court-yard-grounds of the huts had done their rumination.

53. The hermitage where the volumes of smoke thrown up
by the breeze and betokening the blazing (*lit.* mounting or
rising) flames and odorous with the sacrificial offerings, sanctified
the (royal) guests who were about to enter (it).

54. Then having ordered the charioteer to tend (*lit.* to give
rest to) the yoked horses, the king alighted from the car and also
helped the queen to alight.

52. D. C. आतपापाय^० for आतपात्यय^०. I. J. P. R. अङ्गण^० for अङ्गन^०

53. B. I. L. P. with Chā., Din., Val., and Vija., अभ्युद्धताग्निपि-
शुनैः, C. with Su., अभ्युत्थानाग्निपिशुनैः for अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः.

54. A. C. D. E. L. P. with Chā., Din., Val., and Su., विश्रमय
for विश्रमय. The northern Mss. of Mallinātha's commentary also ex-
plain the reading of these commentators. They read,—“विश्रमय”
इति दीर्घं पाठे । “मितां ह्रस्वः” इति सूत्रे “वा चित्रविरामे” इत्यन्ते “वा” इत्यनुवर्त्य
व्यवस्थित विभाषाश्रयणत्वाद्दस्वाभावः इति वृत्तिकारः ॥ Vijayagani agrees
with Mallinātha. A. C. L. अवारोहयत् for अवारोपयत्. Charitravardha-
na also notices the reading of A. C. L. Mss. D. अवहरोह for अवततार.

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे युत्तमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुंधत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

५५ ॥ तस्मा इति । सभायां साधवः सभ्याः ॥ “सभाया यः” इति यप्रत्ययः ॥ युत्तमेन्द्रिया अत्यन्तनिचयितेन्द्रिया मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे । अत एवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः ॥ “अर्हः प्रदंसायाम्” इति शतप्रत्ययः ॥ तस्मै राज्ञेऽर्हणां पूजां चक्रुः ॥ “पूजा नमस्यापचितिः सपार्यार्चाहणाः समाः” इत्यमरः ॥

५६ ॥ विधेरिति । स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य ॥ “सायंचिरम्”—इत्यादिना ट्युत्प्रत्ययः ॥ विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसानेऽरुंधत्यान्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपासितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । अन्वास्यैनामित्यादिवदुपपद्यते ॥ तपोनिधिं वशिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेव्या ॥ “अथामासी स्वाहा च हतभुक्तिप्रया” इत्यमरः ॥ अन्वासितं हविर्भुजमिव । ददर्श ॥ “समित्पुष्पकुशारन्यम्बुमुदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत्” इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् ॥ अन्वासितं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन । विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥

५७ ॥ तयोरिति । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोररुंधतीवशिष्टयोः पादाञ्जगृहतुः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च । कर्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुरित्यर्थः ॥

55. The polite *Munis*, who were pre-eminent in the virtue of self-control, gave a respectful welcome to him who so (richly) deserved, who was in company with his queen, who was the protector (of his subjects), and who had an eye having political foresight.

56. At the conclusion of vespertine rites, he, like the god अग्नि attended on by (his wife) स्वाहा, saw the holy sage (lit. the treasure of asceticism) with अरुन्धती made to take her seat after him (or along side of him).

57. Both the king and the queen the daughter of the Magadha king touched (i. e. greeted) their feet; and the preceptor and his wife too (in their turn) gave a loving welcome to them.

56. D. E. L. अन्वासितम्, I. अन्वासितम् for अन्वासितम्.

57. O. with *Charitravardhana* पादौ for पादान्.

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

तया हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।

सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

ज्यया विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतभीलनः सोऽहम् । लोक्यत इति लोकः । न लोक्यत इत्यलोकः । लोकश्चासावलोकश्चेति लोकालोकश्चक्रबालोऽचल इव ॥ “लोकालोकश्चक्रबालः” इत्यमरः ॥ प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवर्णविमोचनान् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणाविमोचनात् ॥ पचाद्यच् ॥ अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसंपर्कादहिस्तमोऽव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥

६९ ॥ ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह ॥ लोकान्तरेति । समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं तद्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या संततिर्हि परत्र परलोक इह च लोके शर्मणे सुखाय ॥ “शर्मशातसुखानि च” इत्यमरः ॥ भवतीति शेषः ॥

७० ॥ तयेति । हे विधातः स्रष्टा । तया संतत्या हीनमनपत्यं माम् । स्नेहात्प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जलसंकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् ॥ “वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च” इत्यमरः ॥ आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतमिव । पश्यन्कर्त्तुं न दूयसे न परितप्यसे ॥ विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥

७१ ॥ असह्येति । हे भगवन्मे ममान्त्यमृणं । पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य

extinction of the race, I am both shining and dark, like the mountain लोकालोक.

69. The merit arising from asceticism and alms-giving procures felicity only in the next world, while offspring born of a pure family (origin) are for happiness both here and hereafter.

70. How is it ! O venerable father ! that you are not pained to see me devoid of that blessing—as you would (surely) be (when you behold) a young plant that has been personally watered by you through affection of this hermitage, failing to produce any fruit (in a proper season) ?

71. Be it known to you, venerable sage, that these last of my

69. D. 'वंशास्तु, P. 'वंशा हि for 'वंश्या हि.

70. B. C. I. K. P. R. with Val., and Vija., वितानम्, D. L. with Châ., Din., and Su., विनेतृ for विधातृ. C. D. E. J. L. P. with Châ., and Din., पादपम् for 'वृक्षकम्

71. D. with Su., and Vija., ऋणबन्धम् for ऋणमन्त्यम्. D. L. P.

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथाहंसि ।
 इक्ष्वाकूणां दुरापऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥
 इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
 क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुतमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥
 सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततः स्तम्भकारणम् ।
 भावितात्मा भुवो भर्तुरर्थेन प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

मञ्जनरहितस्य ॥ “निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षं विनाशं गजमञ्जने” इति यादवः ॥
 इन्नित्तो गजस्य । अरुर्मर्म तुदतीत्यस्तुदं मर्मस्पृक ॥ “व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः”
 इति । “अरुस्तुदस्तु मर्मस्पृक” इति चामरः ॥ “विध्वरूपोस्तुदः” इति खड्ग-
 त्ययः ॥ “अरुद्विषत -” इत्यादिना मुमागमः ॥ आलानं गजबन्धनस्तम्भमि-
 व ॥ “आलानं बन्धनस्तम्भे” इत्यनरः ॥ असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं
 यस्मिंस्तद्वेहि । दुःसहदु खजनकं विद्वीत्यर्थः ॥ “निवाणोत्थानशयनानि
 त्रीणि गजकर्मणि” इति पालकाप्ये ॥ “कृणं देवस्य त्यागेन कृषीणां पाठ-
 कर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्” ॥

७२ ॥ तस्मादिति । हे तात तस्मात्पितृकादृणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि ॥
 कर्मणि लट् ॥ तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि । हि यस्मात्कारणादिक्ष्वाकूणाभिश्वा-
 कौरपत्न्यानां पुंसाम् ॥ तद्राजत्वाद्वृष्यो लुक् ॥ दुरापं दुष्प्रापेऽर्थे ॥ सिद्धय-
 स्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः ॥ इक्ष्वाकूणाभिनि शेषे षष्ठी ॥ “न लोक” — इत्या-
 दिना कृद्युगे षष्ठीनिषेधात् ॥

७३ ॥ इतीति । इति राज्ञा विज्ञापित कृषिध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य
 ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन्क्षणमात्रम् । नृत्तमीनो हृद इव । तस्थौ ॥

७४ ॥ स इति । स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःक-
 debts have become galling (i. e. unbearable) to my spirit, like a
 chain that inflicts wounds to an elephant that has been kept with-
 out a (daily) bath.

72. Order it so then, O father, that I may be discharged from
 these debts ; in objects difficult of achievement, by the princes born
 in the line of इक्ष्वाकु, success is entirely at your disposal.

73. Thus requested by the king, the *Rishi*, like a large lake
 in which the fish are asleep, remained still for a moment with his
 eyes closed in deep meditation.

74. By profound abstract meditation he discovered the cause
 with Su., नववद्धस्य for अनिवीणस्य. Chāritravardhana and Dinakara
 notice the reading.

72. A. L. with Chā., and Din., यथा विमुच्येऽहं, D. with Su., यथा
 हि मुच्येऽहं for मुच्ये यथा तात. D. J. K. P. with Chā., Din., Val., and
 Su., यथा for तथा.

73. D. L. P. यथा for इव. All commentators with us.

74. D. K. सन्ततिस्तम्भकारणम् for सन्ततेः स्तम्भकारणम्. D. पुरः for भुवः.

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

किं तु बध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ” इत्यप्रत्ययः ॥ “ वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवयाहावग्रहौ समौ ” इत्यमरः ॥ तेन विशोषिणां विशुष्यतां दास्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण दास्या-
न्युपजीवयतीति भावः ॥ अत्र स्युः - “ अस्यां वत्तादितिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठ-
ते । आवित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टिर्ज्ञं ततः प्रजाः ” इति ॥

६३ ॥ पुरुषेति । आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः ॥
“ शतायुर्वं पुरुषः ” इति श्रुतेः ॥ “ अचतुर - ” आदिमुत्रेणाचप्रत्ययान्तो नि-
पातः ॥ मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः । निरातङ्का
निर्भयाः ॥ “ आतङ्का भयमाशङ्का ” इति हलायुधः ॥ निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिर-
हिता इति यत्तस्य दास्यस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः ॥ “ व्र-
ताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम् ” इति हलायुधः ॥ ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् ॥
“ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ” इत्यप्रत्ययः ॥ “ अतिवृष्टिर्नावृष्टिर्भुषिकाः शालभाः
शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः पंडिता इतयः स्मृताः ” इति कामन्दकः ॥

६४ ॥ त्वयेति । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्त-
प्रकारेण चिन्त्यमानस्यानुभ्यायमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे
संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः । स्युरे-
वेत्यर्थः ॥

६५ ॥ संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह ॥ किंत्विति । किं तु तवैतस्यां बध्वां स्तुषा-
याम् ॥ “ वधुर्जाया स्तुषा चैव ” इत्यमरः ॥ अदृष्टा सदृश्यत्वरूपा प्रजा येन तं

to the rule, on the sacrificial fire, become converted into rain for
(nourishing) the crops that are parched up by drought.

63. That my subjects live to the full extent of man's life, or
that they are free from fears and from social calamities, are (all)
owing to the influence of your meritorious act of austerity and
learning.

64. How could the fortunes of me, who am free from mis-
eries, be not in a state of continued prosperity, whose interests are
being taken care of by yourself—one who is descended from ब्रह्मा.

65. But the (sovereignty of) earth, with all its produce of
gems, and with all its continents, does not give me any comfort,

63. B. C. E. I. K. L. P. R. with Chā., Dīn., Val., Su., and
Vija., तत्र for तस्य. K. तन्मदीयाः for यन्मदीयाः.

नूनं मनः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धं स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वेः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

मां सद्दीपापि । रत्नानि स्यूत इति रत्नसूरपि ॥ “सत्सुद्विष—” इत्यादिना क्रिप् ॥ मेदिनी नावति न प्रीणाति ॥ अवधातु रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव आध्यमिति सूचितम् ॥

६६ ॥ नूनमिति । मत्तः परं मदनन्तरम् ॥ “पञ्चम्यास्तसित्” ॥ पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः । वंशे भवा वंश्याः पितरः ॥ स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते । तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः सन्नः श्राद्धं पितृकर्मणि ॥ “पितृदानं निवापः स्यात्श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः” इत्यमरः ॥ प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यम् ॥ “कामं प्रकामं पर्याप्तम्” इत्यमरः ॥ निर्धना ह्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः ॥

६७ ॥ मत्परमिति । मत्परं मदनन्तरम् ॥ “अन्यारात—” इत्यादिना पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मयावर्जितं दत्तं पयः पूर्वेः पितृभिः स्वनिःश्वासैर्दुःखजैः कवोष्णमीषुदुष्णं यथा तथोपभुज्यते ॥ नूनमिति तर्कः ॥ कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः ॥ “कवोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति” इत्यमरः ॥

६८ ॥ सोहमिति । इज्या यागः ॥ “व्रजययोर्भावे क्यप्” इति क्यप्प्रत्ययः ॥ इ-

seeing that I am denied the pleasure of beholding worthy issue, from this your daughter-in law.

66. Methinks ! my ancestors, apprehending the (total) cessation of the पिण्ड offerings after my death, do not (now) eat to their heart's content at श्राद्ध ceremony, in their anxiety to store up the स्वधा food (as a provision for the future).

67. Methinks ! those ancestors of mine are drinking the libations of water offered by me, made tepid by their sighs, at the thought of its difficult to be found after my death.

68. Therefore, though my soul is brightened (*lit.* purified) by the performance of sacrifices to the Gods, yet obscured by the

67. B. E. K. R. with Val., Su., and Vija., पयः पूर्वं सनिःश्वास कवोष्णमुपभुज्यते, C. P. पयः पूर्वेः सनिःश्वासं कवोष्णमुपभुज्यते, D. with Chā., and Din., पयः पूर्वं स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते, I. पयः पूर्वं सनिःश्वासं कदुष्णमुपभुज्यते for पयः पूर्वेः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते. P. R. read first the 67th verse and then the 66th of our text.

68. B. O. E. I. K. R. with Val., Su., and Vija., अन्धकारः for अप्रकाशः.

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

इति वादिन एवास्य हेतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

८० ॥ तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्त-
व्येत्याह ॥ हविष इति ॥ सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो या-
गविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे इध्याज्यादिहविरर्थं भुजंगपिहितद्वारं भु-
जंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः ॥
“ अधिशीलस्थासां कर्म ” इति कर्मत्वम् ॥

८१ ॥ तर्हि का गतिरित्याह ॥ सुतामिति । तस्याः सुरभेरियं तदीया । तां
सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः
सन ॥ “ नवृतश्च ” इति कम्प्रत्ययः ॥ आराधय । हि यस्मात्कारणात्सा प्रीता
तुष्टा सती । कामान्शोधीति कामदुघा । भवति ॥ “ दुहः कव्यश्च ” इति
कम्प्रत्ययः ॥ वादेशश्च ॥

८२ ॥ इतीति । इति वादिनो वदन एव हेतुर्हेवनशीलस्य ॥ “ तृन् ” इति तृ-
न्प्रत्ययः । अस्य सुतेराहुतीनां साधनं कारणं । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी
नामानिन्द्या प्रशस्ता धेनुर्वनादाववृते प्रत्यागता ॥ “ अव्याक्षिपो भविष्यन्त्याः
कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ” इत्याभिप्रायः ॥

80. She is at present staying in the nether regions,—the gates of which are closed (i. e. guarded) by serpents,—with a view to supply *ghee* to Prachetas engaged in a long continued सत्र sacrifice.

81. Make then the daughter of सुरभि her mother's represen-
tative, and with your body purified worship her in company with
the queen. She too, if pleased, can fulfil (all) your desires.

82. Scarcely had the sacrificer finished his speech in this way,
when the blessed cow named Nandini, the source of his offerings,
returned home from the forest.

81. B. C. E. R. with Val., स गां मदीयां, K. सुतां मदीयां for सुतां
तदीयां, D. E. I. P. with Chā., Din., Su., and Vija., स त्वमेकान्तरां तस्यां
मदीयां वत्समातरम् for the first line [E. and Vija., तस्याः for तस्यां D.
and Vija., सा वां कामं विधास्यति, I. L. P. सा वां कामं विधास्यति, E. and
Chā., Din., and Su., सर्वकामं विधास्यति for प्रीता कामदुघा हि सा] R. reads
the above verse in a slightly different way,—“ स त्वमेकान्तरां तस्या
मदीयां वत्समातरं । आराधय सपत्नीकः सा वां कामाप्नुदास्यति ” ॥ Besides this I.
L. P. R. have also the 81st stanza exactly like our text with this di-
fference स गां मदीयां for सुतां तदीयां only. L. omits the verses 79 and 80.

ललाटोदयमाभुग्रं पल्लवस्निग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

भुवं कौण्णेन कुण्डोष्ठी मेध्यनावभुथादपि ।

प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

रजःकर्णैः खुरोद्धृतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

८३ ॥ संप्रति धेनुं विशिनष्टि ॥ ललाटेति । पल्लववत्स्निग्धा चासौ पाटला च । संख्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः । तमाभुग्र-
मीषद्वक्त्रम् ॥ “ उदितभ ” इति निष्ठानस्य नत्वम् ॥ श्वेतरोमाप्येवाङ्कते विभ्रती ।
नवं शशिनं विभ्रती संध्येव स्थिता ॥

८४ ॥ भुवमिति । कौण्णेन । किञ्चिदुष्णेन ॥ “ क्वं चोष्णे ” इति चकारात्का-
देशः ॥ अवभुथादप्यवभुथस्नानादपि मेध्येन पवित्रेण ॥ “ पूतं पवित्रं मेध्यं च ”
इत्यमरः ॥ वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेण क्षीराभिस्यन्दनेन
भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोष आपीनं यस्याः सा कुण्डोष्ठी ॥
“ ऊधस्तु ह्रीन्वापीनम् ” इत्यमरः ॥ “ ऊधसोऽनङ् ” इत्यनङादेशः ॥ “ बहुव्री-
हेरूपसो डीष् ” इति डीष् ॥

८५ ॥ रज इति । खुरोद्धृतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः ॥ “ दूरान्तिकार्थे-
भ्यो द्वितीया च ” इति चकारात्पञ्चमी ॥ रजसां कर्णैः । मही क्षियत ईष्ट इति म-

83. Bearing a little curved round mark of white hair on her forehead she, with her colour pale-red like that of a new leaf, appeared like the twilight hour adorned with the new moon.

84. That cow of a full udder sprinkled the earth by the flow of her lukewarm milk which streamed forth at the sight of her young and which was even more sanctifying than the अवभुथ ablutions (after a sacrificial ceremony).

85. The cow imparted to that ruler of the earth the sanctity sprung from bathings in sacred places of pilgrimage, by touching his body from near with particles of dust raised up by her hoofs.

83. Between 82-83 B. D. E. I. P. R. with Vija., read the following: — “ तासां ललाटजां रेखां विभ्रती सा सिततरां । सख्या प्रातापदेनैव प्रतिभिन्ना हिमांशुना ” ॥ (D. युतिभिन्ना for प्रतिभिन्ना I. लेषां, D. and Vija., रेषां for रेखां) R. reads it after the 83rd verse of our text.

84. D. with Su., क्षिति for भुवं. B. C. D. I. K. L. R. प्रस्रवेण for प्रस्रवेण. D. R. °प्रवर्तिनी for °प्रवर्तिना. E. वत्सालोभ° for वत्सालोक

85. D. with Vallabha तीर्थाभिषेकसंशुद्धिम् for तीर्थाभिषेकजां शुद्धिम्. D. L. P. R. with Val., and Vija., महीभृतः, B. C. E. I. K. with Châ., Din., and Su., महीपतेः for महीक्षितः.

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

रणो भुवो भर्तुर्नृपस्य संततः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् ॥ अ-
थानन्तरमेनं नृपं प्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः ॥ एनमिति “ गति-
बुद्धि— ” इत्यादिनाणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

७५ ॥ पुरेति । पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्योर्वीं प्रति भुवबुद्धिद्वयं यास्य-
तो गमिष्यतस्त्वत् पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनुरासीत् । तत्र
स्थितेत्यर्थः ॥

७६ ॥ ततः क्रिमित्यत आह ॥ धर्मलोपेति । ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् ॥
“ ऋतुःस्त्रीकुतुमेऽपि च ” इत्यमरः ॥ ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राज्ञीं सुदक्षि-
णां धर्मस्य ऋत्वभिगमनलक्षणस्य लोपाङ्गं शास्त्रद्वयं तस्मात् स्मरन्ध्यायन् ॥
“ मृदङ्गं देवतं विभ्रे घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्प-
तीन् ” ॥ इति शास्त्रात्प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां
त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो नाचरितवानसि ॥ व्यासक्ता हि विस्मर-
न्तीति भावः ॥ ऋतुकालाभिगमने मनुः—“ ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्ववाराणि-
रतः सदा ” इति ॥ अकरणे दोषमाह पराशरः—“ ऋतुस्नातां तु यो भाग्यो स्व-
स्थः सन्नोपगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ” इति ॥

of the obstacles lying in the path of progeny to the lord of the earth and then, in an inspired mood, made known to him the secret (that he had learnt).

75. On a past occasion, when you were returning to the earth after waiting upon Indra, there was on your way the divine cow सुरभि lying (at her ease) under the shade of the कल्प tree.

76. And, thinking of this queen of yours who had bathed after menstruation, you, from fear of the violation of duty, did not behave well towards her who was worthy of the honour of being gone round.

76. D. P. ऋतुस्नातां तु संस्मरन्, C. E. I. K. R. with Châ., Din., Val., and Vija., इमां संचिन्त्य सत्वरः for ऋतुस्नातामिमां स्मरन्. I. प्रदक्षिणक्रियार्हायास्तस्याः कोपमजीजनः for the second half, and calls it a spurious verse. Between 75-76 B. E. I. L. P. R. with Su., and Vija., read the following :—“ इमां देवीमृतस्नातां स्मृत्वा सपदि सत्वरः । प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्याः कोपमजीजनः ” ॥ (I. तस्यां त्वं साधु नाचरः for तस्याः कोपमजीजनः. B. भुत्वा for स्मृत्वा) L. P. call it a spurious stanza. Chāritravardhana and Dinakara notice this verse

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
 मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥
 स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।
 नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्गमदिग्गजे ॥ ७८ ॥
 ईप्सितं तदवज्ञानद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।
 प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

७७ ॥ अवजानासीति । यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः कारणान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा स्रुरभिस्त्वां शशाप ॥ शप आक्रोशे ॥

७८ ॥ कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह ॥ स शाप इति । हे राजन्स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः ॥ अभ्रवणे हेतुमाह—क्रीडार्यमागता उद्गमानो दाम्न् उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्त आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥

७९ ॥ अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह ॥ ईप्सितमिति । तदवज्ञानात्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्याप्तुमिष्टमीप्सितं मनोरथम् ॥ आप्नोतेः सन्नन्तास्तः । ईकारश्च ॥ सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि ॥ तथा हि । पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥

77. And she cursed you by saying—"As thou hast treated me with disrespect, so shalt thou never have any issue without (first) propitiating my offspring."

78. That curse, O king, was neither heard by you nor by your charioteer since the stream of the celestial गंगा was roaring on account of the furious elephants of quarters which were diverting themselves in it.

79. Know then ! O prince, that the attainment of your desire is prevented by the insult you offered to her ; for the neglect (or omission) of worship to those that are to be worshipped arrests (i. e. prevents one's) well-being.

77. A. B. and K. omit the 77-78 verses. Prof. Paranjape of Rājārām College, Kolhapur, tells me that the लक्ष्मीसेन one of the oldest and most authentic Ms. of the Jaina family, belonging to the Kolhapur collection also omits these stanzas.

79. D. P. with Chā., and Din., अवेहि तदवज्ञानायत्नापेक्षं मनोरथं, B. अवैमि तदपध्यानायत्नापेक्षं मनोरथं, A. C. अवेहि तदवज्ञानादनपेक्षं मनोरथं for the first line. Chāritravardhana has the following :—"भो नृप । तस्या धेनोरवज्ञानं तदवज्ञानं तस्मान्मनोरथं पुत्रलक्षणं यत्नमपेक्षत इति तादृशमवेहि जानीहि यत्नेन भविष्यतीत्यर्थः" ।

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नाभिं कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

वन्धवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

हीक्षित् । तस्य । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् । शुद्धिमाधाना कुर्वाणा ॥ एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् ॥ उक्तं च मनुना—“ आमेयं भस्मना स्नानमवगाढ्यं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ” इति ॥

८६ ॥ तामिति । निमित्तज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्वशिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां तां धेनुं वृष्ट्वा । आशंसितं मनोरथाः ॥ नर्पुसके भावे क्तः ॥ तत्रावन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य स तमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनम् । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं यो ग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥

८७ ॥ अदूरेति । हे राजन्नात्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि । यद्यतः कारणात्कल्याणी मङ्गलमूर्तिः ॥ “ बह्वादिभ्यश्च ” इति डी-प् ॥ इयं धेनुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥

८८ ॥ वन्द्येति । वने भवं वन्द्यं कन्दमूलफलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथा भूतः सन् । इमां गां शश्वत्सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव । कर्तुः । अनुगमनेनानुसरणेन । अभ्यसनेनानुष्ठानुरभ्यासेन विद्यामिव । प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि ॥

८९ ॥ गवानुसरणप्रकारमाह ॥ प्रस्थितेति । अस्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्र-

86. That treasure of asceticism, who had the knowledge of omens, saw (at once) that cow of beautiful (or blessed) appearance, and again addressed him who was worthy of sacrifices being done for him and whose hope for the desired object was not destined to be fruitless.

87. Depend upon it, O king, the fruition of your desires is close at hand ; for at the very mention of her name as it were, this blessed cow has thus made her appearance.

88. Living upon forest fare you should try to propitiate this cow by your constant (personal) attendance upon her, as one acquires learning by constant application.

89. You are to start when she starts, to stand when she

86. B. with Vija., तपोधनः for तपोनिधिः. E. अव्यं for अवन्ध्यं. D. J., पार्थिवं, L. प्राशंसित for प्रार्थनं.

87. P. तत् for यत्.

88. D. वृत्ति for वृत्तिः. D. सम्यगाराधनेन for आत्मानुगमनेन.

89. B. U. E. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vija., स्थानमाचरेः for स्थितिमाचरेः.

निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ॥ ८९ ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्वजेदपि ॥ ९० ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

याहि ॥ “समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम् ॥ स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थि-
तिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निषण्णायामुपविष्टायां निषीदोपविश ॥ वि-
ध्यै लोट् ॥ पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भसि सत्यामपः पिबेः पिब ॥

९० ॥ वधूरिति । वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां
गां प्रातरा तपोवनात् ॥ आङ्गार्याशायाम् । पदद्वयं चैतत् ॥ अन्वेत्वनुगच्छतु । सा-
यमपि प्रत्युद्वजेत्प्रयुद्वच्छेत् ॥ विध्यै लिङ् ॥

९१ ॥ इतीति । इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् ॥ “आङ्गार्याश-
भिर्विध्योः” इत्यस्य वैभाषित्वादसमासत्वम् ॥ अस्या धेनोः परिचर्यापरः शुभ्र-
पापरो भव ॥ ते तवाविघ्नं विघ्नस्याभावोऽस्तु ॥ “अव्ययं विभक्ति—” इत्या-
दिनार्याभावेऽव्ययीभावः ॥ पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् ॥ प्रशंसायामिनिप्रत्ययः ॥
धुर्यत्रे स्थेयास्तिष्ठेः ॥ आशीर्यै लिङ् ॥ “एलिङि” इत्याकारस्यैकारादेशः ॥
स्वत्वसृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥

९२ ॥ तथेति । देशकालज्ञः । देशोऽग्निसंनिधिः । कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः ।
विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्थं ज्ञानमव्याहतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमाञ्छि-
ष्योऽन्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः ॥ “पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परि-
ग्रहाः” इत्यमरः ॥ आनतो विनयनम्रः सन् । शासितुर्गुरोरादेशमाज्ञां तथेति प्र-
तिजग्राह स्वीचकार ॥

stands, to sit down when she sits, and to drink water, only after she has drunk it.

90. And let your self-subdued wife, full of devotion, follow her (i. e. the cow) worshipped in the morning, as far as the sacred forest of penance, and let her also go forth to meet her (half way) in the evening.

91. Go on attending upon her in this wise, till she is propitiated. May there be no obstacles to you, and may you, like a father, stand at the head of those mortals who are favoured with worthy sons.

92. “So be it,” in these words that disciple with his wife, who knew the time and the place, received, in a spirit of delight and humility, the instructions of his preceptor.

90. D. E. L. with Chá, Din., and Su., प्रयतां, P. R. प्रयतं for प्रय-
ता. K. reads first the 90th verse and then the 89th stanza of our text.

91. B. C. E. L. K. P. R. with Val., Su., and Vija., भूयाः for स्थेयाः.

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।

सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

तमार्यगृहं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

ता अरयो येन स नृपती राजा जाताभिषङ्गो जातपराभवः सन् ॥ “अभिषङ्गः पराभवः” इत्यमरः ॥ वध्यस्य वधाहंस्य ॥ “दण्डादिभ्यो यः” इति यप्रत्ययः ॥ मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गाचूणीरात् ॥ “तूणोपासङ्गनूणीरनिषङ्गा इषुधिर्हयोः” इत्यमरः ॥ शरमुद्धर्तुमैच्छत ॥

३१ ॥ वामेति । प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः । नखप्रभाभिभूषितानि च्छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् ॥ “कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्गुमाकारे युधिष्ठिरे” इति विश्वः ॥ “कङ्कस्तु कर्कटः” इति यादवः ॥ सायकस्वपुङ्ख एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे ॥ “कर्तरी पुङ्ख” इति यादवः ॥ सक्ताङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणयोग इव । अवतस्थे ॥

३२ ॥ बाह्विति । बाह्वोः प्रतिष्ठम्भेन प्रतिबन्धेन ॥ “प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः” इत्यमरः ॥ विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा । मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिर्भोगी सर्प इव ॥ “भोगी राजभुजंगयोः” इति शाश्वतः ॥ अभ्यर्णमन्तिकम् ॥ “उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यद्रा अप्यभितोऽप्ययम्” इत्यमरः ॥ आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत ॥ “अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि” इति यादवः ॥

३३ ॥ तमिति । निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः । आर्याणां सतां गृहं पश्यम् ॥ “पशस्रैरिवाद्यापश्येषु च” इति क्यप् ॥ मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुव-

31. But the right hand of the striker, whose fingers were stuck to the root of the arrow the heron's feathers whereof were illumined with the lustre of his nails, remained fixed like one drawn in a picture.

32. The king, like a cobra whose power has been checked by an incantation and a drug, with increased rage on account of a restraint upon his arm, began to burn internally with the fire of his energy that could not touch the offender though very near.

33. Then the lion, who had seized the cow, addressed him, who was a friend to the noble, the standard of Manu's race, and

31. B. R. with Chā., Din., Val., and Su., सायकपुंखे for सायकपुंखे. B. I. लम्बाङ्गुलिः for सक्ताङ्गुलिः.

33. B. C. F. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., विस्मापयन् for विस्माययन्. On this Malli. says, “विस्मापयन्” इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यं ।

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्तिः रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

वृथावर्तकम् । सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् । आप्तपनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्या-
पारंभूतपर्वत्वाद्भिस्मितम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ तं दिलीपं मनुष्यवाचा ॥ करणेन ॥ पुन-
र्विस्माययन्विस्मयमाश्रये प्रापयन्निजगाद ॥ “स्मिद्धीपद्धसने” इति धातोर्णिच्
वृद्धावायदेशे शतप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् ॥

३४ ॥ अलमिति । हे महीपाल तव श्रमेणालम् । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वाच्चृतीया ॥ उक्तं च
न्यासोद्योते “न केवलं श्रयमापैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्य-
मानापि” इति ॥ “अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः ॥ इतोऽस्मि-
न्मायि ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् ॥ तथा हि । पादपो-
न्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति
न प्रसरति ॥

३५ ॥ कैलासेति । कैलास इव गौरं शुभ्रम् ॥ “चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्म-
नीषिणः” इति शाश्वतः ॥ वृषं वृषभमारुरुक्षोरारोटुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदे निक्षिप्य
वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्वा-
सस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम
किंकरं मामवेहि विद्धि ॥ “पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्र-
मसौ सोमयाजी चेत्यष्ट मूर्तयः” इति यादवः ॥

of a valour mighty like that of a lion, in human accents thus
astonishing him (the more) who was (already) surprised at his
own state.

34. There is no need, O ruler of the earth, of any effort on
thy part. Even if discharged, thy shafts will be of no use here.
The force of the wind which is sufficient only to uproot a tree
will not prevail against a mountain.

35. Be it known to thee, O King, that my name is Kum-
bhodara, a friend of Nikumbha ; and I am a servant of the eight-
formed God (S'iva), and my back is sanctified by the favour of
placing his footsteps, when wishing to mount his bull white as the
mount Kailasa.

तच्च “ नित्यं स्मयतेः ” इति हेतुभयविवक्षायामेवेति “भीस्म्योर्हेतुभयं” इत्यात्मनेपदे
विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविव-
क्षायां न कश्चिदोषः । B. C. F. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su.,
भूपालसिंहम् for सिंहोरुसत्त्वम्.

35. B. अवैहि for अवेहि. C. F. I. P. R. with Chā., Din., Val.,
and Su., निकुम्भतुल्यम् for निकुम्भमित्रम्.

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्रन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।

अर्थेनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

३६ ॥ अमुमिति । पुराऽप्रतोऽमुं देवदारुं पश्यसि । इति काकुः ॥ असौ देवदारुः । वृषभो ध्वजे यस्य तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः ॥ अभूततद्भावे च्चुः ॥ यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुर्गौर्या हेमः कुम्भ एव स्तनः । तस्मान्निःसृतानां पयसाम्भूतानां रसज्ञः स्वादज्ञः ॥ स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः ॥ पयसां क्षीराणाम् ॥ “ पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ” इत्यमरः ॥ स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥

३७ ॥ कण्डूयमानेनेति । कदाचित्कटं कपलं कण्डूयमानेन कर्षता ॥ “ कण्डूदिभ्यो यक् ” इति यक् ॥ ततः शानच् ॥ वन्यद्विपेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथिता ॥ अथाद्रेस्तनया गौरी । असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः ॥ “ पार्श्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः ” इत्यमरः ॥ “ सत्सूद्रिष- ” इत्यादिना क्तिप् ॥ तमिव । एनं देवदारुं शुशोच ॥

३८ ॥ तदेति । तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन । अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिस्तत् ॥ “ अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः ” इति केशवः ॥ सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥

36. Yonder देवदारु tree, that thou seest before, has been adopted as a son by the bull-bannered-god, and has (since) become capable of appreciating flavour of Skanda's mother's milk flowing out of her breasts resembling golden jars.

37. On one occasion, the bark of this tree was peeled off by a wild elephant, while scratching his temples against it, and then on that account the daughter of the mountain (Himalaya) deeply bemoaned it as she would do Skanda (lit. the leader of the army of the gods), wounded by the missiles of demons.

38. From that time have I been appointed by the trident-bearing god in this mountain valley to scare away wild elephants, after having transformed me into a lion the maintenance of which is the animals that come (unsought) within his grasp-

36. B. with Val., and text only of Su., अयं for असौ.

38. D. मतंगजानाम् for वनद्विपानां. B. D. I. R. with Chā., Dir., Val., and Su., अंकागतसत्त्ववृत्तिः for अंकागतसत्त्ववृत्ति.

तस्यालम्बेण क्षुधितस्व तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

३९ ॥ तस्येति । परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सांप-
स्थिता प्राप्तेषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् । सुरद्विषो
राहोः । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव । क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य । तस्याङ्गागतस-
स्त्वपृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्त्या अलं पर्याप्ता ॥ “नमः स्वस्ति—” इत्यादिना
चतुर्थी ।

४० ॥ स इति । स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्य । भवांस्त्वं
गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति ॥ ननु गु-
रुधनं विनादय कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह—शस्त्रेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रे-
णायुधेन ॥ “शस्त्रमायुधलोहयोः” इत्यमरः ॥ अशक्या रक्षा यस्य तदशक्य-
रक्षम् । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति ॥
अशक्यार्थेऽप्यप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥

४१ ॥ इतीति । पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो नि-
शम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन्नात्मनि

39. For the satisfaction of me, grown hungry, this meal of blood (i. e. the bloody breakfast of cow) the time of which is fixed by the mighty lord and which has presented itself before me is quite sufficient, as suffices the nectar of the moon (to give satisfaction) to the enemy of the gods (i. e. Rāhu).

40. Do thou, therefore, abandon (the sense of) shame and return home; thou art one who has shown the devotion of a disciple to his preceptor. That charge, which it is impossible to protect by arms, does not (if lost) impair the reputation of those who hold weapons (i. e. warriors).

41. In this manner the king of the mortals, whose missile had been made useless (i. e. impeded in its course) by the power of the mountain-resident god, listened to these proud words of the king of beasts and (accordingly) moderated his feeling of self-reproach.

39 B. D. कदा for सुधा.

40. B. with Chā., and Su., गुहै for गुरोः. B. with Chā., Din., Val., and Su., क्षीणोति for क्षिणोति. Oharitravardhana also notices this reading. F. I. R. with Val., and Su., यदशक्यरक्ष for यदशक्यरक्ष.

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडीकृतस्यम्बकवीक्षितेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्रं कामं हास्यं वचस्तदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

विषयेऽवज्ञापमानं शिथिलीचकार । तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वैदं न प्रापेत्यर्थः ॥ समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः । न सर्वैश्वरं प्रतीति भावः ॥

४२ ॥ प्रतीति । स एव पूर्वः प्रथमः सङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिस्तत्पूर्वसङ्ग इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् ॥ “ दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि ” इति हलायुधः ॥ त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः । तस्य वीक्षितेन वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतः । वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिन्द्रः ॥ “ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासम्भ्यौ भवत इति वक्तव्यम् ” इति पाणेः सप्तम्यन्तस्यान्तरनिपातः ॥ स इव स्थितो नृप एनं सिद्धं प्रत्यब्रवीच्च ॥ “ बाहं सर्वजं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयन्प्रभुः ” इति महाभारते ॥

४३ ॥ संरुद्धेति । हे मृगेन्द्र । संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद्वचः ॥ “ स त्वं मदीयेन ” इत्यादिकमहं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह-अन्तरीति । हि यतो भवान्प्राणभृतान्तर्गतं हृदयं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति ॥ “ विदो लटो वा ” इति णलादेशः ॥ अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि ॥ वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते ॥ अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्योसंभाषितार्थमनदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु वाङ्मनसयोरैकविध एवायमिति जानासि ॥ अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

42. He, baffled in his attempt of discharging an arrow—which for the first time knew what a check was,—like Indra (*lit.* in whose hand there is the thunder-bolt) when about to discharge the thunder but suddenly paralysed by the mysterious gaze of the three-eyed god, thus addressed him.

43. ‘What am I about to say, whose movements are strictly checked, will be most likely, O lord of beasts, regarded as laughable by you, but because you know all the inward feelings of living beings, I may give it vent.

42. B. R. प्रत्यब्रवीद्वैनं for प्रत्यब्रवीच्चैनं. A. D. °भङ्गे for °सङ्गे. A. D. P. with Su., वीक्षणेन for वीक्षितेन. After the 42nd verse Vallabha gives the following spurious stanza. He says, अत्र पाठांतरं ॥ प्रत्याह वै न शरमोक्षवन्धो मा पत्र पत्रां (?) स्वरभेदमाप्तः । प्रहीणपूर्वध्वनिनाधिरूढस्तुलामसारेण शरद्वनेन ॥ Chāritravardhana also notices this reading and says, “ प्रत्याह ” इति पाठे प्रत्युवाचार्थेऽव्ययं.

43. C. F. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., संरुद्धचेष्टस्य, B. संरुद्धचेष्ट for संरुद्धचेष्टस्य. D. with Chā., and Din., नृ for हि.

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्युरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपाश्वर्वर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

४४ ॥ मान्य इति । प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः । अल-
क्ष्यशासन इत्यर्थः । शासनं च “सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्तिः” इत्युक्तरूपम् ॥
तर्हि विसृज्य गम्यताम् । नेत्याह-गुरोरपीति । पुरस्तादग्ने नश्यद्विहमाहिताग्ने-
गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम् ॥ आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं
हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

४५ ॥ स इति । सोऽङ्गागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं
निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद ॥ दिनावसान उत्सुको माता ममागमिष्यतीत्युत्क-
ण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ॥

४६ ॥ अथेति । अथ भूतेश्वरस्य पाश्वर्वर्त्यनुचरः स सिंहो गिरिगह्वराणां गुहा-
नाम् ॥ “देवखातबिले गुहा । गह्वरम्” इत्यमरः ॥ अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्राम-

44. True, my respect is due to that god, who is the author (*lit.* cause) of the creation, preservation, and destruction of all things, animate and inanimate ; but (it is also my duty), on the other hand, not to allow this property of my preceptor, who maintains his sacrificial fire, to be destroyed before my eyes.

45. Such a one as thou, therefore, be pleased to appease thy hunger with this body of mine ; and let this cow of the great sage, whose young calf is anxious to see her at the close of day, be set at liberty.

46. Then partly dissipating (*lit.* dividing into pieces) the darkness of the mountain-caves with the rays of his white teeth, laughed a little the servant of the lord of all beings ; and again spoke to the lord of the wealth.

44. R. with Val., प्रत्युपहार for प्रत्यवहार.

45. C. with Oha., and Din., यतस्व for प्रसीद. Chāritravardhana also notices the reading of Mallinātha. B. C. F. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., विमुच्यताम् for विसृज्यताम्.

46. B. R. with Chā., Din., Val., and Su., गिरिकन्दराणां for गिरिगह्वराणां. Vallabha's text gives गह्वराणां, but his commentary reads कन्दराणां. B. C. R. with Chā., Din., Val., and Su., मयूखैः for मयूखैः. D. शकलं मकुर्वन् for शकलानि कुर्वन्.

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

अथेकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्भिषेपि ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोष्णीः ॥ ४९ ॥

यूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् । निरस्यन्नित्यर्थः । किञ्चिद्बिहस्त्यार्यपतिं नृपं भूयो बभाषे ॥ हासकारणम् ॥ “ अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् ” इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

४७ ॥ एकैति । एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नवं वयो यौव-
नम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येवं बहु । अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन । अल्प-
फलाद्येत्यर्थः ॥ “ षष्ठी हेतुप्रयोगे ” इति षष्ठी ॥ हातुं त्यक्तुमिच्छंस्त्वं मे मम ।
विचारे कार्याकार्यविमर्शं मूढो मूर्खः । प्रतिभासि ॥

४८ ॥ भूतेति । तव भूतेष्वनुकम्पा दया चेत् ॥ “ कृपा दयानुकम्पा स्यात् ” इत्य-
मरः ॥ कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः ॥ तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सतीत्यमेका गौः । स्वस्ति क्षे-
ममस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत् । जीवेदित्यर्थः ॥ “ स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्याशौ ”
इत्यमरः ॥ हे प्रजानाथ जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो विपद्भ्यः शश्वत्सहा ॥
“ पुनः सद्यार्थयोः शश्वत् ” इत्यमरः ॥ पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुर-
क्षणाद्द्वर् जीवितेनैव शश्वदखिलजगच्चापमित्यर्थः ॥

४९ ॥ ‘ न धर्मलोपायिं प्रवृत्तिः ’ किं तु गुरुभयादित्यत आह ॥ अयेति ।
अयेति पक्षान्तरे । अथ वा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास

47. Thou dost not seem to be wise in thy decision, O King, in thus offering to sacrifice so much as thy sovereignty over the world with only one imperial umbrella (over thy head), thy tender youth, and this comely form, for a trifle (like this beast).

48. If you entertain a feeling of compassion for (other) creatures, this single cow will be safe on your destruction (i. e. death); but if you live, you will, O lord of people, ever protect your people (or subjects), as their father, from all their troubles.

49. But if you fear to meet the great displeasure of your single-cowd preceptor, who is the very image of fire, it is in your power to allay his anger by presenting him crores of cows, whose udders are as big as pitchers of water (i. e. having ample and full udders).

47. D. द्यतुम् for हातुम्.

49. B. C. F. R. with Val., and Su., °दण्डात् for °चण्डात्. Chāritra-
yardhana and Dinakara notice the reading of Vallabha and others.
C. P. R. कस्पयता for स्पर्शयता.

तद्रक्ष कल्याणपरंपराणां भोक्तारसूर्जस्वलमात्मदेहम् ।

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलाञ्चयोऽपि क्षितिपालमुखैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

इति विज्ञेयम् । अन एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिक्रोपनान् ॥ “ च-
ण्डस्त्वत्यन्तक्रोपनः ” इत्यमरः ॥ अत एव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्माद्-
मिकल्पाद्गुरोर्बिभेषि । इति काकुः ॥ “ भीत्रार्थानां भयहेतुः ” इत्यपादानात्प-
ञ्चमी ॥ अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः ॥
“ मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुपि ” इत्यमरः ॥ घटा इवोधांसि यासां ता घटोन्नीः ॥ “ ऊ-
धसोऽनङ् ” इत्यनडादेशः ॥ “ बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ” इति ङीष् ॥ कोटिशो-
गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता ॥ “ विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ” इत्य-
मरः ॥ भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः ॥

५० ॥ तद्विति । तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरंपराणां भोक्तारम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥
ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम् ॥ “ ज्योत्स्नातमिसा- ” इत्यादिना वल्चप्रत्य-
यान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष ॥ ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् ।
नेत्याह—महीतलेति । ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमा-
त्रेण भिन्नमैन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि परं स्थानमाहुः ॥ स्वर्गाच्च भिद्यत इत्यर्थः ॥

५१ ॥ एतावद्विति । मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य
प्रतिस्वनेन शिलाञ्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुखैरभाषतेव । इत्यु-
त्प्रेक्षा ॥ भाषिरयं भुविसमानार्थत्वाद्विकर्मकः । भुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदु-
क्तम्—“ बुहियाचिरुधिप्रक्षिभिर्क्षिन्त्रासुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । भुविशासि-
गुणेन च यत्सञ्चते तद्वकीर्तितमाचरितं कविना ” इति ॥

50. Preserve then your own body which possesses strength and which is worth (or capable of) enjoying a series of blessings ; for the prosperous kingdom is said to be the position of Indra only different from it because of its contact with the surface of the earth (i. e. you hold your sway on earth &c.) .

51. After having said this, when the speech of the king of beasts ceased, even the mountain, by means of its (lion's) echoes resounded in the caves, loudly repeated the same purport (of request) to the protector of the earth, as if with great pleasure.

50. Vallabha in his text reads महीतलस्पर्शनमात्रं, but the reading of his commentary does not differ from our text.

51. A. O. with Cha., and Din., read आत्मगुहागतेन for अस्य गुहा-
गतेन; and explain :—आत्मगुहागतेन = निबन्धनाद्विज्ञेयम्.

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

क्षतात्किल त्रायत इत्युदयः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।

इमामनूनां सुरभरेवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

५२ ॥ निशम्येति । देवानुचरस्येश्वरकिङ्करस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनु-
ष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम् ॥
नपुंसके भावे क्तः ॥ तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तथा ॥ “ बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः
स्वाङ्गात्पञ्च ” इति षच् ॥ “ पित्रौरादिभ्यश्च ” इति ङीप् ॥ किं वा वक्ष्यतीति
भीत्स्वर्ब स्थितयेत्वर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः । अत एव सुतरां दयालुः सन् ॥
सुतरामित्यत्र ॥ “ द्विवचनविभज्य—” इत्यादिना सुशब्दात्तरप् ॥ “ किमेत्तिङव्य-
य—” इत्यादिनाम्प्रत्ययः ॥ “ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ” इत्यव्ययसंज्ञा ॥

५३ ॥ किमुवाचेत्याह ॥ क्षतादिति ॥ “ क्षणु हिंसायाम् ” इति धातोः संप्रसारि-
त्वात्किप् ॥ “ गमादीनाम् ” इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति
रूपं सिद्धम् ॥ क्षतो नाशात् त्रायत इति क्षत्रः ॥ सुपीति योगविभागात्कः ॥ ता-
मेतां व्युत्पान्तं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्यादिना ॥ उदग्र उन्नतः क्षत्रस्य
क्षत्रवर्णस्य शब्दो वाचकः । क्षत्रशब्द इत्यर्थः । क्षताच्चायत इति व्युत्पत्त्या
भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु । नाशकर्णोद्विक्तेवलरूढः । किं तु पङ्कजादिव-
द्योगरूढ इत्यर्थः ॥ ततः किमित्यत आह—तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरु-
द्धव्यापारस्य क्षतस्त्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किम् । उपक्रोशमलीमसैर्निन्दाम-
लिनैः ॥ “ उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ” इत्यमरः ॥ “ उद्यो-
त्स्नातमिन्ना—” इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः ॥ तैः प्राणैर्वा किम् । निन्द-
तस्य सर्वे व्यर्थमित्यर्थः । एतेन “ एकातपच्चम् ” इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्र-
त्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥

५४ ॥ “ अयैकधेनोः ” इत्यत्रोत्तरमाह ॥ कथमिति । अनुनयः क्रोधापनयः ।

52. Having heard the speech of the servant of the god (Siva), the king of men even much more compassionate (than before) because of his being looked at by the cow whose eyes were tremulous through fear under his (lion's) grasp, thus rejoined to his words.

53. No doubt the high-sounding epithet of क्षत्र is so called because it is commonly known all over worlds that it protects (others) from death; to one whose conduct is contrary to this spirit of what use is either kingdom or life stained by ignominy !

54. And again how is it possible to avert the wrath of the

52. D. F. वाचः for वाचे. B. I. R. with Oha., Val., and Din., तदध्यासितकातराक्ष्या for तदध्यासितकातराक्ष्या.

54. A. D. च for नु. A. D. शक्योऽनुनयः for शक्योऽनुनयः. Oha.ritra-

सेयं स्वदेहार्पणनिष्कयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवन्तः ।

न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

भवानपीदं परवानवैति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

चकारो वाकारार्थः । महर्षेरनुनयो वान्यासां पयस्विनीनां शोम्भीणां गवां विश्रा-
णनाहनात्कथं नु शक्यः । न शक्य इत्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह—इमां गां सुरभेः का-
मधेनोः ॥ “ पञ्चमी विभक्ते ” इति पञ्चमी ॥ अनुनामन्मूनामवेहि जानीहि ॥
तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह—रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया । कर्त्रा । प्र-
हृतं तु प्रहारस्तु ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ रुद्रौजसेश्वरसामर्थ्येन । न तु तवेत्यर्थः ॥
“ सप्तम्यधिकरणे च ” इति सप्तमी ॥

५५ ॥ तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह ॥ सेयमिति । सेयं गौर्मया । निष्क्रीयते
प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्कयः प्रतिशीर्षकम् ॥ “ एरच् ” इत्यच्प्रत्य-
यः ॥ स्वदेहार्पणमेव निष्कयस्तेन भवत्तत्त्वत्तः ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ मोचयि-
तुं न्याय्या न्यायादनपेता ॥ युक्तेत्यर्थः ॥ “ धर्मपथ्यर्थ—” इत्यादिना यत्प्रत्य-
यः ॥ एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् ॥ मुनेः क्रिया होमादिः । स
एवार्थः प्रयोजनम् । स चालुप्तो भवेत् ॥ स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्य-
मिति भावः ॥

५६ ॥ अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह ॥ भवानिति । परवान्स्वामिपरतन्त्रो भ-
वानपीदं रक्ष्यमाणमवैति । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः ॥ “ शेषे प्रथमः ” इति प्रथ-
मपुरुषः ॥ किमित्यत आह—हि यस्माद्धेतोः ॥ “ हि हेताववधारणे ” इत्यमरः ॥
तव देवदारौ विषये महान्यत्नः । महता यत्नेन रक्षयत इत्यर्थः ॥ इदं शब्दोक्तमर्थं
हर्षयति स्थातुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाग्रेण ।
निबुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनोऽपि स्थातुं शक्यं न हि ॥

great sage by offering other cows? Know that this cow is in no way inferior to Surabhi, and it is only through the influence of the god Rudra that you have been able to attack her.

55. Accordingly, she is perfectly entitled to be liberated by me from you by the offer of my body as ransom; for this being agreed to, neither shall your dinner-after-fast be violated, nor the means of the sage's rites be destroyed.

56. Since because there is a great effort of yours towards protecting this pine tree, you too, dependant upon another will be able to understand me when I say, that it is impossible for one to stand unwounded before his employer after having allowed the charge to be destroyed.

vardhana also notices this reading. B. O. F. I. P. R. with Val., Din., and Su., अन्य for शन्य. A. D. F. तु, I. हि, for नु.

55. R. स्वाद्विता नवैव for स्वाद्विता तवैव. R. कृपार्थः for क्रियार्थः.

56. B. O. F. I. R. with Val., and Su., यदक्षयम् for न हि शक्यम्.

किमग्राहिंस्वस्तव चेमन्तोऽहं वक्षःशरीरे भव मे दयालुः ।
 एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥
 सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्दृष्टः स नो संगतयोर्वनान्ते ।
 तद्गतनाथानुग नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥
 तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
 स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

५७ ॥ सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह । किमिति । किमपि किं चाहं तवाहिंस्यो-
 ऽवध्यो मतश्चेत्तर्हि मे यश्च एव शरीरं तस्मिन्दयालुः कारुणिको भव ॥ ननु सु-
 खमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह—एकान्तेति । मद्विधानां
 मादृशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूत-
 विकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव ॥ “आस्था त्वालम्बनास्थान-
 यत्नापेक्षाषु कथ्यते ” इति विश्वः ॥

५८ ॥ सौहार्ददहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह । सम्बन्धमिति । सम्बन्धं सख्यम् । आभा-
 षणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः ॥ “स्यादाभाषणमालापः ” इत्यमरः ॥ स
 सादृक्सम्बन्धी वनान्ते संगतयोर्नवावयोर्द्वैतो जातः । तत्ततो हे भूतनाथानुग
 शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव सम्बन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं
 याञ्चाम् ॥ “प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाश्चाप्रेमाणः ” इत्यमरः ॥ विहन्तुं
 नार्हसि ॥

५९ ॥ तथेति । तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय ॥ “कपौ सिंहे सुव-
 र्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः ” इति शाश्वतः ॥ सद्यस्तत्क्षणे प्रतिष्टम्भान्निर्वन्धादि-
 मुक्तो बाहुर्दयस्य स दिलीपः । न्यस्तशस्त्रस्य क्रायुधः सन् । स्वदेहम् । अमिषस्य ॥

57. Or, if you think very much the same that I should be uninjured, then be kind to my body made up of fame. For, in truth, persons like myself have little regard for material lumps (i. e. bodies) framed out of earth and other elements and destined to perish.

58. The friendship proceeds from conversation, they say ; accordingly it is formed between us two after our meeting together in the midst of this forest ; do not refuse, then, O follower of the lord of living beings, to comply with this request of mine, now that I have become your friend.

59. ‘ So be it,’ the lion replied and दिलीप, who had his arm instantly released from restraint, laid down his weapon and offered his body to the lion, as if it was a lump of flesh.

58. B. with Chā., Din., and Su., जतः for वृत्तः.

59. Charitrayardhana and Dinakāra appear to have read तथेति गामुक्तवते ” for B. F. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., तस्यस्त for स न्यस्तः.

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचोनिशम्योत्थितमौत्थितः सन् ।

ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविर्णीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्गाढ्य परीक्षितोऽसि ।

ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किनुतान्पार्हिन्साः ॥ ६२ ॥

“पल्लं क्रव्यमामिषम्” इत्यमरः ॥ पिण्डं कवलमिव । उपानयत्समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

६० ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य ॥ “स्याद्वाङ्मुख्यधोमुखः” इत्यमरः ॥ प्रजानां पालयितुं राज्ञ उपर्युपरिष्ठान् ॥ “उपर्युपरिष्ठान्” इति निपातः ॥ विद्याधराणां हे-वविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः । पपात ॥

६१ ॥ उत्तिष्ठेति । राजा । अमृतमिवाञ्जरीत्यमृतायमानं ॥ “उपमानावाचारे” इति वच्यम् ॥ ततः शानच् ॥ उत्थितमुत्पन्नं “हे वत्स उत्तिष्ठ” इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् ॥ अस्तेः शत्रुप्रत्ययः । अग्रतोऽग्रे प्रस्रवः क्षीरसावोऽस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविर्णीं गां स्वां जननीमिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥

६२ ॥ तमिति । विस्मितमाश्चर्यं गतम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ तं विलीपं धेनुरुवाच ॥ किमित्यत्राह—हे साधो मया मायामुद्गाढ्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंसाः बालुकाः ॥ “शारुर्बालुको हिंसः” इत्यमरः ॥ “नमिकम्पि—” इत्यादिना रप्रत्ययः ॥ किमुत छद्मु । न प्रभव इति योज्यम् ॥ “बलवत्सुष्टु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे” इत्यमरः ॥

60. Expecting the dreadful bound of the lion the protector of the people sat with his face looking downwards, and at that moment showers of flowers fell upon him from the sky, discharged by the hands of the Vidyadharas.

61. “Rise up my son,”—exclaimed a voice; and the king hearing the words sweet like nectar got up and saw before him, like his own mother, the cow discharging milk and nowhere the lion!

62. The cow thus addressed the wondering monarch:—‘I created that delusive phantom (or illusion) to test thy faith, my good man’; through the power of the sage even the god of death has no power to strike at me, what then of other beasts of prey (i. e. far less such savages)?

60. B. D. F. R. अधोमुखस्य for अवाङ्मुखस्य Vallabha's text reads अधोमुखस्य, while his commentary gives अवाङ्मुखस्य.

62. .I. गुह्यभावाद् for ऋषिप्रभावाद्.

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमेवेहि मां कामदुषां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥
ततः समानीय स मानितार्थो हस्तो स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं वयाच्चे ॥ ६४ ॥
सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्तेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

६३ ॥ भक्त्येति । हे पुत्र गुरौ भक्त्या । मय्यनुकम्पया च । ते तुभ्यं प्रीतास्मि ॥
“ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ” इति चतुर्थो ॥ वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् ॥ “ दे-
वावृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु ह्येवे मनाक्प्रिये ” इत्यमरः ॥ वृणीष्व स्वीकुरु । तथा हि
मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि । किं तु प्रसन्नां माम् । का-
मान्दीर्घीति कामदुषा । तामवेहि ॥ “ दहः कव्यश्च ” इति कम्पस्त्वयः ॥

६४ ॥ तत इति । ततो मानितार्थो स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो वेन सः ।
एतेनाम्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तो समानीय संभाव । अ-
ञ्जलिं बध्नेत्यर्थः । वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम् ॥ अत एव रघुकुलमिति प्रसि-
द्धिः ॥ अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां वयाच्चे ॥

६५ ॥ संतानेति । सा पयस्विनी गौः । संतानं कामयत इति संतानकामः ॥
“ कर्मण्यण् ” ॥ तस्मै राज्ञे तथेति । कामयत इति कामो वरः ॥ कर्मार्थं अङ्गप्रत्य-
यः ॥ तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय हे पुत्र मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वा-
पभुङ्क्तेति । तमादिदेशाज्ञापितवती ॥

63. I am pleased with thee for thy devotion to thy precep-
tor and (also) for thy compassion for me ; ask any boon of me,
my son ; do not think me that I can produce milk alone, if pleased
I can also grant (the fulfilment of one's) desires.

64. Then the king, who honoured the supplicants and who
by the dint of his arms had won for himself the name of hero, fold-
ed both his hands and prayed for the birth from सुदक्षिणा, of a son of
endless glory, and who would be the founder of his dynasty.

65. ' So be it ' said the cow, of copious milk, and after having
granted the king the desired boon, who (ardently) longed for issue,
ordered him thus :—extract, my son, in a vessel of leaves my milk,
and then drink it up.

63. A. B. C. I. R. with Val., and Su., वत्स for पुत्र. We with
D. F. J. P. supported by Chāritravardhana and Dinakara.

64. B. C. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., संमानितार्थी
for स मानितार्थी. I. R. with Val., अनन्तकीर्तिः for अनन्तकीर्ति.

65. D. उपयुङ्क्ते for उपभुङ्क्ते. So also Mallinātha who says ' उपयुङ्क्ते
इति वा पाठः .

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।

ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुत्प्रां इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीक्षेन वशिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।

तदन्विता हैमवताश्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्वृषाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नादुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

६६ ॥ वत्सस्येति । हे मातर्वत्सस्य वत्सप्रीतस्य शेषम् । वत्सप्रीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्टमित्यर्थः । तव । ऊधसि भवमृधस्य क्षीरम् ॥ “ शरीरावयवाश्च ” इति यत्प्रत्ययः ॥ रक्षिताया उप्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव । ऋषेरनुज्ञामधिगम्य । उपभोक्तुमिच्छामि ॥

६७ ॥ इत्यमिति । इत्थं क्षितीक्षेन विज्ञापिता वशिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा । पूर्वं शु-
भ्रपूजा प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरातिसंतुष्टा बभूव । तदन्विता तेन
विलीपितान्विता हैमवताद्धिमवत्सम्बन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सकाशादश्रमेणानायासे-
नाश्रमं प्रत्याययावागता च ॥

६८ ॥ तस्या इति । प्रसन्नेन्दुरिव सुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्विलीपः प्रहर्षचिह्नै-
र्मुखरागादिभिरनुमितमभ्युहितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वा-
त्पुनरुक्तयेव । वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस । कथितस्यैव
कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति । किं तु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थि-
तवेत्युत्प्रेक्षा ॥

66. After having obtained the permission of the sage I wish to drink the milk of your udder, O mother, that may remain after the calf has had its drink, and after the (requisite quantity for) sacrificial rite has been milched out, in persuance of my custom to receive only the sixth part of (the product of) the earth, well-guarded by me.

67. Vasishta's cow became still more pleased with the above humble request of the lord of the earth, and returned without fatigue to the hermitage, from the valley of the mountain हिमवत्, followed by him.

68. The king of kings with a countenance (beaming with joy) like the bright moon, communicated to his preceptor her (i. e. cow's) favour, which could be inferred by the evident marks of gladness, in words which were, therefore, a repetition and then related (the same) to his beloved.

66. B. D. F. with Chā., Din., and Val., गुरोः for ऋषेः. A. D. P. with Chā., and Din., औधस्य for ऊधस्य. Charitravardhana also notices the reading of our text.

67. D. क्षितीपेन for क्षितीक्षेन. B. I. R. with Val., अभयैव for अभयेन.

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सदत्सलो वत्सदुतापशेषम् ।

पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातिवृष्णः ॥ ६९ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।

तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुंधतीं च ।

धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

६९ ॥ स इति । अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः । सत्सु वत्सलः प्रेमवान्सद्वत्सलः ॥ “ वत्सांसाभ्यां कामबले ” इति लच्प्रत्ययः ॥ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः सन् । वत्सस्य हुतस्य चापशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम् । शुभ्रं मूर्ते परिच्छिन्नं यश इव । अतिवृष्णः सन्पपौ ॥

७० ॥ प्रातरिति । वशी वशिष्ठः प्रातः । यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवा-
रूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थाने भवम् । तत्कालो-
चितमित्यर्थः ॥ “ कालावृत्तः ” इति ङ्ङ्प्रत्ययः ॥ “ यथा कथंचिद्गुणवृत्त्यापि
काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते ” इति वृत्तिकारः ॥ ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं
स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दम्पती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति
प्रस्थापयामास ॥

७१ ॥ प्रदक्षिणीकृत्येति । नृपो हुतं तर्पितम् । हुतमभ्रातीति हुताशोऽग्निः ॥ “ कर्म-

69. Having obtained the permission of Vasistha, the king, of unblemished soul and who was kind to the virtuous, drank with great eagerness such milk of Nandini, that remained after feeding the young calf and also after supplying (the requisite amount) for the offerings of the sacrifice, as if, it were, his own white fame in the material form.

70. In the next morning after having ordered the dinner, suited to the concluding ceremony of the aforesaid fasting-vow, Vasistha, who had restrained his self, pronounced on them an auspicious benediction proper at the time of departure and dismissed the royal couple to return to their capital.

71. Having gone round the satiated holy fire, the sage, afterwards अरुंधती and then the sacred cow with her calf, the king

69. D. होमविधेयं शेषं, B. C. F. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., वत्सनिपातशेषं for वत्सहुतावशेषं. Chāritravardhana notices the reading of Mallinātha as well as of D. Ms. B. C. F. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., शुद्धम् for शुभ्रं. D. भूपः, B. I. R. with Val., and Su., भूयः for मूर्तेम्. Chāritravardhana notices the reading of Vallabha and others. B. C. I. R. with Val., and Su., अधिवृष्णः for अतिवृष्णः.

70. C. D. F. I. P. with Val., संप्रेषयामास for प्रस्थापयामास.

71. B. C. F. I. with Su., ततश्च होतारम् for अनन्तरं भर्तुः (C. F. I. with Su., च, B. तु). A. D. F. समङ्गलोदग्रतरानुभावः for सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः. Vallabha's text reads “ सन्मङ्गलोदग्रतरानुभावः ” while his commentary explains the following text;—सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

यथावदुद्धातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाभुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवोषधीनाम् ॥ ७३ ॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससज्ज ॥ ७४ ॥

प्यण् ॥ "तं भर्तुर्भुजेनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुंधती च सवत्सां धे-
नुं च प्रदक्षिणोक्त्य । प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम् ॥ "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" इत्यव्य-
यीभावः ॥ ततश्चिवः ॥ अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य ॥ स-
ङ्गिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदप्रतरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥

७२ ॥ श्रोत्रेति । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्रा-
भिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेनानुद्धातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः । अत एव
सुखयतीति सुखः । तेन रथेन । स्वेन पूर्णेन सकलेन मनोरथेनेव । मार्गमध्वानं य-
द्यौ ॥ मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्धातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

७३ ॥ तमिति । अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् ।
प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्षितं कृशीकृतमङ्गं यम्य स तम् । नवोदयं
नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनाभुवद्भिरतिगृध्भुभिर्नेत्रैः । ओषधीनां नाथं सोममिव ।
तं राजानं पपुः । अत्यास्थया दृष्ट्युरित्यर्थः ॥ चन्द्रपक्षे । अदर्शने कलाक्षयनिमि-
त्तम् । प्रजार्थं लोकहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः ॥ "तं च सोमं
पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः" इति व्यासः ॥ उदय आविर्भावः । अन्यत्समाप्तम् ॥

७४ ॥ पुरन्दरेति । पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरंदरः बाक्रः ॥ "पूः सर्वयो-
द्धारिसहोः" इति खच्प्रत्ययः ॥ "वाचंयमपुरंदरौ च" इति सुमागमी निपा-
तितः ॥ तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सः । स नृपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताकमु-

whose power was now made more invincible (than before) by the
auspicious rites performed at his departure, set out on his journey.

72. By the car whose music was agreeable to the ear and
which afforded ease on account of its being free from joltings, the
patient monarch took the way in company with his lawful queen
as if he was carried [not by a heavy car of wood, but] on the
wings of his successful desire.

73. Him, who, by his absence, had made the people eager
(to have his sight), and whose body had become lean from the
effects of his vow for issue, his subjects began to drink, as it were,
with their eyes not getting satiety, as they do the newly rising
lord of herbs (the moon).

74. The king, who enjoyed the lustre of the town-destroying
Indra and who was welcomed back by the citizens, entered his

72. B. I. R. with Val., स्वैनैव for स्वेनेव.

73. B. D. R. with Chā., and Dir., तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन for तमा-
हितौत्सुक्यमदर्शनेन. A. D. प्रजार्थं व्रतकर्षिताङ्गम् for प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गम्.

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठतमैशम् ।
नरपतिकुलभृत्यं गर्भमाधत्त राज्ञी गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥७५॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ
नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

च्छिन्नध्वजम् ॥ “पताका वैजयन्ती स्यात्कोतनं ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥
पुरं प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले ॥ “सारी बलं स्थिरांशे च न्याय्ये
ह्रीं वरे त्रिषु” इत्यमरः ॥ भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससज्जापितवान् ॥

७५ ॥ अपेति । अथ द्यौः सुरवर्त्म ॥ “द्यौः स्वर्गदुरवर्त्मनोः” इति विश्वः ॥ अत्रे-
र्महर्षैर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं नयनसमुत्थम् ॥ “आतश्चोपसर्गं” इति कप्रत्ययः ॥
ज्योतिरिव । चन्द्रभिवेत्यर्थः ॥ “ऋक्षेशः स्यादग्निनेत्रप्रसूतः” इति हलायुधः ॥
चन्द्रस्याग्निनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—“नेत्राभ्यां वारि सुखाव दशधा योतय-
दिशः । तं गर्भं दशधा दृष्टा दिशो देव्यो दधुस्ततः । समेत्य धारयामासुर्न चैता-
स्तमशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भावयङ्गो-
काञ्छीतांशुः सुरभावनः” इति ॥ सुरसरिदृक्का वह्निना निष्ठूतं विक्षिप्तम् ॥
“च्छोः शृङ्गुनासिके च” इत्यनेन निपूर्वाच्छीवतेर्वकारस्य ऊठ ॥ “नूत्रनुत्ता-
स्तनिष्ठपुताविद्धक्षितेरिताः समाः” इत्यमरः ॥ ऐशं तेजः स्कन्दमिव ॥ अत्र
रामायणम्—“ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियो-
जयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः । देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशनः । शैलपुत्र्यां
महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज । देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं
धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स
तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च । समन्ततस्तत्र देवीमभ्यसिञ्चत पावकः ।
सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रचुनन्दन” इति ॥ राज्ञी सुरक्षिणा नरपतेर्द्वि-
पस्य कुलभृत्ये संततिलभणायै गुरुभिर्महद्भिलोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभि-
निविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः ॥ अत्र मनुः—“अष्टानां लोकपालानां
वपुर्धारयते नृपः” इति ॥ “अत्र आधत्त” इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते ।
तथा मन्त्रे च दृश्यते—“यथेयं पृथिवीमव्युत्ताना गर्भमाधवे । एवं त्वं गर्भमाधेहि
दशमे मासि सूतवे” इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानश-
ब्दप्रयोगदर्शनादिति ॥ मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—“ननमयययुतेयं मालिनी
भोगिलोकैः” इति लक्षणम् ।

॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथम-
च्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां संजीविनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥

capital in which were raised the flags and once more placed the
yoke of the earth on his shoulders, equal in strength to the lord of
the serpents.

75. As the heavens, the luminary sprung from the eyes of
Atri, and as the river of the gods (i. e. the Gangā), the lustre of
Is'a deposited by Agni, so the queen bore the embryo, which con-
tained the heavy essences of the Lokapulas (or endowed with the
great splendour of the lords of different quarters of the sky) for
the prosperity of the king's race.

। तृतीयः सर्गः ।

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः सुदक्षिणा दौर्हदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना ।

तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।

भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्यपायादपि नः स पायात् ॥

१ ॥ राज्ञी गर्भमाधत्तैत्युक्तम् । संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति ॥ अ-
यंति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्रातःकालं भर्तुरीप्सितं
मनोरथम् ॥ भावे क्तः ॥ पुनः सखीजनस्योद्दीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रि-
काप्रादुर्भावम् ॥ यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे—
“ कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मना ” इति ॥ तस्या मुखं प्रारम्भः ॥
इक्ष्वाकुकुलस्य संतरेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणं ॥ “ निदानं त्वादिकारणम् ”
इत्यमरः ॥ एवं विधे दौर्हदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ ॥ स्वहृदयेन गर्भहृदये-
न च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह बाहटः—“ मानृजं ह्यस्य हृदयं मानृश्च हृदयेन
तत् । सम्बद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रद्धाभिमाननम् ” इति ॥ तत्सम्बन्धित्वाद्गर्भो
दौर्हदमिदमुच्यते । सा च तद्यौगादौर्हदिनीति ॥ तदुक्तं संप्रभे—“ द्विहृदयां नारीं
दौर्हदिनीमाचक्षते ” इति ॥ अत्र दौर्हदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च
निरूपणाद्रूपकालंकारः ॥ अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—“ जतौ तु वंशस्थमुदीरितं
जरौ ” इति लक्षणात् ॥

२ ॥ संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति ॥ शरीरिति । शरीरस्य सादास्का-

1. In time मुदक्षिणा began to show signs of pregnancy, which was, as it were, the desire of the husband with its fulfilment ap-
proaching, which was the prime cause (or source) of the continua-
tion of the family of इक्ष्वाकु, and which was but the beginning of the
moonlight to the eyes of her female friends (or which was the begin-
ning of the कौमुदी festivals to the sight of her female friends).

2. Wearing a few (i. e. a limited number of) ornaments on

1. B. C. I. J. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., “ कौमुदीमुखं,
A. “ कौमुदीमहं, also noticed by Mallinātha who says:—“ अत एव कंचित्कौमु-
दीमहमिति पाठं पठति ”, D. G. K. P. कौमुदीमुखं, also noticed by Chāritra-
vardhana and Dinakara. B. G. I. K. P. R. with Chā., Din., Val.,
and Su., “ दौर्हद ” for दौर्हदः. Chāritravardhana and Dinakara notice the
reading. Between 1-2. D. I. with Val., read:—“ ततो विशांपत्यु-
रनन्यसन्ततेर्मनारथं किञ्चिदिवाद्योन्मुखम् । अनन्यसौहार्दरसस्य दौर्हदं प्रिया प्रपदे
प्रकृतिप्रियंवदा ” ॥ But I. reads this verse after the 2nd verse of our
text, so does Vallabha.

2. B. C. I. K. R. with Din., and Val., “ लोभ्र ” for लोभ्रः. B. C. G.

तदाननं मृत्सुरभिं क्षितीश्वरो रहस्युपाधाय न तृप्तिमाययौ ।

करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्लवम् ॥ ३ ॥

इयांसमग्रभूषणा परिमताभरणा लोभ्रपुष्पवत्पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सा सुव-
क्षिणा । विचित्रा मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता । विरलनक्षत्रेत्यर्थः । तनु-
प्रकाशनाल्पकान्तिना शशिनोपलक्षितेष्वसमानप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभाता-
दीषड्युनेत्यर्थः ॥ “ तसिलादिष्वा कृत्वमुचः ” इति प्रभातशब्दस्य एवङ्गावः ॥
शर्वरी रात्रिरिव । अलक्ष्यत ॥ शरीरसादादिसमलक्षणे वाहदः—“ क्षामता ग-
रिमा कुक्षेर्भर्त्ता छर्दिरोचकम् । जम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाश-
नम् ” इति ॥

३ ॥ तदिति । क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभिं मृदा सुरभिं सुगन्धिं तस्या आनन-
मुपाधाय तृप्तिं नाययौ ॥ कथमिव । शुचिव्यपाये योष्मावसाने ॥ “ शुचिः शुद्धे-
ऽनुपहने शुद्धाग्रापादयोः सिते । प्रक्षिप्ते हनवहेऽपि स्यादुपधौ शुद्धमन्त्रिणि ” इति
विश्वः ॥ पयोमुचां मेयानां पृषतैर्विन्दुभिः ॥ “ पृषन्ति बिन्दुपृषताः ” इत्यमरः ॥
सिक्तमुक्षितं वनराज्याः पल्लवमुपाधाय करी गज इव ॥ अत्र करिवनराजिपल्ल-
वानां कान्तकामिनीवदनसमाधिगनुसंधयः । गर्भिणीनां मृदुक्षणं लोकप्रसिद्धमेव ॥
एतेन बोद्धव्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥

account of the attenuation of her frame and with countenance pale as the lotus flower, सुदक्षिणा looked like the night bordering on morn, in which the stars require a search, owing to the moon having pale light.

3. The lord of the earth, like an elephant smelling a pond in the forest-groves (made fragrant) being sprinkled over with drops of water from the clouds at the close of summer, was not (in the least) contented with smelling in private her mouth fragrant with earth.

I. K. R. with Din., Val., and Su., विभातकल्पा for प्रभातकल्पा. Charitra-
vardhana reads this verse in the following way:—“शरीरसादादिसमग्रभूषणा
मुखेन सा लक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना । स्थिताल्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं व्यड-
म्बयत् ” ॥ Between 2-3 B. I. R. with Val., and Su., read :—“मुखेन सा
केतकपत्रपाण्डुना कृशाङ्गयष्टिः परिमेयभूषणा । स्थिताल्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां
रजनीं व्यडम्बयत् ” ॥ But R. reads this verse before the 2nd verse of our
text. B., however, has :—स्थिताल्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां &c.

3. D. R. with Chā., Val., and Din., रहः समाधाय for रहस्युपाधाय.
I. reads it thus :—“ तदाननं रसविन्मृत्तिकावत् । नृपः समाधाय &c., but this
reading violates the metre of the verse.

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥

न मे हि या शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स्म पृच्छत्यनुवलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोशैलज्वरः ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव ववे तदपश्यदाहृतम् ।

न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासायमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

४ ॥ दोहदहेतुकं मृदभणं हत्वन्तरमुत्प्रेक्षते ॥ दिवर्मात । हि यस्मादिगन्तविश्रा-
न्तरथभ्रकवती तस्याः सुतस्तत्सुतः । मरुत्वानिन्द्रः ॥ “ इन्द्रो मरुत्वान्मघवा ”
इत्यमरः ॥ दिवं स्वर्गमिव । भुवं भोक्ष्यते ॥ “ भुञ्जोऽनवने ” इत्यात्मनेपदम् ॥
अतः प्रथमं सा सुवक्षिणा तथाविधे भुविकारे मृदुपे । अभिलष्यत इत्यभिलाषो
भोग्यवस्तु । तस्मिन् ॥ कर्मणि यच्प्रत्ययः ॥ रस्यन्ते स्वाद्यन्ते इति रसा भोग्या-
याः । अन्ये च ते रसाश्च ताव । विलङ्घ्य विहाय । मनो बबन्ध निजभावित्यर्थः ॥
दोहदहेतुकस्य मृदभणस्य पुत्रभोगसुखनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥

५ ॥ नेति । मगधस्य राजाऽपत्यं स्त्री मागधी सुवक्षिणा ॥ “ ह्यज्जमगधकालि-
ङ्गसूत्रमसादण ” इत्यणप्रत्ययः ॥ हि या किञ्चिन्किमपीप्सितमिष्टं मे मह्यं न शंसति
तावदे । केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवलमनुक्षणमादृत आदृतवान् ॥ कर्तारिक्तः ॥
“ आदृता सादगाचिनौ ” इत्यमरः ॥ प्रियायाः सखीः सहचरीरुत्तरकोशैलज्वरः
दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ ॥ “ लट्स्मि ” इति भूतार्थे लट् ॥ सखीनां विश्रम्भभू-
मित्वाजित्ति भावः ॥

६ ॥ उपेत्येति । दोहदं गर्भिणीमनोरथः ॥ “ दोहदं दोहदं अद्धा लालसं च
समं स्मृतम् ” इति हलायुधः ॥ सा सुवक्षिणा दोहदेन दुःखशीलतां दुःखस्वभाव-
तामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु वत्र आचकाङ्क्ष तदाहृतमानीतम् । भवेति शेषः । अप-

4. A. the lord of the Maruts is the master of the heavens so is her son, whose (conquering) chariot would not stop until it shall have reached the furthest ends of the quarters, destined to rule over the earth ; was it from this that she first evinced such sort of desire (for eating the earth) in preference to all other things of taste.

5. “ Out of modesty the Magadha princess tells nothing about the things she likes or whatever her desired objects. ” In this way did the lord of the Uttara Kosalas constantly make inquiries of her loved companions through politeness.

6. Having got to the painful temperament consequent upon the qualms of pregnancy, she saw that very thing supplied to her

4. D G. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., महीं for भुवं. A. D. with Chā., Din., and Su., मत्स्यः for तत्सुतः.

6. B. C. G. K. I. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., अस्याः for अस्य. A. D. with Su., बभूव दुःखप्राप्त्यै for अभूदनासायम्.

क्रमेण निस्तीर्य च दोहद्वयथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ।

पुराणपक्षापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

इयदेव ॥ अलभतेत्यर्थः ॥ कुतः । हि यस्मादस्य भूपतेस्त्रिविदेऽपि स्वर्गेऽपीष्टं व-
स्त्वनासाद्यमनयाप्यं नाभूत् । किं याच्छ्रया । नेत्याह—अधिज्यधन्वनः इति । न
हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्तीति भावः ॥ अत्र बाहटः—“ पादशोफो
विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका ” इति ॥ एतच्च पत्नीमनोरथपुरणाकरणं
दृष्टदोषसंभवात् । न तु राज्ञः स्त्रीलौल्यात् । तदुक्तम्—“ देयमप्यहितं तस्यै हि-
ताय हितमल्पकम् । श्रद्धाविधाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ” । अन्यच्च—
“ दोहद्वयप्रदानेन गर्भो दोषमवामुयात् ” इति ॥

७ ॥ क्रमेणेति । सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहद्वयथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा
पुण्यमाणावयवा सती । पुराणपक्षाणामपगमादनाशेनान्तरं संनद्धाः संजाताः
प्रत्यमत्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव । रराज ॥

८ ॥ लक्षणादन्तरं वर्णयति ॥ दिनेष्विति । दिनेषु दोहद्वयसेषु गच्छत्सु सत्सु
नितान्तपीवरमतिस्थूलम् । आ सनन्ताभीतिं मुखं चूचुको यस्य तत् । तदीयं
स्तनद्वयम् । भ्रमरभिलीनयोरभिन्यासयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः

which she desired, for there was nothing that he desired, even in
heavens, which was unobtainable by the lord of the earth, when
he put the string to his bow.

7. As a creeper which after the disappearance of old leaves
puts forth beautiful sprouts (*lit.* appears to have been clad in a
charming foliage), so she, gradually getting over the painful con-
dition of pregnancy, looked bright with her breasts growing in
developed form.

8. As days rolled on her full and plumpy breasts, with dark
nipples, put to shame, as it were, the loveliness of two charming
lotus-buds surmounted by black bees.

7. R. संबद्ध for संनद्ध. D. with Chā., उपोदगात्रोपचर्या for प्रचीयमाना-
वयवा. K. P. with Val., and Su., read first the 8th and then the 7th
verse of our text.

8. D. I. मधुकण्डुरं for नितान्तपीवरं. D. I. आश्रयाममुखं for आनीलमु-
खं. D. G. K. P. with Chā., Din., and Su., भ्रमरावलीढयोः, I. भ्रमरावलीनयोः
for भ्रमराभिलीनयोः. F. with Val., and Su., first commenting upon this
stanza, comment also upon a slightly different reading of the same,
“दिनेषु गच्छत्सु मधुकण्डुरं तदीयमाश्रयाममुखं स्तनद्वये समुद्रयोर्वीरणदन्तकोशयोः ।
बभार कान्तिं गवलापिधानयोः” । [F. has समुद्रयो for समुद्रयोः and “विधानयोः
for “पिधानयोः. and Sumativijaya has आनीलमुखं for आश्रयाममुखं.] I. R.
with Dinakara read this verse after the 9th of our text.

निधानगर्भमिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरीनपावकाम् ।
 नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥
 प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम् ।
 यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतिश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥
 सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
 तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

पद्ममुकुलयोः श्रियं निरश्चकार ॥ अत्र बाहदः — “ अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णच्युतौ ” इति ॥

९ ॥ निधानेति । नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वाम् । गर्भणीमित्यर्थः । महिषीम् । निधानं निधिर्गर्भं यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनाम् । भूमिमित्यर्थः । तामिव । अभ्यन्तरे लीनः पावको यस्यास्तां शमीमिव ॥ शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादभि मन्यतीति ॥ अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं । नदीमिव । अमन्यत ॥ एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥

१० ॥ प्रियेति । धीरः स राजा प्रियानुरागस्य । मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य । भुजेन भुजबलेनार्जितानाम् । न तु वाणिज्यादिना । दिगन्तेषु संपदाम् । धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य च ॥ “ धृतिर्योगान्तरे धैर्यं धारणाध्वरतुष्टिषु ” इति विश्वः ॥ सदृशीरनुरूपः । पुमान्मृत्युनेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् ॥ आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्यते ॥ अत्र । “ मासि द्वितीये त्रितीये वा पुंसवनं यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ” इति पारस्करः ॥ “ चतुर्योऽनवलोभनम् ” इत्याश्वलायनः ॥ “ षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम् ” इति याज्ञवल्क्यः ॥

११ ॥ सुरेन्द्रेति । गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद्गौरात्प्रयत्नेन मुक्तासनया । आसनादुत्थितये-

9. The king at last concluded that the queen was (big) with child, resembling in that respect the ocean-garmented Earth with treasures lying in her bowels, or the शमी tree with the fire latent in its interior, or the river सरस्वती with its (stream of) water hidden under sand.

10. The wise monarch ordered the पुंसवन and other ceremonies to be duly performed, in a manner suited to the love he bore to his beloved to the magnanimity of his heart, to the immense wealth acquired from the furthest ends of the quarters by the valour of his arms, and also to the great joy (he felt at the happy prospect of getting a son).

11. On his coming to her apartments, the king was delighted to see her, with swimming eyes, with her hands fatigued by fold-

10. D. धृतेः for धृतेः. Chárित्रavardhana and Dinakara also notice the reading.

11. R. डिन्नहस्तया for खिन्नहस्तया.

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिरातैरथ गर्भभर्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥ १२ ॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

त्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जालिकरणे खिन्नहस्तयोः पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या ॥ “चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे” इत्यमरः ॥ तथा सुदक्षिण्या ननन्द ॥ “सुरेन्द्रमात्राभ्रित-” इत्यत्र मनुः—“अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः” इति ॥

१२ ॥ कुमारैरिति । अथ । कुमारभृत्या बालचिकित्सा ॥ “संज्ञायां समजनिषद-” इत्यादिना वयम् ॥ तस्यां कुशलैरभिहितैर्भिषग्भिर्वर्च्यैः । गर्भस्य भर्मणि भरणे ॥ “भरणे पोषणे भर्म” इति हैमः ॥ “भृतिर्भर्म” इति शाश्वतः ॥ भृशं म-
निचप्रत्ययः ॥ अनुष्ठिते कृते सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । प्रसवस्य गर्भमांशनस्योन्मुखीम् । आसन्नप्रसवाभित्यर्थः ॥ “स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने” इत्यमरः ॥ प्रियां । अभ्राण्यस्याः संज्ञानान्यभ्रिता ताम् ॥ “तदस्य संज्ञानं तारकादिभ्य इतच्” इतीतचप्रत्ययः ॥ दिवमिव । पतिः प्रतीत-
स्तुष्टः सन् ॥ “ख्याते तुष्टे प्रतीतः” इत्यमरः ॥ ददर्श दृष्टवान् ॥

१३ ॥ ग्रहैरिति । ततः शच्येन्द्राण्या समा ॥ “पुलोमजा शचीन्द्राणी” इत्यमरः ॥ सा सुदक्षिणा समये प्रसृतिकाले सति । दशमे मासीत्यर्थः ॥ “दशमे मासि जायते” इति श्रुतेः ॥ उच्चसंस्थितैस्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगै

ing together to bid the customary salutations, leave her seat with difficulty on account of the weight of her embryo, which was made up of the portions of the Surendras (i. e. the ruling gods)

12. In the course of time after the (measures of) nourishment of the fetus had been properly taken by the competent physicians skilled in the treatment of infants, the king, like the sky beclouded at the close of summer, was pleased to see his queen approaching the time of delivery (or confinement) .

13. At last, as the three-fold kingly power brings on an undecaying store of wealth, so the queen, who resembled शची, brought forth in time a son, whose exalted fortune (lit. wealth of prosper

12. B. C. K. I. P. R. with Chā., Val., Din., and Su., अधिष्ठिते for अनुष्ठिते. D. with Din., गर्भकर्मणि, B. C. G. K. I. P. R. with Chā., Val., and Su., गर्भवेदमनि for गर्भभर्मणि. Chāritravardhana and Mallinātha notice the reading of Dinakara and others, where the latter who says,—‘ गर्भकर्मणि ’ इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः. A. C. निरत्ययाय प्रसवाय तत्पूर्वी for पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां. Chāritravardhana notices the reading.

13. C. D. K. with Chā., ‘संस्थितैः’ for ‘संश्रयैः’. C. D. K. I. P. R. सूनुं for पुत्रं. A. D. अक्षते for अक्षयं.

दिशः प्रसेदुर्मरुतो बभूवुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।

बभूव सर्वं शुभशांसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

रनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं पञ्चभिर्ग्रहेः सूचिता भाग्यसंपद्यस्य तं पुत्रम् ।
त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रि-
साधना शक्तिः ॥ “ शक्तयस्तिषः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ” इत्यमरः ॥
अक्षयमर्थमिव । अस्मृत ॥ “ पृङ्गुप्राणिगर्भविमोचने ” इत्यदादिषु पठ्यते ।
तस्माद्भातोः कर्त्तरि लङ् ॥ अत्रेदमनुसंधेयम्— “ अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा
‘इषवर्णिजा’ च दिवाकरादितुङ्गाः । वृशशिखिमनुयुन्क्तिथीन्द्रियांशौखिनवक-
विंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ” इति ॥ सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो
राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि
नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयोराशिर्त्रिंशंशः यथाक्रममुच्चेषु परमाद्या नीचेषु
परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः ॥ अत्रांशस्त्रिंशो भागः ॥ यथाह नारदः—“ त्रि-
शङ्कागात्मकं लग्नम् ” इति ॥ सूर्यप्रत्यासत्तिग्रहाणामस्तमयो नाम ॥ तदुक्तं लघु-
जातके—“ रविणास्तमयो योगो वियोगस्तदयो भवेत् ” इति ॥ ते च स्वांशस्थाः
फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः ॥ तदुक्तं राजमृगाङ्ग—“ स्वांशे पूर्णं स्वर्क्षमर्थं
सुहृदे पादं द्विद्वेऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थाथी नास्तगा वा न किञ्चित्पादं
न्यूनं स्वत्रिकोणे ददाति ” इति ॥ तदिदमाह कविः । उच्चसंस्थितैरसूर्यगैरिति च ।
एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वांशस्थाः स एव तुङ्गो भवति ॥ त-
दुक्तं कूटस्थीये—“ सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रि-
चतुर्भिर्जायन्तः परं दिव्याः ” इति ॥ तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥

१४ ॥ दिश इति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणं ॥ “ कालाभ्यनोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वि-
तीया ॥ दिशः प्रसेदुः प्रसज्जा बभूवुः ॥ मरुतो वाताः सुखा मनोहरा बभूवुः ॥ अग्निः
प्रदक्षिणार्चिः संहविराददे स्वीचकार ॥ इत्थं सर्वं शुभशांसि शुभसूचकं बभूव ॥
तथाहि । तादृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय । भवतीति शेषः ॥ ततो
देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥

१५ ॥ अरिष्टेति ॥ “ अरिष्टं सूतिकाग्रहम् ” इत्यमरः ॥ अरिष्टे शय्या तां परितः

ous fortune) was presaged (or betokened) by five auspicious stars that were in the ascendant (i. e. occupied the highest apexes of their orbits) and did not set.

14. That very moment the quarters became fair ; the breeze began to blow in a pleasant manner ; and the sacrificial fire, with an encircling flame on the right, received the offerings ; in short, everything had an augury of good ; since it is for the good of the world that these great ones are born.

15. The midnight lamps suddenly lost their lustre and looked

14. C. G. K., P. with Chā., Din., and Su., हुतं for हविः. D. G. and Su., तत्क्षणे for तत्क्षणं.

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मासृतसंमिताक्षरम् ।

अदेयमासीन्नयमेव भूपतेः शशिप्रभं छच्छुम् च चामरं ॥ १६ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।

महोदधेः पुर इवन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव-नात्मनि ॥ १७ ॥

सर्वतः ॥ “ अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेषु दृश्यते ” इति द्वितीया ॥ विसारिणा । सुजन्मनस्तस्यः शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतन्विषः निशीथदीपा अधरात्रप्रदीपाः ॥ “ अधरात्रनिशीथौ द्वौ ” इत्यमरः ॥ आलस्ये चित्रे समर्पिता इव बभूवुः ॥ निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥

१६ ॥ जनार्थित । भूपतेरसृतसंमिताक्षरमसृतसमानाक्षरम् ॥ “ सरूपसमसंमिताः ” इत्याह इण्डी ॥ कुमारजन्म पुत्रोन्पत्ति शंसते कथयते शुद्धान्तचरायान्तः-पुरचारिणं जनाय त्रयमेवाद्वयमासीत् ॥ किं तत् । शशिप्रभं छच्छं । उभे चामरे च ॥ छच्छादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वमिति भावः ॥

१७ ॥ निवानेति । निवातो निर्वानप्रवेशः ॥ “ निवानावाश्रयावानां ” इत्यमरः ॥ तत्र यत्प्रभं तद्विस्तृतिमितेन निष्पन्नेन चक्षुषा कान्तं सुताननं पिबतस्त्वृणयो पश्यतो नृपस्य गुरुकृतः प्रहर्षः । कर्ता । इन्दुदर्शनाद्गुरुमहोदधेः पुरो जलानि इव । आत्मानं शरीरं न प्रबभूव स्यात् न शशाकः । प्रबभूव माति स्मेति यावत् । नह्यल्पाधारेऽधिकं मीयत इति भावः ॥ यद्वा जलं नह्यल्पाधारेऽधिकं न स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव । आत्मानं नियन्तुं न शशाकः । किं तु बहिनित्तमं यथः ॥

as if transferred to pictures on account of the well-born infant's own splendour spreading around the bed in the lying-in-chamber.

16. There were only three things, which the lord of the earth could not give away as presents to the attendant of the ladies' inner-apartment, when he announced him of the birth of his son in words which sounded to him sweet as nectar.—his imperial umbrella splendid like the moon and the two *Chauries*.

17. Looking intently (*lit.* drinking up) at the lovely (little) face of his son, with eyes, motionless like a lotus in a breezeless place, the king could not control his great joy within himself (*i. e.* his joy overflowed all its bounds), as the great ocean its flood at the sight of the moon.

16. Between 16-17 B. R. with Chā. Val. and Sn., read and comment upon the following—“ समीक्ष्य पत्रस्य चिरान्मुखं पिता मिथानकुम्भस्य मुखं दृष्ट्वा । मदा शरीरं प्रबभूव नात्मनः पर्याधिरिन्दुदयमूर्तिना यथा ” ॥ [R. has स समीक्ष्य for समीक्ष्य, पिता मुखं for मया पिता and मदा for मुदा.] R. with Chā., and Din., read this verse after the 17th of our text; and call it a spurious stanza. Vallabha calls it पाटान्तरं.

17. A. D. निवात°, G. निर्वान° for निवात°. B. C. K. I. P. R. with Vallabha च for न.

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनांदत्य पुरोधसा कृते ।
 दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥
 सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ॥
 न केवलं सद्गानि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९ ॥
 न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
 कृणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितृणां मुमुक्षे स बन्धनात् ॥ २० ॥

१८ ॥ स इति । स दिलीपसूनुः । तपस्विना पुरोधसा वशिष्ठेन । तपस्वित्वात्तदनु-
 श्रितं कर्म सर्वार्थं स्यादिति भावः । तपोवनादेत्यागत्य । अखिले जातकर्मणि
 जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति । प्रयुक्तः संस्कारः शाणोद्धृत्य-
 नादिर्यस्य स तथोक्तः । आकरोद्भवः खनिप्रभवः ॥ “ खनिः स्त्रियामाकरः स्यात् ”
 इत्यमरः ॥ मणिरिव । अधिकं बभौ ॥ वशिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः ॥
 अत्र मनुः—“ प्राज्ञाभिधनानात्पुंसो जातकर्म विधीयते ” इति ॥

१९ ॥ मुग्यश्रवा इति । मुखः श्रवः श्रवणं येषां ते मुखश्रवाः । श्रुतिमुखता इत्यर्थः ।
 मङ्गलतूर्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेद्यानाम् ॥ “ वारस्त्री गान-
 का वेद्या रूपाजीवा ” इत्यमरः ॥ प्रमोदनृत्यैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्ग-
 न्नि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त ॥ किं तु । द्यौरौको येषां ते दिवौकसो देवाः ॥
 प्रमोदगादित्वात्साधुः ॥ तेषां पद्याकाशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांश्चादिवोप-
 कारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥

२० ॥ नेति । रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य । अत एव चाराद्यभावान् ।
 संयतो बद्धो न बभूव नास्ति स्म ॥ किं तेनात् आह—विसर्जयेदिति । सुतजन्मना
 हर्षितस्तोषितः सन् । यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् ॥ किं तु स राजा तदा पित-

18. After all the जातकर्म ceremonies had been performed by the family priest Vasi-stha, the observer of asceticism, who came from the penance-grove (for that purpose), the son of दिलीप shone forth with an additional lustre like a jewel dug out of (*lit.* produced from) a mine, when it undergoes the process of polish.

19. The sounds, pleasing to the ear, of auspicious musical instruments (drums) accompanied by the delightful dancing of the courtezans, could be heard not only in the palace of the king—the husband of the Magadha-princess but also in the path of the gods (*lit.* those whose abode is heaven).

20. The protector, finding no prisoners whom, delighted at the birth of a son, he might liberate, only freed himself from the bond of his forefathers, that went under the name of a debt.

19. A. D. प्रमोदनन् for प्रमोदनृत्यैः.

20. D. G. P. with Val., विमोचयेत् for विसर्जयेत्. Vallabha in his text reads विमोचयेत्, but in his commentary he comments upon विसर्जयेत् by giving a synonym “ विमोचयेत् ” for the same.

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभेः शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

णामृणाभिधानाद्वन्धनात्केवलमेकं यथा तथा । स्वयमेव । एक एवेत्यर्थः ॥ “क-
वलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरितः” इति शाश्वतः ॥ सुमुचे ॥ कर्मकर्तेरि लिट् ॥
स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः ॥ अस्मिन्नर्थे—“एष वा अनृणा यः पुत्री” इति श्रुतिः
प्रमाणम् ॥

२१ ॥ श्रुतस्येति । अर्थविच्छेदार्थजः पार्थिवः । अयमर्भकः श्रुतस्य शास्त्र-
स्यान्तं पारं यायात् । तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तं पारं यायात् । यातुं शक्नुया-
दित्यर्थः ॥ “शक्तिं लिङ्” इति शक्यार्थे लिङ् ॥ इति हेतुार्थातोः “अवि-
घ्नियि गत्यर्थाः” इति लाघवात्तातोर्गमनाख्यमर्थमर्थविच्चाद्वेक्ष्यालोच्य । आ-
त्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार ॥ “लङ्निबन्धोर्नलोपश्च” इत्यप्रत्यये बालमूल-
ध्वलमङ्गुलीनां वा लो रन्वमापद्यत इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सि-
द्धम् ॥ अत्र शङ्कः—“अशां चेत् न व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते” इति ॥

२२ ॥ पितुरिति । स रघुः समग्रसंपदः पितुः प्रयत्नाच्छुभैर्मनोहरैः शरीराव-
यवैः । हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मिगन्तुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव । दिने दिने प्रति-
दिनम् ॥ “नित्यवीप्सयाः” इति द्विवचनम् ॥ वृद्धिं पुपोष ॥ अत्र वराहसंहिता
वचनम्—“सालमये शशिन रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमां नैशम् । श्रपयन्ति द-
पेणोदग्निहिता इव मन्दिरस्यान्तः” इति ॥

२३ ॥ उमति । उमावृषाङ्कौ शरजन्मना । कुमारेण यथा ननन्दतुः । शचीपुरंदरौ
जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन ॥ “जयन्तः पाकशासिनः” इत्यमरः ॥ यथा
ननन्दतुः । तथा तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ सा
मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः ॥
मागधी प्राग्व्याख्याना ॥

21. Thinking that the boy was destined to go to the other end of learning and (also of martial proficiency) in his wars with his enemies, the king, skilled in the art of wordiness, called him *Raghu*—a word formed from a root meaning the act of going.

22. As by the reflection of the sun's rays, the young moon waxes (larger and larger) every day, so the little prince throve in all his handsome limbs of the body, under the care of his sire who had all the treasures at his command.

23. As Parvati and Sankara, on whose flag was the sign of a bull, were delighted to have Kumāra (*lit.* one born in the reeds),

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।

विभक्तमप्येकसुतेन तनयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

२४ ॥ रथाङ्गेति । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ । चक्रवाकौ ॥ “पुमान्त्रिया” इत्येकशेषः ॥ तयोरिव तयोर्द्वैपन्याभावबन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम बभूव तद्वेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा ॥ “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः ॥ सुतेन विभक्तमपि कृताविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत वचुषे ॥ कर्मकर्तरि लङ् ॥ अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः ॥ यदकार्थं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैकविषयं प्रेम संप्राप्तं द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत । प्रत्युतोपचितमेवानुदिति भावः ॥

२५ ॥ उवाचेति । सोऽर्भकः शिशुः ॥ “पीतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शवकः शिशुः” इत्यमरः ॥ धात्र्योपमात्रा ॥ “धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमात्रसु” इति विश्वः ॥ प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च । इति यत्तेन पितुर्मुदं ततान ॥

and as Indra and Sachi, his wife, were delighted to have Jayanta, as their son, so the king and the Magadha-princess no way inferior to either of them were delighted to have the little prince (as their heir) of equal footing both with Kumāra and Jayanta.

24. The affection which subsisted between them and which had fettered their hearts increased in its intensity toward each other though divided by their only son, like that of the male and female Chakravaka birds.

25. That little prince began to lisp out the words first taught by his nurse, and to walk by holding her proffered fingers and also gently lowered his head on being taught to make salutations and thus heightened the joy of his sire.

24. D. with Val., एकसुते न for एकसुतेन. C. with Val., पर्यहीयत, B. G. I. K. with Chā., Din., and Su., न व्यहीयत for पर्यचीयत. Chāritravardhana notices the reading of Vallabha and others.

25. C. with Chā., यदाह for उवाच. B. D. with Val., शिशुस्ततान सः for ततान सोऽर्भकः. But Vallabha agrees with Mallinatha in his text. I. R. with Chā., and Val., शिक्षया for शिक्षया.

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वच्चि ।
उपान्तसंभीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥
अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वभूर्तिभेदेन गुणाद्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥
स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्गृहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

२६ ॥ तमिति । शरीरयोगजैः सुखैस्त्वच्चि त्वगिन्द्रियेऽमृतं निषिञ्चतं वर्षन्त-
मिव तं पुत्रमङ्कमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयः संभीलितलोचनः सन् ।
नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ रसः स्वादः ॥

२७ ॥ अमंस्तेति । स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः । स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टज-
न्मनानेन ग्युणान्वयं वंशम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वध्येण
मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्यत इति गुणान्वयवर्ती । तेन स्वस्य भूर्तिभेदावता-
रविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तममंस्त मन्यते
स्म ॥ मन्यतेरनुज्ञात्वाद्विद्वत्प्रतिषेधः ॥ अत्रोपमानोपमययोरितरेतरविशेषणानी-
तरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः ॥ “ गुणोऽप्रधाने रू-
पादौ मौर्व्यां सूदं वृकोदरे । स्तम्भे सत्त्वादिसंख्यादिव्यादिहरितादिषु ” इति
विश्वः ॥ शेषं भुगमम् ॥

२८ ॥ स इति । “ चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमं च्छेदं तृतीये
वा कर्तव्या भुतिचोदनात् ” इति मनुस्मरणाच्युतीयं वर्षं वृत्तचूलो निष्पन्नचूडाक-

26. Infusing, as it were, nectar into his skin through thrilling sensation of pleasure produced from the touch of his body, the monarch, with his eyes closed at their corners, placed his infant son on his lap and went to the state of enjoying for a long time the deliciousness derived from the touch of his own child.

27. As the lord of all creatures considers the preservation of his creation secured by the incarnation (*lit* modification) of his own self (in the shape of Vishnu) possessed of the principal quality, so did the preserver of the hereditary traditions and customs feel the continuance of his line certain by reason of this prince of noble descent.

28. After the tonsure had been performed (when the Chaula ceremony was over) Raghu, attended by the sons of his father's courtiers of the same age with him, and wearing flowing locks, learnt his letters and entered thereby, as if through the mouth of a river, into the great ocean of learning.

26. A. with Chā., and Din., त्रिभाग° for उपान्त°.

28. A. P. with Din., वृत्तचूलः, D. G. K. R. with Chā., वृत्तचूडः for वृत्तचूलः. Also supported by Vallabha and Sumativijaya.

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्द्भिर्हरितामिषेश्वरः ॥ ३० ॥

मां सन् ॥ डलयोरभेदः ॥ स रघुः ॥ “ प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत् ’ इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैश्चलशिखण्डकैः ॥ “ बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः ” इति हलायुधः ॥ सवर्ग्याभिः स्निग्धैः ॥ “ स्निग्धो वयस्यः सवयाः ” इत्यमरः ॥ अमात्यपुत्रैर्गन्वतः सन् । लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधेनापायभूतेन वाङ्मयं शब्दज्ञातम् । नद्या मुखं द्वारम् ॥ “ मुखं तु वदने मुख्यारम्भं द्वाराभ्युपाययोः ” इति यादवः ॥ तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव । आविशत्प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥

२९ ॥ अथेति । “ गर्भाष्टमे प्रकुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ” इति मनुस्मरणादथ गर्भकादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितं विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः ॥ ते गुरवोऽत्रास्मिन्पाववन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः ॥ तथा हि । क्रिया शिक्षा ॥ “ क्रिया तु निष्कृता शिक्षाचिकित्सोपायकर्मणु ” इति यादवः ॥ वस्तुनि पात्रभुत उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति ॥ “ क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् ” इति कौटिल्यः ॥

३० ॥ धिय इति । अत्र कामन्दकः—“ युश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ” इति ॥ “ आन्वीक्षिकी त्रयी वाता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ” इति च ॥ उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्धियों गुणैः । चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः ॥ “ तद्वित्तार्योत्तरपदसमाहारे च ” इत्युत्तरपदसमासः ॥ चतस्रो विद्याः । हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिर्द्भिर्नजाश्वः ॥ “ हरिर्लोकुभिर्वर्णं च दृणवाजिविशेषयोः ” इति विश्वः ॥ चतस्रो दिशः इव । क्रमात्ततार ॥ चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

29. Subsequently to the thread-ceremony, performed in accordance with the precepts, the learned preceptors who liked him much trained him carefully and found their attempts not unsuccessful here :—for efforts when directed to proper objects bear fruit, i. e. seldom fail.

30. Raghu, of sublime genius, by dint of all his intellectual faculties gradually got across the four lores resembling the four oceans, as the lord of the quarters (the sun) passes over the (four) directions by means of his bay horses, surpassing the Wind (in speed).

29. B. C. G. I. K. P. R. with Chā., Din., Su., and the text only of Val., अर्भके for अत्र ते. K. अपसीदति for प्रसीदति.

30. B. C. पवनातिर्वतिभिः for पवनातिपातिभिः.

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षताञ्च पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥
महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुषोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥
अथास्य गोदानविधिरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

३१ ॥ त्वचमिति । स रघुः ॥ “ काष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमादिकानि च ” इति मनुस्मरणान्मेध्यां युद्धां रौरवीं
रुरुसंबन्धिनीम् ॥ “ रुरुमहाकृष्णसारः ” इति यादवः ॥ त्वचं चर्म परिधाय दसि-
त्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमन्त्रमाप्तेयादिकं पितुरेवोपाध्यायाशिक्षताभ्यस्तवान् ॥
“ आख्यानापयोगे ” इत्यपादानसंज्ञा ॥ पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—नेति ।
तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् । किं तु क्षितौ स एक
धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥

३२ ॥ महोक्षतामिति । रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिथुभावः सन् ।
महानुक्षा महोक्षो महर्षेभः ॥ “ अचतुरः—” आदिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् ॥
तस्य भावस्तत्ता । तां स्पृशन्गच्छन्वत्सतरो दम्य इव ॥ “ दम्यवत्सतरौ समौ ”
इत्यमरः ॥ द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्भजन्कलभः करिपोत इव । गाम्भीर्य-
णाचापलेन मनोहरं वपुः पुषोष ॥

३३ ॥ अर्थेति ॥ “ गोनादिद्वयं बलीवर्दे क्रतुभेदेषुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भार-
त्यां भूमौ च सुरभावापि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु ” इति के-
शवः ॥ गावो लोमानि दीयन्ते खण्डयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्रा-
ह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्माच्यते ॥ तदुक्तं मनुना—

31. Clad in the sacred skin of the *ruru* deer, he learnt the
art of missiles charged with all its mysterious incantations from
his father himself; for his royal sire was not only the sole sovereign
of the earth but also the sole archer on it.

32. As the young calf grows (in time) into the big bull, and
a young elephant attains the state of a prince of elephants, so Raghu,
who had broken up from his boyhood by means of his youth, main-
tained a body charming on account of his gravity.

33. Then after the ceremony of cropping the hair (गोदान),
his royal father celebrated his marriage ceremony; and the pretty

31. R. with Val., अश्लिष्यताञ्च, D. and Su., प्रशिक्षिताञ्चः for अश्लि
क्षिताञ्च. A. C. K. I. with Val., and Su., मन्त्रवित् for मन्त्रवत्.

32. D. with Val., गम्भीरमनोहरं for गाम्भीर्यमनोहरं. But the text
of Vallabha agrees with Mallinātha.

33. B. C. G. K. I. P. R. with Chā. Din., Val., and Su., तमोपहं
for तमोमुद्भू.

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।

वपुःप्रकर्षादजयदुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।

निर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः” इति ॥ अथ गुरुः पिता ॥ “गुरुर्गोष्पतिपित्रादौ” इत्यमरः ॥ अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहवीक्षां निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः ॥ अथ नरेन्द्रकन्यास्तं रघुम् । दक्षस्य सुता रोहिण्यादयस्तमोनुर्वं चन्द्रनिव ॥ “तमोनुदोऽभिचन्द्रार्का” इति विश्वः ॥ सत्पतिमवाप्याबभुः । रघुरपि तमोनुत् ॥ अत्र मनुः— “वेदानधीत्य वैश्वी वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविभूतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत्” इति ॥

३४ ॥ संप्रति यौवराज्ययोग्यतामाह ॥ युवेति । युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सञ्चिद्धप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः ॥ “यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु” इत्यमरः ॥ युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाह्व यम्य सः । अंसावस्य स्त इत्यंसलो बलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः ॥ “बलवान्मांसलोऽसलः” इत्यमरः ॥ “वत्सांसाभ्यां कामबले” इति लघप्रत्ययः ॥ कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरो विशालग्रीवः ॥ “परिणाहो विशालता” इत्यमरः ॥ रघुर्वपुषः प्रकर्षादधिकयाद्यौवनकृताद्गुरुं पितरमजयत् । तथापि विनयान्नम्रत्वेन नीचैरन्पकोऽदृश्यत । अनौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥

३५ ॥ संप्रति तस्य यौवराज्यमाह ॥ तत इति । तन आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् ॥ “वोतो गुणवचनात्” इति डीप् ॥ प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता ॥ “तत्करोति तदाचष्टे” इति लघुशब्दाणिच् ॥ ततो “लटः सद्वा” इति शटप्रत्ययः ॥ नृपेण दिलीपेनासौ रघुनिसर्गौ स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः । युवराज इति

princesses obtaining him for their virtuous husband, looked as though they were the daughters of Daksha married to the moon (*lit.* the remover of darkness).

34. The youthful prince Raghu, possessed of arms long as a pole, with ample shoulders, with a chest broad as a board and of a large neck, excelled even his father in bodily excellence. Yet he looked lowly on account of humility (*i. e.* natural modesty).

35. Then the king, desirous of lightening the very heavy yoke of governing his subjects, which he had borne so long, made Raghu the holder of the title of young king, seeing that he was gentle by nature and by education.

34. D. with Chā., and Su., वपुः प्रहर्षोत् for वपुः प्रकर्षोत्. Dinakara too appears to have read वपुः प्रहर्षोत्, but the text is corrupt.

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।

बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

शब्दं भजतीति तथोक्तः ॥ “ भजो ण्विः ” इति ण्विप्रत्ययः ॥ चक्रे कृतः ॥ “ द्वि-
विधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च ” इति कौटिल्यः ॥ तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं
युवराजं चकारित्यर्थः ॥ अत्र कामन्दकः—“ विनयःपमहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः
सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते । विनीतमौरसं पुत्रं योवराज्येऽभि-
षेचयेत् ” इति ॥

३६ ॥ नरेन्द्रेति । गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी
श्री राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मा-
त् । अपादानात् । अनन्तरं संहितम् । युवराज इति संज्ञास्य संज्ञाता युवरा-
जसंज्ञितम् ॥ तारकाविव्वादिनचप्रत्ययः ॥ आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् ॥ “ आ-
स्पदं प्रतिष्ठायास ” इति निपातः ॥ स रघुरित्यास्पदं तदास्पदम् । कमलाच्चिरोत्प-
न्नात्रवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव । अंशेनागच्छत् ॥ “ स्त्रियो हि यूनि रज्यन्ते ”
इति भावः ॥

३७ ॥ विभावसुरिति । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्व-
प्यनुषञ्जनीयम् । वायुना विभावसुर्वह्निविव ॥ “ चित्रभानुर्विभावसुः ” इत्यमरः ॥
घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान्मूर्त्यै इव । कटो गण्डः ॥ “ ग-
ण्डः कटो मण्डो दानम् ” इत्यमरः ॥ तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मण्डोदय इत्यर्थः । तेन
करीव । पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुनातितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुष्टुसह्यो बभूव ॥

३८ ॥ नियुज्येति । शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः ॥
“ शतं वै बन्धा राजपुत्रा देशा आशापालाः ” इत्यादिश्रुत्या ॥ राजसुतैरनुद्रुतमनु-

36. S'ri (the goddess of royalty) seeking (or predilecting)
excellence. passed, in part, from her original (i. e. central) abode,
the king, over to that seat, next beside, with the title ‘ Reigning
Prince ’ accrued thereto, as from a lotus to a lotus in new bloom.

37. As fire by its associate (*lit.* charioteer) the wind, as by
dispersion of clouds the sun, so the king became mightily uncon-
querable on account of him, like an elephant by the opening of his
temples.

38. Having appointed him who was a great warrior (*lit.* a

36. B. I. read संज्ञकं for संज्ञितं.

37. D. दुरासहः, B. दुरुत्सहः for सुदुःसहः.

38. R. with Din., and the text only of Val., अनुद्रुतं for अनुद्रुतं.

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भूतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्तिं विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।

वशिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

गतं धनुर्धरं तं रघुं होमतरंगाणां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतुनापूर्णमेकोनं क्रतूना-
मम्भमेधानां शतमपविघ्नमपगतविघ्नं यथा तथाप ॥

३९॥ तत इति । ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दि-
लीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् ॥ “क्रियार्थोपपदस्य-” इत्यादिना चतुर्थी ॥
उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः ॥ “अपर्यावर्तयन्तो-
ऽभ्यमनुचरन्ति ” इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ तुरंगं धनुर्भूतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत
एव शक्रो गूढविग्रहः सन् । जहार किल । किलेत्यैतिह्ये ॥

४० ॥ विषादेति । तत्कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि । विषाद इष्टनाशकृतो मनो-
भङ्गः ॥ तदुक्तम्-“विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः ” इति ॥ तेन लुप्ता
प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितमन्धनाशस्याकस्मिकत्वादाश्च-
र्याविष्टं सह । स्थितं तस्यौ ॥ अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छयागता नन्दिनी
नाम वशिष्ठधेनुश्च ददृशे । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः । द्वौ च-
कारावविलम्बसूचकौ ॥

great bowman) to the protection of the sacrificial steed, followed
by other princes, Dilipa, who was second only to Him of one hundred
intellects, completed ninety-nine sacrifices without any hinderance.

39. After this, it is said that Sakra, with his person invisible,
carried away even in the presence of the archers, his guards,
the sacred steed which was let loose unrestrained again by him the
sacrificer with a view to perform the last sacrifice.

40. Scarcely the prince's army remained astounded, being
instantly deprived of all actions on account of the deep dejection
(consequent on the loss of the steed) when it beheld Vas'ishtha's
cow—Nandini by name—of celebrated power, come accidentally
(by the way).

39. A. D. I. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., अतः for
ततः B. पश्यतो, C. G. I. K. P. R., with Chā., Din., Val., and Su.,
रक्षताम् for रक्षिणाम्. G. गूढविग्रहः for गूढविग्रहः.

40. R. विस्मृते for विस्मितं. K. with Chā., यत् for तत्. Between
40-41 R. with Val., read — “स्वेदाम्बुना मार्जय पुत्र लोचने । मयैव येनेह तुरङ्ग-
मीक्षते । धेन्वा निशम्येति वचः समीरितं । मुदं परामाप दिलीपनन्दनः ” ॥ But R.
reads it after the 41st verse of our text.

तदङ्गनिस्पन्दजलेन लोचनेन प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
 अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनां बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥
 स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।
 पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥
 शतैस्तमक्षामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
 अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

४१ ॥ तदिति । सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन तस्या न-
 निन्दन्या यदङ्गं तस्य निस्पन्दो द्रवः स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्र-
 मृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु ॥ “ अत्यादयः क्रान्तादर्थे
 द्वितीयया ” इति समासः ॥ द्विगुप्रामापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवलिङ्गनाप्रति-
 षेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् ॥ भावेष्वापि वस्तुषूपपन्नदर्शनः संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्बभूव ॥

४२ ॥ स इति ॥ नरदेवसंभवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौ-
 ष्ढ्यं रथस्यं रश्मिभिः प्रमहैः ॥ “ किरणप्रमहौ रश्मी ” इत्यमरः ॥ संयतं बद्ध-
 मश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥

४३ ॥ शतैरिति । रघुस्तमश्चरतीरमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारघ्न्यैरक्ष्णां शतैर्ह-
 र्भिर्हरिद्वयैः ॥ “ हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरिर्त्क्वपिलवर्णयोः ” इति विश्वः ॥ वाजि-
 र्भिर्नरैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा ॥ “ हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु ” इति
 विश्वः ॥ एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिनेव
 निवर्तयन्निव । अवोचत् ॥

41. The son of Dilipa, adorable to the good, cleansed his eyes with the sacred water trickling down from her body (*i. e.* her urine), and thus he became endued with the power of seeing objects that were beyond the reach of his senses (mortal eyes).

42. He, sprung from the lord of men, then beheld in the orient, the great god, the clipper of the wings of the mountains, carrying off the sacred steed which was tethered by the slender cords to his chariot, and whose restiveness was ever and anon repressed by the charioteer.

43. Knowing him to be the god Indra, by his hundred eyes that were in an untwinkling condition, as also by his bay horses, Raghu, with a deep and sonorous voice that reached the sky, addressed him, as if arresting his progress (at once).

41. K₂. 'निष्यन्द', P. with Din., 'निस्पन्द' for 'निस्पन्द'.

42. G. 'शातिनं' for 'शातनं'. K. I. R. with Din., Su., and the text only of Val., 'संयुतं' for 'संयतं'. So Sumativijaya's text agrees with that of Mallinātha.

43. D. and the text only of Su., गगनस्पृहा, R. गगने स्पृशा for गग-
 नस्पृशा. Sumativijaya agrees with Mallinātha.

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
 अजस्रदीक्षाप्रयतस्य महुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥
 त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
 स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥
 तदङ्गमग्न्यं मधवन्महाक्रतोरसुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
 पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

४४ ॥ मखेति । हे देवेन्द्र मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः
 सदा निगद्यसे कथ्यसे ॥ तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य महुरोः
 क्रियाविघाताय । क्रियां विहन्तुमित्यर्थः ॥ “तुमर्थाच्च भाषवन्नान्” इति च-
 नुर्या ॥ कथं प्रवर्तसे ॥

४५ ॥ त्रिलोकेति । त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः ॥ “तद्वितार्थ—”
 इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रियार्थदर्शि-
 ना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्या ननु शिक्ष्याः खलु । स त्वं धर्म-
 चारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विघ्नो भवसि चेत् । विधिरनुष्ठानं च्युतः
 भवति ॥ लोके सत्कर्मकयैवास्तमिवाहित्यर्थः ॥

४६ ॥ तद्विति । हे मधवन् । तत्तस्मात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्याग्न्यं श्रेष्ठमङ्गं
 साधनमसुं तुरंगं प्रतिमोक्तुं प्रतिदानुमर्हसि ॥ तथा हि । श्रुतेः पथो दर्शयितारः

44. Ever art thou, O lord of the gods, called by the sages, the first of those that enjoy the sacrificial share ; how is it then that thou seemest to be bent upon obstructing the sacrificial work of my sire who is constantly engaged in such sacrificial vows ?

45. You, possessed of divine vision the lord of the three worlds, ought indeed always to check the haters of the sacrifices ; (but instead of that) if you yourself prove an obstacle to the deeds of the righteous, then all rites must necessarily perish !

46. Be pleased, therefore, O Indra,* to set free this steed which is the most essential factor to the great sacrifice. Great ones

44. D. R. देवेज्ञ for देवन्द्र. B. C. G. I. K. R. with Chà., Din., Val., and Su., यतः for सदा. B. R. with Chà., क्रियाविघाताय for क्रियाविघाताय.

45. B. D. I. R. with Chà., Din., and Val., सता, C. G. K. with Su., सताम् for सदा. R. मखद्विषः, A. C. with Chà., मखद्विषः for मखद्विषः. B. D. I. K. R. with Chà., Val., and Su., अन्तरायी for अन्तरायः. So also noticed by Dinakara. R. च्युतोऽविधिः for च्युतो विधिः.

46. B. C. G. I. J. K., R. with Chà., Val., and Su., गुप्तेः for श्रुतेः.

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥
यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुलङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥
हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्यैवक एव नापरः ।

तथा विदुर्मा मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ४९ ॥
सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वराः महान्तो मलीमसां मलिनां पद्धतिं नाददते न स्वीकुर्वते ।
असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः ॥ “मलीमसं तु मलिनं कचरं मलदूषितम्”
इत्यमरः ॥

४७ ॥ इतीति । इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य । दिवौकसः
स्वर्गौकसः ॥ “दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च” इति विश्वः ॥ तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघु-
प्रभावात्सविस्मयः सन् । रथं निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥

४८ ॥ यदिति । हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार ॥ “मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो
बाहुजः क्षत्रियो विराट्” इत्यमरः ॥ यद्वाक्यमात्थ ब्रवीषि ॥ “ब्रुवः पञ्चाना-
म्-” इत्यादिनाहादेशः ॥ तत्तथा सत्यम् । किं तु यशोधनैरस्मादृशैः परतः शनु-
तो यशो रक्ष्यम् । ततः किमत आह । भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्ध-
मशेषं सर्वं मम तद्यश इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः ॥

४९ ॥ किं तद्यश इत्याह । हरिरिति ॥ पुरुषेष्टोत्तम इति सप्तमीसमासः ॥ “न
निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधात् ॥ कर्मधारये तु-“सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः
पूज्यमानैः” इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् ॥ यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः
स्मृतः । यथा च त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोऽपरः पुमान् । तथा
मां मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति ॥ “विदो लटो वा” इति झेर्जुसादेशः ॥ नोऽ-
स्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीयगामी न हि ॥
द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानान्तात्समासः ॥

(like yourself) who are the guides of the paths of the Vedas do
not themselves take to the filthy (i. e. dark) ways.

47. When the ruler of the gods heard this bold speech thus
delivered by Raghu, his wonder was great, and he turned back his
car and began to return the following reply.

48. What thou sayest, O thou son of a Kshatriya, is true,
but those, who consider their fame as their wealth must
needs strive to protect it from the enemy. Consider how thy sire
is bent upon eclipsing the whole of my world-wide renown.

49. As by the word “*Purushottama*” none other than the
great Hari alone is meant; and as by the word “*Maheśvara*” the
great three-eyed god alone is implied, so the sages know me by the
epithet of *Satakratu*, for these epithets of ours do not belong to a
second.

अतोऽयमश्वः कपिलानुसारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥ ५० ॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

५० ॥ अत इति । यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमोऽश्वः कपिलानुसारिणा कपिलमुनितुल्येन मयापहारितोऽपहतः ॥ अपहारित इति स्वार्थे णिच् ॥ तवान्नाश्वे प्रयत्नेनालम् । प्रयत्नो मा कारीत्यर्थः ॥ निषेध्यस्य ॥ निषेधं प्रति कर्णत्वाच्चृतीया ॥ सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधा न निधेहि ॥ निपूर्वाद्धातोर्लुङ् ॥ “न माङ्घ्रोगे” इत्यङागमप्रतिषेधः ॥ महाशक्त्वनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥

५१ ॥ तत इति ॥ ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयो निर्भक्कः सन् । पुनः पुरंदरं बभाषे ॥ किमिति—हे देवेन्द्र एषोऽधामोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयो यदि ॥ “सर्गः स्वभावनिर्भोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु” इत्यमरः ॥ तर्हि शस्त्रं गृहाण ॥ भवान् रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृतकृत्या न खलु ॥ “इष्टादिभ्यश्च” इतीनिप्रत्ययः ॥ रघुग्रहणादात्मनो दुर्जयत्वं सूचयति ॥

50. Accordingly, following the example of Kapila, I have taken away this steed of thy father. There is no need of any effort on your part in this attempt. Do not you set foot upon the path of the sons of Sagara.

51. Then the fearless protector of the sacred steed laughed (at these words) and again gave a reply to the town-destroying Indra. —“ If that be thy resolve, then take up thy arms, thou must not consider thyself successful until thou hast really conquered Raghu.”

50. B. D. I. R. with Chā., Val., and Su., कपिलानुसारिणा for कपिलानुसारिणा. This reading appears to be oldest and authentic, though none of our best Mss. read it. B. I. with Chā., Din., Val., and Su., मा कृथाः, C. G. K. P. R. with Su., and the text only of Val., मा गुहाः for मा निधाः. B. C. G. I. K. P. R. and the texts only of Chā., Val., and Su., पदव्याः for पदव्यां.

51. B. with Chā., अतः for ततः. A. D. अह पुनः for अपभयः. A. D. व्यपेतभीर्भूमिपुरंदरात्मजः for पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता. B. C. K. I. R. with Chā., Val., and Su., गर्वः for सर्गः. Chāritravardhana notices this and says :—सर्ग इति वा पाठस्तत्रैवं व्याख्या । यदि ते एष सर्गो निश्चयः &c., Dīnakara also notices the reading गर्वः. Vallabha's text reads भवेत् for भवान्, while in his commentary he explains भवान्.

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
 अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥
 रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
 नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥
 दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
 पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनैव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

५२ ॥ स इति । स रघुरून्मुखः सन् । मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चार्पं सशरं करिष्यमाणः । आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन । विशेषशोभिनातिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहीनृत्येन विडम्बितेश्वरोऽनुस्तरपिनाकी सन् । अतिष्ठत् ॥ आलीढलक्षणमाह यादवः—“स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति । अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽमृतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः ” इति ॥

५३ ॥ रघोरिति । रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण ॥ “अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि” इति विश्वः ॥ पत्त्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः । अत एवामर्षणोऽसहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिदिन्द्रोऽपि ॥ “संभावनीये चौराऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः” इति विश्वः ॥ नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवन्ध्यं सायकं बाणं समधत्त सिंहतवान् ॥

५४ ॥ दिलीपेति । भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिर उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्त आशुगः सायको दिलीपसूनो रघोर्बृहद्भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य । अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम् ॥ सुब्रुवेति समासः ॥ मनुष्यशोणितं कुतूहलेनैव पपौ ॥

52. Thus he said to Maghavan and as he stood, with his face turned upwards, equipping his bow with an arrow, his manly frame with its full height was extremely beautiful in the attitude of आलीढ posture and by virtue of which he resembled the great god ईश्वर himself.

53. The mountain-splitting god, being wounded in the breast by Raghu's arrow consisting of his defiance (challenge, bold front), became indignant and put an arrow, that was sure of its mark, on his bow which became for a short time the standard of new clouds.

54. That (swift-going) arrow, used to (*lit.* accustomed to drink) the blood of grim demons plunged deep into the broad bosom (*lit.* space between the two arms) of Dilipa's son and drank

52. B. C. with Chá., and Su., उन्मुखः for उन्मुखः. D. with Su., वपुःप्रकर्षेण for वपुःप्रकर्षेण.

53. B. C. K. I. with Chá., and Su., मार्गेण for सायकं. Dinakara probably must have read सायकं.

54. A. D. with Din., नरेन्द्रसूनोः for दिलीपसूनोः.

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाकुलौ ।

भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्त्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।

त्रुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।

बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्त्रिभिः ॥ ५७ ॥

५५ ॥ हरैरिति । कुमारस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ “सप्तम्यु-
पमानपूर्वस्य —” इत्यादिना समासः ॥ कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्या-
स्फालनेन कर्कशा अकुलयो यस्य सः । तस्मिन् । शच्याः पत्रविशेषकैराङ्क्षिते श-
चीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरैरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं सायकं निच-
खान निखातवान् ॥ निष्कण्टकराज्यमाप्तस्यायं महानभिभव इति भावः ॥

५६ ॥ जहारेति । अन्येन मयूरपत्त्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य म-
हाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार । स शक्रः । सुरश्रियः प्रसह्य बला-
त्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं त्रुकोप ।
तं हन्तुमिषेत्यर्थः ॥ “क्रुधदुह—” इत्यादिना संप्रदानाच्चतुर्थी ॥

५७ ॥ तयोरिति । जयैषिणोरन्योन्यजयाकाङ्क्षिणस्तयोरिन्द्ररघवोः । गरुत्म-
न्तः पक्षवन्तः ॥ “गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्” इत्यमरः ॥ आशीविषाः । आशिषि

out of curiosity, as it were, the blood of a human being, never tasted before.

55. The prince too who resembled कुमार in valour, planted an arrow, bearing his own name, on the arm of Indra, whose fingers were hardened by the constant goading of the celestial elephant ऐरावत and on which शची, his wife, had cast many leaf-like-figures, in paint, (as a token of her love).

56. And with another arrow to which the feathers of peacock were set, he cut down the great thunderbolt-banner of Indra's chariot; whereupon Indra was greatly enraged at him (Raghu), as if he had forcibly plucked the hair of the Goddess presiding over the fortunes of the celestial.

57. Then ensued a fierce fight, with the Siddhas and the

55. B. C. G. K. I. R. with Chā., Val., and Din., शची-
पत्रलताक्रियोचिते for शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते. B. and the text only of Val.,
मार्गेण for सायकं. K. reads first the 56th verse and then the 55th of
our text.

56. B. C. G. K. I. R. with Chā., Val., and Su., पक्ष्मणा for
पत्त्रिणा.

57. A. C. K. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., गरुत्मन् for
गरुत्मन्. A. C. K. I. R. with Chā., Din., Val., and Su., तुमुलं for तुमुलं.

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्निणा शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९ ॥

स चापमुत्तृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।

महीप्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

दंष्ट्रायां त्रिषं तेषां त आशीविषाः सर्पाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ “आशीरुग-
दंष्ट्रायां” इत्यमरः ॥ त इव भीमदर्शनाः सपक्षाः सर्पा इव । द्रष्टृणां भयावहा
इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः ।
पत्निभिर्बाणैरुपान्तस्थितास्तदस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यस्मि-
स्तत्तथोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥

५८ ॥ अतीति । वासवोऽतिप्रबन्धेनातिसान्तव्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रव-
ृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम् । अम्बुदोऽङ्गिः स्वतश्च्युतं निर्ग-
तं वह्निमिव । निर्वापयितुं शमयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रा-
शसंभवत्वादिति भावः ॥

५९ ॥ तत इति । ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णव इव
धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वैवोष्टि व्याप्नोतीति विड व्यापकमोजो
दस्य स तस्य विडौजस इन्द्रस्य ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ शरासनज्यां धनु-
र्मावीम् । शशाङ्कस्यार्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पत्निणालुनादच्छिनत ॥
६० ॥ स इति । विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्तृज्य प्रबलस्य विद्विषः

princely army stood beside, between the two bent upon victory with
arrows having points flying upwards and downwards, like so many
force-looking winged serpents.

58. Even with his ceaseless showers of missiles, Vāsava could
not extinguish him the receptacle of unbearable energy (spirit),
just as a cloud fails to extinguish, with waters, the fire of lightning,
emitted from itself.

59. At last Raghu, with a crescent-shaped arrow, cut through
the bow-string of India, which was terribly roaring, at his wrist,
bedecked with yellow sandle, as roared the ocean during the
churning process.

60. Highly enraged, and resolved to destroy his powerful
adversary, he (Indra) laid aside his bow and took up the

58. A. B. I. J. K. P. R. with Chā., Din., Val., and Su.,
दुःप्रसहस्य for दुष्प्रसहस्य.

59. B. with Chā., and Din., ‘घोरनादिनी’ for ‘धीरनादिनी’. C. with
Chā., and Su., ततः प्रकोष्ठं हरिचन्दनाङ्कितम् for ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते.

60. B. C. I. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., ‘व्यपरो-
पणोद्धत’, D. ‘व्यपरोपणोद्धत’ for ‘व्यपरोपणोचित’.

रघुर्भूशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।

निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरं विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।

ततोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

असङ्गमद्विष्वपि सारवतया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥

शत्रोः प्रणाशनाय वधाय । महीं धारयन्तीति महीभ्राः पर्वताः ॥ मूलविभुजादि-
त्वात्कप्रत्ययः ॥ तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उच्यते स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं व-
ज्रायुधमाददे जग्राह ॥

६१ ॥ रघुरिति । रघुस्तेन वज्रेण भूशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् । सैनिका-
नामश्रुभिः सह भूमौ पपात । तस्मिन्पतिते ते रुदुरित्यर्थः । निमेषमात्रात्तद्व्यथां
दुःखमवधूय निरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण ये निस्वनाः श्वेडाः । तैः सहोत्थितश्च ॥
तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥

६२ ॥ तथापीति । तथापि वज्रयातेऽपि शस्त्राणां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे
विपक्षभावे शत्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्यातिशयेन । वृत्रं हतवान्वृ-
त्रहा ॥ “ ब्रह्मभूतवृत्रेषु किम् ” ॥ ततोष । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः ॥
कथं शत्रोः संतोषोऽत आह—गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्गिर्निधीयते ।
गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः ॥ गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥

६३ ॥ असङ्गमिति । सारवतयाद्विष्वप्यसङ्गमप्रतिबन्धं मे ममायुधं वज्रं त्वद-

thunder-arm, encircled with the tremulous orb of brightness, and
(long) used to the clipping of the wings of mountains.

61. Greatly struck on the chest thereby, Raghu fell down on
the ground along with the tears of the soldiers ; shaking off that
pain in a moment, he (once more) rose up with the joyous shouts
of his soldiers.

62. However Indra, the killer of Vritra, was exceedingly
pleased with the superiority in heroism of him who was standing
long in the state of hostility, terrible on account of the use of
weapons ; for virtues set foot everywhere.

63. “ The power of my mighty weapon which did not receive

61. B. D. K. with Chā., Din., Val., and Su., च व्यथां for
तद्व्यथां.

62. C. with Val., स्थिरं for चिरं. Vallabha's text agrees with
that of Mallinātha. D. विधीयते for निधीयते.

63. A. अभङ्ग, C. G. K₂. with Su., असङ्ग for असङ्ग. B. with Su.,
अवेहि for अवेहि. B. किमिच्छसीति स्मितमाह वासवः, C. G. I. K₂. P.R. with
Chā., Din., Su., and the text only of Val., वरं वृणीष्येति तमाह वासवः,

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धतं सुवर्णपुङ्खयुतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निधुं प्रियंवदं प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिर्नैव कर्मणि ।

अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

न्येन न विसादम् ॥ अतो मां प्रीतं संतुष्टमवेहि । तुरंगमावृते तुरंगं वर्जयित्वा ॥
“अन्यारादितरतै—” इत्यादिना पञ्चमी ॥ किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह ॥
तुरंगमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥

६४ ॥ तत इति । ततो नरेन्द्रसूनु रघुनिषङ्गाङ्गुलीरादसमग्रं यथा तथोद्धतं सु-
वर्णपुङ्खयुतिर्भी रञ्जिता अङ्गुल्यो येन तमिधुं प्रतिसंहरन्निवर्तयन् । नाप्रहरन्तं
प्रहरादिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः ॥ “प्रियवशे वदः खञ्”
इति खच्प्रत्ययः ॥ “अरुद्विष—” इत्यादिना सुमागमः ॥ तं सुरेश्वरं प्रत्यवदत् ।
न तु प्राहरादिति भावः ॥

६५ ॥ अमोच्यमिति । हे प्रभो इन्द्र । अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्ह्य-
जस्रदीक्षायां प्रयतः स मद्गुरुर्म पिता विधिर्नैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फलं
तेन फलेनाशेषेण कृत्सेन युज्यतां युक्तोऽस्तु ॥ अश्वमंथफललाभे क्रिमद्वेनेति
भावः ॥

a check even from mountains, has never been withstood by a second being but thyself. Know that I am pleased with thy valour. Apart from this steed, ask of me any other favour,” said Vāsava plainly to the prince.

64. Thereupon the son of the great king withdrawing the arrow which was not entirely drawn out of the quiver and with the reflections of whose golden feathers his fingers had been adorned, returned an answer to the sweet-speaking king of the gods.

65. “If, O lord, thou considerest the steed unreleasable, then be my sire, pure amidst unceasing vows, blessed with the entire C. G. I. K₂. P. R. with Chā., Din., Su., and the text only of Val., वरं वृणीष्वेति तमाह वासवः, D. वरं वृणीष्वेति तमादिदेश सः, D₂. K. वरं वृणीष्वेति तमाह वृत्रहा for किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः.

64. B. C. G. I. K. P. with Chā., Din., and Su., असमग्रनिःसृतं for असमग्रमुद्धतं. Vallabha's text gives this reading, but his commentary explains the reading as given in our text. B. D. with Chā., दिलापसूनुः for नरेन्द्रसूनुः. A. D. J. K₂. R. with Din., and Su., प्रियंवदः for प्रियंवदः. C. R. पुरन्दरं for सुरेश्वरं.

65. D. with Chā., अजस्रदीक्षानिरतः, R. with Su., and the text only of Vallabha, अजस्रदीक्षाप्रयतस्य for अजस्रदीक्षाप्रयतः. They construe it with क्रताः and omit स. B. C. I. with Din., and Val., स मे गुरुः, D. च मे गुरुः, R. with Su., मद्गुरुः for सः मद्गुरुः.

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोमतस्त्रिलोचनेकांशतया दुरासदः ।
 तवैव संदेशहरादिशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥
 तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्धोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
 नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूत्रुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥
 तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
 परामृशन्हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

६६ ॥ यथेति । सदागतः सदो गृहं गतास्त्रिलोचनमास्यैकांशतयाष्टानामन्यतम-
 मूर्तित्वात् । दुरासदो मादृशैर्दुष्प्राप्तो विशांपतिर्यथेयं वृत्तान्तं तव संदेशहराद्वातो-
 हरादेव शृणोति च हे लोकेशेन्द्र तथा विधीयताम् ॥

६७ ॥ तथेति । मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संबान्धनं कामं मनोरथं तथेति ।
 तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् ॥ “ भाषायां सदवसश्रुवः ” इति कसुप्रत्ययः ॥
 यथागतं ययौ । सुदक्षिणासूत्रु रघुरपि नातिप्रमना विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नाति-
 हृष्टः सन् ॥ नम्रार्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ नृपस्य सदोगृहं प्रति
 न्यवर्तत ॥

६८ ॥ तमिति । हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितः ।
 वृत्तान्तमिमं शेषः । प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिश-
 व्रणाङ्कितम् । तस्य रघोरिदं तदीयम् । अङ्गं शरीरं परामृशन्तं रघुमभ्यनन्दन् ॥

fruit of the sacrifice as if the work had been completed (accomplished) just in due form. ”

66. “ Also be it so arranged, O lord of the worlds, that the ruler of men, sitting in (sacred) council, unapproachable by reason of his being a form (or portion) of the three-eyed god, may hear this news from a message-bearer of thine own. ”

67. “ So be it, ”—with these words Indra, whose charioteer was Mátali, promised to grant Raghu's desire and went away as he had come ; the son of सुदक्षिणा too, not quite happy in his mind (for what had happened), repaired to the council-room of the king.

68. The king of men, already enlightened by the messenger of Hari, warmly received him, gently touching his body marked with the scars made by weapons of Indra with his hands benumbed with joy.

66. A. D. and the text only of Su., इदम् for इमम्. B. G. I. K. P. R. with Val., and Su., देवेज्ञ, C. with Din., देवेन्द्र. for लोकेश.

68. B. C. I. K. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., हर्षजलेन for हर्षजडेन.

इति क्षितीशो नवर्ति नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।

समारुरुक्षुर्विवमायुषः क्षये ततान सोपानपरंपरामिव ॥ ६९ ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तथा सह शिश्रिये

गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुराज्याभिषेको

नाम तृतीयः सर्गः ॥

६९ ॥ इतीति । महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीश इति महाक्रतूनामश्वमेधा-
नां नवभिरधिकां नवर्तिमेकौनशतमायुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोढु-
मिच्छुः सोपानानां परंपरां पङ्क्तिमिव ततान ॥

७० ॥ अयेति । अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथावि-
धि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् ॥ “ ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के
राजलक्ष्मणि ” इति विश्वः ॥ सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तथा देव्या सुरक्षि-
णया सह मुनिवनतरोदछायां शिश्रिये श्रितवन् ॥ वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवा-
नित्यर्थः ॥ तथा हि । गलितवयसां वृद्धानामिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम् ॥
तन्नाजसंज्ञकत्वाद्गणो लुक् ॥ इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नी-
कवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः — “ सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया
वानुगतो वमन् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साधुः सोपासनो व्रजेत् ” इति ॥ हरिणी
वृत्तमेतत् । तदुक्तम् — “ रसयुगहयैर्न्सां ओ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ” इति ॥

॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकौलचलमल्लिनाथ-
मच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां सेजीविनी-
समाख्यायां तृतीयः सर्गः ॥

69. Thus did the Lord of the earth, of honoured behest, de-
sirous of ascending heaven at the close of his life, construct
(spread), as a flight of steps, ninety increased by nine of the great
sacrifice.

70. And now he with his mind disengaged from worldly
pleasures having entrusted to his youthful son the royal in-
signia consisting of the white umbrella, betook himself in company
with his queen to the shade of the trees of the forest suitable for a
Muni ; for such was the family vow of the Ikshvāku princes, in the
closing days of their lives.

। चतुर्थः सर्गः ।

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
 दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥
 दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
 पूर्वं प्रभूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
 पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्कजः ।
 नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजं ।
 सर्वदा सर्वदास्मार्कं सन्निधिं सन्निधिं क्रियान् ॥

॥ १ ॥ स इति । स रघुर्गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्म-
 कम् ॥ “ पुरोहितादित्वाद्यक् ” ॥ प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायंकाले सवित्रा
 सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिव । अधिकं बभौ ॥ “ सौरं तेजः
 सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यजन्निमनःप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः
 सायं प्रविशति ” इत्यादि श्रुतिप्रमाणान् ॥

२ ॥ दिलीपेति । दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्याकर्ण्य
 पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजाहः प्रभूमितोऽग्निः संतापा-
 मिरुत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वाभ्यधिकः । संतापोऽभूदित्यर्थः ॥ राजकर्तृक-
 स्यापि निशमनस्यामावुपचारात् समानकर्तृकत्वविरोधः ॥

३ ॥ पुरुहूतेति । पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः ॥ स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थे पूज्यत इ-

1. Having received the kingly office (*lit.* kingdom), made over by his sire, he shone more brilliantly (than ever before), like fire, the devourer of offerings, on receiving the lustrous heat imparted to it by the sun at the close of the day.

2. Having heard him established on the throne after Dilipa, the fire of jealousy that was long smoking in the bosoms of rival princes rose up, as it were, in a flame.

3. His subjects with their children were pleased to see the

1. Between the 1st and the 2nd B. I. P. R. with Chā., Val., and Su., read “ न्यस्तशस्त्रं दिलीपं च तं च शुभ्रवृषां प्रभुं ॥ राज्ञामुद्धृतनाराचे इदि शन्यमिवापितम् ” ॥ [P. पुत्रा विज्ञापति, I. R. with Val., शुभ्रवृषां पति for शुभ्रवृषां प्रभु. B. उद्धृतनाराचे, Chā., उत्खातनाराचे for उद्धृतनाराचे. B. अरितं for अपितं].

2. B. C. H. I. R. with Chā., Val., Din., and Su., प्रभूमिते for प्रभूमितः. All of them construe it with हृदये. I. R. read the 2nd and the 4th after the 7th verse of our text.

3. D. G. H. K. I. with Chā., Din., Val., and Su., सप्रजाः for सप्रजाः.

सममेवं समाक्रान्त द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपन्नेन भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

त्युक्तं भविष्योत्तरे—“ एवं यः कुरुते यानामिन्द्रकेतोर्बुधिशिरः । पर्जन्यः काम-
वर्षा स्यात्तस्य राज्ये न संशयः ” इति ॥ पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवमभ्युत्थान-
मभ्युत्ततिमभ्युदयं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शन्यः । उद्धर्षे प्रस्थिता उल्लसि-
ताश्च नयनपङ्क्तयो यासां ताः सप्रजाः ससंतानाः प्रजा जनाः ॥ “ प्रजा स्यात्सं-
ततौ जने ” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ननन्दुः ॥

४ ॥ सममिति । द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति द्विरदगामिना ॥ “ कर्तृर्बुध-
माने ” इति “ सुप्यजातौ—” इति च णिनिः ॥ तेन रघुणा समं युगपदेव द्वयं
समाक्रान्तमधिष्ठितम् ॥ किं तद्वयम् । पितुरामृतं पित्र्यम् ॥ “ पितुर्यत ” इति
यत्प्रत्ययः ॥ सिंहासनम् । अखिलमरीणां मण्डलं राष्ट्रं च ॥

५ ॥ अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह ॥ छायेति । अत्र
रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छच्छधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते ॥
पद्मा लक्ष्मीः ॥ “ लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ” इत्यमरः ॥ सा
स्वयमदृश्या किल । किलेति संभावनायाम् । संती छायामण्डललक्ष्येण कान्ति-
पुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन ॥ छायामण्डलमित्यनेनानात्पद्मानं लक्ष्य-
ते ॥ “ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ तेन
पद्मातपन्नेन । पद्ममेवातपन्नम् । तेन कारणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये सा-
म्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं भेजे ॥ अन्यथा कथमेतादृशी
कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

new rise of the young monarch, as men longingly look with upturned eyes on the fresh manifestation of इन्द्रध्वज, (literally the standard of Indra.)

4. Raghu, whose movements were like those of an elephant (or who rode on an elephant), exercised his power over two things at one and the same time—first, the throne bequeathed to him by his father ; secondly, the whole territory of his enemies.

5. Him, enthroned universal sovereign, served Lakshmi, as it seemed, herself invisible, by holding up a Lotus-umbrella whose presence was to be inferred from the halo of radiance that circled him.

4. A. D. with Su., पैत्र्य for पित्र्य. Vallabha and Sumativijaya read this verse after the 7th of our text.

परिकल्पितसांनिध्या काले काले च बन्दिषु ।
 स्तुत्यं स्तुतिभिरर्घ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥
 मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्मुक्ता यद्यपि राजभिः ।
 तथाप्यन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥
 स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
 आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

६ ॥ संप्रति सरस्वतीसांनिध्यामाह ॥ परिकल्पितेति । सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु ॥ “ नित्यवीप्सयोः ” इति वीप्सायां द्विवचनम् ॥ बन्दिषु परिकल्पितसांनिध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् । अर्घ्याभिरर्घ्यादनपेताभिः ॥ “ धर्मपथ्यर्थ्यन्वायादनपेते ” इति वत्प्रत्ययः ॥ स्तुतिभिः स्तोत्रैरुपतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः ॥ देवतात्वं च “ ना विष्णुः पृथिवीपतिः ” इति वा लोकपालात्मकत्वाद्देव्यनुसंधेयम् ॥ एवं च सति “ उपादेवपूजासंगतिकरणमिन्नकरणपथिषु ” इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

७ ॥ मन्वति । वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यै राजभिर्मुक्ता यद्यपि । भुक्तैरेत्यर्थः ॥ यद्यपीत्यवधारणे ॥ “ अप्यर्थे यदिवार्थं स्यात् ” इति केचनः ॥ तथापि तस्मिन्नास्ति । अन्यः पूर्वो यस्याः सान्त्वपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्यन्यपूर्वा । अनन्योपभुक्तेवासीत् ॥ तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

८ ॥ अत्र कारणमाह ॥ सहीति । हि यस्मात्कारणास्त रघुद्वेन्दुदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । कथमिव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः ॥ नञर्थस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वाबुरिव । मलयानिल इत्येवार्थः ॥ युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः—“ उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिमृजते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ” इति ॥

6. The goddess of learning too, by her presence, in all appropriate seasons, in the vicinity of the musical panegyrists, served the praiseworthy prince by significant praises.

7. Though (the sovereignty of) the earth had been (previously) enjoyed by estimable princes, commencing from Manu, yet when it came to him, it seemed as if it had never known any other master.

8. On account of his just punishments he, like the southern breeze which is neither too hot nor too cold, won the hearts of all his peoples.

7. A. C. with Chā., तस्मिन्नासीद्वि मेदिनी for तस्मिन्नासीद्वसुंधरा.

8. C. with Chā., याददण्डतया for युक्तदण्डतया. I. R. and Su., read this verse after the 9th of our text.

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
 फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ १ ॥
 नयविद्भिर्नवेराज्ञि सदसञ्चोपदर्शितम् ।
 पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥
 पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ॥
 नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥
 यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापानपनो यथा ।
 तथैव सांभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरजनात् ॥ १२ ॥

९ ॥ मन्देति । तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलिपि विषये । सहकारोऽतिसौरभभूतः ॥
 “आम्रभूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः ॥ तस्य फलेन पुष्पोद्गमे
 पुष्पोदय इव । ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अल्पौष्ण्यक्याः कृताः ॥
 गुणान्तरश्चोत्तरं विषयः पूर्वं विस्मरयतीति भावः ॥

१० ॥ नयविद्भिरिति । नयविद्भिर्नीतिशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन् राज्ञि विषये । तत्र-
 धिकृत्येत्यर्थः । सद्धर्मयुद्धादिकम् । असत्कूटयुद्धादिकं चोपदर्शितम् ॥ तस्मिन्नाज्ञि
 पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः ॥ उत्तरः पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त इत्य-
 र्थः ॥ तत्र सदसत्तोर्मध्ये संदेवाभिमनं नासत् । तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः ॥
 पक्षः साधनयोग्यार्थः ॥ “पक्षः पार्श्वगुरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु” इति केशवः ॥

११ ॥ पञ्चानामिति । पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धादय उत्क-
 षेमतिशयं पुपुषुः ॥ अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तु-
 जातं नवमिवाभवत् ॥ तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥

१२ ॥ यथेति । यथा चन्दयतीत्याह्लादयतीति चन्द्र इन्दुः ॥ चदिधातोर्गुणा-

9. By him, with his transcending virtues, the keen feeling for his sire entertained by the people was lessened, as that at the bursting forth of the mango-blossoms is made (i. e. lessened) by its fruit.

10. Men skilled in state politics pointed out to the new king both fair and unfair ways of warfare ; but in his case the former became the plan, not the latter.

11. When that new king became the ruler of the earth every thing had a renewed life as it were,—even the properties of the five primary elements, received (an unusual) development.

12. He became king in the real sense of the word on account of his pleasing disposition towards the subjects, as the moon (veri-

10. G. H. with Val., and Din., नयवद्भिः for नयविद्भिः. R. सदसञ्चो-
 पदर्शनं for सदसञ्चोपदर्शितं.

12. R. प्रह्लादनचन्द्रः for प्रह्लादनाच्चन्द्रः. E. प्रतपान् for प्रतापान्. R. राज्य-
 प्रकृतिं for राजा प्रकृतिं.

कामं कर्णान्तिविश्रान्ति विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

दिको रप्रत्ययः ॥ प्रह्लादनादाहृदकरणादन्वर्थोऽनुगतार्थनामकोऽभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः ॥ नन्यादिवाल्गुप्रत्ययः ॥ प्रतापात्संतापजननादन्वर्थः । तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्थकराजशब्दोऽभूत् ॥ यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि भानूनामनेकार्थत्वाद्भ्रजनाद्वाजेत्यन्तं कविना ॥

१३ ॥ काममिति । विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते ॥ चक्षुष्मत्ता तु । चक्षुःफलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान् कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान् दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव ॥ “शास्त्रं दृष्टिविवेकिनाम्” इति भावः ॥

१४ ॥ लब्धेति । अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् । द्वितीया पार्थिवश्री राजलक्ष्मीरिव । समुपस्थिता प्राप्ता ॥

fies the signification of its name) on account of its power to please and the sun on account of its scorching brightness.

13. Granted that his large eyes extended up to the extremities of his ears (*lit.* rested at the borders of his ears); the possession of an eye, however, was through the Śāstra, showing subtle purposes to be achieved.

14. Autumn heralded by the lotus flowers, made her appear-

Malli.'s order.	Chā.'s order.	Val. and Su.'s order.
8. सहि सर्वस्य &c.	8. स हि सर्वस्य &c.	8. नयविद्धिः &c.
9. मन्दोत्कण्ठाः &c.	9. काम &c.	9. मन्दोत्कण्ठाः &c.
10. नयविद्धिः &c.	10. यथा प्रह्लादनात् &c.	10. स हि सर्वस्य &c.
11. पञ्चानां &c.	11. नयविद्धिः &c.	11. पञ्चानां &c.
12. यथा प्रह्लादनात् &c.	12. मन्दोत्कण्ठाः &c.	12. यथा प्रह्लादनात् &c.
13. कामं &c.	13. पञ्चानां &c.	13. कामं &c.

I. R. read first “नयविद्धिः &c.,” and then “मन्दोत्कण्ठाः &c.,” and further these Mss. do not differ.

13. B. D. with Chā., कामं कमलपत्राणां नवे तस्यानुकारिणी for कामं कर्णान्तिविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने. D. R. च for तु. C. E. K. I. R. with Chā., Val., and Su., सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिनः for सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना. And every one of these construe it with तस्य.

14. B. C. E. H. K. I. R. with Val., and Su., “प्रशमनं स्वस्थं for “प्रशमनस्वस्थं.

निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशो विशः ॥ १५ ॥

वार्षिकं संजहारन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

१५ ॥ निर्वृष्टेति । निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः । कर्तरि क्तः । अत एव लघवः । तैर्मेघै-
र्मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोर्भानोश्च । प्रतापः पौरुषमा-
तपश्च ॥ “ प्रतापो पौरुषात्तपो ” इति यादवः ॥ युगपद्विशो व्यानशो व्याप ॥

१६ ॥ वार्षिकमिति । इन्द्रः । वर्षाद्यु भवं वार्षिकम् । वर्षानिमित्तमित्यर्थः ॥ “ व-
षो-यष्टक् ” इति टक्प्रत्ययः ॥ धनुः संजहार ॥ रघुर्जैत्रं जयशीलम् ॥ जैत्रशब्दा-
न्तन्नात् “ प्रज्ञादि-यश्च ” इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः ॥ धनुर्दधौ ॥ हि यस्मात्तावि-
न्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधने विषये पर्यायेणो-
द्यते कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥

ance, like a second goddess of kingly power, to him, whose heart was, at ease by reason of the secure possession of his acquisitions (or kingdom).

15. The conquering power of the king and the scorching heat of the sun, extremely unendurable on account of its path having been cleared by the clouds which were light by reason of emptying themselves, simultaneously spread themselves in all directions.

16. Indra withdrew his great annual rain-bow, Raghu took up his victorious one; thus they both used their bows by turn for accomplishing the interests of the people.

15. C. I. सुदुःसहः, R. with Val., दुरुत्सहः for सुदुःसहः. For “ निर्वृष्ट-
लघुभिः ” &c., D. reads—“ निर्वृष्टलघुभिर्मेघैः सवितुस्तस्य चोभयोः । वधिष्णवो दिक्षां
भागान्प्रतापा यत्र रक्षितोः ” ।

16. D. पर्यायोद्यमविभ्रमौ for पर्यायोद्यतकार्मुकौ. Also noticed by Dina-
kara. Mallinātha also notices this and says :—“ पर्यायोद्यमविभ्रमौ ” इति
पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विभ्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमविभ्रमौ ॥ इयोः पर्यायकरणादङ्गश
इति भावः ॥ Between 15—16. B. E. I. P. with Val., and Su., read—
“ अधिज्यमायुधं कर्तुं समयोऽयं रघोरिति । स्वं धनुः शङ्कितेनेव संजह्रे शतमन्युना ” ॥
[B. संहते for संजह्रे. P. स्वधनुः for स्वं धनुः] Chāritravardhana also ap-
pears to have read this spurious verse for his प्रतीक is “ अधिज्यमिति ”,
but further on the commentary of the 17th verse is given. The
scribe must have inadvertantly forgot to put down the com-
mentary of this. Vallabha calls it पाठान्तरं, although he comments
on it.

पुण्डरीकातपच्चस्तं विकसत्काशचामरः ।

अनुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छिष्यम् ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिन्श्चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

हंसश्रेणिषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

१७ ॥ पुण्डरीकोक्ति । पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपच्चं यस्य स तथोक्तः । विक-
सन्ति काशानि काशाख्यदणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः । ऋतुः
शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपच्चं काशानि भञ्जामरं तं रघुं विडम्बयामासानुचकार ॥
तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप ॥ “ शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव कृ-
दयते ” इति शाश्वतः ॥

१८ ॥ प्रसादिति । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन्श्चन्द्रे विशदप्रभे निर्मलक्रान्तौ चन्द्रे च
द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा समस्वादा । तुल्यभोगेति या-
वत् ॥ “ रसो गन्धे रसः स्वादे ” इति विश्वः ॥ आसीत् ॥

१९ ॥ हंसेति । हंसानां श्रेणिषु पङ्क्तिषु । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु सन्ती-
ति कुमुदन्ति तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः ॥ “ कुमुदान्कुमुदप्रायः ” इत्यमरः ॥
“ कुमुदनडवेतसेभ्यो ङ्गुप् ” ॥ वारिषु च तदीयानां रघुसंबन्धिनां यशसां वि-
भूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् । इत्युत्प्रेक्षा ॥ अन्यथा कथमेषां
धवलमेति भावः ॥

17. The season of autumn with its umbrella of white lotus flowers and with its *châmaras* (chowries) made of the blooming *kâs'a* grass, only faintly imitated his splendour but could not attain it.

18. At that time the attachment of those that had eyes was of equal savour (or fervour) towards the two, viz., towards him delightful-faced in benignity and towards the moon of clear lustre.

19. Might it be that the properties of his fame were scattered in the rows of swans, in stars, and also in waters marked by कुमुद flowers.

17. B. C. E. G. H. K. I. P. R. with Châ., विलसत्° for विकसत्°.

18. R. D. I. प्रसादाभिमुखे, R. प्रसादसुमुखे for प्रसादमुमुखे. Vallabha reads सुमुखे. C. with Châ., समद्रवा for समरसा.

19. B. C. E. G. H. K. I. P. R. with Châ., Din., Val., and Su., हंसश्रेणिव for हंसश्रेणिषु.

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोतुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्गुणः ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।

रघोरभिभवाशङ्किं चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

२० ॥ इक्षिवति । इक्षुणां छायेक्षुच्छायम् ॥ “छाया बाह्व्ये” इति नपुंसकत्वम् ॥ तत्र निषण्णा इक्षुच्छायनिषादिन्यः ॥ शालीन्गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः शस्यपालिकाः स्त्रियः ॥ “कर्मण्यप्” ॥ “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना डीप् । गोप्त् रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणेभ्य उदयो यस्य तद्गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमार-शरम्भं कथोद्धातः कथारम्भो यस्य तत् । कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः । यशो जगुर्गुणवन्ति स्म ॥ अथ वा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्त-त आरम्भाकुमारकथम् ॥ तत्राप्यभिविधावन्वयीभावः ॥ आकुमारकथमुद्धातो यस्मिन्कर्मणि । गानक्रियाविशेषणमेतत् ॥ “स्यादभ्यासानमुद्धात आरम्भः” इत्यमरः ॥

२१ ॥ प्रससादेति । महौजसः कुम्भयोनेरगस्त्यस्य ॥ “अगस्त्यः कुम्भसंभवः”

20. Women appointed to watch the crops of शालि corn, shel-tering themselves under the deep shade of sugarcanes, sang the glory recounting the protector's virtues, beginning with the period describing the heroic actions of his childhood.

21. At the rise of the Pitcher-born sage of great splendour the water became clear ; at the rise of Raghu the hearts of his enemies apprehending defeat got muddled (roiled).

20. B. C. E. H. K. I. P. R. with Chá., Val., and Su., इक्षुच्छा-या° for इक्षुच्छाय°. Cháritravardhana also notices the reading of our text. Dinakara notices इक्षुच्छाया°, so does Mallinātha who says :—“इक्षु-च्छाया°” इति रीलिङ्गपाठे इक्षुच्छायेति विग्रहः । अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् ॥ D. with Din., आकुमारकथोद्धातं, K. आकुमारकथोद्गाथं, G. with Su., आकुमा-रकथोद्धातं, also noticed by Dinakara and Mallinātha, the latter ob-serves—“आकुमारकथोद्धातं” इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्धातं यस्यस्तस्य आरम्भ यशो जगुरिति व्याख्येयं, this is, word for word the same, in the commentary of Dinakara. K₂. with Vallabha's text only आकुमारकथोद्गीतं for आकुमारकथोद्धातं. Vallabha's commentary reads with us, For “इक्षुच्छाय°” &c., B. R. with Val., and Su., read :—“तस्य गोप्त्तुर्दिक्काणो कणोत्पलनिपातिनां । स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान्” ॥ [R. निपातिनां for निपातिनां. R. with Val., and Su., यशः for गुणान्. R. calls it पाठान्तरं.]

21. B. C. E. G. H. K. P. with Val., परिभवाशङ्किं, I. R. त्व-भिभवाशङ्किं, D. with Su., पराभवाशङ्किं for अभिभवाशङ्किं. Also supported by Cháritravardhana and Dinakara.

मदोदघ्राः ककुघ्नन्तः सरितां कूलमुद्गुजाः ।

लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

प्रसवेः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुसुवुः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

इत्यमरः ॥ उदयादम्भः प्रससाद् प्रसन्नं बभूव ॥ महौजसो रघोरुदयादभिभवाश-
ङ्कि द्विषतां मनश्चक्षुभे कालुष्यं प्राप ॥ “अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति”
इत्यागमः ॥

२२ ॥ मदेति । मदोदघ्रा मदोद्धृताः । ककुघेषामस्तीति ककुघ्नन्तः । महाककुद
इत्यर्थः ॥ यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः ॥ सरितां कूलान्युद्गुजन्तीति कूलमु-
द्गुजाः ॥ “उदि कूले रुजिवहोः” इति खड्गप्रत्ययः ॥ “अरुद्विष—” इत्यादिना
सुमागमः ॥ महौत उक्षाणो महोक्षाः ॥ “अचतुर—” इत्यादिना निपातनादकारा-
न्तत्वम् ॥ लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य
विक्रमं शौर्यमनुप्रापुर्नुचक्रुः ॥

२३ ॥ प्रसवैरिति । मदस्यैव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः ॥ “उपमानाद्य” इति
समासान्त इकारः ॥ सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् ॥ “सप्तपर्णो विशालत्वक्शरशो
विषमच्छदः” इत्यमरः ॥ प्रसवेः पुष्पैराहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः ॥ “गजे-
ऽपि नागमातङ्गा” इत्यमरः ॥ असूययेवाहतनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुसु-
वुर्मदे ववृषुः । प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः ॥ “करात्कटाभ्यां मेढ्राद्य नै-
त्राभ्यां च मवृत्तिः” इति पालकाप्ये । करान्नासारंभ्राभ्यामित्यर्थः ॥

२४ ॥ सरित इति । सरिता गाधाः सुप्रतराः कुर्वती । पथो मार्गोश्चाश्यानकर्द-
माञ्जुष्कपङ्कान्कुर्वती ॥ “संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः” इति इयतेर्निष्ठातस्य
नत्वम् ॥ शरच्छरदृतुस्तं रघुं शक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं प्राग्यात्रायै दण्डयात्रायै
चोदयामास ॥ प्रभुमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्स्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥

22. Mighty bulls of ample humps, wild with excitement bat-
tering down the banks of rivers imitated his prowess, imposing
(playful) in its ease.

23. Stricken (or excited) by the ichor-scented flowers of Sap-
taparna trees, his elephants, in emulation as it were, discharged
ichor through all the seven outlets (i. e. in seven ways).

24. The शरद् season, which had made the rivers fordable and
the roads mud-dried, incited him to start on an expedition of con-
quest, prior to his own enterprising energy (i. e. before his energy
inspired him to do so).

23. R. with Su., आहिताः for आहताः.

24. B. O. E. G. H. I. K. P. R. with Ohá., Val., and Su.,
प्रेरयामास, D. with Din., नोदयामास for चोदयामास,

तस्मै सम्यग्धुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
 प्रदक्षिणार्चिव्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥
 स शुभमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्श्विरयान्वितः ।
 षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥
 अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
 पृषतैर्मन्दरोद्धतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

२५ ॥ तस्मा इति । वाजिनामइवानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवद्धुतो होमसमिद्धो वह्निः । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् ॥ तिष्ठ-
 द्धुप्रभृतित्वादव्ययीभावः ॥ प्रदक्षिणं यार्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन हस्तेनेव तस्मै
 जयं ददौ ॥ उक्तञ्च महायान्नायाम्—“ इद्धः प्रदक्षिणगतो इतमुद्धृपस्य । धार्त्री
 समुद्ररशनां वशगां करोति ” इति ॥ वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषाम-
 पि नीराजनाविधानान् ॥

२६ ॥ स इति । शुभो मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गे च येन स शुभ-
 मूलप्रत्यन्तः । शुद्धपार्श्विरुद्धतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा । अयान्वितः ॥
 “ अयः शुभावहो विधिः ” इत्यमरः ॥ स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सै-
 न्यम् ॥ “ मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदादिकं बलम् ” इत्यमरः ॥ आदाय दिशां
 जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे ॥

२७ ॥ अवाकिरन्निति । वयोवृद्धाः पौरयोषितस्तं रघुं प्रयान्तं लाजैराचारला-
 जैः । मन्दरोद्धतैः पृषतैर्विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयोऽच्युतं विष्णुमिव । अ-
 वाकिरन्पर्यक्षिपन् ॥

25. The sacrificial fire, duly (well or full) fed (*lit.* sacrificed) in the lustration ceremony (called नीराजना) of his horses, gave victory to him with his hand as it were, under the pretext of his flame turning towards the right.

26. Thus attended with good luck he, having his metropolis and the frontier fortresses guarded (by garrisons) and having taken with him forces of six kinds, with the rear cleared of his foes, set out with intent to conquer the quarters.

27. The women of the city, advanced in age, deluged him with the *Lājās* (fried grains), as the waves of the milky ocean did अच्युत with their vapoury mists tossed up by the *Mandāra* mountain.

25. A. D. R. सम्यक्नस्य, C. with Val., सम्यक्नस्मै for तस्मै सम्यक्. D. H. K. with Din., and Su., एव for इव.

26. B. C. E. G. H. I. K₂. P. R. with Chā., Din., Val., and Su., °मूलपर्यतः for °मूलप्रत्यन्तः. G. reads स प्रतस्थे जिगीषया for प्रतस्थे दि-
 जिगीषया.

स ययौ प्रथमं प्रार्चीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

२८ ॥ स इति । प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित् ॥ प्राचीनबर्हि-
रिन्द्रः ॥ “पर्वन्व्यो मधवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथा ” इति हलायुधाभिधा-
नान् ॥ तेन तुल्यः स रघुः । अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिर्ध्वजैरहितान्निर्गुस्त-
र्जयन्निव ॥ तर्जिभत्स्योरनुदात्तेस्त्वेऽपि चक्षिडोः डिस्कारेणानुदात्तेस्त्वनिमि त-
स्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः ॥ प्रथमं प्रार्चीं दिशं ययौ ॥

२९ ॥ रजोभिरिति । किं कुर्वन् । स्यन्दनोद्धूतै रजोभिर्घनसंनिभैर्वर्णतः क्रिया-
तः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योमाकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च
व्योमेव कुर्वन् । यथाविति पूर्वेण संबन्धः ॥

३० ॥ प्रताप इति । अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः ॥ “ स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः-
कोशदण्डजम् ” इत्यमरः ॥ ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागो धूलिः ॥

28. He, equal to Indra in his valour, marched first of all to-
wards the east, menacing his enemies—as it were, with his flags un-
furled in the air.

29. Covering the sky with the dust thrown up by the chariots,
and the earth with dark cloud-like elephants, Raghu changed the
sky into the earth, and the earth into the sky.

30. Prowess in the van, next uproar, thereafter dust, and
at last (or in the rear) chariots &c.—thus four-divisioned (four-
corpsed) as it were, did that army march forward.

28. E. reads प्रथमं for प्रथमं. E. G. कम्पयन् for तर्जयन्.

29. A. H. स्यन्दनोत्कीर्णैः, D. I. P. with Su., तुरगोत्कीर्णैः for स्यन्दनो-
द्धूतैः. Between 29-30 B. E. I. R. with Chā., Val., and Su., read:—“पु-
रोगेः कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभिः कृशाः । पश्चात्प्रस्थायिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः ” ॥
I. R. read this spurious stanza between 30-31 ; but Vallabha and
Sumativijaya read it between 31-32.

30. B. C. E. H. I. K. P. R. with Chā., Val., and Su., पुरोगाः
for परागः. B. C. E. H. I. K. P. R. with Chā., Val., and Su., रथानी-
क for रथादीति. Also Mallinātha notices this and says :—‘रथानीक’
‘इति पाठे इति शब्दाध्याहारेण योज्यं.’ K. चतुःस्कन्धेव for चतुःस्कन्धेव. Chā-
ritravardhana also notices this reading. K. R. with Val., and Su.,
read “मरुहटान्” &c., first and then “प्रतापोऽग्रे &c.” Chāritravardhana
first reads “मरुहटान्” &c., then “स सेनां &c.” and then “प्रतापोऽग्रे &c.”

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि, नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।

बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

त्याजितैः फलमुत्सातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

“ परागः पुष्परजसि धूलिस्त्रानीययोरपि ” इति विन्धः ॥ पश्चादप्यादि रथाश्वा-
दिकं चतुरङ्गबलम् । इतीत्थं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यहेव ॥ “ स्कन्धः प्रकाण्डे का-
र्येऽक्षे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समुहे व्यूहे च ” इति हैमः ॥ सा चमूर्धयौ ॥

३१ ॥ मर्विति । स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि ॥
“ समानी मरुधन्वानौ ” इत्यमरः ॥ उदम्भांस्युद्धृतजलानि चकार । नाव्या नौभि-
स्तार्या नदीः ॥ “ नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये ” इत्यमरः ॥ “ नौवयोधर्मविषमूल ”-
इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ सुप्रतरः सुखेन तार्याश्चकार । विपिनान्मरण्यानि ॥
“ अटव्यरण्यं विपिनम् ” इत्यमरः ॥ प्रकाशानि निर्बृक्षाणि चकार ॥ तस्यागम्यं
किमपि नासीदिति भावः ॥

३२ ॥ स इति । महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्स रघुः । हरस्य जटाभ्यो
भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् ॥ सापि पूर्वसागरगामिनी ॥ भगीरथ इव । बभौ । भगीरथो
नाम कश्चित्कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाङ्गुलीं प्रवर्त-
यिता राजा । यत्संबन्धाङ्गुला च भागीदधीति गीयते ॥

३३ ॥ त्याजितैरिति । फलं लाभम् । वृक्षपक्षे प्रसवं च । त्याजितैः ॥ त्यजे-
र्णिजन्ताद्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ उत्सातैः स्वपदाद्यवाहितैः । अन्यत्रोत्पा-
दितैः । बहुधा भग्नै रणे जितैः । अन्यत्र छिन्नैः । नृपैः । पादपैरन्तिनो-गजस्येव ।

31. By means of his being possessed of power he made the tracts of sandy deserts abound with water, the rivers only accessible by boats, easily fordable, and also (made) the large forests cleared of trees.

32. He, leading with him his great army going toward the eastern sea, looked like Bhagiratha who led the Ganga fallen from the matted hair of Hara.

33. His way, like that of a mighty elephant cleared of trees which were plucked of their fruits, up-rooted and broken down in various ways, was clear (i. e. free from obstacles at the hands) of princes who were compelled to surrender their acquisitions, de-throned and vanquished in various ways.

31. E. मरुपृष्ठान्युदम्भांसि, R. with Val., and Su., मरुपृष्ठान्युदम्भांसि for मरुपृष्ठान्युदम्भांसि.

33. B. D. G. K₂. with Din., उल्बणः for उल्बणः.

पौरस्त्यानेवर्माक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।

प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

अनघ्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृद्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

वङ्गानुत्थाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

तस्य रघोर्भाग उल्लवणः प्रकाश आसीत् ॥ “ प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्लवणं विशदं स्फुटम् ” इति यादवः ॥

३४ ॥ पौरस्त्यानिमिति । जयी जयनशीलः ॥ “ जिदृक्षिविभी- ” इत्यादिनेनिप्रत्ययः ॥ स रघुरेवम् । पुरो भवान्पौरस्त्यान्प्राच्यान् ॥ “ इक्षिणापश्चात्पुरसस्त्वक् ” इति त्यक्प्रत्ययः ॥ तांस्तान् । सर्वानित्यर्थः ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ जनपशान्देशानाक्रामंस्तालीवनैः इयामं महोदधेरुपकण्ठमन्तिकं प्राप ॥

३५ ॥ अनघ्राणामिति । अनघ्राणाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ समुद्धर्तुर्नुमूलयितुस्तस्माद्रघोः सकाशात् ॥ “ भीत्रार्थानां भयहेतुः ” इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥ सिन्धुरयाञ्जरीवेगादिव सुहृदः सुहृद्वैशीर्यैः ॥ सुहृदादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते ॥ वैतसीं वैतससंबन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य । आत्मा संरक्षितः ॥ अत्र कौटिल्यः—“ बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतौ वैतसं धर्ममातिष्ठेत् ” इति ॥

३६ ॥ वङ्गानिति । नेता नायकः स रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्संनद्धान्वङ्गान्नाज्जस्तरसा बलेन ॥ “ तरसी बलरंहसी ” इति यादवः ॥ उत्सायोन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्निचखान । स्थापितवानित्यर्थः ॥

34. Traversing all the eastern countries in this manner, the conqueror at last reached the shores of the great ocean verdant with the forests of Tali-trees (palm-trees).

35. From him, extirpator of the unyielding, the Suhmas saved their lives by adopting the course of the cane plant, as if from the torrent of a river.

36. Having ousted by his prowess the Vanga princes, who were ready for encounter on account of their fleet (lit. means) of ships, that leader erected the triumphal columns in the intervening space within the streams of the Ganga.

35. 'B. E. H. with Su., आस्थाय for आश्रित्य. Vallabha's text, not his commentary, reads अस्मात् for तस्मात्. Sumativijaya reads वैतसीं for वैतसी.

36. Vallabha's text reads उद्धृत्य, but he comments upon उत्साय. B. O. E. G. H. I. J. K. P. R. with Val., 'साधनोद्यताम् for 'साधनोद्यताम्. I. असौ for सः.

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुत्स्वातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

३७ ॥ आपादति । आपादपद्मप्रणताः पद्मपर्यन्तं प्रणताः । अन एवात्स्वाताः पूर्वसु-
द्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्पर्यापितास्ते वङ्गाः । कलमा इव शालिविशेषा इव ॥
तेऽप्यापादपद्मं मूलपद्मपर्यन्तं प्रणताः ॥ “ पादो बुध्न तुरीयांशे ” इति विश्व-
प्रकाशः ॥ उत्स्वातप्रतिरोपिताश्च । रघुं फलैर्धनैः । अन्यत्र शस्यैः । संवर्धयामासुः ॥
“ फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भांगलाभयोः । शस्ये ” इति केशवः ॥

३८ ॥ स इति । स रघुर्बद्धा द्विरदा एव संतवो यैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम नदीं
तीर्त्वा । उत्कलै राजभिरादर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन् । कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥

३९ ॥ स इति । स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य ॥ “ महेन्द्रो मलयः सह्यः
शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ” इति विष्णुपुरा-
णान् ॥ मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिर्गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य गज-
विशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निश्चितमङ्कुशमिव । न्यवेशयन्नक्षिप्तवान् ॥ “ त्वग्भेदा-
च्छोणितस्त्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदि-
ता ” इति राजपुत्रीये ॥ “ चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीर-
वेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ” इति मृगचर्मीये ॥

37. They, who lowly bowed down to his lotus-like feet and who (therefore) were reinstated after having been ousted, honoured Raghu by presenting him with their wealth like Kalama plants which are bent down to their roots and which present fruit (corn) when they are transplanted after having been first uprooted.

38. He crossed the river कपिशा with his army on a bridge made of his elephants, and being shown the way by the princes of Utkala (Orissa), bent his course towards Kalinga.

39. He planted his unbearable prowess in the head (crown, summit) of the Mahendra, just as the elephant driver does his sharp

37. B. C. E. I. R. with Val., प्रवणाः for प्रणताः.

38. D. H. करभां for कपिशां. Mallinātha also notices this and says, “ करभां ” इति केचित्पठन्ति. Dinakara also notices it and says :—
“ कलभां ” इति केचित्पठन्ति. B. E. I. P. उत्कलादेशितं, D. K. with Chā.,
and Val., उत्कलैर्देशितं, C. with Din., उत्करैर्देशितं for उत्कलादेशितं.
D. with Su., कलिङ्गाभिमुखं for कलिङ्गाभिमुखः.

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमन्त्रेर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः शान्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

४० ॥ प्रतीति । गजसाधनः सन्कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा ॥ “ ह्यञ्मगधक-
लिङ्ग-” इत्यादिनाम्प्रत्ययः ॥ अत्रैरायुधैस्तं रयम् । पक्षाणां छेद उद्यतमुद्युक्तं
शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव । प्रतिजग्राह अभियुक्तवान् ॥

४१ ॥ द्विषानिति । काकुत्स्थो रयुस्तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचा-
नां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् । लक्षणया वर्षमुच्यते । विषह्य सहित्वा सद्यथाशालं
मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव । जयश्रियं प्रतिपेदे ॥ “ यत्तु सर्वो-
पधिस्नानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम् ” इति यावत् ॥

४२ ॥ ताम्बूलीनामिति । तत्र महेन्द्राद्रौ । युच्यन्त इति योधाः ॥ पञ्चाद्यच्च ॥
रचिताः कल्पिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तपोक्ताः सन्तो नारिके-
लासवं नारिकेलमयं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पपुः । तत्र विजहूरित्यर्थः ॥
शान्रवं यशश्च पपुः । शत्रोर्देशाक्रमणेन तदीयं यशोऽपि तत्र जहूरित्यर्थः ॥

goad in that of an unweildy elephant (that does not mind the pricking of the goad).

40. The king of the Kalingas, who had a large number of, elephants (forming a part of his army), received (opposed) him with missiles, just as a mountain would Indra, prepared to cut off its wings, with showers of stones.

41. After having endured the enemies' shower of iron-darts, the descendant of Kakutstha, duly washed in (by way of) an auspicious ablution, gained (appropriated) the goddess of victory.

42. There his war like soldiers, having constructed their drink- ing grounds, drank up, in betel leaves, the ale produced from the cocoanut trees and also the glory of their enemies.

41 42. Between these B. D. E. I. P. R. with Châ., Val., Su., and Dharm., read, “ वायव्याञ्जविनिर्भूतापक्षविद्वात्महोदधेः । गजानीकास्त कालिङ्ग तास्यैः सर्पमिनाददे ” । [B. D. पक्षविद्वात्, E. P. R. with Châ., Val., and Su., पक्षविद्वात्]. After this verse I. with Vallabha read 56th verse of our text.

42. B. C. E. G. I. J. K. R. with Châ., Val., Su., and Dharm., नारिकेलासवं, H. नारिकेलासवं for नारिकेलासवं. C. with Val., यशः पपुः for पपुर्यशः.

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिभोगेन गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कुनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

४३ ॥ गृहीतेति । धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपो रघुः । गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रतिमुक्तः । तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार । धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार । क्षरणागतवात्सल्यासिति भावः ॥

४४ ॥ तत इति । ततः प्रार्च्यविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितकमुकश्रेणीमता ॥ त्रीह्यादिस्वादिनिप्रत्ययः ॥ वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेनैवागस्त्येनाचरितामाशां दक्षिणां दिशमनाशास्यजयः । अथत्नसिद्वाद्प्रार्थनीयजयः सन् । ययौ ॥ “ अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवाताभिर्मदनः ” इति ब्रह्मपुराणे ॥

४५ ॥ स इति । स रघुः । गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना ॥ “ गन्धस्य ” इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः ॥ यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायां विवेकारादेशः । तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये “ वत्सयुक्लङ्गुच्छुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः ” (६।५०) ॥ नैषधे च “ अपां हि तृणाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषरा ” (३।९३) इति ॥ न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जयन्य एव ॥ “ सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ” इत्यमरः ॥ “ सेनाया वा ” इति ण्यप्रत्ययः ॥ तेषां परिभोगेन कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कुनीयामविश्वसनीयामिवाकरोत् ॥ संभोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥

43. The righteous conqueror took away the wealth but not the territory of the lord of Mahendra, captured but (subsequently) released.

44. Thence he moved towards the direction resorted to by the star Agastya along the side of the sea-shore covered with the rows of forests of fruit-bearing पूग trees, scarcely obstructed in his course of conquest.

45. By reason of the enjoyments in the waters of the army, bearing the sweet smell of the elephantine juice in it, he made the river Kāveri, suspectable as it were, to the lord of the rivers.

43. D. has महेन्द्रनाथस्य for महेन्द्रनाथस्य.

44. D. K. आगस्त्याचरितां for अगस्त्याचरितां.

45-46. Between these B. C. D. I. R. with Chā., Val., Su., and

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्रसत्करिणां श्रेवं त्रिपदीछेदिनामपि ॥ ४८ ॥

४६ ॥ बलैरिति । विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्बलैः सैन्यैः ॥ “बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्” इति यादवः ॥ मारीचेषु मरीचवनेषु उद्भ्रान्ता हारीताः पक्षिविशेषा यास्य ताः ॥ “तेषां विशेषा हारीता मद्गुः कारण्डवः प्रवः” इत्यमरः ॥ मलयाद्रेरुपत्यका असन्नभूमयः ॥ “उपत्यकादिरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका” इत्यमरः ॥ “उपाधिभ्यां त्यकन्” इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः ॥ अध्युषिताः । उपत्यकासूषितमित्यर्थः ॥ “उपान्वध्याङ्गुसः” इति कर्मत्वम् ॥

४७ ॥ ससञ्जरिति । अश्वैः क्षुण्णानामेलानामेलालतानामुत्पतिष्णव उत्पत्तनशीलाः ॥ “अलंकृञ्” इत्यादिनेष्णुत्प्रत्ययः ॥ फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु ॥ सर्वधनीतिवद्विजन्तो बहुव्रीहिः ॥ मत्तेभानां करेषु ससञ्जुः सक्ताः ॥ “गजगण्डकटी कटौ” इत्यमरः ॥

४८ ॥ भोगीति । चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनान्निम्नेषु

46. The army of him who was desirous of conquest and who had therefore travelled a long way, encamped in the valleys of the Malaya mountains covered with the pepper forests, where flocks of green pigeons were flying about.

47. Trodden by hoofs of horses, the dust of एला (cardamom) fruits rose up and clung to the sweating temples of the infuriated elephants, having a similar odour.

48. Fastened (secured) round the lines (marks) of (hol-

Dharm., read “ भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषितां । अलकेषु चमूरेषु अर्णप्रतिनिधौ-कृतः ” ।

46. D. E. K. P. with Val., मरीचोद्भ्रान्तहारीताः, B. C. I. R. with Dharm., and Vija., मरीचोद्भ्रान्तहारीताः, D₂. with Chā., and Su., हारीतोत्सृष्टमारीचाः for मारीचोद्भ्रान्तहारीताः. Dharmamameru notices the reading of Chāritravardhana and others.

47. A. with Chāritravardhana appears to have read फलधृतयः for फलरेणवः. Between 47-48. B. D. E. I. R., with Chā., Val., Su., Dharm., and Vija., read :— “ आजानेयखुरक्षुण्णपकैलाक्षेत्रसमवं । व्यानशे सपदि श्योम कीटकोशाविलं रजः ॥ ” R. and Vallabha read it between 47-48, but Dinakara reads it after “ नावपर्णा &c. ”

48. C. I. with Su., भोगं for भोगि°, B. D. K. I. P. R., with Chā.,

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।

समर्पितं सञ्चितं त्रिपदीछेदिनां । पादशृङ्खलच्छेदकानामपि ॥ “त्रिपदी पादबन्धनम्” इति यादवः ॥ करिणाम् । प्रीवासु भवं प्रैवं कण्डबन्धनम् ॥ “प्रीवाभ्योऽण्च” इत्यणप्रत्ययः ॥ नासन्न सस्तमभूत् ॥ “युद्धो लुङि” इति परस्मैपदम् ॥ पुषा-
दित्वा दङ् ॥ “अनिदिताम्—” इति नकारलोपः ॥

४९ ॥ दिशीति । दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति ॥ लोहि-
तादित्वात्कथ्यप्रत्ययः ॥ “वा क्यषः” इत्यात्मनेपदम् ॥ दक्षिणायने तेजोमान्धा-
दिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः । पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः ॥
पाण्ड्योऽर्धण्यन्त्यः ॥ रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः ॥ सूर्यदिजयिनो-
ऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥

५० ॥ ताम्रपर्णीति । ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य संगतस्य महोदधेः
संबन्धि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् ॥ सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये ह्रीवं
वरे त्रिषु” इत्यमरः ॥ स्वं स्वकीयं संचितं यश इव । तस्मै रघवे निपत्य प्रणि-
पत्य ददुः ॥ यशसः शुभ्रत्वादीपम्यम् ॥ ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्र-
सिद्धम् ॥

lows, depressions made by the) coils of serpents on saddle trees, the neck-chains of elephants, bursting their foot-chains, slipped not out.

49. In the southern quarter even the scorching rays of the sun become dim; in that same quarter the Pândya princes withstood not the power of Raghu.

50. Those princes bowing down to him offered him presents of the best of pearls collected from that part of the great ocean, where the river Tâmrarnî falls into it: (thus giving him), as it were, their accumulated glory.

Din., Val., Su., and Dharm., नासत् for नासत्. Châritravardhana proposes to read, नालानं करिणां सखे for नासत्करिणां प्रैवं, for he says—इति युक्तो पाठः. K. P. with Din., त्रिपदि° for त्रिपदी°.

49. E. मंजायते for मंदायते. E. रघोष्याण्ड्याभ्युपतापं for रघोः पाण्ड्याः प्रतापं.

50. I. reads सिञ्चितं for संचितं,

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदुर्दुरौ ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सद्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

तस्यानीकैर्विसर्पैर्ज्ञिरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

५१-५२ ॥ स इति । असह्येति च । शुग्ममेतत् ॥ असह्यविक्रमः स रघुस्तटेषु सा-
न्ध्यालीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनदुग्धौ ॥ स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ ।
तस्या दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदुर्दुरौ नाम शैलौ यथाकार्म बधे-
च्छं निर्विध्वोपभुज्य ॥ निर्वैद्यो “भूतिभोगयोः” इत्यमरः ॥ उदकान्यस्य सन्ती-
त्युदन्वानुदधिः ॥ “उदन्वानुदधौ च” इति निपातः ॥ उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरत-
स्त्वक्तम् ॥ “स्तोकान्तिकदूरार्यकृच्छ्राणि केन” इति समासः ॥ “पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् ॥ सस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सद्यं सहास्रि-
मलङ्घयत्प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥

५३ ॥ संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्स्याह ॥ तस्येति । अपरान्तानां पाश्चा-
त्यानां जग उद्यतैरुद्युक्तैः ॥ “अपरान्तास्तु पाश्चात्यान्ते च सूर्यरिका वयः”
इति यादवः ॥ विसर्पैर्ज्ञिर्गच्छतिस्तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः ॥ “अनीकं नु रणे
सैन्ये” इति विश्वः ॥ अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रोत्सारितः परिसारितो-
ऽपि सह्यलग्न इवासीत् ॥ सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवावृश्यतेतिभावः ॥

51—52. Having enjoyed to his heart's content the two moun-
tains Malaya and Durdura, both of which were covered with sandle
forests, on their summits, as if they were the two breasts of that
quarter, with their surface besmeared with yellow sandle, he of
irresistible valour crossed the mountain Sahya, left afar by the ocean
(far away from it) as if it were the rump of the earth, the woven
garments on which are slipped out.

53. The sea, though pushed afar by the missiles of Parasu-
rama, appeared as if touching the mountain Sahya on account of
his extensive army (or moving troops), prepared to conquer the
kings of the western coast (the Kaunkanas).

51. O. G. K. P. R. with Din., आलीनचन्दनौ, B. E. I. with
Chā., Val., Su., Dharm., and Vija., आधीनचन्दनौ for आलीनचन्दनौ. A.
B. K. P. with Chā., Su., and Din., दुर्दुरौ, C. I. R. and the texts
of Val., and Su., दुर्दुरौ for दुर्दुरौ.

52. B. C. E. H. I. K. P. R. with Chā., Val., Su., Dharm.
and Vija., दूरमुक्तं for दूरान्मुक्तं.

53. A. D. with Su., and Dharm., प्रसर्पङ्गिः for विसर्पङ्गिः. B. D. with,
Chā., and Su., रामेष्टुत्सारितः for रामास्त्रोत्सारितः.

भयान्स्मृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुभूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

मरुलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।

तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिक्षितैः ।

वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

५४ ॥ भयेति । तेन रघुणा भयेनोत्स्मृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरलयोषिता-
मलकेषु चमूरेणुः सेनारजभूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः ॥ एतेन योषितां
पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते ॥

५५ ॥ मरुलेति । मरुला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी । तस्या मारुतेनोद्धूतमु-
त्थापितं । कैतकी केतकसम्बन्धि रजस्तद्योधवारबाणानां रघुभटकञ्जुकानाम् ॥
“ कञ्जुको वारबाणोऽस्त्री ” इत्यमरः ॥ अयत्नपटवासतामयत्नासिद्धवस्त्रवास-
नाद्रव्यत्वमगमत् ॥ “ पिष्टातः पटवासकः ” इत्यमरः ॥

५६ ॥ अभ्यभूयतेति । चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् ॥ “ वाजिवाहार्ब-
गन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ” इत्यमरः ॥ गात्रशिक्षितैर्गात्रेषु शस्त्रावमानैः ॥ कर्तरि
क्तः ॥ वर्मभिः कवचैः । पवनेनोद्धूतानां कंपितानां राजतालीवनानां ध्वनिरभ्य-
भूयत तिरस्कृतः ॥

54. By him, the clouds of dust raised by the army was made a substitute for the saffron powder in the hair of the women of Kerala country who had, through fear, flung aside their ornaments.

55. The pollen of Ketaka flowers, wafted by the breezes of the Marulá, attained to the condition (discharged the function) of a vesture-perfumer, secured without effort, for (unto) the armour of his soldiers.

56. The sounds of the Rajatáli forests, shaken by the breeze, were quite drowned by the jinglings of the armours, (which were) on the bodies of the horses strutting along.

54. B. C. D. I. with Chá., Val., and Dharm., read this verse between 45-46 of our text.

55. A. with Chá., Din., and the text only of Su., मुरला°, also noticed by Dharmameru, and the northern Mss. of Mallinātha's commentary also read मुरला°, D. with Dharm., and Vija., सुतेना°, D₂. मुरवी°, so also noticed by Mallinātha and Dinakara who say :—
“ मुरवी ” इति केचित्पठन्ति, B. पुरोयन्° for मुरला°. R. reads वारवाहानां for वारवाणानां.

56. B. C. E. I. J. K. P. with Din., °सिञ्जितैः, D. G. H. B. with Chá., Val., Su., Dharm., and Vija., °सिञ्जितैः for °सिञ्जितैः. So also

खर्जूगीस्कन्धनद्धानां मदोद्धारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखः ॥ ५७ ॥

अवकाशं किलोदन्वानामायाभ्यर्थितो ददौ ॥

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

मनेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ॥

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

५७ ॥ खर्जूरीति । खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् ॥ “खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः” इत्यमरः ॥ स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु ॥ “अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः” इत्यमरः ॥ नद्धानां बद्धानां करिणां मदोद्धारण मदसावेण सुगंधिषु ॥ “गन्धस्य” इत्यादिनेकारः ॥ कटेषु गण्डेषु पुन्नागेभ्यो नागकेशरेभ्यः पुन्नागपुष्पाणि विहाय ॥ न्यक्लोपे पञ्चमी ॥ शिलीमुखा अलयः पेतुः ॥ “अलि-चाणौ शिलीमुखौ” इत्यमरः ॥ ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥

५८ ॥ अवकाशमिति । उदन्वानुद्धरी रामाय जामदग्न्याय । अभ्यर्थितो यार्चितः सन् । अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे स्वपरान्तमहीपाल-व्याजेन करं बलि ददौ ॥ “बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः ॥ अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः ॥ करदानं भीत्या । न तु यादृचयेति रामाद्रयोर्लक्ष्यः ॥

५९ ॥ मर्त्तति । तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतान्येव ॥ भावे

57. The sting mouthed black bees fell from the पुन्नाग flowers on the temples which were fragrant on account of the emission of ichor of elephants that were tied to the trunks of खर्जूर trees.

58. Being pressed, it is said, did the ocean give space to (make room for) Rāma; to Raghu he paid tribute under the disguise of the princes of the western coast.

59. There he made the *Trikūta* itself his lofty pillar of victory,—the *Trikūta* where the incision of the tusks of his infuriated elephants were a clear record of his prowess.

Mallinātha and Dinakara notice this and say :—“गात्रसञ्चितैः” इति वा पाठः । सञ्चेर्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥ C. E. K. R. with Chā., Val., Su., Dharm., and Vija., मर्यैः, B. I. सुर्मैः for वर्यभिः. So also Mallinātha notices this and says :—“मर्यैः” इति पाठे वाहानां गात्रसञ्चितैर्गात्रव्यभि-रित्यर्थः । मर्यैरो मर्यायमाणः इति ध्वनेर्विशेषणम् ॥ B. I. with Su., पवनो-द्धृतैः for पवनोद्धृतं. B. I. with Vallabha read this stanza between 41-42 of our text.

57. D. G. with Chā., Su., and Dharm., °बद्धानां for नद्धानां. Vallabha reads it after the 61st verse of our text.

59. I. R. °वदनोत्कीर्णं, C. with Su., °दशनोत्कीर्णं for रदनोत्कीर्णं. I. R. त्रिकूटं for त्रिकूट.

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
 इन्द्रियाख्यानिव रिपुंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥
 यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिधाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥
 सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।
 शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभृत् ॥ ६२ ॥

क्तः ॥ व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिन् तथोक्तं त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार ॥ गाढप्रहारस्त्रिकूटोऽद्विरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्ययख्यापकोऽभूदित्यर्थः ॥

६० ॥ पारसीकानिति । ततः स रघुः । संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनोन्द्रियाख्यानिन्द्रियनामकान्निपूनिव । पारसीकान्नाजो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे । न तु नेदिष्टेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥

६१ ॥ यवनीति । स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् ॥ “जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ” इति ङीष् ॥ मुखानि पद्मानि च मुखपद्मानि ॥ उपमितसमासः ॥ तेषां मधुना मयेन यो मयो मदरागः ॥ कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः ॥ तं न सेहे ॥ कथमिव । अकाले प्रादुर्भूतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रावृषि पद्मविकासस्याप्रसक्तत्वादब्जानां संबन्धिनं बालातपमिव ॥ अब्रूहितत्वादब्जसंबन्धित्वं सौरातपस्य ॥

६२ ॥ सङ्ग्राम इति । तस्य रघोरश्वसाधनैर्वाजिसैन्यैः पश्चाद्भवैः पाश्चात्त्यैर्यवनैः सह ॥ “रक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ” ॥ सहायै तृतीया ॥ शृङ्गाणां विकाराः शाङ्गाणि धनुषि । तेषां कूजितैः शब्दैः ॥ अथ वा शार्ङ्गैः शृङ्गसंबन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिन्तस्मिन् रजसि तुमुलः सङ्ग्रामः संकुलं शुद्धमभृत् ॥ “तुमुलं रणसंकुलं ” इत्यमरः ॥

60. Thence he set out by an inland route to conquer the Persians, as proceeds an ascetic to conquer, by the knowledge of truth the enemies called *Senses*.

61. He could not bear the flush caused by wine in the lotus-faces of the Yavana-women (the families of the Ionians), just as the gathering of unseasonable clouds (does not bear, i. e., is jealous of, destroys) the young sun, (the friend) of the water-lotuses.

62. Fierce was the battle that took place between him and the inhabitants of the western coast, with their cavalry for an army, in the midst of dust in which the contending combatants on both sides could recognise each other only by the twangs of their bows.

60. K. with Chā., पारसीकान्, I. पारसीकान् for पारसीकान्.

61. C. with Val., युवनी for यवनी.

62. B. C. E. G. H. I. K. R. with Val., Su., and Vija., प्रतियोधः for प्रतियोधे.

भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः स्मश्रुलैर्महीम् ।
 तस्तार सरघाव्याप्तिः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥
 अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्त शरणं ययुः ।
 प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥
 विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
 आस्तीर्णान्जिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

६३ ॥ भङ्गेति ॥ सरघुभङ्गापवर्जितैर्बाणविशेषकृत्तैः ॥ “स्मश्रुलैर्महीम्” इति यादवः ॥ स्मश्रुलैः प्रवृद्धमुखरोमवज्रि ॥ “सिन्ध्यादिभ्यश्च” इति लक्षप्रत्ययः ॥ तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिव्याप्तिः ॥ “सरघा मधुमक्षिका” इत्यमरः ॥ क्षुद्राः सरघाः ॥ “क्षुद्रा व्यङ्गा नदी वेद्या सरघा कण्टकारिका” इत्यमरशाश्वती ॥ क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि ॥ “क्षौद्रं मधुनि पानीये” इति विश्वः ॥ “क्षुद्राश्रमरवटरपादपादञ्” इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः ॥ तेषां पटलैस्तबकैरिव । महीं तस्मिन्नागच्छादयामास ॥

६४ ॥ अपनीति ॥ शेषा हतावाशिता अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्षण्याः सन्तः ॥ शरणागतलक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः ॥ तथा हि । महात्मनां संरम्भः संक्षोभः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स हि । महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः ॥

६५ ॥ विनयन्ते इति । तस्य रघोर्योधा भटा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयानां भूमिषु ॥ “सृष्टीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाही मधुरसेति च” इत्यमरः ॥ मधुभिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मधैर्विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्म अपनीतवन्नः ॥ “कर्हस्ये चाशरीरे कर्मणि” इत्यात्मनेपदम् ॥ “लट् स्मे” इति भूतार्थे लट् ॥

63. He covered the earth with their bearded heads, severed by his मङ्ग arrows, as with fly-covered heaps of honey-combs.

64. The survivors, putting off their helmets, sought his protection (yielded to Raghu) ; for submission is the only remedy to assuage the wrath of the magnanimous.

65. His warriors (i. e. soldiers) removed the fatigue of victory by means of wine in vineyards (the grounds surrounded by the bowers of vine), where the choicest of deerskin were laid (spread).

63. B. क्षौद्रैः पटलैः for क्षौद्रपटलैः.

65. K. °चर्मसु for °रत्नासु. D. °वलयभूमिषु for °वलयभूमिषु. So also noticed by Chāṛitravardhana who says :—कुत्रचित् “द्राक्षावलयभूमिषु” इति पाठस्तत्र वलयं क्षेत्रं ॥ “वलयं क्षेत्रमूर्द्धा” इत्यमरः ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुसैरिवोदीच्यान्द्धरिष्यन्सानिव ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीराविचेष्टनैः ।

दुधुवर्वाजिनः स्कन्धाह्लंघकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

तत्र हूणावरोधानां भर्तुषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

६६ ॥ तत इति । ततो रघुर्भास्वान्सूर्य इव शरैर्बाणैरुसैः किरणैरिव ॥ “किरणोन्नमयुखाद्युगमस्तितृष्णिधृष्णयः” इत्यमरः ॥ उदीच्यानुदग्भवान्नृपान्सानुदकानीवोद्धरिष्यन्कौबेरीं । कुबेरसंबन्धिनीं दिशमुदीचीं प्रतस्थे ॥ अनेकेवशब्देनेयमुपमा ॥ यथाह दण्डी— “एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा” इति ॥

६७ ॥ विनीति । सिन्धुर्नाम कादमीरदेशेषु कश्चिन्नरविशेषः ॥ “वेशे नरविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमास्तस्य रघोर्वीजिनोऽथा लम्बाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्चल्का येषां तान् । यद्वा लम्बकुङ्कुमाः केसराः सदा येषां तान् । स्कन्धान्दुधुवः कम्पयन्ति स्म ॥

६८ ॥ तत्रेति । तत्रोदीच्यां दिशि भर्तुषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तृवधेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः । रघुचेष्टितं रघव्यापारः । हूणा जनपदाः । तत्र राजानः । तेषामवरो-

66 Thence Raghu, like the sun taking up the sap (of the earth) by his rays, careered towards the direction of Kubera (i. e. the northern direction) extirpating the northerns with his arrows.

67. His horses, which had lessened their fatigues of the road by turning from side to side on the banks of the river Sindhu, shook their shoulders to which were clung the filaments of saffron.

68. There the exploits of Raghu, the power of which was

66. D. I. औदीच्यान् for उदीच्यान्. Between 66-67. D. E. I. P. R. with Chā., Val., Su., Dharm., and Vija., read :—“ जितानज्यस्तानेव कृत्वा रथपुरःसरान् । महार्णवमिवौर्वाग्निः प्रविवेशोत्तरापथं ॥ [D. E. I. with Chā., Dharm., and Vija., काकुत्स्थः, P. R. with Val., and Su., तानेव. I. P. R. with Chā., Val., and Su., पथे, D. E. with Dharm., and Vija., पथः.] I. reads this spurious verse between 65-66.

67. P. सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैः, E. G. H. I. R. with Din., Dharm., and Vija., वंक्षतीरविचेष्टनैः, B. with Chā., and Val., वक्षतीरविचेष्टनैः, C. with Su., वंक्षतीरविचेष्टनैः, D. मंक्षतीरविचेष्टनैः for सिन्धुतीरविचेष्टनैः. E. has वारिणः स्कन्धान् for वाजिनः स्कन्धान्.

68. A. D., हूणा for हूणाः. C. D. E. H. I. R. with Chā., Val., Su., and Dharm., पाटनादेशि for पाटलादेशि.

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिक्लिष्टैरङ्गोलैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

तेषां सदश्वध्वयिष्ठास्तुङ्गद्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥

था अस्तःपुरस्त्रियः ॥ तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिमस्ताडनादिकृतात्तण्यस्या-
देश्यपदेशकं बभूव ॥ अथ वा । पाटल आदेश्यादेशा यस्य तद्रभूव । स्वयं लेख्या-
प्यत इत्यर्थः ॥

६९ ॥ काम्बोजा इति । काम्बोजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं सोढुमनीश्वरा
अशक्ताः सन्तः । गजानामालानं बन्धनम् ॥ भावे ल्युटि “ विभाषा लीयतेः ”
इत्याख्यम् ॥ तेन परिक्लिष्टैः परिक्षतैरङ्गोलैर्वृक्षविशेषैः सार्धमानताः ॥

७० ॥ तेषामिति । तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वैर्ध्वयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणानां हि-
रण्यानाम् ॥ “ हिरण्यं द्रविणं शुभ्रम् ” इत्यमरः ॥ राशय एवोपसा उपायनानि ॥
“ उपायनमुपायाद्यमुपहारस्तथोपसा ” इत्यमरः ॥ कोशलेश्वरं कोशल-

clearly seen in (the slaughter of) the husbands of young women in the inner-apartments of the Hūna kings, proved a teacher of ruddiness in their cheeks.

69. The Kāmboja princes unable to stand his valour in battle, bowed down along with Ankola trees, overpressed (overtaken) by the fastening chains of his elephants.

70. Their stupendous heaps of gold, abounding with (abundantly accompanied with) fine horses, repeatedly found their way to (i. e. reached) the king of Kosala as presents, but conceit did not (reach his soul).

69. G. K₂. P. with Chā., and Su., अक्षोदैः, so also noticed by Mallinātha who says :—अक्षोदैर्वृक्षविशेषैः, B. H. I. R. with Din., Val., Dharm., and Vija., अक्षोदैः for अङ्गोलैः. B. C. D. with Chā., Su., and Dharm., तद्रजालानतां प्रात्यैः for गजालानपरिक्लिष्टैः.

70. A. D. with Val., and Su., तुङ्गा द्रविण, for तुङ्गद्रविण°. Mallinātha also notices this reading. B. C. I. with Val., नोत्सेकाः for नोत्सेकाः. D. P. कोसलं for कोशलं. A. K. विविशुस्ते कोशलशमुदन्वन्तमिवापगाः, C. उपदा विविशुः शश्वत्समुद्रमिव निम्नगाः, this is also noticed by Chāritravardhana, D. G. H. R. विविशुस्तं विशानाथमुदन्वन्तमिवापगाः, D₂. with Chā., and Su., विविशुस्तं विशानाथं महार्णवमिवापगाः, E. उपदा विविशुस्ते च नोत्सेकाः कोशलेश्वरं for the second Pada. G. H. also notice the reading of our text. Mallinātha notices the reading of D., G. E. R. and says :—“ विविशुस्तं विशानाथमुदन्वन्तमिवापगाः ” इति पाठान्तरं आपगा नय उदन्वन्तं समुद्रमिव विशानाथं तं रघुं विविशुः &c.

ततो गौरीगुरुं शैलमारोहाश्वसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषऽप्यसंभ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्त्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु मर्मरीभृताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गं मरुतस्तं सिधिविरे ॥ ७३ ॥

वेशाधिपतिं तं रघुं शशंसकृद्विविधः ॥ “ मुहुर्मुहुः पुनः शश्वद्भीष्ममसकृत्समाः ” इत्यमरः ॥ तथाप्युत्सेका गवांस्तु न विविधः । सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वत्यर्थः ॥

७१ ॥ तत इति । ततोऽनन्तरमश्वसाधनः सन्गौर्यां गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम् । उद्धूतैश्चतुरोद्धूतैर्धातूनां गैरिकासीनां रेणुभिस्तत्कूटांस्तस्य शृङ्गाणि ॥ “ कूटोस्त्री शिखरं शृङ्गम् ” इत्यमरः ॥ वर्धयन्निव । आरूढः । उत्पतद्भूलिङ्गानाद्गिरिशिखर-वृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥

७२ ॥ शशंसिति । तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानबलानाम् ॥ गुहासु शेरत इति गु-हाशयाः ॥ “ अधिकरणे शेतः ” इत्यच्प्रत्ययः ॥ तेषां सिंहानां संबन्धि परिवृत्य परावृत्त्यावलोकितं शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनम् ॥ कर्तुं ॥ सैन्यघोषे सेनाकल-कले संभ्रमकारणे सत्यप्यसंभ्रममन्तःक्षोभविरहम् ॥ नम्रः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते ॥ शशंस कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्थाह्वयते ॥ बाह्यचेष्टितमेव मनोबुत्तेरनुमापकमिति भावः ॥ असंभ्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलाद्विभेतीति भावः ॥

७३ ॥ भूर्जेष्विति । भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु ॥ “ भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्ववचमिका

71. Then he, with his army of horses, ascended the mountain (Himavat), the sire of Gauri, extending his peaks, as it were, by the dust of minerals raised up (by the hoofs of the horses).

72. The gaze, (after) turning round, of the lions, of equal strength, lying in dens, bespoke lack of fear (fearlessness) even at (though there was) the army din.

73. The breezes, rustled on among the dry leaves of burch trees, the source of resounding of the wild bamboos, and charged with the particles of water of the river Gangā, refreshed (lit. served) him on the way.

71. D. R. with Din., उद्धूतैः for उद्धूतैः.

72. A. D. ‘घोषोय’ for ‘घोषेऽपि’. A. गुहागतानां, D. with Chā., गुहाश्रयानां for गुहाशयानां. Chātravardhana also notices the reading of our text.

73. C. with Su., भूर्जेषु for भूर्जेषु. H. मर्मरीभृतां for मर्मरीभृताः. G. I. K., P. R. with Val., ‘शीकरिणः’ for ‘शीकरिणः’. P. with Chā., and Su., शिषेविरे for सिधिविरे.

विश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सरलासक्तमातङ्गमैवेयस्फुरितत्विषः ।

आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

मता ” इति यादवः ॥ मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः ॥ “ मर्मरः शुष्कपर्णानाम् ” इति यादवः ॥ अयं च शुक्लविशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते प्रयोज्यते च मर्मरैरशुरुधूप-गन्धिभिरिति ॥ अतो मर्मरीभूताः । मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वृणुविज्ञाषाणां ध्वनिहेतवः । ओजसुखाश्चेति भावः । गङ्गाशीकरिणः वीतला इत्यर्थः । मरुतो वाता मार्गं तं सिधेर्वरे ॥

७४ ॥ विश्रमुर्निति । सैनिकाः ॥ सेनायां समवेताः ॥ प्राग्वहतीयष्टकप्रत्ययः ॥ तमेरूणां सुरपुञ्जागानां छायासु निषण्णानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वा-सितोत्सङ्गाः सुरभिततला दृषदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय ॥ “ अधिशीङ्स्थासां कमे ” इति कर्म ॥ दृषस्त्वधिरुहोत्यर्थः ॥ विश्रमुर्विश्रान्ताः ॥

७५ ॥ सरलेति । सरलेषु देवशरुविशेषेष्वासक्तानि यानि मातङ्गानां गजानाम् - मीवासु भवानि मैवेयाणि । कण्ठशृङ्खलानि ॥ “ मीवाभ्यां ऽण्च ” इति चकाराङ्गु-प्रत्ययः ॥ तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभास औषधयो ज्वलन्तो ज्योतिर्लतावि-शेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नायकस्य रघोरस्नेहदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥

७६ ॥ तस्येति । तस्य रघोरुत्सृष्टेषु ज्जितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जु-

74. The soldiers reposed (rested) in the shade of Nameru trees, seated on stone slabs the surface whereof was perfumed with the navel (musk) of the recumbent deer.

75 The herbs that were near and the lustre of which was reflected on the neck-tie-chains of elephants tied to the Sarala-trees, served the purpose of lamps without oil at night to the leader of the army.

76. In his abandoned halting stations, the देवदारु trees, with

74. Vallabha's text reads छायां for छायासु; but his commentary agrees with us. Sumativijaya reads this verse after the 76th stanza of our text.

75. Vallabha's text reads 'मैवेयोपचितं' for 'मैवेयस्फुरितं,' but his commentary with us. E. H. J. K. P with Chā., and Val., औषधयः for औषधयः Vallabha's text, but not his commentary, तस्य for नेतुः.

76. B. I. R. with Vallabha's text only, 'क्षितं' for 'क्षतं'. A. D. E. गजवर्म्, R. गजवर्म् for गजवर्ष्म.

तत्र जन्वं रघोर्योः पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्म कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाह्योर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

भिर्गजभैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो ग-
जानां वर्ष्म प्रमाणम् ॥ “ वर्ष्म देहप्रमाणयोः ” इत्यमरः ॥ शर्जः कथितवन्तः ॥
देवदारुस्कन्धत्वञ्चानैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥

७७ ॥ तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ रघोः । पर्वते भवैः पर्वतीयैः ॥ “ पर्वताश्च ” इति
उपत्ययः ॥ गणैरुत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह ॥ “ गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त
पाण्डवः ” इति महाभारते ॥ नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपा-
लानामश्मनां च निष्पेषेण संयर्षेणोत्पतिता अनला यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ “ क्षेप-
णीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः ” इति यादवः ॥ चोरं भीमं जन्वं युद्ध-
मभूत् ॥ “ युद्धमायोधनं जन्यम् ” इत्यमरः ॥

७८ ॥ शरैरिति । स रघुः शरैर्बाणैरुत्सवसंकेतानाम् गणान्दिरतोत्सवान् कृत्वा ।
जित्वेत्यर्थः ॥ किन्नरान्बाह्योः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयख्यापकं प्रबन्धविशेषं
गापयामास ॥ “ गतिबुद्धि — ” इत्यादिना किन्नराणां कमेत्यम् ॥

७९ ॥ परस्परेति । तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु सख्यु परस्परेण-

their barks torn by neck-tie-ropes, declared to the Kirātas the stature of his elephants.

77. There a fierce battle ensued between Raghu and the mountain-tribes, in which fire flashed forth by the concussion of Nārācha darts, and the stones flung by means of slings.

78. After having caused with his arrows the Utsavasanktas to be of splendid gayeties, he made the Kinnaras chant a declaratory song of his victory won by dint of his arms.

79. When they came with presents in their hands to the king

77. C. G. K. युद्धं, B. संग्रामः for जन्यं. B. D. E. G. H. I. J. K. P. R. पार्वतीयैः for पर्वतीयैः. C. with Chā., and Val., गुणैः for गणैः. B. reads संग्रामः सह तैस्तत्र पार्वतीयैरभूद्गणैः. for the first Pāda. D. विमर्दः सह तैस्तत्र निष्पेषोत्पतितानलः for the second Pāda. K. निष्पेषोत्पादितानलं, R. निष्पेषोत्पतितस्थलं, C. with Vallabha's text only. निष्पेषोत्पतितानलः for निष्पेषोत्पतितानलम्. Vallabha's commentary reads “ शरैः &c., ” first and then “ तत्र जन्यं &c. ”

78. A. I. R. उच्छिन्नं, D. with Din., उत्सव° for उत्सव.

79. B. C. E. I. P. R. with Val., Śr., Dharm., and Vija., परस्परस्य for परस्परेण.

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेद्यावरुह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

चक्रम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्रातैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्विनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

न्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः । हिमाद्रिणापि राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञातः ॥ एतेन तत्रत्यवस्तुनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

८० ॥ तत्रेति । स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमध्व्यं यशोराशिं निवेद्य निधाय । पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः कैलासस्य ह्रियमादधानो जनयन्निव । अवरुहोहावततार ॥ कैलासमगत्वेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ न हि शूराः परेण पराजितमभियुञ्जत इति भावः ॥

८१ ॥ चक्रम्प इति । तस्मिन् रजो । तीर्णं लौहित्या नाम नदी येन तस्मिन्तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रचोर्गजानामालानतां प्रातैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुद्रुमैः सह चक्रम्पे कम्पितवान् ॥

८२ ॥ नेति । स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यम् । अधारावर्षं च तदुर्विनं च धारावृष्टिं विना दुर्विनीभूतम् । अस्य रजो रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे । पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे । न क्रुतोऽपीत्यर्थः ॥

his strength (prowess) became known to the great mountain Himavat, and its strength ((consisting of wealth) to the king mutually .

80. After having established there an irrefragable mass of glory, he descended, causing shame, as it were, to (hurling shame, as it were, upon) the mountain uplifted (moved, dislodged) by the son of प्लस्त्य.

81. When he crossed the river Lauhityá, the lord of the Prag-jyotishas (or the land of the Eastern stars) began to tremble with fear along with the black sandle-trees got to the condition of tying posts to his elephants.

82. He could not bear even the dust raised in the way by his chariots, which obscured the sun and by which the day became rainy without showers, how could he, pray, the army ?

80. D. P. with Chá., Val., and Su., प्रिये for ह्रियं.

81. B. C. E. G. H. J. K. with Val., and Su., लौहित्ये for लौहित्ये. A. H. J. K. P. कालागुरु° for कालागुरु.

82. B. C. E. G. H. I. with Val., अधारावर्षि for अधारावर्ष.

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
 भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध ये ॥ ८३ ॥
 कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
 रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्चं पादयोः ॥ ८४ ॥
 इति जित्वा दिशो जिष्णुन्यवर्तत रथोद्धतम् ।
 रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥
 स विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
 आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

८३ ॥ तमिति । कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽत्याखण्डलविक्रममतीन्द्रपराक्रमं तं रघुम् । भिन्नाः सवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः । साधनैः । भेजे ॥ नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः ॥ कीदृशैः । यैर्नागैरन्यान् रघुव्यतिरिक्तान् पानुपरोध ॥ शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ॥

८४ ॥ कामरूपेश्वर इति । कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रयोः पादयोः इच्छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्ति रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्चायामास ॥

८५ ॥ इतीति । जिष्णुर्जयशीलः ॥ “ ग्लान्जिस्थश्च ग्लुः ” इति ग्लुप्रत्ययः ॥ स रघुरिति रथं दिशो जित्वा रथैरुद्धतं रजश्छत्रशून्येषु । रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः । राज्ञां मौलिषु विश्रामयन् । संक्रामयन्नित्यर्थः । न्यवर्तत निवृत्तः ॥

८६ ॥ स इति । स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्ये तं सर्वस्वदक्षिणम् ॥ “ विश्वजि-
 त्सर्वस्वदक्षिणः ” इति श्रुतेः ॥ विश्वजितं नाम यज्ञमारेभे । कृतवानित्यर्थः ॥ युक्तं चैतदित्याह-सतां साधूनाम् । वारिमुच्चां मेवानामिव । आदानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि । पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥

83. The lord of the Kāmarūpas, who had encountered other conquerors with his elephants, paid, by means of those elephants of ichor-discharging temples, homage to him who excelled Indra in valour.

84. The king of the Kāmarūpas worshipped the shadow of his feet, the presiding deity of the golden footstool, with the offering of flowers consisting of precious stones.

85. Having thus conquered the quarters, the victorious one returned home causing the dust raised by his chariots to settle on the crowns of kings deprived of their umbrellas.

86. He began to spread the Visvajit sacrifice of which the gifts (or Dakshinā) were all that a man might possess ; for of the good, as of clouds, acquisition is for bestowal.

84. G. हेमपुष्पोप° for रत्नपुष्पोप.° I. reads first “ इति जित्वा &c., ” and then “ कामरूपेश्वरः &c. ”

85. E. I. R. रथोद्धतं J. रथोद्धतं for रथोद्धतं. B. C. E. H. I. J. P. R. with Chā., Val., and Dharm., विश्रामयन्, K. विनमयन् for विश्रामयन्.

86. A. D. J. आज्ञे for आरेभे.

सत्रान्तं सचिवसखः पुरस्क्रियाभिर्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
 काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥
 ते रेखाध्वजकुलिशातपञ्चचिह्नं सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
 प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुर्मौलिसकच्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥
 ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुदिग्विजयो
 नाम चतुर्थः सर्गः ॥

८७ ॥ सत्रान्तं इति । काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते ॥ “ सत्रमाच्छादने यज्ञे
 सशदाने धनेऽपि च ” इत्यमरः ॥ सचिवानां सखेति सचिवसखः सन् । तेषाम-
 त्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः ॥ “ राजाहःसखिभ्यश्च ” ॥
 गुर्वीभिर्महतीभिः पुरस्क्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा
 येषां तान् ॥ “ दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम् ” इति यादवः ॥ चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठि-
 ता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् । राज्ञोपत्यानि राजन्याः क्षत्रियाः । तान् ॥
 “ राजश्चशुराद्यत् ” इत्यपत्यार्थे यस्पत्ययः ॥ “ मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहजः
 क्षत्रियो विराट् ” इत्यमरः ॥ स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेनेऽनुज्ञातवान् ॥
 प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—“ स्रौं जौगल्विदशयतिः प्रहर्षणीयम् ” इति ॥

८८ ॥ त इति । ते राजानः । रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च ।
 ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रसादेनैव लभ्यं
 प्रसादलभ्यम् । सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रण-
 तयो नमस्कारास्ताभिः ॥ करणैः ॥ अङ्गुलीषु केशबन्धेषु याः सजो माल्यानि
 ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परसै रेणुभिः परागैश्च गौरै गौरवर्णै चक्रुः ॥

॥ इति श्रीपद्माव्ययप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलम-
 लिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
 संजीविनीसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥

87. At the close of the sacrifice, the descendant of ककुत्स्थ, who was well disposed, like a friend, towards his ministers, permitted the क्षत्रिय princes to return to their capitals, whose sense of grief (or shame) on their defeat had been mitigated (to some extent) by the great honours (conferred on them by him), and whose ladies of the harem were anxiously longing for them owing to long separation.

88. The universal Emperor's pair of feet, obtainable by grace, and the marks whereof were banners, thunderbolts, and umbrellas in (the shape of) lines, they, by salutations at their parting, rendered red, at the toes, with the honey and the pollen dropped down from the garlands round their hair-knots.

88. B. C. with Su., रेखा° for रेखा°. After this verse B. D. E. R. with Val., and Su., read :—“ यज्ञान्ते तमवभृथामिषेकृतं । सत्कारैः श-
 मितपराजयव्यलीकाः । आर्मन्थोत्सुकवनितानिरुद्धचिताः । स्वानि स्वान्यवनिभुजः पुरा-
 णि जग्मुः ” ॥ [B. युक्तं for पुतं. D. संस्कारैः for सत्कारैः. E. with Val.,
 °व्यलीकाः for व्यलीकाः. D. वनितावरुद्धचितान्, B. वनितानिरुद्धचिताः, B.
 with Val., वनितात्पतद्विष्टाः for वनितानिरुद्धचिताः]. D. with Val., read
 this verse between 87-88.

। पंचमः सर्गः ।

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोशजातम् ।

उपासविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

स मृण्मये वीतहिरण्यत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

इन्द्रावरदलयाममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजमन्दारं वन्देऽहं यदुन्दनम् ॥

१ ॥ तमिति । विश्वजिति विश्वजिज्ञास्यध्वरे यज्ञे ॥ “यज्ञः सर्वोऽध्वरी यागः” इत्यमरः ॥ निःशेषं विश्राणितं दत्तम् ॥ अणुदाने चुरादिः ॥ कोशानामर्थराशीनां जातं समूहो येन ते तयोक्तम् ॥ “कोशोऽस्त्री कुड्मले दिव्यं शास्त्रेऽर्थं वि गृहे ततो” इति यादवः ॥ “जातं जनिसमूहयोः” इति शाश्वतः ॥ एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुमुपासतिविद्यो लब्धविद्यो वरतन्तः शिष्यः कौत्सः ॥ “कृत्यन्धक-” इत्यण् ॥ इन्द्रोपवाद् ॥ गुरुदक्षिणार्थी ॥ “पुष्करादिभ्यो देशे” इत्यत्रार्थाच्चासंनिहिते तदन्ताच्चेतीति ॥ अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप ॥ अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः ॥ तल्लक्षणं तु-“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तो जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गो । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजो पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति ॥

२ ॥ स इति । अनर्घशीलोऽमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः ॥ “मूल्ये पूजाविधायकः” इति ॥ “शीलं स्वभावे सदृते” इति चामरशाश्वतौ ॥ यशसा कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः ॥ पचाद्यच् ॥ अतिथिषु साधुरातिथेयः ॥ “पथ्य-तिथिवसतिस्वपतेर्दृश्” इति ढञ् ॥ स रघुः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्यम् ॥ “दाण्डिनायन-” आदिसूत्रेण निपातः ॥ वीतहिरण्यत्वादपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्व सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । मृण्मये मृद्विकारे पात्रे । अवोर्धमिदम-

1. Kautsa, the disciple of Varatantu, who had by this time completed the course of study and who was now seeking means for the remuneration to his preceptor, got to the lord of the earth, who had already given away in charity the whole lot of his treasure during the Vis'vajit sacrifice.

2. Lacking gold-vessels he, the hospitable one, of inestimable character and of brilliant renown, having put into an earthen-pot the materials of worship, went forth to receive the guest possessed of the lustre of sacred knowledge.

1. C. D. कोषजातं for कोशजातं.

2. B. C. E. H. I. J. K. L. P. R. with Hem., Chā., Su., Dharm., and Vija., अनर्घशीलः for अनर्घशीलः. Vallabha with us,

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।

विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमातं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मिः ॥ ४ ॥

धर्मम् ॥ “पादायाभ्याञ्च” इति यत् ॥ पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन श्रूयत इति श्रुतं शास्त्रम् । तेन प्रकाशं प्रसिद्धम् ॥ “श्रुतं शास्त्रावभूतयोः” इत्यमरः ॥ अतिथिमभ्यागतं कोत्सम् ॥ “अतिथिर्नागृहागते” इत्यमरः ॥ प्रत्युज्जगाम ॥

३ ॥ तमिति । विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मानधनानामग्रयाग्र्यमेतरः । अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित्कार्यज्ञो विशांपतिर्मनुजेश्वरः ॥ “हौ विशो वैश्यमनुजो” इत्यमरः ॥ विष्टरभाजमासनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः ॥ “विष्टरो विटपी हर्ममुष्टिः पीठायमासनम्” इत्यमरः ॥ “वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति निपातः ॥ तं तपोधनं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ॥ “तद्वर्हम्” इति वतिप्रत्ययः ॥ अर्चयित्वारात्समीपे ॥ “आराहूरसमीपयोः” इत्यमरः ॥ कृताञ्जलिः सन्निति वक्ष्यमाणप्रकरणोवाच ॥

४ ॥ अप्यग्रणीरिति । हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे ॥ “कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्” इति हलायुधः ॥ मन्त्रकृतो मन्त्रसङ्गणाम् ॥ “सुकर्मपापमन्त्र—” इत्यादिना किप् ॥ ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुशल्यपि । क्षेम-

3. Learned in rituals (regulations), marching ahead of those to whom self-respect was (is) wealth, and conversant with proprieties, the lord of men, honouring that sage to whom asceticism was wealth, according to prescribed rules, with a folding of his hands formed (folding his hands), spoke thus to him, occupying a seat close by.

4. Oh, you of an acute intellect ! is it well with your preceptor who is the foremost of those sages who were the authors of

3. D. with Chá., विशांपतिर्विष्टरभाजमाह कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच, C. with Su., विशांपतिर्विष्टरभाजमाह कृताञ्जलिः कृत्यविचारदक्षः for the second Pada.

4. B. D. E. H. I. J. K. L. R. with Chá., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., अपि for अपि. Hemādri notices अपि and Chāritrāvārdhana notices अपि. C. with Hem., and Chá., यतस्त्वयाः for यतस्त्वया, all of them take it as a verb, यतः तु अयाः, where Hemādri says :— यतस्तु गुरोरंशेषं समग्रे आपं हितं ज्ञानमयाः अगच्छः, Chāritrāvārdhana has :— अयाः इति या प्रापणे अस्माद्ध. Hemādri also notices the reading त्वया, he says, त्वया इत्येकं पदं इति केचित्. R. ज्ञानविशेषं for ज्ञानमशेषं. Hemādri notices this, B. C. E. I. K. L. R. with Chá., and Val., चैतन्यमुष्णदिव दीक्षितेन, Hemādri also notices this, D. with Din., आलोकनार्कादिव

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।

आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कश्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्ततः ॥ ५ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।

कश्चिन्न वाय्वादिरूपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

वान्किम् ॥ अपि प्रश्ने ॥ “ गर्हासमुच्चयप्रभ्रशङ्कासंभावनास्वापि ” इत्यमरः ॥ यतो यस्माद्गुरोः सकाशात्त्वयाशेषं ज्ञानम् । लोकनोष्णरश्मेः सृष्ट्याद्येतन्न्यं प्रबोध इव । आसें स्वीकृतम् ॥

५ ॥ कायेनेति । कायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिनापि ॥ करणेन ॥ वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वदसकृत ॥ “ सुदुर्मुहः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ” इत्यमरः ॥ संभृतं संचितं महर्षेर्वरतन्तोन्मिवावध वाङ्मनः-कायजं तत्तपोऽन्तरायैर्विघ्नैरिन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैर्ययं नाशं नापाद्यते कश्चित् । न नीयते किम् ॥ “ कश्चित्कामप्रवेदने ” इत्यमरः ॥

६ ॥ आधारेति । आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः ॥ “ आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च ” इति विश्वः ॥ सुतभ्यो निर्गता विशेषो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । संवर्धितानां श्रमच्छिदां व आश्रमपादपानां वाय्वादः । आदिशब्दाद्वावानलादिः । उपप्लवो बाधको न कश्चिन्नास्ति किम् ॥

hymns, and from whom you have derived complete knowledge, as the world obtains consciousness (life) from the hot-rayed one (sun).

5. I hope no temptations (*lit.* obstructions) are able to diminish the three-fold asceticism of the great sage, which has been accumulated by constant exercises of the body, speech and mind, and which disturbs the peace of Indra's mind.

6. I hope the storm and other calamities have not befallen the trees round your hermitage which beguile fatigue and which have been reared up by you with a care not exceeding that bestowed upon a son, by digging water-basins and performing other like operations.

जीवलोकः, Charitravardhana also notices this, D₃. with Hem., and Su., चैतन्यमर्कादिव जीवलोकः, A₂. चैतन्यमुप्रादिव यायजूकं for लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः. Hemādri too notices the reading.

5. B. C. E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Dharm., and Vija., च for अपि. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., यद्वज्रिणो धैर्यविलोपि ततं for यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि. D. अन्तरायं for अन्तरायैः. Hemādri also notices this.

6. D. with Su., °वृक्षकाणां for °पादपानां.

क्रियानिभिनेष्वपि वत्सलत्वादभयकामा मुनिभिः कुशेषु ।
 तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कञ्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥
 निर्वर्त्यन्ते येर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।
 तान्युच्छ्रष्टाङ्कितसेकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कञ्चित् ॥ ८ ॥
 नीवारपाकादि कडङ्गरीथैरामृश्यन्तं ज्ञानपदैर्न कञ्चित् ।
 कालोपपञ्चातिथिकल्पभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

७ ॥ क्रियेति । क्रियानिभिनेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वा-
 न्मृगत्वेनादभयकामाप्रतिहतचेष्टा । तेषां मुनीनामङ्गा एव शय्याम्लासु च्युतानि
 नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता मृगीणां प्रसूतिः संततिरनघाव्यसना कञ्चित् ।
 अनपायिनी किमित्यर्थः ॥ “ दुःखेनोद्वेगमन्वयसु ” इति यादवः ॥ ते हि व्याल-
 भयादशरात्रमङ्ग एव धारयन्ति ॥

८ ॥ निर्वर्त्यन्त इति । येस्तीर्थजलैर्नियमाभिषेको नित्यमनाभिर्निर्वर्त्यन्ते नि-
 व्वापयन्ते । येभ्यो जलेभ्यः । उद्धृत्येति शेषः । पितृणां निवापाञ्जलयस्तपणाञ्ज-
 लयः ॥ “ पितृदानं निवापः स्यात् ” इत्यध्यायः ॥ निर्वर्त्यन्ते । उच्छ्रान्तं प्रकीर्णो-
 द्भूतभास्यानां षष्ठे षष्ठभागेः पालकत्वाद्वाजप्राप्तेर्नद्वितानि सेकतानि पुलिनानि
 येषां तानि तथोक्तानि यो युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कञ्चित् ।
 अनुपश्रव्यानि किमित्यर्थः ॥ “ उच्छ्रान्तं धान्यप्राप्तकाशानं कणिकांशार्जनं शिलम् ”
 इति यादवः ॥ “ षष्ठाष्टमाभ्यां च च ” इति षष्ठशब्दाद्वाजायैः प्रत्ययः ॥ अत ए-
 वायुष्यार्थत्वात् । “ पुष्पगुण— ” इत्यादिना तं षष्ठीसमाप्तप्रतिषेधः ॥ सिकता
 येषु सन्ति सेकतानि ॥ “ सिकताशकंमात्रो च ” इत्यण्प्रत्ययः ॥

९ ॥ नीवारिति । कालेषु योग्यकालेषूपपञ्चानामागतानामतिथीनां कल्प्या भा-
 गा यस्य तत्तथोक्तम् । वने भवं वन्यम् । शरीरस्थितेर्जीविनस्य साधनं यो युष्मा-

7. I hope that the lawns of female-deer are safe (or unhurt),
 whom the sages through extreme affection indulge in the desire
 of feeding even upon the Kusa-grass, required in their ceremonial
 rites, and who drop down the umbilical cords on their laps, which
 formed, as it were, their beds.

8. I hope it fares well with your holy waters, by means of
 which the necessary rites of daily ablutions are performed and from
 which handful of watery libations are offered to the manes and
 whose sandy shores are marked by the sixth part of gleanings
 (gathered corn.)

9. I hope your ripe Nivāra corn, fruits, &c.,—the sylvan
 source of subsistence of your body, and portions whereof are to be

9. D. कडङ्गरीयैः for कडङ्गरीयैः. D. E. °भागधियै, also noticed by
 Hemādri, B. O. H. I. with Hem., Ohā., Val., Su., Dharm., and
 Vija., कल्पभागं, R. कल्पभाज for कल्पभाग. Dinakara and Vijaya-
 gani with us.

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

तवार्हतो नाभिगमेन नमं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥ ११ ॥

कम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्यमिति यावत् । नीवारपाकादि । आदिश-
ब्दाच्छयाभाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्य आगतैर्जनपदैः ॥ “ तत आगतः ”
इत्यण् ॥ कडंगरीयैः । कडंगरं वृक्षमर्हन्तीति कडंगरीयाः ॥ “ कडंगरो वृक्षं क्री-
बे धान्यत्वच्च लुषः पुमान् ” इत्यमरः ॥ “ कडंगरवृक्षाणाच्छ च ” इति छप्रत्य-
यः ॥ तैर्गोमहिषादिभिर्नान्मृदयते कश्चित् । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥

१० ॥ अपीति । किं च त्वं प्रसन्नेन सना महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा ।
विद्यामुपदिद्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् ॥ “ क्रियार्थोपपद- ” इत्यादि-
ना चतुर्थी ॥ अनुमतोऽप्यनुज्ञातः किम् ॥ हि यस्मान्ने तव सर्वेषामाश्रमाणांमुप-
कारे क्षमं शक्तम् ॥ “ क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ” इत्यमरः ॥ द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं
संक्रमितुं प्रामुमयं कालः ॥ विद्याग्रहणानन्तर्यान्त्यस्येति भावः ॥ “ कालसमयवे-
लासु लुप्सु ” इति लुप्सु । सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः—“ यथा मातरमाश्रित्य
सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वद्वाश्रित्येतर आश्रमाः ” इति ॥

११ ॥ कुशलप्रश्नं विद्यायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह ॥ तवेति । अर्हतः
पूज्यस्य प्रशंस्यस्य ॥ “ अर्हः प्रशंसायाम् ” इति शतप्रत्ययः ॥ तवाभिगमेनागम-
नमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किं तु नियोगक्रिययाज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्क-
ण्ठम् ॥ “ प्रसितोत्सुक्राभ्यां तृतीया च ” इति सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ शासितुर्गुरो-
राज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा ॥ “ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ” इति तृतीया ॥
मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि ॥ गुरुर्ये स्वार्थं वागमनमित्यर्थः ॥

set apart for guests coming in time,—is never eaten up by country
cattle that feed upon chaff.

10. Has not the great sage, being pleased to see you properly
instructed given you his permission to enter on the life of a house-
holder ? For it is now time (proper) for you to enter on the second
stage of life, capable of service (help) to all.

11. With the mere arrival of your meritorious self my heart
is not content ; it longs to execute your commands. Is it by your
preceptor's order or of your own accord that you have come to do
me the honour of a visit from the forest ?

10. B. C. E. H. I. J. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val.,
Su., Dharm., Vija. and Vijay., अयि for अपि.

11. D. अनुग्रहेणाभिगमस्थितेन तवार्हतस्तप्यति मे न चेतः for the first
Pāda. Hemādri also notices this reading. [D. तुष्यति, Hem., तप्यति]
B. E. H. I. J. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm.,
Vija., and Vijay., अयि for अपि.

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्भरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

१२ ॥ इतीति । अर्घ्यपात्रेण मृण्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारासुदारामौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् ॥ “ मनो नियोगक्रिययो-
त्सुकं मे ” इत्येवं रूपात् ॥ “ स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्मैत्रयणिभुजले । लक्ष्यदृष्ट्या
स्त्रियां ण्सि गौः ” इत्यमरः ॥ निशम्य श्रुत्वा भरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोप-
पत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन्मृण्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरथः संस्तं
रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥

१३ ॥ सर्वत्रेति । हे राजंस्त्वं सर्वत्र । नोऽस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि ॥
“ वार्त्तवल्गुन्यरोगे च ” इत्यमरः ॥ “ वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनाम-
यम् ” इति यादवः ॥ न चैतदार्थमिति याह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरं सति
प्रजानामशुभं दुःखं कुतः । तथा हि । अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्य इत्यादिना । सूर्ये
तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः ॥ “ तमिषं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तम-
स्ततौ । कृष्णपक्षे निशायां च ” इति विश्वः ॥ लोकस्य जनस्य ॥ “ लोकस्तु भुवने
जने ” इत्यमरः ॥ दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत संपद्येत । न कल्पत इत्यर्थः ॥ ऋषेः
संपद्यमाने चतुर्थी ॥

१४ ॥ तत्राहत इत्यादिनोक्तं यत्तत्र चित्रमिति याह ॥ भक्तिरिति । प्रतीक्ष्येषु

12. On hearing these words, though noble, of Raghu, whose earthen pot which contained the materials of worship clearly showed that he had disposed of the whole of his wealth in charity, Vartantu's disciple despairing of gaining his object, addressed him in the following words :—

13. Know, Oh king, it is well with us, in every particular. How can evil happen to subjects who have you for their protector? How could darkness (a mass of darkness) obscure the sight of men, the sun shining ?

14. Reverence for the worthy is hereditary in your family

12. A. I. K. R. with Hem., Din., Val., Su., and Vijay., ते प्रत्यवोचत् for तमित्यवोचत्. D. with Dharm., and Vija., प्रत्याह कौ-
त्सस्तमपेतकुत्सम् for तमित्यवोचद्भरतन्तुशिष्यः.

13. D. K. with Chā., and Su., तमिषं for तमिस्रा. So also noticed by Hemādri and Mallinātha who observe :—“ तमिषं ” इति पाठे तमिषं तिमिरं ॥ “ तमिषं तिमिरं तमः ” इत्यमरः ॥

14. C. E. with Din., Su., and the text only of Vijay., महाभा-
गतया, D., with Vijay., and the text only of Val., महाभाग्यतया for

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नर्किचनत्वं मखज व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

पूज्येषु ॥ “ पूज्यः प्रतीक्ष्यः ” इत्यमरः ॥ भक्तिरनुरागविशेषस्ते तव कुलोच्चिता कुलाभ्यस्ता ॥ “ अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम् ” इति यादवः ॥ हे महाभाग सार्व-
भौम तया भक्त्या पूर्वोनतिशेषेऽतिवर्तसे ॥ किं तु सर्वत्र वार्त्तं चेत्तर्हि कथं खेद-
खिन्न इव वृद्धयसेऽत आह-व्यतीतेति । अहं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन्न-
र्धिभावात्त्वामभ्युपेतः इति मे मम विषादः ॥

१५ ॥ शरीरेति । हे नरेन्द्र तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्तर्द्धिर्येन स तथोक्तः ॥
“ योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्थाहर्षा-
नेष्वपि ” इति हलायुधः ॥ शरीरमात्रेण तिष्ठन् । आरण्यका अरण्ये भवा मनु-
ष्या मुनिप्रमुखाः ॥ “ अरण्यान्मनुष्ये ” इति ब्रुहस्पत्ययः ॥ तैरुपात्ता फलमेव
प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः ॥ प्रकृत्यादित्वान्तीया ॥ नीवार इव ।
आभासि शोभसे ॥

१६ ॥ स्थान इति । भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन् । मखजं यज्ञजन्यम् ।
न विद्यते किञ्चन यस्येत्याकिञ्चनः ॥ मयुरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः ॥ तस्य भाव-
स्तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति स्थाने युक्तम् ॥ “ युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने ”
इत्यमरः ॥ तथा हि । सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धे-
रुपचयाच्छ्लाघ्यतरो हि वरः खलु ॥ “ मणिः शाणालीढः समरविजयी हेतिनिहतो
मवक्षीणो नागः शरदि सरितः दयानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालव-
नता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाभ्यर्थिषु नृपाः ” इति भावः ॥ अत्र कामान्दकः-
“ धर्मार्थे क्षीणकौशस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे वि-
धोरिव ” इति ॥

and, Oh fortunate king, you excel your ancestors thereby. It pains me, however, that I have come to you in the capacity of a suitor when it is too late.

15. Standing in body only, with your wealth given away to worthy recipients, you shine forth, Oh lord of people, like a Nivara plant,—its produce of crops appropriated by foresters,—left with (in) its stem.

16. The poverty which you though a paramount emperor be-
tray as essentially resulting from the performance of the व्रतज्ञित
sacrifice, does you credit. The waning of the digits of the moon
drunk one after another by the gods makes her more praiseworthy
than waxing.

महाभाग तया. Homātri and Chāritravardhana also notice the reading
महाभागतया. D. E. वितर्कः for विषादः. K. reads “ शरीरमात्रेण ” &c., first
and then “ भक्तिः &c. ”

तदन्यतस्तावदन्यकार्यो शुर्वथमाहर्तुमहं यतिष्ये ।
 स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भ शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥
 एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
 किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वदति तमन्वयुङ्क् ॥ १८ ॥
 ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
 वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णां विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षे ॥ १९ ॥

१७ ॥ तदिति । तत्तस्मात्तावदन्यकार्यः ॥ “ यावत्तावत् साकल्येऽप्यधो मानेऽ-
 वधारणे ” इति विश्वः ॥ प्रयोजनान्नररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तरादुर्वथं गु-
 रुधनमाहर्तुमर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्ष्ये । ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु ॥ “ नमःस्वस्ति-
 इत्यादिना चतुर्थी ॥ तथा हि । चातकोऽपि ॥ “ धरणीपतिर्न नोयं चातकानां
 रुजाकरम् ” इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः ॥ निर्गलितोऽम्बुश्चैव गर्भो यस्य तं
 शरद्धनं नार्दति न याचते ॥ “ अर्हं गतौ याचने च ” इति धातुः ॥ “ याचनार्थे
 रणेऽर्जनम् ” इति यादवः ॥

१८ ॥ एतावद्वति । एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं
 गन्तुकामम् ॥ “ तुम्काममनसोरपि ” इति मकारलोपः ॥ महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौ-
 त्सं नृपती रघुर्निषिध्य निवार्य हे विद्वन् त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं
 कियत्किपरिमाणं वा । इत्येव तं कौत्समन्वयुङ्क्तापृच्छत् ॥ “ प्रश्नोऽनुयोगः पृ-
 च्छा च ” इत्यमरः ॥

१९ ॥ तत इति । ततो यथावद्यथाहम् ॥ अर्हार्थे वतिः ॥ विहिताध्वराय विधिव
 अनुष्ठितयज्ञाय । सदाचारायेत्यर्थः । स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनवेशान्न्याय ।

17. Therefore being determined not to do anything till I re-
 ward my preceptor I will try to procure, from some other source,
 the money which I want to pay him. Hail to you ! even the Chā-
 taka bird does not implore the autumnal cloud that has lost all the
 water inside (*lit.* the watery contents of whose interior has been
 showered out.)

18. But the king prevented the great sage's disciple, who,
 after saying this was about to depart (*lit.* who had the desire to
 return), and said ‘ Learned Sir ! what thing do you mean to give
 to your preceptor and how much of it ? ’

19. Whereupon the learned ascetic explained his object to the
 ruler of (the several) castes and states of life, who had performed

17. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su.,
 Dharm., Vijay., and Vija., त्वत् for तत्. D. with Hem., and Vija.. आनेतुं
 for आहर्तुं. C. D. नंदति for नार्दति. Vallabha also notices this reading.

18. A. B. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val.,
 Sa., Dharm., Vijay., and Vija., किंवस्तु for किं वस्तु.

19. C. with Chā., वर्णा for वर्णां.

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽध्वरुदक्षिणायै ।

स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्युरस्तात् ॥ २० ॥

निबन्धसंजातरुषार्थकाश्चर्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

विनस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्वतसो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

अध्वरुदक्षिणायै स्वार्थः ॥ वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च गुरवे निबामकाय ॥ “वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः” इति ॥ “ब्रह्मचारी गृही दानप्रस्थो नि-
धुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री” इति चामरः ॥ सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः । तस्मै
रूपे विचक्षणः विद्वान्वर्णी ब्रह्मचारी ॥ “वर्णिनो ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः ॥
“वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” इतीतिप्रत्ययः ॥ सः कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतमाचक्षते ॥

२० ॥ समाप्तेति । समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं
विज्ञापितोऽभूत् । स च गुरुश्चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुर-
स्तात्प्रथममगणयत्संख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः ।
अथ वा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥

२१ ॥ निबन्धेति । निबन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा संजातक्रोधेन गुरुणा ।
अर्थकाश्चै हरिद्वयमचिन्तयित्वाविचार्योहम् । विनस्य धनस्य चतस्रो दश च
कोटीश्वतुर्दशकोटीर्मे मयमाहरानय । इति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसा-
रेणैवोक्तः ॥ अत्र मनुः—“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं
धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश” इति ॥

२२ ॥ सोऽहमिति । सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनार्घ्यपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव
शेषो यस्य तं मत्वा । निःस्वं निश्चित्येत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्या-
ल्पेतरत्वादनिमज्जत्वात्संप्रत्युपरोद्धं निबन्धुं नाभ्युत्सहे ॥

the sacrifice as enjoined by the rite, and who was free from the in-
fluence of vanity.

20. When I completed my course of study I humbly asked
the great sage as to the remuneration to be made to him. But he
already considered my undeviating and faithful service of long
standing as the best possible recompense.

21. Enraged at my importunities the preceptor heedless to the
scantiness of my means said, “get me four and ten crores of money
in accordance with the number of several lores”.

22. Knowing you, from the earthen-pot containing the pro-
visions of worship, to be one of whom the only remaining portion is

20. D. with Val., अवान्तविद्येन for समाप्तविद्येन. Vallabha's text
agrees with Mallinātha.

22. H. प्रभुशक्तिशेष for प्रभुशब्दशेष. E. H. I. L. with Su., and
Vallabha's text only निःक्रयस्य for निष्क्रयस्य. R. omits this verse.

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।

द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्वावयते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

२३ ॥ इत्थमिति । द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः । चन्द्रसमकान्तित्वेन तदर्थी-
वाभिर्वैराग्यं वारयति ॥ “द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः” इत्यमरः ॥
“तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्” इति श्रुतेः ॥ एनसो निवृत्तेन्द्रियवृत्तियस्य
स जगदेकनाथो रघुर्वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेनेत्यभावेदितो निवेदितः
सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद ॥

२४ ॥ गुर्वर्थमिति । श्रुतस्य पारं दृष्ट्वाऽऽश्रुतपारदृश्वा ॥ “दृशोः कनिष्ठा” इति कनिष्ठा ॥
गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथार्थी याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्व-
माह । रघोः सकाशात्कामं मनोरथमनवाप्याप्राप्य वदान्यान्तरं वाचनन्तरं गतः ॥
“मयुर्वैदान्यम्बूललक्ष्यदानशोण्डा बहुप्रदे” इत्यमरः ॥ इत्येवंरूपोऽयं परीवा-
नस्यापवादस्य नवो नूतनः प्रथमोऽवतार आविर्भावो मे मा भून्मास्तु ॥ रघोरिति
स्वनामग्रहणं संभावितत्वेद्योतनार्थम् ॥ तथा च—“संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणाद-
तिरिच्यते” इति भावः ॥

२५ ॥ स इति । स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽग्न्यगारे त्रताभि-
शालायां चतुर्थोऽग्निरिव वसन्द्वाणि द्वे त्रीणि वाहानि दिनानि ॥ “संख्ययाग्न्य-

the title 'ruler', I, thus circumstanced, dare not press you just now, the price of my learning being far from small.

23. Thus informed by the twice-born one, foremost among those versed in the Vedas, the sole lord of the world, fair as the moon and the propensities of whose mind were averse to sin, again spoke to him.

24. Asking wealth for his preceptor, a certain suitor who had seen the other ends of the learning went to another donor, not obtaining his object of wish from Raghu. Let there not be this new (first) rise of a reproach about me!

25. It behoves you, thus circumstanced, to sojourn, Oh worthy (adorable) one, like a fourth Agni, in my reputed and revered

23. I. R. with Su., निवेदिते for आवेदितः.

24. D. with Chā., Dina, Su., and Dharm., अनवाप्तकामः for अन-
वाप्त्य कामं

25. B. H. I. R. with Val., Su., and Vijay., महितः for महिते.
O. with Chā., तदर्थं for त्वदर्थं.

येति सस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।

गामान्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रुद्धमर्थं चक्रमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

वसिष्ठभन्वोक्षणजात्यभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सस्येव बलाहकस्य गतिर्विजग्ने न हि तद्रस्थस्य ॥ २७ ॥

यासन्नादुराधिकसंख्याः संख्येये " इति बहुव्रीहिः ॥ "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहु-
गणात् " इति ड्प्रत्ययः समासान्तः ॥ सोऽमुमर्हसि । हे अहंनान्य त्वर्थे तव
प्रयोजनं साधयितुं यावद्यते यतिष्ये ॥ " यावत्पुरानिपातबोर्लट् " इति भविष्य-
र्थे लट् ॥

२६ ॥ तथेतीति । अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः संस्तस्य रघोरवितथममोघं
संगरं प्रतिज्ञाम् ॥ " अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापस्तु संगरः " इत्यमरः ॥ तथेति प्रत्य-
ग्रहीत् । रघुरपि गां भूमिमात्तसारां गृहीतधनामवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रुद्धमाहर्तुं
चक्रम इयेष ॥

२७ ॥ वशिष्ठेति । वशिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात्यभावा-
त्सामर्थ्याद्धेतोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषूदन्वत्युद्धावाकाशे महीधरेषु वा । मरुत्स-
स्यस्य ॥ मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ समासान्ताभावान् ॥ ततो वायुसहायस्वे-
ति लभ्यते ॥ वारीणां वाहको बलाहकः ॥ पृथोदरादित्वात्साधुः ॥ तस्येव मेघस्त्वैव ।
तद्रथस्य गतिः संचारी न विजग्ने न विहता हि ॥

(hallowed) fire-sanctuary, and to wait there for two or three days while I endeavour to accomplish your object.

26. With the words " so be it " the Brāhman being greatly pleased with him accepted his unfailing promise ; Raghu too finding the earth with her resources drained, intended to wrench money from Kubera.

27. By virtue of the influence produced by Vasistha's holy sprinkling accompanied by the Mantras (of course at the time of coronation), the course of his car like that of a cloud with the wind for its ally, was not (to be) impeded in sea, sky, or mountain.

26. B. C. E. H. I. L. P. with Chā., Din., Dharm., Vija., and the text only of Val., अवितथां प्रतीतः, also noticed by Vijay., D. K. अवितथप्रयत्नः, R. with Su., and Vijay., अवितथप्रतीतः, L. with Val., अवितथप्रतिज्ञः for अवितथं प्रतीतः. B. C. D. E. H. I. K. L. P. R. with Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., तां गिरं for संगरं, Hemadri and Mallinātha also notice this, the latter says :— " तां गिरं " इति केचित्पठन्ति. H. आत्मजन्मा for अग्रजन्मा. B. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., निःक्रुद्धं for निष्क्रुद्धं.

27. E. बलाहकस्य for बलाहकस्य.

अथाधिशिशये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगमनै ।
 सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥
 प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सावेस्मयाः कोशगृहे नियुक्ताः ।
 हिरण्मयीं कोशगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥
 तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेराद्भियास्यमानात् ।
 दिदेश कौत्साय सनस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

२८ ॥ अथेति । अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिसोहर्षविधानाम् । प्रय-
 तो धीरो रघुः । सामन्ताद्भवः सामन्तः । राजमानमिति संभावनयैव कैलासनाथं
 कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जैतुमिच्छुः सन् । कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं
 रथमधिशिशये । रथे शयितवानित्यर्थः ॥ “ अधिशीङ्स्थासां कर्म ” इति कर्मत्वम् ॥

२९ ॥ प्रातरिति । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोशगृहे नियुक्ता अधि-
 कृता भाण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोशगृहस्य मध्ये नभस्तो नभसः ॥ पञ्च-
 म्वांस्तसिल्प्रत्ययः ॥ पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् ॥ “ शण्डिनायन-” इत्यादि-
 ना निपातनात्साधुः ॥ वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥

३० ॥ तमिति । भूपती रघुः । अभियास्यमानाद्भिमगिमिष्यमाणात्कुबेराद्भयम् ।
 वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् ॥ “ पादः प्रत्यन्त-
 पर्वताः ” इत्यमरः ॥ तं भासुरं भास्वरम् ॥ “ भञ्जभासमिवो घुरन् ” इति घुरन् ॥
 हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश इदम् । न तु चतुर्दशकोटिमानमित्ये-
 वकारार्थः ॥

28. At length the sedate (firm-minded) Raghu, desirous of subduing the lord of Kailāsa by force, regarding him merely as a feudatory prince, slept, purified, in the evening, in his chariot with weapons properly arranged inside.

29. At dawn, officers employed in the treasury reported, full of wonderment, to him, about to start, a shower of gold fallen from above into the treasury house.

30. The heap of burnished gold, which resembled a skirt-hill of the Sumeru struck down by Indra's thunderbolt, obtained from Kubera who was about to be marched against, the king gave Kautsa one and all.

29. H. with Chā., तत्रपदे. A. C. H., कोषगृहे for कोशगृहे.

30. C. K. प्राप्त for लब्ध. D. P. समग्रं for समस्तं. D. P. कौत्सस्य for, कौत्साय. B. C. E. H. I. K. L. P. B. with Chā., Din., Val., Śm. Dharm., Vija., and Vijay., वृद्धं, D. शल for पाद. Hemādri and Mallinātha notice the reading of Chāritravardhana and others and say, “ वृद्धं ” इति कथितपाठः. Hemādri also notices the reading of D. Mss.

जनस्य साकेतनिवासिनस्तीं द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
 गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥
 अयोध्वामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।
 स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥
 किमत्र चित्रं यदि कामसूर्ध्वृते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।
 अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

३१ ॥ जनस्येति । तावर्थिवातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यानिवासिनः ।
 “साकेतं स्यादयोध्यायां कोशला नन्दिनी च सा ” इति यादवः ॥ जनस्याभि-
 नन्द्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायावभूताम् ॥ “द्रव्यामुच्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ”
 इत्यमरः ॥ कौ द्वौ । गुरुप्रदेयाधिकेऽतिरिक्तं द्रव्ये निःस्पृहोऽर्थी । अर्थिकामादर्थि-
 मनोरथादधिकं प्रददातीति तथोक्तः ॥ “प्रे राज्ञः ” इति कप्रत्ययः ॥ नृपश्च ॥

३२ ॥ अथेति । अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् ॥
 “आशंसायां भूतवच्च ” इति भविष्यदर्थे क्तः ॥ उद्गाणां क्रमेलकानां वामीनां
 वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनमानतपूर्वकायम् । विनयनमभित्यर्थः
 प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच ॥

३३ ॥ किमिति । वृत्ते स्थितस्य ॥ “न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा ।
 सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ” इति कामन्दकः ॥ तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य
 प्रजानामधिपतेर्नृपस्य भूः कामान्स्तुत इति कामसूयर्दि ॥ “सत्सूहि-

31. Among the people living in Saketa the conduct of both of them produced merited applauds ; of the suitor because he was unwilling to take more than was due to his preceptor ; of the king because he gave more than the suitor asked for.

32. Now the great sage Kautsa, with his heart lighted, departed (going to depart), addressed these words to the ruler of men, touching him with his hand, who had bent the fore-part of his body and who had made hundreds of camels and mares convey the treasure.

33. What wonder is there if the earth be a bringer forth of desires to a ruler of men, adhering to his line ? Incomprehensible, however, is your power, by whom Heaven itself has been made to yield (*lit.* milked) your wish.

32. C. D. L. R. with Hem., Vijay., and the text only of Val., हारितार्थे for वाहितार्थं. Vijay.'s text agrees with Mallinātha. B. C. D. E. H. I. K. L. R. with Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., मनीषी for महर्षिः. D. E. H. I. K. R. with Chā., and Vijay., वाक्यं for वाचं. Chāritravardhana also discusses the reading given in our text.

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्त ।
 पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीदृचं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥
 इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
 राजापि लेभे सुतमाद्यु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मे सुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुपुत्रे कुमारम् ।
 अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

बहुह—”इत्यादिना किप् ॥ अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमित्यर्थः । किं तु तत्र प्रभाषो महिमा स्वचिन्तनीयः । येन स्वया द्यौरपि मनीषितमभिलषितं दुग्धा ॥ दुर्हेर्दिकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ “प्रधानकर्मण्याख्येये लासीनाहुर्दिकर्मणाम् । अप्रधाने बुहासीनां प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः” इति स्मरणम् ॥

३४ ॥ आशास्यमिति । सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्यधिजग्मुषः प्राप्तवत्तस्ते तवान्य-
 त्यातिरिक्तमाद्यास्वमासीः साध्वं पुनरुक्तभूतम् । सर्वे सिद्धमित्यर्थः ॥ किं स्वीडर्धं
 सुत्वं भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम् । स्वानुल्यगुणमित्यर्थः । पुत्रं लभस्व
 प्राप्नुहि ॥

३५ ॥ इत्यमिति । अग्रजन्मा ब्राह्मणः ॥ “अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे आतरि ब्रह्मणि
 स्तुतः” इति विश्वः ॥ इत्थं राज्ञ आशिषं प्रयुज्य गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय
 प्राप ॥ राजापि । जीवलोको जीवसमूहः ॥ “जीवः प्राणिनि गीष्पतौ” इति विश्वः ॥
 अर्कादालोकं प्रकाशमिव । तस्मादृषेराद्यु सुतं लेभे प्राप ॥

३६ ॥ ब्राह्म इति । तस्य रजोर्देवी महिषी ब्राह्मे ॥ “तस्येदम्” इत्यण् ॥ ब्रह्मदे-
 वताकेऽभिजिज्ञामके सुहूर्ते किलेषदसमां कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् ॥

34. To you that have attained all blessings, any other benediction would be repetition itself. May you, therefore, obtain a son befitting your excellences as your sire obtained in you an adorable son !

35. Having thus pronounced a blessing on the king, the Brāhmaṇa (lit. the first born) returned to his preceptor's side. The king too soon after obtained a son from him (through the potency of his blessing) as the world of the living receives light from the sun.

36. At a time presided over by Brāhmā, his queen, they say gave birth to a son who very nearly resembled Kumāra; so the father made that child of his Aja after the name of Brāhmā himself.

34. B. C. E. I. K. L. R. with Hem., Val., Dharm., Vija., and Vijay., ईदृचः for ईदृ. Sumativijaya reads भवास्तत्वमीयं for भवन्तमीयं.

35. D. with Vija., चेतन्यं. so also noticed by Mallinātha who says:—“चेतन्यं” इति पाठे ज्ञानमिव, Vijay.'s text only प्रकाशं for आलोकं.

36. E. L. with Su., सुपुत्रे for सुपुत्रे. B. E. I. J. K. L. with Din., Vijay., Dharm., and Vija., यद्वजन्मायं, C. with Oha., Val., and Su.,

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात्स्वादिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥
उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

“ ईषदसमाप्तौ—” इत्यादिना कल्पप्रत्ययः ॥ कुमारं पुत्रं सुपुत्रे ॥ “ कुमारो बालके स्कंदे ” इति विश्वः ॥ अतो ब्राह्ममुद्गतोत्पन्नत्वात्पिता रघुर्ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रमजमजनामकं चकार ॥ “ अजो हरो हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते ” इति विश्वः ॥

३७ ॥ रूपमिति । ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा ॥ “ ओजस्तेजसि धातुनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले च वीर्यौ च ” इति विश्वः ॥ रूपं वपुः ॥ “ अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि ओकशब्दयोः ” इति केशवः ॥ तदेव वैदकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकम् स्वाभाविकमुन्नतत्वं तदेव । तादृशेवेत्यर्थः ॥ कुमारो बालकः । प्रवर्तित उत्पादितो दीपः प्रदीपात्स्योत्पादकदीपादिव । स्वास्त्वकीयात् ॥ “ पूर्वोक्तिभ्यो नवभ्यो वा ” इति स्माद्धावो वैकल्पिकः ॥ कारणाज्जनकान्न विभिदे भिन्नो नाभूत् ॥ सर्वोत्पन्ना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

३८ ॥ उपात्तेति । गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदशक्तिविभावाद्भेदोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति साभिलाषापि श्रीः । धीरा स्थिरोन्नतचित्ता ॥ “ स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति संज्ञितम् ” इति भूपालः ॥ कन्या पितुरिव । गुरोरघोरनुज्ञामाचकाङ्क्षेव । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः ॥ अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

37. His majestic figure the same, just the same his strength (valour), self-same too his natural tallness ; the child did not differ, from his generating cause (his father) as the light does not differ from the lamp from which it springs.

38. Royalty though deeply in love with the Prince who had received education in a due course from his tutors, and who (now) appeared more handsome by reason of his budding youth, did but wait for (lit. wished for) her master's consent like a discreet daughter waiting for that of her father.

अग्रजन्मानं, R. उपजन्मानं for आन्मजन्मानं. Hemādri also notices अग्रजन्मानं; one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण, No. 161 of 1882-83 Deccan College also reads अग्रजन्मानं.

37. H. K. R. with Chā. and the text only of Vijay., तथैव, for तदेव.

38. H. विशेषरम्यं for विशेषकान्तं. C. E. H. I. L. P. R. with Hem. Val., Su., Dharm., Vija., and the text only of Vijay., गंतुकामा, D. with Chā., and Din., कामयाना for साभिलाषा. Also noticed by Hemādri; one of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी, No. 45 of 1872-73 D. O. also agrees with Hemādri and others.

अधेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
 आतः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥
 तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।
 प्रस्थापयामास ससैन्यमेनसृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥
 तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
 मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

३९ ॥ अयेति । अथ स्वसुरभगिन्वा इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्रान-
 यन उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञासौ
 हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः ॥ क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

४० ॥ तमिति । असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनूयानत्वादिगुणयोगात्स्पृह-
 णीयसम्बन्धं विचिन्त्य विचार्य पुनं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं
 विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रसृद्धां ससृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं
 प्रति प्रस्थापयामास ॥ धीयतेऽस्त्वामिति धानी ॥ “ करणाधिकरणयोश्च ” इत्य-
 धिकरणे ल्युट्प्रत्ययः ॥ राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

४१ ॥ तस्येति । उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पटभवनादिषु ॥ “ सौधोऽस्त्रीराज-
 सदनमुपकार्योपकारिका ” इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी ॥ उपक्रियत
 उपकरोति च पटमण्डपादि राजसदनमिति ॥ रचिता उपचाराः शयनादयो येषु
 ते तथोक्ताः । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः । वन्या वने भ-
 वा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः ॥ “ न बहुव्रीहौ ” इति सर्वनाम-
 संज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्गारैव ॥ तस्य मनुजेन्द्रसूनोरजस्य मार्गे नि-

39. Soon after this Bhoja, the king of the country of the Krathakaisikas, being anxiously desirous of fetching the prince Aja, for the ceremony of self-electing-marriage of his sister Indu-
 mati, sent a faithful messenger to Raghu.

40. Thinking him to be one with whom an alliance was co-
 vetable and considering his son in a proper state of marrying a wife,
 he sent him with an escort to the flourishing metropolis of the king
 of the country of the Vidarbhas.

41. The prince's halts on the way, during which comforts of
 all kinds were provided in tents of royal state and which by the
 help of the presents made by the villagers appeared the reverse of
 sylvan, resembled rambles in a pleasure garden.

39. C. with Chā., and Din., क्रथकौशिकानां, D. कृथकौशिकानां, K.
 क्रथकैशिकानां, R. with Hem., Val., and Vijay., क्रथकैशिकानां, for क्रथ-
 कैशिकानां.

41. D. with Val., रचितोपकाराः for रचितोपचाराः. A. with Su.,
 कीर्णान्तरा, D. with Dharm., and Vija., वन्येतरा for वन्येतरा. Also
 noticed by Hemadri. C. D. with Su., निवेशाः for निवासाः.

स नर्मदारोषसि सीधसर्पैर्हरिद्विरनसितनज्जनाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

अथोपरिष्ठाद्गमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचिताम्नःसलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डमिति वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियायुक्षवतस्तटेषु ।

नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मबिकुण्डितेन ॥ ४४ ॥

वासा वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः ॥ “पुमानाक्रीड उद्यानम्” इत्यमरः ॥ तान्धेव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सङ्घा इत्यर्थः ॥ “ईषद्वसासौ—” इति कल्पप्रत्ययः ॥ बभूवुः ॥

५२ ॥ स इति । विलङ्घिताध्यातिक्रान्तमार्गः सोऽजः सीकरार्धैः शीतलैरित्यर्थः ।
महद्भिर्वातैरानर्तिताः कम्पितानक्तमालाधिरबिम्बाख्यवृक्षभेदाः ॥ “चिरञ्चि-
त्स्योनक्तमालः करजश्च करञ्जके” इत्यमरः ॥ यस्मिन्तस्मिन् । निवेशार्ह इत्य-
र्थः । नर्महाया रोधसि रेवायास्तरीरे क्लान्तं आन्तं रजोभिर्धूसराः केतवो ध्वजा
यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ॥

४३ ॥ अयेति । अयोपरिष्ठादूर्ध्वम् ॥ “ उपर्धुपरिष्ठात् ” इति निपातः ॥ भ्रम-
ङ्गिः । महलोभादिति भावः । भ्रमरैः प्रागुन्मज्जनात्पूर्वम् सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले
प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । निर्धौतदाने क्षालितमरैः अत एवामले गण्डभिन्नी यस्य
स तथोक्तः ॥ “ शनं गजमरे त्यागे ” इति श्लाघतः ॥ वन्यो गजः सरित्तो
नर्महायाः सकाशात् ॥ पञ्चन्यास्तसिप्रत्ययः ॥ उन्मज्जोत्थितः ॥

४४ ॥ निःशेषेति । कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षालितधातुनापि धौतगैरिका-

42. After having travelled some way he encamped his army which was fatigued and which had its banners soiled with dust, on the banks of the Narmadā where the Naktamāla trees were made to dance (i. e. to shake) by the breezes moist with drops of water.

43. Just then emerged from that river a wild elephant whose plunging in (*lit.* entrance into) the water had been indicated before by the bees that were hovering above the watery surface and whose ample temples were rendered clean on account of the ichor having been washed off.

44. Indicating his playful butting against the sides of the

42. E. नक्तमालैः for नक्तमाले; D. with Su, and Dharm., सैन्यं भ्रमो-
त्केनवनायुजाधं for the last Pāda. L. with Chā., कान्तं for कान्त. Su-
mativijaya also notices the reading of our text.

43. A. I. K. with Chā., Din., Vijay., and Vija., निर्धूतदानामलगण्डभिनिः, C. E. L. R. with Val., निर्धूतदानामलगण्डभिनिः, D. with Su., and Dharm., निर्धूतदानामलगण्डलेखः for निर्धूतदानामलगण्डभिनिः. Hemādri notices the reading of Vallabha.

44. D. R. with Chá, and Dharm, कथ्यवतः for कथवतः. E. with

संहारविशेषलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरंगान्वार्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

दिनापि । नीलाभिरूधोभा रेखाभिस्तदाभिघातजानेताभिः शबलेन कर्बुरेण ॥ “ चित्रं किमीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ” इत्यमरः ॥ अस्मभिः पाषाणैर्विकुण्डितेन कुण्डीकृतेन हस्तद्वयेन । क्लृप्तवाक्त्राम काञ्चित्तत्त्वस्यः पर्वतः । तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् । उल्लासकैलित्ववर्थः ॥ “ उल्लासकैलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते ” इति शब्दार्णवः ॥ सौसन्कययन् । सूचयन्नित्यर्थः ॥ युग्मम् ॥

४५ ॥ संहारेति । संहारविशेषयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण ॥ “ लघु क्षिप्रतरं द्रुतम् ” इत्यमरः ॥ हस्तेन गुण्डाण्डेन ॥ “ हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्क्रेभकरयोरपि ” इति विश्वः ॥ सशब्दं सघोषं बृहतस्तरगान्भिन्वम्बिदारबन्दीराभिमुखः स गजः । वारी गजबन्धनस्थानम् ॥ “ वारी गु गजबन्धनी ” इति यादवः ॥ वार्वा अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भजने प्रवृत्त इव बभौ ॥

Rikshavat mountain by means of his two tusks which though completely cleansed of all mineral dust still appeared spotted with blue lines on them and which appeared to be impeded (i. e. blunted) by stones.

45. And splitting with (loud) noise the large billow by means of his trunk, expert in drawing-in and protrusion, the elephant that now faced the riverside appeared as though trying to break through some chains that tied him (Mallinātha, as if breaking the bolts of his stable) .

Vijay., and the text only of Val., रेषा° for रेखा°. E. विकुञ्चितेन for विकुण्डितेन.

45. O. D. with Su., सशब्दः for सशब्दम्. E. I. J. K. L. with Val., and Vijay., बृहतः, D. with Chā., Din., Su., and Dharm., सहसा for बृहतः. Between 45-46 B. with Dharm., read :—“ स भोगिभोगाधिकपीवरेण संवेष्टितार्धप्रसृतेन दीर्घान् । प्रतिक्षिपंस्तीरमुखः सशब्दं हस्तेन वारीपरिधानिबोर्मान् ” ॥ L. R. with Hem., Chā., Din., and Val., read :—“ स भोगिभोगाधिकपीवरेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् । संवेष्टितार्धप्रहितेन दीर्घान् विश्लेष वारीपरिधानिबोर्मान् ” ॥

<p>R. and Chā., संवेष्टितार्धप्रसृतेन, B. संवेष्टितार्धप्रहरेण, Hem., संवेष्टितार्धप्रसृतेन, L. संवेष्टितार्धप्रहितेन.</p>	}	<p>B. प्रतिक्षिपंस्तीरमुखः, Dharm., विश्लेष तीराभिमुखः.</p>
<p>B. ऊर्ध्वान्, L. R. Hem., Chā., Val., Din., Dharm., ऊर्ध्वान्.</p>	}	<p>L. सभोगि°, [स भोगि. Val., स भोगि°, Hem., Chā., Din., L. सशब्दः, Hem., Chā., Val., स- शब्दः.</p>

L. R. with Hem. Chā., Din., Val., and Dharm., consider this as पाठान्तरं. Hemādri and Vallabha do not comment upon this verse.

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुत्सर्पः स पश्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तदुत्सर्पः ॥ ४६ ।

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।

वन्येतरानेकदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

४६ ॥ शैलेति । शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्वान्धुरसा कर्ष-
न्पश्चात्तदुत्सर्पः । पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाह-
स्तदुत्सर्पः ॥

४७ ॥ तस्येति । तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहेन
क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतराणां भ्राम्याणामनेक-
पानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे बद्धे ॥

46. That mountain-like elephant drawing with him by his
bosom the clusters of mass reached the bank afterwards, but the
current of the river, volume of waters of which was propelled by
him, rushed up to the bank before.

47. The splendour of the stream of ichor-juice flowing from
the solitary elephant's spacious temples, that was stopped for a
while by his plunging into the water, again began to flow profusely
at the sight of other than sylvan elephants.

46. B. C. E. H. I. J. K. L. P. R. with Châ., Din., Val., Su.,
Vijay., and Dharm., नरसा for उत्सा. Hemādri also notices this read-
ing. C. with Val., वरणीणां for 'मञ्जरीणां. But Vallabha's text agrees
with that of Mallinātha. Between 46-47. D. H. L. R. with Hem.,
Châ., Val., Su., Vija., Vijay., and Dharm., read :—“ कारण्डवोत्सृष्ट-
दुप्रवालाः पुलिन्दयोषाम्बुविहारकाश्चैः । कर्षन्स सेवाललता नदीष्णः प्रौहावलग्नास्तद-
मुत्सर्पः ” ॥

D. Su., 'प्रवालाः,	{	L. R. Hem., Su., सेवाल°,	{	H. Hem., Vijay., प्रौहाव°,
H. 'प्रतान्ताः,		D. H. Val., Châ., शैवाल°.		R. Châ., प्रौहाव°,
R. L. Hem., Châ.,				L. Su., प्रवाह°,
Val., and Vijay.,				D. Val., स्कन्धाव°.
प्रतानाः.				

L. R. Hem., 'उत्सृष्ट°,	{	L. Val., Châ., Su.,	{	D. Su., ससर्प°, L. R. Hem.,
H. 'उपान°,		and Vijay., नदीष्णः,		Châ., Val., and Vijay.,
D. Châ., Su., and		D. H. नदीष्टः,		
Vijay., 'उच्छिष्ट°.		R. नदीनां.		ससर्प°.

Three Mss. and almost all commentators consider this as a
पाठान्तरं.

47. B. C. E. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., Dharm.,
and Vija., हदाव° for जलाव°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पेण
also agrees with Charitravardhana and others.

सतच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाग्राय मवं तदीयम् ।

विलङ्घिता घोरणतीव्रबलाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

स च्छिन्नबन्धद्रुतपुग्बभूव्यं भस्माक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोषं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवघ्नो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।

निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

४८ ॥ सप्तच्छदेति । सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् ॥ “कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः” इति यावत् ॥ असह्यं तदीयं मह्यमाग्राय सेनागजेन्द्राः । विलङ्घितस्तिरस्कृत आधोरणानां हस्तिपक्रानां तीव्रो महान्यत्नो यैस्ते तयोक्ताः सन्तः ॥ “आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः ॥ विमुखाः पराङ्मुखा बभूवुः ॥

४९ ॥ स इति । स गजः । छिन्ना बन्धा वैस्ते छिन्नबन्धा द्रुताः पलायिताः । युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्तः । स चासौ घृण्यश्च तम् । भस्मा भस्मा रथावयवसारुद्रिदोषाः ॥ “अक्षौ रथस्यावयवे पादकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्” इति शाश्वतः ॥ येषां ते भस्माक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिन्तम् । रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः ॥ “विहस्तव्याकुलौसमौ” इत्यमरः ॥ दौधा यस्मिन्तं सेनानिवेशं विशिखं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥

५० ॥ तमिति । नृपते राज्ञो वन्यः कर्षवध्य इति श्रुतवाञ्छास्त्राज्ज्ञातवान्कुमार आपतन्तमभिधावन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन् तु प्रहरिष्यन् । अत एव नात्या-

48. On smelling his unbearable ichor the flow whereof was as ill-smelling as the milk-juice of the Saptachchhada tree, the huge elephants in the army defying the strenuous efforts of their drivers turned away their faces.

49. The animal in a moment threw the whole camp into confusion which became empty of the chariot-horses which broke through their reins and took to flight, in which the chariots were overturned with their axles broken and in which the warriors were unable to protect their wives.

50. The prince who knew (from the Śāstras) that a king should not kill a sylvan elephant, drawing his bow not very forcibly,

48. B. C. E. H. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vijay., and Vija., विमुखी° for विमुखाः. C. D. with Chā., तीक्ष्ण° for तीव्र°.

49. A. L. with Dharm., चपलं, D. with Hem., विशिखं, E. I. K. R. with Val., and Vijay., तुमलं for तुमुलं.

50. D. E. H. L. R. with Hem., Chā., Val., Din., and Su., विशिखेन for विशिखेन. B. C. E. I. K. L. P. R. with Hem., Su., Val., and Vijay., कृष्टपापः for कृष्टशार्ङ्गः.

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

यतमनतिरीर्यम् ॥ न त्रयस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ कृष्टशार्ङ्ग ईषदाकृष्टचापः सन्निशिस्थेन बाणेन कुम्भे जघान ॥ अत्र चाक्षुषः—“ लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि श्रीर्यं करिणः ” इति ॥ अत एव “ युद्धादन्यत्र ” इति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

५१ ॥ स इति । स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल । न तु प्रहृतस्तथापि नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् । स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप ॥

५२ ॥ अयेति । अथ प्रभावोपनतैः प्रापैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्याभिवृण्य दशनप्रभाभिर्देवतकान्तिभिः संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूलमुक्ताहारस्ते येन स तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता ॥ “ वा चोर्गमनिः ” इति ग्मिनिप्रत्ययः ॥ स पुरुष उवाच ॥

५३ ॥ मतङ्गेति । अवलेपमूलाद्वहेतुकात् ॥ “ अवलेपस्तु गर्वं स्याद्धेपने द्वेष

shot an arrow at his frontal globe while trying to turn back the animal that was about to make a furious rush.

51. It is reported that the moment the animal had been wounded by the shot of an arrow it gave up the form of an elephant and assumed a beautiful heavenly form standing in the midst of a flashing circle of radiance, being looked at by the soldiers who wondered at the curious incident.

52. Then having showered on the prince the flowers of (*lit.* produced from) Kalpadruma (celestial trees) which were brought to him by his supernatural power, the eloquent one, whose garland of big pearls pendant on his bosom was brightened by the light of his teeth, addressed the following to the prince.

53. “ Through the curse of the sage Matanga incurred by my own insolence I was reduced to this state of an elephant.

51. A. C. D. with Chā., and Din., रम्यं for कान्तं.

52. E. has वाङ्म for वाग्मी. A. D. R. with Dharm., °चारुहारः for °तारहारः.

53. R. with Hem., and Su., अवैहि for अवेहि. One of the three Mss. of Hamādrī's दर्पण also agrees with Mallīnātha.

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।

उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

येऽपि च " इति विश्वः ॥ मतङ्गस्य सुनेः शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवानस्मि ॥ मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रं प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि । प्रियं वरतीति प्रियंवदः ॥ " प्रियवशे वदः खच् " इति खच्प्रत्ययः ॥

५४ ॥ स इति । स महर्षिश्च प्रणतेन मयानुनीतः सन्पश्चान्मृदुतां शान्तिमगच्छत् ॥ तथा हि । जलस्योष्णत्वमग्नेरातपस्य वा संप्रयोगात्संप्रकृतिः । न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः ॥ विधेयप्राधान्यात्सति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥

५५ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोऽजो यदा ते कुम्भमयोमुखेन लोहाग्नेण शरेण भेत्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे सङ्गस्यस इति स तपोनिधिर्मामवाचत् ॥

५६ ॥ संमोचित इति । चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाहं शापात्संमोचितो मांशं प्रापितः । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः ॥ " पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षमाङ्घ्रिवस्तुषु " इत्यमरः ॥ वृथा स्याद्वि ॥

Know me, therefore, to be Priyamvada, son of Priyadarsana the king of the demi-gods. "

54. " But the great sage, being propitiated by me prostrate, gradually got to leniency (took compassion on me) : because the heat of water is owing to the application of fire or heat, what is coolness is but the nature of water. "

55. Then that repository of asceticism spoke thus to me, " when Aja sprung from the family of Ikashvāku will pierce your frontal globe by his iron-pointed arrow, then you shall unite your body with that of your splendour. "

56. " I have been relieved from my curse by you of great might

54. O. D. and the text only of Val., नाम for यत्सा.

55. L. संयोष्यसे for संयोष्यसे.

56. O. D. L. R. with Oha., Din., Val., Sa., Dharm., and Vijay., स मोचितः for संमोचितः. Vallabha's text, but not his commentary, reads प्रतिप्रियं for प्रतिप्रियं. D. and the text only of Vijay., यत् for येन.

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिर्हिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥
अलं हिंसा मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८ ॥
तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोज्जवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५९ ॥

५७ ॥ संमोहनमिति । हे सखे प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं गंधर्वदेवता-
कम् । संमोह्यतेऽनेनेति संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व गृहाण । यतोऽस्त्रात्प्रयोक्तु-
रस्त्रप्रयोगिणोऽरिर्हिंसा न च विजयश्च हस्ते ॥ हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥

५८ ॥ यथलज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह ॥ अलमिति । किं
च । मां प्रति हिंसा प्रहारनिमित्तयालम् । कुतः । यद्यतो हेतोस्त्वं मां प्रहरन्नपि
मुहूर्तं दयापरः कृपालुरभूः । तस्मादुपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया । प्रतिषे-
धः परिहारः । स एव रौक्ष्यं पारुष्यम् । तन्न प्रयोद्धवं न कर्तव्यम् ॥

५९ ॥ तथेति । ना सोमश्चन्द्र इव नृसोमः ॥ उपमितसमासः ॥ “सोम ओषधिविचन्द्र-
योः” इति शाश्वतः ॥ पुरुषभेद इत्यर्थः । अस्त्रविदस्त्रज्ञः सोऽजस्तथेति सोम उ-

whose sight had long been prayed for by me. If I do not confer on you any good in return, the restoration to my present position is all to no purpose.”

57. “Therefore my friend, accept this missile of mine by name *Sammohana* which may be discharged and drawn back by different incantations and whose presiding god is a certain Gandharva and by virtue of which victory is within the reach of the shooter without destroying his enemy.”

58. “Do not be ashamed, for though striking me for a moment you have proved very kind to me. Therefore do not use the harshness of a refusal towards me who am beseeching you.

59. ‘So be it,’ with these words, the moon-like hero who was versed in the use of weapons, sipped the hallowing water of

57. I. प्रयोक्त° for प्रयोग°. D. J. R. with Val., आदत्स्व° for आदत्स्व. Vallabha's text with us. D. L. प्रहर्तुः for प्रयोक्तुः. Also noticed by Hemādri. B. C. K. with Su., स्वहस्ते for च हस्ते. B. H. P. R. read :—“गान्धर्वमस्त्रं तदितः प्रतीच्छ प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रं । प्रस्वापनं नाम यतः प्रहर्तुर्न चारिर्हिंसा विजयः स्वहस्ते” between 57-58. [R. प्रतीप्य for प्रतीच्छ. P. R. च हस्ते for स्वहस्ते] And all of them call it क्षेपक.

58. C. D. I. K. R. with Chā., Din., Su., Vijay., and the text only of Vallabha, °रूक्षम् for °रौक्ष्यम्.

59. R. with Su., and Vija., शक्रविद् for अक्रविद्. Also noticed by Hemādri, who says :—‘गान्धर्वीकादितराक्रविद्’. D. विगृहीतशासी for

एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यान्परो विदर्भान् ॥ ६० ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढयुरुप्रहर्षः ।

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

इतो यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरित्तो नर्मदायाः ॥ “ रेवा तु नर्मदा सोमो-
द्भवा मेखलकन्यका ” इत्यमरः ॥ पवित्रं पय उपस्पृश्य पीत्वा । आश्चम्येत्यर्थः ॥
उदङ्मुखः सन्निगृहीतशापाभिर्वर्तितशापान् । उपकृतादित्यर्थः । तस्मात्प्रियंवदाद-
स्त्रमन्त्रं जप्ताह ॥

६० ॥ एवमिति । एवमध्वनि मार्गे दैवयोगादैववशादचिन्त्यहेत्वनिर्धार्यहेतुर्क
सख्यं सखित्वम् ॥ “ सख्युर्यः ” इति यप्रत्ययः ॥ आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोर्न-
ध्व एको गन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् ॥ “ अस्योद्यानं चैत्ररथम् ”
इत्यमरः ॥ अपरोऽजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान्विदर्भान्विदर्भदेशान्ययौ ॥

६१ ॥ तमिति । नगरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं तमजं तस्याजस्याग-
मेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य स क्रथकैशिकेन्द्रो विदर्भराजः । प्रवृ-
द्धोर्मिरुर्मिमाली समुद्रश्चन्द्रमिव । प्रत्युज्जगाम ॥

the river sprung from the moon, with his face turned to the north and then accepted the Mantra of the missile from him with his course averted (terminated).

60. Thus of them two contracting accidentally on the way a friendship (originating) from an unknown cause, one repaired to the regions of Chitraratha and the other to the kingdom of Vi-darbha, smiling (delightful) in the possession of a good king.

61. The lord of the Krathakais'ikas, transported with great joy at his arrival, went forth to receive him who had encamped in the outskirts of the city, as the ocean rising with swelling waves does the moon.

निगृहीतशापान्. Also noticed by Hemādri, Chāritravardhana and Di-nakara where Hemādri says:—‘ विगृहीतशासीति पाठे विशेषेण विद्यादिना गृहीतं शास्तीति । यद्वा विगृहीतान्विरुद्धान् शास्तीति. ’ Chāritravardhana says:—‘ विशेषेण गुरोः सकाशाद्गृहीतविद्यादि शास्ति रक्षतीति स तथा ’.

60. B. C. L. R. with texts only of Val., and Su., आसेदुषोः for आसेदुषोः. L. with the text of Vijay., अचिन्त्यहेतु, H. J. R. अचिन्त्यहेतुः for अचिन्त्यहेतु. R. with Su., चैत्ररथान्प्रदेशान् for चैत्ररथप्रदेशान्. Sumati-vijaya's text with us.

61. R. with Hem., and the text of Vijay., क्रथकैशिकेन्द्रः, C. with Chā., क्रथकौशिकेन्द्रः, D. with Val., क्रथकैशिकेन्द्रः for क्रथकैशिकेन्द्रः.

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।

मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्या बाल्यात्पराभिव दशां मदनोऽधुवाप्त ॥ ६३ ॥

तत्र स्वयंवरसमाहूतराजलोकं कम्पाललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।

भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

६२ ॥ प्रवेश्येति । एनमजमग्रयायी । सेवाधर्मेण पुरो गच्छन्नित्यर्थः । नीचैर्नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्यार्पितश्रीस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरदुपचरित-
वान् । यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमागन्तुं प्राधू-
णिकं मेने । अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥

६३ ॥ तस्येति । रघुप्रतिनिधी रघुकल्पः ॥ रघुतुल्य इत्यर्थः ॥ उक्तं च इण्डिना
सादृश्यवाचकप्रस्तावे—“ कल्पदेशीयदेश्यादि प्रथयप्रतिनिधी अपि ” इति ॥ सो-
ऽजः प्रणतैर्नमस्कृतवद्भिः ॥ कर्तरि क्तः ॥ तस्य भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य
पुरुषैः । अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठा-
पितः पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् । स्थापितमङ्गलकलशमित्यर्थः । रम्यां रमणीयां न-
वोपकार्या नूतनं राजभवनम् ॥ “ उपकार्या राजसमन्वयुपचारान्वितेऽन्यवत् ”
इति विश्वः ॥ मदनो बाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिव । यौवनमिवेत्यर्थः ।
अधुवाप्ताधिष्ठितवान् । तत्रोपितवानित्यर्थः ॥ “ उपान्वध्याङ्कुसः ” इति कर्मत्वम् ॥
६४ ॥ तत्रेति । तत्रोपकार्यायाम् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमिलितो राज-

62. And having made him enter the city, he who led the way and by whom the prince was invested with royal splendour, bow-
ing down humbly waited upon him in such a manner that the people
assembled there thought the king of the Vidarbhas to be the guest
and Aja the real lord of the palace.

63. He, the representative of Raghu, occupied, as Madana
does the state (age) next to boyhood, a delectable new pavilion in
the porch of the front door of which were placed pitchers full of
water and into which he was shown by the officers (of Bhoja) who
were attentive to give proper salutes.

64. There, at night, Sleep, like a loved-companion doubtful

62. D. R. पौरजनः for तत्र जनः. A. L. with Dharm., and Vija.,
समस्तः, D. with Châ., Din., Su., and Vijay., समग्रः for समेतः.

63. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val.,
Su., Dharm., Vija., and the text of Vijay., अधिकारी° for अधिकार°.
Sumativijaya's text with us. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem.,
Châ., Din., Val., Su., Dharm., Vijay., and Vija., हेमकुम्भा° for पूर्णकुम्भा°.

64. R. कलुषा for कलुषा. C. D. with Châ., वनितेव for दयितेव.

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरं शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिहरुदारवाचः ॥ ६५ ॥
रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्रस्तस्या भवानमरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

लोको येन तत्कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् ॥ “ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषापुण्ड्रशृङ्गपुच्छचिह्नान्धलिङ्गिषु ” इति या-
दवः ॥ लिप्तोर्लब्धुमिच्छोः ॥ लभेः सन्नन्तादुपत्ययः ॥ अजस्य भावावबोधे पुरुष-
स्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषासमर्था दयितेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिसुखी
बभूव ॥ “राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः” इति भावः ॥ अभिसुखीशब्दो
डीषन्तश्च्यन्तो वा ॥

६५ ॥ तमिति । कर्णभूषणभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनार्वसौ यस्य तम् । शय्या-
या उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विमलोऽङ्गरागो यस्य
तम् । न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः स-
मानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा वन्दिपुत्राः । वाग्भिः स्तुतिपाठै-
रुपसि प्राबोधयन्प्रबोधयामासुः ॥

६६ ॥ रात्रिरिति । हे मतिमतां वर ॥ निर्धारणे षष्ठी ॥ रात्रिर्गता । शय्यां मुञ्च ।
विनिद्रो भवेत्स्वर्थः । विनिद्रस्वफलमाह—धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्तारः ॥

(uncertain) in the interpretation of mental attitude (mood),
came, after a long while, to be bound for (to be standing in the
way of) the eye of him, longing to win that covetable jewel among
maidens, by whom an assemblage of princes had been brought to-
gether for her self-selecting marriage.

65. At dawn the sons of bards, of the same age and of fluent
speech awakened, with verses, him, who was of celebrated talents
whose ample shoulders were pressed against his ear-rings and the
scented unguent on whose body was almost removed on account
of his rolling on the surface-sheets of his bed.

66. ‘ The night is spent (over), O thou foremost among the
intelligent, quit thy bed. Into two portions (between too) only,

65. R. with Su., हतांगरागं for कृशांगरागं. B. C. वैतालिकाः for सू-
तात्मजाः, also observed by Mallinātha, who says :—‘ वैतालिकाः ’ इति वा
पाठः । “ वैतालिकाः बोधकराः ” इत्यमरः ॥ D₂. प्रतिबोधहेतोः for प्रथितप्रबोधं,
also noticed by Hemādri. D. वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थबन्धः. Also noticed
by Hemādri. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā. Din., Val., Su.,
Vijay., Dharm., and Vija., वैतालिका ललितबन्धमनोहराभिः for सूतात्मजाः
सवयसः प्रथितप्रबोधः. P. also notices this. C. with Vijay., उदारवाचं for
उदारवाचः.

66. B. C. E. H. I. K. L. P. with Chā., Din., Su., Dharm.,

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥६७॥

“धूः स्याद्यानमुखे भारे ” इति यादवः ॥ द्विधैव । दूयोरैवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु ॥ तत्किमत आह—तां धुरमेकत एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन्निभति । तस्या धुरो भवान् ॥ धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही ॥ तस्य पदं वहनस्थानम् । अपरं यद्गुर्यपदं तदवलम्बी । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः ॥ न ह्युभयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥

६७ ॥ निद्रेति । चन्द्रारविन्द्रराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्रार्थीनन । रुयन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि । त्वद्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः ॥ “ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ” इति सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः ॥ निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिताबलेव नायिकेव ॥ “ ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्या कषायिता ” इति दशरूपके ॥ अनवेक्षमाणाविचारयन्ती सती । उपेक्षमाणेत्यर्थः । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति ॥ विनोदशब्दात् “ तत्करोति

mark thou, has the burden of the world been divided by the Creator. Thy father sustains it, sleepless, at one end, and thou art the holder of the position of its other supporter. ’

67. ‘The moon, in whom Lakshmi, disregarding, like a jealous woman at night, her very yearning after thee (that art) under the sway of Sleep, finds solace—he too, sliding down to the (western) horizon (furthest limit of space), parts with the beauty of thy face.

Vijay., and the text only of Val., यां for तां. D. with Chā., and Din., वितन्द्रः for विनिद्रः. Hemādri notices the reading.

67. I. खण्डिता for खण्डिता. A. J. with Din., अप्यनपेक्षमाणा, P. अप्यनपेक्ष्यमाणा, also noticed by Hemādri, D., with Hem., Chā., and Vija., अप्यनवेक्ष्यमाणा, A., with Dharm., ह्यनपेक्ष्यमाणा, E. I. with Vijay., ह्यनवेक्षमाणा, B. C. H. K. L. R. with Val., and Su., ह्यनवेक्ष्यमाणा for अप्यनवेक्षमाणा. Hemādri notices the reading. Mallinātha also comments upon the reading “ अनवेक्ष्यमाणा ” and says :—अथ वा । निद्रावशेन भवतानवेक्ष्यमाणानिरीक्ष्यमाणा ॥ कर्मणि ज्ञानच् ॥ लक्ष्मीः । प्रयोजककर्त्री । येन । प्रयोज्येन चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं त्वदिरहवेदनाम् ॥ “ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापञ्जरादिकृत् ” इत्यलंकारे ॥ विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् ॥ नाथस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्मि पक्षमुपैक्षिष्ट ॥ Between 67-68. D. with Su., read :—“ निद्रावशं त्वयि गते शशिना कथञ्चिदात्मानमाननरुचा भवतो विद्युज्य । लक्ष्मीविभानसमयेऽपि हि दशेनेन पर्युत्सुका प्रणयिनि निशि खण्डितेव ” ॥

{ D. ०रुचा, } { D. विद्युज्य, } { D. ०पिहि, } { D. प्रणयिनी }
{ Su., ०रुचिः. } { Su., विनोद. } { Su., ०पियं. } { Su., प्रणयनी. }

तद्वत्पुना युगपदुन्मिषितेन तावत्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तश्चक्षुस्तव प्रंचलितभ्रमरं च प्रद्यम् ॥ ६८ ॥

वृन्ताद्भुथं हरति पुष्पमनोकहानां संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

तदाचष्टे " इति णिच्प्रत्ययः ॥ सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः ॥ अत एव त्वदाननरुचिं त्वन्मुखसादृश्यं विजहाति । त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृह्णाणेत्यर्थः ॥

६८ ॥ तदिति । तत्तस्मात्लक्ष्मीपरिग्रहणाद्वत्पुना मनोज्ञेन ॥ " वल्गुस्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवत् " इति विश्वः ॥ युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलनेन सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमधिरोहतां प्राप्नुताम् ॥ " प्रार्थनायां लोट् " ॥ द्वे के । अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्यतत्तयोक्तम् ॥ " तारकाक्ष्णः कनीनिका " इत्यमरः ॥ तव चक्षुः । अन्तः प्रंचलितभ्रमरं चलद्भ्रमरं पद्मं च । युगपदुन्मिषिते सति संपूर्णसादृश्यलाभ इति भावः ॥

६९ ॥ वृन्तादिति । विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् । तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणेनान्यदीयगुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुराप्नुमिच्छुरिव ॥ " आप्तप्यधामीत् " इतीकारादेशः ॥ अनोकहानां वृक्षाणां अर्थं शिथिलं पुष्पं वृन्तात्प्रसवबन्धनात् ॥ " वृन्तं प्रसवबन्धनम् " इत्यमरः ॥ हरत्यादत्ते । अरुणांशुभिन्नैस्तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसि

68. ' Let therefore the two obtain at once mutual similitude by their sweet simultaneous opening—the two, namely, your eye with the pupil, far from rough, rolling about within, and the lotus with a black bee moving inside. '

69. ' The morning breeze wishing to secure as it were, through another's property the sweet smell that is natural to the breath of thy mouth, takes away from the foot-stalk the loose flowers of the trees, and unites itself with the lotuses full blown by the rays of Aruna. '

68. L. उन्मिषितेन for उन्मिषितेन.

69. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., वृन्तार्थं for वृन्ताद्भुथ. D. E. I. J. R. with Hem., Val., Vijay., and Vija., अनोकहानां for अनोकहानां. D. with Chá., and Din., संसृज्यते for संसृज्यते. E. अरुणांशुभिन्नैः for अरुणांशुभिन्नैः. E. श्भातवायुः for विभातवायुः. Between 69-70 D. with Su., read:—" मन्दं विवाति हिमसंभृतशीतभावः । संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः । सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य । यत्रां गुणान्प्रति निशापरिणामवायुः " ॥ The latter half of this stanza is also noticed by Hemádri, who reads आप्तुं for ईप्सुः.

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्बुः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे लीलास्मितं सदृशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥७०॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।

आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते किं वा रिपूंस्त्वय गुरुः स्वयमुच्छिनन्ति ॥७१॥

जातैः सरसिजैः कमलैः सह ॥ “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” इति सप्तम्या अलुक् ॥ संसृज्यते सङ्गच्छते ॥ सृजैर्वादिक्तात्कर्तैरि लट् ॥

७० ॥ ताव्रेति । ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु । तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता वा हार-
गुलिका मुक्तामणयस्तद्विशदं हिमाम्बु लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया ॥
“ परभागो गुणोत्कर्षे ” इति यादवः ॥ अधरोष्ठे त्वदीयं सदृशनार्चिर्वन्तकान्ति-
सहितं लीलास्मितमिवाभाति शोभते ॥

७१ ॥ यावदिति । प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्वेच्छति ॥
“ आङ् उद्गमने ” इत्यात्मनेपदम् ॥ तावत् । भानावनुदित एवेत्यर्थः । अह्नाय झ-
दिति ॥ “ द्राग्झटित्यञसाह्नाय ” इत्यमरः ॥ अरुणेनानूरुणा ॥ “ सूर्यसूतोऽरुणो-
ऽनूरुः ” इत्यमरः ॥ तमो निरस्तम् ॥ तथा हि । हे वीर त्वय्यायोधनेषु युद्धेष्वग्र-
सरतां पुरःसरतां याते सति । तव गुरुः पिता रिपून्स्वयमुच्छिनन्ति किं वा ॥
नोच्छिनन्त्येवेत्यर्थः ॥ न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभारताणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखे-
द इति भावः ॥

70. ‘ The dew-drops that are fallen on the sprouts of trees, whose interior is red, white as the bright pearls of a garland, look like thy playful smile, brightened by the splendour of thy teeth, shines brightened in its excellence on account of its falling on thy lower lip. ’

71. ‘ While the sun, the receptacle of intense splendour, does not yet (is yet to) rise, darkness has in the meanwhile been dis-
pelled in haste by Aruna ; thou, O hero, having taken the lead among warriors, why, then, does thy sire extirpate his enemies himself ? ’

70. B. O. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Val., Su., Dharm., Vijay., and Vija., हुमं, E. नव° for तह°. Dinakara with us. D. निर्धौत-
हारगुटिका°, C. with Chā., निर्धौतहारगुटिका, I. K. with Hem, Val., Su.,
Dharm., Vija., and the text only of Vijay., निर्धौतहारगुलिका for निर्धौत-
हारगुलिका. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण with us. E. P. त्वदीये
for त्वदीय, and construe it with °अधरोष्ठे. R. with Vijay., read:—“सं-
सृज्यते दशनचन्द्रिकयानुविद्धं बिम्बोदलब्धपरभागमिव स्मितं ते,” for the second
Pāda; also observed by Vallabha. Vijay., calls the second Pāda of
our stanza as पाठान्तरं.

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ॥
 येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगाद्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥७२॥
 दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेस्याः ।
 वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि बाहाः ॥७३॥

७२ ॥ शय्यामिति । उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्थाभ्यां विनीतापनीता निद्रा येषां त
 उभयपक्षविनीतनिद्राः ॥ अत्र समासविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव
 साधुरित्यनुसंधयम् ॥ यथाह कैयटः—“ उभादुदात्तो नित्ये ” इति नित्यग्रहणस्यैव
 प्रयोजनं वृत्तिविषय उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूम् ॥ उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् ॥
 उभयपुत्र इत्यादि भवति ” इति ॥ मुखराण्युत्थानचलनाच्छ्रयायमानानि शृङ्ख-
 लानि निगडानि कर्षन्ताति तथोक्तास्ते तव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा हस्तिनः ॥
 “ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ” इत्युत्प्रत्ययः ॥ “ हस्तिस्तृचकयोः ” इति वक्तव्या-
 त् ॥ “ इभः स्तम्बेरमः पद्मी ” इत्यमरः ॥ “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” इति सप्तम्या
 अलुक् ॥ शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां स्तम्बेरमाणाम् । दन्ताः कोशा इव दन्त-
 कोशाः । दन्तकुङ्कुलास्तरुणारुणरागयोगाद्बालार्कारुणसंपर्काद्भिन्नोभिन्नाद्रिगैरिक-
 तटा इव विभान्ति । धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः ॥

७३ ॥ दीर्घेष्विति । हे वज्रनाक्ष नीरजाक्ष ॥ “ वनं नीरं वनं सत्वम् ” इति शा-
 खतः ॥ दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता बद्धा वनायुदेस्या वनायुदेशे भवाः ॥ “ पार-
 सीका वनायुजाः ” इति हलायुधः ॥ अमी बाहा अथा निद्रां विहाय पुरोगतानि
 लेह्यान्यास्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि ॥ “ सैन्धवोऽस्त्री सितशिवं माणिम-
 न्यं च सिन्धुजे ” इत्यमरः ॥ वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति ॥ उ-
 क्तं च सिद्धयोगसंग्रहे—“ पूर्वाह्नकाले चान्धानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलाना-
 हविबन्धनं लवणं सैन्धवं वरम् ” इत्यादि ॥

72. ‘ Thy elephants, with their slumbers shaken off on either side and dragging their chanking clains, quit their beds,—the elephants whose budlike-tusks look as if they had broken asunder the red mineral-sides of a mountain, on account of their having come in contact with the red-coloured light of the young sun. ’

73. ‘ These chariot-horses of the country of the Vanāyus which are tied in the stables made of the extensive tents, have given up their sleep, and are soiling, O lotus-eyed one, with the vapour of their mouths (with their warm breath) the pieces of rock-salt, put before them to lick. ’

72. D. with Su., सेनागजाः for स्तम्बेरमाः. D. with Dharm., °का-
 न्तियोगाद् for °रागयोगाद्.

73. I. R. with Val., वनजाक्ष वनायदेस्याः, A. with Su., वनजाक्ष
 वनायुजास्ते, D. H. with Dharm., वनजेक्षण बाह्निदेस्याः for वनजाक्ष वनायुदे-
 स्याः. Vijayanandasārīcharanasevaka notices the reading of Sumati-
 vijaya and the A. Ms.

भवति विरलभक्तिम्लानपुष्पोपहारः स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्तमनुवदति ह्युक्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥७४॥
इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार ।
मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

७४ ॥ भवतीति । म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्तिविरलर-
चनो भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्या
भवन्ति । निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि चार्यं मञ्जुवाङ्मधुरवचनः पञ्जरस्थ-
स्ते तव युक्तस्त्वत्प्रबोधे निमित्ते प्रयुक्तमुच्चारितां नोऽस्माकं गिरं वाणीमनुवदति ।
अनुकृत्य वदतीत्यर्थः ॥ इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥

७५ ॥ इतीति । इतीत्यं विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैर्वैतालिकैः ॥ पुत्रग्रहणं समानव-
यस्कत्वद्योतनार्थम् ॥ सपदि विगतनिद्रः कुमारः ॥ तल्पं शय्याम् ॥ “तल्पं शय्या-
ह्वारेषु” इत्यमरः ॥ उज्झांचकार विससर्ज ॥ “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्या-
म्प्रत्ययः ॥ कथमिव । मदेन पटु मधुरं निनदद्भी राजहंसैर्बोधितः सुप्रतीकाख्यः ॥
सुरगज ईशानदिग्गजः । गाङ्गाया इदं गाङ्गम् । सैकतं पुलिनमिव ॥ “तायोत्थि-
तं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्” इत्यमरः ॥ “सिकताशर्कराभ्यां च” इत्या-
म्प्रत्ययः ॥ सुप्रतीकग्रहणं प्राशयः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गाङ्गातटविहारसं-
भवादित्यनुसंधेयम् ॥

74. 'The withered offering of flowers is getting loose-tex-
tured and the lamps devoid of the diffusion of their own circle
of rays ; this sweet-voiced parrot too of thine, resting in his
cage, is mimicking (imitating) our words addressed for thy
awakening. '

75. His sleep dispelled by the sons of bards (minstrels), with
songs (or ditties) composed as above (in this strain), the prince
forthwith quitted his couch, just as Supratika, an elephant of the
gods roused by swans, warbling sweetly for joy, does the sandy beach
of the Gangā.

74. H. 'हारैः for 'हारः. E. सकिरण° for स्वकिरण°.

75. A. E. K. R. with Din., विहित°, one of the three Mss. of
Hemādri's दर्पण and Vallabha also read this, B. with Dharm., गलित°,
D. I. L. with Chā., विहत°, D₂. विहत for विगत. Also noticed by
Sumativijaya. One of the three Mss. of Chāritravardhana's विशुद्धि-
तैषिणी also reads this. Between 75-76 D₂. with Chā., and Din.,
read:—“इति स विहतनिद्रस्तल्पमल्पेतरांशः सुरगज इव गंगासैकतं सुप्रतीकः । परि-
जनवर्जितानां पादयोर्ग्यास्तानां बलयमणिविदिष्टं प्रच्छदान्तं मुमोच ” ॥

अथ विधिमवसाप्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।

कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावजस्वयंवराभिगमनो

नाम पञ्चमः सर्गः समाप्तः ॥

७६ ॥ अथोति । अथोत्थानानन्तरमञ्चितानि रुचिराण्यक्षिपक्ष्माणि यस्य सोऽजः शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिमनुष्ठानमवसाप्य समाप्य ॥ स्वतेर्ण्यन्ताल्लघू ॥ कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयंवरोऽश्वितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन्स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहमगाद्गमन् ॥ “ इणो गा लुङि ” इति गादेशः ॥ पुष्पिताम्रावृत्तमेतत् ॥ तल्लक्षणेनम्—“ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताम्रा ” इति ॥ ॥ इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥

---

76. At length, finishing the rites, meet for the dawn of day, as seen (enjoined) in S'āstras, he, of beautiful eye-lashes, put on a suitable attire with the help of his skilful adepts, and repaired to the assembly of the princes, seated in the hall of the self-electing marriage.

---

76. B. C. E. H. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., °अनुरूपवेषः, D. K., °अनुरूपवेशः for अनुकूलवेषः. D. अञ्जित° for अञ्जित°. Hemādri and Chāritravadhana notice the reading.

। षष्ठः सर्गः ।

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलाञ्जरलोकपालान् ॥ १ ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभ्रुवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

जान्हवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।

कामारिं कामतातं वा कंचिदेकं भजामहे ॥

१ ॥ स इति । सोऽजस्तत्र स्थान उपचारवत्सु राजोपकरणवत्सु मञ्चेषु पर्यङ्केषु सिंहासनस्थान्मनोज्ञवेषान्मनोहरनेपथ्यान्वैमानिकानां विमानैश्चरताम् ॥ “चर-
ति” इति ठक्प्रत्ययः ॥ मरुताममराणाम् ॥ “मरुतौ पवनामरौ” इत्यमरः ॥
आकृष्टलीलानात्तसोभाग्यान् । आकृष्टमरुल्लीलानित्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमक-
त्वात्समासः ॥ नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः ॥ कर्मण्यण्प्रत्ययः ॥ तान्भू-
पालानपश्यत् ॥ सर्गेऽस्मिन्नपजातिदुःखन्दः ॥

२ ॥ रतेरिति । “रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते स्मृता” इति विश्वः ॥
रतेः । कामप्रियाया गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः ॥
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गकाममिव स्थितं
काकुत्स्थमजमालोकयतां नृपाणां मन इन्दुमतीनिराशं वैदर्भीनिःस्पृहं बभ्रुव ॥ इ-
न्दुमती सत्पतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निश्चिद्युरित्यर्थः ॥ सर्वातिश-
यसौन्दर्यमस्येति भावः ॥

1. The prince Aja saw there the rulers of the human world of agreeable attire, seated on thrones over decorated dais, and exhibited the charms of the gods who wandered about in balloons.

2. The minds of the princes looking at *Kakutstha* who resembled the god of love himself, his body restored to him by *Siva*, who had, as it were, accepted the importunities of *Rati*, became hopeless of (obtaining) the princess *Indumati*.

1. E. K. read मनोज्ञवेशान् for मनोज्ञवेषान् ; and, correctly. D. with Chā., read:—“ स तत्र मञ्चेषु विमानकल्पेष्वाकल्पसंमूर्च्छितरूपज्ञोमान् । सिंहासन-
स्थाप्यपतीनपश्यत् यूपां प्रशस्तानिव हैमवेदीन् ” ॥ And omit the first verse of
our text. H. with Su., and Vijay., read it between the 1-2 of our
text and call it पाठान्तर. [D. ददर्श for अपश्यत्. D. हैमवेदीः for हैमवेदीन्.]

वैदर्भनिर्विष्टमसौ कुमारः कृतेन सोपानपथेन मश्वम् ।

शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥

पराध्यैवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान् रत्नवदासनं सः ।

भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

तासु श्रिया राजपरंपरासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।

सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

३ ॥ वैदर्भेति । असौ कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्विष्टं प्रदर्शितं मश्वं पयैर्द्वं कृतेन सुविहितेन सोपानपथेन । मृगराजशावः सिंहपातः ॥ “ पातः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ” इत्यमरः ॥ शिलानां विभङ्गैर्भङ्गीभिस्तुङ्गमुन्नतं नगोत्सङ्गं शैलामिव । आरुरोह ॥

४ ॥ पराध्यैति । पराध्यैः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलाविनोपपन्नं सङ्गतं रत्नवद्रत्नखचितमासनं सिंहासनमासेदिवानधिष्ठितवान्सोऽजः । मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह ॥ “ सेनानीरभिभूगुहः ” इत्यमरः ॥ भूयिष्ठमत्यर्थमुपमेयकान्तिरासीत् ॥ मयूरस्य चित्ररूपत्वान्तत्साम्यं रत्नासनस्य । तद्वारा तदारूढयोरपीति भावः ॥

५ ॥ तास्विति । तासु राजपरंपरासु श्रिया लक्ष्म्या ॥ कथ्या ॥ पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः । तरंगेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयनाविर्भावोऽनुदुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शन आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचद्व्यद्योतिष्ठ ॥ “ रुद्धयो लुङि ” इति परस्मैपदम् ॥ गुणादित्वादङ्गुत्ययः ॥ तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासवं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

3. That youthful prince mounted by means of a well-constructed stair to the dais pointed out to him by the king of the Vidarbhas ; just as a young cub of the lord of beasts (lion) mounts upon a lofty peak of a mountain by passing through fractures of the rock.

4. Seated on the throne of jewels furnished with costly carpets of excellent colours, he looked mostly comparable in beauty with *Guha* riding on the peacock's back.

5. In those rows of princes, there appeared Lakshmi's own self hard to be looked at because of the appearance of peculiar effulgence ; as the self of lightning appears to be divided by itself in thousand parts in the rows of clouds.

3. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., अर्थो for असौ. Vijay.'s text with us.

5. D. with Châ., Din., Su., and Vija., सहस्रधामा, also noticed by Hemadri and Vijay, who say:—“ सहस्रधामा ” इति पाठे पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युता सहस्रधामा अर्क इव, R. सहस्रधामा for सहस्रधात्मा. Châritra vardhana also notices the reading of our text.

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
 रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणांमिव पारिजातः ॥ ६ ॥
 नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वाभ्रपतीन्निपेतुः ।
 मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥
 अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवश्ये नरदेवलोके ।
 संचारिते चागुरुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

६ ॥ तेषामिति । महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् । उदारनेपथ्य-
 भृतानुज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये । कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव
 सुरद्रुमविशेष इव ॥ “ पथ्यैते देवतरवो मन्सरः पारिजातकः । सन्तानः कल्पद्रु-
 क्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ” इत्यमरः । स रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा रराज ॥
 अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः । उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्यु-
 त्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ॥ कल्पा इति द्रुमाः क-
 ल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

७ ॥ नेत्रेति । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वाभ्रपतीन्विहाय तस्मिन्नजे निपेतुः ।
 स एव सर्वोत्कर्वेण वृक्षा इत्यर्थः ॥ कथमिव । मदोत्कटे मदेनोद्विग्नगण्डे निर्भे-
 रमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिक्तीकृताः पुष्पाणां
 वृक्षा येस्ते । त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफा भृङ्गा इव ॥ द्विपस्व वन्यविशेषणं
 द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसंभावनार्थं कृतम् ।

८ ॥ अथेति । त्रिभिर्विशेषकमाह । अथान्वयज्ञै राजवंशाभिज्ञैर्वन्दिभिः स्तुति-
 पाठकैः ॥ “ वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ” इत्यमरः ॥ सोमार्कवश्ये सोमसूर्यवंशभवे

6. Among them seated on the most excellent thrones and dressed in the most noble attires the son of Raghu alone shone by his majestic glory, as does Pârijâta among the heavenly trees.

7. Leaving all (other) princes, the rows of the eyes of citizens fell (directly) on him ; as the bees clearing the flowery trees of themselves fall upon a wild scented elephant infuriated under the influence of ichor.

8. Then the assembly of princes sprung from the moon and the sun (of the lunar and solar lines) having been praised by

6. D. J. K. with Vijay., °संस्थितानां for °संस्थितानां. A. D. with Hem., भूम्ना for धाम्ना. Hemâdri notices the reading of our text. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पेण reads धाम्ना and notices भूम्ना through ignorance of the scribe. Vide comm. Mallinâtha also notices this and says:— ‘ भूम्ना ’ इति पाठे अतिशयेनेत्यर्थः.

8. A. D. E. G. H. K. P. R. with Vijay., चागुरु° for चागुरु°. O. धूपे शिक्षाद्योतितकेतुमाले, also noticed by Hemâdri, A. with Dīn., धूपे शिक्षाभावितकेतुमाले, Hemâdri and Châritravardhana also notice this, D. धूपे शिक्षाभावितकेतुमाले, H. L. धूपे शिक्षाभावितकेतुमाले for धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः.

पुरोपकण्ठोपवनाभ्रबाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
 प्रभ्मातशङ्के परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥
 मनुष्यवाहां चतुरस्रबानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
 विवेशमञ्चान्तरराजमार्गं पतिवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥ १० ॥

नरदेवलोको राजसमूहे स्तुते सति ॥ विवेशोत्थुत्तरेण सम्बन्धः । एवमुत्तरचापि
 बोडयम् । संचारिते समन्तात्प्रसारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्व तस्मिन्भूपे
 च वैजयन्तीः पताकाः समुत्सर्पति सति । अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

९ ॥ पुरोपकण्ठेति । किं च । पुरस्थोपकण्ठे समीप उपवनान्याभयो येषां
 तेषां कलापिनां बर्हिणामुद्धतनृत्यहेतौ । मेघध्वनिसादृश्यात्ताण्डवकारणे । प्र-
 भ्माताः पूरिताः शङ्का यत्र तस्मिन् । मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके । तूर्यस्वने वाद्य-
 घोषे परितः सर्वतो दिगन्तान्मूर्छति व्यामुवति सति ॥

१० ॥ मनुष्यवाह्यमिति । पतिं वृणोतीति पतिवरा स्वयंवरा ॥ “अथ स्वयंवरा ।
 पतिवरा च वर्या च” इत्यमरः ॥ “संज्ञायां भृतवृजि-” इत्यादिना खष्प-
 त्ययः ॥ क्लृप्तविवाहवेषा कन्धेन्दुमती मनुष्यैर्बोध्यं परिवारेण परिजनेन शोभि
 चतुरस्रयानं चतुरस्रवाहनं । शिबिकामध्यास्यारुह्य । मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राज-
 मार्गस्तं विवेश ॥

minstrels versed in the histories of their families and the fume of
 (burning) sandle wood of excellent quality spreading around and
 rising above the banners,—

9. All around, auspicious trumpet-sounds, having extended
 to the end of the cardinal points swelled by the blowing of the
 conch, the cause of the wild dance of the peacocks dwelling in the
 gardens on the skirts of the city,—

10. The maiden-princess, who was about to choose a husband
 and was, therefore, decked in wedding dress, took her seat in the
 palanquin borne by men and looking beautiful by the train of at-
 tendants and entered the royal road made between the rows of
 the dais.

9. D. I. L. भित्तिनां for भ्रयाणां. B. C. H. I. K. L. P. with Hem.,
 Ohā, Dīn., Val., and Vijay., शिखण्डिनां for कलापिनां. Vallabha's
 text, however, agrees with Mallinātha. I. पुरतः for परितः.

10. B. C. R. with Vijay., चतुरन्तयानं, D. चतुरं च यानं, H. with
 Val., चतुरङ्गयानं for चतुरस्रयानं. A. B. H. कौतुकशुद्धवेषा for क्लृप्तविवाहवेषा.

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।

निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

कश्चित्कराभ्यामुपगृढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ १३ ॥

११ ॥ तस्मिन्निति । नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन्विधातुर्विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्रा अन्तःकरणैर्निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः ॥ देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥

१२ ॥ तामिति । तामिन्दुमतीं प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्रकृढाभिलाषाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा ॥ “ प्रणयास्त्वमी । विसम्भयाच्चाप्रेमाणः ” इत्यमरः ॥ प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमवृत्तिकाः ॥ प्रणयप्रकाशकत्वसाम्यादतीत्यव्यपदेशः ॥ विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसम्पद इव बभूवुरुत्पन्नाः ॥ अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे— “ विभावैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः ॥ नीतासदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ” ॥ रतिरिच्छाविशेषः ॥ तद्योक्तं तत्रैव— “ यूनोरन्योन्यविषयस्याविनीच्छा रतिः स्मृता ” इति ॥ चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते ॥ तेऽपि तत्रैवोक्ताः— “ भार्ध्वं मनोगतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रुविक्षेपस्मितादयः । ते चतुर्थो चित्तगान्धवाग्बुद्धघारम्भसंभवाः ” इति ॥ तत्र गान्धारम्भसम्भवाश्चेष्टाशब्दोक्ताननुभावान् “ कश्चित्— ” इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति ॥ शृङ्गाराभासश्चायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्— “ एकत्रैवानुरागश्चेत्तर्ध्वकशब्दगतोऽपि वा । योषितांबहुसन्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ” इति ॥

१३ ॥ शृङ्गारचेष्टा बभूवुरित्युक्तम् । ता एव दर्शयति ॥ कश्चिदिति । कश्चिद्राजाकराभ्यां पाणिभ्यामुपगृढनालं गृहीतनालम् । आलोलैश्चञ्चलैः पचैरभिहतास्ता-

11. The kings fell as it were by means of their hearts in that creator's master-piece of creation of a maiden-princess, the sole mark of thousands of eyes ; while they remained firm in their seats only by means of their bodies.

12. The love-gestures of various kinds that of course being the first confidants of true love, were seen among those kings who had betrayed their passion for her, like unto the beauty of young shoots among the trees.

13. A certain king began to turn round a pleasure-lotus, the

11. D. E. K. L. P. with Ohâ., Din., Su., and Vijay., नेत्रसहस्रलक्ष्ये for नेत्रशतैकलक्ष्ये. Vijay.'s text with us.

12. D. प्रवात° for प्रवाल°. Hemādri notices the reading.

13. K. with Vija., परिवेषबन्धि, A. E. G. H. L. P. R. with

विस्त्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्रम् ।

प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।

तिर्यग्विसंसर्पिण्यप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

डिता द्विरेका भ्रमरा येन तत्तथोक्तम् । रजोभिः परागैरन्तःपरिवेषं मण्डलं बध्नासीत्यन्तःपरिवेषबन्धि । लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ करस्थलीलारविन्दस्त्वयाहं भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्तपूर्णकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

१४ ॥ विस्त्रस्तमिति । विलसनशीलो विलासी ॥ “वौ कषलसकत्पसम्भः” इति धिनुष्प्रत्ययः ॥ अपरो राजांसाद्विस्त्रस्तं रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यद्ङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्रं प्रालम्बमृजुलम्बिनीं सजम् ॥ “प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्” इत्यमरः ॥ उत्कृष्योद्धृत्य साचीकृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन्यथावकाशं स्वस्थानं निनाय ॥ प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं स्वामेवं परिस्पृश्य इति नृपाभिप्रायः । गोपनीयं किञ्चिद्ङ्गेऽस्ति ततोऽयं प्रावृणुत इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

१५ ॥ आकुञ्चितेति । ततः पूर्वोक्तादन्वो राजा किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभं ईषद्वर्षावपातितनेत्रशोभः सन् । आकुञ्चिता आभुमा अप्राङ्गुलयो यस्य तेन तिर्यग्विसंसर्पिण्यो नखप्रभा यस्य तेन च पादेन हैमं हिरण्यं पीठं पादपीठं

stem of which he held in his hands, which with its revolving petals warded off the bees and which formed a circle in its interior by means of pollens.

14. Another voluptuary, with his beautiful face obliquely turned aside, having taken up, set to its proper place, the garland that had slipped from his shoulder and which was stuck to the ends of the shoulder-ornaments which were set with jewels.

15. Then another king having his beautiful eyes a little cast

Vija., and the text only of Vijay., परिवेषशोभि, Hemādri notices this, D. with Dharm., परिवारबन्धि for परिवेषबन्धि.

14. A. C. D. H. L. केयूरकोटिक्षणजातसंगम्, P. रत्नानुबद्धाङ्गदकोटिलग्रं for रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्रम्. B. C. E. G. H. I. K. L. P. R. with Châ., Din., Val., Su., Vijay., and Vija., प्रावारं for प्रालम्बं. Also Mallinātha notices this and says :—“प्रावारं” इति पाठे तूत्तरोयं वक्त्रं, so also noticed by Hemādri. B. C. E. G. H. I. K. P. with Val., Din., Su., Vijay., and Vija., उत्क्षिप्य for उत्कृष्य. B. C. E. G. H. I. K. L. P. with Hem., Châ., Din., Val., Vija., and the text only of Vijay., यथाप्रदेशं for यथावकाशं.

15. B. C. I. नृपः. D. L. with Châ., तथा for ततः. L. आकुञ्चिता for आकुञ्चिता. B. C. E. I. K. P. R. with Hem., Val., Su., Vijay., and Vija., नेत्रशोभी for नेत्रशोभः. O. H. L. R. with Din., रत्नाङ्गुसंशङ्कं, D. with Châ., and Dharm., रत्नाङ्गुसंसर्पि for तिर्यग्विसंसर्पि.

निवेश्य वामं भुजमासनार्थं तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।

कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपञ्चमापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोच्चितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

लिलेख लिखितवान् ॥ पाराकुलीनामाकुञ्चनेन त्वं मत्समीपमागच्छेति नृपाभि-
प्रायः ॥ भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः । भूमिविलेखनं तु ल-
क्ष्मीविनाशहेतुः ॥

१६ ॥ निवेशयेति ॥ कश्चिद्राजा वामं भुजमासनार्थं सिंहासनैकदेशे निवेश्य
संस्थाप्य तत्संनिवेशात्तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनादधिकोन्नतोऽसौ वा-
मांस एव यस्य स तथोक्तः सन् । विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारी लु-
ण्ठितहारः सन् ॥ “पृष्ठवशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः ॥ सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभू-
त् । वामपादवर्धवर्तिनैव मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ अत एव निवृत्तत्रिकत्वं
घटते । स्वया वामाङ्गे निवेशितया सहैवं वान्तो करिष्य इति नृपाभिप्रायः । परं
वृद्धा पराङ्मुखोऽयं न कार्यकर्तैतीन्दुमत्याकृतम् ॥

१७ ॥ विलासिनीति । अन्यो युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थं दन्तपञ्च
दन्तपञ्चभूतमापाण्डुरं केतकबर्हं केतकदलम् ॥ “दलेऽपि बर्हम्” इत्यमरः ॥ प्रि-
यानितम्ब उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिकेषणैर्नखामैर्विपाटयामास ॥ अहं तव नितम्ब
एवं नखत्रणादीन्दास्यामीति नृपाशयः । तृणच्छेदकवत्पञ्चपादकोऽयमपलक्षणक
इतीन्दुमत्याशयः ॥

behind, was scratching the golden foot-stool with his foot, the tips
of the toes of which were a little contracted and the lustre of whose
nails had spread obliquely.

16. Resting his left arm on one half of his seat and having
in consequence of it his shoulder raised up a little, a certain king,
whose garland was loosened on account of his back-bone being
turned, became intent on discoursing with his friend (on the
left side).

17. Another prince tore with the extremities of his nails that
are fit to be set on the hips of his beloved, the yellow leaf of Ketaka
flower which served the purpose of the ear-ring for the amorous
gestures of coquettish woman.

17. C. D. H. L. केतकगर्भम्, P. with Cha., Din., Val., and the
text only of Vijay., केतकपत्रम् for केतकगर्भम्.

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाव्यतिलङ्घिनीव ।

वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक्संनिकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्तुनन्दा ॥ २० ॥

१८ ॥ कुशेशयेति । कश्चिद्वाजा कुशेशयं शतपञ्चमित्रासार्धं तलं यस्य तेन ॥ “शतपञ्चं कुशेशयम्” इत्यमरः ॥ रेखारूपो ध्वजो लाञ्छनं यस्य तेन करेण । अङ्गुलिषु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिकाः ॥ “अङ्गुलीयकमूर्मिका” इत्यमरः ॥ “जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः” इति छप्रत्ययः ॥ रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभयानुविद्धान्यासानभान्पाशान् ॥ “अक्षास्तु देवनाः कितवाश्च ते” इत्यमरः ॥ सलीलमुदीरयामासोद्यिक्षेप ॥ अहं स्वया सहैवं रंस्य इति नृपाभिप्रायः ॥ अक्षचानुर्ये कापुरुषोऽयमिति न्दुमत्यभिप्रायः ॥ “अक्षैर्मा दीव्य” इति श्रुतिनिषेधात् ॥

१९ ॥ कश्चिदिति । कश्चिद्यथाभागं यथास्थानमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाव्यतिलङ्घिनीव स्वस्थानाच्चलित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तमेकं करं व्यापारयामास ॥ किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्ये इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षण इतीन्द्रुमत्यभिप्रायः ॥

२० ॥ तत इति : ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा । श्रुतनृपवृत्तवंशेत्यर्थः ॥ सापेक्ष-

18. A certain king, sportively cast up the dice enveloped with the splendour of his diamond rings, with his hand, the palm of which was red like a lotus flower and marked with the lines of banners.

19. Another king kept his hand, the intervals between the fingers of which were internally illumined with the rays of the diamonds, busy with his crown, as if it had slipped off from its proper place.

20. At last the maid-servant Sunandâ, the keeper of the door

18. H. लेखा°, P₃ with Val., and the text only of Vijay., रेखा°, for रेखा°. L. हैमाङ्गुलीय° for रत्नाङ्गुलीय°.

19. D. H. L. with Châ., and Vija., यथास्थानं for यथाभागं. A. H. L. with Hem., Châ., Din., Val., Vijay., and Dharm., स्वसंनिवेशाव्यतिलघिनि, D. with Su., स्वसंनिवेशाव्यतिलघति, K. with Vija., स्वसंनिवेशाव्यतलंघिनि for स्वसंनिवेशाव्यतिलघिनि. C. E. K. P₃, with Vija., and the texts of Val., and Vijay., वज्रांशुभिर्भाङ्गुलिरन्ध्रं, one of the three Mss. of Hemâdri's दर्पेण also reads this, G. H. रत्नांशुभिर्भाङ्गुलिरन्ध्रं, R. वज्रांशुभिर्भाङ्गुलिरन्ध्रं for वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रं. Hem., Châ., Din., Su., and Vijay. with us.

20. H. श्रुतवंशवृत्ता, R. श्रुतवीर्यवंशा for श्रुतवृत्तवंशा. One of the three

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारअनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

त्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षां द्वास्पालिका ॥ कर्मण्यप्प्रत्ययः ॥ “टिड्ढाणञ्” इत्यादिन ङीप् ॥ प्राक्प्रथमं कुमारीमिन्दुमतीं मगधेश्वरस्य सैनिकैर्षं समीपं नीत्वा पुंवत्पुंसा तुल्यम् ॥ “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” इत्यादिना वतिप्रत्ययः ॥ अवदत् ॥

२१ ॥ असाविति । असौ राजा ॥ असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः ॥ एवमुत्तर नापि द्रष्टव्यम् ॥ शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः ॥ “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्ययः ॥ शरणं भवितुमर्हतीति शरण्य इति नायनिरुक्तिर्निर्भूतैव ॥ अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः ॥ “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः” इति विश्वः ॥ मगधा जनपदाः । तेषु प्रतिष्ठास्पर्दं यस्य स मगधप्रतिष्ठः ॥ “प्रतिष्ठा कृत्यमास्पर्दम्” इत्यमरः ॥ प्रजारअने लब्धवर्णो विश्वक्षणः । यद्वा प्रजारअनेन लब्धोत्कर्षः ॥ पराञ्छञ्जुस्तापयतीति परंतपः । परंतपाख्यः ॥ “द्विषत्परयोस्तापेः” इति खट्प्रत्ययः ॥ “खचि ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ॥ “अरुद्धिषदजन्तस्य सुम्” इति सुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ । यथार्थनामा । शत्रुसंतापनादिति भावः ॥

२२ ॥ काममिति । अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिमेनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीमाहुः । नैतादृक्कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥ “सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्थान्तोऽन्यत्र राजवान्” इत्यमरः ॥ “राजन्वान्सौराज्ये” इति निपातनात्साधुः ॥

of the harem, who was as bold as a male and who had known the exploits achieved by, and the pedigrees of, the kings, first led the virgin princess to the lord of the Magadhas, and then addressed the following words :—

21. This is a king by name Parantapa and rightly so named, the refuge of those who look up to him for protection, of a spirit unfathomable, a resident of the country of the Magadhas, and one who has obtained fame by ever pleasing his subjects.

22. Granted that there are other kings by thousands, yet they say that the earth has, in him alone, a good sovereign; the night

Ms. of Hemādri's दर्पण also reads ‘श्रुतवंशवृत्ता,’ but the way in which the Ms. explains this, it does not appear that Hemādri had before him this text for his commentary. E. with Val., and Su., प्रतिहाररक्षा for प्रतिहाररक्षा. Vallabha's text with us.

21. C. D. and the text only of Vijay., उन्मुखानां for उन्मुखानां.

22. B. D. E. G. H. I. K. L. P. R. with Hem., Val., Su., Dharm., Vijay., and Vija., सन्ति for सन्तु. The latter reading is also

क्रियाप्रबन्धादधमध्वराणामजसमाहृतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३ ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणि वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्मसिदूर्वाङ्कुमधूकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदृशैनमभाषमाणा ॥ २५ ॥

तथा हि । नक्षत्रैरदिवन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्ज्योतिर्भिर्महर्षैर्भौमादिभिश्च संकुलापि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिरस्य अस्तीति ज्योतिष्मती । नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥

२३ ॥ क्रियेति । अयं परंतपोऽध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रबन्धादनुष्ठानसातत्यात् । अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । अजस्रं नित्यमाहृतसहस्रनेत्रः संश्रितं शच्या अलकान् पाण्डुकपोलयोर्लम्बान्सस्तान् ॥ पचाद्यच् ॥ मन्दारैः कल्पद्रुमकुङ्कुमैः शून्यांश्चकार ॥ प्रोषितभर्तृका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति “प्रोषिते मलिना कृशा” इति स्मरणादिति भावः ॥

२४ ॥ अनेनेति । वरेण्येन वरणीयेन ॥ वृणोतेरौपादिक एण्यप्रत्ययः ॥ अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिमिच्छसि चेत् । पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः । प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु ॥ सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यसीति भावः ॥

२५ ॥ एवमिति । एवं तथा सुनन्दयोक्ते सति तं परंतपमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्मसिनी

though crowded with constellations, stars and planets, is yet illuminated only by the moon.

23. This king, in his unremitted course of sacrificial ceremonies, perpetually invited the thousand-eyed god (Indra), and thus made the hair of S'achi, which were pendent on her pale cheeks, long destitute of Mandara flowers.

24. If you wish your hand to be taken in marriage by this king worth choosing, then on your entrance, you will certainly become an object of delight to the eyes of the females of Pushpapura, seated in the windows of their respective mansions.

25. When Sunanda said this to her, the thin and delicate observed by Hemadri. D. H. with Dharm., Vija., and the text only of Vijay., सहस्रसंख्याः for सहस्रशोऽन्ये. D. with Dharm., and Vija., चन्द्रमसेव for चन्द्रमसैव. Hemadri also notices this.

24. D. with Su., and Dharm., संभयाणां, A. G. H. I. K. P. R. with Hem., Val., Vija., and the text of Vijay., संस्थितानां for संभितानां. Chāritravardhana and Sumativijaya notice the reading.

25. E. H. I. L. P. R. with Val., and the text only of Su., विमसि for विस्मसि. O. D. and the text only of Vijay., इव for एव.

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थेव तरंगलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

जगाद चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः किल सूत्रकारैरेन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि मुङ्के ॥ २७ ॥

दूर्वाङ्का दूर्वाचिह्ना मधुकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा ॥ “मधुके तु गुडपुष्प-
मधुद्रुमौ ” इत्यमरः ॥ वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । तन्वीन्दुमत्येनं नृपमभाष-
माणञ्चा भावश्चान्यथा प्रणामक्रिययैव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥

२६ ॥ तामिति । सैव नान्या । चित्तज्ञत्वादिति भावः । वेत्रग्रहणे नियुक्ता सौवा-
रिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरमन्यराजानं निनाय ॥ नयतिर्द्विकर्मकः ॥
कथमिव । समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरंगलेखोर्मिपङ्क्तिर्मानसे सरसि या राजहंसी
तां पद्मान्तरमिव ॥

२७ ॥ जगादेति । एनामिन्दुमतीं जगाद । किमिति । अयमङ्गनाथोऽङ्गदेशाधीश्व-
रः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः ॥ पुरा किलैनमिन्द्र-
साहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनमकामयन्ताप्सरस इति प्रसिद्धिः ॥ किं च । सूत्रकारैर्ग-
जशास्त्रकृद्भिः पालकाप्यादिभिर्महर्षिभिर्विनीतनागः शिक्षितगजः । किलेत्यैतिह्ये ।
अत एव भूमिगतोऽप्येन्द्रं पदमैश्वर्यं मुङ्के । भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः ।
गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वमैन्द्रपदशब्दार्थः ॥ पुरा किल कुतश्चिच्छापकारणाद्भुव-
मवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तैरिन्द्राभ्यनुज्ञया नीतैर्देवर्षिभिः प्रणी-
तेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य भुवि संप्रसार्यं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥

princess, whose garland of Madhuka flowers, inter-strung with the
Dûrvas, had fallen a little aside, first gazed at him without speak-
ing a word, and then rejected him simply by making a straight
bow (making a straight bow without much bending her head).

26. As a row of waves, raised by the wind, carries a female
swan of the lake Mânasa from one to another lotus flower, so that
very person (Sunandâ) who was employed to hold a golden cane,
the sign of her office, took the princess to another king,

27. And spoke the following words to her:—“ This is the
king of the Angas whose loveliness of full youth had been sought
by celestial damsels, whose elephants were trained by the professors
of elephantine science and who enjoys the position of Indra even
though living on the earth.”

26. C. I. हेम° for सैव. Hemâdri and Vijay., notice the reading.
D. L. with Châ., Din., and Dharm., °माला, A. with Val., °लेखा, B. K.
P. रेखा for लेखा. Vallabha's text with us.

27. A. L. उवाच for जगाद. D. with Châ., Din., and Vijay, सैनं
for चैनं. D. with Châ., Din., and Val., अंगराजः for अंगनाथ. One of
the three Mss. of Hemâdri's दपेण also agrees with Châritravardhana
and others. O. H. L. with Hem., विनीतभागः किल सूत्रकारैः, also noticed

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दुमुक्ताफलस्थूलतमानस्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३० ॥

२८ ॥ अनेनेति । शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रुबिन्दून् ॥ “अस्त्रमश्रुणि शोणिते” इति विश्वः ॥ पर्यासयता प्रस्तारयता । भर्तृवधादिति भावः । अनेनाङ्गनायेनोन्मुच्याक्षिप्य सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाश्रुबिन्दुप्रवर्तनादुत्सृजहारार्पणमेव कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥

२९ ॥ निसर्गेति । निसर्गतः स्वभावात्तो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयम् । सहावस्थानविरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती चेति द्वयमस्मिन्नङ्गनाथ एकत्र संस्था स्थितिर्यस्य तदेकसंस्थम् । उभयमिह संगतमित्यर्थः । हे कल्याणि ॥ “बह्वादिभ्यश्च” इति ङीष् ॥ कान्त्या सूनृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या संसर्गाहो त्वमेव तयाः श्रीसरस्वत्योस्तृतीया । समानगुणयोर्युवयोर्दोषत्यं युज्यत एवेति भावः ॥ इक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते ॥ तदुक्तं ॥ “तुल्योऽनेकत्र इक्षिणः” इति ॥

३० ॥ अयेति । अथ कुमार्यङ्गराजाश्चक्षुरवतार्यापनीय । जन्यां मातृ-

28. “In causing the beautiful wives of his enemies to shed on their bosoms the drops of tears, as big as pearls, he returned to them as it were, their pearl garlands, without strings, that had been already taken off.”

29. “Both the Goddesses S'ri (wealth) and Sarasvati (learning), whose abodes by nature are different, live together in him. And you, O fortunate girl, are by your charming loveliness and a true pleasing address, fit for their third fellow companion.”

30. Then having removed her eyes from the king of the by Chāritravardhana and Vijay., B. I. K. R. with Val., Vijay., and Su., विनीतभागः किल सत्त्वकारैः, D. with Dharm., विनीतनागः किल सूत्रधारैः for विनीतनागः किल सूत्रकारैः. Hemādri notices the reading of Mallinātha. Hemādri also notices the reading of Dharmameru and others. H. सुखं for पदं.

28. A. D. I. with the text only of Val., पर्यासयता, R. पर्यासयिता for पर्यासयता. All commentators with us. R. with Hem., Val., and Vijay., उन्मुच्य, A. B. D. E. G. H. I. K. L. P₂. with Chā., Din., Su., and the text only of Vijay., आक्षिप्य for उन्मुच्य. Vallabha also notices the reading of Chāritravardhana and others. Hemādri notices the reading “आक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः” and says :—इति पाठे आक्षिप्यते आकृष्यते अनेनेति आक्षेपः स च तत्सूत्रं च आक्षेपसूत्रं तेन &c.

30. D. H. अंगनाथात् for अंगराजात्. One of the three Mas. of He-

ततः परं दुःप्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।

निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥

सखीं सुनन्तां याहि गच्छेत्यवदत् ॥ अथ वा—“यातेति जन्यानवदत्” इति पाठे—जनीं वधूं वहन्तीति जन्या वधूबन्धवः । तान्यात गच्छतेत्यवदत् ॥ “जन्या मातृसखीमुखः” ॥ “जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियतुल्यहितेषु च” इति पञ्चद्वयेऽपि विश्वः ॥ अथ वा जन्या वधूभृत्याः ॥ “भृत्याश्चापि नवोदायाः” इति केशवः ॥ “संज्ञायां जन्या” इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ यद्वाह वृत्तिकारः—“जनीं वधूं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्याः” इति ॥ यश्चामरः—“जन्याः स्निग्धा वरस्य ये” इति ॥ तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः ॥ न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषान्नापि द्रष्टृदोषादित्याह—नेत्यादिना ॥ असावङ्गराजकाम्यः कमनीयो नेति न । किं तु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यग्द्रष्टुं विवेक्तुं न वेदेति न । वेदेत्यर्थः । किं तु लोको जनो भिन्नहृदिर्हि रुचिरमपि किञ्चित्कस्मैचिन्न रोचते ॥ किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

३१ ॥ तत इति । ततोऽनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारद्वेषे नियुक्ता दौवारिकी ॥ “स्त्री द्वारद्वारं प्रतिहारः” इत्यमरः ॥ द्विषद्भिः शत्रुभिर्दुःप्रसहं दुःसहम् । शूरमित्यर्थः । विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । परमन्यं नृपम् । नवोत्थानं नवोदयमिन्दुमिव । इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥

Angas ‘proceed,’ said the maiden to her friend. Not that he was not attractive, nor that she was not a good judge of herself ; but because different persons have different tastes.

31. Then she, who was appointed to keep guard over the gate, pointed out to Indumati another prince, whom his enemies dared not withstand and who was remarkably beautiful like the moon newly risen.

madri's दर्पण also reads this. D. H. L. with Chā, and Val, यातेति यान्यानवदत्, also noticed by Hemādri and Dinakara, B. C. E. I. K. P₂. R. with Hem., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., यातेति जन्यानवदत् for याहीति जन्यामवदत्. Also noticed by Chāritravaradhana and commented upon by Mallinātha, vide commentary.

31. D. G. H. I P₃. with Val., परेषां for द्विषद्भिः. Also noticed by Vijay., and Chāritravardhana who says:—“परेषां” इति पाठे—“न लोकाभ्ययनिष्ठाखलर्थतनाम्” II. 3. 69. इत्यादिना षट्योगे षष्ठीनिषेधे ॥ ‘आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखधियं । कोशदण्डसमप्राणां किमेषामस्ति दुष्करं’ ॥ इत्यादे-लोकैरादृतत्वान्न दोषः । उक्तं हि सरस्वतीकण्ठाभरणे ॥ “इदं हि शास्त्रमाहान्त्यं दर्शनालसचेतसां । अपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुज्जति” ॥ एके त्वेवं सम्बन्धे षष्ठी तस्याभानिषिद्धत्वात् । अथ वा । परेषां विशेषदृश्यत्वमित्यन्वयः । B. D. L. प्रयुक्ता for नियुक्ता. A. D. E. G. H. P₄. with Val., विशेषकान्तं for विशेषदृश्यं. Vallabha's text with us.

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्ताशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।

तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

३२ ॥ अवन्तीति । उदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलम-
ध्योऽयं राजावन्तिनाथोऽवन्तिदेशाधीश्वरः । त्वष्टा विश्वकर्मा । भर्तुस्तेजोवेगम-
सहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारं शस्त्रोत्ते-
जनयन्त्रम् ॥ “ भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रके ” इति विश्वः ॥
आरोप्य यत्नोल्लिखित उष्णतेजाः सूर्य इव । विभाति ॥ अत्र मार्कण्डेयः—
“ विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजः शतनाथोप-
चक्रमे ” इति ॥

३३ ॥ अत्येति । समग्रशक्तेः शक्तित्रयसंपन्नस्यास्यावन्तिनाथस्य प्रयाणेषु
जैत्रयात्रास्वमेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि रजांसि सामन्तानां समन्ताद्भ्रातृ-
राज्ञां य शिखामणयश्चन्द्रामणयस्तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोदुरनाशं कुर्वन्ति ॥
नासीरिरेवास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ॥

३४ ॥ असतिविति । असाववन्तिनाथः । महाकालं नाम स्थानविशेषः । तदेव
निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेरीश्वरस्यादूरे समीपे वसन् । अत एव हे-

32. “ This long-armed, broad-breasted and slender-and-round-waisted lord of Avanti looks like the effulgent luminary trimmed off with care by Tvashtri, who placed him for the purpose on his round lathe.”

33. “ In the marches of this all-powerful king, the dust, raised by the vanguard of horses, effects the disappearance of the shooting rays of the crest jewels of the tributary princes.”

34. “ Residing not far from the moon-crested Siva, whose

32. H. I. L. P. चक्रभ्रमि for चक्रभ्रमं. G. H. J. L. P. यन्त्रोल्लिखितः, R. with Vallabha's text only, यत्नोल्लिखितः for यत्नोल्लिखितः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण reads with R. Ms. R. अवभाति for विभाति.

33. E. I. R. with Hem, Su., Vjiay., and the text only of Val., उद्गतानि, G. H. K. P. with Chā., Din., and Val., उद्गतानि, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads this, L. उद्गतानि for उ-
त्थितानि. Vijay.'s text with us. D. I. R. with Dharm., शिरोमणीनां
for शिखामणीनां. Chāritravardhana also notices this. Vallabha's text
शिखामणीनां.

34. I. चन्द्रमौलेः, P. and the text only of Val., चन्द्रमौले. D. H. L.
with Chā., Su., and Din., चन्द्रार्धमौलेर्निवसन्नदूरे for वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः.

अनेन घृणा सह पार्थिवेन रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिस्ते ।

सिप्रातरंगानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नभियोतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।

बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वतीभानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

तोस्तमिन्नपक्षे कृष्णपक्षेऽपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान्प्राचीर्निर्विशत्य-
नुभवति किल ॥ नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥

३५ ॥ अनेनेति । रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरु यस्याः सा रम्भोरुस्तस्याः संबुद्धिः ।
हे रम्भोरु ॥ “उरुत्तरपदादौपम्ये” उत्प्लुङ्ग्ययः ॥ नदीत्वाद्वस्वः ॥ युनानिन
पार्थिवेन सह । सिप्रा नाम तत्रत्या नदी । तस्यास्तरंगानामनिलेन कम्पितासु-
द्यानानां परंपरासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसो रुचिः कथित् । स्पृहास्ति कि-
मित्यर्थः ॥ “अभिवृद्धे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥

३६ ॥ तस्मिन्निति । उत्तमसौकुमार्याः कुमुद्वतीमादौवा सेन्दुमती । अभियोतिता-
न्युल्लसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् । प्रतापेन तेजसा संशोषिताः

abode is Mahākāla, this king, it is said, enjoys the moonlight
evenings in company with his beloveds even in the dark fortnight.”

35. “I hope you entertain a desire, O beautiful-thighed prin-
cess, to amuse yourself with this young prince, in the rows of
gardens, the trees whereof are shaken by the breeze from the rip-
pling water of the river Siprā.”

36. As the moon-lotus does not bloom in the scorching rays
of the sun, so that exquisitely delicate princess did not fix her heart
on him, who by his valour illuminated the lotuses in the form of
his friends and dried the mud in the form of his enemies.

Sumativijaya's text with us. D₂. L. “दिवापि जालान्तरचन्द्रिकायां नारीस-
खः स्पृशेत्पुलानि भुंक्ते” for the last two Pādas. Hemādri and Chā-
ritravardhana notice this reading and the latter condemns it in
the following way :—“दिवापि” इत्यादि पाठे यद्यपि अतिशयोक्तिर्विद्यते
तथापि दिवा चन्द्रिकावर्णनस्य कालविरुद्धत्वाद्दृष्टः पाठः । अतः “तमिन्नपक्षेऽपि सह
प्रियाभिर्जोत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान्” इति साधुः पाठः ॥ [L. with Hem.,
“चन्द्रिकायां, D₂. चन्द्रिकायां]. D. तमिन्नपक्षे for तमिन्नपक्षे. A₂. प्रदोषाम् for
प्रदोषान्, which is also condemned by Chāritravardhana, who
says :—“कृष्णपक्षेऽपि प्रदोषामित्यत्र चन्द्रिकाप्रादुर्भावात्प्रदोषानित्युचितं पदं” ॥ Di-
nakara probably does the same.

35. D. E. G. H. P. क्षिप्ता, I. J. P₂. R. with Chā., and the text
only of Vijay., क्षिप्ता for सिप्रा. One of the three Mss. of Hemādri's
दपेण also agrees with Chāritravardhana and others.

36. D. C. with Hem., and Dharm., समुद्योतितबन्धुपद्मे for अभियो-
तितबन्धुपद्मे.

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

सङ्ग्रामनिर्विघ्नसहस्रबाहुरष्टादशदीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् । तस्मिन्नवन्तिनाथे कुमुदती ॥ “कुमुदनडवे-
तसेभ्योद्भूतु” इति द्रुतुप्रत्ययः ॥ भानुमत्यंशुमतीव । भावं चित्तं न बबन्ध ।
न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः ॥ बन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च निरूपणं राज्ञः
सूर्यसाम्यार्थम् ॥

३७ ॥ तामिति । सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरी-
मित्यर्थः । गुणैरनूनाम् । अधिकामित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्यास्तां सुदतीं ॥
“वयसि दन्तस्य दन्त” इति दन्तादेशः ॥ “उगितश्च” इति डीप् ॥ तां प्रकृतां प्र-
सिद्धां वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् । मधुरनिर्माणां स्त्रियमित्यर्थः । अनुगता आपो
येषु तेऽनूपा नाम देशाः ॥ “कृष्णपूरब्धः पथामानक्षे” इत्यादिनाप्रत्ययः ॥ “कृ-
नोर्देशः” इत्युदादेशः ॥ तेषां राज्ञोऽनूपराजस्याग्रतो विधाय व्यवस्थाप्य भूयः
पुनर्जगाद ॥

३८ ॥ संप्रामेति । सङ्ग्रामेषु युद्धेषु निर्विघ्ना अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स
तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः
स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजा-
दिसर्वभूतरञ्जनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी ब्रह्मविद्या-
नित्यर्थः ॥ स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्लब्धयोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्याप-
न्यं पुमान्कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति ॥ अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि
दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

37. Then Sunandā took the princess to the presence of the king of the Anūpas and began to address her again, who was as bright as the interior of a white lotus, who had a beautiful set of teeth, who was undiminished in good qualities, and who was the most elegant of the creator's creation.

38. “It is reported that in former times there was a Yogin by name Kārtvirya who showed, as it were, a thousand arms in many of his fights who had fixed sacrificial posts in eighteen continents and whose title of ‘Rāja’ was not common to other kings.”

37. C. D. with Hem., and Dharm., निधाय for विधाय. One of the three Mss. of Hemadri's दर्पण also agrees with Mallinātha. O. D. सुनसं for सुदतीं. Hemadri also notices the reading.

38. H. निर्दिष्ट°, D. with Su., and the text only of Vijay., निर्दृष्ट°, P. निर्दिष्ट° for निर्दिष्ट°. L. P. R. with Chā., Val., and Su., निषात° for निखात°.

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवश्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तः शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमुष्टम् ॥ ४१ ॥

३९ ॥ अकार्येति । विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः । अकार्यस्यासत्कार्यश्च चिन्तयता । अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्या । समकालमेककालमेष यथा तथा पुरस्तादपि चापधरः प्रादुर्भवन्सन् । प्रजानां जनानाम् ॥ “ प्रजा स्यात्संततौ जने ” इत्यमरः ॥ अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु । शरीरचब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेशः ॥ मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

४० ॥ ज्याबन्धेति । ज्याया मौर्व्या बन्धेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधादीर्य निःश्वसती वक्त्रपरंपरा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासवेनेन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बंधनागारे ॥ “ कारा स्याद्वन्धनालये ” इत्यमरः ॥ आ प्रसादादनुग्रहपर्यन्तमुषितं स्थितम् ॥ “ नपुंसके भावे क्तः ” ॥ एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षापायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

४१ ॥ तस्येति । आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति । खयात इति शेषः । एष भूपतिस्तस्य कार्तवीर्यस्यान्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संश्रयस्य पुंसो वीर्यव्यसनादिभी रूढमुत्पन्नं श्रियः सम्बन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चलैरेवं रूपम-

39. “ The very moment that any evil desire entered into the inner organs (minds) of his subjects, this chastiser presenting himself before them, bow in hand, prevented them from doing those immoral actions. ”

40. “ In his (Kartavirya's) prison stayed the lord of Lankâ, who had vanquished Vāsava, whose arms were made motionless being bound up by bow-strings and consequently whose row of mouths was breathing hard, until he was favourably disposed to release him. ”

41. “ And this king named Pratîpa was born in Kârta-vîrya's line, who is known for his reverential regard for profoundly learn-

40. L. ज्याघातनिविष्टभुजेन for ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन. A. B. E. G. H. I. K. P₂. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., ‘निष्पन्द’ for ‘निष्पन्द’. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha. H. दशाननेन for लङ्केश्वरेण. R. उक्षितं for उषितं.

41. A. D. प्रदीपः for प्रतीपः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with A. D. Mss.

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपन्नसाराम् ॥ ४२ ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमास्ति कामः ॥ ४३ ॥

यशो दुष्कीर्तिः प्रसृष्टं निरस्तम् ॥ दुष्टाभयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवा-
हो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः ॥ अयं तु दोषराहित्यात्त कदाचिदपि श्रिया त्य-
ज्यत इति भावः ॥

४२ ॥ आयोधन इति । यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मनमग्निं
सहायमवाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जा-
महन्त्यपरशोः ॥ “द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ” इत्यमरः ॥ शितां
तीक्ष्णां धारां सुखम् ॥ “खड्गादीनां च निशितमुखे धारा प्रकीर्तिता ” इति विश्वः ॥
उत्पलपन्नस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां संभावयति मन्यते ॥ एतन्नगर-
जिगीषया गतान्निपुणस्त्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण वृत्तवरोऽयं राजा ।
रक्षन्ते च तथागताः शत्रव इति भारते कथानुसंधेया ॥

४३ ॥ अस्येति । दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्याङ्गे लक्ष्मीर्भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः ॥ अने-
नायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते ॥ माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार
एव नितम्बः । तस्य काञ्चीं रक्षनाभूतां जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् ॥ “ओषः
प्रवाहो वेणी च ” इति हलायुधः ॥ रेवां नर्मदां प्रासादजालैर्गवाक्षैः ॥ “जालं स-
मूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ” इत्यमरः ॥ प्रेक्षितुं काम इच्छास्ति यदि ॥

ed men, and who has wiped off the stain of the Goddess of fortune as being naturally fickle—the stain that arises from the faults of those to whom she is firmly attached.”

42. “He, it is reported, obtained the God of fire (*lit.* he who leaves a dark track behind him) for his ally in war affairs, and thus looked down upon the sharp edge of Rāma's axe, the destruction-night of the Kshatriya race, as having the strength of a smooth lotus-leaf.”

43. “Be thou, therefore, the लक्ष्मी in the lap of this long-armed king, if thou, O fair one, entertainest a desire of looking at the river Revā from the windows of his palace, charming on account of the curling ripples of water, and looking like a girdle on the hips in the form of the ramparts of the city of माहिष्मती.”

42. H. L. कृष्णगतिं for कृष्णगतिं. L. क्षत्रियकालरात्रि for क्षत्रियकालरा-
त्रिम्. D. E. K. R. with Cha., Din., Val., Vijay., and the text only of
Bū., सिवां for शितां. D. E. R. सारं for सारं.

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
 शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥
 सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।
 आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥
 नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
 सिद्धाश्रमं शान्तमिवैत्य सत्त्वेनैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

४४ ॥ तस्या इति । प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनीयोऽपीत्यर्थः ॥ स क्षितीशः । शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव । तस्या इन्दुमत्या रुचये न बभूव ॥ रुचिं नाजीजनदित्यर्थः ॥ लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

४५ ॥ सेति । लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभयोर्वेशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् ॥ उभयवंशेत्यनोभयपक्षवन्निर्वाहः ॥ शूरसेनानां देशानामधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिमुद्दिश्याभिसंधाय शुद्धान्तरक्ष्यान्तःपुरपालिकया ॥ “ कर्मण्यप्य ” ॥ “ दिङ्माण्य ” इति डीप् ॥ सा कुमारी जगदे ॥

४६ ॥ नीपेति । यज्वाविधिवद्विष्टवान् ॥ “ सुयजोर्ङ्निप् ” इति ङुनिप्प्रत्ययः ॥ एष पार्थिवः । नीपानामन्वयोऽस्येति नीपान्वयो नीपवत्सजः । यं सुषेणमाश्रित्य

44. But that ruler of the earth, though of a lovely appearance, did not sufficiently come up to her taste, like the full moon even when freed from the covering of the clouds in autumn, to the taste of the lotus-pond.

45. Whereupon the keeper of the harem spoke to that maiden princess with reference to Sushena, the lord of the Ś'ūrasenas, whose fame was sung even in the next world, and who by his conduct became the light (or ornament) of both of the pure lines (paternal and maternal).

46. “ This king, a performer of sacrificial ceremonies, is sprung from the race of the Nīpas ; having taken refuge in him even the natural opposition to each other has been given up by the

44. L. R. संक्षितीशः for स क्षितीशः.

45 I. J. K. L. P. R. with Hem., Chā., Val., Su., and Vijay., शूर° for शूर°. E. K. L. R. with Hem., Chā., Su., and the text only of Val., सुषेणं for सुषेणं. B. C. E. G. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., देशान्तर° for लोकान्तर°. Chāritravardhana notices the reading of our text. P₂. °दीपः for °दीपः. B. with Val., and Su., कुमारी for कुमारी.

46. O. I. with Chā., अवाप्य for इवैत्य. D. with Su., शान्तमिवोभयसत्त्वेः for शान्तमिवैत्य सत्त्वेः.

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।

हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

यस्यावरोधस्तच्चन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिङ्कन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥

गुणैर्ज्ञानमौनादिभिः । शान्तं प्रसन्नं सिद्धाभ्रममृष्याभ्रममेत्य प्राप्य सत्त्वैर्गजसि-
हादिभिः प्राणिभिरिव । नैसर्गिकः स्वाभाविकोऽपि परस्परं विरोध उत्सृजे
त्यक्तः ॥

४७ ॥ यस्येति । हिमांशोः कान्तिभ्रन्त्रकिरणा इव नयनयोरभिरामा यस्य
सुषेणस्य कान्तिः शोभात्मगेहे स्वभवने संनिविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं विसोढ-
मशक्यं तेजः प्रतापस्तु । हर्म्याग्रेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु ॥ “ हर्म्यादि धनिनां
वासः ” इत्यमरः ॥ संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु । शून्येष्वित्यर्थः । रिपुमन्दिरेषु श-
त्रुमण्डलेषु ॥ “ मन्दिरं नगरे गृहे ” इति विश्वः ॥ संनिविष्टम् । स्वजनाद्वादको द्विष-
तपथेति भावः ॥

४८ ॥ यस्येति । यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमयेऽवरोधानाम-
न्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनाद्धेतोः । कलिङ्को नाम
शूलस्तक्कन्या यमुना ॥ “ कालिङ्गी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ” इत्यमरः ॥
मथुरां नामास्य राज्ञो नगरीं गतापि । गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः । गङ्गाया भा-
गीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भाति ॥ धवलचन्दनसंसर्गात्प्रयागादन्यत्राप्यत्र
गङ्गासंगतेव भातीत्यर्थः ॥ “ सितासिते हि गङ्गायमुने ” इति षण्डापथः ॥

qualities ; as by the beasts of forest on reaching a hermit's peaceful dwelling. ”

47. “ His graceful loveliness in his own palace, becomes de-
lightful to the eyes like that of the cool-rayed moon, but his un-
bearable energy of valour is seen in the cities of his enemies, where
the tops of mansions are over-grown with grassy-blades. ”

48. “ By the washing of the sandal paste on the bosoms of the
females of his inner-apartment at the time of sporting in the water,
the daughter of Kalinda, though flowing by Mathurā, appears to
have mixed her waters with the ripples of the Gangā. ”

47. B. C. H. I. L. R. with Chā., Din., Val., Su., Dharm.,
Vija., and Vijay., आत्मदेहे for आत्मगेहे. Hemādri also notices the
reading of Chāritravardhana and others.

48. D. मथुरागतापि for मथुरां गतापि. L. महोर्मि° for गङ्गोर्मि°. B. C.
G. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm.,
Vija., and Vijay., ‘संस्क’, E. ‘सष्टक’ for ‘संसक्त’. R. ‘जलैवभाति’ for ‘जले-
व भाति’.

अस्तेन ताक्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।
 वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्रेपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥
 संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोनरपुष्पशय्ये ।
 वृन्दावने चैत्ररथादनुने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥
 अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेषगन्धीनि शिलातलानि ।
 कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

४९ ॥ अस्तेनेति । ताक्ष्याद्गरुडाच्चस्तेन । यमुनौकः स्थानं यस्य तेन । कालि-
 बेन माम नागेन विसृष्टं किलाभयशाननिष्क्रयत्वेन दत्तम् ॥ किलेत्यैतिह्ये ॥ वक्षः-
 स्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं ह्रेपयतीव व्रीड-
 यतीव ॥ “अतिह्री—” इत्यादिना पुगागमः ॥ कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोऽयं मणि-
 रिति भावः ॥

५० ॥ संभाव्येति । युवानममुं सुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा । पतित्वेनाङ्गीकृ-
 त्वेत्यर्थः । मृदुप्रवालोनरोपरिप्रस्तारितकोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिंस्तत्र चैत्र-
 रथात्कुबेरोद्यानादनुने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे सुन्दरि यौवनश्रीयो-
 वनफलं निर्विश्यतां उपभुञ्जताम् ॥

५१ ॥ अध्यास्येति । किं च । प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनस्याग्रेः कन्दरासु
 दरीषु ॥ “दरी तु कन्दरी वा स्त्री” इत्यमरः ॥ अम्भसः पृषतैर्बिन्दुभिरुक्षितानि

49. “They say that he puts Krishna to shame along with his Kaustubha by his wearing a diamond, the lustre of which covers the surface of his chest, and which had been given to him by the snake Kāliya, whose abode was the river Yamunā and who was very much afraid of Garuda.”

50. “For these reasons honour this youthful prince by accepting him for your husband and then you may, O charming princess, enjoy your loveliness of youth on a flowery couch over-spread with tender sprouts, in the gardens of वृन्दावन not inferior to चैत्ररथ.”

51. “Seated on the plane surface of marble slabs sprinkled with drops of water and fragrant with benzoin, you may look at

49. C. B. E. G. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., अस्तेन, L. अनेन for अस्तेन. Hemādri notices the reading of Mallinātha. D. H. K. with Chā., and Din., ताक्ष्यात् for ताक्ष्यात्. B. C. E. G. I. J. K. P. R. with Hem., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., विष्णु for कृष्ण.

50. P. यस्य for पश्य.

51. B. C. E. G. H. I. K. P. R. with Val., Din., Su., Dharm., Vija., and the text only of Vijay., वृन्दावनि, Vijay., also notices this reading, D. with Hem., Chā., and Din., वृन्दावनि for गन्धीनि. Hemādri also notices the reading of our text.

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
 महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥
 अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गवं नाम कलिङ्गनाथम् ।
 आसेदुर्षी सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ ५३ ॥
 असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।
 यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

सिक्तानि । शिलायां भवं शैलेयम् ॥ “ शिलाजतु च शैलेयम् ” इति यादवः ॥
 यद्वा शिलापुष्पाख्य ओषधिविशेषः ॥ “ कालानुसार्यद्वद्धादमपुष्पशीतशिवानि
 तु । शैलेयम् ” इत्यमरः ॥ “ शिलाया ढः ” इत्यत्र शिलाया इति योगविभागा-
 दिवार्थे ढञ्प्रत्ययः ॥ तद्वन्धवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलान्यध्यास्याधिष्ठात्र
 कलापिनां बहिणां नृत्यं पश्य ॥

५२ ॥ नृपमिति ॥ “ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ” इत्यमरः ॥ आवर्तमनोज्ञा नाभि-
 र्यस्याः सा । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूरन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा
 कुमारी तं नृपम् । सागरगामिनी सागरे गन्त्री स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतं प्राप्तं
 महीधरं पर्वतमिव । व्यत्यगादतीत्य गता ॥

५३ ॥ अयेति । अथ भुजिष्या किंकरी सुनन्दा ॥ “ भुजिष्यः किंकरो मतः ”
 इति हलायुधः ॥ अङ्गदाश्लिष्टभुजं केयूरनद्धबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुपक्षं
 हेमाङ्गवं नाम कलिङ्गनाथमासेदुर्षीमासन्नामबालेन्दुमुखीं पूर्वेन्दुमुखीं बालामि-
 न्दुमतीं बभाषे ॥

५४ ॥ असाविति । महेन्द्राद्रेः समानसारस्तुल्यबलौऽसौ हेमाङ्गवौ महेन्द्रस्य
 the dance of peacocks, in the beautiful caves of the mountain
 Govardhana in the rainy season. ”

52. After this, she, who was destined to become the wife of
 another, with a beautiful navel resembling a whirlpool, passed by
 that king ; as a river, bent on going to the ocean, passes by a
 mountain accidently coming across its course.

53. Then the maid-servant spoke to the young damsel with a
 face like that of the full moon when she came, near the lord of
 the Kalingas, Hemāngada by name, on whose arm was fastened
 the shoulder ornament and who had destroyed the host of his ene-
 mies.

54. “ This king whose strength is equal to that of the moun-
 tain Mahendra, is the lord of Mahendra and the great ocean ; in

52. P₂. आलोक्य for आवर्त°.

53. C. with Su. and the text only of Val., आसेदुर्षी, K. आसेदुर्ष
 for आसेदुर्षी. K. P₂. अबालेन्दुमुखी, C. and the text only of Val.,
 अबालेन्दुमुखी for अबालेन्दुमुखी.

54. L. reads first “ ज्याघातरेखे &c., ” and then “ असौ &c. ”

ज्याघातेरेखे सुसुजो भुजाभ्यां बिभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।

रिपुश्रियां साञ्जनबाष्पसंके बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

नाम कुलपर्वतस्य मन्द्रोदधेश्च पतिः स्वामी ॥ “महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजल-
दुर्गे” इति भावः ॥ यस्य यात्रासु क्षरतां मदलाविणां सैन्यगजानां छलेन महे-
न्द्रो महेन्द्राद्रिः पुरोऽग्रे यातीव ॥ अद्रिकल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ॥

५५ ॥ ज्याघातेति । सुसुजश्चापभृतां पुरोगो धनुर्धरामेसरो यः । बन्दीकृतानां
प्रगृहीतानाम् ॥ “प्रग्रहोपग्रहौ बन्ध्याम्” इत्यमरः ॥ रिपुश्रियां साञ्जनो बाष्प-
सेको ययोस्ते । कञ्जलमिश्राश्रुसिक्ते इत्यर्थः । पद्धती, इव । द्वे ज्याघातानां मौ-
र्वीकिणानां रेखे राज्ञी भुजाभ्यां बिभर्ति ॥ द्विवचनात्सव्यसाचित्रं गम्यते । रि-
पुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्वतरेखयोस्तत्पद्धतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः इयामत्वा-
त्साञ्जनाश्रुसेकोक्तिः ॥

his marches the mountain Mahendra itself walks as it were, in front, in the semblance of the army of sweat-streaming elephants.”

55. “This Hemāngada, the chief of all the bow-men, has an elegant pair of hands, and bears on his shoulders two marks of lines caused by the strokes of the bow-strings, the two footpaths, as it were, moist with tears mixed with collyrium, of the Fortune of

55. E. G. H. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Su., and the text only of Vijay., लेखे, C. with Val., रेखे for रेखे. P. R. रिपुश्रियं, D. with Din., रिपुश्रियाः, C. E. H. I. K. L. P. with Hem., Chā., Val., Dharm., Vija., and the text only of Vijay., रिपुश्रियः, D₂. with Su., रिपुश्रियः for रिपुश्रियां. L. सिक्ते for संके. I. P. बन्दीकृतायां, C. E. H. I. K. L. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and the text only of Vijay., बन्दीकृतायाः for बन्दीकृतानां. Between 55-56 D₂ L. with Hem., Val., Chā., and Din., read :—
“रणेऽभ्यमित्रीणतया प्रकाशः शरासनज्यानिकषौ भुजाभ्यां । विस्पष्टरेखौ रिपुविक्रमाग्ने-
निर्वाणमार्गाविव यो बिभर्ति” ॥ Hemādri calls it पाठान्तरं. Vallabha does not comment upon it ; but Chā., and Din., explain it thus :—रणे अ-
भिचं शत्रुमभिमुखं गच्छन्तीत्यभ्यमित्रीणस्तस्य भावस्तथा । तथा शत्रोरभिमुखगमितया । प्र-
काशः प्रसिद्धो यो नृपो रिपुविक्रमाग्नेर्वैरिणां प्रतापानलस्य निर्वाणमार्गाविव प्रश्नमस्य
पंथानाविव विस्पष्टरेखौ शरासनज्यानिकषौ धनुःप्रत्यश्चाकिणौ भुजाभ्यां बिभर्ति । एतस्य
बाह्यगुले प्राप्य रिपूणां प्रतापानलो निर्वाणतामापत्यर्थः ॥

{ D ₂ . L. with Hem., and Chā., अभ्य- मित्रीणतया, Din., and Val., अभिमित्रीणतया.	{ L. निकषौ, Hem., निकषौ, Chā., Din., D ₂ . निकषौ.
{ L. विस्पष्टरेखौ, Val., विशिष्टरेखौ, D ₂ . Hem., Chā., वि- स्पष्टरेखौ.	{ L. Chā., Val., रिपु- विक्रमाग्नेः, D ₂ . Hem., Din., रि- पुविक्रमस्य.
	{ Hemādri only ex- plains the word अभ्यमित्रीणतया.

यमात्मनः सन्ननि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।
 प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥
 अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
 द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥
 प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।
 तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

५६ ॥ यमिति । आत्मनः सन्ननि सुप्तं यं हेमाङ्गदं संनिकृष्टः समीपस्थोऽत एव
 प्रासादवातायनैर्दृश्यवीचिर्मन्द्रेण गम्भीरेण ॥ “मन्द्रस्तु गम्भीरे ” इत्यमरः ॥
 ध्वनिना त्याजितो विवर्जितो यामस्य तूर्यः प्रहागवसानसूचकं वाद्यं येन स तथो-
 क्तः ॥ “द्वौयामेप्रहरौ समौ ” इत्यमरः ॥ अर्णव एव प्रबोधयति ॥ अर्णवस्यैव
 तूर्यकार्यकारित्वाच्चद्वैयार्थमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥
 ५७ ॥ अनेनेति । अनेन राज्ञा सार्धं तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत्सु ॥ “अथ
 मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम् ” इत्यमरवचनाद्गुणपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणि-
 परत्वं प्रयोगादवसेयम् ॥ अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि
 लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः ॥ “लवङ्गं देवकुसुमम् ” इत्यमरः ॥ मरुद्भि-
 र्वातैरपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य लवा बिन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं
 विहर क्रीड ॥

५८ ॥ प्रलोभितेति । आकृत्या रूपेण लोभनीयाकर्षणीया । न तु वर्णनमात्रे-

the enemies, when taken prisoner (i. e. when seized and carried off by Hemāngada in his arms). ”

56. “ The ocean itself, the waves of which are seen from the windows of his palace, and the deep resounding roars of which surpass the sound of the watch-drum being close at hand, awakes him as it were, when slept in his palace-room. ”

57. “ Sport, O princess, with this king on the seashore where the palm tree groves make a rustling noise, and where you will have your drops of perspiration removed by breezes that bring with them the sweet scent of the clove flowers from other islands. ”

58. At last the younger sister of the king of the Vidarbhas, who was of a most attractive figure and who though tempted in

56. D. संनिकृष्ट, L. सिद्धियुक्तं, C. with Hem., सिद्धियुक्ते, B. I. K. P₃. R. with Val., Su., and Vijay., संनिविष्टं, D₂. E. G. P. संनिविष्टः for संनिकृष्टः. D. H. with Châ., and Din., read :—“ यमात्मनः सन्ननि सौभजालैरालोक्य वेलातटपूगमाली । मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ” ॥ Hemādri also notices आलोक्य वेलातटपूगमालः.

57. D. with Su., and the text only of Val., तटेषु for तीरेषु.

58. I. विलोभिता for प्रलोभिता. D. H. L. प्रलोभिता सत्यपि सन्नतभूः for प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया. This reading of these three Mss. is also notice-

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद् भोज्याम् ॥ ५९ ॥

णेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्दुमती तथा सुनन्दयैवं प्रलोभितापि प्रचो-
दितापि । नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं यस्य
तस्मात्पुंस इव । तस्माद्धेमाङ्गदादपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥

५९ ॥ अथेति । अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा ॥ “ तत्र नियुक्तः ” इ-
ति उक्तप्रत्ययः ॥ “ द्वारादीनां च ” इत्यौ आगमः ॥ आकारेण देवसरूपं देवतु-
ल्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्य नाथमेत्य
प्राण्य । हे त्वकोराक्षि । इतो विलोकय । इति पूर्वानुशिष्टां पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो
गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्यामिन्दुमतीम् ॥ “ क्रौड्यादिभ्यश्च ” इत्यत्र भोज्यात्स्वाच्चि-
यादित्युपसंख्यानान्त्वङ्गुत्ययः ॥ “ यङ्श्चाप् ” इति चाप् ॥ निजगाद् ॥ इतो
विलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाद्वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥

this way by her (i. e. Sunandā), did turn away from him, as the
goddess of Fortune turns away from an unfortunate fellow though
brought from a distance by his manly exertions.

59. After this the door-keeper सुनन्दा came to the lord of the
city called नागपुर, who resembled a god (in bodily frame), and
spoke to the princess of Bhoja who had been previously addressed

ed by Hemādri. R. वरजां तथैवं for वरजा तथैवं. Vallabha's text reads
उपावर्तित for अपावर्तत. Between 58-59 L. with Hem., and Val., read :—
“ अथाधिगम्योरगराजकल्पं पतिं पुरस्योरगपूर्वनामः । आचारपूतोभयवंशोर्दीपं शुद्धान्तर-
क्ष्या जगदे कुमारी ” ॥ Vallabha does not comment upon this and calls it
a क्षेपक, so does Hemādri and yet he explains this in the following
manner :—“ क्षेपकोऽपि व्याख्यायते ॥ अथेति । अथ शुद्धान्तरक्ष्या सुनन्दया कु-
मारी जगदे ॥ कर्मणि ॥ आचारण पूतयोरुभयोर्वंशयोर्दीपं । उरगराजकल्पं ॥ ईषदपरिस-
माप्तौ कल्पः ॥ उरगपूर्वनामः पुरस्य नागपुरस्य पतिमधिगम्य ॥ अधिगत्येति पाठे “ वा-
ल्यपीति ” अनुनासिकलोपः ॥

{ L. Val., Hem., अधिगम्य,	}	{	L. Hem., उरगराजकल्पं,	}
{ Hem., notices अधिगत्य.			Val., अभुवराजकल्पं.	
{ L. पुरस्योरगपूर्वनाथं,	}	{	L. “ शुद्धोभयं ”,	}
{ Hem., पुरस्योरगपूर्वनामः,			Hem., Val., “ पूतोभयं ”.	
{ Val., पुरस्योरगपूर्वनामः.	}	{		}

59. E. with Val., उरगाख्यस्य, I. L. P. R. with the text only
of Val., उरगाख्यस्य for उरगाख्यस्य. One of the three Mss of Hemādri's
दर्पण reads उरगाख्यस्य. E. कैवारिकी for दौवारिकी. D. with Vijay.,
देवस्वरूपं, B. O. E. G. H. K. P. R. with Hem., Chā., Val., Din.,
Su., and the text only of Vijay., देवसमानं for देवसरूपं. B. E.
नागाङ्गनाभां, L. P. पूर्वानुशिष्टा, C. with Chā., पूर्वानुशिष्टां for पूर्वानुशिष्टां. P.
अभिजगाद् for निजगाद्, H. has भोगान् for भोज्याम्.

पाण्ड्याऽयमंसार्षितलम्बहारः कृताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोऽज्झितसिन्धुराजः ।

प्रीत्याश्रमेधावभूथार्द्रमूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

६० ॥ पाण्ड्य इति । अंसयोरार्षिताः । लम्बन्त इति लम्बाः । हारा यस्य सः । हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन ॥ “ तैलपर्णा तु गोशीर्षं हरिचन्दनम् ” इत्यमरः ॥ कृताङ्गरागः सिद्धानुलेपनोऽयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः ॥ “ पाण्डूनां जनपदशब्दात्प्रतिष्ठायाद्भुवणवृत्तव्यः ” इति ड्यणप्रत्ययः ॥ तस्य राजन्यपत्यवर्तिवचनात् ॥ बालातपेन रक्ता अरुणाः सानवो यस्य स सनिर्झरोद्गारः प्रवालम्बन्तसहितः ॥ “ प्रवाहा निर्झरोद्गारः ” इत्यमरः ॥ अद्रिराज इवाभाति ॥

६१ ॥ विन्ध्यस्येति । विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय वर्धमानस्येति शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं पीत उज्झितः पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सोऽगस्त्योऽश्रमेधस्यावभूये दीक्षान्ते कर्मणि ॥ “ दीक्षान्तोऽवभूथो यजः ” इत्यमरः ॥ आर्द्रमूर्तेः । स्नानस्येत्यर्थः । यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या श्वेतेन । न तु दाक्षिण्येन । सुस्नातं पृच्छतीति सौस्नातिकः । भवति ॥ “ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ” इत्युपसंख्यानानुक्तं ॥

in the following manner :—“ O you with eyes like those of the peacock bird, please, look this way. ”

60. “ Here sits the king of the Pândus, who has applied scented paste of red sandal to his body from whose shoulders hang down the pearl-garlands and who looks like the king of the mountains whose summits are reddened with the rays of the morning sun and which has rivulets flowing downwards. ”

61. “ The sage Agastya, the subduer of the great mountain Vindhya, and by whom the ocean was drunk up to a drop and poured forth again, became, through affection, the catechiser on holy ablutions of him whose person was wet with the concluding holy baths of the As'vamedha sacrifice. ”

60. B. C. E. I. K. P₂. R. with Val., Vija., and the text only of Vijay., लम्बि for लम्ब. Vallabha's text with us. A. D. H. with Hem., कृतांगरागः for कृतांगरागः.

61. A. C. D. with Hem., and Val., वन्द्यस्य for विन्ध्यस्य. B. C. E. with Châ., Din., Val., and the text only of Su., सिन्धुनाथः for सिन्धुराजः Vallabha's text with us. D. अगस्तिः for अगस्त्यः. Hemâdri also notices the reading.

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दत्तः ।
पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥
अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीवर्ग्ये ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥
ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्खेलालतालिक्रितचन्दनासु ।
तमालपञ्चास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

६२ ॥ अस्त्रमिति । पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की दृप्त उद्धृती लङ्काधिपती रावणो दुरापं दुर्लभमस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरासामवता येन पाण्ड्येन संधाय । इन्द्रलोकावजयायेन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे ॥ इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजैतेत्यर्थः ॥

६३ ॥ अनेनेति । महाकुलीनेन महाकुले जातेन ॥ “महाकुलादज्यञ्चौ ” इति खज्प्रत्ययः ॥ अनेन पाण्ड्येन पाणौ त्वदीये विधिवद्यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः ॥ “ वींता गुणवचनात् ” इति डीष् ॥ महीव रत्नैरनुविद्धो व्यासोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्याः ॥ इदं विशेषणं मह्यामिन्दुमत्यां च योज्यम् ॥ दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भव ॥ अनेन सपत्न्यन्तराभावां ध्वन्यते ॥

६४ ॥ ताम्बूलेति । ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरन्धाः पूगाः क्रसुका यासु तासु ॥ “ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीपि ” इति ॥ “घोण्या तु

62. “ In former times the haughty king of लंका, fearing the destruction of जनस्थान, made peace with this king who had obtained from S'iva a missile which was hard to be overcome, and then set out for the conquest of the regions of Indra. ”

63. “ When this prince of an illustrious race has taken your hand in marriage according to the rule, you may, like the great earth, become a fellow-wife to the southern quarter having for its girdle the ocean abounding in jewels. ”

64. “ Be pleased, O princess, to sport often-times in the dales of the Malaya mountain, over-spread with Tamāla leaves, where

62. B. O. E. I. K. R. with Chā., Din., Su., Dharm., Vijay., and the text of Val., लोकाविजयाय for लोकावजयाय. A. C. D. E. सृष्टः for दृप्तः. Hemādri notices this reading and says :—सृष्टः इति पाठे उक्तः । सृष्टो ब्राह्मणविरोधे इतिवत् । One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण reads here ब्राह्मण वधे &c.

63. L. महीकुलीनेन, Vallabha's text महाकुलीनेन for महाकुलीनेन Hemādri notices the reading of L. Ms. K. P. गुर्वी for गुर्वी. O with Val., मेखलायाः for मेखलायाः. D. with Vijay., दक्षिणयाः for दक्षिणस्याः. Vallabha's text also reads this.

64. Vijayanandasūricharanasevaka's text reads °वली° for °वली°. Vijay., शश्वन्मसीद रन्तुं for रन्तुं प्रसीद शश्वन्.

इन्दीवरश्यामतनूनृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
 अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडितोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥
 स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
 दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥
 संचारिणी दीपशिखेवरात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिवरा सा ।
 नरेन्द्रमार्गाट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

पूगः क्रमुकः " इति चामरः ॥ एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा यासु तासु ॥ " गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् " इत्यमरः ॥ तमालस्य तापिच्छस्य पञ्चाण्येवास्तरणानि यासु तासु ॥ " कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि " इत्यमरः ॥ मलयस्थलीषु शश्वन्मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीदनुकूला भव ॥

६५ ॥ इन्दीवरेति । असौ नृप इन्दीवरश्यामतनुः । त्वं रोचना गौरोचनेन गौरी शरीरयष्टियस्याः सा । अतस्तडितोयदयोर्विद्युन्मेषयोरिव वां युवयोर्योगः समागमोऽन्योन्यशोभायाः परिवृद्धयेऽस्तु ॥

६६ ॥ स्वसुरिति । विदर्भाधिपतेर्भोजस्य स्वसुरिन्दुमत्याश्चेतसि तरीयः सुनन्दासंबन्धुपदेशो वाक्यम् । दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलितेऽरविन्दे नक्षत्रनाथांशुश्चन्द्रकिरण इव । अन्तरमवकाशं न लेभे ॥

६७ ॥ संचारिणीति । पतिवरा सेन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखेव यं यं

the sandle trees are encircled (*lit.* embraced) with cardamom creepers, and where the betel trees are enclosed within a ring of ताम्बूल creepers. "

65. " This prince has a body dark like the blue lotus, and your bodily frame is as fair as the yellow-pigment. May the union of both of you set off each other's beauty, like that of lightning and cloud. "

66. But Sunandā's address did not find footing in the heart of the sister of the lord of the Vidarbhas, as the rays of the lord of stars (the moon) find no room in the daylotus with its receptacle closed in consequence of the disappearance of the sun.

67. Whatsoever king, she who was bent on choosing a husband, passed by, every one of them was turned pale (*lit.* got

65. C. H. "श्यामरुचिः for "श्यामतनुः. D. L. with Châ., and Din., अयं for असौ. P₂. "परिवृत्तयेव for "परिवृद्धये वां. O. with Hem., दृष्टिः, D. with Vijay., कान्तिः for यष्टिः. Vijay., notices the reading of Mallinâtha.

66. D. G. H. L. with Châ., and Din., तारापतेरंशुः for नक्षत्रनाथांशुः. Between 67-68 Vijay.'s text reads :—" यदा यदा राजकुमारिकासौ न पूर्वपूर्व गणयाश्चकार । तदा तदा नामितेरेषामाशालता पञ्चविनी बभूव " ॥

67. O. D. with Vallabha's text, शिषेव for शिखेव.

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोभूत् ।

वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥ ६८ ॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवयं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्दाली ॥ ६९ ॥

भूमिपालं व्यतीयायातीत्य गता स स भूमिपालः । स सर्व इत्यर्थः ॥ “नित्यवी-
प्सयोः” इति वीप्सायां द्विवचनम् ॥ नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽष्टाख्यो गृहभेद इव ॥
“स्यादहः क्षौममस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ विवर्णभावं विच्छाद्यत्वम् । अदृष्टु तमो-
वृत्तत्वम् । प्रपेदे ॥

६८ ॥ तस्यामिति । तस्यामिन्दुमत्यामुपस्थितायामासन्नायां सत्यां रघोः सूनु-
रजो मां वृणीत न वेति समाकुलः संशयितोऽभूत् ॥ अथास्याजस्य वामेतरो वामा-
दितरो वक्षिणो बाहुः । केयूरं बध्यतेऽनेति केयूरबन्धोऽङ्गदस्थानम् । तस्याच्छ्वसितैः
स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥

६९ ॥ तमिति । कुमारी । सर्वेष्ववयवेष्वनवयवमवोषं तमजं प्राप्य । अन्योपग-
माद्राजान्तरोपगमाव्यावर्तत निवृत्ता ॥ तथा हि । षट्दाली भृङ्गावलिः ॥ प्रफुल्लतीति
प्रफुल्लं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः ॥ प्रपूर्वात्फुल्लतेः पचाद्यच् ॥ फलतेस्तु प्रफु-
ल्लतमिति पठितव्यम् ॥ “अनुपसर्गात्—” इति निषेधात् ॥ इत्युभयथापि न का-
ञ्चिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् ॥ सहकारं चूतविशेषमेत्य ॥ “आम्रभूतो रसाली-
ऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः ॥ वृक्षान्तरं न काङ्क्षति ॥ न हि सर्वोत्कृष्टव-
स्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्यादित्यर्थः ॥

into a state of pale-facedness) ; like a buttress on the royal-road
when the moving flame of a light (or torch) goes beyond it at
night.

68. When she came near, the son of Raghu became doubtful
as to whether she would choose him or not. But the throbbing of
his right arm, which had loosened the bands of his shoulder-orna-
ments, completely removed his doubt.

69. At last the princess approached Aja who was faultless in
all his limbs and gave up the idea of going to any other-prince ; as
a row of bees does not long for any other tree when it reaches a
full blossomed mango tree.

68. D. E. K. with Chā., and Din., मा for मां. L. केयूरकोटिच्छ्वसि-
तैर्नुनोद for केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद. D. आधासितस्तत्क्षणमंसकूटे वामेतरेण स्फुरता
भुजेन ॥ for the last two Pādas. Hemādri also notices the read-
ing.

69. L. न्यवर्तत for व्यावर्तत. G. P. षट्दालिः for षट्दाली.

तस्मिन्समावेशितचिन्तितमिन्दुप्रभाभिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं वृषाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।

काकुत्स्थशब्दं यत् उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

७० ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिर्यस्यास्ताम् । इन्द्रोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् ॥ आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् ॥ इन्दुमतीमवेक्ष्या-
मुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुतन्देदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् ॥ “ प्रथने
वावशब्दे ” इति घञो निषेधात्—“ ऋदोरप् ” इत्यप्प्रत्ययः ॥ “ विस्तारो विप्रहो
व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः ” इत्यमरः ॥ वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

७१ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकौर्मनुपुत्रस्य वंश्यो वंशे भवः । वृषाणां ककुदं श्रेष्ठः ॥
“ ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणि ” इति विश्वः ॥ आहितलक्षणः प्रख्या-
तगुणः ॥ “ गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ ” इत्यमरः ॥ ककुदि वृषांसे ति-
ष्ठतीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजाभूत् । यतः ककुत्स्थादारभ्योन्नते-
च्छा महाशयाः ॥ “ महेच्छस्तु महाशयः ” इत्यमरः ॥ उत्तरकोसलेन्द्रा राजानो
द्विलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तम् । ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान्काकुत्स्थ इति शब्दं संज्ञां
दधति विव्रति ॥ तन्नामसम्पर्शोऽपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः ॥ पुरा किल पु-
रंजयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह सम्-
यबन्धेन देवासुरयुद्धे महोत्तरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिली-
लया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभे । इति पौराणिकी कथानुसंधे-
या ॥ वक्ष्यते चायमेवार्थ उन्नतश्लोके ॥

70. Sunandâ, versed in the art (*lit.* proper order) of speech, having observed Indumatî, possessed of the splendour of the moon, to have fixed her heart (*lit.* to have fixed her tendency of mind) on him proceeded to make the following observation in detail.

71. And said,—“ they say that there was a king named Kakustha, descended from the race of Ikshvâku,—the king who was the foremost of all the kings, and noted for his good qualities; and from whom the lords of the Uttarakosalas of noble aspirations inherit the dignified title of Kâkustha. ”

70. H. I. L. R. with Châ., Din., Su., and the text only of Val., अवैत्य for अवेक्ष्य. K. L. P₂. सुविस्तरं, R. सविस्मयं for सविस्तरं.

71. P₂. ककुदो for ककुदं. The texts of Su., and Vijay., read आ-
हितलक्षणः for आहितलक्षणः, and not for better. A. C. D. E. G. H. I. J.
K. L. P₂. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vijay.,
कोसलेन्द्राः for कोसलेन्द्राः. P₂. P₃ first read “ महेन्द्रमास्थाय ” and then “ इ-
क्ष्वाकुवंश्यः &c. ”

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्रातपिनाकिलीलः ।

चकार बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपचलेखाः ॥ ७२ ॥

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः संपट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमश्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥ ७३ ॥

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठेदकोनशतकतुल्ये शकाभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

७२ ॥ महेन्द्रमिति । यः ककुत्स्थः संयति युद्धे । महानुक्षा महोक्षः ॥ “अचनुर—” इत्यादिना निपातः ॥ तस्य रूपमिव रूपं यस्य ते महेन्द्रमास्थायारुह्य । अत एव प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन्बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपचलेखा निवृत्तपत्तरचनाश्चकार ॥ तद्वृत्तनुरानवधीदित्यर्थः ॥ न हि विधवाः प्रसाध्यन्त इति भावः ॥

७३ ॥ ऐरावतेति । यः ककुत्स्थ ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं शिथिलमङ्गदमहेन्द्रमङ्गदेन स्वकीयेन संपट्टयन्संपर्धयन्स्वामभ्यां श्रेष्ठां मूर्तिमुपेयुषोऽपि प्राप्तस्यापि । गोत्रभिद इन्द्रस्यार्धमासनस्यार्धासनम् ॥ “अर्धे नपुंसकम्” इति समासः ॥ अर्धिनष्टावधिष्ठितवान् ॥ स्थाद्विष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्यभ्यासेन व्यवायेऽपि बलवत् ॥ न केवलं महोक्षरूपधारिण एवेन्द्रस्य ककुदमारुहत् ॥ किं तु निजरूपधारिणोऽपिन्द्रस्यार्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथ वा । अर्धासनमपीत्यपरन्वयः ॥

७४ ॥ जात इति । उरुकीर्तिर्महायशः ॥ कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीप इति

72. “Playing the Pinakin in battle by mounting upon the great Indra in the form of a great bull, he by means of his arrows rendered the cheeks of the Asura females, devoid of amorous paintings.”

73. “Causing his own armlot to rub against that of Indra, loosened by the blows inflicted on the celestial elephant, this king पुरंजय occupied half the seat of the Destroyer of the mountains, even when Indra had assumed his original excellent form.”

74. “It is said that in his race was born the king Dilipa of wide fame, the light of his family, who stood in the position of a

72. C. with Su., and Vijay., माहेन्द्रं for महेन्द्रं. And explain:—माहेन्द्रं पर्वतमास्थायारुह्य. H. P₂. with the text only of Vallabha पिनाकलीलः for पिनाकिलीलः. C. E. P₂. with Val., and Vijay., गण्डस्थलीः for गण्डस्थलीः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Vallabha and others.

73. C. H. with Cha., Su., Vija., Dharm., and Vijay., ऐरावतास्फालनं for ऐरावतास्फालनं. H. L. स्वामिव for स्वामपि. C. D. L. कर्कशं for विश्लथं. C. D. L. अन्या for अभ्यां. B. C. E. H. I. J. K. P₂. R

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।
 वातोऽपि नासंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥
 पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
 चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

नृपतिस्तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल । यो दिलीपः शक्राभ्यसूयाधिनिवृत्त-
 ये । न त्वशक्तयेति भावः । एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुः । तस्य
 भावे तत्त्वेऽतिष्ठत् ॥ इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशेषितवानित्यर्थः ॥

७५ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्दिलीपे महीं शासति सति । विहरत्यनेति विहारः
 क्रीडास्थानम् । तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् ॥ “ वाणिनी
 नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च ” इति विश्वः ॥ “ वाणिन्यो नर्तकीमत्ते ” इत्यम-
 रश्च ॥ अंशुकानि वस्त्राणि वातोऽपि नासंसयन्नाकम्पयत् । आहरणायपहर्तुं को
 हस्तं लम्बयेत् ॥ तस्याज्ञासिद्धत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः ॥ अर्धश्चासौ
 पन्थाश्चेति विग्रहः । समप्रविभागे प्रमाणाभावाच्चैकदेशिसमासः ॥

७६ ॥ पुत्र इति । विश्वजितो नाम महाक्रतोः प्रयोक्तानुष्टाता तस्य दिलीपस्य

performer of ninety-nine sacrificial ceremonies in order to desist
 from the spite of Sakra. ”

75. “ When he was reigning over the earth, even the breeze
 did not disturb the garments of drunken women fallen asleep on
 half the way to the pleasure-ground. Who could then stretch
 forth his hand to take them away ? ”

76. “ His son Raghu, the performer of the great sacrifice call-
 ed Vis'vajit, now reigns in his place, who turned his wealth,
 amassed by the sweeping of the four quarters, into the residue of
 an earthen pot. ”

with Châ., Din., Val., Su, Dharm., Vija., and Vijay., अधितस्थौ,
 D. L. अधितस्थे for अधितस्थौ. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण
 also agrees with Châritravardhana and others.

75. A. L. कामिनीनां, D. पाणिनीनां for वाणिनीनां. Also noticed
 by Hemādri, who says :—“ पाणिनीनां ” इति पाठे पणन्ते व्यवहरन्ते तच्छीलाः ।
 दध्यादिके विक्रयं कर्त्तव्यस्तासां. D. विहारार्धपथे for विहारार्धपथे. A. C. I.
 वाहयेत् for लम्बयेत्. These Mss. also notice the reading of Mallinātha.
 B. C. E. G. H. I. K. L. P. R. with Hem., Val., Su., Dharm., Vija.,
 and Vijay., आभरणाय for आहरणाय. Hemādri notices the reading
 of Mallinātha. Châritravardhana and Dinakara notice the reading
 of Hemādri and others. They read with Mallinātha.

76. B. चतुर्दिगावर्जनसंभृतायां, D. with Val., and Vija., चतुर्दिगावर्ज-
 नसंभृतानां, E. I. K. R. with Châ., Din., Su., Dharm., Vijay., and the
 text only of Val., चतुर्दिगावर्जनसंभृतां यः for चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यः.

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छिनुमियत्तालम् ॥ ७७ ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।

उर्वी धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥ ७८ ॥

पुत्रो रघुः पदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति । यो रघुश्चतुर्भ्यो दिग्भ्य आवर्जिताहता संभूता सम्यग्वर्धिता च या तां चतुर्दिगावर्जितसंभूतां विभूर्ति संपदं सन्पात्रमेव शेषो यस्यास्तामकरोत ॥ विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादित्यर्थः ॥

७७ ॥ आरूढमिति । किं च । अद्रीनारूढम् । उदधीन्वितीर्णमवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजंगमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्गव्यापीत्यर्थः । अनुबन्धातीत्यनुबन्धि चाविच्छेदि । कोलत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अत एवैवं भूतं यस्य यश इत्यन्तया देशतः कालतो वा केमचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमार्तुं नालं न शक्यम् ॥

७८ ॥ असाविति । असावजाख्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिन्द्रं जयन्त इव ॥ “ जयन्तः पाकशासिनः ” इत्यमरः ॥ तं रघुमनुजातः । तस्माज्जात इत्यर्थः ॥ तज्जाताऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् ॥ “ गत्यर्थाकर्मकाश्रियशीडस्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ” इति क्तः ॥ सोपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् ॥ आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः—“ श्रिषादयः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति ” इति ॥ दम्यः शिक्षणीयावस्थः । योऽजो गुर्वी भुवनस्य धुरं धुर्येण चिरनिरूढेन पित्रा सदृशं नुल्यं यथा तथा विभर्ति ॥ यथा कश्चिद्वत्सतरोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालंकारो ध्वन्यते ॥ “ दम्यवत्सतरो समौ ” इत्यमरः ॥

77. “ His fame had ascended to the mountains, had plunged into the oceans (*i. e.* had reached as far as the ocean), had entered Patāla, the abode of serpents, had gone up to the skies, was eternal (*i. e.* and yet extensive enough to occupy more space) and too much to be measured by any standard. ”

78. “ This prince Aja is born of him, as Jayanta is born of the lord of the heavens ; he bears the weighty yoke of the world equally with his father, like as a young bull with one broken to the yoke. ”

77. B. C. E. G. H. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., प्रतीर्ण, D. I. च तीर्ण for वितीर्ण. C. with Hem., निलयं, L. वसतीः for वसति.

78. C. D. with Chā., and Su., अजोऽनु जातः for अजोऽनुजातः. Chāritravardhana and Sumativijaya construe अनु with पतिं in the sense of कर्मप्रवचनीय, for they say :—त्रिविष्टपस्य पतिमनु त्रिविष्टपपतिना शक्रेण जयन्त इव ॥ “ अनुलक्षणे ” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तयोरे द्वितीया । लक्षणे हेतुरित्यर्थः ॥ Vallabha also notices this. B. C. E. H. I. P. R. with Val., Su., and Vijay., सदृशी for सदृशं.

कुलेन कान्त्या वचसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छत काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

सा ह्यनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वकुम् ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालक्ष्याः ॥ ८१ ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदावभाषे ।

आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

७९ ॥ कुलेनेति । कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा यौवनेन विनयः प्रधानं येषां तैस्तैर्मैरुणैः श्रुतशीलादिभिश्चात्मनस्तुल्यं स्वनुरूपममुमं त्वं वृणीष्व । किं बहुना । रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु संगच्छताम् ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ रत्न काञ्चनयोः रिवात्यन्तमनुरूपत्वाद्युच्यते । समागमः प्रार्थयत इत्यर्थः ॥

८० ॥ तत इति । ततः सुनन्दावचनस्थावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्येन्दुमती लज्जां तनूकृत्य संकोच्य । प्रसादेन मनःप्रसादिनामलया प्रसन्नया दृष्ट्वा संवरणस्य स्रजा स्वयंवरणार्थं स्रजेव कुमारमजं प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार ॥ सम्यक्सांनुरागमपदयदित्यर्थः ॥

८१ ॥ सेति । सा कुमारी ह्यनि तस्मिन्नेऽभिलाषबन्धमनुरागग्रन्थि शालीनतया धृष्टतया ॥ “स्यादधृष्टस्तु शालीनः” इत्यमरः ॥ “शालीनकोर्पिणि अधृष्टकार्ययाः” इति निपातः ॥ वक्तुं न शशाक । तथाप्यरालक्ष्याः सोऽभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन ॥ “व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च” इत्यमरः ॥ गन्धयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् ॥ सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥

८२ ॥ तथेति । सख्यामिन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायाम् । दृष्टानुरागायां

79. “Do you therefore elect him your equal ~~by~~ birth, in beauty, youth, and in all (other) good qualities with modesty at their head; and let the jewel (thus) be mated with gold.”

80. Then at the conclusion of Sunandā's address, the daughter of the great king lessened her feeling of maidenly bashfulness and took the prince for her husband by her glance brightened with joy as if with the garland used in the self-electing marriage.

81. At first the princess was unable to express her love to the prince through her maidenly shyness : but at last the love of that curled-haired damsel, having pierced through her bodily frame, rushed out by the mark of the hair-erection on her body.

82. The cane-holder सुनन्दा, her female companion, seeing her

80. B. H. with Hem., Chā., Din., Vijay., Dharm., Vija., and the texts only of Val., and Su., मृदुकृत्य for तनूकृत्य. Hemādri also notices the text of Mallinātha. E. कुमारी for कुमार.

82. E. सख्याः for सखा. Q. E. G. H. I. K. L. P. R. with Hem.,

सा चूर्णभौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तिमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

तया सजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्टार्षितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

सत्यामित्यर्थः । सखी सहचरी ॥ “सख्यशिश्वीति भाषायाम्” इति निपातना-
न्डीप् ॥ वेत्रभृत्सुनन्दा । हे आर्ये पुज्ये । अन्यतोऽन्यं प्रति व्रजाम् । इति परिहास-
पूर्वमावभाषे । अथ वधूरिन्दुमत्येनां सुनन्दामसूयया रोषेण कुटिलं वदति । अन्य-
गमनस्यासह्यत्वादिति भावः ॥

८३ ॥ सेति । करभः करप्रदेशविशेषः ॥ “मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो
बहिः” इत्यमरः ॥ करभ उपमा ययोस्तावूरु यस्याः सा करभोपमोरुः ॥ “ऊ-
रुत्तरपदाक्षोपम्बे” इत्युद्धृत्ययः ॥ सा कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं
गुणं स्रजम् । मूर्ति मूर्तिमन्तमनुरागमिव । धात्र्या उपमातुः सुनन्दायाः कराभ्यां
रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथान्धानमासञ्जयामासासक्तं कारयामास ।
न तु स्वयमासराजं ॥ अनौचित्यात् ॥

८४ ॥ तथेति । वरेण्यां वरेणीय उत्कृष्टः ॥ वृत्र एण्यः ॥ सोऽजो मङ्गलपुष्प-
मय्या मधूकादिकुसुमप्रकुतया विशालं वक्षःस्थलं लम्बया लम्बमानया तया स-
जा विदर्भराजावरजामिन्दुमतीं कण्टार्षितौ बाहु एव पाशौ यया ताममंस्त ॥
मम्यतेर्लुङ् ॥ बाहुपाशकल्पसुखमन्वभुदित्यर्थः ॥

friend in such plight spoke to her in jest as follows :—“Let us
go, O noble lady, to another.” Instantly the bride glanced at her
with a frown of displeasure.

83. Then the princess, who had beautiful thighs comparable
to the trunk of an elephant, assigned to the garland its proper place
on the neck of Raghu's son, which was red with auspicious powder
and which appeared, as it were, her love incarnate, by the hands
of her nurse.

84. With that garland made of auspicious flowers and hang-
ing over the surface of his broad chest, that eligible prince thought
the younger sister of the king of the Vidarbhas, to have thrown
the cords of her arms round his neck.

Chā., Din., Vijay., and the text only of Su., वेत्रधरा for वेत्रभृत्. One
of the three Mss. of Hemādri's दृष्टंण reads वेत्रवती. D. एनं for एनां.

83. D. with Vijay.'s text स्रजं for गुणं. C. D. with Chā., and
Din., आयोजयामास for आसञ्जयामास.

84. E. °बाहराशां for °बाहुपाशां. E. °वरजं for °वरजां.

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
 इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥८५॥
 प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
 उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥
 ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ स्वयंवरवर्णने
 नाम षष्ठः सर्गः ॥

८५ ॥ शशिनमिति । तत्र स्वयंवरे समगुणयोस्तुल्यगुणयोरिन्दुमतीरघुनन्दन-
 योर्योगेन प्रीतिर्येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः । इयमजसंग-
 तेन्दुमती मेघैर्मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रमुपगता कौमुदी । अनुरूपं सदृशं जलनिधिम-
 वतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः । इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः
 कटु परुषमेकमविसंवादि वाक्यमेकवाक्यं विवव्रुः ॥

८६ ॥ प्रमुदितेति । एकत एकत्र प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य
 तत्तथोक्तम् । अस्यतोऽन्यत्र वितानं शून्यम् । भद्राशत्वादप्रदृष्टमित्यर्थः । तत्क्षि-
 तिपतिमण्डलम् । उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं
 सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् ॥

॥ इति श्रीपद्माव्ययप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकालचलम-
 लिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
 संजीविनीसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥

85. The citizens, pleased with the union of like qualities, gave forth a unanimous utterance, unpleasant to the ears of the kings, that she was the moonlight united with the moon freed from clouds or the daughter of *Jahnu* gone down to the ocean (*lit.* the store of waters) who is equally fit for her.

86. The assembly of princes, having in one part, the delighted party of the bride-groom and in the other a gloomy mantle spread over the face of the circle of kings, resembled a lake at dawn, having in one part, the day-lotuses blooming and in the other the beds of moon-lotuses had gone to sleep.

85. L. जह्नुकन्यासमेना, I. जलनिधिमवतीर्णा जह्नुकन्यामनुरूपं for जलनिधि-
 मनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा.

86. C. E. with Hem., Châ., Din., and Su., अहनि for उषसि. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. Both Chāritravardhana and Sumativijaya reading अहनि also give उषसि in their comments. It is difficult to find which text of Kālidāsa they had for their comments. *Vide* their comments.

। सप्तमः सर्गः ।

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देनसाक्षादिव देवसेनाम् ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥
सेनानिवेशान्पथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।
भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥

भजेमहि निषीदैकं मुहुरन्यं पयोधरं ।
मार्गन्तं बालमालोक्य श्रसन्तावदिदंपती ॥

१ ॥ अर्थात् । अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्रा वरेण युक्ताम् । अत एव साक्षात्प्रत्यक्षम् ॥ “साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः” इत्यमरः ॥ स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी । तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥

२ ॥ सेनेति । भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या । तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्वेषेष्वप्युक्तं च साभ्यसूया वृथेति निन्दन्तः । किञ्च विभाते प्रातःकाले । ग्रहाश्चन्द्रादयः । त इव मन्दभासो नष्टकान्तयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशान्निश्वसिराणि जग्मुः ॥

1. Then the lord of the Vidarbhas bent his steps towards the city, taking with him his sister, accompanied with a bride-groom equally qualified with her ; like Devasenā, with Skanda visibly present as it were.

2. The lords of the earth also, pale (dimmed in lustre) as stars at dawn, went to their respective encampments, indignant both with their personal beauty and apparel, on account of their hopes proving futile with respect to the sister of Bhoja.

1. D. J. K. P. R. with Châ., and the text only of Vallabha, 'राजः for 'नाथः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Châritravardhana and others.

2. D. I. L. P. with Hem., Su., Vijay., Dharm., Vijā., and the text only of Val., 'भूतः for 'क्षितः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण and the text only of Vijay., agree with Mallinātha. C. D. with Hem., प्रभातग्रह° for विभातग्रह°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha. A. B. E. H. J. K. L. P. वेशेषु for वेषेषु.

सांनिध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

तावत्प्रकीर्णाभिनवापचारमिन्द्रायुधयोतिततोरणाङ्गम् ।

वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चार्माकरजालवत्सु ।

वधूयुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

३ ॥ ननु कुट्टाश्चेभ्यन्तां तत्राह ॥ सांनिध्येति । तत्र स्वयंवरमात्रे शच्या इन्द्राण्याः । सांनिधिरिव सांनिध्यम् । तस्य योगात्सद्भावाद्धेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभावः किल ॥ किलेति स्वयंवरविघ्नतकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थः ॥ तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि सवैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यन् ॥

४ ॥ तावदिति ॥ “ यावतावन्न साकल्ये ” इत्यमरः ॥ तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रस्तारिता अभिनवा उपचाराः पुष्पप्रकरादयो यस्य तं तथोक्तम् । इन्द्रायुधानां च योतितानि तोरणान्यङ्गाश्चिह्नानि यस्य तम् । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् ॥ “ छाया बाहुल्ये ” इति नपुंसकत्वम् ॥ तेन निवारितमुष्णमालपो यस्य तं तथा राजमार्गं स वरः वध्वा सह प्राप विवेश ॥

५ ॥ तत इति । ततश्चार्माकरजालवत्सु सोवर्णगवाक्षयुक्तम् । सौधेषु तस्याजस्यालोकने तत्पराणामासक्तानां पुरसुन्दरीणामित्थं वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यकार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि व्यापाराः ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ बभूवुः ॥

3. Owing no doubt to the presence of S'achi there was total absence of obstructers to the self-electing marriage in the hall, and hence the assemblage of the lords of the earth, though jealous of the descendant of Kikutstha, remained quiet.

4. Meanwhile the bride-groom accompanied with his bride got to the royal road strewn with fresh offerings of flowers and decorated with the ornamental arches as brilliant as the rainbow and the beat whereof was kept off by the shade of banners.

5. Then, freed from other necessary engagements of the day

3. D. E. K. L. शच्या for शच्याः. C. D. and the text only of Val., आलोक्य for उद्दिश्य.

4. E. °चारादिन्द्रा° for °चारमिन्द्रा°. D. with Hem., °योतन°, Charitravardhana and Dinakara probably °भासित° for °योतित°. Hemadri notices the reading of Mallinātha. D. I. and the text only of Val., प्रापत् for प्राप. Hemadri also notices this.

5. C. D. with Chā., °सत्पराणां for °तत्पराणां. C. I. °जालकेषु for °जालवत्सु. D. L. with Dharm., सुर° for एर°. D. with Dharm., युक्तान्य°, H. with Vijay., मुक्तान्य° for त्यक्तान्य°. Vijay's text with us.

आलोकमार्गं सहसा ब्रजन्त्या कथाचिदुद्देष्टनवान्तमाल्यः ।

बन्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्वरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ७ ॥

६ ॥ तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः । आलोकेति । सहसालोकमार्गं गवाक्षपथं ब्रजन्त्या कथाचित्कामिन्योद्देष्टनवान्तमाल्यः । उद्देष्टनेन बन्धविश्लेषेणोद्गीर्णमाल्यः । करेण रुद्धो गृहीतोऽपि च केशपाशः केशकलापः ॥ “ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्याः कचात्परे ” इत्यमरः ॥ तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बन्धुं बन्धनार्थेन संभावितो न चिन्तित एव ॥

७ ॥ प्रसाधिकेति । काचित् । प्रसाधिकया लङ्कार्यालम्बितं रञ्जनार्थं धृतं द्वरागमेवाद्रालक्तमेव ॥ अग्रं चासौ पादश्चेत्यग्रपाद इति समानाधिकरणसमासः ॥ “ हस्ताग्रामहस्तयोगुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम् ” इति वामनः ॥ तमाक्षिप्याकूप्य । उत्सृष्टलीलागतिस्त्यक्तमन्दगमना सती । आ गवाक्षद्वारागमपर्यन्तं पदवीमलक्तकाङ्क्षां लाक्षारागचिह्नां ततान चकार ॥

the actions of the beautiful city-women, who were intent upon looking at him through the golden windows of their mansions, became as follows :—

6. A certain lady while suddenly hastening to the window (*lit.* a passage to look through) did not at all think of binding the braid of hair though she held it in her hand and from the folds of which the flowers were dropping down on account of its being made loose through her haste, till she has reached the door of the window.

7. Drawing aside her fore-foot previously held up by the decorating maid (helping maid) even when the colour on it was still wet, a certain lady having given up her sportive way of walking, spread as far as the window a row of foot-prints marked by the red lac.

6. D. वीतमाल्यः for वान्तमाल्यः. D. बन्धः, B. C. E. I. K. L. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., Vija., and Vijay., बद्ध for बन्धुं. R. with us. Hemādri also notices the reading of D. Ms. A. B. E. H. I. K. L. P. R. with Val., Su., and Vijay., हि, C. with Chā., and Din., न for च.

7. C. D. L. एनं for एव.

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।

तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थावबलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

८ ॥ विलोचनमिति । अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्यालंकृत्य तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वञ्चितं वामनेत्रं यस्याः सा सती तथैव शलाकामञ्जनकू-
चिकां वहन्ती सती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ ॥ दक्षिणग्रहणं संभ्रमा-
द्व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम् ॥ “सञ्जयमक्षि पूर्वं मनुष्या अञ्जनेन” इति श्रुतेः ॥

९ ॥ जालेति । अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाक्षमभ्यप्रेरितकृष्टिः सती प्र-
स्थानेन गमनेन भिन्नां वृद्धितां नीवीं वसनग्रन्थिम् ॥ “नीवी परिपणे मन्यौ स्त्रीणां
जयनवाससः” इति विश्वः ॥ न बबन्ध । किं तु नाभिप्रविष्टाभरणानां कङ्कणा-
दीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभराभरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासोऽवलम्ब्य
गृहीत्वा तस्यौ ॥

१० ॥ अर्धेति । सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिदार्धाचिता नाभिपरधगुम्फिता दु-

8. Having adorned the right eye with collyrium, another lady with her left eye destitute of it, went forth just so to the window carrying with her the pencil (used in decoration).

9. Another lady with her eyes directed to the holes of the window did not tie up the knot (of her garment), made loose by her walking, and remained standing there holding her garment by her hand the lustre of the ornaments on which, had entered her navel.

10. The half-stringed girdle of some other lady risen up in haste, -the jewels of which were dropping down at her every fal-

8. D. with Dharm., प्रासाद् for तथैव. E. I. with Hem., Val., Vijay., and the text only of Su., शलाकां for शलाका. E. पदंजी for वहन्ती. Between 8-9 D. E. I. L. with Vallabha read : —“ स्तनन्धयन्तं तनयं विहाय विलाकनाय स्वरया बज्रन्तं । संयस्तनाभ्यां पदर्वीं स्तनाभ्यां सिषेच काचिन्ययसागवाक्षात् ” ॥ [D. I. पतना, E. I. पदर्वी. D. E. I. आगवाक्षं, L. with Val., आगवाक्षात्.] E. with Vallabha read this between 10-11.

9. A. R. with Dharm., प्रेक्षित, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads this, D. प्ररित for प्रेषित. Hemādri also notices the reading of the D. Mss.

10. A. J. with Su., अर्धाचिता, D. L. अर्धाचिता for अर्धाचिता. One

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपञ्चाभरणा इवासन् ॥ ११ ॥
ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

निमित्ते संभ्रमादुरुत्क्षिप्ते ॥ “ लुमिम्प्रक्षेपणे ” इति धातोः कर्मणि क्तः ॥ पदे पदे
प्रतिपदम् ॥ व्रीप्सायां द्विर्भावः ॥ गलन्ती गलद्वत्ना सती रसना मेखला तदानीं
गमनसमयेऽनुष्ठम्बलेऽर्पितं गर्भितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सासीत् ॥

११ ॥ तासामिति । तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगन्धो गर्भं ये-
षां तैः । विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषु तैः । मुखैर्व्याप्तान्तरा इच्छावकाशा
गवाक्षाः सहस्रपञ्चाभरणा इवासन् । कमलालंकृता इव स्थिता इत्यर्थः ॥

१२ ॥ ता इति । ता नार्यो रघोरपत्यं राघवमजम् ॥ “ तन्नापत्यम् ” इत्यप्रत्य-
यः ॥ दृष्टिभिरापिबन्त्योऽतिवृष्ण्या पश्यन्त्यो विषयान्तराणि नतोऽन्यान्विष-
याञ्च जग्मुः । न विविदुरित्यर्थः ॥ तथा हि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्री-
त्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेव ॥ श्रीत्रादीनीन्द्रि-
याणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुर्विव प्रविश्य कोतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते
किञ्च । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

tering step, had at the time the string fastened only to the root
of her foot-toe.

11. The lattices, whose apertures were crowded with the in-
tensely curious faces of the young women, perfumed with wine,—
while their bee-like eyes fluttered restlessly,—seemed as though
they were adorned with lotuses.

12. Those ladies drinking, with their eyes the son of Raghu,
did not mind the objects of other senses, because the functions of
the rest of the organs of sense, had, as it were, by concentration en-
tered the organ of sight.

of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी agrees with Su.,
and A. J. Mss. C. J. L. P. with Chā., and Din., दुर्नमिते for दुर्निमित्ते. D.
G. J. L. P. and one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण read रसना
for रसना.

11. A. D. प्रकृष्टपद्मा, C. प्रयुक्तपद्मा for सहस्रपञ्चा. Hemādri notices
both these readings of A, D. as well as C. Mss.

12. C. R. with the text only of Val., तं for ताः. D. with Dharm.,
सर्वेन्द्रिय for शेषेन्द्रिय.

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।
 पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥
 परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥
 रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला ।
 गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ १५ ॥

१३ ॥ स्थान इति ॥ “शृण्वन्क्रथाः श्रोत्रमुखाः कुमारः” इति वक्ष्यति । ताः कथयति “स्थाने” इत्यादिभिस्त्रिभिः । भोज्येन्दुमती परोक्षैरवृष्टेर्भूपतिभिर्वृता ममैवयं ममैवेयमिति प्रार्थितापि स्वयंवरमेव साधु हितममस्त मेने । न तु परोक्षमेव कञ्चित्प्रार्थकं वद्रे । स्थाने युक्तमेतत् । कुतः । अन्यथा स्वयंवराभावेऽसाविन्दुमती । पद्मस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः ॥ “अर्शोभादिभ्योऽञ्” इत्यच्प्रत्ययः ॥ नारायणमिव । आत्मतुल्यं स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत । न लभेतैव । सदसादि-वेकासौकर्यादिति भावः ॥

१४ ॥ परस्परेणेति । स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् ॥ “द्वन्द्वं रहस्य —” इत्यादिना निपातः ॥ परस्परेण नायोजयिष्यद्येन योजयेद्यदि । प्रजानां पत्युर्विधानुरस्मिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासो वितथो विफलोऽभविष्यत् । एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः ॥ “लिङ्गमिति लङ्कियातिपत्तौ” इति लङ् ॥

१५ ॥ रतिरिति । रतिस्मरौ यौ । नित्यसहचरावित्यभिप्रायः । नूनं तावेवेयं चायं चेमौ रूपौ अभूताम् । एतद्रूपेणोत्पन्नौ ॥ तथा हि । प्रसिद्धमेवैतद्यदियं बाला ।

13. As लक्ष्मी obtained नारायण who was equally worthy of her, so the sister of Bhoja, though ardently wished for by many kings who were not present for the ceremony, did well in thinking of self-electing marriage as the right course for her to follow; otherwise how could she have obtained a husband equally worthy of her ?

14. If Creator had not united this couple of enviable beauty one with the other, the efforts of creating beauty in this pair on the part of the Lord of living beings would have been fruitless !

15. Surely these two were Rati and Smara respectively, for this maiden princess had chosen a counterpart of her own self from

13. D. परोक्षे for परोक्षैः. D. L. आर्या for असौ. K. omits this verse.

14. D. I. L. with Din., विफलः for वितथः.

15. D. L. with Chā., Din., and Dharm., जातिस्मरौ for रतिस्मरी. Hemādri notices this and says:—जात्या जन्मना स्मरौ जातिस्मरौ । महीधरवत् ॥ Chāritravardhana notices the reading of Mallinātha and others and explains:—स्मरेण स्मरीच ॥ “एमान्धिया” इत्येकशेषः ॥ अथ वा । स्मरतीति स्मरः । पचायच । जानेः स्मरा जानेस्मरी । महीधरवत् ॥ B. उभावभूताम्, D. H. K. R. with

इत्युद्गताः पौरवधूसुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्भासितं भङ्गलसंविधाभिः संबन्धिनः सद्य समाससाह ॥ १६ ॥

ततोऽवतीर्याद्यु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

राज्ञो सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये । सत्यपि व्यत्यासकारण इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वरूपतुल्यमेव ॥ “ तुल्यसंकाशनकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ” इत्याह वण्डी ॥ गता प्राप्ता ॥ तदपि कथं जातमत आह—मनो हि जन्मान्तरसंगतिर्ज्ञं तदेवेति ॥ प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनावशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् ॥ जन्मान्तरसाहचर्यमेवात्र प्रवर्तकमिति भावः ॥

१६ ॥ इतीति ॥ इति “ स्थाने वृता ” इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूसुखेभ्य उद्गता उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः । सुखशब्दो विशेष्यनिप्रश्नः ॥ “ अथ त्रिषु द्वे पुण्यं पापं सुखादि च ” इत्यमरः ॥ कथा गिरः शृण्वन्कुमारोऽजो भङ्गलसंविधाभिर्भङ्गलरचनाभिरुद्भासितं शोभितं संबन्धिनः कम्पादायिनः सद्य समाससाह प्राप ॥

१७ ॥ तत इति । ततोऽनन्तरं करेणुकाया हस्तिन्याः सकाशादाद्यु शीघ्रमवतीर्ष्य कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन सोऽजः । अथोऽनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितमन्त-धनुष्कं चत्वरम् । नारीणां मनांसीव विवेश ॥

amongst thousands of kings; for the mind is cognisant of the association of the previous birth.

16. Thus hearing the words pleasing to the ear coming out from the mouths of the women of the city, the prince reached the palace of his relative, which was adorned with auspicious decorations.

17. Then the prince quickly alighted from the female-elephant and with his hand in that of the lord of the Kāmarūpas,

Dharm., इवावभूताम् for इमावभूताम्. B. I. with Val., and Dharm., याता for गता. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Val. labha and others. H. I. संगतज्ञं, L. संगतीतं for संगतिज्ञं.

16. O. L. एवं कथा श्रोत्रमुषी कुमारः [O. 'मुषी] for शृण्वन्कथाः श्रोत्रमुखाः कुमारः, R. श्रोत्रमुखाः for श्रोत्रमुखाः.

17. A. B. G. J. K. P. omit the verses 17-18-19, i. e. the eight of the best Mss. of Mallinātha's commentary in our possession altogether omit these verses; only P.'s text reads these without of course the commentary of Mallinātha. It appears that Mallinātha might not have known these stanzas. K.'s text reads the 17th verse without commentary and omits the 20th verse. R. with Val., and the texts of K. P. तत्र for ततः. D. अथ for आद्यु. D. L. मजः, D₂. E. with Śu., पथः for अथो. L. चतुष्कमन्तः for चतुष्कमन्तः.

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।

भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।

वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।

तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरो संगमयांचकार ॥ २० ॥

१८ ॥ महर्हेति । महार्हसिंहासने संस्थितोऽसावजः । भोजेनोपनीतम् । रत्नैः सहितं सरत्नम् । मधुपर्कमिश्रं । अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः क्षौमयोर्युग्मं च । वनिताकटाक्षैरन्यस्त्रीणामपाङ्गदर्शनैः सार्धम् । जग्राह गृहीतवान् ॥

१९ ॥ दुकूलेति । दुकूलवासाः सोऽजः । विनीतैर्नवैरवरोधरक्षैरन्तःपुराधिकृतैः । वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः—स्फुटफेनराजिरुदन्वान्समुद्रो नवैर्नूतनैश्चन्द्र-पारैश्चन्द्रकिरणैः । वेलायाः सकाशं समीपमिव । पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥

२० ॥ तत्रेति । तत्र सन्नयचित्तः पूजितोऽग्निकल्पोऽग्नितुल्यो भोजपतेः पुरो-धाः पुरोहितः ॥ “पुरोधास्तु पुरोहितः” इत्यमरः ॥ आज्यादिभिर्द्रव्यैरग्निं हुत्वा

entered the inner-quadrangle of the palace shown by the lord of the Vidarbhas as if he entered the hearts of the palace women.

18. Seated on a rich throne, he accepted the offering with jewels, mixed with the Madhuparka and a pair of silkwoven garments presented to him by Bhoja, along with the lovely glances of the beautiful ladies.

19. He, dressed in silken-garments, was led near the bride by the humble keepers of the inner-apartments, as the ocean with its line of foam clearly displayed is led near the coast by the new rays of the moon.

20. There the revered priest of the lord of the Bhojas, himself like fire having offered to the fire the clarified butter and other

18. C. H. °ज्ञ्यासनसंस्थितः, D. with Hem., and Dharm., °सिंहासनसंस्थितः for °सिंहासनसंस्थितः. D₂. with one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण read मधुमक्षमिश्रं, D. E. R. with Val., and Dharm., and the text only of P. मधुमक्षगम्यं, L. मधुमक्षगम्यं, C₂. with Châ., मधुपर्क-युक्तं for मधुपर्कमिश्रं. D. H. I. with Hem., Châ., Din., and the text only of Vallabha, अर्घं for अर्घ्यं. Hemādri notices the reading of Mallinātha.

19. D. °रक्षैः, C. with Châ., °मुख्यैः for °रक्षैः.

20. C. D. I. with Val., आय्यादिभिः for आज्यादिभिः. E. रामकल्पः for अग्निकल्पः. E. I. L. P. R. with Val., वधूवरं for वधूवरी. B. H. I. L. R. with Hem., Châ., Din., Su., Dharm., and Vija., संगमयांचकार for संग-मयाञ्चकार.

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।

अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥

आसीद्दूरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।

वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ २२ ॥

तमेवामि विवाहसाक्ष्ये चाधाय । साक्षिणं च कृत्वेत्यर्थः । वधूवरौ संगमयांचकार योजयामास ॥

२१ ॥ हस्तेनेति । स राजसूनुर्हस्तेन स्वकीयेन वध्वा हस्तं परिगृह्य । अनन्तरायाः संहिताया अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवं प्रतिपल्लवेन स्वीयेन प्राप्य चूत इव । सुतरां चकासे ॥

२२ ॥ आसीदिति । वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठो यस्य सोऽभूत् ॥ “सूच्य-मक्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः” इत्यमरः ॥ कुमारी स्विन्नाङ्गुलिः संववृते बभूव ॥ अत्रोत्प्रेक्ष्यते—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन । तयोर्देधूवरयोर्मनो-भवस्य वृत्तिः स्थितिः समं विभक्तेव । समीकृतैवेत्यर्थः ॥ प्राक्सिद्धस्याप्यनुराग-साम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्षते ॥ अत्र वात्स्यायनः—“कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुलिः स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु रोमाञ्छितो भवति । एभिरनयार्थोर्व परीक्षितः” इति ॥ स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाश्चाभिधानं सा-स्विकमात्रोपलक्षणम् । न तु प्रतिनियमो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसामर्थ्या-त् ॥ एवं सति कुमारसंभवे—“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरा-सीत्” इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति ॥

things, and having made the same fire a witness to the marriage, united the bride and the bride-groom in wedlock.

21. That prince shone still more bright on taking the hand of his bride with his own, as does the mango-tree after having received with its foliage the shoots of an As'oka-creeper clung to it.

22. The hair on the wrist of the bride-groom stood erect and the fingers of the princess became wet with perspiration ; thus by the joining of their hands the action of love was, as it were, equally divided in them at that moment.

21. H. पुत्रः for 'सूनुः. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Dharm., and Su., बभासे for चकासे. E. 'शोकलग' for 'शोकलता.' E. K. वृतः, R. भूतः for चूतः.

22. D. J. अभूत् for आसीत्. B. C. E. H. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन for the last two Pādas. [E. L. अस्मिन् for तस्मिन्]. So also Mallinātha, who says :—‘ इत्यपरार्धस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरे । तस्मिन्द्वये मि-थुने तत्क्षणमात्मवृत्तिः साक्षिकोदयरूपा वृत्तिर्मनोभवेन कामेन समं विभक्तेव । एषकृतेव ॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।

द्वीयन्त्रणामानशिरं मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥

२३ ॥ तयोरिति । अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि क्रिययोर्निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासंगत्या निवर्तितानि प्रत्याकृष्टान्यन्योन्यस्मिल्लोलानि सत्त्वानि ॥ “ लोलश्चलसत्त्वणयोः ” इत्यमरः ॥ तयोर्द्विपदयोर्विलोचनानि वृष्टयो मनोज्ञां रम्यां द्विया निमीलनेन यन्त्रणां संकोचमानशिरं प्रापुः ॥

२४ ॥ प्रदक्षिणेति । तन्मिथुनमुदरर्चिष उद्गतज्वालस्य कृष्णानोः कृष्णप्रदक्षिणप्रक्रमणात्प्रदक्षिणीकरणाच्चकासे ॥ कथमिव । मेरोरुपान्तेषु वर्तमानमावर्तमानम् । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यं संसक्तं संगतम् । मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहम् त्रियामा चाहस्त्रियामं रात्रिदिवमिव ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥

23. The eyes of both of them had a lovely constraint of bashfulness,—the eyes which were insatiately coveting to see one another, the pupils whereof were moving towards the end of the corners (i. e. mutually exchanging sidelong glances), and which were withdrawn when by accident the gazes mutually encountered.

24. The royal couple now attached to one another (by the matrimonial alliance) looked resplendent by going round the blazing fire (always keeping the right side towards it), as the day and night come close together in their revolution round the axis of the Meru.

23. L. अपाङ्गप्रतिसारितानि, B. C. I. R. with Dharm., Vija., and the text only of Val., उपाङ्गप्रतिसारितानि, D. with Hem., अपाङ्गप्रतिचालितानि, D₂. with Chā., and Dia., अपाङ्गप्रतिचारितानि, E. H. अपान्तप्रतिसारितानि for अपाङ्गप्रतिसारितानि. A. J. with Val., and Su., °पत्तिनिवर्तितानि, one of the three Mss of Chāritravardhana's शिक्षाहितौषिणी also reads it, Hemādri also notices this. O. I. L. R. with Hem., and the text only of Val., °पत्ति कतराणि, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads it, E. किञ्चित्समापत्ति निवर्तितानि for क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि. A₂. C₂. K. read :—तयोः समापत्ति कतराणि किञ्चिदवस्थापितसंहतानि for the first two Pādas. O. D. with Hem., व्यानशिरं for आनशिरं.

24. D. E. and the text only of Su., °संस्कम् for °संस्कम्.

नितम्बयुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातुप्रतिभेन तेन ।

चकार सा मन्त्रचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदिशाध धूमः ।

कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदञ्जनह्रदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।

वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्भव ॥ २७ ॥

२५ ॥ नितम्बेति । नितम्बेन गुन्धलेखी ॥ “ दुर्धरालयुनोर्गुर्वी ” इति शान्धतः ॥ विधातुप्रतिभेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता जुहुवीति नियुक्ता । मन्त्रचकोरस्येव नेत्रे यस्याः सा लज्जावती सा वधूरमौ लाजविसर्गे चकार ॥

२६ ॥ हविरिति । हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तः ॥ “ शमीपल्लवमिश्राह्लोजानञ्जलिना वपति ” इति कात्यायनः ॥ पुण्यो धूमः कृशानोः पावकादुद्विषाय ॥ कपोलयोः संसर्पिणी शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमस्तस्या वध्वा मुहूर्त कर्णोत्पलतां कर्णभरणतां प्रपेदे ॥

२७ ॥ तदिति । तद्वधूमुखमाचारेण प्राप्ताद्भूमग्रहणात् । अञ्जनस्य ह्रदोऽञ्जनह्रदः । अञ्जनमिश्रवाष्पादकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षम् । प्रम्लानो बीजाङ्कुरो यवादिबीजाङ्कुर एव कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत्पाटलगण्डलेखमरुणगण्डस्थलं च भव ॥

25. That bashful bride, with heavy hips and eyes like those of the Chakora bird maddened with passion, when directed by that family preceptor, the very image of Brahmā, made an offering of the fried grain to the sacred fire.

26. There rose up from that fire the sacred smoke fragrant with the scent of oblations, S'ami-leaves and Lājas, which as its spire passed by her cheeks looked for a moment like a lotus on her ear.

27. Having to be exposed to the smoke (of the sacrificial ceremony) in accordance with the religious custom, the face of the bride had the eyes troubled with the moistened collyrium, the sprouts

25. C. D. L. with Hem., प्रतिभेन for प्रतिभेन. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. C. D. with Chā., and Din., नियुक्ता for प्रयुक्ता. B. C. D. with Hem., Chā., and Din., विमोक्षम् for विसर्गम्. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. Chātravardhana says:—विसर्गमित्यस्यः पाठः ॥

26. C. D. E. H. I. K. P. R. with Val., लाजगन्धिः for लाजगन्धी. H. R. with Su., शिखः for शिखः. C. D. तस्यां for तस्याः.

27. H. I. अञ्जनक्षोभं for अञ्जनह्रदं. E. R. with Val., गण्डलेखम्, or गण्डलेखम्, L. गण्डलेखम् for गण्डलेखम्. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads this. Vallabha's text reads with Mallinātha,

तो स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरंभिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
 कन्याकुमारी कनकासनस्थावाद्रक्षितारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥
 इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
 महीपतीनां पृथग्गर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्चीः ॥ २९ ॥
 लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।
 वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ॥ ३० ॥

२८ ॥ ताविति । कनकासनस्थौ तां कन्याकुमारौ स्नातकैर्गृहस्थविशेषैः ॥
 “ स्नातकस्त्वाप्तौ त्रती ” इत्यमरः ॥ बन्धुमता । बन्धुपुरःसरणेत्यर्थः । राज्ञा च
 पुरंभिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्या-
 त्क्रमेण कृतमाद्रक्षितानामारोपणमन्वभूतामनुभूतवन्तौ ॥

२९ ॥ इतीति । अधिश्चीरधिकसंपन्नौ भोजकुलप्रदीपः स राजा । इति स्वसुः
 पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य । महीपतीनां पृथगैकैकशोऽर्हणार्थं पूजार्थमधिकृतानधि-
 कारिणः समादिदेशाज्ञापयामास ॥

३० ॥ लिङ्गैरिति । मुदो लिङ्गैरारोपितसंतोषचिह्नैः संवृतविक्रिया निगूहितमत्स-
 राः । अत एव प्रसन्ना बहिर्निर्मला गूढनका अन्तर्लीनमहा हृदा इव स्थितास्ते
 नृपा वैदर्भं भोजमामन्त्र्यापृच्छ्य तदीयां वैदर्भीयां पूजामुपदाच्छलेनोपायनमिषेण
 प्रत्यर्प्य ययुः ॥

hat formed the ear-rings faded, and the expanse of the cheeks became ruddy.

28. The prince and princess seated on a seat of gold received on their heads the showers of the wet Akshatis thrown in regular order by the householders, the king with relatives and the matrons (having their husbands and sons alive).

29. At last that excessively prosperous king, the light of the Bhoja family, having thus completed the marriage of his sister, gave orders to his officers for separate reception of the other kings.

30. Those kings who had suppressed all outward feeling of dissatisfaction under the garb of joy, like pleasant (i. e. clear) lakes with alligators lurking in them, bade goodbye to the lord of the Vidarbhas, and went away, having repaid the (same kind of) honour under the pretext of marriage presents.

29. D. E. I. with Su., इत्ये for इति. D. with Su., अधिकृतां for अधिकृतान्. Sumativijaya says :—“ अन्येषां अधिकृतार्थकारिणां महीपतीनां पृथग्गर्हणार्थं प्रत्येकं समादिदेश ॥ ”

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

भर्तापि तावत्कथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

३१ ॥ स इति । आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । पूर्वं कृता कृतपूर्वा । सुप्सु-
पेति श्मासः । कृतपूर्वा संवित्संकेतो मार्गावरोधरूपविषयो येन स तथोक्तः ॥
“ संविद्युद्धे प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु ” इति केशवः ॥ स राजलोकः समयो-
पलभ्यमजप्रस्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यैकाकित्वादिति भावः ॥ तत्प्रमदैवामि-
षं भोग्यवस्तु प्रमदामिषम् ॥ “ आमिषं त्वस्त्रियां मांसं तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ”
इति केशवः ॥ आदास्यमानो ग्रहीष्यन्नजस्य पन्थानमावृत्यावरुध्यतस्थौ ॥

३२ ॥ भर्तेति । अनुष्ठितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स त-
थोक्तः । कथकैशिकानां भर्ता विद्वर्भेश्वरोऽपि तावत्तदा सत्त्वानुरूपमुत्साहारुरूपं
यथा तथा । हरणं कन्यादेयं धनम् ॥ “ यौतकादि तु यदेयं सुदायो हरणं च तत् ”
इत्यमरः ॥ आहरणीकृतश्रीः सन्नाघवमजं प्रास्थापयत्प्रस्थापितवान्स्वयमन्वगाच्च ॥

31. That multitude of kings, who had previously formed a plot for the accomplishment of their object, and who were thus bent on snatching away that bait of a young damsel obtainable at the time (of his departure) stood obstructing the way of Aja.

32. Meanwhile the lord of the Krathakais'ikas too who had performed the marriage of his younger sister and who had presented him his wealth as a dowery according to his own position, dismissed Raghava and accompanied him.

31. H. reads :—कृतपूर्वसन्धिः संरम्भसिद्धौ. for कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ. B. C. आरम्भसिद्धौ, D₂. with Su., प्रारम्भसिद्धौ, D. उदारसिद्धौ for आरम्भसिद्धौ. Also noticed by Chāritravardhana who says :—“ उदारसिद्धौ ” इति पाठे सिद्धत्यनयेति सिद्धिरूपायस्तस्मिन्सति ॥ B. C. E. I. K. with Val., and Su., समरेण लभ्यं, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Vallabha and Sumativijaya, D. H. L. R. with Hem., and the texts only of Val., and Su., समरोपलभ्यं, this too is noticed by Charitravardhana, Dinakara and Mallinātha the former says :—“ कुत्रचित् समरोपलभ्यमिति तत्र समरेण संग्रामेणोपलभ्यं, and the latter who says :—“ समरोपलभ्यम् ” इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः ” ॥ O₂. समराक्षलभ्यं for समयोपलभ्यं. This is also noticed by Chāritravardhana who says :—“ समराक्षलभ्यं ” इति पाठे समरः संग्रामः स एवाक्षो द्यूतं तेन लभ्यं ॥ Hemādri also notices the reading of Mallinātha.

32. D. अनन्तरजो for अनन्तरजा. D. L. with Din., and Dharm., सत्त्वानुरूपाभरणीकृतश्रीः, B. C. I. K. R. with Val., and Su., शक्त्यानुरूपाभरणीकृतश्रीः, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with this, E. शक्त्यानुरूपाहरणीकृतश्रीः for सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः.

तिस्त्रिलोकाप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतारुषित्वा ।
 तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वत्त्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥
 प्रमन्यवः प्रागपि कोशलेन्द्रे प्रत्येकमाप्तस्वतया बभूवुः ।
 अतो नृपाश्चक्षुमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥
 तमुद्दहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।
 बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

३३ ॥ तिस्त्र इति । कुण्डिनं विदर्भनगरम् । तस्येशो भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथितेना-
 जेन सार्धं मार्गे तिष्ठो वसती राजीरुषित्वा स्थित्वा ॥ “ वसती रात्रिवेदमनोः ”
 इत्यमरः ॥ “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वितीया ॥ पर्वत्त्यये दर्शान्त उ-
 ष्णरश्मेः सूर्यात्सोमश्चन्द्र इव । तस्मादजादपावर्तत । तं विसृज्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

३४ ॥ प्रमन्यव इति । नृपाः प्रागपि प्रत्येकमाप्तस्वतया शिग्विजये हतधनत्वेन
 कोशलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवो रूढवैरा बभूवुः । अतः कारणात्समेताः संगताः
 सन्तस्तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षुमिरे न सेहिरे ॥

३५ ॥ तमिति । दृप्त सर्वगः स राजन्यगणो राजसंघातः । भोजकन्यामुद्दहन्तं
 नबन्तं तमजम् । बलिना वैरोचनेन प्रदिष्टां दत्तां श्रियमाददानं स्वीकुर्वाणम् । त्रि-
 विक्रमस्येवं त्रैविक्रमम् । पादमिवेन्द्रशत्रुः प्रह्लाद इव । पथि रुरोध ॥ तथा च वाम-
 नपुराणे—“ वैरोचनविरुद्धोऽपि प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन् । विष्णोस्तु क्रममाणस्य
 पादाम्भोजं रुरोध ह ” इति ॥

33. Having halted at three stages on the way with Aja re-
 nowned in three worlds, the lord of Kundina turned back from
 him, as at the end of the conjunction, the moon departs from the
 sun.

34. Every one of them had already become irritated against
 the lord of the Kos'alas (i. e. Raghu) on account of having been
 deprived of his wealth (by Raghu), and hence the kings who were
 assembled there for conspiracy could not endure the acquisition of
 that jewel-of-a woman by his son.

35. That haughty host of kings arrested him (i. e. Aja) on
 his way as he was taking with him the Bhoja princess, as the
 enemy of Indra had intercepted the third foot of Trivikrama receiv-
 ing the wealth granted to him by Bali.

33. D. I. L. त्रिलोकी° for त्रिलोक°.

35. D. R. with Val., °प्रतिष्ठां for °प्रदिष्टां. Hemadri notices this
 and says :—“ प्रतिप्रतिष्ठां ” इति पाठे बलिप्रतिष्ठा आश्रयो यस्याः सा तां ॥ “ प्रति-
 ष्ठाकृत्यास्पदं ” ॥ R. दृष्टः for दृप्तः.

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
 प्रत्यग्रहीत्वार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥
 पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरूढम् ।
 यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥
 नदस्तु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
 बाणाक्षरेरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

३६ ॥ तस्या इति । स कुमारोऽजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं बह्वृभ-
 टम् । पितुरागतं पित्र्यम् । आप्तमित्यर्थः । सचिवमादिश्याज्ञाप्य तां पार्थिववाहि-
 नीं राजसेनाम् ॥ “ ध्वजिनी वाहिनी सेना ” इत्यमरः ॥ भागीरथीमुत्तरंगः
 शोणः शोणाख्यो नद इव । प्रत्यग्रहीदभियुक्तवान् ॥

३७ ॥ पत्तिरिति । पत्तिः पादचारो योद्धा पदातिं पादचारमभ्यपतत् ॥ पश-
 भ्यामततीति पदातिः ॥ पादस्य पदित्यादिना पदादेशः ॥ “ पशतिपत्तिपदगपा-
 दातिकपशजयः ” इत्यमरः ॥ रथेशो रथिनं रथारोहमभ्यपतत् । तुरंगसाद्यन्वारो-
 हस्तुरगाधिरूढमन्वारोहमभ्यपतत् ॥ “ रथिनः स्यन्दनारोहा अन्वारोहास्तु साहि-
 नः ” इत्यमरः ॥ गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्थं पुरुषमभ्यपतत् । इत्थं तुल्य-
 प्रतिद्वन्द्वयेकजातिसुभटं युद्धमभूत् ॥ अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्येषामिति प्रतिद्व-
 न्दिनो योधाः ॥ “ द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ” इत्यमरः ॥

३८ ॥ नदस्त्विति । तूर्येषु नदस्त्वविभाव्यवाचोऽनवधार्यगिरश्चापभृतो धानुष्काः ।

36. That prince first ordered his hereditary minister to keep guard over her with an army consisting of innumerable host of warlike soldiers, and then himself received that army of kings in a hostile spirit, as the S'ona with its swollen waves receives the contents of the Bhāgirathi.

37. Then the infantry fell on foot-soldiers, the warrior in the chariot on one fighting in the car, the horse-man on the rider on horse, and the elephant-driver on one on elephant, thus the battle ensued between the warriors of equal-footing.

38. While the martial drums were resounding, the bowmen

36. B. I. and the text only of Val., व्योतिरथां, D. E. H. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vija., ज्योतीरथां for भागीरथी. Hemādri though notices almost all the readings, does not seem to have even known the reading of Mallinātha ; only Chāritravardhana notices his reading and says :—कुत्रापि “ भागीरथी ” इति पाठस्तत्र गंगासिन्धु. Hemādri's reading appears to be the oldest and the genuine text of Kālidāsa.

37. I P. R. with Val., अभ्यपतत् for अभ्यपतत्.

38. D. J. with Hem., Chā., Din., and Dharm., कुलोपदेशान् for

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।

विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नैत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।

बभ्रुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥

कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्ताङ्कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म नोद्यारयामासुः । ओलुमशक्यत्वाद्वाचो नाम्नवन्नित्यर्थः ॥ किं तु बाणाक्षरैर्बाणेषु लिखिताक्षरैरेव परस्परस्योर्जितं प्रख्यातं स्वनाम शशंसुरुच्युः ॥

३९ ॥ उत्थापित इति । संयति संग्रामेऽद्वैरुत्थापितः । स्यन्दनवंशानां रथगणानां चक्रैः सान्द्रीकृतो घनीकृतः ॥ “ वंशः पृष्ठास्थिन् गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले ” इति केशवः ॥ कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताडनैर्विस्तारितः प्रसारितो रेणुनैत्रक्रमेणांशुकपरिपाट्या । अंशुकैर्नैवेत्यर्थः ॥ “ स्याज्जटांशुकयोर्नैत्रम् ” इति ॥ “ क्रमोऽङ्गौ परिपाट्यां च ” इति च केशवः ॥ सूर्यमुपरुरोधाच्छादयामास ॥

४० ॥ मत्स्येति । वायुवशाद्विदीर्णैर्विवृतैर्मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि सैन्यरेणून्पिबन्तो गृह्णन्तो मत्स्यध्वजा मत्स्याकारा ध्वजाः । पर्याविलानि परितः कलषाणि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः सत्यमत्स्या इव । बभ्रुर्भोन्ति स्म ॥

whose voices were made inaudible in the din of battle did not utter the names of their families ; but they simply pronounced the high names of each other only by means of letters engraven on their arrows.

39. The dust, raised in the battle by horses, thickened by the wheels of a number of chariots and spread around by the flapping ears of elephants, covered the sun as if with a cloth.

40. The fish-banners with their mouths opened by the force of the wind, and receiving in the increased dust of the army, looked like real fishes drinking the new turbid waters.

कुलोपदेशान्. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. Between 38-39 H. reads:—“ ललाटबद्धभृकुटीतरङ्गैस्तनुयजां दन्तनिपीडितोष्ठैः । आतस्तरे भल्लनिकृन्तकण्टैर्हृद्धारगर्भेद्विषतां शिरोभिः ” ॥

39. B. with Val., स्यन्दनवृन्दचक्रैः, A. स्यन्दनवंशतालेः, H. स्यन्दनचक्रचक्रैः, D. with Su., and Dharm., स्यन्दनवृञ्जचक्रैः, D₂. with Chā., and Din., स्यन्दननेमिचक्रैः for स्यन्दनवंशचक्रैः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Vallabha and B. Ms. B. C. E. I. K. L. R. with Hem., Val., and Su., अनुक्रमेण, D. H. इति क्रमेण for नेत्रक्रमेण. Chāritravardhana also notices the reading.

40. K. विकीर्णैः for विदीर्णैः, D. वनोदकानि for नवोदकानि.

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।
 स्वभर्तुनामग्रहणाद्भूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥
 आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
 शस्त्रक्षताश्वद्विपर्वारजन्मा बालारुणोऽभूदधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥
 स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्यो परिष्टात्पवनावधूतः ।
 अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभास ॥ ४३ ॥
 प्रहारमूर्छापगमे रथस्था यन्तनुपालभ्य निर्वर्तिताश्वाः ।
 यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूस्तानेव सामर्पतया निजघ्नुः ॥ ४४ ॥

४१ ॥ रथ इति । सान्द्रे रजसि रथो रथाङ्गध्वनिना चक्रध्वनिना विजज्ञे ज्ञातः ।
 नागो हस्ती विलोलघण्टाकणितेन घण्टानादेन विजज्ञे । आत्मपरावबोधः परस्पर-
 विवेकः । योधानाभिति शेषः । स्वभर्तुणां स्वस्वाभिनां नामग्रहणानामोच्चारणा-
 द्भूव । रजोऽन्धतया स्वं परं च शब्दादेवानुमाय प्रहरन्तीत्यर्थः ॥

४२ ॥ आवृण्वत इति । लोचनमार्गमावृण्वतो दृष्टिपथमुपरुन्धतः । आजौ विजृ-
 म्भितस्य । रज एवान्धकारं तस्य । शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विपर्वारंभ्यो जन्म यस्य स
 रुधिरप्रवाहो बालारुणो बालार्कोऽभूत् ॥ “अरुणो भास्कोऽर्गप स्यात्” इत्यमरः ॥
 बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम् ॥

४३ ॥ स इति । क्षतजेन रुधिरं छिन्नमूलः । त्र्याजितभूतलसंबन्ध इत्यर्थः ॥
 तस्य क्षतजस्योपरिष्टात् । पवनावधूतो वाताहतः स रेणुः । अङ्गारशेषस्य हुताशन-
 स्य पूर्वोत्थितो धूम इव । आवभास ॥

४४ ॥ प्रहारंति । गथिनः । प्रहारंण या मूर्छां तस्या अपगमे सति । रथस्था रथ

41. The chariot was recognized by the rattling of its wheels, the elephant by the tinkling sound of his moving bells, while the distinct knowledge of one's own party and that of his enemy was, in the thick dust, made only by uttering the names of their respective masters.

42. The stream of blood gushing out from the wounds made by weapons on the bodies of warriors, elephants and horses proved (*lit.* became) as it were the newly risen sun to the all-pervading darkness consisting of dust that obstructed the range of sight in the battle-field.

43. That column of dust separated from the surface of the earth (*lit.* cut asunder from its root) by blood and wafted by the current of the wind over it, looked like the smoke, that is raised before, of the fire which has now embers remaining.

44. When the swoon caused by the strokes (of weapons)

42. H. विजृम्भितस्य, J. विलम्बितस्य for विजृम्भितस्य.

44. B. C. R. with Chā., Din., Val., and Su., रथस्थान् for रथस्थाः.
 K. विवर्तिताश्वाः, D₂. with Din., विवर्तिताश्वाः, E. H. I. L. R. with

अप्यर्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भूतां हस्तवतां पृषत्काः ।

संप्रापुरेवात्मजवानुबृन्त्वा पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रेर्निशितैः क्षुराग्रैः ।

हृतान्यपि द्येननखाग्रकोटिव्यासकुकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

एव स्थिताः । संरक्षिता इत्यर्थः । मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्मः । यन्नुन्सारथीनुपालभ्यासाधु कृतमित्यधिभिष्य । निर्वर्तिताश्वाः सन्तः पूर्वं यैः स्वयं सादिता हताः । लक्षितपूर्वकेन न । पूर्वदृष्टैः केलुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्षतया निजघ्नुः प्रजहुः ॥

४५ ॥ अपीति । अर्धश्चासौ मार्गश्च तस्मिन्नर्धमार्गे परेषां बाणैर्लूनादिछन्ना अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भूतां पृषत्काः शरा आत्मजवानुबृन्त्वा स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिर्लूनाग्रवद्भिः ॥ “सस्यबाणाग्रयोः फलम्” इति विश्वः ॥ पूर्वार्धभागैः । शृणातीति शरः । तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् ॥ “उग्रादिभ्यो यत्” इति यत्प्रत्ययः ॥ “लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च” इत्यमरः ॥ संप्रापुरेव । न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

४६ ॥ आधोरणानामिति । गजसंनिपाते गजयुद्धे निशितैरत एव क्षुराग्रैः क्षुरस्याग्रनिवार्य येषां तैश्चक्रैर्गायुधविशेषैर्हृतानि छिन्नान्यपि । द्येनानां पक्षिविशेषाणां नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि । आधोरणानां हस्तयारी-

was over, the warriors, who (on that account) were kept secure in their chariots, severely reprov'd the charioteers, and after having turned the horses to the battle-field, killed, through excessive rage, those enemies alone who had wounded them before and whose flags they had previously marked.

45. The arrows of dexterous warriors though cut down in half the way by the arrows of enemies, reached their very marks (aims) with their iron-headed fore-halves, by following their own speed.

46. In the elephant fight the heads of their drivers though severed off by the sharp discs (the sharp circular missile weapons) with razor-like edges, fell down after a long time, because the hair on them being stuck to the sharp points of the nails of hawks.

Hem., Châ., Val., Su., and Dharm., विनान्तिताधान्, B. C. विनान्तिताधान् for निवर्तिताधाः. B. C. with Su., आहताः for सादिताः.

46. D. मुक्तैः for चक्रैः. B. C. D. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Dharm., क्षुराग्रैः for क्षुराग्रैः. H. with Châ., and Din., निशिताग्रधरैः for निशितैः क्षुराग्रैः. D. J. with Châ., and Din., हृतानि, C. with Su., कृतानि for हृतानि. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Sumativijaya.

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरंगमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशिर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयांबभूवुर्गजा विविघ्नाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

शिलीमुखोत्कृन्तशिरःफलानि च्युतेः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरैव ।

रणक्षितिः शोणितमयकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

हाणाम् ॥ “आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः ” इत्यमरः ॥ शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि ॥ शरव्यपानात्प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गाश्चरपातहेतुरिति भावः ॥

४७ ॥ पूर्वमिति । पूर्वं प्रहर्ता प्रथमं प्रहर्ताश्वसादी तौरंगिकः प्रतिप्रहारेऽक्षममश-
क्तं तुरंगमस्कन्धे निषण्णदेहम् । मूर्च्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयो न जघान पुनर्न प्रज-
हार । किं तु प्रत्याश्वसन्तं एनरुज्जीवन्तमाचकाङ्क्ष ॥ “नायुधव्यसनं प्राप्तं नातं
नातिपरिक्षतम् ” इति निषेधादिति भावः ॥

४८ ॥ तनुत्यजामिति । तनुत्यजाम् । तनुषु निम्पृहणामित्यर्थः । वर्मभृतां कव-
चिनां संबन्धिभिर्बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिरत एव विकोशैः पिधानादुद्धृतैः ॥ “को-
शोऽस्त्री कुङ्गलं खड्गपिधानेऽर्थापदिव्ययोः ” इत्यमरः ॥ असिभिः खड्गैरुद्यन्तमु-
त्थितमग्निं विविघ्ना भीता गजाः करशीकरेण शमयांबभूवुः ॥

४९ ॥ शिलीमुखंति । शिलीमुखेर्बाणेरुत्कृन्तानि शिरांस्येव फलानि तैरादद्या सं-
पन्ना । च्युतेर्बभूवुः । शिरांसि त्रायन्त इति शिरस्त्राणि शीर्षण्यानि ॥ “शीर्षण्यं
च शिरस्त्रं च ” इत्यमरः ॥ तैश्चपकोत्तरा चपकः पानपात्रमुत्तरं यस्यां सेव ॥

47. The warrior on horse, who had first dealt a blow at his enemy who had his body reclining on the shoulder-joint of his horse and who was unable to strike at his enemy in return, did not strike him again, but wished that he would revive.

48. The terrified elephants quenched, with the watery drops thrown out of their trunks, the fire that arose from the unsheathed swords of the desperate warriors in armour falling directly on their formidable tusks.

49. There the battle-field appeared like the drinking room of Death rich in fruits made of the heads of warriors severed by

48. B. वर्मवतां, C. with Val., and Sn., चर्मभृतां for वर्मभृतां. Vallabha also notices the reading of Mallinātha. D. उद्धृतं, J. उद्धृतं for उद्यन्तं.

49. D. उक्षिप्तं for उद्धृतं. One of the three Mss. of Hemadri's दर्पण also agrees with D. So does one of the three Mss. of Châritravardhana's शिशुहितैषिणी. C. with Hem., and Val., चपकोत्तरा for चपकोत्तरा. Vallabha's text with us.

उपान्तयोर्निष्कुषितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।

केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

कश्चिद्विषत्खड्गहतोन्मदाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।

वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां तावेव सूतौ रथिनी च कौचिद् ।

व्यधौ गदाव्यायतसंप्रहारी भग्नयुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥ ५२ ॥

“क्षयकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः ॥ शोणितान्येव मद्यं तस्य कुल्याः प्रवाहा यस्यां सा ॥ “कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः ॥ रणक्षितिर्भृत्योः पानभू-
मिरिव रराज ॥

५० ॥ उपान्तयोरिति । उपान्तयोः प्रान्तयोर्विहंगैर्निष्कुषितं खण्डितम् ॥ “इ-
प्पिन्नायाम्” इतीडागमः ॥ भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यो विहंगेभ्य आक्षिप्याच्छि-
द्य पिशितप्रिया मांसप्रियापि शिवा क्रोष्टी ॥ “शिवः क्रीलः शिवा क्रोष्टी” इति
विश्वः ॥ केयूरकोट्या क्षतस्तालुदेशो यस्याः सा सती । अपात्रकारापसारयामास ॥
किरतेः करोतेर्वा लिट् ॥

५१ ॥ कश्चिदिति । द्विषतः खड्गेन हतोन्मदाङ्गश्छिन्नशिरः कश्चिद्वीरः सद्यो वि-
मानप्रभुतां विमानाधिपत्यमुपेत्य वामाङ्गसंसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्गिनी सुराङ्गना
यस्य स तथोक्तः सन्समरे । नृत्यत्स्वं निजं कबन्धमशिरस्कृत् कलेवरं ददर्श ॥
“कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमर्धकलेवरम्” इत्यमरः ॥

५२ ॥ अन्योन्येति । कौचिद्वीरावन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योन्मथनान्निध-

arrows, abounding in drinking cups made of the dropped helmets and flowing with liquor of blood.

50. There a female jackal, though she was very fond of eating flesh, but being wounded in the roof of her palate by the points of the armlet, threw away a piece of a severed arm previously snatched away from vultures and which was torn off all around the edge by them.

51. A certain warrior whose head was severed off by the sword of his enemy, having instantly obtained the mastery of a celestial vehicle with a heavenly damsel clung to him on his left side saw his own trunk dancing in the battle-field.

52. Two other chariot-warriors, on account of their killing

50. R अपान्तयोः for उपान्तयोः. D. निष्कुषितं, K. L. with Châ., Din., and Val., निःकुषितं for निष्कुषितं. R. and the texts only of Val., and Su., उपाचकार for अपाचकार.

51. I. L. and the text only of Val., ‘वङ्ग’ for ‘खड्ग’. H. ‘सुराङ्गनः’ for ‘सुराङ्गनः’.

52. E. K. P. R. and the text only of Val., ‘विमर्दणो’ for ‘विमर्द-’

परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५३ ॥

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।

पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मौ ॥ ५४ ॥

नात्तावेव सृतौ रथिनौ चाभूताम् । तावेव व्यथौ नष्टाथौ सन्तौ गदाभ्यां व्या-
यतो दीर्घः संप्रहारो युद्धं ययोस्तावभूताम् । ततो भस्मायुधौ भग्नगदौ सन्तौ बाहु-
विमर्दनौ बाहुयुद्धसन्तावभूताम् ॥

५३ ॥ परस्परेणेति । परस्परेण क्षतयोः प्रहतयोः समकालमेककालं यथा तयो-
त्क्रान्तवाय्वोर्युगपद्गतप्राणयोः । एकैवाप्सराः प्रार्थिता याभ्यां तयोरिकाप्सरःप्रा-
थितयोः । प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः ॥ “ वाहिताग्न्यादिषु ” इति परनिपातः ॥
अथ वा । एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रायेणा ययोरिति विग्रहः ॥ “ स्त्रियां बहुव-
प्सरसः ” इति बहुवर्त्ताभिधानं प्रायिकम् ॥ कयोश्चित्प्रहर्त्रोर्याभयोरमर्त्यभावेऽपि
देवभावेऽपि विवादः कलह आसीत् ॥ एकामिषाभिलाषां हि महद्देवबीजमिति
भावः ॥

५४ ॥ व्यूहाविति । तावुभौ व्यूहौ सेनासंघातौ ॥ “ व्यूहस्तु बलविन्यासः ”
इत्यमरः । पश्चाच्च पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमव्यापारेण प्रवृद्धौ म-
हान्तावर्णवोर्मौ इव । इतरेतरस्मादन्योन्यस्मादव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं जयं
भङ्गं पराजयं चापनुः प्राप्तवन्तौ ॥

each other's charioteers, became themselves the charioteers and being both without horses maintained a prolonged contest with their maces, and those weapons too when broken down resumed at once the hand-fighting that would bring on them inevitable destruction.

53. There arose a quarrel between two other combatants ever in their immortal state of soul, who, on earth, were wounded by each other and who had thus given up their breath at one and the same time in the battle-field, for both of them being asked for by one and the same celestial damsel.

54. Both the armies arrayed together for battle suffered defeats from and obtained victories over each other consequent on mutual ill-regulation, like two waves of the great ocean swollen by two winds behind and before successively.

निष्ठौ. One of the three Mss. of Châritravardhana's शिशुहितैषिणी also agrees with Vallabha's text.

54. B. C. E. I. K. P. R. with Val., and Su., इतरेतरोत्थं for इतरेतरस्मात्. Vallabha also notices the reading of Mallinâtha.

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतो हि कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥

रथो निषङ्गी कवची धनुष्मान्दत्तः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्धतमिवार्णवाम्भः ॥ ५६ ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्णकृटा सकृदस्य योद्धुर्मौर्विव बाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥

५५ ॥ परेणेति । बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेऽपि महौजा महाबलोऽजोऽपि सैन्यं प्रत्येव ययौ ॥ तथा हि । समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षादपसार्येत ॥ वर्ततेऽर्प्यन्तात्कर्मणि संभावनायां लिङ् ॥ वह्निस्तु यतो यत्र कक्षस्तद्वत् ॥ “ कक्षो तु दृणवीरुथो ” इत्यमरः ॥ तत एव तत्रैव । प्रवर्तत इति शेषः ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

५६ ॥ रथीति । रथारूढो निषङ्गी तूणीरवान् ॥ “ तूणोपासङ्गतूणीरानिषङ्गा इषुधिर्हयोः ” इत्यमरः ॥ कवची वर्मधरो धनुष्मान्धनुर्धरो दत्तो रणदत्त एकवीरोऽसहायशूरः । साऽजो राजन्यकं राजसमूहम् ॥ “ गोत्रोक्ष- ” इत्यादिना वृज्प्रत्ययः ॥ महावराहः कल्पक्षयं कल्पान्तकाल उद्धृतमुद्धेलमर्णवाम्भ इव । निवारयामास ॥

५७ ॥ स इति । साऽजः । आज्ञां संयामं दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निषङ्गविदरेण

55. Though his army was routed by his enemy the most powerful Aja fell directly on the enemy's army: for the smoke may be driven away by the wind but the fire remains in that spot only where there is grass.

56. He, the sole warrior, confident in his own furious martial spirit, riding on a chariot equipped with a quiver, putting on an armour and wielding a bow, kept off the host of the kings, as the Great Boar did the waters of the ocean swollen at the end of the Kalpa.

57. The prince was seen in the battle beautifully moving his

55. C. D. महोक्षा: for महौजा: . One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with C. D. Mss. B. C. E. H. I. J. K. L. P. R. with Hem., Val., Chā., and Dharm., निवर्तत for निवर्त्यत. A. D. E. J. L. तु for हि. Almost all commentators with Mallinātha.

56. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., दत्तं for दत्तः. B. C. E. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., विलोडयामास, H. विलोलयामास for निवारयामास. D. P. कल्पक्षयोद्धतं for कल्पक्षयोद्धतं.

57. B. C. E. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., तूणमुखे न for तूणमुखेन. C. D. with Val., सुषुवे for सुषुवे.

स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भृकुटीर्वहद्भिः ।

तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुकारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजह्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥

वाममतिमुन्दरम् ॥ “ वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिमुन्दरे ” इति विश्वः ॥ व्यापारयज्ञलक्ष्यत । शरसंधानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः । सकृदाकर्णकृष्टा यो-
द्धुरस्याजस्य सौर्वी ज्या । रिपून् व्रन्तीति रिपुघ्नाः । तान् ॥ “ अमनुष्यकर्तृके च ”
इति ठक्प्रत्ययः ॥ बाणान्मुमुव इव सुषुवै किमु ॥

५८ ॥ स इति । सोऽजः । रंषेण दष्टा अत एवाधिकलोहिता भोष्ठा येषां तैः ।
व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ताः । भृकुटीभूभङ्गान्वहद्भिः । भल्लनिकृत्ता बाणविशे-
षच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः । हुंकारगर्भैः हुंकारैः । हुंकुर्वद्भित्यर्थः । द्विषतां
शिरोभिर्गो भूमि तस्तार छादयामास ॥

५९ ॥ सर्वैरिति । द्विरदप्रधानैर्गजमुख्यैः सर्वैर्बलाङ्गैः सेनाङ्गैः ॥ “ हस्त्यश्वर-
थपाशान्तं सेनाङ्गं स्थाञ्चतुष्टयम् ” इत्यमरः ॥ कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः ॥
“ उरउछदः कङ्कटको जगर कवचाऽव्रियाम् ” इत्यमरः ॥ सर्वायुधैश्च । बा-
ह्यं बलमुक्त्वान्तरमाह—सर्वप्रयत्नेन च सर्व एव भूमिपाला युधि तस्मिन्नेन प्र-
जहु । तं प्रजह्युर्इत्यर्थः ॥ सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसंभवात्कर्मणोऽप्यधिकरण-
विवक्षायां सप्तमी ॥ तदुक्तं—“ अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वस्य
सर्वथाभावात्किञ्चित्किञ्चिद्विष्यते ” इति ॥

right hand about the mouth of the quiver (so great was his agility)
but it seemed that the warrior's bow-string drawn up to his ear
at once produced as it were arrows destructive of his enemies.

58. He strewed the ground with the heads of his enemies
which were cut at the throats by the Bhalla arrows which had
their lips still more reddened when bitten with rage, which had
their frowning eye-brows with visible lines rising upwards and
which were full of defiant sounds (or war-cries) .

59. With all the constituents of their armies of which ele-
phants formed the chief element and with all the weapons piercing
through even armour, and with every possible effort, even all the
kings (even all of them) fell upon him in the fight.

58. C. H. E. I. K. L. R. with Hem., and Val., रोषदष्टाधरलोहिता-
क्षैः, A. with Su., रोषदष्टाधरलोहितोष्ठैः, D. with Dharm., रोषदष्टाधरलोहिताक्षैः
for रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैः. Sumativijaya notices the reading of He-
mādri and Vallabha. C. D. with Val., रेखा for रेखा. D. with Vija.,
and the text only of Su., कङ्कटैः for कण्ठैः. A. C. D. हुंकारगर्भैः for
हुंकारगर्भैः. Almost all commentators with us.

59. D. बलीषैः for बलाङ्गैः.

सोऽस्त्रजैश्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।
 नीहारमग्नौ दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥
 प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।
 गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्रनिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥
 ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
 तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

६० ॥ स इति । परेषां द्विषामस्त्रजैश्छन्नरथः सोऽजः । नीहारैर्हर्ममग्नौ दिन-
 पूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेनेषलक्ष्येण विवस्वतेव । ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यो
 बभूव । ध्वजामादन्यत्र किञ्चिल्लक्ष्यते स्मेत्यर्थः ॥

६१ ॥ प्रियंवदादिति । अधिराजसूनुर्महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तो मदनसुन्दरः
 स्वभ्रात्रिवृत्तलौल्यः स्वप्रवितृष्णः । जागरूक इत्यर्थः । असौ कुमारः प्रियंवदा-
 त्पूर्वोक्ताग्नन्धर्वात्प्राप्तं गान्धर्वं गंधर्वदेवताकम् ॥ “ सास्य देवता ” इत्यण् ॥
 प्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निद्राजनकमस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥

६२ ॥ तत इति । ततो धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमग्न्यापृतहस्तम् । एकस्मि-
 न्जसे पर्यस्तं अस्तं शिरस्त्रजालं यस्य तत् । ध्वजस्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा रेहा

60. He whose car was covered with multitudes of missiles of the enemies could only be distinguished by the uppermost top of his banner ; as the early part of the day (the dawn) obscured by the mist is discovered by the sun with its partial light.

61. That prince, the son of the Emperor, who was as handsome as the flower-armed god (Kāma) and who was disinclined to sleep (wide awake) employed against the kings, the Gandharva-missile which he had previously obtained from Priyamvada and which had the quality of causing slumber.

62. Then that army of the kings whose hands were incapaci-

60. D. L. and the text only of Vallabha, छिन्नरथः for उन्नरथः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with D. L. and Vallabha's text. D. K. लक्ष्ये for लक्ष्यः. Vallabha's text, and not his commentary, reads first “ ततो धनुः कर्षणं &c.,” and then “ प्रियंवदात् &c. ”

61. E. आतम् for प्रातम्. D. H. with Hem., Chā., Din., and Val., अथो कुमारः, B. E. I. R. with Su., and the text only of Val., अथ प्रियार्हः, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Sumativijaya and the text of Vallabha, C. K. with Vija., अथ प्रियार्हः, D₂. with Dharm., अथ प्रियार्थः for असौ कुमारः. D. निवृत्तं for निवृत्तं. Hemādri also notices this.

62. L. R. with Hem., Val., and Su., धनुःकर्षणं for धनुष्कर्षणं.

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य इध्मौ जलजं कुमारः ।

येन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्त्यशो मूर्तमिवावभासे ॥ ६३ ॥

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।

निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।

यशो हृतं संप्रति राघवेषा न जीवितं वः कृपयति वर्णाः ॥ ६५ ॥

यस्य तत् । नरदेवानां राज्ञां सैनैव सैन्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यादित्वास्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥ निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥

६३ ॥ तत इति । ततः कुमारः प्रिययन्तुमत्योपात्तरस आस्वादितामधुर्यै । अति आध्य इति भावः । अधरोष्ठे जलजं शङ्खं निवेश्य ॥ “जलजं शङ्खपद्मयोः” इति विश्वः ॥ इध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास । येनौष्ठनिविष्टेन शङ्खेनैकवीरः स स्वहस्तार्जितं मूर्तं मूर्तिमद्यशः पिबन्निवावभासे ॥ यशसः शुभ्रत्वादिति भावः ॥

६४ ॥ शङ्खेति । शङ्खस्वनस्याजशङ्खध्वनेरभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञातत्वात्निवृत्ताः प्राक्पलाय्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं तमजम् । निमीलितानां मुकुलितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासौ शशाङ्कश्च ते प्रतिमाशशाङ्कं प्रतिबिम्बचन्द्रमिव । ददृशुः ॥

६५ ॥ सशोणितैरिति । संप्रति राघवेषा रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुर्णति भावः ।

tated for drawing in the bow-string whose clusters of helmets slipped on one of their shoulders, stood with the bodies of its soldiers leaning upon the staffs of their banners, being greatly overpowered by sleep.

63. At last that prince having put the conch to his lips the flavour of which has been tasted by his beloved, blew it; and he appeared thereby a sole hero drinking, as it were, fame embodied obtained by his own hands.

64. By the recognition of the sound of his conch, his warriors returned and saw him with his enemies overwhelmed with sleep, like the tremulous reflection of the moon in the midst of lotuses that are closed.

65. By him were impressed on the banners of the kings by

“जातं for जालं. Sumativijaya reads first “ततः प्रियोपात्तरसे” &c., and then “ततो धनुःकर्षणं” &c.”

63. A. D. H. अधरोष्ठे for अधरोष्ठे. B. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., तेन for येन. D. with Val., वीरशब्दः for एकवीरः.

64. D. शान्तशत्रुं for सन्नशत्रुं. Châritrâvardhana also notices this.

65. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Dharm., संयति for संप्रति.

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।

ललाटबद्धश्रमवारिविन्दुभीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥ ६६ ॥

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वेदभि पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममेभिः ॥ ६७ ॥

राजानो वां युष्माकं यशो हतं जीवितं तु कृपया न हतम् । न त्वशक्त्येति भावः । इत्येवं रूपा वर्णाः । एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः । सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखामैर्बाणाग्रैः साधनैस्तेनाजेन । प्रयोजककत्रो । पार्थिवानां । केतुषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः । लेखिता इत्यर्थः ॥ क्षिपतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥

६६ ॥ स इति । चापकोट्यां निहित एको बाहुर्येन सः । शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेनापनयनेन भिन्नमौलिः अयकेशबन्धः । ललाटे बद्धाः श्रमवारिविन्दवो यस्य सः । सोऽजो भीतां प्रियामिन्दुमतीमित्यासाद्य वचो बभाषे ॥

६७ ॥ इत इति । हे वैदभि इत इदानीमर्भकहार्यशस्त्रान्बालकापहार्याद्युधान्परान्छन्नपदय । मया अनुमतासि । द्रष्टुमिति शेषः ॥ एभिर्नृपैरेवंविधेन निद्रारूपेणाहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता । हस्तगतवद्गृहेत्यर्थः । त्वं प्रार्थ्यसे । अपजिहीर्ष्य स इत्यर्थः ॥ एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सौपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥

means of the points of his arrows besmeared with blood the following letters :—" Your glory has once more been taken away by the son of Raghu but not your life through mercy ! "

66. He, who had rested one of his hands on the extreme point of his bow and whose hair-band was loosened as he dropped his helmet and on whose forehead where formed drops of perspiration arising from fatigue, having come to his terrified beloved spoke thus to her :—

67. I can permit you, dear princess of Vidarbha, to look here at these enemies whose weapons may now easily be snatched away even by a child: by such warlike deeds you, secure as you are in my possession, are sought after by these.

66. D. L. चापकोटी for चापकोटी°. K. L. R. with Chā., °निःकर्षण° for °निष्कर्षण°. R. °मौलिः for °मौलिः. L. reads first " इतः परान् &c., " and then " स चापकोटी° &c. "

67. H. मयैतान् for मयासि. C. and the text only of Val., प्राप्यसे for प्रार्थ्यसे.

तस्याः प्रतिद्वन्दिभवादिषादात्सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।

निःश्वासबाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवाग्भः पृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञामुदवहदनवयां तामवयादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रुक्षालकाया समरविजयलक्ष्मीः सेव मूर्ता बभूव ॥ ७० ॥

६८ ॥ तस्या इति । प्रतिद्वन्दिभवादिषादाहेन्यात्सद्यो विमुक्तं तस्या मुखम् । निःश्वासस्य यो बाष्प उष्मा ॥ “ बाष्पं नेत्रजलोष्मणोः ” इति विश्वः ॥ तस्यापगमाद्विजितास्त्रीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः । आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽनेनेत्यात्मदर्शः । दर्पण इव । आचभासे ॥

६९ ॥ हृष्टेति । सेन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि ह्रिया विजिता यतोऽतः प्रियमजं साक्षात्स्वयं नाभ्यनन्दन्न प्रदर्शयत् । किं तु नवरम्भःपृषतेः पयो-विन्दुभिर्गन्धिवृष्टाभिषिक्ता स्थल्यकृत्रिमा भूमिः ॥ “ जानपदकुण्डगोणस्थल ”— इत्यादिनाकृत्रिमार्थे ङीष् ॥ अभ्रवृन्दं मेघसंघं मयूरकेकाभिरिव । सखीनां वाग्भिर्भ्यनन्दत् ॥

७० ॥ इतीति । नोच्यते नोच्यत इत्यवयवं गत्यम् ॥ “ अवयवपण्य ” इत्यादिना निपातः ॥ “ कूपयकुत्सितवद्यखेदगर्हाणकाः समाः ” इत्यमरः ॥ तस्मादपेतः । निर्दोष इत्यर्थः । सोऽज इति राज्ञां शिरसि वामपादमाधायानवयामदोषां तामि-

38. Suddenly her face shone bright being at once relieved from the fear arising from the enemies, as a looking-glass (mirror) which by the removal of the moisture produced by the breath, restores its natural clearness.

69. Being overcome by bashfulness that princess, though exceedingly delighted, could not herself openly congratulate her beloved lord upon his success, but through the mouth (*lit.* words) of her female friends ; as a dry land showered with fresh drops of water does the assemblage of clouds through the medium of the notes of peacocks.

70. At last the prince himself free from faults, having in this manner placed his left foot on the heads of the kings conducted

68. H. with Châ., and Din., बाष्पापगमे for बाष्पापगमात्. D. प्रपन्न for प्रपन्नः. D. K. with Din., स्वरूपं for प्रसादं.

69. B. I. पति for प्रियः. D. H. with Su., and the text only of Val., °पृषताभिषिक्ता for पृषताभिवृष्टा. B. C. E. H. K. with Châ., Din., Val., and Su., अभ्रजालं for अभ्रवृन्दं. Vallabha's text with us.

70. C. L. रुक्षालकान्ता, E. R. with Val., and Su., रुक्षालकान्ता, A. B. H. I. J. K. with Châ., and Din., रुक्षालकाया for रुक्षालकाया.

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।
तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभून्न हि सति कुलधुर्यै सूर्यवंश्या गृहाय ॥७१॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्री कालिदासकृतावजपा-

णिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ॥

न्दुमतीमुद्वहदुपानयत् । आत्मसाच्चकारेत्यर्थः ॥ अयमर्थः—“ तमुद्वहन्तं पथि
भोजकन्याम् ” इत्यत्र न भ्रष्टः ॥ तस्याजस्य रथतुरगाणां रजोभी रुक्षाणि परु-
षाण्यलकाभाणि यस्याः सा सेन्दुमत्येव मूर्ता दूर्तिमती समरविजयलक्ष्मीर्भव ॥
एतल्लाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥

७१ ॥ प्रथमेति । प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो विवाहविजयरूपो
येन स प्रथमपरिगतार्थो रघुर्विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं संनिवृत्तं
प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य । तस्मिन्नज उपहितकुटुम्बः सन् । शान्तिमार्गे मोक्षमार्गे
उत्सुकोऽभूत् ॥ तथा हि । कुलधुर्यै कुलधुरंधरे सति सूर्यवंश्या गृहाय गृहस्थाश्र-
माय न भवन्ति ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लि-

नाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनी-

समाख्यायां सप्तमः सर्गः ॥

that faultless one. And she herself became the goddess of martial victory incarnate with the ends of her hair soiled with the dust raised by his horses and chariots.

71. Raghu, who already knew all what had happened in the way, having greeted him who had come back a victor united to a worthy wife and having devolved the cares of the family on him, became eager to lead a peaceful life ; for when there is one able to bear the yoke of the family the descendants of the solar race do no longer cling to home.

One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana, Dinakara and others.

71. C. D. चरमाधातुमेच्छत् for शान्तिमार्गोत्सुकोऽभूत्. Hemādri also notices the reading of C. D. Mss.

। अष्टमः सर्गः ।

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १ ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥

अनुभूय वशिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।

विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथय मास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

हेरम्बमवलम्बेऽहं यस्मिन्पातालकेलिषु ।

दन्तेनादस्यति क्षीर्णां विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥

१ ॥ अथेति । अथ पार्थिवो रघुर्ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमङ्गलं विवाहहस्तसूत्रं वा बिभ्रत एव ॥ “कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले ” इति शाश्वतः ॥ तस्याजस्य । अपरामिन्दुमतीमिव । वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोत् ॥

२ ॥ दुरितैरिति । नृपसूनवो राजपुत्रा यद्वाज्यं दुरितैरपि विषप्रयोगादिनिषिद्धोपायैरप्यात्मसात्स्वाधीनम् ॥ “तदधीनवचने ” इति सातिप्रत्ययः ॥ कर्तुं प्रयतन्ते हि । प्रयतन्त एवेत्यर्थः ॥ “हि हेलावधारणे ” इत्यमरः ॥ उपस्थितं स्वतः प्राप्तं तद्राज्यमजः पितुराज्ञेति हेतोरग्रहीत्स्वीचकार । भोगतृष्णया तु नाग्रहीत् ॥

३ ॥ अनुभूयेति । मेदिनी नही । महिषी च ध्वन्यते । वशिष्ठेन संभृतैः सलिलैस्तेनाजेन सहाभिषेचनमनुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटमुद्गृहणेन । आनन्दनिर्मलोच्छ्व-

1. After this the king Raghu delivered also the earth into his hands, as if it were another इन्दुमती, even while he wore (round his wrist) the elegant marriage-thread-ring.

2. Aja accepted the kingdom, which descended to him, not out of thirst for enjoyment but out of regard to the command of his father,—the kingdom which the sons of kings indeed strive to come by even by foul means.

3. Having enjoyed the bath of coronation in his company, with holy waters brought together and poured by the priest Vas'-

1. L. विहाय for विवाह°. L. बिभ्रतपूर्वपार्थिवः for बिभ्रत एव पार्थिवः. C. K. R. with Hem., Chā., and Din., अपरं for अपरां.

3. D. H. with Chā., and Din., तस्य for तेन. H. R. with Chā., and Din., महाभिषेचने for सहाभिषेचने. Chāritravardhar a also notices the reading of our text and says :—कुत्रापि “तेन ” इति पाटस्तत्र तेनाजेन संहति व्याख्या.

स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः ।

पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदब्रह्मतेजसा ॥ ४ ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नरेश्वरं प्रजाः ।

स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ॥ ५ ॥

सितेन चैति ध्वन्यते । कृतार्थतां गुणवद्भूतलाभसाफल्यं कथयामासेव ॥ न चै-
तावता पूर्वेषामपकर्षः । प्रशंसापरत्वात् ॥ “सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्प-
राजयम्” इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥

४ ॥ स इति । अथर्वविदाथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वशिष्ठेन कृतक्रियः । अथर्वो-
क्तविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः । सोऽजः परैः शत्रुभिर्दुरासदो दुर्धर्षो ब-
भूव ॥ तथा हि । अब्रह्मतेजसा क्षत्रतेजसा सहितं युक्तं ब्रह्म ब्रह्मतेजो यदयं पवना-
ग्निसमागमो हि । तत्कल्प इत्यर्थः ॥ पवनाग्नीत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् ।
“द्वन्द्वे चि” इति नाभिषेकस्य पूर्वनिपातः ॥ तथा च काशिकायाम् ॥ “अयमे-
कस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्” इति ॥ आत्मेणवायं
दुर्धर्षः किमयं पुनर्वसिष्ठमन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः ॥ अत्र मनुः—“नाक्षत्रं ब्रह्म भवति
क्षत्रं नाब्रह्म वर्धते । ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते” इति ॥

५ ॥ रघुमिति । प्रजा नरेश्वरं तमजं निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघुमेवामन्य-
न्त । न किञ्चित्ततोऽत्र भेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ कुतः । हि यस्मात्सोऽजस्तस्य रघोः
केवलामेकां श्रियं न प्रतिपेदे । किं तु सकलान्गुणाञ्छौर्यदक्षिण्यादीनापि प्र-
तिपेदे ॥ अतस्तद्गुणयोगात्तद्विद्युन्नेत्यर्थः ॥

ishtha, the Earth as if expressed her complete satisfaction by her manifest (or white because vaporous) exhalations.

4. Now the prince Aja, the ceremony of whose coronation was duly performed by his preceptor versed in the knowledge of the Atharva Veda, became unassailable to his enemies, for it is like the union of fire and wind that the Brahmanical power is associated with that of missiles.

5, The subjects looked upon him their sovereign lord as Raghu himself returned to youth, for he inherited not only his (Raghu's) royal fortune but also all his good qualities.

4. H. I. read दुरासदोऽग्निभिः for दुरासदः परैः. C. and the text only of Sn., समागतः for समागमः.

5. D. नवेश्वरं for नरेश्वरं. Fifteen Mss. and all other commentators read with Mallinātha.

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतम् ।

पदमुद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥ ६ ॥

सदयं बुभुजे महाभुजः सहस्रोद्देगमियं व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उद्धेरेव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

६ ॥ अधिकमिति । द्वयमेव शुभं युना शुभवता ॥ “ शुभंयुस्तु शुभान्वितः ” इत्यमरः ॥ “ अहंशुभमोर्युम् ” इति युस्प्रत्ययः ॥ द्वितयेन संगते युते सदधिकं शुशुभे ॥ किं केनेत्याह—पदमिति । पैतृकं पितुरागतम् ॥ “ ऋतष्ठम् ” इति टञ्प्रत्ययः ॥ कद्धं सवृद्धं पदं राज्यमजेन । अस्याजस्य नवं यौवनं विनयेनेन्द्रियजयेन च ॥ “ विजयो हीन्द्रियजयस्तयुक्तः शास्त्रमर्हति ” इति कामन्दकः ॥ राज्यस्योऽपि प्राकृतवन्न दृष्टोऽभूदित्यर्थः ॥

७ ॥ सदयमिति । महाभुजः । सौज्योऽचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीम् । नवं पाणिग्रहणं त्रिवाहो यस्यास्तां नवोदां वधूमिव । सहसा बलात्कारेण चेत् ॥ “ सहो बलं सहा मार्गः ” इत्यमरः ॥ इयं मेदिनी वधूर्वोद्देगं भयं व्रजेदिति हेतोः । सदयं सकृपं बुभुजे भुक्तवान् ॥ “ भुजोऽनवने ” इत्यात्मनेपदम् ॥

८ ॥ अहमिति । प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वोऽपि जनः ॥ अथ वा प्रकृतिष्वित्यन्याहभित्यनेनान्वयः । व्यवधानं तु सहा ॥ सर्वोऽपि जनः प्रकृतिष्वहमेव महीपतेर्नतो महीपतिना मन्यमानः ॥ “ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ” इति वर्तमाने क्तः ॥ “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति षष्ठी ॥ इत्यचिन्तयदमन्यत ॥ उद्धेर्निम्नगाशतेष्विवास्त्य नृपस्य ॥ कर्तुः ॥ “ कर्तृकर्मणाः कृति ” इति कर्तरि षष्ठी ॥ क्वचिदपि जनविषये विमाननावगणना नाभवत् ॥ यतो न कश्चिदवमन्यतेऽतः सर्वोऽप्यहमेवास्त्य मत इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥

6. In this way only two things being joined to two other things respectively looked more beautiful by their combination: viz. the prosperous kingdom inherited from his father, by its union with Aja, and his youth by its union with moral discipline.

7. Then like a newly married bride, that king though powerful, enjoyed the Earth, lately brought under his sway, with kindness, lest through violence she would fall into a state of terror.

8. “ I alone am favoured by the lord of the earth,” so thought every one of his subjects. There was no disrespect from him to any of his subjects, as among hundreds of rivers there is no disrespect to any from the ocean.

6. H. शुभंयुना, R. and the text only of Val., शुभंजनाः for शुभंयुना. P. संयुतं for संगतं.

8. D. with Chā., अस्य भूपतेः for महीपतेः.

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मविनया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

९ ॥ नेति । स नृपो भूयसातिशयेन खरस्तीक्ष्णो न । भूयसा मृदुरातिमृदुरपि न । किं तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन्मध्यमपरिपाटीमवलम्बयन् । पवमानो वायुः पृथिवीरुहानिव । नृपाननुद्धरन्नुत्पाटयन्नेव नमयामास ॥ अत्राहुः—“ मृदुश्चैवमन्येत तीक्ष्णादुद्भिजते जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां सरसो मतः ” इति ॥

१० ॥ अयेति । अथ रघुरात्मजं पुत्रं प्रकृतिषु प्रजासु प्रतिष्ठितं रूढबलं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मस्तु । अनित्येष्वित्यर्थः ॥ “ धर्मादनिच्छक्रेवलान् ” इत्यनिच्छप्रत्ययः समासान्तः ॥ त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेष्वपि विषयेषु शब्दादिष्वात्मवित्तयात्मज्ञत्वेन निःस्पृहोऽभवत् ॥

9. Neither too severe nor yet too mild he who had adopted a middle course of policy, subdued the vassal kings without rooting them out of their thrones, and so resembled the wind that simply bends down the trees without rooting them up.

10. Then Raghu seeing his son firmly established among his subjects became indifferent even to heavenly objects of sense perishable by nature in consequence of his knowledge of the soul.

9. D. °क्रियः for °क्रमः. A. B. C. E. I. K. L. R. with Hem., Val., and Su., अनन्तरान् for अनुद्धरन्. L. reads first “अथ वीक्ष्य &c.,” and then “न खरो &c.” Between 9-10 B. H. with Châritravardhana read the following verse and call it मूलपाठः । “अथ वीक्ष्य गुणैः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मज-माभिगामिकैः । पदवीं परिणामदेशिनीं रघुरादत्त वनान्तगामिनीं ” ॥ अथानन्तरमाभिगामि-कैः स्ववंशाच्चितैर्गुणैः । औदार्यादिभिः । प्रकृतिषु प्रतिष्ठितं स्थापितमात्मजं पुत्रं वीक्ष्य रघुः परिणामे वृद्धावस्थायां देशितां (appears to be his reading) कथितां वनान्ते वनमध्यगामिनीं गमनशीलां पदवीं वनस्थाश्रममादत्त जग्राह ॥ विषयेषु रघुः कि-मिति निःस्पृहोऽभूदित्याह ॥ चा० ॥ [B. H. ‘देशिनीं, Châ, ‘देशितां] H. omits the commentary of this verse.

10. Châritravardhana omits this verse. B. C. E. K. L. R. with Hem., Val., Din., Dharm., Su., and Vija., आत्मवत्तया for आत्म-विनया. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinûtha. So also Mallinûtha who says :—“आत्मवत्तया ” इति पाठे निर्विकारमनस्कृतयेत्यर्थः ॥ “ उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते ” ॥ “आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः ” इत्युत्पलमालायां ॥ B. with Val., विनाशधर्मेषु, D. E. I. K. P. R. with Hem., and the text only of Val., विनाशधर्मेषु for विनाशधर्मसु.

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
 पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥
 तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
 पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥
 रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
 न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥
 स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः ।
 समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

॥ ११ ॥ कुलधर्मश्चायमस्येत्याह ॥ गुणवदिति । दिलीपवंशजाः परिणामे वार्ष्णेके
 गुणवत्सुतेषु रौपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताश्च सन्तः । तरुवल्कान्येव वा-
 सांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां पदवीं प्रपेदिरे । यस्मात्तस्मादस्यापीदमुचित-
 मित्यर्थः ॥

१२ ॥ तमिति । अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासायोग्यं पितरं ते रघुं सुतोऽजः ।
 वेष्टनशोभिनां वर्णावमनोद्वेगेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य । आत्मनोऽपरित्याग-
 मयाचत । मां परित्यज्य न गंतव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

१३ ॥ रघुरिति । आत्मजप्रियो रघुः । अश्रूणि मुखे यस्य तस्याश्रुमुखस्याजस्य
 तदपरित्यागरूपमीप्सितमभिलषितं कृतवान् । किं तु सर्पस्त्वचमिव व्यपवर्जितां
 त्यक्तां श्रियं पुनर्न प्रतिपेदे न प्राप ॥

१४ ॥ स इति । स रघुः किलान्त्यमाश्रमं चतुर्याश्रममाश्रितः पुराद्बहिरावसथे
 स्थाने निवसन्नाविकृतेन्द्रियः । जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः । अत एव स्नुषया बन्ध्वेव

11. For, the descendants of Dilipa, having transferred their royal fortune to their qualified sons, and themselves becoming self-subdued betook themselves in their old age to the life of ascetics whose garments are the barks of trees.

12. The son, with his head adorned with the royal tiara, having fallen at his father's feet who was eager to betake himself to a forest abode, implored him not to abandon him.

13. Raghu who was fond of his son acted up to the desire of him (Aja) whose face was streaming with tears, but did not resume the royal fortune which he had once abandoned, as a snake does not wear the slough which it had once cast.

14. It is said that Raghu whose senses were unaffected and

11. D. E. ककुत्स्थ^० for दिलीप^०. B. E. with Chā, Dir., and Su., यमिनः संयमिनां, D. यमिनः संप्रियया for प्रयताः संयमिनां.

12. C. R. नृपः for सुतः.

14. C. H. with Chā, स किल क्षितिपालवेदमनो निवसन्नावसथे यतिप्रियः

प्रशमास्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदिताकेण समारुरोह तत् ॥ १५ ॥

पुत्रभोग्यया श्रिया समुपास्वत शुश्रूषितः ॥ जितेन्द्रियस्य तस्य स्नुषात इव श्रियोऽपि पुष्पकलोदकाहरणादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण न किञ्चिदपेक्षितमासीदित्यर्थः ॥ अत्र यद्यपि “ ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति ” इति श्रुतेः ॥ “ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्ब्रह्म ” इति मनुस्मरणात् ॥ “ मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते ” इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरित्याहुः ॥ तथापि “ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ” इति श्रुतेर्लैवर्णिकसाधारण्यात् ॥ “ त्रयाणां वर्णानां वैदमधीत्य चत्वार आश्रमाः ” इति सूत्रकारवचनात् “ ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्ब्रह्म ” इति स्मरणात् ॥ निषेधस्य च “ मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते ” इति त्रिदण्डविषयत्वदर्शनात् ॥ कापि कस्याचिद्ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणमात्रक्षाणाः केचिच्चैवर्णिकाधिकारं प्रतिषेद्धिरे ॥ तथा सति “ स किलाश्रममन्यमाश्रितः ” इत्यत्रापि कविना व्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीयः ॥ अन्यथा वानप्रस्थाश्रमपरगतया व्याख्याने “ विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धेन नम्रमश्रितम् ” इति वश्यकामेनानाम्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् । अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् । इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ १५ ॥ प्रशमेति । प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो रघुर्यस्य तत् । अभ्युद्यतोऽभ्युदितो नूतनेश्वरोऽजो यस्य तत् । प्रसिद्धं तत्कुलं निभृतेन्दुनास्तमयासन्नचन्द्रेणोदिताकेण प्रकटितसूर्येण च नभसा तुलां सादृश्यं समारुरोह प्राप ॥ न च नभसा तुलामित्यत्र “ तुल्यार्थः- ” इत्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः ॥ तस्य सदृशवाचि-तुलाशब्दविषयत्वात् ॥ “ कृष्णस्य तुला नास्ति ” इति प्रयोगात् ॥ अस्य च सादृश्यवाचित्वान् ॥

who had betaken himself to the last stage in life (fourth order), took his abode in a place outside the city and was served by Royal Fortune, as by a daughter-in-law who was everyway worthy to be enjoyed only by his son

15. That illustrious royal family of which the former king was in tranquillity imaginable, and which had a new lord risen to his place, resembled (*lit.* got to a footing of equality with) the sky in which the moon is almost set and the sun newly risen

for स किलाश्रममन्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्वाहः. R. पुत्रभोग्यया for पुत्रभोग्यया. [C. H. यतिभिर्य, Chā., पुराद्वाहिः].

15. D. H. L. पार्थिवः for पार्थिव. D. H. with Hem., Chā., Din., and Dharm., उर्जस्वल, I. K. R. with Su., अभ्युद्यत् for अभ्युद्यत्. Hemādri also notices the text of Mallinātha.

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ दृष्टशते रघुराषवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ १६ ॥

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युज्ये नीतिविशारदेभ्यः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुराज्ञैः समिधाय योगिभिः ॥ १७ ॥

१६ ॥ यतीति । यतिभिर्भुक्तः । पार्थिवो राजा । तयोर्लिङ्गधारिणौ रघुराषवो रघुतत्पुत्रौ । अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ निवृत्तप्रवृत्तधर्मयोरित्यर्थः । भुवं गतो भूलाकमवतीर्णवंशाविव । जनेर्दृष्टशते दृष्टौ ॥

१७ ॥ अजितेति । अजोऽजिताधिगमायाजितपदलाभाय नीतिविशारदेर्नाति-
ज्ञैर्मन्त्रिभिर्युज्ये संगतः । रघुरनपायिपदोपलब्धये मोक्षोपलब्धय आप्ता यथार्थ-
दर्शिनो यथार्थवादिनश्च । तैर्योगिभिः समिधाय समनः । उभयत्राप्युपायचिन्तायै-
मिति शेषः ॥

16. Raghu and his son wearing (respectively) a mark of asceticism and royalty appeared to the people like portions of two kinds of धर्म descended to the earth whose final ends were salvation and great rise.

17. In order to obtain what was (yet) unconquered Aja held a consultation with ministers well-versed in politics,—while

16. A. अपवर्गमहोदयार्थिनौ, B. निवृत्तमहोदयार्थिनौ. D. E. H. with Val., and Din., अपवर्गमहोदयार्थयोः for अपवर्गमहोदयार्थिनौ. Eight Mss. and five commentators read with Mallinātha; Vallabha's text also agrees with him.

17. D. with Chā., and Din., विचक्षणेः for विशारदेः. D. E. I. K. L. R. with Val., Su., Vija., and Dharm., अनपाय for अनपायि. H. लभये for लब्धये. Between 17-18 B. D₂. H. L. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., read the following verse :—“ समश्च्यत सृष्टिर्येषा सचिवैः प्रत्यहमर्थसिद्धये । अपुनर्जननायप्रत्यये प्रवयाः संयमिभिर्मनापिभिः ” ॥ एकात्रोऽर्थसिद्धये सचिवैरमात्यैः प्रत्यहं निरन्तरं समश्च्यत संस्कृताभूत् । प्रगते कया यस्य स प्रवया वद्धो राजा रघुरपुनर्जननस्याभवस्यावातिः प्राविस्तस्यै मनापिभिर्वद्विः संयमिभिर्मनापिभिः समश्च्यत संस्कृताभूत् ॥ “ प्रवयाः स्थविरा जग्त् ” इत्यभिधानाचिन्तामणिः । समश्च्यतेति—एचि संपर्कं लङ् । क्षेपकोऽर्थः ॥ चा० ॥

B. H. Chā., Val., and Din., सम-
श्च्यत, } { B. H. L. with Chā., Val., and
L. and Vallabha's text समयुज्यत, } Din., अपनर्,
D₂. and Hemādri समदश्यत. } D₂. and Hemādri नपनर्.

{ B. H. L. with Chā., Din. and Val., संयमिभिः, }
{ D₂. with Hemādri संयुज्ये. }

Hemādri also considers this verse to be spurious ; so does Vallabha.

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

१८ ॥ नृपतिरिति । युवा नृपतिरजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीरवेक्षितुम् । दृष्टादृष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । व्यवहारासनं धर्मासनमाददे स्वीचकार । प्रवयाः स्थविरो नृपती रघुस्तु ॥ “ प्रवयाः स्थविरो बृद्धः ” इत्यमरः ॥ धारणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुमभ्यसितुमुपांशु विजने ॥ “ उपांशु विजने प्रोक्तम् ” इति हलायुधः ॥ कुशैः पूतं विष्टरमासनमाददे ॥ “ यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः ” इति वशिष्ठः ॥

१९ ॥ अनयदिति । एकोऽन्यतमः । अज इत्यर्थः । अनन्तरान्स्वभूम्यनन्तरान्नृपतीन्यातव्यपार्ष्णिमाहादीन्प्रभुशक्तिसंपदा कोशदण्डमहिम्ना वशं स्वायत्ततामनयत् ॥ “ कोशो दण्डो बलं चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्तिता ” इति मिताक्षरायाम् ॥ अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाभ्यभ्यासेन ॥ “ योग्याभ्यासार्कयोषितोः ” इति विश्वः ॥ शरीरगोचराञ्छरीराश्रयान्पञ्च मरुतः प्राणादीन्वशमनयत् ॥ “ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । शरीरस्थाः ” इत्यमरः ॥

Raghu, for obtaining imperishable position (salvation), kept company with adepts in Yoga philosophy who never spoke but the truth.

18. The young king took the judgment seat in order to look into the cases of his subjects, but the aged king sat, in solitude, on a seat made holy by the Kus a-grass to practise the abstract concentration of the mind.

19. The one (Aja) by the excellence of his sovereign power brought under his sway the neighbouring kings while the other (Raghu), by the practice of profound meditation subdued the five vital airs existing in the body.

18. H. omits the 18-19 verses of our text. Between 18-19 B. H. L. with Chā., Din., Val., and Dharm., read the following verse :—
“ अनुरज्यितुं प्रजाः प्रभुर्व्यवहारासनमाददे नवः । अपरः शुचिविष्टरस्थितः परिचेतुं यतते स्म धारणा ” ॥

B. H. with Dharm., } { B. H. L. with Val., } { Charitravardhana
विष्टराश्रयः, } { and Dharm., धारणाः, } { and Vallabha do not
I. विष्टरासनः, } { H. with Chā., धार- } { seem to have known
Chā. and Val., विष्ट- } { णां. } { the 18th verse of
रस्थितः } { our text. L. reads this after the 18th verse
of our text.

19. Between 19-20 B. E. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Dharm., read the following verse :—“ नयचक्षुरजो दिदक्षया पर-

अकरोदाचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।

अपरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥ २० ॥

पणबन्धमुखान्युणानजः षडुपायुङ्क्तः समीक्ष्य तत्फलम् ।

गधुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

२० ॥ अकरोदिति । अचिरेश्वरोऽजः क्षितौ द्विषतामारम्भाः कर्माणि तेषां फलानि भस्मसादकरोत्कात्स्न्येन भस्मीकृतवान् ॥ “ विभाषा सातिकात्स्न्ये ” इति सातिप्रत्ययः ॥ अपरो रघुज्ञानमयेनात्मतत्त्वज्ञानरूपेण वह्निना पावकेन ॥ करणेन ॥ स्वकर्मणां भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे ववृते । स्वकर्माणि इत्थं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ “ यथेधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ” इति गीतायाम् ॥

२१ ॥ पणबन्धेति ॥ “ पणबन्धः संधिः ” इति कौटिल्यः ॥ अजः पणबन्धमुखान्संध्यावीन्षडुणान् ॥ “ संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षडुणाः ” इत्यमरः ॥ तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्योपायुङ्क्त । फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्केत्यर्थः ॥ “ प्रोपाभ्यां युजैरयज्ञपात्रेषु ” इत्यात्मनेपदम् ॥ समं तुल्यतया भावितं लोष्टं मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णं च येन स समलोष्टकाञ्चनः । निस्पृह इत्यर्थः ॥

20. The new king completely frustrated the effects consequent on the enemy's undertakings on the earth, while the other was bent on the destruction (lit. burning) of his own actions by the fire consisting of knowledge.

21. Aja employed the six expedients beginning with peace after having scrutinized their results, Raghu too with whom gold and a clod were of equal value, overcame the three qualities (the Gunas or attributes) inherent in Prakṛiti (or nature).

रन्ध्रस्य ततान मण्डलं । हृदये समरोपयन्मनः परमं ज्योतिरवेक्षितुं रघुः ॥ [B. मंडलं, Dharm., मंचरं for मण्डलं] ॥ नयचक्षुरिति ॥ अजः परेषां वैरिणां रन्ध्रस्य व्यसनस्य दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया द्वादशानूपमण्डलं नय एव चक्षुर्नातिलोचनं ततान चिक्षेप । रघुः परममुत्कृष्टं ज्योतिर्ब्रह्म वीक्षितुं हृदये हृदि मनः समरोपयधात् ॥ चा ॥ Vallabha reads this after the 17th verse of our text, I. and Chāritravardhana after the 19th, and L. R. and Hemādri after the 20th verse.

20. C. D. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Su., Dharm., Vija., and the text only of Val., इतरः for अपरः. E. ववृतः, R. ववृधे for ववृते. B. ज्ञानमयेन तेजसा, D. ध्यानमयेन चक्षुषा, L. ध्यानमयेन वाजिना, E. H. I. K. R. with Val., and Su., ध्यानमयेन वह्निना for ज्ञानमयेन वह्निना.

21. B. with Chā., Din., षट्प्रायुक्तं for षडुपायुक्तं. B. अध्यगमत्, R. अप्यनयत्, D. E. H. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., अप्यगमत् for अध्यजयत्. Hemādri also notices the reading and says, “ इति पाठे गुणत्रयमपि क्रान्तवान् । यदुक्तं । “ गुणानेतानतीत्य श्रीन ” ॥

न नवः प्रभुरा फलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।

प्रसिताबुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

‘ लोष्टानि लेष्टवः पुंसि ’ इत्यमरः ॥ रघुरपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम् ॥ “ गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ” इत्यमरः ॥ प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथा तथा जयत ॥

२२ ॥ नैति । स्थिरकर्मा फलोदयकर्मकारी नवः प्रभुरज आत्फलोदयात्फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मण आरम्भान्न विरराम न निवृत्तः ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ” इत्यपादानात्पञ्चमी ॥ “ व्याहृतिभ्यो रमः ” इति परस्मैपदम् ॥ स्थिरधीर्निश्चलचित्तौ । नवेतरो रघुश्चा परमात्मदर्शनात्परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेरैक्यानुसंधानान्न विरराम ॥

२३ ॥ इतीति । इत्येवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तयेषां तेषु शत्रुषु चेन्द्रियेषु च जाग्रतावप्रमत्ताबुदयापवर्गयोरभ्युदयमोक्षयोः प्रसितावासक्तौ ॥ “ तत्परं प्रसितामक्तौ ” इत्यमरः ॥ उभावजरघु उभयीं द्विविधामभ्युदयमोक्षरूपान् ॥ उभादुदात्तो नित्यं ” इति तयप्प्रत्ययस्यायजादेशः ॥ “ टिड्ढा- ” इति ङीप् ॥ सिद्धिं फलमवापतुः । उभावुभे सिद्धौ यथासंख्यमवापतुस्त्वर्थः ॥

२४ ॥ अथेति । अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्नजव्यपेक्षयाजा-

22. Neither the new lord, who was steadfast in actions, ceased from his undertakings until the rise (attainment) of their results, nor the firm-minded old king desisted from the practice of profound meditation until the visitation (or vision) of the Supreme Soul.

23. In this way both of them, the one who was watchful of the enemies who were baffled in their hostile attempts and the other against the organs of sense, whose cravings were totally curbed, being devoted, the one to worldly prosperity and the other to the final beatitude (i. e.) the liberation of the soul from the body and exemption from future transmigration), obtained respectively the complete attainment of their desired objects.

24. Then Raghu, who looked upon all beings with an equal

22. D. with Hem., स्थितधीरा for स्थिरधीरा Hemādri also notices the reading of Mallinātha. D. परमार्थे for परमात्म .

23. B. C. with Val., प्रतिषिद्ध for प्रतिषिद्ध . B. C. E. H. I. K. R with Chā., Din., Val., and Su., पश्यतौ for प्रसितौ . D. E. K. P. and the text only of Su., उभयीं for उभयीं .

श्रुतदेहविसर्जनः पितृश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥

अकरोच्च तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।

न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

काङ्क्षानुरोधेन । काश्चित्समाः कतिचिद्वर्षाणि ॥ “समा वर्षे समं तुल्यम्” इति विश्वः ॥ गमयित्वा नीत्वा योगसमाधिर्नैक्यानुसंधानेन ॥ “संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः” इति वसिष्ठः ॥ अव्ययमविनाशिनं तमसः परमविद्यायाः परम् । मायातीतमित्यर्थः ॥ पुरुषं परमात्मानमापत्प्राप । सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

२५ ॥ श्रुतेति । पितुः श्रुतदेहविसर्जन आकर्णितपितृतनुत्यागो राघवश्चिरमश्रूणि बाष्पान्विमृश्य विसृज्यास्य पितुरनग्निम् । अग्निसंस्काररहितमित्यर्थः । निष्ठा मरणम् । तत्सम्बन्धिनं नैष्ठिकं विधिमाचारमन्तोर्ध्वं यतिभिः संन्यासीभिः सार्धं सह विदधे चकार ॥ किंविधः । अग्निं चित्तवानाहितवानित्यग्निचित् ॥ “अग्नौ चैः” इति किंप्रत्ययः ॥ स्वयमग्निचिविति भावः ॥

२६ ॥ अकरोदिति । पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पविधिधानज्ञः सोऽजः पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा । करणेन । न पितुः परलोकमुखापेक्षया । मुक्तत्वा-

eye, having passed some years with regard to the wishes of Aja, obtained by means of the profound meditation the eternal spirit that is beyond (or free from) darkness (ignorance).

25. The son of Raghu, who had consecrated the sacrificial fire and who had then heard of his father's resignation of body, shed tears for a long time, and celebrated his obsequies without fire in company with recluses.

26. He who knew the proceedings of the religious rites due to manes, performed the obsequies through filial devotion to his father; for those who quit the body in that way are not desirous of the rice-balls offered by their sons.

25. B. C. E. H. with Chá., Din., Su., and Vija., विदधे for विमुच्य. B. अग्निवित् for अग्निचित्. Vallabha also notices the reading of our text and agrees with B. Ms. H. with Val., विततान समं पुरोधसा क्रतुमन्ये ण्यिवीक्षतक्रतोः for विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित्. Chāritravardhana also notices this reading and remarks :—“विदधे विधिरस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित्” इति कविपाठः ॥ C. I. मुनिभिः for यतिभिः.

26. D. H. I. with Chá., and Din., विदधे for अकरोत्. I. K. R. and the text only of Su., ऊर्ध्वदैहिकं, L. ऊर्ध्वदैहिकं for और्ध्वदैहिकं. H. सः for च. Thirteen Mss. with five commentators read with Mallinātha.

स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।

शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

क्षितिरिन्दुमतो च भामिनी पतिमासाय तमग्र्यपौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ २८ ॥

इति भावः । तस्य रघोरौर्ध्वदेहिकम् । देहादूर्ध्वं भवतीति तथा तिलोदकपिण्ड-
दानादिकमकरोच्च ॥ ननु कार्यं भक्तिरेव आद्धादिफलप्रेप्सापि कस्माज्जाभूदित्या-
शङ्क्याह—न हीति । तेन पथा योगरूपेण मार्गेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरु-
षास्तनयैरावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणो दत्तपिण्डाकाङ्क्षिणो न हि भवन्ति ॥

२७ ॥ स इति । परार्ध्यगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुरशोच्यतामशोचनीयत्वमुद्दि-
श्याधिकृत्य । शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । सदर्थवेदिभिः परमार्थज्ञैर्वि-
द्वद्भिः शमिताधिनिवारितमनोव्यथः । “पुंस्त्वाधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः ॥
सोऽजोऽधिज्यकार्मुकः । अधिज्यमारोपितमौर्वोक्तं कार्मुकं यस्य स तथोक्तः
सन् । जगत्कर्मभूतमप्रतिशासनं द्वितीयाज्ञारहितम् । आत्माज्ञाविधेयमित्यर्थः ।
कृतवाञ्छकार ॥

२८ ॥ क्षितिरिति । क्षितिर्मही भामिनीन्दुमती च ॥ “भामिनी कामिनी च”
इति हलायुधः ॥ अग्र्यपौरुषं महापराक्रममुत्कृष्टभोगशक्तिं च तमजं पतिमासा-
य प्राप्य । तत्र प्रथमा क्षितिः । बहूनि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि सूत इति बहुरत्नसूर-
भून् ॥ “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि” इत्यमरः ॥ अपरेन्दुमती वीरं सुतमजीजन-
ज्जनयामास ॥ सहोक्तया सावृद्धयमुच्यते ॥

27. Then that king, whose bow was strung, and whose mental grief was soothed by men versed in the knowledge of the highest truth (i. e. philosophers) on the ground of the unlamentable condition of his father who had attained the highest bliss, rendered the world destitute of a rival-command (ruled the sole master of the world).

28. Thus Earth and his wife Indumati, having obtained him for their husband who possessed the greatest valour, the former became the producer of many invaluable things and the latter gave birth to a brave son.

28. D. H. भामिनी for भामिनी. Hemadri as well as Chāritra-
vardhana notice this reading. D. आजगमत् for आसाय त. Chiritravar-
dhana also notices this and says.—“पतिमाजगमतुरग्र्यपौरुषं” इति श्रेष्ठः
पाठः । तत्र क्षितिरिन्दुमती च भामिनोत्पुमे पतिमाजगमत् प्रातवत्यौ ॥ A. D. उपपौरुषं
for अग्र्यपौरुषं. A. D. बहुरत्नभूः for बहुरत्नसूः. A. इतरा for अपरा. H. धीरं
for वीरं.

दशरश्मिशतोपमद्युति वशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥

ऋषिदेवगणस्वधामुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अनुणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां संनतये बहु श्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

२९ ॥ स घृतः क इत्याशङ्क्याह ॥ दशेति । दश रश्मिशतानि यस्य स दशर-
श्मिशतः सूर्यः । तेनोपभीयत इति तदुपमा कृत्यस्य स तथा तम् । वशसा
वशसु दिक्षाशास्वपि श्रुतं प्रसिद्धम् । दशकण्ठस्य रावणस्यारि रामचन्द्रस्य गुरुं
पितरं यं विदुर्जनन्ति बुधाः ॥ दशेति पूर्वं पदं यस्य रथपदस्य स दशपूर्वः । स
चासौ रथश्च दशरथश्चेति विग्रहः । बहुव्रीहिर्न नेष्टः । तदर्थानुपपत्तेः । अनेक-
कोटिरथत्वाच्च दशरथस्य । इत्याशयेन नामैव पूर्वपदं व्यवहितं प्रयुक्तम् ॥ एतद-
नुसारान्मावेऽपि—“ हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षत ” इति प्रयुक्तम् ॥

३० ॥ ऋषीति । श्रुतयागप्रसवैः स्वाध्याययजनसंतानैः । करणैः । यथासंख्य-
ऋषिदेवगणस्वधामुजामनुणत्वमुपेयिवान् । परिधेः परिवेशात् ॥ “ परिवेशस्तु
परिधिः ” इत्यमरः ॥ मुक्तो निर्गतः । कर्मकर्ता । उष्णदीधितिः सूर्य इव । स
पार्थिवोऽजो बभौ दिदीपे ॥

३१ ॥ बलमिति तस्य । विभोरजस्य केवलमेकं वसु धनं न परप्रयोजनम् । किं
तु गुणवत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोजना परेषामन्येषां प्रयोजनं यस्याः सा । पर-

29. Whom wise men knew by the name of “ Ratha ” with
“ Das a ” as its prefix and as the father of the enemy of the ten-
necked demon, whose personal lustre was comparable to that of the
thousand-rayed luminary (the sun) and who was known by his
bright renown even in the ten quarters.

30. That king, having freed himself from the debts due to
the sages, gods and the Svadhā-eaters (i. e. manes) by means of the
study of the Vedas, performance of the sacrificial ceremonies and
issue (respectively), shone like the hot-rayed luminary (the sun)
freed from his misty halo (or circle).

31. Thus his bodily strength as well as his profound know-
ledge were equally devoted to allay the fears of the distressed and
to pay the respectful salutation to the learned; so that not only the

30. E गणस्तदामुजा for गणस्वधामुजां.

31. A. K. P. सत्कृतये, D. L. संनतये, C. with the text only of
Val., संगतये for संनतये. Nine Mss. with six commentators read with
Mallinatha. D. E. L. with Val., न केवलं विभोः for विभोर्न केवलं.
K. बभौ for विभोः. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., Su., and
Vija., परप्रयोजनं for परप्रयोजना. Vallabha's text with us.

स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।

नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोर्कर्णनिकेतमीश्वरम् ।

उपवीणयितुं ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

प्रधाना । विधेयांशत्वेन प्रधानतद्गुणविशेषणात् । एवं वसु केवलं नोहनीयम् । तथा हि । बलं सत्त्वमार्तानानापन्नानां भयस्योपशान्तये निषेधाय । न परपीडनाय । बहु बहुलं श्रुतं विद्या विदुषां संनतये नमस्काराय । न विद्वद्वज्ञानाय ॥ बभूव । तस्य धनं परोपयोगीति किं वक्तव्यम् । बलश्रुतादयोऽपि गुणाः परोपयोगिन इत्यर्थः ॥

३२ ॥ स इति । अवेक्षितप्रजः पालितप्रजः । सुप्रजाः सुसंतानः स राजा कदाचिदेव्या महिष्णेन्दुमत्या सह नगरस्य पुरस्योपवने विजहार चिक्रीड ॥ किंभूतः कस्मिन्निव । शचीसखः सन्मरुतां देवानां पालयितेन्द्रो नन्दनवन इव ॥

३३ ॥ अथेति । अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य रोधसि तटे श्रितगोर्कर्णनिकेतमधिष्ठितगोर्कर्णोऽख्यस्थानमीश्वरं महादेवसुपवीणयितुं वीणयोप समीपे गानुम् ॥ “ सत्यापपाश ”—इत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः ॥ ततस्तुमुनः ॥ नारदो मुनी रवेः सूर्यस्योदीच उत्तरस्या दिश आकाश आवृत्तिर्निवर्तनम् । तस्याः पन्था गतिप्रकारस्तेन । यथा रविरुत्तरस्या दिशो व्यावृत्य दक्षिणायनमागच्छति तद्वदित्यर्थः । ययौ जगाम ॥ सूर्योपमानेनास्यातितेजस्त्वमुच्यते ॥

wealth of that mighty king, but also his possession of virtues, was everyway useful for others.

32. Once upon a time this king, who had regard to his subjects and who had an excellent son, sported with his queen in the city garden; as does the lord of शर्चा, the protector of the gods, in the नन्दन garden.

33. At this time the sage Nārada was going by the path of the sun's return from the north to sing in harmony with his lute unto Īśvara who had taken his abode in the temple of Gokarna on the shores of the southern ocean.

32. C. with Hem., अवेक्षितप्रजाः for अवेक्षितप्रजः. K. R. सुप्रजः for सुप्रजाः. D. नन्दनं for नन्दने.

33. D. K. L. R. with Hem., and Val., श्रुत for श्रित°. A. उपवर्णयितुं, E. उपवर्णयितुं for उपवीणयितुं. B. C. E. H. I. K. L. R. with Val., and Su., उदयावृत्ति for उदगावृत्ति°. So also Mallinātha, who says :—“ उदयावृत्तिपथेन ” इति पाठे सूर्यस्य सम्बन्धिनेऽद्यावृत्तिपथेन आकाशमार्गेण ॥ Here Chāritravardhana says :—उपवीणयितुं रवेर्ययावृदगावृत्तिपथेन नारदः ” इत्येव मूल्यः पाठः and notices “ उपवीणयितुं मुनिः पथा पवमानस्य जगाम नारदः also supported by D. Hemādri also notices the reading of D.

कुसुमैर्मथितामपार्थिवैः स्रजमातोषशिरोनिवेशिताम् ।

अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णां परिवादिनी मुनेः ।

ददृशे पवनावलेपजं सृजतीं बाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

अभिभूय विभ्रुतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमरस्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिमुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

३४ ॥ कुसुमैरिति । तस्य नारदस्यातोद्यस्य वीणावाद्यस्य शिरस्यमे निवेशितामपार्थिवैर्भौमैर्दिव्यैः कुसुमैर्मथितां गुम्फितां । स्रजं मालां वेगवान्मारुतः । अधिवासे संस्कारे । स्पृहयेव । अहरत्किल ॥ किलेत्यैतिह्ये ॥

३५ ॥ भ्रमरैरिति । कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुवर्तिभिर्भ्रमरैरलिभिः परिकीर्णां परिब्रुता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणा । पवनस्य वायोरवलेपजं हरणरूपगर्वजातम् । अञ्जनेन कञ्जलेनाविलं मलिनं बाष्पमभ्युसृजतीव मुञ्चतीव । ददृशे दृष्टा ॥ भ्रमराणां साञ्जनबाष्पबिन्दुसाद्भ्यं विवक्षितम् ॥ “ वा नर्पुसकस्य ” इति वर्तमाने । “ आच्छीनद्योनुम् ” इति नुम्बिकल्पः ॥

३६ ॥ अभिभूयेति । सामरस्रदेवकुसुमावली । मधुनो मकरन्दस्य गन्धस्य सौरभ्यस्य चातिशयेन । वीरुधां करणेन । वल्लीनां नगरोपवनवर्तिनीनामार्तवीं वसन्तर्तुसंभवां विभ्रुतिं संपदं पुष्पाणामभिभूय तिरस्कृत्य नृपतेरजस्य दयिताया इन्दुमत्या उर्वीः स्थूलयोः स्तनयोर्धे कोटी चूचुको तयोः सुस्थितिम् । गोप्यस्याद्यै पतितत्वात् । प्रशस्तां स्थितिमाप प्राप्ता ॥

34. It is said that a violent gust of wind took away a garland hung on the top of the वीणा, and was strung together with celestial flowers (*lit.* not produced on earth), as if with the desire of fragrance.

35. The वीणा of the sage, which was surrounded by black-bees moving after the flowers, was seen, as it were, to shed tears caused by the insult given by the Wind, and soiled with collyrium.

36. That celestial garland, which by its excessive fragrance and abundance of honey despised the vernal dignity of creepers, obtained a secure position between the nipples of the expansive breasts of the King's beloved.

34. P. एव for इव.

35. A. B. C. E. H. I. K. L. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., विनिकीर्णां for परिकीर्णां.

36. B. I. K. R. with Chā., Val., Su., Dharm., and Vija., दयितोरःस्थलकोटिषु स्थितिं, Hemādri notices this, C. दयितोरःस्थलकोटिसंस्थितिं, D. with Hem., दयितोरःभृदकोटिषु स्थितिं, D₂. दयितोरःस्थलकोटिरत्नयोः, Sumativijaya also notices this, E. L. and the text only of Val., दयितोरुस्थलकोटिषु स्थितं, H. दयितोरःस्थलरत्नकोटिषु for दयितोरुस्तनकोटिमुस्थितिं.

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

निमिमील नरोत्तमप्रिया हतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिषेकबिन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मदिनीम् ॥ ३८ ॥

३७ ॥ क्षणमिति । सुजातयोः स्तनयोः । क्षणमात्रं सखीं सखीमिव स्थिताम् सुजातत्वसाधर्म्यात्सजः स्तनसखीत्वमिति भावः । तां सजमवलोक्येषहृष्टा विह्वला विवक्षा नरोत्तमप्रियाजदयिता निमिमील मुमोह । ममारेत्यर्थः । केव । तमसा राहणा हतचन्द्रा कौमुदी चन्द्रिकेव ॥ कौमुद्या निमीलनं प्रतिसंहारः ॥

३८ ॥ वपुषेति । सेन्दुमती करणमिन्द्रियोपलक्षितं चेतन्यम् । तेनोज्झितेन मुक्तेन

37. That beloved wife of the most excellent of men, having seen that garland the momentary companion of her well-formed breasts, and being instantly delirious, closed her eyes in death like moonlight in which the moon is totally eclipsed by Rahu.

38. She falling down with her body forsaken by the organs

Hemādri also notices this reading. Charitravardhana notices दयितोरः उदकोटिरन्यथोः. A₂. H. with Châ., खगसज्जत सा महीपतेः, R. नपतेरमरसख्याञ्जसा for नपतेरमरसखाप सा. Hemādri also notices the reading of Charitravardhana with a slight modification. He says :—“ खगसज्जत सा महीपतेदयितोरः स्थलरत्नकोटिषु ” इत्यपि पाठः ॥ Charitravardhana also notices our text and says :—अन्यत्र । “ नपतेरमरसखाप सा दयितोरः स्थलकोटिषु स्थिति ” इति पाठः ॥

37. B. D. E. I. L. P. with Hem., and the text only of Val. नरोत्तरप्रिया for नरोत्तमप्रिया. D₂. समसंस्था निमिमील सुंदरी for हतचन्द्रा तमसेव कौमुदी. H. with Châ., and the text only of Hem., पुनरप्रतिबोधलभ्ये निमिमील क्षितिपालसुन्दरी for निमिमील नरोत्तमप्रिया हतचन्द्रा तमसेव कौमुदी. [H. लभ्ये for लभ्ये. H. निमिमीलक्षितिपाल for निमिमील क्षितिपाल] Charitravardhana notices “ तमसा हतचन्द्रचन्द्रिका समसंस्था निमिमील सुंदरी ” for the second Pāda, and says :—तत्रैवमन्वयः । तमसा राहणा हतचन्द्रो यस्याः सा चासौ चन्द्रिका च तया समा तुल्या संस्था आकारो यस्याः सा सुंदरी निमिमील दीर्घनिद्रां प्राप ॥ “ दीर्घनिद्रा निमीलनं ” इत्यभिधानचिन्तामणिः ॥ Between 38 39 B. E. I. with Châ., Din., Val., and Su., read :—“ सममेव नराधिपेन सा गुरुसंमोहविलुप्तचेतना । अगमत्सह तैलबिन्दुना नवदीपार्चिरिव क्षितेरतलं ” ॥ [H. I. and Su., चेतसा for चेतना]. “ गुरुगौरायान् योऽसौ संमोहः समूर्च्छा तेन विलुप्ता नष्टा चेतना ज्ञानं यस्याः सेन्दुमती नराधिपेनाजेन सममेव सहैव क्षितेर्भूमेस्तलमगमयौ । केव तैलबिन्दुना समं नवमल्पीयो दीपस्याचिज्ज्वलेव शिखेव ” ॥ क्षेपकोऽयं ॥ चा० ॥ Vallabha calls it as पाटान्तरं. I. reads this spurious verse between 37-38, and calls the text of the 38th verse as क्षेपक.

38. Hemādri's text only reads :—दीपार्चिरिव क्षितेस्तलं for दीपार्चिरुपैति मदिनीम्.

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविभवाद् ।

स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्कमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

वपुषा निपतन्ती पतिमज्जमप्यपातयद्मूर्छयत् ॥ उपमानाभिप्रायेण निमित्तमाह । सीपार्चिर्सीपशिखाचिस्तैलस्य निषेके स्रवणे सति यो बिन्दुस्तेन सह मेदिनी-मुपैति पतति ननु खलु ॥ इन्दुमत्या सीपार्चिरुपमानम् । अजस्य तैलबिन्दुः । तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥

३९ ॥ उभयोरिति । उभयोर्द्वयोरपि पार्श्ववर्तिनां सेवकानां तुमुलेन संकीर्णना-र्तरवेण रौदनेन । वेजितास्त्रासिताः कमलाकर आलयो येषां ते । विहगाः पक्षिण-स्तनोपवने समदुःखा इव । तत्पार्श्ववर्तिनां समानशोका इव । चुक्रुशुः क्रोशन्ति स्म ॥

४० ॥ नृपतेरिति । ततोऽनन्तरं व्यजनादिभिः । करणैः । पार्श्ववर्तिभिः । कर्तृभिः । आदिशब्देन जलसेककर्पूरक्षोशद्वयो गृह्यन्ते । नृपतेस्तमो मूर्च्छां नुनुदे निरस्तम् । सा त्विन्दुमती तथैव तेन मूर्च्छाप्रकारिणैव संस्थिता ॥ तथा हि । प्रतिकारस्य चिकित्साया विधानं करणमायुषो जीवितकालस्य शेषे सति फलाय सिद्ध्ये क-ल्पते समर्थं भवति हि ॥

४१ ॥ प्रतीति । अथ नितान्तवत्सलोऽतिस्निग्धः स राजा । सत्त्वस्य चैतन्यस्य

of sense made her lord also to drop down; for does not the flame of a lamp get to the ground together with the flaming drops of dripping oil ?

39. Frightened by the confused shrieks of lamentations of the attendants even of both, the birds living in the repository of lotuses began to cry there as if they were equally grieved.

40. Then the swoon of the king was removed by fanning and other artificial means, but she remained in the same state of life-lessness; for the medical treatment produces some effect when there is a residue of life.

41. The king who was exceedingly devoted to his wife, hav-

39 B. C. I. with Chā., Din., and the text only of Val., परिपार्श्ववर्तिनां, H. परिपार्श्ववर्तिभिः for अपि पार्श्ववर्तिनां. One of the three Mss. of Hemadri's दर्पण also agrees with Charitravardhana and others. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharma, and Vija. कराभयाः for करालयाः.

40. E. I. R. and the text only of Val., च for तु. L. आयुषः for आसुषः.

41. D. विह्वलां पुनः for सत्त्वविभवाद्. H. संश्रवाद् for विभवाद्. D. अङ्क

पतिरङ्कुनिषण्णया तथा करणापायविभिन्नवर्णया ।

समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

विभ्रदादिनाद्यात् । प्रतियोजयितव्याया अवसंसनानन्तरं पुनःसञ्जाकिरणयो-
ग्याया वल्लव्या वीणायाः समावस्था यस्याः सा तथा । तामङ्कनां परिगृह्य प-
रितो गृहीत्वा । भुजाभ्यामिति भावगतम् । उचितं योग्यं परिचितं चाङ्कुसुत्सङ्गं
निनाय प्रापयामास ॥ वल्लकोपक्षे तु सत्त्वं तन्वीणामवष्टम्भकं शालाकाविशेषः ॥

४२ ॥ पतिरिति । अङ्कुनिषण्णयोत्सङ्गस्थितयः । करणानामिन्द्रियाणाम् । तदु-
पलक्षितस्य चैतन्यस्य वा । अपायेनापगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया गतच्छाद्य-
या प्रिययोर्पलक्षितः पतिरजः । उषसि प्रातःकाल आशिलां मलिनां मृगलेखां
लाञ्छनं मृगरेखारूपं बिभ्रद्भारयश्चन्द्रमा इव । समलक्ष्यतादृश्यत ॥

४३ ॥ विललापेति । सहजां स्वाभाविकीं धीरतामप्यपहाय विप्रकीर्य बाष्पेण
कण्ठगतेन गद्गदं विक्षीर्णक्षरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारगद्गदश्चैविललाप प-
रिदेवनं चकार । धैर्यापहारे दुःखातिशयः कारणमित्याद्येनाह । अभितप्तम-

ing held her up who through loss of consciousness was in a state
similar to that of a vīṇa the strings of which are to be put in tune,
took her on his lap which was already familiar to her.

42. There the husband appeared, on account of her lying on
his lap with her complexion totally faded by the loss of the organs
of sense, like the moon at dawn wearing on the disc the dim streak
of the deer.

43. Then the king having given up even his natural fortitude
began to lament in accents choked with tears: even iron when heat-
ed by fire gets softness, what then need be said of those that have
(frail) bodies ?

for अङ्कु. Between 41-42 B. D₂. L. with Hem., Chā., Din., Val., and
Su., read :—“ स निनाय नितान्तवत्सलः परिवृत्तप्रथमच्छवि क्षणात् । सलिलोद्धत-
पद्मिनीनिभां दयितामङ्कुमुदधलोचनः ” ॥ [D₂. with Hem., तुल्य for निभां. D₂.
with Hem., ऊलात् for क्षणात्. L. मथोभ्रलोचनः for उदधलोचनः]. नितान्तवत्स-
लः उद्वते अधुनी बाष्पौ लोचने यस्य स नृपो दयितां भार्यामकं निनाय । किं भूतां । परि-
वृत्तागता प्रथमा छविः कान्तिर्यस्याः सा तां तथोक्तां । तथा सलिलादुद्धतोत्खाता या पद्मि-
नी कमलिनी तस्यास्तुल्यां ॥ अयमपि श्लेषकः ॥ चा० ॥ So do Hemādri and
Vallabha.

42. D. विभ्रामाविलां for विभ्रदाविलां. K. मृगरेखा for मृगलेखा. C. and
the texts only of Val., and Su., मुखसीव for मुषसीव.

43. E. सहजां for सहजां. B. C. D. E. शरीरिणां for शरीरिषु. Hemādri
also notices the reading.

कुसुमान्यापि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥

अथ वा मृदु वस्तुर्हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

हिमसंकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

विषमप्यमृतं कच्चिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

भित्तप्लमयो लोहमचेतनमपि मार्दवं मृदुत्वमवैरत्वं च भजते प्राप्नोति । शरीरिषु चेतनेषु कथं वाद एव संदिग्धार्थनिर्णयरूपा का किरूपा । इत्याक्षेपः ॥ संदिग्धेन्यायः प्रवर्तते हि ॥ प्रतप्तेष्वधैर्यप्राप्तिसंदेहो नास्त्येवेत्यर्थः ॥

४४ ॥ कुसुमानीति । कुसुमान्यपि गात्रस्य संगमात्संयोगात् । न तीव्राभियाना-
र्जित भावः । आयुरपोहितुमपनेतुं यदि प्रभवन्ति समर्थानि भवन्ति हन्त विधाये ॥
“हन्त हर्षेणुत्तमायां वाक्यारम्भविषादयोः” इत्यमरः ॥ तर्हि प्रहरिष्यतो हन्तु-
मिच्छतो विधेर्देवस्यान्यत्कुसुमैभ्यः किमिव वस्तु । साधनं प्रहरणं न भविष्यति
न भवेत् ॥ सर्वं साधनं नदित्यर्थः ॥

४५ ॥ अथ वेति । अथ वा प्रजानामन्तको यमो मृदु वस्तु मृदुना वस्तुनैव हिं-
सितुं हन्तुमारभत उपक्रमत । अत्रार्थे हिमसंकस्तुषारवर्षभेव विपत्तिर्मृत्युर्यस्याः
सा तथा नलिनी पद्मिनी । पूर्वनिदर्शनं प्रथमदृष्टान्तो मे मता संमता ॥ द्वितीयं
निदर्शनं पुष्पमृत्युरिन्दुमतीति भावः ॥

४६ ॥ सर्गाति । इयं स्रग्जीवितमपहन्तीति जीवितापहा । यद्वि । हृदये वक्षसि
“हृदये वक्षसि स्वान्ते” इत्यमरः ॥ निहिता सती मां किं न हन्ति । ईश्वरे-
च्छया । कच्चिद्भवेदमृतं भवेत्कच्चिदमृतं वा विषं भवेत् ॥ दैवमेवात्र का-
रणमित्यर्थः ॥

44. If even flowers by their contact with the human body have the power of taking away life, then, alas ! what other thing will not be an instrument to Fate when it is bent upon striking.

45. Or perhaps the destroyer of men (i. e. the god of death) undertakes to destroy a soft thing only by means of a soft instrument; and herein the first instance observed by me is the lotus-plant being subject to destruction by the showers of dew.

46. If this wreath of flowers has the power of destroying life, then why does it not kill me, when it is placed on my bosom ? By the will of God even poison may sometimes turn out nectar and nectar poison.

45 C. D. E. I. K. P. with Hem., Val., and Su., गता, L. जनाः for मता.

46. A. O. J. K. P. omit this stanza. D. सन्निहिता for किं निहिता-
Gha., Val., and Su., read this after the 47th verse of our text.

अथ वा मम भाग्यविप्लवादशानिः कल्पित एष वेधसा ।
यदनेन न पातितस्तरुः क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ ४७
कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥
ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

४७ ॥ अथ वीति । अथ वा । मम भाग्यस्य विप्लवान्नाशान्निमित्तद्वेधसा । कर्त्रा ।
एष क्लृप्तमावलीरूपोऽशानिर्वज्रः कल्पितः । अपूर्वः कृत इत्याभिसन्धिः । अपूर्व-
त्वमेव स्पष्टयति । यद्यस्मात्कारणादनेन पुरोवर्तिना पुष्पाशनिना तरुश्रयभूतो
लताया न पातितो न प्रध्वंसितः । किं तु तद्विटपाश्रया तस्य तराः शाखाधारा
लता वल्ली क्षपिता प्रध्वंसिता ॥ तच्छब्देनात्मा ध्वन्यते लताशब्देनन्दुमती ॥
लोकं प्रसिद्धोऽशनिस्तरुः लतां च क्षपयति । अयं च लतामेव न तरुमित्यनेन प्र-
कारेणास्यापूर्वत्वमित्यभिप्रायः ॥

४८ ॥ कृतवर्ताति । यदा यस्माद्धेतोरपराद्धेऽपि कृतापराधेऽपि मयि विषये
चिरमवधीरणामवज्ञां न कृतवत्यसि नाकार्षास्तस्माद्धेतोरेकपदे युगपदेव ।
निरागसमनपराधमिमं जनं दासभूतमाभाष्यमामन्त्रणार्हं कथं कस्माद्धेतोर्न म-
न्यसे न । चिन्तयार्सि ॥

४९ ॥ ध्रुवमिति । हे शुचिस्मिते धवलहसिते कैतवेन कपटेन वत्सलः स्निग्धः

47. Or perhaps through the evil turn of my fate this has been turned into the fire of lightning by the Creator, since the tree has not been struck down by it, but the creeper clung to its branches. been consumed.

48. If you did not show disregard towards me even when I was exceedingly guilty; then, why don't you instantly consider this innocent person as one every way worthy of being spoken to?

49. It is certain, O lady of pure smiles, that I am known to-

47. D. H. with Hem., Chā., Din., Val., Dharm., and Vija., सुरमात्यरूपभाक् for मम भाग्यविप्लवात्. D. H. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., निर्मितः for कल्पितः. D. कर्मणा for वेधसा. A. H. तरुर्न पातितः for न पातितस्तरुः. Twelve Mss. and four commentators read with Mallinātha. C. with Su. निहता for क्षपिता. A. H. P. and the text only of Val., °विटपाश्रिता for °विटपाश्रया. Twelve Mss. and seven commentators read with Mallinātha.

48. B. D. H. I. J. L. with Su., and Dharm., अपराधे for अपराद्धे. D. with Hem., प्रिये for यदा. Hemādri's text with us. L. R. निरागसं for निरागसं. H. with Val., अयं for इमं.

49. D. with Hem., Chā., and Din., अनामस्य for अनापृच्छ्य. One

दयितां यदि तावदन्वगादिनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।

सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

सुरतश्रमसंभृता मुखे भ्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।

अथ चास्तामिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥

शब्दो गूढाभिप्रायकृत्तव त्वया विदितो ज्ञातोऽस्मि ॥ “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च-” इ-
त्यादिना कर्तव्यः ॥ “क्तस्य च वर्तमाने” इति कर्तरि षष्ठी ॥ यद्यस्मात्का-
रणान्मात्मनापृच्छयानामन्येतोऽस्माद्धोकादसंनिवृत्तयेऽप्रत्यागमनाय परलोकं
गतासि ॥

५० ॥ दयितामिति । इदं मम हतजीवितं कुत्सितं जीवितं तावदादौ दयितामि-
न्दुमतीं यद्यन्वगादन्वधावत्तर्हि तथा दयितया विना किं केन निनिश्चेन विनिवृत्तं
प्रत्यागतम् ॥ यदि प्रत्यागतं तस्यात्मकृतेन स्वकर्मणा प्रबलामधिकां वेदनां
दुःखं सहतां क्षमताम् ॥

५१ ॥ सुरतेति । सुरतं निमित्तेन श्रमस्तेन संभृतः कल्पितः । स्वेदस्य लवानां
कणानामुद्गमस्तं तव मुखे भ्रियते वर्तते । अधानन्तरं च त्वमात्मना स्वयमस्तमिता
तिरोहिता ॥ देहभृतां प्राणिनामिमां प्रत्यक्षामसारतामस्थिरतां धिक् ॥

thee as a false husband with insincere love, since thou hast departed
without bidding me adieu from this world to the next with an in-
tention not to come here again !

50. Let therefore this wretched life of mine endure the over-
whelming torments brought on by its own evil deeds ! For why has
it returned without her if it then went after my beloved !

51. The rise of the drops of perspiration brought on (*lit*
brought together) by *surt* labour still exists on thy face, while thou
thyself art dead. Oh fie upon the frailty of human beings !

of the three Mss. of Hemādri's *दयण* reads with Mallinātha. After
this verse Hemādri reads the 54th stanza of our text.

50. B. E. H. I. K. L. P. R. आत्मकृतां तु, C. with Hem, Val.,
Su., and Vija., आत्मकृतां तु, D. आत्मकृतान्त°, D₂. with Dharm., and
the text only of Su., आत्मकृतां च for आत्मकृतेन. Two Mss. and three
commentators read with Mallinātha.

51. B. C. D. E. I. K. L. R. with Val., Su., Dharm., and the
text only of Hemādri, अथ वा for अथ च. I. देहवतां, L. देहभृताम् for देह-
भृतां. H. and Charitravardhana omit this verse. Vallabha calls it as
मूलपाठः. Between 51-52 B. H. with Chā., Din., and Val., read the
following :—“ सुरतश्रमवारिबिन्दवो न तु तावद्विरमन्ति ते मुखे । स्वयमस्तमितास्य-
हो बत क्षयिणो देहभृतामसारता ॥ [B. देहवतां for देहभृतां. H. असारतां for असा-
रता.] भो इन्दुमति तव मुखे सुरतेन मोहनक्रीडया जनिताः श्रमवारि बिन्दवः स्वे-
दजलकणाः अपि तावन्न विरमन्ति नावसानं गच्छन्ति । त्वं तु स्वयमात्मनाऽस्तमितासि

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि भाम् ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥

कुसुमोत्कृष्टितान्वलीमतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

५२ ॥ आत्मनि कैतववत्सलत्वं शठत्वं चेन्दुमत्याभिप्रायेणैव यदारोपितं तदिदानीं निषेधयति ॥ मनसेति । मया । कर्त्रा । मनसा । करणेनापि । तव विप्रियं न कृतपूर्वं पूर्वं न कृतम् । मां किं केन निमित्तेन जहासि त्यजसि ॥ ननु मेदिनीपतिस्त्वं नातो विप्रियमस्तीत्याशङ्क्याह । ननु प्रियेऽहं क्षितेः शब्देन पतिः । नार्थेनेति भावः । पालयिता प्रियश्च पतिः । अतः शब्दशक्त्या पतित्वं नार्थशक्त्येन्याशयः ॥ तर्हि कुतस्तवार्थतः पतित्वमित्याकाङ्क्षायामाह । त्वयि मे भावनिबन्धना स्वभावाभ्रया न बाह्यकरणभ्रया रतिः प्रेम । अत एव मनसापि विप्रियकरणमकारणमित्यभिसंधिः ॥

५३ ॥ कुमुमिति । इ करभोरु करभसदृशोरु ॥ “ मणिबन्धाशकनिष्ठं करम्य करमो भवति ” इत्यमरः ॥ मारुतः कुसुमोत्कृष्टितान्पुष्पानुविष्टान्वलीमतस्तरंगितान् । कुटिलानित्यर्थः । भृङ्गरुचो भ्रमरवर्णस्तवालकांश्चलयन्मे मनः । कर्म । त्वदुपावर्तनशङ्कः तव प्रत्याश्रयनं शङ्कत इति नत्करोति ॥ अलकचलनाद्यादृच्छिकात्प्रत्याश्रयनमनुमीयत इत्यर्थः ॥ उपावर्तनं परिवर्तनं वा ॥

52. 'Dearest इदमनि', hitherto I have done nothing unpleasant to thee even in thought, why then dost thou abandon me in this way ? In sooth I am lord of the earth only in name while my love fettered by deep emotional feeling is centered only in thee.

53. The breeze, Oh beautiful thighed lady, shaking the curled hair dark as black bees and adorned with flowers makes my mind hopeful of thy revival.

परलोके गतामि । क्षणयायिनः स्वेदकणास्त्वदाननेऽद्यापि संतिष्ठन्ते । त्वं तु स्थैर्यादिगुणयुक्ता स्वयं जग्मुषीत्यर्थः ॥ अहो आश्चर्यं सखेदं । क्षयिणां विनाशिनां देहभृतां प्राणभाजामसारता ॥ अहो आश्चर्यं । बत खेदे ॥ “ सारो बले स्थिरांशे च ” इत्यमरः ॥ चा० ॥

53. A. H. with Chā., Din., Su., and Vija.. “उत्कृष्टितान्, Mallinātha also notices this reading and says :—“ कुसुमैरुत्कृष्टितानुत्कर्षणरक्षितान् बलीभूतो भङ्गीयुक्तान् ॥ कुटिलानित्यर्थः ॥ O. and the text only of Val. “उद्धृतितान्, D. “उत्कलितान् for उत्कृष्टितान्. Eight Mss. with Hemādri and Vallabha read with Mallinātha. A. D. बलीभूतः, B. C. D. E. H. I. J. K. L. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., बलीमतः for बलीभूतः.

तदपोहितुर्मईसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
 ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्भेरेव नक्तमोषधिः ॥ ५४ ॥
 इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
 निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ५५ ॥
 शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतच्चिणम् ।
 इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥
 नवपल्लवसंस्तेरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

५४ ॥ तदिति । तस्मात्कारणाच्चे प्रिये आशु प्रतिबोधेन मे विषादं दुःखमपोहितुं निरसितुर्मईसि ॥ का केन कस्य किमिव । नक्तं रात्रौषधिर्विशिष्टलता ज्वलि-
 तेन प्रकाशेन तुहिनाद्भेहिमाचलस्य गुहासु गतं तमोऽन्धकारमिव ॥

५५ ॥ इदमिति । उच्छ्वसितालकं विकीर्णचूर्णकुन्तलं विश्रान्तकथं विगतसंलापं तवेदं मुखं मां दुनोति । किमिव । निशि रात्रौ सुप्तं मुकलितं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनमेकपङ्कजमद्वितीयं पद्ममिव ॥ निशीत्यनेनान्धकारं लक्ष्यते ॥ तदेवाच्छ्वसितानुमानमित्यूहनीयम् ॥

५६ ॥ शशिनमिति । शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनरेति । दयिता प्रिया । द्वन्द्वे-
 न मिथुनेन चरतीति द्वन्द्वचरः । तं पतच्चिणं पक्षिणं तथा चक्रवाकं पुनरेति ।
 इत्यनेन हेतुना तौ चन्द्रचक्रवाकौ विरहान्तराणि विरहभेदान्क्षमेत इति वि-
 रहान्तरक्षमौ । अत्यन्तं गतापुनरागमनाय गता त्वं मां कथं न दहेर्न संतापयेः ॥

५७ ॥ नवेति । हे वामोरु । नवपल्लवानां संस्तर आस्तरणेऽप्यर्पितं मृदु यदङ्गं ते
 दूयेत परितप्येत । तदिदमङ्गं चितायामधिरोहणं कथं विषहिष्यते वद ॥

54. For this reason, O my beloved queen, you ought quickly to dispel my sorrow by coming to life, as the herbs at night dispel by their light the darkness existing in the caves of the snowy mountain (the Himālaya).

55. This face of yours with its dishevelled curly hair and with speech altogether ceased, like a solitary (or single) lotus closed at night with the humming of the bees in the inside silenced, torments me, my dear.

56. The night again goes back to the moon, and the Chakra-vāka-mate joins her consort that wanders about in pair: and in this way are those two able to bear the interval of separation ; but how canst thou, gone for ever, not burn me ?

57. O beautiful-thighed-lady, that tender body of thine which

54. E. K. L. R. with Hem., Val., and Su., औषधिः for ओषधिः.

55. K. °षट्पदावलीः for °षट्पदस्वनम्.

56. E. I. L. R. and the text only of Hemādri पतत्विणां for पत-
 त्विणं. E. °क्षणे for °क्षमौ.

57. L. with Su., °अधिरोपणं for °अधिरोहणं.

इयमप्रतिबोधशायिनीं रसना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
 गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥
 कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
 पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमः ॥ ५९ ॥
 त्रिदिवोत्सुकयाप्येक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
 विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

५८ ॥ इयमिति । प्रथमाद्या रहसि सुरते सखी सहचरीयं रसना मेखला गतिवि-
 भ्रमाणां चक्रमणविलासानां सादान्नाशान्नीरवा निःशब्दा सती । अप्रबोधाय शा-
 यिनी स्वप्नशीलां त्वां शुचा शोचननिमित्तेनानुमृतेव अनुगतेव न लक्ष्यते इति न ।
 लक्ष्यते एवेत्यर्थः ॥

५९—६० ॥ युग्मेनाह ॥ कलमिति ॥ त्रिदिवेति । उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु
 परभृतासु कोकिलासु कलं मधुरं भाषितं वचनम् । कलहंसीषु विशिष्टहंसीषु मदे-
 नालसं मन्दं गतं गमनम् । पृषतीषु हरिणीषु विलोलं त्रपलमीक्षितं दर्शनम् । पव-

when laid even on a bed of fresh sprouts would suffer pain, tell me
 then how can that same body now suffer the mounting on the
 funeral pile ?

58. This girdle thy first loved-companion in privacy but now
 made noiseless in consequence of the cessation of thy sportive gait -
 does not seem, by sorrow, as if not to have died after thee who art
 sleeping a sleep that knows no waking.

59—60. Sweet music of words in the cuckoo, gait slow in
 consequence of youthfulness in female swans, the loving tremulous
 glances in the hinds and sportiveness in the creepers shaken by the

58. B. घनचारुनितम्बसंस्थिता रसना त्वां प्रतिबोधशायिनीं, H. with Chā.,
 and Din., घनचारुनितम्बगोचरा रसनेयं मुखरा तवाधूना for the first Pāda. E.
 रहःसखी for रहःसखा. K. अनुमृतेन for अनुमृतेव.

59. B. C. I. K. L. P. with Hem., Val., Su., and Vija., गतं
 मदालसं, H. गतं मनोहरं, L. R. गतं सदासनं for मदालसं गतं. D. I. and the
 text only of Hemādri, हरिणीषु for पृषतीषु. A. C. I. L. R. with Val.,
 and Dharm., विभ्रमाः, Mallinātha also notices this reading and says:-
 “विभ्रमाः” इति पाठे विभ्रमाः विलासाः । One of the three Mss. of Hemādri's
 दर्पण also agrees with this, D. विभ्रमा, D₂. with Chā., and Din., चेटितं
 for विभ्रमः. Seven Mss. with three commentators and the text only
 of Vallabha read with Mallinātha. B. C. I. K. L. R. with Val.,
 पवनोद्धतं for पवनाधूतं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण
 agrees with Vallabha. E. omits this verse.

60. R. क्षमं for क्षमाः. H. omits this verse.

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।

अविधाय विवाहसत्क्रियामनवोर्म्यत इत्यसांप्रतम् ॥ ६१ ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं नु तन्नव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ ६२ ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्वदुर्लभम् ।

अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

नाभूतलतासु विभ्रमो विलासः । इत्यमी गुणास्त्वया त्रिदिवे स्वर्ग उत्सुकयापि
मामवेक्ष्योद्दिश्य निहिताः स्थापिताः सत्यं भ्रुवम् । तव विरहे गुरुव्यथमधिकदुःखं
मे इदं मनोऽवलम्बितुं नु न क्षमा न समयोः ॥

६१ ॥ मिथुनमिति । ननु प्रिये । त्वयेमौ फलिनी सहकारश्च प्रियंगूचूतौ मिथुनं
परिकल्पितं समर्थितम् । अनयोः फलिनीसहकारयोर्विवाहाख्यां सत्क्रियां सं-
भावनामविधायकृत्वा गम्यते त्वयेत्यसांप्रतमचटमानं त्वयेत्यं व्रतं प्रयुक्तम् ॥

६२ ॥ कुसुममिति । त्वया कृतदोहः संपादितेच्छाविशेषोऽयमशोको यत्कुसु-
ममुदीरयिष्यत्यग्रमयिष्यति तत्तवालकाभरणं कुसुमं कथं नु केन प्रकारेण नि-
वापस्य माल्यतां दाहाञ्जलेरर्घ्यतां नेष्यामि ॥

६३ ॥ स्मरतेति । हे सुगात्रि । सशब्दं ध्वनियुक्तं नूपुरं मञ्जीरं यस्मिन्स तम् ।
अन्यैः सहका (दिभिर्दुर्लभं चरणेन पादेनानुग्रहं स्वीकरणं ताडनम् । त्वरीयमिति
भावस्थम् । स्मरता चिन्तयतेव कुसुमाश्रुवर्षिणा वृषबाष्पमुन्नामुना पुरोवर्तिना
पूर्वोक्तादन्येनाशोकेन त्वं शोच्यसे ॥ उत्तमाङ्गे तव चरणताडनेन तरुपोष-
श्चेहादानेन श्रेष्ठे स्पष्टीकृतः ॥

wind,—these qualities have been indeed deposited by thee for my
sake though thou wert then eager for heaven; but I think they are
not able to bear up my mind against the heavy grief produced from
thy separation.

61. The mango tree and the Priyangu creeper have been in-
deed once designed by you for a marriageable couple ; for this rea-
son it is improper for you to depart without having celebrated the
auspicious ceremonies of their nuptials.

62. How can I, my dearest love, use these flowers which should
have, were you living, adorned your hair, for the funeral offering !—
the flowers which the yonder अशोक tree whose desire before budding
had been accomplished by you will soon put forth.

63. O thou of lovely form, thou art bewailed by this As'oka
tree that sheds tears in the form of flowers remembering as it were

62. C. D. E. L. and the text only of Vallabha 'दोहदः for 'दो-
हः.

63. E. reads चरणानुग्रहदुर्लभं तव for चरणानुग्रहवन्दुर्लभं. Chānitra-
vārdhana calls this verse as अशोकोद्गमे.

तव निश्वासितानुकारिभिर्बकुलैरर्घचितां समं मया ।
 असमाप्यविलासमेखलां किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥
 समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपञ्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
 अहमेकरस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥
 धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
 गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमय मे ॥ ६६ ॥

६४॥ तवेति । हे किन्नरकण्ठि । कण्ठशब्देनात्र तज्जः स्वरो ध्वन्यते । किन्न-
 राणां देवगायकविशेषाणां कण्ठ इव कण्ठो यस्याः सा तथा ॥ “ अङ्गुगानकण्ठे-
 भ्यश्च ” इति ङीप् ॥ तव निःश्वासितानुकारिभिः । सौरभ्यादिभिरिति भावगतम् ॥
 बकुलैर्बकुलकुसुमैः करणैर्मया समं सहार्धं चितामर्घस्यूतां विलासाय मेखलाम-
 समाप्यापूरयित्वेदं पूर्ववर्ति यथा तथा किं कस्मै प्रयोजनाय सुप्यते निद्रा क्रिय-
 ते ॥ “ वचिस्वपि — ” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥

६५ ॥ समोति । अयं सखीजनः समदुःखसुखः । अयमात्मजश्च प्रतिपदि गुरुप-
 क्षे क्षीणचन्द्रस्तन्निभस्तत्सदृशः ॥ दर्शनीयो वर्धिष्णुश्चेत्यर्थः ॥ अयमहमेकरसो-
 भिन्नरागः । समानप्रेमेत्यर्थः । तथापि ते व्यवसाय उद्योगः प्रतिपत्त्या निश्चयेना-
 कस्मिकगमनव्याजितेन निष्ठुरः क्रूरः ॥

६६ ॥ धृतिरिति । अयं मे धृतिः प्रीतिरस्तमिता । रतिः क्रिडा च्युता । गेयं

the favour of thy feet adorned with ringing anklets, and which is very difficult to be obtained by any other tree.

64. O sweet-voiced किन्नरि, (*lit.* whose song resembling that of the celestial songsters) why have you closed your eyes in death without having completed the fancy zone which, along with me, was half set with Bakula flowers imitating your breath ?

65. These your friends are partakers of your joys and sorrows ; this your son is young and hopeful like the moon of the first day ; I love you exclusively ; and yet you have made a resolve opposed to all affection.

66. All patience (or love) is at an end, pleasures are no

64. B. D. E. I. K. L. with Hem., Val., and Su., °वादिभिः for °कारिभिः. D. विकल्पमेखलां for विलासमेखलां. Also noticed by Hemādri, who says :—“ विकल्पमेखलां ” इति पाठे प्रतिनिधिरूपां मेखलामित्यर्थः. R. omits this verse.

65. H. °निष्ठुरः, K. R. and the texts of Val., and Hem., °निष्ठुरः for व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः. C₂. with Ohá., and Din., °सुखाऽयं for °निभोऽयं. D₂. and the texts of Val., and Hem., आत्मनः, C. with Hem., अर्भकः for आत्मजः.

66. K. रतिरस्तमिता धृतिश्च्युता for धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता. O. and the

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥
मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

गानं विरतम् । कृतुर्वसंतो निरुत्सवः । आभरणानां प्रयोजनं गतमपगतम् ।
शयनीयं शयनं परिशून्यं परितः शून्यं जातं ॥

६७ ॥ तत्र हेतुं प्रकाशति ॥ गृहिणीति । त्वां हरताऽत एव करुणाविमुखेन कृपा-
याः पराङ्मुखेन मृत्युना मे मम सम्बन्धि किं वस्तु न हृतम् । सर्वे हृतमित्याकू-
तम् । तदेव विवृणोति । गृहिणी हता । अनेन सर्वे कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति भावः ॥
सचिवो हतः । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत्त इत्यनेनोच्यते ॥ मिथो रहसि सखी
हता । सर्वोपभोगस्त्वदाश्रय इत्यमुना प्रकटितम् ॥ ललिते सुकुमारं कलानां गीता-
दीनां विधावनुष्ठानविषये प्रियशिष्या हता । प्रियत्वं प्राप्तत्वादित्यभिसंधिः ॥
सर्वानन्दोऽनेन त्वन्निबन्धन इत्युद्घाटितम् ॥

६८ ॥ मदिरिति । हे मदिराक्षि मत्तलोचने । प्रसङ्गोचितेयं सम्बुद्धिः । मदानना-
र्पितं मन्मुख्यं संभृतं रसवत्सुगन्धमाधुर्यं मधु मद्यं पीत्वेदानीं परलोका उपनतं प्रा-
प्तं म बाष्पैरश्रमिदूषितं कलुषितं जलाञ्जलिं तिलोदकाञ्जलिं कथं न्वनुपास्यसि ॥
मदाननार्पितस्य परलोकोपनतस्य च रसवतो बाष्पबिन्दुदूषितस्य मधुनो जला-
ञ्जलेश्च महदन्तरमिति विवक्षा ॥

more, music has ceased, the season is now without festivities (or
has lost all its charms), there is no use of ornaments, and my bed
has become all empty to-day.

67. Thou wert my only wife, thou my counsellor, thou my
companion in solitude, my beloved pupil in the fine arts; in short,
by taking thee away, say, what things of mine has not death,
averse to pity, robbed me of ?

68. O thou of intoxicated eyes, having at first drunk the
luscious wine passed from my mouth to that of thine, how wilt thou
drink after that the offering of watery oblation soiled by my tears
and presented to thee in the next world ?

text only of Hem., निरुत्सुकः for निरुत्सवः. D. with Chā., Din., and
Val., चिरशून्यं for परिशून्यं. Vallabha's text with us.

67. C. D. with Hem., Chā., and Din., मिथः सखी for सखी मिथः.
E. प्रियाशक्षा, R. प्रियशिष्या for प्रियशिष्या. C. D₂. with Chā., and Din.,
वत for वद.

68. B. परलोकोपनतं, Hemādri also notices this, L. परलोकोपवनं,
D. with Su., परलोकोपनतां for परलोकोपनतं. Eleven Mss. and six com-
mentators read with Mallinātha.

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् । -
 अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥
 विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
 अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्तुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान् ॥ ७० ॥
 अथ तस्य कथंचिदङ्कृतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
 विससर्ज कृतान्त्यमण्डनामनलायागरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥

६९ ॥ विभव इति । त्वया विना विभवे सत्यप्यजस्य सुखमेतावदियद्वधिकं गण्यताम् ॥ तथा हि । विलोभनान्तरैरन्यैर्विशेषेण लोभजनकवस्तुभिर्यैर्विषयादि-
 भिरहृतस्यानाकृष्टस्य मम सर्वे विषया भोगास्त्वदाश्रयास्त्वमेवाश्रयोऽधिकरणं
 येषां ते तथा ॥

७० ॥ विलपन्निति । कोसलानामधिपोऽजः प्रीतिन्दुमतीमुद्दिश्य । करुणः
 करुणाजनकः स चासावर्थश्च तेन ग्रथितमनुस्यूतं यथा तथा विलपन्पृथिवीरु-
 हान्वृक्षानपि स्तुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान् । स्तुतो गलितः शाखानां विटपानां रसो
 निर्यासः स एव बाष्पोऽभु स दुर्दिनं दुर्वर्षं येषां ते । तथाभूतानकरोत् ॥ किमुत
 मनुष्यानिति भावगतम् ॥

७१ ॥ अयेति । अथ तस्याङ्कृत उत्सङ्गात्स्वजनः । स्वश्वासो जनश्चेति विग्रहः ।
 ज्ञातिवर्गः कथंचित्तां सुन्दरीमपनीय । कृतान्त्यमण्डनां सतीम् । अगुरुः कालाग-
 रुश्चन्दनः श्रीखण्ड एवैयांसीन्धनानि यस्मिन् । इति मन्त्रसंस्कारोऽपि सूचितः ।
 तस्मा अमनलायामये विससर्ज इत्ये ॥

69. Even when there is abundance of wealth the pleasures of Aja without you, my loved-companion, may be counted of such extent; for unattracted by any other temptations all my objects of enjoyments solely depended upon you.

70. Lamenting in this manner for his beloved in expressions consisting of the sentiment of grief the Lord of the Kosalas made even the trees heavily shower the tears of exudation dripping down from their branches.

71. Then his relations, having with great difficulty removed that beautiful lady from his lap, consigned her, who was then

70. C. D. with Su., कोशलेधरः for कोसलाधिपः. A. स्तुतशाखारसबा-
 ष्पदुर्दिनान्, also Mallinātha notices this and says :—स्तुताः शाखारसा
 मकरन्द एव वाष्मास्तेर्दुषितान्, C. and the text only of Val., च्युतशाखारस-
 बाष्पदुर्दिनान्, D. स्तुतशालारसबाष्पदुर्दिनान्, B. E. H. I. J. K. L. P. R. with
 Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., स्तुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान्.

71. D. अवतार्य for अपनीय. B. E. H. I. K. R. with Val.,
 Dharm., Vija., Su., and the text only of Hemādri, तदन्त्यं for कृतान्त्यं.
 Nine Mss. with Hem., Chā., and Din., read with Mallinātha. Chā.,

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।

न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥

अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामपदिश्य भामिनीम् ।

विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

७२ ॥ प्रमदामिति । नृपतिरजः सन्निवृत्तास्तथापि शुचा शोकेन हेतुना प्रमदां स्त्रियमनु संस्थितो मृत इति वाच्यस्य निन्दाया दर्शनाद्विमर्शद्विष्येन्दुमत्या सह शरीरमग्निसादभ्यधीनं न चकार । जीविताशया तु नेति ॥

७३ ॥ अयेति । अथ तेन विदुषा शास्त्रज्ञेन राज्ञा । गुणा एव शेषा रूपादयो यस्याः सा तथा भामिनीमिन्द्रमतीमपदिद्योदित्य दशाहतः । दशानामह्नां समाहारो दशाहः ॥ “तद्वितार्थ-” इत्यादिना समाहारार्थे नत्पुरुषः ॥ समाहारस्य चकत्वादेकवचनम् ॥ “राजाहःसखिभ्यष्ट्” इति टच्प्रत्ययः ॥ “रात्राह्नाहा पुंसि” इति पुलङ्गता ॥ “अहोह एतभ्यः”-इत्यकारादेशो न ॥ “न संख्यादेः समाहारे”

adorned with that celestial flower as her last funeral decoration, to fire having black aloe wood for its fuel.

72. He did not consign his body to flames with his queen not because he cared for his life but because he apprehended the scandal that the king, knowing as he was, died after his queen from grief.

73. Then after ten days the ceremonies attended with great magnificence in honour of his beautiful queen whose virtues were the only residue, were finished by that learned king in the very garden of his capital.

Din., and Malli., also notice this reading, and Mallinātha says :— “तद्विच्यकुसुममेवात्पुं मण्डनमलंकारो यस्यास्ताम्” ॥ A. B. C. E. H. I. J. P. R. with Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., अगृह् for अगृह्.

72. H. P. with Chā., Din., and the text only of Hemādri, क्षितिपः for नृपतिः. E. J. न च for न तु. E. जीवितेच्छया for जीविताशया.

73. A. with Chā., Din., and the text only of Val., परं, D. K. परा for परे. B. E. I. K. L. R. with Val., Su., and Dharm., उपदिश्य for अपदिश्य. Nine Mss. with Hem., Chā., Din., and Vija., read with our scholiast. Mallinātha also notices this and says :— “उपदिश्योदिश्य”. C. E. I. J. K. L. with Val., and Vija., नेहिनीं, Mallinātha also notices this and says :— “नेहिनीं गृहस्वामिनीं,” H. P. सुन्दरी for भामिनी. Vallabha's text with us. B. C. E. L. R. with Chā.,

स विवेश पुरीं तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥ ७४ ॥

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

अभिषङ्गजं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

इति निषेधान् ॥ ततस्तत्तत् ॥ तस्माद्दशाहतः पर ऊर्ध्वं कर्तव्या महर्द्धयो विषयः क्रियाः पुरः पुयां उपवन उद्यान एव समापिताः । संपूर्णमनुष्ठिता इत्यर्थः ॥ “गुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शुभ्यति ” इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः ॥ तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य तु दशाहतः शुद्धिमाह पराशरः—“क्षत्रियश्च दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः ” इति ॥ सूच्यते चास्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥

७४ ॥ स इति । तथेन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशाङ्कश्चन्द्रः स इव दृश्यत इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । प्रातःकालीनचन्द्र इव दृश्यमान इत्यर्थः ॥ दृश्यत इति कर्मार्थे ल्युट् ॥ सांजः पौरवधूमुखाश्रुषु स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोच्छ्राननिवावलीकृत्यन् ॥ “जलोच्छ्रानाः परीवाहाः ” इत्यमरः ॥ स्वदुःखपूरातिशयमिव पश्यन्पुरीं विवेश ॥ वधुग्रहणात्तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानादजसमानदुःखसूचनात्परिवाहो निर्वहति ॥

७५ ॥ अर्थेति । अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वशिष्ठ आश्रमस्थितस्तमजमभिषङ्गजं दुःखमोहितं प्रणिधानाद्भयानाद्भिजज्ञिवाञ्ज्ञातवान् ॥ “कृदुश्र-” इति कृदुप्रत्ययः ॥ इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येणान्वबोधयत्किल ॥ बुधेर्ग्यन्ताणिचि लङ् ॥

74. The king looking like the moon at the close of night, entered his capital without her, beholding, as it were, the outburst of his sorrow in the tears streaming on the faces of the city women.

75. It is said that his preceptor who had then undergone an initiative ceremony of a sacrifice and who, therefore, remained in his hermitage, having known him, by reason of his profound religious meditation, to be stupefied by the overwhelming misfortune, exhorted him through his disciple in the following way :—

Din., and Val, वितेतिरे, one of the three Mss. of Hemadri's दर्पण also reads this, D₂. with Su., समापिताः for समापिताः. C₂. H. I. K. P. with Hem., Su., Dharm., Vija., and the text only of Val., विदुषा विषयः समापिताः पर एकोपवने महर्द्धयः for the last Pāda.

74. E. पुरं for पुरीं. K. पौरवधूमिवाश्रुषु for पौरवधूमुखाश्रुषु.

75. D. H. I. with Hem., Chā., Din., and Su., तमवश्य मखाय for अथ तं सवनाय. B. C. I. K. R. with Hem., and Val., आश्रमाधितः, D. H. P. with Chā., Din., and Su., आश्रमाधयः for आश्रमस्थितः. One of the three Mss. of Hemadri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृती स्थापयितुं ततश्च्युतम् ॥ ७६ ॥

मयि तस्य सुवृत्तं वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसारं तां हृदि चैनानुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

७६ ॥ वंशश्लेष आह ॥ असमाप्ते । यतो हेतोर्मुनिरसनामविधिरसमाप्तक-
मुत्ततो हेतोस्तव तापकारणं दुःखहेतुं कलत्रनाशरूपं विद्वाञ्जानत्रपि ॥ “विदेः श-
तुर्वसुः” इति वस्वादशः ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ततश्च्युतं
भवन्तं प्रकृती स्वभावे स्थापयितुम् । समाश्वासयितुमित्यर्थः ॥ स्वयं नोपस्थितां
नागतः ॥

७७ ॥ मर्याति । हे सुवृत्तं सदाचार । संदिश्यत इति संदेशः संदेशव्यर्थः । तस्य
पदानि वाचकानि लघूनि संक्षिप्तानि संदेशपदानि यस्यां सा लघुसंदेशपदा तस्य
मुनिः सरस्वती वाङ्मयं वर्तते । हे विश्रुतसत्त्वसारं प्रख्यातधेयातिशयं तां सरस्वतीं
शृणु । स्वमेनां वाचं हृदुपधातुं धर्तुं चार्हसि ॥

76. Knowing as he does the cause of your distress, the sage has not come personally to restore you to your natural state from which you have fallen, because he has not yet finished the rites of the sacrificial ceremony.

77. O virtuous king, his words brief in their message are confided to me. Hear them, O thou of a well-known powerful energy, worthy as thou art to treasure them in thy heart.

and others. D. H. P. with Chā., Din., and Su., अभिषङ्गिणीमश्वरं विशो
C. and the text only of Hemādri, अभिनापजडं विजज्ञिवान् for अभिषङ्गजडं
विजज्ञिवान्.

76. A. C. with Hem., तपोनिधिः, H. मुनिर्यतः for यतो मुनिः. A. C.
and the text only of Val., शाककारणं for तापकारणम्. A. पश्यत्युत, D.
स्वतश्च्युतं, B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Chā., Val., Su., and
Dharm., कृतस्थितिः for ततश्च्युतं. “कृता यस्य यादृशो प्रकृतिस्तस्यामेव स्थितिः
स्थापने येन सः । यद्वा । कृतस्थितिः विहितमर्यादः ।” Hemādri. “कृता स्थितिर्यो-
वन्मखं करोमि तावद्दहिर्न निःसरामांति मर्यादा येन सः ।” Chāritravardhana.
“कृतस्थितिः विहितमर्यादः ।” Vallabha. “कृता स्थितिर्योर्वादा येन स कृतस्थितिः ।
Dinakara. “कृता स्थितिर्योर्वयसः परिपूर्णो भवति तावद्दहिर्न गच्छामि इति मर्यादा येन
सः ।” Sumativijaya.

77. D. लघुसंदेशपदा, B. K. with Hem., Val., and Su., स्फुटसंदे-
शपदा for लघुसंदेशपदा. Ten Mss. with Chā., Din., Vija., and the texts
only of Hem., and Val., read with Mallinātha. D. अवधातुं for
उपधातुं

पुरुषस्य पदेऽवजन्मनः समतीतं च भवञ्च भावि च ।
 स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥
 चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
 प्रजिघास्य समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥
 स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
 अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा मुनिः ॥ ८० ॥

७८ ॥ वक्ष्यमाणार्थयुक्तं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह ॥ पुरुषस्येति । अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवत्स्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु । त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः । समतीतं भुतं च भवद्वतमानं च भावि भविष्यद्येति त्रितयं निष्प्रतिघेनाप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या स मुनिः पश्यति हि । अतस्तदुक्तिषु न प्रमादयितव्यमित्यर्थः ॥

७९ ॥ चरन इति । पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतस्तृणबिन्दोस्तृणबिन्दुनाम-कात्कस्माच्चिदृषेः परिशङ्कितो भीतः ॥ कर्तारिक्तः ॥ “ भीत्रार्थानां भयहेतुः ” इत्यपादानापञ्चमी ॥ हरिरिन्द्रः समाधिभेदिनीं तपोविद्यानिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनामस्मै तृणबिन्दवे प्रजिघास्य प्रेरितवान् ॥

८० ॥ स इति । स मुनिः । शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा ! तस्याः प्रलयार्मिणा प्रलयकालसंयोगेन । शमविद्यामन्त्रेनेत्यर्थः ॥ “ अद्वयमनुविक्रान्ता वेला कालमर्यादयोरपि ” इत्यमरयादौ ॥ तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यो मन्युः क्रोधस्तेन हेतुना । प्रमुखेऽपि आविष्कृतचारुविभ्रमां तां हरिणीं भूलोके मानुषीं मनुष्यस्त्रीं भवेन्न्यशपच्छाप ॥

78. Indeed with his unimpeded eye of knowledge, the sage sees the triad,—the past, the present and the future—in the three strides of the god त्रिविक्रम who knows no birth.

79. In olden times, it is said that Indra being afraid of the sage Trinabindu who was practising the hard religious austerities sent against him a celestial damsel by name Harini capable of interrupting his profound meditation.

80. That sage, through rage which arose from the obstacle to his asceticism, and which was a destructive wave breaking down the barriers of the coast of peacefulness, cursed her, who mani-

78. E. K. सह for स हि. I. निःप्रतिघेन, P. निःप्रतिघेन, C. with Chā., अप्रतिघेन, K. L. R. with Hem., Val., and Su., निःप्रतिघेन for निष्प्रतिघेन. Vallabha's text reads निःप्रतिघेन. D. L. अत्रितयं for त्रितयं. H. reads त्रिभुवामम् शङ्कितवन्तः for पुरुषस्य पदेऽवजन्मनः.

79. E. H. “स्तृणबिन्दोः” for “स्तृणबिन्दोः”.

80. A. तपसा प्रतिघातं, D. with Hem., Su., and the text only of Val., स तपःप्रतिघातं for स तपःप्रतिबन्धं. Ten Mss. with Chā., Din., Val., Dharm., and Vija., read with Mallinatha. One of the

भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥

ऋथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

८१ ॥ भगवन्निति । हे भगवन्महर्षे । अयं जनः । परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवान् । परार्थीनः । अयमित्यस्यात्मनिर्देशादहं परार्थीनेत्यर्थः । मे मम प्रतिकूलाचरितमपरार्थं क्षमस्व । इत्यनेन प्रकारिणीपनतां च हरिणीमा सुरपुष्पदर्शनात्सुरपुष्पदर्शनपर्यन्तम् । क्षितिं स्पृशतीति क्षितिस्पृशं क्षितिस्पृशं मानुषीं कृतवानकरोत् ॥ दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥

८२ ॥ ऋथेति । ऋथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवा यस्याः सा हरिणी तव महिषी भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गाश्च्युतं पतितं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्परूपमुपलब्धवती विवशा । अभुविनि शेषः । मृतेत्यर्थः ॥

fested before him her bewitching graces of love. in the following way :—" Be thou a mortal female on earth. "

81. -- Venerable sir ! this person, you know, is solely dependent on Indra ; forgive me, therefore, my offensive action " when thus humbled, he made her an earthly being until she could see the celestial flowers.

82. Thus born in the family of the Krathakais'ikas, she having become your crowned queen obtained at last the cause of the cessation of her curse fallen after a long time from the sky and subjected herself to death.

three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with him. D., with Su., मृदना° for मृदना. B. C. E. K. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Dharm., विःकृत° for विकृत. A. D. प्रलयाभिवाण for प्रलयामिणा. A. D. भुवि for मृनिः. Ten Mss. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read with Mallinatha.

81. D. E. J. with Chā., and Din., चरणं for चरितं. D. सहस्व for क्षमस्व. D. H. with Chā., and Din., मान्यदर्शनात् for पुष्पदर्शनात्.

82. R. उपलब्धवती for उपलब्धवती. D. उपलब्धवती तत् जहौ मृत्युः शापनिवृत्तिकारणं for the last two Pādas. H. reads मृनिशापनिवृत्तिकारणं भुवमापाशु यतस्तत् जहौ for उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणं.

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधैवमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्तया ।

मनसः समुपस्थिते ज्वरे पुनरङ्गीवतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

८३ ॥ नदिति । तत्तस्मात्तस्या अपायचिन्तयालम् । तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः ॥ निषेधक्रियां प्रति करणत्वाच्चिन्तयेति तृतीया ॥ ननु कुतो न चिन्त्यम् । अत आह—उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद्विपत्तिरूपस्थिता सिद्धा । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरवेत्यर्थः ॥ तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन । तत्राह—त्वयेयं वसुधा भूमिरवेक्ष्यतां पाल्यताम् । हि यस्मान्नृपा वसुमत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः । अतो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥

८४ ॥ उदये इति । उदयेऽ-उदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं नदुज्झता परिहरता सत्यपि मदहेतावभासता त्वयात्मवत्तयाविकृतचित्ततया लिङ्गेन श्रुतं शास्त्रजनितं ज्ञानमाविष्कृतं प्रकाशितम् ॥ तच्छ्रुतं मनसो ज्वरे संतापे समुपस्थिते प्राप्तेऽङ्गीवतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाश्यताम् ॥ विदुषा सर्वास्ववस्थास्वपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥

83. Cease, therefore, any further, to think of her death, be cause the beings that have been born have death near at hand. Let this Earth be now protected by you, for kings have a wife in the Earth.

84. Good Fortune having fallen to your lot, you avoided the censure of becoming and being called self-conceited and thus by your self-restraint exhibited the effects of your sacred knowledge; now that (instead of good fortune) distress has befallen your soul, boldly exhibit the same again.

83. E. I. K. L. P. with Châ., Din., and the text only of Hemadri, अवस्थिता, C. with Su., and the text only of Vallabha, व्यवस्थिता, H. उपास्थिता for उपस्थिता.

84. B. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., यदवाच्यं, C. वद वाच्यं, P. मदकार्यं for मदवाच्यं. B. C. K. with Châ., Din., and Su., आविष्कृतं for आविष्कृतं. B. C. E. H. I. K. L. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., आत्मनस्त्वया. D. आत्मवत्त्वया for आत्मवत्तया. Mallinātha also notices the reading and says :—“ आत्मवत् अध्यात्मप्रवृत्तिः ” B. C. E. H. I. K. L. P. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Dharm., तदुपस्थितं for समुपस्थितं. R. पुनरङ्गीवतया for पुनरङ्गीवतया.

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।

परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदन्तिभिः ।

स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

८५ ॥ अतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—रुदतेति । रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते । न लभ्यत एव ॥ अनुम्रियत इत्यनुमृत् ॥ क्विप् ॥ तेनानुमृतानुमृतवतापि भवता पुनर्न लभ्यत इति ॥ नन्वनुमृतेन परत्र लभ्यते । तदपि नेत्याह—परलोकजुषां लोकान्तरभाजामपि देहिनाम् । गम्यन्त इति गतयो योग्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वाचरितपुण्यपापैर्भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गा हि ॥ परत्रापि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेशगमनान्न मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

८६ ॥ अपेति । किं त्वपशोकमना निर्दुःखचित्तः सन्कुटुम्बिनीं पत्नीं निवापदन्तिभिः पिण्डोदकैर्दिदानैरनुगृह्णीष्व । तर्पयेत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह—अतिसंततमविच्छिन्नं स्वजनानां बन्धूनामश्रु प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते मन्वादयः किल ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—“ श्रेष्ठाश्च बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशाः । अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्या स्वशक्तितः ” इति ॥

85. How can you, thus weeping for her, obtain her now ? You will not be able to reclaim her again, even if you die after her. For the ways of those who enjoy the other world lie along different roads according to their respective actions.

86. Relieving your mind of sorrow do you favour your wife with offerings of water. For it is said with certainty that the uninterrupted flow of tears shed by relatives burn (i. e. torment) the departed soul.

85. A. with Su., नानुमृतेन, B. नानुमृतेः, D. and the text only of Val., नानुमृते च, R. नानुमृतेऽपि for नानुमृतापि. Nine Mss. with Hem., Val., Chā., Din., Dharm., and Vija. read with Mallinātha. B. अवाप्यन्तं for लभ्यते. A. C. with Su., परलोकजुषां for परलोकजुषां. D₂. I. with Su., हि देहिना, H. P. शरीरिणां for हि देहिनां. I. calls this stanza to be spurious. Between 85-86. D₂. I. with Chā., Din., Val., and Su., read the following:—“ रुदितेन न सा निवर्तते नृप तत्तावदनर्थकं तव । न भवाननुसंस्थितोऽपि तां लभते कर्मवशा हि देहिनाः ” ॥ [D₂. च तत् for तव. I. अपार्थकं for अनर्थकं.] “ प्राप्तान्तरं ॥ हे नृप सेन्दुमती रुदितेन न निवर्तते । तावन्प्रथमं तव तद्ददितं अनर्थकं निरर्थकं । भवान् अनुसंस्थितोऽपि तां न लभते । हि निश्चितं । देहिनाः प्राणिनः कर्मवशा कर्मानुगामिनः ॥ उक्तं च ॥ “ प्राप्यते मरणं यत्र बन्धनं त्रीमुखं बधूः । स तत्र नीयते तेन कर्मणा गणहस्तिभिः ” ॥ व० ॥ Chāritravardhana also calls this to be spurious. I. reads it between 84-85.

86. E. किलातिषिचितं, C. and the text only of Hemādri, किलातिपातितं for किलातिसंततं. C. and the text only of Hemādri, प्रवक्ष्यते for प्रचक्षते.

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
 क्षणमप्यवतिष्ठतं श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥
 अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
 स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥
 स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययो यदा ।
 विरहः किमिवानुतापयेद्दद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

८७ ॥ मरणमिति । शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः । भ्रुवमित्यर्थः । जीवितं विकृतिर्यादृच्छिकं बुधैरुच्यते ॥ एवं स्थिते जन्तुः प्राणी क्षणमपि ॥ “अत्यंतसंयोगे च” इति द्वितीया ॥ श्वसन्नवतिष्ठते यद्यसौ क्षणजीवी लाभवान्नु । जीवने यथालाभं संतोष्यम् । अलभ्यलाभात् । मरणे तु न शोचितव्यम् । अस्य स्वभावोद्गतिरिति भावः ॥

८८ ॥ अवेति । मूढचेतनो भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशमिष्टनाशं हृदयमर्पितं निखातं शल्यं शङ्कुमवगच्छति मन्यते ॥ स्थिरधीर्विद्वांस्तु तदेव शल्यं समुद्धृतमुत्खातं मन्यते । प्रियनाशे सतीति शेषः ॥ कुतः । कुशलद्वारतया । प्रियनाशस्य मोक्षोपायतयैत्यर्थः ॥ विषयलाभविनाशयोर्यथासंख्यं हिताहितसमानत्वाभिमानः पामराणाम् । विपरीतं तु विपश्चितामिति भावः ॥

८९ ॥ स्वेति ॥ स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदा यतः श्रुतौ श्रुत्यवगतौ संयोगविपर्ययो संयोगवियोगो ययोस्तौ तथोक्तौ । तदा बाह्यैर्विषयैः पुनरालम्बादिभिरविरहो विपश्चितं विद्वांसं किमिवानुतापयेत्तत्त्वं वद । न किञ्चिदित्यर्थः ॥ अथ वा स्वशब्दस्य शरीरेणैव सम्बन्धः ॥

87. Wise men say that death is but the nature of the sentient beings, and life is a mere deviation from that natural state : if a creature remains breathing even for a moment, he is assuredly a gainer.

88. The stupid-minded consider the loss of a dear person as a dart fixed in the heart, but the firm-minded regard the same as a dart extracted on account of its serving as a door leading to blessedness.

89. Since the connection and separation of our own body and soul are so well known, tell me, O king, why separation from external objects should at all distress a wise man ?

87. H. with Chā., and Din., जीवनं for जीवितं.

88. D. I. अथ गच्छति for अवगच्छति. H. इतस्तु, C. with Su., स्थिरधी for स्थिरधीस्तु.

89. D. E. I. K. L. R. and the text only of Hemādri, स्मृत°, D. with Dharm., स्मृति°, C. H. P. with Hem., and the text only of Vallabha, स्मृत°, A. with Chā., and Din., अति°, B. with Su.

न पृथग्जनवच्छ्रुत्वा वशं वशिनामुत्तमं गन्तुमहोसे ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

स तथेति विनेतुरुद्धारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलक्ष्यपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१ ॥

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूत्रेन सूतोः ।

सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ९२ ॥

९० ॥ नेति । हे वशिनामुत्तमं जितेन्द्रियवर्य । पृथग्जनवत्त्वामरजनवच्छ्रुत्वा शोकस्य वशं गन्तुं नार्हसि ॥ तथा हि । द्रुमसानुमतां तरुशिखरिणां किमन्तरं को विशेषः । वायौ सान्ति द्वितयेऽपि द्विप्रकारा अपि ॥ “ प्रथमचरम-” इत्यादिना जसि विमाषया सर्वनामसंज्ञा ॥ ते द्रुमसानुमन्तश्चलाश्चक्षला यदि ॥ द्रुमवत्सानुमतामपि चलने तेषामचलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

९१ ॥ स इति । सांज्ञ उद्धारमतेविनेतुर्गुरुर्विशिष्टस्य वचस्तच्छिष्यमुत्प्रेरितं तथेति प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य मुनिं वशिष्टशिष्यं विससर्ज ॥ किं तु तद्वचः शोकघने दुःखसान्द्रेऽभ्याजमस्य हृदयलक्ष्यपदमप्राप्तावकाशं सद्विरोधशिष्टस्यान्तिकं प्रतियातीमिव प्रतिनिवृत्तं किमु ॥ तौटकवृत्तमेतत्—“ इह तौटकमम्बुधिषैः प्रथितम्” इत्युक्तम् ॥

९२ ॥ नेनिति । अवितथं यथार्थं सूनुतं प्रियवचनं यस्य तेनाजेन । सूतोः पुत्रस्य बालत्वात् । गत्याक्षमत्वादित्यर्थः । प्रियाया इन्दुमत्याः सादृश्यं वस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यम् । प्रतिकृतिः क्षेत्रम् । तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा ये समागमोत्सवास्तैश्च । कथंचिच्छ्रुत्वा । अष्टौ समा वत्सराः परिगमिता अतिवाहिताः ॥ उक्तं च गुणपताकायां—“ वियांगे यांगे वा प्रियजनसदृशानुभवन्

90. O thou, the best of the self-controlled, it is not proper for thee to become a prey to sorrow like an ordinary man ; tell me, what difference is there between a tree and a mountain even if both of them begin to quake in the wind ?

91. “ So be it,” with these words he accepted the consolatory words of his highly intelligent preceptor (imparted to him through his disciple Vamadeva), and dismissed the sage : but that consolatory advice not having gained scope in his mind excessively given up to grief, returned, as it were, to his preceptor.

92. Owing to the childhood of his son, that king of agreeable and true speech, passed eight years with great difficulty, sometimes of course looking at the exact picture of his beloved and at others enjoying the pleasures of her momentary company in dreams.

कृतं, C₂. with Val., धृत्° for धृत्°. C. D. with Val., स्मृतौ, R. यदि for यदा. C. with Hem., and Val., कं, B. with Chā. and Din., कः for किं. Twelve Mss. with Su., Dharm., Vija. and the text only of Val., read with Mallinātha.

90. A. C. D. and the text only of Val., आपलाः for ते चलाः

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद ।
 प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं लाभं प्रियानुगमनत्वरया स मेने ॥ ९३ ॥
 सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
 रोगोपसृष्टतनुदुर्बसति मुमुक्षुः प्रायोपवेशनमतिवृत्तिर्बभूव ॥ ९४ ॥

ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवत्तां स्पर्शनमपि प्रती-
 कारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः " इति । प्रकृते सादृश्यादि त्रितयाभि-
 धानं तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टेरप्युपलक्षणम् ॥

९३ ॥ तस्येति । शोक एव शङ्कुः कीलः ॥ " शङ्कुः कीले शिवेऽस्त्रे च " इति
 विश्वः ॥ तस्याजस्य हृदयम् । प्लक्षप्ररोहः सौधतलमिव । प्रसह्य बलात्किल बि-
 भेद ॥ सोऽजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणमपि भिषजामसाध्यमप्रतिसनाधेयं न शो-
 कशङ्कुं रोगपर्यवसितं प्रियाया अनुगमने त्वरयोत्कण्ठया लाभं मेने ॥ तद्विरहस्या-
 तितुःसहत्वात्तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

९४ ॥ सम्यगिति । अथ नृपतिरजः सम्यग्विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विनयव-
 न्तं वर्म हरतीति वर्महरम् । क्वचुधारिणमित्यर्थः ॥ " वयसि च " इत्यध्प्रत्ययः ॥
 कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ॥
 " तद्वर्हम् " इति वतिप्रत्ययः ॥ आदिश्य नियोज्य रोगोपापसृष्टाया व्यामायाम्न-
 नोः शरीरस्य दुर्बसति दुःखावस्थितिं मुमुक्षुर्जिहासुः सन् । प्रायोपवेशनेऽनशनाव-
 स्थाने मतिर्यस्य स बभूव ॥ " प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि " इति
 विश्वः ॥ अत्र पुराणवचनम्—" समासक्तो भवेद्यस्तु पातकमहदादिभिः । बुद्धिकि-
 त्त्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः । स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
 आब्रह्माणं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं भृगुतः पतनं
 तथा । एतेषामधिकारीऽस्ति नान्वेषां सर्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु
 सर्वदा " इति ॥

93. They say that the dart of grief, forcibly broke his heart, as the offshoot of a fig-tree breaks down the terrace of a palace. In his haste to follow his beloved, he looked upon even that cause which was sure to terminate his life and which was incurable by physicians as a gain.

94. Then having charged the prince who was well educated and who was able to wear an armour, with the duty of protecting his subjects, according to the rules, the king desirous of giving up his residence in a body affected by a disease, became intent on starving himself to death.

93. C. D. K. and the text only of Hemādri, प्रविश्य for प्रसह्य. A. D. with Dharm., and Vija., °गमने, B. H. R. and the text only of Su., °गमनं. L. °गमनः, C. E. I. K. P. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., °गमन.

94. D. J. L. वर्महरं for वर्महरं. A. with Chā., and Din., शोकोपसृष्ट°, B. C. and the text only of Hemādri, भोगोपसृष्ट°, P. शोकोपविष्ट° for रोगोपसृष्ट°.

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-

देहत्यागादमरणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकचतुरया संगतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतावजविलापो
नामाष्टमः सर्गः ॥

९५ ॥ तीर्थ इति । असावजो जह्नुकन्यासरय्वस्तोयानां जलानां व्यतिकरेण संभेदेन भवे तीर्थे गङ्गासरयूसंगमे देहत्यागात्सद्य एवामरणनायां लेख्यं लेखनम् ॥ “तथैरेव कृत्यन्तस्त्वर्थाः” इति भावार्थे पथत्प्रत्ययः ॥ आसाद्य प्राप्य । पूर्वस्मादाकाराधिकं चतुरया सुभगया कान्तया रमण्या संगतः सन् । नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वर्तिषु लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु पुनररमत ॥ “यथा कथंचितीर्थेऽस्मिन्देहत्यागं करोति यः । तस्यान्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सिता-न्यापि” इति स्कान्दे ॥

॥ इति श्रीपद्माक्षयप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकालचलम-
ह्मिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायामष्टमः सर्गः ।

95. At last giving up his body at the sacred place formed by the confluence of the waters of the daughter of Jahnū and the Sarayū and having immediately secured an enlisting in the number of the immortals, the king, being united to his favourite queen now of a loveliness surpassing her former figure, sported again in the pleasure-houses within the gardens of the Nandana forest.

95. D. तोये तीर्थे for तीर्थे तोय. A. D. E. J. K. P. with Val., Din., Su., and Vija., चतुरया, B. C. H. I. L. P. with Hem., Chā., and Dharm., तरुचा for चतुरया. Eight Mss. with Val., Din., Su., and Vija., read with Mallinātha. Also our scholiast who says:—“पूर्वस्मादाकाराधिकतरा रम्यस्यास्तया” &c.

। नवमः सर्गः ।

पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान्समाधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।

दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च धुरिस्थितः ॥ १ ।

अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।

अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्ध्रकरोजसः ॥ २ ॥

एकलोचनमकार्षे माधेलोचनमन्यतः ।

नीलार्ध नीलकण्ठार्धं महः किमपि मन्येह ॥

१ ॥ पितुरिति । समाधिना संयमेन जितेन्द्रियो यमवतां संयमिनामवतां रश्मतां राज्ञां च धूर्यमे स्थितो महारथो दशरथः ॥ “एको दश सहस्राणि यो-
धयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ” ॥ पितुरनन्तरमु-
त्तरकोसलाञ्जनपदान्समाधिगम्य प्रशशास ॥ अत्र मनुः—“क्षत्रियस्य परो धर्मः
प्रजानां परिपालनम्” इति ॥ द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तम् । तल्लक्षणम्—“द्रुतविलम्बि-
तमाह नभो भगौ” इति ॥

२ ॥ अधिगतमिति । अधिगतं प्राप्तमात्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं प्रकृ-
तिमण्डलं नगरजनसहितं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रवाचि-
ना नगरशब्दयोगाद्दोषलीदर्शन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद्यस्माद्विधिवद्य-
थाशास्त्रमपालयत् । ततो हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरः । रन्ध्रहेतुरित्यर्थः ॥
“कृत्रो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु” इति टप्रत्ययः ॥ नगस्य रन्ध्रकरो नगरं रन्ध्र

1. After the death of his father, Das'aratha, who had sub-
dued his senses by abstract meditation, who was a great chariot-
warrior, and who stood at the head both of devotees and kings.
ruled over the Uttarakosalas after having first brought them under
his sway.

2. As the king, whose prowess was equal to that of Kumāra,
the ruler of the Krauncha mountain, protected the circle of pro-
vinces inherited from his father together with the people of his ca-
pital according to the rule, it became more virtuous (than before).

1. D. C. कोशलं for 'कोसलान्. So also Charitravardhana and
Vallabha notice this, and the former says,—“कोशलं” इति पाठोऽप्योपाधि-
त्यर्थः, the latter who says,—“कोशलं” इति कालिङ्गपाठे । कोशलास्य नगरी ।
पुष्पिगपाठस्तु शंसनः ।

2. B. C. E. I. J. K. P. R. with Hem., Din., Val., Su., and
Dharm., गुणतत्परं for गणवत्तरं. Five Mss. with Chā., and Vija., read
with Mallinātha. Hemādri says:—“गुणतत्परं हितैकनिष्ठमभवत् । धार्मिके

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।

बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३ ॥

जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ।

क्षितिरभूत्कलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४ ॥

करः कुमारः ॥ “ कुमारः क्रौञ्चदारणः ” इत्यमरः ॥ तदोजसस्तत्तुल्यबलस्यास्य दशरथस्य गुणवत्तरमभवत् । तत्पौरजानपदमण्डलं तस्मिन्नतीवासन्तमभूदित्यर्थः ॥

३ ॥ उभयमिति । मनस ईषिणो मनीषिणो विद्वांसः ॥ पृथोदरादित्वात्साधुः ॥ बलनिषूदनमिन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः स एवान्वयः कृत्स्नो यस्य तमर्थपतिं दशरथं च । इत्युभयमेव । समयेऽवसरे जलं धनं च वर्षतीति समयवर्षी । तस्य भावः समयवर्षिता । तथा हेतुना कृतकर्मणां स्वकर्मकारिणाम् । नुदतीति नुदम् ॥ “ इगुपधत्ताप्रीकिरः कः ” इति कप्रत्ययः ॥ श्रमस्य नुदं श्रमनुदम् ॥ किञ्चिन्तत्वे नपुंसकलिङ्गेनोभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यात् ॥ इति वदन्ति ॥

४ ॥ जनपद इति । शमरते शान्तिपरेऽमरतेजस्यजनन्दने दशरथे पार्थिवे पृथिव्या ईश्वरे सति ॥ “ तस्यैश्वरः ” इत्यञ्प्रत्ययः ॥ जनपदे देशे गदो व्याधिः ॥ “ रोगव्याधिगदामयाः ” इत्यमरः ॥ गदं नाद्धौ । न चक्रामेत्यर्थः ॥ सपत्नजः शत्रुजन्योऽभिभवः कुत एव ॥ अस्मावित एवेत्यर्थः ॥ क्षितिः कलवत्यभूद्य ॥

3. Wise men speak of two only as rewarding the labours of those who have done their duty, by timely showers of rains as well as timely gifts of wealth, viz., the destroyer of the demon Bala and that Lord of wealth sprung from the line of the battoon-holder Manu.

4. When the son of Aja whose might was like that of the immortals and who was in the full enjoyment of mental peace, was the lord of the earth, it yielded abundance of crops, no plague stepped into his country, much less were the ravages caused by the enemies.

हि प्रभौ सर्वे एवानुरागाद्वितकारिणो भवन्ति.” Vallabha, गुणतत्परं हितैकनिष्ठमभवत् । सावधाने हि प्रभौ सर्वे एव मंत्रिणः सानुरागाः प्रियकारिणो भवन्ति.” Hemādri also notices the reading of our text.

4. D. with Su., परिभवः for अभिभवः. B. O. E. I. K. with Hem... Val., Chā., Din., Su., Dharm., and Vija., कृषिः for क्षितिः.

दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुण्यदजेन ततः परम् ।
 तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥ ५ ॥
 समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ॥
 अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६ ॥
 न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।
 तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ७ ॥

५ ॥ दशेति । मही । दशदिगन्ताञ्जितवानिति दशदिगन्तजित । तेन रघुणा यथा श्रियं कान्तिमपुण्यत् । ततः परं रघोरनन्तरमजेन च यथा श्रियमपुण्यत् । तथैवाहीनपराक्रमं न हीनः पराक्रमा यस्य तमन्यूनविक्रमं तं दशस्थामिनं स्वामिनमधिगम्य पुनर्न बभौविति न ॥ वभावैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्रा प्रकृतनर्थं गमयतः ॥

६ ॥ समतयेति । नराधिपौ दशरथः समतया सपवतित्वेन । मध्यस्थत्वेनेत्यर्थः । वसुवृष्टेर्धनवृष्टेर्विसर्जनैः । असतां दृष्टानां नियमनान्निराह । सवरुणौ वरुणसहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुबेरवरुणान्यथासंख्यमनुययावनुचकार । रुचा तेजसारुणाग्रसरमरुणसारथिं सूर्यमनुययौ ॥

७ ॥ तस्य व्यसनासक्तिर्नासीदित्याह- नेति ॥ उदयाय यतमानमभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं मृगयाभिरतिरस्यद्व्यमनं नापाहरत्ताचकार ॥ “ आश्री-
 दनं मृगव्यं स्यादाख्येन मृगया स्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ दृष्टमासमन्तादुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतं च नापाहरत् ॥ “ दुरोदरो द्यूतकारे पणं द्यूते दुरोदरम् ” इत्यमरः ॥ शशिनः प्रतिमा प्रतिबिम्बमाभरणं यस्य तन्मधु नापाहरत् । न वेति पदच्छेदः ॥ वाशब्दः समुच्चये ॥ नवयौवना नूतनवयस्का प्रियतमा वा स्त्री नापाहरत् ॥ जाना-
 वैकवचनम् ॥ अत्र मनुः—“ पानमक्षः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टन-
 मं विद्याद्यनुष्कं कामजे गणे ” इति ॥

5. The earth, as it had maintained its splendour by the help of Raghu, the conqueror of the ten quarters, and after him by Aja, so now having obtained him for a lord not inferior in prowess, did not but shine just the same again.

6. The lord of the people imitated Yama in equal dealing of justice; followed the Lord of the Punya-janas (Kubera) in raining showers of wealth; Varuna, in chastising the wicked; and the Sun before whom goes Aruna, in his bright splendour.

7. Neither pleasure in hunting, nor gambling, nor yet wine ornamented with the reflection of the moon, nor his beloved in the bloom of her youth diverted him from striving for the prosperity of his kingdom.

7. I. with Val., and Su., नवयौवना प्रियतमाः for नवयौवना प्रियतमा.
 I. with Val., and Su., अपाहरत् for अपाहरत्.

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवं न वितथा परिहासकथास्वपि ।
 न च सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥ ८ ॥
 उदयमस्तमयं च रघूद्गहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।
 स हि निदेशमलङ्घ्यतामभूत्सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम् ॥ ९ ॥
 अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिर्नमिमधिज्यशरासनः ।
 जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रह्मया चमूः ॥ १० ॥

८ ॥ नेति । तेन राज्ञा प्रभवति प्रभौ सति वासवेऽपि कृपणा दीना वाङ्मेरितो
 नांक्ता । परिहासकथास्वपि वितथानृता वाङ्मेरिता । किं चापरुषा रौषसून्येन तेन
 सपत्नजनेष्वपि शत्रुजनेष्वपि परुषाक्षरं निधुराक्षरं यथा तथा वाङ्मेरिता । किमु-
 तान्यत्रेति । सर्वत्रापिशब्दार्थः ॥ किं त्वदीना सत्या मधुरैव वागुक्तेति कलितार्थः ॥

९ ॥ उदयमिति । वसुधाधिपा राजानः । उद्धततीत्युद्धतो नायकः ॥ पचाद्यच् ॥
 रघूनामुद्धतो रघुनायकः । तस्माद्रघुनायकादुदयं वृद्धिम् । अस्तमयं नाशं च । इत्यु-
 भयमानशिरे नेभिरे ॥ कुतः । हि यस्मात्स दशरथो निदेशमाजामलङ्घ्यताम् ।
 शोभनं हृदयमस्यति सुहृन्मित्रमभूत् ॥ सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः ॥ प्र-
 तिगर्जतां प्रतिस्पर्धिनाम् । अय इव हृदयं यस्येत्ययोहृदयः कठिर्नाचत्तोऽभूत् ॥
 स्वाज्ञाकारिणां रक्षाति । अन्यान्मारयतीत्यर्थः ॥

१० ॥ अजयदिति । अधिज्यशरासनः स दशरथ उदधिर्नमि समुद्रवेष्टनां मेदिनी-

8. He never uttered a pitiable (*i. e.* flattering) word before
 वासव though he (*i. e.* Vāsava) had power over him, nor a falsehood
 even in tales of mirth, nor yet any abusive language even to his
 enemies,—because his nature was far from being angry.

9. The vassal kings, experienced both rise and set at the
 hands of (*lit.* from) the head of the family of Raghu, for he had a
 kind heart to those who did not violate his commands but to his
 defiants he had a heart made of steel.

10. He, who had strung his bow, conquered the Earth en-

8. B. C. E. H. I. K. P. R. with Val., Su., Dharm., and the
 text only of Hemādri, अपि सपत्नजनं च for न च सपत्नजनेष्वपि.

9. After the 8th verse of our text I. R. read the 11th and
 then 10th and then the spurious stanza, *viz.* “ जघननिर्विषयी ” &c., I.
 omits the 9th verse of our text. After the 9th verse of our text, Chā-
 ritravardhana reads the 11th, 12th, and then the 10th verse; Vallabha,
 after the 9th verse of our text, reads the 11th, 10th, and then the
 spurious verse, “ जघन ” &c. Hemādri reads the spurious verse be-
 tween 9-10, and after which he reads the 11th, and then the 10th
 verse: and this verse he pronounces to be क्षेपक.

10. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., Chā., Din., Su.,

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्मृतः ।

विजयदुन्दुभिर्तां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः ॥ ११ ॥

शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरन्दरः ।

स शरवृष्टिमुच्चा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः ॥ १२ ॥

मेकरथेनाजयत् । स्वयमेवेकरथेनाजैषीदित्यर्थः ॥ गजवती गजयुक्ता । जवेन तीव्रा जवाधिका हया यस्यां सा चमूस्त्वस्य नृपस्य केवलं जयमेवाघोषयदप्र-
थयत् । स्वयमेकवीरस्य चमूरुपकरणमात्रमित्यर्थः ॥

११ ॥ अवनिमिति । वरूथिना गुप्तिमता ॥ “वरूथो रथगुप्तिर्या तिमोदन्ते रथ-
स्थितम्” इति सज्जनः ॥ एकरथेनाद्वितीयरथेनावनिं जितवतो धनुर्मृतो नरवाहन-
संपदः कुबेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसमघोषा अर्णवा विजयदु-
न्दुभिर्तां ययुः किल ॥ अर्णवान्त्वविजयीत्यर्थः ॥

१२ ॥ शमितेति । पुरन्दर इन्द्रः शतकोटिना शताक्षिणा कुलिशेन वज्रेण

circled by the ocean with but a single car, while his army with ele-
phants and horses dashing forth with great speed only proclaimed
his victory.

11. To him conquering the earth by means of a single car
furnished with a protecting plank, wielding a ready bow and pos-
sessing wealth like that of Kubera, the cloud-like-thundering seas
assuredly served him for the kettle drums of victory.

12. Town-destroying Indra humbled the force of the wings of
mountains with his thunderbolt having but a hundred sharp points

Dharm., and Vija., हि for नृ. Chāritravardhana considers this verse
as क्षेपक. Between 10-11. B. D. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val.,
and Su., read: — “जघननिर्विषयीकृतमेखलाननुचिताधुविलुप्तविशेषकान् । स रिपुदा-
रगणानकरोद्भलादनलकानलकाधिपविक्रमः” ॥ [B. उपचिता° for अनुचिता°]. “जघने-
नि ॥ अलकाधिपो धनदस्तुल्यविक्रमः स नृपो रिपुदाराणां शत्रुस्त्रीणां गगान्वलादेर्विधा-
नकरोत् । जघने निर्विषयीकृता मेखला येषां तान् । अनुचितनानभ्यस्तेन दुःखात्पत्रेन वा-
धुणा विलुप्तविशेषकाअष्टतिलकान् ॥ “तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकं” ॥ न
अलका येषां ताननलकांक्षरहितान्” ॥ हे ॥ “जघनेति ॥ स राजा रिपुदाराणां वैरिस्त्रीणां
गणान्समूहान्वलादनलकानलकरहितानकरोत् ॥ प्रत्याधिपाधिपवत्स्नीनां वैधव्यं प्रापयदित्य-
र्थः । किंभूतान् । जघनेभ्यो निर्विषयीकृता निरस्ता मेखलाः कांच्यो येषां ते तान् । तथा-
नुचितमयोग्यं चक्षुःशोकजनितमधु तेन विलुप्ते विशेषकं कपोलपत्रावली येषां तान् । की-
दृशो नृपः । अलकाधिपस्य कुबेरस्यैव विक्रमो यस्य सः” ॥ चा० ॥

12. B. C. E. I. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., शितकोटिना
for शतकोटिना. Hemādri notices the reading and says:—शितकोटिनेति
पाठं शितं तीक्ष्णं । E. with Val., and Su., शिखरिणां for शिखरिणां. D. स्फुरितको-
टितिलहसरीणिना for शमितपक्षबलः शतकोटिना. Hemādri and Chāritravardha-

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।

नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३ ॥

निववृत्ते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् ।

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४ ॥

शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षबलो विनाशितपञ्चसारः ॥ नवतामरसाननो नवपङ्कजाननः ॥ “पङ्कुरुहं तामरसम्” इत्यमरः ॥ स दशरथः शरवृष्टिमुच्चा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितो नाशितः पक्षः सहायो बलं च येन स तथोक्तः ॥ “पक्षः सहायेऽपि” इत्यमरः ॥

१३ ॥ चरणयोरिति । शतशो नृपतयोऽखण्डितपौरुषं तं दशरथम् । मरुतो देवाः शतमखं यथा शतक्रतुमिव । नखरागेण चरणनखकान्त्या समृद्धिभिः सम्पादित-
द्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिश्चरणयोरस्पृशन् ॥ तं प्रणमुनित्यर्थः ॥

१४ ॥ निववृत्त इति । स दशरथः सचिवैः संप्रयोजितैः कागिता बालमुताना-
मञ्जलयो यैस्तान् । स्वयमसंमुखागतानित्यर्थः । अनलकान्तभर्तृकतया लकसं-

but the king दशरथ with his face resembling a fresh lotus, destroyed the party force of his enemies by means of his twanging bow that sent forth showers of arrows.

13. The kings by hundreds touched him of undaunted valour on his feet with rays proceeding from the diamonds in their crowns brightened by the red lustre of his toe-nails, as the gods bowed to him of one hundred sacrifices (Indra) .

14. Then the king returned from the snares of the great ocean to his capital not any way inferior to Alaka, having taken

na also notice this and say:—*क्वापि* । “स्फुरितकोटिसहस्रमरीचिना” इति पाठस्तत्र स्फुरिता देदाप्यमानाः कोटीनां धाराणां सहस्रेषु मरीचयः किरणा यस्य तेन । कचिद्रजस्य सहस्रकोटित्वमाहुः ॥ Between 12-13. B. D₂. E. I. R. with Val., and Su., read :—“स्फुरितकोटिसहस्रमरीचिना समचिनोत्कुलिशेन हरिर्यशः । स धनुषा युधि सायकवर्षिणा स्वनवता नवतामरसाननः” ॥ स्फुरितिति ॥ हरिर्देवेन्द्रः । कुलिशेन वज्रेण यशः समचिनात् । कीर्तिं संचिकाय । किभूतेन कुलिशेन स्फुरितकोटिसहस्राणां मरीचिना स्फुरिता उज्ज्वलिताः कोटिसहस्राणां मरीचयो यस्य स राजा युधि संप्राप्तं सायकवर्षिणा धनुषा बाणवृष्टिमुच्चा कर्मकेण यशः समचिनोत् । किभूतेन कुलिशेन धनुषा स्वनवतादयुचन ॥ किभूतो नृपो नवतामरसाननः सरसकमलवदनः ॥ व० ॥ [D₂. बहु^० for युधि.] E. I. R. read the second l’āda as स शरवृष्टिमुच्चा धनुषा युधि स्वनवता नवतामरसाननः ॥ [R. धनुषाधिषां for धनुषा युधि.] I. R. read this spurious verse between 11-12. I. considers our text of the 12th verse to be spurious. R. considers the above verse as पाठान्तरं. Sumativijaya reads the above spurious verse between 11-12 and then “जघनं &c.”

13. R. स ततो for मरुतो.

14. R. “बाहु^० for “बाल^०. Hemādri :—“जघननिर्घिषयात्ययेन यमकसा-

उपगतोऽपि च मण्डलनाभिमनुविताम्यसितातपवारणः ।

अजितमस्ति नृपास्पदमित्यभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥ १५ ॥

स्कारशून्यान्सपन्नपरिमहाञ्छुनुपत्नीः ॥ “ पत्नीपरिजनाशनमूलशापाः परिग्रहाः ” इत्यमरः ॥ समनुकम्प्यानुगृह्यालकानवमामलकानगरादन्यूनां पुरिमयोद्भवां प्रति महार्पणानां राधसः पर्यन्तान्निववृते ॥ शरणागतवत्सल इति भावः ॥

१५ ॥ उपगत इति । अनुदितननुच्छिन्नमन्यत्स्वच्छुत्तातिरिक्तं सितातपवारणं श्वत्स्वच्छत्वं यस्य सः । अनलसोमयोरभिचन्द्रयोः समे द्युती तजःकान्ती यस्य स तयोक्तः । स दशरथो मण्डलस्य नाभिनां द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहोपनिष्वसुपगतोऽपि । चक्रवर्ती सत्रपीत्यर्थः ॥ “ अथ नाभिस्तु जन्तवद्भे यस्य संज्ञा प्रतारिका । रथचक्रस्य मध्यस्थपीण्डिकायां च ना पुनः । आद्यभक्तियममेतु नतो मुख्यमहोपतौ ” इति केशवः ॥ अजितं नृपास्पदमस्तीति बुद्ध्यानलसोऽप्रमत्तोऽभूत् । विजितनिखिलजेतव्योऽपि पुनर्जेतव्यान्तरवानिव जागरूक एवावर्तिष्टेत्यर्थः ॥ द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकनोक्तम् — “ अग्निर्मित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः । पार्ष्णिग्राहमन्तः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु प्रष्ठतः । अरेश्व विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समस्तव्यस्तयोर्वधः । मण्डलाद्वह्निरेतामुदासीनां बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ” इति ॥ “ अरिमित्रादयः पश्च विजिगीषोः पुरःसराः । पार्ष्णिग्राहक्रन्दपार्ष्णिग्राहासागक्रन्दासाराः ” इति प्रष्ठतश्चत्वारः ॥ मध्यमोदासीनो द्वौ विजिगीषुरेक इत्येवं द्वादशराजमण्डलम् । तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्ती ॥ दशरथश्चैतादृगिति तात्पर्यार्थः ॥

compassion on the wives of his enemies, who were then destitute of hair decorations and who had requested their ministers to join the hands of their infant-sons before him as a token of their supplication.

15. Though got to the position of the chief of the circle of twelve kings, that universal monarch, whose personal bright splendour was equal to that of fire and the moon and besides whose white umbrella, no other white umbrella could be raised on the earth, was ever vigilant thinking that the dignity of a Monarch is ever to conquer what still remains unconquered.

कृत्यात्केचिदपि न पठन्ति.” Vallabha :—“ जघननिर्विषयीकृतेत्यनेन यमकसारूप्यादितलोऽस्य पातः ”

15. B. with Cha., Din., and Su., अनुक्ति^० for अनुदिता^०. C. with Val., तपचारणः for तपवारणः. B. C. E H. I. R. with Val., Su., and the texts only of K. P. and Hemādri. त्रियमवेक्ष्य स रत्नचलाम् for अजितमस्ति नृपास्पदम्. Also Mallinātha, who says :—“ त्रियं लक्ष्मीं रत्नं द्रव्यायालस्यादिरूपे छले चलां चञ्चलामवेक्ष्यावलोक्य ॥ श्रीर्हि केनचित्मिषेण पुमांसं परिहरति ”।

ऋतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्बसुना कृताः ।

कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिना वितमसा तमसासरयूतटाः ॥ १६ ॥

अजिनदण्डभूतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।

अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः ॥ १७ ॥

१६ ॥ ऋतुष्विति । ऋतुष्वश्वमेधेषु विसर्जितमौलिनावरोपितकिरीटेन ॥ “ याव-
यज्ञमध्वर्युरेव राजा भवति ” इति राज्ञिब्रह्मत्यागविधानादित्यभिप्रायः ॥ “ मौ-
लिः किरीटे धम्मिल्ले ” इति विश्वः ॥ भुजसमाहृतदिग्बसुना भुजाजित-
दिगन्तसंपदा ॥ अनेन क्षत्त्रियस्य विजितत्वमुक्तम् । नियमाजितधनत्वं सद्भिनि-
योगकारित्वं च सूच्यते ॥ वितमसा तमोगुणरहितेन तेन वशरथेन । तमसा च
सरयूश्च नद्यौ । तयोस्तटाः कनकयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नमनेन शोभिनाः कृताः ॥
“ कनकमयत्वं च यूपानां शोभायै विध्यभावात् ” ॥ “ हेमयूपस्तु शोभिकः ” इति
यादवः ॥

१७ ॥ अजिनेति । ईश्वरो भगवानष्टमूर्तिरजिनं कृष्णाजिनं दण्डमौदुम्बरं च बि-
भर्तीति तामजिनदण्डभूतम् ॥ “ कृष्णाजिनं दीक्षयति । औदुम्बरं दीक्षितदण्डं
यजमानाय प्रयच्छति ” इति वचनात् ॥ कुशमयी मेखला यस्यास्तां कुशमेखलाम् ॥
“ शरमयी मौञ्जी वा मेखला । तया यजमानं दीक्षयति ” इति विधानात् ॥ प्रकृते
कुशग्रहणं क्वचित्प्रतिनिधिदर्शनात्कृतम् ॥ यतगिरं वाचंयमाम् ॥ “ वाचं यच्छ-
ति ” इति श्रुतेः ॥ मृगशृङ्गं परिग्रहः कण्डूयनसाधनं यस्यास्ताम् ॥ “ कृष्णवि-
षाणया कण्डूयते ” इति श्रुतेः ॥ अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाशर-
थिमधिवसन्नधितिग्रन्थन् । असमा भासां दीप्तयो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ।
अभासयद्भासयान् स्म ॥

16. Laying aside his crown during the performance of sacri-
ficial-ceremonies he, who had amassed the wealth of quarters by
dint of his arms, and who was exempt from the quality of igno-
rance, made the banks of the Tamasi and the Sarayū embellished by
erecting golden sacrificial columns on them.

17. The god ईश्वर presiding over (*lit.* dwelling in) his body
that had undergone the initiative ceremony of the sacrifices, with
his speech restrained, holding the antelope hide and a staff, wearing
a waist-band of Kus'a-grass and furnished with the horn of a deer,
made it shine with matchless splendour.

16. Some of the Mss. as well as some commentators including
Hemādri have a different order from this verse; but the order
given by Mallinātha appears genuine and also supported by Chā-
ritravardhana, Vallabha, Dinakara and Sumativijaya.

17. D. भूता for भूतं. C. E. I. K. R. with Val., जितं for यतं.
One of the three Mss. of Hemādri's दण्डेण also agrees with Vallabha
and others.

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।

नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ १८ ॥

तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभुवं च पतिव्रता ।

नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाघवमर्थिषु ॥ १९ ॥

स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मयवतः प्रतिपद्य महारथः ।

स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥ २० ॥

१८ ॥ अवभृथेति । अवभृथेन प्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितो देवसभाधिष्ठानार्हः स दशरथ उन्नतं शिरां वनमुचे जलवर्षिणे ॥ “ जलं नीरं वनं सत्त्वम् ” इति शाश्वतः ॥ नमुचेररये केवलमिन्द्रायैव नमयति स्म ॥ न कस्मै-
चिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥

१९ ॥ तमिति । पत्यौ व्रतं नियमो यस्य सा पतिव्रता सकमला कमलहस्ता देवता लक्ष्मीरर्थिषु विषयेऽलाचवं लघुत्वरहितम् । अपराङ्मुखमित्यर्थः । ककुत्स्थ-
कुलोद्भवं तं दशरथमात्मभुवं पुरुषं विष्णुं चापहाय त्यक्त्वा । अन्यं कं नृपति-
मसेवत ॥ कमपि नासेवतेत्यर्थः ॥ विष्णाविव विष्णुतुल्यं तस्मिन्नपि श्रीः स्थिरा-
भुदित्यर्थः ॥

२० ॥ स इति । महारथः स दशरथः संयुगमूर्ध्नि रणाङ्गणं मयवत इन्द्रस्य सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैरवधूतभया निवर्तितनासाः सुरवधूरुच्छ्रितं स्वभुजवीर्यमगापय

18. He, who was purified by the ablutions at the end of the sacrificial ceremonies, who had controlled his senses, who was every way worthy to move in the assembly of the gods, bowed his high head only to the enemy of Namuchi, the showerer of rains.

19. Except the self-existent person and that king who was born in the line of Kakutstha, who were both liberal (*lit.* not niggardly) to supplicants, what other prince could, the devoted and virtuous Goddess of Wealth with a lotus in her hand, go to serve ?

20. It is said that this great warrior having become the associate of Indra in the van of battle, relieved the celestial damsels

18. C. E. H. K. R. with Su., Dharm., and Vija., विजितेन्द्रियः, D. with Val., अपि जितेन्द्रियः for नियतेन्द्रियः.

19. C. °कुलोद्भवं for °कुलोद्भवं. A. D. E. H. P. आत्मभवं for आत्म-
भवं. Eight Mss. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read with Mallinātha.

20. D. महायशः for महारथः. C. with Vallabha's text उज्जितं for उच्छ्रितं.

असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ।
 दिनकराभिमुखा रणरेणवा रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥ २१ ॥
 तमलभन्त पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ।
 मगधकोशलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥ २२ ॥
 प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।
 उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ २३ ॥

स्विकल खलु ॥ गायतेः शब्दकर्मत्वात् ॥ “ गतिबुद्धि—” इत्यादिना सुरवभूनामपि कर्मत्वम् ॥

२१ ॥ असकृदिति । एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्रस्याग्रसरेण धनुर्भृता दशरथेनासकृद्बहुशो दिनकरस्याभिमुखाः । अभिमुखोच्छ्रिता इत्यर्थः । रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुरुधिरे वारिताः ॥

२२ ॥ तमिति । पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रताः । मगधाश्च कोसलाश्च केकयाश्च ताञ्जनपशञ्छासतीति तच्छासिनः । तेषां राज्ञां दुहितरः पुत्र्यः । सुमित्राकौसल्याकैकेय्य इत्यर्थः । अत्र क्रमो न विवक्षितः । अहितरोपितमार्गणं शत्रुनिखातशरम् ॥ “ कदम्बमार्गणशराः ” इत्यमरः । तं दशरथं शिखरिणां दमाभूतां दुहितरः ॥ आ समन्तादपगच्छन्तीति । अथ वा । “ अपिनाप्तसंबन्धिना वगेन गच्छन्तीत्यापगाः ” इति क्षीरस्वामी ॥ नद्यः सागरमिव । पतिं भर्तारमलभन्त ॥

२३ ॥ प्रियतमाभिरिति । अरीन्धन्न्तीत्यरिहणो रिपुघ्नाः । हन्तेः कृप् ॥ “ ब्रह्मभूणवृत्तेषु कृप् ” इति नियमस्य प्रायिकत्वात् ॥ यथाह न्यासकारः—“ प्रायि-

from fears by means of his arrows, and thus made them chant the sublime might of his arms.

21. Thus that single-chariot-warrior, the mighty bowman, having taken the lead of Indra often suppressed the dust, raised in the battle-field, and which was going upwards in the direction of the sun so as to obscure it, by the stream of blood of the god's enemies.

22. Daughters of the rulers of the Magadhas, the Kosalas and the Kekayas, who looked upon their husband as their god, obtained him for their husband who had levelled his darts against his enemies, as streams of mountains obtain the ocean.

23. The king with his three loving wives, himself skilful in devising means of destroying his enemies, looked like Indra, the

21. B. C. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., एव हितेन for एकरथेन.

22. A. H. J. P. with Hem., Chā., Din., and the text only of Val., मगधकोशलकेकय°, D. मगधकोशलकैकय°, B. C. E. I. K. R. with Val., Su., Dharm., and Vija., मलयकोशलकेकय° for मगधकोशलकेकय°.

अथ समाववृते कुसुमैर्नैवैस्तामिव सेवितुमेकनराधिपम् ।

यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुराञ्चितविक्रमम् ॥ २४ ॥

जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।

दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् ॥ २५ ॥

कथायं नियमः ” ॥ क्वचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते ॥ मधुहा ॥ “ प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षोऽलभ्यते ” इति ॥ तेषु योगेषूपपायेषु विचक्षणो दक्षः ॥ “ योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ” इत्यमरः ॥ इन्द्रोऽपि योज्यमेतत् । असौ दशरथस्तिष्ठतिः प्रियतमाभिः सह । प्रजा विनिनीषु-
विनंतुमिच्छुस्तिष्ठतिः शक्तिभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतां हरि-
हय इन्द्र इव । बभौ ॥

२४ ॥ अथेति । अथ यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजभृत्यवरुणामरन्द्राणां समाधूषारो यस्य स समधुरः । माध्यस्थ्यवितरणसंनियमनैश्चर्यस्तुल्यकक्ष इत्य-
र्थः ॥ “ ऋक्परच्छुः—” इत्यादिना समासान्तोऽच्यप्रत्ययः ॥ तं समधुरम् । अञ्चि-
तविक्रमं पूजितपराक्रममेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव । मधुर्वसन्तः ॥ “ अथ
पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः ” इति विश्वः ॥ नवैः कुसुमैरुपलक्षितः
सन्समाववृते समागतः ॥ “ रिक्तहस्तेन नेषियाद्राजानं देवतां गुरुम् ” इति वच-
नात्पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इति भावः ॥

२५ ॥ जिगमिषुरिति । धनदाध्युषितां कृत्वागधिष्ठितां दिशं जिगमिषुर्गन्तुमि-
च्छुः । रथयुजा सारथिनानूरूपा परिवर्तितवाहनो निवर्तिताश्चो रावः । हिमस्य

God with the bay horses, come down to the earth in bodily form ac-
companied only by the three powers, as if with the desire of ruling
over the mortals.

24. And now with fresh flowers came the Spring to do hon-
our as it were, to that sole sovereign of the people (i. e. Universal
Emperor) of adorable prowess and having equal burden (of govern-
ing and dignity) with Yama, Kubera, Varuna and Indra.

25. Desirous of going to the quarter presided over by the
Lord of wealth (Kubera), the Sun, having his horses turned

24. D. E. with Chā., and Dharm., °वज्रिण for °वज्रिणां. Between
24-25. B. C. D. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm.,
and Vija., read :—“ हिमविवर्णितचन्दनपञ्चवैरहयन्मलयाद्रिमुदङ्मुखः । विहगयोः
कृपयेवं शनैर्ययां रैविरहविरहद्वयभेदयोः ” ॥ हिमनि ॥ हिमनि विवर्णिताः पाण्डूकृताश्चन्दन-
पञ्चवा यस्मिन्स्तं मलयाद्रिं विरहयन्दूरीकुर्वन्मुदङ्मुखो रविः शनैर्ययां ॥ उचरायणं रविर्हि श-
नैर्याति ॥ तत्र हेतुमाह । अहो विरहं दिनान्ते ध्रुवं निश्चितो भेदो वियांगो ययोर्विहगयो-
श्चक्रवाकयोः कृपयेव ॥ “ रोऽमुषि ” इत्यहनोरेफः ॥ हे० ॥ Hemadri reads this
between 25-26. Charitravardhana considers this as spurious.

25. D. हिमनिग्रहैः for हिमनिग्रहैः.

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।

इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्दुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २६ ॥

उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किञ्चुके ।

प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ २७ ॥

निम्नहैर्निर्गाकरणैर्दिनमुद्यानि प्रभातानि विमलयन्विशदयत् । मलयं नगं मलयाच-
लमत्यजत् । दक्षिणां दिशमत्याक्षीदित्यर्थः ॥

२६ ॥ कुसुमेति । आद्यं कुसुमजन्म । ततो नवपल्लवाः । तदनु ॥ “ अनुलक्षणे ”
इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥ यथासंख्यं तदुभयानन्तरं षट्पदानां कर्माकलानां
च कूजितम् । इत्येवंप्रकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य । दुमवतीं दुमभूयिष्ठां वन-
स्थलीमवतीर्य मधुर्वसन्त आविरभूत् ॥ केषांचिद्दुमाणां पल्लवप्राथम्यात्केषांचित्कु-
सुमप्राथम्याज्ज्ञातक्रमस्य दृष्टविरोधः ॥

२७ ॥ उपहितमिति । शिशिरापगमश्रिया वसन्तलक्ष्म्या किञ्चुके पलाशवृक्षे ॥
“ पलाशः किञ्चुकः पर्णः ” इत्यमरः ॥ उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुङ्कुलसंहतिः ।
मदेन यापितलज्जयापसारितत्रपया प्रमदया प्रणयिनि प्रियतम उपहितं नखक्षत-
मेव मण्डनं तदिव । अशोभत ॥

back by his charioteer, left the Malaya mountain brightening the
dawn by removing the frost.

26. There was first the blowing (*lit.* birth) of flowers ; then
there were sprouts of fresh leaves ; then there were heard the
humming of bees and the notes of the cuckoos : in this order did
मधु (*i. e.* the vernal season), who descended incarnate to the forest
ground that was abounding in trees, exhibit himself.

27. The multitude of opening buds with which the Palās's
tree was vested by the Vernal Beauty at the departure of winter,
looked like the ornament of nail-scratches of a young woman whose
bashfulness has been removed under the influence of intoxication,
on the body of her lover.

26. B. C. E. H. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Vija.,
and the texts only of K. P. तदनुषट्पदको° for तदनु षट्पदको°.

27. B. C. E. I. K. with Hem., अरोचत for अशोभत. B. I. read this
verse after the 33rd stanza of our text ; so do almost all com-
mentators. Between 26-27. B. D. E. I. R. with Hem., Chā., Din.,
Val., Su., and Dharm., read :—“ सुरभिसंगमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत्
भंगुरं ॥ रमणदत्तमिवार्द्रनखक्षतं प्रमदया मदयापितलज्जया ” ॥ सुरभीति । वनमालया
वनपङ्क्त्या सुरभेर्वसन्तस्य संगमजं भंगुरं वक्त्रं नखं पलाशपुष्पमधार्यत् ॥ “ सुरभिभङ्गके

त्रणयुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।

न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥ २८ ॥

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अमद्यत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥ २९ ॥

२८ ॥ त्रणेति । त्रणैर्हन्तक्षतैर्गुरुभिर्दुर्धरैः प्रमदानामधरैरधरोष्ठैर्दुःसहं हिमस्य व्यथाकरत्वादसह्यम् । जघनेषु निर्विषयीकृता निरवकाशीकृता मेखला येन तत् । शैत्यान्याजितमेखलमित्यर्थः । एवभूतं हिमं रविस्तावदा वसन्तादशेषं निःशेषं यथा तथापोहितुं निरसितुं नालं खलु न शक्तो हि । किं तु विरलं कृतवांस्तनू-
च्चकार ॥

२९ ॥ अभिनयानिति । अत्र चतुलताया नर्तकीसमाधिरभिधीयते । अभिनयानर्थव्यञ्जकान्वयापारान् ॥ “व्यञ्जकाभिनयौ समौ ” इत्यमरः ॥ परिचेतुमभ्य-

28. Though the sun could lessen the frost then unbearable to the lower lip of young women, sore with marks of teeth and by reason of which the waist-band found no place on their loins, he was indeed not thoroughly able as yet to dissipate it entirely.

29. The new-budded mango-creeper, whose sprouts were-

स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः ” इति विश्वः ॥ पलाशस्य पुष्पं पलाशं ॥ “तस्य विकारः ” इत्यण् ॥ “पुष्पमूलेषु बहलं ” इति लुपू ॥ वार्तिकं ॥ भंगुरं ॥ “भञ्जमासमिदो घुरच् ” इति घुरच् ॥ त्वजोरिति कृत्वं ॥ मदेन यापिता नाशिता लज्जा यस्यास्तया प्रमदया कामि-
न्या रमणेन प्रियेण दत्तमात्रं नखक्षतमिव ॥ हे० ॥ Between 27-28. B. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., read :—“परभृता मदनक्षतचेतसां प्रियसखीं लघुवागिव योषितां प्रियतमानकरोत्कलहान्तरे मृदुरवा दुरवापसमागमान् ” ॥ परभृतेति ॥ मृदुरवा कोमलशब्दा परैः काकादिभिर्भृता पुष्टा कोकिला कलहान्तरे व्यवधाने साति मदनक्षतचेतसां योषितां स्त्रीणां प्रियतमान् न दुरवापः समागमो येषां तांस्तथा-
क्त्वा न सुलभसमागमानकरोत् ॥ कामार्त्ता हि कोकिलकूजितं श्रुत्वा कोपं त्यजन्ति ॥ लघु-
वाक् प्रियसखीव । सा हि प्रियसमागमं कुरुते ॥ “लघुर्मेनोज्ञानिः सारागुरुषु प्रथितो लघु । कृष्णागुरुषु शीघ्रे च ” इति विश्वः ॥ हे० ॥ [E. I. with Su., “चेतसः for “चेतसां. B. E. विरहान्तरे for कलहान्तरे. Chā., दुस्वात् for दुरवाप. B. परभृतां for परभृता] Between 28-29. B. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val. and Su., read :—“विशदचन्द्रकरं सुखमारुतं कुसुमितद्रुममुन्मदकोकिलं । तदुप-
योगरसं हिमवर्षिणः परमृतोर्मृतोपमतां ययौ ” ॥ विशदिति ॥ हिमवर्षिणो हेमन्ताद्गतो-
वैसन्तस्य तत्सर्वं चेष्टितं । उग्रते सवितरि परमत्यर्थः । अमृतोपमतां ययौ । अमृतमिव ब-
भूव । किंभूतं तत् । विशदचन्द्रकरं निर्मलमुद्यति । अपरं किंभूतं । कुसुमितद्रुमं पुष्पितपाद-
पं । अपरं किंभूतं । उदन्मदकोकिलं समदपरभृतं । अपरं उपभोगरसं । उपभोग एव
रसोऽपरं यस्य तत्परं ॥ तदिनि सामान्यापेक्षया नृपसकं भ्रूयमाणेऽपि विभिन्नार्त्तने पादा-
न्तरे सामान्योपक्रमो नृपसकं प्रयुज्यते ? ॥ व० ॥ [ययुः for ययौ] After this I reads “सुरभिसंगमजं &c. ”

29. R. इवोदिता for इवोद्यता.

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ ३० ॥

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।

किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणापूतः ॥ ३१ ॥

सितुमुद्यतं स्थिता ॥ कुतः । मलयमारुतेन कम्पितपल्लवा । पल्लवशब्देन हस्ती गम्यते । सकलिका सकोरका ॥ “ कलिका कोरकः पुमान् ” इत्यमरः ॥ सह-कारलता । कलिः कलहो द्वेष उच्यते ॥ “ कलिः स्यात्कलहे शूरे कलिरन्त्ययुगे युधि ” इति विश्वः ॥ कामो रागः । तड्जितामपि । जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः ॥ मनोऽमदयत् ॥

३० ॥ नयेति । नयो नीतिरेव गुणः । तेन । अथ वा नयेन गुणैः शौर्यादिभिश्चो-पचिताम् । सतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेर्विशयस्य श्रियम-र्थिन इव । मधुना वसन्तेन संभृतां सम्यक्पुष्टां सरसः संबन्धिनीं कमलिनीं पद्मि-नीमलिनीरपतत्रिणः । अलयो भृङ्गाः । नीरपतत्रिणो जलपतत्रिणो हंसादयश्च । अभिययुः ॥

३१ ॥ कुसुममिति । कतोरस्य प्राप्त आर्तवम् ॥ “ कतोरण् ” इत्यण् ॥ नवं प्रत्य-ग्रमशोकतरोः केवलं कुसुमेव स्मरदीपनमुद्दीपनं न । किं तु विलासिनां मदयिता मादको दयिताश्रवणापूतः किसलयप्रसवोऽपि पल्लवसंतानोऽपि स्मरदीपनोऽ-भवत् ॥

shaken by the breeze from the mountain Malaya, being intent on, as it were, to practise theatrical gesticulations fascinated the minds even of those who had conquered rage and love.

30. As the needy flock about the king's wealth which is ac-quired by proper course of action in politics, and the object of which is to help the virtuous, so did the bees and the water-fowls repair to the cluster of lotuses of the lake full blown on account of the advance of the spring.

31. Not only the fresh vernal flower of the As'oka tree alone became the object of exciting love, but also the young sprouts of leaves, which are put on the ears of beloved women and which madden their lovers with passion.

30. H. अनुययुः for अभिययुः. Between 30-31. B. D₂. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., read :—“ दशनचन्द्रिकया व्यवभासि-तं हसितमासवगन्धि मधोरिव । बकुलपुष्पमसंयत षट्पदैः शशिरसं चिरसंचितमीप्सुभिः ” ॥ दशनंति ॥ दशनचन्द्रिकया व्यवभासितं दशनकान्त्या विशेषेण शोभितं मधोर्वसन्तस्य हसितामिव बकुलपुष्पं षट्पदैर्भृङ्गैरसेयत । किंविधं हास्यं पुष्पं च । आसवगन्धोऽस्त्यस्य

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पञ्चविशेषकाः ।

मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका रवकारणतां ययुः ॥ ३२ ॥

सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।

मधुकैरकरोन्मधुलोलुपैर्बकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ३३ ॥

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ३४ ॥

३२ ॥ विरचिता इति । मधुना वसन्तेनोपवनश्रियां विरचिता अभिनवाः पञ्च-
विशेषकाः पञ्चरचना इव स्थिता मधूनां मकरान्दानां शाने विशारदाश्चतुराः कुरब-
कास्तरवो मधुलिहां मधुपानां रवकारणतां ययुः ॥ भृङ्गाः कुरबकाणां मधुनि पीत्वा
जगृत्स्वित्थः ॥ शनशौण्डानाधिजनाः स्तुवन्तीति भावः ॥

३३ ॥ सुवदनेति । सुवदनावदनासवेन कान्तामुखमयेन संभृतो जनितः ॥ तत्तस्य
सौहृदमिति प्रसिद्धिः ॥ तस्यासवस्यानुवादी सदृशो गुणो यस्य तदनुवादिगुणः
कुसुमोद्गमः । कर्ता । मधुलोलुपैरायतपङ्क्तिभिर्दीर्घपङ्क्तिभिर्मधुकर्मधुपैः । करणैः ।
बकुलं बकुलवृक्षमाकुलमकरोत् ॥

३४ ॥ प्रथममिति । सुरभिर्गन्धो यासां तासु सुरभिगन्धिषु ॥ “ गन्धस्य ” इ-
त्यादिनेकारः ॥ कुसुमान्यासां संजातानि कुसुमिताः ॥ तासु वनराजिषु वनप-

32. The Kurabakas, which appeared like ornamental leaves painted in amatory sports on the person of the Vernal Beauty by her lover the Spring, and which were liberal in giving nectar to the bees became the cause of their humming.

33. The blowing of flowers caused by wine from the mouths of ladies wearing beautiful faces, and having the like quality, made the Bakula tree full of bees in long rows ardently longing for honey.

34. There in the rows of forests fragrant with sweet scent and abounding in flowers were heard the measured cooings first

तत् । इत्यन्तः । आसवस्यैव गन्धो यस्य तत् ॥ “ उपमानाच्च ” इतीकारः ॥ किंचिद्वैभवे-
भिरं संचितं शुचिभ्रासौ रसश्च तमीप्सुभिः “ आश्लेष्यधामीत् ” ॥ “ शुचिः शुद्धेनृप-
हते ” इति विश्वः ॥ रसबाहुल्येन चिरसंचितत्वोत्प्रेक्षा ॥ हे० ॥ [B. E. तिलकपुष्पं for
बकुलपुष्पं.]

32. D. with Hem., मधुकृतां for मधुलिहां.

33. D. R. with Hem., कुसुमोद्गमः for कुसुमोद्गमः. Between 33-34
B. E. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., read :—“ गमयितुं प्रभु-
रेष सुखेन मां न महतीं वत पान्थवधूजनः । इति दयात इवाभवदायता न रजनीं रजनी-
शवती मधौ ” ॥ गमयितुमिति ॥ मधौ वसन्ते पांथानां प्रवासिनां वधूजनः स्त्रीलोको म-
हतीं दीर्घां मां [रात्रिं] सुखेन गमयितुमतिवाहयितुं न प्रभुर्न समर्थ इति दयात इव
कृपावशादिव रजनीशवती चन्द्रयुक्ता रजनी रात्रिरायता विस्तीर्णा न बभूव ॥ छे-
पोऽयं ॥ आ० ॥

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतेः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५ ॥

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ३६ ॥

द्विषु । अन्यभूताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेषु शीरिता उक्ता अत एव भिताः परिनिता गिर आलापाः । प्रविरला मौग्ध्यात्स्तोकोक्ता सुग्धवधूनां कथा वाच्य इव । सुश्रित्वैरे श्रुताः ॥

३५ ॥ श्रुतीति । श्रुतिरुच्यः कर्णमधुरा भ्रमरस्वना एव गीतयो यासां ताः । कुसुमान्येव कोमला दन्तरुचो दत्तकान्तयो यासां ताः ॥ अनेन सौम्यतत्त्वं विवक्षितम् ॥ उपवनान्तलताः ॥ पवनेनाहतैः कम्पितैः किसलयैः सलयैः साभिनयैः ॥ लब्धशब्देन लयालुगतो भिनयो लक्ष्यते । उपवनान्ते पवनाहनैरिति सक्रियत्वाभिधानात् ॥ पाणिभिरिव बभुः ॥ अनेन लतानां नर्तकीसामर्थ्यं गम्यते ॥

३६ ॥ ललितानि । अङ्गना ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं मधुरविलासययनापनुतम् । सुरभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निजितबकुलपुष्पम् ॥ “अथ किसरे बकुलः” इत्यमरः । स्मरस्य सखायं स्मरसखम् ॥ स्मरोद्दीपकनित्यर्थः ॥ मधुं मञ्जस ॥ “अर्थर्चाः पुंसि च” इति पुल्लिङ्गता ॥ उक्तं च—“मकरन्दस्य मद्यस्य मानिकस्यापि वाचकः । अर्थर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोरमधुः” इति ॥ पतिषु विषये रसखण्डनवर्जितमनुरागभङ्गरहितं यथा तथा निर्विविशुः ॥ परम्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह पप्रित्यर्थः ॥

uttered by the cuckoos, like the moderate expressions given out by bewitching bashful females.

35. With song consisting of the humming of bees charming to the ear, and with pleasing splendour of teeth in the form of flowers, the creepers of the planted forest looked beautiful with their sprouts shaken by the breeze, as if they were hands gesticulating (in consonance with the song.)

36 The women enjoyed the drink of wine, the friend of the god of Love, which surpassed the Bakula flower in sweet smell and which highly tended to produce graceful amorous actions without interrupting their love towards their husbands.

35. P. श्रुतिसुखा for श्रुतिसुख°. R. with Hem., and Su., स्वरगातयः for स्वनगीतयः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads with Mallinātha.

36. D. with Hem., हास° for बन्ध°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. D. H. K. R. with Val., and Su., मदे for मधु. Also Hemādri notices this. O. with Su., रसखण्डन° for रसखण्डन°. Between 36-37. B. C. D. E. R. with Hem., Chá., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read :—“निलकमस्तक-

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथाशिञ्जितमेखलाः ।
विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥
उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।
सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

३७ ॥ शुशुभिर इति । विकचतामरसा विकसितकमलाः । मदन कला अव्य-
क्तमधुरं ध्वनन्त उदकलोलविहंगमा जलप्रियपक्षिणां हंसादयो यादु ता नद-
कलोदकलोलविहंगमा गृहेषु दीर्घिका वाप्यः । स्मितेन चारुतराण्याननानि
यासां ताः ॥ अथाः शिञ्जिता मुखरा मेखला यासां ताः ॥ शिञ्जतेति कर्तारे
क्तः ॥ स्त्रिय इव । शुशुभिरे ॥

३८ ॥ उपययाविति । मधुना मधुसमयेन खण्डिता हासं गमिता ॥ क्षीयन्ते
खलूत्तरायण रात्रयः ॥ खण्डिताख्या च नायिका ध्वन्यते ॥ हिमकरोदयेन

37 The artificial house-ponds with lotuses full blown, with
birds fond of water and uttering indistinct notes through intoxica-
tion, looked charming like women having faces the more bewitch-
ing by their smiles, and zones jingling because they were loosened.

38. The Night-damsel, the lustre of whose face was rendered
pale on account of the rise of the cool-rayed moon being cut short

हर्म्यकृतास्पदः कुसुममध्वनुषंगसुगन्धिभिः । कलमगीयत भृंगविलासिनां स्मरयुतैरयुतैर-
बलासखैः ॥ [C. D. 'विलासिभिः for 'विलासिनां] ॥ तिलकेति । भृंगविलासिनाम-
युतैः कलमगीयत । अयुतं दशसहस्राणि ॥ अनन बाहुल्यं लक्ष्यते । किंवधैः । तिलकास्त-
रुमवास्तेषां मस्तकान्येव शिरांस्येव हर्म्याणि तेषु कृतमास्पदं स्थानं धैरतैः । कुसुमानां
मधुनोजुषणेण सम्बन्धेन सुगन्धिभिः ॥ " आगतुकस्यैकवचनान्तस्य वा " इति
इत्वं ॥ स्मरयुतैः स्मरेण कामेन युतैः । अबलानां सखाय इति अबलासखानि तैः ॥ ३८ ॥
After this verse I. reads " गमयितुं प्रभुरेष &c. "

37. D. J. 'चारुविलोचनाः, R. 'चारुवराननाः for 'चारुतराननाः. Be-
tween 37-38. A₂. B. D₂. E. I. R. with Hem., Châ., Din., Val., Sn.,
and Dharm., read :—" लघयति स्म न पत्यपराधजं न सहकारतरुस्तरुणीधृतं ।
कुसुमितां नमितांऽल्लिनिहृन्मदैः स्मरसमाधिसमाधिकरोषितं ॥ " [A₂. 'धृति, B. कृतां
D₂. 'भृतां for धृतं. B. E. स्मरसमाधिकरोऽधिकरोषतां for स्मरसमाधिसमाधिक-
रोषितं] ॥ लघयतीति । सहकारतरुः पतीनामपराधाञ्जातं तरुणीधृतं तरुणीभिर्धृतं
धैर्यं न लघयति स्म इति न । अपि तु लघयति स्म ॥ लघुक्रांतीति लघयति ॥ अलमत्यर्थं
कुसुमितः ॥ " तारकादिः " ॥ किभूतः । सहकारतरुहृन्मदैरलिभिर्नमितो नम्रः कृतः । को-
दृशं धृतं । स्मरसमाधिसमाधिकरोषितं । स्मरेण समाधिर्ध्यानं ॥ भर्तृविषयमित्यर्थः ॥ तेन
सम्यगाधिः समाधिर्नोव्यथा ॥ " पुस्याधिर्मानसीव्यथा " इत्यमरः ॥ तं करोतीति त-
च्छीलं ॥ स्मरसमाधिसमाधिकरं । तच्च तदुषितं चिरस्थितमित्यर्थः ॥ कृजो हेतु- " इति टः ॥
" समाधिर्नियमं ध्याने " इति विश्वः ॥ क्षेपकः ॥ ३८ ॥

38. C. with Val., मधुखण्डिता for मधुखण्डिता. D. गमयितुं प्रियसंजनितं
व्यथामसह्या सह यामवती क्षिया for the last two Pādas. Hemādri also

अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

हुतहुताशनदीति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।

युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

चन्द्रोदयेन पाण्डुमुखस्य प्रहोषस्य वक्त्रस्य च छविर्व्यस्याः सा रजन्येव वधूः । इष्टसनागमनिर्गतिं प्रियसंगममुखनितयाप्राप्तया ॥ “ इष्यतां ” इति धातोः कर्तरि क्तः ॥ वनितया सदृशं तुल्यं तनुतां न्यूनतां काश्यं चोपययौ ॥

३९ ॥ अपेति । हिमकरश्चन्द्रः ॥ अपतुषारतयापगतनीहारतया विशदप्रभैर्निर्मलकान्तिभिः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः सुरतसङ्गत्वेदहारिभिरंशुभिः किरणैः । मकरोर्जितकेतनम् । मकर उर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तम् ॥ लब्धावकाशत्वादुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः ॥ कुसुमचापमतेजयदंशतयत् ॥ “ तिज निशाने ” इति धातोर्न्यन्ताल्लङ् ॥ सहकारिलाभात्कायोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ॥

४० ॥ हुतेति । हुतहुताशनदीप्याज्यादिप्रज्वलितामिप्रभं यत्कुसुमम् । कर्णिकारमित्यर्थः ॥ वनश्रिय उपवनलक्ष्म्याः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिः ॥ अभूदिति शेषः ॥ दलेषु केसरेषु च पेशलम् ॥ तुकुमारपद्मकिञ्जल्कमित्यर्थः ॥ आहितम् ॥ प्रियैरिति शेषः ॥ तत्कुसुमं युवतयोऽलके कुन्तले दधुः ॥

by the Spring, grew thin like a female that is denied the happiness of her wished-for lover's company

39. The cool-rayed moon caused the god of Love to sharpen his flowery bow by means of his rays which relieve the fatigue of सुरत enjoyment and whose light was now clear on account of the removal of the frosty weather.

40. The young ladies wore that flower having tender petals and filaments, which was stuck by their lovers in their hair, which was to Vernal Beauty in the place of an ornament made of gold and which was as bright as fire blazing with oblations.

notices this and says :---“ यामवती निशा प्रियनिमिचां संजनितां व्यथां गमयितुमतिबाहयितुमसहया वियुक्तया स्त्रिया सह तनुतामुपययौ ” ॥ A. with Val., read it as, शमयितुं प्रियसंजनितं भ्रूचमसहया सह यामवती स्त्रिया, where Val-labha says, ‘ प्रियसंजनितं भ्रूचं शमयितुं न सहया प्रियविरहपांडो शमयितुमसहयाऽशमया ’. And considers our text as, पाठान्तरं or another reading for the same.

39. R. अपतुषारतया for अपतुषारतया. B. C. E. I. J. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., सुरतरागं for सुरतसङ्गं. After this R. reads “ गमयितुं &c., ” and then “ अमलसा &c. ”

अलिमिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ४१ ॥

अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयधरसंततया मनः ।

कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४२ ॥

४१ ॥ आलिभिरिति । अञ्जनबिन्दुमनोहरैः कञ्जलकणतुन्दरैः । कुसुमपङ्क्तिषु निपतन्ति ये तैः । अलिभिरङ्कितश्चिह्नितस्तिलकः श्रीमान्नाम वृक्षः ॥ “ तिलकः क्षुरकः श्रीमान् ” इत्यमरः ॥ वनस्थलीम् । तिलको विशेषकः ॥ “ तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ प्रमदामिव । न शोभयति स्मेति न खलु । अपि त्वशोभयदेवेत्यर्थः ॥ “ लूट् स्मे ”—इति स्मशब्दयोगाद्भूतार्थे लूट् ॥

४२ ॥ अमदयदिति । तरुचारुविलासिनी तरोः पुंसश्चारुविलासिनी नवमल्लिका समलाख्या लता ॥ “ समला नवमल्लिका ” इत्यमरः ॥ मधुनो मकरन्दस्य मद्यस्य च गन्धेन सनाथया गन्धप्रधानयेत्यर्थः । किसलयमेवाधरस्तत्र संततया । प्रसृतयेत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संपादितया । कुसुमरूपयेत्यर्थः । स्मितरुचा हासकान्त्या मनः । पश्यतामिति शेषः । अमदयत् ॥

41. Verily it is not that the तिलक tree did not decorate the sylvan site,—the tree marked as it was with bees alighting on rows of flowers and hence looking beautiful like spots of collyrium, as decorates a young woman the mark of musk painting.

42. The creeper Navamallikā, the pretty consort of trees, gladdened the mind (of beholders) with her smiling beauty put forth by the (blooming) flowers, spreading over the sprouts as her lower lip, and accompanied by the fragrance of honey as her wine.

41. P. अन्वितः for अङ्कितः.

42. H. reads first the 43rd verse of our text and then the 42nd. A. B. H. I. J. P. with Chā., Din., Su., and Vija., ‘धरसंततया मनः, C. E. K. R. with Hem., and Val., ‘धरसंततरागया for ‘धरसंततया मनः. One of the three Mss. of Hemādri’s dṛṣṇ also reads ‘धरसंततरागया. D. with Hem., Chā., and Din., नवमल्लिका for नवमल्लिका. C. H. I. K. R. with Hem., and Val., ‘विलासिनी, B. with Su., ‘विलासिनी, E. ‘विलासिनी: for ‘विलासिनी. Six Mss. with Chā., read with Mallinātha. K. कुसुमसंततया for कुसुमसंभृतया. Between 42-43. A₂. B. D₂. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Dharm., read :—“ अनलसान्यभूतानलसान्मनः कमलधूलिभृता मरुतेरिता ॥ कुसुमभारननाश्वगयोषितामसमशोकमशोकलताकरोत् ” ॥ [E. रेणुभृता for धूलिभृता. A₂. D₂. with Chā., मरुतेरिता for मरुतेरिता] ॥ अनलसंति ॥ अशोकलता अश्वगयोषिता मनः अनलसादकरोत् ॥ “ विभाषा सातिः कान्त्स्ये ” ॥ किंविधो मनः । अस-

अरुणरागनिषेधिभिरगुकेः श्रवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः ।

परभृताविहृतैश्च विलासिनः स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

उपाचितावयवा शुचिभिः कणैरालिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।

कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

४३ ॥ अरुणेति । विलासिनो विलसनशीलाः पुरुषाः ॥ “वौकपलस—” इत्यादिना यितुं प्रत्ययः ॥ अरुणस्यानुरो रागमारुण्यं निषेधन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्यरुण-
रागनिषेधीनि । तैः ॥ कुसुमादिरञ्जनान्तत्सदृशैरित्यर्थः ॥ “तमन्वेत्यनुब्रूया-
ति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्येवानुकरंतीति शब्दाः सादृश्यवाचकाः ” इति
दण्डी ॥ अंशुकैरम्बरैः । श्रवणेषु लब्धपदैः । निवेशितैरित्यर्थः । यवाङ्कुरैश्च । पर-
भृताविहृतैः कौकिलाकूजितैश्च । इत्येतैः स्मरबलैः कामसैन्यैः । अबलैस्त्वेक एव
रसो रागो येषां तेऽबलैकरसाः स्त्रीपरतन्त्राः कृताः ॥

४४ ॥ उपचितेति । शुचिभिः शुभ्रैः कणै रजोभिरुपचितावयवा पुष्टावयवा ।
अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी प्राप्ता । तिलकजा तिलकवृक्षोत्पा मञ्जरी । अलकेषु
बज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशकान्तिः । अलक्ष्यत ॥ भृङ्गस-
ङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिवालक्ष्यतेति वाक्यार्थः ॥

४५ ॥ ध्वजेति । अलिव्रजाः । मदनस्य कामस्य धनुर्भृतो धानुष्कस्य ध्वजपटं
पताकाभूतम् । कलुश्रियो वसन्तलक्ष्म्याश्छविकरं शोभाकरं मुखचूर्णं मुखाल-

43. By garments surpassing the red colour of Aruna, by shoots of Yavagrass having secured a position on the ear, and by the cooings of cuckoos, by such other troops of the God of Love, the voluptuous gallants were made subject to the all-pervading sentiment of love for young women (i. e. whose sole feeling consisted in thinking of young women).

44. A cluster of blossoms of Tilaka-tree, fully developed in its parts by white pollens and coming in contact with swarms of bees, appeared equal in beauty with the net-like ornament of pearls worn in the hair.

45. The swarms of bees flew after the dust of the filaments of

मो बहुतरः शोको यस्य तत् । किंविधा अज्ञाकलता न अलसाः अनलसाः अन्यभृताः
कौकिलाः यस्यां सा । कमलधूलिं बिभर्तीति तेन मरुता वायुना ईरिता आन्दोलिता कुसु-
मानां भारेण नता ॥ सानुप्रासयमकं ॥ हे० ॥ Sumativijaya reads this verse and
the verse “ लघयति &c., ” after the 43 stanza of our text.

48. A. D. E. I. K. with Val., Chā., Din., and Su., निषेधविभिः
for निषेधिभिः. Hemadri also notices the reading and says :—अरुण-
रागं निषेधन्ति इत्यरुणरागनिषेधिनस्तैः.

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामबलाजनः ॥ ४६ ॥

त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

कारचूर्णभूतं । सपवनं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितं । कुसुमानां केसरेषु किञ्चल्लेखे यो रेणुस्तम् । अन्वयुरन्वगच्छन् ॥ यातेर्लङ् ।

४६ ॥ अनुभवन्निति । नवा वीला प्रेक्षा यस्मिन् नवदोलमृतूत्सवं वसन्तोत्सव-
मनुभवन्नबलाजनः पटुरपि निपुणोऽपि । प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमालिङ्गि-
तुमिच्छयासनरज्जुपरिग्रहे पीडरज्जुग्रहणे भुजलतां बाहुलतां जलतां जडतां शै-
थिल्यम् ॥ डलयोरभेदः ॥ अनयत् ॥ शैलाक्रीडा तु पतनभयनादितकेन प्रियकण्ठ-
माश्लिष्यदित्यर्थः ॥

४७ ॥ त्यजतेति । बतेत्यामन्त्रणे ॥ “खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ”
इत्यमरः ॥ बत अङ्गना मानं क्रोपं त्यजत ॥ तदुक्तम्—“स्त्रीणामीष्याकृतः
क्रोपो नानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ” इति ॥ विग्रहैर्विराधैरलम् । विरोधो न कार्य
इत्यर्थः । गतमतीतं चतुरमुपभोगक्षमं वयो यौवनं पुनर्निति नागच्छति । इत्येवं-
रूपे स्मरमते स्मराभिप्राये ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ परभृताभिः कोकिलाभिर्निवे-
दिते सतीव वधूजनो रमते स्म रमे ॥ कोकिलाक्रीडांतीर्षितस्मरः स्त्रीजनः
कावशासनभयादिवीच्छृङ्खलप्रखेलदित्यर्थः ॥

flowers, raised by the breeze blowing in the pleasure garden,—the dust being as it were the banner-cloth of मदन armed with his bow or the beautifying face-wash of the Vernal Beauty.

46. Enjoying the spring festivals in which there were the new swings, the young women though naturally clever yet in their eagerness of embracing the necks of their loving husbands, feigned looseness of their tender arms in catching hold of the ropes of their seats (in the swing).

47. “ Give up, ye damsels, your indignation excited by jealousy, away with your quarrels, the age (i. e. youth) so fit for enjoyment when once departed will never reappear, ” in words like these the intention of the God of Love being as it were communicated to them by the cuckoos, the ladies resumed their sports.

46. C. पटुरभि°, D. पटुमपि° for पटुरपि. Hemādri notices the reading of D. and remarks,—“ पटुम् ” इति पाठे । भुजलताविशेषणं ॥ “ वीतां गुण-
वचनात् ” इति डीम्बिकल्पः । C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., and Su., जडतां for जलतां.

47. D. with one of the three Mss. of Chāritravardhana ऐति for एति. Hemādri says,—“ स्मरमतेरमते स्म ” इति वा ॥ “ बहुलं ” इति बहु-
लोक्तेरन्यथापि द्वितीयादाविभक्तीनां प्रयोगवशात्स्वमाशो ज्ञेयः.

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।
 नरपतिश्चकमे मग्यारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥ ४८ ॥
 परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरूपोश्च तदिङ्कितबोधनम् ।
 श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सच्चिवैर्यौ ॥ ४९ ॥
 मृगवन्नोपगमक्षमवेपभृद्विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः ।
 गगनमश्वखुरोद्धतंरंणभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५० ॥

४८ ॥ अयेति । अथानन्तरम् । मधुं मधनातीति मधुमद्विष्णुः ॥ संपदादित्वात्कि-
 प् ॥ मधुर्वसन्तः । मध्नातीति मधः ॥ पचाद्यच् ॥ मनसो मथा मनमथः कामः । ते-
 ष संनिभः सदृशो मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः स नरपतिर्दशरथो विलासवतीसखः
 स्त्रीसहचरः सन् ॥ ऋतुः प्रातोऽस्यार्तवः ॥ तमुत्सवं वसन्तोत्सवं । यथासुखं स-
 मनुभूय । मृगयारतिं मृगयाविहारं चकम आचक्राद् ॥

४९ ॥ व्यसनासङ्गवर्षं पश्चिहरन्नाह ॥ परिचयमिति । असौ मृगया । चललक्ष्या-
 णि मृगगवयादीनि । तेषां निपातने परिचयमभ्यासं करोति ॥ भयरूपोभयक्रोध-
 योस्तिदिङ्कितबोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्कितम्य चेष्टितस्य भयादिलिङ्गभूतस्य
 बोधनं ज्ञानं च करोति ॥ तनुं शरीरं श्रमस्य जयाजिरासात्प्रगुणां प्रकृष्टलाववा-
 दिगुणवतीं च करोति ॥ अतो हेतोः सच्चिवैरनुमतोऽनुमोदितः सन्ययौ ॥ सर्वे
 चैतद्युद्धांपयोर्यात्यतस्तदपेक्षया मृगयाप्रवृत्तिः । न तु व्यसनितयेति भावः ॥

५० ॥ मृगेति । मृगाणां वनं तस्योपगमः प्राप्तिः । तस्य क्षममहं वर्षं विभर्तीति स
 तथोक्तः । मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः । विपुलकण्ठे निषक्तशरासनो लग्न-
 धन्वा । ना सवित्रेव नृसविता पुरुषश्रेष्ठः ॥ उपमितसमासः ॥ स राजाश्वखुरोद्धतरे-

48. Having to his heart's content enjoyed the festivities of the spring season in company with wanton women, the king, who resembled the Destroyer of मधु, the spring and the mind tormenting god of love, longed for the pleasures of hunting.

49. Hunting makes one intimate with the art of throwing down the moving mark ; it gives an understanding of their signs of fear and ferocity ; and it makes the body endowed with excellent qualities on account of a conquest over fatigue ; on these principles, being permitted by his ministers, the king went a hunting.

50. That mighty king, on account of the dust raised by the hoofs of his horses, made the sky as if a mere void (or made the

49. D. K. with Châ., Din., Su., Dharm., and Vija., तदङ्कितं, A. with Val., तदिङ्कितं for तदिङ्कितं. B. C. E. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vija., सा for असौ.

50. B. H. I. खुरोद्धतं, C. with Val., श्वरोद्धरं, E. खुरोद्धतं for खुरोद्धतं. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., सवितानं for स वितानं. Charitavardhana notices the reading of our text

ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।

तुरगवल्ग्वनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥ ५१ ॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।

ददृशुरध्वनिं तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥ ५२ ॥

भुभिर्गेगनं वितानं तुच्छमसद्विवाकरोत् । गगनं नालक्ष्यतेत्यर्थः ॥ “ वितानं तु-
च्छमन्दयोः ” इति विश्वः ॥ अथ वा सवितानमित्येकं पदम् । सवितानमुल्लोचस-
हितमिवाकरोत् ॥ “ अल्ली वितानमुल्लोचः ” इत्यमरः ॥

५१ ॥ ग्रथितेति । वनमालया वनपुष्पस्रजा ग्रथितमौलिर्बद्धधम्मिल्लः । तरुणां प-
लाशैः पत्रैः सवर्णः समानस्तनुच्छदो वर्म यस्य स तथोक्तः । इदं च वर्मणः पला-
शसावर्ण्याभिधानं मृगादीनां विश्वासार्थम् । तुरगस्य वल्ग्वनेन गतिविशेषेण चञ्च-
लकुण्डलोऽसौ दृश्यो रुरुभिर्मृगविशेषैश्चेष्टिताश्चरिता या भूमयस्ताव विरुरुचे
चिदिद्युते ॥

५२ ॥ तन्विति । तनुषु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितात्मानः । भ्रमरेषु
संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो दृग्व्यापारा यासां ता वनदेवताः सुनयनं सुलोचनं नयेन
नीत्या नन्दितास्तोषिताः कोसला येन तं दृश्यमध्वानि ददृशुः ॥ प्रसन्नपावनतया
ते देवता अपि गूढव्रत्या ददृशुरित्यर्थः ॥

sky as if having an awning of the dust raised by the hoofs of his horses) , — the king putting on a dress suitable for the purpose of going to the forest abounding in the animals, with a bow hung round his full neck.

51. The king with his hair tied up with a sylvan garland, with a mail on his body of the same colour with leaves of trees, and with the ear-rings set in motion by the gallop of his horse, looked bright on those grounds which were trodden by the ruru deer.

52 There the dryads with their bodies entered into slender creepers, with their function of sight transferred to bees, saw on the path, that beautiful eyed king who, by his just rule, gave happiness to the people of Kosala.

51. B. I. with Hem., and the text only of Vallabha, तनु°, D. K. R. with Chā., Din. and Su., नव° for तरु°. Seven Mss. with Vallabha read with Mallinātha. Hemādri also notices the reading. I. परिच्छद. for तनुच्छदः.

52 B. C. E. H. P. R. with Hem., and Val. तरुलता° for तनुलता°. Vallabha's text with us. Hemādri also notices the reading of our text and says,—‘तनुलता°’ इति वा पाठः. E. जयनन्दित° for नयनन्दित°.

श्वगणिवायुरिकैः प्रथमास्थितं व्यण्गतानलदस्यु विवेश सः ।

स्थिरतुरंगमभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनम् ॥ ५३ ॥

अथ नभस्य इव त्रिंशद्युधं कनकपिङ्गतडिङ्गुणसंगतम् ।

धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोषितकेसरी ॥ ५४ ॥

५३ ॥ श्वगणीति । स इक्षरथः । शुनां गणः स एषामस्तीति श्वगणिनः श्वग्राहिणः । तैः । वागुरा मृगबन्धनरज्जवः ॥ “वागुरा मृगबन्धनी ” इत्यमरः ॥ तथा चरन्तीति वागुरिका जालिकाः ॥ “चरति ” इति ठक्प्रत्ययः ॥ “द्वौ वागुरिकजालिकौ ” इत्यमरः ॥ तैश्च प्रथममास्थितमधिष्ठितम् । व्यण्गता अनला दावाभयो दस्यवस्तस्कराश्च यस्मात्तथोक्तम् ॥ “दस्युतस्करमोषकाः ” इत्यमरः ॥ “कारयेद्वनविशोधनमादौ भानुरन्तिकमपि प्रविबिभुः । आत्मशस्यनुगतः प्रविशेद्वा संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ” इति कामन्दकः ॥ स्थिरा वृद्धा पङ्कादिरहिता तुरंगमयोग्या भूमिर्यस्य तत् । निपानवदाहावयुक्तम् ॥ “आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ” इत्यमरः ॥ मृगैर्हरिणादिभिर्वयोभिः पक्षिभिर्गव्यैर्गांसदृशैररण्यपशुविशेषैश्चोपचितं समृद्धं वनं विवेश ॥

५४ ॥ अयेति । अथानाधिर्मनोव्यथारहितः । नरेशु वरो नरश्रेष्ठः । रथेण धनुर्दृक्कारेण रोषिताः केसरिणः सिंहा येन स राजा । कनकनिव पिङ्गः पिङ्गङ्गो यस्तडिदेव गुणो मौर्वी तेन संगतं संयुक्तं त्रिंशद्युधमिन्द्रचापं नभस्यो भाद्रपदमास इव ॥ “स्थुर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ” इत्यमरः ॥ अधिज्यमधिकृतमौर्वीकं धनुरुपाददे जग्राह ॥

53. The king then entered a forest which was already occupied by persons who carried with them nets and packs of dogs, which was cleared of forest-conflagration and robbers, in which the ground was made solid for horses, which had many pools of water and which was full of antelopes, birds and the Gayals (or the yaks).

54. Then that excellent king, free from any anxiety, took up his strung bow whose twangs made the lions ferocious, as the month of Bhādra-pada takes up the weapon of the thrice-ten gods (i. e. the rainbow of Indra) set with the string of lightning as yellow as gold.

53. B. K. with Val., and Su., भगुण°, C. E. I. P. R. with Hemadri and the text only of Vallabha, भगुणि° for भगणि°. D. E. K. P. with Val., प्रथमास्थितं, H. प्रथमस्थितं for प्रथमास्थितं.

54. A. D. E. H. I. J. K. P. with Hem., Chā., Din., and Val., रथुं for रंगतं.

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशवैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।

आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥५५॥

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगेतेन राज्ञा तूष्णीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्तिः ।

श्यामीचकार वनभाकुलदृष्टिपतिर्वतिरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥ ५६ ॥

५५ ॥ तस्येति । स्तनप्रणयिभिः स्तनप्रार्थिभिर्यशवैर्हरिणशिष्टभिः ॥ “पृथुकः शवकः शिशुः” इत्यमरः ॥ मुहुर्व्याहन्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत् । कुशा गर्भे येषां तानि मुखानि यस्य तत्कुशगर्भमुखम् । तस्य यूथस्याग्रसरो ग-
वितो वृषश्च कृष्णसारो यस्य तत् । मृगाणां यूथं कुलम् ॥ “सजातीयैः कुलं यूथं
तिरश्चां पुनपुंसकम्” इत्यमरः ॥ तस्य दशरथस्य पुरस्तादग्र आविर्बभूव ॥

५६ ॥ तदिति । जवनो जवशीलः ॥ “जुचंक्रम्य—” इत्यादिना युचप्रत्ययः ॥
“तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः” इत्यमरः ॥ तं वाजिनमश्वे गतेना-
रूढेन । तूष्णीषुभिः ॥ “बह्वाग्निश्च” इति स्त्रियां ङीष् ॥ तस्या मुखोद्धृतशरेण
राज्ञा प्रार्थितमभियातम् ॥ “याच्न्नायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते
बुधैः” इति केशवः ॥ अत एव विशीर्णा पङ्क्तिः संघीभावो यस्य तत् । मृगयूथं ।
कर्तुं । आर्द्रभेदादश्वसिकैराकुला भयचकिता ये दृष्टिपातास्तैः । वान्तिरितैः पवन-
प्रेरितैरुत्पलदलप्रकरैरिन्दीवरदलवृन्दैरिव । वनं श्यामीचकार ॥

55. Before him appeared a herd of deer the motion of hinds in which was now and then impeded by the fawns eager to suck their udders, with mouths having Kus a-grass in them, and at the head of which was a proud black-antelope.

56. Pursued by the king who rode on a fleet horse and who had drawn an arrow out of the mouth of his quiver, that herd of the deer the lines of which were now dispersed over the plain, blackened the forest with the casting of their frightened eyes wet with tears, as if with clusters of petals of blue-lotuses scattered by the breeze.

55. B. C. D. with Hemādri, कृष्णसारं for कृष्णसारं.

56. B. C. I. K. R. with Vallabha, वाय्वारितोत्पल for “वान्तिरितो-
त्पल”. B. C. E. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm.,
and Vija., अम्भः for अर्द्रैः. Hemādri and Charitravardhana also
notice the reading of our text. “वान्तिरितैः कम्पितरुत्पलदलप्रकरैरिन्दीवर-
पञ्चद्वैरम्भस्तनयिभिव” । Hemādri. “कैः किमिव । यथांभः शानीयं । कर्तुं । वातक-
म्पितानामुत्पलदलानां दलप्रकरैः पत्रसमूहैः किमपि श्यामं करोति तथेत्यर्थः” । And
further remarks, “उत्पलदलप्रकरैः कर्तुंभिर्यथांभः श्यामीक्रियते तद्वदिति कथितम् ।
तदसत् । वचनलिङ्गयोरभेदोऽपभादोऽज्ञात् । वान्तिरिति वान्तो वायुः स यथा तैरम्भः श्यामी-
करोति । तद्वदिति पक्षे लिङ्गमात्रभेदोऽपः ॥ पुनपुंसकयोः प्रयोग इति वामनोक्तः ॥ अक्रो-
द्धेगं [?] न भीयतामिति दण्डिवचनाद्वा समर्थनीयः” Charitravardhana. “य-
थांभः । कर्तुं । वातकम्पितानां नीलोत्पलानां पत्रसमूहैः किमपि श्यामं करोति तथेत्यर्थः”

लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ॥
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी बाणं कृपासृग्दुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥
तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः कर्णान्तमेत्य बिभ्रदे निबिडोऽपि मुष्टिः ।
त्रासातिमात्रचतुलैः स्मरयत्सु नेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥
उत्तस्थुषः शिशिरपल्लवपङ्कमध्यान्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।
जग्राह स द्रवतवराहकुलस्य मार्गं सुत्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

५७ ॥ लक्ष्मीकृतेति । हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा । तस्येव प्रभावो यस्य स तथोक्तः । धन्वी धनुष्मान्स नृपः । लक्ष्मीकृतस्य वेद्नुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेयसो देहं व्यवधायानुरागादन्तर्धाय स्थिताम् ॥ चरतीति चरी ॥ पञ्चादिषु चरतेष्टिक्करणान्डीप् ॥ यथाह वामनः—“ अनुचरतीति चरेष्टित्वात् ” इति ॥ सह भूतां चरीं सहचरीं हरिणीं प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कामुकत्वात् । कृपासृग्दुमनाः करुणार्द्रचित्तः सन् । आकर्णकृष्टमपि । दुष्प्रतिसंहरमर्पात्यर्थः । बाणं प्रतिसंजहार । निपुणत्वादित्यर्थः ॥ नैपुण्यं तु धन्वीत्यनेन गम्यते ॥

५८ ॥ तस्येति । त्रासादत्रासतिमात्रचतुलैरन्त्यन्तचञ्चलैः नेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि चतुरकान्ताविलोचनविलासव्यापारान्स्मरयत्सु । सादृश्यात् । अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोस्तस्य नृपस्य कर्णान्तमेत्य प्राप्य निबिडो दृढोऽपि मुष्टिर्बिभ्रदे ॥ स्वयमेव भिद्यते स्म ॥ भिदेः कर्मकर्तरि लिट् ॥ कामिनस्तस्य प्रियाविभ्रमस्मृतिजनितकृपानिरैकान्मुष्टिभेदः । न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥
५९ ॥ उत्तस्थुष इति । स नृपः । मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवला प्रासाः ।

57. That skilful bowman resembling Hari (Indra or Vishnu) in might, having seen the mate of the antelope that was aimed at intervening between its body (and himself), being softened (in mind) with compassion by reason of his being himself a lover, withdrew his arrow though drawn to the ear.

58. Though desirous of levelling darts at other antelopes also, his clenching fist though firm, having brought to the end of the ear, became loose, because their eyes excessively trembling through fear put him in mind of the workings of the sportive plays of the eyes of his youthful loved-companions.

59. Then that king took the way of a herd of wild-boars which

Dinakara, “ किमिव । अम्म इव । यथांम उदके वाय्वीरितोत्पलदलप्रकरैः पवनान्दोलितेन्दोवरानिकरैः श्यामीक्रियते ” Vallabha, “ वनं किमिव । अंभो जलमिव । यथांभो वातरितोत्पलदलप्रकरैः कमलपर्णसमूहैः श्यामीक्रियते । तद्वद्वनं प्रत्यपि आकुलदृष्टिप्रसरित्यन्वयः ” Sumativijaya.

57. D with Vallabha, कार्यं for देहं Vallabha's text with us.

58. A. B. D. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Sn., Dharm., and Vija., स्मरतः सुनेत्रैः for स्मरयत्सु नेत्रैः. Hemadri with us.

69. A. D. H. I. सपदि for शिशिर°. D. K. with Val., and Din.,

तं बाहनादवनतोत्तरकायमीषाद्विध्यन्तमुद्धतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६० ॥

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्नी वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।

निर्भिद्य विग्रहमशोणितलितपुंसस्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१ ॥

तेषामवयवैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम् । आयताभिर्दीर्घाभिराष्ट्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम् । शिशिरपल्लवपङ्क्तमध्यादुत्तस्थुष उत्थितस्य द्रुतवरा-
हकुलस्य पलायितवराहवृक्षस्य मार्गं जग्राहानुससार ॥

६० ॥ तमिति । वराहाः । बाहनादन्वासीषदवनतोत्तरकायं किञ्चिदानतपूर्वकार्यं विध्यन्तं प्रहरन्तं तं नृपम् । उद्धतसटा ऊर्ध्वकोसराः सन्तः ॥ “ सटा जटाकोसरा-
योः ” इति केशवः ॥ प्रतिहन्तुमीषुः प्रतिहर्तुमैच्छन् ॥ अस्य नृपस्येषुभिः सहसा जघनानामाश्रयेष्ववष्टम्भेषु वृक्षेषु विद्धमात्मानं न विविदुः ॥ एतेन वराहाणां मनस्विस्त्वं नृपस्य हस्तलावर्णं चोक्तम् ॥

६१ ॥ तेनेति । अभिघाते रभस औत्सुक्यं यस्य तस्य । अभिहन्तुमद्यतस्येत्यर्थः । वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण विकृष्याकृष्य मुक्तः पत्नी शरो विग्रहं महिषदेहं निर्भिद्य विदार्य । शोणितलितो न भवतीत्य-

had previously run away from the midst of the cold mire in the ponds,—the way, which had been strewn with the bits of the mouthfuls of मुस्ता blades, and hence clearly indicated the long line of their wet foot-prints.

60. The wild boars with bristles erect washed to strike him in return when he was piercing them with the forepart of his body a little bent downwards from the horse ; but they did not know themselves (so) suddenly transfixed by his arrows to the trees against which their loins were leaning.

61. The king drew and shot an arrow in the hollow of the eye of a wild bison that was about to make a furious rush on him.

गुञ्जाप्ररोहं, the latter “ गुञ्जाप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां ये कवलाः &c., B. C. E. I. R. with Chā., Su., and the texts only of Hemādri and Vallabha, गुन्द्राप्ररोहं, the former “ गुन्द्राप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां ये कवला प्रासास्तेषां ” &c for मुस्ताप्ररोहं. Hemādri also notices the reading and says,—“ गुन्द्राप्ररोहं ” इति पाठे ॥ “ स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा ” ॥ B. E. with Su., अवकीर्णं for अनुकीर्णं.

60. D. ते for तं. A. D. H. उद्धतसटाः for उद्धतसटाः. Ten Mss. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read with Mallinātha. K. P. with Val., and Su., जघनाभितेषु for जघनाश्रयेषु.

61. B. E. I. K. R. with Hem., Val., and Din., लितस्यैवः for लितपुङ्खः.

प्रायो विषाणपरिमोषलघूनभाङ्गान्खड्गान्श्रकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ।

शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परंपामत्युच्छिद्रं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्युहाभ्यः फुल्लासनायविटपानिव वायुरुग्णान् ।

शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषान्तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्धान् ॥ ६३ ॥

शोणितलिप्तः पुङ्खो यस्य स तथोक्तः सन । नं महिषं प्रथमं पातयामास । स्वयं पश्चात्पपान् ॥ “ कृश्चानुप्रयुज्यते लिपिः ” इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्त-प्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् । “ पातयां प्रथममास ” इत्यपप्रयोग इति परिणीयाः ॥ यथाह वार्तिककारः—“ विपर्ययसनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ” इति ॥

६२ ॥ प्राय इति । नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान्खड्गाख्यानामृग्णान् ॥ “ गण्डकं खड्गखड्गिनौ ” इत्यमरः ॥ प्राया बाहुल्येन विषाणपरिमोषणं शृङ्ग-भङ्गेन लघून्यशुरुग्णान्श्रकारानि शिरसि येषां तांश्रकार । न त्ववधीदित्यर्थः ॥ कुतः । दृप्तविनयाधिकृतो दृष्टान्प्रवर्तनयुक्तः स राजा परेषां प्रतिकूलानामत्युच्छि-तमुन्नतं शृङ्गं विषाणं प्राधान्यं वा ॥ “ शृङ्गं प्राधान्यसान्वांश्च ” इत्यमरः ॥ न ममृषे न संत ॥ दीर्घमायुर्जीवितकालम् ॥ “ आयुर्जीवितकालो ना ” इत्यमरः ॥ न ममृष इति न । किं नु ममृष एवेत्यर्थः ॥

६३ ॥ व्याघ्रानिति । अभीर्निर्भीकः सन् ॥ गुहाभ्योऽभिमुखमत्पतितान्यायुना र्गणान्भक्षान् । फुल्ला विकसिता यः सनस्य सर्जकस्यामविटपास्तानिव स्थितान् । इषुधिभूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् ॥ “ अनुप-

—the arrow which having pierced through its body with its feathers unsoiled with blood, first threw the animal down and then dropped itself.

62. The king by means of his sharp arrows made the rhinoceroses mostly lighter in the head by relieving them of (the burden of) their horns ; for engaged as he was in subduing the wicked, he could not endure the supremacy (or towering horns) of his enemies ; but it is not that he could not endure their long life.

63. By reason of the activity of hand acquired by long practice the fearless king made the tigers, as they rushed against him

62. A. H. J. P. with Hemādri 'परिमोष' for 'परिमोष'. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha, so do six other commentators. I. R. with Chā., and Val., 'षड्गान्' for 'खड्गान्'. B. C. E. I. K. R. with Val., and Su., अयुच्छिद्रं for अत्युच्छिद्रं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads with Vallabha and others. D. with Chā., Din., Dharm., and Vija., च for तु.

63. B. D. I. R. with Val., वायुभग्नान्, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Vallabha, C. with Chā., and Din., वातरुग्णान् for वायुरुग्णान्. R. with Val., शिक्ष्या° for शिक्षा°. R. निमेषान् for निमेषान्. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with R.

निर्घातोद्यैः कुञ्जलीनाञ्जिषांसुज्यानिर्घावैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नृनं तेषामभ्यसूयापरोऽभ्रद्वीर्योदये राजशब्दे मृगेषु ॥ ६४ ॥

तान्हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ।

आत्मानं रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमस्त ॥ ६५ ॥

सर्गात्कुञ्जलीबक्रशोलाधाः " इति निश्चातकारस्य लत्वनिपातः ॥ " सर्जकासन-
बन्धकमुष्पप्रियकजीवकाः " इत्यमरः ॥ शरैः पूरितानि वक्त्ररन्ध्राणि येषां
तान्ध्याग्रान् । शिक्षाविशेषेणाभ्यासातिशयेन लघुहस्ततया निमेषान्तुणीचकार ॥
तूणीरिव शरपूरितानित्यर्थः ॥

६४ ॥ निर्योनिर्घातः । कुञ्जेषु लीनान् ॥ " निकञ्जकुञ्जौ वा क्रीडे लतादिपिहि-
तादरे " इत्यमरः ॥ सिंहाञ्जियां उरुन्तुमिच्छुः । निर्घातो व्योमोत्थित औत्पातिकः
शब्दविशेषः । तद्वदुद्ये रौद्रेज्यानिर्घातमौत्पातिकं शोभयामास ॥ अत्रोत्प्रेक्षते—
तेषां सिंहानां संबन्धिनि वीर्येणोद्यम उन्नते मृगेषु विषये यो राजशब्दस्तस्मिन्-
भ्यसूयापरोऽभ्रद्वीर्यम् । अन्यथा कथमेतानन्विष्य हन्यादित्यर्थः ॥ शालिनीवृ-
त्तम्—" शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गोऽब्धिलोकैः " इति लक्षणात् ॥

६५ ॥ तानिति । काकुत्स्थो दशरथः । गजकुलेषु बद्धं तीव्रं वैरं येषां तान् ।
कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्ना मुक्ता गजकुम्भमौक्तिकानि येषां तान्सिंहान्हत्वा । आ-
त्मानं रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानामानृण्यमनृणत्वं मार्गणैः शरैः ॥
" मार्गणां याचके शरे " इति विश्वः ॥ गतं प्राप्तवन्तमिवामस्त मेने ॥

out of caves, the quivers (for his arrows) by filling in a moment
the hollows of their mouths with arrows, like the fore-branches of
the flowering Asana trees broken down by the wind.

64. Desirous of killing the lions lurking in their harbour-caves,
the king chafed them by means of the twangs of his bow-string,
sounding as terrible as the noise of contending vapors in the
sky. (In doing so) doubtless he was actuated by jealousy of their
title of king of beasts, dignified by their supreme prowess.

65. Having killed them who bore an implacable animosity
towards the race of elephants and who had pearls stuck to the
forepoints of their crooked claws, the descendant of Kakutstha
considered himself to have paid off with his arrows the debt of ele-
phants that assisted him in battles.

64. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Val., and Su., मृगा-
णां for मृगेषु. So also Mallinātha, who says,—' मृगाणां ' इति पाठः । समा-
खे गुणभूतवादाशब्देन सम्बन्धो दुर्बलः.

65. D. गतिमिव for गतमिव. Chāritravardhana also notices this
and says,—' गतिमिव ' इति पाठे न काप्युत्पत्तिः.

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः कच्चिदाकर्णविकृष्टमल्लवर्धं ।

नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥ ६६ ॥

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानकीर्णं रतिविगलितबन्धं केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥

६६ ॥ चमरानिति । कच्चिच्चमरान्परितः ॥ “अभितः परितः समया—” इत्यादिना द्वितीया ॥ प्रवर्तिताश्वः प्रधाविताश्वः । आकर्णं विकृष्टान्मल्लानिषु-विशेषान्वर्धतीति स तथोक्तः । स नृपो नृपतीनिव तांश्चमरान्सितबालव्यजनैः शुभ्रचामरैर्वियोज्य विरहस्य सद्यः शान्तिं जगाम ॥ मृगाणां परकीयमैश्वर्यमेवासह्यम् । न तु जीवितमिति भावः ॥ अपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

६७ ॥ अर्पति । स नपस्तुरगसमीपादुत्पतन्तमपि । नुप्रहारमर्पत्यर्थः । रुचिर-कलापं भादुरबर्हम् । मल्लमतिशयेन रतीति मयूरो बर्हो ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तं चित्रेण माल्येनानुकीर्णं रत्यां विगलितबन्धे प्रियायाः केशपाशे सपदि गत-मनस्कः प्रवृत्तचित्तः ॥ “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति कप्प्रत्ययः ॥ न बाणलक्ष्यी-चकार । न प्रजहरित्यर्थः ॥

66. In some places, spurring his horse round the Chamara yaks and showering on them the मल्ल arrows drawn to the ear, the king दशरथ, depriving them of their white chowry-tails like other kings, immediately became contented.

67. Having at that moment been put in mind of the braided hair of his beloved queen interspersed with variegated flowers and the knot of which was made loose in amatory sports, the king did not aim his arrow at the peacock though hopping about his horse, and wearing a beautiful plumage

66. B. C. E I K. P. with Hem., Chā., Din., Val., Dharm., and Vija., विवर्तिताश्वः for प्रवर्तिताश्वः. C. R. with Val., विकृष्ट°, D. K. “निशक्त° for “विकृष्ट.” B. D. with Val., and Su., read the latter half, “नृपतीनिव तान्निनाय शान्तिं सितबालव्यजनैर्वियोज्य सद्यः” । Vallabha's comments are “काकुत्स्थः कच्चिदपदेशे तान् चमरान् सद्यः तत्क्षणदेव शान्तिं निनाय शमनयत । किं कृत्वा । सितबालव्यजनैर्वियोज्य भूतपृच्छचामरैर्वियोज्यत्वा [?] विधाय.” He may have probably meant संयोज्य or विहरय्य. Vallabha also gives a variant for this; he says.—पाठान्तरं । “दुतमन्वयत कच्चिच्च यूथं चमराणां शरलम्बबालधीनां । नृपतीनिव तान्निनाय शान्तिं सितबालव्यजनैर्वियोज्य सद्यः” । And says,—स राजा कच्चिदस्मिन्निप्रदेशे चमराणां यूथं दुतं शोभं भव्ययत अनुययौ । ननु चमरा रंगवर्दिनः कथं तेनासादिताः । किंभूतानां । शरलम्बबालधीनां शरेषु काण्डगह्वरेषु लग्ना बालधयः पृच्छा येषां ते तेषां । पृच्छबालत्वाच्च ते मरणं दूराक्रियन्ते न तु भयं । एच्छं दसकं ” [?] ॥

67. C. D. संकश्याः for प्रियायाः. Hemidri also notices the reading

तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।
 आचक्षाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥
 इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं नराधिपम् ।
 परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९ ॥
 स ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमद्दौषधिदीपिकासनाथाम् ।
 नरपतिरतिवाह्यांबभूव कच्चिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥

६८ ॥ तस्येति । कर्कशविहारादतिव्यायामात्संभवो यस्य तम् । आनने विलग्न-
 जालकं बद्धकदम्बकं तस्य नृपस्य स्वेदम् । सतुषारशीकरः शिशिराम्बुकणस-
 हितः । भिन्ना निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशा येन सः । वनानिल आचक्षाम ॥
 जहारित्यर्थः ॥ रथोद्धता वृत्तमेतत् ॥

६९ ॥ इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं येन
 तम् । विस्मृतात्मकार्यान्तरमित्यर्थः । सचिवैरवलम्बिता धृता धुर्यस्य तम् ॥ “क-
 क्पूरच्छूः पथामानसे ” इत्युत्पत्ययः समाप्तान्तः ॥ अनुबन्धसेवया संत-
 सेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं नराधिपम् ॥ मृगयन्ते यस्यां मृगा इति मृगया ॥
 “परिचर्यापरिसर्यामृगयादादृशादीनामुपसंख्यानम् ” इति शप्प्रत्ययान्तो नि-
 पातः ॥ चतुरा विदग्धा कामिनीव । जहाराचकष ॥ “न जातु कामः कामाना-
 मुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ” इति भावः । कुम-
 ङ्गलीवृत्तं ॥

७० ॥ स इति । स नरपतिः । ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पल्लवानि शय्या

68. Charged with dew drops the forest-breeze, which had opened the folds of the sprouting leaves, kissed away the sweat which was produced by his hard exercise and which collected in drops on his face.

69. Hunting, like an artful damsel, thus captivated that lord of the people, forgetful of his other regal duties, who had entrusted the burden of administration of kingdom to his ministers and whose love (or passion for hunting) had increased by its constant application.

70. Somewhere, without any attendants, did that king pass and says, — ‘सुकेश्याः’ इति पाठः साभिप्रायः । पाशशब्दः प्रशंसायां ॥ “प्रशंसा-
 वचनेभ ” इति समासः ॥

68. B. C. E. I. J. K. P. R. with Hem., Val., and Din., सतुषारशी-
 तलः, D. सतुषारशीतलः for सतुषारशीकरः. One of the three Mss. of He-
 mādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. H. पल्लवपुटे for पल्लवपुटे.

69. D. J. K. ‘वाविलम्बित’ for ‘वावलम्बित.’ C. E. with Su., धरा-
 धिप for नराधिप. Four commentators and twelve Mss. agree with us.

70. C. E. H. P. R. with Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., सुललित for स ललित. Hemādri with us.

उषसि स गजयूथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।

अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्विहगविकृजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१ ॥

अथ जातु रुरोगृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।

श्रमफेनमुच्चा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ॥ ७२ ॥

कुम्भपूरणभवः पटुचैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।

तत्र स द्विराबुंहितशङ्किः शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥ ७३ ॥

यस्यास्ताम् । उवालिनाभिर्महोदधिभिरेव दीपिकाभिः सनाथाम् ॥ तत्प्रधानामित्यर्थः ॥ त्रियामां रात्रिं कचिदसमेतपरिच्छदः । परिहृतपरिजनः सन्नित्यर्थः ॥ अतिवाहयांबभूव गमयामास ॥ पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥

७१ ॥ उषसीति । उषसि प्रातः पटुनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैर्गजयूथानां कर्णैरेव तालैर्वाद्यभैर्विनीतनिद्रो विगतनिद्रः सन् । स नृपस्तत्र वने मधुराणि विहगानां विहंगानां विकृजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन्नरमत ॥

७२ ॥ अथेति । अथ जातु कदाचिद्रोमृगस्य गृहीतवर्त्मा स्वीकृतरुमागो विपिने वने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ॥ तुरगवेगादित्यर्थः ॥ श्रमेण फेनमुच्चा ॥ सफेनं स्विद्यतेत्यर्थः ॥ तुरंगमेण तपस्विभिर्गाढामवगाढां सेवितां तमसां नाम नदीं सरितं प्राप ॥

७३ ॥ कुम्भेति । तस्यास्तमसाया अम्भसि कुम्भपूरणेन भवतीति भव उत्पन्नः ॥

away the night furnished with lights of luminous herbs of wonderful power, and with beddings of tender leaves and flowers.

71. Being roused at dawn from his slumbers by the flappings of the ears of an elephant-herd resembling the sound of loud-sounding drums, he amused himself there listening to the agreeable notes of birds (supplying the place of) the auspicious verses of bards.

72. Then once upon a time taking the path of a deer in the forest unobserved by his side-walkers, he got to the river Tamasa crowded by ascetics, with his horse foaming through fatigue.

73. From the waters of that river arose a deep agreeable sound

71. B. C. I. K. with Hem., Val., and Su., च for सः Hemādri says,—“ च शब्दोऽसमेतपरिच्छेदानुवृत्त्यर्थः. ” D. E. I. R. with Chā., Din., Su., and Vija., विधूतनिद्रः for विनीतनिद्रः. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., Chā., Din., Su., Dharm., and Vija., मधुरस्वराणि for मधुराणि तपः.

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्कृतवान्पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ।

अपथ पदमर्षयान्त हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥

हा तातेति क्रन्दितामार्कण्यं विषण्णस्तस्यान्विध्यन्वेतसगूढप्रभवं सः ।

शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं तापादन्तःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि ॥ ७५ ॥

पञ्चाद्यञ्च ॥ पदुर्ध्वरः ॥ उच्चैर्गम्भीरो निनदी ध्वनिरुच्चचारोदियाय ॥ तत्र निनदे स नृपः । द्विरद्वन्द्वितं शङ्कत इति द्विरद्वन्द्वितशङ्को सन् । शब्देन शब्दानुसारेण पततीति शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥ स्वागता वृत्तम् ॥

७४ ॥ नृपतेरिति । तत्कर्म नृपतः अस्त्रियस्य प्रतिषिद्धमेव निषिद्धमेव यदेतत्कर्म गजवधरूपं पङ्क्तिरथो वशरथो विलङ्घ्य ॥ “ लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् ” । इत्येवं शास्त्रमुल्लङ्घ्य कृतवान् ॥ ननु विदुषस्तस्य कथमीदृग्विन्वेष्टितमत आह—अपथ इति । श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसोऽपि रजोनिमीलिता रजोगुणावृताः सन्तः ॥ न पन्था इत्यपथम् ॥ “ पथो विभाषा ” । इति वा समासान्तः ॥ “ अपथं नपुंसकम् ” इति नपुंसकत्वम् ॥ “ अपन्थास्त्वपथं तुल्यम् ” इत्यमरः ॥ तस्मिन्नपथेऽमार्गे पदमर्षयन्ति हि निक्षिपन्ति नि ॥ प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ वैतालीयं वृत्तम् ॥

७५ ॥ हा तातेति । हेत्यार्ता । तातो जनकः ॥ “ हा विषादशुभार्तिषु ” इति ॥ “ तातस्तु जनकः पिता ” इति चामरः ॥ हा तातेति । क्रन्दितां क्रोशनमार्कण्यं विषण्णो भ्रमोत्साहः सन् । तस्य क्रन्दितास्य वेतसगूढं वेतसेऽल्लभम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तमन्विष्यञ्छल्येन शरेण प्रोतं स्यूतम् ॥ “ शल्यं शङ्को शरे वंशकम्बिकायां च तोमरे ” इति विश्वः ॥ सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोऽपि तापादुःखादन्तःशल्यं यस्य सोऽन्तःशल्य इवासीत् ॥ मत्तमयूरं वृत्तम् ॥

produced by the filling of a jar ; there (in the direction of that sound) he discharged an arrow that fled with a sound, suspecting it to be the roar of an elephant.

74. What Das aratha did transgressing the rule was indeed strictly forbidden to a king ; for even learned men when blinded by passion step into a wrong path.

75. Immediately hearing a cry, “ Oh father ” being alarmed and seeking its cause concealed among the reeds, and finding there a son of a Muni pierced with his arrow, with a jar (by his side), the king also became like one with an arrow fixed in his heart from grief.

74. B. D. E. H. I. K. P. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., यत्-तत् for तत्-यत्. Sumativijaya's text with us. B. C. I. with Chā., and Din., विद्वद्वय for विलङ्घ्य.

75. A. B. D. E. I. K. P. R. वेतसगूढं प्रभवं for वेतसगूढप्रभवं Also Mallinātha. D. R. वीक्ष्य for प्रेक्ष्य.

तेनावतीर्य तुरगाववतीर्य पृथान्वयोः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्विभुतं स्वलङ्घिरात्मानमक्षरपदैः कथयांबभूव ॥ ७६ ॥
तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्रमज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥ ७७ ॥

७६ ॥ तेनेति । प्रथितान्वयेन प्रख्यातवर्णनेन ॥ एतेन पापभीरुत्वं सूचितम् ॥ तेन राज्ञा तुरगाववतीर्य पृथान्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्टकुलः । जलकुम्भे निषण्णदेहः स मुनिपुत्रस्तस्मै राज्ञे स्वलङ्घिः । अशक्तिवशाद्धौघारितेरित्यर्थः । अक्षरप्राये मदैरक्षरपदैरात्मानं द्विजेतरासां तपस्विभुतश्च तं द्विजेतरतपस्विभुतं कथयांबभूव ॥ न तावच्चैवार्थिक एवाहमस्मि किं तु करणः ॥ “ वैदयात्तु करणः शूद्रायाम् ” इति याज्ञवल्क्यः ॥ कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः ॥ तथा च रामायणे—“ ब्रह्महत्याकुतं पापं हृदयादपनीयनाम् । न द्विजातिरहं राजन्मा भूते मनसो व्यथा । शूद्रायामस्मि वैदयेन जातो जनपदाधिप ” इति ॥

७७ ॥ तदिति । तच्चोदितस्तेन पुत्रेण चोदितः पितृसमीपं प्रापयेत्युक्तः स नृपतिरनुद्धृतशल्यमनुत्पादितशरमेव तं मुनिपुत्रम् । अवसन्नदृशोर्नष्टचक्षुषोः । अन्धयोरित्यर्थः । पित्रोर्मातापित्रोः ॥ “ पिता माता ” इत्येकशेषः ॥ सकाशं समीपं निनाय ॥ इदं च रामायणविरुद्धम् । तत्र—“ अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तो भृशदुःखितो । अस्पृश्यमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ” इति नदीतीरे एव मृतं पुत्रं प्रति पित्रोरानयनाभिधानात् ॥ तथागतं वेतसगूढम् । एकश्चासौ पुत्रश्च तमेकपुत्रम् ॥ एकग्रहणं पित्रोरनन्यगतिकत्वसूचनार्थम् ॥ तं मुनिपुत्रमुपेत्य संनिवृष्टं गत्वा । अज्ञानतः करिभ्रान्त्या स्वचरितं स्वकृतं ताभ्यां मातापितृभ्याम् ॥ क्रियाग्रहणाद्यनुयी ॥ शशंस कथितवान् ॥

76. Being asked his race by the king of a celebrated lineage who had then got down from his horse, he, with his body resting on the water jar, declared himself in faltering syllables to be the son of an ascetic belonging to a caste other than the twice-born one.

77. And being urged by him the lord of people took him even with the arrow unextracted (from his bosom) to his parents who had lost their sight, and advancing towards their only son, who was in that condition (enveloped in Vetas plants), narrated to them his rash act, committed through ignorance.

76. E. स्व° for स. B. C. E. I. K. R. with Ohā., Din., Val., Su., and Vija., सुतः for सुतं. E. अक्षरपदैः for अक्षरपदैः.

77. B. तेन + उदितः, C. E. I. K. R. with Hem., Ohā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., कोदितः for चोदितः. One of the three Mss. of Hemadri's दपेच agrees with Mallinātha. D. सः for च.

तौ दंपती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रां शल्यं निखातमुद्गारयतामुरस्तः ।
 सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥ ७८ ॥
 दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकादन्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
 आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजंगं प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७९ ॥

७८ ॥ ताविति । तौ जाया च पतिश्च दंपती ॥ राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य
 दम्भायां जम्भावश्च विकल्पेन निपातितः ॥ “ दंपती जंपती जायापती भार्या-
 पती च तौ ” इत्यमरः ॥ बहु विलप्य भूमिपते परित्यज्य । शिशोरुरस्तो वक्षसः ॥
 “ पञ्चम्यास्तसिल् ” ॥ निखातं शल्यं शरं प्रहर्त्रां राजादहारयतामुद्गारयामा-
 सतुः ॥ स शिशुः पराधुर्मृतोऽभूत् ॥ अथ वृद्धो हस्तैर्पितैर्नयनवारिभिरेव शापदा-
 नस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव भूमिपतिं शशाप ॥

७९ ॥ द्विष्टेति । हे राजन । भवानप्यन्ये वयस्यहमिव पुत्रशोकादिष्टान्तं का-
 लावसानम् । मरणमित्यर्थः ॥ “ दिष्टः काले च देवे द्यादिष्टम् ” इति विश्वः ॥ आ-
 प्स्यति प्राप्स्यति । इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः पादाहतः पूर्वमाक्रान्तपूर्वः ॥ सुपु-
 पेति समासः ॥ प्रथममपकृतमित्यर्थः । मुक्तविषमपकारिणि पश्चादुत्सृष्टविषं भुजं-
 गमिव स्थितं तं वृद्धं प्रथमापराद्धः प्रथमापराधी ॥ कर्तरि क्तः ॥ इदं च सहने
 कारणमुक्तम् ॥ शापदानात्पश्चादपराधी कोसलपतिर्दशरथः प्रोवाच ॥

78 That couple, having lamented bitterly, bade the murderer of their young son extract the infixed arrow from his bosom; this being done he became lifeless. Then the old man cursed that Lord of the earth with the very waters from his eyes gathered in his hands.

79. The Lord of the Kos'alas, who was the first to commit a sin thus addressed him who, like a snake that on being first trodden under foot emits poison, uttered the following imprecation,—
 ‘ thou shalt also like myself meet a death in thy old age through grief for thy son. ’

78. C. D. प्रहर्तुः for प्रहर्त्रां. Chāritravardhana notices the reading and says,—“ कुत्रापि । ‘ प्रहर्तुः ’ इति पाठस्तत्र व्याख्या । तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोरुरसः [उरस्तः] सकाशात् प्रहर्तुर्नृपस्य निखातं बाणं तेन प्रहर्त्रां राजादहारयताम् । प्रहर्तुरिति बाणसम्बन्धं षष्ठी ” ॥ R. with Val., and Su., निखात° for निखातः°

79. B. C. E. I. K. R. with Hem., and Val., दिष्टान्त° for दिष्टान्तः° One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी agrees with Hemādri and Vallabha. H. अभ्यति for आप्स्यति. C. E. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., अन्तं for अन्ये. D. मुक्तविषं, Hemādri मुक्तमुखं, and says,—इति पाठे । अपकारिणा मुखादुत्सृष्टविषं, for मुक्तविषं. B. C. E. H. K. P. R. with Hem., Val., and Su., प्रथमापराधः, A. with Chā., प्रथमापकारः, J. प्रथमापराधी for प्रथमापराद्धः.

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।

कृप्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेन्दो बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥८०॥

इत्थं गते गतवृणः किञ्चयं विधनां बध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।

एधान्दुताशनवतः स मुनिर्ययाचे पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥ ८१ ॥

८० ॥ शाप इति । अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्नपुत्रके मयि भगवता पातितः ॥ वज्रप्रायत्वात्पातित इत्युक्तम् ॥ अयं पुत्रशोकांश्चिदस्वैयैर्वरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । वृद्धकुमारीवरन्यायेनेष्टावासेरन्तरीयकत्वात्सोपकार एव ॥ निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेनाह—कृप्यामिति । इन्धनैः काष्ठैरिद्धः प्रज्वलितो ज्वलनोऽग्निः कृप्यां कर्षणार्हम् ॥ “ ऋदुपधाद्याह्नापि ज्वतेः ” इति वयम् ॥ क्षिति दहन्नपि बीजप्ररोहाणां बीजाङ्गुराणां जननीमुत्पादनक्षमां करोति ॥

८१ ॥ इत्यामिति । इत्थंगते प्रवृत्ते सति । वसुधाधिपेन राज्ञा । गतवृणो निष्करुणः । हन्तृत्वाज्जिष्कृप इत्यर्थः । अत एव तव बध्यो वधाहोऽयं जनः ॥ अयमिति राज्ञो निर्वैरादनादरेण स्वात्मानिर्देशः ॥ किं विधत्तामित्यभिहित उक्तः । मया किं विधेयमिति विज्ञप्त इत्यर्थः । स मुनिः सदारः सभार्यः परासुं गतासुं पुत्रमनुगन्तुं मनो यस्य सोऽनुगन्तुमनाः सन् ॥ “ तुं काममनसोरपि ” इति मकारलोपः ॥ दुताशनवतः साम्रीनेधान्काष्ठानि ययाचे ॥ न चात्रात्मयातदोषः—“ अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः । भृश्वभिजलसंपातैर्भरणं प्रविधीयते ” इति वचनात् ॥

80. To me who have not yet seen the loveliness of a son's lotus-like face, even the curse itself inflicted by your divine self is attended with a blessing. Indeed fire inflamed by fuel makes the arable soil the producer of shoots from seed, though it burns (the soil) .

81. So circumstanced the sage, being addressed by the Lord of the earth in the following words—“ what shall this cruel man, who deserves death at thy hands, do for thee ? ” begged for fuel kindled by fire wishing in company with his wife to follow his deceased son.

80. D. E. अय for अपि. H. पद्मभोगे for पद्मशोभे. D. हि भवता for भगवता. D. with Vallabha's text कक्षां for कृप्यां. D. दहनः for ज्वलनः.

81. E. दृष्टगते for इत्थंगते. B. C. E. H. I. J. K. R. with Val., अभिहिते for अभिहितः.

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।

अन्तर्निविष्टपद्मात्मविनाशहेतुं शाप दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥८२॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ

मृगयावर्णनो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

८२ ॥ प्राप्नोते । प्राप्तानुगो राजा सपद्यस्य मुनेः शासनं काष्ठसंभरणरूपं प्रागे-
कोऽपि संप्रति प्राप्तानुचरत्वात्संपाद्य पातकेन मुनिवधनिमित्तेन विलुप्तधृतिर्नष्टो-
त्साहः । अन्तर्निविष्टपद्मन्तर्लब्धस्थानमात्मविनाशहेतुं शापम् । अम्बुराशिरोर्ध्वं
ज्वलनं वडवानलमिव ॥ “ओर्वस्तु वाडवो वडवानलः ” इत्यमरः ॥ दधद्भूतवान्स-
न् । निवृत्तो वनासिति शेषः ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलम-
हिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां नवमः सर्गः ॥

82. The king who (by this time) got his followers, having immediately executed his order, returned (to his capital) the peace of his mind being destroyed by the sinful act, carrying with him the curse,—the cause of his own destruction that had stepped into his heart, like the ocean bearing the Aurva fire.

82. After this verse D. reads,—“ तदर्थमर्थज्ञगते गतवपः किमेष ते
वध्यजतोऽनुतिष्ठत् । स वह्निस्स्कारमयाचतात्मनः सदारमूर्त्ताविदधे च तनूपः ” ॥ and
“ समेयिवान्पुत्रवधः स्वसैनिकैः स्वमन्दिरं शिथिलधृतिर्निवर्तितः । मनोगतं गुरुमाप-
शापमुद्रहन्क्षयानलं जलधिरिवान्तकास्पदं ” ॥ [D. निवृत्तः for निवर्तितः. D. अन्तर्क
पदे for अन्तकास्पद. D. अन्यसैनिकैः for स्वसैनिकैः.] These verses are also
noticed by Hemādri and Vallabha. The latter who says—“समोते । रघुव-
धः स्वमन्दिरं निवर्तितः स्वनगरं प्रतिनिवृत्तः । किं कृतवान् । स्वसैनिकैः समेयिवान् नि-
जानुचरैः सह संयोगं प्राप्नुवान् । अपरं किंभूतः । शिथिलधृतिः श्रथसंतोषः । किं कुर्वन् ।
मनोगतं भूतसि स्थितं गुरुतरं क्षयिशापमुद्रहन् । क इव । जलधिरिव । यथा जलधिः स-
मुद्रः क्षयानलं विभर्ति । किं भूतं क्षयानलं । अन्तकास्पदं कलानिलयम् ॥ प्रभातावृत्तं ॥
उपमालंकारः ॥

। दशमः सर्गः ।

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।

किञ्चिदूनमनूनर्द्धः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।

सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २ ॥

आशमे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ।

सद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पेयं पापं प्रणोदितुम् ॥

१ ॥ पृथिवीर्मात । पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्रवर्चसः । अनूनर्द्धमहासमुद्धेस्तस्य दशरथस्य किञ्चिदूनमीषव्यूनां शरदां वत्सराणामयुतं दशसहस्रं ययौ ॥ “एक दशशतसहस्राण्ययुतं नियुतं तथा प्रयुतम् । कोट्यर्बुदं च पञ्च स्थानात्स्थानं दशगुणं स्यात् ” इत्याद्येभ्यः ॥ इदं च मुनि शापात्परं वेदितव्यं न तु जननात् ॥ “षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ” इति रामायणविरोधान् ॥ नाप्यभिषेकात्परं तस्यापि “सम्यग्विनीतमथ वर्षहरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ” इति कौमारानुष्ठित्वाभिधानात्स एव विरोध इति ॥

२ ॥ न चेति । स दशरथः पूर्वेषां पितृणामृणनिर्मोक्षसाधनम् ॥ “एष वा अनृणो यः पुत्रो ” इति श्रुतेः ॥ पितृणामृणनिर्मुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव तमन्त-दपहन्तीति शोकतमोपहम् ॥ अत्राभयंकर इति वदुपपदेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य ॥ “अपे क्लेशतमसोः ” इति उपेत्ययः ॥ सुताभिधानं सुताख्यं ज्योतिर्नोपलेभे न प्राप च ॥

1. While he (*i. e.* the king दशरथ) who was as resplendent as Indra (the destroyer of पाक) and who had immense wealth (at his disposal) was ruling over the earth, little less than a myriad of autumns passed away.

2. And yet he did not obtain that light whose another name is son (which comes in the shape of a son) which is the means of relieving himself of the debt of his forefathers and which instantly dispels the darkness of grief.

2. C. D. E. H. I. R. सज्ज्योतिः for स ज्योतिः. Between 2-3 B. E. I. with Châ., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., read,—“मनोर्वेश्चिरे तस्मिन्नराजनि अनभिच्यक्ता सन्ततिः । निमज्ज्य पुनरुत्थास्यन्नदः शोण इवाभवत् ” [E. उत्थाय, Su., उत्थानात् for उत्थास्यन्. E. हृदः for नदः.] Only one Ms. out of the three Mss. of Hemādri's दर्पण reads this and says,—“मनोर्वेशोति । तस्मिन्नराजनि अनभिच्यक्ता अप्रकटा सन्ततिः पुत्रो यस्य सः । तादृशो मनोर्वेशो निमज्ज्य पुनरुत्थास्यन् । किञ्चिदप्रकटः शोणारूपो नद इवाभवत् ॥ “सन्ततिस्तनुवाये स्यात्पारंपर्यं मुनेऽपि च ” इति वैजयन्ती ॥ तत्र रत्नापमानं (?)

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।

प्राङ्मुखादनाभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥ ३ ॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः संतानकाङ्क्षिणः ।

ओरभिरं जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिभृत्विजः ॥ ४ ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।

अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

३ ॥ अतिष्ठति । प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततित्यस्य स तथोक्तः ॥ “ प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ” इत्यमरः ॥ स नृपः । मन्थात्प्राङ्मुखादनाभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णव इव । चिरमतिष्ठत् ॥ साम-
व्यभावाद्विलम्बो न तु बन्ध्यत्वादिति भावः ॥

४ ॥ ऋष्यशृङ्गेति । य ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदृषिः । तदादयः । ऋतुमृतौ वा यजन्तीत्युत्विजो याज्ञिकाः ॥ “ ऋष्यशृङ्ग- ” इत्यादिना क्रि-
न्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः संतानकाङ्क्षिणः पुत्रा-
र्थिनस्तस्य वंशरथस्य पुत्रीयां पुत्रनिमित्तम् ॥ “ पुत्राच्छ च ” इति छप्रत्ययः ॥
इष्टि यागमारेभिरे प्रचक्रमिरे ॥

५ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः । पुलस्त्यस्य गो-
त्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यो रावणः । तेनोपप्लुताः पीडिताः सन्तः । निदाघार्ता वर्मा-
सुराः । अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पान्थाः ॥ “ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेष्टु
डः ” इति डप्रत्ययः ॥ छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव ॥ शाकपार्थिवादित्वात्स-
मासः ॥ हरिं विष्णुमभिजग्मुः ॥

3. That king waited long, having his progeny dependent on some formal cause, and therefore appearing like the ocean with its produce of gems undisplayed before its churning.

4. Then ऋष्यशृङ्ग and other holy priests becoming self-subdued began to perform the sacrifice that would secure the birth of a son to him who was anxious to have issue.

5. At this juncture the gods being oppressed by the son of पुलस्त्य (i. e. Ravana) went over to Hari, as do travellers oppressed by heat to an umbrageous tree.

But Chāritravardhana says—(उन्नतं तु) रामचन्द्रादिसंभवात्प्राकृत्यं ॥ ६० ॥ Hemadri after commenting this pronounces it to be a spurious verse. Some commentators read this after the 3rd verse and some after the 4th verse of our text.

3. E. सचिरं for स चिरं. E. नृप for नृपः.

4. C. with Chā, and Din., ओरभिरं for ओरभिरं. B. H. J. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Dharm., and Vija., यनात्मानः for जिता-
त्मानः.

ते च प्राप्नुवन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।
 अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥
 भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।
 तत्फणामण्डलोदर्विर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥
 श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले ।
 अङ्गे निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥

६ ॥ त इति । ते देवाश्चोद्वन्तं समुद्रम् ॥ “ उद्वन्वानुदधौ च ” इति निपातः ॥
 प्राप्नुः ॥ आदिपूरुषो विष्णुश्च बुबुधे । योगनिद्रां जहावित्यर्थः ॥ गमनप्रतिबोधयो-
 रविलम्बार्थं चकारौ ॥ तथा हि । अव्याक्षेपो गम्यस्याव्यासङ्गः । अविलम्ब इति
 यावत् । भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं हि ॥ उक्तं च- “ अनन्यपरता
 चास्य कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम् ” इति ॥

७ ॥ भोगीति । द्यौरोक्तो येषां ते दिवौकसो देवाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥
 भोगिन शेषस्य भोगः शरीरम् ॥ “ भोगः सुखे स्त्थ्यादिभूतावहेश्च फणकाययोः ”
 इत्यमरः ॥ स एवासनं सिंहासनम् । तत्रासीनमुपविष्टम् ॥ आसेः शानञ्च ॥ “ ईसा-
 सः ” इतीकारादेशः ॥ तस्य भोगिनः फणामण्डले य उदर्विष उद्वद्मयो मणय-
 स्तेद्योतिर्ताविग्रहं तं विष्णुं ददृशुः ॥

८ ॥ श्रिय इति । क्रीदृशं विष्णुम् । पद्मे निषण्णाया उपविष्टायाः श्रियः क्षौमा-
 न्तरिता दृक्कूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन् । आस्तीर्णं करपल्लवौ पाणिपल्ल-
 वौ यस्मिन् ॥ विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात्कटिमेखलास्पर्शासहत्वं सू-
 च्यते ॥ तस्मिन्नङ्गे निक्षिप्तचरणम् ॥

6. No sooner did they reach the ocean than Vishnu, the pri-
 meval spirit (first being) awoke. Absence of delay is certainly
 the sign of future success in an undertaking.

7. The denizens of heaven saw him reclining on a seat (or
 throne) made up of the body of the serpent, and whose body was
 illuminated by the luminous gems on its expansive hood—

8. Him who had his feet resting on the thigh (lap) of the
 goddess Lakshmi seated as she was on a lotus,—the thigh which
 had its zone covered by the silk-woven garment, and on which were
 spread her tendril-like palms—

6. B. I. R. पौरुषः for पूरुषः.

7. D. ते for तम.

8. C. with the text only of Val., मणले for मखले.

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिर्भासुकम् ।

दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥

प्रभान्नलितश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।

कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥ १० ॥

बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११ ॥

९ ॥ प्रबुद्धेति । पुनः कीदृशम् । प्रबुद्धं विकसितं यत्पुण्डरीकं नदिवाक्षिणां यस्य तम् । दिवसे तु पुण्डरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः । बालातपेन निर्भं सदृशमंशुकं यस्य तम् । पीताम्बरधरमित्यर्थः । अन्यत्र बालातपव्याजांशुकमित्यर्थः । “निभो व्याजसदृशयोः” इति विश्वः ॥ प्रारम्भाः प्रकृत्योगा येगिनः । तेषां सुखदर्शनम् । अन्यत्र प्रारम्भ आदौ सुखदर्शनं शारदं शरत्संबन्धिनं दिवसमिव स्थितम् ॥

१० ॥ प्रभेति । पुनः किंविधम् । प्रभयानुलिप्तमनुरञ्जितं श्रीवत्सं नाम लाञ्छनं येन तम् । लक्ष्म्या विभ्रमदर्पणं कौस्तुभ इत्याख्या यस्य तम् । अपां समुद्राणां सारं स्थिरांशम् । अम्मयमणिमित्यर्थः ॥ बृहतोरसा बिभ्राणम् ॥

११ ॥ बाहुभिरिति । विटपाकारैः शाखाकारैर्दिव्याभरणभूषितैर्बाहुभिरुपलक्षितम् । अत एवापां सैन्धवानां मध्य आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितम् ॥

9. Him whose eyes were like full-blown lotuses, whose garment resembled the young sun, and whose sight was pleasant to those who had devoted themselves to best meditations and who was therefore like autumnal day, whose blooming lotuses are its eyes, whose morning sun is its garment and which is agreeable to look at in its beginning—

10. Him wearing on his broad breast the quintessence of the oceans named Kaustubha, which was the mirror for Lakshmi's toilet (*lit.* graces of her face) and which enveloped in its lustre the S'rivatsa mark—

11. Him who was, as it were, another Pārijāta that had ap-

9. D. प्रकुलं for प्रबुद्धं. C. with Vijay., °सुखं for °सुखं. B. I. °दर्शनं for °दर्शनम्.

10. B. C. E. H. I. K. R. with Val., Din., Su., Vijay., and Dharm., विभ्रते, Hemadri notices the reading and says,—‘विभ्रते’ इति पाठे । “नाभ्यस्ताम्बुः” ॥ One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी also reads this, D. with Chā., विभ्रते for बिभ्राण.

11. C. D. with Su., हेमाभरणं for दिव्याभरणं. B. R. with Su., and

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभ्यः ।

हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।

उपास्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥

१२ ॥ दैत्येति । दैत्यस्त्रीगण्डलेखानामसुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागस्तं विलम्पन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिनः । तैश्चेतनावद्भिः सर्जावैर्हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः ॥ “हेतिः शस्त्रेऽर्चिस्त्रयोः” इति केशवः ॥ उदीरितजयस्वनम् ॥ जयशब्दमुद्गोषयन्तीभिर्धूर्तिमतीभिरस्त्रदेवताभिरुपास्वमानमित्यर्थः ॥

१३ ॥ मुक्तेति । मुक्तो भगवत्संनिधानात्त्यक्तः शेषेणाहोश्चरेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन । कुलिशव्रणा अमृताहरणकाल इन्द्रयुद्धे ये वज्रप्रहारास्त एव लक्ष्माणि यस्य स तेन । प्रबद्धोऽञ्जलिर्येन तेन प्राञ्जलिना । कृताञ्जलि-
नन्त्यर्थः । विनीतेनानुद्धतेन गरुत्मतोपस्थितमुपासितम् ॥ पुरा किल मातलिप्रा-
र्थितेन भगवता तदुहितुर्गुणकेदयाः पत्युः कस्यचित्सर्पस्थं गरुडाश्मयदाने कृते स्वविपक्षरक्षणश्रुतिं पक्षिराजं त्वद्बोधाहं त्वत्तो बलाढ्य इति गर्वितं स्ववामन-
जनीभारेणैव भङ्गस्त्वा भगवान्विनिनायेति महाभारतीया कथां सूचयति वि-
नीतेनेत्यनेन ।

peared in the midst of waters by reason of his arms as large as branches of a tree, decorated with celestial ornaments—

12. Him whose victory was proclaimed by his sentient arms destroying the ruddy flush caused by wine on the cheeks of the wives of demons—

13. Him who was waited on with folded arms by humbled Garuda, who bore (on his body) the scars of the wounds made by the thunder-bolt, and who had therefore left the natural antipathy for the serpent Shesha—

Vijay., अपां मध्यात्, C. पयो मध्ये, D. E. H. I. K. with Chi., Din., and Val., पयो मध्यात् for अपां मध्ये Three Mss. with Hem., Vija., and Dharm., read with Mallinātha

12. C. D. and the text only of Val., गण्डलेखानां for गण्डलेखानां. C. R. and the text only of Val., मदेद्गारं for मदरागं. C. D. with Su., and Vijay., आयुधैश्चेतनावद्भिः, H. मूर्तिमद्भिः प्रहरणैः for हेतिभिश्चेतनावद्भिः

13. B. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., गरुत्मता for गरुत्मना

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।
 भृग्वादीननुग्रहन्तं सौख्यशायनिकावृषीन् ॥ १४ ॥
 प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरादिषाम् ।
 अथैनं तृष्टुवुः स्तुत्वमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥
 नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
 अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

१४ ॥ योगेति । योग एव मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिसाम्यान्नेद्रा । तस्या अ-
 न्तेऽवसाने विशदैः प्रसन्नैः पावनैः शोधनैरवलोकनैः । सुखशयनं पृच्छन्तीति सौ-
 ख्यशायनिकास्तान् ॥ “पृच्छती सुस्नातादिभ्यः” इत्युपसंख्यानानुप्रत्ययः ॥
 भृग्वादीनृषीननुग्रहन्तम् ॥

१५ ॥ प्रणिपत्येति । अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरादिषामसुराणां शमयित्रे विना-
 शकाय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तोत्रार्हम् ॥ “एतिस्तुशास्वृदृनुषः क्यप्”
 इति क्यप्प्रत्ययः ॥ वाक्य मनश्च वाङ्मनसे ॥ “अचतुर-” इत्यच्प्रत्ययान्तो नि-
 पातः ॥ तद्योगोचरो विषयो न भवतीत्यवाङ्मनसगोचरः । तमेनं विष्णुं तृष्टुवु-
 स्तुवन् ॥

१६ ॥ नम इति । पूर्वमाद्यौ विश्वसृजे विश्ववष्टे तदनु सर्गानन्तरं विश्वं बिभ्रते
 पुष्पते । अथ विश्वस्य संहर्त्रे । एवं त्रेधा सृष्टिस्थितिसंहारकहेत्वेन स्थित आत्मा
 स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुहरात्मने तुभ्यं नमः ॥

14. Him who was favouring Bhrgu and other Munis who had been there to enquire about the soundness of his sleep, with his purifying glances that looked bright at the end of the contemplation sleep.

15. Then the gods having paid their obeisance to Him the destroyer of their enemies, began to offer prayers unto Him who is worthy of praise and who does not come within the scope of either words or mind (who baffles all description and who is incomprehensible).

16. A bow to thee, O Lord, who remainest in three-fold form—being the Creator of universe in the beginning, afterwards the upholder of it and last of all being its destroyer.

14. B. I. with Vijay., and the text only of Val., अवलोकनैः for अवलोकनैः. C. J. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., सौख्य° for सौखं°.

16. E. त्रेधात्मने नमः for त्रेधास्थितात्मने.

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्रुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

१७ ॥ रसान्तराणीति । एकरसं मधुरैकरसं दिवि भवं दिव्यं पयो वर्षोदकं देशे देशे ऊषरादिदेशेऽन्यान्रसान्तराणि लवणादीनि यथाऽश्रुते प्राप्नोति । एवमविक्रियो निर्विकारः । एकरूप इत्यर्थः । त्वं गुणेषु सत्त्वादिष्ववस्थाः सत्त्वादि रूपा अश्रुते ॥

१८ ॥ अमेय इति । हे देव त्वममेयो लोकैरियत्तया न परिच्छेद्यः । मितलोकः परिच्छिन्नलोकः । अनर्थी निःस्पृहः । आवहतीत्यावहः ॥ पचाद्यच् ॥ प्रार्थनाना-

17. As the water from heaven (rain-water) which has but originally one taste obtains a diversity of flavours (assumes different tastes) in different parts of the countries, so thou who art immutable, assumest different conditions when connected with different qualities of Satva, Rajas and Tamas.

18. O Lord ! immeasurable as thou art, thou hast measured all the worlds ; indifferent to all the desires, thou grantest the desires of all ; unconquered thyself, thou art conquering ; thyself imperceptible thou art the cause of the perceptible world.

17. D. R. पयो दिव्यं यथाऽश्रुते for यथा दिव्यं पयोऽश्रुते. After this R. reads the 21st stanza and then 18th and so on. I. omits this verse. Between 17-18 C. D. E. H. I. K. R. with Malli., Hem., Châ., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., read,—“ एकः कारणतस्तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे । नानात्वं रागसंयोगात्स्फाटिकस्यैव दृश्यते ” ॥ Mallināthaः एक इति । एक एकरूपस्त्वं कारणत उपाधितः । तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे । तस्मान्ने नानात्वं ॥ रज्यतेऽनेनेति रागो रागद्रव्यं । जपाकुसुमादि । तस्य संयोगात्स्फाटिकस्यैव । प्राक्षिप्तमेतद्व्रतार्थञ्च ॥ ” Hemādriः हे प्रभो । त्वमेकः कारणतः कार्यतस्तां तां ब्रह्मादिष्णुमहेश्वर [रुद्र Ms.] लक्षणां मत्स्यकूर्मादिकां तामवस्थां प्रतिपद्यसे प्राप्नोषि ॥ दिवादिः ॥ रागसंयोगात्स्फाटिकस्य नानात्वमिव दृश्यते ॥ क्षेपकः ॥ [C. E. with Hem., स्फाटिकस्य, D. H. with Val., and Su., स्फटिकस्य for स्फाटिकस्य. C. D. ने दिव्यं also noticed by Hemādri, E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., ने स्मृतं for दृश्यते.] R. with Su., Val., and Vijay., read it between 16-17, others between 18-19 [H. तन् for ते.]

18. C. D. with Hemādri अनर्थः for अनर्थी. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. B. with Châ., Din., and Su., प्राथितावहः, E. I. and the text only of Vijay., प्रार्थनावहं for प्रार्थनावहः. D. with Châ., अत्यर्थ for अन्यन्तं. B. R. व्यक्ति° for व्यक्त°.

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।

दयालुमनषस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

भावहः कामदः । अजितोऽन्यैर्न जितः । जिष्णुर्जयशीलः । अत्यन्तमव्यक्तोऽस्ति-
स्वरूपः । व्यक्तस्य स्थूलरूपस्य कारणम् ॥

१९ ॥ हृदयेति । हे देव त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं तथाप्य-
नासन्नमगम्यरूपत्वाद्विप्रकृतं च विदुः । संतिकृष्टस्यापि विप्रकृष्टत्वमिति विरोधः ।
तथाकामम् । न कामोऽभिलाषोऽस्य तं परिपूर्णत्वान्निकामम् । तथापि तपस्विनं
तापसं विदुः । अनिच्छोस्तप एवेति विरोधः ॥ दयालुं परदुःखप्रहरणेच्छुं । तथा-
प्यनवस्पृष्टं नित्यानन्दरूपित्वाददुःखिनं विदुः ॥ “अयं दुरितदुःखयोः” इति
विश्वः ॥ दयालुरदुःखी चेति विरोधः ॥ “ ईर्ष्या घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यश-
ङ्कितः । परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ” इति महाभारते ॥ पुराणम-
नादिमजरं निर्विकारत्वादक्षरं विदुः । चिरंतनं न जीर्यत इति विरोधालंकारः ॥
उक्तं च—“ आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकृतिर्मता ” इति ॥ विरोधेन चालौ-
किकमहिमत्वं व्यज्यते ॥

२० ॥ सर्वज्ञ इति । त्वं सर्वस्य ज्ञः ॥ “ इगुपध—” इति कप्रत्ययः ॥ अविज्ञा-
नः । न केनापि ज्ञात इत्यर्थः ॥ त्वं सर्वस्य योनिः कारणम् । त्वमात्मन एव
भवतीत्यात्मभूः ॥ न ते किञ्चित्कारणमस्तीत्यर्थः ॥ त्वं सर्वस्य प्रभुः । त्वमनीशः ॥
त्वमेकः सर्वरूपभाक् । त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस इत्यर्थः ॥

19. O Lord ! the sages declare thee to be present in the heart
(of all) and yet not near (to the comprehension) ; free from
desires yet thou art an ascetic, compassionate yet not affected by
grief, old, yet not subject to decay.

20. Though omniscient thou art thyself unknown, though
the source of all thou art self-existent (thyself uncreate), thou
the Lord of all, art thyself without any superior, thou art one and
yet assumest all forms.

19. O. D. कामदं for अकाम. Hemādri also notices this and
says,—‘ कामद ’ इति पाठे कामसन्धेन स्मरस्यापि ध्वन्यमानत्वाद्विरोधाभासः. B. C
E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and
Vija., अदयास्पृष्टं for अनवस्पृष्टं. Hemādri : “ अदयास्पृष्टं निष्कृष्टं । दुष्टे जगदने-
नकात्संसारकत्वात्वा. ” Chāritravardhana : “ अदयास्पृष्टं कूरं. ”

20. H. omits this verse.

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्था चतुर्गुणा ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वनः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

२१ ॥ सप्तेति । हे देव त्वां सप्तभिः सामभी रथंतरादिभिरुपगीतम् ॥ “ तद्धि-
तार्थ—” इत्युत्तरपक्षसमासः ॥ सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् ॥ पूर्ववत्स-
मासः ॥ तत्र शेते यः स सप्तार्णवजलेशयः । तम् ॥ “ शयवासवासिष्वकालात् ”
इत्यलुक् ॥ सप्तार्चिर्मुख यस्य तम् ॥ “ अभिमुखा वै देवाः ” इति श्रुतेः ॥ स-
प्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरासीनामेकसंश्रयम् । एवंभूतमाचख्युः ॥

२२ ॥ चतुरिति । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः ॥ त्रिवर्गो धर्मेका-
मार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ इत्यमरः ॥ तत्फलकं यज्ज्ञानम् । चत्वारि युगानि
कृतत्रेतादीनि यस्यां सा चतुर्गुणा कालावस्था कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः
प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः ॥ चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः ॥ तत्प्रकृत-
वचनं मयद् ॥ “ तद्धितार्थ—” इत्यादिना तद्धितार्थं विषये तत्पुरुषसमासः ॥ स
लोकः । इत्येवैरूपं सर्वं चतुर्मुखाच्चतुर्मुखरूपिणस्त्वन्नः । जातमिति शेषः ॥ “ इह
सर्वमसजत यदिदं किञ्चित् ” इति श्रुतेः ॥

२३ ॥ अभ्यासेति । अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितम् । तेन
मनसा योगिनो हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचि-
न्वन्त्यन्विष्यन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः ॥

21. They have declared thee, O Lord ! to be the sole refuge (or one support) of the seven worlds, resting in the waters of seven oceans : thou hast been sung in the seven Sāmans and hast (seven-flamed) fire for thy mouth (introduction to thee is through Agni alone).

22. From thee, having four mouths, have sprung the know-
ledge resulting in the group of four ends (purposes) of life, the
arrangement (division) of time into the four cycles, and the peo-
ple consisting of the four castes.

23. With minds checked by practice from the external object

21. E. H. I. K. R. with Val., and the text only of Vijay.,
आचख्युः for आचख्युः

22. A. C. E. H. R. with Hem., Val., and Vija., कालावस्थाः for
कालावस्था. A. C. E. H. R. with Hem., Val., and Vija., चतुर्गुणाः for
चतुर्गुणा. C. D. त्वत्तः सर्गः for त्वत्तः सर्व. Hemādri also notices this and
says.—“ त्वत्तः सर्गः ” इति पाठे दृश्यत इति सर्गः.

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथात्म्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योधा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

२४ ॥ अजस्येति । न जायत इत्यजः ॥ “ अन्येष्वपि दृश्यते ” इति उप्रत्ययः ॥ तस्याजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतः । मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य । निरीहस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः । शत्रून्हतवत इत्यर्थः ॥ जागरूकस्य सर्वसाक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवतः । इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथात्म्यं को वेद वेत्ति ॥ “ विशो लटो वा ” इति पलादेशः ॥

२५ ॥ शब्देति । किं च कृष्णादिरूपेण शब्दादीन्विषयान्भोक्तुम् ॥ नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासीन्येन नाटस्थेन वर्तितुं च पर्याप्तः समर्थोऽसि ॥ भोगतपसोः पालनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यः कः समर्थ इत्यर्थः ॥

२६ ॥ बहुधेति । आगमैस्त्रयीसांख्यादिभिर्दर्शनैर्बहुधा भिन्ना अपि सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः पन्थान उपायाः । जाह्नव्या इमे जाह्नवीया गाङ्गाः ॥ “ वृद्धाच्छः ” इति छप्रत्ययः ॥ ओत्याः प्रवाहाः । तेष्वप्यागमैरागत्यभिर्बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च । अर्णव इव । त्वय्येव निपतन्ति प्रविशन्ति ॥ येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्तीत्यर्थः ॥ यथाद्वाराचार्याः—“ किं बहुना कारवोऽपि विश्वकर्मेच्छपासते ” इति ॥

the Yogins (or devotees) seek thee for emancipation (release from life), who thou full of light abidest in their hearts.

24. Who knows thy real nature ? Though unborn thou takest birth. Though without action yet thou hast destroyed the enemies, and though sleeping (enjoying the contemplation-sleep) thou art yet vigilant (i. e. wide awake) .

25. Thou art (alone) able to enjoy the objects of sense such as sound and others, and (at the same time) also to practise austere ascetioism. Thou art able to protect the people and yet to live in indifference.

26. The ways that accomplish the object of human pursuit (i. e. which lead to the path of supreme felicity) though many ways differently laid down in the different S'āstras, all meet, O Lord ! in thee alone, as the streams of the जाह्नवी, though running in different courses, fall at last into the ocean.

24. A. D. H. J. with Chā., Din., and Su., याथार्थ्यं for याथात्म्यं. We with Hemādri and four other commentators and eight Mss.

त्वय्यावेशितचिन्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो महादिर्महिमा तव ।

आमवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

२७ ॥ त्वर्याति । त्वय्यावेशितं निहितं चिन्तं येषां तेषां । तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि येषां तेषां ॥ “ मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । माभवेऽप्यसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ” इति भगवद्वचनात् ॥ वीतरागाणां विरक्ताना-
मभूयःसंनिवृत्तये । मोक्षार्थेत्यर्थः । त्वमेव गतिः साधनम् ॥ “ तमेव विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

२८ ॥ प्रत्यक्ष इति । प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योऽपि तव मह्यादिः पृथिव्या-
दिर्महिमैश्वर्यमपरिच्छेद्यः । इयत्तया तावधार्यः ॥ आमवाग्वेदः ॥ “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” इत्यादि श्रुतेः ॥ अनुमानं श्रित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद-
द्वदित्यादिकम् । ताभ्यां साध्यं गम्यं त्वां प्रति का कथा ॥ प्रत्यक्षमपि न्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणमप्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

२९ ॥ केवलमिति । स्मरणेन केवलं कृत्स्नम् ॥ “ केवलः कृत्स्न एकश्च ” इति शाश्वतः ॥ पुरुषं स्मर्तारं जनं पुनासि । यतः । यदित्यर्थः । अनेन स्मृतिकार्येणैव त्व-
यि त्वद्विषये याः शेषा अवशिष्टा वृत्तयो दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ता निवेदि-
तफला विज्ञापितकार्याः ॥ तव स्मरणम्येवं फलम् । दर्शनादीनां तु क्रियदिति ना-
वधारयाम इति भावः ॥

27. To persons, whose desires for worldly enjoyments are completely gone, and who have devoted their hearts and consigned their actions to thee, 'Thou art the refuge for obtaining absolution (not to return again in this world).

28. Thy greatness, which consists in earth and other elements, though perceptible by senses is yet undefinable; how can then one talk of defining thee, O Lord, who art simply inferrible (knowable) by inference and the Vedas.

29. Since thou purifiest a person simply when he only re-
members thee the remaining functions of senses with reference to

27. B. C. E. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., त्वदावेशित° for त्वय्यावेशित°.

29. D. R. स्मरणात् for स्मरणेन. B. C. E. H. I. K. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., अपि for एव. K. पवनं for पुरुषं. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., यदा for यतः.

उद्धेरेव रत्नानि तेजासीव विवस्वतः ।

स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन वियते ।

लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।

श्रेष्ठेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

३० ॥ उद्धेरिति । उद्धे रत्नानीव । विवस्वतस्तेजासीव । दूराण्यवाङ्मनसगो-
चराणि ते चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते ॥ निःशेषं स्तौतुं न शक्यन्त इ-
त्यर्थः ॥

३१ ॥ अनवाप्तमिति । अनवाप्तमवाप्तम् । अवाप्तव्यं प्राप्तव्यं ते तव किञ्चन कि-
ञ्चिदपि न वियते । नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः ॥ तर्हि किन्निबन्धने जन्मकर्मणी ।
तत्राह—लोकेति । एको लोकानुग्रह एव ते तव जन्मकर्मणोर्हेतुः ॥ परमकारु-
णिकस्य ते परार्थेव प्रवृत्तिः ॥

३२ ॥ महिमानमिति । तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संह्रियत इति यत् । तद्वचः-
संहरणं श्रेष्ठेण वाग्व्यापारश्रान्त्या । अशक्त्या कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वाद्वा ।
गुणानामियत्तयैतावत्वेन न ॥ तेषामानन्त्यादिति भावः ॥

thee, by this act, do declare their effects (i. e. become at once known).

30. As the jewels of the ocean are beyond enumeration, as the rays of the sun baffle description, so thy inscrutable (i. e. incomprehensible) nature transcends all praise.

31 There is nothing which thou hast not attained and therefore requirest to obtain it. It is an act of favour to the people that Thou dost condescend to take birth and act like human beings.

32. That the speech is cut short after having praised thy glories—is due to exhaustion or inability and not on account of the limited nature of thy qualities.

30 A. C. K. तंयानि for रत्नानि. D. रूपेण, B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., दूरेण for दूराणि.

31. B. C. I. R. with Val., and Su., न ते किञ्चिदपि वियते for न ते किञ्चन वियते.

32. E. तदशक्तं for तदशक्त्या

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

तस्मै कुशलसंप्रभ्रव्यञ्जितप्रसिद्धे सुराः ।

भयमप्रलयोद्वेलादाचक्षुर्नैर्ऋतोदधेः ॥ ३४ ॥

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुवादिना ।

स्वरेणोवाच भगवान्परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

३३ ॥ इतीति । इति ते सुरास्तमधोक्षजम् । अधोभूतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं अस्मिन्स्तमधोक्षजम् । विष्णुं प्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्रुः ॥ हि यस्मात्परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य सा देवैः कृता व्याहृतिर्भूतार्थव्याहृतिः । भूतस्य सत्यस्यार्थस्योक्तिः ॥ “युक्ते क्षमादावृते भूतम्” इत्यमरः ॥ न स्तुतिर्न प्रशंसामात्रम् ॥ महान्तो हि वयार्थवचनबुलभा इति भावः ॥

३४ ॥ तस्मा इति । सुरा देवाः । कुशलस्य संप्रभ्रस्तेन व्यञ्जिता प्रकटीकृता प्रीतिर्यस्य तस्मै ॥ लक्षितप्रसादायेत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिमुखराणामिव निष्कला स्यादिति भावः ॥ तस्मै विष्णवेऽप्रलये । प्रलयाभावेऽप्युद्वेलादुन्मर्यादात् । नैर्ऋतो राक्षसः । स एवांशधिः । तस्माद्वयमाचक्षुः कथितवन्तः ॥

३५ ॥ अथेति । अथ वेलायामब्धिकूले समासन्नानां संनिकृष्टानां शैलानां रन्ध्रेषु गहरंष्वनुवादिना प्रतिध्वनिमता स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिस्तिरस्कृतसमुद्रघोषो भगवानुवाच ॥

33. Thus those gods propitiated Him who baffles the perception of senses, for it was no praise of the Supreme Being but a mere exposition of truthful facts.

34. The gods mentioned to him whose favour was clearly manifested (expressed) by his enquiry after their welfare, the danger arising from the ocean of the Rākshasas that had overflowed its banks at a time other than that of final dissolution.

35. Then the Divine Being began to address them in a voice that resounded in the caverns of the mountains situated on the sea-shore—a voice in which the sound of the ocean itself was drowned.

33. D. K. सुरास्ते for ते सुराः.

34. E. K. R. with Val., आचक्षुः for आचक्षुः.

35. A. J. अनुवादिना, C. अनुकारिणा for अनुवादिना. We with eight commentators and nine Mss. One of the three Mss. of Hemādri's dṛṣṇ and the text only of Vallabha agree with A. J.

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ।

निर्यातशेषा चरणाद्गङ्गेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

जाने वा रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ ।

अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥ ३८ ॥

३६ ॥ पुराणस्येति । पुराणस्य चिरन्तनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्णस्थानेषुरः-
कण्ठादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता । अत एव कृतः संपादितः संस्कारः साधु-
न्वस्यष्टादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती वार्णा चरितार्था कृतार्था बभूवेव ॥ एव-
कारस्त्वसंभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थः ॥

३७ ॥ चर्माविति । विभोर्विष्णोर्वदनादुद्गता निःसृता । सदशनज्योत्स्ना इन्तका-
न्निःसृता ॥ इदं च विशेषणं धावत्यानिशयार्थम् ॥ अत एव सा भारती । च-
रणाद्गङ्गेनिर्याता चासौ शेषा च निर्यातशेषा । निःसृतावशिष्टेत्यर्थः ॥ “स्त्रियाः
पुंवन्—” इत्यनुवर्त्य “पुंवत्कर्मधारय—” इति पुंवद्भावः ॥ निर्यातशब्दस्य या
निर्याता सावशेषा सा गङ्गेवेति सामानाधिकरण्यनिर्वाहः ॥ निर्यातायाः शेषेति
विग्रहे पुंवद्भावो दुर्वेद एव ॥ ऊर्ध्वप्रवर्तिन्यूर्ध्वप्रवाहिणी गङ्गेव । बभौ ॥
इत्युन्प्रेक्षा ॥

३८ ॥ यदात्र भगवास्तदाह ॥ जान इति । हे देवा वा युष्माकमनुभावपराक्रमौ
महिमपुरुषकारं रक्षसा रावणेन । अङ्गिनां शरीरिणां प्रथममध्यमावनुभौ गुणौ
सत्त्वरजसौ तमसेव तमोगुणेनैव आक्रान्तौ जाने ॥ वाक्यार्थः कर्म ॥

36. The speech of that Primeval Bard pronounced (articulated) from (by the help of) the different organs of speech and there-
fore becoming distinct and correct was certainly successful (had
gained its end).

37. That speech proceeding from the mouth of Lord mixed
with the lustre of his teeth looked like a stream of the Gangā—the
residue of what had flown from his feet, flowing in an upward
direction.

38. I know your authority and prowess to have been superseued
by the demon (Ravana), as the first and the middle (i. e. second)
qualities (Satva and Rajas) of embodied beings (animals)
are overpowered by the quality of darkness (the third or Tamas).

36. B. I. R. पदसंस्कारात्, C. E. H. K. with Chā., Din., Val.,
Su., and Vijay., पदसंस्कारा for कृतसंस्कारा. Chāṭitravardhana: “विहित-
व्याकरणालंकारादिसंस्कारो यस्याः सा.” Vallabha: “वाक्यलक्षणयुक्ता.”

37. K. R. बभौ सुदशनं, C. and the text only of Vallabha, बभासे
दशनं for बभौ सदशनं. Hemadri also notices the reading. K. निर्यातचरणा-
शेषा for निर्यातशेषाचरणात्.

विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम् ।

अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ ३९ ॥

कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थोऽस्मि न वज्रिणा ।

स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।

स्थापितो दशमो मूर्धा लव्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

३९ ॥ विदितमिति । किं च । अकामेनानिच्छयापनतेन प्रमादाशगतैनैनसा-
भापेन साधोः सज्जनस्य हृदयमिव । तेन रक्षसा तप्यमानं संताप्यमानम् ॥ तपेर्भा-
वादिक्तात्कर्मणि शानच् ॥ भुवनत्रयं च मे विदितम् । मया ज्ञायत इत्यर्थः ॥
“ नतिबुद्धि—” इत्यादिना वर्तमाने क्तः ॥ “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति
षष्ठी ॥

४० ॥ कार्येष्विति । किं च । एककार्यत्वादावयोरैकार्थाद्धेतोः । कार्येषु कर्त-
व्येषु विषये वज्रिणेन्द्रेणाभ्यर्थ्यः । इदं कुर्विति प्रार्थनीयः । नास्मि ॥ तथा हि ।
वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति । न तु बह्विप्रार्थनया । इत्येवकारा-
र्यः ॥ प्रेक्षावतां हि स्वार्थं स्वत एव प्रवृत्तिः । न तु परप्रार्थनया ॥ स्वार्थो नश्चायमे-
व य इन्द्रस्येत्यर्थः ॥

४१ ॥ स्वेति । पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरोसि छिन्वता दशक्रान्तरेण
यदशमं शिरोऽवशेषितं तन्मद्यक्रार्थमित्याह ॥ स्वासिधारया स्वखड्गधारया
परिहृतः । अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो मूर्धा मे चक्रस्य कामं पर्याप्तो लव्यांश-
छेद्यभाग इव तेन रक्षसा स्थापितः । तत्सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥

39. And it is known to me that the three worlds have been oppressed by him, as the heart of a good man by the sin unconsciously committed.

40. Owing to the sameness of business no request to me in these affairs on the part of Indra is needed. For the wind of itself, assumes the office of a helper to fire.

41. The tenth head of the demon which has been spared from the edge of his own sword has been, as it were, reserved by him as a worthy tribute to my disc (as a full portion fit to be severed by my quoit).

39. I. with Val., तृ for च. E. omits this verse.

41. D. परिवृतः for परिहृतः. D. with Chā., and Din., नूनं for कामं. D. J. लव्यांशः, B. R. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., लव्यांशः. H. लव्यांशः for लव्यांशः. Also Mallinātha, who says,—“लव्यांशः” इति पाठे लव्यांशः प्रातर्व्यभाग इत्यर्थः ” ।

सद्युर्वरातिसर्गाच्च मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।

दैवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्व्वास्थापराङ्मुखः ॥ ४३ ॥

सोऽहं दशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम् ;

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४ ॥

अचिराग्रज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः ;

मायाविभिरनालोढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

४२ ॥ तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह ॥ सद्युरिति । किं तु सद्युर्ब्रह्मणो वरातिसर्गाद्वरदानाद्धेतोः । मया तस्य दुरात्मनो रिपो रावणस्यात्यारूढमत्यारोहणम् । अतिवृद्धिरित्यर्थः ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ भोगिनः सर्पस्यात्यारूढं चन्दनेनेव । सोढम् ॥ चन्दनद्रुमस्यापि सद्येव निबन्तेति । द्रष्टव्यम् ।

४३ ॥ संप्रति व्रतस्वरूपमाह ॥ धातारमिति । स राक्षसस्तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्माणम् । मर्त्येषु विषये आस्थापराङ्मुख आदरविमुखः सन् । मर्त्यानां नादृत्येत्यर्थः । दैवात्सर्गादवध्यत्वं ययाचे हि ॥

४४ ॥ तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह ॥ सोऽहमिति । सोऽहम् । दशरथस्यापत्यं पुमान्दशरथिः ॥ “अत इम्” इति इज्जस्ययः ॥ रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैस्तस्य रावणस्य शिरास्थेयं कमलानि तेषामुच्चयं राक्षस्रणभूमेर्बलिक्षमं पूजार्हं करिष्यामि ॥ पुष्पनिष्पाद्या हि पूजेति भावः ॥

४५ ॥ अचिरादिति । यज्वभिर्यासिकैर्विधिवत्कल्पितमुपहृतं भागं हविर्भागं

42. I have borne the audacious insolence of that wicked enemy in consequence of a boon granted to him by Brahmā as a sandal tree bears annoyance caused by a snake.

43. That demon averse to any regard (regardless) for mortals asked of the Creator (Brahmā) who was pleased with his asceticism immunity from death at the hands of a divine creature.

44. Such as I am taking birth as the son of Das aratha, I shall make the heap of his lotuslike heads a fit oblation for the battle-field with my sharp arrows.

45. In a short time, O Gods, you shall again receive the

---

42. A. D. J. with Chā., Din., Su., and Vijay., तु for च. Nine Mss. with Hem., Val., and Dharm., read with Mallinātha. B. O. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., Din., and Vijay., सद्य for सोढं. Also Mallinātha, who says,—“ सद्यम् ” इति पाठे स एवायं: ”।

45. H. आदास्यध्वे for आदास्यध्वे.

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।

पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥ ४६ ॥

मोक्षध्वे स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान् ।

शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमुतेन सः ।

अभिवृष्य मरुतस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

मायाविभिर्मायावद्धिः ॥ “अस्मायामेघावजो विनिः” इति विनिप्रत्ययः ॥ निशाचरै रक्षोभिरनालीडमनाक्रान्तं यथा तथाचिरात्पुनराशस्यध्वे महीष्यथ ॥

४६ ॥ वैमानिका इति । मरुतां देवानां पथि व्योम्नि । वैमानिका विमानैश्चरन्तः ॥ “चरति” इति ऋप्रत्ययः ॥ मेघावरणतत्परा रावणभयान्मेघोन्तर्धानतत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालोकेन यदृच्छया रावणविमानदर्शनेन यः संक्षोभस्तं त्यजन्तु ॥

४७ ॥ मोक्षध्व इति । हे देवा युयम् । शापेन नलकूबरशापेन बन्निताः प्रतिबद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशकर्षास्तेरदूषितानुपहृतान्स्वर्गबन्दीनां बन्दीकृतस्वर्गाङ्गनानां वेणीबन्धान्मोक्षध्वे ॥ पुरा किल नलकूबरेणात्मानमभिसरन्त्या रम्भाया बलात्कारेण संभोगात्कुङ्गेन दुरात्मा रावणशक्तः । स्त्रीणां बलाद्ग्रहणे मूर्धा ते शतधा भविष्यतीति भारतीया कथानुसंधेया ॥

४८ ॥ रावणेति । स कृष्णो विष्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च । विश्रवसोऽपत्यं पुमान्नावण इति विग्रहः ॥ विश्रवःशब्दाच्छिवादित्वादिणि विश्रवसो “विश्रवण-रवणौ” इत्यन्तर्गणसूत्रेण विश्रवःशब्दस्य वृत्तिविषये रवणादेशो रावण इति सि-

portion (of the offerings) properly offered to you by the sacrificers and untasted (or undefiled) by the night-rangers possessing magical powers.

46. Let the gods (i. e. पुण्यकृतः), riding on their heavenly balloons, hitherto driven to conceal themselves in the clouds, lay aside their dread at the sight of the Pushpaka in the path of the winds (i. e. the sky).

47. You shall, O gods, set free the undefiled braids of hair of the captive damsels of heaven—the braids preserved from the forcible seizing of (the hair by) Paulastya by the imprecation (of Nalakubera).

48. He, like a dark watery cloud, disappeared after having showered the water of speech on the crop-like gods dried up by the draught of Ravana.

47. D. with Su., मोक्षध्वे for मोक्षध्वे. B. C. E. H. I. K. R with Hem., Val., Su., Vijay., Dharm., and Vija., स्वर्गबन्दीनां for स्वर्गबन्दीनां. Charitravardhana and Dinakara distinctly with Mallinātha.

48. D. K. R. अभिविष्य for अभिवृष्य.

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।

अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वापुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

अथ तस्य विशांपत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहत्विजाम् ॥ ५० ॥

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम् ।

अनुग्रवंशादायस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

४९ ॥ स एवावग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । तेन क्लान्तं शुष्यमाणं मरुतो देवा एव सस्यं तत् । इत्येवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलिलेन ॥ “अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिलेऽमृतं” इति विश्वः ॥ अभिवृष्याभिविष्ट्य तिरादेवेऽन्तर्दधे ॥

४९ ॥ पुरुहूतेति । पुरुहूतप्रभृतय इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्ये रावणवधरूप उद्यतं विष्णुर्मंदौर्भ्यामभिः । द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैर्वापुमिव । अनुययुः ॥ सुमीवादिरूपेण नानरयानिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥

५० ॥ अयेति । अथ तस्य विशांपत्युर्इशरथस्य संवन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकामेष्टेरन्तेऽवसानेऽग्नेः पावकात्पुरुषः कश्चिद्विध्यः पुनानृत्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव प्रादुरभूत् ॥ तदाविर्भावान्तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

५१ ॥ तमेव पुरुषं विशिनष्टि ॥ हेमपात्रेति । आयस्य पुंसो विष्णोरनुग्रवेशादधिष्ठानाद्धेतोस्तेनापि दिव्यपुरुषेणापि दुर्वहम् । चतुर्दशभुवनान्तरस्य भगवतो ह्योरतिगरीयस्त्वाद्विदुमशक्यम् । हेमपात्रगतं पयसि पक्वं चरुं पयश्चरुं पायसात्रं दोर्भ्यामादधानो वहन् ॥ “अनवलावी निरुक्मपक्वं ओदनश्चरुः” इति याज्ञिकाः ॥

49. The gods Indra and others followed Vishnu who was about to do (undertake) the commission of the gods (work for the interest of gods) with their portions, as trees follow the wind with flowers (their own portions.)

50. Then arose out of the fire a being (along) with wonder of the officiating priests, at the close of the sacrifice of that Lord of men, which was performed for a particular object (*viz.*, that of obtaining issue).

51. That being held in his hands some food -consisting of rice boiled in milk, put in a golden vessel, difficult to be borne even by him by reason of its being charged with the portion of the First Being (*lit.* on account of the entrance of the Primeval Being into it).

51. B. E. H. I. K. R. with Val., and Vijay., हेमपात्रीकृतं, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with this, C. with Oha., Din., and Su., हेमपात्रकृतं for हेमपात्रगतं. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. C. D. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., and Val., आदधानः for आदधानः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. II. with Su., अतिदुर्वहं for अमि दुर्वहं

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नुपः ।

वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।

प्रसूतिं चकमे तस्मिन्लैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभजे चरुसंज्ञितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

५२ ॥ प्राजापत्येति । नृपो दशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसंबन्धिना पुरुषेणापनीतं न तु वशिष्ठेन ॥ “ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहभ्यागतं नृप ” इति रा-
नायणात् ॥ तदन्नं पायसान्नम् । उदन्वतादधिनाविष्कृतं प्रकाशितं पयसां सारम-
मृतं वृषा वासव इव ॥ “ वासवो वृत्रहा वृषा ” इत्यमरः ॥ प्रत्यग्रहीत्स्वाचकार ॥

५३ ॥ अनेनेति । तस्य राज्ञो दशरथस्यान्यैर्दुर्लभा असाधारणा गुणा अनेन क-
थिता व्याख्याताः । यद्यस्मात्तयो लोकास्त्रिलोक्यम् ॥ चातुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे
व्यञ्ज ॥ तस्य प्रभवः कारणं विष्णुर्गर्भ तस्मिन्नाज्ञि प्रसूतिमुत्पत्तिं चकमे का-
मितवान् ॥ त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमाविधिगुणसमुदाय इत्यर्थः ॥

५४ ॥ स इति । स नृपः । चरुसंज्ञास्य संज्ञाता चरुसंज्ञितम् । वैष्णवं तेजः
पत्न्योः क्रौञ्चस्याकैकैर्योः । यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ ॥ “ दिवसश्च पृ-
थिव्याम् ” इति चकाराद्विश्वदस्य द्यावादेशः ॥ तयोर्द्यावापृथिव्योः । अह्नः प-
तिरहर्पतिः ॥ “ अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः ” इत्युपसंख्यानद्वैकल्पिको
रेफस्य रेफादेशो यिसर्गापवादः ॥ प्रत्यग्रमातपं बालातपमिव । विभजे ॥ विभज्य
ददावित्यर्थः ॥

52. The king accepted the food presented to him by that being of Prajapati, as Indra took the essence of waters (i. e. ambrosia) disclosed by the ocean.

53. That that king was possessed of qualities unattainable by any other was proved from the fact that even He who was the source of the three worlds wanted to be born as a son to him.

54. He divided the lustre (energy) of Vishnu called by the name of चरु between his two wives, as the lord of the day (the sun) divides his morning rays between heaven and the earth.

52. C. D. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., आविष्कृतं for आविष्कृतं.

53. C. E. H. I. K. with Chā., Din., and Vija., प्रवृत्तिं, B. R. with Val., Su., and Vijay., निवृत्तिं for प्रसूतिं. Charitravardhana: “ प्रवृत्तिं प्रसूतिं. ” Vallabha :—“ निवृत्तिं रामादिरूपेणोत्पत्तिमचीकमत. ” D. यः for यत्.

54. I. with Chā., and Din., चरुसंज्ञकं for चरुसंज्ञितं. I. K. R. अह-
पति for अहर्पतिः.

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।

अतः संभावितां ताम्बां सुमित्रावैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरर्षार्धभागाभ्यां तामबोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

सापि प्रणयवत्वासीत्सपत्न्योरुभयोरपि ।

भ्रमरी वारणस्येव मदनस्यन्दलेखयोः ॥ ५७ ॥

५५ ॥ पत्नीत्रये सति द्वयोरेव विभागकारणमाह ॥ अर्चितेति । तस्य राज्ञः ॥ कौसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या ॥ “हृद्धेल्कोसलाजाशब्ज्यङ्” इति उच्यते ॥ “यङ्भाष्” इति चाप् ॥ अर्चिता ज्येष्ठा मान्या । केकयवंशजा केकेयी भियेष्टा । अतो हेतोरीश्वरो भर्ता नृपः सुमित्रां ताम्बां कौसल्याकैकेयीभ्यां संभावितां भागदानेन मानितामैच्छदिच्छति स्म ॥ एवं च सामान्यं निष्णां च भागप्रापणमिति राश्र्युचितज्ञता कौशलं च लभ्यते ॥

५६ ॥ ते इति । बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य । उचितज्ञस्येत्यर्थः । पत्युर्महीक्षितः । शस्त्रीश्वरस्य ॥ विशेषणत्रयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह ॥ चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे ते उभे पत्न्यौ कौसल्याकैकेय्यौ । चरोर्ये अर्धे समभागौ तयोर्षार्धार्थौ तां च तौ भागौ चेत्यर्धभागावेकदेशौ । ताम्बामर्धार्धभागाभ्याम् ॥ “पुंस्यर्धोऽर्धे समंऽशक्ते” इत्यभरः ॥ तां सुमित्रामयोजयतां युक्तां चक्रतुः ॥ अयं च विभागो न रामायणसंवासी । तत्र चरोरर्धे कौसल्याया अवशिष्टार्धे कैकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् ॥ किं तु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः ॥ उक्तं च नारसिंहे—“ते पिण्डप्राप्तने काले सुमित्रायै महीपतेः । पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः” इति ॥ एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् ॥

५७ ॥ न चैवं सत्यपीर्षा स्यादित्याह ॥ सापीति । सा सुमित्रापत्यभयोरपि । सभान एकः पतिर्यद्योस्तयोः सपत्न्योः ॥ “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति ङीप् ॥ न-

55. To him Kausalya was one whom he honoured (being the eldest wife) and the other who was born of the line of Kekaya kings was his beloved wife. Hence the king wished Sumitra to be honoured with a share by them both.

56. Both the wives of that lord of the earth who knew all (that was proper) knowing that to be the intention of their husband, gave her each a half of her own portion of that Charu.

57. She too was tenderly attached even to both of her rivals (the fellow-wives of the king), as a female black-bee equally loves

56. B. I. K. with Val., महाक्षितां, R. महाभृतां, C. with Dharm., महीभुजां, D. E. H. with Su., महाभृतः for महाक्षितः. We with five commentators and three Mss. B. with Su., and Vijay., भागेन for भागाभ्याम्.

57. A. O. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and

तामिर्गर्भः प्रजाधृत्यै वधे देवांससंभवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्भयः ॥ ५८ ॥

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः ।

अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

कारश्च ॥ भ्रमरी भृङ्गाङ्गना । वारणस्य गजस्य मर्निस्स्यन्दलेखयोरिव । गण्डद्व-
यगतयोरिति भावः । प्रणयवती प्रेमवत्यासीत् ॥ सपत्न्योरित्यत्र समासान्तर्ग-
तस्य पत्युरुपमानं वारणस्येति ॥

५८ ॥ तामिरिति । तामिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्या अभ्युदयाय । देव-
स्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य स गर्भः ॥ सूर्यस्येमाः सौर्यः ॥ तामिः सौ-
रीभः ॥ “सूर्यतिष्य—” इत्यादिनोपधायकारलोपः ॥ अमृता इत्याख्या यासां
तामिः । जलवहनसाम्यान्नाडीभिरिव । नाडीभिर्वृष्टिविसर्जनीभिर्सीधितिभिरपि
विकारोऽम्भयो जलमयो गर्भ इव । वधे धृतः ॥ जातावेकवचनम् ॥ गर्भो दधिर
इत्यर्थः ॥ अत्र यादवः—“तासां शतानि चत्वारि रदमीनां वृष्टिसर्जने । शतत्रयं
हिमोत्सर्गे तावद्भस्मस्य सर्जने । आनन्दाश्च हि मेध्याश्च नूतनाः पूतना इति । चतुः-
शतं वृष्टिवाहास्ताः सर्वा अमृताः स्त्रियः ” इति ॥

५९ ॥ सममिति । समं युगपदापन्ना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो यानिस्ता आप-
न्नसत्त्वा गर्भिण्यः ॥ “आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्मन्तर्वत्नी च गर्भिणी ” इत्यमरः ॥
अत एवापाण्डुरत्विष ईषत्पाण्डुरवर्णास्ता राजपत्न्यः । अन्तर्गता गुप्ताः फ-
लारम्भाः फलप्रादुर्भावाः यासां ताः । सस्यानां संपद इव । रेजुर्बभूवुः ॥

both the streams of ichor flowing from the two cheeks of an elephant.

58. A foetus sprung from the portion of the Supreme Being was borne (in their womb) by them (queens) for the good of the people, as a watery embryo by the name Amrita is borne (in their womb) by the solar rays.

59. The queens who conceived all at the same time and whose appearance (therefore) became pale shone like the thriving crop (lit. the thriving of the crop) with the appearance of the fruits hidden within.

Vijay., हि for अपि. A. J. °निस्यन्दरेखयोः, B. C. E. H. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., °निस्य [स्प] न्दलेखयोः for °निस्यन्दलेखयोः. Five Mss. with Hemādri read with Mallinātha.

58. L. सौरीभिः for सौरीभिः.

59. A. C. with Hem., Chā., Din., and Dharm. . अमः for रजुः.

युतं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः ।

जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।

उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकूटपयोमुचा ॥ ६१ ॥

बिभ्रत्या कौस्तुभं न्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥

६० ॥ संप्रति तासां स्वप्नदर्शनान्याह ॥ गुप्तमिति । सर्वास्ताः स्वप्नेषु । जलजः शङ्खः । जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रैर्लाञ्छिता मूर्तयो येषां तैर्वामनैर्ह्रस्वैः पुरुषैर्गुप्तं रक्षितमात्मानं स्वरूपं ददृशुः ॥

६१ ॥ हेमेति । किं चेति चार्थः । हेमः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रभाजालं कान्तिपुञ्जं वितन्वता विस्तारयता । वेगेनाकूटाः पयोमुचो मेवा येन तेन । सुपर्णेन ग-
स्त्यता गरुडेन गगने ता उह्यन्ते स्मोढाः ॥

६२ ॥ बिभ्रत्येति । किं च । स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानम् । न्य-
स्वत इति न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् । पत्या कौस्तुभान्यस्तम् । कौ-
स्तुभमित्यर्थः । बिभ्रत्या पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्यास्तया लक्ष्म्या पश्युपास्यन्तो-
पासिताः ॥

60. They all saw in dreams that their own shapes were guard-
ed by dwarfs whose persons were furnished with (*lit.* marked
with) conches, swords, maces, Śārṅga bows and quoits (Chakras).

61. (They also saw that) they were being borne on Garuda
in the sky, who displayed the mass of splendour of his golden wings
and who on account of his great speed dragged the clouds in his train.

62. (They saw that) they were waited upon by Lakshmi
with a fan of a lotus in her hand, bearing the Kaustubha-jewel
that suspended between her breasts, and which was deposited with
her by her husband.

60. D. जलजासिखगदाचक्र°, D₂. जलजासिखगदाचक्र°, K. असिखग-
दाशार्ङ्गचक्र°, B. C. R. with Hem., Chā., Din., and Vija., असिखगदा-
शार्ङ्गचक्र° for जलजासिगदाशार्ङ्गचक्र°. We with four commentators and
five Mss. Chāritravardhana also notices the reading of Mallinātha.

61. B. O. E. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., Vijay.,
Dharm., and Vija., हेमपत्र°, H. हेमपत्रं for हेमपक्ष°. D. K. बिचिन्वता for
वितन्वता. D. उह्यमानं for उह्यन्ते स्म. A. C. वेगाविद्ध°, D. H. वेगाकूट° for
वेगाकूट°. Chāritravardhana also notices this and says,—“कुत्रापि ।
'वेगाविद्धपयोमुचा' इति पाठस्तत्र विद्धाः क्षिताः पयोमुचो यस्य [यत्र]”.

62. B. C. E. I. J. R. with Hem., Chā., Din., Val., Vijay., and
the text only of Su., कौस्तुभन्यासं for कौस्तुभं न्यासं. A. D. E. I. with

कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे ॥ ६३ ॥

ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्राञ्छुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।

मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।

उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

६३ कृतेति ॥ किं च । इति भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतस्याकाशगङ्गायां कृताभिषेकैः कृतावगाहैः । परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्भिः पठद्भिः सप्तभिर्ब्रह्मर्षिभिः कश्यपप्रभृतिभिरुपतस्थिर उपासाञ्चक्रिरे ॥

६४ ॥ ताभ्य इति । पार्थिवो दशरथस्ताभ्यः पत्नीभ्यः ॥ “ आख्यातोपयोगे ” इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥ तथाविधानुक्तप्रकारान्स्वप्राञ्छुत्वा प्रीतः सन् आत्मानं जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतुना परार्ध्ये सर्वात्कृष्टं मेने हि ॥

६५ ॥ विभक्तेति । एक एकरूपो विभुर्विष्णुस्तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु । प्रसन्नानां निर्मलानामपाम् कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिबिम्बचन्द्र इव । अनेकधा विभक्तात्मा सन् । उवास ॥

63. (They moreover saw that) they were worshipped by the seven Brahmanical sages who had performed their ablutions in the celestial triple-streamed river गङ्गा and who were reciting the hymns of the Vedas.

64. Having heard from them, dreams such as these, the king being greatly pleased, thought himself most excellent on account of his being (in the position of) the sire of the Lord of the Universe.

65. The all-pervading-Being, himself one, lived in their wombs dividing his self into manifold forms, as the reflected image of the moon though one displays itself (in manifold forms) in clear water.

Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., विरुचिंते for विरुचिन्. D. उपास्यमानं for पर्युपास्यन्त. A. C. K. with Chā., and Din., लक्ष्म्या च पर्युपास्यन्त पञ्चव्यजनहस्तया for पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पञ्चव्यजनहस्तया.

63. B. K. R. and the text only of Val., महर्षिभिः for ब्रह्मर्षिभिः. D. समुपस्थितं for उपतस्थिरे.

64. B. K. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अथ; C. H. I. अपि for हि. D. कृतार्थं for परार्ध्ये-

65. D. K. प्रभुः for विभुः.

अथाग्रमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।
 पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६ ॥
 राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
 नामधेयं गुरुश्वके जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥
 रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।
 रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

६६ ॥ अयेति । अथ राज्ञी दशरथस्य सती पतिव्रता । अग्रं चासौ महिषी चाग्रम-
 हिषी । कौसल्या प्रसूतिसमये प्रसवकाल औषाधिर्नक्तं रात्रिसमये । तमोऽपह-
 न्तीति तमोपहम् । ज्योतिरिव । तमोपहं तमोनाशकरं पुत्रं लेभे प्राप ॥

६७ ॥ राम इति । अभिरामन्तेऽन्तेत्याभिरामं मनोहरम् ॥ अधिकरणार्थं वक्ष्यत्यर्थः ॥
 तेन वपुषा चोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथस्तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथममङ्गलं
 राम इति नामधेयं श्वके ॥ अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

६८ ॥ राधिति । रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन । अप्रतिमतेजसा तेन रामेण
 रक्षागृहगताः सृष्टिकागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धा इवाभवन् ॥ महादी-
 पसमीपे नाल्पाः स्फुरन्तीति भावः ॥

66. Then the Queen-consort who was faithful to her husband obtained at the proper time of delivery, a son that removed the darkness of grief, like herbs (phospherent plants) obtaining at night the light that dispels darkness.

67. Induced by his charming form the father gave him the name Râma—a name which was most auspicious in the world.

68. By him who was the light of the race of Raghus and of unrivalled splendour, the lamps in the lying-in-chamber were, as it were, despised (were eclipsed or out-shone) .

66. D. J. with Hemādri, अग्रमहिषी for अग्रमहिषी. We with five commentators and eleven Mss.

67. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., नोदितः for चोदितः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण. also agrees with Chāritravardhana and others.

68. E. रघुवंश for रघुवंश°. C. D with Hemādri and Vallabha, अभिमतेजसा for अप्रतिमतेजसा. The former " अभिमते असंख्याते तेजो यस्य तेन. The latter " अत्युपमतेजसा. " Hemādri also notices the reading of Mallinatha. D. K. with Su., रक्षागृह for रक्षागृह°.

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।
 सैकताम्भोजवलिना जाह्नवीव सरत्कृशा ॥ ६९ ॥
 कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
 जनयित्रीमलंचक्रं यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ७० ॥
 सुतो लक्ष्मणश्चतुर्धौ सुमित्रा सुपुत्रे यमौ ।
 सम्यगागमिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१ ॥
 निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।
 अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

६९ ॥ गच्छेति । शातोदरी गर्भमात्रनात्कृशोदरी माता शय्यागतेन रामेण :
 सैकते पुंलने योऽम्भोजवलि । भ्रूपहारस्तेन सरदि कृशा जाह्नवी गङ्गा । बभौ ॥
 ७० ॥ कैकेय्या । कैकेयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी ॥ “ तस्यापत्यम् ” इत्य-
 णि कृते ॥ “ केकयमित्रगुप्रलयानां यादेरियः ” इतीयादेशः ॥ तस्या भरतो नाम
 शीलवांस्तनयो जज्ञे जातः ॥ यस्त नयः । प्रश्रयो विनयः श्रियमिव । जनयित्री
 मातरमलंचक्रं ॥

७१ ॥ सुताविति । सुमित्रा लक्ष्मणश्चतुर्धौ नाम यमौ युग्मजातौ सुता पुत्रौ । स-
 म्यगागमिता स्वभ्यस्ता विद्या । प्रबोधविनया तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयाविव । सुपुत्रे ॥

७२ ॥ निर्दोषमिति । सर्वे जगद्भूलाकां निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितम् । आवि-
 ष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चाभवत् ॥ अत्रोत्प्रेक्ष्यते-गां भुवं गतमवतीर्णे

69. The mother with the size of her womb reduced looked beautiful on account of Rāma lying in her bed, as does the stream of the Jāhnavī reduced in autumn, with the offering of the lotuses on the sandy bank.

70. A son Bharata by name of transcending qualities was born to Kaikeyi, who adorned his mother (her who gave him birth) as humility does riches.

71. Sumitrā gave birth to two sons who were twins named Lakshmana and S'atrughna, as does science well studied to knowledge and humility (restraint over the senses).

72. The whole world became free from calamities and dis-

69. D. I. J. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., बलिना for वलिना.

70. C. R. with Val., and Su., वीर्यवान् for शीलवान्. Vallabha: “ बलसंपत्तिर्युक्तः ”.

71. A. with Hemādri, अभ्यसिता, C. आवर्जिता, D. आराधिता for आगमिता.

72. A. प्राविष्कृत°, K. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., आविःकृत° for आविष्कृत°. E. गुणोदय for गुण जगत्.

तस्योदये चतुर्मुर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः । -

विरजस्कैर्नभस्वाङ्गिर्दिश उच्छ्वसिता इव ॥ ७३ ॥

कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः ।

रक्षोविप्रकृताबास्तापविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

दशाननकिरीटभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः ॥ ७५ ॥

पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव ॥ स्वर्गो हि गुणवान्निर्दोषश्चेत्यागमः ॥ स्व-
र्गोऽत्यममूढित्यर्थः ॥

७३ ॥ तस्येति । चतुर्मुर्ते रामादिरूपेण चतुरूपस्य सनस्तस्य हररुदये सति ।
पौलस्त्याद्रावणाचकिता भीता ईश्वरा नाथा इन्द्रादयो यासां ता दिशश्चतस्रो
विरजस्कैरपधूमिभिर्नभस्वाङ्गिर्वायुभिः । मित्रेण । उच्छ्वसिता इव । इत्युत्प्रेक्षा ॥
श्वसेः कर्तारिक्तः ॥ न्यनायशरणलाभसंतुष्टानां दिशामुच्छ्वासवाता इव वाता बहु-
रित्यर्थः ॥ चतुर्दिगांशरक्षणं मूर्तिचतुष्टयप्रयोजनमिति भावः ॥

७४ ॥ कृशानुरिति । रक्षसा रावणेन विप्रकृतावपकृता । पीडितावित्यर्थः ।
कृशानुरग्निः प्रभाकरः । सूर्यश्च यथासंख्यमपधूमत्वात्प्रसन्नत्वाच्चापविद्धशुचौ
निरस्तदुःखाविवास्तामभवताम् ॥

७५ ॥ दशाननेति । तत्क्षणं तस्मिन्भ्रमे रामोत्पत्तिसमये राक्षसश्रियोऽश्रुविन्दवो
दशाननकिरीटभ्यो मणीनां व्याजेन मित्रेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः ॥ रामोदये
सति तद्वन्मयस्य रावणस्य किरीटमणिभ्रंशलक्षणं दुर्निमित्तममूढित्यर्थः ॥

played many blessings ; for heaven itself, as it were, followed the
Supreme Being who had come to the earth .

73. At the advent of that four-fold incarnation (of him in
the four forms) the (four) quarters, whose tutelary deities were
made to tremble by Paulastya, breathed a breath of relief as it were
by means of the breezes which were free from dust.

74. The fire and the sun both of whom were oppressed by
the Rakshasa, became, as it were, freed from their grief—the
one on account of its smokelessness and the other on account of
his clearness.

75. At that moment the Goddess of Fortune of the demon
shed on earth drops of tears in the form of jewels from the diadems
of the ten-mouthed demon (Ravana) .

74. C₂. with Hemādri, च भास्करः, D. I. K. with Vijay., and
Dharm., and the text only of Val., दिवाकरः, B. with Chā., and Din.,
अपाकरः for प्रभाकरः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पेण also
agrees with Mallinātha. C. D. I. with Su., अपनीत° for अपविष्ट°. E.
omits this verse.

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।

आरम्भं प्रथमं चकुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

संतानकमयी वृष्टिर्मवने चास्य पेतुषी ।

सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ ७७ ॥

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।

आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

७६ ॥ पुत्रेति । पुत्रिणो जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रजन्मानि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानाम् । वादनीयानामित्यर्थः । तूर्याणां वाद्यानामारम्भमुपक्रमं प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयश्चक्रुः ॥ साक्षात्पितुर्दशरथादाय देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥

७७ ॥ सन्तानक्रेति । अग्न्य राज्ञो भवने संतानकानां कल्पद्रुमकुसुमानां विकारः संतानकमयी वृष्टिश्च पेतुषी पपात ॥ " कसुक्ष " इति कसुप्रत्ययः ॥ " उ- गितश्च " इति डीप् ॥ सा वृष्टिरेव सन्तः पुत्रजन्मन्यावश्यकं ये मङ्गलोपचारा- स्तेषामदिरचना प्रथमाक्रिया । अभवत् ।

७८ ॥ कुमारा इति । कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते । धात्रीणामुपमातृणा स्तन्यानि पयांसि पिबन्तीति तथोक्ताः । ते कुमारा अग्रे जातेनाग्रजेन ज्येष्ठेनैव स्थितेन पितुरानन्देन समं ववृधिरे । कुमारवृद्ध्या पिता महान्तमानन्दमवापेत्य- र्थः ॥ कुमारजन्मतः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वात्किरानन्दस्य ॥

76. First in the heavens, the drums of the gods made a beginning of the musical instruments that were to be sounded at the time of the birth of a son to him who (now) got a son.

77. The shower of संतानक flowers that fell on his palace became the first display of auspicious ceremonies (i. e. the auspicious rejoicings that followed).

78. The princes whose birth (or natal) ceremonies were performed and who were sucking the breasts of their nurses. grew up together with the delight of their royal father, which was, as it were, their elder brother.

76. C. E. K. R. with Vijay., प्रवेशानां for प्रवेश्यानां. Seven commentators read with Mallinātha. D. प्रारंभ for आरंभ.

77. B. C. E. K. R. with Chā., Din., Val., and Vijay., तस्य चास्य. Vallabha's text with Mallinātha. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others. H. शो- भाद्विगुण्यमादधे for सैवादिरचनाभवत्.

78. D. H. I. J. with Hem., Chā., Din., Val., and Vijay., स्तन- पायिनः for स्तन्यपायिनः. Vallabha's text with Mallinātha. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha and notices the other reading.

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।
 मुमुर्च्छ सहजं तेजो हविषव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥
 परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम् ।
 अलमुद्घोतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ ८० ॥
 समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।
 तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

७९ ॥ स्वाभाविकमिति । तेषां कुमारणां संबन्धि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा शिक्षया । हविर्भुजामप्रीनां सहजं तेजो हविषाज्यादिकेनैव । मुमुच्छे वृद्धये ॥ निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ॥

८० ॥ परस्परेति । परस्परेमविरुद्धा अविविद्धाः । सौभ्रात्रगुणवन्त इत्यर्थः । ते कुमारास्तत्प्रसिद्धमनघं निष्पापं रघोः कुलम् । ऋतवो वसन्तादयो देवारण्यं नन्दनमिव ॥ सहजविरोधानामप्युतूनां सहावस्थानसंभावनार्थं देवविशेषणम् ॥ अलमत्यन्तमुद्घोतयामासुः प्रकाशयामासुः ॥ सौभ्रात्रवन्तः कुलभूषणायन्त इति भावः ॥

८१ ॥ समान इति । शोभनाः स्निग्धा भ्रातरौ येषां ते सुभ्रातरः ॥ “ नयूतञ्च ” इति कृष्ण भवति ॥ वन्दिते भ्रातुरिति निषेधात् ॥ तेषां भावः सौभ्रात्रम् ॥ युवादिवाङ्म ॥ तस्मिन्समाने चतुर्णां तुल्येऽपि यथोभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः । तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ बभूवतुः ॥ “ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयत्तपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ” इत्यभिव्यक्त्यर्थे निपातः ॥ क्वचित्कस्यचित्स्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥

79 The natural modesty of these princes improved (lit. was increased) by means of the method of education (or discipline which they under-went), as the natural splendour of fire is augmented by the oblations (of ghee thrown into it) .

80. Those brothers who were well-disposed towards one another, greatly illuminated (glorified) that unblemished (pure) family of Raghu, as the seasons adorn the garden of the gods (the Nandana forest) .

81. Though the fraternal love existing among all the brothers was equal, still as Rāma and Lakshmana formed a pair (became constant companions) with affection so did Bharata and S'atrughna.

79. C. K. R. with Su., विनयकर्मणां for विनयकर्मणा. D. K. अमुच्छेत् for मुमुच्छेत्.

80. A. C. D. with Su., देवोद्यानं for देवारण्यं. K. omits this verse.

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।

मनो जहुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गभाक् ॥ ८४ ॥

८२ ॥ तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये द्वयोर्द्वयोः । रामलक्ष्मणयोर्भगवतश्चतुर्ग्यांश्चेत्यर्थः । वायुविभावस्वोर्यथा वातवह्नयोरिव । चन्द्रसमुद्रयोरिव च । एक्यमेकत्वं कदाचन न विभिदे । एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमादुपमाद्व्याख्यानं ते ॥ सहजः सहकारी हि बह्वैर्वायुः । चन्द्रवृद्धौ हि वर्धते सिन्धुस्तत्क्षये च क्षीयत इति ॥

८३ ॥ त इति । प्रजानाथास्ते कुमारस्तेजसा प्रभावेण । प्रश्रयेण विनयेन च । निदाघान्ते भीष्मान्ते । श्यामान्यभ्राणि मेघा येषां ते श्यामाभ्राः । नातिशीतोष्ण इत्यर्थः । दिवसा इव । प्रजानां मनो जहुः ॥

८४ ॥ स इति । चतुर्धा व्यस्तो विभक्तः पृथिवीपतेर्देशरथस्य स प्रसवः संतानः । चतुर्धाङ्गभाक्पूर्तिमान्धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इव । बभौ ॥

82. The unity of ideas existing between the members of each of these two couples (of brothers) was never broken like that between fire and wind or the moon and ocean.

83. Those princes who were lords of men attracted the minds of their subjects with their power (prowess or lustre) and humility (good discipline), as do the dark cloudy days at the close of summer (the hot season) .

84. The issue of the lord of the earth divided as it was into four parts, looked like the embodied incarnation of धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष.

83. A. C. with Chā., Din., and Su., प्रणयेन, E. J. प्रश्रयेण for प्रणयेण, A. C. श्यामलाः for श्यामाभ्राः. Hemādri also notices this and says, — “ श्यामलाः ” इति पाठः ॥ “ पिच्छादिः ॥ ” &c.

84. E. with Su., व्यस्तप्रसवः for व्यस्तः प्रसवः. B. E. H. I. J. K. R. with Chā., Din., Val., and Su., अङ्गवान् for अङ्गभाक्. Hemādri and three other commentators with Mallinātha. The first “ अङ्गवान् शरीरं धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इव ” &c. The second “ अङ्गवान् देही धर्मादीनामवतार इव ” &c. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others. A. C. with Hemādri, पृथिवीपतेः for पृथिवीपतेः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.

गुणैराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।

तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यामसिधारैर्नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।

हरिरिव युगदीर्घदीर्घैर्भरंशैस्तदीयैः पतिरवनिपतीनां तैश्चक्रांशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृता

रामावतारो नाम दशमः सर्गः ॥

८५ ॥ गुणैरिति । गुरुवत्सलाः पितृभक्तास्ते कुमारः गुणैर्विनयादिभिर्गुरुं पितर-
म् । चतुर्णामन्तानां दिगन्तानामीशं चतुरन्तेशम् ॥ “तादृशार्थ—” इत्यादि-
नोत्तरपदसमासः ॥ तं दशरथमेव महार्णवाश्चत्वारो रत्नैरिव आराधयामासुरा-
नन्दयामासुः ॥

८६ ॥ सुरगज इति । भग्ना दैत्यानामसिधारा येस्तं भृगुभदन्तैः सुरगज ऐरावत
इव । पणवन्धेन फलसिद्धया व्यक्तयोगैरनुमितप्रयोगैरुपायैश्चतुर्भिः सामादिभिर्न-
यो नीतिरिव । युगदीर्घैश्चतुर्भिर्भोर्भुजैर्हरिर्विष्णुरिव । तस्यैर्हारसंज्ञान्धर्भरंशैर्-
ज्ञभूतैश्चतुर्भिस्तैः पुत्रैरवनिपतीनां पती राजराजो दशरथश्चक्रांशे विद्विद्यते ॥

॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोल-

चलमङ्गिताथमच्छपाच्छबसूरिविरचित्तायां रघुवंशव्या-

ख्यायां संजीविनीसमाख्यायां दशमः सर्गः ॥

85. Those princes who were devoted to their sire propitiated him by their good qualities, as the four great oceans did that same lord of the extremities of the four quarters by their jewels.

86. The lord of kings on account of the four princes who were portions of Vishnu, appeared like the celestial elephant ऐरावत with his four tusks that had blunted the edge of demons' swords, like Vishnu himself with his four arms as long as a yoke and like politics accompanied by four political expedients, the use or adoption of which is inferred from the success attained.

86. D. H. फलवन्ध° for पणवन्ध . Hemādri and Chāritravardhana also notice the reading. A. B. C. E. H. J. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., चक्रांशे for चक्रांशे . One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.

१ एकादशः सर्गः

कौशिकेन स किल क्षितिश्वरो राममध्वरविघातशान्तय ।

काकपक्षधमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।

अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्गचरभङ्गलालया ।

तत्र सन्ति हि रसाभतुविधास्तान्यथारुचि सदैव निविश ॥

१ ॥ कौशिकेनेति ॥ कौशिकेन कुशिकापत्येन विश्वामित्रेणैत्यागत्य स क्षितिश्वरो वदत्यर्थः । अध्वरविघातशान्तये यज्ञविघ्नविध्वंसाय । काकपक्षधरो बालकोचितशिखाधरः ॥ “ बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः ” इति हलायुधः ॥ तं रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु ॥ याचार्द्धकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ अप्रधाने दुहादीनामिति वचनान् ॥ नायं बालोऽधिकारीत्याशङ्क्याह—तेजसां तेजस्विनां वर्या बाल्यादि न च समीक्ष्यते हि । अप्रयोजकमित्यर्थः ॥ अत्र समं वृत्ते रथाद्धता । उक्ते च—“ रात्रराविह रथाद्धता लगी ” इति ॥

२ ॥ कृच्छ्रलब्धमिति । लब्धा वर्णाः प्रसिद्धयो यैस्ते लब्धवर्णा विचक्षणाः ॥ “ लब्धवर्णो विचक्षणः ” इत्यमरः ॥ तान्भजत इति लब्धवर्णभाग्विद्वत्सेवी । अत एव विवेकी स राजा कृच्छ्रलब्धमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेशाति-सृष्टवान् ॥ तथा हि । असुप्रणयिनां प्रार्थयिनामप्यर्थिता याश्चा रघोः कुले कदाचिदपि न व्यहन्यत न विहता । अविफलीकृतेत्यर्थः ॥ यैरर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह इति भावः ॥

1. Once upon a time the son of Kusika went to the lord of the earth and begged of him Râma who (yet) wore his side-locks of hair, for the removal of the obstacles to his sacrificial ceremonies ; for age is of no consideration in the case of the powerful.

2. The king who was a patron to the learned, ordered him though obtained with great difficulty, to go with the Muni together

1. C. I. J. न हि for हि न. D. with Vallabha read the following verse first and then our text :—“ सौभ्रिगम्य किल गाधिसूनुना राममध्वर-विघातशान्तये । याचितः शिशुमपि प्रजेध्वरस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ” ॥ [Hem., अधिगम्य for अभिगम्य] Hemâdri speaks of this as पाठान्तरं or a variant. Vallabha considers this verse as genuine and speaks of the text of Mallinâtha as पाठान्तरं or a variant.

2. B. E. H. I. K. R. with Val., and Vijay., मेदिनीपतिः, Hemâdri also notices this. D. सौविचक्षणः for लब्धवर्णभाक्. Five Mss. with

यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसत्क्रियाम् ।

तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्धनैः ॥ ३ ॥

तौ निदेशकरणोद्यतो पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।

भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि बाष्पबिन्दवः ॥ ४ ॥

३ ॥ यावदिति । पार्थिवः पृथिवीश्वरस्तयो रामलक्ष्मणयोर्निर्गमाय निष्क्रमणाय पुरमार्गसत्क्रियां भूलिसंमार्जनगन्धोदकसंचनपुष्पापहाररूपसंस्कारं यावदादिशत्याज्ञापयति । तावन्मरुत्सखैर्वायुसखैः । अनेन भूलिसंमार्जनं गम्यते । सपुष्पजलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षिभिर्धनैः सा मार्गसत्क्रियाशु विदधे विहिता ॥ एतेन देवकार्यप्रवृत्तयोर्देवानुकूल्यं सूचितम् ॥

४ ॥ ताविति । निदेशकरणोद्यतो पित्राज्ञाकरणोद्युक्तौ धन्विनौ धनुष्मन्तौ तौ कुमारौ पितुश्चरणयोर्निपेततुः । प्रणतावित्यर्थः । भूपतेरपि बाष्पबिन्दवः प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः । अत एव नम्रयोः प्रणतयोः ॥ “ नमिकम्पि-” इति रप्रत्ययः ॥ तयोरुपरि निपेतुः पतिताः ॥

with Lakshmana ; never did a petition even of those who asked for (one's) life, go for nothing in the family of the Raghus.

3. No sooner had the king ordered the decorations of the streets of the city for their departure than were they instantly done by the clouds, assisted by the winds, raining down water mixed with flowers.

4. Those two (brothers) armed with bows and ready to do the bidding of their sire fell at his feet ; the tear-drops of the king also dropped upon them, who were about to go abroad, as they knelt (before him)

Hem., Chā., Din., Su., and Dharm., read with Mallinātha. Vallabha also notices the reading of Mallinātha. Hemādri also notices the reading of D. Ms.

3. E. पुरमार्गं for पुरमार्ग°. C. सत्क्रियां for सत्क्रियां. We with eight commentators and thirteen Mss. D. K. तावता for तावद्. A. D. H. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., विहिता for विदधे. B. E. H. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., सान्द्रपुष्प° for सा सपुष्प°.

4. C. D. H. K. प्रयास्यतोः for प्रवत्स्यतोः

तौ पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।

धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥ ५ ॥

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ॥

आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६ ॥

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।

रेजतुर्गतिवशात्प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥ ७ ॥

५ ॥ ताविति । पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावीषत्सिक्तचूडौ ॥ “ शिखाचूडा शिखण्डः स्यात् ” इत्यमरः ॥ “ शेषाद्विभाषा ” इति कप्प्रत्ययः ॥ धन्विनौ तावुभौ । पौरदृष्टिभिः कृतानि मार्गतोरणानि कुवलयादिसंपाद्यानि ययोस्तौ तयोक्तौ । संयशां निरीक्ष्यमाणावित्यर्थः । तमृषिमन्वगच्छताम् ॥

६ ॥ लक्ष्मणेति । ऋषिर्लक्ष्मणानुचरमेव लक्ष्मणमात्रानुचरं तं राघवं नेतुमैच्छदिति हेतोरसौ नृप आशिषं प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् । वाहिनीं सेनां न प्रयुयुजे न प्रेषितवान् ॥ हि यस्मात्साशीरेव तयोः कुमारयो रक्षणविधौ क्षमा शक्ता ॥

७ ॥ मातृवर्गेति । मातृवर्गस्य चरणान्स्पृशत इति मातृवर्गचरणस्पृशौ । कृत-

5. Both the princes armed with bow, with their locks of hair a little drenched with the tears that had flown from the eyes of their father, followed that sage, the glances of the citizens serving as decoration-arches to the street.

6. Seeing that the sage wished to take with him Rāghava accompanied by Lakshmana alone that king sent (*lit.* pronounced) benedictions with them instead of an army ; for that benediction alone was quite efficient for the task of their protection.

7. The two princes, who had touched the feet of their mothers,

5. C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., “ शिखण्डिकौ for “ शिखण्डकौ. One of the three Mss. of Charitravardhana's शिशुहितैषिणी agrees with Vallabha. E. H. I. with Vallabha read “ लक्ष्मणानु &c., ” first and then “ तौ पितुः ” &c.

6. Between 6—7 D. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., read,—“ रेजतुभ्यं सुतरां महौजसः कौशिकस्य पदवीमनुद्यूतौ । उत्तरां प्रति दिक्षं विवस्वतः प्रस्थितस्य मधुमाधवाविव ” ॥ रेजतुरिति । महौजसः कौशिकस्य पदवीं मार्गं अनुद्यूतौ अनुगतौ रामलक्ष्मणौ सुतरामतिशयेन रेजतुभ्यं ॥ “ किमेतिह ” इत्याम् ॥ उत्तरां दिशं प्रस्थितस्य विवस्वतो रवेः पदवीमनुद्यूतौ मधुमाधवौ वैश्वदेवाश्च इव ॥ इति ते जस्वितोक्तिः ॥ वसन्ते हि सूर्यगतिवशात्स्वाचिह्नाद्विद्यते तौ वर्तन्ते ॥ हे ॥ All these commentators consider this verse as the genuine text of Kālidāsa.

7. B. with Hem. and Vijay., गतिवशं, C. with Su., गतिवशं for गतिवशाद्. R. with Chā., and Din., omit this verse. Hemādri and Vallabha consider this as पादान्तर्, I. calls it as apurious or श्लेषक.

वीचिलोलभुजयोस्तयोरगतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत :

तोयदागम इवोद्धचभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥ ८ ॥

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।

मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव ॥ ९ ॥

मातृवर्गेनमस्कारावित्यर्थः ॥ “स्पृशोऽनुदके किन्” इति किन्प्रत्ययः ॥ तौ महौजसो मुनेः पदवीं प्रपद्य । महौजसो भास्करस्य गतिवशान्मेघादिराशिसंक्रान्त्यनुसारात्प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखाविव रेजतुः ॥ “कृणां च समानाम्” इति वैकल्पिकावेत्वाभ्यासलोपौ ॥ “स्याचैत्रे चैत्रको मधुः” “वैशाखे माधवो राधः” इति चामरः ॥

८ ॥ वीचीति । वीचिलोलभुजयोस्तरंगचञ्चलबाह्वोः ॥ इदं विशङ्कर्षणं नदीपमार्नासद्वयर्थं वेदितव्यं ॥ तयोश्चपलं चञ्चलमपि गतं गतिः शैशवाद्धेतोरशोभत ॥ किमिव । तोयदागमे वर्षासमये ॥ उद्भूतयुद्धकमित्युद्धचः ॥ भिनन्ति कूलमिति भिद्यः ॥ “भिद्योद्धयौ नदे” इति क्यबन्तौ निपातितौ ॥ उद्धचभिद्ययोर्नदविशेषयोर्नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टितमिव । उदकोद्भजनकूलभेदनरूपव्यापार इव ॥ समयोत्पन्नं चापलमपि शोभत इति भावः ॥

९ ॥ ताविति । मणिकुट्टिमोचितौ मणिबद्धभूमिसंचारोचितौ तौ मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेनोपदिष्टयोर्बलातिबलयोर्विद्ययोर्मन्त्रयोः प्रभावतः सामर्थ्यान्मातृपार्श्वपरिवर्तिनौ मातृसमीपवर्तिनाविव पथि न मम्लतुः । न म्लानावित्यर्थः ॥ भन्नरामायणश्लोकः—“क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव” इति ॥

having taken (or followed) the track of the Muni of great powers shone like the months Chaitra and Vaisākha moving in obedience to the course of the sun of great lustre

8. Like the workings of the rivers Uddhya and Bhidya suitable to their names at the advent of the rainy season, the gait (of walking) of the princes whose arms were as unsteady as the waves, though wanton and rude, looked beautiful on account of their tender years.

9. By the power of the two magical spells called Bala and Atibala which they were taught by the Muni, the two princes felt no more fatigue on the way (i. e. felt no fatigue of the journey) though accustomed to a pavement set with precious stones than if they had been running about near their mothers.

9. A. C. D. with Chā., Din., and Su., तदुपदिष्टयोः पथि for पथि मणिप्रदिष्टयोः. A. C. with Vallabha, परिवर्तिताविव for परिवर्तिनाविव.

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।
 उह्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यवभावयत् ॥ १० ॥
 तौ सरांसि रसवाङ्मिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः ।
 वायवः सुरभिपुष्परेणुभिश्चायया च जलदाः सिषेविरे ॥ ११ ॥
 नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां न च परिश्रमच्छिदाम् ।
 दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥

१० ॥ पूर्वैति । वाहनोचितः सानुजो राघवः । पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य पितृ-
 सखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिरुह्यमान इव वाहनेन प्राप्यमाण इव ॥
 वहेर्धातोः कर्मणि शानच् ॥ पादचारमपि न व्यवभावयन्न ज्ञातवान् ॥

११ ॥ ताविति । तौ राघवौ । कर्मभूता । सरांसि । कर्तृणि । रसवाङ्मिरम्बु-
 भिः सिषेविरे । पतत्रिणः पक्षिणः ॥ सुखयन्तीति सुखानि ॥ पचायच् ॥ श्रुती-
 नां सुखानि । तैः कूजितैः । वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः । जलदाच्छायाया च । सि-
 षेविरे इति सर्वत्र संबध्यते ॥

१२ ॥ नेति । तप एषामस्तीति तपस्विनः ॥ “तपः सहस्राभ्यां विनीनी ’ इति
 विनिप्रत्ययः ॥ लघुनेष्टेन ॥ “त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः ” इत्यमरः ॥ तयोरुभयोः ।
 कर्मभूतयोः । दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः । तथा कमलशोभिनामम्भसां दर्शनेन नापुः ।
 परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च नापुः ॥

10. Raghava accustomed to move about in vehicles with his brother, did not feel the toils of the journey though on foot, being borne, as it were, on the recitations of old tales, made by him who was versed in legendary lore and who was their father's friend.

11. The tanks served them with sweet water, the birds with their notes pleasing to the ear, the breeze with the pollen of sweet-scented flowers and clouds with shade.

12. The ascetics did not feel so much delight at the sight of waters rendered beautiful by lotuses or of trees that removed their fatigue (of journey), as they did at the desirable sight of them both.

10. D. उह्यमानः for उह्यमानः. Also Mallinātha, who says,—“ उ-
 ह्यमानः ” इत्यत्र दीर्घादिरपपाठः । दीर्घप्राप्त्यभावात् ” ।

11. A. C. with Val., वासितैः for कूजितैः. R. with Su., सिषेविरे
 for सिषेविरे.

12. A. D. with Chā., and Din., विकचपद्मशोभिनां for कमलशोभिनां
 तथा D. with Chā., and Din., वीरुधो फलभूता न वा तथा for शाखिनां न च
 परिश्रमच्छिदां. Hemādri also notices the reading of Chāritravardhana
 and Dinakara. A. D. J. with Chā., and Din. च न for न च. Ten
 Mss. with Hem., Val., Su., and Vijay., read with Mallinātha.

स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकामुकः ।

विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥ १३ ॥

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकादिदितशापया पथिं ।

निन्यतुः स्थलनिवेशितादनी लील्यैव धनुषी अधिकृत्याम् ॥ १४ ॥

ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निबिडा बलाकिनी ॥ १५ ॥

१३ ॥ स्याद्विविक्तिः । स आत्तकामुकः । दशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथी रामः ॥ “अत इम्” इतीज्जप्रत्ययः ॥ स्याणुर्हरः ॥ “स्याणुः कालि हरे स्थिर” इति विश्वः ॥ तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन ॥ “विग्रहः समरे काये” इति विश्वः ॥ प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः सदृशोऽभवत्कर्मणा न पुनः ॥ देहेन मदनसुन्दर इति भावः ॥

१४ ॥ नाविति । अत्र रामायणवचनम् — “अगस्त्यः परमः क्रुद्धस्ताडकामभि-
शमवान् । पुरुषादी महायश्री विकृता विकृतानना । इदं रूपमपाहाय दारुणं रूप-
मस्तु ते” इति ॥ तदेवाह—विदितशापयेति । कौशिकादाख्यातुः ॥ “आख्या-
तोपयोगे” इत्यपादानात्पञ्चमी ॥ विदितशापया सुकेतुसुतया ताडकया खि-
लीकृते पथि ॥ “खिलमप्रहृतं स्थानम्” इति हलायुधः ॥ तौ रामलक्ष्मणौ । स्थले
निवेशिते अदनी धनुःकांटी याभ्यां तौ तथोक्तौ ॥ “कोटिरस्यादनिः” इत्य-
मरः ॥ लील्यैव धनुषी ॥ अधिकृते ज्ये मौर्व्या ययोस्ते अधिज्ये ॥ “ज्या मौ-
र्वीमातृभूमिषु” इति विश्वः ॥ तयोर्भावमधिज्यतां निन्यतुर्नतिवन्तौ ॥ नयति-
र्द्विकर्मकः ॥

१५ ॥ ज्येति । अथ तयोर्ज्यानिनादं गृह्णती जानती । शृण्वतीत्यर्थः ॥ बहुल-
क्षपाछविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा ॥ “बहुलः कृष्णपक्षे च” इति विश्वः ॥ चले

13. Having got to the penance-grove of Madana whose body had been burnt by Sthānu, that son of Das'aratha with a bow in his hand became his representative in (*lit. by means of*) his captivating form and not in his actions.

14. On the road that had been turned into a desert by the daughter of Suketu, the story of whose curse was made known to them by Kaus'ika, those two little warriors easily strung their bows the ends of which were placed on the ground.

15. Then catching the twanging sound of their bow-string Tāḍakā whose complexion resembled the appearance of a night

13. D. with Chā., and Din., omit this verse.

14. C. निवेशितादनी, D. E. H. I. K. P. R. with Hem., Su., and Vijay., निवेशितादनी for निवेशितादनी. We with five commentators and five Mss.

15. B. E. with Vallabha, अभिगृह्णती, C. H. I. K. P. R. with Hem., Su., and Vijay., अनुगृह्णती, A. D. with Chā., Din., and Dharm.,

तीव्रवेगधृतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।

अभ्यभावि भरताग्रजस्तया वात्ययेव पितृकान्तोत्थया ॥ १६ ॥

उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमखलाम् ।

तां विलोक्य वनिता वधे घृणां पक्षिणा सह मुमोच राघवः ॥ १७ ॥

कपाले एव कुण्डलं यस्याः सा तथोक्ता ताडका । निविडा सान्द्रा बलाकिनी बलाकावती ॥ “ त्रीह्यादिभ्यश्च ” इतीनिः ॥ कालिकेव घनावलीव ॥ “ कालिका योऽगिनीभेदे काष्ण्ये गौयौ घनावली ” इति विश्वः ॥ प्रादुरास प्रादुर्बभूव ॥

१६ ॥ तीव्रति । तीव्रवेगेन धृताः कम्पिता मार्गवृक्षा यया तथोक्तया । प्रेतचीवराणि वस्ते सा प्रेतचीवरवाः । तया प्रेतचीवरवसा ॥ वसरोच्छादनार्थात्किप् ॥ स्वनेन सिंहनादेनोग्रया तया ताडकया । पितृकान्ते इमंशान् उत्थोत्पन्ना ॥ “ आतर्थापसर्गे ” इत्युत्पुर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि क्तप्रत्ययः ॥ तया वात्ययेव वातसमूहेनेव ॥ “ पाशादिभ्यो यः ” इति यः ॥ भरताग्रजो रामोऽभ्यभाव्यभिभूतः ॥ कर्मणि लुङ् ॥ तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि वात्यायामपि योज्यानि ॥

१७ ॥ उद्यतेति । उद्यतोन्नमितैको भुज एव यष्टिर्यस्यास्ताम् । आयतीमायान्तीम् ॥ इणो धातोः शतरि “ उगितश्च ” इति डीष ॥ श्रोणिलम्बिनी पुरुषाणामन्त्राप्येव मखलाम् यस्यास्ताम् ॥ इति विशेषणद्वयेनाप्याततायिनीत्वं सूचितम् ॥ अत एव तां विलोक्य राघवां वनितावधे स्त्रीवधनिमित्ते घृणां जुगुप्सां करुणां वा ॥ “ जुगुप्साकरुणे घृणे ” इत्यमरः ॥ पक्षिणेषुणा सह ॥ “ पक्षी रोप इषुर्द्वयोः ” इत्यमरः ॥ मुमोच मुक्तवान् ॥ आततायिवधे मनुः—“ आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयत् । नाततायिवधे दीपो हन्तुर्भवति कश्चन ” इति ॥

of the dark-fortnight and whose ear-rings made of human skulls were dangling, appeared before them like a thick row of clouds interspersed with flocks of cranes (flying beneath it).

16. The elder brother of Bharat was confronted by her who was screaming terribly who wore the tattered clothes of dead bodies and who shook the trees on the road by her furious speed, as if by (as if she were) a whirlwind rising from a cremation-ground.

17. Raghava, having seen her who had raised one of her staff-like arms and who had worn a zone of human intestines (entrails) pendant on her waist, advancing towards him, let go an arrow (shot a dart at her) along with his aversion (i. e. the feeling of abhorrence) for killing a woman.

अथ शृण्वती for अथ गृह्णती. B. H. R. with Hemādri and the text only of Val., “ क्षिपा° for “ क्षपा° D. ताडका for ताडका. R. with Hem., and Vijay., “ कपाल° for “ कपाल°.

16. A. C. D. with Val., वेगविप्रकृतमार्गवृक्षया for तीव्रवेगधृतमार्गवृक्षया. Vallabha: “ रहान्मूलितमार्गद्वया.” C. D. उग्रमन्धया for स्वनोग्रया.

17. A. C. with Val., मेषलं for मखलं.

यच्चकार विवरं शिलाषणे ताडकोरसि स रामसायकः ।

अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥

बाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।

विष्टपञ्चयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९ ॥

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धबन्धुभिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसातिं जगाम सा ॥ २० ॥

१८ ॥ वदिति । स रामसायकः शिलावद्भवे सान्द्रे ताडकोरसि यद्विवरं रन्ध्रं चकार तद्विवरं रक्षसामप्रविष्टविषयस्य । अप्रविष्टरक्षोदेशस्येत्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ “विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च” इति विश्वः ॥ अन्तकस्य यमस्य द्वारतामगमत् ॥ इयं प्रथमा रक्षोमृतिरिति भावः ॥

१९ ॥ बाणेति । बाणभिन्नहृदया निपेतुषी निर्पतिता सती ॥ “कुरुध्व” इति क्लृप्तप्रत्ययः ॥ “उगितश्च” इति ङीप् ॥ सा केवलामेकाम् ॥ “निर्णीतिं केवलमिति । त्रिलिङ्गं त्वेककृतयो” इत्यमरः ॥ स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् । किं तु विष्टपञ्चयस्य लोकत्रयस्य पराजये स्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ ताडकावधश्रवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नमिति भावः ॥

२० ॥ अत्र ताडकाया अभिसारिकासमाधिरभिधीयते ॥ रामेति । सा । निशामुचरतीति निशाचरी राक्षसी । अभिसारिका च । दुःसहेन सोढुमशक्येन । राम एव मन्मथः । अन्धनाभिरामो मन्मथः । तस्य शरेण हृदय उगसि मनसि च ॥

18. The hole which that dart of Rāma made on the breast of Tadaka, solid as a stone, became an entrance to death who had not till then penetrated the territories of the Rākshasas.

19. She who dropped (on the ground) with her heart split (torn to pieces) by the arrow, not only shook the land (sites) of her own forest but also the fortune of Rāvana, which had been stable by his conquest of the three worlds.

20. Being smitten in the heart by the insufferable dart of Rāma the night-roaming demoness weltering in stinking blood went to the residence of Death (*lit.* lord of life) as an Abhisārīkā (a woman that goes to her lover at an appointed place at night) struck by the unbearable arrow of Cupid and anointed with fragrant saffron and sandal paste goes to the residence of her lover (*lit.* the lord of her life).

18. A. C. and Chāritravardhana first read the 19th verse and then the 18th. D. ताडकोरसि for ताडकोरसि. K. अप्रविष्ट for अप्रविष्ट.

19. B. O. E. H. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., केवल for केवलां.

20. A. O. D. कुङ्कुमोक्षिता for चन्दनोक्षिता. Hemādri also notices the reading.

नैर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोषितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ २१ ॥

वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् ।

उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नापि बभूव राघवः ॥ २२ ॥

आससाद मुनिरात्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।

बद्धपल्लवपुटोज्जलिद्रुमं दर्शनेन्मुखमृगं तपोवनम् ॥ २३ ॥

“हृदयं मानसोरसोः” इति विश्वः ॥ ताडिता विद्धाद्वा गन्धवहुर्गन्धि यद्बुधिरम-
स्तुतदेव चन्दनं तेनाश्रिता लिप्ता । अपरत्र गन्धवती सुगन्धिनी ये रुधिरचन्दने
कुङ्कुमचन्दने ताभ्यामुश्रिता ॥ रुधिरं कुङ्कुमासृजोः” इत्युभयत्रापि विश्वः ॥
जीवितेशस्यान्तकम्य प्राणेश्वरस्य च वसति जगाम ॥

२१ ॥ नैर्ऋतेति । अधानन्तरं ताडकान्तको रामः । अवदानं पराक्रमः ॥ “पराक्र-
मोऽवदानं स्यात्” इति भागुणिः ॥ तेन तोषितान्मुनेः । नैर्ऋतान्नाभसान्दन्ती-
ति नैर्ऋतघ्नम् ॥ “अमनुष्यकर्तृके च” इति टक् ॥ मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तमस्त्रम् । सू-
र्यकान्तो मणिविशेषो भास्करादिन्धनानि निपातयतीतीन्धननिपाति काष्ठशह-
कं ज्योतिरिव । प्रापत्यासवान् ॥

२२ ॥ वामनेति । ततः परं राघवः । ऋषेः कौशिकादाख्यातुः श्रुतं पावनं शो-
धनं वामनस्य स्वपूर्वावतारविशेषस्याश्रमपदमुपेयिवानुपगतः सन् ॥ “उपेयि-
वाननाश्राननूचानश्च” इति निपातः ॥ प्रथमजन्मचेष्टितानि रामवामनयोरैक्या-
त्स्मृतियोग्यान्यपि रामस्याज्ञानावतारत्वेन संस्कारदीर्घत्यादस्मरन्नापि । उन्म-
ना उत्सुको बभूव ॥

२३ ॥ आससादिति । ततो मुनिः । शिष्यवर्गेण परिकल्पिता सज्जितार्हणा
पूजासामग्री यस्मिन्स्तत्तथोक्तम् । बद्धाः पल्लवपुटा एवाञ्जलयो यैस्ते तथाभूता

21. Then the destroyer of Tādaka received from the Muni who was pleased with his exploits a missile capable of destroying the Rākshasas together with its Man tra (spells), as the sun-gem, receives from the sun the light that consumes fuel.

22. After this the descendant of Raghu having reached the purifying hermitage of Vāmana (the dwarf, the fifth incarnation of Vishnu) of which he had heard from the sage, became abstracted (thoughtful, absent-minded) even though he did not recollect the acts done in his former life.

23. Then the Muni got to his own penance-grove where the provisions of worship had been collected by the groups of his

21. After this verse Chāritravardhana and Vallabha read “स्थानुदग्ध” &c., the 13th verse of our text. D. ताडकान्तकः, E. ताडका-
न्तकं for ताडकान्तकः.

23. E. पुटाञ्जलिद्रुमं, I. पुटाञ्जलिद्रुमैः for पुटाञ्जलिद्रुमं. B. D. H.
I. P. with Chā., Din., Su. and Vijay., दर्शनेन्मुखं for दर्शनेन्मुखं.

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।

लोकमन्थतमसात्क्रमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४ ॥

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।

संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतसुचाम् ॥ २५ ॥

द्रुमा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । दर्शनेन मुनिदर्शनेनोन्मुखा मृगा यस्मिंस्तत । आत्मन-
स्तपोवनमाससाद् ॥ एतेन विशेषणत्रयेणातिथिसत्कारताच्छील्यविनयशान्तयः
सूचिताः ॥

२४ ॥ तत्रेति । तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षासंस्कृतमृषिं शरैर्विघ्न-
स्तो विघ्नेभ्यः । क्रमेण पर्यायेण रात्रिदिबसयोरुदितौ शशिदिवाकरौ रश्मिभिरन्ध-
तमसाद्वादध्वान्तात् ॥ “ ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम् ” इत्यमरः ॥ “ अवसमन्धे-
भ्यस्तमसः ” इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः ॥ लोकमिव । ररक्षतुः ॥ रक्षणप्रवृत्तावभू-
तामित्यर्थः ॥

२५ ॥ वीक्ष्येति । अथ बन्धुजीवपृथुभिर्बन्धूककुतुमस्थूलैः ॥ “ रक्तकस्तु
बन्धूक्तो बन्धुजीवकः ” इत्यमरः ॥ रक्तबिन्दुभिः प्रदूषितामुपहतां वेदिं वीक्ष्य ।
अपोढकर्मणां त्यक्तव्यापाराणाम् ॥ च्युता विकङ्कतसुचो यभ्यस्तेषामृत्विजां
याजकानां संभ्रमोऽभवत् ॥ विकङ्कतग्रहणं खदिराद्युपलक्षणं ॥ सुगर्दिनां
खदिरादिप्रकृतिकत्वात् । सुगादिपात्रस्यैव विकङ्कतप्रकृतिकत्वात् ॥ “ विकङ्कनः
सुचो वृक्षः ” इत्यमरः ॥ यद्वा सुज्ञानस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमस्तु । उभयत्रापि
शास्त्रसंभवात् ॥ यथाह भगवानापस्तम्बः—“ खदिरसुचः पर्णमयीर्जुह्याद्वैकङ्कतीः
सुचो वा ” इति ॥

disciples, where the trees had formed cavities (in the shape) of
the folds of leaves and where the deer were standing with their
faces raised up to look at him.

24. There the two sons of Das'aratha protected (each in his
turn) from obstacles the sage who had entered upon the initiatory
ceremonies of a sacrifice by means of their arrows, as the Sun and
the Moon rising in turns rescue people from deep darkness by
means of their rays.

25. Then having seen the sacrificial altar defiled with drops
of blood as large as बन्धुजीव flowers, the holy priests who left their
sacrificial work and from whose hands the sacrificial ladles made
of विकङ्कत wood dropped down, were struck with fear.

24. B. O. E. I. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and
Dharm., दपुतौ क्षितैः शरैः for दशरथात्मजौ शरैः. One of the three Mss.
of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. I. K. R. with Val-
labha, क्रमोयतौ for क्रमोदितौ.

25. D. with Hemādri and the texts only of Val., and Su.,
“ अपोढ ” for “ अपोढ ”. Hemādri also notices the reading of Mallinātha.

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणायजो बाणमाश्रयमुखात्समुद्गरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदध्वरं गृध्रपक्षपवनैरितध्वजम् ॥ २६ ॥

तत्र यावधिपती मखादृषां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् ।

किं महारगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥ २७ ॥

सोऽस्त्रमुयजवमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदेवतम् ।

तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपञ्चमिव ताडकासुतम् ॥ २८ ॥

२६ ॥ उन्मुख इति । सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामो बाणमाश्रयमुखात्तूपीरमुखात्समुद्गरन् । उन्मुख ऊर्ध्वमुखोऽध्वरे । गृध्रपक्षपवनैरीरिताः कम्पिता ध्वजा यस्य तत्तथाक्तम् ॥ रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् ॥ तदुक्तं शकुनार्थे—“ आसन्न-मृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे ” इति ॥ रक्षसां बलमपश्यत् ॥

२७ ॥ तत्रेति । स रामस्तत्र रक्षसां बलं यौ मखादृषामधिपती तौ सुबाहुमारी-चौ शरव्यं लक्ष्यमकरोत् ॥ “ वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च ” इति हलायुधः ॥ इतरान्ना-करोत् ॥ तथा हि । महारगविसर्पिविक्रमो गरुडो गरुत्मान् राजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्तते किम् । न प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ “ अलगदौ जलव्यालः । समौ राजिलडुण्डुभौ ” इत्यमरः ॥

२८ ॥ स इति । अस्त्रकोविदोऽस्त्रज्ञः स राम उयजवमुत्कटजवं वायुदेवतं वा-युदेवता यस्य तद्वायव्यमस्त्रं धनुषि संदधे संहितवान् ॥ कर्तरि लिट् ॥ तेनास्त्रेण शैलवद्गुरुमपि ताडकासुतं मारीचम् । पाण्डुपञ्चमिव । परिणतपर्णमिवेत्यर्थः । अपातयत्पातितवान् ॥

26. Instantly the elder brother of Lakshmana, taking out an arrow from the mouth of the quiver with his face turned upward saw in the sky a legion of demons whose flags were shaken by the wind set in motion by the flapping of the wings of vultures.

27. Then he aimed his arrow at those two who were the chiefs of the haters of sacrifices, but at nobody else. Does Garuda whose prowess affects (*lit.* extends over) large serpents go (or engage himself) against the watersnakes ?

28. He who was skilled in the use of missiles fixed on his bow an arrow of great speed which had the god of wind for its pre-siding deity. By that he brought down (felled) the son of Tāḍakā

26. A. and the text only of Su., उन्मुखः for उन्मुखः. C. and the text only of Vijay., मुखात् for मुखात्. A. C. with Châritravardhana गृध्रपत्रं for गृध्रपक्षं. I. ध्वजम् for ध्वजम्.

27. R. with Vijay., मखादृषाम् for मखादृषाम्. Sumativijaya reads this verse after the 29th of our text.

28. B. C. E. H. I. K. R. with Hemādri पाण्डु पत्रमिव for पाण्डुपत्र-मिव. Hemādri : “ पाण्डु जीर्णं पत्रमिव ॥ एकं वा पदं ॥ पुराणं हि पत्रं पाण्डु भवति ” । D. ताडका° for ताडका°.

यः सुबाहु रिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।
 तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पक्षिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः ॥ २९ ॥
 इत्यपास्तमसविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।
 ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्तयन्क्रियाः ॥ ३० ॥
 तौ प्रमाणचलकापक्षकौ भ्रातराववभ्रथाप्लुतौ मुनिः ।
 आशिषामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१ ॥

२९ ॥ य इति । सुबाहु रिति योऽपरो राक्षसस्तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया ।
 विससर्प संचचार । क्षुरप्रैः शकलीकृतं खण्डीकृतं तं सुबाहुं कृती कुशलौ रामः ॥
 “कृती च कुशलः समौ” इत्यमरः ॥ आश्रमाद्बहिः पक्षिणां पक्षिणाम् ॥ “प-
 क्षिणां शरपक्षिणौ” इत्यमरः ॥ व्यभजत् । विभज्य दत्तवानित्यर्थः ॥

३० ॥ इतीति । इत्यपास्तमसविघ्नयोस्तयो राघवयोः । सांयुगे रणे साधुः
 सांयुगीनः ॥ “प्रतिजनादिभ्यः खञ्” इति खञ्प्रत्ययः ॥ “सांयुगीनां रणे सा-
 धुः” इत्यमरः ॥ तं विक्रममभिनन्द्य । ऋत्विजो याजकाः । वाचि यतो वाग्यतो
 मौनी तस्य कुलपतेर्मुनिकुलेश्वरस्य क्रियाः क्रतुक्रिया यथाक्रमं निरवर्तय-
 न्निष्पादितवन्तः ॥

३१ ॥ ताविति । अवभृथे दीक्षान् आहृतः स्नातो मुनिः ॥ “दीक्षान्तोऽवभृते
 यज्ञः” इत्यमरः ॥ प्रमाणेन चलकापक्षकौ चञ्चलचूडौ तौ भ्रातरावाशिषामनु-

though heavy as a mountain, as if he were a faded (*vit.* white)
 leaf.

29. The skilful warrior cut to pieces by means of क्षुरप्र weapon
 the other demon named सुबाहु who through magical powers moved
 now here and now there in the sky, and apportioned his flesh to
 birds outside the hermitage.

30. The priests congratulated the two princes upon their
 chivalrous valour, who had thus removed the obstacles to the
 sacrifice and completed in due order the sacrificial rites of that lord
 of his clan who had observed his vow of silence.

31. The Muni who had finished his Avabhṛitha ablutions
 (necessary at the end of a sacrifice) passed his hand, the surface

29. B. विजहार, D. K. विससर्ज for विससर्प. B. C. E. H. I. K. P.
 R. with Chā., Val., Su., and Vijay., पक्षिणां for पक्षिणः. One of the
 three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāṇtravardhana
 and others.

30. R. विक्रियां for विक्रमम्. A. D. E. R. with Su., and the text
 only of Val., वाग्यतस्य for वाग्यतस्य.

31. B. E. H. I. K. P. R. with Val., Su., and Vijay., अवभथ-
 न्तः for अवभथाप्लुतः.

तं न्यमन्त्रयत संभृतक्रतुर्मैथिलः स मिथिलां व्रजन्वशी ।
 राघवावपि निनाय बिभ्रतो तद्धनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३२ ॥
 तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतरुष्वगृह्यत ।
 येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥
 प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।
 स्वं वपुः स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥ ३४ ॥

पद्मन्वग र्भपाटिततलेन कुशक्षतान्तःप्रदेशेन । पवित्रेणेत्यर्थः । पाणिना समस्पृ-
 शत्संस्पृष्टवान् । संताषादिति भावः ॥

३२ ॥ तमिति । संभृतक्रतुः संकल्पितसंभारो मिथिलायां भवो मैथिलो जनकस्तं
 विश्वामित्रं न्यमन्त्रयताहूतवान् ॥ वशी स मुनिर्मिथिलां जनकनगरं व्रजंस्तस्य
 जनकस्य यद्धनुस्तच्छ्रवणं कुतूहलं बिभ्रतो राघवावपि निनाय गीतवान् ॥

३३ ॥ तैरिति । गताध्वभिस्तैस्त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येष्वश्रमतरुषु वसतिः
 स्थानमगृह्यत । येष्वश्रमतरुषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी ॥ “ पत्नीप-
 रिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ” इत्यमरः ॥ अहल्यांति यावत् । वासवस्येन्द्र-
 स्य क्षणकलत्रतां ययौ ॥

३४ ॥ प्रत्यपद्यतेति । शिलामयी भर्तृशापाच्छिडलात्वं प्राप्ता गौतमवधूरहल्या
 चारु स्वं वपुश्चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत् । स किल्बिषच्छिदां पापहा-
 रिणाम् ॥ “ पापं किल्बिषकल्मषम् ” इत्यमरः ॥ रामपादरजसामनुग्रहः किल
 प्रसादः । किलेति श्रूयते ॥

of which was wounded (made rough) by the Darbha-grass, over
 the body of the two brothers upon whom he had first pronounced
 benedictions, and who had their side-locks of hair shaken in the
 act of bowing down to him.

32. The king of Mithilâ who had made preparations for a
 sacrifice invited the sage to be present there. He the self-restrain-
 ed hermit, while going to Mithilâ also took with him the two
 descendants of Raghu whose curiosity was aroused from hearing
 about the bow of जनक.

33. Going on their way they accepted residence (halted) in
 the evening under those beautiful trees of the hermitage where
 the wife of गौतम of long asceticism became wife to वासव for a mo-
 ment (temporary wife.)

34. It is said that it was through the favour of the dust of
 Râma's feet which destroys sin, that the wife of Gautama

32. H. with Châ., Din., and Su., संभृतक्रतुं for संभृतक्रतुः.

34. A. C. D. with Hemâdri, चिरस्य for चिराय. One of the
 three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. D. सा for

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अथकामसहितं सपर्यया देहबद्धामिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।

मन्यन्त स्म पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुशिकवंशवर्धनः ।

राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांबभूव सः ॥ ३७ ॥

३५ ॥ राघवेति । राघवाभ्यामन्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको जनेश्वरो निशम्य । अथकामाभ्यां सहितं देहबद्धं बद्धदेहं । मूर्तिमन्तमित्यर्थः ॥ वाहिताभ्यादित्वात्साधुः ॥ धर्ममिव । सपर्ययाभ्यगात्पत्युदतवान् ।

३६ ॥ ताविति । तौ । दिवः सुरवर्त्मन आकाशात् ॥ “द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः” इति विश्वः ॥ गां भुवं गतौ ॥ “स्वर्गेषुपशुवावर्जदिङ्मृगवृष्टिभूजलं । लक्ष्यदृष्ट्योः स्त्रियां गौः” इत्यमरः ॥ पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवतं इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिबताम् । अत्यास्थया पृथयतामित्यर्थः । विदेहनगरी मिथिला । तन्निवासिनां मनः पक्ष्मपातं निषेधमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्भञ्जनां विडम्बनां मन्यन्ते स्म मेने ॥ “लद स्मे” इति भूतार्थे लट् ।

३७ ॥ यूपेति । यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने । क्रतावित्यर्थः । अवसिते समामे सति कालविद्वसरजः कुशिकवंशवर्धनः स मुनी रामम् । अस्यतेऽनन्त्यसनम् । इषूनामसनमिष्वसनं चापम् । तस्य दर्शन उत्सुकं मैथिलाय कथयांबभूव कथितवान् ॥

changed to stone, did, after a long time again, obtain (was restored to) her own beautiful form.

35. Having heard that the Muni had come with the two princes of the family of Raghu, Janaka the lord of the people came forward with offerings to receive him who was, as it were, virtue incarnate accompanied by Wealth and Desire.

36. The minds of the residents of Mithila who were drinking with their eyes those two princes who appeared like the two (stars of) Punarvasu come down to earth from heaven, considered even the twinkling of their eyes to be a troublesome inconvenience.

37. When the sacrificial ceremony consisting of the use of यूप was completed, the sage, who had raised the dignity of the race

यत्. B. H. R. स किल कल्मषीच्छदां, C. D. E. I. K. P. with Chā., Din., Val., and the text only of Vijay., सकलकल्मषच्छिदां for स किल किल्मषच्छिदां. Three Mss. with Hem., Su., and Vijay., read with Mallinātha. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with B. H. R.

35. D. ऋषि for मुनि. D. सहितः for सहितं. D. सपर्ययात् for सपर्यया.

36. E. I. R. with Hem., Su., Vijay., पश्यतां नृपसूतो स्म मन्यन्त पक्ष्मपात for मन्यन्ते स्म पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातं [E. पक्ष्मपात for पक्ष्मपात]

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्क संस्थया ॥ ३८ ॥
अब्रवीच्च भगवन्मर्तैर्गजैर्यद्बृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।
तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९ ॥
ह्रीपिता हि बहवो नरेश्वरास्तेन तात धनुषा धनुर्भूतः ।
ज्यानिघातकटिनत्वचो भुजान्स्वान्विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४० ॥

३८ ॥ तस्येति । पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तस्य तथोक्तस्य । ए-
तेन वरसंपत्तिरुक्ता । शिशोस्तस्य रामस्य ललितं क्रोमले वपुर्वीक्ष्य । स्वं स्वकी-
यं दुरानममानमयितुमशक्यम् ॥ नभेर्ग्यन्तात्खल ॥ धनुर्विचिन्त्य च । दुहितृशु-
ल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयम् ॥ “ शुल्कं यद्वादिदेये स्याज्जामातुर्वन्धकेऽपि
च ” इति विश्वः ॥ तस्य धनुर्भूतस्य रूपस्य संस्थया स्थित्या ॥ “ संस्था स्थितौ
शरे नाशे ” इति विश्वः ॥ पीडितो बाधितः ॥ शिशुना रामेण दुष्करमेतदिति
दुःस्थित इति भावः ॥

३९ ॥ अब्रवीदिति । अब्रवीच्च । मुनिमिति शेषः ॥ किमिति । हे भगवन्मुने । बृह-
द्भिर्मर्तैर्गजैर्महागजैरपि दुष्करं यत्कर्म तत्र कर्मणि कलभस्य बालगजस्य ॥ “ क-
लभः करिषावकः ” इत्यमरः ॥ मोघवृत्ति व्यर्थव्यापारं चेष्टितं साहसमनुमन्तु-
महं नोत्सहे ॥

४० ॥ ह्रीपिता इति । हे तात तेन धनुषा बहवो धनुर्भूतो नरेश्वरा ह्रीपिता ह्रियं प्रा-
पिता हि ॥ जिहृतेर्धातोर्ग्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥ “ अर्तिही— ” इत्यादिना पुगागमः ॥

of Kus'ika, knew that to be the favourable opportunity and informed the king of Mithila about Rama's being eager to behold the bow.

38. The king, seeing the delicate form of that child born in a celebrated family, and considering that his own bow was difficult to be bent, became sorry for his having fixed such a price for his daughter.

39. And replied to the sage, saying, O venerable sage, I cannot give my consent to the futile attempt of a cub of an elephant in an undertaking which is difficult to be accomplished even by huge elephants.

40. For, many a king, O Father, who wield bows, being put to shame by that bow, have gone away despising their own arms,

38. D. and the text only of Val., धनुर्दुरासदे, R. दुरानम धनुः for धनुर्दुरानमं.

39. A. C. D. with Chā., and Su., यन्महद्भिरपि for यद्बृहद्भिरपि. Sumativijaya's text agrees with Mallinātha. A. D. with Chā., and Su., दुःकरं for दुष्करं. A. D. H. I. J. K. P. R. with Din., Su., and Vijay., साहसं for चेष्टितं. Vijay.'s text agrees with Mallinātha.

40. K. धनुर्भूतां for धनुर्भूतः.

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽयमथ वा कृतं गिरा ।

चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥ ४१ ॥

एवमाप्तवचनात्स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।

श्रद्धे त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

ते नरेश्वरा ज्यानिघातैः कठिनत्वचः स्वान्भुजान्धगिति विधूयावमत्य प्रतस्थिरे
प्रस्थिताः ॥

४१ ॥ प्रतीति । ऋषिस्तं प्रत्युवाच ॥ किमिति । अयं रामः सारतो बलतो नि-
शम्यतां श्रूयताम् । अथ वा गिरा सारवर्णनया कृतमलम् । गीर्णं वक्तव्येत्यर्थः ॥
“ युगपर्याप्तयोः कृतम् ” इत्यमरः ॥ अव्ययं चैतत् ॥ “ कृतं निवारणनिषेधयोः ”
इति गणध्याख्यानं ॥ गिरेति करणे तृतीया निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् ॥ किं
त्वशनिर्वज्रो गिराविव । चापे धनुष्येव भवतस्तव व्यक्तशक्तिर्दृष्टसारो भ-
विष्यति ।

४२ ॥ एवमिति । एवमामस्य मुनेर्वचनात्स जनकः काकपक्षकधरे बालेऽपि रा-
घवे पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमम् ॥ “ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ” इति युवा-
दित्वाङ् ॥ “ पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावं कर्मणि वेजसि ” इति विश्वः ॥ त्रिदशगो-
प इन्द्रगोपक्रीटः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः ॥ “ प्रमाणं द्वयसच् — ” इत्यादिना
मात्रचप्रत्ययः ॥ ततः स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ तन्मात्रके कृष्णवर्त्मनि बहो दाहशक्ति-
मिव । श्रद्धे विश्वस्तवान् ॥

the skin of which was hardened by the (constant) smart friction of
bow-strings, crying shame to our arms !

41. The sage replied, know him to be possessed of great
strength——or enough with a description of it (*lit.* no need of
words). He will show his power in testing the strength of your
bow itself, as the thunderbolt on a mountain.

42. Thus from these words of the sage, who could be relied
on, he believed that power in (became assured of) the descendant
of Raghu though wearing sidelocks of hair, as one can believe burn-
ing power in (a spark of) fire (*lit.* one that leaves behind a black
path) even though it be as small as an Indragopa worm.

41. B. D. E. H. I. with Hem., Châ., Din., Su., Vijay., and the
text only of Val., वर्धितः for सारतः. A. C. with Hem., Châ., Din., Val.,
Su., and Dharm., गिरा कृतं for कृतं गिरा. D. with Châ., and Din., तरा-
विव for गिराविव. Hemâdri also notices the reading of these commen-
tators.

42. A. D. E. P. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., इत्थं for
एव. D. K. गोपलाङ्कने for गोपमात्रके.

व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।

तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३ ॥

तत्प्रसुप्तमुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।

विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजद्वेषध्वजः ॥ ४४ ॥

आततज्यमकरोत्स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५ ॥

४३ ॥ व्यादिदेशेति । अथ मैथिलः पार्श्वगान्पुरुषान्कार्मुकाभिहरणाय कार्मुक-
मानेनुम् ॥ “ तुमर्थाच्च—” इति चतुर्थी ॥ सहस्रलोचन इन्द्रस्तैजसस्य तैजस्य-
स्य धनुषः प्रवृत्तये आविर्भावाय तोयशन्मेघानिव गणशः ॥ “ संख्यैकवचनाच्च
वीप्सायाम् ” इति शस्प्रत्ययः ॥ व्यादिदेश प्रजिघाय ॥

४४ ॥ तदिति । दाशरथी रामः प्रसुप्तमुजगेन्द्र इव भीषणं भयंकरं तद्भुवोर्वीक्ष्या-
ददे जग्राह । वृषो ध्वजश्चिह्नं यस्य स शिवो येन धनुषा । क्रतुरेव मृगः । विद्रुतं
पलायितं क्रतुमृगमनुसरति ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥ तं विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं
बाणमसृजन्मुमोच्च ॥

४५ ॥ आततेति । स रामः संसदा सभया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यथा स्यात्त-
योक्षितः सन् । शैलस्येव सारो यस्य तच्छैलसारमपि धनुः । स्मरः पेशलं मृदु
पुष्पचापमिव । नातियत्नतो नातियत्नात् ॥ नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति
समासः ॥ आततज्यमधिज्यमकरोत् ॥

43. Then the king of Mithilā deputed several groups of his attendants to fetch the bow, as the thousand-eyed god (Indra) directs the clouds for the display of the bow made up of light.

44. Having seen that bow terrible like the king of serpents in his sleep—the bow with which the bull-bannered God (S'iva) discharged the dart that followed the sacrifice in the form of a fleet antelope, the son of Das'aratha took it up.

45. He strung that bow with no great effort even though it possessed the strength of a mountain, as the God of Love strings

43. B. E. J. with Hem., and Val., आदिदेश for व्यादिदेश. D. सः for अथ. A. D. K. कार्मुकस्य हरणाय for कार्मुकाभिहरणाय. Between 43-44 P. reads,—“ तेऽपि तूर्णमवगम्य शांभवमासमाहरणकर्मतत्पराः । स्वां सक्षिप्तिकर्कशं हि तच्चिक्षिपुर्देशरथात्मजाग्रतः ” ॥

44. B. D. E. H. I. K. P. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su. and Vijay., प्रेक्ष्य for वीक्ष्य.

45. D. आततज्ज् for आततज्यं. B. C. E. H. I. K. P. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., च for सः. B. P. and the texts only of Val., and Vijay., कोमलं, D. with Hem., Châ., and Din., पेशलं for पेशलं. H. संसदि for संसदा.

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

दृढसारमथ रुद्रकामुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजां पार्थिवः श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।

संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिवृटवान् ॥ ४८ ॥

४६ ॥ भज्यमानमिति । तेन रामेणातिमात्रकर्षणाद्भज्यमानमत एव वज्रपरुष-
स्वनम् । वज्रमिव परुषः स्वनो यस्य तन् । धनुर्दृढमन्यवे दृढक्रोधाय ॥ “मन्त्रुः
क्रोधे क्रतौ देन्ये” इति विश्वः ॥ भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं पुनरुद्यतमिति न्यवेदय-
दिव ज्ञापयामासेव ॥

४७ ॥ दृष्टेति । अथ मैथिलः पार्थिवो रुद्रकामुके दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्य त-
दृष्टसारम् ॥ “सारो बले स्थिरांशे च” इति विश्वः ॥ वीर्यमेव शुल्कम् । धनुर्भङ्ग-
रूपमभिनन्द्य राघवाय रामाद्यायोनिजां देवयजनसंभवां तनयां सीतां श्रियमिव
साक्षाद्क्षमीमिव न्यवेदयदपितवान् ॥ वाचेति शेषः ॥

४८ ॥ उक्तमेवार्थं सौपस्कारमाह ॥ मैथिल इति । सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः ॥

his delicate bow of flowers, being gazed at by the assembled people, in a manner in which their eyes were fixed in amazement.

46. The bow while breaking on account of its being drawn too much by him and therefore producing a noise as shrill as the crash of a thunderbolt as it were proclaimed to Bhārgava of inveterate hatred that the Kshatriya race had again risen up.

47. Then the king of मिथिला being delighted at Rāghava's strength in the form of शुल्क (a price fixed for his daughter), the essence of which was tested in that bow of रुद्र, promised to him his daughter who was not born from the womb, and who was as it were the goddess of fortune.

48. The मैथिल of truthful promise instantly gave his daughter

46. K. R. with Chā., and Din., तस्त्वेन गगनस्पर्शा for तेन वज्र-
परुषस्वनं. B. I. उद्यितं for उद्यते.

47. B. C. D. E. H. I. K. R. रूपिणीं for पार्थिवः. D. इति for इव.
D. K. with Chā., Din., and Val., स्वां ददौ श्रियमिवामरयति: for the last
Pāda. A. C. with Hemādri and Vallabha first read 48th
verse and then the 47th. For the latter half Hemādri reads
thus,—“उज्जिताञ्च तनयां स पार्थिवीं रूपिणीं श्रियमिवन्यवेदयत्.” B. E. H. I. R.
with Su., and Vijay., omit this stanza ; so does the Ms. लक्ष्मीन of
the Kolhāpur collection.

48. B. C. E. I. K. with Hem., Val., Su., and Vijay., °साक्षिकं
for साक्षिकः. H. with Chā., and Din., omit this verse.

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।

भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहाद्दृश्यतां कुलमेदं निमेरिति ॥ ४९ ॥

अन्विषेय सदृशीं स च स्नुषां प्राप चैनमनुकूलवाग्दिजः ।

सद्य एव मुकुतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥ ५० ॥

अथ प्रीतिज्ञाजिज्ञासा संविदापत्सु सगरः " इत्यमरः । मैथिली राजवायायोनि-
जां तनयां द्युतिमतस्तज्जम्बिनस्तयोनिधेः कोशिकस्य संनिधौ अभिः साक्षी यस्य
तोऽग्निसाक्षिकः ॥ " शेषादिभाषा " इति कल्पवृक्षः ॥ स इव । सपद्यतिदृष्टवा-
न्दत्तवान् ॥

४९ ॥ प्राहिणोक्तिरिति । महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं । पुरोधसं पुरोहितं को-
सलाधिपतये दशरथाय प्राहिणोत्प्रेरितवांश्च ॥ किमिति । निर्मिर्नाम जनकानां पू-
र्वजः कश्चित् । इदं निमेः कुलं दुहितुः सीतायाः परिग्रहात्स्नुषात्वेन स्वीकाराद्धे-
तोः । भृत्यस्य भावो भृत्यत्वम् । सोऽस्यास्तीति भृत्यभावि दृश्यतामनुमन्यता-
मिति ॥

५० ॥ अन्विषेति । स दशरथश्च सदृशीमनुरूपां स्नुषामन्विष्य । रामविवाह-
माचकाद्धेत्यर्थः ॥ अनुकूलवाक्स्नुषासिद्धिरूपानुकूलार्थवादी द्विजो जनकपुरोधा-
श्चैनं दशरथं प्राप ॥ तथा हि । कल्पवृक्षफलस्य । यो धर्मः सद्यःपाकरूपः सोऽस्या-

not born of the womb, to the descendant of Raghu in marriage, in
the presence of the resplendent sage who was a treasure of asceticism,
and therefore having as it were the God of fire for his witness to
the ceremony.

49. And the resplendent king deputed his revered family-
priest to the lord of the Kosalas, with the following message.
" Please allow this family of Nimi to do the service of a servant
(be laid under a deep obligation) to your family by the favour of
accepting my daughter for your daughter-in-law.

50. No sooner did he wish a suitable daughter-in-law to him-
self than the Brahmana went to him with a message just such a one

49. A. with Hemādri, महीपतिः, B. C. महाद्युतिं, D. H. I. with
Su., and Vijay., महारथः for महाद्युतिः. A. C. with Chā., and Dharm.,
पुरोहितं for पुरोधसं. A. D. with Hemādri, वीक्ष्यतां, B. C. I. K. P. R.
with Chā., Val., Su., and Vijay., दृश्यतां for दिश्यतां. Charitravardhana,
" इष्यतामुरीक्रियतां, " Su., " अंगीक्रियताम् ", Vijay., " अनुगृह्यताम् " Val.,
" वाञ्छ्यताम्.

50. Between 49-50. B. E. H. I. with Vallabha read,—“ उत्सु-
कश्च सुतदारकर्मणा सोऽभवदुरुपागतश्च ते । गौतमस्य तनयांऽनुकूलवाक्प्राथितं हि मुकु-
तामकालहत् ” ॥ [B. स्व for च. B. बांक्षितं for प्राथितं.] उत्सुक इति ॥ द्वौ
चकारौ तुल्यकालपेक्षां गमयतः ॥ यावत्स राजा दशरथश्च सुतदारकर्मणा पुत्रविवाहकर्म-
णि उत्सुकोऽभवत् ॥ अत्राधिकरणे तृतीया ॥ तथा—“ दधती रथे तेनैव भृशमुत्सुकतां ” ॥

तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः शुश्रुवान्वचनमग्रजन्मनः ।

उच्चचाल बलभित्सखो वशी सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः ॥ ५१ ॥

आससाद मिथिलां स वेष्टयन्पीडितोपवनपादपां बलैः ।

प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥ ५२ ॥

स्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि । अतः सुकृतां पुण्यकारिणां काङ्क्षितं मनोरथः सद्य एव पच्यते हि ॥ कर्मकर्तरि लट् ॥ स्वयमेव पक्वं भवतीत्यर्थः ॥ “ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ” इति कर्मवद्भावान् “ भावकर्मणोः ” इत्यात्मनेपदम् ॥

५१ ॥ तस्येति । बलभित्सख इन्द्रसहचरो वशी स्वाधीनतावान् ॥ “ वश आवन्ततायां च ” इति विश्वः ॥ कल्पितपुरस्क्रियाविधेः कृतपूजाविधेस्तस्याभ्रजन्मनो द्विजस्य । वचनं जनकेन संदिष्टं शुश्रुवाञ्छुतवान् ॥ शृणोतिः कस्युः ॥ सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः । सन्नुच्चचाल प्रतस्थे ॥

५२ ॥ आससादेति । स दशरथो बलैः सेनाभिः पीडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन्परिधीकुर्वन् । आससाद ॥ सा पुरी । स्त्री युवतिरायतमतिप्रसक्तं कान्तपरिभोगं प्रियसंभोगमिव । प्रीत्या रोधं प्रीतिरोधमसहिष्ट सोदवती ॥ द्वेषरोधं न न सहत इति भावः ॥

as he liked ; for the desire of the virtuous which partakes of the nature of the fruit of an all-yielding tree, is ripe (attains fulfilment) quite at once.

51. That self-restrained friend of Indra having heard the words of the Brāhmaṇa the rite of hospitality towards whom had been (previously) arranged, set out eclipsing the rays of the sun with the (clouds of) dust raised by his forces (on their march).

52. He reached Mithilā and surrounded it with his soldiers who caused injuries to the trees in the gardens outside the city. That city endured the siege of love as a woman suffers the coveted संभोग of her lover.

तावद् गौतमस्य तनयो गुरुश्च ते राजानं उपागतः । किभूतो गुरुः अनुकूलवाक् । हि निश्चितं । मुकृतां पुण्यवतां प्रार्थितं वाञ्छितं अकालहृद्भवति । सद्य एव फलति । शोभनं करोतीति मुकृत् ॥ वज्रभः ॥ D. सत्यं for सद्यः. B. C. विपच्यते for हि पच्यते. D. C. H. P. R. with Su., Vijay., and the text only of Val., °समधर्मि, B. K. °समधर्मं, A. with Hemādri, °फलधर्मं for °फलधर्मि.

51. B. C. E. H. I. K. with Val., Su., and Vijay., बली for वशी. B. मुषितां for मुषितां. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with R.

52. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., °पादपैः for °पादपां.

तौ समेत्य समयस्थिताभौ भूपती वरुणवासवोपमौ ।

कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वयंभावसङ्गदृशीं वितेनतुः ॥ ५३ ॥

पार्थिवीमुदवहद्रघूदहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम् ।

यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुक्षध्वजसुते सुमध्यमे ॥ ५४ ॥

ते चतुर्थसहितास्त्रयो बह्वः सूनवो नववभूपरिमहाः ।

सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५ ॥

५३ ॥ ताविति । समयस्थितावाचारनिष्ठौ ॥ “समयाः शपथाचारकालसिद्धा-
न्तसंविदः” इत्यमरः ॥ वरुणवासवानुपमोपमानं यद्योस्तौ तथोक्तौ । ताभौ
भूपती जनकद्वययौ स्वयंभावसङ्गदृशीमात्ममहिमानुरूपां । कन्यकानां सीतादीनां
सनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं समेत्य वितेनतुर्विस्तृतवन्तौ ॥
तनोतेर्लिट् ॥

५४ ॥ पार्थिवीमिति ॥ उद्वहतीत्युद्वहः ॥ पचायन् ॥ रघूणामुदहो रघूदहो
रामः । पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी । तां सीतामुदवहत्परिणीतवान् ॥ अथ ल-
क्ष्मणस्तस्याः सीताया अनुजां जनकस्योरसीमूर्मिलासुदवहत् ॥ यौ वरौजसौ
तयो रामलक्ष्मणयोरवरजानुजौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुक्षध्वजस्य जनका-
नुजस्य सुते कन्यके माण्डवीं श्रुतकीर्तिं चोदवहताम् ॥ नाम व्युत्क्रमविवाहसो-
षो भिन्नोदरत्वात् ॥ तदुक्तम्— “पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीसुतेषु च । वि-
वाहाधानयज्ञासौ परिवेत्ताद्यदृषणम्” इति ॥

५५ ॥ त इति । ते चतुर्थसहितास्त्रयः । चत्वार इत्यर्थः । इत्तानुसारादेवमुक्त-
म् । सूनवो नववभूपरिमहाः । सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्तास्तस्य भूपतेर्विशरथस्य

53. The two kings who were observant of the usages and customs and who were like Varuna and Vāsava respectively, having come together, celebrated the marriage ceremonies of their sons and daughters in accordance with their dignity.

54. The leader of the family of Raghu married the daughter of the Earth and then Lakshmana married Urmilā her younger sister (lit. born after her). The other two powerful ones who were younger brothers of them (two) accepted in marriage the two daughters of Kus'adhvaja, who were of beautiful waist.

55. The three sons, being accompanied by their fourth, appeared on account of their accepting new brides, like the four poli-

53. A. D. E. H. I. J. K R. with Hem., Vijay., and the text only of Val., समये स्थितौ for समयस्थितौ.

54. B. C. I. with Vijay., and the text only of Val., मैथिलीं for पार्थिवीं. D. with Chā., Din., and Vijay., ललितवाचमूर्मिलां for तदनुजामथोर्मिलां.

55. P. with Su., and Vijay., read first 56th verse and then

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थताम् ।
 तोऽभवद्दूरबधूसमागमः प्रत्यक्षप्रकृतियोगसन्निभः ॥ ५६ ॥
 एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्नवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।
 अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ॥ ५७ ॥
 तस्य जातु मरुतः प्रतीक्षा वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
 चिह्निशुभ्रशतया वरूथिनीमृत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८ ॥

सामदानविधिभेदनिग्रहाश्चत्वार उपाया इव । बभुः ॥ विधीयत इति विधिः
 दानमेव विधिः । निग्रहो दण्डः । सूनुनामुपायैर्बधूनां सिद्धिभिश्चौपम्यमित्यनु-
 संधेयम् ॥

५६ ॥ ता इति । ता नराधिपसुता जनककन्यका नृपात्मजैर्दशरथपुत्रैः कृतार्थ-
 तां कुलशीलवयोरूपादिसाकृत्यमगमन् । ते च ताभिस्तथा ॥ किं च । स वराणां
 बधूनां च समागमः । प्रत्ययानां प्रकृतीनां च योग इव । संनिभातीति संनिभः ।
 अभवत् ॥ पञ्चायच्च ॥ प्रत्ययाः सनादयो येभ्यो विधीयन्ते ताः प्रकृतयः ॥ य-
 था प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्यसाधकत्वं तद्वच्चापीति भावः ॥

५७ ॥ एवमिति । एवमात्तरतिरनुरागवान्स दशरथस्तांश्चतुरोऽप्यात्मसंभवा-
 न्पुत्रांस्तत्र मिथिलायां निवेद्य विवाह्य ॥ “ निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्र-
 कीर्तितः ” इति विश्वः ॥ त्रिवध्वतु प्रयाणेषु ससु विसृष्टमैथिलः सन् । स्वां
 पुरीं न्यवर्तत ॥ उद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ॥

५८ ॥ तस्येति । जातु कदाचिद्वर्त्मसु ध्वजा एव मरुवस्तान्प्रमथन्ति चे ते

tical crafts (expedients) of that lord of the earth, viz., Saman (peace-making), Dānavidhi (act of bribing), Bheda (attempt to produce civil dissension) and Nigraha (punishing, war) accom-
 panied by Siddhi (success).

56. Those daughters of the lord of people in company with the sons of the king and they (the sons) with them (the daughters) attained their end (object or success). That union of the brides and bride-grooms was like the union of Pratyaya (terminations, affixes) and Prakṛiti (base).

57. The king Daśaratha having thus married all those four sons there (at Mithilā), and having dismissed the king of Mithilā after three journeys (at the third stage) began to return with great pleasure to his own capital.

58. Now it so happened that strong gales of wind blowing in the 55th. A. C. J. P. R. with Hemādri परिग्रहात् for परिग्रहाः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha,

56. C. K. च पार्थिवसुताः for नराधिपसुताः. I. अपि for च.

58. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वर्त्मनि for वर्त्मसु. E. उद्धताः for उद्धटाः.

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविर्बद्धभीमपरिवेशमण्डलः ।

वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥ ५९ ॥

इयेनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।

अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभ्रुवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।

क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

अञ्जतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः प्रातःकूलगामिनो मरुतः । उत्तटा नदीगयाः स्थलीम-
कुन्निमभूमिभिः ॥ “ जानपदकुण्ड-” इत्यादिना डीप् ॥ तस्य वरूथिर्नी सेनां
भृशतया भृशं चिह्नियुः ह्रिद्यन्ति स्म ॥

५९ ॥ लक्ष्यत इति । तदनन्तरं प्रतीपवनानन्तरं बद्धं भीमं परिवेशस्य परिधे-
र्मण्डलं यस्य सः ॥ “ परिवेशस्तु परिधिरुपसूर्यक्रमण्डले ” इत्यमरः ॥ रविः ।
वैनतेयशमितस्य गरुडहतस्य भोगिनः सर्पस्य भोगेन कायेन ॥ “ भोगः सुखे
स्त्वयादिभूतावहेश्च फणकाययोः ” इत्यमरः ॥ वेष्टितश्च्युतः शिरोभ्रष्टो मणिरिव ।
लक्ष्यते स्म ॥

६० ॥ इयेनेति । इयेनपक्षा एव परिधूसरा अलका यासां तास्तथोक्ताः सांध्य-
मेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः । रजो धूलिगसामस्तीति
रजस्वलाः ॥ “ रजः कृष्यामुतिपरिषदो बलञ्च ” इत्यादिना बलप्रत्ययः ॥
दिशः । रजस्वला ऋतुमत्योऽङ्गना इव ॥ “ स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ” इत्यमरः ॥
अवलोकनक्षमा दर्शनार्हा नो बभ्रुवुः ॥ एकत्रादृष्टदोषादपरत्र शास्त्रदोषादिति वि-
ज्ञेयम् ॥ अत्र रजोऽदृष्टिरुत्पात उक्तः ॥

६१ ॥ भास्कर इति । भास्करो यां दिशमध्युवास च यस्यां दिग्बुधितः ॥

an opposite direction and destroying the tree like banners on the
roads, harassed his army in a great degree, as the swelling currents
of a river overflowing the banks devastate the dry land (i. e. the
country lying along the banks).

59. After that, the sun with a formidable ring formed around
it, appeared like the gem dropped down (from the hood) and en-
circled by the body of a cobra when killed by the son of Vinatā
(Garuda.)

60. The quarters having their locks of hawk's wings rough
and of grey colour, with their clothes of evening clouds steeped in
(wet with) blood, and therefore like women in their menses, with
their grey locks of hair, and garments wet with blood, were not fit to
be looked at.

61. And resorting to the quarter, which the sun had occupied,

59. B. C. E. H. I. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and
Vijay., °परिवेश° for °परिवेश°. D. °वेष्टनः° for °वेष्टितः°.

60. P. सान्द्रमेघ° for सान्ध्यमेघ°

61. R. पितुः क्रियोचितं for पितृक्रियोचितं. B. E. U. R. with Chā.,

तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्वावत् ।

अन्वयुक्तुः गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलपयत्स तद्वचनम् ॥ ६२ ॥

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल बाहिनीमुखे ।

यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३ ॥

“उपान्वध्याङ्गुसः” इति कर्मत्वम् ॥ तां दिशं श्रिताः शिवा गोमावयः ॥ “स्त्रि-
धां शिवा भूरिमाद्युगोमाद्युगभूतकाः” इत्यमरः ॥ क्षत्रशोपितेन वा पितृक्रि-
या पितृतर्पणं तन्नोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्त्य इव प्रतिभयं भयंकरं वषा-
सिरे रुरुवुः ॥ “वास्तु शब्दे” इति धातोर्लिट् ॥ “तिरश्चां वासितं रुतम्”
इत्यमरः ॥

६२ ॥ तद्विति । तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं । दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित्कार्यज्ञः
क्षितेरीश्वरः शान्तिमनर्थनिवृत्तिमधिकृत्योद्दिश्य गुरुं वशिष्ठमन्त्रयुक्तापृच्छत् ॥
“प्रभोऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः ॥ स गुरुः स्वन्तं शुभोदकं भावीति तस्य
राज्ञो व्ययामलपयत्कृतवान् ॥

६३ ॥ तेजस इति । सपद्युत्थितस्तेजसो राशिर्बाहिनीमुखे सेनामे प्रादुरास किल
खलु ॥ यः सैनिकैर्नयनानि प्रमृज्य चिराल्लक्षणीया पुरुषाकृतिर्यस्य स तयोक्तः ।
अभूदिति शेषः ॥

the female-jackals began to howl terribly, urging, as it were, the son of Bhrigu who was accustomed to worship the manes of his father by means of the blood of the Kshatriyas.

62. Having seen the ill-omen of the gales of winds blowing in opposite directions and of such other things, the lord of the earth knowing what was proper to be done (under such circumstances) asked the spiritual adviser regarding its pacification, but he lessened his anxiety by assuring him that it would produce good results in the end.

63. It is said that a heap of light arose and appeared in front of the army all on a sudden; which after a long time became visible in a human form to the soldiers when they had rubbed their eyes (*lit.* they having rubbed their eyes).

Din., Val., Su., and Vijay., नोदयन्त्यः, one of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others, I. with Hemādri, बोधयन्त्यः, C. K. प्रेरयन्त्यः for चोदयन्त्यः. Hemādri also notices the reading of C. K. Mss.

62. C. D. K. मरुतादि for पवनादि. B. E. H. I. R. with Din., Val., and Vijay., क्षिप्रशान्ते, C. क्षिप्रशान्ति, D. K. क्षिप्रशान्त्य, P. with Hem., and Chā., प्रेक्ष्य शान्ते for प्रेक्ष्य शान्ति. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. E. with Chā., अधिगम्य for अधिकृत्य.

63. B. R. with Vijay., उच्छ्रितः, C. E. H. I. and the text only of Vijay., उच्छ्रितः for उत्थितः.

पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मानृकं च धनुरुजितं दधत् ।

यः ससोम इव धर्मदीप्तिः सद्भिर्जिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥

येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा ।

वेपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥ ६५ ॥

अक्षवीजबलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोद्धतः ॥ ६६ ॥

६४ ॥ पित्र्यमिति । उपवीतं लक्षणं चिह्नं यस्य तम् । पितुरयं पित्र्यः ॥ वायु-
नुपित्रुषसो यत् ” इति यत्प्रत्ययः ॥ तमंशम् । धनुर्धौर्जितं धनुरुजितम् । मानृकं
मानृकः ॥ “ कृतघ्नम् ” इति कृतप्रत्ययः ॥ तमंशं च दधत्यो भार्गवः । ससोमश्च-

न्द्रयुक्तो धर्मदीप्तिः सूर्य इव । सद्भिर्जिह्वः ससर्पश्चन्दनद्रुम इव । स्थितः ॥

६५ ॥ येनात । रोषेण परुष आत्मा बुद्धिर्यस्य सः ॥ “ आत्मा जीवो धृति-
बुद्धिः ” इत्यमरः ॥ तस्य रोषपरुषात्मनः स्थितिभिदोऽपि मर्यादालङ्घनोऽपि पितुः
शासने तस्थुषा स्थितेन वेपमानजननीशिरश्छिदा येन प्राग्व्याजनीयत । ततोऽनन्तरं
मह्यजीयत ॥ मावहन्तुः भस्त्रव्यात्कुतो नृगुप्सन्ति भावः ॥

६६ ॥ अक्षेति । यो भार्गवो दक्षिणश्रवणं संस्थितनाक्षवीजबलयेनाक्षमालया
क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रियवधनानामेकविंशतैर्कविंशतिसंख्याया व्याजोऽक्षमा-
लारूपः पुरो यस्याम्नां गणनामुद्धत इव निर्वभौ ॥

64- Bearing a father's portion characterised by an Upavita (sacred thread) and also his mother's portion mighty and powerful on account of the bow, he appeared like the sun (hot-rayed) united with the moon or like a sandal tree with a two-tongued-animal (a snake) on it.

65. By whom abiding by the command of his father, whose mind became stern in rage, and who broke through the limit of propriety of conduct, first was subdued the feeling of kindness (aversion for sinful deeds) in cutting off the head of his trembling mother and then the earth was overcome (i. e. after which the earth was brought under his sway).

66. Who by reason of the rosary of Rudrāksha seeds placed on his right ear (hanging from his right ear), appeared bearing, as it were, in a disguised form on his person, the number twenty one, that being the number of times he had destroyed the Kshatriyas.

64. A. D. H. R. पित्र्यवंशं for पित्र्यमंशं.

65. R. तस्थुषा for तस्थुषा. B. C. K. with Vijay., क्षितिः for मही.

66. A. C. and the text only of Val., संशयेन for संस्थितेन. B. C. I. K. सः for यः. A. with Val., read this verse after the 68th stanza of our text.

तं पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।

बालसूनुवरलोक्य भार्गवं स्वां दशां च विषसाद पार्थिवः ॥ ६७ ॥

नाम् राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे ।

हृद्यमस्य भयदायि चाभवद्भ्रजजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८ ॥

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः संवधे दृशमुदयतारकाम् ॥ ६९ ॥

६७ ॥ तमिति । पितुर्जमदभेदभवेन क्षत्रियकर्तृकवधोद्भवेन मन्युना कोपेन राजवंशानां निधनाय नाशार्थम् ॥ “ निधनं स्यात्कुले नाशे ” इति विश्वः ॥ दीक्षितम् । प्रवृत्तमित्यर्थः । तं भार्गवं स्वां दशां चावलोक्य बालाः सूनुवो यस्य स-पार्थिवो विषसाद ॥ स्वस्यातिदौर्बल्याच्छत्रोश्चातिक्रौर्यात्कांक्षीकोऽभवदित्यर्थः ॥

६८ ॥ नामेति । आत्मजे पुत्रे दारुणे घोरैर्दहिते शत्रौ च तुल्यमविशेषेण वर्तमानं राम इति नाम । हारसर्पयोर्वर्तमानं रत्नजातं रत्नजातिरिव । अस्य दशरथस्य हृद्यं हृद्यगमं भयदायि भयंकरं चाभवत् ॥

६९ ॥ अर्घ्यमिति । स भार्गवः । अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपमनवेक्ष्य । यतो यत्र भरताग्रजस्ततस्तत्र ॥ “ इतराभ्योऽपि वृद्ध्यन्ते ” इति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

67. The king whose sons were yet of a tender age, having seen that son of Bhṛigu who had taken the Dikshā (the initiatory vow of a sacrifice) for the destruction of the families of the kings in consequence of his anger aroused (excited) by the death (murder) of his father and having thought of his own condition at the time, became dejected in spirit (was at a loss to know as to what should be done).

68. The name Rāma which was equally applicable both to his own son as well as to that formidable foe, became to him dear to heart (pleasing) and at the same time fear-inspiring, as a jewel in a necklace and that on the hood of a serpent inspire joy and fear simultaneously.

69. Not minding the king who exclaimed ‘ offering oh ! offering,’ he directed his eyes of terrible pupils towards that quarter

67. D. with Su., विन्यथे दशरथो दशाच्युतः for स्वां दशां च विषसाद पार्थिवः. Sumativijaya, “ दशरथो नृपो विन्यथे । किं कृत्वा भार्गवं परशुरामवलोक्य दृष्ट्वा । कथंभूतो दशरथो दशाच्युतः स्वदशा वृद्धावस्था तस्याभ्युतो भ्रष्टः ” &c-

68. D. E. H. I. J. K. P. R. with Hem., Val., Din., and Su., राम नाम for नाम राम. H. R. अपि for च.

69. C. D. R. with Ohā., and Su., क्षत्रवंश° for क्षत्रकोप°. K. R. with Vallabha, तारकं for तारकां. They take the whole compound in an adverbial sense.

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।

अङ्गुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७० ॥

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इव दण्डपट्टनाद्रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥ ७१ ॥

क्षत्रे क्षत्रकुलं विषये यः क्रोपद्हनो रोषाम्निस्तस्यार्चिषं ज्वालामिव स्थिताम् ॥

“ ज्वालाभासोर्नृपस्यर्चिः ” इत्यमरः ॥ उदग्रा तारका कनीनिका यस्यास्ताम् ॥

“ तारकाक्ष्णः कनीनिका ” इत्यमरः ॥ दृशं संदधे ॥

७० ॥ तेनेति । कार्मुकनिषक्तमुष्टिना । शरमङ्गुलीविवरचारिणं कुर्वता । योद्धु-
मिच्छता युयुत्सुना । तेन भार्गवेण । कर्त्रा । विगतभीर्निर्भोकः सन् । पुरोगतोऽप-
गतो राघवो निजगद उक्तः ॥ कर्मणि लिट् ॥

७१ ॥ क्षत्रेति । क्षत्रजातं क्षत्रजातिर्मेऽपकारेण पितृवधरूपेण वैरि द्वेषि ।
तत्क्षत्रजातं बहुश एकविंशतिवारान्निहत्य शमं गतोऽस्मि ॥ तथापि सुप्तसर्पो द-
ण्डपट्टनादिव तव विक्रमस्य श्रवादाकर्णनाद्रोषितो रोषं प्रापितोऽस्मि ॥

where was the eldest brother of Bharata,—eyes that looked like a flame of that fire of anger (which burned) against Kshatriyas.

70. By him who desirous to do battle had placed his fist round a bow (held a bow in his clenched fist) and who was making an arrow enter the intervening space between his fingers, was addressed the descendant of Raghu who was standing before him and who was undaunted.

71. “ The whole race of Kshatriyas is my enemy for the injury it has done to me. Having destroyed it many a time I was pacified. I am incensed (provoked) by the report of your exploits as a sleeping snake is aroused when stirred with a club (or by receiving a blow from a club). ”

70. A. C. and the text only of Val., निष्कृ^०, E. J विषक्त^० for निषक्त^०. B. C. “विवरसारिणं, D. R. “विवरवर्तिनं for “विवरचारिणं.

71. C. D. E. H. I. P. R. with Hem. Val., Su., and Vijay., अप-
कारि वैरि for अपकारवैरि. R. शमं गतः for शमं गतः. B. K. P. with Hem.,
Chā., and the text only of Vijay., उदगतः. C. H. I. R. with Din.,
Val., Su., Vijay., दग्धितः, E. दुःखितः for रोषितः. One of the three
Mss. of Hemadri's dāṣeṇ also agrees with Vallabha and others. A. C.
with Su., धामविश्रवात् for विक्रमश्रवात्.

मैथिलस्य धनुस्त्वपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।

तन्निशम्य भवता समर्थये दीर्घशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥ ७२ ॥

अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।

ब्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुद्योन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥

बिभ्रतोऽक्षमचलेऽप्यकुण्ठितं द्वौ रिपू मम मतो समागसौ ।

धनुवत्सहरणाच्च हैहयस्त्वं च कीर्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥

७२ ॥ मैथिलस्येति । अन्यैः पार्थिवैः । अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम् ॥ सुष्ठुतेति समासः ॥ अस्य मैथिलस्य धनुस्त्वमक्षणोः क्षतवान् । किलेति वार्तायाम् ॥ “वार्ता संभाव्ययोः किल” इत्यमरः ॥ तद्धनुर्भङ्गं निशम्याकर्ण्य भवतात्मनो मम वीर्यमेव शृङ्गं भग्नमिव समर्थये मन्ये ॥

७३ ॥ अन्यदिति । अन्यशन्यस्मिन्काले जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरितः सन्मावेवागात् ॥ संप्रति त्वद्युद्योन्मुखे सति व्यस्तवृत्तिर्विपरीतवृत्तिः । अन्यगा-मीति यावत् । स शब्दो मे ब्रीडमावहति लज्जां करोति ॥

७४ ॥ बिभ्रत इति । अचले क्रौञ्चाद्रावप्यकुण्ठितमन्त्रं बिभ्रतो मम द्वौ समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतो । धेनोः पितृहोमधेनोर्वत्सस्य हरणाद्धेतोर्हैहयः कार्त्तवीर्यश्च । कीर्तिमपहर्तुमुद्यत उद्युक्तस्त्वं च ॥ वत्सहरणे भारतशोकः—“प्रनत्त-आश्रमात्तस्य होमधेनवास्ततो बलान् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाब्रुवान्” इति ॥

72. “It is reported that thou hast broken the bow of the king of Mithilā,—a bow which was never before bent by any other king. Hearing this I consider that my supremacy in (*lit.* horn of) prowess has, as it were, been destroyed (*lit.* broken) by thee (I am robbed of my glory).”

73. “At other times than the present the epithet Rāma being pronounced in the world was applicable to (signified) me alone. Now that you are rising to importance the same name with its signification being changed (*i. e.* proper force or meaning being divided) puts me to shame!”

74. “To me bearing a missile unimpeded even in the mountain of Krauncha there are two enemies of equal offence, the one is the

72. B. C. D. H. I. P. R. with Hem., Chā., Din., Su., and the text only of Val., अक्षिणोः for अक्षणोः. One of the three Mss. of Hemādri's दयैज, as well as Chāritravardhana's त्रिशुहितैषिणी also agreeing with Mallinātha.

73. C. D. जयति for जगति. Hemādri also notices this. A. C. नयति मां for मामगात्. Hemādri also notices the reading.

74. H. J. with Hem., Chā., and Din., समागसौ मतौ for मतो समा-

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामवति नाजिते त्वयि ।

पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ७५ ॥

विद्धि चानबलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।

खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्गमम् ॥ ७६ ॥

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया संगमय्य सशरं विक्रय्यताम् ।

तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७ ॥

७५ ॥ क्षत्रियेति । तेन कारणेन । क्रियते येनासौ करणः । क्षत्रियान्तस्य क-
रणोऽपि विक्रमः । त्वय्यजिते । मां नावति न प्रीणाति ॥ तथा हि । पावकस्याग्ने-
र्महिमा स गण्यते यः कक्षवत्कक्ष इव ॥ “तत्र तस्येव” इति सप्तम्यर्थे वतिः ।
सागरेऽपि ज्वलति ॥

७६ ॥ विद्धीति । किं च । ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णोरोजसा बलेनात्तबलं हतसारं च
विद्धि यद्गुणस्त्वयाभाज्यभञ्जि ॥ “भञ्जश्च चिणि” इति विभाषया नलोपः ॥
तथा हि । नदीरयैः खातमूलमवहारितपादं तटकुपं मृदुरप्यनिलः पातयति ॥ ततः
शिशुरपि रौद्रे धनुरभाङ्गमिति मा गर्वीरिति भावः ॥

७७ ॥ तदिति । तत्तन्मान्मदीयमिदमायुधं कार्मुकं ज्यया संगमय्य संयोज्य ॥
“त्यपि लघुपूर्वात्” इति णेरयादेशः ॥ सशरं यथा तथा त्वया विक्रय्यताम् ॥

king of the Haihayas on account of his having carried the calf of
my (father's sacred) cow and the other yourself ready to deprive
me of my fame (glory).”

75. “ Therefore as long as you are not subdued, my prowess,
even though it has brought about the destruction of the Kshatriyas,
does not give me (enough) satisfaction ; that only is accounted to
be the true greatness of fire, if it can burn in the ocean, as in a heap
of dry-grass. ”

76. “ Know that the bow of Îs'vara that has been broken by
thee, had been deprived of its strength by the power of Hari ; for
even a gentle breeze throws down a tree on the bank where its roots
are undermined by the (forcible) currents of a river. ”

77. “ Please put the string to this bow of mine, and applying

गसौ. K. with Val., द्वौ मतौ मम रिप् for द्वौ रिप् न मतौ. D. E. I. K. P.
with Val., Din., Su., and the text only of Vijay., तातधेनुहरणात्, H.
कामधेनुहरणात्, C. with Vijay., होमधेनुहरणात्, R. वत्सधेनुहरणात् for धेनु-
स्वसहरणात्. Hemādri and Chāritravardhana distinctly with Malli-
nātha.

76. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Su., Vijay.,
and the text only of Val., आनरसं for आनबलं. All of them explain
as, “ आनरसं = आनसारं. ”

77. C. D. with Chā., and Din., read, “ तन्मदीयमिदमाततज्यया

कातरोऽसि यदि वोद्धतांश्चिषा तर्जितः परशुधारया मम ।

ज्यानिघातकटिनाङ्गुलिर्वृथा बध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥ ७८ ॥

एवमुक्तवति भीमदर्शने भार्गवे स्मितविकम्पिताधरः ।

तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥ ७९ ॥

पूर्वजन्मधनुवा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।

केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥ ८० ॥

प्रधनं रणस्ति शत्रु । प्रधनं तावदास्तामित्यर्थः ॥ “ प्रधनं मारणे रणे ” इति विश्वः ॥
एवमपि मद्धनुःकर्षणेऽप्यहं तु त्व्यबाहुतरसा समबाहुबलेन ॥ “ तरसी बलरहसी ”
इत्यमरः ॥ त्वया जितः ॥

७८ ॥ कातर इति । यदि वोद्धतांश्चिषा मम परशुधारया तर्जितः
कातरोऽसि भीतश्चेत् । वृथा ज्यानिघातेन कटिना अङ्गुलयो यस्य स तथोक्तोऽ-
भययाचनाञ्जलिरभयप्रार्थनाञ्जलिर्बध्यताम् ॥ “ तौ यथावञ्जलिः पुमान् ”
इत्यमरः ॥

७९ ॥ एवमिति । भीमदर्शने भार्गव एवमुक्तवति सति । राघवः स्मितेन हासेन
विकम्पिताधरः सन् । तद्धनुर्ग्रहणमेव समर्थमुचितमुत्तरं प्रत्यपद्यताङ्गीचकार ॥

८० ॥ पुनैति । पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यद्धनुस्तेन समागतः संगतः स

an arrow draw it (i. e. discharge); let the fighting remain for the
present. Even if you do this much, (lit. if you can do this even,
then) I shall consider myself defeated by you, possessed of strength
of arms equal to that of mine. ”

78. “ But if you have lost heart (if your courage fails) terri-
fied by the edge of my battle-axe which puts forth a flame of lustre,
then form a cavity of your hands in request of safety and protec-
tion—the cavity of hands whose fingers have in vain been harden-
ed by the strokes of the bow-string. ”

79. When the son of Bhrigu who was terrible (or gigantic)
in appearance spoke these words, the descendant of Raghu with his
lower lip quivering in smile, considered the very acceptance of his
bow to be the best reply, and took it up.

80. Being joined with the bow which belonged to him in one

नीयतां विजयसाधनं धनुः ” for the former half. Hemādri also notices
th reading and says, “ इति पूर्वार्धपाठात्तरः ” [D. विषयं for विजय]. A.
with Su., read first the 78th verse and then the 77th.

78. D. H. I. K. R. with Hem, Chā., Din., and Su., यदि च for
वादि वा. B. D. with Hem., Chā., Din., and the text only of Vijay.,
ज्याविमर्दं for ज्यानिघात . D. and the text only of Su., तथा for वृथा.

79. C. R. विकम्पितो हरेः for विकम्पिताधरः.

80. B. C. E. H. I. K. P. R. with Val., and the texts only
of Su., and Vijay., शुभं for लघु°. D. लाञ्छनः for लाञ्छितः.

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्कार्मुकं च बलिनापिरोपितम् ।

निष्प्रभश्च रिपुरास भूमृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१ ॥

तावुभावपि परस्परस्थितौ वर्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्वणी शशिविवाकराविव ॥ ८२ ॥

रामोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽत्यन्तप्रियदर्शनोऽभवत् ॥ तथा हि । नवाम्बुदः केवलो रिक्तोऽपि सुभगः । त्रिदशचापेनन्प्रधनुषा लाञ्छितश्चिह्नितः किं पुनः ॥ सुभग एवेति भावः ॥

८१ ॥ तेनोति । बलिना तेन रामेण भूमिनिहितैका कोटिर्यस्य तत् । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुश्च ॥ “कर्मण उक्तम्” इत्युक्तप्रत्ययः ॥ अधिरोपितम् ॥ भूमृतां रिपुर्भागवत् । धूमशेषो धूमकेतनोऽग्निरिव । निष्प्रभो निस्तेजस्क आसन्नभुव ॥ आसीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । शीत्यर्थकस्यास्ते रूपं वा ॥

८२ ॥ ताविति । परस्परस्थितावन्योन्याभियुक्तौ ॥ वर्धमानं च परिहीनं चेति द्वन्द्वः ॥ वर्धमानपरिहीने तेजसौ ययोस्तौ तानुभौ राववर्गवावपि । दिनात्यये

of his former states of existence he became exceedingly charming to the sight ; if a fresh cloud is beautiful even when alone, how much more should it be when it is marked by the bow of Indra (the rainbow) ?

81. The moment that the bow, the one end of which was placed on the ground, was strung by that powerful prince, the enemy of kings turned blank (pale) like fire having its smoke only left to it.

82. The multitude of people looked upon them both, who had

81. A. D. H. I. K. P. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., “निहितैककोटिना, C. निहितैककोटि तत् for निहितैककोटि तत्. A. C. with Hem., and Val., तत्क्षणे for भूमृतां. B. C. E. H. I. K. P. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., read, “प्राप वर्णविकृतिं च भार्गवो वृष्टिधौत इव वासवध्वजः” for the latter half. Hemādri also notices this and says, “इति उत्तरार्धे पाठांतरं.” Vallabha: “तावद् भार्गवः स्ववर्णविकृतिं प्राप जामदग्न्यश्च मालिन्यमवाप । क इव वासवध्वज इव । यथा वासवध्वज इन्द्रमहोत्सवो वृष्टिधौतः सन् आसारक्षालितः सन्वर्णविकृतिं प्राप्नोति” &c., Chāritravardhana:— “भार्गवः परशुरामश्च वर्णविकृतिं वैवर्ण्यं प्राप ॥ उभावपि चकारौ समानकालयोतकौ ॥ यथा संधुक्षितौ धूमशेषोऽग्निर्वैवर्ण्यं निज्ज्वलत्वं लभते &c., Vijay., repeats the above remark of Chāritravardhana and says, “इति चारिववर्द्धनः.” Dinakara word for word the same with Chāritravardhana. Vallabha considers the latter half as a different reading for the above.

82. B. E. H. I. K. with Hem., Val., Su., and Vijay., परस्परं स्थितौ for परस्परस्थितौ. C. D. I. with Hem., and Chā., परिहीनं for परिहीनं.

तं कृपासृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।
 स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥ ८३ ॥
 न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिमवत्यपि त्वयि ।
 शंस किं गतिमनेन पक्षिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ ८४ ॥
 प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।
 गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५ ॥

सायंकाले पर्वणि भवौ पार्वणौ शशिदिवाकराविव । जनता जनसमूहः ॥ “ग्राम-
 जनबन्धुसहायेभ्यस्तत्” इति तत्प्रत्ययः ॥ पश्यति स्मापश्यत् ॥ अत्र राघव-
 स्य शशिना भार्गवस्य भानुनौपम्यं द्रष्टव्यम् ॥

८३ ॥ तमिति । हरसूनुसंनिभः स्कन्दसमः कृपासृदू राघवः । आत्मनि विषये
 स्खलितवीर्यं कुण्ठितशक्तिं तं भार्गवं स्वं स्वकीयं संहितममोघमाशुगं बाणं
 चावेक्ष्य । व्याजहार बभाषे ॥

८४ ॥ नेति । अभिमवत्यपि त्वयि । विप्र इति हेतोः । निर्दयं प्रहर्तुमलं शक्तो
 नास्मि ॥ किं त्वनेन पक्षिणा शरेण ते गतिं गमनं हन्मि । उत मखार्जितं लोकं
 स्वर्गं हन्मि शंस ब्रूहि ॥

८५ ॥ प्रतीति । ऋषिर्भार्गवस्तं रामं प्रत्युवाच । किमिति । तत्त्वतः स्वरूपतस्त्वां
 पुरातनं पुरुषं पुराणपुरुषं न वेद्मि इति न । किं तु वेद्म्येवेत्यर्थः । किं तु गां गतस्य

encountered each other (*lit.* who were standing face to face)—the one having his splendour increased, and the other his glory diminished, as if they were the sun and the moon in the evening at the time of their opposition.

83. Raghava who resembled the son of Hara (स्कन्द), being moved with feelings of compassion, and seeing that the son of मृत्यु got his power baffled (in its effect) against him, and also considering that the arrow he had fixed on the bow was not to go in vain, addressed him in the following manner.

84. “Although you are an aggressor, I cannot (*lit.* I am not disposed &c.,) ruthlessly strike you, because you are a Brāhmana. Tell me then if I am to destroy your locomotion by this arrow, or to bar your way to the regions which you have acquired by sacrificial ceremonies.”

85. The sage replied to him “It is not that I do not know thee to be the Primeval Being from thy real nature (real appear-

83. E. H. R. संहितं for संहितं. B. C. R. with Hem., Din., Su., and Vijay., अवश्यम् for अमोघम्.

84. B. C. E. H. I. K. P. with Hem., Cha., Din., Val., Su., and Vijay., अथ, R. अपि for इत.

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाञ्च वसुधां ससामराम् ।
आहितो जयविषययोऽपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६ ॥
तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।
पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७ ॥
प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।

भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्स्वर्गमार्गपरिधो दुरत्ययः ॥ ८८ ॥

जयवतीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृभुणा ब्रष्टुमिच्छता मया कोपितो ह्यसि ॥

८६ ॥ भस्मसादिति । पितृद्विषः पितृवैरिणो भस्मसात्कृतवतः कोपेन भस्मी-
कर्वतः ॥ “विभाषा सातिः कात्स्न्ये ” इति सातिप्रत्ययः ॥ ससागरां वसुधां च
पात्रसात् ॥ पात्राधीनं देयं कृतवतः ॥ “देवे वा च ” इति चकारात्सातिः ॥
कृतकृत्यस्य मे परमेष्ठिना । परमपुरुषेण स्वबाहितः कृतो जयविषयः पराजयो-
ऽपि श्लाघ्य आश्लाघ्य एव ॥

८७ ॥ तदिति । तत्तस्मात्कारणाद्धे मतिमतां वर पुण्यतीर्थगमनायाप्नुमिष्टानी-
प्सितां मे गतिं रक्ष पालय । किं तु खिलीकृता दुर्गमीकृतापि स्वर्गपद्धतिरभो-
गलोलुपं भोगनिःस्पृहं मां न पीडयिष्यति ॥ अतस्तामेव जहीत्यर्थः ॥

८८ ॥ प्रत्यपद्यतेति । राघवस्तथेति प्रत्यपद्यताङ्गीकृतवान् । प्राङ्मुख इ-
न्द्रविद्वत्सः सायकं विससर्ज च ॥ स सायकः सुकृतोऽपि साधुकारिणो-
ऽपि ॥ करोतेः क्तिप् ॥ भार्गवस्य दुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिधः
प्रतिबन्धोऽभवत् ॥

ance). But with a desire to see thy वैष्णव power, descended on
earth, as thou art, I have provoked thee.”

86. “To me who have reduced to ashes the haters (enemies) of
my father, and have given away the earth bounded by the oceans to
deserving persons, even the reverse of victory (defeat) made (or
caused) by thee—the Supreme Being is certainly commendable. ”

87. “Therefore, Oh you the best of the intelligent, spare my
coveted power of locomotion for going to holy places. Me who I
am free from cravings for sensuous enjoyments, the course to
heaven if barred (made impassable) shall not affect. ”

88. The descendant of Raghu complied with his request say-
ing “so be it ” and with his face towards the east, discharged the

86. B. C. E. H. I. K. P. R. with Hem., Val., Su., and Vijay.,
विपसात् for पात्रसात्. Chāritravardhana and Dinakara distinctly with
Mallinātha.

88. C. R. एव for इति. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din.,
Val., Su., and Vijay., प्राङ्मुखं for प्राङ्मुखः. One of the three Mss. of He-
mādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others. E. सुपि-

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्समस्तुसाह ।

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ८९ ॥

राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा ।

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥ ९० ॥

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।

ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजमृषिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

८९ ॥ राघव इति । राघवोऽपि क्षम्यतामिति वदन्तपोनिधेर्भागवस्य चरणौ समस्तुसात्पणनाम ॥ तथा हि । तरस्विनां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ भवतीति शेषः ॥

९० ॥ राजसत्त्वमिति । यदा मातुरागतं मातृकं राजसत्त्वं रजोगुणप्रधानत्वमवधूय पितुरागतं पित्र्यं शमं गमितोऽस्मि । तदा स्वया ममापेक्षितत्वाद्गतिनिश्चितमगर्हितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोऽयं निग्रहोऽपकारोऽप्यनुग्रहीकृतो ननुपकारीकृतः खलु ॥

९१ ॥ साधयामीति । अहं साधयामि यच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः संपादयिष्यतस्ते विघ्नमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु ॥ “अव्ययं विभक्ति-” इत्यादिना-र्याभावेऽव्ययीभावः ॥ सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणः । तम् ॥ “तेन सहति तुल्ययोगे”

arrow which became, to the son of Bhrigu, though he had done virtuous deeds, an impassable barrier to his path to heaven.

89. The descendant of Raghu also touched the feet of that repository of asceticism saying, “please excuse me.” Submission itself on the part of the powerful to enemies conquered by force, is for (leads to) glory.

90. “Thou hast indeed made even my defeat bearing an irreproachable fruit a favour to me since thou having shaken off (from my nature) the condition of being influenced by the Rajoguna (the principle of action and passion) inherited (by me) from my mother, hast brought me to peacefulness, the proper quality of my paternal descent ”

91. “ I am going ; may you have no impediment (thrown on your way) born, as you are, to effect the business of the gods ”,—

तोऽपि, A. with Su., सुकृतस्य for सुकृतोऽपि. D. with Vijay., दुरत्ययः for दुरत्ययः.

89. D. H. K. with Hem., Chá., Din., and Val., अय for अवि. R. तपस्विनां for तरस्विनां. B. D. with Chá., Din., and Su., क्षोभते for कीर्तये.

90. I. with Su., वैश्यं for पित्र्यं. C. D. I. with Val., पदे for शमे. D. यतः for यदा. D. K. °कले for °फलः. G. D. E. H. I. K. P. with Val., and Vijay., मयि for मम. C. D. E. with Chá., अनुग्रहः कृतः for अनुग्रहीकृतः.

91. A. B. C. with Val., सावि यामि, Vallabha: “ सावि आदेशं देहि । अहं यामि.” Hemadri also notices this. “ सावि यामि ” इति पाठे ॥ “ साः स्वनुशिष्टौ ” ॥ साहौ । सामावस्यासिद्धत्वाद् ॥ “ हुत्वायो हेभिः ” इति हेभिः ” ॥ D.

तस्मिन्नाते विजयिन् परिरभ्य रामं स्नेहादमन्यत पिता पुनरेव जातम् ।

तस्याभवत्क्षणशुचः परितोषलाभः कक्षाग्रिलङ्घिततरोरिव वृष्टिपातः ॥९२॥

अथ पथि गमयित्वा क्लृप्तम्योपकार्ये कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।

पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शनीनां कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥९३॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ भार्गववि-
जयो नामैकादशः सर्गः ॥

इति बहुव्रीहिः ॥ लक्ष्मणामर्जं राममिति वच्य ऊचिवानुक्तवान् ॥ सूत्रः कस्यः ॥
कृषिस्तिरोद्धेऽन्तर्वधे ॥

९२ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्भार्गवे गते सति । विजयिन् रामं पिता स्नेहात्परिरभ्य
पुनर्जातमेवामन्यत ॥ क्षणं द्युग्यस्येति विग्रहः ॥ क्षणद्युग्यस्तस्य दशरथस्य परि-
तोषलाभः संतोषप्राप्तिः । कक्षाभिना दावानलेन ॥ “ कक्षः द्युष्ककाननवीरुधोः ”
इति विश्वः ॥ लङ्घितस्याभिहतस्य तरोर्वृष्टिपात इव । अभवत् ॥

९३ ॥ अथेति । अथ । ईषदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः ॥ “ ईषदसमाप्तौ-” इति
कल्पप्रत्ययः ॥ अवनिपालः क्लृप्ता रम्या नवा उपकार्या यस्मिन्स तस्मिन्पथि
कतिचिच्छर्वरी रात्रीर्गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनामङ्गनानां लोचनैः कुवलयानि
येषां संजातानि कुवलयिताः ॥ “ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इत्च् ” इती-
तच्प्रत्ययः ॥ कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्तां पुरमयोध्यामविशत्प्रविष्टवान् ॥

॥ इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलम-
ल्लिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायामैकादशः सर्गः ॥

saying these words to लक्ष्मण and to his elder brother, the sage disap-
peared (vanished from the sight).

92. After his departure, the father having embraced Rama who was victorious, thought through affection that he was surely born again. To him who for a moment had to suffer grief the gain of satisfaction became like a shower of rain to a tree attacked by the wild fire

93. Then the lord of the earth who resembled S'iva, having passed some nights in the way, where beautiful new tents were pitched, entered the city of Ayodhya where the windows (of the mansions) were full of lotuses on account (or in the form) of the eyes of the women anxious to behold the daughter of Mithilā-king.

E. H. I. J. R. with Hem., Su., Vijay., and the text only of Val., साधु
यामि for साधयामि. K. R. पुनः for वचः. Between 91-92 A. B. C. and
the text only of Vallabha, read the following :—“ स्वं निवेद्य किल
भामं राघवे वैश्वं विदितविष्णुतेजसि । स्वस्तिदानमधिकृत्य चाक्षयं भार्गवोऽथ निजमा-
श्रमं ययौ ” ॥

93. A. C. and the text only of Val., इति for अथ. A. D. K. R.
with Chā., and Din., दर्शनीनां for दर्शनीनां. Nine Mss. with Hem.,
Val., Su., and Vijay., read with Mallinatha. One of the three Mss.
of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and Dinakara.

। द्वादशः सर्गः ।

निर्विष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान् ।

आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपाच्चिरिबोषसि ॥ १ ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति ।

कैकेयीशङ्कुयेवाह पलितच्छन्नना जरा ॥ २ ॥

वन्दामहे महोदण्डोर्दण्डौ रघुनन्दनौ ।

तेजोनिजितमार्तण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ ॥

१ ॥ निर्विष्टेति । स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः ॥ पचायच्च ॥ त्रि-
ह्यन्ति पुरुषा येष्विति वा स्नेहाः ॥ अधिकरणार्थं घञ् ॥ विषयाः शब्दादयस्त्व-
एव स्नेहा निर्विष्टा भुक्ता विषयस्नेहा येन स तथोक्तः ॥ “ निर्वेशो भृतिभोग-
योः ” इति विश्वः ॥ दशा जीवनावस्था तस्या अन्तं वाद्धेकुमुपेयिवान्स दशरथः ।
उषसि प्रदीपाच्चिरिव दीपज्वालं च । आसन्नं निर्वाणं मोक्षो यस्य स तथोक्तः ।
आसीत् । अग्निः पक्षे तु विषयो देश आश्रयः । भाजनमिति यावत् ॥ “ विषयः
स्यादिन्द्रियाय देशे जनपदेऽपि च ” इति विश्वः ॥ स्नेहस्तेलादिः ॥ “ स्नेहस्तेला-
दिकरसे द्रवे स्यात्सौहृदेऽपि च ” इति विश्वः ॥ दशा वर्तिका ॥ “ दशा वर्ताव-
वस्थायाम् ” इति विश्वः ॥ निर्वाणं विनाशः ॥ “ निर्वाणं निवृत्तौ मार्गे विनाशे
गजमज्जने ” इति यादवः ॥

२ ॥ तमिति । जरा कैकेयीशङ्कुयेव पलितस्य केशादिशौक्लघस्य छन्नना निषेण ॥
“ पलितं जरसा शौक्लघं केशादीं ” इत्यमरः ॥ कर्णमूलं कर्णापकण्डमागत्य रामे
श्री राज्यलभमीन्यस्यतां निधीयतामिति तमाह ॥ दशरथो वृद्धोऽहमिति विचार्य
रामस्य यौवराज्याभिषेकं कर्तुं चकाङ्क्षेत्यर्थः ॥

1. He (Das'aratha) who had enjoyed all pleasures (arising from the objects) of senses (i. e. worldly pleasures), who had reached the declining years of life, with his absolution drawing near, was like a flame of a lamp at dawn which was about to be extinguished, with its oil consumed, and which has reached to the very end of the wick.

2. Under the pretext of grey hairs, Old Age, as it were, came close to the root of his ears and, as if, from the fear of कैकेयी whispered to him, saying “ Place the Royal Fortune (insignia or sovereignty) upon Rama.

1. H. reads आसन्ननिर्वाणप्रदीपाच्चिः for आसन्ननिर्वाणः प्रदीपाच्चिः.

2. D. with Chā., and Din., कर्णजाहं for कर्णमूलं. The three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहर्तृविणी have the following remark on this reading :—“ कर्णमूलमिति व्याख्याचक्रत्वादसभ्यः पाठः “ कर्णजाहं ” इति सर्वोच्ची-
नः पाठः । ‘तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्गाहचौ’ इत्यनेन ग्राहप्रत्ययः

सा पौरान्पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।
 प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ॥ ३ ॥
 तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।
 दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४ ॥
 सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतो वरौ ।
 उद्धवामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविबोरगौ ॥ ५ ॥

३ ॥ सेति । सा पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिरभिषेकवार्ता । कुल्या कृत्रि-
 मा सरित् ॥ “ कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ” इत्यमरः ॥ उद्यानपादपानिव । पौ-
 रान्प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे ॥

४ ॥ तस्येति । क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पितं संभृतमभिषेकस्य
 संभारमुपकरणं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिर्दूषयामास ॥ स्ववमुख्यमूलन राजशोके-
 न प्रतिबन्धेत्यर्थः ॥

५ ॥ सेति । चण्डघतिकोपना ॥ “ चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ” इत्यमरः ॥ सा
 किल भर्त्राश्वासितानुनीता सती तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ । इन्द्रेण सि-
 क्ताभिवृष्टा भूर्बिले वल्मीकादौ मन्नावुरगाविव । उद्धवामोऽज्जगार ॥

3. That report of installation (coronation or rise) of Rama who was the darling of all the citizens, delighted every one of them, as an irrigating channel blooms (all) the trees in a garden

4. Kaikeyi of cruel resolve defiled the preparations made for his installation with the tear-drops of the king, hot on account of grief.

5. That lady of violent disposition being kindly addressed with a view to pacification by her husband, gave out (expressed of) the two boons that had been promised to her (i. e. demanded their fulfilment), as the ground showered upon by Indra (i. e. rain) throws out a pair of serpents, lurking within its holes.

3. A. °छविः for °श्रुतिः. D. H. and the text only of Val., ह्लादयामास for ह्लादयाचक्रे.

4. C. K. कैकेयी दूषयामास for दूषयामास कैकेया. A. अश्रुविन्दुभिः, D. नयनाश्रुभिः, K. वाष्पविन्दुभिः for पार्थिवाश्रुभिः.

5. A. C. with Su., भर्त्रा चण्डी for चण्डी भर्त्रा. B. I. K. प्राक्संश्रुतौ, C. and the text only of Vijav., प्राक्संश्रितौ, R. with Hem., and Val., तत्संश्रितौ for तत्संश्रुतौ.

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राप्ताजयत्समाः ।

द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैषव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६ ॥

पित्रा दत्तां रुदन्नामः प्राङ्गुहीं प्रत्यपयत ।

पश्चाद्दनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७ ॥

दधतो मङ्गलक्ष्मीं वसानस्य च वल्कले ।

ददद्भुविस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८ ॥

सं सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥ ९ ॥

६ ॥ तयोरिति । सा तयोर्वैरयोर्मध्य एकेन वरेण रामं चतुर्दश समाः संवत्सरा-
न् ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ प्राप्ताजयत्प्रायासयत् । द्वितीयेन सुतस्य भरतस्य
वैषव्यैकफलां वैषव्यमात्रफलां श्रियमैच्छद्विषे ॥ न नृपभोगफलामिति भावः ॥

७ ॥ पित्रेति । रामः प्राक्पित्रा दत्तां महीं रुदन्प्रत्यपयताङ्गीचकार । स्वत्यागदुः-
खादिति भावः । पश्चाद्दनाय गच्छेत्वेवंप्रकारं तदाज्ञां पित्राज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥
पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥

८ ॥ दधत इति । मङ्गलक्ष्मीं दधतो वल्कले वसानस्याच्छादयतश्च तस्य रामस्य
सममेकविधं मुखरागं मुखवर्णं जना विस्मिता ददद्भुः ॥ मुखदुःखयोरधिकृत इति
भावः ॥

९ ॥ स इति । स रामो गुरुं पितरं सत्याद्गुरुरूपपादलोपयन् ॥ सी-
तालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः ॥ साभ्यां सहितः सन्दण्डकारण्यं विवेश ॥ सतां
पनश्च प्रत्येकं विवेश ॥ पितृभक्त्या सर्वे सन्तः संतुष्टा इति भावः ॥

6. By one of these two boons she sent Rāma into exile for fourteen years, and with the other she wished the Royal Fortune for her son—the Fortune the sole result of which was her own widowhood.

7. Rāma at first with tears took charge of the earth offered to him by his father. But afterwards accepted his behest "Repair to the forest," with great delight.

8. The people were astonished, to observe the same tinge on his countenance at the time when he put on the two bark-garments, as was at the time when he was clad in the auspicious suit of silk (at the time of installation).

9. Not causing his father to fall (stray or deviate) from his truthfulness (i. e. that of conferring boons) he accompanied by

6. B. रामप्राजयन् वने for रामं प्राप्ताजयत्समाः.

8. A. C. with Su., चरि च परिगृह्यतः for वसानस्य च वल्कले. D. मुख-
रागमजसं for मुखरागं समं जनाः.

9. D. अलोकयन् for अलोपयन्.

राजापि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।

शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभमन्यत ॥ १० ॥

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।

रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ११ ॥

अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।

मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२ ॥

१० ॥ राजेति । तद्वियोगार्तः पुत्रवियोगदुःखितो राजापि स्वकर्मणा मुनिपुत्र-
वधरूपेण जातः स्वकर्मजस्तं शापं पुत्रशोकजमरणात्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रे-
ण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तमन्यत ॥ मृत इत्यर्थः ॥

११ ॥ विप्रोषितेति । विप्रोषिताः कुमारा बस्मात्तत्तथोक्तमस्तमितेश्वरं मृतव-
शरथं तद्राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ ॥ “आ-
मिषं भोग्यवस्तुनि” इति केशवः ॥

१२ ॥ अयेति । अथानाथाः प्रकृतयोऽमात्याः ॥ “प्रकृति सहजे योनावमात्ये
परमात्मनि” इति विश्वः ॥ मातृबन्धुषु निवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः । पि-
तृमरणगुण्यर्थमिति भावः ॥ मौलैरात्रैः सन्निवैरानाययामासुरागमयांचक्रुः ॥

Sitā and Lakshmana entered the Dandakā forest and at the same time entered the hearts of every good man (endearred himself to all).

10. The king also afflicted by the grief of separation from his son, remembered the curse to him brought on by his own deeds, and considered that by death only there shall be sufficient atonement for his acts (or regarded it a cheap retribution to be allowed to solve the curse by giving up his own life).

11. That kingdom, from which the princes were banished (or absent), and the lord of which was dead, became a prey (fell a victim) to the enemies who are vigilant in seeking openings (i. e. vulnerable points in it).

12. Then the principal administrators who were then helpless caused Bharata who was at the time living with his mother's relatives, to be brought by means of the hereditary ministers who kept their tears in check.

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः ॥ १३ ॥

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।

तस्य पश्यन्ससौमित्रे रुदश्रुत्सतिद्रुमान् ॥ १४ ॥

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्युरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा ॥ १५ ॥

१३ ॥ श्रुत्वेति । कैकेयीतनयो भरतः पितुस्तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मरणं श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं मातुरेव न किं तु श्रियोऽपि पराङ्मुख आसीत् ॥

१४ ॥ ससैन्य इति । ससैन्यो राममन्वगाद्य ॥ किं कुर्वन् । आश्रमालयेष्वनवासिभिर्दर्शितानेते रामनिवासा इति कथितान्ससौमित्रे लक्ष्मणसहितस्य तस्य रामस्य वसतिद्रुमाजिवासवृक्षान्पश्यन् रुदन् ॥

१५ ॥ चित्रेति । चित्रकूटवनस्थं तं रामं च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः । कथितपितृमरणः सन्नित्यर्थः । अनुच्छिष्टाननुभूतशिष्टा संपद्रुणोत्कर्षो यस्याः सा ॥ “ संपद्रुतो गुणोत्कर्ष ” इति केशवः ॥ तथा लक्ष्म्या करणेन निमन्त्रयांचक्रे आहूतवान् ॥

13. Having heard of his father's death (brought on) in that manner the son of Kaikeyi became averse (*lit.* turned his face away from) not only to his mother but also to the Royal Fortune (*i. e.* Kingdom).

14. And with an army he followed (or went in search of) Rāma viewing with tears the trees beneath which he (Rāma) had lived with Lakshmana and which were pointed out to him (Bharata) by the dwellers of hermitages.

15. And having acquainted him (Rāma) who was residing in the forest of the Chitrakūṭa, with his father's departure to heaven (death), he invited him to return (to his kingdom) on account of the Goddess of the royal fortune whose essence (youthful bloom or virginity) had not yet been enjoyed by him.

13. A. C. R. with Val., and Su., तस्याः for स्वस्याः.

14. C. E. I. J. K. R. with Hem., Chā., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., कथितान् for दर्शितान्.

15. B. R. चित्रकूटावलस्थं च, C. with Hemādri, चित्रकूटाद्रिवनस्थं, A. चित्रकूटस्थितं रामं for चित्रकूटवनस्थं च. D. with Su., स for च. A. C. D. with Vallabha, गदितं for कथितं. B. C. R. with Hem., Chā., and Din., पितुः for गुरोः. One of the three Mss. of Hemādri's dāṇa also agrees with Mallinātha. D. अनुष्टुप् for अनुच्छिष्टं.

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।
 परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः ॥ १६
 तमशक्यमपाकटुं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।
 ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७ ॥
 स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।
 नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥ १८ ॥

१६ ॥ स इति । स हि भरतः प्रथमजोऽग्रजे तस्मिन्नामेऽकृतश्रीपरिग्रहे सति स्वयं भुवः स्वीकरणादात्मानं परिवेत्तारं मेने ॥ “ परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहान् ” इत्यमरः ॥ भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम इति भावः ॥

१७ ॥ तमिति । स्वर्गिणः पितुर्निदेशादपाकटुं निवर्तयितुमशक्यं तं रामं पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्तुं पादुके ययाचे ॥

१८ ॥ स इति । स भरतो भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विसृष्टः सन् । पुरीमयोभ्यां नाविशदेव । किं तु नन्दिग्रामगतस्तस्य रामस्य राज्यं न्यासं निक्षेपमिवाभुनगपालयन् । न तूपभुक्तवानित्यर्थः ॥ अन्यथा “ भुजोऽनवनं ” इत्यात्मनेपदप्रसङ्गान् ॥ भुजेर्लङ् ॥

16. For, he would consider himself, he thought, to be a परिवेत्ता (one who commits the sin of marrying before his elder brother's choosing a wife) by his accepting the earth (i. e. kingdom) when his elder brother had not accepted (*lit.* made the acceptance of) the Royal Fortune.

17. Afterwards he asked of Rāma who could not be made to swerve from the command of his father who had gone to heaven for a pair of his wooden slippers in order to make it the presiding deity of the kingdom during his absence (*lit.* after him).

18. Being dismissed by his brother with the words “ so be it,” he did not at all enter the city of अयोध्या, but living at Nandigrāma, he protected the kingdom, as if it were a deposit of his brother (lodged with him.)

17. A. C. with Vijay., आदेशात्, B. D. J. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., निर्देशात् for निदेशात्. One of the three Mss. of Charitravardhana's शिशुहितैषिणी also agrees with Hemādri and others.

18. A. C. D. with Hem., Chā., Din., and Su., नन्दिग्रामं गतस्तस्य for नन्दिग्रामगतस्तस्य.

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।

चचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्षाकुव्रतं युवा ॥ २० ॥

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।

कदाचिदङ्के सीतायाः शिश्ये किञ्चिदिव श्रमात् ॥ २१ ॥

१९ ॥ वृद्धेति । ज्येष्ठे दृढभक्ती राज्यतृष्णापराङ्मुखोभरत इति पूर्वोक्तानुष्ठानेन मातुः पापस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं तदपनोदकं कर्मकरोदिव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य “ स्त्रियाः पुंवत् ” इत्यादिना पुंवद्भावो दुर्घटः ॥ “ अप्रियादिषु ” इति निषेधात् ॥ भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् ॥ अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढभक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकत्वस्य विवक्षितत्वात्सिद्धमिति समाधेयम् ॥ वृत्तिकारश्च-दीर्घनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्यानुपकारत्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमेव ॥ तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वादृढभक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः ॥ न्यासकारोऽप्येवम् ॥ भोजराजस्तु—कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठाङ्गवानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात्पुंवद्भावप्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ तु भावसाधनत्वात्पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्येत्याह ॥

२० ॥ राम इति । सानुजः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह वने वन्येन वनभवेन कन्दमूलादिना वर्तयन्वृत्तिं कुर्वन्जीवन् । वृद्धेक्षाकूपां व्रतं वनवासात्मकं युवा यौवनस्थ एव चचार ॥

२१ ॥ प्रभावेति । स रामः कदाचित्प्रभावेण स्वमहिम्ना स्तम्भिता स्थिरीकृता ज्ञाया यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् । किञ्चिरीषच्छूमादिव सीताया अङ्के शिश्ये सुष्याप ॥

19. Firm in devotion to his elder brother and averse to the desire for (*lit.* thirst for) the kingdom, he made an expiation in this manner for the purification of the sin (or crime) committed by his mother.

20. Rāma also who was an abode of peace subsisting with his brother and the princess of the Videhas on the wild produce of the forest, observed, though he was young, the vow that had been practised by the descendants of Ikshvāku in their old age.

21. He every now and then fell asleep from some slight fatigue on Sitā's lap, resting under a tree whose shadow was motionless through his divine power.

19. B. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., भरतः for शुद्ध्यर्थम्.

20. D. वृत्ति for वने. R. चकार for चचार.

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।

प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥ २२ ॥

तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।

भ्रान्तश्च मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ २३ ॥

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।

आशङ्क्योत्सुकसारङ्गं चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ २४ ॥

२२ ॥ ऐन्द्रिरिति । ऐन्द्रिरिन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकस्तस्याः सीतायाः स्तनौ । प्रियस्य रामस्योपभोगचिह्नेषु । तत्कृतनखभर्तेष्वित्यर्थः ॥ पुरोभागिनो दोषैकदर्शिनः कर्म पौरोभाग्यम् ॥ “दोषैकदृक्पुरोभागी” इत्यमरः ॥ दुःश्लिष्टदोषघातमाचरन्कुर्वन्निव । नखैर्विददार विलिलेख ॥ किलेत्यैतिह्यं ॥

२३ ॥ तस्मिन्निति । रामया सीतयावबोधितो रामस्तस्मिन्काक इषीकास्त्रं काशास्त्रम् ॥ “इषीका काशमुच्यते” इति हलायुधः ॥ आस्थदस्यति स्म ॥ “असु क्षेपणे” इति धातोरुल्लङ्घ ॥ “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” इत्यङ्गत्वययः ॥ “अस्यतेत्यङ्” इति धुगागमः ॥ स काकश्च भ्रान्तः सन्नैकनेत्रस्य व्ययेन दानेन तस्मादस्त्रादात्मानं मुमुचे मुक्तवान् ॥ मुचेः कर्तरि लिट् ॥ “धेनुं मुमोच” इति वप्प्रयोगः ॥

२४ ॥ राम इति । रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्धेतोः पुनर्भरतागमनमाशङ्क्योत्सुकसारङ्गमुत्कण्ठितहरिणां चित्रकूटस्थलीं जहौ तत्याज ॥ आसन्नश्चासौ देशश्चेति विग्रहः ॥

22. A crow, the son of Indra, it is said, tore with his nails her breasts exhibiting, as it were, his fault-finding with regard to the marks of enjoyment made by her husband.

23. Rama at once awakened by his beloved darted a reed missile at the bird, which careering round and round protected itself from it by parting with one of its eyes (allowed one eye to be destroyed for saving its life).

24. Rama left the region of the Chitrakūṭa mountain, where the deer looked anxious for him, and where on account of the proximity to the country, he feared lest Bharata might come again.

22. A. D. आचरन् for आचरन्. Between 22-23. D. E. I. R. with Su., and the texts only of Val., and Vijay., read, - “मृगमांसं ततः सीतां स्तनमागतं धत्त । पक्षिण्डनखयानैर्दबाधे वायसो बलात्” ॥ Hemādri also notices this. [E. I. R. with Hem., Su., शटः, Vijay.’s text शिवः for भूतः.] J. considers this to be a spurious stanza.

23. R. इषीकास्त्रं for इषीकास्त्रं. A. H. J. with Su., आन्मानं, D. with Chā., and Din., भ्रान्तः सः D. K. भ्रान्तस्तु, C. R. with Hem., Val., and Vijay., भ्रान्तः सन्, A. 2. भीतः सन् for भ्रान्तश्च. D. with Chā., and Din., च for सः.

24. K. उत्सुकसारङ्गो for उत्सुकसारङ्गं.

प्रययावातिथेयेषु वसन्तुषिकुलेषु सः ।

दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः ॥ २५ ॥

बभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।

प्रतिषिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥

अनुसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम् ।

सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितषट्पदम् ॥ २७ ॥

मध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।

अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥ २८ ॥

२५ ॥ प्रययाविति । स रामः । अतिथिषु साधून्यानिथेयानि ॥ “ पथ्यतिथि-
वसतिस्वपतेर्दम् ” इति ङप्रत्ययः ॥ तेष्वपि कुलेष्वप्याश्रमेषु ॥ “ कुलं कुल्ये
गणे देहे गेहे जनपदेऽन्वये ” इति हैमः ॥ वर्षान्तु भवानि वार्षिकाणि ॥ “ वर्षा-
भ्यष्टक् ” इति ङप्रत्ययः ॥ तेष्वृक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव वसन्-
क्षिणां दिशं प्रययौ ॥

२६ ॥ बभाविति । तं राममनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेय्या
प्रतिषिद्धा निवारितापि गुणोन्मुखी गुणान्तुका लक्ष्मी राजलक्ष्मीरिव बभौ ॥

२७ ॥ अनुसूयेति । सा सीतानुसूययाच्चिभार्ययातिसृष्टेन इत्तेन पुण्यगन्धेनाङ्ग-
रागेण काननं वनं पुष्पेभ्य उच्चलिता निर्गताः षट्पदा यस्मिन्स्तत्तथाभूतं चकार ॥

२८ ॥ सन्धेयति । संध्याभ्रकपिशो विराधो नाम राक्षसः । महो राहुर्दिन्दोरिव ।
तस्य रामस्य मार्गमावृत्यावरुन्ध्यातिष्ठन् ॥

25. Halting at the hermitages of hospitable sages he pro-
ceeded towards the southern quarter, as the sun after residing in
the autumnal lunar mansions (i. e. the ten asterisms) goes down
to the south.

26. The daughter of the lord of the Videhas going behind
him, appeared like Royal Fortune who is fond of good qualities
following him, though prevented by Kaikeyi (denied to him by).

27. She made the forest so, with the cosmetics of sanctify-
ing fragrance given to her by अनुसूया, that the black bees abandoned
the flowers.

28. A demon by name Virādha tawny in colour like that of

25. H. पक्षेषु for कक्षेषु.

26. D. कैकेयी for कैकेय्या. A. C. with Chā., and Din., श्रीरिव सन्-
खी गुणान् for लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी. The former, “ रामगुणान्सन्मुखी श्रीरिव. ”

27. B. C. E. I. with Su., अनुसूया for अनुसूया. We with five
commentators and ten Mss. B. R. with Su., “ विसृष्टेन for अतिसृष्टेन. B.
C. I. K. R. with Vallabha, पुष्पोच्चलितं, D. with Vijay., and the text
only of Val., पुष्पोच्चलितं for पुष्पोच्चलितं.

28. B. C. I. K. with Vijay., कपिलः for कपिशः. B. H. I. with

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।

नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ २९ ॥

तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचखलतुः ॥ ३० ॥

पञ्चवट्यां ततो रामः शासनात्कुम्भजन्मनः ।

अनपोढास्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥ ३१ ॥

२९ ॥ स इति । लोकस्य शोषणः शोषक स राक्षसस्तयो रामलक्ष्मणयोर्मध्ये मैथिलीम् । नभोनभस्ययोः श्रावणभाद्रपदयोरन्तरे मध्ये वृष्टिमवग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इव । जहार ॥ “ वृष्टिर्वर्षे तद्विद्यतेऽवग्राहावग्रहौ समौ ” इत्यमरः ॥

३० ॥ तमिति । काकुत्स्थस्य गान्नापत्ये पुमांसौ काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ ते विराधे विनिष्पिष्य हत्वा । अशुचिनापवित्रेण गन्धेन स्थलीमाश्रमभुवं पुरा दूषयति दूषयिष्यतीति हेतोः ॥ “ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ” इति भविष्यदर्थे लट् ॥ वसुधायां निचखलतुः खनित्वा भुवि निक्षिप्तवन्तौ च ॥

३१ ॥ पञ्चवट्यामिति । ततो रामः कुम्भजन्मनोऽगस्त्यस्य शासनात् ॥ पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी ॥ “ तद्वितार्थः ” इति तत्पुरुषः ॥ “ संख्यापूर्वो द्विगुः ”

the evening clouds stood obstructing the way of Rāma, like Rāhu obstructing the path of the Moon.

29. He, the destroyer of the people, took off Maithilī from between them, as draught destroys (takes off) rain between the months of Śrāvana and Bhādrapada.

30. The two descendents of Kakutstha crushed him to death but fearing lest the unholy smell of his body should contaminate (infect) the locality interred him under the ground.

31. Then Rāma dwelt in Panchavati by the advice (or order) of the Pitcher-born sage (Agastya), without transcending the

Hem., Chā., Din., and Val., तत्र for तस्य. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी also agrees with Mallinātha. O. J. K. R. with Chā., Din., Su., and Vijay., विरोधो for विराधो. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी also agrees with Mallinātha.

29. H. and the text only of Vijay., संजहार for स जहार. D. K. with Vallabha, मध्यात् for मध्ये. I. R. इवाम्बरे for इवान्तरे.

30. K. विनिःपिष्य for विनिष्पिष्य. D. with Su., पूर्ण for पुरा. R. पूरयति for दूषयति.

31. B. H. K. with Val., and Su., अथो for ततः. The former, “ अथोजन्तरम्. ” K. कुम्भशासनः for कुम्भजन्मनः. B. R. with Val., and Vijay., वन्ध्याद्रिः for विन्ध्याद्रिः.

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।

अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ३२ ॥

सा सीतासंनिधावेव तं वव्रे कथितान्वया ।

अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ ३३ ॥

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४ ॥

इति द्विगुसंज्ञायां “ द्विगोः ” इति डीप् ॥ “ द्विगुरेकवचनम् ” इत्येकवचनम् ॥ तस्यां पञ्चवट्याम् । विन्ध्याद्रिः प्रकृतौ वृद्धेः पूर्वावस्थायामिव । अनपौढस्थिति-
रनतिक्रान्तमर्यादस्तस्यां ॥

३२ ॥ रावणावरजेति । तत्र पञ्चवट्यां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा ॥ “ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ” इति णत्वम् ॥ राघवम् । निदाघार्ता धर्मतमा व्याकुला व्याली भुजंगी मलयद्रुमं चन्दनद्रुममिव । अभिपेदे प्राप ॥

३३ ॥ सेति । सा शूर्पणखा सीतासंनिधावेव कथितान्वया कथितस्ववंशा सती तं रामं वव्रे वृतवती ॥ तथा हि । अत्यारूढोऽतिप्रवृद्धो नारीणां मनोभवः कामः कालज्ञोऽवसरज्ञो न भवतीत्यकालज्ञो हि ॥

३४ ॥ कलत्रवानिति । वृषः पुमान् ॥ “ वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्र-
ले । पुराशिभेदयोः शृङ्ग्यां मूषकभेदयोरपि ” इति विश्वः ॥ वृषं पुरुषमात्मार्थ-
मिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी ॥ “ वृषस्यन्ती च कामुकी ” इत्यमरः ॥ “ सुप
आत्मनः क्यच् ” इति क्यच्प्रत्ययः ॥ “ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यच्चि ”
इत्यसुगागमः ॥ ततो लटः शत्रादेशः ॥ “ उगितश्च ” इति डीप् ॥ अक्षरार्थस्तु—
वृषस्कन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां राक्षसीं हे बाले अहं कलत्रवान्मे कनीयांसं
कनिष्ठं भजस्वेति शशासाज्ञापितवान् ॥

limits of virtue, as the mountain Vindhya acting up to the com-
mand of the sage remained in his normal condition.

32. There the younger sister of Ravana being smitten with
love came up to the descendant of Raghu, as a female snake when
oppressed by heat goes to a sandal tree.

33. She declaring her lineage made advances of love to (lit.
wooded) Rama even in the very presence of Sita ; for the lust of
woman when grown to excess does not take account of proper times
for expressing their love.

34. “ I have got a wife, young girl, do thou (therefore)
choose my younger brother: ” thus Rama whose shoulders were as-

32. D. H. K. and the texts only of Val., and Vijay., प्रतिपेदे for
अभिपेदे.

33. I. इत्यारूढः, R. अथारूढः for अत्यारूढः.

34. B. and the text only of Vijay., यवीयांसं, A. D. and Su.,

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।

साभूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥ ३५ ॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ ३६ ॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।

मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्येवेहि त्वया कृतम् ॥ ३७ ॥

३५ ॥ ज्येष्ठानि । पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात्तेन लक्ष्मणेनाप्यनभिनन्दिता नदीकृतः भूयो रामाश्रया सा राक्षसी । उभे कूले भजतीत्युभयकूलभाक् । नदीवासूत ॥ सा हि यातायानाभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदीसदृश्यभूदित्यर्थः ॥

३६ ॥ संरम्भमिति । मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीम् । निवातेन स्तिमितां मिथिलासुदधेर्वेलासम्बुविकृतिम् । अम्बुपूर्वमित्यर्थः ॥ “अम्बुम्बु-विकृतौ वेला” इत्यमरः ॥ चन्द्रोदय इव । संरम्भं संश्रानं निनाय ॥

३७ ॥ फलमिति । शोकद्वयेनान्वयः । अस्योपहासस्य फलं सद्यः संप्रत्येव प्राप्स्यसि । मां पश्य । त्वया । कर्त्र्या । कृतमुपहासरूपं करणं । व्याघ्र्यां विषये मृग्याः । कर्त्र्याः । परिभव इत्येवेहि ॥

developed as those of a bull, commanded that voluptuous woman (lustful girl).

35. Not being accepted by him even, on account of her having sought the love of his elder brother at first, she again went to Rama, like the current of a river touching (in turns) both of its banks.

36. The loud laughter of the Mithila-princess enraged her (or precipitated her into wild rage) who had assumed for a time a gentle appearance, as the rising of the moon ruffles the surface (*lit.* the waves) of the ocean, steady (or calm) on account of there being no gale.

37. Look here, ere long you shall get the fruit of this ridicule to me. Know that this act of yours is like an insult offered by a doe to a tigress.

लघ्यायांसं for कर्नायांसं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with B.

35. B. with Chā., and Din., न तेनाप्यनभिनन्दिता for तेनाप्यनभिनन्दिता

36. A. D. क्षणं सौम्यां for क्षणसौम्यां.

37. B. C. E. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., मृगी^० for मृग्याः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. Chāritravardhana also notices the reading of Hemādri and others and remarks,—“अथ वा । व्याघ्र्यां मृगीपरिभवस्त्वया मृत्यवे कृतः

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्कं निर्विशतीं भयात् ।
 रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥
 लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुभाषिणीम् ।
 शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुधे विकृतेति ताम् ॥ ३९ ॥

३८ ॥ इतीति । भयाङ्कतुरङ्कं निर्विशतीमालिङ्गन्तीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्पणखा नाम्नः सदृशम् । शूर्पाकारनखयुक्तमित्यर्थः ॥ रूपमाकारं प्रत्यपद्यत स्वीचकार ॥ अदर्शयदित्यर्थः ॥

३९ ॥ लक्ष्मण इति । लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्मञ्जुभाषिणीं पश्चाच्छिवाघ-
 घोरस्वनां तां शूर्पणखां श्रुत्वा । तस्याः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ सुस्वनः शङ्खः श्रूयत
 इति वत्प्रयोगः ॥ विकृता मायाविनीति बुधे बुद्धवान् ॥ कर्तरि लिट् ॥

38. So saying to the Maithila-princess who in terror sought refuge in the lap of her husband, S'urpanakhâ resumed her (natural) form that was true to her epithet (assumed the form that would agree with her name शूर्पणखा).

39. लक्ष्मण, first hearing her speech, as sweet as that of a cuckoo, and afterwards terribly howling like a jackal, knew her to be a deceitful spirit.

इत्युक्तेति अधिमेण श्लोकेन सम्बन्धः " ॥ B. C. E. H. I. K. R. with Châ., Val., Su., and Vijay., मृत्यवे हि for इत्यवेहि. Dinakara also notices the reading. B. C. E. I. K. R. with Châ., Val., Su., and Vijay., कृतः for कृते. Hemâdri and Dinakara notice the reading. A. reads " मृगीपरिभवां व्याघ्रचामवैहीति कृते त्वया " for the latter half. Hemâdri also notices this reading.

38. A. अंके निर्विशतीं, A₂. R. with Val., अंके निर्विशतीं, K. with Hemâdri अंके प्रविशतीं, B. with Châ., and Din., अंगानि विशतीं, D. प्राप निर्विशतीं, Hemâdri also notices the reading, D₂. J. with Vijay., अंके निर्विशतीं for अंके निर्विशतीं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. We with Sumativijaya and five other Mss. O. D. H. R. with Hem., नाम्ना, J. नाम्नी, E. नाम for नाम्नः.

39. R. with Hemâdri, कोकिलां for कोकिला°. A. B. D. E. I. J. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., वादिनीं for भाषिणीं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. I. शिवां for शिवा°. A. D. E. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., स्वतां for स्वनां.

पर्णशालामथ क्षिप्रं विवृतासिः प्रविश्य सः ।

वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया ।

अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥ ४१ ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

४० ॥ पर्णशालामिति । अथ स लक्ष्मणो विवृतासिः कौशोद्धतखङ्गः स-
न्क्षिप्रं पर्णशालां प्रविश्य । भीषयतीति भीषणाम् ॥ नन्द्यादित्वाल्थुद् कर्तरि ॥
तां राक्षसीं वैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं द्वैगुण्यलक्षणं । तेनायोजयत्योजयितवान् । स्वभा-
वत एव विकृतां तां कर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृतामकरोदित्यर्थः ॥

४१ ॥ सेति । सा वक्रनखं धारयतीति वक्रनखधारिणी । तथा वेणुवत्कर्कश-
पर्वया । अत एवाङ्कुशस्याकार इवाकारो यस्याः सा तथा । अङ्गुल्या तौ राघ-
वावम्बरं व्योम्नि स्थिता ॥ “ अम्बरं व्योम्नि वाससि ” इत्यमरः ॥ अतर्जय-
दभर्त्सयत् ॥ “ तर्ज भर्त्स तर्जने ” इति तर्जभर्त्स्यौश्चौरादिकयोरनुदात्तेच्चेऽपि
चक्षिडो डित्करणेनानुदात्तेच्च्नमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपद-
मित्युक्तम् ॥ इदमवामभिप्रेत्योक्तं भट्टमल्लेनाख्यातचन्द्रिकायाम् ॥ तर्जयते भर्त्सय-
ते ॥ तर्जयतीत्यपि च दृश्यते कविध्विति ॥

४२ ॥ प्राप्येति । साशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं स्वा-
ङ्गच्छेदात्मकम् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः ॥ कर्मणि घञप्रत्ययः ॥ रामस्य कर्तुरुपक्रमः ।

40. Then he, with a drawn sword (in hand) immediately entered the leaf-hut and attached to her terrible form a repetition (or superfluity) of hideousness (i. e. made her more ugly than be-fore) .

41. Going up and making her footing in the air she threaten-
ed them (two) with her finger which bore curved nails, and whose joints (knots) were as tough and hard as those of a bamboo, and which therefore looked like ((lit. had the form of) a goad (or hook) of an elephant-driver.

42. And soon reaching Janasthâna she informed Khara and

40. K. अथ for अथ. A. H. J. विकृतासिः, D. R. with Hem., Val., and Su., विवृतासि for विवृतासिः. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. B. C. E. I. K. with Val., and the text only of Vijay., वैरूप्यपुनरुक्तेन, D. R. with Su., वैरूप्यं पुनरुक्तेन for वैरूप्यपौनरुक्तेन. Hemâdri notices this reading and says,—“ वैरूप्यपुनरु-
क्तेन ” इति पाठे कर्मधारयः ”.

41. R. with Val., चक्रनखं for वक्रनखं. A. C. with Su., अम्बरान् for अम्बरे.

42. C. D. E. K. R. with Ohâ, Din., Val., and Sû., तथाविधा,

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋता यत्पुरो दधुः ।

रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

उदायुधानापततस्तान्दृष्टान्प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ ४४ ॥

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

त तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥ ४५ ॥

रामोपक्रमम् । रामेणादायुपक्रान्तमित्यर्थः ॥ “ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासा-
याम् ” इति क्लीबत्वम् ॥ तत्रैवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवमाचख्यौ च ॥

४३ ॥ मुखेति । नैर्ऋता राक्षसाः ॥ “ नैर्ऋतो यातुरक्षसी ” इत्यमरः ॥ मुखावय-
वेषु कर्णादिषु लूनां छिन्नां तां पुरो दधुरथे चक्रुरिति यत्तदेव रामाभियायिनां
राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलमभूत् ॥

४४ ॥ उदिति । उदायुधानुद्यतायुधानापतत आगच्छतो दृष्टान्स्त्वरादीन्प्रे-
क्ष्य राघवश्चापे विजयस्याशंसामाशां लक्ष्मणे सीतां च निदधे ॥ सीतारक्षणे
लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय संनद्ध इति भावः ॥

४५ ॥ एक इति । दाशरथी राम एकोऽद्वितीयः । यातुधानाः कामं सहस्रशः ।
सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानैस्तु स राम आजौ ते यातुधाना यावन्तो यावत्संख्या-
का एव तावांस्तावत्संख्याकश्च ददृशे ॥

others of the insult of that sort (given) to her which was a new
(unprecedented) discomfiture of the Rākshasas instituted by
Rāma.

43. That the demons posted her in the van who was mutilated in the portions of her face (nose and ears) was by itself an ill-omen to them as they started against Rāma (leading an expedition against, &c.).

44. The descendant of Raghu seeing these haughty Rākshasas making a rush on him with weapons ready to be flung, placed his hope of victory on his bow and सीता to the care of लक्ष्मण.

45. Granted that the son of Das'aratha was all alone and the Rākshasas were (counted) by thousands, nevertheless they saw

Vijay's text तथाभिधं for तथाविधं. A. C. with Vallabha, रक्षःपरिभवागम-
म् for रक्षःपरिभवं नवं. Vallabha : “ किमूतं रामोपक्रमं रक्षःपरिभवागमं राक्षसा-
भिभवागमम्. ”

43. C. D. with Chāritravardhana, मुखेऽवयवलूनां for मुखावयवलूनां.
Chāritravardhana : “ लूनाञ्छिन्ना अवयवा नासादयो यस्याः सा तां राक्षसीं मुखे
प्रथमतो यत्पुरो दधुः ” &c. A. and the text only of Val., रामाभियायिनां for
रामाभियायिनां. D. K. आसीत् for अभूत्.

44. A. C. with Hemādri, वक्ष्य for प्रेक्ष्य.

45. D. रामः for कामं. B. with Hemādri, आसंस्तावद्धा, C. D. E. I.
J. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., आजौ तावद्धा for

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।

न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥ ४६ ॥

त शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।

क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात्सममिवोद्ययुः ॥ ४७ ॥

तैस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥ ४८ ॥

४६ ॥ असदिति । अथ शुभाचारो रणे साधुचारी सद्बुद्धश्च स काकुत्स्थोऽसज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणाख्यं राक्षसमात्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न सेहे । प्रतिकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

४७ ॥ तमिति । स रामस्तं दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः क्रमशः प्रतिजग्राह । प्रतिजग्राहेत्यर्थः । ते शराः पुनस्तस्य चापात्समं युगपद्विद्ययुः । अतिलघुहस्त इति भावः ॥

४८ ॥ तैरिति । देहमतीत्य भित्त्वा गच्छन्तीति देहातिगाः । तैर्यथास्थिता पूर्वविशुद्धिर्येषां तैः । अतिवेगत्वेन देहभेदात्प्राग्भिव रुधिरलेपरहितैरित्यर्थः । शीतैस्तीक्ष्णैस्तेर्बाणैस्त्रयाणां खरादीनामायुः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः पीतम् ॥

him in the battle to be just as numerous as they themselves were.

46. Then the descendant of Kakutstha who fought righteously (in obedience to the code of honour) did not excuse the demon Dúshana who was urged (sent) to fight by the wicked demons, as he being of a fair conduct would not tolerate any censure against himself uttered by the wicked people.

47. He assailed him as well as the demons Khara and Tris'iras with his arrows, which though discharged from his bow in succession, appeared to be flung as it were at one and the same moment.

48. The sharp-pointed arrows that pierced through the bodies

आजौ तावाञ्च. Hemādri : “ तावद्धा तावत्प्रकारः ॥ ‘ संख्याया विधार्थे धा ’ ॥ ‘ अधिकरणविचाले च ’ इति वा ॥ अधिकरणं द्वयं । विचालः संख्यान्तरापादनं । एकस्यानेकीकरणं । एकं राशिं पञ्चधा कुरु इति वामनः काशिकावृत्तिः ” ॥ Chāritravardhana : “ तावद्धा तावत्संख्याको दृष्टः ॥ इति ‘ संख्याया विधार्थे धा ’ ॥ Val-labha “ तावद्धा तावन्मात्र एव दृष्टे ” ॥ H. आ for च.

46. D. अपि for अथ. D. with Su., सदाचारः for शुभाचारः. A. D. H. K. R. सदूषणं, Hemādri also notices this, B. E. असदूषणं for स दूषणं. B. D. आत्मनि for आत्मनः.

47. R. तौ for तम्.

48. D. I. and the text only of Val., श्रुतेः for शितैः. O. D. R. with Hem., Chā., and Din., यथापूर्वं for यथापूर्व^०. I. R. च for न.

तस्मिन्नामशरोत्कृते बले महति रक्षसाम् ।
 उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चन ॥ ४९ ॥
 सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।
 अग्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥ ५० ॥
 राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।
 तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥ ५१ ॥

४९ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नामशरैरुत्कृते छिन्ने महति रक्षसां बल उत्थित-
 तमुत्थानक्रियाविशिष्टं प्राणिकबन्धेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः ॥ “ कबन्धोऽस्त्री
 क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ” इत्यमरः ॥ अन्यच्चान्यत्किञ्चन न ददृशे ॥ कबन्धे-
 भ्य इत्यत्र “ अन्यारात् ”—इति पञ्चमी ॥ निःशेषं हतमित्यर्थः ॥

५० ॥ सेति । सा सुरद्विषां वरूथिनी सेनः बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा युद्धं
 कारयित्वा । गृध्राणां छाया गृध्रच्छाया ॥ “ छाया बाहुन्ये ” इति नपुंसकत्वम् ।
 तस्मिन्नग्रबोधायापुनर्बोधाय सुष्वाप । ममारेत्यर्थः ॥ अत्र सुरतश्चान्तकान्तासमा-
 धिर्ध्वन्यते ॥

५१ ॥ राघवेति । एका शूर्पवन्नखानि यस्याः सा शूर्पणखा ॥ “ पूर्वपदात्सं-
 ज्ञायाम्—” इति णत्वं ॥ “ नखमुखात्संज्ञायाम् ” इति डीप्प्रतिषेधः ॥ सैव
 रावणं प्रति राघवास्त्रैर्विदीर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां दुष्प्रवृत्तिं दुर्वातो
 हरति प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥ “ हरेतरनुद्यमनेऽच् ” इत्यच्प्रत्ययः ॥

of those three, remaining as clean as before, drank off (destroyed)
 their life, but it was the birds which drank off their blood.

49. In that vast army of Rākshasas which was cut to pieces
 by the arrows of Rāma, nothing was seen to rise up except the head-
 less trunks (nothing was seen standing except bodies of warriors
 with their heads cut off) .

50. That army of the enemies of the gods, causing Rāma
 who was showering arrows to fight with it, fell asleep under the
 shade of vulture (carrion birds) never to wake again.

51. Of (all) those Rākshasas who were torn to pieces by the

49. R. शिरोत्कृते for शरोत्कृते. B. C. E. I. K. R. with Hem.,
 Chā., Din., Val., Su., and Vijay., उल्लितं for उत्थितं. A₂. and the text
 only of Vijay., अन्यत्, D. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay.,
 चान्यत्, A. I. J. K. R. with Hemādri and the text only of Val., अ-
 न्यत्र for अन्यच्च. Hemādri : “ कबन्धेभ्योऽन्यत्र कबन्धान्वर्जयित्वा ॥ ‘ कृते त्व-
 न्यत्र वर्जेन ’ इत्यव्ययः पाठः ” ॥

50. R. बाणवर्षिणी for बाणवर्षिणं.

51. B. D. with Chā., and Din., राघवास्त्रमिदधानां, Hemādri
 notices the reading, H. with Vijay., राघवास्त्रविदीर्णानां for राघवास्त्रविदी-

निग्रहात्स्वसुरात्मानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहतं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥ ५२ ॥

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविधितः ॥ ५३ ॥

तौ सीतान्वेषिणौ मृगं लूनपक्षमपश्यताम् ।

प्राणैर्दशरथप्रीतिरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥ ५४ ॥

५२ ॥ निग्रहादिति । स्वसुः शूर्पणखाया निग्रहादङ्गच्छेदादात्मानां बन्धूनां स्वरादीनां वधाच्च कारणाद्धनदानुजो रावणो रामेण दशसु मूर्धसु पदं पादं निहतं मेने ॥

५३ ॥ रक्षसेति । स रावणो मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वञ्चयित्वा प्रतार्य । पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विधितः संजातविघ्नः सन् । सीतां जहार ॥

५४ ॥ ताविति । सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन छिन्नपक्षं कण्ठवर्तिभिः प्राणैर्दशरथप्रीतिर्दशरथसख्यस्यानृणमृणैर्विमुक्तं मृगं जटायुषमपश्यतां दृष्टवन्तौ ॥ दृशोर्लङ् रूपम् ॥

missiles of Rāghava, Śūrpanakhā alone became (survived to be) the bearer of the evil tidings to Rāvana.

52. On account of the outrage done to his sister, and the slaughter of his kinsmen, the younger brother of Kubera (Rāvana) considered that Rāma had planted a foot on his ten heads.

53. Deluding the two descendants of Raghu by means of a demon (i. e. Mārīcha) in the form of an antelope, he took off Sita being obstructed for a moment only, by a great attempt on the part of the lord of vultures.

54. They searching for Sitā saw the vulture with his wings lopped off, and who with his life about to depart (lit. with his vital breath clinging to his throat) had paid off his debt of friendship with Daśaratha.

जानां. Hemādri also notices this reading. A. C. D. with Vallabha, शूर्पणखा for शूर्पणखा. C. D. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., दुःप्रवृत्ति° for दुष्प्रवृत्ति°.

52. A. C. D. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., निहितं, R. विहितं for निहतं.

54. D. K. आनृण्य for अनृणं.

स रावणहतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।

आत्मनः सुमहत्कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥ ५५ ॥

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।

पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः ॥ ५६ ॥

वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।

सुमूर्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरो ॥ ५७ ॥

५५ ॥ स इति । स जटायुः रावणहतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां ॥ “ क्रि-
यामहणमपि कर्तव्यम् ” इति संप्रदानाद्यतुर्यं ॥ वचसा वाग्वृत्त्याचष्ट । आत्मन
सुमहत्कर्म युद्धरूपं व्रणैरावेद्य संस्थितो मृतः ॥

५६ ॥ तयोरिति । व्यापत्तिर्मरणम् । नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोको ययोस्तौ तयो-
राद्यवयोस्तस्मिन्गुप्ते पितरीवाग्निसंस्कारादग्निसंस्कारमारभ्य परा उत्तराः क्रि-
याः ववृतिरेऽवर्तन्त । तस्य पितृवदौर्ध्वदेहिकं चक्रतुरित्यर्थः ॥

५७ ॥ वधेति । वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य देवभुवं गतस्य कबन्धस्य रक्षो-
विशेषस्योपदेशतो रामस्य समानव्यसने समानार्पादि । सख्यार्थिनीत्यर्थः । हरो
कपो सुग्रीवे ॥ “ युकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ” इत्यमरः ॥ सख्यं
सुमूर्छं ववृधे ॥

55. The vulture informed them in words that the princess of Mithila had been carried off by Ravana, and having made known to them by means of wounds of his great deeds (extraordinary achievements), gave up his breath.

‘56. They two whose grief for the death of their father was renewed, performed all the after-life-ceremonies, commencing with the rite of burning (the dead body) in honour of him, in the same way, as they would do in honour of their royal sire.

57 Through the advice of Kabandha who had his curse shaken (removed) by his death (at the hands of Râma), Râma’s

55. D. E. H. I. K. R. with Val., Din., and Vijay., आख्याय for आचष्ट. One of the three Mss. of Hemâdri’s दर्पण also agrees with Vallabha and others. B. D. R. with Val., and Su., आत्मनस्तु महत् for आत्मनः सुमहत्.

56. B. H. I. K. with Val., and Su., दुःखयोः for शोकयोः. B. E. H. I. R. with Châ., Su., Vijay., and the text only of Val., सं-
स्कारानन्तरा ववृते क्रिया, C. K. with Hem., and Val., संस्कारात्पराववृते क्रिया,
D. संस्कारात्परा निववृतिरे क्रियाः for संस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः.

57. B. D. R. with Hemâdri and Dinakara निर्धूत° for निर्धूत°.
R. °नापस्य for °शापस्य.

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८ ॥
इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।
कपयश्चरुहस्तस्य रामस्यैव मनोरथाः ॥ ५९ ॥
प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥ ६० ॥

५८ ॥ स इति । वीरः स रामो वालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे वालिस्थाने । धातोः स्थान आदेशमिव । आदेशभूतं धात्वन्तरमिवेत्यर्थः । सुग्रीवं संन्यवेशयत्स्थापितवान् ॥ यथा “ अस्तेभूः ” इत्यस्ति धातोः स्थान आदेशो भूधातुरस्ति कार्यमशेषं समामधत्ते तद्वदिति भावः ॥ आदेशो नाम शब्दान्तरस्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमधीयते ॥

५९ ॥ इतस्ततश्चेति । वैदेहीमन्वेष्टुं मार्गितुं भर्ता सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुक्ताः कपयो हनुमत्प्रमुखाः । आर्तस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कामा इव । इतस्ततश्चेरुनानादेशेषु बभ्रमुश्च ॥

६० ॥ प्रवृत्ताविति । संपातिर्नाम जयायुषो जायान्भ्राता । तस्य दर्शनात् ।

friendship grew strong with the monkey (Sugriva) who was labouring under a similar misfortune.

58. That warrior having killed Vālin established Sugriva on his throne, which he wished for a long time, like an A'des'a (substitute) in the place of a root (Dhātu).

59. The monkeys commissioned by their lord wandered here and there (over many countries) in quest of the Videha-princess like so many thoughts (*lit.* mental-chariots) of Rāma who was pining for her.

60. Intelligence about her having been obtained from an

58. A. C. with Su., ते हत्वा for स हत्वा. A. D. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., वीर for वीर- D. and the text only of Vijay., स्वपदे for तत्पदे. A. C. with Su., स न्य- वेशयत् for संन्यवेशयत्.

59. D. with Val., अथ for च. D₂. आक्रम्य for वैदेहीं. Hemādri notices the reading. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., चोदिताः, A. C. with Hemādri, प्रेषिताः for चोदिताः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritra- vardhana and others. A. C. with Chā., Din., and Val., चेलुः for चेरुः. D. H. I. K. R. with Vijay., and the text only of Val., उत्कस्य for आर्तस्य. E. एव for इव.

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
 जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥ ६१ ॥
 तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।
 प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः ॥ ६२ ॥
 निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।
 स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६३ ॥

तन्मुख्यादिति भावः । तस्याः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्त्तायाम् ॥ “वार्त्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः” इत्यमरः ॥ उपलब्धायां ज्ञातायां सत्याम् । मारुतस्यापत्यं पुमान्मारुतिः । हनुमान्सागरम् । ममेत्येतद्व्ययं ममतावाचि । तद्रहितो निर्ममो निःस्पृहः । संसारमव्याबन्धमिव । तीर्णस्ततार ॥ तस्मै कर्तारिक्तः ॥

६१ ॥ दृष्टेति । लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन मारुतिना राक्षसीभिवृता जानकी । विषवल्लीभिः परीता परिवृता महौषधिः संजीविनीलतेव । दृष्टा ॥

६२ ॥ तस्या इति । कपिर्हनुमान्भर्तुं रामस्य संबन्धमभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसाधकमङ्गुलीयमूर्मिकाम् ॥ “अङ्गुलीयकमूर्मिका” इत्यमरः ॥ “जिह्वामूलान्गुलं दृष्टः” इति छप्रत्ययः ॥ तस्यै जानक्यै ददौ । किंविधमङ्गुलीयम् । अनुष्णैः शीतलैस्तस्या आनन्दाश्रुबिन्दुभिः प्रत्युद्गतमिव स्थितम् ॥ भर्तृभिज्ञानदर्शनादानन्दबाष्पो जात इत्यर्थः ॥

६३ ॥ निर्वाप्येति । स कपिः । प्रियस्य रामस्य संदेशैर्वाचिकैः सीतां निर्वाप्य मुखयित्वा । अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेनोद्धतो क्रमः सन् । क्षणं सोढोऽरेरिन्द्रजितः । कर्तुः । निग्रहो बाधो ब्रह्मास्त्रबन्धनरूपो येन स तथाक्तः सन् । लङ्कां पुरीं ददाह भस्मीचकार ॥

interview with Sampâtī, Māruti crossed the ocean, as a person with no desire for worldly objects crosses the ocean of worldly life (frees from the necessity of another birth).

61. Making his search at Lankâ (the capital of Râvana) he found the daughter of Janaka surrounded by Rākshasis (demons). She appeared like the great medicinal plant (life-reviving plant) entangled by poisonous creepers.

62. The monkey handed over to her a ring (as a token) of recognition from her husband, which was, as it were, received (welcomed) by her with cool tears of joy.

63. Having comforted Sītā with the messages from her dear husband he, who was emboldened by the destruction of Aksha (the

62. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., हरिः for कपिः. D. °वारिभिः for °बिन्दुभिः.

63. A. C₂. with Hemādri, रक्षोवधवृत्तां, D. रक्षोवधोद्धतां, K. अक्षवधोद्धतः, A₂. D₂. with Val., रक्षोवधोद्धरः, Vallabha: “राक्षसवधोत्कटः” ॥ B.

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ६४ ॥

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः ।

अपयोधरसंसर्गा प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५ ॥

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्संगमोत्सुकः ।

महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालधुम् ॥ ६६ ॥

६४ ॥ प्रत्यभीति । कृती कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्तिमद्देह्या हृदयमिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत् ॥

६५ ॥ स इति । हृदये वक्षसि न्यस्तस्य धृतस्य मणेरभिज्ञानरत्नस्य स्पर्शेन निमीलितो मोहितः स रामोऽविद्यमानः पयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शो यस्यास्तां तथोक्तां प्रियाया आलिङ्गनेन या निर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ॥

६६ ॥ श्रुत्वेति । प्रियाया उदन्तं वार्त्ताम् ॥ “ उदन्तः साधुवार्त्तयोः ” इति विश्वः ॥ श्रुत्वा तस्याः सीतायाः संगम उत्सुको रामो लङ्कायाः संबन्धी यो महार्णव एव परिक्षेपः परिवेष्टितं परिखालयितुं दुर्गवेष्टनवत्सुतरं मेने ॥

son of Râvana), and who for a moment suffered capture at the hands of his enemies , set the city of Lankâ on fire.

64. The monkey who succeeded in his undertaking, showed the jewel of recognition to Râma, which was, as it were, the very heart of the princess of the Videhas that had come to him of its own free will in a material form.

65. He with his eyes closed on account of the delighting sensation of touch caused by the jewel placed on his breast, realized the pleasure of embracing his beloved without the contact with her breasts.

66. On hearing the (happy) news of his beloved, Râma became so anxious for her union that he considered the great ocean which surrounded Lankâ (lit. which was its encircling belt) as an ordinary fordable ditch around a fort.

C. I. R. with Châ., Din., Su., and Vijay., अक्षवधोद्धरः for अक्षवधोद्धतः Hemâdri also notices the reading and says, “ अक्षस्य रावणसुतस्य वधेनोद्धरः प्रचण्डः &c. ” Châritravardhana : “ उद्धरः उद्धृतः ” &c. B. with Châ., विभीः for पुरीं. A. with Châ., and Din., क्षणं सोढारिनिग्रहः, K. R. क्षणं सोढारिविग्रहः, D. with Vijay., क्षणसोढारिविग्रहः, A₂. C. with Hemâdri, क्षणेनाहितविक्रमः for क्षणसोढारिनिग्रहः. Hemâdri : “ रक्षसां वधूमिदृतां सीतां प्रियस्य संदेशेनिर्वाण्य प्रीणयित्वा आहितविक्रमः धृतपौरुषः स हनूमान्क्षणेन लंकां पुरीं ददाह &c. ”

65. A. D. E. °संसर्गं for °संसर्गा.

66. E. K. with Châ., and the text only of Vijay., परिषा° for परिखा°.

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।

न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संबाधवर्त्मभिः ॥ ६७ ॥

निविटमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।

स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमादिश्य चोदितः ॥ ६८ ॥

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ ६९ ॥

६७ ॥ स इति । केवलमेकं भुवः पृष्ठे भूतले न किं तु व्योम्नि च संबाधवर्त्मभिः
सेकटगामिभिर्हरिसैन्यैः कपिबलैरनुद्रुतं जन्वतः सन्स रामोऽरिनाशाय प्रतस्थे ॥

६८ ॥ निविटमिति । उदधेः कूले निविटं तं रामम् । विभीषयति शत्रून्ति वि-
भीषणो रावणानुजः । राक्षसलक्ष्म्या स्नेहाद्बुद्धिं कर्तव्यज्ञानमादिश्यापदिश्य
चोदितः प्रेरित इव । प्रपेदे प्राप ॥

६९ ॥ तस्मा इति । राघवस्तस्मै विभीषणाय ॥ “ प्रत्याङ्ग्यां भुवः पूर्वस्य
कर्ता ” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ निशाचरैश्वर्यं राक्षसाधिपत्यं प्रतिशुश्राव प्रति-
ज्ञातवान् ॥ तथा हि । कालेऽवसरे सनारब्धाः प्रक्रान्ता नीतयः फलं बध्नन्ति
गृह्णन्ति ॥ जनयन्तीत्यर्थः । खलु ॥

67. He set out for the destruction of his enemy followed by the legions of monkeys, crowding their passage not only on the surface of the earth but (even) in the sky.

68. Him who had encamped on the coast of the ocean approached Bibhishana as if urged on out of affection by the Fortune of Rakshasa who first inspired him with wisdom.

69. Râghava promised to him the sovereignty over the Râkshasas. Political expedients made use of at a proper time are sure to put forth fruits (i. e. bear fruits).

67. A. C. D. with Vallabha, हरिसैन्यसमर्पितः for हरिसैन्यैरनुद्रुतः. Vallabha also notices the reading of Mallinâtha. D. भरापृष्ठे for भुवः पृष्ठे. B. C. E. H. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., ओऽपि for व्योम्नि. B. O. R. with Val., वर्त्मनि, D. वीर्तभिः for वर्त्मभिः.

68. D. R. with Su., निविटं for निविटं. B. C. E. H. I. J. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., आदिश्य for आदिश्य. B. O. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., नोदितः for चोदितः.

69. O. D. I. with Châ., Din., and Vijay., प्रतिशुश्रे रघुदहः for प्रति-
शुश्राव राघवः.

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।

रसातलादिवोन्मथं शेषं स्वप्राय शार्ङ्गिणः ॥ ७० ॥

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वाङ्गिरिव वानरैः ॥ ७१ ॥

रणः प्रवृत्तं तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम् ।

दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७२ ॥

७० ॥ स इति । स रामो लवणं क्षारमम्भो यस्यासौ लवणाम्भास्तस्मिँल्लवणा-
ब्धौ प्लवगैः प्रयोज्यैः ॥ शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्राय शयनाय रसातलात्पातालादु-
न्मथमुद्गतं शेषमिव स्थितम् । सेतुं बन्धयामास ॥

७१ ॥ तेनेति । तेन सेतुना पथोत्तीर्य । समुद्रमिति शेषः । पिङ्गलैः सुवर्णवर्णै-
रत एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वाङ्गिरिव स्थितैर्वानरैर्लङ्कां रोधयामास ॥

७२ ॥ रण इति । तत्र लङ्कायां प्लवगानां रक्षसां च भीमो भयं करो दिग्विजृम्भिता-
काकुत्स्थपौलस्त्ययो रामरावणयोरजयघोषणा जयशब्दा यस्मिन्स तथोक्ता रणः
प्रवृत्तं प्रवृत्तः ॥ “ अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ” इत्यमरः ॥

70. He caused a bridge to be constructed by the monkeys over the briny ocean—a bridge that appeared like the snake Śeṣha that rose from the nether regions in order to become the bed of Vishnu (i. e. for Śārṅgin to lie down upon).

71. Having crossed the ocean by that path he caused Lankā to be besieged by the yellow coloured monkeys, who formed, as it were, another golden rampart around it.

72. There (at Lankā) a terrible conflict ensued between the monkeys and the demons, in which the acclamations (war-cries) of victory to Kūkutsṭha and Paulastya spread over all quarters.

70. D. K. यो बभौ, I. and the text only of Val., उर्वगैः for उर्वगैः. C. with Chā., Din., and Val., लवणोदधौ for लवणाम्भसि. C. E. H. with Hemādri and the text only of Val., उत्तीर्य, D. K. R. with Chā., Din., and Vijay., उत्तीर्यः, D₂. with Su., उदीर्यः, B. I. with Vallabha, उन्मथः for उन्मथं. B. D. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vi-
jay., शेषः for शेषं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others in reading उत्तीर्यः and शेषः. A. D. K. with Vallabha, स्वापाय for स्वनाय.

71. A. C. with Hemādri, उत्तीर्यः for उत्तीर्य. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. A. C. D. with Chāritravardhana, वेष्टयामास for रोधयामास.

72. E. प्रवृत्ते रणे तत्र., J. रणः प्रवृत्ते तत्र for रणः प्रवृत्ते तत्र. D. घोरः for भीमः. A. C. with Su., ‘पौलस्त्यकाकुत्स्थ’ for ‘काकुत्स्थपौलस्त्य’. D. E. H. I. and the text only of Val., ‘घोषिणां’ for ‘घोषणः’.

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिटमुद्गरः ।

अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतंगजः ॥ ७३ ॥

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥ ७४ ॥

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।

प्राङ्मुखा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥ ७५ ॥

७३ ॥ पादपेति । किंविधो रणः । पादपैवृक्षैराविद्धा भग्नाः परिघा लोहवद्धका-
ष्ठानि यस्मिन्स तथोक्तः ॥ “ परिघः परिघातनः ” इत्यमरः ॥ शिलाभिर्निष्पि-
ष्टाश्रूणिता मुद्गरा अयोधना यस्मिन्स तथोक्तः ॥ “ द्रुवणे मुद्गरयनौ ” इत्यमरः ॥
अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रान्ता नखन्यासा यस्मिन्स तथोक्तः । शैले रुग्णा भग्ना
मतंगजा यस्मिन्स तथोक्तः ॥

७४ ॥ अयेति । अधानन्तरम् । छिद्यत इति छेदः खण्डः । शिर एव छेद इति
विग्रहः ॥ रामशिरश्छेदस्य विद्युज्जिह्वाख्यराक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनोद्भ्रान्त-
चेतनां गतसंज्ञां सीतां त्रिजटा नाम काञ्चित्सीतापक्षपातिनी राक्षसी मायाक-
ल्पितं न त्वेतत्सत्यमिति शंसन्ती ब्रूयान् ॥ “ शब्दयनोर्नित्यम् ” इति नित्यं
नुमागमः ॥ समजीवयत् ॥

७५ ॥ काममिति । सा सीता मे नाथो जीवतीति हेतोः शुचं शोकं कामं वि-
जहौ किं तु प्राक्पूर्वमस्य नाथस्यान्तं नाशं सत्यं यथार्थं मत्वा जीविता जी-
वितवत्यस्मीति हेतोलज्जिता लज्जितवती ॥ कर्तरि क्तः ॥ दुःखादपि दुःसहो
लज्जाभर इति भावः ॥

73. It was a battle in which clubs studded with iron were broken down by the trees ; hammers were crushed to pieces by means of stones ; the wounds inflicted by the nails were deeper than those inflicted by weapons and the war-elephants were destroyed by means of rocks.

74. Then Trijata restored Sitā to life, who had lost her senses at the sight of the decapitation of Rāma by telling her that it was a mere delusion (i. e. a fraud practised by the demon Vidyujjihva).

75. She gave up (forgot) her grief with the thought that her lord was certainly alive, but she felt ashamed that she was

73. K. with Vallabha, 'निःपिट° for निष्पिट°'. B. with Chā., and Din., 'रुग्ण°', O. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., 'भग्न° for 'रुग्ण°'. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. R. 'नष° for 'नख°'.

74. E 'शिरश्छेद°', H. with Vijay., 'शिरच्छेद° for 'शिरच्छेद°'. A. D. R. with Chā., Din., Su., and the text only of Vijay., 'दर्शने भ्रान्त° for 'दर्शनोद्भ्रान्त°'. B. चेतसं, D. E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., and the text only of Val., 'चेतसां for 'चेतनां'.

गरुडापातविश्लिष्टमेघनादाबन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वप्नवत् इवाभवत् ॥ ७६ ॥

ततो विभेदः पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।

रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद्विदीर्णहृदयः शुचा ॥ ७७ ॥

स मारुतिसमानीतमहौषधिहृतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ७८ ॥

७६ ॥ गरुडेति । गरुडस्तादर्थ्यः । तस्यापातेनागमनेन विश्लिष्टं मेघनादस्येन्द्राजितोऽस्त्रेण नागपाशेन बन्धनेन यस्मिन्स तथाक्तः क्षणक्लेशो दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवत् स्वभावस्यानुभूत इवाभवत् ॥

७७ ॥ तत इति । ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कामुनामकेनायुधेन ॥ ७७ ॥ सौसामर्थ्ययोः शक्तिः ॥ इत्यमरः ॥ लक्ष्मणं वक्षसि विभेदं विदारयामास ॥ रामस्त्वनाहतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदय आसीत् ॥

७८ ॥ स इति । स लक्ष्मणो मारुतिना भरतवृतेन हनुमता समानीतया मन्त्रोक्त-

still living, even after she had thought of (the fact of) his death to be true.

76. The sufferings of the two sons of Das aratha became short-lived, as if having occurred in a dream, when their binding (imprisonment) with a serpent missile discharged by Meghanāda gave way at the approach of Garuḍa.

77. Then the descendant of Pulastya struck Lakshmana on his breast with the Ś'akti weapon ; while Rama, though not struck, had his heart broken by grief.

78. Lakshmana, having his pain removed by the great medicinal plant brought (to him) by Māruti, again performed the

76. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., विश्लेषि and बन्धने for विश्लिष्टं and बन्धनः. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., क्षणक्लेश for क्षणक्लेशः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पेण also agrees with Charitra-vardhana and others. B. I. K. with Su., वृत्ति. C. E. H. with Hem., Chā., Din., Val., and the text only of Vijay., वृत्तं. D. R. वृत्तिः for वृत्तः.

77. C. D. विदीर्णं for विदीर्णः. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी agrees with these Mss.

78. C. D. with Hemādri and the text only of Vijay., मारुतसमानीतं for मारुतिसमानीतः. A. हृतव्यथः, D. with Chā., and Din., व्यथः for हृतव्यथः.

नादं स मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।
 मेघस्यैव शरत्कालो न किञ्चित्पर्यशेषयत् ॥ ७९ ॥
 कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।
 हरोध रामं शृङ्गीव दङ्कच्छिन्नमनःशिलः ॥ ८० ॥

७९॥ संजीविन्या हतव्यथः सन्पुनः शरैर्लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवने ॥ “ विलापः परिदेवनम् ” इत्यमरः ॥ आचार्यक्रमाचार्यकर्म ॥ “ योपधादुरूपोत्तमादुम् ” इति वुज्प्रत्ययः ॥ चक्रे ॥ पुनरपि राक्षसाञ्जयानेति व्यज्यते ॥

७९ ॥ नादमिति । स लभ्यः । शरत्कालो मेघस्यैव मेघनादस्येन्द्रजितो नादं सिंहनादम् । अन्यत्र गर्जितं च । इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं धनुश्च किञ्चिदल्पमपि न पर्यशेषयन्नावशेषितवान् । अवधीदित्यर्थः ॥

८० ॥ कुम्भकर्ण इति । कपीन्द्रेण सूर्यवेगे स्वतुः शूर्पणखायास्तुल्यावस्थो नासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः कुम्भकर्णदङ्कन शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्ना मनः-शिला रक्तवर्णधातुविशेषो यस्य स तथोक्तः ॥ “ दङ्कः पाषाणभेदनः ” इति ॥ “ धातुर्भनःशिलाद्यद्रेः ” इति चामरः ॥ शृङ्गी शिखरीव । रामं हरोध ॥

duty of a tutor in teaching lamentation to the women of Lankā by means of his arrows (i. e., caused the women of Lankā to bewail the death of their husbands.)

79. He allowed to remain naught of either the war-cries of Meghanāda or his bow resplendant as the rain-bow (weapon of Indra), as the autumnal season completely annihilates the thunders of clouds and the rain-bow.

80. Reduced to a condition similar to that of his sister by the lord of the monkeys, Kumbhakarna made an onslaught towards Rāma, like a mountain having its red arsenic (Manass'ila) cut down by the stone-cutting instrument.

79. D. H. स नादं for नादं स. Between 79-80. D. H. I. with Su., Vijay., and the text only of Val., read—“ क्लेशेन महता निद्रां त्याजितं रण-दुर्जयं । रावणः प्रेषयामास युद्धायानुजमात्मनः ॥ स जघान तदादेशात्कपीनुग्राननेकशः । विवेश च पूर्णं लङ्कां समादाय हरीश्वरं ॥ [H. with Su., and the text only of Val., जघान सः for स जघान. H. with Su., महतीं for महता.] I. reads only the first and omits the second. On these spurious stanzas Vijayā-mandasūris' varacharanasevaka remarks, “ इति जनार्दनटीकायां श्लोकद्वयमधिकमेतत्. ”

अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।
 रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१ ॥
 इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
 रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२ ॥
 निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।
 अरावणमरामं वा जगदयेति निश्चितः ॥ ८३ ॥
 रामं पदातिमालोक्य लङ्केशं च वरूथिनम् ।
 हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदरः ॥ ८४ ॥

८१ ॥ अकाल इति । प्रियस्वप्न इष्टनिद्रो भवान्वृथा भ्रात्रा रावणेनाकाले बोधितः
 इतीवासौ कुम्भकर्णौ रामेशुभौ रामबाणैर्दीर्घनिद्रां मरणं प्रवेशितौ गमितः ॥ यथा
 लोकोष्विष्टवस्तुविनाशदुःखितस्य ततोऽपि भूयिष्ठमुपाद्यते तद्वदिति भावः ॥

८२ ॥ इतराणि । इतराणि रक्षांस्यपि वानरकोटिषु । समरोत्थानि रजांसि तेषां
 रक्षासां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेष्विव पेतुः । निपत्य मृतानीत्यर्थः ॥

८३ ॥ निर्ययाविति । अथ पौलस्त्यो रावणः । अथ जगदरावणं रावणशून्यम-
 रामं रामशून्यं वा भवेदिति निश्चितो निश्चितवान् ॥ कर्तारि रक्तः ॥ विजयमरणयो-
 रन्यतरनिश्चयवान्पुनर्युद्धाय मन्दिरान्निर्ययौ निर्जगाम ॥

८४ ॥ राममिति । पादाभ्यामततीति पदातिः । तं पादचारिणं रामम् । वरूथो

81. "Fond of sleep as you are, you have been in vain aroused from sleep by your brother out of time"—with these words of consolation, as it were, he was made to enter into long sleep (death) by the arrows of Râma.

82. Other demons also fell on the crores of monkeys. They appeared like dust raised from the battle-field falling upon the streams of their blood.

83. Let the world to-day be either destitute of Râvana or of Râma, thus resolved he the son of Pulastya then came out from his palace to fight again.

84. Observing Râma standing on foot, and the lord of Lanka seated in a chariot, Indra sent him his chariot furnished with bay horses.

81. B. E. H. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., वृथानुजः D. with Châ., and Din., निशाचरः, A. C. with Su., वृथाऽभवत् for वृथा भवान् .

82. A. D. with Su., तच्छोणित° for तच्छोणित°.

83. D. K. and the text only of Vijay., निश्चित, H. R. निश्चयः for निश्चितः.

तमाधृतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।

देवसूतमुज्जालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५ ॥

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलैकैव्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥ ८६ ॥

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७ ॥

रथगुप्तिः ॥ “ रथगुप्तिर्वरूथो ना ” इत्यमरः ॥ अत्र वरूथेन रथो लक्ष्यते । वरूथिर्न रथिनं लङ्केशं चालोक्य पुरंदर इन्द्रः । युग वहन्तीति युग्या रथाश्वाः ॥ “ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ” इति यत्प्रत्ययः ॥ हरियुग्यं कपिलवर्णाश्वम् ॥ “ युकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ” इत्यमरः ॥ रथं तस्मै रामाय प्रजिघ्राय प्रहितवान् ॥

८५ ॥ तमिति । राघवो व्योमगङ्गांर्मिवायुभिर्गृह्यतध्वजपटम् । भार्गवशालिति भावः । जेतैव जैत्रो जयशीलः । तं जत्रम् ॥ जैत्रशब्दान्नन्तान् “ प्रज्ञादिभ्यश्च ” इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः ॥ तं रथं देवसूतमुज्जालम्बी मातलिहस्तावलम्बः सन्नध्यास्ताधिष्ठितवान् ॥ आसेलङ् ॥

८६ ॥ मातलिर्गति । मातलिस्त्रिन्द्रसारथिर्माहेन्द्रम् । तनुच्छाद्यतेऽनेनेति तनुच्छदो वर्मः ॥ “ युगि संज्ञायां वः प्रायेण ” इति वः ॥ तं तस्य रामस्यामुमोचासञ्जयासास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्राण्युत्पलदलानां यत्कैव्यं नपुंसकत्वं निरर्थकत्वं तदापुः ॥

८७ ॥ अन्योन्येति । चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोर्युद्धं योधनं चरितार्थं सकलमभवदिव ॥ प्राक्पराक्रमावसरदौर्बल्याद्विकलस्याद्य तस्मात्साकल्यमुत्प्रेक्ष्यते ॥

85. Rāghava supporting himself on the hand of the charioteer of the gods took his seat in that victorious chariot, the banner-cloth of which was shaken by the breezes coming over the waves of the celestial Gangā.

86. Mātali accoutred him with the armour that belonged to great Indra on which the missiles of the haters of gods obtained the impotency of lotus leaves (i. e. proved as weak as lotus leaves).

87. The fight between Rāma and Ravana in which each of them found after a long time an opportunity of showing his prowess at the sight of the other (i. e. showing their might in their mutual rencounter), became as it were successful.

85. R. मनाधृत° for तमाधृत°. K. °वारिभिः for °वायुभिः.

86. D. with Su., शस्त्राणि for अस्त्राणि.

87. A. C. with Chāritravardhana चिरं for चिरान्. B. C. D. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वैरं for युद्धं. C. D. R. इव for इव. J. omits this verse.

मुजमूर्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि वनवानुजः ।

ददृशे सोऽयथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८ ॥

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरार्तिं बह्वन्यत ॥ ८९ ॥

८८ ॥ भुजेति । यथा भूतः पूर्वं यथापूर्वः ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ यथापूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः । निहतबन्धुत्वाद्रक्षःपरिवारशून्य इत्यर्थः । अत एवैकोऽपि सन्धनतामुजः स रावणः । भुजाश्च मूर्धनश्चोरवः पादाश्च भुजमूर्धोरु ॥ प्राप्यङ्ग-त्वाद्बन्धैकवङ्गावः ॥ तस्य बाहुल्याद्बहुत्वाद्धेतोः । तद्बहुत्वे यादवः—“ वंशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे । लंकेधरो यातुपतिः सन्नाहोऽस्य विलोचकः ” इति ॥ मातृवंशे मातृसंबन्धिनि वर्गे स्थित इव दृश्ये दृष्टो हि ॥ “ वंशो वेणो कुले वर्गे ” इति विश्वः ॥ अत्र रावणमातुः केशिन्या रक्षोजातित्वात्तद्वर्गो रक्षोव-र्ग इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत इवालक्ष्यतेत्यर्थः ॥

८९ ॥ जेतारमिति । लोकपालानामिन्द्रादीनां जेतारम् ॥ “ कर्तृकर्मणोः कृति ” इति कर्मणि षष्ठी ॥ स्वमुखैः स्वशिरोभिरर्चितेश्वरं तुलितकैलासमुत्क्षिप्तमुद्राङ्गि-तमेव शौर्यधैर्यसत्त्वसंपन्नं महावीरमरार्तिं शत्रुं रामो गुणप्रातिह्लाडजेतव्योत्कर्ष-स्व जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वाच्च बह्वन्यत ॥ साधु मद्विक्रमस्यायं पर्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोदित्यर्थः ॥ बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥

88. The younger brother of the lord of wealth though alone not being surrounded by attendants as before, appeared on account of his many arms, heads and thighs, as if standing in the midst of his kinsmen by mother's side (Rākshasas).

89. Rāma thought highly of that enemy who had conquered the guardians of the quarters (Indra and others), who had worshipped the god Śiva by offering his own heads and who had raised up the Mount Kailāsa.

88. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vi-jay., भुजातमां० for मुजमूर्धोरु०. Chāritravardhana and Dinakara also notice the reading: Hemādri notices the reading of Malli-nātha. D. E. हि for सः. We with eight Mss. D. अयथापूर्व, E. हि यथापूर्व for अयथापूर्वः. Hemādri, Chāritravardhana and Dinakara read with Mallinātha. B. C. H. I. K. R. with Val., Su., and Vi-jay., स यथापूर्व for सोऽयथापूर्वः. Hemādri, Chāritravardhana and Dinakara also notice this reading. A. C. D. with Chā., Din., and Su., मातृवंशः for मातृवंशे. A. C. with Chā., and Din., इवास्थितः for इव-स्थितः.

89. R. सर्वसैन्यानां for लोकपालानां. R. with Vallabha, मुखैरभ्यर्चितेश्वरं for स्वमुखैरर्चितेश्वरं. B. with Chā., तमार्तिं. E. समरे for अरार्तिं.

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।

निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ९० ॥

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ९१ ॥

वचसेव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निप्लतोः ।

अन्योन्यजयसंरम्भो ववृधे वादिनोरिव ॥ ९२ ॥

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्योरपि ।

जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥ ९३ ॥

९० ॥ तस्येति । अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति स्पन्दमानेऽत एव सीतासंगम-
शंसिनि तस्य रामस्य सव्य इतरो यस्मात्सव्येतरे दक्षिणे ॥ “ न बहुव्रीहौ ”
इतीतरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ॥ भुजे शरं निचखान निखातवान् ॥

९१ ॥ रावणस्येति रामेणास्तः क्षित्, आशुगो बाणः ॥ विश्रवसोऽपत्यं पुमान्-
रावणः ॥ विश्रवःशब्दादपत्येऽर्थेऽपत्यये सति “ विश्रवसो विश्रवणरवणौ ” इति र-
वणादेशः ॥ तस्य रावणस्यापि हृदयं वक्षो भित्त्वा । उरगेभ्यः पगतालवासिभ्यः
प्रियमाख्यातुमिव । भुवं विवेश ॥

९२ ॥ वचसेति । वाक्यं वचसेवास्त्रमस्त्रेण निप्लतोः प्रतिकुर्वतोस्तयो रामरावण-
योः । वादिनोः कथकयोरिव । अन्योन्यस्य जयविषये संरम्भो ववृधे ॥

९३ ॥ विक्रमेति । जयश्रीविक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायकरणेन तयोर्द्वयोरपि ।
अन्तरा मध्ये । अव्ययमेतत् । वेदिर्वेद्याकारा भित्तिर्मत्तवारणयोरिव । सामान्या-

90. The son of Pulastya being greatly incensed, drove deep an arrow in his right arm, which was throbbing and which, therefore, prognosticated his union with Sita.

91. An arrow discharged by Rāma also having pierced through the breast of Rāvana entered into the earth, with a view as it were, to convey that happy news to the serpents.

92. Each of them who met with words the strife of words of the other, and who with missiles met other's missiles, had their impetuous zeal for obtaining victory over the other, increased like that of two disputants.

93. As a wall between two infuriated elephants is common

90. H. निचखान for निचखान. D. अधिकक्रोधात् for अधिकक्रोधः.

91. B. H. with Su., रामास्त्रं for रामास्तः. B. H. with Su., आशुगं for आशुगः.

92. A. D. H. I. J. K. with Chā., Din., Val., and Su., एव for इव. A. C. with Su., शस्त्रं शस्त्रेण for अस्त्रमस्त्रेण. R. with Vijay., read first the 93rd verse and then the 92nd.

93. H. omits this verse.

कृतप्रतिकृतप्रतिस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।

परस्परशरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥ ९४ ॥

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।

हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥ ९५ ॥

साधारणाभूत् ॥ न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः ॥ अत्रमत्तवारणयोरित्यत्र द्वयोरित्य-
त्र च “अन्तरान्तरेणयुक्ते” इति द्वितीया न भवति ॥ अन्तराशब्दस्योक्तरीत्या-
न्यत्रान्वयात् ॥ मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजौ योधयन्तीति प्रसिद्धिः ॥

९४ ॥ कृतेति । स्वयमस्त्रप्रयोगः कृतं प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारस्ताभ्यां प्रीतैः
सुरासुरैर्यथासंख्यं तयो रामरावणयोर्युक्तां पुष्पवृष्टिम् । द्वयामिति शेषः । परस्परं
शरव्राता न सेहिरे ॥ अहमेवालं किं त्वयेति चान्तराल एवतरेतरबाणवृष्टिरितरे-
तरपुष्पवृष्टिमवारयदित्यर्थः ॥

९५ ॥ अय इति । अय रक्षो रावणोऽयसः शङ्कुभिः कीलेश्चितां कीर्णां शतघ्नी-
म् ॥ “शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता । यष्टिः” इति केशवः ॥ हृतां वि-
जयलब्धां वैवस्वतस्यान्तकस्य कूटशाल्मलिमिव शत्रवे रावणायाक्षिपत्क्षिप्त-
वान् ॥ कूटशाल्मलिरिव कूटशाल्मलिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगदाया गौणी संज्ञा ।
कूटशाल्मलिर्नाम मूलप्रकृतिः कण्टकीवृक्षविशेषः ॥ “रोचनः कूटशाल्मलिः”
इत्यमरः ॥ तत्सादृश्यं च गदाया अयःशङ्कुचितत्वाद्नुसंधेयम् ॥

to both, so the fortune of victory become common to them both
(i. e. sometimes sided with the one, sometimes with the other),
on account of the display of valour which each of them made in
succession.

94. The groups of arrows of one another did not allow the
shower of flowers to be poured over them two (i. e. Rāma and
Ravana) by the gods and the demons pleased with the advance of
their own and repulse of the opposite party (i. e. intercepted the
shower of flowers).

95. Then the Rākshasa threw a club (i. e. शतघ्नी) against his
enemy provided with pointed iron spikes, which he had obtain-
ed in war and was like the कूटशाल्मलि of the god of death.

94. D. E. H. I. J. R. with Hem., Su., Vijay., and the text only
of Val., परस्परं for परस्पर°. A. with Vallabha reads first the 95th
verse and then the 94th.

95. C. D. with Chā., Din., Su., and Vijay., शक्ति, A. गदां for
हृतां. B. C. D. H. वैवस्वतात्पूर्वं for वैवस्वतस्येव. One of the three Mss. of
Hemādri's दर्पण also agrees with these Mss.

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरद्विषाम् ।

अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीमुखम् ॥ ९६ ॥

अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्ममन्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ९७ ॥

तद्वद्योम्नि दशधा भिजं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।

वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ९८ ॥

९६ ॥ राघव इति । राघवो रथमप्राप्तां तां शतघ्नीं सुरद्विषां रक्षसामाशां विजयतृष्णां च ॥ “आशा तृष्णादिशोः प्रोक्ता ” इति विश्वः ॥ अर्धचन्द्र इव मुखं येषां तैर्बाणैः कदलीवत्मुखं यथा तथा चिच्छेद ॥ अथ वा कदल्यामिव सुखमहेशो यस्मिन्कर्मणि तदिति विश्वः ॥

९७ ॥ अमोघमिति । एकोऽद्वितीय एकधनुर्धरो रामः प्रियायाः शोक एव शल्यं तस्य निष्कर्षणमुद्धारकं यदौषधं तदमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकमन्त्रमभिमन्त्रितं बाणमस्मै रावणाय च । तद्व्यर्थमित्यर्थः । धनुषि संदधे ॥

९८ ॥ तदिति । व्योम्नि दशधा भिजं प्रसृतं दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तद्ब्रह्मास्त्रम् । करालं भीषणं तुङ्गं वा फणमण्डलं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “करालो दन्तुरं तुङ्गं करालो भीषणेऽपि च ” इति विश्वः ॥ महोरगस्य शेषस्य वपुर्विव । दृशे दृष्टम् ॥

96. With crescent-faced arrows Rāghava cut it off—and along with it the hope of the enemies of the gods—before it had reached his chariot as easily as he would lop off a plantain tree.

97. And that unrivalled archer (*lit.* the sole archer) fixed on his bow the unerring missile presided over by Brahmā, which was (as it were) the physic of extracting from his heart the dart of grief for his beloved.

98. That missile with its blazing points being divided into ten splinters in the sky appeared like the body of the great serpent (*i. e.* Śeṣha) wearing the ring of his formidable hood.

96. B. C. E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., सुरद्विषः for सुरद्विषां. A. D. with Chā., Din., and Su., कदलीमुखं, O. with Hem., and Val., कदलीमिव for कदलीमुखं. Vijay., notices the reading of Hemādri and Vallabha. Hemādri also notices the reading of Mallinātha. Chāritravardhana: “कदलीमुखं कदलीस्तंभमिव.”

97. B. with Chā., Din., and the text only of Vijay., रामः, D. R. with Su., चासौ, E. तस्मै for चास्मै. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Chāritravardhana and others and notices the reading चास्मै. I. K. with Hem., and Su., निःकर्षणौषधं for निष्कर्ष-
णौषधं.

98. A. D. J. शतधा for दशधा. All commentators read with Mallinātha. Some of the Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary also read with these three Mss.

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धावपातयत् ।

स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ ९९ ॥

बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिर्जा पतिष्यतः ।

रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरंपरा ॥ १०० ॥

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।

मनो नातिविशश्वास पुनः सन्धानशङ्किनाम् ॥ १०१ ॥

९९ ॥ तेनेति । स रामो मन्त्रप्रयुक्तेन तेनास्त्रेणाज्ञातव्रणवेदनामतिशयैव्यादननु-
भूतव्रणदुःखां रावणशिरःपङ्क्तिं निमेषार्धावपातयत्पातयामास ॥

१०० ॥ बालेति । पतिष्यत आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य ।
छिद्यन्त इति छेदाः खण्डाः । कण्ठानां ये छेदास्तेषां परंपरा पङ्क्तिः । वीचिभिर्भि-
जा नानाकृताप्सु बालार्कस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बमिव । रराज ॥ अर्कस्य बाल-
विशेषणमारुण्यसिद्धयर्थमिति भावः ॥

१०१ ॥ मरुतामिति । पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि पुनःसं-
धानशङ्किनाम् । पूर्वं तथादर्शनादिति भावः । मरुताममराणाम् ॥ “ मरुतौ पवनाम-
रौ ” इत्यमरः ॥ मनो नातिविशश्वासातिविश्वासं न प्राप ॥

99. With that missile charged with its appropriate spell (Mantras) he caused within half a second the row of Râvana's heads to fall—the heads which did not (even) feel the pain of the wound.

100. The series of necks severed from the demon's body which was about to drop down, shone (appeared) like the image of the young (new) sun reflected in water broken by the ripples.

101. The mind of the gods who though saw his heads drop down, fearing their re-union did not completely believe the fact of his death.

99. A. C. with Val., अपाहरत्, B. D. with Hem., Châ., and Din., अज्ञातयत् for अपातयत्. Hemâdri also notices the reading of Malli-nâtha. B. C. H. with Châ., Din., and Vijay., रामो रिपुं, D. रावणस्य for स रावणं. Hemâdri, Vallabha and Sumativijaya read with Malli-nâtha.

100. D. °प्रतिमेयाः स्युः for °प्रतिमेवाप्सु.

अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विषानामनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभिर्नीर्विहाय ।

उपनतमणिबन्धे मूर्ध्नि पीलस्त्यशत्रोः सुरभिः सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥ १०२ ॥

यन्ता हरेः सपदि संहतकार्मुकज्यमपृच्छन् राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।

नामाङ्कुरावणशराङ्कितकेतुयष्टिमुर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ १०३ ॥

१०२ ॥ अयेति । अथ महेन गजगण्डसंचारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैर्भारायमाणपक्षै-
रलिवृन्दैर्लोकपालद्विषानामैरावतादीनां गगनवर्तिनां गण्डभिर्नीर्विहायानुगतमनु-
ष्ठितं सुरभिः सुरगन्धिः सुरविमुक्तं पुष्पवर्षमुपनत आसन्नो मणिबन्धो राज्याभिषे-
कसमयभावी यस्य तस्मिन्पीलस्त्यशत्रो रामस्य मूर्ध्नि पपात ॥ इस्मेव राज्या-
भिषेकसूचकमिति भावः ॥

१०३ ॥ यन्तेति । हरेरिन्द्रस्य यन्ता मातलिः सपदि संहतकार्मुकज्यमनुष्ठितं
देवकार्यं रावणवधरूपं येन तं राघवमापृच्छन् साधयामीत्यामन्त्र्य । नामाङ्कुरा-
नां शराचिह्नै रावणशरैरङ्किता चिह्निता केतुयष्टिर्ध्वजगण्डो यस्य तम् । हरीणां
वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिसहस्रयुक् । तम् ॥ “यमानिलेन्द्रचन्द्राकवि-
ष्णुसिंहांघ्रवाजिषु । हरिः” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ रथमुर्ध्वं निनाय नीतवान् ॥

102. Then on the head of the enemy of the son of Pulastya the placing of the crown on which was soon to take place there fell a shower of fragrant flowers poured down by gods and followed (or attended) by the swarms of black bees which had left the specious temples (lit. wall-like cheeks) of the elephants of the guardians of quarters and which had wings rendered heavy by their temporal ichor.

103. The charioteer of Indra bidding adieu to Râghava who had at once laid aside his bow having slackened its string and who had executed his commission of the gods, took his chariot above (i. e. to heaven), the banner staff of which was marked with the arrows of Râvana impressed with his name and to which were harnessed one thousand horses.

102. K. R. गुरुपक्षैः for मदगुरुपक्षैः. B. C. E. H. K. R. with Vallabha, गण्डभिर्नीः for गण्डभिर्नीः. C. अपगत° for उपनत°.

103. A. C. D. with Hemâdri, सन्नत° for संहत°. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. A. C. with Hemâdri अनुष्ठितदेवकार्यः for अनुष्ठितदेवकार्यं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. K. R. शिराङ्कित° for शराङ्कित°. A. D. with Châ., Din., Val., and Su., युते, E. R. युजं for युजं.

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि बिभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ १०४ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ रावणवधो नाम
द्वादशः सर्गः ॥

१०४ ॥ रघुपतिरिति । रघुपतिरपि जातवेदस्यमौ विशुद्धां जातशुद्धिं प्रियां
सीतां प्रगृह्य स्वीकृत्य । प्रियसुहृदि बिभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं राज्य-
लक्ष्मीं संगमय्य संगतां कृत्वा ॥ गमेर्ण्यन्ताल्लघप्रत्ययः ॥ “ मितं ह्रस्वः ” इति
ह्रस्वः ॥ “ ल्यपि लघुपूर्वात् ” इति णेरयादेशः ॥ रविसुतसहितेन सुग्रीवयुक्तेन
ससौमित्रिणा सलक्ष्मणेन तेन बिभीषणेनानुयातोऽनुगतः सन् ॥ विमानं रत्नमिव
विमानरत्नमित्युपमितसमासः ॥ भुजविजितं यद्विमानरत्नं पुष्पकं तदारूढः पु-
रीमयोध्यां प्रतस्थे ॥ “ समवप्रविश्यः स्थः ” इत्यात्मनेपदम् ॥ अत्र प्रस्थानक्रि-
याया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । अस्ति च धातूनां
क्रियान्तरोपसर्जनकस्वार्थनिधायकत्वम् । यथा कुसुलान्पचतीत्यादावादानक्रि-
यागर्भः पाको विधीयत इति ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथ-
च्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां सर्जीवनी
समाख्यायां द्वादशः सर्गः ॥

104. The lord of the Raghus also having accepted his be-
loved, purified by fire and having united Bibhîshana his dear friend
to the royal fortune (sovereignty) of the enemy, took his seat in
that best of celestial cars which he had acquired by the force of his
arms, and set out for his capital accompanied by Bibhîshana, Sugriva
and the son of Sumitrâ.

104. B. C. I. K. R. with Châ., Din., Val., and Vijay., संक्रमय्य
for संगमय्य. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees
with Châritravardhana and others. So also one of the three Mss.
of Châritravardhana's शिशुहितोषणी agrees with Mallinâtha.

त्रयोदशः सर्गः ॥

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

वैदेहि पश्या मलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।

छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

वैलोक्यज्ञान्योद्धरणाय सिन्धोभकार बन्धं मरणं रिपूणां म् ।

पुण्यप्रणाम भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदाम्पासं ॥

१ ॥ अथेति । अथ जानातीति ज्ञः ॥ “इगुपध-” इत्यादिना कप्रत्ययः ॥ गुणानां ज्ञो गुणज्ञः ॥ रत्नाकरादिवर्णैर्ध्वगुणाभिज्ञ इत्यर्थः । स रामाभिधानो हरिर्विष्णुः शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणमात्मनः पदं विष्णुपदम् । आकाशमित्यर्थः ॥ “वियद्विष्णुपदम्” इत्यमरः ॥ “शब्दगुणमाकाशं” इति तार्किकाः ॥ विमानेन पुष्पकेन विगाहमानः सन् । रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो रहसि ॥ “मिथोऽन्वोन्व रहस्यपि” इत्यमरः ॥ जायां सीतामिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ रामस्य हरिस्वाभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम् ॥ मिथोऽग्रहणं गोष्ठीविश्रम्भस्तुचनार्थम् ॥

२ ॥ वैदेहीति । हे वैदेहि सति । आ मलवान्मलबपवन्तम् ॥ “पञ्चम्बपाङ्कुरिभिः” इति पञ्चमी । पदद्वयं चैतत् । मत्सेतुना विभक्तं द्विधाकृतम् । अस्यावतः सेतुरित्यर्थः । इषानिरेकाच्च मग्नहणम् । फेनिलं फेनवन्तम् ॥ “फेनादिलक्ष” इतीलचप्रत्ययः ॥ क्षिप्रकारी चायमिति भावः । अम्बुराशिम् । छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नमाविष्कृतचारुतारमाकाशमिव । पश्य । मम वृद्धयतां महानबं

1. Then that meritorious Hari called by the name of Rama, entering on his celestial car, into that region which had been covered by his own foot and whose quality was sound, looked at the ocean and thus spoke to his wife in private.

2. Dear Vaidehi, look at the foaming ocean divided as far as the Malaya mountain by means of the bridge, built by me, as the

2. C. H. with Châ., Din., Su., and Vijay., आविःकृतचारुतारं, B. आविःकृतचारुवादं, D. with Hemâdri, आपूरितशुद्धतारं, R. आविष्कृतचारुशोभं for आविष्कृतचारुतारं. Hemâdri notices the reading of Châritravardhana and others. Vallabha agrees with Mallinâtha. Hemâdri: “आपूरिताः शुद्धास्तारा यत्र तदाकाशमिव.”

सुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।

तदर्थमुर्वीभवदारयाङ्गिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमन्त्राश्रुवते वसूनि ।

अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

पयासस्त्वर्थ इति हृदयम् ॥ छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चिन्निर-
धीनोऽवकाशः ॥

३ ॥ गुरोरिति । यियक्षोर्येष्टमिच्छाः ॥ यजः सज्जन्तादुप्रत्ययः ॥ गुरोः सगरस्य
मेध्ये मेधाहं तुरंगे हयं कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्रमिते सति तदर्थ-
मुर्वीभवदारयाङ्गिः खनङ्गिर्नोऽस्माकं पूर्ववृद्धैः सगरसुतैरयमब्धिः परिवर्धितः कि-
ल ॥ किलेत्यैतिह्ये ॥ अतो नः पूज्य इति भावः । यद्यपि तुरंगहारी शतक्रतुस्तथा-
पि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात्स एवेति तेषां भ्रान्तिः । तन्मत्येव कविना कपि-
लेनेति व्यपदिष्टम् ॥

४ ॥ गर्भमिति । अर्कमरीचयोऽस्मादब्धेरपासानाद्गर्भमम्यं दर्शयति ।
वृष्ट्यर्थमत्यर्थः । अयमर्थो दशमसर्गे “ ताभिर्गर्भः—” इत्यत्र स्पष्टीकृतः । अयं
लोकोपकारीति भावः । अत्राब्धौ वसूनि धनानि ॥ “ धनं रत्ने वसु स्थितम् ” इति
विश्वः ॥ विवृद्धिमश्रुवते प्रामुवन्ति । संप्रदानित्यर्थः । असावाप इन्धनं दाह्य
यस्य तदाहर्कं वह्निं बिभर्ति । अपकारेऽप्याश्रिते न त्यजतीति भावः । अनेन
प्रह्लादनमाह्लादकं ज्योतिश्चन्द्रोऽजनि जनितम् ॥ जनेर्प्यन्तात्कर्मणि लुङ् ॥
सौम्य इति भावः ॥

clear autumnal sky displaying beautiful stars, appears divided by
the galaxy (or the milky way).

3. This, it is said, was enlarged (to its present size) by our
ancestors who had excavated the earth in search of the sacrificial
steed of their father, anxious to complete the Horse-sacrifice, when
it had been taken down to the nether regions by the sage Kapila .

4. From this the rays of the sun hold a watery fœtus ; here
the marine treasures get an increase. He bears the (Vādava) fire
whose fuel is water and by him was produced the gladdening light
(i. e. the moon).

3 B. K. R. with Dinakara, पूर्व रसातलं, A. C. D. with Hemā-
dri and the text only of Val., मध्येरसातलं for मेध्ये रसातलं. Hemādri:
“ परे मध्ये षड्या वा ” इत्यन्ययीभावः ”. Hemādri also notices the read-
ing of Mallinātha, “ मेध्ये रसातलं ” इति पाठे मेध्ये यथाहं इत्यर्थः.

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थित दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
 विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥
 नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
 अमुं युगान्तोच्चित्तयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥ ६ ॥
 पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
 नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मात्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

५ ॥ तां तामिति । तां तामनेकाम् ॥ “ नित्यवीप्सयोः ” इति वीप्सायां द्वि-
 र्हुक्तिः ॥ अवस्थामक्षोभाद्यवस्थाम् । विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम् । प्रतिपद्यमानं
 भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्त्वादि-
 बह्वप्रकारत्वाद्व्यापकत्वाच्चेदृक्तयेत्यत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्चानवधारणीयं
 दुर्निरूपम् ॥

६ ॥ नाभीति । युगान्ते कल्पान्त उच्चिता परिचिता योगाः स्वात्मनिष्ठैव निद्रैश्च
 निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुर्लोकान्संहृत्य । नाभ्यां प्ररूढं यदम्बुरुहं तदासनेन
 तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन धात्रा दक्षादीनामपि स्रष्टा पितामहेन संस्तूयमानः
 सन् । अमुमधिशेते । अमुष्मिञ्छेत इत्यर्थः । कल्पान्तेऽप्यस्तीति भावः ॥

७ ॥ पक्षेति । पक्षच्छिदा गोत्रभिदेन्द्रेण ॥ उभयत्र “ सत्सूदृष- ” इत्यादिना
 कृप् ॥ आत्तगन्धा हतगर्वाः । अभिभूता इत्यर्थः ॥ “ गन्धो गन्धक आमोदे
 लेशे संबन्धगर्वयोः ” इति विश्वः ॥ “ आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात् ” इत्यमरः ॥
 मही धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः ॥ मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः ॥ शतं शतं

5. The form of this ocean which obtains various states, and which on account of its vast expanse, extends over the ten quarters, cannot be defined with reference either to its nature or its measure, as the form of Vishnu which attains different states (by सत्त्वः, रजः and तमः) and in majestic splendour remains occupying the ten quarters, is impossible to be defined as to its nature or its measure.

6. On which Purusha (the Supreme Being) who practises Yoganidra (i. e. the contemplation-repose) at the end of each quaternian of Yugas takes repose, after having annihilated the worlds, and being praised by the first Creator seated on a lotus sprung from his own navel.

7. Under which as a place of shelter the mountains by hundreds, having their pride humbled down by Indra (lit. the breaker of mountains) who cut off their wings, took refuge, as

7. B. C. E. H. I. K. R. with Val., and Vijay., पक्षच्छिदः for पक्षच्छिदा. B. C. E. H. I. K. R. with Val., and Vijay., गोत्रभिदः, D. गोत्रभिदः for गोत्रभिदा. B. C. E. H. K. with Val., and Vijay, भयार्ताः,

रसातलादादिभवेन पुंसां भुवः प्रयुक्तोद्धहनक्रियायाः ।

अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्रावरणं बभूव ॥ ८ ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरंगाधरदानदक्षः ।

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

शतशः शरण्यां रक्षणसमर्थमेतं समुद्रम् । परेभ्यः शत्रुभ्य उपप्लविनो भयवन्तो नृपा धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यमभूपालमिव । आश्रयन्ते ॥ “ अरेश्व विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे ” इति कामन्दकः ॥ आर्तबन्धुरिति भावः ॥

८ ॥ रसानलादिति । आदिभवेन पुंसादिवराहेण रसातलात्प्रयुक्तोद्धहनक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यज्यते । भुवो भूदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धमस्याब्धेरच्छमम्भो मुहूर्तं वक्त्रावरणं लज्जारक्षणार्थं मुखावगुण्ठनं बभूव ॥ तदुक्तम्—“ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ” इति ॥

९ ॥ मुखेति । अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसामान्या कलत्रेषु वृत्तिर्भोगरूपा यस्य स तथोक्तः । इममेवार्थं प्रतिपादयति—तरंग एवाधरस्तस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरोऽसौ समुद्रो मुखार्पणेषु प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना प्रगल्भा भृष्टाः सिन्धुर्नदीः ॥ “ सिन्धुः समुद्रे नद्यां च ” इति विश्वः ॥ स्वयं पिबति पाययते च । तरंगाधरमिति शेषः ॥ “ न पादम्याड्यम—” इत्या-

kings harassed by their enemies solicit a pre-eminently just and neutral monarch.

8. The clear waters of this ocean which swelled at the time of deluge served as a momentary veil to the face of the earth, which was being raised from the nether regions by the first being created (i. e. the Great Boar).

9. This ocean whose mode of enjoying a wife is different from that of others, and who is clever in offering his lips of waves,

D. I. with Hem., Châ., Din., and Su., आत्तगर्वाः, R. अनुरुद्धः for आत्तगन्धाः. D. R. पतं for एतं. D. E. H. K. R. with Su., and Vijay., धर्मोत्तमं for धर्मोत्तरं. Hemâdri also notices the reading. R. आश्रयन्ति f आश्रयन्ते.

8. D. यस्य for अस्य. B. C. E. H. J. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., वक्त्रावरणं for वक्त्रावरणं. Châritravardhana also notices the reading of Mallinâtha and says,—“ वक्त्रावरणं ” इति पाठे वक्त्रतिरोधानं । तस्मिन्पाठे यथा पुरुषेण संपादितकरग्रहणक्रियाया योषाया विवाहकाले मुग्धमखेण मुखावगुण्ठनं भवतीति ध्वन्यर्थः. ” H. प्रपेदे for बभूव.

9. A. C. with Vallabha, मुखार्पणेषु for मुखार्पणेषु.

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
 अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥
 मातंगनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्रिधा पश्य समुद्रफेनान् ।
 कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वम् ॥ ११ ॥
 वेलानिलाय प्रसृता भुजंगा महोर्भिर्विस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
 सूर्याशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥

दिना पिबतेपर्यन्तान्नित्यं परस्मैपदनिषेधः ॥ “ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—” इ-
 त्यादिना सिन्धूनां कर्तृत्वम् ॥ देवत्योर्युगपत्परस्पराधरणानमनन्यसाधारणमिति
 भावः ॥

१० ॥ ससत्त्वमिति । अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः ॥ तदुक्तम्—“ अस्ति मत्स्य-
 स्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः ” इति ॥ विवृताननत्वाद्व्याप्तसुखत्वाद्धेतोः ।
 आननानि विवृत्येत्यर्थः । ससत्त्वं मत्स्यादिप्राणिसहितं नदीमुखाम्भ आदाय
 संमीलयन्तश्चक्षुषुटानि संघट्टन्तः । सरन्ध्रैः शिरोभिर्जलप्रवाहान्ूर्ध्वं वितन्वन्ति ॥
 जलयन्त्रक्रीडासमाधिर्यज्यते ॥

११ ॥ मातंगति । सहसोत्पतद्भिर्मानगनक्रैर्मातंगाकारैर्ग्राहेर्द्रिधा भिन्नान्समुद्र-
 फेनान्पश्य । य फेना एषां जलमातंगनक्राणां कपोलेषु संसर्पितया संसर्पणेन
 हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति ॥

१२ ॥ वेलेति । वेलानिलाय । वेलानिलं पानुमित्यर्थः ॥ “ क्रियार्थोपपदस्य—

drinks the rivers himself, which are naturally bold in offering their
 mouths, and also causes them to drink himself.

10. Look here, these whales on account of their mouths be-
 ing open having taken in the water at the mouths of the rivers, to-
 gether with the aquatic creatures in it, toss upwards by closing
 their jaws the streams of water through their perforated heads.

11. Look at the foam of the ocean severed into two parts by
 the Hippopotamuses that jump-up all of a sudden above the surface
 of water,—the foams that on account of their gliding by their
 cheeks go to the state of (become) their ear-chowries for a time.

12. These serpents which have stretched themselves on the

10. B. D. I. with Chā., and Din., सरिन्ध्राम्भः for नदीमुखाम्भः.
 D. संमीलयन्तः for संमीलयन्तः. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā.,
 Din., Val., Su., and Vijay., विवृताननत्वं for विवृताननत्वात्. All of
 these construe it with संमीलयन्तः i. e., प्रसारितमुखत्वं संकोचयन्तः. B. प्रतन्व-
 न्ति, I. विचिन्वन्ति for वितन्वन्ति. E. सरित्प्रवाहान् for जलप्रवाहान्.

11. B. C. R. with Chā., Din., Su., Vijay., and the text only of
 Val., कर्णं for कर्णः.

12. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and

तवाधरसर्पिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।

ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्केशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

प्रवृत्तमात्रेण पर्यासि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।

आभाति भ्रुविष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

इत्यादिना चतुर्थी ॥ प्रसृता निर्गता महोर्मिणां विस्फूर्जयुरुद्रेकः ॥ “ द्वितोऽप्युच ” इत्युचप्रत्ययः ॥ तस्मान्निर्विशेषा दुर्ग्रहभेदा एते भुजंगाः सूर्याद्युत्पत्तये सङ्ग-रागैः प्रवृद्धकान्तिभिः फणस्थैर्मणिभिर्व्यज्यन्ते । उज्ज्विन्ते ॥

१३ ॥ तवेति । तवाधरसर्पिषु । अधरसदृशेष्वित्यर्थः । विद्रुमेषु प्रवालेषु सह-सोर्मिवेगात्पर्यस्तं क्षिप्तमुखं रङ्गैर्विद्रुमप्ररोहैः प्रोतमुखं स्युतविलमेतच्छङ्खानां यूथं वृन्दं कथंचित्केशादपक्रामति । विलम्बादपसरतीत्यर्थः ॥

१४ ॥ प्रवृत्तेति । पर्यासि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमानो न तु पीतवांस्तेनावर्तवेगात् ॥ “ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ” इत्यमरः ॥ भ्रमता घनेनायं समुद्रो भूयः पुनरपि गिरिणा मन्दरेण प्रमथ्यमान इव भ्रुविष्ठमत्यन्तमाभाति ॥

beach, in order to breathe the sea-breeze, and which do not differ from the swelling appearance of the large waves, can (only) be distinguished by the jewels on their hoods the lustre of which is enhanced by their contact with the rays of the sun. (shining upon them).

13. The shoals of conch-shells with their heads transfixed at their jutting points, being dashed at once by the force of the billows against the reefs (rocks) of corals that vie with thy lips, glide away with great difficulty.

14. This ocean on account of the cloud which as soon as it begins to drink water from it is made to turn round (and round) by the force of the whirlpool, appears in a great way to be, as it were, churned again by the mountain (Mandâra).

Vijay., “ विस्फूर्जित ” for “ विस्फूर्जयु ”. B. H. सङ्गि°, C. with Châ., Din., and Vijay., “ समिद्ध ”, D. E. K. R. and the text only of Vijay., विद्रुम for सङ्ग. We with Hemâdri, Vallabha, Sumativijaya and four other Mss.

13. C. “ प्रौत ” for प्रोत. B. R. कृच्छात्, D. K. कृष्टात् for केशात्. B. E. I. with Hem., and Su., अपाक्रामति for अपक्रामति.

14. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., इतः for अयं.

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।

आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारा निबद्धे कलङ्कुरेखा ॥ १५ ॥

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ।

मामक्षमं मण्डनकालहानिर्वेत्तीव बिम्बाधरवद्धतुण्णम् ॥ १६ ॥

एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

१५ ॥ दूरादिति । अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेर्धारात्तन्व्यल्पत्वेनावभासमाना तमालतालीवनराजिभिर्नीला वेला तीरभूमिर्धारानिबद्धा चक्राभिरा कलङ्कुरेखा मालिन्यरेखेव । आभाति ॥ “ मालिन्यरेखां तु कलङ्कुरेखाः ” इति इण्डी ॥

१६ ॥ वेलेति । हे आयताक्षि । वेलानिलः केतकरेणुभिस्त आननं संभावयति ॥ किमर्थमित्यपेक्षायामुत्प्रेक्ष्यते—बिम्बाधरे बद्धतुण्णं मां मण्डनेन प्रसाधनक्रियया कालहानिर्विलम्बस्तस्या अक्षममसहमानम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कालहानिमसहमानं वेत्तीव वेत्ति किम् । नोच्चेत्कर्तुं संभावयेदित्यर्थः ॥

१७ ॥ एत इति । एते वयं सैकते भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्यस्मानि

15. The strand of the briny ocean resembling an iron-wheel which is dark on account of the row of Tamāla and Tālī forests, and which appeared like a slender line owing to distance, looks like a thin coating of rust formed on the edge of a steel-wheel.

16. O long-eyed lady ! the breeze blowing over the sea-coast decorates thy face with the pollen of Ketaka-flowers. It knows, as it were, that I who have fixed my longing upon thy Bimba-like-lips, cannot brook the delay caused by decorations.

17. Here we are, who in consequence of the speed of the celestial car, have reached in a moment the coast of the sea where heaps of pearls are lying scattered being thrown out from the

15. D. दूरादरालभु विभाति for दूरादयश्चक्रनिभस्य. Hemādri also notices the reading. A. C. with Su., हि जङ्गरेखा, E. H. I. R. with Hem., Val., and Vijay., कलंकलेखा for कलंकरेखा. Between 15-16 B. E. R. with Chāritravardhana read the following :—“ निर्विशकल्पस्य निर्वेजेऽहानामेषा तमालद्वमराजिनीला । दूरादरालभु विभाति वेला कलंकलेखामाग्निरेव धारा ” ॥ R. reads it between 14-15 and calls it a श्लेषक. “ निर्विशेति । सराले कुटिले भ्रूवो यस्यास्तत्सम्बद्धी अरालभु निर्विशकल्पस्य जलानां निधेरग्नेः कलंकलेखयायुधदोषेण मलिना धारा । अवशेषं व्याख्यातमायम् । श्लेषकोऽयम् । अरालभु इत्यस्य सम्बुद्धो ह्रस्वतेति कथित् ॥ जा० ॥

16. B. C. E. H. I. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay. आवताक्षं for आयताक्षि. D. with Su., वृद्धतुण्णं for वद्धतुण्णं.

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
 एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पत्तीव भूमिः ॥ १८ ॥
 कचित्पथा संचरते सुरार्णा कचिद्धनानां पततां कचिच्च ।
 यथाविधौ मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥
 असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धी त्रिमार्गगावीचिविभर्द्शीतः ।
 आकाशवायुर्विदनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥

परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिस्तत्तयोक्तं फलैरावर्जिता आनमिताः
 बृगमाला यस्मिस्तत्पयोधेः कूलं विमानवेगान्मुहूर्तेन प्राप्ताः ॥

१८ ॥ कुरुष्वेति । “ मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ” इत्यमरः ॥
 करभ इवोरु यस्याः सा करभोरुः ॥ “ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ” इत्युक्त्ययः ॥
 तस्याः संबुद्धिः ॥ हे करभोरु । मृग इव प्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेक्षिणि ।
 तत्राप्यश्चन्मार्गे लङ्घिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व ॥ एषा सकानना भूमिविदूरी-
 भवतः समुद्रान्निष्पतति निष्क्रामतीव ॥ विदूरशब्दाद्विशेषनिर्माधिवः ॥

१९ ॥ कचिदिति । हे देवि । विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविधस्तथा
 प्रवर्तते पश्य ॥ कचित्सुरार्णां पथा संचरते । कचिद्धनानां । कचित्पततां पक्षिणां
 च पथा संचरते ॥ “ समस्तृतीयायुक्तात् ” इति संपूर्वाध्वरतेरात्मनेपदम् ॥

२० ॥ असाविति । महेन्द्रद्विपदानगन्धैरावतमदगन्धी । त्रिभार्गमर्गच्छतीति

oysters, that have opened their shells (or broken) on the strand, and where the rows of betel-nut trees are bent down under the weight of their fruits.

18. O deer-eyed lady with plantain-like (tapering) thighs, meanwhile cast thy glance upon the way (we have left) behind. This piece of land together with forest emerges out, as it were, from the ocean which is becoming more and more distant.

19. Mark, this celestial car is moving sometimes in the path of the gods, sometimes in the regions of the clouds, at others in that of birds. In fact it moves about exactly in accordance with the inclination of my mind.

20. This sky-breeze charged with (breathing out) the fra--

18. D. R. दृष्टिपातान् for दृष्टिपातं. B. C. with Chāritravardhana, पुरा हि दूरीभवतः for एषा विदूरीभवतः. Chāritravardhana: “ हि यतः सकानना वनसहितैव भूमिः पुरः पुरोगमनेन दूरीभवतः समुद्रान्निष्पतति. ” B. R. with Val., and Vijay., निःसरति, C. J. with Hem., Chā., Din., Śr., and the text only of Vijay., निःपतति for निष्पतति.

19. C. I. K. R. with Val., and Su., मरुतां for पततां. Hemādra notices the reading.

20. C. E. K. with Su., and the text only of Val., सुरा-वा-

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।

आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुज्झिन्नविषुद्धलयो धनस्ते ॥ २१ ॥

अमी जनस्थानमषोढाविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।

अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥

त्रिमार्गगा गङ्गा ॥ “तद्धितार्थ-” इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ तस्या वीचीनां वि-
मर्देन संपर्केण शीतोऽसावाकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्मध्याह्नसंभवांस्ते मुखे स्वेद-
लवानाचामति हरति । अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः ॥

२१ ॥ करेणेति । हे चण्डि कोपने कुतूहलिन्या विनोदार्थिन्या त्वया वातायने
गवाक्षे लम्बितेनावर्त्तसितेन करेण स्पृष्ट उज्झिन्नविषुद्धलयो धनस्ते द्वितीयमाभरणं
चलयमानमुञ्चतीवार्पयतीव ॥ चण्डीत्यनेन कोपनशीलत्वाङ्गीतः क्षिप्रं स्वामुपचरति
मेघ इति व्यञ्ज्यते ॥

२२ ॥ अमी इति । अमी चीरभृतस्तापसा जनस्थानमषोढाविघ्नमपास्तविघ्नं म-
त्वा ज्ञात्वा समारब्धा नवोटजाः पर्णशाला येषु तानि चिरोज्झितानि ॥ राक्षस-
भयादित्यर्थः । आश्रममण्डलान्याश्रमविभागान् ॥ यथास्वं स्वं स्वमनतिक्रम्याध्या-
सतेऽधितिष्ठन्ति ॥

grance of the ichor of the elephant of great Indra, and cool by its
contact with the waves of the three-streamed river (the Ganges)
sips the drops of perspiration on thy face produced at this hour
of noon.

21. O sensitive lady ! touched by thee with thy hand stretch-
ed out from the windows of the car through curiosity the cloud
with its bracelet of lightning put forth, appears to give thee
another ornament to put on round thy wrist.

22. These hermits clad in red garments, knowing Janasthāna
to be rid of obstacles, are occupying their long forsaken sites of
hermitages, each his own, where they have commenced to raise new
huts.

न्धिः, D. सुरेन्द्र—गन्धी, A. H. I. R. with Hem., Val., and Vijay., महेन्द्र
—गन्धिः for महेन्द्र—गन्धी. Hemādri notices the reading of Mallinātha
and makes the following remark:—“महेन्द्र—गन्धी” इत्यत्र गन्धशब्दस्याल्प-
पर्यायत्वादात्म्यस्य दानस्य ग्रहणाद्वायोर्मान्यम्. ”

21. B. with Chāritravardhana, निःसृतेन for लम्बितेन.

22. C. वृद्धा for मत्वा.

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां अष्टं मया नूपुरमेकमुत्थाम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३ ॥
त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन्कुमशक्नुवन्त्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥
मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

२३ ॥ सैषेति । सा पूर्वानुभूता स्थल्येषा । दृश्यत इत्यर्थः । यत्र स्थल्यां त्वां
विचिन्वतान्विच्यता मया । त्वच्चरणारविन्देन यो विश्लेषो वियोगस्तेन यदुःखं
तस्मादिव बद्धमौनं निःशब्दम् । उच्यते अष्टमेकं नूपुरं मञ्जीरः ॥ “ मञ्जीरो नूपु-
रोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ अदृश्यत दृष्टम् ॥ हेतुपेक्षा ॥

२४ ॥ त्वमिति । हे भीरु भयशीले ॥ “ ऊडुतः ” इत्युङ् ॥ ततो नदीत्वात्संबुद्धो
ह्रस्वः ॥ त्वं रक्षसा रावणेन यतो येन मार्गेण ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ अपनी-
तापहता तं मार्गं वागिन्द्रियाभाद्वक्तुमशक्नुवन्त्य एता लता वीरुध आवर्जिता
नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीया याभिस्ताभिः शाखाभिः स्वावयवभूताभिः कृपया
भेददर्शयन् ॥ हस्तचेष्टया सूचयन्नित्यर्थः ॥ “ शाखा वृक्षान्तरे भुजे ” इति विश्वः ॥
लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव ॥ तदुक्तं मनुना—“ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख-
समन्विताः ” इति ॥

२५ ॥ मृग्यश्चेति । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निस्पृहा मृग्यो मृगाङ्गनाशोत्प-
क्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः प्रवर्तयन्त्यः सत्य-
स्तवागतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समबोधयन् ॥ दृक्चेष्टया त्वदतिमबोधयन्नित्यर्थः ॥

23. This is the very spot where searching for thee I saw
one anklet which had dropped down upon the ground—an anklet
which kept silent through grief of separation, as it were, from thy
lotus-like feet.

24. O timid lady ! these creepers, unable to speak, pointed
out to me, out of compassion, with their branches the leaves of which
had lowered down, the way to the place where you had been carried
off by the demon.

25. The female antelopes also feeling disinclined to eat the
sprouts of Darbha-grass, informed me (of your whereabouts) who
knew no trace of you by directing their eyes towards the southern
quarters with the rows of eye-lashes raised upwards.

24. B. D. माग त for तं मार्ग. D. ते for मे. A. C. with Val., and
Su., शाखाभिः for शाखाभिः.

25. A. O. D with Chā., and Din., उत्पक्ष्मराजीनि for उत्पक्ष्मराजीनि.

एताद्विरेमाल्यवतः पुरस्तादाधिर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।

नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

गन्धश्च धाराहतपल्लवानां कादम्बमर्धोद्भूतकेसरं च ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभ्रुवर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥ २७ ॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपशृङ्गम् ।

युहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्धनगर्जितानि ॥ २८ ॥

२६ ॥ एतद्विरेमाल्यवतो नाम गिरेरम्बरलेख्यध्वंशकं शृङ्गमेतत्पुरस्तादयम
आधिर्भवति । यत्र शृङ्गे घनैर्मयैर्नवं पयो मया त्वद्विप्रयोगेण यदश्रु तच्च समं युग-
पद्विसृष्टम् ॥ मेघदर्शनाद्वर्षतुल्यमश्रु विसृक्तमिति भावः ॥

२७ ॥ गन्धश्चेति । यस्मिञ्छृङ्गे धाराभिर्वर्षधाराभिराहतपल्लवानां गन्धश्च ।
अर्धोद्भूतकेसरं कादम्बं नीपकुलुमं च । स्निग्धा मधुराः शिखिनां बहिष्णाम् । ‘शि-
खिनौ वद्विबहिणौ’ इत्यमरः ॥ केकाश्च । त्वया विना मेऽसह्यानि बभ्रुवः ॥ “न-
पुंसकमनपुंसकेन-” इति नपुंसकैकशेषः ॥

२८ ॥ पूर्व्वेति । किं च । हे भीरु । यत्र शृङ्गे पूर्व्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पप्रधानं त-

26. Yonder appears that sky-touching (i. e. lofty) peak of the mount Mālyavat, upon which clouds poured down new showers along with me, who poured down tear-drops caused by your separation.

27. Where the fragrance of pools lashed by the showers of rain, the flower of Kadamba with its filaments half come out, and the charming notes of peacocks, became intolerable to me without thy company.

28. And where, O timid lady ! remembering your embraces.

26. A. D. with Hemādri, अम्बरलेदि for अम्बरलेखि. A. C. with Vallabha, घनं for नवं. Vallabha: यत्र यस्मिञ्छृङ्गे घनैर्मयैर्नवं सान्द्रं पयः &c. ” D. E. विसृक्तं for विसृष्टं. H. omits this verse.

27. C. H. K. पल्लवानां for पल्लवानां. Hemādri notices the reading. D. अधोदितं for अर्धोद्भूतं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with D. Ms. E. वा for च. B. C. E. I. R. with Châ., and the text only of Vijay., त्वया मे, D. H. K. with Hem., Val., Su., and Vijay., अभुवन् for बभ्रुवः. B. C. E. I. R. with Châ., and the text only of Vijay., विना दुःप्रसहान्यभुवन् for असह्यानि विना त्वया मे. Hemādri notices the reading. “ विना दुःप्रसहान्यभुवन् ” इति वा पाठः । तत्र दुःप्रसहश्च दुःप्रसहश्च दुःप्रसहा चेत्यर्थः. ”

28. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., रात्रौ for यत्र .

आसारसिक्कक्षितिबाष्पयोगाम्नामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥
उपान्तवानीरवनोपगुढान्यालक्षपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥
अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदनोत्पलकेशराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्यूहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

शेषगुह्यमुपगृह्णन् स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथंचिद्वतिवाहि-
नि ॥ स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वात्क्लेशेन गमितानीत्यर्थः ॥

२९ ॥ आसारेति । यत्र शृङ्गे विभिन्नकोशैर्विकसितकुङ्गलैर्नवकन्दलैः कदली-
पुष्पैररुणवर्णसारसिक्कायाः क्षितेर्बाष्पस्य धूमवर्णस्य योगाद्भूतोर्विडम्ब्य-
मानानुक्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणलोचनश्रीः । सादृश्यात्मर्यमाणेति शेषः ।
मामक्षिणोदपीडयत् ॥

३० ॥ उपान्तेति । उपान्तवानीरवनोपगुढानि पर्यन्तवञ्जुलवनच्छन्नान्यालक्ष्या
ईषद्भूयाः पारिप्लवाश्चञ्चलाः सारसा येषु तान्यमूनि पम्पासलिलानि पम्पासरो-
जलानि दूरावतीर्णा मे दृष्टिरत एव खेदात्पिबतीव ॥ न विहातुमुत्सहत
इत्यर्थः ॥

३१ ॥ अत्रेति । अत्र पम्पासरस्यन्योन्यम्मे दनोत्पलकेशराण्यवियुक्तानि र-

accompanied with tremor (i. e. remembering how you rushed in my
arms being terrified by the thundering, &c.), which I had enjoyed
before, with great difficulty did I pass (with complacency) the
roar of clouds that rolled in the caves of the mountain.

29. Where the beauty of your eyes red with nuptial smoke,
being imitated by the new flowers of Kandali the buds of which
had fully opened by reason of their coming in contact with the
vapours of the earth drenched by torrents of rains, pained me.

30. My sight descending from a great height drinks, as it
were, with pain these waters of the Pampa, which are covered by
the thickets of cane plants grown on its banks, and where brisk Sā-
rasa birds (cranes) are discernible to some extent.

31. Here, my dear, couples of unseparated *Chakravāka* birds

29. B. च भिन्न° for विभिन्न°. C. I. K. with Hem., Val., and Vijay.,
अक्षिणोत् for अक्षिणोत्. A. C. with Hemādri, विडम्ब्यमाना for विडम्ब्यमाना.
B. C. I. धूमाकुल° for धूमारुण .

30. K. गृहोपगुढानि for वनोपगुढानि. R. with Val., and Vijay., वे-
दात् for खेदात्.

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्रातिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा सास्त्रमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥
अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्गन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्कयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥

याङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि चक्रवाकमिथुनानि ते तव दूरान्तरवर्तिना मया हे प्रिये स-
सृहं साभिलाषमीक्षितानि ॥ तदानीं स्वामस्मार्थमित्यर्थः ॥

३२ ॥ इमामिति । किं च । स्तनवद्भिरामाभ्यां स्तवकाभ्यामभिनम्रां तन्वीमि-
मां तटाशोकस्य लतां शाखां त्वत्प्रातिबुद्ध्या स्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या परिरब्धुमालि-
ङ्गितुं कामो यस्य सोऽहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सास्त्रं निषिद्धः ॥ नयं सीतेति
निवारितः ॥ परिरब्धुकाम इत्यत्र “तुं काममनसोरपि” इति वचनान्मकार-
लोपः ।

३३ ॥ अमूर्तिरिति । विमानस्यान्तरेष्ववकाशेषु लम्बन्ते यास्तासां काञ्चनकि-
ङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा स्वयूथसव्दभ्रमात्स्वमाकाशमुत्पतन्त्योऽमूर्गोदावरीसारसप-
ङ्कयस्त्वां प्रत्युद्गन्तीव ॥

who interchanged lotus fibres among themselves (who gave stalks of lotus to each other) were wistfully gazed at by me, situated as I was at a place far off from thee.

32. This is that slender Asoka-branch on the bank, which bent down under (the weight of) a pair of beautiful cluster of flowers appearing like breasts, and which I desired to embrace, under the impression, that you had been found out (mistaking it for yourself), but I was prevented by the son of Sumitrā with tears in his eyes '.

33. On hearing the sound of small golden bells hanging from the hollow spaces of the celestial car, these troops of Śārāsā birds of the river Godāvārī flying up to the sky are, as it were, coming forward to receive you.

32. B. O. H. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., अवनम्रां for अभिनम्रां. A. परिरक्ष्यमाणः, B. O. H. I. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., परिरक्ष्यमाणः for परिरब्धुकामः. Hemādri notices the reading of A. Ms. He also notices the reading of Mallinātha. B. O. E. H. with Su., and Vijay., साधु for सास्त्रम्. C. R. निषिद्धं for निषिद्धः. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads साधुः [अधुभिः सहवर्तमानः] and notices सास्त्रमहं निषिद्धं.

33. C. R. with Chā., Din., Su., and Vijay., विमानान्तर्विलम्बिनीनां for विमानान्तरलम्बिनीनां. Chāritravardhana : “ कीदृश्यो विमानस्य पुष्पकस्या-
न्तरेष्वेकदशं तत्र विलम्बिनीनां लम्बमानानाम् ” &c. A. D. अमूर् for अमूर्ः.

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।

आह्लादयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥

३४ ॥ एषेति । पेशलमध्ययापि । भाराक्षमयापीत्यर्थः । त्वया घटाम्बुभिः सं-
वर्धिता बालचूता यस्याः सा । उन्मुखा अस्मदभिमुखाः कृष्णसारा यस्यां सा
चिराद्दृष्टेया पञ्चवटी मे मन आह्लादयत्यानन्दयति ॥

३५ ॥ अत्रेति । अत्र पञ्चवट्याम् । गोदा गोदावरी । तस्याः समीपेऽनुगोदम् ॥
“ अनुर्थत्समया ” इत्यव्ययीभावः ॥ मृगयाया निवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदो
रहा रहसि ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा सन्नहं वानीरगृहेषु
सप्तः स्मरामि ॥ वाक्यार्थः कर्म । सुप्त इति यत्तस्मरामीत्यर्थः ॥

34. This Panchavati, where the young mango-trees were rear-
ed up with jarfuls of water poured by yourself, though of slender
waist, and where the black-antelopes are looking towards us with
their heads raised, being seen after a long time, gladdens my mind.

35. Here in the arbours of reeds, on the banks of the Godā-
varī I remember to have slept, resting my head upon your lap in

34. A. J. with Chā., Din., and Su., पेलव , D. E. H. with Val.,
and the text only of Vijay., कोमल° for पेशल°. D. बालचूतान् for बालचूता.
A. J. आनन्दयति, B. with Chā., and Din., आह्लादयति for आह्लादयति. Chā-
nitravardhana: “ आह्लादयत्युत्कण्ठयति.” B. with Val., and Su., उन्मदकृष्ण-
सारा, A. C. D. with Chā., and Din., उन्मुखनीलकण्ठा for उन्मुखकृष्णसारा.
Chāritravardhana : “ तथोन्मुखा नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा ॥ नीलान्पलदलाभि-
रामं रामं विलोक्य जीमूतोऽयमिति भ्रान्तेर्मयूराणामुन्मुखत्वमिति भावः ॥ उक्तञ्चान्यत्र ॥
“ वीक्ष्य राघवमुपात्तकार्मुकं सेन्द्रचापनवमेघशंकया । तत्र तत्र ननृतः शिखण्डिनो दर्श-
नादुपरि बाहनोन्मुखाः ” ॥ Hemādri has almost the same : “ नीलव्यामारा-
मावलोकनेन शब्दबुध्योन्मुख्यान्कृष्णसारा मयूरा इति वा. ” So do Sumativijaya
and Vijayānandasūris' varacharanasevaka. One of the three Mss.
of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी also agrees with Mallinātha in
reading आह्लादयति.

35. K. मृगयानिवृत्तः for मृगयानिवृत्तः. A. C. D. with Chā., and Din.,
निवृत्तखेदः for विनीतखेदः. Chāritravardhana : “ निवृत्तो गतः खेदो यस्य सः ”
A. D. with Val., and Din., निषङ्ग°, C. I. with Chā., निषक्° for नि-
षण्ण. Chāritravardhana : “ निषक्तो निहितो मूर्ध्नीलमार्गे येन स तथा. ” B. C.

भूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशवां यो नहुषं चकार ।

तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिमहोऽयम् ॥ ३६ ॥

त्रेताग्रिधूमाग्रमनिन्धकीर्तस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

प्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्रुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥

३६ ॥ भूभेदेति । यो मुनिर्भूभेदमात्रेण भूभङ्गेनैव नहुषं राजानं मघोनः पशद्वि-
न्द्रत्वात्प्रभ्रंशवांचकार प्रभ्रंशयति स्म । आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्र-
सारहेतोस्तस्य मुनेरगस्त्यस्य । अगस्त्यस्योदये शरदि जलं प्रसीवतीत्युक्तं प्राक् ।
भूमौ भवो भौमः । स्थानपरिमह आश्रमोऽयम् । वृद्धयत इति शेषः । भौम इत्यनेन
विन्ध्योऽप्यस्तीति भावः ॥ परिगृह्यत इति परिमहः । स्थानमेव परिमह इति विमहः ॥

३७ ॥ त्रेतेति । अनिन्धकीर्तस्तस्यागस्त्यस्याक्रान्तविमानमार्गम् । हविर्गन्धोऽ-
स्यास्तीति हविर्गन्धि । त्रेताभिरभिन्नयम् ॥ “ अभिन्नयमिह त्रेता ” इत्यमरः ॥
त्रेताभेर्धूमाममिहं प्रात्वाप्राय रजसो गुणाद्विमुक्तो म आत्मा लघिमानं लघुत्वं स-
मश्रुते प्राप्नोति ॥

solitude, on returning from the chase, and my fatigue was lessened
by the breeze blowing over the waves of that river.

36. This is the place which has been accepted for an earthly
abode by that Muni (Agastya), who with a mere frown caused
Nahusha to fall down from the place of Indra, and who is the cause
of clearness to the turbid water.

37. Having smelt this spire of the smoke rising up from the

E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., सुप्तं for सुप्तः.
Chāritravardhana and Dinakara notice this reading :— “ सुप्तं ”
इति पाठे स्मरामीति वर्तमानप्रयोगे मृगया इत्यादिभूतप्रयोगानां सम्बन्धासम्भवात् ।
“ सुप्तः ” इति समीचीनः पाठः । अथ वा । स्म इतिपदं इथक् क्रियते रामीति इथक् सुप्तं
क्षयने रामि स्म । रा आदानेऽस्मान्मिप् । गृहीतवानस्मीत्यर्थः । Also Hemādri, “ वा-
नीर गृहेषु सुप्ते स्म रामि ” इति वा.

36. B. E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., Su., Vijay., and the
text only of Val., भूभङ्ग° for भूभेद°. C. D. with Chā., Din., Val., Su.,
and Vijay., नहुषं for नहुषं. A. C. D. with Chā., and Su., प्राश्रंशययो नहुषं
प्रमत्तं for प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार. A. C. D. with Chā., and Din., दशवि-
लाम्भःपरिशुद्धिहेतोः for तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः. Chāritravardhana :—
“ कीदृशस्य वर्षाकालीनानामम्भसां जलानां परिशुद्धिर्नैवेत्यं तस्य हेतुः कारणं तस्य.”
G. I. भूमौ for भौमः.

37. B. C. E. I. R. with Hem., Chā., and Din., उदय° for अ-

एतन्मुनेर्मानिनि ज्ञातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहास्यादि ।

आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेषान्तरालस्थमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।

समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥

३८ ॥ एतद्विहितं । हे मानिनि । ज्ञातकर्णेनाम मुनेः संबन्धि पञ्चाप्सरो नाम पञ्चाप्सर इति प्रसिद्धम् । पञ्चाप्सरसो र्यास्मन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत्पर्यन्तवनमेतद्विहारवारि क्रीडासरो विदूरान्मेषानामन्तरे मध्य आलक्ष्यमीषद्वयम् ॥ “ आ ईषद्वयैऽभिध्यासौ ” इत्यमरः ॥ इन्दुबिम्बमिव । आभाति ॥

३९ ॥ पुरेति । पुरा दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिस्तन्मात्राहारो मृगैः सार्धं सह चरन्श्च ऋषिः समाधेस्तपसो भीतेन मयीनेन्द्रेण पञ्चानामप्सरसां यौवनम् ॥ “ तद्धितार्थः ”, इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ तदेव कूटबन्धं कपटयन्मनुपनीतः ॥ “ उन्माथः कूटबन्धः स्यात् ” इत्यमरः ॥ किलेत्येतिहो ॥ मृगसाहचर्यान्मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥

three fires—the smoke which has reached the path of celestial vehicles (the sky), and which is charged with the fragrance of oblations of that sage who is of an unstained fame, my soul being freed from *Rajoguṇa* (all impurity) enjoys lightness (feels light).

38 O lady of exalted mind, this is the pleasure-lake named, *Panchāpsaras* of the sage *S'atakarni* (a tank where the Muni used to sport), and which environed by woods looks from a great distance like the disk of the moon slightly visible from among the clouds.

39. It is said that formerly roaming in company with the deer and maintaining himself only upon the shoots of *Darbha*-grass

निब.° A. C. D. with Su., महिमानं for लघिमानं. Sumativijaya : “ महिमानं महन्त्वं समन्नुते. ”

38. B. C. H. I. J. K. R. with Val., Su., and Vijay., ज्ञातकर्णेः, D. ज्ञातकर्णेः, D₂. with Chāritravardhana, मान्दकर्णेः, A. with Hemādri and Dinakara, माण्डकर्णेः. Sumativijaya notices the reading of Chāritravardhana.

39. B. भेदेन for भीतेन. B. C. K. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अभिनीतः for उपनीतः. D. and the text only of Vijay., यवतन्धं for कूटबन्धं.

तस्याबमन्वर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।

वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुत्युत्तराः करोति ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटेतपसस्तपसिः ।

असौ तपस्यत्पपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कुं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

४० ॥ तस्येति । अन्तर्हितसौधभाजो जलान्तर्गतप्रासादगतस्य तस्य शातकर्णे-
रयं प्रसक्तः संततः संगीतमृदङ्गघोषो वियद्गतः सन्पुष्पकस्य चन्द्रशालाः
क्षिरोगृहाणि ॥ “चन्द्रशाला क्षिरोगृहम्” इति हलायुधः ॥ क्षणं प्रतिश्रुतिः प्रति-
श्रुत्यैर्मुखरा ध्वनन्ती करोति ॥ “स्त्री प्रतिश्रुतिप्रतिध्वाने” इत्यमरः ॥

४१ ॥ हविरिति । नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्योऽसा-
वपरस्तपस्वी । एधवतामिन्धनवताम् ॥ “काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः” इत्यमरः ॥ च-
तुर्णां हविर्भुजामधीनां ये । ललाटे तपतीति ललाटेतपः ॥ “असूर्यललाटयो-
र्लक्षितयोः” इति खड्गप्रत्ययः ॥ “अरुर्हृषन्” इत्यादिना मुभागमः ॥ ललाटेत-
पः सप्तसभिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तथोक्तः सन् । तपस्यति तपश्चरति ॥
“कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां कर्तिचरोः” इति कयङ् ॥ “तपसः परस्मैपदं च” इति
वक्तव्यम् ॥

४२ ॥ अमुमिति । जनितेन्द्रशङ्कुम् । तपसेति शेषः । अमुं सुतीक्ष्णं सहासं प्र-
हितानीक्षणानि दृष्टव्यं येषु तानि । व्याजेन केनचिन्मिषेण । अर्धमीषत्संदर्शिता

that sage was enticed into (*lit.* brought to) the snare of the youth
of five nymphs by Indra, afraid of his (Muni's) asceticism.

40. This sound of labour at the continuous music for him
who lives in a palace underneath (hidden under) the waters reach-
ing the skies makes the rooms on the top of Pushpaka car resound,
for a time, with echoes.

41. Here is another ascetic by name Sutikshna but self-re-
strained in his actions, who is practising asceticism standing in the
midst of four fires fed with fuel, and having the seven-horsed sun
scorching his forehead.

42. Him who had aroused a suspicion in Indra, the blandish-
ments (*lit.* graceful gestures) of the celestial damsels in which they

40. C. I. अस्य for तस्य. A. B. E. R. with Vallabha, प्रयुक्त for
प्रसक्त. B. with Su., शब्दः, D. with Vallabha, नादः for घोषः.

41. D. हि तपस्यति for तपस्याति.

42. D. महास for सहास. Hemādri notices the reading.

पशोऽक्षमालावल्लभं मृगाणां कण्डूवितारं कुक्षसृचिलावधम् ।
सभाजने मे मुजसूध्वेबाहुः सव्येतरं प्राध्वमित प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥
वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नेः ।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्राक्षिषि संनिधत्ते ॥ ४४ ॥

मेखला येषु तानि सुराङ्गनानामिन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासा एव चेष्टितानि-
विकर्तुं स्थलयितुमलं समर्थानि न । बभूवुरिति शेषः ॥

४३ ॥ एष इति । ऊर्ध्वबाह्वरेषः सुतीक्ष्णोऽक्षमाला वलयो यस्य तं मृगाणां क-
ण्डूवितारम् । कुशा एव सूचयस्ता लूनातीति कुक्षसृचिलावस्तम् ॥ “ कर्मण्य-
ञ्च ” इत्यण् ॥ एभिर्विशेषणैर्जपशीलत्वं भूतदया कर्मक्षमत्वं च द्योत्यते । स-
व्यादितरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने संमाननिमित्ते ॥ “ निमित्तात्कर्मयोगे ”
इति सप्तमी ॥ इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलबन्धं प्रयुङ्क्ते । “ आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम् ”
इत्यमरः ॥ अव्ययं चैतत् ॥

४४ ॥ वाचंयमेति । एष सुतीक्ष्णः । वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती ॥
“ वाचि यमो व्रते ” इति खच्प्रत्ययः ॥ तस्य भावस्तत्त्वान्मम प्रणतिं किञ्चि-
न्मूर्ध्नेः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं तिरोधानं तस्मान्मुक्ताम् ॥ “ अपेक्षा-
पोदमुक्तपतित—” इत्यादिना पञ्चमीसमासः ॥ दृष्टिं पुनः सहस्राक्षिषि सूर्ये सं-
निधत्ते । सम्यग्धत्त इत्यर्थः ॥ अन्यथाकर्मकत्वप्रसङ्गात् ॥

cast (on him) glances attended with smiles and under some pre-
text or other partially manifested their zones, were not able to
corrupt.

43. Here he with one of his arms (i. e. left), always raised
up directs his right arm this way (i. e. in the direction of the car)
so as to greet me (i. e. in a manner suitable to greeting me)—the
arm that has the rosary of रुद्राक्ष for its bracelet, and which scratches
the deer and cuts the sharp ends of the Kus a-grass.

44. This sage having accepted of my salutation with a slight
nod of the head on account of his vowed taciturnity again directs
his eyes freed from the obstruction caused by my celestial car
towards the thousand-rayed sun.

43. B. with Su., संभावयन् for सभाजने. Sumativijaya : “ संभावय-
न्कथयन् . ” D. उपतेजाः for ऊर्ध्वबाहुः. B. O. E. H. I. K. R. with Val,
Su., and Vijay., प्राङ्गु for प्राध्वं. A. C. इति for इतः. Hemādri notices
the reading. A. C. with Chā., Su., and Vijay., first read the 44th
verse and then the 43rd.

44 A. E. H. with Vijay., कम्पेन मूर्ध्नेः प्रतिगृह्य किञ्चित् for कम्पेन
किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नेः. B. I. with Chā., and Val., मुक्ते for मुक्तां. And con-
strue it with सहस्राक्षिषि. K. स च for पुनः.

अदः शरणं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
 चिराय संतप्य समिद्धिरग्निं यो मन्त्रयुतां तदुमप्यहोषीत् ॥ ४५ ॥
 छायाविनीताध्वपरिश्रमेणु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।
 तस्यातिथीनामपुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥
 धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नान्बुदवप्रपङ्कः ।
 बध्नाति मे बन्धुरगान्नि चक्षुर्दृष्टः ककुभानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

४५ ॥ अह इति । शरणे इत्यने साधु शरणम् । पावनवतीति पावनम् । अहो वृद्ध-
 आर्त्तं तपोवनमाहिताग्नेः शरभङ्गनाम्नो मुनेः संबन्धि ॥ यः शरभङ्गश्चिराय चिरमग्निं
 समिद्धिः संतप्य ततो मन्त्रैः पुतां द्युतां तनुमप्यहोषीदुतवान् ॥ जुहोतेर्लुङ् ॥

४६ ॥ छायेति । अधुनास्मिन्काले तस्य शरभङ्गस्य संबन्धिन्यतिथीनां सपर्या-
 धिपूजा ॥ “पूजा नमस्यापधितिः सपर्याचार्हणाः समाः” इत्यमरः ॥ छा-
 याविनिनीतोऽपनीतोऽध्वपरिश्रमो वैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि भा-
 व्यानि फलानि येषां तेष्वमीषु पादपेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता ॥ तत्पुत्रैरिव पादपैर-
 जुहीवत इत्यर्थः ॥

४७ ॥ धारेति । धारा निर्झरधाराः । यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्गारिर्द्वैव
 मुखं यस्य सः । शृङ्गं शिखरं विषाणं च । तस्याग्ने लग्नोऽम्बु एव वप्रपङ्को वप्र-
 षीडासक्तपङ्को यस्य सः । असौ चित्रकूटो हे बन्धुरगान्नि उन्नतानताङ्गि ॥
 “बन्धुरं वृजतानतम्” इत्यमरः ॥ दृष्टः ककुभान्बुधम इव मे चक्षुर्ब-
 ध्नात्स्वनन्वासक्तं करोति ॥

45. This purifying penance-grove before us which is a place of refuge (which offers protection to all) belongs to the sage named S'arabhanga who had kept a sacred fire and who having propitiated it with the sacred fuel for a long time, at last offered his body consecrated with Mantras to that fire.

46. At present, the duty of reception (or hospitality) of the guests has devolved upon these trees which are, as it were, the virtuous sons of the sage, which remove the fatigue of journey by offering their shade and which abound with fruits worthy of praise.

47. O thou of un-even limbs, yonder the mount Chitrakûta with its mouth of caves resounding with the sound of rivulets, and having the clouds resting on its peaks and hence appearing like a

47. E. H. and the text only of Vijay., वप्रपङ्कः for वप्रपङ्कः. A. O. with Châ., Din., Su., and Vijay., दृष्टः for दृष्टः. A. O. with Val-
 labha first read the 48th verse and then the 47th.

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्धिदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावर्तसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

४८ ॥ एषेति । प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो-यस्याः सा विदूर-
स्यान्तरस्य मध्ववर्त्यवकाशस्य भावात्तन्वी दूरदेशवर्तित्वात्तनुत्वेनावभासमाना
मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटवर्तिन्येषा सरिन्नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता
मुक्तावलीव भाति ॥ अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं च
गम्यते ॥

४९ ॥ अयमिति । गिरेः समीपेऽनुगिरम् ॥ “ गिरेश्च सेनकस्य ” इति समासा-
न्तष्टप्रत्ययः ॥ सुजातः स तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य । शोभनो गन्धो
वस्य तस्सुगन्धिः ॥ “ गन्धस्य-- ” इत्यादिनेकारः समासान्तः ॥ प्रवालं पल्लवमा-
दाय मया ते यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभी शोभते यः सोऽवर्तसः प-
रिकल्पितः ॥

wild bull whose cave-like (yawning) mouth emits a thundering
sound (bellowing) with mud sticking to the points of its horns on ac-
count of वपक्रीडा (i. e. playfully butting against a rock or mound),
rivets my eyes.

48. Yonder is the river Mandâkinî with its limpid and serene
currents of water, appearing thin on account of the intervention of
a long distance looks like a pearl-necklace hanging from the neck of
the earth near the mountain.

49. There stands by the side of the mountain the noble Ta-
mâla tree having taken a fragrant blossom of which I made for you
an ear-ornament which shone like the sprout of Yavas on your
slightly pale cheeks.

49. A. C. and the text only of Val., त्रियं, D. with Su., असौ for
अयं. D. with Su., पृथुः, B. R. with Châ., and the text only of Val.,
सुकुटः for सुजस्तः. I. K. R. अनुगिरं for अनुगिरं. D. with Su., नवप्रवालोपच-
येन, B. तव प्रवालावचयेन, E. R. and the text only of Val., तव प्रवालोपचये-
न for प्रवालमादाय सुगन्धि. B. E. R. and the text only of Vallabha read
कपोपितेनाकरं कपोलमप्राप्यं कालागरूपत्रलेखं for the latter half. [E. and
Vallabha's text अप्राप्य for अप्राप्यं]. E. K. with Charitravardhana,
लम्बि for शोभि. R. and the Vallabha's text read the whole verse

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिबृक्षम् ।

वनं तपःसाधनमेतदन्नेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मम् ।

प्रवर्तयामास किलाजुषुषा त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

वीरासनैर्घ्यानजुषासृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।

निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शास्त्रिनोऽपि ॥ ५२ ॥

५० ॥ अनिग्रहेति । अनिग्रहत्रासा इण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा जन्त-
वो बस्मिस्तत् । अपुष्पलिङ्गात्पुष्परूपनिमित्तं धिनैव फलबन्धिनः फलग्राहिणो
बृक्षा बस्मिस्तत् । अत एवाविष्कृतोदग्रतरप्रभावमन्नेर्मुनेस्तपःसाधनं वनमेतत् ।

५१ ॥ अत्रेति । अत्र वनेऽनुसूयाच्चिपत्नी । सम च त ऋषयश्च समर्षयः ॥
“ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ” इति तत्पुरुषः ॥ तेषां हस्तैरुद्धृतानि हेमपद्मानि बस्वा-
स्तां त्र्यम्बकमौलिमालां हरशिरःस्रजं त्रिस्रोतसं भागीरथीं तपोधनानामसृषीणाम-
भिषेकाय स्नानार्थं प्रवर्तयामास प्रवाहयामास ॥ क्रिलेत्येतिह्ये ॥

५२ ॥ वीरे । वीरासनैर्जयसाधनैः । ध्यानं जुषन्ते सेवन्त इति ध्यानजुषः ।

50. This is the holy grove of Atri, a means of accomplishing asceticism, the wild animals in which have been tamed without the fear of chastisement, where the trees have been bearing fruits without having put forth flowers the cause (of fruits) and which therefore displays the mighty power of the sage.

51. Here for the ablutions of the ascetics (*lit.* those whose wealth is their asceticism) Anusiyâ is said to have caused the three-streamed river (the Gangâ) to flow—the river that serves as a chaplet on the crown of the three-eyed god (S'iva), the golden lotuses in which are plucked by the hands of the seven sages.

52. Even these trees in the middle of the Vedis of the sages

thus :—“ प्रियं सुरूढोऽनुगिरं तमालस्तव प्रवालोपचयेन यस्य । कर्णापितेनाकरवं क-
पोलमप्रार्थ्यकालागुरुपक्षलेखम् ” ॥

50. D. अपुष्पलिङ्गात्पुष्पम्, B. अपुष्पहिंसाफलबन्धि for अपुष्पलिङ्गात्फ-
लबन्धि. I. उदग्रतपः for उदग्रतर. D. K. °प्रवाह for प्रभाव.

51. I. with Châritravardhana, अनुसूया for अनुसूया.

52. C. D. R. ध्यानभृतां for ध्यानजुषां. B. C. R. with Ohâ, Din., and

त्वया पुरस्तादुपयाचिता यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
 राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥
 कचिन्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवैरुत्सृजितान्तरव ॥ ५४ ॥

तेषां तैरुपविश्य ध्यायतामृषीणां सर्वान्धनः समध्यासितवेदिमध्याः । इदं
 वीगसनम्यानीयम् । अस्मी शाखिनोऽपि निवाते निष्क्रम्यतया योगाधिरूढा
 इव ध्यानभाज इव विभान्ति । ध्यायन्तो निश्चलाङ्गा भवन्ति ॥ वीरासने वसि-
 ष्टः—“ एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिन्तथा चान्यं वी-
 गसनमुदाहृतम् ” ॥

५३ ॥ न्वयेति । त्वया यः पुरस्तात्पूर्वमुपयाचितः प्रार्थितः ॥ तथा च गमा-
 यणे—“ न्यघोर्धं तमुपस्थाप्य वेदेही वाक्यमब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पालयेन्मे
 व्रते पतिः ” इति ॥ इयाम इति प्रतीतः स वटोऽयं फलितः सज्ज । सपद्मरागो
 गारुडानां हरिन्मणीनां मरुतानां राशिश्चिव । विभाति ॥

५४--५७ ॥ “ कचिन्—” इत्यादिना चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासंगमं

who devote themselves to meditation in the Virāsana posture, ap-
 pear, absorbed in (Yoga) meditation, as it were, on account of the
 stillness caused by the absence of breeze.

53. This is the same Banian tree known by the name of S'yā-
 ma, whose help was solicited by you on some former occasion.
 Covered with fruits it appears like a heap of emeralds mixed with
 rubies.

54-57. Look here, O lady of faultless limbs, here is the stream

Su, मनीनां for कर्षणां. B. C. E. H. I. K. R. with Châ, Din., Val,
 Su., and Vijay, समाध्यासित for समध्यासित. B. C with Hem., Châ,
 Din., Su., Vijay., and the text only of Val., °बन्धाः for °मध्याः. Châ-
 ritravardhana and Sumativijaya : “ वेदिबन्धो मूलपिण्डका येस्ते. ” One
 of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Mallinâtha. A.
 निवातनिष्कम्पितया, B. निवातनिष्पन्दतया, D. E. निवातनिष्पन्दतया, C. with
 Su., and Vijay., निवातनिःकम्पतया, K. निवातनिःकम्पितया for निवातनिष्कम्प-
 तया. A. C. with Val., and Su., शाखिनोऽपि for शाखिनोऽपि.

53. A. C. D. with Hemâdri, उपपोषितः for उपयाचितः. Hemâdri :
 “ उपपोषिता वृद्धितः. Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha
 and remarks : “ उपयाचितः ” इति पाठे ॥ “ दीयते यत् देवयो मनोराज्यस्य सि-
 द्ध्ये । उपयाचितके दिव्यं दोहदं [दोहनं Ms.] तद्विदुर्बन्धाः ॥ ” C₂. with He-
 mâdri, प्रसिद्धः, B. C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay.,
 प्रकाशः for प्रतीतः

54. E. लोपिभिः, H. सविभिः for लपिभिः. D. उद्बुधिता, C. I. R.
 with Hem., Val., and Vijay., उत्कचिता for उत्सृजिता.

कचित्स्रगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागरुदनपक्षा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥

कचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

काचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।

पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥ ५७ ॥

वर्णयति । हे अनवद्याङ्गि पश्य यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रौवा गङ्गा जा-
ह्नवी विभाति । केव । कचित्प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति संनिहितमिति प्रभालेपिभि-
रिन्द्रनीलैरनुविद्धा सह गुम्फिता मुक्तामयी यष्टिरिव हारावालिरिव ॥ अन्यत्र
प्रदेश इन्दीवरैर्नालात्पलैरुत्खाचितान्तरा सह ग्रथिता सितपङ्कजानां पुण्डरी-
काणां मालेव । विभातीति सर्वत्र संबन्धः ॥ कचित्कादम्बसंसर्गवती नीलहंस-
संस्पृष्टा प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव ॥
“ राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ” इत्यमरः ॥ अन्यत्र कालागरुणा
दत्तपक्षा रचितमकरिकापक्षा भुवश्चन्दनकल्पिता भक्तिरिव ॥ कविच्छायायु
विलीनैः स्थितैस्तमोभिः शबलीकृता कर्दुरीकृता चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रिकेव ॥
अन्यत्र रन्ध्रेष्वालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्रलेखा शरन्मेषपङ्क्तिरिव ॥ कवि-
त्कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागेश्वरस्य तनुरिव । विभाति ॥ शेषं व्याख्यातम् ॥

of the Gangá which with its current broken by the waves of the Ya-
muná appears at one place like a necklace full of pearls interwoven
with emeralds covering them with splendour ; at another place like
a chaplet of white lotuses the interval of which is set with blue ones.
In some place it looks like a row of birds (flamingoes) fond of the
Mánasa-lake, coming in contact with the geese having dark grey
wings ; in another place it appears like a piece of ground orna-
mented with (white) sandle, and bearing on it ornamental leaves

56. B. J. with Châ., निलीनैः, C. H. K. R. with Val., अभिलानैः,
D. and the text only of Su., विमानैः for विलीनैः. One of the three
Mss. of Chāritravardhana's शिशुहर्तृविषयी also agrees with Mallinātha.
E. शबलैः कृतेव for शबलीकृतेव.

57. A. D. with Hemādri, भूषणेव for भूषणैव. One of the three
Mss. of Hemādri's दर्पण agrees with Mallinātha and notices भीषणा.
Between 57-58 P. E. I. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and
Vijay., read the following verses :—“ तमित्तया शङ्कनिशेव भिन्ना कुन्दस-
गिन्दीवरमालयेव । कतिहरेः कृष्णमृगत्वेचेव भूतिः स्मरारेरिव कण्टभासा ॥ इत्याह्वया
शरदमेघलेखा निर्वीतनिभिशरुचा दिवेव । गत्राक्षकालागुरुभूमाज्या हर्म्यस्थलीप-
सुधा नवैव ॥ तृषारसघातशिलाहिमाद्र्येत्यञ्जनप्रस्तरशोभयेव । पतन्विषां मानसगो-
चराणां येषां कादम्बविहङ्गपक्ष्या ॥ नितान्तशङ्खटिकाक्षयोगार्द्रदूर्यकास्त्या रसना-

समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।

तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥

५८ ॥ समुद्रेति । अत्र समुद्रपत्न्योर्गङ्गायमुनयोर्जलसंनिपाते संगमेऽभिषे-
कात्स्नानात्पूतात्मनां तनुत्यजां शुद्धात्मनां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन वि-
नापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगो नास्ति किल ॥
अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः । अत्र तु स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥

painted with black sandie paste. Somewhere it appears like the splendour of the moon variegated by darkness lying in the shade ; at others it looks like a white streak of autumnal cloud through the openings in which the surface of the sky is little discernible. And in some others it looks like the body of Is'vara (S'iva) anointed with ashes and adorned with black snakes.

58. Persons with their souls purified by bathing at this confluence of the two wives of the ocean, are never indeed again confined in body even without obtaining the true knowledge of the Supreme Being after they have left their mortal frame.

बलीव । गंगारिवेरात्मजया समेता पुण्यत्युदारं परभागमेषा ” ॥ तमित्वेति ॥ तमित्वया
कृष्ण्या राज्या मित्रा मिलिता शुक्निशा ज्योत्स्नारिविरिव । इन्दोवरमालया नाला-
त्यलस्त्रजा कुन्दलमिव । कृष्णस्य मृगस्य हरिणस्य त्वक्तया हरेः सिंहस्य कृत्तिरिव ॥
स्मरारिः शोभाः कंठभाभा जालकंठदीप्त्याभूतिस्तदंगभस्मैव । रवेः सूर्यस्यात्मजया पुण्या
समेता मिलितया गंगोदारसुकृष्टं परभागं गुणोत्कर्षं पुण्यति पुण्यातीति चतुर्थेनान्वयः ॥
दृश्येति । निन्दीतः शाश्वतोऽपि निर्विशः खड्गस्तस्यैव रुग्यस्यास्तया दृश्यमर्थं यस्यास्ता-
दृश्या दिवाकाशन शारदा शरत्कालीना मर्घलखव । गवाक्षाभिर्गतया कालागरुधमरा-
ज्या कृष्णागरुधुमलेखया नवा नूतना हर्म्यस्थलस्यालेपमुधेव ॥ तृषारति । हिमाद्रिहिमवतो
जात्यंजनस्य सौवीरांजनस्य प्रस्तरः शिला तस्य शोभा तथा तृषारस्य संघातो धर्माभाव-
स्तत उत्पन्ना शिलेव । कादम्बविहङ्गवृक्ष्या कलहंसश्रेण्या मानसगोचरणां पतञ्जिणां हंसानां
श्रेणी राजिरिव ॥ नितान्तेति । वैदुर्यमणिकात्या दीप्त्या नितान्तं शुद्धस्य स्फटिकस्य
श्रीगात्रसनानां काञ्चीनां मालेव श्रेणीव ॥ शेषं व्याख्यातप्रायम् ॥ वा ० ॥ I. R. with
Su., read these verses between 53-54. [B. E. with Val., and Su.,
शुक्निशैव for शुक्निशंव. B. R. with Val., and Su., निधूतं for निर्धीतं. I.
R. with Val., and Su., विशंव for दिवैव. I. लेप्य for लेप. I. R. with
Val., and Su., जात्यांजन for जात्यंजन. Val., मानससरोवराणां for मानसगोचराणां.
B. R. with Val., and Su., स्फटिकाश, E. स्फटिकाख्य for स्फटिकाक्ष. I. R.
समेत्य for समेता. B. with Su., पुण्याति, I. R. पुष्पति for पुण्यति. R. with
Val., परभागलेखा for परभागमेषा.]

58. D C. शरीरिणां for तनुत्यजां.

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।

जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।

ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

जलानि या तीरनिखातयूपा बह्व्ययोध्यामनु राजधानीम् ।

तुरंगमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

५९ ॥ पुरमिति । निषादाधिपतेर्गृहस्य तत्पुरमिदम् । यस्मिन्पुरे मया मौलि-
मणिं विहाय जटासु बद्धासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रो हे कैकेयि तव कामा म-
नोरथाः फलिताः सफला जाता इत्यरुदत् ॥ “रुदिरभुविमोचने” इति धातोर्लुङ् ॥

६० ॥ पयोधरैरिति । पुण्यजनाङ्गनानां यक्षस्त्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विष्ट उ-
पयुक्तो हेमाम्बुजरेणुर्यस्य तत् । तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यस्यते । ब्रह्मण इदं ब्रा-
ह्मम् ॥ “नस्तद्धिते” इति टिलोपः ॥ ब्राह्मं सरो मानसार्व्यं यस्याः सरण्याः ।
बुद्धेर्महत्तत्त्वस्याव्यक्तं प्रधानमिव कारणमाप्तस्य वाचो वेदः । यद्वा बहुव्रीहिणा
मुनयः । उदाहरन्त्याचक्षते ॥

६१ ॥ जलानीति । यूपः संस्कृतः पशुबन्धनार्हो दारुविशेषः । तीरनिखातयू-
पा या सरयूस्तुरंगमेधा अश्वमेधास्तेष्ववभृथार्थमेवावतीर्णैरिवरुदैरिक्ष्वाकुभिरि-

59. Here is the town of the lord of the Nishādas in which when I tied my matted hair having first put aside the crown, Su-
mantra began to weep exclaiming “ O Kaikeyi, your desires have
been completely fulfilled. ”

60. This is the river Sarayū whose source, persons of reliable
testimony, declare to be the lake Brāhma, the pollen of whose golden
lotuses is enjoyed by (has on account of their sporting in it
adhered to) the breasts of the wives of the Punyajanas (the
Yakshas), as the Invisible Principle (प्रकृति or productive principle)
is the cause of intelligence, the great principle.

61. Which with the sacrificial posts erected on its banks

59. E. पुरस्तात् for इदं तत्. D. E. K. with Din., and Vijay., °म-
णात् for मणिम्. E. H. सुमन्तुः, Vijay's text, सुमन्तः for सुमन्त्रः.

60. D. K. निर्घृष्ट° for निर्विष्ट°. A. D. with Chāritravardhana,
बुद्धेरिवाव्यक्तमथामनन्ति for बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति. Chāritravardhana: “ अ-
मनन्ति कथयन्ति. ” After the 59th verse Vallabha reads the 63rd and
then the 60th and so on.

61. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su.,
and Vijay., °यूपैः for °यूपा.

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥ ६२ ॥
सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मा तरंगहस्तैरुपगृह्णीत ॥ ६३ ॥

इन्द्राकुंगोत्रापत्यैर्नैः पूर्वैः पुण्यतरीकृतान्यतिशयेन पुण्यकृतानि जलान्ययोऽभ्यां
राजधानीं नगरीमनु समीपे । तथा लक्षितयेत्यर्थः ॥ अनुशब्दस्य “लक्षणेत्यं-
भूत—” इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया ॥ वहति प्रापयति ॥

६२ ॥ यामिति । यां सरयूं मे मानसम् । सैकतं पुलिनम् । तदेवोत्सङ्गः । तत्र
बलमुखं तत्रोचितानां प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिरम्बुभिः क्षीरैश्च ॥ “पयः क्षीरं प-
योऽम्बु च ” इत्यमरः ॥ परिवर्धितानां पुष्टानामुत्तरकोसलानामुत्तरकोसलेष्व-
राणां सामान्यधात्रीं साधारणमातरमिव संभावयति ॥ “धात्री जनन्यामलकी
बहुमत्स्युपमादृषु ” इति विश्वः ॥

६३ ॥ सेयमिति । मदीया जननी कौशल्येव मान्येन पूजयेत् तेन राज्ञा व-
शरथेन वियुक्ता सेयं सरयूर्दूरे वसन्तम् । प्रोश्यागच्छन्तामित्यर्थः । मां पुत्रभूतं
शिशिरानिलैस्तरंगैरेव हस्तैरुपगृह्णीत ॥

propels her waters (flows) by the capital of Ayodhyā,—the waters
which are made more holy (than before) by Ikshvāku kings who
entered into them for the sacred ablutions necessary for the अश्वमेध
sacrifice.

62. Whom my mind honours as the common mother (or
nurse) of the lords of the Uttarakosalas, who are familiar with the
pleasure of moving on her lap of sandy banks, and who are nourish-
ed (or brought up) by the abundance of milk-like waters.

63. And this I say is the river Sarayū which like my mother
being separated from the honourable king, my sire, as it were, em-
braces me being yet at a distance, with her arms of waves the breeze
coming from which is cool.

62. E. I. with Su., and Vijay., पुण्यैः for प्राज्यैः. Hemādri
notices the reading. D. प्रभूतपुण्यैरिव for सामान्यधात्रीमिव.

63. B. D. जन्येन for मान्येन. Hemādri notices the reading: “ ज-
न्येन ” इति पाठे जनयतीति जन्यः ॥ “ भव्यगेय— ” इति कर्तरि यत्. ” D. K. and
Vijay., वियुक्ता for वियुक्ता. One of the three Mss. of Châtravar-
dhana's विशुद्धितैषिणी also agrees with D. K. and others. B. C. E.
H. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अपि सन्तं for व-
सन्तं. Hemādri distinctly with Mallinātha.

विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

अद्धा श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।

हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

६४ ॥ विरक्तेति । विरक्तातिरक्ता या संध्या तद्वत्कपिशं ताम्रवर्णम् । पृथिव्या इदं पार्थिवम् । रजो धूलिः पुरस्तादप्रतो यतो यस्मात्कारणादुज्जिहीत उद्गच्छति । तस्माद्धनूमत्कथितप्रवृत्तिर्भरतः ॥ हनुरस्यास्तीति हनूमान् ॥ “ खरादीनां च ” इति दीर्घः ॥ ससैन्यः सन्नां प्रत्युद्गत इति शङ्के तर्कयामि ॥

६५ ॥ अद्धेति । किं च । साधुः सज्जनः स भरतः ॥ “ साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चापि वाच्यवत् ” इति विश्वः ॥ पालितसंगराय पालितपितृप्रतिज्ञाय मे मह्यमनघामघेषां भोगाभावाद्नुच्छिष्टां किं तु संरक्षितां श्रियम् । मृधे युद्धे खरादीन्हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितामनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यत्यद्धा सत्यम् ॥ “ सत्ये त्वद्धाञ्जसा ह्ययम् ” इत्यमरः ॥

६६ ॥ असाविति । असौ पदातिः पादचारी चीरवासा वल्कलवसनो भरतः पश्चात्पृष्ठभागेऽवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः सन् ॥ “ नवृतश्च ” इति कप् ॥ गुरुं वसिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सहार्घ्यपाणिः सन्नामभ्युपैति ॥

64. Since the dust of the earth as ruddy as the crimson twilight, is rising up before me, I think Bharata to whom the news of my arrival has been communicated by Hanûman is coming up to me with the army.

65. No doubt that good man will restore to me, who have kept the promise of my father, the royal Fortune (kingdom) well-protected (but not polluted by enjoyment), as Lakshmana restored you well-protected and faultless to me when returned after having killed Khara and others in the battle.

66. Here is Bharata dressed in rags with अर्घ्य (provisions of

64. B. C. E. H. I. R. with Hem., Châ., Din., Su., and the texts only of Val., and Vijay., °परुषं for °कपिशं. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., यथा. D. यस्मात्, D₂. एतत् for यतः. D. हनूमान् for हनूमत्°.

65. B. C. E. H. I. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अय for अद्धा. Châritravardhana notices the reading of Mallinâtha. E. with Hemâdri रणे for मृधे.

66. B. C. E. H. I. J. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अर्घ° for अर्घ्य°.

पित्रा निसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्गुगतामभोक्ता ।

इयन्ति वर्षाणि तथा सहोद्यमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥

एतावदुक्तवति दाशरथी तदीयामिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।

ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभिरुद्दीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥

६७ ॥ पित्रेति । यो भरतः पित्रा निसृष्टां इत्तामङ्गुगतामभोक्ता सन् ॥ तन्नन्तत्वात् “ न लोक-” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ इयन्ति वर्षाण्येतावतां वत्सरान् ॥ “ अत्यन्तसंयोगे च ” इति द्वितीया ॥ तथा श्रिया सह । स्त्रियेति च गम्यते । उग्रं दुश्चरमासिधारं नाम व्रतमभ्यस्यतीवावर्तयतीव ॥ “ युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवशाच्चरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादासिधारव्रतं हि तत् ” इति यादवः ॥ इदं चासिधाराचक्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ॥

६८ ॥ एतावदिति । दाशरथी राम एतावदुक्तवति सति विमानं पुष्पकम् । तदीयां रामसंबन्धिनीमिच्छामधिदेवतया विदित्वा । तत्प्रेरितं सदित्यर्थः । सविस्मयाभिरुद्दीक्षितः प्रजादिभिरुद्दीक्षितं सज्ज्योतिष्पथादाकाशादवततार ॥

worship) in his hand, advancing on foot accompanied by the old ministers, having placed Vasistha our family preceptor in front and stationed his army behind.

67. Who, though in youth out of regard for me, did not enjoy the fortune transmitted to him by our father, even though it was placed on his lap (thrust on him). It appears that he has been, as it were, practising with her the rigid vow of असिधारा for so many years (i. e. fourteen years).

68. When the son of Das'aratha said so, the celestial vehicle, having known his wish through (under the direction of) the presiding deity, alighted from the path of luminaries (the sky) being gazed at by the subjects who had come after Bharata in wonderment.

67. B. C. J. with Hemādri and Dinakara, अतिसृष्टां, A. D. K. with Su., विसृष्टां for निसृष्टां. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी also agrees with A. D. K. and Sumatīviaya. D. अङ्गुगतां for अङ्गुगतां. A. C. D. अपुङ्गवा for अभोक्ता. Chāritravardhana also notices the reading. B. D. with Chāritravardhana and the text only of Val., नितान्तकष्टं for तथा सहोद्यं.

68. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Dīn., Val., Su., and Vijay., ज्योतिःपथान् for ज्योतिष्पथान् .

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।

यानादवातरददूरमहीतलेन मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।

पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजग्रौ तद्भक्त्यपोढापितुराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥

इमश्रुप्रवृद्धिजनिताकृतिविक्रियांश्च गृक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्भान् ॥

अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातैर्वर्त्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

६९ ॥ तस्मादिति । रामः सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः सुग्रीवस्तेन दत्तहस्तो दत्तावलम्बः सन् । स्थलजत्वात्पुरःसरो विभीषणस्तेन दर्शितेनादूरमासन्नं महीतलं यस्य तेन भङ्गिभिर्विच्छित्तिभी रचितस्फटिकेन बद्धस्फटिकेन सौपान-
भ्रवणा मार्गेण तस्माद्यानात्पुष्पकादवातरद्वतीर्णवान् ॥ तरतेर्लङ् ॥

७० ॥ इक्ष्वाकिति । प्रयतः स राम इक्ष्वाकुवंशगुरवे वशिष्ठाय प्रणम्यार्घ्यस्य परिग्रहः स्वीकारस्तस्यान्ते पर्यश्रुः परिगत(नन्दवाष्पः सन् । भ्रातरं भरतमस्व-
जतालिङ्गत् । तस्मिन्नामे भक्त्यापोढः परिहृतः पितुराज्यमहाभिषेको येन त-
स्मिन्मूर्धन्युपजग्रौ च ॥

७१ ॥ इमश्रुति । इमश्रूणां सुखरोम्णां प्रवृद्धिः । संस्काराभावनिबन्धना । तथा
जनिताकृतिविक्रियान्सतः । अत एव प्ररोहैः शाखावलम्बिभिरधोमुखैर्मूलैर्जटि-

69. Then Râma supporting himself on the arm of the king of monkeys who was clever in his attendance, alighted from the vehicle by a way formed of a flight of steps that were made of marble not far from the surface of the earth, which was pointed out to him by Bibhishana advancing in front.

70. Pure in mind and body as he was, he having bowed down to the spiritual head of the Ikshvâku family, after the acceptance of the provisions of worship (अर्घ्यं), suffused with tears, embraced his brother Bharata and smelt his head which had been deprived, through his (Bharata's) attachment to him, of the great coronation-water conferring (on Bharata) the kingdom of his father.

71. By casting looks of favour and with a speech full of sweet (kind) words of inquiry about their well-being he received

69. E. K. with Val., and Su., स्फटिकेन for स्फटिकेन.

70. A. D. R. सभ्रातरं for स भ्रातरं. All other commentators and ten Mss. with us. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अर्घ्यं for अर्घ्यं. A. C. D. with Châ., Din., and Su., पर्यश्रुं for पर्यश्रुः. And construe it with भ्रातरं.

71. B. C. H. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., "आननं" for "आकृति." Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha. B. C. with Châ., and Vijay., तान्, A. with Su., स for च. B. K. with

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन व्युत्क्रम्य लक्ष्मणसुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥
सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैनमुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ॥
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन क्लिश्यन्निवास्य सुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

लाञ्छदावतः प्रक्षाल्यमोधानिव स्थितान् । प्रणमतो मन्त्रिवृद्वांश्च सुभैः कृपाद्वै-
र्दृष्टिपातैर्वात्तस्यानुयोगेन कुशलप्रभेन मधुराक्षरया वाचा चान्वग्रहीदनुग्रहीत-
वान् ॥

७२ ॥ दुर्जात इति । अयं मे दुर्जातबन्धुरापद्वन्धुः ॥ “दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तं”
इति विश्वः ॥ ऋक्षहरीश्वरः सुभिवः । एष समरेषु पुरःप्रहर्ता पौलस्त्यो विभीषणः ।
इत्यादृतेनावरवता ॥ कर्तरि क्तः ॥ रघूणां नन्दनेन रामेण कथितासुभौ विभीषण-
सुभ्रीवौ लक्ष्मणमनुजमपि व्युत्क्रम्यालिङ्गनादिभिरसंभाव्य भरतो ववन्दे ॥

७३ ॥ सौमित्रिणेति । तदनु सुभ्रीवादिबन्धनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा संस-
ृजे संगतः ॥ “सृजविसर्गं” दैवादिकात्कर्तरि लिट् ॥ नम्रशिरसं प्रणतमेनं सौमि-

the old ministers who were bowing down to him, and a change on
whose bodily appearance was produced by the growth of hair, and
who therefore appeared like the fig trees bushy with root-fibres
(hanging down from their branches).

72. “ This is the king of bears and monkeys who was my
friend in adversity,—here is the son of Pulastya who was foremost
in dealing a blow in the battle-field,”—thus introduced by the
descendant of Raghu with great regard, Bharata saluted them both
passing over Lakshmana (without greeting him).

73. Then he joined with the son of Sumitrâ, and he (i. e.
Lakshmana) having made him rise who had his head bent down

Din., and Su., वृक्षान् for प्रक्षान्. D. C. with Hemâdri and Val-
labha, मन्त्रिपुत्रान् for मन्त्रिवृद्धान्. D. R. प्रवृत्तप्रहीत् for अन्वग्रहीत्. B. C. E. H.
K. R. with Vijay., and the text only of Val., °दृष्टिदानैः for °दृष्टिपातैः.
One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also reads मन्त्रिवृद्धान् and
दृष्टिदानैः and notices मन्त्रिपुत्रान्.

72. B. C. - E. H. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and
Vijay., दुःखैकबन्धुः, D. अज्ञातबन्धुः for दुर्जातबन्धुः. Hemâdri and Châri-
travardhana : “ अज्ञातत्वादुःखे एको मुख्यो बन्धुः.” Hemâdri notices the
reading: “सूर्यपुत्रत्वेनास्माकं बान्धवोऽप्ययं भवद्भिर्ज्ञायते इत्यर्थः”. D. समरे च for
समरेषु. A. D. with Hemâdri, आदरेण for आदृतेन. One of the three
Mss. of Hemâdri's दर्पण also reads with Mallinâtha and notices
आदरेण.

73. H. उरुस्थलेन for उरःस्थलेन.

रामाज्ञया हरिश्चमूपतयस्तदानीं कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।

तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयैर्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

त्रिमुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिङ्गं च । किं कुर्वन् । रुडेन्द्रजित्प्रहरणव्रणैः कर्कशेना-
म्य सौमित्रैरुरःस्थलेन भुजमध्ये स्वकीयं हृदयन्निव पीडयन्निव ॥ ह्निभ्रातिरयं
सकर्मकः ॥ “ह्निभ्राति भुवनत्रयम्” इति दर्शनान् ॥ ननु रामायणे—“ततो लक्ष्म-
णमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चःप्रवृत्तः” इति
भरतस्य कानिष्ठ्यं प्रतीयते ॥ किमर्थं ज्यैष्ठ्यमवलम्ब्यानाजनेन श्रीको व्याख्या-
तः । सत्यम् । किं तु रामायणश्रीकार्थटीकाकृतोक्तः श्रूयताम् ॥ “नतो लक्ष्म-
णमासाद्य—” इत्यादिश्रीक आसादनं लक्ष्मणवैदेह्योः । अभिवादनं तु वैदेह्या एव ।
अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्यैष्ठ्यं विरुध्येतेति ॥

७४ ॥ रामेति । तदानीं हरिश्चमूपतयो रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रा-
नारुहः । बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते कपियूयनाथाः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरेऽनुबभूवुः ॥

७५ ॥ सानुप्लव इति । सानुप्लवः सानुगः ॥ “अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्ल-
वोऽनुगः” इति यादवः ॥ क्षणदाचराणां प्रभुर्बिभीषणोऽपि । प्रभवत्यस्मादिति
प्रभवः । जनको दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः । तेनानुशिष्ट आ-
ज्ञप्तः सन्त्यान्भेजे ॥ तानेव विशिनष्टि—ये रथा मायाविकल्परचितैः संकल्प-

at his feet, embraced him closely with his chest (*lit.* the surface of his chest) hardened by the scars made by the weapons of Indra-
jit thereby paining as it were, his (Bharata's) breast.

74. Then the chiefs of the monkey legions having assumed human forms on the occasion at the order of Rāma, mounted the back of huge elephants. Herein they enjoyed the pleasure of sitting on mountains since the streams of ichor were dripping down from the various parts of their bodies.

75. Even the lord of the night-rangers with his attendants ordered by the son of Das'aratha, took his seat upon the chariots which were not equalled in the beauty of their artificial construc-

74. B. C. E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., येषु for तेषु. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. K. with Vijay., मधुवारि° for मदवारि°.

75. B. C. E. H. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., रथं for रथान्. B. C. E. H. with Hem., Chā., Din., Su., and the text only of Vijay., अनुशिष्टं for अनुशिष्टः. And construe it with रथं. B. विकल्पितविधेः, D. with Charitravardhana विकल्परचनैः for विकल्परचितैः.

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकमध्यास्त काममति सावराजो विमानम् ।

दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्यस्तारापतिस्तरलबिद्युदिवप्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वी वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।

रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्प्रत्युद्धतां प्रतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

विशेषनिर्मितैरपि तदीयैर्विभीषणीयैः स्यन्दनै रयैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभास्तु-
लिता समीकृता कृत्रिमा क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ता न
भवन्ति । तेषां तत्साम्यं न लभन्त इत्यर्थः ॥ कृत्रिमत्यत्र “ द्वितः त्रि ” इति
त्त्रिप्रत्ययः ॥ “ रक्त्रेर्मिनित्यम् ” इति मन्त्रागमः

७६ ॥ भूय इति । ततो रघुपतिः सावराजो भरतलक्ष्मणसहितः सन् । विलसत्प-
ताकं कामनेच्छानुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं भूयः पुनरपि । बुधबृहस्पतिभ्यां
योगेन दृश्यो दर्शनीयस्तारापतिश्चन्द्रो दोषाभवं दोषातनम् ॥ “ सायंचिरंप्राह्णे-
” इत्यादिना दोषाशब्दादव्ययाद्युप्रत्ययः ॥ तरलबिद्युश्चालतडिदभ्रवृन्दमिव ।
अध्यास्ताधिष्ठितवान् ॥

७७ ॥ तत्रेति । तत्र विमाने । जगतामीश्वरेणादिवराहेण प्रलयादुर्वीमिव वर्षा-
त्ययेन शरदागमेनाभ्रघनान्मेघसंघातादिन्दो रुचं चन्द्रिकांमिव रामेण दशकण्ठ

tion even by his own (Bibhishana's) chariots, though the latter were
formed according to the designs formed in imagination

76. Then the lord of the Raghus accompanied by his two
younger brothers again took his seat upon the celestial vehicle with
flags fluttering in air which moved at the will of the rider, as the
lord of the stars (moon) beautiful in conjunction with Budha
(Mercury) and Brihaspati (Jupiter) takes his place, in the midst
of a cluster of clouds, displaying itself in the evening and having a
tremulous flash of lightning.

77. There Bharata saluted the daughter of the Mithila king
now happy who was rescued from the torments (or clutches) of
the ten-headed demon by Rama, like the earth rescued from the

We with four commentators and nine Mss. B. C. E. H. K. with
Châ., Din., Val., Su., and Vijay., यः for ये. C. K. R. with Vallabha,
निःस्यन्दनैः for न स्यन्दनैः. B. C. E. H. R. with Châ., Din., Val., Su.,
and Vijay., शोभः, K. 'शोभा' for शोभाः.

76. A. D. E. H. K. R. with Vallabha, ताराधिपः for तारापतिः. B.
E. H. K. with Hemādri and Vallabha, अभ्रकूटं for अभ्रवृन्दं. One of the
three Mss. of Hemādri's दर्पण reads ताराधिपः and अभ्रवृन्दं with Malli-
nātha and notices अभ्रकूटं.

77. C. K. R. with Hem., and Châ., रुचि for रुचं. B. D. K. with
Châ., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., अत्युद्धतां for प्रत्युद्ध-
तां. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणा also
agrees with Mallinātha.

लङ्केश्वरप्रणतिमङ्गद्वद्वतं तद्वन्यं युगं चरणयोजनकात्मजायाः ।
 ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधोरन्योन्यपावनमधुदुभयं समेत्य ॥७८॥
 क्रोशार्थं प्रकृतिपुरःसरेण मत्वा काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
 शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः सांकतोपवनमुदारमधुवासा ॥ ७९ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ दण्डकाप्रत्यागमनो
 नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

एव कृच्छ्रं संकटं तस्मात्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं संतोषवतीं मैथिलयुतां सतिं भरतीं
 खवन्दे ॥

७८ ॥ लङ्केश्वरेति । लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन वृद्धव्रतमख-
 ण्डितपातिव्रत्यमत एव वन्द्यं तज्जनकात्मजायाश्चरणयोर्युगं ज्येष्ठानुवृत्त्या
 जटिलं जटायुक्तं साधोः सज्जनस्यास्य भरतस्य शिरश्चेत्युभयं समेत्य मिलित्वा-
 न्योन्यस्य पावनं शोधकमभूत् ॥

७९ ॥ क्रोशेति । आर्यः पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरःसर्यो यस्य
 तेन स्तिमितजवेन मन्त्रवेगेन पुष्पकेण । क्रोशोऽध्वपरिमाणविशेषः । क्रोशार्थं
 क्रोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्नं प्रतिविहिताः सज्जिता उपकार्याः पटभवानि य-
 स्मिस्तदुदारं महत्साकेतस्यायाध्याया उपवनमधुवासाधितप्रौ ॥ “साकेतः स्याद-
 याध्यायां क्रोशला नन्दिनी तथा ” इति यादवः ॥

॥ इति श्रीपद्माक्षप्रदानपारावारपारीणमहामहोपाध्यायको-
 लचलमङ्गिनाथमच्छपाच्छय सूरिविरचितायां रघुवंशश्रवण-
 ख्यायां संजीविनीसमाख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥

deluge of waters by the Lord of the worlds (three worlds), or like
 the moonlight rescued from a cluster of clouds by the departure of
 rainy season:-

78. That adorable pair of feet of the daughter of Janaka,
 which had observed the firm vow of spurning the supplications of
 the lord of Lanka, and the head of the good man, the hair on which
 had become matted on account of his following the course of his
 elder brother, coming together, became mutually sanctifying.

79. The noble descendant of Kakutstha having gone over half
 a koss (or a part of koss) in his Pushpaka-car whose speed was
 gentle and in the front of which the people of अयोध्या were moving,
 made a halt in an extensive garden outside the city of Sāketa
 (Ayodhya), where tents were pitched by order of S'atrughna.

78. A. C. D. with Chāritravardhana, लङ्केश्वरप्रणयभङ्ग° for लङ्केश्वर-
 णतिभङ्ग° Chāritravardhana: “ लङ्केश्वरस्य प्रणयः स्नेहस्तङ्गे ददं व्रतं यस्य
 तत् ” A. D. °जटिलेन for °जटिलं च.

79. D. पुरःसरांऽपि for पुरःसरेण.

चतुर्दशः सर्गः ॥

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
 अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥
 उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।
 विस्पष्टमस्त्रान्धतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

सर्जावनं मथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम् ।
 दाशरथीपुत्रेभ्योः समानं रामस्य वन्दरमणीयमास्यम् ॥

१ ॥ भर्तुरिति । अथ दाशरथी रामलक्ष्मणौ । उपघ्नतरोराश्रयवृक्षस्य ॥
 “उपघ्न आश्रये” इति निपातः ॥ तस्य छेदाद्व्रतत्यौ लते इव ॥ “वल्ली तु व्रत-
 तिलता” इत्यमरः ॥ भर्तुः प्रणाशाच्छोचनीयं दशान्तरमवस्थान्तरं प्रपन्ने प्राप्ते
 जनन्यौ दौसल्यासुमित्रे तत्र साकैतोपवने समं युगपदपश्यताम् ॥
 २ ॥ उभाविति । यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारी
 हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनौ तावुभौ रामलक्ष्मणावुभाभ्यां मातृभ्यामस्त्रैश्च भिरन्ध-
 तया हेतुना ॥ “अस्त्रमश्रु च शोणितम्” इति यादवः ॥ विस्पष्टं न दृष्ट्वा किं तु
 सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादननुभवाज्ज्ञातौ ॥

1. Then there the two sons of Das'aratha had together an interview with their mothers who had been reduced to a lamentable change of condition on account of their husband's death, like a pair of creepers at the destruction of the tree which gives them support.

2. These two who had killed their enemies and who appeared magnificent for their achievements when bowing down (saluting or paying obeisance) to their mothers in order were not distinctly seen by them (their mothers) in consequence of blindness caused by tears; but were (simply) recognized by experiencing the agreeable sensation of the touch of a son.

1. B. L. अनु for अथ. Between 1-2 B. with Châ., Din., Su., and the text only of Vijay., read the following :—“प्रत्यागतौ तत्र शिरप्रवासादपश्यतां दाशरथी जनन्यौ । कुमुदती शीतमरीचिलेखे दिव्ये रूपान्तरदुर्विभाज्ये” ॥ Châritravardhana commenting upon some part of this verse pronounces it to be spurious. Hemādri also notices this and calls it a different reading.

2. A. सुतस्पर्शरसो, D. L. सुखस्पर्शसुखो for सुतस्पर्शसुखो. H. and the text only of Vijay., विशिष्टमस्त्रान्धतया for विस्पष्टमस्त्रान्धतया.

आनन्दजः शोकजमञ्चु बाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
 गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्सृज्य इवावतीर्णः ॥ ३ ॥
 ते पुत्रयोर्नैर्ऋतश्चमार्गानाद्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
 अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥
 क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
 स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥

३ ॥ आनन्दज इति । तयोर्मानोरानन्दजः शिशिरो बाष्पः शोकजमशी-
 तमुष्णमञ्चु । उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरय्वोर्जलम् । कर्म । अवतीर्णो हिमाद्रिनिस्प-
 न्दो निर्झर इव । बिभेद ॥ आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

४ ॥ ते इति । ते मातरौ पुत्रयोरङ्गे शरीरे नैर्ऋतश्चस्त्राणां मार्गान्प्रपाना-
 द्रान्सरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानामीप्सितमिष्टमपि वीरसूर्वीरमाते-
 इति शब्दं नाकामयेताम् ॥ वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति भावः ॥

५ ॥ क्लेशावहेति । आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिण्यत ए-
 वालक्षणाहं सीतेति स्वं नामोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठास्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थित-
 स्व गुरोः श्वसुरस्व महिष्यौ श्वश्र्वौ वधूः स्नुषा ॥ “ वधूः स्नुषा वधूर्जाया ” इ-
 त्यमरः ॥ अभक्तिभेदेन ववन्दे ॥ स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्वश्रुवैधव्यदर्शनदुःखं स्-
 चितम् ॥

3. As the flow of melted snow from the Himalaya entering into the water of the गङ्गा and the सरयू heated in summer drives it off, so their cool tears of joy displaced the hot tears caused by grief.

4. They both compassionately passing their hands over the scars of wounds, caused by the weapons of the demons, on their body, as if they were still fresh, did not like for themselves the title of “ mother of heroes ” which is so eagerly coveted by the females of the Kshatriya race.

5 “ Here is the ill-omened Sitā who brought misery to her lord ”—thus declaring her own name the daughter-in-law saluted

3. A. D. °निस्सृज्यः for °निस्पदः or °निष्पदः. All commentators and eleven Mss. with us

4. A. D. K. °घातान् for °मार्गान्. A. K. अकारयेतां, D. अपाकरोति for अकामयेतां. D₂. L. read this verse in a slightly different way :—“ ते पुत्रयोर्नैर्ऋतश्चघातान् स्थिरप्ररूढानपि वत्सलत्वात् । आद्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ भू-
 यस्तयोर्जन्म समर्थयेताम् ” ॥ [D₂. °मार्गान् for °घातान्. L. चिरप्ररूढान् for स्थि-
 रप्ररूढान्.]

5. B. I. K. L. with Chā., and Su., उदीरयन्ती for उदीरयन्ती. A. D. रघुर्नै प्रविष्टस्य, L. स्वर्गं प्रतिष्ठस्य for स्वर्गमातेष्टस्य.

अनिष्ट वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
 कृच्छ्रं महीर्णं इति प्रियार्हा तामूचुस्तुते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥
 अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
 निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥
 सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
 तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

६ ॥ उत्तिष्ठेति । ननु वत्सः । उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तवैव शुचिना वृत्तेन
 महत्कृच्छ्रं दुःखं तीर्णस्तीर्णवान् । इति प्रियार्हा तां वधू प्रियमप्यमिथ्या सत्यं ते
 श्वभावूचतः ॥ उभयं दुर्वर्चमिति भावः ॥

७ ॥ अथेति । अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दबाष्पैः प्रारब्धं प्रक्रान्तं रघुवंशके-
 तो रामस्याभिषेकममात्यवृद्धास्तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य आहतरानीतैः काञ्चन-
 कुम्भतोयैर्निर्वर्तयामासुर्निष्पादयामासुः ॥

८ ॥ सरिति । रक्षःकपीन्द्रैः सरितां गङ्गाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन्सरसीर्मानसा-
 दींश्च गत्वा उपपादितान्युपनीतानि जलानि जिष्णोर्नैयशीलस्य ॥ “ ग्लानिस्थ-
 श्च ग्लुः ” इति ग्लुप्रत्ययः । तस्य रामस्य मूर्ध्नि । विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेर्मूर्ध्नि मे-
 घप्रभवा आप इव । अपतन् ॥

with no difference of respect both the queens of her father-in-
 law who was then dwelling in heaven.

6. “ Rise, O daughter, why, was it not on the contrary by
 your own virtuous conduct that your husband got safe through
 the great calamity (trial) with his brother ? ”—these pleasing and
 yet unfeigned words they spoke to her who deserved kind treatment.

7. Then with waters brought in golden jars from sacred
 water-places, the aged ministers performed the coronation-ceremony
 of the Banner of Raghu's race, which was already commenced by
 the tears of joy of the mothers.

8. On the head of that victorious Rāma fell waters fetched
 by the chiefs of the demons and leaders of monkeys, who went to
 rivers, seas, and lakes, as waters poured down by clouds fall on the
 top of the Vindhya.

6. A. C. with Ohā, and Val., कष्टं for कृच्छ्रं. One of the three
 Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी also agrees with Malli-
 nātha.

7. I. R. with Chāritravardhana, प्रवर्तयामासुः, K. with Vallabha,
 निर्वर्तयामासुः for निर्वर्तयामासुः. H. तीर्थाहृतैः for तीर्थाहृतैः.

8. D. C. with Hem., Ohā., Din., and Su., सरितः समुद्रान् for सरित्स-
 मुद्रान्. R. with Chāritravardhana. विन्ध्यस्य for विन्ध्यस्य.

तपस्विवेशक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।

राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्युनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।

विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीन् ॥ १० ॥

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतबालव्यजनां रथस्थः ।

धृतातपच्चो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥

९ ॥ तपस्वीति । यो गमस्तपस्विवेशक्रिययापि तपस्विवेशरचनयापि सुतरा-
मत्यन्तं प्रेक्षणीयस्तावद्दर्शनीय एव बभूव । तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवं-
शरचनयोदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा
द्विगुणासीत् ॥

१० ॥ स इति । स रामः ससैन्यस्तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः सन् ॥ मूले भवा
मौला मन्त्रिवृद्धास्तै रक्षोभिर्हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्षामुत्तोरणाम-
न्वयराजधानीं विवेश प्रविष्टवान् ॥

११ ॥ सौमित्रिणिति । सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन सौमित्रिणा मन्दमाधूते बालव्य-
जने चामरे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपच्च एवं चतुर्व्यूहो रामः प्रवृद्धः
साक्षादुपायानां सामाद्रीनां संघातः समष्टिरिव । विवेशति पूर्वेषां संबन्धः ॥

9. In him who already appeared exceedingly beautiful even by putting on an ascetic's dress the beauty rising from wearing royal suit had a charge of repetition.

10. Accompanied by the aged ministers, demons and monkeys, he with his army, giving joy to the multitudes of citizens, by the sounds of the trumpets entered the capital of his forefathers, over the streets of which triumphal arches were raised, and (filled) with showers of Lâjas poured from the white-washed mansions.

11. He driving in a chariot gently fanned with two Châmaras by Saumitri with his younger brothers and with an umbrella held up

9. B. I. नरेन्द्र° for राजेन्द्र°. E. पुनरुक्तदोषा for पुनरुक्तदोषा.

10. A₂. C₂. with Hemâdri, मौलरक्षोहरिमिश्रसैन्यः, B. E. H. I. J. with Val., and Vijay., मौलरक्षोहरिमिश्रसैन्यः, C. K. R. with Dinakara, मौलरक्षोहरिमिश्रसैन्यः, D. L. with Châ., and Su., पौररक्षोहरिमिश्रसैन्यः, D₂. मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यः for मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यः. B. C. I. K. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., पौरवर्गा, E. R. पौरवर्ग, D. L. राजमार्ग for पौरवर्गः.

11. B. H. K. R. with Hem., Su., and Vijay., प्रसिद्धः, C. E. with Vallabha, प्रवृद्धः for प्रवृद्धः. One of the three Mes. of Hemâdri's द्रुपं also agrees with Mallinâtha and notices प्रसिद्धः.

प्रासादकालागुरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन विभ्रा ।
 वनाज्जिवृत्तेन रघूद्वहेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥ १२ ॥
 श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेशां कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् ।
 प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणमुः ॥ १३ ॥
 स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
 रराज शुद्धेति पुनः स्वपुण्ये संदर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥ १४ ॥

१२ ॥ प्रासादेति । वायुवशेन भिन्ना प्रासादे यः कालागुरुधूमस्तस्य राज्ञी रेखा । वनाज्जिवृत्तेन रघूद्वहेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुन्यो वेणिरिव । आवभासे ॥ पुरोऽपि पतिव्रतासमाधिभक्तः ॥ “ न प्रोषिते तु संस्क्रुयान्न वेणी च प्रमोचयेत् ” इति हारीतः ॥

१३ ॥ श्वश्रूजनेति । श्वश्रूजनेनानुष्ठितचारुवेशां कृतसौम्यनेपथ्याम् ॥ “ आ-
 कल्पवेशो नपथ्यम् ” इत्यमरः ॥ कर्णीरथः स्त्रीयोग्योऽल्परथः ॥ “ कर्णीरथः
 प्रवहणं डयनं रथगर्भकं ” इति यादवः ॥ तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेत-
 नार्यः प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुटैरञ्जलिभिः प्रणमुः ॥

१४ ॥ स्फुरदिति । स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयमनुसूयया दत्तं शाश्वतं सदातन-
 मङ्गरागं बिभ्रती सा सीता भर्त्रा स्वपुण्ये शुद्धेति संदर्शिता पुनर्वह्निगतेव रराज ॥

by Bharata over his head, appeared like a visibly living collection of the four political expedients.

12. The line of smoke of the incense of Kālagaru issuing from the palace, being dispersed a little by the wind, appeared like the braid of hair of the city, set free by the best of the Raghus himself who had returned from the forest.

13. With folded hands the folding of which was visible through the windows of the palaces the women of Sāketa made a bow to the wife of the bravest of the Raghus, driving in a lady's vehicle and in a beautiful apparel adjusted by her mothers-in-law.

14. Bearing the eternal cosmetic given to her by Anasūyā, which flashed forth in a halo of light, she appeared, as it were,

12. A. D. K. धूपराजिः for धूमराजिः. A. C. D. H. with Chā., and Din., वायुवशाच्च for वायुवशेन. A. B. K. with Hemadri, विभिन्ना, O. विदीर्णा, D. विनुन्ना for भिन्ना. A. D. L. and the text only of Val., रघु-
 चमेन for रघूद्वहेन. One of the three Mss. of Hemadri's दपेण also agrees with Mallinātha in reading वायुवशेन भिन्ना.

13. A. C. D. with Chāritravardhana, श्वश्रूजनेः कल्पितचारुवेशां for
 श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेशां. B. I. K. R. and the texts only of Val., and
 Vijay., विमानं, A. O. D. with Vijay., विशालं for प्रासादं.

14. B. C. I. with Vijay., आनसूयं for आनुसूयं. We with five
 55

वेश्मानि रामः परिबर्हवन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।

बाष्पायमाणो बलिमन्त्रिकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुः ।

तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥

तथा च सुग्रीवबिभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।

संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥ १७ ॥

१५ ॥ वेदमानीति । सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम् ॥ “हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वं पदस्य—” इत्यनयपदवृद्धिः ॥ सौहार्दनिधी रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः परिबर्हवन्त्युपकरणवन्ति वेदमानी विश्राण्य दत्त्वालेख्यशेषस्य चित्रमात्रशेषस्य पितुर्वलिमत्पूजायुक्तं निकेतं गृहं बाष्पायमाणो बाष्पसुद्धमन्निवेश ॥ “बाष्पो-ष्माभ्यामुद्धमने” इति क्यङ्कृत्ययः ॥

१६ ॥ कृताञ्जलिरिति । तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन् रामः । हे अम्ब नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवानिति यदभ्रशनं तच्चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तत्र सुकृतम् । इत्येवं प्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेय्या लज्जां जहारापानयत् ॥ राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः ॥ भरतग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यनुसरणमिति द्योतनार्थम् ॥

१७ ॥ तथोति । सुग्रीवबिभीषणादीन् । संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि । कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैवोपाचरत् । यथा संकल्पमात्रेणैच्छामात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता व्याप्ताः ॥

again standing in the flames of fire being shown by her husband to the people of his capital that she was pure.

15. Having allotted to his friends well-furnished houses, Rama the abode of good-heartedness with tears in the eyes entered the palace containing materials of worship of his sire of whom a portrait was all that remained in it.

16. There he lessened the embarrassment of Bharata's mother, saying with palms folded “Mother, the fact that our sire did not swerve from truth the fruit of which is Heaven (salvation) when properly considered was your own good act.”

17. And he entertained Sugriva, Bibhishana and others with materially created things, in such a way, that they with whom all

other commentators and ten Mss. E. अंगराम् for अंगरागम्. E. स्वपुर्वाः for स्वपुर्णैः.

17. B. H. L. तथा स, E. I. K. with Su., तथैव, A. C. with Val., तत्रैव for तथा च. E. “उचितं”, A. C. with Hemādri, “उदयं” for “उदितं”. Hemādri: “संकल्पमात्रेणोदयो यासां ताः सिद्धयः.” One of the three Mss of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.

सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।
 शुभाव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥
 प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्थमासान् ।
 सीतास्वहस्तोपहृताभ्यपूजान्क्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः ॥ १९ ॥
 तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं हृतं सुरारिः सह जीवितेन ।
 कैलासनाथोद्धृताय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २० ॥

१८ ॥ सभाजनायेति । स रामः सभाजनायाभिनन्दनायोपगतान्दिवि भवान्मु-
 नीनगत्त्यासीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रो रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमे
 गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः शुभाव ॥ विजितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्ष
 इत्यर्थः ॥

१९ ॥ प्रतीति । तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्त्य गतेषु सत्सु सुखाद-
 विज्ञात एव गतोऽर्थमासो येषां ताननन्तरं सीतायाः स्वहस्तोपहृता दत्ताभ्य-
 पूजोत्तमसंभावना येभ्यस्तान् एतेन सौहार्दार्तिशय उक्तः । रक्षःकपीन्द्रान्रामो
 विससर्ज विसृष्टवान् ॥

२० ॥ तच्चेति । तच्चात्मचिन्तासुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारि रावणस्य जी-
 वितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि कैला-

attainments were ready with the mere desire, were in mind struck with wonder.

18. Having paid respect to the celestial sages who had come to congratulate him, he heard from them the story beginning with the birth of the foe he had slain, which reflected greatness on his own exploits.

19. When the sages who prize their asceticism as their best wealth were gone, Rāma dismissed the leaders of the demons and monkeys who in the midst of pleasures had unconsciously allowed to pass half a month having been presented with highest gifts at the hands of Sītā herself.

20. He permitted the Pushpaka car, which might be said to

18. D. K. सुदिश्यान्, R. सहिष्णुः for स दिश्यान्. C. I. नमस्कृत्य for पुरस्कृत्य. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su. and Vijay., आदधानः for आदधानं.

19. O. D. L. इति प्रयातेषु for प्रतिप्रयातेषु. B. H. with Vijay., 'हृताभ्य' for 'हृताभ्य'.

20. O. R. तदात्मचिन्ता, A. D. with Hemādri, अथात्मचिन्ता for तथात्मचिन्ता, A. C. with Vallabha, हृतं for हृतं. E., H. K. अन्वमंस्त for अन्वमंस्त.

पितुर्नियोगाद्नवासमेवं निस्तीर्ष रामः प्रतिपन्नराज्यः ।

धर्मार्थकामेषु समां प्रपदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥

सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।

षट्पदाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥

तेनार्थवौल्लोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् ।

तेनास लोकः पितृमान्बिनेत्रा तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

सनाथस्य कुबेरस्योद्धृष्टनायान्वर्मस्तानुज्ञातवान् ॥ मन्यतेलेङ् ॥ भूयोग्रहणेन पु-
र्वमप्येतत्कौबेरमेवेति सूच्यते ॥

२१ ॥ पितुरिति । राम एवं पितुर्नियोगाच्छासनाद्नवासं निस्तीर्यानन्तरं प्रति-
पन्नराज्यः प्राप्ताराज्यः सन् । धर्मार्थकामेषु यथा तथैवावरजेष्वनुजेषु समां वृत्तिं
प्रपदे । अवैषम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥

२२ ॥ सर्वास्विति । स रामो वत्सलत्वात्स्निग्धत्वात् । न तु लोकप्रतीत्यर्थम् ॥
“स्निग्धस्तु वत्सलः” इत्यमरः ॥ सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रतिपत्तिस्तुल्यस-
त्कार आसीत् ॥ कथमिव । चमूनां नेता षण्मुखः षड्भिराननैरापीताः पयोधराः
स्तना यासां तासु कृत्तिकास्विव ॥

२३ ॥ तेनेति । लोको लोभपराङ्मुखेन वदन्त्येन तेन रामेणार्थवान्धनिक आस

be a flower of heaven, which could be had the moment a desire for it was entertained, and of which he had deprived the enemy of gods together with his life, again to become the means of conveyance to the lord of Kailâsa.

21. Thus, having obtained the kingdom after having passed the period of exile in the forests by the command of his father, Rama carried on an even dealing as well with his younger brothers as with Virtue, Wealth and Desire.

22. On account of being naturally affectionate, he showed the same respect to all the mothers, as the leader of the army of gods does to the Krittikâs whose breasts he had sucked with his six mouths.

23. He being averse to avarice the people became wealthy, he

21. C. E. इत्थं, D. H. L. with Dinakara, दुःखं for एवं. C. D. H. I. K. L. R. with Su., Vijay., and the text only of Val., समं for समां.

22. A. D. with Ohâ., and Su., अति° for अपि. Hemâdri also notices the reading.

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।

उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं कृत्वापभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषोः सप्तसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संश्रित्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।

आनन्दयित्री परिणेतुरासीदक्षरव्यञ्जितदौर्हिदेन ॥ २६ ॥

बभूव ॥ तिङन्तप्रतिरूपकनव्ययमेतत् ॥ विघ्नेभ्यो भयं घ्नता नृता तेन क्रियावाननुष्ठानवानास । विनेचा नियामकेन तेन पितृमानास । पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः । श्लोकमपनुस्तीति शोकाप्रनुपदो दुःखस्य हर्ता तेन ॥ “तुन्दश्लोकयोः परिमृजापनु-
शोः” इति कप्रत्ययः ॥ तेन पुत्री पुत्रवानास । पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥

२४ ॥ स इति । स रामः कालेऽवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य विदेहाधिपतेर्दुहित्रा सीतया । उपभोगोत्सुकया एव तदीयं सीतासंश्रित्य चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्येव । उपस्थितः संगतः सन् । रेमे ॥ “उपस्थानं तु संगतिः” इति यादवः ॥

२५ ॥ तयोरिति । चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु सप्तसु यथाप्रार्थितं यथेष्टमिन्द्रियार्थानिन्द्रियविषयाञ्शब्दादीनासेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोः सीताराम-
योर्दण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविलापान्वेषणादीनि सञ्चि-
न्त्यमानानि स्मर्यमाणानि सुखान्यभूवन् ॥ स्मारकं तु चित्रदर्शनेमिति द्रष्टव्यम् ॥

२६ ॥ अयेति । अथ सीताधिकस्निग्धविलोचनेनात्यन्तमसृणलोचनेन शरवन्-

dispelling the fear of obstacles they performed religious rites, he being their ruler they were blessed with a father in him and he removing their grief they were blessed with a son.

24. After having punctually attended to the affairs of the citizens he diverted himself in the company of the daughter of the lord of the Videhas, as if attended by लक्ष्मी desirous of enjoying his company having transformed herself into Sitā's beautiful form.

25. Even the miseries of the two enjoying the objects of sense in pictured drawing-rooms, which they suffered in the Dandakā, when recalled to mind, became pleasures.

26. Then Sitā with her face pale like S'ara grass having eyes

24. A. C. with Hemādri, समीक्ष्य, D. and the text only of Val., विलोक्य for समीक्ष्य. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पेण also agrees with Mallinātha. D. L. उपस्थितं for उपस्थितः.

25. C. with Vallabha, इन्द्रियार्थं for इन्द्रियार्थान्. B. C. E. H. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., सुखीभवन् for सुखान्यभूवन्.

26. B₂. I. with Vallabha, °स्नेह° for °स्निग्ध°. A. O. with Vijay.,

तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।

विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥ २७ ॥

सा दृष्टनीवारबलीनि हिंस्रैः संबद्धवैखानसकन्यकानि ।

इषेष्ट भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।

आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमभ्रलिहमारुरोह ॥ २९ ॥

एविशेषवत्पाण्डुरेणात एवानक्षरमवाग्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं सौ-
हृदं गर्भो येन तेन सुखेन परिणेतुः पत्युरानन्दविज्यासीत् ॥

२७ ॥ तामिति । प्रतीतो गर्भज्ञानात्प्रीतः । रमयतीति रमणः । प्रियां कृशाङ्ग-
यष्टिं वर्णान्तरेण नीलिम्बाक्रान्तपयोधराग्रामं विलज्जमानां तां रामां रहस्यङ्क-
मारोप्य । अभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ ॥ एतच्च—“ दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषम-
वाप्नुयात् ” इति शास्त्रात् ॥ न तु लौल्यादित्यनुसंधेयम् ॥

२८ ॥ सेति । सा सीता । हिंस्रैश्च नीवारा एव बलयो येषु तानि । तिर्यग्भिस्तु-
क्रादिदानं बलिः । संबद्धाः कृतसख्या वैखानसानां कन्यका येषु तानि कुशव-
न्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तुमिषेषाभिलाषः ॥

२९ ॥ तस्या इति । रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत्पूर्वोक्तमीप्सितं मनोरथं

more amiable and glowing than before which indicated without words her being pregnant, became the delighter of her lord.

27. Having seated her on his lap, whose bodily frame had be-
come lean and the nipple of whose breasts had undergone a change
of colour, the husband was delighted and asked her in private who
felt bashful, if she had any particular desires about anything.

28. She desired once more to go to the penance-groves on the
banks of the Bhagirathi covered with Kus'a-grass ; the offerings of
wild rice in which were eaten by wild animals and in which young
female hermits were joined in friendship with her.

29. Having promised her the object of her desire, the heroic

परिपाण्डुरेण for शरपाण्डुरेण. Vijayānandasūris' varacharanasevaka reads
for his text परिपाण्डुरेण and observes “ शरपाण्डुरेण ” इति मूलपाठः. B. H.
L. R. with Chā., Val., and Su., दोहदेन for दोहदेन.

27. R. first reads the 28th verse and then the 27th.

28. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay.,
°फलानि for °बलीनि. B. D. H. with Hem., Chā., Su., and Vijay., हंसैः
for हिलैः. A. C. with Chā., Din., and Su., संवृद्धं, D. L. with Vallabha,
सम्बद्धं for सम्बद्धं. Vallabha : “ सम्बद्धाः सुस्थिता वैषानसानां वानप्रस्थानां क-
न्यका यत्र तानि.” R. with Val., and Su., °वैषानसं for °वैषानसं.

29. A. C. with Sumativijaya, विलोकयिष्यन् for आलोकयिष्यन्. Su-

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।

विलासिभिश्चाप्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।

सर्पाधिराजोरुभुजोपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

प्रतिश्रुत्य । पार्श्वचरैस्तत्कालोचितैरनुयातः सन्सुदितामयोऽभ्यामालोकयिष्यन् ॥
अभ्रं लेदीत्यभ्रंलिहमभ्रंकषं प्रासादमारुरोह ॥ “ वहाभ्रे लिहः ” इति खड्गप्रत्ययः ॥
“ अरुद्विषदजन्तस्य भुम ” इति सुमागमः ॥

३० ॥ ऋद्धापणमिति । स रामः । ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पण्यभूमयो यस्मि-
स्तं राजपथम् । नौभिः समुद्रवाहिनीभिर्विगाह्यमानां सरयूं च । पौरैर्विलासि-
भिरप्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन्रेमे ॥ विलासिन्यश्च विलासिनश्च
विलासिनः ॥ “ पुमान्स्त्रिया ” इत्येकशेषः ॥

३१ ॥ स इति । वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठो विशुद्धवृत्तः । सर्पाधिराजः शेषः ।
तद्वदुरु भुजौ यस्य स विजितारिभद्रो विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्तमुद्दिश्य
भद्रं भद्रनामकमपसर्पं चरं किंवदन्तीं जनवार्दं पप्रच्छ ॥ “ अपसर्पश्चरः स्पशः ”
इति ॥ “ किंवदन्ती जनश्रुतिः ” इति चामरः ॥

descendant of Raghu ascended to the top of his sky-licking palace,
followed by his attendants, with a desire to have a view of Ayodhya
which was happy under his rule.

30. He was delighted to see the royal street with rich shops,
the Sarayū sailed by ships, and the gardens on the skirts of the city
resorted to by the gallant citizens in company with young women.

31. He the foremost among the eloquent, of pure conduct,
having arms long as the serpent-king, and who had conquered the
most powerful of enemies asked his spy Bhadra as to any rumour
about his own conduct.

mativijaya's text reads व्युषितां for मुदितां. It runs thus :— विलोकायप्य-
व्युषितामयोऽर्थो for आलोकयिष्यन्मुदितामयोऽर्थो ; but in his comments, he
says, “ कथंभूतामयोऽर्थो मुदितां हृषितां वा व्युषितां जनैः सेवितां &c.” It is diffi-
cult to assert what text he had before him for his commentary; he
might have probably read मुदितां.

30. B. with Châritravardhana and the text only of Val., विपा-
यमानां for विगाह्यमानां. Châritravardhana : “ विपायमानामवगाह्यमानां ” &c.

31. A. C. with Hemādri, पुरोगं for पुरोगः. Hemādri construes it
with भद्रं, his comments run thus :— “ स रामः स्ववृत्तं स्वाचरणमुद्दिश्य वदतां

निर्वन्धपृष्ठः स जनाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्वरितं त्वदीयम् ।

अन्यत्र रक्षोभवनेषितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।

अयोधनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षं जायामदोषामुत संत्यजानि ।

इत्येकपक्षाश्रयविक्रवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

३२ ॥ निर्वन्धेति । निर्वन्धेनाग्रहेण पृष्ठः सोऽपसर्पो जगाद् । किमिति । हे मान-
वदेव रक्षोभवन उषिताया देव्याः सीतायाः परिग्रहात्स्वीकारादन्यत्रेतरांशे । तं
वर्जयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति ॥

३३ ॥ कलत्रेति । एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण कीर्तिविपर्ययेणाप-
कीर्त्याभ्याहतं वैदेहिबन्धोर्वैदेहिवल्गुभस्य ॥ “ उद्यापोः संज्ञाछन्त्सोर्बहुलम् ” इति
ह्रस्वः ॥ कालिदास इतिवत् ॥ हृदयम् । अयोधनेनाभ्याहतमभितप्तमय इव । विदद्रे
विदीर्णम् ॥ कर्तार लिट् ॥

३४ ॥ किमिति । आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा तां किमुपेक्षे । उत अक्षी-
षां साध्वीं जायां संत्यजानि ॥ उभयत्रापि प्रभे लोट् ॥ इत्येकपक्षाश्रयेऽन्यतर-
पक्षपरिमहे विक्रवत्वादपरिच्छेत्तृत्वात्स रामो दोलाचला चित्तवृत्तिर्यस्य स
आसीत् ॥

32. Being hard-pressed he replied, “ The citizens praise every act in your life save, O king of men, your acceptance of the queen who had dwelt in the palace of the Rakshasa. ”

33. The heart of the consort of Vaidehi being thus smitten by the contrary of fame, that was unbearable on account of the scandal regarding his wife, broke, like heated iron beaten by a hammer.

34. Am I to overlook this slanderous tale affecting myself or am I to abandon my innocent wife ; thus being distracted as to which alternative to adopt he was in a condition of mind similar to the oscillation on a swing.

पुरोगं भद्राभिधमपसर्पमनुचरं किं वदन्तीं वार्तां पप्रच्छ ” &c. B. H. निहतं, D. with Chā., and Din., विहतं for विजितं. Vallabha distinctly with Mallinātha.

32. D. K with Chā., and Din., वृत्तं for सर्वं. I. रक्षोभवनो for रक्षोभवनी.

34. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Val., Sn., and Vijay., उपेक्षं, D. अपेक्षे for उपेक्षे. B. अथ for उत. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Val., Sn., and Vijay., संत्यजामि for संत्यजानि.

निश्चित्य नानन्यानिवृत्तिं वाच्यं त्वागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमेच्छत् ।
 अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥
 स संनिपात्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।
 कौलीनमात्माश्रयमाचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥
 राजर्षिर्वंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।
 मत्तः सदाचारद्युचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

३५ ॥ निश्चयेति । किं च । वाच्यमपवादम् । नास्त्यन्येन व्यागातिरिक्तोपा-
 येन निवृत्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्तिः । निश्चित्य पत्न्यास्त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुमे-
 च्छत् ॥ तथा हि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहात्किं यशो गरीयो गुरुतरम् । इन्द्रि-
 यार्थात्स्वच्छन्दनवनितादेरिन्द्रियाविषयाद्गरीय इति किमुत वक्तव्यम् ॥ “ पञ्चमी
 विभक्ते ” इत्युभयत्रापि पञ्चमी ॥ सीता चेन्द्रियार्थ एव ॥

३६ ॥ स इति । हतौजा निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्त-
 हर्षानवरजान्संनिपात्य समागमय्यात्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निन्दानं तेभ्य
 आचक्षे । पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥

३७ ॥ राजर्षीति । रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिर्वंशस्य सदाचारद्युचेः
 सद्बृच्चक्षुद्गान्मतो मत्सकाशात् । दर्पणस्य पयोदवातादिव । साम्भः कणादित्यर्थः ॥
 कीदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

35. Convinced that the slander (infamy) could not be avert-
 ed by any other means than by abandoning his wife, he wished to
 avoid it (wipe off) by adopting the measure. Those who prize
 their fame above all, value their own good name even above their
 own body, far less than an object of sensuous enjoyment.

36. With his spirits depressed having called together his
 younger brothers whose cheerfulness was blighted by the sight of
 that change in him, he made known to them the evil report about
 himself and then addressed them in the following manner :—

37. “ Look here, what a stain is caused on account of me to
 the family of the Royal Sages sprung from the Sun, and unblemish-
 ed with its pure conduct, like the one caused to a mirror by the
 wind surcharged with watery vapour. ”

36. A. C. with Hemādri, क्षतौजाः, D. L. महौजाः for हतौजाः. One
 of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha.
 B. I. पुरश्च for पुनश्च.

37. A. D. with Hemādri, मनुप्रसूतेः for रविप्रसूतेः. One of the three
 Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha and notices मनु-
 प्रसूतेः. D. पयोदवाहात् for पयोदवातात्. Hemādri notices the reading
 and says, “ पयोदान्वहतीति पयोदवाहो वातः &c.”

पौरैषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरंगेष्विव तैलविन्दुम् ।

सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।

त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥

अवैमि चैनामनघेति किं तु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।

छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता ह्युद्धिमतः प्रजाभिः ॥ ४० ॥

३८ ॥ पौरैष्वति । सोऽहम् । अपां तरंगेषु तैलविन्दुमिव । पौरैषु बहुलीभवन्तं प्रसरन्तम् । तदेव पूर्वं यस्य तम् । तत्पूर्वमवर्णमपवादम् ॥ “ अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवाहापवादवत् ” इत्यमरः ॥ द्विपेन्द्रः । आलानमेवालानिकम् ॥ विनयाद्विवात्स्वार्थे ङक् ॥ अथ बालानं बन्धनं प्रयोजनमस्येत्यालानिकम् ॥ “ प्रयोजनम् ” इति ङक् ॥ स्थाणुं स्तम्भमिव ॥ चूतवृक्ष इतिवत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् ॥ सोढुं नेशे न शक्नोमि ॥

३९ ॥ तस्येति । तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावपत्योपत्तावुपस्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः सन् । वैदेहसुताम् । पुरस्तात्पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिम् । समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः । तामिव । त्यक्ष्यामि ॥

४० ॥ ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह ॥ अवैमीति । एनां सीतामनघा साध्वीति चावैमि । किं तु मे मम लोकापवादो बलवान्मतः ॥ कुतः । हि यस्मात्प्र-

38. “ Such a one as I am not able to endure the scandal the first of its kind, which is spreading among the people, like a drop of oil on waves of water, just as a mighty elephant does not bear its tying post. ”

39. “ In order to avert this calumny I will abandon the daughter of the lord of Videha, being regardless of the consideration that the birth of a child is near at hand, as formerly I did the ocean-girded earth at my sire's behest. ”

40. “ I know her to be innocent. Public reproach, however, weighs higher in my consideration ; for people declare the shadow of the earth to be a stain on the pure moon. ”

38. H. विपुलीभवन्तं for बहुलीभवन्तं. A. C. D. with Hemādri, ह्यालानिकं for आलानिकं. A. D. with Chā., Din., and Vijay., स्तम्भे for स्थाणुं.

39. A. C. with Hemādri, त्यजामि for त्यक्ष्यामि. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. I. अस्य for तस्य. I. निर्व्यपेक्षः for निर्व्यपेक्षः. A. C. with Su., साम्राज्यराज्यं for समुद्रनेमि. Sumativijaya : “ साम्राज्ययुक्तं तद्राज्यं ” &c.

40. B. लोकापवादः for लोकापवादः. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., मलत्वे निरूपिता for मलत्वेनारोपिता.

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।

अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥

तदेष्ट सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।

यद्यर्थात्ता निर्हृतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥ ४२ ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।

न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धमासीदनुवर्तितुं वा ॥ ४३ ॥

जाभिर्भूमेदृहाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन कलङ्कत्वेनारो-
पिता । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ॥

४१ ॥ रक्ष इति । किं च । मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न । किं तु स वैरप्र-
तिमोचनाय । तथा हि । अमर्षणोऽसहनो द्विजिह्वः सर्पः पदा पादेन स्पृशन्तं पुरुषं
शोणितकाङ्क्षया दशति किम् । किं तु वैरनिर्यातनायेत्यर्थः ॥

४२ ॥ तदिति । तत्तस्मादेष्ट मे सर्गो निश्चयः ॥ “सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चया-
ध्यायसृष्टिषु ” इत्यमरः ॥ करुणार्द्रचित्तैर्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः । निर्हृतं वाच्य-
मेव शल्यं येषां तान्प्राणान्मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं वो युष्माकम-
र्थितार्थित्वमिच्छा यदि । अस्तीति शेषः ॥

४३ ॥ इतीति । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवेशम-
तिक्राम्यहमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनपि निषेद्धं निवारयितुमनुवर्तितुं
वा शक्तो नासीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ।

41. “ My effort which ended in the destruction of that Rākshasa has not been in vain : for it was to avenge my wrongs. Does the wrathful snake bite a person who treads upon it with a thirst for his blood ? ”

42. “ This my resolve, therefore, should not be contradicted by you with minds softened by compassion for her, if you have the desire that I should live longer with the dart of scandal taken out.”

43. To the lord who said thus with this very cruel and stern resolve against Janaka's daughter none among the brothers dared speak in contradiction nor could act up to it.

41. D₂. and the text only of Val., रक्षोवधार्थः for रक्षोवधान्तः. B. D. L. सचर्थः for व्यर्थः. A. C. with Vijay., वाञ्छया for काङ्क्षया.

42. B. C. J. K. L. R. with Chā., and Val., निर्गतं, A. with Vi-
jay., निर्जितं for निर्हृतं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also
agrees with Chāritravardhana and Vallabha. Sumativijaya also
notices the reading of these two commentators. B. C. H. I. with
Val., Su., and Vijay., धारयता for धारयितुं.

43. A. C. with Vallabha, अननोदितुं, D. E. J. with Hem., Ohā.,

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।

सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेशः ॥ ४४ ॥

प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।

स त्वं रथी तद्वचपदेशनेयां प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥ ४५ ॥

स ह्यश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषदत् ।

प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥

४४ ॥ स इति । लोकत्रयगीतकीर्तिर्यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः स रामो निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य हे सौम्य सुभग इत्याभाष्य च पृथग्भरतशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्यादिदेशाज्ञापयामास ॥

४५ ॥ प्रजावतीति । सोहरी गर्भिणीमनोरथः । तच्छंसिनी ते प्रजावती भ्रातृजाया ॥ “प्रजावती भ्रातृजाया” इत्यमरः ॥ तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ॥ “स्पृहृगृहि—” इत्यादिनालुप्प्रत्ययः ॥ स त्वं रथी सन् । तद्वचपदेशेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकिः पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा ॥ “विभाषापः” इत्ययादेशः ॥ त्यज ॥

४६ ॥ स इति । पितुर्जन्मनेनियोगाच्छासनाज्ञागर्गवेण जामदग्नयेन । कर्त्ता ॥ “न लोक—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ मातरि द्विषतीव द्विषदत् ॥ “तत्र तस्यैव”

44. That truthful elder brother of Lakshmana, whose glories were sung in the three worlds cast his glance towards Lakshmana who was obedient to him, and addressed him by the term ‘gentle brother,’ gave him separately the following order.

45. “Your sister-in-law has already expressed a desire for the penance-forests, when she informed me of the cravings of her heart pregnant as she is, so take her away under that pretence in your chariot and having brought her to the hermitage of Valmiki, abandon her there.”

46. He who had heard that Bhârgava had dealt a blow to his mother as to a foe at the command of his sire, accepted the

Din., Su., and Vijay., अनुमादितुं for अनुवर्तितुं. Vallabha : “अनुनोदितुं प्रेरितुं” &c.

44. B. D. H. I. R. with Val., and Vijay., भाषः for भाषी. One of the three Mss. of Châritravardhana’s शिशुहितैषिणी also agrees with Vallabha and others.

45. A. I. K. and the text only of Val., दोहद° for दोहद°. B. C. E. I. R. with Hem., Vijay., and the text only of Val., तपोवनेभ्यः for तपोवनेषु. H. L. with Châ., and Din., एषा for एव.

46. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Val., Su., and Vijay., निदेहाद् for नियोगाद्. B. C. E. L. R. with Hem., Din., and the

अथाशुक्लवस्त्रप्रतीताः स्त्रियुर्गुरुं तुरङ्गैः ।

रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥

सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियंकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।

नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्ससिपच्चवृक्षम् ॥ ४८ ॥

इति वसिप्रत्ययः ॥ प्रहृतं प्रहारं सुभुवाञ्भुतवान् ॥ “भाषायां सदवसभु-
वः” इति कसुप्रत्ययः ॥ स लक्ष्मणस्तद्वज्रज्ञासनं प्रत्यग्रहीत् ॥ हि यस्माद्गुरु-
णामाज्ञा अविचारणीया ॥

४७ ॥ अयेति । अयासौ लक्ष्मणः । अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन तृष्णं
वैदेहसुतामत्रस्तुभिरभीरुभिर्गार्भिणीवहनयोग्यैः ॥ “त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्लुः” इति
क्नुप्रत्ययः ॥ तुरङ्गैर्युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं गृहीतप्रमहं रथमारोप्य प्रतस्थे ।

४८ ॥ सेति । सा सीता रुचिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे मम प्रि-
यः प्रियंकरः प्रियकारीत्यनन्दत् ॥ “क्षेमप्रियमद्रेऽप्यञ्च” इति चकारात्स्वप्प्रत्य-
यः ॥ तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहायासिपच्चवृक्षं जातं नाबुद्ध नाज्ञा-
सीत् ॥ बुध्यतेर्लेहः ॥ असिपच्चवृक्षः खड्गाकारदलो नारको नाम कोऽप्यपूर्वा वृक्ष-
विशेषः ॥ “असिपच्चो भवेत्कोषाकारे च नरकान्तरे” इति विश्वः ॥ आसन्नधा-
तुक इति भावः ॥

order of his elder brother ; for the commands of elders are not to be questioned.

47. On this he set out having placed the daughter of Videha-king delighted at hearing the agreeable news, upon a chariot to which were yoked unshying horses and the reins of which were held up by Sumantra.

48. As she was carried across the beautiful regions, she was delighted with the thought that her dear husband always acted agreeably to her wishes, but she did not know that her lord had abandoned the nature of the all-yielding tree and had become one with swords for its leaves.

text only of Vijay., विशोकं for द्विषद्. C. and the text only of Su., न्य-
भिचारणीया, D. L. त्वविचारणीया, A. C. with Hemādri, न विचारणीया for
सविचारणीया.

47. A. C. with Su., श्रवणे प्रतीतां, E. with Hemādri, श्रवणप्रहृतं
for श्रवणप्रतीतां. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees
with Mallinātha, L. सुमन्त° for सुमन्त्र°.

48. A. D. K. दक्षिण° for दक्षिणत्. E. मा for न.

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतेरेण स्फुरता तदक्षणा ।
 आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥
 सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सद्यः परिग्लानमुखारविन्दा ।
 राज्ञः शिवं सावरजस्य भ्रूयादित्याशशंसं करणैरबाहोः ॥ ५० ॥
 गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
 अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

४९ ॥ जुगूहेति । पथि लक्ष्मणो बहुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिसंहतवांस्त-
 द्गुरु भावि भविष्यदुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता सव्येतेरेण द-
 क्षिणेनाक्षणास्यै सीताया आख्यातम् ॥ स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥
 ५० ॥ सीति । सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात्प्राप्ताद्विषा-
 दादुःखात्सद्यः परिग्लानमुखारविन्दा सती सावरजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भ्रूया-
 दित्यबाहोः करणैरन्तःकरणैराशशंसं ॥ करणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम् ॥
 पुनः पुनराशशंस इत्यर्थः ॥
 ५१ ॥ गुरोरिति । गुरोर्ज्वैष्ठस्व निदोगात्साध्वीं वनिताम् । अत्वाज्ज्वामित्यर्थः ।

49. The great misfortune that was to befall her, which Lakshmana kept concealed from her by the way was yet foreboded to her by her throbbing right-eye which was to lose for ever the delightful sight of her lord.

50. With her lotus-like face which had at once faded away in consequence of the dejection caused by that ill-omen she prayed within herself by means of her inner senses for the welfare of the king together with his younger brothers.

51. The son of Sumitrâ who in obedience to his elder brother's

49. C. D. E. H. I. K. L. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., जुगोप for जुगूह. Sumativijaya notices the reading of Mal-
 linâtha. B. अस्याः for अस्यै. A. H. I. with Su., and the texts only of
 Val., and Vijay., 'चुम्बनेन, D. K. R. 'चन्दनेन for 'दर्शनेन. One of the
 three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Sumativijaya and
 other Mss. and notices 'दर्शनेन.

50. C. E. I. K. R. with Vallabha, and the text only of Vijay.,
 'उपगमात् for 'उपगतात्. Hemâdri also notices the reading and says:-
 "उपगमात्" इति पाठे उपगच्छतीत्युपगमः ॥ पचायच् ॥ " D. K. 'विन्द for 'वि-
 न्द. A. O. with Su., शुभं for शिवं. C₃. and the text only of Val., विज्ञाकैः
 for अबाहोः.

51. B. C. I. R. with Val., and Su., भ्रातुः for गतोः. C. D. I. K.

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहानां भ्रातृजायां पुलिनेऽवताय ।

गङ्गां निषादाहृतनौविशेषस्ततार संधामिव सत्यसंधः ॥ ५२ ॥

अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।

औत्पातिको मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३ ॥

वनान्ते विहास्यस्त्यक्ष्यन्नुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादग्रे स्थितया जहोर्दुहित्रा
जाह्नव्योत्थितैर्वीचिहस्तैरवार्यतेव ॥ अकार्यं मा कुर्विति वारित इव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

५२ ॥ रथादिति । सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणो यन्त्रा सारथिना निगृही-
तवाहाद्गुह्यान्धाद्रथाद्गात्रजायां पुलिनेऽवतार्यारोप्य निषादेन किरातेनाहृतनौवि-
शेष आनीतदृढनौकः सन् । गङ्गां भागीरथीम् । संधां प्रतिज्ञामिव । ततार ॥ “ सं-
धा प्रतिज्ञा मर्यादा ” इत्यमरः ॥

५३ ॥ अथेति । अथ कथंचिद्व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाग्येन सः । अन्त-
र्गतबाष्पः कण्ठो यस्य सः कण्ठस्तम्बिताश्रुतिर्यथः । सौमित्रिमहीपतेः शासनम् ।

command was about to abandon in the forest the faithful wife of his brother, was prevented, as it were, by the daughter of Janhu flowing before him, with her hands of waves that were raised.

52. On the sandy shore having helped his sister-in-law down the chariot whose steeds were reined in by the charioteer he crossed the Gangā by means of an excellent boat being brought to him by the ferryman; as if he true to his word fulfilled the promise he had made to his brother.

53. Then Saumitri whose throat was choked with tears, hav-

with Hem., Châ., Val., and Vijay., निदेशात् for नियोगात्. B. C. H. I. J. with Hem., Châ., Val., and Vijay., अपि तां, D. K. L. R. with Su., and the text only of Val., दयितां for वनितां. C. D. E. H. I. J. K. R. with Hem., Su., Vijay., and the text only of Val., व्यवयैत for अवा-
र्येत. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Mallinātha. B. C. E. L. R. with Hem., Châ. and Vijay., उच्छ्रितवी-
चि°, D. I. K. and the text only of Val., उद्धृतवीचि°, D. and the text only of Su., उन्धितवीर्य° for उन्धितवीचि°.

52. B. E. H. I. K. R. and the text only of Vijay., सुमित्रप्रतिपन्न°, D. L. with Châ., and Su., स यन्त्रप्रतिपन्न° for स यन्त्रा निगृहीत°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others. A. C.° नौविशेषां for °नौविशेषः. Sumativijaya notices the reading.

53. R. चित् for अथ. B. C. E. H. I. K. L. R. with Châ., Dia., Val., Su., and Vijay., औत्पातिकं for औत्पातिकः.

ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।

स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।

इति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

उत्पाते भव औत्पातिको मेघोऽश्मवर्षे शिलावर्षमिव । उज्जगारोद्गीर्णवान् । शरणत्वेनावच्यत्वादुज्जगारेत्युक्तम् ॥

५४ ॥ तत इति । ततोऽभिषङ्गः पराभवः ॥ “ शापे त्वभिषङ्गः पराभवः ” इत्यमरः ॥ स एवानिलस्तेन विप्रविद्धाभिहता । प्रभ्रश्यमानानि पतन्त्याभरणान्येष प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव । सहसा स्वमूर्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य स्वोपनैः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम ॥ भूमौ पपातेत्यर्थः ॥ स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भावः ॥

५५ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । महाकुलप्रसूत इत्यर्थः । आर्यवृत्तः साधुचरितः पतिर्भर्ता स्वामकस्मादकारणात्कथं त्यजेत् । असंभावितमित्यर्थः । इति संशयितेव संसिहनेव तावत् । त्यागहेतुज्ञानावधेः प्रागित्यर्थः । जननी क्षितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनीति शेषः । न ददौ ॥

ing anyhow settled his words gave utterance to the command of the king, like a portentous cloud pouring down the shower of stones.

54. When Sita like a creeper violently shaken by the wind in the form of the outrage with the flowers in the form of ornament dropping down, fell at once on Earth, the cause of her bodily existence.

55. “ How can thy lord of noble conduct and sprung from the race of Ikṣvākus have abandoned thee without any reason ”—thus suspecting, as it were, Earth her mother did not at first give her entrance within herself. ”

54. D. with Châ., Su., and Vijay., अभिषंगानिलविप्रबुद्धा, A. अभिषंगानलविप्रबुद्धा, K. अभिषंगानलविप्रविद्धा for अभिषंगानिलविप्रविद्धा. E. with Vijay., पपात for जगाम.

55. A. C. D. with Su., पतिरार्यवृत्तः, H. with Vijay., पतिरार्यवृत्तिः for पतिरार्यवृत्तः. Sumativijaya : “ पथितः आर्यः शोभनो वृत्तः चरितः यस्य स प्रसिद्धसचरितः &c. ” D. L. इत्थं for इति. C. H. संशयति, A. D. with Hemādri, संशयिनी for संशयिता. Hemādri also notices the reading of Mallinātha.

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥
न चावदभूर्तुर्वर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥
आश्वास्य रामावरजः सतीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्तुर्निदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ५८ ॥

५६ ॥ सेति । लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्छिता सा दुःखं न विवेद । प्रत्यागतासुर्ल-
ब्धसंज्ञा सत्यन्तः समतप्यत । दुःखेनादृष्टतेत्यर्थः ॥ तपेः कर्मणि लङ् ॥ कर्मक-
र्त्तरीति केचित् । तत्र ॥ “तपस्तपः कर्मकस्यैव” इति यद्विद्यमात् ॥ तस्याः
सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कष्टतरोऽतिदुःसहोऽभूत् । दुःखवे-
दनासंभवादिति भावः ॥

५७ ॥ न चेति । आर्या साध्वी सीता वृजिनादृत एनसौ विनापि ॥ “कलुषं वृ-
जिनैर्नोऽधम्” इत्यमरः ॥ “अन्यारादितरतै-” इत्यादिना पञ्चमी ॥ निराकरिष्णो-
निरासकस्य ॥ “अलंकृञ्-” इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः ॥ भर्तुर्वर्णमपवादं न चावद-
त् । किं तु स्थिरदुःखभाजमत एव दुःकृतिनमात्मानं पुनः पुनर्निनिन्द ॥

५८ ॥ आश्वासयति । रामावरजो लक्ष्मणः सतीं सार्धं तामाश्वास्य । आख्यात
उपदिष्टो वाल्मीकिर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तथोक्तः सन् । निघ्नस्य पराधी-
नस्य ॥ “अधीनो निघ्न आयत्तः” इत्यमरः ॥ मे भर्तुर्निदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुना
यद्विरौक्ष्यं पारुष्यं तद्धे देवि क्षमस्व । इति नम्रः प्रणतो बभूव ॥

56. She did not feel her grief when she had lost her senses, but when restored to herself she burned within, her revival brought about by the endeavours of Sumitrâ's son became more painful to her than her swoon.

57. That noble lady did not speak ill of her husband who had discarded her even without any fault ; but again and again condemned herself as a wicked woman consigned to everlasting misery (wedded to everlasting tortures).

58. The younger brother of Râma consoled that lady who was faithful to her lord and having pointed out the way to Vâlmiki's

56. B. R. लुप्तसंज्ञा for सा लुप्तसंज्ञा. A. C. and the text only of Val., समदद्यतान्तः for समतप्यतान्तः. B. लभ्यः for लब्धः. D. and the text only of Su., प्रबुद्धः for प्रबोधः.

57. B. पदे पदे for पुनः पुनः. B. C. D. E. H. I. L. with Châ, Din., Val., Su., and Vijay., दुःकृतिनं for दुष्कृतिनं. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with Châritravardhana and other commentators.

58. I. समीपम् for सतीं ताम्, B. C. E. H. K. L. R. with Hem.,

सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
 बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ५९ ॥
 श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।
 प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूतारनुध्यायत चेत्तसेति ॥ ६० ॥
 वाच्यस्त्वया मद्बचनात्स राजा बह्वौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
 मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥

५९ ॥ सीतेति । सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगाद । किमिति । हे सौम्य साधो ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यद्यस्मान् । बिडौजसेन्द्रेण विष्णुरपेन्द्र इव । अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा त्वमित्थं परवानप्यतन्त्रोऽसि ॥

६० ॥ श्वश्रूजनमिति । सर्वं श्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् । मत्प्रणाम-मुक्त्वेत्यर्थः । विज्ञापय ॥ किमिति । निषिध्यत इति निषेकः । मयि वर्तमानं सू-नास्त्वपुत्रस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतनामध्यायत शिवमस्त्विति चिन्तयतेति ॥

६१ ॥ वाच्य इति । स राजा मया मद्बचनान्मद्बचनमिति कृत्वा ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ वाच्यो वक्तव्यः । किमित्यत आह-बह्वौवत्यादिभिः समभिः श्लोकैः-अ-क्षणाः समीपे समक्षम् ॥ “अव्ययं विभक्ति-” इत्यादिनाऽव्ययीभावः ॥ “अव्य-यीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः ॥ समक्षमग्रे बह्वौ विशुद्धामपि

residence, became prostrate before her saying “O queen, dependent as I am, forgive my cruelty in executing the order of the king.”

59. Having raised him up Sitā said the following words, “Gentle brother, I am pleased with you; may you live long. As Vishnu is dependent on Indra so you are upon your elder brother.”

60. “With my obeisance to all the mothers-in-law in due order, tell them that they should know the existence of a child in my womb by their son, and wish well of it.”

61. Say to that king as my representative, “Is it consistent with your noble birth or your knowledge of the Śāstras to abandon

Châ., Din., Val., Su., and Vijay., स सीतां for सर्तां तां. A. C. with Hemādri, भर्तृ—रौद्रं, I. L. भ्रातृ—रौद्र्यं, E. K. R. with Vallabha, भर्तृ—रुक्षं, B. D. H. with Châ., Din., and Vijay., भर्तृ—रौक्षं for भर्तृ—रौद्र्यं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Châritravan-dhana and others. A. C. and the text only of Val., मातः for देवि.

59. A. E. L. with Val., and Vijay., वत्स. D. with Châ., Din., and Su., पुत्र for सौम्य.

60. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., विज्ञापयेः for विज्ञापय. K. प्रजानिषेकं for प्रजानिषेकं.

61. D. K. ते for तत्.

कल्याणबुद्धेरथ वा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।

ममेव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥ ६२ ॥

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।

तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्सोढास्मि न त्वद्भवनं वसन्ती ॥ ६३ ॥

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।

भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यसं कथं प्रपत्स्यं त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥

मां लोकवाइस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्धेतोर्हतासीति यत्तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किम् । न सदृशमित्यर्थः ॥ यद्वा । भृतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति यो जना । कामचार्यसीति भावः ॥

६२ ॥ कल्याणंति । अथ वा कल्याणबुद्धेः बुधियस्तव । कर्तुः । मयि विषये-
ऽयं त्यागो न कामचार इच्छया कर्णं न शङ्कनीयः । कामचारशङ्कापि न क्रियत
इत्यर्थः । किं तु ममेव जन्मान्तरपातकानामप्रसह्यो विपश्यत इति विपाकः फलम् ।
स एव विस्फूर्जेथुरशनिर्निर्घोषः ॥ “स्फूर्जेथुर्वज्रनिर्घोषः” इत्यमरः ॥

६३ ॥ उपस्थितामिति । पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य मया सार्धं वनं
प्रपन्नासि प्राप्तासि । तत्तस्मात्तया लक्ष्म्यातिरोषात्त्वद्भवनं आस्पदं प्रतिष्ठाम् ॥
“आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातः ॥ प्राप्य वसन्त्यहं सोढा नास्मि ॥

६४ ॥ निशाचरोति । निशाचररूपप्लुताः पीडिता भर्तारो यासां ता निशाचरो-
पप्लुतभर्तृकाः ॥ “नवृत्तश्च” इति कप्रत्ययः ॥ तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसा-

me, though purified in fire in your presence, through listening to the malicious report of the people.”

62. “Or, rather, this should not be suspected as a wanton act on your part whose mind is bent upon doing good to others. It is nothing but the sad development of the sins committed by me in my former life, which is as intolerable as a thunder-stroke.”

63. “Because on a former occasion when you went to the forests with me, you discarded the goddess of royal glory that came over to you, therefore now that I have got a place in your house, she out of great malice does not suffer me to dwell there.”

64. “How should I, who at one time through your favour was

63. C. and the text only of Vijay., प्रयातः for प्रपन्नः. B. त्वमा-
स्पदं, C. E. H. I. K. L. with Hem., Chā., Din., Val., and Vijay., त्व-
म्यास्पदं, D. R. with Su., त्वदास्पदं for तदास्पदं. B. L. with Hem., Chā.,
Din., Val., and Vijay., तुरोषात्, D. E. I. K. R. and the texts only
of Val., and Vijay., अनुरोषात् for अतिरोषात्. D. R. and the text only
of Vijay., त्वद्भवने for त्वद्भवने.

64. A. C. and Vallabha first read the 65th verse and then the

किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां इतजीवितेऽस्मिन् ।

स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५ ॥

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥

दादनुग्रहाच्छरण्या शरणसमर्था भूत्वा । अद्य त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने स-
त्येव । शरणार्थमन्यां तपस्विनीं कथं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥

६५ ॥ किं वेति । किं वा अथ वा तव संबन्धिनात्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन
वियोगेन मोघे निष्कलेऽस्मिन्हतजीविते लुच्छजीवित उपेक्षां कुर्यां कुर्यामेव ।
रक्षणीयं रक्षणार्हमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भरूपम् ॥ “शुक्रं तेजोरे-
तसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ” इत्यमरः ॥ मे ममान्तरायो विप्रो न स्याद्यदि ॥

६६ ॥ सेति । साहं प्रसूतेरुर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविधं तपश्चरितुं
यतिष्ये । यथा भूयस्तेन तपसा मे मम जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता स्या विप्रबो-
गश्च न स्यात् ॥

capable of affording protection to the wives of ascetics oppressed by
the night-rangers, now seek protection from others while you are
yet alive ”

65. “Or I would have despised this wretched life of mine
which is fruitless on account of the perpetual separation from you,
had not a child by you in my womb deserving of protection stood in
my way. ”

66. “Thus circumstanced, as I am, I shall after the birth of
the child so try to practise asceticism with my eyes fixed at the
sun, that in the next life I may have you for my husband without
separation. ”

64th. B. C. E. I. J. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay.,
अन्यं for अन्यां. D L. वर्तमाने, R. जीव्यमाने for दीप्यमाने. E. प्रपत्स्ये for
प्रपत्स्ये.

65. B. C. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., अपेक्षां for उपेक्षां
Hemâdri and Châritravardhana notice the reading; the former
“अपेक्षामिति पाठे किं वेति काङ्क्षिः । यदि गर्भिणी न स्या तर्हि भ्रियेत्यर्थः ” &c.
A. O. and the text only of Val., अन्तर्हितं for अन्तर्गते. I. R. अन्तरायं
for अन्तरायः.

66. C. D. K. L. R. with Hemâdri and Vallabha, “निबद्धं” for
“निविष्टं”. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees with
Mallinâtha. D. J. K. with Hem., Val., Su., and Vijay., तथा, L.
भूयात् for भूयः. One of the three Mss. of Hemâdri's दर्पण also agrees
with Mallinâtha. A. O. with Hemâdri, जननान्तरेषु for जननान्तरेऽपि. H.
यु for य.

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं वत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।

निर्वासि ताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीति ।

सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विभ्रा कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपानान्विजहुहरिण्यः ।

तस्याः प्रपञ्चे समदुःखभावंमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥

६७ ॥ नृपस्योसि । वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं यत्स एव नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीत उक्तः । अतः कारणादेवं त्वया निर्वासिता निष्क्रासिताऽप्यहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथावेक्षणीया ॥ कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः सीतायां कर्तव्येत्यर्थः ॥

६८ ॥ तथेति । तथेति तस्याः सीताया वाचं प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य रामानुजे लक्ष्मणं दृष्टिपथं व्यतीतिऽतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनातिभाराद्वायातिरेकान्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा ॥ वाग्बृत्त्येत्यर्थः । विभ्रा भीता कुररीवात्क्रोशीव ॥ “उत्क्रोशकुररी समौ” इत्यमरः ॥ भूयो भूयिष्ठं चक्रन्द चुक्रोश ॥

६९ ॥ नृत्यमिति । मयूरा नृत्यं विजहुस्त्यक्तवन्तः । वृक्षाः कुसुमानि । हरिण्य उपात्तान्दर्भान् । इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपञ्चे तुल्यदुःखत्वं प्राप्तिं वनेऽप्यत्यन्तं रुदितमासीत् ॥ यथा रामगेहेऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥

67. “The protection of the different castes and their stages of life, is the duty of a king laid down by Manu. Therefore even though I am thus banished by you, I deserve to be protected by you in common with other ascetics.”

68. When the younger brother of Rāma consented to deliver her message and had gone beyond the range of her sight she, like a terrified osprey, again cried aloud under the weight of her grief, giving a full play to her voice.

69. The peacocks left their dance, the trees dropped flowers, and the female antelopes the Kus'a-grass taken in their mouths, thus there was great weeping even in the forest which shared equally with her in grief and joy.

67. D. K. with Vallabha, रक्षणं for पालनं.

68. H. दृष्टिपथात् for दृष्टिपथम्. D. समुक्तकण्ठं for सा मुक्तकण्ठं. D. K. व्यभ्रा, A. O. with Chāritravardhana, भ्राता for विभ्रा. Chāritravardhana : “भीतेद्विभ्रा” &c.

69. D. H. K. नृत्तं for नृत्यं. D. K. with Hemādri, भंग्यं for वृक्षा. One of the three Mss. of Hemādri's दर्शनं also agrees with Mallinatha and notices भंग्यः. C. I. R. with Hem., Din., and Vijay., मयूरा for अन्यन्तः. Between 69-70 R. reads :—“कथं वने लक्ष्मण लक्ष्मणेति दोषादहं रोदिति योषिद्वयैः आ ज्ञातमेवा जनकान्मज्जेति कविद्विषित्पान्तिरुमाग्रगाम” &c.

तामभ्यगच्छद्भुदितानुसारी कविः कुशोद्भाहरणाय यातः ।

निषादविद्वाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।

तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान्सुपुत्राशिषमिष्युवाच ॥ ७१ ॥

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।

तन्मा व्यथिष्टा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वेदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥

७० ॥ तामिति । कुशोद्भाहरणाय यातः कविर्वाल्मीकी रुदितानुसारी संमत्तां सी-
तामभ्यगच्छत् ॥ अभिगमनं च कृपालुतयेत्याह—निषादेति । निषादेन व्याधेन
विद्वस्याण्डजस्य क्रौञ्चस्य दर्शनेनोत्थ उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत ।
श्लोकरूपेणाशोचदित्यर्थः ॥ स च श्लोकः पठ्यते—“ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः
शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमधुनादेकमवधीः काममोहितम् ” इति ॥ तिरश्चामपि
दुःखं न सेहे । किमुतान्येषामिति भावः ॥

७१ ॥ तमिति । सीता विलापाद्विरता । सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकमश्रु प्र-
मृज्य तं मुनिं ववन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी गर्भचिन्हदर्शी मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्रा-
शिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान्वत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ “ दाश्वान्सा-
ह्वान्मीदृशं ” इति कृत्वन्तो निपातः ॥

७२ ॥ जान इति । त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्त्रा विसृष्टां त्यक्तां । प्र-
णिधानतः समाधिदृष्ट्या जाने । हे वेदेहि विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितुर्जनक-
स्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यथिष्टा मा शोचतीः ॥ व्यथेतुह ॥ “ न
माड्योगे ” इत्यडागमप्रतिषेधः । भर्त्रोपेक्षितानां पितृगृहवास एवीचित इति
भावः ॥

70. The poet who had gone out to collect Kus'a and holy fuel, and whose outburst of the feeling of grief caused at the sight of a bird struck by a fowler, took the form of a verse, went towards her following the direction of the sound of weeping.

71. Sita refraining from lamentation and wiping off the tears that obstructed her eye-sight, saluted him. The sage seeing the signs of pregnancy pronounced benediction, that she might get a good son and said the following :—

72. “Through the power of meditation I know you to have

70. Hemādri appears to have read तामभ्यगच्छद्भुदितानुसारी for ताम-
भ्यगच्छद्भुदितानुसारी. B. D. मुनिः for कविः. L. निषाद for निषाद.

71. B. प्रलापात् for विलापात्. C. E. H. I. K. R. दोहद° for दोहद°. H. °लक्ष° for °लिङ्ग°. B. C. E. H. I. K. L. R. with Val., Vijay., and Su., दस्वा for दाश्वान्. Hemādri and Charitravardhana notice the reading.

72. D. वने for जाने.

उत्सातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकल्पनेऽपि ।

त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मनुर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥

तवारुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।

धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥ ७४ ॥

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।

इतो भावण्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

७३ ॥ उत्त्वानेति । उत्सातलोकत्रयकण्टकेऽपि । रावणादिकण्टकोद्भरणेन सर्वलोकपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसंभेऽपि । अविकल्पनेऽनात्म-
इत्याधिन्यपि । इत्थं स्नेहपात्रेऽपि त्वां प्रत्यकस्मात्कारणात्कलुषप्रवृत्तौ ग-
हितव्यापारं भरताग्रजे मे मनुः कोपोऽस्त्येव ॥ सर्वगुणाच्छाडकोऽयं दोष-
इत्यर्थः ॥ सीतानुनयार्थोऽयं रामोपलम्भः ॥

७४ ॥ त्वंति । उरुकीर्तिस्तव श्वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः
सतां विदुषां भवोच्छेदकरो ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं पतिदे-
वतानां पतिव्रतानां धुर्यमे स्थिता ॥ येन निमित्तेन ममानुकम्प्यानुग्राह्या नास्मि
तत्किम् । न किञ्चिदित्यर्थः ॥

७५ ॥ तपस्वीति । तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शान्तजन्तुकेऽस्मिन्तपोवने वी-
तभया निर्भीका वस । इतोऽस्मिन्वनेऽनघप्रसूतेस्तेऽपत्यसंस्कारमयो जातकर्मा-
दिरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ॥

been forsaken by your husband agitated by the calumnious slander of the people. Be not therefore grieved, princess of Videha, you have come to the house of your father, situated in a different country. "

73. " I have my wrath against the elder brother of Bharata, who has acted disgracefully towards you without any cause, although he pulled up the thorn of the three worlds (Ravana), although he is of truthful resolve and although he is free from boast. "

74. " Your father-in-law of world-wide fame was my friend, your father was the rescuer of the virtuous from the misery of worldly life, and you stand at the head of these women to whom the husband is the only adorable deity, then what is there in you that does not command my sympathy ? "

75. " Free from fear, dwell in this penance-grove where the

73. L. कलुषात्मवृत्तौ, R. कलुषप्रवृत्तौ for कलुषप्रवृत्तौ. A. and the text only of Val., अविकल्पमाने for अविकल्पनेऽपि.

74. C. E. J. K. with Val., Su., and Vijay., इन्दुकीर्तिः for उरु-
कीर्तिः. A. with Su., भवच्छेदकरः, D. J. with Hemâdri, भवच्छेदकरः,

अशून्यतीरा मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां विगाह्य ।

तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥

पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकूटरोहि ।

विनादयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥

७६ ॥ अशून्यन्ति । संनिविशन्ते येष्विति संनिवेशा उटजाः ॥ अधिकरणार्थं चम्प्रत्ययः ॥ मुनीनां संनिवेशैरुटजैरशून्यतीरां पर्णतीरां तमसः शोकस्य पापस्य वापहन्त्रीम् ॥ “ तमस्तु क्लृप्तिं पापं नरकशोकयोः ” इत्यमरः ॥ तमसां नदीं विगाह्य तत्र स्नात्वा । तस्याः सैकतोत्संगेषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः संपत्स्यन्ते अविष्यन्ति ॥

७७ ॥ पुष्पमिति । ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् । स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलं च । अकूटरोह्यकूटक्षेत्रात्पुष्पम् । अकूटपद्ममित्यर्थः । बलये हितं बालेयं पूजायोग्यम् ॥ “ छदिरुपधिबलं र्दम् ” इति ङप्रत्ययः ॥ बीजं नीवारादि धान्यं चाहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरी मुनिकन्यका । नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां त्वां विनादयिष्यन्ति ॥

beasts of prey have become tamed in consequence of their association with the hermits. All the necessary ceremonies for the after-purification of your child's birth will take place here when you are safely brought to bed of a child. ”

76. “ Having bathed in the river Tamasa the dispeller of sins, the banks of which are not desolate on account of the huts of the Rishis situated on them, thy mind will attain tranquillity by offering up oblations to the gods upon its sandy banks. ”

77. “ Collecting for you such fruits and flowers as the season might afford and the oblation-grains that grow wild upon an uncultivated ground, the Muni's daughters of an agreeable (lit bold) conversation will offer consolation to you whose grief is fresh. ”

D₂. with Vijay., and Chā., भवन्देदगुरुः, L. भयोन्देदकरः for भवन्देदकरः One of the three Mss. of Hemādri's दपण also agrees with Mallinātha. Chāritravardhana : “ भवस्य संसारस्य उदे च्वसे गुरुब्रह्मविद्यामदेष्टा. ”

76. A. C. D. वगाद्य for विगाह्य. We with all commentators and eleven Mss. A. प्रमोदः, C. अभिलाषः for प्रसादः. One of the three Mss. of Hemādri's दपण also agrees with A.

77. A. बालेयमकूटपद्मं, C. E. H. K. L. R. with Val and Vijay., काले पदकूटरोहि for बालेयमकूटरोहि.

पयोधटेराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।

असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।

सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वे स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥

७८ ॥ पय इति । स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामम्भसां घटैः । स्तन्यैरिति च ध्वन्यते । आश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक्पूर्वमसंशयं यथा तथा । स्तनं धयति पिबतीति स्तनंधयः शिशुः ॥ “ नासिकास्तनयोध्माधेटोः ” इति खड्गप्रत्ययः ॥ “ अरुद्विषत्— ” इत्यादिना मुमागमः ॥ तस्मिन्याप्रीतिस्तामवाप्स्यसि ॥ ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः ॥

७९ ॥ अनुमहेति । दयार्द्रचेता वाल्मीकिः । अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति तथोक्तां तां सीतामादाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय ॥

78. “ Rearing up young plants in the hermitage with water-jars proportioned to your strength you will without doubt experience a mother's love for her infant child before a son is born to you. ”

79. Vālmiki, with a heart wet with pity having taken her with him, who thanked him for the favour (or who hailed with delight the favour thus shown to her) conducted her to his own hermitage where, in the evening, the deer were sitting by the side of the altars and the wild animals were in a state of peace and tranquillity.

78. A. C. D. with Hemādri, पयोधटेः for पयोघटेः. E. and the text only of Vijay., सूतनिर्विशेषं, A. with Chā., Din., and Su., स्वबलानुरूपैः for स्वबलानुरूपैः. A. C. with Hemādri, स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि, D. स्तनंधयस्कीतिमवाप्स्यसि for स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि. Hemādri : “ स्तनंधयप्रीतिमिव शिशुर्हर्षमिव ” &c. Hemādri also notices the reading of Mallinātha.

79. D. K. R. with Hemādri, अनुग्रहं for अनुग्रह°. A. O. with Su., नन्दिता for नन्दिनी. Sumativijaya : “ प्रसादिनतोषिता &c. ” A. L. शान्तमूर्खी, B. शान्तमुख, D. with Hemādri, शान्तिमुख, H. and the text only of Vijay., शान्तमुनि for शान्तमुगं

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
 निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥
 ता इक्षुदीप्तेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याग्निनतल्पमन्तः ।
 तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुदजं वितरुः ॥ ८१ ॥
 तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।
 बन्धेन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये बभार ॥ ८२ ॥

८० ॥ तामिति । शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यासां
 तासु तापसीषु । पितृभिरभिष्यात्तादिभिर्निर्विष्टसारां युक्तसारां हिमांशोरन्या-
 मवशिष्टां कलां दर्शां मावास्याकाल ओषधीष्विव । अर्पयामास च ॥ अत्र पराश-
 रः—“ पिबन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य वा कला । सुधामृतमयीं पुण्यां ता-
 मिन्द्रोः पितरो मुने ” इति ॥ व्यासश्च—“ अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्य-
 ते ” इति ॥

८१ ॥ ता इति । तास्तापस्यस्तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते
 सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः । निवासार्थमित्यर्थः ॥ “ षष्ठी हे-
 तुप्रयोगे ” इति षष्ठी ॥ “ इक्षुरी तापसतरुः ” इत्यमरः ॥ इक्षुदीप्तेनेन
 कृतप्रदीपमन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमग्निमेव तल्पं शब्दा यस्मिन्स्तदुदजं पर्णशालां
 पितृर्हर्षुः ॥

८२ ॥ तमेति । तत्राश्रमेऽभिषेकेण स्नानेन प्रयता नियता वसन्ती विधिना

80. He entrusted her afflicted with grief as she was to the care of the female-ascetics who were rejoiced at her arrival, just as the time of Dars'a consigns the last digit of the moon whose essence has been enjoyed by the Pitris to the care of herbs.

81. After her first reception a cottage was given her to lodge in at the close of the day, in which there was a lamp fed by Ingudi-oil and a bedding of a holy hide spread out for her.

82. Dressed in barks, purified by baths, and offering hospitality to guests according to the precepts, she fed her body with

80. D. H. with Chā., and Vijay., तामर्पयामास for तामर्पयामास. D. H. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., स for च. D. L. समागम° for तदागम°. D. सारा for सारां. D. अन्या for अन्यां. D. कला for कलां.

81. A. C. D. with Chā., Din., and Vijay., इक्षुदीप्तकृतप्रदीप° for इक्षुदीप्तेहकृतप्रदीप°. D. L. वितेनुः, E. वितेनुः for वितेरुः.

82. B. K. L. with Chā., Din., Su., and Vijay., विविधा°, D. I.

अपि प्रभुः सानुशबोऽधुना स्यादित्युत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।

शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षा सहस्यचन्द्रः ।

कौलीनभीतेन गृहाभिरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥

शास्त्रेणातिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा बल्कलिनी सा सीता पत्युः प्रजासं-
ततये संतानाविच्छेदाय बन्धेन कन्दमूलादिना शरीरं भार पुषोष ॥

८३ ॥ अपीति । प्रभू राजाधुना सानुशबः स्वावपि सानुतापः स्वात्किमि-
त्युत्सुकः शक्रजित इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरिदेवनान्तं सीता-
विलापान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय शशंस ॥

८४ ॥ बभूवेति । सहसा सबाष्पो रामः । तुषारवर्षा सहस्यचन्द्र इव । बभूव ।
अत्यभ्रपातानुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् ॥ “ पौषे तैषसहस्यौ द्वौ ”
इत्यमरः ॥ युक्तं चैतदित्याह—कौलीनाल्लोकापवादाद्भीतेन तेन रामेण वैदेहसुता
सीता गृहाभिरस्ता । न मनस्तो मनसश्चित्तान्न भिरस्ता ॥ पञ्चम्यास्तसिन् ॥

the sylvan food while residing there for the propagation of her husband's progeny.

83. Being anxious to see whether the king had been penitent by this time the destroyer of Indrajit also informed his elder brother that his command had been executed together with everything up to the lamentation of Sitā.

84. Rāma at once had burst into tears like the moon of Pausa shedding dew. Afraid of the calumny he had cast her out of his house, but not of his heart.

R. with Val., and the text only of Vijay., विबुध^० for विधिना^०. Vallabha : “ देवब्राह्मणेभ्यो विहिता पूजा यया सा. ”

83. D. यथा for अधुना. Hemādri notices the reading. B. O. E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., इति. A. D. (क्रि. H. शक्रजितः for शक्रजितः. A. D. K. R. with Val., Su., and the text only of Vijay., निहन्ता. H. अभिहन्ता for अपि हन्ता. One or the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with H. Ms. B. O. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Vijay., देवितान्त्रं for देववान्तं.

84. O. D. I. L. R. with Hem., Val., Din., and Vijay., सवदि for सहसा. O. E. I. L. with Hem., Din., Vijay., and the text only of Val., प्रबाष्पः for सबाष्पः. One of the three Mss. of Chāritravar-dhana's विशुद्धितैषिणी also agrees with Hemādri and others.

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्वर्णश्रमावेक्षणजागरूकः ।

स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

तामेकभार्या परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।

वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां

तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्कनूनाजहार ॥

८५ ॥ निगृह्येति । धीमान्वर्णानामाश्रमाणां चावेक्षणेऽनुसंधाने जागरूको-
ऽप्रमत्तः ॥ “ जागरूकः—” इत्यूकप्रत्ययः ॥ रजोरिक्तमना रजोगुणशून्यचित्तः
स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमा-
त्रोपयुक्तमृद्धं राज्यं शशास ॥

८६ ॥ तामिति । परिवादभीरोर्निन्दाभीरोरत एवैकभार्यामपि साध्वीमपि तां
सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षस्यसंघट्टसुखमसंभाव्यसुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नी-
रहितेव रेजे दिदीपे । तस्य स्त्रियन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥

८७ ॥ सीतामिति । दशमुखरिपू रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वान्यां स्त्रियं नोपयेमे
न परिणीतवानिति यत् ॥ “उपायमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ किं च । तस्याः
सान्ताया एव प्रतीकृतेः प्रतिमाया हिरण्मय्याः सखा प्रतिकृतिसखः सन्कनूना-
जहार इत्यतवानिति । यत्तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तं

85. That wise monarch who was vigilant in superintending the castes and their modes of life himself restrained his grief and ruled with a mind free from the effects of Rajoguna over his rich domain which he enjoyed in common with his brothers.

86. The Goddess of Fortune now living in complete happiness on the bosom of the king who afraid of the calumny of the people had abandoned her (Sita) his only wife though chaste, now shone bright as if she were rid of a rival.

87. That the enemy of the ten-headed demon did not marry a second wife after he had abandoned Sita, and that he performed sacrifices being accompanied by the image of herself. When this

85. E. R. वर्णश्रमावेक्षणं for वर्णश्रमावेक्षण°. A. D. K. योगं, R. एकं for भोगं. H. राजा for राज्यं.

86. B. C. E. H. I. L. R. with Hem, Châ., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., तस्य for तां. B. with Vallabha, असंवाधं for असंघट्ट°. Vallabha: “असंवाधमुखं अनुपदमुखं” &c. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., रेमे for रेजे. K. सहितेव for रहितेव.

87. B. O. with Hemâdri and the text only of Vijay., पुत्रं for

वृथान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ सीतापरित्यागो
नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

वार्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं परित्यागेन युःखं सत्कथमपि विषेहे
विसोढवती ॥

॥ इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलम-
ल्लिनाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥

account of her lord reached her ears, she with great difficulty en-
dured the irresistible grief of her repudiation

‘मुखं’ A. D. and the text only of Val., आज्ञाहव for आजहार. B. ‘वि-
षयव्यापिना, D. ‘विषयं प्रापिणा, C. and the text only of Vijay., ‘विषये प्रा-
पिणा for ‘विषयप्रापिणा. B. D. H. I. K. L. R. with Chā., Din, Val.,
Su., and Vijay., दुर्वारव्यथं for दुर्वारं कथं. Hemādri notices the reading:
“दुर्वारव्यथमिति पाठः दुःखमित्यन्तेन पौनरुक्तं स्याद्विशिष्टविशेषत्वात्पौनरुक्त्यदोषः
इत्येके” &c.

। पंचदशः सर्गः ।

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १ ॥

लवणेन विलुतेष्वास्तामिक्षेण तमभ्ययुः ।

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् प्रजहुः स्वतेजसा ।

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसा व्ययम् ॥ ३ ॥

अरण्यकं गृहस्थानं भूशूरो यद्रजःकणाः (?)

स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रामाय ते नमः (?)

१ ॥ कृतेति । कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्ताम् । सार्णवामित्यर्थः । केवलाम् । एकामित्यर्थः । पृथिवीमेव बुभुजे भुक्तवान् । न तु पार्थिवीमित्यर्थः ॥ सापि रत्नखचितमेखला । पृथिव्याः कान्तासर्वाधिर्न्यज्यते ॥ रामस्य रुयन्तरपरिमहो नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥

२ ॥ लवणेनेति । लवणेन लवणाख्येन तामिक्षेण तमिक्षाच्चारिणा । रक्षसेत्यर्थः ॥ विलुभेज्या लुप्तयागक्रिया अत एव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणाहं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारमभ्ययुः प्राप्ताः ॥ चातेर्लङ् ॥

३ ॥ अवेक्ष्येति । ते मुनयो राममवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिँल्लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजहुः । तथा हि । त्रायत इति त्राणं रक्षकम् ॥ कर्तरि ल्युट् ॥

1. That protector of the earth who had abandoned Sitâ enjoyed the mere earth alone which had for its zone the ocean the abode of pearls.

2. Hermits residing on the banks of the Yamunâ having had their sacrificial rites destroyed by a night-ranger named Lavana came to him who was the universal refuge asking for protection.

3. Knowing that Râma would protect them, they did not strike down that demon with their own power of asceticism ; for

1. H. 'परित्यागी for 'परित्यागः. A. C. with Vijay. पृथिवीनाथः for पृथिवीपालः. D. कोवलं, L. with Hemâdri and the texts only of Val., and Vijay., केवलं for केवलं. Châritravardhana notices Hemâdri's reading.

2. A. with Su., अभ्ययुः, D. E. I. R. with Hemâdri, अभ्ययुः for अभ्ययुः. R. शरणार्थिनं for शरणार्थिनः.

प्रतिशुभाव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।

धर्मसंरक्षणार्थेव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥

ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः ।

दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थयतामिति ॥ ५ ॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।

करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥

तदभावे शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति ॥ शापशान्ता-
त्तपःक्षयः प्रसिद्धः ॥

४ ॥ प्रतीति । काकुत्स्थां रामस्तेभ्यो मुनिभ्यां विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपं
प्रतिशुभाव प्रतिजज्ञे ॥ तथा हि ॥ भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्तीं रामरूपेणावतरण
धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव ॥

५ ॥ त इति । ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायमाचख्युः ॥
लुनातीति लवणः । नन्द्यादित्वाल्ख्युः । तत्रैव निपातनाणत्वम् ॥ लवणः शूली शू-
लवान्दुर्जयः । किं तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थयतामभिमन्यताम् ॥ “ याश्चायाम-
भियानं च प्रार्थना कथ्यते बुधैः ” इति केशवः ॥

६ ॥ आदिदेशेति । अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्न-
मादिदेश ॥ अत्रोत्प्रेक्ष्यते—अस्य शत्रुघ्नस्य नामारिनिघ्ननाच्छत्रहननाद्धेतोः ।

in the absence of a protector only do the curse-armed ones (sages who have curses for their arms) expend their ascetic virtue.

4. The descendant of Kakutstha promised them the removal of obstacles to sacrifices ; for the appearance of the wielder of S'arma on earth has for its object only the protection of righteousness.

5. They mentioned to Râma the means of killing that enemy of the gods, saying “ Lavana armed with his trident is invincible therefore let him be surprised when he is without it ”

6. Then Râghava ordered S'atrughna to give them peace and security (weal) intending as it were, to make his name, by the destruction of the enemy, accord (or true) to its meaning.

4. B. O. H. I. L. with Su., and the texts only of Val., and Vi-
jay., रक्षायैव, D. K. रक्षणाद्यैव for रक्षणार्थैव. One of the three Mss. of
Hemādri's dṛṣṇ agrees with Sumativijaya in reading रक्षणायैव. Val-
labha agrees with Mallinātha. B. विवृत्तिः, D. K. प्रस्थानं for प्रवृत्तिः.

5. A. C. with Hem. and Chā., आचक्षुः for आचख्युः. I. K. and the
text only of Vijay., प्रार्थिताम् for प्रार्थयताम्. Probably a wrong reading.
R. first reads the 6th verse and then the 5th.

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।

अपवाद इवोत्सर्ग व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

अयजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ९ ॥

यथाभूतोऽर्थो यस्य तद्यथार्थं करिष्यन्निव ॥ शत्रुन्हन्तीति शत्रुघ्नः ॥ “अमनुष्यकर्तृके च” इति चकारात्कृतमशत्रुघ्नप्रत्ययः सिद्धा इति दुर्गसिंहः ॥ पाणिनीयेऽपि बहुलमहणाद्यथेदसिद्धिः ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति ॥

७ ॥ रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह । य इति । पराञ्छत्रंस्तापयतीति परंतपः ॥ “द्विषत्परयोस्तापः” इति खच्प्रत्ययः ॥ “खचि ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ॥ हि यस्माद्रघूणां मध्ये यः कश्चनेकः । अपवादो विशेषशास्त्रमुत्सर्गं सामान्यशास्त्रमिव । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः ॥ अतः शत्रुघ्नमेवादित्येन पूर्वोक्तान्वयः ॥

८ ॥ अयजेनेति । ततोऽयजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथिकोऽभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पाण्यासां संजानानि पुष्पिताः सुरभीरामोदमाना वनस्थलीः पश्यन्वयौ ॥

९ ॥ रामेति । रामादेशानुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य । अध्ययनमर्थोऽभिधेवो यस्य तस्य धातोः ॥ “इङ्कध्ययने” इत्यस्य धातोः पश्चादधिरभ्युपसर्ग इव ॥ अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायत्येकत्र । अन्यत्राभिधेयसाधनाय । अभवत् ॥ “अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः ॥ यथा “इङिकावभ्युपसर्गं न व्यभिचरते” इति न्यायेनाभ्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः संनिधिमात्रेणोपकरोति ॥ सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ॥

7. For any one of the descendants of Raghu being a scourge to his enemies is able to obstruct them, as a special rule is able to oppose a general one.

8. The intrepid son of Das'aratha having had benedictions pronounced upon him by his eldest brother and being seated on a chariot went on enjoying the view of the forest land where the trees were in blossom and which diffused fragrance around.

9. The army which followed him in obedience to the command of Râma was as useful to him for the accomplishment of his

7. B. विवर्तयितुं, D. with Châ., and Din., निवर्तयितुं for व्यावर्तयितुं

8. A. D. तदा for ततः. One of the three Mss. of Hemâdri's *रघु* also agrees with A. D.

9. B. O. H. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vi-jay., अनुपदं सेनां तस्य सिद्धये for अनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये.

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।
 विरराज रथपृष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥ १० ॥
 तस्य मार्गवशादेका बभ्रुव वसतिर्यतः ।
 रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥
 तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।
 तपः प्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

१० ॥ आदिष्टेति । रथपृष्ठे रथस्याग्रगामिभिः ॥ “पृष्ठोऽग्रगामिनि” इति नि-
 पातः ॥ मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्त्मा निर्दिष्टमार्गो गच्छंस्तपतां वेदीप्यमानानां
 मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नः । वालखिल्यैर्मुनिभिरांशुमान्स्तर्य इव । विरराज ॥ तेषां
 रथपृष्ठा इत्यनुसंधेयम् ॥

११ ॥ तस्येति । यतो गच्छतः ॥ इणधातोः शतप्रत्ययः ॥ तस्य शत्रुघ्नस्य ना-
 र्गवशाद्वयस्वन उत्कण्ठा उद्भवा मृगा यस्मिंस्तस्मिन्वाल्मीकीये वाल्मीकिसंब-
 न्धिनि ॥ “वृद्धाच्छः” इति छप्रत्ययः ॥ तपोवन एका वसती रात्रिर्बभ्रुव । तत्रैका
 रात्रिमुषित इत्यर्थः ॥ “वसती रात्रिर्वेदमनोः” इत्यमरः ॥

१२ ॥ तमिति । क्लान्तवाहनं आन्तयुग्यं तं कुमारं शत्रुघ्नमृषिर्वाल्मीकिस्तपःप्र-
 भावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिरुत्कृष्टसंभावनाभिः पूजयामास ॥

intended object as the prefix अधि to the root इ, meaning, ‘to study,’ is to convey its meaning.

10. That most resplendant S'atrughna while advancing, his way being shown by the sages who went before his chariot, appeared like the sun having the Valakhilyas walking in front of his car.

11. On account of his road (which lay by the side of the hermitage), he in the course of his journey made a sojourn for one night at the penance-grove of Valmiki where the deer raised their necks at the sound of the chariot.

12. The sage honourably received the prince whose horses were fatigued with the means of special arrangement of things, prepared by the efficacy (potency) of his asceticism.

10. A. K. स गच्छन्वदतां, C. with स गच्छंस्तपतां, D. L. गच्छन्मतिमनो for स गच्छंस्तपतां. D. वरैः for वरः. I. वालखिल्यैः for वालखिल्यैः.

11. B. C. E. H. I. K. with Chā., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., °स्वनोत्कण्ठमृगे, D. L. R. with Vijay., °स्वनोत्कीर्णमृगे for °स्वनोत्कण्ठमृगे.

12. C. K. L. R. and the text only of Vijay., भान्त° for क्लान्त°. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with C. and others. A. C. with Chā., and Din., शत्रुघ्नं for कुमारं. B. C. E. H. I. K.

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती ।

सुतावसूत संपन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥

संतानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्व्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥

स च प्राप मधूपद्मं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।

वनात्करमिवादाय सत्त्वराशिमुपस्थितः ॥ १५ ॥

धूमधूमो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ।

कव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥ १६ ॥

१३ ॥ तस्यामिति । तस्यामेव यामिन्यां रात्रावस्य शत्रुघ्नस्य । अन्तरस्या अ-
स्तीत्यन्तर्वत्नी गर्भिणी ॥ “ अन्तर्वत्नी च गर्भिणी ” इत्यमरः ॥ “ अन्तर्वत्पति-
वतोर्नुक ” इति ङीप् ॥ नुगागमश्च ॥ प्रजावती भ्रातृजाया सीता । क्षितिः संपन्नौ
समग्रौ कोशदण्डाविव । सुतावसूत ॥

१४ ॥ संतानेति । भ्रातृर्ज्येष्ठस्य संतानश्रवणाद्धेतोः सौमनस्यवान्प्रीतिमान्सौ-
मित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः प्राञ्जलिः कृताञ्जलिर्मुनिमामन्व्यापृच्छय ययौ ॥

१५ ॥ स चेति । स शत्रुघ्नश्च मधूपद्मं नाम लवणपुरं प्राप । कुम्भीनसी नाम रा-
वणस्वसा । तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणश्च वनात्करं बलिमिव सत्त्वानां प्राणिनां
राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः ॥

१६ ॥ धूमेति । किभूतो लवणः । धूम इव धूमः कृष्णलोहितवर्णः ॥ “ धूमधूमलौ
कृष्णलोहिते ” इत्यमरः ॥ वसागन्धी हन्मेदोगन्धः । सोऽस्यास्तीति वसागन्धी ॥

13. On that very night his sister-in-law who was quick with child gave birth to illustrious twins (sons), as the earth produces a complete treasure and a complete army.

14. The son of Sumitrâ was delighted to hear of the birth of children to his brother, and on the following morning took leave of the sage with folded hands and getting his chariot ready (har-
nessing the horses to it) resumed his march.

15. As soon as he reached Madhūpaghna, the demon who was produced from the womb of Kumbhināsī returned there from the forest taking with him a heap of (killed) animals as if it were a tribute exacted from the forest.

16. Grey as smoke, giving out stink of fat, having hair tawny like flames of fire and surrounded by a crowd of devourers of

L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., विषय° for विशेष°. He-
madri agrees with Mallinātha and notices this reading.

13. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay.,
संपन्ना, J. समग्रौ for संपन्नौ. B. क्षितिः for क्षितिः.

15. B. C. E. उपादाय for इवादाय.

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरय भोजनम् ।

दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतिनेवोपपादितः ॥ १८ ॥

इति संतर्ज्यं शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।

प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव दुमम् ॥ १९ ॥

“हन्मेदस्तु वपा वसा ” इत्यमरः ॥ ज्वाला इव बभ्रवः पिङ्गलाः शिरोरुहाः केशा यस्य स तथोक्तः ॥ “विपुले नकुले विष्णो बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ” इत्यमरः ॥ क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादौ राक्षसाः । तेषां भण एव परीवारो यस्य स तथोक्तः । अत एव जङ्गमधरिष्णुश्चिनामिरिव स्थितः ॥ कृशानुपक्षे भूमैर्भूषणवर्णः ॥ ज्वाला एव शिरोरुहाः । क्रव्यादौ मृश्रादयः । इत्यनुसंधेयम् ॥

१७ ॥ अपशूलमिति । लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नोऽपशूलं शूलरहितं तं लवणमासाद्य रुरोध ॥ तथा हि । रन्ध्रप्रहारिणं रन्ध्रप्रहारशीलानाम् । अपशूलत्वमेवात्र रन्ध्रम् । जयः संमुखीनो हि । संमुखद्वयो हि ॥ “ यथा मुखसंमुखस्य दर्शनः खः ” इति खप्रत्ययः ॥ अधिकरणलक्षणोऽर्धस्तु दुर्लभ एव ॥

१८—१९ ॥ नेति । इतीति ॥ युग्मम् ॥ राक्षसो लवणः । अद्य मत्कुक्षेः । भुज्यत इति भाजनम् । भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तमनतिसममालक्ष्य दृष्ट्वा भीतिनेव धात्रा

raw flesh (demons), he appeared as if he were a moving funeral fire which (also) is grey on account of its smoke, with its tawny hair in the form of flames, surrounded by a crowd of vultures, &c.

17. Finding him without his pike, the younger brother of Lakshmana assailed him ; for, success attends those who strike at the vulnerable (weak) points of an enemy.

18-19. “ The creator seeing that the food, I have acquired is not over sufficient for my appetite today and therefore being afraid..

17. E. with Chā., and Din., समासाद्य for तमासाद्य. D. L. संयुग्मीनः for संमुखीनः.

18. D. नाभिपर्याप्तं for नातिपर्याप्तं. One of the three Mss. of Chāritravardhana's त्रिगुहितैषिणी also agrees with D. Ms. C. E. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., आलोक्य for आलक्ष्य. Sumativijaya notices the reading. B. C. E. H. I. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वेतनं for भोजन. Chāritravardhana: “ वेतनं भोजनं, ” so do others. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also reads वेतनं and comments “ वेतनं भोजनं ” like other commentators.

19. C. सत्यज्य, D. with Su., सतर्ज्य for संतर्ज्य Hemādri notices the reading of C.

सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृतः ।

गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥ २० ॥

विनाशान्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥

द्विष्टया भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोऽसि । इति शत्रुघ्नं संतर्ज्य तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांगुमुन्नतं द्रुमम् । मुस्तास्तम्बमिव । अङ्केशेनोपादयामास ॥

२० ॥ सौमित्रेर्गिति । नैर्ऋतेरितां राक्षसंरितः शाख्यन्तरा मध्ये निशितैर्बाणैः शकलीकृतः सन्सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप । किं तु पुष्परजः प्राप ॥

२१ ॥ विनाशादिति । रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोः । महोपलं महा-
न्नं पाषाणम् । पृथक्स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव ॥ मुष्टिशब्दो हिलिङ्गः ॥
तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

२२ ॥ ऐन्द्रमिति । स महोपलः शत्रुघ्नेनैन्द्रमिन्द्रदेवताकमस्त्रमुपादाय ताडितो-
ऽभिव्रजः सन् । सिकतात्वात्सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रपेदे ॥ यतोऽणु-
र्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥

as it were, has fortunately sent you to me," threatening S'atrughna with these words, the demon with a desire of killing him pulled up a tall tree from its root as if it were a stalk of Mustā grass.

20. The tree hurled by the demon against S'atrughna being mid-way cut to pieces with the sharp arrows of that son of Sumitrā did not reach his person, but the pollen of its flowers did.

21. At the destruction of that tree the demon flung against him a huge stone which was, as it were, the fist of the God of Death set apart from his hand.

22. Being struck by S'atrughna who took up a missile pre-
sided over by Indra, it (i. e. the piece of a rock) was reduced to the state of atoms smaller than the particles of fine sand.

20. D. K. शकलीकृतं for शकलीकृतः. K. शाषी for शाखी.

21. B. C. E. H. K. with Chā., Su., and Vijay., निशानं स्वस्य शूलस्य, I. R. निशानं तस्य शूलस्य, D. L. with Val., and Din., निशानं स्वस्य शूलस्य for विनाशान्तस्य वृक्षस्य. Hemādri with Mallinātha. Chāritravardhana : " निशानं तीक्ष्णाकरणं महोपलं तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय " . D. K. with Val., and Din., तं च for तस्मै.

22. B. C. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., सिकताभ्यः, D. L. सिकतार्पात् for सिकतात्वात्. B. with Chā., and Din.,

तमुपाद्रवदुष्यम् दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥

कार्ष्णेन पत्त्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।

आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि रक्षसः ।

तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

२३ ॥ तमिति । निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दौः ॥ “ककुदोषणी” इति भगवतो भाष्यकारस्य प्रयोगादोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् ॥ “भुजबाहू प्रवेष्टो दौः” इति पुल्लिङ्गसाहचर्यात्पुंस्त्वं च ॥ तथा च प्रयोगः—“दोषं तस्य तथाविधस्य भजते” इति ॥ सव्येतरं बाहुमुद्यम्य । एकस्तालस्तालवृक्षो यस्मिन्स एकतालः । उत्पानपवनेन प्रेरितो गिरिरिव । तं शत्रुमुपाद्रवद्वन्द्वितः ॥

२४ ॥ कार्ष्णेनेति । कार्ष्णेन वैष्णवेन ॥ उक्तं च रामायणे—“एवमेष प्रजानो विष्णोस्तेजोमयः शरः” इति ॥ “विष्णुर्नारायणः कृष्णः” इत्यमरः ॥ स शत्रुलवणः कार्ष्णेन पत्त्रिणा बाणेन भिन्नहृदयः पतन्भुवः कम्पमानिनायानीतवान् । देहभारादित्यर्थः ॥ आश्रमवासिनां कम्पं जहार । तत्राशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ॥

२५ ॥ वयसामिति । हतस्य रक्षस उपरि वयसां पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुस्य मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥

23. The night-ranger raising his right arm and therefore appearing like a mountain with a solitary palm tree growing upon it, moving under the force of portentous storm, rushed towards him.

24. The fall of the enemy whose heart was split by the arrow presided over by Vishnu, shook the ground, while it put an end to the trembling of the hermits.

25. On the head of the demon who was killed, fell multitudes of birds of prey but on the head of his adversary fell showers of heavenly flowers.

अपि परमां, C. E. H. I. R. with Su., and Vijay., अपि हि परां, D. with Val., हि परां, D₂. अपरमां for अपि परां.

23. A. K. तमुपाद्रवदुष्यम् राक्षसो दक्षिणं करं, C. L. तमुपाद्रवदुष्यम् दक्षिणं दक्षिणं, Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., notice the reading. D. J. दक्षिणं दोषमुद्यम्य राक्षसस्तमुपाद्रवत for तमुपाद्रवदुष्यम् दक्षिणं दोर्निशाचरः. Our reading is supported by seven Mss. and six commentators.

24. D. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., शत्रोः for शत्रुः. D. with Hemādri वनवासिनां for आश्रमवासिनां

25. C. D. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val. Su., and Vijay., रक्षसः, A. B. विद्विषः.

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसं ।
 भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिः ॥ २६ ॥
 तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।
 शुशुभे विक्रमोदयं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥
 उपकूलं स कालिन्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
 निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु पथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

२६ ॥ स इति । स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदात्मानं महौजसो महाबलस्येन्द्रजिद्वधशोभिर्ना भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानादरे शयितं सोदर्यमेकौदरं मेने ॥ “ सोदराद्यः ” इति यप्रत्ययः ॥

२७ ॥ तस्येति । चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैस्तपस्विभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमोदयमुन्नतं व्रीडया लज्जयावनतं नम्रं शिरः शुशुभे ॥ विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

२८ ॥ उपेति । पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निस्पृहः । मधुराकृतिः सौम्यरूपः । स शत्रुघ्नः कालिन्या यमुनाया उपकूलं कूले ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ मधुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥ निर्ममो व्याख्यातः ॥

26. After having killed Lavana the heroic S'atrughna thought that he was really born of the same mother with his highly powerful brother (लक्ष्मण) whose glories have shone forth for having killed Indrajit.

27 While he was being extolled by the hermits who had now gained their object, his head which was raised high (dignified) on account of his heroic action but drooping down in modesty looked graceful (imparted an air of gracefulness to his person).

28. S'atrughna of amiable appearance indifferent to worldly possession, whose valour was his ornament, built a city named Mathurā on the bank of the Kālindī.

26. C. I. K. वीरं for वीरः. B. with Chā., महामनः for महौजसः. A. B₂. with Hemādri मोदरं, H. I. K. R. with Chā., Su., and Vijay., सोदर्यं for सोदर्यं. One of the three Mss. of Chārītravardhana's त्रिशुहितेविणी agrees with Mallinātha.

27. D. विक्रमादयं for विक्रमोदयं. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with D.

28. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., पुरं for पुरीं. D. R. with Hem., Chā., and Vijay., मधुरां for मधुरां. Hemādri notices the reading of Mallinātha.

या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥ २९ ॥
तत्र सौधगतः पश्यन्मुनां चक्रवाकिनीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥
सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।
संचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१ ॥

२९ ॥ येति । या पूः । शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी । सुराज्ञ्या भावः सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः । स्वर्गस्थाभिष्यन्दोऽतिरिक्तजनः । तस्य वमनमाहरणं कृत्वेवोपनिवेशतोपस्थापितेव बभौ ॥ अत्र कौटिल्यः—“भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्” इति ॥

३० ॥ तत्रेति । तत्र मथुरायां सौधगतो हर्म्याम्बुः स चक्रवाकिनीं चक्रवाकवतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं सुवर्णरत्ननावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीमिव ॥ “वेणी प्रवेणी” इत्यमरः ॥ पश्यन्पिप्रिये प्रीतः ॥ “प्रीङ् प्रीणने” इति धातोर्देवादि-काङ्क्षिद् ॥

३१ ॥ संप्रति रामसंतानवृत्तान्तमाह ॥ सखेति । दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृन्मन्त्रप्रष्टा स वाल्मीकिरपि ॥ “सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृमः” इति कृप् ॥

29. On account of the prosperity of the citizens caused by his benign rule, the city looked like a colony planted with the surplus population of heaven.

30. There having taken his seat on his palace, he enjoyed the view of the Yamunā, on the banks of which were sitting Chakravāka birds, and which therefore appeared like a braid of Earth's hair decorated with hangings of gold.

31. On the other hand the sage Vālmiki who was a seer of Mantras (to whom the Mantras were revealed) and who was a

29. A. D. L. सा for या. A. D. K. °समृद्धिभिः for °विभूतिभिः. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Chā., Val., Su., and Vijay., अभिष्यन्द° for अभिष्यन्द°. B. C. H. I. K. L. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., विनिवेशिता for उपनिवेशिता.

30. A. C. with Hemādri कालिन्दी for यमुना. A. with Hem., Chā., and Val., °भक्तिमयी, D. with Vijay., °पंक्तिमती, D₂. K. °पंक्तिमयी for °भक्तिमती. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., स वेणी for प्रवेणी.

31. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., अथ for अपि. D. K. मंत्रविन् for मंत्रकृत्. A. C. with Hemādri, उभयप्रीत्यै for उभयप्रीत्या.

स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भकृदौ तदाख्यया ।

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ३२ ॥

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवी ।

स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३ ॥

उभयोर्विशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं
संचस्कारं संस्कृतवान् । जातकर्मादिभिरिति शेषः ॥

३२ ॥ स इति । स कविर्वाल्मीकिः कुशैर्भलेवैर्गोपुच्छलोमभिः ॥ “ लवो लव-
णाकिञ्जल्कपद्मगोपुच्छलोमसु ” इति वैजयन्ती ॥ उन्मृष्टो गर्भकृदौ गर्भोप-
द्रवो ययोस्तां कुशलवोन्मृष्टगर्भकृदौ तौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां लवानां आख्य-
या नामतो नाम्ना यथासंख्यं कुशलवावेव चकार किल ॥ कुशोन्मृष्टः कुशः । ल-
वोन्मृष्टो लवः ॥

३३ ॥ साङ्गमिति । किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवावतक्रान्तबाल्यौ तौ साङ्गं च वेदम-
ध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् । कविनाञ्जीजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं रामायणा-
ख्यं गापयामास ॥ गापयतेर्लिटि शब्दकर्मत्वान् “ गतिबुद्धि—” इत्यादिना द्वि-
कर्मकत्वम् ॥

friend to both Das'aratha and Janaka, performed the sacraments according to the rules of the S'astras of the sons of Maithili out of his love to both of them.

32. Assuredly that poet named the twins Kus'a and Lava in asmuch as the moisture of their embryo or uteris was removed (cleared) by means of Kus'a grass and the hair of a cow's tail those (i. e. Kus'a and Lava) being their respective names.

33. When they had come a little out (i. e. had passed some years) of their childhood he taught them the Vedas with their subordinate subjects and made them chant his own composition, which was the first foot-step of the poets (i. e. which was the first of its kind) in the world.

32. D. E. H. R. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., सूतौ for स तौ. A. D. I. L. with Hem., Val., and Vijay., उ-
त्सृष्ट° for उन्मृष्ट°.

33. B. E. H. I. K. R. with Châ., Val., Su., and Vijay., कविः
for कवि°.

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरग्रतः ।
तद्वियोगव्यथा किञ्चिच्छिथिलीचक्रतः सुतौ ॥ ३४ ॥
इतरेऽपि रघोर्वैश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
तद्योगात्पतिवल्मीषु पत्नीष्वासन्दिस्सूनवः ॥ ३५ ॥
शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते ।
मथुराविदिशे सूनोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥
भूयस्तपोव्ययो मा भूद्दाल्मीकरिति सोऽत्यगात् ।
मैथिलीतनयां ह्रीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥

३४ ॥ रामस्येति । तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतौ मधुरं गायन्तौ तद्वियोग-
व्यथां रामविरहवेदनां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतः ॥

३५ ॥ इतरेऽपीति । रघोर्वैश्या वंशे भवाः । त्रैत्यग्रयस्त्रेताग्रयः । तेषां तेज
इव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः । इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्योगात्ते-
षां योगाद्भरतादीनां संबन्धात्पतिवल्मीषु भर्तृमतीषु जीवत्पतिकाष्ठे । ख्यातिम-
त्तीष्वित्यर्थः ॥ “ पतिवल्मी सभर्तृका ” इत्यमरः ॥ “ अन्तर्वत्पतिवतोर्मुक् ”
इति ङीप्प्रत्ययो नुगागमश्च ॥ पत्नीषु द्विसूनव आसन् ॥ द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्वि-
सूनव इति विग्रहः ॥ क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥

३६ ॥ शत्रुघातिनीति । पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठाग्रयः शत्रुघ्नो बहुश्रुते शत्रुघाति-
नि सुबाहौ च तन्नामकयोः सूनोर्मथुरा च विदिशा च ते नगरा निदधे । नि-
धाय गत इत्यर्थः ॥

३७ ॥ भूय इति । स शत्रुघ्नो मैथिलीतनययोः कुशलवयोरुह्रीतेन निःस्पन्द-

34. Chanting the pleasant sequel of Rāma's life before their mother the two sons lessened to some extent her grief of separation from him.

35. The other three descendants of Raghu also, who were as powerful as the three sacred fires became each the father of two sons begotten in their wives who were pre eminent as wives by their connection with them.

36. Being anxious to join his eldest brother, S'atrughnā bestowed the sovereignty of Mathurā and Vidisā on his two sons named S'atrughātīn and Subāhu of great learning.

37. Wishing that there should be no further expense of asce-

34. A. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., omit this verse.

35. D. सयोगात् for तयोगात्. Châritravardhana notices the reading.

36. K. मथुरा° for मथुरा°. D. K. निदधत् for निदधे.

37. A. C. I. L. R. with Val., °निस्पन्द°, D. K. °निष्पन्द° for °निःस्पन्द°.

वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।
 लवणस्य वधात्पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम् ॥ ३८ ॥
 स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।
 रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥
 तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।
 कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥

मृगंगीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकिराश्रमम् । भूयः पुनरपि तपोव्ययः संवि-
 धानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः । अत्यगात् । अतिक्रम्य गतः इत्यर्थः ॥
 ३८ ॥ वशीति । वशी स लवणस्य वधाद्धेतोः पौरैः पौरजनैरत्यन्तं गौरवं य-
 स्मिन्कर्मणि तत्तथेक्षितः सन् । रथ्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः शोभते या तामयो-
 ध्यां विवेश च ॥

३९ ॥ स इति । स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं सीताप-
 रित्यागाद्भुवोऽसामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ॥

४० ॥ तमिति । अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम् । कालने-
 मिर्नाम राक्षसः । तस्य वधात्प्रीतः । तुरं वेगं सहत इति तुराषाडिन्द्रः ॥ “छन्हसि
 सहः” इति ण्विप्रत्ययः ॥ भाषायामपि प्रयुज्यते ॥ “अन्येषामपि कृदयते”
 इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ “सहेः साडः सः” इति षत्वम् ॥ यद्वा सहतेर्णिचि कृते
 साहयतेः क्तिप् ॥ शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव । अभ्यनन्दत् ॥

tic merits of Vālmiki he passed by his hermitage where the deer remained motionless hearing the songs recited by the sons of Maithili.

38. And the self-restrained Śatrughna entered the city of Ayodhyā made beautiful by the decorations of the streets, and was gazed at by the citizens with deep respect on account of his having slain Lavana.

39. He saw Rāma in the midst of the council-hall attended on by his courtiers. As he had repudiated Sitā he appeared to be the lord of the earth alone.

40. As Indra delighted at the destruction of Kālanemi congratulated Vishnu, so Rāma joyfully received him the destroyer of Lavana while he bowed down to him.

38. A. ततः, D. L. कृती, D₂. with Din., बली for वशी. B. O. H. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अधिगौरवमीक्षितः, I. इति गौरवमीक्षितः, D. E. अतिगौरवमीक्षितः for ईक्षितोऽत्यन्तगौरवं.

39. B. D. with Chā., Val., and Su., उपासितं for उपस्थितं. Chāritravardhana : “उपासितं सेवितं.”

40. E. प्रथमं for प्रणतं.

स पृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राज्ञे न संततिम् ।
 प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१ ॥
 अथ जानपदो विप्रः शिशुमन्नाप्तयौवनम् ।
 अवतार्याङ्कुशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥
 शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्युता ।
 रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥

४१ ॥ स इति । शत्रुघ्नः पृष्टः सन् । सर्वतो वार्त्ते कुशलमाख्यत् । आख्यातवान् ॥
 चक्षिष्वां लुङ् । “चक्षिङः ख्याञ्” इति ख्यात्रादेशः “अस्यतिवक्ति—” इ-
 त्यङ् । “आतो लोप इटि च ” इत्याकारलोपः । ख्यातेर्वा लुङ् । संततिं कुशल-
 वात्पत्तिं राज्ञे रामाय नाख्यत् ॥ कुतः । कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यत आद्यस्य क-
 वेर्वाल्मीकेः शासनात् ॥

४२ ॥ अर्थेति । अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः । कश्चिदिति शेषः । अप्राप्त-
 यौवनं शिशुम् । मृतमिति शेषः । भूपते रामस्य द्वार्याङ्कुशय्यार्थं यथा तथावता-
 र्याङ्कुस्थत्वेनैवावरोप्य चक्रन्द चुक्रोश ॥

४३ ॥ शोचनीयेति । हे वसुधे दशरथाच्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्क-
 ष्टतरं गता सती शोचनीयासि ॥

41. Being asked he informed the king that he enjoyed wel-
 fare in every thing ; but he did not inform him about the birth of
 his children in obedience to the command of the primeval poet who
 was to restore them to him at the proper time.

42. Then a certain Brāhmaṇa a resident of a village who
 carried in his arms a dead infant child and who took it down on
 his lap at the gate of the palace, began to lament.

43. “ O Earth, your state is deplorable. Deprived of the
 benign rule of Das'aratha you have passed into the hands of Rāma,
 and have thereby reached a condition which is most miserable. ”

41 A. D. L. R. with Val., Vijay., and the text only of Su.,
 वार्त्ता for वार्त्त. C. E. H. I. K. L. आख्यात् for आख्यत्. B. C. R. आख्याप-
 यिष्यतः, D. E. H. I. K. L. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and
 Vijay., प्रख्यापयिष्यतः for प्रत्यर्पयिष्यतः.

42. B. E. H. R. with Hem., Val., Su., and the text only of
 Vijay., अथ कश्चिन्मृतं for अथ जानपदः. One of the three Mss. of Hemā-
 dri's दर्पण also agrees with Mallinātha. B. C. E. H. I. K. L. R.
 with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., पुत्रं for शिशुं. A. D. K.
 with Val., and Vijay., शय्यायाः, C. with Hemādri, शय्यायां for शय्यास्थं.

43. D. K. अनु for च्युता. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Chā.,
 Din., Val., Su., and Vijay., अनुप्राप्ता for अनुप्राप्य. D. कृता for गता.

श्रुत्वा तस्य ह्युचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।

न ह्यकालभयो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥

स मुहूर्तं सहस्वेति द्विजमाश्वास्य दुःखितम् ।

यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५ ॥

आनशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूदहः ।

उच्चचार पुरस्तस्य गृढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥

राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥

४४ ॥ श्रुत्वेति । गोप्ता रक्षको राजवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकरय हेतुं पुनर्मर-
णरूपं श्रुत्वा जिह्वाय लज्जितः ॥ कुतः । हि यस्मादकालभयो मृत्युरिक्ष्वाकुपद-
मस्पृशत् ॥ वृद्धे जीवति यदीयान्त्र म्रियन् इत्यर्थः ॥

४५ ॥ स इति । स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं सहस्वेत्याश्वास्य वैवस्वतस्यान्त-
कम्य जिगीषया जेतुमिच्छया कौबेरं यानं पुष्पकं सस्मार ॥

४६ ॥ आत्तेति । स रघूदहो राम आनशस्त्रः सन । तत्पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः ।
अथ तस्य पुरो गृढरूपा सरस्वत्यशरीरा वागुच्चचारोद्बभूव ॥

४७ ॥ राजन्निति । हे राजन् । ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिकरः प्रव-
र्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ॥

44. Raghava, the protector hearing the cause of his lamenta-
tion became ashamed, for untimely death did never touch the king-
dom of the descendants of Ikshvaku.

45. Consoling the bereaved Brahmana with the words " have
patience for a moment," he thought of the vehicle of Kubera with a
desire of conquering the son of Vivasvat (i. e. the God of death).

46. That eminent descendant of Raghu took his seat in the
car and being armed set out. There arose (was heard) before
him the words of the Goddess of speech with her form concealed
(i. e. there arose an ærial speech before him).

47. " O king, a certain evil practice (i. e. some transgression

44. C. वचः for शुचः. H. with Vijay., कुलं for पदं.

45. A. D. L. with Hem., and Vijay., क्षमस्व for सहस्व. D. L.
जिघांसया for जिगीषया.

46. B. with Chāritravardhana प्रतस्थे for प्रस्थितः. D. E. H. I
K. R. with Hem., and Val., च for सः. C. D. with Su., रघूत्तमः for
रघूदहः. B. H. I. L. with Hem., Val., Su., and Vijay., चास्य for तस्य.

47. H. व्यभिचारः for अपचारः. D. अन्विष्यत् for अन्विष्य. B. कृती
ततः for ततः कृती.

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पत्त्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।

ददर्श कंचिदैश्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

पृष्ठनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शंबुक नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥

४८ ॥ इतीति । इत्याप्तवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन्नपनेष्यन्वे-
शेन निष्कम्पकेतुना पत्त्रेण बाह्वेन पुष्पकेण ॥ “पत्त्रं बाहनपक्षयोः” इत्यमरः ॥
दिशः पपात भावति स्म ॥

४९ ॥ अथेति । अथैश्वाकुर्वंशे भव ऐश्वाको रामः ॥ “कोपभादण्” इत्यणि
कृते “साण्डिनायन—” इत्यादिदोकारलोपनिपातः ॥ धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं
वृक्षशाखावलम्बितमधोमुखं तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित्पुरुषं ददर्श ॥

५० ॥ पृष्ठेति । राज्ञा नाम आन्वयश्च तौ पृष्ठौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः ।
धूमं पिबतीति धूमपः ॥ “धुपि” इति योगाविभागात्कप्रत्ययः ॥ स पुरुष आ-

of the rules of caste) is set on foot among your subjects, search it out and put a stop to it, and then you shall gain your object.”

48. Being assured in words on which he could rely he travelled long distances in different quarters in his car, the flag of which stood motionless on account of its speed, in order to restrain (put a stop to) the improper conduct on the part of a member of a caste.

49. Then the descendant of Ikshvāku found a certain person practising asceticism, with his head downwards and hanging from the branch of a tree, his eyes made red with the smoke of fire.

50. And being asked by the king his name and lineage, that smoke breathing (drinking) person declared himself to be a

48. D. L. विमृश्यन्, B. विचेष्यन् for विनेष्यन्. B. D. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., निःकम्प° for निष्कम्प°.

49. C. I. धूमाति, ° K. धूमाभि° for धूमाभि°. A. D. K. R. with Su., विलम्बिनं for वलम्बिनं. B. ऐश्वाकिः, C. E. I. R. with Val., Su., and the text only of Vijay., इश्वाकुः, H. with Vijay., काकत्स्यः for ऐश्वाकः.

50. A. D. with Châ., and Din., नामकर्मोन्वयान्ष्टः स राज्ञाचष्ट धूमपः for the first half. Hemādri notices the reading. H. धूमपे for धूमपः. Sumativijaya omits this verse.

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमधावहम् ।
 शीर्षच्छेयं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥
 स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
 ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥
 कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।
 तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलाङ्घिना ॥ ५३ ॥

स्मानं सुरपदार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्ट इति ज्ञेयम् । शंबुकं नाम शूद्रमा-
 चष्ट बभाषे किल ॥

५१ ॥ तपसीति । तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामधावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्ष-
 च्छेद्यम् ॥ “ शीर्षच्छेदाद्यच्च ” इति यत्प्रत्ययः ॥ परिच्छिद्य निश्चित्य नियन्ता
 रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ॥

५२ ॥ स इति । स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुलिङ्गैराहतानि दग्धानि श्मश्रूणि य-
 स्य तप्तस्य वक्त्रम् । हिमक्लिष्टकिञ्जल्कं पङ्कजमिव । कण्ठ एव नालं तस्माद-
 पातयत् ॥

५३ ॥ कृतेति । शूद्रः शंबुको राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृताशिक्षः सन् । सतां गतिं
 लेभे । दुश्चरेणापि स्वमार्गविलाङ्घिना । अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः । तपसा न लेभे ॥
 अत्र मनुः—“ राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमा-
 व्रान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ” इति ॥

S'udra by name S'ambuka who was wishing to secure the position
 of a god.

51. The king (ruler) knowing that he deserved to be behead-
 ed being the cause of calamity to the people as he had no right to
 practise asceticism, took up his weapon.

52. He caused his head with beard singed by sparks of fire
 which therefore resembled a lotus with its filaments destroyed by
 the frost, to be separated from his stalk-like throat.

53. The S'udra by the punishment inflicted upon him by the
 king himself, obtained the position of the virtuous, a position which
 he could not secure even by his severe austerity, being as it was in
 violation of the rules of caste.

51. R. शीर्षच्छेयं for शीर्षच्छेयं. I. R. परिज्ञाय, H. परिच्छेद्य, L. पति-
 यन्त्वा for परिच्छिद्य.

52. B. E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Châ., Val., Su., and
 Vijay., ज्योतिःकणाह° for ज्योतिष्कणाह°. B. H. I. L. R. with Hem.,
 Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अपाहरत् for अपातयत्.

53. K. L. स्वर्गमार्गविलाङ्घिना. I. न स्वमार्गविलाङ्घिना for न स्वमार्गविलाङ्घिना.

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।
 महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥
 कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।
 ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥ ५५ ॥
 तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।
 पश्चान्निवृत्ते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥
 तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।
 स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७ ॥

५४ ॥ रघुनाथ इति । रघुनाथोऽपि । मार्गसंदर्शितात्मना महौजसागस्त्येन । इ-
 न्दुना शरत्काल इव । संयुयुजे संगतः । इन्दावपि विशेषणं योज्यम् ॥ रघुनाथे-
 त्यच् क्षुब्धनादित्वाण्णत्वाभावः ॥

५५ ॥ कुम्भेति । कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेणात्मनिष्क्रयमिवात्ममोचन-
 मूल्यमिव दत्तम् । अत एव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहः । दिव्यानां प-
 रिग्राह्य इत्यर्थः । तमलंकारं तस्मै रामाय ददौ ॥

५६ ॥ तमिति । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलंकारं इधद्रामः पश्चान्निव-
 र्त्ते निवृत्तः । परासुर्द्विजात्मजः प्राग्रामात्पूर्वं निवृत्ते ॥

५७ ॥ तस्येति । पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजो वैवस्वतादन्तकादपि त्रातु

54. The chief of the descendants of Raghu on the other hand fell in with the most powerful Agastya who made his appearance in the way like the autumn joining the most brilliant moon.

55. The pitcher-born sage presented to him the ornament, which was given to him by the ocean that he had quaffed off, as a ransom for its deliverance and which was fit for the acceptance of a celestial being.

56. The dead child of the Brahmana had returned (restored) to life before Rāma returned to his capital bearing the ornament on his arm which had ceased to entwine round the neck of Maithili.

57. The Brahmana who was reunited to his son undid the

54. I. रघूद्रहोऽप्य° for रघुनाथांऽप्य°. A. D. L. with Hemādri मार्गे for मार्ग°. A. C. with Su., संसर्ज for संयुयुजे. Sumativijaya: "संसर्जे मिलितः" &c. Sumativijaya also notices the reading of Mallinātha.

55. I. पीतेनेव for पीतेनेव. B. C. I. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., निःक्रय for निष्क्रय.

56. B. D. दध्यात् for दधत्. I. प्राप चायुः, K. स परासुः for प्राक्परासुः.

57. A. D. L. पुत्रसमन्वितः, E. पुत्रसमागतेः, H. पुत्रेण संगतः, K. पुत्रस-
 मागमः for पुत्रसमागतः.

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः सस्यसिवाग्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनेः ॥ ५८ ॥

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।

नं भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥

उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी वभौ ।

अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पेतामही तनुः ॥ ६० ॥

श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

अनन्यजानेः सैवासीद्यस्माज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

रक्षकस्य ॥ “ भौत्रार्थानां भयहेतुः ” इत्यपादानात्पश्चनी ॥ तस्य रामस्य पूर्वोदितो
पूर्वोक्तो निन्दां स्तुत्या निवर्तयामास ॥

५८ ॥ तमिति । अध्वरायान्वेषाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः सुग्रीव-
विभीषणादयो राजानश्च । मेघा अम्भोभिः सम्यगिव । उपायनैरभ्यवर्षन् ॥

५९ ॥ दिग्भ्य इति । निमन्त्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संबन्धीनि भौमानि
धिष्ण्यानि स्थानान्येव न ॥ “ धिष्ण्यं स्थानं गृहे भेदो ” इत्यमरः ॥ किं तु
ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राममभिजग्मुः

६० ॥ उपेतं । चत्वारि द्वागण्येव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुखययोध्या ।
उपशल्येषु ग्रामान्तेषु निविष्टैः ॥ “ ग्रामान्त उपशल्यं स्यात् ” इत्यमरः ॥ तैम-
हर्षिभिः । सद्यः सृष्टलोका पितामहस्ययं पेतामही तनुर्मनिविष्टः । वभौ ॥

६१ ॥ श्लाघ्य इति । वैदेह्यास्त्यागोऽपि श्लाघ्यो वर्ण्य एव । कुतः । यस्मात् ।

censure which he had first passed, by bestowing praises upon him who was a protector even from the god of death.

58. As the clouds pour down rain upon the crops, so the leaders of the Rākshasas and the monkeys as well as the kings poured many presents upon him who had allowed his steed to move freely for the sacrifice.

59. Being invited great sages came to him from several quarters, leaving behind not only their earthly residences but even the starry (luminous) ones.

60. Ayodhyā with its four gates like so many mouths appeared owing to the sages having been quartered in the open space outside the city, like the form of Brāhmā, with the newly created beings around it.

61. His repudiation of Vaidehī was also commendable for

59. E. उपजग्मुः for अभिजग्मुः.

60. A. C. D. with Hemādri चतुर्द्वारवती for चतुर्द्वारमुखी. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पेण agrees with Mallinātha and notices चतुर्द्वारवती.

61. D. with Vijay., °जन्मनः for °वासिनः. B. C. E. H. L. R.

विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।

आसन्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

अथ प्राचेतसोपज्ञ रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगदुर्गुचोदितौ ॥ ६३ ॥

प्राग्बंशः प्राचीनस्यूणो यज्ञशालाविशेषः । तद्वासिनः । नास्त्यन्या जाया यस्य त-
स्यानन्यजानेः ॥ “जायाया निद्” इति समासान्तो निडादेशः ॥ पत्न्यु रामस्य
हिरण्मयी सौवर्णी ॥ “दाण्डनायन” — आदिस्तुत्रेण निपातः ॥ सा निजैव
जाया पत्न्यासीत् ॥ कविवाक्यमेतत् ॥

६२ ॥ विधेरिति । ततो विधेः शास्त्रादधिकसंभारोऽतिरिच्यमानपरिकरो मखः
प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र मखे । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्युहाः ॥ “यत्रार्थे कवि-
धानम्” इति कः ॥ अत्र कर्तृत्वलक्षणायाः क्रियाया विघ्ना अनुष्ठानविघ्नान्तरा
राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥

६३ ॥ अर्धेति । अथ मैथिलेयौ मैथिलीजनयौ ॥ “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढ-
क्प्रत्ययः ॥ कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ मेरितौ सन्तौ । प्राचेतसो वा-
ल्मीकिः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः ॥ प्रा-
चेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञम् । प्राचेतसेनार्धं ज्ञातमित्यर्थः ॥ “उपज्ञा ज्ञा-
नमार्धं स्यात्” इत्यमरः ॥ “उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्” इत्यादिना
नपुंसकत्वम् ॥ अय्यते ज्ञायतेऽनेत्ययनम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रा-
मायणाख्यं काव्यम् ॥ “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वम् ॥ उत्तरायणमिति व-
त् ॥ इतस्ततो जगत् ॥ गायतेर्लिट् ॥

while residing in the shed of sacrifice the golden image of Sitā was
a wife to him who did not take another wife.

62. Then sacrifice was begun with preparations larger and
more grand than those laid down in the Śāstras as necessary. In
this sacrifice the Rākshasas who are naturally its obstructors be-
came themselves its protectors.

63. Meanwhile, being directed by their preceptor the two sons
of Maithili Kus'a and Lava, went about chanting the Rāmāyaṇa,
first known by the son of Prāchetas, in different parts of the world
(lit. here and there).

with Chā., Din., Val., and Vijay., यस्यासीत्सैव, D. with Su., आसीत्
सैव, D₂. I. K. with Hemādri, तस्यासीत्सैव for सेवासीयम्नात्.

62. I. तव for ततः. A. C. क्रियारंभे for क्रियाविघ्नाः. Sumativijaya
notices the reading.

63. D₂. and the text only of Vijay., कलगिरैः for कुशलवौ. B.
C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., गुरुनोदितौ, L. गुरुनोदितौ
for गुरुचोदितौ. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees
with Vallabha and others

वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किनरस्वनौ ।
 किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥
 रूपे गीति च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।
 ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥
 तद्गीतश्रवणैकाग्र्या संसदश्रुमुखी बभौ ।
 हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वीतव वनस्थली ॥ ६६ ॥

६४ ॥ वृत्तमिति । रामस्य वृत्तं वर्ण्यम् । वस्त्विति शेषः । वाल्मीकिः कृतिः काव्यम् । गेयमिति शेषः । तौ कुशलव्यां किनरस्वनौ किनरकण्ठौ गायकौ । पुनरिति शेषः ॥ अत एव तत्किं येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनो हर्तुमलं शक्तौ न म्याताम् । सर्वं सरसमित्यर्थः ॥

६५ ॥ रूप इति । ते जानन्तीति तज्ज्ञाः । तैस्तज्ज्ञैरभिज्ञैर्निवेदितं तयोः कुशलव्यां रूपे आकारं गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजो रामः कुतूहली सानन्दः सन्यथासंख्यं ददर्श शुश्राव च ॥

६६ ॥ तदिति । तयोर्गीतश्रवणं एकाग्र्यासक्ताश्रुमुखी । आनन्दादिति भावः । संसत्सभा । प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थलीव । बभौ शुश्रुभे ॥ आनन्दपारवड्यान्निष्यन्दिनास्त इत्यर्थः ॥

64. With the incidents of Râma's life—the composition of Vâlmiki—their voice like Kinnar's—why should they not be able to captivate the hearts of the hearers ?

65. Being informed of the charming beauty and the fascinating power of music of the two boys, by persons able to appreciate them he with his brothers feeling curious saw their personal beauty and heard their ravishing songs.

66. The assembly, closely listening to their singing, with their faces streaming forth tears (of joy), appeared like a forest-ground unshaken by the breeze—dripping dews in the morning.

64. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., किनरस्वरी, L. किनरश्रोता for किनरस्वनौ.

65. A. C. with Vijay., and the text only of Châ., सौन्दर्यं for माधुर्यं. B. C. K. R. with Vijay., तज्ज्ञनिवेदितं for तज्ज्ञैर्निवेदितं.

66. B. C. E. H. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., निष्यन्दिनी for निष्यन्दिनी. D. R. निर्वाता for निर्वाता. Hemâdri notices the reading.

वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।

जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिष्मिये ।

नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥

गेये केन विनीतौ वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

६७ ॥ वय इति । जनता जनानां समूहः ॥ “मामजनबन्धुभ्यस्तत्” इति तत्प्रत्ययः ॥ वयोविषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशलवयोः रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य । नास्त्यक्षिकम्पं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ॥ नञर्थस्य न-शब्दस्य बहुव्रीहिः ॥ व्यतिष्ठतातिष्ठत् ॥ “समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदैः ॥ विस्मयादनिमेषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

६८ ॥ उभयोरिति । लोकां जन उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नृपण्येन तथा न विसिष्मिये न विस्मितवान्यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया नैःस्पृह्येण विसिष्मिये ॥

६९ ॥ गेय इति । गेये को नु विनेता वामिति वा पाठः ॥ वामिति युष्मदर्थ-प्रतिपादकमर्थ्यं द्रष्टव्यम् । तथा चायमर्थः—केन पुंसां वां युवां गेये गीतविषये विनीतौ शिक्षिताः ॥ कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः ॥ इयं च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवां वाल्मीकिमशंसतामुक्तवन्तौ । विनेतारं कवि चेत्यर्थः ॥

67. The people observing their resemblance to Rāma in every-thing except age and dress stood gazing with unwinking eyes.

68. The people were astonished not so much at their pro-ficiency in the art of music as at their *indifference* (i. e. disregard) to the generous gifts which the king was freely making to them.

69. “By whom you (two) are instructed in the art of music, and of what poet is this the composition ?”—these queries

67. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., च सा for तदा. B. H. with Din., and Su., वीक्षापन्ना, C. I. K. R. with Val., and Vijay., वीक्ष्यापन्ना, D. व्रीडापन्ना, A₂. L. with Chā., विस्मयेन, D₂. निमेषं, E. व्यक्षिकं for नाक्षिकं. Hemādri and Charitravardhana notice the reading of Vallabha and others. Hemādri: “वीक्षापन्नेति पाठे विलक्षा व्यतिष्ठत् ॥ “वीक्षापन्नो विलक्षोऽय” इत्य-भिधानचिन्तामणिः.” Charitravardhana has also the same ; so has Sumativijaya and others.

68. A. D. K. R. with Vallabha, प्रीतिदानेन for प्रीतिदानेषु.

69. A. गेये केन विनीतिर्वा, A₂. गेयं केन विनीतं वां, C₂. D. गेये को नु वि-नेतां वां, Mallinātha notices the reading and says,—गेये गीतविषये को नु वां

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७० ॥

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।

कविः कारुणिको वने सीतायाः संपरिग्रहम् ॥ ७१ ॥

७० ॥ अयेति । अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान्प्राप्तः सन् । वेहमात्मानमुरीकृत्य । आत्मन आत्मार्थं स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ राज्यमस्मै प्राचेतसा-
य न्यवेदयत्समर्पितवान् ॥

७१ ॥ स इति । करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः ॥ “प्रयोजनम्”
इति उभू ॥ “स्यादयालुः कारुणिकः” इत्यमरः ॥ स कवी रामायै तौ मैथिलेयौ
नदात्मजौ रामनुतौ व्याख्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं वने यथाचे ॥

being asked by the king himself they declared (the name of)
Vālmiki.

70. Then Rāma together with his younger brothers went to Prāchetasa and offered to him the kingdom and everything with the exception of his person.

71. Mentioning to Rāma that the two sons of Maithili were his (Rāma's) own sons, that tender-hearted poet requested him to take Sitā back (*lit.* for the acceptance of Sitā).

युवायुवयोर्विनेता शिक्षकः । नुशब्दः प्रश्ने ॥ “नु वृच्छायां वितर्कं च” इत्यमरः ॥ D₂. मेये
कोऽत्र विनेता वां for मेये केन विनीतौ वां. Hemādri notices the reading of
D₂. Sumativijaya notices the reading of A₂. Ms. Our reading is
supported by eleven Mss. and all commentators. B. D. E. K. R.
with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., कवेः कृतिः for कृतिः कवेः.
E. with Su., वाल्मीकिं तौ for तौ वाल्मीकिं.

70. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val.,
Su., and Vijay., दूरीकृत्य for उरीकृत्य. Chāritravardhana: “दूरीकृत्य
वर्जयित्वा.”

71. B. D. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and
Vijay., रामस्य for रामाय. B. C. E. H. I. J. L. R. with Hem., Châ.,
Din., Val., Su., and Vijay., तदात्मजौ for तदात्मजौ. D. J. तं परिग्रहं, L.
च परिग्रहं for संपरिग्रहं. Between 71-72. D. I. with Su., read—“तदाक-
र्ण्यं युवेर्बाह्वं रामो राजीवलोचनः । समं हर्षविषादाभ्यां युयुजे नीतिकोविदः” [D.
तदाकर्ण्यं वचस्तस्य, Su., तदाकर्ण्यं कर्णाभ्यां. D. सह for समं. D. युक्तं प्रोक्तवा-
न्मुनिं for युयुजे नीतिकोविदः]. Sumativijaya reads this between 72-73,
but not for better.

तात ह्युद्धा समक्षं नः स्तुषा ते जातवेदासि ।

दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्धुः प्रजाः ॥ ७२ ॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ७३ ॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः ।

कविमाह्वययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

७२ ॥ तातेति । हे तात । ते स्तुषा सीता नोऽस्माकमक्ष्णोः समीपं समक्षम् ॥
“अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तष्टच् ॥ जातवेदसि बह्वौ युद्धा ।
नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किं तु रक्षसो रावणस्य दौरात्म्यादत्रत्याः प्रजास्तां
न श्रद्धुर्न विशश्वतुः ॥

७३ ॥ ता इति । मैथिली स्वचारित्रमुद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासय-
तु ॥ विश्वासस्य श्रद्धिरूपत्वात् ॥ “णौ गमिरबोधने” इति इणो गम्यादेशा-
नास्ति ॥ ततोऽनन्तरं पुत्रवतीमेनां सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये स्वीकरिष्ये ॥

७४ ॥ इतीति । राज्ञेति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकीं
शिष्यैः प्रयोज्यैः स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैस्तपोभिरिव । आनाययामास ॥

७५ ॥ अन्येद्युरिति । अथ काकुत्स्थो रामः । अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुत-
प्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान्संनिपात्य मेलयित्वा कविं
वाल्मीकिमाह्वययामासाकारयामास ॥

72. Worthy Sire ! thy daughter-in-law was proved to be pure in fire (i. e. tested in fire) in our very presence, but people of this place did not believe in her purity (or fidelity) on account of the wicked nature of the demon.

73. Let therefore Maithili produce confidence in the minds of the people in respect of her conduct, then in obedience to your command I will take her and her sons back.

74. When the king made this promise, the sage caused Jānaki to be brought from the hermitage by his disciples, as his success was brought about by means of his austerities.

75. Then on the next day, calling together (assembling) the citizens to introduce to them the matter in hand, the descendant of Kakutstha sent for the poet.

73. L. त्वाज्ञया for त्वदाज्ञया.

74. D. K. आह्वययामास for आनाययामास.

75. A. O. K. with Vijay.. संनिमय्य for संनिपात्य.

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।

ऋचेवोदर्विषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७ ॥

जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहतचक्षुषः ।

तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८ ॥

७६ ॥ स्वरिति । अथ । स्वर उदात्तादिः । संस्कारः शब्दशुद्धिः । तद्वत्या ऋचा सावित्र्योदर्विषं सूर्यमिव । पुत्राभ्यामुपलभितया सीतया करणेनोदर्विषं राममसौ मुनिरुपस्थित उपतस्थे ॥

७७ ॥ काषायेति । काषायेण रक्तं काषायम् ॥ “ तेन रक्तं रागात् ” इत्यण् ॥ तेन परिवीतेन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव सा सीता शुद्धा साध्वीत्यन्वमीयतानुमिता ॥

७८ ॥ जना इति । तस्याः सीतायाः कर्मण आलोकपथादर्शनमार्गात्प्रतिसंहतचक्षुषा निवर्तितदृष्टयः सर्वे जनाः । फलिताः शालय इव । अवाङ्मुखा नम्रमुखास्तस्युः ॥

76. Then the Muni attended on (came to) the resplendant Rama together with Sitâ accompanied by her two sons, as on the refulgent sun with the Vedic verse (Sâvitri) accompanied by proper intonation and purity.

77. That she was chaste (pure) was inferred from her very form that was peaceful and clad in red garments, with the eyes directed towards her feet (as a sign of modesty).

78. All people withdrawing their eyes from the range of her sight stood with their heads downcast like paddy plants with the burden of fruits.

76. B. C. E. H. J. K. R. with Val., and Vijay., इव, D. I. L. with Su., च for असौ. C. E. H. I. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., सह for अथ. C. K. सा तथा for सीतया. B. वह्नि for सूर्य. D. उपास्थितः for उपस्थितः Hemâdri notices the reading.

77. 1. स्वपदार्पित° for स्वपदार्पित. R. omits this verse.

78. B. H. L. with Châ., Din., and Val., उर्वामुखाः, C. E. R. अधोमुखाः, D. K. with Hem., and Vijay., अवाङ्मुखाः for तेऽवाङ्मुखाः. Sumativijaya notices the reading of Châritravardhana and others.

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।
 कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥
 अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।
 आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥
 वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।
 तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ८१ ॥
 एवमुक्ते तथा साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः ।
 शातहृदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥

७९ ॥ तामिति । आस्थितविष्टरोऽधिष्ठितासनो मुनिः । हे वत्से भर्तुर्दृष्टिविषये समक्षं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुरु । इति तां सीतामशाच्छास्ति स्म ॥

८० ॥ अथेति । अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं दत्तं पुण्यं पय आचम्य सीता सत्यां सरस्वतीं वाचमुदीरयामासोच्चारयामास ॥

८१ ॥ वाङ्मन इति । वाङ्मनःकर्मभिः वाङ्मनःकायैः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्खालित्यं न यथा नास्ति यदि तथा नहि । विश्वं विभर्तीति विश्वंभरा भूमिः ॥ “संज्ञायां भृतृवृत्ति—” इत्यादिना खच्प्रत्ययः ॥ “अरुर्द्विषत्—” इत्यादिना सुमागमः ॥ हे विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ॥

८२ ॥ एवमिति । साध्व्या पतिव्रतया तथा सीतयैवमुक्ते सति सद्योभवाद्भुवो रन्ध्राच्छातहृदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥

79. The Muni sitting in his seat ordered her, saying “ Dear child, make the people free from doubt concerning your own conduct in the presence of your husband. ”

80. Then sipping the holy water poured on her hand by a disciple of Vālmiki, Sita gave utterance to these truthful words.

81. “ If there is no violation of duty from me towards my husband whether in words, thought or action, O divine Earth ! the supporter of universe ! please to hide me in thy womb. ”

82. No sooner were these words uttered by the chaste Sita than there rose up a halo of light like that of lightning from a chasm in the earth that manifested itself at once.

79. E. वृत्ते स्वं for स्ववृत्ते. K. L. लोकमन्वशात् for लोकमित्यशात्.

81. B. विश्वंभरा देवी for विश्वंभरे देवि. B. अर्हति for अर्हसि.

82. A. G. with Hemadri रन्ध्रं सद्योऽभवद्भुवः for रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः.

D. नतः for भुवः.

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।

समुद्ररशना साक्षात्प्रादुरासीद्वसुंधरा ॥ ८३ ॥

सा सीतामङ्गमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।

मां मेति व्याहरत्येव तस्मिन्यातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।

गुरुर्विधिबलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५ ॥

८३ ॥ तत्रेति । तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषेदुष्यासीता समु-
द्ररशना समुद्रमेखला साक्षान् । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः ॥ “ खचि
ह्रस्वः ” इति ह्रस्वः ॥ प्रादुरासीत् ॥

८४ ॥ सेति । सा वसुंधरा भर्तरि प्रणिहिते ऋणां वत्तदृष्टिं सीतामङ्गमारोप्य त-
स्मिन्भर्तेरि रामे मा मेति मा हरेति व्याहरति वदत्येव । व्याहरन्तमनादृत्येत्यर्थः ॥
“ षष्ठी वानाङ्गरे ” इति सप्तमी ॥ पातालमभ्यगात् ॥

८५ ॥ धरायामिति । सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विन आत्त-
धनुषस्तस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं विधिबलापेक्षी दैवशक्तिदर्शी गुरु-
ब्रह्मा शमयामास ॥ अवश्यंभावी विधिरिति भावः ॥

83. In the centre of that halo of light there appeared the Goddess Earth herself having for her girdle the ocean, seated on a throne held up on the expanded hood of the snake Shesha.

84. She placed on her lap Sitā whose eyes were directed towards her husband and took her away to the nether world, before her husband had time to exclaim “Oh, do not; please do not.”

85. Brahmā knowing that fate is powerful appeased Rāma whose anger was excited against the earth and who had taken up the bow, wishing for the restoration of Sitā.

83. R. °क्षिप्त for °क्षिप्त°. B. D. L. R. with Chā., and Val., °निषा-
दिनी for °निषेदुषी. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din.,
Val., Su., and Vijay., °वसना for °रसना.

84. A. D. with Hemādri, भर्तेरि प्रणिहिते°, E. H. I. J. L. R. with
Chā., and Din., भर्तेरि प्रहिते°, C. with Su., स्वभर्तृप्रहिते° for भर्तृप्रणिहिते°. Sumativijaya notices the reading of Chāritravardhana and others.
R. एवं for इति. K. L. व्याहरत्येव for व्याहरत्येव. B. अभ्यगात्, D. सम्यगात्
for अभ्यगात्.

85. B. C. E. H. I. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and
Vijay., रसायां for धरायां. D. सीताभ्युद्धरणैषिणः for सीताप्रत्यर्पणैषिणः. A. C.
with Chā., and Din., मुनिः for गुरुः.

ऋषीन्विस्ृज्य यज्ञान्तं सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।
 रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥
 युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।
 ददौ दत्तप्रभावाय भरताय धृतप्रजः ॥ ८७ ॥
 भरतस्तत्र गन्धर्वान्पुथि निर्जित्य केवलम् ।
 आतोषं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८ ॥
 स तक्षपुष्कली पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
 अभिषिच्याभिषेकार्हो रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥

८६ ॥ ऋषीनिति । रामो यज्ञान्तं पुरस्कृतान्पूजितानृषीन्सुहृदश्च विस्ृज्य
 सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोनिदधे ॥

८७ ॥ युधाजित इति । किं च । धृतप्रजः स रामो युधाजितो भरतमातुलस्य सं-
 देशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तधर्वाय । रामेणेति शेषः । भरताय ददौ ॥

८८ ॥ भरत इति । तत्र सिन्धुदेशे भरतोऽपि युधि गन्धर्वान्निर्जित्य केवलमेक-
 मातोष्यम् ॥ “तत् वीणादिकं वाद्यमानद्धं सुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कां-
 स्यनालादिकं वनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिनातोष्यनामकम्” इत्यमरः ॥ ग्राह-
 यामास । आयुधं समत्याजयत्याजितवान् ॥ ग्रहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं
 नित्यमित्यनुसंधेयम् ॥

८९ ॥ स इति । स भरतः । अभिषेकार्हो तक्षपुष्कली नाम पुत्रौ तदाख्ययोः ।

86. At the end of the sacrifice Rāma dismissed the sages and his friends duly honoured and centred his affection for Sita in her sons.

87. Rāma who supported his subjects gave at the request of Yudhājīta the country named Sindhu to Bharata to whom he also made over a part of the wealth he possessed.

88. There Bharata having conquered the Gandharvas in a battle forced them simply to take up their lute and to forego their arms.

89. Having installed his two sons, Taksha and Pushkala, who

86. B. D. with Val., and Su., विदधे for निदधे.

87. D. I. J. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., युधा-
 जितस्य, E. युधायुतस्य for युधाजितश्च. A. C. with Chā., सिन्धुकूलजं [सिन्धुकूलनं
 Ms.] for सिन्धुनामकं. Chāritravardhana: “सिन्धुकूलजं सिन्धुनामकं.” D. L.
 दिष्टप्रभावाय, A. with Chā., दष्टप्रभावाय. C. E. R. with Val., Su., and Vi-
 jay., जेतुं सपुत्राय for दत्तप्रभावाय. A. D. L. with Hem., and Su., धृतप्र-
 जः for धृतप्रजः. B. omits this verse.

88. D. K. with Vijay., आयुधान् for आयुधं.

89. A. D. I. L. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., तक्षपुष्क-
 रौ, for तक्षपुष्कली.

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ।
 शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥
 इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।
 भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥
 उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।
 रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तक्षं तक्षशिलायामिति राज-
 भान्योर्नगयोरभिषिच्य पुना रामान्तिकमगात् ॥

९० ॥ अङ्गदमिति । लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनादङ्गदं चन्द्रकेतुं च
 नवाख्यावात्मसंभवौ पुत्रौ । कारापथा नाम देशः । तस्येश्वरौ चक्रे ॥

९१ ॥ इतीति । इत्यारोपितपुत्रास्ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां स्वर्षा-
 नानां जननीनां क्रमान्निवापान्भ्रातृद्विदधुश्चक्रुः ॥

९२ ॥ उपेत्येति । अथ कालोऽन्तर्का मुनिवेषः सन्नुपेत्य राघवं प्रोवाच । कि-
 मित्याह—हरस्यैकान्तौ संवादिनौ संभाषिणावावां यः पश्येत् । रहस्यभङ्गं कुर्या-
 दित्यर्थः । तं त्यजेरिति ॥

deserved the coronation (on the thrones) in the capitals named
 after them (Takshasilâ and Pushkalâvati), he again went to Râma.

90. Lakshmana also in obedience to the command of his brother made his two sons named Angada and Chandraketu the lords of the country called Kârâpatha.

91. The lords of men having thus settled their sons on the throne performed, in due order, the funeral obsequies of their mothers who had departed to the region of their husband.

92. Once upon a time Death in the disguise of a hermit came to Râghava and said " you should abandon him who will see us conversing together in private. "

90. E. रामचन्द्रस्य for रघुनाथस्य. A. कारपथेश्वरौ, B. कारपथेश्वरौ, D. तारपथेश्वरौ, D₂. तारापथेश्वरौ, A₂. with Hemâdri उत्तरापथेश्वरौ for कारापथेश्वरौ.

91. B. R. इति रोपितं, A. C. with Su., and Vijay., समारोपितं for इत्यारोपितं. A. C. with Su., स्वर्गलोकं, R. भर्तृलोकं for भर्तृलोकं.

92. C. E. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., मुनिवेषेण for मुनिवेषोऽथ. One of the three Mss. of Hemâdri's dâṇ also agrees with Charitravardhana and others. K. यः संत्यजेः for यस्तं त्यजेः.

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।
 आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥
 विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।
 भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥
 स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।
 चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥
 तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्माकमधितस्थुषि ।
 राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥

९३ ॥ तथेति । स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशि-
 तनिजस्वरूपः सन् । परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनादिवमध्यास्व । इत्याचख्यौ ॥

९४ ॥ विद्वानिति । द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वभोक्तोक्तं जा-
 नन्नपि रामसंदर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाङ्गीतः सन् । तयोः कालरामयोः
 समयं संवादमभिनद्विभेदः ॥

९५ ॥ स इति । योगविद्योगमार्गवेष्टी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन
 पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्यां चकार ॥

९६ ॥ तस्मिन्निति । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः ॥ संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणा-
 र्थत्वं शतांशवत् ॥ आत्मचतुर्भागं तस्मिँल्लक्ष्मणे प्राङ्माकमधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं

93. Then to the king who assented to his proposal by saying, "so be it" he disclosed himself and told him to return to heaven in obedience to the command of the Creator.

94. Lakshmana who stood at the gate afraid of being cursed by Durvāsa who wanted an immediate interview with Rāma, interrupted them in their discourse, though he was aware of the agreement made between them.

95. He who was conversant with the art of Yoga practice going over to the bank of the river Sarayū made the promise of his elder brother true by abandoning his body.

96. When that fourth part of his own self (i. e. of Rāma)

93. D. L. आरोहं for अध्यास्व. Between 94-95 A. D. E. I. R. and Hemādri read,—“ गच्छ लक्ष्मण शीघ्रं त्वं माभूद्धर्मविपर्ययः । त्यागो वापि वधो-
 वापि साधूनामुभयं समं ॥ ” [I. परित्यागो for त्यागो वापि.]

94. A. C. with Chā., and Din., रामसंदर्शितात्मनः for रामसंदर्शना-
 र्थेनः.

95. A. C. with Su., सरयूतीरे for सरयूतीरं. D. with Su., वितथां for
 अवितथां. A. with Vijay., पूर्वजन्मनि for पूर्वजन्मनः.

96. C. शिथिलः for शिथिलं.

स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥

उदक्प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥

जग्मुषि सति राघवो रामः । अत्र त्रिपाद्भूमं इव । शिथिलं तस्यौ । पादविकलौ हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः ॥ त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः । पादश्रुतयोः । अङ्गुष्ठश्च ध्वन्यते ॥ “ पादा रश्म्याङ्गुतुर्योशाः ” इत्यमरः ॥ त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात् ॥ “ संख्यासु पूर्वस्य ” इत्यकारलोपः समासान्तः ॥

९७-९८ ॥ स इति ॥ उद्गतिः ॥ युग्मम् ॥ स्थिरधीः स रामः । रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं कुशं कुशावत्यां पुर्यां निवेश्य स्थापयित्वा । सूक्तं सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्रम् ॥ “ लवो लेशे विलामे च छेदने रामनन्दने ” इति विश्वः ॥ शरावत्यां पुर्याम् ॥ “ शरादीनां च ” इति शारकुशशब्दयोर्द्विषः ॥ निवेश्य । सानुजोऽग्निपुरःसरः सन् । पत्यौ भर्तृवात्सल्यादनुरागात् । गृहान्वर्जयित्वा गृहवर्जम् ॥ “ द्वितीयायां च ” इति ण-मुत् ॥ अयं कश्चिदपरीप्सायामपीष्यते ॥ “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” इत्येकाच शेषतया व्याख्यातत्वात् ॥ परीप्सा त्वरा ॥ अयोध्ययान्वितोऽनुगत उदक्प्रतस्थे ॥

९९ ॥ जगृहुरिति । चित्तज्ञा हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिरभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं मार्गे जगृहुः । तेऽप्यनुजग्मुस्त्रितयः ॥

preceded him to heaven, Raghava like the three-legged virtue remained on earth with his hold slackened.

97—98. Having placed Kus'a on the throne of Kus'avati who was to his enemies like a goad to an elephant, and Lava on the throne of S'arāvati who by his wise sayings caused good men to shed tears, he who was of steady mind accompanied by his younger brothers placed the fire-pan before himself and proceeded towards the north. All the people of Ayodhyā leaving their homes followed him on account of their great love for him.

99. The monkeys and the demons who knew his intentions

97. A. O. R. with Hemādri संनिवेश्य for स निवेश्य. B. with Chā., Val., and Vijay., भावस्यां च. C. H. I. K. R. with Hem., and Su., भावत्यां च, D. L. शरावत्यां for शरावत्यां. One of the Mss. of Chāritra-vardhana's विश्वहितैषिणी also agrees with Hemādri and others.

98. D. स्थितधीः for स्थिरधीः. Hemādri notices the reading.

99. B. O. H. I. L. with Hem., Chā., Su., and Vijay., वृत्तज्ञाः.

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना ।

चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुवाविनाम् ॥ १०० ॥

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जताम् ।

अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

स विभुर्विबुधान्शेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।

त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

१०० ॥ उपस्थितेति । उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन । भक्ताननुकम्पत इति भक्तानुकम्पिना । तेन रामेणानुयायिनां सरयूस्त्रिदिवनिःश्रेणिः स्वर्गाधिरोहणी चक्रे ॥ “ निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी ” इत्यमरः ॥

१०१ ॥ यदिति । यद्यस्मान्नत्र सरयूवां मज्जतां संमर्दः । गोप्रतरो गोप्रतरणम् । तत्कल्पोऽभूत् । अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ॥

१०२ ॥ स इति । विभुः प्रभुः । स रामो विबुधान्शेषेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सत्त्वं त्रिदशीभूता देवभवनं गता ये पौरास्तेषां नूतनसुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥

followed his track which was drenched by the tear drops of the people as large as buds of Kadamba-tree.

100. Then Rāma who was kindly disposed towards persons devoted to him and on whom a celestial car had attended made the river Sarayū a staircase for his followers to ascend to heaven.

101. Because the concourse of the people who swam there was very great like that of cows swimming, therefore the place became celebrated as a holy spot on earth by the name of Gopratara.

102. When Sugriva and others who were portions of gods resumed their original forms, the lord of the universe created a separate heaven for his citizens who had attained divinity.

D. K. वर्मज्ञाः for चित्तज्ञाः. Chāritravardhana : “ वृत्तज्ञाभिनाभिप्रायवेदिन &c. ” A. D. कपिराक्षसाः for हरिराक्षसाः. B. K. अभिवृष्टे for अभिवृष्टां.

100. R. उपस्थितं for उपस्थित°. A. B. E. H. R with Su., निःश्रेणी for निःश्रेणिः.

101. A. B. D. L. विमर्दः for संमर्दः. A. D. तत्र for भुवि.

102. B. C. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Ohā., Din., Su., and Vijay., पौरार्थ for पौराणां.

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरच्छेदकार्यं सुराणां
विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।

लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा

कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरी दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतो श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम
पञ्चदशः सर्गः ॥

१०३ ॥ निर्वर्त्येति । विष्वक्सेनां विष्णुरेवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं नि-
र्वर्त्य निष्पाद्य । लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनूमन्तं चोभयं कीर्तिस्तम्भद्वय-
मिव । दक्षिणे गिरीं चित्रकूटे । चोत्तरे गिरीं हिमवति च स्थापयित्वा । सर्वलोक-
प्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमूर्तिमविशत् ॥

॥ इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलञ्जलमहि-
नाथमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥

103. Vishnu having thus accomplished the object (commis-
sion) of the gods by cutting off the heads of the ten-headed demon
and established the lord of Lankâ (Bibhishana) and the son of
Wind on the northern and southern mountains like two pillars as a
monument of his deeds, entered into that form of himself which ser-
ves as a refuge to all created beings.

103. B. C. E. with Châ., Su., and Vijay., भयच्छेदि कार्यं, D.
with Hemadri भयच्छेदकार्यं, D. H. I. with Val., and Din., भयोच्छेदि
कार्यं, K. L. शिरच्छेदि कार्यं, R. भुजच्छेदि कार्यं for शिरच्छेदकार्यं. R. स तनुं
for स्वतनुं. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val.,
Su., and Vijay., सत्तलोक for सर्वलोक. I. चोभयौ for चोभयं.

। षोडशः सर्गः ।

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुराजन्मतया गुणैश्च ॥

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरभ्युच्छिता कर्मभिरप्यवन्ध्यैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।

तवारविन्दाक्ष पदारविन्दं वन्दे क्षतुर्वर्गक्षतुष्पदं तत् ॥

१ ॥ अथेति । अथ रामनिर्वाणानन्तरमितरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः । पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । तथा गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः ॥ तदुक्तम्—“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते” इति ॥ तथा हि । सुभ्रातृणां भावः सौभ्रात्रम् ॥ “हायनान्त-” इत्यादिना युवादित्वाङ्गप्रत्ययः ॥ एषां कुशलवासीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥

२ ॥ त इति । सेतुर्जलबन्धः । वार्ता कृषिगौरक्षणादिः ॥ “वार्ता कृष्याद्युद्-
न्तयोः” इति विश्वः ॥ गजबन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते मुख्यं प्रधानं येषां तैरवन्ध्यैः सफलैः कर्मभिरभ्युच्छिताः । अतिसमर्था अपीत्यर्थः । ते कुशादयः । प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् । वेलां समुद्रा इव । न व्यतीयुर्नातिचक्रुः ॥ अत्र कामन्दकः—“कृषिर्वणिक्पथो दुर्गे सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरवनाशनं शून्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धोऽपि वर्धयेत्” इति ॥

1. Then the seven other (*tiz.* other than Kus'a) heroic princes of the family of Raghu made Kus'a, the eldest both in point of birth and personal qualities, the sharer of every thing best of its kind ; for good brotherly feeling was a hereditary virtue in their family.

2. Though they were greatly distinguished for their successful undertakings the chief of which were the constructions of bridges , agriculture (including the protection of cows, &c.), and the taming of elephants, yet they never transgressed the boundary of the portion of land allotted to each, as the seas do not go beyond their coasts.

2. B. अभ्युच्छिताः for अभ्युच्छिताः. D. L. and the text only of Vi-jay., °प्रतिभाग° for °प्रविभाग°.

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।

सुरद्विपानामिव सामयोर्निर्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वा वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।

जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥

३ ॥ चतुर्भुजेति । जतुर्भुजो विष्णुः । तस्यांशा रामादयः । ते प्रभवाः कारणा-
नि यस्य स तथोक्तः । दानं त्यागो मदर्थ ॥ “दानं राजमदे त्यागे” इति विश्वः ॥
प्रवृत्तिर्व्यापारः । प्रवाहश्च । दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां कुशलवादीनां स वंशः ।
सामयोनिः सामयोनिप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश
इव । अष्टधा भिन्नः सन् । विप्रससार विस्तृतोऽभूत् ॥ सामयोनिरित्यत्र पालका-
न्यः—“सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्णाथ स्रग्
सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतङ्गजाः” इति ॥

४ ॥ अयेति । अय । अर्धे रात्रेर्धरात्रः ॥ “अर्धे नपुंसकम्” इत्येकदेशसमासः ॥
“अहःसर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः” इत्यादिना समासान्तोऽचप्रत्ययः ॥
“रात्राह्वाहाः पुंसि” इति नियमात्पुलिङ्गत्वम् ॥ अर्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे
सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः । न तु सुप्तः । कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषां प्रोषितभर्तृका-
वेषाम् । अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा ताम् ॥ सुप्तुपेति समासः । वनितामपश्यत् ॥

५ ॥ सेति । सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यश्रिङ्गः
पुरुहूतभास इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्बन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात्स्थित्वा
जयशब्दपूर्वं यथा तथाञ्जलिं बबन्ध ॥

3. That family of theirs sprung from the portions of Vishnu (the four-armed god), who never desisted from the act of liberality being divided into eight branches, spread widely like the race of celestial elephants sprung from the Sāmāns, the flows of whose ichor are uninterrupted.

4. Once at mid-night Kus'a who was wide awake saw a female, never seen before, dressed like one whose husband is gone on travel, in his bed-chamber where attendants were asleep and the lights were steadily burning.

5. “May victory attend on you!” with these words first uttered, she folded her hands and stood before him, the conqueror of his enemies, whose lustre was like that of Indra, whose royal fortune was common to the good (virtuous) and who had good brothers.

अथानपोदार्गलमप्यगारं छायामिवादशतलं प्रविष्टाम् ।
 सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥
 लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
 बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥
 का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
 आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः ॥ ८ ॥
 तमन्नवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
 तस्याः पुरः संप्रति वीतनार्था जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

६ ॥ अथेति । अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेण विसृष्टतल्पस्त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः । अनपोदागलमनुद्वादितिविष्कम्भमपि ॥ “ तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना ” इत्यमरः ॥ अगारम् । आदर्शतलं छायामिव । प्रविष्टां तां वनितां प्रोवाच ॥

७—८ ॥ लब्धेति ॥ का त्वमिति । युग्मम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा । त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमकृतमुपरागमुपद्रवमिव ॥ अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं बिभर्षि च । न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः ॥ किं च । हे शुभे त्वं का कस्य वा परिग्रहः पत्नी । ते तव मदभ्यागमकारणं वा किम् । वशिनां जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः परस्त्रीषु विषयं विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य । तत्तथाभूतं मत्वाचक्ष्व ॥

९ ॥ तनिति । सा वनिता तं कुशमब्रवीत् । अनवद्यादोषा या पूः स्वपदोन्मुखेन

6. Whereupon the astonished son of Rāma raised his upper half (*lit.* left the bed by the upper half) from the couch and began to address her who had entered the palace, though the doors of it were not unbolted, as a reflection does the surface of a mirror.

7—8. “ You got an entrance into the palace though its door was bolted and yet I do not see that you possess any power of Yoga. You wear an appearance of the distressed as a lotus suffers damage caused by frost. Gentle lady ! who are you and whose wife are you ? or what is your object in coming to me ? Mention all this to me, first remembering that the mind of the self-restraining Raghus possesses a propensity totally turned away from the love towards the wives of other men. ”

9. That faultless lady replied and said ‘ know me, O king, to

6. B. I. L. R. with Châ., and Din., तां सोऽनपोदा°, H. तां चानपोदा° for अथानपोदा°.

7. D. with Dinakara योगप्रवेशः for योगप्रभावः. H. R. with Hem., Val., and the text only of Vijay., दृश्यते for लक्ष्यते.

9. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su.,

वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।

समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

विशीर्णतल्पादृशतो निवेशः पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।

विडम्बयत्यस्तनिमग्रसूर्य दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वात्पत्रा नीतपौरा हे राजन्मां संप्रति वीतनाथामनायां ॥
तस्याः पुरो नगर्या अयोध्याया अधिदेवतां जानीहि ॥

१० ॥ वस्वौकसारामिति । साहं सौराज्येन राजन्वत्तया हेतुना बद्धोत्सवया विभूत्या । वस्वौकसारालकापुरी ॥ “ अलकापुरी वस्वौकसारा स्थान् ” इति या-
ज्ञवः ॥ अथ वा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शकनगरी ॥ “ वस्वौकसारा श-
क्रम्य ” इति विष्णुपुराणात् ॥ तामभिभूय तिरस्कृत्य समग्रशक्तौ सूर्यवंश्ये
त्वयि सति करुणामवस्थां सीनां दशां प्रपन्ना प्राप्ता ॥

११ ॥ विशीर्णिति । तल्पानि अडालकाः ॥ “ तल्पं शय्याद्वहारेण ” इत्यमरः ॥
अडालानि गृहभेदाः ॥ “ अहं भक्तं च शुष्कं च औनिऽत्ययं गृहान्तरे ” इति विश्वः ॥
विशीर्णानि तल्पानामडालानां च शतानि यस्य स तथाक्तः । पर्यस्तशालः अस्तप्रा-
कारः ॥ “ प्राकारो वरणः शालः ” इत्यमरः ॥ प्रभुणा स्वामिना विनैवभूतो मे
निवेशो निवेशनम् । अस्तनिमग्रसूर्यमस्ताद्विलीना कमुग्रानिलेन भिन्नमेघं दिनान्ते
विडम्बयत्यनुकरोति ॥

be the lordless presiding deity of that city the people of which were
carried to heaven by your sire with his when he went to his regions.

10. Such a one as I, having eclipsed the city of Alakā by my
prosperity manifested in the festivals which continuously took
place by reason of the excellent rule, am (now) reduced to a pitiful
condition, even when thou, a scion of the solar race, art reigning
here with all thy power.

11. Without a king, my situation with hundreds of broken
turrets and terraces and with dilapidated ramparts resembles the
close of the day the sun in which has gone down to the setting
mountain and which has clouds dispersed by fierce wind.

and Vijay, त्वया for अनवया. Both Hemādri and Chāritravardha-
na notice the reading, the former says,—‘ अनवया ’ इति रामत्यागेन दोषः.
‘ स्वपदोन्मुखेन ’ इति कारणम्; the latter observes,—‘ गुरुणानवया ’ इति पाठे
त्वयित्यागे दोषाभावाक्तिः. A. D. सुरदेवतां for अधिदेवतां. Hemādri notices
the reading of A. D. Mss.

11. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and
Vijay., विशीर्णतल्पो गृहसंनिवेशः, D. with Su., विशीर्णतल्पो गृहसंनिवेशः. D₂.
विशीर्णतल्पादृशतो निवेशः for विशीर्णतल्पादृशतो निवेशः. Mallinātha notices
the reading of D₂. and observes,—अथ वा विशीर्णतल्पोति पाठः ॥ अहाः क्षी-

निशासु भास्वत्कलन्नुपुराणां वः संचरोऽध्वदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ ११ ॥
आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रिमृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥

१२ ॥ निशास्त्विति । निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलान्यव्यक्तमधुराणि नूपुराणि यासां तासामभिसारिकाणाम् ॥ “ कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ” इत्यमरः ॥ यो राजपथः । संचरत्यनेनेति संचरः । संचारसाधनमदन् ॥ “ गोचरसंचर— ” इत्यादिना वप्रत्ययान्तो निपातः ॥ स राजपथो नदन्मुखेषु या उत्कास्ताभिर्विचितामिषाभिरनिवष्टमांसाभिः शिवाभिः क्रोष्टुर्निर्वाह्यते गम्यते ॥ बहेरन्यो वहिधातुरस्तीत्युपदेशः ॥

१३ ॥ आस्फालितमिति । यदम्भः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सन् । जलक्रीडास्त्विति शेषः । मृदङ्गानां यो र्थाध्वनिस्तमन्वगच्छदन्वकरोत् । तदीर्घिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः । कर्तृभिः । शृङ्गैर्विषाणैराहतं सत्क्रोशति । न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥

12. That royal road which had been once the resort of the Abhisârikas with bright jingling anklets, during the nights, is now frequented by female jackals who seek carrion by the aid of the light emitted from their howling mouths.

13. Those waters of the lakes which once stirred gently by the forepart of the hands of young ladies at the time of sporting imitated the deep resounding of a drum now bewail (produce a mournful or bewailing sound) being struck violently with horns by wild buffaloes.

माः ॥ “ स्यादट्टः क्षाममलियाम् ” इत्यमरः ॥ ईषदसमातं विशीर्णानि विशीर्णकल्पान्यदृशतानि यस्य स तथाक्तः ॥ Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha. D. L. अर्धनिमग्नं for अस्तनिमग्नं.

12. B. E. संवरः for संचरः. A. E. with Su., and the text only of Vijay., नदन्मुखोल्काविचिता, D. L. ज्वलन्मुखोल्काविचिता, I. ज्वलन्मुखोल्काविदिता for नदन्मुखोल्काविचिता. H. L. संवाहते for स बाह्यते. After this stanza R. reads the 10th verse of our text.

13. A. D. E. R. with Hem., and the text only of Vijay., ०६क-नितामगच्छत् for ०६ध्वनिमन्वगच्छत्. B. L. with Châ., Din., and Val., दीर्घिकासु for दीर्घिकाणाम्.

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
 प्राप्ता दबोल्काहतशेषबर्हाः क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥
 सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरगान्सरागान् ।
 सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयतेऽथ ॥ १५ ॥
 चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
 नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

१४ ॥ वृक्षेशया इति । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् । वृक्षे शेरत इति वृक्षेशयाः ॥ “अधिकरणे शैतेः” इत्यच्प्रत्ययः ॥ “शयवासवासिष्वकालात्” इत्यलक्सप्तम्याः ॥ मृदङ्गशब्दानामपगमादभावादलास्या नृत्यशून्याः । दबोऽरण्य-
 बर्हिः ॥ “दवदावो वनारण्यवह्नी” इत्यमरः ॥ तस्योल्काभिः स्फुलिङ्गहन्तभ्यः
 शेषाणि बर्हाणि येषां ते क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वं वनमयूरत्वं प्राप्ताः ॥

१५ ॥ सोपानेति । किं च । येषु सोपानमार्गेषु रामा रमण्यः सरागाँल्लाक्षार-
 सार्द्धाश्चरणान्निक्षिप्तवत्यः । तेषु मार्गेष्वथ सद्यो हतन्यङ्कुभिर्मारितदृगैर्व्याघ्रैरस-
 दिग्धं रुधिरलिप्तं पदं निधीयते ॥

१६ ॥ चित्रेति । पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः
 करिणीभिः । चित्रगताभिरेव ॥ “करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे” इत्यमरः ॥ दत्तमृणाल-
 भङ्गाश्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशाः । तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः
 सन्तः संरब्धसिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारं वहन्ति ॥

14. The pet peacocks (*lit.* pleasure-peacocks) lying (now) on trees their abodes of perching sticks being broken to pieces, de-void of their (usual) dance on account of the absence of tabor-sound and possessing a remnant of their plumes that are destroyed by the flames of forest-conflagration, are reduced to the state of wild ones.

15. And on those flights of steps (*lit.* stair-cases) where fair ladies used to plant their feet dyed in lac, tigers that have just killed deer do now place their paws besmeared with blood.

16. The elephants (painted) in the pictures (on the walls) as entered into lotus-beds and as being presented with pieces of

14. A. C. यष्टिनिवेशभङ्गात् for यष्टिनिवासभङ्गात्. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with A. C.

15. D. L. चरणाङ्गरागान् for चरणान्सरागान्. B. C. E. H. I. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., मे for अथ.

16. C. D. and the text only of Vijay., विदीर्णं for विभिन्नं. R. स-
 रोवसिंहप्रहृतं for संरब्धसिंहप्रहृतं.

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गाभिर्नोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

कालान्तरश्यामसुषेष्टु नक्तमितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥

आवर्ज्यं शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥

१७ ॥ स्तम्भेष्विति । उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासास्ताश्च धूसराश्च वास्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां सारुमयीणां फणिभिर्विमुक्ता निर्मोकाः कञ्चुका एव पट्टाः ॥ “समौ कञ्चुकनिर्मोकौ” इत्यमरः ॥ सङ्गात्सक्तत्वात्स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति ॥

१८ ॥ कालेति । कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुषेष्टु मलिनचूर्णेष्वितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः स्वाच्छर्धं वेषां तादृशाः । अत एव पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स्म त एव चन्द्रपादाश्चन्द्ररश्मयः ॥ “पादा रश्म्यङ्गितुर्याशाः” इत्यमरः ॥ न मूर्च्छन्ति । न प्रतिफलन्तीत्यर्थः ॥

१९ ॥ आवर्ज्येति । किं च । विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवानावर्ज्यान्मय्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि । ता मदीया उद्यानलताः । वन्यैः

lotus-stalks by female elephants (now) bear the blows of the enraged lions with their temples shattered by the stroke of their goad-like-nails.

17. The slough-strips left by cobras become, on account of their contact (with the breasts), a covering on the breasts of the images of woman (engraved) on posts which have a dusky appearance and the lines of colour (painting) on which have been disfigured.

18. Those very rays of the moon though white like pearl-necklaces (once reflecting) now do not take effect (reflect) at night on the mansions, on (the surface of) which are grown here and there, shoots of grass, and the plaster on which is turned black by lapse of time.

19. Those garden-creepers of mine, the flowers of which were once plucked by the sportive women bending their boughs with com-

17. B. D. I. with Hem., Chā., Din., Val. and Su., तनूत्तरीयाणि for स्तनोत्तरीयाणि. Hemādri notices the reading of Mallinātha. D. E. with Su., पट्टाः for पट्टाः.

18. I. मुक्तामणिशुद्धयः for मुक्तागुणशुद्धयः.

19. D. with Su., पुलिन्दैः for पुलिन्दैः.

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तासुखश्रीविद्युता दिवापि ।
 तिरास्कियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥
 बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।
 उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥
 तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।
 हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥

पुलिनैर्मल्लेच्छविशेषैरिव वानरैः । उभयैरपीत्यर्थः । ह्रिद्यन्ते पीडयन्ते ॥ ह्निमानः
 कर्मणि लट् ॥ “भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ” इत्यमरः ॥

२० ॥ रात्रार्थिति । रात्रावनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः । दि-
 वापि दिवसेऽपि कान्तासुखानां श्रिया कान्त्या विद्युता रहिता विच्छिन्नो नद्यो
 धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कृमितन्तुजालैर्लुतातन्तुवितानैस्तिरास्कियन्ते छाद्यन्ते ॥

२१ ॥ बलिक्रियेति ॥ “ बलिः पुजोपहारः स्यात् ” इति शान्धतः ॥ बलिक्रि-
 यावर्जितानि सैकतानि येषां तानि । स्नानीयानि स्नानसाधनचूर्णादीनि ॥
 “ कृत्यन्त्युदो बहुलम् ” इति करणेऽनीयप्रत्ययः ॥ स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति
 सरयूजलानि शून्यानि रिक्तान्युपांतेषु वानीरगृहाणि च दृष्ट्वा दूये परितप्ये ॥

२२ ॥ तदिति । तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीमयो-
 ष्यां मामभ्युपैतुमर्हसि ॥ कथमिव । ते गुरुः पिता रामस्तां प्रसिद्धां कारणवशा-
 न्मानुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णुमूर्तिमिव ॥

passion (i. e. gently), are now being destroyed by the monkeys of
 the forest as well as by savages.

20. The windows displaying no light of lamps at night and
 bereft of the splendour of the faces of beautiful women during day
 time are now covered over with the cob-webs of spiders with the
 lines of smokes (completely) destroyed.

21. I am grieved to behold the waters of the Sarayū not ob-
 taining the contact of the perfumed powders (used in ablutions),
 with the sandy beds bereft of the rites of Bali offering and on
 whose banks are huts made of live canes (now) deserted.

22. Therefore, it is proper for you to leave this abode and to
 repair to me, your hereditary capital ; just as your sire abandoned

20. B. C. L. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay.,
 अनाविःकृत for अनाविष्कृत°. A. D. E. H. I. K. with Hem., Châ., Din.,
 Val., Su., and Vijay., विच्छिन्नधूप, ° C. विभिन्नधूम for विच्छिन्नधूम. °

21. A. D. with Châ., and Din., ° वानीरवनानि, B. ° वानीरगृहेषु for
 वानीरगृहाणि. A. D. L. सरयूतटानि for सरयूजलानि.

22. L. कारणमानुषीं for कारणमानुषीं.

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।
 पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २३ ॥
 तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।
 श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥
 कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।
 अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥

२३ ॥ तथेति । रघूणां प्राग्रहः श्रेष्ठः कुशास्तस्याः पुरः प्रणयं यात्रां प्रतीनो
 दृष्टः संस्तथेति प्रत्यग्रहीत्स्वीकृतवान् ॥ पूः पुराधिदेवताप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा
 सती । इष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीरयोगेन । करणेन । तिरोबभूव ।
 अन्तर्दध इत्यर्थः ॥

२४ ॥ तदिति । नृपतिः कुशस्तदद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि सभा-
 यां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वा कुशं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे
 पतित्वे विषये वृतमभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीत्यपूजयन् । आशीर्भिरिति शे-
 षः ॥ अत्र गार्ग्यः—“ दृष्ट्वा स्वमं शोभनं नैव सुप्यात्पश्चाद्दृष्टो यः स पार्कं विध-
 ते । शंसदिष्टं तत्र साधुर्द्विजेभ्यस्ते चाशीर्भिः प्रीणयेत्युत्तरेन्द्रम् ” ॥ इदमपि स्व-
 मनुज्यमिति भावः ॥

२५ ॥ कुशावतीमिति । स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्दसेष्वधीनां श्रोत्रि-
 यसान् ॥ “ तदधीनवचने ” इति सातिप्रत्ययः ॥ “ श्रोत्रियश्छान्दसोऽधीति ” इति
 निपातः ॥ “ श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ ” इत्यमरः ॥ कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सा-
 वरोधः सान्तःपुरः सन् । वायुरभ्रवृन्दैरिव । सैन्यैरनुद्रुतोऽनुगतः सन्नयोध्याभि-
 मुखः प्रतस्थे ॥

the human form assumed on purpose and resorted to the form of the Supreme Soul (i. e. Vishnu).

23. The illustrious of the descendants of Raghu being pleased with her accepted her request saying “ so be it. ” The presiding deity of the city too on whose countenance a brightness was visible disappeared from the sight with her bodily frame.

24. In the next morning the king told that unprecedented occurrence of the night to Brāhmanas in his court, at which they congratulated him on his having been chosen as a husband by the hereditary capital herself (*lit.* in person).

25. Having consigned Kusāvati to the Brāhmanas versed in the Vedas, the king with females of his inner-apartment set out,

23. D. प्राप्रसरः for प्राग्रहः. L. अभिव्यक्तमुखे प्रसादा for अभिव्यक्तमुख-
 प्रसादा. A. C. with Hem., Chā., and Din., तिरोबभूव for तिरोबभूव.

25. H. कुलावती for कुशावती. E. H. च for स.

सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्विहारशैलानुगतेव नागैः ।
 सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवज्जङ्गमराजधानी ॥ २६ ॥
 तेनातपच्चामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।
 बभौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥
 तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।
 वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥

२६ ॥ सेति । सा केतुमालैवोपवनानि यस्याः सा । बृहद्भिर्नागैर्गजैर्विहारशैलै-
 रनुगतेव स्थिता । रथा एवोदारगृहा यस्याः सा सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जङ्ग-
 मराजधानी संचारिणी नगरीवाभवत् ॥

२७ ॥ तेनेति । आतपच्चमेवामलं मण्डलं बिम्बं यस्य तेन तेन कुशेन पूर्वनिवास-
 भूमिमयोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः । आतपच्चवदमलमण्डलेनोदितेन शशिना
 वेलां नीयमानः प्राप्यमाणः । उदक्रमस्यास्तीत्युदन्वान् । उदधिरिव । बभौ ॥ “ उद-
 न्वानुदधौ च ” इति निपातनात्साधुः ॥

२८ ॥ तस्येति । प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानाम् । क-
 र्त्तव्याम् ॥ “ कर्त्तृकर्मणोः कृांत ” इति कर्तरि षष्ठी ॥ पीडां सोढुमपर्याप्तवतीवा-
 शक्तेव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदमाकाशमध्यारुरोहेव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

on a day favourable to the journey, for Ayodhya, being followed by his armies, as the wind by clusters of clouds.

26. On his march his army became his moving capital, having the lines of flags as gardens, as if accompanied by pleasure-hills by means of the huge elephants; and having the chariots as splendid buildings.

27. The flood of the forces taken to settle on the land of their former abode by him who had on him the umbrella resembling a white disc, appeared like the ocean made to start for the shores—its original dwelling-palace, by the rising moon with its disc as bright as the (white) umbrella.

28. The earth as if unable (not sufficiently able) to bear the tread of his forces who was marching onwards mounted, as it were, on the second foot of Vishnu (i. e. the sky) under the appearance of dust.

27. B. C. H. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., द्रष्टेन for उदितेन.

28. B. L. with Su., विसादं for इव सोढुं.

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।
 सा यत्र सेना दृष्टे नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥ २९ ॥
 तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्पुराभिघाताच्च तुरंगमाणाम् ।
 रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥
 मार्गेषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।
 चकार रेवेव महाविरावा बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥

२९ ॥ उद्यच्छमानेति । पश्चात्पुरावत्याः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय तथा पु-
 रोऽग्रे निवेशे निमित्ते । अग्रे निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमानोद्यमं कुर्वती ॥ “समुदाङ्-
 भ्यो यनोऽग्रन्थे ” इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वात्तन्नेपथम् ॥ पथि च व्रजन्ती सा
 नृपस्य सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा दृष्टे तत्रैव सामग्र्यमतिं कृत्स्नताशुद्धिं च-
 कार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

३० ॥ तस्येति । नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात्तुरंगमाणां खुरा-
 भिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणू रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोऽपि रेणुत्वमि-
 याय ॥ तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥

३१ ॥ मार्गेति । वैन्ध्येषु विन्ध्यसंघन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु ॥
 “कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्ग्रेः ” इत्यमरः ॥ मार्गेषिणी मार्गवल्लोकिनी । अत एव
 बहुधा विभिन्ना महाविरावा सा सेना । रेवेव नर्मदेव ॥ “रेवा तु नर्मदा सोमो-
 द्भवा मेखलकन्यका ” इत्यमरः ॥ गुहामुखानि बद्धप्रतिश्रुन्ति प्रतिश्रानवन्ति
 चकाराकरोत् ॥

29. "That army of the protector of men, wherever it was seen made one conclude it to be the complete whole, whether preparing behind to march or in advance to be encamped, or moving on its way (the battalions separated made one think to be the complete armies, so numerous were his forces).

30. On account of the flow of ichor of elephants and the strokes of hoofs of horses of that leader (general), the dust on the road was turned into mud and the mud also into dust.

31. That army looking for a way through the valleys of (space between) the slopes of the Vindhya mountain, being divided into many squadrons, made the mouths of the caves full of echoes like the roaring Revā (i. e. the Narmadā).

29. D. उद्यच्छमाना for उद्यच्छमाना. B. with Hem., Val., and the text only of Vijay., वा for च. A. D. °पति, B. L. °पदं for °मतिं.

30. A. C. with Su., मदरागसेकात् for मदवारिसेकात्. A. C. with Hemādri भूयः for नेतुः.

31. A. D. H. with Hem., Val., Su., and Vijay., मार्गेषिणी for मार्गेषिणी. D. H. K. L. विन्ध्यस्य, E. वन्ध्यस्य, B. वन्ध्येषु, C. R. with Hem.,
 64

स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतुर्यः ।
 व्यलङ्घ्याद्विन्ध्यमुपायनानि पश्यन्पुलिनैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥
 तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।
 अयत्नबालव्यजनीबभ्रुवुहंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥
 स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।
 सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्त्रैलोक्यतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

३२ ॥ स इति । धातुनां गैरिकासीनां भेदेनारुणा याननेमी रथचक्रधारा । यस्व
 प्रबाणे ये ध्वनयः श्वेडहेषादयः । तन्मिभ्राणि तुर्याणि यस्यैवं विधः स प्रभुः ।
 पुलिनैः किरातैरुपपादितानि समर्पितान्युपायनानि पश्यन् । विन्ध्यं व्यलङ्घयन् ॥

३३ ॥ तीर्थे इति । तदीये वैन्ध्ये तीर्थेऽवतारे । गजा एव सेतुस्तस्य बन्धाद्धेतोः
 प्रतीपगां पश्चिमवाहिनीं गङ्गामुत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा ईसा
 अयत्नेन बालव्यजनीबभ्रुवुश्चामराण्यभूवन् ॥ अभूततद्भावे च्चिः ॥

३४ ॥ स इति । स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्भस्मावशेषीकृता विग्रहा देहा
 वेषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तौ निमित्तं नौ-
 भिल्लितं क्षुभितम् । त्रिलोक्यतस इदं त्रैलोक्यतसम् । गङ्गामम्भो ववन्दे ॥

32. That king the circumference of the wheels of whose vehicle was red on account of their pounding the minerals and the trumpet-sound of whose army was mingled with the noise of marches, crossed the mountain Vindhya gracing merely with a look the presents brought to him by the Pulindas (i. e. the Kirātas).

33. In its holy water-place, while he crossed the river running in a reverted direction on account of the construction of a bridge of elephants, the swans whose wings fluttered to mount on the sky became Chāmars without efforts for him.

34. He bowed to the water of the three-streamed river (i. e. Gangá), which was undulating by the motion of ships and which was the means of getting the abode of the immortals (i. e. the Svarga) to his ancestors whose bodies were, through wrath, made to remain in the form of ashes by Kapila.

Din., and Val., विन्ध्येषु for वैन्ध्येषु. One of the three Mss. of Cháritra-
 vardhana's सिद्धितैषिणी agrees with B.

32. B. प्रताप, R. प्रयातः for प्रबाण

34. A. D. L. लोभलितं, B. लोभलितं for लोभलितं.

इत्यध्वनः कैश्चिद्दहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कुशः सरध्वाः ।
 वेदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥
 आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरङ्गान् ।
 तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥
 अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
 कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥

३५ ॥ इतीति । इति कैश्चिद्दहोभिरध्वनोऽन्तेऽवसाने कुशः सरध्वाः कूलं समा-
 साद्य वितताध्वराणां विस्तृतमखानां रघूणाम् । वेदिः प्रतिष्ठास्पदं येषां तान् । यू-
 पाञ्छतशोऽपश्यत् ॥

३६ ॥ आधूयेति । कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आधू-
 येषद्भूत्वा । सुरभिर्मन्दश्चेत्यर्थः । शीतान्सरयूतरंगांश्च स्पृष्ट्वा ॥ अनेन शैत्योन्क्तिः ॥
 क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥

३७ ॥ अयेति । अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य सः ॥ “शल्यं शङ्कुं
 शरे वंशे” इति विश्वः ॥ पौराणां सखा पौरसखः । कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतो ।
 बली स राजा चलाश्चलन्तो वा ध्वजा येषां तानि तानि बलानि सैन्यानि तस्याः
 पुरः पुर्या उपशल्ये ग्रामान्ते ॥ “ग्रामान्त उपशल्यं स्वात्” इत्यमरः ॥ निवेश-
 यामास ॥

35. Thus at the end of his journey after some days, Kus'a came to the bank of the Sarayū and saw hundreds of sacrificial posts with square-pavements for their pedestals of the Raghus who had spread sacrifices.

36. The breeze that blowed from the interior of the garden of his hereditary capital, having gently shaken the branches of the flowery trees and having touched the cool waves of the Sarayū, went forth (advanced) to receive him whose army was fatigued.

37. Then that powerful king who was the standard of the family of the Raghus, who had planted an arrow in the heart of his enemies, and who was a friend to his people, encamped those forces with their fluttering flags on the out-skirts of that city.

35. C. K. R. with Hem., Val., and the text only of Vijay., नीरं for कूलं.

36. R. शाखाः for शाखाः. H. with Vijay., अनिहीतान् for च शाखाः-
 B. C. I. L. with Châ., Val., Su., and Vijay., वातः for वायुः.

तां शिल्पिसंघाः प्रमुष्णा नियुक्तास्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।
 पुरं नवीचक्रुरां विसर्गान्मेषा निदाग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥
 ततः सपर्या सपशूपहारां पुरः पराध्वप्रतिमागृहायाः ।
 उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥
 तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताह्वयं प्रविश्य ।
 यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

३८ ॥ तामिति । प्रमुष्णा नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां संघाः संभृतसाधनत्वा-
 न्मिलितोपकरणत्वात्तां तथागतान् । शून्यामित्यर्थः । पुरनयोध्याम् । मेषा अपां
 विसर्गाज्जलसेकान्निदाग्लपितां ग्रीष्मतप्ताशुर्वीमिव । नवीचक्रुः परिपूरयाचक्रुः ॥

३९ ॥ तत इति । ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्च्यो इत्य-
 र्थः । पराध्वेप्रतिमागृहायाः । प्रशस्तदेवतायतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधान-
 विद्भिः प्रयोज्यैः सह पशूपहारैः सपशूपहारां सपर्या निर्वर्तयामास कारयामास ॥
 अत्र प्यन्ताग्निव्युत्पुनरित्यनुसंधेयम् । अन्यथा वृतेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कार-
 यत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृतेरप्यन्तकर्त्रा प्रयोज्यत्वेन तर्जिदेशात्प्रयोशा-
 न्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

४० ॥ तस्या इति । स कुशस्तस्याः पुरः संबन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं नि-

38. Multitudes of artists employed by the king made that city which had gone to the state of delapidation altogether a new one by reason of their being furnished with the necessary materials as, by pouring waters, the clouds do the earth scorched by the heat of summer.

39. After which the hero of the descendant of Raghu performed the worship (the Vāstu-ceremony, a ritual for entering a new or repaired dwelling-place) attended with the offerings of animals of the capital containing splendid temples (lit. abodes of images) by the priests versed in the rites of Vāstu-ceremony and who had observed fasts (previously to officiating at it).

40. He, like a lover in the heart of his beloved, entered his

38. D. प्रयुक्ताः for नियुक्ताः. D. K. तथाविधां for तथागतां. B. C. H. I. K. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., पुनः for पुनः. O. D. and the text only of Val., अपां निसर्गैः for अपां विसर्गान्. H. with Val., प्रतितां for रूपां.

39. D. H. with Val., and Vijay., गृहायाः for गृहायाः. A. D. E. H. K. I. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., निवर्तयामास for निर्वर्तयामास. One of the three Mss. of Hemādri's दर्पण also agrees with Chāritravardhana and others.

40. A. D. with Chā., and Din., अनुजीविलोकात् for अनुजीविलोकम्.

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नगैः ।
पुराबभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥
वसन्त तस्यां वसतौ रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।
न मैथिलेयः स्पृहयांबभूव भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥

शान्तम् । राजभवनमित्यर्थः ॥ “ निशान्तं भवनोपसोः ” इति विश्वः ॥ कामी कान्ताहृदयमिव । प्रविश्य । अन्यैर्निशान्तेरनुजीविलोकममात्यादिकं यथाप्रधानं मान्यानुसारेण । यथार्हं यथोचितम् । तत्तदुचितगृहैरित्वर्थः । संभावयामास ॥

४१ ॥ सेति । विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा । सा पुरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिरन्वशालासंश्रयणशीलैः ॥ “ वाजिशाला तु मन्दुरा ” इत्यमरः ॥ “ जिदृक्षि— ” इत्यादिनेतिप्रत्ययः ॥ तुरंगैरन्वैः । शालासु ये विधिना स्थापिताः स्तम्भास्तान्गतैः प्राप्तेर्नागैश्च । सर्वाङ्गेषु नद्धान्याभरणानि यस्याः सा नारीव । आबभासे ॥

४२ ॥ वसन्निति । स मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभामधिरोपितायां तस्यां रघूणां वसतावयोध्यायां वसन् । दिवो भर्त्रे देवेन्द्राय तथालकेश्वराय कुबेराद्यापि न स्पृहयांबभूव । तावपि न गणयामासेत्यर्थः ॥ “ स्पृहेरीप्सितः ” इति संप्रदानस्वाद्यन्तर्था ॥ एतेनायोध्याया अन्यनगरातिशायित्वं गम्यते ॥

palace with the attribute “ royal,” prefixed to it and honoured his followers with other mansions according to their rank (*lit.* according as they deserved)

41. That city with wares arranged in its shops, with the horses resting in its stables, with the elephants fastened to the posts fixed in the stables according to the rule, looked like a young female with ornaments arranged in their proper places on all her limbs.

42. That son of Mithilā residing in that abode of the descendants of Raghu (i. e. the capital Ayodhyā) which was restored to its former splendour, did not wish even for the capital of either the lord of heavens (Indra) or the lord of Alakā.

L. संश्रययामास for संभावयामास. B. C. D. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Val., Su., and Vijay., गृहैस्तदीयैः for यथाप्रधानम्.

41. H. °गृहं स्तम्भगतैः, B. C. D. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., °गृहस्तम्भगतैः, D. with Chā., and Din., °विधिस्तम्भगतैः, D., °गृहैः स्तम्भगतैश्च for °विधिस्तम्भगतैः. B. D. H. I. L. with Su., Vijay., and the text only of Val., °पण्याः for °पण्या.

42. A. D. L. अधिरोहितायाम् for अधिरोपितायाम्. A. C. with Val-labha गृह्याञ्चकार for स्पृह्याम्बभूव.

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।

निःश्वासहार्याञ्चकमाजगाम धर्मः प्रिया वेशमिवोपदेष्टुम् ॥ ४३ ॥

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिशुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।

आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ ४४ ॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।

उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सातुशयाविवास्ताम् ॥ ४५ ॥

४३ ॥ कुशस्य कुमुद्वतीसमागमं प्रस्तौति ॥ अथेति । अथास्य कुशस्य प्रियाः । रत्नैर्मुक्तामणिभ्रम्रथितान्युत्तरीयाणि यस्मिंस्तम् । एकान्तमत्यन्तं पाण्डुः स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिंस्तम् । निःश्वासहार्याण्यतिसूक्ष्माण्यञ्चुकानि यत्र तम् । एवं शीतलप्रायं वेशं नेपथ्यमुपदेष्टुमिव ॥ अविशमानार्थत्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ धर्मो ग्रीष्म आजगाम ॥

४४ ॥ अगस्त्येति । अगस्त्यश्चिह्नं यस्य तस्मादयनान्मार्गादक्षिणायनाद्भास्वति समीपं संनिवृत्ते सति । उत्तरा दिक् । आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिमिव । हैमवतीं हिमवत्संनिधिनीं हिमस्रुतिं हिमनिष्यन्दं ससर्ज ॥ अत्र प्रोषितप्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ॥

४५ ॥ प्रवृद्धति । अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः । अत्यर्थमेवानल्पं तन्वी कुशा क्षणदा च । इत्येतावुभौ । विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधाचरणेन वि-

43. Then came (set in) the hot season, as it were, to give his beloveds instructions in point of dress in which the upper garment was interwoven with jewels, garlands were pendant on extremely pale breasts, and the silk garments were so fine as to be capable of being blown away even by the breath.

44. The sun having come near from that side of the equator which is marked by Agastya, the northern quarter began to produce the oozing of snow on the mountain Himâlaya, as though it were a flow of tears cool with joy.

45. The day with its heat excessively increased and the

43. A. B. C. E. H. K. R. with Hem., Cha., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., निःश्वासहार्याञ्चकम् for निःश्वासहार्याञ्चकम्. D. E. H. and the text only of Vijay., प्रिया वेषम्, A. I. J. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., प्रियावेषम् for प्रिया वेशम्. Hemâdri notices the reading of D. E. H. Mss. and observes,—“ प्रिया इति पदभंगो वा. ”

44. E. बाष्पवृष्टिं for बाष्पवृष्टि.

45. D. and the text only of Su., विवृद्ध° for प्रवृद्ध°. L. विरुद्ध° for विरोध°.

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।

उदण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ४६ ॥

वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुङ्कुलेषु ।

प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥

स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्के भ्रूयिष्ठसंदष्टशिखं कपाले ।

च्युतं न कर्णादापि कामिनीनां शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

भिन्नौ सानुशयौ सानुतापौ जायापती दंपती इव । आस्ताम् । तयोरपि तापका-
द्वयसंभवात्तत्सदृशावभूतामित्यर्थः ॥

४६ ॥ दिने दिने इति । दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवन्त्यधस्ताद्यानि सोपानानां
पर्वाणि भङ्ग्यस्तानि विमुञ्चत् । अत एवोदण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणामम्भः । ना-
रीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं बभूव । विहारयोग्यमभूदित्यर्थः ॥

“प्रमाणे द्वयसच-” इति द्वयसचप्रत्ययः ॥

४७ ॥ वनेष्विति । वनेषु विजृम्भणेन विकासेनोद्गन्धिषूत्कटसंरभेषु ॥ “ग-
न्धस्य-” इत्यादिना समासान्त इकारादेशः ॥ सायंतनमल्लिकानां कुङ्कुलेषु स-
शब्दं यथा तथा प्रत्येकभेकैकस्मिन्निक्षिप्तपदः । मकरन्दलोभादित्यर्थः । भ्रमर
एषां कुङ्कुलानां संख्यां गणनां चकारेव ॥

४८ ॥ स्वेदेति । स्वेदानुविद्धमार्द्रं नूतनं नखक्षतमङ्गो यस्य तस्मिन् । कामिनीनां

might excessively attenuated, both looked like husband and wife
estranged by contrary behaviour consequent upon their love-quarrel
and afterwards filled with remorse.

46. The water of the artificial house-ponds gradually (*lit.*
every day) sinking down from the downward rows of steps covered
over with moss and therefore the lotuses in which had their stalks
rising up, was only so deep as to reach the hips of a woman.

47. In the forests the black bee, with its humming placed its
foot upon each of the buds of the evening-blooming-jasmine-creepers
emitting fragrance through its opening folds and began to count
as it were their number.

48. The Śirisha flower, which had its filaments stuck fast
to the cheek marked with recent nail-scratches filled with sweat,

46. D. L. व्यमुञ्चत् for विमुञ्चत्.

47. E. I. K. L. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay.,
वनेषु for वनेषु. B. °मल्लिकायाः for °मल्लिकानाम्. A. D. विजृम्भणोद्गन्धिषु for विजृ-
म्भणोद्गन्धिषु. D. J. L. with Chā., and Vijay., कुङ्कुलेषु for कुङ्कुलेषु. A. C.
with Chā. and Din., सशब्दः for सशब्दः. D. L. शय्याम् for संख्याम्.

48. B. विद्धं सुनख for °विद्धार्द्रनख°. B. C. with Hem., Chā., Vi-
j., and the text only of Val., संदष्टभ्रूयिष्ठशिखः, A. with Din., भ्रूयिष्ठ-

बन्धप्रवाहैः शिशिरैः परीतान्सेन धौतान्मलयोज्ज्वलस्य ।

शिलाविशेषाभिधिशय्य निन्दुर्धारागृहेष्वातपमुद्धिमन्तः ॥ ४९ ॥

स्नानार्द्रमुक्तध्वजुधूपवासं विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु ।

कामो वसन्तात्पयमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ५० ॥

आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्मज्जयुदारा ह्युभेऽर्जुनस्य ।

वग्ध्वापि देहं निरिक्षेन रोषात्खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥

कपोले भूयिष्ठमत्स्यैः सदृशस्य संश्लिष्टकेशरम् । अत एव कर्णाच्छ्रुतमपि ।
शिशिरपुष्पं सहसा न पपात ॥

४९ ॥ यन्नेति । ऋद्धिमन्तो धनिका धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु शिशिरैर्यन्त्रप्र-
वाहैर्व्यन्त्रसंचारितसलिलपूरैः परीतान्ध्यासान्मलयोज्ज्वलस्य रसेन चन्दनोदकेन धौ-
तान्शालिताञ्जुलाविशेषान्मणिमयासनान्याभिधिशय्य तेषु दायित्वातपं निन्दु-
रातपं परिहारयाचक्रुः ॥

५० ॥ स्नानेति । वसन्तस्यात्मसहकारिणीऽत्ययेनातिक्रमेण मन्दवीर्याऽतिदुर्ब-
लः कामः स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च । धूपसंचारणार्थमिच्छार्थः । तेषु । अनुधूपवासं
धूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायंतनमल्लिका येषु तेषु । अङ्गनानां केशेषु बलं लेभे ॥
तैर्ह्रीपित इत्यर्थः ॥

५१ ॥ आपिञ्जरेति । बद्धरजःकणत्वाद्वासरजःकणत्वादापिञ्जरा उदारा द्वाची-
यस्यर्जुनस्य ककुभवृक्षस्य ॥ “ इन्द्रः ककुभोऽर्जुनः ” इत्यमरः ॥ नञरी । देहं

though dropped from the ear of young women, did not fall down at once.

49. The rich men passed away the heat of the summer days lying on seats of costly stones washed with sandal paste and surrounded by the cool watery sprays thrown out by means of machines in houses furnished with artificial showers.

50. The God of love whose strength was diminished owing to the departure of Vasanta (the spring) again acquired it in the hair of young ladies, which were unbraided on account of their being wet by bathing and in which evening-Jasmine-flowers were woven after making them (i. e. hair) perfumed.

51. The long sprout of Arjuna tree, a little ruddy on account

संश्लिष्टशय्यम्, B₂. L. संबद्धभूयिष्ठशय्यम्, D. I. भूयिष्ठसंदृष्टशय्यम्, D₂. with Su., भूयिष्ठसलमाशय्यम्, H. भूयिष्ठसंदृष्टशय्यम् for भूयिष्ठसंदृष्टशय्यम्. Vallabha with Mallinātha. E. H. I. K. R. with Hem., and the text only of Vijay., शरीष for शिशिरं.

49. D. L. सिक्कान् for धौतान्.

50. D. E. with Chā., and Din., अनुधूपवासात्, C. with Su., अनुधू-
मवासम् for अनुधूपवासम्. A. D. with Hemādri, पदं for बलं.

51. B. K. L. with Chā., Vijay., and the text only of Val., इ-

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीघ्रं नवपाटलं च ।

संबन्धता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाषावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२ ॥

जनस्य तस्मिन्समये विगाडे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

रुग्ध्वापि रोषाद्विरिणेन ॥ गिरिरिस्त्यस्य निवासत्वेन गिरिशस्तेन ॥ लोमादित्वा-
च्छप्रत्ययः ॥ गिरौ शेत इति विग्रहे तु “ गिरौ शेतैर्दः ” इत्यस्य छन्दसि वि-
धानाद्धोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् ॥ तस्मात्पूर्वोक्तमेव विग्रहवाक्यं न्याय्यम् ॥
खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वीव । सुसुभे ॥

५२ ॥ मनोज्ञेति । मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र संबध्यते । सहकारभङ्गं चूतपल्लव-
ण्डम् । पुराणं निर्वापितं शेरतेऽनेनेति शीघ्रः पक्षैश्चरसप्रकृतिकं मयं तत् ॥
“ शीघ्रो ध्रुक् ” इत्यौणादिको ध्रुवप्रत्ययः ॥ “ पक्षैरिधुरसैरस्त्री शीघ्रः पक्षरसः
शिवः ” इति यादवः ॥ नवं पाटलायाः पुष्पं पाटलं च संबन्धता संप्रत्ययता निदा-
षावधिना ग्रीष्मकालेन ॥ “ अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीन्नि काले त्रिलेऽपि च ”
इति विश्वः ॥ कामिजनेषु विषये । सर्वे दोषास्तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः ॥

५३ ॥ जनस्येति । तस्मिन्समये ग्रीष्मे विगाडे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशे-
षं सतिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः । कौ द्वौ । तापापनोदक्षमा समर्था पाद-
योरङ्गयोः । पादानां रश्मीनां च सेवा ययोस्तावदयस्थावभुदयस्थः स च नृपति-
रुदयरथः शशी च ॥

of its bearing the pollen, looked like the bow-string of fancy-born
God broken through rage by Siva even after he had burnt his body.

52. The time of summer that brought together the odori-
ferous piece of mango-blossom, the odoriferous old wine, and
the odoriferous fresh Pātala, (thereby) made amends for all its
sins against the tribe of lovers.

53. In that excessively hot time of summer two things be-
came (were) greatly agreeable to the people, viz., that king and
the moon,—both standing in their rise—the one, the service of
whose feet was able to remove misery. the other, the enjoyment of
whose rays was able to banish heat (caused by summer).

रुचे for शुभे. B. I. with Chā., and Vijay., कापात् for रोषात्. D. K.
खंडीकृतज्या, A. B. C. with Su., and the text only of Vijay., खंडीकृता
ज्या for खंडीकृता ज्या.

52. A. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su.,
and Vijay., शीघ्रम् for शीघ्रम्. K. वा for च. K. संबन्धतामात्र जनेषु for सं-
बन्धता कामिजनेषु. A. C. with Chā., and Din., कामिजने स्वदोषाः for कामि-
जनेषु दोषाः.

53. D. तौ for द्वौ. B. C. K. L. R. with Val., Su., and the text

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवद्धे सरय्याः ।

विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याम्भसि ग्रीष्मसुखे बभूव ॥ ५४ ॥

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

सन्तुपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

५४ ॥ अथेति । अथोर्मिषु लोलाः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिंस्तस्मिन् ॥ “ लोलभ्रलसतृष्णयोः ” इत्यमरः ॥ रोधोलतापुष्पाणां वद्धे प्रापके ॥ पञ्चा-
यश्च ॥ ग्रीष्मे सुखे सुखकरे सरय्या अम्भसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य । व-
निताभिः सहैत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव ॥

५५ ॥ स इति । चक्रधरप्रभावः स कुशस्तीरभूमौ विहितोपकार्या यस्यास्ताम् ।
आनायो जालमेषामस्तीत्यानायिनो जालिकाः ॥ “ जालमानायः ” इति निषा-
तः ॥ “ आनायः पुंसि जालं स्यात् ” इत्यमरः ॥ तैरपकृष्टनक्रामपनीतमाहं
सां सरयूं श्रीमहिम्नोः संप्रप्रभावयोरनुरूपं विगाहितुं प्रचक्रमे ॥ अत्र कामन्दकः—
“ परितापिषु वासरेषु पदयंस्तदलेखास्थितमामसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्रमी-
नजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्सभेतः ” इति ॥

५६ ॥ सेति । सा सरित्सरयूस्तीरसोपानपथेनावताराद्वतरणादन्योन्यं केयूर-
विघट्टिनीभिः संनद्धाङ्गदसंघर्षिणीभिः सन्तुपुरक्षोभाणि तुपुरक्षोभेण सहितानि प-
दानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभिरुद्विग्नहंसा भीतहंसासीत् ॥

54. Once he took a fancy to sport with young women in the water of the Sarayū, which was pleasant in the hot season, which carried with it flowers of the creepers on its banks and which had intoxicated swans anxious to swim in its waves.

55. He, whose valour (lustre) was like that of Vishnu, began to sport in a way befitting his wealth and greatness in that river on whose banks tents were pitched and the alligators (crocodiles) in which were taken out by fishermen.

56. That river had its swans disturbed by young ladies whose steps were accompanied by the tumultuous noise of the anklets and who were striking against each other's armlets on account of their descending the flight of steps on the bank.

only of Vijay., °पादसेवः for °पादसेवौ. B. C. with Vallabha, स चोदयस्थः, A₂. with Hemādri, सदोनुपस्थौ, B₂. with Chā., Din., and Su., सदोदयस्थः, D. E. H. and the text only of Val., नवोदयस्थः, D₂. with Vijay., नवो-
दयस्थौ, K. स नोदयस्थौ for स चोदयस्थौ.

54. L. अथोर्मिलोलोन्मद° for अथोर्मिलोलोन्मद . A. with Vallabha
ग्रीष्मसुखे for ग्रीष्मसुखे.

55. D. I. विहतो° for विहितो°. I. अवकृष्टनक्राम् for अपकृष्टनक्राम्.

56. A. C. with Charitravardhana, विघाट्टिनीभिः for विघट्टिनीभिः.

परस्परभ्युक्ष्यतत्पराणां तासां नृपो मज्जनरामदर्शी ।
 नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तबालव्यजनां बभाषे ॥ ५७ ॥
 पद्मावरोधैः शतशो मदीर्यैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।
 सन्ध्योदयः साभ्र इवैष वर्ण पुष्पत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥
 विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौललिताभिरङ्गिः ।
 तद्वध्नतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥

५७ ॥ परस्परेति । नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां तासां स्त्रीणां मज्जने रागोऽभिलाषस्तद्वर्षी नृपः पार्श्वगतामुपात्तबालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरमाहिणीं बभाषे ॥ “ किरातस्तु क्रुमान्तरे । स्त्रियां चामरमाहिण्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः ” इति केशवः ॥

५८ ॥ पश्येति । गलिताङ्गरागैर्मदीर्यैः शतशोवरोधैर्विगाह्यमानो विलोड्यमान एष सरयूप्रवाहः । साभ्रः समेयः संध्योदयः संध्याविर्भाव इव । अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तपीतादिकं पुष्पति पश्य ॥ वाक्यार्थः कर्म ॥

५९ ॥ विलुप्तमिति । नौललिताभिर्नौभिः क्षुभिताभिरङ्गिरन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं कञ्जलं विलुप्तं हतं तदञ्जनं विलोचनेषु नेत्रेषु मदेन या रागशोभा तां बध्नतीभिर्घटयन्तीभिरङ्गिरासां प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितम् ॥ प्रतिनिधिदानमपि तत्कार्य-कारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

57. The king took his seat in the boat with a desire to see their eagerness in merging into the water who were engaged in sprinkling water over each other, and began to address the female Kirita who waited on him by his side with a Châmara (in her hand).

58. Mark the stream of the Sarayú being stirred by hundreds of females of my inner-apartment the sandal paste on whose body has been washed off in it, unfolds (spreads out) various colours like the rise of the twilight interspersed with clouds.

59. The collyrium of the beautiful ladies of my inner-apartment that was washed away by the water stirred by the boats, is restored to them by the water giving the beauty of the flush of intoxication to their eyes.

B. H. I. R. with Châ., Din., and Su., विवित्रं, D. with Vallabha, विलम्बं, K. विवत्रं for उद्विग्नं.

57. B. O. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., °आक्षेपण for °अभ्युक्षण°. A. D पार्श्वगतं किरातमुपात्तबालव्यजनम्, B. पार्श्वगतान् किरातानुपात्तबालव्यजनाम् for पार्श्वगतां किरातीमुपात्तबालव्यजनानाम्. Hemadri notices the reading of A. D. Mss.

58. A. with Vijay., वगाह्यमानः for विगाह्यमानः.

59. L. ने ललिताभिरङ्गिः for नौललिताभिरङ्गिः. A. O. with Hemadri. वध्नतीभिः for तद्वध्नतीभिः.

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्धोदुमशक्नुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।

पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलाञ्छलयन्ति मीनान् ॥ ६१ ॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।

पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः ॥ ६२ ॥

६० ॥ एता इति । गुरु दुर्बलं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति विग्रहः । गुरुश्रोणि-
पयोधरत्वादात्मानं शरीरमुद्धोदुमशक्नुवत्य एता बाला गाढाङ्गदैः श्लिष्टाङ्गदैर्बाहु-
भिः क्लेशोत्तरं दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात्कीडाभिनिवेशपारतन्त्र्यात्प्लवन्ते
तरन्ति ॥

६१ ॥ अमी इति । वारिविहारिणीनामासां प्रभ्रंशिनो भ्रष्टा निम्नगायाः स्रोतसि
पारिप्लवाश्चालाः ॥ “ चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ” इत्यमरः ॥ अमी
शिरीषप्रसवा एवावतंसा कर्णभूषाः शैवाललोलाञ्जलनीलिप्रियात्र ॥ “ जलनीली
तु शैवालम् ” इत्यमरः ॥ मीनाञ्छलयन्ति प्रादुर्भावयन्ति । शैवालप्रियत्वाच्छिरी-
षेषु शैवालभ्रमात्प्रदुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

६२ ॥ आसामिति । जलस्यास्फालने तत्पराणामासक्तानामासां स्त्रीणां मुक्ता-
फलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषुत्सर्पन्त्युत्पतन्ति ये तेषु शीक-
रेषु शीकराणां मध्ये शीर्यमाणो गलन्हारोऽत एव छिदुरः स्वयं छिन्नोऽपि न सं-
लक्ष्यते ॥ “ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ” इति कुरच्प्रत्ययः ॥ शीकरसंसर्गाच्छिन्न
इति न ज्ञायत इति भावः ॥

60. These young damsels unable to support their bodies on account of the heaviness of their hips and breasts, swim with difficulty in water with their arms having armlets fastened to them, (simply on account of) being under the influence of passion for sport.

61. These ear-ornaments made of the Sirisha blossom of the females sporting in water, falling into the current of the river and therefore moving to and fro deceive the fish that swim towards them and that are anxious to devour moss.

62. The garland of these females who were deeply engaged in striking the water with their hands, though on the point of being broken, was not observed by them being unstrung among the sprays that vie with pearls and spread over their breasts.

60. B. H. J. K. L. with Chā., Din., Val., and Su., अशक्नुवन्त्यः for अशक्नुवत्यः.

61. E. H. K. R. with Val., and Vijay., शरीष for शिरीष. D. जनयन्ति for ञ्छलयन्ति. Hemādri notices the reading. B. हंसान् for मीनान्.

62. D. L. करा° for जला. Hemādri first reads the 63rd stanza and then the 62nd of our text.

आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्भङ्गचो भ्रुवां इन्द्रचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥
तीरस्थलीदह्निभिस्तुलापैः प्रस्निग्धकैरभिनन्द्यमानम् ।
श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिसुदङ्गवाद्यम् ॥ ६४ ॥
संदष्टवस्त्रेष्वबलानितम्बेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोदुत्तुल्याः ।
अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥ ६५ ॥

६३ ॥ आवर्तति । विलासिनीनां विलसनशिलानां स्त्रीणाम् ॥ “वौ कषलसक-
स्थसम्भः” इति विलुप्तप्रत्ययः ॥ रूपावयवानामुपमेयानां यान्युपमानानि लोक-
प्रसिद्धानि तान्यदूरवर्तीन्यन्तिकगतानि जातानि । कस्य किमुपमानमित्यत्राह-
नतनाभिकान्तेर्निम्ननाभिशोभाया आवर्तशोभा ॥ “स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः”
इत्यमरः ॥ भ्रुवां भङ्गचस्तरंगाः । स्तनानां इन्द्रचराश्चक्रवाकाः । उपमानमिति सर्वत्र
संबध्यते ॥

६४ ॥ तीरेति । उत्कलापैरुधबर्हैः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां तेस्तीरस्थलीषु
स्थितैर्बर्हिभिर्मयूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं आव्यं गीतानुगं गीतानुसार्यासां स्त्रीणां
संबन्धि वार्येव सुदङ्गस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु संमूर्च्छति व्याप्नोति ॥

६५ ॥ संदष्टि । संदष्टवस्त्रेषु जलसेकात्संश्लिष्टांशुकेष्वबलानां नितम्बेष्वधिक-
रणेष्विन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयान्तरितान्यावृतानि यान्युद्गानि नक्षत्राणि तत्तुल्याः ।
सुक्तामयत्वादित्यर्थः । अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः । निश्चला इत्यर्थः । रशना एव
कलापा भूषाः ॥ “कलापो भूषणे बर्हः” इत्यमरः ॥ मौनम् । निःशब्दतामि-
त्यर्थः । भजन्ते ॥

63. Those things which are the standards of comparison of beauty and parts of the body are at hand in the case of these sportive women, viz., the beauty of the whirl-pool may be compared with the beauty of the deep naval, the waves with the eyebrows, and the couples of Chakravâkas with their breasts.

64. The agreeable sound of the water in the form of tabour being in consonance with their singing and hailed with delight by the sweet-cooing peacocks on the slope of the bank with their plumages erect, fills the ears (has a pleasing effect on the ears).

65. These circles of waist-band, the intervals in the (woven) thread of which are filled with water and which, on the women's

63. L. नतनाभिरन्ध्रे for नतनाभिकान्तेः. D. with Su., भङ्गा भ्रुवा, A. J. L. with Vijay., भङ्गो भ्रुवां, K. भङ्गचोद्वन्द्वं for भङ्गचो भ्रुवां.

64. D. L. मूर्च्छेयनुरक्तम् for संमूर्च्छति रक्तम्.

65. B. O. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val.,

एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।

इकेतराग्रैरलकैस्तरुण्यश्चूर्णारुणान्वारिलवान्वमन्ति ॥ ६६ ॥

उद्धन्धकेशश्च्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।

मनोज्ञः एव प्रमदामुखानामम्भोविहाराकुलितोऽपि वेषः ॥ ६७ ॥

६६ ॥ एता इति ॥ दर्पात्सखीजनं प्रति करैरुत्पीडिता उत्सारिता वारिधारा याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता एतास्तरुण्यो वक्त्रेतराग्रैर्-
जलसेकादृज्वग्रैरलकैः करैश्चूर्णैः कुङ्कुमादिभिरुणान्वारिलवानुदकविन्दुन्व-
मन्ति वर्षन्ति ॥

६७ ॥ उद्धन्धेति । उद्धन्धा उद्धृष्टाः केशा यस्मिन्सः । च्युतपत्रलेखः क्षारतप-
त्रचरचनः । विश्लेषिणो विश्लेषिणी मुक्ताफलपत्रवेष्टा मुक्तामयताडक्या यस्मिन्सः ।
एवमम्भोविहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेषो नेपथ्यं मनोज्ञ एव ॥ “रम्याणां
विकृतिरपि श्रियं तनोति ” इति भावः ॥

hips closely adhered on by the (white) silk-garments, appear like stars dimmed (lit. hidden) by moon-light, have become noiseless (lit. kept silence).

66. These young ladies, striking upwards with their hands showers of water in pride and receiving on their faces the showers thrown by their friends, rain down drops of water red with Kun-
kuma (i. e. red powder) by means of their straight tresses of hair.

67. The decoration on the face of the young female, though disordered by the sport in water, is yet most charming,—the deco-
ration in which the hair are loosened, the amorous paintings are washed away and the pearl-ear-rings (Patraveshita) are loosely hanging down.

Su., and Vijay., °डडुकल्पाः for °डडुत्ल्याः. D. आसां, J. अम्ः for अमी. A. with Châ., and Din., रन्ध्रभागाः, D. E. with Su., रन्ध्रमार्गोः, L. रन्ध्रमार्गं for सूत्रमार्गोः. Vijayanandasūris'varacharanas'evaka notices the read-
ing of Sumativijaya and D. E. Mss. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., रसना° for रसना°.

66. B. I. R. with Hem., Val., and the text only of Vijay., दण्डधारम्, C. K. with Su., °दण्डधाराः, A₂. with Vijay., °यन्धधाराः, D. °गन्धधारम्, D₂. °गन्धधाराः, H. L. °यन्धधारम् for °वारिधाराः. B. C. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and the text only of Vi-
jay., हर्षात्, D. L. with Vijay., आराह for दर्पात्. E. वमन्ते, L. वहन्ति for वमन्ति.

67. A. D. I. K. with Val., Su., and Vijay., उद्धृष्ट for उद्धृष्ट

स नौविमानाववतीर्य रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्यु ।

स्कन्धावलमोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्ध इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ताः प्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।

प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्तेन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६९ ॥

६८ ॥ स इति । स कुक्षो नौविमानमिव नौविमानम् ॥ उपमितसमासः ॥ तस्माद्व-
वतीर्य विलोलहारः संस्ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः सह स्कन्धावलमोद्धृतपद्मि-
न्युत्पादितनलिनी यस्य स तथोक्तः सन् ॥ “नवदूतश्च” इति कप्रत्ययः ॥ वन्धो
द्विपेन्द्र इव । अप्यु रेमे ॥

६९ ॥ तत इति । ततो प्राजिष्णुना प्रकाशनशीलिन ॥ “भुवश्च” इति चकारा-
दिष्णुच् ॥ नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः । प्रागेव ।
इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । केवला अपीत्यर्थः । मुक्ता मणयो नयनाभिरामाः । उन्म-
यूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत ॥ अभिरामा इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

68. The king with his garland moving to and fro alighted from the balloon-shaped boat, and began to sport with them in the water, as a huge wild elephant with an up-rooted lotus-plant clung to the shoulder sports with female elephants in water.

69. Then those females in company with the resplendent king appeared exceedingly beautiful. Already games are charming to the eye, what to say then when they are united with a sapphire shooting forth its rays.

C. R. with Vijay., जालवेष्टः, D. K. °जालक्षोभः, D₂. with Châ., Din., Val., and Su., °कर्णवेष्टः, B. with Hemādri °दन्तपत्रः for °पत्रवेष्टः. Hemādri: “विश्लिष्यन्त्यवश्यमिति विश्लेषि विश्लेषिमुक्ताफलानि दन्तपत्राणि यस्य सः.” Hemādri also notices ‘पत्रवेष्टम्’ and observes:—“विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्ट-मिति पाठेऽपि कर्णपत्रम्” । D. K. with Hemādri वेष्टः for वेष्टः. A correct reading.

68. B. C. E. H. L. R. with Hem., Din., Val., Su., and Vijay., विलोलमाल्यः, D. I. with Châ., विलोलमालः for विलोलहारः. C. and the text only of Val, स्कन्धावलम्बो° for स्कन्धावलमो°. B. °उन्नत°, D. L. °उ-
न्नत° for °उद्धृत°.

69. B. C. K. R. with Hem., Châ., Din., and Val., अभिगताः, D. H. I. L. with Su., Vijay., and the text only of Val., अभिगताः for अनुगताः. A. D. H. K. with Hem., Châ., and Din., उन्मयूषं किमुतेन्द्रनी-
लय for इन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् .

वर्णोदकैः काञ्चनशङ्खमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।

तथागतः सोऽतितरां बभासे सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ॥ ७० ॥

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥

यत्कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥

७० ॥ वर्णोदकैरिति । तं कुशमायताक्ष्यः काञ्चनस्य भृङ्गैर्बुक्तानि तैर्वर्णोदकैः कुङ्कुमादिवर्णद्रव्यसहितोदकैः प्रणयास्तेहादसिञ्चन् ॥ तथागतस्तथास्थितः । वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो गैरिकद्रव्ययुक्तोऽद्रिराज इव । अतितरां बभासेऽत्यर्थं चकासे ॥

७१ ॥ तेनेति । अवरोधप्रमदासखेनान्तःपुरवृन्दरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरङ्गं विगाहमानेन तेन कुशेनाकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोऽप्सरोभिर्वृतो आवृतो मरुत्वानिन्द्रोऽनुयातलीलोऽनुकृतश्रीः । अभूदिति शेषः ॥ इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः ॥

७२ ॥ यदिति । यत्राभरणं रामः कुम्भयोनेरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाय राज्येन समं दिदेश । राज्यसममूत्यमित्यर्थः । सलिले विहर्तुः क्रीडितुरस्य कुशस्य तज्जैत्राभरणं जयशीलमाभरणमज्ञातपातं सन्ममज्ज ॥

70. The long-eyed damsels sprinkled him through love with coloured waters ejected through syringes made of gold. In that position he looked extremely beautiful like the king of mountains washed down by streams containing mettalic earth.

71. The king bathing in that best of rivers in company with the young ladies of his inner-apartment imitated the grace of Indra sporting in the heavenly Ganges surrounded by celestial damsels.

72. That victorious ornament, which Rāma having obtained from the pitcher-born sage (Agastya) had made over to Kus a along with the kingdom, dropped into water while he was sporting in it without his knowing of its fall.

70. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., 'संयैः for 'मुक्तैः. B. C. H. I. L. R. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., 'निस्यन्द, E. K. with Chā., Dīn., Vijay., and the text only of Su., 'निस्यन्द, D. J. 'निस्यन्द for 'निष्यन्द.

71. B. D. जितः for इतः. B. L. with Chā., and Su., अनुजातलीलः for अनुजातलीलः.

स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्या भतमात्र एव ।
 दिव्येन शून्यं वलयेन बाहुमपोदनेपथ्यविधिर्वदश ॥ ७३ ॥
 जयश्रियः संवननं यतस्तदामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।
 सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥ ७४ ॥
 ततः समाज्ञापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीष्णान् ।
 बन्ध्यश्रमास्ते सरयूं विगाह्य तमुचुरम्लानमुखप्रसादाः ॥ ७५ ॥

७३ ॥ स्नात्वेति । असौ कुशः सदारः सन्बध्याकामं यथेच्छं स्नात्वा विगाह्य ।
 तीरे योपकार्या पूर्वोक्ता तां गतमात्रो गत एवापोदनेपथ्यविधिरकृतप्रसाधन एव
 दिव्येन वलयेन शून्यं बाहुं ददश ॥

७४ ॥ जयेति । यतः कारणात्तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् ॥ “वश-
 क्रिया संवननम्” इत्यमरः ॥ यस्माच्च गुरुणा पित्रामुक्तपूर्वं पूर्वमामुक्तम् । धृतमि-
 त्यर्थः ॥ सुप्तुपेति समासः ॥ असौ हेतोरस्याभरणस्य भ्रंशं नाशं न सेहे । लोभान्न ।
 कुतः । हि यस्माद्धीरो विद्वान्स कुशस्तुल्यानि पुष्पाण्याभरणानि च यस्य सः
 पुष्पेष्विवाभरणेषु धृतेषु निर्माल्यवृद्धिं करोतीत्यर्थः ॥

७५ ॥ तत इति । ततः । नद्यां स्नान्ति कौशलेनेति नदीष्णाः । तान् ॥ “स्रपि”
 इति योगविभागात्कप्रत्ययः ॥ “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” इति षत्वम् ॥ सर्वा-
 नानायिनो जालिकांस्तस्याभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्त आशु समाज्ञापयन् ॥

73. He, in company with his wife, having bathed to his heart's content, found his arm without its celestial armlet before he had put on his dress, the moment he had gone to the tent pitched on the shore.

74. The king did not endure its loss because it was a charm of victory and was worn before by his father and not because he was greedy; for, with the wise king ornaments and flowers were equal.

75. Then he instantly ordered all the fishermen skilful in diving for its search. Having dived in the Sarayū, they finding

73. B. I. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., उपोदनेपथ्यविधिः. D. J. L. with Chā., Din., and the text only of Val., अपोदनेपथ्यविधिम् for अपोदनेपथ्यविधिः.

74. A. D. I. K. L. with Hemādri संवननम् for संवननम् Hemādri “संवननं वशीकरणं.” D. आमुक्तमुक्तम् for आमुक्तपूर्वम्. H. च पथात् for च यस्मात्. C. L. with Hemādri स पुष्पतुल्याभरणः for स तुल्यपुष्पाभरणः. Val. labha notices the reading. A. D. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., धीरः for धीरः.

75. I. आम्लान° for अम्लान. A. E. J. R. with Hem., and Su., अरविन्दाः, D. K. with Chā., and Din., °प्रसादय, D₂. L. °अरविन्दम् for

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
 नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनमुपात्तमन्तर्द्दवासिना तत् ॥ ७६ ॥
 ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
 गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजंगनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७ ॥
 तस्मिन्नुदः संहितमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः ।
 रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥

स भानायिनः सरयुं विगाह्य विलोड्य बन्ध्यश्रमा विफलप्रयासास्तथापि तद्गतिं
 ज्ञात्वा म्लानमुखप्रसादाः सश्रीकमुखाः सन्तस्तं कुशमूयुः ॥

७६ ॥ कृत इति । हे देव प्रयत्नः कृतः । पयसि मग्नं त आभरणोत्तमं न च ल-
 ष्यम् । किं तु तदाभरणमन्तर्द्दवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन पद्मेन लौ-
 न्याल्लोभादुपात्तं गृहीतम् । नूनमिति वितर्के ॥

७७ ॥ तत इति । ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षस्तरस्वी बलवान्स कुशस्तीर-
 गतः सन्धनुराततज्यमधिज्यं कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं गारुत्-
 म्हेवताकमस्त्रं समाददे ॥

७८ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नस्त्रे संहितमात्रे सत्येव हूयः क्षोभाद्धेतोः समाविद्धाः
 संहितास्तारंगा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निघ्नन्पातयन् । अवपाते गजप्रहणश-
 त्तं मग्नः पतितः ॥ “ अवपातस्तु हस्त्यर्थं गर्तद्विघ्नस्तृणादिना ” इति यादवः ॥
 वन्यः करीव । परुषं चोरं ररास इवान् ।

their labours unsuccessful addressed him with the brightness of their
 faces not faded.

76 Your Majesty, we tried our best but we did not obtain
 your Majesty's excellent ornament dropped into the water ; per-
 haps it must have been taken through greed by the snake Kumuda
 whose abode is below this deep pool

77. Then that mighty bow-man, with his eyes red with anger
 stringing his bow and advancing to the bank, took up the ' missile
 presided over by the Great Eagle for the destruction of
 the snake.

78 No sooner was it fitted than the deep pool of water with
 its wavy hands moved about through agitation, broke down the

प्रसादाः. Vallabha and Vijayanandasūris' varacharanasevaka notice
 the reading of Charitravardhana and others.

76. D. K. नागेन नूनं कुमुदेन लौल्यात् for नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनम्.

77. E. J. गुरुत्मतं for गारुत्मतं. K. नपम्बी for तरस्वी. D. with Hem.,
 Val., and Su., समाददे for समाददे.

78. A C. with Hemādri सन्धितमात्रे for संहितमात्रे. D. with Su.,
 एवं for एव. And construe it with परुषं. B. C. D. I. with Hemādri

तस्मात्समुद्रादिव मथ्यमानाद्बृहन्नकात्सहसोन्ममज्ज ।
 लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥
 विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।
 सौपर्णमर्धं प्रतिसंजहार प्रहेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८० ॥
 त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं दिशामकुशमस्त्रविद्वान् ।
 मानोज्ञतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्धाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ॥ ८१ ॥

७९ ॥ तस्मादिति । मथ्यमानात्समुद्रादिव । उद्बृहन्नकात्सहसोन्ममज्ज-
 त् । लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव । कन्यां पुरस्कृत्य भुजं-
 गराजः कुमुदः सहसोन्ममज्ज ॥

८० ॥ विभूषणेति । विशांपतिर्मनुजपतिः कुशः ॥ “ द्वौ विशौ वैश्वमनुजौ ”
 इत्यमरः ॥ विभूषणं प्रत्युपहरति प्रत्यर्पयतीति विभूषणप्रत्युपहारः ॥ कर्मण्यण् ॥
 विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तम् । उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं गा-
 रुत्मतमर्धं प्रतिसंजहार ॥ तथा हि । सन्तः प्रहेषु नन्नेष्वनिर्बन्धरुषोऽनियत-
 कोपा हि ॥

८१ ॥ त्रैलोक्येति । अर्धं विद्वानस्त्रविद्वान् ॥ “ न लोक ” इत्यादिना षष्ठीसमा-
 सनिषेधः । “ द्वितीया भिता— ” इत्यत्र गम्यादीनामुपसंख्यानद्वितीयेति बो-

banks, and began to roar terribly like a wild elephant fallen in a pit (made for hunting the beast).

79. Instantly out of the pool, the alligators in which were agitated, rose up the king of serpents leading before him a maiden, as the tree of the king of the gods (Indra's Parijāta) sprang up with Lakshmi from the ocean that was in the process of being churned.

80. The lord of the people saw him approach bearing in his hand the ornament that he brought with him to present again to him, and withdrew the Suparna missile. For good men are not inexorable in their anger towards those that bend themselves before them.

81. Kumuda, who had known the strength of the missile, having with his head though elevated with honour saluted Kusā

क्रोधान् for क्षोभान्. B. C. I. with Val., and Su., अभिपन्न, D. E. H. J. K. L. R. with Hem., Chā., Din., and Vijay., मिन्द्रन् for निघ्नन्. I. अतिपातमग्नः for अवपातमग्नः. B मन्ः for वन्यः.

79. D. E. with Vijay., उद्दिग्धन्नकात् for उद्बृहन्नकात्.

81. C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., अंकुशमाशु वि-

अवैमि कार्वाण्तरमावुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।

सोऽहं कथं नाम तवाचरेवमाराधनीयस्य धृतेर्विघातम् ॥ ८२ ॥

कराभिघातोत्थितकन्दुकेषमालोक्य बालातिकुतूहलेन ।

जवात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३ ॥

गविभागाद्वा समासः ॥ गरुडास्त्रमहिमाभिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः । त्रयो लोकास्त्रै-
लोक्यम् ॥ चानुर्वर्ण्यादित्वास्त्वार्थे ष्वञ्प्रत्ययः ॥ त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो
जन्मको यस्य तम् । अत एव प्रभावविषयमकुशं मूर्धाभिषिक्तं राजानं कुशं मा-
नोज्ञतेनापि मूर्धाभिषेच्य प्रणम्य बभाषे ॥

८२ ॥ अवैमीति । त्वाम् । ओदनान्तरस्तण्डुल इतिवत्कार्यान्तरः कार्यार्थः ॥
“स्थानात्मायान्यताद्धर्त्यरन्ध्रान्तर्येषु चान्तरम्” इति शाश्वतः ॥ स चासौ
मानुषश्चेति तस्य विष्णो रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैति ॥
“आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ स जानन्नहमाराधनीयस्योपा-
स्यस्य तव धृतेः प्रीतेः ॥ “धृ प्रीती” इति धातोः स्त्रियां क्तिन् ॥ विघातं कथं
नामाचरय ॥ असंभावितमित्यर्थः ॥

८३ ॥ करोति । कराभिघातेनोत्थित ऊर्ध्वे गतः कन्दुको यस्याः सा । कन्दुका-
र्यमूर्ध्वे पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बाला जवाश्चान्तरिक्षाज्ज्योतिर्नक्षत्रमिव ॥ “ज्यो

the son of the Lord of three worlds, who was the goad to his enemies on account of his prowess and whose head had received on it the pouring of coronation-water, began to address him in the following manner.

82. “I know thee to be another image, under the name of a son of Vishnu who had assumed on purpose the human form. Such a one as I am, how shall I bring destruction on thy good pleasure, adorable as thou art?”

83. “This young girl, whose ball had gone up by the stroke of her hand and hence looking up for it, saw this victorious orna-

हान्, D. L. भेकुसवदित्वा for भेकुसमवदित्वा. Hemādri notices the reading of Vallabha and others. B. कुशावसिक्तम् for मूर्धाभिषिक्तम्.

82. E. तं for त्वां.

83. B. with Val., Su., and the text only of Vijay, “उत्थित” for उत्थित°. B. L. with Chā., and Din., बाला नु for बालाते°. B. C. with Chā., and Din., कुतूहलात्ता for कुतूहलेन. D. H. with Hem., Val., and Su., औत्पातिकम्, A. C. I. K. L. R. with Ohā., Din., and Vijay., ह् दात्पतन् for जवात्पतन्.

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखास्थिरलाञ्छनेन ।

भुजेन रक्षापरिधेण भ्रूमेरुपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४ ॥

इमां स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।

आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ८५ ॥

तिर्भद्योतदृष्टिषु " इत्यमरः ॥ पतत्त्वदीयं जैनाभरणमालोक्यातिकृतूहलेनादत्ता-
गृह्णात् ॥

८४ ॥ तदिति । तदेतदाभरणमाजानुविलम्बिना दीर्घेण । ज्याघातेन या रेखा
रेखाकारा ग्रन्थयः । ते स्थिरलाञ्छनं यस्य तेन । भ्रूमे रक्षायाः परिधेण रक्षार्ग-
लेन ॥ "परिधो योगभेदात्त्रमुद्गरेऽर्गलघातयोः" इत्यमरः ॥ अंसलेन बलवता
ते भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपैत् ॥ एतैर्विशेषणैर्महाभाग्यशौर्यधुरंधरत्वबलवत्त्वादि
गम्यते ॥

८५ ॥ इमामिति । किं च । हे पार्थिव ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परिच-
र्यया ॥ "शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोः" इति विश्वः ॥ आत्मापरा-
धमाभरणग्रहणरूपं नुदतीम् । परिजिहीर्षन्तीमित्यर्थः ॥ "आशंसायां भूतवच्च" ॥
इति चकाराद्वर्तमानार्थे शब्दप्रत्ययः ॥ "आच्छीनद्योर्नुम्" इत्यस्य वैकल्पि-
कत्वान्नुमभावः ॥ इमां मे यवीयसीं कनिष्ठं स्वसारं भगिनीं कुमुद्वतीमनुमन्तुं ना-
र्हसीति न । अर्हस्येवेत्यर्थः ॥

ment of thine falling down with great force like a meteor from
the sky, and took it up with great curiosity. "

84. "Let then this ornament again obtain the contact with
thy sinewy-arm, reaching down to the knees, which bears a steady-
(i. e. permanent) mark of the lines made by the strokes of the
bow-string and which is the protecting iron bar for locking the
gates of the earth. "

85. "And moreover, O king, it is not that you do not deserve
to accept this younger sister of mine, named Kumudvati who
wishes to atone for her own offence (committed against you) by
long devoting herself to the service of your feet. "

84. B. H. L. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay.,
°लेखास्थिर°, I. °रेखास्थित°, E. लेखाकिण°, D. °रेखाकिण° for रेखास्थिर°.
Mallinātha also notices the reading of D. and says,—"रेखा प्रे-
यस्तासां किं चिद्धं तदेवलाञ्छनं यस्य तेन । "

85. D. L. निजानराधम् for आत्मापराधम् .

इत्युचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ८६ ॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते
माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखरय ।
दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्वयश्रुवानो दिगन्ता-
न्गान्धोदयं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्रयभेषाः ॥ ८७ ॥

८६ ॥ इतीति । इति पूर्वभोकोक्तमूचिवानुक्तवान् ॥ सुवः कष्टः ॥ उपहृताभरणः
प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः । हे कुमुद भवाञ्श्लाघ्यः स्वज्जपो बन्धुः । इत्यनुभाषितार-
मनुजन्तारं क्षितीशं कुशं समेतबन्धुर्युक्तबन्धुः सन्कन्यामयेन कन्यारूपेण कुल-
योर्भूषणेन विधिवत्संयोजयामास ॥ न केवलं तदीयमेव किं तु स्वकीयमपि
भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः ॥ आम्प्रत्ययानुप्रयोगयोर्यथैवधानं तु पाशैव
समाहितम् ॥

८७ ॥ तस्या इति । मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय । सहधर्माचरणायेत्यर्थः ।
माङ्गल्या मङ्गले साधुर्गोर्णा भेषादिलोम ॥ “ ऊर्णा भेषादिलोमि स्यात् ” इत्य-
मरः ॥ अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सूत्रमुच्यते । तथा वलयिनि वलयवति तस्याः
कुमुद्वत्या हस्ते पापाच्छिखरस्योदधिषः पावकस्य पुरोऽग्रे स्पृष्ट गृहीते सति
दिगन्तान्वयश्रुवानो व्यानुवदिन्दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरदुत्थितः । तदन्वाश्रया अ-
श्रुता भेषा गन्धेनोदग्रमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि ॥ जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ववृषुः ॥
आश्रयैशब्दस्य “ राट्रं तूयममी त्रिषु । चतुर्दश ” इत्यमरवचनात्त्रिलिङ्गत्वम् ॥

86. With these words, Kumuda who had made over the orna-
ment, formed relation, in company with his kinsmen, with the
lord of the earth who replied “ you are my honoured relation ” by
presenting to him the ornament of his family consisting of an
unmarried maiden, in accordance with the rule.

87. When her (Kumudvatī's) hand having on it the aus-
picious wrist-let of wool was held by the lord of the people for
connubial companionship before the holy fire flaring upwards, there
arose a sound of celestial trumpets pervading the extremities of

86. A. उपचिताभरणः, K. उपचिताभरण, B. E. H. R. with Châ.,
Din., Val., Su., and Vijay., उपहृताभरणं, D. L. उपहृताभरणः for उपहृता-
भरणः. A. C. R. with Vijay., इति भाषितारं, B. H. I. K. R. with Hem.,
Châ., Din., Val., and the text only of Vijay., अभिभाषितारं for अनुभा-
षितारं. D. तमेकबन्धुम् for समेतबन्धुः.

87. B. L. with Chāritravardhana माङ्गल्योर्णा° for माङ्गल्योर्णा°. E.
L. R. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., उच्छिखरस्य
for उच्छिखरय.

इत्थ नागस्त्रिभुवनयुरोरौरसं मैथिलेयं

लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।

एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद्वैततेषा-

च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ कुमुदतीपरिणयो नाम
षोडशः सर्गः ॥

८८ ॥ इत्थमिति । इत्थं नागः कुमुदः । नयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् ॥
“तद्वितार्थे—” इत्यादिना तत्पुरुषः ॥ “अदन्तद्विगुत्वेऽपि पात्राद्यन्तत्वात्पु-
सकत्वम्” ॥ “पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुल्फ्यानुसारतः” इत्यमरः ॥ तस्य गुरु-
रामः । तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् ॥ “औरसो धर्मपत्नीजः” इति याज्ञवल्क्यः ॥
मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा । कुशोऽपि च तक्षकस्य पञ्चमं पुत्रं तं कुमुदं बन्धुं
लब्ध्वा । एकस्तयोरन्यतरः कुमुदः पितृवधेन रिपोर्वैततेषां हारुडात् ॥ गुरुणा वै-
ष्णवांशेन कुशेन व्याजितक्रौर्यादिति भावः ॥ शङ्कां भयमत्यजन् । अपरः कुशः
शान्तव्यालां कुमुदाजया वीतसर्पभयामवनिमत एव पौरकान्तः पौराणां प्रियः
सन् शशास ॥

॥ इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपाराचारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचल-
मल्लिनाथमच्छपाच्छयसूरिर्विरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां षोडशः सर्गः ॥

the quarters ; after which, wonderful clouds poured down flowers
richly endowed with sweet scent.

88. In this manner the Naga got the son of Mithila-princess,
the legitimate child of the Lord of the three worlds, for his
kinsman and Kusa on his part got him, the fifth descendant of
Takshaka, for his kinsman, the one left off the fear arising from
the son of Vinata who had become his enemy on account of the
death of his father, and the other who was the joy of his peo-
ple ruled the earth where serpents (now) were made harmless.

88. A. D. H. K. with Hem., Val., Su., and the text only of
Vijay., विषधरिपोः, B. I. L. R. अहिकुलरिपोः for पितृवधरिपोः. Hemādri
simply notices the reading of Mallinātha but Vijayanandasūri-
s'varacharanasevaka agrees with our scholiast in his explanation
of the verse. B. भद्रव्यालाम् for शान्तव्यालाम्.

। सप्तदशः सर्गः ।

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रं प्राप कुमुदती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १ ॥

स पितुः पितृमान्वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।

अनुन्मत्सवितेवोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

नमो रामपदाम्भोजरंणं यत्र संततम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

१ ॥ अतिथिमिति । कुमुदती काकुत्स्थात्कुशादतिथिं नाम पुत्रम् । चेतना बुद्धिः पश्चिमादन्तिमाद्यामिन्या राज्ञेर्यामात्प्रहरात् ॥ “ द्वौ यामप्रहरी समौ ” इत्यमरः ॥ प्रसादं वैशद्यमिव । प्राप ॥ ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ॥

२ ॥ स इति । पितृमान् ॥ प्रशंसार्थं मनुष्यं ॥ बुद्धिक्षित इत्यर्थः ॥ अनुपमद्युतिः । सवितुश्चेदं विशेषणम् । सोऽतिथिः पितुः कुशस्य वंशं मातुः कुमुदत्याश्च वंशम् । सवितोत्तरदक्षिणावुभौ मार्गाविव । अपुनात्पवित्रीकृतवान् ॥

३ ॥ तमिति । अर्थाच्छब्दार्थान्दारसंमहादिक्रियाप्रयोजनानि विदन्तीत्यर्थ-
विवः । तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशस्तमतिथिमादौ प्रथमं कुलविद्यानामान्वीभिकी-
जयीवार्त्तादण्डनीतीनामर्थमभिधेयमग्राहयद्बोधयत् । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पा-
णिमग्राहयत्स्वीकारितवान् । उद्वाहयदित्यर्थः ॥ ग्रहेण्यन्तस्य सर्वत्र द्विकर्म-
कत्वमस्तीत्युक्तं प्राक् ॥

1. Kumudvati got from Kākutstha (i. e. Kus'a) a son named Atithi, as the intellectual faculties get clearness from (become clear in) the last quarter of the night.

2. He of incomparable lustre, blessed with a good father (who was eminent as son i. e. well bred up), purified his father's as well as his mother's family, as the sun with his incomparable splendour purifies both the north and the south paths.

3. His father, the best of the sensible people, first bade him (Atithi) receive the instructions in the hereditary lores (i. e., the principal sciences requisite for a Kshatriya) and afterwards made him accept the hands of the daughters of kings.

1. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., आप प्राप.

3. A. D. with Sumātivijaya पुरः for वरः.

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥
स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥
तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥

४ ॥ जात्य इति । जातौ भवेः जात्यः कुलीनः शूरो वशी कुशोऽभिजातेन कुलीनेन ॥ “अभिजातः कुलीनः स्यात्” इत्यमरः ॥ शौर्यवता वशिना ते-
नातिथिना । करणेन । एकमात्मानम् । एको न भवतीत्यनेकस्तम् । अमन्यत ॥
सर्वगुणसामग्र्याहात्मजमात्मन एव रूपान्तरममंस्तेत्यर्थः ॥

५ ॥ स इति । स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तमिन्द्रस्य साहायकं सहकारि-
त्वम् ॥ “योपभात्—” इत्यादिना बुद्धिः ॥ उपेयिवान्प्राप्तः सन्समरे नामतोऽर्थ-
तश्च दुर्जयं दैत्यं जघानावधि । तेन दैत्येनावधि हतश्च ॥ “लुङि च” इति हनो
वधादेशः ॥

६ ॥ तमिति । कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी । कुमुदा-
नन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्नेव । तं कुशमन्वगात् ॥ कुशस्तु । कुः पृथ्वी । तस्मा
मुत्प्रीतिः । सेवानन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन स्वयमानन्दतीत्यर्थः ॥

4. The noble and brave Kus'a, who had controlled himself, thought his single self as more than one by means of that noble, brave and self-restraining son.

5. He (Kus'a) went to the assistance of Indra in obedience to the custom of (*lit.* as was customary with) his family and killed, in a battle the demon Durjaya and was himself slain by him.

6. Him who took great delight in the satisfaction of the earth, followed Kumudvati the sister of Kumuda, the king of serpents, as moonlight takes delight in the moon, the joy of the lotuses.

4. B. D. I. जन्यः for जात्यः. Chāritravardhana, Dinakara and Sumativijaya notice the reading and say,—“जन्यः इति पाठे जन्यो ज-
नकः” D. L. with Su., शौर्यवतां for शौर्यवता. D. वशिनां for वशिना.

5. B. D. I. K. with Val., Su., and Vijay., सहायिकं for साहा-
यक. A. D. K. with Din., अजय्यं, C. H. and Vijay., महीशः for दुर्जयं.
Chāritravardhana and Sumativijaya notice the reading and say,—
“कचचित्पाठे अजय्यं इति तत्र अजय्यनामानं.” D. सः for च.

तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः सिंहासनार्धभाक् ।

द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ ८ ॥

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥

७ ॥ तयोरिति । तयोः कुशकुमुद्वत्योर्भर्तृभ्य एकः कुशो दिवस्पतेरिन्द्रस्य सिंहासनार्धं सिंहासनैकदेशः । तज्जागासीन् । द्वितीया कुमुद्वत्यपि शच्या इन्द्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी ग्राहिणी ॥ “ संपुत्र — ” इत्यादिना भजेर्विनुप्रत्ययः ॥ सख्यासीत् ॥ कस्कादिवादिदिवस्पतिः साधुः ॥

८ ॥ तदिति । सङ्ग्रामं यायिनो यास्यतः ॥ आवश्यकार्थं णिनिः ॥ “ अकेनोर्भविष्यद्वाभ्रमर्प्ययोः ” इति षष्ठीनिषेधः ॥ भर्तुः स्वामिनः कुशस्य पश्चिमामन्तिमामाज्ञां विपर्यये पुत्रोऽभिषेक्तव्य इत्येवंरूपां स्मरन्तो मन्त्रिवृद्धास्तदात्मसंभवमतिथिं राज्ये समादधुर्निदधुः ॥

९ ॥ तदिति । ते मन्त्रिणस्तस्यातिथेरभिषेकाय शिल्पिभिरुद्देयुज्जतवेदिकं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मण्डपं कल्पयामासुः कारयामासुः ।

१० ॥ तत्रेति । तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेष उपवेशितनेनमतिथिं हेमकुम्भेषु संभृतैः संगृहीतैस्तीर्थवारिभिः । करणैः । प्रकृतयो मन्त्रिण उपतस्थुः ॥

7. One of them (Kus'a) became a sharer of half the throne of the Lord of heavens (Indra) and the other (Kumudvati) too became a friend of S'achi, sharing with her a portion of Parijata.

8. The old ministers remembering the last command of their king when going to the battle placed his son on the throne (*lit.* kingdom).

9. They with the help of the artists erected a new pavilion supported on four pillars with a raised *tapis* in it for the ceremony of his (Atithi's) coronation.

10. There in that pavilion the ministers attended on him who

7. D. च for अपि. C. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., °भाजिनी for °भागिनी.

9. R. शालिभिः for शिल्पिभिः. D. L. वितानं for विमानं. Hemâdri notices the reading.

10. Hemâdri first reads the 11th verse and then the 10th of

नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ।

अन्वसीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥ ११ ॥

दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमभिषेक्तुं दिजातयः ॥ १३ ॥

११ ॥ नदद्भिरिति । आहतं पुष्करं मुखं येषां ते ॥ “ पुष्करं करिहस्तामे वा-
द्यभाण्डमुख्यंपि च ” इत्यमरः ॥ स्निग्धं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तूर्यैस्तस्याति-
थेरविच्छिन्नसंतत्यविच्छिन्नपारंपर्यं कल्याणं भावि सुभनन्वनीयतानुमितम् ॥

१२ ॥ दूर्वांत । सीतिथिः । दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वचश्चाभिन्नपुटा बालपल्लवा-
श्चोत्तराणि प्रधानानि येषु तान् ॥ अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणीति केचित् । कम-
लानीत्यन्ये ॥ ज्ञातिपु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्तानीराजनाविधीन् । भेजे ॥

१३ ॥ पुरोहितेति । पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मणा जिष्णुं

had taken his seat on a splendid throne with holy waters filled in the golden jars.

11. Happiness in a continuous train (unbroken continuation of happiness) with respect to him was inferred from the trumpets with their mouths blown making a deep and agreeable sound.

12. He enjoyed the rites of lustration of arms (Nirājanā ceremonies) consisting chiefly of young sprouts, the barks of banian-trees, the sprouts of Yava-grass and Dūrvā shoots offered to him by his old kinsmen.

13. The Brāhmanas headed by the family priest, began to our text. A. with Chā., भर्तृपीठोपवेशिनं, Chāritravardhana: “ पितृ-
सिंहासनस्थितं.” B. भद्रपीठे निवेशितं, C. भद्रपीठप्रतिष्ठितं, D. भद्रपीठोपशोभितं,
Dg. with Hem., Val., and Su., भद्रपीठनिवेशितं, E. H. K. R. with Vi-
jay., भद्रपीठोपवेशिनं for भद्रपीठोपवेशितं.

11. B. D. प्रहत° for आहत°. B. व्युच्छिन्नसन्ततेः, D. E. H. K. with Val., Su., and the text only of Vijay., अविच्छिन्नसन्ततः for अविच्छिन्न-
सन्तति.

12. B. C. R. with Hem., Chā., Din., and Vijay., °पुटोत्तरम्, D. °पुटोत्तरान्, K. °पुटोत्तरान् for °पुटोत्तरान्. Chāritravardhana notices the reading of D. Ms. B. C. R. with Hem., Chā., Din., and the text only of Vijay., °वृद्धप्रयुक्तम्, D. E. H. I. L. with Su., and Vijay., °वृद्धप्रयुक्तान् for °वृद्धैः प्रयुक्तान्. D. च for सः. B. C. R. with Hem., Chā., Din., and Vijay., °विधिम् for °विधीन्.

13. A. D. with Hemādri द्विजोत्तमाः for द्विजातयः.

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।
 सशब्दमभिषेकश्रीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥
 स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स बन्दिभिः ।
 प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥
 तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमङ्गिः प्रतीच्छतः ।
 ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकाविद्युतिः ॥ १६ ॥

जलशीलं तमतिथिं जैत्रैर्जयशीलै रयर्धभिर्मन्मविशेषैः । करणैः । पूर्वमभिषेककु-
 पचक्रमिरे ॥

१४ ॥ तस्येति । तस्यातिथेर्मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्त्यौघमहती महाप्रवाहा । अ-
 भिषिच्यतेऽनेनेत्यभिषेको जलम् । स एव श्रीः । यद्वा तस्य श्रीः समृद्धिस्त्रिपुर-
 द्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गेव । व्यरोचत ॥ त्रयाणां पुराणां द्वेष्टीति
 विग्रहः ॥

१५ ॥ स्तूयमान इति । तस्मिन्क्षणेऽभिषेककाले बन्दिभिः स्तूयमानः सोऽति-
 थिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान् ॥ कर्तरि क्तः ॥ अत एव सारङ्गैश्चातकैरभिनन्दितः पर्ज-
 न्यो मेघ इव । अलक्ष्यत ॥

१६ ॥ तस्येति । सन्मन्त्रैः पूताभिः युद्धाभिरङ्गिः स्नानं प्रतीच्छतः कर्तव्यस्त-
 स्य । वृष्टिसेकात् । विद्युतोऽयं वैद्युतः । तस्याभिन्धनस्याग्नेरिव । व्यतिर्ववृधे ॥

inaugurate by sprinkling with sacred water on him who was de-
 stined to achieve victories first with Atharva Mantras which effect
 victory.

14. The glorious coronation-water (*lit.* the splendour or
 abundance of the coronation water) which streamed abundantly
 while falling on his head accompanied by a noise shone like the
 Ganga big with its torrents, falling on the head of the enemy of the
 demon Tripura (S'iva).

15. At that time he appeared to have attained greatness
 being praised by panegyrists, like a cloud which is hailed by
 Chatakas.

16- The lustre of the king who was performing ablutions
 with waters purified by excellent (*i. e.* efficacious) Mantras, was

14. E. with Hemâdri व्यराजत for व्यरोचत. A. अद्रेरपापहा for
 त्रिपुरद्विषः.

15. E. स्तूयमाने for स्तूयमानः. B. C. H. I. K. L. R. with Hem.,
 Châ., Din., Val., Su., and Vijay., प्रवृद्धः for प्रवृद्धः. A. D. J. K. with
 Hemâdri and the text only of Vijay., चातकैः for सारङ्गैः.

16. A. B. तन्मन्त्रपूताभिः, K. सन्मन्त्रपूजाभिः for सन्मन्त्रपूताभिः.

स तावदभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतैषां समाप्येरन्ब्रह्माः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

ते प्रीतमनस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन् ।

सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥

बन्धच्छेदं स ब्रह्मानां वधार्हाणामवध्यताम् ।

धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्भवाम् ॥ १९ ॥

१७ ॥ स इति । सोऽतिथिरभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावन्तावत्परिमाणं वसु धनं ददौ यावता वसुनैषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समप्रदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्वदवित्यन्वयः ॥

१८ ॥ त इति । प्रीतमनस्तस्मै स्नातकास्तस्मा अतिथये यामाशिषमुदैरयन्त्या-हरन्साशीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः साम्राज्यादिभिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानीमनवकाशात्कालान्तरोद्दीक्षणं न चक्रा-रेत्त्वर्थः ॥

१९ ॥ बन्धेति । सोऽतिथिर्वद्भानां बन्धच्छेदं वधार्हाणामवध्यताम् । धुरं वहन्तीति धुर्या बलीवर्दादयः । तेषां धुरो भारान्मोक्षं गवामदोहं वत्सानां पानार्थं दोहनिवृत्तिं चादिशदविदेशः ॥

enhanced like that of the lightning-fire from receiving the showers of rain.

17. At the conclusion of the inauguration ceremony he gave to the Snâtakâs as much wealth as would enable them to complete their own sacrificial ceremonies including liberal gifts (Dakṣiṇâ).

18. The blessing which they being greatly pleased in their mind pronounced on him, was kept aside as unnecessary by the fruits obtained by means of his own good deeds achieved in the former state of existence.

19. He ordered the cutting down of the fetters of prisoners to set them at liberty, freedom from death (inviolability) for those who deserved the scaffold, release from yoke to the beasts of burden and freedom from being milked for the cows.

17. C. E. H. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., यावतैषां, D. L. यावदेषां for यावतैषां.

18. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and the text only of Vijay., उदरयन् for उदैरयन्. D. कर्मनिर्वृत्तैः for कर्मनिर्वृत्तैः. H. पश्चरर for दूरं पश्चात्.

19. A. B. C. with Hemâdri अशिषत् for अदिशत्.

क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।
 लब्धमोक्षास्तदादेशायथेष्टगतयोऽभवन् ॥ २० ॥
 ततः कक्ष्यान्तरन्यस्त गजदन्तासनं शुचि ।
 सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥
 तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयः ।
 आकल्पसाधनैस्तैस्तेरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥
 तेऽस्य मुक्तागुणोज्ज्वलं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।
 प्रत्यूषुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥

२० ॥ क्रीडन्ति । पञ्जरस्थाः शुकादयोऽस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोऽपि । क्रिमु-
 तान्ये इत्यपिशब्दार्थः । तदादेशात्तस्यातिथेः शासनाल्लब्धमोक्षाः सन्तो यथेष्टं
 गतिर्येषां तं स्वेच्छाचारिणोऽभवन् ॥

२१ ॥ तत इति । ततः सोऽतिथिर्नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय । कक्ष्या-
 न्तरं हर्म्याङ्गणविशेषः ॥ “ कक्ष्यां प्रकोष्ठे हर्म्यादिः ” इत्यमरः ॥ तत्र न्यस्तं स्था-
 पितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छदमास्तरणसहितं गजदन्तस्यासनं पीठमध्यास्त । त-
 न्नोपविष्ट इत्यर्थः ॥

२२ ॥ तमिति । तोयेन निर्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधका अलंकार्तरी
 धूमेन गन्धद्रव्यधूमेनाश्यानकेशान्तं शोषितकेशपाशान्तं तमतिथिं तैस्तेराक-
 ल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिरुपसेदुरुपतप्त्युः ॥

२३ ॥ त इति । ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौलिककसरणोज्ज्वलमुद्वद्धमन्तर्गतस्रज-

20. Even pet birds such as parrots and others that were con-
 fined in cages (for his amusement or pleasure), being at once set
 at liberty by his order, became free to fly at their will.

21. Then he took his seat on a clean ivory stool arranged in
 the court-yard of his palace, with a cover (table cloth) on it, that
 he might receive his royal suit (that he might be decorated and
 dressed by his valets).

22. Valets-de-chamber, with the palms of their hands washed
 with water, attended on him who had the extremities of his hair
 somewhat dried by fumigations of incense, with various articles
 (means or objects) of decorations.

23. They adorned his crest-hair, fastened with pearl necklac-

21. C. D. H. I. K. L. R. with Hem., Chi., Din., Val., Su., and
 Vijay., कक्षान्तरं, E. and the text only of Su., कक्षान्तरं for कक्ष्यान्तरं.

22. E. H. धमाश्यानं for धूपाश्यानं. I. K. R. with Val., and
 Su., प्रसाधिकाः for प्रसाधकाः. L. omits this verse.

23. C. D. H. I. K. R. with Hem., Val., Din., Su., and the

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।

समापय्य ततश्चक्रुः पञ्च विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥

आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५ ॥

मस्यातिथेमौलि धम्मिल्लं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण माणिक्येन प्रह्वपुः
प्रत्युप्तं चक्रुः ॥

२४ ॥ चन्दनेनेति । किं च । मृगनाभ्या कस्तूर्या सुगन्धिना चन्दनेनाङ्गराग-
मङ्गविलेपनं समापय्य समाप्य ततोऽनन्तरं विन्यस्ता रोचना गौरोचना य-
स्मिस्तत्पञ्च पञ्चरचनं चक्रुः ॥

२५ ॥ आमुक्तेति । आमुक्ताभरण आसञ्जिताभरणः । स्रजोऽस्य सन्तीति स-
ग्री ॥ “ अस्मायामेधास्रजो विनिः ” इति विनिप्रत्ययः ॥ हंसाश्विह्नमस्येति हं-
सचिह्नं यदुकूलं तद्वान् ॥ अत्र बहुव्रीहिणैवार्थसिद्धेर्मनुष्यानर्थक्येऽपि सर्वधनीत्या-
दिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयं प्रत्ययमिच्छन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ रा-
ज्यश्रीरेव वधूनेवोढा तस्या वरो वोढा ॥ “ वधूः स्तुषा नवोढा स्त्री वरो जामा-
दृषिङ्गयोः ” इति विश्वः ॥ सोऽतिथिरतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । व-
रोऽप्येवंविशेषणः ॥

es and interwoven with garlands, with rubies shining with an orb
of bright splendour.

24. Then they finished the application of cosmetics to his body
with sandal perfumed with musk and painted figures of leaves
streaked with yellow pigment on his body.

25. With ornaments arranged on his person, bearing a chap-
let and wearing a silk garment into which were woven figures of
flamingoes, he who was the bridegroom of the bride-like Royal
Fortune, looked very handsome.

text only of Vijay., तस्य for तेऽस्य. B. C. E. H. with Hem., Val., Su.,
and Vijay., मुक्तागुणानन्दं, R. मुक्तागुणैर्नन्दं for मुक्तागुणानन्दं. B. C. H. I. K.
L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अभ्यन्तरस्रजं for
अन्तर्गतस्रजं. B. R. °वशिणा, C. with Hemādri °वतिना, D. L. with Vijay.,
°वहिना, D₂. I. °बन्धिना for °शोभिना.

24. A. C. with Chāritravardhana विरचय्य, E. R. समापय for
समापय्य. Chāritravardhana: “ विरचय्य संपाय. ”

25. L. R. with Chā., and Din., आमुक्ताभरणं for आमुक्ताभरणः.
And take it as an adverb. B. L. R. with Chā., and Din., दुकूलवान्
A. D. H. K. दुकूलभाक् for दुकूलवान्.

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥

स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।

ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७ ॥

वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।

चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥

२६ ॥ नेपथ्येति । हिरण्मये सौवर्ण आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेशं पश्यत-
स्तस्यान्तिथेच्छाया प्रतिबिम्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतरुस्तस्य
छायेव । विरराज ॥ तस्य सूर्यसंक्रान्तबिम्बत्वासेभवान्मेराविरद्युक्तम् ॥

२७ ॥ स इति । सोऽतिथी सजककुदानि राजचिह्नानि छत्रचामरादीनि ॥
“ प्राधान्यं राजलिङ्गे च वृषाङ्के ककुदोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ तेषु व्यग्राः पा-
णयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुदीरितालोक उच्चारितजयशब्दः । “ आलोको
जयशब्दः स्यात् ” इति हलायुधः ॥ सुधर्माया देवसभाया अनवमामन्यूनां सभा-
मास्थानी ययौ ॥ “ स्यात्सुधर्मा देवसभा ” इत्यमरः ॥

२८ ॥ वितानेति । तत्र सभायां वितानेनोलोचन सहितम् ॥ “ अस्त्री वितान-
मुज्जाये ” इत्यमरः ॥ महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नेरुद्धृष्टमुल्लेख्यं पाद-
पीठं यस्य तत् । पैतृकम् ॥ “ ऋतञ्चम् ” इति ङप्रत्ययः ॥ आसनं
सिंहासनं भेजे ॥

26. - When he examined his decorations, his image shone in the mirror that was made of gold, as does that of the Kalpa tree in the disc of the newly risen sun on mount Meru.

27. The king on whom the panegyric of praise was pronounced by the attendants walking at a distance round him, with their hands engaged in bearing the signs of Royalty, went to the court which was not inferior to the court of the immortals.

28. Then he took his seat on the imperial throne of his ancestors, furnished with a canopy and the footstool of which was rubbed over by the great jewels of other kings.

26. B. C. D. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., नव for उदिते. B. with Hemādri मेरु° for मेरौ.

28. C. R. with Hemādri महीभूताम्, D. K. with Val., and Su., महीभूताम् for महीक्षिताम्.

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।

श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव कैशवम् ॥ २९ ॥

बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपाख्यः सामग्र्यमिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।

मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१ ॥

२९ ॥ शुशुभे इति । तेन चाक्रान्तम् । श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः । तल्लक्षणं श्री-
वत्सरूपम् ॥ “ श्रीवत्सनन्द्यावर्तादिविच्छन्ना बहवो द्वयोः ” इति सङ्गमः ॥
महदधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहं सभारूपम् । कौस्तुभेन मणिनाक्रान्तं श्रीवत्स-
लक्षणम् । कैशवस्यैवं कैशवम् । वक्ष इव । शुशुभे ॥

३० ॥ बभावि । सोऽतिथिः कुमारत्वाद्भयो यौवराज्यादनन्तरम् । अधिरा-
जस्य भाव आधिराज्यं महाराज्यमवाप्य । रेखाभावादधेनुत्वमप्राप्यैव साम-
ग्र्यमुपाख्यः पूर्णतां गतश्चन्द्रमा इव । बभौ इति व्याख्यानम् । तदपि यौवरा-
ज्याभावनिश्चये ज्याय एव ॥

३१ ॥ प्रसन्नेति । प्रसन्नो मुखरागो सुखक्रान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथा-
भिभाषिणमाभाषणशीलं तमतिथिमनुजीविनो मूर्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विश-
म्भममन्यन्त ॥ “ समौ विशम्भविश्वासौ ” इत्यमरः ॥

29. And occupied by him the great auspicious hall (*i. e.* the hall containing auspicious things) of the palace called S'rivatsa shone even as the broad bosom of Kes'ava the seat of all auspicious things, conspicuous with S'rivatsa by the gem Kaustubha.

30. He having attained supreme power immediately after boyhood, shone very much even as would the moon who should become full immediately after the crescent.

31. The retinue thought him to be confidence in flesh and blood, the colour on whose face was brightened and who always addressed with a smile (*lit.* who spoke in a manner in which his words were preceded by a smile).

29. B. I. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., first read the 30th verse and then the 29th of our text. C. I. K. मङ्गलायतनम् for मङ्गलायतनम्. E. K. with Val., and Su., कैशवं for कैशवं.

30. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अधिराज्यं for आधिराज्यं. B. C. H. K. L. with Châ., Din., Su., and Vijay., रेखाभावात् for रेखाभावात्.

31. A. D. K. with Hem., Val., Din., and Su., भाषणं for भाषिणं. E. H. K. उपजीविनः for अनुजीविनः.

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमानिभध्वजाम् ।

क्रममाणश्चकार यां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२ ॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौघ्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ॥ ३३ ॥

धूमादग्नेः शिखाः पश्चादुदयादंशवो रवेः ।

सोऽतीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥

३२ ॥ स इति । पुरुहूतश्रीः सोऽतिथिः कल्पद्रुमाणां निभः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरमयोऽध्यामैरावतस्य औज इवौजो बलं यस्य तेन नागेन कुञ्जरेण क्रममाणश्चरन् ॥ “अनुपसर्गाद्वा” इति वैकल्पिकमात्मनेपदम् ॥ यां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः ॥ “योः स्वर्गसुरवर्त्मनोः” इति विश्वः ॥

३३ ॥ तस्येति । तस्यैकस्य मूर्ध्नि छत्रमुच्छ्रितमुन्नमितम् । अमलत्विषा तेन छत्रेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यदौघ्यं संतापस्तद्धृतं नाशितम् । अत्र छत्रोन्नमनसंतापहरणलक्षणयोः कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारः । तदुक्तम्—“कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः” इति ॥

३४ ॥ धूमादिति । अग्नेर्धूमात्पश्चादनन्तरं शिखा ज्वालाः । रवेरुदयात्पश्चादनन्तरमंशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सोऽतिथिस्तेजसामग्न्यादीनां वृत्तिं स्वभावमतीत्य गुणैः समं सहैवोत्थित उदितः ॥ अपूर्वमिदमित्यर्थः ॥

32. He whose bodily splendour was like that of Indra and who was parading on an elephant equal in strength with Airāvata through the capital the flags in which resembled the Kalpa trees, made it a second heaven.

33. The white umbrella was raised on the head of him alone; and by that umbrella the splendour of which was bright was removed the heat of affliction of the entire world consequent on the separation of the former king.

34. The flames rise from fire after smoke; the rays shoot forth after the sun's rise but he transcending the nature of luminous bodies rose up with all his qualities at once.

32. B. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., ध्वजं for ध्वजं. And construe it with पुरम्. B. with Châ., and the text only of Vijay., ऐरावतौजसा, D. L. नागेनामितेतजसा for ऐरावतौजसा.

33. C. D. with Su., and Vijay., उद्धृतं for उच्छ्रितं. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहर्तृविणी also agrees with Sumativijaya and others. B. I. K. गोप्ता, C. H. I. R. with Su., and Vijay., गोप्ता for गोप्यं. A. हतः, B. K. हतः, D. J. and the text only of Vijay., हतं for हतं.

34. B. धूमस्य for धूमाद्. B. C. E. H. I. K. L, R. with Hem.,

तं प्रीतिविशदैनैरन्वयुः पौरयोषितः ।

शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावय्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।

अनुदध्युरनुध्येयं सान्निध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता ।

तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥

वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥ ३८ ॥

३५ ॥ तमिति । पौरयोषितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नैः करणैस्तमतिथिमन्व-
युरनुजग्मुः । सदृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः ॥ कथञ्चिव । शरदि प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्न-
शैर्विभावय्यो राजयो ध्रुवमिव ॥ ध्रुवपाशबद्धत्वात्कालचक्रस्येत्यर्थः ॥

३६ ॥ अयोध्येति । प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वाचिता अयोध्यादेवताभ्यानुध्येय-
मनुग्राह्यमेतमतिथिं प्रतिमागतैरर्चासंक्रान्तैः सान्निध्यैः संनिधानैरनुदध्युरनुज-
ग्मुः ॥ “ अनुध्यानमनुग्रहे ” इत्युत्पलमालायाम् ॥ तदनुग्रहबुद्ध्या संनिदधुरि-
त्यर्थः ॥

३७ ॥ यावदिति । अभिषेकजलैराप्लुता सिक्ता वेदिरभिषेकवेदिर्यावन्नाश्यायते
न शुष्यति ॥ कर्तरि लट् ॥ तावदेवास्य राज्ञो दुःसहः प्रतापो वेलान्तं वेलपर्य-
न्तं प्राप ॥

३८ ॥ वसिष्ठस्येति । गुरोर्वसिष्ठस्य मन्त्राः ॥ धन्विनस्तस्यातिथेः सायकाः ।

35. The females of the citizens followed him with their eyes beaming with love, as the autumnal nights that are brightened by the shining stars follow the polar star.

36. And the deities of Ayodhya that were worshipped in spacious temples received him with favour, who so richly deserved that favour by means of their presence in the images.

37. Before the Veda wet with the waters of inauguration was dried, his unbearable prowess (or valour) got to the extremity of the sea-shore (reached as far as the sea coast).

38. What attainable object would there be that the counsels

Châ., Din., Val., Su., and Vijay., शिखा for शिखाः. B. C. K. with Su., तेजसः, L. R. with Hem., and Val., तेजसा for तेजसः.

35. D. K. प्रीतिविशदं for प्रीतिविशदैः. B. C. H. I. K. L. R. with Châ., Din., Su., Vijay., and the text only of Val., द्रुपं for ध्रुवं.

37. B. भूमिः for वेदिः. B. C. E. I. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Vijay., जलप्रता, D. with Su., परिप्लुता for जलाप्लुता.

38. H. with Vijay., चास्य for तस्य.

स धर्मस्थसखः सन्ध्याभिमुखिर्भ्रातृभिर्ना स्वयम् ।

वदशं संशयच्छेद्यान्व्यवहारानतन्त्रितः ॥ ३९ ॥

ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ॥ ४० ॥

प्रजास्तद्गुरुणा नवो नभसेव विवर्धिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥

इत्युभये संगताः सन्तो यत्साध्यं न साधयेद्युस्तत्तादृक्साध्यं किम् । न किञ्चि-
दित्यर्थः ॥ तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥

३९ ॥ स इति । धर्मे तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः ॥ “ राज्ञा सभासदः कार्या
रिपौ मित्रे च ये समाः ” इत्युक्तलक्षणाः ॥ तेषां सखा धर्मस्थसखः । तत्सहित
इत्यर्थः । अतन्त्रितोऽनलसः स नृपः शश्वत् । अन्वहमित्यर्थः । अर्थिनां साध्वार्थ-
वतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च संशयच्छेद्यान्संशयाद्धेतोश्छेद्यान्परिच्छेद्यान् ।
संदिग्धत्वाद्वदयनिर्णयान्नित्यर्थः । व्यवहारानुपादानादीन्विवादान्स्वयं ददर्शानु-
संधौ । न तु प्राड्विवाकमेव नियुक्तवानित्यर्थः ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—“ व्यवहा-
रान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ” इति ॥

४० ॥ तत इति । ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्यानुजीविनः । अभिव्यक्तं
सुखप्रसादादिलिङ्गैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सू-
चितैः पाकाभिमुखैः सिद्ध्यन्मुखैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तीनां फलैः प्रसितार्थयुयोज
योजयामास ॥ अत्र बृहस्पतिः—“ नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च बहुच्छया ।
भृत्यान्धनैर्मानयंस्तु नवोऽयक्षोभ्यतां व्रजेत् ” इति ॥ कविश्च वक्ष्यति—“ अ-
शोभ्यः—” इति । अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य वृक्षसमाधिर्न्यत
इत्यनुसंधेयम् ॥

४१ ॥ प्रजा इति । प्रजास्तस्यात्थिर्गुरुणा पित्रा कुशेन । नभसा श्रावणमासेन

of his preceptor Vasistha and the unfailing arrows of that mighty
bowman when united together could not attain (achieve) ?

39. He, the friend of the righteous, himself every day looked
with great vigilance into those intricate cases of plaintiffs and de-
fendants, which owing to their doubtful nature, necessarily deserved
a prompt and careful decision.

40. After which, he conferred on his retinue the fruits of
their requests which were soon to ripen and which were anticipated
on account of (their lord's) cheerfulness manifesting itself.

41. The subjects that were aggrandised (increased) by his

39. B. L. with Chā., and Din., धर्मज्ञसखः for धर्मस्थसखः. B. H.
I. K. R. with Val., and Vijay., छेदान्. C. with Su., छेदान्. D. L.
with Chā., and Din., छेत्ता, D₂. छेदि for छेद्यान्. Hemādri notices
the reading of Chāritravardhana and others. B. अतन्द्रितः for अतन्द्रितः.

41. L. नभस्य इव तां ययुः for नभस्ये ता इवाययुः. D. K. च for तु.

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्वदौ न जहार तत् ।

सोऽभून्नम्रतः शत्रुनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्तिषिचे मनः ॥ ४३ ॥

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अश्रोम्भः स नवोऽप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

नय इव । विवर्धिताः । तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नय इव भू-
यसी वृद्धिमत्युच्छ्रयमाययुः । प्रजापोषणेन पितरमतिशयितवानित्यर्थः ॥

४२ ॥ यदिति । सोऽतिथिर्यद्वाक्यं सानन्नाणादिविषयमुवाच तन्न मिथ्या । अ-
नृतं नाभूत् । यद्वस्तु वदौ तन्न जहार न पुनरादरे ॥ किं तु शत्रुनुद्धृत्योत्साय प्र-
तिरोपयन्पुनः स्थापयन्भग्नव्रतो भग्ननियमोऽभूत् ॥

४३ ॥ वय इति । वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैर्धर्याणां मध्य एकैकं मद-
कारणं मदहेतुः । तानि मदकारणानि तस्मिन्नास्ति समस्तानि । मिलितानीति शेषः ।
तथापि तस्यातिथेर्मनो नोत्तिषिचे न जगर्व ॥ सिञ्चतेः स्वरितेत्वादात्मने-
पदम् ॥ अन्न वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदस्य च मदिराकार्यत्वेनातत्कारकत्वा-
न्मदशब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः ॥ उक्तं च—“ ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैर-
पि । इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरितः ॥ मदस्त्वानन्दसंभोहः संभो मदिरा-
कृतः ” इति ॥ अत एव कविनापि “ नोत्तिषिचे ” इत्युक्तं न तु “ न म-
माद ” इति ॥

४४ ॥ इत्थमिति । इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु
स राजा नवोऽपि । दृढमूलो द्रुम इव । अश्रोम्भोऽप्रभृष्य आसीत् ॥

Sire, like rivers by the month of S'ravana, attained a greater pro-
sperity under him as do the same rivers in Bhādrapada.

42. What he spoke was never false; whatever he gave he did
not take back; but he broke his vow by re-establishing his enemies
after having rooted them up.

43. Any one of youth, beauty and wealth becomes a sufficient
cause for pride. His mind, however, was not elate though all of
these above mentioned things were perfectly united in him.

44. As a newly planted tree fixes its roots firm in the ground
so this king, though new, began to fix day by day the roots (of

42. B. R. with Châ., Din., Val., and Su., उत्साय for उच्छ्रय.

43. A. D. with Châ., and Su., तस्मिन्स्तानि for तानि तस्मिन्. D.
H. with Châ., and Din., समस्तानि for समस्तानि. B. C. H. I. K. L. R.
with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., चास्य for तस्य. C. D.
E. H. I. K. L. with Hem., Val., Su., and Vijay., उत्तिषिचुः for उत्तिषिचे.

44. D. H. R. बद्धमूलः for दृढमूलः.

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्याञ्चद्रुपूर्वमजयन्निपून् ॥ ४५ ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिंश्चपलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

४५ ॥ अनित्या इति । यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिनृपा अनित्याः । द्विषन्ति स्निह्यन्ति चेत्यर्थः । किं च ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः सोऽभ्यन्तरानन्तर्गतानो नित्याञ्चद्रुपूर्वमक्रोधासीन्पूर्वमजयन् ॥ अन्तःशत्रुजये बाह्या अपि न दुर्जबा इति भावः ॥

४६ ॥ प्रसादोति । स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन्मुखाय निकषे निकषोपले हेमरेखेव । अनपायिनी स्थिरासीन् ॥

४७ ॥ कातर्यमिति । केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भोरुत्वम् । शौर्यं केवलमित्यनुषज्जनीयम् । केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् । व्याघ्रादिचेष्टाप्रामित्यर्थः ॥ “व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापश मताः ” इति हलायुधः ॥ अतो हेतोः सोऽतीथिः समेताभ्यां संगताभ्यामुभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तमन्वियेष गवेषितवान् ॥

his policy) deep into the hearts of his subjects who had engendered good-will for him; and in this way he became unassailable (to his enemies).

45. Since external enemies are not constant and dwell in a distant land, he conquered first the six constant internal enemies (i. e. the evil passions).

46. The Goddess of Fortune though naturally fickle was steady in him who was bent towards bestowing favors, like the streak of gold upon a touch-stone.

47. Politics (without bravery) is simply timidity; bravery (by itself without politics) resembles (lit. is) the conduct of beasts; for this reason he sought success by means of these political expedients united together.

45. I. मे for ते. D. I. K. with Chā., Din., and Val., सदा for यतः. E. अन्तर्गतान् for अभ्यन्तरान्.

46. O. K. L. with Hem., Val., Su., and Vijay., प्रसादसमुखे, R. प्रसादसन्मुखे, D. I. प्रसादविमुखे for प्रसादाभिमुखे. Sumativijaya notices the reading. B. H. चञ्चलापि, C. K. चञ्चलापि for चपलापि. I. निकषे for निकषे. B. O. E. H. K. L. R. with Hem., Val., and Su., हेमरेखा, I. हेमरेखा for हेमरेखा. For 45th verse Chā., Din., and Vijay., read the following ;

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमभवत्किञ्चिद्व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

रात्रिदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।

तत्सिधेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ४९ ॥

४८ ॥ न तस्येति । न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयश्चरा एव दीधितयो रश्मयो यस्य तस्य ॥ “प्रणिधिः प्रार्थने चरं” इति शाश्वतः ॥ तस्य राज्ञः । व्यभ्रस्य निर्मेषस्य विवस्वतः सूर्यस्येव । मण्डले स्वविषये किञ्चिदल्पमप्यदृष्टमज्ञातं नाभवन्नास्ति स्म ॥ स चारचक्षुषा सर्वमपश्यदित्यर्थः ॥

४९ ॥ रात्रिदिवेति । रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् ॥ “अचतुर—” इत्यादिनाधिकरणार्थं द्वन्द्वेऽचप्रत्ययान्तो निपातः । अव्ययान्तत्वादव्ययत्वम् । अत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया रात्रिदिवमिति । अहोरात्रयोरित्यर्थः ॥ तयोर्विभागा अंशाः प्रहरादयः । तेषु महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टमिदमस्मिन्काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत्स राजा विकल्पपराङ्मुखः संशयरहितः सन् । नियोगेन निश्चयेन सिधेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थः ॥ अत्र कौटिल्यः—“कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवोपायेन नान्वयेनति नियोगः । अनेन वान्वयेन वेति विकल्पः । अनेन चेति समुच्चयः” इति ॥

48. Nothing in his territory was unseen by the king who threw rays (of political light) in the shape of spies allover country, as the sun that sees everything when free from the mist of clouds.

49. Whatever is ordained to be done to the rulers of the earth in the different divisions of the day and night, he, averse to hesitation, observed with a rigid resolve (with a firm determination).

“प्रमदाक्षादिविमुखे चपलापि स्वभावतः । निकषं हेमलेखेव श्रीरस्मिन्ननपायिनी” ॥ Chāritravardhana's comments run thus :—“प्रमदाः क्षियः अक्षा वृगयादयः सप्तव्यसनानि तद्विमुखे रहिते तस्मिन्नाजनि स्वभावतः प्रकृतेश्चपलापि श्रीरस्मिन्ननपायिनी निकषं स्वर्णपाषाणे हेमः स्वर्णस्य लेखेवानपायिनी स्थिरीभूता बभूव ॥ उक्तञ्च ॥ “क्षियोऽक्षा-वृगयापानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमं । महद्य दण्डपारुष्यमर्थेदूषणमेव च” इति षट्प्रमदाः इति” ॥ Sumativijaya also notices this spurious verse.

48. B. C. H. K. L. with Chā., Din., and Su., राज्ञां for राज्ञः B. अदृश्यम् for अदृष्टम्. D. K. नभस्य for व्यभ्रस्य.

49. B. K. दिनविभागेन, D. with Val., Su., and Vijay., दिवविभागेन for दिवविभागेषु. D. K. R. with Su., महीभृतां for महीक्षितां. O. with Vijay., मुषः for मुक्तः.

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।

स जातु सेव्यमानोऽपि छुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥

परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्विरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

५० ॥ मन्त्र इति । तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव । स मन्त्रः सेव्यमानोऽप्यन्वहमावर्त्यमानोऽपि ॥ जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाशयते ॥ तत्र हेतुर्गुप्तद्वार इति ॥ संवृते द्विताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥

५१ ॥ परेष्विति । यथाकालमुक्तकालानतिक्रमेण स्वपन्नपि सोऽतिथिः परेषु शत्रुषु स्वेषु स्वकीयेषु च । मन्त्र्यादितीर्थेष्विति शेषः । क्षिप्तैः प्रहितैरविज्ञाताः परस्परं येषां तैः । अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पैश्चरैः ॥ “ अपसर्पश्चरः स्प-
शः ” इत्यमरः ॥ जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वदा सर्वमज्ञासीदित्यर्थः ॥ अत्र कामन्दकः—“ चारांश्च चारवेत्तीर्यैष्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्ड्यादीन-
विज्ञासानन्योन्यमितरैरपि ” इति ॥

५२ ॥ दुर्गाणीति । द्विषां रोद्धु रोधकस्यापि । न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्धर्षाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीन्यासन् । न च निर्भीकस्य किं दुर्गेरिति वाच्यमित्यर्थोन्तरन्यासमुख्येनाह—न हीति । गजानास्कन्दति हिन-

50. Every day he held a consultation with his ministers and although it was cogitated every day, never was it divulged, having its passages well-secured.

51. Though sleeping at the proper time he was kept awake by means of his spies, who were ignorant of each other's office and who were specially deputed to move among his enemies and his friends.

52. Though confronting his enemies, his forts were difficult to be assailed, for a lion, the destroyer of the elephants, does not

50. B. न जातु for स जातु. H. गुप्ताचारः for गुप्तद्वारः. B. with Hemādri स्म for न. One of the three Mss. of Chāritravardhana's शि-
शुहितौषिणी agrees with Hemādri and others.

51. D. H. J. निक्षिप्तैः for च क्षिप्तैः. D. K. यथाकालस्वपन्नपि for यथा-
कालं स्वपन्नपि.

52. D. with Hemādri दुर्ग्रहाणि for दुर्ग्रहाणि. B. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., first read the 53rd verse and then the 54th and finally the 52nd verse of our text.

भृत्यग्रह्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिस्तधर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे ॥ ५३ ॥

अपथेन प्रवृत्ते न जानूपचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

स्तीति गजास्कन्धी सिंहो भयाद्धेतोः । गिरिगुहासु शेत इति । गिरिगुहाशयो न हि । किं तु स्वभावत एवेति शेषः ॥ ‘अधिकरणे शेतः’ इत्यच्प्रत्ययः ॥ अत्र मनु—“धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वाक्ष्यमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेद्बुधः” इति ॥

५३ ॥ भव्येति । भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्ष्य, एतावत्कृतमेतावत्कर्तव्यमित्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया निर्बाधा गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयस्तेषां सधर्माणः । अतिनिगूढा इत्यर्थः ॥ “धर्मादनिच्छेदत्वात्” इत्यनिच्छप्रत्ययः समासान्तः ॥ तस्य राज्ञः समारम्भ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेक्षिरे । फलिता इत्यर्थः ॥ “फलानुमेयाः प्रारम्भाः” इति भावः ॥

५४ ॥ अपथेनेति । सोऽतिथिरूपचितोऽपि बुद्धिं गतोऽपि सन् । जानु कदाचिदप्यपथेनोन्मार्गेण न प्रवृत्ते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः ॥ तथा हि । लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरोत्पीडे सत्त्वां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसर्गम् । न त्वन्यथेत्यर्थः ॥

lie in a mountain-cave through fear (i. e. as a lion lies in a cave not through any fear, so he retired to his castles not because he was afraid of his enemies).

53. His actions, which were aimed at the acquisition of prosperity, which were full of nature judgment (*lit.* to be taken care of) and hence free from any calamity, and which therefore had the nature of S'ali rice which become ripe in the interior, bore fruit unobserved.

54. Though grown powerful he did not at all proceed by a wrong path; the ocean though in its full tide has a discharge only through the mouth of a river.

53. C. R. शालिगर्भसधर्माणः for गर्भशालिस्तधर्माणः.

54. A. with Su., अपथेन प्रवृत्तेऽप्युत्, D. K. and the texts only of Val., and Vijay., अपथेन प्रवृत्तेन for अपथेन प्रवृत्ते. E. स for न. E. सन् for सः. D. H. K. L. with Hem., and Val., इव for एव. D. with Hem., and Chā., सरितापतेः for लवणाम्भसः.

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाग्मःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६ ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥

५५ ॥ काममिति ॥ प्रकृतिवैराग्यं प्रजापररागम् । दैवादुत्पन्नमपीति शेषः । सद्यः कामं सम्यक्शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् । उत्पन्न-प्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः ॥ अत्र कौटिल्यः—“क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं व्रन्ति वा स्वयम्” ॥ तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादयेदित्यर्थः ॥

५६ ॥ शक्येष्विति । शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि सतस्यस्य राज्ञः शक्येषु शक्तिविषयेषु स्वस्माद्धीनबलेष्वेव विषये यात्रा दण्डयात्राभवत् । न तु समधिके-ष्वित्यर्थः ॥ तथा हि । समीरणसहायोऽपि दवानलोऽग्मःप्रार्थी जलान्वेषी न दग्धमिति शेषः । किं तु दणकाद्यादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः ॥ अत्र कौटिल्यः—“समड्यायोभ्यां संदर्शीत हीनेन विगृह्णीयात्” इति ॥

५७ ॥ न धर्ममिति । स राजार्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन धर्मेण च तावर्थकामो न । अर्थं कामेन कामं वार्थेन न बबाधे ॥ एकैवैवासक्तो नाभूदित्यर्थः । किं तु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृशस्तुल्यवृत्तिः । अभूदिति शेषः ॥

55. Although he was able to suppress immediately any disaffection among his subjects, he did not, at all, occasion that for which a remedy would have to be called forth (or devised).

56. Although this king was powerful his expeditions were especially on those only who were in the reach of his power ; for, a forest-conflagration though it has the wind for its companion does not seek for burning water.

57. He did not violate duty for the sake of wealth and desire; nor these two for the sake of that duty ; neither did he overlook

55. A. D. E. H. I. K. L. R. with Su., and Vijay., उपपादयेत् for उदपादयत्. Hemādri first reads the 56th verse and then the 55th of our text.

56. D. K. दवोजलः for दवानलः. One of the three Mss. of Chāritravardhana's त्रिगुहिवेष्णी agrees with D. K.

57. D. J. L. with Val., Su., and Vijay., च for वा. K. सोऽर्थेन for सोऽर्थेन.

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।

यथावेभिर्बलिष्ठश्चत्परस्मादास्त सोऽन्यथा ॥ ५९ ॥

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ॥

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्यते ॥ ६० ॥

५८ ॥ हीनानीति । मित्राणि हीनान्यतिक्षीणानि चेदनुपकर्तृण्यनुपकारीणि । प्रवृद्धान्यतिसमुद्धानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेष्टन्ते । अपकुर्वत इत्यर्थः ॥ “ अंक-
मकाच ” इत्यात्मनेपदम् ॥ अतःकारणात्तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः ॥ “ मित्रं
सुहृदि मित्रोऽर्कः ” इति विश्वः ॥ मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणोच्छ्रितानि यथा तथा
स्थापितानि ॥

५९ ॥ “ शक्येष्वेवाभवद्यात्रा ” इत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्करमाह ॥ परेति ।
सोऽतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां बलाबलं
न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य । एभिः शक्त्यादिभिः परस्माच्छत्रोर्बलिष्ठः
स्वयमतिशयेन बलवांश्चेत् ॥ बलशब्दान्मतुबन्तादिष्ठन्प्रत्ययः ॥ “ विन्मतोलुक् ”
इति मनुषो लुक् ॥ ययौ यात्रां चक्रे । अन्यथा न बलिष्ठश्चेदास्त अतिष्ठत् । न
यथावित्यर्थः ॥ अत्र मनुः—“ यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य वि-
परीतं चेत्तदा यायात्रिपून्प्रति । यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च । तदा-
सीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ” इति ॥

६० ॥ कोशेनेति । कोशेनार्थचयेनाश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम् । भवतीति शेषः ।

wealth for the sake of desire, nor desire for the sake of wealth ; for
he was just in his dealings with these three objects of world.

58. Friends when kept in low position can never return fa-
vours; when kept in high rank they begin to act in a hostile way
towards him; for this reason he placed his friends in an intermediate
position (*lit.* power).

59. Having formed a just estimate of the military power, cir-
cumstances, time and others of his own and as well as that of his
enemy, he made an invasion on him if he thought himself more
powerful than him (his enemy), if otherwise he remained silent.

60. “ A man becomes adorable (worthy of worship) on ac-

58. D. I. and the text only of Vijay., अनुपकारीणि for अनुपकर्तृणि.
O. विवृद्धानि for प्रवृद्धानि.

59. L. व्यातिच्छिद्य for परिच्छिद्य. A. R. अतिविशिष्टः, I. अभिविशिष्टः, B.
with Val., and Vijay., अरि विशिष्टः, D. H. K. L. with Hem., and
Su., मरीष् विशिष्टः for एभिर्बलिष्ठः.

60. B. O. H. I. K. L. R. with Hem., Ohā., Din., Val., Su.,

परकर्मापहः सोऽप्यद्यतः स्वेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्निपूत ॥ ६१ ॥

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यक्षिप्यत ॥ ६२ ॥

इति हेतोस्तस्य राज्ञः । कर्तुः । अर्थसंग्रहः । न तु लोभादित्यर्थः ॥ तथा हि । अम्बु-
गर्भे यस्य सोऽम्बुगर्भः । जीवनस्य जलस्य मृतः पुटबन्धो जीमूतो मेघः ॥ “ मूह-
बन्धने ” ॥ प्रषोढरादित्वात्साधुः ॥ न तु कर्तरि क्तः ॥ चातकैरभिनन्द्यते सैन्य-
ते ॥ अत्र कामन्दकः—“ धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च । आपदर्थं च
मैरक्षयः कोशो धर्मवता सदा ” इति ॥

६१ ॥ परकर्मेति । स राजा परेषां कर्माणि सेतुवान्नीदीन्यपहन्तीति परकर्मा-
पहः सन् ॥ “ अन्येष्वपि दृश्यते ” इत्यपिशब्दसामर्थ्याद्धन्तेर्दप्रत्ययः ॥ स्वेषु
कर्मसुद्यत उद्युक्तोऽभूत् । किं च । रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरन्नात्मनोरन्ध्रं व्यसनादिक्रमा-
वृणोत्संवृतवान् ॥ अत्र मनुः—“ नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गृहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ” इति ॥

६२ ॥ पित्रेति । दण्डो दमः सैन्यं वा । तद्वतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य राज्ञः
पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः । संपरायो युद्धम् ॥
“ युद्धायत्योः संपरायः ” इत्यमरः ॥ तमर्हतीति सांपरायिकः ॥ “ तदर्हति ” इति
टक्प्रत्ययः ॥ दण्डः सैन्यम् ॥ “ दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः ” इति

count of his possessing treasury of wealth,” with this thought he
amassed immense wealth; for a cloud when its interior is filled with
water is hailed with joy by Chátaka birds (and not otherwise).

61. He destroying the enterprises of his enemies was intent on
the performance of his own actions. He striking his enemies in
their weak points, concealed his own defects with great care.

62. The vast army of that king who had curbed his senses,
which was constantly increased by his father. which had a perfect
training in the art of missile and which was only living upon war,

and Vijay., कोशात् for कोशेन. A. B. with Vijay., अतः for इति. A. I.
L. with Chá., Din., Val., Su., and Vijay., अभिगम्यते, D. अनुगम्यते,
E. K. अभिर्गम्यते for अभिनन्द्यते.

61. A. D. and the text only of Vijay., आत्मनो ह्यावृणोत् for आवृ-
णोदात्मनः. B. C. L. with Hem., Val., and Su., रन्ध्रे च for रन्ध्रेषु. B. O.
H. I. L. R. with Hem., Chá., Din., Val., Su., and Vijay., प्राहरत् for
प्रहरत्. B. O. H. I. K. L. R. with Hem., Chá., Din., Val., Su., and
Vijay., द्विषां for रिपून्.

62. D. पित्रं for पित्रा. D. K. सांपरायणः for सांपरायिकः. A. D. K.
नावक्षिप्यत for न व्यक्षिप्यत.

मर्षयेद शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

स चर्कं परस्मान्दधस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥

वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।

सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेहर्वेश्मस्विव त्रिषु ॥ ६४ ॥

तपो रक्षन्स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ ६५ ॥

विश्वः ॥ स्वदेहात् व्यशिष्यत नाभिद्यत ॥ स्वदेहेऽपि विशेषणानि योज्यानि ।

मूलबलं स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थः ॥

६३ ॥ सर्पस्येति । सर्पस्य शिरोरत्नमिवास्य राज्ञः शक्तित्रयं परः शत्रुर्न चर्कः, स तु परस्माच्छत्रोस्तच्छक्तित्रयम् । अयस्कान्तो मणिविशेष आयसं लोहविकारमिव । चर्कः ॥

६४ ॥ वापीष्विव । स्रवन्तीषु नदीषु वापीष्विव दीर्घिकास्विव वनेष्वरण्येषूपवनेष्वारामेष्विव ॥ “वापी तु दीर्घिका” । “आरामः स्यादुपवनम्” इति चामरः ॥ अत्रिषु स्वकीयेषु वेदमस्विव । सार्था वणिक्प्रभृतयः स्वैरं स्वेच्छया चैरुत्थरन्ति स्म ॥

६५ ॥ तप इति । विघ्नेभ्यस्तपो रक्षन् । तस्करेभ्यः संपदश्च रक्षन् । स राजा आश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य षडंशभाक्चक्रे ॥ यथाक्रममाश्रमैस्तपसां वर्णैः संपदां च षडंशभाक् इत्यर्थः ॥ षडंशः षडंशः ॥ संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥

did not differ from his own body which was constantly brought on by his sire, which was trained in the art of missile and which was looking upon war as its principle of life

63. The enemy could not take away from him his three-fold power, as no one can take away the hood-jem of a serpent; but he took away that three-fold power from his enemy, as a loadstone (the magnet) draws away iron.

64. The caravans wandered at ease over mountains as if they were their own houses, over rivers as if they were wells and over forests as if they were gardens.

65. Protecting asceticism from obstacles and wealth from robbers that king was made the enjoyer of one-sixth of their earnings.

63. R. परस्यं for परस्मात्.

64. H with Hemādri च for इव. D. L. स्वैरं सार्थाः for सार्थाः स्वैरं. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., नदीषु for स्वकीयेषु.

65. A. B. C. H. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., इव for अपि.

खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् ।
 दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६ ॥
 स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः ।
 बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥
 इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।
 आ तीर्थादप्रतीचातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८ ॥

६६ ॥ खनिभिरिति । भूर्भूमिस्तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षणानुरूपमेव वेतनं भूतिं दिदेश इति ॥ कथम् । खनिभिराकरैः ॥ “खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्” इत्यमरः ॥ रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवेऽजीजनत् । क्षेत्रैः सस्यम् । वनैर्गजान्हस्तिनः सुषुवे ॥

६७ ॥ स इति । षण्मुखविक्रमः स राजा षण्णां गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलभूत्यादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु विनियोगं जानातीति विनियोगस्य ज्ञ इति वा विनियोगज्ञः ॥ कर्मविवक्षायामुपपदसमासः ॥ “आतां-ऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः ॥ शेषविवक्षायां षष्ठीमासः ॥ “इगुपध-” इत्यादिना कप्रत्ययः ॥ बभूव ॥ “इदमत्र प्रयोक्तव्यम्” इत्याद्यज्ञासीदित्यर्थः ॥

६८ ॥ इतीति । इति चतुर्विधाम् । सामाज्यपायैरिति शेषः । राजनीतिं दण्डनी-तिं क्रमात्सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा आ तीर्थान्नन्त्राद्यष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम् ॥ “योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्यात्” इति हलायुधः ॥ तस्या नीतिः फलमप्रतीचातमप्रतिबन्धं यथा तथा-

respectively by the As'ramas as he was by the different castes according to their respective capacities.

66. The earth gave him remuneration in proportion to its protection by him; it produced for him jewels from mines, corn from ᳚rn-fields and elephants from forests.

67. He whose prowess was like that of Kārtikeya knew how to utilize the six political expedients as well as the six kinds of forces towards objects that were to be secured.

68. In this way employing the four-fold administration of government necessary to a king in its due order, as far as the eighteen Tirthas, he obtained its uninterrupted fruit (advantage).

66. H. खनिभ्यः for खनिभिः. E. I. R. with Hemādri सुषुवे for सुषुवे. B. R. गजाः for गजान्.

67. B. R. with Chā., and Din., स बलानां गुणानां च, D. गुणानां च ज्ञानानां च for स गुणानां बलानां च. D. and the text only of Vijay., षण्मुख° for षण्मुख. D. with Su., कर्मसु for वस्तुषु.

68. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Vijay., दण्डनीति for राजनीति.

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि ।
 भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीवीरगामिनी ॥ ६९ ॥
 प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।
 रणो गन्धद्विपस्वेव गन्धभिन्नान्वदन्तिनः ॥ ७० ॥
 प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।
 स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभ्युत्ताविव क्षयी ॥ ७१ ॥

नसे प्राप्तवान् ॥ “मंचादिषु यमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते । स तस्य फलति ”
 इत्यर्थः ॥

६९ ॥ कूटेति । कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गेण योधि-
 नि धर्मयोद्धरि तस्मिन्नतिथौ वीरगामिनी जयश्रीरभिसारिकावृत्तिं भेजे ॥ “का-
 न्तायिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ” इत्यमरः ॥ जयश्रीस्तमन्विष्याम-
 च्छदित्वर्थः ॥

७० ॥ प्राय इति । अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेनातितेजसेव भग्नत्वान्तस्य राज्ञः
 गन्धेन मदगन्धेनैव मित्रा भ्रात्रा अन्ये सन्तिनो येन तस्य गन्धद्विपस्येव । प्रायः
 प्रायेण रणो दुर्लभः ॥ स्वरूपयोगेऽपि शेषविवक्षायां षट्ठीमिच्छन्तीत्युक्तम् ॥

७१ ॥ प्रवृद्धाविति । प्रवृद्धौ सत्त्वां चन्द्रो हीयते समुद्रोऽपि तथाविधश्चन्द्रव-
 देव प्रवृद्धौ हीयते । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्वस्य स तत्स-
 मवृद्धिश्चाभूत् । तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी ॥ “जिवृक्षि—” इत्यादिनेनिप्रत्ययः ॥
 नाभूत् ॥

69. The Goddess of victory, that always resorts to a hero, at-
 tended in the capacity of an Abhisārikā (a female who goes to a
 lover by stealth) on him who fought always in the right way though
 he was skilful in the art of fraudulent warfare.

70. The enemies being destroyed by his valour, he had ge-
 nerally no opportunity to go to a fight, as a Gandha elephant dis-
 comfits other elephants by means of the smell of his ichor exuding
 from his temples.

71. The moon decays as does the sea after having attained
 growth ; but he was one whose growth was like that of theirs and
 not decaying like them.

69. B. विकल्पे for विधिज्ञे. Hemādri notices the reading. C. H.
 I. K. L. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वीरगामिनी
 B. वीरकाक्षिणी for वीरगामिनी.

70. D. L. आसीत् for प्रायः. A. C. L. with Hemādri रणे for रणः.
 B. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay.,
 भगवानि for भिन्नानि.

I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay.,

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।
 उद्धेरिव जीमूताः प्रापुर्दानुत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥
 स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।
 तथापि ववुधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३ ॥
 दुरितं दर्शनेन घ्नस्तत्त्वार्थेन नृदंस्तमः ।
 प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ७४ ॥

७२ ॥ सन्त इति । अत्यर्थं कृशा इरिद्रा अत एवार्थिनो याचनशीलाः सन्तो विद्वांसो महतस्तस्य राज्ञोऽभिगमनान् । उद्धेरिवभिगमनाज्जीमूता इव । शतस्य प्रापुः ॥ अर्थिनो दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

७३ ॥ स्तूयमान इति । स राजा स्तुत्ये न्तोत्रार्हमेव यत्तदेव समाचरन्नत एव स्तूयमानः सन् जिह्वाय ललज्ज । तथापि द्वेषिणस्तेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेषिणस्तस्य राज्ञो यशो ववुधे ॥ “ गुणादयस्य सतः पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणम् ” इति भावः ॥

७४ ॥ दुरितमिति । स राजा । उदितः सूर्य इव । दर्शनेन दुरितं घ्नन्निवर्तयन् ॥ तथा च स्मर्यते—“ अग्निचित्कपिला सत्वी राजा भिक्षुर्महादधिः । दृष्टमान्नाः

72. Learned men, who had been extremely poor and hence were expectants, came to the position of a donor on account of their going to that great king, as do the clouds by their going to the ocean.

73. Doing nothing but what was praise-worthy he was abashed on being praised ; however the fame of that king who disliked those that did it (praised him) did increase.

74. Destroying sin by his mere sight and removing ignorance

प्रवृद्धः for प्रवृद्धो. Mallinātha notices the reading and says: “ प्रवृद्धः ” इति वा पाठः. B. with Hemādri स च for स तु. C. I. R. with Hem., Chā., Dip., Val., Su., and the text only of Vijay., “ वृत्तिश्च for “ वृद्धि-श्च. D. H. I. K. L. R. with Hem., Su., Vijay., and the text only of Val., न ययौ ताविव क्षयं, A. न ययौ तावदक्षयं for न चाभूत्ताविव क्षयी.

72. D. K. जनाः for सन्तः. A. K. R. अत्यर्थमहतः, D. with Hemādri अत्यन्तं महिताः for अत्यर्थं महतः. A. L. अर्थिषु, D. H. R. with Hem., and Val., अर्थिनां for अर्थिनः.

73. B C E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., पप्रथे for ववुधे. D. तत्कार्यद्वेषिणः for तत्कारिद्वेषण.

74. A. D. L. with Hemādri दर्शने निवर्त्तयन् for दर्शनेन वृत्तं. B. नक्तं चा-पनुदंस्तमः for तत्त्वार्थेन नृदंस्तमः. A₂. with Hem., Chā., Din., and Vijay., संवर्द्धयाञ्चक्रे, B. स तंवयाञ्चक्रे, C न पालयाञ्चक्रे, D. E. R. and the text only Vi jay., स रज्जयाञ्चक्रे, D₂. H. I. K. I. with Val., and Su., वितमसञ्चक्रे

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेऽक्षयः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५ ॥

पराभिसंधानपरं वयस्यस्य विचोदितम् ।

जिगीषोरभ्युदयधर्ममेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥

एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

वृषेव देवो देवाना राजा राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥

पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः " इति ॥ तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्यार्थेन समर्थनेन प्रकाशनेन च तमोऽज्ञानं ध्वान्तं च नुक्ञ्जश्चक्षुः स्वतन्त्रयांश्चक्रे स्वाधीनाश्चकार ॥

७५ ॥ इन्दारिति । इन्दोरगतयः पद्मेऽगतयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्यांशवः कुमुदेऽगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरमवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥

७६ ॥ परंति । अभ्युदयधर्ममेव जिगीषोरस्य पराभिसंधानपरं शत्रुवन्धनप्रधानं यद्यपि विचोदितं दिग्विजयरूपं तथापि तद्धर्म्यं धर्मोदनपेतमेव ॥ " धर्मपथ्यर्थ-याद्या-वनपते " इति यन्प्रत्ययः ॥ बभूव ॥ " मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः पराभिसंख्यात् " इति कौटिल्यः ॥

७७ ॥ एवमिति । एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण काश-

(or darkness) by establishing truth (or light) he made his people perpetually independent, like the sun when risen.

75 The rays of the moon have no access to the sun-lotus, in the same manner those of the sun have no admission to the moon-lotus; but the qualities of this king, the receptacle of virtues, found scope even in (the heart of) his enemy.

76. The enterprises of him who wished to conquer the quarters for the Asvamedha sacrifice though contributing to deceive his enemies, were nevertheless quite consistent with duty.

77. Thus rising in his power the way to which was directed

for स्वतन्त्रयांश्चक्रे. Vallabha : " तमोगुणविरहिताभक्ते. " Sumativijaya : " निष्पापाभक्ते. "

75. D. L. with Vijay.. गमस्तयः for अगतयः.

76. B. C. I. R. पराभिसंधानपरं for पराभिसंधानपरं. D. with Vijay.. and the text only of Val., यद्यपि for यद्यपि. D. L. R. with Hem., Chā., and Din., अभ्युदयधर्म for अभ्युदयधर्म. B. I. with Chā., and Din., धर्मः, A. L. धर्मोदय, D. K. R. with Val., Su., and Vijay., धर्म for धर्म्य. A. L. इव for एव.

77 B. C. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., राजा राजा for राजा राजा.

पञ्चमं लोकपालाभायुधुः साधर्म्ययोगतः॥

भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूयताम् ॥ ७८ ॥

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्वाज्ञां शासनार्पिताम् ।

दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥

ऋत्विजः स तथानर्चं दक्षिणाभिर्महाकृतौ ।

तथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्व च ॥ ८० ॥

इण्डजेन तेजता ॥ “स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशइण्डजम् ” इत्यमरः ॥
उद्यन्त्युज्जानः सः । वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव । राज्ञां राजा राज
राज्ञो बभूव ॥

७८ ॥ पञ्चममिति । तं राजानं साधर्म्ययोगतो यथाक्रमं लोकसंरक्षणपरोपका-
रभूधोरूपरूपसमानधर्मत्वबलाल्लोकपालानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्चममूचुः । मह-
तां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानां षष्ठमूचुः । कुलभूयतां कुलाचलानां महेन्द्रमल-
वादीनां सप्तानामष्टमूचुः ॥

७९ ॥ दूरेति । भूपालाः शासनेषु पञ्चेष्वर्पितामुपन्यस्तां तस्य राज्ञ आज्ञाम् ।
देवाः पौरंदरीमैन्द्रीमाज्ञामिव । दूरापवर्जितच्छत्रैर्दूरात्परिहृतातपत्रैः शिरोभिर्दधुः ॥

८० ॥ ऋत्विज इति ॥ स राजा महाकृतावश्वमेधेऽर्त्विजो याजकान्दक्षिणाभि-
स्तथानर्चार्चयामास ॥ अर्चयेन्नैवादिक्कालिद् ॥ यथास्य राज्ञो धनदस्व च नाम
साधारणीभूतमेकीभूतम् ॥ उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा स्वात्तयेत्यर्थः ॥

by (keeping in with) the S'astras he became the king of kings, as
Indra became the god of gods.

78. By reason of the similarity of the duties (or office) people
called him the fifth of the guardians of the world, the sixth of the
great elements and the eighth of Kula mountains (those that spread
in vast chains).

79. Other kings accepted his behest committed to paper with
a low bow of their heads the umbrellas on which were kept at a dis-
tance, as do the gods the order of Indra (lit. the mountain-tearing
god).

80. That king at the close of the great sacrifice so honoured
the holy priests with munificent presents that his name and that of
Kubera became identical.

78. B. C. E. H. R. with Chā., Din., and Vijay., तमूचुः साम्ययो-
गतः for दधुः साधर्म्ययोगतः. E. and the text only of Vijay., कुलभूयतां, I.
कुलभूयते for कुलभूयतां.

79. E. दूराप for दूराप°. B. C. I. K. R. with Hem., Chā., Din.,
Val., Sa., and Vijay., देवां for देवाः.

इन्द्रादृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभू-

यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुबेर-

स्तस्मिन्दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावतिथिवर्णनो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥

८१ ॥ इन्द्रादिति । इन्द्रादृष्टिर्भूत् । यमो नियमिता निवारिता गदस्य रोग-
स्योद्रेक एव वृत्तिर्येन साऽभूत् । यादोनाथा वरुणो नौचराणां नाविकानां कर्मणे
संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गोऽभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिम्न-
भिः कुबेरः कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालास्तस्मिन्नाज्ञि विषये दण्डोपनत-
स्य क्षरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेजिरे ॥ “ दुर्वलो बलवत्सेवी विरुद्धाच्छङ्किता-
दिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्तार्येष्वमवास्थितः ” इति कौटिल्यः ॥

॥ इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाय-
मच्छपाच्छयत्नरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥

81. Indra sent showers of rain; Yama checked the rising ten-
dency of diseases; Varuna had his watery paths safe for the work of
mariners; Kubera too having a regard to the predecessors (of
Atithi's Royal race) increased his treasury; thus the guardians of
the quarters assumed the character of those who were made humble
by his forces.

81. A. C. पूर्वापेक्षी for पूर्वापेक्षी. Hemādri notices the reading
and observes:—“ पूर्वापेक्षी इति पाठः । पूर्वं कुबेरेण रघोश्चरितमवेक्षितं. ” B. C.
E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay.
कोषवृद्धिं for कोषवृद्धिं. A correct reading.

। अष्टादशः सर्गः ।

स नैषधस्वार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
 अतूनसारं निषधान्नगेन्द्रात्पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १ ॥
 तेनोरुवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना ।
 सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः सस्येन संपत्तिफलात्मकेन ॥ २ ॥

मत्पादपांसुसंपर्कादहल्यासादपांसुता ।
 कारुण्यासन्धवे तन्मम नमो वेदेहिबन्धवे ॥

- १ ॥ स इति । निषिद्धशत्रुर्निवारितरिपुः सोऽतिथिर्नैषधस्य निषधदेशार्थाश्वर-
 स्वार्थपते राज्ञः सुतायां निषधान्नगेश्वरान्नगेन्द्रात्पर्वतात्तूनसारमन्यूनबलं पु-
 त्रमुत्पादयामास । अं पुनं निषधाख्यं निषधनामकमेवाहुः ॥
- २ ॥ तेनेति । उरुवीर्येणातिपराक्रमेणात् एव प्रजायै लोकरक्षणाय कल्पिष्य-
 माणेन तेन यूना निषधेन पितातिथिः । सुवृष्टियोगात्संपत्तिफलात्मकेन पाकोन्मु-
 खेन सस्येन जीवलोक इव । ननन्द जहर्ष ॥

1. The king Atithi who had discomfited enemies got from.
 (*lit.* begot in) his queen who was the daughter of Arthapati, the
 king of the Nishadhas, a son not inferior in strength to the Ni-
 shadha, the lord of the mountains, and whom they called Nishadha
 after the name of that mountain.

2. The father was greatly pleased with the youth of great
 valour, who was every way capable of protecting his subjects; as the
 human-world is satisfied with the corn on the eve of (*lit.* facing
 towards or ready for) its perfect development consequent on timely
 showers.

1. D. सुतायाः for सतायां. L. R. नरेन्द्रात् for नगेन्द्रात्. H. निषधाक्षे
 for निषधाख्यं

2. B. C. H. I. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., उरुवीर्येण
 for उरुवीर्येण. R. with Vallabha करिष्यमाणेन for कल्पिष्यमाणेन. C. with
 Vallabha सद्वृष्टियोगात् for सुवृष्टियोगात्. C. संपत्तिफलोन्मुखेन, D. with He-
 madri संपत्तिफलात्मकेन for संपत्तिरुदात्मकेन. A. K. L. with Châ., and
 Din., omit this verse.

शब्दादि निर्विश्वं सुखं चिराय तस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।

कौमुद्वेतयः कुमुदावदातैर्यामर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ ३ ॥

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः ससागरां सागरधीरचेताः ।

एकातपच्चां भुवमंकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज ॥ ४ ॥

तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।

यो नड्डुलानीव गजः परेषां बलान्यमृन्दान्नलिनाभवक्त्रः ॥ ५ ॥

नभश्चरैर्गीतियशाः स लेभे नभस्तलदयामतनुं तन्नुजम् ।

ख्यातं नभःशब्दमयेन नाम्ना कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् । ६ ॥

३ ॥ शब्दादीति । कुमुद्वत्या अपत्य पुमान्कौमुद्वेतयोऽतिथिः शब्दादि शब्द-
स्पर्शादि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विश्वोपभुज्य चिराय तस्मिन्निषधाय
पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दो दत्तराज्यः सन् । कुमुदावदातैर्निर्मलैः कर्मभिरश्वमेध-
विभिरर्जितां संपादितां यां स्वर्गमारुरोह ॥

४ ॥ पौत्र इति । कुशेशयाक्षः शतपच्चलोच्चनः ॥ “शतपच्चं कुशेशयम्” इत्य-
मरः ॥ सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्त एकवीराऽसहायशूरः । पुरस्यागंला
कपाटविक्रम्भः ॥ “तद्विक्रम्भेऽर्गलं न ना” इत्यमरः ॥ तद्विर्घभुजः कुशस्य
पौत्रो निषधोऽपि ससागरामेकातपच्चां भुवं बुभोज पालयामास ॥ “भुजोऽनवने”
इति नियमात्परस्मैपदम् ॥

५ ॥ तस्येति । अनलौजा नलाभिधानो नलाख्यस्तस्य निषधस्य तनयस्तस्य
निषधस्यान्तेऽवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवक्त्रो यो नलः । गजो
नड्डुलानि नडप्रायस्थलानीव ॥ “नडशासङ्गलच्” इति ड्लच्प्रत्ययः ॥ परेषां त-
लान्यमृन्दान्ममर्ह ॥

६ ॥ नभ इति । नभश्चरैर्गन्धर्वादिभिर्गीतियशाः स नलो नभस्तलदयामतनुं नभः-

3. After having enjoyed the pleasures consisting of sound and others the son of Kumudvati (i. e. Atithi) transferred the title of king to his son Nishadha for a long time and then ascended to heavenly regions acquired by his own deeds pure as white lotuses.

4. The grand-son of Kus'a whose eyes resembled the lotus, whose mind was deep like ocean, who was the sole warrior on earth, and whose arms were long like the bolts of the gates of a city, protected the earth with oceans having but one imperial white umbrella on it.

5. After his death his son named Nala of the splendour of fire inherited the royal fortune (kingdom) of his family, who with his face having the beauty of a lotus, destroyed the forces of his enemies as an elephant destroys reed-beds.

6. That king whose fame was sung by the roamers in the

5. D. with Sumativijaya असुदन् for अमृदात्.

6. K. न for सः. K. नभःस्थलं for नभस्तलं.

तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।

मृगैरजयं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्ध ॥ ७ ॥

तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः ।

शान्ते पितर्याद्वत्पुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ८ ॥

शब्दमयेन नाम्ना ख्यातम् । नभःशब्दसंज्ञकमित्यर्थः । नभोमासमिव आवणमास-
मिव ॥ प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं पुत्रं लेभे ॥

७ ॥ तस्मा इति ॥ धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थाय तस्मै नभसे तदु-
त्तरकोसलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य इत्वा जरसा जरयोपदिष्टम् । वार्द्धके
चिकीर्षितमित्यर्थः । मृगैरजयं तैः सह संगतम् ॥ “ अजयं संगतम् ” इति निपा-
तः ॥ पुनरदेहबन्धाय पुनर्देहसंबन्धनिवृत्तये बन्ध ॥ मोक्षार्थं वनं गत इत्यर्थः ॥
अदेहबन्धायत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ॥

८ ॥ तेनेति । तेन नभसा । द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव । राज्ञामजय्यो
चेतुमशक्यः ॥ “ अजय्यजय्यौ शक्यार्थे ” इति निपातनात्साधुः ॥ पुण्डरीकः पु-
ण्डरीकाख्यः पुत्रोऽजनि जनितः । पितरि शान्ते स्वर्गं गते सति आद्वत्पुण्डरीका
मृदोत्तम्वत्पद्मा श्रीयं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुमिव श्रिता ॥

skies (the Gandharvas) obtained a son whose body was dark-blue
like the surface of the sky, who was known by the name consisting
of the word Nabhas and who was dear to his people as the month
of S'ravana.

7. That supremely righteous king consigned the sovereignty
of the Uttarakosalas to the care of his mighty son and went away
to keep company recommended by his oldage with the deer that he
might not see the bodily tie again.

8. A son named Pundarika was born to the king Nabhas who
was invincible to kings as the elephant Pundarika is to other
elephants. When his father was dead the Royal Fortune taking
with her a white lotus went over to him, as she went to the lotus-
eyed god (Vishnu).

7. O. H. I. K. R. with Hem., Val., and Vijay., तस्मिन् for तस्मै.
U. with Hemādri नियोज्य for विसृज्य. H. धर्मोत्तमः for धर्मोत्तरः. B. O. H.
I. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., तत्प्रभवः, D. स
प्रभवः, D₂. तत्प्रभवः for तत्प्रभवे. D. K. अजयं for अजयं. D. L. with Chā.,
Din., and Val., मनः for पुनः. See notes.

8. H. अजेयः for अजय्यः. A. H. L. and the text only of Vijay.,
आहितपुण्डरीकं, B. आहितपुण्डरीकं, D. E. I. K. R. with Hem., Chā., Din.,
Val., Su., and Vijay., आहितपुण्डरीकं for आद्वत्पुण्डरीका. See Notes. O.
E. H. I. J. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., आभिता
for श्रिता. A. O. with Hemādri पुण्डरीकाख्यं for पुण्डरीकाक्षं.

स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

ह्मां लम्बायित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ९ ॥

अनीकीनीनां समरेऽग्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।

व्यभूयतानीकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ १० ॥

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥ ११ ॥

९ ॥ स इति । अमोघं धनुर्यस्य सोऽमोघधन्वा ॥ “ धनुषश्च ” इत्यनङादेशः समासान्तः ॥ स पण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं क्षान्तिमुक्तं क्षेमे धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् ॥ “ वा संज्ञायाम् ” इत्यनङादेशः ॥ ह्मां लम्बायित्वा प्रापय्य ॥ लभेर्गर्त्यर्थेऽङ्गिकर्मकत्वम् ॥ क्षान्ततरोऽत्यन्तसहिष्णुः सन्व-
न तपश्चचार ॥

१० ॥ अनीकीनीनामिति । तस्य क्षेमधन्वनोऽपि समरेऽनीकीनीनां चमूनामग्रयायी देवप्रतिम इन्द्रादिकल्पः सुतोऽभूत् । अनीकपदावसानमनीकशब्दान्तं देवादि देव-
शब्दपूर्वे यस्य नाम देवानीक इति नामधेयं त्रिदिवे स्वर्गेऽपि व्यभूयत विश्रुतम् ॥

११ ॥ पितेति । स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण शुभ्रपापरेण तेन पुत्रेण यथैव पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवानीक आत्मजवत्सलेन तेन पित्रा पितृमान् बभूव ॥ लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमन बोरेवासीदित्यर्थः ॥

9. The king Pundarika whose bow was never ineffectual, gave his son Kshemadhanvā to accept the sovereignty of the earth, who too was ever vigilant in securing the welfare of his subjects, himself being endowed with the quality of forgiveness, and began to practise asceticism in a forest because he was capable of enduring every thing with extraordinary patience.

10. He too had a god-like son who stood always at the head of his armies in battles and whose name which was beginning with the word Deva and ending with the suffix Anika (i. e. Devānika) was famous even in heaven.

11. As that father became one who was rightly possessed of an excellent son on account of that prince who was entirely devoted

9. D. L. °दक्ष for °दक्ष. B. C. H. I. K. L. R. with Hem, Chā., Din., Val., Su., and Vijay., क्षमयतुः, E. क्षान्ततः for क्षान्ततरः. A. O. with Chā., and Din., क्षमयोपपन्नः for क्षमयोपपन्न. B. ससाद, C. I. K. L. R. with Vijay., चकार for चचार.

10. A. D. with Hemādri व्यजायत for व्यभूयत.

11. D. I. तथैव for यथैव. B. C. I. K. L. R. with Hem, Chā., Val., Su., and Vijay., अपिजवत्सलेन for आत्मजवत्सलेन. Dinakara omits this verse.

पूर्वस्तपोरात्मसमे चिरोढामात्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।
 धुरं निधायैकनिधियुगानां जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥ १२ ॥
 वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्त्वेषामिवासीद्विषतामपीष्टः ।
 सकृद्विविद्भानपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुम् ॥ १३ ॥
 अहीनगुर्नाम स गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।
 यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाच्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १४ ॥

१२ ॥ पूर्व इति । गुणानामेकनिधियज्वा विधिवद्विष्टवास्तयोः पितृपुत्रयामेभ्यो
 पूर्वः पिता क्षेमधन्वात्मसमे स्वतुल्य आत्मोद्भवे पुत्रे देवानीके चिरोढां चिरं
 धृतां वर्णचतुष्टयस्य धुरं रक्षाभारं निधाय यजमानलोकं यष्टलोकं नाकं जगाम ॥

१३ ॥ वशीति । तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतोऽहीनगुर्नामेति वक्ष्यमाण-
 नामकः । वशं वशाकरं मधुरं वदतीति वशंवदः ॥ “प्रियवशो वदः खच्च” इति
 खच्चप्रत्ययः ॥ नस्य भावस्तत्त्वम् ॥ तस्माद्विष्टवादिस्वात्स्वेषामिव द्विषतामपीष्टः
 प्रिय आसीत् । अर्थोदेवानीकनिर्धारणं लभ्यते ॥ तथा हि । प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं
 सकृदेकवारं विविद्भान्भीतानपि हरिणान्ग्रहीतुं वशीकृतुमीष्टे शक्नोति ॥

१४ ॥ अहीनगुरिति । अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः ॥ “द्रविणं काञ्च-
 नं वित्तं द्रविणं च पराक्रमः” इति विश्वः ॥ हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वानीचसंसर्ग-
 रहितत्वाद्धेतोर्बुवाच्यनर्थैरनर्थकैर्व्यसनैः पानश्रुतादिभिर्विहीनो रहितो योऽही-
 नगुर्नाम स पूर्वोक्तो देवानीकसुतः समग्रं सर्वां गां भुवं शशास ॥

to win his favour, so that son too became one who should rightly be considered to have had an excellent father on account of that royal father who was kind to his son.

12. The former of them (क्षेमधन्वा) who was the sole repository of virtues and who was himself a great sacrificer, placed the long-borne yoke of the four castes on his son who was also equal to himself and went to the world of sacrificers (the Svarga).

13. His son who had controlled his own self was a beloved object even of his enemies as he was of his own men on account of his agreeable speech; for sweetness (of sound) when chanted in a sweet manner is able to entrap the antelopes though once frightened.

14. The son of Devánika named Ahinagu, who was endowed with full strength of arms and who though a youth was destitute

13. H. R. इष्टे for ईष्टे.

14. D. with Hem., and Vijay., नहीं for स गां. O. H. K. L. R., with Vijay., अनर्थव्यसनैः, D. अनर्थव्यसनैः for अनर्थव्यसनैः.

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाथ इवावतीर्णः ।

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १५ ॥

तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेतर्षरीणां तनयं तदीयम् ।

उच्चैःशिरस्त्वाजितपारियात्रं लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रम् ॥ १६ ॥

१५ ॥ गुरोरिति । पुंसामन्तरज्ञो विशेषज्ञश्चतुरो निपुणः सोऽहीनगुश्च गुरोः पितुरनन्तरम् । अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान्विष्णुरिव । अस्खलितैरप्रतिहतैश्चतुर्भिरुपक्रमैः सामान्युपायैः ॥ “ सामादिभिरुपक्रमैः ” इति मनुः ॥ चतुर्दिगीशश्चतुस्तृणां दिशामीशो बभूव ॥

१६ ॥ तस्मिन्निति । अरीणां जेतारि तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते सन्ति । उच्चैःशिरस्त्वादुन्नतशिरस्त्वाजितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो येन न पारियात्रं पारियानाख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः सिषेवे किल ॥

of vices producing evils on account of his being averse to the association of lowmen, ruled all over the earth.

15. After the death of his father that clever king Ahinaga, who had the knowledge of various phases of human nature, became the ruler of the four quarters with the help of his four unfailing political expedients, like the First Being descended to the earth.

16. On that conqueror of his enemies having gone on the journey of the next world, it is reported that the Goddess of Fortune began to serve his son named Pāriyātra who had vanquished the lofty mountain of Pāriyātra by reason of carrying his head high.

15. E. सुतरां for चतुरां.

16. B. D. I. R. with Val., Su., and Vijay., यातरि, K. L. with Chā., and Din., येतरि for जेतारि. One of the three Mss. of Chāritra-vardhana's शिशुहितैषिणी agrees with Mallinātha. D. with Su., उच्चैस्तत्त्वात् for उच्चैःशिरस्त्वात्. A. D. with Chā., Din., Su., and the text only of Vijay., पारियात्रं for पारियात्रं. Between 16-17 B. D. E. I. L. R. with Chā., Din., Su., and Vijay., read the following :—“ तस्माद्भूषाथ दलमिधानो दमान्वितः पद्मदलभद्रष्टिः । कुन्दान्तदन्तो रिपुदन्तिर्हिः पतिः शधि व्याः कुलकैरवेन्दुः ” ॥ [B. I. L. with Chā., Din., and Su., दयान्वितः for दमान्वितः. D. with Chā., पद्मदलभद्रष्टिः, E. L. with Su., पद्मदलभद्रष्टः for पद्मदलभद्रष्टिः. E. R. कुन्दाप्रदन्तो, B. with Su., कुन्दाभदन्तो, D. कुन्दावदन्तो for कुन्दान्तदन्तो. L. कुन्दावदन्तैश्चरितैर्विशुद्धः for कुन्दान्तदन्तो रिपुदन्तिर्हिः]. E. considers this to be a spurious verse.

तस्याभवत्सुसुरदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामत्रजदीडचमानः ॥ १७ ॥

तमात्मसंपन्नमनिन्दितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽभुङ्क्षुस्वंपरोधि वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥ १८ ॥

१७ ॥ तस्येति । तस्य पारियात्रस्योदाग्रीलो महावृत्तः ॥ “शीलं स्वभावे सद्बृ-
त्ते” इत्यमरः ॥ शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सूतुरभवत् । यः सूनुः शि-
लीमुखैर्बाणैः ॥ “अलिबाणो शिलीमुखौ” इत्यमरः ॥ जितारिपक्षोऽपीड्यमानः
स्तूयमानः सन् । शालीनतामधृष्टतां लज्जामत्रजदगच्छत् ॥ “स्यादधृष्टे तु शाली-
नः” इत्यमरः ॥ “शालीनं कोपीने अधृष्टाकायेयोः” इति निपातः ॥

१८ ॥ तमिति । अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः स पारियात्र आत्मसंपन्नं बुद्धि-
संपन्नम् ॥ “आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म कर्म च” इत्युभयत्राप्यम-
रः ॥ युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वैव सुखान्यभुङ्क्षु । न त्वकृत्वैवेवकारार्थः ॥
किमर्थं युवराजशब्दकरणमित्याशङ्क्यान्यथा सुखीपभोगो दुर्लभ इत्याह—सुखो-
परोधीति । हि यस्माद्राज्ञां वृत्तं प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात्सुखप्र-
तिबन्धकम् । अत एवोपरुद्धवृत्तम् ॥ उपरुद्धसदृशमित्यर्थः ॥ उपरुद्धः कारादि-
बद्धः । स्वयमूढभारस्य सुखं नास्तीति भावः ॥

17. He had a son named Śīla of a noble disposition with a broad chest resembling a marble slab ; and though he had vanquished a host of his enemies by means of arrows nevertheless he was greatly abashed on being praised for that.

18. Of an unblemished self he enjoyed pleasures simply by making his young talented son a crown prince for the life of kings, resembling the life of those in bonds, is opposed to the enjoyment of pleasures.

17. B. C. H. with Chā., Din., and Vijay., शिलः, D. I. L. with Hemādri and the text only of Vijay., शीलः, D. with Su., शिलः for शिलः. D. °पाट for °पट्ट°.

18. B. C. E. H. with Vallabha अयवानं for युवानं. See Notes. A. D. with Val., and Su., सुखप्ररोधि for सुखोपरोधि. B. C. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., वार्त for वृत्तं. A. उपरुद्धवृत्ते, L. अपरुद्धवृत्ति, D. H. K. R. with Chā., Din., Su., and Vijay., अपरुद्धवृत्तं for उपरुद्धवृत्तं. Hemādri notices the reading and observes :—अपरुद्ध-
वृत्तमिति पाठे ॥ “परैश्चक्षितकार्यो यः कर्मण्यारभते स्वयं । सोऽपरुद्ध इति ख्यातो न
राजा सुखभाग्यमेव” इति । अपरुद्धस्य वृत्तमिति षष्ठीसमासः ॥ Vijayanandasūri-
savaracharanasevaka notices the reading of Mallinātha Hemādri
appears to have borrowed this quotation from the commentary
of Chāritravardhana or vice versa.

तं रागबन्धिविवृतमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।

विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥ १९ ॥

उन्नाभ इत्युद्धतनामधेयस्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।

सुतोऽभवत्पङ्कजनाभकल्पः कुत्सनस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥ २० ॥

१९ ॥ तमिति । रागं बध्नन्तीति रागबन्धिनः । रागप्रवर्तका इत्यर्थः । तेषु भोगेषु विषयेष्वविवृतमेव सन्तं किं च विलासिनीनां भोगिणीनां सौभाग्यविशेषेण सौन्दर्यतिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हम् ॥ “चज्जोः कुयिण्ण्यतोः” इति कुत्वम् ॥ तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीत्यरतिक्षमाप्यत एव वृथा मत्सरिणी रतिक्षमाऽऽ । विलासिनीष्वित्यर्थः । जरा जहार वशीचकार ॥

२० ॥ उन्नाभ इति । तस्य शिलाख्यस्वोन्नाभ इत्युद्धतनामधेयः प्रसिद्धनामाययाये यथा तथोन्नतं नाभिरन्ध्रं यस्य सः । गम्भीरनाभिरित्यर्थः ॥ तदुक्तं — “स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु शस्यते” ॥ पङ्कजनाभकल्पो विष्णुसदृशः कुत्सनस्व नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् ॥ “नाभिः प्रधाने कस्मूरीमदेऽपि कचिदीरितः” इति विश्वः ॥ सुतोऽभवत् । “अच्छप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः” इत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभवज्जनाभघनाभादयः सिद्धाः ॥

19. Old age, though itself incapable of enjoyment and hence jealous for nothing, took him away who was not at all satisfied with the enjoyments exciting passions and who was yet able to enjoy the surpassing loveliness of coquettish women.

20. He had a son celebrated by the name of Unnâbha, the space of whose naval was really deep, and who, looking like Vishnu, became the supreme ruler of the entire circle of kings.

19. B. C. I. R. रागवृद्धिषु, D. with Vijay., रागधर्मेषु for रागबन्धिषु. Vijayanandasûris' varacharanasevaka notices the reading of Mallinâtha. A. C. with Hemâdri अविवृतं for अविवृत्तं. I. विशेषभोग्यम् for विशेषभोग्यम्. Between 19-20 B. D. E. I. R. with Hem., Su., and Vijay., read the following :—“ हित्वोपभांगंस्तपसोत्तमेन त्रिविष्टपं प्रातवति क्षितीशः । तदान्मजः सागरधीरचेताः शशास इत्थं सकलं नृसोमः ” ॥ [B. C. हित्वाय भोगान् for हित्वोपभांगान्].

20. H. with Hemâdri उन्नत° for उन्नत°.—Hemâdri : “ उन्नतं प्रसिद्धं नामधेयं यस्य सः ” A. C. with Hemâdri and Su., अयथार्थः and नतनाभिरन्ध्रः for the whole compound अयथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., आसीसुतः for सुतोऽभवत्. D. L. with Châ., and Din., पङ्कजनाभकल्पः, E. J. R. and the text only of Vijay., पङ्कजनाभकल्पः for पङ्कजनाभकल्पः.

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रवोषः ।

बभूव वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रनाभः ॥ २१ ॥

तस्मिन्गते यां सुकृतोपलब्धां तत्संभवं शङ्खणमर्णवान्ता ।

उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥ २२ ॥

तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्र्यं प्रपेदे पदमश्विरूपः ।

वेलातटेषूषितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥ २३ ॥

२१ ॥ तत इति । ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः संयति सङ्ग्रामे वज्रघो-
षोऽशनितुल्यध्वनिर्वज्रनाभो नाम तस्योन्नाभस्यात्मजो वज्राणां हीरकाणामा-
कराः खनय-एव भूषणानि यस्यास्तस्याः पृथिव्याः पतिर्बभूव किल खलु ॥
“ वज्रं त्वक्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदेऽप्यशनावासनान्तरे ” इति
केचनः ॥

२२ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्वज्रनाभे सुकृतोपलब्धां सुधर्माजितां यां स्वयं यति-
सति । उत्खातशत्रुमुद्धतारिं शङ्खणं नाम तत्संभवं तदात्मजमर्णवान्ता वसुधा ख-
निभ्य आकरेभ्य उदितैरुत्पन्नै रत्नोपहारैरुत्कृष्टवस्तुसमर्पणैरुपतस्थे सिषेवे ॥
“ जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्समभिधीयते ” इत्युक्तम् ॥

२३ ॥ तस्येति । तस्य शङ्खणस्यावसानेऽन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः । अश्विनो-
रिव रूपमस्यैर्यश्विरूपोऽतिबुद्धरः । तत्पुत्र इति शेषः । पित्र्यमिति सैन्यनिधय-
व-

21. It is said that after him his son Vajranābha whose valour was like that of Indra (*lit.* the thunder-bearer) and whose war-cry resembled the din of thunder-bolt in a battle, became the lord of the earth the ornaments of which were the mines of jewels.

22. When he had gone to heaven acquired by the merits of his virtuous deeds, the earth, having the oceans for its extremities, attended on his son named S'ankhara who had up-rooted his enemies, with presents of jewels produced from mines.

23. At his death his son whose lustre was like that of the

21. D. E. L. with Chā., and Din., तस्यात्मजः for तदात्मजः. R. रत्नाकर° for वज्राकर.° D. R. with Hem., Chā., and Din., मेखलायाः for भूषणायाः. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., वज्रनाभः, D. वज्रनामा for वज्रनाभः.

22. D. L. with Hem., Chā., and Din., स्वः for यां. D. L. with Hem., Chā., and Din., लब्धे for लब्धां. B. C. E. H. K. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., खण्डनं, D. R. with Val., खण्डनं, I. खण्डनं, L. शङ्खणं for शङ्खणम्. D. खनितैः for उदितैः.

23. D. नामा for भामा. D. I. K. and the texts only of Su., and

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।

पातुं सहो विश्वसखः समग्रं विश्वं भूमात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २४ ॥

अंशे हिरण्याक्षरिपोऽसौ जाते हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।

द्विषामसहः सुतरां तरूणां हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥ २५ ॥

सामर्थ्यात् ॥ पित्र्यं पदं प्रपेदे ॥ वेलातदेषुषिता निविष्टाः सैनिका अश्वाश्च यस्त्व-
त्तम् । अन्वर्थनामानमिर्यर्थः । यं पुत्रं पुराविशो वृद्धा व्युषिताश्वमाहः ॥

२४ ॥ आराध्येति । तेन क्षितेरीश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशीपतिमारा-
ध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समग्रं सर्वो विश्वं भूमां भुवं पातुं रक्षितुं सहत
इति सहः क्षमः ॥ पञ्चाद्यन् ॥ आत्मजमूर्तिः पुत्ररूप्यात्मा स्वयमेव ॥ “आत्मा
वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः ॥ विजज्ञे सुषुवे ॥ विपूर्वो जनिर्गर्भवमोचने वर्तते ॥
यथाह भगवान्पाणिनिः—“समां समां विजायते” इति ॥

२५ ॥ अंश इति । नयज्ञो नीतिज्ञः स विश्वसहः । हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरंशे हि-
रण्यनाभे नाम्नि तनये जाते सति । तरूणां सानिलो हिरण्यरेता इतभुगिव ।
द्विषां सुतरामसहोऽभूत् ॥

sun and who had the form of the As'vins obtained the throne of his father. The historians (men versed in ancient or legendary accounts) call him Vyushbitas'va on account of his having quartered his soldiers and horses on the shores of the sea.

24. That ruler of the earth propitiated Vis'ves'vara and brought forth his own self in the shape of a son named Vis'vasaha, the friend of the universe, who was capable of protecting the entire earth.

25. When a son named Hiranyanabha, a portion of the enemy of the demon Hiranyāksha (i. e. Vishnu) had been born

Vijay., अधरूपः for अधिकरूपः. B. D. E. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., व्युषिताश्वं for व्युषिताश्वं. This reading of the Mss. and commentators is also corroborated by most of the Purānas.

24. B. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., विश्वसमः, C. विश्वसखः, D. L. विष्णुसमः for विश्वसहः. B. I. with Chā., Din., Su., and Vijay., अधिजन्मे, C. H. K. L. R. with Hem., Val., and the text only of Vijay., अधिजज्ञे for विजज्ञे. I. समो for सहो. B. C. H. I. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., विश्वसहः, D. K. विश्वसजः for विश्वसखः.

25. B. K. with Hem., and Vijay., हिरण्याक्षरिपोः for हिरण्याक्ष-
रिपोः. A. D. L. with Hemādri सजाते for स जाते.

पिता पितृणामनृणस्तमन्तै वयस्यनन्तानि मुखानि लिप्सुः ।
 राज्ञानमाजाद्विलम्बिबाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान्वभ्रव ॥ २६ ॥
 कौशल्य इत्युत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।
 तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभून्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७ ॥
 यज्ञोभिराब्रह्मसमं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।
 बह्निष्टमाधाय निजेऽधिकारे बह्निष्टमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८ ॥

२६ ॥ पितेति । पितृणामनृणः । निवृत्तपितृकृण इत्यर्थः ॥ “प्रजया पितृभ्यः” इति श्रुतेः ॥ अत एव कृती । कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहोऽन्ते वयसि वा-
 र्द्धकेऽनन्तान्यविनाशानि सुखानि लिप्सुः । मुमुक्षुरित्यर्थः । आजानुविलम्बिबाहुं
 शीर्षबाहुम् । भाग्यसंपन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं राजानं कृत्वा वल्कलवा-
 न्वभ्रव । वनं गत इत्यर्थः ॥

२७ ॥ कौशल्य इति । उत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभर-
 णस्य सोमसुतः सोमं सुतवतः । यज्वन इत्यर्थः ॥ “सोमे सुतः” इति कृप् ॥
 तस्य हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमश्चन्द्र इव । नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौश-
 ल्य इति प्रसिद्ध औरसो धर्मेपत्नीजः सुतोऽभूत् ॥

२८ ॥ यज्ञोभिरिति । आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसमं ब्रह्मसदनपर्यन्तम् । अभिदि-
 भावव्ययीभावः ॥ यज्ञोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्योऽतशयेन ब्रह्मवर्च

to him, he who had the knowledge of politics, became greatly unbearable to his enemies, as fire (when) in the company of the wind becomes unbearable to the trees.

26. Freed from the debt of his forefathers and hence thinking himself fortunate his father Vis'vasaha with a desire to obtain eternal pleasures made his son the emperor of the earth, whose arms were hanging as far as his knees, and invested himself in his declining years with the bark-garments.

27. He who was the ornament of the solar race and the lord of the Uttarakosalas and who extracted the Soma juice in the performance of sacrifices, had a legitimate son named Kaus'alya who was the festival to the eyes of his father as if he was a second moon

28. The king Kaus'alya who was celebrated for his fame as far as the court of Brahmā established on the regal post of govern-

26. B. D. and the text only of Vijay., अन्त्ये for अन्ते. B. D. with Chā., and Din., वल्कधरः for वल्कलवान्.

28. C. with Val., and Su., 'पदे for 'समं. B. O. E. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., ब्रह्मभूयां, D. ब्रह्मभूयात् for ब्रह्मवर्च.

तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं सम्यग्महीं शासति शासनाङ्काम् ।

प्रजाश्विरं सुप्रजसि प्रजेशे ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥ २९ ॥

पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन स्पष्टाकृतिः पञ्चरथेन्द्रकेतोः ।

तं पुत्रिणां पुष्करपद्मनेत्रः पुत्रः समारोपयदग्रसंख्याम् ॥ ३० ॥

ब्रह्मिष्ठम् । ब्रह्मविदमित्यर्थः ॥ ब्रह्मशब्दान्मतुबन्तादिष्टन्प्रयये “विन्मतोलेक” इति मतुपो लृक् ॥ “नस्तद्धिते” इति टिलोपः ॥ ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनुप्रसृतं स्वात्मजमेव निर्जे स्वकीयेऽधिकारे प्रजापालनकृत्य आधाय निधाय । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिः । तामाजगाम । मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ “स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्” इत्यमरः ॥ “भुवो भावे” इति वयप् ॥

२९ ॥ तस्मिन्निति । कुलापीडनिभे कुलशेखरतुल्ये ॥ “वैकल्यकं तु तत् । यत्तिर्यक्क्षेममुरसि शिखाम्बापीडशेखरो” इत्यमरः ॥ सुप्रजसि सत्संतानवति ॥ “नित्यमसिचप्रजामिधयोः” इत्यसिचप्रत्ययः समासान्तः ॥ तस्मिन्प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्कं शासनचिह्नं महीं विपीडं निर्बाधं यथा तथा सम्यक्शासति सत्यानन्दजलाविलाक्ष्य आनन्दबाष्पाकुलनेत्राः प्रजाश्विरं ननन्दुः ॥

३० ॥ पात्रीकृतेति । गुरुसेवनेन पित्रादिसुश्रूषया पात्रीकृतात्मा योग्यीकृतात्मा ॥ “योग्यभाजनयोः पात्रम्” इत्यमरः ॥ पञ्चरथेन्द्रकेतोर्गुरुध्वजस्य स्पष्टाकृतिः स्पष्टवपुः । तत्स्वरूप इत्यर्थः ॥ “आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपु-

ing his people, his only son named Brahmishtha, a philosopher in the science of metaphysics (or the science of the divine essence of Brahman) and went to the condition (or state) that becomes one with Brahman.

29. While that lord of the people, who was, as it were, the crest-garland of his family and who had a virtuous son, was ruling without any oppression over the earth which bore the mark of his command, in the best possible way, the people with their eyes filled with tears of joy were long contented with him.

30. A son named Putra having eyes resembling a lotus-leaf, who had made his self worthy by serving his father and whose

Hemādri also notices the reading of D. manuscripts. B. आससाद for आजगाम.

29. B. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., read 32nd verse after the 29th of our text. B. with Vijay., विपीडाः, C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., and Su., विपीडां for विपीडं. D. K. शासनाङ्कं for शासनाङ्कां. B. क्षितेशे for प्रजेशे. B. I. जलोक्षिताक्ष्यः, D. L. जलाकुलाक्ष्यः for जलाविलाक्ष्यः.

30. R. reads the 31st verse after the 34th of our text. B. E. H. I. K. R. with Chā., Din., Val., and the text only of Vijay., स्पष्टाकृतिः for स्पष्टाकृतिः. H. पुत्रः for पुत्रः.

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।

उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥ ३१ ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं पौष्यां तिथीं पुष्यमसूत पत्नी ।

तस्मिन्पुष्यज्जुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥ ३२ ॥

योरपि " इति विश्वः ॥ पुष्करपञ्चनेत्रः पद्मदलाक्षः पुत्रः पुनाख्यो राजा ॥ यद्वा पुनराब्ध आवर्तनीयः । पुत्रः पुनाख्यः पुत्रः सुतः । तं ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणामप्रसंख्ययां समारोपयन् । अमगण्यं चकारेत्यर्थः ॥

३१ ॥ वंशेति । स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः । तेभ्यो निवृत्तलौल्यो निवृत्त-
तृष्णः । अत एव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन् । स्वर्गे जिगमिषु-
रित्यर्थः ॥ स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठानं
संभाव्य संपाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु ॥ " दिक्संख्ये संज्ञायाम् " इति
समासः ॥ उपस्पृशन्स्नानं कुर्वन्निदशत्वं देवभूयमाप ॥

३२ ॥ तस्येति । तस्य पुनाख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां
तिथीं ॥ " पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी " इत्यमरः ॥ " नक्षत्रेण युक्तः कालः "
इत्यप्यप्रत्ययः ॥ " दिङ्माणम्- " इत्यादिना ङीप् ॥ प्रभया निर्जितः पुष्परामो
मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यमसूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तस्मिन्नु-
दिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ॥

beauty was like that of the Garuda-bannered god (i. e. Vishnu)
made his sire Brahmishtha accept the first rank among those who
were blessed with good sons.

31. He who abstained from the enjoyment of the objects of
sense and who therefore was destined to become a friend of Indra,
made sure the continuance of his family through him the continuer
of it and got to the condition of the thrice-ten (gods) by bathing
himself in the three Pushkaras.

32. His queen gave birth to a son named Pushya who with
his lustre eclipsed a topaz on the day on which is seen the lunar
mansion of Pushya. When he like a second Pushya Nakshatra (the
lunar mansion) rose in powers the people enjoyed entire pros-
perity.

31. D. with Su., वंशपरंण for वंशकरंण. C. H. R. with Hemādri
अपः स्पृशन्, D. E. I. K. with Val., Su., and Vijay., अपस्पृशन् for उपस्पृ-
शन्.—Hemādri: अपः स्पृशन् स्नानं कुर्वन् ॥ " अपः स्पृशः स्नानमात्रं स्नानाचमन-
योरपि " इति विश्वः ॥ B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din.,
Val., Su., and Vijay., त्रिषु शान्ति for त्रिदशत्वं.

32. C. H. K. L. R. with Val., Su., and the text only of Vi-
jay., पुष्परामं for पुष्यरामं. D. पुष्यां for पौष्याम्. B. C. H. L. with Chā.

महीं महेच्छः परिकीर्य सूनो मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।

तस्मात्सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३३ ॥

ततः परं तत्प्रभवः प्रपदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरूर्वाम् ।

यस्मिन्नभ्रूज्यापासि सत्यसंधे संधिर्ध्रुवः संनमतामरीणाम् ॥ ३४ ॥

३३ ॥ महीभिति । महेच्छो महाशयः ॥ “महेच्छस्त्वं महाशयः” इत्यमरः ॥ जन्मभीरुः संसारभीरुः स पुत्रः सूनो महीं परिकीर्य विसृज्य मनीषिणे ब्रह्मविद्या-
विदुषं जैमिनये सुनयेऽर्पितात्मा । शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । सयोगाद्योगिनस्त-
स्माज्जैमिनैर्योगं योगविद्यानधिगम्याजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षायाकल्पत सम-
पद्यत ॥ रूपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥

३४ ॥ तत इति । ततः परं स पुण्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः । तदात्मज
इत्यर्थः । ध्रुवोपान्तानपादिनापनयः ॥ “ध्रुव ओत्तानपादिः स्यात्” इत्यमरः ॥
ध्रुवसंधिरूर्वा प्रपदे । ज्यापासि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन्नभ्रूवसंधौ संनम-
नाम् । अनुद्धतानामित्यर्थः । अरीणां संधिर्ध्रुवः स्थिरोऽभूत् ॥ ततः सार्थं नाभित्यर्थः ॥

33. After having devolved the sovereignty of the earth on his son, that noble-minded king being afraid of the worldly existence devoted his self to the service of the sage Jaimini, the philosopher of the science of the Supreme Spirit of the universe. He learned the system of the Yoga philosophy from that sage who was the master of that science and helped himself in obtaining the freedom from further births.

34. After this event Pushya's son named Dhruvasandhi, who was rightly comparable to Dhruva, obtained the kingdom of the earth. The peaceful policy of this king towards his enemies who had bowed themselves down to him was ever steady in him who was their superior and who was true to his word.

Din., Val., Su., and Vijay., पुष्ये for पुष्ये. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Dīn., Val., Su., and Vijay., यस्मिन् for तस्मिन्. C. E. H. L. R. with Val., Su., and Vijay., पुष्ये for पुष्ये.

33. B. L. सयोग्यान्, A. C. with Vijay., सयोग्यान् for सयोग्यान्.—
Vijayānandasūris' varacharānasevaka: “सुदृ योगो यस्य सः सयोगस्तस्मात्.”

34. R. reads the 31st verse after the 34th stanza of our text.
C. H. I. L. with Val., and Vijay., तत्प्रभवं for तत्प्रभवः. C. H. I. with Val., and Vijay., ध्रुवोपमेयः for ध्रुवोपमेयः. C. H. I. with Val., and Vijay., ध्रुवसंधि for ध्रुवसंधिः. C. E. H. with Val., and Vijay., उर्वा for उर्वा. D. K. R. सत्यसंधिः for सत्यसन्धे. B. L. सन्धिमतो for संनमतां. B. C. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., नृपाणां for अरीणां.

सुते शिशवेव सुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
 मृगायताक्षो मृगयाविहारी सिंहादवापदिपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥
 स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।
 अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६ ॥
 नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शवैकसिंहेन च काननेन ।
 रघोः कुलं कुङ्कुलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥

३५ ॥ सुत इति । मृगायताक्षो नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स भ्रुवसंधिर्दर्शात्ययैन्दुप्रियदर्शने प्रतिपद्यन्निभं सुदर्शनाख्ये सुते शिशो सत्येव मृगयाविहारी सन्सिंहादिपदे मरणमवापत् ॥ व्यसनासन्निरनार्थोवहेति भावः ॥

३६ ॥ स्वरिति । स्वर्गामिनः स्वर्गातस्य तस्य भ्रुवसंधेरमात्यवर्गः । अनाथा नाथहीना अत एव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेक्ष्य । कुलतन्तु कुलावलम्बन-
 नेकमद्वितीयं तं सुदर्शनमैकमत्यादिवत्साकेतनाथमयोध्याधीश्वरं चकार ॥

३७ ॥ नवेति । अप्रौढनरेन्द्रं तद्वयोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा व्योम्ना । शवः शिशुरेकः सिंही यस्मिन् ॥ “पृथुकः शवकः शिशुः” इत्यमरः ॥ तेन काननेन च । कुङ्कुलं कुङ्कुलावस्थं पुष्करं पद्मजं यस्मिन्तेन तोयेन चापमेयमुपमातुमर्हमासीत् । नवेन्द्राद्युपनानेन तस्य वर्धिष्णुताशीर्यश्रामत्त्वानि सूचितानि ॥

35. He who was a lion among men and whose eyes were long like those of a deer while amusing himself with a chase obtained death from a lion even while his son named Sudars'ana whose sight was agreeable like that of the moon at the departure of the black fortnight, was yet a child.

36. The group of ministers of that king who had gone to heaven saw the deplorable condition of the subjects without their master and unanimously made him who was the solitary fibre (thread) of the family, the lord of Saketa, according to the rule.

37. The family of Raghu with that young king was rightly comparable to the sky having the new moon in it, or to a forest having a single cub of a lion in it, or to the water having a single lotus which is in the state of a bud.

35. E. has “सुतेऽथ मत्येव सुदर्शनाख्यो दर्शात्ययेन्दुप्रतिमे शिशो सः” for the first half. H. दर्शनेन for दर्शने सः. D. नृसोमः for नृसिंहः.

36. R. गुरोर्निदेशादमान्यवर्गः for तमैकमत्यादमान्यवर्गः. A. with Val. Su., and Vijay., एकमत्याः, D. H. K. and the text only of Vijay., एकपुत्रं for एकमत्यात्. B. तन्तुसौधं for तन्तुमेकं.

37. A. पुष्करकुङ्कुलेन, B. C. with Vijay., कुङ्कुलपुष्करेण. D. E. J. कुङ्कुलपद्मेन for कुङ्कुलपुष्करेण.

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलिपरिग्रहात्सः ।

दृष्टो हि वृष्वन्कलभप्रमाणोऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८ ॥

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमध्यवेशम् ।

षड्दर्पदेशीयमपि प्रभुत्वात्प्रेक्षन्तः पौराः पितृगौरवेण ॥ ३९ ॥

३८ ॥ लोकेनेति । स बालो मौलिपरिग्रहात्किरीटस्वीकाराद्धेतोः पितुस्तुल्य-
पितृसरूप एव भावी भविष्यति लोकेन जनेन संभावितस्तर्कितः ॥ तथा हि । क-
लभप्रमाणः कलभमात्रोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्याशाः दिशो वृष्वन्दृष्टो हि ॥

३९ ॥ तमिति । राजवीथ्यां राजमार्गेऽधिहस्ति हस्तिनि ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभा-
वः ॥ यान्तं गच्छन्तम् । हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं शिशुत्वा-
त्सादिना गृहीतमध्यवेशमुद्गारनेपथ्यं षड्दृषाणि भूतः षड्दर्पः ॥ “ तद्वितार्थ—”
इत्यादिना समासः ॥ तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्यधिकारं चित्तवति नित्यमिति
तद्वितस्य लुक् ॥ ईषवसमासः षड्दर्पः षड्दर्पदेशीयः ॥ “ ईषवसमास—” इत्यादिना
देशीयप्रत्ययः ॥ तं षड्दर्पदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृगौ-
रवेण प्रेक्षन्त ॥ पितरि यादृग्गौरवं तादृशेनैव वदन्त्युचित्यर्थः ॥

38 On account of his accepting the responsibility of the crown he was thought by the people as destined to be equal to his father himself ; for a cloud though as small as a young one of an elephant (*lit.* measured with the cub of an elephant) having come in contact with the wind blowing in front appears to occupy all the quarters.

39. Now that he became their king the people of the city looked upon him though then only six years old with the same respect as they showed to his father, while he was passing on an elephant by the royal road in his best royal suit which was held up by a rider of an elephant.

38. D. with Su., मूलपरिग्रहात्, B. C. I. with Hem., and Val., मौलिपरिग्रहात् for मौलिपरिग्रहात्. A. C. with Vijay., अभिवर्षन् for हि वृष्वन्. See notes.

39. B. C. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अतिहस्तयन्तम्, E. L. अधिहस्ति यन्तम् for अधिहस्ति यान्तम्.—Chāri-travardhana : “ हस्तिनाति क्रामन्तमतिहस्तयन्तम्.” Sumativijaya : “ हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्तयति अतिहस्तयतीति अतिहस्तयन् तं तथोक्तं अतिहस्तयन्तम्.” This is the way in which almost all other commentators explain the present participle of the denominative form अतिहस्तयति. A. with Vijay., °मध्यकायं, C. °मध्यदेहं, D. K. with Val., and Din., °पूर्वकायं, B. E. H. I. L. R. with Hem., Chā., Su., and the text only of Vijay., मध्यदेहं for अत्यवेष्टं.

कामं न सोऽकल्पत पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।

तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ४० ॥

तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णविसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम् ।

सालककौ भूपतयः प्रसिद्धैर्वन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१ ॥

मणी महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।

शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्पुत्रेऽर्भकेऽपि ॥ ४२ ॥

४० ॥ काममिति । स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक्प्रतिपूरणाय नाकल्पत । बालत्वाद्ब्रह्माण्डं न पर्याप्त इत्यर्थः ॥ चामीकरपिञ्जरेण कनकगौरेण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसंपदा त्वावृतात्मा विस्तारितदेहः संस्तस्सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥

४१ ॥ तस्मादिति । तस्मात्सिंहासनादपाशानादधोऽधोर्देशं प्रति किञ्चिदिवाव-तीर्णवीषलम्बौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठमसंस्पृशन्तावल्पकत्वादप्रामौ सालककौ लाक्षारसावसिक्तावस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैरुन्नतैर्मौलिभिर्मुकुटैर्वन्दिरे प्रणेयुः ॥

४२ ॥ मणाविति । अल्पप्रमाणेऽपि मणाविन्मनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वाद्धेतोर्महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भके शिशावपि तस्मिन्सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न मिथ्या युज्ये ॥

40. Although he could not occupy fully his father's throne, yet being as it were multiplied (*lit.* repeated) as to his bulk by the greatness of his splendour that was as bright as gold, he did so occupy it.

41. The kings with their highly ornamented crowns saluted his feet besmeared with the dye of lac, which were hanging down only a little from that throne and hence not reaching even the golden foot-stool.

42. As the title ' Mahānīla ' is not a false epithet to a sapphire though of a small dimension on account of its bright splendour, so the well-known title of Mahārāja was rightly applied to that prince though he was then a mere child.

40. C. K. प्रतिपूर्णतायाः for प्रतिपूरणाय. C. 'आचितानात्, D. H. I. K. L. R. with Chā., Din., Val. and Vijay., आवितानम्, D₂. with Su., आयतेन, B. with Hemādri आविष्टेन for आवृतात्मा. — Hemādri: "आचितेन राजीभूतेन." See Notes.

41. A. O. with Chā., and Din., सालकनौ, D. सकुङ्कुमौ for सालककौ Charitravārdhana: "सालकनौ लाक्षारसरंजितौ."

42. D. with Vallabhā प्रसिद्धः. B. C. H. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., प्रयुक्तः for प्रतीतः. K. omits this verse.

पर्यन्तसंचारितचामरस्य कपोललोलाध्वकाकपक्षात् ।

तस्याननादुच्चरितो विवादश्चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥ ४३ ॥

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टबन्धे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादपि भूषणेन ।

नितान्तगुर्वमपि सोऽनुभावाद्धरं धरित्र्या विभरांबभूव ॥ ४५ ॥

४३ ॥ पर्यन्तेति । पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य तस्य बालस्य संबन्धिनः कपोलयोर्लालादुभौ काकपक्षौ यस्य तस्मादाननादुच्चरितो विवादो वचनमर्णवानां वेलास्वपि न चस्खाल । शिशोरपि तस्याज्ञाभङ्गो नासीदित्यर्थः ॥ चपलसंसर्गोऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः ॥ उभयकाकपक्षादित्यत्र - "वृत्ति-विषये उभयपुत्र इतिवदुभयशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोगः" इत्युक्तं प्राक् ॥

४४ ॥ निर्वृत्तेति । निर्वृत्तो जाम्बूनदपट्टबन्धो यस्य तस्मिन्कृतकनकपट्टबन्धे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजारिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शून्यवर्गमवधीदिति भावः ॥

४५ ॥ शिरीषेति । शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः । कोनलाङ्ग इत्यर्थः । अत एक स राजा भूषणेनापि खेदं भवे यायाङ्गुष्ठे । एवंभूतः स नितान्तगुर्वमपि धरित्र्या धरं भुवो भारमनुभावात्सामर्थ्याद्विभरांबभूव बभार । "भीहीभृद्वं इलु-वच" इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥

43. The word command uttered from the mouth on the cheek of which were flowing both the side-locks of hair of that prince on whose sides were waving the Chowries never fell down (disobeyed or neglected) even on the shores of oceans.

44. Wearing a Tilaka-mark painted on his fore-head crowned (Tit. bound) with a fillet (or tiara) made of gold and of a smiling face he made the faces of the beautiful women of his enemies destitute of that very Tilak-mark.

45. He with a tenderness of limbs surpassing that of the S'irisha flower would feel fatigue even by wearing ornaments.

43. A. D with Ohâ., and Su., 'लीनोभय' for 'लोलोभय.' D. Li. with Hem., Ohâ., Din., and Vijay., अपिवादः for विवादः.

44. A. J. निर्वृत्त—पट्टबन्धे, B. C. I. L. with Din., Su., and Vijay., निर्वृत्त—पट्टबन्धे, D. E. H. K. R. with Hem., Ohâ., and Val., निर्वृत्त—पट्टबन्धे. We with four Mss. and three commentators. A. C. with Hemâdri सस्मेरमुखः for स स्मेरमुखः.

45. I. R. शरीष' for शिरीष'. B. C. I. L. with Ohâ., Din., Val., Su., and Vijay., 'पुष्पोपम' for 'पुष्पाधिक'. O. H. I. K. L. with Hem., Val., Su., and Vijay., अथ for अपि. B. कङ्कणेन for भूषणेन. B. E. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., चानुभावात्, C. व्यानुभावात् for सोऽनुभावात्. B. D. H. I. K. with Ohâ., Din., Val., Su., and Vijay., विभराञ्चकार for विभराम्बभूव.

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।
सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्फलान्युपायुक्ता स दण्डनीतेः ॥ ४६ ॥

उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।
संजातलज्जेव तमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगृह लक्ष्मीः ॥ ४७ ॥
अनश्रुवानेन युगोपमानमवृद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८ ॥

४६ ॥ न्यस्तेति । अक्षरभूमिकायामक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षरप-
ङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कात्स्न्येन यावन्न गृह्णाति स
सुदर्शनस्तावच्छ्रुतवृद्धयोगाद्व्यावृद्धसंसर्गात्सर्वाणि दण्डनीतेर्नीतिशास्त्रस्य फ-
लान्युपाययुक्तान्वभूत । प्रागेव बद्धफलस्य तस्य पञ्चाद्व्यवस्थामानं शास्त्रं संवादा-
र्थमिवाभवदित्यर्थः ॥

४७ ॥ उरसीति । उरस्यपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः सा । अत-
एव प्रौढीभविष्यन्तं वर्धयमानमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्मान्भविष्यतीति प्रतीक्षमा-
णा लक्ष्मीः संजातलज्जेव साक्षात्कालिङ्गितं लज्जितेव तं सुदर्शनमातपत्रच्छाया-
च्छलेनोपजुगृहालिलिङ्ग । छत्रच्छाया लक्ष्मीरूपेति प्रसिद्धिः ॥ प्रौढाङ्गनायाः
प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥

४८ ॥ अनश्रुवानेनेति । युगोपमानं युगसादृश्यमनश्रुवानेनाप्राप्नुवता । अबद्धं
मौर्वीकिणो ज्याघातमन्यिरेव लाञ्छनं यस्य तेन । अस्पृष्टः खड्गत्सरुः खड्गमुष्टि-

Though he was made of such a stuff yet he upheld the yoke of governing the earth, though excessively heavy, by reason of his natural greatness.

46. No sooner did he entirely know the characters written on a tablet than he enjoyed all the fruits (advantages) of the system of the administration of justice obtained from the association with men old in knowledge.

47. The Goddess of Royal Glory seeing insufficient room (scope) for lying on his breast and hence waiting for the full development of his body embraced him under the disguise of the shade of his umbrella as if ashamed (of her union with a consort much younger than herself).

48. The earth had an able protection from his arm though as yet not deserving to be compared with a yoke, having on it no mark of the strokes of the bow-string, and having as yet not touched the handle of a sword.

46. B. C. E. H. K. R. with Val., and Su., तावत्फलानि, D. I. L. and Vijay., तावत्क्षितिः for सर्वाणि तावत्. B. C. H. R. with Val., and Su., पकानि, D. K. वृद्धानि for फलानि.

47. B. I. J. with Vijay., भोगा, L. भावात्, C. H. K. R. with Val., Din., and the text only of Vijay., भोगात्, D. भागम् for भोगा. A. उदीक्षमाण, D. L. उपेक्षमाणा for उदीक्षमाणा.

48. I. मूर्वी for मर्वी.

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।

वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥४९॥

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरुणाम् ।

तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ ५० ॥

व्यूह्य स्थितः किञ्चिदिवान्तरार्धमुन्नद्धचूडोऽश्वितसव्यजाडुः ।

आकर्णमाकृष्टसबाणधन्वा व्यरोचतास्त्रे स विनीयमानः ॥ ५१ ॥

येन तेन ॥ “ त्सरुः खङ्गादिमुद्यौ स्यात् ” इत्यमरः ॥ एवंविधेनापि च तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमौ रक्षावत्यासीत् ॥ शिशोरपि तस्य तेजस्तादृशित्यर्थः ॥

४९ ॥ नेति । कालं गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धिं प्रसारं न ययुः । किं तु वंशे भवा वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भ आरौ सूक्ष्मास्तस्व गुणाः शौर्यादौ शौर्याऽपि प्रथिमानं वृथुत्वमापुः खलु ॥

५० ॥ स इति । स सुदर्शनः पूर्वस्मिञ्जन्मान्तरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मरन्निव गुरुणामङ्गशकरः सन् । त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः । तस्याधिगमस्य प्राप्तेर्मूलं तिस्रो विद्यास्त्रयीवार्त्तादण्डनीतीः पित्र्याः पितृसंबन्धिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीयकार ॥ अत्र कौटिल्य — “ धर्मो धर्मो त्रय्यामर्थानर्थौ वार्त्तायां नयानयो दण्डनीत्याम् ” इति ॥ अत्र दण्डनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् ॥ आन्वीक्षिक्या अनुपादानं त्रय्यन्तर्भावपक्षमाश्रित्य ॥ यथाह कामन्दकः — “ त्रयो वार्त्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या मनोमताः । त्रय्या एव विभागोऽयं येन सान्वीक्षिकी मता ” इति ॥

५१ ॥ व्यूह्यति । सोऽस्त्रे धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिष्यमाणोऽत एवोत्तरार्धे पूर्वकायं किञ्चिदिव व्यूह्य विस्तार्य स्थितः । उन्नद्धचूड ऊर्ध्वमुखकृण्व बद्धकेसः । अश्वितमाकुश्रितं सव्यं जानु यस्य स आकर्णमाकृष्टं सबाणं धनुर्धन्व वा येन स नयान्तः सन्व्यरोचताशोभत ॥

49. As days rolled on not only did the limbs of his body attain development but also his hereditary qualities which were indeed pleasing to his people and which also were minute in the beginning attained perfect growth.

50. As if simply recollecting them the other ends of which he had seen in his former birth he learnt the three sciences, the basis of the attainment of the triad of धर्म, अर्थ and काम, causing of course no vexation to his tutors ; so also he brought under his power the ancestral ministry.

51. Being trained in the art of missiles he shone brightly while standing with the forepart of his body a little streched, with the hair of his crest tied up, with his left knee contracted, and with his bow to which an arrow is applied drawn as far as his ear.

49. C. E. R. and the text only of Vijay., ईयुः for आपुः.

51. A. व्यूहस्थितः, D. with Hem., and the text only of Vijay., व्यूहस्थितः for व्यूह स्थितः. A. L. उत्तराङ्गम्, D. उन्नताङ्गः, D₃. with Hemadri उन्नतासम् for उत्तरार्धम्. I. “चूर्णोऽश्वित for चूर्णोऽश्वित B. C. E. J. K. with Chā., Din., Val., and Vijay., अस्त्रे सः. I. अस्त्रे सः A. with Su., अस्त्रे सः, D. H. L. R. with Hemadri अस्त्रे सु.

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् ।
 अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं विलसितपदमायं यौवनं स प्रपेदे ॥५२॥
 प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।
 अधिविविदुरमात्यैराहतास्तस्य दूनः प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥५३॥
 इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वंशानुक्रमो नामाष्टादशः सर्गः ॥

५२ ॥ अथेति । अथ स सुदर्शनो वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं भाग्यम् । नेत्रपेय-
 मित्यर्थः ॥ “ निर्वेशो भृतिभोगयोः ” इत्यमरः ॥ मधु कौटुम् । रागबन्धोऽनुर-
 मसंतान एव प्रवालः पल्लवो यस्य तत् । मनसिज एव तरुस्तस्य पुष्पं पुष्पभूतम् ।
 अकृतकविध्यकृत्रिमसंपादनम् । सर्वाङ्गे व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् ॥ “ तत्सर्वादिः-”
 इत्यादिना खप्रत्ययः ॥ आकल्पजातशोभरणसमूहभूतम् ॥ आद्यं विलसितपदं
 विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे ॥ विशिष्टमधुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य
 चतुर्धोकरणात्सविशेषणमालारूपकमेतत् ॥

५३ ॥ प्रतिकृतीति । दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संदर्शिताभ्यो दूति-
 संदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्या-
 सेभ्यः ॥ “ पञ्चमी विभक्ते ” इति पञ्चमी ॥ समधिकतररूपाः । चित्रनिर्माणादपि
 रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसंतानकामैरमारवैराहता आनीता राजकन्या
 दूनस्तस्य सुदर्शनस्य संवन्धिभ्यो प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च भूय ते अधिवि-
 विदुरधिविज्ञे चक्रुः ॥ आत्मना सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः ॥ “ कृतसापत्निकाभ्यु-
 दाधिविज्ञा ” इत्यमरः ॥

इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायकोलचलम-
 लिनायमच्छपाच्छयसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
 संजीविनीसमाख्यायामष्टादशः सर्गः ॥

52. Then he attained youth which was the honey to be en-
 joyed by the eyes of young women, a flower of the Fancy-Born-tree
 having a sprout in the shape of tie of love, an assemblage of in-
 artificial ornaments pervading all limbs, and the seat of amorous
 sports.

53. Young princesses, brought by the ministers desirous of
 pure progeny, and more beautiful than the painting of their like-
 nesses shown to him by the female messengers, superseded the two
 wives of the young prince already married, viz. the Royal Glory
 and the Earth.

52. B. C. H. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., “निर्वेशपेयं for निर्वेशनीयं. Hemādri notices the reading of Mal-
 linātha.—Charitravardhana: “ नेत्रनिर्वेशेन विस्तारेण पेयं पातु यौवने &c ”
 B. C. E. H. I. K. L. R. with Val., and Vijay., and Vijay., रागबन्धप्रवालम् for रागबन्धप्रवालम्. Vijayā-
 nandasūris' varacharānsevakā notices the reading of Charitravar-
 dhana. A. O. with Chā., and Din., आकल्पजातं for आकल्पजातं.

53. B. I. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay.,
 दूनसंदर्शिताभ्यः for दूतिसंदर्शिताभ्यः. B. D. नेतुः for दूनः.

। एकोनविंशः सर्गः ।

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।

शिष्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुदजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।

भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥

मनसो यम संसारवन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निगडामनाम् ॥

१ ॥ अग्निवर्णमिति । श्रुतवतां श्रुतसंपन्नानामपश्चिमः प्रथमो वशी यतेन्द्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्धके स्वे पदे स्थानेऽग्नितेजसं तनयमग्निवर्णमभिषिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिष्रिये श्रितवान् ॥

२ ॥ तत्रेति । तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिका विहारवापीरन्तरितभूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्यामुदजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतो विस्मृतवान्सः ॥ कत्तरेः क्तः ॥ फले स्वर्गादिकले निःस्पृहस्तपः संचिकाय संचितवान् ॥

३ ॥ लब्धेति । तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णो लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य

1. The self-subdued descendant of Raghu who was the first of those who were instructed in sacred learning installed on his throne his son Agnivarṇa whose lustre was like that of fire and betook himself in his declining years to the forest of Naimisha.

2. Forgetting there the artificial pleasure-ponds by means of water of the sacred bathing-places, the couch by the Kus'a grass spread over the ground, the residence in the palace by a hut, he accumulated asceticism without aiming at any fruit.

3. His son felt no pain in his duty of protecting the kingdom he had inherited from his father for the sovereignty of the

1. A. D. L. श्रुतवतां for श्रुतवतां. A. B. नैमिषम् for नैमिषम्. Hemādri also notices the reading. See notes.

2. D H. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., उज्जैः स, J. उज्जै स for उज्जैन. R. स्वल्पमन्तरित° for तल्पमन्तरित°. B. C. H. I. K. L. R. with Val., Su., and Vijay., विस्मरन् for विस्मृतः. Hemādri, Chāritravardhana and Dinakara notice the reading of Valabha and others; but they distinctly read with Mallinātha.

3. A. D. तत्सुते for तत्सुतः. Chāritravardhana notices the read-

सोऽधिकारमधिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वतःपरं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४ ॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु ।

ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥

पालनकर्मणि खेदं नाप । अङ्गुक्षेनापालयदित्यर्थः ॥ कुतः । हि यस्माद्भजनित-
द्विषा गुरुणा पित्रा मेदिन्यस्याभिवर्णस्य भोक्तृमेव कल्पिता । प्रसाधयितुं न ॥ प्र-
साधनं कण्टकशोधनम् । अलंक्रानिर्धन्यते ॥ तथा च । यथालंकृत्य नीता युवतिः
केवलमुपभुज्यते तद्वदिति भावः ॥

४ ॥ स इति । अधिकः कामुकः ॥ “अशुक्रानिकामीकः कामिता” इति निपा-
तः ॥ “कत्रः कामयिताभीकः कमनः कामिनोऽधिकः” इत्यनरः ॥ सोऽभिवर्णः
कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं काश्चन समाः कतिचिद्दत्तरान्स्वयमवर्तयदक-
रोत् ॥ अतः परं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं लयधर्मे नवयौवनं यस्य
सोऽभवत् । लयासक्तोऽभूदित्यर्थः ॥

५ ॥ कामिनीति । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादिवत्सु
वेश्मस्वधिकर्द्धिः पूर्वस्नादधिकसंभार उत्तर उत्सवः ऋद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्व-
मुत्सवमपोहद्वानुदत्त ॥ उत्तरांशगधिका तस्योत्सवपरंपरा वृत्तेत्यर्थः ॥

earth was designed by his father who had destroyed his foes by the force of his arms purely for his enjoyment and not for suppressing a source of disturbances.

4. That royal voluptuary conducted the regal affairs indis- pensable to his family for some years in person, and then having consigned them to the care of his ministers, had his prime of youth solely devoted to the service of young women.

5. Of him, cupidinous, and living in company of women, each succeeding festivity richer than its predecessor, superseded the latter rich in its preparations, in palaces resounding with the sound of the tabour.

ing and says,—“ कश्चित् । तत्सुते । इति पाठः । तत्रैवं व्याख्या । लब्धः पालन-
विधिर्येन तादृशं तत्सुते सति मेदिनी भूः खेदं नापेति ” ।

4. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अधिपः, E. अधिकः for अधिकः. C. H. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Su., and Vijay., तं निवेद्य for संनिवेद्य.

5. D. R. and the text only of Vijay., मृदङ्गनादिषु for मृदङ्गनादिषु. B. उत्तमः for उत्तरः. E. reads “ ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्सवः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्त-
रः ” for the second half.

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेव विहरन्दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥

गौरवाद्यपि जातु मंत्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ॥

तद्गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनस्वरागरूपितम् ।

भोजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

६ ॥ इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितमेकमपि क्षणान्तरं सपभेदं सोढुमक्षमोऽशक्तः सोऽस्मिन्वर्णो दिवानिशमन्तरेव विहरन्समुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजा न व्यपेक्षत नापेक्षितवान् ॥

७ ॥ गौरवादिति । जातु कदाचिन्मन्त्रिणां गौरवादुत्सुकाद्वेतोः । मन्त्रिवचनानुशोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः प्रजाभिः काङ्क्षितं यदपि दर्शनं ददौ तदपि गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन चरणनात्रेण कल्पितं संपादितम् । न तु सुखावलोकनप्रदानेनेत्यर्थः ॥

८ ॥ तमिति । कोमलेन मृदुलेनात्मनस्वानां रागेणारुण्येन रूपितं कुरितम् । अत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुलां साम्यतामधिरोहति प्राप्नोतीति तुलाधिराहणम् । तं चरणमनुजीविनः कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः सन्तो भोजिरे सिषाविरे ॥

6. Unable to bear even the interval of a single moment destitute of the enjoyment of the object of senses, and amusing himself day and night in the interior of his palace, he did not pay regard to his subjects anxious to have an interview with him.

7. If ever out of regard to his ministers he allowed himself to be shown so anxiously coveted by his subjects, it was done merely by means of a foot hung down from (shown out of) the space of a window.

8. The attendants having made obeisance to his foot began to serve it which was bespread with the red lustre of its own tender nails and which hence attained the similitude of a lotus overspread with the morning lustre of the sun.

6. C. L. अन्तरेषु, D. H. K. with Chā., Din., Val., and Vijay., अन्तरे च, E. अन्तरं च for अन्तरव. D. K. with Su., व्यपेक्षत for व्यपेक्षत. One of the three Mss. of Chārītravardhana's सिङ्गहितैषिणी agrees with Sumativijaya and others. D. समुत्सवाः for समुत्सुकाः.

8. B. with Chārītravardhana कोमलात्मनस्वरागरूपितं, L. कोमलात्मनस्वरागरूपितं, C. H. I. K. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., कोमलात्मनस्वरागरूपितं, D. केवलानुस्वरागरूपितं, D₂ with Din., कोमलात्मनस्वरागरूपितं for कोमलात्मनस्वरागरूपितं.

यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।

शूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

तत्र सेकहतलोचनाञ्जनैर्धौतरागपरिपाटलार्धैः ॥

अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभयन्नर्पितप्रकृतिकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥

प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

अभ्यपद्यत स वासितासखः पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥ ११ ॥

९ ॥ यौवनेनेति । विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सोऽग्निवर्णो यौवनेन हेतुनोन्नतानां विलासिनीस्तनानां क्षोभणायातेन लोलानि चञ्चलानि कमलानि यासां ताः । तदम्बुभिस्तासां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढान्यन्तर्हितानि मोहनगृहाणि सुरतभवनानि यासु ताश्च दीर्घिका व्यागाहन ॥ स्त्रीभिः सह दीर्घिकासु विजहारित्यर्थः ॥

१० ॥ तत्रेति । तत्र दीर्घिकास्वङ्गनाः सेकेन हतं लोचनाञ्जनं नेत्रकञ्जलं येषां तैः । रज्यतेऽनेनेति रागो रागद्रव्यं लाभादि । रागस्य परिपाटलोऽङ्गुणः ॥ “ गुणे शुक्लादयः पुंसि ” इत्यमरः ॥ धौतो रागपरिपाटलो येषां ते तथोक्ता अधरा येषां तैः । निवृत्तसांक्रमिकरागैरित्यर्थः । अतएवापितप्रकृतिकान्तिभिः । अभिव्यञ्जितस्वाभाविकरागरित्यर्थः एवभूतेसुखैस्तमन्निवर्णमधिकं व्यलोभयन्नर्पितवत्यः ॥

११ ॥ प्राणेति । प्रियासखः सोऽग्निवर्णो प्राणकान्तेन प्राणतर्पणेन मधुगन्धेन कर्षिणीर्मनोहारिणीः । रज्यन्त इति रचनाः । पानभूमय एव रचनाः ॥ रचिताः पानभूमय इत्यर्थः ॥ वासितासखः करिणीसहचरः ॥ “ वासिता स्त्रीकरिण्योश्च ” इत्यमरः ॥ द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिव । अभ्यपद्यताभिगतः ॥

9. That king of impetuous love sported in the artificial pleasure-ponds where the lotuses were unsteady on account of the agitation of the waters caused by the breasts of the wanton women, right-erect by reason of their youthfulness, and where the rooms for amorous pleasure were hidden beneath their waters.

10. There the young females exceedingly amused him, with their faces the collyrium in the eyes on which was removed by throwing water on each other, the red paint on whose lower lips was washed away, and which hence restored to them their natural colour.

11. He in company of his wanton women drew near the newly

9. A. O. with Chā., and Din., यौवनोन्नत° for यौवनोन्नत.° B. D. “कुच” for “स्तन”. E. “लोभ” for “लोल.”

10. A. D. K. °लोचनाञ्जनं for °लोचनाञ्जनैः. D. व्यलम्बयन् for व्यलोभयन्. A. D. °प्रकृत° for °प्रकृति°.

11. A. with Su., प्राणकाम—कर्षिणीः, O. L. R. with Hera., प्राणकान्त—कर्षिणीः, D. प्राणकान्त—वाहिनीः for प्राणकान्त—कर्षिणीः. B. O. I.

सातिरेकमदकारणं ॥ इत्थं दनमभिलेखुरङ्गनाः ।

ताभिरप्युपहृतं मुखासवं सोऽपि बद्धकुलतुल्यदोहदः ॥ १२ ॥

अङ्कमङ्कपरिवर्तनोचितं तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे ।

वल्लकी च हृदयंगमस्वना बल्युवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥

१२ ॥ सातिरेकेति । अङ्गना रहो रहसि सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य कारणं तेनाभिवर्णनं दत्तं मुखासवमभिलेखः । बकुलेन तुल्यदोहदस्तुल्याभिलाषः ॥ “अयं दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा वद” इत्यमरः ॥ बकुलद्रुमस्याङ्गनामध्यायित्वाच्युल्याभिलाषत्वम् ॥ सोऽपि ताभिरङ्गनाभिरुपहृतं दत्तं मुखासवमपि बन् ॥

१३ ॥ अङ्कमिति । अङ्कपरिवर्तनोचितं उत्सङ्गविहारार्हे उभे तस्याभिवर्णनस्याङ्कमशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः । के उभे । हृदयंगमस्वना मनोहराध्वनिदेहकी वीणा

constructed little drinking-grounds inviting on account of the sweet odour of wine agreeable to the sense of smell, as an elephant, the friend of its mate, resorts to the blooming lotus-beds.

12. The young women ardently desired the rinsing-wine from his mouth, the cause of excessive intoxication, which was given to them in secret by him. He too whose longing was equal to that of the Bakula-tree drank the rinsing-wine from their mouths presented to him by them.

13. The following two things did not allow his lap to remain vacant (i. e. were ever busy with it) ; viz. the Vinā lute which sent forth notes that thrilled the cords of his heart and also his beautiful-eyed loved-companion of sweet voice, both of whom were ever accustomed to play on it (i. e. his lap).

K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., प्रियावृतः for नियासखः. Chāritravardhana notices the reading of Mallinātha. O. and the text only of Vijay., प्रत्यपयत्, D. with Su., अभ्यपयत् for अभ्यपयत्. D. K. हस्तिनीसखः, A. with Su., सदृशासखः for वासिनासखः.—Sumativijaya : “सत् शोभना वक्षैव हस्तिनी सैव सखा यस्य स सदृशासखः” K. कमलिनीमिव for कमलिनीरिव.

12. B. सातिरेकमधुगन्धिनम्, D. with Chā., Din., Su., and Vijay., सातिरेकमधुगन्धिनम् for सातिरेकमदकारणम्. R. अभिलेखुः. for अभिलेखः. A. with Hemādri, तुल्यदोहदे, C. I. R. with Vijay., तुल्यदोहदः. D. बद्ध-सोहदे, H. K. तुल्यसाहदः, I. कल्पदोहदे for तुल्यदोहदः. Hemādri notices the reading of the D. Mss.

13. K. वल्लकीव for वल्लकी च. A. D. K. हृदयंगमस्वना, H. हृदयंगमस्व-य for हृदयंगमस्वना. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., मञ्जुवाक् for वल्लुवाक्.

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलया हरम्भनः ।

नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलजयत् ॥ १४ ॥

चारुं नृत्यविगमे च तन्मुखं स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।

प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन्नत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५ ॥

च । वल्गुवाङ्मधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि च । हृदयं गच्छतीति हृदय-
गमः ॥ खचप्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानारखचप्रत्ययः ॥ अङ्काधिरोपितयोर्वी-
णावामाक्षयोर्वोद्यगीताभ्यामरस्तेत्यर्थः ॥

१४ ॥ स इति । कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखो लोलानि मा-
न्वानि वलयानि च यस्य स तथोक्तो मनो हरत् । नर्तकीनामिति शेषः । सोऽभि-
वर्णोऽभिनयातिलङ्घिनीः । अभिनयेषु स्खलन्तीरित्यर्थः । नर्तकीर्विलासिकाः ॥
“ शिल्पिनि प्युन् ” इति प्युन्प्रत्ययः ॥ “ पित्तौरादिभ्यश्च ” इति ङीष् ॥ “ नर्त-
कीलासिके समे ” इत्यमरः ॥ गुरुषु नाट्याचार्येषु पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सस्वे-
वालज्जयलज्जामगमयत् ॥

१५ ॥ चार्चिति । किं च । चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमान्न-
सेनप्रयासात्स्वेदेन भिन्नतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तवदना-
निलः प्रवर्तितमुखमारुतः पिबन् । अमराणामलकायाश्चेन्द्राविन्द्रकुबेरावत्यजीव-
दतिक्रम्याजीवत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः ॥ इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं
सौभाग्यमिति भावः ॥

14. Himself playing upon Pushkara with garlands and bracelets unsteady and in this manner captivating their minds he inspired the dancing girls with shame who erred in their gesticulations even when the dancing masters were standing by their sides.

15. At the close of the dance he drinking up (i. e. kissing) their lovely faces the Tilaka marks on which were deranged (lit. disjoined or unsettled) by the perspiration caused by the fatigue of

14. E. स्वतं for स्वयं. A. D. लोलमानं for लोलमाल्य°. Hemādri notices the reading. D L. with Vallabha अहरत् for हरत्. B. अभिलङ्घिनीः for अतिलङ्घिनीः. D. अमज्जयत् for अलज्जयत्.

15. B. with Chā., and Din., चारुनृत्यविरमे च, C. and the text only of Vijay., चारुनृत्यविगमेषु, B₂. with Hemādri चारुनृत्यविगमे च, D. with Su., चारुनृत्यविरमे च for चारु नृत्यविगमे च. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., °अनिलं for °अनिलः. Chāritravar-dhana notices the reading of Hemādri and others. B. C. E. H. I. J. K. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., अन्वजीवत् for अत्यजीवत्.

तस्य सावरणदृष्टसंघयः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।
 वल्लभाभिरुपसृत्य चकिरे सामिश्रुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥
 अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ॥
 मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥
 तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ॥
 शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥

१६ ॥ तस्येति । उपसृत्यान्यत्र गत्वा नवेषु नूतनेषु काम्यवस्तुषु शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु साङ्गिन आसक्तिमतः सतस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्ना दृष्टाः प्रकाशाश्च संघयः साधनानि येषु ते समागमाः संगमा वल्लभाभिः प्रेयसीभिः सामिश्रुक्तविषया अधोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चकिरे ॥ अत्र गोनर्दीयः—“संधिर्द्विविधः सावरणः प्रकाशश्च । सावरणो मिश्रक्यादिना प्रकाशः स्वयमुपेत्य केनापि” इति ॥ “इतः स्वयमुपसृत्य विशेषार्थी तत्र स्थितोऽनुपजापं स्वयं संधेयः” इति वास्वायनः ॥ अन्यत्र गतं तं कथंश्चित्स्थाय पुनरप्युपगमावधोपभोगेनानिवृत्तदृष्ट्यं चक्रुरित्यर्थः ॥

१७ ॥ अङ्गुलीति । सोऽभिवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीर्वञ्चयन्नन्यत्र गच्छन्ङ्गुल्यः किसलयानि तेषामग्राणि तैस्तर्जनं भर्त्सनं भ्रूविभङ्गेन भ्रूमेदेन कुटिलं वक्रं वीक्षितं वीक्षणं चातकृन्मेखलाभिरबन्धनं चावाप । अपराधिनो दण्डया इति भावः ॥
 १८ ॥ तेनेति । सुरतस्य वारो वासरः । तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं यथा तथा

dancing, and to which he was giving the breath from his mouth through great affection for them, surpassed the lords of Amarā and Alakā in their modes of living.

16. As he was addicted to new girls, the means of gratifying the object of senses, his enjoyments with them, the preliminary negotiations for which were arranged sometimes by proxy and sometimes personally, were made half-enjoyed by his old mistresses who surprised him with their presence.

17. He trying to practise frauds with his mistresses received in return threatening by the extremity of their sprout-like forefinger, a gazing crooked on account of a frown of their eye-brows, and the repeated fettering by means of their waist-bands.

18. By him who had kept his seat behind them in a manner

16. B. C. I. R. with Vijay., °दृष्टि° for °दृष्ट° A. D. with Su., °बन्धयः° for °सन्धयः°. K. उपसृत्य for उपसृत्य. D. K. सामिश्रुक्त° for सामिश्रुक्त°.

18. A. दूतिकथितं, L. दूतिविषयं, D. with Su., दूताविदितं for दूति-

लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहाज्जर्तकीष्वसुलभासु तद्गुः ॥

वर्तते स्म स कथंचिदालिखन्नङ्गुलीक्षणसन्नवर्तिकः ॥ १९ ॥

प्रेमयावितविपक्षमत्सरादायताच्च मदनान्महीक्षितम् ॥

निन्युरुत्सवविधिच्छलेन तं देव्य उज्जितरूपः कृतार्थताम् ॥ २० ॥

पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागं निषेदुया तेनामिवर्गेन विप्रलम्भपरिशङ्किनो विरह-
शङ्किनः । प्रियश्चासौ जनश्च प्रियजनः । तस्य कातरं वचः प्रियानयनेन मां पा-
हीत्येवमादि दीनवचनं शुश्रुव ॥

१९ ॥ लौल्यमिति । गृहिणीपरिग्रहादङ्गुलीभिः समागताङ्गुलीनर्तकीषु वेद्यास्व-
सुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यमात्सुक्यमेत्य प्राप्य । अङ्गुल्योः क्षरणेन स्वेदनेन
सन्नवर्तिको विगलितशलाकः सोऽमिवर्णस्तासां नर्तकीनां वपुस्तद्गुरालिखन्कथं
चिद्वर्तते स्नावर्तते ॥

२० ॥ प्रेमेति । प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्यानुरागेण हेतुना गर्विते विपक्षे सपत्न-
जने मत्सराद्वैरादायतात्पद्मान्मदनश्च हेतोर्वैद्या राज्य उज्जितरूपस्य कुरोषाः
सत्यस्ते महीक्षितमुत्सवविधिच्छलेन महीत्सवकर्मव्याजं । कृतार्थः प्रयोजनं
येन स कृतार्थः । तस्य भार्वा कृतार्थतां निन्युः ॥ मदनमहीत्सवव्याजानीतेन तेन
स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥

Known only to their female messenger on nights appointed for
amorous pleasure, were heard the melancholy words of his beloved
mistresses apprehensive of separation from their lover.

19. Being detained by his queens the king who was anxious
to beguile the time in company of the dancing girls who were diffi-
cult of attainment, remained somehow with them drawing of course
the likenesses of their bodily frames with the pen slipping down
owing to the perspiration of the fingers.

20. On account of their jealousy towards their fellow-wives
who were inflame with pride by reason of the king's affection for
them, and also on account of their violent passion for him the queens
who had left off their anger brought that lord of the earth
to the accomplishment of their object under the pretext of their
having to celebrate some festive ceremony.

विदितं K. कातरं for कातरं. A D. °परिशङ्कितं for °परिशङ्किनः. K. वचा for
वच .

19. B. D. लौल्यम्, E. B. with Su., लौल्यमेत्य for लौल्यमेत्य. K.
नर्तकीषु सुलभासु for नर्तकीष्वसुलभासु.

20. K. ते for तं. D. K. उज्जितरूपा for उज्जितरूपा.

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।

प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्तोऽदुनोत्प्रणयमन्थरः पुनः ॥ २१ ॥

स्वप्रकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरवदन्त्य एव तम् ।

प्रच्छद्वान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥

कृतपुष्पशयनौल्लतागृहानेत्य दृतिकृतमार्गदर्शनः ।

अन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं सोऽवरोधमयवेषधनरम् ॥ २३ ॥

२१ ॥ प्रातरिति । सांश्चिद्वर्णः प्रातरेत्यागत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन हेतुना ॥ दृष्टेर्ण्यन्ताल्लयुद् ॥ कृता खण्डनव्यथा यासां तास्तथोक्ताः । खण्डिता इत्यर्थः ॥ तदुक्तम्— “ज्ञातऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेऽप्यक्रपायिता” इति ॥ प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसादयन्त्यापि प्रणयमन्थरः प्रणयेन नर्तकीगतेन मन्थरोऽलसः । अत्र शिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः । पुनरदुनोत्पर्यतापयत ॥

२२ ॥ स्वप्नेति । स्वप्ने प्रकीर्तितो विपक्षः सपत्नजनों येन तं तमभिवर्णः । अवदन्त्य एव । स्वथा गान्धर्व्यलने कृतमित्यनुपालम्भमाना एव । प्रच्छद्वस्याभरणपटस्यान्ते मध्ये गलिता अश्रुबिन्दवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि भग्नानि वलयानि येषु तैर्विवर्तनैः पराङ्मुखलुण्ठनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः । तिरश्चक्रुरित्यर्थः ॥

२३ ॥ कृप्तेति । सोऽभिवर्णो दृतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् । कृतपुष्पशयनौल्लतागृहानेत्यावरोधादन्तःपुरजनाङ्गयेन यो वेषधुः कम्पस्तदुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा

21. He who was cold in his love towards his mistresses, having come to them in the morning began to reconcile them with folded hands—the mistresses whom he had vexed by the disappointment consequent on his infidelity to be inferred from his eye-sight which looked beautiful on account of the debaucheries of the previous nights, and pained them again.

22. The mistresses without speaking even a word with him disowned him who had uttered their rivals' names in his dream by means of their rolling backwards from him in the bed, in which they turned the back on him, in which they shed drops of tears on the covering sheet of the bed, and in which they broke their bracelets with anger.

23. He came to the bowers of creepers where flowery couches were arranged for his reception and the way to which was pointed

21. A. C. with Vijay., परिभोगशोभिना for परिभोगशोभिना. A. C. मण्डलव्यथाः, H. and the text only of Vijay., खण्डनव्यथाः, K. मण्डलव्यथाः for खण्डनव्यथाः. B. C. I. K. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su., and Vijay., ग्रहणमन्थरः, D. द्विगुणमन्थरः, L. द्विगुणमन्थरः for प्रणयमन्थरः.—Chāṁtravardhana: “ग्रहणे आलिंगनादावपि मन्थरः स्तब्धः सन् &c.”

22. C. with Hemādri निवर्तनैः for विवर्तनैः.

नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्षते ॥

लोलुपं बत मनो ममेति तं गोत्रविस्खलितमुत्तुरङ्गनाः ॥ २४ ॥

चूर्णबभ्रु लुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलक्तकाङ्क्षितम् ॥

उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यपावृणोत् ॥ २५ ॥

परिजनाङ्गनारतं शसीरतमन्वभूत् । परिजनश्चासावङ्गना चेति विग्रहः ॥ अत्र ङी-
बन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्भस्वत्वं कृतम् ॥ “अपि माधं मधं कुर्या-
च्छन्दोभङ्गं त्यजेन्निराम्” इत्युपदेशात् ॥

२४ ॥ नामेति । मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्नाह्वानं ल-
ब्ध्वा तस्य स्ववल्लभजनस्य यद्भाग्यम् । तत्परिहासकारणमिति शेषः । तदपि
काङ्क्षते ॥ बत हन्त मम मनो लोलुपं गृभ्नु । इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नाम्नि वि-
स्खलितं स्खलितवन्तं तमभिवर्णमूचुः ॥ “गोत्रं नाम्नि कुलेऽचले” इति यादवः ॥
तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि काङ्क्षति नो मनः । अहो दृष्ट्वा । इति सोल्लुण्ट-
मुपालम्भन्तेत्यर्थः ॥

२५ ॥ चूर्णेति । चूर्णबभ्रु चूर्णेर्व्यानतकरणेऽधोमुखावस्थितायाः स्त्रियाश्चिकुरग-
लितैः कुङ्कुमादिभिर्बभ्रु पिङ्गलम् ॥ “बभ्रु स्यात्पिङ्गले भ्रिषु” इत्यमरः ॥ लुलित-
स्रगाकुलं करिषदाख्यबन्धे स्त्रिया भूमिगतमस्तकतया पतिसाभिर्लुलितस्रम्भिरा-
कुलम् । छिन्नमेखलं हरिविक्रमकरणे स्त्रिया उत्थितैकचरणत्वाच्छिन्नमेखलम् ।
गलितमेखलमित्यर्थः । अलक्तकाङ्क्षितं धैनुकबन्धे भूतलनिहितकान्ताचरणस्वा-
द्भाक्षारागरूपितं शयनम् ॥ कर्तुं ॥ उत्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिन-
स्तस्याभिवर्णस्य विभ्रमरतानि लीलारतानि । सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृ-
णोत्स्कुटीचकार । व्यानतादीनां लक्षणं रतिरहस्ये—“व्यानतरं रतिमिदं प्रिया यदि

to him by the female messengers and took pleasure in the रत inter-
course with the female-attendants, his body all the while trembling
with fear from the females of his inner-apartment.

24. ‘Because you addressed me by the name of your beloved
I also wish to share her good fortune equally with you ;
Oh ! my mind ardently longs for it !’ In this manner every one
of his mistresses addressed him who was still blundering in address-
ing them by their correct names.

25. The couch looking tawny with Kunkuma powder
(powdered saffron), over it were seen loose garlands, having on it
the broken waist-bands and marked with red lac displayed the
sportful debaucheries of this libidinous king when he got up from it.

24. K. काङ्क्षितैः, R. काङ्क्षिते, B. I. with Hem., Chā., Din., Val.,
and Su., काङ्क्षते for काङ्क्षते. A. D. J. ननु for बत.

25. B. K. with Su., ललितं स्रगाकुलं, A. and the text only of
Vijay., लुलितप्रजाकुलं, D. H. L. R. with Vijay., लुलितं स्रगाकुलम्, E. J.
कलितस्रगाकुलम् for लुलितस्रगाकुलम्. E. ‘मेषलं’ for ‘मेषलं’.

स स्वयं चरणरागमादधे योषितां न च तथा समाहितः ॥
लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्मैखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥ २६ ॥
चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोधि रक्षनाविषट्ने ॥
विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्भूरतम् ॥ २७ ॥

स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः । तत्कटिं समधिरुह्य बल्लभः स्यादृषादिपद्मसंस्थित-
स्थिरः ॥ भ्रूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुजतस्त्रिचमधोमुखीं स्त्रियम् । कामति स्वकर-
कृष्टमेहने बल्लभे करिपदं तदुच्यते । योषिदेकचरणे समुत्थिते जायते हि हरिविक्र-
माद्वयः ॥ न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरुदबल्लभा । अग्रतो यदि
सनैरधोमुखी धैमुक्तं वृषवदुज्जते प्रिये ” इति ॥

२६ ॥ स इति । सोऽभिवर्णः स्वयमेव योषितां चरणयो रागं लाक्षारसमादधे-
ऽप्येयामास ॥ किं च । श्लथांशुकैः । प्रियाङ्गुस्पर्शादिति भावः । नितम्बिभिर्नितम्ब-
वर्द्धिमैखलागुणपदैर्जघनैः ॥ “ पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः ह्रीवे तु जघनं पुरः ”
इत्यमरः ॥ लोभ्यमाननयन आकृष्यमाणदृष्टिः सन् । तथा समाहितोऽवहितो ना-
दधे । यथा सम्यग्मागरचना स्यादिति शेषः ॥

२७ ॥ चुम्बन इति । चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्ठम् । रक्षना-
या विषट्ने मन्मथिभ्रंसने प्रसक्ते सति हस्तं रुपाङ्गि वारयतीति हस्तरोधि । इ-
त्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि वधूनां रतं मुरतं तस्याभिवर्णस्य
मन्मथेन्धनं कामोद्दीपनमभूत् ॥

26. He in person began to arrange streaks of lac on the feet of his mistresses but his eyes being attracted by their beautiful hips, the proper place of the girdle, having loose silk garments on them he was not so attentive (in arranging the streaks as he could otherwise have been).

27. His amorous pleasures with young girls, in which they turned their lips away from him when he began to kiss them, in which they held back his hand when he began to loosen the knot of their waist-band and in which they tried to throw an obstacle to his desires in every way, became itself fuel for kindling his carnal appetite.

26. B. C. H. I. R. with Val., and Su., न तु, D. E. K. with Hem., and Vijay., न तु, D₂. L. तु न for न च. B. L. समाहितं for समाहितः.

27. A. K. चुम्बने च परिवर्तिताधरं, B. चुम्बनेऽपि परिवर्तिताधरं, D. with Hemadri चुम्बनेषु परिवर्तिताधरं, D₂. चुम्बनेषु परिवर्तितानन for चुम्बने विपरिवर्तिताधरं. B. C. I. L. R. with Chā., Din., Val., Su., and Vijay., रक्षना° for रक्षना°. D. L. मन्मथोत्तरं for मन्मथेन्धनं.

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ॥

छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्हीनिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ २८ ॥

कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धने न्वस्तपादतलमग्रपादयोः ॥

प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥ २९ ॥

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेषमतिशक्रशोभिन् ।

पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥

२८ ॥ दर्पणेष्विति । सोऽभिषर्णो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगचिह्नानि पश्यन्तीर्वधून्नर्मपूर्वे परिहासपूर्वमनुपृष्ठं तासां पृष्ठभागं संस्थितः सः । स्मितेन मनोज्ञया छायया दर्पणगेनेन स्वप्रतिचित्रेण हीनिमीलितमुखीलङ्कावनतमुखीश्चकार ॥ तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥

२९ ॥ कण्ठेति । प्रियाः शयनादुत्थितं तमभिषर्णं कण्ठसक्तं कण्ठापितं मृदुबाहुबन्धने यस्मिन्स्तत् । अग्रपादयोः स्वकीययोर्न्यम्ने पादतले यस्मिन्स्तत् । निशात्ययं विसर्गो विसृज्य गमने तत्र यच्चुम्बनं तत्प्रार्थयन्त ॥ “दुष्टाच्च—” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ अत्र गौनर्हीयः—“रतावसाने यदि चुम्बनादि प्रयुज्य यायान्मदनोऽस्य वासः” इति ॥

३० ॥ प्रेक्ष्येति । युवा सोऽभिषर्णोऽतिशक्रं यथा तथा शोभमानमतिशक्रशोभिन् दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तमात्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न तुतोष यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥

28. Standing behind a youthful damsel by way of jest he by means of his reflection charming on account of his sweet smiling made her hung down her face with shame while she was looking at the marks of enjoyment on her body in a mirror.

29. When he left the couch the mistresses requested of him a kiss at his separation at the close of the night,—a kiss for which they entwined their tender arms close round his neck with the soles of their feet rested on the forepart of his toes.

30. That youthful king seeing his own royal costume surpassing in beauty that of Indra reflected on the surface of a mirror was not so much pleased with it as he was with his embellishment of enjoyment clearly characterised.

28. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Su., and Vijay., अनुपृष्ठसंस्थितः, D. अनुपृष्ठसंस्थितः for अनुपृष्ठसंस्थितः. Hemādri notices the reading of D. Manuscripts. B. C. L. K. R. with Hem., Val., and Vijay., °दृष्टः for °मुखीः.

29. B. I. L. शयनोत्थिताः, E. शयने स्थितं for शयनोत्थितं. A. and the text only of Vijay., विसर्गचुम्बनं, B. विसर्गचुम्बितं, C. विशेषचुम्बनं, D. K. विशेषचुम्बनं, D₂. I. L. वियोगचुम्बनं for विसर्गचुम्बनं.

30. K. दर्पणतलस्थमात्मनो for दर्पणतलस्थमात्मनो. E. L. राजवेषं, K.

मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विद्य हे शठ पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥

तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।

अध्यशेरत बृहज्जुजान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥

३१ ॥ मित्रेति । मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यमपदिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितमन्यतो गन्तुमुद्युक्तमनवस्थितमम्बयातुमक्षमं तममिवर्णं प्रिया हे शठ हे गूढविप्रियकारिन् ॥ “ गूढविप्रियकृच्छ्रः ” इति दशरूपके ॥ तव पलायनस्य छलान्यञ्जमा तत्त्वतः ॥ “ तत्त्वे त्वज्ज्ञातासा द्वयम् ” इत्यमरः ॥ विद्य जानीमः ॥ “ विदो लटो वा ” इति वैकान्तिको नादेशः ॥ इति । उक्त्वेति शेषः । कचग्रहैः केशाकर्षणै रुरुधुः ॥ अत्र गौनर्दीयः— “ क्षतुल्लानाभिगमने मित्रकार्यं तथापि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः क्षन्तव्यो वारसम्यया ” इति ॥ विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः— “ मित्रकृत्यं चापदिद्यान्यत्र शते ” इति ॥

३२ ॥ तस्येति । निर्दयरतिश्रमालसा निश्चेष्टा योषितः कण्ठसूत्रमालिङ्गनविशेषमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रमृष्टाङ्गारं तस्यामिवर्णस्य बृहज्जुजान्तरमध्यशेरत वक्षःस्थले शेरते स्म ॥ कण्ठसूत्रलक्षणं तु— “ यत्कुर्वते वक्षसि वलनस्य स्तनाभिरातं निविडोपगूढम् । परिश्रमार्थं शनकाविदग्धास्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः ” ॥ इदमव रतिरहस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा च— “ उरसि कानितुरुक्षरादिशन्ती वराङ्गी स्तनयुगमुपधत्ते यस्तननालिङ्गनं तत् ” इति ॥

31. “ In truth we know you, Oh rogue, your tricks of escape from our clutches ” with these words the courtezans by catching hold of his hair prevented him from going away from them, who was thus excited and who was about to go to some other place under the pretext of doing some business for a friend.

32. The young damsels weary on account of the fatigue caused by the excessive amorous pleasures slept on the broad interval of his arms where the sandle paste was removed by the friction of their plumpy breasts under the pretence of कण्ठसूत्र embrace.

राजवंशं for राजवंशं. K. अतिशक्ति° for अतिशक्त°. B. C. °शोभितं, D. K. with Su., °शोभनं for °शोभितं. B. C. E. I. L. with Hem., Châ., Din., Su., and Vijay., स न for न स. K. यथा तथा for तथा यथा. L. पुरा for युवा. H. L. with Châ., Din., and the text only of Vijay., °मण्डलं for °मण्डनं.

31. C. I. K. R. with Val., Su., and the text only of Vijay., अपदिश्य, D. with Châ., and Din., व्यपदिश्य for अपदिश्य. D. K. पार्श्वतः for पार्श्वतः. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., विद्य ते, D. वियते for विद्य हे.

32. B. D. H. I. L. with Vijay., °रत° for °रति°. B. C. I. K. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., अपविद्वद्य for अपदिश्य.—Uemadri:

संगमाय निशि गृध्रचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः ।

वञ्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः कामुकेति चक्रपुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥

योषितामुदुपतेरिवार्चिषां स्पर्शनिवृत्तिमसाववाप्नुवन् ।

आरुरोह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥

३३ ॥ संगमायेति । संगमाय सुरतार्थं निशि गृध्रमजातं चरतीष्टगृहं प्रति गच्छतीति गृध्रचारी । तं चारदूतिकथितम् । चरन्तीति चारा गृध्रचारिण्यः ॥ “ वञ्चयिष्यसि कसन्तेभ्या णः ” इति षप्रत्ययः ॥ चाराश्च ता दूत्यश्च चारदूतयः । ताभिः कथितं निवेदितं तममिवर्णमङ्गनाः पुरोऽग्रे गताः । अवरुद्धमार्गः सत्य इत्यर्थः । हे कामुक तमसा वृता गृध्रः सन्कुतो वञ्चयिष्यसि । इति । उपालभ्यति शेषः चक्रपुः ॥ स्ववासं निन्दुरित्यर्थः ॥

३४ ॥ योषितामिति । उदुपतेरिवार्चिषां भासामिव ॥ “ इवाभासो न पुंस्त्वर्चिः ” इत्यमरः ॥ योषितां स्पर्शनिवृत्तिं स्पर्शमुपमवाप्नुवन् । किं च । रात्रिषु जागरपर । दिवा दिवसेषु शंते स्वपतीति दिवाशयः ॥ “ अधिकरणं शंते. ” इत्यच्प्रत्ययः ॥ असावमिवर्णं कुमुदाकरम्योपमां साम्यमारुरोह प्राप ॥

33: “ Surrounded as you are with darkness, how will you, O lover, try to deceive us ? ” with these words his mistresses who had gone ahead of him so as to prevent him from going any farther drew him to their abodes who was previously detected and reported by their female servants employed as spies and who was proceeding secretly to some other place for amorous pleasures at night.

34. Feeling the highest happiness from the touch of his mistresses like that arising from the touch of the rays of the lord of stars (i. e. the moon) he got to the comparison of a pond abounding in white water-lilies on account of his wakefulness (or opening) at night and sleeping (or shutting) at day.

“ अपविद्धच त्यक्त्वा आश्लिष्य वा । अन्यत्र गमिष्यतीति शंका. ” B. I. K. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., ‘कुङ्कुमम्’ for ‘चन्दनम्’.

33. D. H. L. R. with Hem., Su., and Vijay., चारु°, I. चौरि° for चार°.—Hemâdri: “ चारुभिः कुशलाभिः &c., ” Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha. A. D. L. पुरोगमाः for पुरोगताः. B. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., न नः, H. तु नः for कुतः. H. K. R. with Hem., Val., Su., and the text only of Vijay., तमोवृताः, D. with Châ., Din., and Vijay., तमोवृतं for तमोवृताः. D. and the text only of Vijay., जगृहः for चक्रपुः.

34. A. D. L. ‘निवृत्तसुखाणि’ for ‘निवृत्तिमती. B. H. I. K. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., अनाप्नुवन् for अवाप्नुवन्. D. with Su., ‘करोपमम्’ for ‘करोपनाम्’.

वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदाङ्कितोरवः ।

शिल्पकार्यं उभयेन वेजितास्तं विजिह्वनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ॥

स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥ ३६ ॥

३५ ॥ वेणुनेति । दशनैः पीडिताधरा दृष्टौघाः-नखपदैर्नखक्षतैरङ्कितोरवश्चिह्नितोत्सङ्गाः । त्रणिताधरोरुत्वादक्षमा इत्यर्थः । तथापि वेणुना वीणया चेत्युभयेन । अधरोरुपीडाकरेणेत्यर्थः । वेजिताः पीडिताः शिल्पं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्वन्तीति शिल्पकार्यो गायिकाः ॥ “ कर्मण्यण् ” इत्यण् ॥ “ टिङ्गणञ् - ” इत्यादिना डीप् ॥ तं विजिह्वनयनाः कुटिलदृष्टयः सत्यः । स्वं चेष्टितं जानन्नपि कृथा नः पीडयतीति साभिप्रायं पश्यन्त्य इत्यर्थः । व्यलोभयन् ॥ तथाविधालोकनमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति भावः ॥

३६ ॥ अङ्गेति । अङ्गं हस्तादि । सत्त्वमन्तःकरणम् । वचनं गेयं चाश्रयः कारणं यस्य तदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम् । आङ्गकसात्त्विकवाचिकरूपेण त्रिविधमित्यर्थः ॥ यथाह भरतः—“ सामान्याभिनयो नाम त्रयो वागङ्गसत्त्वजः ” इति ॥ नृत्यमभिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु नर्तकाषूपधाय निधाय दर्शयन् । स मित्रसंनिधौ सह-चरसमक्षं प्रयोगेऽभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिरभिनयिचार्यैः सह संजघर्ष संघर्षं कृतवान् ॥ संघर्षः पराभिभववेच्छा ॥

35. Practising themselves in fine arts the young damsels who were pained both by the flute because their lower lips were bitten in the amorous play by him with his teeth and by the Vina lute because their laps were marked by the impressions of his nails, charmed him with their crooked glances (i. e. sidelong glances of love).

36. Having privately instructed the girls in the dance depending on singing, inward feelings and the limbs, he, exhibiting it in the presence of his friends, contended for superiority with the dancing-masters proficient in the art of representation.

35. B. C. H. J. L. R. with Hem., Val., Su., and Vijay., °रसः for °रवः. B. C. E. with Su., शिल्पिकार्यः, D. I. K. with Vijay., शिल्पिकार्यं for शिल्पकार्यः. E. वेजिनीः for वेजिताः. B. C. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., व्यलोकयन् for व्यलोभयन्. Hemâdri also notices the reading of Mallinâtha.

36. A. with Vijay., °वचनाश्रियम्, C. °वचनाश्रितम्, D. K. L. °रचनाश्रयम् for °वचनाश्रयम्. B. D. J. with Châ., and Din., नृत्यम् for नृत्यम्. A. K. उपधार्यं दर्शयन्, B. with Châ., and Din., अवधार्यं दर्शयन्, D. L. उपदर्शयन्पः, I. अवधाय दर्शयन् for उपधाय दर्शयन्. B. D. L. with Vijay., प्रयोगनिपुणैः for प्रयोगनिपुणैः, D. K. प्रयोक्तृभिः for प्रयोक्तृभिः. B. C. E. H. I. K. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., संजघर्षं for संजघर्ष. Châritravadhana : “ संजघर्षं स्पष्टं चक्रे ” &c.

अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ॥

प्रावृषि प्रमदबहिर्णिणेष्वभूत्कुत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७ ॥

विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ॥

आचकाङ्क्ष घनशब्दविकृवास्ता विवृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥ ३८ ॥

कार्त्तिकीषु सवितानहर्म्यभाग्यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ॥

अन्वभुङ्क्षु सुरतश्रमापहां मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९ ॥

३७ ॥ इतः प्रभृति तस्य तत्तद्वृत्तविहारप्रकारमाह ॥ अंसिति । प्रावृष्यंसल-
म्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां कुकुमानां च स्रजो यस्य तस्य । नीपानां कदम्बकु-
मानां रजसाङ्गरागिणां ऽङ्गरागवतस्तस्याद्विवर्णस्य प्रमदबहिर्णिणेष्वन्मत्तमयूरेषु कुत्रि-
माद्रिषु विहारविभ्रमांभूदभवत् ॥ विहार एव विभ्रमां विलासः ॥

३८ ॥ विग्रहादिति । प्रावृष्यन्त्यनुषज्यते । सोऽग्निवणा विग्रहात्प्रणयकलहाच्छ-
यने पराङ्मुखीरबला अनुनेतुं न तत्त्वरे त्वरितवान् । किं तु घनशब्देन घनगर्जितेन
विकृवा कृता अत एव विवृत्य स्वयमेवाभिमुखीभूय भुजान्तरं विशतीः प्रवि-
शन्ती ॥ “ आच्छीनद्योर्नम ” इति नृमागर्गविकल्पः ॥ ता अबला आचकाङ्क्ष ।
स्वयं गृहादेव सांमुख्यमैच्छदित्यर्थः ॥

३९ ॥ कार्त्तिकीष्विति । कार्त्तिकस्येमाः कार्त्तिक्यः ॥ “ तस्येदम् ” इत्यण् ॥
तासु याभिनीषु । शरद्वानिष्वित्यर्थः । सवितानान्युपरिवत्त्रावृतानि हर्म्याणि

37. He whose garlands of Kutaja and Arjuna flowers were hanging down from his shoulders and who had smeared his body with the scented cosmetics of the Nipa pollens commenced his libidinous sports in the season of Autumn on the artificial pleasure-mountains abounding in the amorous peacocks.

38. On account of the love-quarrel he did not hasten to coax the young women who had turned aside their face on the couch; but he eagerly wished them to turn and enter the space between his arms when they were frightened by the thundering of the clouds.

39. Living in mansions overcovered with an awning he in company of the beautiful mistresses enjoyed the moon-light removing the fatigue of amorous pleasures and clear on account of the removal of clouds during the nights of the month of Kartika.

37. B. R. अंसलम्बिकुटजार्जुन°, D. L. अंसलग्रकुटजार्जुन° for अंसलम्बिकुट-
जार्जुन°. D. K. विहारसंभ्रमः for विहारविभ्रमः.

39. B. च विमानहर्म्यभाक्, D. L. सविमानहर्म्यभाक् for सवितानहर्म्यभाक्.
Hemādri notices the reading of D. L. manuscripts. B. H. I. with
Hem., Chā., Din., Val., and Su., सुरतश्रमापहाय, C. K. L. R. with Vi-

सैकतं च सरयूं विवृण्वतीं श्रोणिबिम्बमिव हंसमेखलम् ॥

स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं सौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४० ॥

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरश्मिस्तमेकतः ॥

जहूराग्रथनमोक्षलोलुपं हेमनेर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥

भजतीति सवितानहम्यभाक् ॥ भजेर्णिवप्रत्ययः ॥ हिमनिवारणार्थं सवितानमुक्त-
म् । ललिताङ्गनामखः संज्ञितवर्णः सुरतश्रमापहां मेघमुक्ता चासौविशदा च
ताम् ॥ बहुलप्रलणत्सर्वविशेषणसमासः ॥ चन्द्रिकामन्वमुक्त्वा ॥

४० ॥ सैकतामिति । किं च । हंसा एव मेखला यस्य तत्सैकतं पुलिनं श्रोणि-
बिम्बमिव विवृण्वतीम् । अत एव स्वप्रियाविलसितान्यनुकरोतीति तद्विधां सर-
यूम् । सौधेन्य जालानि गवाक्षाः । त एव विवराणि । तैर्व्यलोकयत् ॥

४१ ॥ मर्मरैरिति । मर्मरैः संस्कारविशेषाच्छब्दायमानैः ॥ “अथ मर्मरः । स्वनि-
ते वस्त्रपर्णानाम्” इत्यमरः ॥ अगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरश्मिर्लोलित्यालक्ष्यमा-
णकनकमेखलागुणहेमन्तहेमन्तैर्भवं ॥ “सर्वत्रापच तलोपश्च” इति हेमन्तशब्दा-
व्यप्रत्ययस्तलोपश्च ॥ निवसनेर्ञ्जुक्तेः सुमध्यमाः स्त्रिय एकतां नितम्बैकदेशे
आग्रथनमीक्षार्थोर्भावन्धिव्यंसनद्यौलुपमासक्तं तं जहूराचक्रुः ॥

40. He saw through the holes of the windows of his palace the river Sarayu displaying its sandy-banks resembling the hip and loins with rows of flamingoes for its waist-bands and thus imitating the graceful and wanton gestures of his own beloveds.

41. The young damsels with beautiful waists attracted him who was eager to tie and untie the knots of their garments on a part of their hip and loins, by means of their rustling silk-woven garments suitable for winter which were made fragrant with the fumes of agallochum and which displayed the golden waist-bands (from within).

jay., सुरतश्रमापहाः for सुरतश्रमापहाम्. B. I. मेघमुक्तिविशदाम्, C. K. R. with Val., and Vijay., मेघमुक्तविशदाः for मेघमुक्तविशदाम्. C. K. R. with Val., and Vijay., चन्द्रिकाः for चन्द्रिकाम्.

40. K. इह for इव. H. L. R. with Châ., Din., Val., Su., and Vijay., हंसमेखलाम् for हंसमेखलं. L. सप्रिया for स्वप्रिया. R. विलोकयन् for व्यलोकयत्.

41. B. D. with Val., and Su., अगुरुधूपगन्धितैः, E. H. J. R. with Hem., and Vijay., अगुरुधूपगन्धिभिः for अगुरुधूपगन्धिभिः. C. I. K. R. with Hemâdri त्यक्तहेमरश्मैः for व्यक्तहेमरश्मैः. B. D. मोक्षलोलुपम् for मोक्षलो-
चपम्.

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेश्मसु निवातकुक्षिणु ॥

तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२ ॥

दक्षिणेन पवनेन संभृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ॥

अन्वनेषुरवधूतविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥

ताः स्वमङ्कमधिरोप्य दोलया प्रेङ्खयन्परिजनापविद्धया ॥

मुक्तरज्जु निविडं भयच्छलात्कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४ ॥

४२ ॥ अर्पितेति । निवाता वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवेश्मसु गृहान्तर्गृहेष्वर्पिता वृक्षाः स्तिमितानि निवातत्वाग्निश्चला दीपा एव दृष्टयो याभिस्ताः ॥ अत्रानिमिषदृष्टित्वं च गम्यते ॥ सर्वसुरतान्तरक्षमास्तापस्वेदापनोदत्वादीर्थकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शिशिररात्रयस्तस्याग्निवर्णस्य साक्षितां ययुः ॥ विविक्ताकालदेशत्वाद्यथेच्छं विजहारेत्यर्थः ॥

४३ ॥ दक्षिणेनेति । अङ्गना दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन संभृतं जनितं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्यावधूतविग्रहास्त्यक्तविरोधाः सत्यो दुरुत्सहवियोगं दुःसहविरहं तन्मन्वनेषुः ॥ तद्विरहमसहमाना स्वयमेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ॥

४४ ॥ ता इति । ता अङ्गना स्वमङ्कं स्वकीयमुत्सङ्गमधिरोप्य परिजनेनापविद्धया प्रेषितया दोलया मुक्तरज्जु त्यक्तदोलासूत्रं यया तथा प्रेङ्खयन्श्चालयन्भयच्छलात्पतनभयमिषाद्बाहुभिरङ्गनाभुजैर्निविडं कण्ठबन्धनमवाप प्राप ॥ स्वयं महाभेषसुखमन्वभूवित्यर्थः ॥

42. In the boudoirs the interior of which was free from the wind, the wintry Nights, which stared with their eyes (in the shape) of steady lamps and which were capable of giving scope to every other mode of amorous pleasures, were witnesses to his night debaucheries.

43. The mistresses seeing the mango blossoms with the foliage put forth by the southern breeze gave up the love-quarrels with him and won him over to their side, whose separation they thought, would be unbearable to them.

44. Placing them on his own lap and enjoying with them a swing on a swinging-cot which was set in motion by the servants

42. B. D. H. L. दीपदीपयः for दीपदृष्टयः. B. L. प्रेक्षयताम्, D. K. साक्षिताम् for साक्षिताम्.

43. B. C. H. I. K. L. R. with Hem., Chā., Din., Val., Su. and Vijay., अवकीर्ण° for अवधूत°.—Hemādri: “अवकीर्णविग्रहास्त्यक्तकलाः” &c. K. मृदुत्सह° for दुरुत्सह°.

44. B. D. L. with Chā., काक्षित् for ताः स्वम्. A. O. with Su. अवरोप्य for अधिरोप्य. A. with Su., प्रेरयन्, D. L. R. with Hem., प्रेङ्ख-

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर्मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ॥

ग्रीष्मवेषविधिभिः सिषेविरे श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५ ॥

यत्स भग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ ॥

तेन तस्य मधुनिर्गमात्कृशश्चित्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ॥ ४६ ॥

४५ ॥ तमिति । प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तमुक्षिन्नं चन्दनं येषु तैः । मौक्तिकैर्ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः । मुक्ताप्रायाभरणैरित्यर्थः । श्रोणिलम्बिभ्यो मणिमेखला मणिप्रचुररशना येषु तैर्ग्रीष्मवेषविधिभिरुष्णकालोचितनेपथ्यकरणैः । शीतलोपायैरित्यर्थः । तममिवर्णं सिषेविरे ॥

४६ ॥ यदिति । सौऽमिवर्णो भग्नः सहकारभूतपल्लवो यस्मिंस्तं रक्तपाटलस्य गटलकुसुमस्य समागमो यस्य तमासवं मद्यं पपौ । इति यत्तेनासवपानेन मधुनिर्गमाद्भस्मन्तापगमात्कृशो मन्दवीर्यस्तस्य चित्तयोनिः कामः पुनर्नवः प्रबलोऽभवत् ॥

in a manner in which they let off its ropes he under the pretext of the fear of falling down received a close embrace (*lit.* binding of the neck) by means of their arms.

45. His beloveds served him with the arrangements of summer-suiting toilets in which their breasts were besmeared with sandal paste, in which the beautiful ornaments were strung with pearls, and in which the pearl-waist-bands hung as far as their hip and loins.

46. He drank wine mixed with the small bits of mango-sprouts squeezed together and perfumed by receiving the contact of the red Patala flowers ; by virtue of such acts his Fancy Born god who was emaciated by the departure of the spring again became fresh.

यन्, K. with Val., and the texts only of Su., and Vijay., प्रेषयन् for प्रेक्षयन्. B. C. °प्रविद्धया, D. I. L. °प्रवृत्तया, D₂. H. K. with Hem., Su., and Vijay., °प्रवृद्धया, R. with Val., and the text only of Su., °प्रबद्धया for °अप्रविद्धया.

45. B. C. L. with Vallabha °मेखलाः for मेखलैः. B. D. मियः for प्रियाः.

46. B. C. लग्नं for भग्नं. B. C. with Hemādri °असेवतासकृत्, E. H. I. L. R. with Chā., Din., and Vijay., °समागतं पपौ for °समागमं पपौ.

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ॥

आत्मलक्षणनिवेदितानृतूनत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ॥

आमयस्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥

दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत्सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः ॥

स्वादुभिस्तु विषयेर्हतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ ४९ ॥

४७ ॥ एवमिति । एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितोऽन्यकार्यविमुखः स पार्थिव इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभवज्ञात्मनो लक्षणैः कुटजसंधारणादिचिह्नैर्निवेदिताम् । अयश्चतुरिदानीं वर्तत इति ज्ञापितान् । कृतूनवर्षादीनत्यवाहयद्वगमयत् ॥

४८ ॥ तमिति । प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतोऽन्यपार्थिवा आक्रान्तुमभिवर्तुं न शेकुर्न शक्ताः ॥ रतिरागसंभव आमयो व्याधिरस्तु । क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापश्चन्द्रमिव । अक्षिणोदकश्चयत् ॥ शापोऽपि रतिरागसंभव इति । अत्र दक्षः किलान्याः स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं दक्षाय । स शापश्चाद्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥

४९ ॥ दृष्टेति । भिषजां वैद्यानामनाश्रवो वचसि न स्थितः ॥ “ वचने स्थितः आश्रवः ” इत्यमरः ॥ अविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि । रोगजननादिति शेषः । तत्सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु । स्त्रीमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु नात्यजत् ॥ तथा हि । इन्द्रियगणः स्वादुभिर्विषयेर्हतस्तु हतश्चेत्तस्तत्तन्भ्यो विषयेभ्यो दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्यतेति शेषः ॥ दुस्त्यजाः खलु विषया इत्यर्थः ॥

47. . Thus enjoying the pleasures of the object of senses that king who was impelled by the object of desire and so was made incapacitated to look to other regal affairs, passed away the seasons indicated by their signs on his own body.

48. Other kings were not able to vanquish him though addicted to vice by reason of his superior sovereign power; but a disease produced from a passion for amorous pleasures began gradually to consume him, as does the curse of Daksha the moon.

49. Not listening to the advice of his physicians he did not give up those tempting objects to which he was so much addicted, even though they were found out to be of evil consequence, for the

47. O. D. E. H. I. K. R. with Hem., Châ., Din., Val., and Su., 'नोदितः', D₂ and the text only of Vijay., 'नोदितः for 'वाहितः'.

48. R. स्वभावतः for प्रभावतः. R. सुरतराग° for तु रतिराग°. H. I. J. R. with Su., and the text only of Vijay., अक्षणोत् for अक्षिणोत्.

49. B. D. E. J. L. च for सः. R. अत्यगात् for अत्यजत्. L. सङ्ग-यं तु, R. सङ्गतस्तु for सङ्गवस्तु. B. O. L. B. with Hem., Châ., Din., and

तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा सावलम्बगमना मृदुस्वना ॥

राजयक्ष्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पङ्कशेषमिव घर्मपल्वलम् ॥

राज्ञि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥

५० ॥ तस्येति । तस्य राज्ञः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिताभरणा । सावलम्बं दासादिहस्तावलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्बगमना । मृदुस्वना हीनस्वरा । राज्ञः सोमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः । तेन या परिहानिः क्षीणावस्था सा । कामयते विषयानिच्छति कामयानः कामयमानः ॥ क्रमेण्डन्ताच्छानच्च ॥ “ अनित्यमागमशासनम् ” इति सुमागमाभावः ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं वामनेनापि—“ कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च ” इति ॥ तस्य समवस्थया कामुकावस्थया तुलां साम्यमाययौ प्राप । कालकृतो विशेषोऽवस्था ॥ “ विशेषकालिकोऽवस्था ” इत्यमरः ॥

५१ ॥ व्योमेति । राज्ञि अयातुरे सति तत्कुलं गृह्यकुलं पश्चिमकलायां स्थित इन्दुर्येस्मिन्तत्कलावशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमिव ॥ वाशब्द इवार्थे ॥ यथाह इण्डी—“ इववद्वायथाशब्दौ ” इति ॥ पङ्कशेषं घर्मपल्वलमिव । वामनार्चिरल्पशिखं दीपभाजनमिव दीपपान्नमिवाभूत् ॥

assemblage of the organs of sense when once led away by temptations of world is with difficulty (or hardly) kept off from them.

50. His decay caused by the consumption which was bringing pallor on his face, making him put on few ornaments on his body, forcing him to walk out supported by servants and depressing his voice, got to the similitude of the state of a lover.

51. The king suffering from consumption his family appeared like the sky having the moon in her last digit, or like a puddle in

the text only of Vijay., अनास्पदं, D. H. K. with Val., and Su., अनाश्रयं, D. E. I. with Vijay., अनाश्रयः for अनाश्रवः.—Hemādri : “ न विद्यते आस्पदं कृत्यं यत्र तत् ॥ ‘ आस्पदं तु पदे कृत्ये ’ इति विधः ” ॥ B. E. L. सः, C. H. K. with Val., Su., and Vijay., च, D. with Hemādri हि for त्. B. D. E. J. L. R. with Val., Su., and the text only of Vijay., हि वार्यते for निवार्यते.

50. D. मृदुस्वनी, H मृदुस्वरा for मृदुस्वना. A. with Hemādri यक्ष्मणस्तु परिहानिः, C. with Cha., Din., and Su., यक्ष्मणा सपदि हानिः, B. I. L. with Val., Vijay., and the text only of Su., यक्ष्मणापि परिहानिः, H. K. R. यक्ष्मणात्मपरिहानिः, E. राजयक्ष्मपरिहानिः for राजयक्ष्मपरिहानिः.

51. A. C. with Hemādri धाम for व्योम. A. K. with Val., स्थितेन्दुवत्, C. I. R. with Su., and Vijay., स्थितेन्दुना, D. L. with Din., स्थितेन्दमत् for स्थितेन्दु वा.

वाढमेषु दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।

इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरपशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्पावनीमनवलोक्य संततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥

तं गृहोपवन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥

५२ ॥ वाढमिति । वाढं सत्यमेषु दिवसेषु पार्थिवः पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं कर्म इष्ट्यादिकं साधयति । इत्येवमदर्शितरुजो निगृहीतरोगाः सन्तोऽस्य राज्ञो मन्त्रिणोऽपशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वदूचुः ॥

५३ ॥ स इति । स त्वमिवर्णोऽनेकवनितासखः सन्नपि । पावनीं पित्रर्णभोवर्नीं सन्ततिमनवलोक्य । पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं रोगम् । प्रदीपो वायुमिव । नात्यगात्तातिचक्राम । ममोरित्यर्थः ॥

५४ ॥ तमिति । पश्चिमक्रतुविदान्त्येष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा संगताः समेता मन्त्रिणो गृहोपवन एव गृहाराम एव ॥ “आरामः स्यादुपवनम्” इत्यमरः ॥ रोगशान्तिमपदिश्य शान्तिकर्म व्यणदिश्य तममिवर्णे संभृते समिद्धे शिखिन्यग्नौ गूढमप्रकाशमादधुर्निदधुः ॥

the summer season having but mud for its residuum, or like a lamp-stand having a minute jet of a pointed flame.

52. “Assuredly the lord of the earth now-a-days is performing a sacrificial ceremony in order to secure the birth of a son,” with these words his ministers who kept the matter of his disease concealed always addressed his subjects who suspected some calamity impending over the king.

53. Without seeing any purifying progeny he though a husband of (*lit.* a friend to) many wives could not escape the fate brought into jeopardy by the formidable disease which baffled the efforts of skilful physicians, as a flame of a lamp cannot outlive the wind.

54. The ministers in company of the family-priest who had the knowledge of the last rite consigned him secretly to the flaming fire in the very garden of his palace under pretext of performing a ceremony for averting evil producing from the disease.

52. B. C. E. H. I. K. L. R. with Hem., Châ., Din., Val., Su., and Vijay., गूढं for वाढं. B. C. एषः for एषु. D. L. पुत्रसाधने for पुत्र-जन्मने. C. with Din., अपशंसिनीः for अपशङ्किनीः.

53. K. सन्ततीः for सन्ततिम्. D. L. प्राप्य दीपः for न प्रदीपः.

54. K. एवमागताः for एव संगताः. C. D. E. H. I. K. R. with Val., Su., and Vijay., उपदिश्य for अपदिश्य. L. omits this verse.

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंयहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ ५५ ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-

दुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन

वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

५५ ॥ तैरिति । आशु शीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजानपदप्रधानानां संग्रहः सन्निपातनं येस्तादृशैस्तेभ्योऽभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा परीक्षितशुभ-
गर्भचिह्ना तस्याभिषेकस्य सहधर्मचारिणी नराधिपश्रियं प्रत्यपद्यत राज्य-
लक्ष्मीं प्राप ॥

५६ ॥ तस्या इति । तथाविधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकस्तस्मादुष्णैर्विलोचन-
जलैः प्रथममाभितप्तस्तस्या गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्धोरैरुज्झितेन शिशिरेण
शीतलेन वंशाभिषेकविधिना लक्षणयाभिषेकजलेन निर्वापित आप्यायितः ॥

55. His legitimate queen whose signs of auspicious pregnancy were clearly seen on her body obtained the Royal Glory of the king with the help of those ministers who instantly convoked a gathering of the chief persons from amongst his subjects.

56. Her embryo (fetus) being first heated by the hot water (tears) from her eyes consequent on the grief at the king's death in that lamentable condition was calmed by the cold water poured on her head from the mouths of the golden jars at the inaugural ceremony, in consonance with the propagation of his family.

55. D. दृष्ट° for दृष्ट°.

56. K. इथगाभितप्तः for प्रथमाभितप्तः. D. with Val., and Su., मुखो-
त्थितेन, J. मुखोद्गतेन for मुखोज्झितेन. C. H. L. with Chā., and Din., रा-
ज्याभिषेकपयसा, D. E. K. R. with Val., and Vijay., वंशाभिषेकपयसा, D₂.
and the text only of Vijay., स्नानाभिषेकविधिना, I. वंश्याभिषेकविधिना, J.
with Su., वंश्याभिषेकपयसा for वंशाभिषेकविधिना.

तं भावाय प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-
मन्तर्गुहं क्षितिरिव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।

मौलैः सार्धं स्थविरसच्चिह्नैर्मसिहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्भर्तुरव्याहताज्ञा ॥ ५७ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावधिवर्णशृङ्गरो ना-
मैकोनविंशः सर्गः ॥

५७ ॥ तमिति । प्रसवो गर्भविमोचनम् । फलं च विवक्षितम् ॥ “स्यादुत्पादे फले
पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ” इत्यमरः ॥ तस्य यः समयस्तदाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भा-
वाय भूतये ॥ भावार्थमित्यर्थः ॥ “ भावो लीलाक्रियान्विष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु ”
इति यादवः ॥ क्षितिरन्तर्गुहं नभोबीजमुष्टिभिव । आवणमास्युप्तो बीजमुष्टिरिति
भावः । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः ॥ “ अङ्गुलीबी मुष्टिमुस्तकौ ” इति यादवः ॥ अन्तर्गु-
हमन्तर्गतं तं गर्भं दधाना हेमसिंहासनस्था व्याहताज्ञा राज्ञी मौलैर्मुले भवेर्मूलाश-
गतैर्वा । आमैरित्यर्थः ॥ स्थविरसच्चिह्नैर्द्वान्याथैः सार्धं भर्तुं राज्यं विधिवद्विध्य-
हेम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ॥ अर्हार्थं वर्तयत्ययः ॥ अशिषच्छास्ति स्म ॥ “ सति-
शास्त्वितिभ्यश्च ” इति च्छेरकादेशः ॥ “ वास इदमृह्योः ” इत्याकारः ॥

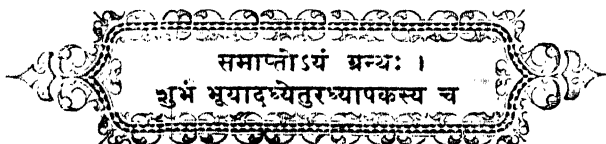
॥ इति श्रीपद्माव्ययप्रमाणसाराचार्यपरीणमहामहोपाध्यायकालचलम-

हिनाथमच्छुपाच्छयसूरीवर्चिनायां रघुवंशख्याख्यायां

संजीवनीसमाख्यायामैकोनविंशः सर्गः ॥

57. Bearing the fetus lying concealed in her womb, as the earth does the handful of seeds sown in its interior beds in the month of Śrāvaṇa, for the prosperity of her subjects who were ardently waiting for the time of her delivery, the queen, seated as she was on a golden throne with her command never disputed, ruled over the kingdom of her husband according to the rules laid down by the Śāstras with the assistance rendered her by the hereditary old ministers.

57. A. तं भावार्थ, C. E. H. I. K. R. with Val., Din., and the text only of Vijay., तं भूयर्थ, D. with Su., सन्तानाय, D., L. तं सन्तानं for तं भावाय. R. सखया for समया. A. P. अन्तर्गर्भा for अन्तर्गुहं. B. H. I. K. L. R. with Val., Su., and Vijay., बभौ. C. ततो for नभो. D. with Su., मूलैः for मौलैः. D. स्वचिरं for स्थविरं. A. D. K. अवज्ञान् for अशिषन्. A. and the text only of Vijay., आज्ञेन गुर्वी, D. with Su. अन्याहताख्या for अव्याहताज्ञा.

The Sūrya-vans a or Solar race.

इक्ष्वाकुः

Dynasty of Ayodhyā.

१ विक्रिभिः (or वा- सादः)	१९ पुरुकुत्सः	२८ असमञ्जः	५६ विभ्रमहान्	७५ औङ्कः	१ निमिः
२ ककुत्स्थः	२० वृत्रादस्युः	३९ अशुमान्	५७ हिलीपः (or व- द्रागदः)	७६ वज्रनाभः	२ जनकः (or मिथिः)
३ अनेनाः	२१ सेभृतः	४० हिलीपः	५८ दीर्घबाहुः	७७ सोलनः	३ उदावसः
४ पुषुः	२२ अनरण्यः	४१ भगीरथः	५९ रघुः	७८ धुषिताश्वः	४ नादिवर्धनः
५ वृषदः	२३ वसुधः	४२ भृतः	६० अजुः	७९ विभ्रसहः	५ सुकेतुः
६ अन्ध्रः	२४ हव्यैश्वः	४३ नाभागः	६१ दशरथः	८० हिरण्यनाभः (or कोसात्यः or व- शिष्ठः)	६ देवरातः
७ यवनाश्वः	२५ वसुमत्तः (or सुम- नाः)	४४ अम्बरीषः	६२ रामः	८१ पुष्यः	७ बृहदुच्छः (or बृह- सुक्तः)
८ भावस्तः	२६ विधन्वा	४५ सिधुर्द्रोपः	६३ कुशः	८२ ध्रुवसन्धिः	८ महावीर्यः
९ बृहदश्वः	२७ वय्यारुणः	४६ आयुतायुः	६४ अतिथिः	८३ सुदशनः	९ सुधृतिः
१० कुबलाश्वः (or धुधु- मारः)	२८ सत्यवतः (or त्रिशो- कः)	४७ ऋतपर्णः	६५ निषधः	८४ अमिर्लणः	१० धृष्टकेतुः
११ वृद्धाश्वः (or धौ- न्धनारिः)	२९ सत्यवतः (or हस- मुखः)	४८ सर्वकामः	६६ नलः	८५ शोषः	११ हवैश्वः
१२ हवैश्वः	३० सोदासः (or क- त्मापपादः)	४९ सुदासः	६७ नभः	८६ भनुः (or मरुः)	१२ मरुः
१३ विक्रमः	३१ रोहितः	५० सोदासः (or क- त्मापपादः)	६८ गृगडरीकः	८७ प्रसुभृतः	१३ प्रतित्वकः (or प्र- तित्वकः)
१४ संहराश्वः	३२ हरितः	५१ अरमकः	६९ क्षमधन्वा	८८ सुसन्धिः	१४ कीर्तिरथः
१५ कृशाश्वः	३३ वच्चः	५२ डरकामः	७० देवानीकः	८९ अमर्षः (or सह- स्वान्)	१५ देवमातः
१६ प्रसेनजित्	३४ विजयः	५३ मूलकः (or नारी- कवचः)	७१ अहीनगुः	९० विभ्रुतवान्	[Turn over.
१७ सुवनाश्वः	३५ रुक्कः	५४ शतरथः	७२ पारियात्रः (or पा- रियात्रः)	९१ बृहदलः	
१८ मान्वाता	३६ बाहुः	५५ पंडिविडः	७३ दलः	७४ बलः (or सलः)	
	३७ सगरः		७५		

Dynasty of Mithilā.

१ निमिः	७५ औङ्कः	१ निमिः
२ जनकः (or मिथिः)	७६ वज्रनाभः	२ जनकः (or मिथिः)
३ उदावसः	७७ सोलनः	३ उदावसः
४ नादिवर्धनः	७८ धुषिताश्वः	४ नादिवर्धनः
५ सुकेतुः	७९ विभ्रसहः	५ सुकेतुः
६ देवरातः	८० हिरण्यनाभः (or कोसात्यः or व- शिष्ठः)	६ देवरातः
७ बृहदुच्छः (or बृह- सुक्तः)	८१ पुष्यः	७ बृहदुच्छः (or बृह- सुक्तः)
८ महावीर्यः	८२ ध्रुवसन्धिः	८ महावीर्यः
९ सुधृतिः	८३ सुदशनः	९ सुधृतिः
१० धृष्टकेतुः	८४ अमिर्लणः	१० धृष्टकेतुः
११ हवैश्वः	८५ शोषः	११ हवैश्वः
१२ मरुः	८६ भनुः (or मरुः)	१२ मरुः
१३ प्रतित्वकः (or प्र- तित्वकः)	८७ प्रसुभृतः	१३ प्रतित्वकः (or प्र- तित्वकः)
१४ कीर्तिरथः	८८ सुसन्धिः	१४ कीर्तिरथः
१५ देवमातः	८९ अमर्षः (or सह- स्वान्)	१५ देवमातः
	९० विभ्रुतवान्	
	९१ बृहदलः	

The Śūrya-vans'a or Solar race,

इक्ष्वाकुः

Dynasty of Ayodhyā.

Dynasty of Mithilā.

१६ विबुधः	२७ सुतद्वाजः
१७ धृतिः (महाधृतिः)	२८ शकुनिः
१८ कीर्तिराजः (or की- र्तिरातः)	२९ स्वागतः
१९ महारोमा	३० सुवर्चाः
२० स्वर्णरोमा	३१ भुतः
२१ हस्वरोमा	३२ सुभुतः
२२ सीरध्वजः (or ज- नकः) The fa- ther of Sitā.	३३ जयः
२३ भानुमान्	३४ विजयः
२४ प्रयुक्तः	३५ ऋतः (or कृतः)
२५ मुनिः (or सुतथा)	३६ सुनयः
२६ ऊर्जवहः	३७ वीतहव्यः
	३८ धृतिः
	३९ बहुलाश्वः
	४० कृतिः

NOTES.

CANTO I.

P. 1. St. 1.—रघुवंशम्, explain रघूणां वंशो वर्ण्यते यस्मिन्स्तत्काव्यं, i. e. रघुवंशमधिकृत्य कृते काव्यं रघुवंशम्, 'making the history of the kings of the solar line the subject of his poem.' Cf. Pāṇini, "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे" IV. 3. 87, and the *Vārtika* "लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्" for the elimination of the *taddhita* affix अण्. A celebrated classical poem in nineteen cantos by Kālidāsa. It is one of the five Mahākāvya. It contains the sequel of Rāma's life including his predecessors and successors—from Dilīpa to Agnīvarṇa. The first nine cantos treat of the nearest four ancestors of Rāma—Dilīpa, his son Raghu, his son Aja and his son Daśaratha. Cantos ten to fifteen narrate the adventures of Rāma in Dandakā and other noteworthy places of Rāmāyana, and the remaining four cantos treat of the descendants of Rāma down to Agnīvarṇa—where the poem closes abruptly with the placing of the widowed and pregnant queen of Agnīvarṇa on the vacant throne. The propriety of the name of the poem can also be explained from the following statement: "कवेर्हृतस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा" ॥ The Kāvya is thus defined, "वाक्यं रसात्मकं काव्यं," or "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घनी पुनः कापि" ॥ Kāvyaaprakāś'a, p. 12. But this being a Mahākāvya can come under the following, "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः । सद्राजः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवक्त्रमवाभूपाः कुलजा बहवोऽपि वा शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते । * * * इतिहासोद्भवचुत्तमन्यद्वा सज्जनान्ध्रयम् ॥ See also Kāvyaḍars'a, Bibli. Ind. series, p. 16 verses 14-19.—वागर्थ्याविव, Cf. "तमर्थमिव भारत्या गुतया योक्तुमर्हसि" Ku. VI. 79. Mallinātha under स्मरण quotes the following from Mīmāṃsakaś : "नित्यः शब्दार्थसंबन्धः." वागर्थ्याविव should be taken as one word, i. e. the epithet should not be taken as two words वागर्थी and इव. This is, according to Mallinātha, an instance of what is called a नित्यसमास which is thus defined, "अविग्रहोऽस्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः" i. e. a compound which cannot be dissolved so as to convey the sense of the compound, or the meaning of which cannot be expressed by its constituent members used separately. But as the compound has no name it may be classed under a केवल or सुसुप्तसमास viz., a compound of a word ending in a case-affix with another, not grouped under any one of the

four principal divisions of compounds. Out of the eleven Mss. collated for three editions only one Ms. (J.) omits नित्य after समासः i. e. इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्च and this appears to be the correct version of Mallinātha. All the remaining Mss. and even the printed copies give a wrong reading of the *Vārtika*.—जगत्, derived from the root गम् + अति = अत् then गम् is changed into जग् by “वर्तमाने षष्ठ्यहन्महज्जगच्छन्-वच्” । Unādi Sūtra, 241. S. K. page 327, thus गम् + अति = जग् + अत् = जगत्. Some orientalists say that the word जगत् is a reduplicated form derived from the root गम् ; but this view seems rather untenable. —पार्वतीपरमेश्वरौ, Vijayagani analyses the word परमेश्वर in the following way: “परा उत्कृष्टा मा शक्तिर्यस्यासौ परमः । ईष्टेऽसौ ईश्वरः । परमश्चासौ ईश्वरश्च परमेश्वरः” । Also “ईशो एवाहमत्यर्थं न च मामीशते परे । ददामि च सदैव धर्ममीश्वरस्तेन कीर्तितः” । The word पार्वती is put first in this द्वन्द्व compound because it commands pre-eminence and also contains fewer syllables than the word परमेश्वर. Cf. Pānini, II. 2. 34. and further the *Vārtika* “अप्यहितश्च” on the same. Compare also Manu, “उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शते पिता । सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते” । II. 145. Chāritravardhana quotes याज्ञवल्क्य, “एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी” । Vijayagani discusses the point after a polemical fashion, “उभयोः किमिति नमस्कारः कृतः । तच्च । ‘शिवा शब्दमयी प्रोक्ता शंभुश्चार्थमयः स्मृतः । अतः शब्दार्थनिष्पत्तिसिद्धये तौ नतौ मया’ । नन्वन्येषु गणेशादिदेवेषु सत्समामहे-श्वरयोर्नमस्कारं कथं कृतवांस्तदाह । ‘ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनादारोऽयं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनान्’ । अत एव पार्वतीनमस्कारेण ग्रन्थस्य सौभाग्यं स्यात् । ईश्वरनमस्कारेण च शास्त्रस्य निर्विघ्नसिद्धिः स्यात् । नन्वादौ परमेश्वरपदं विहाय पूर्वं पार्वतीपदं कथमग्रहीत् । पार्वती तु जगत्पञ्चिकर्त्र्यस्ति । अतः सा पूज्यैव । यतः । ‘पतिता गुरवस्त्याज्या नैव माता कदाचन । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी’ । तर्हि परशुरामेण जननी कथं हता । तदाह । ‘कृते परशुरामेण हता माता च रेणुका । मानुषैस्तत्र कर्तव्यं न देवचरितं चरेत्’ । अतो माता सदैव पूज्यैव तस्मात्पार्वतीपदमादौ गृहीतं । यद्वा । कवेर्देवीनाम्ना प्रसिद्धत्वात्पार्वत्याः प्रथमं ग्रहणं । यतः कालिदास इति कविनाम । सन्ताननिश्चयार्थं वा । पार्वतीनमस्कारेण सन्ततेः सिद्धिः स्यात् । अत्रादौ वागर्थो-वितिग्रहणादेतस्याधेतुर्वागर्थयोः सिद्धिः स्यात् । अन्यच्च । कालिदासोक्तकाव्यादौ भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तं । ‘शुभदो मां भूमिमयः’ इति वकारस्यामृतबीजत्वात् । ‘कं व शः पः हः’ इति पञ्चामृतबीजानीति । Some commentators including Vijayagani, Sumativijaya, and others dissolve the compound in a fanciful manner, they say, अथवा । पार्वतीं पाति रक्षतीति पार्वतीपां रुद्रः ॥ “लक्ष्मीः पद्मा रमाया मा” इति हैमः कोषः ॥ रमाया लक्ष्म्या ईश्वरो रमेश्वरः पार्वतीपश्च रमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ तौ हरिहरौ । यद्वा । पार्वतीं पिपतिं गालयतीति पार्वतीपरः शिवः ॥ “पृपालनपूरणयोः” इति धातुत्वात् ॥ मायाः पद्माया ईश्वरो मेश्वरो विष्णुस्तौ वन्दे इत्यस्मिन्पक्षे वागर्थोविवेक्युपमाया भिन्नलिङ्गत्वं न दोषाय । ‘न लिंगवचने भिन्नं’ इत्यादि. Chāritravardhana under अपरं quotes the same. Dinakara too slavishly follows in his

footsteps. Compare also the दिव्यसूरिचरितम्, Canto I. 1. “प्रमा-
कविबि सम्पन्नौ भवभीतिनिवृत्तये । रक्षितारौ त्रिजगतौ लक्ष्मीनारायणौ भजे. ”

P. 2. St. 2.—क, “द्वौ कशन्दौ प्रयुज्येते अत्यन्तासम्भवे सदा.” Chāritravar-
dhana explains it by “ उभावपि कशन्दौ सूर्यवंशस्य कविबुद्धेः अत्यन्तासंगति-
व्यञ्जकौ ज्ञेयौ,” i. e. Where is the suitability or congruity between
the one and the other ? What has the one to do with the other ?
How great a contrast or difference is there between the one and the
other ! The repetition of क to express great contrast or unsuitability
between two things is not uncommon with Kalidāsa. Cf. Sā. I. 10. “ क
वत् ” &c., “ क वयं क ” &c., II. 52. Meghadūta I. 5. Mv. III. “ क रुजा ” &c.,
Compare also the दिव्यसूरिचरितम्, canto 1. 2. “ क दिव्यसूरिचरितं क च मे मन्दशो-
मुषी । नियन्तुकामोऽस्मि गजं साहसादिसतन्तुना ” ॥ —सूर्य, सरति गच्छत्याकाशे इति
सूर्यः, derived from the root सृ + क्यप् = सृ + य, the क being changed to ऊर्
by “ राजसूर्यसूर्यशेषो ”—Panini, III. 1. 114, or it may be derived from
the root सृ 6 conj. P. ‘ to drive onwards, to urge or press forwards; ’
explain ‘ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान् । क्यपो रुट् । ’ Kshirasvāmin also
agrees with this.—अल्पविषया, Chāritravardhana comments ‘ विषय by
ग्राह्यभाग &c.—उडुपेन, explain उडुनो जलात्पातीति उडुपे तेन तणादिनिर्मितेन &c.,
उडु means ‘ water ’; hence उडुप, ‘ anything that protects on or carries
safely through water,’ generally a ship or boat, and then a small
raft. उडु also means ‘ a star,’ and उडुप, ‘ the lord of stars,’ hence
‘ the moon.’ Some lexicons derive this sense from the resemblance
the crescent moon bears to the shape of a boat. But the derivation
appears to us rather fanciful; it is neither satisfactory nor convinc-
ing.—सागरम्, explain, गरेण विषेण सह जातः इति सागरः सगरेण निर्वृत्तः इति
सागरः. Cf. Vāyu Purāṇa Vol. II. Oha. 26. 122. “ सगरस्तु सुतो बाहोर्जज्ञे सह
गरेण वै । भृगोराश्रममासाद्य त्वैर्विंश परिरक्षितः ” । And further “ पत्नी तु यादवी तस्य
सगर्भा वृद्धतोऽवगता । सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ” ॥ Sagara was born
of Yādavi by Bāhu, a king of the solar line. Cf. Also Padma Purā-
ṇa, स्वर्गखण्ड, Oha. 15. “ व्यजायत महाबाहूर्गरेणैव सह द्विज । सगरो नाम तेनाभू-
द्भालकोऽतिमनोहरः. ” Sagara’s wife Sumati gave birth to sixty thousand
sons, who dug out the earth to find out the sacrificial steed which
was let loose to wander about the earth by their father who had
spread a sacrifice and which was taken to the nether regions by In-
dra. The chasm which they had made was thenceforward known as
Sāgara or Ocean.—सूर्यप्रभवो वंशः &c. See the genealogical table of
the solar kings prepared from the Vāyu Purāṇa, Vol. II. Chapters
26th and 27th, and compare it with the list from the Vishnu Purāṇa
given in Prof. Dowson’s classical Dictionary of Hindu Mythology,
p. 313.

P. 3. St. 3.—कवियसः प्रार्थः. Seeking the fame of the poets who wrote the historical poem of the kings born in the solar line previous to the Raghuvams'a of Kālidāsa, such poets, observes Chāritravardhana, were Vālmiki and others, “वाल्मीकिप्रभृतीनाम्.” Among others who wrote the history of the solar race is found the name of the sage च्यवन, who after the composition of the Rāmāyana is said to have written a poem describing the dynasty of the solar kings; compare As'vaghosha's Buddhacharita, canto I. 48. “वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पद्यं जगन्थ यत्र च्यवनो महर्षिः । चिकित्सितं यच्चकार नात्रिः पञ्चाक्षदात्रेयकषिर्जगात्.” —यसः is derived from the root अश् ‘to pervade,’ अश्+असुन् Explain, अस्नुते व्याप्नोतीति यसः. The अ is changed to य by “अशेर्देवने युट् च.” Unādi Sūtra, 630. S. K. p. 338. Thus : अश्=यश्+असुन्=अस्=यसः.

P. 3. St. 4—अथ वा कृतवाग्द्वारे. Mark the use of the alliterative recurrence of identical syllables, of which we shall meet with many stanzas further in the Kāvya. On अथ वा, Chāritravardhana observes, “अथ वेति ‘पक्षान्तरे’ इति वर्धमानमिभाः.”—पूर्वसूरिभिः, such as by Vālmiki, Chyavana, and by the authors and compilers of the Purānas and Upa-Purānas. See our note to the second stanza.—वज्रसमुत्कीर्णः. वज्र is the steel instrument pointed with a diamond pin, by means of which precious stones are bored through. उत्कीर्ण literally means ‘that from which the diamond dust or crumbs are thrown up’, i. e. into which a hole is made. वज्र is derived from the root वज् 1. P. ‘to go,’ ‘to roam about.’ वज्+रन्=वज्+र=वज्र. Cf. “ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्र°.” Unādi Sūtra, 186. S. K. p. 326.—सूत्रस्य, Chāritravardhana observes, “अत्र भिन्नलिङ्गेनौपम्यं न दृष्टं । ‘इष्टं पुत्रपुंसकयोः प्रायेण’ इति वामनोक्तेः.” Chāritravardhana also gives a तात्पर्यार्थः, “पूर्वसूरिप्रथितग्रन्थपर्यालोचनया ममापि ज्ञानमस्तीति नोपहासो भविष्यतीति तात्पर्यार्थः.”

P. 4. St. 5.—सोऽहं, ‘that I,’ i. e., I as I am described above. योऽहं is required to complete the sense; but it is to be inferred from the preceding stanzas; Mammata says, “प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थवषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते i. e., The word तद् implying intimation of something mentioned before or renown or appreciation does not require यद् to be preceded or followed.” आनाक° &c., Cf. “गतिर्विजग्रे न हि तद्वत्स्य.” R. V. 27. Analyse न अकं यत्र स नाकः and not अनकः; Cf. “नाको नवेदा नकुलश्च नको नासत्यनक्षत्रनपाच्च नभाद् । नपुंसकं वै नमुचिर्नखं च नादेऽङ्गमेतेषु वदन्ति धीराः.” Cf. also Pānini, VI. 3. 75. The preposition आ in this and the following compounds expresses the limit inceptive (अभिविधि). It may elsewhere also express the limit exclusive or conclusive (मर्यादा).

P. 4. St. 6.—यथाविधि° &c., Cf. Manu, IV. 25. “अग्निहोत्रं च जुह-
वादायन्ते युनिज्ञोः सदा । दर्शनं चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ।” On this Vidhi
or precept, see Manu IV. 21-32 and other Smritis. विधि is thus
defined, “चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वेतुर्धाविषयो विधिः. Chāritravardhana and
Vijayagani dissolve the compound in the following way, “यथाविधि
हुतमग्निषु यैरिति वा । वैय्यधिकरण्येऽपि गमकाद्वा समासः”.—यथाकाल° &c.,
Vijayagani analyses “यथाकालमुक्तावसरे ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबोधो जागरणं येषां तेषां
&c.,” and Chāritravardhana has, “यथाकालो ब्राह्मे मुहूर्तः । तमनातिक्रम्य
प्रबोधो निद्राराहित्यं येषां ते तेषां तथोक्तानाम्.”

P. 4. St. 7.—गृहमेधिन, means here one who spreads the domes-
tic sacrifices or is the object of them, the house-holder who performs
the domestic rites, the married Brāhmana who has a house-hold &c.
Mallinātha gives “गृहदोरैर्मधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः.” Chāritravardha-
na, Dinakara and Sumativijaya have, “गृहमेधो विवाहः सोऽस्तीति येषां.”
Vallabha however has, “गृहं कलत्रं मेधन्ते सेवन्ते इति गृहमेधिनः.” Vi-
jayagani explaining the word exactly like Mallinātha gives also the
following : अथ वा । गृहमेधो विवाहो विद्यन्ते येषां ते गृहमेधिनस्तेषां । यद्वा । गृहे
गृहस्थधर्मे मेधा बुद्धियेषां ते &c., मेध is derived from मेध् 1. P. A. (= मिध्
or मिथ् according to Svāmī, see S. K. धातुपाठ p. 80) ‘to meet,’ ‘asso-
ciate,’ ‘accompany’; ‘to kill,’ ‘immolate,’ and means the association
or a sacrifice. गृहमेध, a kind of domestic sacrifice to be performed in
a house by a householder; and it also means the domestic rites to
be observed by a householder in company with his सहधर्मचारिणी.
And गृहमेधिन is he who in company with his wife, performs the
household rites and leads a religious life, in contradistinction to a
ब्रह्मचारिन् who is not required to undergo such household ceremonials.
All the commentators including Mallinātha have derived the word
in this sense; and the derivation is not purely imaginary as Pan-
dit supposes. Cf. “पञ्चमूना गृहस्थस्य चर्षपिषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च
बध्धते यास्तु वाहयन् ॥ तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महाधिभिः । पञ्च कृता महा-
यज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं । होमो देवो बलिर्भौतो
वृषज्ञोऽतिथिपूजनं ॥ पञ्चेतान्यो महायज्ञाश्च हापयति शक्तिः । स गृहेऽपि वसन्ति सृना-
देषैर्न लिप्यते ” ॥ Manu, III. 68-71.

P. 5. St. 8.—चैरादे, Cf. Pāṇini, V. 1. 129. “प्राणभृज्जातिवयोवचनो-
ज्जादादिभ्योऽञ् ॥ Words implying the class of animals, age or such
words as उद्गात्र (औद्गात्रं, औद्गेत्रं, औद्गवं, औद्गवं &c.) have अञ् added on to
them to render these as abstract nouns.”—विषयवैशिष्ट्यां, analyse विषय-
विच्छिन्नीति तेषां, Upapada Tatpurusha. Chāritravardhana analyses,
“विषया रूपरसादयस्तानीषिदुं कामयितुं क्षीलं येषां ते तेषां”—युनिज्ञसीनां, युनि is
derived from मन् + ज्ञ्, the अ of मन् is changed to य by “यनेत्य्.”

Unādi Sūtra, 561. S. K. p. 336.—योगेन, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it by “ ध्यानेन चित्तनिरोधेन वा. ” Vijayagani, “अनश्ननेन समाधिना वा. ” Vallabha identically the same with Mallinātha. On this verse Vijayagani remarks, “ आये वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं धनं । तृतीये न तपस्ततं चतुर्थे किं करिष्यसि ” ॥ The four epithets in this stanza respectively imply the four stages of the life of a twice-born, i. e. ब्रह्मचर्ये (the life of a student), गृहस्थ्य (the life of a householder) वानप्रस्थ (the life of an anchorite or hermit), and संन्यास (the life of a भिक्षु or mendicant). When the sense is not completed within the limit of five or more verses the whole couplet of so many stanzas comes under what is known as कुलक. Compare, “ द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेषकं कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतं ” ॥

P. 5. St. 9.—अन्वयम्, *lit.* ‘ a connection ’, hence a connected line, a line of descendants, a race, lineage, family and finally a genealogy of kings.—तनुवाग्बिम्बवोऽपि, ‘ though possessed of scanty powers of speech,’ i. e. a limited power of speech.—चापलाय कर्णमागत्य, Chāritravardhana: “ अन्योऽपि चापलं कर्तुं कर्णमागत्य प्रेरयति. ” Cf. Pāṇini, II. 3. 14. “ क्रियार्थेऽपि पदस्य च कर्मणि स्थानिनः । The fourth case-affix is employed in denoting the object (कर्म) of that verb, which is suppressed (स्थानिन्) in a sentence, and which has in construction (उपपद) therewith another verb, denoting an action, performed for the sake of the future action (क्रियार्थे III. 3, 10).” In other words, when the sense of an infinitive of purpose formed by ‘ तुमुन् ’ and ‘ न्वल् ’ (III. 3. 10.) is suppressed in a sentence, the object of this infinitive is put in the Dative case. See Apte’s Guide, 65 (a) p. 49, third edition.

P. 6. St. 10.—सदसद्व्यक्तिहेतवः. For nearly a repetition of the same idea, Cf. Mv. II. 10. “ उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः । श्यामायते न पुष्पासु यः काञ्चनमिवाग्निषु. ”—हेम्नः, derived from हि 5. P. i. e. हि + मनिन्, explain, ‘ हिनोत्याघातेन वर्धते. ’ Cf. “ सर्वधातुभ्यो मनिन्. ” Unādi Sūtra. 584. S. K. p. 337.—अमौ, explain, अङ्गत्पूर्व गच्छतीति from अग 1. P. (or अङ्ग 1. P.) with the affix निः.—इयामिका, ‘ impurity,’ ‘alloy,’ derived from इयै 1. A. with the affix मक्.—वा. Chāritravardhana explains it by “ वा समुच्चये । कश्चिदिवार्थे इत्याह. ”

P. 6. St. 11.—वैवस्वतः मनुः, the word विवस्वत् *lit.* ‘ the brilliant one ’ derived from वि-वस् (see also the roots वस्, उष् and व्युष्) 6 conj. P. व्युच्छति &c., Ved. ‘ to shine forth,’ ‘to dawn, shine’ &c. Vijayagani derives it as, “ विवसः किरणा विद्यन्ते यस्यासौ विवस्वान्. ” Some derive it as, “ विविधं वस्ते अच्छादयति ” or “ विवो रश्मिरस्यास्तीति ” or “ वि + वस् + क्तिप् इति विवस् तदस्त्यस्येति विवस्वत्. ” This Manu is the seventh of the

fourteen Manus. They are, (1) स्वायम्भुव, (2) स्वरोचिष, (3) औत्तमि, (4) तापस, (5) रैवत, (6) चाक्षुष, (7) वैवस्वत, (8) सावणि, (9) दक्षसावणि, (10) ब्रह्मसावणि, (11) धर्मसावणि, (12) रुद्रसावणि, (13) रौच्यसावणि or दैवसावणि and (14) इन्द्रसावणि. See Vāyu Purāṇa, Adh. 10. p. 91. Bibli. Ind. series, also Markandeya Purāṇa, Adh. 61. p. 338. Bibli. Ind. series.—मनीषिणाम्, Vijayagani explains it as, “मनीषा शास्त्रोत्था बुद्धिर्विद्यते येषां ते ” &c. See commentary of Mallinātha.—महीक्षितः, महीं क्षयन्तीति, and not क्षियन्ति. Cf. “इष्टे वा गच्छतीत्यर्थे क्षयतीत्यादिकं भवेत् । श्रियया क्षयतीत्यादौ निवासार्थः प्रकीर्तितः ॥ पापं क्षिणोति लोकोऽसौ विनाशार्थः क्षिणर्मतः ” ॥ See com.—प्रणव is the mystic syllable ओं (ओम्), so called from its being first sung in the beginning of Vedic verses (प्र, before, and न्, to chant, to praise). According to some accounts the mystical प्रणव was the source of all the Vedas. Cf. Maṇu, II. 76. “ अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदव्याखिरवृहद्भुवःस्वरतितीति च ” ॥ अथ उभ मथ तेषां समाहारः । विष्णुमहेश्वरब्रह्मरूपत्वाद् &c. Compare ऐतरेयब्राह्मण, V. 32. “ तेभ्योऽभिततेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधासमभरच्चेदतदोऽभिति । तस्मादोमोमिति प्रणोत्योमिति वै स्वर्गो लोक ओमित्यसौ योऽसौ तपति. He heated these luminaries again, and three sounds came out of them अ, उ, and म्. By putting them together he made the syllable ओम्. Therefore he (i. e. the priest) repeats ‘ ओम् ! ओम् ! ’ for ओम् is the heaven-world, and ओम् is that one who burns (आदित्य) ”.

P. 6. St. 12.—युद्धिमत्तरः, Cf. Pāṇini, V. 3. 57. “ द्विवचनविमज्योपपदे &c. ” The comparative terminations तस् (तर) and ईयस् (ईयस्) are applied to adjectives &c., when the objects between whom the comparison is made, are mentioned expressly or implied.—राजेन्दुः, Cf. Pāṇini, II. 1. 56. “ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे. A noun denoting subject of comparison is compounded with the words व्याघ्र &c., the latter being the standard of comparison, and in construction with the former ; and the compound is तत्पुरुष ; provided that any word expressing the common characteristic (सामान्य) as explained above, is not employed. ” Also Chāritravardhana, who says, “ उक्तञ्जामरसिंहेन । सिंहशार्दूलनागायाः पुंसि भेदार्थगोचराः ”.—इन्दुः, derived from the root उन्द् (or उद्) 7. P. ‘ to wet, bathe, ’ with the affix उ, the उ of the root is changed to इ by “ उन्देतिवादेः. ” Unādi Sūtra, 12. S. K. p. 320, explain, उनन्ति समुद्रस्फोत्त्वा भुवं क्षिप्त्वा करोतीति इन्दुः. The allusion here is to the moon's having been born from the milky ocean at the time of churning.

P. 7. St. 13.—ब्यूढोरस्कः, Cf. Pāṇini, V. 4. 151. In the Bahuvrihi compound क is necessarily added to the words पुंस, अनङ्ग,

वयः, नौ and लक्ष्मी in their singular number only and optionally when they are in dual or plural.—**शालप्रांशुः**. The word *S'āla* here may mean 'the Sal tree' or 'a tree in general.' *Vijayagani* explains it by "सादडवृक्ष इति लोके." The Northern and the Bengal Mss. of *Mallinātha's* commentary, after having given the authority for प्रांशु from the *यादवकोश*, also give an additional one from *Amara*, "उच्चप्रांशुनतोदयोच्छिन्नास्तुङ्गे" इत्यमरः । but the Southern and the Deccan Mss. in our possession omit it.—**महाभुजः**, *Chāritravardhana*, *Sumativijaya* and *Vijayagani* analyse as, "महान्तौ जानुपर्यन्तौ भुजौ यस्य सः." —**धर्मः**, is defined as, "धृतिस्मृतिभ्यामुदितं यत्स धर्म इति स्मृतः" or "विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसां गुणो मतः &c."

P. 7. St. 14.—**सारेण**, the Northern and the Bengal Mss. of *Mallinātha's* commentary cite for सार the following authority from *Amara*, "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः । But all the Southern and the Deccan Mss. omit it.—**मेरुनिव**, On this *Chāritravardhana* has the following note, he says,—“मेरोरापि कनकमयत्वात्सर्वतैजोऽभिभाविन्यम्.” The word मेरु is derived from the root मि 5. P. A. Ved. 'to fix or fasten in the earth', with the affix रुः. Compare “मिपीभ्यां रुः”. *Unādi Sūtra*. 540. S. K. p. 335.

P. 7. St. 15.—**सदृशागमः**, Cf. बहवोऽप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः” R. X. 26. also, “प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी”. R. VI. 41. आगम is thus defined. “सिद्धे सिद्धेः प्रमाणैस्तु हितं वात्र परत्र वा । आगमः शास्त्रमासानामासास्तत्त्वार्थवेदिनः” ॥ compare *Devi Purana*. “गृपवतां जायेत भक्तिस्ततो गुरुमुपासते । स च विद्यागमान्वक्ति विद्यायुक् स्वाश्रितो नृप” ॥ In the sense of *Mantras*, Cf. *Bhāgavat*, 12. Cha. 11. “सर्ववेदः क्रियामूलमृषिभिर्बद्धधातितः । कालो देशः क्रियाकर्ता कारणं कार्यमागमः &c.”—**प्रज्ञया**, Cf. “तुल्यार्थेरतुल्यमार्थां नृतीयास्यतरस्यां. *Pāṇini*, II. 3. 72. The Instrumental or the Genitive may optionally be employed, when the word is joined with another word meaning 'like to, or resemblance'; excepting तुला and रूपमा.”

P. 8. St. 16.—**अधृष्यश्चाभिगम्यश्च** &c., On the two epithets *Chāritravardhana* has the following: “तेजो बलं सत्त्ववत्ता प्रभावः प्राप्तकालता । अधृष्यस्य गुणानेताश्रयस्य मुनयो विदुः” इति ब्रह्मस्यतिः । And also, “कुलं क्षीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । सूक्ष्मदर्शित्वमुत्साह औषित्यं स्थूललक्षता । विनीतता धार्मिकता गुणार्थैवाभिगमिकाः” इति कामन्दकः. *Dinakara* copies down the same from *Chāritravardhana's* शिशुहितैषिणौ, omitting of course, the source from which he draws these quotations.—**अर्णवः**, *Chāritravardhana* explains it by “अर्णो जलं तदस्यास्तीत्यर्णवः । “अर्णसो लोपश्च” *Pāṇini*, V. 2. 109. *Vijayagani* has, “अर्णोऽसि जलानि विषक्ते यस्मिन् अर्णवः”.

P. 8. St. 17.—रेखामात्रमाप, *lit.* 'even as much as a line has for its measure,' i. e. even to the extent of a line or even to what can be measured by a line.—क्षुण्णान्, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it by "प्रसिद्धात्." Vijayagani, "धर्मशालैः शोधितात् वाहितात्." And Vallabha gives "आचरितात्."—आ मनोः. Here आ is a separable preposition ; it governs the ablative case.

P. 8. St. 18.—रसमादत्ते, Chāritravardhana, Sumativijaya and Vijayagani have the following :—"सूर्यो जलानि माप्ते गृहीत्वा वर्षासु व-
धेतीत्यागमः ॥ " अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरत्र
ततः प्रजाः " इति मनुः ॥ एतेन किमुक्तं स प्रजाभ्यो गृहीतेन करेण यज्ञादिकं ततान तेन
तुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिस्तयात्र तेन प्रजापृष्टिरिति परम्पराया बलेर्भूत्यर्थता." Vallabha
explains much the same way with these commentators. Dinakara
gives identically the same as Chāritravardhana. Compare also, "अष्टौ
मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः । तथा हरेत्करं राष्ट्रानित्यमर्कव्रतं हि तत्.—रविः"
Explain, रवते गच्छतीति रविः, derived from the root रु 1. P. with the
affix इ by "अच इः" Unādi Sūtra, 578. S. K. p. 337. अजन्ताद्वातोः
स्यादिति इः, compare the words, पविः, तरिः, कविः, अलिः, अरिः &c. The
figure is प्रतिवस्तूपमा. Def. "सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः", 'Two
sentences having one common property, but expressed in different
words.'

P. 9 St. 19.—सेना, consisting of elephants, war-chariots, cavalry and infantry. Explain सह इनेन प्रभुणा वर्तते इति.—परिच्छदः Paraphernalia, such as छत्र, चामर &c.—द्वयम् means, proficiency in diplomacy and military skill and valour. द्वय is here an adjective.—बुद्धिः &c., An intellect that had comprehended all sciences, especially the science of politics. The poet means to say, that his personal valour combined with his profound knowledge of tactics, &c., received from the S'āstras, was so great, that he did not find it necessary to engage his army for the attainment of his objects.

P. 9. St. 20.—संवृतमंत्रस्य, Compare Chāritravardhana : "मंत्र-
बीजमिदं पक्वं रक्षणीयं प्रयत्नतः"—गूढाकारेङ्गितस्य, आकार means, attitude
&c., explain आक्रियते आविष्कियते इत्यतो भावाजेन. इङ्गित means inward feel-
ings expressive of involuntary gestures &c., compare Chāritravardha-
na : "आकारोऽन्तर्बिकारसूचको ध्रुवदिललाटादिः । इङ्गितं चित्तगताविष्कृतिः" They
are both essentially and designedly expressive. The object of
both is to hold forth and represent the emotions. Chāritravardha-
na and Sumativijaya analyse, "यद्वा । गूढाकारं गुप्तस्वरूपं इङ्गितं यस्य स
तथा. Dinakara is identical with Chāritravardhana. For इङ्गितः
compare "अगूढसङ्गादमितीङ्गितस्य विवेचितो वैदिकसुप्तरस्तयः" ॥ Ku. V. ७३.

—संस्काराः प्राक्तना इव, 'like the merit of actions done in former lives.' संस्कार is an impression that remains unconsciously on the mind from past actions whether good or evil. Cf. "सृज्यमानप्राणि भर्माभिमपेक्षा हि सुखदुःखादिविषमा दृष्टिः, the nature of the creation is unequal on account of pleasure and pain; it being dependent on the merit and demerit of the living beings created." Pandit says, 'Such merit is called संस्कार, because it is supposed to cling to the soul of the individual who performed the work, like the smell (वासना, see the commentary) of a thing like musk, which, though itself separated, yet leaves of its some fragrance on the body of the person who bore it.'

P. 10. St. 21.—जुगोपात्मानं, compare Chāritravardhana: "विधाय रक्षान्परितः परेतान्." Ki. I. 14.—अवस्तः, Chāritravardhana remarks, "अवस्त इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नृसमासश्चिन्त्यः । 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राज्ञस्य विरोधश्च नञर्याः षट् प्रकीर्तिताः ॥ तस्य पर्यदास एवेष्टवान् । यद्वा । क्वचित्प्रसज्य प्रतिषेधेऽपीष्टत्वादकृत्वे [व्यक्तत्वे Ms.] न्यादिवन्न दोषः । नात्र्ययीभावादतोमत्वपञ्चम्या इति ज्ञापकाद्वा । यद्वा । नञिच युक्तत्वेत्यादिवक्रमन्यसदृश इति नञस्तत्सदृशत्वात्तस्य इवेत्याद्ये पर्यदासो युक्तः " । ? One of the three Mss. of Chāritravardhana's शिशुहितैषिणी omits the verse and rightly; because it is not necessary here.—भेजे &c. "he practised virtue even when he was not ill," as interpreted by S'ankara Pandit appears better than Mallinātha. Compare, "रोगी च देवताभक्तः." When a man enjoys full health and is not affected by any disease, he does not generally practise धर्म, i. e. he neglects it or becomes indifferent to it—अर्थमाददे, Compare Chāritravardhana: "न्यायेनार्जनमर्थस्य" इति । "वसुनि वाञ्छन् वशी न मन्युना" इति च. Ki. I. 13.—सुखमन्वभूत, Chāritravardhana remarks, "न तु तत्परः इत्यत्रारिषदुर्गजय उक्तः । 'सेवेत विषयात्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी' इति कामन्दकः." धर्म, अर्थ and काम are the three objects (विषय) of worldly existence.

P. 10. St. 22.—समा शक्तौ &c., compare Chāritravardhana: "शक्तानां भूषणं क्षमा." Also Cf. Shak. 'The rarer action lies in virtue than in vengeance.'—गुणाः &c., 'virtues, from their association (in him) with virtues (of an opposite kind), seemed to be derived from one common source,' (though really they are not). P.—स्वागे &c., Chāritravardhana remarks, "न दत्त्वा परिकीर्तयेत्."

P. 10. St. 23.—अनाकूटस्व, Chāritravardhana and Vallabha remark "वैराग्यवृद्धत्वं." The Northern Mss. of Mallinātha's commentary cite the following authority for विषय, "रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी" इत्यमरः । But the Southern and the Deccan Mss. omit it.—विद्यानां &c., According to some, the Vidyās or lores

are four, "आन्वाक्षिकी त्रयीवार्ता दण्डनीतिश्च ज्ञातृती," i. e. logic and metaphysics ; the triad of the Vedas ; the practical arts, such as agriculture, commerce, medicine ; the science of government &c. The usual number, however, is stated to be fourteen. "षडङ्गमिधिता वेदा धर्मशास्त्रं पुराणकम् । मीमांसा तर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दश ।" The Vedangas are, "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम्." शिक्षा, the science of proper articulation and pronunciation, कल्प ceremonial, व्याकरण grammar, निरुक्त etymology, छन्दस् prosody and ज्योतिष् astronomy.—विद्यानां पारदृश्यन्, Châritravardhana and Vallabha remark "विद्यावृद्धत्वं." पारदृश्यन्, 'one who has seen the other end of.' Cf. Pānini III. 2. 94. "दृशेः कनिष्ठा," 'the suffix वन् is added to the root दृश्, at the end of कृदन्ततत्पुरुष compound in the sense of the past tense and denotes the doer or agent'.—धर्मरतेः &c., Châritravardhana and Vallabha remark, "शीलवृद्धत्वं."—वृद्धत्वमासीत्, On this Châritravardhana has, "विशेषनैमित्तिकम्." Cf. Manu, II. 156. "न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः."

P. 11. St. 24.—विनयाधानान्, 'from his giving instructions in morals,' i. e. from imparting moral training, or instructions in duties.—पित्त, Châritravardhana observes "जनकः पुत्रेणैव एतत्त्वितयं कुरुते." On this verse Châritravardhana has, "एतेन तस्य प्रजातुरंजनमुक्तम्." The Northern Mss. of Mallinātha's commentary cite the following authority for प्रजाः, "प्रजा स्यात्सन्ततौ जने" इत्यमरः । But the Southern and the Deccan Mss. omit it.

P. 11. St. 25.—स्थित्यै, 'for the preservation of society,' i. e. for the stability of his kingdom. Compare Châritravardhana: "स्थित्यै प्रणयतो दण्डम्."—परिणेतुः प्रसूतये, Cf. "प्रजायै गृहमेधिनाम्." R. I. 7.—अप्यर्थकानौ, on this Pandit remarks, 'To him the attainment of two out of the three objects (धर्म, अर्थ, काम), at which a living man should aim, became also the attainment of the third ; that is, he ruled his kingdom and lived a married man in such a (virtuous) way that the third object, though requiring separate and different means, was attained as a matter of course along with the two, to which alone the good administration of the laws and the state of marriage legitimately give birth as their results.'—धर्म एव &c., एव means, "अयोगमन्ययोगं च अत्यन्तायोगमेव च व्यवच्छिन्नानि धर्मस्य एवकारश्चिदा मनः". The Northern Mss. of Mallinātha's commentary cite the the following authority for मनीषिणः, "दोषज्ञस्याति यावत् । " विद्वान्पिपशोः सन्नुषीः कोविदो बुधः । धारां मनीषी " इत्यमरः । " But the Southern and Deccan Mss. omit it.

P. 12. St. 26.—**दुहोः**, 'he drained the earth of its contents,' *i. e.* amassed wealth. On this Chāritravardhana remarks, "दुह प्र- पूरणे इत्यसौ धातुः प्रवासप्रस्थानादिवत् पूरणे विपरीतभावणं वर्तते । उक्तञ्च क्षीरतरंगि- प्याम् ॥ 'प्रपूरणं रिक्तिकरणम्' इति." —**वधतुः**, here also Chāritravardhana says, "अन्योन्यमेकक्रियासम्बन्धो व्यतिहारस्तस्य च विनिमयशब्देनोक्तत्वादधतुरित्यत्र" "कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे" Pāṇini, I. 3. 14. इत्यात्मनेपदप्रानावपि "इतरेतरान्यो- न्योपपदाच्च" Pāṇini, I. 3. 16. इति निषेधार्थवाक्यप्रसंगात् भवति." Translate the aphorisms, "In denoting the agent, when reciprocity of action is to be expressed, the affixes of the Atmanepada are employed," *i. e.* the active or कर्तृवाच्य verbs when denoting reciprocal action (or interchange of action) are Atmanepadi. As, व्यतिपचन्ते, 'they cook for each other', व्यतिलुनति, 'he performs cutting of wood which was the appropriate office of another.' "And after the verbs which take the words इतरेतर 'each other,' and अन्योन्य 'one another,' as उपपद (or dependent qualifying words), the affixes of Atmanepada are not used, though reciprocity of action be denoted." Thus इतरेतरस्य व्यति- लुनति 'they cut each other.' अन्योन्यस्य व्यतिलुनति 'they cut one another.' Vārtika "परस्परपदाच्चेति वक्तव्यम् ।" This rule must also be applied when the word परस्पर is in composition with the verb, as an उपपद. As, परस्परस्य व्यतिलुनन्ति.

P. 12. St. 27.—**रक्षितुः**, 'guardian of the people.'—**तस्करता भुतौ स्थिता &c.**, Theft, not being practised anywhere resided only in the word expressive of itself. There was no theft and therefore the word was meaningless as far as the action of theft went. The word remained only as the name of a supposed entity which had no real existence, *i. e.*, it ceased to represent an actually existing thing. Cf. Sumativijaya : अन्येषु राजसु वसुधां रक्षस्तु तस्करता परधनेषु स्थितिं चकार । अस्मिस्तु परस्वं विहाय स्ववाचकं शब्दमेवाश्र- यत्. "For a similar turn of thought, Cf. Nai. I. 15. "अथ द- रिद्रो भवितेति वैधर्मी लिपिं ललाटेऽधिजनस्य जाग्रती । मया न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारि-द्र्यदरिद्रतां नृपः" ॥ Or it may mean that the word theft re- mained in the code of laws, भुतौ दण्डनीतिशास्त्रे एव तस्कर शब्द आसीत् तु कार्यतः &c., Cf. Chāritravardhana: "भुतौ वेदे स्थिता न तु लोके इत्यर्थः ॥ भु- तिर्वेदश्रवणस्यापीति वैजयन्ती."

P. 12. St. 28.—**द्वेषः** is here equivalent to द्विषत्, an enemy.—**संमतः**, 'prized,' 'esteemed.'—**शिष्टः**, explain हिताहितं विशिनष्टि विवक्षयतीति, lit. 'disciplined,' 'trained,' hence 'good,' 'excellent.' Cf. Manu, XII. 109. "धर्मेणाधिगता यैस्तु वेदः सपरिवर्द्धनः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः भुतिप्रत्यक्षहे- तवः" ॥—**दुष्टः**, explain हितं दूषयतीति &c.—**आरक्ष्य** 'for a patient.'

P. 13. St. 29.—महाभूतसमाधिना, Châritravardhana explains it by “परप्रयोजनघटनैकबुद्धीनि इथिव्यसेजोवाट्वाकाशानि तेषां समाधिः सृष्टिकाले नियमविशेषः”. Vallabha has, “महाभूतानां इथिव्यसेजोवायुनां समाधिः स्वास्थ्यं महाभूतसमाधिः तेन &c. As the qualities of these elements are to benefit others and not themselves, so, the qualities of the king Dilipa were for the benefit of others and not for his own.

P. 13. St. 30.—उर्वी, ‘the broad one,’ i. e., the earth. From the root वृ 5 P. A. ‘to cover,’ ‘to spread.’—एकपुर्वि. On this epithet Châritravardhana has the following, “इत्यनेन सकलमहीमण्डलीपालनमनायासेन चोत्पत्ते.”

P. 13. St. 31.—पत्नी, analyse पतिरस्या अस्तीति.—दक्षिणा. A gift to Brâhmanas at the completion of a religious ceremony or sacrifice, and it is regarded as the daughter of प्रजापतिः and the wife of अश्वर or sacrifice personified.—दक्षिण्यरूढेन नाम्ना, ‘bearing a name which was known for civility, politeness, high-breeding &c.,’ दक्षिण्य from दक्षिण, ‘civil,’ ‘polite,’ ‘gentle’ &c.—मगधवंशजा, ‘born in the family of the Magadha kings’. Magadha was the ancient name of Behar, extending as far as Kâshmir or Panjab. Magadha was also called Kikata. Among other places of Magadha should be noted Vihâra or Behar, near which there is a solitary hill, covered with ruins which Gen. Cunningham considers to be the ruins of the Vihâra of अवलोकितेश्वर. Nalanda is also noted as Buddhistic place of pilgrimage where Hiouen-Thsang studied Sanskrit for several years. Magadha was once the seat of several most celebrated dynasties of ancient Indian kings. It was also here that Buddhism first took its origin. Pâtaliputra, the capital of Magadha, was situated near the confluence of the S’ona with the Ganges. About seven miles south of Nalanda or Baragaon is the town called Rajgir, which may safely be identified with Râjagriha, once the capital of Magadha. For the full account see Anandoram Boorooah’s ancient geography of India. Paras 100-105. p. 94.—अश्वर, Ved. literally it means, ‘that which ought to be unbroken or uninterrupted,’ because it is most essential for the proper performance of a sacrifice that it should be finished without any obstacle or interruption.

P. 14. St. 32.—कलत्रवन्तम्, कलत्र=कडत्र is derived from the root गड् 1. P. ‘to distil or drop,’ ‘to sprinkle as water.’ Explain गडति सिद्धतीति कलत्रं, by “गडेरारदेश कः” Unâdi Sûtra, 386. S. K. p. 331, the root गड् is changed to कड and with affix अश्न् we get कडत्र and डलयोरेकत्वस्मर-

चात्कलवम्.—तथा मनस्विन्वा &c., Cf. S'ā. III. 73. “परिग्रहवद्वेऽपि द्वे प्रजिह्वे कुलस्य मे । समुद्रसना चोर्ध्वं मखी च युवयोरियम् .”

P. 14. St. 33.—आत्मजन्मसमुत्प्लवकः, Cf. Aitareya Upanishad, “सा अस्यै तमात्मानमव गतं भावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रे अधिभावयति आत्मानमेव तद्भावयति एषां लोकानां सन्तत्यै । सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते तदस्य द्वितीयं जन्म । अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयो गतः प्रैति स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म &c.”

P. 14. St. 34.—अवतारिता. On this epithet Chāritravardhana has a curious note, he says, “इति कविसमयेनोक्तं.”—यू., *lit.* ‘a yoke,’ here used figuratively for the burden, i. e. the responsibility of administration.

P. 15. St. 35.—विधातारमभ्यर्च्य. The god Brahmā is worshipped by those that wish for progeny, because he is represented as the lord of creation (प्रजापतिः). Compare also, “आत्मार्थं चासृजत्पुत्रान् लोककर्तृन् पितामहः । विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः.”—ईपती, i. e. ‘the two masters of the house’, the husband and the wife. The word is derived from दम् (in comp.) = दम् *m. n.*, Ved. a house, home, and पति a lord; the master or lord of the house. (See Monier William's Sans. Dictionary. p. 402. col. I.) In this sense the word is found in the singular number in Vaidic literature. But Pāṇini and the later grammarians explain that दम् and जम् are substituted for जाया or rather stand for जाया. Cf. Pāṇini II. 2. 31.—आश्रमम्, explain, आश्राम्यन्त्यवेत्याश्रमः. आश्रम + घञ् = आश्रमः.

P. 15. St. 36.—ऐरावतौ, Chāritravardhana explains it as, “मेघस्योपरि संचरिष्यमेषैरावतः” and further “मेघस्योपरि यो मेघः स ऐरावत उच्यते इति दक्षिणावर्त्तः,” Vallabha also quotes the same; “यद्वा । ऐरावतो नमःसंचरिष्युरत एवाश्रमातंगनामा शक्रमातंगः, and further discusses, विद्युदैरावते इति पाठे त्वैरावतमिन्द्रधनुरित्यत्र पुनर्पुंसकयोर्भिन्नार्थेऽस्यानिष्टत्वादुपमादूषणं चिन्तनीयं ॥ “ऐरावतोऽश्रमातंगनारंगकुचादिषु ऐरावतं महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घं शरासनं । ऐरावती स्यात्तडिति नदीभेदेऽपि लक्ष्यते” इति विश्वः ॥ Explain, इरावात्समुद्रः तस्माज्जातः ऐरावतः. The Northern Mss. of Mallinātha's commentary cite the following for ऐरावत, “ऐरावतोऽश्रमातङ्गैरावणाश्रमुववभाः” इत्यमरः । But the Southern and the Deccan Mss. omit it.

P. 15. St. 37.—मा भूवाश्रमपीडेति &c., Cf. S'ā. I. “तपोवनवासिनामुपरोधो माभूत् । अत्रैव तावद्व्रथं स्थापय । यावदवतरामि । विनीतवेनेष प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम &c.—अनुभाव means the peculiar majesty of his mien or bearing.

P. 16. St. 38.—दुस्वस्वर्चः On this Chāritravardhana observes, “वनं शैत्यमाम्य सौरभ्याणि कविसमयविशेषयैः” ।—उत्स्किरैः, ‘gently waving,

“wafting,” “scattering.” Cf. Ku. V. 26. “निनाय सात्यन्तहिमोत्किराणि-
लाः.” उत्कर means a cluster, a collection; Châritravardhana also
notifies the reading उत्कर and quotes the following: “तथा हेमाचार्यः ।
वृन्दे चक्रकदम्बके समुदयः पुञ्जोत्करो संहतिः” । Sumativijaya says, “एतेन सौगन्ध्य-
मुक्ते.”—आधुत°, Châritravardhana remarks, “एतेन मान्यम्.” On this
Vijayagani has the following: “अस्मिन् वायौ शैत्यं सौरभ्यं मांये च
विवक्षितं.”

P. 16. St. 39.—षड्जसंवादिनी: &c., षड्ज is the first of the
seven primary notes of the Indian gamut. षड्ज is of two sorts, one
form comes under शुद्ध (distinct), the other under विकृत (indistinct).
The षड्ज is called शुद्ध, when it has four S'rutis (tones or vibrations,
तंत्रीजातो नादः श्रुतिरुच्यते). These are “तीव्रा कुमुद्वती मंदा छंदोवत्यस्तु षड्जगाः”,
namely तीव्रा, कुमुद्वती, मंदा and छंदोवती. When षड्ज exclusively consists
of these four S'rutis, it comes to be called शुद्ध, otherwise
विकृत. It is also further subdivided into two parts, the one
is called च्युत (broken), the other is अच्युत (unbroken). Cf. “च्यु-
तोऽच्युतो द्विधा षड्जो द्विभुतिविकृतो भवेत्,” The sound which appears in its
last component part (छंदोवती) is said to be अच्युत, when otherwise
it is called च्युत. च्युती यस्यां चतुर्थी श्रुतौ स्थापितस्तस्याः सकाशात् प्रच्युतः ।
मन्दासंस्थितः=द्विभुतिकः । अच्युतस्तस्यामेव श्रुतौ अवस्थितः । छंदोवतीस्थः द्विभु-
तिकः. On द्विधाभिन्नाः Châritravardhana has the following note, “महा-
जनदर्शनजनितविस्मयभयाभ्यां स्निग्धदीप्तभेदेन द्विधाभिन्नाः । “विस्मयाद्भवति स्निग्धो
मयादीप्त उदाहृतः” । इति दंतिलः. Compare also

षड्जं वदति मयूरः पुनः स्वरमृषभं चातको ब्रूते ।

गान्धाराख्यं ङागो निगदति च मध्यमं क्रौञ्चः ॥

गदति पञ्चममञ्जितवाक्पिको ।

रटति धैवतमुन्मददर्दुरः ॥

शृणि समाहतमस्तककुञ्जरो ।

गदति नासिकया स्वरमंतिकं ॥

Châritravardhana rightly observes, “स्त्रीपुंसभेदेन द्विधाभिन्नाः”

P. 17. St. 40.—परस्पर°, Châritravardhana observes, “परस्परमि-
ति कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः समासवच्च बहुलमिति भावः”. That is, Dilipa saw
the resemblance of the eyes of the does to those of Sudakshinâ and
she beheld the resemblance of the eyes of the male-deer to those
of her lord.—स्वबन्धनाबद्धदृष्टिः, Cf. S'â. I. 7. “श्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति
स्यन्दने बद्धदृष्टिः ।” The Northern Mss. of Mallinâtha's commentary
cite the following authority for दृष्टि, “दृग्दृष्टिनेवलोचनचक्षुर्नैवनाम्बकेक्षणो-
न्मेषि” इति इलायुधः । But the Southern and the Deccan Mss. omit it.

P. 17. St. 41.—*वीरणसजम्*, 'a garland suspended across a gateway or door.' Châritravardhana calls it *वन्दनमालाम्*.—*कलनिहारैः*, 'uttering notes sweet but unintelligible.'

P. 17. St. 42.—*अनुकूलत्वात्*, Châritravardhana observes, "सु-भगधे च ज्ञान्दे च सानुकूले च मारुते । प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिर्भुवं भवेत् " इति पालकाप्यः ।

P. 18. St. 43.—*सरसीषु*, Châritravardhana explains it as, "महांति सरांसि सरस्यः " इति जिनेन्द्रबुद्धिः ।

P. 18. St. 44.—*दूषचिह्नेषु*, 'that were conspicuous with their sacrificial posts,' thus showing that the villages were made free grants to the S'rotriyas, who constantly performed sacrifices according to the S'âstra or the Vedic precepts.

P. 18. St. 45.—*हैयंगवीनम्*, explain श्लोकोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनम्, 'clarified butter prepared from the preceding day's milk,' i. e. fresh ghee. Cf. Pânini, V. 2. 23.

P. 19. St. 47.—*तत्तत्*, 'that and that,' 'that and this,' i. e., this thing and that thing, one thing after another, now this and now that; when thus repeated *तद्* has the force of 'several,' 'various.'—*बुधोपमः*. Châritravardhana remarks "प्रियदर्शनः अपूर्व-वस्तुद्रष्टा बुधश्चन्द्रपुत्रो ग्रहस्तेन तुल्योऽपि न बुबुधे " इति विरोधाभासोऽलंकारः ।

P. 19. St. 48.—*महिषीसखः*. On this epithet Pandit observes 'A *Tatpuruṣa* compound, according to the prescribed and existing rules of grammar. Cf. Pân., V. 4. 91. Accordingly the solution is, *महिष्याः सखा महिषीसखा*. But were it not for this technical necessity of grammar for thus dissolving the compound, we should certainly and at once understand it to be a *Bahuvrihi* one. All that the poet wants to say by the adjective *महिषीसखः* is, that the king was accompanied by his wife. This being his meaning, he would not use a compound which meant that the king was the friend of his wife, but one that would mean, the king had his queen for his friend (companion). Even our commentator sees the desirability of taking the compound to be a *Bahuvrihi* one and adds "सहायान्तरनिरपेक्ष इत्यर्थः". Besides, every other compound of similar import is always rendered as a *Bahuvrihi*. Cf. "प्रयत्न-परिमहद्वितीयः" I. 95 ; "गृहिणीसहायः" II. 24. The figure is *अनुप्रास*.

P. 19. St. 49.—*वृक्षान्तरान्*, *lit.* 'from another forest,' i. e. from another part of the forest. *अन्तरं* is added to denote that the place the Rishis lived in was also a forest. Cf. Châritravardhana,

“आश्रमवनच्छेदस्यायुक्त्वाइनान्तरादुपावृत्तेरित्युक्तं ।”—पूर्वमानं, ‘that (the hermitage) was then being filled up by the sages &c.,’ i. e. when the royal couple came to it.—°प्रत्युद्यातेः, on this Châritravardhana has the following “प्रत्युत्थानं त्वेनं इवाग्रयः प्रत्याधावन्ति” । इत्यापस्तम्बोक्तेः । Cf. Sumativijaya, “आहिताग्नीनामग्रयः स्वयं प्रत्युग्रमं कुर्वन्तीति पौराणिकाः.” According to the Vedas the sacrificial fires are said to welcome the Munis, when they return from the forests fetching flowers, sacred fuel, Kus’a grass &c.

P. 20. St. 50.—अपरचैः, explain, न पतति कुलं येन इति. अपत्य is derived from पतृ to fall with the negative particle अ. The word would thus mean, one who does not allow the family to fall. Pandit says, ‘that the real origin seems, however, to be the preposition अप with the termination त्य,’ ‘one that descends from the stock,’ ‘a descendant.’ Cf. नित्य, उपत्यका, अधित्यका.—नीवारभागधेवोचितैर्धृगैः, ‘by antelopes that were accustomed to get a part of the नीवार corn,’ which formed the usual food of the sages that lived in the forests.

P. 20. St. 51.—विहंगानां, explain विहायसा गच्छतीति विहंगः, derived from गम् 1. P. with विहायस् and the termination खच्. Cf. the Vārtikas, “विहायसो विह इति वाच्यं” । “खच्च डिद्धा वाच्यः” ।—वृक्षकम्. Here वृक्षक means ‘a young tree.’ The Taddhita affix क expresses ‘diminution.’ It is added to nouns and adjectives, mostly to the former also in the sense of contempt, similarity, endearment, or sometimes to express the original meaning of the word itself. As अश्वक ‘a bad horse,’ or ‘like a horse,’ or ‘a horse itself,’ and बालक, पुत्रक ‘dear, chap.’

P. 21. St. 52.—वर्तित, Châritravardhana observes “कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः” । इत्यत्र सूत्रे यो वर्तिधातुस्तदनुसारेण वर्तित इति प्रयोगः.

P. 21. St. 53.—अतिथिः, explain, “न विद्यते तिथिर्द्वितीया अस्य.” Cf. Manu, “एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्मात्राग्रः स्युतः । अनित्यं हि स्थितां यस्मान्नस्मादतिथिरुच्यते.” The figure according to Châritravardhana is विरोधाभास.

P. 22. St. 55.—सन्धाः, ‘hospitable,’ ‘kind &c.’

P. 22. St. 56.—स्वाहावेव हविर्भुजम्, स्वाहा is the exclamation used at the time when an offering is thrown into Agni, in order that it may be received by a deity in whose name it is thrown. This word like वौषट् and औषट् has lost its etymology. स्वाहा is also personified into a wife of the Fire-God Agni. On this Châritravardhana observes, अग्नौपम्येन वक्षिष्ठस्य तेजस्वित्वं पावनत्वं चोक्तं. ”

P. 22. St. 57.—प्रतिपन्नन्वतुः, ‘received with honour,’ ‘welcomed &c.’ Cf. Châritravardhana. “दद्याद्दत्तेत्यसीदेष प्रतिपन्नेष सर्वज्ञः” । इति

मनुः. Chāritravardhana reads पादौ instead of पादान् and discusses in the following manner. “ननु पादानिति वक्तव्ये पादाविति कथं दिवचनप्रयोगः । पादजातेर्दिवविबक्षितत्वात् । मीणां चक्षुरित्यादिवन्न दोषः ।” उक्तं च वामनेन “स्तनादौ द्वित्वं द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण ” इति । यथा माघे “स्तनौ दधानास्तरुण्यः ” इति । मागधीपदेन विशिष्टवंशत्वं ज्ञायते । तेन च गुरुजनचरणप्रणामौचित्ये श्रूयते । ननु कथं राजा राज्ञीत्यादीनामिकवचनानां जगृहतुः प्रतिननन्दतुरिति दिवचनक्रियाभिः सम्बन्धः । “द्वयोर्नाम्नोर्बेहनां वा यदि वाक्यं समुच्चये । अङ्गवशाधिता संख्या पद्यादौ वा विशेषिता ” इति विकल्पविधानाच्च दोषः । The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. for पादान्, “पादः पदंश्चिश्चरणयोर्ऽभिधायाम् ” इत्यमरः ।

P. 23. St. 58.—रथस्रोमपरिश्रमम् &c., ‘the fatigue caused by or due to the jolting of the car.’—कुशलं पप्रच्छ &c., Cf. Manu. II. 127. “ब्राह्मणं कुशलं दृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च.” Here Chāritravardhana, after quoting the above verse from Manu, observes, “अतोऽनामयं परित्यज्य कुशलप्रश्ने हेतुमाह । राज्याश्रममुनिमिति.”

P. 23. St. 59.—अथर्वनिधेः should be taken to refer to Vasistha's complete knowledge of the rites and ceremonials of the Atharva Veda. Cf. Chāritravardhana : अथर्वनिधे “अथर्ववेदविदः.....अथर्वनिधिपदेन दुरितोपशमनिमित्तशान्तिकपौष्टिकम् ” इति कामन्दकः, Dinakara adds, प्रवीणत्वं पौरोहित्योचितत्वं श्रूयते. ” Vallabha has, “अथर्वणां वेदद्वाराणां निर्वरथर्वनिधिस्तस्य &c., Vijayagani remarks, “वशिष्टभर्तृदेवविधानिधानं तथाथर्ववेदस्य कर्माणि कुर्वन्थर्वनिधिः कथ्यते &c., ” Compare also, अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम्. ” That the Purohita or the family priest of a king should be deep read in the Atharva Veda is confirmed by following from Mitāksharā, Achār. 12. 5. “पुरोहितं च कुर्वीत दैवश-मुदितोदितम् । दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वोक्तिरसे तथा. ” Cf. R. VIII. 4. “स बभूव दुरासदः परैर्गुरुण्यथर्वविदा कृतक्रियः ” &c.

P. 24. St. 60.—उपपन्नं ननु शिवम्. ‘Patent indeed is prosperity to &c.,’ ‘that prosperity is sure to reign in &c.’—अस्य मे, ‘since my.’—दैवीनामापदाम्, calamities caused by deities are such as, fire, water, disease, famine and death.—मानुषीणामापदां, calamities caused by men, are such as, ministers, thieves, enemies, favourites of kings and excessive greediness of monarchs. They are also called ईतयः, ‘calamities of the seasons.’ “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः खगाः प्रत्यासन्नाश्च राजानः बडेता ईतयः स्मृताः. ” Cf. R. I. verse 63.

P. 24. St. 61.—प्रत्यादिश्यन्ते, ‘are thrown back,’ ‘ordered back,’ i. e., rejected as being superfluous or useless. प्रति has the sense here of negation or contrariety, and not of repetition. Cf. also VI. 39, X. 69.—सर्व मन्त्रैः. Cf. V. 27, “वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावात् &c.”—इह. Chāritravardhana observes, “इह शब्देनात्मनः पौरुषं संभावयति.”

P. 25. St. 63.—**पुरुषाण्युषजीविन्यः &c.**, Cf. Vijayagani “कृते लक्षं सहस्राणां त्रेतायामयुतं तथा । द्वापरे तु सहस्रैकं कलौ वर्षशतं मते.”—**निरातङ्काः**, analyse “निर्गत आतङ्को भयं याभ्यस्ताः”, ‘free from danger, or distress.’ आतङ्क is derived from the root तङ् 7. P. ‘to contract,’ with the prefix आ, which gives it the special signification of *coagulating*. Hence आतङ्क originally meant *bodily distress, torment*. Cf. आतङ्गन, तङ्क, as derived from the same root.—**ब्रह्मवर्चसं** analyse ब्रह्मणो वर्चः. The word वर्चस् coming after ब्रह्मन् and हस्तिन् is changed to वर्चस, i. e. a noun ending in अ.

P. 25. St. 64.—**ब्रह्मयोनिना**, Chāritravardhana analysing the compound like Mallinātha has also the following ; “अथ वा ब्रह्मणस्तपसो योनिः कारणं तेन.” And further he has, ‘सर्वविद्यं हि लोकेऽस्मिन्मन्त्रोपाश्रयेण क्षमं । शिवलिंगस्य संस्थाने कस्यामस्मन्त्वभावनाः’ इत्युक्तत्वायोनिशब्दस्यासम्भवं । Cf. also Matsyapurāṇa “मनसः पूर्ववृत्ता वै जाना ये तेन मानसाः”.

P. 25 St. 65.—**अदृष्टसदृशमजं**, Chāritravardhana remarks, “सदृशप्रजमित्यनेन सर्वथा सन्तानाभावो नास्ति ।” Perhaps according to him the king Dilipa had progeny, but not so worthy of his name &c.—**न मामवति**, &c., ‘the earth though producing gems does not gratify, or content me’; the root अच् means originally ‘to be pleased with,’ ‘to be glad,’ ‘to rejoice’; it then acquires the force of a transitive verb, and means ‘to please,’ ‘to gratify.’ The more frequent signification of the root met with in classical Sanskrit, viz., that of protecting or defending is only a secondary derivative.—Cf. R. XI. 75. “क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामवति ना जिते त्वापि.”—**सद्दीपा** &c., analyse द्विगता आपः अत्रेति दीपास्तैः सह वर्तते इति. Cf. Pāṇini, VI. 3. 97. “इचन्तरूपसर्गभ्योऽप ईत.” By this the word अप् is changed to ईप् &c., compare समीपं, अंतरीपं.—**रत्नसूः**, explain रत्नानि सूयते इति. Cf. “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तदन्नमिति कथ्यते,” often cited by our scholiast.—**मेदिनी**, explain मेदोऽस्या अस्तीति. The earth is called so because it was over-spread with the fat of the demons मयु and कैटभ whom Vishnu put to death.

P. 26. St. 66.—**स्वधासंप्रहतस्वराः**, ‘intent upon to the laying up of the obsequial food offered to them’; that is, fearing that after Dilipa, there would be none in the family to perform the Śrāddha ceremony for them, they do not consume all that is offered to them by Dilipa, but they eat sparingly, and lay by the rest for the future. Cf. Śū. VI. 157. “अस्मात्परं वनं यथाभूतिसंभूतानि । को नः कृते निवपनानि नियच्छतीति । नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं । धीताभूशेषमुदकं पितरः विवस्ति”² स्वधा is derived from स्वाद् 1. A ‘to eat,’ ‘to taste’; by श्वोदरादि the

द् being changed to ध with the affix आ it becomes स्वधा. Some derive it from the root धा 3 P. A. but this view does not appear convincing.

P. 26. St. 67.—कवोष्ण, Chāritravardhana remarks, “दिलीपानन्तरं पयो न लप्स्याम इति शोकावेशाभिर्गच्छद्भिर्निःश्वसैरीषदूष्णं पितरः स्वीकुर्वन्ते इति.”

P. 26. St. 68 लोकालोक, is the name of a mythical mountain, dividing the visible world from the regions of darkness. The लोकालोक called also चक्रवाल, is really the wall of clouds that bounds our horizon, all around us. The word literally means ‘that which has the world of beings and also the world of no beings.’ The name has reference to the mythical conception that the लोकालोक is a round chain of mountains surrounding like a wall, the earth conceived to be flat like a disk, within which wall the sun and all the heavenly bodies move about, and beyond which pervades entire darkness. Cf. Matsyapurāṇa Chap. 122; “परेण पुष्करस्याथ आवृत्यावस्थितो महान् । स्वादूदकः समुद्रस्तु स समन्तादवेष्टयत् । स्वादूदकस्य परितः शैलस्तु परिमंडलः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकस्तु उच्यते । आलोकस्तत्र चावाक्य निरालोकस्ततः परं ।”

P. 27. St. 70—वन्ध्यमाश्रमवृक्षकं, mark the appropriateness of the simile, as being drawn from the daily scenes of, and as perfectly familiar to, the person addressed.—आश्रम &c., Chāritravardhana observes, “आश्रमशब्देन स्नेहाधिक्यं” ।

P. 27. St. 71.—क्षणमन्त्यम्, ‘the last debt’ i. e. the debt to be paid to the *manes*. Every one that is born has three debts to pay off. He, who learns the Vedas, pays off the debt to sages; he, who sacrifices, pays off the debt to gods; and he, who begets a son, pays off the debt to the *manes*.—अरुणुदमिव &c. ‘like a sharp chain to an elephant that has had no plunge or bath.’ Explain अरुणुदमिव मर्माणि तु दतीति, cutting or wounding the vital parts; hence ‘corrosive.’—आलान means a chain by which the elephant is tied. In this verse आलान does not mean the post, but simply a rope or chain. Our Scholiast renders it in the sense of a post. Cf. R. IV. 69. “गजालानपरिक्षितैरक्षौटैस्सार्धमानताः” । The word also means a tying-post. Cf. R. IV. 81. “तत्रजालानतां प्रातैः सह कालागुरुद्वयैः” । Here आलान clearly means the tying-post; compare also R. XIV. 38. “सोढुं न क्षत्पूर्वेमवर्णमीशो । आलानिकं स्थाणुमिव द्विपैः” ।

P. 28. St. 72.—सात् is a term of affection, endearment or pity applied to any person, but usually to inferiors, or juniors, pupils and children; it is also a term of respect applied to elders or other

venerable persons as here. Cf. Manu II. 125. “वृद्धं तातेति चेतः ।”—इ-
 श्वाकूणां, A subjective genitive. In the singular and dual this word
 is declined like nouns ending in अ and in the plural like a word that
 ends in उ i. e. ऐश्वाकः, ऐश्वाकौ, इश्वाकवः. Cf. औदुलोमि. On this
 Châritravardhana has the following note, “इश्वाकूणां दुराप इति स-
 म्वन्धे ॥ “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम्” Pānini, II. 3. 69. इति षष्ठी निषे-
 धात्कथं कर्तरि षष्ठी । “आक्षिपन्त्यराविन्दानि मुग्धे तव मुखधियं । कोशदण्डसमप्राणां
 किमेवामस्ति दुष्करं” । इत्यादावलेकारिकैरादुतस्वान्न दोषः । यदाह च भोजः । “इदं
 हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसामपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुज्जति” इति । यद्वा
 सम्बन्धविवक्षयिं षष्ठी । न कृपयोगे तस्यास्त्वनिषिद्धत्वात् ।”

P. 28. St. 73.—सुतमीनः, analyse सुताः निद्रां प्राता अत एव निश्चला
 मीना मत्स्या यत्र स तथोक्तः.

P. 28. St. 74.—प्रणिधानेन, Châritravardhana renders it by “यो-
 गसमाधिना.”—भावितात्मा, Vijayagani-analyses “भाविता ज्ञानमय आत्मा
 जीवो यस्य सः.”

P. 29. St. 75.—पुरा शक्रमुपस्थाव &c. The kings of the solar race
 are noted for their having repeatedly gone to the assistance of
 Indra, whenever he was in danger from the Asuras Cf. R. VI. 73.
 “अर्धोसने गोत्रभिदोऽपितद्वौ.” Vijayagani explains the word शक्र by, “शं-
 क्ते भयं प्राप्नोति तपस्विभ्योऽपीति” शक्रः । Cf. also Sumativijaya: “सूर्यवंश्याः
 सर्वेऽपि शक्रस्याराधनायै दिवि गच्छन्तो भुवनत्रयेऽस्खलितगतयः आसन्” ।—कल्पतरु-
 च्छायां. Cf. Pānini II. 4. 22. “छायावाहल्ये” An inflectional Tatpuruṣa
 compound ending in छाया is neuter, if the preceding member
 denotes plurality of objects. But here कल्पतरु is in the singular num-
 ber and therefore the compound is कल्पतरुच्छाया and not कल्पतरुच्छायं.

P. 29. St. 76.—रुतुस्नातां &c, ‘a woman who has bathed after
 menstruation, and who is therefore fit for performing the household
 business in company with her husband.’ On this Châritravardhana,
 Sumativijaya and Vijayagani have the following, “रुतुस्नातां च यो
 भार्या साविधा नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः.”—स्मरन्, the
 root स्मृ governing accusative and genitive; see Apte's guide, 113. (b)
 p. 81.—साधु is here used as a noun in the sense of ‘respect.’

P. 30. St. 78.—आकाशगङ्गावाः &c., ‘the celestial Ganges,’ i. e.
 the Ganges before it descends into the plains of India.—राजन्, Cf.
 “पृथु वैष्णं प्रजा दद्वारक्ताः स्वेति यदनुवन् । ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत” ।
 Compare also R. IV. 12. “तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरजनात्” ।

P. 30. St. 79.—श्रेयः प्रतिबध्नाति, Cf. Sumativijaya : “उक्तञ्च ।
 अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यापूज्यव्यतिक्रमः । दुर्भिक्षं मारिरोगाश्च भवन्त्येवं न संशयः” ।

P. 31. St. 80.—दीर्घ सवस्व &c., 'On this सव sacrifice see वाच-
स्पयनसूत्र, chap. XII. The length of time required for a सव sacrifice
varies between one year and a thousand years. The peculiarities
of a दीर्घसव sacrifice, as distinguished from a common यज्ञ, is, that
whereas in the latter the merit resulting from the sacrifice belongs
wholly to the Yajamâna, and the only advantage gained by the
sixteen priests is the dakshinâ they receive,—in the former the merit
is divided among the sixteen priests and the sacrificer or the Yaja-
mâna.' P. —भुजंगपिहितद्वारं, 'the approach whereto is blocked up
by the serpents.' Bhujangas are imaginary beings of unparalleled
loveliness, belonging to the serpent kind, and inhabiting the Pātala
or the nether world. Cf. Padmapurâna, " एते समधिकतुखा बिलस्वर्गाः
प्रकीर्तिताः " ।

P. 31. St. 82.—इति वादिन एव, 'while he was yet speaking thus.
The genitive is here used for the more usual locative absolute.
—अस्य होतुः may also be taken, and perhaps more correctly, with
वादिनः, and be construed as its subject, rather than with the phrase
'आहुति साधनं' ।

P. 31. St. 83.—आभुमन्. The Southern and the Deccan Mss.
of Mallinātha's commentary omit the following " आविद्धं कुटिलं भुमं
वक्षितं वक्रमित्यपि " इत्यमरः । This is cited by the Northern Mss.

P. 32. St. 84.—कुण्डोद्गी is properly derived from कुण्ड, explain
कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं वह्निर्वा । अत्र जलाधारपात्रविशेषं 'a pitchure,' and उधन्,
with the affix ई. उधन् has originally, like अहन्, two crude bases,
viz., उधन् and उधर् (sometimes उधस्). The न् in कुण्डोद्गी is, therefore,
radical and not extraneous, as the grammarians have it (vide com-
mentary). Cf. also उधन्य, 'milk.' —नेत्य lit. 'that which has to be
killed or sacrificed' ; hence holy or sacred.—अवभृथ is the ceremony
of ablution performed on a river-bank at the close of a sacrifice, by
the sacrificers with Yajamâna. See note to stanza 18 canto IX.

P. 32. St. 85.—गान्ध, here it means 'the body.' Usually it
means 'a limb of the body.' —अन्तिकान् ind. 'closely' or 'from near.'
It governs the accusative.

P. 33. St. 86.—आशंसितावन्य, Chāritravardhana discusses as
follows : " ननु अभीष्टसिद्धेरुत्पत्त्यमानत्वादिदानीं कथमाशंसितां वन्यमिति ।
अत्यासन्नसिद्धत्वेनोक्तत्वाच्च दोषः " ।

P. 33. St. 88.—आत्मानुगमनेन, 'by constant attendance on
their own part,' i. e. by your own personal attendance upon her.

P. 34. St. 91.—**पुत्रिणां**, explain, सुपुत्रास्सन्ति एवमिति.—**स्येवाः**, Châritravardhana has the following on this epithet; “यथान्यः पुत्रवान् भारं वहति तथा त्वमपि भूयाः इत्यर्थः । त्वया यथा ते पिता पुत्रवांस्तथा त्वमपि भूयाः ” ।

P. 34. St. 92.—**प्रतिजग्राह**, on this epithet Châritravardhana writes the following; “दशकालत्वेन गोरक्षणप्रवृत्तिकरणत्वं सूच्यते” ।—**सपरिग्रहः**, here परिग्रह means ‘wife.’ Note the alliteration in this and in the following verse.

P. 35. St. 93.—**सन्नुत्वाक्**, Vashistha’s assurance of the birth of a son was one of undoubted truth, yet extremely gratifying to the king.—**ऊर्जितभिर्यं**, explained as ‘radiant with joy’ at the assurance, might also mean of distinguished fortune.—**अथ**, has here, the force of a partical introducing a change of subject.

P. 35. St. 94.—**वन्यां संविधां कल्पयामास**, ‘supplied him with a rural accommodation.’ i. e. arranged but a sylvan ministration for him. Cf. Châritravardhana; “यद्यपि तपोमाहात्म्यान्नानाविधानि भक्ष्य-भोज्यानि सुकराणि तथापि शास्त्रप्रतिपादितप्रयोगाभिज्ञां मुनिर्भूपस्य व्रतविषयनिय-मार्थं वन्यामेव द्वांच कृतवानिति ” ।

P. 35. St. 95.—**कुलपतिना**, कुलपति means a sage who feeds and teaches 10,000 disciples.’ Cf. “मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रधिरसौ कुलपतिः स्मृतः”—**कुशशयने**. Châritravardhana analyses, “कुशैर्दर्भैः परिकल्पितं शयनं तस्मिन् । शाकपार्थिवादिसमासः ” ।

CANTO II.

P. 36. St. 1.—जायाप्रतिमाहितगन्धमाल्याम्, 'with perfumes and garlands caused by his mate to be accepted by her (the sage's cow).' According to Bopadeva, जायया प्रतिमाहिने गन्धमाल्ये याम् or जायया प्रतिमाहिता गन्धमाल्ये या would be preferable, since the roots ग्रह, त्यश्च &c., according to the use of classical poets, come under those roots which take double accusative.—पीतप्रतिबद्धवत्साम्, 'with her calf sucked and tied up to a post.' Explain पीतं (i. e. पानं) अस्यास्तीति, 'having its fill of drink.' पीत is the past passive participle from पा, used in an intransitive sense. On प्रतिमाहित &c., Châritravardhana has the following explanation; "प्रतिमाहयित्री सुदक्षिणा प्रतिग्रहित्री धेनुः । स्वीदत्तपुष्पग्रहणेनानुकूल्याद्भाविकार्यसिद्धिः."—यशोधनः. On this epithet Châritravardhana remarks, "यशोधनपदेन स्वदेहदानादभ्युपार्थधेनुमोचनं सूच्यते" ।

P. 36 St. 2.—धर्मपत्नी, On this epithet Châritravardhana has the following, "उक्तञ्च । पति धर्मरतं पत्नी साध्वी गुभूषते तु या । नित्यं त्वनल्पहृदया धर्मपत्नीं तु तां विदुः" इति । See also commentary.—भुतिरित्यर्थे &c., the poet refers to the doctrine that the Smritis contain such injunctions only as the S'rutis originally laid down. If a Smṛiti has a precept which finds no authority in the Veda, the difficulty is explained by having recourse to a supposition, that the portion of the Veda which once authorized the Smṛiti in question is now extinct. Cf. Manu II. 10. "भुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । ते सर्वार्थेष्वर्थांशान्ये तायां धर्मो हि निब्रवी" । Smṛiti is also stated as, "अनुमेयभुतिमूलं मन्वादिसास्रं" । 'the laws of Manu and others whose source is a revelation the existence of which must be inferred.' Kumârila observes "शास्त्रानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः । नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृतेर्मूलं न दृश्यते" । And again "पूर्वविज्ञानविषये विज्ञानं स्मृतिरुच्यते । पूर्वज्ञानाद्विना तस्याः प्रामाण्यं नावधार्यते" । Cf. Jâbali, "भुतिस्मृतिविरोधे तु भुतिरेव गरायसां । अविरोधे सदा कार्यं रमात वैदिकवन्मता" । Also Jaimini, "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमाने" S'âbarabhâshya I. 33. Vallabha observes, "वेदाधिरूढो धर्मः स्मृतिषूक्तः" . The simile of this verse is not so very happy. Pandit says, 'It is not very easy to see what the appropriateness of the simile is here. Notwithstanding the proverbial appropriateness of our poet's similes, one may yet venture to state that now and then he uses similes which seem to be objectionable on this ground that the object to which any thing is compared is less intelligible or vivid than the thing itself. We shall meet with many more in-

stances of this kind of simile further on. —अपाङ्गुलानां. Note here that the affix ल (लच्) denotes 'possession.' Cf. भंसल, मांसल &c.

P. 37. St. 3.—इक्षितां, 'his beloved,' 'his queen.'—पयोधरीभूत Mark the double meaning of the word पयः, which means 'water,' as well as 'milk.' In its other acceptation analyse, पयसा दुग्धेन अन्यत्र जलेन अपरोभूताः तिरस्कृताः । पराजिता इत्यर्थः । चत्वारः समुद्रा यस्यास्तादृशीं धरित्रीं &c. —गोरूपधरां, Formerly the king Anga had a son named Vena; when he came to the throne he issued this proclamation; 'Men must not sacrifice or give gifts or present oblations. Who else but myself is the enjoyer of sacrifices? I am forever the lord of offerings.' The sages remonstrated respectfully with him, but in vain; they admonished him in stronger terms; but when nothing availed, they slew him with blades of consecrated grass. After his death the sages beheld clouds of dust, and on inquiry found that they arose from bands of men who had taken to plundering because the country was left without a king. As Vena was childless, the sages, after consultation, rubbed the thigh (or, according to the Hari-vansa, the right arm) of the dead king to produce a son. From it there came forth "a man like a charred log, with flat face and extremely short." The sages told him to sit down (Nishida). He did so, and thus became a Nishāda, from whom sprang the Nishādas dwelling in the Vindhya mountains, distinguished by their wicked deeds.' The Brahmanas then rubbed the right hand of Vena, and from it "sprang the majestic Prithu, Vena's son, resplendent in body, glowing like the manifested Agni." Cf. Ku. I. 2. "भास्वन्ति रत्नानिमहौषधीश्च शूण्यदिशं दुदुर्धरित्रीम्" । —इयालुः. Here the termination आलु (आलुच्) shows 'disposition' or 'tendency,' as निद्रालु, भ्रष्टालु; but sometimes it shows 'inability to bear,' as in उष्णालु, शीतालु &c., the affix एलु (एलुच्) has also a similar sense. Cf. हेमेलु.

P. 37. St. 5.—अव्याहतेः स्वैरगतेः, 'by unimpeded roving at will,' analyse स्व+ईरम्, the vowel takes Vriddhi by the Vārtika "स्वादीरेरिणोः,"—सम्राट्, explain "सम्यग्वाजते इति सम्राट्," 'a paramount sovereign,' especially one who rules over vassal kings and has spread the Rājāsūya sacrifice. Cf. येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येभरथ यः । आस्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडभिधीयते" इत्यमरः । This authority of Amara is omitted by the Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary; but preserved by the Northern Mss.

P. 38. St. 6.—आसनबन्धधीरः, 'Sticking fast to the tie of his seat,' i. e. sticking fast to his seat as if he had been tied to it. The

original sense of “भीर” appears clearly in this phrase ; the other senses of this word are metaphorical.—निषेदुषीम्, here the perfect participle is used in the sense of the Aorist. Properly it ought to be used in the sense of the perfect tense, but such deviation is frequently found in Kālidāsa’s poem. Cf. तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे; “त्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते” &c.—छायेव तां &c., the simile here is very appropriate. Compare Châritravardhana : “उयायुक्कलक्षणा लौकिक्युपमा तेन भेदोऽपि नारित । यदाह वामनः । “न लिङ्गवचने भेदो लौकिक्यामुपमायां” ।

P. 38. St. 7.—अन्तर्महावस्यः. On this epithet Vallabha quotes the following : “भद्रो मन्दो मृगभेति संकीर्णभेति जातयः । चतस्रः करिणां तासां भद्रोऽन्तर्मद एव यः” । —द्विपेन्द्र इव, ‘like an elephant, the king of his race.’ Indra is added to enable the word द्विप to be better comparable with Dilipa, who was himself a मनुजेन्द्र. द्विप, ‘one who drinks with two,’ viz. first with the proboscis and then with the mouth. Cf. अनेकप.

P. 38. St. 8.—लताप्रतानोद्ग्रथितैः, ‘with his hair tied up into a knot by means of the tendrils of wild creepers.’—दाव ‘the forest.’ It may also mean forest-conflagration.

P. 39. St. 9—विलुप्तपार्श्वानुचरस्य, Cf. above 4. II.—पार्श्वानुचर, is a follower or servant, ‘who walks by the side.’ पार्श्व appears to be derived from पर्शु, a ‘rib.’ पर्शु or परशु is also ‘a hatchet,’ which sense it probably acquired from a sharp crooked rib-bone being once used as a hatchet.—पाशभृता, On this Châritravardhana observes, “असतां नियमनात्.” The Northern Mss. of Mallinātha’s commentary cite the following authority, “प्रचेता वरुणः पाशां” इत्यमरः and also “आलोको जयशब्दः स्यात्” इति विश्वः । But the Southern and the Deccan Mss. omit these verses.—उदीरयामासुः, Cf. Châritravardhana “एतेन सेवाचातूक्तिः” । —आलोकशब्दम्, here आलोक means a formula of praise ; आलोकशब्दः is a noise which conveyed as it were a panegyric. Cf. Vallabha : “आलोकस्य दर्शनस्य शब्दः आलोकशब्दस्तु । जय जीवेत्यालोकशब्दः । जय जय महाराज प्रभो स्वामिन् पादमवधारयताम्” इति आलोकशब्दः । In the lustrous appearance of his body he resembled Varuna, the god of waters. His bow too duly strung, passed for Varuna’s noose. The trees, it seems, mistook him for Varuna, and the birds they had given shelter to, carolling aloud in joyous excitement, did, though unconsciously, what Dilipa’s attendants would have done, viz., shout forth, ‘Victory to the king Dilipa ; lo ! here comes he.’

P. 39. St. 10.—महत्सखाभ्यं, Châritravardhana analysing the word like Mallinātha, has, “यद्वा । महतां देवानां सखा ईदृस्तत्तुल्या आभा

नेजो यस्य तं तथोक्तं." Here Châritravardhana observes, "युक्तं मरुत्सखस्य मेगलप्रेरणमिति ज्ञाय।"—आरादभिवर्तमानं, 'As they saw him coming up at a distance.'—आचार°. On this Vallabha remarks, "पुरमेवेशो हि राजा कुमारीभिः (लाजापक्षेपणैः) अवकीर्यते " इत्याचारः. It is a custom among the Aryas to shower fried grain upon a king or other important personage as a mark of honour (as, when he passes through the streets of his capital). All forms of honour due to a king were shown to Dilipa, although he was in the guise of a forester. Not only did the trees on the way-side do duty for a shouting retinue, but young creepers also, under the sway of the wind plucking their flowers, acted the part of citizen damsels showering fried grain. Methinks the fiery glow of Dilipa made Wind mistake him for his friend Fire, and when Dilipa, so worthy of honour, came sufficiently near for the purpose, the young creepers, urged by the Wind, hastened to honour his distinguished guest and friend with showers of flowers, much the same as showers of fried grain from the hands of citizen damsels.

P. 39. St. 11.—इयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः, On this epithet Vallabha observes, " विलम्बं कलुषीभवच्च चेतः । कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च । न मृगं खलु कोऽप्ययं जिघांसुः । स्खलति खलु तथा भृशं मनो मे."—धनुर्भूतोपि, Châritravardhana explains it as धानुष्कमप्येनं दृष्ट्वा चेतसो निर्भयत्वेन कृपालुत्वं ज्ञायते इत्यर्थः । " चित्तमेव कथयत्यनुरागं " इति.—वपुः explain, उप्यन्ते जन्मान्तरभोगसाधनानि बीजाव्यवेति वपुः, derived from the root वप्, 1 P. A. 'to sow seeds,' with the affix उप्ति. This affix is deduced from " अतिश्रुवापि-वजितनिश्चितपि-यो नित् " Unâdi Sûtra, 274. S. K. p. 328. Construe, दयार्द्र-भावमिति विशङ्कैरन्तःकरणैराख्यातं वपुः विलोकयन्त्यः &c., analyse अन्तःकरण, अन्तर्गतानि करणानि इति, मध्यपदलोपी कर्मधारयः । or अन्तःस्थितो जीवस्तस्य करणानि इति षष्ठीतत्पुरुषः.—विलोकयन्त्यः, The rows of eagerly gazing eyes are fixed upon the king, when going after the sacred cow of the sage.—अक्षणाम्, explain, अभ्रुते आभोतीति अक्षि, derived from the root अक्ष्, 5. A. with the affix विस from " अक्षोणिन् " Unâdi Sûtra, 52. S. K. p. 321.—°कलमापुः, Châritravardhana observes " अतिसौन्दर्यात्. "

P. 40. St. 12.—वनदेवताभिः Châritravardhana remarks " राज्ञो महानुभावतया वनदेवता यज्ञो गायन्ति स्म इत्यर्थः. " The driads or wood-nymphs played the part of eulogizing minstrels.

P. 40. St. 13.—आचारपूतं, ' who was purified by his devotional acts.'—सिधेवे, Châritravardhana observes, " वृक्षादयो राजोपचारं चक्रुः. " The wind was both cool and fragrant, and the word आकृपित shows that it was gentle to boot. The first epithet of Dilipa expresses his

need and the second his want of refreshing agencies, while the third establishes his title to ministration even by the purifying element पवन. Pavana himself fanned him and was in charge of his perfumery.—अनोकहा^०, explain, अनसः शकटस्य अकं गतिं इतीति. It means 'a tree.'

P. 41. St. 14.—न बबाधे, Sumativijaya observes, "एतेन राज्ञो महामौरुषत्वमुक्तं."

P. 41. St. 15.—दिगन्तराशि. 'The quarters of the world,' i. e., all the space contained within the forest and the universe in which the cow and the sun had respectively wandered during the day.—गन्तुं प्रवक्रमे &c., i. e. the cow began to return home as the sun was going to set.—निलबाध, means 'to the house,' when applied to the cow, and 'for setting' or 'disappearance,' when applied to the Sun.

P. 41. St. 16.—तामन्वन्वबौ, 'went after her,' i. e. followed her. अन्वक्, an indeclinable, governs तां.—मध्यमलोकपालः, on this epithet Châritravardhana quotes the following, "भुवो मध्यमत्वं तु स्वर्गपातालापेक्षया । उक्तं च वासवदत्तायां । अवततार मध्यमलोकमंशुमाली." This earth of mortals is called मध्यमलोक because it is said to be situated between the Svarga above and Pātāla below.—अद्वेय साक्षाद्विधिनीपपन्ना, 'Like faith visibly present (साक्षात्), when accompanied by the performance of religious works.' विधि is properly a scriptural precept, i. e. विहितकर्मादिकरण. Some scholars interpret विहितकर्मादिकरण by 'direction for the performance of a rite as given in the Brâhmana portion of the Veda, which consists of three parts, viz., विधि or commandment, मंत्र or the instrument of thought, i. e. the text, and अर्थवाद, explanatory statements, as to the origin of rites and use of the Mantras, mixed up with legends and illustrations.' But this explanation of Mîmāṃsâ is unnecessary here. On the simile see note on 2. II. above.

P. 42. St. 17.—स पल्लोक्षीर्ण &c., Mallinâtha understands that the obscuration of the forests was caused by the dark colour of the boars, the peacocks and the deer. This explanation is unnecessary. The woods darkened up with the shadows of evening. Almost all commentators agree with Mallinâtha in their explanations of the verse. Cf. R. IX. 56. "व्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपतिः"

P. 42. St. 18.—आपीनमारोहहृन्प्रबलान्, 'On account of her effort to bear the burden of her udders' आपीन may have meant originally the udder, as it is fattened on all sides —सपीवनाग्रत्तिपर्य, 'The way by

which they returned from the sacred forest to the hermitage.' तपस् has no particular force in तपोवन here, except that of sacredness. All that the poet meant seems to have been, that the forest into which Dilipa followed Vashishtha's cow, was one of those sacred places, which, the sages might use as their habitations, not implying however, that that particular forest was actually used then for such purposes.—गृष्टिः, A cow which has had only one calf.

P. 43. St. 19.—निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः, Vallabha explains it as, “निमेषेषु अलसा मन्थरा पक्ष्मपङ्क्तिः अक्षिलोमाली यस्यास्ता.”—पपौ, Châritravardhana observes. “सादरमालोकने पानमुच्यते.”

P. 43. St. 20.—दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या, The king representing the blaze of day, and the queen the softness of night, the three resembled night at the head with evening and day in the rear, i. e. the poet compares the bright lustre of the king to the brightness of the day, and the soft beauty of the queen to the star-fangled night decorated by the moon; and the tawny colour of the cow to the reddish and rosy appearance of the twilight. Cf. Châritravardhana, “धेनोरपिलोहितत्वात् । समासे लिङ्गभेदात्पतीतेर्दिनशब्दस्य नोपमादोषः । यदाह । इष्टः पुनर्पुंसकयोः प्रायेण ” इति. सन्ध्या is defined as “अहोरात्रस्य यस्तन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा च सन्ध्या समाख्याता ” &c.

P. 43. St. 21.—प्रदक्षिणीकृत्य, analyse, प्रगता दक्षिणामिति प्रदक्षिणम्, Prâdi compound, and then च्वि.—पयस्विनी, analyse, पयोद्गन्धमस्यास्तीति पयस्विनी तां तथोक्तां.—साक्षतपात्रहस्ता, ‘taking in her hand a vessel containing Akshatas,’ i. e., entire grains of unhusked and pounded rice washed with water. ‘अक्षता’ means grains of unhusked and pounded rice, entire and washed with water; they form one of the several things, the offering of which with Mantras uttered, constitutes worship. Whether offered to an image or to a living object, they are always thrown on the image or the particular parts of a living object, that is worshipped. Therefore in the present case ‘अक्षताः’ does not stand for ‘barley’ given to the cow to eat, but simply forms part or whole of the provision of worship. Whatever may have been the original purpose for which such rice was offered to an image, the above is the sense in which the word ‘अक्षताः’ is understood in India, both as occurring in the present verse as well as every where else. Cf. “अक्षताश्च यवा प्रोक्ताः,” also “अक्षतनोर्चयेद्विष्णुं.” This word is used only in the plural; हस्त is derived from the root हस् 1. P. with affix तन्. Cf. “हस्मिन्निगवाभिदभिलूप्सुभिस्तन्.” Usâdi Sûtra, 366. S. K. p. 331.—युक्तान्तरमर्थसिद्धेर्होर्न् &c, On this epithet Châritravard-

dhana remarks "तद्वर्णे पुत्रलाभभावात्." The horns resembled pillars on either side of the door that led to the fulfilment of her object.

P. 43. St. 22.—वत्सोत्सुकापि, 'though anxious for her calf.' Explain "वदति स्नेहमाहात्म्यमिति वत्सः" derived from the root वद् 1. P. 'to speak' with the affix स. Cf. "वृत्तवदिह निकमिकविभ्यः सः." Unādi Sūtra, 342. S. K. p. 330.—सपर्याम्, derived from the root सप् or सत् 1. P. Ved. 'to worship' or 'to honour' with the affix यक् and अस्. Cf. Pāṇini, III. 1. 27. "कष्टादिभ्यो यक्."—प्रसादचिह्नानि, 'Indications of their being pleased with the worshipper.'—पुरःफलानि, 'having the fruit before them,' i. e. the reward of their service conspicuously before them. This means, that as soon as indications are seen that "venerable objects of the kind," are gratified with the worship, its reward is sure to follow the indications.

P. 44. St. 23.—सहारस्य, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. "भावा जायाय पूभूषि दाराः" इत्यमरः । —पुनरेव = अन्ययोग्यवच्छेदे, seems simply to mean "पुनरपि," 'a second time also.' Our scholiast takes एव with दोग्ध्री not for the better.—भेजे, viz. 'by providing her with palatable grass, rubbing over her back &c.'—भुजोच्छिन्नरिपुः, analyse "भुजाभ्यां बाहुभ्यां उच्छिन्नाः उन्मूलिता विनाशिता वा रिपवः शत्रवो येन स तथोक्तः."

P. 44. St. 24.—क्रमेण सुसामनु, there is no rhetorical error of repetition in the use of the words क्रम and अनु having the same meaning in the same sentence. Because the word क्रम shows the succession of actions of the cow herself, while अनु denotes that of the actions of both the cow and the king. See commentary.

P. 44. St. 25 —महिष्या &c., the word महिषी is derived from the root मद् 1. P. 'to honour,' 'to revere' &c. with the affix टिषच्. Cf. "अविमसो टिषच्." Unādi Sūtra, 45. S. K. p. 321.—त्रिगुणानि, 'three-fold'. गुण means 'a string'; hence, that part of a string, which forms its fold when doubled. Thus त्रिगुण means 'having three folds,' 'three-fold.'—महनीयकीर्तिः, On this epithet Chāritravardhana observes "क्षेप्तसहिष्णुत्वात्."

P. 45. St. 26.—अन्वेष्टुः, 'in the following day,' on the 22nd day; not "on a day" as some scholars suppose. Cf. Pāṇini V. 3. 22. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss., "अथावाह्याय पूर्वोक्तीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथापराभ्याम्यन्तेतरात्पूर्वोत्तरादयः" इत्य-

महः ।—विरूढराज्यम्, On this, Châritravardhana observes, “विरूढराज्यं तत्र गमनहेतुः.”—गह्वरम्, derived from the root गृह् 1. A. ‘to enter’ with the affix ज्वरच्. It was no matter of wonder and it aroused no suspicion in the king’s mind that the cow entered it.—गौरीगुरोः, The father of Gauri (Pârvatî) that is, the mountain Himâlâya.

P. 45. St. 27.—अद्रिशीभा ‘beauty of the mountain’ i. e., the Himâlâya. The word अद्रि is derived from अद् 2. P. with the affix क्तिन्. Cf. “अदिशदिभृशुभियः क्तिन्.” Unâdi Sûtra, 504. S. K. p. 334. Some derive it from the root दृ with the negative prefix अ, viz. अ ‘not’ and दृ ‘to split,’ ‘not liable to be split.’—सिंहः. Châritravardhana derives it as, “हिनस्ति मारयतीति सिंहः । तुहहिसिंहंसायामित्यस्य प्रयोगः । हिंसैवर्णविपर्ययः.” Cf. also “भवेद्गर्णोगमादंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गृह्णात्मा वर्णविकृतेर्यर्णलोपात्सोदरः.”—किल, The word expresses a feigned action. Hence चकषे किल means ‘feigned to drag.’

P. 46. St. 28.—आर्तसाधोः, ‘kind to the distressed.’ i. e. dutiful to the distressed.—गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्, ‘prolonged by echoes confined in the cavern.’ On this epithet Châritravardhana remarks, “इत्यन्यच्चिनस्याप्याकर्षणेहेतुः”—रश्मिष्विवासायेव, ‘pulling with ropes as it were.’ On this Sumativijaya remarks, “व्याददाने चतुर्थी स्यादर्शने कथनेऽपि च । आदायकरणे योगे सप्तमी कैश्चिदुच्यते.” Châritravardhana too observes the same and says, “यथा प्रग्रहैः कश्चित्पुरुषो घोटकायन्त्यतो यातमाकुप्य निवारयति तथा गोक्रादितं राक्षो दृष्टिं विवारितवदिति भावः.” रश्मि is derived from the root अश्, 5. A. with the affix मि; the अ of this root is changed to र by “अश्नोतं रश्मः.” Unâdi Sûtra, 485. S. K. p. 334.

P. 46. St. 29.—अधित्यकायाम्, On this epithet Châritravardhana remarks, “सानुमतां ग्रहणेन पानरुक्थं तथा च भद्रिकायम् ।” समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी.—लोभ्रद्रुमं, On this Châritravardhana observes, “केसरिपदेन प्रकुलत्वात्साम्यं.” द्रुम is explained as द्रवत्यूर्ध्वं गच्छतीति द्रुः, ‘a branch,’ द्रवः सन्त्यस्यासौ द्रुमः, derived from दृ with the affix मः by “गृह्णां मः.” Pâṇini, V. 2. 108.

P. 46. St. 30.—जाताभिर्षगः, ‘being thus humbled in his pride,’ ‘humiliated.’ Cf. Sumativijaya : “अथोज्जाताभिमाननिकृतिः सन्नुत्पन्नकोपः.”—नृपतिः, On this Châritravardhana observes : “एतेन सामर्थ्योक्तिः.”—निषङ्गात्, explain “नितरां सज्यन्ति अस्मिन् शरा इति निषङ्गाः,” derived from the root सज् with नि and the affix घञ्.

P. 47. St. 31.—चित्रार्पितारंभ इव, ‘like an action committed, as it were, to painting.’ The poet means that Dilipa, with his hand held fast involuntarily to the root of the arrow, looked like a picture and not a reality—so motionless was he, through the action of a superhuman will. आरंभ is frequently used by Kalidâsa

in the sense of doing or act. Cf. R. I. 15. Meghadûta, 55.—^०कङ्कुपनी । Warriors of ancient times used to furnish their arrows with heron's feathers in order that the arrows might dart swiftly.

P. 47. St. 32.—स्वतेजोनिरदृह्यत, On this Châritravardhana observes: “अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणत्यागेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ” इति भरतः.—भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः, Pandit says ‘Referring to the common belief that it is by virtue of the incantations and the using of the root of certain plants, which is supposed to be a specific against snake-poison, that the cobra is made by snake-charmers to stand still, involuntarily, as it would appear, balancing in the air the fore-part of his body. The secret would appear to lie in the music of the flute, of which the snake is wonderfully fond, and in the natural unwillingness of the reptile to attack any one without provocation. It is quite a fact, however, that a cobra can actually be reduced to the somewhat helpless condition to which the poet alludes.’—आगच्छतम्, explain सहसा एति आगच्छतीति आगः derived from अ with the affix अनु. Cf. “इण आगोऽपराधे च,” Unâdi Sûtra, 651. S. K. p. 338.—अभ्यर्च्ये, ‘standing very near.’

P. 47. St. 33.—आर्यगृह्यन्, ‘Friendly (or an ally) to the good’ i. e. he who always stood by the venerable, such as Vasishtha's cow in the present example. Compare Châritravardhana: “आर्य-गृह्यत्वं सिंहसमानबलत्वं च संभाषणहेतुः,” Cf. a similar compound, अर्जुनगृह्य of the side of Arjuna, &c. compare also, “वृत्तेन हि भवेदार्यो न धनेन न वियया.”—मनुवंशकेतुम्, ‘The standard or the foremost of the race of Manu.’—विस्माययन्, Cf. Panini I. 3. 68. “भीस्वोर्हिनुभये.” After the causatives of the verbs भी ‘to fear’, स्मि ‘to wonder,’ even the fruit of the action accrues not to the agent, the Atmanepada is employed, when the fear is produced directly by the causative agent. Here the amazement or wonder is caused by the instrumentality of मनुष्यवाच् and not directly by सिंह, and so there should be विस्माययन् instead of विस्मापयमानः. Durgadâsa explains the reading “विस्मापयन्” in the following way: “विस्मापयते इति विस्मापः”, “विस्मापं करोतीति विस्मापि,” (a denominative form). And hence the present participle विस्मापयन्. The reading विस्मापयन् adopted by Châritravardhana, Vallabha, Sumativijaya and others cannot at all be used.—आत्मवृत्तौ, Châritravardhana explains it by “क्षेत्रकर्मणि.”—निजगद्, ‘addressed.’ The preposition नि here possesses no special meaning. It would appear to be used merely for the sake of metre. The prepositions, in general, being similarly treated in Sanskrit, the bulk of whose literature is written in verse, have come almost to lose their meanings.

P. 48. St. 34.—**सद्यः शयेन**. Some scholars hold that शयेन has the case instrumental and is connected with the verb साद्य which transpires from अलम् which expresses शक्ति. See commentary.—**स्यान्**, the potential, because another potential or contingent action underlies “प्रयुक्तमपि,” as this is equal to “यद्यप्यत्र प्रयुजाः”—**रहः** derived from the root रम् 1. A. ‘to remain,’ ‘stay,’ ‘pause,’ with the affix असुन्.—*Cf.* “शयेन” *Unâdi Sûtra*, 653. S. K. p. 338. Dhâtupradîpa derives it from the root रह् with असुन्, because it gives the following Sûtra. “सर्वधातुभ्योऽसुन्.”—**मूर्छति**, ‘to prevail against,’ ‘to have power against,’ *Cf.* R. VI. 9. IX. 79. XII. 57.—**महीपाल**, derived from म् 1. P. ‘to be great,’ ‘to increase,’ ‘to gladden,’ &c., with the affix इन्. *Cf.* “महतिः स्यात् पूजायां दीनौ मह्यतिर्भवेत् । वृद्धौ तु महते पूजासमाने मह्यत्यपि.”

P. 48. St. 35.—**अष्टमूर्तेः**, *Cf.* the benedictory stanzas of the *S’akuntala* and the *Mâlavikâgnimitra*. They are, “जलं वह्निस्तथा यथा सूर्योऽचन्द्रमसौ तथा । आकाशं वायुर्वनी सूर्योऽष्टौ पिनाकिनः”—**निकुम्भमित्रं**. It is not clear whether this निकुम्भ is the son of Kumbhakarna or one of the class of celestial beings to which कुम्भोदर himself belongs. In the former case निकुम्भमित्रं would mean ‘like (in strength) to निकुम्भ.’ *Cf.* *Châritravardhana*: “निकुम्भो गणभेदः कुम्भकर्णपुत्रो वा.” Also *Vallabha*: “निकुम्भेन पार्वतीवाहनेन सिंहेन तुल्यो निकुम्भतुल्यस्तम्.” *Cf.* *Harivans’a*, “पार्थे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् । राक्षसेन पूर्णं गत्वा ज्ञान्यां वाराणसीं पूर्णं.”

P. 49. St. 36.—**अमुं** &c., Pandit says: ‘Some commentators take the first Pâda to be a question. It does not, however, appear quite necessary, especially as in Sanskrit interrogatory sentences are generally indicated by interrogative particles, and as Kumbhodara merely wishes to call attention to the Devadâru, which can be done without a question as well.’ I have with me seven commentaries besides that of Mallinâtha; but none of these commentators interpret the first pâda interrogatively. Only three commentators including Mallinâtha, have, at the end of the explanation of the first line इति काकुः, which means ‘emphasis or Stress &c.’—**स्कन्दस्य**, explain, “स्कन्दनाम्नतनाद्रक्षायामिति स्कन्दः.” *Cf.* “स्कन्वान्स्कन्दनां प्राप्तां गुहावासद्वहोऽभवत्.” On this epithet *Châritravardhana* remarks: “स्कन्दमातृर्ग्रहणेन कार्तिकेयसाम्यं.”—**वृषभभञ्जन**. The word वृषभ is derived from वृष् 1. P. ‘to strive,’ ‘to hurt’ with the affix अभञ्ज. *Cf.* “ऋषिवृषभ्यां कित्.” *Unâdi Sûtra*, 403. S. K. p. 332. Skanda has known the taste of his mother’s milk (पयः) issuing forth from her breast, which resembles a golden jar. The Devadâru tree also has received waters (पयोसि) flowing out of her gold-

on pitchers, her breast as it were. The Devadâru tree thus is as much her child as Skanda himself.

P. 49. St. 37.—आलीढं, literally, 'licked out,' hence bitten or wounded. Châritravardhana translates it by "व्यातं."

P. 49. St. 38.—आसार्यं, 'For the purpose of scaring away.'—**व्यापारितः**, On this epithet Sumativijaya remarks: "मम समीपे ये जीवा आगच्छन्ति तान्भक्षित्वा जीवामि इति भावः."—अद्रिकुक्षौ, the word कुक्षि (*lit.* belly) here means 'interior.'—अङ्कः here means 'proximity,' 'vicinity.'

P. 50. St. 39.—तस्य &c., Construe "तस्य क्षुधितस्य मे तूत्तै परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला उपस्थिता एषा शोणितपारणा अलम् चान्द्रमसी सुधा सुरद्विष इव." Vallabha takes अलम् to be an adverb qualifying क्षुधितस्य, and उपस्थिता as the predicate. Cf. "हे राजन् तस्य मे मम । एषा गौः शोणितपारणा उपस्थिता । शोणितशरांश्चक्षिः प्राप्ता । रुधिरदेहयात्रा अपतत् । किमर्थं । तूत्तै तृतिहेतवे । किंभूतस्य मे अलमत्यर्थं क्षुधितस्य । किंभूता गौः । परमेश्वरेण संदिष्टकाला विधिनोपदिष्टमरणवेला । दैवेन प्रेरिता" इत्यर्थः &c., are his comments. पारणा is a dinner or a feast after the end of a fast, as, for example, the first dinner on the twelfth lunar day of each half of a month, the previous day being a day of fast. Cf. ब्रह्मवैवर्तपुराण, "पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनं उपवासाङ्गभूतञ्च फलदं शुद्धिकारणं."—प्रदिष्टकाला, Cf. Châritravardhana "कालोऽवसरो मृत्युर्वा यस्याः सेयं शोणितपारणा उपोषितस्य भोजनं तूत्तै अलं पूर्णं."—सुरद्विषः, the root द्विष् takes शतृ or the present participle termination (Parasmai.) when it only expresses enmity. As, सुरद्विषन् and not पितरद्विषन्. In the latter case it will be पितरं द्वेष्टि.—चान्द्रमसी सुधेव, *i. e.*, 'the moon herself.' The enemy of the gods (*i. e.* राहु) also gets his meal-after-fast at long intervals, *i. e.* his fasts last very long, because eclipses of the moon do not occur every day. The word सुधा alludes to the legend of the churning of the nectar out of the ocean and the betrayal of राहु and केतु by the moon and the sun. On this verse Châritravardhana quotes the following : "भोजनहेतुत्वाद्गौरिव पारणादिष्टमृत्युरिति कथितम्."

P. 50. St. 40.—स त्वं &c., 'thou, thus circumstanced,' 'thou who art thus made helpless,' 'thou therefore.'—शस्त्रेण &c., Construe: "यद्रक्ष्यं शस्त्रेण अशक्यरक्षे तद् (रक्ष्यं) शस्त्रभृतां यज्ञो न क्षिणोति." 'that a thing to be protected is of impracticable protection by means of weapons—this does not impair the reputation of wielders of arms.' रक्ष्य is 'any thing given in the charge of a man for protection.' Cf. "यन्नेच्छते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः."

P. 50. St. 41.—**पुरुषाधिराजः**, Châritravardhana analyses : “अधिको राजा अधिराजः प्रादिसमासः । पुरुषाणामधिराजः पुरुषाधिराजः.”—गिरिस्त-
म्भवावात्, Châritravardhana analyses: गिरिस्त्यास्तीति “लोमादित्वाच्छः”
अथ वा गिरि इयति उपभोगेन तनूकरोतीति । श्रोतनूकरणेऽस्माद्गतोरातोनुपसर्गे कः”
“गिरौ डश्छन्दसि” इति छान्दसाभिभाषायां प्रयुज्यन्ते आशुष क्षणिवदिति क्षीर-
स्वामिनोक्तत्वात्.” It may also be analysed thus “गिरौ शेते इति.”—प्रगल्भ्य,
Cf. Ku. V. 30. “अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाञ्ज्वलत्रिव ब्रह्ममयेन तेजसा.”

P. 51. St. 42.—**नत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः** &c. Unsuccessful in his
effort to discharge an arrow, which (effort) then for the first time
knew what hinderance was. Châritravardhana, Vallabha, Suma-
tativijaya and Dinakara agree in their reading with Mallinâtha and
Châritravardhana explains it in the following way: “स एव पूर्वः
सङ्कोऽसामर्थ्यं यस्य तादृशे इषुप्रयोगे.” Vallabha has “तदैव पूर्वसङ्को रोधो यस्य
स तस्मिन्” &c. Four manuscripts of Mallinâtha's commentary read
नत्पूर्वसङ्गे &c., the reading does not appear preferable because नत्
means ‘discomfiture’ or ‘defeat’; while, at the time of discharging
the arrow, Dilipa's hand was held fast to the root of the arrow by
some unknown supernatural power; and the king never sustained
any defeat in his duty to protect the cow. See readings.—इषु de-
rived from the root इष् 1. A. ‘to strike,’ ‘to hurt &c.,’ with the affix
ङ्, explain “इषते हिनस्तीति इषुः.” Cf. “इषेः क्विप्.” Unâdi Sûtra,
13. S. K. p. 320. Here the vowel of the word is shortened
by the above Sûtra.—**वज्रपाणिः** &c., The three cities (आयसं राजतं
सौवर्णं च) in the sky of the oppressive demons त्रिपुर were, at the
request of the gods, burnt down by S'iva, who, in the form of a
child in Pârvatî's arms, proceeded to witness the burning.
Indra, unable to endure the child's splendour, thought of dis-
charging his thunderbolt, but he was benumbed by a glance of the
child. The gods, with Brahmâ at their head, hastened to propi-
tiate S'iva by interceding in Indra's behalf. From this time, it is
said, that Indra received the epithet of *Vajrapâni* or *Vajrahasta*.

P. 51. St. 43.—**हि**, ‘because’ though the usual sense of the
parical is ‘for.’—**अवाञ्छेद**, i. e., thou seest that my object is not to
overreach thee with false professions.

P. 52. St. 44.—**सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः**, this attribute is here
applied to S'iva in imitation of the usual way in which a devotee
or a worshipper praises his own particular deity, howsoever inferior
in the theogony of his religion. The proper part of Sankara as
represented by Purânas is प्रत्यवहार ‘universal destruction’. And
the first two respectively given to Brahmâ and Vishnu.—**अपि** is

equivalent to 'as—so,' Cf. "देवदेवस्यादेशो यथा पालनीयो गुरोरपि गोधनं तथा रक्षणीयं."

P. 52. St. 45.—सत्त्वं, 'thou therefore.'—शरीरवृत्ति, the word शरीर is derived from शृ 9. A. with the affix ईन्, explain "शार्यते इति शरीरं."—धेनुः, derived from धे 1. P. 'to suck' with the affix नु, explain "धयाति तामिति धेनुः."—विस्तृज्यतां, Châritravardhana remarks, "उत्सृज्वालवत्सत्त्वेन द्वयोरपि नाशः सूचितः."

P. 52. St. 46.—गिरिगह्वराणामन्धकारं शकलानि कुर्वन्. A very odd, but quite a pregnant construction. The poet means to say that when the lion opened his mouth to smile, the rays of light shooting from his snow-white teeth shone forth and split into pieces the total darkness of the cave, which was so thick as to be like a mass of lampsoot, that is the glowing appearance of his teeth shining in the midst of darkness, seemed to divide it into so many portions. The explanation of our scholiast, "निरस्त्यन्नित्यर्थः" is not so lucid. The poet's language would have been more apparent, though certainly less expressive, had he but said "अन्धकारं शकलीकुर्वन्."—दंष्ट्रामयूखैः, explain "दश्यते अनया इति दंष्ट्रा" derived from दंश् 1. P. with the affix हृन् (करणे). मयूख is derived from the root मा with the affix ऊखः, Cf. "माङ् ऊखो मयूख" Unâdi Sûtra, 703. S. K. p. 339.

P. 53. St. 47.—एकातपच्च, 'because there was no rival to king Dilipa, who could enjoy the use of the white imperial umbrella, i. e. showing universal sovereignty. Explain, "आतपाच्चायते यत्तदातपचं" derived from the root त्रै 1. A. with the prefix आतप and the termination क.—जगतः प्रभुत्वं, On this Châritravardhana observes, "भूपा-न्तराभावात्."—वयः derived from the root वी 2. P. 'to go apart,' with the affix असुन्. Cf. 'वयः कालकृतावस्था.'—अल्पस्वहेतोः, 'For the sake of a trifle.' In this sense of the phrase हेतु is used in all cases except the nominative and the vocative.—बहु, 'the universal or greater good.' Cf. Vallabha: "सार्वभौमत्वादनेकान्यत्कृतानि वस्तूनि त्वत्कृतकामः । प्राप्नोति हि तच्छब्दं त्यजन् बहु जिघृक्षति इति विचारमूढस्त्व." "

P. 53. St. 48.—स्वस्तिमती, 'saved', *lit.* 'possessing well-being' or 'safety.' This is an instance of the affix मत्पृ being used after an indeclinable or अन्यय. Vallabha remarks: "स्वस्तिशब्दोऽयं श्रेयार्थः."—जीवन्पुनः, 'but if alive,' 'living on the other hand.' पुनः means 'whereas,' 'on the other hand,' 'but,' when it introduces as an enclitic the second member of a sentence embodying a contrast.—त्वत्स्वे, 'when you die.'

P. 59. St. 49.—**राववोऽब मन्वर्भवता विनेतुं**, this is equivalent to **अस्य मन्वु विनेतुं भवता शक्यं**. But as what the poet wishes to say, refers chiefly to the wrath (मन्वुः) of the king's preceptor Vasishtā, that word is allowed to change the natural order of the thought. See Apte's guide 178, 179 p. 132.—**कृद्यानुः**, explain **कृत्यति तनू-करोतीति**, derived from **कृश्** with the affix **आनुक्**.—**कोटिषः** The *Tad-dhita* affix **शस्** when thus added to nouns, especially numerals, form adverbs in the sense of quantity (प्रमाण).

P. 54. St. 51.—**अभाषतेव**, On this epithet Mallinātha cites the following Kārika from Patanjali's Mahābhāṣya, “**दुहियाचिरुधिम-डिभिक्षिचिजामुपयोगानिमिचमपूर्वविधौ । श्रुविज्ञासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरि-तं कविना ।**” Explain, दुहदिनामकव्यापाराधिकृतया पूर्वेणाप्राप्ते अपूर्वविधानमि-तरेषां तु द्विव्यापारार्थकतया पूर्वेण िसद्धत्वान्नाकीयतत्त्वमिति । उपयोगनिमित्तमिति प्रधानकर्मापयोगीत्यर्थः । [उपयुज्यते इति उपयोगः पयःप्रभृति तस्य निमित्तं गवादि तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते] । श्रुविज्ञासिगुणेन श्रुविज्ञास्योः निरुक्तार्थे गुणीभूतज्ञानेन यत्सचते संबध्नाति तज्ज्ञानवन्वेनोद्देश्यं यत्त-दकथितं कर्म इत्युक्तं कविना (सूत्रकारेण) इति । that is, द्वाष्ट्यपिचर्यादिकन्तु प्राचामनुरोधेनोक्तं । एष्वनंकेषां द्विं यापारार्थबोधकतया ईप्सिततमन्वेनैव द्विकर्मकत्वसिद्धे-रेकव्यापारार्थका एव भाव्ये गृहीताः &c.

P. 55. St. 52.—**मनुष्यदेवः**, ‘the king of men.’ देव means god as well as king.—**सुतरां इयालुः**, ‘even much more compassionate than before,’ because he was तदध्यासितकातराक्ष्या धेत्वा निरीक्ष्यमाणः. Here अध्यासित is a noun. See Apte's guide, 153 p. 113. Analyse, “**तेन सिंहेन अध्यासिता अत एव कातराक्षी कातरे अक्षिणी यरयारसा ।**” Vallabha's reading is “**तदध्यासनकातराक्ष्या,**” (तस्य सिंहस्य धेनौ यदध्यासनं तेन कातरे अक्षिणी यस्याः सा तथा) सिंहाकमेण क्षुभितनेत्रया &c.

P. 55. St. 53.—**रूढः**, ‘Well-known,’ ‘celebrated.’ When said of words they are केवलरूढ or रूढे meaning ‘conventional,’ ‘not to be etymologically resolved ;’ ‘having a special meaning or one not depending directly on the etymology ;’ and योगरूढ, ‘having a special as well as an etymological and general meaning, i. e. पद्मज means ‘growing in mud’ and a ‘lotus-flower.’ The English word *parasol* is an example of a similar kind.—**राज्येन किं**, ‘what with the empire ?’ ‘of what use is the empire ?’—**क्षतात्किं** Cf. Mahābhārata: “**ब्राह्मणानां क्षतवाणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ।**”—मलीमसैः, derived from मल with the affix ईमसः a possessive termination. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss., “**मलीमसैः तु मलिनं कचरं यल-दुषितम् ।**” इत्यमरः ।

P. 55. St. 54.—**शक्योऽनुयः &c.**, Here Châritravaradhana notices a reading “शक्यानुयः,” and explains it in the following way, “शक्योऽनुयो यस्येति सः.”—**विभाषनाच्च**, Here च has the force of वा अपि ‘even by.’ The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss., “न्यायो वितरणं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विभाषनं वितरणं ” इत्यमरः ;

P. 56. St. 55.—**न पारणा स्याद्दिहता**, ‘In this way your dinner-after-fast would not be obstructed, and the requirements of the sage’s observances would remain unhampered.’ The पारणा is just as much an enjoined duty as the fast itself which precedes it.

P. 56. St. 56.—**परवान्**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “परतत्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ” इत्यमरः ।—**अवैति** is the predicate of भवान्.

P. 57. St. 57.—**किमन्वहिंस्वः**, किमपि, ‘some how or other,’ ‘for some indefinable cause,’ ‘very much.’ This is the sense of किमपि when used as an adverb. Here किमपि qualifies आर्हस्यः.—**यशः शरीरे भव ने इत्यालुः**, Cf. Sumativijaya: “अतो देहभक्षणेन यशो रक्षणीयं मम ” इति तात्पर्यं. Cf. also Hitopades’a “यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना यशः-कायेन लभ्येत तत्रलब्धं भवेच्च किम्.” The Southern and Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “स्यादयालुः कारुणिकः ” इत्यमरः ।—**भौतिकेषु पिण्डेष्वनास्था खलु**. This indifference does not arise from a metaphorical point of view as in भगवद्गीता, II. 13. “देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिः धीरस्तत्र न मुच्यते.” But from a worldly point of view as is clear from the first line *vide* II. 34. “अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् । सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते.” ‘All beings too will tell of your everlasting infamy, and to one who has been honoured, infamy is a greater evil than death.’

P. 57. St. 58.—**वनान्ते** = वनप्रदेशे or simply ‘a forest.’ The word अन्त has no special meaning here. It may mean प्रदेश or it may be added to strengthen the force of the locative termination. Cf. Châritravaradhana: “अन्तश्चन्द्रे स्वरूपे.”—**प्रणव**, Châritravaradhana translates it by “स्नेह.”

P. 57, St. 59.—**तथेति**, Compare Châritravaradhana: “तथेत्यङ्गीकृत्य गां धेनुं वक्तवते हत्ये सिंहाय &c.” Vallabha, Sumativijaya and other commentators agree with Mallinātha in interpreting this epithet. And Châritravaradhana observes; “गां वज्रमुक्तवते इति कथितं.”—**प्रतिदण्ड-**

विमुक्तबाहुः, Here Châritravardhana observes: "प्रतिष्ठाप्यतिबन्धान्मुक्तो बाहुर्दस्य सः । मुक्तमतिबन्धोऽपि राजनत्याक्षीदिति सभयत्वं." "

P. 58. St. 60.—**पालयितुः प्रजानां**, A paraphrastic epithet for the usual प्रजाप or प्रजापति, 'protector' or 'lord of people,' i. e. a king. This way of replacing condensed epithets by means of paraphrastic circumlocutions is but too common in the Kāvya and other elaborate writings in Sanskrit.—**विद्याधरहस्तमुक्ता**, 'A shower of flowers discharged by the hands of Vidyâdharas.' Explain: धरतीति धरः । विद्याया गुडिकाञ्जनादिकाया धराः । they are जीमूतबाहवः, पुष्पदन्त and other wanderers in the sky.—**उम्रे सिंहनिपाते**, On this epithet Châritravardhana remarks: "उम्रे सिंहनिपाते संकितस्योपरि क्रोमल्ल पुष्पवृष्टिः पपातेति वैचित्र्यं."—**अवाङ्मुखस्य**, analyse अवाङ् मुखं यस्य सः तस्य, 'with his face bent downwards.'

P. 58. St. 61.—**अमृतायमानं**, explain, "अमृतामिवाचरतीति," a denominative present participle. Cf. "कृष्यायते or कृष्णति, यशायते or यशस्यते" &c. On this Vallabha remarks: "अमृतायमानममृतोपममिति विधिव्यापारवैचित्र्यं । यो मरणमाङ्कते स कथमभ्युदयमाप्नोति देवानुकूलतया इत्यमृतमयं" &c.—**प्रसविणी**, 'From whose udder the milk was dripping down on the ground.' analyse "प्रसवः क्षीरलावोऽस्ति यस्यास्तां." On this Châritravardhana observes, "प्रसवस्तु स्नेहवशाज्जनन्या अपि स्यादिति गवां च जातिः."—**राजा**, Cf. Vishṇupurâṇa. "पृथुं वैष्णं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति तमनुवन् । ततो राजेति नामास्यानुरागादजायत" &c.

P. 58. St. 62.—**विस्मृत**. On this epithet Châritravardhana remarks: "विस्मयस्तु केसरिणोऽदर्शनात्."—**मायां मयोद्गाह्य परीक्षितोसि**, 'Thou hast been simply tried by me by producing an illusion or a delusive phantom.' The phrase is equal to "अहं, मायामुद्गाह्य, त्वां परीक्षाञ्चके." Like the infinitive the gerund can also be used in the passive.—**किमुतान्वहिंसां**, Châritravardhana and Vallabha say "सिंहादयः," and Sumativijaya observes: "सन्मुखं विलोकयितुमपि न समर्थाः किमुत प्रहर्तुं पुरे भासतामिति."

P. 59. St. 63.—**प्रीतास्मि**, i. e. प्रसन्नास्मि.—**वरं वृणीष्व**. On this epithet Châritravardhana has, "पुत्ररूपं वरं वा."—**न केवलानां**, Châritravardhana notes, "गोः पयोदाने सामर्थ्यं न तु वरदाने इत्याह."

P. 59. St. 64.—**स्वहस्ताजितवीरसन्धः**, 'And by whom the appellation hero had been earned by his own arms.' On this verse Châritravardhana remarks, मानितातिथित्वेन स्वहस्ताजितवीरसन्धत्वेन चेतनानपेक्षया याच्चाविरोधध्वनिः सूच्यते.

P. 59. St. 65.—**प्रतिश्रुत्व**, 'Having granted,' 'having promised.'—**सन्तानकामाव**, explain: "सन्तानं कामयते इति सन्तानकामः"

P. 60. St. 66.—साम्राज्ञभागमिव, On this Chāritravardhana quotes “ राजा हि फलमाप्नोति रक्षितायाः क्षितेरपीति मनुः. ” Cf. Manu “ पञ्चाशद्भाग आदेयो राजा पशुहिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा । आददीनाथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पञ्चशकृत्तृणानाञ्च वैदलस्य च चर्मणां । मृमयानाञ्च भाण्डानां सर्वस्यात्ममयस्य च &c. ” Here Chāritravardhana notices a different reading. It is thus “ वत्सामिकार्यव्यतिरिक्तमन्यत् । कषेरनुज्ञामधिगम्य मातः । स्तन्यं रसं वक्त्रि तवोपभोक्तुं । षष्ठांशमुच्यते इव रक्षितायाः ” । रसस्य नपुंसकत्वाभावात्स्त्वर्थयाकारकल्पनं वा । अन्यदुपभोक्तुमिच्छामि न तु भवदुक्तं पत्रपुटस्थमिति वाक्यभेदो वा. ”

P. 60. St. 67.—अश्रमेण, ‘ Without fatigue or difficulty ’ i. e. joyously.

P. 60. St. 68.—सुखः प्रसादः, On this epithet Chāritravardhana has the following: “ मुखप्रसादानुमितं ज्ञानमिति पौनरुक्त्यहेतुः । स्थूलो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते । इत्याद्यपि पौनरुक्त्यमिति व्याक्तिविवेकः ”—गुरुनृपाणां, i. e. नरेन्द्रः. See note to verse 60, II.

P. 61. St. 69.—अनिन्दितात्मा, ‘ He, of unimpeachable character. ’ This epithet is used, it seems, for the purpose of an alliteration.—शुभ्रं यज्ञः. On this Pandit observes, ‘ That renown or good fame should be conceived to be as white, i. e., clear or bright, as the shine of the full moon, free from all approach of obscuring clouds, or as any other perfectly white substance, as pure milk, is intelligible enough. But when things of actual existence and of established whiteness like milk, snow, &c., are compared to renown, we leave the region of metaphor or simile as such and step into the region of what may, perhaps, be called unreal similes. The objection is that a real object, i. e. स्तन्य is compared here to an unreal one i. e. यज्ञः which is a fault ; because in an उपमा the उपमान must be “ साधारणधर्मवत्त्वेन प्रसिद्धेन पदार्थः ”. It is based (1) either on a misunderstanding of the word इव, which is taken in the sense of साधर्म्यवाचक, (2) or on an ignorance of the real nature of उत्प्रेक्षा refutation. (1) इव is here सम्भावनापर and not साधर्म्यवाचक as is clearly shown by the presence of the word मूर्ते in the line. For if the object is to point out only resemblance between स्तन्य and यज्ञः, it is served even though यज्ञः is not मूर्ते, as when we compare यज्ञः to स्तन्य or चन्द्र. (2) उत्प्रेक्षा requires that the उपमान should be unreal. What is a fault in उपमा is an essential condition of, and beauty in उत्प्रेक्षा, vide Kāvyaprakāśa. Cf. Chakravartin, “ यदा य उपमानांशो लोकोक्तः सिद्धिबुद्धति तदौपमैव एनेव शब्दः साधर्म्यवाचकः ॥ यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः । तदौपमैव एनेव शब्दस्तन्मावनापरः । ” “ साधर्म्यमुपमा, ” Cf. “ सम्भावनमथोत्प्रेक्षा यदुक्तस्य समेन यत्, ” i. e., “ इत्युक्तैकलोदिः संज्ञाचः सम्भावनं &c. ” Cf. “ मन्त्रशि

धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः. " This circumstance would further redound to his fame, and a spotless fame it was. Methinks, therefore, to drink a quantity of white milk was for him to receive a fresh accession of spotless fame.

P. 61. St. 70.—प्रास्थानिकं, The affix इक् may also be added to a word even if it expresses time secondarily *vide* Kās'ikā. इक् = भवार्थे, as in मासिकं.—स्वस्त्ययनं, 'Benediction of a Brāhmaṇa after presentation of offerings' derive "ईयते प्राप्यते अनेनेति अयनं" (करणे ल्युट्) with the prefix स्वस्ति.

P. 61. St. 71.—सन्मङ्गलोद्गमतरप्रभावः, 'whose majesty (or power) was now made more resplendent on account of excellent auspicious ceremonies performed at his departure.' But Châritravardhana explains the epithet thus, सतां मंगलेन प्रणीतामिप्रदक्षिणादिना मङ्गलद्रव्येण वा । उदप्रतरोऽधिकः प्रभावो यस्य स तथा &c.," Dinakara explains it as "सतां मङ्गलेन प्रीत-बह्निगोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणेन उदप्रतरो महीयान् प्रभावो यस्य सः &c.," and Val-labha refers सन्मङ्गलं (he explains सन्मंगलेनोद्गमतरः &c.,) to the appearance, at the departure of Dilipa, of auspicious birds or the manifestation of other fortunate signs from the assurance that he was now going to get a son &c.

P. 62. St. 72.—सहिष्णुः, 'of an ending nature.' The क्त affix इष्णु (इष्णुच्) shows ' tendency ' or ' disposition. ' Cf. रोचिष्णु, भ्राजिष्णु. On this epithet Châritravardhana observes: "सहिष्णुरिति पदेन तादृशस्यैव कार्यसिद्धिर्युक्तेति ध्वनिः । यदि वा दूरागमनेऽपि क्लेशराहित्यमित्यन्वः. " —अनुद्वासुत्वेन, On this epithet Sumativijaya observes: "दूरतो दर्शनेन दुःखनिवर्तकं." —स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन, 'as if he had been conveyed [not by a heavy chariot of wood, but] by his desire [मनो रथ] itself which had now been fulfilled.'

P. 62. St. 73.—ओषधीनां नार्यः, 'The lord of plants, i. e., the moon.' Kshirasvāmin explains it as, "किरणेनाप्यायकत्वात्." Cf. Vishṇu Purāṇa: "नक्षत्रप्रहविषाणां वीरुधां चाप्यशेषतः । सोमं राज्ये ददौ ब्रह्मा यक्षानां तपसामपि," also Vyāsa, "अमायान्तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यमृतवचथा," and "तच्च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः," and "कलाः षोडश सोमस्य शृङ्गे वर्धयते राविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते देवतैः क्रमात्." See also Vāyu Purāṇa, Ohap. 28. p. 292, verses 15, 16. "तस्य यद्यापि तत्तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । ओषधस्ताः समुद्भूतास्तेजसा सञ्ज्वलन्त्युत । ताभिर्धार्यन्त्ययं लोकान्प्रजाश्चापि चतुर्विधाः । पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो हि द्विजोक्त-माः ।" *vide* ऋग्वेद, Mandala X. 85. 2 "सोमेनादित्वा बलिनः सोमेन शधिषी मही । अथो नक्षत्राणामिषामुपस्थे सोम आहितः" where Śaṅkara explains, "अमृतसेकेन ओषधिमिवृद्धया शधिम्या बलवत्तम्." Cf. R. V. 16., XIV, 80. On-

this Pandit has the following note ; ‘ Properly speaking औषधीनां नाथः or ‘ the king of plants,’ is the Soma plant, which, being largely used in sacrifices, naturally came to be regarded as the highest plant, and be styled ‘ the king of plants. ’ The key to the fact of औषधीपतिः meaning both the Soma plant and the Moon seems to lie in the word इन्दु. This word is frequently found in the *Rigveda*, but always in the sense of (1) a drop of the Soma juice, and (2) the Soma juice itself. It appears that the word इन्दु, coming then to signify a globule, or a round little body, very naturally became a name of the full Moon. Now according to a very common principle that has had such a prominent influence on the development of the Sanskrit vocabulary,—viz., that whenever a vocable that signifies two things, has other synonyms, those other synonyms also become each expressive of the same two things,—the word Soma acquired the additional sense of *Moon*. Then, as is very common in the growth of mythology, the conceptions, attributes &c., connected with the original personified or rather deified concept Soma, viz., that of the plant, became attached to the new concept viz., that of the Moon. Thus the whole derivation may be put in the following pseudo-logical form. The word इन्दु meant both a drop of the juice of the sacrificial plant, (or the juice itself) and the Moon ; a synonym of इन्दु in the first sense is the word सोम ; therefore सोम meant both the plant and the Moon. Now because Soma, the plant, was developed into a personification by certain attributes, therefore, Soma, the Moon, acquired also the same attributes. And thus it is that the Moon also came to be described as ‘ the king or lord of the plants. ’ But इन्दु i. e. Soma may mean the Moon, etymologically and therefore more directly than by the above theory of Pandit इन्दुः explain उन्नति चन्द्रिकया क्षिप्रङ्करोति भुवमिति । सोमः explain सूतेःसूतं. Cf. S'ruti, “सूयते नवो नवो भवति जायमानः” &c. नेत्रैः चक्षुः &c., Cf. S'i. XIII. 40. “ मद्विश्रमा सकलया पपे पुनः स पुरविषैकतमयै-क्यादृशा.” And Châritravardhana says, “ सादरमवलोकनं पानमुच्यते.”

P. 62. St. 74.—पुरन्दरश्रीः, ‘ Having the splendour of Indra. ’ पुरन्दर or ‘ the destroyer of the town, ’ is a name of Indra because he is described in the hymns of the *Rigveda*, as having destroyed the towns of his enemies, i. e. the clouds. The epithet पुरन्दरश्रीः is used by the poet for the alliteration with ग्रं, which immediately follows it.—आससञ्ज, On this epithet Châritravardhana remarks, “ शेषेण हि भू ध्रियते इति साम्यमुचितं. ”—भुजर्गैर्ग्र, means आदिशेष the lord of serpents, who is said to support the whole of the world on his thousand heads ; hence the comparison.

P. 63. St. 75.—अग्नेर्नवनसमुत्पन्नम्. Referring to the legend that Attri a celebrated Rishi was the father of the Moon, and that this latter was produced from his eyes. The sage is described as the author of many Vedic hymns. He is also one of the seven patriarches, who were all sons of Brahmā, and represents, in Astronomy, one of the stars of the Great Bear (सप्तर्षिमण्डलं) situated in the north. He is said to have produced the Moon from his eye while he was practising severe asceticism. See Wilson's Vishnu. Purāna page 392.—लोकपालानां गुरुभिरनुभावैरभिनिविष्टम्, 'Instinct (or inspired) with the mighty (heavy) essence of the Lokapālas'. The Lokapālas are: "इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्," as given by Amarasiṃha.—अनुभाव, here means "अंश, or मात्रा" 'portion,' as used in R. III. 11. Vallabha however quotes the following verse on अनुभावैरभिनिविष्टम्, "इन्द्रात्मभुत्वं तपनात्प्रतापं क्रोधं हराद्वैश्रवणाच्च वित्तं । आल्हादकृत्वञ्च निशाधिनाथादादाय राक्षः क्रियते शरीरे." Cf. Manu, V. 96. "सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्त्योर्यमस्य च । अष्टानां लोकपालानां वपुर्धोर्यते नृपः."—आधत्त, आधान has the following meanings; (1) 'imparting or instructing,' vide R. I. 24, 85. (2) 'producing,' vide Meghadūta, I. 9. (3) 'keeping sacred fire,' vide Manu, V. 168. (4) 'appointing,' vide. R. VII. 20. On this verse Châritravar-dhana has the following: "यौभ्रन्दं गङ्गेशं शुक्रं इति वाच्ये नयनसमुत्थाशुक्रं व्यासगुणाय । यदाह वामनः । अल्पं बहुक्षरविन्यासो व्यासः" इति.—वह्निनिष्ठयुत-मैशं तेजः, the seed of S'iva secreted by Agni, that is, the god Skanda or Kârtikeya. The myth is this:—S'iva cast his seed into the fire, seeing Pârvatî unable to bear it, and the god Agni in his turn, cast it into the Gangâ. The Gangâ then cast it into a thicket of reeds where the god Skanda was born. He was then nursed by the six Krîtikâs for whose sake he took six heads and twelve hands and eyes. He then became the leader of the gods and protected them from the demon Taraka. For the full account see our note to verse 47. Meghadūta. First edition. The two similes contain in them the promise of tender and masculine virtues in the child, besides complimenting the greatness and sanctity of the king and the queen.

CANTO III.

P. 64. St. 1.—उपस्थितोदयं, Châritravardhana analyses: “उपस्थितः प्राप्तः उदयः पुत्रोत्पत्तिर्लक्षणो यस्य यस्माद्वा.”—दौर्हदलक्षणमुपस्थितोदयं भर्तुरीप्सितं, ‘bore signs of pregnancy which were as it were the longings of her lord with their fulfillment approached.’ भर्तुरीप्सितम् means ‘dear to her lord.’ ईप्सितं *adj.* to दौर्हदलक्षणं; but according to our scholiast who takes ईप्सितं (as in stanza 5) as a neuter abstract noun in opposition to दौर्हदलक्षणं, it would mean ‘which were the desire of her lord’ in which case उपस्थितोदयं may be taken as an adjective to ईप्सितं in the sense above referred to. Vallabha however explains भर्तुरीप्सितं better by “कान्ताभिमितं,” than either Mallinātha or Châritravardhana. Châritravardhana analyses दौर्हदलक्षणं in the following way: “दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं चिह्नं मुखपाण्डुरादि। (He seems to have read दोहद) अथ वा दोहदस्य लक्षणं चिह्नं यस्मिन्निति वैम्यधिकरण्यबहुव्रीहिमाश्रित्य तादृशं मुखं दधौ इति कथनं। तत्र सुन्दरं। ‘मुखेन सालक्षतं लोभ्रपाण्डुरा’ इति वक्ष्यमाणत्वात्। गर्भस्य कुलहेतुत्वात्तच्चिह्नेऽप्युपचारः। दुहदो भावो दौर्हदं द्विहदया नारी दौर्हदिनीत्याचख्यते इति संग्रहे। हेतुत्वात्तच्चिह्नेऽप्युपचारः। गर्भिणी स्वहदयेन गर्भहदयेन च द्विहदया चेति निर्वचनं कुर्वन्ति। दौर्हदं (from हद् with दुर्) seems originally to have meant the aversion to certain things felt by pregnant women.—कौमुदीमुखं, On this epithet Châritravardhana referring to the reading कौमुदीमहं observes: “कौमुदीमहमिति पाठे। कुसन्देन मही ज्ञेया मुदहर्षे च पथते। कौ मोदन्तां नरा यस्मान्नेन सा कौमुदी स्मृता। कौमुदी दीपोत्सवा पौर्णमासी तत्र महः उत्सवः। दीपावल्युत्सवतुल्यामिति कथितं। कौमुदीति मुदक्षिणा विशेष्या दोहदलक्षणा इत्यन्यः(?)। सुखमिति पाठे सुखयतीति सुखं। पचायच्।

P. 64. St. 2.—लोभ्रपाण्डुरा, On this epithet Mallinātha quotes “वाहट.” On the signs and symptoms of a pregnant woman &c., vide Playfair's midwifery chap. IV. छदि means (1) nausea or vomiting called the ‘morning sickness’; (2) depraved cravings for strange articles of diet, due to derangements of the digestive functions, known as longings दोहद or भक्षा; (3) प्रस्रवः, may be excessive secretions from salivary glands. (4) सदन, an undue degree of despondency. (5) मूर्च्छा, a tendency to syncope, rarely proceeding to actual fainting called ‘Lypothemia.’ (6) दुःखस्वभावता, fractions and imitable disposition. (7) स्तनपीनत्व, enlargement of the breasts. (8) कृष्णचूर्णक, turgidity of the nipples and discolouration (darkening) of the areolae. (9) गरिमा कुक्षः, progressive enlargement of the abdomen. (10) अरोचक, loss of appetite &c.—सावाहट्,

derived from the root सद् with the affix घञ् and by the necessary *eridhi* we get साद्.—प्रभातकल्पा शर्वरीष, 'like night, well nigh terminated.' The suffix कल्प (कल्प्) is added to nouns and adjectives in the sense of 'a little less than,' 'about like,' 'nearly equal to.' Cf. St. 36, canto V. "कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् &c."

P. 65. St. 3.—मृत्सुरभि, 'smelling of earth.'—वनराजि पल्लवः, 'A pond (dried up) in a forest grove.' वनराजि here seems to mean 'a grove.'—पयोमुचां पृषतैः सिक्तं &c., Kālidāsa in several places refers to the fragrance of the earth issuing forth from a dry ground on receiving the first shower after the close of the summer and elephants attracted by this earthly fragrance rising up from dry ponds come and smell them over and over again. Sudakshinā also ate earth—as is usual with pregnant women—and so had an earthly fragrance about her mouth, which was attractive to her lord. Cf. Chāritravardhana "शुष्कसरसि जलपाते सौरभ्यमिति पल्लोकिः."

P. 66. St. 4.—मरुत्वान् is the name of Indra, because he is invariably followed by the Maruts, the gods of the tempests.—दिग्न्तविभ्रान्तरथः, analyse दिग्न्ते दिशां भ्रान्ते विधांतो रथः स्पन्दनो यस्य सः. On this epithet Chāritravardhana observes: "सर्वभौमत्वान्."

P. 66. St. 5.—अनुदेत्, 'From time to time,' 'constantly.'—उत्तर कोशलेश्वरः. The kingdom of Kos'ala, according to the Rāmāyana, was situated along the banks of the Sarayū, the river Gogṛā of the present day. Its capital Ayodhyā is described in the fifth chapter of the Adikāṇḍa and said to have extended forty eight miles in length and twelve miles in breadth. It was also called Sāketa, and one of its principal suburbs was नन्दिग्राम, where Bharata governed the kingdom during the absence of Rāma. We know from the Ayodhyākāṇḍa that it lay to the east of the capital. My opinion as to its situation, observes Anundoram Boorooah, is based on several passages of the Mahābhārata and the Mātsyapurāṇa which show not only that it was about the Gomati, but also that it was about its confluence with the Gangā. There is a celebrated place of pilgrimage called Dhopapura on the right bank of this river 18 miles South-East of Sultānpura (formerly known as Kus'abhavanapura), which is probably the रामतीर्थ of the Mahābhārata. From a look at the map it will appear that it lies in a line from Ayodhyā to Prayāga—the route taken by Rāma in his exile, and the name signifies 'where sins are washed away.' At the time of Rāma's death, his two sons Kus'a and Lava reigned res-

pectively at Kusâvati, in southern Kos'ala in the defiles of the Vindhya and at S'râvasti in northern Kos'ala. In the Matsya Purâna, the last province is called गण्ड, a district still known by the same name and occurring in the Mahâbhârata after Panchâla among the conquests of भीम. There can be no doubt, therefore, that the country north of Ayodhyâ comprising गण्ड and Baraiteh was known as Uttara-Kos'ala. For the full account see Anandoram Boorooah's ancient geography of India, paras 93-96. pp. 86-90.—मागधी, On this Châritravardhana observes: स्वयमुत्तरकोशलजन्मन्यदेशाययेति शापनाय मागधीत्युक्तिः "

P. 66. St. 6.—दोहदुःखशीलतामुपेरय, 'having come to the languor consequent upon the qualms of pregnancy.' Châritravardhana analyses: "दोहदेन गर्भेण तज्जनितेच्छया वा यदुःखं तदनुभूतिशीलत्वमुपेत्य." Sumativijaya has: "दोहदेन गर्भेण यदुःखं तत्."—वदेव &c., construe: "यद्वदे तदाहतमपवयदेव," "she saw that every thing brought to her which she desired."—अधिज्यधन्वनः, On this epithet Châritravardhana observes: "अधिज्यधन्वनः इति हेतुगर्भं विशेषणं."

P. 67. St. 8.—दिनेषु गच्छन्तु, 'As days rolled on,' 'in the course of time,' i. e., as she advanced in the course of her pregnancy.—स्तनद्वयं, On this Châritravardhana remarks: "गभिर्ग्याः कुक्षयुगमीदृक् सेदं."

P. 68. St. 9.—सागराम्बरां, On this Vallabha observes: "इति गर्भं स्य सार्वभौमोक्तिः," and Châritravardhana has: "एतेन प्रियत्वोक्तिः." The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. "भूत-ध्यात्री रत्नगर्भो विपुला सागराम्बरा" इति कोशः।—नदीमिव, On this epithet Châritravardhana observes: "एतेन पीडनत्वोक्तिः," and Vallabha has, "इति गर्भस्य पुण्यप्रतिपादनं."—शमीमिव, 'fire is said to be latent in the S'ami wood, a rod of which is used for producing fire by friction for sacred purposes. Châritravardhana says, "इति तेजस्वितोक्तिः." Cf. S'a. 4.—सरस्वती, The river Sarasvatî flows near Thânesvara (स्थण्वीधर). Its modern name is Sarsuti or Caggar. Anandoram Boorooah observes: 'Two other junctions are mentioned which are borne out by the map, viz., of the कौशिकी and the दृषद्वती on the west and of the Arunâ with the Sarasvatî below Thânes'vara. Near the first is व्यासस्थली the modern Basthali. Not far from the junction of the two combined streams (सरस्वती and दृषद्वती) is the modern Kaithal, which is probably कपिस्थल of the Vanaparvan. The Sarasvatî which loses itself in the sandy-desert is supposed by the poet to flow under the surface of the earth,

and join ultimately the ocean.' Cf. Vallabha. " म्लेच्छदेशेषु सप्तन्तर्धाय भूयः पुण्यप्रदेशेषु द्रवतीति पुराणवार्ता." Compare also Châritravardhana : " सरस्वत्या ऊर्ध्वं बालुकाः पातालान्तर्गतं जलमिति वार्तामात्रं." In the *Rigveda* it is represented as flowing into the sea : but later legends make it disappear under ground and join the Gangâ and Yamunâ at Prayâga. It is said that Varuna forcibly carried off Bhadrâ the beautiful spouse of a Brâhmana named उत्थय and would not give her up. The Brâhmana then addressed himself to countries and to the river Sarasvati, saying " O goddess Sarasvati, disappear into the deserts and let this land, deserted by trees, become impure." After the country had thus become dried up, Varuna submitted and brought back the wife of उत्थय. Mahabharata. —सप्तत्वां, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. " आपन्नसत्त्वा स्याद्विषयन्तर्वन्ती च गर्भिणी " इत्यमरः । The figure according to Châritravardhana is " मालोपमा. "

P. 68. St. 10.—धीरः, Châritravardhana explains: " धियं रातीति धीरः. "—पुंसवनादिकाः, पुंसवन is the first of the purificatory Sanskâras. It is a ceremony performed on a woman's perceiving the first signs of a living conception with a view to the birth of a male child. Cf. S'aunaka, " व्यक्ते गर्भे तृतीयं तु मासं पुंसवने भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये च चतुर्थे मासि वा भवेत् । and also Vasishta, कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा । मासि स्फूर्तितनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथवा वैष्णवे. "

P. 68. St. 11.—सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्, Cf. R. II. 75.—उपचाराञ्जलिस्त्रिहस्तया, Châritravardhana analyses the compound in the following way: " उपचारो विनयस्तदर्थं योऽञ्जलिस्तादृश्ये त्विन्द्रो हस्तौ यस्यास्तया. " This means that Sudakshinâ had grown so delicate that her hands felt an exertion, even in their joining together to bid salutation to the king.—कुशलैः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. " कृती कुशलः " इत्यमरः ।

P. 69. St. 12.—कुमारभृत्याकुशलैः, On this Châritravardhana remarks: " कुमारभृत्या बालचिकित्सा तत्सम्बन्धि कौमारभृत्यमायुर्वेदाङ्गमुच्यते । शल्ये शलाकं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतंत्रं वाजीकरणमित्यष्टादशमानीति मुमुक्षे. " Those enumerated, however, make up seven only.—अनुष्ठिते &c. On this epithet Châritravardhana observes: अजातैऽपि कुमारैः कुमारभृत्याप्रयोगो न दोषाय कुमारभृत्या गर्भकर्मणि प्रजने च क्रियते इति कौटिल्येनोक्तत्वात्. " —गर्भभरणे, *lit.* it means ' the nourishment of the foetus. —अश्रितां, The suffix इत (इतच्) forms adjectives which denote

‘containing’ that which is expressed by the nouns to which इत is added.—प्रतीतः, ‘pleased,’ ‘delighted.’ It also means ‘convinced,’ ‘known,’ ‘trusted,’ ‘proved,’ ‘famous’ &c.

P. 69. St. 13.—उच्चसंश्रयैः, Mallinātha’s reading does not appear to be उच्चसंश्रयैः but उच्चसंस्थितैः, as also read by Charitravardhana and others; for the majority of southern manuscripts of Mallinātha’s commentary read, “उच्चसंस्थितैस्तुङ्गस्थानगैः, excepting one manuscript which has the following, “उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थितैस्तुङ्गस्थानगैः” &c., but here the expression उच्चसंस्थितैः is useless or redundant when the expression तुङ्गस्थानगैः is expressly stated in the commentary along with the word उच्चसंश्रयैः (if it is the reading at all). Whenever Mallinātha gives a third expression he generally repeats it along with the phrase इत्यर्थः, and does not give two synonymous words for a single epithet. And further in the commentary we find “तदिदमाह कविः । उच्चसंस्थितैरसूर्यगैरिति च.” This clearly shows that Mallinātha had before him the text उच्चसंस्थितैः for his commentary and not उच्चसंश्रयैः. The Northern and the Bengal Mss. have उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थितैस्तुङ्गस्थानगैः, &c., here also the word उच्चसंस्थितैः appears superfluous. On this epithet Charitravardhana has the following note: “कीदृशं ग्रहाणां द्विविधमुच्चत्वं राशीकृतं भागकृतं च तत्र प्रथमराशौ सूर्यस्योचिता दशभागेषु । वृषे शीतगोमिषु भागेषु । हरी कुजस्याष्टाविंशेषु । कन्यायां बुधस्य पंचदशसु भागेषु । कर्के गुरोः पंचसु भागेषु । मीने शुक्रस्य सप्तविंशतिभागेषु । तुलायां शनोर्विंशति भागेषु । तथा च जोतिषशास्त्रे । अजवृषमृगाङ्गनाकर्कमनवणिजांशकेष्विनायुषाः । दशशिष्यष्टाविंशतिर्थादियत्रिधनविंशेषु । एवमुच्चस्थानानि तत्रस्थितैः पंचभिर्महैः सूचिता भाग्यसंपदस्य तं । उक्तं च । एकेन सुखी । द्वाभ्यां भ्रेष्टः । त्रिभिर्नृपतुल्यः । चतुर्भिर्नृपः पंचभिर्देवतुल्यः । इति भाग्यसंपत्.—असूर्यगैः &c., Union with the sun (i. e. merging into the sun) forms the *setting* (अस्तमयः) of the planets and separation from the sun forms their *rising* (उदयः). On this epithet Charitravardhana remarks : असूर्यगैरनस्तैः सर्वे ग्रहाः सूर्यराशिगता अस्तङ्गता उच्यन्ते । उक्तञ्च । क्रूराक्रांतः क्रूरगतः क्रूरदृष्टस्तु यो ग्रहो विरश्मितां प्रपन्नश्च स विनशो बुधैः स्मृतः । अत एवार्कं न प्रातैः । पुत्रस्य पंचग्रहोच्चसूचितदेवसाहयत्वात्सुदक्षिणायाः शचांसमा इत्युचितं विशेषणं.” Both these adjectives have been fully explained in the commentary. The five planets रवि, मङ्गल, बृहस्पति, शुक्र, and शनि are said to be उच्चसंश्रय or occupying a high position (‘तुङ्ग,’ high, is the technical word) when they each enter respectively the following zodiacal signs: मेष (aries), मृग (capricorn), कर्क (cancer), मीन (pisces), and तुला (libra). Dilipa’s son was foreshown by five such to be a divine man. One such would promise happiness, two great achievements, three kinglike position, four royalty, and five divine position.—वि-साधनाशक्तिः, ‘The royal power that consists of three factors,’

viz., “प्रभुशक्ति or प्रभावशक्ति,” ‘the majesty of the king himself,’ *i. e.* prestige, authority, मंत्रशक्ति, ‘the power of good counsel,’ उत्साहशक्ति, ‘the power of energy’, *i. e.*, earnestness. These three factors are also each called a power (शक्तयः).

P. 70. St. 14.—दिशः प्रसेदुः, &c. These being signs that are exhibited only, when a great benefactor of the world is born, Kālidāsa says “भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्.” Cf. Buddha-Charita, Canto XIII. 73. “तथापि पापीयसि निजिते गते । दिशः प्रसेदुः प्रबभौ निशाकरः । दिवो निपेतुर्भुवि पुष्पवृष्टयः । रराज योषेव विकल्मषा निशा.”

P. 70. St. 15.—अरिष्टशय्यां परितः, ‘around the bed in the lying-in-chamber.’ अरिष्ट is one of those many words in Sanskrit, which have senses quite opposed to each other. अरिष्ट *adj.* originally meant ‘unhurt,’ ‘unharmed,’ ‘secure,’ ‘safe,’ and then it means in classical Sanskrit ‘bad,’ ‘ill-luck,’ ‘misfortune’ (अरिष्टं). Cf. अरात् near, at a distance; यु to join, to disjoin; अराला a chaste, and an unchaste woman. Many more may be added to this. ‘It is quite possible,’ observes Pandit, ‘that this should arise from a later generation misunderstanding the language of their ancestors, especially in regard to words which, though once clear as day-light, have become somewhat obscure to them.’ The word अरिष्ट is derived from the root रिष् 1. 4. P. ‘to hurt,’ ‘to harm,’ ‘to kill’ &c., with the negative particle अ, and त्, the termination of the past participle.—सुजन्मनः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः” इत्यमरः ।

P. 71. St. 16.—उभे चामरे ‘the two chowries,’ *viz.*, one for each side. One waved to the right, and the other to the left.

P. 71. St. 17.—निवातपद्म &c., for similar expressions, Cf. R. V. 61. VII. 19; X. 82; XII. 36; XVI. 27; and also Ku. III. 67. —निवात°, Ohāritravardhana analyses: “वातस्याभावो निवातः.”—आत्मनि, Cf. “भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते । अपि व्यासदिगतानि नांगानि प्रभवन्ति मे” ॥

P. 72. St. 18.—जातकर्म, is a ceremony at the birth of a child, when the navel-string is divided. It consists in touching the infant’s tongue thrice with ghee after appropriate Mantras. On this epithet Pandit observes : ‘This, like many other ceremonies, is an unmeaning rite in most of its parts. The following is an abridgement of it. The moment the birth of a son is announced the father shall see his face, and shall bathe in a river with his face

turned towards the east, or if that is not possible, shall bathe at home in cold water mixed with hot water, brought from a river during day time, and purified by a bit of gold being thrown in it. Then having sipped water, he shall besmear himself with sandal and wear garlands of flowers, and before the scission of the navel-stalk, and before the baby is touched by any one except the mid-wife, he shall cause it to be placed on the lap of its mother, with its face turned towards the east, and say ममास्य कुमारस्य गर्भाभ्युपानजनितसकलदोषनिर्हरणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्वर्हेणद्वारा श्रापरेभश्चरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये. He then shall perform a S'raddha to the nine ancestors, and shall throw oblations of clarified butter into the sacred fire, kindled for the purpose, in honour of Agni, Indra, Prajapati, the Vis'vedevas, and Brahmā. He shall then mix a little honey and clarified butter together, in unequal proportions, and put the compound on a flat piece of stone, and shall rub a bit of gold on it till some portion of it shall have been mixed with the honey and clarified butter, and with the same bit of gold he shall take the mixed honey and put it in the baby's mouth, with this Mantra: ओम् प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् । He shall then wash clean the bit of gold and putting it on the right ear of the baby, he shall bring his own mouth close to the baby's and shall say: ओम् मेधां ते देवः सविता मघां देवी सरस्वती । मेधां ते अधिनौ देवा वाधतां पुष्करलज्जौ । Putting again the piece of gold on the left ear of the baby he shall repeat the same verse. He shall then lightly touch with the span of his right hand both the shoulders of the baby at the same moment, and repeat thus: अन्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तु ते भव । वेदां वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । ओम् इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषं रयीणामरितिं तनूनां स्वाद्यानं वाचः सुदिनत्वमहाम् । ओम् अस्मे प्रयन्धि मघवन्जीषिबिन्द्र रायां विश्ववारस्य भूरः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराच्छत इन्द्र शिषिन् ॥ Then, to secure well-being and long life for the new born, he shall say: अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । And with this he shall thrice smell the head of the baby. And having returned to the sacrifice, he shall complete it. Then with cold water, he shall wash the right breast of the mother, and shall make her suckle the babe with this Mantra: ओम् इमां कुमारोजरां धयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे । अस्मे स्तनां प्रयुञ्जाना आयुर्वचो यज्ञां बलम् । He shall then give cows, lands, *tila* corn, and gold to Brāhmanas as presents. See *Nārāyaṇa Bhatta's Prayoga Ratna*, under जातकर्म.—अखिले, on this epithet Chāritravardhana observes: “अखिलपदेन घृतप्राणनादिरित्येकं.”—पुरोधसा. On this epithet Chāritravardhana remarks: “पुरोधसा गते कर्तव्यातिशयाक्तिः.”

—मयुक्तसंस्कार आकरोऽवो मणिः. Cf. R. VI. 32 “आरोप्य चक्रभ्रममुष्णते-
जास्वदेव ज्ञानोन्निहितो विभाति.”

P. 72. St. 19.—दिवौकसां, ‘of the gods whose abodes are heavens.’ Better to analyse दिवमोको येषां तेषां than the way in which Mallinātha analyses. The word दिव n. is also generally used.—मागधीपतेः, The rejoicings were an honour to the queen. The king’s delight was all the more intense on account of his child being Sudakshina’s as well.

P. 72. St. 20.—न संयतस्तस्य बभूव, ‘On the custom of setting free the prisoners, when a son and heir to the throne is born, Cf. the following as quoted by Vallabha : “युवराजाभिषेके च परचक्रावमदेव । पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य हि विधीयते.”—रक्षितुः, explains the absence of prisoners.—पितृणामृणाभिधानात्, Cf. Sumativijaya : “यथा सुते जाते जनकः पितृणामृणमुच्यते इत्यागमः.” Because a man remains indebted to his ancestors as long as he has not begotten a son : hence the compulsory character of the rite of marriage among Hindus. A man is said to be born with three debts or obligations. The first ऋणविमोक्ष is discharged by the study of the Vedas ; the second देवर्षिर्षण, by performance of sacrifices ; and the third पितृर्षण, by begetting a son. Cf. R. I. 71.

P. 73. St. 21.—अर्थविन्, On this Chāritravardhana observes : “अर्थविदिति विवेकस्वोक्तिः.” On the figure Chāritravardhana has, “दत्तेक्षा व्यग्या.”

P. 73. St. 22.—अनुप्रवेशात्. On this epithet Vallabha has the following note ; “श्रीसूर्यस्य सुष्मना [अमा Ms.] नाम कला तस्याः प्रवेशाद्बुद्धिं पुष्णाति । चन्द्रमाः किल सूर्यस्य सुष्मना नाम नाडिकामनुप्रविश्य वर्धते.”—बुद्धिं पुष्पोष, On this Chāritravardhana remarks : “अमावास्यायां चन्द्रो रवौ गच्छति प्रतिपदि निःसरति तत उदयं प्राप्य यथा दिने दिने वर्धते तथायमपि बृद्धे इत्यर्थः.”—हरिदम्बरीधितेः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “भास्वद्विवस्वत्सप्तह्रिदधोष्णरमयः” इत्यमरः ।

P. 73. St. 23.—शरजन्मना, The god Śiva, in company with his wife Pārvatī, cast his seed into Agni, who being unable to bear it cast it into the Ganges ; she accordingly was delivered of the deity, Śkanda ; who was afterwards received and reared, among thickets of शर reeds, by the six daughters of a king, named कृत्तिका ; whence he is called शरजन्मा. He was the commander of the army of the gods with Tāraka whom he slew in a battle. See our note to st. 75. II. and verse 57, Meghadūta. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority

cited by the Northern Mss. “कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः” इत्यमरः ।—तत्सदृशेन तत्समौ, on this Chāritravardhana observes: “अत्रोपमाबलादेव भवानीशचीधरेन्द्रसादृश्ये लब्धे । तत्समाविति व्यर्थमिति । व्यक्तिविवेकः । तत्सदृशेनेत्यायुक्तौ हर्षमात्रेणैव साम्यं प्रतीयते । न तु तेषामिन्द्रादिसाम्यं । अतो विशेषणद्वयं सार्थकमित्यन्ये.”

P. 74. St. 24.—भावबन्धनं प्रेम, ‘affection to which true love was tied,’ i. e. of which real love was the cause. Vallabha explains it by “चेतोवृत्तिगुम्फनं,” and Chāritravardhana by “चित्तवृत्तिबन्धनस्थानं मैत्रीकरणं.” प्रेमन् is kind and tender behaviour towards one whom we love. भाव is the mind, the feeling, which in the present passage is equivalent to ‘love.’ This sense of भाव seems better suited to the present passage than that given by Mallinātha; Cf. R. VI. 36. III. 4.—एकवृत्तेन पर्यचीयत, Cf. Uttar. “आनन्दप्रतिरेकोऽयमपत्यमिति कथ्यते.”—रथाङ्गनामन्, lit. having the same name as that of a carriage-wheel. It is a notion with poets that though the male-चक्रवाक and its mate are separated from each other by night, yet their mutual love is all the stronger for their separation.

P. 75. St. 26.—शरीरयोगजैः, ‘arising from his contact with the body of his son.’—चिरात्, ‘acquired, after a long while,’ i. e. after a period of unsatisfied longings, the knowledge (or realization) of the deliciousness of the touch of a son. It may also mean ‘attained, for a long while, to the condition of enjoying, &c’ or ‘acquired (i. e. recovered) after a long while (so benumbed was he with joy), the consciousness of the pleasure of a contact with his son.’—उपान्तसंमीलितलोचनः, ‘with his eyes closed at the extremities,’ as if to concentrate powers of all his senses to receive the pleasure, which otherwise could be received only by the sense of touch.

P. 75. St. 27.—स्थितरेजेत्ता, ‘No transgressor of the order,’ i. e. preserver of the traditions and customs handed down from his ancestors. Cf. Chāritravardhana: “एतेन स्वाचारनिष्ठत्वोक्तिः,”—स्वसृष्टिभेदेन = विष्णुना. On this epithet Chāritravardhana remarks: “यथा सत्त्वं प्रधानं दाक्षिण्यादि दृष्ट्वा सर्गं स्थितिमन्तं ब्रह्मा मेने तद्वत्तद्वत्पुत्रमयान्वयस्या नन्त्यमुक्तं.” Cf. Dinakara: “ब्रह्मत्वे सृजते लोकाविष्णुत्वे पालयत्यपि रुद्रत्वे खेदरत्येव तिलोऽवस्थाः स्वयंपुत्रः इत्युक्तत्वान्मूर्तिभेदत्वम्.” Cf. St. 16. canto X.

P. 75. St. 28.—शूलचूलः, ‘After the ceremony of tonsure had been performed.’ चूडाकर्म is the ceremony of cutting off all the hair on the head of a child, three years old, except one lock on the crown; for the ceremony see Nārāyaṇa Bhatta’s प्रयोगरत्न, under that section.—काकपक्षकैः, Locks round the ears, so called, perhaps, from their dark colour and their position on the sides of the head.

like the two wings of a crow. Side-locks also are left especially among boys of the क्षत्र race.—अमात्यपुत्रैः ‘Attended by sons of Ministers.’ अमात्य is derived from अमा *ind.* ‘at home,’ ‘in the house,’ and the affix त्य (*Cf.* नित्य, तत्त्य &c.,) and means originally a companion at home, a follower, and hence a counsellor, a minister. *Cf.* Pānini, IV. 2. 104.—सवयोभिः, Chāritravardhana explains this by “समानवयस्कचलकाकपक्षकैः.”—समुद्रं, Here Chāritravardhana notes “समुद्रस्य दृष्टान्तेन वाङ्मयस्यापारत्वमुक्तं,” and further observes, “वृत्तचूडकमालिपिसंख्यानां चाथ युञ्जीत इति चाणक्यः.”

P. 76. St. 29.—उपनीतं, उपनयन is a ceremony of investiture with a sacred thread.—क्रियाहि वस्तुपहिता प्रसीदति, ‘for instruction bears fruit if it is imparted to a distinguished pupil.’ On क्रिया *Cf.* Mv. I. 15. “शिष्टा क्रिया &c.” Compare also Hi. “नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत् । न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाठ्यते वक्तुः.” Note its proverbial nature.

P. 76. St. 30.—चतुरर्णवोपमाः, On this epithet Chāritravardhana observes : “एतेन विद्यानां महत्त्वं”—विद्याः, Vallabha, like Mallinātha, quoting कामन्दक adds the following “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिभ्रतस्त्रां राजविद्याः” *i. e.* आन्वीक्षिकी ‘Logic and Metaphysics,’ त्रयी ‘the triple Veda,’ वार्ता ‘practical arts such as agriculture, commerce, medicine &c.,’ दण्डनीति ‘the science of government.’ And says, आन्वीक्षीतर्कविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयी स्मृतौ । पाशुपात्यं वणिज्या च कृषिवार्ता समाश्रयं दण्डनीत्यान्तु राज्यस्य व्यवस्था सरिरुच्यते” (?).—धिषो गुणैः On this Vallabha remarks,—“शुभ्रा भवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । उद्वापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः” । श्रोतुमिच्छा शुभ्रा । भवणमाकर्णनं । ग्रहणं ज्ञात्वायुपादानं । धारणमधीतस्याविस्मरणं । उद्ः पूर्वपक्षः । अपोहः समचतस्त्रोपरिध्यानं (?) तत्त्वज्ञानं परमार्थस्वरूपम्.” These are (1) earnestness, (2) hearing, (3) acceptance, (4) digestion, (5) thoughtful discussion and selection, (6) thoughtful rejection, (7) comprehension, (8) knowledge of truth.

P. 77. St. 31.—स्वर्चं स मेध्यां परिधाव, *Cf.* Uttar. “धत्ते त्वर्चं रोचर्चः.”

P. 77. St. 32.—द्यौवनभिन्नद्यौवः, ‘who had broken up from his boyhood by means of his youth,’ *i. e.* who had just ceased to be a boy and arrived at the period of youth. Here Pandit observes, ‘The poet seems to have had in his mind the growth of a bamboo, that shoots up in its growth by breaking open one knot after another.’—कलभः ‘A young elephant.’ Here Chāritravardhana quotes the following from हैम, “कलभश्चिन्नादन्दकः”—गान्धीर्यमनोहरं, *lit.* ‘charming to behold on account of his dignified bearing.’

P. 77. St. 33.—**गोदान**, is the ceremony of cutting the hair. In this ceremony the *mustache* of a youth of 16 or 18 is shaved for the first time shortly before marriage. On this *Chāritravardhana* has the following: “गोदानं षोडशवर्षे निष्पाद्यं व्रतं,” and analyses, “गवां रोम्णां दानं खण्डनं यजति । एव निरुक्तिः । ब्रह्मचर्यमाषोडशांशु ततो गोदानानन्तरं दारकर्म इति चाणक्यः,” and *Sumativijaya* observes: “गोप्रशंसापूर्वकं तद्दानप्रकारः.” On this *Pandit* remarks and says: ‘गोदान, originally whiskers. This ceremony differs from the चूडाकर्म in that it is performed when mustache is shaved for the first time. See *Nārāyaṇa Bhatta's Prayoga-Ratna*. After all, those scholars that derive the word from गो a cow, and दान a gift, meaning a cow gift, from cows being given as presents on the occasion of the *Godāna* ceremony, may be nearer the truth than *Mallinātha*.’ See commentary. —**विवाहदीक्षां निरवर्तयन्**, ‘caused the marriage-vow to be performed.’ दीक्षा is the assumption of a particular observance or rules during the performance of a ceremony. A sacrificer is said to take the यज्ञदीक्षा, i. e. the vow to observe particular rules of conduct, till the close of the sacrifice. In the same manner the young prince, taking up the *विवाहदीक्षा*, binds himself to live in the condition of a married man until he should enter the *वानप्रस्थाश्रम*.—**दशसुताः**, viz., the twenty-seven, out of the whole number of fifty, that married the moon. They are the twenty seven asterisms. दक्ष was the son of *Brahman* and one of the *Prajāpatis* or patriarches.

P. 78. St. 34.—**अंसलः**, *Sumativijaya* translates it by “**मनोवृत्तकन्धः**.” The suffix ल (लच्) denotes *strength*.—**कपाटवक्षः**, analyse “कपाटवद्विज्ञानं विस्तीर्णं वक्षो हृदयं यस्य सः.”—**परिणद्धकन्धरः**, analyse “परिणद्धा दृढा कन्धरा ग्रीवा यस्य सः.”

P. 78. St. 35.—**नितान्तगुर्वी**, On this epithet *Chāritravardhana* observes: “**चिरकालधारणमतिगुरुत्वं**.”—**लघयिष्यता**, ‘intending or wishing to lighten.’—**इति**, the particle denotes *cause*.—**निसर्गसंस्कारविनीतः**, ‘modest by nature and educated by the perfection of arts.’ Cf. *Chāritravardhana*: “निसर्गेण स्वभावेन शास्त्रशुभूषाग्रहणाभिनिवेशादिना वा । ग्रन्थबोधजेन संस्कारेण वा विनीतो नमः । सहजसंस्कारवासनायुक्तः इत्यन्यः । “आतरं वा सुतं वापि यौवनेन निवेद्येत” इति कामन्दकः Here *Pandit* observes, ‘There is a zeugma here in the word विनीत, as it means both modest when taken with निसर्ग, and educated or instructed when construed with संस्कार. Cf. also कामन्दकः “विनयोपग्रहान्भृत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते । विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत्.”’

P. 79. St. 36.—अनन्तरं, 'next,' 'after this,' 'not distant from.'
—श्रीरश्मिनागच्छन्. On this Châritravardhana notes: "प्रभावः संचिता
मैत्री त्यागः सत्यं क्षमार्जवं । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः" इति कामन्दकः.

P. 79. St. 37.—घनव्यपायेन, analyse "घनानां मेघानां व्यपायो
नाशो यत्र तेन." 'By the dispersion of clouds,' i. e. by the setting in of
शरद् season.—विभावसुः explain विभा प्रभा मेघ वसु वित्तं यस्य सः. 'One
whose wealth is its light; hence fire.

P. 79. St. 38.—शतक्रतुपमः, 'With Indra for his counterpart,'
and शतक्रतुः means 'having, or honoured by, a hundred sacrifices.'
Indra is represented as obstructing any mortal trying to spread
a hundred sacrifices, fearing lest he himself should be super-
seded by his mortal rival. A hundred अश्वमेध sacrifices generally
elevates the sacrificer to the position or rank of Indra. This will
explain verses 39, 48, 49 and 50. On this Pandit observes :
'who was like or second only to Him of one hundred in-
tellects.' शतक्रतु is a very frequent epithet of Indra in the Veda,
and western scholars generally translate it by *possessed of one hun-
dred, i. e. of many intellects*. It is quite possible that the Vedic
epithet शतक्रतु may have been misunderstood by the prosaic minds
of the post-Vedic ages, and may have given rise to the current
myth of Indra having performed one hundred sacrifices before he
became the leader of the gods.' In Vaidic literature क्रतु means
both कर्म as well as प्रज्ञा, and hence, शतक्रतु means one who has per-
formed hundreds of great deeds.—तुरंगरक्षणे, explain "तुरेण त्वरया
वा गच्छतीति तुरंगः or तुरंगमः."

P. 80. St. 39.—गूढविग्रहः = गुप्तकायः, 'with his body concealed,'
i. e. without being seen by Raghu.—जहार, Indra is always repre-
sented as being very jealous of the success of any mortal, in the
acquisition of the merit arising from asceticism, fearing lest he
should himself be superseded by his mortal rival. See R. III. 38.

P. 80. St. 40.—The repetition of च in the 2nd and 3rd line
denotes *simultaneous occurrence* of two events. Cf. St. 6. Canto X.
On the repetition of च, Vallabha remarks: "द्वौ चकारौ तुल्यकालपेक्षं
गमयेते," and Châritravardhana says: "चकारौ तुल्यकालप्रतिपादकौ [प्रतिवा-
चकौ Ms.]."—विषादलुप्तप्रतिपत्ति, 'with their presence of mind (discri-
mination or judgment) destroyed by dejection,' i. e. they were re-
duced, by the sudden disappearance of the sacrificial steed, to such
a state of dejection that they were at a loss to know what to do
further.—अदृष्टयागता, 'accidently came across the way.'—श्रुतमभावात्.

'of well known power.' Cf. Chāritravardhana : " आकर्णितमाहात्म्या, " also Dinakara : " भुतः प्रभावो रघूत्पतिवरप्रदानलक्षणो यस्याः सा धेनुः. "

P. 81. St. 41.—सद्वृत्तिस्पर्शजलेन, Mallinātha translates निस्पन्द by " द्रव, " and Chāritravardhana by " स्वेद. " Vallabha also agrees with Chāritravardhana in his explanation of the above epithet. —सतां, subjective genitive.—अतीन्द्रियेषु भावेष्वाप्युपपन्नदर्शनो बभूव, 'came to be of power of vision grown even with regard to objects transcending the organs of sense.' Chāritravardhana translates भाव by " प्रमेय, " and Vallabha by " पदार्थ. " This gift of a divine sight to prince Raghu is one of such things as the " प्रभाव " of Vasistha's cow could accomplish.

P. 81. St. 42.—पर्वतपक्षज्ञातनं, explain " ज्ञातयति नाशयतीति ज्ञातनः पर्वतपक्षाणां ज्ञातनः छेदकः पर्वतपक्षज्ञातनस्तं. " पर्वत is derived from पर्व I. P. 'to fill,' with the affix अतच् . Cf. " भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्षे-भ्योऽतच् " Unādi Sūtra, 390. S. K. p. 331. 'The destroyer of the wings of the mountains,' i. e. of the clouds. Indra is said to have destroyed the wings of the mountains that once flew about to the great annoyance of the people. Only mount Maināka escaped. Compare also the following : It is said that the demon Hiranyaksha endowed the mountains by the power of his magical art (माया), with wings. Possessed of wings the mountains began to torment the world and people in general. But when Indra saw this he lopped off the wings of the mountains and fixed them in their respective positions. See note to 73. VI.

P. 81. St. 43.—ज्ञानैः, Cf. Indra's other name is " सहस्राक्ष, " 'the thousand-eyed god,' which refers us to the well-known story of his illicit love with अहल्या, Gautama's spouse. Indra once ravished Ahalya the wife of the sage Gautama. The Muni's curse on this account produced a thousand sores in the body of the Lord of gods; but these were afterwards changed into so many eyes.—अनिमेषवृत्तिभिः, 'by his eyes free from winking operations,' because it is one of the characteristic attributes of the gods that their eyes always remain open —हरिभिः, Sumativijaya translates it by " नीलवर्णैः "; but Chāritravardhana and Vallabha agree with Mallinātha.—वाजिभिः, explain " वाजो वेगोऽस्त्येवामिति वाजिनः. "—गगनस्पृशाः, On this epithet Chāritravardhana remarks : " गगनस्पृशा धीरत्वेन भीत्य-मावोक्तिः. "

P. 82. St. 44.—क्रियाविघातात्, 'for the obstruction of sacrificial works,' क्रिया here stands for sacrifices and other ceremonies connected therewith.

P. 82. St. 45.—**त्रिलोकनाथेन**, Châritravardhana analyses this in the following way, “त्रयाणां लोकानां समाहारत्रिलोकं तस्य नाथस्तेन अथवा त्रयम् ते लोकाश्चेति त्रिलोकाः इति द्विगोरित्यत्र समाहारद्विगोरेव ग्रहणात् । ङीपोऽभावः प्रकृतैव परवर्षिकता । तेषां नाथस्तादृशेन.”—**च्युतः**, Cf. Bhatti, “अच्योष्ट सत्त्वान् नृपनिश्च्युताशः.”—**नियम्या** : &c., On this epithet Dinakara holds the following discussion. “ननु नियम्या ‘इत्यत्र गदमदचरयमभानुपसर्गे’ Pāṇini, III. 1. 100. इत्यादिनोपसर्गाभावे विहितत्वात्कथं यत्प्रत्ययः । उच्यते । पदसंस्कारपक्षे केवलाद्यमेर्यत्प्रत्ययः । पञ्चाभिशब्देन समासः । यद्वा । ‘तत्र न भवेद्विनियम्यम्’ इति कात्यायनप्रयोगज्ञापकात्साधुः । यद्वा । उपसर्गप्रतिरूपको निशब्दो निपातः । यद्वा । नियमे साधवो नियम्याः । ‘तत्र साधुः’ Pāṇini, IV. 4. 98. इति यत्प्रत्ययः । यद्वा । नियममर्हतीति यत् ।

P. 82. St. 46.—**भुतेः पथो दर्शयितारः**, ‘the guides of the path of the Veda,’ i. e., the teachers of the precept given by the Veda. Here Kalidāsa includes Indra, among the upholders of the Vaidic rites, in conformity with the theory that the Vedas are eternal and thus older than Indra. Châritravardhana, Vallabha, Dinakara and Sumativijaya, however, read **सूचेः** for **भुतेः**, and explain it by “शुद्धस्य पथः,” “निर्मलस्य मार्गस्य” &c. See readings.—**पद्धतिम्**, explain “पद्धत्यां हन्ति गच्छतीति पद्धतिस्तां &c.” Mark the instance of the root **हन्** signifying ‘the act of going.’—**मघवन्**, this epithet is usually derived as **मघते** ‘one who is worshipped,’ though the view taken in the translation (according to one of the interpretations of the commentary on Amara) seems more suited to the context. Note the proverbial nature of the second half of the verse.

P. 83. St. 47.—**प्रगल्भे**, on this epithet Châritravardhana observes: “प्रगल्भमिति विस्मयहेतुः.”—**दिवौकसां**, analyse, **दिवं स्वर्गः ओको निवासस्थानमेषान्ते तथोक्तानां**.—**निशम्य**, ‘having heard,’ as distinguished from **निशाम्य** ‘having seen.’

P. 83. St. 48.—**यशोधनैः**, on this epithet Châritravardhana observes: “यशो धनैरिति सोढुण्डं.”—**राजन्बकुमार**, The word **राजन्** is derived from **राजन्** with the affix **यत्**.—**इक्ष्वा**, derived from the root **यज्** with the affix **व्यप्**. Cf. Châritravardhana, “व्रजयजीर्णवे व्यप्” Pāṇini, III. 3. 98.

P. 83. St. 49.—**शतक्रतुः**, Châritravardhana analyses the word in the following way. “शतं क्रतवो यज्ञा यस्य स तं तथोक्तं &c.”

P. 84. St. 50.—**अपहारितः**, On this epithet Châritravardhana remarks, “हरन्तमपि हरणोक्तावपि रूढ्यभिमानेन हारितः इत्युक्तं.”—**कपिला-नुसारिणा**, **कपिल** was a famous sage of ancient times. He was the founder of the Sāṅkhya system of philosophy. He is often identi-

fied with Vishnu himself. For the story of Kapila taking away the sacrificial horse and burning the sons of Sagara, who on a long search after the stolen horse, traced it to the sage, see Vishnu Purāna, Vol., II. Chapter 26th. verses 146-147. Cf. Châritravardhana, "परा यज्ञाश्वमन्वेषयमाणास्तुरगापहार्यमिति वदन्तः कपिलमुनिना व्यापादितास्तथा मयापि त्वमपि नाश्रये इति कपिलानुकृत्या सूचयति."—सगरस्य सन्ततेः Sagara a king of Ayodhyā of the solar race and son of king Bāhu who was driven out of his kingdom by the Haihayas. A rival wife gave Sagara's mother a poisonous drug to prevent her delivery. This poison confined the child in the womb for seven years. After this Bāhu died; and his wife gave birth to a prince who was named Sagara by the sage और्व. He made the Yavanas shave their heads entirely &c., Cf. Vāyu Purāna, Vol. II. Chap. 26.

P. 84. St. 51.—यदि सर्ग एषते, Cf. Dinakara "सगरसुतपदवीं नेष्यामीत्येवं रूपः सर्गो निश्चयः." Châritravardhana, Vallabha and Sumatijaya read गर्वः instead of सर्गः, see readings.

P. 85. St. 52.—आलीढविशेषशोभिना, 'Appearing more graceful by the *ālīdha*.' आलीढ is one of the eight attitudes or postures in the art of archery, in which the right leg is stretched forward, and the left retracted or bent down. Cf. Vallabha, "परा किल भगवान् त्रिपुरदिधक्षया ऊर्ध्वं दिव्यं वर्षशतमालीढविशेषेण स्थानाधिक्येन ऊर्ध्वमुखस्तिष्ठन् शरं ससायकं करिष्यमाण आस्ते । उक्तञ्च । "आलीढं प्रथमं स्थानं । प्रत्यालीढं त्रितीयकं । वैशाखन्तु त्रितीयं स्याच्चतुर्थं समपादकं । पञ्चमं चापि कूर्मोत्थं । षष्ठं पञ्चासनं तथा । सप्तमं च दुराकारं । अष्टमं गरुडक्रमं " इत्यष्टावासनानि । Also Châritravardhana: "नामिता पूर्वजं चा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् । असमो मध्यकायः स्यादालीढस्य तु लक्षणम् " इति कश्चित्. Compare Agni Purāna : "अङ्गुष्ठगुल्फपाण्यप्रिकलिष्टाः स्युः सहिता यदि । दृष्टं समपदं स्फीतमेतल्लक्षणतस्तथा । ब्राह्मणुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुक्रमायतौ । त्रिवितस्त्यन्तरे स्थानमेतद्वैशाखमुच्यते । हंसपक्ष्याकृतिसमं दृश्यते यत्र जानुनी । चतुर्वितस्याविच्छिन्ने तदिदं मण्डलं स्पृतं । भुजसमपदं पश्चास्तब्धजानुरुदक्षिणं । वितस्त्यः पञ्चविस्तारे तदालीढं प्रकीर्तितं । एतदेव विपर्यस्तं प्रत्यालीढं प्रकीर्तितं." Cf. "पायात्रीलील्यलाभा रविशशिविलसत्कुण्डलीढपादा &c., " also Ku. III. 70. "स दक्षिणापाङ्गुनिविष्टमुष्टिं नतां समाकुञ्चितसम्यपादम् । ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् " which Mallinātha explains as "आलीढाख्यस्थानकं स्थितमित्यर्थः." The five postures are (1) वैशाख, where the legs are half a cubit apart; (2) मण्डल, in the form of a gateway; (3) समपद, both the legs in the same position; (4) आलीढ, the right leg advanced with the left bent behind; (5) and प्रत्यालीढ, the reverse. On the occasion of burning विपुल-विजयि-पद, Cf.

Châritravardhana, “ विडम्बितोऽनुकृतः ईधरो येन सः । त्रिपुरदाहोद्यत ईधर इव स्थित इत्यर्थः. ”

P. 85. St. 53.—अवष्टम्भमयेन पक्षिणा, ‘ With an arrow consisting of his defiance,’ *i. e.* challenge, or bold front. अवष्टम्भ does not mean here, as Pandit takes it, ‘ with an arrow consisting of a post ’ *i. e.* as large as a post. But it would be more heroic for Raghu to have contented himself with a mere challenge and waited to see his enemy Indra open fire. It was impossible on the part of Raghu to have discharged an arrow which was as large as a post or pillar. Mallinātha’s meaning does not appear clear. Châritravardhana interpretes it in a better way when he says, स्थैर्यरूपेण ‘ with the firmness of his mind,’ *i. e.* to wait patiently with a defiant attitude and thus to give a mere challenge or breathe defiance. Mallinātha’s स्तम्भ may also mean ‘ firmness of mind ’ *i. e.* the act of waiting patiently. And hence to stand in such an attitude so as to breathe defiance or challenge. The word अवष्टम्भ also means resoluteness or self-confidence so as to give a clear sense of the act of breathing defiance or challenge. अवष्टम्भमयेन पक्षिणा may also mean ‘ function-stopping arrow,’ ‘ paralyzing arrow,’ *i. e.*, all functions of Indra stopped or paralyzed, as it were, when he was wounded on the breast by that arrow of the prince Raghu. It would be better to understand Mallinātha in the senses suggested above so as to arrive at a definite sense of the word. Châritravardhana also translates it by “ काञ्चनमयेन वा ” and quotes : “ प्रथमं स्वर्णनाण-ताडनं कविसमयविरुद्धमिति कश्चित् ” ; but was there ever an arrow made of gold ? Dinakara explains it by “ अवष्टम्भः सुवर्णं तस्य विकारोऽवष्टम्भमयः तादृशेन रघोः शरेण. ” Vallabha says : “ अवष्टम्भप्रधानोऽवष्टम्भमयस्तेन रघो-रभिमानमयेन पक्षिणा &c., ” this appears better. Sumativijaya renders “ अवष्टम्भमयेन by “ पराक्रममयेन, व्रगमयेन and further on says किंवि-शिष्टेन पक्षिणा अवष्टम्भमयेन सुवर्णमयेन. ”—नवाम्बुदानीकसुहृत्तलाञ्छने, ‘ On his bow, which became for a moment the standard or mark of a set of fresh clouds,’ *i. e.* which resembled for some time the rainbow, which appears when fresh clouds gather in the skies in the beginning of the monsoons. The standard of fresh clouds is the rainbow, which is also called इन्द्रधनुः.

P. 86. St. 55.—कुमारविक्रमः, On this Châritravardhana observes: “ अनेन इन्द्रेण सह संग्रामहेतुः. ”—कर्कशाङ्गुली, On this epithet Châritravardhana notes: “ इति बद्धकाटि-योक्तिः । प्रोत्साहनन्तु वीरजातिः. ”—पद्मविशेषकाङ्क्षिते, ‘ Conspicuous with,’ *i. e.* ornamented with the leaflike marks of sandal besmearing painted by S’achi.’ *i. e.* the left

rm, S'achi's pillow, marked by impressions received from her painted cheeks. पञ्चविशेषक is the same as पञ्चलेखा or पञ्चावली, used elsewhere by the poet. Cf. Châritravardhana : "अनेन दुःखानभिज्ञत्वम्."—सुरदि-पास्फालनकर्कशाङ्गुलौ, 'the fingers whereof were rough with the goading of the elephant of the gods.' Cf. Ku. III. 22. "ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पशे तदङ्गमिन्द्रः." On this epithet Dinakara notes, "सुरद्विपेत्यादिविशेषणद्वयेन शक्रस्य वीरत्वं सुकुमारत्वञ्चोक्तं."

P. 86. St. 56.—मदूरपक्षिणा, [Châritravardhana explains it as, "मह्यमतिशयेन रौतौति मयूरः। शबोदरादित्वात्साधुः." But, "मीनतेरूरन्" Unâdi Sûtra, 67. S. K. p. 322 is the rule from which the word is derived; the root मी 9. P. with affix उरन्."—जहार, On this Châritravardhana observes, "एतेन पूर्वोक्तकुमारवासनत्वोक्तिः" (?).

P. 86. St. 57.—सिद्ध, On this Pandit says : "This word appears to be used in the present passage in the sense of ' gods ' generally. The Siddhas are, properly, certain beings, eighty-eight thousand in number, of subdued senses, continent and pure, undesirous of progeny and victorious over death, exempt from covetousness and concupiscence, love and hatred.' See Wilson's Vishnu Purâna, p. 227.—जयैषिणोः, Châritravardhana notes, इति शक्तिकथनं."

P. 87. St. 58.—स्वतश्चुतं, See above, II. 75. III. 11.—अम्बुदः On this Châritravardhana notes, "अम्बुदपदोक्त्या जलवर्षेण निवारणोक्तिः."

P. 87. St. 59.—विडौजसः, Châritravardhana analyses, "विडं भेदकमोगो यस्य स तस्येन्द्रस्य," and further observes : "विडं व्यापकमोगो यरयेति विग्रहे वर्णस्य व्यत्ययः." See commentary.—प्रमथ्यमानानां च &c. the gods and the demons under the direction of Vishnu once churned the ocean of milk with mount Mandâra for the churning-handle and the serpent Vasuki as a rope and Vishnu (in the form of a tortoise) as the pivot. Ambrosia, the Goddess Lakshmi and various other precious things came out of the churning. See Râmâyana Sundarakânda.—शरासनज्यां, On this Châritravardhana observes, "शरासनपदेन दुष्कृतेदनत्वं."—हरिचन्दनाङ्गुलि, On this Châritravardhana quotes the following : "गोक्षीर्षे कुङ्कुमे देववक्षःप्रीतिरिचन्दन इत्यर्धनारीधरः" and further observes, "एतेन पराभिभावानभिज्ञतोक्ता."

P. 87. St. 60.—स्फुरत्प्रभामण्डलं, ' with a blazing circle of radiance.' Cf. " विजूलं चापिरुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य वाधकं । दैत्यदानवसंहर्तुः सहस्रकिरणात्मकः."

P. 88. St. 61.—सैनिकाश्रुतिः, Tears trickled down on account of his fall, and shouts of joy greeted him when upon his legs again.

But effect followed cause without a perceptible interval between, so that one might be led to presume simultaneity. So devotedly loving were the soldiers to prince Raghu.

P. 88. St. 62.—वृत्रहा, 'The destroyer of Vritra.' On this epithet Pandit remarks, 'Vritra is the name of the cloud that conceals the cows of heaven (rain waters) within its caves, and for killing whom by his thunderbolt and for the consequent liberation of the cows, Indra is so often praised by the poets of the hymns of the *Rigveda*.'—पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते, 'Virtues set foot everywhere,' i. e. virtues prevail everywhere. Cf. Chāritravardhana, "यत्र च गुणास्तत्र तोषः । स्वसमर्पितपदेन रघुपराक्रमेण तोषो युक्त इति वीर्यातिशयेन साम्यं [शये निशाम्य Ms.]. " Vallabha observes, "वैराणि कार्योपनिबन्धनानि । निर्मत्सरा एव गुणेषु सन्तः." Cf. Uttar, "गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः," also Kirita, "गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः."

P. 88. St. 63.—स्फुटं, 'openly.' For at first he felt only pleased secretly at the show of valour by the Prince, but had not given expression to his feeling.

P. 89. St. 64.—प्रतिसंहरन्निषुं, Cf. Manu, "नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षितं । न भीतिं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्."

P. 90. St. 66.—त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः, On this epithet Chāritravardhana has the following, "दीक्षितस्याष्टमूर्तित्वं," and Vallabha has, "अष्टमूर्तिवद्यजमानलक्षणांशभावाद्दुरभिभवां दुराकलनीयः । दीक्षितं शुभः प्रविशतीत्यागमः," and Dinakara remarks, "दीक्षितत्वात्त्रिलोचनस्यैकांशत्वेन दुरधिगमः." Also compare, "तृथिवीसलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः."—सदोगतः, i. e. "समास्थितः." Cf. Dinakara, "सदोगतः इति पदेन बहुषु लोकेषु सत्स्वपि वचनं न घटते इति द्योत्यते." This refers to the custom that the sacrificer or यजमान, when initiated into the sacrificial दीक्षा, is on no account to leave his allotted seat, and look to any other affair, except that enjoined by the sacrifice ; and hence Raghu found it difficult to announce personally his own success to the king surrounded as he was by a large assembly of sages.—विद्वांसपतिः, 'the lord of the people.'—शृणोति, is here equivalent to शृणुयात्.

P. 90. St. 67.—अयागतं, i. e. 'as he had come.' Indra suddenly vanished (disappeared) from the mortal sight as he was, when the sacrificial steed was lost all of a sudden. Chāritravardhana, however, has the following on this, "यथा आगतं तथैव ययौ गतः । न तु रघुं जित्वा । मातलिसारथित्वेन शीघ्रगमनध्वनिः," and Vallabha has,

“येन मार्गेणायातस्तेनैव गत इत्यर्थः.” Dinakara identically the same with Châritravardhana.—सहोर्गहं, Châritravardhana renders it by “दी-क्षामण्डपं,” and Vallabha by “यज्ञमण्डपं.”—नाभिप्रमनाः, because though successful, he had not recovered the sacrificial steed. A compound word like नैकधा belonging to the species called नसमास, but not नञ्समास.

P. 90. St. 68.—कुलिशव्रणाङ्कितं, analyse, “कुलिशस्य वज्रस्य व्रणैः महारैरङ्कितं चिह्नितं.”—हर्षजडेन, Châritravardhana, Vallabha, Sumatijaya and Dinakara read हर्षचलेन instead of हर्षजडेन. Vallabha: “हर्षचलेन आनन्दचपलेन.” Châritravardhana: “आनंदास्थिरेण,” and Dinakara has “हर्षवशात्सकम्पेन.”—अभ्यनन्दन्, ‘congratulated,’ ‘hailed with joy.’

P. 91. St. 69.—सोपानपरंपरानिव. Probably suggested by आरु-क्षः.—ततान, ‘stretched out,’ ‘constructed,’ ‘made or formed.’ This verse illustrates how तन्, which means originally to spread, stretch, has also acquired the sense of to perform, to make.—इति, The Southern and the Deccan Mss. omit the following authority cited by the Northern Mss. “इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु” इत्यमरः ।

P. 91. St. 70.—नृपतिककुदं सितातपवारणं, ‘The royal insignia consisting of the white umbrella.’ नृपतिककुदं is in the same case by opposition with सितातपवारणं.—शिञ्जिये, ‘entered,’ ‘betook himself to &c.’—तरुच्छायां, On this epithet Dinakara has the following note: “ऊवाभावेऽपि ज्ञायासेपादनार्थं ज्ञायापदप्रयोगः.”—देव्यां सह, Cf. Manu, VIII. “संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छेदम् । पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥

CANTO IV.

P. 92. St. 1.—**सविता निहितं तेजो हुताशनः**, 'fire receiving the lustre imparted to it by the sun.' The seven rays of the sun termed **सुषुम्णा**, **हरिकेश**, **विधर्मन्**, **विधर्मन्**, **संपद्सु**, **अर्वावसु** and **स्वराज** supply heat severally to the Moon, the stars, and to Mercury, Venus, Mars, Jupiter and Saturn. Cf. *Vāyu Purāṇa*, Vol. II. chap. 53. verses 7, 11, 12, 13. "चतुर्भूतावशिष्टेऽस्मिन् पाथिवः सोऽप्रिरुच्यते । यथादौ तपतं सूर्ये शशिरात्रिस्तु स स्मृतः । प्रभा हि सौरी पादेन हस्तं याति दिवाकरे । अग्निमा-
विशते रात्रौ तस्माद्भ्रातृकाशते । उद्यन्तश्च पुनः सूर्यमौष्ण्यमाग्नेयमाविशत् । पादेन पाथिवस्याग्नेस्तस्मादग्निस्तपत्यसौ । प्रकाशश्च तथौष्ण्यश्च सौराग्नेये तु तेजसी । परस्परानु-
प्रवेशादाप्यायेते दिवाविशः " Cf. Vallabha, "अग्न्यावधिषु तेजो निधाय रविरस्तं यातीत्यागमः." Pandit observes, 'सवितर' literally means the 'producer,' as the Vedic poets called the great luminary, because, when he arose in the morning, he produced afresh the creation that had been swallowed up by the night.

P. 92. St. 2.—**अग्निरिवोत्थितः**, Agni, 'fire' here denotes the feeling of jealousy and anger in the minds of other kings who had been conquered by Dilipa. The prince Raghu was credited with greater valour than his sire; so the uneasiness caused by him was to the jealous fear inspired by the king Dilipa what a fully blazing flame is to a smoke-enveloped fire. Or it may mean that the prince's advancement to the position of युवराज to strengthen the hands of the king had already been consuming the hearts of other vassal kings with the fire of jealous dread; but as numerous accidents (such as death and the like) might be conceived to stand in the way of his becoming full emperor, that fire was rather smoky with the moisture of hope. When, however, he succeeded his sire to reign in his own person, all hope was lost, and there was quite a burning flame of fire in their hearts. On this epithet *Charitravardhana* holds the following discussion, "सधूमेऽन्युत्थानं । स्थितानामित्यध्याहारादेककर्तृकत्वं । अन्यथा भ्रोता नृप उत्थितोभिरिति संघटना [असंभवात्] । भोजस्तु राजन्त इति राजान इति व्युत्पत्तिकार्यौ व्यवहितोऽप्यपेक्षते । तेनायमर्थः । तं धुत्वापि राजां राजतामपि राजाभिधानमुद्भवतामित्यर्थः । इति व्याख्यानान्." See also commentary.

P. 92. St. 3.—**पुरुहूतध्वजस्व**, Cf. *Charitravardhana*, "पुरुहूत-
ध्वजो नाम कश्चिद्राजपूज्यः [राजपूज्यः Ms.] इन्द्रकेतुः," and further he remarks: "पुरुहूतो मेघो वेति कश्चित्." Compare also Vallabha: "पुरुहू-
तध्वजस्य इन्द्रमहोत्सवस्य," and he quotes: "गजाकारं चतुस्तम्भं पुरहारे प्रति-

ष्ठितं । पौराः कुर्वन्ति शरादि पुरुहूतमहोत्सवः ।” Dinakara too appears to have quoted the same with a slight difference : “चतुस्तम्भं गजाकारं पुरद्वारे प्रतिष्ठितं । पौराः शरादि कुर्वन्ति स शक्रध्वज उच्यते ।” Some have a different reading of this, “चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितं । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोके सुखावहम् ” ॥ It appears that पुरुहूतध्वज originally meant (इन्द्रधनुः), which, being the banner of fresh or retiring clouds, was duly worshipped, to do honor to Indra, the god of rain. The custom of worshipping पुरुहूतध्वज alluded to by Kālidāsa and in the couplet quoted by Vallabha, is no longer observed, at least, in this part of the country. —नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः, On this Vallabha remarks : “नवाभ्युत्थानं गजादौ-णादि पश्यन्ति एवंशीलाः । अभिषिक्तो हि राजा गजेन्द्रमारुह्य स्वपुरं प्रदक्षिणीकुर्योदित्याचारः ।” Soon after coronation, a king goes in procession on an elephant, attended by all the paraphernalia of royalty.

P. 93. St. 4.—द्विरदगामिना, Cf. Châritravardhana, “द्वौ रदौ यस्यासौ द्विरदस्तेन गन्तुं शीलमस्य सः । यद्वा द्विरदवत् छतीत्युपमाने णिनिः । एतादृशेन तेन ।” And adds this, “अभिषिक्तो राजा हस्तिनमारुह्य पुरे भ्रमतीति वृद्धाचारः ।” Dinakara says, “द्विरद इव द्विरदैवो गच्छतीति द्विरदगामिना ।” Vallabha : “द्विरद इव गच्छतीति द्विरदगामां तेन द्विरदमारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकृतवता (च) ।” All these commentators more or less refer to the sense given by Mallinātha as a possible interpretation.

P. 93. St. 5.—पद्मातपत्रेण, ‘The poet does not mean that there was any thing in the appearance of Raghu, which suggested that the umbrella which लक्ष्मी held over his head was made of lotuses, but that when लक्ष्मी is made to serve the king with the umbrella, the only umbrella she could use was a lotus-umbrella, the lotus being her special favourite,’ says Pandit. Châritravardhana adds : “लक्ष्मीर्हि पद्मातपत्रेण सदाजं सेवते इत्यागमः । तत्र युतिभराविज्ञेया ज्ञाया आतपाभाको यत्रैव छत्रं तत्रैवातपाभावः संभवतीति । अतः ज्ञायासमूहेन छत्रमनुमितमतस्त्वलक्ष्याया लक्ष्याः सेवनमपीति अतिव्याप्यः ।” Dinakara identically the same with Châritravardhana. Châritravardhana gives the substance in following words, “विनापि छत्रेण शिरसि तच्छायोमालोक्य नूनमनुरागहता कमलास्य मूर्ध्नि कमलछत्रमधनेति तदालोक्य उद्बोद्धतिः श्लोकार्थः ।”—साध्या उद्बोद्धतिः, see note on विशाहदीक्षा, R. III. 33.—अदृष्ट्वा, On this epithet Vallabha remarks : “चक्रवर्तिनां मूर्ध्नि पद्माकारा ज्ञाया भवति ।”—छाया मण्डलं &c., the splendour that surrounded Raghu is attributed by the poet to the invisible lotus-umbrella held over his head by the Goddess Lakshmi who was also invisible. In short such was the splendour of his court that one is led to think that the Goddess Lakshmi was as it were visibly present there. In fact the Goddess of Fortune was not

visible to any one, but as the holding of an umbrella over head is established by its circle of shadow on the ground, so her presence, lotus in hand, was to be inferred from the halo of radiance that was there. The Royal umbrella held over Raghu was rendered superfluous by that lotus. With पद्म and आतपद्म, the जया means *beauty* and *shadow* respectively.

P. 94. St. 6.—उपतस्थे, On this Châritravardhana remarks: “अत्रापि वाणीभिर्भास्व्याः सेवनमनुमितं.”—परिकल्पितसांनिध्या, On this Vallabha observes: “न हि पुरुषमात्रे तादृशं वागर्थकौशलं भवतीति भावः.”

P. 94. St. 7.—मनु°, Fourteen Manus or rulers of the earth are mentioned, each ruling for 4,320,000 years. The Manu of the present age is the seventh, named वैवस्वत son of Vivasvat or the sun. His son was इक्ष्वाकु from whom the solar kings trace their origin.—वदुधरा अनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीत्, On this Vallabha remarks: “अक्षीणकोशत्वात्.”

P. 94. St. 8.—इक्षिणोः नभस्वामिव, On this Châritravardhana remarks, “मलयानिलोऽपि सर्वेषां मनो गृह्णाति.”—नातिशीतोष्णो, On this Vallabha remarks, “युद्धमथावमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्दिग्ते जनः । एवं ज्ञात्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा युद्धमेव.”

P. 95. St. 9.—मन्योत्कण्ठाः कृताः, ‘were rendered of slackened yearning after his father’, i. e. made less felt.

P. 95. St. 10.—उत्तरः, On this epithet Châritravardhana holds the following discussion; “यद्यपि पूर्वशब्दः प्रथमनिर्दिष्टशब्दपरामर्शो तथापि प्रतिनिर्दिष्टशब्दशब्दे कृत्वापादनार्थं पुनिके प्रयुक्तः.”

P. 95. St. 11.—पञ्चानां भूतानां गुणाः, The five qualities of the five primary elements. viz., (1) आकाश ‘ether’ has शब्द (sound), (2) वायु ‘air’ has शब्द and स्पर्श (tangibility), (3) तेजस् ‘light’ has शब्द, स्पर्श and रूप (shape), (4) अप् ‘water’ has शब्द, स्पर्श, रूप and रस (flavour), and (5) पृथिवी ‘earth’ has गन्ध (smell) in addition to the above. Vallabha, however, quotes the following: “पृथ्वी पञ्चगुणां तोयं चतुर्गुणमथानलः । त्रिगुणो दिग्गुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत्.”

P. 95. St. 12.—प्रह्लादनाचन्द्रः, explain “चन्दति आह्लादयतीति चन्द्रः,” derived from the root चन्द 1. P. ‘to shine’, ‘brighten,’ with the affix रक्. Cf. “स्फायितोऽश्ववजि &c.” Unâdi Sûtra, 170. S. K. p. 325; and चन्द्र, originally, is an adjective meaning ‘shining’; ‘of a bright colour.’—अन्यथः, on this Châritravardhana observes, “अर्थमनुमतोऽन्यथ इति कैयटाः.”—राजा प्रकृतिरञ्जनान्, the word राजा is derived from the root राज् 1. P. A. ‘to shine’ and has nothing to do with the

root रञ्ज् 'to please &c.'; or it may perhaps have sprung from the root रञ् since roots have several meanings. On this Châritravardhana holds the following discussion, "ननु कथं रञ्जनादिति । यावता 'रञ्ज-करजमरजःसुपसंख्यानं' इत्यनेन अनुनासिकलोपेन भाव्यं । अत्रोच्यते । रजःसाहचर्या-ञ्जनशब्दस्यौणादिकस्य तत्र ग्रहणं अत्र तु रञ्जनशब्दो व्युत्पत्त्ययान्तोऽतो न दोषपोषः । अथवा रञ्जनाद्राजां इति पौराणिकी व्युत्पत्तिः । आगतनास्तु राज्ञदीप्तावित्यस्य व्युत्पत्तिं प्रतिपन्नाः ।"—प्रकृति, (On this epithet Vallabha quotes the following: "दुर्गाध्यक्षो धनाध्यक्षो धर्माध्यक्षश्च भूपतिः । दूतः पुरोधो दैवज्ञः सप्त प्रकृतयः स्मृताः.")

P. 96. St. 13.—चक्षुष्मत्ता, analyse "चक्षुर्विद्यते यस्यासौ चक्षुष्मान् तस्य भावः."

P. 96. St. 14.—लब्धप्रशमन, Three of our Northern manuscripts add the following after "माता" in the commentary of Mallinâtha; "रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्तिस्तथा योधानामपि संप्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । सम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्धेन कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनायैतानि राज्ये नवे." But the Southern and the Deccan Mss. in our possession omit it. Cf. Vallabha: "लब्धे राज्ये राज्ञः पौरजनपदयोधानामनुग्रहः । गुप्तिरक्षणेऽवप्रमादः । तुलामानं भाण्डवृद्धिः । सम्यग्यर्थाश्रितवृत्तिः । अनुचितनिवृत्तिः । सत्करणमर्थव्यवस्थापनञ्चैतत् षट्प्रशमनान्यत एव स्वस्थं धीरमिति." Compare also Châritravardhana: "अथवा पौरजनपदयोधानामनुग्रहः । गुप्तिरक्षा । अनालस्यं तुलामाण्डवृद्धिः [तुलाभीरभाण्डवृद्धिः Ms.] अर्थव्यवस्थापनं सम्यक्यते (?) वृत्तिः । सत्करणन्तु लब्धप्रशमनं इति कथितम्." Note the various characteristics of Autumn as described in the stanzas from 15 to 24.

P. 97. St. 15.—निर्दृष्ट &c., the epithets मुक्तवर्त्मा and सुदुःसहः can both be applied also to प्रताप 'valour' or 'glory' of the king Raghu. The meaning would be that the valour of Raghu caused fear to his enemies, now that the passing off of winter opened his way for expeditions of conquest.

P. 97. St. 16.—वार्षिकं धनुः, Vallabha: "तैजसं धनुः" i. e. the rainbow. During the autumn, Indra with his rainbow produces rain and thereby prosperity to the people; and the king could not go out on his expedition on account of the rainy season. Autumn over, Raghu began his expedition of conquest which brought wealth and prosperity to the people, and enabled him by the wealth acquired thereby to propitiate the gods with sacrifices. Cf. Canto I. St. 26.—संजहार, 'contracted,' 'withdrew.'—रघुर्जेन धनुर्धरौ, 'Raghu took up the victorious bow,' i. e. he started on an expedition of the conquest of quarters.—पर्वाद्योयत्तकार्मुकौ, 'with bows wielded by turns.'

P. 98. St. 17.—काशचामरः, On this Ohâritravardhana observes: "राजायैवंभूतः."

P. 98. St. 18.—विशदप्रभे, On this Vallabha observes: "एतेन कार्यसिद्धिहेतुभूतः प्रजानुराग उक्तः."

P. 98. St. 19.—हंसश्रेणिषु, here Kâlidâsa poetically 'attributes the whiteness of flamingoes, stars and lakes to Raghu's fame, fame being described as white by Sanskrit poets. White flamingoes, bright stars and lotus-abounding waters marked, as usual the advent of autumn. Whence if not from Raghu's spotless fame, did they derive their white hue?

P. 99. St. 20.—आकुमारकथोद्घातं, 'commencing the tale (of their song) from his boy hood. Cf. Vallabha: "शैशवक्रीडारथमारुह्य युगादौ यदासौ सौर्यमतनोत् । तदन्यस्याजीवितादपि दुष्करं । अथ वा । आकुमाराद्भाल्यात्मभृति कथोद्घातः कथाप्रस्तावः । इन्द्रविजयेच्छादिः स विद्यते यस्य तत्." Dinakara explaining the epithet like Mallinâtha has also the following, "अथवा । आकुमारस्य सतो रघोर्या कथा इन्द्रविजयादय इति तत् आरभ्य." This epithet is taken adverbially to जग्मुः, or it may also be taken as an adjective to यज्ञः (when the meaning would be 'the commencement of the history of which was made even by boys,' i. e., (the king's) fame of which even boys began to sing.—इक्षुच्छायनिषादिभ्यः, the word छाया is changed at the end of Tatpurush-compounds into छाय only when बाहुल्य or thickness of shade is meant.—गुणोद्भयं, Ohâritravardhana and Vallabha translate गुणेभ्यः by "सौन्दर्योद्भयः."

P. 99. St. 21.—कुम्भयोनेः, 'of the pitcher-born.' On this Pandit has the following note; 'of the star Canopus belonging to the constellation Argo Navis, otherwise and properly called अगस्त्य. Agastya is a celebrated Vedic Rishi, who, together with Vasishtha, is described as having been begotten by the two gods Mitrâvarunau, when these happened to see the celestial nymph Urvasî. As part of the semen fell into a pitcher Agastya was produced in it at once. The whole myth is given by Sâyanâchârya in his commentary on Rigveda, VII. 33, 11. The star Canopus being afterwards identified with Agastya, the Vedic sage, all the epithets, attributes &c., of the latter came naturally to be applied to the former.'—उद्वाह, the time of the rising of the Canopus or Agastya falls between the latter half of श्रावण and the first half of भाद्रपद, i. e., about August. The turbidity of waters in the rainy season disappeared at the approach of autumn; methinks it was transferred to the hearts of Raghu's foes who trembled to think that the season for his conquering expedition had arrived.

P. 100. St. 22.—लीलाखेलं विक्रमं, Cf. Chāritravardhana “लीलाखलं निरायासेन विस्त्वरं तादृशं तस्य रघोर्विक्रममनुप्रापुरन्ययुः । वृषपक्षं लीलाया अन्य-वृषभावशया खेला क्रोडा यत्र तथाभूतं विक्रमं गमनविशेषमित्यर्थः । नृपविक्रमोऽपि मदोदभः ककुद्राजलक्षणं तत्सहितः प्रयातो यात्रायां हस्त्यधादिखुराद्यभिघातेन नदीनां तटभेद्या भवति.” But Vallabha renders the epithet simply by “विलासमन्थरं.”

P. 100. St. 23.—मदगन्धिभिः, On this epithet Chāritravardhana remarks, “मदवद्वन्धो येषान्तेः । एव शब्द इवार्थः । अन्यथा साक्षात्सप्तधाक्षरं गजानाम-चिरंजीवित्वसूचकं दृष्टं स्यात्.”—प्रसुब्धुः, Here Vallabha observes, “शरदि मदकालः.” Cf. also Sumativijaya: “तालुवक्षःकपोलेभ्यः शंखकुम्भकरे तथा । रामकुम्भकटिभ्यश्च दानं प्रक्षरति द्विपः.” The seven parts of the body of an elephant from which ichor exudes are : the two nostrils, the two temples, the sexual organ and the two eyes. It is in autumn that elephants are rutty.

P. 100. St. 24.—यानाये, ‘to an expedition of conquest.’—आ-इवान्, Here आ implies diminution.

P. 101. St. 25.—वाजिनीराजनाविधौ, Nirājana is a military and religious ceremony held by kings or generals on the nineteenth of Asvina before taking the field. It consists in purifying the Purohita or chaplain, the kings ministers ; and various component parts of the army during the recitations of sacred texts ; waving lights before an idol, as an act of adoration, (this may also be performed with a lotus, clean cloth, or the leaves of various sacred plants ; prostration is considered as a fifth kind of adoration). Cf. Chāritravardhana, “उक्तं च । “द्वादश्यामष्टम्यां कार्तिकशुक्लस्य पंचदश्यां वा । अ-भगजस्य हि कुर्यान्निराजमसंज्ञितां शान्तिं.” Cf. Nai. “निराजनां जनयतां निजबान्धवा-नां.” Cf. also Devi Purāna, “यवपिष्टप्रदीपायैभूताभ्युत्थादिपल्लवैः । औषधीभिश्च मध्याभिः सर्वबीजैर्यवादिभिः । नवम्यां पर्वकाले तु यात्राकाले विशेषतः । यः कुर्या-च्छ्रद्धया वीर देव्या नीराजनं नरः । शंखभेर्यादिनिनदैर्जयशब्दश्च पुष्कलैः । यावतो दि-वसान्वीर देव्या नीराजनं कृतं । तावत्कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते । यस्तु कुर्यात्प्रदीपे-न सूर्यलोके महीयते ” । and further “पञ्चनीराजेन कुर्यात्पथमं दीपमालया । द्वितीयं सोदकाग्नेन तृतीयं धौतवाससा । चूताभ्युत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितं । पंचमं प्रणिपातेन छाटाङ्गेन यथाविधि.” See also Padma Purāna, Vol. II, Cha. 107. and Agni Purāna, Cha. 267, Vol. II. Compare also Sumativijaya: “नीरस्य छांदुदकस्य अजने क्षेपः अत्र नीराजनं आरात्रिकमित्यर्थः । गजाधर्मगलाय राजानः ब्रह्मणसमये नीराजनां विधिं कुर्वन्तीत्याममः ”

P. 101. St. 26.—अयान्वितः, explain “अयेन शुभावहविधिना अन्वितो भुक्तः.” ‘followed by good fortune.’—गुप्तमूलप्रवृत्तः, Cf. Manu, कु-त्वाभिधानं मूले तु वाचिकं च यथाविधि । उपपत्त्यास्यदे चैव चारान्तरम्यग्विधाय च संज्ञोऽयं विविधे मार्गे बहिर्धुं च बलं स्वकं साम्प्रदायिककल्पेन यावादिपुरं प्रति.”

Compare also Châritravardhana, “तत्र मौलं क्रमागतं । भूतकं नवं धार्यमाणं । मित्रं प्रसिद्धं । अमित्रं बलाद्वशीकृतं । आटविकं कार्यवशात्कृतं । कार्यवशादस्थिरमागतमिति । हस्त्यधरथपादातिनाविकाटविकाशेति कथितं । तथा चोक्तं । “देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च गुरुंश्च शुभवासरे षड्विधं तु बलं व्यूह्य द्विषतोऽभिमुखं व्रजन्.”

P. 101. St. 27.—अवाकिरन्, On this epithet Châritravardhana has : “इति यात्राकालस्याचारः.”—शीरोर्मय इव, ‘as the milky waves with their vapoury mists tossed up by the Mandâra’—when the ocean was churned with that mountain, to recover what the deluge had swallowed.—अच्युतं, ‘Vishnu.’ Cf. “यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतरत्नेन कर्मणा”

P. 102. St. 28.—तर्जयन्निव, On this epithet Châritravardhana observes : “अन्योऽप्यङ्गुल्यादिना तर्जयति.” The roots तर्ज्, मृत्स् and c. are अनुदानेत् and therefore according to the rule “अनुदानङित् आत्मनेपदम्.” Pāṇini, I. 3. 12, they ought to be of Atm. but from the root चक्षिइ which has both इ = अनुदानेत् and इ = ङित्, Vāmana says that mere अनुदानेत् (as in तर्जिभस्ति which have इ at their ends) does not make a root necessarily Atmanepadi therefore here तर्जयन्.

P. 102. St. 30.—प्रतापः, On this Vallabha has, “शत्रूणां भयजननवातो प्रतापः.”—चमूः. The army generally consists of 729 elephants, as many chariots, 2187 horse and 3645 foot. It also consists of four divisions, viz., chariot, elephant, horse and foot. But the military renown of Raghu would, long before his arrival, set his enemy's heart trembling with fear, a fear heightened by the army din, announcing his march, and by dust showing that he was not far off. Thus prowess, uproar and dust were three army divisions in themselves by contributing to the enemy's faintness of heart, the fourth division being the ordinary four divisions considered as one. Otherwise the number of divisions in his army would be seven.

P. 103. St. 31.—शक्तिमत्त्वात्, ‘by means of his supernatural power,’ i. e. without having had to use human efforts such as digging out wells, building bridges, &c.

P. 103. St. 32.—गङ्गामिव भगीरथः, It is said that in former times a king named Bhagîratha of the solar line practised severe austerities in order to save his ancestors (सगरः) who had been burned to ashes by the wrath of the sage Kapila. The god Brahmâ pleased with his austerities commanded him to propitiate Sîva. Sîva too being greatly satisfied with his penance promised him to hold on his own matted hair the furious current of the Gangâ. Thus the Gangâ issuing forth from the व्रह्मकमण्डलु fell violently on the head of

S'iva, and thence she began to flow on the mountain Himālaya, and after which she followed the king Bhagīratha as far Sagāra Kunda at Vārānas'ī. In this way Bhagīratha saved his ancestors. See Rāmāyana, I. 44.

P. 103. St. 33.—फलम्, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss., “फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भांगलाभयोः” इति केशवः । —उल्बणः, ‘free from obstacles,’ ‘clear.’

P. 104. St. 35.—आत्मा संरक्षितः, On this Sumativijaya observes: “यथा नदीवेगाद्वेतसा वृक्षा नमवृत्तिं कृत्वात्मानं रक्षयन्ति तद्वत्तैः सुदैरात्मा रक्षितः.” —सुदैः, West of Vanga (समतल i. e. Eastern Bengal) was Suhma Des'a with its capital ताम्रलिप्त, called also ताम्रलिप्त, दामलिप्त, ताम्रलिप्ती, ताम्रलिनी (Cf. हेमचंद्र IV. 45.) In the time of Mahābhārata, Suhma Des'a seems to have included Western Midnāpur only, as it is separately mentioned after Tāmralipta (Bhārata, II. 30, 24, 26.), but there can be no doubt that in after times its extent was greater, as Tāmralipta is distinctly mentioned by several writers as the capital of Suhma Des'a. (Cf. D. K. VI. people, with the surname Som are common in Western Bengal.) The commentator in explaining the text of Mahābhārata in one place calls the Suhmas Rādhas (Bhārata, II. 30, 16), and we know that Rādha is the name of Western Bengal, from which the Rādhi Brāhmans take their name. It is impossible to describe accurately the limits of this province. It did not extend to the left bank of the Bhāgirathi as Nadiyā (Navadvipa) was the residence of the later kings of Gaura. But it probably included Bardwan (Virdhamāna) Bankoora (Mallabhūmi), Beerbhoom (Virabhūmi), as no separate mention is made of these districts in early works. The Vardhamāna of the Kathā Sāgara was evidently a town in Central India North of the Vindhya. This is clear from the description of a journey in the 25th Taranga and confirmed by a copper plate found at Ujjayani. Tāmralipta has been long identified with modern Tumlook on the right bank of the Cossya here called Rūpanārāyana. This is the Kapis'ā of Kālidāsa. It is celebrated for a temple of Kālī, which is spoken of even by Dandin. In former days, it was situated closer to the sea than at present and a place of considerable maritime trade. Its people were known as Tāmraliptakas, Vallabha and Sumativijaya explain सुदैः by ऋद्धेयै राजभिः.

P. 104. S. 36.—वङ्गम्, ‘West of Tipperah lay Vanga or Eastern Bengal. It is often mistaken for Gaura or Northern

Bengal. The existence of such different castes as Gaurades'īya Shāhā and Vangades'īya Shāhā is convincing proof that the two names do not convey the same province. In so late a work as *Mādhava Champū*, the two countries are clearly distinguished and Vanga is described to be the country through which the Padmā and the Brahmaputra flow. To understand this passage clearly, we should remember that the main channel of the Brahmaputra originally flowed through Maymensing, where it is still known by that name. The passage is interesting for the introduction of the word Vangāla from which Bengal is derived and which is now applied by Calcutta people as a nickname for the people of Eastern Bengal. In connection with Vanga, Kālidāsa speaks of the estuaries of the Ganges. It, therefore, included the sea-coast of Bengal. In the *Bhishma Parvan* Cha. 90, the king of Vanga is said to have fought with big elephants. As elephants are not found in the plains, but in Tippera and Garo hills, it is probable that Vanga at one time extended to these limits. Vanga is a name of tin, which is not found in Bengal, but "in Malaya, Pegu, China, and especially the island of Banca in the East Indies." It is probably so called because it was known to the Indians from Vanga or Eastern Bengal, in which case, it must have had a considerable coasting trade from the earliest times, as the word in the sense of tin is mentioned by so early a writer as S'us'ruta. Vanga was probably also called "Samatata" or "Plains." The word occurs in *Varāhi Sanhitā* XIV. 6 along with Odra (Orissa and Prāgiyotisha (Kamroop)), but without any indication of its position. Hiouen T'sang does not speak of Vanga, but in its place we find Samatata south of Kāmarūpa. I have already shewn that the Gangetic Doab (Kuru Panchāla) was known by a similar name Samasthali. I have, therefore, little doubt that Samatata was Vanga. The principal old towns of this province are the early Mahomedan capital Suvarṇagrama (Sonārgaum) or the golden village near Painam and Vikramapura or the capital of Vikrama, which is now the name of a Purgunah, in which the residence of Hindu kings is still pointed out at Rampal south of Dacca. This (Bikrampur) was the place to which the kings of Gaura, as we know from copper grants, carried their victorious arms and this fact is confirmed by local tradition that when the Sens were reigning at Bikrampur, Pāls were reigning north of the Buri Ganga, the remains of whose fort Darduriya near Eksdalā exists till this day. Jessor (Yas'ohara) on the Bhairab (Bhairava) is said to have been founded by another Vi-

krama in the beginning of the 16th century. In that case, it cannot be the town visited by Hiouen Tsang. On the north-eastern frontier of Maimensing is Durgipura on the Somesari river—the seat of the Mahārāja of Susang, who is considered to be of a very old family and who is now so well-known for his action against Government for his rights over the Garo Hills.—जयस्तंभान् निचखान्, On this Sumativijaya observes, “नगराणि जित्वा तत्र स्तम्भाः क्रियन्ते इत्यागमः.”

P. 105. St. 37.—उत्खातप्रतिरोपिताः कलमा इव, the adjective उत्खातप्रतिरोपिताः is to be taken both with “ते” and with “कलमाः.” कलमाः are plants of rice grown thickly in a burnt piece of land early in the wet season and then transplanted to another soil, of a softer nature, and full of water, about July and August. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “शालयः कलमायाश्च षष्टिकायाश्च पुंस्यमी” इत्यमरः—प्रणताः, On this epithet Chāritravardhana observes, “क्षेत्रे पञ्चस्याग्नि संभवात्पादमूले यत्पञ्च तदवधि मञ्जरीभारेण नम्रा बहु फलन्ति तथेत्यर्थः । तदुक्तं भारविणा । ततोऽपि पश्यन् कलमस्य सौधिके सवारिजे वारिणि समर्णीयकमिति.” Ki. IV. 4.

P. 105. St. 38.—कपिशां. See above our note to verse 35th.—उत्कल, To the south of Tāmralipta lay Odra or Utkala (Orissa) which, from the verse of Kalidāsa, extended up to the Kapisā. Odra is probably the older name, representing the aboriginal tribes of the country. It occurs in the Mahābhārata in the list of Indian provinces along with Videha and Tāmralipta and in the list of southern conquests of Sahadeva. The chief town of this province—Cuttak (Kataka encampment) is said to have been founded by Nripa Kesari in the tenth century. It was probably better known as Padmāvatī, as, according to the Madhava Champī, this was the capital of Mukunda Sena Deva, who, according to the Aini-Akbārī, built a place with nine courts within the fort of Cuttak. Jājpur (Yagnapura) on the borders of the Balasor (Bales’vara) district and the city of the celebrated temple of Bhuvanes’vara in the Puri district are said to be the older capitals of the province. In the Katha Sāgara, there is a mention of a town Karkotaka on the coast of the eastern ocean, by which it meant the Bay of Bengal, as it also places Tāmralipta or Tumlook near it. It is said that the hill Udayagiri was near this town and that it took more than seven days to reach it from Tumlook. I believe by Udayagiri, it meant the hill of that

name in the district of Cuttack, whose foot, according to local tradition, used to be washed by the ocean. But the most important place from a Hindu point of view is Puri (the city) on the South of Kataka with its widely known temple of Jagannātha. Its celebrity, however, dates from comparatively recent times, as no notice of it is found in the Mahābhārata or the earlier Purānas. Its great exponent is the Utkala Khanda of the Skanda Purāna, which is probably not more than five hundred years old. On this Chāritravardhana remarks “ उत्कलदेशीयास्तु संप्रामदिने एव रघुचरणयोन्यपतति-
त्यर्थः. ” This proves the subjugation of Orissa.—कलिङ्गाभिमुखः, To the South of Odra, lay Kalinga, which extended to the mouths of the Godāvari. In the time of the Mahābhārata, it included Odra, for the river Vaitarni, which runs by Jaipur, is expressly mentioned in one place to be in Kalinga. It did not generally extend beyond the Godāvari, as its mouths in a verse already quoted are said to have been in the possession of Andhras. In the Days of Dandin, its capital Kalinganagara was at some distance from the sea-coast, as he says the king of Kalinga went out to pass some days at the sea-side, when he was taken captive with his daughter by the neighbouring king of Andhra. The capital was, therefore, not at Kalingapattana, on the north nor probably at Vizigapattana (Vijayapattana), but at Rāja Mahendri on the south, as it is at some distance from sea-side and at the same time bordered on Andhra Des'a.

P. 105. St. 39.—महेन्द्रस्य, By this is meant the chain of mountains that extends from Utkala or Orissa and the Northern Circars to Gondavana. General Cunningham in his Ancient geography of India, p. 516 identifies Mahendra mountain with Mahendra Māle, “ which divides Ganjām from the valley of the Mahānadi. ” I think it included the whole of the eastern Ghāts between the Mahānadi and the Godāvari. Kālidāsa calls the king of Kalinga “ Lord of Mahendra ” and Kalinga was not limited to the country about Ganjām, but extended up to the Godāvari. So in the कथासरित्सागर. The existing town of Rāja Mahendri on the Godāvari probably originally meant nothing more than the capital of the monarch of Mahendra. See Anundoram Boorooah's ancient geography of India, page 127, para 132. See also Wilson's Vishnu Purāna, page 174.—गम्भीरवेदिनः, ‘ of a restive elephant, that does not mind the pricking of the goad. ’ Cf. Chāritravardhana : “ स्वभेदा-
दुधिरसाभ्यामांसस्य गलनादपि । संज्ञां न लभते यस्तु विषादगम्भीरवेदिनमिति पालकाप्यः. ”

Vallabha reads the same with a slight difference : “ त्वेकेदाक्षोवि-
त्स्वावाभ्यांसस्य व्यथनादपि । संज्ञां न लभते यस्तमाहुर्गम्भीरवेदिनः.” See also
commentary.

P. 106. St. 41.—काकुत्स्थः, ‘The descendant of ककुत्स्थ.’ In the
वेता age, a violent war broke out between the Gods and the Asuras,
in which the former were vanquished. They then went to Vishnu
for assistance, and propitiated him. Vishnu told them to secure
the aid of the king Puranjaya, who was then ruling at Ayodhyâ.
The Gods went to the prince and requested him to fight against
the demons. The prince replied : ‘let this your Indra consent to
carry me upon his shoulders, and I will wage battle with your foes,
as your ally.’ Indra consented to this and assumed the shape of bull,
the prince mounted upon his shoulder and destroyed all the enemies
of the Gods. He thence obtained the appellation of Kakutsstha
(seated on the hump or ककुद्).—नाराचदुर्दिनः, ‘A shower of iron
arrows.’ Here, however, दुर्दिन means a shower, not a cloudy
day.—जयश्रियं प्रतिपेदे, Châritravardhana explains this as, “ वैरि-
बाणवारवर्षणसहनानन्तरं नृपोऽङ्गीन् व्यजेष्ट्यर्थः । यद्यपि दुर्दिनं मेघछत्र एवाहि मुख्योर्थ-
स्तथापि लक्षणया वृष्ट्यर्थोऽवगत्यः । उक्तञ्च । ‘यत् सर्वोषधिसनानं तत्पङ्क्त्यमलोदकं’
इति वैजयन्ता । अङ्गस्थानकथनेन संग्रामसहनस्य व्याप्तिनिर्माकत्वसूचनं पृष्यादिनक्षत्रे
जटामांस्यादिना मङ्गलस्नानं तेन जयसिद्धिरित्येकं । करग्रहणार्थं स्नानं राज्याभिवेक-
ज्ञानञ्चेत्यन्यं.” Before possessing himself of such a prize as जयश्री,
Raghu need have his auspicious bath. It appears that the shower
of darts, meant to overwhelm him, did duty for the necessary
ablutions.

P. 106. St. 42.—ताम्बूलीनां दलेः, ‘In betel-leaves,’ i. e., drink-
ing vessels made of the betel-leaves. The warriors of Raghu did
not spread betel-leaves on the ground and prepare soft rural seats
to sit upon ; but they made of these leaves the drinking vessels in
order to drink liquor.—आपानश्रुति, explain “ आ संभूय पिबन्त्यत्रेति आपा-
ने,” ‘a place for drinking in company,’ technically so called.
Vallabha translates it by “ कृतपानगोष्ठीभूयः.” That the warriors could
afford the luxury of a carousal in itself proved the extinction of the
enemy’s glory by a crushing defeat. The liquor they drank was, it
appears, the enemy’s glory liquified. On this Châritravardhana
remarks, “ तदेकौचित्यापानोक्तिः.”

P. 107. St. 43.—धर्मविजयी, On this Vallabha remarks : “ ध-
र्मविजयी लोभविजयी अमुरविजयी चेति विविधो राजा । यः क्षत्रं निश्चित्य तदीयां श्रियं
नीत्वा क्षत्रं तस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति स धर्मविजयी । यः क्षत्रं निश्चित्य तदीयां श्रियं

मेदिनी च गृहीत्वा प्राचैर्नविकुरुते स लाभविजयी । यः क्षुब्धं हत्वा तदीयां धियं मेदिनीं च गृह्णाति स असुरविजयीति.” ‘A righteous conqueror vanquishes his enemy but reinstates him, a covetous conqueror appropriates to himself all the enemy’s possessions but spares his life. A devilish conqueror spares nothing, not even life.’

P. 107. St. 44.—अनाक्षास्वजयः, ‘to whom victory was nothing to be yearned after.’ Because acquired with ease. This contains in it the promise of future success. The epithet may also mean (1) ‘a triumph over whom was not to be hoped for,’ or (2) ‘whose (he being the subject of जय) victories (i. e. victories like whose) were not to be looked for by others.’ Châritravardhana and Sumativijaya explain it as, “अनाक्षास्योऽयैर्दुर्भगव्यो जयो यस्य सः,” Vallabha by “अनभिलषणीवजयः.” On this Châritravardhana holds the following discussion: “ननु कथमनाक्षास्येति । ‘एतस्सुशास्’—इति व्यप्यय्ये । ‘शास इदङ्गलोः’ इतीत्वप्रसंगात् । अत्रोच्यते । शासनं शासस्ततस्तत्करोतीति णिच् । अथ वा । क्षुब्धं हिंसायां । ‘हन्त्यर्थाच्च’ इति चुरादिपाठाणिच् ।—वेलातटेन, Châritravardhana explains, वेलातटेनेति । “प्रकृत्यादित्वात्तृतीया” । एवकारः कठिनमार्गेऽप्यप्रतिहतत्वसूचनार्थः. —अगस्त्याचरितां, explain “अगं पर्वतं विश्रमिति यावत् स्थापयति स्तम्भातीति तेन अगस्त्येन आचरितामवलम्बितामाक्षां दिक्षं.” Cf. Châritravardhana: “अगस्त्यां दक्षिणामाक्षामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यान्मजो योगी विश्रवातापिमदेनः ॥ इति ब्रह्मपुराणे.” See commentary. The southern part of India, occupied by people speaking Tamil. Some say that the sage अगस्त्य had a principal share in the formation of the Tamil language and its literature.

P. 107. St. 45.—सैन्यपरिभोगेन, On this epithet Châritravardhana remarks, “सैन्यस्य परिभोगो जलक्रीडनादिस्तेन,” and Dharmameru by “सैन्यपरिभोगः स्नानादिक्रिया तेन,” and Vallabha by, “सेनाजलावगाहेन.”

P. 108. St. 46.—मारीचोद्भ्रान्तहारीताः, Cf. Dharmameru: “मारीचानां गन्धेन भक्षणेन वा उद्भ्रान्तास्स्ता इतस्ततश्चलिता हारीताः पक्षिविशेषा अर्थाच्छुका यासु ताः,” also Vallabha: “मारीचैः (appears to be his reading) उद्भ्रान्त्या हारीताः पक्षिणो यासु ताः.”—मलबाद्रेः, the mountains bordering Malabar, abounding in aloe trees; the southern part of the Western Ghâts. See note to 51 below.—उपत्यक्ताः, Sumativijaya translates it by “अधीभूयः,” Dharmameru, by “तटभूवः,” but Châritravardhana agrees with Mallinâtha.

P. 108. St. 48.—त्रिपर्दीक्षेदिनामपि, On this Vallabha observes: “त्रिपर्दी क्षिन्दन्तीति त्रिपर्दीक्षेदिनस्तेषां सुखावस्थात्यागिनामपि । सुखावस्थितस्य गजस्य सुखावस्था त्रिपर्दीन्युच्यते,” and Châritravardhana has: “त्रिपर्दी

चरणबन्धनं तन्मोटनसमर्थानामपि.”—श्रीविश्वेश्वरार्जुनसमर्पितं, ‘fastened round the lines (marks) of (hollows, depressions made by the) coilings of serpents on sandal trees.’ ‘The poet means that the elephants, who were so strong that they would have broken their foot-chains, were kept on their spots by the mere ropes fastened round their necks, because the ropes were very firmly tied to the Sandals on account of the grooves being so well adapted to them : and because the odoriferous exhalations given out by the sandal trees were so charming to the elephants that they did not tear off the neck-ropes,’ says Pandit. —नालसत्कृतिः, here Châritravardhana discusses the reading, “ ननु सखे (appears to be his reading) इत्यात्मने पदं चित्त्यं । “ न गतिर्हि सार्थेभ्यः ” Pânini, I. 3. 15. इति निषेधात् कर्मव्यतिहारोऽप्यात्मनेपदं सम्भवति । यद्वा । कर्मकर्तरिरूपं । नालसत्कृतिणां भवमिति । “ युद्धो लुङि ” इति संसृतेन तद्वा । भवमिति “ सीवाभ्योऽञ्च ” इत्यप्रत्ययः । अस्मिन्पाठे तत्र भवस्य समर्पणं श्रुतमित्यतो “ नालानं कृतिणां सखे ” इति पाठो युक्तः ”

P. 109. St. 49.—दक्षिणस्त्वां दिशि, The meaning is—when in दक्षिणायन ‘ winter solstice ’ the sun moves from north to south, rains set in and the sun becomes dim ; but when Raghu came to the south, his power was irresistible and not dimmed like that of the sun.—पाण्डुपारः, On the south-west of Chola Des’a, in the extreme south of India, lay the country of Pândyas. The mountain Malaya and the river Tamraparni fix its position undisputably. In the time of Kâlidâsa, it must have extended from the banks of the Kâveri to the Indian ocean, as he calls its capital “ Serpent-town ” (R. VI. 59 to 64), which must be Negapatam (Nâgapattana) 160 miles south of Madras. The town of Madhurâ (Madura) was founded some centuries after by king Kulas’ekhara. The holy island of Râmes’vara belonged to this kingdom. It appears to me to be the same as the celebrated Gokarna of ancient writers. Both are in the southern ocean. Both are sacred to Sîva. Both have holy lakes. To these should be added the fact that while Gokarna occurs so frequently among old writers, no notice is found of Râmes’vara. Beyond it is the Adam’s bridge, called Nala Setu in the Râmâyana, but more commonly known as Setubandha. Beyond the Adam’s bridge is the island of Sinhala (Ceylon) called Lanka in the Râmâyana with its mount Rohana or Adam’s peak. The Mahâbhârata speaks of Kumâris in this kingdom (Pândya). These evidently refer to Cape Comorin and shew that the principality at one time included part of the Malabar Coast, as independently testified by a Greek writer. The

same work also speaks of a mount *Rishabha* in it. It is very likely a summit of the *Malaya* mountains.

P. 109. St. 50.—*तावपणी*, is a river well-known for its pearly treasures. Though enjoying a very celebrated name, it is a very small stream flowing past *Pallamacotta*, and falling into the Gulf of *Manar*. See our note to the above verse.—*मुक्तासारम्*, may also mean 'the weath of pearls.'—*यसः स्वमिव*, 'as if it were their glory.' The ground of comparison is the snowy whiteness of the pearls resembling the supposed whiteness of glory.

P. 109. St. 51.—*आलीनचन्दनौ*, The Southern and the Deccan Mss. of *Mallinātha's* commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "गन्धसारो मलयज्ञो भद्रश्रीचन्दनोऽक्षियाम्" इत्यमरः।—*दिशस्तस्याः*, viz. 'of the south.'—*मलयदुर्गुरौ*, These are the mountain chains in the country of *Pāndyas*. They are the southern portion of the *Western-ghats*. *Malaya* is also one of the seven *Kula Parvatas* or chains of mountains. The slopes of *Malaya*, we read in the *Vira-charitra*, are encircled by the river *Kāveri* and a similar statement is found in the *Raghuvans'a*. In the *Bāla Rāmāyana*, the mountain is said to teem in cardamoms and pepper and sandal and betelnut trees, which are all abundant in most southerly India. I have, therefore, no hesitation in identifying it with the southern portion of the *Ghâts*, running from the south of *Mysore* and forming the eastern boundary of *Travancore*. *Kalidāsa* calls the mountains *Malaya* and *Dardura* the breasts of India. *Dandin* calls southerly wind "cool with the embrace of sandals on the sides of the mountain *Dardura*." In the *Mārkaṇḍeyapurāṇa*, *Malaya* and *Dardura* are spoken of in one connection. I am therefore inclined to think that *Dardura* meant that portion of the *Ghats* which form the southern boundary of *Mysore*. The sources of four rivers are placed in this chain: *Kritamālā*, *Tāmraparnī*; *Pushpajā*, *Utpalāvati*. *Tāmraparnī* is the most celebrated of these rivers. It runs through the ancient kingdom of *Pāndya* and is well described by *Rāja Ś'ekha-ra*. It is evidently the *Tambaravari* of the present days, which rises in the eastern declivity of the western (some call eastern) *Ghats*, runs through the district of *Tinnevely* and falls into the Gulf of *Manar* near the small town of *Punakail*.

P. 110. St. 52.—*असह्यविक्रमः*, analyse "मोहमसक्योऽसहो विक्रम पौरुषातिरेको यस्य."

P. 110. St. 53.—अनीक is originally the face; and meaning then the edge or point of any sharp weapon, it signifies the sharp edge or edge-like appearance of an army in march, i. e. a row. In classical Sanskrit the word only bears one signification derived from the last, viz., that of 'multitude' or *army*.—अपरास्त°, Val-
labha interpretes it by "अपरास्ताः = कौटुम्भाः," and he is right. Kon-
kava (अपरास्ता) is still the name of the sea-coast from Daman on the north to a few miles north of Goa, comprising the districts of Thana and Ratnagiri. The Madguras of the Harivan-
s'a chapter 95 may have been the general name of the inhabitants of this tract.—विसर्पतिः. Ohâritravadhana trans-
lates it by "प्रसरणशीलैः" and very correctly.—रामाक्षोत्सारितः. His vast army extended from side to side over the whole distance between the sea and the foot of the Sahya mountain, and rolling forward in billows, presented a sea-like appearance. Kas'yapa, go-
ing to spread a sacrifice, received, as a gift from his disciple, Pa-
ras'urâma, the whole of the earth conquered by his valour. As it would ill become the disciple to use any part of his gift, he re-
claimed an abiding place from the unwilling sea, forced by an arrow to recede. See also Vishnu Purâna Vol. IV. p. 23.

P. 111. St. 54.—अक्षौट्टविभूषणैः, 'By whom ornaments (or decorations) were flung aside for fear,' i. e. they had not made their decorations, such as combing the hair and ornamenting them with saffron powder, &c. The अय was the terror with which the Keral women were struck at the sudden appearance of the enemy before whom they fled in disorder.—केरलदेवित्ति, Keral was the ancient name of the whole tract comprising the districts of Travancore, Cochin, and Canara. Travancore on the west of Pândya Des'a is said to be the coun-
try of the Cheras. I do not know the evidence on which this opinion was based. Without denying the existence of the word in the vernacular, I must say, I do not remember meeting it in any Sanskrit work. Dr. Kern reads Cherya in Varâhi Sanhitâ XIV. 15, as a possible Sanskrit form of Chera, but none of the manuscripts he consulted countenanced that opinion. In the 8th Uchchhvasa of the Das'akumâra, the king of As'maka or Hilly coun-
try is said to have fomented the kings of Kuntala, Konkana, Vana-
vâsi, Murala, Richika and Nâsikya in a general rise against the king of Vidarbha. It will be presently shown that Murala is another name of Kerala. The position of all these countries except As'ma-
ka are definitely known to us and cover all southern India except

Travancore. As'maka must therefore be the old name of Travancore. This is confirmed by the fact that some Mahomedan writers called it Kūta which conveys the same thing as As'maka. In the third act of the Uttara Rāmacharita, Bhavabhūti introduces two obscure rivers Tamasa and Murali. The first has been already mentioned. The second is the principal river of Kerala. This is clear from the account in the Raghuvans a. Hence the people were sometimes called Muralas, of which an instance has been already noticed. From the description in the Raghuvans a and the Kathāsagara, it is clear that Kelara meant the strip of land between the Western Ghāts and the sea north of the Kaveri. This is also the popular opinion, which fixes its northern boundary on the South of Konkana. The principal rivers in this tract are the Netravati on which Manglore is situated, the Sarāvati on which Hunawar is situated, and the Kali Nadi on which Sadaśivagada is situated. As the first two rivers have distinctive names, I believe the last is the Muralā of our poets. Kālidāsa speaks of the Punnāga trees in this country (Kerala). Dr. Roxbury says it is a native of the coromondal coast. I believe it is also a native of the opposite coast. In the Hemachandra Kosha, Urga is given as a synonym of Kerala.

P. 111. St. 55.—**सुरला**, see note to the above verse.—**पटवासनां**, a *Patavāsa*, as the name signifies, is any powder for scenting garments, like our बुक्का &c. The components described by Varaha, however, are ; “*त्वग्गुशीरपत्राणि सूक्ष्मैर्लाघेन संयुतैश्चर्णैः । पटवासः प्रवरोऽयं शृङ्गकर्पूरपत्राधेन ।*” Varāh. Brī. San. adh. 77. 12. Bibli. Indi. series.

P. 112. St. 57.—**शिलीमुखः**, ‘the bees’, *lit.* the sting-mouthed

P. 112. St. 58.—**अपरान्तमहीपालव्याजेन**, On this epithet Vallabha remarks, “*अपरान्ताः पश्चिमसागरसमीपवासिनां राजानः*”.

P. 112. St. 59.—**मत्तेभरद्नोत्कीर्ण**, Or ‘where a record of his valour was charactered by incisions of the tusks of his infuriated elephants,’ or ‘which was engraved by the tusks of his frantic elephants and where there was (thus) a clear record of his valour.’—**त्रिकूटमेव**, त्रिकूट ‘Having three peaks, is the name of several ranges of mountains. It may be a mountain in the territories of Travancore with three peaks. Kūta or As'maka is the ancient name of Travancore. And hence त्रिकूट may have been a mountain or a mountain range in that country. Vallabha, however, explains it by “*सुवेले गिरिमेव*.” But this cannot be the त्रिकूट of Travancore. Rāmāyana assigns a position to this mountain in Lanka.

P. 113. St. 60.—**पारसीकान्**, These are supposed to be the ancient Persians, or inhabitants of that part of Persia, that lies nearest to the Indus. Charitravardhana explains this by “यवनान्”, Dharmameru by “पारसिकदेशं नृपान्, and Vallabha by “पश्चिमदेशीयान्-नृपान्”. See Wilson’s *Vishnu Purāṇa* Vol. II. page 136. Compare also Sumativijaya, “सिन्धुतटवासिनां म्लेच्छराजान्.”

P. 113. St. 61.—**यवनीमुखपद्मानां** &c. ‘he suffered not the flush of wine as belonging to the lotus-like faces of the Yavana women.’ The expression *as belonging to* may be preferred to *on*, because **मुखपद्मानां** and **अञ्जनानां** are emphatically possessive, not locative. Sunlight being favourable to lotuses, the latter are invested with the possessorship of the former. On this epithet Dharmameru has “यवनेक्षीयक्षत्रियर्षाणामयान्तरुहिकर्षाणीणाम्.” ‘The Yavanas,’ observes Wilson, ‘may be either the Ionians or Greeks of Bactria and the Panjab—to whom there can be little doubt the term was applied by the Hindus—or the Mohamedans, who succeeded them in a later period, and to whom it is now applied.’ The history of the dark Yavana (कालयवन) is a sufficient refutation of the opinion that the Yavanas were Ionians or Greeks as its latest advocate puts. In the Mahabharata, we have not only western Yavanas who went with the Kamboja prince to fight on the side of Suyodhana, but also eastern Yavanas who came to the Rājasūya festival with the chief of Kāmarūpa, and southern Yavanas who were subjected by Sahadeva. Kalidasa applies the term unmistakably to the ancient Persians and Dandin a few centuries later very probably to the Arabian navigators. There is, therefore, no doubt whatever that the term Yavana was never restricted to the Greeks—an opinion, which was so far as I can see, rests on mere surmises and no evidence whatever. In the Unādi Sūtras (II. 74.) the word is derived from **यु** meaning (says Ujjvaladatta) “to mix,” in which case it would mean “mixed *i. e.* mixed race.” Cf. also Sumativijaya : “तासां यवनीनां पतयो बन्दिग्राहं गृहीता अथवा प्राणवियोजिता येन तन्मुखपद्मरागो विनश्येदिति भावः,”—**बालातपनिवाञ्जानाम्-कालजलशेदयः**, ‘as the rise, out of season, of clouds does not endure the lotuses’ early sun-beams.’ **बाल** is added, because it is the morning sun that gives the reddish bloom to the lotus.—**अकाल** means not in the rainy season, when lotuses do not bloom. Raghu’s advent too the Yavana women cursed as altogether out of season. They had never expected to become widows so soon.

P. 113. St. 62.—अश्वसाधनैः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “साधनं सिद्धिसैन्ययोः” इति हैमः ।—रजस्व, ‘in the midst of dust.’—शाङ्कुकजितविशेषप्रतियोधे, ‘where the opponents (rival combatants) were to be made out from (by) the twang of his bow.’ The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “शाङ्कं पुनर्धनुषि शाङ्कणः । जये च शङ्कविहिते चापेऽग्राह विशेषतः” इति केशवः ।

P. 114. St. 63.—अष्टापदजितैः, Chāritravardhana translates this by “अर्धचन्द्राकृतिभिः”.—इमंशुलैः, On this Chāritravardhana remarks, “पाश्चात्याः इमंशुणि स्थापयित्वा केशान्वपस्त्वानि तदंशाचारंकिः”.—पटलैः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “पटलं तिलके नेत्र-रोगे उद्विषि संचये । पिटके परिवारं च” इति हैमः ।

P. 114. St. 64.—संरम्भः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “संरम्भः संक्रमे कविः” इति विश्वः ।—प्रणिपातप्रतीकारः, A proverbial saying.

P. 114. St. 65.—विनयन्ते, नी with वि becomes Atm. when it takes an object which denotes not an organ or limb (as in “गडु विनयति,” गडु i. e., hump) but something connected with the कर्तृ.—मृनिष्ठ, Sumativijaya translates it by “मण्डपेषु”.

P. 115. St. 66.—ततः प्रतस्थे, &c., ‘Raghu proceeded to the quarter presided over by Kubera to extirpate the Northern princes with his arrows, as the sun does to draw up moisture with his rays.’—भास्वानिष्ठ, It is supposed that in the Summer Solstice (उत्तरायण) the Sun goes northward to drink up the water with his rays, and in the Winter Solstice the sun moves from North to South to pour down the absorbed water in the form of rain. See note to verse 49.

P. 115. St. 67.—विनीताभ्यश्रमाः, analysed, “विनीताः स्फोटिताः अश्रमो मार्गस्य श्रमाः खेदा यैस्ते.”—तीरविच्छेदने, for this Chāritravardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and Dharmamera read either वङ्क or वङ्कतीरविच्छेदने, where Chāritravardhana : “वङ्कं नाम काश्मीरा हृदस्ततीरे यानि विच्छेदितानि तैलंतिनादिभिः”.—स्कन्धान्, This epithet may be interpreted in two ways (1) ‘bodies to which filaments of कुंकुम flowers were clung;’ or (2) ‘bodies to the manes of which कुंकुम or saffron powder adhered.’ The Southern and the Deccan Mss.

of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "स्कन्धः प्रकाण्डे कार्येऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च " इति हैमः ।—कुङ्कुमकेसरान्, On this Chāritravardhana observes: "काश्मीरदेशे कुङ्कुमक्षेत्रबाहुल्यात्तत्र विषेष्टेन लोटनेन लग्नकुङ्कुमः केसरत्वं युक्तं " इति. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म " इत्यमरः । "केसरो नागकेसरे । तुरंगासिंहयोः स्कन्धकेशेषे बकुलदुमे । पुन्नागवृक्षे किञ्चलके स्यात् " इति हैमः ।

P. 115. St. 68.—हूणावरोधानां. Chāritravardhana explains हूणाः by "तुरुष्कमेदाः," हूणाः, The white Huns or Indo-Scythians, who were established in the Panjab and along the Indus at the commencement of the Christian era. See Wilson's Vishnu Purāna. Vol. II. p. 135. The Hūnas are evidently the nomadic tribe of the Huns, who dwelt for some centuries in the plains of Tartary and were a great scourge to the Chinese and Roman possessions. From the Raghuvans'a (IV. 67, 68), they appear to have once occupied the banks of the Upper Indus. The bearded Pahlavas were probably the Parthians and the Pāradas with long hair (V. P. IV. 3. 21.) some of the Paropamisadae, who dwelt in the south slopes of the Hindukūsha. They all followed the train of the celebrated Kāla or Dark Yavana (evidently a Sythian ruler), when he marched against Mathurā just before it was evacuated by Krishna. —रघुचेष्टितं कपोलपाटलदिशि बभूव, It may also be interpreted as, 'came to have for a record the ruddiness of the cheeks of the wives of the Huns,' i. e. they slapped their faces red in grief; or 'the cause of the redness of the cheek &c.,' (through the marks inflicted by themselves in their ecstacy of grief). Cf. Chāritravardhana and Sumativijaya: "हूणयोषितः कृत्तकपोलविदारणपूर्वं रुदन्तीति तद्देशाचारः."

P. 116. St. 69.—काम्बोजाः, Kāmboji is a name of the Māshaparni (Glycine debilis) and if our botanists had given a fuller information, we should have had very good evidence of the habitation of the Kāmbojas. But they are satisfied with the remark that "it is a native of India but scarce." From Kālidāsa we know that their country abounded in walnut trees, which says Dr. Roxburgh, are common in "the mountainous countries immediately to the north and north-east of Hindustan." In the Sabhā Parvan, the Kāmbojas are said to have been conquered by Arjuna along with the Daradas after the subjugation of Balkh (27. 22-3). I have already said that the Daradas now inhabit the valley of the Gilgit, which is separated from Balkh by the Hindoo Koosh. The

Kambojas must have inhabited this mountain and the adjoining country, as its Kâfirs, says Elphinstone, still call themselves Kamoj. But the Kambojas, like the Daradas, probably extended up to little Thibet and Ladak. Their country was famous not only for handsome horses, but also for shawls made of "goats' wool, rats' wool, and dogs' wool" (Sabha Parvan 51. 3-4.). The wool of Cashmere shawls is obtained not only from the tame goat but also from the fleece of the wild goat and wild sheep, the Yak, the Thibet dog, and other animals and is principally supplied from the north of Cashmere. The Kambojas are said to have fought on the side of Duryodhana in the great battle of Kurukshetra (Udyoga Parvan 18. 21.)—वीर्यं, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "वीर्यं तेजःप्रभा योः" इति हैमः. The figure, according to Châritravardhana, is "सहोक्तिः."

P. 116. St. 70.—उपश विविधुः शश्वन्नोत्तंकाः, It may also be interpreted as, 'repeatedly found their way to the king of Kosala as presents, *not as prize,*' i. e., he never felt proud or conceited.

P. 117. St. 72.—गुहाशयानां सिंहानां, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "दरी तु कन्दरो वाक्सी देवखातबिले गुहा" इत्यमरः, and also "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्या हर्षक्षः केसरी हरिः" इत्यमरः। Châritravardhana, Dinakara and Vallabha interpret this verse in a different way. Châritravardhana's comments run thus: "प्रकरणात्स इत्यभ्याह्रियते । स रघुस्तुल्यसत्त्वानामात्मसमानबलानां गुहाशयाणां (appears to be his reading ; he also notices the reading of Mallinâtha) कन्दरास्थितानां सिंहानां सैन्यघोषेऽपि कटककोलाहलेऽप्यसंभ्रमं सर्वैर्यथास्यानथा परिवृत्यावलोकितं शशसास्तौषीत्." Vallabha likewise takes the passage in the same way as Châritravardhana, only he construes असंभ्रमं as an adjective to "अवलोकितं." These commentators take शशंस as predicate of सः (Raghu) understood, having अवलोकितं for its object. In that case the meaning would be 'Raghu admired the fearless looking on of the lions &c.' i. e., he applauded the fearless gaze, turning round, in spite of the army din, of lions &c.

P. 117. St. 73.—मर्मरीभूताः, Cf. R. VI. 57. The epithets of मरुतः suggest their fragrance, gentleness and coolness. i. e., the breezes were gentle, melody-wafting, cool, and sanctifying.

P. 118. St. 75.—अस्नेहशीपिकाः, Cf. Ku. I. 10. “भवन्ति यवाश्वयां रज्यमाजितपुराः सुतप्रदीयाः” Some herbs are believed to be endowed with a natural lustre shining at night like the flame of a lamp.

P. 118. St. 76 —किराताः, The word किरात is derived from the root कृ 6. P. explain, “किं पर्यंतं अततीति किरातः.” Cf. Rat. II. 29. “पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं.” The Mātsya says there were born outcast or barbarous races, Mlechchhas, as black as collyrium. The Bhāgavata describes an individual of dwarfish stature, with short arms and legs, of a complexion as black as a cow, with projecting chin, broad flat nose, red eyes, and tawny hair; whose descendants were mountaineers and foresters. The Padma (Bhāmi Khanda) has a similar description; adding to the dwarfish stature and black complexion, a wide mouth, large ears, and a protuberant belly. It also particularizes his posterity as Nishadas, Kirātas, Bhīllas, Bahannakas, Bhrahmaras, Pulindas, and other barbarians or Mlechchhas, living in woods and on mountains. These passages, intend and do not much exaggerate, the uncouth appearance of the Gonds, Koles, Bhils and other uncivilized tribes, scattered along the forests and mountains of Central India, from Behar to Khandesh, and who are, not improbably, the predecessors of the present occupants of the cultivated portions of the country. They are always very black, illshapen, and dwarfish, and have countenances of a very African character. Anundoram Boorooah says, ‘Beyond Hardwar and therefore in Eastern Gurwal lay the kingdom of Subāhu peopled by Kirātas, Tunganās, and Pulindas. Kirātas are mentioned in other parts of the Mahābhārata. In the Sabhā Parvan, Bhīma is said to have conquered seven Kirāta chiefs from Videha, which, as will be shown here-after, comprised Darbhāṅgā and part of eastern Nepal. In another passage, Kirātas are said to be ferocious bowmen clad in leather and living on roots and fruits. In the Amarakosha, Kirātatikṭa or the bitter (plant) of Kirātas is given as a synonym of Cherata and modern botanists affirm this plant “is indigenous to the mountainous regions of Northern India from Simla through Kumaon to the Morung district in Eastern Nepal.” There can, therefore, be no doubt the Kirātas were a tribe of mountaineers inhabiting the Sub-Himālayan regions. The Bhutias, who inhabit not only Bhutan but also parts of Nepal and Kumaon probably belong to this tribe. The word Bhotta occurs in the Rājataranginī more than once and probably refers to the Bhutias near Kashmere-

They are comparatively a fair race which is an additional argument in favour of my view as Kirāta maids formed a part of the tribal presents to Yudhisthira. Cf. Dharmamercu: “ भिक्षुः. ”—गज-वर्ष, Cf. S'i. XII. 64., “ वर्षं दिवानां विह्वत्त उचकैर्वेनेचरेभ्यश्चिरमाचव-क्षिरे । गण्डस्थलाघर्वगलन्मदोदकद्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः. ” The barks were torn so high up.

P. 119. St. 77.—पर्वतीयेर्गणेः, ‘ with the mountain tribes.’—नाराचाः, Chāritravardhana translates it by “ लोहबाणाः, ” ‘ iron shafts.’

P. 119. St. 78.—उत्सवसंकेतान्, Hātaka is the Sanskrit name for Ladak. This is the mythological abode of Kimpurushas or Kinnaras, Utsavasanketas and other semi-divine beings. The place was celebrated for piebald horses and seems to have been peopled by the Tanganas mentioned in other parts of the Mahābhārata. Utsavasanketas, therefore, lived in Ladak north of Cāshmere or in the north-east region of Ladak which is watered by the Kooner, and thence crossing the Himālaya, Raghu must have reached the country of the Prāgjyotishas. Chāritravardhana also quotes the following from Mahābhārata, “ गगानुत्सवसंकेतानजयत्सत पाण्डवः. ” Dinakara however reads “ उत्सवसंकेतान्. ”—जयोदाहरणं, Cf. Pratiṣṭaparudra under “ क्षुद्रप्रबन्ध, ” “ येन केनापि तालेन गययसमन्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविभित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विनकयष्टाङ्गसंयुतं. ” जयोदाहरण is a declaratory song, a sort of panegyric beginning with words like जयति, &c., full of alliteration. Chāritravardhana translates this word simply by यशः, and adds “ यशो जयोदाहरणमिति कोशः. ”—किन्नरान्, the name of a mythical being, half man and half beast. viz., with the head of a horse on the body of a man. See Wilson's Vishnu Purāna Vol. I. p. 82, 87. Cf. R. XV. 33.—पौलस्त्यं, Thinking it beneath his dignity to attack mount Kailāsa which had already been moved by the son of पुलस्त्य i. e. Rāvana.

P. 120. St. 81.—तीर्णलोहित्ये तस्मिन्, ‘ when he crossed the Lauhityā. ’ The ancient capital of Kāmarūpa was at Prāgjyotisha or Prāgjyotishapura on the Lauhityā, by which the Brahmaputrā is generally known to the people of Upper Assam. Local tradition identifies it with modern Gauhati, latterly the seat of the Lieutenant of the Assam-kings. About two miles west of the town rises the hill of Nilachala with its celebrated temple of Kāmākhyā, which is visited by crowds of pilgrims from different parts of India. Chāritravardhana says, “ लोहित्या नाम ह्रदो । लोहित्या नदी वा

समुद्रो वा. " Vallabha has, "तार्णलौहित्ये सति विलङ्घितशोणनदे सति." He is evidently wrong. Compare also लोहितात्सरसो जाता लोहित्यस्तु ततोऽभवत्."—प्राग्ज्योतिषेश्वरः, 'the lord of the Prâggyotisha or the land of the eastern stars.' Prâggyotisha is identified with the easternmost part of India comprising Western Bhotan and Eastern Assam; the people of which country under the leadership of their king Bhagadatta, play a conspicuous part in the Mahâbhârata. Cf., "अत्रैव हि स्थिता ब्रह्मा प्राङ्मनक्षवं ससर्ज ह । ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरी-समा."—कालागुरुद्रुमैः, On this epithet Chârित्रavardhana observes: "कालागुरो हि तत्रायन्तः."

P. 120. St. 82.—आधारावर्षदुर्दिनम्, a cloudy day has a chance of clearing up by a heavy downpour. The cloud of dust had no such prospect to hold out.

P. 121. St. 83.—ईशः कामरूपाणाम्, To the North-East of Pundra Des'a lay the important kingdom of Kamarûpa, which is said to have extended from the banks of the Karatoyâ to the extremities of Assam. Its king Bhagadatta is an important character in the Mahâbhârata. In the Sabhâ Parvan, he is said to have fought with Arjuna for eight days with "Kirâtas, Chinas, and dwellers on the sea-coast." In the Udyoga Parvan he is said to have assisted Suyodhana with an army of "Kirâtas and Chinas." It is, therefore, clear that his territories extended up to the Himalaya on the north and the borders of China on the east. This may also be inferred from his presents to Yudhishtira in the great Râjasûya festival, viz., fine horses, jewelled ornaments, and swords with hilts of pure ivory. Horses are not indigenous to Assam, but a fine breed of ponies is found in Bhootan. Elephants also are not common in Lower Assam, but still caught in the Dooars and the jungles of Upper Assam. In speaking of this province, Kalidâsa speaks of black aloe-wood and we learn from Dr. Roxburgh that it is a tree of the eastern frontier.—अस्याखण्डलविक्रमम्, analyse "अतिक्रान्तः अखण्डलस्येन्द्रस्य विक्रमः पराक्रमो येन तं तथोक्तम्."

P. 121. St. 84.—हेमपीठाधिदेवताम्, Raghu's feet were placed on a golden foot-stool and gems and pearls were presented thereto as flowers and other provisions of worship are to a god or goddess.

P. 121. St. 85.—छन्नशून्येषु, 'they having lost it along with their independence.'—मौलिषु, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. "मौलिः किरीटे धम्मिहे षूढाकैलिमूर्धसु" इति हेमः

P. 121. St. 86.—विश्वजित्, The Vis'vajit is a kind of sacrifice in which the Yajamāna or the sacrificer gives all his wealth to the priests and in which the immolation consists either of five or two goats.—आदानं, A proverbial saying.—विसर्गाय, Cf. Sumativijaya, “यथा जलदानं समुद्राज्जलग्रहणं विसर्गाय वृष्टये भवति तथा सज्जनानामपि इति.”

P. 122. St. 87.—सचिवसखः. This epithet suggests that the king Raghu did all things on consultation with his ministers. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “सचिवो भुक्तेऽमात्ये” इति हैमः ।—गुर्वीभिः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “गुरुर्महत्याङ्गिरसे विवादी धर्मदेशकः” इति हैमः ।

P. 122. St. 88.—रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं, Cf. Sāmudrika, “यस्य पादतले पत्रं चक्रं वाप्यथनोरणे । अंकुशं कुलिशं द्रवं स सम्राड्भवति ध्रुवं.”—सम्राजः, सम्राज् is one who rules over other vassal kings and has performed the Rājāśūya sacrifice.—मकरन्दरेणुगौरम्, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “मकरन्दः पुष्परसः” इत्यमरः । and also “परागः सुमनोरजः” इत्यमरः । That he permitted the princes to touch his feet proved that he was graciously disposed towards them.

CANTO V.

P. 123. St. 1.—**कौशजातं**. On this epithet Hemādri observes, “जातशब्देन वस्त्रायपि दत्तं भवति.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “काशोऽस्मी कुङ्कुले खड्गपिधानं शौचदिन्ययोः” इत्यमरः । But produce one from the Yādava instead.—**उपात्तविद्यः**, analyse, “उपात्ता अधिगताश्चतुर्दश विद्या येन स तथोक्तः.” Cf. Hemādri, “पुराणन्याय-मीमांसाधर्मशास्त्रांगमिथिताः । वेदाः &c.,” “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यो-तिषम्” इति षडंगानि । एवं चतुर्दश विद्याः.—**गुरुदक्षिणार्थी**, analyse, गुरवे दक्षिणा चतुर्दशकोटिरूपा तस्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः.—**अध्वरे**, explain, “अध्वानं सत्यये रातीति.” The metre is उपजाति, and the verse begins with the syllable त. Cf. महाज्ञान of Brihaspati. “तकारे अर्थसि-द्धिश्च प्राप्यते विपुलं धनं । सर्वत्रेयो भवेनस्य मुदितं चोपजायते.”

P. 123. St. 2.—**अद्यै**, i. e., provisions of worship, taken collectively, viz., sandal-paste, flowers, Akshatis &c. It consists of the following ingredients, “आपः क्षीरं कुशाग्रं च दाधे सर्पिः सतण्डुलं । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टांगोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः.” See our note to 21. II.—**अनद्यैशीलः**, ‘of priceless (matchless) character,’ i. e. sure to honour such a guest.—**वद्यसा प्रकाशः**, ‘radiant with glory,’ i. e. omission to honour कौत्स would have tarnished that glory.—**भूतप्रकाशः**, ‘illustrious in his learning,’ i. e. a fit person to honour.—**हिरण्यवत्**, हिरण्य is derived from the root हृ 1. P. ‘to desire,’ ‘to love,’ ‘to take &c.,’ with the affix क्यन् and the substitute हिर. Cf. “हयंतः कन्यहिरच्” Unādi Sūtra, 722. S. K. p. 322.—**अतिथिश्च**, explain “अतति गच्छतीति,” derived from the root अत् 1. P. ‘to go,’ ‘to walk,’ with the affix इथिन्. Cf. “ऋतन्यजिबन्धन्यङ्गपि &c.” Unādi Sūtra, 442. S. K. p. 333. Lit. A traveller.

P. 124. St. 3.—**विद्यापतिः**, It is not a compound word. Some think it to be अलृक्, but the assertion appears doubtful.—**विश्रामाश्रमः**, the word विश्र becomes विष्ट in the sense of a tree, and a seat. Cf. Pāṇini, VIII. 3. 93.—**कृत्वविद्**, ‘learned in regulations.’ The epithets in this stanza are significant. Vide Mallinātha. Kālidāsa is a perfect master of the figure.—**कृताञ्जलिः**, analyse कृतो बद्धोऽञ्जलि-हस्तस्तपुटे येन तादृशः.

P. 124. St. 4.—**अपि**, All commentators including Chāritravar-dhana read अपि instead of अयि, where Chāritravardhana: “अयिनि कोमलामन्त्रणे.”—**कुशाग्रशुद्धेः**, Chāritravardhana analyses: “कुशाग्रं शुद्धेः

वदन्तीक्ष्णा बुद्धिर्यस्य तत्संगुद्धिः.”—गुरुः. Yādnyavalkya defines: “स गुरुयः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रवच्छति,” they are eleven says Devala, “आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीमतिः । मातुलः भ्रातृभ्राता मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठः पि-
तृव्यश्च पुंस्त्वयेते गुरवो मताः.” Vallabha reads: “चैतन्यमुप्रादिव दीक्षितेन.” Hemādri noticing this says, “यथोप्रादीक्षितेन यजमानेन चैतना प्राप्यते । दीक्षितो हि प्रथमं चेतनां ब्रूहोति । पुनरुप्रादनुप्रवेशात्तां भजते इत्यागमः । अष्टमूर्तेः स्वमूर्तिभेदेन नामविभागः । तपथा । सूर्ये रुद्रः । जले भवः । भूमौ शर्वः । वायौ ईशानः । अग्नौ पशुप-
तिः । आकाशे भीमः । दीक्षिते उग्रः । चन्द्रमसि महादेवः । इति दीक्षितस्य उग्रः इति मंशा.” Cf. also Vallabha : “यथा दीक्षितेन याज्ञिकेनोप्रादीधराचैतन्यमाप्यते ज्ञानं प्राप्यते । भवो जले क्षितौ शर्वा रुद्रेर्किंज्रौ पशोः पतिः । दीक्षिते उग्र इत्युक्तो महादेवो नि-
शाकरे । आकाशे भीमनामा च ईशानाख्यः समीरणे । इत्यष्टौ रुद्रनामानि कथ्यन्तेऽष्टसु मूर्तिषु । “क्षितिजलपवनहताशनसोमसूर्याकाशयजमानलक्षणाः अष्टौ शंकरमूर्तयः.”

P. 125. St. 5.—वासवधैर्यलोपि, explain the word वासव, “वसुरेव इति वासवः । अथ वा वसूनि सन्त्यस्यासौ वासवः.” Cf. Hemādri, “शक्रो हि तप-
स्विभ्यो राज्यापहरणमाशङ्कमानो विभेति । तद्भ्रमसायुज्यं कलं वियेति । “स्याद्भ्रमभूयं-
नक्षत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि । वियेति जन्मरहितं मुनेस्तपः.” Vallabha identical-
ly the same with Hemādri.—कश्चिन्, a particle of interroga-
tion expecting either a negative or an affirmative reply, it is often translated by ‘I hope,’ ‘I wish.’ From कद्, neuter
of कृ, and चित्, a particle. Vallabha says “कश्चिदिति प्रियप्रश्ने.” Compare also Chāritravardhana and Sumativijaya, where Chāri-
travardhana says “कश्चिदिष्टप्रियप्रश्ने इत्यभिधानं चित्तामणिः.” Sumativijaya :
“कोमलामन्त्रणे.” Cf. Buddhacharitra. I. 69., “अपि स्थिरायुर्भगवत्कुमारः
कश्चिन्न शांकाय मम प्रभूतः । लब्धः कथंचित्सलिलांजलिर्मे न खल्विमं पातुमुपति कालः.”

P. 125. St. 6.—उपलवः, On this epithet Hemādri remarks :
“दवगजवायुकुलशपातादिभिरुपलवः,” and Chāritravardhana has : “वाय्वा-
दिमूषकादिकृतः उपलवः.” And Vallabha remarks : “दवदहनगजकुलश-
पातादिहउपलवः.”—कश्चिन्, On this Vallabha has : “कश्चिदिति प्रियालापे.”
Cf. Buddhacharitra I. 70. “अन्यक्षयं मे यशसो निधानं कश्चिद्भुवो मे कुल-
हस्तसारः । अपि प्रयास्यामि सुखं परत्र मुनेऽपि पुत्रेऽनिमिषैकचक्षुः.”

P. 126. St. 7.—क्रियानिमित्तेष्वपि कुशेष्वनम्रकामा, ‘Not disturb-
ed by the sages even if it (young one of the deer) sat upon the
very Kus’s grass gathered for being used in their sacred rites.’—त-
दकुशेष्व्याच्युतनाभिनाला, ‘evidently because the Rishis allowed
through fear of serpents, the fawns to sit on their laps.’ Cf. Hemā-
dri : “ते हि ब्यालभयादशरात्रमङ्क एव धारयन्तीति शान्तिदयोक्तेः.” Vallabha
says : कश्चिदिति कोमलामन्त्रणे.—वत्सलस्वाद्, explain “वत्सं हृदयं लाति
युक्तातीति वत्सलः,” and the word वत्स is derived from the root वद् I. P.
with the affix सः. Cf. वृत्तवदिहनिक्मिकविभ्यः सः ” Unādi Sūtra, 342.
S. K. p. 330. Also “वदतीति वत्सं.”

P. 126. St. 8.—उच्छषट्पङ्क्तिसैकतानि, On this epithet Hemādri remarks: “ एकैकस्य त्यक्तस्य कणस्योपादानमुच्छः इति विज्ञानेभरः । उच्छस्य षट्-भागेन अङ्कितानि सैकतानि येषां तानि । मुनयो हि नृपाय षट्पञ्च नदीतीरे निक्षिपन्ति । यदुक्तं । ‘ यस्मादारण्यका अपि उच्छषट्पङ्कतं निर्वापयन्ति ’ इति धृतेः । योस्मान्पालय-नोति । ‘ कुशूलकुम्भी धान्यो वा त्र्यहिकोऽधस्तनोपि वा । जीवेद्रापि शिलोच्छेन धेयाते-षां परःपरः ’ इति याज्ञवल्क्यः. ” Cf. Charitravardhana, “ तं ह्युच्छवृत्त्या धा-न्यमर्जयित्वा राजभागे तत्र त्यजन्ति, ” also Vallabha: “ मुनयो हि नृपदिशेन षट्पञ्च भागं तीरे क्षिपन्ति । योस्मान्पालयति तस्मै षट्पञ्च विभागः. ” The Munis offer in the king's name their tribute consisting of a sixth of the rice gleaned by them.—कश्चित्, “ कश्चिदिति प्रियालापे ” Vallabha. Cf. Bud-dhacharitra I. 71. “ कश्चिन्न मे जातमकुलमेव कुलप्रवालं परिशोषभाषि । क्षिप्रं विभो ब्रूहि न मेऽस्ति शान्तिः स्नेहं मुने वेत्सि हि बान्धवानां. ”

P. 126. St. 9.—नीवारपाकादि, Nivāra means ‘ rice growing with or without cultivation. ’ On this epithet Hemādri remarks, “ नीवारस्य पाकः पचनं फलं वा आदिर्यस्य तत् । ‘ तस्य पाकमूले पीलवादिकर्णादिभ्यः कुण्मज्जाह्रौ ’ Pāṇini, V. 1. 24. इत्यत्र पीलोः पाकः पीलकणः फलमिति दर्शनात् । यद्वा । नीवारेषु तृणधान्येषु पाका अन्धाः । अणुत्वात् । ते आदिर्यस्य तत् । अथ वा । प्र-शस्ता नीवारपाकास्ते आदिर्यस्य तत् । पाकाः प्रशस्ताः पवित्रत्वात् । “ प्रशंसावचनेन ” Pāṇini, II. 1. 66. इति समासः । पाकशब्दोऽल्पायः प्रशंसार्थेन तथा । वयः पाकय-ज्ञाः इत्यत्राश्रयायनग्न्यनाराणीयवृत्ता । पाकयज्ञाः अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञाश्च अल्पप्रशंस-योरुभयवशात्कशब्दो योऽस्मान्पाकतर इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्दः । ‘ तं पाकं मनसापश्य-मिति ’ । “ यो मासिकेन मनसेति अत्र प्रशंसायामिति. ” On this Chāritravardha-na observes: “ पाकः श्यामाकः इत्यन्यः. ” —कडङ्करीयैः, the word कडङ्करीय signifies ‘ any animal fed with straw, such as a cow or a buffalo. ’ —साधनं, Chāritravardhana and Sumativijaya render it by “ प्राण्यान्नानिदानं. ”

P. 127. St. 10.—सर्वोपकारभरं, On this Vallabha observes: “ ब्र-ह्मचारियतीनामुपजीवित्वात्. ”

P. 127. St. 11.—उत्सुकः, The Southern and the Deccan Mss. omit the following authority cited by the Northern Mss. “ इदार्थोयुक्त-त्सुकः ’ इत्यमरः । —नां संभाषयितुं, ‘ to do me the honour of a visit. ’ The figure according to Hemādri is “ प्रेयः ” and says, “ तथा काव्यादर्शो । यः प्रियतराख्यानं. ” K. D. II. verse 275. This verse may also be in-terpreted as, ‘ my mind, not content with the advent of thee, worthy (adorable) one, is anxious &c. ’ or ‘ my mind, eager as it is for the execution of a commission (issue of a command), is not content with the advent of thee, adorable one. A clear proof of kindness. ’

P. 128. St. 13.—सर्वज्ञ, “ गुर्वाग्रमद्भुतप्रभृतिषु ” Chāritravardhana. —आवरणाय तमिहा कर्यं कल्पेत्, ‘ How may the night be able to

obscure. ' तमिस्रा or तमिस्रं (both meaning the same) is a dark night without the moon and the stars. Cf. Hemādri " यथा किराताजुर्नयि । " उज्ज्वली शुचमिवाथ तमिस्रामन्तिकं व्रजति तारकराजे । दिक्प्रसादगुणमण्डनमूहं रश्मि-
हासविशदं मुखमेन्द्री. " Ki. IX. 18.—सूर्ये, &c., A proverbial saying.

P. 128. St. 14.—महाभागतया, On this Hemādri observes, " महा-
भागतयेत्येकं पदं वा. " And also notices the reading " महाभाग्यतया. " And Chāritravardhana observes: " अथ वा महाभागतयोत्कृष्टभाग्यत्वेन । स-
मस्तं पदं. "

P. 129. St. 15.—तीर्थ, Sumativijaya renders it by, " यज्ञ. " The figure, according to Sumativijaya, is " उपमा. "—शरीरमात्रेण, analyse: " शरीरमेव शरीरमात्रं तेन केवलं वपुषा. "

P. 129. St. 16.—स्थाने, used as an adverb in the sense of ' It is quite proper that. '—पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः. The order here referred to is given by Hemādri in the following way: " प्रथमां पिबन्त बह्निर्द्वितीयां पिबन्ते रविः । त्रिभेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबन्ति वासवः । सप्तमीं मृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलां । दशमीं पिबन्ते वायुः पिबन्त्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाधक्षः कुबेरः पिबन्ते कलां । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिरित्यादिक्रमेण चन्द्रपानं प्राप्स्यन्. " Cf. also Sumativijaya: " शूकप्रति-
शदि सर्वे क्षीणमपि चन्द्रे नमस्कुर्यन्ति । यदुक्तं किराते । प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं । प्रति-
पञ्चन्दमिव प्रजा नपसु, " Ki. II. 11.

P. 130. St. 17.—अनन्यकार्यः, ' with no other business, ' ' with nothing else to do, ' i. e. with single-minded zeal.—स्वस्त्यस्तु ते, ' be it well with (good luck to) thee. ' i. e. you need not apprehend my displeasure —निर्गलिताम्बुगर्भं, ' with its contents of water showered all out, ' i. e. For the benefit of the world—a purpose as noble as they own.—अपि, On this Hemādri observes: " अपिशब्दस्त-
देकशरणत्वसूचनार्थः, " and Chāritravardhana remarks: " अपिशब्देन चातकस्य जलदेकशरणत्वं व्योच्यते. "—शरद्धनं, A proverbial saying.—चातकः, ' even the Chātaka, ' i. e. more helpless, the cloud being his only re-
sort. This bird is supposed to live only on rain-drops.—नार्हति, On this Hemādri remarks: " किं पुनः विद्यमानापायोऽहं त्वामिव्यर्थः. " On this Vallabha notices a reading: " शरद्धनं नन्दति चातकोऽपि. " The figure, according to Sumativijaya, is अर्थान्तरन्यास.

P. 130. St. 18.—किं वस्तु, Both Hemādri and Chāritravardhana take किं वस्तु as one word, not as a compound ; and explain it as, " गुरवे किं वस्तु किंजातीयं वा कियत् किसख्याकं देयं. " Chāritravardhana has word for word the same.—अन्वयुक्तं, Here Chāritravardhana says, " अनुपसर्गसहितो युजिः दृष्टार्थः. "—प्रतिबानुकामं ' who had the de-

sire of returning, ' i. e. who desired to return. The infinitive with its *m̐* dropped is used with the words काम and मनस् in the sense of ' having a mind to.' Pandit gives the following, 'प्रतियातु is properly a substantive, from प्रतिया with the affix तु. What is used in classical Sanskrit as the infinitive mood is only the accusative singular of a masc. substantive ending in तु. In the Veda we meet with the abl, gen. and dat. sing. of the so-called infinitive : e. g., गन्तवे, गन्तोः &c.

P. 130. St. 19.—यथावद्विहिताध्वराय, ' by whom the sacrifice had been duly performed, ' i. e. sure to render pious service. Analyse समयस्य गर्वस्य मरंभस्य चावेशस्तेन विवर्जितस्तस्यै. On this epithet Hemādri observes : " यथावत्कृतयामत्वेनाचारोक्तिः. " and Chāritravardhana has " यथावत्कृतयज्ञत्वेनादरोक्तिः. "—स्मचावेशविवर्जिताय, ' who was free from all trace (or from the possession) of vanity, ' i. e. lending a willing ear and serving with unostentatious devotion. On this Hemādri observes : " अनौद्धत्यं सूचितं. " Chāritravardhana has the same. —वर्णाश्रमाणां गुरवे, ' the master of the castes and stages of life, ' i. e. benefactor to the sage as well. On this Hemādri remarks : " तद्धर्म-प्रतिष्ठापकत्वात्. " Chāritravardhana too has the same. Hemādri renders " विचक्षण " by " कुशल. " But Mallinātha renders it by विद्वान् 'learned,' i. e. competent to give utterance to his thoughts. —प्रस्तुतमाच-चक्षे, ' broached the thing in question (laid the matter) before him.' Pandit has the following note on this; ' प्रस्तुत is properly that which is propounded, put forth, a proposition, a thesis; the subject of a discussion or conversation, that to which one directs his discourse. Cf. Mālavikāgnimitra, act. 1, speech 81, " मौड्डल्यं अमुं प्रस्तावे निवेद्य .....आह्वयतां देवी. " Also *ib.* 98, " तेन हि प्रस्तुयतां विवादवस्तु. " Also *ib.* Act I. Stanza 14. Hence प्रस्तुत as opposed to ' that which is not the subject of a disputation, ' i. e. to अप्रस्तुत, means pertinent, to the point. '

P. 131. St. 20.—समासविद्येन, analyse समासः परिपूर्णभूतदर्श विद्या येन तेन नयोक्तेन.—ध्वरायास्खलितोपचारां मे भक्ति, ' that loving regard (devotion) of mine which had been of unfailing operation for a long period. ' It may also be interpreted as, ' he at first bethought himself of my devotion alone, of unfailing operation for a long period; ' or ' he accounted my loving regard, which had been of unfailing operation for a long period, pre-eminently as such (fee). ' Or ' he at first accounted as such my loving regard, which had been of unfailing operation for a long period. ' According to Hemādri, Chāritravardhana and Dinakara उपचार here is equivalent to

“पादप्रक्षालनादि.”—**पुरस्तात्**, in predic. combination with भक्तिम्. —**गुरुदक्षिणार्थे**, Hemādri explains it as, “गृणाति हितमुपदिशतीति गुरुः.”

P. 131. St. 21.—**निर्बन्धसंज्ञातरुषा**, analyse: “निर्बन्धेन संज्ञाता रुट् यस्य तेन.”—**विद्यापरिसंख्यया**, On this Chāritravardhana remarks: “षडङ्गा वेदाश्चत्वारो मीमांसांस्त्रीक्षिकी तथा । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या एताश्चतुर्दश.” and Vallabha has the following, “पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिधिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।” “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषं” इति षडङ्गानि । इति चतुर्दशविद्याः.”

P. 131. St. 22.—**प्रभुशब्दशेषम्**, ‘of whom the only remaining portion is the title ruler,’ i. e. penniless as thou art.—**सोहम्**, ‘I, thus circumstanced,’ i. e. requiring to procure my preceptor's fee.

P. 132. St. 23.—**द्विजराजकान्तिः**, ‘Fair as the moon.’ The reason why the moon is called द्विजराज, or the king of Brahmanas, seems to lie in the Śruti quoted by Mallinatha, the word “सोमो” being there most likely originally applied to the Soma plant. The moon after having received the light from the sun illumines, at night, the world so Raghu too is able to extort money from others and give it him. And hence the propriety of the adjective. Cf. Hemādri: “द्विजराजकान्तित्वेन तदर्थप्राप्त्या वैराग्यं.” And further he observes, “चन्द्रसमानकान्तित्वेन पापनिवृत्तेन्द्रियत्वेन धार्मिकत्वं.” And Chāritravardhana says: “पापनिवृत्तित्वेन धार्मिकत्वं.” The figure, according to Hemādri and Chāritravardhana, is अनुप्रास. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinatha's commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “द्विजराजः शशाधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः” इत्यमरः.

P. 132. St. 24.—**परीवाइनवावतारः**, On this Hemādri observes: “अवतारावतरयोर्दोषद्वैतस्त्वन्यस्यासां बालिदानामिति वामनः । अवं तून्मोघेषू. ’ Pāṇini, III. 3. 120. इति करणाधिकरणयोर्विधानान्यामर्गपरत्वेनात्र निर्वाहः.” Chāritravardhana remarks: “नवशब्देन प्रथममेव रथाः सकाशायाचका न गता इति भावः.”—**काममनवाच्य**, On this Hemādri observes: “निःस्वेभ्यो दानं विद्यानुत्पन्नः इति मनुकया अपत्याख्येये [अपत्याक्षेयप्राप्ति Ms] प्रापनिन्दा-प्रतिषेधाच्च रथारामस्तुतिदोषः.” Cf. Vallabha: “न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः । काकुस्थगोत्रे विमुखाः प्रयान्ति.”

P. 132. St. 25.—**स त्वं**, ‘thou, therefore.’—**चतुर्थीग्निनिव**, ‘like the fourth Agni.’ Cf. Manu, II. 231. “पिता वै गार्हपत्याग्निर्मौताग्निर्दक्षिणः स्यूतः । गुरुराहवनीयस्तु पाग्निर्भेता गरीयसी.” They are आहवनीय, ‘sacrificial fire,’ गार्हपत्य, ‘household fire,’ and दक्षिण ‘southern fire.’—**द्विषाण्यहानि**, On this Hemādri holds the following discussion:

“इ वा व्रीणि वा । इति समासे । ‘बहुव्रीहौ संख्येये उजबहुगणात्,’ Pāṇini, V. 4. 73. इति उच् । बहुत्वं तु संशयस्योभयपक्षावलम्बित्वेन पञ्चवस्तुविषयत्वात् । तथा च भाष्यकारः । “सेषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् तत्र युक्तं बहुवचनं” Pāṇini, II. 2. 25. ” And Chāṭrītravardhana has the following: “बहुत्वं तु संशयस्य [शास्यस्य and शस्यस्य Mss.] उभयपक्षावलम्बित्वेन पञ्चविषयत्वात् । तथा च महाभाष्यकारः । “सेषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् तत्र युक्तं बहुवचनं” Pāṇini, II. 2. 25. —यावद्यत्ते, with the words पुरा and यावत् (*adv.*) the Present has the sense of the Future and shows *certainty*.

P. 133. St. 26.—अवितर्क संगरं, ‘unfailing promise,’ *i. e.* a fact contributing largely to his delight.—गाम्, Note the various meanings of गो.

P. 133. St. 27,—वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावात्, The उक्षण or sprinkling here referred to is that which the prince underwent from Vasishtha’s hands at the time of his coronation. For a similar idea Cf. R. I. 61, VIII. 4, XVII. 13.—मरुत्सखस्यैव बलाहकस्य, ‘like that of the cloud with the wind for its ally.’ मरुत्सख when taken as a Bahuvrihi compound gives a beautiful sense generally suited to the poetic composition. But it is just going against the rule of Pāṇini, “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (V. 4. 91.). The Sūtra tells us that the compound should be taken as Tatpuruṣa, for in Bahuvrihi no टच् *i. e.*, अ is possible. The sense of Tatpuruṣa in the passage is perfectly out of place when we look to the context. Kālidāsa, when he used the epithet in the sense of Bahuvrihi, may have drawn his authority from other grammarians than Pāṇini. In the Kālidāsian literature we find there are some words and expressions, especially in his Meghadūta, that are supported even by our scholiast on the authority of other grammarians, such as Aindra, Chāṇdrāmāsa &c. Such occasional deviation from Pāṇini is not uncommon with Kālidāsa, and with other poets also. Chāṭrītravardhana, Hemādri and Dinakara also notice the difficulty. Chāṭrītravardhana adds, ‘मेघेन गमनार्थं मरुदपेक्षितत्वान्मरुत्सखा यस्येति समासोऽभिमतो न स्यात् । “राजाहः सखिभ्यष्टच्” इति टच् न स्यात् । तस्य तत्पुरुषाभिधानात् । ततश्चिन्त्यमिदं.” Hemādri also the same. Cf. also the compound महिषासख in I. 48.

P. 134. St. 28.—प्रबलः, ‘purified,’ because under a solemn vow.—प्रदोषे, explain, “प्रक्रान्ता दोषा रात्रिरत्र काल इति प्रदाषः.” प्रादि compound.—सामन्तसंभावनयैव, ‘looking upon him (the lord of Kāulāsa) merely as a feudatory prince,’ *i. e.*, considering him to be inferior to him in strength and hence easily conquerable. Hemādri translates the word सामन्त by “ कतिपयग्रामपतिः.” —कैलासनाथं, On this epithet Hemādri observes: “ इति पर्वत-दुर्गमः.”

P. 134. St. 29.—**प्रयाणानिमुखाय**, Analyse, “अभिगतं मुखं यस्य सो-
ऽभिमुखः प्रयाणस्य अभिमुखः तस्मै.”

P. 134. St. 30.—**पादं सुमेरोः**, ‘As a skirt-hill of the Sumeru.’
In quality and in quantity. Sumeru is the same as Meru, which is
supposed to consist of one solid mass of gold.—**पादं**, Châritra-
vardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and Dharmameru
read “शृङ्गं.” They do not seem to have noticed any other reading.
Both Hemâdri and Mallinâtha notice *their* reading.—**समस्तमेव**,
This epithet may also be interpreted as, ‘that entire glittering heap
of gold &c.’ or ‘that glittering heap of gold &c., the ruler of the
earth assigned, in its entirety, to कौत्स.’

P. 135. St. 32.—**वाचम्**, On this Hemâdri holds the following
fastidious discussion: “विशेषणं विना वाक्यशब्दप्रयोगश्चित्यः । यद्वाचनः ।
विशेषणस्य च विशेष्यप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य प्रयोगः । यद्वा । काव्येषु संक्षेपानादरः ।
तथा काव्यादर्शः । “अलंकृतमसंक्षिप्तं काव्यम्” इति वक्ष्यमाणेन संबंधः । काशिकावृ-
त्तौ च । समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यत्र लौकिकशब्दव्यवहारे लाघवं नाद्रियते इति ।
“येनांगविकारः” इत्यत्र पाणिनीयमतदर्पणे च । ‘अक्षादिशब्देन विनापि देहः स्यादेव
काणादिगुणप्रतीतिः । तथापि लोके गुरुलाघवं प्रत्यनादराच्छब्दमपि प्रयुक्ते’ इति.” And
Châritravardhana has the following: “शुचिस्मितां वाचमवोचदव्युतः”
S'i. I. 25. इत्यादौ यथा विशेषणं तद्वदत्रापि वाचो विशेषणयोगाद्वाचमुवाचेति चि-
न्तनीयं. And Dinakara identically the same with Châritravardhana.

P. 135. St. 33.—**वृत्ते स्थितस्य**, ‘adhering to his line.’ His track
of fourfold duty, viz. righteous earning, accumulation, preserva-
tion, and employment in well directed charity. On this Hemâdri re-
marks: “गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्य-
ते” इति.—**प्रभावः**, On this Hemâdri holds the following discussion: “सो-
पसर्गत्वात् । “अग्निभुवोऽनुपसर्गे” Pānini, III. 3. 24. इति घञोऽप्राप्तेः प्रकृष्टो
भावः प्रभावः इति प्रादिसमासो भविष्यतीति काशिकावृत्तौ । प्रभावो बाहुलकादिति क्षीर-
तरंगिण्यां.” And Châritravardhana has: “प्रकृष्टो भावः प्रभावः इति सा-
धुः । अन्यथा । ‘अग्निभुवोऽनुपसर्गे’ इति सोपसर्गस्य भवतेः प्रत्ययाभावः.”

P. 136. St. 34.—**आत्मगुणानुरूपं**, On this Hemâdri holds the
following discussion: “आत्मशब्देन राजा विवक्षितः अन्तरात्मा वा । “भुत-
ज्ञौर्योदयो ह्यात्मगुणाः” इति । अनुरूपमिति । “अव्ययं विभक्तिः” इत्यादिना अव्ययी-
भावे क्लीबता स्यात् । अथ—“कुगतिमादयः” इति । अनुगतः रूपमित्यनुरूपः इति तत्पुरुषे
कृतेऽपि परवर्णिगं “इन्द्रतत्पुरुषयोः” इति स एव दोषः इति चेन्न । “द्विगुमासापत्रालं-
पूर्वगतिसमासेषु निषेधो वक्तव्यः” इति परवर्णिगता निषेधाभिष्कोशाभिविब पुलिग-
ता भवति । तथा हि कुमारसंभवे । “आत्मानुरूपां विभिन्नोपयेमे” । मेघदूते च ।
“मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं” इति.—**पुनरुक्तभूतं**, On this Châ-

ritravardhana observes : “ इवार्थे भूतशब्दः मातृभूतः पितृभूतः इत्यत्र भूत-
शब्दस्यैवोपमानार्थत्वमिति कैयटकारेण प्रत्यपादि. ”

P. 136. St. 35.—तस्मात्, i. e. आशीर्वादात्, to be understood from आशिषे. Cf. Hemādri, “ आशिषः प्रयोगात् । न तु मुनेर्प्राम्योक्तिप्रसंगात्. ” Vallabha says “ तस्मादाशिषः प्रभावात्. ” Also Châritravardhana: “ केचन तस्माद्विजादिति व्याचक्षते तत्र । ग्राम्यत्वात्. ”

P. 136. St. 36.—देवी, Hemādri gives the name of the queen “ पट्टराज्ञी प्रभावती. ”—ब्राह्मे मुहूर्ते, On this Hemādri has the following note: “ अष्टमो मुहूर्तो ब्राह्मः । ननु । “ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितं ” इति । रात्रेः पश्चिमयामे रूढिः । “ पूर्वरात्रौ महारात्रस्ततश्चापररात्रकः । ब्राह्मोऽप्येते क्रमाद्यामाः ” इति यादवप्रकाशः । तत्र हि ब्रह्मणो देवस्याभ्ययनप्रवृत्ति निमित्तीकृत्य ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः । नाडिकाद्वयवाचिनो हि मुहूर्तस्य यामवाचकत्वे दोषः । स च मुहूर्तो ब्रह्मादिदेवतश्च न भवतीति तत्र । ते च मुहूर्ताः ज्यातिपरत्नमालायां । “ रुद्राहिमित्रपितरो वसुवारिविधे । वेधा विधिः शतमखः पुरुहूतवह्नी । नक्तं चरश्च वरुणार्यमयो नयश्च । प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्ताः. ” । “ निशामुहूर्ता गिरिशजपादाहिर्बुध्न्यपूषाभियमाग्रयश्च । विधातृचन्द्रादिति-जीवविष्णुस्तिग्मयुतित्वाष्ट्रसर्मारणाश्च ” इति । देवज्ञवल्गमोऽपि । “ ब्राह्मो मुहूर्तोऽभिजिदष्टमो यस्तस्मिन्नपार्चीं ककुभं विहाय । प्रशस्यते यानमशेषदिक्षु सर्वाणि कार्याणि च यांति सिद्धिः ” । यद्यपि दिवा निश च ब्राह्ममुहूर्तसङ्गावस्तथाप्यत्र दिवेन प्रासंष्टति मंतव्यं । “ नक्तं ब्रुवां भौमशशांकमंदा गुर्वर्कशुका दिनशक्तयः स्युः ” इति श्रीपतिपद्धत्युक्तेः । प्रकाशकग्रहसूर्यस्य शुभग्रहगुरुशुक्रयोश्च दिवा बलीयस्वात् । बलिषु श्रेष्ठग्रहेषु महाभाग्यता स्यात् । नारदीयसंहितायां च । “ मध्यदिनगते भानो मुहूर्तोऽभिजिदाह्वयः । नाशयत्यखिलान् दोषान् पिनाकी त्रिपुरं यथा. ” Ohâritravardhana has the following: “ रजत्या उत्तरघटिकाचतुष्टये. ” Sumativijaya has : “ पश्चिमरात्रघटिकादये. ”—एव, rejecting all other, and less exalted, names.—किल, a particle of emphasis.

P. 137 St. 37.—नैसर्गिकमुन्नतस्त्वम्, ‘ his natural tallness or majesty. ’ The description herein contained is of the physical man.—वीर्यं, meaning strength.—ओजस्वि, to avoid repetition, is *resplendent* rather than *mighty*.

P. 137 St. 38.—गुरुभ्यः, On this Hemādri observes : “ इति बहुक्त्या नानाविद्यावातिः. ” Education and youthful vigour made him no less fit for government than for matrimony.

P. 138. St. 39.—ऋथकैशिकानां. A race of people said to be derived originally from Kratha and Kais'ika, who were the sons of Vidarbha, so that the name of ऋथकैशिकाः is used synonymously with विदर्भे. —भोजेन, ‘ with the Bhoja. ’ The Bhojas were a branch of the Yādavas. They were one of the greatest and mightiest peoples of ancient India. At different times they are represented to have occupied different parts of Central and Southern India.

See note to 60th verse.—स्वयंवरार्ये, On this Hemādri observes, “पि-
त्रादिदात्रभावे याज्ञवल्क्येन स्वयंवरकालः उक्तः.”—कुमार°, Hemādri defines
it thus: “शीलवान् गुणसंपन्नो राजपुत्रः कुमारकः.”—आसः, Hemādri renders
it by “स्वकीयः.”

P. 138. St. 40.—असौ, ‘this, last named.’ viz. Raghu.—विदर्भा-
धिपराजधानी. The capital of the Vidarbhas was कुण्डिनपुर, the modern
Kundapura.

P. 138. St. 41.—उपकार्या, explain “उप अधिकं क्रियते इति उपकार्या,”
“उपकरोतीति उपकारिका,” this means a tent or a movable house prepared
for the reception or residence of persons of royal family in the
course of their journey or when they go out on pleasure excursions.
—मार्गे निवासाः, Hemādri interprets the passage in two different ways,
when he says, उपकार्याः पटवेरुमानि । कर्त्तव्यः । मार्गे निवासा बभूवुः । रचित उपचा-
रो यासु ताः । * * * * वनेभ्य इतराः । शीलङ्ग । * *
* * मार्गेनिवासाः इत्येकं पदं । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्,” Pānini,
VI. 3. 14. इत्युल्लङ्घ । यद्वा । मार्गेनिवासाः कर्तारः । उद्यानविहारकम्पा बभूवुः ।
अस्मिन्पक्षे उपकार्यायां रचितः [उपकारो Ms.] उपचारो येषु ते । अस्मिन्पक्षे निवास-
शब्दस्य पुल्लिङ्गत्वाद्बन्धेतर इति भाव्यं । तत्र । वन्यानिवासानितरयन्ति ते बन्धेतराः ।
प्यन्तात्पचायश्च । इतरयन्तीति सुब्धातुः । निवासा नगरस्था एव जाता इत्यर्थः । यद्वा
वन्या इतरे एषां निवासानां इति बहुव्रीहिः । “न बहुव्रीहौ” Pānini, I. 1. 29.
इति सर्वनामन्वाभावाद्वन्धेतरा इति स्यात्. Chāritravardhana has, “बन्धेतरा
इत्यत्र सर्वनामसंज्ञाया अभावः । यद्वा । वन्यानितरयन्ति इत्युक्त्वं इति बन्धेतराः । यद्वा ।
एवंविधा उपकार्या एव निवासा बभूवुः.” And Vallabha has, “किं भूता निवासाः
उपकारो रचितोपकारिका विहितपुष्पप्रकाराः” &c. (?) Hemādri interpretes
उपचार by “सकृच्चंदनादि.”—बन्धेतराः, which were so different
from sylvan stations. When taken as a Tatpuruṣa com-
pound the form would be बन्धेतर, where सर्वनामता is retained.
There are other compounds where सर्वनामता is not at all retained
as : कालेन अवरस्मै = कालावराय. By “तृतीयासमासे.” Pānini I. 1. 30.
‘In instrumental determinative compounds the words सर्वे &c.,
are not सर्वनामन्.’ and साधवश्च अन्ये च = साधव्याः. By “द्वन्द्वे च.” Pānini,
I. 1. 31. And in collective compound, (II. 2. 26) the words सर्वे
&c., are not सर्वनामन्. Or by taking as Bahuvrīhi वन्या इतरे ऋचः.—उ-
द्यान°, explain, “उद्यान्यवेति उद्यानं.”

P. 139. St. 42.—ह्रान्त, “इति निवेदयेत्.” Hemādri.—रजोभूसर-
केतु, On this epithet Hemādri remarks, “इति सैन्यबाहुल्यं सूचनं.” And
Chāritravardhana has “गतमार्गत्वेन रजो भूसरत्वं ह्रान्तत्वञ्च व्यज्यत.” and
further observes: “नक्तमालभिरविवृणु इत्यन्यः.”—नक्तमाले, Only two of
the Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary cite

in support of this the authority from Amara ; but the majority of the Mss. omit it. We are not quite sanguine of *their* genuineness.

P. 139. St. 43.—निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः, ' whose broad (huge) cheeks, with their ichor washed all off, were stainless (clear). ' Or ' whose broad cheeks were stainless with (on account of) their ichor washed all off. ' Hemādri analyses, " निर्धौतदान-आसौ अमलगण्डभित्तिश्च । यद्वा । निर्धौतदानेन अमलगण्डभित्तिर्यस्य. "—सलिलप्रवेशः the word सलिल is derived from the root सल् 1. P. ' to send ' with the affix इल्च्. Cf. " सलिलकल्पनिमहिमभिगण्डि &c., " Unādi Sūtra, 54. S. K. p. 321. On this Chāritravardhana and Sumatijaya remark, " इति मदजलाधिक्योक्तिः. "—भ्रमरैः, ' the word भ्रमर is derived from the root भ्रम् 1. 4. P. A. ' to wander. ' with the affix अर्च्. It contains two Rephas or rs, compare द्विरेफ.

P. 189. St. 44.—ऋक्षवतः, ऋक्ष or ऋक्षवत् is one of the seven Kulaparvatas or mountain chains of India. It has been identified with the mountains of Gondavana. The Kulaparvatas are: " महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमान्क्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सतैते कुलपर्वताः. "—वप्र-क्रियां, Cf. Meghadūta I. 5, " वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श. " The word ' वप्र ' is derived from the root वप् 1. A. P., ' to shear, ' ' to cut, ' with the affix रन्. Cf. " वृद्धिवपिभ्यां रन् " Unādi Sūtra, 185. S. K. p. 326.

P. 140. St. 45.—लघुक्रियेण, Chāritravardhana explains लघुक्रिया by " कुशलता. "—वारी is here used evidently in the sense of गजबन्धनी and not गजबन्धनस्थानं. The Mss. are unanimous in reading the commentary as it is given here, but it is easy to see that वारी गजबन्धनस्थानं does not suit well with what follows. Chāritravardhana has " वारी गजबन्धनं सैवार्गला तस्या भङ्गे प्रवृत्त इव. " And Hemādri says, " वारी गजबन्धनस्थानं तस्यां बहिर्गमनरोधार्थं दत्ता अर्गला विष्कम्भस्तस्या भङ्गे त्रोटने प्रवृत्तः इव । यद्वा । वार्येव जलमेवार्गला. " Dinakara has " वारी गजबन्धनी सैवार्गला । तस्या भङ्गे " &c. It is better to take the expression in the sense given by Chāritravardhana and correctly suggested by Hemādri. Val-
labha evidently agrees with Mallinātha.—तीराभिमुखः, the word तीर is derived from the root तीर् 10. P. with the affix अच्.

P. 141 St. 47.—तस्यैकनागस्य, On this epithet Hemādri and Chāritravardhana have an explanation, " एकः शब्दः संख्यार्थो मुख्यार्थो वा । ' एके मुख्यान्यकेवलाः ' इति. " एक may be taken to mean either ' lonely ' or ' peerless. ' viz., with no occasion for jealous excitement ere now. And further Chāritravardhana has, " भे-
दत्वेन तस्यैकनागत्वं. "—दुर्दिनश्रीः, On this Hemādri observes: " दुर्दिनशब्दे-

न वर्षेनमुच्यते.”—अनेकप, explain “अनेकाभ्यां (मुखशृङ्गाभ्यां) पिबतीति, i. e., ‘drinking with the mouth and the trunk’; hence an elephant is also called द्विप.

P. 142. St. 49.—अज्ञाः, Chāritravardhana renders this by “युगकीलकाः.”—तुमुलं, तुमुल is derived from the root तु 2. P., ‘to injure,’ ‘to hurt,’ ‘to kill,’ with the affix मुलच्.

P. 142. St. 50.—विशिखेन, analyse, “विशिखा शिखा यस्य स तेन.”—कुम्भे, the word कुम्भ is derived from the root कुम् 6. 9. 7. P., ‘to confine,’ ‘to cover over’ ‘to fill with,’ with कु and the affix अच्, by श्कच्-वादिः. Explain कुं पुं उच्चमति.—वन्यः करीति, it is said in the Śāstras that no tame elephant should be killed except in war; hence the propriety of the epithet वन्यः.—अवध्यः, ‘not deserving of death. Elephants are not to be killed except in battle, and wild elephants, never being brought to battle, come under the exception.

P. 143. St. 51.—तन्, viz., ‘his assuming the celestial form.’—विद्धमात्रः, analyse “विद्ध एव विद्धमात्रः । सुसुपेति समासः.” Chāritravardhana and Hemādri analyse विद्ध एव विद्धमात्रः । ज्ञापकान्मात्रप्रत्ययः ।—किल, “इत्यागमे” Hemādri. But Vallabha explains to mean “सभावनायां.” But here it implies tradition.—वपुः, explain “उच्यन्ते देहान्तरभोगसाधनानि बीजान्यत्रेति,” derived from the root वप् 1. P. A. ‘to cut,’ ‘to shear’ &c., with the affix उप्ति.

P. 143. St. 52.—वाग्मी, is a compliment.—दृशानमभाभिः, ‘by the lustre of his teeth.’ Because his teeth were pearl-like.—तारहारः, On this Chāritravardhana quotes the following : “तारस्तु मुक्ताधौतमुक्तेऽतिदीप्तौ तारः इति विक्रमादित्योक्तिकस्तत्र तारो हारो यस्य सः.”—कल्पद्रुमः, explain “द्रवन्त्यूर्ध्वं गच्छन्तीति द्रवः शाखास्ताः सन्त्यस्यासौ द्रुमः,” derived from the root दृ with the affix म्. Cf. Pānini, V. 2. 108.—पुष्पैः, explain “पुष्प्यन्ति विकसतीति पुष्पे, derived from the root पुष् 4. P. ‘to blossom,’ ‘to bloom.’

P. 143. St. 53.—प्रिवर्धं, On this Chāritravardhana and Sumatī-vijaya have the following note: “पुरा किलेधरसेवागमनेऽसर्वगर्वसंतापितेन जातमन्युना गजो भवेति शप्तः इति वार्ता.”—मतङ्गजस्वम्, explain “मतङ्गो मेघः इव जायते इति मतङ्गजः,” derived from the root जन् with the affix उः.—गन्धर्वं, derived from the root गर्ध् 1. P. ‘to hurt,’ ‘to kill’ with गन्ध and the affix भञ्. Cf. Pānini, III. 2. 1.—तनुर्ज, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority cited by the Northern Mss. “स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनुः” इत्यमरः २ यच्चादेर्वैभूतिरिति केचित् ।

P. 144. St. 54. For a parallel idea Cf. S'a. "स्वर्कोत्कला इव सूर्य-कान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति."—उष्णत्वं, &c., A proverbial saying.

P. 144. St. 56.—वृथा हि मे स्यात्स्वपक्षोपलब्धिः, Here Vallabha quotes the following: "सप्रोचवनदग्धस्य [?] । पुत्राधीनधनस्य च । प्रतिकर्तुम-शक्तस्य । जीवितान्मरणं वरं." And Charitravardhana has "उपकर्तुमशक्तस्य जीवनाधारणा वृथा."

P. 145. St. 57.—प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रं, analyse प्रयोगे प्रेरणे संहारे संक्षे-पे च विभक्तौ भिन्नौ मन्त्रौ यस्य तथोक्तं ।—संमोहनं नाम, Chāritravardhana and Vallabha have an explanation: "प्रस्वापनं वा नामाक्षं."—न चारिहिंसा, अ-रिहिंसा, i. e. अरेहिंसा, अरे: is the objective genitive. Here Hemādri re-marks: "न हिंस्यात्सर्वभूतानि" इति श्रुतिदर्शनात्.—विजयश्च हस्ते, A pro-verbial saying. Hemādri remarks: "इति लोकोक्तिः । यथा किराते । "जटाधरः सन् जुहुधीह पावकं" Ki. I. 44. मेघदूते च । "शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मिलयित्वा."—सखे, Here Hemādri has the following: "सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । तथोक्तं रसाकरे । "अत्यागः सहनो बन्धुः सदैवानुमतः [सदैवायमितः Ms.] सुहृत् । एकक्रियो भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः" इति.

P. 145. St. 58.—मां प्रति, (adopted) by thee unto me. ' Chāri- travardhana with greater correctness takes मां प्रति with दयापरोऽभूः, when he says: "प्रहरन्नपि त्वं प्रहारं ददन्नपि मां प्रति मुहूर्तं दयापरोऽभूः कृपावानासीः" &c.—सुहृत्, 'for a moment,' i. e. for the time being. This expres- sion is taken by Mallinātha with दयापरोऽभूः, the meaning would then be 'though you struck me at last, you wished for a little time to deal kindly towards me.'—न प्रतिषेधरौक्ष्यं प्रयोज्यं, 'the rudeness of a refusal is not to be employed.' The principle here laid down is 'once kind, always kind.' Here Hemādri and Charitravardhana explain: "गन्धर्वाक्षं न गृह्णामीति प्रतिषेधः"—उपछन्दयति, On this He- mādri holds the following discussion: "उपछन्दनं प्रार्थना । छदि वणं असु । 'छन्दः पर्येभिलाषे च' । छन्दसा उपसान्वयश्च उपछन्दयत् । कर्तृकरणार्थं निजिति क्षीरतराक्षिण्यां । नाविष्टवदिति टिलोपः."—अलं हि या, 'No need of shame,' i. e. no need of delicacy with me. On this Hemādri and Sumatīvi- jaya hold the following discussion: "नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालवषड्योगाच्च" Pāṇini, II. 3. 16, "इत्यत्र पर्याप्त्यर्थे स्यालमो ग्रहणाच्च चतुर्थी । वारणार्थालयोगे नृतीयैव."

P. 145. St. 59.—नृसोमः, On this Chāritravardhana observes: सोम इव ना नृसोमोऽस्ति मनोहरत्वादानन्दकारित्वाच्च." And Hemādri says: "नृषु सोमो ना सोम इवेति वा । तदा उपमितसमासः । अनेनाक्षपातौ सत्यामपि लोकानां क्षमग इत्युक्तं भवति."—सोमोऽश्वाभाः सरितः, On this Hemādri observes: "नर्मदाशब्देन सुखदानृत्वं व्यज्यते."—उदङ्मुखः, On this Hemādri has the following note: "इति विनाकुपस्त्वन्तये," and holds the following discus-

sion, उदीचीकृत्यात् । 'दिक्कशब्देभ्यः' Pāṇini, V. 3. 27. इत्यस्तातिः । तस्य । 'अखेलुक्' Pāṇini, V. 3. 30. इति लुक् । 'लुक्स्तद्धितलुकि' Pāṇini, I. 2. 49. इति लीप्रत्ययस्य लुक् । तत्रिचौ भसंज्ञया अभावादुदर्यात्वमपि निवर्तते । तसिलादिस्तद्धितः इत्यव्ययत्वं । " उदङ्मुखस्तु एहीयात् " इति स्मृतेः यद्वा । उदङ्मुखः उपस्थस्य । " अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्थसेत् " इति याज्ञवल्क्यः."

P. 146. St. 60.—सौराज्यरम्यान्, analyse, " शोभनो राजा सुराजा तस्य कर्म सौराज्यं. "—अचिन्त्यहेतु, 'accidental, strange, of wonderful origin. ' Cf. Dinakara " अचिन्त्यो ज्ञातुमशक्या हेतुर्यस्य तत्तथा. "—चैत्ररथ. The garden of Kubera so called from its being cultivated by the Gandharva called Chitraratha.—विदर्भान्, On the north of Kuntala, lay the great kingdom of Vidarbha, which seems to have extended from the banks of the Krishna to near the banks of the Narmadā. On account of its size it was also called Mahārāshtra or Great Province. This will appear from the passage quoted in Bāla R. X. 74, where the two names are applied to the same country. So also in the Anargha Rāghava. It lay to the south of Narmadā, as Aja crossed the river before entering it. The people were also called Kratha Kais'ikas from two chiefs Kratha and Kais'ika, according to the Vishnu Purāna, sons of king Vidarbha. The ancient capital was at Kundina, sometimes called Vidarbha, which is probably the modern Beder. It was the seat of Bhīma, father of Damayantī, and of Bhīma, father of Rukmini. Rukma, son of Bhīma, is said to have transferred the capital to Bhojakata, which must be looked for further north as he went up to Narmadā to avenge the insult of his sister's abduction and did not like to return to Kundina as he could not kill his foe. In the Mālavikāgnimitra, it is stated that Agnimitra divided Vidarbha into two parts, lying north and south of the Varadā river (Warda), which, in its Payne Gangā branch separates the assigned districts of Berar from the Nizam's dominions. Amarāvati (Oomrawati) in Berar appears to have been the capital of the northern division and Pratishthāna (Paithan) on the Godāvarī was for a long time the chief place in the southern division. Kalyāni (Kalianee) west of Hyderabad was also an important town. Vidarbha has given name to the Vaidarbhi or graceful style, which is found in so old a writer as Vāmana. Mahārāshtra is not so old and its Prākṛita dialect Mahārāshtrī is not specifically mentioned by Vararuchi. This was the land of the Bhojas, who are said to be descendants of Drahya. They were not, however,

confined to this province, as there are several Bhojapuras in different parts of India. They had different clans such as the Kuntî Bhojas to whom Kuntî belonged and the Mârtikâvatas or Bhojas of Mârtikâvata whose chief fought at Kurukshetra on the side of Duryodhana. The celebrated king Bhojarâja, who reigned at Dhârâ (Dhar) in the beginning of the eleventh century, evidently belonged to these Bhojas.

P. 146. St. 61.—**ऋषिकेशिकेन्द्रः**, see note above.—**ऊर्मिमाली**, On this both Hemâdri and Châritravaradhana quote the following: “रत्नाकरो जलनिधिरूर्मिमाली महाशयः” इति विन्यवसी. For the similar idea, Cf. R. III. 17; VII. 19; X. 82; XII. 36; XVI. 27. and also Ku. III. 67.

P. 147 St. 62.—**अर्पितश्रीः**, analyse “अर्पिता दत्ता अजाय श्रीः उचामरादिशोभा येन सः तथोक्तः”—तत्र, Mallinâtha explains it by “पुरे,” but Hemâdri by “स्वयंवरे.”

P. 147 St. 63.—**प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भां**, Vedi is a quadrangular raised spot in the court-yard of a temple or palace. Châritravaradhana's explanation on this appears better than that of Mallinâtha. “प्राग् द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा सा चासौ वेदिश्च तस्यां विनिवेशितः स्थपितो हेतुः पूर्णकुम्भो यस्यां सा तां” &c. The meeting with a pitcher full of water on the occasion of entering, or setting out from, a house is still considered auspicious.—**नवोपकार्यो**, ‘a new pavilion,’ erected in order to receive the royal guest.

P. 147. St. 64.—**भावावबोधकलुषा**, and **कन्याललाम** (in its more usual acceptation) would seem to be in favour of a different rendering, viz., ‘clouded by her divination of (jealous at reading) the mood of mind (viz. affection for a rival)’. Both Hemâdri and Châritravaradhana interpret it in a different way, they say, “अन्यवानुसक्तो यमिति अभिप्रायवेदनेन कलुषा अप्रसन्ना दयितेव.” i. e. ‘like a beloved who is dissatisfied with her husband by her knowledge of his infidelity,’ कलुषा is derived from the root कल् 10. P. ‘to observe,’ ‘to regard,’ ‘to consider’ &c., with the affix उवच्. Cf. Unâdi Sûtra, “पून्हिकलिभ्यउवच्” 514. S. K. p. 334.—**कन्याललाम लिप्तोः**, ‘longing to win that covetable jewel among maidens’ i. e. wishing to gain the hand of the lovely paragon of maidens.—**स्वयंवरसमाहतराजलोकं**, ‘her graces had attracted a vast troop of princes and, pitted against such a band, Aja's heart might well misgive him.’ The epithet expresses the covetableness of Indumatî and the difficulty of gaining her. Vallabha says: “कन्या चासौ ललाम च । तदेव प्राज्ञत्वात्कमनीय-

विति । मयूरम्यंसकादिसमासः ”. Hemâdri too has the same.—निद्रा चिरिण नवनानिमुत्सी बभूव, On this Hemâdri observes: “ बहुषु स्थितेषु मां वृणीत नवेत्याकुलत्वाच्चिरेण निद्रामगमादित्यर्थः. ” And Châritravardhana has the following: “ केचित् निद्राकथनं शृंगारपोषकं न भवतीत्याहुः. ” Cf. also, “ यदा तु मनसि हान्ते कर्मात्मानः क्रमात्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः. ”

P. 148. St. 65.—कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं. ‘ his huge shoulders pressed (impressed) with his ear-ornaments. ’ On this Hemâdri remarks: “ अनेन चिंताप्रकाशनं. कर्णभूषण means the कुण्डल, a long and heavy ornament of gold worn round the ear, and quite likely to leave a deep impression on the shoulder when the head is bent sufficiently either side in a posture of anxiety and care.—शब्दोत्तरं &c. On this both Hemâdri and Châritravardhana remark: “ अनेनास्य अक्षचर्यं व्योत्यते. ”—च्छदं &c., here Hemâdri discusses, छाद्यते अनेनेति छदः । “ पुंसि संज्ञायाम् ” Pāṇini, III. 3. 118. इति घः । “ छदिघं ” Pāṇini, VI. 4. 96. इति ह्रस्वः । उत्तरः उपरितनः श्रेष्ठो वा छदश्च शब्दाया उत्तरच्छदः.—सूत, the proper duty of a सूत is either to be a bard or a charioteer.—प्रा-बोधयन्, Hemâdri quotes the following: “ मधुरगलेन हि प्रभूणां बोधः क्रियते ” । तथाहि भोजः । “ मृदुभिर्मदनैः पादे शीतैर्व्यजनैस्तथा । श्रुतो वा मधुरै-र्गानैर्निद्रातो बोधयेत्सुभं. ”

P. 148. St. 66.—भवानपरधुर्यपदावलम्बी, ‘ thou art the holder of the position of its other supporter. ’ On this Hemâdri observes: “ युवराजत्वात्. ” On this verse Pandit remarks: ‘ These awakening verses have no special reference to the present time and place, but form what the bards used to recite in the princes’ own capital. ’

P. 149. St. 67.—Châritravardhana pronounces this stanza to be spurious, and according to his usual way he gives a full commentary on it. It is not customary with these commentators to look to the genuine merit and the internal evidence of the verses they comment upon; but if the text on which they comment has at its end the words “ क्षेपोऽयं &c., ” they generally retain the same at the close of their commentary. No doubt they occasionally discuss some readings, but such verses, if accurately marked, do not exceed even to a dozen throughout the whole kāvya. Taking into account the style of the verse in question, we may perhaps, well believe that there is little, indeed altogether nothing in it that would justify its condemnation on purely irresponsible evidence. Mallinātha, according to all our Mss. considers it to be the genuine production of Kālidāsa.—अनवेक्षमाणा. The stanza presents no difficulty whatever if one were to understand thoroughly the commentary of Mallinātha. It is not even necessary to construe

अपि with भवता as suggested by Pandit, but if construed with पर्युत्सुकत्वं it gives a clear sense. Mallinātha's rendering of this passage is perfectly clear and satisfactory. The gist of what he says is this: Lakshmi (Beauty personified) is described as the wife of Aja. Aja enjoyed sleep (निद्रा personified as another female) and neglected Lakshmi. She parting from him (in sorrow), while away her time in company of the Moon who by his lustre reminds her of her husband's face. Even this Moon who consoled her for a time was about to take leave; hence the appeal of the bards to Aja to get up and make her glad. All commentators including Hemādri have not, it may be presumed, attempted to interpret it well. Most of them have construed अपि with भवता, and have, in their own way, attempted to give different meanings of the passage in question (see their commentaries). If Vallabha's reading be adopted, 'the particle हि,' observes Pandit, 'should be taken to refer to मुञ्च शय्यां in the preceding stanza, the present stanza being an additional reason why the prince should wake up, and leave his bed'; if this is the reason to connect the particle हि, every following stanza up to the 75th verse, also requires one हि, which is unwarranted. Vallabha's comments run thus: "हे मति-मतां वर सोऽपि चन्द्रस्त्वदाननरुचि तव मुखकान्तिं विजहाति परित्यजति । अस्तं व्रज-न्विच्छायी भवतीत्यर्थः । कोऽसावित्याह । हि निश्चितं (his usual way of rendering the conjunction) लक्ष्मीः श्रीर्भवता त्वया अनवेक्ष्यमाणा असेव्यमाना सती निशि रात्रौ येन चन्द्रमसा सह पर्युत्सुकत्वं विडम्बयति रणरणकत्वमतिवाहयति । किंभूतेन त्वया । निद्रावशेन निद्रया वशीकृतेन । किंभूतश्चन्द्रः । दिगन्तलम्बो पश्चिमाचलविलम्बी । केव । खण्डिता अबला इव । यथा खण्डिता अबला निशि रात्रौ नार्यन्तरसंगाद्भर्ता अनवेक्ष्यमाणा सती कापि तत्पतिनिधिसुहृत्सन्निधाने औत्सुक्यं विनोदयति &c., " the moon by means of whom Lakshmi, though slighted by thee, devoted to sleep, appeases her yearning like a jealousy-stricken mistress at night, &c.' Hemādri says: " अपिशब्दो लक्ष्मीवाक्यं सूचयति ", this appears sensible but when he further says, " निद्रावशेन भवता अनवेक्ष्यमाणा अपि उपलालन तावदास्ताम् । अवलोकनमपि नास्तीत्यपि शब्दार्थः," this appears rather unconnected.—खण्डिता, On this Hemādri and Vallabha observe, " अन्यथा । " निद्राकषायमुकुलकृतताम्रनेत्रो नारीनखत्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाति सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः". And Chāritravardhana has: " प्रयोगाद्वाचते यस्या वासके नागतः प्रियः । तदनागमनात्तां तु खण्डितेत्यभिर्लक्षिता" इति त्रिलोचनदासः. And further he has: " अतः शयनं परित्यज्यं स्वकीयां आ-ननलक्ष्मीं स्वीकुरु" । यतः । " सद्यः प्रणयमुज्झान्ति प्रियन्ते [प्रीयन्ते Ms.] चाति कोपनाः मानिन्यः खण्डिताश्चैव तत्क्षणादप्रसादिताः " इति. Cf. also, " पार्थमेति प्रियो यस्या अन्यसंभोगाचिह्नितः सा खण्डितेति कथिता धरैरिषीकषायिता." For विनोदयति Cf. R. XIV. 77, S'a. VI. " तत्तावु ददि विनोदयामि &c." For पर्युत्सुक,

Cf. Ku. IV. 28. “स्मर पर्युत्सुक एव माधवः. Vik. II. 16. “पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां तां.”

P. 150. St. 68.—सद्यः परस्परतुलां, &c., ‘just acquire resemblance with each other at once.’ The fresh-blown lotus can have no counterpart so long as the eye is not opened.

P. 150. St. 69.—अनोकहानां, explain “अनसः शकटस्य अकं गतिं व्रन्तीति अनोकहाः,” derived from the root हन् 2. P. with the affix डः. *lit.* ‘of those which obstruct the course of a carriage.’

P. 151 St. 70.—लब्धपरभागतयाधरोष्ठे, Construe अधरोष्ठे either with आभाति or with लब्धपरभागतया. Vallabha gives a पाठान्तर, “संलक्ष्यते दशनचन्द्रिकयानुविद्धं। बिम्बोष्ठलब्धपरभागमिवस्मितं ते” for the latter half.

P. 151 St. 71.—आयोधनाग्रसरतां याते त्वयि, ‘thou, having taken the lead (leadership) among warriors.’ “त्वयि संग्रामाग्रणित्वं प्राप्ते सति” Vallabha. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “युद्धमायाधनं जन्यम्” इत्यमरः।—अग्रसरतां, On this both Hemādri and Chāritravardhana hold the following discussion, “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः” Pāṇini, III. 2. 18. “इति सूत्रे न्यासकृत्। अग्रेसरः इत्येतद्रूपं सतम्या अलुकापि सिध्यत्येव। अग्रं सरतीत्यसम्यन्त उपपदे अग्रेसर इत्येतद्रूपं यथा स्यादित्येवमर्थे अग्रशब्दस्य एकारान्तत्वनिपातनमिति विज्ञेयं इति अग्रेसर इति प्रयोगार्थित्वः। तथा ‘पुरोगाऽग्रेसरप्रज्ञाप्रतसरपुरःसरः’ इत्यमरः। यथात्रैव षष्ठे संगे ‘अग्रेसरैर्वाजिभिर्बद्धतानि’ भर्तृहरिश्च ‘जिगीर्षं तृणमस्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी’ इति। अग्रेसरन्तः गच्छन्तः अग्रसरन्तः। मध्ये वीर इति वा। तदा त्वयि रिपुर्न याते इति। सरतीति सरः ‘पचायच्’ इति विशेषणसमासे साधुत्वमिति वा। ‘यडोऽञि च’ Pāṇini, II. 4. 74. इति सूत्रे सर्वे धातवः पचायन्तः पातिनः इति न्यासकृत्। तथात्रैव नवमे संगे ‘सवरुणा वरुणाग्रसरं रुचा’। ‘हरिहयाग्रसरेण धनुर्भूता’। ‘यूथं तदग्रसरं गर्धितकृष्णसारं’ इति.”

P. 152. St. 72.—उभयपक्षविनीतनिद्रा. ‘with their slumbers shaken off (dispelled) on either side. Chāritravardhana renders विनीता by “त्यक्ता,” and Dinakara by “विहिता.”—भिन्नाद्विगैरिकतटाः &c., analyse, “भिन्नोऽद्रेः पर्वतस्य गैरिकधातुतटो यैस्ते तथा भूताः”. The tusks resembled mountain-ridges in point of hugeness, and, tinged with red, acquired similarity in point of colour as well. Or ‘whose bud-like tusks appear to have had mountain-ridges, formed of red mineral, cleft by them.’ The tusks, forcing their way into the ridges, obtained a red coating therefrom.—उभय, Hemādri, quoting in support of his arguments कैम्यट (also quoted by Mallinātha), quotes also from his विवरण the following: “अभादुदानीत्यभित्यन्तस्ववि-

तत्त्वादेत्येतन्नानुवर्तते इति । तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं इति भावः. ” उभ is used only in the dual. उभयं though dual in sense is used in the singular and plural only. From उभ we get उभय, by the addition of अयच् instead of तयच् as in the case of द्वितय. It is an आपुदात्तवृत्ति, i. e., ‘a complex formation requiring resolution or explanation.’—मुखर°, explain “मुखं मुखव्यापारं वचनं रात्यादत्ते इति”.—स्तम्बेरमाः, अ is added on to the roots रम् and जप् when preceded by the words स्तम्ब and कर्ण and when the compounds signify an elephant, and an informer respectively.

P. 152. St. 73.—वनायुदेव्याः, The Vanāyus were a people of the North-West of India, celebrated for their horse-breed.—लेह्यानि &c. These solid pieces of rock-salt (सैन्धव) were made to be licked by the horses in order that these might be strengthened. Cf. Châritravardhana: “पुष्ट्यर्थं लेढव्यानि. ” Also Hemādri, “ उक्तं च । शालिहोत्रेण सिन्धुयोगसंग्रहे । पूर्वाह्नकाले चाधानां प्रायशो लवणं हितं. ” See also commentary. Vallabha says: “श्लेष्मनिवारणार्थं आस्वाद्यानि.”—वनजाश, Châritravardhana analyses, “ वने पानीयं तस्माज्जातं वनजं कमलं तद्वदक्षिणी यस्य स तथा तत्सम्बुद्धिः. ”

P. 153. St. 74.—स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः, ‘and the lamps devoid of the diffusion of their own circle of rays,’ i. e., the lamps had the expansion of their rays impeded by the stronger light of the sun and hence they became dim though not altogether extinct.—म्लानपुष्पोपहारः, ‘the withered offering of flowers.’ The word म्लान here expresses reason, therefore, it should have been used as a noun instead of an adjective. The sentence should stand thus: “पुष्पोपहारो म्लानत्वादिरलभक्तिर्भवति &c. ”

P. 153. St. 75.—सैक्रतं, explain “सिकताः सन्ति अस्मिन्निति सैक्रतं”. Cf. Pāṇini, V. 2. 104.—राजहंसैः, analyse “हंसानां राजानस्तेः”. राजहंस is a sort of white flamingo with red legs and bill.

P. 154. St. 76.—अश्रिताक्षि°, On this Châritravardhana remarks “अश्रितेत्यनेन सुलक्षणत्वोक्तिः । उक्तं च । “मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते । तथापि नासिका भेष्टा नासिकायाश्च लोचने.”

CANTO VI.

P. 155. St. 1.—तत्र, Both Hemâdri and Châritravardhana interpret it by “समाजे”, which rendering appears better than Mallinâtha, who simply says “स्थाने”.—उपचारवस्तु, ‘furnished with a canopy and other articles necessary for decorations.’ Cf. Vallabha “पुष्पप्रकरादिविच्छिन्नियुक्तेषु,” also Cf. Hemâdri, “वितानादिषु,” and Sumativijaya, “चित्रादिरुपचारो वियते येषु तेषु तथोक्तेषु.”—मन्त्रेषु, Sumativijaya interpretes the epithet by “सिंहासनस्यो परिसिंहासनं मन्त्रकं कथ्यते.”

P. 155. St. 2.—प्रत्यर्पितस्वाङ्गं, ‘to whom his body was restored,’ i. e. restored to his original form. Referring to the myth of S’iva having burnt the God of Love. Analyse “प्रत्यर्पितं पुनर्देत् स्वाङ्गं मन्मथ-शरीरं यस्मै स तं तथोक्तं.” It is said that God of Love (काम) attempted to inspire S’iva with love for Pârvati in the midst of his asceticism and so he was burnt to ashes by the fire issuing forth from his third eye. Relenting afterwards through the entreaties of Ratî the god moved with compassion restored him to life. स्वाङ्ग means a limb of the human body, as distinguished from अङ्ग which signifies a member of any thing, animate or otherwise.—काकुत्स्थं, see our note to st. 41. IV.—ईश्वरेण, On this epithet Hemâdri remarks, “ईश्वरपदेन दानसामर्थ्यं.”

P. 156. St. 3.—मृगराजशावः. On this Hemâdri observes : “कुमार इत्युक्तत्वाच्छावः इति पदं.”

P. 156. St. 4.—उपमेवकान्तिः, analyse “उपमात् योग्या कान्तिर्वपुषः शोभा यस्य स तादृशः”.—परार्थेवर्णा° &c., Vallabha explains to mean “प्रज्ञस्तपश्चवर्णाच्छादनपटयुक्तं.”

P. 156. St. 5.—विभक्तः, Hemâdri says, “अखण्डत्वेऽपि विभक्तशब्दे यथा-त्रैव । ‘विभक्तात्मा विमुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा’ इति.”—आत्मा, On this Hemâdri and Châritravardhana make the following remark, “वियुत्स्वरूप-सिन्धु वियुत्पक्षे प्रभाविशेषो वर्णभेदः । वाताय कपिला वियुदातपायातिलोहिनी । पीता ज्ञस्याय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्.”—प्रभाविशेषस्य, Hemâdri and Châritravardhana interpret as, “प्रतापस्य वियुत्पक्षे वर्णभेदस्य.”—पयोमुखां, On this Hemâdri observes : “मेघोपमा राज्ञां मालिन्यार्थः.” Royal splendour personified as Lakshmi though regarded as one is here said to shine reflected in every one of the kings and princes that assembled there in the marriage-hall as a single streak of lightning is seen as many streaks when it is reflected by different sets of clouds.

P. 157. St. 6.—महार्हासनसंस्थितानां, analyse “महानर्हो मौन्यं येषां तेषां भिहासनेषु संस्थितानां.”—उदारनेपथ्यभूतां, ‘elegantly dressed.’

Analyse “ उदारणि च तानि नेपथ्यानि वेषविशेषाणि तानि विभ्रतीति उदारनेपथ्यम्-तस्तेषां तथाक्नानां. ”—कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः, Hemādri explains in the following way: “ कल्पयति मनोरथं कल्पः स चासौ द्रुमश्च तेषां मध्ये । पारमस्यास्तीति पारी पारिष्यन्धौ जातः पारिजातः इव । पञ्चानां मध्ये एकस्य कल्प-द्रुमस्य शब्दवाच्यत्वं यद्यपि प्रतीयते तथापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य संकल्पार्थस्य कल्पशब्दार्थस्य पूरणेन पञ्चानामपि साधारण्यात्कल्पद्रुमाणामिति बहुवचनं । तथा माघकाव्ये । “ कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः. ” The tree produced at the churning of the ocean and regarded as the best of the five all-yielding trees of heaven. The figure according to Sumativijaya is उपमा.

P. 157. St. 7.—गन्धद्विपे, An elephant of the best class, very much feared by other elephants, and supposed to emit a peculiar smell of ichor. On this Hemādri and Châritravardhana quote the following, “ यस्य गन्धं समाप्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विषाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहर्तुं पतौर्वजयावहं ” इति पालकाव्यः says Hemādri, and गजशास्त्रकाराः says Châritravardhana.—वन्नर्थः, Hemādri observes, “ पुष्पयुक्तवृक्षपरित्यागो वन एव सम्भवतीत्यभिप्रायेण वन्य इत्युक्तं.”

P. 157. St. 8.—अगुरुसारयोनौ धूपे, ‘The fume of burning sandal wood of best quality.’ The fumigation here spoken of was given as a means of perfuming the marriage-hall. The smoke arising from the burning sandal wood rose high and reached the flags that were tied to the pillars of the hall for the sake of ornament. The use of flags as an ornament is still common in marriage-halls (मण्डप) and similar places of joy and solemnity. The text commented upon by Dinakara is “ धूमे शिखामावितकेतुमाले. ”—सोमार्कवंश्ये. On this Hemādri holds the following discussion: “ इत्यत्र अजायदन्तत्वेति पूर्वनिपाताभावस्तु शब्दार्थौ चन्द्रार्काविव राजदन्तादित्वात् ज्ञेयः । तथा गणदंयेण । धर्मार्थौ कामार्थौ शब्दार्थौ चैव चन्द्रार्काविति । महिषस्तुतौ च “ रथाङ्गे चन्द्रार्कौ ” इति । हलायुधेऽपि “ सोमार्कविक्रवाक्येन पुष्पदन्तौ प्रकीर्तितौ. ” And further observes: “ सोमार्कवंश्ये साधवः सोमार्कवंश्याः न तु तत्र भवाः । तथा वामनः । राजवंश्याः सूर्यवंश्याः इत्यादयः साध्वर्थे यो यस्तत्र साधुरिति तस्मिन्सम्भवतीति । भवार्थे पुनर्दिगादिपाठेऽपि वंशशब्दस्य वंशशब्दादेव तत्र प्रत्ययः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधादिति.”

P. 158. St. 9.—शङ्खे, On this Hemādri observes: “ समयन्यमङ्गलमिति शंखाः । ” शंखे खः ” Unādi Sūtra, 102. S. K. p. 322 इत्यादिनादिके खेकृते बाहुलकादिनादेशो न । “ पायास्त वः कुमुदकुन्दमृणालगौरः शंखो हरेः करतलाम्बरमूर्णचन्द्रः । नादेन यस्य सुरसज्जविलासिनीनां नीन्यो भवन्ति शिथिला जघनस्थलीषु.”

P. 158. St. 10.—चतुरस्रयानं, ‘a palanquin.’ Hemādri analyses, “ चतस्रः अस्त्रयः कोणाः यस्य तच्चतुरस्रम् । ‘ सुप्रातसुचमुदिव ’ Pāṇini, V. 4. 120. इति बहुव्रीहौ चत्पत्ययान्तो निपातः. ” Vallabha reads “ चतुरस्रयानं, ” and paraphrases चतुरं by “ मनोज्ञं. ”—मञ्जुवन्तरराजमार्गं, ‘the royal road in the midst of the dais.’ Hemādri and Châritravardhana explain the

epithet in the following way : “ मञ्चानामन्तरमेव राजमार्गस्तं तथोक्तं इति, ” Dinakara identically the same with Châritravardhana.—कन्या परिवारशोभि, ‘ magnificent (i. e. attended) by an escort. ’ Hemâdri takes it to be one compound word and says, “कन्यानां परिवारेण शोभते तत् । ताच्छीलिको णिविः । यथा वामनः । चतुरस्रशोभीति णिनौ । ब्रीह्यादौ शोभाशब्दपाठेऽपि सद्गन्तविधिप्रतिषेधात्. ”—ऋसविवाहवेषा, ‘ attired in wedding garments. ’ Analyse “ऋतां रचितो विवाहसम्बन्धी वेषो यस्याः सा तथोक्ता. ”

P. 159. St. 11.—विधानातिशये, ‘ the wonderful creation. ’ Châritravardhana paraphrases by “ निर्माणकौशले. ”—अन्तःकरणैः निपेतुः. Hemâdri gives the substance of this in the following words : “ दर्शनमात्रेण तेषां मनः आकर्षे इति वाक्यार्थः, and Châritravardhana has the following, “ इन्दुमतीदर्शनमात्रेण निखिला राजानः समतूतुषन्निति तात्पर्य. ”

P. 159. St. 12.—तां प्रति, ‘ towards her. ’—अभिव्यक्तमनोरथानां ‘ who had manifested their passion for her. ’ Châritravardhana and Sumativijaya analyse this in the following way, “ अभिव्यक्तः प्रकटः मनोरथः एषां तथोक्तानां ”.—प्रवालशोभाः, on this Hemâdri remarks: “ प्रवालपमया शृङ्गारचक्षुषा नाभिनन्दनं सूचितं. ”—शृङ्गारचेष्टाः, Both Châritravardhana and Hemâdri quote the following “ अन्योन्यान्तरकयोः स्त्रीषु सयोश्चेष्टाविशेषः शृङ्गारः ” इति रुद्रटः । यथा । ‘ स्वमिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ बाह्यनः सुखाभिमानः शृङ्गारः ’ इति भोजः । यदाह । ‘ चेष्टा भवन्ति पुत्रायोर्यारव्युत्थातिरक्तयोः । सम्भोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ’ । ‘ ऋतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति । नयनवदनप्रसादैः स्मृतिमधुरवचोद्धृतिप्रमोदैश्च । ललितैश्चाङ्गविहारैस्तदभिनयः संपयोक्तव्यः ’ इति भरतः । चेष्टा आहुः.

P. 159. St. 13.—कश्चित्, On this Hemâdri observes, “ असाकल्ये तु चिन्तनप्रायः किं वृत्तात्पराविति क्षीरस्वामी । ‘ श्रान्त्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते । यथा लीलाम्बुजक्रीडासरो हेमाङ्गदादयः इति दण्डी, ” Kavyâdarsa I. 79 verse. Châritravardhana does not perceive any hidden lover’s meaning in this, he simply says : “ इच्छासूचिकेयं चेष्टा । ‘ विभक्ते व्यक्तमनसां यूनां सङ्गतिकांक्षिणां । आवर्जनमन्योन्यमभिरूपांगदर्शनं ’ इति [रति] रहस्यं. ” In this as well as in the following verses containing various indications of love by different princes and kings, Châritravardhana, Vallabha and Dinakara (who is merely a copyist of Châritravardhana) do not attempt to make Indumati put any constructions, right or wrong, upon the actions of her various suitors. Only Hemâdri and Mallinâtha detect Indumati’s hidden intentions or motives whenever she goes near a different prince. It is a fortuitous coincidence that both these commentators have word for word the same on these various “ अभिप्रायाः ” intentions or motives of Indumati.

P. 160. St. 14.—विलासी, On this Hemādri quotes the following from Bhārata, “धारसंचारिणी दृष्टिर्गतिर्गोष्ठ्यभाञ्जिता । स्मितपूर्वमयालापो विलास इति कीर्तितः.”—Chāritravardhana's remarks on the hidden sense of this passage are, “वदनस्य साचीकरणं वाससो (his reading is प्रावारं for प्रालम्बं) यथा प्रदेशनयनं शृंगारसूचनं । अन्यासक्तत्वेनाकारगुप्त्या भावस्य प्रकाशनं । यदाह । “वदति हि बंधुतिरेव कामितां.” Vallabha likewise reads प्रावारं. See readings.—केचुरं, Sumativijaya renders this by “बाहुरक्षकं.”

P. 160. St. 15.—तिर्यङ्. Chāritravardhana reads “रत्नांशुसंसर्पिनख-प्रभण,” i. e., “रत्नांशुभिः किरणैः संसर्पिणी सङ्गच्छमाना नखानां प्रभा यस्य तादृशेन.” On the passage generally he remarks, “अनेनेन्दुमतीदर्शने विभ्रमप्रकाशनं संवृतावपि विलासप्रकाशनं नागरता.”—अप्राङ्गुलिना, Hemādri analyses “अङ्गुलीनामप्राणि अप्राङ्गुलयः “वाहिताग्न्यादिषु” Pāṇini, II. 2. 27. अप्राञ्च ताः अङ्गुलयश्च इति वा.”—विलिलेख, Hemādri quotes the following, “भूमिविलेखनं च लक्ष्मीनाशहेतुः । तथा । “रेषानिर्माणमुच्यते उदतृणलवनं पादयोश्चाप्यपूजा । दन्तानामप्यशौचं वसनमलिनता [मलिनवसनता Ms.] रूक्षता मूर्द्धजाता । सन्ध्यायुग्मे [काले Ms.] च निद्रा विवसनशयने ग्रासहास्यातिरेकः । स्वाङ्गे वायं च पुंसो [पुंसां Ms.] निधनमुपनयेत्केशवस्यापि लक्ष्मीं.”

P. 161. St. 16.—सुहृत्समाभाषणतत्परः &c., Chāritravardhana's remark on the hidden sense of this passage is, “मित्रसम्भाषणेन इन्दुमत्यासक्तिं गोपितवानिति भावः”, and Hemādri remarks, “कथान्तरासक्त्या स्वगौरवं प्रगटितवानित्यर्थः.” His substance is identically the same with Mallinātha.—त्रिक &c., on this Hemādri observes : “त्रिकं कण्ठभागे इत्येके.” Cf. also “स्निग्धस्थोः शृङ्खलशास्त्रजोः सन्धिस्तच्चिकं स्मृतं” इति सन्धिभेदः.

P. 161. St. 17.—प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैः &c., On this Vallabha remarks : “शृङ्गारोक्तिरियं.” And Chāritravardhana has, “एतेन स्वस्य कामशास्त्रप्राविण्यमसूचि इत्यर्थः”, and Hemādri gives “एतेनाप्यनासक्त्या स्वचान्तरी सूचिता.”

P. 162. St. 18.—कुशेशयं &c., Hemādri and Chāritravardhana analyse the epithet in the following way, “कुशे जले शेते तत्कुशेशयं । “अधिकरणे शेतेः” Pāṇini, III. 2. 15. इत्यच् “शयं वास” Pāṇini, VI. 3. 18. इत्यलुङ् । “शरं वनं कुशं नीरं” इति धनञ्जयः.” Hemādri remarks, “इति सौन्दर्यं.—रेखाध्वजं,” On this Hemādri and Chāritravardhana remark, “इति महाराजचिह्नं.”—रत्नाङ्गुलीयं &c., On this Hemādri and Chāritravardhana observe “इति ऐश्वर्यं.”

P. 162. St. 19.—किरीटे करं व्यापारयामास, On this both Hemādri and Chāritravardhana have the following, “आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते इति,” and Hemādri further says, “चपलताख्योऽलंकारः.” Chāritravardhana has the following on this passage, “भोजस्तु सप्तमप्येतत्स-

सञ्ज्ञोक्तं सञ्चारिभावेनाह." Bhoja then appears to be one of the commentators on the Raghuvans'a.

P. 162. St. 20.—नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा, 'who knew the exploits achieved by, and the pedigrees of, the kings.'—पुंवत्, Hemādri, Chāritravardhana and Vallabha refer it to प्रगल्भा, Cf. Vallabha, "पुंवत्प्रगल्भा पुरुषवदुदारा सप्रतिभा &c." also Chāritravardhana, "पुंवत्पुरुषवत्प्रगल्भा चतुरा" &c., and Hemādri, "पुंवत्प्रगल्भा" and further he observes: "पुसा तुल्यं वर्तते इति पुंवत् ।" पुंवदित्यत्र । "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्संज्ञौ भवनात्" Pāṇini, IV. 1. 87. इति वक्तव्येऽपि त्वत्रि प्राप्तिः स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकादित्यर्थे नञ्संज्ञौ न स्तः । तथा च काशिकावृत्तौ । स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकादित्यर्थे न भवतीति । "All these commentators construe it in a better way than Mallinātha who refers it to अवदत्.

P. 163. St. 21.—अगाधसत्त्वं, Chāritravardhana and Sumatijaya analyse this in the following way: "अगाधमधिकं सत्त्वं बलं यस्य सः."—परंतपः, Hemādri's remarks are, "अत्र परंतपत्वेन व्यग्रता वैराग्यहेतुः," and Chāritravardhana's remarks are "परंतपत्वेन क्रूरत्वं लोकरक्षणव्यग्रत्वं चेन्दुमत्या वैरस्यसूचनं । अजव्यतिरिक्तेषु भूषेषु स्तुतिनिन्दापरत्यासत्सर्वत्र लेशालंकारोऽप्रगंतव्यः । उक्तं च दण्डिना । "लेशमेकं विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृतां" इति. K. D. II, 268. The figure according to Hemādri is अनुप्रास.

P. 163. St. 22.—राजन्यती, distinguish this from राजवती.—नक्षत्रतारामहसंकुलापि, On this Hemādri gives the following: "अधिन्यादीनि नक्षत्राणि तदितरास्ताराः । तथाध्यात्मप्रकरणे । "तारानक्षत्रसंचारः" इत्यत्र विज्ञानेश्वरः । तारा अधिन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीषि नक्षत्राण्यधयुक्प्रभृतीनि भौमादयो ग्रहास्तैः । यद्वा । तारा ग्रहा भौमादयः पञ्च । तथा सुहृत्तदर्पणे । "प्रकाशकौ द्वौ प्रथमौ ग्रहाणां तारा ग्रहाः पञ्च ततोऽपरी द्वौ । तमोग्रहौ तेषु शुभास्तु मध्ये त्रयो बलीन्दश्च परे तु पपाः." Vallabha gives the following, "नक्षत्राणि अधिनीप्रमुखानि । तारा ग्रहाः सूर्यादयः । चन्द्रादित्यौ बिम्बग्रहौ । अन्ये तारा ग्रहाः."—कामं, Hemādri quotes the following, "कामं प्रकामं पर्याप्तं" प्रायः क्रियाविशेषणान्येतानीति क्षीरस्वामी."

P. 164. St. 23.—This verse suggests that the mighty king Parantapa, ever engaged as he was in sacrifices, was not a desirable companion and mate for the princess Indumatī.—मन्शारशून्यानलकांश्चकार, On this Chāritravardhana remarks, "अनेन यज्ञकर्मत्ववर्णनेन [करणेन Ms.] कुमार्या वैराग्यहेतुतासूचि । कर्मशब्दाजडोऽयमिति निन्दा," and Hemādri has "अस्मिन्वृत्ते भोगाभावो ध्वन्यते" । तथा वृद्धपराशरः । "दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मा [मार्गा Ms.] नृपायिनां । शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका वृषेः." The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following verse produced under स्मरण by the Northern

Ms. "क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदशन । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका" इति च स्मरणात्.—पाण्डुः, On this Hemādri remarks: "पाण्डुत्वं च भर्तृविरहात्." Indra and other gods were supposed to come down *in person* to accept their portions in the sacrificial ceremonies. Indra's absence makes his wife S'achi indifferent to her personal decoration and toilet.

P. 164. St. 24.—पुष्पपुर, the same as Pātaliputra. See our note to I. 31, III. 5.—चेत्, On this particle Hemādri observes, "चेदिति स्वस्याऽसंमतिरुक्ता," and Charitravardhana has, "अनेनात्मनोऽनंगीकारः सुनन्दाया सूचितः."

P. 164. St. 25.—दूर्वाङ्गुमधूकमाला, 'a garland of Madhukas interwoven with Dûrvas,' such a garland is generally considered as auspicious and hence used on the marriage occasions. Cf. Sumativijaya, "विवाहसमये कन्याः मङ्गलार्थं दूर्वाङ्गुमधूकमालां कण्ठे विधत्ति." Also Hemādri observes, "मधूमतीभिरोषधीभिर्मधूकानि [मधूकाः Ms.] बन्नातीति शाब्दव्युत्पत्तेः [शाब्दव्युत्पत्तेः Ms.] । ? सौभाग्यं हन्तुं दूर्वा मङ्गलार्थं."—ऋजुप्रणामक्रिययैव, 'simply by making a bow without bending her head,' implying that she did not like him. Châritravardhana, however, reads it thus, "ऋजुः सरला विलासरहिता नमस्क्रिया तथैव."—अभाषमाणा, On this Hemādri observes, "यायजूकोऽयं ब्रह्मचारित्वेन बन्धः."

P. 165. St. 26.—सैव, On this Hemādri observes, "सुनन्दायाः इन्दुमतीकुचानुसरणं सूचयत्येवकारः," and Châritravardhana remarks, "सैवेत्येवकारेण सुनन्दायाः इन्दुमत्याभिप्रायाभिज्ञत्वं."—मानसराजहंसी, On this Hemādri remarks "राजहंस्युपमया सारासारविवेकित्वं । पञ्चोपमया राज्ञः श्रानिवासत्वं" [श्रानिवासत्वं Ms.]. The lake Mânasa is said to be the native place of flamingoes, which described as migrating to its shores every year at the commencement of the breeding season or the monsoon. See our note to St. 11, Meghadûta, p. 15.

P. 165. St. 27.—अङ्ग, On the south of Kaus'iki Kachchha and evidently on the right bank of the Ganges lay the important kingdom of Anga with its capital Champâ, sometimes called Angapuri or capital of Anga, Lomapâdapuri or capital of king Lomapâda, Karnapuri or capital of king Karna, and Mâlini. Hiouen Tsaung says it stood on the Ganges about 24 miles west of a rocky island. General Cunningham has shown that this description applies to the hill opposite Pâtharghâta, that it is 24 miles east of Bhâgalpur, and that there are villages called Champâpur and Champânagar adjoining the last. According to Sanskrit accounts, the town was situated on the Bhâgirathi east (properly south-east) of Mithilâ and near the confluence of the Kaus'iki. It is, therefore, beyond doubt

that Champâ stood at or about Bhâgalpur. Champâ is the flower of the *Michelia Champaca* and the name of the town seems to have derived from its abundance, at all events, we read in the *Mahâbhârata* of a Champaka wood near the Kausîkî of which I have already spoken. In the *Raghuvans'a*, there is an allusion to elephants in the dominions of the ruler of Anga. As elephants are not found in the hills south and east of Bhâgalpur but common in the Himâlayan regions on the north, it is probable that Anga at one time included Kausîkî Kachchha. This is also apparent from the description of the journey of *Rishyas'ringa's* father to search out his son. There is a conical hill called *Mandâra* about 25 miles S. S. E. of Champâ, which Bishop Heber assures us is considered by the people to be the churning-rod of gods described in the *Mahâbhârata*. But that it cannot be the same *Mandâra*, is clear from several passages of that work.—सुराङ्गना, On this epithet Hemâdri gives the following account, “पुरा किल इन्द्रसहाय्यार्थमिन्द्रलोकगामिनमकामयन्ताप्सरसः इति प्रसिद्धिः । अतोऽप्सरोदेवधिसेव्यत्वं.” Both Hemâdri and Vallabha read विनीतभागः = कल्पितयज्ञांशः, and remark “इन्द्रोऽयंप्सरसोभिः प्रार्थ्यते यज्ञांश्च लभते,” and Vallabha has “इन्द्रः किल यज्ञभागे लभते सुराङ्गनोपमुक्त-तारुण्यम्.” And Châritravardhana has, “पुरा यासिकैः कल्पितयज्ञभागः अप्सरःप्रार्थितयौवनत्वं मुनिसेव्यत्वं स्वर्गानुभवः इति श्रेयं । भङ्ग्यन्तरेण संप्रामपियोक्तिरिति कथित्.” Hemâdri notices the reading विनीतभागः and says : “इति पाठे सूत्रकाराः राजपुत्रमृगचर्मदयो गजशास्त्रप्रवक्तारः । पालकाप्ये कथाप्यस्ति । अङ्गराजः प्रथमं कुतोऽपि देशादिवीवर्तीर्णमृषिणा पालकाप्येन पालितं दिग्गजानां कुलमवलोक्य [कुमारमवलोक्य Ms.] विस्मितस्तद्वह्णोत्सुकः स्वयमशक्तः सन्निद्रमुपेत्य तदनुज्ञातेमृगचर्मदिभिर्महर्षिभिस्तद्वज्रकुलं प्राहयित्वा शास्त्राणि कारयित्वा च शिक्षयामास । तदादिभूमौ गजसन्तानः प्रवर्तते । अनेन ऋषिसेव्यत्वमुक्तं । भङ्ग्यारणप्रियतांका वा,” he also notices “विनीतभागः किलसूत्रधारैः,” and says इति पाठे गारुडशास्त्रप्रवर्तकैर्विनीतसर्पः । अनेन पातालाधिपत्यमुक्तं.—सूत्रकारैः Châritravardhana paraphrases this by “सत्रं करिशास्त्रं कुर्वन्तीति सूत्रकाराः । पालकाप्यगौतमादयः.” On this Hemâdri discusses, “न शब्दलोकः” Pânini, III. 2. 23. इति हेत्वादौ कृत्रयो न.” It is said that the lord of the Angas saw an elephant which had strayed into this world, which was till then devoid of elephants. Unable to bring it under control, he proceeded to Indra by whose order some scientific sages (such as पालकाप्य, राजपुत्र, मृगचर्म and others) composed the science of training elephants and taught it to him.—किल, implies *tradition*.

P. 166. St. 28.—मुक्ताफलस्यूलतमानभूविन्दुः, Hemâdri observes “मुक्तासाम्यात्कज्जलाभावः सूच्यते । अनेनाभूणां सदा पातः.” Vallabha has, “प-

तेन अश्रुकणानाभनवरतपातः सूच्यते.” Châritravardhana's substance of this verse is, “अतिवीररसवर्णनं वैराग्यसूचनं.” Hemâdri interpretes “पर्यो-सयता” by “पातयता.” The figure according to Châritravardhana is “विशेषोक्तिः,” where he says, “लोके तु हाराः सूत्रसहिता इह तु सूत्ररहिता इति.”

P. 166. St. 29.—एकसंस्पर्श, On this both Hemâdri and Châritravardhana have the following, “प्रायेण हीभराः मूर्खो पण्डिता अपि निर्दनाः,” and “प्रायेण हि लोके विद्वांसो दौस्थ्यभाजो धनिकास्तु मूर्खोः सन्ति” respectively. —तृतीया, On this Hemâdri observes, “अनेन प्रायस्तृतीया पत्नी न शुभावहा इत्युक्तं । तृतीयविवाहेऽर्कविवाहस्य शौनकेनोक्तत्वात् । सपत्नीसद्भावो वा इति,” and Châritravardhana has, “लक्ष्मीसरस्वतीरूपसपत्नीसंभवादस्य त्यागः सूचितः.” These verses are supposed by Hemâdri and Châritravardhana, to hint the undesirability of electing him as he is always bent on war and as she would have to become a third wife to him (an unenviable position), Lakshmi and Saraswati being considered to be already his wives.

P. 166. St. 30.—याहीति जन्यामवदत्कुमारी, The epithet जन्यां is also taken to mean ‘the friend of her mother.’ The text of the second Pāda as commented upon by Hemâdri and Dinakara is “यातेति जन्या-नवदत्कुमारी,” ‘Proceed, said she, to her servants.’ This reading is already noticed by Mallinātha. Hemâdri says, “जनीं वधूं वहन्ताति जन्यास्तान्,” referring to the bearers of her palanquin, and further he observes, “जन्याः स्निग्धा वरस्य ये इत्युपलक्षणमित्यविरोधः इति क्षीरस्वामी.” Châritravardhana and Vallabha read, “यातेति यान्यानवदत्कुमारी,” ‘Proceed, said she, to her litter bearers.’ The former interpretes यान्यान् by “यानवाहिनः,” and the latter by “वाहान्.”—भिन्नरुचिर्हि लोकः, ‘But because different persons have different tastes.’ A proverbial saying. On this Hemâdri observes, “लोको भिन्नरुचिः.” यदुक्तं किरा-तार्जुनीये । “विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः.” Ki. I. 37. The position of the sentence भिन्नरुचिर्हि लोकः slightly alters the ordinary sense of the particle हि in this verse. Construe: “याहीति जन्यामवदत्कुमारी । भिन्नरु-चिर्हि लोकः । नासौ न काम्यः । न च सा द्रष्टुं सम्यग् वेद.”

P. 167. St. 31.—इन्दुमत्यै निदर्शयामास, The root दृश् is construed with the accusative in the causal; but in classical literature it is found used with the Dative. See Apte's guide, 45. (e.), and Châritravardhana remarks, “आक्षिपन्त्यरावन्दानि मुग्धे तव मुखभ्रियं । कोऽदृष्टममयाणां कि-मेषामस्ति दुष्करं” इत्यादेर्लोकैरादृतत्वात् दाषः । उक्तं हि कण्ठाभरणे । “इदं हि ज्ञा-नमाहान्त्यदर्शनालसचेतसां । अपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुज्जति” इति.

P. 168. St. 32.—अवन्ति, On the north of the Narmadâ lay Avanti with its capital Ujjayini, called from the province also Avantipuri or Avanti and Visālâ “the great (city).” Its posi-

tion on the Siplâ and similarity of name at once identify it with Oojain. Its temple of Mahākūla was widely known all over India. Hemachandra gives Mālava as a synonym of Avanti. This is not, however, quite correct as Mālava (Malwa), as at present, covered a greater area than Avanti and Bana Bhatta applies it to a neighbouring kingdom on the east, whose capital was Vidis'ā on the Vetravati (Betwa) river. We know from Kālidāsa that Das'ārṇa was the name of this country, through which the Das'ārṇā (Dasan) flows. I identify this town with Bhilsā which agrees in name and position, four miles from which there is a detached hill with vast remains of antiquity. This is probably the " low hill " (नीचैः) of Kālidāsa. According to the Uttara Kāṇḍa, it was made over to the second son of S'atrughna about the time of Rāma's death. The province of Avanti in the time of the Mahābhārata extended on the south to the banks of the Narmadā and on the west probably to the banks of the Myhe (Mabi). On the north of Avanti, there was another principality with its capital Das'apura on the Charmanvati river. This may be the modern Dholpur. This was the capital of Rantideva, whose hospitality is twice described in the Mahābhārata. On the south-west of this kingdom there was another small principality, whose position is fixed by the Parnās'ā (Punass) river. See note to the 38th verse of our edition of the Meghadūtā. Hemādri and Sumativijaya paraphrase अवन्तिनाथ by " मालवदेशाधिपतिः. " It is one of the seven holy cities. Cf. "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारावती चैव सनैता मोक्षदायिकाः"—आरोप्य &c., ' like the effulgent luminary trimmed off with care by त्वष्टृ who placed him for the purpose on his round lathe.' Cf. Hemādri, " त्वष्टा संज्ञाभिधायाः दुहितुरादित्यपत्न्यास्तनंजोऽसहमानायाः कृते रविं यंत्रेऽलिखदित्यागमः " । " निहृताक्षरमन्यतं बुधैः श्रुतिकटुं स्मृतं । एकाग्रमनसा मन्ये त्वष्ट्रेयं निर्मिता यथा " इति वाग्भटः, " and Charitravardhana has " पूर्वं सूर्यस्य तेजोऽसहमानाया रविपत्न्याः कृते त्वष्ट्रा सूर्यः शक्रमार्जनयंत्रे रोपितः इति भ्रमणकर्मणीति केचित्. "—चक्रभ्रमं, Sumativijaya interpretes this by " अर्जुनयंत्रं. " The wife of the Sun was संज्ञा daughter of विश्वकर्मन् or त्वष्टृ. His effulgence was so overpowering that his wife gave him छाया (shade) for a hand-maid and retired into the forest to devote herself to religion. Sūrya found her in the form of a mare and brought her back, and her father विश्वकर्मन् placed him on his round lathe and cut away one-eighth of his effulgence, trimming him in every part except his feet.—द्युत्नेन, because with all his skill, the architect of the gods only succeeded in reducing the sun's splendour by one-eighth.

P. 168. St. 33.—अस्तमयं कुर्वन्ति, On this Hemâdri observes, “अनेन परदेशयात्राभिनिवेशः उक्तः,” and Châritravardhana has, “अतिते-जस्वितावर्णनं वैराग्यहेतुः.”—सामन्तं, Châritravardhana renders this by “मण्डलेश्वराणां,” and Hemâdri has “द्विप्रामाधीशः सामन्तः.”

P. 168. St. 34.—महाकालः, is one of the forms or Lingas of Sîva at Ujjayini. Cf. Hemâdri “उज्जयिन्यां हि महाकालरूपां हरां वसतीति प्रसिद्धिः.” Châritravardhana and Hemâdri interpret निकेतनं by “गृहं.”—प्रियाभिस्सह, On this Hemâdri remarks, “अनेन बहुलीकता सूचिता.” This implies his ineligibility as he has already many wives. Some of our manuscripts read “दिवापि जालान्तरचन्द्रिकाणां नारीसखः स्पर्शमुखानि भुङ्क्ते.” Both Hemâdri and Châritravardhana notice the reading and Châritravardhana condemns it with the following remark, “यद्यपि अस्मिन्पाठे त्रिशोभोक्तिर्विद्यते तथापि दिवा चन्द्रिकावर्णनस्य कालविरुद्धत्वाद्दृष्टः पाठः.”—प्रदोषान्, literally it means ‘the fore-part of the night.’

P. 169. St. 35.—कश्चिन्मनसो रुचिस्ते, ‘how do you like the idea,’ i. e. I hope your mind entertains the thought. On this Hemâdri remarks, “एतेन स्वासंमतिरुक्ता,” and Châritravardhana has “कश्चिदित्यनेन सुनन्दायाः असंमतिर्वत्.”—सिन्धुः, “a river near Ujjayini, being a tributary of the Chambal. See our note to 38th verse Meghadûta.

P. 169. St. 36.—भावं न बबन्ध, ‘did not fixed her heart,’ i. e. was not favourably disposed towards &c. On this both Hemâdri and Châritravardhana have, “अनेन कुमारीः सौकुमार्यं राजस्तैश्चर्यं सूचितं,” and “अतिक्रूरत्वं वैराग्यकारणं” says the latter.

P. 170. St. 37.—गुणैः, Hemâdri interprets this by “विनयादिभिः,” and Châritravardhana by “सौन्दर्योदिभिः.”—सुदती, On this Châritravardhana holds the following discussion, “ननु कथं सुदतीति नात्रावयो गम्यते अत्रोच्यते इयमिन्दुमती तत्र बालापदेन विशेषिता। “बाला च गीयते नारी यावत्षोडशवत्सरं” इति नागरसर्वस्वान्। एवं च तत्रापि यौवनं वयो गम्यते एव। अतो “वयसि दन्तस्यदन्त” Pânini, V. 4. 141. इति मपूर्वस्य दन्तशब्दस्य दन्तादेशः। शोभना दन्ता यस्याः इति विग्रहः.” But Hemâdri has a different way of discussing the grammatical point. He says, “अग्रान्तं” Pânini, V. 4. 145. इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादन्तादेशः। “वयसि दन्तस्य” इत्यत्र सख्यामुपूर्वस्येत्यनुवृत्तेरिति चेत्। तत्र। सुदत्यादयश्चर्याभिप्रायिनो योगरूढाः शब्दाः। तेन “लियां शोभायाम्” Pânini, V. 4. 143. इति तत्रादेशे “उगितञ्च” Pânini, IV. 1. 6. इति ङीप्.”

P. 170. St. 38.—कार्तवीर्यः = सहस्रार्जुनः Hemâdri. Vishnu Purana gives the following account :—This king was the son of Kritavîrya, king of the Haihayas. This is his patronymic, by which he is best known ; his real name was Arjuna. “Having worshipped

a portion of the divine being called Dattatreya, sprung from the race of Atri, he sought and obtained these boons, viz., a thousand arms and a golden chariot that went wheresoever he willed it to go; the power of restraining wrong by justice; the conquest of the earth and the disposition to rule it righteously; invincibility by enemies, and death at the hands of a man renowned over the whole world. By him this earth was perfectly governed," and of him it is said.—"No other king shall ever equal Kârtavîrya in regard to sacrifices, liberality, austerities, courtesy and self-restraint." Thus he ruled for 85,000 years with unbroken health, prosperity, strength, and valour." He visited the hermitage of Jamadagni, and was received by that sage's wife with all respect; but he made an ill-return for her hospitality, and carried off by violence the calf of the milch-cow of the sacred oblation." For this outrage Paras'urâma cut off his thousand arms and killed him. In another place a different character is given to him, and more in accordance with his behaviour at Jamadagni's hut. "He oppressed both men and gods," so that the latter appealed to Vishnu for succour. That god then came down to the earth as Paras'urâma for especial purpose of killing him. Kârtavîrya was the contemporary of Râvana, and when that demon monarch came "in the course of his campaign of conquest to Mâhishmati (the capital of Kârtavîrya), he was captured without difficulty, and was confined like a wild beast in a corner of his city." The statement of the Vâyû Purâna is that Kârtavîrya invaded Lankâ and there took Râvana prisoner. The Vishnu Purâna gives the following character of Kârtavîrya: "न नूनं कर्तव्यैरस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवः । यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रथयेण धृतेन वा." IV, 11.—अष्टादशद्वीप'. On this Hemâdri remarks, "इति धार्मिकत्वम्," and further he quotes the following "तथा च विष्णुपुराणे । "जंबुद्वीपः शाल्मल्यभारो द्विज । कुशकौञ्चौ तथा शक्रः पुष्करभैव सप्तमः" इति । "इन्द्रद्वीपः कशेरुमास्ताम्रवर्णो गमस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वो वारुणस्तथा । इलावृत्तं तथा सर्वं चन्द्रादित्यसमप्रभं । इलावृत्तस्य मध्ये यो मेरुः कनकपर्वतः । इत्थमष्टादश द्वीपाः समाख्याता मनीषिभिः" । जम्बुद्वीपान्तर्गतसिंहास्यवान्तरगणनायाष्टादशत्वं । तथा नैषधे । "अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपत्रयजयन्त्रियां" Nai. I. 5. इति. Cf. also Vallabha: "किलागमे । प्रायेणोर्व्या सप्तद्वीपत्वमवान्तरगणनायामष्टादशद्वीपता."—संप्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः, 'became possessed of a thousand arms in battles.' On this Hemâdri remarks "इति पौरुषोक्तिः."—योगी, Châritravardhana explains: "योगश्चित्रवृत्तिनिरोधस्तद्युक्तो योगी."

P. 171. St. 39.—चापधरः, 'with bow in hand.' Hemâdri analyses, "धरतीति धरः चापस्य धनुषो धरः चापधरः । तथा वामनः । ब्रह्मविदादयः ।

“कृदन्तवृत्त्या तैर्महीधरादयो व्याख्याताः इति.” On this passage Sumativijaya remarks, “यदा कोऽपि कस्योपरि विरुद्धं चिन्तयति तदा चापं ग्रहीत्वा समये एव प्रकटीभवति । कार्तवीर्यं राज्यं कुर्वाणे केनापि चित्तेऽपि अन्यायं चिन्तयितुं न शक्यते किमुत बहिः.”

P. 171. St. 40.—आप्रसादात्काराग्रहे उषितं, On this Hemādri has the following: “जललोलविलासिनीं सनाथार्जुनं [०र्जुन Ms.] प्रति रुद्धरेवा-प्रवाहप्रतिषिद्ध [प्रहत Ms.] शिवलिङ्गार्चरुषितं रणरसागतं रावणं कार्तवीर्यार्जुनं नि-जगृहं [जयया Ms.] बबन्धेत्यागमः,” and Vallabha has, “पूर्वं हि जलकेलि-लोलविलासिनीसनाथार्जुनभुजपरिघरुद्धरेवाप्रवाहापहतशिवलिङ्गार्चरुषितं रणरसागतं रा-वणमुद्धरे रणे जित्वा कार्तवीर्यो निजचापज्यया बबन्धेत्यागमः.” Once sporting in the Narmadā with young women, Arjuna surnamed Kārtavīrya happened to cause damage to a शिवलिङ्ग which Rāvana was then worshipping on its banks. In the combat that ensued, Arjuna bound Rāvana by his bowstring and took him prisoner.

P. 172. St. 41.—संश्रयदोषरुद्धं, ‘a stain due to the faults of her associates.’ Chāritravardhana and Sumativijaya render दोष by “यूनक्रीडाभिः.”—स्वभावलोला, ‘fickle by nature.’ On this Hemādri remarks: “नृपाणां चापन्यासस्य लोलत्वमस्य पुनः सन्मार्गवर्तित्वादचला इति,” and Chāritravardhana has “यतोऽयं विद्यावृद्धसेवी अत एव लक्ष्मीर्नाशकदो-षाभावात्स्थिराभूदित्यर्थः.”

P. 172. St. 42.—कृष्णगति, ‘that which leaves a dark track behind it’ i. e. a wild fire ; hence *fire* generally. It is said in the Mahābhā-rata that the king Pratīpa propitiated Agni who gave him a promise that he would burn his enemies in the battle fields.—सहायं, On this Hemādri quotes the following: “वरेण तोषयामास तं नृपं स्विष्टकृच्छदा” इति भारते सहायत्वहेतुः.—कालरात्रि, ‘the night at the end of a कल्प, when every thing is destroyed.’ Cf. Chāritravardhana, “यमभगिर्ना नाशकर-णशीलां.”—संभावयत्युत्पलपत्रसाराम्, On this Chāritravardhana re-marks, “अतिसाहसिकत्वं वैराग्यहेतुः.”

P. 172. St. 43.—माहिष्मती^२-रेवां, The Narmadā was also known as Revā or “roaring,” by Indujā, Somodbhavā, and similar names meaning “Moon-born,” as Pūrvagangā or Eastern Ganges, by Mekhalakanyakā, Mekhalādrijā, and similar names meaning “flow-ing from mount Mekhala.” The last evidently refers to mount Amarakantaka the source of the river. Its valley was the seat of two important kingdoms, viz. of the Chedis and the Haihayas. The first were also called Dāhalas and Traipuras from their chief town Tripuri or Tripura. It is clear from the Bala-Rāmāyana that the Chedis occupied the banks of the Narmadā, as it calls its chief

“master of the province adorned by the Narmadâ” and “ruler of Mekhala.” From the same work, I am led to think that their chief city Tripurî (or three towns) occupied the same site as old Tripura alleged to have been burnt by S’iva. General Cunningham identifies it with Tewar six miles from Jabbalpur, but I believe it lay further west somewhere about Hushungabad as Tewar is too near Mâhishmati, which, according to the Mahâbhârata, was the seat of Nala in southern India whereas the Chedis with the Das’arnas are placed in Eastern India, *i. e.*, I believe north of the Narmadâ. The Chedis are also mentioned in the story of Nala, where Damayanti is said to have taken refuge with their queen—her aunt. The upper Narmadâ was the seat of the great Haihaya kings Kritavirya and his son Arjuna. According to the Harivans’a, its capital Mâhishmati was founded by Muchukunda. Whether this be correct or not, the extract given in Anandoram Boorooah’s geography is exceedingly interesting as showing its precise position between the Vindhya and Riksha mountains, *i. e.* about Bhera Ghar below Jabbalpur, where the channel of the Narmadâ “is contracted between two high perpendicular cliffs of magnesian limestones, white as snow.” Popular tradition connects it with Mundlâ (Mandala), but it does not agree with this description. Kâlidâsa also speaks of it but not so specifically. At one time the Kalachuris—a branch of the Chedis—ruled this kingdom. Hence I believe a modern writer calls Mâhishmati the capital of the Chedis.—दीर्घबाहुः. On this Hemâdri remarks, “अकस्यायास्त-वालिगनमेव स्यादिति दीर्घबाहुत्वं । अनेनास्य विष्णुतुल्यता.”—अङ्गलक्ष्मीर्भव, On this Châritravardhana remarks, “एतेन तस्य कृष्णसादृश्यं सूच्यते.”

P. 173. St. 44.—पर्याप्तकलः, On this both Hemâdri and Châritravardhana have the following: “नृपक्षे चतुःषष्टिः कलाः”—नलिन्याः, On this Hemâdri observes, “नलिन्युपमानेन पद्मिनीजातिवत्.”

P. 173. St. 45.—शूरसेनाधिपति, These were the people of Mathurâ.—लोकान्तरं, Châritravardhana interpretes this by “यागादिना.”—उद्दिश्य, Hemâdri explains it thus: “नाममात्रेण संकीर्तनमुद्देशः.”—सुषेणम्. On this Hemâdri holds the following discussion, सुषेणमित्यन्वया संज्ञा । शोभना सेना यस्य स सुषेणः । “सुषामादिषु” Pânini, VIII. 3. 98. इत्यत्र । काशिकावृत्तौ “एति संज्ञायाममात्” Pânini, VIII. 3. 99. इत्यस्य च विवरणं । एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इत्कारान्तरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये इति.”

P. 173. St. 46.—यज्वा, On this Hemâdri remarks: “इति वैरा-न्यहेतुः.”—गुणैः, Hemâdri interpretes this by “क्षमाक्रूर्यादिभिः.”—नी-

पान्चयः 'of the family of the Nipās.' These were a subdivision of the southern Pāṇchālas. Their principal towns were Kāmpilya and Mākandī on the Ganges. From the name of the capital, it was also called Kāmpilya Des'a and it probably included Kānyakubja, as the girls from whom the place is said to have derived its name were according to Adikāṇḍa married to a king of Kāmpilya and Kānyakubja as a separate principality is not mentioned in the Mahābhārata. Kāmpil to the N. W. of Kānyakubja has been identified with the old Kāmpilya, but Mākandī's position is not yet ascertained; although there can be no doubt that it stood somewhere about Farakābād. It is mentioned in latter works *e. g.* Kathāsaritsāgara. The kingdom of southern Pāṇchāla seems to have been merged in the kingdom of Hastināpura after the fall of Drupada and his sons in the battles of Kurukshetra. Kalidasa it appears to have assigned a proper place to his Sushena of the Nipa race.

P. 174. St. 47.—On the rejection of the prince by the princess Chāritravardhana observes : " एतेनातिकूरत्वं वैराग्यकारणं. "—हर्म्याम्° &c., He destroys his enemies and so their mansions are ruined and overgrown with grassy blades. Thus the mansions of his enemies overgrown with grass declare his irresistible valour.

P. 174. St. 48.—कलिन्दकन्या, The black Yamunā rising from the mountain of Kalinda flows past Mathurā and joins the white Gangā later down at Prayāga.—मथुरां गतापि is simply equivalent to " मथुरावतिन्यापि, " 'though as yet flowing by Mathurā and not yet joining with the Ganges.' Here Hemādri observes : " मथुरायां गङ्गाभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिदीर्तरि मथुरा लवणासुरवधकाले शङ्कुनेन निर्मो-
स्यत इति वक्ष्यति । तत्कथमधुना मथुरासंभव इति चिन्त्यम् । " मथुरा मथुरापुरि " इति शब्दभेदप्रकाशे । यद्वा । सा अन्या पुरीति । बहुलस्त्रीकत्वाद्वैराग्यं. " And Chāritravardhana has the following : " प्रयागे किल यमुनायाः सुरस-
रित्सङ्गमः स्यादिह तु मथुरायामपीति साश्चर्ये विरोधेऽपिशब्दः । एतेनान्तःपुराधिकत्व-
वर्णनमभिच्छाहेतुः. "

P. 175. St. 49.—वस्तेन, Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara, Vijayagani, Dharmameru and one who calls himself the servant of Vijayānandasūri read " वस्तेन. " This reading appears better as the gem given was a price for protection from Garuda and not simply through terror of that enemy of Kāliya; but the best manuscripts of Mallinātha's commentary in our possession unanimously give this reading which we have chosen

for our text.—कालियेन, This was a terrible large serpent who dwelt at the bottom of the Yamunā. This place was forbidden to Garuda, the enemy of serpents, owing to the curse of the sage Saubhari under which he was labouring. He was subdued by Krishna when he was but a child—वक्षस्थलव्यापिरुचं, Hemādri analyses: “वक्षःस्थलं दरःस्थलं व्यापिनी रुक् यस्य ते तथाकं,” and he further observes “स्थलशब्दः प्रजास्तार्थस्तथा गणरत्नमहोदधौ” । “प्रकाण्डस्थलभित्तयः” इति.—सकौस्तुभं, Kaustubha is the gem worn by Vishnu on his breast. It is one of the fourteen jewels churned out of the ocean (कुरुतुभ).

P. 175. St. 50.—वृन्दावने, Hemādri's remarks are “यदा । वृन्दस्य वनं वृन्दावनं । “वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुकादीनाम्” Pāṇini, VI. 3. 117. इति दीर्घः.”—चैत्ररथात्, On this Hemādri observes: “चैत्ररथस्वरूपन्तु शत्रुरहस्ये । “अलकाया वदित्वाप्यद्वनं चैत्ररथं धिये । योजनायुतविस्तीर्णं सर्वकल्पद्रुमाकुलं.”—मृदुप्रवालोल्लसत्पुष्पशय्ये, Hemādri analyses, “मृदुप्रवालैरुत्तरा थैष्ठा पुष्पशय्या यस्मिंस्तस्मिन्,” and Chāritravardhana dissolves, “मृदुप्रवालोल्लसत् कोमलकिंशुकादिना पुष्पशय्या यत्र तस्मिन् । उपवनवर्णनमुदीपनविभावः । अत एव सुन्दरीत्युच्यते पदे,” and Vallabha has, “कोमलकिसलयाधिककुसुमशयनीये.” The same commentator further observes, “उत्तरशब्द आधिक्यं भुवाणः सन्निधत्तमाह । यथा । “दूर्गायवाङ्मुरवक्षस्त्वगभिन्नपुटोत्तरं । ज्ञातिवृद्धं प्रयुक्तं स भोजनीराजनाविधिः । तथा च । “निनाय सान्यर्थहिमांशरानिलाः” हिमविषा इत्यर्थः.

P. 175. St. 51.—शैलेयगन्धीनि, may also be taken to mean ‘emitting the smell of moss and such other plants growing on rocks.’ Chāritravardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and three other expositors read शैलेयनन्दानि. Vallabha renders it by “शिलात्पद्मवृक्षव्याप्तानि शिलाकुसुमव्याप्तानि,” and Chāritravardhana has “शिलाभवं शैलेयं तेन नन्दानि व्याप्तानि” &c.; if it was the reading of Kālidāsa, it is very likely that he meant by it: ‘softened by moss and such other plants growing on rocks.’ Hemādri's reading appears to be “शैलेयवन्दानि.” For he says: “शिलायां भवं शैलेयं शिलाकुसुमं तेन बद्धानि ;” and further he says, “तत्र मयूरसंचारेण सर्पाभावात्संभोगं निःशंकता । नर्तकनृत्यतः कौतुकाभावो ध्वन्यते,” and Chāritravardhana has, “तत्र मयूरसंचारेण सर्पाद्युपश्रवणिरासस्तेन सुरतनिःशंकता सूच्यते.”

P. 176. St. 52.—महीधरं, On this Hemādri observes: “शैलपमया राज उन्नतिः । यदा । तत्पयोभिरुपमया विदरणध्वनिः । सागरपमया भाविनः पत्युर्गोभार्य ध्वनिरूपं । काव्यप्रकाशे । “इदमुत्तममति शायिनि व्यङ्गे वाच्यादनिर्बुधैः कथितः,” and Chāritravardhana remarks: “शैलदृष्टान्तेनातिक्रान्तस्य राजस्तत्परित्यागे हृदयमिदा सूच्यते.”

P. 176. St. 53.—अङ्गदाभिष्टुनं, On this Chāritravardhana remarks, “अङ्गदाभिष्टुबाह्वेन मांसलत्वमाभरणमित्येवं वा.” Hemādri has the

same.—बाला, On this Hemādri says: “बाला षोडशवार्षिका” इति रति-
रहस्ये, and Châritravardhana observes: “बाला स्यात्षोडशान्देति रतिरहस्यं.”

P. 176. St. 54.—महेन्द्राद्रिसमानसारः, Cf. Vallabha: “महेन्द्रः इन्द्रः
अद्रिस्तूर्यस्तयोः समानबलः.”—महेन्द्रस्य. See note to 39. IV.—महोदधि. ‘The
sea of the Coromandal coast.’—पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेः, that is, his
power extended from the eastern sea to the Mahendra chain of
mountains, both included. Cf. Châritravardhana, “पर्वतममुद्रस्वामि-
त्वेन दुर्गकथनं.” Sumativijaya paraphrases यात्रासु by “दिग्विजययात्रेण।
कटकचलनसमयेषु वा.”

P. 177. St. 55.—°साञ्जनं, On this Châritravardhana remarks:
“साञ्जनत्वेन ज्ञाघाततुल्यता.”—भुजाभ्यां, On this Hemādri remarks: “इ-
त्युभयहस्तचातुर्यमृक्कं.”—रिपुभिर्यां, Hemāngada is said to have seized the
Fortune (or personified as a female) of his enemies and to have
carried her off in his arms, who, in her grief, sheds tears down his
shoulders; and the lines on his arms caused by the friction of the
bow-string are poetically described as due to the flow of her pigment-
mingled tears. Hemādri’s reading appears better than Mallinātha.
See readings.

P. 178. St. 56.—यमात्मनः, On this Châritravardhana remarks:
“यमात्मन इति दुःशीलं चिन्तनीयं.” ‘It is true,’ observes Pandit, ‘that
as आत्मन् is a reflexive pronoun, it may seem to mislead by referring
to the subject of the verb, i. e., to अर्जुन. But as it is evident that the
object यम् is more prominent in the passage than the subject अर्जुन,
the use of आत्मन्: as a reflexive referring to यम् need not be con-
sidered as constituting any difficulty. In fact while writing in the
active voice the poet seems to have had the passive voice in his
mind: so that the apparent difficulty is easily explained by suppos-
ing that the poet meant to say: यः सुत आत्मनः सद्यनि अर्जुनेन प्रबोध्यते.’
Hemādri has: “यमात्मन इति पदसंहितायां ग्राम्यं यमस्वरूपप्रतीतिः। काव्यादर्शं प-
दसन्धानवृत्त्या वाक्यार्थत्वेन वा पुनः दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं। यथा। या भवतः प्रीतये.”
The verse as beginning with यम् ‘death’ indirectly suggests the
undesirability of choosing him for her husband.—दृश्यवीचिः,
On this Hemādri remarks: “अतिसमीपवासप्रसंगादेतत्कथनं। यद्वा। योऽन्यस्य
कम्पहेतुः सोऽप्युदोषस्तस्या हर्षं करोतीति धैर्योक्तिः। समुद्रस्यापि सद्यः किमन्येषामि-
ति। वैतालिकभावशोक्तः.” Hemādri also notices the reading “आलोक्य-
वेलातटपूगमालः” इति पाठे आलोकयितुमर्हं वेलातटे पूगान्मलति विभर्ति। “आवश्य-
काधमन्ययोषिणिः” Pāṇini, III. 3. 170. इति निनिर्वा.

P. 178. St. 57.—वर्धरेषु, On this Hemādri remarks, “इति मणि-
नादीनां निःसङ्कभयोगः स्यादित्युक्तं। अनेनां यानाभावशोक्तः,” and Châritravard-

dhana has, “अनेन सुरतजनितमणितेऽपि शान्तता ध्वन्यते.”—अपाकृतस्वेदलवा. Châritravardhana interpretes अपकृताः by “अपहताः सुरतक्रीडाजनिताः स्वेदलवा यस्यास्ता.” Hemâdri gives the substance of the passage in the following words: “श्रीपान्तराववङ्गपुष्पाण्यादाय मुक्तामणीनिव विहारो-
द्भवास्वेदलवानपहरिष्यन्तीति भावः.”

P. 178. St. 58.—आकृतिलोभनीया, On this Châritravardhana remarks: “यादृशेन रूपेणेयं लोभ्यते तादृशं रूपममुष्मिन्नाजनि नास्तीत्यर्थः.”

P. 179. St. 59.—अयोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं, Hemâdri interpretes this by “नागपुरस्य नाथं.” But he is evidently wrong; the town alluded to here is नागपट्टन or नागपट्टण (Negapattam) in the Rājama-hendri district of the Madras presidency.—चकोराक्षि, On this Hemâdri observes: “रक्तवाक्चकोरस्य अक्षिणीवाक्षिणी यस्याः सा। “चकित-
मृगदृशाभि प्रान्तरक्ते च नेत्रे” इति रातरहस्योक्तेः पञ्चिनीत्वं.”

P. 180. St. 60.—Hemâdri interpretes हरिचन्दन by चर्षणे कुकुमच्छायं चन्दनं हरिचन्दनं” इति तेन कृताङ्गरागः। “समालम्भोऽङ्गरागश्च प्रसादनविलेपने” इति धनंजयः.” On the figure Hemâdri observes: “अत्र वाक्यार्थवृत्तिरूपमा। यद्गमनः। “तद्वैविध्यं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात्” इति.—पाण्ड्यः. See note on 49, Canto IV.

P. 180. St. 61.—सौख्यतिकः, Sumativijaya explains this as : सुखेन स्नातः इति वृच्छति यः स सौख्यतिकः.” Here Ohâritravardhana observes: “अगस्त्यः सौख्यतिकः इत्यनेन नायकोत्कर्षः,” and Hemâdri has: “अगस्त्यमहत्त्वेन पाण्ड्यमहिमा युक्तो भवति.”—विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता, The mountains which stretch across India, and divide what Manu calls the मध्यदेश or ‘middle land,’ the land of the Hindus, from the south, that is, they divide Hindustan from the Deccan. The mountain is personified, and according to a legend he was jealous of the Himâlāya, and called upon the sun to revolve round him as he did round Meru. When the sun refused the mountain began to raise its head to obstruct that luminary, and to tower above Himâlāya and Meru. The gods invoked the aid of Agastya, the spiritual guide of Vindhya. That sage called upon the mountain to bow down before him, and afford him an easy passage to and from the south. It obeyed, and Agastya passed over. But he never returned, and so the mountain remains in its humbled condition, far inferior to the Himâlāya. The story, as given in the Kasikhanda Ad. V. however, is somewhat different.—निःशेषपीतोऽज्ञातसिन्धुराजः. The legend says that on the destruction by Indra of Vritra, the demon, his friends and dependents, known by the name of Kāleyas, began to wreak their vengeance upon the creation of Brahmā by

slaying the learned Brāhmanas at night, and concealing themselves in the waters of the ocean during day-time. The gods knowing through Vishnu, the residence of the treacherous enemy, prevailed upon Agastya to drink up the waters of the ocean and enable them to kill the Kāleyas. Agastya drank up the whole ocean and laid bare the Kāleyas, who were then slain by the gods. Agastya then refilled the ocean *mejendo*, whence the brackishness of the oceanic waters. The Mahābhārata says, however, that the ocean was filled afterwards by the river Gangā being brought down from heaven by Bhagiratha, and being led into the ocean cavity. See *Mahābhārata, Vana Parvan, Adh. 102 and seqq.* — आर्द्रमूर्तेः, 'of him when he was (emerging) wet.' Analyse "आर्द्रा जलकणयुक्ता मूर्तिः शरीरं यस्य तस्य तथोक्तस्य."

P. 181. St. 62.—दुरापमल्लमाप्तवता. On this Chāritravardhana has the following note: "पुरा रावणाद्रीतः पाण्डयः शिवप्रसादाद्वाद्यममं पापनदादि लंकेभरस्तं शङ्कते इति प्रसिद्धिः."—अल्लं, Vallabha renders this by "बाणदिव्यामं पाशुपतामं."

P. 181. St. 63.—महाकुलीनेन, Sumativijaya explains, "यद्वा महती या कुः पृथ्वी तत्र कीलेन."—सपत्नी, On this Hemādri has a grammatical note: "इति पिण्डगन्धलोहितकुक्षियेणीपक्षेष्वापीति केचित्," and further he says: "इति वैराग्यहेतुः." and Chāritravardhana has the following: "सापत्न्यं तु योषितां वैराग्यकारणं."—दिशः. On this Hemādri remarks: "दक्षिणशब्देन सिद्धे दिक्शब्दो लाघवानादरात्।" A choice expression.

P. 181. St. 64.—परिणद्धपूगासु, On this Hemādri remarks: "इति सौम्यं."—चन्दनासु, On this Hemādri has: "ति सौरभ्यं."—तमालपत्रास्तरणासु, Here Hemādri observes: "इति मार्दवं."—शम्भत्, On this Chāritravardhana observes: "शम्भच्छब्देन ताम्बूललतादीनामुदीपनविभावनानामाधिक्यं सूच्यते."

P. 182. St. 65.—इन्दीवरङ्गवामनतनुः, 'with a person black as the blue lotus.' Analyse "इन्दीवरं नीलोत्पलं नदत् व्याम तनुः शरीरं यस्य सः."—सङ्क्षिप्तोद्भवोऽर्थोऽस्तु, Indumati's reason for rejecting the Pāndya according to Chāritravardhana is "मेघवियुताः क्षणिकयोर्माद्वैराग्योक्तिः । राशौ नीलत्वं तोयदपदेन," i. e., the comparison suggests a short-lived union between the pair as the lightning disappears almost instantaneously. —अन्वोन्वसोनापरिवृद्धये, On this Hemādri remarks: "अनेन परस्परमेव शोभा नान्येषामित्युक्तं क्षणिकत्वं वा."—शरीरवद्विः On this Chāritravardhana remarks: "यद्विशब्दः श्रेष्ठार्थः."

P. 182. St. 66.—मेघेऽन्तरं &c., A choice expression.—दिवाकरास्पर्शनवद्धकोक्षे, On this Chāritravardhana gives the following note:

“ इति विशेषणस्य ययप्यमानवैयर्थ्यं तथाप्येतेन दिवसकरकमलयोरिवेन्दुमत्यभीष्टस्या-
जकुमारस्य मनसश्च स्नेहाधिक्यं सूच्यते, ” and Hemādri has : “ अनेनाजस्य सूर्य-
निभत्वमुक्तं. ” —तरीय, On this Châritravardhana discusses, “ त्यदादीनि
च ” Pāṇini, I. 1. 74. वृद्धसंज्ञानि । “ वृद्धाच्छः ” Pāṇini, IV. 2. 114. इति
रूपन्ययेन तरीयमिति.

P. 182. St. 67.—संचारिणी दीपशिखेव, ‘like a burning torch car-
ried past a row of tall houses in a public street.’ Analyse “ संचरती-
ति संचारः सोऽस्याः अस्तीति संचारिणी । पुरुषगृहीतत्वात्. ” Cf. Châritravar-
dhana, “ ययप्यचेननन्वात्मदीपशिखायां संचरणं न संभवति । तथापि मनुष्यगतमुप-
चर्यते । मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादिवत् । इन्दुमत्या मुक्तानां राज्ञां वैवर्ग्यकथनेऽर्थाद्भोज्या ल-
प्स्यमानस्य कुमारस्य सौभाग्यातिशयः सूचितः. ” —अह इव, Hemādri para-
phrases by “ पश्यगृहमिव, ” and Châritravardhana by “ क्षौमाख्यो मंदिर-
भेद इव. ” —विवर्णेभावं प्रपेदे &c., A choice expression.

P. 183. St. 68.—वामेतरं बाहुः संशयं नुनोद, Châritravardhana :
“ पुंसो हि दक्षिणभुजस्फुरणं कान्तार्त्तलङ्घनं कथयति । अत एवेन्दुमतीं लप्स्येहमित्यस्य चि-
त्तवृत्तिरुद्दिष्टाति तात्पर्यं. ” Cf. also Hemādri : “ वामभागश्च नारीणां श्रेष्ठः पुंसं तु
दक्षिणः । दानं देवादिपूजायां स्पन्दं गुंगारणेऽपि [शृङ्गारणे Ms.] च ” इति निमित्तनि-
दाने । तथा । “ अङ्गविस्फुरणं नृणां दक्षिणं सर्वकामदं । तदेव ज्ञस्यते सङ्गिनोरङ्गामनद-
क्षिणं. ” The palpitation of the right arm or the right eye of a male is
said to signify union with one's beloved. —केयूरबन्धोच्छ्रुसितैः, He-
mādri explains this in the following way : “ केयूरं बध्यतेऽनेनेति केयूरबन्धो
बाहुप्रदेशस्तस्याच्छ्रुसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद, ” and Châritravardhana has :
केयूरस्याङ्गदस्य बन्धो ग्रंथिस्तस्य भुजस्फुरणवशाद्यानि उच्छ्रुसितानि तैः कृत्वा संशयं नु-
नोद. ” These explanations appear better: Mallinātha too takes it
in the same sense. The armlet called अङ्गद or केयूर is usually fastened
round the half way between the elbow and the shoulder.

P. 183. St. 69.—सहकारमेत्य वृक्षान्तरं कांक्षति &c., A choice
expression.

P. 184. St. 71.—ककुत्स्थ इत्याहिलक्षणः, ‘distinguished by the
title of Kakutstha.’ See our note to St. 41, IV.—ककुद्, Hemādri
interpretes this by “ प्रधानं ” and says : “ प्रधानमेव प्रधान्वमिति क्षीरस्वामी. ”

P. 185. St. 72.—प्राप्तपिनाकिलीलः, ‘displaying the graceful
manner of Pinākin,’ who is also mounted on a bull. Pināka is the
bow of Śiva. Hemādri gives the following account : “ पुरा किल
इन्वाकुर्वन्तः पुरंजयो नाम राजा इन्द्रसाहाय्यार्थं वृषस्वरूपमिन्द्रमारुह्य [वृषमारुह्य Ms.]
वृषपर्वनामानमसुरं हनवान् । ततः प्रभृति ककुत्स्थ इत्यागमः । ककुदशब्दोऽप्यस्तीति क्षी-
रस्वामी. ” Vallabha also gives the same account.

P. 185. St. 73.—गोत्रभिदः, ‘Of the destroyer of the mountains.’
Pandit gives the following derivation of the word गोत्र ; ‘more

literally गोश्र is a place where cows are kept, a cow-pen, hence a place where the cows of heaven were concealed, i. e., a cave of the mountain or cloud. Indra is everywhere praised in the hymns of the Veda for his having broken asunder the mountains (i. e. the clouds) by his thunderbolt (i. e. lightning) and liberated the heavenly cows (the rain-waters).—उपेयुषः, On this Hemādri discusses : “उपेयाय इति उपेयिवान् । तस्य उपेयुषः । “उपेयिवाननाश्वान्” Pāṇini, III. 2, 109. इति साधु । न चात्रोपसर्गस्तत्र । तथा हि किराते । “गुणानुरागादिवसख्यमीयिवान् बाधतेऽस्य विगणः परस्परं.” Ki. I. 11.

P. 186. St. 75.—विहारार्धपथे, ‘On half their way to pleasure-gardens.’ Hemādri explains this epithet in the following way : “यद्वा विहारस्य राजमार्गस्योपवनस्य वा पथाः,” and Chāritravardhana renders अर्धपथे by “संकेतपथे”.—वाणिनीनां, Hemādri explains it by “दूतीनां” and notices the reading पाणिनीनां which he explains thus : “इति पाठे पणन्ते व्यवहरन्ते तच्छीलाः दध्यादिविक्रेय्यस्तासां कौतुककन्यायामाह.” (?)—कौलम्बयेत् &c., A choice expression.

P. 186. St. 76.—महाक्रतोः, On this Hemādri observes : “सर्वदक्षिणत्वान्क्रतोर्महत्वं.”—चतुर्दिगावर्जित, On this Hemādri quotes the following from वाग्भट, “चतस्रः कीर्तयेद्वाष्टौ दश वा ककुभः कचित्.”—तस्य, Here Chāritravardhana remarks : “तस्येति पदं काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योज्यं.”

P. 187. St. 77.—यशः, On this Hemādri observes : “यशसः कर्मत्वविवक्षायां कश्चिदिति कर्तृपदाध्याहारो वा,” and Chāritravardhana has “यश इयत्तया परिच्छेत्तुं नियमितुं कश्चन नालं न समर्थः । कश्चनिति कर्तृपदमध्याहार्यं.”—चानुबन्धि, Vallabha, Chāritravardhana and Sumativijaya explain this epithet in the following words : “अद्यापि प्रसरणशीलं,” ‘and yet extensive enough to occupy more space.’—इयत्तया, Analyse “इदं परिमाणमस्य इयान् इयतो भावः इयत्ता तया.”

P. 187. St. 78.—अनुजातः, On this Hemādri gives the following note : “अनुजननं यद्यपि भ्रातृविषयं प्रसिद्धं । तथापि इह प्रकरणवशाज्जन्यजनकविषयमित्यवगतमिति । तस्माज्जात इत्ययमर्थोऽस्तिष्ठते.” अनु is used as a separable preposition with accusative, and regarded as a कर्मप्रवचनीय. This term is employed to denote certain prepositions, particles or adverbs when they are not connected with verbs and govern a noun in some cases; e. g., आ in आ मुक्तेः संसारः is a कर्मप्रवचनीय. See readings.

P. 188. St. 79.—आत्मनस्तुल्यं, On this Hemādri quotes the following : “ययोरेव समं विन्तं ययोरेव समं भुतं [कुल Ms.] । तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः कचित्.” Hemādri defines the figure : “वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्समर्थेणः साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा” इति काव्यादर्शः. K. D. II. 46.—समागच्छन्, Hemādri discusses here the Atmanepada form of

संगम्. He says, आग्न व्यवधानात् । “समो गम्यच्छिभ्याम्” Pāṇini, I. 3. 29. इति न तद् । After the verbs गम् ‘to go,’ च्छ् ‘to become hard,’ प्रच्छ ‘to ask,’ स्वर ‘to find fault,’ क ‘to go,’ श्रु ‘to hear’ and विद् ‘to know,’ when used intransitively and preceded by the preposition सम्, the Atmanepada affix is employed. Cf. also the Vārtika “विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्.” Between the root and सम् the preposition मा intervenes and hence the use of Parasmaipada. Cf. also Sumativilāsa: “त्वं तावत्कीरन्तमयं महानुभावस्तु सुवर्णमतो रत्नस्य काञ्चनेन योगः.”

P. 188. St. 81.—अरालकेद्वाः, Hemādri analyses “अराला कुटिलाः अत एव सुन्दराः केशा यस्यास्तस्यास्तथोक्तायाः.”

P. 188. St. 82.—सखी, Hemādri explains the epithet in the following words: “भृत्ये सखीशब्दव्यवहारो दृश्यते । तथा कुमारसंभवे । “सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतत्” इति । तथा च किराते । “स किं सखा साधु न ज्ञास्ति योऽधिपम्” इति. Ki. I. 5.—वधूः, Hemādri gives reason “कन्यायां वधूशब्दः पुंसि बध्वाः प्रसिद्धाभिलाषत्वात्.”

P. 189. St. 83.—चूर्णगौरं, Chāritravardhana explains this in the following words: “काश्मीरजातिमाङ्गल्यद्रव्येण गौरं पीतं,” and Hemādri has कुङ्कुमादिक्षोदारुणं हरिद्राचूर्णपीतं वा.”—करभोपमोरुः, The epithet करभ means ‘the back of the hand from the wrist to the root of the fingers.’ Another meaning of करभ is ‘the trunk of an elephant,’ according to which the epithet means ‘one whose thighs resemble the trunk of an elephant.’—गुणं, Chāritravardhana interpretes it by “मधूकमालां,” and Hemādri has the following: “गुणस्तत्तुस्तेन माला लक्ष्यते स्वशब्दं विहाय अनुरागोपमार्थं गुणशब्दः प्रयुक्तः । मूर्त्तमिवेत्यनुरागाख्योऽपि गुणलोहमालायामोतत्त्वात्तस्मिन्निर्गमितः इति भावः । यद्वा । मूर्त्तः समुच्छ्रितः,” and discusses the epithet मूर्च्छामोहसमुच्छ्राययोः । निष्ठायां “रामोपः” Pāṇini, VI, 4. 21. इति छलोपः । “आदितश्च” Pāṇini, VII. 2. 16. इतीदृशप्रतिषेधः ॥ “अचोरहाभ्यां द्वे” Pāṇini, VIII. 4. 46. । “नध्याख्या—” Pāṇini, VIII. 2. 57. इति निष्ठाया न नत्वम्.”

P. 189. St. 84.—विशालवक्षःस्थलं &c., Hemādri explains this in the following way: “स्थलशब्दः प्रज्ञस्तोर्थः.”

P. 190. St. 85.—शशिनमुपगता, On this Hemādri remarks, “इति आह्लादकारित्वं.”—जङ्गुकन्धा, On this Hemādri observes: “इति पवित्रत्वं । उपमानोपमेययोरभेदोक्तिः.” The river Gangā when brought down by Bhagiratha was forced to flow over earth to follow him to the lower regions. In its course it inundated the sacrificial ground of king Janhu who in his anger drank up its waters. But the gods, the sages, and particularly Bhagiratha appeased his anger and he loosed the waters of the river from his ears. Hence the sacred river is regarded as his daughter.

CANTO VII.

P. 191. St. 1.—स्कन्देन साक्षादिव देवसेना, “Skanda or otherwise called Kārtikeya was the general of the army of the celestials. Devasenâ, the army of the gods, was hence personified to be his spouse. Cf. Hemâdri: “देवसेना दैत्यसेनेन्द्रकन्ये अभूताम् । तयोः पूर्वस्याः पतित्वे स्कन्दोऽभिषिक्तः इत्यागमः,” and also “अथो कुमारो गाङ्गेयगौरियब्रह्मचारिणः । स्वामी महौजा एषञ्च देवसेनास्य योषिदित्यमरशेषे,” and further he remarks: “तत्कथं ब्रह्मचारीति । ब्रह्मशब्देन वेदार्थं व्रतमुच्यते । ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी । “व्रते” Pānini, III. 2. 8. इति णिनिः । इत्यमरपेदिभट्ट्यां.” Compare also Vallabha: “पूर्वं हि ब्रह्मणा निर्मिते देवसेनादैत्यसेने कन्यके अभूताम् । ततः पूर्वस्याः पतित्वे कुमारोऽभिषिक्त इत्यागमः.” Châritravardhana and Sumatijaya paraphrase देवसेना by “इन्द्रपुत्री । देवसेना इन्द्रपुत्री स्कन्दस्य भार्या । यद्वा । देवचमूरित्यन्यः.”

P. 191. St. 2.—साभ्यसूयाः, Hemâdri explains it in the following way: “किमेभिरनर्थकैरिति साभ्यसूयाः सक्तोषाः,” and Vallabha by “सक्तोषाः.” But Châritravardhana interpretes the epithet by “ईर्ष्यालवः.”

P. 192. St. 3.—राच्याः सञ्जिभ्ययोगात्स्वयंवरक्षोभकृतामभावः, Cf. Châritravardhana: “एवं हि भूयते इन्द्राण्याः सामीप्यानिप्रत्यूहं करग्रहणपरिसमाप्तिर्भवतीति,” Cf. also Hemâdri: “राचीसञ्जिषौ ये विग्रमुपजनयन्ति ते त्वचिरात्पत्नीयन्ते इति प्रवादः । विवाहे राचिपूजनं नारदीय संहितायां । “संपूज्य प्रार्थयित्वा तां राचीदेवीं [राचीं देवीं Ms.] गुणाभ्यां.” At the beginning of the Hindu marriage ceremonies the presence of S'achi and her husband Indra is invariably invoked. The object of the presence of S'achi being prayed for might perhaps originally be to secure eternal freedom from widowhood, which is specially enjoyed by that goddess. The mythological notion being that whoever be S'akra or king of the celestials S'achi remains the same, queen of Indra for the time being. Nārāyaṇa Bhatta says: “ततो दाता (i. e. father or elder brother of the bride) “पात्रस्थसिततण्डुलपुञ्जे राचीमावाह्य षोडशोपचारैः पूजयेत्तां च कन्यैवं प्रार्थयेत् । “देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभाभिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे.” *Prayoga Ratnākara, Vāgdānavidhi*. In the तैत्तिरीयसंहिता Indrāṇi is represented as the best of wives, as one than whom nothing is more excellent, and whose husband never dies by age: “इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमभवम् । न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः.” *Taittirīya Saṁhitā* 1, 7, 13.—Again in the *Taittirīya Brāhmaṇa* she is represented as ever free from widowhood and as the mother, like Aditi, of virtuous sons: “इन्द्राणीवाविभवा अदितिरेव सुपुत्रा.” *Kānda*, III, Prap.

V, An. 5, Das'. 10.—उद्दिश्य, Vallabha construes it with समत्सरः and not with शशाम. But all other commentators including Mallinātha construe it with शशाम.

P. 192. St. 4.—सावत्, Mallinātha interpretes this in the sense of 'all,' "यावत्तावत् साकल्ये." But it would be better to translate it, 'meanwhile,' i. e., while the disappointed princes were starting from their encampments. Cf. Hemādri: "यावत्ते गतास्तावत्स वरः &c.," also Châritravardhana: "यावत्ते राजानः सेनानिवेष्टाञ्जमुस्तावद्गोऽजोऽपि &c.," also Vallabha: "यावत्ते राजानो गतास्तावदेव स वरः &c.,"—इन्द्रायुधयो-विषयतोरणाङ्गम्, Hemādri reads "इन्द्रायुधयोनतनोरणाङ्कं." Cf. Châritravardhana and Sumativijaya: "इन्द्रायुधैरैरकमणिभिर्विभासमानं तोरणमेवाङ्गुलिहं यस्य स तथा," also Hemādri: "इन्द्रायुधवद् योतनं [appears to be his reading ; he also notices the reading of Mallinātha] तोरणमेवाङ्गुलिहं यत् । योतते तच्छीलं योतनं । " अनुदात्तेतञ्च" Pāṇini, III. 2. 149. And further he says: "नानारत्नदीप्तिसमूहः इन्द्रायुधमिति कविप्रसिद्धिः." Both Châritravardhana and Sumativijaya have not quoted any authority in support of their interpretation of Indrāyudha. Probably Kālidāsa means that the triumphal arches, resembling the rainbow in their shape, with variegated colours, are fastened to the upper part of the gate or door of the marriage-hall. And it is generally called वन्दनमाला. Hemādri quotes the following from Halāyudha "कुपैर्वन्दनमाला तु तोरणं परिकीर्त्यते."—तोरणाङ्कं, equivalent to " तोरणाङ्कितं," 'marked by, distinguished for, decorated with.' Cf. "अलक्तकाङ्कं पदवीं ततान" in stanza 7 below.—ध्वजच्छाय° &c. the flags were those that the citizens had raised in honour of the prince Aja. The victories of Vikramāditya and other celebrated kings are, according to popular belief, still celebrated on the वर्षप्रतिपदा or new year's day by the raising of flags and toranas in front of houses. Cf. "प्राप्ते नूतन-वत्सरे प्रतिग्रहे कुर्याद्भजारोपणं &c."—अभिनवोपचारं, Châritravardhana renders it by "पूर्णकुम्भादयः". And Vallabha by "रचितनूतनपुष्पप्रकरं," and Hemādri has "अभिनवः उपचारः चन्दनसेकः पुष्पविक्षेपादियं तं."

P. 192. St. 5.—चामीकरजालवत्सु, 'furnished with golden windows.' जाल originally means 'a net' and hence 'a window,' because the windows of old houses consisted of wooden frames of net-work with small air-holes in them. Cf. गवाक्ष, meaning 'a window.' Open windows with shutters are probably a modern invention. चामीकरजाल means that the network boards containing holes were either inlaid or gilded with gold.—विशेषितानि, Sumativijaya renders it by "हस्तपादादिजालवत् चेटाः." The verses 5-12 have a striking parallel in the third canto of the Buddhacarita, verses

13-24, where the young prince makes his first entry into his father's capital,—that expedition, during the course of which he is to make his first acquaintance with old age as the inevitable shadow which dogs the steps of youth. See preface, page 75, to our edition of the *Meghadûta*.

P. 193. St. 6.—आलोकमार्गं, i. e. “यतोऽवलोकनं भवति तत्र स्थले.” Hemâdri renders it by “गवाक्षपथः.”—उद्धेतवानन्तमालम्ब्यः, analyse “उद्धेतं च तद्धेतनं च तेन वान्तानि माल्यानि येन सः.” “दुवम उद्गिरणे । “द्वेवायोऽमुण्डबन्धोन्त्योः” इति कविकल्पद्रुमः ? । अनुनासिकस्य क्रीति दीर्घः । उद्गिरणं भुक्तस्योर्ध्वगतिः । मुख्यार्थे परित्यज्य गौणार्थेऽप्येवं वर्तमानो वान्तशब्दो न ग्राम्यः । यथा काव्यादर्शे । “निष्ठचू-तोऽङ्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यापाभयात् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते.” K. D. I. 95. Hemâdri.—तावन्, On this epithet Hemâdri observes: “तावदेवशब्दाभ्यां बन्धस्य दूरावस्थोच्यते । यत्र करणे रोधमात्रमपि नास्ति तत्र बन्धस्तावदूरापास्तः इत्यर्थः.” Châritravardhana interpretes the last two lines of the verse in the following way: “केशपाशः केशकलापो बंधुं तावन्न संभावित एव न गणित एव । नापि करेण रुद्धः । यस्य हस्तेनापि न रोधस्तस्य बन्धो न संभवतीति तात्पर्यं । एतेन कुतूहलाति-शयोऽस्त्विति । अपिशब्दः प्रशंसार्थः । “करेण रुद्धोपि न केशपाशः” इति बन्धवृत्त्याविरो-धे पाठे न मन्यमानस्य कौतुकातिशयं प्रतिपादितवान् । “पाशःपक्षश्च हस्तश्च कला-पार्थः कक्षात्परे” । “निष्ठचूतोऽङ्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यापाभयः &c.”

P. 193. St. 7.—अग्रपादं, Hemâdri interpretes it thus: “पादस्याग्रं अग्रपादः । बाहिताग्रचादिषु” Pânini, II. 2. 37. Like Mallinâtha he too quotes Vâmana and gives the following: “गुणोऽवयवो गुणी अवयवी । लक्षण-याऽभेदः । अग्रश्चासौ पादश्चेति “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” Pânini, II. 1. 57. इतिसमासः । भेदपक्षे पादस्याग्रं इति षष्ठीसमासः.”—एव, On this Hemâdri re-marks: “एवकारेण कदाचिदपि अवस्थाया गत्यभाव उक्तः,” and Châritra-wardhana has “एवकारेण कदाचिदपि द्रवरागपादमपकृष्य श्रियो न यन्तीत्यर्थः.”

P. 194. St. 8.—विलोचनं दक्षिणं, On this epithet Hemâdri re-marks: “दक्षिणशब्देन संभ्रमात्क्रमभङ्गः सूचितः,” and further he quotes, like Mallinâtha, the *S'ruti*, and gives the following from निमित्तनिदानः “वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां शृंगारकरणेऽपि च.” And Châritravardhana has the following: “प्रथमे मनुष्याणां शास्त्राद्वैद्याचारा-श्च वामनेत्राञ्जनं युक्तं । अत्र कौतुकदर्शनत्वरामावाचथा करोतीति न दोषषोषः.”

P. 194. St. 9.—जालान्तरप्रेषितदृष्टिः, analyse “जालान्तरे गवाक्षमध्ये प्रेषिता प्रेरिता दृष्टिलोचने यया सा.” Both Hemâdri and Châritravardhana supply “गलितनीवीत्वात् । नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेण हस्तेन वासोऽवकम्प्य तस्थौ.”

P. 194. St. 10.—अङ्गुष्ठमूलापितसूत्रशेषा, Cf. Châritravardhana and Sumativijaya: “अङ्गुष्ठमूले सूत्रमारोप्य मेखलादि मथ्यते इति स्त्रीणां जातिः.” A certain lady attached one end of the band while it was being string-

with the beads to the foretoe of her foot ; but no sooner she heard of the procession than she ran up to the window, without securing that portion of the band which was already strung and so all the beads dropped down and the string only remained hanging from her toe.

P. 195. St. 11.—आसवगन्धगर्भैः, Châritravardhana analyses it in the following way : “ आसवस्य मयस्य गन्धो गर्भो येषां । यद्वा । आसवस्य गन्धस्तत्पधानो गर्भो येषां तैः —सान्द्रकुतूहलानां, Châritravardhana : “ सान्द्रं निविडं कुतूहलं यासां स्त्रीणां &c.,” and further he observes “ नेत्राणां भृङ्गत्वेन सान्द्रकुतूहलत्वेन बहुकालस्थित्यशक्तिः,” and Hemādri remarks : “ सान्द्रकौतुकत्वेन [कुतूहलत्वेन Ms.] मुखविकासान्मयगन्धाविर्भावः. ” Hemādri also notices the reading “प्रयुक्तपद्मभरणाः” instead of “सहस्रपद्मभरणाः.”—गवाक्षाः, Here Hemādri discusses in the following way : “ गवामक्षीणीव गवाक्षाः । “ अक्ष्णोऽर्शनात् ” Pāṇini, V. 4. 76. इत्यच् । अचक्षुःपर्यायोऽर्शनशब्दः । “ अवक्ष् स्फोटायनस्य ” Pāṇini, III. 1. 123. इत्यव व्यवस्थितविभाषति नित्यमवङ् । ”

P. 195. St. 12.—शेषेन्द्रियवृत्तिः, analyse “ शेषाणि यानि श्रवणादीनि इन्द्रियाणि तेषां वृत्तिराकर्षणादिव्यापारः. ” The action of the rest of their senses.—नार्यैः, Hemādri holds the following discussion : “ इत्यच् “ अचोरहाभ्यां द्वे ” Pāṇini, VIII. 4. 46. इति प्राप्तस्य द्वित्वस्य “ दीर्घादाचार्याणाम् ” Pāṇini, VIII. 4. 52. इति निषेधः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं इति न्यासकृत. ” —विषयं, Hemādri and Vallabha render this by “ शब्दादि. ”—चक्षुःप्रविशेव, Hemādri gives the substance of the verse in the following words : “ इन्द्रियान्तरव्यापारं त्यक्त्वा तद्विलोकनमेव चक्षुरिति वाक्यार्थः, ” and Châritravardhana has the following : “ संभाषणादि विमुच्य तदर्शनेकरसा अभुवन्निति भावः. ”—दृष्टिभिरापिबन्त्यः, Vallabha remarks : “ सादरमवलोकनं पानमुच्यते. ”

P. 196. St. 13.—स्थाने, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने ” इत्यमरः । —परोक्षैः, i. e. “ अदृष्टैः, ” परोक्ष is derived from परः ‘ beyond ’ and अक्ष deduced from अक्षि, so that it means, ‘ beyond the eye, ’ what is beyond the range of the sight, hence, ‘ absent. ’ Cf. Hemādri : अक्षिभ्यां परे इति परोक्षास्तैस्तयौक्तेः । “ प्रतिपरसमुच्योऽङ्गः ” Gana Sūtra. इति अक्षिशब्दादच्. —लभेत, Hemādri observes “ विभाषा कथमि लिङ् च ” Pāṇini, III. 3. 143. इति कालत्रयेऽपि लिङ्.”

P. 196. St. 14.—परस्परं स्पृहणीयं शोभं, On this Hemādri remarks : यद्वा । इन्दुमत्याः शोभा अजेनैव स्पृहणीया अजस्य शोभा इन्दुमत्यैव स्पृहणीयेति । शोभित्यत्र वामनः । शोभिति निपातनादिति शुभशुभशोभाभ्यामिति शुभभिदादे-रारुतिगणत्वादङ् सिद्ध एव । शुभप्रतिषेधाभावस्तु निपात्यते इति.”

P. 196. St. 15.—रतिस्मरौ, Châritravardhana and Dinakara read जातिस्मरौ, for Châritravardhana explains: “जात्या जन्मना स्मरौ जातिस्मरौ । स्मरश्च स्मरी च । “पुमान्विया” Pāṇini, I. 2. 67. इत्येकशेषः । अथ वा । स्मरतीति स्मरः । पचायच् । जातेः स्मरौ जातिस्मरौ । महीधरवत् । रतिस्मराविति रतिकामौ ।” ‘A word in the masculine gender, similarly spoken along with the same word, but ending with the feminine affix, becomes एकशेष, and the latter is dropped.’ Hemādri also notices the reading जातिस्मरौ and explains exactly like Châritravardhana. —बाला, On this epithet Hemādri remarks: “बालेति अज्ञत्वसूचकं.” Both Hemādri and Châritravardhana have to say the following on these verses: “ययन्येते श्लोकाः कुमारोत्पत्तावपि वियन्ते तथाप्येककर्तृकत्वाच्च दोषः.”

P. 197. St. 16.—मङ्गलसंविधाभिः, Hemādri renders it by “पताका-दिसामग्रीभिः”, and Châritravardhana by “पूर्णकलशकुसुममालादिभिः”, and Sumativijaya by “गीतवादित्रशोभनस्वनादिभिः” And Vallabha has कल्याणचित्ररचनाभिः, i. e. ‘by auspicious decorations,’ such as placing earthen jars filled with water near the entrance, by hanging garlands of flowers, leaves &c. along the walls, &c. As for some of the auspicious decorations to be made on such occasions, Cf. the Bhāgavata Purāṇa Sk. X. Adh. 41, St. 22 seqq. “संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरं प्रकीर्णमाल्याङ्कुराजतण्डुलाम् । आपूर्णकुम्भैर्देविचन्दनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपङ्कवैः । संवृत्तरम्भाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः । तां [मधुरां] संमविष्टौ वसुदेवनन्दनौ,” &c., &c. Where the commentator says: “चत्वराणि अङ्गणानि संसिक्तानि रथ्यादानि यस्यां तां प्रकीर्णा माल्यादयो यस्यां ताम् । २२ । तथा स्वलंकृतानि द्वाराणि येषां ते गृहा यस्यां तां । कैरापूर्णैः कुम्भैर्देवा चन्दनेनोक्षितैः सिकैः प्रसूनानां दीपानां चावल्यो येषु तैर्वृत्तैः फलगुच्छैरुपलक्षिता रम्भाः क्रमुकाश्च तत्सहितैः सकेतुभिः पट्टिकावितस्तिविस्तारपट्टवस्त्राणि तत्सहितैः । तत्रेयं रीतिः । द्वारेषुभयतस्तण्डुलानामुपरि कुम्भास्तत्परितः प्रसूनावलयः कण्ठे पट्टिका मुखे चूतादिपङ्कवास्तदुपरि पात्रान्तरे दीपावलयस्तत्सन्निधौ रम्भाः क्रमुकाः केतवस्तोरणानि चेति ।”

P. 197. St. 17.—कोणुकायाः अवतीर्य, On this epithet Hemādri remarks: “वरारोहणार्थमथः । राज्ञामिभश्च इति लोकाचारः [नीतिः Ms.].” —नारीमनांसीव, On this Hemādri observes: इति सर्वप्रियत्वोक्तिः. —कामरूपेश्वररत्नहस्तः, Hemādri renders it in the following way: “कामरूपेश्वरेण दत्तो हस्तो यस्य,” this appears better. Châritravardhana also takes it in the same sense. —इव, Sumativijaya renders it thus: “इव शब्दार्थोऽत्र सहार्थे व्याख्यायते नारीमनोभिः सह चतुष्कमध्ये प्राविशत् । नारीमनांस्यपि विवेशेत्यर्थः.”

P. 198. St. 18.—महार्हसिंहासनसंस्थितः, analyse महानहो मौल्य यस्य । यश्च । महश्च तदहं महार्हं तच्च सिंहासनं तत्र संस्थितः. —मधुपर्कमिश्रं, Hemādri renders it in the following way: “मधुना दृष्यते इति मधुपर्कस्तेन मिश्रं कृतं पचायुतमिश्रं । “अलंकृतः सितध्वनीऽपदातिहातिवाग्ध्वैः । श्रुतो बह्वहं भस्वा मधुपर्कमिश्रं

पूजितः" इत्याश्रयनकारिकायां. मधुपर्क means a respectful offering generally made to a distinguished guest or to a bridegroom on his arrival at the entrance of the marriage-hall of the bride's father. Its usual ingredients are curds, charified butter, honey, sugar and water. Hemâdri interpretes अर्घ्य by "पूजार्थमुदकादि."

P. 198. St. 19.—उदन्वान्, analyse, "उदकमस्यास्तीति उदन्वान्." On the figure Sumativijaya observes: "अजस्य समुद्रोपमानमिन्दुमत्याः वेलोपमानमवरोधरक्षाणां चन्द्रपादोपमानं."

P. 198. St. 20.—संगमयांचकार, On this Hemâdri gives the following Kārikā from आश्रयन । "सममे क्रामिते तस्याः [तस्थः Ms.] शिरस्थां [शिरसी Ms.] संनिधाय च."—आज्यादिभिः, Châritravardhana renders the epithet by "घृतशमीपत्रलाजैः."—साक्ष्य, On this Hemâdri remarks, साक्षिणः कर्म साक्ष्यं । "ब्राह्मणादित्वात् 'गुणवचनं'" Pāṇini, V. I. 124. इति व्यञ्ज । राशिकूटादौ वधाः प्रथमं गण्यत्वेन प्राधान्यान्पूर्वनिपातः," on the epithet वधूरौ.

P. 199. St. 21.—हस्ते परिगृह्य, On this epithet Hemâdri quotes the following Kārikā from आश्रयन, "अंगुष्ठादिव [ति Ms.] हस्तीया-ऋणामीत्येकया ततः";

P. 199. St. 22.—वृत्तिस्तयोः &c., construe: "पाणिसमागमेन मनोभवस्य वृत्तिस्तयोः समं विभक्तेव," by the touching together of their hands the action or the existence of the mind-born-god was as it were equally divided in them.—तयोः, Loc. dual. Hemâdri, Châritravardhana, Vallabha, Dinakara, Sumativijaya, Dharmameru and Vijayagani read the 3rd and 4th lines thus: "तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन." Hemâdri explains: "तस्मिन्द्वये तत्क्षणं मनोभवेन स्मरेण आत्मनो वृत्तिः समं विभक्तेव." and Châritravardhana explains: "तस्मिन्नजेन्दुमतीक्ष्णं मिथुने तत्क्षणं तत्रकाले स्मरेणात्मवृत्तिः स्वावस्था समं विभक्तेव विभागीकृतेव." If we take a logical view of the sentence it would not be quite proper to say that the spirit of the God of love entered two individuals simultaneously, the poet fancies that that spirit divided itself into two equal parts and inspired the couple with each of the halves. None of these commentators notices the genuine reading of the poet given in our text and commented upon by Mallinâtha. On this epithet Hemâdri remarks, "सात्त्विकाविर्भावानुराग उक्तः । सात्त्विकाश्च भावा भरतेनोक्ताः । "स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अशु वैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोस्त्रिभङ्गः क्रियां गतः । प्रलयो नष्टचेष्टवं शेषास्तु व्यक्तलक्षणाः ।" and further he, like Mallinâtha, quotes वात्स्यायन with further remarks and the quotation from Kumārasambhava. Châritravardhana has the following, "इवशब्दोऽवधारणे

पुलकस्वेदस्तम्बादयो हि सात्त्विका भावाः कामोदिकमन्तरेण न प्रादुर्भवन्तीति । इतरथा कन्दर्पेणान्त्रभूतेः प्रकटीकृतत्वादिवार्थभूतोत्प्रेक्षा न संभवति । अपरे तु तुल्यत्वमुत्प्रेक्षितमिति व्याचक्षते. " See readings.

P. 200. St. 23.—निवर्तितानि, Hemādri reads 'विवर्तितानि and remarks, "अनेन रत्याख्यो भाव उक्तः । तथा । " परस्परस्योपरि दृष्टिपाते रतिप्रकर्षा-स्पदलिङ्गमाहुः" इति.—'समापत्तिः,' Châritravardhana explains: "समापत्तिर्वि-लोकनीयवस्तु विलोकनपर्यन्तं [पर्यन्त- Ms.] समापत्तिस्ततो निवर्तितानि &c. "

P. 200. St. 24.—उद्दिष्टः, Hemādri interpretes it by "उत्कृष्टदीप्ति-र्वा."—प्रदक्षिणप्रक्रमणान्, On this Hemādri quotes the following Kārikā from आधलायन, "हविर्भुगम्भः कुम्भौ तु [हविर्भुजं सकुम्भं च Ms.] दशद्वयं [दशद्वयं Ms.] प्रदक्षिणं वर्धुं परिणयेन्मंत्र- [परिणयन्मंत्र- Ms.] ममोहमिति वै जपन् [जपेत् Ms.]"—अन्योन्यसंसर्कः, On this Hemādri observes: "इत्युभय-विशेषणं."—अहस्त्रियामम्, Hemādri discusses in the following way: "त्रयो यामा यस्याः सा त्रियामा । आयन्तयोरर्धप्रहरयोर्दिनव्यवहारात् । अहश्च त्रियामा च । सर्वौ द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । यद्वा । अद्रव्यवाचित्वात् । " विप्रतिषिद्धं वानधि-करणवाचि " Pāṇini, II. 4. 13. इति विभाषैकवद्भावः । शीतोष्णस्यैव सहानवस्था-नलक्षणेनाभिधेन विप्रतिषिद्धत्वात् । " Translate the aphorism: 'A Dvandva compound of words of contrary significations, but not being the names of concrete substances, is optionally singular.' So शीतोष्णम् or शीतोष्णे 'cold and heat'; सुखदुःखं or सुखदुःखे 'pleasure and pain'; जीवितमरणं or जीवितमरणे 'life and death.' The term विप्रतिषिद्धं means 'words of contrary significations.'

P. 201. St. 25.—नितम्बगुर्वी, On this Hemādri observes: "इति प्रदक्षिणायामसंगतिः सूचिता."—लाजविसर्गमग्नौ, 'The offering or oblation of Lajās or rice parched while the husks are yet unremoved—which husks disappear in the process of parching and the grain is swollen to a considerable magnitude—is enjoined by the most ancient authorities on marriage rites.' Cf. Hiranyakes'i Sūtra XIX., 6, 2. "इमान् लाजानावपामि सप्तद्विकरणान्मम तुभ्यं च" [i. e. अग्नये] "संवन्नं तदग्निरनुमन्य-तामयम् । इत्यभिघार्येयं नार्युपभूतेऽग्नौ लाजानावपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिरिदन्तां ज्ञातयो मम । स्वाहा."—मत्तचकोरनेत्रा, 'whose eyes were as red as those of the चकोर bird maddened with love.' Châritravardhana says the redness was caused by the smoke issuing up from the sacrificial fire. Cf. "कीदृशी भूमसंबन्धादत्यरुणत्वान्मनो योऽग्नौ चकोरो जीवजीवस्तस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्याः सा." He reads लाजविमोक्षमग्नौ and observes: "विसर्गमित्यसभ्यः पाठः."

P. 201. St. 26.—हविःशमीपल्लवलाजगन्धी, Hemādri explains, "लाजाज्जलिं विधुज्य भूमाग्ने समाजिघ्रेदिति प्रयोगवृत्तिकारोक्त आचारे इदम्यः । कीदृशः । " अस्तं चाद्य विष्णु इम्ये पापं पुण्यं बुद्धादिव ।" तथा । "पापा ऋतुमती कन्या पापो

राजाव्यरक्षकः । पापं व्याचकुलं हिंसं पण्याली पण्य आचमः," and Châritravar-dhana observes : " गन्धशब्दात् " उपमानाच्च " Pāṇini, V. 4. 137. इति समाप्तः इति कथित् । तदवयवप्रमानाभावात्. "

P. 201. St. 27.—आचारधूममहणात्, On this Châritravar-dhana and Sumativijaya observe : " राजाञ्जलिं विद्यज्य धूमं समाजिघ्रेदिति श्रुत्वा । अनादिपरंपरासिद्धो व्यवहार आचार इत्यन्ये," and Vallabha observes : " अ-ञ्जलिना वर्ध्मममाजिघतीति लोकाचारः. "—बीजाङ्कुर, &c. " बीजाजिगता अङ्कुरा बीजाङ्कुराः " says Châritravar-dhana, who goes on to say " प्रम्लानो विद्वाणो बीजाङ्कुराणां कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत् । पाटलागण्डलेखा गण्डभिचिर्यस्य तत्. " &c. बीजाङ्कुर is, observes Pandit, 'what is known in Marāthi, at least in Konkan, by the name of उगवण or रुजवण, young sprouts of corn generally of rice or wheat artificially grown under shade and watered with any dye that the young blades are required to take. The blades assume the desired colour and after they grow to the height of five or six inches, they are put by women in their hair like flowers. It is also known by the name of सरवर or धान्य. On the Dasarā holiday it is worn by men of the lower classes on their turbans. '

P. 202. St. 28.—स्नातकैः, Hemādri interpretes it by : " कृतसमावर्त्ते-नैर्गृहस्थैरित्यर्थः," and further Hemādri and Châritravar-dhana quote the following : " त्रिविधाः स्नातकाः । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति, तथा हि याज्ञवल्क्यः । " गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । वेदव्रतानां वा पारं नीत्वा शुभयमेव वा " इति. —राज्ञा पुरंभिभिश्च प्रयुक्तमाद्रोक्षतारोपणमन्त्रभूताम्, On this Châritravar-dhana observes : " आद्रोक्षतारोपणं वृद्धाचारः," and Val-labha has : " यथानुक्रमेण प्रयुक्तं दत्तं । एव हि लोकाचारः. "

P. 202. St. 29.—अधिभीः, analyse " अधिगता प्राप्ता भीः संपत्तिर्येन Châritravar-dhana analyses "अधिका भीर्यस्य सः," and remarks : " इत्यनेन पूजासामर्थ्यं," and discusses the following, "अधिभीरिति । नेयकुवड्स्थानावली Pāṇini, I. 4. 4. इति नदीसंज्ञानिवेधात् " नयुतश्च Pāṇini, V. 4. 153. इति कप्प्रत्ययनिरासः. "

P. 202. St. 30.—गूढनकाः, Here Châritravar-dhana observes : " गूढनका हि बहिः प्रसन्नाः. "—पूजां, Châritravar-dhana interpretes it by " वस्त्रतुरंगमादिकां. "

P. 203. St. 31.—समचोपलभ्यं प्रमदाभिषं, Châritravar-dhana ex-plains it to mean " समयेन सप्रथेनोपस्थानकालेन चोपलभ्यं प्रमदैवाभिषं रंभोपहार्यं वस्तु भोग्यवस्तु वा । सर्वोपादेयवस्तु वा लाघवे वा," and further he observes : " उपपूर्वस्य लभेर्लोभ्यभावेऽपि प्रवृत्तिः । " न चोपलेभे वणिजां पनायाः " इति भट्टिका-ज्येऽपि प्रयोगात्. —कृतपूर्वसंविद्, Châritravar-dhana renders it by " प्रवि-

वा । सङ्गतो वा," and Vallabha by "विहितपूर्वमन्त्रः"—आरम्भसिद्धौ, Hemādri renders it thus: "बधूहरणारंभरूपायां." See readings.

P. 203. St. 32.—सत्त्वानुकराहरणीकृतश्रीः, On this Hemādri quotes the following from Kātyāyana: "उदया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं सृते." Chāritravardhana and Sumativijaya notice the reading "अनुष्ठितानन्तरजो विवाहः" and say "इति चिन्त्यमसत्यं" (?)—तावत्, 'meanwhile.' See readings.

P. 204. St. 33.—उष्णरश्मेः, On this Hemādri remarks: "अज्ञस्य तिग्मस्मित्वं ध्वन्यते."

P. 204. St. 34.—आत्तस्वतया, analyse "आत्तं गृहीतं स्वं धनं येन्यस्तेषां भावस्तया."—बभूवुः, 'had become.' Sumativijaya gives the substance of this verse in the following words: "इन्दुमतीमादायिनं कुणारं मारयाम इति भावः."

P. 204. St. 35.—इन्द्रशत्रुः, Prahlāda is not generally known as an enemy of Indra. Hemādri explains इन्द्रशत्रुः by "वृत्रासुरो वा," and Vallabha and Sumativijaya by "नमुचिदानवः." Both Hemādri and Chāritravardhana quote Vāmana like Mallinātha. Do they borrow from Mallinātha or vice versa? In quoting the Purāṇa Hemādri reads "प्राग्वधं" instead of प्राक्तनं, but Chāritravardhana closely follows Mallinātha.

P. 205. St. 36.—भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः, Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, Dinakara and Vijayagani read ज्योतिरथी for भागीरथी. Three northern manuscripts of Mallinātha's commentary also read with these commentators. But the Southern and the Deccan manuscripts in our possession invariably read भागीरथी. Supposing Mallinātha's text had भागीरथी for ज्योतिरथी then we should have to translate, as Mallinātha does, प्रत्यग्रहीत् by 'attacked,' a sense that गृह् with प्रति does not perhaps bear, as it simply means to receive, in a friendly or hostile manner. The latter meaning is applicable here. And as it is the Jyotiratha and not the भागीरथी that the S'ona receives, it would be preferable to read with the three northern manuscripts, as supported by these commentators.

P. 205. St. 37.—तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धं, Hemādri explains it by इन्द्रं कलहो येषामस्तीति द्वन्द्विनो योद्धारः । तुल्याः प्रतिद्वन्द्विनो यस्मिंस्तत्, "and further quotes the Vratakhanda from the चतुर्वर्गचिन्तामणिः । "रथी च रथिना सार्द्धं पदातिश्च पदातिना । कुञ्जरस्थो गजस्थेन योद्धव्यो भृगुनन्दन," and Chāritravardhana has the following: "यस्य यथायोग्यं युद्धं समभूदित्यर्थः."

P. 205. St. 38.—गोरीरवन्ति स्व कुलोपदेशान्, It appears that there was a custom with the warriors of the Hindu epics to refer

to their genealogy and to describe vauntingly the deeds or chivalrous actions of their own ancestors and to speak disparagingly of those of their enemies, before they resumed a combat.—बाणाक्षरैः, 'The names of their respective masters were engraved on arrows,' says Sumativijaya. Châritravardhana interpretes उजिते by "रूढाहंकारं."

P. 206. St. 39.—कुञ्जरकर्णतालैः, Hemâdri renders तालः by "ताडनं" and says "डलयोरिव्यत्वात्," and Châritravardhana interpretes it by "चपेटैः."—नेत्रक्रमेण, 'in the manner of a cloth,' i. e., the dust covered the sun as completely as if it were a thick veil of cloth. Cf. Châritravardhana, "यथा अंशुकेन निरोधः कियते तथा रेणुनापि कृतः इत्यर्थः । चक्षुर्निरोधप्रकारेण वा."

P. 206. St. 40.—नवोदकानि, On this Châritravardhana observes: "नवोदकत्वं रजःसामर्थ्यं," and Sumativijaya gives the substance of the verse in the following words: "कृत्रिमवल्लभमस्यं दृष्ट्वेत्युत्प्रेक्षा कियते किमु एते कलुषाणि नवोदकानि पिबन्तीति भावः."

P. 207. St. 41.—विलोलवण्टाकणितेन, On this Hemâdri remarks: "इति युद्धराशसिकता," i. e. signifying the tumult and roar of the battle.—आत्मपरावबोधः, On this epithet Hemâdri observes: "आत्मशब्देन आत्मीया उच्यन्ते."

P. 207. St. 42.—विजृम्भितरय, Hemâdri and Châritravardhana interpret it by "विस्तृतस्य."—बालारुणः, On this Hemâdri gives the following note: "अर्कोऽनूहर्वा ताभ्यां हि तमो निवार्यते," and Châritravardhana and Sumativijaya have the following: "यथा बालारुणेनान्धकारो ध्वस्यते तथा रुधिरप्रवाहेण संप्रामरेणुर्ध्वस्त इत्यर्थः." It means 'as the rising sun dispels the darkness of the night so the overflowing streams of blood removed the darkness caused by dust (by wetting it).'

P. 207. St. 43.—स छिन्नमूलः, The lower part of the column of dust being wet with blood settled itself on the ground and separated itself from the upper one. The lower part is, therefore, compared to the fire consisting of embers only while the upper part of the column of dust is compared to smoke which merely hangs over it when it ceases to burn. There is of course a slight change in the figure.—सस्योपरिष्ठात्, On this Hemâdri remarks: "उपयुं परिष्ठात्" Pāṇini, V. 3. 31. इति साधुः." Châritravardhana has a curious note on this verse: "इह धूम इवेत्युक्त्या धूमकालिदास इति विख्यातिः." Dinakāra too, as might be expected, has the same remark "इह धूम इवेत्युक्त्या लोके धूमकालिदास इति प्रसिद्धिः."—अंगारशेषस्व, analyse "अंगारो निर्धूतोऽस्मिन् शेषोऽवशिष्टस्व तथोक्तस्य."

P. 207. St. 44.—लक्षितपूर्वकेतुं, Châritravardhana analyses: “पूर्व प्रहारसमये लक्षिता लक्षितपूर्वोस्तादृक्षाः केतवो येषां तांस्तथोक्तान्,” “seeing first” i. e., as soon as they saw their flags.—यन्तुनुपालभ्य, Hemâdri says: “भवद्विरयं पराभव आनीत इत्युपलभ्य &c.”—निवर्तितान्धाः, analyse “निवर्तिताः पश्चाद्वलिता अधास्तुरगा येस्ते तथोक्ताः.”

P. 208. St. 45.—पूर्वार्धभागैः, Hemâdri analyses: “पूर्वं च ते अर्ध-भागाश्च तैः.”—हस्तवृत्तां, Hemâdri explains: “प्रवास्तौ अयासयुक्तौ हस्तौ येषां तेषां । प्रशंसायामतुप्,” and Châritravardhana interpretes it by “लघुहस्तां.” “skilful,” “dexterous”.—शरव्यं संप्रापुः, On this Châritravardhana gives the following note: “यदवाचि भगवता काश्यपेन । “नोदनायमिषोः [°मिषौ Ms.] कर्म कर्मकारित्वाच्च संस्कारावृत्तोचरकर्म इति.”

P. 208. St. 46.—क्षुरागैः &c., Hemâdri, Vallabha and Sumati-vijaya read क्षुरपैः, where Hemâdri supports it by quoting Dhananjaya, “इषुकाण्डे क्षुरपे च” इति. Châritravardhana gives the substance of this verse in the following words: “कृन्तानि मस्तकानि यावद्भूमौ निपतन्ति तावत्प्रथमत एव इयैर्नैरेहीतानीत्यर्थः.”—इयेन°, the Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “पक्षी इयेनः” इत्यमरः ।

P. 209. St. 47.—अश्वसारी, Châritravardhana renders it by “अश्ववारः.”—प्रत्याश्वसन्तमाचक्राक्ष, Hemâdri gives the following note on this: “यथा प्राणिनि तथा आचक्राङ्ग येन पुनर्युद्धं भवति,” and Châritravardhana gives the substance of this verse in the following words: “जीवन्वयं वराक इति पुनर्मारयितुं नोत्सुकोद्भूदित्यर्थः,” and Vallabha has: “यथा पुनरायोधने भवति । युद्धधर्मोऽयं दक्षितः.”

P. 209. St. 48.—तनुत्यजाम्, Hemâdri explains as, “देहमुत्सृज्य गजैः सह योद्धवां.” Vallabha notices the following reading “धर्मभृतां इति केचित्पठन्ति.”

P. 209. St. 49.—चषकोत्तरा, ‘Excelling or surpassing in drinking cups’ i. e. abounding in drinking vessels.—पानभूमिः “is a place for drinking in.” Cf. Châritravardhana: “अन्यापि पानभूमिः फलादद्या चषकयुक्ता मयवती च स्यात्.” See our note to 42. IV. Cf. Rāmāyana Sundara Kānda, Canto XIV.—शिरस्त्रैः, Hemâdri renders शिरस्त्रैः by “टो-टैः”—मृत्योः, Hemâdri quotes अमरकोष in support of his authority: “तपनात्मभवो मृत्युः.”

P. 210. St. 50.—उपान्तयोर्निष्कृषितं, Hemâdri and Châritravardhana explain it to mean, “उपान्तयोः पार्श्वयोर्विहगैर्ग्रेष्ठावैः पक्षिभिर्निष्कृषितं निःसारीकृतं,” “from the extremities of which the vultures had been tearing away the flesh.” Cf. “कौकैर्निष्कृषितं श्वभिः कवलितं गोमायुभिर्लुण्ठितं.”—पि-क्षितमिवा, analyse “पिष्यं पिक्षितं यस्याः सा । वा पिष्यस्येति पूर्वनिपातः Hemâ-

dri.—शिवः, The Northern Mss. of Mallinātha's commentary produce the following authority instead of one given in our text : “शिवः झाटामलौबधौ । अभयाऽमलकी गौरी क्रौट्री सक्तुफलासु च ” इति विश्वः । “ शिवः कीलः शिवः क्रौटा भवेदामलकी शिवः ” इत्यनेकार्थः वनिमञ्जरी ।—भुजखण्डेऽमपाचकार &c., Châritravardhana gives the substance of this in the following words: विहगैर्यहीतसारत्वात्केयूरधारया क्षततालुत्वाच्च मांसलोलुपापि शिवः भुजखण्डे तत्याजेत्यर्थः. ” Greedily of flesh, the female jackal wrested from the vultures the severed piece of arm, which they had been tearing, but being wounded in the palate, in the act of devouring it, throw it away.

P. 210. St. 51.—वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः, On this Hemādri has the following : “चतुर्वर्गचिंतामणौ व्रतखण्डे वक्षिपुराणात् । वराप्सरःसहस्राणि गुर- [भूप- Ms.] मायोधने हतं । त्वरितान्यभिधावन्ति [उपधावन्ति Ms.] मम भर्ता ममेति [भर्तायमेति Ms.] च ” इति, and Châritravardhana has the following: “गुरुष्वस्य वामपदेशे स्त्रीस्थितिरिति वृद्धाचारः.”—कबन्धं दृष्ट्वा, On this Châritravardhana gives the following note : “यत्र रणे वीराणां सहस्रं पतति तत्रैव कबन्धो नृत्यतीत्यागमः । उक्तं च । “अप्यात्मनो विनाशं न परः परव्यसनहृष्टः । प्रायः सहस्रनाशो समरमुखे नृत्यति कबन्धं ” इति । एतेनात्र तादृशं युद्धमजनिष्टेति व्यज्यते. ” Cf. also “मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हतमूर्धेषु । तदविशात्कबन्धस्यादेकोऽमूर्धो क्रियान्वितः.”

P. 210. St. 52.—अन्योन्य°. Warriors were all versed in every kind of fighting. Cf. Vallabha : “अत्राप्यखिलयुद्धवेदित्वमुक्तं,” and Hemādri has : “अखिलायुधवेदितोक्तिः.”—तावेव स्रुतौ अभूतां, On this Hemādri observes “स्वरथचोदनात् । युद्धायोभयरूपत्वं.”—बाह्विमर्दिनिष्ठौ, Hemādri renders निष्ठा by “अवसान.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता ” इत्यमरः ।

P. 211. St. 53.—एकाप्सरःप्रार्थितयोः, It should be supposed here that the heavenly nymphs do not choose two lovers at one and the same time. Kālidāsa means that as both the heroes died at the same moment, the celestial damsel who was watching them while engaged in fighting in the battle-field, did not know which of the heroes she should choose for herself, and so she offered to choose both, or perhaps, which is a little better, hesitated in her choice now accepting the one and now the other : whence arose the dispute. Mallinātha's interpretation appears objectionable on the ground that the hero, who dies and assuming a divine form enters the Svarga, has not to seek for the heavenly damsels, but these of their own free will come forward to receive him as their lover.

Châritravardhana says : “ यत एकस्यामप्सरस्तु प्रार्थितं यस्मा यमोरेक्याप्सरो-
भिः प्रार्थितयोर्वा । यस्तु संप्राप्ते हन्यते स्वर्गामिने देवत्वमुपगतं तमनुब्रवीद्वामप्सरसः
समायाति । इह तु समकालं मरणमुपगतयोरेकस्यामेव समायातायां देवाङ्गनायां कामुक-
योरनयो रणमभूदित्यर्थः । “ श्रियां बहुष्वप्सरसः ” इति क्षीरस्वामी प्रत्युच्यते ।
प्रायिकमेतत् । तथा च । “ काचिदप्सरा भूत्वा प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञापत् ” इति दक्षकुमारे ।
कुत्रापि । “ आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समाः । एते श्रियां बहुत्वेऽस्युरेकत्वेऽप्यु-
त्तरचयं ” इति. And Hemādri says : “ एकया अप्सरसा प्रार्थितयोः । यद्वा । प्र-
ार्थितैकाप्सरसोः । “ वाहिताग्न्यादिषु ” Pāṇini, II. 2. 37; इति परनिपातः । “ श्रि-
यां बहुष्वप्सरसः ” । एकस्यामपि बहुवचनमस्तीति ज्ञापयितुं बहुष्वित्युक्तं । न नियमार्थं ।
अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनादिति सुबोधिनीकारः । यथा नलोदये । “ तु-
ल्येऽप्सरसा देहि प्रभवो मग्नाप्सरः [मग्नाः स्मर-*Ms.*] प्रसरसा देहि । तानभिरसरा
देहि खजं च नाकासुखं च सरसा देहि ” इति (one of the three *Mss.* of He-
mādri's *Darpana* omits the 2nd line of this verse) । एकवचनान्तोऽय-
स्तीति क्षीरस्वामी । नाविराजश्चेतदेव मनसि निधायाह । तथा प्रतापमार्तण्ड इति ।
“ श्रियामप्सरसः स्वर्गगणिकामेनकादयः ” इति तूष्णीमुक्तवानबहुष्विति । “ अप्सर-
सस्त्वप्सरा प्रोक्ता ” इति शब्दभेदप्रकाशोऽपि । तथा । “ आपः सुमनसो वर्षा अप्सरःसि-
कताः समाः । एते श्रियां बहुत्वेऽस्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रिकं [त्रयं *Ms.*]. ”

P. 211. St. 54.—भारुतयोः, On this Châritravardhana observes :
“ द्वन्द्वान्ते भूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते इति न्यायान्भारुतशब्दस्योभयत्र प्रवृत्तिः,”
and Sumativijaya remarks : “ यदा प्रतीच्यो वायुर्वर्धते तदा वीचिकल्लोलाः प्रेर्यन्ते
यदा च पौरस्त्यो वायुर्वर्धते तदा प्रतीच्या भगं प्राप्नुवन्तीति भावः.”—अव्यवस्थं,
Vallabha explains as “ धर्मव्यवस्थारहितं । “ यतो धर्मस्ततो जयः ” । इति
धर्मव्यवस्था. ”

P. 212. St. 55.—कक्षः, On this epithet Hemādri remarks :
“ सैन्यस्य तृणसामान्येनाजस्य महाशक्तितोक्ता,” and Châritravardhana renders
it by “ तृणकाष्ठदिसमूहः,” and has the following : “ यथाग्नेः कक्षोज्ज्वा-
लने निरायासता तथा कुमारस्य वैरिसेनायामित्यर्थः,” and Sumativijaya gives
the substance in the following words : “ वह्निसदृशोऽजः शत्रुकक्षं त्यक्त्वा न
क्वापि यातीति भावः.”—परेण, Châritravardhana observes : “ इति जा-
तावेकवचनं.”

P. 212. St. 56.—धनुष्मान्, ‘wielding a bow,’ i. e. a bowman.
Explain प्रशस्तं धनुस्स्यास्तीति धनुष्मान्. —एकवीरः, On this Hemādri holds
the following discussion : “ पूर्वोपरप्रथमचरमजघन्य &c.” Pāṇini, II. 1.
58. इति कर्मधारयः । “ राजदन्तादिषु परम् ” Pāṇini, II. 2. 31. इति परनि-
पातः । “ पूर्वकालैकसर्व &c.” Pāṇini, II. 1. 49. इति समासः । इति केचित् ।
तत्र । विप्रतिषेधत्वात्. ” On these epithets Hemādri remarks : “ एमिदि-
शेषणैः सावधानतोच्यते.”—महावराहः, the story related in the Bhāgavata
Purāṇa is different from that here alluded to. There the waters do
not rise. Bhag. III, 18. Also St. 3. Adh. 13. St. 45.

P. 212. St. 57.—दक्षिणं हस्तं &c. The interpretation of the first half of this verse as given by Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, Dinakara, Sumativijaya, Dharmamēru and Vijayagani certainly seems to be more logical than that of Mallinātha, since, it agrees so well with the second half. All of them read “स दक्षिणं तूणमुखे न वामं &c.,” and Hemādri explains “सोऽजः आजौ रणे दक्षिणं वामं च हस्तं तूणमुखे निषङ्गवदने व्यापारयन्नालक्ष्यत अदृश्यत.” Chāritravardhana too explains in very much the same way, when he says: “स आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं व्यापारयन्नालक्ष्यत न दृष्टः । न च वामं प्रसारयन् दृष्टः.” And Vallabha says: “सोऽजः आजौ संग्रामे दक्षिणं वामं च हस्तं तूणमुखे निषङ्गवदने व्यापारयन्प्रसारयन्नालक्ष्यत नादृश्यत.” It is not necessary, however, to understand, as does Chāritravardhana with Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and others, “प्रसारयन्” as a participle to govern “वामं हस्तं.” The construction may be arranged in the following way: “दक्षिणं हस्तं तूणमुखे व्यापारयन्नालक्ष्यत । वामं हस्तं च तूणीरमुखे व्यापारयन्नालक्ष्यत.” The prince was seen putting neither the right nor the left hand into the mouth of the arrow-case, so great was his activity; the arrows that shot forth from his bow were not taken out from the quiver and put to the bow-string, but his bow itself seemed to produce and discharge the arrows. The quiver being hung on the back with its broad mouth reaching the shoulders, its contents could be taken out as well by the right as by the left hand. Moreover the instrumental तूणीरमुखेन must go against Mallinātha's explanation. And also it is not certain that Kālidāsa would use the word “वामं” in a sense that is likely to be misunderstood. And the word is not generally used in a sense that it would seem to bear when found in a phrase like the present.—सकृदाकर्णकृष्टा मौर्वी, though in point of fact the bow-string was drawn tight up to the ear each time that arrows were taken out from the quiver. It is next to certainty that the reading of the first half of the stanza was the oldest and the original reading of Kālidāsa and not that commented upon by Mallinātha.—वा-पान्मसुषुवे, On this Chāritravardhana remarks: “किं तूणीराक्षानानादक्षत धनुराकृष्य मुखतीति हस्तलाघवं दृढप्रहारत्वं चोक्तं.”

P. 213. St. 58.—व्यक्तोर्ध्वरेखा, On this epithet Chāritravardhana has the following: “अनेन छिन्नमस्तकरेखात्रयं संपद्यते इत्युक्तं.”—भल्लं, A kind of crescent-shaped arrow or missile, generally made of steel.

P. 213. St. 59.—तस्मिन्प्रजहुः, Chāritravardhana explains it as: “तमजं प्रहतवन्तः इत्यर्थः । कर्मण एवाभाराविवक्षायां सप्तमी.” See also commentary. Hemādri explains exactly like Mallinātha.

P. 214. St. 61.—अधिराजसूनुः, Hemādri explains : “ अधिकं राजते इति अधिराजो रघुस्तस्य सूनुः । अथवा अधिकचासौ राजा च तस्य सूनुः. ”—स्वप्ननिवृत्त-लौलवः, Hemādri analyses : “ स्वप्नेऽपि निवृत्तं लौल्यं यस्य सः. ” Here Vallabha observes : “ परान्मुखापयितापि स्वयं विगतनिद्रः.. ”

P. 214. St. 62.—ततः, Hemādri renders this by : “ अस्मत्सामर्थ्यात्. ” On this stanza Chāritravardhana remarks : “ एभिर्विक्षेपणैर्निद्रि-तजातिकथनं. ”

P. 215. St. 63.—प्रियोपात्तरसे, On this Hemādri gives the following note : “ इति शृङ्गारित्वोक्तिः । “ ऊर्ध्वं विराजमथवा द्वादशहं भवेद्भूती ” इति ब्रह्मचर्यविधानादिशेषतोऽप्रगल्भया नवोदया कुतोऽधरपानं । अत्राभू-तमप्यधरपानं भूतत्वेन विवक्षितं । यथा । “ वृष्टिभेदेवः संपन्नाः ज्ञाल-यः ” इति । यद्वा । अन्या भूतपूर्वा प्रिया ज्ञेया, ” and Chā-ritravardhana gives the following : “ एतेन अनुरागातिशयः सूचितः । “ विवाहानन्तरं द्वादशरात्रमन्ततः ” इति वचनं । विराजानन्तरमपि रतसंभवात्मियोपात्तर-सेति युक्तयते । ननु नूतनपरिणीतायाः कथं स्वयमधरपानं संभवेत् । उच्यते । चिर-कालाभिकांक्षितकान्तनवसंमोहनरसनिमग्नतया विगतलज्जत्वास्वयंवरेण प्राप्तप्रौढित्वाच्च कोककामन्दप्रमुखकर्पणश्लाघाभावीभ्याश्च नवपरिणीताया अपि युक्तं, ” and Vallabha has : “ प्रियोपात्तरसे कान्तात्तसारे । नन्वासन्नविवाहविधानात्कुतोऽधरपानं । व्यहं सतरात्रं वा ब्रह्मचर्यमुक्तं । अनुरागातिशयात्कथितं । यथा यदा वृष्टिस्तदैव संपन्नाः ज्ञाल-यः । भाविनि भूतवदुपचारः । अथवा । विजयचिह्नयुक्तमुखत्वेनाधररसः पीत एव भवति । यदि वा । अन्या काचिद्भूतपूर्वा प्रिया तत्प्रियोपात्तरसे । ” These commenta-tors have given various interpretations of the epithet, but it is not clear what is the propriety of this adjective here. It may be that the lip that was thought worthy of a kiss by such a fascinating maiden as Indumatī should be too delicate to blow the conch. It cannot also be imagined that the victorious prince, after he saw his enemies lulled to sleep by the समोहन missile, hastily went and kissed his wife and then blew the conch, because that would not agree well with her natural maidenly bashfulness that is described below, much less can it be supposed that she came up of her own accord and received the prince with a kiss. —जलजं दम्भौ, On this Chāritravardhana observes : “ एतेन वीरजातिः, ” and further he says “ सङ्कथमने भेतत्वायज्ञःपानोत्प्रेक्षा युक्ता. ”—प्रियवचनः, A proverbial saying.

P. 215. St. 64.—तं सज्जसुं ददृशुः स्वयोधः, Mark the use of स्व here, which though a reflexive pronominal adjective is nevertheless not so reflexive in its character. The poet would, however, have used the word more in conformity to its sense, if he had said, “ स सज्जसुर्ददृशे स्वयोधैः. ” Hemādri interpretes सज्जसुं by “ नहरिपुं. ”—पङ्कजा-वर्गः is equivalent to सरसि स्थितानां.

P. 215. St. 65.—यशो हतं, &c., A proverbial saying — राघवेय, On this Châritravardhana remarks : “ राघवपदेनाभिजाः यातृपावचः.”

P. 216. St. 66.—चापकोटीनिहितैकबाहुः, On this Châritravardhana observes : “ इति धनधरजातिः.”— भिन्नमौलिः. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss., “ रुडाकिराटं केशाभ संयता मौल्यलयः ” इयमरः ।—वचो बभाषे, On this Hemādri observes : “ संक्षेपानादर इति वचोप्रहणं । तथा दण्डौ । “ अलंकृतमसंक्षिप्तं [न संक्षिप्तं Ms.], ” and Châritravardhana has : “ इति पौनरुक्त्यः.”

P. 216. St. 67.—वैदर्भि परान्पश्य मयानुमतासि, Cf. Châritravardhana : “ भो वैदर्भि इन्दुमति...पराञ्छावृन्पश्य विलोकय । परपुष्पाकथमहं पश्यामीत्यताह । मया स्वमनुमतानुज्ञातासि । मदनुज्ञया विलोकयेत्यर्थः.” And Hemādri has : “ हे वैदर्भि पराञ्छावृन्पश्य । अनुज्ञाता कथमन्यात्राप्यपश्यामीति चेन्मया स्वमनुमतास्यनुज्ञातासि. ” Sumativijaya has very much the same. Since मयानुमतासि does not appear capable of bearing any other sense than that given by these commentators, it may be inferred that in the time of our poet there prevailed, as does now, the notion that women should not see the faces of other persons than their husbands.—हस्तगता, Châritravardhana remarks : “ हस्तगता इति लोकोक्तिः । भवे किमेते करिष्यन्तीति तात्पर्यार्थः.” A proverbial saying.

P. 217. St. 69.—मयूरकेकाभिः, On this Hemādri remarks: केकाग्रहणे सिद्धे मयूरग्रहणं प्रशंसार्थं । लोभद्रुमवत्.” And Châritravardhana and Sumativijaya have the following: “ यद्यपि केकाशब्देनैव मयूरश्वनिर्लभ्यते तथापि मयूरशब्दस्य करिकलादिवदुक्तिपोषकत्वात् दोषाऽत्र.”

P. 217. St. 70.—इति शिरसि वामं पादमाधाय, A proverbial saying. इति is not to be understood as referring to only what Aja did after he left the capital of the Vidarbhas and during the action between him and the other kings, but generally to every thing that he did including his victory over them; and so वामपादं शिरस्याधाय should not be taken literally but only in the sense of ‘having completely defeated.’ Châritravardhana, Sumativijaya and Dinakara in vain attempt to justify the use of उद्वहन् in this verse, taking as they do the first line to refer simply to Aja's victory over the kings in the battle. Châritravardhana and Sumativijaya say: “ ननु विवाहस्य पूर्वमेव निष्पन्नत्वात्कथमिदानीमुद्वहदिति प्रयोगः । कथ्यते अर्थप्रबलारिवारविजयासांप्रतमिवेन्दुमतीलाभाद्विवाहोऽभवत् । यदि तात्पर्यादिनो नाजेष्यत् । तदा तैरिन्दुमत्पहारे कृते करग्रहणमप्यकृतमेव भवेदिति.”

P. 218. St. 71.—सदुपहितकुटुम्बः, 'who has transferred the responsibility of the family (i. e. kingdom) on his son, ' i. e. the responsibility of Government. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced under स्मरण by the Northern Mss. " सुतविन्यस्तपत्नीकः " इति याज्ञवल्क्य-स्मरणात्.—कुलधुर्ये, The epithet कुलधुर्ये means ' a son who is able to support his family &c. '—The figure, according to Hemādri, is अर्थोत्तरन्यास.

CANTO VIII.

P. 219. St. 1.—विवाहकौतुकं विभ्रत एव तस्य, Hemādri renders विवाहकौतुक by “विवाहसूत्र” or हथ, and Vallabha by “मङ्गलकङ्कुण” and Chāritravardhana and Sumativijaya explain it by “कङ्कुणसूत्र”. कौतुक is the name of the thread-ring worn by the bride-groom round the wrist before the beginning of the marriage ceremony. Cf. आभलायनशृङ्गपरिशिष्ट, Bib. Ind. series, p. 287. “अथ बध्वरी स्वशेखरपुष्पं श्रीरघुनेनाश्रय्य परस्परतिष्ठकं कुरुतः कण्ठे स्वजन्मामृततः कौतुकसूत्रं च करे बध्नीयाताम्.” Cf. also Nārāyaṇa Bhaṭṭa's प्रयोगरत्न under कौतुकविधिः, Poona, ed. p. 23. No express injunctions are prescribed as to the number of days that it should be worn after the marriage ceremony. It is generally taken away after the third day since the celebration of marriage. It might, however, be worn for three or twelve days or even for a year, which is the longest term prescribed for the married couple to observe ब्रह्मचर्य or celibacy after the marriage rite. Cf. As'valāyana Gṛihya Sūtra, I, Adh. 8, Kandikā, 10, 11, 12. “अक्षारालवणाग्निनौ ब्रह्मचारिणावलकुर्वाणावधःशायिनौ स्याताम्” ॥ १० ॥ “अत ऊर्ध्वं विराजं द्वादशरात्रं” ॥ ११ ॥ “संकसरं वं क विजोयत इति” ॥ १२ ॥ ‘From that time they should eat no saline food, they should be chaste, wear ornaments, sleep on the ground three nights or twelve nights;’ or one year, (according to) some (teachers); thus, they say, a Rishi will be born (as their son)’. In the present verse विवाहकौतुकं विभ्रत एव is simply meant to denote that the prince was invested with the administrative power of his father's empire almost immediately after his marriage with the Bhoja princess. Cf. Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya : ‘राज्ये तमभ्यधिकदित्यर्थः.’—अपराम्, On this epithet Hemādri remarks : “इति अनन्यसाधारणत्वेन सार्वभौमिकत्वं सूचितं,” and Chāritravardhana has, “अनेन साधारणभोग्यत्वमुक्तं.”

P. 219. St. 2.—दुरितैरपि, Hemādri remarks :—“अपिशन्दो निषिद्धसूचकः.”—आत्मसात्कर्तुं प्रयतन्ते, A proverbial saying. On this Hemādri quotes the following from Kāmandaka : “राजपुत्रा मदोद्धृता गजा इव निरंकुशाः । भ्रातरं पितरं वापि निग्रन्थेवाभिमानीनः [भ्रातरं वापि निग्रन्ति पितरं वाभिमानीनः Ms.].”—हि, On this particle Hemādri remarks : “हिकृद्-प्रतिक्लृप्तेष्वञ्” । प्रातिक्लृप्तेन प्रयतन्ते इति भावः । “हि च,” Pāṇini, VIII. 1. 34. प्रातिलोम्यवाचकत्वं दृष्टं “अङ्गाप्रातिलोम्ये,” Pāṇini, VIII. 1. 33. इत्यतः । हि निम्नं वा.

P. 219. St. 3.—सहाभिषेचनं, Chāritravardhana reads महोऽभिषेचनं and explains thus :—“महोऽभिषेचनं राज्याभिषेकं &c.” Two other Mss. of

his शिक्षितैषिणी read महाभिषेचनं. Dinakara also reads the same See readings.—विशदोच्छ्रुतितेन, On this both Hemādri and Chāritravardhana have the following note :—“अन्यापि स्त्री भियसंगममनुभूयो च्छ्रुतितेन संभोगनिर्वृतिं कथयति,” and “अन्यापि रमणीभर्तृसंगममनुभूयानन्दजोच्छ्रुतितेन संभोगनिर्वृतिं कथयति.”—कृतार्थतां कथयामास, On this Hemādri observes : “दिलीपे रघो च सति कृतार्थो परं तु तस्योक्तताभिहिता,” and Chāritravardhana has : “एतेन पूर्वभ्यो नृपेभ्योऽस्य महत्त्वमुक्तं.” And Sumatīvijaya remarks : “वशिष्ठमंत्रजलाभिषेके क्रियमाणे मही सिक्ता सती उच्छ्रुतितच्छलेन कृतार्थो जातेवेति भावः.”

P. 220. St. 4.—अथर्वविदां गुरुणा, The following verses illustrate the coronation ceremony of a king. They are, “शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्गेन यथाविधि । अभिषिञ्चेत् धर्मेजः सम्यग्वेदविशारदः ॥ या ओषधारांषविभिः शताभिः सुसमाहिताः । रथे तिष्ठेति गन्धश्च आब्रह्मन् ब्राह्मणेति च ॥ बीजैः पुष्पैस्तथासामं रामपुष्पवतीति च । तेनैव चैव मंत्रेण फलेरतमभिषेचयेत् ॥ आशुः शिशान इत्येवं सर्वरक्षैश्च भार्गव । ये देवाः पुरःसदेति कुशाङ्गिः परिमाजयेत् ॥ ऋग्वेदवित्तो राज्ञो रोचनया यथाविधि । मूढानं च तथा कण्ठं गन्धद्वारेति संस्मरेत् ” ॥ And further, “ध्रुवाद्यारिति मंत्रेण सोऽपवेत्यः प्रादक्ष्या । इन्द्रस्य इन्द्रदंशस्य द्वापिनश्च भृगुद्वह ॥ तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः परं । तत्रोपविष्टस्य तदा प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥” See *Devī Purāṇa* under *Abhisheka*. After the necessary performance of sacrificial rites connected with the coronation ceremony and of a number of others accessory and subordinate to these, verses from *Rik* and *Atharva* are chanted, which pray for a long life to the newly crowned king, solicit prosperity to his kingdom and finally pray for his safety, invincibility and freedom from danger and calamities. The verses bearing upon the last begin with यः सपत्नो दोःसपत्नो यश्च द्विषच्छयाति नः देवास्तं सर्वे ध्रुवन्तु. ‘Whoever, whether friend or foe or whether a later, surpasses us, may all the gods destroy him.’ See *Rājanītimayūkha*, *Rājābhishekaprayoga*, by Nīlakaṇṭhabhaṭṭa son of Śaṅkarābhaṭṭa.

P. 220. St. 5. Some of the Mss. of Mallinātha's commentary read नृपेभ्यो for नरेभ्यो. This reading appears better when viewed with निवृत्तयौवनं.—गुणान्प्रतिपेदे. On this Hemādri remarks : “तथा हि ।” प्रोक्षितायां वज्रयस्ते प्रजाधर्मी यज्ञः सुखं । निवृत्तं च निवृत्तायां महाबुधं [महाबुधः Ms.] कुलान्ता ” इति ? And Chāritravardhana and Sumatīvijaya have the following : “यथा प्रजा रघो प्रातिमत्योभूवन् तथाजोऽपि आसन्निति तात्पर्यार्थः.”

P. 221. St. 6.—इत्यमेव, Here Hemādri remarks : “एवकारस्तु शुभं युधिष्ठिरणमाकर्तुं । यथा । विदुषा देवदत्तेन यज्ञदत्त एव संगत इति यज्ञदत्तस्यापि विदुषा प्रतीकस्यै । अन्ययोग्यवच्छेदार्थो वा । नैवेत्यन्यः.” and Chāritravardhana has the

following : “ विनयेन नीत्या अस्त्यैवाजस्य नव नूतनं च यौवनं । यौवने विनयस्तु दुर्लभः । असौ तु प्राप्तविभवो यौवनेऽपि विनयवानभूत्.” And Sumativijaya has : “ प्राप्तराज्यलक्ष्मीकाऽप्यजो विनयवान्.” The force of एव is, that no union of two other things ever appeared so charming as that of Raghu's empire with Aja, except the union of his (Aja's) youth with his virtue : or *vice versâ*, no union of two other things appeared so charming as that of Aja's youth with his virtue, except the union of his sire's empire with himself.—शुभंयु, On this Hemâdri holds the following discussion : “ शुभं विद्यते यस्य तत्,” and after giving the aphorism of Pāṇini he further remarks, “ अनुनासिकाभावात् ” “ एवोरनासौ,” Pāṇini, VII, 1. 1. इति न भवति । तत्राह पदमञ्जरीकारः । उदितोर्युवोर्ग्रहणादस्योदितत्वं नास्तीति कृत्वा तत्रापि दूषणं । नन्दनेत्यत्र ङीप् प्राप्नोति । अयमेव सिद्धान्त अनुनासिक इति.” And Vallabha quotes the following : “ अहंयु स्यादहंकारी शुभंयुः शुभयुक्तवान् ”.

P. 221. St. 7.—शुभंजे, On this Hemâdri remarks : “ इति भूमिजप-
दार्थोपभोग ['योग Ms.] विवक्षया [विवक्षायां Ms.] अनवनं इति निषेधाभावाच्च ।
यथा । “ इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते ” इति भर्तृहरिः.” Vallabha has
the same remark with the same quotation. “ भुजोऽनवने,” Pāṇini, I. 3.
66. ‘ After the verb भुज्, the Atmanepada is used, except in the sense
of protecting, i. e. the root भुज् when it does not mean to protect is
Atmanepadi. This root (7. P. A.) has several meanings, as,
‘ to feed,’ ‘ to cherish,’ ‘ to preserve,’ ‘ to eat ’ and ‘ to enjoy.’ As
भुंक्ते ‘ He eats or enjoys,’ but पुत्रान् भुनक्ति पिता. The father cherishes
the sons.’ The root भुज् also belongs to the 6. P., as विभुजति पाणि
‘ He bends the hand.’—महाभुजः, ‘ Although powerful.’ On this
Hemâdri remarks : “ इति सप्ताङ्गुक्षेण तारुण्यं चोक्तं.”—वधूनिव, Here
Hemâdri and Châritravardhana quote : “ मुग्धमर्जयत्येष मृदूपायेन सा-
न्वयन् ” इति रुद्रटः । रतिरहस्येऽपि । “ सौम्यैरालिङ्गनैर्वाक्यैश्चुम्बनैश्चापि सान्त्वयेत् ”
इति.

P. 221. St. 8.—प्रकृतिषु, Châritravardhana and Sumativijaya
render it by “ अमात्यादिषु,” but Hemâdri agrees in his explanation
with Mallinatha.—निम्नगाशातेषु, Here Hemâdri rightly observes : “ न-
दीषु सिन्धोः समवर्तित्वं प्रसिद्धं.”—महीपतेर्मतः, On this Châritravardhana
has the following note : “ अयं ममायत्न इति युक्ता सर्वस्य लोकस्य प्रियमतिरासी-
दिति भावः इति. See Apte's Guide, 115. P. 82. Third edi.

P. 221. St. 9.—न खरो, Here both Hemâdri and Châritravard-
dhana quote the following from Bhârata : “ तीक्ष्णादुद्दिग्धते लोको मृदुः सर्वत्र
वाप्यते । एवं बुद्ध्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव ” इति. Cf. Mu. III. 5. “ तीक्ष्णा-
दुद्दिक्ते मृदी परिभवन्नासाच संतिष्ठते ” &c. Vallabha also quotes the same

with a slight difference. He says: "उक्तं च । मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णाद्विप्रते जनः (?) । एवं ज्ञात्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव."—*Puraskrutam* m. 1. 8. "अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढ-मूलत्वात् । नवसंरोह गशितिलस्तरुविव सुकरः समुद्धर्तुं ॥

P. 222. St. 10.—*प्रकृतिषु*, Châritravardhana, Sumativijaya and the northern Mss. of Mallinātha's commentary also render the epithet by "प्रजासु वा".—*प्रकृतिष्वारम्भं प्रतिष्ठितं* A proverbial saying.

P. 223. St. 11.—*गुणवन्तस्तरोपनिभ्रियः*, Châritravardhana explains: "गुणाः शौर्यधैर्यादय आभिगामिका वा ते गिनन्ते येषां ते गुणवन्तस्तेषु सुतेषु."—*पदवीं*, Châritravardhana renders it by "वनाभयं," and Hemādri by "मार्गं," and further the latter observes: "वानप्रस्थो जटिलधीराजि-नवासा इत्यत्र चिरं वनखण्डो बल्कलं वेति विज्ञानेभ्यः." For a similar idea compare R. III. 70, XIX. 1, Uttar. I. 22. पुत्रसंक्रान्तं लक्ष्मीकर्मदृष्टेः शत्रु-भिर्धृतं । धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतं ॥—*पदवीं प्रवेहिरे*, A proverbial saying.

P. 223. St. 12.—*अरण्यसमाश्रयोन्मुखं*, On this Hemādri quotes the following from Manu: "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्दलीपलितमात्मनः । सापत्यो नि-रपत्यो वा तदारण्यं समाश्रयेत्" इति—*शिरसा वेष्टनशोभिना*, Here Hemādri gives the following note: "तेन पट्टबन्धेन चाभिषेको लभ्यते । उष्णीषं वेष्टनं च पादयोः केशस्पर्शनं माभूदिति वा । and further analyses शिरसा अवेष्टनशोभिना इत्यकारप्रश्लेषो वा । उष्णीषं त्यक्त्वा ननामेत्यर्थः." And Châritravardhana has the following: "वेष्टनेनोष्णीषेण शोभत इति वेष्टनशोभि तेन वेष्टनशोभिना मुनेस्तस्य पादयोः केशमाख्यादिसंस्पर्शपरिहारोक्तिः."

P. 223. St. 13.—*आत्मजप्रियः*, Châritravardhana analyses: "पि-योऽभीष्ट आत्मजः पुत्रो यस्य सः," and Hemādri quotes the following Vâr-tika: "वा प्रियस्य" इति परनिपातः.—*न प्रतिवेष्टे*, On this Hemādri re-marks: "तत्रौदासीन्येन स्थित इत्यर्थः."

P. 223. St. 14.—*अधिकृतेन्द्रियः*, On this epithet Hemādri re-marks: "इति निरभिलाषता." And Châritravardhana has: "प्रियं परि-त्यज्यौदासीन्येन तत्र स्थित इत्यर्थः." And Vallabha observes: "यतोऽ-सौ यतिस्ततो यमानियमायष्टाङ्गयोगयुक्तः."

P. 224. St. 15.—*तुलां समारोह*, A proverbial saying. Here Châritravardhana quoting, like Mallinātha, the aphorism of Pānini, also gives the following: "तुल्यार्थैः" इत्यत्र तुल्यार्थकस्य तुलाशब्दस्य योगे तृतीया निषिद्धत्वाच्च तुलाशब्दस्य मानवाच-कत्वाच्च दोषोपः । सदृशवाचके योगे निषेधः । "सदृशवाचिनः प्रयोग इष्यत एव" नीलस्तोह । वस्त्रभस्तु सहायं इत्याह । "दुद्धो यूना" Pānini, 2. 65 इति सप्तमयोगेऽपि स्थापितत्वात्. "Translate the aphorism :-

'The word *Vridha* (or patronymic Gotra word) becomes एकशेष, and is retained, when compounded with a patronymic word called युवन्, provided that the specific difference in form between them be in their signs (affix) only.' And Hemādri has "तुल्यार्थैः" इति तुलानन्दनिषेधात् सहाये तृतीया । विस्तरकृत् "तुल्यार्थे षष्ठी च" इत्युक्ते नत्वतुलोपमाभ्यामिति." Cf. R. XIX. 50. In commenting upon the 69th stanza of the 15th canto, Chāritravardhana too alludes to the names of दक्षिणावर्ते and विस्तरकार. Is this विस्तरकार or विस्तरकृत्, a commentator or author of a grammatical work? Or is विस्तर a work on grammar?

P. 225. St. 16.—यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ, The emblems of royalty are : the Sceptre, the Chāmara, the Fan, the Conch, the white umbrella, the crown, the throne &c., &c., and those of a recluse or Yati : the staff, the कमण्डलु, the कौपीन, the red garments, want of the usual crown-hair and of the Brahmanical thread. Cf. Hemādri : "चित्तेन्द्रियत्वेनाव यतिशब्दप्रयोगः"—धर्मयोः, On this Hemādri and Chāritravardhana remark : "धर्मो देव मोक्षोऽर्थमेति प्रसिद्धः." And further Hemādri observes : "धर्मो हि द्विविधः । प्रवर्तको निवर्तकश्च । यदाह कणादः [कात्यायनः Ms.] । 'यतोऽभ्युदयो निःश्रेयसहेतुः स धर्मः इति.' Hemādri appears to have quoted this Vais'eshika Sūtra from memory ; the words अभ्युदयो and हेतुः are not found in the Sūtra. And Chāritravardhana has : "तत्र धर्मोऽपि द्विविधः । प्रवर्तको निवर्तकश्चेति । यदाह कणभट्टः । 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इति । 'Merit is that from which result attainment of elevation and of the highest good.' And further he discusses, ननु "आत्मन्यग्नीन् समाधाय ब्राह्मणः प्रवजेद्वनात्" इति वाक्यतो ब्राह्मणस्यैव संन्यासकथनात् कथमिह यतिष्विङ्गधारित्वं । अत्र समाधीयते । "सुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणं । ब्राह्मणस्यैव संन्यास इति भत्या विरुद्धचेत् । "लिङ्गसंन्यासरहितं प्रमाणं नावकल्पते" इति सुरेश्वराचार्यैः संन्यासे त्रैवर्णिकाधिकारस्य दक्षिणत्वाद्वधोरपि."

P. 225. St. 17.—नीतिविद्यारहेः, 'Well versed in political science.' —अजिताधिगमाय, On this Chāritravardhana observes : "अजितानां ज्ञानमधिगमाय वक्ष्यमानेनुमतिमुखप्रस्थानार्थं ज्ञानार्थं वा." —अनपायिपदोपलब्धये, Chāritravardhana explains : "अनपायिपदमात्मसाक्षादर्शने तत्प्राप्तौ." —रघुराजपौ, On this Hemādri observes : "यद्यपि रघुः पूर्वमुपक्रान्तस्तथापि प्राधान्यादादौ अजय्यापारवर्णनं । रघुस्तु प्रासंगिकः । अस्याच्छत्वा रघुशब्दस्य पूर्वनिपातः."

P. 226. St. 18.—व्यवहारासनमाददे, On this Hemādri gives the following note : "व्यवहारानूपः पश्येत्" इति धर्मशास्त्रिकौ । "विना नार्येव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणद्वयवहारः प्रकीर्तितः" इति. And Chāritravardhana has : "इत्थं च याज्ञवल्क्येन" । "व्यवहारानूपः पश्येत्" इति । यदि राजा

प्रजानां कार्यार्थिनीनां व्यवहारान्नावलोकयेत्तर्हि मात्स्यन्यायवत् बलवताऽबलो बाधेत.”
—धारणां, Hemādri explains it by: “योगशास्त्रनिर्दिष्टां धारणां योगविशेषं। धारणा-
लक्षणं विज्ञानेधरेणोक्तं। “संभ्राम्य छोटिकां दद्यात्कराग्रं जानुमण्डले। मात्राभिः पञ्चदश-
भिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः। मध्यमो द्विगुणः श्रुष्टः त्रिगुणो धारणा तथा” इति। यो-
ग्याज्ञवल्क्यस्तु। “यमादिगुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि। धारणेऽत्युच्यते सङ्गः ज्ञा-
नतात्पर्यवेदाभिः” इति. And Chāritravardhana has: “दशबन्धभित्तस्य
धारणा” इति.

P. 226. St. 19.—वशमनयत्, A proverbial saying. On this Hemādri remarks: “कोशदुर्गदण्डसंपत्प्रभुशक्तिः। विज्ञानसंपन्नमंत्रशक्तिः। पराक्रमसंपदुत्साहशक्तिः” इति शक्तित्रयं.—प्रणिधानयोग्यया, Hemādri renders it by “ध्यानाभ्यासेन.”—मरुतः पञ्च शरीरगोचरान्, Hemādri explains: “मारुतान्मरुतां स्थाने मनसैव समन्वितं। ध्यायेत्यञ्चघटिका ह्यवदयास्तेनरानिलाः” इति योगवासिष्ठः। “योगाभ्यासउपासना” इत्यमरशेषे। तथा नैषधेऽपि। “योग्यामुपास्तेनुयुजां [नुयुजां Ms.] युयुक्षुः”?। पञ्चग्रहणं प्राणादीनामज्यत्वसूचकं। तथा चामरशेषेऽपि। “देहगा दश वायवः। प्राणापान- [प्राणोऽपानं Ms.] समानभोदानध्यानौ च वायवः। नागः क्रकरकुर्मौ च दे-
वदत्तो धनंजयः” इत्याद्याः। “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उ-
दानः कण्ठदशे स्याद्वयानः सर्वशरीरगः। घोषे धनंजयो ज्ञेयः क्रंदने क्रकरस्तथा [स्मृतः Ms.]। जुंभायां देवदत्तः स्यादुग्ररे नागनामकः। उन्मीलने भवेत्कुर्मो दशैवं मरुतो मताः”। Chāritravardhana also quotes the same from Yoga Vāsistha.

P. 227. St. 20.—अचिरेन्दुरः, Hemādri thinks that the word अचिर is not an indeclinable. Cf., “अचिरशब्दो नाच्ययं.”—रहने स्वकर्मणां, ‘For if the actions or rather their effects be not annihilated, transmigration of the soul would be necessary for the purpose of enjoying the good and suffering bad results of them.’ Cf., Chāritravardhana and Sumativijaya: “कर्मशब्देन लक्षणया तदुपाजितौ धर्मौ गृह्यते.” Hemādri renders स्वकर्मणां by “पुण्यपापानां,” and further he and Chāritravardhana observe: “उक्तं च वशिष्ठेन। “ज्ञानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसैव हि” इति.—भस्मसादकरोत्, A proverbial saying.

P. 227. St. 21.—प्रकृतित्यं गुणत्रयमजयत्, On this Chāritravardhana observes: “सांख्यमते हि। प्रधानाभिज्ञा गुणाः पुरुषस्तु निर्गुणः इति ज्ञानमपवर्गे इति.”—पणबन्धमुत्खान्, Hemādri analyses: “पणो बध्यतेऽस्मिन्निति पणबन्धः सन्धिमुखं प्रधानं येषां तान् &c.”

P. 228. St. 22.—योगविधेः ‘From the practise of abstract meditation.’ Cf. Vallabha: “अष्टांगे योगाभ्यासात्.” Cf. also Hemādri: “संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः” इति योगवासिष्ठः। योगभित्तवृत्तिनिरोधः इति वा.” And Chāritravardhana has: “योगभित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य विधिः संपादनं तस्माद्योगविधेः &c.” and further he remarks: “जीवात्मपरमात्मनोः संयोगो योगः इत्यन्ये.”—न विररान, Hemādri makes the following remark, “अनेन ननुपुरुषलक्षणं। यदुक्तं। “आकलौदयकर्मेणां.” Cf. Mu. II. 17. and also भर्तृहरि-स्थिरसी, On

this epithet Hemādri makes the following remark : “ दुःखेष्वनृद्धिप्रयनाः मुखेषु विगतस्त्रहः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ” इति गीतासु । “ स्थिता प्रतिष्ठिता अहमस्मि परं ब्रह्मेति धीर्यस्य ” इति गीताभाष्ये. On this Vallabha quotes the following : “ उक्तं च । “ प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येव च सन्तुष्टः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ” अत्र श्लोकसतवाचोक्तिं शास्त्रं योगं विधिश्च पदशोदः (?) शुतलवमात्रप्रकाशनपरो ग्रंथविस्तरमयादस्माभिर्न व्यधाति केवलवस्तुव्याख्यान-मात्रमकारि. ”

P. 228. St. 23.—प्रतिषिद्धप्रसरेषु. On this epithet Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya make the following remark : “ देशातिक्रमणं विषयासंगश्च. ”

P. 228. St. 24.—तमसः परं पुरुषं, ‘The spirit that is beyond or free from darkness,’ i. e. union with the supreme spirit. Cf. Hemādri “अविद्यातीतं । अनित्यत्वेनात्मसुखविपरीतज्ञानमविद्या । . . . . तदुक्तं । “ महत्तमसः पारं पुरुषं ज्वलनप्रभं [ज्वलनसन्निभं Ms.] । ज्ञात्वा मृत्युमर्त्येति &c.”—योगसमाधिना, Hemādri renders it as : “ जीवात्मपरमात्मनोर्योगविषयेण समाधिना ध्यानविशेषेण. ”—समदर्शने, Here Hemādri makes the following remark, “ मानापमानयोः सुखदुःखयोश्च समदर्शनी. ”—समाः, Hemādri explains : “ समाशब्दो बहुवचनान्त एकवचनान्तो वा । तथा प्रतापमार्तण्डे । शरत्स्त्रियां समा च श्री [समाशब्दत्वे Ms.] भूम्येकत्वे च दृश्यते. ”

P. 229. St. 25.—यतिभिः सार्धं नैष्ठिकं विधिं विद्ध्ये, On this Chāritravardhana makes the following remark : “ वसुधातलस्थापनरूपं विधिं, ” and further he observes : “ यथा संन्यासिनामन्तेष्टिरभिहिता तथा तैरेव समं विहितवानिति भावः. ” It is doubtful whether there exists any express authority which may prescribe the obsequies of a recluse in company with or by the aid of other recluses.—अनग्नि, i. e., He buried and did not burn the body. It is a practice among the Hindus, especially among the Brāhmanas to bury the dead bodies of ascetics or Sanyāsins and not to burn them. Chāritravardhana discusses the reading : “ विततान समं पुरोधसा ” इति वा पाठः and says : “ विदधे विधिरस्य [विधिमस्य Ms.] नैष्ठिकं । यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ” इति कविपाठः । “ सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रियाः. ” इत्युक्तवान्नागसिंस्कारः. This authority of शौनक, is also cited by Hemādri, Sumativijaya, Dinakara &c.

P. 229. St. 26.—पितृकार्यकल्पवित्, Hemādri explains : “ पितृणां कार्याणि तेषां कल्याः प्रतिपादनग्रंथास्तान् वेत्तीति. ”—और्ध्वदैहिकं, Here Chāritravardhana observes : “ न परं यतीनामन्तेष्टिं चक्रे किं तु गार्हस्थोचितमन्याचचार. ”—हि, This explains “ पितृभक्त्या. ”—सनत्पावर्जितापण्डकाङ्क्षिणां न. Here Vallabha quotes the following : “ न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यमस्यैव निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम. ”

P. 230. St. 27.—**परार्धगतेः विमुरसोऽप्यतामुदित्व**, 'On the ground that his sire's death was not an event to be lamented, because that he had attained the highest state.' उदित्व, 'as regards,' 'regarding,' should here be construed with "क्षमिताधिः." Here both Hemādri and Chāritravardhana quote सुप्रन्तु in the following way : "परित्राजि विपन्ने तु पतिते चात्मवेदमनि [चात्मवेदिभिः Chāritravardhana.] कार्यो न शोको ज्ञातीनामन्यथा दोषभागिनः."—**परार्धगतेः**, Here Hemādri observes : "मोक्षगामित्वात्."—**अप्रतिज्ञासनं**, analyse : "न विद्यते प्रतिज्ञासनं प्रतिनृपतेराज्ञा यत्र तत्."

P. 230. St. 28.—**वीरं**, Chāritravardhana explains : "विशेषेण शत्रु-नीरयतीति वीरस्त."—**भामिनी**, On this Hemādri gives the following note : "कोपना सैव भामिनी" । "भामिनीशब्देन भुवः सपत्न्याः [सापत्न्यात् Ms.] स्पर्धयेव पुत्रमसूतेति भावः । भामिनीति पाठे भावाः शङ्कारचेष्टाः" । Chāritravardhana considers : "पतिमाजग्मतुश्चपयोरुषं" इति श्रेष्ठः पाठः । तत्र क्षितिरिन्दुमती च भामिनीत्युभे पतिमाजग्मतुः प्राप्तवत्यौ." Vallabha says : "भामिनी प्रणयकुपिता क्षितेः सापत्न्यत्वात्." See readings.

P. 231. St. 29.—**दशपूर्वरथं यमाख्यया**, On this Hemādri makes the following remark : "दशरथशब्दस्यार्थपरत्वे शब्दपरत्वे वा विवक्षितस्यार्थस्य कष्टकल्पनया प्रतीतिः [प्रतीतिः Ms.] अलंकारज्ञानानुमन्यन्ते । प्रयोगश्च । "हिरण्यपूर्वं कश्चिपुं प्रचक्षते" इति माघ, Si. I. 42. । "धनुरूपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश" इति किराताजुनीये । and on यमाख्यया he says, यमाख्ययेति ग्राम्यं यमप्रतीतिः". And Chāritravardhana and Sumativijaya have the following : "कविः स्वसमयापेक्षया दशकण्ठेत्यादि प्रायुक्त । अथ वा । प्रवाहरूपत्वाज्जगतोऽनादित्वाद्ग्रामपरम्पराया अप्यनादित्वाच्च दोषः । अस्मिन् वृत्ते दशरथेति प्रयोजकमशक्यत्वादशपूर्वरथेत्यादि-प्रयोगे कविभिरादृतत्वाच्च दोषः" and further they quote the above verse from Māgha. The figure according to Hemādri is अनुप्रास.

P. 231. St. 30.—**स्वधामुजां**, Chāritravardhana analyses "स्वधापूर्वं यदत्तं कन्यादि तदुज्जते इति स्वधामुजस्तेषां."—**अनृणत्वमुपेयिवान्**, A proverbial saying. On this Chāritravardhana makes the following remark : "वेदपाठब्रह्मचर्यादिना ऋषीणामृणान्मुक्तः स्याद्यज्ञेन देवर्षतः । पुत्रांत्वादत्रैः पितृणामृणात् । तथा चोक्तं । "ऋणं देवस्य यज्ञेन पितृणां दानकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां धावयित्वा पत्रिजत्."—**परिधेः**, Five of our Southern and Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the authority of Amara in support of the epithet.

P. 231. St. 31.—**वरप्रयोजना**, On this Hemādri makes the following remark : "निर्णति कवलं" इति त्रिलिङ्गत्वे [त्रिलिङ्गत्वेन Ms.] कृद्गोः [कात्स्न्येयोः Ms.] (?) । कुमारसंभवे । अकालमंथ्यामिव धातुमत्तां" धातुरित्यर्थः । तथात्रैव गुणवत्तायाः प्रमेजनं पूर्वाधानाह.

P. 232. St. 32.—**नगरोपवने**, Here Hemādri cites the following : "अपवनेलक्षणं वृक्षोदये [वृक्षारोपे Ms.] । "उद्यानोपवनारामा वनं प्रमदपू-

वेकं । पञ्चाधा निष्कुटं चेति वृक्षवाटी [वृक्षवारि Ms.] प्रशस्यते । राक्षामेवोपभोग्यं य-
दुद्यानं तदुदाहृतं । पुरबाद्ये तु [पुरोपबाद्ये Ms.] सामान्यं भवेदुपवनं नृणां । आरामस्त्वे-
कभोग्योऽथ वनं प्रमदपूर्वेकं । अन्तःपुरैकभोग्यं स्यान्निष्कुटं तु गृहे कृतं । अमात्यगणिका-
दीनां सर्वं नानातरूज्ज्वलं । अन्नारामं त्रिधा द्रौम शाकं पोष्यं [शाकं पुष्पं Ms.] विदु-
र्बुधाः ” इति.—मरुतां पालयिता, The subjective genitive. Pandit
says, ‘ In the hymns of the *Rigveda*, the oldest part of the Sanskrit
literature, the Maruts are not gods in general, but the name is re-
stricted to a particular class of them, the storm gods. They are
there represented as independent of Indra, whom they sometimes
assist in the achievement of his exploits over the Cloud and are his
friends but are not ruled over by him. Later writers applied the
name Maruts to the gods in general, and as Indra was made the
king of the gods, he very easily came to be called मरुतां पालयिता.’

P. 232. St. 33.—रवेरुद्गावृत्तिपथेन, ‘ By the path of the sun’s re-
turn from the north,’ i. e., from north to south, and in the sky, not
along the ground. Cf. Hemādri : “ अनेनाकाशेन दक्षिणदिग्मार्गेण ययावि-
त्यर्थः.” And Chāritravardhana has : “ स्तिमितत्वभयेन घनपथं परित्यज्य
सूर्यमार्गेण गमनमित्यर्थः.”—नारदः, Both Hemādri and Chāritravardha-
na analyse the proper name in the following way : “ नराणां समूहो नारं
तत् यति खण्डयति कलिजननात् [कलिदानात् Ms.] इति नारदः.”

P. 233. St. 34—अधिवासस्पृहयेव, Cf. Chāritravardhana : “ अ-
धिवासः सुगन्धमाल्यायै कृतः संस्कारस्तत्स्पृहयेव वाञ्छयेव । एतया मालयाहमपि सं-
स्कृतो भवामीत्याशयं कृत्वैव.”—आतोद्यशिरोनिवेशिताम्, On this epithet Hē-
mādri quotes the following : “ चतुर्विधमिदं वायुं वादिश्रातोद्यनामकं । ततं चैवानु-
विद्धं च घनं शुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यलक्षणात्किन्तु । ततं तन्निगतं तेयमनु-
विद्धं च पुष्करं । घनं कांस्यमयं ज्ञेयं । शुषिरं वंश उच्यते ” । आतोद्यशब्दो यद्यपि अविशेषेण
वायुमात्राभिधायी तथाप्यधोपवीणयितुमित्युक्तत्वात् वीणैव । यद्वा समुदायेषु हि प्रवृत्ताः
शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति । अवयवे वीणायां वर्तते. ” and Chāritravardhana
has the following : “ यद्यपि आतोद्यपदे चतुष्टये वायुं विद्यते तदप्यत्रप्रकरणाद्रीणावा-
पि तद्वक्तुं । “ शब्दात्मप्रकरणाभिगादौचित्यादेःशकालयोः । शब्दादर्थं विज्ञानीयान्न शब्दादे-
व केवलात् ” इति.

P. 233. St. 35.—परिवादिनी, On this epithet Hemādri cites the
following authority : “ विभावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती । महती नारदस्य
स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी ” &c. and quote the following from Hemachandra :
“ शिवस्य वीणा नालम्बी गणानां तु प्रभावती ” इति हेमचन्द्रः । “ महता ज्ञतन्त्री ” इति
श्रीरस्वामी. Vallabha says, “ महती नारदस्य वीणा &c., ” The Southern and
the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following
authority produced by the Northern Mss. “ वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची सा तु
तेशीभिः सप्ताभिः परिवादिनी ” इत्यमरः ॥—सृजती वायुविभाजनाविलम्, On

this Hemâdri and Sumativijaya have the following note : “अन्या-
प्यवमानिता साञ्जनमथु त्यजति.” And Hemâdri renders अञ्जनाविलं by
“कज्जलनीलं.”—पवनावलेपजं, Vallabha says : “वातपराभवभवं.”
—कुसुमानुसारिभिः, Here Hemâdri discusses : “कुसुमानुसारिभिरिति
तच्छीलको णिनि सुपि इत्यनुवर्तमानं पुनः सुब्रह्मणमुपसर्गस्य निवृत्त्यर्थं । केवलस्योपसर्ग-
स्य निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यमिति जयमङ्गलाकारः । तथा भट्टिकाव्ये । “स कर्मठः कर्मसुतानु-
बन्धी” इति । तथात्रैव । “तामभ्यगात्तद्दितानुसारी ” इति. Cf. R. XIV. 70.

P. 234. St. 37.—सुजातयोः, In order to support this epithet He-
mâdri quotes the following from Trivikrama : “सुजातं सुन्दरं प्रोक्तं सम्य-
ग्जाते च वस्तुनि ” इति.—स्तनयोः, On this Hemâdri makes the following
remark : “सखीवन्तु कुचालिङ्गनात् । स्तनयोरिति षष्ठासप्तमी वा.”—निमिमील, A
proverbial saying. The Southern and the Deccan Mss. of Malli-
nâtha's commentary omit the following authority of Halâyudha pro-
duced by the Northern Mss. “निर्मालनं दार्घ्यनिद्रा च ” इति हलायुधः ।—तमसा,
The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary
omit the following authority of Amara produced by the Northern
Mss. “तमस्तु राहुः स्वभातुः ” इत्यमरः ।

P. 234. St. 38.—करणोऽङ्गितेन, ‘Forsaken by the senses,’ i. e.
insensible. Hemâdri appears to be more correct than Mallinâtha :
“करणैरिन्द्रियैरुङ्गितेन त्यक्तेन.” Châritravardhana : “करणैरिन्द्रियैरुङ्गितं त्य-
क्तेन वपुषा शरीरेण.” The Southern and the Deccan Mss. of Malli-
nâtha's commentary omit the following authority of Amara produc-
ed by the Northern Mss. “करणं साधकतमं क्षेत्रगान्नेन्द्रियेष्वपि ” इत्यमरः ।
—ननु, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commen-
tary omit the following authority of Amara produced by the Northern
Mss. “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणे ननु ” इत्यमरः ।—सह दीपार्चरूपैति मेदिनी,
Châritravardhana explains : “तैलस्य निषेक आवर्जनं तत्समन्तरमेव निपतता
बिन्दुना साकं दीपार्चिर्दीपज्वाला मेदिनी भूमिसुपैति ननु एवं । सार्पाति भावः.”

P. 235. St. 39.—कमलाकरालयाः, Analyse : “कमलानां आकरः एव
आलयः एषां ते तथोक्ताः.”—चक्रुः, Sumativijaya remarks : “तद्गान्स्वरं
श्रुत्वा पक्षिणोऽपि रुदुरिति भावः.”

P. 235. St. 40.—प्रतिकारविधानं, ‘The application of a remedy.’
—तथैव संस्थिता, On this epithet Hemâdri, Châritravardhana and
Sumativijaya have the following to say : “तुल्येऽपि करणेऽजः कथं बुद्धः
सा मृतेति हेतुमाह.”—आयुषः, The Southern and the Deccan Mss. of
Mallinâtha's commentary omit the following authority of Amara
produced by the Northern Mss. “आयुर्जीवितकालो ना ” इत्यमरः ।

P. 235. St. 41.—प्रतियोजयितव्यवहकीसमवस्थां, On this both Hemâ-
dri and Châritravardhana hold the following discussion : “प्रोपाभ्यां

समर्थोभ्याम्, " Pāṇini, I, 3, 42. इत्यत्र संज्ञास्य समानार्थत्वं । तद्वत्समवस्थामिति । " वष्टि भागुरिरङ्गोपमवाच्योरुपसर्गयोः " इति अकारलोपो वा । ' After the verb कम्, the Atmanepada is employed when it is preceded by the prepositions प्र and उप, both conveying the same sense, viz., that of ' beginning an action. '—सत्त्वविज्ञानम्, The Southern and Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. " द्रव्यासुख्यवसायेषु सत्त्वम् " इत्यमरः ।

P. 236. St. 42.—करणापायविभिन्नवर्णया, Here Hemādri says, " इत्थं-भूतलक्षणे, " Pāṇini II, 3, 21. इति तृतीया । ' Any mark or attribute, by which is indicated the existence of a particular state or condition, is put in the instrumental case to express this relation. '—As, जटाभिस्तापसः ' He is an ascetic by (the fact of his having) matted hair. ' अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्रक्षीत् ' Your honour might see the student by the fact of his having a कमण्डलु. ' So also छात्रेणोपाध्याये ' A teacher by the fact of his having students. ' शिष्या परित्राजकं ' A Parivrajaka by a tuft of hair. ' But not so here, कमण्डलुपाणिञ्जः ' A student has कमण्डलु in his hand. ' Because here in the compound कमण्डलुपाणि is hidden the mark.

P. 236. St. 43.—विलाप, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. " विलापः परिदेवनम् " इत्यमरः ।—कैव, Here एव does not turn the sentence from an interrogative into an affirmative one, but simply strengthens का.—स बाष्पगद्गदं, &c., A proverbial saying. All other commentators than Mallinātha read सबाष्पगद्गदं where Hemādri explains : " स इति पदभङ्गो वा । तदा बाष्पगद्गदं । " अर्श आदि--" Pāṇini, V. 2. 127. On the latter half of the verse both Hemādri and Chāritravardhana make the following remark : " धीरस्य कृतः शोक इति च दत्त आह. "—अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते, A proverbial saying.

P. 237. St. 44.—किमिव, The same as किम्, strengthened by इव in its inclusive force which it has in the present verse.—प्रहरिष्यतः, ' wishing to strike. ' The future participles in Sanskrit are often used in a desiderative sense.—साधनं न भविष्यति, Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it as : " असाधनं पुष्पमपि साधनं जातमन्यत्किमुत्तेत्यर्थः " । and " यत्र पुष्पमालैव साधनमासीत्तत्र शस्त्रादि कथं न साधनं भविष्यतीति भावः " &c.

P. 237. St. 45.—प्रजान्तकः, On this Chāritravardhana has the following note : " प्रजाग्रहणं कृतान्तस्य समस्तसाधारण्येन जीवनापहर्तृसूचनार्थं प्रकटार्थं वा. " And Hemādri has : " प्रजाग्रहणं विस्पष्टार्थः. "—मे, On this Hemādri remarks : ते मे शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ । " त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे " इति वामनः.—अत्र, ' In the case of Indumati's death. '

P. 237. St. 46.—सगियं, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary, unanimously omit this verse (excepting of course the D Mss.). But the Bengal, Rajputānā and some manuscripts of the Gujaratha province produce it. From the internal evidence it does not lead one to conclude that the stanza in question to be an interpolation. It must have evidently come from the pen of Kālidāsa since it chimes in so well with the preceding as well as foregoing context. Other commentators including Hemādri do not pronounce it to be spurious or क्षेपक. It is difficult to know on what ground these Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary have omitted this genuine verse of Kālidāsa.—विषमीश्वरेच्छया, Hemādri renders: ईश्वरेच्छया by “ देवस्येच्छया ” and has the following : “ अत्रेन्दुमतिनाशादमृतरूपाया मालाया विषत्वं । सिद्धविषत्वायाश्च तस्या नृपाहननादमृतत्वं. ” And Vallabha has the following : “ ईश्वरेच्छया देवपेरण्या अमृतं विषं भवेत् । उक्तं च । “ प्राप्यते मरणं यत्र बन्धनं श्रीः सुखं बधूः । स तत्र नीयते स्वेन कर्मणा गलहस्तितः. ”—जीवितापहा, On this Hemādri holds the following discussion : इत्ययं शब्दः चिन्त्यः । “ अपे क्लेशतमसोः ” Pānini, III. 2. 50. इति उच्य विधानात् । “ क्लेशरागतमोददर्पदुःखरोगज्वरादिषु । इः कर्मस्वपहन्तेः स्याद्भ्यातः पापापहः शिवः ” इति गणदर्पणोक्तेर्घटते । यथात्र सप्तदशसर्गे । “ परकर्मापहः सोऽमृत. ” १७-६१ । एकोनविंशे सर्गेऽपि । “ अन्वयुक्त सुरतरुमापहो ” १९-१९ इति. And Chāritravardhana has : “ जीवितापहेति चिन्त्यं । कथं । “ आशिषि हनः ” Pānini, III. 2. 49. इत्यस्याप्राप्तेर्देवत्ययस्य । एके तु । “ अपे क्लेशतमसोः ” इति नियमाद्यपि उपत्ययाभावास्तथाव्यन्धयोऽपि इत्यने इति प्रयोगानुसरणाद्दृशि ग्रहणाच्च साधुत्वं ब्रुवते ” । Translate the aphorisms:—‘ The affix ण comes after the verb हन् ‘ to kill, ’ when it is compounded with the preposition अप, and when the object in composition with it, is the word क्लेश ‘ pain, ’ or तमस् ‘ darkness. ’ This aphorism has its scope when the sense is not that of benediction. ‘ The affix ड comes after the verb हन् ‘ to kill, ’ when the object is in composition with it, and when benediction is intended. ’

P. 238. St. 47.—वेधसा, Chāritravardhana renders it by “ देवेन. ” —अज्ञानिः, Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it by “ वज्रं ! ”, where Hemādri has the following : “ अज्ञानेः प्रायेणैष स्वभावो यदुपरिशाखातरोर्नाशयति न स्तम्भे. ” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. “ दम्भोलिरज्ञानिर्द्वयोः ” इत्यमरः । —तरुः, Hemādri explains : “ तरुराजां लतेन्दुमती. ”—अथवा, Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it as : “ इति पूर्वापेक्षायां पक्षान्तरे. ”

P. 238. St. 48.—**कृतवत्स्यसि**, On this Hemādri holds the following discussion : “ मयि अपराद्धेऽपि कृतवति अवधीरणामवशां नास्ति । अव्ययानामेकार्थत्वात् । असौत्यव्ययं । तथा पाणिनीयमतदर्शने । “ अस्मिन् मन्ये शङ्के ब्रह्माह चहर्षकौ इति [द्रुहमाह चकार्यकाविति, and ब्रह्मासाहवर्त्यकाविति Ms.] ? । अथ वा । असौति वर्तमानसामीप्ये भूतार्थे लट्. ” —यद्वा, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. यदेति हेत्वर्थः । “स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ” इति गणव्याख्यानात् । —**एकपदे**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Vis'va produced by the Northern Mss. “ एकपदं स्यात्तत्क्षणे पदव्यामेकपदयपि ” इति विधः । —**आभास्यं न मन्यसे**, Hemādri gives the substance in the following words : “ कथं प्रलपतो ममं वचने न ददासीत्यर्थः, ” and Chāritravardhana gives : “ एवं विलापं कुर्वीत मलक्षणं जनं कथं न संभावयसि ” इति.

P. 238. St. 49.—**शट्**, Chāritravardhana defines : “ प्रियं वक्त्रे पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् ” इत्यादिधूर्तलक्षणं रुद्रतालंकारादवसेयं, ” and Hemādri has : “ गूढविप्रियकृच्छट् ” इति दशरूपके.—**भुवः**, Chāritravardhana explains : “ निभये उत्प्रेक्षायां वा. ” —**परलोकमसेनिवृत्तये गतासि**, A proverbial saying.

P. 239. St. 50.—**यदि अन्वगान्**, Aja does not know that it did, as he fell insensible and was restored to his senses afterwards. —**आत्मकृतेन**, construe with प्रबलां.

P. 239. St. 51.—**अपि**, Hemādri remarks : “ अपिशब्देन लवस्य क्षणविनाशिनत्वं [क्षणविलासित्वं Ms.] सूचितं. ” —**असारतां**, Hemādri explains as : “ असारताशब्देन यद्यपि निन्दा प्रतीयते तथापि धिग्जात्ममितिवन्न पौनरुक्त्यं । “ बभूवैतसाः कार्या धिगुपर्यादिषु धिषु । द्वितीयामेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ” इति द्वितीया. —**स्वेदलयोद्धमः** equivalent to उद्धतस्वेदलवाः.

P. 240. St. 52.—**ननु शब्दपतिः भितेरहं**, A play upon the word पतिः. —**कृतपूर्वं**, Hemādri analyses : “ पूर्वं कृतं इति कृतपूर्वं “ वाहिताभ्यादिषु ” Pāṇini, II, 2. 37. ‘ In the compounds आहिताग्नि and the like, the निष्ठा formed-word (the past passive participle) may optionally be placed first.’ Thus अग्न्याहिनिः or आहिताग्निः ‘ One who has consecrated fire.’ But Chāritravardhana, like Mallinātha, takes it to be a सुत्सुप compound, i. e., the केवल or न compound. See our note to St. 1, Canto I. —**स्वयि मे भावनिबन्धना रतिः**, A proverbial saying.

P. 241. St. 54.—**गुहागतं तमः**, ‘ The darkness that is in the caves in which those creepers stand.’ —**नक्तं**, Cf. Chāritravardhana : “ हिमाद्रौ नक्तमोषधयः सप्रकाशा भवन्तीति प्रसिद्धिः. ” Cf. Ku. I. 10. “ भवन्ति यन्मोषधयो रज्यामेतलपूराः सरतप्रदीपाः. ”

P. 241. St. 55.—निशि, On this Hemādri makes the following remark : “ निशीत्यनेनालकस्थाने तमः सम्बन्धः सूचितः. ” On this passage Hemādri, Charitravardhana and Sumativijaya make the following remark : “ प्राणिनां संयोगवियोगौ विलोक्येते तत्त्वया किमर्थमेवं संतप्यते इत्याशंक्याह. ”—For the second half compare Buddha, V canto, 57 verse “ अपरा न बहुनिर्मीलितास्यो विपुलास्योऽपि शुभ्रवोऽपि सत्यः । प्रतिसंकुचितारविन्दकोशाः सवितर्यस्तमिते यथा नलिन्यः ॥

P. 241. St. 56.—विरहान्तरक्षमौ, Hemādri explains it as : “ विरहलक्षणं रसाकरे । “ विप्रलम्भस्तु सामान्ये वियोगे विरहोऽन्यथा । यावज्जीववियोगे स्यादीष्योऽहर्निशं भवेत् ” इति । “ मृतपियाणामत्यंतं यावज्जीवातिदायिनां [दायिनं Ms.] । वियोगं विरहं प्राहुर्दसहं पूर्वसूरयः ” इति शब्दान्तर्धे । कथमत्र कोकयोर्विरहः “ समानधर्मार्थनिर्देशे तद्वत् ” इति साहित्यमीमांसासूत्रात् । “ उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव च ” इति काव्यप्रकाशे । “ व्यतिरेक आधिक्यं. ” Charitravardhana's explanation appears to be better than that of Mallinātha. He says : “ विरहस्य वियोगस्यान्तरमवधि क्षमेते इति तादृशं । चक्रवाकदयस्तु संयोगो भविष्यतीत्याशावन्धेन विरहेऽपि धीरत्वंमवलम्बन्ते इत्यर्थः. ” And Hemādri explains : “ वियोगनिमित्तकालव्यवधानक्षमा, ” “ able to bear the interval of separation. ” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. “ अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्ताद्विभेदतादर्थ्यं ” इत्यमरः ।—इयिता इन्द्रचरं पतन्निष्णु, The poets say that the चक्रवाक, though he has his mate all night beside him, can never, as long as the night lasts, come in close contact with her. Cf. Mv. II. 9. “ अहं रथाङ्गनामिव प्रिया सहचरीव मे. ”—अत्यन्तगता, ‘Altogether gone,’ i. e., gone forever. On this stanza Charitravardhana remarks : “ पुरा किल दशरथान्मजस्य रामचन्द्रस्य शापादात्रो चक्रवाकयोर्विरहः । रामस्तूयत्येतत्तः । कथमत्राजविलापे चक्रवाकविरहं रचयाञ्चकार । कंवरयतनत्वाद्विलोक्यमानस्य वर्णनत्वाच्च दूषणमत्र । अथ वा । संसारस्यानादित्वाद्रामपरम्पराया अथनादित्वाद्युक्तमेवोक्तं. ”—कथमत्यन्तगता न मां इहे, A proverbial saying.

P. 241. St. 57.—नवपल्लवसंस्तरे, On this Charitravardhana remarks : “ पल्लवानां नवशब्दोऽतिकोमलत्वसूचनार्थः ” इति.—कथं विषहिष्यते वद, On this Hemādri observes : “ तस्य दुःसहत्वात्. ”—वामोर, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ वामं स्यात्सुन्दरे सत्ये ” इति केशवः ।

P. 242. St. 58. —प्रथमा, Hemādri renders it by “ प्रवरा वा. ”—रहःसखी, Hemādri explains : “ रहस्येकान्ते सखी । सुरतेऽपि निबन्धनादहःसखी. ”

P. 242. St. 59-60.—निहिताः, Charitravardhana explains as : “ गुणगुणकलितां मामन्तरेणासावजो दुःखवान् कथं भविष्यतीति मामाभासयितुं परपुष्टा-

दिषु स्वगुणा निहिता इत्यर्थः । परं ते गुणाः &c. —अवलम्बितुं न क्षमाः, On this Hemādri makes the following remark : “तवोपरि दोषो नास्ति । गुणा एव न शक्ता इत्यर्थः.”

P. 243. St. 61. —मियुनं परिकल्पितं स्वया सहकारः फलिनी च, Here Hemādri : “ विवाहकरणं प्रयोगरत्नावल्याम् । “ विवाहमङ्गलाचार- [मङ्गलाचारा Ms.] गीतनेपथ्यसंयुता । वृक्षेणाद्वाहिता इयमा जायते कुसुमाकुला [कुसुमान्विता Ms.]. ” The matching of a tree with a creeper, and even the celebration of a sham marriage between them is a favourite idea with the poets. Compare also the affecting scene where S'akuntalā bids farewell to her favourite creepers and the reply that the sage कण्व makes. S'a. IV. “ सङ्कल्पितं प्रथमेव मया तवार्थं भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् । चूतेन संश्रितवती नवभालिकेयमस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः. ”

P. 243. St. 62.—कुसरोहदस्त्वया, Hemādri gives the following note : “ तथा च प्रयोगरत्नावल्याम् । “ नूरावितपादेन तरुण्या ताडितो भृशं । अशोकः केसरो वक्त्रसंधुसिक्तश्च फलति ” इति । and further “ तरुगुल्मतादीनामकाले कुशलैः कृतं । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहलं स्यात् तत्किया ” इति शब्दार्णवः. And Chāritravardhana and Sumativijaya have : “ स्त्राणां चरणप्रहारेण अशोक-तरुः पुष्पयुतातिं प्रसिद्धिरतः पादप्रहार एवाशोकस्य दोहद इति भावः. ” Cf. also Mv. III. 17. “ अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा । नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन संभावि-तः । अशोकं यदि मय एव कुमुमं संपत्स्यसे । वृथा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारण-म्. ”—अलकाभरणं, ‘ which should have, were you living, decorated your hair. ’—निवापमाल्यताम्. On this compare the following from As'valāyana Gṛihya Sūtra, 4, Adh. 8 Kandikā, Bibli. Indi. series “ एतस्मिन्काले गन्धमाल्यधूपदीपाद्युत्पादनानां प्रदानम् ” ॥ १ ॥ ‘ In that moment the gifts of perfumes, garlands, incense, lights, and, clothes are offered (to the Brāhmanas). ’ The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. “ निवापः पितृदानं स्यात् ” इत्यमरः ।

P. 243. St. 63.—अन्यदुर्लभम्, Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya make the following remark : “ अन्यस्याः । सर्वेनानो वृ-त्तिमात्रे पुनर्दावः । यद्वा । अन्येन वृक्षेण दुर्लभं ” ।—रवं शोच्यसे, Here Hemādri says, शोच्यसे इत्यत्र इवशब्दसंबन्धो वा. ”—चरणानुमहं, Here Hemādri discusses, “ शेषवाविवक्षया, “ अधीगर्थः. ” Pāṇini, II. * 3. 52. इति न षष्ठी. Translate the aphorism :—“Of the verbs having the sense of ‘ remembering ’ (अधीकृ) and of दय् ‘ to give, ’ ‘ to pity, ’ ‘ to protect, ’ ‘ to move, ’ and of ईक्ष् ‘ to rule or be master of, ’ the object takes the genitive case-affix. ” See Apte's Guide p. 81. Third Ed.

P. 244. St. 64.—**विलासनेखलां**, 'A fancy zone,' i. e., a zone or girdle made of various flowers to be worn in the place of the usual one of gold set with diamonds &c.

P. 244. St. 65.—**प्रतिपच्चन्द्रनिभः**, Châritravardhana reads चन्द्रमुखः instead of चन्द्रनिभः and explains, "प्रतिपच्चन्द्र इव मुखं यस्य स तादृशः । वर्धनशीलत्वात्समस्तजनैरुत्कृष्टया विलोक्यमानत्वाच्च ।" He goes on to say : "प्रतिपच्चन्द्र इत्यत्र प्रतिपत्साविध्यलक्षणया द्वितीयाचन्द्रो विवक्षितः । यद्यपि प्रतिपदि चन्द्रकलास्ते तथाप्यदृश्यमानत्वाच्च युज्यते । तथा चोक्तं किराते । 'प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रज्ञा नृपं' इति. Mallinâtha explains "प्रतिपत्तिनिष्ठुरः as the predicate of व्यवसायः, and interprets the whole passage as, 'although there are reasons why the व्यवसायः should not be प्रतिपत्तिनिष्ठुरः, still it is so.' Hemâdri, Châritravardhana and Vallabha also take प्रतिपत्तिनिष्ठुरः predicatively. Hemâdri says, "तथापि ते व्यवसायो मरणोद्यमः प्रतिपत्त्या दुराग्रहेण निष्ठुरः । इदमेव मयावश्यं कार्यमिति प्रतिपत्तिरभ्युपगमस्तेन क्रूरः । Châritravardhana says, "इत्येतच्चित्तयं यद्यपि जीवितालम्बनमस्ति । तथापि ते व्यवसायो मरणोद्योगः प्रतिपत्तां प्रीतो निष्ठुरः कर्कशः पराङ्मुख इति भावः ।" Vallabha says, "तथापि ते तव व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः स्वभावनिर्ययः ।" What Aja means, however, appears to be different. He says that 'although there were reasons why Indumati should not be in haste to leave her friends, her promising son and himself who loved her so dotingly, still her action (of leaving them forever) was irreconcilable with love.' Sumativijaya interprets the passage in the same way as these commentators do.—**एकरसः**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "शृंगारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः । —**प्रतिपत्तिः**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च" इति विश्वः ।

P. 244. St. 66.—**धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता**, 'All love is at an end, pleasures are no more.' Hemâdri renders रति by "सुरतं रमणं च." The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाद्वरतुष्टिषु" इति विश्वः । —**आभरणप्रयोजनं गतं**, Châritravardhana explains : "शृङ्गारादिकं गतं । "नाकामा मण्डनाप्रयः" इत्युक्तत्वात्."

P. 245. St. 67.—**प्रियशिष्या**, Châritravardhana enumerates some of these sixty four arts or accomplishments as they are otherwise called, "गीतनृत्यवादित्रचित्रकुम्भनालेषपुष्पसंदर्भसारिक्रीडालिपिशानादीनां षतुःषड्विंशत्याकानां च विद्याध्ययने प्रियाभिमतं शिष्यान्तेवासिनीति ।" And gives the substance of the passage in the following words, "एकस्यास्तवा-

हरणे धृतिरत्यादीनां राज्यालभ्यनभूतसाधिवादीनां च हरणमित्यर्थः. ”—हरता त्वां
&c., A choice expression. Here Hemadri explains it as, “एते
बानावादय अदिशा अनन्वादो वा वक्तव्याः.” And giving this Vārtika,
he goes on quoting the following : “त्वामौ द्वितीयायाः” Pāṇini, VIII.
1. 23. इति न। तथा मेघदूते। “आनामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मधोनः.” He
gives the substance of the passage in the following words : “स-
च्चिदस्त्वमेव। सखापि त्वमेव। प्रियशिष्यापि त्वमेव। शासितमहर्षि शिष्या.”

P. 215. St. 68.—मदिराक्षि, Chāritravardhana gives reason for the epithet, and says, “मदिरे हर्षदायिनी प्रान्तशोणे वा पश्चिनीजानित्वादक्षिणी नेत्रे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ ।” ‘मद्यतीति मदिरे’ इति । “इषिमदिमुदिखिदिदिदिदि” — &c., Unādi Sūtra, 51, S. K. p. 321. “इति मदिरहर्षग्लपनयोरित्यस्मादौणादिकः किरच्प्रत्ययः” । And remarks “मदिरावदक्षिणी यस्यास्तत्सम्बुधाविति कश्चित् । “प्रातरक्ते च नेत्रे” इति रतिरहस्योक्तौ । Hemādri has the following : “मदिरामिधमक्षि दृष्टिर्यस्याः सा तत्सम्बोधने । यथा संगीतकलिकायां । ‘स्निग्धाद्धेमुकुला कान्ता लम्बिता मदिरा तथा । पञ्चैवात्र प्रतिज्ञाताः शार्पादित्येन दृष्टयः । सौत्रवेनापरित्यक्ता स्मेरापांगमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता” इति । यद्वा । मायन्ति आभ्यामिति मदिरे अक्षिणी यस्याः सा । इषिमदीत्यौणादिकः किरच्प्रत्ययः । “बह्व्रीही सकथ्यश्नोः स्वाङ्गात्पञ्च,” Pāṇini, V. 4. 113. इति षच् । ततो डीप् । वामनस्तु । “इतो मनुष्यजातेः” Pāṇini, IV. 1. 65. इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षा च लक्ष्यानुसारतः इति डीर्षं शास्ति । “अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः,” Pāṇini, VII. 3. 112. इति ह्रस्वः. Vallabha says : “मदिरा दृष्टिविशेषा” । उक्तं च । “इषत्कम्पितपञ्चाया विवृत्तपदलोचना । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिराक्षिरूपे मदे.” [मदिराक्षिरूपा मता ?] —मदाननार्पितं, Hemādri and Chāritravardhana analyse : “मदानेन मनुष्येनार्पितं.” It should rather be interpreted “मदानेन अर्पितं” than in the manner of Mallinātha. Hemādri and Chāritravardhana interpret it better. The wine was taken by Aja in his mouth and was thence directly transferred into that of Indumati. This was how she usually drank (मधु) when she was here ; but that she is dead and gone the drink that she would now obtain was merely the watery oblation, soiled by his tears, and that too unlike the luscious wine poured by her husband directly into her mouth, would now be sent from this world to the next where she resides. —अनुपास्वसि, ‘When alive, Indumati used to drink after (अनु पा) Aja.’ Cf. Hemādri : “न हि सुरते वस्तु भुक्त्वा नीरसं रोचते । यद्वा । मधुपानानन्तरं वैषशाक्तोक्तमनुपानं सूचितं । मधुपानानन्तरं जलपानं निबिद्धं । पल्लोकोपनतमित्यनुपानस्य बिलबः सूचितः.” Also Chāritravardhana : “ननु क्वाप्रत्ययादेव जलाजलिपानस्य पश्चाद्वावो लब्धोऽतः किमर्थोऽनुप्रयोगः । अत्रोच्यते । मधुपानानन्तरं कार्यमनुपानमित्यगदकाराणां भाषणानुरोधदोषः इति । मधुपानापेक्षया पश्चात्पानस्य विवक्षितत्वादित्यन्यः.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority produced by the Northern

Mss. यथाह मन्त्रार्थः । “अनुमानं हिममलं यवगोधूममिमिते । दानि मये विषे शब्दे पिष्टे मिष्टमयेऽपि च ” इति । तत्र इहैव युज्यते । इदं तूष्णं लोकान्तरौपयोगि धेत्यायुर्वेद-विरोधात्कथमनुपास्यसीति भावः ।

P. 246. St. 69.—विभवेऽपि सति, Hemādri says : “ यद्वा । सति प्रज्ञस्ते विभवेऽपि. ”—विलोभनान्तरैः, Hemādri explains : “ विलोभ्यन्ते प्राणिनः ए-भिरिति विलोभना विषयास्तैरहतस्याप्यनाकृष्टस्य । यद्वा । विलोभनान्तरैरन्याभिः क्षिभि-रहतस्येति प्रीतिकारणं. ”—त्वयाभयाः, On this Hemādri remarks : “ त्वयि मृतायां त्वां विना किमपि सुखं नानुभवामीत्यर्थः. ”

P. 246. St. 70.—करुणार्थमयितं, Hemādri explains : “ करुणोऽर्थोऽभि-धेयो वाच्यो यस्य रसस्य तेन ग्रथितं गुम्फितं । करुणभासावर्थश्चेति वा । यथा तथा. ”—अपि, Here Chāritravardhana remarks : “ अपिशब्देनाचेतनत्वं द्योत्यते. ”

P. 246. St. 71.—स्वजनः, Hemādri analyses : “ स्वासां ज्ञातीनां जनः इति वा. ”—कथंचित्, ‘ With difficulty. ’ “ बलात्कारेण ” says Chāritravardhana.—कृतान्त्यमण्डनां, Vallabha reads तदन्यमण्डनां and interprets: तदेव कृतमण्डनं [कृतं मण्डनं ?] यस्याः सा तां. ” Chāritravardhana appears to have read with Vallabha. For he says : “ तदा क्रियमाणमन्त्यं प्रेक्षितं मण्डनं यस्याः सा तां । अथ वा । सैव सुराखगत्यं मण्डनं यस्यास्ताभिन्दुमती. ” Hemādri agrees distinctly with Mallinātha. The final decorations alluded to in the text were those which a Suvāsini (a woman whose husband is alive) is entitled to receive even after her death. As Indumatī died a Suvāsini she was every way entitled to receive all honours and decorations which her husband offered to her after her demise. The funeral decorations of the dead body prescribed by As’valāyana are as follows : “ प्रेतं स्नापयित्वा नलदेनानुलिप्य नलदमालां जपामालां वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा पादमात्रमवच्छाद्य शेषेण प्रत्यगग्रेण प्राक्षिप्तमाविःपादमाच्छादयेयुः परिधानं चान्यदयुरवच्छेदं कर्त्ता संगृहीयात्. ” Gṛihya Parisiṣha, Adh. III. Kandikā I. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ” इति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानवाच्यमर्थः ।

P. 247. St. 72.—वाच्यदर्शनात्, Here Hemādri quotes the following from Pratāpamārtanda : “ उपक्रोशश्च निर्वादो विज्ञेयं वाच्यमदयोः ” इति. —अनु संस्थितः, On this Chāritravardhana remarks : “ अथ वा अनुसंस्थितः इत्येकमेव पदं । अनुमृतः इत्यर्थः. ”—अभिसारः, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “ तदधीनवचने ” इति सातिप्रत्ययः । —न चकार चरितमभिसारः, A proverbial saying.

P. 247. St. 73.—**दशाहसः परे**, 'After the ten days.' Cf. Hemādri, "विद्वान् क्षत्रियश्चेदशाहं" इति विष्णुस्मृतिः । अन्यस्य तु । "दशाहाच्छ्रुयते विप्रो द्वादशाहात्तु बाहुजः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन श्रुयति" इति. And discusses दशाह exactly like Mallinātha and adds the following : "अमरश्च" । "अह्नाहन्ताः द्वेदभेदाः" इति । "दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते" इत्यादौ द्वितीयान्तः." And Chāritravardhana has : "भूरिदक्षिणाविषय एकादशाहादिभ्राह्मणदयः," and adds the following : "क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः" इति पराशरवाक्यात् । क्षत्रियस्तु दशाहमाशौचं तदपि स्वधर्मनिरतत्वं चेत् । यद्वा । दशाहो विधिविशेषो नन्वशौचावधिः । यतो द्वादशाहेन क्षत्रियस्य शुद्धिः सर्वं स्मृतिषु स्मर्यते." And Vallabha adds : "दशाहोऽत्र विधिविशेषो न तु दश दिनानि." The explanation of Mallinātha, as well as Hemādri, appears to be correct. It is not clear what is the particular rite called दशाह, if any so called, that is referred to by Chāritravardhana and Vallabha.—**गृह एवोपवने**, There are two kinds of ceremonies constituting what is called the 'अन्त्येष्टिः' or the funeral rites. The first class of ceremonies are those that are performed during the period of ten days of mourning. These, as a rule, should be performed in the burning ground. The other class of ceremonies are performed after the tenth day and these are the ceremonies, it appears, here referred to. These ceremonies may be performed at home, in a cow-shed or a garden attached to the house. And the poet means that though Aja could have returned to the city and celebrated the ceremonies, to be performed after the mourning period, at home, he nevertheless performed these rites in the very garden where Indumatī died, and returned home after everything had been done. So great was his sorrow and reluctance to return alone to that house whence he had departed with Indumatī, and where he would now have to perform her funeral obsequies.

P. 248. St. 74.—**तया विना**. Hemādri gives reason in the following words : "निष्प्रभत्वात्"—**परिवाहमिवावलोकयन्**, 'Seeing as it were the outflow of his grief.' Hemādri remarks : "तस्य शोकस्य तत्र भागीकृतत्वात्." परिवाह means the flow of water that passes through a sluice, and the poet means that the suppressed sorrow of Aja found its way out like water, that being dammed into a collection finds its way out through a sluice.

P. 248. St. 75.—**सवनाय दीक्षितः**, One who has taken दीक्षा or has undergone the initiative ceremony of a sacrifice is not at all allowed to leave the place of sacrifice until it is completed. The sacrificer should remain in his seat every day at sun-rise and

sun-set : “मा त्वाव्यत्र दीक्षितविमितादादित्योभ्यादियाद्वाभ्यस्तमियाद्वा.” Baudhāyana Sūtra, Somaprakaraṇa.—शिव्येण किलान्वबोधयत्, Hemādri remarks : “अन्तेवासिना वामदेवं.” And Chāritravardhana has the following : “स्वयं गृहीतदीक्षन्वाद्रशिष्टः शिव्यं प्राहिणोदित्यर्थः”.

P. 249. St. 76.—न भवन्तमुपस्थितः स्वयं, Hemādri gives the reason for Vas'istha's not coming personally to see the king : “दीक्षितेन न किल गन्तव्यमिति.” And Chāritravardhana and Sumativijaya have the following : “विहितसंकल्पः कापि न व्रजेदिति.” And Vallabha says : “दीक्षितेन किल नागन्तव्यमिति । यदि वा । दुःखिताः आभासनीयाः इति कृताचारः.”—प्रकृतौ स्थापयितुं ततश्च्युतं, A proverbial saying.

P. 249. St. 77.—विभ्रुतसत्त्वसार, Hemādri explains it as : “विभ्रुते विख्याते सत्त्वं सारा यस्य तस्य संबोधनं । हर्षविषादयोरैकरूपा बुद्धिः सत्त्वं.”—हरि चैनामुपधालुमर्हसि, A proverbial saying.

P. 250. St. 78.—अजन्मनः पुरुषस्य पदेषु, Chāritravardhana : “अजन्मनो जन्मरहितस्य पुरुषस्य विष्णोः पदेषु भूम्यन्तरिक्षस्वर्गेषु.” And Hemādri has : “स्वर्गमृत्युपातालेषु.” And Vallabha gives the following : “भूर्भुवस्स्वर्लक्ष्येषु.”—ज्ञानमयेन पश्यति, Sumativijaya gives the substance of the passage in the following words : “भुवनत्रये कालत्रयस्य वार्ता गुरुर्वशिष्ठो ज्ञानेन जानातीति भावः.”

P. 250. St. 79.—तृणविन्दोः, Hemādri explains : “अत्रिवंदयान्त्वगैराज्यहरणे परिशङ्कितः.”—हरिणीं सुराङ्गनाम्, Hemādri explains it as : “यद्वा । किंविशिष्टां सुराङ्गनां हरिणीं भुवर्गप्रतिमामतितेजस्विनीमित्यर्थः,” and supports it by citing the following : “हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ।” “वृद्धिरादै च” Pāṇini, I. 1. 1. इति सूत्रे न्यासे तुल्यविभक्तिकानां तद्वृणसमारोपी दृष्टो यथा सिंहो माणवक इति.”

P. 250. St. 80.—समवेलाप्रलयोर्मिणा, Cf. Chāritravardhana and Sumativijaya : “कल्पान्तकालकबोलसद्भवेन.” प्रलय means the final destruction of the world brought about by a deluge as predicted by the several Purāṇas ; and a प्रलयोर्मि is a wave that will, according to the theory of the Purāṇas, rise at that time. वेलाप्रलयोर्मि is a ‘destructive wave breaking the barriers of the coasts.’—प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम्, Hemādri analyses : “यद्वा । प्रकृष्टेन चारुणमुखेन आविष्कृतः प्रकीकृतभारुर्मनोहरो विभ्रमो विलासो यया तां तथोक्तां.”

P. 251. St. 81.—परवान्, Chāritravardhana and Sumativijaya render it by “शकाधीन इत्यर्थः.”

P. 251. St. 82.—ऋयकैशिकवंशसंभव, The Krathakais'ikas are the same as the Vaidarbhās. See our note to stanza 39. Canto V. Cf.

Vallabha : “विद्वेषं वंशसंभूता,” and Châritravardhana says : “कथं के-
शिकयोर्विद्वेषं वंशसंभूता.”—महिषी, Châritravardhana explains it
by “पट्टराज्ञी.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s
commentary omit the following authority of Amara produced by
the Northern Mss. “कृताभिषेका महिषी” इत्यमरः । See readings.

P. 252. St. 83.—अपायचिन्तयात्, Hemādri and Châritravardha-
na render it as : “नाशचिन्तयात्,”—उपस्थिता, Hemādri. Châ-
ritravardhana and Sumativijaya explain it by : “नित्या.”—कलवि-
णः, Châritravardhana remarks : “राज्ञां भूरेव मिया” इत्यर्थः.

P. 252. St. 84.—मदवाच्यम्, Is equivalent to “मदेन यद्वाच्यं तत् :
‘any thing censurable done through arrogance,’ the arrogance being
in the present case that which good fortune was likely to produce.
Cf., Châritravardhana and Sumativijaya : “राज्याभिगमेन यत्तवापयज्ञो ना-
सीचेन तच्छ्रुतं प्रादुर्भूतं । संप्रति त्वदधिगतदुःखपरित्यागेन तच्छ्रुतमत्येतं प्रकटय.”

P. 253. St. 85.—भिन्नपथाः, On this both Châritravardhana and
Sumativijaya make the following remark : “केचिन्मृत्योः केचिन्पशवः के-
चिद्देवाः केचिद्रक्षांसिती.” ‘Of those that dwell in heaven the conditions
are different;’ literally, ‘the ways of those who enjoy the other
world differ according to their respective actions.’ The
above explanation of Châritravardhana and Sumativijaya does not
properly bring out what the poet means. Souls are nowhere de-
scribed as entering into bodies of different species while they live in
heaven, but they do so only on earth.—अनुमृता, Châritravardhana
says : “अथ वा । अनुमृतं न्दुमर्ति विशेषणं । मृद् प्राणत्यागे । सोपसर्गस्यास्य सक-
र्मकत्वात्कर्मणि क्तः । त्वयानुमृता यस्यास्ता पञ्चाश्वयानुमृतं सा इत्यर्थः । अथ वा । भा-
वे क्तः । अनुमृतं मरणं यस्यास्तीति.” And Hemādri has : “अनुमृतं यस्याः से-
ति प्रथमान्तो वा.”—परलोकजुषां, Vallabha remarks : “प्राप्यते मरणं यत्र
बन्धनं श्रीः सुखं बधूः । स तत्र नीयते स्तेनकर्मणा गबहस्तिनतः.”

P. 253. St. 86.—अपशोकमनाः, Analyse, “अपगतः शोको यस्मात्तदप-
शोके गतदुःखं मनो यस्य सः.”—स्वजनाश्रु, The Southern and the Deccan
Mss. of Mallinātha’s commentary omit the following authority pro-
duced by the Northern Mss. “बन्धुस्वस्वजनाः समाः” इत्यमरः ।

P. 254. St. 87.—मरणं, Both Hemādri and Châritravardhana ex-
plain it as : “नित्यत्वात्.” And further Châritravardhana says :
“अथ मरणज्ञानेन स्थूलशरीरपरित्यागोऽवगन्तव्यः शरीरिणः स्वात्मनो नित्यत्वात्.”
Cf. Buddha. Canto III, verses 58-59. “किं केवलस्यैव जनस्य धर्मः सर्वप्र-
जानामयमीदृशोऽन्तः” । and “हीनस्य मायस्य महात्मनो वा सर्वस्य लोके नियतो विना-

शः"—विकृतिः, Hemādri, Châritravardhana and Sumativijaya render it by "विकारः"—क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्, Hemādri gives the following reason: "विनाशित्वात्पिण्डस्य."

P. 254. St. 88.—कुशलद्वारतया, 'Regarding it (i. e. प्रियनाशं) as the door which leads to blessedness.' Cf. Hemādri: "न चेष्टजनविरह-सन्तापो युक्त एवेत्याह."

P. 254. St. 89.—स्वशरीरशरीरिणौ &c., Here स्व is contrasted with "बाह्यैः"—विरहः किमिवानुनापयेद्दह &c., On this Hemādri gives the following note: "सदा संयुक्तयोर्देहात्मनोरपि वियोगोऽवश्यंभावी किं पुनर्बा-
ह्यानामन्येषामिति । तदुक्तं । "सहजीवितयोर्नास्ति सम्बन्धः कायजीवयोः । पुत्रमित्रकल-
त्रेषु सम्बन्धः केन हेतुना" इति. And Châritravardhana has the following:
"यस्यास्ति नैक्यं वपुषापि सार्धं तस्यास्ति किं पुत्रकलत्रमित्रैः । एथक् च ते चर्मणि
रोमकृपाः कुतो हि तिष्ठन्ति शरीरमध्ये" इति.—श्रुतसंयोगविपर्ययौ, Cf. Buddha.
Canto VI. verse 20 "भवन्ति द्वयार्थदायादाः पुरुषस्य विपर्यये"

P. 255. St. 90.—द्युचो वशं गन्तुं नार्हसि, A proverbial saying. On this Hemādri quotes the following from Gîtâ: "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रु-
वं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्यं नानुशोचितमर्हसि."—द्वितयेऽपि, Hemādri :
"द्वौ अवयवौ येषां दुमाणां ते । वातीति शेषो वा । द्वितये इति बहुत्वं [बहुवचनं Ms.]
अवयवभेदेन । "प्रथमचरमतया"—Pāṇini, I. 1. 83. इति सर्वनामता. Translate
the aphorism:—"And also the words प्रथम 'first,' चरम 'last,' words
ending with the affix तय, अल्प 'few,' अर्ध 'half,' कतिपय 'some,'
and नेम 'half,' are optionally सर्वनाम, before the *nom. plu.* termi-
nation."—चलाः, Sumativijaya gives the substance of the passage
in the following words, "पवनेन वृक्षाः किल कम्पन्ते न गिरयः । तथा नीचाः
शोकेनाभिभूयन्ते न तु न्वादृशा अतः शोकं दूरीकुरु इति भावः."

P. 255. St. 91.—प्रतिगृह्य वचो &c., For a parallel expression in
the same sense compare Buddha. Canto V. verse 71. "प्रतिगृह्य ततः स
भर्तुराज्ञां &c."—सुनि, Hemādri says, "वामदेवं."—शोकचने, 'filled with
grief' The grief was so overwhelmingly great that it occupied the
whole of the space and left no room in it for the advice of Vāmade-
va.—अस्य, Hemādri makes the following remark, "अस्येति हृदीत्यनेन
सम्बध्यते."—हृदि तदलक्ष्यपदं, A proverbial saying.

P. 255. St. 92.—अवितथसूनुतेन तेन, 'By him whose words were
not only agreeable but also true.' This epithet seems to be employ-
ed here to show that in surviving some years after Indumati's death
Aja did not act contrary to his express desires contained in his la-
mentation. Although he lived eight years after her death he was
yet अवितथसूनुत, for he passed those years because his son was still

an infant, 'सुनोर्बालत्वात्'—सादृश्यप्रतिकृति,° As for the इन् compound see commentary.—स्वमेषु, On this epithet Hemādri gives the following note : “ स्वमस्वरूपं तु जाग्रदज्ञायामदृष्टवशादात्मा सुखदुःखभोगमपभुङ्क्ते [° भोगं भुङ्क्ते Ms.] । तथा स्वभावस्थायामपि पूर्वकर्मवशादात्मा नाडीभिर्निगम्य [नाडीतो निर्गम्य Ms.] तत्र देशे नवं देहं निर्माय पूर्वं शरीरं [पूर्वशरीरं Ms.] तत्रैव देशे प्राणवायुना रक्षन् स्वमभोगान् भुङ्क्त्वा पुनरपि पूर्वशरीरे प्रविशति । तत्रार्थे ज्ञातातपी श्रुतिः । “ प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायं । बहिः कुलायादमृतभरित्वा । स ईयते अमृतो यत्र कामो हिरण्मयः पौरुष [पुरुष Ms.] एकहंसः । स्वमान्त उच्चावचमीयमानो । रूपाणि देवः [देव Ms.] कुरुते बहूनि ” इति.—समाः, Hemādri remarks : “ हायनो श्री शरत्समा ” । रूपनिर्देशाभावाच्च । समाशब्दः एकवचनान्तो बहुवचनान्तो वा । तथा प्रनापमार्तण्डः । “ शरत्स्त्रियां समा स्त्रीत्वे भूय्येकत्वे च दृश्यते. ” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Ms. “ संवत्सरो वत्सरोऽन्दो हायनोऽस्मी शरत्समाः ” इत्यमरः ।

P. 256. St. 93.—प्रक्षप्ररोह इव सौधतलं विभेद्, On this Hemādri remarks : “ प्रक्षत्यधो गच्छति मूलैरिति क्षीरस्वामी । महाराष्ट्रभाषा । पारवियांची पिंपरी [पिंपरी Ms.]. ” From this Marathi synonym it appears that Hemādri was a Marāṭhī Brāhmaṇa or at least one thoroughly conversant with Marāṭhī. His father's name was, it appears from the colophon given at the end of each canto, Īś'varasūri. If Sūri were no objection his father appears to have been a native of Karnātak, or that part of Karnātak which is near the Mahārāshṭra territory. His son Hemādri must have settled in Mahārāshṭra from his childhood. The name Īś'vara is generally found among the Karnatic Brāhmīns. On this passage Ohāritravardhana remarks : “ चेन्मये तदा प्रियां लप्स्ये इति मरणं लाभमेवाज्ञासीदित्यर्थः ”—विषजां, Subjective Genetive, Ohāritravardhana : “ कर्तारि षष्ठी । असाध्यमचिकित्सितं ” ।

P. 256. St. 94.—प्रायोपवेशनमतिः, 'Desirous of starving himself to death.' प्राय or प्रायोपवेशन means 'refusing food and awaiting death.' Cf. Hemādri : “ संन्यासवत्यनज्ञाने पुमान्प्रायः इति तत्र संन्यसनं सर्वत्यागो मरणाध्यवसायः इति क्षीरस्वामी । क्षत्रियाणां संन्यासस्य निषिद्धत्वात्. ”

P. 257. St. 95.—लीलागारेष्वरमत्, Hemādri gives the following note on this : “ मरणं किन्त्वसौ [कृत्वासौ Ms.] दत्तयो कैश्चिन्न दृश्यते [न दृश्यते Ms.] इति शृङ्गारतिलके (?) । “ मरणात्प्रागवस्थापि मरणं मुनिनोदितं [मरणमनुमोदितं Ms.] । शृङ्गारे मरणादूर्ध्वं पुनर्योगो विधीयते ” इति काम्योपदेशे.—आसाद्य, Hemādri explains it by : “ दिव्यत्वं प्राप्येत्यर्थः. ” One of the three manuscripts of Hemādri's *Darpana* gives : आदित्यत्वं प्राप्येत्यर्थः.—संगतः, Ohāritravardhana says : “ हरिणीनाम्न्या सुरक्षया मिलितः. ”

सन्. "—जह्नुकन्वा, Jahnu was a descendant of Pururavas, and son of Suhotra. This prince, 'whilst performing a sacrifice, saw the whole of the place overflowed by the waters of the Ganges. Highly offended at this intrusion, his eyes red with anger, he united the spirit of sacrifice with himself, by the power of his devotion and drank up the river. The gods and sages, upon this, (came to him, and) appeased his indignation, and re-obtained Gangâ from him, in the capacity of his daughter; (whence she is called Jâhnavi).' Wilson's Vishnu Purana, Vol. IV. p. 14. See our note on Meghadûta stanza 54. See also our note to verse 85, Canto VI. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following definition produced by the Northern. Mss. मन्दाक्रान्ताच्छिन्दः । तद्वक्ष्यम् — " मन्दाक्रान्ता जलविषडगैर्म्भो नती तादृरू चत् " इति ।

CANTO IX.

P. 258. St. 1. Hemādri gives a general note on this and says, “इदानीं यमकं दर्शयिष्यन् दशरथव्यापारं वर्णयति.”—उत्तरकोसलान्, Two Kosalas are generally mentioned, the उत्तरकोसलः and the प्राक्कोसलः. The former was the country which formed the kingdom of Raghu and his descendants. See our note to stanza 5 Canto III.—समाधिगम्य &c., Cf. Buddha, Canto V. stanza 11. “अधिगम्य ततो विवेकजं &c.”—समाधि-जितेन्द्रियः, Hemādri renders it by “समाधिभित्तैकाग्र्यं तेन,” Chāritra-
vardhana by “नियमेन,” and Vallabha by “धर्मार्थकामानामेकरूपतया । अ-
विरोधेन । संयमेन वा,” and goes on saying : “अष्टांगयोगसमाधिना यतानि
(appears to be his reading) इन्द्रियाणि येन स यमनियमप्राणायामप्रत्यहारगुणसम-
न्वितः । ध्येयध्यानधारणा समाधिः.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “समाधिर्नियमे ध्याने” इति कोषः । And Hemādri observes : “जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नातिशङ्कानुसारिणः । भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयन् नमः स्तुताः” इति कामन्दकः.—प्रज्ञाशास्त्र, Hemādri remarks : “लक्ष्म्यपालनं हि राजधर्मः.”—महारथः, Hemādri says : “इति युद्ध-
कौशलं । यद्वा । धनुर्वेदस्य तत्त्वज्ञः सर्वज्ञाज्ञविशारदः । सहस्रं योधयत्येकः स
महारथ उच्यते” । “महारथादशगुणो विज्ञेयोऽतिरथो बुधैः.” Vallabha
also quotes the same.—यमवतां, Hemādri explains : “यमा विद्यन्ते
येषां तेषां,” and quotes the following from Yājñavalkya, “ब्रह्मचर्यं दया क्षा-
न्तिर्दानं सत्यमकल्पता । अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः.” And Chāritra-
vardhana, Vallabha and Sumativijaya have the following : “अहिंसा
सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः” इत्यादयो यमाः. Both Hemādri and Chāritra-
vardhana define the यमक as, “स्यात्पादपदवर्णानामावृत्तिः संयुतायुता । यमकं
भिन्नवाच्यानामादिमध्यान्तगोचरं” इति वाग्भटः ।—यमवतामवतां च धुरि स्थितः,
A proverbial saying.

P. 258. St. 2.—नगरन्ध्रकरौजसः, ‘Mahishāsura, flying from the battle in which Tāraka had been slain by Kārtikeya, took refuge in a cave in the Kraunch mountain. A dispute arising between Kārtikeya and Indra as to their respective prowess, they determined to decide the question by circumambulating the mountain; the palm to be given to him who should first go round it. Disagreeing about the result, they appealed to the mountain, who untruly decided in favour of Indra. Kārtikeya, to punish his injustice, hurled his lance at the mountain Kraunch, and pierced, at once, it and the demon Mahisha.’ Wilson's Vishnu Purāṇa, Vol. II. p. 119 note. See also Dowson's Hindu Mythology, p. 159

See our note on Meghadûta, Stanza 61. Châritravardhana says : “नग-
स्य कौञ्चादेः रन्ध्रकरः परशुरामः स्कन्दो वा,” and Vallabha has : “नगौ कौञ्ज-
कौञ्चौ तयोः रन्ध्रकरौ भार्गवकुमारौ परशुरामकार्तिकेयौ तद्वदोजो बलं यस्य &c.” And
Hemâdri has : “नगस्य कौञ्चादेः रन्ध्रकरः स्कन्दो भार्गवो वा,” and quotes the
following : “हंसद्वारं भृगुपतिशोवर्त्म यत्कौञ्चरन्ध्रं” इति मेघदूते.—गुणवत्तरं,
Châritravardhana renders it as : “गुणा दयादाक्षिण्यादयस्तेराधिकं.”—अस्य,
construe this with सनगरं प्रकृतिमण्डलं गुणवत्तरमभवत् .

P. 259. St. 3.—बलनिषूदनं, Hemâdri discusses the following:
“बलं दैत्यविशेषं निषूदयति मारयतीति । “अनुदात्तेतश्च हलादेः” Pānini, III.
2. 149. इति युच् प्राप्ते “सूददीपदीक्षश्च” Pānini, III. 2. 153. इति प्रतिषेधे
[प्रतिषेधः Ms.] कथं मधुसूदनः बलनिषूदनः । अनित्योऽयं प्रतिषेधः । प्रतिषेध इति
योगविभागार्थज्ञायते । अथ वा । नयादिषु मधुसूदनादयो द्रक्ष्यन्ते [वक्ष्यन्ते Ms.] इति
काशिकावृत्तौ. ” Translate the aphorisms :—‘The affix युच् comes in
the same sense after such intransitive verbs as are Atmanepadi and
begin with a consonant and are अनुदात्ते i. e. have a gravely
accented vowel as indicatory.’ ‘The affix युच् does not come
after the verbs ‘सूद् to strike,’ ‘दीप् to shine,’ and ‘दीक्ष् to
initiate.’ Pandit gives the following note, ‘this should properly
be read बलनिषूदन, the killer of *Vala*, or the *coverer* of the heavenly
cows, i. e. the rain waters, from वृ to cover. In numerous pas-
sages of the Rigveda Indra is mentioned as having broken or des-
troyed *Vala* and thereby set free the cows: e. g. “इन्द्रो यद्भजो धृष्यमाणो
अधस्ताभिनह्नयस्य परिधीन्” I, 52, 5. Also, “यो हत्वा अहिमरिणात्सत सिन्धून्
योगा उदाजदपथा बलस्य” II, 12, 3. And “इन्द्रो बलं रक्षितारं दुषानां करेणैव
वि चकरो रवेण” X. 67, 6. *Vala* was subsequently personified into a
demon, the son of Anáyushâ and brother of Vrittra. See Hari-
vams’a, Bhavishya Par. Adh. 241. See our note to verse 62, Can-
to III.—मनुदण्डधरास्त्वर्ब, Hemâdri explains it as : “मनोर्दण्डस्य आज्ञाया
धरोऽन्वयो वंशो यस्य नृपस्य तं । यद्वा । दण्डधरो राजा मनुआसौ दण्डधरश्च तस्यान्वयो
यस्य तं. ” *Manu* is the name of the first king of Ayodhyâ, which,
it is said, was built by him. He was the son of Sûrya and brother to
Yama. See Rāmâyana, Bālakānda 5. 6.—अमनुद्, On this Hemâdri
makes the following note: “नृपः कृतकार्यस्य भृत्यादेरर्थं दत्त्वा [अर्थदायक
Ms.] खेदं निरस्यति । इन्द्रोऽपि काले वर्षणात्कृतकर्मणः कर्षकादेः [कर्षुकादेः
Ms.] भ्रमनुत्. इन्द्रो हि वर्षति. and goes on saying, यद्वा । नृपः कर्षुकादेः
[कर्षुकादेः Ms.] । इन्द्रः कृतयज्ञादेः भ्रमनुत्. ” And Châritravardhana has:
“समये प्रस्तावे या वर्षिता वृष्टिदानं तेन । द्वितीये पक्षे । समये यागान्ते या वर्षिता दक्षि-
णा तथा कृते यत्कर्म कृष्यादि यज्ञादि च यैस्ते कृतकर्मणः कार्यका कृतिवज्रश्च तेषां भ्रमं
क्रमे नुदति दूरीकरोतीति भ्रमनुत्,” and goes on saying, “इन्द्रः कृतकर्मणां
कार्यकाणां भ्रमनुत् । दक्षरश्च कृतिवज्रश्च भ्रमनुत्. ”

P. 259. St. 4.—सपत्नजोऽभिभवः कुत इव, Châritravardhana and Sumativijaya give the substance of this in the following words: “देवकृतस्य रोगाद्युपद्रवस्याभावं वैरिविहितो मानवोऽभिभवः कुतो भवेदिति भावः.”—क्षितिरभूत्फलवती, On this epithet both Hemâdri and Dinakara make the following remark: “एतेन दैवानुकूल्यं.”—सामरते, Châritravardhana remarks: “एतेन दैवानुकूलत्वमुक्तं.”

P. 260. St. 5.—दशदिगन्तजिज्ञासा, Hemâdri here quotes the following from वाग्भट. “चतस्रः कीर्तयद्वाष्टौदश वा ककुभः कचिन्” इति.—अहीनपराक्रमं, Hemâdri analyses: “यद्वा । अहीनां सर्पोणां इनस्य शेषस्येव पराक्रमः पौरुषं यस्येति वा । “इनः स्वामिनि सूर्ये च तथैव विषयिण्यापि ” इति विश्वप्रकाशः । यद्वा । अहीनेषु शूरेषु पराक्रमो यस्येति । यद्वा । “हि गतौ वृद्धा च ” । हिन्वन्ति भयं प्राप्नुवन्ति रणे इति हयः । न हयः अहयो राजानस्तेषां इनाः प्रभवस्तेषु पराक्रमो यस्य सः । यद्वा । अः गरुडः हिः सर्पः तयोः इनः स्वामी विष्णुः तस्य पराक्रमो यस्य तः । “अः कृष्णे विनतासूनां अः विधानरि मन्मथे ” इति अनेकार्थः । यद्वा । अहिः शेषः सर्पः इनः सूर्यः तयोः पराक्रम इव पराक्रमो यस्य सः । यद्वा । अहीनां इनः स्वामी शंभुः । तद्भूषणधारित्वात् । तस्येव पराक्रमो यस्येति । अहीनां इनाः स्वामिनः महासर्पोस्तान् पिबतीत्यहीनपौ गरुडो तस्यैव रः तीक्ष्णः आक्रमो यस्येति वा । अहीनान् पातीति अहीनपाः महत्तराः तेषु तस्यैव वहेरिव आक्रमो यस्येति वा.” These explanations appear very pedantic. Mallinâtha generally avoids such a laboured attempt of explanation. Châritravardhana says “अथ वा । अहयो भुजङ्गमास्तेषामिनः स्वामी शेषनागस्तद्वत्पराक्रमो यस्य स तं शेषस्य अमुष्य च भूमिधारित्वाद्युक्तं विशेषणं.” This explanation is also laboured and far fetched.

P. 260. St. 6.—यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणौ अनुययौ. Hemâdri: “वसुवृष्ट्या धनदं । रुचा रवि । असतो नियमनाद्ग्रहणं । यमं समतया । वरुणो हि पाशसहवर्णासतो नियमयति । तथा च भुक्तिः । “अकृते [अनृते Ms.] खलु वै क्रियमाणे वरुणो निगृह्णाति ” इति. And further discusses, यमपुण्यजनेश्वरावित्यत्र आनङ्भावे “देवताद्वन्द्वे च ” Pânini, VI. 3. 26. इत्यत्र काशिकावृत्तिः “आनङ्गुतो द्वन्द्वे”, Pânini, VI. 3. 45. इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थं । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्व इति निपात्यते । तत्र लोकं प्रसिद्धसाहचर्याः वेदे च सहचरित्वनिष्ठास्तेषामिह ग्रहणं भवति । तेन शिववैश्ववणावित्यादौ नेति । तथा हरविष्णुवृषाकपि-ति ।” Varuna is a Vedic deity. Among other qualities the deity is represented as a judge who punishes sin and seizes the wicked. The following passages (quoted from the German *Wörterbuch*) give Varuna's character as a judge: “अनृते क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति.” Tai. Brâh. I. 7, 2, 6. “इंशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ॥ ” Varuna is the lord of punishment, for he holds the sceptre even over kings. Manu. 9. 245. “वरुणा वा पुनं गृह्णाति पाप्मना एहीतो भवति.” S'at. Brâh. XII. 7, 2, 17. “द्वौ संनिषय यन्मन्त्रयते राजा तद्देद वरुणस्मृतीयः ” Atharva Veda IV. 16. For the functions and duties of Varuna and Yama, see also Muir's *Sanskrit Texts* Vol. V.

—**पुण्यजनेश्वर**, 'Lord of the Punyajanas,' a race of demi-gods, named along with certain other kinds of them as in the following passage from the Atharva Veda, "गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः देवाः पुण्यजनाः पितरः." Athar. Veda VIII. 8, 15.—**समतया**, Châritravardhana renders as, "समलोचन-प्रतिपातेन."—**निबमनात्**, Châritravardhana explains: "निजमार्गस्थापनाच्च."—**अरुणाग्रसरम्**, Châritravardhana discusses the epithet in the following way, ननु । "पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः", Pānini, III. 2, 18. इति किंप्रत्यये एकारा-
विपातादरुणाग्रसरमिति कथं । सत्यं । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैरिति सप्तमीबहुवचनार्थमेकारान्तत्वे
न निपातमिति वदन्ति साधुत्वं । तत्र ग्रामाण्यधुरमधिगच्छति । काशिकान्यासकारम-
हाभाष्यादिविचारविरुद्धत्वात् । वयं च सरतीति सरः इति । पचायच्च । अग्रस्य सरोऽग्र-
सरः इति समाधानं कुर्मः । किं च । पदद्वये तृतीयाकरणात्रियमनादित्यत्र पञ्चमीकर-
णात्प्रक्रममंगः इति काव्यप्रकाशः । यमादिविशेषणत्वेन सवरुणावित्यस्याप्राधान्यत्वाद्-
शक्तिमूचकत्वेऽपि यमकतात्पर्यत्वाददृष्टमन्यत्." Translate the aphorism :—The
affix ट comes after the verb स 'to move', when the words in compo-
sition with it, are पुरः, अग्रतः and अग्रे, all meaning 'in front of or be-
fore.' As पुरः सरति = पुरःसरः 'who goes in front, a harbinger.'
So also अग्रतः सरः and अग्रसरः 'going in front, a leader.'

P. 260. St. 7.—**शशिप्रतिमाभरणम्**, Hemādri makes the following
remark, "शशिप्रतिमत्वं मयस्य रात्रौ प्रायेण सेवनात्," and Châritravardhana
has the following, "निशि मदिरास्वादने हि चन्द्रप्रतिमाभरणत्वं युक्तं."—**नवाः**,
Châritravardhana takes it to be one word, and makes the follow-
ing remark, "नूतनाः स्त्रियो हि लोभनीया भवन्तीति." Hemādri takes it like
Mallinātha, but he also makes the following remark, "नवेति वा पदं ॥
वा समुभये ॥ नवा नूतना तदा नवयौवने विशेषणं तस्य"।—**दुरोदर**, Hemādri re-
marks, "चत्वारि कामज्यान्येतानि व्यसनानि क्रोधजानि त्रीणि एवं सन्त" । "स्त्रियोऽक्षा
भृगया पानं वाक्पारुष्यं च पंचमे । महश्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च" इति । क्रोधजा-
ः पंचमे वक्ष्यति ।

P. 261. St. 8.—**प्रभवति**, Châritravardhana renders it by
"स्वामिनि"—**नागपरुषा परुषाक्षरमीरिता**, Châritravardhana makes the
following remark: "शत्रौ च कर्कशवाक्यः । असौ तु न तथेत्युत्कर्षातिशयोक्तिः ।
न क्षरन्त्यक्षराणीति."—**न वितथा परिहासकथास्वपि**, Hemādri remarks: "त-
था शब्दः सत्यार्थेऽप्ययं । विगतं तथा सत्यमवेति । अत्र । सुबोधिनीकारः । "ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य" Pānini, I. 2. 47. इति ह्रस्वता । सर्वत्र वाग्भेदास्तु विष्णुत्तरे इत्यनुव-
र्तते । अत्र ह्रस्वत्वे टाप् । अन्यथा टापोभावाद्विसर्गः भूयेत."

P. 261. St. 9.—**रघूद्वहात्**, Hemādri quotes here the authority of
Dhananjaya in support of the synonym he uses, and says: "उद्वहस्तनयः
पोतः" इति धनञ्जयः ।—**अयोद्वहयोऽभूत्**, On this Hemādri quotes the follow-
ing from Kāmandaka. अर्थदूषणपारुष्ययोरभावादुक्तः । "दूष्यस्य दूषणाथे
तु परित्यागो महीयसः । अर्थस्य नातितत्त्वज्ञात्तदूषणमुच्यते । महत्स्वप्यपराधेषु दण्डं प्राणा

निकं त्यजेत् । ऋते राज्यापहारात् तत्र दण्डः प्रज्ञस्यते [प्रणश्यते Ms.] " इति । मनुना तु व्यसनान्यष्टादशोक्तानि । " मृगयाक्षा दिवा स्वप्नः परिवादः क्षियो मदः । तौर्यैविकं वृथायाच (?) कामजो दशमो गणः । पैशून्यं साहसं द्रोहमीष्योसूयार्थदूषणं । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजेष्वपि गणोऽष्टकः " इति । तत्र सत कष्टतमानि । यथाह । " पानमक्षाः क्षियन्मैव मृगया च यथाक्रमं । एतत्कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजं गणे । दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेष्वपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा " इति । 'And explains, " अयो लोहं हृदयं यस्य सोऽभूत् । रूपकसमासः । अयोरूपं कटिनं हृदयं यस्येत्यर्थः । गौर्बाहीक इतिवत् । " उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते " इति काव्यादर्श II. 66. । अय इव हृदयं यस्येति वा " । On this and the following verse Hemādri, Châritravardhana and Sumativijaya make the following remark: " इतः सप्तभिः श्लोकैर्दिग्विजयवर्णनं. "

P. 261. St. 10.—अजयदेकरथेन, On the latter half of this verse both Hemādri and Châritravardhana make the following remark, " तर्हि किमर्थं सेनामग्रहीदित्याह. "—जयतीव्रहवा चमूः, On this Vallabha remarks: " एतेनात्मशौर्यगुणसंपदं निजसेनासमृद्धिं च दर्शयति. "

P. 262. St. 12.—शमितपक्षबल, पक्षबल is the name of a mountain, and the epithet शमितपक्षबल refers to the legend that Indra lopped off the wings with which mountains, in former ages, used to fly about and torment the inhabitants of the world. These later legends are based upon the earlier legends or allusions in the Vedas where Indra is represented as having destroyed the mountains with his Vajra, the words expressing which idea are also used in the sense of clouds. See Dowson's Hindu Mythology, p. 125 under Indra. Cf. Hemādri and Châritravardhana: " केचिद्भजस्य सहस्रकाटित्वमाहुः. "

P. 263. St. 13.—शतमत्स्य, or शतक्रतु, ' Possessed of a hundred intelligences or wisdoms. ' शतक्रतु is a very old word, and क्रतु literally meant handiness, art, skill, wisdom. क्रतु also meant a sacrifice, as being an act done with skill or art. The legend that Indra became the lord of the gods by spreading one hundred sacrifices took its origin in a misunderstanding of the real sense of the epithet शतक्रतु in those passages of the Veda where it occurs.—चरणयोरस्पृशन्, Hemādri observes: " चरणयोरस्पृशन्नि सप्तम्यन्तं वा ", and thus construes it with चरणयोरनैखरागं &c.

P. 263. St. 14.—समनुक्रम्य, Here Châritravardhana observes: " राज्यादिकदानेन समनुक्रम्य. "—अनलकान्, Châritravardhana says, यक्षभवाद्भानलकानलकरहितान्. "—अलकानवमं पूर्णि, Hemādri explains: " अलाति भूषयति स्वस्थानमित्यलका । संज्ञायां वृत् । क्षिपकादित्वादित्वं न " । See our note on Meghadûta I, stanza. 7. Alaka is the capital of the lord of the Yakhas.

and is situated on the mount Kailāsa a snowy peak of the Himālaya. It also forms the residence of his dependent deities. It is also called वसुधारा, वसुस्थली and प्रभा.

P. 264. St. 15.—मण्डलनाभितां, Hemādri, like Mallinātha, quotes Kāmandaka and also gives the list of the twelve Mandalas. They are as follows: १ अरिः, २ मित्रं, ३ अरिमित्रं, ४ मित्रमित्रं, ५ अरिमित्रमित्रं, ६ पाणिग्राहः, ७ पाणिग्राहसारः, ८ आक्रन्दः, ९ आक्रन्दसारः, १० मध्यमः, ११ उदासीनः, and १२ विजिगीषुः, and quotes the following: “विजिगीषुररिमित्रं पाणिग्राहोऽथ मध्यमः । उदासीनः पुरोमेन्द्रो षट् मण्डलमूचतः । उदासीनां मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलं । उदानी मण्डलमिदं ग्राह द्वादशराजकं ” इति. Vallabha also quotes the same verses from Kāmandaka. So does Chāritravardhana. The circle consists of twelve kings. They are, विजिगीषु or the central monarch, the five kings (अरिः, मित्रं, अरिमित्रं, मित्रमित्रं, and अरिमित्रमित्रं) whose territories are in front, the four kings (पाणिग्राहः, आक्रन्दः, पाणिग्राहसारः and आक्रन्दसारः) whose territories are in the rear of his kingdom, the मध्यम or intermediate and finally the उदासीन or indifferent king.

P. 265. St. 16.—विसर्जितमौलिना, On this epithet Hemādri remarks: “दक्षिणेन मुण्डितेन भाव्यं । त्यक्तमुकुटेन वा । भूषा हि यत्तु वपनस्थाने मौले विसर्जयन्ति.” And Chāritravardhana has, “यावत्तमन्वयैराभा भवतीत्यादिशास्त्रोक्त्या विसर्जितत्वोक्तिः । यद्वा । “आधानं काले मौमं च वपनं ” इत्यादिस्मरणाऽमुण्डितशिरस्त्वं.”—भुजसमाहृतदिव्यसुना, On this Hemādri remarks: “अनेन पवित्रत्वोक्तिः.”—वितमसा. Hemādri says: “इति यज्ञाधिकारः.”—कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिना, On this epithet both Hemādri and Chāritravardhana remark: “उदम्बरो यूपो भवतीति धृत्युक्तत्वात्कनकयूपेन्युक्तिः शोभार्था । न तु वैधी । “हमयूपस्तु शोभिकः” इति यादवप्रकाशानोक्तत्वात् । On समुच्छ्रय Hemādri discusses, “उदितयति,” Pāṇini, III. 3. 49. इति वञ्चि प्राप्ते वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणं सिंहावलोकितन्यायेन इह सम्बध्यते । “कृत्यन्पुटो बहुलं”, Pāṇini, III. 3. 113. इति वा । Translate the aphorisms:—“The affix ‘घञ्’ comes after the verbs भि, यु, पू, and दु when the preposition उत् is in composition.” This debars the affix अच् (III. 3. 56). Thus उच्छ्रायः ‘rising of a planet’; उदयः ‘mixing’; उदयः ‘purifying ghee’; and उदावः ‘flight.’ How, do you then explain the form समुच्छ्रयः? The word विभाषा ‘optionally’ in the next Sūtra exerts a retrospective effect on this Sūtra, and the form is an optional one. This is a most ‘unusual thing and is called सिंहावलोकनन्यायः ‘the maxim of the lion’s backward glance.’ It is used when one casts a retrospective glance at what he has left behind, while at the same time he is proceeding, just as the lion, while going onward in search of prey, now and then bends his neck backwards to see

if any thing be within its reach. "The affixes called 'कृत्य' (III. 1. 95.) and the affix 'ल्युट्,' are diversely applicable and have other senses than those taught before." It is said that Lakshmi serves two persons only, viz., the god Vishnu and a virtuous king.—**तमसा,** is the name of a river that empties itself into the Gangâ below Pratish/hâna.

P. 265. St. 17.—**असमभासम्,** Either from भास् *f.*, in which case it should be taken, with Ohâritravaradhana, as an objective accusative governed by अभासयत्, or from भास *m.*, in which case it should be taken, with Mallinâtha, as an adverb.—**अजिनदण्डभूतं,** On this Hemâdri makes the following remark: "दीक्षितमीशरोऽनुप्रविशतीत्यागमः"—**मृगशृङ्गपरिमहाम्,** Hemâdri: "यथा भारते कुशलवोपाख्याने । "मृतशेषास्तु ये योधास्ते गत्वा राममद्भुवम् । समासीनं दीक्षितञ्च मृगशृङ्गपरिमहम् । त्वच्च हरोर्वसान्च दण्डधारं सुमेखलं " इति.

P. 266. St. 18.—**प्रयतः,** Hemâdri explains प्रयतः by "पवित्रः"—**वनसुचे,** On this both Châritravaradhana and Sumativijaya make the following remark: "लोकरक्षार्थं वृष्टेरपेक्षितत्वादिन्म्रेव नमश्ने" इति.—**अवभृथप्रयतः,** "अवभृथे यज्ञान्तस्नाने," says Châritravaradhana. Avabhṛitha is the name given to a ceremony performed by the sacrificer with sixteen other officiating priests at the end of a Soma sacrifice. That ceremony consists chiefly in collecting the articles, the sacrificial implements, and the refuse of the principal sacrifice, such as the Soma plant or its pieces after the juice has been extracted from them (then called ऋजीष), and in taking them down to the bank of a river or a stream, and there throwing them into the water after offering oblations to the god Varuna. The sacrificer and his wife are enjoined to bathe there rubbing each other back to back. That is the first bathing that the sacrificer and his wife can enjoy from the time of the दीक्षा or initiatory vow, for from that time to the time of the अवभृथ they can neither bathe nor change their clothes, whether the interval be short or long, extending over several days, or, as in some cases, over several months. Though after the performance of the अवभृथ three more ceremonies (called the उदयनीय, the आनुबन्ध, and the उदवसानीय) have to be performed before the sacrifice can be said to be complete, yet, as the अवभृथ is the most important of the final ceremonies, it is usual to speak of a sacrifice as finished as soon as that is performed. See *Baudhâyana's Agnishtoma Sûtra*, Pras'na 5, Sût. 62, 63. Sacrificers fresh from the Avabhṛitha are full of sanctity, and blessings given by them

immediately after, are supposed to be peculiarly efficacious.—**नमुचिरेव**, Cf. Vallabha : “यस्य समागताय.” Namuchi is the name of a demon with whom Indra waged war. Cf. *Rigveda*, I, 53, 7. “इन्द्र निवर्हयो नमुचि नाम मायिनं.” “It is said that this demon was slain by Indra with foam of water. The legend of Namuchi first appears in the *Rigveda*, where it is said that Indra ground “the head of the slave Namuchi, like a sounding and rolling cloud,” but it is amplified by the commentator and also in the *ज्ञतपयब्राह्मण* and *Mahābhārata*. When Indra conquered the Asuras there was one Namuchi who resisted so strongly that he overpowered Indra and held him. Namuchi offered to let Indra go on promise not to kill him by day or by night, with wet or with dry. Indra gave the promise and was released, but he cut off Namuchi's head at twilight, between day and night, and with foam of water, which was, according to the authorities, neither wet nor dry. The *Mahābhārata* adds that the dissevered head followed Indra calling out “O wicked slayer of thy friend.”

P. 266. St. 19.—**समपहाय**, ‘Leaving him’.—**अलाघवं**, ‘Liberal.’—**पतिव्रता**, Hemādri explains : “पतिरेव व्रतं यस्याः सा.”—**सकमला**, Hemādri explains : “आलयत्वेन पाणिपद्मत्वेन वा कमलेन सह वर्तमाना.”—**पुरुषं**, Both Hemādri and Châritravardhana derive it as, “पुरि शरीरे उवतीति पुरुषः.”—**अन्यं कमसेवत**, Hemādri observes : “नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति व्रतभंगमावः,” and says : “नादेवांशो ददात्यजं नारुद्रो रुद्रमर्चयेत् । नानुषिः कुरुते काव्यं नाविष्णुः पृथिवीपतिः.”

P. 266. St. 20.—**अवधूतभयाः**, On this Hemādri, Châritravardhana and Sumativijaya make the following remark, “अमुरहननाग्निर्भया इत्यर्थः.”

P. 267. St. 21.—**रुरुधिरे**, ‘Were suppressed.

P. 267. St. 22.—**मगधकोसलकेकयशासिनां**. On Magadha, see our note to stanza 31, Canto I.—**केकय**, Bordering on Sindhu Des'a lay the country of the Kekayas, which may be inferred from their conquest of Gandharvas and is clear from the routes to the capital of Yudhâjit described in the Ayodhyâ Kânda of the Rāmâyana. Anandoram Boorooah after having given the full account of Bharata's journey and identifying the places he travelled over comes to the following conclusion and says, ‘In these journeys, not a word is mentioned about the great Sindhu river. There cannot, therefore, be any doubt that Girivrâja—the capital of the Kekayas—lay beyond the Jhelum on this side of the Indus. The word means “a

collection of hills " and the town must be looked for somewhere in the Salt Range, which runs from the Jhelum to the Indus and beyond it. If a line were drawn, say, from Jalâlpur at the base of this range to Ayodhyâ on the Sarayû, it will be seen that Vâlmiki's description is exceedingly accurate and the old towns of Hastinâpura and Abisthala will pretty nearly lie on it. Near this place (Jalâlpur), there is an old fort called Girjhak, which has the same meaning as Girivrâja, said to have been founded by Râjâ Bharata, who is so much associated with Girivrâja, and shewing unmistakable antiquity by yielding coins, I say on the authority of General Cunningham, reaching back to the times of Alexander's successors. I have, therefore, no hesitation in identifying it with our Girivrâja. The question remains ' who were the Kekayas ? ' The Greeks do not mention any such name, but speak of a people called Kathaei, whom they place to the east of the Chenaub and describe in terms analogous to the Sauviras. I have already shewn that the Greek account of the present of a tiger-like dog by Sophietes harmonizes with our poet's description of the ferocious dogs of the king of the Kekayas. Strabo says, they were a handsome race and we know from the Râmâyana that the king of Ayodhayâ was exceedingly partial to his Kekaya wife. The modern Kattis of Kattywar are tall and robust with fair complexion and are said to have emigrated to their present abode from the banks of the Indus. I am, therefore, strongly inclined to believe that they are the Kekayas of Sanskrit literature. In the Mahâbhârata, if I remember right, the Kekayas are never mentioned with the Saindhavas. In the Vishnu Purâna (IV. 14. 10), one of Krishna's aunts is said to have married a Kekaya king and in the Udyoga Parvan the Kekayas are said to have fought with the Vrishnis on the side of Yudhishtîra (15. 3. 2. Roy's edition). Can it not be that Krishna's migration to Dvârakâ in Kattywar from Mathurâ on the Jamunâ was owing to a grant from the Kekaya ruler of Kattywar ?

P. 267. St. 23.—तिसृभिः शक्तिभिः, Châritravardhana says "प्रभातोत्साहमन्त्ररूपाभिः शक्तिभिः," and further remarks: "एवकारः शक्तीनामपि त्रियतमत्वद्योतनार्थः." But the force of एव seems rather to be this that the God Indra (in the shape of Das'aratha) with the bay horses descended to the earth incarnate accompanied only by the three powers with the desire of ruling over the world.—अरिहवोग-विजयः, should be taken to qualify both असौ and हरिहयः. Hemâdri

discusses अरिहा in the following manner. “अरिहेति क्प् चित्त्वः। ब्रह्मादिषु हन्तेनियमादरिहायसिद्धिरिति वामनः। “ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्प्”, Pāṇini, III. 2. 87. इत्यत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूत एव क्त्रिवेति नियमश्चतुर्विधः। न्यासकृतं प्रायिक-आयं नियमः इत्याह। यथा मधुर्हेति प्रयोगो दृश्यते। प्रायिकत्वं च पुरस्ताद्बहुलग्रहणात्-भ्यते इति। तथा माघकाव्ये। “न हि महाहिमहानिकरोऽभवत्” इति Si. VI. 63. And Chāritravardhana has: “ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्प्” इत्यत्र सूत्रे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूत एव काले क्त्रिवेव भवतीति चतुर्विधनियमादरिहेति कथं। उक्तं च वामनेन। “ब्रह्मादिषु हन्तेनियमादरिहायसिद्धिः”। केचित् ब्रह्मादिष्वेव हेतोरेकमेव नियममङ्गीकुर्वन्ते। तर्मापि च भूते मन्वते। ततः कालसामान्यविवक्षायामरीन् हन्तीत्यरिहा रिपुहा मित्रहा इत्यादि सिध्यति.” Translate the aphorism:—The affix क्प् comes after the verb न् ‘to kill’ with the sense of past time, when the following words in the accusative case are in composition: ब्रह्म ‘a Brāhmaṇa,’ भूण ‘a foetus’ and वृत्र ‘Vritra.’

P. 268, 24.—समाववृते, ‘Returned.’—समधुरं, Here Hemādri explains:—“यमकुबेरजलेश्वरवज्रिभिः समा धूः कार्यनिबोहकत्वं ययय.”—अश्वितवि-क्रमं, Both Hemādri and Chāritravardhana render it by “मशरतपौरुषं”

P. 268, St. 25.—धनदाभ्युषितां दिशं, i. e., The North, which is presided over by Kubera, the god of wealth,

P. 269. St. 26.—आविरभूत, This verb cannot be taken with कुसुमजन्म, नवपल्लवाः or षट्पदकूजितं, as the verb and the gerund must have the same nominative. See Apte's Guide 159, p. 120. Third Edi. Chāritravardhana's comments on this verse are as follows: “मधुर्वसन्तः प्रज्ञस्ता द्रुमा सन्त्यस्यामिति द्रुमवती वनस्थ-लीमवतीर्य इति वक्ष्यमाणप्रकारणाविरभूत्वकटीबभूव। कथं प्रथमं कुसुमानां जन्माभवत्। ततस्तदनन्तरं नवपल्लवा नवकिसल्यास्तदनु [कुसुमजन्मानन्तरं] षट्पदाणां भ्रमराणां को-किलानां च कूजितं। कुसुमप्रियाः षट्पराणाः किसल्याभिलाषुकाः कोकिलाश्च। अतो हेतोः पुष्पाणि पल्लवाश्च संप्राप्य शब्दायन्ते इत्यर्थः। शास्त्रमत्यादीनां पुष्पानन्तरं पल्लवानां जन्मे-ति प्रथमपुष्पजन्मेति न दृषणमिति। कश्चिदन्यथापि। अङ्कुरिते पल्लविते कोरकिते कुसु-मिते च सहकार” इति. Hemādri's comments run thus:—“मधुर्वसन्तो द्रुमवती वनस्थलीमवतीर्य इति यथाक्रममाविरभूत्प्रादुरासीत्। तदेवाह। आदौ नवपल्लवास्ततः कुसुमजन्म तदनु षट्पदाश्च कोकिलाश्च तेषां कूजितं। पुष्पप्रियो भूतः पल्लवप्रियः पिकः इति विक्रमोक्तेरभिप्रायः। यद्वा। शास्त्रमलीमधुकर्कशुकायाः प्रथमं पुष्पयन्ति। “पूरण-गुण”—Pāṇini, II. 2. 11. इति समासनिषेधात्तदनुशब्दे समासो महाकविप्रयोगादेव साधुः। यथा अत्रैव। “विधं तदनु बिभ्रते”। मेघदूतेऽपि। “संदेशं मे तदनु जलद” इति। पञ्चमीसमासो वा। साहचर्यात्कृतोऽप्ययेन समासो निषिध्यते इति वा.” Translate the aphorism:—‘A word ending with a genitive case-
affix is not compounded with a word having the sense of an ordinal, an attribute, or satisfaction, or with a participle ending in the

affix called 'सत्' (III. 2. 127) or an indeclinable, or ending with the affix तव्य, or with a word denoting the same object (i. e. when they are in apposition). ' The word 'अर्थ' joins with all the first three words, as छात्राणां पञ्चमः ' fifth among the pupils'; काकस्य काल्प्यम् ' the blackness of the crow'; फलानां मुहितः ' satisfied of fruits. '

P. 269. St. 27.—नखक्षतमण्डनं, Hemādri remarks : " अनेन पुरुषायितमुक्तं. "—प्रमदया मदबाधितलज्जया, On this epithet Hemādri makes the following remark : " इति पुनरुक्तप्रायमिति व्यक्तिविवेके. " व्यक्तिविवेक is a work on grammar.

P. 270. St. 28.—जघननिर्विषयीकृतमेखलं, Hemādri remarks : " प्रायेण हेमन्ते मुक्तादिरत्नशैत्यान्मेखला न बिभ्रति. " And Chāritravardhana and Sumativijaya have the following : " हेमन्ते स्त्रियो मेखलारन्यजन्तीति प्रसिद्धिः. " And Vallabha has : " अतिशीतत्वात्. "—दुःसहं, ' That could be borne with difficulty. ' This should be taken in a passive sense. —तावन्, ' As yet, ' 'just then. '

P. 270. St. 29.—सहकारलता, Hemādri explains : " सहकारो लता इव । उपमितमिति समासः । लता चूतशाखा वा । समेखलान्तस्कन्धलता इति स्त्री ध्वन्यते. "—अभिनयान्, Hemādri renders it by " नृत्यविशेषान्, " and goes on saying : " हृदयसूचको व्यापारोऽभिनयः, " and one of the three manuscripts of Hemadri's Darpana has the following : " अपरापि सुन्दरी हस्तायभिनयान्हादेसूचकान्वयापारान्प्रकटयति चित्तान्युन्मादयतीति ज्ञायार्थः. " And Chāritravardhana explains : " अपरापि सुन्दरी हस्तायभिनयान्प्रकटयन्तं यतिचित्तान्युन्मादयतीति ज्ञायार्थः. "—सकलिका कलिकामजिताम्, Chāritravardhana explains : " कलिः कलहः कामः कन्दर्पस्तौ जयन्तीति कलिकामजितौ मुनीश्वरौ तेषामपि मनोऽमदयत् । कलिकया कोरकेण सह वर्तते इति सकलिका । अथ वा । कलौ कलियुगे कामं जयन्तीति कलिकामजितः । कलिना कलहेन कामं जयतीति वा. " And Hemādri has : " कलिर्वैरं कामोऽभिलाषो मदनो वा । ये जयन्ति तेषामपि मनोऽमदयन् । कलौ कलियुगे इति वा. "

P. 271. St. 30.—अलिनीरपतत्रिणः, " अल्यो भृङ्गा नीरपतत्रिणो हेसायाः Hemādri. And Chāritravardhana has : " नीरपतत्रिणो जलपक्षिणो राज-हेसायाः " and goes on saying, " नीरपतत्रिणोऽल्पमकरन्दं स्थलकमलिनीं नाभिलषन्त्यतः सरोग्रहणं. "—मधुसंभृतां, Chāritravardhana explains : " मधुना मकरन्देन संभृतां निर्भरामिति. " What the poet means to say is, that on the advent of Spring the lotus became rich in producing the nectar and the swans fed upon it. In saying this he pays a compliment to Das'aratha whose wealth, freely open to the needy, he compares with the richness of that plant.—सरसः कमलिनीमभिययुः, Hemādri explains, सरसः संबन्धिनीं कमलिनीमभिययुः सरसः सकाशाद्वा. "—नखगुणोपचिताम्, Hemādri renders गुण by " सन्ध्यादिषट्पदैः. "

P. 271. St. 31.—अशोकतरोः, On this both Châritravardhana and Hemâdri make the following remark : “ तरुपदेनाशोकस्य प्रौढत्वं । मयमपदलोपीसमासः ”.—विलासिनां, The objective genitive. The poet simply wishes to say that the flowers of the As'oka which blow only in Spring were used by women to adorn their hair, and tender sprouts of leaves, also a product of that season, to adorn their ears, and both the flowers and the tender sprouts of the leaves so used for decoration maddened their lovers with passion. स्मरदीपन is predicated of both कुसुमम् and किसलयप्रसवः.

P. 272. St. 32.—मधुलिहां, Hemâdri reads मधुकृतां, and explains : “ मधु मकरन्दं कृन्तन्तीति मधुकृतः, ” and goes on saying : “ मधु माक्षिकं कुर्वन्तीति वा । भृङ्गा हि मधु कुर्वते । यन्मुनिः । ‘ माक्षिकं तैलवर्णं स्यादृतवर्णं तु पौतिकं [तु यौतिकं Ms.] विज्ञेयं भ्रामरं धेतुं क्षौद्रं तु कपिलं मतं. ’ On the ornamental leaves painted on a young woman's person, compare, Mv. III. 5. “ रक्ताशोकहृत्वा विरोषितगुणो विम्बाधरालककः । प्रत्याख्यातविशेषकं कुरवकं त्र्यामावदातारुणं । आक्रान्ता तिलकक्रियापि तिलकैर्लान्निद्विरेफाञ्जनैः । सावज्ञेयं मुखप्रसाधनविधौ श्रीमर्षवी योषिताम् . ”

P. 272. St. 33.—सुवदनावदनासवसंभृतः, It is a fancy with the poets that the Bakula tree after having received a mouthful of wine begins to put forth flowers. Cf. Hemâdri : “ बकुलो सङ्क्रान्तां मयगण्डुषेण पुष्पयतीति. ” The figure, according to Hemâdri, is अनुपास and यमक.—लोलुपैः on this Hemâdri discusses. अतिशयेन लुम्पतीति यह ! दिवं । पचायत् । “ गुणो यङ्कुकोः ” Pânini, VII. 4. 82. । “ यङोचि च ” Pânini, II. 4. 74. “ न लुमता, ” Pânini, I. 1. 63. इत्यङ्कार्याभावात् “ पु-गन्त- ” Panini, VII. 3. 86. इति गुणे प्राते “ न धातु लोप, ” Pânini, I. 1. 4. इति निषेधः । धात्वंशस्य यङोलुमत्वात् । “ कृत्स्नस्य धातोर्लोपश्चेद्गुणोवृद्धोः क आश्रयः । अतोऽङ्गलोपसामर्थ्याद्धातोर्लोप इतीष्यते । लोकेऽपि समुदायस्य न्यपदेशे हि दृश्यते । ग्रामो दग्धः पटीश्टेत्येकदेशक्रियास्वापि ” इति पाणिनीयमतदर्पणे ।

P. 273. St. 35.—कुसुमकोमलदन्तरुचः, Hemâdri analyses like Mallinâtha and yet has the following : “ कुसुमकोमलैर्दन्तैरुगिति वा ”.—उपवनान्तलताः, Hemâdri remarks : “ अन्तश्चन्दः स्वरूपवाची. ” —सलवैरिव पाणिनिः, ‘ As if with hands gesticulating in consonance with the song. ’ Cf. Châritravardhana : “ नर्तक्योऽपि दृश्यो भवन्तीति ज्ञायार्यः. ” And also Hemâdri : “ गेये हि दन्तभासा साकाराभिनयेनेव भाव्यं । नृत्यगीतवापैः समं हस्तक्रिया रूपः । ‘ लयः साम्यमथाक्रिया ’ । जीणामपि ज्ञेयः. ”

P. 273. St. 36.—पतिषु, Mallinâtha takes this locative with रव-अप्यवपतिं, and interprets it to mean ‘ without interruption or

obstacle to their love towards their husbands.' Hemâdri's explanation appears more correct, "रसस्य खण्डो विच्छेदस्तेन वर्जितः । संपूर्णस्वादुमित्यर्थः । अङ्गनाः पतिषु पतिनिमित्तं निर्विविधः । निमित्तात्कर्मयोगे इति सत्तमी." And Châritravardhana has : "अङ्गनाः । प्रज्ञास्तमङ्गं यासां ताः । स्त्रियो मधु मयं रसखण्डनवर्जितं रसस्य खण्डनं भङ्गस्तद्वहितं यथा स्यात्तथा पतिषु रमणेषु निर्विविधः । प्रियमुखस्थं पपुः." He immediately remarks, however, "अत एव रसखण्डनविवर्जित्वं," the phrase अत एव, referring as it does to पतिषु निर्विविधः or to प्रियमुखस्थं मयं पपुः, is made clear by the manner in which he interprets ललित-विभ्रमबन्धविचक्षणं, which according to him is equivalent to कीदृशं ललितैर्मनोहरैर्विभ्रमबन्धैर्विलासबन्धैः स्मितकटाक्षादिभिर्विचक्षणं । उक्तं च माघे । "हावहारि हसितं वचनानां" इति Si. X. 13. But it is likely by the epithet ललित &c., that the poet merely means, as Mallinâtha observes, 'highly tending to produce amatory sports'; and by रसखण्डनवर्जितं, 'not so excessively and intemperately as to make them unable to enjoy the company of each other.'

P. 274. St. 37.—स्मितचारुतराननाः, Châritravardhana, after making a remark that हास्यरस recognises six kinds of smiling, quotes the following definition of स्मित from a work called नाट्यलोचनं "हास्यरसस्तु स्मितहासितादि भेदेन षोढा । तत्र स्मितलक्षणमुक्तं च नाट्यलोचने । ई-षद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्टवाश्रितैः । अलक्षितं द्विजद्वारैः सूतमानां स्मितं भवेत्" इति—मदकलोद्दकलोलविहंगमाः, Hemâdri analyses : "मदकलाः मदोत्कटाः वदके लोलाश्चपला विहंगमाः हंसादयो यासु ताः"—शीर्षिकाः, Châritravardhana explains it by "क्रीडावाप्यः"—अथशिश्रितमेखलाः, The propriety of अथ is that if the मेखला or zone were not loosened they would not be ringing with the bells. The figure according to Sumativijaya is कल्पितोपमा.

P. 274. St. 38.—मधुखण्डिता, The play is upon the word खण्डिता. Cf., Châritravardhana and Sumativijaya : "अपरापि तत्र खण्डितवद्भवा पाण्डुवदना क्षीणा च स्यात्तथा चैत्रेण मुक्ता रजन्यपीत्यर्थः". Châritravardhana renders मधुना by "चैत्रेण."

P. 275. St. 39.—सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिनिः, On this Hemâdri cites the following authority : "चन्दनं मृदनालानि हरन्ति सुरतश्रमं" इति रतिरहस्ये.—यकारोर्मितकेतनं, On this Hemâdri remarks : "उज्जितनोक्त्या स्मरस्य सावाज्यध्वनिः."

P. 275. St. 40.—दधुराहितं, Mallinâtha has interpreted this passage (पतिभिराहितं दधुः) in an ingenious way. But his interpretation does not appear to be borne out by the text. Such a word as पति so important in the present verse can hardly be said to be left by

the poet to be understood. It is likely that the poet may perhaps mean केशपाशे आदधुर्धुश्च, 'young women braided the flower in their hair and kept it there as an ornament.'—प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य, 'That was to Vernal Beauty an ornament made of gold.'

P. 276. St. 41.—तिलकः प्रमदाभिव, Cf. Châritravardhana : "कञ्जलविन्दुरम्यस्तिलकोऽपि स्त्रियं शोभयति," compare also Hemâdri : "तिलकेऽप्यञ्जनविन्दवः शोभार्थं क्रियन्ते । तिलकशब्दस्य द्विरुपादाने भिन्नार्थतया न दोषः । तिलकप्रमदयोरेकतरस्मिन्वाक्ये यदुभयोर्वचनं तदवाच्यवचनं दोष इति न्यक्तिविवेके." And Sumativijaya has :—"मस्तके कृतः तिलकः स्त्रियं शोभयति तथा सोऽपि तिलककञ्जोऽञ्जनविन्दुवन्मनोहरो भवति."

P. 276. St. 42.—स्मितरुचा, i. e. विकासकान्त्या. On the first line of this verse Hemâdri makes the following note : "कामिनीस्मितमपि मद्यगन्धसनाथं अभरसंगतरागं वा । यद्वा । कुसुमैः संपादितया नवमालिकास्मितरुचा तरुचारुविलासिनः पुरुषाः अमदयन् । स्वार्थे णिच्." See his reading.

P. 277. St. 43.—अरुणरागनिषेधिभिः, Hemâdri says : "अरुणं रागं निषेधन्ति जयन्ति तैः * * अंशुकैः कौमुद्यादिभिः । वसन्ते हि रक्तवस्त्रधारणं । " वासो वसाना तरुणाकरागं " इति कुमारसंभवे. And Châritravardhana has : "कुसुमलाक्षारकैरंशुकैः". Literally निषेधिभिः means प्रत्यादिशद्भिः, 'asking to stay behind or not to go ahead', 'surpassing.'—यवाङ्कुरैः. See note to St. 24, Canto VII.

P. 277. St. 44.—मञ्जरी, Hemâdri explains it by "कणिशं."—अलकजालकमौक्तिकैः, Hemâdri explains it by "केशसमूहमुक्ताभिः" and goes on saying, "मुक्तेष्वमौक्तिकमिति "विनयादिभ्यश्च" Pāṇini, V. 4-34. स्वाधिकत्वाद्धिगातिक्रमः । यद्वा । मुक्तानां समूहो मौक्तिकं । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठकं" Pāṇini, IV. 2. 47. इति ठक्."

P. 277. St. 45.—ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतः, 'The banner cloth of Madana armed with his bow, i. e. which serves as a cloth for Madana's banner when he sets out, bow-armed, on his expedition to conquer the world.' Dinakara renders धनुर्भृतः by अभिषिषणयिषोः, and Vallabha by "अभिषेणयतः", i. e. "when he wishes to march out on an expedition." Dinakara's remarks on ध्वजपट, are "स्मरस्य ध्वजवस्त्रं, लोकवस्त्राकरणत्." But Châritravardhana does not give this.—मुखचूर्णे, Châritravardhana and Sumativijaya explain it by "आननपरिमलार्थं सुगंधद्रव्यविशेष." And Hemâdri explains : "मुखवासार्थं कर्पूरादिचूर्णं." The figure according to Hemâdri is रूपक, which he defines as, "उपमानेन यत्स्वरूपमेव रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः" इति.

P. 278. St. 46.—पदुरपि, Châritravardhana translates it by : "दोस्तारोहणे निपुणोऽपि." And Vallabha by : "धीरोऽपि । दोलाखेलनकुशलोऽपि,"

and explains नवदोलं in the following manner : “ नवी दोला प्रिया यत्र तत्र-
बदोलं.”—जलतां, Hemādri translates it by “ अपाटनं ” and rightly ob-
serves : “ यमकशेषचित्रेषु बवयोर्दोलयोर्न भिन्.”

P. 278. St. 47.—स्मरमते, Hemādri translates it by “ कामसिद्धा-
न्ते ” and Chāritravardhana and Sumativijaya by “ कामतन्त्रे.”

P. 279. St. 48.—विलासवतीसखः, ‘Accompanied by his beloveds.’
For the compound see our note to St. 48. Canto I.—नरपतिशत्रवे
मृगयारतिं, A proverbial saying.—मधु, Madhu and Kaitabha were
two horrible demons, who, according to the Mahābhārata and the
Purānas, sprang from the ear of Vishnu while he was asleep at
the end of a Kalpa, and were about to kill Brahmā, who was lying
on the lotus springing from Vishnu's navel. Vishnu killed them,
and hence he obtained the names of मधुसूदन and कैटभजित्. The
Mārkaṇḍeya Purāna attributes the death of कैटभ to Umā, and she
bears the title of कैटभा. The Harivans'a states that the earth
received its name of मेदिनी from the marrow (मेदः) of these de-
mons. In one passage it says that their bodies, being thrown into
the sea, produced an immense quantity of marrow or fat, which
Nārāyaṇa used in forming the earth. In another place it says that
the Medas quite covered the earth, and so gave it the name of
मेदिनी. This is another of the many etymological inventions. Cf.
Hemādri : “ शौर्ये विष्णुना । सौरभ्ये वसन्तेन । सौन्दर्ये अनङ्गेन सम इत्यर्थः ”.

P. 279. St. 49.—परिचर्यं, On this passage Hemādri quotes the
following from Kāmaṇḍaka : “ जितश्रमत्वं व्यायाम आमभेदः कफक्षयः । च-
लस्थिरेषु लक्ष्येषु बाणसिद्धिरनुत्तमा । मृगयायां गुणनितान् वदन्ति [विदन्ति Ms.] न-
यविचिन्ताः ”. And goes on saying, “ एतत्सर्वं युद्धोपयोगि न काकदन्तपरीक्षावत्रि-
ष्पयोजनं । तथा चाभाणकः शूयते । “ काकस्य कति वा दन्ता मेघस्याण्डं कियत्पलं । गर्धमे
कति रोमाणीत्येषा मूर्खविचारणा ” इति. Vallabha says : “ एतत्सर्वं समरोपयोगि ”.
Cf. S'a. II. 39. “ मेदभेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वयुः । सत्त्वानामपि लक्ष्यते
विकृतिमश्चित्तं भयक्रोधयोः । उत्कर्षैः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले । मिथ्यै-
व व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः । ”—भयरूपोश्च तद्विहितबोधनं, “ भीतिमु-
क्तस्यैव चेष्टा क्रुद्धस्यैवमिति ज्ञानं जायते इति भावः ” says Chāritravardhana.
And Vallabha says : “ भीतस्य जन्तोरित्थं चेष्टितं क्रुद्धस्येत्यमिति तच्चेष्टावगमनं
कुरुते. ”—श्रमजच्चात्, ‘ On account of the conquest of fatigue, ’ i. e. by
making the body hard by taking constant exercise, so that it may
not give way under fatiguing circumstances.

P. 279. St. 50.—वेषभूत्, Cf. Chāritravardhana : “ कीदृशो मृगपथानं
वने मृगवनं मृगवनमाखेटकभूमिस्तदुपगमः प्राप्तिस्तत्र क्षमो योग्यो यो वेषो लघुकृष्णकञ्चु-

कादिस्तं विभति धारयतीति स तथा । दीर्घवस्त्राद्वावनं न स्यात् । शुक्लवस्त्रावलोकनेन मृगादयो दूरत एव पलायन्ते । अतस्तथावेष्टरचनमेवाकरोत्.”—कण्ठनिषक्त &c., The usual place of the bow is round the left shoulder, and it was so placed at this time, so that, according to Hemâdri and Châritravardhana, no time might be lost when the game had to be shot with an arrow. Cf. Hemâdri and Châritravardhana : “वधकाले विलम्बो मा भूदिति” says former and the latter remarks “अनेन धनुर्धरजातिः जंतूनां वधे विलम्बो मा भूदिति भावः.”—स विसानमिवाकरोत्. The second meaning of Mallinâtha is preferable to the first. “स विसानमिवाकरोत्” ‘Adorned, as it were, the sky with a canopy or ceiling.’ Both Hemâdri and Châritravardhana interpret it in this way of Mallinâtha.—नृसविता. Once analysing with Mallinâtha, Hemâdri gives the following: “नृषु सविता सूर्यो नृपः.”

P. 280. St. 51.—वनमालया, वनमाला is generally made of flowers and tender sprouts of trees. Cf. Hemâdri : “पञ्चवपुष्पवत्या स्त्रजा ग्रथितः.” &c., and further he quotes : “वनमाला विधातव्या पञ्चवैः कुसुमैरपि” इति विष्णुरहस्ये. And Châritravardhana has : “पुष्पैः पञ्चवैश्च ग्रथिता माला वनमाला”, and quotes the following : “पञ्चवपुष्पमयी माला वनमाला प्रकीर्तिता.” Such a garland is sacred to Krishna, who is accordingly called वनमाली.—सुरगवस्त्रान्, &c., Hemâdri translates the epithet by “अभयवर्तनेन,” and Châritravardhana and Sumativijaya by “अभयवर्तनेन.”—चञ्चलकुण्डलः. Cf. Buddha. Canto V. Stanza 41. “चलकुण्डलचुम्बिताननाभिर्घननिःश्वसविकम्पितस्तनूभिः । वनिताभिरधीरलोचनाभिर्मृगशाशाभिरिवाभ्युदीक्ष्यमाणः” ॥

P. 280. St. 52.—नयनन्दिताकोसलं, Vallabha explains: “नये न्यायमार्गे नन्दिताः समृद्धीकृताः कोसला देशा येन स तं.” Sumativijaya too says the same. कोसलाः Châritravardhana explains it by “अयं न्यायः वा.” Sumativijaya gives the substance of the passage in the following words: “किं तु लता एव वनदेवता भूत्वरूपैर्नैवैः कृत्वा दशरथं पश्यन्ति स्मेति भावः.”

P. 281. St. 53.—भगविवागुरिकैः, Hemâdri explains: “भगणा विद्यन्ते येषां ते भगणिनः । वागुरया चरन्तीति वागुरिकाः । “चरति,” Pânini, IV. 4. 8. इति ठक् । तैश्चैस्त्रिंशत्वात्प्रथममास्थितं ।”—उपचितं, Châritravardhana explains it by “व्याप्तं” and has the following: “एतेन वृणयन्चारिणाम-ऋक्षत्वं.”

P. 281. St. 54.—त्रिदशायुधं, ‘The weapon of the thrice-ten (gods)’, i. e., the rainbow, supposed to be the weapon of the gods and especially, of the god Indra. The usual number of the gods is thirty-three, and not thirty. Cf. Aitareya Brâhmana, 2 Panchikâ 18. “यवभिर्दशै देवाः क्षेमपाजयभिर्दशोमपा अष्टौ वसव एकादश इहा द्वादशदि-

त्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ते देवाः सोमया एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोप-
याजा एतेऽसोमयाः । ' There are thirty-three gods who drink Soma
and thirty-three who do not drink Soma. The Soma-drinking gods
are : eight Vasus, eleven Rudras, twelve Adityas, Prajāpati and
वषट्कार.' 'The not Soma-drinking gods are : eleven Prayājas, eleven
Anuyājas, and eleven Upayājas.' Authorities are at variance, how-
ever, as to the components of the number thirty-three. According
to some authorities they are thus made up : the twelve Adityas, the
eight Vasus, the eleven Rudras, and the two As'vins. See Muir's
Sanskrit texts Vol. V. page 9. It is not clear how the number
thirty is made up. The modern number of thirty-three crores, as-
signed to the gods, no doubt, took its origin in the number thirty-
three mentioned in the Brāhmanas and other portions of the Vedas.
—रवरोषितकेसरी, Châritravardhana and Sumativijaya render रव
by " सिंहनाद." The figure according to Hemādri is श्लेष.

P. 282. St. 55.—कुशगर्भमुखं, Cf. S'a. I. 7. " द्रौण्योवर्लीढैः भगविवृत-
मुखधर्शभिः कीर्णवर्त्माः ।"—स्तनप्रणयिभिः, Châritravardhana explains:
" स्तने प्रणयः स्नेहो दुग्धपानार्थं येषां ते. " And Hemādri quotes Amara:
" प्रणयास्त्वमी । विप्रमयाश्चा प्रेमाणः. " Cf. Buddha. Canto V. verse 41.
" चलकुण्डलचुम्बिताननाभिर्धननिःश्वसविकम्पितस्तनीभिः । वनिताभिरधीरलोचनाभिर्मृग-
शावाभिरिवाभ्युदीक्ष्यमाणः ॥ See above stanza 51.—कृष्णसारम्, Hemā-
dri says: " इति जात्युक्तिः " and further discusses: " कृष्णसार इति
दन्त्यमध्यं पठन्ति तत्र । कृष्णेन सारः शबल इति क्षीरस्वामी । " सारः शबलवातयोः "
इति विश्वः । तथा व्यवस्था नालव्येषु सन्देहप्रकाशे । " शौरिर्मुरारिः [मुरारौ Ms.]
शिव एव शर्वः शूरः समर्थे श्व एव शालः । शमः प्रशान्तौ शकलं च खण्डे शक्त्युरीषे
शबले च सारः " इति.—व्याहन्यमानहरिणीगमनं, Cf. Vi. IV. 32. " अस्यान्ति-
कमायान्ती शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा । तामयमनन्यदृष्टिर्भग्वीवो विलोकयति. "

P. 282. St. 56.—जवनवाजिगतेन, Hemādri explains it as: " जव-
नेति मृगानुसरणे शक्तिः । अशीघ्रगतिवाहननिषेधश्च । तथा च वसन्तराजः । " हीनाधि-
कांगं क्षुधितं विनीतैरनाशुगव्याधितबालवृद्धैः । यानैर्न यायात्रमनानभिज्ञैस्तथा खरैर्गो-
महिषोष्ट्रैकैश्च " इति.—इयामीचकार, ' Blackened. ' This refers to the
proverbial blackness of the eyes of deer. On the image compare
46. II.

P. 283. St. 57.—आकर्णकृष्टमापि, Here Hemādri gives the reason
of the force of अपि and says: " आकर्णकृष्टयोः प्रतिसंहारो दुष्करः इत्यपिज्ञा-
न्दार्थः. "—सहचरी, Hemādri discusses: " अधिकरणानुवृत्तेः सहचरीति " च-
रेष्टः " Pāṇini, III. 2. 16. इति टश्चिन्त्वः । पुंव्योगविवक्षायां [विवक्षया Ms.] वा
जीप् । पञ्चदो चरदिति चरेष्टित्वादिति वा । तथा च वामनः । अनुचरीति चरेष्टित्वादि-
ति. " Translate the aphorism :—" The affix ट comes after the verb
चर ' to go ' when a case-inflected word in composition with it, de-

notes location'. Of the affix ट the real affix is अ, the letter ट being indicatory, showing that the feminine of these words is formed by the affix डीप् (See IV. 1. 14), as कुरुचरी, मद्रचरी। And Chāritravardhana has: "अधिकरणे चरेटविधानात्सहचरीति टप्रत्ययश्चित्यः। अथवा भिक्षासेनादायेषु चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादनधिकरणेऽपि टप्रत्ययः इति दुर्घटवृत्तिकारः। "पुंयोगादाख्यायाम्," Pānini, IV. 1. 48. इति डीष् गौरादित्वाद्डी-चित्यन्ये"।

P. 283. St. 59.—मार्गे जग्राह, A proverbial saying. Hemādri explains this as: "जिघांसया तदीयपदवीमनुययाचित्यर्थः। ते हि शूकराः पके आसते। तथा प्रागुक्तं "सपल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्" इति.—मुस्ताप्ररोह &c., Hemādri makes the following remark. "क्रोडा हि मुस्ताप्रियाः। तथाभिज्ञानशाकुन्तले। "माहन्तां महिषानिपानसलिलं शृङ्गेर्मुहुस्ताडितं। ज्ञायाबद्धकं दम्बकं शृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतां। विभ्रन्धैः क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विभ्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्यद्भुतः" इति. And Chāritravardhana and Sumativijaya have the following: "पकावगाहनं मुस्ताभक्षणं च देष्टव्यं जातिस्वभावः"।

P. 284. St. 60.—जघनाभवेषु, Chāritravardhana remarks: "शूकरा हि तरुषु जघनं घर्षयन्ति."—विद्धमात्मानं न विविदुः, Chāritravardhana remarks: "इच्छातः प्रागेवाविद्धादिति रात्रे हस्तलाघवोक्तिः". They did not know that they were pierced through by sharp arrows, which passing through their loins penetrated into the trees against which they leaned and to which they were thus fixed.

P. 284. St. 61.—अभिघातरभसस्य, Cf. Chāritravardhana: "अभिघातेन ताडनेन रभसस्य सोचालस्य वन्यस्य &c." And Vallabha says: "प्रतिहारोत्सुकस्य."—तं पातयां प्रथममास, Here Hemādri discusses: "कास्पत्ययादाममन्त्रे लिटि" Pānini, III. 1. 35. इत्याम्। "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" Pānini, III. 1. 40. इत्यत्रामप्रत्ययस्यैव पञ्चात्कृञ्नुप्रयुज्यते इत्यवधारणत्वमिहाश्रितं। तेन व्यवधाने प्रयोगं निराकरोति। न हि व्यवधाने कृञ्नुप्रयुज्यमामः आम्प्रत्ययस्यैवानुप्रयुक्तो भवति। यथैव कृञ्भवत्यस्यः क्रियासामान्यवाचकास्तथा विद्यतिरपीति तस्यानुप्रयोगः स्यात्। तस्माच्चित्रित्वार्थमिदमारब्धव्यं। व्यवहितप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वारब्धव्यं। याचयां देवदत्तकारेत्यत्र मा भूदिति। व्यवहितनिवृत्तिस्तु [निवृत्तिरस्ति Ms.] अवधारणाङ्गयति। अवधारणं तु चकारस्यावधारणार्थत्वात्। विपर्ययनिवृत्त्यर्थं वारब्धव्यं। विपर्ययस्त्वनोः पञ्चादर्थत्वाङ्गयत इति न्यासकृत्। कालिदासश्चेच्छति व्यवधानं। यथात्र त्रयोदशे सर्गे। "प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार" इति। षोडशे सर्गे च। "संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः" इति। सारस्वतटीकायां कासामित्यामन्तमव्ययं। क्वायन्तश्चेत्यत्र आमन्तमव्ययमित्युक्तत्वात्तृथपदं। चक्रे इति त्वनुप्रयोगः। तेन व्यवधानेऽपि प्रयोगो घटते। यस्य येनान्वययोग्यता तस्य तेन दूरस्थेनापि भवतीति न्यायात्। ततः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकारेत्यादि न विरुध्यते। केचित्तु पातं यातीति पातयास्तं विभ्रहं आस चिक्षेप। अ-सु क्षेपणे। पातयाः सोमपावत्। "आतो यन्निन्वनिन्वनिपद्य" Pānini, III. 2. 74. इति

चकारादिभ् । अमन्तः । ” Translate the aphorisms :—‘ आम् is the affix of the verb कश् ‘to cough,’ and of those roots that are formed by affixes (i. e. the derivative verbs), when लिट् follows, except in the Mantra. ’ ‘ After a verb which ends with आम्, the verb कृ ‘to do,’ is annexed, when लिट् follows. ’ ‘ The affixes मनिन् (मन्), कनिप् (कन्), वनिप् (वन्), and विच् come in the Ohhandas, after verbs which end in long आ, when a case-inflected word or an उपसर्ग is in composition. ’ And Châritravardhana has, “पातयां प्रथममासेति व्यवहितोऽनुप्रयोगः कविप्रमादः । यद्वा । पातं यातीति पातयाः । छान्दसो विच् । तं पातयां । पातं गच्छन्तं महिषं शरः आस प्राप्तवान् । असगतिदीप्त्यादानेषु । यद्वा चिक्षेप । “अध्वर्युः क्रतुरनपुंसकः” Pāṇini, II. 4. 4. इति यजुरिति वाच्ये । “व्याच्छन्दसि” Pāṇini, III. 2. 170. इत्युपसर्गयान्तेनाध्वर्युग्रहणेनज्ञापितं । भाषायामपि छान्दसाः प्रयोगाः प्रयुज्यन्तु इति । यद्यप्येवं केचन समादधते तथापि कवेरियं रीतिस्तु न भवति । प्रथममित्यस्य क्रियाविशेषणत्वाच्च व्यवधायकत्वमिति । यथोक्तं प्रचक्षुरिति भट्टिकाव्ये । सत्यमुपसर्गैरव्यवधानमिति सुबोधकारो जयमंगलायां वक्ष्यते इत्युक्त्वा कर्मणि घञिराचानेन (?) व्याख्यातं । महाभाष्येऽपि व्यवहितप्रयोगनिरासार्थं तदित्युक्तत्वात् । असावसाधुरेव । ” Translate the aphorisms :—‘ The names of sacrifices mentioned in the Yajurveda, not of neuter gender, constitute the Samahāra Dvanda compound. ’ ‘ The affix उ comes in the Ohhandas, after the roots that have taken the Denominative affix क्य in the sense of ‘ the agent having such a habit &c. ’

P. 285. St. 62.—क्षुरप्रैः, Hemādri renders it by “चंद्रार्धबाणैः,” and supports it thus, “इषुः काण्डं क्षुरप्रं च” इति धनंजयः । “क्षेफे क्षुरं कवर्गि-यस्वकारश्च [षकारश्च Ms.] क्षुरप्रकं [क्षुरप्रके Ms.] । नापितस्योपकरणे कवसं-योग इत्युच्यते” इति शब्दभेदप्रकाशः.—प्रायः, Hemādri explaining प्रकृष्टः अयः शुभा-वहो विधिर्यस्य सः construes it with नृपतिः and gives the figure and quotes the definition from काव्यादर्शः, “प्राय उत्प्रेक्षायां वा । तथा काव्यादर्शे । “मन्ये शङ्के भृशं [भ्रुवं Ms.] प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव-शब्दोऽपि तादृशः” इति. K. D. II. 234.—अत्युच्छ्रितं शृङ्गं न ममूषे, On this Châritravardhana makes the following remark: “महान्तस्तु शृङ्गां जी-वनेर्ष्यालवो न किन्तूतत्वं न सहन्ते. ”

P. 285. St. 63.—कुलासनामविटपान्, Dinakara's interpretation of the line is, “यथा वायुना नृत्ताः (appears to be his reading) प्रेरिताः कु-लानामसनवृक्षाणामग्रवलयः प्रांतशाखा भवन्ति तथोज्ज्वलसत्त्वाद्वाणपूरितमुखत्वाच्च व्या-घ्रान् नृणीचकार.”—वायुरूणान्, ‘Broken by the wind.’ The force of the epithet according to Mallinātha's interpretation lies in the similarity. A branch of the असन tree, when in full yellow blossoms, broken by the wind and falling down, appears like the rushing of a tiger against one's person. The reading वायुनृत्तान् also appears better. On the epithet रूणान् Cf. Mahabharata Adi. Par. Adh. 19. verse

1170. “ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु । असिश्चक्रिगदारुणा निपेर्गुर्धरणीत-
ले.” Cf. also Sumativijaya: “शरैः पूरितमुखाः पतिता व्याघ्रजीवाः प्रफुल्लित-
बीजकवृक्षस्य शाखाप्रा इव शोमन्ते स्म.”

P. 286. St. 64.—निर्घातोमैः, On this epithet Hemâdri quotes the following definition: “वायुनाभिहतो वायुर्गगनोत्पतितः क्षितौ । यदा दीप्तः खगरु-
तः स निर्घातोऽतिदोषकृत्” इति.—राजशब्दे मृगेषु, On this epithet Hemâdri quotes the following: “नाभिषेको न संस्कारः [संस्कारः Ms.] सिंहस्य क्रियते मृगैः [वने Ms.] । विक्रमोजितचित्रस्य [सत्त्वानां Ms.] स्वयमेव मृगन्द्रता ” इति.

P. 286. St. 65.—कुटिलनखाग्रलभमुक्तान्, Hemâdri explains: “कुटिलेषु नखाग्रेषु लभ्रा मुक्ता येषां ते तान् । करिकुम्भविदारणादित्यर्थः । करिकुम्भेषु हि मौक्तिकानि सन्ति । तथा रत्नपरीक्षायां । “करीन्द्रजिभूतवराहशंखमत्स्याहिशुक्युद्धवकुशजा-
नि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां हि शुक्युद्धवमेव भूरि” इति.” Cf. Ku. verse 6, Canto I. The sources of the pearls, according to the above verse are, (1) Elephants of superior species, (2) rain-water, (3) the wild boar, (4) the conch, (5) the fish—a species of it that contains pearl-like round globules of a stony nature in their heads, (6) the snake, (7) the pearl oyster, and (8) the bamboos. Châritravar-
dhana explains: “कुटिलेषु नखाग्रेषु गजकुलकुम्भस्थलविपाटनवशाद्भ्रा मुक्ता येषां तान्.”—आत्मानं गजानामानृण्यं मार्गैर्गैतमिवामंस्त, A proverbial saying.—मार्गणैः, Châritravar-
dhana quotes in support of this the following from हैम. “रोपः कलम्बश्चमार्गणचित्रपुंखाः.”

P. 287. St. 66.—सितबालव्यजनैर्विवोऽज्य, ‘Depriving them of their white chowry-tales.’ Cf. Hemâdri: “तं हि सितकेशव्यजनवन्तः.” The white Ohamara is a token of royalty. Cf. R. verse 47, Canto II. —सान्ति जगाम, ‘Contented himself with.’ Cf. Hemâdri: “पुच्छानि चिच्छेदेत्यर्थः.”

P. 287. St. 67.—न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार, A proverbial saying.—प्रियायाः केशपाशे गतमनस्कः, ‘With his mind directed to-
wards the braided-hair of his beloveds.’ Hemâdri remarks: “प्रियासम्बन्धानुकारोऽपि प्रिय एव.” And Sumativijaya has: लीकेशपाशे मनो गतमतो मयूरं नृपो न जघानेति भावः. Hemâdri notices the reading सु-
केश्याः and says, “इति सभिप्रायः.”

P. 288. St. 68.—भिक्षपल्लवपुटो, On this Hemâdri and Sumativijaya make the following remark: “इति मांयसौरभ्योक्तिः.”

P. 288. St. 69.—सचिवावलम्बितधुरं, ‘Who has transferred the responsibility of his Government to his ministers’. Here धुरं is equivalent to राजधुरं i. e., राज्यमारं ‘the administration of his kingdom.’ Cf. Hemâdri: “राज्ये विपक्षाभाव इव.”—अनुबन्धसेवया, “अत्यन्ताभासेन,” says

Hemādri. And **Châritravardhana** has: “अन्यन्ततत्परतया.” ‘By a constant practice of enjoyment,’ i. e. exclusive devotion to the chase. The epithet should be taken actively as regards नराधिप. Cf. **Sumativajaya** : “यथानुबन्धसेवया रमण्यामुपरिरागो बद्धते तथा नृपस्य नित्यं गमनाभ्युगयायां रागो बद्धितः.”—चतुरेव कामिनी जहार, On this epithet **Hemādri** makes the following remark: “न्यसनेषु हि सेवापरौघं टपगीयते । चतुरालक्षणं तु रमाकरे । “स्निग्धैरीक्षित एव दृष्टवन्तैः कोकाशिताकुञ्चितैः । लज्जाकेकरविस्मितैर्मुकुम्भितैरालोकनैर्नायकैः । प्रौढैर्नागरिकैः वयोभिरखिलैराभाषते पल्लव । दृष्टं मोहनदक्षिणैश्च चतुरावक्त्रादिभिश्चापरान् ” (?) । And **Châritravardhana** has the following : कामिनी स्वाधीनपतिका । “यस्या रतिगुणाकृष्टः प्रियः पार्थ न सुखति । विचित्राभरणासक्ता स्वाधीनपतिका स्मृता ” इति रुद्रटः.

P. 288. St. 70.—चिद्यानाम्, Analyse : त्रयो यामा यस्याः तां तथोक्तां. —उत्तलितमहौषधिदीपिकासनायाम्, ‘Furnished with the lamps of excellent creepers burning with light.’ Cf. Ku. I. 2. 10. “भास्वन्ति रत्ना-नि महौषधीश्च,” and “भवन्ति यत्रौषधयो रज्ज्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः.”

P. 289. St. 71.—पटुपटहध्वनिभिर्गजद्वयकर्णतालैः, This seems to mean that the lobes of the ears of the elephants, beaten as they were at regular times on the large cavities of the ears, produced a sound which resembled that of a drum. There is perhaps not much to object to in the simile, as the cavities of the elephants’ ears are large and the flat lobes flapping against them proportionately wide, they can produce a sound that to the poet’s imagination may appear like that of a drum. By adopting **Mallinātha**’s interpretation of ताल, we compare the sounds of elephant’s flappings to the time in music called ताल, which again appeared like that of a sonorous drum, i. e. a simile, in a simile, which is absurd.—चन्द्रिमङ्गलानि, such as those chanted by minstrels at the end of the Canto V.

P. 289. St. 72.—सपस्विगाढां, “मुनिजनप्रविष्टां” **Hemādri**. And “मुनिभिर्व्योतां” **Châritravardhana**. And “मुनिनाकान्तां” **Vallabha**. ‘Crowded by ascetics.’ On this epithet **Hemādri** remarks : “इति वक्ष्यमाण-प्रक्षिप्तकथाबीजं,” and **Châritravardhana** says, अनेन वक्ष्यमाणकथाबीजं.”—विपिनेऽलक्ष्यमाणः, is equivalent to “तद्वत्तामुल्मगहने देशेऽनुचरैरलक्ष्यमाणः.” तमसां प्राप नदीं तुरंगमेन, Cf. **Buddha**. VIII. 2. “जगाम मार्गं सह तेन वाजिना.”

P. 289. St. 73.—द्विरद्वन्द्वहितशङ्की, In support of his explanation **Hemādri** quotes the following from **अमरशेष**. “गजचीकृतद्वन्द्वहिते.”

P. 290. St. 74.—प्रतिषिद्धं, **Hemādri** says, “लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यादिति चाक्षुषः”. **Mallinātha** too quotes the same but does not give the source from which he borrows his authority. **Châritravardhana** remarks: “ननु विहितं । पण्डितः स कथमिदमकरोदित्यत्र कारण-

माह भुतवन्तोऽपीति ।—शिलभुज, Vaṣabha explains it by “अविचार्य, अविमृश्य” ‘Thoughtlessly,’ ‘carelessly.’ And quotes the following: “सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं । वृणते हि विमृश्यकारिण गुणलब्धाः स्वयमेव संपदः.” Ki. II, 30.—रजोनिमीलिताः, ‘Blinded by passion.’

P. 290. St. 75.—मुनिपुत्रं, This was S'rāvana. The names of his parents are not given in the Rāmāyana. See Ayodhyā Kāṇḍa. Canto 66.—अपि, On this Hemādri gives the following note: “तथा न्यासकृत् । अपिशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो न दृश्यते । तेन हा पितः हा मातः इत्यादि सिद्धं । हे तर्तेति । “उभसर्वतसोः कार्यो धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाग्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते” इत्यभितः परितः इत्यादावपिशब्दस्य विकल्पार्थत्वाद्द्वितीयाभावः । तथा । “विमृषणं किं कुचमण्डलानां कीदृश्यामा चान्द्रमसी कुतो भा । सीतां कथं रौति दशास्यनीता [‘भीत्या Ms.] हा राम हा देवर तात मातः” । * * * नातेत्यत्र “दूराद्धूते च” Pāṇini, VIII. 2. 84. इति मुत्तवेऽपि “अश्रुतवदुपस्थिते” Pāṇini, VII. 1. 121. इत्यतिदेशात्सुश्लोका इतिवत्पङ्कतिभावो न । तथा श्रीभागवते । “पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुः [‘भिनेषु Ms.]” इति । उपस्थितो नाम अर्वादि इतिकारः ।—तस्यान्विष्यन्, On this Hemādri quotes the following: “गवेषस्तत्त्वमार्गेण” इति कामधेनुः.—तापाइन्तः शल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि, Cf. Buddha. IX. 13. “तच्छोकशल्ये हृदयावगाढे माहंगतो भूमितले मुहूर्तं । कुमार राजा नपनाम्बुवर्षां यत्कामवोचत्तदिदं निबोध” ।

P. 291. St. 76.—द्विजेतरत्तपस्विपुत्रं, ‘The son of an ascetic belonging to none of the first three classes.’ The word द्विज (twice born) includes, besides Brāhmanas, Kshatriyas and Vais'yas. The young ascetic who was accidentally shot by the king was of a S'udra caste. Cf. Hemādri: “विप्रक्षत्रियविद्वद्भ्रा वर्णस्वायास्त्रयो द्विजाः” and goes on saying: “ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येतरत्तपस्विपुत्रं करणजातीयं श्रवणाख्यं.” This too is noticed by Chāritravardhana and Sumativijaya, and further he adds: “शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः” । “शूद्रायां करणो वैश्याद्विशस्वेष विधिः स्मृतः” इति.—तेनावतीर्थं नुरगात्प्रथितान्वयेन, Cf., Buddha. Canto V. 7. “अवतीर्थं ततस्तुरंगदृष्टाच्छनकैर्गा व्यचरच्छुचा परीतः” ।

P. 291. St. 77.—ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्रं, Chāritravardhana interprets: “तथागतं वेतसवनाच्छत्रं तमेकपुत्रमुपेत्योदित्याज्ञानतो हस्तिभिया विहितं स्वचरितं स्वकीयवृत्तं नृपतिस्ताभ्यां तन्मातापितृभ्यां शशंसावदत्.” And Valabha interprets: “ताभ्यां तथागतं भ्रणान्वरथं प्राप्तं तमेकपुत्रमुपेत्य ज्ञापयित्वा अज्ञानतोऽज्ञामतो नृपतिः स्वचरितं शशंस.” And Hemādri interprets: “पित्रोः सकाशं समीपमनुधृतस्रत्यमेव सुतं निनाय । आपेतु नदीतीर एव शरोद्धरान्वृतः इत्युक्तं । अज्ञानतः स्वचरितं तथागतं तामवस्थां प्राप्तं तमेकपुत्रं [तमेकपुत्रं Ms.] ताभ्यां पितृभ्यां शशंस । भुवीत्यर्थप्रहणादिकर्मकता । एकग्रहणं पित्रोरनन्यगतिकः श्वसूचनार्थः । पंगुत्वाच्चाभ्यामिति । क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि संप्रदानमिति चतुर्थी ।

उपेक्ष्येति वादिव्योक्तिः ? [उपेत्येति बाधिव्योक्तिः Ms.] ? I cannot understand in what sense the gerund उपेत्य is to be taken so as to arrive at the definite sense of the stanza. It is doubtful whether उपेत्य can be used in the sense of 'with respect to,' 'with regard to,' as interpreted by Chāritravardhana. It is also very doubtful whether उपेत्य can be correctly employed in the causal sense of अवगम्य 'having informed,' 'having caused to understand,' as explained by Vallabha. Some scholars construe तथागतं तमेकपुत्रमुपेत्य, and interpret, 'having gone up to him (at the time of shooting an arrow) so as to bring the game (i. e. Śrāvana the Muni's son who was, at the time, filling up his jar with water) within the reach of his arrow and then shot at him (of course the king took him for a wild elephant);' and this rash act of his committed through ignorance he began to narrate to his parents. But this interpretation does not appear so convincing as to remove the difficulty of the sense of उपेत्य. It may be interpreted "And being urged by him the lord of people took (i. e. bid his followers to take) him even with the arrow unextracted (from his breast) to his parents who had lost their sight, and advancing towards their only son, who was in that condition (i. e. enveloped in Vetas plants), narrated to them his rash act, committed through ignorance." The manuscripts A₂, D, H, R. and the two other Mss. (No. 47 of 1873-74 and No. 25 of 1872-73 of the Deccan College Library) of Hemādri's *दर्पण* read उपेक्ष्य instead of उपेत्य, i. e. 'neglecting him who was in that condition (तमवस्थां प्राप्तं) the king began to narrate &c.' This reading is preferable since it leaves no difficulty of interpretation. Pandit says, 'Mallinātha's interpretation appears to be correct.' But in what sense it is very difficult to make out.

P. 202. St. 78. बहु विलप्य, 'Having lamented much.' The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः ।—हस्तापित्तैर्नयनवारिभिरेव. Here Hemādri remarks : "शापोऽपि जलदानपूर्वकः". And Chāritravardhana says, "पानायनेनैव शायो दीयते." A curse or imprecation, like a Dakṣhiṇā or a gift, is given with water in the hand let down as soon as the last word of the imprecation is uttered. Cf. Bhāgavata Purāṇa, I. 18. 36. "इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानुषिबालकाम् । कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विसर्ज्य ह." Again *ibid.* IX. 9. 23. "सोऽप्यपोऽञ्जलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः".

P. 202. St. 79.—आक्रान्तपूर्व, Hemādri analyses, "पूर्वमाक्रान्त आक्रान्तपूर्वः," and supports it by "राजदन्तादिषु परम्," Pāṇini, II. 2. 31.

'The उपसर्जन is to be put last in the words राजदन्त &c.' Thus राजदन्तः (दन्तानां राजा) 'a chief of teeth' (i. e., an eye-tooth). It is not merely the उपसर्जन that is placed last in these examples ; but words which by some other rules would have stood first, stand in this list as second."

P. 293. St. 80.—कृष्यां बह्वक्षि On this Hemādri, Chāritravar-dhana and Sumativijaya have the following : " शालिक्षेत्रभूमौ हि दाहं विना किञ्चिन्नोत्पद्यते इति कौकिलेषु प्रसिद्धिः ".

P. 293. St. 81.—इत्थं गते गतघृणः किमर्थं विधत्सः, 'What shall this cruel man, who deserves decapitation at your hands, do for you?' A proverbial saying. Cf. Hemādri : " पुरुषवधे स्तेये भूम्यादाने चमृनिरोधे ब्राह्मणस्य " इति आपस्तम्बवचनात् । ब्राह्मणस्यैवापकृष्टवर्ण-वधे [बृहद्वधे Ms.] वधनिषेधः इति वक्ष्यस्तवेति. "—एधान्हुताशनवतः, i. e. he begged that a funeral pile should be made for him and fire set to it, in order that he and his wife might immolate themselves on it along with the body of their son.

P. 294. St. 82.—और्वमिदाम्बुराशिः, Wilson in his Vishnu Pu-rāna Vol. III. p. 80, gives the following account : " Aurva was a sage the grandson of Bhrigu. When the sons of king Kritavirya persecuted and slew the children of Bhrigu, to recover the wealth which their father had lavished upon them, they destroyed even the children in the womb. One of the women of the race of Bhrigu in order to pre-serve her embryo, secreted it in her thigh (Ūru), whence the child, on his birth, was named Aurva. From his wrath proceeded a flame, that threatened to destroy the world ; but, at the persuasion of his ancestors, he cast it into the ocean, where it abode, with the face of a horse. Aurva was, afterwards, a religious preceptor to Sagara, and bestowed upon him the अग्नेयास्त्र, or fiery weapon, with which he conquered the tribes of barbarians who had invaded his patrimo-nial possessions. " The legend of the Aurva fire residing in the in-terior of the ocean was probably invented to account for the con-stant ebullition of the oceanic waters.

CANTO X

P. 295. St. 1.—पाकशासनतेजसः, Analyse पाकशासन इन्द्रस्तस्य तेज इव तेजो यस्य 'Who shone forth like Indra.' Mallinātha takes तेजस् probably in the sense of 'splendour' or 'lustre', but if the epithet be taken in the sense of 'power or might' the propriety of the adjective becomes more evident. Pākas'asana is a name of Indra and means 'one that disciplines or instructs the simple or ignorant,' and the word पाक being not properly understood in later times came to be applied to the name of a demon whom Indra destroyed. Cf. Chāritravardhana : "पाकान् बालान् शास्तीति । शासिष्यतीति यः । पुरुहूतोऽदि-
नेर्गर्भं प्रविश्याच्छिनदिति कथा प्रसिद्धा." (Cf. also Bhāgavata Sk. VIII. Adh. 11. "उदयच्छद्विपुं हन्तुं वज्रं वज्रधरो रुषा । स तेनैवाष्टधारेण शिरसि बलपाकयोः । ज्ञा-
तीनां पश्यतां राजन् जहार जनयन्मयं." There is, so to speak, no propriety in the use of the epithet पाकशासनतेजसः in the present verse, but it appears to be used simply for the sake of alliteration it affords with शासनः in the previous word.—पृथिवी, The name is derived from पृथु one of its earliest kings. Cf. Harivans'a, "ततोऽप्युपगमाद्राजः पृथोर्विष्यस्य भारत । दुहितृत्वमनुभाषा देवी पृथ्वीति चोच्यते."—किञ्चिद्गुणम्, is also repeated for alliteration in the following line.—शरशमयुतं, 'A myriad of autumns', i. e., years. Varsha originally meaning the rains or the rainy seasons (शरद्) has in the same way acquired the sense of year. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority of Amara produced by the Northern Mss. "स्यादृतौ वत्सरः शरत्" इत्यमरः ।

P. 295. St. 2.—न श्रौपलेभे, 'And yet he did not obtain &c.' Cf. Chāritravardhana: "च शब्दस्तावदर्थे । न चेति समुदायो निषेधे वा." Cf. Sumativijaya : "एव पुत्रार्थं दूयमानश्चिसस्य तस्य बहुकालेनापि पुत्रो नाजनि येन स पितृकणविमुक्तो भवेत् । सुतस्याह्लादकत्वेन शोकान्बकारनाशकत्वाज्ज्योतिषा साम्यं." —कृणनिर्माक्षसाधनं, A descendant of Arya is born with three debts or obligations, the first called ऋषिकृण being discharged by the study of the Vedas, the second देवकृण by the performance of sacrifices, and the third दितृकृण by begetting a son to continue the family. Cf. The S'rutis quoted in दत्तकमीमांसा, "जायमानो ह वै ब्राह्मणश्चिभिर्जनैर्ऋणवान् जाय-
ने ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्रीं यज्वा ब्र-
ह्मचारी च" also "कृणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । सन्तत्या पितृलोकानां सोध-
यित्वा परिव्रजेत्." Cf. Buddha, IX, 55. "नरः पितृणामनृणः प्रजाभिर्दंदैर्ऋषीणां
ऋतुभिः सुराणां । उत्पद्यते सार्धमृणैश्चिभिस्तैर्यस्यास्ति मोक्षः किल तस्य मोक्षः" ॥

Cf. also note to St. 20, III; also St. 71, I.—**शोकतमोपहः**, Hemādri discusses: “भयादद्यादीनां परिगणनस्योपलक्षणत्वात् “अपेक्षे-
ज्ञतमसोः” Pānini, III. 2. 50. इति सोपपदेऽपि उपत्ययः.” Translate
the aphorism:—The affix उ comes after the verb हन् ‘to
kill,’ when it is compounded with the preposition अप्,
and when the object, in composition with it, is the word हेः
‘pain’ or तमस् ‘darkness.’ As, हेःशोपहः पुत्रः ‘the pain-allayer i. e.
the son.’ तमोपहः सूर्यः ‘the darkness-destroyer i. e. the sun.’ This
aphorism has its scope when the sense is not that of be-
nediction. **Cf.** “संततिः शुद्धवैश्या हि परवैह च शर्मणे.” Vallabha too
notices this.

P. 296. St. 3.—**प्राङ्मन्यात्**, ‘As did the ocean before the churn-
ing, the gems in its interior not yet having been brought forth’.
See Bhāgavata Sk. VIII. Also Mahābhārata, Adi Parvan 17, or Rā-
māyana Bālakāṇḍa Canto 25.—**प्रत्ययपेक्षसंततिः**, Hemādri, Chāritra-
vardhana and Sumativijaya explain it as: “प्रत्ययो हेतुः पुत्रकामेष्ट्यादिः
तादृशः”—**रत्नोत्पत्तिरिवार्णवः**, On this Hemādri remarks: “अनेन पु-
त्रवाह्यमसृचि [अस्य राज्ञः स्तुतिं Ms.] । राज्ञो गांभीर्यं सन्ततेश्च रत्नरूपत्वं.”
And Chāritravardhana has: “अर्णवोत्पेक्षया राज्ञो गांभीर्यं सन्ततेश्च रत्नवद्गो-
प्यत्वं च.”

P. 296. St. 4.—**ऋष्यशृङ्गादयः**, **Cf.** “सुयज्ञं वामदेवं च जाबालीमथ वाश्य-
पे । पुरोहितं वशिष्ठं च.”—Invite these sages was the order of Das’aratha
to Sumantra. The word आदि includes these Munis. **Cf.** Rāmāyana
Bālakāṇḍa canto 12. **Cf.** Hemādri: “ऋष्यस्य मृगभेदस्य शृङ्गमिव शृङ्गं
यस्य तदादयः । आदिशब्दात्कात्यायनजाबालिवामदेवाः । ‘गोकर्णवृषतेणर्ष्यः’ इत्यमरः ।
सन्तो बृधाः”—**पुत्रीयामष्टिम्**, This consists simply of पुरोडाश boiled in
eight shreds of earthen vessels, given as an oblation to Agni the
Father (अग्निः पुत्री) with the Mantra, “यस्मै त्वं सृकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृ-
णवस्थानम् । अभिनं स पुत्रिणे वारवन्तं गोमन्तं रयिं न ज्ञते स्वस्ति.” The follow-
ing lines quoted in the दत्तकमीमांसा from तैत्तिरीयसंहिता, Kanda II,
Prap. 2, Anu. 4, explain the manner of performing a पुत्रेष्टि. “अग्नये
शुश्रूषते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽ-
ग्निरेवास्त्यै प्रजो जनयति बृहामिन्द्रः प्रयच्छति.” The difference between इष्टि,
याग and ऋतु is given in the following verse quoted from भटो-
क्तचरुहोमाधिकार—“इष्टिस्तु चरुणा प्रोक्तो यागस्तु पशुना स्मृतः । एतच्छेषः ऋतुः
ओक्तो होमान्यत्पूजनं स्मृतं.” Hemādri says: “पुत्रसंयोगो निमिचमस्येति
इविमहः । यद्वा । ‘महादिभ्यश्च’ Pānini, IV. 2, 138. इति शैषिकशब्दः ।
—**संतानकाक्षिणः**, Hemādri reads संततिकाक्षिणः and remarks “इति
राज्ञो विशेषणं वा.”—**जितात्मानः**, “समस्तप्रशस्तकर्माधिकारिणः” says Chā-
ritravardhana.

P. 286. St. 5.—For an account of पौलस्त्य, his birth &c., see *Mahābhārata Vanaparvan Adh.* [275.—उपप्लुताः, For this epithet compare Buddha. Canto VIII. 35. “कृतः कुलस्यास्य महानुपपन्नः” । Cf. also *Meghadūta* I. 17. R. V. 6. XIV. 64. II. 48. Ku. II. 32.

P. 297. St. 6.—ते च प्रापुरुदन्वन्तः, This is the क्षीरसमुद्र, so often mentioned in the *Purāṇas* as the abode of Vishnu. The story given in the *Raghuvans'a* by Kālidāsa regarding the resorting of the gods to that ocean and there awakening the Supreme Being to a knowledge of their danger must have been borrowed from other *Rāmāyana*s than that of Vālmiki, such as of the sage Chyavana and others. Cf. *Budh.* Canto I. verse 48. “वाल्मीकिनादश्च ससत्रं पयं जयन्व यश्च च्यवनो महाविः । *Rāmāyana* of Vālmiki makes the gods relate their grievances to Brahmā. While they were so relating, Vishnu went there. See *Rāmāyana Bālakāṇḍa*, Canto 15.—बुधे चादिपुरुषः, Hemādri remarks : “द्वौ चकारौ तुल्यकालं गमयतः”. See *Apte's Guide* 273. p. 196. *Third ed.*

P. 297. St. 7.—कणामण्डलोद्विर्भणिद्यातितविग्रहं, To the notion that the शेष contains a brilliant gem in his head there are numerous references in the *Kāvyas*. The higher the quality, in point of poison, of the snake, the more brilliant is his gem. As the Śeṣha forming the bedding of Vishnu was the king of serpents his gems must of course be “उद्वि.”

P. 297. St. 8.—क्षौमान्तरितमेखलेऽङ्गे, Lakshmi put the skirts of her garment on the girdle lest the feet of Vishnu, coming in contact with it, should be hurt. The girdle is made of silver or gold, and, where possible, of precious stones; Cf. Hemādri: “क्षुमाया विकारः क्षौमं दुकलं तेनान्तरिता मेखला यस्य तस्मिन् । इयोश्चरणयोः कटिनकाञ्चीस्पशौ माभूदित्याचारविषयः.”—*नक्षिसचरणं*, Cf. *Chāritravardhana*: “लक्ष्म्या विष्णोश्चरणसंवाहनम्.” Pandit says : ‘This refers to the picture in which the Ādipurusha (or Vishnu ?) is represented in pictures, where Lakshmi presses and shampoos His feet (चरणसंवाहनम्), a service that every Hindu wife considers it her privilege to do to her husband even at the present day. If it is correct to say, with Mallinātha, as doubtless it is, that the epithet क्षौमान्तरितमेखले is intended to refer to the extreme tenderness of Vishnu's feet, it will be quite safe to charge the poet in this passage with inexcusable effeminateness, since he represents the God's feet—one of the hardest parts of one's body—as more tender than that part of his wife's person on which the ornament was worn.’ The epithet is no doubt used to express the tenderness

of Vishnu's feet ; but this tenderness is not the effeminacy Pandit speaks of but the tenderness which Lakshmi, like good wives, fancies her husband's feet to possess. See above Hemādri.

P. 298. St. 9.—बालातपनिभांशुकं, On this epithet Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya have the following: “अन्यत्र । बाला कन्याराशिस्तत्र तपतात्यातपो बालातपः कन्याराशिस्थस्यादित्यस्य नितरां भासो दीप्तयस्ता एव अंशुकं वक्ष्यं यस्य तं इति वा.”—प्रारम्भसुखदर्शनं, Hemādri explains. “प्रकृष्टः आरम्भः विष्णुसाक्षात्कारो येषां सनकसनन्दनादीनां सुखेन दर्शनं यस्य तं । अन्यत्र । आरम्भे प्रभाते सुखं दर्शनं यस्य स तं.” Chāritravardhana too explains this in the same way.

P. 298. St. 10.—प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं, Hemādri explains: “प्रभया भनुलिप्तः श्रीवत्सः उरसि रोमावतं यस्य तं । श्रीवेसति यस्मिन् स श्रीवत्सः.” And Chāritravardhana says, श्रीवत्सामिधानो वक्षस्यलः शुभावर्तौ येन स तं.” And Vallabha says, “श्रीवत्साख्यः उरस्यो लक्षणविशेषो येन स तं.” S'rivatsa, literally the favourite of the Goddess of fortune. It is a mark or curl of hair on the chest of Vishnu said to be the mark of a kick given by the sage Bhrigu. In Mahābhārata S'antiparvan its origin is described in the following words: Nara and Nārāyana were practising asceticism on the mountain of गन्धमादन when the sacrifice of Daksha took place. S'iva not being invited in that sacrifice felt insulted and became incensed. He created the S'ula which destroyed the sacrifice and which at last went to the mountain where the two sages were absorbed in abstract meditation and struck the breast of Nārāyana. It was then sent back by a इंकार to S'ankara who in consequence came thither and a tumultuous fight ensued between him and Nārāyana. After a while they were reconciled and Nārāyana said :—“अयं प्रभृति श्रीवत्सः शूलाङ्को मे भवत्वयं । मम पाण्यङ्कितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वभविष्यसि.” Cf. XVII. 29. Also compare S'is'upālavadhā III. 9. “नेत्राम्भसां सारमयः पयोधेर्दध्रे मणिर्दधिदिदीपिताक्षः । अन्तर्वसन्निग्भगतस्तदङ्गे साक्षादिबालक्ष्यत यत्र लोकः.” See Bhāgavata Sk. X. Uttar. Adh. 89. verses 1—12. ‘Bhrigu the sage set out with a desire to find out which of the Trinity—Brahmā, S'iva, and Vishnu—was the greatest. He went and insulted the first two, but they both resented the insult. He then went to Vishnu and found him in the company of his consort Lakshmi, and kicked him in the breast, but Vishnu bore the unprovoked insult with patience and regarded it as a favour of the sage. The scar or pit left by the injury inflicted by the kick is interpreted to be what is known by the name of S'rivatsa : which in all probability originally meant simply an ornament, worn over the breast. The Bhāgavata elsewhere explains that the S'rivatsa is in reality the

lustre of the Kaustubha. Sk. XII., Adh. 11., St. 10, “कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः । तत्प्रभां व्यापिनीं साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः” — लक्ष्मीविभ्रम-
दर्पणं, Which Lakshmi used as a looking-glass whereby to adjust the graces of her face.— कौस्तुभाख्यमपां सारं, ‘By name Kaustubha, the essence of the oceanic waters.’ For it was one of the fourteen gems churned out of the ocean. Cf. Hemādri and Chāritravardhana : “कुं भुवं स्तुनति न्यामोतीति कुस्तुभाग्निः.” See Mahābhārata. Adiparvan Adh. 18.

P. 298. St. 11.—बाहुभिर्विटपाकारैः, On this epithet Hemādri remarks : “बाहुभिरिति चतुर्भुजत्वं.” — पारिजातमिवापरं, ‘Like a second Pārijāta on earth.’ The Pārijāta is a heavenly tree being one of the fourteen gems churned out of the ocean. See Bhāgavata Sk. X. Uttar. Adh. 59. From the ocean, thus churned by the gods and Dānavas, first up-rose the cow Surabhi, the fountain of milk and curds, worshipped by the divinities, and beheld by them and their associates with minds disturbed and eyes glistening with delight. Then, as the holy Siddhas in the sky wondered what this could be, appeared the goddess Vārūni, her eyes rolling with intoxication. Next, from the whirlpool of the deep, sprang the celestial Pārijāta tree, the delight of the nymphs of heaven; perfuming the world with its blossoms. The troop of Apsarasas, were then produced, of surprising loveliness, endowed with beauty and with taste. The cool-rayed moon next rose, and was seized by Mahādeva; and then poison was engendered from the sea, of which the snake-god took possession. Dhanvantari, robed in white, and bearing in his hand the cup of Amrita, next came forth; beholding which, the sons of Diti and of Danu, as well as the Munis, were filled with satisfaction and delight. Then, seated on a full-blown lotus, and holding a water-lily in her hand, the goddess Śrī, radiant with beauty, rose from the waves.” See Wilson’s Vishnu Purāna Vol. I. pp. 144-147. Cf. Hemādri : “पारोऽस्यास्ताति पारी पारिष्यन्धौ जातं पारिजातमिव । स हि स्वर्गभरणः” — अपां मध्ये, Chāritravardhana reads पयो-
मध्ये and explains : “पयसां जलानां क्षीरसमुद्रसायित्वेन दुग्धानां वा मध्ये &c.”

B. 299. St. 12.—मदरागविलोपिभिः = “मदरागः क्षीवत्वं विलोपितुं भर्तृघातेन शीलं येषां तैः” according to Chāritravardhana. Cf. St. 61 IV. — चेतनावहिरहेतिभिः, On this Hemādri remarks : “आयुधाविष्टदत्ताभिरित्यर्थः”. The following are the arms of Vishnu. The conch (जलज), the sword (असि), the scimitar (गदा), the bow (शार्ङ्ग), and the disc (चक्र). Here they are personified and represented as attending on Vishnu as his servants. Cf. Rāmāyana Bālakānda Canto 27. “अप-

तस्तु मुनेस्तत्त्वविधामित्रस्य धीमतः । द्युतस्तुमंहाहाणि सर्वोप्यस्त्राणि राघव । ऊषु-
 चमुदिता रामे सर्वे प्राञ्जल्यस्तदा । इमे च परमोदार किंकरास्तव राघव &c. &c.”
Cf. also Uttar. “ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तत्त्वा.” The Southern and the
 Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following autho-
 rity produced by the Northern Mss. “स्वरक्षिणं शशं च वह्निज्वाला च हे-
 तयः” इत्यमरः।—उदीरितजयस्वनं, ‘Proclaiming the word *Jaya*,’ जय
 विष्णो, जयति विष्णुः, or words of similar meaning.

P. 299. St. 13.—मुक्तशेषविरोधेन, Vallabha simply says, “भवत्स-
 विधानादिमातेन अत एव मुक्तशेषविरोधेन व्यक्तशेषादिवैरेण । गरुडोरगथो शाश्वतिको
 विरोधः । प्रमुसंनिधौ विरोधिनोऽपि विनीता न वरायन्ते.” Chāritravardhana says,
 “मुक्तस्त्यक्तः शेषेण शेषाहिना सह स्वाभाविकोऽपि कृष्णनैकट्यवर्तितादिरोधोयेन तेन.”
 Hemādri, Chāritravardhana and Vallabha do not refer to the story
 in the Mahabharata alluded to by Mallinātha. See Mahabharata
 Adiparvan Adh. 33-34. See also Kās'ikhandā Adh. 50.—कलिशत्रुणल-
 क्षणा, ‘Bearing the scars of wounds made by the Vajra.’ *Cf.* Hemādri
 “संधाहरणकाले इन्द्रेण सह कृत्युद्धत्वात्.” And Chāritravardhana has: इति
 वीर्योक्तिः । “एष पञ्चव्याजस्यैकं यस्यान्तो नोपलभ्यते । न हि मे वज्रपातन वेदनाप्य-
 रितं काचन” इति महाभारते.—प्राञ्जलिना विनीतः, Hemādri says: “विष्णुना
 शिक्षितत्वात्.”

P. 300. St. 14.—योगनिद्रान्तविशदः, ‘The sleep of Vishnu,
 observes Pāṇḍit, is not the sleep to which mortals are liable, and
 in which all consciousness is lost and which is a form of death, but
 the sleep slept by Yogins in which there is consciousness accom-
 panied by memory, and in which the sleeper enjoys communion
 with absent things and persons belonging to different ages, in
 which in fact the ordinary conditions and limits of knowledge are
 out-stripped.’ *Cf.* Hemādri: “योगोऽध्यानमान्मारामत्वमत्र स एव निद्रा त-
 स्यान्ते.” *Cf.* also Kās'ikhandā “संयोगस्त्वान्ममनसोऽप्यंग इत्युच्यते बुधैः”
 इति.—भृगुवाहीननुगृह्णन्ते, *i. e.* favouring them with a look at them im-
 mediately after he woke up from his Yoga sleep. On this epithet
 both Hemādri and Vallabha make the following remark: “आदि
 ग्रहणात् “मरीचिमव्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं । वशिष्ठं च महानिजाः सांख्यजसप्त
 नानसान् । सन ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः” . Bhṛigu stands at the head
 of this list of patriarchs called Brahmarshis (primitive sages),
 who were the sons of Brahmā's mind (मानसपुत्राः). The Vishnu
 Purāṇa mentions nine, *viz.*, भृगु, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अङ्गिरः, मरीचि, दक्ष,
 अत्रि, and वशिष्ठ. They are according to the theory of Purāṇas the
 original patriarchs of not only mankind but also other species of
 creatures. The following list is found in Is'vara Krishna's Sāṅkhya-
 Kārikā: “सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । आसुरिः कपिलश्चैव बोधः पञ्च-
 शिखस्तथा । इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः सप्त प्रोक्ता महर्षयः ॥

P. 300. St. 15.—अवाङ्मनसगोचरम्, Châritravardhana explains, “वाङ्मनसपथानां विषयातीतः । यदाह । “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति धृतिदर्शनात्.—द्विषां, Objective genitive.

P. 300. St. 16.—विश्वत्तज्जं, Châritravardhana says, “उक्तं च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति धृतिवचनं.”—त्रेधास्थितात्मनः, Both Hemādri and Vallabha quote the following : “ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि सृष्ट्वे संहर्त्येव तिस्रोऽवस्थाः स्वयम्भवः” इति. Cf. Châritravardhana : “ब्रह्माविष्णुरुद्ररूप आत्मा यस्य स त्रैमै.”—तदनु, Châritravardhana discusses : “पूरणगुणसुहितार्थे, Panini. II. 2. 11. इत्यादिना पञ्चीसमास-नियेधात्तदनु इत्यत्र समासश्चिन्त्यः । विरत्तरकाररत् पञ्चात्प्रभृतिभिः समासमङ्गीचक्रं तदादित्वेन निर्वाहः.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following given at the end by the Northern Mss. “ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूप्यमित्याशङ्क्योपाधिकमित्याह ॥”

P. 301. St. 17.—अविक्रियः, Châritravardhana quotes the following : “अमङ्गो ह्ययं पुरुषः” इत्यादियुक्तेरविक्रियो विकारहीनः &c. ‘Because this soul is [unassociated with any conditions or circumstances that could serve as its bonds, it is.] absolute.’ Sāṅkhya Sūtra. 15 —गुणेष्वेवमवस्थाः, Hemādri explains : “त्रयविष्णुरुद्रलक्षणाः सुखदुःखमोहरूपा वा.” Cf. also the following S'ruti. “आत्मा वा इदमेक एवासीत्” and also “नमो रजोज्ञेयं सृष्ट्यै स्थिरायै सत्यमयाय च तमोरूपाय संहारि विरूपाय स्वयं भवे.” Châritravardhana gives the substance of this in the following words “तत्त्वतो निरुपाधिकस्वरूपेऽपि स्वयितृष्ट्वादिव्यवहारा गुणोपाधिनिवन्धनः इति भावः”.

P. 301. St. 18.—अव्यक्तो व्यक्तकारणं, Hemādri and Vallabha explain it as : “तदुक्तं । “अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके” इति. By the epithet व्यक्त is meant the external world which is but the manifestation of its primary cause the ब्रह्म which is not produced from any thing. अव्यक्त means ‘undeveloped,’ ‘indiscreet,’ i. e., the primary cause of all, the मूलप्रकृति. According to Sāṅkhyas the effect is but the development of the cause not being essentially different from it. But प्रकृति being the primary cause of all is not a product of any. See Sāṅkhya Kārikā verse 3. “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकरतु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । “Nature (प्रकृतिः), the root (of material forms), is not produced. The Great One (महत् = बुद्धिः or intellect) and the rest (which spring from it) are seven (substances), producing and produced. Sixteen are productions (only); Soul is neither producing nor produced.” बुद्धि means महत्तत्त्व. Cf. the S'ruti : “प्रकृतेर्महान्महतोऽहंकारः” इति. This also refers to Vedānta doctrine that cause and effect do not materially differ from each other. Cf.

Ku. Canto II. stanza 11. “व्यक्तो व्यक्तेतरभासि.” Hemādri renders व्यक्त by प्रपञ्च and quotes an authority from विश्व. “व्यक्तस्फुटमनीविषयोः.” But two manuscripts of his Darpana read “अत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तः प्रपञ्चस्तस्य कारणं हेतुः.”—**प्रार्थनावहः**, Both Hemādri and Charitravardhana render it by “प्रार्थनामावहति संपादयतीति.” But Charitravardhana’s reading is प्रार्थितावहः. See readings.—**मितलोकः**, Analyse “मितो लोको येन यस्माद्वा,” Compare “एकावयवसूक्ष्मांशं यर्येतदखिलं जगत् । कल्पनावयवशांस्य तस्य स्तोष्यामि किंत्वहम्.” And the world is the सूक्ष्मांश of this एकावयव. Cf. also the following S ruti : “पादोस्य विश्वाभूतानीति.” This shows that our poet had a complete mastery over the philosophical systems of Vedānta and Sāṅkhya.

P. 302. St. 19.—तपस्विनम्, On this Hemādri and Vallabha make the following note : “परिपूर्णत्वादकामो लोकयात्रार्थं तपस्यति । तदुक्तं गीतासु । “न मे पाथोस्ति कर्तव्यं । त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवानमवाप्तव्यं । प्रवर्तेऽपि च कर्मणि ” इति. See readings. And Vallabha remarks : “लोकव्यवहारार्थं तपस्यति । उक्तं च । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवावरो जनः.”—**पुराणं**, Hemādri analyses : “पुरा भवः पुराणः”—**अजरं**, ‘Not decaying by old age.’ Cf. Buddha. Canto XII. stanza 103. “दुर्लभं शान्तमजरं परं तदमृतं पदं” ।—**इच्छालुमनघस्पृष्टं**, The epithet is defined as, “यत्नादपि परिक्षींशं हर्तुं या इदं जायते । इच्छा भूमिसुरभेष्ट सा दया परिकीर्तिता.” The contrast here intended refers to the idea that one is kind because one is frail and may any day stand in need of commiseration at the hands of others.—**अनासन्नं**, On this epithet Charitravardhana quotes the following S ruti :—“तद्वरे तदन्तिक” इति. And Vallabha says, “साक्षाद्दृष्टोऽसि न पुनर्विग्रस्त्वां.”

P. 302. St. 20.—सर्वज्ञः, Hemādri renders it by “सर्वधरत्वात्.”—**सर्वबोधिः**, Hemādri explains : “नित्यत्वात्,” and remarks, “योनिरित्यसम्बन्धं.”—**सर्वप्रभुः**, Hemādri says, “सर्वस्थितिप्रलयहेतुत्वात्.”—**सर्वरूपभाक्**, Hemādri says : “इति विश्वान्मकत्वात्,” and analyses, “सर्वेषां रूपाणि भजतीति.”

P. 303. St. 21.—सप्तसामोपगीतं, Hemādri gives the list of these Samans : “रथेतरं । बृहद्रथेतरं । वामदेव्यं । वैरूप्यं । पावमान्यं । वैत्रयं । चान्द्रमसं” इति सप्त सामानि गजोत्पत्तिकारणानि । “सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानाय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत । जपतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पन्ना मत्तंगजाः” इति पालकायः. And Vallabha says, “इदं विष्णुविचक्रमे” इत्यादिभिः सप्तसामभिरुपगीतं.” And Charitravardhana has : “रथेतरबृहत्सामवामदेववैरूप्यपावमानवैराजचान्द्रमसामिधनैरिदं विष्णुरित्यादि विष्णोरेराटमित्यन्तैर्वा उपगीतं.”—**समार्णवजलेक्षकं**, Cf. Hemādri : “क्षारक्षुरसुरादधिघृतक्षारजलपूर्णाः समार्णवाः,” and Charitravardhana has : “क्षारोदो लवणोदथ दध्योदथ घृतोदकः । स्वाद्दकः सुरोदथ तथैवेक्षुरसोदधिः” इति वायुपुराणे. And remarks : “ननु

हिरिदुग्धाम्बुभावेव स्वापिति । तत्कथं सप्तार्णवजलेक्षयमिति । अत्रोच्यते । कल्पान्ते सप्तानामैक्येऽपि सप्तत्वं प्रत्यभिज्ञानमस्तीत्यतः एवं युक्तिः—सप्तार्चिर्मुखं, On this Hemādri gives the following note : “सप्तार्चाणि यस्य सोऽग्निर्मुखमस्य । “काली कराली भूमा च लोहिता च मनोज्ञा । स्फुलिगिनी विभ्रहाचिः सप्तजिह्वाः प्रकीर्तिताः” इति गर्गः । यद्वा । “भवति हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा च सुप्रभा चान्या । अतिरक्ता बहुरूपेति सप्त सप्तार्चिषां जिह्वाः” इति हलायुधः । And Chāritravardhana has, “हव्यकव्यभुगेकस्त्वं” इति स्मृतेः—सप्तलोकैकसंभयं, On this epithet Hemādri makes the following remark : “संभयत्येनमिति संभयः । सप्तानां लोकानां एकभासौ संभयश्च तं तथोक्तं । “भूर्भुवः स्वमेव हर्जनस्तपःसत्यं” इति सप्तलोकः । “भुवनानि च वप्नीयान्त्रीणि सप्त चतुर्दश” इति वाग्भटः । The seven regions are, (1) भूः ‘the Earth,’ (2) भुवः ‘the space between the Earth and the Sun, the region of the Munis, Sidhas, &c.’, (3) स्वः ‘the heaven of Indra above the sun or between the sun and the polar star,’ (4) महः ‘a region said to be one crore of *Yojanas* above the polar star,’ [“ध्रुवादूर्ध्वं महलोकः कोटियोजनविस्तृतः । कल्पाधिकारिणस्तत्र संस्थिताः द्वित्रपुङ्गवाः” इति कूर्मपुराणे], (5) जनः ‘the abode of सनत्कुमार the son of Brahmā.’ By some it is supposed to be the residence of the *Rishis* and demi-gods during the night of Brahmā. (6) तपः ‘the region of deified saints,’ (7) सत्यं or Brahmāloka the abode of Brahmā, translation to which world would exempt beings from further births. Vallabha also quotes the same list.

P. 303. St. 22.—चतुर्मुखत्वात्, Here Vallabha quotes the following S'ruti : “त्वया सर्वमिदं सृष्टं.” Hemādri too quotes the same but he reads मया for त्वया.—ज्ञानं, Chāritravardhana remarks : “ज्ञानमन्तरेण धर्मोदिप्रवृत्त्यभावात्.”—चतुर्वर्णमयः, Chāritravardhana remarks : “ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्ब्राह्मणोः” इति याज्ञवल्क्यः. Compare also the following S'ruti : “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्मणज्यः कृतः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो जायत.” And also “जगद्योनिरयोनिरस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः । जगदादिरनादिस्त्वं जगदांशो निराश्रयः.”—चतुर्वर्गफलं &c., The knowledge which secures the attainment of धर्म, अर्थ, काम, and मोक्ष.

P. 303. St. 23.—अभ्यासनिगूहीतेन, Hemādri explains : “अभ्यस्यत इत्याभ्यासो योगस्तेन.”—ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति, Hemādri remarks, “यतां निर्यान्ति विषया यस्मिन्भूतो निलीयते । हृदयं तद्विजानीयात्” इति हृदयमनसंभेदः. And Chāritravardhana has : “अयं पुरुषः स्वयंज्योतिः” इति भूतेः ज्योतिर्मयत्वं.

P. 304. St. 24.—निरीहस्व, ‘Though you have no end to serve, still you become incarnate and destroy the enemies of the world.’ Cf. “धर्मसंरक्षणार्थं प्रवृत्तिर्भूवि स्नातृभिः”. Hemādri translates the epithet by : “निर्वापारहः,” Chāritravardhana by “निरहस्व,” Sumativijaya.

by "रागद्वेषादिरहितस्य," and Vallabha by "निरमिलावस्य."—अजरस्य, Châritravardhana explains: "मायावशाद्ब्रह्मादिरूपेण जन्म शुद्धतः".—हृत्-
द्विषः, Châritravardhana remarks: "रागनिबन्धना प्रवृत्तिः। द्वेषनिबन्धना च
द्वयी निरुहस्य न घटते। वृक्ष्यते कंसादिवधः."

P. 304. St. 25.—शब्दादीन्विषयान्, Cf. Vallabha, "शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धान्विषयान्." For a similar expression compare Buddha. Canto
III. verse 5. "यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियाधैरन्तपरे नैव सुतोऽस्य रेमे"।

P. 304. St. 26.—बहुधाप्यागनैभिर्नाः, Cf. महिचरितोत्र—"त्रयी-सांख्ये
भोगः पशुपतिमते वैष्णवमिति प्रभिजे प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च। रुचीनां वैशि-
न्यादृजकटिलनानापथजृषां नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव." Compare also
पद्मपुराण. कादिकमाहात्म्य—"शैवाः सौराश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः। मामेव प्रा-
नुवन्तीह वर्षाभिः सागरं यथा." And also Padma Purâna Prayâga Mâhâtmya
Adh. 30. "यथाद्रिप्रभवा नयः पर्जन्यापूरिताः प्रभो। विशन्ति सर्वतः सिन्धुमध्वानस्त्वां
तथाखिलाः." Cf. Hemâdri: "आगमैः शालैः सांख्यन्यायवैशेषिकबौद्धलोकायतभा-
हादिभिर्बहुधा भिन्नाः", and he translates सिद्धि by "कार्यसिद्धिः पुण्यासिद्धिः
तस्याः हेतवः".

P. 305. St. 27.—गतिः, Hemâdri renders it by "उपायः," and
Châritravardhana and Sumativijaya by "प्राप्यः इत्यर्थः".—स्वत्समर्पित-
कर्मणां, Both Hemâdri and Vallabha make the following remark:
"ब्रह्मण्याधाय कर्माणि" इति वचनात्. It is those persons alone who feeling
averse to worldly pleasures put their child-like reliance upon you
that get absolution; compare Vâyu Purâna Mâghamâhâtmya Adh.
15. "देहिनां याः प्रवर्तन्ते प्रातरारभ्य स्वाः क्रियाः। ताश्च विश्ववर्षणे कुर्वन् कर्मपाशा-
द्विमुच्यते."

P. 305. St. 28.—महादिः, Châritravardhana remarks: "पंचभूता-
न्मकरूपः," and further Hemâdri and Châritravardhana observe, "क्षित्या-
दिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वदित्यनुमानं." See also commentary.—आसवाक,
Both Hemâdri and Châritravardhana quote here the following S'ruti:
"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति.—साध्यं, Hemâdri explains it by "साधयितुं
शक्यं," and Châritravardhana by "प्रतिपाद्यं."—का कथा, Châritravar-
dhana and Vallabha explain: "यः प्रत्यक्षेण दुःसाध्यः स कथं प्रमाणान्तरेः
साध्यः स्यादिति." And Sumativijaya has: "यः प्रत्यक्षप्रमाणानां प्रहीतुमश-
क्यः। तदा प्रमाणान्तरेः कथं ज्ञानव्यो भवेत्." When it is impossible to know
the real nature of the visible world, much more, would it be the
case with you its author, about whose existence the proof we
have is derived from inference and the Vedas. जगत्सकर्तृकं कार्यत्वात्.
From this syllogism the existence of the author of the world is estab-
lished.—प्रत्यक्षः, On this epithet Hemâdri holds the following dis-
cussion, अक्षि अक्षि प्रति वर्तते इति श्रुतादिषु "प्रतिपरसमनुभ्योऽप्यः" इति टिप्प.

कृते अव्ययीभावत्वाद्धीवता स्यात् । अत एव समासान्तविधानादव्ययीभावसमासः ।
 “अथ कुगतिप्रादयः” Pāṇini, II. 2. 18. इति प्रतिगतः अक्षमिति तत्पुरुषे कृतेऽपि
 “परवबिङ्ग-” Pāṇini, II. 4. 26. इति स एव दोषः इति चेत् । “द्विगुप्रासापमाल-
 पूर्वगतिसमासेषु निषेधो [प्रतिषेधो] वक्तव्यः” इति परवबिङ्गतानिषेधाभिष्कौशाब्धि-
 वत्पुङ्गिता भवति । प्रत्यक्षशब्दे अक्षशब्दो रूढ्या नेषे वर्तते. ” Translate the
 aphorisms :—“The indeclinable word कृ ‘bad,’ the particles called
 गति, and the prepositions य &c., are invariably compounded with
 other words with which they are in construction; and the resulting
 compound is Tatpuruṣa.” “The gender of the final member, in
 case of Dvandva or Tatpuruṣa compound, becomes the gender of
 the whole compound.”

P. 305. St. 29.—वृत्तयः. Hemādri explains, “स्वपनचन्दनायाः.”
 And Chāritravardhana and Sumativijaya have : “त्वदर्चनस्मरणादयोः द-
 शोऽनस्पशनादीन्द्रियवृत्तयो वा,” and Vallabha explains : “पूजादयो व्यापाराः.
 —निवेदितफलास्त्वयि, Cf. “यस्य चेतसि वर्तेयाः स तावत्कृतिनां वरः”

P. 306. St. 30.—रत्नानि. On this Hemādri remarks: “इति रम्यता-
 नन्तता च.”—तेजोसि, On this Hemādri remarks: “इति तेजस्वितानन्तता
 च । उदर्धोववस्वतः इति षष्ठ्यन्तं वा.” And Chāritravardhana has: “एतेन
 धेष्टत्वसूजस्विन्वमानन्त्यं चोक्तं.” On this verse Hemādri remarks: “इदानीं
 स्तुत्युपसंहारेणैव पूर्ववर्णनशङ्कां निरस्यति.”—स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते &c., com-
 pare “अतीत्य वाचां मनसां च गोचरं स्थिताय ते तत्पत्ये नमो नमः” ।

P. 306. St. 31.—लोकानुग्रहः, Chāritravardhana and Sumativijaya
 translate it by “प्रजारक्षणं.”—जन्मकर्मणोर्हेतुः, Here Chāritravardhana
 quotes the following from Gītā. “धर्मवाणाय ते शरीरग्रहणं” । उक्तं च गीतायां ।
 “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं शूजाम्यहं.”
 इति. Cf. also, “परिवाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभ-
 वामि युगे युगे.”

P. 306. St. 32.—इयत्तया, Hemādri analyses: “इदं परिमाणमस्य
 इयान् तस्य भावः इयत्ता तया.” Chāritravardhana and Sumativijaya
 give the substance of this passage in the following words: “इयत्तया
 परिच्छिन्नतया न । यावन्तो गुणास्तावन्तो वर्णन्ते इति वाक्यनिवृत्तिर्नोस्तीति भावः.”

P. 307. St. 33.—अधोक्षजं, Hemādri explains, “अधःकृतानि जितानि
 अक्षाणि इन्द्रियाणि यैस्ते अधोक्षा वसुदेवादयस्तेभ्यो जायते कृष्णादिरूपेणेति । यद्वा । अ-
 धःकृतं अक्षजं इन्द्रियजं ज्ञानं येन सः । तत्परोक्षप्रियो हरिरिति पुराणं । “परोक्षप्रियाः
 हि देवाः” इति श्रुतिश्च.” The epithet also analysed as, “अक्षदिन्द्रिया-
 ज्जायते इत्यक्षजं प्रत्यक्षज्ञानं । अधोऽधरमग्राहकत्वाद्धीनं तस्य सः” । ‘Him, who
 was born beneath the axle.’ This is one of the many names of
 Krishna, who being identified with Vishnu, all the names and epi-

thets of the one are applied to the other. Harivans'a connects the word with the legend of S'akafâsura. See the following passage "प्रत्यक्षं शूसेनानां भूयतां महदद्भुतं । अधोऽनेन शयानेन शकटान्तरचारिणा । राक्षसी निहता रौद्री शकुनी वेशधारिणी । पूतना नाम घोरा सा महाकाया महाबला । विषदिग्धे स्तनं भृशं प्रयच्छन्ती जनार्दने । ददृशुस्तां विनिहतां राक्षसीं ते वनौकसः । बलेः सुतां महाघोरां भीषणां विकृताननां । पुनर्जातोऽयमित्याहुर्लुक्तस्तस्मादधोक्षजः ।" Harivans'a Adh. 160, Sts. 87-90. The Bhâgavata Purâna narrates the cart-accident above alluded to in a different manner. Sk. X. Pârv. Adh. 7.—स्तुतिः, Vallabha remarks: "न स्तुतिः । अविद्यमानगुणारोपणं स्तुतिः । सकलपरिपूर्णगुणस्य न चालोक्यचोभिः प्रीतिरुपजायते," and Hemâdri says, "अध्यारोपितार्थवचनं स्तुतिः"।—परमेष्ठी, On this epithet Hemâdri discusses, "परमे लोके तिष्ठतीति परमेष्ठी । " परमे कित् Unâdi Sâtra 450. S. K. p. 333. इति जनिः । "हलदन्ताह्—" Pânini, VI. 3. 9. इत्यतुक् । "अम्बाम्ब—" Pânini, VIII. 3. 97. इति सूत्रे स्थास्थित्यर्थानामिति पदं. "

P. 307. St. 34.—अप्रलबोद्धेलात्, Hemâdri says, "अभिस्तु प्रलयोद्भूतः स तु सदैव."—नैर्ऋतोद्भेः, Hemâdri explains, "ऋतो । निर्ऋच्छतीति निर्ऋतिः निर्ऋतिरेव नैर्ऋतः निर्ऋतेरलभ्या वा अपर्ये । "स्यादलक्षनीम्तु निर्ऋतिः" इति."

P. 307. St. 35.—भगवान्, Châritravardhana explains: "भगः ऐश्वर्यमस्यासीति । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य रूपस्य यज्ञसः भिद्यः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वृष्णां भग इतीरणात्."—परिभूतार्णवध्वनिः, Analyse परिभूतः पराभवो जायितः अर्णवस्य समुद्रस्य ध्वनिरुद्घोषो येन सः ।

P. 308. St. 36.—चरितार्थेव, Hemâdri, Châritravardhana and Vallabha read चरितार्थेव. The एव will better be taken after वर्णस्थान-समीरिता. 'Speech had then for the first time her existence justified when she was spoken from the different organs of speech of Him.'—वर्णस्थानसमीरिता, Hemâdri remarks: "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर-कण्ठः शिरस्तथा । जीह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च ताह् च." Cf. "पुराणस्य कवे-स्तस्य चतुर्मुखसमीरिता । प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टया."—कृतसंस्कारा, Hemâdri explains: "प्रकृतिप्रत्ययनिर्वचनं । संवृतादिर्वा," and Châritravardhana has: "विहितव्याकरणालंकारादिसंस्कारः".

P. 308 St. 37.—निर्वातशेषा, Châritravardhana analyses: "नि-र्यातः शेषो यस्याः सा."

P. 308 St. 38.—अनुभावपराक्रमौ, Hemâdri explains: "अनुभावो महिमा पराक्रमः पीरुषं च."

P. 309. St. 39.—अकामोपनतेन &c., 'That a virtuous man happens to commit sin without a wish to commit it,' i. e., unintentionally, that is the action is involuntary and the agent is not conscious of it at the time it takes place. Cf. Hemâdri: "अकामेनानिच्छया प्रमादा-

दुपनतेन &c."—मे, Hemādri remarks : "ते मे शम्भो निनातेषु त्वया मयेति तस्मिन्मये" इति वामनः.—साधोर्हृदयनिब, On this epithet Hemādri remarks : "इति दुःसहन्व." "

P. 309. St. 40.—सारथ्यं प्रतिपद्यते, Cf. Hemādri and Vallabha : "तथा कुमारसंभवे । "समीरणः प्रेरयिता भवति । व्यादिर्यते केन हताशनस्य" इति.

P. 309. St. 41.—स्वासिधारापरिहृतो मूर्ध्ना, 'The head that his own sword (called चन्द्रहास) had spared.' In order to propitiate the god Śiva, Rāvana, it is said, sacrificed to him nine of his ten heads, and just as he was about to cut off the tenth and last, the god granted his prayer and also the desired fruit of his asceticism. The nine heads that were already sacrificed by him were also restored to him. See Rāmāyana Uttarkānda Canto X.—चक्रस्य मे लब्धशः, Chāritravardhana remarks : "चन्द्रहासेन नवशिरांसि छिन्दन् दशमं यत्राच्छेत्सी-चक्रं मे चक्रभागः इत्युत्प्रेक्षा." And Sumativijaya has the following : "सुता महादेवस्यामे स्वभ्य नवशिरांसि छित्वा पूर्णां कृत्वा यदशमं शिरो न छिन्नं तन्मया छेदं." (Cf. also Rāmāyana : "दशवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः । पूर्णं वर्षसहस्रे तु शिरश्चासौ जुहाव सः । एवं वर्षसहस्राणि गतानि नियमात्मनः । दशवर्ष-सहस्रं तु निराहारो दशाननः । पूर्णं वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः । छेतुकामे दशग्रीवि प्रादस्त्वत् पितामहः । पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः । तव नावदशग्रीव प्रानोऽस्मी-न्यभभाषत." "

P. 310. St. 42.—अस्वाकृष्टं, Hemādri renders it by "आक्रमोत्कर्षः." And Vallabha by "आक्रमणोत्कर्षन्व," and Chāritravardhana and Sumativijaya by दीष्ट्यं."—मया लीढं, Here Sumativijaya and Chāritravardhana observe : "यथा चन्द्रनेन भोगिनः सर्वस्यारोहणं सद्यते तथा मयापि." See readings .

P. 310. St. 43.—मर्त्यैर्वात्स्यापराङ्मुखः, Hemādri explains : "आ-स्थायं पराङ्मुखः । आस्था तात्पर्यं संभावना वा." 'Averse to expect danger from mortals', i. e., not expecting. —दैवात्सर्गात्, 'From divine beings', i. e., from the gods as well as from demi-gods. (Cf. Rāmāyana Uttarkānda. "सुवर्णनागयक्षाणां दैव्यदानवरक्षसां । अवधोऽहं प्रजाप्यक्ष देवता-नां च शश्वत । न हि क्षिता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । नृणामृता हि ते मन्ये प्राणिनो मामुपादयः." Also Adhyātma Rāmāyana : "गन्धर्वदेवामुरतो यक्षराक्षसतत्स-न्धाः सर्पकिन्नरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः." "

P. 310. St. 45.—अशिराद्यस्वभिर्भोगमाशस्यध्वे, Hemādri observes : "यथा रावणे हते [हते सति Ms.] लोके यज्ञा भविष्यन्तिः."—अनालीढं = अना-स्वादितं according to Chāritravardhana, Hemādri and Sumativijaya. And अनुच्छिद्यं according to Vallabha.—विधिवत्, "वेदोक्तविधिना" Val-

labha. The *Aśuras* with their various forms of disguise always watch to seize an opportunity of carrying off the oblations that are thrown into the fire for the gods. Means are also prescribed whereby the offerings thrown into the fire for gods may be prevented from being seized and misappropriated by the demons and whereby they may safely reach the gods. Cf. The following *Hārta Smṛiti* quoted in the *Prayogarātna Pāribhāṣhūprakarana*, “अपहोमहरा स्नेने अनुरा दिव्यरूपिणः । पथिवकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश.” And also *Mārkaṇḍeya Purāṇa* (सावर्गिकनन्दतर, Adh. 6. p. 448.), “पुरा शुम्भानि-
शुम्भान्ध्यामनुराभ्यां शचीपतेः । त्रैलोक्यं यज्ञभागाभ्र हता मदबलाश्रयात्.” And further on the *Asura* says, “मम त्रैलोक्यमखिलं मम देवा वशानुगाः । यज्ञभागा-
नहं सर्वानुवाश्रामि इत्यक् १५क्.”

P. 311. St. 46.—**वैमानिकाः**, The following is the *Chāritravardhana's* commentary on this verse. “मेघेषु घनेष्वावरणमात्मनो निलयं [निलयने Ms.] तत्र तत्पराः । मरुतां वायूनां पथि नभसि विमानेन संचरन्तीति वैमानिकाः पुण्यकृतः स्वर्लोकगामिनः पुष्पकस्य विमानस्थालोके क्षोभं त्यजन्त । धनदं विजित्य तत्पुष्पकमधिहृत्वा रावणो देवविमानाभिप्रहीतुमाकाशे बध्नमतीति प्रसिद्धिः । मरुतां देवानां पथीति व्याख्यायां मेघाच्छादनं न संभवति.” It appears, however, that the epithet *पुण्यकृतः*, which is the name of a species of gods included under the title of the *विधेदेवाः*, is here used to signify gods in general; just like *Marutas*, originally the storm gods, the companions of *Indra* are afterwards considered gods in general. *Hemādri* says, “मरुतां देवानां पथि त्वामिनि । “अनन्तं सर्वमर्चये” । यदा । मरुतां वायूनां । “यौः स्वर्गोऽंतरिक्षं [खे नमोऽंतरिक्षं Ms.] च मेघमायुरयोऽप्यथ ” इति धनेजयः. And further on he says: “पुष्पककृच्छ्राद्योभिन गच्छतां रावणाद्वयं त्यजन्तिव्यर्थः । तेन हि कुबेरस्य पुष्पके विमाने बलादग्रहते । मेघैरावरणमन्तर्धीनं तत्र तत्पराः ” Quite the contrary to what *Chāritravardhana* says. But he agrees in his explanation with *Mallinātha* and *Vallabha*.—**संक्षोभे**, The Southern and the Deccan Mss. of *Mallinātha's* commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “संक्षोभो भयचकितम् ” इति शब्दार्णवः ।

P. 311. St. 47.—**शापयन्निव** &c., Cf. *Hemādri* : “अनिच्छन्त्या नाराः पातिवत्यमज्ञाच्च मूर्धा शतधा विक्षीणं. स्वादिति नलकूरशापः [नलकूरस्य शापः Ms.] तथा राघवाभ्युदये । “जोषमास्वरमयामि बलाशेन्मामहं [बलाशेन्मामहं Ms.] कथय कोऽत्र नियन्ता । पुण्यकाम इव [पुण्यपाक इव Ms.] सर्वसतीनामस्ति पापनलकूरशापः.” And *Chāritravardhana* has : “पुरा कुबेरपुत्रं नलकूरमभिसरन्तां रंभामवेदय काममोहितरावणो निजमदमाहिलोऽग्रत एव केशेषु जग्राह । ततः साशपत् । अरे अयास्य ययकामयमानां कामपि क्षिप्यं गृह्णासि ततस्तव मूर्धा शतधा दलित्यतीति । अत एव तेन स्वर्गवन्दीनां वर्णाबंधा अहूषिता इत्यर्थः.” Although *Rāvana* imprisoned celestial women and other goddesses, nevertheless, they were safe from his violence; because he was labouring under

an imprecation of Nalakūbara to the effect that if he should try to seize a woman by her hair his head should split into a thousand pieces. Nalakūbara was a son of Kubera. The hairs of Suvāsinis while in imprisonment are uncombed, and are combed when they are set free and reunited to their husbands. Because according to the rules of the S'āstra women whose husbands are absent should not comb or decorate their hair. Cf. Yājñavalkya Smṛiti Adh. 1. "कीडां शरीरसेस्कारं समाजोत्सवदर्शनं । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका," Cf. also Hārīta : "न प्रोषिते तु संस्क्रयात्र वेर्णां च प्रयोचयेत्."

P. 311. St. 48.—कृष्णमेघस्तिरोद्धे, Hemādri remarks : मेघो हवच-
हण कान्तं शस्यममृतेन जलेनाभिवृष्यान्तर्दधाति." And Chāritravardhana has :
"अन्योऽपि कृष्णवर्णो मेघोऽवग्रहकान्तं धान्यमभिवृष्य तिरोधत्त इति." His speech
was as refreshing to the gods who were oppressed by Ravana, as a
shower is to the crops that are dried up for want of rain. See above
note on St. 33.

P. 312. St. 49.—पुरुहूतप्रभृतयः, Hemādri explains : "पुरु भूयिष्ठं
हूतमाह्वानं यस्य । यस्मै स्वाह्वानात्पुरुहूत इन्द्रप्रभतिरादिर्घोषां ते," and further ob-
serves : "प्रथियते आदौ क्रियते प्रभृति नाव्ययं [अनव्ययं Ms.]". Cf. Mahā-
bhārata Vana Parvan Adh. 275. "पितामहस्ततस्तेषां सत्रिभौ शक्रमब्रवीत ।
सर्वेदेवगणैः सार्धं सम्भव त्वं महातले । विष्णोः सहायान कक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जन-
यध्वं सुतान् वीरान् कामरूपबलान्वितान् । शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरक्षेत्र-
रक्षीषु जनयामासुरात्मजान्."

P. 312. St. 50.—काम्यस्य, Hemādri explains : "कामयितुमर्हस्य
काम्यस्य." And Sumativijaya has : "पुत्रार्थं वाञ्छितस्य." i. e., "किञ्चिदु-
द्देश्यमभिसंधाय यत्कार्यं क्रियते तत्काम्यमित्यभिधीयते."—अग्नेः, i. e., From the
sacrificial fire in which Dasaratha was throwing offerings to the
gods.

P. 312. St. 51.—दोभ्यो, Chāritravardhana remarks, "इति द्वि-
जनेनातिगुरुत्वं सूच्यते." See readings.

P. 313. St. 52.—प्राजापत्योपनीतं, Cf. Hemādri : "प्राजापत्यो यज्ञ-
पुराणे वशिष्ठो वा । तनोपनीतं । प्राजापत्यं नरं विश्वि ममिवाभ्यागतं नृप इति गमायणं." And Chāritravardhana has : "प्राजापतिब्रह्मा तस्यापत्यं प्राजापत्यो वशिष्ठस्तनो-
पनीतं." And Sumativijaya has, "वशिष्ठेन दिव्यपुरुषेण वा उपनीतं." Vallā-
bha interprets like Mallinātha. The optional interpretations of
Hemādri and Sumativijaya and the explanation of Chāritravardhana
are not satisfactory. Because they evidently forget the im-
port of the 50 and 51 verses. Cf. Rāmāyana Bālakanda Adh. 16.
ततो वै यजमानस्य पावकादनुत्पन्ने । पादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलं । समोऽप्याववादा"

क्यमिदं दक्षरथे स्थं । प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप । इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिमित्तं प्रजाकर्तृणां त्वं भवमारोग्यवर्धनं.”—**कुषेव**, The अमृत was brought in a कण्डलु by धन्वन्तरि, who rose from the ocean when it was in the process of being churned. Both the Vishnu Purāṇa (Vol. I. pp. 144-145.) and the Mahābhārata (Adiparvan, Adh. 34.) say that the अमृत was appropriated by the gods, but do not say that Indra received it for them. Kālidasa, it appears, must have based his assertion on some other Purāṇas or other (than Valmiki's) composition of the Rāmāyaṇa, which must have been in vogue in his times. Cf. Buddha-charita, Canto I, verse 48. “वाल्मीकिनादभ ससर्ज पयं जग्रथ यत्र स्यवनो महर्षिः । चिकित्सितं यच्च चकार नाभिः पञ्चाक्षदात्रेय ऋषिर्जगाद,” and “सारस्वतश्चापि जगाद नष्टं वेदं पुनर्यं ददृशुर्न पूर्व । व्यासस्तथैनं बहुधा चकार न ये वशिष्ठः कृतवाचशक्तिः.” And compare for a similar expression the following : “सा अद्वात्राधिपतीतिर्विकसकोचनोत्पत्ता । शिरसा प्रणिपत्यैनं ग्राहयामास पायसं.” Budhacharita, Canto XII. stanza 108. p. 106.—**अजं**, Hemādri derives it as : “अयते इत्यजं.”

P. 313. St. 53.—**त्रैलोक्यप्रभवोऽपि**, Hemādri analyses: “त्रय एव त्रैलोक्यं । आतुर्वर्ण्यादिः” ।—**प्रभवः**, Chāritravardhana and Sumativijaya translate it by “उत्पत्तिस्थानं.”—**चक्रमे**, Here Hemādri says, “अयादय आर्धधातुके वा.” Pāṇini, III. 1. 31. Translate the aphorism :—“The affixes आय and those that follow it. (i. e. आय, ईयङ् and णिङ्) are optionally added, when it is desired to express one's self with an आर्धधातुक affix.” As, गोपायिता or गोप्ता, ‘he will protect.’ So also अर्पिता or कर्त्तायिता ; कृमिता or कामयिता.

P. 313. St. 54.—**पुत्स्योः**, On this Chāritravardhana observes: “इति दानस्य विवक्षया वशी” (?).

P. 314. St. 55.—**अभिज्ञा**, Cf. Hemādri, “कौसल्यकैकय्या क्षत्रियसुते । सुमित्रा संकरजा इति भट्टिकाव्ये जयमङ्गलाकारः.” On this Pandit says,—“If Dasaratha had given the whole of the pudding (चरु) to Kausalyā, Kaikeyi would have been insulted since she was, though not his principal queen like Kausalyā, his favourite wife. In case the whole had been given to Kaikeyi, Kausalyā would have been offended. If he had distributed it among all the three, both Kausalyā and Kaikeyi would have been offended since Sumitrā was neither the senior queen nor the king's favourite wife. But it was proper that she should receive a portion of the food ; he therefore divided the whole between Kausalyā and Kaikeyi and desired that they should each share their portions with Sumitrā. For the ap-

parent slight of Sumitrâ by her not being given any part of the food by Das'aratha, amends seem to be made by the above arrangement under which she got twice as much as either of the other two.—मित्रा, Châritravardhana remarks: “ इति प्रेमास्पदं. ”

P. 314, St. 56.—चरोरधार्धभागभ्यां, 'Each with a half of her own portion of चरु.' Of the whole quantity of *Charu* Kausalyâ ate one-fourth, Kaikeyî one-fourth and Sumitrâ two-fourths or one-half. Cf. *Adhyâtma Rāmāyana Bālakāṇḍa Canto 4.* “ कौसल्यायै स कैकेय्या अर्धमर्धं प्रयत्नतः । ततः सुमित्रा संप्राप्ता जगद्भूः पौत्रिकं चरुं । कौसल्या तु स्वभागार्धं ददौ तस्यै मुदान्विता । कैकेयी च स्वभागार्धं ददौ प्रीतिसमन्विता. ” See also the commentary of *Rāmavarman* on the above. The king divided the *Charu* between Kausalyâ and Kaikeyî and desired them that they should share their own portions with Sumitrâ. Mallinâtha points out the inconsistency of this fact with that related in the *Rāmāyana* and remarks that Kâlidâsa must have based his assertion upon some other Purāna. Cf. *Rāmāyana*: “ कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा । अर्धार्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिनः । कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पृथगर्थकारणात् । प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोत्तमम् । अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः. ” *Rāmānuja* commenting on the above passage says, “ अर्धशब्देन सम्विभागवार्त्ता । अर्धार्धं तुरीयांश इत्यर्थः । कैकेय्यपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वं च सुमित्राया विचार्य पादोनांशार्धदानं । तस्यै कनिष्ठत्वाच्च अष्टमांशदानम् ” । Then quoting the opinion of some other commentators he says “ अपरे तु रामभरती प्रत्येकं ज्येष्ठा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च अष्टमांशं । तथा हि कौसल्यायै दत्तार्धस्य अर्धार्धं चतुर्थांशरूपं सुमित्रायै दत्तवान् कौसल्याया दापितवानित्यर्थः । एवं कैकेय्यै कौसल्या-दत्तार्धवशिष्टं अर्धं ददौ । ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य यदर्थं तदर्थं विचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ तथा दापयामास । अत्र अर्धपदान्तिर्विधेया ” । ‘ What-ever may be the universality, ’ observes Pandit, ‘ of the rule “ पुंस्यधार्धं सौमंशकं, ” it is clear that the अर्ध of the portion of each of Kausalyâ and Kaikeyî that was given to Sumitrâ was not any portion not exactly a half (एकदश), but a half. The poet means to assign to each quarter of the food the birth of a son, so that two sons shall be born to Sumitrâ and one to each of the two other ladies. ’ See below verses 66, 70, and 71. Cf. *Hemādri, Châritravardhana* and *Sumativijaya*: “ निजाश्रयार्धमर्धं सुमित्रायै दत्तवत्याविति भावः. —तामयोजयतां, Châritravardhana discusses: “ युञ्जि क्रियाकर्तारौ भागौ तेऽत्र प्रयोजककर्तव्यौ । गतिबुद्धीति नियमाद्भागशब्दाद् द्वितीया भागौ तां प्रापयतामित्यर्थः । युञ्जि क्रियायाः कर्तृत्वं पत्युः । पत्योस्तु प्रयोजककर्तृत्वं । ते च विभक्तयोर्भेदकरस्थितयोरर्थमादाय सुमित्रायै दापयामासतित्यर्थः । एवं दक्षिणवर्तस्तु म्याचष्टे । तस्याभिप्रायो मृगः. ” —बहुज्ञस्व, Hemādri remarks: “ ज्येष्ठामुखेन कनिष्ठाया विभागाद्बहुज्ञस्व. ”

P. 314. St. 57.—**लेखयोः** equivalent to **रेखयोः**, 'one on either side.'—**भ्रमरी**, Châritravardhana says, "जातेरनीविषयादयोपधात्" Pāṇini, IV. 1. 63. इति डीष्."

P. 315. St. 58.—**प्रजाभूत्यै**, Hemādri explains : "संततीनां लोकानां नाभूत्यै."—**सौरीभिरिव नाडीभिः**, Châritravardhana observes : "नाडी-स्रन्दप्रयोगो रश्मिषु गौणो वृष्टिकारिणानां रश्मिनाममृता इति नाम." And Hemādri has : "सौरादानविसर्जनकारित्वात्राडाति गौणः प्रयोगः". This refers to the fact that the rays of the sun are the cause of evaporation and rain—**अम्मयः**, Hemādri remarks : "जलोपमया गर्भाणां लोकानंदकरत्वं."

P. 315. St. 59.—**सस्यानां संपदः**, Here Hemādri remarks : "स-स्यसंपदोऽस्यापाण्डुरत्विषः".

P. 316. St. 60.—**जलजासि**, &c., Hemādri gives the names of these and says, "नंदकपाञ्चजव्यकौमोदकीशाङ्गधनुःसुदर्शनैः".—**आत्मानं**, Hemādri says, "जातावेकवचनं".

P. 316. St. 61.—**उह्यन्ते स्म**, Hemādri observes : "स्वतंत्रित्वव्यर्थः".

P. 316. St. 62.—**कौस्तुभं न्यासं**, Châritravardhana explains : "कीदृश्या स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बितं विलम्बं कौस्तुभमणेः (is his reading) न्यास-मालिगनवशात्कौस्तुभमणिमुद्रां विभ्रत्या धारयन्त्या." Hemādri explains : "पक्ष-त्रयञ्जनं तालवृत्तकमिव हस्तं यस्यास्तया लक्ष्म्या च ताः स्त्रियः स्वप्ने पर्युपास्यन्त । कर्मणि संन्यसनं संन्यासां निक्षेपः स्तनयोरन्तरे विलम्बित इति तं कौस्तुभन्यासं (is his reading) विभ्रत्या । भूलोकं गच्छता विष्णुना भूलोकं प्रयोजनमिति [प्रयोजनार्थमिति Ms.] धियो वक्षसि कौस्तुभः स्थापितः इत्यागमः". Both Hemādri and Vallabha agree in their interpretation with Mallinātha. But Châritravardhana differs. Dinakara, as might be expected, agrees with Châritravardhana. Mallinātha's reading appears to be कौस्तुभन्यासं See com.

P. 317. St. 63.—**त्रिभोतसि**, 'In the triple-streamed river,' the Gangâ flowing down from Svarga on earth and descending thence to the lower world.—**दिव्यायां**, Here Hemādri observes : "दिव्याज्ञानेन मदाकिन्युच्यते."—**उपनम्यरे**, On this Hemādri discusses, कर्मणि । "उपान्म-त्रकरणे." Pāṇini, I. 3. 25. इत्यनेनात्र तद् न तस्य कर्तरि विहितत्वात् । Translate the aphorism :—'After the verb रथा. preceded by उप, when meaning 'to adore,' the Atmanepada affix is used.' As ऐन्द्र्या गार्ह-पत्यमुपविष्टं 'he approaches with prayers or worships the गार्हपत्य fire with ऐन्द्र hymns.' If it does not mean 'praising with hymns' the terminations which the verb takes, are those of the Parasmai-pada, as भर्तृगुपतिष्ठति यौवनेन 'she approaches the husband through youth.' See also the *Vartikas* : "उपावपूजासंगनिकरणमित्राकरणप्रति-ष्ठितिः वाच्यम्" ॥ Also "वा लिप्तायामिति वक्तव्यम्" ।—**सप्तभिः** अग्न-

विभिः, Hemādri quotes from प्रतापमार्तण्ड the list of these Brahmarshis : “ मरीचिरगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्चेति सप्तर्षीनाहुश्चित्रशिख-
ण्डिनः ”. The seven Brahmarshis are sometimes also identified with the seven Rishis, who are : “ कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विधामित्रोऽथ गौतमो ।
जमदग्निर्वशिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ”. see Wilson’s Vishnu Purāṇa Vol. I. pp. 100-101.—परं ब्रह्म गृणद्भिः, Vallabha remarks : “ सावित्र्याख्य-
रहस्यमुच्यते ”. And Châritravardhana and Sumativijaya have : “ प-
रमात्मानं गृणद्भिः स्तुवद्भिः ” इति.

P. 317. St. 64.—गुरुत्वेन, Hemādri says, “ स्यान्निषेकादिकं गुरुः ” इत्यम-
रः. And Sumativijaya has : “ गच्छन्तीति जगन्ति तेषां जगतां गुरुर्जगद्गुरुस्त-
स्य भावो गुरुत्वं तेन. ”

P. 318. St. 66.—नक्तं ज्योतिरिवौषधिः, Hemādri remarks : “ ओषधे
दाहो धायते ओषधिरिति जगद्धितत्वं देव्याः. ” And Sumativijaya has : “ ओ-
षधिषु तेजः स्थापयित्वा रविरस्ते यातीत्यागमः. ” (Cf. St. I. Canto IV : also our
note to St. 70. Canto IX. Compare also the following S’rūtis :
“ सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते ” । “ आदित्यो वा अस्तं यन् अग्निमनुप्रविशति ” । “ अग्निं वा
आदित्यः सायं प्रविशति ” ।—तमोपहं, Châritravardhana makes the following
remark on तमः and says, “ अपुत्रस्य लोका न सन्त्येवं रूपं, ” and goes on
saying, “ पुत्रज्योतिषोभिन्नलिङ्गेऽपि दोषाभावः । पुत्रपुंसकयोः प्रायेणोक्तत्वात्. ”
The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary
omit the following authority produced by the Northern Mss. “ अग्ने
ऋशतमसोः ” इति उपन्ययः ।—सती, Hemādri renders it by “ साध्वी प्रज्ञस्ता
वा. ”

P. 318. St. 67.—गुरुः, Hemādri explains it as, “ जनको वशिष्ठो वा. ”
—जगत्प्रथममङ्गलं, ‘ The most auspicious for men to repeat. ’ Cf.
Hemādri : प्रथमोक्त्या पञ्चाद्रावणादिवधान्मङ्गलान्तरमपि । अन्वर्था चेयं संज्ञा ।
तथा शृङ्गारप्रकाशे । कर्मव्यवहारहेतुः संज्ञा । सा चतुर्विधा [चतुर्थो Ms.] । आन्व-
धिकी । पारिभाषिकी । नैमित्तिकी । यादृच्छिकी चेति । अर्थमनुगता आन्वधिकी ।
यथा । “ परंतपो नाम यथार्थं नामा ” इति । अनपेक्षितसंज्ञा पारिभाषिकी । यथा ।
“ प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ” इति । निमित्तपिक्षा नैमित्तिकी । यथा । “ तां पार्वतीत्या-
भिजनेन नाम्ना ” इति । अवियमानव्युत्पत्तिर्यादृच्छिकी । यथा । “ लाङ्गलोबिख्यमाना-
या यज्ञभूमेः समुद्रता । सीतियमूर्धिलेयं तु द्वितीया जनकात्मजा ” इति. And Châri-
travardhana has : जगत्प्रथममङ्गलमित्युक्त्या पञ्चादशग्रीवादिवधेन संगलान्तरे
सूच्यते. ”

P. 318. St. 68.—प्रत्यादिष्टा इवाभवन्, ‘ which were, as it were, out-
shone, ’ i. e., were told not to burn, were surpassed in their lustre.
Cf. Châritravardhana : “ अतिनेजस्त्वात्. ” See our note to St. 61.
Canto I.—दीपाः, Hemādri says, “ ते तु दीपाः अयन्ते प्रदीपः इत्युत्कर्षः. ”

And further he observes : “ भरिष्टशय्यां परितः ” (III. 15.) इत्यत्रोक्तेः परार्थाभावात् चौर्यदोषः. ”—रघुवंशप्रदीपेन, Kālidāsa here alludes to his poem and rightly wishes us to understand that Rāma was the chief hero of his poem (of course the literal sense is not to be excluded).

P. 319. St. 69.—सैकताम्भोजबलिना, On this epithet Hemādri makes the following remark: “ सैकतोपमया शय्यापच्छदस्य धवलत्वसौभाग्यं । अम्भोजवल्गुपमया शिशोः सौकुमार्यं । गङ्गोपमया देव्याः स्वच्छता पवित्रता च. ” Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, and Sumativijaya interpret this verse in nearly the same manner as Mallinātha. Vallabha says, “ यथा जाह्नवी गङ्गा सैकताम्भोजबलिना भाति पुलिनस्थपद्मपूत्रोपहारिण गङ्गा शोभते ” &c. Cf. R. St. 76. XIV.

P. 319. St. 70.—जनयित्रीमलंचक्रे, On this passage Hemādri observes: “ कैकेयी कैकयीत्यपि ” इति शब्दभेदप्रकाशे । विनयोपमया भरतस्य जन-वर्द्धीकरणत्वं । संपदुपमया भरतेन कैकेय्याः आध्यताम् । मलंचक्रे इत्यसभ्यं. ” And Chāritravardhana has: “ जनयित्रीमलंचक्रे इति दुष्प्रतीतिकरं चिन्त्यं. ”—प्रभयः श्रियमिव, Humility or want of haughtiness in the rich is a rare thing.—कैकेय्याः, On this Hemādri says इसिईस्वा, i. e. either ablative or genitive.

P. 319. St. 71.—यमौ, In order to support this epithet Hemādri quotes the following authority: “ यमो दण्डधरः शङ्खे संगमं यमत्रयपि च ” इति विष्णुः.—सम्यगागमिता, Sumativijaya remarks, “ आगमोऽस्या जाद इति आगमिता । भव्यरीत्या कृताभ्यासा. ”

P. 319. St. 72.—आविष्कृतगुणं, On this Hemādri remarks, “ स्वर्गे ऽहं निदोषता गुणाश्च सन्ति. ” Analyse, आविष्कृता गुणा यस्मिन्तत्.

P. 320. St. 73.—विरजस्कैः &c., Analyse विगतं रजो येभ्यः. For a parallel idea Cf. Ku. XI. 37. “ वाता वयुः सौख्यकराः प्रसंहराश्च विधुमो हतभुग्दिदीपे । जलान्यभूवन्विमलानि तत्रोत्सवेऽन्तरिक्षं प्रसदाद सयः ” Compare also R. III. 37. and also Buddha Canto I. Stanza 41. “ वाता वयुः स्युर्लसुखा मनोज्ञाः । दिव्यानि वासांस्यवपातयंतः । सूर्यः स एवाभ्यधिकं चक्राक्षः । जज्वाल सौम्याच्चिरनोरितोऽग्निः. ”—तत्सद्योदये चतुर्भुजैः, ‘ At the birth of that fourfold incarnation. ’ Chāritravardhana analyses चतुर्भुजैः, “ चतस्रो रामादयो मूर्तयो यस्य तथा भूतस्य. ”—पौलस्त्यचक्रितेश्वराः, ‘ Whose tutelary deities were made to tremble by Paulastya. ’ The presiding deities of the different quarters are : इन्द्र, of the East ; वरुण, of the West ; कुबेर, of the North, and यम, of the South. The Vishnu Purāna gives, however, a different set, thus : ‘ Brahmā made Sudhanvan, the son of the patriarch Vairāja, the regent of the east ; S’ankha-pada, the son of the patriarch Kardama, of the south ; Ketumat, the son of Rajas, regent of the west : and Hiraṇyaroṇman, the

son of the patriarch Parjanya, regent of the north." Wilson's Vishnu Purāṇa Vol. II. p. 86.—उष्णसिता इव, The breeze is supposed here to be the breath of relief exhaled by the quarters at the birth of that great hero. They felt, as it were, a sort of relief at the prospect of Rāvana's death.

P. 320. St. 74.—अपधूमस्वान्, Analyse, अपगतौ धूमौ यस्मात्तस्य भावस्तस्मात्.—अपविद्धशुचाविव, Analyse अपविद्धा शुन्ययोस्तां. Chāritravardhana remarks: "एवं सुराणां मंगलसूचनं दैत्यानाममंगलसूचनं चोक्तं."

P. 320. St. 75.—दशाननकिरीटैः, The plural signifies that each of Rāvana's heads had a crown on it. Cf. Hemādri: "बहुवचनं सूत्रां बाहुल्यात्."—राक्षसभियोऽभुविन्दवः पर्यस्ताः, On this Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya have the following note: "रक्तैः लज्जितैः सरैरेति भावः."

P. 321. St. 76.—सूर्याणां &c., For a paralled idea Cf. R. St. 19. III. And also: "गभीरशंखध्वनिमिश्रमुच्चैर्दिवि ध्रुवा दृढमयः प्रवेधुः । दिव्यारूपां व्योम्नि विमानसंघा विमुञ्चन्तां पुष्पचयान् प्रसस्तुः".

P. 321. St. 77.—संतानक्रमयी वृष्टिः पेतुषी &c., Compare for a similar idea Buddhacharita Canto XIII. stanza 72. "द्रवति सपरवक्षे निजिते पुष्पकेतौ जयति जिततमस्के नीरजस्के महर्षे । युवतिरिव सहासा यौभकाशे सचन्द्रा सुरभि च जलगर्भे पुष्पवर्षे पपात"।—सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभदत्. That itself became the beginning of the auspicious rejoicings that followed. Cf. Hemādri: "प्रसरतानि मङ्गलानि तेषामुपचाराणां सामग्राणां सैवादिरचनां." And also Chāritravardhana and Sumativijaya: "सङ्घिः विद्राङ्घ्रिः क्रियमाणानां मंगलानां सन्मंगलानां ये उपचाराभूर्णधवलनादयरसेषां प्रथमरचना सैव" &c.

P. 321. St. 78.—धात्रीस्तन्वपायिनः, Hemādri analyses: "धात्र्याः उपमातुः रतनौ [स्तन्यं Ms.] पातुं शालं येषां ते."—कृतसंस्काराः, The Sanskṛas are forty-eight in number and according to some ten or twelve. They are (1) गर्भादान, (2) पुंसवन, performed to secure the birth of a male child, (3) संमन्तोन्नयन, parting the hair of a pregnant woman, (4) जातकर्म, (5) नामकरण on the eleventh or twelfth day after birth, (6) निष्क्रामण, taking out the child to see the sun when three months' old, (7) अश्वप्राशन, (8) चूडाकरण, 'tonsure,' i. e. shaving the head all but one lock, (9) उपनयन the thread ceremony, (10) केशान्त, (11) समावर्तन, a rite performed on the student's return home after completing his studies, and (12) विवाह. For a detailed account of these see As'valāyana Gṛihya Sūtra, Kandikā, 13. Also Gṛihya Paris'ishṭa I. 25. also Manu. Chap. II. Nārāyaṇabhaṭṭa in his Prayogaratna prescribes only eight out of forty-eight Sans-

kāras; they are “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणाभ्याशानचौलोपनयनानि” and says “अत्र गर्भाधानाया उपनयनान्ता एव सर्वेषां नियताः” *Godbole's Poona ed.* p. 1.

P. 322. St. 79.—स्वाभाविकं, On this Hemādri makes the following remark: “सहजमित्याधिकप्रायं । स्वाभाविकमित्यनेनैव प्रतीतत्वात् । यद्वा । अर्थवृत्त्यलंकाराभिप्रायेण कविनोक्तं । यथा काव्यादर्शे । “अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि । दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा ।” “विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । उन्मूलन्ति च कुंदानि दलन्ति कुकुभानि च ” इति.—हविर्भुजाम्, Analyse हवींषि भुञ्जन्ते ते हविर्भुजस्तेषां.

P. 323. St. 80.—देवारण्यभिवर्तवः, On this Hemādri observes : “कतूपमया सर्वजनानन्दकरत्वं वृन्दावनोपमया बहुजनाधारत्वं.”

P. 323. St. 81.—द्वन्द्वं बभूवतुः, “एकपिण्डोत्पन्नत्वात्” says Châritravardhana. (*cf.* Mal. Act. I. “व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः”).

P. 323. St. 82.—वायुविभावस्वोः &c., Hemādri remarks: “वायुविस्त्व वायुरिति सहचरत्वं.”—चन्द्रसमुद्रयोः, On this epithet Hemādri gives the following note. “चन्द्रदक्षिणे समुद्रस्यैव हर्षः इत्यर्थः.”

P. 323. St. 83.—तेजसा, Châritravardhana renders it by “प्रतापेन.”

P. 323. St. 84.—चतुर्धा, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “संख्याया विधार्थं धा” इत्यनेन धाप्रत्ययः ।—धर्मार्थकाममोक्षाणां, Hemādri remarks : “अनेन तेषां चतुर्विधपुरुषार्थसाधकत्वं.”

P. 324. St. 85.—चतुरंतेक्ष, Châritravardhana analyses, “चत्वारः अन्ताः यस्याः सा भूस्तस्या ईशं स्वामिनं.” Here Hemādri remarks, “सावेभ्योऽन्तात्.”

P. 324. St. 86.—पणबन्धव्यक्तयोगैरुपायैर्नय इव, ‘Like politics in which the use of the four expedients is inferred only from the attainment of the result sought.’ The four means are सामन् or peace-making, दान or bribery; दण्ड or punishment or war; and भेद or creating dissension. (*cf.* Hemādri : “पणस्य धनस्य बन्धस्तमै व्यक्तो योगो येषां तैः । यद्वा । पणबन्धः सन्धिस्तत्र व्यक्तयोगः.”—हैर्यासिधारेः, Hemādri explains : “हिरण्यकशिप्वादीनां.”—सुरगजः, Hemādri says, “ऐरावतो हि चतुर्दन्तः.” On this verse Hemādri makes the following remarks : “आदावुपमानान्युक्त्वा पञ्चाशद्वा पतिरिति वक्तव्यं । नो चेत्तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्तदीयैरिति न घटते । ऐरावतोपमया राज्ञो बलत्वं । दन्तोपमया तेषामभयत्वं.” The figure according to Châritravardhana is मालोपमा.

CANTO XI.

P. 325. St. 1.—**कौशिकेन**, Hemādri explains, “अनुष्ठानार्थं कुशाः अस्य सन्तीति कुशिकः कुशिकस्यापत्यं कौशिको विधामित्रस्तेन” । “विदादिभ्योऽञ्” Pāṇini, IV. 1. 104. says Châritravardhana. For an account of the family of Kus'ika see Rāmāyana Bālakāṇḍa Canto XXXII or Harivans'a, Adh. 27.—**क्षितीश्वरः**, Hemādri discusses, “ननु क्षितीश्वर इत्यत्र प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समरूपते । इति वक्तव्यत्वात् षष्ठ्या न समासः । “स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च” Pāṇini, II. 3. 39. इति विशेषलक्षणेन विहितत्वात् । नैष दोषः । अत्र हि शेषलक्षणेन षष्ठी । न हि स्वाम्यादिभ्येन षष्ठी विधीयते किं तर्हि सप्तमी । सा तु षष्ठी मा बाधित इति चकारेण षष्ठ्याः प्रतिप्रसवः क्रियते इति न्यासकृत् । अयधानेदुहादीनामिति अप्रधानकर्माणि दशरथे द्वितीयाऽभावः । प्रधानकर्मणस्त्वनभिहितत्वाद्राममिति भवत्येव. ” Translate the aphorism :—The genitive and the locative case-terminations are used after words when they are joined with स्वामिन्, 'master,' ईश्वर 'lord', अधिपति 'ruler,' दायाद 'an heir,' साक्षिन् 'witness,' प्रतिभू 'a surety,' and प्रसूत 'begotten.' As गवां गोषु वा स्वामी or ईश्वरः 'master of cows.' These words naturally would have governed the genitive; the present aphorism ordains locative as well.—**अश्वरविघातशान्तये**, Hemādri analyses, “विहृत्यतेऽनेनेति विघातो विघ्नः । अश्वरविघातस्य यज्ञविघ्नस्य शान्तये रामं याचितः । विघातो नाशो वा. ” —**काकपक्षधरः**, Hemādri explains, “काकपक्षाणां शिखंडानां धरः । राजकुमाराणां हि पञ्च शिखा भवन्तीति बहुवचने । तदुक्तं [बाल] रामायणे । “चूडापञ्चकमण्डनौ क नु शिशू खण्डः क चायं मुनिः इति । तथात्रैवाष्टादशे सर्गे । “कपोलोलोभयकाकपक्षात्.” And Vallabha has the following : “पञ्चदशान्दप्रायमपि यतः । “अज्ञातव्य-अनो यस्तु युद्धकर्मविशारदः । उनपोडषवर्षश्च काकपक्षधरः स्मृतः.” Cf. 43 XVIII; III. 28 ; XI. 31, 42.—**तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते**, Cf. Uttar. III. “गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः.” And Bhr I. 38. “प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः.” Compare also Buddha-charita, Canto I. verse 51. “तस्मान्प्रमाणं न वयो न कालः । कश्चिःकश्चि-चैष्टयमुपैति लोके । राज्ञामुषीणां च हितानि तानि कृतानि पुत्रैरकृतानि पूर्वैः.” Châritravardhana explains : “तेजसामग्नीनां वयः स्फुलिगावयस्था तेजस्विनां बाला-वस्था नापेक्ष्यते । यतो बालोऽयद्भुतं कर्म कुरुते । तेजःशब्देन लक्षणया तेजस्विनोऽभिधीयन्ते.”

P. 325. St. 2.—**कृच्छ्रलब्धमपि**, 'Though he had been obtained with difficulty,' referring to the long yearnings of Das'aratha after a son and to the पुत्रकामेष्टि and other sacrifices performed by him to obtain at least one. Cf. Châritravardhana, “पुत्रेष्ट्यादिभ्येन लब्धमपि.” And Hemādri discusses : कृच्छ्रशब्दात् “करणे च स्तोकात्” Pāṇini, II. 3. 38. इति तृतीयापञ्चम्यौ । कृच्छ्रलब्धमिति । “स्तोकात्मिकद्वयार्थकृच्छ्राणि केन” Pāṇini, II.

39. इति पञ्चमीसमासे “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” Pāṇini, VI. 3. 2. इत्यलुक् स्यात्.” Translate the aphorisms :—‘ When expressing an instrumental-Kāraka, optionally after the words स्तोक् ‘little,’ अल्प ‘little,’ कृच्छ्र ‘difficulty’ and कतिपय ‘some,’ the fifth case-affix is used, when they do not denote material objects.’ As स्तोकात् स्तोकेन वा मुक्तः and अल्पान्मुक्तः or अल्पेन मुक्तः &c., ‘he got off easily &c.’ But स्तोकेन विषेण हतः, अल्पेन मधुना मत्तः &c. ‘killed by a little poison.’ No option allowed, as it qualifies a substance. So also स्तोके मुञ्चति ‘he loosens a little.’ Here स्तोक् is used as an adverb and not as an instrument (करण). ‘Words with the sense of स्तोक् ‘a little,’ अन्तिक ‘near,’ दूर ‘far,’ and also the word कृच्छ्र ‘penance,’ ending in the fifth case-affix are compounded with what ends in क्त (past participle), and the compound is Tatpurusha.’ As कृच्छ्रलब्धः ‘obtained with difficulty.’ ‘In the Ablative case, the words स्तोक्, अन्तिक, दूर, and others having any of these meanings, and the word कृच्छ्र, followed by a past participle, retain the case termination.’

P. 326. St. 3.—वाचक् तावत्, ‘No sooner than’.

P. 326. St. 4.—निदेशकरणोद्यतो, Hemādri explains: “निदेशस्य आशयाः करणे उद्यतो.”—अपि, Hemādri remarks, अपिशब्दस्त्वेककालयोतनार्थः—वाचपश्चिन्दः &c., On this Chāritravardhana remarks: “एकचरितार्थत्वादुत्त्वेन विपरिणामः.”—प्रवत्स्यतोः, ‘Because they were about to depart.’—नमयोः, ‘As they stooped down to do obeisance to his feet.’

P. 327. St. 5.—पौरुषदृष्टिकृतमार्गतोरणो, ‘Whose progress was honoured by the gazing citizens with ornamental arches made of their eyes.’ Cf. Chāritravardhana: “इत्यनेन सावधानसान्तरामवीक्षणं” Cf. Vallabha: “उभयतो लोकदृष्टिपातवशाज्जागरिकलोकलोचनविहितयन्दनमाली.” And also Hemādri: “दुर्धर्षन्दनमाला तु तोरणं परिकीर्त्यते.” The Toranas or Vandanamālās are made of lotuses, tender sprouts &c., and are hung upwards across the arched-doors. Torana also means ‘any temporary and ornamental arch,’ ‘decoration of an outer door or the gate-post.’ The proverbial comparison of the eye to the lotus made it necessary for the poet to say “पौरुषनयनकुवलयकृतमार्गतोरणं” or something of that sort. As Rāma and Lakshmana passed through the street, people rushed to the outer doors of the houses on either side of it to see him. Cf. R. VII. 5—15. There is a striking parallel to this episode in the third book of Buddhacharita, where the young prince makes his first entry into his father’s capital,—an entry during the course of which he is to make his first acquaintance with

old age as the inevitable shadow which dogs the steps of youth. Cf. Buddha. Canto. III. verses 13--24.—किञ्चिन्, Hemādri remarks: “पि-
त्राज्ञायाम् त्वरया प्रणामानंतरोत्थानात्किञ्चिदिति । अमङ्गलमिति रात्रः पक्षधुसंवरणात् ।”

P. 327. St. 7.—मातृवर्गोच्चरणस्पृशौ, ‘After they had bowed down to the feet of their mothers.’—गतिवशात्, Hemādri observes: “इति तत्रगतिनांक्तिः । वसन्ते हि सूर्यगतिवशात्स्वचिह्नान्वितौ तौ वर्तन्ते.” And Vallabha remarks: “वसन्ते हि सूर्यगतिवशादुत्तरायणार्धेवर्षाखौ स्वचिह्नान्वितौ वर्तन्ते.”

P. 328. St. 8.—उद्धवनिधयोः, ‘Nothing is known,’ observes Pandit, ‘about the locality of these two rivers. The poets often allude to them as being very swift and torrent-like, and the grammarians Pāṇini and Bopadeva have taken the trouble to notice their etymologies (Pāṇ. III., 1, 115. Bop. XXVI., 20). And probably our poet knew no more about them than what the grammarians and their commentators have made out of their names.’

P. 328. St. 9.—बलातिबलयोर्विद्यबोर्मेखवतः &c., ‘By virtue of the two spells called बला and अतिबला that they were taught on the road by the sage.’—मणिकुट्टिनोच्चितौ, ‘Accustomed to a floor set with precious stones.’ Cf. Vallabha: “मणिबद्धभूमिविचरणयोग्यौ.” And Hemādri quotes Amaraśeṣha and says, “कुट्टिमोक्षी निबद्धा भूः.” Chāritravardhana rightly quotes the same under Amara.

P. 329. St. 10.—पूर्ववृत्तकथितैः, This is detailed in the Rāmāya-
na. “कथाभिरभिरामाभिरभिरामाः नृपात्मजा । रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः.” Bālakāṇḍa Canto 23.—वाहनोच्चितः पादचारमपि, Hemādri remarks: “वा-
हनोच्चितोऽपि पादचारमिति वा.”—न व्यभावयत्, On this epithet Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya make the following remark: “विधामित्रसमुदाय्यमाणकथाश्रवणतत्परत्वेनातिक्रान्तमपि पंथानं न बुबुधते.”

P. 329. St. 11.—तौ सरांसि सिधेहिरे, Cf. Verses 9-31, Canto II. and also St. 73. Canto IV.—सुरभिपुष्परेणुभिः, Hemādri says, “सुरभिभिः पुष्पाणां रेणुभिः । सुरभिणां पुष्पाणामिति वा.”—भुतिस्तस्यैः, Vallabha explains it as “कर्णमुखकारिभिः.”

P. 329. St. 12.—लघुना, Hemādri renders it by “मनोज्ञेन,” and Chāritravardhana by “मिथेन.” And Vallabha by “साधुजनप्रियेन.”—तपस्विनः, The ascetics who saw Rūma and Lakshmana passing by their hermitages. Cf. Chāritravardhana: “तपस्विनामुभयत्र युक्तोरागस्त-
तोऽप्यंतयोरात्रिवयन्तिवधेः.”

P. 330. St. 13.—स्थानुदग्धवपुषः, On this Hemādri remarks: “न कर्मणा दग्धत्वरूपेण । मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः.” Cf. Rāmāyana Bālakāṇḍa, Canto XXIII. “कन्दर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते दुषैः । तपस्यन्तमिह स्थायुः

नियमेन समाहितः । कुतोद्वाहं तु देवेश गच्छन्तं समरुद्धं । धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च म-
हात्मना । अवध्यातश्च रुष्टेण चक्षुषा रघुनन्दन । व्यशीर्यन्त शरीरास्त्वात् सर्वगात्राणि दु-
र्मतेः । तत्र गात्रं हन्तं तस्य निर्दग्धस्य महात्मनः । अशरीरः कृतः कामः क्रोधाह्वेधेरेण
ह । अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव । स चाङ्गविषयः श्रीमान्यत्राङ्गं स मुमोच ह ”
इति.

P. 330. St. 14.—सुकेतुसुतया, Hemādri observes: “ सुकेतुर्नाम यक्षः
तत्सुता अगस्त्यशपितं राक्षसी [रक्षो Ms.] रूपा तया. ” And Chāritravardhana has the following: “ पूर्वं किल तपोबलेन नागसहस्रबलमपत्यं सुकेतुः प्रा-
प । ततो लोकोपद्रवान्मुनिभिः शता ताडका जातंति भावः ”—स्थलनिवेशितादनी,
Chāritravardhana explains: “ स्थले निवेशिता अटनियोभ्यां इति रामलक्ष्मण-
विशेषणत्वेन निर्वाहः । अन्यथा धनुर्विशेषणे चात्र धनुषो ननुसकृत्वादटनिनी प्रातः. ”
And further both Chāritravardhana and Hemādri observe: “ स्थल-
निवेशश्चात्र धानुकजातिः. ” Hemādri also remarks: “ धनुर्विशेषणे तु अटनिनी
इति स्यात्. ”—लीलयैव, Here Hemādri discusses, “ इति “ एवैवानियोगे, ”
Vārtika इति पररूपाता स्यात् । तथा रूपमालायां । “ वृद्धिप्रयोगस्तु प्रमादादौकस्य ”
इति । मुग्धबोधप्रदीपे तु । “ नियोगो नियमोऽवधारणं ” इति यावत् । अनियोगे नियोगा-
दन्यस्मिन्नर्थे वर्तमाने एवशब्दे परे इत्यर्थः । अयमेवेति नात्रावधारणं विवक्षितं । किं तु तद-
भावः । अयमेवेति प्रत्युदाहरणं दृष्ट्वा प्रियनियोगार्थमाहुः । तन्मते यदेव पूर्वं जनने इत्यादयो
विरुद्ध्यन्त इति. ”—खिलीकृते &c. i. e. when they came to the land that
had been reduced to a waste by the ravages of the daughter of the
Gandharva called Suketu, and whose present life was the result of a
curse given by Agastya, of which they were then made aware, they
put their bows in readiness by applying the strings to them.

P. 330. St. 15.—बलाकिनी, Analyse: “ बलाका सन्त्यस्यां सा बलाकिनी, ”
‘ interspersed with black cranes. ’—प्रादुरास, On this Hemādri holds
the following discussion: “ आसेत्याख्यातप्रतिरूपकमन्ययं । अस्तंभभावविधा-
नात् । तथा पाणिनीयमतदर्पणे । “ अस्यस्मिन्त्ये शङ्के ब्रूयासाह च णलर्थको ” इति ।
कारयामासेत्यत्र [कासामासेत्यत्र Ms.] तु विधानसामर्थ्यादस्तेभ्योभावा न । वामनस्तु ।
आसेत्यसन्तः असगतिरान्तिदीवचा दानेष्वित्यस्य । धातुप्रदीपेऽन्यथमेव धातुरुक्तः । सा-
रस्वतकारमते तु भूभावस्याभावादसेत्यस्तेरेव । तथा असमुचि इत्यत्र आसेत्याशुदाहृतं
सारस्वतस्य न संशयः । “ श्वेतकेतुर्धारुण्येय आस ” इत्यादिभिरुक्तिपुराणयोर्वैहृशः प्रयो-
गदर्शनात् । कुमारसंभवेऽपि । “ उत्पाय लावण्य [लावण्य उत्पाय Ms.] इवास यत्नः ”
इति । रघौ । “ प्रादुरास बहुलक्षणाच्छविः ” इति । “ प्रादुरास किल वादिनां मुखे ” इति ।
“ निम्नमश्च रिपुरास तत्क्षणं ” इति । “ तनास लोकः पितृमात्रिनेत्रा ” इति च । असते-
स्तद्व्यपमितेच । अर्थसंगतेः । अस्ति चादशविधेरनियतत्वं इति । यथा । “ चक्षुः
ख्यात्रादेशोऽसावैधातुके विहितः । तस्य विचक्षण इति युप्रत्यये व्यभिचारः । तथा ।
ब्रूयो वचिरादेशस्य [वचादेशस्य Ms.] ब्राह्मणश्रुत इत्यत्राभावः । अजतेर्व्यादेशस्य
समज्येत्यादाविति [समज्यादाविति Ms.] सारस्वतटीकायां । नन्वस्तेभ्योसावैधातुके
इति शब्द- [शर्म- Ms.] वर्मणोक्तं । सत्यं । “ लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ” इति सूत्रेण तदव्य-
वस्थाभिरङ्गीक्रियते एव । तथाप्यादेशविधेरनियतत्वं तैरेवाङ्गीकृतं विचक्षणं इत्यादाविति ।

“जातिमात्रोपजीवी च कथ्यते ब्राह्मणद्वयः” इति हलायुधः.” And Chāritravardhana has, “आसन्ति तिङन्तप्रतिरूपकोऽप्ययः । अन्यथास्तेर्भूमा वः स्यात् । अथ वा । असगतिदीप्तीत्यस्यानेकार्थत्वात्प्रयोगः.”

P. 331. St. 16.—प्रेतचीवरवसा, ‘Wearing the rags of dead bodies.’ The pieces of cloth on dead bodies are not burnt or buried with them but are left on the burning or burial ground. Cf. Hemadri : “प्रेतानां चीवराणि वल्लव्याडानि वस्ते सा प्रेतचीवरवास्तया प्रेतचीवरवसा । वात्यापक्षे प्रेतानां चीवरैर्वैसया गांसस्तेन स्वनेन चोपया.” He takes the whole expression as one compound word.—पितृकाननोत्थया, It is not intended to be meant by this epithet that whirlwind rising from a burning or burying ground is stronger than one rising anywhere else, but it is used to complete the comparison between Tāḍakā and a whirlwind, which would not be प्रेतचावम्वाः unless it rose from or passed along a burning or burying ground.—अभ्यभावि, ‘was attacked,’ ‘was made at.’

P. 331. St. 17.—उद्यतैकभुजयष्टिमायती, On this epithet Hemādri makes the following remark : “यष्टिग्रहणमाततायिनीत्वार्थः । “अग्निदो गर्दभेव शल्यपाणिर्धनापहः । क्षत्रदास्त्रश्चैव षडेते आततायिनः” । “आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । जिघांसन्तं जिघांसायात्रे तेन ब्रमहा भवेत्.” Chāritravardhana also gives the same.—पुरुषान्त्रमेखला, On this Hemādri remarks : “अनेन पुरुषधादवश्यव्यवृत्ते सूचितं । “पुरुषव्यः क्षियो वध्याः” इति कान्यायनः.” Chāritravardhana has also the same and gives the following : “पुरुषपदेन तद्व्यावृत्तशक्त्या पराक्रमातिशयः.”—घृणां मुमोच, Hemadri remarks, “घृणां बाणं च मुमोचेत्यर्थः.” And Chāritravardhana has the following : “न स्त्री हन्यात्” इति धर्मशास्त्रास्त्रीवधे पराङ्मुखं बुद्धिं बाणमोचनादेवाकरोदित्यर्थः.”

P. 332. St. 18.—शिलायने, Hemādri renders it by “शिलावदने कटिने.”—अन्तकस्य द्वारतामगमन्, Hemādri explains : “द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातोति द्वारं । प्रवेशादित्वादात्वं । “पुराद्गहिरेव भ्रान्ता यमः साम्प्रतं प्रावशां जातः । कथमस्यथा तदादिते मृत्युवशनाययुरिति भावः.” Chāritravardhana too has the same. ‘It became an entrance to Death who had not till then penetrated the country of the Rākshasas.’ Yama, the god presiding over death, could not hitherto seize the life of a Rākshasa because Ravana had imprisoned all the gods including Yama, and made them serve in his household. Cf. Vallabha : “एतेन ताडकावधात्मभूति सर्वे राक्षसा मृत्युवशमाययुरिति भावः.”

P. 332. St. 19.—रावणश्रियमपि व्यकम्पयन्, Chāritravardhana remarks : “अभुना मद्रोपक्रमस्तस्या जात इत्यर्थः.”

P. 332. St. 20.—Mark the play upon the words ताडिता, निष्का-
क्षी, गन्धवत् and जीवितेश. The whole verse is written and is to be
understood with reference to a comparison between the Yakshini
named Tādakā and an अभिसारिका or a young woman who, being
smitten by the arrows of Madana, goes, at night, with
perfumes sprinkled upon her person to an appointed place
where her lover—the lord of her life—is to meet her.—गन्धवत्,
Hemādri remarks: “यद्वा । गन्धवद्विधिरमिव । चन्दनं हरिचन्दनमित्यर्थः । तस्य
च रक्तत्वं । “पाण्डुर्योऽयमसापितलम्बहारः ” इत्यत्रोक्तं ।” And further notices
“गन्धवद्विधिरकुमुमोक्षिता ” इति वा पाठः । केचिदलंकारतास्वेतत्र मन्यन्ते । अन्योन्य-
विरुद्धयोः शुद्धारसजुगुप्साभावयोः शिष्टत्वात् । “शुद्धारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः” । एषां स्थायिभावाः । “रतिर्हासश्च शोकश्च
क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्साविस्मयक्षमाः [“भेति Ms.] स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः”
काव्यप्रकाशे । विरुद्धत्वं तु शुद्धारनिलके । “रसां शुद्धारबीभत्सो तथा वीरभयानकौ ।
रीराद्भुतौ तथा हास्यकरुणा वैरिणौ मिथः” इति । औचित्यालंकारे च । “यथा मधुरति-
क्ताया रसाः कुशलयाजिताः । विचित्राः [विपयाः Ms.] स्वादनां याति शुद्धारायास्त-
था मिथः” इति । “तेषां परस्पराल्लेखे जुगुप्साचित्यलक्षणं । अनौचित्येन संघट्टः कस्येष्टो
रससंकरः” इति । अत्र बीभत्से शुद्धारस्याङ्गभावान्न दोषः । तथा काव्यप्रकाशे । “अङ्गि-
न्यङ्गत्वमातौ यौ तौ न एष्टौ परस्परं” इति । यथा [तथा Ms.] क्षेमन्दस्यांचित्यालं-
कारे । “क्षीवस्येवाचलस्याहतहृदयतया जम्बुकी कण्टसक्ता । रक्ताभिव्यक्तकामा किमपि
नखनखोन्नेलमासूत्रयन्ती । आस्वाद्यास्वाद्य यूनः क्षयमधरदलं दनदन्तवगाङ्ग । लग्नानङ्गकि-
यायामिव रतरम—[उद्यमनिरभस—Ms.] सोत्कर्षमाविष्करोति ” । अत्र श्लेषोपमया
तुल्यकक्षारुटयोरपि परस्परं विरुद्धयोरर्थयोरंगोभिभावः । उद्ये जम्बुकी तरुणश-
वस्य तस्य आसक्त्यावस्थैव निश्चलस्थितेः । आहतहृदयमघ्नतयाकण्टचिचरतया वा क-
ण्टे सक्ता शोणितेऽभिव्यक्तकक्षा । रक्ताभिव्यक्तकामा च । नखनखोन्नेलमासूत्रयन्ती । द-
न्तव्रणमधरे आस्वाद्यास्वाद्याङ्गदक्रियायां अनेगभोगक्रियायां वा । लग्ना रतरमसेन उत्क-
र्षणं रतकौशलोत्कर्षणं वा । प्रकाशयतीति समानयोर्वीभत्सशुद्धारयोः कामिनीपदव्यागेन
न केवलं जम्बुक्याः कर्तृत्वेन बीभत्सस्यैव प्राधान्ये शृङ्गारैः गतामुपागतं नितं बिनीरतिवि-
डम्बन [रतिविडम्बन Ms.] मौचित्यकविरतामादधातीति । ननु ययष्टौ रसास्ताहि शा-
न्ताह्वयोऽप्यस्ति रसः । तथा । “नव नाट्ये रसाः स्मृताः” इति हलायुधः । उदाहरणं च-
दमस्य [चेदमेकास्य Ms.] । “किं सा रतिर्भवति नन्दनसूभिकासु । स्वर्गाङ्गनात्रघन-
घृष्टशिलातलासु । या वक्ष्यमस्य [चाप्रमस्य Ms.] हरिणीगणसंवितासु । निःसंगवास-
सुभगासु वनस्थलीषु ” । इह शान्तेः प्रकर्षणावस्थानात् । उच्यते वारं चास्यान्तर्भावः ।
उत्साहप्रकृतित्वात् । उत्साहवर्धनो वारः । यदाह । “सुहृद्वारो धर्मवारो दानवीर इति
विधा । वीरस्यैव च भेदोऽयं कथ्यते सूरिभिः परः” इति । तथा । “अर्थिनां मित्रवर्गस्य
द्विषतां च पराङ्मुखः । यो न याति स वीरोऽत्र तेन माता च वीरसूः” इति. Vallabha
remarks: “शुद्धारकुमुमिति सादृश्याद्वन्धशब्दः.” And Chāritraverdhanā re-
marks: “वीरशुद्धारयोः संकरोक्तिरयुक्तेन काव्यप्रकाशः । गन्धवदिति निंदाप्रशंसयो-
र्मनुष्यं.”

P. 333. St. 21.—अवसानतोषितात्, Cf. Vallabha: “अद्भुतकर्मसंतोषि-

नात्." 'Who was pleased with his heroic exploit,' *Sumatīvijaya* translates अवदानेन by "ताडकामारणरूपेण."—इन्धननिपाति ज्योतिः सूर्य-
कान्त इव, 'As the sun-glass receives from the sun the flame that
falls upon and destroys the wood', referring to the well-known fact
that the rays of the sun received and transmitted by the sun-glass
to any combustible substance or a piece of wood placed beneath them
burn it. Cf. Hemādri: "इन्धनानि निपातयितुं शीलमस्येति." And also
Châritravardhana: "तादृशं ज्योतिस्तेजोऽग्निं लभते. Cf. S'a. Act. II. verse
41. "शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः। स्पशानुकूला इव सूर्यकान्ता-
स्तदस्यतेजोऽग्निमवाद्मन्ति."

P. 333. St. 22.—परं, Hemādri remarks: "परमित्याश्रमविशेषणं वा."
—वामनाश्रमेपदं श्रुतं, Hemādri explains: "ऋषेः कौशिकादत्र वामनाश्रमोऽम्-
दिति श्रुतं भूतपूर्वत्वात्पदशब्दः." तथानर्घ्यराघवं। "इह वनेषु सकौतुकवामनो मुनिर-
तत् तपांसि पुरातनः। तमिव वामबलोक्य तपस्विनो नयनमय मनागुदमोभिलन्" इति।
प्रथमजन्मनि वामनावतारे चेष्टितान्यस्मरन्नपि उन्मना बभूव." And Châritravar-
dhana has: "प्रथमजन्मचेष्टितानि बलिवन्धनादीन्यस्मरन्नपि पूर्वजन्मानुभवसंस्कारा-
त्स्वकीयाश्रमावलोकनादुन्मना उत्कण्ठितोऽभूत्." For a similar expression
compare Buddha. Canto VI. Stanza 1. "ततो मुहूर्तेऽयुदिते जगच्चक्षुषि
भास्करे। परमेवस्याश्रमपदं स ददर्श नृणां वरः॥—प्रथमजन्मचेष्टितानि, 'The
heroic deeds achieved in his former birth.' प्रथम is used here in the
sense of पूर्व. For the account of वामनाश्रम &c., see Rāmāyana Bâ-
lakānda Canto XXXI, or Bhāgavata Purāna Sk. VIII. Adh. 15.

P. 333. St. 23.—शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणं, Hemādri analyses "शि-
ष्यवर्गैः पारिकल्पिता कृता अर्हणा पूजा यस्मिंस्तत्." 'Where all his disciples
worshipped him.'—दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनं, Cf. Hemādri and Châri-
travardhana: "दर्शनोन्मुखमृगमिति शान्तिः। अचेतना अपि अञ्जलिं बन्-
न्तीत्यादरः."

P. 334. St. 24.—अन्धतमसान् &c., On this epithet Hemādri
makes the following remark: "अन्धकारोपमया शशिसूर्योपमया च रामलक्ष्म-
णयोनिरन्तराक्षसवरम्। "अवसमन्धेयस्तमसः"—Panini V. 4. 79.—तत्र,
Hemādri renders it by "आश्रमे."—दीक्षितं, 'On his having entered
upon the initiatory ceremonies.' On commencing the sacrifice the
sage Vis'vāmitra required to be protected more than at other
times, as he could not then leave the place nor engage himself in
any other business, and because a sacrifice once begun must be com-
pleted in all its due forms on pain of incurring sin.

P. 334. St. 25.—वेदी, Vallabha renders it by "यज्ञस्थली," 'The
sacrificial compound.'—अपोदकर्मणां, Vallabha explains: "अयं वा।
अपोदं निकटं कर्म प्रचारो येषामिति."—अमुतविक्रतमुच्चां i. e. through ter-

tor. Cf. Hemâdri “हय्यकृत्ये दैवपित्र्ये अने पावं खुचादिकं । हुवोपमृज्महुनां तु खुवो मेदाः खुचः क्षिपः” इत्यमरः । वैकङ्कतो लोके वीळ [वीकु Ms.] (can it be बहली ?) इति प्रसिद्धं. ”

P. 335. St. 26.—गृध्रपक्षपवनेरितध्वजं, ‘whose flags were shaken by the wind caused by the wings of vultures.’ The गृध्र or vulture is a very inauspicious bird and forebodes evil to an army, round whose flags it should fly or flutter. (Cf. Hemâdri : “ इति रक्षसामुत्पातः.” And Châritravardhana has : “अनेन रक्षसामशकुनसूचनं,” and further repeats the quotation which is also given by Mallinâtha, see commentary. And Vallabha has : “अनेन राक्षसानामनिमिचकथनं”.

P. 335. St. 27.—राजिलेषु, Hemâdri explains : “दिमुखो निर्विषः-सर्वो राजिलः” इति क्षीरस्वामी । आदिपर्वणि रुरोराख्याने च । “अन्ये ते भुजगा विप्र ये दशन्तीह मानवान् । दुण्डुमानहिगन्धन न त्वं हिसितुमर्हसि” इति.—महोरगविसर्पि-विक्रमः, Châritravardhana analyses, “महोरगेषु महासर्पेषु वासुकिप्रभृतिषु विसर्पि प्रसरणशीलो विक्रमः पीरुषातिरको यस्य सः”.

P. 335. St. 28.—अपानयत्, Hemâdri remarks : “न तु जघान तिस्य किञ्चिद्वर्मेज्जत्वात्.” And Châritravardhana has : “अनेनानायासांकिः”. — पांडुपत्रमिव, ‘Like a white (i. e. faded) leaf.’ (Cf. Hemâdri : “पांडु जाणं पत्रमिव । एके वा पदे । एगारं हि पत्रं पाण्डु भवति.”—ताडकासुते, = मारीचं, a word that could not be accommodated in the metre of the present verse, and therefore the poet uses ताडकासुते instead of मारीचं. We have also to remember that Kâlidâsa does not give the story of Râ-mâyana with any pretention to fulness or completeness of narration, but simply gives the barest outlines of it, with a supposition that his reader is already acquainted with all the episodes of the great epic.

P. 336. St. 29.—कूर्ता, Hemâdri explains, “कृतमनेनेति कृता विचक्षणः” इत्यादिव्यञ्ज Pânini, V. 2. 88. इति उचिः । यदि न ह्येत मायिन्वादव्यञ्जानि प्रसरेत् । यदि न खण्डयेत् पक्षिणामसंक्रयं स्यात् । यदि आथमाद्वादेन विभज्येत यज्ञियद्रव्याणां दृष्टता स्यात् । इत्येतच्चानयं कृतापदेन सूच्यते । “शोकं सूरः कवर्गयिः खका-रश्च खरपके । नाथितस्योपकरणे कषसेयाग इत्येतं” इति शब्दभेदप्रकाशः. Châritravardhana too has the same.—तत्र तत्र विससर्प मायया, ‘Infested the hermitage, presenting himself, by his magical powers, now here and now there about it.

P. 336. St. 30.—कुलपते, ‘Of the lord of the clan.’ The word is here used with reference to the thousands of Brâhmanical families who traditionally derive their origin from Kausika, and not as one showing the relation between him and the priests who had come there to finish the sacrifice. कुलपति has also a technical sense, namely one who instructs ten thousand pupils by giving them food

&c. Cf. “पुनीनां दशसाहसं योज्ज्वलानादियोषणात् । अध्यापयति विप्रधिरसौ कुल-पतिः स्मृतः”—कथाक्रमेण, On this epithet both Hemādri and Vallabha give the following note: “तत्र ब्रह्मा पश्यति । अन्वयः प्रचरति (Vallabha reads प्रेरयति) । होता मंत्रान् पठति । उद्गाता सामानि गायति इति यथाक्रमशब्दार्थः स्वच्छन्दता वा.” And Châritravardhana has: “यथाक्रममिति भयाभावाद्वा-ञ्छितोक्तिः । वाग्यतत्वेन विद्यमानोऽप्यानन्दो वाचा तदा न प्रकटितः इत्यर्थः.”

P. 336. St. 31.—अवभृताभुतः, Cf. Hemādri and Châritravardhana: “अवभृथे यज्ञान्ते आभुतः स्नातः &c.” See our note to St. 18. Canto IX.—हर्मपादित्तलेन, Cf. Hemādri: “कुशविशीर्णतलेन पाणिना करेण । इति सदाचारता.” The epithet is employed to show that Vis'vāmītra was constantly engaged in performing sacrifices. The Kus'a-grass is extensively used in the performance of all sacrificial ceremonies and holy rites. So are used Samidhs of all sorts.

P. 337. St. 32.—संभृतक्रतुः, This epithet is interpreted by the commentators in various ways. Châritravardhana, Sumativijaya, Dinakara and others read संभृतक्रतुं an adjective qualifying the pronoun तं i. e., Vis'vāmītra, instead of संभृतक्रतुः. And Châritravardhana remarks, “संभृतः संचितः क्रतुर्येन क्रतुशब्देन क्रतुसमुत्पन्ना क्रियोच्यते । क्रतोर्विनश्वरत्वात्.” Hemādri's comments are “मैथिलो जनकस्तं कौशिकं न्यमंत्रयतामुहाव । संभृतः पारम्भः क्रतुर्येन स वश इच्छास्यास्तात वशी स्वतंत्रो जितेन्द्रियो वा स कौशिको मिथिलां जनकपुरीं व्रजन्गच्छन् [सन् Ms.] राघवावपि निनाय । तस्य जनकस्य धनुः भवणं कुतूहलं विभ्रतो ॥ Hemādri construes the epithet with सः that is Vis'vāmītra. But this interpretation of his is objectionable on the ground that it has the fault of दूरान्वय or दूरान्वित i. e., the remote connection. Vallabha's comments run thus, “मैथिलो जनकः । ते समाप्त-ज्यं गतिं विश्रामित्रे न्यमंत्रयतामुहाव । किं भूतो मैथिलः संभृतक्रतुः समारम्भयज्ञः । स वशी यतन्द्रियः कौशिको मिथिलां व्रजन् तौ राघवावपि रामलक्ष्मणावपि निनाय अनयत् किं कुर्वतो राघवौ तद्धनुः भवणं कुतूहलं विभ्रतो प्रख्यातकामुकाकणनोत्थं कौतुकं दध-तो । तायां हि जनकस्य दिव्यं धनुः पूरणमस्तीति श्रुतं ॥ Vallabha interprets that the sage Vis'vāmītra who had already completed his sacrifice went with the princes to the city of the king Janaka who was about to commence his own sacrifice &c. ; this interpretation agrees well with the story of Rāmāyana (See Rāmāyana Bālakānda, Canto 65, verses 31-32. Nirṇayaśāgara edition). Mallinātha interprets it in the sense of संकल्पितसंभारः, which means Janaka who had made preparations. But what kind of preparations were these is rather doubtful. The epithet may either mean the preparations of marriage or of a sacrifice as well.

P. 337. St. 33.—दीर्घतपसः, Hemādri explains: “अत्र दीर्घतपाः सान्तः । बौद्धायनीये महाप्रवरे गीतमगणे दीर्घतपसानां पंचाध्वयः प्रवरो भवतीति । कात्या-

यनीये दीर्घतपानामार्षः [आर्षेयः Ms.] प्रवरो [प्रभो Ms.] भवतीति । आश्वलायनीये तु दीर्घतपसामिति पाठः । त्रयमपि प्रमाणमार्षत्वात् । प्रवरमजयौ भृगुव्याख्याने [भृगुव्याख्याने Ms.] पुरुषोत्तमपण्डितश्च [पुरुषोत्तमश्च Ms.] । “ एकदेशविकृतमनन्यवद्वति ” इति न्यायादिति. For a similar turn of expression compare “ गौतमं दीर्घतपसं महर्षि दीर्घजीविनं । योषित्संतोषयामास वर्णस्थानावरा सती ॥ —वसतिः, Châritravardhana quotes the following from वैजयन्ती. “ वसतिस्तु निशि स्थित्यां जैनानामाश्रये गृहे ” इति.—वासवक्षपकलवतां वचौ, See Rāmâyana Bâlakânda, Canto 49, verses 17—20, Bom. ed. Pandit says, ‘ The legend of Indra having been the ravisher of Ahalyâ is a very old one, but it is doubtful whether we have any thing more than mere allusions to it in works older than the Rāmâyana. In the Taittiriya Samhitâ of the Yajurveda and in the S’atapatha Brâhmana which comments upon it Indra is spoken of as the ravisher of Ahalyâ (अहल्याया जारः).’

P. 337. St. 34.—अनुग्रहः किल, Châritravardhana remarks: “ रामदर्शनेन सा ज्ञापान्मुक्तासीदित्यर्थः.” Cf. also Padma Purâna : “ गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महाशिला । काचिद्योषाभवत्सोऽपि विस्मितो मुनिरब्रवीत्.”

P. 338. St. 35.—जनेश्वरो जनकः, ‘ king Janaka,’ Cf. निष्ठापतिः, प्रजानामधिपः &c. देहबद्धं, Hemâdri explains : “ बद्धो देहो येन तं देहेन बद्धमिति वा.”—सपर्यया, Hemâdri explains : पूजया कारणभूतया.”—अभ्यगात्, Vallabha remarks : “ अभिगमनं हि पूज्यपूजाकरं.”

P. 338. St. 36.—गां गताविव पुनर्वसू, Compare Buddha. Canto IX. verse 11. “ कृताभ्यनुज्ञावधितस्ततस्तौ निषीदतुः शाक्यकुलध्वजस्य । विरेजनुस्तस्य च संनिकर्षे पुनर्वसू योगगताविवेन्दोः । Cf. Hemâdri, “ पुनर्वसू अदिति भेदे ” इत्यमरशेषे । एकस्यैव स्वरूपस्य व्यवयवत्वादित्थमुत्प्रेक्षा । व्यवयवत्वात्पुनर्वसू इति द्विवचनं । तथा । अमरपेदिभट्टाणां तस्या दाक्षायण्या द्वावयवौ । अतो द्विवचनमिति । “ छंदसि पुनर्वसुर्वोरेकवचनं ” Pāṇini, I. 2. 61. इति ज्ञापकात् । “ पुनर्वसू नक्षत्रे अदितिर्देवता ” इति श्रुतेः । ज्योतिःशास्त्रे च चतुस्तारकाः । तथा नारदीयसंहितायां । “ रामाशिरनुवर्णाभिभूवेदामिहारेषवः ” इति. Translate the aphorism:—‘ In the Vedas, the two stars, पुनर्वसू, may optionally be singular, (and connote a dual).’ [In the Vedas, the star पुनर्वसू which is always dual in form, may be in the singular form and connote a dual meaning. As पुनर्वसुर्नक्षत्रं or पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता. The option is only allowed in the Vedas and not in profane literature. In the latter it must be in the dual, that is, पुनर्वसू. Similarly when it is not the appellation of an asterisma but of a man, there is no option. As. पुनर्वसू माणवकौ]. And Châritravardhana has: “ तारकाद्वयापेक्षया पुनर्वसू इति द्विवचननिर्देशः.” The पुनर्वसू or the two stars Castor and Pollux contained in the constellation called *Gemini*. The poet’s notion is that the sage Vis’vâsqitra, was hailed

with joy by the people of Mithilâ like the moon, and the two princes like the two stars of the पुनर्वसु that are always seen together in the sky—a simile common with the poets. Cf. Mahâbhârata Karṇaparvan Adh. 49. verse 23-28. “तावुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्थतः । रथाभ्यासे वकासेते चन्द्रस्येव पुनर्वसुः” —तौ पिबतां नगरीनिवासिनां, Cf. R. II. 19. —**इदं**, Hemâdri remarks: “इवशब्द उत्प्रेक्षायां । तथा काव्यादर्शे । “मन्ये शङ्के भुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः” K. D. II. 234. इति । “अन्यथैव स्थिता वृत्तिभेदेनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्षते यत्र तावु-त्प्रेक्षां विदुर्बुधाः” K. D. II. 221.—मनो वञ्चनां मन्यते स्म, ‘Their mind that drank them by their eyes, i. e. looked at them as if with hungry eyes, considered it a loss to them if they were obliged to wink, during which they could not see them.’

P. 338. St. 37.—यूपवति, Châritravardhana remarks: “औदुम्बरा-यनुयुक्ते.”—क्रिया, Châritravardhana quotes the following anonymous authority in support of क्रिया. “क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षा [शिक्षा Ms.] चिकित्सोपायकर्मसु.”—यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ, ‘The performance of that ceremony which is accompanied by a Yupa, having been completed.’ That is, after the sacrifice was over.

P. 339. St. 38.—दुहितृशुल्कसंस्थया, ‘by the condition of the शुल्क or bride-money of his daughter,’ i. e., he was very sorry that he had fixed the breaking of the bow as the bride-money that the husband of his daughter should pay for marrying her. Cf. Châritravardhana: “जनकमनुजाधिपेन किल प्रागेवं प्रत्यज्ञायि यो रोहिणीरमणचूडामणेर्याणासनं खलु भ-क्ष्यति तस्यै सीतां दास्यामीत्येवैरूपः शुल्कः । अयं चेन्न पणितः स्यात्तर्हि रूपवंशवयः-प्रमुखाणां गुणानां समुदायत्वादातुं शक्यते । वृथापणः कृतः इति चिंतागतः इत्यर्थः.”

P. 339. St. 39.—भगवन्, Hemâdri quotes the following authority from Halâyudha. “तत्रभवद्भगवंच्छन्दौ बुधे पूज्ये प्रयुज्येते.” Cf. Bhârata “देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नाना स्मृतिधराश्च ये । भगवानिति ते वाच्याः पुरुषाः स्त्रिय एव च” । भवत्, अवभवत् and तत्रभवत् are the honourific terms, अवभवत् is used in speaking of a person who is present but not directly addressed; and तत्रभवत् is used in speaking of a person who is absent. —मोचवृत्ति, &c. compare Buddha, Canto IX. stanza 48. “केचित्स्वभा-वादिति वर्णयन्ति शुभाशुभं चैव भवाभवौ च । स्वाभाविकं सर्वमिदं च यस्मादतोऽपि मोघो भवति प्रयत्नः ॥—अनुमन्तुमुत्सहे, ‘I am unable to give my consent that a young elephant should endeavour to do what it is difficult even for grown-up elephants to accomplish.’

P. 339. St. 40.—ज्ञान, Hemâdri quotes the following anonymous authority: “पुत्रं पितरि पूज्यं च नामशब्दो बुधैः स्मृतः”—विध्य, Hemâdri renders it by “कम्पयित्वा.”—प्रसस्यरे, On this epithet Châritravardhana makes the following remark: “अतो रामेण अनुचर्यन्तं नोररी-

करोयती मावः".—इषिताः should be taken attributively and प्रतस्थिरे as the only predicate in the verse.

P. 340. St. 41.—सारतः, Hemâdri renders it by "वीर्यबलविषये," and Vallabha by "संक्षेपाद्वलेन वा." Châritravardhana, Sumati-vijaya and Dinakara read वीर्यतः and render it as "सारतः".—पञ्चक-शक्तिः, Hemâdri explains भवतस्तव चापे एव धनुष्येव व्यक्ता शक्तिर्यस्य स रामो भविष्यति । यद्वा । भवतश्चाप एव धनुरेव व्यक्ता शक्तिर्यस्य स भविष्यति । रामो धनुर्भङ्गं करिष्यतीति वाक्यार्थः".

P. 340. St. 42.—राघवे वीरुषं अहधे, 'believed prowess in Râghava' i. e., believed that Râma might have strength in him to bend the bow.—आसवचनात्, Châritravardhana explains, "यथादृष्टवृत्तवादिनो मुनेर्वचनात्," and Vallabha has: "सत्यवादिनो मुनेरेवंविधाद्वाक्यात्".—त्रिदशगोप-मात्रके कृष्णवर्त्मनि, 'In a spark of fire though no longer than an Indra-gropa.' Cf. Hemâdri, "त्रिदशगोप इन्द्रगोपो वार्षिको लोहितः कीटविज्ञेयः".

P. 341. St. 43.—गणशः, Hemâdri and Châritravardhana explain, "गणशः संघशः " बहुगणवतुडति संख्या " Pânini, I. 1. 23. इति संख्या-त्वं "संख्यैकवचनाद्य वीप्सायां" Pânini, V. 4. 43 इति शस्. " Translate the Sûtras :—'The words बहु 'many,' गण 'class,' and the words ending in the affix वतु (V 2. 39.), and डति (V. 2. 4.) are called numerals, i. e. संख्या.' 'The Taddhita affix शस् is appended to numerals and words denoting measure in a distributive sense (वीप्सा)'.

P. 341. St. 44.—विदुतक्रतुसुगानुसारिणं, Hemâdri and Vallabha explain: "विदुतश्चासौ क्रतुश्च स एव मृगस्तमनुसरतीति तं । विदुर्वसनभयात्पलायमानं दक्षयज्ञान्ते येन च धनुषा हरोऽविध्यदित्यागमः," and discusses सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः सुप्यहणं केवलपसंगस्य निवृत्त्यर्थमिति "सुप्यजातौ—" Pânini, III, 2. 78. इति णिनि । Translate the aphorism :—'When habit is to be expressed, the affix णिनि comes after a verb, provided the word with a case-affix in composition with it, does not mean a genus.' As उष्णभोजी, शीतभोजी &c. Though the अनुवृत्ति of the word 'सुपि' was understood in this Sûtra, its repetition here declares that Upasargas are not included. Not being invited to Daksha's celebrated sacrifice Ś'iva became so indignant that he suddenly presented himself there, destroyed the sacrifice, dispersed the gods many of whom he mutilated and, chasing यज्ञ who fled in the form of a fleet antelope overtook him whom he immediately beheaded. The story is given in Mahâbhârata Ś'ântiparvan Adh. 283. "ततः स यज्ञो नृपतं वध्यमानः समन्ततः । आस्थाय मृगरूपं वै खमे-कपयगमसदा । तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः । धनुरादाय बाणैव तदोन्व-सरतं प्रभुः," also *Idem.* Sanktika Adh. 18. St. 13. Fgg. See also Râmâyana Bâlakânda, Canto 66. "देवराते इति ख्यातो

निमेज्यैष्ठो महीपतिः । न्यासोऽयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मनः । दक्ष-
यज्ञवधे पूर्वं धनुरानम्य वीर्यवान् । विध्वंस्य त्रिदशान् रोषात् सलीलमिदमब्रवीत् । यस्मा-
द्भागार्थिनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः । वरांगाणि महार्हाणि धनुषा शतयामि वः ।
ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगवाः । प्रासादयन्त देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः । प्रीतिपु-
ङ्क्तु खर्वेषां ददौ तेषां महात्मनां । तदेतदेवदेवस्य धनूर्त्नं महात्मनः । न्यासभूतं तदा न्य-
स्तमह्नाकं पूर्वजं विभौ. " Cf. S'ā. I. " शृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव विनाकिनम्."

P. 341. St. 45.—पुष्पचापमिव, Hemādri remarks : " इत्यलेशः. " *Châritravardhana*, *Dinakara*, *Vallabha*, *Sumativijaya* and others read च for सः, where *Châritravardhana* says : " चकारां ग्रहणकर्षणयोस्तु-
ल्यकालत्वद्योतनाय."

P. 342. St. 46.—अतिमात्रकर्षणात्, 'by (the string) being drawn too much.' मात्रामतिक्रान्तमतिमात्रं, 'beyond measure,' 'immoderate,' 'exceeding,' 'too much.'—भार्गवाय, *Paras'urama* the descendant of मृग and son of जमदग्नि was the mortal enemy of the *Kshatriyas*, whom he is said to have killed twenty-one times as each generation of them arose. The thunder-like sound produced from the breaking of the bow intimated to him, as it were, the resuscitation of the *Kshatriya* race which he had thought to be extinct forever.—न्यवेद्यत्, *Châritravardhana* gives the substance of the passage in the following words : " प्राङ्निःशेषीकृताः क्षत्रियाः पुनरुद्यदिक्रमाः इति चापेन निवेदितमिति भावः."

P. 342. St. 47.—अयोनिजां, Because *Sitâ* was found imbedded in the ground and turned up by the plough of *Janaka* while he was preparing the ground for the sacrificial ceremony. Cf. *Rāmâyana Bâlakânda*, Canto 66, verse 30. "अथ मे कृषतः क्षेत्रे लांगलादुत्थिता ततः । क्षेत्रं शोधयता लब्धा नात्रा सीतेति विद्युता." Cf. also *Uttarakânda* Canto 17. The *Padma Purâna* gives the following account. "अथ लोकेधरिं लक्ष्मीं जनकस्य पुरे स्वतः । शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने । अयोनिजा पद्मकरा बालार्क-
ज्ञतसंनिभा । सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुंदरी । सीतामुखोद्भवान्सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत्."

P. 342. St. 48.—अभिसाक्षिक इव, Marriages take place in the presence of the sacred fire.

P. 343. St. 49.—महितं, Hemādri renders it by "अलंकृतं," and *Châritravardhana* by "मान्यं," and *Vallabha* by "प्रधानं पूज्यं."—पुरो-
हर्षं प्राहिनोत्, Cf. Hemādri : "पुरोहितं ज्ञातानन्दमभिधानं." A family-priest or a *Brâhmana* was generally sent for negotiating matches between princes and princesses in ancient times. The reader will recollect that a priest was sent by *Rukmini* to beseech *Krishna* to marry her, and *Sudeva* by *Damayanti* to negotiate with *Nala*.—भृत्प्रापि कुन-

निर्दिष्ट इत्येतान्, 'let this family of Nimi be made subservient.' "भृ-
क्षस्य भावो अस्यास्तीति" says Hemâdri. And Châritravardhana says,
"भृत्यं भविष्यतीति भृत्यभावि भृत्यभावोऽस्यास्तीति तादृशः." For Janaka's ge-
nealogy see the genealogical table attached to the St. 2 Canto I.
notes. See also Râmâyana Bâlakânda, Canto 71.—कोसलाधिपत्नये,
On this Hemâdri holds the following discussion, "क्रियया यमभिप्रेति
सोऽपि संप्रदानं" *Vartika*.

P. 343. St. 50.—कल्पवृक्षफलधर्मं काङ्क्षितं, Hemâdri explains :—
कल्पवृक्षो वृक्षः कल्पवृक्षः कल्पवृक्षफलस्येव धर्मः स्वभावो यस्यास्तीति । कल्पवृक्षफलधर्मः
कालानपेक्षितत्वं । तथा कर्णामृते । "कल्पद्रुमोऽपि कालेन भवेयादि फलप्रदः । को वि-
ज्ञोषस्तदा तस्य वन्यैर्महीरुहैरिति." And Châritravardhana has the follow-
ing: "यथा कल्पवृक्षफलं कालायनपेक्षमेव पक्वं एवं पुण्यात्मनामपक्षिणिति भावः." —च—च, Both Hemâdri and Vallabha make the following remark:
"द्वौ चकारौ तुल्यकालयोतनार्यौ." See Apte's Guide, 273. p. 196. *Third
edition*.

P. 344. St. 51.—बलमिस्त्रसः. It was the greatest distinction, it
appears, to the kings of several ancient families, and especially that
of the solar one to have rendered assistance to Indra in his battles
with the Asuras. Cf. Hemâdri : "परमार्थतया रक्षोवधात्."—वशि, He-
mâdri explains it as : "जितेन्द्रिय इन्द्रज्ञासनो वा."—अग्रजन्मनः, Châri-
travardhana explains : "अग्रजन्मनो द्विजस्य गोतमस्य."

P. 344. St. 52.—पीडितोपवनपादपां, Hemâdri says, "गजादिबन्धना-
त्," analyse, "पीडिता भग्ना उपवनानां बाह्योयानानां पादपास्तरवो यस्यास्तां
तथोक्ताः—प्रीतिरोधः, Hemâdri remarks: "प्रीत्या रोधः आलिंगनादि यत्र तः." —
परिभोगं, Châritravardhana remarks: "गाढालेपनखक्षतादिप्रचुरं," and
Vallabha has: "दशनाधरपीडननखक्षतादिकं."

P. 345. St. 53.—समवस्थितावुभौ, Cf. Vallabha: "मया कन्या देया
श्रवया ग्राह्येति लोकाचारमन्यजतौ," and Châritravardhana has: "इयमसुप्ते देया
अनेनेयं ग्राह्यायं समयस्तत्र स्थितावनवलङ्कितमर्यादौ."—वरुणवासवापनौ, On this
Hemâdri holds the following discussion: "विवाहे राशिकृतादौ कन्यायाः स-
व्ययं गण्यत्वेन प्राधान्यात्पूर्वनिपातः । वरुणवासवयोरुपमा मयोस्तौ । "प्रत्यङ्मुखः स-
हयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखाः" इत्युक्तत्वात् । वरुणवासवयोरित्यत्र । "देवताद्वये च"
Pâṇini, VI. 3. 26. इत्यानङ्भावो "यमपुण्यजन्मभरौ" इत्यत्र व्याख्यातः.
Translate the Sûtra:—'When the names of deities represented as
being in constant association (i. e. being usually in pair) with each
other are compounded, आ is substituted for the final vowel of the
preceding word, except in the case of the word वायुः.' Vâruṇa and
Vâsava are among the chief of the Vedic pantheon.

P. 345. St. 54.—**पार्थिवीम्**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “तस्यापत्यम्” इत्यणि “टिड्डा-^०” इति डीप ॥—**वरौ-जसौ**, Hemādri renders it as “श्रेष्ठतेजसौ”, either an ornate epithet or used for the sake of alliteration.—**कुशध्वजसुते उद्वहताम्**, Châritravardhana discusses: “उद्वहताम् इति विभक्तिपरिणामो । ननु भरता-त्यथमं कथं लक्ष्मणकरग्रहणोक्तिः । रामसहचरत्वेन । क्रमापेक्षया तद्वाच्ये तु परिवेत्तव-दांषो न तु कथने । अथवा कथयिष्यति त्रयोदशे सर्गे ।” व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे” इति ज्येष्ठस्य प्रतीयमानत्वान्न दोषः”.

P. 345. St. 55.—**चतुर्यसहितास्त्रयः**, This appears to be an awkward expression introduced for the sake of metre. It is a Tatpurusha compound. Sometimes we meet with Bahuvrīhi compounds of uncommon characters as “दुःशासन चतुर्यास्ते मन्त्रयामासुरेकतः,” “मातृषष्ठा-ण्डवाः,” “अधीते चतुरो वेदानाख्यानपञ्चकान्,” “ऊया द्वितीयो नलः” &c. Cf. Hemādri: “चतुर्णां संख्यापूरकश्चतुर्यः शत्रुघ्नस्तेन सहिताः.”—**सामदानविधिनेद-निग्रहाः**, Here विधि is inserted probably for the sake of metre. See our note to St. 86, Canto X.

P. 346. St. 56.—**कृतार्थसामगमम्** = कृतार्थो अभूवन् that is, they considered themselves happy and were so considered by their friends.—**प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः**, ‘Like the union of affixes and roots’ i. e., as firm and permanent as that between the affix and the root, which assimilate as it were into one homogeneous whole. Cf. Hemādri: “प्रक्रियते आदौ क्रियते इति प्रकृतिः । प्रतीयते अर्थोऽनेनेति प्रत्ययः । प्रकृतियुताः प्रत्य-या इव सार्थकत्वमीयुरिति वाक्यार्थः । इयानित्यत्र प्रकृतिलोपे प्रत्यय एवार्थमाह । वेत्ति-ति विदित्यत्र प्रत्ययलोपे प्रकृतिरिवार्थमाह । उभयत्रापि प्रयोगसङ्गाव एव.” Châritra-wardhana explains it as: “प्रत्ययाः सामादयः प्रकृतयोऽन्त्यादयस्तेषां योगस्त-त्त्वदृशोऽभूत् । अथ वा । प्रतीयतेऽर्थो येन स प्रत्ययः सुबादिः । प्रकृतिः प्रातिपदिकादि-स्तयोर्यागिस्तत्त्वोऽभूत् । प्रकृतिप्रत्ययमिलनेनैव विशिष्टार्थप्रतिपादनान् .”

P. 346. St. 57.—**आचरतिः**, Construe this with न्यवर्तत and not with निवेश्य. Châritravardhana construes it with न्यवर्तत. He says: “तत्र तस्यां पुरि एवमुक्तप्रकारेण चतुरस्तानात्मसंभवान् पुत्रान्निवेश्य विवाहात् एवाचरतिः प्राप्तप्रीतिस्तादृशो दशरथः स्वां पुरीमयोध्यां न्यवर्तत प्रत्यागतः.” But Hemādri in his interpretation appears to have concurred with Mallinātha, i. e., they have not clearly explained it.—**न्यवर्तत**, Châritravardhana ex- plains: “निवर्तनं प्रतिगमनमित्युक्तत्वात्सकर्मकत्वं ।—**निवेश्य**, “निवेशः स्या-द्विवाहेऽपि” इति भागुरिः. says Châritravardhana.—**अध्वसु त्रिषु विसृष्ट-मैथिलः**, ‘Having dismissed the king of the Mithilas after three journeys or stages.’ Cf. verses 29-30. Canto VII.

P. 346. St. 58.—**उत्तटाः**, Châritravardhana says, “तटादूर्ध्वगा-मिनः,” and उत्तटा नदीरयाः is equivalent to वेगवत्यस्तटादूर्ध्वगामिन्यो नयः.

—स्थली, 'The country lying along the banks.' The explanation of Mallinâtha is given in the language of grammarians who define स्थली as अकृत्रिममृमि in contradiction to स्थल which means ground artificially prepared. But Kālidāsa does not use the word स्थली in its special sense contrasted with that of स्थल, but simply in the general sense of स्थल 'land'. On this passages Hemādri remarks: "पुरो भावि युद्धसूचकं." And Chāritravaradhana and Sumativijaya have, " इतश्चतर्धमिः प्रलिकूलवातादिदुःशकुनवर्णनं परशुरामागमनं सूचयते."

P. 347. St. 59.—**च्युतो मणिः**, 'The poet,' observes Pandit, 'does not mean that every snake killed by the Garuda throws up the gem in his head, but **वैनतेयशमितस्य** is used because the Garuda is the most terrible enemy of the snakes, and no one but he would be able to kill such a snake as should contain in its head a precious stone that could be compared with the sun.'

P. 347. St. 60.—**सांध्यमेघः** is an evening cloud i. e., the picturesque phenomena seen often in the west before and at the time of sunset. Cf. verse 28, Canto XII. Cf. Hemādri: "सांघ्यायां भवाः सांघ्या मेघा इव रुधिराद्राणि वासांसि यासां ताः क्षीपक्षे।" compare Buddha, Canto VI, verse 65. "छन्दं ततः साधुमुखं विसृज्य काषायसंविद्वत्कीर्तिभृत्सः। येनाश्रमस्तेन ययौ महात्मा सन्ध्याभ्रसंवीत इवाहिराजः॥"—**रजस्वला**, Hemādri remarks: "रजस्वला हि दर्शनयोग्या न स्युः। दिक्षोऽपि रजस्वलाः।" And Chāritravaradhana has: "रजस्वला क्षियो विलोकनयोग्या न भवन्ति। "मलवद्वाससा न संबदेत्" इत्यादिनिषेधात्। रजस्यवलोकनमनायुष्य। ता अपि भूसरालका रुधिरादेवाससश्च स्युः।"—नो, Hemādri says, "अमानोना प्रतिषेधे."

P. 347. St. 61.—**क्षत्रक्षोपितपितृक्रियोचितं**, 'Accustomed to perform the obsequial rites to the manes of his father by means of the blood of the Kshatriyas.' पितृक्रिया is a ceremony accompanied by oblations of rice, Sakthu, ghee, sesamum &c., in honour of the departed. See Nārāyaṇa Bhaṭṭa's Prayogarātna under अन्त्येष्टिः p. 16. Godbole's edition. Also As'valāyana Gṛihya Sūtra Adh 3 Kāṇḍikas 1-18 Bibli. Indi. series p. 318. Cf. Vallabha: "उक्तं च। "रात्रेण निःसप्तकुन्वोद्दानां पितृयं चक्रे पंचकं क्षत्रियास्तैः।"—भार्गवं चोदयन्त्य इव, 'As if in order to provoke the son of Bhrigu,' i. e. as if with the intention of calling Bhārgava and requesting him to rebegin the slaughter of Kshatriyas.—**ववासिरे**, Cf. Hemādri: "पुत्कारयुक्ता वसि पूर्वभागे प्रदोषकाले नृपतिप्रकोपः। शिवा न शस्ता नलसंविभागे नरेश्वरार्ता [अरे-श्वरार्ता Ms.] दिशि दक्षिणस्यां" इति वसंतराजः (?) Chāritravaradhana gives the substance in the following words: "क्षत्रिया इति गत्वा पितृव्यं कृत्वा तपस्विभिरावाहकैः।"

P. 348. St. 62.—सत्प्रतीपपवनादि° &c., For a parallel idea compare Buddhacharita, Canto XIII. verse 29. “विभ्रग्ववौ वायुरुदीर्घवै-
स्तारा न रेजुर्न बभौ शशांकः । तमश्च भूयो विततार रात्रिः सर्वे च संक्षु-
भिरे समुद्राः” ॥—वैकुण्ठ, Hemādri explains : विकृतिरेव वैकुण्ठ । “प्रज्ञादि-
भ्यश्च” Pāṇini, V. 4. 38. इति वामनः । स्वाधिकत्वाधिगातिक्रमः. —कृत्य-
विस् Hemādri remarks: “कृत्यविदिति गुरुविशेषणं वा.”—शान्तिमधिकृत्य,
‘With reference to the pacification’ of the inauspicious prodigies,
i. e., as to what he should do to avert the evil consequences fore-
boded by the ill omens. शान्ति is any ceremony or any auspicious
act done to avert the effects of the wrath of a deity or the evil fore-
boded by an ill omen or a prodigy. There are many works in
Sanskrit, such as the शान्तिरत्न, शान्तिसार, शान्तिमयूख, and the अद्भुतसागर in
which ceremonies are prescribed for averting the bad consequences
of ill omens.

P. 348. St. 63.—यः सैनिकैर्नयनानि प्रमृज्य &c., ‘which his out-
lying pickets, on looking out very carefully made out, after a long
time, to be something in the human form.’ नयनानि प्रमृज्य, literally
means, ‘after having washed or cleared their eyes’ *i. e.*, after rub-
bing their eyes.—किल, Chāritravardhana remarks: “किलेत्यहर्चो आ-
गमे वा.” On this and the following stanzas Chāritravardhana
says, “इतः परशुरामवर्णनं.”

P. 349. St. 64.—पितृयमज्ञं, The उपवीत or more commonly यज्ञोपवीत
denoted that he was a Brāhmana, and so he was, being the son of
the sage Jamadagni. The heavy bow that he carried with him in-
dicated that he was a Kshattriya, and that he partly was, being the
son of Renukā, daughter of Prasenajit. (See Wilson’s Vishnu Pu-
rāna, Vol. IV. p. 19.) In ancient times, however, the यज्ञोपवीत was
the characteristic not only of the Brāhmana but of Kshattriya and
Vais’ya also. From Kālidāsa mentioning it as if it belonged to the
Brāhmanas exclusively it is likely that in his time it was worn or
at least was thought fit to be worn, as now, by the Brāhmanas
alone. Since then, it appears, the restriction has gradually become
loose and in times of the great S’ivāji and the Peshawas, the higher
classes of the Marathas and even the Suvarnakāras were invested
with Upavita. On this passage Hemādri makes the following
remark: “सूर्योपमया तेजस्विता । सोमोपमया उपवीतिनं च प्रसन्नत्वं सर्पोपमया धनु-
षो भीषणत्वं चन्द्रोपमया द्विजस्य तरुवच्छान्तिः.”

P. 349. St. 65.—रोषपरुषात्मनः, The story of Jamadagni and his
wife Renukā is related in the Mahābhārata. ‘Once, when her sons
were all absent to gather the fruits on which they fed, Renukā, who

was exact in the discharge of all her duties, went forth to bathe. On her way to the stream, she beheld Chitraratha, the Prince of Mrittikâvatî, with a garland of lotuses on his neck, sporting with his queen, in the water; and she felt envious of their felicity. De-filed by unworthy thoughts, wetted, but not purified, by the stream, she returned, disquieted, to the hermitage; and her husband perceived her agitation. Beholding her fallen from perfection, and shorn of the lustre of her sanctity, Jamadagni reproved her, and was exceedingly wroth. Upon this, there came her sons from the wood; first the eldest, Rumanvat, then Sushena, then Vasu, and then Vis-vâvasu; and each, as he entered, was successively commanded, by his father, to put his mother to death; but, amazed, and influenced by natural affection, neither of them made any reply: therefore, Jamadagni was angry, and cursed them; and they became as idiots, and lost all understanding, and were like unto beasts or birds. Lastly, Râma returned to the hermitage, when the mighty and holy Jamadagni said unto him: 'Kill thy mother, who has sinned; and do it, son, without repining.' Râma, accordingly, took up his axe, and struck off his mother's head; whereupon the wrath of the illustrious and mighty Jamadagni was assuaged, and he was pleased with his son, and said: 'Since thou hast obeyed my commands, and done what was hard to be performed, demand from me whatever blessings thou wilt, and thy desires shall be, all, fulfilled. Then Râma begged of his father these boons: the restoration of his mother to life, with forgetfulness of her having been slain, and purification from all defilement; the return of his brothers to their natural condition; and, for himself, invincibility in single combat, and length of days. And all these did his father bestow.' See Wilson's *Vishna Purâna*, Vol. IV. p. 19.—पितुः शासने तस्युपा, Cf "आज्ञा गुरुणां सविचारणीया."—स्थितिभिदोऽपि, Referring to his becoming wroth and commanding Paras'urâma to kill Renukâ. Hemâdri translates °आत्मनः by "स्वभावः".—अपि, Hemâdri remarks: "अपिशब्दादाज्ञालङ्घने प्रत्यवायं दर्शयति."—वैपमानजननीशिरच्छिन्ना, Vallabha explains: "मरणभयकम्पमानसवित्रीज्ञावैष्टदकेन."

P. 349. St. 66.—अक्षशीजवलयेन, In the shape of the rosary, hanging from his right ear, of the seeds of the Aksha. Aksha is what is more generally known by the name of Rudrâksha. Rudrâkshas are considered sacred and are still worn either singly or strung in rosaries.—उद्धृन्, On this Hemâdri remarks: "रुदितभ्युत् । दत्पूर्वस्य बहेविवाहार्थत्वात्."—क्षत्रिबान्त, &c., 'bearing, as it were, in a

disguised form (व्याजपर्वम्), the number twenty-one expressive of the times that he killed the Kshatriyas.

P. 350. St. 67.—स्वां दशां चावलोक्ष्य, Hemādri explains : “स्वां वृद्धत्वलक्षणां दशां चावलोक्ष्य.”—विषसाद, Hemādri remarks : “अयं क्रूरो दृश्यते । अहं वृद्धः । एते बालाः इति क्षिप्रः.”—यितुर्वधमवेन मन्थुना, The myth regarding the death of Jamadagni is as follows : ‘It happened, on one occasion, that, during the absence of the Rishi's sons, the mighty monarch Kārtavīrya, (the sovereign of the Haihaya tribe, endowed, by the favour of Dattatreya, with a thousand arms, and a golden chariot that went wheresoever he willed it to go), came to the hermitage of Jamadagni, where the wife of the sage received him with all proper respect. The king, inflated with the pride of valour, made no return to her hospitality, but carried off with him, by violence, the calf of the milch-cow of the sacred oblation, and cast down the tall trees surrounding the hermitage. When Rāma returned, his father told him what had chanced; and he saw the cow in affliction ; and he was filled with wrath. Taking up his splendid bow, Bhārgava, the slayer of hostile heroes, assailed Kārtavīrya, who had, now, become subject to the power of death, and overthrew him in battle. With sharp arrows Rāma cut off his thousand arms ; and the king perished. The sons of Kārtavīrya, to revenge his death, attacked the hermitage of Jamadagni, when Rāma was away, and slew the pious and unresisting sage, who called, repeatedly, but fruitlessly, upon his valiant son. They then departed ; and, when Rāma returned, bearing fuel from the thickets, he found his father lifeless, and thus bewailed his unmerited fate. He then made a vow, that he would extirpate the whole Kshatriya race. In fulfilment of this purpose, he took up his arms, and, with remorseless and fatal rage, singly destroyed, in fight, the sons of Kārtavīrya ; and, after them, whatever Kshatriyas he encountered, Rāma, the first of warriors, likewise slew. Thrice seven times did he clear the earth of the Kshatriya caste ; and he filled, with their blood, the five large lakes of Samantapanchaka, from which he offered libations to the race of Bhṛigu.’ See Wilson's Vishnu Purāṇa, Vol. IV. p. 21. See also Mahābhārata Vanaparvan Adh. 116.

P. 350. St. 68.—रत्नजातम्, On this epithet Chāritravardhana remarks : “जातिशब्दः प्राज्ञस्ये.”

P. 350. St. 69.—अर्चयेदमर्चयति, Hemādri explains, “ अर्चायेदमर्चयति । “वादाद्येषां च” Pāṇini, V. 4. 25. And farther observes : “संभवेण कृत्वा ते वाच्ये.” And Chāritravardhana has : “संभवे यावदोपदिश्यते.”

—क्षत्रकोपदहनादिषु, Hemādri explains : “क्षत्रियेषु कोपदहनस्य क्रोधाग्नेर-
चिषं ज्वालां भस्महेतुत्वात्.”—अचिषं, Chāritravardhana says, “अचिषः त्वाहि-
मेऽपि.” And Vallabha says, “अचिषःशब्दः सर्वलिंगत्वात्स्त्रीलिङ्गेऽपि.”

P. 351. St. 70.—अङ्गुलीविबरचारिणं शरं कुर्वता, Chāritravardhana
remarks : “इत्यनेन धानुष्कजातिः.”

P. 351. St. 71.—अपकारवैरि, opposed to जातवैरि.—दण्डघटनात्.
‘By receiving a blow from a club.’—सुप्तसर्प इव, On this Hemādri
remarks : “इति दुःसहता.” And Chāritravardhana has : “इत्यनेन दुः-
सहत्वं ।”—विक्रमभ्रवात्, referring to the bending of the great bow by
Rāma.

P. 352. St. 72.—वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः. Cf. Hemādri, “आत्मनो
मम वीर्येण शृङ्गं प्राधान्यं भवता त्वया भग्नमिवाहं समर्थयं प्रतिपादये । वीर्यशृङ्गमिति वा ।
भग्नशृङ्गो महिषोऽर्कचित्करः.” And Chāritravardhana has, “यथा भग्नशृङ्गो
महिषादिरर्कचित्करस्तद्वदहमपीत्यर्थः.” and Sumativijaya has, “आत्मनः पी-
रुषाभिमानं खण्डितमिव संभावयामि.” The poet, however, has in his mind
the rage into which a wild beast is thrown and not to the helpless-
ness it is reduced to, when its horn is broken. Hemādri’s explana-
tion of the epithet is different from that of Mallinātha and Chāri-
travardhana; but his comparison is not happy.

P. 352. St. 73.—व्यस्तवृत्तिः, Chāritravardhana renders it by
“भिन्नवृत्तिः”, ‘with its meaning divided,’ i. e., made to mean another
person in addition. Hemādri says, “विभक्तवृत्तिः”—उच्चारित एव नामगात्,
Hemādri, explaining the expression once like Mallinātha, gives also
the following : “यद्वा उच्चारित एव नामगात्.”—व्रीडमावहति, Hemādri dis-
cusses : “व्रीडशब्दोऽकारन्तोऽपि । “व्रीडायाश्च भवेद्वाङ्मात्रे लज्जामात्रेऽप्यपत्रपा ” इति
शब्दभेदप्रकाशे । “बाहुलकाद्वाङ्मात्रे” इति क्षीरतरंगिण्यां । वामनोऽपि अविधौ गुरोः क्षि-
यां बहुलं विवक्षा । अकारविधौ । “गुरोश्च हलः” Pāṇini, III. 3. 103. इति क्षियां
भवेद्वाङ्मात्रे इति बहुलं विवक्षेति । तथा माघकान्ये । “व्रीडमेति न तत्र प्रियं वदन् ” इति.
Translate the aphorism :—‘The affix अ comes after that verb which
has a prosodially heavy vowel and ends in a consonant, when the
word to be formed is feminine.’ And Chāritravardhana has : “व्रीड-
मिति वासरूपविधिना घञजन्ताः पुंसीति महाभाष्यकारः”.

P. 352. St. 74.—अचलेऽप्यङ्गुष्ठितं, See Meghadūta, I. verse 59.
—धेनुवत्सहरपाश हैहयः, See note to 67 verse above.—कीर्तिमपहर्नुमुद्यतः,
On this epithet Hemādri notices : “धेनुहरणमपराधमहन्वार्थं । जीवन्मातृकी
हि वत्सां ह्रियमाणो धेनुं प्रभुं च दुःखाकरोति.” And Chāritravardhana has,
“पुत्रैव परधनेन जीवन्वीर्यभागं नेप्सामीत्यर्थः”.

P. 353. St. 75.—**कृशवज्ज्वलति सागरेऽपि यः**, 'that it burns even in the watery ocean,' referring to बडवानल.—**न मामवति**, Châritravardhana remarks : "त्वज्जये प्रीणयिष्यतीति भावः". On the following verse Châritravardhana says, "सांप्रतं दाशरथेः पराक्रममसहमानस्त्वया-पाविमाह."

P. 353. St. 76.—**विद्धि चात्तबलं**, On this epithet Hemâdri makes the following remark : "पूर्वं किल विश्वकर्मणा दैत्यवधाय द्वे धनुषी कृत्वा हरिहरयोर्देने तयोः स्वबलजिज्ञासया अन्योन्यं युध्यमानयोर्विष्णुना हुंकारेण शोभन् धनुर्निर्वीर्यं कृतमित्यागमः । हरः सूर्यस्य तेजसति वा." Vallabha also has the same Āgama. Compare also Paras'urâma's speech : "इमे द्वे धनुषी भेदे दिव्यं लोकाभिपूजिते । दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा । अनुसृष्टं सुरैरेकं व्यम्बकाय युयुत्सवं । विपुर्ध्वं नरंभेष्ट भग्नं काकुत्स्थ यन्वया । इदं द्वितीयं दुर्धनं विष्णोर्देनं सुरोत्तमैः । तदिदं वैष्णवं राम धनुः परपूरुषं । समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदं । तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहं । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिराक्षया । अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः । विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः । विरोधं तु महेशुद्धमभवद्रोमहर्षणं । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः । तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमं । हुङ्कारेण महादेवः स्तंभितोऽथ विलोचनः । देवैस्तदा समागम्य सर्षिर्भवेः सञ्चारणैः । याचितो प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ । जृम्भितं तद्वनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरे विष्णु देवाः सर्षिगणास्तथा । धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशः । देवरातस्य राजर्षेर्देदी हस्तं ससायकम् " ॥ See Râmâyana Bâlakânda canto 75.—**नदीरयैः**. For a parallel expression compare Buddhacharita, Canto IX. verse 15. "तदेहि धर्मप्रिय मत्प्रियार्थं धर्मार्थमेव त्यज बुद्धिमतां । अयं हि माञ्जाकरयः प्रवृद्धो नदीरयः कूलमिवाभिहति ॥—**पातयति**, Châritravardhana says, "न तु वातस्य सामर्थ्यं."

P. 353. St. 77.—**जितस्त्वया**, On this Hemâdri remarks : युद्धं विनापि धनुराकर्षणेन मे भङ्गः इत्यर्थः". And Châritravardhana has, "संभ्रामं विना धनुरारोपणेन भङ्गप्रसङ्गः"—**एवमपि**, 'even by this means', 'even if you do this much.'

P. 354. St. 78.—**बध्यतामभययाचनाञ्जलिः**, On this Châritravardhana remarks : "एतेन दाशरथेः कोपोद्दोषनं." And Hemâdri has : "शत्रुपराभवो ह्ययुधाभ्यासफलं । उर्जस्व्यलंकारः । तथा काव्यादर्शः । "उर्जस्वि रुढाहंकारः" इति.

P. 354. St. 79.—**तद्वनुर्ग्रहणमेवोत्तरं प्रत्यपयत्**, 'returned an answer by the very taking of his (Paras'urâma's) bow,' that is, the only answer he was pleased to give was the very seizing of the bow itself. Cf. Hemâdri : "धनुर्ग्रहणेत्यर्थः"—**स्मितविकम्पिताधरः**, Châritravardhana remarks : "इत्यनेन धीरोदात्तत्वमुक्तं."

P. 354. St. 80.—**पूर्वजन्मधनुषा**, Châritravardhana interprets as follows : "द्वयांरापि विष्णुरुपपत्त्वान्पूर्वं जन्म परशुरामरूपं तस्य धनुषा समागतौ

मिलितः &c. "—अस्मिन्मात्रे, Hemādri explains : "मात्रां मयादामतिक्रान्तमस्मिन्मात्रे अतिवेले".—लघुदर्शनः, Hemādri explains : "लघु मनोऽं दर्शनं यस्य सोऽमृतः".—नवाभ्युदयः, Châritravardhana explains : "भावनकालीनो मेघः". Châritravardhana gives the substance of this verse in the following words : "नीलनीरुहहयामो रामस्तद्धनुषा सेन्द्रचापो मेघ इव शुशुभे इत्यर्थः."

P. 355. St. 81.—धूमशेष इव धूमकेतनः, On this Châritravardhana remarks : "यथा संशुद्धितो धूमशेषोऽभिर्वैवर्ण्यं निर्वर्ण्यत्वं लभते." This remark of Châritravardhana has also been quoted by Vijayanandasûris' varacharanasevaka "अथ वा । यथा संशुद्धितो धूमशेषो बहिरिव वैवर्ण्यं निर्वर्ण्यत्वं भजते इति चारित्रवर्द्धनः". See readings.—चन्द्र, On this both Châritravardhana and Vallabha make the following remark : "उभावपि चकारौ समानकालयोतकौ".

P. 355. St. 82.—पार्वणौ सद्यिदिवाकराविव, like the moon and the sun respectively rising and setting at the same time, as for example, on the full-moon day.—वर्धमानपरिहीनतेजसौ, Hemādri remarks, "वर्धमानतेजसं रामं परिहीनतेजसं भार्गवं".—परस्परस्थितौ, On this epithet both Hemādri and Châritravardhana make the following remark : "यद्वा । परस्परं स्थितौ सप्रतिज्ञौ" and quote the following from Sâs'vata. "स्थितमूर्ध्वं विजानीयात्सप्रतिज्ञो भवेत्स्थितः".

P. 356. St. 83.—हरसूनुर्सनिभः, The son of S'iva, named Kârtikeya or Skanda is the God of war, being the general of the celestial armies. See note to verse 1, Canto VII.—आद्युगं चावेक्ष्य व्याजहार, On this epithet Hemādri remarks : "आद्युगौ वायुविशेषौ । काहण्यान्मूर्तिं न जघानेत्यर्थः । " द्विः शरं नामिसंधत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् । द्विर्ददाति न चाधिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते " इति । स्खलितवीर्यमित्यसंभ्यः."

P. 356. St. 84.—न प्रहर्तुं &c., 'Although you are insolent, I cannot cruelly kill you, because you are a Brâhmana.' Cf. the S'ruti quoted by Hemādri and Châritravardhana. "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति. Compare also Râmâyana Bâlakânda, Canto 76. "ब्राह्मणोऽस्तीति पूज्यस्त्वं विश्वामित्रकृतेन च । (विश्वामित्रमगिन्याः पांशांऽस्तीति पूज्यस्त्वं) । तस्माच्छक्नो न ते राम मोक्षं प्राणहरं शरं । इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमाजितां । लोकानप्रतिमान् वापि हनिष्यामीति मे मतिः । न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परंपरजयः । मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः".

P. 356. St. 85.—तत्त्वतः, Hemādri interprets the expression by "ज्ञानात्," and Châritravardhana and Sumativijaya render it as "परमार्थतः".—पुरुषं पुरातनं. 'The ancient being,' referring to परमान्मनः, who is not only the most ancient but also the only Being that survives each periodical deluge (महाप्रलय) of the world.—यां गतस्व तव, 'Of you who have come down to the earth, i. e. incarnate.'

P. 357. St. 86.—मस्मसात्कृत्स्नवतः, Hemādri remarks, “इति वीर्योक्तिः.”—चरित्रसार Châritravardhana explains, “पात्राय कश्यपाय देवाः,” and further remarks: “परशुरामो हि कश्यपादिभ्यो वसुधां प्रादाद्वाहुजानपीपिडदिति.” and Vallabha has: “भागवेण भूः कश्यपाय दत्तेत्यागमः.” Cf. Rāmāyana Bālakānda, Canto 76. “काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा । विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽजवीत् । सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् शथिन्यां न वसे निज्ञां । तदा मभूति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह । तामिमां मत्रति वीर हन्तुं नार्हसि राघव । मृगोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमं । लोकास्त्वप्रतिमा राम निजितास्तपसा मया । जहि तां शरमुख्येन मा भूत्कालस्य पर्ययः.”—परमेष्ठिना, Hemādri explains: “परमे लोके वैकुण्ठाख्ये तिष्ठतीति तेन.”

P. 357. St. 87.—मत्तिमतां वर, Hemādri remarks: “इति विवेकयोग्यता.”—गति, Vallabha interprets it as: “चरणगतिं रक्ष.”—न मां पीडयिष्यति, Hemādri remarks: “सुमुक्षोर्न स्वर्गस्य स्त्रहा । जितेन्द्रियत्वाच्च विषयामिलाषता वा.”

P. 357. St. 88.—प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकं, Rāma faced the east at the time of shooting the arrow, because that is the way to the Svarga or the region (लोक) presided over by Indra. It will be remembered that Indra is the लोकपाल guarding over the east. Cf. Châritravardhana, “शक्रलोकस्य पूर्वदिग्भागवतिन्वाच्छरस्य प्राङ्मुखे विक्षेपः.” And Hemādri has: “इन्द्रलोकस्य पौरस्त्यत्वाच्छरस्य प्राङ्मुखमक्षेपः.”—स्वर्गमार्गपरिचः, Châritravardhana explains: “स्वर्गमार्गस्यार्मलादण्ड इवाभवत्.”—दुरत्ययः, Hemādri analyses, “दुःखेनात्ययो नाशो यस्य सः.”

P. 358. St. 90.—राजसत्त्वमवधूव, i. e. by defeating him and thereby depriving him of his pride and haughtiness. The highest of the three qualities (सत्त्व) is supposed to belong to the highest of the castes, and the next to that (रजस्) to the next lower caste, the warrior caste.—ज्ञमं गमितः, ‘reduced to humility,’ so necessary in a Brāhmaṇa. Cf. Hemādri: “इतःपरं क्षत्रियेषु निर्वैरत्वात्.—निमहोऽपि, Hemādri renders it by “पराजयोऽपि.” Even the disgrace of defeat is a favour done to me. For by this I lose my fierce nature which I have inherited from my mother (she being a Kshatriya woman) and I resume that peacefulness and quiet which naturally belong to a Brāhmaṇa.

P. 358. St. 91.—साधवानि, Hemādri discusses: “भ्रातृनामनेकार्थत्वात् । तथा क्षीरतरंगिण्यां । “क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुमन्तव्या भनेकार्था हि भ्रातवः” इति । प्रयोगश्चानर्घ्यराघवे । “वामदेवः । भगवन् कौशिक साधव । शिवाः सन्तु पन्थानो वत्सयो रामलक्ष्मणयोः” । तदीकार्था साधव गच्छेत्यर्थः । गच्छेतिपदं परित्यज्य साधवेत्युक्ते तत्पदव्यवस्थितं परित्यज्यमिति । नैवधे च ।

“अयि साधय साधयेत्सितं स्मरणीयाः समये वयं वयः । तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं पुनर-
स्तु त्वरितं [त्वयि तव Ms.] समागमः ” इति Nai. II. 62. । “ राधसाधसंसिद्धौ ” ।
यद्वा । षिष्ठु संराद्धौ । पुण्यतीर्थगमनार्थत्वात् । “ सिध्यतेरपारलौकिके,” Pāṇini, VI. 1.
49, इत्येवात्वं णौ । संराद्धिः फलनिष्पत्तिः । यद्वा । बाढमाचष्टे साधयति । “ तत्करोति
तदाचष्टे ” इति णिच् । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति इष्टवद्भावे “ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ,”
Pāṇini, V. 3. 63. इति साध्यादेशः । “ गाढबाढवृद्धानि च ” इत्यमरः ।

P. 359. St. 93.—शर्वकल्पः, Appears to have used for the sake of
alliteration.—पुरं कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम्, See verses 5-15.
Canto VII. See also verse 36 of the present canto. See also Bud-
dhacharita, verses 13-24, Canto III.

CANTO XII.

P. 360. St. 1.—निर्विष्टविषयस्नेहः, 'who had his appetite for the objects of sense i. e. worldly pleasures satisfied.' Cf. Hemādri: "निर्विष्ट उपभुक्तो विषयाणां रूपरसादीनां स्नेहः प्रीतियेन सः." And Chāritravardhana and Sumativijaya have: "कादृशः निर्विष्टो भुक्तो विषयेषु प्रमदादिषु स्नेहः प्रेमरसो येन सः तथा." And Vallabha has: "उपभुक्तविषयरसः." Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya appear to interpret more correctly than Mallinātha. And further Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha and Sumativijaya have the following: "तथा प्रदीपपक्षे । यथा निर्विष्टः पीतः विषयस्नेहः दीपभाजनतैलं येन स तादृशो दशान्तं वर्तते प्रांतं शिरोभागं वा प्रातः प्रदीप आसन्ननिर्वाणो मोक्षोन्मुखो भवति तथा सोऽपि जातो इति योजनीयः." The figure according to Chāritravardhana and Sumativijaya is "स्थिष्टोपमा." The word निर्विष्ट as applicable to स्नेह is not a felicitous expression. Mallinātha seems to have felt the difficulty in explaining the word.—अन्विः, On this both Hemādri and Chāritravardhana make the following remark: "अचिरिकारान्तः पुष्पिगः इति केचित्."

P. 360. St. 2.—कैकेयीशङ्कयेव, 'as if [prompted] by a suspicion regarding Kaikeyi.' That is, Age, fearing lest Kaikeyi feeling jealous should prevent, in case of Das'aratha's death, the installation of Rāma, to which he was as the eldest son of the eldest queen entitled as of right, came in the form of Hoariness and whispered to Das'aratha that he should declare Rāma his successor to the throne. See readings, and Cf. Bhatti, "दधाना बलिभं मय्ये कर्णज्जाह्विलोचना । वाक्स्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ" ॥ IV. 16.—आह, Hemādri takes it as an indeclinable compare, "अहित्यज्ययं."

P. 361. St. 3.—पौरकान्तस्य, लोकप्रियस्य say Chāritravardhana and Vallabha. Analyse पौराणां लोकानां कान्तो मनोहरस्तस्य लोकाभिरामस्य.—प्रत्येकं ह्लास्याचक्रे, 'gladdened each of them as it spread.'—अभ्युदयश्रुतिः, Hemādri renders it by "राज्यप्राप्तिः."

P. 361. St. 4.—क्रूरनिश्चया, Hemādri explains, "रामं वने प्रति निष्कासयामांति कल्पितक्रूरनिश्चया."—शोकोष्णैः पार्थिवाभुभिः, Hemādri remarks: "कैकेयी वैमुख्येन राज्ञः शोकोऽभूत्." And Chāritravardhana has "अन्यदपि वस्तु बाष्पसङ्कादृषितं भवति । किं पुनर्मोक्षस्य राज्यमिषेकमिति भावः."—संभारं, Hemādri interprets it by "साधनं," and Chāritravardhana by "पटशासनादिकं."

P. 361. St. 5.—इन्द्रसिक्ता, Hemâdri renders Indra by मेघ and cites the following authority from विश्व. “इन्द्रः फणिज्जके सान्नेष-नकामनयोर्मदौ” इति.—उरगाविबोद्धवाम, Hemâdri remarks: “वरयोः क्रूर-त्वात्सर्पेयमा” . And Châritravardhana has, “रामचन्द्रवननिवासराज्यभ्रंश-रूपस्वाङ्गयोहरगवत्क्रूरत्वं.” Cf. Adhyâtma Râmâyana, Canto II. “पुरा देवा-सुरे युद्धे राजा दक्षरथः स्वयं । इन्द्रेण याचितौ धन्वी सहायार्थं महारथः । जगाम सेनया सार्धं त्वया सह शुभानने । युद्धं प्रकुर्वतस्तस्य राक्षसैः सह धन्विनः । तदाक्षकीलो न्यपत-च्छिन्नस्तस्य न वेद सः । त्वं तु हस्तं समावेक्ष्य कीलरन्ध्रेऽतिर्येतः । स्थितवन्त्यसितापाङ्गी पतिप्राणपरीप्सया । ततो हत्वासुरान् सर्वान् ददर्श त्वामरिन्दमः । आश्चर्यं परमं लेभे त्वा-मालिङ्ग्य मुदान्वितः । वृणाष्व यत्ने मनसि वाञ्छितं वरदो ह्यहं । वरद्वयं वृणाष्व त्वमेवं राजावदत्स्वयं । त्वयोक्तो वरदो राजन् यदि दत्तं वरद्वयं । त्वय्येव त्रिष्टु चिरं न्यासभूतं ममानघ । यदा मेऽवसरो भूयात्तदा देहि वरद्वयं.”

P. 362. St. 6.—वैधव्यैकफलं, Analyse वैधव्यमेवैकं फलं यस्यास्तां. The granting of the demand of Kaikeyi to declare Bharata her son as the successor to the throne brought death upon the king; and thus Kaikeyi became a widow. Cf. Hemâdri: “रामवियोगेन भर्तृमरणाङ्गरेण राज्याकरणाद्वैधव्यैकफलं.” And Châritravardhana has the following: “इत्यनेन रामविरहे भर्तृमरणं सूच्यते.” On the following verses Châritra- vardhana and Hemâdri observe, “अधिमश्लोकद्वयेन रामस्य महाशयत्वमाह.”

P. 362. St. 7.—पिना दत्तां, Hemâdri remarks: “ताते जीवन्त्यहं कथं प्रभुरिति रुदन्.”—तवाज्ञां मुदितोऽग्रहीन्, On this Hemâdri makes the following remark: “तातस्तु सत्यसंध इति मुदितः । पितुर्निर्देशाद्वा मुदितः,” and Châritravardhana has: “वनं गतेऽपि मयि पिता राज्यं [न] त्यक्ष्यतीति तोषः । अथ वा । कैकेयीवरदानेन तातः सत्यप्रतिज्ञोऽभवदिति तोषः.”—वनाय, Both He- mâdri and Châritravardhana cite the following aphorism: “गत्यर्थ-कर्मणि द्वितीया चतुर्थी चेष्टायामनध्वनि,” Pānini, II. 3. 12. Translate the aphorism:—“In the case of roots implying motion, the place to which the motion is directed takes the affix of the accusative or the dative case in denoting the ‘object,’ when physical motion is meant and the object is not a word expressing ‘road.’” As, मार्गं or ग्रामाय गच्छति. But not so in मनसा हर्षं व्रजति. Because the verb does not denote physical motion. अश्वानं गच्छति ‘He goes over the way,’ i. e., the object being the ‘way.’ But not so in ओदनं पचति. Because the verb does not denote motion; nor in अभ्येन व्रजति the verb here does not denote ‘the object’. The word अध्वन् includes the synonyms of road (I. 1. 68.). As पथानं गच्छति, मार्गं गच्छति. The prohibition applies with regard to the going over or occupying the road; so that where a person from a wrong road goes to the right road, there the dative will be employed, as परं गच्छति.

P. 362. St. 8.—**कुलरानं दृष्टुः**, On this Hemādri observes: “स-
मत्वाद्रिस्मितम्.” And further he goes on saying: “यत्र [तत्र Ms.] प्रम-
चादाकारः क्रोधवर्षमवाधयः । भावस्थानोपलक्ष्यन्ते तत्राम्भीयेमुदाहृतं ” इति काव्यादर्शः.
—**दधतो मङ्गलसौमि**, Cf. Châritravardhana: “राज्याभिषेके दृष्टे दधतो,”
i. e. when he was about to ascend the throne. Vallabha explains:
“कल्याणपट्टकूले विभ्रतः.” Analyse मङ्गले च ते क्षीमे दृष्टे च.—**वसानस्य च**
चङ्कले, i. e. when he was going to prepare for his relegation.—**वि-**
स्मिताः, On this Châritravardhana remarks: “उभयोः संतोषं पत्यका-
रणत्वाद्विस्मितत्वं.”

P. 362. St. 9.—**विवेश दण्डकारण्यं**, ‘entered the *Dandakâ*
forest.’ Cf. Hemādri: “दण्डका नाम मार्गवकन्या तयोपलक्षितं वनं.” The
forest of *Dandakâ* commencing from the north (i. e. the southern
portion of *Bundelakhanda*) of the mountain chain of *Vindhya* ex-
tends on the south to the regions of the river *Krishnâ*; com-
prising eastwards the districts of *Chhotâ Nagpur* and extending
as far as the borders of the *Kalinga* territories. And to the west-
ward extending as far as the two divisions of the *Vidarbhas*.
Setting out from *Ayodhyâ* on the *Sarayû*, *Râma* first arrived at
the banks of the *Tamasa*—the modern *Tons*—then passed through a
fertile tract and crossing the borders of *Kosala* came to the *Veda-*
smriti river (the modern *Sot* or *Sati*: a branch of the *Tons*)—then
crossed the rivers *Gomati* and *Sarpikâ* or *Syandikâ* (*Sai*) and ar-
rived at *कुंभवरपुर* near the *Bhâgirathi*—the capital of the *Nishâda*
king *Guha*. Through his assistance, he crossed the *Ganges* and
passed the night under a banian tree. The small tract between the
Ganges and *Yamunâ* was then a forest dotted with hermitages of
ascetics specially of the great *Bharadvâja*. Hence he crossed the
Yamunâ on a raft and arrived at the foot of the hill *Chitrakûta* by
the river *Mandâkini* or *Mâlinî* at a distance of 24 miles from the
confluence of the rivers *Yamunâ* and *Gangâ*. In the way on the
right bank of the *Yamunâ* he paid adoration to a celebrated banian
tree—a representative of which is still regarded as the अक्षय or un-
decaying tree. The distance of *Chitrakûta* noted above is certainly
too short, as it is 50 miles S. E. of *Bândâ*, which is 95 miles S. W.
of *Allâhabâd*. More than 100 years ago, *Tieffenthaler*, to quote
from *Thornton's Gazetteer*, described it “as the resort of all India,
being the residence of *Râma* and his wife *Sitâ*, after they had left
Ayodhyâ. It is crowded with temples and shrines of *Râma* and
his brother *Lakshmana*.” It must, therefore, be recognized as the
Chitrakûta of *Râmapyâma*. It is situated on the clear river *Pais'uni*

which is therefore the Mandākinī or Mālīnī of old days. 'The geography of Southern India as given in the Rāmāyana,' observes A. Boorooah, 'is very confusing. The whole country from the borders of the Vindhya mountain to the southern banks of the Krishnā appears to have been a vast forest vaguely known by the general name of Dandakā. Rāma entered into it after leaving Chitrakūṭa and the hermitage of the sage Atri. This mountain may probably be traced in the Chhotā Nāgpur Districts. It was here he crossed the torrent river near a great mountain. This evidently refers to the river Narmadā. It was in this forest that he came to a tank called पंचाप्सर or five nymphs, which is probably situated within the Central Provinces below Chhotā Nāgpur Districts. It was in this forest that he passed some time at पंचवटी near the Godāvari and mount प्रस्रवण. This part of Dandakā was known as जनस्थान or Human habitation. These may probably be placed near Palaveram, where the Godāvari rushes from the mountains as Rāma is said to have afterwards travelled westward in search of Sitā.' See Indian Antiquary, Vol. II. p. 243. See also Anandoram Boorooah's Ancient Geography of India page 19 and also page 140.—प्रत्येकं च सतां मनः, On this epithet Chāritravardhana makes the following remark: "पितृवाक्या-द्राज्यपरित्यागाद्रनगमनाच्च सतां संतोषः."

P. 363. St. 10.—तद्वियोगार्त्तः, 'Affected with grief from his separation.' Analyse तस्य रामस्य वियोगेन विरहेणार्त्तः पीडितः.—स्मृत्वा शापं स्वकर्मजं, Cf. also Rāmāyana: "पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतं। एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि." Cf. verse 79, Canto IX.—शरीरत्वागमात्रेणैव सुद्विलाभममन्यत. That is, 'regarded it a cheap retribution to be allowed to solve the curse by giving up his own life.' So far as the wording of the curse went, it implied that his death might have been caused by the death of his son or sons. Therefore he thought that it was a cheap retribution that he himself should put an end to his existence.

P. 363. St. 11.—विशेषितकुमारं, Hemādri explains: "विशेषेण प्रेषिताः स्थानान्तरं गताः कुमारौ यत्र तद्। भरतश्चाप्युच्चावपि मातुलगृहं गतौ। अत एव कुमारौ।"—अस्तमितेश्वरं, analyse, अस्तमितो मृत ईश्वरो राजा यस्य तत्तत्वी-क्तं.—रन्ध्रान्वेषणदृक्षाणां, Chāritravardhana explains: "तद्राज्यं रन्ध्राणां दशरथमहाशयशःशेषादीनामन्वेषणे दृक्षाणां द्विषां शत्रूणामभिषत्तां प्राप्यत्वं &c." And Sumativijaya has: रन्ध्रान्वेषणे छिद्रावलोकने दक्षास्तत्परा ये तेषां तथोक्ता-नां." And Vallabha also has the following: छिद्रविलोकनतत्पराणां." And Hemādri explains: "तद्राज्यं रन्ध्रान्वेषणदृक्षाणां यदुनां द्विषां रिपूनामा-भिषत्तामभिलक्षणीयतां" &c.

P. 363. St. 12.—**शौलेः**, Hemâdri explains : “**गुलेभवेर्गैलेरातेः**.” Châritravardhana says, “**कुलक्रमागतैः**.” And Vallabha has “**कुल-क्रमायातभृत्यैः**,” ‘hereditary.’—**प्रकृतवः**, Hemâdri interprets it as : “**पौरुषेणयः**.” And Châritravardhana by “**अमात्याः**” like Mallinâtha.—**स्तंभितभुभिः**, Hemâdri explains : “**स्तंभितानि प्रतिरुद्धानि अभू-णि बाष्पोदकानि यैस्तथोक्तैः**। “**यथावृत्तं ज्ञात्वैष भरतोऽपि प्रव्रजिष्यति**” इति स्तंभिता-भुभिः.

P. 364. St. 13.—**तथाविधं**, Hemâdri remarks, “**रामवियोगादि-त्यर्थः**.”—**भियोऽप्यसीत्पराङ्मुखः**, Hemâdri explains, “**भियोऽपि राज्यलक्ष्या अपि । कैकेय्यां तत्प्रार्थितलक्ष्यां च विमुखः**.”

P. 364. St. 14.—**तस्य वसतिद्रुमान्पश्यन्**, ‘seeing the trees be-neath which he had dwelt.’ Cf. Hemâdri : “**अत्र रामोऽवात्सीदिति निवेदिता वसतिः**.”—**उदभुः**, at the miserable condition of the princes having had to dwell under trees. Cf. Hemâdri : “**उदभुत्वे दुःखासहत्वात्**.”

P. 364. St. 15.—**चित्रकूटवनस्थं**, ‘who was in the forest of the Chitrakûta.’ For Chitrakûta see note above on the 9 stanza.—**अनुच्छिष्टसंपत्ता**, Hemâdri explains, “**अनुच्छिष्टा अभुक्तशिष्टा अननुभूता संशयस्यास्तया**.” And Châritravardhana has : “**अनुच्छिष्टा अननुभूता संपद्गुणोत्कर्षा यस्याः सा तया**.” And further he says, “**पिता स्वरगमम् । राज्यं मया नोपभुज्यते । इति त्वमेवागत्य भुङ्क्तेति राममवादीदित्यर्थः**.” ‘Whose essence (virginity) had not yet been enjoyed,’ i. e., which had not yet been touched by him. **उच्छिष्ट** is what remains of anything eat-able or drinkable, after one has eaten or drunk of it. Cf. Hemâdri : “**राज्यमनुभवेत्याहुहावेत्यर्थः**.” On the following stanza Hemâdri says, “**संपदोऽनुच्छिष्टत्वमाह**.”

P. 365. St. 16.—**अकृतश्रीपरिमहे**, Analyse **अकृतः** भियो राज्यलक्ष्याः परिग्रहः स्वीकारो येन तादृशे राज्यमशासति &c.—**आत्मानं परिवेत्तारं मेने**, Parivettâ is one who marries while his elder brother remains unmarried. A younger brother so marrying incurs a great sin. As राज्यलक्ष्मी is des-cribed as a wife, Bharata thought he would be a great sinner by ac-cepting her. Cf. Hemâdri : “**दाराग्निहोत्रसंस्कारं कुरुते योऽग्रे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवेत्तु पूर्वजः**.” “**परिवेत्ता परिविनिश्च तावुभौ पंक्तिर्गाह्यौ । हव्यं देवा न गृह्णन्ति कथं नैव पितामहाः**” इति । स्मृतिश्च । “**परिवेत्ता भवेद्दाम्नी विद्वद्भिर्गदितः सदा**” इति । संस्कारो राज्यपरिग्रहः संस्कारः.” And also Châritravardhana : “**रा-ज्यश्रीर्षे वपूस्थानमित्याह्वयेन परिवेत्तृत्वमित्युक्तं । अतोऽनुपहतराज्ये तं वरयामासेत्यर्थः**.” And Vallabha : “**कृतं च । दाराग्निहोत्रकर्माणि यः करोत्यग्रे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविनिस्तथापरः । परिवेत्ता परिविनिश्च यथा च परिविपते । त्रयस्ते नरकं**

यापि दान्वाचकपञ्चमाः." Compare also the following शरितस्थिति quoted in Tārānatha's वाचस्पत्यं बृहदभिधानः—"अकृतदाराभ्याधानस्य ज्येष्ठस्य पूर्वं कृत-
दाराभ्याधानः कनिष्ठः । " ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् निविशन् परिवेत्ता भवति । परिविष्णो
ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदायी दाता परिकर्ता याजकः । ते सर्वे पतिताः " इति-
It is said that the kingdom of S'antanu, who began to reign before
his elder brother Devāpi, was visited by a drought which lasted
twelve years. Cf. Bhāgavata, IX. 22, 12, fgg. देवापिः शन्तनुस्तस्य बा-
ह्वीक इति चान्मजाः । पितुराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः । अभवच्छन्तनू राजा
..... । समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्षे यदा विभुः । शन्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ता त्व-
मग्रमुक् । राज्यं देवमजायाञ्च पुरराष्ट्रविवृद्धये " &c.

P. 365. St. 17.—पञ्चाश्रज्याधिदेवते कर्तुं, 'that they might be
made, during his absence, the presiding deities of the kingdom.'
The Pādukas (wooden slippers or the stone engravings of the Pā-
dukas) of saints, Sannyāsins, such as Dattātreyā for instance, are
up to this day worshipped in honour of them.—स्वर्गिनः पितुः, On this
Hemādri remarks, " इतीदानीमाज्ञान्तरासंभवः उक्तः. " And Châritravar-
dhana has: " इत्यनेन जीवतस्तातस्य न केवलं दाक्षिण्यवशातो राज्येऽनभिलाषः कि-
न्वात्मनो महाशयत्वं द्योत्यते. "

P. 365. St. 18.—नन्दिग्रामगतः, See Rāmâyana Ayodhyākānda
Canto 127. " स वत्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः । नन्दिग्रामेऽवसदीरः ससैन्यो
भरतस्तदा । स बालव्यजनं कृत्रं धारयामास स स्वयं । भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेद-
यन् । ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके । तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा. "

P. 366. St. 19.—प्रायश्चित्तमिव. Hemādri explains, " प्रायश्चित्तमि-
ति पारस्करादित्वात्साधुः । " प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय दृश्यते । तपो निश्चय-
संयोगात्प्रायश्चित्तमितीर्यते.—दृढभक्तिः On this Hemādri discusses, " भक्ति-
शब्दस्य प्रियादिपाठात्पुंवद्भावप्राप्तौ भज्यत इति भक्तिरिति कर्मसाधने एव भक्तिशब्दे
पुंवद्भावनिषेधः । भजनं भक्तिरिति भावसाधने तु भक्त्येव । तथा सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजः ।
" भक्तौ तु कर्मसाधनायां " इति । काशिकायां च । दृढभक्तिरित्यादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविव-
क्षितत्वासिद्धमितिसमाधेयमिति । प्रक्रियाकौमुद्यां च । भजनादेर्दाढ्यमात्रं विवक्षितं न स्त्री-
त्वमिति. " And Châritravaradhana has the following: " दृढा चासौ भ-
क्तिरिति दृढभक्तिः । दृढभक्तिरिति ' पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु, ' Pāṇini, VI. 3.
42. इति पुंवद्भावः । दृढा भक्तिर्यस्येति बहुव्रीहौ तु भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात्पुंवद्भाव-
विन्यसः । भज्यत इति भक्तिरिति कर्मसाधनोऽयमिति पुंवद्भावः इत्यपरे. "

P. 366. St. 20.—वर्तव्यम्, Hemādri remarks and quotes the fol-
lowing: " यथा किराताजुनीयि । " मदसिकमुञ्जेर्गुणाधिपः करिभिवर्तयते स्वयं हतैः"
II. 18.—इदं वृद्धाकुलं, ' what the descendants of Ikshvāku were ac-
customed to do in their old age, viz., to renounce all interest in
the world, and to practise religious austerities in the forests. Cf. verse

70, Canto III. Verse 11, Canto VIII. Cf. Uttar. I. “पुनस्तक्रान्तलक्ष्मी-
कैर्यद्वेदस्वाकुभिर्भूतं । धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतं .”

P. 366. St. 21.--वनस्पतिम्, Here Hemādri discusses the follow-
ing : “ पारस्करादित्वात्सुद । यथापि वृक्षवनस्पत्योर्भेदस्तथापि “ विभावौषधिवनस्प-
तिभ्यः”, Pāṇini, VIII. 4. 6. इत्यत्र भेदे सत्यापि वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्ट-
व्यमिति काशिकावृत्तौ ङकत्वाद्वृक्षमात्रेऽपि भवति. ” See preface to our edition
of Meghadūta page 77.

P. 367. St. 22.--ऐन्द्रि किल &c., Cf. Vallabha : “ धाराधौ [धाराधौ
Ms.] नाम वायसः. ” This portion of the story of the text seems to
agree well with Padma Purāṇa : “ राघवश्चिचकूटादौ सानुजोऽग्रमत स्त्रिया ।
किंदाश्चिदङ्गे वैदेद्या निद्रागे रघुनन्दने । ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकैः ।
विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरं । तद्दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना । ब्राह्मे-
णास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप ध्वाङ्गुमारणे । तं दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमं । दृष्ट्वा
काकः प्रदुश्रव निनन्द दारुणं स्वनं.....यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी स वायसः ।
तत्र तत्र तदस्त्रं च प्रविशेश भयावहं.....भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं
ब्रज । स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः । इत्युक्तः सोऽथ बलिभुग ब्रह्मणा रघुनन्दनं ।
उपेत्य सहसा भूमी निपपात भयातुरः । प्राणसेवायमाग्रं दृष्ट्वा सीता तु वायसं । त्राहि त्रा-
हीति भर्तारमुवाच दयिता विभु । .....ररक्षसौ निजाम्नाय तदेकाक्षि ददौ तदा. ”
The Rāmāyana does not mention that crow was the son of Indra, nor that Rāma was resting his head on the lap of Sītā, but that
after the royal couple with Lakshmana had partaken of the venison
procured by Lakshmana, Sītā was asked by Rāma to keep there-
mainder of the meat for the crows, when he beheld her attacked by a
crow. See Rāmāyana Ayodhyākāṇḍa, Canto 95 Vir. Śū. edī. verse 38.
—पौरोभाग्यमिवाचरन्, Hemādri's note on this appears necessary to
understand the verse. “ प्रियस्य रामस्य उपभोगचिह्नेषु नखक्षतेषु अपर्यातिरूपं दोषं
दृष्ट्वा तत्परिहारं कर्तुंकाम इव । नखक्षतादिदर्शनादस्याल्पविदारणं वा । वनवासे नखक्ष-
तादिरसंभवादुत्प्रेक्षाप्युक्तेति । केचित्तदेतच्छ्लोकद्वयस्थानेऽमुं श्लोकं पठन्ति । “ मृगमांसं
ततः सीतां रक्षन्तीमातपे शठः । पक्षतुण्डनखाघातैर्बैबाधे वायसो बलात् ” । रामायणे हि ।
“ शरनिहतमृगमांसमातपे शोषयन्ती ” सा [सीता Ms.] वार्यमाणेन काकेन पश्यत्य-
पि पत्न्यौ उपदृतेत्युक्तम्. ” Châritravardhana has the following : “ स्तनयो-
हि काकपदाकारैर्नखपदैर्भोग्यं । सीतायाः स्तनयो रामेण दत्तानि नखपदानि तथा न
सन्तीति दोषैकदाशित्वं परिजिहीर्षुरिव स्तनौ विदारितवानिति भावः. ” Sumativijaya
has also the same. This incident as related by our poet does not
appear chaste, for Rāmāyana nowhere says that the crow attacked
any particular portions of Sītā's person. Kālidāsa seems to have
based this incident on a different version of Rāmāyana compare
Buddhacharita Canto I, verse 48. See also above quotation.

P. 367. St. 23.—इषीकास्त्रं, 'a reed missile,' an arrow made of reed. Cf. Hemâdri : “ इषगतिशब्दहिंसादानेष्वित्यत्र इषीकास्त्रमिति क्षीरतरंगिन्यां । इषिकापीति क्षीरस्वामी । “ इषीका स्यादीषिकापि वानायुज वनायुजौ । गुवाकोऽपि च गुवाकः कुचकूचौ स्तने भवेत् ” इति शब्दभेदप्रकाशः. —एकनेत्रव्ययेन &c., For the incidents see above note. Cf. Hemâdri : “ स दूरतरं [दूर Ms.] गत्वा भूयोऽप्यागत्य रामनिकटमगमदित्यागमः. ” And also Châritravardhana : “ काकोऽस्त्रं सोढुमशक्नुवन् । अपरिहार्यं ज्ञात्वा सर्वनाशाद्वरं नेत्रनाशः इति तत्परित्यागेनात्मसमयदिति प्रसिद्धिः. ”—मुमुचे, On this Châritravardhana has the following : “ कर्मकर्तरि आत्मनेपदं. ”

P. 367. St. 24.—उत्सुकसारङ्गां, Hemâdri remarks : “ उत्सुकमृगत्वं तु रक्षसामनागमनात्. ”

P. 368. St. 25.—आतिथ्येषु ऋषिकुलेषु वसन्, 'living in his journey in the hospitable families of the Munis.—वार्षिकेषु, these are the ten asterisms : आर्द्रा, पुनर्वसू, पुष्य, अश्लेषा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा and स्वाति, which, when the sun enters them, pour rain (वर्षाः) on earth. Cf. Hemâdri, “ वर्षासु भवेषु पुष्यादिषु ऋक्षेषु नक्षत्रेषु वसन् । यद्वा । ऋक्षेषु राशिषु कर्कटादिषु, ” and remarks : “ ऋक्षमिति राशितारा उभयोरिति स्मरणात् । ऋक्षेष्विति बहुत्वं सांवत्सरं । त्रिधा विभज्य हेमन्तग्रीष्मौ वर्षा इति पञ्चाश्रयेण चत्वारो वार्षिका मासा गताः । “ वर्षज्ञतोपमाः ” इति रामायणोक्तेः. And Châritravardhana has : “ वर्षाभवेषु वार्षिकेषु ऋक्षेषु राशिषु नक्षत्रेषु वा वसन्. ” And Val-labha has : “ वार्षिकेषु वर्षाकालोद्भवेषु ऋक्षेषु वसन्. ”

P. 368. St. 27.—अनुसूयातिष्ठेन, On the stay of Râma with his brother Lakshmana and Sitâ at the hermitages of the Rishis, who with Atri at their head lived at the entrance of the दण्डकारण्य, see Râ-mâyana Âranyakânda. Cantos 2-5. अनुसूया is the reading of all the manuscripts except B. C. E. which read अनसूया. This appears to be the correct reading. Cf. Râmayana Ayodhyâkânda Canto 118. “ इदं दिव्यं वरं माल्यं वज्रमाभरणानि च । अङ्गरागञ्च वैदेहि महाहैमनुलेपनं । मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् । अनुरूपमसंक्रिष्टं नित्यमेव भविष्यति. ” Compare on अनुसूया the following : “ न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न ह्येषान्यदोषाञ्च सानसूया प्रकीर्तिता ” इत्युक्तलक्षणे असूयाभावे । “ एकमेव तु ब्रह्मस्य प्रभुः कर्म-समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुभ्रषामनसूयया ” । “ यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेना-नसूयया ” इति च मनुः.—पुष्पीषलितषट्पदं, On this Hemâdri remarks : “ पुष्पादव्यतिसुरभित्वात्, ” and Sumativijaya says, “ वनं त्यक्त्वा भ्रमराः सीतासमीपे समागता इति भावः. ”

P. 368. St. 28.—सन्ध्याभ्रकपिषाः, 'whose colour was reddish brown like the evening cloud.' On सन्ध्याभ्र see our note to st. 60, Canto XI. Cf. Hemâdri, “ सन्ध्याभ्रकपिषः पिङ्गः. ” Also Châritravardhana and Sumativijaya “ सन्ध्याभ्रं सन्ध्याकालीनं यदर्थं मेघस्तद्वत्कपिषीऽहः, ” and fur-

ther he observes, “ चन्द्रावरोधकोऽन्यो ग्रहो न भवतीत्यर्थाद्ग्रहसन्धेनात्र राहुः”. Sumatijaya has also the same. And Vallabha has “ सन्ध्याघनपिशङ्गः.” For the account of Virādha see Rāmâyana Âranyakânda, Cantos 2-4. For a similar expression compare Buddhacharita Canto I. verse 28. “ सुरप्रधानैः परिधायमाणो देहांशुजालैरनुरज्यंस्तान् । सन्ध्याभ्रजालोपरि संनिविष्टं नवोदुराजं विजिगाय लक्ष्म्या ” ॥

P. 369. St. 29.—नभोनभस्योरन्तरेऽवग्रहो वृष्टिमिव, ‘as drought takes off the rain from between the months of S’ravana and Bhâdrapada.’ On account of the certainty of the rainfall between those two months, Virādha seizing Sitâ when Râma and Lakshmana were present, seemed to be as violent as drought that takes off, as it were, the rain between S’ravana and Bhâdrapada. See Rāmâyana Âranyakânda, cantos 3-4. Nirṇaya Sagara *edi.* Cf. Hemādri and Châritravardhana : “ अवग्रहोऽपि लोकशोषणो भवति. ” And Vallabha has “ अवग्रहो वृष्टिविष्कम्भः. ” And Hemādri discusses, “ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ” Pânini, III. 3. 51 इति घञो विकल्पितत्वात्पक्षे “ ग्रहवृद्-^० ” Pânini, III. 3. 58. इत्यप्. Translate the aphorisms :—‘The affix ‘घञ्’ is optionally employed after the root ‘ग्रह्,’ when the word ‘अव’ is in composition, the sense being withholding of rain.’ The word ‘optionally’ is understood here. The word वर्षप्रतिबन्ध means the absence of rain, from some cause or another, when the season has arrived. As अव-ग्राहः or अवग्रहो देवस्य ‘the drought of rain.’ The affix ‘अप्’ comes after the verb ‘ग्रह्,’ ‘वृ,’ ‘दृ,’ निश्चि,’ and ‘गम्’. This debars घञ् ; and in the case of निश्चि the affix अच् is debarred. As ग्रहः ‘planet’; वरः ‘a boon’; दरः ‘tearing, a cave’; निश्चयः ‘certainty’; गमः ‘march’.—लोकशोषणः, Châritravardhana renders it as, “ जनसेतापकारी.”

P. 369. St. 30.—काकुत्स्थौ, See note to verse 71, Canto VI. The reason given in the text why Virādha was buried appears to have originated with our poet. The Rāmâyana has the following: “ अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशली ब्रज । रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोका महोदयाः ।.....ते समुद्यम्य सौमित्रिविराधे पर्वतोपमं गभीरमवटं कृत्वा निचखान परंतपः. ” Or Kâlidâsa must have based the account of his text on a different version of Rāmâyana, such as of the sage Chyavana. &c. See Buddhacharita, Canto I, verse 48. “ वाल्मीकिनादभ ससर्ज परं जग्रन्थ यत्र च्यवनो महर्षिः । चिकित्सितं पञ्च चकार नात्रिः पञ्चानदाभय वधि-जंगाद ” ।—पुरा दुषयति, ‘will defile the locality in future.’ पुरा ‘in future,’ ‘subsequently.’ Vallabha renders it by पश्चात्, but his rendering does not look happy.

P. 369. St. 31.—पञ्चवटवां, Cf. Hemādri: “ पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी । आभयविज्ञेयः. ” Châritravardhana says, “ स्वाभयविज्ञेयः. ”

Panchavati is the name of a part of the great forest called दण्डका. The five fig trees are अश्वत्थ, विल्व, वट, धात्री, and असोक.—कुम्भजन्मनः, See note to St. 21, Canto IV. Cf. Also Mahābhārata Vanaparvan Adh. 96-107.—विन्ध्यद्रिः, Cf. Hemādri: “विद्वद्मानो हि विन्ध्योऽगस्त्यस्य ज्ञासनाच्छान्तः इति प्रसिद्धः.”

P. 370. St. 32.—व्यालीबमलवृक्षे, ‘as a female snake goes to a sandal tree.’ The ground of comparison appears to be the summer-heat (ताप) to the snake and of Madana to the demoness, and again the tenderness of Rāma and also of the sandal tree. Hemādri has the following, “मेयालिङ्गः शठे व्यालः पुंसि भापदसर्पयोः ।” सपार्थः पुंस्येव । शि-यान्तु व्यालीति क्षीरस्वामी. ”—शूर्पणखा, Hemādri explains, “शूर्पणखा रावणस्य सापत्नस्वसा । आरण्यकपर्वणि । “पुष्पोत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेधरौ । कुम्कर्ण दक्षप्रवीणो बलेनाप्रतिमौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणं । शंकायां मिथुने जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा. ”

P. 370. St. 33.—तं वद्रे, ‘made proposals of marriage to him,’ ‘made advances to him.’

P. 370. St. 34.—वृषस्कन्धः, On this epithet Hemādri, Châritravardhana and Sumativijaya make the following remark: “वृषस्कन्धेन सुलक्षणत्वं.”

P. 371. St. 35.—ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं, ‘Because that she had first gone to his elder brother.’ The reason of refusal by Lakshmana was that as शूर्पणखा first desired to choose Rāma for her husband, she was, as far as he (लक्ष्मण) was concerned, as good as Rāma’s wife, and hence stood in the relation of a sister or mother to him. Hemādri explains, सा ज्येष्ठाभिगमनात्तेनापि लक्ष्मणेमानभिनन्दिता नाङ्गीकृता । “ज्येष्ठः ज्येष्ठेऽतिवृद्धं च ज्येष्ठो मासान्तरेऽपि च” इति विधः । मासे तु चैत्रपौषवत् । ज्येष्ठ इति च भाष्यं । ज्येष्ठया युक्ता पौर्णमासी ज्येष्ठी । “नक्षत्रेण युक्तः कालः,” Pānini, IV. 2. 3. इत्यण् । सा विद्यते तस्मिन् सः । “सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां” Pānini, IV. 2. 21. इत्यण् । “यस्येति च” Pānini, VI. 4. 148. । “किमिरोऽपि च किमिरो हयनं हायनं समं । सौ-टीर्यमपि सौटीरं ज्येष्ठे ज्येष्ठोऽपि वक्ष्यते” इति शब्दभेदप्रकाशः.—अनभिनन्दिता, ‘not received with due respect,’ ‘rejected.’—उभयकूलभाक्, Châritravardhana discusses: “इत्यत्र विग्रहवाक्ये चिन्त्यं । अथ वा । यद्यप्युभयज्ञन्देन विग्रहस्तथापि “दिवचनविषयादुभयोऽन्यत्र” इति वार्तिकादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणाच्च समासे उभयशब्दः प्रयोज्यः.” । तथा च महाभाष्ये । “उभौ पुत्रावस्येत्युभयपुत्र इत्युदाहारि” । And Hemādri has the following, “उभे कूले भजते इति उभयकूलभाक् । एतौभयपक्षविनीतनिद्रः इत्यत्र व्याख्यातं । यद्वा । उभयकूले भजते इति.”

P. 371. St. 36.—मैथिलीहासः, On this Châritravardhana re-marks: “उभयत्रापि गमनात्प्रोक्तः मैथिल्याः सीताया हासः” &c.—क्षणसौम्यां,

On this Hemâdri observes: “क्षणे स्वल्पकाले सौम्यामिति सप्तमीसमासो वा”, and Châritravardhana and Sumativijaya say “आत्मायत्तकरणार्थं शान्तां” &c.—चन्द्रोदय इव. The propriety of the simile here is the likeness of a young woman's smile to the rising moon, so often alluded to.—निवातस्तिमितां, Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya render “निवातेन” by “वाताभावेन.”

P. 371. St. 37.—पश्य माम्, Châritravardhana remarks “इति जनोक्तिः.”—मृग्याः परिभ्रवः &c. Châritravardhana explains: “हि यस्मान्मृग्या यः कार्यः परिभ्रवः स त्वया मृत्यवे (is his reading) स्वनाशाय व्याख्या कृतः। अथ वा। व्याख्यां मृगीपरिभ्रवस्त्वया मृत्यवे कृतः।”

P. 372. St. 38.—शूर्पणखा, Both Châritravardhana and Vallabha analyse “शूर्पोकारा नखा यस्याः सा”; but Hemâdri analyses “शूर्पाणीक नखानि यस्याः सा.”—रूपं प्रत्यपश्यत्, ‘took her genuine form that was true to her name.’ Cf. Hemâdri, “स्वाकारमवश्यदित्यर्थः.”

P. 373. St. 39.—प्रथमं श्रुत्वा, On this epithet Châritravardhana remarks : श्रुत्वेति प्रयोगस्तु “निधानमभ्युत पाञ्चजन्यः” इत्यादिवत्.—विकृता, Hemâdri discusses, “विकृतेत्यत्र निपातेन इति शब्देन कर्मणोऽभिहितत्वात्रिपातेनोपाभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात्”। तथा माघकाव्ये : “क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः”। S'i. I. 3.

P. 373. St. 40.—विवृतासिः, Analyse विवृतो विकृष्टोऽसिः खड्गो येन स तादृशः.—वैरूप्यं पौनरुक्त्येन तामयोजयत्, ‘Gave her a repetition or superfluity of hideousness or ugliness, i. e., added to her original ugliness. पुनरुक्त is literally ‘what is said again,’ what is repeated; hence, doing that again which has already been done, which already exists.

P. 373. St. 41.—वेणुकर्कशपर्वया, Hemâdri analyses : “वेणोः कर्कशपर्वणि इव पर्वणि यस्यास्तया”। “डावुभाभ्यामन्यतरस्याम्” Pānini, IV. 1. 13. इति डाप्।

P. 373. St. 42.—जनस्थानं, ‘Human habitation.’ This was a part of दण्डकारण्य, where खर and दूषण lived. See our note to stanza 9th of this Canto. Vallabha says: “जनस्थानं रावणदेशसीमानं जनस्थानाख्यं नगरं.” Châritravardhana and Sumativijaya have : “जनस्थानाख्यं वनं प्राप्य.” But the Rāmāyana does not speak of Janasthāna as a city or a forest.—तथाविधं, Hemâdri renders it by “नासिकाच्छेदरूपं,” and Châritravardhana and Sumativijaya have “कृतकर्णनासादिच्छेदा,” they together with Vallabha read तथाविधा. See readings. And further Châritravardhana observes उपक्रममिति। “उपज्ञोपक्रमं तदापाचिख्यासायां” Pānini, II. 4.

21. इति नपुंसकत्वमिति । कश्चित्. For an example of similar use of उपज्ञा which means invention, see Bhatti, "किकेयुपज्ञं वत बह्वनर्थ." Translate the aphorism :— 'A Tatpuruṣa compound ending with the words उपज्ञा 'invention,' and उपक्रम 'commencement,' is neuter in gender when it is intended to express the starting point of a work which is first invented or commenced.'

P. 374. St. 43.—सदेवाभूदमकूलम्, On this epithet Châritravardhana remarks : "जिगमिष्णां लूननासिकस्य विलोकनमशकुनं." The Asuras placed S'urpanakhâ at their head as their guide and marched against Râma. Even the meeting with a person who has got his nose cut is a bad omen ; much more is the guidance of such a person, to those setting out on such an important invasion. The reader will mark the hurried manner in which the poet merely alludes to or touches upon the principal incidents of Râma's history as narrated at length in the Râmâyana. See Râmâyana Âranyakânda, Cantos 25-26.—मुखावबलूनां, Hemâdri and Châritravardhana analyse "लूना मुखावयवौ यस्यास्तां" as a Bahuvrihi compound.

P. 374. St. 44.—सीतां च लक्ष्मणे निदधे, On this Hemâdri remarks : "सीतारक्षणे लक्ष्मणे नियुज्य स्वयं युद्धासत्र इति भावः." And Châritravardhana has : "लक्ष्मण सीतामेतां त्वं पाहि योत्स्येऽहमित्युक्त्वा गतवानित्यर्थः."

P. 374. St. 45.—तावांश्च दृष्टे &c., Hemâdri observes : "अनेन शी-
घ्रगामित्वमुक्ते.—सहस्रज्ञः, Hemâdri discusses : "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां" Pânini, V. 4. 43. इति ज्ञस् । "संख्याया विधार्थे धा" Pânini, V. 3. 42. "अधिकरणविचाले च" Pânini, V. 3. 43. इति वा । "अधिकरणे । द्रव्ये । वि-
चालः संख्यान्तरापादानं । एकस्यानेकीकरणे । एकं राशिं पञ्चधा कुरु इति वामनः
काशिकावृत्तिः."

P. 375. St. 46.—असज्जनेन.....शुभाचारः, Mark the play upon these words. They look better when taken in conjunction with दूष-
ण, 'censure,' than when construed, which it is also necessary to do, with दूषण, the demon. It is not always that language affords a full scope to childish puns. Cf. Hemâdri. दूषयतीति दूषणः । दूष वैकृत्ये [दूष वैकृत्ये Ms.] । "दोषाणौ" Pânini, VI. 4. 90. इत्युपधाया ऊत्वं "कृत्य-
लुटो बहुले," Pânini, III. 8. 113. इति स्पृट् च । "नयादौ नन्दिवाक्षिमदिदूषि-
साधिवर्धिसौमिरोपिथोष्यन्तेभ्यः संज्ञायाम्" इत्युक्त्वात् स न प्रशस्तः । शुभाचारः आ-
त्मनोदूषणमिव । शुभाचारपक्षे असज्जनेनेति पदद्वयं । असन्मिथ्याभिज्ञंसनं."

P. 375. St. 47.—सममुद्ययुः, On this Hemâdri remarks : "सम-
मिति लाघवोक्तिः," and Châritravardhana and Sumativijaya have "ए-
तेन रामस्य लघुहस्तत्वं" Cf. St. 57, Canto VII. And also, "सङ्घट्टिष्ठा-
दथ कार्मुकाङ्गुलैः शराः शरीरादिति वैद्यभिनेत्रे ५

P. 375. St. 48.—विद्युद्भिः, Châritravardhana explains : “ विद्युरिहोभितलिप्तता येषां तेः ”.—पक्षिभिः = पक्षिभिः, ‘ by birds. ’

P. 376. St. 49.—उत्थितं दृक्षेऽन्वच, ‘ Nothing was seen standing except bodies of warriors, with their heads cut off. ’ च should be taken to connect दृक्षे and पीतं in the preceding verse.

P. 376. St. 50.—अप्रबोधाय, Hemâdri renders it by “ अपुनरुत्था-
नाय सुखाय. ” Châritravardhana and Sumativijaya have, “ अपुनर्जागर-
णाय ”.

P. 377. St. 52.—मूर्धन्तु पदं निहितं मेने, On this epithet Hemâdri makes the following remark : “ अनेन महापरिभवमजीगणदित्यर्थः ”.—नि-
महात् = दण्डात्, ‘ From the outrage done to his sister ’. निग्रह does not mean amputation, but simply punishment, subjugation, putting down &c. Cf. verse 55, Canto XI.—धनदानुजः, ‘ Râvana was the younger brother to Kubera and son of Vis’ravas who was the son of the sage Pulastya. See Râmâyana Uttarkânda, Canto I. Also Mahâbhârata Vanaparvan Adh. 275.

P. 377. St. 53.—मृगरूपेण वञ्चयित्वा, Analyse मृगरूपमिव रूपं यस्य तेन. Châritravardhana renders “ मृगरूपेण ” by “ चित्रहरणरूपेण. ” And Hemâdri explains वञ्चयित्वा by दूरतोपसार्य. See Râmâyana. Âranyakânda, Cantos 42-43, Nirnayasâgara Edi.—जहार, See Râmâyana Âranyakânda, Canto 49.—पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः, See Râmâyana Âranyakânda, Canto 51. Châritravardhana discusses, “ विघ्नः संजातोऽस्य विघ्नितः । “ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ” Pânini, V. 2. 36. इति इतच्प्रत्ययः । चित्रमृगं विलोक्यैनमानयेति दयिताप्रेरितो रामो निरगमत् । ततो हा लक्ष्मण इति वाक्यमाकर्ण्य लक्ष्मणमपि सीता प्रैषीत् । तदन्तरे द्वयोरेकस्य त्रिधानादृशयोवस्तामग्रहीदिति प्रसिद्धं । तन्मध्ये जटायुरागत्य रे रे दुराचार निशाचरा-
पसद जावति मयि रामप्रियां कथं हरिष्यसीति युध्यते स्म इति विधितः ” ।

P. 377. St. 54.—दशरथप्रितेरनृणम्, Jatâyus was a great friend of Das’aratha. Cf. Hemâdri, “ जटायुर्हि दशरथस्य सखा. ”

P. 378. St. 56.—पितृव्यापत्तिशोकोः, Hemâdri analyses, “ पितृद-
शरथस्य व्यापत्तेर्मरणस्य शोको ययोस्तौ तयोः पितृव्यापत्तिशोकोः. ”

P. 378. St. 57.—वधनिर्धूतशापस्य, Hemâdri explains : “ वधेन नि-
धूतो (is his reading) नाशितः शापो यस्य तस्य, ” and Châritravardhana has “ वधेन निर्धूतो निराकृतः शापो यस्य तस्य. ”—कबन्धस्त्रीपदेशतः, Cf. He-
mâdri, “ मुनिज्ञप्तो हि श्रीदत्तनयः कबन्धत्वमागतौ रामलक्ष्मणाभ्यां बाहुच्छेदेन हतः
स्वमूर्तिं प्राप्य प्रत्युपकाराय क्रन्धमूकनिवासिन् समानं सुग्रीवमकथयदित्यागमः. ” “ O

mighty-armed Râma of great prowess, formerly my beauty, beyond conception, was known all over the three worlds, like unto the beauty of the sun, the moon and Indra. I used to frighten everywhere, the ascetics living in the forest by turning this my beauty into a terrific form. Once on a time assuming this terrible shape, I assailed and enraged the great ascetic Sthûlas'iras, collecting diverse wild fruits. Thereupon he imprecated curses upon me, saying, 'Do thou retain this ghastly shape, hated of all mankind.' Upon my praying unto that angry ascetic for my relief from that curse, he said: 'Thou shalt regain thy stalwart and beautiful shape, when thou shalt be burnt by Râma in a dense forest, having got thy arms dissevered by him.' O Lakshmana, know me to be the beautiful son of Danu. Through Indra's curse in the battlefield I have been metamorphosed into my present shape. After I had pleased him with hard austerities, the Grand-father of the celestials conferred upon me a long life. And therefore I was inflamed with pride and assailed Indra in a conflict, thinking within me, 'I have gained a long life, what can Indra do me?' Thereupon by his thunder-bolt, having hundred edges, hurled off his hands, my thighs were shattered and my head thrust into my body. Myself praying for the close of my life, he did not dispatch me to the abode of Yama. He only said, 'May the words of the Grand sire prove true.' Whereunto I replied. 'How shall I live long without any food, being smitten by thee, having a thunder-bolt in thy hand, and having my head, thighs and mouth crushed down?' Thereat Indra made my hands extending over a *yojana* and placed my mouth, having sharpened teeth, on my belly. Thenceforth, stretching out my long arms, I used to devour all lions, tigers, wolves and deer ranging the forest. Indra said to me, 'Thou shalt attain to heaven, when Râma along with Lakshmana, shall cut off thy arms in a battle.' Acting under the conviction that Râma, resolved to destroy my person, shall surely come within the compass of my arms, I do always assail with relish, O worshipful one, O thou best of kings, every animal I meet with in this forest. Thou art that Râma. May God betide thee, O Râghava. Verily did the great ascetic speak unto me that none should be able to assail me but Râma. Being cremated by you, I shall counsel you best, and tell you with whom you should contract friendship."—बृहत् संहिता, See Râmâyana Âranyakânda, Canto 72

“गच्छ श्रीमदितो वीर दुःखी तं महाबलं । वक्ष्ये तं कुरु क्षिप्रमितो त्वाय राघवः॥”

P. 379. St. 58.—इत्या वालिन, &c., See Rāmâyana Kishkindhâ Kānda, Canto 16. For the genesis of Vālin see note to stanza 104 of this canto.

P. 379. St. 59.—इतस्तत्रैक रामस्य मनोरथाः, On this Hemādri remarks : “अनेनास्त्रलितगतित्वं । “मनोरथानामगतिनिवेद्यते.” And Vijayānandasūris'varacharanasevaka has the following, “अत्र हि मनोरथपदं श्लिष्टं दृश्यते चरुतित्युत्तरपदस्य सम्यग्योजनया ध्वनिः पिश्रुनितः.”

P. 379. St. 60.—संपातिर्दशनात्प्रवृत्तानुपलब्धावान्, The monkeys sent by Sugriva in search of Sitā having failed to get any news regarding the abode of Rāvana, resolved to starve themselves to death rather than return home without having accomplished their mission. Sampāti, the lord of vultures, brother to Jātāyus, then informed them of the island of Lankā, the capital of Rāvana, and informed them that he had seen him carrying off Sitā. Rāmâyana Kishkindhâ Kānda, Cantos 58-59. “तरुणी रूपसंपन्ना सर्वोभरणभूषिता । ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना । क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी । भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती । .....भूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः । पुत्रो विभ्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च । अध्यास्तं नगरीं लङ्कां रावणो नाम रक्षसः ” &c. Cf. Chāritravardhana : “सीता लंकायामस्ताति संपातिना कथिते सति हनुमांस्वर्यं पारावारमतरादित्यर्थः.”—मारुतिः, On this Chāritravardhana remarks : “मारुतिपदेन मारुतात्मजत्वेन समुद्रलंघनसामर्थ्यं सूच्यते.”—निर्ममः, Hemādri explains : “ममत्वाभिर्गतो निर्ममः । ममेति विभक्तिप्रतिरूपकमप्यर्थः । तथा गणदर्पणे । “चिररात्राय चिराद्वायाकस्माच्चिरस्य मम.” And Chāritravardhana has : “ममभावाभिर्गतो निर्ममो निःस्वहो मुमुक्षुः.” Or it may be analysed निर्गतो ममकारः (ममत्वं) यमात्सः.

P. 380. St. 61.—दृष्टा विचिन्वता तेन, Search was made for Sitā in Rāvana's palace, where no trace was found of her ; whereupon Hanumān entered the forest of Asoka and here he found Sitā surrounded by Rākshasis who had been appointed by Rāvana to keep guard over her. See Rāmâyana Sundara Kānda, Cantos 14-15. अज्ञोकवनिकामध्ये शोकसागरमावृतां । ताभिः परिवृतां तत्र संप्रहामिव रोहिणीम् । ददर्श हनुमांस्तत्र लतामकुसुमामिव ” &c.

P. 380. St. 62.—अनुष्णैस्तदानन्दाभुविन्मुनिः, On this Chāritravardhana makes the following remark ; “सीताया वक्रभांगुलीयावलीकनसमुत्पलितमेखवक्षतो निर्गतेः । प्रत्युत्थानं प्रियागमनान्मुद्रिकादीक्षानन्तरं प्रीत्या वाष्पं निर्गते इति भावः । विन्दुग्रहणेन रत्नमयस्य युक्तं मुक्तासादृश्यमुच्यते.” And Hemādri has the following : “अंगुलीयस्य रत्नैरिव प्रत्युत्पन्नं युक्तमिति कविना विन्दुमुक्ताफलस्य समाधिर्विवक्षितः । “अन्यधर्मैस्ततोऽप्यत्र लोकसीमापरोधिना । सम्यग्गधीयते यत्र स समस्तैः स्तुतो यथा ” इति काव्यादर्शः ।

P. 380. St. 63.—**विषसन्देशैः**, The message was accompanied by a ring of Râma, with his name inscribed on it (रामनामाङ्कितमङ्गुलीयकं). Sitâ, in return, sent to Râma a jewel (चूडामणिः) worn by her in her hair. See Râmâyana Sundarakânda, Cantos 36-38.—**अक्षवधोद्धतः**, Cf. Hemâdri “तेन हि अक्षनामा विध्यमानो रावणकुमारो लंकादाहे हतः.” See Râmâyana Sundarakânda, Canto 47.—**क्षणसोद्वारिनिमग्नः**, ‘Having for a moment purposely allowed himself to be seized and disgraced by the enemies.’ See Râmâyana, Sundarakânda, Canto 48.—**इदाह पुरीं लंकां**, ‘The demons after they caught Hanûmân set fire to his tail, when he assumed a gigantic form, and jumping from house to house with his formidable tail, and turning it from side to side, set fire to the houses in Lankâ.’ See Râmâyana Sundarakânda, Cantos 53-54.

P. 381. St. 64.—**हृदयं स्वयमायातं**, The token sent by Sitâ with Mâruti, appeared, as if it were, her heart that came itself to Râma. Cf. Hemâdri : “स्वच्छत्वादुत्प्रेक्षा.”—**प्रत्यभिज्ञानरत्नं**, Hemâdri says : “सीताचूडामणि.”—**कूर्ती**, On this both Hemâdri and Châritravardhana have the following “इति सीताप्रत्यभिज्ञानानयने हेतुः.”

P. 381. St. 65.—**अपयोधरसंसर्गो**, On this Châritravardhana says, “आश्लेषस्य स्तनस्पर्शस्यैव प्राधान्यादपयोधरसंसर्गमित्युक्तं.” And Hemâdri explains : “आर्लिगनसुखे स्तनयोरेव प्राधान्यं.”

P. 382. St. 67.—**संवाधवल्मभिः**, Châritravardhana explains : “संवाधं संकटं वर्मं येषां तादृशैः.” Hemâdri too explains much the same as Châritravardhana and quotes the following from Mâgha : “संवाधं ब्रह्मदपि तद्वभूव वर्मं” S'i. VIII. 2. । अतो धर्मिपरोऽप्यस्ति । अनेन कपिसैन्यबाहुल्योक्तिः ” । Dinakara renders संवाधं by संकीर्णं. Sumativijaya has also the same.—**अनुवृत्तः**, Sumativijaya renders it by परिवृत्तः.

P. 382. St. 68.—**बुद्धिमादिदय**, ‘By inspiring him with wisdom.’ Bibhishana advised the restoration of Sitâ to Râma, for which he incurred Râvana's displeasure. See Adhyâtma Râmâyana Yuddhakânda, Canto 2. “हितमुक्तं मया देव तस्य चाविदितात्मनः । सीतां रामाय वैदेहीं प्रेषयेति पुनः पुनः । उक्तोऽपि न शृणोत्येष कालपाशवशं गतः । हन्तुं मां खड्गमादाय प्राद्व-राक्षसाधमः ।” See readings.—**निविष्टमुदधेः कूले**, ‘Encamped on the sea-shore.’—**स्नेहान्**, ‘As if with affection for the family.’ The goddess of Fortune of the demons, afraid lest the excesses of Râvana should drive the prosperity and herself from his family, felt pity for it and inspired Bibhishana to run and submit to the enemy.

P. 382. St. 69.—**निशाचरैर्ध्वं**, Both Châritravardhana and Sumativijaya explain it as, “ निशाचरस्य रावणस्यैर्ध्वं राज्यं ”.—**फलं वञ्चयन्ति**, Châritravardhana explains: “ फलिता भवन्तीति भावः ”. And Vallabha says “ सफला जायन्ते. ”

P. 383. St. 70.—**रसातलादिबोन्ममं शेषं स्वमायं शार्ङ्गिनः**, ‘ As if it were the great snake, S’esha, that rose from the nether regions in order to become the bed of S’ârngin,’ who was now on earth incarnate in the form of Râma. On this Hemâdri remarks “ आयाम-वैफल्योक्तिः. ”

P. 383. St. 71.—**द्वितीयं**, Hemâdri explains: “ द्वयोः पूरणो द्वितीयः. ”—**हेमप्राकारं**, Sumativijaya explains, “ यो नगरपर्यन्तं भवति स प्राकारः कोटविशेषः. ” Cf. also the Brahmaparivarta Purâna, “ ऊर्ध्वं विशति-हस्तेभ्यः प्राकारं न शुभावहम् । प्रस्थे हस्तद्वयात्पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा । न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिन्मुनाधिके शुभे. ”

P. 383. St. 72.—**काकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः**, In which were loudly uttered, acclamations of victory to काकुत्स्थ and of victory to पौलस्त्य by their respective warriors. Hemâdri explains it by: “ दिक्षु विजृम्भितयोर्विख्यातयोः प्रसिद्धयोः काकुत्स्थपौलस्त्ययो रामरावणयोर्यज्यस्य घोषणं यस्मिन्सः । यद्वा । दिक्षु धृतं रामरावणयोर्यज्यघोषणं यस्मिन् सः । श्रीरामस्य जयं पश्यतेति कपीनां घोषणा । रावणस्य जयं पश्यतेति रक्षसां घोषणा । ”

P. 384. St. 73.—**पादपाविद्ध &c.** The weapons of the Vânaras were consisted of such things as they could with their superhuman power catch hold of at the time of the fight viz., trees, rocks, hills, swings and the nails of their fingers. The words आविद्ध, निष्पिष्ट, अति-शूल, रुग्ण being predicated of the weapons used by the demons show that the monkeys beat them down, and completely defeated. Cf. Vallabha: “ वानरोत्कर्षकथनं. ” And also Châritravardhana: “ एतेन कपीनां नीतिरुक्ता. ” And Hemâdri has: “ एतेन जयः. ”

P. 384. St. 74.—**उद्धान्तचेतनाम्**, Analyse उद्धान्तमस्वस्थं व्याकुलं वा चेतो मनो यस्यास्ताम्.—**विजटासमजीवयन्**, See Râmâyana Yuddha-kânda, Canto 48. N. S. *edi.* Cf. also Hemâdri: “ विजटा रावणाजुजो रामशिरसश्चन्ददसैनोद्धान्तमस्वस्थं चेतो मानसो यस्यास्तां सीतां समजीवयन् । युद्ध-काले रामो मारित इति मायाशिरो गृहीत्वा रावणः सीतां भ्रषितवान् प्रसिद्धमेव कथा । ” Cf. also Agnivesa Râmâyana: “ आहूय च विजटाशिरसमुक्तो मायाशिरं चामनीत् । सीताभर्तृशिरोजुजस्य च शिरः सीतापुरः पक्षिपेक्ष (भ?) । मायां तेषां सम-पितेन च कृतं शीघ्रदण्डं जानकी । इदं मोहमुपागता विजटका मुक्तो विनोदीकृता. ”

P. 384 St. 75.—लज्जिता, Châritravardhana quotes the following from Bhattikāvya: “मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मयाणकभार्यया.” Canto XIV, verse 58.

P. 385. St. 76.—गरुडापातविभ्रष्टमेघनासास्त्रबंधनः, Meghanâda the most powerful of Râvana's sons came off successful in binding the whole of the army of Râma with its foremost leaders including Râma and Lakshmana, by means of arrows that poisoned their preys. These arrows were in truth snakes into which the wily demons, the followers of Indrajit, had transformed themselves. Garuda then came to Râma's help, whose presence made all the snakes disappear in a moment. See Râmâyana Yuddhakânda, Canto 50.—स्वमवृत्तः, &c. On this epithet Hemâdri remarks: “अल्पकालं दुःखदायित्वात्स्वप्न इति.”—क्षणहेशः, Analyse क्षणं क्षणमात्रं हेशो दुःखं यस्मात्सः.

P. 385. St. 77.—विभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणं, Cf. Agni-ves'a Râmâyana: “शक्त्या रावणमुक्त्या च हृदये भिक्षोऽपतङ्गश्मणः.” The S'akti is described as furnished with eight bells, as giving out a terrible roar, as made full of art and guile by the wily Mayâsura, as sure of aim, as destructive to enemy's life, and as flying rapidly and leaving behind it a fiery track. See Râmâyana Yuddhakânda, Canto 100. On the figure Hemâdri says: “असंगतिर्नामालंकारो वामनस्तु विरोधाभासत्वं विरोध इति। “सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः। सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं। सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाभयैरपटवो जाता स्म इत्यद्भुतः.”

P. 385. St. 78.—मारुतीसमानीतमहोषधि°, &c. Châritravardhana and Sumativijaya say, “विशल्या नाम्न्या.” And Hemâdri has the following: “मृतसंजीविनी मुख्या विशल्यकरणी परा। संधानकरणी चान्या सावर्ण्यकरणी तथा.” It was not the ओषधि or the life-reviving plant but the mountain upon which it grew that Hanûmân brought. Lakshmana having been wounded by the S'akti of Râvana, Hanûmân was immediately sent by Sugriva the king of the monkeys to mount Gandhamâdana, to bring the drug that grew luxuriantly there. Sushena the monkey-physician gave Hanûmân the proper signs whereby to distinguish the plant, but amongst the many battles that Hanûmân had to fight on his road and at the mountain he forgot the signs and so brought the mountain itself to the place where Lakshmana was lying in deep trance. Sushena then discovered the plant and as soon as Lakshmana was made to smell it, he was re-animated and rose up to fight with Râvana and other demons in the field of battle. See Râmâyana Yuddhakânda,

'Canto 101.—चक्रे विलापाचार्यकं शरैः, i. e., caused them to cry. आचार्य-कं कृ means 'to be the tutor of,' 'to instigate to do a thing,' 'to cause to do &c.' Cf. Buddhacharita Canto VII. verse 57: "गम्भी-स्ता या भवतस्त्वगाधा या दीप्तता यानि च लक्षणानि । आचार्यकं प्राप्स्यति तत्प्रतिभ्यां यन्नाभिभिः पूर्वयुगेऽप्यवाप्तम् ॥"

P. 386. St. 79.—मेघस्येव शरत्कालः. On this Hemādri remarks : "शरत्कालो मेघस्येव नादं धनुश्च न सहत." And Chāritravardhana and Sumativijaya have the following : "यथा शरत्काले मेघस्य नादं तथा शक्रधनुश्च नावशेषयति । कालग्रहणं तु प्रयोगार्थं । अन्यथा शरदा लक्ष्मणस्योपमानं स्यात्." And Vallabha gives the following : "मेघस्वनदेभ्यो नादं गाजितं इन्द्रधनुश्च न किञ्चिदवशेषयति । वार्षिकं चेष्टितं सर्वं संहरति."

P. 386. St. 80.—कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः, Sugriva, the monkey-chief, was caught and taken by Kumbhakarna to Lanka before he had recovered consciousness. As soon as he was restored to his senses, he cut off the nose and ears of Kumbhakarna and managed with difficulty to escape from his powerful grasp. See Rāmāyana Yuddhakāṇḍa, Canto 67. "ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रोः । खरैश्च कर्णौ दशवैश्च नासां ददंश्च पादैर्विददार पार्श्वौ ॥"—टङ्कच्छिञ्जमनःशिलः, Cf. Chāritravardhana : "स्वसुः शूर्पणखायास्तुत्याकर्णनासाच्छेदरूपावस्था यस्य तादृशः कृतः । कुम्भकर्णरुधिरावलितत्वाद्दङ्कच्छिञ्ज मनःशिला यस्य तादृशः शृंगी शैल इव रामं हरोध &c."

P. 387. St. 81.—अकाले, Chāritravardhana explains : "असमयेऽसंपूर्णे मासषट्के." Hemādri says : "अन्योऽप्यकाले बोधितोऽवश्यं निशं नीयते." —प्रियस्त्वमः, Hemādri renders it by स्वनप्रियः and gives "वा प्रियस्य" इति पूर्वनिपातः.

P. 387. St. 82.—प्रेतुर्बानरकोटिषु, Hemādri remarks : "इत्युननिगमः । यथा तत्र पतितरजसामदर्शनं तथा राक्षसामपीत्यर्थः." And Chāritravardhana has : "तत्र समरे रक्तवदेषु रजांसि पतितान्यदृशभावावमावृत्तया कापेयेषु पतिता राक्षसा नावलोकिता इत्यर्थः."

P. 387. St. 83.—पुनर्युद्धाव, On this Hemādri remarks : "पुनः कुन्देनादावपि युद्धमाक्षितं तस्मिन्पूर्वं एव पक्षोऽभवदुत्तरो नाभवत्."

P. 387. St. 84.—रामं पद्मतिमालोद्भव. By the superhuman power of his maya, Rāvana made a chariot, that looked as bright as the fire, drawn by quick horses with men's heads, that went anywhere the mind of Rāvana directed. Having mounted it Rāvana assailed Rāma with arrows as destructive as the thunderbolt. The gods in the sky seeing this declared that the fight was unequal, whereupon

Indra sent his own chariot with Mātali as its driver to Rāma. See Rāmāyana Yuddhakāṇḍa, Canto 102.

P. 388. St. 85.—**व्योमगङ्गाविवायुभिः**, On this both Hemādri and Chāritravardhana make the following remark: “वियद्गङ्गावीचिसमर्दशीतलैः सुखस्पर्शैर्मरुद्भिः प्रेङ्क्तैकितनांशुर्क । इत्युच्यते.”

P. 388. St. 86.—**माहेन्द्रं तनुच्छदं**, Vallabha says, “ऐन्द्रं कवचं.” —**आसुमोच**, Hemādri and Vallabha render it by “ददौ.” And Chāritravardhana by “अवचनात्.”—**हैडयं**, Hemādri renders it by “निर्वर्धित्वं,” and Chāritravardhana by “असामर्थ्यं”.

P. 388. St. 87.—**रामरावणयोर्युद्धं**, All commentators except Mallinātha read वैरं instead of युद्धं. And Chāritravardhana has the following remark: “यदि द्वयोः परस्परविलोकनं नाभविष्यत्तदा समराभावात्प्रोद्धतमपि वैरं नाकलिष्यदित्यन्योन्यसंगात्सफलमिवासीदिति भावः.”

P. 389. St. 88.—**भुजमूर्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि &c.** Though not corrupt this couplet appears to have offered considerable difficulty to the commentators Hemādri's commentary runs thus: “यथा पूर्वं न भवतीत्ययथापूर्वः । नटराक्षसपरिवार इत्यर्थः । एकोऽपि धनदानुजो रावणस्तस्य माता राक्षसी पुत्र्योत्कटा नाम्नी तस्या वंशो राक्षसकुलं । तत्र स्थितः इव ददृशे इत्यर्थः । कस्मात् । भुजोत्तमांगबाहुल्यात् । भुजाश्च उत्तमांगानि च मूर्धानश्च तेषां बाहुल्यात् । भुजमूर्धोरुबाहुल्यादिति पाठे । भुजाश्च मूर्धानश्च उरवश्च तेषां बाहुल्यात् । भुजानां मूर्ध्ना च उरु महद्बाहुल्यमिति वा । तस्य हि विंशतिर्भुजा दश मूर्धानश्चत्वार उरवः । यदाह यादवप्रकाशः ॥ “दशज्ञास्यो विंशतिर्भुजश्चतुष्पात् मातृमन्दिरे । लंकेधरो यातुपतिः सन्नाहोऽस्य विलोचकः [विलोकितः Ms.] ॥” Chāritravardhana's commentary is: “न यथापूर्वं राक्षससमूहरहितोऽप्येको धनदानुजो रावणो भुजानां शिरसां च बाहुल्यादास्थितः (he reads इवास्थितः for इव स्थितः) । मातृनिष्कशानाम्भ्या राक्षस्या वंशः परिवार इवावलोकितो रामसैन्यैरिति शेषः । अथ वा वंश इति सप्तम्यन्तपाठे । मातृकुले स्थितः । स यथापूर्वमिति पाठे । स रावणो यथापूर्वं रामेण विनाशितो मातृवंश इव दृष्टः । यद्वा । यथापूर्वं शक्रादिसंप्रामवदित्यन्ये । तस्य स्वेच्छाचाररूपित्वादुरुबहुत्वं । भुजोत्तमांगं वा पाठः । स रावणो यथापूर्वं मातुलगृहे क्रीडनादौ वा ददृशे तथा शिरोभुजबाह्यांगं वा पाठः । स रावणो यथापूर्वं मातुलगृहे क्रीडनादौ वा ददृशे तथा शिरोभुजबाहुल्यादेकोऽपि लीलां कुर्वन्ददृशे इत्यन्यः । Vallabha's comments are: “स धनदानुजो रावणः । एकोऽपि यथापूर्वं मातृवंशे स्थित इव ददृशे मातृगृहे स्थित इवावद्व्ययत । कस्मात् । भुजोत्तमांगबाहुल्याद्वाहुमस्तकबाहुल्यात्.” According to Mallinātha मातृवंश इव स्थितः means ‘as if he stood in the midst of, i. e. surrounded by people belonging to his mother's family’. Rāvana's paternal descent was Brahmanical, but his mother belonged to the family of Rākshasas. It would be preferable to read स यथापूर्वं with Vallabha. For after the expression एकोऽपि in the first line, अवद्व्ययतः appears superfluous. स यथापूर्वं मातृवंश इव स्थित्, would then mean ‘surrounded as before by Rākshasas.’

P. 389. St. 89.—स्वमुखैरर्चितेभरं. Cf. St. 41, Canto X.—जेताई लोकपालानां. On the Lokapâlas see our note to St. 75, Canto II. The word लोकपाल does not appear here to be equivalent to देवानां generally, though it might be so used like मरुत्. Cf. Hemādri : इति विक्रमोक्तिः. " And Châritravardhana has " अनेन शरीरबलञ्चोक्तं । एतेन प्रभावोत्कीर्तनात्संभ्रामदुर्द्धर्षत्वं रावणस्याराणि. "—तुलितकैलासं, After defeating Kubera who had offended him by sending him a message to check his atrocious deeds, he went to see the place where Skanda was born. " धनदोऽपि ततः ध्रुत्वा रावणस्याक्रमं प्रभुः । अभर्म मा कुरुष्वति दूतवाक्यैर्न्यवारयत् । ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम् । विनिर्जित्य धनाध्यक्षे जहारात्तमपुष्पकम् " ॥ When he reached the mount Kailâsa and had a view of the golden reeds he found that the car Pushpaka which he had forcibly taken from Kubera would not proceed. As he was wondering at this sudden stoppage of the motion of the self-moving car, he met Nandin the vehicle of S'iva, who told him not to make any attempt of coming over to the mountain as the god S'iva was present there. At this he became wroth and raised up the mountain with his twenty arms. " एवमुक्त्वा ततो राम भुजास्त्रिभ्रिय पर्वते । तोलयामास तं शीघ्रं स शैलः सकम्पत. " The attendants of S'iva and even Pârvatî herself were struck with terror. Then S'iva pressed the mountain with his toe and all the arms of Râvana were crushed beneath it. After some years he was released. When crushed he made a terrible roar that shook the three worlds and for this reason he became known as Râvana. See Râmâyana Uttarakânda, Cantos 15-16. (Cf. also Mâgha. " समक्षिपन्त्यः इतिर्वाभूतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः । वसन्तपारादिमुताससंभ्रमस्वयंप्रहायेषु-खेन निष्क्रयं ॥ " S'i. I. 50. Compare Hemādri : " लोकपालजेतत्वेन शीघ्रं । तैर्षितभरत्वेन वरप्रभावः । धृतकैलासत्वेन देहबलत्वं चोक्तं. "—अराति बह्वमन्यत, Hemādri says : " इति युद्धाभिज्ञोत्वोक्तिः. "

P. 390. St. 90 —स्फुरति, The palpitation of the right arm is said to forebode union with one's beloved. " वामेतरभुजस्पर्दो वरलालाभमूचकः. " This is a very common superstition and is frequently alluded to in Sanskrit poetry. Cf. S'a. I. " शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः कलमिहास्य. " And also Bhatti, " अभिमतकलशंसी चारु पुस्कोर बाहुः. " Cf. also Hemādri : " दक्षिण बाह्वस्करणं दृष्ट्वा भावा सोता संगमसहमानस्तमेवाविध्यदित्यर्थः. " " स्पन्दो भुजस्येदसनागमाय " इति वसन्तराजः ।

P. 390. St. 91.—आख्यानुसुरगेभ्य इव प्रियं, Cf. Sumativijaya - रावणहृदयविदारणशता बाणः पातालभूमौ सर्पाणां वल्लं प्रविष्ट इति भावः. " The death of Râvana was an event for rejoicing not only to the celestials but also to the Nagas, or the snake inhabitants of the nether world, since he had robbed them too of their beautiful wives and daughters.

Cf. “नृनागासुरदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः । रक्षसां चाभवन्कन्याः स हि तस्य परि-
यहः ।” And also *ibid.* 13. 64. “रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न तु जानकी । देवग-
न्धर्वकन्याश्च नागकन्यास्तथैव च । यक्षराक्षसकन्याश्च दृश्यन्ते न तु जानकी ॥” Rā-
māyana Sundarakāṇḍa, Canto 13. St. 65. Gorr, *Edi.* Also Uttara-
kāṇḍa, Canto 24. “एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः । यक्षदानवकन्याश्च विमाने
सोऽप्यरोपयन् ॥”

P. 390. St. 92.—वादिनोरिव, Hemādri explains : “वादिनावपि
वचंसव वाक्यं निहतः । प्रमाणानियमेन पक्षप्रतिपक्षयोः परिग्रहो वादः”. And Châ-
ritravardhana has the following : “प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः
पञ्चावयवाप्यत्रः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः इति स विद्यते ययोस्तौ तयोर्वादिनोरिव । त-
योरपि किमुतयोर्वचंसव वचनेनैव वाक्यं तिरस्कुर्वतोऽर्थथा विजयावेशः प्रवृद्धमानः स्यात्त-
द्दिव्यर्थः”.—संरभः, Hemādri and Châritravardhana render it by
“आवेशः”.

P. 390. St. 93.—वेदिर्मत्तवारणयोरिव, On this both Hemādri and
Châritravardhana make the following remark : “अन्तरा मध्ये वेदिं वि-
ण्डकाभिनि कृत्वा मध्ये गर्जो योध्येते इति प्रसिद्धं । अन्तरा शब्देनासंबन्धाद्वारणशब्दे द्वि-
तीया न.”—सामान्याभूदयोरपि, On this Châritravardhana remarks :
“कदाचिद्वामो विजयते कदाचिद्वशभीषो विजयते इव । उभयोरपि तुल्यत्वात्कथमंगीक-
रोमिति संदेहनिष्ठा जयश्रीमध्ये स्थिता इत्यर्थः”. And he goes on saying “प्रसिद्ध
एव समानोऽर्थोऽपि सामान्यशब्दोऽस्ति । “सामान्योऽयं धर्मस्तुर्नृपाणां” इत्यादिप्रयोगा-
दिदर्शनात् ।

P. 391. St. 94.—सुरासुरैः, Hemādri discusses, “सुरसहिताः असुराः सुरा-
सुराः । शाकाश्विवादिः । यद्रा । कार्यकृतो हि देवानां विरोधो न जातिकृत इति । शाश्वतिके
वैराभावे नैकवद्भावः । तथा न्यासकृत । शाश्वतिको नित्य इति । शाश्वदिति वैकान्यमुच्यते ।
तत्र भवः शाश्वतिक इति । “मनुष्यजन्मापि सुरासुरान्मृगैः” इति माघकाव्ये S'i. I. 35.
तथा च भारविः प्रयुक्तवान् । “देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे” Ki. V. 30. तर्कदीपि-
कायामपि “यत्पादाम्बुजभृङ्गालिच्छलादिव सुरासुराः” इति. And Châritravardha-
na has : “शाश्वतिकविरोधाभावात् “येषां च विरोधः शाश्वतिकः” Pavini, II. 4.
9. इत्यनेन न द्वन्द्वैकत्वं । देवासुराणां कदाचित्को विरोधः । तथा च भारविः । “देवासु-
रैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे.” Translate the aphorism : ‘A Dvandva compound
of words signifying those animals only among whom there is perma-
nent enmity i. e., natural and eternal antipathy or quarrel, is singu-
lar.’—न सहिरे, On this Hemādri remarks : “निरंतरापतनादित्यर्थः”.

P. 391. St. 95.—वैवस्वतस्य कुटशात्मलिम्, Pandit gives the follow-
ing note: ‘The S’ālmali is the Marāṭhi Sāvāri or Sāvar, the thorny tree
that bears pods produoing the most exquisitely fine cotton. Sinners are
supposed to be tormented in the kingdom of Yama by being mount-
ed on the Kūta-S’ālmali, an instrument of torture described as

studded with adamantine thorns. The sinner—especially one who has been guilty of an unnatural offence—is prescribed the punishment of the S'almali. See Bhâgavata Sk. V. Adh. 26, 20. “यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति.” —शतप्री, On this epithet Hemâdri remarks: “शतानि हन्तीति व्युत्पत्तिः। शतप्री चतुस्तालप्रमाणां गदा। “शतप्री च चतुस्तालोहयष्टिः” इति केशवस्वामी। मदन-दिनिघंटौ तु। “अयःकण्टकसंच्छिन्ना शतप्री महती शिला” इति। तत्र। शाल्मल्युपमानात्”। And he goes on saying “वैरोचनः कूटशाल्मलिः”। शाल्मलिर्वृक्षविशेषः। कूटशब्देन कुत्सितं योज्यते। दुर्गादां हि परसैन्यदलनार्थं ह्याक्षिप्यतेति क्षीरस्वामी.” And Châ-ritravardhana has the following: “वैवस्वतो यमस्तस्य कूटशाल्मलिं यातना-तरुविशेषमिव”। And further quoting, like Mallinâtha and Hemâdri, the authority of Kes'ava Svâmin, he observes: “शते हन्तीति शतप्रीति व्युत्पत्तिः.” Cf. also Râmâyana Âranyakânda, Canto 53. “द्रश्यसे शाल्मलीं तांश्चामायसः कण्टकैश्चितां” इति.

P. 392. St. 96.—रथमप्राप्तां तां, Hemâdri, Châritravardhana, and Sumativijaya explain it as: “चतुस्तालप्रमाणां लोहशक्तिः.”—आशां, Sumativijaya remarks: “मयैव रावणेन रामा जेतव्यः इत्येवंभूताः.”—कवली-सुखं, Hemâdri remarks: “इति आयासनिरासः.”—चिच्छेद, On this Châ-ritravardhana observes: “शतघ्नीं छिन्नायां रावणस्य विजयप्रत्याज्ञापि नष्टा.”

P. 392. St. 97.—निष्कर्षणीषधं, Hemâdri and Châritravardhana interpret it by “उपायभूतं.”

P. 392. St. 98.—दशधा भिन्नं, On this both Hemâdri and Châ-ritravardhana have the following: “दशानां रावणशिरसां नाशाय दशधा भिन्नं दशशरीरं। देवस्य दशसंख्यायोगात्। दशधा इत्युक्तं.”—वपुर्महोरगस्येव, On this Hemâdri observes: “महोरगत्वं रत्नयोगात्”, and Châritravardhana and Sumativijaya have the following: “महोरगत्वेन कणेषु मणयः सूच्यन्ते। तेन च दानिवन्मुखं भवति.”

P. 393. St. 99.—निमेषार्धादपातयन्, On this Châritravardhana re-marks: “एतेन रामस्य लघुहस्तता योज्यते.”—अज्ञातव्रणवेदनां, Hemâdri ex-plains: “अज्ञाता व्रणानां क्षतानां वेदना पीडा यथेति शीघ्रभेदात्.”

P. 393. St. 100.—बालार्कप्रतिमेव, On this Hemâdri remarks: “बालार्कत्वेन शिरसां सरुधिरत्वमाक्षितं। कायग्रहणं तु पतनचलनयोतनार्थं.”

P. 393. St. 101.—पुनः संधानशङ्किनां, Cf. Hemâdri, “पुनः संधानश-ङ्किना मरुतां देवानां मनो नातिविश्वासा। कुतः पुनः संधानं शङ्कते। ईश्वरेण कृतानामपि पुनरुत्पत्तेः साधित्वाच्च रावणस्य.” And Châritravardhana has the follow- ing: “ननु छिन्नेष्वपि मस्तकेषु कथं विश्वासो नाभूदित्याह। यतः पुनः संधानं शङ्कन्त इति पुनः संधानशङ्कितस्तेषां। महेशसंतुष्टये [महेशसंतुष्टये Ms.] शिरांसि छिन्नानि पुनरपि

यथा प्रकृतानि तथाधुनापि भविष्यतीति शङ्कया विश्वासभावः इत्यर्थः. "And Sumatijaya has : "छिन्नानामपि रावणमस्तकानां पुनर्मौलनं भविष्यतीति शङ्का देवानामतो न विश्वासः इति भावः."

P. 394. St. 102.—लोकपालद्विपानां, The eight elephants of the eight Lokapālas are : "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः." See note to stanza 75 canto II. As to how the elephants came to be together, compare Chāritravardhana : "राघवराक्षसराजदिदृक्षयागतानां लोकपालानामिन्द्रादीनां ये द्विपा ऐरावणादयस्तेषां गण्डभिर्त्तीर्मेण्डस्थलीविहाय प्ररित्यज्य मदोदकेन गुरवः पक्षा येषां तादृशैरलिवृन्दैर्ध्रमरसमूहैः । सौरभ्यातिशयलोभादनुगतमन्वितं &c." The epithet गुरुपक्षैः is probably employed to show how they came down quickly along with the flowers, as they are provided with so small wings and their bodies are so light.—उपनतमणिवन्धे मूर्ध्नि. Hemādri explains : "किंविधे मूर्ध्नि । मणयो बध्यन्तेऽन्तेति मणिवन्धो मृगुटः । उपनतोऽपानां मणिवन्धो यस्मिन्स तस्मिन् । आमन्त्राज्याभिषेके इत्यर्थः । यद्वा । उपनतौ संयुक्तौ मणिवन्धौ प्रकोष्ठप्रदेशौ यस्मिन् । कृताञ्जलावित्यर्थः । यदाभिषेकसमये दशरथेन दत्ता मणिरकोऽस्नीयके । तत्र । "पुरे निषादाधिपतेः" इत्यङ्कमौलिविसर्जनं वक्ष्यति." And Chāritravardhana has : "कादृशे मूर्ध्नि उपनतः उपस्थितो मणिवन्धो राज्याभिषेकसमयसंबन्धि शिरोरत्नं यस्य तत्रेति भद्र." सुरभि, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "सुरभिश्च स्वर्णं जातीफलवसन्तयाः । गन्धोपले सौरभेभ्यां सङ्कीमान्भेदयोः । सुगन्धां च मनांसं च वाच्यवत्सुरभिस्मृतम्" इति विधः.—पुष्पवर्षे पपात, For a similar idea compare Buddhacharita Canto XIII. verse 72. "द्रवति सरपक्षं निजितं पुष्पंकेतो जयति जिततमस्के नीरजस्के महर्षौ । युवतिरिव सहासा यौश्चकाशे सचन्द्रा सुरभि च जलगर्भे पुष्पवर्षे पपात ।"

P. 394. St. 103.—हरिसहस्रयुजं. The usual number of Indra's bay horses is seven. The number one thousand is not according to the legendary representation of Indra's character, but is merely a poetical exaggeration.—ऊर्ध्वं, is equivalent to स्वर्लोकं.—संहतकार्मुकज्यै, Hemādri explains : "संहतावरोपिता कार्मुकज्या धनुर्गुणो यस्य ते राघवमाच्छ्रय रथमूर्ध्वमुपरि निनाय । कार्मुके आकृता ज्या कार्मुकज्या । धनुःधृतिरारूढप्रतिपत्ये इति वामनः । यथा । "धनुर्ज्याकिञ्चिन्नेन दाग्णा विस्फुरितं तव" इति ।

P. 395. St. 104.—जातवेदोविद्युद्धां, 'Purified by fire.' Cf. Hemādri : "जातवेदास्तनूपादित्यत्र पेदिभट्ट्यां । "जाते जाते विद्यते" इति जातवेदाः । सप्तपर्णोदाधिब वीक्षा समासेनैव प्रतीता । जाते वेदोऽस्मादिति वा । अर्धतन्साभिप्रायं । दिव्ये दृष्टादुष्टप्रकाशित्वान्." In order to avoid the public scandal Rāma addressed the following words to Sītā and said :—'As the southern quarter, incapable of being got at by the people, was conquered by the self-controlled great ascetic Agastya, so for thee slaying Rā-

vana, I, (always) anxious to have honour, have removed my insult—as is the duty of a man. May good betide thee—do thou know that all my labour, in the battle-field, backed by the prowess of my friends, is for thee. To uphold the dignity of my well-known family, to remove the ignominy consequent upon thy being stolen away as well as to wipe off my own insult I have encompassed this. I have suspected thy character; thou, (therefore) standing before me, art distressing me like unto a lamp before one who is subject to an eye-disease. Do thou therefore proceed, O daughter of king Janaka, wherever thou likest to one of these ten quarters. I permit thee, O gentle one. I have nothing to do with thee. What powerful man, born in a high family, take back his wife considering her as friend out of lust, who hath lived long in another's house? Thou wert taken by Ravana on his lap, beheld by him with sinful eyes; how can I, taking thee back, bring disgrace upon my great family? The object with which I have gained thee back, hath been accomplished. I have got no attachment for thee—do thou go wherever thou wishest, O gentle one. I speak these words unto thee impelled by my sense of duty. If thou wishest thou mayest live with Lakshmana, Bharata or Satrugghna or with Sugriva or Rakshasa Bibbishana. Do thou settle, O Sitâ, where thou mayest find thy own pleasure. O Sitâ, (I do not think) Ravana hath overlooked thee, who lived in his house, beholding thee so graceful and beautiful.' Thereupon hearing those unpleasant words from her beloved, Sitâ began to weep shedding tears profusely and said, ' make a funeral pyre for me, O Saumitri, that is the only remedy for this disaster.' With these words she entered the funeral pyre and the gods assured Râma that Sitâ was pure. And Vibhâvasu brought her out and said the following to Râma. ' O Râma, here is thy Vaidehi—no sin hath visited her. Her heart is pure and she is not spoiled with sin—do thou, therefore, take back Maithilî. Do thou not speak otherwise—I do command thee.' And Râma accepted her. See Râmâyana Yuddhakânda, canto 115.—रविद्युतसहितेन, ' who was accompanied by the son of the god Sûrya.' The genesis of Sugriva and Vâlin is thus given in the Uttarakânda of the Râmâyana Kshepaka Sarga I. p. 581. N. S. *Edi.* Brahmâ, while one day engaged in the practice of Yoga contemplation, happened to drop a tear of joy, which falling on the ground produced a male monkey—the first of his race. The self-existing god then employed him as a personal attendant upon himself. One day, while the monkey, overcome with excessive thirst, was roaming

about the summit of the Meru in search of water happened to find out a beautiful lake and was looking in at the clear surface of the stream he saw his own reflexion in it. Thinking it to be an enemy he jumped into the water, and when he came out he found himself metamorphosed into a beautiful damsel of the monkey race. The gods Indra and the Sun happened to come there accidentally. Both of them beheld her and were enamoured of her. Their semen fell upon her head and neck respectively. And thus two monkeys were born of her; and they were then called Válin and Sugriva. Cf. “वालेषु (i. e. on hair) पतितं बीजं वाली नाम बभूव सः । भास्करेणापि तस्यां वै कंदर्प-वक्षवतिना । बीजं निषिकं ग्रीवायां विधानमनुवर्तत । तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किञ्चिद्वचः श्रुत्वा । निवृत्तमदनश्चाथ सूर्याग्निं समपश्यत् । ग्रीवायां पतितं बीजं सूर्यावः समजायत ॥ Châritravardhana says that the metre of this stanza is ताराच and defines it thus: “इह न नरचतुस्कताराचमाक्षते.” But this elsewhere is known as तारा or तारका which is thus defined, “अधिकदशयतिर्नौ रौ भवेतां ररौ तारका.” रं पुं पं । ति रं पि । जा त वे । दो वि शु । द्वा प्र ए । ह्य पि यो । The first and the second foot is न (गणः), and the last four are र (गणः).

CANTO XIII.

P. 396. St. 1.—अथ, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit प्रस्थानानन्तरम् after अथ and पर्त्नी after जायां.—आत्मनः पदं, is equivalent to विष्णोः पदं, 'the sky.' It is used with reference to the identification of Rāma with Vishnu, whose home (पदं) is said to be the sky. Cf. Hemādri and Valabha: "तस्य हि भूर्भुवःस्वर्लक्षणानि त्रीणि पदानि."—शब्दगुणं, Sound according to Hindu phylosophers is the peculiar quality of the sky, as smell is of the earth, taste of the water, form of the light and touch of the air. Cf. "वसुधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्याह्नरोहि व रजच्छलेन."—गुणज्ञः, used simply for the sake of a vocal repetition. Cf. Hemādri, "रत्नाकरादः गुणज्ञः । हरिस्त्वेन रामस्तुतिः । आकाशयानसिद्धयर्थः." And Chāritravardhana and Sumativijaya have : "समस्तवस्तुविशेषवित् । अनेन तद्वाक्यस्योपादेयत्वं । रत्नाकरपदेन पयोधेर्देसनयोग्यत्वं । हरिश्चन्द्रेन रामस्योक्तिः स्वेच्छाप्रसारसूचनार्था । शब्दगुणत्वं च यथा शब्दः क्वचिदाधितो भवितुमर्हति गुणत्वाद्वाक्यवदित्यनुमाने परिशेष्यादाकाश एव शब्दगुणः प्रसिद्धः."—रामानिधानो हरिः, This expression is put in justification of आत्मनः पदं, as meaning विष्णुपदं.

P. 396. St. 2.—आमलयाद्विभक्तं, 'divided as far as the Malaya mountain.'—छायापथेन, 'by the galaxy or milky-way.' Chāritravardhana renders it by "स्वातीमार्गेण," Hemādri by "गङ्गापथेन," and Sumativijaya and others by "पितृदण्डेन." And further Chāritravardhana has: "शरदि वसन्ते विषदन्तः प्रणाल्याकाशो दण्डायमानोऽतीवाकाशविशेषच्छायापथः" इति. And Hemādri quotes Rāmāyana, "शुशुभे सुभगः श्रीमान् छायापथ इवाम्बरे" इति.—चारुतारं, Hemādri explains : "मुक्ता शुद्धौ च तारः स्यात्" इत्यमरः । "अनेन मुक्तादिसङ्गावः."—केनिलं, On this both Hemādri and Chāritravardhana remark : "केनिलमित्यचिरवद्वत्त्वमुक्तं." Sumativijaya has the same.

P. 397. St. 3.—पूर्वः क्लिष्टार्थं परिवर्धितो नः, 'This was enlarged by our ancestors,' viz., by the sixty thousand sons of Sagara, who dug out the earth and made the chasm through which they found out the sacrificial steed of Sagara. Bhagiratha their descendant brought down to earth the Gangā from heaven. and filled the chasm they had dug up with its waters that these might purify the ashes of his ancestors. Sagara on recovering the steed, completed his sacrifice, and in affectionate memory of his sons, denominated Sāgara the chasm which they had dug. Sāgara is still the name of the ocean, and, especially, of the Bay of Bengal, at the mouth of the Ganges. See Wilson's Vishnu Purāṇa, Vol. III, page 302. Cf. also

Rāmāyana Sundarakāṇḍa, Canto VII. “अहमिस्वाकुनायेन सगरेण दिव-
धितः,” also Canto I. “राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवधितः । स त्वां राम हिते
युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः.” On परिवधितः compare *Buddhacharita* Canto
XI, Stanza 3. “असत्सु मैत्री स्वकुलानुरूपानां न तिष्ठति श्रीरिव विरूपाक्षे । पूर्वेः कृतां
प्रीतिरम्पराभिस्तामेव सन्तस्तु विवर्धयन्ति” —कपिलेन तुरंगे रसातलं संक्रमिते,
Hemādri explains: “यद्वा । कपिलेन इन्द्रेण” and quotes the following from
वैजयन्ती: “कपिलः कपिलो वर्षः कपिलः पाकशासनः” इति. And Vallabha and
other commentators render कपिल by “कपिलरूपेण इन्द्रेण.” And further
Hemādri gives the following: “यद्यप्यथस्य भूतलसंक्रमणमिन्द्रप्रयत्नकृतं त-
थापि कपिलान्तिकेऽधर्शनादनेन हतोऽधः इति पूर्वेषां संगराणि बद्धिमाश्रित्य कपिलेन-
त्युक्तं.” And Chāritravardhana and Sumativijaya have the following:
“यद्यपि तुरगो वासवेनापहारि तथापि मुनेः समीपवर्तित्वाचेनैवापहत इति लोकवृथोक्त-
त्वाच्च विरोधः.” Cf. *Rāmāyana Bālakāṇḍa*, Cantos 39-40, “तच्छब्ध
विचित्रध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः । समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छथ । एकैकं योजनं
पुत्रा विस्तारमभिगच्छत । यावत्तुरगसंदर्शस्तावन्वनत मेदिनी । तमेव हयहर्षारं मार्गमाणा
ममाज्ञया” । See also Wilson’s *Vishnu Purāṇa* Vol. III. page 299.
“At that period, Sagara commenced the sacrifice of a horse, who was
guarded by his own sons : nevertheless, some one stole the animal,
and carried it off into a chasm in the earth. Sagara commanded his
sons to search for the steed ; and they, tracing him by the impres-
sions of his hoofs, followed his course, with perseverance, until,
coming to the chasm where he had entered, they proceeded to en-
large it, and dug downwards, each for a league. Coming to Pātāla,
they beheld the horse wandering freely about ; and, at no great
distance from him, they saw the Rishi Kapila sitting, with his
head declined in meditation, and illuminating the surrounding
space with radiance as bright as the splendours of the autumnal
sun shining in an unclouded sky. Exclaiming ‘ This is the villain
who has maliciously interrupted our sacrifice, and stolen the horse :
kill him ! kill him ! ’ They ran towards him, with uplifted
weapons. The Muni slowly raised his eyes, and, for an instant,
looked upon them ; and they were reduced to ashes by the (sacred)
flame that darted from his person.”

P. 397. St. 4.—गर्भे दधति, This refers to the evaporation of
the oceanic waters by the solar rays. Cf. Chāritravardhana :
“अनेन समस्तोत्पत्तिरभ्यधापि.” And Hemādri says: “अनेन परो-
पकृतिः.”—वसूनि बृद्धिमस्रवते, ‘attain maturity,’ referring to
pearls. Cf. Hemādri “अनेन भीमत्वं.” And Chāritravard-
dhana says, “इत्यनेन रत्नाकरत्वं प्रत्यपादि.”—प्रह्लादनं ज्योति, Re-
ferring to the production of the moon from the ocean when it
was churned by the gods and the demons. Cf. Hemādri: “अनेन

सौम्यता.” And Châritravardhana has : “ एतेन समग्रजाग्रत्संतापापहारिसर्ववस्तुजननत्वमुक्तं.”—अविन्धनं वह्नि, ‘the Vâdava fire.’ Cf. Hemâdri : “ अनेन स्रुवपोषणं.” And Châritravardhana has : “ इति विशेषणेन शरणायागतस्य दुर्जनस्यापि धारणत्वमभाणि.” For an account of this see प्रयागमहात्म्य Uttar. Adh. 96. The sage Dadhichi got a child in a mare which was therefore called by the name of Vâdava. Just after birth the child felt a voracious appetite which could not be satisfied by any thing. At this Brahmâ and other gods became afraid. They could not kill the child as he was produced from a Brâhmana father. When they were in this miserable condition Sarasvatî appeared before her father and wanted to know if there was any thing she could do to serve him. She was told to find out some means of protection against the Brâhmana’s child. Upon this she came down upon the earth with her lyre which she played upon so harmoniously that Vâdava hearing the tunes became captivated and forgot his appetite. He then made advances of love to her but they were rejected on the ground that domestic happiness could not be enjoyed with one so voracious. Then Vâdava said he would gladly adopt any means that she could show of lessening his appetite. She then told him to take his seat upon her back and to go with her. He was then carried to the side of the ocean and was told to satisfy his appetite upon the inexhaustible waters of the deep. She told him also that when by this means his appetite will be gratified he will be fit to enter into a conjugal state.

P. 398. St. 5.—ईदृक्तया इयत्तया वा, Châritravardhana explains it as, “ ईदृक्तया ईदृशमिति बुद्ध्या । इयत्तया एतावदस्य प्रमाणमिति च विधाय.” And Hemâdri has, “ इदं परिमाणमस्येति इयान् तस्य भावः इयत्ता तया.”—तां तां, Hemâdri explains it as, लोकप्रसिद्धां मत्स्यकूर्मादिरूपामवस्थां प्रतिपद्यमानं । अभिपक्षे । कदाचिदुल्लसति । कदाचिच्छुष्यति । कदाचिन्मथ्यते.” And Châritravardhana has : “ प्रलयकालोद्बलनत्वादिलक्षणां प्रतिपद्यमानं प्रानुवन्तं तां तामवस्थां मत्स्यकूर्मेवाराहाववस्थां.” And Vallabha has : “ समुद्रपक्षे । तां तां वृद्धिक्षयलक्षणामवस्थां प्रतिपद्यमानं । विष्णुपक्षे तां मत्स्यकूर्मावस्थां प्रानुवन्तं &c.”

P. 398. St. 6.—लोकान्, भूम्यादीन्, says Châritravardhana.—अनुमन्त्रिष्येते, Hemâdri explains : “ अधिष्ठीहस्वासां कर्मे ” Pānini, I. 4. 46. इति कर्मे । प्रवाहरूपेणार्थस्य विद्यमानस्वावर्तमाने निर्देशः । यदुक्तं । “ संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा कैकार्णवं जगत् । बालः स्वपिति यच्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः.” And Vallabha has “ यदुक्तं । संहस्य सर्वभूतानि कृत्वा कैकार्णवं जगत् । बालः स्वपिति यच्चैकस्तस्मै सातात्मने नमः.” And Châritravardhana has : “ वर्तमानमयोगस्तु प्रवाहरूपत्वात्.”—यथैकेन धाम्नास्त्वृत्तमानः, Hemâdri explains : “ प्रथमेन नरपेदेन धाम्ना संस्तूयमानः । “ आदिभिरपि प्रथमो ” इति संस्तूयान् । दक्षप्रपेक्षया प्रथमज्ञानो वा । हरिवंशे.

तथा । “ मरीचिर्यगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । भृगुर्वशिष्ठो दक्षश्च नारदी दक्षमस्तथा । दक्ष ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ” इति । कुमारसंभवेऽपि । “ विधाता वेधसामपि ” “ कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः ” इति च । “ अनेनास्य प्रलयेऽप्यविनाशो महत्त्वं च. ” And Châritravardhana has the following : “ दक्षायपेक्षया प्रथमेन धात्रा ब्रह्मणा स्तूयमानः । एतेन समुद्रस्य प्रलयेऽप्यविनाशो विष्णोश्च महत्त्वं सूचितः. ”—युगान्तोचित-योगनिद्रा, ‘ who practises योगनिद्रा or contemplative repose at the end of each quaternion of Yugas. ’ Châritravardhana says, “ युगान्ते प्रलय-काले उचिताभ्यस्ता योगनिद्रा येन. ” The world is not subject to destruction periodically at the end of each Yuga but at the end of each quaternion of Yugas. Vallabha says, “ युगान्ते उचिता योग्या योगनिद्रा योगगतिर्यस्य. ”

P. 398. St. 7.—एनं शरण्वनाभ्रवन्ते, See Rāmāyana Sundarakāṇḍa, Canto VII. 40 fgg. Gorri. edi.—गोत्रनिद्रा, ‘ By the breaker of mountains. ’ गोत्र means originally a cow-pen, any fence or similar thing that confines cows, hence the cloud that confines the cows of heaven (गावः) i. e., the rain-water. It then came to be a synonym of mountain. “ गोत्रान् भिनत्तीति तेनेन्द्रेण ”. Cf. Rāmāyana : “ पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडा इव वेगिनः । ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघा महाविभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया । ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षाञ्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ”. Compare also Vallabha : “ स्रक्काङ्क्षिताः सपक्षाः पर्वता जलाग्निं प्रविष्टा इत्यागमः ”. See readings.—मन्थनं, Châritravardhana and Sumativijaya explain it as : “ शत्रुमण्डलात्परस्ताद्वर्तमानं मित्रभूमिपति. ”

P. 399. St. 8.—रसातलान्, i. e., पातालान्. This ablative is to be construed with उद्ग्रहन् in the next line.—अचक्षुस्, Châritravardhana explains : “ अस्य सिंधोः प्रलये प्रवृद्धमतएवैर्वरपरमाण्वादीनामधःपातादच्छमपमलम् &c. ” Dinakara too has the same.—प्रयुक्तोद्ग्रहनक्रियायाः, Châritravardhana analyses : “ प्रयुक्ता उद्ग्रहनस्योद्धारणस्य क्रिया व्यापारो यस्यास्तथोक्ता-याः. ” ‘ The Varāha form was chosen ’, says the Vāyu Purāṇa, ‘ because it is an animal delighting to sport in water. ’ “ जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरन् ”. But it is described in many Purāṇas as it is in Vishnu (देवयज्ञमयं रूपं) as a type of the ritual of the Vedas ..... The elevation of the earth from beneath the ocean, in this form, was, therefore, probably at first an allegorical representation of the extrication of the world from a deluge of iniquity, by the rites of religion. The Bhāgavata describes the Varāha as issuing from the nostrils of Brahmā, at first of the size of the thumb and presently increasing to the stage of an elephant. Cf. “ यदेकः सर्वसत्त्वानी महीं मयां महाम्भसि । अस्या उद्ग्रहणे यत्नो देव देव्या विधीयताम् ।..... परमेष्ठी त्वयां मध्ये तथासन्नामवेक्ष्य गी । कथमेनां समुपेक्ष्य इति दक्षो विद्या चिरः ।

वज्रतो मे क्षितिर्वाभिः श्राव्यमाना रसां गता । अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ।
यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे । इत्यभीधायतो नासाविवरतसहसानघ । वरा-
हतोको निरगादङ्कुपदिमाणकः ।" See also Vishnu Purāna, Bk. I. Adh. 4.

"ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः । रसातलादुत्पल्यत्रसन्निभः
समुत्थितो नील इवाचलो महान् &c." प्रलयप्रवृद्धम्, Pralaya means the final
day of the world or कल्पान्त. See Vishnu Purāna, Bk. I. Adh. 3. "कृतं
त्रेता द्वापरं च कलिश्चैव चतुर्युगं । प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवसं मुने । ब्रह्मणो दिवसे
ब्रह्मन् मनवश्च चतुर्दश । भवन्ति परिमाणं च तेषां कालकृतं ऋणम्" &c. Fifty years
of Brahma's life are said to have passed and the present is called
the श्वेतवाराहकल्प. We are living in the first day of Brahma's 51st
year.—मुहूर्तवक्त्रावरणं बभूव. All the southern Mss. of Mallinātha's
commentary, excepting the group, A. D. (i. e., four Mss.) read
वक्त्राभरणं. From the way in which he explains the expression it may
be said with greater certainty that he had before him for his com-
mentary the text of वक्त्रावरणं and not वक्त्राभरणं. Although the ma-
jority of southern Mss. sides with वक्त्राभरणं I would still prefer to read
with A. D. that is the four Mss. containing the correct text of
Mallinātha. There is no doubt whatever that that is the original
reading of Kālidāsa which Mallinātha selected for his commentary,
and that the one chosen by the majority of southern Mss. having
the commentary of Mallinātha is spurious. See readings. On this
epithet Hemādri remarks: "विवाहकाले जीविवाहे हि वधूमुखावगुण्ठनं क्रियते."

P. 399. St. 9.—सुखार्पणेभ्यः. The plural is used for the sake of
metre.—अनन्य &c. Cf. Hemādri: "न अन्येषां सामान्यं कलत्रं यस्य सः । यस्य
कस्यापि पुंसः कान्ताधरस्य पानं स्वस्याधरदानं युगपत्र संभवति । अस्य तु संभवत्येवे-
त्यनन्यसामान्यत्वं." And Chāritravardhana has the following; अपरोऽपि
कामी धात्रीगुह्याद्युपदेशमन्त्रेणैव चुंबनादौ प्रौढकान्तामुखं पिबति स्वयं च तदधरखण्डने
समर्पणे वा कुशलः सन् ताः पाययतीति छायार्थः । अन्येषु पुरुषेषु बहूनां सुंदरीणां सम-
कालमधरखण्डनं पायनञ्च न संभवतीत्यनन्यसाधारणत्वं." Sumativijaya has the
same.—दानदक्षः, Chāritravardhana renders दाने by "खण्डने समर्पणे च."
—स्वयं पिबति, Here Hemādri remarks: "तासां तत्र प्रवेशात्."—पादवते,
Hemādri remarks: "तासु तस्यैकीभूतत्वात्", and further discusses: "शा-
च्छासाह्वावेषां युक्," Pānini, VII. 3. 37. इति युक् । "न पादम्याङ्गमाङ्गस्यप-
रिमुहुरचिन्नतिवदवसः", Pānini, I. 3. 89. इति परस्मैपदं नास्ति । अकर्तुः फले पर-
स्मैपदं स्यादेव । पाययति सोमं याजकः." Chāritravardhana too holds the
following discussion. "निगूरणचलनार्थेभ्यश्च" Pānini, I. 3. 87. इति प्राप्तस्य
परस्मैपदस्य "न पादमी" इत्यनेन निवेधात् "णिच्ञ" Pānini, I. 3. 74. इत्या-
त्मनेपदं."

P. 400. St. 10.—सिम्बः, Chāritravardhana renders it by "महाय-
न्त्रम्," and Hemādri has the following: "अस्ति मत्स्वस्तिमिर्नाम सतयोज्य-

विस्तृतः । निमिगिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति राघवः । राघवो मत्स्यभेदः । “महा-
मीनपभेदेऽपि जलधे राघवः स्यूतः” इति विश्वः.—समीलबन्तः, Hemādri ex-
plains : “ भोज्यनिर्गमनशङ्कया मुखसंकोचस्तस्मादुत्पथेन जलनिर्गमः । मत्स्यविशेषा-
णां मूर्ध्नि रन्ध्रमिति प्रसिद्धः.” And Vallabha has : “मीनानां शिरसि विवर-
मिति प्रसिद्धः.”—ऊर्ध्वं वितन्वन्ति, On this Charitravardhana remarks :
“ इति तेषां स्वभावोक्तिः.” See readings.

P. 400. St. 11.—मातंगनकैः, Hemādri explains : “मातंगरूपाः नका,
जलचरास्ते । शाकपाथिवादिः । जलगर्जरित्यर्थः.” And Charitravardhana says :
“मातंगाकारनैकजलहस्तिभिः । यद्वा । मातंगाश्च नकाश्च तैः.” And further He-
mādri observes : “यावन्तो दृश्यन्ते नरकरितुरगादयः स्थले जीवाः । तावन्तः सलिले-
ष्वपि जलपूर्वास्ते नु विज्ञेयाः” इति हलायुधः । भट्टिकाव्ये च । “बभ्रुदकनागगणा
वेलातटशिखरिणां यवः” (cf. also : “घोरजलदन्तिसंकुलमष्टमहापंककाहलजलावासम् ।
आरीणं लवणजलं समिद्धफलबाणविद्धघोरफणिवरम्” इति.

P. 400. St. 12.—विस्फुजयु, Chārītravardhana explains it as,
“विस्फुजितेन (is his reading) व्याधिक्येन निर्विशेषाभलत्तरंगतुल्या वेलानिला
यव । प्रसृता इति तरंगसाम्यहेतुः.” Hemādri too has the same.—महोर्मिविस्फु-
जयुनिर्विशेषाः, ‘Who do not differ from the shining appearance of
the large waves.’ The poet means that the serpents which lay at
length on the beach and looked exactly like the waves of the
ocean that beat near them, could only be recognized to be serpents by
the lustre of the gems in their hoods, now made more brilliant by
the sun’s rays shining upon them. Chārītravardhana rightly inter-
prets व्यस्यन्ते by प्रगटाक्रियन्ते. Cf also Vallabha : “लहरीभ्रान्तिविभ्राणा
इत्यर्थः.” For a similar idea compare, दिङ्गागहस्ताकृतिमुद्रहृदिभोगैः प्रस-
स्तासितरत्ननैलैः । रराज सर्पावलिरुहसन्ती तरङ्गमालेव नभोर्णवस्य.”

P. 401. St. 13.—श्लेषापक्रामति शङ्खयूथं, Hemādri explains : “त-
वाधरस्पाधिषु विद्रुमेषु प्रवालेषु सहस्रोभिवेगात्पर्यस्तं पतितमूर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वरेषु प्रोतानि मुखानि
यस्य तत् । यद्वा । तवाधरस्पाधिषु विद्रुमेषु कथञ्चित्पर्यस्तमूर्ध्वोर्ध्वरेषु प्रोतमुखमेव शङ्खयूथ-
मभिवेगात्सहसापक्रामति गच्छति.” And Charitravardhana has, “तवाधरस्पाधिषु
सादृश्यं गतेषु विद्रुमेषु प्रवालैर्भुविवेगात्तरङ्गरयात्सहसा पर्यस्तं क्षिप्तमत एव विद्रुमाणामु-
र्ध्वोर्ध्वरेषु प्रोतं लभं मुखं यस्य तच्छङ्खयूथं वृन्दं कथञ्चित्श्लेषापक्रामत्यपसर्पति.”—अप-
क्रामति, Hemādri discusses : “वा भ्राश्रभ्लाश्रभ्रमुक्रममुत्रसिमुटिलषः,” Pānini,
III. 1. 70. इत्यादिना क्रमः स्यन् विकल्पः । “क्रमः परस्मैपदेषु” Pānini, VII.
3. 76. “इति दीर्घः.” Hemādri derives शङ्ख as “शमेः खः” Unādi Sūtra
102, S. K. p. 323. शङ्ख इत्येवमादीनां “उणादयो बहुलं” Pānini, III. 3. 1.
“इति बहुलवचनादादाशा न भवन्ति इति काशिका.”

P. 401. St. 14.—पद्मांसि पार्श्वं प्रकृतमाचरेत्, Chārītravardhana ex-
plains this by “वर्तिणि पार्श्वं प्रकृतमाचरेत्पञ्च जलधरस्य वेगाद्वज्रवशाच्चतुर्धा वेगेन

मेघेन कृत्वायं सगुहः &c. " And Vallabha by " जलमादातुं कृतोपकरणेन &c. " And Dinakara by: " जलानि पातुं प्रवृत्तमात्रेण पूर्वभागेन जलं स्पृशता आवर्त्तस्य जलभ्रमस्य वेगवशाद्भ्रमता मेघेन कृत्वायमाब्धिः " &c.—**भ्रमता**, like the churning-handle which at the time of the great oceanic churning here alluded to consisted of mount Mandāra.—**भूयिष्ठं**, Hemādri explains, " अतिशयेन बहु इति भूयिष्ठं । " " बहोर्लोपो भू च बहोः " Pāṇini, VI. 4. 158. " इष्टस्य षिट् च " Pāṇini, VI. 4. 159. *Cf.* S'i. VI. 74. साष्टाप्रपूर्वमनिशं नदन्तो येः शवयिष्यन्ति समन्ततोऽपि । तान्येकंदशाजिभृतं पयोधेः सोऽम्भांसि मेघान् विबर्ता ददशं. " The legend of the churning of the ocean is given in many Purāṇas. See Rāmāyana Bālakāṇḍa, Canto 45. " पूर्वं कृतयुगे रामदितेः पुत्रा महाबलाः । अदितेश्च महाभागा वीर्यवन्तः सुधामिकाः । ततस्तेषां नरव्याघ्रवृद्धिरासीन्महान्मनां । अमराः विजराश्चैव कथं स्यामो निरामयाः । तेषां चिन्तयतो तत्र वृद्धिरासीद्विपश्चिता । क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै । ततो निश्चित्य मथनं वाक्च कृत्वा च वासुकि । मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः &c. " This probably refers to the phenomenon of water sprout.

P. 402. St. 15.—**अयश्चक्रनिभस्य**, Analyse अयसो लोहस्य चक्रं तन्निभस्य समानस्य.—**तमालतालीवनराजिनीला**, Hemādri explains, " तमालानां च तालीनाश्च वनराज्या नीला । धारापक्षे वनराजिवर्जला. "—**लवणाम्बुराशोः**, Analyse लवणश्चासावम्बुराशिश्च तस्य.—**कलङ्कुरेखेव आभाति**, Sumativijaya quotes the following from अभिधानाचंतामणि—“ वृद्धिरम्भसः. ”

P. 402. St. 16.—**वेलानिलः**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. " वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः " इति विधेः ।—**संभावयति** is equivalent to मण्डयति.—**आयताक्षि**, Charitravardhana, Vallabha, Sumativijaya, Dinakara and others read आयताक्षं and construe it attributively with आननं.—**मण्डनकालहानेः**, Objective genitive. Charitravardhana explains it as " कृद्धमादिना वया क्रियमाणस्य मण्डनस्य कालहानेः कालक्षेपस्याक्षममसहमानं &c. " And Hemādri has: " मण्डनस्य कालहानेः समयातिक्रमस्य अक्षमं मां वेनीव । चूबने दृष्टादृशत्वात्मण्डनविलम्बमसहमानं मां ज्ञात्वा वायुस्ते मुखं संभावयतीत्यर्थः. "—**बिम्बाधरबद्धतृष्णं**, Hemādri explains it as " बिम्बाधरे बद्धा तृष्णा येन तं । बिम्ब्याः फलं बिम्बं बिम्बाकारः अधरः बिम्बाधरः । शाकपार्थिवादिन्वात्मसासः । अन्यथा । " उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे, " Pāṇini, II. 1. 56. इति समासे सानि अधरबिम्ब इति स्यात् । तथा च वामनः । " बिम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम् " इति । यद्वा । बिम्बमधरं हीनं यस्मादिति. " Translate the aphorism:—' A case-inflected word denoting subject of comparison is compounded with the words व्याघ्र 'tiger,' &c., the latter being the standard of comparison, and in construction with the former; and the compound is तत्पुरुष; provided that any word expressing the common characteristic (सामान्य) as explained above, is not employed. '

P. 402. St. 17.—सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं, 'strown over with pearls that are thrown out from the oysters broken on the strands.' Hemādri : "सैकते भिन्नाभिः शुक्तिभिः पर्यस्तं पतितं मुक्तापटलं यत्र तत् । सैकतभिन्नशुक्तीति भिन्नं पदं वा." Châritravardhana : "सिकतामयो देशः सैकतं तत्र भिन्नाभ्यो विवृतमुखीभ्यः शुक्तिभ्यः पर्यस्तं पतितं मुक्ताफलानां पटलं बुद्धं यत्र तत्." And Vallabha : "पुलिनविदीर्णशुक्तिपतितमौक्तिकप्रकरं."—आवजितं, Hemādri explains : "आवजितानां पूगानां क्रमुकानां माला पङ्क्तिर्यत्र तत् । यथा कुमारसंभवे । "आवजिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां." And Châritravardhana has : "आवजितानमिता पूगानां गोवाकतरूणां [गूवाततरूणां Mss.] माला श्रेणिर्यत्र तत्."

P. 403. St. 18.—मृगप्रेक्षिणि, On this epithet Hemādri remarks, "मृगप्रेक्षिणीति साम्प्रदायं । मृगो हि पञ्चात्पश्यति." Cf. also "ग्रीवामङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः" इति S'a. I.—तावन् Hemādri renders it by आदौ, and Châritravardhana and Sumativijaya remark, "तावदित्युपहासः."

P. 403. St. 19.—क्वचित्पथा संचरते सुराणां &c., For a parallel idea compare Buddhacharita, Canto VI. Stanza 68. "क्वचित्पदार्थो विललाप च क्वचित् । क्वचित्पत्रस्वाल पपान च क्वचित् । अतो ब्रजन्भक्तिवशेन दुःखितश्चचार ब्रह्मरक्षाः पथि क्रियाः" ॥—पततां, Hemādri explains, "पतत्पत्रथाण्डजाः" । देवानामूर्ध्वः पंथास्तदधो वातानां । तदधो मेघानां । तदधः पक्षिणामिति क्रमः । आदियमकं । देवपथगतिमाह. Châritravardhana explains it in the same way as Hemādri.—सुराणां पथा. This is higher than the region of the clouds, and this last is higher in its turn than that in which the birds fly.

P. 403. St. 20.—महेन्द्रद्विपदानगन्धी, Hemādri analyses, "महेन्द्रद्विपस्य ऐरावतस्य दानस्य मदस्य गन्धाः स्यान्तीति । इति सौरभ्यमांये." And further Hemādri remarks, "महेन्द्रद्विपदानगन्धीत्यत्र गन्धशब्दस्याल्पपर्यायत्वात्तदस्य दानस्य ग्रहणाद्वायोमांये," and Châritravardhana says, "पुनः सौगन्ध्यं."

P. 404. St. 21.—द्वितीयं, The first being that which she already has round her wrist.—उद्भिन्नवलयः, Hemādri explains, "उद्भिन्नं प्रकाशितं विद्युद्वलयं येन स घनः"—आमुञ्चतीव, 'appears to give.' Cf. Hemādri : "बध्नातीव ददातीव."—करेण स्पृष्टः, Hemādri remarks, "करेणेति घनमार्गसंचार उक्तः"—चण्डि, Here Hemādri remarks, "सविद्युतं घनं दृष्ट्वा श्यामवर्णसाम्याद्रामः स्व्यन्तरयुक्तः इति सांतायाः कोपांभूतिरिति चण्डिपदं," and gives the substance of the verse in the following words; "विद्युद्भूषितं मेघं दृष्ट्वा नीलात्पलदलश्यामो रामः स्व्यन्तरयुक्त इति सांताया वर्णसाम्यात्कोपवर्जन्यर्थः." And Châritravardhana and Sumativijaya have the following : "विद्युत्कृतं मेघमालोक्य वर्णसाम्याच्छामोऽसौ रामः स्व्यन्तरसंगीति सांतायाः कोपे समुत्पन्ने साताभियास्य चण्डांति संबोधनं." The Southern and the Dec-

can Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः" इत्यमरः ।

P. 404. St. 22.—नवोटजानि, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. "पर्णशालाटजोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः ।—चौरभृतः, Châritravardhana analyses, "चौर वल्कलं विभ्रतीति चौरभृतो मुनयः." And Hemâdri remarks, "चौरचौरवत्प्रभ्रमित्यत्र चौरं वावित्वक् [वाक्षित्वक् Ms.,] ? इति क्षीरस्वामी."—जनस्थानं, Hemâdri explains it by "सरदूषणादिवासं."—आश्रमनण्डलानि, Hemâdri renders it by "आश्रमदेशान्." and Châritravardhana and Sumativijaya interpret it by "आश्रमसमूहानि."—अभ्यासते, Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya explain it by "परिपालयन्ति."

P. 405. St. 23.—भट्टं नूपुरं मयादृश्यत, When Râvana carried away Sitâ, she, in her way to Lankâ, dropped a foot-ornament, hoping that it might give her husband a clue to the direction in which she was taken away, if ever he chanced to pass by the way. See Râmâyana Âranyakâṇḍa, Canto 52. "चरणानूपुरं भट्टं वेदेह्या रत्नभूषितं । विद्युन्मण्डलसंकाशं पपात धरणीतले ।" Also 61 canto of the same. "पश्य लक्ष्मण वेदेह्याः कीर्णाः कनकविन्दवः । भूषणानां हि सौमित्रे माल्यानि विविधानि च." With reference to this foot-ornament Châritravardhana very ingeniously alludes to the orthodox practice still existing in the old school of the pious Brâhmanas of making a संकल्प or a solemn vow to perform a daily observance of the *Mantra* generally known as अजपा after the morning ablutions attended with the necessary sacred precepts connected therewith. He observes, "आर्मच्छलं कालिदासकविरिष्टदेवतमंत्रं व्यक्षिपदिति संवदायः । न च नूपुरपायवाचिवाट्टसः" इति ज्ञेयः ॥ "मञ्जारी नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥" Dinakara too, as might be expected, has the same observation. "इह पश्य कविरिष्टदेवतमंत्रं चिक्षेपति संवदायः." The *Mantra* consists of the syllable "हंसः." By inhaling one's breath the syllable हं is produced and by exhaling the breath the syllable सः is also brought forth; and thus it indicates the mystic syllable सोऽहं of the Vedânta doctrine. The *Mantra* that is given in the Tantra book is as follows:— "उद्गमैरेव निःश्वासेहंस इत्यक्षरद्वयम् । तस्मात्पाणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥ नामैकद्वयस्य निःश्वासाद्द्वयाये व्यवस्थितः । षट्त्रिंशसंभवेन्प्राणः षट्पाणा नाडिका मताः ॥ षट्त्रिंशद्वयस्त्वहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः । एकत्रिंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि ॥ जपति प्रत्यहं प्राणी साध्वानन्दमयी परा । विना जपेन देवशि जपो भवति मंत्रिणः ॥ अजपय नतः पोक्तः भवनाशानिहन्तरी" इति ॥ Thus a pious Brâhmana who after morning devotions makes a संकल्प of this अजपा or अजपात्रय has not to utter any actual जप; but the breaths he takes in and gives out during

day and night make up that जप. The number of the breaths generally amount to 21,600.—बद्धमौने, On this epithet Hemādri makes the following observation: “यः किल विरही सोऽवश्यं भुवि पतति मौनी भवति.” And Chāritravardhana has, “अपरोऽपि विरहदुःखवान्भूमौ पतितो मौनतामुपयाति.”

P. 405. St. 24.—आवर्जितपल्लवाभिर्गोर्मदृशयन्, On this epithet Hemādri makes the following remark: “अन्यापि सखी करपल्लवेन धियाया मार्गं दर्शयति । लतादिषु चेतनाकायोद्गीकारात्सीतायाः प्रभावेन वा नम्रत्वेनानभिभूतां गमननिवारणाय सीतया हस्तेन धारणान्नम्रत्वमिति कश्चित् । भीरुशब्देन संज्ञापूर्वकत्वात्सेवुद्धौ न गुण इति कश्चित् । मनुष्यजातौ बाहुल्येन प्रयोगात् । ” उद्धृतः, Pāṇini, IV. 1. 66. “इत्युद्धृतस्य प्रयोग इति वयं । मार्गानुदेश उक्तः.”

P. 405. St. 25.—दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः, Through grief at the capture and carrying away of Sītā by Rāvana. Cf. Chāritravardhana: “भक्षणाद्रिरताः.”—मां scil. त्वामन्विष्यन्तः.—व्यापारयन्त्यः &c., ‘directing their eyes towards the southern quarter.’ Cf. Hemādri: “दक्षिणदिगवलांकनात्सीता रावणेन नीतित्यकथयन्.” Chāritravardhana and Sumativijaya have: “दक्षिणदिगवलोकनेन रावणेन हतां सीतामकथयन्नित्यर्थः.” See Rāmāyana Aranyakāṇḍa, Canto 64. “एते महामृगा वीर मार्माक्षन्ते पुनः पुनः । वक्तुकामा इव हि मे ङ्गितान्युपलक्ष्ये । तांस्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह । क सीतेति निरीक्षन्ते बाष्पसंरुद्धया गिरा । एवमुक्ता नरेन्द्रेण ते मृगाः सहस्रोत्थिताः । दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तां नभस्थलं । मैथिली द्वियमाणा सा दिशं यामभ्यपयत.”—उत्पश्मराजीनि, analyse, “उद्धृताः पश्मराजयः पश्मर्पक्यो येषां तानि.”

P. 406. St. 26.—माल्यवतः, Cf. Hemādri: “माल्यवान् पारियात्रकः.” According to the legend this mountain rises from the base of the Meru.—पुरस्ताद्, ‘Yonder.’—नवं पयो यत्र विस्फुटं &c., that is, ‘where I shed tears at the approach of clouds and the fall of rain.’ See Rāmāyana Kishkindhākāṇḍa, Cantos 27-28. “तदा स बालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च । वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽयं जलागमः.” Cf. Hemādri: “अत्र वर्षेतुः दुःखेनातिवाहितः इत्यर्थः.” And also Chāritravardhana and Sumativijaya: “वर्षाकालस्तु त्वद्विरहदुःखेनातिव्रान्त इत्यर्थः.”

P. 406. St. 27.—शिखिनां, Hemādri remarks: “शिखिग्रहणं प्रशंसार्थं.”—अर्धोद्धतकेसरं, Hemādri analyses, “अर्धं यथा तथा उद्धतानि केसराणि यस्मान्नतः.”

P. 406. St. 28.—घनगर्जितानि, Hemādri analyses, “घनानां शिधानां गर्जितानि । यद्वा । घनानि च तानि गर्जितानि.”—तयोपगृहं ‘an embrace to thee.’ Hemādri says, “उपगृहमिति शेषविवक्षाऽभावान् । “अधिगर्धदयेशां कर्मणि,” Pāṇini, II. 3. 52. इति न वृत्तिः.”—कम्पोत्तरं, Chāritravardhana explains it to mean. “जलदगर्जितभयात्सकम्पया त्वया क्रियमाणमिति यावत्.”

P. 407. St. 29.—आसारसिक्क &c. “The vapour rising from the ground recently watered by a shower of rain is here compared to the sacrificial smoke of the altar, that has to be taken by a married couple at the time the marriage ceremony is performed. See St. 22, Canto VII. Sumativijaya quotes the following from अभिधानचिन्तामणि “आसारो वेगवान्वर्षः.” The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “धारासंपात आसारः” इत्यमरः ।—नवकन्दलैः, Hemâdri explains it as “द्रोणी पर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपि” इति शब्दार्णवः । तथा विक्रमोर्वशाये । “आरक्तराजिमिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः । कौपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः” इति. Châritravardhana and Sumativijaya have the following: “तादृशनवकन्दलदर्शनाच्चन्मुखशोभास्मृतेत्यर्थः.”

P. 407. St. 30.—खेदान्, Châritravardhana explains this to mean “श्रमात्,” ‘Through fatigue :’ “दूरादवतीर्णात् एव खेदाच्छ्रमादृष्टिः पंपानान्नः सरसः सलिलानि वारीणि पिवतीव सादरं पश्यतात्यर्थः । अन्योऽपि पथि श्रान्तः पानीयं विवति,” the fatigue according to him being caused by the sight having to descend to the waters from a great height. Vallabha does not differ from him when he says, “खेदाच्छ्रमादमूनि पंपासलिलानि विवतीव । साभिलाषदर्शनात्पंपाजलानि ग्रसतीव । किं भूता दृष्टिः । दूरावतीर्णां खिन्ना विप्रकृष्टा-वगूढा.” And Hemâdri has: “दूरावतीरेऽम्भःपानं युक्तं.”—उपान्तवानरि-वनोपगूढानि, Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya explain it to mean “उपान्ते समीपदेशे तटभागे वा वानीराणां वनैः कुञ्जहयगूढान्याच्छादितानि वेष्टितानि वा.”—आलक्षपारिप्लवसारसानि, On this epithet Hemâdri remarks, “इत्यादरहेतुः.”

P. 407. St. 31.—रथाङ्गनाम्नां, Hemâdri interprets it by “कोकानां.” But Châritravardhana in his explanation agrees with Mallinâtha.—सस्पृहं, On this Hemâdri observes: “ममापि कदैव स्यादिति सस्पृहमित्यर्थः.” And Châritravardhana and Sumativijaya have the following to say: “ममाप्येवं कदा भावीति साभिलाषमालोचन्यर्थः.”

P. 408. St. 32.—सौमित्रिणा सास्त्रमहं निषिद्धः, Châritravardhana and Sumativijaya explain it to mean, “रुदसौमित्रिर्नासौ सातेति निवारयमासेत्यर्थः.”

P. 408. St. 33.—विमानान्तरलम्बिनीनां, ‘Hanging from the ends of the balloon.’ Châritravardhana reads “अमूर्विमानान्तरिलम्बिनीनां” and explains: “कीदृश्यो विमानस्य पुष्पकस्यान्तं नैकट्यं तत्र विलम्बिनीनां लम्बमानानां &c.”—खमुत्पत्तन्त्यः, On this Châritravardhana observes: “स्वजातीयारावभ्रमात्पत्युद्वायमानाः.” And Hemâdri has: “उत्पत्तनं च स्वजातीयसाम्यमात्.”

P. 409. St. 34.—**उन्मुखकृष्णसारा**, On this Hemādri remarks : “उन्मुखत्वं तु विमानघटिकाशब्दप्रवणत् । नीलश्यामाराभावलोकनेन शब्दबुद्ध्या उन्मुखाः कृष्णसारा मथुरा इति वा. ” And Chāritravardhana has, “नीलोत्पलदलान्तरामं रामं विलोक्य जीमूतोऽयमिति भ्रान्तेर्मथुराणामुन्मुखत्वमिति भावः । उक्तञ्चान्यत्र । “वीक्ष्य राघवमुपाकामुर्कं । सन्दृष्ट्वापनवमेघशङ्कया । तत्र तत्र ननुतुः शिखण्डिनः । द-
क्षोनादुपरि बाहूनांमुखाः ” इति । उपरि विमानदर्शनादौन्मुख्यं. ” Sumativijaya and Vijayanandasūris' varacharanasevaka also produce the same.

P. 409. St. 35.—**स्मरामि सुप्तः**, ‘I remember to have slept.’ See readings.—**अत्रानुगोदं**, On this epithet Hemādri cites the following from शब्दभेदप्रकाश. “गोदा गोदावरीनद्यां मथुरा मथुरापुरि । कविकं कविकायां च स्याद्भवेद्यौ गवेद्युक्ता ” इति. And Chāritravardhana has the following: “समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते ” इति न्यायादनुगोदमिति पदैकदेशप्रयोगोऽयं । “भीमो भीमसेनः सत्या सत्यभामा ” इतिवत्.

P. 410. St. 36.—**प्रभंशयां यो नहुषं चकार**, The twisting of verbs into their component parts (with or without an intervention of a word) seems to be a most favourite mode of use with our poet. Cf. R. IX. St. 61. XVI. St. 86. And also Buddhacharita, Canto VI. stanza 58. “पूजाभिलाषेण च बाहुमान्यादिवौकसस्तं जग्रहुः प्रविद्धं । यथावदेनं दिवि देवसंघा दि-
ज्यैविशेषैर्महयाञ्च चक्रुः ” ॥ The legend of Nahusha is given at length in Mahābhārata Udyoga Parvan Adhs. 10-16. Nahusha was the son of Āyus the eldest son of Purūravas, and father of Yayāti. This king is mentioned by Manu as having come into conflict with the Brāhmanas, and his story is repeated several times with variations in different parts of the Mahābhārata as well as in the Purānas, the aim and object of it evidently being to exhibit the retribution, awaiting any man who derogates from the power of Brāhmanas and the respect due to them. “By sacrifices, austere fervour, sacred study, self-restraint, and valour, Nahusha acquired the undisturbed sovereignty of the three worlds.....Through want of virtuous humility the great king Nahusha was utterly ruined.—Manu. One version of the story says that he aspired to the possession of Indrāni, wife of Indra, when that god had concealed himself for having killed a Brāhmana. A thousand great Munis bore the litter of Nahusha through the air, and on one occasion he touched with his foot the great Agastya, who was carrying him. The sage in his anger cried out, “Fall, thou serpent,” and Nahusha fell from his glorious car and became a serpent. Agastya, at the supplication of Nahusha, put a limit to the curse ; and according to one version, the doomed man was released from it by the instrumentality of Yudhishtira, when he threw off his huge reptile form, became

clothed in a celestial body, and ascended to heaven." See also *Brahma Vaivarta Purāna Krishna Janma. Uttar. Also Padma-Purāna* ; and also *Wilson's Vishnu Purāna, Vol. IV. p. 45 note. compare Buddhacharita, Canto XI. verses 14 and 16. " भुक्त्वापि राज्यं दिवि देवतानां शतक्रतां वृत्रभयात्पनष्टं । दर्पोन्महर्षानपि बाहयित्वा कामेष्वतृप्तो नहुषः पपात "* ॥ And " बलेर्महद्द्रं नहुषं महेंद्रादिन्द्रं पुनर्यं नहुषादप्ययुः । स्वर्गे क्षितां वा विषयेषु तेषु को विश्वसेद्भाग्यकुला कुलेषु " ॥ I quote from *Vanaparvan Adh. 180*, where he was himself relating the legend of *Yudhishtira*. " नहुषो नाम राजाहमासे पूर्वस्तवानघ । प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप । क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च । त्रैलोक्यैश्वर्यमन्यसे प्राप्नोऽहं विक्रमेण च । तदैश्वर्यं समासाय दपो मामविशक्तदा । सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम । ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् । इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते. " *Hemādri* says, " प्रथंश्यामिति नहुषविशेषणं वा. " And *Chāritravardhana* and *Sumativijaya* produce the following legend. " पुरा किल पुरुवंशे नहुषाख्यो नृपस्तपोमहिम्ना शक्रपदं प्राप्य शचीमचीकमत । सा च सुराचार्यभरितागस्त्यादिमुनिजनवाद्यं चतुरस्रयानमाख्यं यदायास्यसि तदा डरीकरिष्यामीत्युवाच । साऽपि तद्भागवद्वादरस्तथा कृत्वा मन्दगामिनमगस्त्यं सर्वं सर्पेति जल्पन्पादेनाताडयत्समुत्पन्नमन्युः साऽपि 'सर्पो भव' इति ते शशापत्याख्यायिका. "—*आविलाम्भः परिसुद्धिहेतोः*, *Cf. Chāritravardhana*: " अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्तीत्यागमः. " The star *Agastya* or *Canopus* rises about the 16th July. See note to *St. 21, Canto IV.*—*मचीनः पदान्*, *Hemādri* interprets it by " आकाशान् ". For this *Prayoga* see our note to *St. 61, Canto IX.*—*भौमः*, On this *Hemādri*, *Chāritravardhana* and *Sumativijaya* make the following remark, " इति दिव्यस्थानां यक्ष्या । स्वर्लोकेऽपि तस्याश्रमसंभवात्. "

P. 410. St. 37.—*त्रेताग्निधूमागमं*, 'the top of (the columns of) smoke rising from the three-fold fire.' The Southern and the Deccan Mss. of *Mallinātha's* commentary omit " षोडशरादिन्यादेत्वम " as cited by the Northern Mss. *Cf. Hemādri*. " त्रित्वमितः त्रेता स चासी अग्निश्च त्रेताग्निः । " त्रेतात्वमित्रये युगे. " The fires here alluded to are, *गार्हपत्य*, *आवहनीय* and *दक्षिणाग्नि*.—*अग्रे*, because the balloon was passing high in the sky above the sacrificial place.—*आक्रान्तविमानमार्गं*, *Hemādri* analyses, " आक्रान्तो व्याप्तो विमानस्य मार्गो आकाशो येन तत्. " *Cf. Hemādri*: " आक्रान्तविमानमार्गत्वं प्राणहेतुः. "—*इदं*, 'this that you see.'—*घ्रात्वा रजोविमुक्तः*, 'freed from all impurity by my smelling it.' *Cf. Hemādri*: " गंधस्याघ्राणात्तद्वतो धूमस्याघ्राणत्वमुपचर्यते. " The smoke arising from the sacrificial fire is sacred and purifying. *Chāritravardhana* interprets it by " रजसः पापादिमुक्तः &c. "—*सममुते मे लघिमानमात्मा*, 'my soul enjoys lightness,' i. e. feels lightened or disburdened of the impurity (रजः). *Cf. Hemādri*: " भारभूतरजस्युक्तागमपुत्रे. "

P. 411. St. 38.—पञ्चाप्सरो नाम, Châritravardhana takes this to be the name of the tank and construes विहारवारि as an adjective, and seems to understand some such word as सरः after नाम. Cf. “विहारार्थं वारि यस्य तद्विहारवारि । पर्यन्ते वनं यस्यै तत्पर्यन्तवनं । पञ्चभिरप्सरोभिः सह जलक्रीडनत्वा-त्पञ्चाप्सरो नामैतत्सरो । यथा रामायणे । “इदं पञ्चाप्सरो नाम तडागं सार्वकालिकं । निमित्तं तपसा तेन मुनिना मन्दकर्षिना ” इति प्रसंगतः. And Hemâdri explains this to mean, “पञ्चाप्सरसो यत्र तत् । नाम प्रसिद्धं । पर्यन्तवनं एतद्विहारवारि मेघानामन्तरे आलक्ष्यमिन्दुबिम्बमिव दूरादाभाति । पञ्चाप्सरसः कीर्तनेन सा कुप्यसीति । मानिनीति प-दं वनस्य श्यामत्वान्मेघसाम्यं । जलस्य स्वच्छत्वादिन्द्रोः । माण्डकर्षिः पञ्चाप्सरोभिः क्री-डितुं तडागमकरोत् । तथा रामायणे । “इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकं । नि-मित्तं तपसा तेन मुनिना माण्डकर्षिना.” The order of the words पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि would perhaps appear to justify Mallinâtha's interpretation rather than that of Châritravardhana, though not necessarily. But it would be preferable to interpret with Châritravardhana. He-
mâdri appears to interpret with Mallinâtha. See readings. Suma-
tativijaya too interprets with Châritravardhana. See Râmâyana
Âranyakânda, Canto 9. “ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे । ददृशुः सहितो
रम्यं तटाकं योजनायतं । .....पसपसालिलं रम्ये तस्मिन्सरसि शुभवे । गीतवादित्रनि-
र्घोषो न तु कश्चन दृश्यते । .....इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकं । निमित्तं तप-
सा राम मुनिना माण्डकर्षिना । स हि तेषु तपस्तीव्रं माण्डकर्षिर्महामुनिः । दशवर्षसहस्राणि
वायुभक्षो जलाशये । .....ततः कर्तुं तपोविधौ सर्वैर्देवैर्नियोजिताः । प्रधानाप्सरसः पञ्च
विद्युच्चलितवर्षसः । अप्सरोभिस्तत्ताभिर्मुनिदृष्टपरावरः । नीतो मदनवश्यत्वं देवानां
कार्यसिद्धये । ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वं मागताः । तटाके निमित्तं तासां त-
स्मिन्नन्तर्हितं एहं । तत्रैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखं । रमयन्ति तयोयोगान्मुनि
यौवनमास्थितं । तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिस्वनः । श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो
मनोहरः ” ॥

P. 411. St. 39.—पुरा, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit पूर्वस्मिन्काले after पुरा.—कूटबन्धं &c., ‘enticed into the snare of the youth of five nymphs,’ a figure probably suggested by चरन्मयैः सार्धं in the second line. The word कूट signifies any thing that is treacherous, any thing that appears harmless but is really not so. It primarily means deceit, trick or fraud and hence a trap for catching deer. Cf. Châritravardhana and Sumativijaya: “यथा कूटयंत्रेण संदनितानां कुरङ्गाणामन्यत्र गमनाभावस्तथा अमुष्यापि यतेः स्यादिति । यौवनकूटयंत्रेण बद्धत्वादन्तस्ताभिरेव रमते इति भावः ”. And they explain: “यौवनमेव बन्धं कूटयंत्रमुन्मादार्थं &c.” And He-
mâdri explains it to mean: “कूटेन बद्धयतेऽस्मिन्निति ”.—दर्भाकुरामात्र-
न्तिः, Hemâdri analyses, “दर्भाकुरा एव दर्भाकुरामात्रं तेन शनिर्यस्य सः.” And further observes: “कूटयंत्रेण संदनितानां दर्भाकुरामात्रशक्तिं च कुरङ्गान्यसृष्टकं.”

P. 412. St. 40.—प्रसक्तसंगीत &c, Cf. Châritravardhana and Sumativijaya: “प्रसक्तं सगरब्धं संगीतं यत्र तथाभूतोऽयं मृदङ्गानां घोषः शब्दः.” And Hemâdri explains it to mean, “प्रसक्ते संगीतं नृत्यगीतवाद्यात्मकं मृदङ्गानां घोषः,” and further observes: “प्रेक्षार्थं गीतवाद्यं तु सङ्गीतकमुदाहृतं” इति हलायुधः । सङ्गीतलक्षणं तु रत्नाकरे [सङ्गीतरत्नाकरे तु Ms.] । “नृत्यं वाद्यं तथा गीतं त्रयं संगीतमुच्यते.”—चन्द्रशालाः, Hemâdri and Châritravardhana render it by “शिरोगृहाणि.” But चन्द्रशाला is a room on the top of a house, so called probably because it is intended for the enjoyment therefrom of moonlight.—अन्तर्हितसौधभाजः, Hemâdri, Châritravardhana and Sumativijaya explain this to mean, “सरो-वरजलैरन्तर्हितमाच्छादितं सौधं । सुधया धवलितं गृहं सौधं । तद्भजतीत्यन्तर्हितसौधभाक्तस्य.”

P. 412. St. 41.—हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां, Pandit observes, ‘this refers to what is called the पञ्चाग्निसाधनं, or a kind of mortification practised between four fires, one in front, one behind and one on either side, and the summer sun shining on the head as the fifth. The votary standing between these fires and heated by the sun over his head practises penance, with the view of obtaining supernatural powers.’ Analyse हवींषि भुज्यन्ते यैस्तेषां. Cf. Hemâdri: “एषाः काष्ठानि विद्यन्ते येषां तेषां । एधशब्दोऽकारान्तः.”—सुतीक्ष्णः, Râma dwelt some time in the peaceful hermitage of this sage during his journey through the Dandakâ forest. See Râmâyana Âranyakânda, Canto 9.

P. 412. St. 42.—सहासप्रहितेक्षणानि, ‘In which they cast their eyes upon him as if through fear.’ Vallabha explains it to mean, “सर्वव्यविकारप्रक्षिप्तकटाक्षानि.”—जनिसेन्द्रशंकरः, Analyse जनिता इन्द्रस्य शङ्का भयं येन ते तथोक्तं.—व्याजार्धं &c., The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha’s commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽंशके” इति विश्वः ।

P. 413. St. 43.—कुशसूचिलार्धं, Châritravardhana appears to interpret better than Mallinâtha, for he says, “कुशाः सूचय इवाल्पप्र-रोहान् लुनातीति । कर्मण्यण्.” That is, he takes it as an उपमितसमास. Hemâdri interprets it as: “कुशानां सूचालुनातीति लावस्तं.” His interpretation too is not happy.—सभाजने, Châritravardhana remarks: “प्रीत्युत्पादनार्थमेतत्,” and further observes, “निमित्तात्कर्मयोगे” Vârtika 1490 । कर्मणि द्विषिणं हन्तीतिवत्सप्तमी । सभाजप्रीतिदर्शनयोरित्यस्माच्चौरादिकात्सुद । चृगणामिति कर्मणि षष्ठी.” See Apte’s guide 92, p. 67. third edition.—इतः, Sumativijaya renders it by “अस्यां दिशि.”

P. 413. St. 44.—**वाच्यमस्वान्**, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “वाच्यमपूरंदरा” इति मुम् ।—किंचित्, should be taken as an indeclinable adjective qualifying कम्पेन or as an adverb qualifying प्रतिगृह्य. किंचित्पूर्वः कम्पेन is then equivalent to पूर्वानं किंचित्कम्पित्वम्.

P. 414. St. 45.—**शरभङ्गनाम्नः**, Rāma lived in the hermitage of this Muni on his journey towards the south. See Rāmāyana Āraṇyakaṇḍa, Canto 5.—**मन्त्रपूतां तनुमप्यर्होषीत्**, Cf. Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya, “शरभङ्गो महनिजाः प्रविवेश हुताशनं” इति रामायणोक्तिः. S'arabhaṅga sacrificed himself to fire on a funeral pile. See Rāmāyana Āraṇyakaṇḍa, Canto 5.

P. 414. St. 46.—**भूयिष्ठं भाव्यफलेषु**, Chāritravardhana, Sumativijaya, and Vallabha interpret संभाव्यानि by प्राप्यानि, “अतिशयेन संभाव्यानि प्राप्यानि फलानि येभ्यस्तेषु” says Vallabha. “भूयिष्ठं बहुतरं संभाव्यानि प्राप्यानि फलानि येषु तेषु । पुत्रेष्वपि योज्यं” says Chāritravardhana.—**उपुत्रेणैव स्थिता**, Cf. Vallabha, “यथा पितर्युपरते सत्पुत्र आगन्तूनान्दयति तथा तत्र इत्यर्थः.”—**तस्य**, Chāritravardhana takes this with आश्रमपादपेषु. Hemādri, Vallabha and Mallinātha construe it better than Chāritravardhana. Vallabha does not construe तस्य with अतिथीनां as Pandit observes. See his commentary.

P. 414. St. 47.—**धारास्वनोद्गारिदरीमुखः**, Hemādri explains this to mean, “उद्गिरतीति उद्गारि धाराणां स्वनोद्गारि दरी एव मुखं यस्य सः । यद्वा । धारया स्वनन्तं उद्गारि उच्चरितं दरी एव गुंफा एव मुखं यस्यासीत्.” And further he observes: “वृषपक्षे धारास्वनः उत्कर्षस्वनः । दरीवन्मुखं यस्य । शृङ्गाग्रे लग्नः अम्बुद्वयपङ्कजं यस्येति.” And Chāritravardhana has the following: “धारास्वनां निरन्तरनिन्दस्तदनुकारि वातपूरित्वाद्दरीमुखं यस्य स तथा । अथर्व । दरीतुल्यं मुखं यस्येति सः । शृङ्गाग्रे लमोम्बुद एव वषट्कीडावशात्पङ्कजं यस्य तादृशः.”—**ककुच्चान्**, Hemādri says, “ककुत्तकारान्तः । यवादिन्वाद्वाभावः.”

P. 415. St. 48.—**विदूरान्तरभावतन्वी**, ‘Thin on account of the intervention (*lit.* existence) of a long distance,’ i. e., because there lies a great distance between it and us.—**नगोपकण्ठे**, Hemādri discusses, “नगोपकण्ठं तृतीयासन्म्योर्बहुलमित्यभावाभावपक्षे रूपं.”

P. 415. St. 49.—**यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी**, Mallinātha expounds this compound “यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभी शोभते यः.” On this Pandit remarks that the meaning of the poet seems to be आपाण्डुकपोलयोर्ववाङ्कुरवच्छोभत इति i. e. the ear ornament (अवतंस) made of the Tamāla

leaves shone like blades of Yavas on the slightly white cheeks &c. ; and dissolves the compound thus : आवाण्डू च करोलौ च आपाण्डुकपोला । यवाङ्कुरवदोपाण्डुकपोलयोः &c. But the compound cannot give that meaning ; the adverb यवाङ्कुरवत् cannot, according to the rules, be placed so separate from the word it qualifies. And the meaning which Pandit assigns to the passage in question can also be inferred from the dissolution of the compound which Mallinātha gives. Mallinātha's way of expounding the compound is rather ambiguous. It is not clear to what epithet he construes यवाङ्कुरवत्.—मयावतंसः. On this epithet Hemādri remarks : “ वतंस इति पक्षे “ वटि भागुरिरञ्जो-पमवाप्योरुपसर्गयोः ” इत्यङ्गोपः. ”

P 416. St. 50.—अनिग्रहवासविनीतसत्त्वम्, Analyse न निग्रहोऽनिग्रहः अनिग्रहेणाशिक्षया वासो येषां ते अनिग्रहवासा दण्डभयराहिता अपि विनीताः सत्त्वाः जन्तवो यस्मिंस्तत्.—आविष्कृतोद्ग्रतरप्रभावं, Châritravardhana analyses “ आविष्कृतः प्रकटीकृतः उद्ग्रतरः अधिकः प्रभावो यत्र तत्. ”

P. 416. St. 51.—सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मां, not after she was turned into the ashram by Anasūyā, but the epithet, like व्यम्बकमौलिमालाम्, is employed to signify how difficult was the task that Anasūyā undertook and performed.—अनसूया प्रवर्तयामास, Cf. Rāmāyana Ayodhyākāṇḍa, Canto 117. Bom. edi. “ दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरं । यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता । उभेन तपसा युक्ता नियमैर्वाप्यलंकृता &c. ” On सप्तर्षि &c., Hemādri gives the following note : “ सप्तर्षिरित्यादिना आकाशस्थत्वं सूचितं । हेमपद्म इति पुण्यत्वं । सप्तऋषयस्तु वाराहसंहितायां । “ सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव । नाथवतीव च दिग्यैः कौबेरी सप्तर्षिर्मुनिभिः ॥ पूर्वं भागे भगवान्मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्यांगिरास्ततोऽविस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥ पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वोद्यः । तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी ” इति । See Brihatsanhitā, Bibli. Indi. series p. 85. verses 1, 5, 6. ये तु प्रवराध्याये ऋषयस्ते तु अष्टौ । तथा स्मृत्यर्थसारे । “ जमदग्निभरद्वाजविश्वामित्रात्रिगौतमाः । वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ” इति Cf. also Ku. I. verse 16. “ सप्तर्षिहस्तावचिनावशेषाण्यधो विवस्वात्परिवर्तमानः. ”

P. 416. St. 52.—समभ्यासितवेदिभ्याः, ‘ taking their seats, as it were, in the middle of their Vedis. ’ ‘ Vedi is the name of the space bounded by the enclosure round the bottom of the tree made for the reception and retention of water and manure. Vedi is also the name of any piece of ground consecrated for a seat of a sage engaged in devout meditation, ’ says Pandit. Vedi or Vedikā means a raised spot of ground prepared for auspicious purposes ; a quadrangular spot before a temple or a palace ; it also means an open shade in the

middle of a courtyard &c. Cf. Mallinātha “वेदिः परिष्कृता भूमिः”. Chāritravardhana translates वेदिबन्धः by “मूलपिण्डिका.”—निवातनिष्कम्पतया, Hemādri explains it to mean, “वातस्याभावो निवाते तेन निष्कम्पतया निश्चलतया &c.”—वीरासनैः, Hemādri and Vallabha define it as, “चतुर्वर्गधितामणौ तु हलांगभूतनियमप्रशंसायां गरुडपुराणे । “उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि एतद्दीरासनं प्रोक्तं महापातकनाशनं.” And further Vallabha says, “अङ्गुष्ठाग्रैर्हृद्वाहुभिः सूर्यावलोकनं वीरासनं.” The definition which Mallinātha gives in his commentary is also given by Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya in their respective commentaries.

P. 417. St. 53.—राशिर्भजीनामिव गारुडानां, ‘like a heap of emeralds,’ referring to the emerald leaves of the tree.—सपद्मरागः फलितो विभाति, ‘shines with his fruits (as if it were studded) with rubies.’—उपयाचितः, Hemādri defines, “दीयते यत् देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः” इति.—प्रतीतः, Hemādri renders it by “प्रसिद्धः,” and Chāritravardhana and Sumativijaya by “प्रख्यातः.”

P. 417. St. 54.—उत्स्यचित्तान्तरा, Analyse उत्स्यचित्तं प्रोतमन्तरं यस्याः साः.

P. 418. St. 55.—प्रियमानसानां, That the Rājahansas or flamingoes love to repair to the lake Mānasa during the rainy season when the waters of the rivers &c., become turbid is a poetic fiction or कविसमयप्रसिद्धिः. Cf. Sāhityadarpana “तोयाधारे ऽखिले ऽस्मिन्प्रसरति मरालादिकः पक्षिंसंघः । ज्योत्स्ना पेया चकारैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः.” It seems, however, that they were migratory birds.—कादम्बसंसर्गवतीव, On this Chāritravardhana remarks: “कलहंसानामीषद्वसरपक्षत्वाद्यमुनातरंगसादृश्यं । उक्तं च । “कादम्बास्तु कलहंसाः पक्षैः स्फुरति धूसरैः” इत्यभिधानचिन्तामणौ । अन्यत्र । कालागुरुः कृष्णागुरुस्तेन दत्ता पत्रावली यस्याः सा चंदनेन मलयजेन कल्पिता रचिता भुवः शथिव्या भक्तिर्विच्छित्तिरिव.”—भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव, ‘like a piece of floor ornamented with white sandal, and bearing on it ornamental leaves described by means of black sandal.’

P. 418. St. 56.—रन्ध्रेष्विवालङ्घनभःप्रदेशः, Chāritravardhana explains it to mean: “अन्यत्र । रन्ध्रेष्वालङ्घ्य ईषद्वयो नभस आकाशस्य प्रदेशो यस्याः शुभा भवला शरद्वस्य शरत्कालघनस्य लेखेव । आकाशनीलिम्बो लोकप्रसिद्धिसिद्धत्वाद्यमुनातरंगसाध्यं.” And Hemādri says, “नभो नीलमिति प्रसिद्धिः.”

P. 418. St. 57.—कृष्णोरगभूषणा, The black serpents are described as one of the uncouth ornaments of the god of Death.—निम्नप्रवाहा बहुनातरंगैः, ‘Broken into by the ripples of the Yamunā, i. e., with whose stream the Yamunā has mixed its waters.’

P. 419. St. 58.—**नास्ति शरीरबन्धः**, Cf. *Kâs'ikhandâ Adh. 22.* स्त्रायायोऽभिषन्मोक्षमन्त्रान्कामान्विहाय च । सोऽपि मोक्षमवाप्नोति कामदासीर्थराज-
तः.” Cf. Hemâdri: “तथा श्रुतिः । “सितासिते सरिते यत्र संगते” इत्यादि ।
“या गतियोगमुक्तस्य तत्त्वज्ञस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गंगतयमुनसंगमे.”
इति स्मृतिः. And Châritravardhana and Sumativijaya have the
following: “सितासिते यत्र सरितौ संगमे तत्राप्सु पूता दिवमुत्पतन्ति” इति । “ये
वै तत्त्वं विमुञ्जन्ति धरास्ते नै जना अमृतं भजन्ते” इत्यप्या श्रुतिः.—**अभिषेकात्पू-
तात्मनां**, On this Hemâdri remarks: “इति ज्ञानस्यापि महाफलत्वोक्तिः.”
—**तत्त्वावबोधेन**, Châritravardhana interprets it by “ब्रह्मज्ञानेन.”

P. 420. St. 59.—**पुरं निषादाधिपतेरिदं तत्**, i. e. शृङ्गवेरपुरं. In some
Mss. शृङ्गवेर.—**जटामु वद्धामु**, Cf. *Adhyâtma Râmâyana*, “वटक्षीरं समा-
नाय्य जटामुकुटमादरात् । वबन्ध लक्ष्मणेनाथ सहितो रघुनन्दनः.”—**निषादाधिपतेः**,
Analyse निषादानां केवर्तनामधिपतेः स्वामिनो गृहस्य.

P. 420. St. 60.—**ब्राह्मं सरः**, Hemâdri explains: “ब्रह्मण आगतं
ब्राह्मं ब्रह्मकर्मण्डलोत्थितम्.”—**बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति**. ‘Whose origin,
sages declare, is the lake Brâhma, like as the *Invisible Prin-
ciple* is the origin of intelligence.’ Hemâdri explains it to mean :
“बुद्धेरव्यक्तं मूलप्रकृतिकारणमिव । अनुत्पादितकार्याणि सत्त्वरजस्तमांसि मूल-
प्रकृतिः । यथा कुलस्य व्रीहयो विष्णावप्यजिताव्यक्तावित्यथाशब्दादव्यक्तं प्रकृतिरिति
क्षीरस्वामी.” And Châritravardhana has: “बुद्धेर्महत्त्वस्य कारणं प्रकृतिं
कथयन्ति । “कथयन्त्येवं सांख्या महदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त” इति । “प्रकृतेर्म-
होस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकाव्यञ्ज्यः पञ्चभूतानि” ।
“अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सगैः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चै-
व” Sâmkhya Kârîkâ verses 22-24. तत्त्वकौमुद्यां प्रस्तावादलेखि ।” And
Vallabha has: “यथा सांख्या योगिनोः बुद्धेरव्यक्तं कारणं वदन्ति । यदुक्तं । “अ-
व्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके” इति ।
अव्यक्तात्किल बुद्धिरुत्पद्यते सांख्याः” See our note to St. 18, Canto X.
—**आप्तवाचः**, Hemâdri explains: “आप्ताश्च ता वाचश्च पुराणानि । आप्तानां यथा-
र्थदर्शनां यथादृष्टार्थवादिनां वाचः पुराणायाः.” And Sumativijaya remarks,
“यथा बुद्धेः कारणमाप्तवाचां वेदास्तथा सरय्याः कारणं मानससरोवरं इत्यन्वयः.”

P. 420. St. 61.—**अवभृथावतीर्णैः**. See our note to St. 18, Canto
IX.—**जलानि या तीरनिखातयूपा**, Cf. St. 35, Canto XVI.—**राजधानीन्**,
Explain, राजानो धायन्तेऽस्यां तां तथोक्ताम्.—**पुण्यतरीकृतानि**, Hemâdri ex-
plains, “अतिशयेन पुण्यानि पुण्यतराणि ततश्चिच्चः । यद्वा । नौस्तरणी तरिः.” Val-
labha too has the same.

P. 421. St. 62.—**उत्सङ्गः**, suggested probably by धात्री, in the
third line.—**संभावयति**, ‘honours,’ ‘venerates,’ ‘pays respects to.’
—**सामान्यधानीनिव**, both Hemâdri and Châritravardhana render धात्री
by उपमाता.

P. 421. St. 64.—**हनुमत्कथितप्रवृत्तिः**, Hemādri explains, “हनुर्वदनै-
कदेशः कुत्सितो यस्य” इति निन्दायामतुष्टम् । “अन्येषामपि दृश्यते” Pāṇini, VI.
3. 137. इति दीर्घः । यथा पुरुषः पूरुषः इति । तस्य हि किल जातमात्रस्य रविरधुमत्य-
य पक्वं फलमिति रविं जिघांशो रणे हनुर्भस्मा इति श्रूयते । “हनुमान् हनुमानपि” इति
शब्दभेदप्रकाशः । भरतस्य वार्तानिवेदनार्थं हनुमान् प्रेषितः इत्यनेनैव ज्ञेयं । श्रीरामवन-
प्रवेशसमये रामचतुर्दशवर्षेष्वतिवाहितेषु समनन्तरं दिने मध्याह्नसमये यदि भवात्रागतस्त-
दाग्निं प्रवेक्ष्यामीति भरतस्य प्रतिज्ञापि सूचिता. ”

P. 422. St. 65.—**त्वामिव लक्ष्मणो मे**, When Rāma went out to fight
with the demons Khara and others he ordered Lakshmana to pro-
tect Sītā. Cf. Hemādri: “खरदूषणविशिखां युद्धे सीता सीमन्निहस्ते स्थापिताभूत् ।
तथा द्वादशे सर्गे । “निदधे विजयाज्ञां चापे सीतां च लक्ष्मणे” इति.—पालितसंगराय,
Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya explain it to mean,
“पालितः संगरश्चतुर्दशवर्षाणि वनवासरूपा रावणवधमिच्छन् ना प्रतिज्ञा येन तस्मै ।
“प्रतिज्ञागूश्च संगरः” इत्यभिधानञ्चितामणिः. ”

P. 422. St. 66.—**पदातिः** Hemādri analyses, “पादाभ्यामतति गच्छ-
तीति पदातिः. ” And further discusses, “अज्यतिभ्यां च ” “पादे च ” Unādi
Sūtras, 569 and 570 S. K. p. 336. इत्यौणादिक इण् । “पादस्य पदाज्यातिः”
Pāṇini, VI. 3. 52. इति पद्मावः. ” ।—**पश्चाद्वस्थापितवाहिनीकः**, On this
Hemādri remarks, “इति वीर्योक्तिः”, and Chāritravardhana says, “इति
विनयोक्तिः”.—**वृद्धैरमात्यैः**, Hemādri says, “विजयधर्मपालसिद्धार्थसुमंत्रराष्ट्रवर्ध-
मानाद्यैः”.—**चीरवासाः**, Analyse चीरं मुनिवस्त्रं वासो यस्य सः.—**अर्घ्यपाणिः**,
Hemādri explains it to mean, “अर्घ्यादिमर्घ्यं अर्घ्यं पाणौ यस्य सः । गङ्गादेः
परा सनमी । अर्घ्यसहितः पाणिर्यस्येति शाकपाथिवादिवर्त्ता. ”

P. 423. St. 67.—**अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारं**, The present tense, as
here used, denotes that Bharata still observed the difficult vow. On
आसिधारं Hemādri gives the following, “असिधारायाः संक्षेपि व्रतं । व्रतस्थेन
चिरकालमकशयनरिथतापि स्त्री नोपभुज्यते तदसिधाराव्रतं । “अन्तर्निवृत्तसंगः स्यादसि-
धाराव्रतं हि तत्” इति वैजयन्ती. And Chāritravardhana and Sumativijaya
have, “युवा युवत्या संध्याय पूर्वं भर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसंगः स्यादसिधाराव्रतं हि
तत्. ” । “यत्रैकशयनस्थापि प्रमदा नोपभुज्यते । असिधाराव्रतं नाम वदन्ति मुनिपुंगवाः. ” ।
अथ वा । “शयने मध्ये खड्गं विधाय स्त्रीरसौ यत्र वप्रचर्षणं स्वगिरतरदसिधाराव्रतमिति
कश्चित्. ” And Vallabha gives the following : “यदेकशयनस्थापि प्रमदा
न भुज्यते तदासिधारं व्रतं.”—**इयन्ति वर्षाणि**, Hemādri and Chāritravardha-
na interpret it by “चतुर्दश वर्षाणि. ”

P. 423 St. 68.—**ज्योतिष्पथात्**, Here both Hemādri and Chāri-
travardhana quote the following aphorism : “इमांसाः सामर्थ्ये,” Pāṇini,
VIII. 3. 44. इति वा षत्वं.

P. 424. St. 69.—**भङ्गिरचितस्फटिकेन मार्गेण**, ‘by a flight of steps
made of marble.’ भङ्ग्या, in the form of steps or a flight of steps.—**अङ्क-
रमहीतलेन**, the last step of which series was very near the ground.

P. 424. St. 70.—इक्ष्वाकुर्वशगुरवे, Hemādri discusses, “ इति कर्मणि-द्वितीया न्याय्या “ क्रियया यमभिप्रेति ” इति चतुर्थीतिरूपमालायां । कुमारसंभवे च । “ प्रणम्य शितिकण्ठाय ” इति. And Châritravardhana has, “ क्रियाप्रहण-मपि कर्तव्यं ” इति चतुर्थी.—मूर्धनि चोपजग्रौ, On this Hemādri remarks : “ प्रेमातिशये एष वृद्धाचारः,” and Châritravardhana has : “ इत्यनेन प्रेमाधि-क्यं.”—पर्यभूः, Hemādri says, “ अभ्यु परिगतः पर्यभूः । “ कुगतिपादयः,” Pāṇini, II. 2. 18. इति समासः. Translate the aphorism :—‘ The indeclinable word कु ‘ bad,’ the particles called गति, and the prepositions प्र, &c., are invariably compounded with other words with which they are in construction ; and the resulting compound is Tat-purusha. ’

P. 424 St. 71.—इमभ्युप्रवृद्धिः, the ministers had not shaved their beards during Râma's exile for fourteen years, as a token of their sympathy with his misfortune. See readings.

P. 725. St. 72.—व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे, Châritravardhana explains it to mean, “ रघुनन्दनेन रामेण कथितावभिहितावुभौ सुमीवविभी-षणौ लक्ष्मणे व्युत्क्रम्य रामनमस्क्रियान्तरीक्षितं लक्ष्मणाश्वे विहाय भरतौववन्दे नमश्कार । अथ वा । लक्ष्मणे व्युत्क्रम्य लक्ष्मणप्रणतिं परित्यज्य तौ ववन्दे इति व्याख्यायां लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वं प्रतीयते इति. ”

P. 425. St. 73.—सौमित्रिणा तदनुसंसृजे. ‘ Thereupon he met the son of Sumitrâ. ’ The root सृज् with सम् means to meet, and governs the person met in the Instrumental case. —स, *scil.* सौमित्रिः, and एनम् the latter *scil.* भरतः. एनम् refers to the nominative of सं-सृजे. ‘ Whatever may be the necessity, observes Pandit, of construing one part of the Rāmâyana in accordance with another, it is not necessary to distort the verses of Kālidāsa to make them conform to the particulars of the story related by Vālmiki. I would accordingly refer नवशिरसं and अस्य भुजमध्यं to Bharata and not to Lakshmana. Moreover, the words व्युत्क्रम्य लक्ष्मणं in the previous stanza show pretty clearly that Kālidāsa regarded, at least in this part of the poem, Bharata to be younger than Lakshmana. ’ And this remark of Pandit is correct as far as the text of Kālidāsa is concerned. Châritravardhana explains it to mean “ लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वं ज्ञेयं वा व्याख्येयं । स च लक्ष्मणः प्रणमन्तमेनं भरतमुत्थाप्यास्योरःस्थलेनास्य भरतस्य भुजमध्यं किश्यानिबालिङ्गम्. ” And Hemādri has सौमित्रिनं नवशिरसं भृशमालिङ्गं च । नवशिरस्यं च भरतस्य रामानुगमनयुद्धशृङ्गशायभावादित्येकं । यद्वा । भरतः सौमित्रिणा संसृजे । किं कृत्वा । एनं लक्ष्मणं प्रणतं उत्थाप्येनं भृशमालिङ्गति याञ्चयमिति. ” Both Hemādri and Vallabha are correct in their interpretation of this stanza. It would not be proper to interpret this stanza according to the story given

in *Rāmāyana* by Vālmiki. Kālidāsa might have based this account of his poem according to a different version of the national epic.—**दुर्जितबन्धुः &c.**, See readings. Vallabha remarks : “ तथा चोक्तं । आहारं यस्य न प्रीतिः का प्रीतिरितरे जने &c.”—**रुदेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन**, analyse, “ रुदानि जातानि इन्द्रजितो रावणेः प्रहरणेनायुधेन यानि व्रणानि क्षतानि तैः कर्कशास्तेन.”

P. 426. St. 74.—**शैलाधिरोहणमुखानि**, ‘ The pleasure of sitting on mountains.’—**तेषु भरसु**, denotes how the elephants looked like the mountains, from which streams of water drip down.—**बहुधा**, Hemādri renders it by “ सनभिः प्रकरैः,” and says, “ बहुगणवतुडति संख्या,” Pāṇini, I. 1. 23. इति संख्यात्वे “ संख्याया विधार्थे धा ” Pāṇini, V. 3. 42. इति । Translate the aphorisms:—‘ The words बहु ‘many’, गण ‘class’, and the words ending in the affix वतु (V. 2. 39), and डति (V. 2. 41). are called numerals’. When the words बहु and गण mean ‘abundance’ and ‘multitude’, they are not संख्या. It is only when they are expressive of numbers, that they obtain the designation of संख्या. The necessity of defining संख्या arose in order to exclude such words as भूरि ‘numerous &c.’ which though they express numbers are not to be treated as numerals, technically so called. ‘ The *Taddhita* affix धा (क्रियाप्रकारार्थे) is employed to numerals when it forms adverbs of distribution.’

P. 426. St. 75.—**क्षणदाचरणाम्**, Analyse क्षणदाम् रात्रिषु चरन्तीति क्षणदाचरास्तेषां रक्षसां.—**मायाविकल्परचितैः**, ‘ made according to the designs formed in a mere act of imagination,’ Māyāvikalpa literally means a thought of माया or magic, bringing into the mind that such and such a thing should be accomplished by माया. The cars of Bibhishana, who, being a demon, was possessed of magical powers, had not to be made by means of slow art but had only to be imagined and at once sprang into existence : whereas those of Rāma had to be built by art, and as no art could give form to all acts of imagination, the cars of Rāma were expected to be inferior, but indeed they were superior to those of Bibhishana.

P. 427 St. 76.—**बुधबृहस्पतियोगदृश्यः**, On this Hemādri makes the following remark, “ सञ्ज्ञाकरणार्थं रात्रिषुः पुर्यामेव स्थितः । अतो बुधगुरुयो-
गसाध्यं [बुधबृहस्पतियोगसाध्यं Ms.] ”.—**दोषात्तनम्**, On this Hemādri remarks, “ [तदानीं] प्रहारां सञ्ज्ञायत्वान्.”—**तरलविद्युदिव**, Hemādri remarks, “ इति पताकासाम्यं ”

P. 427. St. 77.—प्रलयादिबोधी, On this Hemâdri remarks, “इति मृतपूर्वः सर्वथानाशः सूच्यते.”—इन्सी रुचमिव, Hemâdri observes : “इति कान्त्यतिशयोक्तिः”.

P. 428. St. 78.—ज्वेष्टानुवृत्तिजटिलं, ‘The hair on which had become matted on account of his conduct which imitated that of his elder brother.’—लङ्केश्वर &c., Châritravardhana reads लङ्केश्वरप्रणयमङ्गद्वन्द्वं and interprets thus : “लङ्केश्वरस्य प्रणयः स्नेहस्तदङ्गे दृढं वर्तयत्यत्र &c.” Dinakara, as might be expected, reads the same.

P. 428. St. 79.—क्रोशार्धं, ‘half a kosa’. Mallinâtha explains it by क्रोशैकदेशं, ‘a half of a kosa,’ in accordance to the rule that the neuter substantive अर्धं means exactly equal parts or bisection of the whole. And the adjective अर्धः means a part, not necessarily a half. Kâlidâsa appears to have observed the rule with scrupulousness.—आर्धः, Hemâdri renders it by “महाकुलीनः”.—प्रकृतिपुरःसरेण, On this Hemâdri observes : “शत्रुवत्स्य पुरःसरकरणे व्याश्रितत्वाद्रामं प्रत्युद्गमनं नोक्तं.”

Canto XIV.

P. 429. St. 1.—प्रणाशात्, Hemâdri says, “ उपसर्गादसमासेऽपि णोप-
दशस्य”, Pânini. VIII. 4. 14. इति णत्वं.—दशान्तरे, The Southern and
the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following
authority produced by the Northern Mss. “ अवस्थायां वक्षान्ते स्यादशपि”
इति विश्वः ।

P. 429. St. 2.—ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्, Cf. Châritravardha-
na, “ किं तु प्राक्पुत्रालिङ्गनसुखस्य परिचितत्वात्सुतस्पर्शसुखस्योपलभोऽनुभवस्तरमा-
ज्ज्ञातौ ” इति. And Hemâdri has, “ तयोः समानेऽपि स्नेहे स्वसुतस्पर्शसुखमनु-
पममिति नात्रानौचित्यं.”—यथाक्रमं, Hemâdri and Vallabha construing
this with प्रणतौ explain thus “ यथाक्रमं प्रणतौ प्रवृद्धानुक्रमेण चरणपतितौ,” i. e.,
each of the princes bowed down to both the queens according to
their seniority, and as Kausalyâ was the senior of the two, she was
saluted first and after her Sumitrâ by both the princes. This ex-
planation appears to be necessary for a correct understanding of the
simile in the following verse.—विस्पृष्टमलान्धतया न दृष्टौ, Cf. Buddha-
charita, Canto VIII, Stanza 7. “ ततो भ्रमद्भिदिशि दीनमानसैरनुज्ज्वलैर्बाष्पहते-
क्षणैर्नरैः । निवार्यमाणविव तावुभौ पुरं शनैरजःस्नातमिवविभ्रमतुः ॥ ”

P. 430. St. 3.—बिभेद, ‘ broke through,’ ‘ rushed into’.—गङ्गा-
सरय्वोर्जलसुष्णतप्तं, ‘ like the waters (conjoined) of the Gangâ
and the Sarayû, heated by summer.’ As the heated waters belonged
to two rivers, so the hot tears dropped on the head of each of the
princes proceeded from the eyes of both the queens. Cf. Châritra-
vardhana: “ गंगासरय्वौ हि हैमवत्यौ । ग्रोष्मे हिमं क्षरंतीति प्रसिद्धिः”.

P. 430. St. 4.—मार्गान्, ‘ scars’. *lit.* passages, viz., through
which the darts had entered their persons.—आर्द्रानिव, ‘ as if they
were still fresh.’ Cf. Châritravardhana: “ नूतनानिव.”

P. 430. St. 5.—भर्तुः क्लेशावहा अलक्षणाहं, This refers to the popu-
lar notion that the prosperity or misery of the husband is caused by
the auspicious or inauspicious nature of the qualities the wife is
possessed of. Pandit's remarks are correct. He says, ‘ This refers
to the popular notion that the misery or prosperity that falls to the
lot of a recently married man is attributable to the inauspicious or
auspicious qualities of the wife he has just married. Sîtâ as-
cribes to her own inauspicious qualities or bad luck, that
soon after her marriage her husband had to go into banishment and
that Das'aratha put an end to his own life, thereby leaving the two

ladies she addresses in the condition of widows.' Cf. Châritravardhana : " पाणिग्रहणसमनंतरं भर्तुर्वनवासः धनुरस्य स्वस्थित्या च भक्त्योर्वैधव्यम्-भूदित्यात्मनो दुष्टलक्षणं सूचितवतीत्यभिप्रायः "—अनक्तिभेदेन, Hemādri explains this to mean, " भक्तिभेदस्याभावः अभक्तिभेदे तेन. " Vallabha says, " तुल्य-या भक्त्या, " 'with equal reverence'. On this Hemādri and Châritravardhana hold the following discussion, " तृतीया सप्तम्योर्बहुलं " Pāṇini, II. 4. 84. इत्यमभावः. Translate the aphorism:—'The change to अम् of the third and seventh case-affixes coming after an Avyayībhāva compound that ends in अ, occurs diversely.' As उपकुम्भेन or उपकुम्भं कृतं 'done by an उपकुम्भ.' उपकुम्भे निधेहि or उपकुम्भं निधेहि 'put it in the उपकुम्भ.' Compare also the *Vārtika* " सप्तम्या ऋद्धिर्नदीसमाससंख्यावयवभ्यो नित्यमभिहितं वक्तव्यम् " ।

P. 431. St. 6.—ननु, the word ननु is derived from the negative particle न and the interrogative particle नु and introduces a rhetorical question to which an affirmative answer is expected. See Apte's guide 286, pp. 206—207. Both Hemādri and Châritravardhana interpret ननु better than Mallinātha who construes it with उत्तिष्ठ. Vallabha too interprets like Mallinātha. Hemādri has, " हे वत्से उत्तिष्ठ । असां सानुजः सलक्ष्मणो भर्ता रामस्तथैव शुचिना पवित्रेण वृत्तेनाचारेण महत्कृच्छ्रं तीर्णो ननु. " And Châritravardhana says, " भो वत्से पुत्रि उत्तिष्ठ । सानुजः सलक्ष्मणोऽयं तव भर्ता पतिः शुचिना निष्कल्मषेण तवैव वृत्तेनाचारेण महत्कृच्छ्रं व्यसनं तीर्णं उत्तीर्णवान्ननु. "—प्रियाहो, Vallabha says, " प्रियवचनयोग्या, " 'who deserved to be addressed kindly'.—प्रियमप्यभिध्या, 'truly and yet kindly.' This refers to the proverbial difficulty of speaking kindly and truly at the same time. Cf. " सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान् ब्रूयात्सत्यमपियम्. " And also " न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः. " Ki. I. 25.

P. 431. St. 8.—मूर्ध्नि जलान्यपतन्, Cf. Buddhacharita, Canto I. verses 27—35. " ते जातमात्रमथ काञ्चनयूपगौरं प्रीतः सहस्रनयनः शनकैर्युक्ताः । मन्दारपुष्पनिकरैः सह तस्य मूर्ध्नि खान्निर्मले च विनिषेततुर्मधुधारे ॥ खान्निर्मले चन्द्रमरीचिशुभ्रे द्वे वारिधारे शिशिराण्वरीर्ये । शरीरसांख्यामनुत्तरस्य निषेततुर्मधुनि तस्य सौम्यं ॥ "—विन्ध्यस्य &c., On this epithet Hemādri makes the following remark: " विन्ध्यस्येति प्रत्यहं जायमानवृद्धिसूचकं. "—सरसीः, Châritravardhana explains this to mean, " महान्ति सरांसि सरस्यः " इति न्यासकारः.

P. 432. St. 9.—तावत्, 'already'.—राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा त-स्वोदितासीत्युनरुक्तशोभा, Mallinātha's explanation of the passage appears faulty, when he says राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजेन्द्रवेषरचनया उदिता या शोभा &c. Because he takes उदित as if it is one of the members of the compound. Supposing he does not connect the epithet in the manner he has explained it in his commentary, the epithet उदित ac-

According to the sense which he wishes to attach to it becomes useless unless he expounds it in the way already proposed by him. The gist of the passage is that Rāma already appeared so perfectly majestic even with his bark-dress as a hermit, that his royal dress could add very little to his majestic appearance. Hemādri understands उदित as equivalent to उक्त, from वद् and says, “यो रामस्तावत्पस्विषेवक्रिययापि तापसालंकारक्रियया सुतरामत्यन्तं प्रेक्षणीयो बभूव । तस्य रामस्य राजेन्द्राणां नेपथ्यस्यालंकारस्य विधानं करणं तेन शोभा उदिता उक्तां सती पुनरुक्तमिति दोषो यस्याः सा स्यात् (he appears to have read स्यात् for आसीत्) । पुनरुक्तदोषभयात्पुनर्नोभिधीयते इत्यर्थः । पूर्वमपि तस्य रमणीय-त्वात्किमाभरणैः प्रयोजनमिति भावः ”. And Châritravardhana interprets it in the following way: “यो रामस्तपस्विनां तपोधनानां वेषस्य क्रियया धारणे-नापि तावत्साकल्येन सुतरामत्यर्थं प्रेक्षणीयो दर्शनीयो बभूव । तस्य राज्ञां नेपथ्यस्यालंका-रस्य विधानेन या शोभा सोदितोक्ता पुनरुक्तदोषाभिधानो दोषो यस्यास्तथाभूता भवेत् । नापसवेधातिशयशोभया राजनेपथ्यशोभा द्वैगुण्येऽनुमितेऽपि यदि सा शोभा कीर्त्यते तदा यौनरुक्त्यं संपनीपयते इत्यर्थः ”. Mallinātha's interpretation, however, appears more correct than what these commentators give. Cf. “रम्याणां विकृतिरपि भियं तनोति. ” Also “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृती-नां. ” S'a. I. 20.

P. 432. St. 10.—सौधोद्भूत &c., Cf. St. 10, Canto II. “अवाकिरन् बाललताः प्रसूनेराचारलाजेरिव पौरकन्याः. ”

P. 432. St. 11.—सावरजेन सौमित्रिणा, i. e. Lakshmana and S'atrughna each held a chowry on either side of Rāma.—धृतातपचः. Analyse धृतमाहितमातपत्रं राजचिह्नं छत्रं यस्य तथोक्तः.

P. 433. St. 12.—मासादकाला गुरुधूमराजिः, Cf. Buddhacharita, Canto V. verse 44. “कनकोज्ज्वलदीपदीपवृक्षं वरकालागुरुधूपपूर्णगर्भं । अधिरुद्र स वज्रभक्तिचित्रं प्रवरं काञ्चनमासनं सिषेवे ” ॥—वायुवशेन भिजा, ‘split by the force of the wind as otherwise it (the कालागुरुधूमराजिः) would not look like the *Veni* of a young woman, which consists of three or more braids of hair.—रघूद्वहेन स्वयं, Cf. Châritravardhana. “यथा देवांतरादायातो नायको नायिकाया वेणि मोचयति ” । तथा च हारीतः । “न प्रोषिते अलंकुर्यान्न वेणीं मोचयेदिति. ” Compare also Hemādri, “न प्रोषिते अलंकुर्यान्न च [वा Ms.] वेणीं विमोचयेत् ” इति हारीतः.

P. 433. St. 13.—अनुष्ठितचारुवेषाम्, Analyse अनुष्ठितो रचितभारुहैवो वेशो नेपथ्यं यस्यास्तां तथोक्तां.—कर्णरथस्यां, Hemādri says, “कर्णरथः प्रवहणं पुंस्कन्धोद्यमानो रथ इति क्षीरस्वामी. ” From this explanation of Hemādri it appears that कर्णरथ was a conveyance borne on the shoulders of men. May it mean नालकी or a palanquin.—प्रपञ्चवातायनवृद्धयन्त्रैः, Cf. Buddhacharita, Canto III. verse 19. “वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि

परस्पोपासितकुण्डलानि । स्त्रीणां विरेजुर्मुखपंकजानि सक्तानि हर्षेऽपि पंकजानि ” ॥
 Translate : ‘The lotus faces of the women gleamed while they looked out from the windows, with their ear-rings coming into mutual proximity, as if they were real lotuses fastened upon the houses.’

P. 433. St. 14.—स्फुरत्प्रभामण्डलम्, Analyse स्फुरतीतिमद्भासुरं प्रभामण्डलं किरणजालं यस्य तत् ।—आनसूयं सा बिभ्रती शश्वतमङ्कुरागं, See *Adhyātma Rāmāyana Ayodhyākāṇḍa*, canto 9, verse 89. “अंगरागं च सीतायै ददौ दिव्यं शुभानना । न त्यक्ष्यतेऽगागेण शोभा त्वां कमलानने.” See also verse 27, canto XII. Cf. Hemādri : “अनसूयादत्तौऽगरागोऽन्यपुरुषसंगे मलिनः स्यादिति प्रसिद्धिः । अस्यां तु दिदीप एवेति पतिव्रतात्वं ख्यापितं.” And Chāritravardhana has, “अनसूयादत्तौऽगरागोऽपरपुरुषसंगे मलिनः स्यादिति पातिव्रत्यख्यापनामिति कथित्.” —शश्वत्तं, Hemādri discusses, “शश्वद्भवः शश्वतः । अन्यजानां भमात्रे टिलोपः । आराच्छश्वतोर्नप्यते । “शश्वतस्तु ध्रुवो नित्यः” । ननु शश्वत इत्यत्र । “कालाट्टञ्ज,” Pāṇini, IV. 3. 11. इति ठञा भवितव्यं । “येषां च विरोधः शश्वतिकः,” Pāṇini, II. 4. 9. इति निर्देशश्च । यथा न्यासकृत् । “शश्वद्भवः शश्वतिकः” । अस्मादेव शापकान्ता तां तत्वेऽपि इकादेश इति । वामनस्तु शश्वतमिति प्रत्युक्तेः प्रयोगाद्भवतीति । “मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शश्वतीः समाः” इति रामायणे. —पुनः, See St. 104, Canto XII, and our note on the same.

P. 434. St. 15.—बलिम्, ‘Furnished with auspicious things.’ The phrase probably means containing articles for his reception. Cf. Chāritravardhana : “पुष्पायुषहारयुक्तं निकेतं &c.” And Hemādri says, “उपचारवन्निकेतं” And Vallabha says, “उपहारयुक्तं.”—परिवर्हवन्ति, Chāritravardhana explains it to mean, “सोपस्काराणि सोपकाराणि वा.” And Vallabha says, “सपरिच्छदानि सोपकरणानि.”—आलेख्यशेषस्व, ‘of whom all that remained was a picture drawn on the wall.’ Cf. Chāritravardhana : “चित्रलिखितस्य.” And Vallabha says, “चित्रव्यस्तस्य । स्वर्ग-तस्य.” And Hemādri has the following on this, “इति सुकुमारं । परेष्वर्थे अपारुध्यं सौकुमार्यमिति वा मनः,” and Dinakara has, “आलेख्यं भित्तिलिखिताकृ-तिः शेषं यस्य.” See readings.

P. 434. St. 16.—तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति, ‘the properly considered merit is thine,’ i. e., saying, if we ponder over it thine only is that merit whereby &c.—नाश्रदयत्, On this Hemādri makes the following remark : “यदि वरस्त्वया नाररीक्रियते तदावृतवादिनया पिता स्वर्गा-द्भृष्टः स्यात् । यदुक्तं । यो वरं वरदं दत्त्वा न करोतीह [च Ms.] तत्तथा । स याति नरकं घोरं [नरकं घोरे Ms.] सह पूर्वैर्न संशयः.” And Vallabha says, “यदुक्तं । यो वरं वरदो दत्त्वा न करोति च तत्तथा । स याति नरकं घोरं सहपूर्वैर्न संशयः.”

P. 434. St. 17.—यथा चेतसि विस्मयेन क्रान्ता, Cf. St. 75., Canto XIII, and our note thereon.

P. 435. St. 18.—सभाजनायोपगमान्, ‘who had come to congratulate him.’—गौरवम्वधानं, On this Hemādri remarks : “इति अवधहेतुः.”

Cf. Buddhacharita. Canto III. Stanza 24. “अयं किल व्यायतपीनबाहू रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतुः । त्यक्त्वा धियं धर्ममुपेक्ष्यतीति तस्मिन्नि ता गौरमेव चक्रुः” ॥

P. 435. St. 19.—सीतास्वहस्तोपहृताग्न्यपूजान्, On this Hemādri remarks, “इत्यादरातिशयोक्तिः.”

P. 435. St. 20.—पुष्पं दिवः, ‘the flower of heaven,’ an epithet probably suggested by its form, the lightness and swiftness of its motion and perhaps by the alliteration that पुष्प affords “with पुष्पकम्.” *Cf.* Hemādri : “शोभाकरत्वादित्यर्थः.” He also observes on पुष्पक “रम्यत्वात्पुष्पमिव पुष्पकं । ‘इवे प्रतिकृतौ’ Pāṇini, V. 3. 96. इति कन्” ।—आत्मचिन्तासुलभं, ‘easily obtainable by his own desire,’ i. e., which he was to obtain whenever he should desire it. *Cf.* Chāritravardhana : “आत्मनश्चिन्तया स्मरणमात्रेण सुलभं सुप्रापं.”

P. 436. St. 21.—प्रतिपन्नराज्यः, Analyse प्रतिपन्नं लब्धमंगीकृतं वा राज्यं येन स तथोक्तः.—धर्मार्थकामेषु &c., *Cf.* St. 57, Canto XVII. and also “धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यस्त्वंकसेवी स जनो जघन्यः.”

P. 436. St. 22.—निर्विशेषप्रतिपत्तिः, Analyse निर्गतो विशेषो यस्याः सा निर्विशेषा अभिन्ना प्रतिपत्तिर्गौरवं यस्य स तथोक्तः.—कृत्तिकासु, Skanda is represented as the son of the Kṛttikās, whence he is called Kārtikeya. Śiva's semen fell into the Fire, who being unable to bear its splendour, went to Brahman; who directed Gangā to receive it. Gangā became pregnant with it and bore the embryo on a tuft of Śara grass. The group of the nymphs कृत्तिका. happened to see it: “शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीधरं । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचक्रुः । तासां विदित्वा भावं तं मातृणां भगवान्प्रभुः । प्रस्तुतानां पयः षड्विंदनैरपि चक्षदा । तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवर्धराः.” Mahābhārata Śālyā Gadā. Adh. 45, Sts. 2460-63. See our note to St. 47, our edition of the Meghadūta. See also Mahābhārata Vanaparvan Adh. 223-230.

P. 436. St. 23.—तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन, ‘Through him, averse to greed, the people were successful in enriching themselves.’ *Cf.* S’a. act VI, verse 155. “येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना । स स पुत्रपादने तासां दुष्यन्त इति दुष्यताम्.”—तेन विनेत्रा, On this Hemādri remarks : “अथैवतोऽपि नियतारं राममंतरेणापि कथं धर्मप्रवृत्तिरित्याह विनेत्रेति.”—तेन ध्वस्ता विघ्नबन्धं क्षिप्वावान्, ‘Through him the remover of obstacles the people were successful in the performance of religious rites.’—पितृमान्, ‘blessed with a father.’—पुत्री, ‘blessed with a son.’

P. 437. St. 24.—कृत्वा, On this Hemādri remarks, “स्थितयेत्यन्वाहार इति कश्चिन्.” And Chāritravardhana has “कृतेत्यत्र करोत्युपपु-

व्योः समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययः । अथ वा । कृत्वा वर्तमानयेत्यध्याहार्यं समान-
कर्तृकत्वं. ”

P. 437. St. 25.—संचिन्त्यमानानि &c., ‘when recalled to mind.’
Cf. Châritravardhana: “पुरातुभूतं कष्टं संस्मृत्य संस्मृत्य हृष्टावभूतामित्यर्थः.”
And Hemâdri and Vallabha have the following: “दुःखं चात्र विरहालापा-
दि न तु फलमूलादिजनितं । सुखनिवर्त्यत्वात् । तां तां विरहावस्थां विस्मृतां दृष्ट्वा परस्पर-
प्रेमदर्शनेन संतुष्टौ ब्रूवन्तुरित्यर्थः । यदुक्तं । “तदवोपनतं दुःखात्सुखं स्याद्रसवन्तरं ।
निर्वाणाय तरोश्छाया तप्तस्य हि विशेषतः.” *Cf.* Bhavabhûti.

P. 437. St. 26.—परिणेतुरानन्दयित्री, objective genitive.—शरपाण्डु-
रेण, Châritravardhana explains it to mean, “शरो मुंजाविशेषस्तद्वत्पाण्डुरेण.”
—अनक्षरव्यञ्जितवैह्वेन, ‘indicating without words (the existence
of) pregnancy.’

P. 438. St. 27.—वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्रौ, On this Châritravard-
dhana remarks: “अनेन गर्भिण्याः स्वभावोक्तिः.” And Hemâdri has the
following: “गर्भे हि क्षामता मातुर्मूर्च्छा इदिरौचकं ” इति वाग्भटः and
goes on saying, “आम्लेष्टता स्तनौ पानौ सुस्तन्यौ कृष्णचूचकौ ” इति बाहडः.
—बिलज्जमानां, On this Hemâdri observes: “प्रथमगर्भया । अभिलाषप्रप्रे-
युक्तैव लज्जा.” And Châritravardhana has, “प्रथमगर्भाधाने दोहदप्रप्रे ह्रीय-
माणत्वमुचितं.”

P. 438. St. 28.—हिंसैर्दृष्टनीवारबलीनि, In which (morsels of) wild
rice offered as oblations (by the Munis) are eaten by the ferocious
wild beasts. *Cf.* Vallabha: “हिंसैर्दृष्टसन्वैर्दृष्टनीवारफलानि वनगजमहिषादिभि-
रुपभुक्तनीवारशालिफलानि ” And Dinakara says, “हिंसैर्दृष्टः कवलितो नीवारस्य
बलिरूपहारो यत्र तानि.” Pandit says, ‘The oblations here referred to
were offered to dogs and crows after the sacrifice called Vais’vadeva,
and left on the banks of the sacred rivers for the benefit of those
innocent animals, but which were seized by beasts of prey. दृष्ट
is a difficult word here. It properly means nibbled, gnawed, and
not eaten (उपभुक्त); and Vallabha’s interpretation, that takes नी-
वारबलयः to stand for बलित्वेन भविष्यमाणानि यानि शालिस्थानि नीवारफलानि,
i. e., the rice not as cooked and ready to be eaten, but paddy as
yet on the Nivâra stalks and which were to be hereafter
gathered, cooked, and offered as oblations बलयः, seems to explain
the word दृष्ट better than either Mallinâtha or Dinakara.’ This
difficulty is removed if we read “हंसैः” instead of “हिंसैः,” which
reading is also the text of Châritravardhana, Sumativijaya, Vija-
yânandasuri’s varacharanasevaka and the two Mss. of Hemâdri’s
Darpana (the third Ms. of Hemâdri’s Darpana reads हिंसैः and
interprets “अय्ययद्वयभादिभिः” &c., like Vallabha). The secondary

meaning of दष्ट would be कवलित 'made a morsel', as interpreted by Châritravardhana or उपभुक्त 'eaten,' 'devoured,' as interpreted by Vallabha and others, if we but overlook the primary sense of that word. Because words are generally employed in the primary sense or in their secondary acceptation. The Bali oblations of the Vais'vadeva are generally offered to crows, flamingoes, Sârana birds and other feathered animals. Cf. यासां बलिः सपदि मद्गृहेहलीनां । इमैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः. *Mri.* 1. And also to dogs, Bhutas, Chândalas, apcstates and crows and not to carnivorous animals. Cf. "धचाण्डालपन्नित्वायसंयोऽन्नं भूमौ विकिरेत्" । It is true that these commentators have not produced any authority for their interpretation from any one of these Kos'as or lexicons, nevertheless their parallel expressions may without any scruple be relied on. Cf. Rāmâyana Uttarkânda, Canto 52. "तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव । गंगातीरिण्यविष्टानां ऋषीणां द्रष्टेजसां । फलमूलाशिनां देव यादमूलेषु वर्तितं । एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनां । अप्येकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने."—कुशवन्ति, Vallabha interprets it by "दर्मेहैरितानि," 'green with Kus'a-grass.' But Châritravardhana makes the following remark: "कुशवन्तीत्यनेन कुशस्य जन्मसूच्यते."—संबद्धवैखानसकृन्वकानि, Cf. Hemâdri: "वैखावसानं वानप्रस्थानां मृगीणां कन्या यत्रेति क्रीडायोन्यता." See readings.

P. 439. St. 30.—कृद्धापणं, Hemâdri says, "इति पौरसमृद्धिः".

P. 439. St. 31.—विजितारिभद्रः. The name of the person asked was विजय as given in Adhyâtma Rāmâyana. "कथाप्रसंगात्पप्रच्छ रामो विजयनामकं । पौरा जानपदा मे किं वदन्तीह शुभाशुभं । सातां वा मातरं वा मे भ्रातृन्वाकैः कर्त्यामथ । न भेतव्यं त्वया ब्रूहि शापितोऽमि ममोपरि । इत्युक्तः प्राह विजयो देव सर्वं वदन्ति ते । कृतं सुदुष्करं कर्म रामेण विदितात्मना । किं तु हत्वा दशग्रीवं सीतामाहृत्य राघवः । अमर्षं दृष्टः कृत्वा स्ववेदम प्रत्यपादयत्" इति. See readings.—सर्पाधिराजोरुभुजः, On this epithet Hemâdri remarks: "इति शत्रुवधे दाढर्यः."

P. 440. St. 32.—निर्वन्धपृष्ठः &c., Cf. Buddhacharita, Canto XIII. verse 60. "काष्ठं हि मयन् लभते हुताशं भूमिं खनिर्वदति चापि तोयं । निर्वन्धिनः किं च न नास्य साध्यं न्यायेन युक्तं च कृतं च सर्वं ॥—परिमहादन्वज, Vallabha says, "सीतास्वीकारवज्र्यं त्वदीयं सर्वं चरितं स्तुवन्ति । राजा यत्परिग्रहचिरोषितदारस्वीकारमकारि । तदस्माकमप्येव पतिमिति जनोक्तिः". And Châritravardhana has "सद्गुणस्यापि गृहे कलत्रं शोकनीयं किं पुनर्दुराचारस्य राक्षसराजस्येति भावः । अन्यथेति दर्शनार्थेऽन्यथ." "

P. 440. St. 33.—विदग्धे, Hemâdri "कर्मकर्तरि । प्राक्सीतासंबन्धमधुना पृथग्भूतमित्यर्थः." And Châritravardhana has: "प्राक्सीतामिलितमभूदिदानीं पृथगजनीत्यर्थः". And Vallabha has: "यथा अतितप्तमथो लोहमयोधवेनाह्वं वदिदार्थेन प्रकृति" .

P. 440. St. 34.—एकपक्षश्रवणविह्वलत्वात्, Vallabha explains it to mean, “ एकपक्षनिश्चयसंयुतत्वात् । असमर्थत्वात् ”. And Châritravardhana has : “ इयोः पक्षयोर्मध्ये एकपक्षस्याभये यद्विह्वलत्वं तस्मात्.” See readings.

P. 441. St. 35.—अपि स्वदेहात्किमुत्तेन्द्रियार्थात्, Cf. Rāmāyana Uttarkāṇḍa, Canto 50. “ अथाहं जीवितं ज्ञात्वा युष्मान्वा पुरुषर्षभाः । अपवादमयास्मीतः किं पुनर्जनकात्मजां.”—वाच्यं, Here Hemādri quotes the following from Pratāpamārtanda. “ उपकोशश्च निर्वादो विज्ञेयं वाच्यमद्वयोः ” इति.

P. 441. St. 36.—आत्माश्रयं, Analyse आत्मा आश्रयो यस्य तत्.—पुनश्चेदमुवाच वाच्यं, Hemādri says, “ स्वापवादकथनानन्तरं पुनरप्यब्रवीदित्यर्थः.”

P. 441. St. 37.—राजर्षिवंशस्य, The royal sage here alluded to is Manu, the ancestor of Rāma who founded the throne at Ayodhyā.—सदाचारशुचिः, Hemādri interprets it by “ सता प्रशस्तेनाचारेण शुचिः पवित्रस्य । सतामिति वा.”—पयोदवातादिव दर्पणस्य, ‘as a soiling coat covers over a looking-glass from a gust of the wind when accompanied by rain.’ Hemādri interprets पयोदवातात् by “ यथा पयोदेन युक्तो वातस्तस्मादाद्रादित्यर्थः.” And Châritravardhana has : “ पयोदकानीनो वातरतस्मात्पयोदवातादप्परमाणुसंयुक्तात् ”. Vallabha says, “ पयोदवातादनपवनात् ”.—कलंकः, On this Hemādri holds the following discussion : “ वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्कलंक इति द्वितीयाऽभावः । पश्य मृगो धावति इतिवत् । Cf. Uttar. I. 25. “ यन्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकधेनैः साधु शुद्धं चरित्रं । मन्सम्भवात्कर्मला किंवदन्ती स्याद्वेदस्मिन्हन्त धिक्कामधन्यम्.”

P. 442. St. 38.—सोऽहं न ईशो, ‘that I am unable,’ ‘I am, therefore, unable.’—आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः. As a large elephant who has never experienced bondage before is unable to bear. i. e., does not submit to, a post erected for tying him to. Cf. Châritravardhana : “ आलानाय गजबन्धनाय कल्पितमालानिकं स्तम्भं,” and Vallabha has, “ आलानिकं बलातिगं मूललम्बपदमालानीभूतं स्थाणुं.” and Hemādri interprets it like Mallinātha.—तत्पूर्वं, ‘the first,’ ‘without a predecessor.’ Châritravardhana and Hemādri analyse the compound thus : “ स एव पूर्वः प्रथमो यत्र तत्पूर्वः.”—अवर्णे, Hemādri explains it to mean, “ विरुद्धा वर्णा यस्य सोऽवर्णः । यद्वा । अवर्णं श्रुतिविपर्ययः ” ।

P. 442. St. 39.—समुद्रमेभि, On this Châritravardhana remarks, “ भूमिपरित्यागे राज्यप्राप्तुरेव फलप्रवृत्तिः.” And further on the next verse he observes, “ किमियमसती यत्परित्यज्यते इत्यत आह.”

P. 442. St. 40.—किं तु, This particle should be read long as being at the end of a Pāda.—ज्ञाश्रीनो नलत्वेनारोपिता, this is an example of what is called यतिभङ्ग. Almost all other commentators than Mallinātha read निरुपिता for आरोपिता, which, however, seems to be a spu-

rious reading substituted to avoid this fault. For another example of this see Jayadeva's *Gitagovinda* : "कान्ताधरं धरणितलं यच्छ गच्छन्ति यावद्भावं शङ्करसारस्वतमयजयदेवस्य विष्वग्वांसि । छाया &c." See also *Siddhanta S'itromani* p. 86. Cal. edi. Here an eclipse of the moon is alluded to. The notion is that it is owing to her own fault or sin that the moon is eclipsed. Cf. Hemādri : "तथा ज्योतिःशास्त्रे । "शशमेके सृगं त्वन्ये भूच्छायामपरे विदुः । इन्दोर्मण्डलमालिन्यं तमः स्पर्शमलं परे ।" उक्तं च । "अंकं केऽपि शशङ्कुरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे । सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूमेऽथ बिम्बं परे । इन्दोर्यदलितेन्द्रनीलशकलस्यामं दरीदृश्यते । तन्मन्ये परिपीतमधतमसं कुक्षि-स्थमालोक्यते ।" And Châritravardhana has, "शशमेके । अध्रमपरे । अध्रज-येत्यन्ये । चन्द्रस्यान्तो मालिन्यं सत्यामिति केचित् । एष्वेकतमयक्षैकार्थयेनेदमुक्तं ।" and further on the next verse he observes : "यदि लोकापवाद एव गरीयान् तर्हि किमर्थं दशयीवादिघातार्थं प्रयासो विहितः इत्यतः ।"—मतो मे, Hemādri discusses "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च," Pāṇini, III. 2. 188. इति कः । कस्य च वर्तमाने षष्ठी । यद्वा । "तं मे शब्दौ निपातेषु दृश्यौ त्वया मया इत्येतस्मिन्नर्थे" इति नामनः. Translate the aphorism :—'And after roots denoting inclination, understanding, or respect, the affix क is employed with the force of the present.' The word मति means 'wish' or 'desire'; बुद्धि means 'knowledge'; and पूजा means 'worship', 'honour,' or 'respect.' As राजा मतः-इष्टः-बुद्धः-ज्ञातः-पूजितः &c., 'the king wishes, desires, thinks, knows, honours, respects &c.' The force of the word च is to include other kinds of verbs not included in the above Sūtra. Thus the following participles have their senses confined not to the past time only—शीलितः 'practised,' रक्षितः 'protected,' क्षान्तः 'forbearing,' आकृष्टः 'censured,' जुष्टः 'pleased,' रुष्टः 'angry,' रुषितः 'angry,' अभिव्याहृतः 'uttered,' तृष्टः 'happy,' तुष्टः 'satisfied,' and अमृतः 'immortal.' So also सुप्तः 'sleeping,' शयितः 'lying down,' आशितः 'eaten,' लिप्तः 'smeared,' तृप्तः 'satisfied'; all these have a present signification. See readings.

P. 443. St. 42.—करुणाद्राचिन्तैः, 'by you with your hearts softened with compassion,' i. e., by allowing your hearts to be softened with compassion for Sitâ.—धारयितुं, passive infinitive.—मया, Châritravardhana discusses : "गतिबुद्धिप्रत्यवसानाथेऽब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स गौ," Pāṇini, I. 4. 52. इत्यादिना नियमान्मयेति कर्तरि तृतीया." See Apte's guide 179. p. 132, and also 44. p. 31.

P. 443. St. 43.—न कथन, &c., Compare *Buddhacharita*, Canto II. verse 11. "नाशो वधो बन्धुषु नाप्यदाता नैवाव्रतो नानृतिको न हिंसः । आसी-जदा कथन तस्य राज्ञे राज्ञो ययातेरिव नाहुषस्य" ॥

P. 444. St. 44.—लक्ष्मणपूर्वजन्मा, On this epithet Hemādri makes the following remark : "यद्यपि भरते लक्ष्मणायजन्वं तथापि प्राधान्यात्प्रकृतत्वा-

श्रामः." This view of Hemâdri appears to be in conformity with the Rāmâyana. But Kâlidâsa regards, at least in this part of his poem, Bharata to be younger than Lakshmana. Cf., Sts. 72-73. Canto XIII. And our note to the same.—सौम्य, Hemâdri discusses, "सास्य देवता," Pânini, IV. 2. 24. इत्यधिकारे। "सोमादृचणो" Pânini, IV. 2. 30. विधानात्। अन्यत्र सौम्येति चिन्त्यं। उपमानात्साधुः"। And Châritravardhana has the following : "ननु "सास्यदेवता" इत्यधिकृत्य "सोमादृचण" इति विधानादन्यत्र सौम्याति चिन्त्यम्। उपमानात्साधुरित्येके। सोमो देवता-नृतिहेतुतःसुन्दरेऽपि। नृतिहेतुत्वादुपचारात्सौम्य इत्युच्यते."

P. 444. St. 45.—दोहदशंसिनी तपोवनेषु स्पृहयालुरेव, That is दोहदं कथयन्ती तपोवनेषु स्पृहयालुरेवमिति शंसन्ती. See above Sts. 26, 28.—एव, 'already.'—तद्वचपदेशनेयामेनां वाल्मीकिपदं प्रापय्य त्यज = तद्वचपदेशेन नीत्वा वाल्मीकिपदं प्रापय्य [तत्र] त्यज. Cf. Padma Purâna Pâtâlakhandâ, Râmâs'va. "अद्यैव रात्रौ जानक्या दोहदस्तापसीक्षणे। तन्मिषेण रथे स्थाप्य मोचयैनां महद्गते"।—एनां, On this epithet Hemâdri discusses : "एनामित्यन्वादेशो न। तथा काशिकावृत्तौ। कथं। "अयं दण्डो हरानेन। एतमार्तङ्गितं विद्यादिति यत्र। कस्यचिद्रस्तुनः किञ्चिद्विधाय व्रक्यान्तरेण पुनरस्यैवान्यदुपदिश्यते सोन्वादेशः। इह तु वस्तुनिर्देशमार्तङ्गकृतं। एकमेव विहितमिति।"—तपोवनेषु, Here Châritravardhana discusses, "वनेष्वेवत्यत्रेऽसितस्याविवक्षितत्वात्। "स्पृहेरीसितः", Pânini, I. 4. 36. इति प्रातस्य संप्रदानस्याभावः"।

P. 444. St. 46.—मातरि, i. e., रेणुकायां.—भार्गवेण प्रहृतं, Cf. Padma Purâna Pâtâlakhandâ Râmâs'vamedha. "पित्राज्ञां जामदग्न्यो मातरं चाप्यधातयत्। गुरोराज्ञा नैव लघ्या युक्तायुक्तापि सर्वथा।" See note to St. 65, Canto XI.—प्रत्यमहीदम जज्ञासनं, Cf. Buddhacharita, Canto VIII. verse 44 "अहं हि जानत्रपि राजज्ञासनं बलात्कृतः कैरपि देवतैरिव। उपानयं तूर्णमिमं तुरंगमं तथान्वगच्छे विगतभ्रमोऽभवन्"॥ On this Hemâdri remarks : "कथं क्रूरे कर्मण्यङ्गीकार इत्याह."—आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया, Cf. Padma Purâna Pâtâlakhandâ Râmâs'va. "अकृत्यनपि कार्यं वै गुर्वीक्षा नैव लघयेत्." And Châritravardhana has the following : "अग्रजस्य जनककल्पाद्गुरुत्वं."

P. 445. St. 47.—अत्रस्तुः, On this Hemâdri remarks, "अत्रस्तु-भिरिति गभिणी धारणयोग्यं." And Châritravardhana has, "इत्यनेन गभेपी-ज्ञाभावः सूच्यते."

P. 445. St. 48.—आत्मन्यसिपन्नवृक्षं जातं, 'Become the sword-leaved tree towards her.' असिपन्नवनं is the name of a Naraka or hell where the leaves of the trees are like blades of a sword. See Bhâgavata Purâna, Sk. V. Adh. 26., Gadya 7, "यस्त्विह वै निजवेदस्यादनापति अपगतः पाषण्डं चोपगतस्तमसिपन्नवनं प्रवेश्य" इति. Pandit says, 'In one of the hells, the seventh in number, the Bhâgavata Purâna prescribes a forest of Asipattrâ trees, which those who, except in times of adver-

sity, neglect the rites enjoined by the Vedas and accept doctrines which are not orthodox, have to enter as a penalty for their heresies.' Châritravardhana translates असिपत्रः by "सेहुण्डवृक्षः".

P. 446. St. 49.—अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन, Cf. Châritravardhana: "कीदृशेनाह्णा अत्यन्तं लुप्तं नष्टं प्रियस्य रामस्य दर्शनं यस्य तेन नेषेण". And Hemâdri explains it as "अत्यन्तं लुप्तं प्रियदर्शनेन यस्य तेन." And Vallabha has, "नितान्तत्यक्तपतिसङ्गमेन".—सव्येत्तरेण स्फुरता तदह्णा आख्यातमस्यै, On this epithet Hemâdri makes the following remark: "वामं शरीरे सव्यं स्यात्". "दृगन्तमध्ये स्फुरणेऽर्थसंपत् । सौत्कण्ठता स्यात्स्फुरिते दृगादौ । जयो दृशोऽथ स्फुरणे रणे स्यात् । प्रियश्रुतिः [प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते Ms.] प्रस्फुरिते च कर्णे । पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे । स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजातः । सदा फलाग्निः [स्पन्दः फलानि Ms.] प्रदिशत्यवश्यं । निहंत्यनुकाङ्क्षविपर्ययेण " इति वसंतराजः. " Cf. also Râmâyana Uttarakânda, Canto 50. "अशुमानि वह्न्येव पश्यामि रघुनन्दन । नयनं मे स्फुरत्यय गात्रोत्कम्पश्च जायते । हृदयं चैव संमिश्रेण अस्वस्थमेव लक्ष्ये । औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम । पुरे जनपदे चापि कुशलं प्राणिनामपि । इत्यञ्जलिहृता सीता देवता अभ्याषात् " इति.

P. 446 St. 50.—आशङ्कसे, The Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the following:—"शंसतेरेषेक्षायामात्मनेपदमिष्यते".—शिवं भूयात्, Cf. Buddhacharita, Canto XI. verse 69. "इहागतआहमितो दिदृक्षवा मुनेरराडस्य विमोक्षवादिनः । प्रयायि चायैव नृपास्तु ते शिवं वचः क्षमेयाः शमतत्त्वनिदुरं ॥"—करणैरवाह्यैः, Châritravardhana explains the plural by saying "अवाह्यैरन्तैः करणैर्मनोबुद्धयहंकाराख्यैः." And Vallabha has, "अन्तःकरणैर्बुद्धिमानाहंकारैः." The four internal senses, according to the *Vārtika* on the Vedānta Sūtra, are: "मनोबुद्धिरहंकाराभितं करणमान्तैः । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे". Cf. also Padma Purāna, Pātālakhanda Rāmās'va. Adh. 55. "रामं भूयाद्धि कल्याणं भरते वा तथानुजे । तत्प्रजासु च सर्वत्र मा भवन्तु विपर्ययाः."—सावरजस्य, Hemâdri says, "भद्रार्थत्वात् "चतुर्थी चाशिष्यायुष्य" Pānini, II. 3. 73. इति षष्ठी."

P. 446. St. 51.—विनास्यन्, 'who was about to desert.'—वनाञ्जे, In this epithet अन्त might be taken in the sense of स्वरूप being equivalent to वनप्रदेशे. Cf. Vaijayanti as quoted by Hemâdri and Châritravardhana: "अन्तोऽयवसिते नृत्यो स्वरूपं निश्चयेऽन्तिके." Compare also Ki. VI. 17. "शुचिमाससाद स वनान्तप्रबन्धम्."—पुरस्तात्, On this Hemâdri and Châritravardhana quote the following from Vaijayanti: "प्राच्यां पुरस्तात्पथमे पुरोर्थेऽप्यत इत्यपि."

P. 447. St. 52.—निषादाहतमौषिषः, 'to whom an excellent boat was brought by the ferryman.' Compare Hemâdri's explanation. "निषादः भूपचावन्तेषासी चाण्डालपुष्कलाः । आचाण्डालासु संकीर्णाः । इत्यथ तु क्षीरस्वामी । यत्सतिः । 'विमान्पूर्वावधिकस्तु क्षत्रियायां विद्वः शिवा । जातोऽयवदस्तु

शूद्रायां निषादः पारशवोऽपि च । आश्रयाद्वैश्यकन्यायामन्त्रो नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते. " Cf. Chāritravardhana: " सीतायाः सममित्यध्याहार्यं व्याख्येयमन्यथा । " सीता तमुत्थाप्य जगाद " इति वक्ष्यमाणेन विरोधः स्यात्. "—संधामिव, He crossed the Gangā, as if he were crossing i. e. fulfilling the promise that he had made to his brother of taking and abandoning Sītā beyond the Gangā near the hermitage of Vālmiki. Mark the play upon ततार.

P. 447. St. 53.—और्यातिको मेघमिव, 'like a cloud breaking down portentously.' Hemādri explains it to mean: " उत्पत्तोऽशुभसूचनं प्रयोजनं यस्य स मेघः. " See readings.—उज्जगार, On this Hemādri remarks, " इति प्रतिपाद्यस्यानभिमतत्वं. "

P. 448. St. 54.—प्रकृति, Hemādri explains it to mean, " उत्पत्ति-स्थानं कारणं वा. "

P. 448. St. 55.—इक्ष्वाकुवंशप्रभवः, Cf. Buddhacharita Canto IX. verse 4. " शुद्धौजसः शुद्धविशालकीर्तेरिक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः । इमं जनं वेणुभवानधीरं धृतयहे मंत्रपरिमहे च " ॥—इहौ प्रवेशं जननी न तावत्, 'at first her mother did not grant her entrance into her.' That is the Earth did not receive Sītā her daughter into her bosom at the time (तावत्), when she threw herself down upon her person, as she did afterwards (See Canto XV. verses 81-84), as if because she (Earth) did not know how it was possible that Rāma her husband should have deserted her in that way. Cf. Hemādri: " तावदिति पञ्चान्त्रवेशं दास्यत्येवेत्युक्तं. " Chāritravardhana has, " तावदित्यनेन पञ्चाशस्यतीति सूच्यते. " Compare also Padma Purāna Pātālakhanda Rāmās'vamedha. " तदेव पृथिवी तात जग्राह तनयामिमाम् । रामो विपापिनीं सीतां न जह्यादिति शंकिनी. "—अकस्मात्, Hemādri explains it to mean, " विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं तथा गणदर्पणे । " चिररात्राय चिराहायाकस्माच्चिरस्य मम. "

P. 449. St. 56.—दुःखं न विवेह, Cf. Hemādri, " तथा कुमारसंभवे । " कृतोपकारेव रतिर्बभूव, " and further he observes: " संज्ञा स्याच्चेतना नाम. " —मोहात्, 'than the faint.'—समतप्यतान्तः, On this Pandit makes the following remark: ' The केषिन् whose refutation is attempted by Mallinātha (see commentary) are perhaps right and he is wrong. समतप्यत is not passive but Atmanepada from तप्, of the fourth conjugational class, in which that root is often conjugated both Parasmai and Atmane in a sense other than that allowed by the Sūtra तपस्तपः कर्मकस्यैव (Pāṇini, III. 1. 88.) The following are a few examples: जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः कः स्विह R̥igveda X., 84, 10. उप स्वारातिः सुकृतस्य तिष्ठान्वितस्तं इदं

तप्यते मे *ibid.* 95, 17. विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपाजितं । तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे ऋषे. *Mahābhārata* I. 6217. तप्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् *ibid.* IV. 1668. कामार्थः परिहीणोऽयं तप्येयं तेन पुत्रकाः *Ibid.* I. 3165. दुःखैर्न तप्येन्न सुखैः प्रहस्येत्समेन वर्तते सदैव धीरः *Ibid.* 3585. ' Hemādri explains this to mean, "प्रत्यागतासुः प्रत्यागता असव प्राणाः यस्याः सा सती अन्तः समतप्यत । कर्मकर्तरि ।" And Vallabha says "प्रत्यागतासुः प्राप्तप्राणा सती अन्तर्हृदये समतप्यत । तस्याः सीताया मोहान्मूच्छीतः प्रबोधः सचेतनाकरः कष्टतरोऽभूदुःसह्तरो बभूव । किभूतः प्रबोधः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो लक्ष्मणकृतव्यजनादियत्नप्राप्तः ॥ " He too probably takes समतप्यत in the sense of कर्मकर्तरि or the reflexive passive like Hemādri. Hemādri as well as Vallabha interpret the sense of समतप्यत in the कर्मकर्तरि or the reflexive passive ; which interpretation of theirs is wrong, and rightly refuted by Mallinātha. Mallinātha is right when he interprets the sense of समतप्यत in the passive voice. And Pandit's attempt by adducing so many quotations in support of his remarks on Mallinātha's refutation appears to us quite incorrect. The sense of the form समतप्यत may be active from the intransitive root तप् of the fourth class *Atmanepada*. According to Pāṇini the root तप् is generally used in the reflexive passive when it has only for its object a cognate form derived from the (same) root, i. e. तप्. "तपस्तपः कर्त्तव्येव," Pāṇini, III. 1. 88. Translate the aphorism :—' The agent of the verb तप् 'to heat,' becomes similar to the object, only when the object is the word तप् itself. ' Thus तप्यते तपस्तापसः 'the devotee performs austere devotion'; but not so in उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः 'the goldsmith heats the gold.'

P. 449. St. 58.—आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः, Cf. *Padma Purāṇa Pātālakhanda Rāmās'va*. "समीपे ते मुनेरस्ति वाल्मीकिरायमो महान्."

P. 450. St. 59.—वाक्यम्, On this epithet Hemādri makes the following remark : "वाक्यशब्दस्याविशेषणाभावाद्वाच्यार्थप्रायत्वं । यद्वा । काव्येषु [काव्ये Ms.] संक्षेपानादरः. "—साम्बच्चिराय जीव. Compare *Buddhacharita*, Canto I. verse 81. "तन्मा कृथाः शाकमिमं प्रति त्वं तन्मौम्यं शान्त्यं हि मनुष्यलोकं । मोहनं वा काममुखमिदादा यो नष्टिकं भोष्यति नास्य धर्मम्. " ॥—विडीजसा विष्णुरिव, Hemādri and Vallabha have the following: the former says, "आदिन्यतये शक्रस्य विष्णुः कर्त्तायान् । " उपेन्द्र इन्द्रावरजः " इत्यमरः ।" and the latter has, "आदिन्यत्वेन हि शक्रस्य विष्णुः कर्त्तायान्. " But the reference in this verse appears to be made to उपेन्द्र or the Dwarf incarnation of Vishnu. Vāmana, the Dwarf, was, according to *Vishnu Purāṇa* (Wilson's V. P. Vol. III. p. 18), the son of Kās'yapa by Aditi, the mother of Indra. It is not clear to what legend or legends Kālidāsa refers when he alludes to the entire dependence of

Vishnu upon the will of S'akra, to whom the former is always represented as being superior. See Wilson's Vishnu Purāna, Vol. III. pp. 18-19, and also other Purānas.

P. 450. St. 60.—प्रजानियेकम्, On this epithet Châritravardhana makes the following remark, “प्रजानियेकं सुनोरित्यनेनान्यस्य कस्यापीति चित्ते मा कार्ष्णरिति सूच्यते.” And Vallabha says, “भंग्या गर्भग्रहणं सूचयति.”—विज्ञापय, Cf. Padma Purāna Pâtālakhandā Rāmās'va. “अथ यज्जन्तुं ब्रूहि सर्वं मत्सन्देशं रघून्मम । त्यक्त्वा वने महाघोरे रामेण निरघा सती &c.”

P. 450. St. 61.—वाच्यस्त्वया महत्त्वनात्स राजा, On this Hemādri observes : “ इति युक्तयुक्तविचाराभावः [विचारभावः Ms.] । कथं मया वक्तुं शक्यते इति चेन्महत्त्वनात् &c.” Compare for a parallel idea Buddhacharita, Canto VI. verses 23-24. “ एवमादि त्वया सौम्य विज्ञाप्यो बहुधाधिपः । प्रयतेथास्तथा चैव यथा मां न स्मरेदपि ॥ अपि नैर्गुण्यमस्माकं वाच्यं नरपतां त्वया । नैर्गुण्याच्यज्यते स्नेहः स्नेहत्यागात्र शोच्यते ” ॥—वह्नौ विद्युद्धामपि, On this Hemādri observes : “ इत्यपराधनिरासः । लोकापवादधवणादिति त्यागहेतौ दौर्बल्यं । अनेन धीरानाधिकारत्वं [धीरप्रकारत्वं Ms.] । तथा रुद्रः । “सा धीरा वक्ति वक्रोक्त्या भिर्य कोपात्कृतागमम्” इति.—श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य, On this Châritravardhana remarks : “ अथ वा कुलस्य वंशस्य गरीयसा प्रत्यक्षप्रमाणनाधिगतं मम नैर्मल्यमनादृत्य सत्यमसत्यं वेति संशययुक्तात्परोक्षाज्जनापवादधवणादेव त्यक्तवत्तत्त्व सदसद्रूपवहाराभिज्ञस्य विद्यान्वययोः सदृशमिति सीताया वक्रोक्तिः,” Cf. Padma Purāna Pâtālakhandā Rāmās'vamedha. : “ सौमित्रे गच्छ रामं त्वं धर्ममूर्ति यशोनिधि । मद्राक्ष्यमेवं त्वं ब्रूयाः समक्षे तपसां निधेः । मां तत्याज भवान् यदं जानन्नपि विषापिनी । कुलस्य सदृशं किं वा शालजानस्य तत्फलं.”

P. 451. St. 62.—कल्याणबुद्धेः, Hemādri explains, “कल्याणी शुभा बुद्धिर्यस्येति पुंवद्भावः,” and further he as well as Châritravardhana say, “ इति सोढुण्टे [सोत्कण्टने Ms.] ”.—न कामचारो मयि शङ्कनीयः, Compare Buddhacharita, Canto VIII. verse 49. “ तदेवमावां नरदवि दासतां न तत्प्रयातं प्रतिगन्तुमर्हसि । न कामचारो मन नास्य वाजिनः कृतानुयावः स हि देवतैगतः ” ॥—विस्फुर्जेयुः, Hemādri renders it by “स्फुरणं”, and Châritravardhana by “समृद्धिः”.

P. 451. St. 63.—उपस्थितामपास्य लक्ष्मीं, This refers to Rāma's banishment just as he was about to be crowned. Compare Buddhacharita, Canto VIII. Stanza 83. “ त्यज नरवर शोकमेधि धैर्यं कुपतिरिवार्हसि धीर नाशु मोक्तुं । लज्जमिव मुदितामपास्य लक्ष्मीं भुवि बहवां हि नृपा वनान्यभीष्टुः ” ॥ —तदास्पदं प्राप्य, Mallinātha's construing त्वद्भवने with आस्पदं प्राप्य is not happy. It would be right to take आस्पदं प्राप्य absolutely in the sense of ‘having got the ascendancy’ or it would also be preferable to translate तदास्पदं in the sense of ‘that position,’ viz., which she wished to gain at first but

was disappointed by Rāma's going into exile. Whatever interpretations we put upon तदास्पदं प्राप्य, त्वद्भवने can only be properly construed when taken with वसन्ती. Cf. Hemādri: "पूर्व जाम्बुपस्थितां लक्ष्मीमपास्य त्वक्त्वा मया सीतया सार्धं वनं प्रपन्नोऽसि । तया लक्ष्म्याय त्वय्यास्पदं प्रतिष्ठां प्राप्य त्वद्भवने वसन्त्यहं रोषाज्ज सोढारिम । कर्मणि लुट् । यदा ते व्यसनं तदाहमधुना त्वन्येति भंगोक्तिः । " आस्पदं प्रतिष्ठायाम् " Pāṇini, VI. 1. 146. इति साधुः । आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठेति काशिकावृत्तौ." And Châritravardhana's comments are: "पूर्वमुपस्थितां प्राक्प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य त्वक्त्वा मया सार्धं सयं वनं प्रपन्नो गतोऽसि । तया लक्ष्म्या त्वद्भवने भवद्भवे वसन्ती त्वहं रोषाज्ज सोढारिम । किं कृत्वा । त्वय्यास्पदं प्राप्य । यद्यन्यत्रोत्प्रेक्षाद्योतकं पदे नास्ति तथाप्यर्थोदुत्प्रेक्षा व्यंग्या." Vallabha also reads: "त्वय्यास्पदं प्राप्य, and interprets त्वय्यास्पदं स्थानं लब्ध्वा.....त्वद्भवने वसन्ती...अहं न ..... चक्षमे."

P. 451. St. 64.—भूत्वा शरण्या, &c. Compare Buddhacharita, Canto VII. verse 47. "एवं प्रवृत्तान्भवतः शरण्यानतीव संदंशितपक्षपातान् । यास्यामि हित्वेति गमापि दुःखं यथैव बन्धुस्त्यजतस्तथैव" ॥—दीप्यमाने, Châritravardhana translates it by "जाग्रति."—निशाचरोपहृतभर्तृकाणां, Compare Buddhacharita, Canto VIII. verse 35. "सुहृद्वेण हविर्पश्चिता त्वया कृतः कुलस्यास्य महानुपग्रहः" ॥

P. 452. St. 65.—किं वा &c., 'or, I would neglect, i. e., make away with this wretched existence, were I not impeded &c.'

P. 452. St. 66.—सर्वनिविष्टदृष्टिः, Analyse सूर्ये निविष्टा दद्याद्दृष्टिर्यया सा.—स्वमेव भर्ता, Cf. Padma Purāna Pâtālakhaṇḍa Rāmās'va. "भवे भवे भवानेन पतिर्भूयान्महेभर" इति.

P. 453. St. 67.—तपस्विसामान्यं, 'in common with other ascetics.' Cf. Châritravardhana: "यथा अन्ये तापता रक्ष्यास्तथाहमपीत्यर्थः."—नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीतः, Cf. Hemādri: "शस्त्राक्षभृत्स्व क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषीविद्याः" इति योगीश्वरश्च । "प्रधानं क्षत्रिये धर्मः प्रजानां परिपालनं" इति. Cf. also Manu VII. 17. 35. "स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः । वर्णानामाश्रमाणां च राजा स्रष्टोऽभिरक्षिता" इति.

P. 453. St. 68.—मुक्तकण्ठं, Hemādri analyses, "मुक्तकण्ठो यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा."—चक्रन्द विन्ना कुररीव, Compare Buddhacharita, Canto VIII. verse 51. "विषादपरिभ्रवलोचना ततः प्रनष्टपोता कुररीव दुःखिता । विहाय धैर्यं विरराव गौतमी तताम चैवाधुमुखी जगाद च" ॥

P. 453. St. 69.—नृत्वं नमूराः &c., Compare Buddhacharita, Canto VII. Stanza 5. "हृष्टाश्च केका मुमुक्षुर्मयूरा दृष्ट्वाभुदं नीलमिवोन्नमन्ते । स्रग्प्याणि हित्वाभिमुखान् तत्सूर्यगाम्बलाक्षा मृगचारिणश्च" ॥—वनेऽपि, Pandit, says, 'अपि rather shows that though the forest was not expected to weep, till indeed it did weep, than that lamentation took place also in

the palace of Râma.' On the figure of the verse Hemâdri gives the following : " क्रियादीपकं । "आदिमध्यान्तवर्त्यैकपदार्थेनार्थसंगतिः । वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्तं दीपकं यथा " इति वाग्भटः.. "

P. 454. St. 70.—कुशोन्माहरणाय, Analyse कुशाश्च इमानि चैतेषां समाहारः कुशोन्मा तस्याहरणाय. Compare Buddhacharita, Canto VII. verse 4. "विप्राश्च गत्वा बहिरिन्महेतोः प्राताः समित्पुष्पवित्रहस्ताः" ॥—श्रीकृष्णमापद्यत यस्य श्लोकः, On this epithet Hemâdri makes the following remark : "चाण्डाल-विद्वत्कौश्वमिथुनदर्शनीस्थेन शोकैर्न चाण्डालं यदाभर्त्सयत्तदापमृतिं वृत्तानि पश्याम्यभवन् । पूर्वं वाक्यान्पेवेति श्रूयन्ते." And quotes, like Mallinâtha, the verse from Râmâyana. Châritravardhana and Vallabha also quote the same verse.

P. 454. St. 71.—दोहदलिकुर्वशी, Hemâdri explains it to mean, " तथा वामनः । "संवातस्य हि लोकेन न दोषान्वेषणं क्षमं । शिवालंगस्य संस्थाने कस्यासम्भत्वभावना " इति. "—इति, 'in the following manner.' The particle इति is often used in reference to what follows. See St. 1, Canto XIII.

P. 454. St. 72.—विषयान्तरस्थं पितुर्निकेतं प्राप्तासि, 'Thou hast come to the abode of thy father situated in a different country.' Cf. Padma Purâna Pâtâlakhandâ Râmâs'vamedha: "वाल्मीकिं मां विजानीहि पितुस्तव गुरुं मुनिं । दुःखे मा कुरु वैदेहि आगच्छ मम चाश्रमम् । भिन्नस्थाने पितुर्गृहे जानीहि पति-देवते । ईदृशे कर्मणि मम राक्षस्तव महीपतौ " इति. Châritravardhana explains this to mean, "विषय एकदेशोऽन्तरे मध्ये यस्य तत्रस्थं पितुर्निकेतं एहं प्राप्तासि । अथ वा । जनकदेशादन्यदेशस्थं पितुर्निकेतमित्यर्थः.. "

P. 455. St. 73.—कलुषप्रवृत्तौ, Hemâdri explains it to mean, " कलुषे पापे प्रवृत्तिर्यस्य । यद्वा । कलुषा अस्वस्था प्रवृत्तिर्यस्य."—उत्खातलोकत्रय-कण्टके, Analyse उत्खातमुन्मूलितं लोकत्रयस्य भुवनत्रयस्य कण्टको जगद्गोहित्वात्कण्टकतुल्यो रावणादियेन तस्मिन्स्तथांके. On this Hemâdri remarks : " अनेन स्वाश्रमोपद्रवशमको रावणवधः सूचितः.. "—सत्यप्रतिज्ञे, On this Hemâdri observes : " इति दण्डकारण्ये कृता तपस्विरक्षणप्रतिज्ञा सूचिता."—अविकल्पने, On this Hemâdri remarks : " इति मुनयो मया रक्षिता इत्यात्मज्ञायाभावः सूचितः.. "

P. 455. St. 74.—सतां भवोच्छेदकरः पिता ते, 'thy father destroys the transmigration of the virtuous.' Janaka was celebrated as a great philosopher. He is also represented as a great ब्रह्मवादिन् or propounder of Brahma or the universal essence. Cf. Uttar. IV. "तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजविर्जनकः " &c. He is also described in the S'ântiparvan of Mahâbhârata (नोक्षर्षी Adh. 328.) as showing

the path to salvation. Cf. *Châritravardhana* : “सतां सुमुख्यां भवस्य (is his reading) संसारस्य छेदे ध्वसे गुरुर्ब्रह्मविद्योपदेष्टा.”—वेनासि ममानु-
क्रम्या, On this Hemâdri makes the following remark : ‘मुनेभू-
तानुकम्पित्वे सिद्धेऽपि सीताविश्रम्भार्थे [विश्रम्भार्थे Ms.] अनुकम्पोपन्यासः.”
And also *Châritravardhana* : “यद्यपि व्रती समस्तप्राणिषु समानचेतास्तथापि
सीताविश्वासनायेयमुक्तिः.”

P. 455. St. 75.—इतः, Hemâdri explains this to mean, “इतो वा-
ल्मीकेर्भविष्यति.” And *Châritravardhana* has “अस्मत्संकाशात्.”—अन-
घप्रसूतेस्ते अपत्यसंस्कारमयो विधिरितो भविष्यन्ति, that is, “अनघं
यथा तथा भूतायास्तव प्रसूतेः प्रसवानन्तरं तवापत्यस्य जातकर्मादिसंस्काररूपो विधिरि-
वने भविष्यति.”

P. 456. St. 77.—आर्तव, On this Hemâdri remarks : “अकालजं
मुनीनामभक्ष्यमित्यार्तवम् । तथा च मनुः । “कालपक्वैः स्वयं शार्ङ्गवैखानसमते स्थिते”
इति कालजं गुणवद्भवतीति.”—उद्धारवाचः, Hemâdri explains it to mean,
“रम्यवाचः । इति कथाकथनशक्तिः.”—नवाभिषङ्गा, On this Hemâdri re-
marks : “इति विनोदार्हता.”—अकूटरोहि, Hemâdri explains it to mean,
“अकूटोद्भवेन नीवारेण श्यामाकादिनाम्रीस्तर्पयेदिति विशानेधरः.”

P. 457. St. 78.—पयोघटेः, Cf. Ku. V. St. 14. “अतन्द्रिता सा स्वय-
मेव वृक्षकान् । घटस्तनप्रस्रवणैर्यैवर्धयत्.”

P. 457. St. 79.—अनुग्रहप्रत्यनिर्निर्दिनी, ‘receiving the favour
with pleasure,’ or thanking him for his kind offer.—दयार्द्रचेताः,
Analyse दयया करुणया आर्द्रं चेतो हृदये यस्य तथोक्तः.

P. 458. St. 81.—इक्षुदी, &c., Hemâdri discusses, “इक्षुयाः फलमि-
क्षुदी । इति न तथा । “आश्रत्यवेणवप्राक्षनैर्म्यग्रोभेक्षुदं फले” इत्यत्र अश्वत्थादेः “प्र-
क्षादिभ्योऽङ्” Pāṇini, IV. 3. 164. इति पुनर्विधेः फले लुङ् नास्तीति क्षीरस्वामी.”
—अनुपदं, Hemâdri analyses, “पदमनुगतमनुपदं.”

P. 458. St. 82.—प्रजासंततये, Hemâdri explains this to mean,
“प्रजायाः संततये अविच्छेदाय । न तु जीवितेच्छया.”

P. 459. St. 83.—सीतापरिहवनान्तमनुष्ठितं शासनं शशंस, ‘re-
lated (how) he had executed his command up to the lamenta-
tion of Sitâ’; i. e., related that he had done what he was order-
ed and every thing else that occurred up to and including the
lamentation of Sitâ, after he had abandoned her in a forest
near the hermitage of the sage Vālmiki.

P. 459. St. 84.—सबाधो बभूव, 'had burst into tears.' On the latter half of this Hemādri remarks: "त्यक्त्वा किमित्यरोदी-
दित्याह." Compare Buddhacharita, Canto IX. Stanza 13. "कुमार-
राजा नयनाम्बुवर्षो यन्वामवोचत्तदिदं निबोध" ॥

P. 460. St. 85.—रजोरिक्तमनाः, 'with his mind free from the
effects of Rajas.' On this Hemādri remarks: "रजोगुणसून्य इति
वर्णाश्रमावेक्षणे जागरूकत्वे हेतुः".

P. 460. St. 86.—असंघट्टसुखं वसन्ती, Hemādri explains this to
mean, "असंघट्टेन असंघट्टेन सुखं यथा तथा वसन्ती." 'dwelling in a
manner full of beatitude because there was no concussion.' Chā-
ritravardhana says, "असंघट्टमप्रचलितं सुखं यथा स्यात्तथा." 'Happy
without fear of loss or separation.' Vallabha reads and com-
ments upon असंघट्टसुखं = "अनुपमदसुखं निवसन्ती." Mallinātha's in-
terpretation is not quite clear. संघट्ट is 'concussion' or 'clash,' hence
असंघट्टसुखं means, 'in a manner full of happiness because there was
no clash,' i. e., because there was no interference from a rival.
The goddess of Royal Fortune (Lakshmī) seemed to be happy
in her exclusive possession of Rāma the king of Ayodhyā. Val-
labha's reading explains the sense of our reading असंघट्टसुखम्, which
is equivalent to असंघट्टमत एव सुखं यथा स्यात्तथा. See readings.

Canto XV.

P. 462. St. 1.—पृथिवीमेव केवलां बुभुजे, Hemâdri explains it to mean, “ भूमिजस्य फलस्य भुक्त्वाद्भूमिरपि तथोक्ता । एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । केवलमिति (is his reading) “ त्रिलिङ्गत्वेककृत्स्नयोः ” इत्यमरोक्तत्वात्केवलशब्दः समस्तार्थटीकान्तरात् । अथैवकारे प्रयुक्ते पुनः केवलशब्दप्रयोगो पुनरुक्ततां प्रतिपादयति । केऽन्यन्यथा समादधते । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारोऽन्ययोगनिरासार्थः केवलशब्दः । के सुखे अवलामसमर्थमित्यन्ये.” Two Mss. of Hemâdri's Darpana omit the quotation of Amara in the above extract. And Châritravardhana has the following : “ निर्णति केवलमिति त्रिलिङ्गत्वे न कृत्स्नयोः ” इत्यमरोक्तत्वात्केवलशब्दः समस्तार्थः । अन्यैवकारे प्रयुक्ते पुनः केवलशब्दप्रयोगः पुनरुक्ततां प्रतिपादयति । केऽन्यन्यथा समादधते । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारोऽन्ययोगनिरासार्थः केवलशब्दः । के सुखे अवलामसमर्थमित्यन्ये.”—बुभुजे, Châritravardhana discusses, “अनवनस्य प्रयोगार्थो ‘ दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीं ’ इत्यत्र निरणायि.” The root भुज् is found in the Atmanepada only when it is used in its primary sense of enjoying. In the secondary sense of protecting or ruling it takes Parasmaipada. See the aphorism of Pânini “ भुजोऽनवने ” I. 3. 66. ‘ After the verb भुज्, the Atmanepada is used, except in the sense of protecting.’ Ten Southern and Deccan Mss. of Mallinâtha's commentary omit the नांदी verse at the opening of the commentary on this stanza. It is given in all the northern Mss. and three Mss. of the Southern country. The stanza as it stands in these Mss. of upper countries appears to be corrupt and gives no meaning. That Mallinâtha might not have written an opening verse (नांदी) on this canto also appears to be inconsistent since he has one on every other canto of the poem. It may probably be that the correct version of the verse may have been hopelessly lost.

P. 462. St. 2.—लवणेन, See Adhyâtma Râmâyana Uttarakânda, Canto VI. “ मधुनामा महादेव्यः पुरा कृतयुगे प्रभो । आसीदतीव धर्मात्मा देव ब्राह्मणपूजकः । तस्य तृष्टो महादेवो ददौ शूलमनुत्तम । प्राह चानेन यं हंसि स तु भस्मीभविष्यति । रावणस्यानुजा भार्यो तस्य कुर्मनिसी भुता । तस्यां तु लवणो नाम राक्षसो भीमविक्रमः । आसीदुरात्मा दुर्धर्षो देवब्राह्मणहंसकः । पीडितास्तेन राजेन्द्र वयं त्वां शरणं गताः.”—विलुप्तेऽद्याः, Analyse, विलुता ध्वस्ता इज्या यज्ञा येषां ते.

P. 462. St. 3.—तपसो ज्वरं न कुर्वन्ति, Cf. Vallabha “ ज्ञापेन हि तपोऽपचीयते.” It is supposed that by pronouncing an imprecation or by otherwise using some extraordinary power, there is caused a diminution of ascetic virtue (तपः). It is for this reason that sages when

troubled by the demons seek the aid of powerful kings for their destruction. Compare Bhatti, “क्षात्रं द्विजत्वं च परस्परार्थं.”

P. 463. St. 4.—विघ्नप्रतिक्रियाम्, Analyse विघ्नस्य मत्स्यायनुष्ठाने अन्तरायीभूतस्य लवणस्य प्रतिक्रिया प्रतीकारस्ताः.—धर्मसंरक्षणार्थेन, Hemādri quotes the following : “यदुक्तं गोतार्या । “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं तृजाम्यहं । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे.”

P. 463. St. 5.—विशूलः प्रार्थ्यतां, ‘should be assailed when he is not armed with his S’ula.’

P. 463. St. 6.—यथार्थे, Hemādri analyses, “अर्थमनुगतं यथायामित्यव्ययीभावः” ।—शत्रुर्ग्रं, Hemādri explains it to mean, “नाभिर्मर्धः प्रजाभूत्येदं त्रे देवांसंभवं” इत्युक्ते विष्णवंशत्वात् “अमनुष्यकर्तृकं च” Pāṇini, III. 2. 53. इति टक् । यद्वा । “ब्रह्मशत्रुकृतभृगुदुःखदोषज्वरादिषु । एष धर्मसु मन्तेषु ब्रह्मः सर्वपापभाक्” इति गणदर्पणे च । गोघ्नवन्मूलविभृजादित्वात्को वा. ” And Chāritravardhana has “अथ वा । “मूलविभृजादित्वात्को” इति भाष्यवृत्तिकारः.” And further Hemādri and Vallabha have the following remark on the next stanza : “ननु रावणादप्यधिको लवणसिरः शत्रुघ्नं कथं जन्तुं शक्य इत्याशङ्क्याह.”

P. 464. St. 7.—अपवाद इवोत्सर्गो व्यावर्तयितुमीश्वरः, ‘able to stop the enemy, as an exception is able to stop the general rule.’ Cf. Hemādri : “अपवादो विशेषविधिः । उत्सर्ग सामान्यविधिमिव । “सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत्” । बहुव्यापकं सामान्यं । अल्पव्यापको विशेषः । यथा श्रीश इत्यत्र “इको यणचि” Pāṇini, VI. 1. 77, इत्यस्योत्सर्गस्य “अकः सवर्णे दीर्घः” Pāṇini, VI. 1. 101. इत्यपवादः । तथाकं । “भूयोदर्शनमृत्सर्गो बाधस्तस्यैकदेशगः । अपवादः स विशेषो मृत्सर्गो व्याकरणादिषु ” इति । ननु “शब्दविद्यादिशास्त्राणामर्थमाश्रित्य यत्कविः । व्युत्पन्नः कुरुते काव्यमधर्मं तद्दाहते” इति । काव्योपदेशोक्तमधर्ममिति चेत्तत्र । यथा काव्यप्रकाशे । “वक्त्रायौचित्यवशादोषोऽपि गुणः कश्चित् कश्चिन्नोभौ” । वक्तृप्रतिपाद्यमानव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि कश्चिद्गुणः । कश्चिन्न दोषो न गुणः । वैयाकरणादौ वक्त्रप्रतिपाद्ये रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः । यथा । “दीधीकुर्विक्लुमः कश्चिद्गुणवृत्त्योरभाजनं । किंप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते” इति । तथा कुमारसंभवेऽपि । “अपवादैरिवोत्सर्गोः कृतव्यावृत्तयः परैः” । उत्सर्गोः सामान्यशास्त्राणि । “न हि स्यात्सर्वभूतानि” । अपोयन्ते एभिरिति अपवादास्तैः । अजालम्भनेत्यादिभिर्विशेषज्ञानैर्बोध्यन्ते तद्वदवाप्यनुसंधेयः.—अपवादः, Explain अपोयन्ते अननंति अपवादः. ‘Whatever’, observes Pandit, ‘may be the fitness of the simile as regards the similitude, it certainly cannot be said to be very poetical, being derived altogether from a pedant’s life.’ See also below, note on Stanza 9.

P. 464. St. 9.—रामादिसाम i. e. it was not desired by S’atrughna. The meaning of the verse is that he alone was quite a match for the

demon. Cf. "येन परिच्छिदस्तस्य &c."—पञ्चाद्वचनार्थस्व, 'referring to the root *इ* preceded by the preposition *अधि*, the former according to the poet and Pātanjali the author of the *Mahābhāṣya*, being able to signify 'to learn' even without a preposition. Cf. *Chāritravardhana* : "यथेमिसर्गनिरपेक्षत्वेनैवार्थवत् इच्छयने इत्यस्य धातोः पञ्चाद्वचनार्थमवसि। यथापि सूत्रे धातुरपसर्गं न व्यभिचरति। उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरत्येवमादि महाभाष्ये धातोरेवार्थत्वादुपसर्गस्य द्योतकं निरट्टेकि। उक्तं च माघे। "धातुलीनमुपसर्ग इवार्थ" इति." And Hemādri has the following : "इच्छयनार्थः। अधुपसर्गोऽपि तमेवार्थमाचष्टे अतस्तेन न कोऽपीत्यर्थः। तथा न सेनया न किञ्चित्साध्यमस्तीत्यर्थः। "धात्वर्थं नाधत्ते कश्चित् कश्चिन्मनुवर्तते। तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽप्यः प्रयुज्यते"। इति रुमतरंगिण्यां क्षीरस्वामी। माघकाव्ये च। "संतमेव निरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमिवाद्युतदङ्गे। विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां धातुलीनमुपसर्ग इवार्थ" S'i. X. 15. इति। इङ्काव-
धुपसर्गनी न व्यभिचरतः." The simile contained in the latter half of the verse is peculiarly pedantic.

P. 465. St. 10.—*वालखिल्यैरिवांशुमान्*, The *Vālakhilyas* are certain sages, supposed to be in attendance on the sun's car. The wife of *Kratu*, *Samnāti*, brought forth the sixty thousand *Vālakhilyas*, pigmy sages, no bigger than a joint of the thumb, chaste, pious, resplendent as the rays of the sun. See *Wilson's Vishnu Purāna*, Vol. I. p. 155. The epithet *मरीचिपाः* is also applicable to these sages. For an account of them see *Mahābhārata Adiparvan*, *Gajakachhapa* chapters, 30-31, pages 40-52, *Manmatha Natha Datta's edition*. Cf. also the *Bhāgavata Purāna*, Sk. XII. Adh 11. "वालखिल्याः सहस्राणि षड्विंशत्येवोऽमलाः। पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विशुम्." On this Hemādri observes : "मुनिसंनिधौ तस्य रथारोहणं मुनीनामाश्रयेति न विरुद्धं."—*आदिष्टवर्त्मा*, *Vallabha* says, "च्यवनादिभिर्दोषितपयः".

P. 465. St. 11.—*मार्गवशात्*, 'On account of his road', i. e. the road by which he was to pass lay by the hermitage of *Vālmiki*. Cf. *प्रसंगवशात्*, 'as occasion or opportunity offers.'—*यत्*, Gen. of *यन्* from *इ*, 'to go.'

P. 465. St. 12.—*तपःप्रभावसिद्धिभिः*. The sages by their ascetic power could produce whatever they desired. Cf. St. 94, Canto I. Also *Bhatti*. "आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विण्णोः कल्पद्रुमा योगबलेन फेडुः"—*कुमार पञ्चवामास*, On this Hemādri remarks : "कुमारशब्देनात्र तादृश्यं लभ्यते झीलवृद्धिसंपन्नं गजवृक्षः कुमार इत्युच्यते." See readings.

P. 466. St. 13.—*कोशरण्डौ*, which are the main stays of a kingdom. Cf. Hemādri : "कोशो इव्यसमूहः। दण्डश्चांगुलं". And quotes the following : "दण्डो यमं मानभेदे लगुडे दनसैन्ययोः" इति विश्वः.

P. 466. St. 15.—मधूपघ्नं, Hemâdri explains it to mean, “मधुर्नाम लवणस्य पिता मधुदैत्यस्तस्योपग्रमाश्रयं मधूपघ्नं मधुवनाख्यं मथुरां प्राप.”—कुम्भी-
नस्याश्च, Hemâdri explains it by “कुम्भीनसी रावणस्य स्वसा लवणस्य माता
तस्याः कुक्षिजः”.

P. 466. St. 16.—धूमधुङ्गः, ‘black as a smoke,’ which was his
natural colour as a demon.—जंगमः, Hemâdri analyses, “अतिश-
येन गच्छतीति जंगमः । यङि पचाद्यच्.”

P. 467. St. 17.—जयो रन्ध्रग्रहारिणां, Those who are able to take
advantage of the weakness of an enemy generally come off success-
ful Cf. Mâgha: “आत्मोदयः परग्लानिर्द्वयं नातिरितीयती.” And “स्वशक्त्युपच-
ये केचित्परस्व व्यसनेऽपरे.” Cf. also St. 61, Canto XVII. Compare also
“तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसर्नं चोत्थिते रिपोः”.

P. 467. St. 18.—नातिपर्याप्तं, Hemâdri explains it to mean, “अ-
मानानां प्रतिषेधे”, इत्यस्य न तु नञः । यथा नैकशब्दः सुप्नुयेति समासादिति वामनः”.

P. 468. St. 20.—सौमित्रिणः, According to the interpretation of
Mallinâtha we ought to have पुष्परजस्त्वं and not पुष्परजः. The posi-
tion of the words गात्रं पुष्परजः प्रापन्नं शास्त्री would signify that पुष्परजः
is nominative, not accusative. Châritravardhana is, therefore, right,
when he explains : “शास्त्री तरुः सौमित्रिगात्रं न प्राप किं तु वातवशतस्तत्तरु-
पुष्परजः परागः प्रापत्.”

P. 468. St. 22.—देन्द्रमर्च्छं, Cf. Hemâdri and Châritravardha-
na: “इन्द्रो देवता यस्य तदक्षः.” Indra is the destroyer of mountains.—प-
रमाणुतां प्रपेदे, Cf. Hemâdri : “जालांतर्गते रश्मौ [भानौ Ms.] यत्सूत्रं दृश्यते
रजः । तस्य विशचसो भागः परमाणुः स उच्यते ।” यष्टौ भागौ वा.”

P. 469. St. 23.—तमुपाद्रवदुद्यम्य, All the Southern and the
Deccan Mss. (except three) of Mallinâtha's commentary read the
first half of this verse thus: “दक्षिणं दाषम्यम्य राक्षसस्तमुपाद्रवत्” instead
of one which we have chosen for our text. Supposing that the reading
of the majority of the Southern and the Deccan Mss. of Mallinâtha's
commentary be the genuine text of Kâlidâsa, it may, with greater
certainty, be said that that text of Mallinâtha's commentary is not
the oldest, and hence the genuine text of our poet. There is a con-
sensus of opinions among the commentators that the original read-
ing contained दोः in the neuter. The text of the first half of this
stanza of Hemâdri, Châritravardhana, Sumativijaya, Vallabha,
Dinakara and Vijayanandasûris varacharanasevaka agrees with
the text of the three Southern Mss, as well as
all the Mss. of Gujarâtha and Râjaputana including the Calcutta

editions, I quote below the lines from Bhattoji Dikshita which would undoubtedly prove the reading in these three Mss. of Southern India to be the oldest if not the correct reading of the poet. He says, “दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमत एव भाष्यात् । तेन “दक्षिणं दोनिशाचरः” इति संगच्छते । भुजाबाहू प्रवेष्टोदोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । “दोषं तस्य तथाविधस्य भजते” इति.” Hemādri's comments are: “तमिति । निशाचरो लवणो दक्षिणं दोर्भुजमुपय्य तं शत्रुमुपाद्रवत्सन्मुखमगच्छत् । उत्पातपवनेन प्रेरितः एकतालो गिरिरिव । “भुजबाहू प्रवेष्टोदोः” इति दोःशब्दः पुंसि । अत्र महाकविना ऋषि युक्तः । एतदोषपरि-जिहीर्षया । “दोषं रक्षोऽथ दक्षिणं” इति गर्तं केचित्कुर्वन्ति । एकाक्षरनिघण्टुमालायां तु । “पुनपुंसकयोर्बाहौ दोः स्यादुल्लेखे विदुः स्त्रियां” । बाहू बाहौ [बाहाबाहू Ms.] प्रवेष्टौ च दोः ऋषेऽपि भुजस्त्रिषु” इति भागुरिभ्र. ” And Châritravardhana's comments are: “निशाचरो लवणो दक्षिणं दोर्बाहुमुपमोत्थाप्य तं शत्रुमुपाद्रवत्प्रत्यधा-वत् । क इव । उत्पातपवनेन प्रेरित एकस्तालो वृक्षो यस्य स तादृशो गिरिरिव । “भुज-बाहू प्रवेष्टो दोः” इत्यमरसिंहोक्तत्वादोरिति नपुंसकत्वं चिन्त्यं । निघण्टुकारेण पुंसकेऽप्यभि-हितः । अथ वा । “दोषं रक्षोऽथ दक्षिणं” इति वा पाठः. ” See readings. —उत्पातपवनप्रेरितः, ‘set in motion, by an ominous gust of wind.’ उत्पातपवन is a wind that rises as a prodigy. For a description of उत्पात see Rāmâyana Âranyakânda, Canto 29, Gorri. edi.

P. 469. St. 24.—कार्त्स्न्येन, Hemādri's explanation is, “कृष्णं लोहवि-कारस्तेन । यद्वा । कृष्णो देवता यस्य तेन । ” And further he says, “रामेण हि अस्य व्रजतो वैष्णवः शरो दत्तः.” And Châritravardhana has, “कृष्णो देवतास्य तत्कार्त्स्न्यं तेन । अथ वा । कृष्णं लोहस्तद्रिकारेण. ”

P. 469. St. 25.—दिग्वाः कुसुमवृष्टयः, Kālidāsa supposes that the gods who had assembled in the sky to witness the scene also participated in the joy of the ascetics at the fall of the demon Lavana, and hence the pouring of the showers of heavenly flowers.

P. 470. St. 26.—वीरः, Hemādri explains it to mean, “विशेषेण ईरयतीति वीरः.”

P. 470. St. 27.—व्रीडयावनतं शिरः, On this epithet Hemādri makes the following remark: “उन्नतस्य हि स्वकीतिश्रवणाद्रीडा । न तु उन्न-तत्वमिति विरोधाभासः । तथा माघं । “लज्जते न गदितः प्रियं परो वज्रुरेव भवति त्रपा-विका.” S'i. XIV. 2.—चरितार्थः, ‘who had their object gained.’ Analyse चरितः प्राप्तोऽर्थः प्रयोजनं यैस्ते तथोक्तैः.

P. 470. St. 28.—निर्मेमः, This is probably used for its alliteration with निर्मेमे. See St. 60, Canto XII, and our note on the same. Analyse निर्गतो ममकारः (ममत्वं) यस्मात्सः. The compound is peculiar. The figure according to Hemādri is भ्रुवपाश.

P. 471. St. 29.—स्वर्गाभिष्यन्दवमनं, Cf. Hemādri :. “ यस्य ग्रामादे-
रारंभे यावत्संख्यो जनो व्यवस्थापि स्वस्थानादाधिक्येन यो जनः सोऽभिष्यन्दशब्देन ल-
क्ष्यते । तस्यान्यत्रानयनं वमनशब्देन लक्ष्यते । स्वर्गादधिकस्थितिरित्यर्थः. ” And Châ-
rित्रavardhana explains it to mean, “ स्वर्गस्याभिष्यन्दवमनं शास्त्रानगरं कृत्वेव
विनिवेशिता स्थापिता । अथ च स्वर्गस्याभिष्यन्दवमनं सारोच्चयं तस्याहरणं कृत्वेव वि-
निवेशिता. । उभयथा स्वर्लोकसमाना सत्यर्थः । “ अभिष्यन्दवमनं शास्त्रानगरं ” इति
श्रावक्यः. ” Cf. Ku. St. 37. Canto VI. “ अलकामनिवाहैव वसति वसुसंपदाम् ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितं ” ॥

P. 471. St. 30.—हेमभक्तिमती, = हिरण्यशलाकालंकृतां, according to
Châritravardhana. And स्वर्णरचनावतीं, according to Hemādri. The
हेमभक्तिमत्त्व of the Yamunā was produced by her being चक्रवाकिनी.

P. 471. St. 31.—मन्त्रकृत्, On this Hemādri remarks: “ इति
संस्कारप्राविष्य. ”

P. 472. St. 32.—कुशलवोन्मुष्टगर्भकृत्, Hemādri explains it to
mean, “ अग्रां कुशं कुशं दर्भः. ” “ धान्ये देशे लवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्चतां ” इति मनु-
श्लोकव्याख्याने । लवो मेषोर्णचमरीकेशादिवाची । लवशब्दो मेषादिलोमवाचीति दक्षिणा-
वर्तः । लवस्तृणविशेष इत्यन्ये । एवं ह्युक्तं रामायणे । “ यस्तयोः प्रथमो जातः स कुशमव-
संस्कृतैः । निर्मार्जनोयस्तनासौ ततः कुश इति स्मृतः । अथापरस्तयोस्तव लवो नाम समा-
हितः । निर्मार्जनायो धृत्वेवं नाम्ना स तु लवोऽभवत्. ” And Châritravardhana
has: “ न तु स्वरूपेण । “ धान्ये शब्दे लवे बाह्ये अतिक्रामति पञ्चतां ” इति मनुव्याख्याने
लवशब्दो मेषलादिलोमवाचीति दक्षिणावर्तः । लवस्तृणविशेष इत्यन्यः. ”—उन्मुष्टः,
Hemādri interprets it by “ मारुतिः. ”

P. 473. St. 35.—तद्योगात्, Hemādri, Châritravardhana and
Vallabha do not agree with Mallinātha as to the sense of this expres-
sion. Hemādri: “ तद्योगाद्रामसाहचर्योत्पत्तिवत्त्वीषु द्वौ द्वौ सूनु येषां ते । वीरसाप्र-
धानोऽयं निर्देशः । ते आसन् । “ पत्नी पाणिगृहीतां च ” । “ पत्युर्नां यज्ञसंयोगे ” Pā-
nini, IV. I. 33. ॥ महात्मनां कुले येऽष्टगुणाः कनिष्ठेऽप्यनुवर्तन्ते इति भावः । पतिव-
त्त्वीषु जीवद्गर्तृकासु । “ अन्तर्वन्पतिवतोर्लुक् ” Pānini IV. I. 32. ॥ पतिवत्त्वी सभर्तृकाः
देवव्यापकशका परिहारायोक्तत्वात् । पतिवत्त्वी संकेतावलीषु [संकेतावलीकारः Ms.]. ”
Châritravardhana : “ तद्योगात्तस्य रामस्य योगादिपुत्ररामसाहचर्यात् । पतिवत्त्वी-
षु पतिवताषु पत्नीषु द्वौ सूनु पुत्रौ यस्य स द्विसूनुः । द्विसूनुश्च द्विसूनुश्च द्विसूनुश्चैकशेषेण द्वि-
सूनुवः । पुत्रद्वययुक्ता अभूवन् । तद्योगात्तच्छब्देन भरतादिपरामर्शस्तस्मादिति कथितं. ”
Vallabha: “ तद्योगात् । ज्येष्ठानुवृत्तिसंबन्धात् । रामानुगादाचरणयोगात् । एतेन च द्वि-
रधिकापत्यभावशङ्कां निरस्यति । प्रजायै गृहमेधिनामिति वाक्याददोषः । सांप्राप्तत्वं दर्श-
यति. ” Mallinātha appears right in construing तद्योगात् with पतिवत्त्वीषु.
तद्योगात्पतिवत्त्वीषु, ‘ who were pre-eminent as wives by their connection
with them, ’ i. e., because they had Bharata and other brothers for
their husbands—वेतामिति जसः, Hemādri explains it to mean, वित्वमि-
तावेता वेताश्च ते अग्रयवः । रघोदरादिः । वेताम्रीनां तेज इव तेजो येषां ते. ”

P. 473. St. 37.—तपोव्ययो माम्भूः. The word व्ययः is here used not in its ordinary sense (St. 3. above), but in the sense of ' obstacle.' For treating a guest hospitably does not cost any ascetic virtue (तपः), but only obstructs its practice for a time. Cf. Hemādri: "आतिथ्याविना यस्तपोव्ययः."

P. 474. St. 38.—रथ्यासंस्कारसोभिनी. See note to St. 16, Canto VII.

P. 474. St. 39.—असामान्यपतिं भुवः, ' the exclusive husband of the Earth, ' i. e., after his repudiation of Sitâ, Râma had not taken another wife.

P. 474. St. 40.—कालनेमिवधान्, According to the Vāyu Purāna, Vol. I. Adh. 6 Bibli. Indi. series, (verses 75-76) Kālanemi. or Kāyavadha, was a son of Virochana, the grandson of Hiranyakas'ipu. Vishnu Purāna gives the following legend : ' At this present season, many demons, of whom Kālanemi is the chief, have overrun, and continually harass, the region of mortals. The great Asura Kālanemi, that was killed by the powerful Vishnu, has revived in Kansa, the son of Ugrasena. ' See Wilson's V. P. Vol. IV. P. 250. Pandit gives the following legend of this demon. ' Kālanemi was, according to the Harivans'a, the son of Hiranyakas'ipu, and was a very mighty giant. He had a crown as brilliant as the sun. He was as great as mount Mandāra. and bedecked like it with silver. He had a hundred heads, a hundred arms, a hundred hands, a hundred mouths, and shone like a mountain having a hundred peaks. He was killed by Vishnu. See Harivans'a. 2631. fgg. Cf. also Bhāgavata Purāna : " द्यूता मृधे गरुडवाहमिमारिवाहः । आविध्य शूलमहिनोदथ कालनेमिः । तर्जालया गरुडमूर्ध्नि पतन् गृहीत्वा । तेनाभ्यहृष्य सवाहमरिं व्यधीशः.. "—तुराषाडिद्, Hemādri discusses : अमरपेदिमदृष्ट्यां तु । " ऊदसि सहः, " Pāṇini, III. 2. 63. इति ष्वरभावे इतनाषाड् तुराषाड् इत्यादयो ण्यन्ताः क्तिप् साधयितव्याः इति । तुराशब्दव्युत्पत्त्या तुरं वेगं सहयति । सह मर्षणे । " अत उपधायाः, " Pāṇini VII. 2. 166 इति वृद्धिः । " क्तिच् " Pāṇini, III. 2. 76. इति क्तिप् । " णेरनिटि, " Pāṇini, VI. 4. 51. इति णिलोपः । " उपपदमतिङ् " Pāṇini, II. 2. 19. इति समासः । " होढः, " Pāṇini, VIII. 2. 31. जश्त्वं । " सहेः साडः सः " Pāṇini VIII. 3. 56. इति षत्त्वं । " नहि वृत्तिवृद्धिबन्धिरुषिसहितनिषु कौ, " Pāṇini, VI. 3. 116. इति दीर्घः । प्रकृतिग्रहणं स्वधिकस्यापि ग्रहणात् । वृत्तिकृत् । " अन्येषामपि दृश्यते, " Pāṇini VI. 3. 137. इति दीर्घः । क्षीरस्वामी तु । " तुरं स्वरितं साहयत्यभिभवत्यरीन् " इति । मुग्धबोधव्याख्याकारस्तु । आकारान्ततुराशब्दं मन्वा तुरां वेगं सहते इति तुराषाड् इत्यादि. "

P. 475. St. 41.—यत्स्वर्षविष्यतः कामे कवेराद्यस्व कसनात्, 'being ordered (not to tell) by the first of poets, who wished to communicate it himself in due time.'

P. 475. St. 42.—हारी चक्रन्द भूपतेः, Cf. *Adhyātma Rāmāyana*, Uttarakāṇḍa Canto 4. "ब्राह्मणस्य सुतं वृद्धा बालं मृतमकालतः । शोचन्तं ब्राह्मणं चापि ज्ञात्वा रामो महामतिः । तपस्यन्तं वने शूद्रं हत्वा ब्राह्मणबालकं । जीवयामास शूद्रस्य ददौ स्वर्गमनुजन्मम् " इति.

P. 475. St. 43.—या त्वं, 'since thou.'—कटात्कटतरं गता, 'thou art thrown from a miserable condition into still more miserable one,' i. e., thou hast fallen from the frying pan into the fire. The कट was that the Earth was bereft of Das'aratha's benign rule. Cf. Hemādri: "दिलीपायपेक्षया दशरथपतित्वं कष्टं । ततो रामपतित्वं कष्टतरं." And Oharitravardhana says, "इति रोदनस्वरूपोक्तिः."

P. 476. St. 44.—न ह्यकालभवो मृत्युः, Cf. St. 4, Canto IX.

P. 476. St. 45.—यानं सस्मार, See St. 20, Canto XIV.

P. 476. St. 46.—गुडरूपा सुरस्वती, 'Sarasvatī with her form concealed,' i. e., the goddess Sarasvatī, that presides over speech. तस्व पुरः उद्यचार, Cf. Uttar. शम्भुको नाम दुषलः श्रुतिव्यां तप्यते तपः । शीर्षच्छेषः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजं ॥ "

P. 477. St. 48.—वृक्षशाखावलम्बिनं, i. e., with his head hanging down towards the earth.—ऐश्वराकः On this Sumativijaya remarks, "इश्वराकोपत्यमैश्वराकः । अण् । उकारलोपो निपात्यते इति वचनः." See readings.

P. 477. St. 50.—See readings.

P. 478. St. 51.—तपस्यनधिकारिस्त्वात्मजानां तमचावहम्, S'ūdras are not entitled to practise asceticism. Cf. Hemādri: "विप्रक्षत्रियवैश्यस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते" इति मनुः । "ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणं । वैश्यस्य च तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनं." Also Oharitravardhana: "अस्य द्विजस्य शूद्रष्वेत्युक्तत्वात्तपस्यनधिकारः." Cf. also S'ūdrakamalākara p. 12. Bom. ed.

P. 478. St. 52.—हिमहिङ्गकिञ्जल्कम्, Analyse हिमेन तुषारेण हिङ्गा गलिताः किञ्जल्काः केसरा यस्य तत्.—ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु, His mustache as well as beard was burned by the rising flames of the fire over which he hanged himself head downwards. Cf. Hemādri: "अग्नेः शब्दस्य वा ज्योतिष्कणैराहतं शमश्रु-यस्य तत्."

P. 478. St. 53.—सतां गति, Cf. Hemādri: "शूद्रस्य वर्णत्रयशुभ्रं स्वर्गः." He also quotes Manu like Mallinātha.—तपसा दुश्चरेणापि

&c., 'but not by his asceticism which though practised with hard rigour, nevertheless involved a transgression of the path belonging to him (as a S'ûdra).' Cf. Uttar. "युग्मन्त्यसादोपाय एष महिमा न तु तपसः फलम्."

P. 479. St. 54.—मार्गसंश्लिषितात्मना, 'who showed himself in the way,' मार्गे संश्लिषित आत्मा येन स तेन. That is, the sage Agastya met Râma on the road. Râma did not go to his hermitage.—अपि, Hemâdri remarks: "अपिशब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये."—अगस्त्येन, Hemâdri derives it as, "अगमद्वि विख्यास्यं स्यादययति शब्दाययति इत्यगस्त्यः । " स्यद्व्ये-शब्दसंघातयोः " उपयोपादानात् " धात्वादेः पः सः " Pānini, VI. I. 64. इति षो न भवति."

P. 479. St. 55.—अलंकारं हस्तौ, See Rāmāyana Uttarakāṇḍa Canto 76, verse 30. The ornament was a wrist-let, the same that Ku'sa subsequently dropped in the waters of the Sarayū. See Canto XVI, Sts. 72-73.—पीतनेत्र, See St. 61. Canto VI.

P. 479. St. 57.—नानुर्व्वस्वतादपि, Cf. Uttar. "दत्ताभये त्व-यि यमादपि दण्डधारे । संजीवितः शिशुरयं मम चयमुद्रिः" इति. Cf. also Hemâdri: "एतत्केन करिष्यते रामस्य चरित्रं त्वदन्यो महात्मा तथागतं बालं कालप्रस्तमजी-वयदिति."

P. 480. St. 59.—ज्योतिर्मयानि प्रिण्ययानि, Pandit says, 'Certain Rishis are identified with the presiding deities of certain stars. Agastya, e. g., is identified with the principal star in the southern constellation of *Canopus*. The seven Rishis are also identified with the seven stars of the *Ursa Major*.' Kālidāsa means to say that not only the Munis who dwelt on earth, but also those, like Agastya and the seven Rishis, who had taken their abodes in the stars, that go by their names, came down on earth to attend the sacrificial ceremony. The epithet प्रिण्य appears to be a favourite word with As'vaghosha. It occurs four or five times in Buddhacharita. See canto I. stanza 2. "आसीद्विशालोन्नतसानुलम्ब्या पयोदपङ्क्त्येव परीतपार्श्वं । उदमप्रिण्यं गगनं स्वगाढं पुरं महर्षेः कमलस्य वस्तु" ॥ Compare also Buddhacharita, Canto IV. St. 102, VIII. St. 40, and IX. St. 2.—महर्षयः, this refers to the seven Prajāpatīs.

P. 480. St. 60.—सृष्टलोकैव सद्यः पैतामही तनुः. 'Usually the genesis,' observes Pandit, 'of the creation is not ascribed to the four mouths of Brahmā, but to Kaś'apa the patriarch who was born of the mind of Brahmā. Brahmā's four mouths are usually supposed to have given birth to the four Vedas. In our stanza the poet either refers to a legend which is not generally known or

draws upon his own imagination. The former is the more likely supposition.' Kālidāsa must have referred this account to a legend founded upon a Purāṇa not yet known or a different version of Rāmāyana itself, such as of Chyavana and other sages of ancient times. Cf. Buddhacharita, Canto I. St. 48.—उपशल्बनिविष्टैः, Hemādri explains it to mean, “ग्रामान्तमुपशल्यं स्यात्” । ग्रामग्रहणं पुरादेरुपलक्षणात् ।” And Chāritravardhana has: “इत्यत्र ग्रामशब्दो नगरोपलक्षणार्थो यथा ग्रामशूकरो न भक्ष्यः इत्यादिवत्.”

P. 480. St. 61.—प्राग्वंशवासिनः, Prāgvans'a is the name of a shed erected towards the east of the हविर्गृह or the sacrificial-hall in which the person performing the sacrifice (i. e., Yajamāna) waits with his wife. This shed is always detached from the principal Mandapa or the sacrificial hall.—ज्ञाया हिरण्मयी, On this Hemādri makes the following remark, “यस्तु पिण्डं पितुः पाणी विशातो न च दत्तवान् । ज्ञात्तार्थातिक्रमाद्गीतः सपत्नीकः कथं यजेत्” इति. And Chāritravardhana has: “अस्मीकस्य यज्ञायोग्यत्वेऽपि यज्जायान्तरं नांगीचकारेत्यर्थः”. Cf. Rāmāyana: “यज्ञे यज्ञे च पत्यर्थं जानकीं काञ्चीमिवत्”.

P. 481. St. 63.—प्राचेतसोपज्ञं, Cf. Hemādri: “प्राचेतसोऽपत्यं प्राचेतसो वाल्मीकिः । तेनोपज्ञा प्राचेतसोपज्ञं । “उपज्ञा ज्ञानमायं स्यात्” । वाल्मीकिनैवायं ज्ञानमित्यर्थः । “उपज्ञोपक्रमं तदायाचिख्यासायाम्”, Pāṇini, II. 4. 21. इति क्रीडता । “प्राचेतसस्त्वादिकविः स्यान्मैत्रावरुणश्च सः । वाल्मीकिश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः” इति. Translate the aphorism:—‘A तत्पुरुष compound ending with the words ‘उपज्ञा’ (invention) and ‘उपक्रम’ (commencement) is neuter in gender, when it is intended to express the starting point of a work which is first invented or commenced.’ As, पाणिन्युपज्ञमाकालापकं व्याकरणं ‘the grammar कलाप &c., had their commencement with Pāṇini’s invention.’ व्याहृद्युपज्ञं दुष्करणं ‘Vyādi invented दुष्करण.’ आद्युपक्रमं प्रासादः ‘the palace is an invention of rich folks.’ नन्दोपक्रमाणि मानानि, ‘the measures are the invention of king Nanda.’ Of course, when it has not this sense, the neuter gender is not employed; as देवदत्तोपज्ञो रथः ‘the car made by Devadatta,’ यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ‘the chariot commenced by यज्ञदत्त.’ So also the sense may be that of invention &c., but when these words are not employed, the neuter gender is not used; as वाल्मीकिश्लोकाः ‘the slokas invented by Vālmiki. Vālmiki was the son of प्राचेतस्, a name of Varuna. Cf. Rāmāyana Uttarakanda, Canto 16. “प्राचेतसोऽहं दशमः पुरुषो राघवनन्दनः”—रामाद्यर्थे, Hemādri derives it as, “अव्यक्ते ज्ञायते अतिशयोक्त्येनेत्युच्यते । रामस्यैव रामायणं.” See commentary.

P. 483. St. 67.—*यद्यपि वयसि वारि*, 'which disagreed, i. e., failed, only as to their age and dress'. Cf. *Rāmāyana Uttarakāṇḍa canto. 106*. "कस्य परस्परं चेदं सर्वं एव समाहिताः । उभौ रामस्य सदृशौ विस्माद्विस्मयिदोऽतौ । जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि । विश्वेवं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च" — *नासिकर्म्य*, 'without twinkling their eyes.'

P. 483. St. 68.—*वीतस्य हतया*, construe it with उभयोः and not with नृपतेः. Mallinātha's interpretation of the epithet is not clear. But the way in which he explains it appears also correct when we commence to find out by careful inquisition the sense of *स्यहा*. The notion of *स्यहा* is generally and most correctly applied to the recipient and not to the donor and in this sense of the word Mallinātha's explanation may be accounted for. Vijayānandasūris' *vara-charanasevaka* also explains the epithet exactly like Mallinātha. Hemādri rightly interprets the passage. His comments are "लोकः उभयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन न तथा विसिष्मिये । यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीता [विगता Ms.] गता स्यहा ययोस्तौ वीतस्यहो कुशलवौ तयोर्भावस्तथा विस्मययुक्तेन बभूव" ॥ Sumativijaya is also correct. His comments run thus:—"लोकः उभयोः कुशलवयोः प्रावीण्येन तथा न विसिष्मिये तथा विस्मितो नाभूत् । यथा नृपतेः रामस्य प्रीतिदानेषु उभयोर्वीतस्यहतया । किञ्चिन्न गृह्णतः अत एव सर्वेषामाश्चर्यं । &c.", "Cf. *Rāmāyana Uttarakāṇḍa, canto 94, verses 17.—21*. "धृत्वा विशति-सर्गस्तान्नातरं धातुवत्सलः । अष्टादश सहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ॥ प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभिकांक्षितं । ददौ स शीघ्रं काकुत्स्थो बालयोर्वे पृथक्पृथक् ॥ दीयमानं सुवर्णं तु नापहृणीतां कुशीलवौ । उच्यते महात्मनो किमनेनेति विस्मितौ ॥ वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ । सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ तथा तयोः प्रह्वताः कौतुहलसमन्विताः । प्रोत्तारयन् रामश्च सर्वं एव सुविस्मिताः ॥" *Chāritravardhana* clearly takes it with नृपतेः. His comments are "लोक उभयोस्तयोर्द्वयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा विसिष्मिये विस्मितो नाभूत् ॥ यथा नृपते रामस्य प्रीतिदानेषु प्रसादत्यागेषु वीतस्यहतया दानशौण्डत्येन विस्मितोऽभूत् ॥ His explanation does not appear good. Dinakara, as might be expected, has the same.

P. 483. St. 69.—The commentary given in our edition is supported by all the Deccan and six Mss. of the Southern country in our possession. From this it is clear that Mallinātha first notices the reading गेये को नृ विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः, and then adopting it (*the varia lectio*) for his text, begins to interpret the stanza, instead of commenting upon what he originally had for his text. Or in other words forgetting to comment upon his original text begins to interpret a different reading of the verse. It is quite evident therefore, that गेये केन विनीतौ वां कस्य चेयं कृतिः कवेः *was* the text of Kālidāsa before Mallinātha, who thinking the difficulty of in-

interpreting the ungrammatical expression of वाग् in the verse, either changed it to गेये को नु विनेता वा or adopted it as changed in some of the Mss. of the Raghuvans'a's text. Hemādri, who notices almost all the readings, does not appear to have known the reading chosen by Mallinātha. For he begins thus : “ वा युवयो-गेये गाने केन विनीतौ । कस्य च कवेः कृतिरियमिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुमारौ वाल्मी-किमशंसतामकथयताम् । अथ । युवयोर्मध्ये कस्य च कवेरिति वा । वां युवयोः संबन्धिनः कस्य कवेरिति वा इति । वामित्यव्ययं वा । तथा प्रक्रियाप्रसादे । “ वामिति युवामि-त्यर्थे ” । गेये कोऽत्र विनेतेति केचित्पठन्ति । “ षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः ” इति विभ-क्तीनां व्यतिक्रमनिर्देशादन्यथापि वां नाविति केचित् । न वृत्त्यादौ तथा व्याख्यानाभावात् । स्वयमित्यादिरसूचनं ? [इत्यादिसूचनं Ms.]. ” Châritravarḍhana's commen- tary runs thus : “ वां युवां गेये केन विनीतौ शिक्षितौ । वामिति पदैकदेशप्रयोगो यथा “ क्रूरग्रहः स केतुः ” इति मुद्रावत् [मुद्राराक्षस ?] इति केचित् । तत्र । पदद्वयस्या-भावात् । कस्य च कवेरियं कृतिरिति राज्ञा रामेण स्वयं पृष्टौ तौ कुशलां वाल्मीकिम-शंसतामवादिष्टाम् । वां युवामर्थेऽव्ययमिति कृष्णभट्टाः । वां युवयोः संबन्धिनः कस्य कवे-रिति केचिद्विपश्चितौ व्याचक्षिरे । वां युवयोर्मध्ये कस्येत्यनेन । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास् वस्न-साविति विभक्तीनां व्युत्क्रमनिर्देशज्ञापकादन्यथापि वामादेश इत्यपरे । “ गेये केन विनी-तिवां ” इति पाठो युक्तः इति दक्षिणावर्तः । व्यभिचरति च विस्तरकारमतं ” । Vallabha comments upon the text गेये केन विनीतौ वां and notices no other read- ing. Sumativijaya's commentary runs exactly the same word for word as that given by Châritravarḍhana; so does Vijayānandasūri-ś'varacharanasevaka. And it is also a fortuitous coincidence that all of these commentators allude to the name of कृष्णभट्टः in their ex- planations. Sumativijaya says, “ वां युवामर्थेऽव्ययं ” इति कृष्णभट्टाः. ” And Vijayānandasūriś'varacharanasevaka has “ अत्र वां युवामित्यर्थेऽव्ययं इति कृष्णभट्टाः. ” This expositor also alludes to the name of Châritravar- dhana. See note to St. 81. Canto XI. Nagojibhatta in his लघुशब्दे-न्दुशेखर also supports this reading. He says, “ नृसिंहाश्रम ते ख्यातिरित्या-दौ, गेये केन विनीतौ वामित्यादाविव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकनिपाताङ्गीकारेणादोषः ” &c., page 132. Benares ed. There is no doubt whatever that that is the original reading of the poet, and that the one chosen by Mallinātha is spurious. See readings.

P. 484. St. 70.—उरीकृत्वात्मनो देहं, ‘ accepting for himself his person, ’ i. e., keeping for himself his own person only. आत्मनः should be construed with उरीकृत्य, and not with देहं. For this reason the reading आत्मने is to be preferred. आत्मने should then be taken to correspond with मुनये. Cf. Hemādri : “ सानुजो रामः अस्मै वाल्मीकये रा-ज्यं न्यवेदयत्समर्पयत् । यज्ञायत्तमात्मनो देहं दूरीकृत्य (is his reading) वर्जयित्वा । उपेयिवानिति साधुः. ” Cf. also Châritravarḍhana : “ आत्मनः स्वस्य देहं दूरी-कृत्वा वर्जयित्वा अस्मै मुनये राज्यं न्यवेदयत् । देहं वर्जयित्वा अस्मै मुनये राज्यं

न्यवेदयत् । देहभ्यतिरिक्तमन्यत्सर्वं समर्पयामासेत्यर्थः." Vallabha says, "यस्मै मनये निष्कृत्यर्थमात्मदेहं दूरीकृत्य राज्यं न्यवेदयद्देहं । यज्ञपरायणं देहं न ददामीत्यर्थः." Whether उरीकृत्य or any other reading be the correct one, Vallabha's note, that the king Rāma resigned the kingdom as a price of the Muni's services in bringing up his sons and that he was unable to give up his own person because he had to complete the sacrificial ceremony, is simply valuable.

P. 485. St. 74.—स्वसिद्धिं निवमैरिव, Chāritravardhana explains this to mean, "शौचसंतोषादिभिः स्वाभिलषितार्थसिद्धिमिव," and Hemādri has "स्वर्गोपवर्गलक्षणां स्वसिद्धिमिव कैरिव नियमैरिव यथा कश्चित्पुमाभियमैरुपवासादिपुण्यैः स्वसिद्धिमानयति तथा." And Vallabha says "नियमैर्ध्यानादिभिः स्वसिद्धिं स्वर्गोपवर्गलक्षणां". Chāritravardhana appears very accurate in his explanation.

P. 485. St. 75.—प्रस्तुतप्रतिपत्तये, Hemādri explains it to mean, "प्रस्तुतस्य प्रसक्तान्तरकार्यस्य सीतायाः शुध्यन्त्वलक्षणकार्यस्य [शुद्धसत्त्वलक्षणकार्यस्य Mss.] प्रतिपत्तये ज्ञानाय." And Chāritravardhana has "प्रतिभुतकार्यकरणाय." 'to accomplish what had been already promised or agreed upon'.

P. 486. St. 76.—कृचेव, 'as by the Vedic verse,' i. e., by the गायत्री.

P. 486. St. 77.—काषायपरिवीतिन. Because she was at the time observing an ascetic vow.—वपुषैव, 'from the appearance of her body itself,' i. e., even without the oath she was going to take or the proof of her purity that was to follow it.

P. 486. St. 78.—प्रतिसंहतचक्षुषः, 'withdrawing their looks from the range of her eyes,' as if being ashamed that it was owing to their own incredulity that she had been reduced to that condition. Vallabha does not perhaps appear to give the correct reason when he says, "राजदारत्वात्."

P. 487. St. 80.—सखां, = "अप्यरूपां," according to Chāritravardhana.—पय आचम्य. What Sītā did on this occasion was nothing else than a द्रव्य or an ordeal. Those that go through an ordeal are enjoined to purify themselves previously by bathing &c. Cf. Mitāksharā, दिव्यप्रकरण. "सचैलस्नातमाह्वय सूर्योदय उपोषितं कारयेत्सवेदिभ्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ." Here आचमन or sipping water is substituted for a bathing. And water from the hands of a Brahmana and especially from the hands of Vālmiki's disciples must be supposed to be peculiarly holy and calculated to deter Sītā from uttering a

P. 487. St. 81.—**नारमंतर्थातुनर्हसि**, *Cf.* *Rāmāyana Uttarakāṇḍa*, Canto 110. “**सर्वास्समागताः** दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी । **अप्रवीत्या** अलिवांस्यम-
शोषटिरवाङ्मुखी । यथाहं राघवादन्ये मनसापि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं
दातुमर्हति । मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये । तथा मे माधवी देवी विवरं
दातुमर्हति ”.

P. 487. St. 82.—**ज्ञातहृदम्**, *Châritravardhana* explains it to mean, “**ज्ञातहृदाया** विद्युता संबन्धि ज्ञातहृदे ज्योतिरिव.”

P. 488. St. 83.—**नागरूपोत्थितसिंहासननिषेदुषी**, ‘seated on a throne, parasolled over by the expanded hood of a snake’. *Hemādri* explains it thus : “**नागस्य** शेषस्य कणा तस्यामुत्थितं च तस्मिन्नासने च तस्मिन्निषेदुषी.”—**वदुधरा**, *Cf.* *Rāmāyana Uttarakāṇḍa*, Canto 111. “**भ्रियमाणं** शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः ”.

P. 488. St. 85.—**संरंभं** शमयामास, ‘Pacified his wrath.’ *Cf.* *Rāmāyana Uttarakāṇḍa*, Canto 111. “**वसुधे** देवि भवति सीता नियान्त्यतां मम । दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि । न मे दास्यति चेत्सीतां यथा रूपां म-
हीतले । सपर्वतवनां कृत्स्नां व्यथयिष्यामि ते स्थितिः ”.—**विधिबलापेक्षी**, ‘having regard to the power of Fate,’ *i. e.*, seeing that fate was too powerful. *Cf.* *Châritravardhana*: “**विधेर्देवस्य** यद्वले तस्य द्रष्टा.” *Vallabha* has the following : **विधिबलवान्नायं** ते पौरुषावसर इति स्वयंभुवा ह्यसौ स्वयमागत्य विनिविद्धः ”. The poet need not, however, be supposed to follow the account to which *Vallabha* refers and according to which *Brahmā* manifests himself and pacifies *Rāma*, but may be correctly interpreted to have meant by **गुरुः** no other than *Vasishtha* or at most *Vālmiki*. *Cf.* *Hemādri*: “**गुरुर्वशिष्ठः &c.** ” And also *Châritravardhana*: “**गुरुर्मुनिर्वाल्मीकिः**.” But *Mallinātha* interprets **गुरु** by *Brahmā*. He, like *Vallabha*, may have regard to the following account of *Rāmāyana Uttarakāṇḍa*, Canto 109. “**पितामहं** पुरस्कृत्य सर्वं एव समागताः । आदित्या वसवो रुद्रा विधेदेवा मरुद्गणाः । साध्याश्च देवाः सर्वे ते सर्वे च परमर्षयः ” &c. And also “**एवं** भुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणैः साद्धैर्मुवाच रघुनन्दनं । राम राम न संतापं कर्तुमर्हसि सुव्रत.”

P. 489. St. 87.—**दत्तप्रभावाय**, *Hemādri* renders it by “**सपतापाय । दत्तात्रयतुल्यसामर्थ्याय** वा । संज्ञायामेकदेशन्यवहारादन्तो दत्तात्रये भीमो भीमसेनवत्.” See readings.—**संदेशान्** *Cf.* *Vallabha*: “**भरतमातुलस्य—संदेशान्सिन्धुकुलं** देशं भरताय ददौ । वत्स मातुलेन संदिष्टं यथा दुष्टैर्गन्धर्वैराकान्तोऽयं देशस्तद्वच्छ तद्विरावणाय ”.

P. 489. St. 88.—**आतोद्यं** ग्राहयामास, ‘forced them to take the lute and throw away the arms’, *i. e.*, caused them to return to
41

their usual occupation of musicians and singers. Cf. Hemādri : “ तथा भरतः । “ ततं चैवावनन्दं च [चैवानुविद्धं च Ms.] घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधमिदं ज्ञेयमात्मनः लक्षणाश्रितं । ततं तन्निगतं ज्ञेयमवनन्दं च [मनुविद्धं च Ms.] पौष्करं । घनं कांस्यमयं ज्ञेयं सुषिरं वांश्मेव च. ”

P. 489. St. 89.—राजधान्योस्तक्षशिलयोः, Cf. Chāritravardhana : “ तक्षपुष्करवत्योः पुर्याः । “ समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वव्यवर्तन्त इति व्याचक्षुःशिलापुष्करवत्योस्तक्षपुष्कराख्यव्यपदेशः. ” And Hemādri has : “ तक्षकशिलापुष्करावत्योस्तक्षकपुष्करव्यपदेशः. ” All these commentators agree with Mallinātha in giving तक्षशिला and पुष्करावती as the names of the cities. पुष्करावती is identified with the *Peukelaotis* of the Greek writers and *Pousekielofati* of Hiouen Thsang. तक्षशिला is supposed to be the same as *Taxila* mentioned by the Greek writers. *Takshaśilā* or *Taxila* lay between the Indus and Hydaspes, in the vicinity of Manikyala, about Ravil Pindi. See Wilson's *Ariana Antiqua*, p. 196. Pushkalāvati appears to have been situated on the western bank of the Indus somewhere near Attock. The historians of Alexander state that Alexander crossed the Indus near that city. ‘I have,’ observes Anandoram Boorooah, ‘ already stated that Sindhu Des’a meant the country of the Upper Indus. This is clear from the writings of Kālidāsa. We read in the Raghuvans’a that Rāma made over this country to his brother Bharata according to the instructions of his uncle Yudhājit and Bharata conquered the Gandharvas and placed his sons Taksha and Pushkala in charge of towns named after them—Takshaśilā and Pushkalāvati. Both of these places are famous in Indian History—Pushkalāvati or Puskarāvati in the form *Peukelaotis* or *Peukolaitis* and its shortened form Pushkala or Pushkara in the form *Peukelas* were known to Greek writers. It was the capital of Gāndhāra in the days of Alexander and Arrian in his *Indica* places it not far from the river Indus. It was visited by the celebrated Chinese pilgrim Hiouen Thsang in Nov. 630, who came to *Pu-se-kia-lo-fa-ti* after crossing a great river and travelling 100 li. to the north-east of *Pu-lu-sha-pulo* (or Peshawar). General Cunningham in his *Ancient Geography of India* page 50 comes to the conclusion on grounds described in his work that it must have stood at Hastanagara on the Suat river. I would, however, place it to the north-east of Hastanagara about Bāshkala given in some of the maps not only because it agrees in names, but also because Bhārata writers place it on the Himalaya. The 37th Taranga of the Kathā-Sarit-Sāgara describes the journey of a merchant of Ujjayini or Ojain to this town

who travels northward and passes several rivers and forests and then comes to the country inhabited chiefly by Mlechhas specified as Tájiks and Turkomen and then crosses the river Vitastá (Behut) and goes into a hilly forest (evidently about the Salt Range), and then arrives at Pushkarávati, which is thrice said to be on a summit of the Himálaya range. The special mention of Tájiks shows that the writer was fully acquainted with this part of India and makes me reluctant to reject his testimony. The 27th Taranga of the Kathá-Sarít-Ságara describes the position of Takshas'ilá and its former grandeur. It says, "there was a town named Takshas'ilá on the banks of the Vitastá, in whose waters were reflected the images of its edifices. It had a devoted Buddhist king named Kalingadatta and an entirely Buddhist population rich by the blessings of Tárú. The town shone with his uninterrupted rich stupas as if with summits of vanity that there was no place like it." The Greek and Chinese accounts, however, make it a more inland town at considerable distance from the Vitastá and I am, therefore, inclined to think that Vitastá is a misprint for Sudámá or Suan river. General Cunningham (p. 119) identifies it with Shahdheri and probably he is not far from truth. The description of Kálidása is, in fact, based on an older work—the Uttarakánda, which is interesting not only because giving full particulars, but also because distinctly laying down the country of the Gandharvas on both sides of the Indus and identifying western Gandharvas with the Gándhāras of later literature—the *Gandharæ* of Ptolemy, traces of which name may probably be still found in the Gudarbar of the Panjab and the Gandgarh mountain to the north of it. The identity of Gandharva and Sindhu-Des'a may be also seen from other considerations. It has been always famous for an excellent breed of horses. Among the presents to Bharata by the king of Kekayas, was a thousand of fire-footed horses of his country. Among the valuable presents to Yudhishthira in the great Rájasūya festival, were several horses of Gándhāra. Hence in the Amarakos'a, we find both Saindhava and Gandharva as synonyms of horses. The Saindhava salt mentioned in the same book evidently refers to the rock-salt found in the Salt Range of mountains, for it does not refer to sea-salt as it is separately mentioned as *Samudra* salt and Mánimantha is given as another synonym for Saindhava salt and the commentator Mahes'vara explains that it means 'produced in the mountain Mánimantha' (which can only refer to the Salt Range). But the most convincing proof is a passage of

the *Raghuvans'a* (V. 73.) and that *Saindhava* is still understood by all salt-sellers of India as rock-salt. I have, therefore, no hesitation in identifying *Mánimanthā* with the Salt Range and asserting that it stands within the old *Sindhu-Des'a*. The Greeks call this range *Oromenus*, which is certainly not connected with *Raumaka* as General Cunningham seems to think (p. 158). All *Bhárata* authorities agree that *Raumaka* is the *Sambher* salt and *Rumá* is the salt mine (lake) of *Sambher*. In the *Mahábhárata*, *Gándhára* is separately mentioned with its chief *Subala*, whose daughter *Gándhári* was married to *Dhritaráshtṛa* and *Jayadratha* figures as the head of *Sindhu-Sauviras*. There can, therefore, be no doubt that *Sindhu* in later literature, meant what *Arrian* understood by it—the country to the east of the Upper Indus or the province of *Takshas'ílá*. There are other considerations corroborative of this inference. *Jayadratha* is said to belong to the same family of *Ikshvákus* to which *Bharata* belonged and the train of princes that followed him to *Sálvas* belonged to the land of *Sauviras*—*S'ibis*—*Kulindas* and *Trigartas*, who, as will be shown hereafter, were all bordering tribes. '

P. 490. St. 90.—*कारापथेऽश्वरौ*, *Vallabha* explains this to mean, "*चंद्रपथप्रभुः*." It is not certain what country is meant by *Kárápatha*. *Anandorám Boorooah* gives the following account; but it appears that he has not made any attempt to identify *Kárupatha* or *Kárápatha*. He simply says,—' In the district of *Bijnour* is the large town of *Chandapur* (lat. 29° 8' lon. 78° 20'), which is probably *Chandrapura* or *Chandrakántá* of the *Rámáyana*. We read in the *Uttarakánda* that the two sons of *Ráma's* brother *Lakshmana* were appointed rulers of *Kárupatha* (*Kálidása* reads *Kárápatha*); *Angada* in the west at *Angadapuri* and *Chandraketu* in the north at *Chandrakántá* in *Mallabhúmi*. The first is modern *Sahabad* in *Oudh* which is still known to its *Bhárata* inhabitants as *Angadapur*. It is not due west of *Ayodhyá*, as *Chandrapura* (*Chándpur*) is not due north of it. But as in colours, so in direction, we do not find precision of language in ancient writers. There is another *Chándpur* in the district of *Furrackabad*, but it cannot be *Chandrakántá*, as it is in the same direction as *Sháhábád*. I am, therefore, almost certain that *Chándpur* east of *Sahranpur* is the town called after *Chandraketu* and that it is situated in the land of northern *Mallas*. It may be, as *Vallabha* interprets, probably the town of *Chandrapura* or *Chándpur*. See readings.

P. 490. St. 91.—निवापान् = श्राद्धादीन्, according to Châritravardhana. The word निवाप is derived from वृप् to shave, originally applied to shaving the hair on the occasion of funeral obsequies; hence generally funeral obsequies or a Ś'râddha connected with those ceremonies.

P. 490. St. 92.—तं त्यजेः, 'him thou shouldst abandon.' The condition was that Râma should abandon or devote to death any one that should encroach upon them while engaged in conversation. Cf. Râmâyana Uttarakânda, Canto 116. "कस्मच्चिन्वथ कालस्य रामे धर्मपरे स्थिते । कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ।.....यः शृणोति समीक्षेद्वा स वक्ष्यो भविता तव." Hemâdri says, 'रहसि संवादिनौ आवां यः कश्चन पश्येन्वं तं जनं त्यजेरिति समयः कृतः.'"

P. 491. St. 94.—विद्युनपि, goes with समयं i. e., the agreement between them.—अभिनत्, the object of this is तं समयं.—भीतो दुर्वाससः शपात्, Cf. Râmâyana Uttarakânda, Canto 118. "तथा तयोः संबदतोर्दुर्वासा भगवानुपिः । रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमत् । सोऽभिमन्युः तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः । रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ।.....अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय । विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा । भरते चैव सौमित्रि युष्माकं या च संततिः । न हि शङ्क्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि" इति.

P. 491. St. 95.—देहस्वागेन, "तद्वचनतः प्रागेव देहमत्यजत्" says Hemâdri. "रामवाक्यात्पूर्वमेव" says Dinakara.—योगविद्, 'who knew the art of Yoga.' That is, he gave up his vital breath by having recourse to Yoga. Vallabha rightly remarks: "योगविसृष्टदेह इत्यर्थः".—स गत्वा सरयूतीरं, Cf. Râmâyana Uttarakânda, Canto 119. "स गत्वा सरयूतीरमुपस्थस्य कृताञ्जलिः । निष्टस्य सर्वस्रोतोऽसि (i. e., the cavities of all bodily organs, सर्वेन्द्रियद्वाराणि) निधासं न मुमोच ह."

P. 491. St. 96.—धर्मस्त्रिपादिव, See Bhâgavata Sk. I. Adh. 17, verse 23. "तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः". The same Purâna also ordains that Dharma does not abandon only one leg entirely in a Yuga, but that in each Yuga, it abandons one-fourth of each of its four legs in consequence of the predominance of the several constituents of Adharma so that at the end of the fourth it abandons all its legs entirely. "अधर्मांशैरुभयो भग्नाः स्मयसङ्क्रमदैस्तव." Ibid. Kâlidâsa's notion is that Dharma loses one leg wholly in each Yuga Hemâdri discusses, "विदिव इत्यत्र पूरणार्थोधिक्यं च । "वृत्तौ त्रिभागवत्" इति क्षीरस्वामी । गणदर्पणे च । "भागान्त्य-ज्ञानैः (?) पूरणसंख्या समस्यते विबुधैः । लुक्पूरणस्य वा स्यात्तृतीयभागस्त्रिभागश्च" । सुवि त्रयः पादा यस्य स त्रिपादमेव इव । त्रैतायां हि धर्मस्त्रिपादेव । "संख्यासु पूर्वस्य" Pânini, V. 4. 140. इति पादस्यान्तलोपः".—चतुर्भागे, On this Châritravardhana holds the following discussion, "चतुर्भाग इति समासे पूरणार्थतः त्रिभागशेषराशिरित्यहोदिवत् । त्रिपादिति "संख्यासु पूर्वस्य" इत्यन्तलोपः."

P. 492. St. 97-98.—कुशावत्यः, At the time of Rāma's death, his two sons Kus'a and Lava reigned respectively at Kus'āvati in Southern Kosala in the defiles of the Vindhya and at S'rāvastī in Northern Kosalas. In the Matsya Purāna, the last province is called Ganda, a district still known by the same name and occurring in the Mahābhārata after Pāṇchāla among the conquests of Bhīma. There can be no doubt, therefore, that the country north of Ayodhyā comprising Ganda and Baraitch was known as Uttarakosala. The position of S'rāvastī, on the other hand, is not beyond dispute. General Cunningham identifies it with Sahet Mahet north of Ayodhyā, as he found in it "a colossal statue of Buddha with an inscription containing the name of S'rāvastī itself." There can be no doubt that it lies in the same direction as S'rāvastī, but I am not certain that it is S'rāvastī itself. Like its other utterances, the Vishnu Purāna assigns its foundation to king S'rāvasta, one of the alleged ancestors of Rāma. It was also called Dharmapattana or Dharmpurī and a town of that name is, I believe, still extant further north in the Nepal territory.—उदक्प्रतस्थे, The Svarga, according to the Purānas, is situated to the north, so also all the Lokas (the Heavens), which are on the mountain Meru. See the स्वर्गोद्गमपर्व of the Mahābhārata.—स्थिरधीः, Cf. Hemādri and Vallabha: "दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगत-सहः । वीतरागमयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते " इति गीतासु.—अग्निपुरःसरः, A householder who is a widower should always carry the sacred fire with him.—गृहवर्जम्, Hemādri explains it thus: "वर्जनं वर्जो गृहाणां वर्जस्यागो यस्मिन्कर्मणि." See readings.

P. 492. St. 99.—कदम्बमुकुलस्थूलैः, Hemādri and Chāritravar-dhana interpret it by "कदम्बमुकुलवत्स्थूलैः".

P. 493 St. 100.—चक्रे त्रिविनिश्रेणिः, 'was made a ladder to Svarga.' Rāma himself with his brothers took his seat into the heavenly Vimāna, and for the use of the citizens of Ayodhyā who subsequently followed him, he made the Sarayū into a ladder, that they might ascend thereby to heaven, i. e., they had only to bathe themselves in the sacred river to be raised to heaven.

P. 493. St. 101.—यद्गोपतरकल्पोऽप्युद्, Hemādri explains it to mean, "प्रतरणं प्रतरः । " कदोरप् " Pāṇini, III. 3. 57. ईष्यन्तो गवां प्रतरः गोपतरकल्पः". Cows when swimming or floating crowd close to each other, one very closely following upon the tail of another.

P. 493. St. 102.—विपुलादीन् प्रतिपन्नास्त्वदीन्, 'the gods incarnate having now resumed their original form.'—स्वर्गास्तरनकल्पयद्.

On this Hemádri remarks, “यदुक्तं रामायणे । “सर्वे संतानकं यान्तु ब्रह्मलो-
कादनन्तरं । स्वस्वयोनिं प्रविष्टास्तु ऋक्षवानरराक्षसाः ”. This means, that
the original site of the heaven or the Svarga proper was now full
as it received back its usual occupants in the form of the Vánaras
&c. who resumed their original forms as gods, and consequently
that there was no room in it for the deified citizens of Ayo-
dhyá. And for this reason the necessity of creating another
heavenly abode for these men. Cf. Rámáyana Uttarakánda, Canto
119. “अथ विष्णुर्मेहातेजाः पितामहमुवाच ह । एषां लोकं जनौघानां दानुमर्हसि
सुवत । इमे हि सर्वे खेहान्मामनुयातास्तपस्विनः ।.....तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं
ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः । लोकान्सन्तानकाश्राम यास्यन्तीमे समागताः । ”

P. 494. St. 103.—दक्षिणे गिरौ, Hemádri interprets it by “सुवे-
लाद्रौ. ”—उत्तरे च, Hemádri explains this to mean, “गन्धमादनाद्रौ । पूर्वा-
दित्वास्मिन्विकल्पः. ”—निर्वर्त्य &c., Hemádri introduces his comments on
this verse by the following remark: “रामायणार्थमुपसंजिहीर्षुराह. ” From
which it is clear that according to that commentator Kálidása fol-
lowed the Rámáyana closely in writing the Raghuvans'a so far as it
bore upon the latter; and that he had also recourse to the other
compositions of the Rámáyana, such as that of Chyavana and other
sages, which were invogue at the time when the great national epic
was written by the sage Válmiki. Compare Buddhacharita, Canto
I. Stanza 48.

CANTO XVI.

P. 495. St. 1.—Hemādri introduces his comment on this stanza by the following remark : “ इदानीं रामायणादधिकमागमान्तरप्रसिद्धमर्थं सर्गेष्वनुष्ठयेनाह. ”—सप्त रघुप्रवीरः = “ लवतक्षकपृष्करांगदचन्द्रकेतुशत्रुघातिसुबाहवः, ” says Hemādri.—रत्नविशेषभाजं चक्रुः, Vallabha interprets “ तस्य ते करदा बभूवुरित्यर्थः. ” He may perhaps be right. Chāritravardhana translates गुणैः by “ शौर्यादिभिः. ”

P. 495. St. 2.—गजबन्धमुख्यैः, Vijayânandasūris' varacharana-sevaka interprets गजबन्ध by “ वने हस्तिग्रहणं. ” Like Mallinātha, Hemādri and Chāritravardhana also quote here कामन्दक.

P. 496. St. 3.—दानप्रवृत्तेः. Mark the play upon the word दान. According to Hemādri the epithet makes the adjective दानप्रवृत्तेरनुपारतानां apply to तेषां as well as to सुरद्विपानां. Cf. Hemādri: “ उभयविशेषणं. ”—सुरद्विपानां सामयोनिर्वेशः, Chāritravardhana explains this to mean, “ सुरद्विपानामैरावणादीनां सामयोनिः सामवेदाध्ययनकल्पोत्पन्नो वंश इव । अयमप्यष्टधा स्यात्, ” and further he observes, “ उक्तं च । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगापयत् । गायतो ब्रह्मणस्तस्य समुत्पेतुर्मतङ्गजाः. ”—अनुपारतानां, Hemādri interprets it by “ अविरतानां, ” and Chāritravardhana by “ निरतानां. ”

P. 496. St. 4.—स्तिमितप्रदीपे, Chāritravardhana analyses, “ स्तिमिता निम्बलाः प्रदीपा यत्र. ”—प्रवासस्थकलत्रवेषां, Chāritravardhana analyses, “ प्रवासस्थस्य पांथस्य कलत्रं भार्या तस्या इव वेषो यस्याः सा तां तथोक्तां. ” And Hemādri says, “ विरहिणीवेषधरां. ”

P. 496. St. 5.—परेषां, Objective genitive, according to Hemādri, Chāritravardhana and Sumativijaya.—बन्धुमतः, On this Hemādri and Chāritravardhana remark: “ अनेन कार्यसिद्धिसूचनं. ”—साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः &c. Analyse साधूनां सतां साधारणा पार्थिवर्द्धा राज्यलक्ष्मीर्यस्य तस्य तथोक्तस्य. This epithet, and also पुरुहूतभासः, जेतुः परेषां and बन्धुमतः seem to be employed simply for the alliteration they afford with सा, पुरस्तात्, जयशब्दपूर्व, and बन्धु respectively.—जयशब्दपूर्व, Chāritravardhana interprets it by “ जयमहाराजैतिशब्दपूर्व. ”

P. 497. St. 6.—अनपोढा अर्गलम्, Hemādri interprets it by “ अनपोढा अनपसारिता अर्गला । अर्गलं द्वारपाटलमिति यावत् । यस्य तद्. ”

P. 497. St. 7.—योगप्रभाषो न च लक्ष्यते ते, ‘ nor do I see that you possess the power of Yoga,’ i. e., supernatural power acquired by the practice of the art sprung from Yoga. Cf. Chāritravardhana : “ यो-

गप्रभावः पुरप्रवेशादियोगशक्तिश्च. " Dinakara reads " योगप्रवेशः " and interprets it as, " योगप्रवेशः परकायप्रवेशादियोगशक्तिः " &c.—सावरणेऽपि, Hemādri explains it to mean, " आविश्यतेऽनेन द्वारमित्यावरणं कपाटमिति. " And Chāritravardhana renders it as " पिहितेऽपि द्वारे. "

P. 497. St. 8.—शुभे, Chāritravardhana says, " भो शुभे भद्रं का त्वं सूरि मानुषी वा. " And Hemādri has, " हे शुभे त्वं का वर्तसे. "—किं वा मद्-वा-गमकारणं, On this Chāritravardhana remarks: " क्रीडानिमित्तमागममिति चेत्तदपि नेत्याह " Dinakara paraphrases the same remark of Chāritravardhana when he says, " अथ रिरसयागमनमिति चेत्तदपि नेत्याह "

P. 497. St. 9.—स्वपदौन्मुखेन, Hemādri interprets: " स्वपदं वे-कुण्डस्तस्मै उन्मुखेन, " and Chāritravardhana has " स्वपदं विष्णुस्थानं. " Rāma being identified with Vishnu.—अनवद्या, See readings and the various interpretations of the commentators thereon.—नीतपौरा, Chāritravardhana says, " इत्यसाध्यार्थान्प्रमासञ्चित्यः, " and rightly refutes.

P. 498. St. 10 —सौराजबद्धोत्सववा = "सौराज्येन सुवर्णभावेन बद्धः स्थिर उत्सवो यस्यास्तया," according to Chāritravardhana.—सूर्यवन्द्ये, On this epithet Hemādri remarks: "सूर्यवन्द्य इत्यनेन त्वमेव पतिर्न्याय्य इत्याह "—वस्वो-कसारां, On this Chāritravardhana remarks, " वसुनामोकस्य गृहस्यैव सारो यस्यास्तामिति केचित् । अत्रौकशब्दोऽदन्तत्वात्. " And Hemādri says, " विष्णुपुराणे तु । पुष्करे द्वीपे मानसोत्तरशैले न पूर्वतो वासवी पुरीत्यादिना " वस्वो-कसारां शब्दस्य याम्या [याम्यां Ms.] संयमिनी तथा । पुरी इत्या जलेशस्य सोमस्य च विभावरी " । वसुनां रत्नानामोकैः सद्यः सारा । भेदवस्तुनां ध्वानां समाप्रवेरिति वा । " वसु रत्ने धने वसु । ओकः सद्यः चाभये " असुनन्तः । ओकः इत्यदन्तोऽसीति क्षीरस्वामी । यद्वा । वसुमया रत्नमया ओकांसि गृहास्तै सारा भेदा. "—अभिदूष, *scil.* पूर्वम्.

P. 498. St. 11.—Hemādri begins to interpret this verse with the following remark: " तमेव दीनावस्थामाह. " And Chāritravardhana has the following remark on this verse: " इत आरभ्य श्लोच्यावस्थासूचने. " —विशीर्णतल्पाहस्तः, ' with hundreds of broken Talpas and terraces. ' Talpa is a room on the top of a house or an upper story and अह seems to be employed here for अहलिका or terrace. अह m. n. originally signifies, ' an addition to a building, ' ' apartment on the roof, ' ' upper story; ' it also means ' a tower ' or ' buttress. '

P. 499. St. 12.—नदन्मुखोल्काविधितानिषाभिः, Chāritravardhana analyses, " नदन्भ्यो मुखेभ्यो निर्गता उल्का स्ताभिर्विधितमन्विष्टमामिषं मांसं याभिस्ताभिः. " And Hemādri has the following: " नदन् मुखेभ्योल्काविधितमन्विष्टमामिषं याभिस्ताभिः, " ' who seek dead bodies or rotten flesh (i. e. car- rion) by the help of the light emitted from their wailing mouths. ' And Hemādri has the following remark on this: " ज्ञिवा हि ज्वालायु-

ख्यः । तथा शिवाशकुने वसंतराजः । “ कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति । ज्वालामुखी वाभि-
मुखी विरौति । तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च संपत्तिफलागमश्च [संपत्पुनरागमश्च
Ms.]. ” Our poet refers to the superstitious notion that the female
jackals when wailing at mid-night emit fire from their howling
mouths. Cf. Bhāgavata Sk. I. Adh. 14, verse 12, Bom. edi. “ शिवो-
यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना, ” where the scholiast observes: “ शिवा क्रोशी
आदित्यमभिरौति उद्यत्सूर्याभिमुखे क्रोशति । अनलानना आग्ने मुखेन वमन्ती. ” Kāli-
dāsa means that there was sound for sound (शिवानां नदन्ति मुखानि
for कलानि नूपुराणि) and light for light (नूपुररत्नभासः for उत्काः) but
the change was inauspicious and foreboded lamentation.—वाद्यते, He-
mādri discusses : “ प्राप्यते । बाहप्रवाहः प्रकृत्यन्तरमपीत्येके । घुरादिषु बहुलमेत-
न्निदर्शनमिति स्वार्थे णिज्वा । आह च ॥ “ निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते ” ॥
तथा किराते । “ आशुकान्तमभिसारितवत्यः. ” Ki. IX. 38. माघेऽपि । “ ताः पूर्वं सच-
कितमागमय्य मार्गं [गांधं Ms.] ” । Si. VIII. 17. वाद्यते has no causal
sense here.

P. 499. St. 13.—क्रोशति, Chāritravardhana explains this to
mean, “ थवणकदुशब्दं तनुते इत्यर्थः । जलक्रीडाविलाससमुत्पन्नप्रमदानां करकिशलय-
वायमानस्य जलस्य वन्यमहिषेण क्षोभे युक्त एव शोकः. ”—शृङ्गाहस्तं, Cf. Sū. Act
II. 40. “ गाहंतां महिषा निपानसलिलं शृङ्गेर्यहस्ताडितं. ”

P. 500. St. 14.—द्वोल्काहतशेषवर्हाः, Hemādri explains this to
mean, “ द्वोल्काभिर्हतानि शेषाणि वर्हाणि येषां ते । गलितपक्षतया शेषत्वम्. ”

P. 500. St. 15.—अलक्षिर्ध्वं, it means that instead of the red dye
of the lac smeared to the soles of their feet by young women red-
dening the flights of steps as they came down to the edge of the
water, the flights of steps are now reddened with the blood of ant-
topes killed by tigers which run down the steps to quench their
thirst after they have killed and devoured them.

P. 500. St. 16.—पञ्चवनावतीर्णाः, Chāritravardhana interprets :
“ पञ्चवनात्कमलखण्डादवतीर्णाः. ”—इत्तसृणालभङ्गाः, Chāritravardhana ob-
serves “ इति सपेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः. ”

P. 501. St. 18.—न मूर्छन्ति, Hemādri interprets it by “ न वृद्धिं
गच्छन्तीति, ” and Chāritravardhana by “ न वर्धन्ते, ” i. e., ‘ are not re-
flected, ’ ‘ do not take effect upon. ’—त एव, On this Chāritravardha-
na remarks: “ इत्यनेन ये प्रागभिन्नवसुधेष्ववर्धन्तेत्यसूचि. ”

P. 501. St. 19.—वन्धैः पुलिन्दैरिव वानरैः &c., Chāritravardhana
explains this to mean, “ पुलिन्दैः शबरैः सहचरैः सह वानरैः क्रियन्ते बाध्यन्ते ।
सहार्थे इवशब्दः इति. ”

P. 502. St. 20.—अनाविष्कृतरीपभासः, कान्तामुलभीविहताः and वि-
च्छिन्नधूमप्रसराः,—On these epithets Châritravardhana makes the fol-
lowing remark: “विशेषणत्रयेण बाधोक्ता.”

P. 502. St. 21.—ज्ञानीयसंसर्गमनानुवन्ति, Châritravardhana ex-
plains this to mean, “ज्ञानीयं सुंदरीनामङ्गरागादि तत्संसर्गमनानुवन्त्यलभमानानि
लोकान्प्रमणाभावात्.” And Hemādri has the following: “ज्ञानीयानि कुङ्कुमाय-
रुणानि चूर्णानि तेषां संसर्गमनानुवन्ति न प्राप्तानि.”—उपान्तवानीरगृहाणि, Châri-
travardhana analyses “उपान्ते तीरे वानीराणां वेतसानां वनानि (is his read-
ing) येषु तानि । तथा शून्यानि पौरावगमनाभावात् , ” ‘on whose banks are
huts made of live canes, (now deserted).’ The position of सरयु-
जलानि can only allow उपान्तवानीरगृहाणि to be taken as a Bahuvrīhi
compound in the above sense. See readings.

P. 502. St. 22.—कारणमानुषी, Châritravardhana interprets:
“कारणाद्वावणादिवधप्रयोजनान्मानुषीं तनुं मूर्तिं हित्वा.” And Hemādri says,
“कारणेन लवणवधादिरूपेण मानुषी,” but the two other Mss. of Hemādri’s
drop the explanation. Because it was not for this purpose that
परमात्मा assumed the human form of Rāma but he came incarnate
on earth with the view of destroying Rāvana with all his legions of
demons. And for this reason Châritravardhana’s explanation appears
to be correct.—कुलराजधानी, Hemādri explains, “राज्ञा धीयते स्थीयतेऽस्यां
सा राजधानी तां.”

P. 503. St. 23.—शरीरबन्धेन तिरोबभूव, ‘disappeared by her
body,’ i. e., disappeared by her removing visible form. शरीरबन्ध is
literally ‘the tie of the body,’ i. e. the body that ties one down, the
body assumed. Cf. आसनबन्धधारः. St. 6, Canto II. Compare also
Hemādri: “मनुष्यदेहं त्यक्त्वा देवांस्वरूपं जग्राहेत्यर्थः । अदृश्या वा जाता.” The
Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha’s commentary omit the
following remark as produced by the Northern Mss. “मानवं रूपं विहाय
देवं रूपमग्रहीदित्यर्थः.” This explanation appears to have been borrow-
ed from Hemādri’s comments.

P. 503. St. 24.—अभयनन्दन्, On this epithet Hemādri quotes
a verse from गार्ग्य with a slight difference from the one quoted by
Mallinātha. “दृष्ट्वा स्वप्नं सोभनं नैव नृष्यात्प्रातर्दृष्टो यः स पाकं विधत्ते । संसेदि-
ष्टं तं च साधुर्हि ज्ञेयस्ते चाक्षीर्भिर्नन्दयेयुर्नरेन्द्रम्.”

P. 503. St. 25.—सैन्यैरनुवृत्तः, On this Hemādri remarks:
“इति सैन्यबाहुल्यं.”—श्रीत्रियाणामधीनं, Hemādri says, “श्रीत्रियाणामधीनं
कृत्वा विशेषो दम्भा,” and Vallabha and Châritravardhana have, “मास-

केयो दत्वा." On this Pandit gives the following note:—'It is not perhaps clear why श्रोत्रियाः alone were preferred to whom to make a gift of the city. There are more meritorious Brāhmanas than श्रोत्रियाः a gift to whom is productive of greater merit to the donor, such as persons who being able to repeat the Veda, practise the Vaidic rites punctually, and yet, i. e. besides their being श्रोत्रियाः, are also acquainted with the sense of the Vaidic texts, which श्रोत्रियाः are not generally supposed to do.' It appears that Pandit has misunderstood the sense of the word श्रोत्रिय. The following Smṛiti "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विषया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते" goes against what he says. And Pānini says, "श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते" V. 2. 84. i. e. one that studies the Vedas is a S'rotriya technically so called. S'rotriya means a Brāhmana versed in the study of the Vedas, a profound theologian, a divinity. Cf. Mal. I. verse 5. Dr. Bhāndarkar's edition. "ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय । मूर्तिं पुनं ज्ञातमाश्रित्यन्ते" । It is the S'rotriya alone that deserves such a merited gift, and not an ordinary Brāhmana who is able to repeat the Veda and practise the Vaidic rites punctually.

P. 504. St. 27.—वेलां नीचमानः, i. e. 'by means of the tides which propell the waters of the ocean to the shores at the rise of the moon.'

P. 504. St. 28.—रजस्तुलेनारुरोह, On this Hemādri and Chāritravardhana remark: "यो बाधां न सहते सोऽवश्यमन्यत्र याति."—विष्णुपदं द्वितीयं, alludes to the name of Trivikrama and the story of Vāmana founded upon it. Compare "त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमाधिकृत्य चतुर्मुखः । त्रिवर्ग-मन्त्रधानञ्च वामने परिकीर्तितम् ॥ पुराणं दक्षसाहस्रं ख्यातं कल्पानुगं शिवं" । *Matsya Purāṇa*. On the three strides of Vishnu, by reason of which he is called त्रिविक्रम, see Prof. Wilson's Translation of the *Rigveda*, Vol. I., Introduction, p. XXXIV.; and Vol. IV., p. 17, note : also, original Sanskrit *Texts*, Part II., pp. 187 and 214-216 ; Part IV. Chapter II., especially pp. 54-58, and pp. 118-119. Dr. Muir, in his *मत्तपरीक्षा*, Part I., -p. 105 of the Sanskrit, p. 16, of the English and twice in pages just referred to, of his *Texts* has quoted a curious relevant passage from दुर्गाचार्य on Yāska's निरुक्त. "विष्णुरादित्यः । कथमिति । यत आह तेषां निधने पदे निधने पदं निधानं पदैः । क तच्चावत् । शशियामन्तरिक्षे दिवाति साकपूणिः । पाथिवोऽग्निर्भूत्वा शशिय्यां यत्किञ्चिदस्ति तद्विक्रमते तदधिति-ष्ठति । अन्तरिक्षे वैष्णवात्मना । दिवि सूर्यात्मना । यदुक्तम् । "तम् अकृण्वन्नेषां भुवे कम्" इति । समारोहणे उदयगिरावुच्यते पदेकं निधने । त्रिष्णुपदे मध्यदिनेऽन्तरिक्षे । गयशिरस्य-स्तंगिरावित्यौर्गवाम आचार्यो मन्यते" । "Vishnu is the sun (आदित्य). How so? Because (the hymn) says ; 'In three places he planted his

step'; i. e. plants his step, (makes) a planting with his steps. Where, then, is this done? 'On the earth, in the firmament, and in the sky,' according to शाकम्नि. Becoming terrestrial fire, he strides over, abides in, whatever there is on earth; in the shape of lightning in the firmament; and in the form of the sun, in the sky. As it is said (in the ऋग्वेद, X. 88, 10): 'They made him to become threefold.' और्णवाभाचार्य thinks (the meaning is) this; 'He plants one foot on the 'समारोहण' (place of rising), when mounting over the hill of ascension; (another), on the 'विष्णुपद,' the meridian sky; (a third), on the 'गयशिरः,' the hill of setting." See Wilson's V. P. Vol. III. pp. 18-19. Vallabha says " भूर्भुवः स्वरिति त्रीणि पदानि विष्णोः. "

P. 505. St. 29.—उच्यच्छमाना गमनाय पश्चात्, Sumativijaya explains this to mean, " पश्चाद्गमिनी । अनुगमनार्थमुद्योगं कुर्वाणा. " And Hemādri says, " पश्चात्पूर्वस्था कुशावत्याः उच्यच्छमाना गमनायौद्यमे कुर्वाणा &c. " —पुरः, Sumativijaya explains, " कटकविवेककाले वर्तमाना. " On this stanza Sumativijaya and Vijayānandasūris' varacharanasevaka make the following remark: " यत्र यत्र दृष्टा तत्र तत्र समग्रा इहैवास्तीति ज्ञातमिति ".

P. 505. St. 31.—कटकान्तरेषु, Both Hemādri, and Chāritravardhana interpret it by " सान्वन्तरेषु. "

P. 506. St. 32.—उपायनानि पश्यन्, Chāritravardhana makes the following remark: " तेषां प्रीत्यर्थं दर्शनं न तु ग्रहणमित्युदाहृतोक्ता. " —धातुभेदारुणयाननेभिः &c., Chāritravardhana explains this to mean, " निष्पिष्टधातुत्वात्तुल्यैश्चनिर्जितनादत्वाच्च विन्ययपर्वतं धिक्चक्रे इति ज्ञायार्थः । प्रायेण माघेऽप्येवं विधोक्तिः । " "दूरेऽभवन्भोजबलस्य गच्छतः" । "पुरां बहूनां परभागमाप सा " इति S'i. XII. 61 and 62.

P. 506. St. 33.—तीर्थे तदीये, Chāritravardhana says, " विन्ययस्य संबन्धिनि तीर्थं गजलक्षणस्य सेतोर्बन्धात्. " And Hemādri says, " तदीये गङ्गासंबन्धिनि तीर्थेऽवतरणमार्गे. " Dinakara says, " तदीये विन्ययसंबन्धिनि कर्णेतीर्थे. " What this कर्णतीर्थे signifies it is difficult to make out. Pandit says,—' It is not clear what तीर्थे is meant here, and whether the तत् in तदीये refers to the Vindhya. The preceding stanza takes Kus'a beyond, i. e. to the north of the Vindhya, so that both on that account and because the Ganges has not to be crossed in crossing that mountain, we must suppose either that the king crossed the Ganges at a place called विन्ययतीर्थे or by some such name—probably owing to its origin to the vicinity of a branch or off-shoot of the great range of mountains—or that by Gangā the poet means not the main stream

but a tributary of that river, rising in the Vindhya. For when any sacred river is called Gangā, a tributary of that river may easily receive that name from the poet. To interpret तदीये तीर्थे to mean during the crossing of it (= the Gangā,) i. e. while he was crossing it, would involve a tautology, as we already have गङ्गामुत्तरतः. There are some who maintain that the king crossed the Ganges near a place called विन्ध्यवासिनी देवी to the south of Benares.—प्रसीपगां, Hemādri renders it by “अनुकूलं.”

P. 506. St. 34.—नौलुलितं, Cf. Chāritravardhana : “सेनोत्तरणव-
त्तमौकाभिलुलितं क्षुभितं &c.,” and Hemādri says, “नौभिलुलितं व्याकुलीकृतं.”

P. 507. St. 35.—वेदिप्रतिष्ठान् &c., Chāritravardhana interprets it by “यज्ञवेदिस्थान्.” And Hemādri says, “वेदिः प्रतिष्ठास्थानं येषां तान्.”

P. 507. St. 36.—प्रसूङ्गगाम्, On this Hemādri observes : “इति सेवावसरोक्तिः.”—आधूय, On this Hemādri remarks : “इति मानवसौम्ये.”—स्पृष्टा तरंगान्, Here Hemādri observes : “तरंगस्पृष्टाऽन्त्ये.” And Vallabha has : “पतेन वायोः शीतमन्दसुरभित्वं.”

P. 507. St. 37.—रिपुमग्नशाल्यः, Hemādri remarks : “इति विर्य-
यता.”—पौरसखः, On this Hemādri remarks : “इति सौम्यता.”—कुलध्वजः,
On this Hemādri observes : “इति प्रकाशता.”

P. 508. St. 38.—नवीचक्रः, On this Hemādri makes the follow-
ing remark : “अत्र नवीकरणं बीजप्ररोहयोग्यता.” And Chāritravardhana
says, “बीजप्ररोहव्यक्तां विदधे.”

P. 508. St. 39.—परार्धप्रतिमागृहायाः, Cf. Chāritravardhana :
“परार्थानि धेष्ठानि प्रतिमायुक्तानि गृहाणि यस्याः.”—उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिः,
Chāritravardhana explains this to mean, “उपोषितैः कृतोपवासैः वास्तु-
गृहार्चमस्तस्य विधानं करणं तत्र प्रवीणैः &c.” The Deccan texts on वास्तुशान्त
or ceremony of entering a new or uninhabited house do not pre-
scribe that the priests officiating at the ceremony should fast previ-
ously to officiating at it. It is likely that Kālidāsa refers to a
local custom. Vallabha renders वास्तुविधानविद्धिः by “स्थपद्भिः.” इति
हेत्वर्थे तृतीया.”

P. 508. St. 40.—कामीष कान्ताहृदयं प्रविदध, Cf. Vallabha : “य-
था कान्ताहृदयं प्रविदधायैः क्षुरीरावयवैरनुजीविलोकमिन्द्रियगणं यथाह संभावयति.”
He is perhaps right.—राजोपपदं Hemādri explains this to mean, “उपो-
षारितं पदमुपपदे राजा उपपदं यस्य तत् । राजगृहमन्यर्थः । “द्विग्ययुर्वं कश्चिद्”
इतिवद्.”

P. 509. St. 41.—**मंदुरासंभविभिः**. On this epithet Hemādri makes the following remark: “सम्यक्प्रयणेन राज्ञः शुभं स्यात्करिणां तथैव सूचितं । तथा योगयात्रावचनं । “परिग्रहरोहणबन्धनायैः । यात्रानुकूल्यं तुरगोत्तमानां । राज्ञः शुभं स्यात्करिणां तथैव । विपर्यये तद्विपरीतमाहुः.”—शालाविधिस्तम्भगतैः, Hemādri reads शालाग्रहस्तम्भगतैः, his comments are “शालाग्रहस्तम्भान्गतैर्नागैर्गजैश्च । “वासः कूटो द्वयोः शाला ।” सिंजितः खनिवत्सामान्यविशेषभावेन शालाग्रहशब्दप्रयोगः । यद्वा । “शालाग्रहं तरुस्कन्धे शाखागारेकदेशयोः” इति विश्वः.” Vallabha also reads with Hemādri and comments thus: “शालाग्रहस्तम्भगतैर्नागैश्च । अथशालालानबन्धकरिभिः &c.” Chāritravardhana and Dinakara read “शालावधिस्तम्भगतैः”, and explain thus: “तथा शालानामवधिस्तत्रत्यस्तम्भेषु [अवधिस्तत्र स्तम्भेषु Ms.] गतैर्बद्धैर्नागैर्गजैश्च कृत्वा &c.”—विपणिस्थपण्या, The Southern and the Deccan Mss. of Mallīnātha's commentary omit the following authority produced by the Northern Mss. “विपणिः पण्यवीथिका” इत्यमरः । See readings.

P. 509. St. 42.—**पुराणशोभां**, Chāritravardhana remarks: “दशरथाष्टराज्य याभूनादूर्वा शोभां.”—**भर्तुं दिवो नाप्यलकेश्वराय**, On this Hemādri remarks, “इन्द्रकुबेरावपि नापेक्षितवान्,” and Chāritravardhana says, “एतेनेन्द्रधनदत्तवत्त्वं राज्ञः । तत्रगौरासमानन्वमयोऽयाया इति भावः.”

P. 510. St. 43.—**एकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारं**, On this Hemādri remarks: “एकान्तमत्यर्थं पाण्डुस्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिस्तं । यौवने स्त्रीणां पाण्डुता प्रसिद्धा । स्तनपाण्डुत्वं कविप्रसिद्धं । “स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धं” इति कुमारसंभवे.” Vallabha says, “हारा व्यतिशीताः.”—**प्रिया वेशां**, Hemādri remarks, “प्रिया इति पदभङ्गो वा । अस्य प्रियाः एवं विधधर्ममुपदेष्टुमिवेत्यर्थः । ब्रुविष्यासीत्यत्र ब्रुवीत्यर्थप्रहणादुपपद्यते दिशतेर्द्विकर्मकता । तथा + “शिलोचयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” इत्यादिशब्दप्रयोगः.” See verse 51, Canto II.

P. 510. St. 44.—**अगस्त्यचिह्नादयनान्**, ‘from that part of the equator which is marked by Agastya,’ i. e. the South. On this Hemādri observes: “अगस्त्यचिह्नादिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाभावात् [स्त्रीसङ्गनिर्देशाभावात् Ms.] । पुरा किल भगवानगस्त्यो दक्षिणापथं प्राप्नो नायापि निवर्तते तद्वत्सावपि सूर्यः किं नायास्यतीति शङ्कित्वा दिक्तन्प्राप्तौ जाताश्रुतिरिति.”—**हिमस्रुतिं** &c., Hemādri explains this to mean, “हिमवतो हिमालयस्य संबन्धिनी हिमस्रुतिं ससर्जं चकार । शीष्मे तापादिमाद्वैरपि पयोऽ [निलयो Ms.] आयत इत्यर्थः । आनन्देन शीतां वायुवृष्टिर्निव । यदा किल नायको दक्षिणामप्यङ्गनां त्यक्त्वा अन्यां याति तदा सा परितोषादानंदाय मुच्यते । सपत्नीसाम्यं नेत्येके [साम्यमित्येके Ms.].” And Chāritravardhana has: “हिमाचलसंबन्धिनीं हिमस्रुतिं तुषारस्रुतिं बाष्पवृष्टिर्निव ससर्जं । तपतो हि तापातिस्तया तुषारस्य विलयः स्यात् । तत्रोत्प्रेक्षते । दक्षिणां सपत्नीं परित्यज्यादित्योऽप्यदभ्यासमगादिति हर्षादुत्तरादिगानन्द्याश्रुतिं मुमोचेति भावः । अगस्त्यो दक्षिणस्यां निवसतीत्यगस्त्यचिह्नत्वं दक्षिणायनस्य.”—**हैमवर्षां हिमस्रुतिं ससर्जं**, ‘sent down a drizzling of frost on the Himalaya.’ Vallabha says, “हिमाचलमवां हि-

बपुष्टिमक्षिपत्”, and further remarks: “यथा भान्वति सौभाग्यवति भर्तारि दक्षि-
षामपास्य प्रवीणां स्वयं परित्यज्य कौबेरीं कुरूमी नारीं सेवितुं समीपमुपांगते सति । सा
कौबेरी भानन्ददक्षितां वाष्पवृष्टिं मुचति । सा परितोषादानन्दान् मुचति”.

P. 510. St. 45.—जावापती इव, Châritravardhana explains this
to mean, “यथा प्रणयकलहवशातः पुमान्संतापवान् स्त्री च क्षीणा भवेत् । तथा क्षपा-
दिवसौ घर्मतोवभूतामिति भावः । रात्रिसंचारिणीनां रात्रीनां ग्रीष्मेऽल्पनाडीकृत्वात्क्षणदा-
याः कृशत्वं.” And Hemâdri and Vallabha say, “तौ हि कृशौ संतप्तौ भवतः”.

P. 511. St. 46 —उद्वण्डपर्यं, Analyse उद्वतदण्डाः पश्चा यत्र तत्.

P. 511. St. 47.—सायंतनमल्लिकानां, Châritravardhana explains:
“सायं भवाः सायंतनास्तासां मल्लिकानां विचिकिलतानामिति.”—विजृम्भणोद्गन्धि-
षु, On this Châritravardhana makes the following remark: “एतेन
सौमन्यलोभः । संख्येयमल्लिकत्वेन ग्रीष्मप्रारंभोक्तिः । अन्योऽपि यो गणनां करोति
सोऽवश्यं सशब्दः स्यात्” । Hemâdri says, “अनेन संख्येयं मल्लिकाकुसुमं । कालो
ग्रीष्मप्रारंभः सूचितः । सायमव्ययं ऋतुं च । “सायं ऋतुं दिनान्तस्याधिकालः सायमव्ययं”
इति मार्तण्डः । अत्रान्ययं “सायंचिरं प्राह्णेऽप्येभ्यश्च्युट्युलौ तद्वचं” Pāṇini, IV.
3. 23. ऋतुं तु सायाह्ना इति.”

P. 511. St. 48 —स्वेदानुविद्धं &c., Cf. Hemâdri: “स्वेदानुविद्धानि
युक्तान्याद्रीणि नखक्षतान्यङ्गुलिहं यस्य तस्मिन्,” and also Châritravardhana:
“कीदृशं स्वेदानुविद्धं संगतं यदार्द्रनखक्षतं तदङ्गुलिहं यस्य तथाभूते कपोले &c.”
But for the drops of perspiration the nail-wound or sore would not
be sticky enough to hold the flower.—भृष्टं संदष्टशिखं, Hemâdri reads
“संदष्टभूयिष्ठशिखं,” and explains, “संदष्टा लम्बा भूयिष्ठा शिखा यस्य तत् ।
आहिताभ्यादीत्वाद्भूयिष्ठाः संदष्टाः इति वा” । Châritravardhana also
reads with Hemâdri, and explains “संदष्टाः संलम्बा भूयिष्ठा बह्वचः शिखा य-
स्य तत्” । Vallabha reads “भूयिष्ठसंदष्टशिखं” and explains thus “भूयिष्ठ-
संदष्टशिखं निनान्तविलम्बप्रान्तम् । गृहस्थले अतिशयसंलग्नशिखम्” । He seems to
have read with Mallinātha. Sumativijaya reads “भूयिष्ठसंलग्नशिखम्”
and interprets “भूयिष्ठाः बह्वचः संलम्बाः शिखाः प्रान्ताः यस्य तद्भूयिष्ठसंलग्नशिखं
&c.; and Dinakara has “भूयिष्ठसंवृष्टशिखम्,” and his interpretation is
भूयिष्ठाः संवृष्टाः संलम्बा बद्धाः शिखा यस्य तत्.” See readings. On this He-
mâdri remarks: “अशीप्रपातं हेतुमाह.”

P. 512. St. 49.—धारागृहेषु, ‘in houses furnished with artificial
showers.’ Châritravardhana explains thus: “जलधाराभिरुपलक्षिताः गृहाः
धारागृहा जलयन्त्रगृहास्तेषु,” and further he observes, “चतुर्भिर्जलस्त्रावि जलयन्त्र-
गृहं विदुः” । यन्त्रो जलसंचारकभेदः”, and Vallabha has, “यन्त्रधाराभिरुप-
रिपु.” And further he remarks, “यन्त्राणि शालभक्षिकाप्रभृतीनि तत्करतलद्वयप्रवृत्ततीय-
धाराभिर्वर्षं ग्रीष्मोष्मनिषेधकं धनिनां धाम यन्त्रधारागृहं.” And Hemâdri says,
“धारायुक्तेषु गृहेषु”.—धीताश्च शिलाविशेषान्, Hemâdri interprets it by
“चन्द्रकान्ताम्.”

P. 512. St. 50.—स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं, Châritravarḍhana explains thus : , “ कीदृशेषु स्नानेनाशे अत एव मुक्तास्तेषु.” And Hemādri says, “ स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च तेषु.”—अनुधूपवासं, Hemādri explains to mean, “ धूपवासस्यानु पश्चादनुधूपवासं.” And Châritravarḍhana says : “ धूपवासादनु पश्चादनुधूपवासं.” And further he remarks : “ संस्कृतकेशपाशदशैर्नाशिलासिनः समुल्लसितस्मरा बभूवुरित्यर्थः.”

P. 512. St. 51.—आपिञ्जरा, Châritravarḍhana renders it by “ ईषत्पिङ्गलवर्णा.” And Hemādri supports it thus : “ पीतरक्तस्तु पिञ्जरः ” इत्यमरशेषे. And Vallabha says, “ संजातरेणुकणत्वात्पिशङ्गरूपा ”—मञ्जरी, Hemādri remarks : “ चूतादेऽपि न बोद्धिदि ” इति क्षीरस्वामी ”.—खण्डीकृता, On this Hemādri makes the following remark : “ खण्डीकृतेत्यधिकामज्जन्त्वादिति.”

P. 513. St. 52.—निदाघावधिना, Hemādri explains thus: “ निदाघस्य अवधिरन्तो यस्मिन्स ग्रीष्मस्तेन.”—सर्वे शेषा प्रमृष्टाः, Hemādri interprets it thus : “ सर्वे संतापखेदकरादयः स्वदोषाः प्रमृष्टा निरस्ताः.”—मनोजगन्धं, Hemādri observes : “ मनोजगमिति सर्वविशेषणं । यद्वा । सर्वाणि शीघ्रविशेषणानि । “ बहु ब्राह्मणेयानि गैरेयमाशीधुः ” (?) । शेरतेऽनेनेति शीधुः । “ शीडो धुल्लवल्बालनः ” Unādi Sūtra, 478, S. K. p. 334. इति ध्रुक्.” And Châritravarḍhana explains शीधु by “ पक्ष्मुरसोत्पन्नं मयं,” and quotes, like Mallinātha, the authority from the Yādavakosha. On this passage Vallabha makes the following remark: “ अतश्च यत्र सहकारादिमङ्गलसद्भावः । तत्र का दोषगणना.”—कामिजनं, Hemādri explains to mean “ कामिनश्च कामिन्यश्च । “ पुमान्स्त्रिया ” Pāṇini, I. 2. 67.

P. 513. St. 53.—विगाढे, Hemādri renders it by “ तीव्रसंतापे प्रवृत्ते सति.” And Vallabha by “ तीव्रग्रीष्मसमये.” And Châritravarḍhana translates विगाढे by “ प्रवृद्धे.”—सापापनोदं &c., Châritravarḍhana explains this to mean, “ तापो दारिद्र्यदुःखमुपतापश्च तस्यापनोदे स्फोटने.”—पादसेवौ, Châritravarḍhana explains the epithet thus, “ पादयोश्चरणयोः किरणानां च सेवा ययोस्तौ.” And Hemādri says, “ पादसेवा चरणसेवा रश्मिसेवा च ययोस्तौ.”

P. 514. St. 54.—रोधोलतापुष्पवहे, Hemādri explains it to mean, “ रोधोलतानां तटवल्लीनां पुष्पवहे । वहतीति वहः । पचायच्.” Châritravarḍhana also has the same. And Vallabha has : “ तटरूहवल्लीकुसुमहारिणि.”

P. 514. St. 55.—आनायिभिः, Hemādri and Vallabha explain it by “ धीवरैः.”—विगाहितं, Châritravarḍhana interprets it by “ विलासयितुं.” Like Mallinātha, Hemādri too quotes here the verse from कामन्दक.

P. 514. St. 56.—उद्दिमहंसा, Hemâdri explains this to mean, “उद्दिमा भीता हंसा यस्याः साभूत् । अङ्गनाभिरिति भयहेतुत्वस्याविवक्षितत्वात् पञ्चमी । यद्वा । उद्दिमाभकिताः &c.”

P. 515. St. 57.—किरातीमुपात्तबालव्यजनां, On the figure Châritravardhana observes: “भियां चामरवाहिन्यामित्युक्तत्वात्किरातीकथनेनैव चामरग्रहणे प्राप्तेऽपि सर्वदैव योषितो बालव्यजनं न संपद्यतेऽतः उपात्तबालव्यजनामिति न पौनरुक्त्यं.” Hemâdri notices the reading “किरातं ” and observes, “इति पुबिङ्गपाठे किरातः स्वकार्यकुञ्जः इत्यर्थः । कुञ्जाया हि अवरोधे रक्षार्थं निधीयन्ते । तथा कामन्दकः । “अन्तःपुरे च विवरे कुञ्जकैरातवामनाः” इति. Vallabha interprets किराती by नियामकपत्नी (?). But Kâlidâsa does not appear to take the expression in this sense.

P. 515. St. 58.—पश्य, Hemâdri explains this to mean, “पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् । प्रवाह इति द्वितीयाभावः । पश्य मृगो भावतीतिवत्.”—शतशः = “शतं शतं शतशः” Hemâdri.—अवरोधैः, “अवरोधशब्देनान्तःपुरस्त्रियो लक्ष्यन्ते” observes Châritravardhana.

P. 515. St. 59.—मदरागशोभां, Châritravardhana explains thus, “मदरागो रक्किमा तस्यैव शोभां बध्नतीभिः.” And further he remarks : “यथा कज्जलेन विलोचनयोः शोभा संपद्यते तद्वत्पानीयैरपि विहितेत्यर्थः.”—नौलुलिताभिः, Hemâdri remarks : “नौलुलितत्वमञ्जनविलोपे हेतुः.”

P. 516. St. 60.—केशोत्तरं, Hemâdri interprets, “केश उत्तरो यस्मिन् कर्मणि तथा.”—गुरुभोगिपचोधरस्त्वान्, Hemâdri explains this to mean, “भोगयश्च पयोधरश्च भोगिपयोधरं । प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः । गुरु भोगिपयोधरं यासां तसां भावस्तस्मात्.”—गाढाङ्गवैः, Châritravardhana remarks: “पानीयसंसर्गोद्गाढलतानां पीनत्वाद्गाढाङ्गदत्वं । तदुक्त्या च कङ्कणानां च पतनसूचनं.”

P. 516. St. 61.—वारिविहारिणीनां, Châritravardhana explains thus, “अवतंससंबन्धविवक्षया वारिविहारिणीनामिति वक्षी.”—शैवाललोलान्, Châritravardhana interprets it by “शैवालास्वादने चपलानिति.”—छलयन्ति, Châritravardhana, Vallabha and Sumativijaya render it by “वञ्चयन्ति.” And Hemâdri's remarks are : “पूर्वमुत्सारितजलचरत्वादिभ्यं मत्स्यायन्ते । शैवालभ्रमं जनयन्तीत्यर्थः.” And Châritravardhana has : “कर्णपूराणां मत्स्याकारत्वात्ततो भयवस्ता मीना व्याकुलीभवन्तीति भावः । मीनो मीनमतीति प्रसिद्धिः । यद्वा । शैवालभक्षणचपला मीना भवन्तस्मात् शैवालमिति ज्ञात्वा अनुमुपक्रान्ताः समानवर्णत्वादत एव वक्षिताः.” And Vallabha says, “कर्णपूरूपेण शैवालभ्राज्यत्वादनं.”

P. 516. St. 62.—भासां जलास्फालनतत्पराणाम्, Cf. Buddhacharita, Canto VIII. verse 29. “करप्रहारप्रचलैश्च ता बभुयेथापि नायैः सहितोन्नतैः स्तनैः । वनाविलाघूर्णितपद्मकम्पिते रथाङ्गनाम्नां मिथुनैरिवापगाः ॥—मुक्ताफलस्पर्धिषु, Châritravardhana renders it by “मुक्तास्थलेषु.”—छिदुरः, Hemâdri and Châritravardhana explain it as : “स्वये छिपते छिदुरः” इति. For the similar use of स्पर्धिषु compare stanza 13, Canto XIII.

P. 517. St. 63.—रूपावबोपमानानि, Hemādri explains this to mean, “रूपस्याकारस्यावयवानामुपमानानि,” and “शरीरावयवसादृश्यानि” says Vallabha.—भङ्ग्यः, Hemādri explains thus, “अव्या भङ्गा भङ्ग्यः”.

P. 517. St. 64.—उत्कलापैः, “भाराभरनादानुकारिप्रमदाकरताडितजलारा-
वभ्रवणसमनन्तरं हर्षवशादुद्गतः कलापो यैः”, says Chāritravardhana.—गीतानु-
गै, ‘following (i. e., beaten in consonance with) their singing.’ The
young women beat the water to the music of their voices. They beat
the water as they sang.—वारिमृदङ्गवाद्यम्, “वार्येव मृदङ्गस्तेन वारिमृदङ्गवाद्यं”
says Chāritravardhana. And Hemādri has “वार्येव मृदङ्गवाद्यं.” And Chā-
ritravardhana further remarks : “कान्ताभिस्तथा मनोऽन्तः नीरमध्ये कङ्कणश-
ब्दः क्रियते येन तटस्थाः केकिनो घनगजितमत्या हृष्येयुः”.—संमूर्च्छति, Hemādri
renders it by “स्फुरीभवति,” and Chāritravardhana by “वर्धते.”

P. 517. St. 65.—संष्टवस्त्रेषु, Cf. Hemādri, “इन्द्रपकाशोक्तैर्वस्त्राणां
शौक्यमुद्गशब्देन मौक्तिकबाहुल्यमिति.” And Chāritravardhana has : “य-
यपि सामान्येन वस्त्रमभ्यधाय तथापि चन्द्रप्रकाशादुद्गार्यं दुर्लभं ज्ञेयं” इति.—रचन-
कलापः मौने भजन्ते, On this Hemādri makes the following remark :
“माघेऽप्युक्तं” : “रामाणामनवरतोदगाहभाजां । नारावं न्यतनुत मेखलाकलापः”
S'i. VIII. 45, इत्यादिजलत्रोडाकाले दुर्लभधरत्वादुद्गमभासाभ्यमिति.”

P. 518. St. 66.—दर्पात्, See readings.

P. 518. St. 67.—च्युतपत्रलेखः, Cf. Hemādri : “च्युता पत्रलेखा स्त-
नभुजकपोलेषु कुङ्कुमादिरचिता रेखा यस्य.” And Chāritravardhana has : “च्युता
नष्टाः पत्रलेखास्तिलका यत्र स.”—मनीज एव, On this Vallabha remarks,
“यदुक्तं । “रम्याणां विकृतिरपि त्रियं तनोति” इति ।”—वेष्टः, Hemādri renders
it by “शुद्धारः”. And Chāritravardhana has “तासां मुखं युनां कामो-
दीपकं जातमित्यर्थः”.—विशेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः, Chāritravardhana reads
‘कर्णवेष्टः’ and explains it thus, “विशेषी भवणाद्धर्षी मुक्ताफलमयः कर्णवेष्ट-
स्ताडको यत्र सः &c. Vallabha reads with Mallinātha. Dinakara, 23
might be expected, agrees with Chāritravardhana. See readings.

P. 519. St. 68.—नौविमानात्, Hemādri and Chāritravardhana
analyse, “नौरेव विमानमिति.” On this passage Hemādri says, “मात्वाप-
श्रित्योः साम्यं.”

P. 519. St. 69.—भ्राजिष्णुना, Here Hemādri discusses : “भ्राजते
ब्रह्मालो विभ्रात । भ्राजिष्णु रोचिष्णुः । “नेष्ठन्दसि” Pānini, III. 2. 137. इत्य-
नुवृत्तौ । “अवब्र” Pānini, III. 2. 138. इति चादिष्णुषु । भ्राजिष्णुना लोहितपन्द-
नेन” इति वृत्तौ लौकिकोदाहरणोपन्यासेन भाषायामपीति न्यासकृत् । भुवोऽपि कान्दस-
त्वं कधीमां नेष्टमिति क्षीरतरंगिण्या ।” Translate the aphorisms:—“The
affix इष्णुषु in the sense of ‘the agent having such a habit &c.,’
comes in the उन्ईव, after a verb that ends in the causative णि.”

The causatives take this affix in the Vaidio literature. As दृषद् धारयिष्णवः 'who hold the stones,' वीरुषः पारयिष्णवः । 'The affix इष्णुच् in the sense of 'the agent having such a habit &c.,' comes in the छन्दस्, after the verb भू 'to be' also.' Thus भविष्णुः 'be coming.' The word च 'also' indicates the existence of other verbs not included in the above two Sūtras. As भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन.—इन्द्रनीलं प्राप्य किमुत, Hemādri explains it thus : "प्राप्येत्यभिरामक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वं । वक्तुं न शक्यते तासां मुखशोभेत्यर्थः । उक्तं च माघे । "मार्दीकं प्रियतमसन्निधानमासन्नारीणामिति जलकेलिसाधनानि." S'i. VIII. 30.

P. 520. St. 70.—वर्णोदकैः, Hemādri interprets it by "कुङ्कुमादिभी रम्योदकैः." —काञ्चनशृङ्गमुक्तैः, 'ejected through syringes made of gold.' Chāritravardhana explains it in the following way, "काञ्चनमयं यच्छृङ्गं जलकेलियंत्रं तत्स्थैः । "क्राडांबयंत्रे शृङ्गोऽस्मी पर्वताग्रप्रभृतयोः" इति वैजयन्ती.—सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः, 'like the king of mountains washed down by streams containing metallic earth.' Cf. Hemādri: "धातुशब्देन लोहितैरिकादि वस्तूच्यन्ते । तथा सूर्यशते । " "रक्ताः सिक्ता इवोच्चैरुदयगिरितटी धातुधाराद्रवस्य."

P. 520. St. 72.—अज्ञानपानं, Hemādri analyses, "अज्ञातः पातो यस्य क्रियायां यथा स्याच्छया," and remarks: "इति जैत्राभरणविशेषणं वा । विहतुरिति क्राडापारतंत्र्यादज्ञानं हेतुः."—कुम्भयोनेः, see note to St. 21, Canto IV.—अधिगम्य, see St. 55, Canto XV.—जैत्राभरणं, Hemādri explains it thus, "जयति तच्छीलं । तून् । प्रज्ञादित्वादन । जत्रं च तदाभरणं च."

P. 521. St. 73.—उपोदनेपथ्यविधिः, On this Hemādri observes: "तत्त्वसंगात्तद्दर्शनं". Chāritravardhana reads उपोदनेपथ्यविधिम्, and explains thus, "जैत्राभरणेन शून्यं रहितमत एवापोदो नष्टो नेपथ्यविधिर्यस्य तादृशं स्वकायं बाहुं ददर्श पश्यति स्म &c." Hemādri, who reads उपोदनेपथ्यविधिः, explains thus: "उपोदनेपथ्यविधिः कृतालंकारक्रियः । तत्त्वसङ्गात्तद्दर्शनम्." Vallabha reads with Hemādri and explains, "तीरोपकार्या गतमात्र एव तदस्थां पटकुटीं प्राप्तमात्र एव दिव्येन बलयेन शून्यं बाहुं ददर्श । किं भूतोऽसौ उपोदनेपथ्यविधिरासन्नसंकल्पविधानः प्रातालंकारविधानः" &c. Dinakara, as might be expected, agrees in reading with Chāritravardhana. Sumativijaya reads with Hemādri and explains, "उपोदो भूतो नेपथ्यविधिराभरणविधिर्यस्य स उपोदनेपथ्यविधिः." See readings.

P. 521. St. 74.—स तुल्यपुष्पाभरणः, On this Chāritravardhana remarks: "एतेन लोभाभावोक्तिः । पुष्पेलंकारे च समानशेमुपेक्षा च खेदराहित्यं." —जयशिवः संवननं, 'a charm for victory,' i. e., which brought victory to him who carried it. See Sts. 55, 56, Canto XV.

P. 522. St. 76.—नूनं, Hemādri and Chāritravardhana explain it thus, "नूनं विलकं निश्चये वा."

P. 522. St. 77.—कोपविलोहिताक्षः, Analyse कापाद्रोषादिशेषेण लोहिते अरुणे अक्षिणी यस्य स तथोक्तः ।—गारुत्मतमस्त्रं, 'a missile presided over by Garuda or the Great Eagle.' Eagles are the natural enemies of snakes.

P. 522. St. 78.—समाविद्धतरंगहस्तः, Hemādri interprets समाविद्धाः by " इतस्ततः क्षितास्तरंगा एव हस्ता यस्य सः । शेषः । तरंग एव हस्तो यस्य सः."

P. 523. St. 79.—कन्यां पुरस्कृत्य, Hemādri explains this to mean, "अत्र कन्या स्वसा । 'इमां स्वसारं च' इति वक्ष्यमाणत्वात् । लक्ष्मीकल्पवृक्षयोः स्व-सभावांस्वमानाच ।"—उद्धूतनक्रान्, Chāritravardhana explains it to mean, "उद्धूताः क्षुभिता दृष्टा नक्रा जलचरा यत्र तस्माद्योरपि विशेषणं".

P. 523. St. 80.—प्रह्वेष्वनिर्वन्धरूपो हि सन्तः, 'for the good are not inexorable in their wrath towards those that bend themselves before them.' A proverbial saying. Cf. Hemādri: "हि हेतोः सन्तः प्रह्वेषु नक्षेषु अनिर्वन्धा अनिर्वंशा रुद्रेषां ते," and Chāritravardhana has: "यतः सन्तः प्रह्वेषु नक्षेष्वनिर्वन्धा हठरहिता रुद्रे कोपो येषां तादृशाः." And Hemādri remarks "कार्यमकृत्वा कथं न्यवर्तेत्याह प्रह्वेषु &c.—विभूषणप्रत्युपहारहन्ते, 'bearing in his hand the ornament that he brought with him to present again to him.'

P. 523. St. 81.—मानोज्ञसेन, Hemādri explains thus, "मानेनाहंकारेणोन्नतमुच्छितं तेन."—द्विषामङ्कुशं, On this Hemādri remarks: "पौरुषं रासोन्नतत्वेन (see verse 78.) द्विषामङ्कुशत्वेन च चन्दनयोग्यता."

P. 524. St. 82.—कार्यान्तरमाणस्य, Cf. Chāritravardhana: "दश-वीथवधादिकार्यार्थं माणस्य नररूपस्य &c."

P. 524. St. 83.—कराभिघातोत्थितकन्दुकैर्यं, On this Chāritravardhana remarks: "इति विशेषणनाश्वमाभरणदर्शनयोग्यता."

P. 525. St. 84.—आजानुषिलम्बिता, This refers to the general notion that it is auspicious to possess hands that reach down to the knees.—परिषेण, Hemādri renders it by "अस्त्रेण." And Chāritravardhana says, "भूमे रक्षार्थं परिचायमानं." And Vallabha interprets it by "अर्गलाभूतेन."

P. 525. St. 85.—अनुमन्तुम्, Chāritravardhana renders it by "अङ्गीकर्तुं."

P. 526. St. 86.—आप्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारं, 'who replied, you are my honoured relation', i. e. I accept you as my honoured relation. On the word आप्य in this sense, Cf. Uttar. Act. IV. "एष वः आप्यसंबन्धी &c."—अनुभाषितारं, *lit.* speaking after, i. e., replying, *viz.* to the request conveyed by the words स्वसारं च यदीय-

ली &c.—समेतपत्युः, On this Chāritravardhana remarks : “ इति विवाहस्यपरः ”. Analyse समेता मिलिता बन्धवो यस्य सः—विधिवशात्, Chāritravardhana says “ कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ” Pāṇini, III. 1. 40 इति नियमाविधिवदिति प्रयोगो मध्ये चिन्त्यः । अथ वा विधिवदित्यस्य क्रियाविशेषणत्वादिदोष इति शङ्कितम्. ” See note to St. 61. Canto IX.

P. 526. St. 87.—साहचर्याद्य, On this Hemādri remarks : “ इत्यङ्गं प्राजापत्यो विवाहः सूचितः ” । “ सहचरीति प्राजापत्य इत्याभलायनः ”. Compare As'valāyana Gṛihya Sūtra, Kandikā 6 p. 24. Bibli. Indi. series “ सहधर्मं चरतं इति प्राजापत्योऽष्टावस्त्राष्टपदान् पुनान्युभयतः ” ॥ ‘ They fulfil the law together: this (is the wedding called) प्राजापत्य. (A son) brings purification to eight descendants and to eight ancestors on both sides. ’ —मङ्गल्यवलीर्णवलयिनि, ‘ Māngalyavalaya means a wristlet to be worn on an auspicious occasion, such as marriage &c., as distinguished from one to be worn on inauspicious rites, such as funeral obsequies. The Kautuka or thread wristlet should generally be made of wool. See note to St. 1. Canto VIII.

P. 527. St. 88.—पञ्चमं तक्षकस्य. Chāritravardhana says, “ तक्षकस्य पञ्चमं तक्षकपौत्रस्य पौत्रं ते बन्धुः. ” And Vallabha has, “ ते तक्षकस्य पञ्चमं प्रतिपौत्र. ” —पितृवधरिपौत्रेनतेवासु, ‘ from the son of Vinatā (Garuda) who had become his enemy on account of the death of his father ’. Cf. Chāritravardhana: ‘ पितुः काश्यपस्य वधाद्रिपुरुषाद्वैनतेयावरुडात्. ’ —त्रिभुवनगुरोः, Hemādri remarks : “ इति गरुडवाहनत्वं सूचितं. ” —औरसं, Hemādri explains this to mean, “ खरसा निर्मितः औरसः । “ औरसो धर्मपत्नीजः ” इति याज्ञवल्क्यः । मनुष्या “ स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत्सुतं । तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पजे ” । इत्यस्य द्योतकं मैथिलेयमिति कुलप्रकाशनं चोभयोरप्युक्तदृष्टव्यापनार्थः. ”

CANTO XVII.

P. 528. St. 1.—यामिनीयामाचेतना प्रसादमिव. It is indeed well known, as all the commentators observe, that with the rise of the dawn the intellectual faculties become clearer (प्रसन्न). Cf. Hemādri: “अत्र चेतनाप्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेद इति काव्यप्रकाशे । तटीकाकृद्भास्करश्च सर्वेषां चेतनायापि प्रसादमाप्नोतीत्यादिवर्तमानकालं एव न्याय्यः ” इति. And Vallabha has “चतुर्थानिशाप्रहरान्नैर्मल्यं प्राप्नोति.” And Chāritravardhana says, “पञ्चम्याचतुर्थायामिन्या रात्रेयामात्रप्रहरात्प्रसादं नैर्मल्यमिव तद्वदित्यर्थः.”

P. 528. St. 2.—पितृमान्, ‘who was eminent as a son,’ i. e., who was blessed with a good father. Cf. Hemādri: “प्रशस्तपितृकः.”

P. 528. St. 3.—कुलविद्यानां, Hemādri says, “राजकुलविद्यानां.” And Chāritravardhana interprets, “आन्वीक्षिक्यादीनां.” And Vallabha has “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिभ्रतवृष्णां राजविद्यानां.” ‘Of the principal sciences’ to be studied by members of the royal race i. e., the branches of knowledge that are reckoned as chief, like the *Kulaparvat* among mountains, or *Kulapatis* among hoary headed sages. ‘It does not appear,’ says Pandit, ‘that the sciences here referred to were required by custom to be studied by members of the race (कुल) of Raghu, whence they should be supposed to be styled कुलविद्याः.—अर्थविदां वरः, Chāritravardhana explains: “अर्थविदां पण्डितानां वरः श्रेष्ठः.”—अग्राहयत्, Here Hemādri discusses, “शृगृहदृशां” इति केचिदिति कर्म । भट्टिकाव्ये । “अजीग्रहन् जनको धनुस्तत्” Bhatti. II. 42. इति । विद्यासंबन्धे बहुवचनेत्वाद्वाहितीया च । एके पूर्वार्धे ग्रहेर्बहुवचनेत्वात्कुलमिति द्वितीया । उत्तरार्धे तेनेति विभक्तिविपरिणामं कुर्वन्ति.” And Vallabha says, “न्यन्तोपि द्विकर्मका भवन्ति । यथा । वाचयति पुत्रं श्लोकं पिता.” And Chāritravardhana has, “चकाराद्रहण्येतस्य द्विकर्मकत्वमिति केचित्.” Compare Buddhacharita, Canto II. verse 24. “अल्पैरहोभिर्बहुवर्षगम्या जग्राह विद्याः स्वकुलानुरूपाः” ॥

P. 529. St. 4.—जात्यः, Hemādri explains: “जातो साधुर्जात्यः.” And Vallabha says, कुलीनश्रेयोर्जात्यः” (?) And Chāritravardhana has “मनोहरः.” See readings..

P. 529. St. 5.—दुर्जयं, Chāritravardhana explains: “दुर्जयं जेतुमशक्यं दैत्यं.” Hemādri says, “दुर्जयं नाम । दुरभिभवं वा दैत्येन चावधि.” See readings.

P. 529. St. 6.—कुमुदानन्दं, Hemādri explains this to mean, “कौमुदी ज्योत्स्ना कुमुदानन्दे अशाङ्कमिव । कुसुपक्षे । कौ भुवि मोदते कुमुदः । कुलकवानात् [कुलत्वात्] आनन्दयतीति.” And Vallabha says, “कुमुदानन्दमित्युभयविशेषणं । रवीन्दुकुलोभयोत्पुष्टित्वात्.”

P. 530. St. 7.—तयोः, Hemādri says, “कुशकुमुदयोर्मध्ये.” And Chāritravardhana has: “वृतयोस्तयोर्मध्ये.”—द्विचस्पतेः सिंहासनाधेयम्, On this Hemādri remarks: “कृतोपकारत्वात्संगरे वृतत्वाच्च.” And Vallabha has, “तदर्थं समरे वृतत्वात्.”—द्वितीयापि, Hemādri explains this to mean, “कुमुद्वती पारिजातपुष्पांशभागिनी शच्याः सखी आसीत् । पत्युनगमनात् । “तिलः कोट्योर्ध्वकोटी च यानि लोमानि मानुषे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ” इति शंखांगिरसौ.”—पारिजातांशभागिनी, Chāritravardhana interprets, “पारिजातपुष्पविभागहरणशीला.”

P. 530. St. 8.—भर्तुः पश्चिमानामाज्ञां, Chāritravardhana explains this to mean, “भर्तुः कुशस्य समनन्तरमतिथिरभिषेक्यः इत्येवंरूपां पश्चिमामन्यामाज्ञां स्मरन्तः &c.”

P. 530. St. 9.—चतुस्तम्भप्रतिष्ठितं, Hemādri says, “चतुर्भिः स्तम्भैः प्रतिष्ठितं,” and Chāritravardhana has: “चतुर्भिः स्तम्भैः प्रतिष्ठितं निमित्तं.”—उद्देहि, Chāritravardhana renders it by “वेदियुक्तं.” And Vallabha has “उद्देहिता वेदियुक्तं तदुद्देहि.”—कल्पयामासुः, Chāritravardhana explains thus, “शिल्पिभिरभिषेकमण्डपकारिभिः कल्पयामासुरचीकरत्.”—विमानं, means ‘a couch,’ मंचक according to Vallabha, but it appears to be no more than a मण्डप, a pavilion or a pandal supported on four pillars with a raised Vēdi in it. Hemādri supports this by quoting the following authority from Yādavaprakāśa “विमानोऽस्त्री देवयानं सद्यो भौमे च वैश्वमनि” इति.

P. 530. St. 10.—तत्र, Chāritravardhana interprets it by “राज्याभिषेकमण्डपे.” And Hemādri says, “विमानं.”—भद्रपीठोपवेशितं, ‘after requesting him to take his seat on an auspicious couch.’ भद्रपीठ is equivalent to भद्रासनं the auspicious or sacred seat. Cf. Devī Purāṇa, Nitimayūkha, Benares edition, p. 3. “हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं च कर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् । सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात्” ॥ वराहसंहितायां । त्रिविधस्तस्याच्छाया हस्तः पादाधिकोऽर्धयुक्तश्च । माण्डलिकान्तराजित्समस्तराज्यार्धनां शुभदः” ।—उपतस्थुः, Chāritravardhana says, “प्रापुः । इह प्रातिमात्रविवक्षया परस्मैपदे” इति. And Hemādri says, “अप्यविच्छिन्नित्यर्थः । देवपूजायभावाच्च.”

P. 531. St. 11.—अविच्छिन्नसन्तति, Chāritravardhana and Dinakara read with Mallinātha and say, “तस्यातिथेरविच्छिन्ना सन्ततिः प्रवाहो यस्य तादृशं कल्याणमन्वमीयतानुमितं.” Hemādri also reads with Mallinātha and explains “तस्यातिथेः कल्याणं शिवमविच्छिन्नसन्तत्यविच्छिन्नविस्तारि अन्वमीयत” &c. Vallabha who reads “अविच्छिन्नसन्ततेः” explains thus “अनवरतजायमानमङ्गलोदयस्य तस्य” &c. Pandit says,—“The words, “अविच्छिन्नसन्तति कल्याणमन्वमीयत” refer to the notion common even in these days that if music such as is here described (त्रिभङ्गम्भीर) should be heard immediately that an act is commenced or a question

asked, that act will be attended with prosperity, and the question will be solved in favour of the questioner. Hence it is that music must beat, and is very scrupulously beaten, *the moment* the marriage garlands are exchanged by the bride and bridegroom, or the birth of a son takes place. At all *Rāmajayantis* or celebrations of Rāma's birth on the bright ninth of Chaitra, immediately that the preacher comes to treat of the announcement of the birth, exactly at noon, music is beaten. An anxious relation talking or asking in concern regarding the health of his sick friend is assured of cure if music should be heard accidentally the moment he asks or speaks. The poet means that as music was heard the moment that the coronation began, the people inferred that prosperity would attend the king.' Cf. Hemādri : “स्निग्धगंभीरमित्युभयसूचनं सूचयन्ति । उक्तं च शकुन्तलावै । “स्वरैर्दुःखं भवेद्दुःखैः सुखं सर्वं शकुन्तयः । आहतानि च वायानि स्निग्धवाचा च मङ्गलं.” See readings.

P. 531. St. 12.—अभिन्नपुटोत्तरान्, Hemādri explains this to mean, “किं विधं । दूर्वायवाङ्मुरः प्रक्षत्वक्च अभिन्नपुटानि च तैरुत्तरं श्रेष्ठं । अभिन्नपुटानि मधुकुण्डपाणि संदष्टपल्लवत्वात् । यद्वा । दूर्वादिभिरभिन्ना युताः पुटाः पल्लवास्तेरुत्तरं सहितं । पुटशब्दस्य पल्लवार्थत्वे सप्तशत्यां । “संदष्टौटपुटाः” । अभिन्नपुटः कार्पासो ओणवा कंकण इति वल्लभः.” Here Hemādri evidently quotes from Vallabha's comments. And Chāritravardhana has : “दूर्वा च यवाङ्मुराश्च प्रक्षत्वक्च । अभिन्नं संदष्टं पल्लवमस्येत्यभिन्नपुटं मधुकं च एतान्युत्तरं यत्तं । अभिन्नपुटः कार्पासो वा भलातको वा इति.”—नीराजनाविधीन्, आरात्रिकं says Chāritravardhana, who reads नीराजनाविधि. And Hemādri has : “नीरस्य शान्त्युपकारस्य आजनं क्षेपोऽत्र । लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिरिति पुंसि । दुर्गस्तु । लोहाभिसारस्तु परिनीराजना नृपे । नैषधे च । “राज नीराजनया स राजघः” इति. Nai. I. 10. Vallabha says, “मङ्गलारात्रिकविधानं जग्राह.” See note to stanza 25, Canto IV.—भेजे, ‘enjoyed’, ‘received’ from the ministers. See readings.

P. 531. St. 13.—जैत्रैरथर्वभिः, Chāritravardhana explains thus : “जयोद्देशैरथर्वभिर्मन्त्रैर्जिष्णुं जयनशीलं.” And Dinakara says, “जयदायिभिरथर्विणमन्त्रैः”, ‘by means of hymns from the Atharva Veda, that had the power of making him victorious over his enemies.—उपचक्रन्निरे, ‘began’, ‘proceeded to’—पूर्वं, Chāritravardhana, unlike Hemādri and Mallinātha, takes पूर्व with जैत्रैरथर्वभिः, i. e., they first recited those *Mantras* that were to render him victorious.

P. 532. St. 15.—महद् इव, Chāritravardhana explains this to mean, “महद्ः (is his reading) पर्जन्यो मेघ इवालक्ष्यतादस्यत । लोकेति शेषः । दक्षिणादाकस्य दृष्टिस्तान्द.” Hemādri interprets, “महद्ः पर्जन्य इव ।

“पञ्चम्य-शब्दो घनाघने” इति धनंजयः। प्रवृष्ट इति द्वयोर्विशेषणम्।” He too, like Châritravardhana, Dinakara, Vallabha, and Sumativijaya reads प्रवृष्टः for प्रवृद्धः. See readings.

P. 532. St. 16.—वैश्वतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव. Hemādri remarks: “विश्वसंबन्धिनोऽग्नेरिव। जलसेकादीतिरिव वैचित्र्यामिति.” And Châritravardhana has “प्रवृद्धा.”

P. 533. St. 17.—स्नातकेभ्यः. It was a prevalent custom among the ancient Āryas to bestow gifts upon the house-holders or married Brāhmanas (स्नातकाः) especially that they might utilize them in the performance of sacrificial ceremonies, which a Brāhmaṇa in the unmarried state could not do. Brāhmanas, that are Brahmacārins cannot receive gifts on their own account, but must make them over to their preceptors if they have any.

P. 533. St. 18.—कर्मनिवृत्तैः फलैः पश्चात्कृता, That is, तस्य कर्मभिरुत्पादितैः फलैः प्रत्यादिश्यत, ‘was kept aside as unnecessary by the fruits (i. e. results) obtained by means of his own good deeds.’ The fruits or the results of his own good deeds were so great and so many that they made any blessings from the gratified sages or Brāhmanas superfluous. Châritravardhana explains it to mean, “पूर्वेजन्मोपाजितं पुण्यं ततो निवृत्तैः सिद्धैः फलैर्दूरं पश्चात्प्रदत्तः कृता.”

P. 533. St. 19.—बन्धुछेदं, Hemādri and Vallabha quote the following : “यदुक्तं। “यौवराज्याभिषेके [युवराजाभिषेके Ms.] च परराष्ट्राव्रमदनं। पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य [बन्धनस्य Ms.] च विधायते” and names the figure of the verse as “क्रियादीपकं” इति.

P. 534. St. 21.—नेपथ्यमहणाय, ‘that he might receive decorations or ornaments’, i. e., that he might be invested with a royal dress.

P. 534. St. 22.—प्रसाधकाः, Hemādri renders it by “नेपथ्यकारकाः.” And Châritravardhana by “नायितादयः.”—तैस्तैः, Châritravardhana says, “हारकटकादिभिः.” And Hemādri has, “प्रसिद्धैः.”—धूपेनाश्यानकीशान्तं, Hemādri explains it to mean, “धूपेनाश्याना ईषच्छुष्काः केशान्ताः यस्य तं। अन्तःशब्दः स्वरूपे वा.” And Châritravardhana says, “धूपेनाश्यानः किञ्चित्शुष्कः केशानामन्तः स्वरूपं यस्य तं,” ‘who had the ends (i. e. extremities) of his hair somewhat dried by fumigations of incense.’ After the sacred bathing or consecration (अभिषेक) by holy waters poured on his head the prince had his hair dried by means of fumigations of incense, and these could only dry the ends of the hair, they

being the part exposed to them. *Charitravardhana* takes कस्मात् as being equivalent to simple कः. See above his explanation.

P. 534. St. 23.—अन्तर्गतसज्जम्, Analyse, अन्तर्गता अभ्यन्तरे गते सज्जमाला यस्य तं तथोक्तं.

P. 535. St. 24.—अङ्गरागं समापद्य, *Charitravardhana* explains thus “अङ्गरागं विरचय्य (appears to be his reading) संपाद्य *i. e.*, अनुलेपं विधाय.” —पद्मे, Hemadri says, “पत्ररेखां.” And “पत्ररेखाकारं तिलकं” says Vallabha. And “तिलकं” observes *Charitravardhana*.—मृगनाभिसुगंधिना, ‘perfumed with musk.’ Cf. Hemadri, “कस्तुरिकया सुगंधिना.” And *Charitravardhana* says, “मृगमदेन शोभनो गन्धोऽस्यास्तीति तेन.”

P. 535. St. 25.—हंसचिह्नदुकूलवान्, ‘putting on (*i. e.* wearing) a garment into which were woven figures of swans (*i. e.* flamingoes.)’ The हंस is an auspicious bird like the peacock (मयूर), and figures of such birds are woven into the borders and ends of silk-woven-garments to be worn on auspicious occasions. Cf. *Charitravardhana*: “हंसचिह्नं यस्य तादृशं दुकूलं विभर्ति मत्” (appears to be his reading). And Hemadri says: “हंसचिह्नं यस्य दुकूलस्य तद्वत्.”

P. 536. St. 26.—नेपथ्यदक्षिणदृष्ट्या &c., It is said in the Purānas that the sun rises on the mountain of Meru, and when it rises it is exactly in a straight line with the horizon and therefore in the position of a looking-glass or a mirror, which it would not be when at other points in the heavens. Again the sun when just risen in the sky is a red round globe (*i. e.* the disc) like a golden mirror. The use of the word मेरौ in the present passage is that it is a Kalpataru (all-yielding tree) on that mountain only that could have the sun sufficiently near like a mirror. To a Kalpa on earth, for example, or elsewhere, the sun (*i. e.* the disc of the rising sun) would be too far away to serve as a looking-glass. In this passage, however, the comparison is not at all intended between Atithi's mirror and the mount Meru, nor is any reference specially made to the fact that the mountain is all golden. The Kalpataru is usually described as full of ornaments made of gold and precious stones. Hemadri and *Charitravardhana* agree with Mallinātha, where the former comments, “हिरण्यये । दाण्डिनायनेति साधुः ॥ आदर्शं दर्पणे नेपथ्यदक्षिणस्तस्य दृष्ट्या प्रतिबिम्बं रेजे । मेरौ कल्पतरोरुच्छाया नये सूर्य इव । मेरुस्थानं सिंहासनं । मेरुस्थस्य कल्पतरोः सूर्यसंक्रान्तत्वे भवतीति मेराविति । कश्चित्कार्य-वशात्तत्रोऽन्यत् भवति नो महान् । कांस्यसेको हि राजे दर्पणो दर्पणः । क कनेति ? । एवं सहस्रो दर्पणो माङ्गल्याय ” ॥ And the latter explains this to mean, “हिरण्यये सौवर्णे आदर्शं दर्पणे नेपथ्यं भूषणे दक्षिणे विलोक्यदस्तस्यातिथेः उच्छाया

प्रतिबिम्बो मेरौ विद्यमानस्य कल्पतरोर्देवद्रुमस्य नवे उदिते सूर्ये भानाविव विरराज बभौ ।
कल्पतरोरपि बहुलंकारित्वं नूतनस्यादित्यारुणत्वात् । हेमादशोसादृत्य मेरां वव वर्तमानस्य
कल्पद्रुमस्य सूर्ये प्रतिबिम्बः संभवतीति मेरावित्यधिकः प्रयोगश्चिन्त्यः ” Vallabha
says, “ यथा नवोदिते रवौ कल्पवृक्षच्छाया मेरौ राजते । साऽप्यनेकाभरणाम्बरसंयुक्तः
इति. ”

P. 536. St. 27.—राजककुद्, Hemādri says, “ ककुच्छब्दोऽप्यस्मिन् य-
था ककुच्चान् इति क्षीरस्वामी. ”

P. 537. St. 29.—Hemādri's commentary on this stanza is as
follows :—“ शुशुभ इति । तेनातिथिना आक्रान्तमधिष्ठितं श्रीवत्सं लक्षणं यस्य तत् । मह-
न्मङ्गलस्यायतनं सभास्थानं च शुशुभ । श्रीवत्सो गृहभेदः । “ श्रीवत्समन्दावर्ताख्यविच्छ-
न्दा बहवस्तथा ” इति सज्जनः । श्रीवत्सो नामावर्तविशेषो लक्षणं यस्य तत् । केशवं वक्षः
कौस्तुभेनैव । महच्छब्देन राज्यमिति वा । “ महद्राज्ये विशालं च ” इति विश्वः । तथा
माघकाव्ये । “ सादिताखिलनृपं महन्महः संयति स्वनयसंपदेव ते [स्वनयसंपदेव नौ
Ms.] । किं परस्य स गुणः समन्तुते पथ्यवृत्तिरपि ययरागितां. ” Si. XIV. 13. And
Chāritravardhana's commentary runs thus :—“ तेनातिथिनाक्रान्तमधिष्ठितं
मङ्गलायतनं माङ्गल्यगृहं शुशुभे । कादृशं । श्रीवत्सं मङ्गलद्रव्यं लक्ष्मीः । प्रतिमालक्षणं चिह्नं
यस्य तत्तथा महद्रिशालं । केन किमिव । श्रीवत्सो लक्षणं चिह्नं यस्य तत्केशवं विश्वाः सं-
बन्धि वक्षः कौस्तुभेनैव । “ दर्पणं पूर्णकुम्भश्च वृषभं युग्मचामरौ । श्रीवत्सं स्वस्तिकं शंखं दीपं
चाप्यष्टमंगलं ” इति । सभायाः संनिवेशविशेष इत्येकः । “ स्वस्तिकः सर्वतो भद्रो बहभी-
द्राविडस्तथा । श्रीवत्समनंयावर्तादिः ” इति सज्जनोक्तौ. ” मङ्गलायतनं is also to be
taken as an adjective qualifying वक्षः, and श्रीवत्सलक्षणं as one qualify-
ing also मङ्गलायतनं, the hall.

P. 537. St. 30.—अधिराज्यमवाप्य सः, Hemādri explains this to
mean, “ सांतिथिः कुमारत्वादनन्तरमधिराज्यमवाप्य भूमौ बभौ । अधिराज्यमवाप्य
कुमारत्वाद्देतोर्बभाविनि वा । अधिको राजामिति अधिराजः । “ कुगतिप्रादयः ” Pāṇini,
II. 2. 18. इति समासः । तस्य भावस्तत् ”.—रेखाभावात् = कलामावम्बत्वात् Ac-
cording to Chāritravardhana. The gist of this is that in succeeding
to supreme power at once after his childhood and not having had
to go through the state of a Yuvarāja, he looked like the moon
which should from the crescent be at once full without having had
to pass through the intermediate phases.

P. 537. St. 31.—प्रसन्नमुखरागं, Chāritravardhana explains it to
mean, “ ईषद्वासपूर्वं भावते इति तादृशं । “ इयामे रक्तं प्रसन्नं च त्वयं स्वाभाविकं मुखं ”
इति सोमेश्वरः [कामेश्वरः Ms.]. ”

P. 538. St. 32.—क्रममाणः, On this Hemādri remarks :—“ अने-
षिकेन राजा गजमारुह्य पुर्याः पदक्षिणा कार्येत्याचारः । “ अनुपसर्गाद्वा ” Pāṇini, I. 3.
43. इति क्रमस्तद् । “ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः Pāṇini, I. 3. 38. इति वा. ” And
Chāritravardhana says, “ अनुपसर्गाद्वा ” Pāṇini, I. 3. 43. इत्यात्मनेपदं. ”
Translate the aphorisms : ‘ After the verb कृ, the Atmanepada is

optionally employed, when it is not preceded by any preposition. The root कम् may always be conjugated as Atmanepadi when not having any उपसर्ग. (See I. 4. 59.) The option allowed by this Sūtra is an example of what is technically known as अमातविभाषा, viz., an option which is not an alternative limitation to a general rule already found or known. No option is allowed when it takes preposition. As, संक्रामति. ' After the verb कम् ' to move ' when used, in the senses of ' continuity, ' ' energy, ' and ' development, ' the Atmanepada is employed. ' वृत्ति ' continuity ' means unobstructed, or want of interruption (i. e. a taste for, or facility in, anything), सर्ग ' energy ' means application, resolution and determination. तायन ' development ' means increase and growth. And ऋद्वस्य क्रमते हृदि: ' his reason proceeds unobstructed through the R̥g scriptures. ' व्याकरणाध्ययनाय क्रमते ' the pupil shows energy or exerts to study grammar. ' अस्मिन् शास्त्राणि क्रमते ' the Śāstras are developed in him. ' But अपक्रामति ' he runs away. '

P. 538. St. 33.—पूर्वराज, &c., Chāritravardhana interprets it as, " पूर्वेणां राज्ञां दिलीपादीनां. " And Hemādri by " कुशस्य. " On this verse Hemādri makes the following remark: " अन्योपरि उक्ते धृतेऽन्यस्य तापाभाव इति विस्मयोक्तिः. "

P. 538. St. 34.—सममेवोत्थितो गुणैः, Chāritravardhana explains thus, " गुणैः प्रतापादिभिः समं युगपदेवोत्थितः. " And Vallabha has: " अन्यादेर्वृत्तिमतीत्य व्यापारमुद्धृत्य गुणैः सममेवोत्थित उदयश्चास्य संपन्नः । तदेव । प्रथमोदयो गुणा उदभवन्निवि वाक्यार्थः. " Fire has to be involved in smoke before it bursts into flames, the sun has to rise and be gentle before it shines in its splendour, and when it shines fully it is no longer gentle, nor can fire be smoky if it is in flames. Not so with the emperor Atithi, he obtained all the qualities at once and possessed them simultaneously.

P. 539. St. 35.—विशदैः, Hemādri remarks " विशदशब्दः पाण्डुरे इत्युक्तः इति विशदशब्दः इति. "—अन्वयः, Chāritravardhana says, " पुरप्रदक्षिणक्षणे यत्र यत्रासौ बभ्राम तत्र तत्र व्यलोकयन्नित्यर्थः. " And Hemādri says, " अनेन पुरप्रदक्षिणाकाले पुरस्त्रीणां विलोकनमुक्तं. "—प्रसन्नैर्ज्योतिभिः, On this Hemādri and Chāritravardhana quote the following: " उक्तं च विष्णुपुराणे । "नमोऽस्तुते भगवतः शिशुमाराकृतिप्रभोदिवि रूपं हरेर्यत् तस्य पृच्छे स्थितो ध्रुवः । एव श्रमन् [ब्रह्मन् Ms.] भ्रामयति चंद्रसूर्यादिकान्ग्रहान्. "—ध्रुवमिव, Hemādri renders it as " औत्तानपादमिव. "

P. 539. St. 36.—अयोध्यादेवता, i. e. the deities whose images were worshipped in different Mandiras or temples at Ayodhya.—अ-

मुञ्चैव, Vallabha explains this to mean, “अनुग्रहोचितः । सगुणत्वादनुग्राहः । अनुग्राहदेवताः संनिधानं विदधति.” And Hemādri has: “अनुग्राहं हि देवताः संनिधौ कुर्वन्ति । “अनुग्रहाननुग्रहे” इति उत्पलमालायां.”—संनिधौ; Chāritravardhana interprets it by “अनुष्ठानैः.”—प्रतिमागतैः, Chāritravardhana renders it by “सुस्थितैः.”

P. 539. St. 37.—वेलान्तं, Hemādri renders it by “समुद्रप्रान्तं.”—प्रतापः, On this Chāritravardhana makes the following remark: “कीदृशदण्डं तेजः प्रतापः इत्येकः । तेजस्विताप्रतिपादकः शब्दः इत्यन्यः । कण्टकशोभनाधिकैरुपायैर्वैरिवारनिराकरणाय प्रवर्तकः इत्यपरे.”

P. 539. St. 38.—उभये Nom. plu. of उभय.—तत्किं साध्वं, Hemādri explains this to mean, “यत्रायुधस्याविषयस्तत्र मन्त्राः । उभयापेक्षया द्वित्वं । अत्रायवापेक्षं बहुत्वं । धन्विन इत्युचितं.”

P. 540. St. 39.—On this verse both Hemādri and Chāritravardhana make the following remark: “अथ शोकपञ्चकेन प्रकृतिरंजनमिति.”—अर्थिप्रत्यर्थिनां, Hemādri explains this “अर्थ्येति इति अर्थः साध्यः सोऽस्यास्ताः स्वार्था तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थीति विज्ञानेधरः.”—व्यवहारान्बुद्धौ, On this Hemādri, like Mallinātha, quotes the same verse from याज्ञवल्क्यः; but Chāritravardhana quotes the following under याज्ञवल्क्यः. “व्यवहारान् स्वयं पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहं” इति. Chāritravardhana reads धर्मस्थसखः and explains “धर्मशास्त्रं जानन्तीति धर्मशास्त्रे सखायो यस्य स धर्मस्थसखस्तादृशः” and remarks “सख इति तत्पुरुषत्वादुच्यतेत्ययः &c.” Vallabha reads with Mallinātha and explains thus, “स धर्मस्थसखो धर्माधिकारपुरुषैः सहितः.” Hemādri also reads with Mallinātha and explains, “धर्मे तिष्ठतीति तेषां सखा धर्मस्थसखः &c.” Dinakara reads and comments upon धर्मस्थसखा, taking it as a *Bahuvrihi*. He also notices the reading of Mallinātha.—संज्ञयच्छेद्यान्, Hemādri reads with Mallinātha and explains “संज्ञयच्छेदमहं नीति । दण्डादित्वाद्यः” । and also notices the reading of Chāritravardhana. He says “संज्ञयच्छेनेति पाठे बह्वीसमासः.” Vallabha reads संज्ञयच्छेद्यान् and explains thus, “किमुतान्यवहारान् संज्ञयच्छेद्यान् निःसंदेहान् &c.” Chāritravardhana reads संज्ञयच्छेत्ता and explains “प्रत्यर्थिनां विप्रतिपादिनस्तेषां संज्ञयस्य चेत्ता स राजा &c., and further remarks “छेनेति सम्बन्धे बह्वीसमासः.” See readings.

P. 540. St. 40.—पाकानिमुखैर्विशापनाफलैर्बुधोज, ‘conferring on them, the fruits of their requests, which were soon to ripen,’ i. e., he granted whatever requests they made, and the orders given that the things be granted were soon carried out. विशापनाफलैः is here equivalent to विशापनार्थैः, which अर्थाः became पद as soon as the orders of the king were actually carried out. The commentaries of Hemādri, Chāritravardhana and Vallabha are perhaps not very clear. Hemādri

says, "ततःपरं पाकाभिमुखैर्मनोहरैरित्यर्थः । विश्वरूपतायाः फलैर्भृत्याभ्युद्योज । सुमनसो भावः सौमनस्यं । अभिव्यक्तेन सौमनस्येन निवेदितैः । पुष्पानन्तरं फलसिद्धिरिति । अत्र सौमनस्यादिपदं । उक्तमो हि मुखेन न वक्ति । यथा । " नाकारमुग्रिरसि नैव जहासि कालं । दत्त्वा न शोचयसि नैव विकृत्यसे त्वं । निःशब्दवर्षणमिवाम्बुधरस्य राजन् । संदश्यते फलित एव तव प्रसादः । " And Vallabha has, " ततःपरं व्यवहारदर्शनानन्तरं स राजा भृत्यानुचरान्विज्ञापनाफलैरयोजयत् । किंभूतैः फलैः । अभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः प्रकाशाविभूतराजकीयमुखप्रसादकथितैः । अपरं किंभूतैः । पाकाभिमुखैः प्रचेलिमैः । उक्तं च । " नाकारमुग्रिरसि नैव जहासि कालं । दत्त्वा न शोचयसि नैव विकृत्यसे त्वं । निःशब्दवर्षणमिवाम्बुधरस्य राजन् । संदश्यते फलित एव तव प्रसादः । " Chāritravardhana's comments are: " ततोऽनन्तरं स भूयो विज्ञापनया साध्यानि फलानि विज्ञापनाफलानि तैर्भृत्याभ्युद्योज योजयति स्म । कीदृशैः । अभिव्यक्तेन मन्दहास्यादिना प्रकटीभूतेन । सुमनसो भावः सौमनस्यं प्रसादस्तेन [प्रभावस्तेन Ms.] कथितैरत एव पाकं सिद्धिं सन्मुखैर्वदनप्रसन्नतया [विनयप्रसन्नतया Ms.] सिध्यभिमुखत्वं ज्ञापितं कर्मनिष्पत्तौ विज्ञापनया भृत्या सिद्धिर्जाता । कुसुमाद्यभिव्यक्तौ फलसिद्धिर्युक्त्यायते. "

P. 541. St. 42.—सोभूहमन्नतः &c., that is, he undid nothing that he purposely did once, except that he always used to restore to their kingdoms his conquered enemies through humanity, even after having removed them himself. Chāritravardhana is evidently wrong in commenting as follows: " शत्रून्तुल्योन्मूल्य प्रतिरोपयन् स भगवतोऽभूत् । विजित्यैभ्यो राज्यं न वितरिष्यामीत्युदित्वापि करुणावश्यो वितर्णवान् । वितीर्योपि तेषां दौरात्म्यमालोक्य भूयो हतवान् । एवं भगवतोऽभूदिति भावः । उल्लासप्रतिरोपणमपि प्रकृतिप्रीत्यर्थः । " Hemādri explains the verse like Mallinātha and has the following remark: " उद्धृतप्रतिरोपणमपि प्रकृतिप्रीत्यै इति धर्मविजयोक्तिः. "

P. 541. St. 43.—तानि तस्मिन्समस्तानि, On this Chāritravardhana quotes the following: " यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकता । एकैकमप्यनर्थाय किं पुनर्यच्चतुष्टयं. "

P. 542. St. 45.—षट्पूर्वमजयद्विपुत्र, On this Hemādri and Vallabha make the following remark: " यदुक्तं । " हर्षमानमदक्रोधलोभकामाः समुपताः [लोभमोहाः सहोपताः Vallabha.] । रिपवरतानजित्वैव को महीं जेतुमिच्छति. " Vallabha has also the following: " एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सजिबहर्णे । भूमि सागरपर्वन्तां स कथं ह्यवजेष्यति. "

P. 542. St. 46.—प्रसादाभिमुखे &c., See readings.—निकषे हेमरेखेव, The streak left on the surface of a touch-stone on which a piece of gold is rubbed is not easily wiped out. It generally sticks fast to it until it is removed by rubbing the stone with bee's wax or the cocco-nut oil. The clearer (प्रसादाभिमुख) the stone the more difficult is to remove the streak of gold from it.

P. 542. St. 47.—आयये केवला नीतिः, 'politics (without of course the undaunted spirit of bravery) is simply timidity. Cf.

Hemādri: “नयपूर्वकं पौरुषमाजौ प्रायुक्तेत्यर्थः.”—सिद्धिं समेता-बाहुभा-भां,
Cf. Châritravardhana and Sumativijaya: “तीक्ष्णादुद्दिजते लोको वृद्धः सर्वत्र
 व्याप्यते । एतद्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा वृद्धर्भव.”

P. 543. St. 48.—अदृष्टमभवत्, On this Châritravardhana quotes
 the following : “उक्तं च । “गन्धेन गावः पश्यति विद्वांसः शास्त्रचक्षुषा [शास्त्रणा
 नेदचक्षुषा Ms.] । चारैः पश्यति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ”. Dinakara observes,
 “राजानभारचक्षुषः इति.”

P. 543. St. 49.—रान्निदिनविभागेषु, Hemādri interprets it by,
 “पञ्चदशमुहूर्तेषु.”—स विकल्पपराङ्मुखः, Vallabha explains this to mean,
 “शास्त्रप्रामाण्यात्सिद्धिदर्शनाच्च निर्विकल्पप्रातिरहितः.”

P. 544. St. 50.—सेव्यमानोऽपि, ‘although it was cogitated
 every day.’ The more frequent the consultations on any counsel
 the greater was the danger of the secrecy being broken. But
 this was not so with the king. सेव् is a verb that implies not
 simply a single act of eating, but involves the idea of eating,
 taking or enjoying anything repeatedly and regularly.—गुप्तद्वारः,
Cf. Hemādri: “आवर्तयन्महर्षेण धारयेत् प्रसन्नवत् । अप्रयत्नधृतो मंत्रः प्र-
 चक्षत्रमिव हहेत्” इति कामन्दकः. And Châritravardhana has: “गुप्तं
 संवृते द्वारं मंत्रज्ञानोपायभूतमाकारादि यस्य स सेव्यमानोऽपि कदाचित् सून्यते स्म न प्र-
 कटितः । “पारं निवारयेत्कीर्त्तये स्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्डादीनवज्ञातानन्योन्यमितरे-
 तरेः” इति कामन्दकः. And Vallabha says, “नन्वगुदिनं मंत्रसंगात्कचिद्भेदः
 स्यात् । स राजा मंत्रः सेव्यमानोऽपि उपास्यमानोऽपि । प्रत्यहं क्रियमाणोऽपीत्यर्थः ।
 गुप्तद्वारः सत्र सून्यते न ज्ञायते.”

P. 544. St. 51.—स्वपन्नपि जजागार, Mark the pun upon the
 word जजागार. And Vallabha says, “यदुक्तं । “गावो गन्धेन पश्यति &c.”
 See note to St. 48 above.

P. 544. St. 52.—द्विषां, objective genitive according to Hemā-
 dri. On this verse Hemādri, like Mallinātha, quotes Manu.

P. 545. St. 53.—भव्यमुख्याः, ‘which were aimed at (the acqui-
 sition of) prosperity.’ This epithet should be taken with शालयः also
 compare Châritravardhana: “शालयोऽपि भव्यं मनोहरं मुख्यं मंजयादि येषां
 तथा । ते प्रत्यवेक्षणेन वृषभादिभक्षणरक्षणानुरूपेण निरत्यया निरुपद्रवा अभ्यन्तर एव
 पचन्ति” &c.

P. 546. St. 55.—कामं, Hemādri renders it by “स्वेच्छया, and
 Châritravardhana interprets it by अत्यर्थं and construes it with क्षमः.
 And Vallabha explains it by अतिज्ञयेन and also construes it with क्षमः.
 —कामं प्रकृतिवैराग्यं, ‘although he was able to suppress immediately

any disaffection of his subjects &c. ' It is not clear why Mallinātha departs from the ordinary signification of काम, when he interprets, "कामं सम्यक् शमयितुं प्रतिकर्तुं &c." Hemādri interprets it clearly. He says, "कामं स्वेच्छया प्रकृतिवैराग्यं सप्तः शमयितुं क्षमः । तत्प्रकृतिवैराग्यं नैवोदपादयत्."

P. 546. St. 56.—शक्येष्वेवानवद्याना. On this Chāritravardhana remarks: "स्वस्मादधिकबलस्तु दुर्जयः । समेतुं मुन्दोपमुन्दन्यायः । अतस्तान् सन्धेः कर्तव्यत्वाद्धोने यात्रां चकारेत्यर्थः." Here Hemādri, like Mallinātha, also quotes the same expression from कौटिल्य.

P. 546. St. 57.—सदृशस्त्रिषु. On this Chāritravardhana and Samativijaya make the following remark: "उक्तं च । धर्मार्थकामाः सममेव सेव्याः । योऽपेक्षसक्तः स जनो जघन्यः." And Hemādri has the following: "धर्मार्थकामान्सममेव सेवते सोऽधमः यो ह्यो सेवते स मध्यमः । कीन् धर्मार्थकामान् सेवते-यः स उत्तमः."

P. 547. St. 58.—मित्राणि, 'his friends, i. e., states and kingdoms that were on friendly terms with him. Cf. Chāritravardhana: "अस्ते ननुसेवन्धे तथा वंशकमागतं । रक्षिते व्यसनेऽपि मित्रं सेये चतुर्विधं" इति कामन्दकः.

P. 547. St. 59.—आस्त सोऽन्यथा, Chāritravardhana explains this to mean, "अन्यथा ज्ञानेः सकाशाद्धीनस्तदा स्वस्थाने उवाप्त स्थितः । " शक्येष्वेवानवद्यानाः इत्यनेन पौनरुक्त्यं चित्तं." And Hemādri remarks "शक्येष्वेवेत्यनेनास्य पौनरुक्त्यमिति चेत् । शक्येष्वेवेत्यत्र विशेषणविशेष्येऽपि त्राधिभ (?) उक्तः । अत्र शक्यादीनां बलाबलवशाद्यानासनत्वमिति न पौनरुक्त्यं." And Vallabha says, ' इह शक्यादीनां बलाबलवशाद्यानासनविधानं न शक्येतिविति न पौनरुक्त्यमुक्तं."

P. 548. St. 61.—प्रहरन्निपून्, On this Chāritravardhana quotes the following from Kautilya. "दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशाकरद्वयगजकर्माण्यान्वतः प्रवर्तयितुं परस्य चैतान्यपहर्तुं राजा यतते" इति कौटिल्यः.

P. 548. St. 62.—सांपरायिकः, 'living upon war,' i. e., looking upon war as its principle of life. Chāritravardhana explains सांपरायिक by 'संपरायेण युद्धेन जीवतीति सांपरायिकः,' and Hemādri says, "संपरायो युद्धं प्रयोजनमस्येति सांपरायिकः."

P. 549. St. 63.—शक्तित्रयं = प्रभावादयः says Chāritravardhana. 'The powers are प्रभाव, उन्माह and मंत्र.—आयसमिव, 'like iron'. आयस n. is used in the sense of iron, and it is perhaps not so necessary as to follow Mallinātha, in his explanation of the word.—अयस्कान्तः, Hemādri interprets it by "पाषाणविज्ञेयः," and Chāritravardhana says "सुम्बकपाषाणः". Samativijaya and Vijayanandasūris' varacharanasevaka observe "चम्पकपाषाणः" (?)

P. 549. St. 64.—वनेषु, On this Hemādri remarks: “वेराभ्य-
भावात्.”—अद्रिषु, Hemādri observes: “हेयाभावात्.”—वापिषु, Hemādri
says “माहाभावात्.” The Southern and the Deccan Mss. of Malli-
nātha's commentary omit the following authority “वापी तु दीर्घिका”
इत्यमरः after दीर्घिका and produce it along with the authority for the
synonym of उपवनेषु.

P. 549. St. 65.—यथा स्वं षडंशभाक् चक्रे, ‘was made the enjoy-
er of one-sixth of their earnings respectively by the Ās’ramas as he
was by the different castes’.—Hemādri says, “पुण्यान्वद्भागमादने न्या-
येन परिपालयन्” इति योगीश्वरः. And further he observes, “वृणामंशानामंश
इति समासे षडंश इति लभ्यते । गणदर्शने तु । “भाष्ये ण्डैः स्रग्दैः पुराणसंख्या समस्य-
ते विवृणुः । पुराणस्य वा स्यात्तृतीयभागे विभागश्च.” (?)—तपः. Chāritravardhana
interprets it by “कृच्छ्रचान्दायणादिकं.”—अपि, Mallinātha takes this
particle in the sense of च, but the six Southern and Deccan Mss. of
his commentary read इव instead of अपि; and it is also confirmed by
Hemādri, Vallabha, Sumativijaya and others. The reading, there-
fore, appears preferable on the ground that it gives better sense
than the one which is found in the majority of Mss. containing the
commentary of our scholiast Hemādri's commentary runs thus:—
“विष्णोस्तपो रक्षन्सोऽतिथिः । स्वमनतिक्रम्येति यथास्वं । आश्रमैश्चैव चर्याभिः षडंशभा-
क्चक्रे । कर्मणि । “पुण्यान्वद्भागमादने न्यायेन परिपालयन्” इति योगीश्वरः । तस्करे-
भ्यश्च संपदः भियो रक्षन् वर्णैर्ब्राह्मणैरिव । पुराणार्थस्य इष्टो भवान् । वृणामंशानामंश
इति समासे षडंश इति लभ्यते &c.” Chāritravardhana's comments are
“विष्णो विष्णुकारिराक्षसादिभ्यस्तपः कृच्छ्रचान्दायणादिकं रक्षन् सोऽतिथिस्तस्करेभ्य-
श्च संपदा विचानि रक्षन् । आश्रमैश्चैव चर्याभिर्मुखैर्वर्णैर्ब्राह्मणादिभिर्यथास्वं यो यस्य भाग-
स्तेन षडंशः षडंशस्तं भजन्तीति तादृक्चक्रे कृतः । तदुद्धतोः करपत्न्योश्चोरदेवतयोरिति सु-
दृढतलोऽप्येति तस्कर इति” ॥ Vallabha's commentary is “स राजा आश्रमै-
र्ब्राह्मणचर्यादिभिस्तपस्विभिः षडंशभाक्चक्रे । वृणामंशः । तद्वर्मांशः षड्भागश्चक्रे । कैरिव व-
र्णैरिव । यथा वर्णैर्ब्राह्मणादिभिर्यथास्वं षडंशभाक् क्रियते । किं कुर्वन् । विष्णोऽप्यो राक्ष-
सादिभ्यस्तपस्विनां तपो रक्षन् । तथा वर्णानां चतुर्णां संपदस्तस्करेभ्यः” &c. It is not
clear what Chāritravardhana reads. See above his commentary.
See also Sumativijaya's commentary.

P. 550. St. 66.—रत्नं, Here Hemādri says, “जातावेकवचनं.”
Compare Mallinātha. “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्त्वमभिधीयते.” Vallabha
says “आकरं रत्नं सुषुवे । तथा सस्यं क्षेत्रे.”—वनेर्गजान्, On this Hemādri
remarks “एतच्च सभ्यकपालमाददेत्.”

P. 550. St. 67.—वृणानां गुणानां, Here Hemādri quotes the fol-
lowing from कामन्दak. “संभिरादिप्रहोयानमासनं द्वेषमाश्रयः । वृणानां शक्तयः” ।

and observes, "मौलं भूतं सुहृत्क्षौणिद्रिषदाटविकं बलम्" इति.—**वण्डुसविक्रमः**, Analyse वण्डुः कार्तिकेयस्तद्विक्रमः पराक्रमो यस्य स तथोक्तः.

P. 550. St. 68.—आ तीर्याद्वमतीचातं, Chāritravardhana explains this to mean, "दण्डनीतः फलमातीर्थातीर्थं मंत्रिपुरोहितसेनापत्यायष्टादशकं तत्पर्यन्तमप्रतीघातमव्याहृतं फलमानशं प्राप." And further Hemādri and Chāritravardhana quote the following from Kāmandaka, "दमो दण्ड इति वोक्तस्तस्याहण्डो महीपतिः। तस्य नीतिस्तथावृत्तिर्दण्डनीतिर्निरुच्यते." And Vallabha has: "आतीर्थादा प्रवृत्तेः प्रयोगसमकालमेव तस्या दण्डनीतेरप्रतिघातमवभिभ्रष्टं निर्विघ्नं फलमानशं फलं प्राप." The eighteen Tirthas referred to by these commentators including Mallinātha, are, according to चतुर्धर, a commentator on the Mahābhārata, as follows. He appears to have quoted it from a Nitisāstra, "मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजधर्मगतिः। पञ्चमो द्वारपालश्च वक्रोऽन्तर्देशिकस्तथा। कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकृतथा। कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः। प्रवेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृतथा। धर्मोध्यक्षः समाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः। योद्धा दुर्गपालश्च तथा राश्ट्रान्तगलकः। अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु।" And Chāritravardhana quotes the following from Kautilya, "मंत्रिपुरोहितसेनापतिराजदौवारिकान्तर्वासिकमारुतः [सारत् Ms. ?] समाहन्तमन्त्रिघातुमार्षदाह्यापकदण्डकारकुर्गपालारतीर्थमिति कौटिल्यः."

P. 551. St. 69.—वीरगामिनी, 'that unites herself with a hero. Excepting Mallinātha all commentators read and comment upon वीरकामिनी. Hemādri says, "वीरं कामयते वीरकामिनी। कुमतिनेति पत्न्यं। "कूटयुद्धविरुद्धेऽपि" इति पाठः। आया सतिसप्तमी। द्वितीयाधिकरणे" &c., and Chāritravardhana observes "वीरं कामयते वीरकामिनी &c.," and Vallabha has "वीरकामिनी वीराभिलाषिणी &c." Sumativijaya interprets "वीरं पतिं कामयते इति वीरकामिनी &c." See readings.—कूटयुद्धविधिज्ञे. Here Hemādri quotes the following from Kautilya "विभीषण अवस्कन्दनसादन्यस्तु नार्दनं। एकवत्यागयात्री च कूटयुद्धस्य लक्षणं" (?)

P. 551. St. 70.—गन्धद्विपस्य, Here Hemādri and Vallabha quote the following from Pālakāpya; "गन्धं गन्धं ममाप्राप्य न तिष्ठति त्रिद्विपाः। ते गन्धं हस्तिनं प्राहृन्ते त्रिजयावहं." See note to St. 7. Canto VI.—तस्य. Hemādri discusses: "तस्येत्यत्र खलर्थयोगात्। "न लोकाध्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम्" Pānini, II. 3. 69. इति षष्ठी निषेधाभावश्चिन्त्यः। यदा। तस्य पतापप्रत्यादित्यमेतं संबन्धः तेनेति शेषः." And Chāritravardhana observes, "खल्योमे निषेधात्संबन्धे यदा."

P. 552. St. 73.—तथापि, i. e. although he did not allow himself to be praised by supplicants or the needy, his fame, nevertheless, spread itself everywhere, as those who attempted to praise him and were hated for doing so, spread reports that he hated them.

because they praised him, and thereby spread his fame all over the country. Cf. Châritravardhana: "स्तुतिं विना कथं विख्यातिर्-
न्वाह । तां स्तुतिं कुर्वन्तीति स्तुतिकारिणस्तेभ्यो द्रेष्टीति । तस्य नृपस्य यज्ञस्तथापि
प्रपद्ये (is his reading) प्रथितं । अमौ स्तुत्यं विदधानोऽपि स्तुतिं न सहते इत्ये-
वंरूपा प्रसिद्धिरभूदिति भावः."

P. 552. St. 74.—दुरितं हर्षणेन घ्नन्, On this Châritravardhana
quotes the following from Manu: "अभिचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्प्रपद्येत्तु नित्यशः" इति. But Hemâdri and Mallinâtha
quote it under स्मरण. Probably they might have borrowed it from any
one of the old commentators on Raghuvans'a.—प्रजाः स्वतंत्र्याचक्रे,
Both Hemâdri and Châritravardhana read संबद्ध्याचक्रे Hemâdri
says "सूर्य इव प्रजाः संबद्ध्याचक्रे" and further remarks "सूर्योऽपि पदार्थानां
व्यर्थज्ञानेन दुरितं तमो ध्वान्तं नृदन् &c." Châritravardhana observes, "सूर्य
इव प्रजाः संबद्ध्याचक्रे &c." Vallabha explains "उदयं प्राप्तः ज्ञाननिरंतरं
प्रजा वितमसचक्रे तमोगुणविरहिताचक्रे," and remarks "सूर्य उदितः सन् प्रजा
वितमसः करोति." Sumativijaya has "सोऽतिथिनृपः ज्ञाननिरंतरं प्रजा लोका
वितमसां तन्मयाचक्रे &c." Dinakara reads with Vallabha and Suma-
tivijaya. This reading is also supported by six of our own Mas.
Pandit says:—'Certainly the rising sun does not subject the world
to his own power, but he frees them from darkness. I should
therefore much prefer to read वितमसः for स्वतंत्र्याचक्रे.' It is not clear
on what ground Pandit rejects the reading of our scholiast. The
meaning of the epithet स्वतंत्र्याचक्रे will then be, 'the king made his
people subject to his own power,' when the reflexive pronoun स्व
refers to the subject or agent of the action; but when it refers to
the object of the action, it may also mean, 'the king gave his
subjects free (i. e. virtuous) liberty of action,' That is, made
them 'self-reliant,' 'self-dependent,' 'independent,' 'free' &c.,
in such a way as not to rebel against him. Mallinâtha interprets it
by स्वाधीनचकार i. e. the king made his subject faithful to him. The
reading वितमसचक्रे as adopted by Vallabha and other commentators
is also worthy of note. It means that the king made his subjects free
from Tamoguna i. e. mental darkness, illusion, error, sin or sorrow.
That is, the king made his people wise by giving them knowledge
of higher objects

P. 553. St. 75.—विपक्षेऽपि गुणा अन्तरं लेखिरे, Cf. Châritravardhana:
"तस्य गुणान् भावं भावं सार्वभौमोऽपि समन्वयवद्वयव्यर्थः."

P. 554. St. 78.—Hemâdri's comments on this verse are as fol-
lows: "तं लोकपालादीं पञ्चनं दिक्षां चतुष्टयक्षे लोकपालाश्चत्वार इव । " प्रतप्तः कांतये-

दष्टौ दश वा ककुभः कश्चिन् " इति वाग्भटे । महतां भूतानां शयिव्यादीनां षष्ठं कुलभूभृता-
मष्टममूचुः । " महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्व-
ताः " इति विष्णुपुराणे । समानो धर्मो यस्य स सधर्मा तस्य भावः साधर्म्यं तस्य योगतः ।
लोकपालानामिति पालनात् । भूतानामिति परोपकरणात् । भूभृतामिति भूमिधारणात् ।
And Châritravardhana's comments are : " साम्ययोगतः सौर्यादिगुणानां
साम्येन शक्रधर्मराजयादःपतिवैभवणानां मुख्यानां तं नृपं पञ्चममाहुः । पञ्चभूतानां शथी-
व्यप्तेजोवाय्वाकाशानां महतां षष्ठमाहुः । परप्रयोजनार्थत्वात् । महतां कुलभूभृतां कुलाच-
लानां महद्वादीनां सत्तात्रामष्टममाहुर्लौका इति शेषः । भूमिधारणत्वात् । " महेन्द्रो मलयः
सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः " इति विष्णुपुराणे."
—कुलभूभृताः, Vallabha observes, " हिमवदादीनां."

P. 554. St. 80.—धनदस्व, On this Châritravardhana makes
the following remark : " कुबेरस्तु धनं दयते रक्षतीति कर्मणा धनद इति कथ्यते ।
असां धनं ददातीति धनद इति नाम प्राप्तेत्यर्थः." The meaning of the epithet
as suggested by Châritravardhana appears to be worthy of note.

P. 555. St. 81.—पूर्वापित्री, 'regarding those first named,' i. e.,
seeing what they, Indra and Yama and Varuna, did.—दण्डोपनतं
&c., Cf. Hemādri : " दण्डेन दमेनोपनता नम्रास्तेषां चरितं ते मेजिरे &c.," And
Châritravardhana has : " दण्डेनोपादमेदेनोपनतस्य वस्त्राकृतस्य नृपस्येव चरितं
मेजिरे &c."

CANTO XVIII.

P. 556. St. 1.—*नैषधस्त*, *Alakánandá* literally means the ‘joy of Alaká.’ According to the *Kathásaritságara*, *Alaká* was the capital of *Nishadha*. According to the *Mahábhārata*, the good king *Nala* was ruler of *Nishadha* and from his directions to his wife *Damayantí* after he lost his kingdom there can be no doubt that it was in Northern India, and on the slopes of the *Himalayas*. I am, therefore, inclined to think that *Nishadha* formed a part of modern *Kumaon*, that *Alaká* was its capital, and that it was situated on the *Alakánandá*. *Nala* is said to have afterwards changed his capital and settled himself in Central India. See also *Wilson’s Vishnu Purána* Vol. II. p. 102.—*निषधाजगेन्द्राम्*, *Nishadha* is a mountain range said to lie both south and east of Mount *Meru*. See *Wilson’s Vishnu Purána* Vol. II. p. 111. On this *Hemádri* makes the following remark : ‘‘ प्रायेणास्मिन्सर्गेऽनुभासः। वर्णवृत्तिरनुभासः पदेषु च ’’ इति काव्यादर्शः। ननु ‘‘ कुरुनादिभ्यो ण्यः ’’ *Pāṇini*, IV. 1. 172. जनपदशब्दात्क्षत्रियादिभ्येव कुरुशब्दान्। नकारादिभ्यो ण्ये अणिञोरपवादे कौरव्यो नैचिक्यो नैषधस्तस्य राजन्यापि। अत्र नैषधे स्त्रेणविवक्षायामण्.”

P. 556. St. 2.—*तेन &c.*, Nine of our best Mss. (*B. C. D. H. I. R.*) give and four (*A. B. K. L.*) omit the second stanza of our text. Seven Mss. have also the commentary of *Mallinátha* on it. *Hemádri*, *Vallabha*, *Sumativijaya* and the pupil of *Vijayananda* produce the stanza in question and also their comments upon it. *Cháritravardhana* and *Dinakara* omit this verse. *Hemádri*, who is generally much more scrupulous and most trustworthy, does not mention it as a *क्षेपक* or of spurious origin. It is usual with him to notice and criticise almost all readings of the text and to pass his literary or artistic judgment upon them. In fact not a reading escapes without a critical observation or detailed examination throughout his commentary. And as the favourable evidence of the majority of good Mss. and especially of the commentators including *Mallinátha* is more important in determining the genuineness or spurious origin of any given stanza, I have therefore introduced the stanza in question in the text on the ground that I do not consider it to be an interpolation or a *Kshepaka*. *Pandit* considers it to be an interpolation on an insufficient evidence of two of his best Mss. and the only commentary of *Dinakara* and thus discards the stanza in question from the text of his edition. See *Readings*.

P. 557. St. 4.—**पुरार्गलासीर्धभुजः**, Hemādri analyses, “**पुरस्य अ-
र्गलावरीणी भुजौ यस्य सः**.”

P. 557. St. 5.—**नलिनाभवक्त्रः**, Analyse **नलिनाभं पद्मकान्तं वक्त्रं मुखं
यस्य सः सपद्मनिभवदनः**.

P. 557. St. 6.—**नभश्चरैर्गीतवशाः**, On this Hemādri makes the following note: “**ठडुनं देवगानं च तारातारस्वनान्तरं । गांधारग्राममित्याहः संगीत-
प्राणवित्तमाः । खड्गमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गांधारनामानं स लभ्यो
देवयोनिषु**” इति नारदीये.

P. 558. St. 7.—**तत्प्रभवः**, Chāritravardhana reads **तत्प्रभवः** for he interprets thus, “**तस्य नभसः उत्पत्तिस्थानं नभस्तरुमं &c.**” he also construes **अजयं** attributively with **मनः** understood. “**अजयं संगतं मनः पुनरदेहबन्धाय मोक्षाय बन्ध &c.**” Hemādri agrees in his interpretation with Mallinatha.

P. 558. St. 8.—**द्विपानामिव पुण्डरीकः**. Pundarika is an elephant of the quarter that stands at the south-east corner of the world. —**आहतपुण्डरीका**, Cf. verse 5. Canto IV. and our note thereon. Chāritravardhana reads **आहतपुण्डरीकं**, for his comments are “**आहतः कृतः पुण्डरीकनामा यागो येन तथा भूतं पुण्डरीकं**.” But prince Pundarika could not have spread the sacrifice called Pundarika before his accession to his father's throne. Hemādri also reads with Chāritravardhana and explains, “**आहतपुण्डरीकं विस्तृतं सित-उच्चं ॥ “पुण्डरीकं सिताम्भोजे सित-उच्चं च भेषजे**” इति विश्वः ॥—**पितरि ज्ञान्ते**, Hemādri interprets “**वनमाश्रिते सति**.” But this explanation of the scholiast does not convey the sense of the poet.

P. 559. St. 9.—**लम्भस्मिन्वा**, Hemādri discusses: “**लभेर्गत्यर्थत्वात् । “गतिबुद्धिप्रत्ययः”**—Pāṇini, I 4.52. इति कर्म । तथा कर्मत्वं न लभेः प्राप्त्यर्थत्वात् । त्रिविधं अणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे । अस्ति लभिः प्राप्त्युपसर्गनां गांतमाह । अस्तिगत्युपसर्जनं प्राप्तिमाहेति । तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे गत्यर्थत्वाद्भेदोऽणौ कर्म । यथा । “दीक्षिकासु कुपुदानि विकाशं नयन्ति शिशिराः शिशिरभासः” । द्वितीयपक्षे । “सितं सितिम्ना सुतसं सुनेवंपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् । द्विजवल्ग्व्याजनिष्ठाकरांशुभिः शुचिस्मितां वारुमवोचद-
न्यतः” इति माघकाव्ये. Si. I. 25. And Chāritravardhan a observes, “**लभेर्गत्यर्थविवक्षया द्विकर्मकत्वं**.”

P. 559. St. 10.—**अनीकपदावसानं देवादि नाम**, Chāritravardhana explains this to mean, “**अनीकपदमवसाने प्राप्ते यस्य तत्प्राप्तं देवशब्द आ-
दिर्यस्य तदेवनाम । त्रिदिवे स्वर्गेऽपि व्यभूयत धृतं । “हिरण्यपूर्वं कश्चिपुं प्रचक्षते” इत्या-
दिवन्यहाकविप्रयोगत्वात्प्राप्त्युत्पत्त्यथा लक्षितलक्षणाप्रसंगात्**.”

P. 559. St. 11.—**पितृमान्**, Hemādri explains thus “**पितृमान्प्रश-
स्वपितृको बभूवेन्नुभयशोभिः**.” Dinakara seems to have omitted this

stanza, though all our Mss. as also Hemādri, Chāritravardhana, Vallabha, Sumativijaya and others produce it.

P. 560. St. 14.—अहीनगुः, Hemādri explains it to mean, “अहीनगुः धिकतेजाः । अहीनं बाहुबलं त्रिविधं यस्य सः । अहीनां सर्पाणामिनः शेषस्तस्यैव बाहुर्द्विविधं यस्येति वा । भुजो धारणत्वात्.”

P. 561. St. 15.—उपक्रमैः, Chāritravardhana interprets it to mean, “उपायपूर्व आरंभः स्वधाराव्युत्क्रमः ? । भूमौपधा अर्थोपधा कामोपधा च इति त्रिविधपरीक्षणं—[यन्परीक्षये Ms.] पाधिरिति कथितं । “वर्गेत्यसंशुद्धानमान्यान् जीवु योजयेत्” इति चागव्यः.”—अन्तरङ्गः, Hemādri explains thus, “पुंसामन्तरामन्तरा मानं भेदं वा जानातीति.”

P. 561. St. 16.—जितपादिर्यात्रं, Hemādri explains, “मान्यवान् पादिर्यात्रकः.” It is not quite clear to what chain our ancestors applied the term Pāriyātra. But I believe it meant the Sewalik mountains, which run parallel to the Himālaya and guard the Gangetic Doab on the north-east. Hiouen Thsang came to the province of *oliy tolo*, which appears to stand for Pāriyātra, after he crossed the Sāladrū on his way from Kullu and as no country was known by that name, it seems to have been applied metaphorically to the country through which the mountain runs, just as Mahendra was applied to Kalinga. If the Sanskrit rendering of the Chinese word is correct (and it has been made by a good Chinese scholar), there is no difficulty in identifying it with the Sewalik chain, as it alone agrees in position. It is, however, curious that the list of its rivers as given in two of the printed Purānas, without agreeing in details contain mostly those rivers which rise in the Vindhya chain. The Vishnu Purāna, however, names only the Vedasmṛiti, which if meant for the Sarasvatī the principal seat of vedic rites, is quite consistent with my supposition. There is another verse in the same chapter which notes “Kārushas, Mālavas, and inhabitants of Pāriyātra.” It will be shown here after that the Kārushas or Kārūshas lived near the Ganges below Benares. The Mālavas are well-known. The inhabitants of Pāriyātra, if I am right, are the people of the ancient kingdom of Prasthala (vide para 63.). There is another piece of evidence in favour of my conclusion, viz., that in the Vārāhi Saṁhitā (XIV. 4.) the mountain Pāriyātra is placed in central India already defined (para 7.). This mountain is also called Sudāru (Hemachandra IV. 95.) or “yielding good timber.” Thornton says “the Sewalik is in many places covered with forests of Sal, fig, cotton-tree, and various other kinds.” See A. Boissacq’s ancient

geography of India page 16.—उच्चैःशिरस्वात्, On this Hemādri makes the following remark: “पुरुषलक्षणे बहुव्रते इत्यत्र मूर्धोन्नतेरुक्तत्वात्.”

P. 562. St. 17.—उदारशीलः; Hemādri analyses, “उदारं शीलं स्वभावः सदृचं वा यस्य सः.”—जितारिपक्षोऽपि, Hemādri analyses, जितोऽपि पक्षो येन सोऽपि.”—शालीनतां, Hemādri renders it by “सज्जनतां” and says, “शालीनकौपीनं” Pāṇini, V. 2. 20. इति साधुः.”

P. 562. St. 18.—युवराजं. Here Hemādri quotes the following from Kamardaka: “विनीतात्मोरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत्” इति.—कृत्वा. The explanations of Mallinātha and Hemādri do not perhaps appear very satisfactory. Vallabha appears to interpret better when he reads “कृत्वाऽयवानं युवराजमेव” and comments upon it thus, “अयवानमेव षोडशवर्षभरमेव युवराजं कृत्वा.”—सुखोपरोधि &c., ‘For the life of kings, resembling the life of those in bonds, is opposed to the enjoyment of pleasures.’ Cf. Chāritravardhana: “यतो हेतोरपरुद्धवृत्तिमिवारवर्तनचेष्टिमिव वर्तनं यत्र तद्वज्रां वृत्तमाचरणं सुखोपरोधि सुखविभक्तिः । राज्ञः कार्येभ्यः प्रादुर्भावकाशाच्च । तथा चोक्तं । ‘परेष्वहितकार्यो यः कर्माभ्यारभते स्वयं । सोऽपरुद्ध इति ख्यातो राजा न सुखभाग्भवेत्’ इति । आत्मसंभवः पुत्रः इत्यन्यः” Hemādri notices this reading of Chāritravardhana and observes, “अपरुद्धवृत्तिमिति पाठे । ‘परेष्वहितकार्यो यः कर्माभ्यारभते स्वयं । अपरुद्ध इति ख्यातो न राजा सुखभाग्भवेत्’ अपरुद्धस्य वृत्तिमिति षष्ठी समासः.” See readings.

P. 563. St. 20.—नृपमण्डलस्थ, Hemādri explains it by “हृदयराजमण्डलस्थ राजसमूहस्थ वा.” And Chāritravardhana has: “हृदयराजचक्रस्थ.” पट्टजनभक्त्यः, On this Hemādri holds the following discussion, “पट्टजं नामौ यस्येति सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गडादेः परा सप्तमीति पट्टजनस्य पूर्वनिपातः । “अच्यत्यन्वपूर्वांसामलोचः” Pāṇini, V. 4. 75 इति सूत्रे अन्यत्रापीष्यते इत्यस्यमासान्तः । योगविभागाद्या । ततः कल्पपन्नयः.” See readings.

P. 564. St. 21.—वज्रधरप्रभावः, Hemādri renders the epithet by “इन्द्रसामर्थ्यः” and remarks, “वज्रशब्दो रत्नोपलक्षणः.”

P. 564. St. 22.—उपसस्ये, On this Hemādri discusses, “उपारेव-पूजेति तद्वा । क्रियाभ्यविवेक्षणानां क्रीडन्त्वेकवचनान्तत्वं वाच्यमिति स्वविवेचनं.” He reads स्वः for वां. And Chāritravardhana has “उपारेवेत्यादिना संगतौ तिङितेरात्मनेपदे.”

P. 564. St. 23.—अश्विरूपः ‘having the form of the Asvins.’ Hemādri analyses “अश्विनोर्देवयोः रूपमिव रूपं यस्य सः.” Pandit says, ‘The Asvins are two Vedic demi-gods represented as young, beautiful, honey-headed, of a golden brilliancy.’ Cf. Rīgveda “कृत्वे हवया वृषते युवना यीतिष्टं वीतिष्टिनाविरावत्” VII, 67; 10, “ता वयम् दत्ता पुरुषतकल्प

प्रत्या नव्यसा वक्षसा विवासे. " VI., 62, 5, दत्ता हि विधमानुषङ्गभिः परिदीयथः शिवं जिन्वा मधुपर्गा शुभः पती " VIII., 26. 6.—हरीश्वधामा, Hemādri analyses "हरितोऽभा यस्य सः हरिदधः सूर्यस्तस्येव धाम तेजो यस्य सः." —आहुः, Hemādri makes the following remark, "आहुरित्यन्ययमिति केषिदाहुः."

P. 565. St. 24.—विजज्ञे, Hemādri reads अधिजज्ञे instead of this and holds the following discussion: "अधिपूर्वो जनिरकर्मकः । " अनौकर्मणि " Pāṇini, III. 2. 100. इत्यत्र विस्तारेण वृत्तिकारः उपसर्गबलाज्जनेः सकर्मकत्वमिति "। And Chāritravardhana says, "सोपसर्गत्वादात्मनेपदं." Translate the aphorism.—'The affix उ comes after the verb जन् with a past signification, when the root takes the preposition अनु and is compounded with a word in the accusative case'. As पुमनुजा 'a girl born after the male-child, i. e. a girl having an elder brother'. न्यमनुजः 'a boy born after the female-child, i. e. a boy having an elder sister.'

P. 565. St. 25.—हिरण्यं, Subjective genitive, कर्तरि वक्षो.—हिरण्य-रेता. Hemādri explains it to mean, "हिरण्यं रेतो यस्य सोऽग्निरिव । 'अग्नेरपत्यं पथमं सुवर्णं" इति श्रुतेः."

P. 566. St. 26.—सुखानि लिप्सुः, On this Chāritravardhana remarks: "सुखान्त- [सुखातीति Ms] विषयः स्यादिति वक्षीनिषेधः?" And Hemādri observes "सुखानीति "न लोकाभ्ययनिहाखलर्थतृना" Pāṇini, II. 3. 69. इति वक्षीनिषेधः." Translate the aphorism:—'The sixth case-affix is not used to express the agent or the object, when the word is governed by an active participle ending in the affix ल्, or ड्, or उक्, or by an indeclinable, or by a past participle in क्त and क्तवत्, or by a word ending in an affix having the sense of खल, or by a noun of agency formed by तृन्.' After these words, the Instrumental case must be employed to denote the agent, and the accusative case to denote the object. (1) The word ल् means the substitutes of ल्, i. e. the present participles in शान्, शानच् (III. 2. 124.), कानच् (III. 2. 106.), क्त्स्नु (III. 2. 107), कि and किन् (III. 2. 172). As ओदनं पचन्, पचमानः, पेषानः, पेषिवान्, पपिः सोमं, ददिर्गा ॥ (2) The affix ड् is enjoined by III. 2. 168. As, कटं चिकी-रुः, ओदनं हमुक्षुः ॥ (3) The affix उक् is ordained by III. 2. 154. as आ-गामुकं वाराणसी रक्ष आहुः ॥ *Vārtika*:- But the word कामुक in secular Sanskrit, governs the genitive, as दास्याः कामुकः 'lusting for the slave.' (4) Indeclinables formed by कृत् affixes, as, कटं कृत्वा, ओदनं भुक्त्वा ॥ *Vārtika*:-This prohibition, however, does not apply to the indeclinables formed by तेषुन् (III. 4. 16) and कसुन् (III. 4. 17), as पुरा सूर्य-स्फोटोराभेयः, पुरा क्रूरस्य विमृशो विरश्चिन् (I. 1. 40). (5) निष्ठा i. e., क्त and क्तवत्, as ओदनं भुक्त्वान्, देवदत्तेन कृतं. (6) The words formed by खलर्थ

affixes (II. 3. 126), as, ईषत्करो भवता कटः, ईषत्पानः सोमो भवता ॥ (7)
The तृन् in the Sūtra is a प्रत्याहार, formed by taking the तृ of सृत्
(III. 2. 129) and the final न् of तृन् (III. 2. 135), meaning the
affixes शानन् (III. 2. 128), चानञ्च (III. 2. 129), सृन् (III. 2. 130)
and तृन् (II. 2. 135). As सोमं पवमानः नटमाप्मानः अपीयन्, नारायणन्,
कर्ता कटान्, यहिता जनापवादान् ॥ *Vārtic* :—Optionally so, when the root
दिष् takes the affix शन्, as, चोरे or चौरस्य द्विषन्.

P. 566 St. 27.—पतङ्गान्वयभूषणस्य On this epithet Chāritravardhana quotes the following from Abhidhānachintāmaṇi: “पृषा पतङ्ग-
श्रगौ मारण्डः” इत्यभिधानचिन्तामणिः ।—सोम ततः, Hemādri explains it to
mean, “सोमं सोमवर्ष्म वा सोमयज्ञं सुनीतीति सोमस्यैव सोमसुतः । “सोमे सुजः”
Pāṇini, II. 2. 90. इति क्तिप्. ” Translate the aphorism :—The affix
क्तिप् comes after the verb सु ‘to extract the juice,’ with the sense of
past time, when the word सोम, in the accusative case, is in compo-
sition. As सोमसुत ‘who has extracted the Soma juice.’ This apho-
rism is also intended for the sake of making a नियम or restrictive
rule. The four-fold restriction is here implied, i. e. as regards the
verb, the tense, the उपपद and the affix.

P. 566. St. 28 —ब्रह्मिष्ठं, Chāritravardhana explains it by “ब्राह्मण-
यज्ञः.” And Hemādri by “अतिशयेन ब्रह्मवानिति ब्रह्मिष्ठः,” and Vallabha
says, “प्रकृष्टं ब्रह्मवान् ब्रह्मिष्ठः.”—आब्रह्मसमं, Here Hemādri discusses:
“आङ्ग्यादाभिविशयोः” Pāṇini, II. 1. 13. इति अव्ययीभावः । प्रकाशोऽतिप्रसिद्धो-
ऽपि । यद्वा । ब्रह्मणः सभा ब्रह्मसमं तन्मर्यादीकृत्य । “सभा राजा” Pāṇini, II. 4.
23. इति कीदृशवत्. ” Translate the Sūtras :—The word आङ् when signi-
fying limit exclusive or limit inclusive, may optionally be compound-
ed with a word ending in the ablative case-affix and the compound
so formed is called अव्ययीभावः. As आपाटलिपुत्र or आपाटलिपुत्रादृष्टो देवः
‘It rained up to पाटलिपुत्र.’ आकुमारं or आकुमारैर्यो यज्ञः पाणिनेः ‘the
fame of Pāṇini extends even to the boys.’ ‘A तत्पुरुष compound end-
ing with the word सभा ‘court’ is neuter, provided that it is pre-
ceded by (a word synonymous with) the word राजा, or by a word
denoting a non-human being.’ As इनसभम् ‘the king’s court.’ ईश्वर-
सभम् ‘Lord’s court.’ But in राजसभा ‘the king’s court,’ the word
is not neuter ; for synonyms of राजा are only to be taken and not
the word-form राजा ; an apparent exception to rule I. 1. 68. So also
रक्षःसभम् ‘the court of the Rākshasas.’ पिशाचसभम् &c. But in कादस-
भा, देवदत्तसभा &c., the word is not neuter ; for the word non-human
has a technical significance meaning राक्षस or a monster.

P. 567. St. 29.—कुलापीदग्निने, Hemādri explains it by “कुलस्य

आपीडयिषे सोऽसौमे &c.," and observes, " शिरस्यापीडसोऽसौ." And Chāritravardhana says, " सुगुटतुल्ये । सुप्रजसि । "नि-यमसिच्यज्ञानेधयोः" Pāṇini, V. 4. 122. इत्यसिच्य." Hemādri also quotes the same aphorism.—आनन्दजला-विलास्यः, Analyse आनन्दजलेनाविले अक्षिणी यासां ताः.

P. 567. St. 30.—स्पष्टाकृतिः, Chāritravardhana reads स्पष्टाकृतिः and explains thus " स्पष्टा अनुकृता ध्याता वा आकृतिर्येन."—पुत्रिणान् 'blessed with virtuous sons.' "प्रज्ञस्तुत्रवताम्" says Hemādri.—अप्रसङ्गवाम्, Analyse अप्रा चासौ संख्या च तां तथोक्त्याम्.

P. 568. St. 31.—वंशस्थितिं तेन वंशकरेण संभाव्य, 'Making sure the continuance of his family through him the continuer of it &c.' संभावः *lit.* 'causing to be,' 'causing to stand or exist,' hence 'making sure.'—स्पर्शनितुल्यलौक्यः, Hemādri explains it to mean, "स्पर्श्यन्ते इन्द्रियेति स्पर्शा विषयास्तेभ्यो निवृत्तं लौक्यं यस्य तः । स्पर्शान्वहिः न-हिर्वासान्त्वय गीताभाष्ये स्पष्टति इत्यादीनीति." "

P. 568. St. 32—पुष्यः, On this Hemādri and Chāritravardhana make the following remark: "पुष्यस्यस्मिन्नर्थो इति पुष्यः । "पुष्यसिधौ नक्षत्रे" Pāṇini. III. 1. 116. "पुष्यः परकृतं हन्ति न तु पुष्यकृतं परः । अग्नि-ज्ञादज्ञाने चन्द्रे पुष्यः सरोर्यसाधकः" इति ज्योतिःशास्त्रे. Translate the Sūtra:—'The words पुष्य and सिद्धय are irregularly formed by the affix क्यप् (य), when used as names of asterisms.' पुष् + क्यप् (य) = पुष्यः. It is so called because objects are nourished under the influences of this asterism. सिध् + क्यप् (य) = सिद्धयः 'the asterism सिद्धय,' another name of पुष्य, so called because things are accomplished under the influence of this star. When not the names of asterisms, the forms are पोषणं 'nourishing,' वेधनम् 'accomplishing.' Compare Buddhacharita. Canto I. stanza 25. "ततः प्रसन्नश्च बभूव पुष्यस्तस्याश्च दे-व्या व्रतसंस्कृतायाः । पार्थात्सुतो लोकहिताय जप्ते निर्वेदनं चैव निगमय च" ॥ 'At that time the constellation पुष्य was auspicious, and from the side of the queen, who was purified by her vow, her son was born for the welfare of the world, without pain and without illness.'

P. 569. St. 33.—जैमिन्ये, Hemādri explains this to mean, "जै-मिन्ये मनीषिणे । वाङ्मवल्क्यस्तस्य सुतो च क्षिप्यत्वेनापितात्मा." Cf. Vāyu Purāna. Vol. II. Adh. 26. p. 286. "हिरण्यनाभः कोसल्यो वक्षिष्ठस्तत्सुतोऽभक्तः । पौत्रस्य जैमिनेः क्षिप्यः स्मृतः सर्वेषु क्षमसु ॥ ज्ञातानि संहितानां तु पंच योऽधीतवांस्ततः । तस्मा-दधिगतो योगो वाङ्मवल्क्येन धीमता ॥ पुष्यस्तस्य सुतो विशाखं ध्रुवसंधिषु तत्सुतः । सुद-र्शनस्तस्य सुतोऽग्निवर्णः सुदर्शनान्." See the genealogical table.—अजन्मने-ऽजन्मन्त, 'became free from further regeneration.' *lit.* 'became one who has no (further) birth.' अजन्मन् is here a Bahuvrīhi compound, *अ-ज-जन्म-वल्क्य-स-तस्य-मोक्ष-व* &c.

P. 569. St. 34.—**बुधोपमेदः**, On this Hemādri remarks: “बुधो-
पमाने जगदाधारत्वादत्युच्चत्वाच्च इति.”

P. 570. St. 35.—**इष्टात्वेन्दुप्रियवर्धने**, Analyse दर्शात्ययेन्दुः प्रतिपच्च-
न्दस्तदमित्यं दर्शने यस्य तस्मिन्स्थोके.—**मृगावसाक्षः**, Analyse मृगस्येव आयते अ-
र्धक्षणी यस्य सः.—**मृगावविहारी**, Analyse मृगयां विहर्तुं शीलमस्य तादृशः.

P. 570. St. 36.—**एकमत्यान्**, Hemādri explains: “एकमतीनां भावः
एकमयं तस्मात्.”—**कुलतन्तुम्**, Hemādri explains thus, “कुलस्य तन्तुं वंशस्य
विस्ताराधारः.”—**स्वर्गोमिणः**, On this Hemādri holds the following dis-
cussion, “प्रातिपदिकान्तनुम्बिमन्त्रिषु च” Pāṇini, VIII. 4. 11. इति वा णत्वे स्व-
र्गोमिणः स्वर्गोमिनो वा.”

P. 570 St. 37.—**नभसा उपमेदमासीत्**, On this Hemādri re-
marks: “इति अनन्तत्वं.”—**काननेन**, On this Hemādri remarks: “अति-
दुर्गमत्वं.”—**कुङ्कुलपुष्करेण तोयेन**, Hemādri explains this to mean. “कुङ्कु-
लरूपं पुष्करं पद्मं यच्च तेन तोयेन जलेन च इति सकलाधारत्वं.”—**नवेन्नुना**, Chāri-
travardhana renders it by “नूतनचन्द्रयुक्तेन,” analyse “नवः इन्दुर्यस्मिन्त-
त्, ‘having the new moon in it.’ नवेन्दु does not mean the moon that
has just arisen, but the new moon; or the moon of the first day
after the अमावास्या.

P. 571. St. 38.—**मौलिपरिग्रहात्**, Vallabha reads मौलपरिग्रहात् and
explains the stanza better than all the commentators. He says:
“स सुदर्शनो मौलपरिग्रहात्कुलामात्यस्वीकरणालोकेन पितुरेव तुल्यो भावी संगवितो
मेने.” Hemādri also reads: मौलपरिग्रहात् and explains, “मूले भवे मौलं पैतृकं
बलं तस्य परिग्रहाद्द्वीकारात्पितुरेव निवैव तुल्यो भावी संभावितः। अस्मिन्वाध्यायस्यः
संभावना। पितुरिति “तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां” Pāṇini, II. 3. 72. इति
बन्नी.” This interpretation is also preferable. Vijānandasūris’vara-
charanasevaka reads मौलपरिग्रहात् and explains: “स सुदर्शनः पितुरेव
तुल्यो भावी संभावितः। कस्मान्मौलपरिग्रहान्मुगुटधारणात्। अथ वा। मौलपरिग्रहा-
न्मौलाः प्राक्ता वृद्धामान्यास्तेषां परिग्रहादङ्गीकरणात्.” Sumativijaya reads मूलप्र-
ग्रिहात् and explains thus, “स सुदर्शनः त्रिजनेनकस्यैव तुल्यः सद्भावा भावी स-
विता लोकेन जनन संभावितश्चित्ते मानितः। कस्मान्मूलपरिग्रहान्मुगुटं मस्तकं धारणाद्
वृद्धामान्याङ्गीकरणात्.” For, the connection between the young king
taking the responsibility of his kingdom (i. e., wearing the crown) and his subjects predicting that he will be like his royal sire is not
clear, nor would the simile that follows in the next half at all
suit to the first line unless the young king receives the aid of his
ministerial officers to promote his welfare, as does the small cloud
that of the eastern wind. It is also doubtful whether मौलि can
mean कुलामात्य; which is usually मौल, or मूल and not मौलि.

P. 571. St. 39.—**अधिहस्ति**, See readings.

P. 572. St. 40.—*Chārītravardhana* reads आवितानं instead of आवृतात्मा, for he explains thus, “स मुदर्शनः पैतृकस्य पित्र्यस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय कामं निश्चितं नाकल्पत न समर्थोऽभूत् । तथापि चामीकरं स्वर्णं तद्विपिञ्जरेण धिंगलेन तेजोमहिम्ना महत्त्वेन तत्सिंहासनमावितानमुद्योचस्तत्पर्यन्तं व्याप.” *Hemādri* reads आवृतेन and explains, आवृतेन रात्रीभूतेनात एव तेजोमहिम्ना व्याप ।। “पिञ्जरं कनके चाजिभेदे पीते च पिञ्जरम्” इति विधेः ॥ He begins thus “स मुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय कामं नाकल्पत न समर्थोऽभूत् । अ * * * * मातुमक्षौ कामं तत् ? । पुनः सिंहासनं चामीकरवत्सुवर्णवत्पिञ्जरेण पीतेन आवृतेन &c.” *Sumativijaya* comments thus “स मुदर्शनः काममन्वर्थं नाकल्पत न समर्थोऽभूत् । कस्मै पैतृकस्य सिंहासनस्य पितुरागतस्य शिशुत्वान्त्वतिपूरणाय व्यापताम् । सिंहासनं महत्तरं यः सद्यपि (?) लघिष्ठः आसनं पूरणं न क्षमः । पुनस्तथापि तेजोमहिम्ना देहदीप्तिमहत्त्वेन तत्सिंहासनं व्याप आसनं प्राप । कथंभूतेन तेजोमहिम्ना चामीकरपिञ्जरेण हेमवत्कपिलकेशेन । पुनः कथंभूतेन तेजोमहिम्ना । आयतेन विस्तीर्णेन इत्यन्वयः । पितुरिदं पैतृकं तस्य पैतृकस्य । तेजसो महिमा तेजोमहिमा तेन । चामीकरं स्वर्णं तद्विपिञ्जरेण धिंगलेन &c.”

P. 572. St. 41.—प्रसिद्धेः, *Hemādri* renders it by “अलंकृतेः.” —किञ्चिद्वि, ‘only a little,’ on account of their littleness.

P. 572. St. 42.—*महानील*, On this *Hemādri* holds the following discussion: “ननु सम्महतपरमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानेः” *Pāṇini*, II. 1. 61. इत्यत्र पूजावचनाः सदादयः पूज्यमानैरित्युक्ते महानीलशब्देऽल्पप्रमाणवर्णनात्कथं समामः इति चेन्न । अथ शुभफलदत्वात्पूज्यमानतारितं महाजनो महोदधिरित्यादौ पूजां विनाशुत्तरपदार्थस्य प्रमाणातिरेके बहलप्रहणानुवृत्तेर्भाष्यतर्जितं न्यासकृतं.” And *Chārītravardhana* has “सम्महतपरमोत्कृष्टाः” इत्यत्र पूजावचनैः समासात्किमर्थं महानीलत्वावत्परिमाणवर्णनं चिन्त्ये । महोदधिरित्यादावधिक्यदर्शनात्.” *Vijayanandaśūris varacharaṇasevaka* cites the following from the *शिशुहितैषिणी* of *Chārītravardhana*. He says, “महानीलादौ अल्पप्रमाणं चिन्त्यमिति चारित्रवचनाः.”—महाराज इति शब्दो यदुज्जे, On this *Chārītravardhana* remarks: “अभेकेऽपि शिशूनापि तस्मिन्मुदर्शने न्युक्तमहाराज इति शब्दः कोशदण्डजाः तात्पर्यावाप्तिरित्याभासतः.”

P. 573. St. 43.—*काकपक्षान्*. *Hemādri* explains this to mean. “कपोलयोलौली उभौ काकपक्षौ शिखण्डी यस्य तस्मात् । “उभयपक्षविनीतान्ना” इत्यत्र उभयशब्दो व्याख्यातः । राजकुमाराणामपि पञ्चसिद्धा भवन्ति । यदुक्तं । बाल-] रामायणे । “बृहस्पत्यकपण्डनौ क नु शिशू चण्डः क चाव बुभिः”.

P. 573. St. 44.—निर्वृत्तजाम्बूनरूपहृदये, *Hemādri* explains thus, “निर्वृत्तः संपादितो जाम्बूनदस्य स्वर्णस्य पटवन्धो यस्य तस्मिन् ललाटे” &c. And *Chārītravardhana* has: “निर्वृत्तो निष्पादितो ऽभिषेकसमययोग्या जाम्बूनदस्य काञ्चनस्य पटवन्धो यस्य तादृशे” . And *Vallabha* says “रचितरुक्ममयमुकुटवन्धे”—*स्मेरशुभ्रः*, *Hemādri* explains: “स्मेरं हसनशीलं पुण्ड्रं यस्य सः.” And further discusses: “स्मेरं स्मिहहसने” नमि कम्पि” *Pāṇini*, III. 2. 167, इति रः । प-इलक्षणं तु वराहसंहिताया । “पटः शुभदो राज्ञां मध्येऽष्टाङ्गुलाभिः सिन्धुतुण्डः । सननरेण्डम

हिष्याः बहुवचस्य निर्दिष्टः । सर्वे च शुद्धकाचननिविमिता भेषतो नृपे । पंचशिलो भूमिपतेरिषिकीं सुवराजपाधिबमहिष्योः " इति. Bri. San. Chap. 49. p. 241. Bibl. Ind. series.

P. 573. St. 45.—शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः, For the parallel expression. Cf. Ku. I. 41. "शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यं । बाहू तदीयाविति मे वितर्कः " Châritravardhana reads शिरीषपुष्पोपमसौकुमार्यः and explains thus, " शिरीषपुष्पोपमं शिरीषकुसुमतुल्यं सुकुमारस्य भावः सौकुमार्यं यस्य स तथाभूतः &c. " Vallabha, Dinakara, Sumativijaya and others read the same ; but Hemâdri reads with Mallinâtha. He says " शिरीषपुष्पाधिकं सौकुमार्यं यस्य स सुदर्शनो भूषणेनापि खेदं यायात् ॥ संप्रे लिट् । अथ च नितान्तं गुर्वी धरिष्या धुरमनुभावान्तामर्थोदिभरांभूव ॥ भीहीन्याम् ॥ " See readings.

P. 574. St. 47.—संजातलज्जेव, 'as if ashamed,' because she was united with a consort much younger than herself.—उपजुगुह, Châritravardhana remarks : " अन्यापि कमपि कामयमाना सापञ्चपा कपटेनालिंगति. "

P. 575. St. 50.—पूर्वजन्मान्तरकृत्पाराः, Hemâdri analyses : " पूर्वोणि च तानि जन्मान्तराणि तेषु दृष्टं पारं यासां ताः " 'The end of which had been seen, i. e., which had been gone through or completely studied by him in a former state of existence.' The sciences had been studied by the prince in some former birth. And अन्तर has been used here with a clear significance and not simply for the sake of metre.—गुरुणा, Hemâdri remarks : " इति बहुत्वादह्नां विद्यानामभ्यासः. "—त्रिवर्गाधिगमस्य, Hemâdri explains it to mean, " त्रिवर्गस्याधिगमस्य प्राप्तेर्मूलं लिङ्गसंख्याभेदेऽपि विशेषणविशेष्यभावः । त्रिवर्गो धर्मकामार्थः. " Like Mallinâtha, Châritravardhana too quotes the following : " धर्मो धर्मो त्रय्यार्थो नयौ वार्तायां नयापनयौ दण्डनीत्याम् " इति कौटिल्यौके विद्यायां त्रिवर्गमूलत्वं. "—जग्राह विद्याः &c., Compare Buddhacharita, Canto II. Stanza 24. त्वय्य कौमार्यमतीत्य मध्ये संप्राप्य बालः स हि राजसूनुः । अलौक्येभिर्बहुवर्षगम्या जग्राह विद्याः स्वकुलानुरूपाः " ॥ 'When he had passed the period of childhood and reached that of middle youth, the young prince learned in a few days the various sciences suitable to his race, which generally took many years to master.'

P. 575. St. 51.—अश्वितसद्यजानुः, Hemâdri explains this to mean, " धनुःशास्त्रोक्तप्रकारेणाश्वितः पूजितः आशुश्वितः सव्यो जानुर्वेन सः दानं भानुष्कजातिः । 'यस्यां यादृगवस्थायां स्याद्वेन यस्य वस्तुनः । तत्तथैवार्पयन्त्युक्तिप्राप्त्याजातिरुच्यते " इति [का.] व्योपदेशे. " Châritravardhana has : " अश्वितं नवीकृतं सव्यं वामजानुर्वेन सः । आकर्षणमाकृष्टं सर्वाणं धनुर्वेन सः । स्यान्मन्त्री-दमित्यादिस्थानपञ्चकेन स्थितिविशेषो दक्षितः. "

P. 576. St. 52.—मनसिजनरुपुष्पं, Cf. Mv. IV. 1. "तामधिभ्य धृतिपथगततामस्थया लब्धमूलः । संप्राप्तायां नयनविषये कङ्कटाग्रवज्रालः । हस्तस्पर्शं मुकुलित इव व्यक्तमामोदतत्वात् । कुर्याद्वान्तं मनसिजनरुपं रत्नं कलस्य. "

P. 576. St. 53.—अधिविविधः, Hemâdri explains it by " अधि-वेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः. "

CANTO XIX.

P. 577. St. 1.—**नैमिशं**, The name of a celebrated ancient forest of asceticism, where the great Sauti narrated the Mahábhárata to the sages, and which, according to some of the Puráṇas, is the only place fit for the practice of religious austerity and free from the impurity of this Kali Age. For the locality of Naimishá, see Prof. Wilson's Essays, Analytical, &c., Vol. I., p. 137. Hemádri notices the reading नैमिशं, and observes, “नैमिशमिति ज्ञानतपादान्तरं । श्रीभागवतात्मथमस्कन्धे श्रीधरीटीकायां ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कण्ठीभवति यत्र तत्रेमिशं नेमिशमेव नैमिशं । तथा वायवाये । “एतन्मनामयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते । यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः । इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं दृष्ट्वा मनोमयं । प्रणिपत्य महादेवं विसर्ज्य पितामहः । तेषां हृदयं विप्राः प्रणम्य जगतो प्रभुं । प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिव्यंशीर्यत । तद्वनं तेन विसृज्यत नैमिशं मुनिपूजितं” इति । नैमिशमिति पातपाठे वाराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यं । तथा हि । गौरमुखं प्रति भगवद्वाक्यं । “एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तथा । उवाच निमिषे-चेदं निहतं दानवं बलं । अरण्येऽस्मिस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितं । भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकं” । यद्वा । निमिषः विष्णुरलुप्तदृष्टित्वान् । तस्य क्षेत्रं । तथैव शौनकादि-वचनं । “क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवेऽऽयम्” इति ।

P. 577. St. 2.—**फलनिःस्पृहः**, ‘without aiming at any fruit,’ i. e., not with the object of securing any thing good on earth, or even enjoyment in the Heaven, but solely without any object—the asceticism that leads ultimately to coalition of the soul with the Supreme Spirit.—**विस्मृतः**, On this Hemádri remarks : “तथैव ’Páṇini, III. 4. 70. इत्युक्तेः कः कर्तरि । चित्त्यः । अन्तर्भावितण्यर्था वा । विस्मृतमस्यास्तीति “अज्ञादियोऽञ्च”, Páṇini, V. 2. 127. इति वा” । and Cháritravardhana discusses in the following way : “विस्मृत इति आदिकर्मणि को यथा । ‘नन्वेवं तुरगारूढस्तुरङ्गं विस्मृतो भवान्’ । “अन्तर्भावितण्यर्थो वा” । अकर्मकविवक्षा कर्तरि क्रमुत्पाद्य पञ्चात्मकसंबन्ध इति च कश्चित् । विस्मृतमस्यास्तीति “अज्ञादियोऽञ्च” पाठान्मत्वर्थयि गुणभूतक्रियाभ्यामकृत्वात्मकमत्वमित्येकं.”

P. 577. St. 3.—**प्रसाधयितुं**, Mark the play upon this word. Mallinátha's explanation is better.

P. 578. St. 4.—**स्त्रीविधेयनवयौवनः**, Hemádri analyses : “स्त्रीणां विधेयमधीनं नव यौवनं यस्य सोऽभवत् । “विधेयो विनयमाही”.—**संनिवेशश्च**, scil. न, to be understood from अधिकारं in the preceding half. —**कुलाचित-अधिकारं**, the control over the affairs of his kingdom, which his ancestors were in the habit of exercising.

P. 578. St. 5.—**अपोहन्**. The regular form should be अपोहत् which is also met with. Hemádri gives the purport of this passage in the

following words : “ उत्कृष्टा उत्सवपरंपरा तस्यासीदिति भावः । and further discusses : “ उहवितर्के । “ उपसर्गादस्यत्युहोवेति वाच्यम् ” इति तद् । भावपक्षे रूपं । अधिकरणानुवृत्तेऽश्वरेऽस्याभावात् । चरतीति चरः । ततः सुप्सुपेति समासः । अनेन कामोदीपनप्रभाव उक्तः । तथा प्रबोधचन्द्रोदये कामः । “ रम्यं हर्म्यं त्वं नवाः सुनयना गुञ्जद्विरेका लताः । प्रोन्मीलश्रवमल्लिकाः सुभयो वाताः सचन्द्रा क्षपाः । यदेतानि जयंति हंत पुरतः श्लाघ्यमोघानि मे । तद्गो कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृक्प्रबोधोदयः ”.—उत्सवः, Chāritravardhana interprets it by “ पाश्चात्यात्सवः ”

P. 579. St. 6.—इन्द्रियार्थाः = “ त्वच्चन्दनवनितादयः ” says Chāritravardhana. Compare Buddhacharita, Canto III, Stanza 51. “ यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियार्थैरन्तःपुरे नैव सुतोऽस्य रेमे । ततो बहिर्यो दिशति स्म यावां रसान्तरं स्यादिति मन्यमानः ” ॥ ‘ But when in the women’s apartments his son found no pleasure in the several objects of the senses, sweet sound and the rest, he gave orders for another progress outside, thinking to himself, ‘ It may create a diversion of sentiment. ’—दिवानिश, Hemādri holds the following discussion : “ दिवा च निशा च दिवानिशं । दिवित्यव्ययं । सर्वा द्वेदो विभाषैकवद्भाषः । “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग ” Pāṇini, II. 3. 5. इति द्वितीया । यद्वा । द्रव्यवाचित्वाद् “ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ” Pāṇini, II. 4. 13. इत्येकवद्भावः । शीतोष्णस्यैव सहजनवस्थानलक्षणेन विरोधेन विप्रतिषिद्धत्वात् ”

P. 579. St. 7—गौरवात्, On this Hemādri quotes the following from Kāmandaka : “ सज्जमानमकार्षेण न्यस्तन्मन्त्रिणो नृप । गुणावहं हि तेषां च शृणुयाद्रचनं नृपः ” । यद्वा । सन्मानात् ”.—केवलं चरणेन कल्पितं, On this Chāritravardhana remarks : “ विरहीवदुल्लंघनद्वारादिव स्थित्वा चरणमात्रे दक्षितमित्यर्थः ”

P. 579. St. 8.—कोमलात्मनखरागरूपितं, Hemādri, Vallabha, Sumativijaya and Vijayanandasūris’ varacharanasevaka read “ कोमलांशुनखरागरूपितं ” where Hemādri explains, “ कोमलांशुशेषां येषां ते च नखाश्च तेषां रागेण भूषितस्तं ” Sumativijaya explains thus, “ कोमलांशुनखरागरूपितं स्वनखरक्तत्वेन शोभितं । कोमलांशुशेषां ये नखरस्तेषां रागो रक्तमता तेन भूषितं. &c.” A Jaina commentary on Raghuvans’a, obtained from Gujarātha, by one who calls himself a slave of the feet of the most learned Vijayananda (श्रीविजयानन्दसूरीश्वरचरणकमलमेवक) explains in the following manner, “ कोमलांशुशेषां ये नखास्तेषां रागेण रक्तत्वेन भूषितं शोभितं तं तथोक्तं &c.” Chāritravardhana reads कोमलाग्रनखरागरूपितं and explains thus, “ कोमलानामग्रनखानां रागेणारुणिम्ना भूषितं &c.” Dinakara reads and comments upon “ कोमलाग्रनखरागरूपितम्. ” See readings.

P. 580. St. 9.—गूढमोहनगृहाः, Hemādri explains this to mean. “ गूढा अदृश्या मोहनगृहाः सुरतगृहा यासु ताः । मुच्यन्ते अनेनेति मोहं । “ सुरतं मोहनं शोकं ” इति हलायुधः । मधुच्छिद्वक्त्रादिना ये गृहा निर्णीयन्ते ते हिकामिभोगार्थं जलमध्ये स्थाप्यन्ते । यद्वा । मोहनगृहाः कटिभागः तदम्बुभिर्गूढमोहन गृहाः ” And Chāritravardhana has : “ तदम्बुभिस्तासां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढं गूढं मोहनगृहं कटिभागी यासां ताः कामिनीभागहितः ”

P. 580. St. 10.—अर्पितप्रकृतिकान्तिभिः, for the artificial decorations consisting of the collyrium in the eye and the red paintings of the lips were washed away by the water thrown by the young beautiful girls at each other.—धौतरागपरिपाटलाधरैः, Chāritravardhana interprets this to mean, “धौतः क्षालितो योऽसौ रागोऽलक्तकादिस्तेन पाटलवर्णा अधरा येषां तैः । कृत्रिमशोभायां गतायामपि सहजशोभया तस्य प्रीतिमुदपादयन्नित्यर्थः ”. And Hemādri has : “धौतरागाः परिपाटला अधरा येषां तैः । अर्पिता दत्ता प्रकृतिः सहजा कान्तिः शोभा एभ्यस्तानि । कृत्रिमशोभायां गतायां निजशोभैवावशिष्टेत्यर्थः ”.

P. 580. St. 11.—पानभूमिरचना, Chāritravardhana renders it by “पञ्चवास्तरणादीन्.” See note to St. 49, Canto VII.—अभ्यपद्यत, Hemādri remarks : “रचनापदं सद्यो निर्माणसूचकं.” And Chāritravardhana says “रचनाग्रहणं नूतननिर्माणसूचनार्थः.”—प्रियासखः, Hemādri reads प्रियावृतः instead of प्रियासखः and interprets, thus, “प्रियावृतः सोऽग्निवर्णः पानभूमेः रचनाः विन्यासान् अभ्यपद्यत अगमत् । दिवादि ।” Chāritravardhana reads with Hemādri and explains, “स नृपः पानभूमे रचनाः पञ्चवास्तरणादीन् प्रियावृतः स्त्री-युक्तः सन्नभ्यपद्यत प्रापत्.” Vallabha, Dinakara, Sumativijaya and others also read with Hemādri. See readings.—वासितासखः, Chāritravardhana observes : “वासिता यी करिण्योश्च” इत्यमरोक्तेरुभयवसिद्धौ प्रियासख इत्यपि केचित् .”

P. 581. St. 12.—सातिरेकमद्कारणम्, Chāritravardhana reads सातिरेकमधुगन्धिनम् and interprets thus, “रह एकान्ते नृपेण दत्तमत एव सातिरेको मधुगन्धोऽस्यास्तीति तादृशं मुखासवमङ्गना स्त्रियोऽभिलेषुः पपुस्त्वित्यर्थः.” Sumativijaya, Dinakara and others read with Chāritravardhana. See readings.—बकुलतुल्यदोहदः. This refers to the old notion of the poets that Bakula tree before it puts forth flowers requires that a young beautiful damsel should first rinse her mouth with wine and then throw the rinsing-wine on its trunk. Cf. Hemādri : “बकुलेन तुल्यं दोहदमिच्छा यस्य सः । बकुलो हि स्त्रीमुखासवं वाञ्छति । तथा प्रयोगरत्नावल्यां । “नूपुरान्वितपादेन तरुण्या ताडितो भृशं । अशोककेसरो वक्त्रसीधुगन्धश्च फलति,” and further observes, “बकुलबद्धसौहृदः” इति पाठे आश्वासविशेषणं । बकुलो हि मयगन्धः । “बकुलः सीधुगन्धश्च मयगन्धोऽथ सारसः” इति निघण्टुः.” And Chāritravardhana has : “बकुलश्च मदाननासवरूपेण दोहदेन पुष्प्यतीति प्रसिद्धिः.”

P. 582. St. 14.—पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयन्त, Cf. Chāritravardhana : “पार्श्ववर्तिषु भरतवियेपदेशिष्वभिनयं लोचनहस्तपादं विन्यासादिकमतिकङ्क्षयितुमन्यथाकर्तुं शीलं यासां ता नर्तकीरलज्जयत्सलज्जाश्चकार । यतो मनोहरन् । अभिनयातिलङ्घनेन गुरवोऽस्मान्भूपासक्तमनसो विदन्तीति नर्तकीनां लज्जा बभूवेत्यर्थः.” And Hemādri has : “गुरुषु पार्श्ववर्तिषु सन्तु तत्रतमनस्कृतया नर्तक्यो विस्तृताभिनयाः.”—लोलामाल्यबलबः, Hemādri analyses : “लोलानि माल्यानां बलयानि यस्य सः.”

P. 582. St. 15.—**चार नृत्यविगमे**, Hemādri interprets this to mean, “चारुणो नृत्यस्य विगमेऽवसाने तासां स्त्रीणां मुखं पिबन् । इदं मुखपानमिन्द्रकुबेरयो-
रपि दुर्लभमित्यर्थः.” He takes the whole expression as a compound
word, and also observes : “चारु इति मुखविशेषणं वा.” Chāritravardhana
also explains it in the same way. For a similar use of विगम compare
Meghadūta I. St. 59. “यस्मिन्दृष्टकरणविगमात्.” Also Buddhacharita,
Canto VIII, St. 12. “अथोच्चुरयैव विशाम तद्वनं गतः स यत्र द्विपराजविक्रमः । जिज्ञांवि-
षा नास्ति हि तेन नो दिना यथेन्द्रियाणां विगमे शरीरिणां” ॥ “Then they said, ‘Let,
us go this very day into that forest, whither he is gone, whose gait
is like the king of elephants; without him we have no wish to live,
like the senses when the souls depart.’—पिबन् = चुम्बन्, observe
Chāritravardhana, Dinakara and Sumativijaya.—**अमरालकेश्वरौ**,
Hemādri explains this to mean, “संज्ञाया मेकदेशव्यवहारात् । भामसेनो भामः ।
सत्यभामा भामेतिवत् । अमराशब्देनामरावतीति कैश्चिदुच्यते । यद्वा । अमरा अत्र सतीत्यमरा
“अज्ञां आदिभ्योऽच्” । तथा अमरशेषे । “अमरात्वमरावत्यां न द्वयोः स्यात्सुदर्शनं”
इति । विधश्च । “दूर्वामरावती स्थूणा गदूचीऽवमरा मता” इति । अमराया अलकायाश्च
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्स्त्रीत्वं व्यज्यते । तेनेन्द्रकुबेरयोरैकस्त्रीत्वं । अस्यत्वनेकस्त्रीत्वं । अतस्तयोर्दु-
र्लभमिति भावः.—**स्वेदभिन्नतिलकं**, Hemādri explains thus, “स्वेदेन भिन्न-
स्तिलको यस्य तत्.”—**प्रेमदत्तवदनानिलः**, Here Hemādri reads “प्रेमदत्तवद-
नानिल” as an adjective to मुखं and observes, “प्रेम्णा दत्ता वदनानिलो यस्मै
तत् । एतत्क्रियाविशेषणं वा.”—**नृत्यविगमे**, On this epithet Hemādri quotes
the following definition, “भावाश्रयं तु नृत्यं स्यान्नृत्यं तालसमन्वितं” इति । प्र-
तापरुद्रोक्तेः स्त्रीनृत्यं चंचत्पुटादि तालयुक्तत्वात्स्वेदभिन्नतिलकत्वं श्रुत्यांगीतं च । अत एव
नृत्यं सुखातिशयहेतुः । तथा रतिरहस्ये । “अध्वकान्ततनुर्नवजवरवती नृत्यश्रुत्यांगां तथा ।
मासैकप्रसवा ददाति सुरते षण्मासगर्भां मुखं” इति । “मधुरोद्धतभेदेन तद्वयं विविधं पुरं”
इति दशरूपोक्तेर्नृत्यमपि भवति.”

P. 583. St. 16.—**तस्य &c.**, On this passage Hemādri comments
thus: “वज्रभाभिरुपसृत्य गत्वा नवेषु काम्यवस्तुषु संगिनस्तस्याश्रिवर्णस्य समागमाः
सामि अर्धो भुक्ता विषया येषां ते चक्रिरे । “सामित्वर्द्धं जुगुप्सिते” । यथेच्छमुपभुक्तश्चेदयं
निश्चयः सन्नस्मत्समीपं नायाति । नवसंगीत्वादयं यास्यत्यश्रिवर्णः स्त्रीभिः सामिभुक्त इ-
त्यर्थः । “सामि” Pāṇini, II. 1. 27. इति ज्ञानेन तत्पुरुषसमासः । किंविधाः स-
मागमाः । सावरणः प्रच्छन्नो दृष्टः प्रकाशः सन्धिर्येषु ते । तथा गोर्नर्दीयमते । “सन्धिः
सावरणः प्रकाशश्च” । सावरणो भिक्षुकादिना । प्रकाशः स्वयमुपसृत्येति.” Chāritra-
vardhana’s comments are: “नवेषु पूर्वमनुपभुक्तेषु काम्येष्वभिलषणीयेषु इन्द्रियार्थेषु
सङ्गिन आसक्तिमतस्तस्य नृपस्य सङ्गमाः संबन्धा वज्रभाभिः स्त्रीभिरुपसृत्य समागत्य सा-
म्यर्थं भुक्ताः सामिभुक्तास्तादृशा विषया येषां ते तथा भूताः कृताः । कीदृशाः समागमाः
सावरणो वेषान्तरेण प्रच्छन्नो दृष्टः प्रसिद्धः सन्धिः सन्धानं सङ्केतो येषु ते तथा । एतेन
किमुक्तं । ययस्मै समस्ता अस्माभिः संभोगप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते तदानवाभिलषणीयवस्त्वा-
सक्तिमत्त्वादस्मान्परित्यज्यान्वामयमभिगमिष्यतीति विश्वायं रमणीभिर्निःशेषविशेषकलिताः
संभोगप्रकारा न दर्शिता इति भावः । गोर्नर्दीयाचार्यमते सन्धिश्चिद्विधः । सावरणः प्रका-
शश्च । सावरणो भिक्षुकादिना प्रकाशस्तु स्वयमुपसृत्य । संकेतेनेति रुद्रटीप्पणम् । तदाभावे

नियुज्जीत कादिकामित्यादि ?" Vallabha, who reads सावरणदृष्टिसन्धयः, comments as follows on the verse : " वल्लभाभिः कान्ताभिरुपसृत्यापेत्य तस्य राज्ञः समागमाः संयोगाः सामिभुक्तविषयाश्चक्रिरे अर्धभुक्तशब्दादिविषयाः कृताः । किमुताः समागमाः सावरणदृष्टिसन्धया निर्मालितनेत्रविषयाः । किमुतस्य तस्य नवेषु काम्यवस्तुषु सङ्गिनो मदनोद्गुपनवस्तुषु सङ्गपरायणस्य." Hemādri, Chāritravardhana as well as Vallabha construe the gerund उपसृत्य better than Mallinātha does. But Chāritravardhana appears to be mistaken like Mallinātha in giving the purport (भावार्थ) of the verse as he usually does at the end of his commentary. Kālidāsa intends that while the king, who arranged the preliminary negotiations with new damsels sometimes by proxy and sometimes personally, was already in the enjoyment of new pleasures (i. e. in the company of new girls) his old mistresses went up to that place and made his pleasures half-enjoyed, i. e., interrupted him. The Southern and the Deccan Mss. of Mallinātha's commentary omit the following substance of the stanza as produced by the Northern Mss. " यथेष्टं भुक्तश्चर्क्ष्यं निरुहः सन्नस्मत्समीपं नायास्यतीति भावः." This, it appears, has been probably borrowed from the commentary of Hemādri. See above.

P. 583. St. 17.—असकृत्, On this Hemādri remarks : " असकृदिति सर्वत्र संबध्यते." Hemādri gives the purport of the passage in the following words, " बन्धनादि सर्वं ताभिः क्रियमाणं वञ्चयन्प्रगटयन्नित्यर्थः । तथाविधाः प्रणयिनीरनुबभूवेति वा" । " अतो वृधिवञ्च्योः प्रलम्बने" Pāṇini, I. 3. 69. इति नात्रात्मनेपदाभावदोषः." And Chāritravardhana has : " वञ्चयन् परिहरन्निति कश्चित् । अत एव " वृधिवञ्च्योः प्रलम्बने " इत्यादिनात्मनेपदाभावादोषः." Translate the aphorism :—' After the causatives of the verbs गृध् 'to covet' and वञ्च् 'to go,' the Atmanepada is employed, when used in the sense of deceiving, even though the fruit of action does not accrue to the agent.' When these verbs have not the sense of deceiving their causals take Parasmaipada. As आनं गर्धयति 'he causes the dog to bark,' अहिं वञ्चयति 'he avoids the serpent.' Chāritravardhana gives the purport in the following words : " गोत्रस्खलनादिना सापराधमेनं कापि तर्जयति । काप्येतं सेव्यमीक्षते । कापि मेखलया बभ्राति । तथाविधो वञ्च्योऽनुबभूवेति भावः."

P. 583. St. 18.—सुरतवाररात्रिषु, Hemādri analyses : " सुरतस्य वारोऽवसरो यासु ताश्च रात्रयश्च तासु । अस्याः सुरतवारोऽस्यां रात्राविति । " विप्रलम्बो विसवादः" । अङ्गीकृतासंपादनं इति क्षीरस्वामी."—दूतिविहितं, The word दूति is generally found with long ती. Hemādri supports this by quoting the following :— " दूत्यां दूतिरपि स्मृता " इति शब्दभेदप्रकाशः.

P. 584. St. 19.—अङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकाः, " अङ्गुलीनां क्षरणेन स्वेदेन सन्नापातता वर्तिका नूतिका यस्य सः &c., " observes Hemādri. And Chāritravardhana has : " अङ्गुलीस्वेदक्षरणेन सन्ना नष्टा वर्तिका खटिका यस्य स ताहसो वर्तते स्म."

—कथंचित्, On this Chāritravardhana remarks “तत्तत्स्मरणमात्रप्रोद्भूतमन्य-
थत्वात्सात्त्विकोदयाच्च कथंचिदित्युक्तिः.” And Hemādri has “तत्तत्स्मरणमात्रजात-
कामत्वात्सात्त्विकभावोदयाच्च लेखनासंभवात्कथंचिदित्युक्तिः.”

P. 584. St. 20.—उत्सवविधिच्छलेन, (supply आनाय्य). ‘Under the
pretext of their having to celebrate some festive ceremony,’ such
as requires the presence of the husband. See the 3rd act of the विक्र-
मोर्वशीयं.

P. 585. St. 21.—कृतखण्डनव्यथाः, Cf. Chāritravardhana: “कृता
संपादिता खण्डनव्यथा अन्याङ्गनासङ्गचिह्नज्ञानोत्पन्ना पीडा यासां ताः.” Dinakara,
as might be expected, has the following: “कृतोत्पादिता खण्डनव्यथा रूपन्त-
रसंगचिह्नज्ञानजं दुःखं यासां ताः.” And Hemādri says, “कृता अधिकां खण्ड-
नस्य वियोगस्य व्यथा यासां ताः.”—प्रणयमन्यरः, ‘cold in his love,’ towards
them (i. e., प्रणयिन्यः).—अदुनोत्, On this Chāritravardhana remarks:
“तथा चोक्तं भट्टोद्भट्टे “कोपो लघुरपि गुरुयते प्रायोऽभिनवदोषप्रसारात्” इति.

P. 585. St. 22.—प्रत्यभैत्सुः, Chāritravardhana observes: ‘प्रत्युपा-
लम्भनं चक्ररित्यन्ये । विवर्तनैर्भैत्सयति स्म । न तु वाक्यैः । प्रत्यक्षादपि स्वप्ने सपत्नीनाम-
भिधानग्रहणमङ्गनानामतिपीडाकारित्वात्कङ्कणभङ्गरुदितैर्भैत्सेनमित्यर्थः .”—प्रच्छशान्त-
गलिताभुविन्दुभिः, On this love-smitten state of young women as well
as men Jagaddhara quotes the following:—‘यदाह भरतः । “अप्रातर-
तिमोगस्य नवकीरागजन्मना । दश स्थानानि कामस्य काममन्तार्धसर्पतः ॥ अभिलाषोऽथ
प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा । अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनं ॥ उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो
विलापः षष्ठ उच्यते उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेव्याधिस्तथाष्टमे ॥ नवमे जडता प्रोक्ता
दशमे मरणं भवेत्” इति ।

P. 585. St. 23.—कृतपुष्पशयनाल्लतागृहान्, Hemādri analyses: “कृता-
नि पुष्पाणां शयनानि येषु तावत्तागृहानेत्य गत्वा । “गृहा पुंसि च भूम्येव”—दूतिक्-
तमार्गदर्शनः, Hemādri analyses: दूतिभिः कृतं मार्गस्य दर्शनं यस्य सः.”
Eleven Mss. give the passage अत्र ङीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य &c., at the
end of Mallinātha's commentary on 23rd verse. Chāritravardhana
also notices the difficulty and observes, “दूतीशब्दे ङीपो ह्रस्वत्वं चिन्त्यं ।
इदन्तो वा.” But दूति with short इ is also found in the dictionary. See
besides verse 33rd below. Hemādri does not appear to have noticed
the difficulty. See note to St. 18th above.

P. 586. St. 24.—ऊचुः On this Hemādri remarks: “अनेन ङीणां
पूज्यत्वं । तथा शृङ्गारतिलके । “मध्यावदन्त्युपालम्भैरधीरा पुरुषं यथा.” And Chāri-
travardhana says: “एतास्तु धीरा नायिकाः.”—प्राप्य, i. e., by his uncon-
sciously speaking to her in sleep by the name of some other girl
whom he loved more tenderly.

P. 586. St. 25.—ललितस्रगाकुलं, Compare Buddhacharita, Canto
V. Stanza 58, * सिधिलकुलमूर्धजा तथाप्या अधनलस्तविभूषणांशुकान्ता । अशयिष्ट

विकीर्णकण्ठसूत्रा गजभग्ना प्रतिपातिताङ्गनेव " Another, with her hair loose, and dishevelled, and her skirts and ornaments fallen from her loins, lay with her necklace in confusion, like a woman crushed by an elephant and then dropped. '

P. 587. St. 26.—अथांगुके: &c., For a similar idea compare Budhacharita, Canto V. St. 58., above.

P. 587. St. 27.—हस्तरौधि, On this Châritravardhana makes the following remark: " मुग्धां प्रस्तुत्य रुद्रटः । " सकंपा चुम्बने वक्त्रं हरत्येषावगूहिता परावृत्यचिरं तस्य गात्रैस्तिष्ठति कपिभिः " इति. "—मन्मथेन्धनमभूद्रुधुरतं, Hemâdri remarks: " यथा इन्धनेनाग्निर्दिव्यते तथा नवोदरतेन तस्य कामो दिदीपे इति. "

P. 588. St. 28.—स्मितमनाज्ञया, On स्मित Hemâdri quotes the following: " ईषच हसितं स्मितं " इति हलायुधः ।

P. 588. St. 29.—न्यस्तपादतलमप्रपादयोः, Hemâdri interprets this to mean, " अप्रपादयोरन्यस्तं पादतलं यस्मिंस्तत् । नायकपरिमाणादल्पपरिमाणा नायिका इति स्थितिः । असपिण्डां यवीयसीं वयसा प्रमाणतश्च न्यूनामिति विशानेधरः. " —कण्ठसक्तमुदुबाहुबन्धनं, " अवनतशरीरत्वात् " says Châritravardhana. And further he remarks: " इति प्रौढा जातिः. "—विसर्गचुम्बन, On this Châritravardhana quotes the following from Ratirahasya, " नयनगल-कपोल दन्तवासो मुखान्तः स्तनयुगलललाटाशुम्बनस्थानमाहुः । दधति जघननाभीमूलक-क्षासु चुम्बन् व्यतिकरमुखमुच्चैर्देशसात्म्येन ? लीढाः. "

P. 588. St. 30.—व्यक्तलक्ष्म, to be taken attributively with परिभोगमण्डनं. Cf. Châritravardhana: " व्यक्तानि लक्ष्माणि नखक्षतादिचिह्नानि यत्र तत्परिभोगमण्डलं. " See reading.

P. 589. St. 31.—अनवस्थितं, 'excited' not able to show by seriousness that he was going on an errand of a friend. Hemâdri and Châritravardhana interpret it by " चञ्चलं. "

P. 589. St. 32.—कण्ठसूत्रं, Châritravardhana, like Mallinâtha, quoting the definition of कण्ठसूत्र and also one from Ratirahasya cites also the following: " कण्ठसूत्रहारादि निराकृत्येति कश्चित् । पुरुषायितं विधाय सखेदास्तत्रास्वासुरित्यन्यः. "—अपदिश्य, Hemâdri says, " अन्यत्र गमिष्यतीति शङ्कया. "

P. 590. St. 33.—चारदूतिकथितं, 'who was (detected and) reported by their female servants employed as spies. '

P. 590. St. 34.—स्पर्धनिर्घृतिम्, In support of this epithet Hemâdri quotes the following: — " निर्घृतिः सुस्थितायां स्यादस्तंगमनसौख्ययोः " इति विश्वः ।

P. 590. St. 85.—विजिह्वनचना, Chāritravardhana, who reads व्यलोकयन् instead of व्यलोभयन्, has the following note: “अधरोरुससर्गं विना वेणुवीणावादनं न घटते । ते चायुना रदननखक्षता भतस्तद्वादनं संप्राप्तदुःखाः शिल्पकार्यो मुखविलोचनैरेनमपश्यन्निति भावः ”. And Hemādri says, “इति साभिप्रायं ”. And rightly remarks. See readings.

P. 591. St. 36.—संज्ञचर्च, On this Chāritravardhana remarks, “नृत्यस्य गात्रविक्षेपात्मकत्वादङ्गाभयतापि घटते । “अव्यक्तरूपं तु सत्त्वं हि ज्ञेयं भावरसात्मकं । आलोकितसमसाविप्रलोकितविलोकिते । उल्लोकिते वागुवृत्ते तथा चैवावलोकिते । अष्टौ दर्शनया भेदा नृत्यवापसमाभ्याः ” इत्युक्तत्वात्सात्त्विकात्यवलाकितानीत्यन्धे ” —अङ्गसत्त्ववचनाभ्यर्थं, Hemādri analyses, “अङ्गं च सत्त्वं च वचनं चाभ्ययो यस्य तत्. ”

P. 592. St. 37.—कृत्रिमात्रिषु = क्रीडाशैलेषु, Observe Hemādri and Vallabha. And क्रीडापर्वतेषु according to Chāritravardhana. On this verse Hemādri and Chāritravardhana make the following remark : “अथ षड्भक्तूनाह ”.

P. 592. St. 38.—On this stanza Hemādri and Chāritravardhana make the following remark: “पावृषमाह ”.—आचकाङ्ग, On this Chāritravardhana quotes the following from Rudrata. “दशकालबलात्कोपः प्रायः सर्वोऽपि योषितां । जायते सुखसाध्योऽपि कृच्छ्रसाध्यो हि रागतः ” इति.

P. 592. St. 39.—On this verse both Hemādri and Chāritravardhana make the following remark : “शरदमाह ”.

P. 593. St. 40.—ओषिबिम्बमित्र, On this Chāritravardhana observes, “स्त्रियोऽपि ओषिविम्बादिकं वल्लभाय प्रकटयन्ति ” इति. And Hemādri quotes the following: “बिम्बफले बिम्बिकायां प्रतिबिम्बे च मण्डले ” इति विधः ।

P. 593. St. 41.—On this Hemādri and Chāritravardhana make the following general remark : “हेमन्तमाह ”.—आम्रथनं, On this Hemādri makes the following remark : “ग्रंथग्रंथसन्दर्भे । आम्रथनमिति लोपश्चित्यः । अमरशेषे च । “ग्रंथनं गुम्फसन्दर्भे ग्रंथनं च ना * * ” इति

P. 594. St. 42.—On this Hemādri and Chāritravardhana make the following remark : “शिशिरमाह ”.—शिशिरराजः, Hemādri observes : “शिशिरे हि राजयो दीर्घाः । अतः सर्वरतेष्विति. ”

P. 594. St. 43.—On this Hemādri and Chāritravardhana make the following remark : “वसन्तमाह ”.

P. 594. St. 44.—Here Hemādri and Chāritravardhana remark : “प्रीत्यमाह ”

P. 595. St. 45.—मौक्तिकप्रयितचारुभूषणे; Pearls were used in large quantities in summer-garments, and summer-ornaments, on account of their cooling effect on body.

P. 596. St. 47.—एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्, Compare Buddha-charita, Canto III. Stanza 51. “यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियार्थैरन्तःपुरे नैव सुतोऽस्य रेमे । ततो बहिर्योदिशति स्म यात्रां रसान्तरं स्यादिति मन्यमानः ॥ —अनङ्गमोहितः, Hemādri, Chāritravardhana, Dinakara, Vallabha and Sumativijaya read अनङ्गमोहितः, where Hemādri explains, “अनङ्गेन कामेन मोहितः स्मरेणाक्रान्तः &c.” Chāritravardhana explains thus, “अनङ्गमोहितः काममोहितः एकतानः &c.” —आत्मलक्षणनिवेदितान्, Hemādri explains thus, “आत्मनः स्वस्य लक्षणेन कुसमादिशति निवेदितान्ज्ञातान्तूनत्यवाहयदतिचक्राम.” Chāritravardhana has, “आत्मलक्षणेन पुष्पादिचिह्नं निवेदितान्तूनत्यवाहयदतिवाहितवान्.” See readings.

P. 596. St. 48.—तं प्रमत्तं, Hemādri renders it by “अनवहिताचित्तमपि”.—दक्षशाप इव चन्द्रं, Cf. Hemādri: “रोहिण्यामेव रममाणाय चन्द्राय क्षयरोगी भवेति दक्षः शापं ददावित्यागमः”. And Chāritravardhana has: “सुता मरित्यागादक्षः शशिनं क्षयी भवेति शशापेति प्रसिद्धं”. See also Mahābhārata, Gadāparvan, Adh. 35. verses 43 and further. Bom. ed. The propriety of the simile seems to be that the king Agnivarna was as gradually consumed by the formidable disease as is the moon in the dark fortnight of the lunar month.

P. 597. St. 50.—The figure according to Hemādri is तुल्ययोगिता. He quotes the following definition from Kāvya-prakāśa. “नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता” इति काव्यप्रकाशे.

P. 598. St. 52.—अघशङ्किनीः प्रजाः, Cf. Chāritravardhana: “मृत इत्यघशङ्किनीः पापं चिंतयन्तीः प्रजा लोकान् &c.” Dinakara reads अघशङ्किनीः and explains thus, “मृत इत्यघं पापं शंसतीति तादृशीः &c.”

P. 598. St. 53.—अनवलोक्य पावनीं संततिं, Chāritravardhana remarks: “सन्तानमनवलोक्यैव व्यसुः समजनि इत्यर्थः”. And Sumativijaya has: “पुत्रमुखमदृष्ट्वैव क्षयरोगेण मृतः इति भावः”.

P. 600. St. 57.—भावाय, should be taken with दधाना. See readings.

INDEX.

A.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVANS'A.

- अक्षः XII. 63.
 अगस्त्यः IV. 44, VI. 61, XV. 54,
 XVI. 44.
 अग्निवर्णः XIX. 1.
 अङ्गदः XV. 90.
 अङ्गाः VI. 27, 30.
 अजः V. 36. 55. 62. 64, VI. 78,
 VII. 31. 33. 55, VIII. 6. 17.
 21. 24. 69.
 अतिथिः XVII. 1.
 अतिबला XI. 9, *see* बलातिबले.
 अन्निः II. 75, XIII. 50.
 अथर्वा I. 59, VIII. 4.
 अनुसूया XII. 27, XIII. 51, XIV.
 14.
 अन्पाः VI. 37.
 अमृता X. 58.
 अयोध्या XI. 93, XIII. 61, XIV.
 29, XV. 38. 60. 98, XVI. 25,
 XVII. 36.
 अरुन्धती I. 56.
 अलका IX. 14, XVI. 42
 अवन्तयः VI. 32.
 अधिनौ XVIII. 23.
 अहीनगुः XVIII. 14.
 इक्ष्वाकुः I. 72, III. 70, V. 55, VI.
 71, XII. 20, XIII. 61. 70,
 XIV. 55, XV. 44. 49.
 इन्दुमती V. 39, VI. 70, VIII. 1.
 28.
 इन्द्रः IV. 16, VI. 62, VII. 35,
 XVII. 5. 81.
 इन्द्रजित् XIII. 73, XV. 26.
 उत्कलाः IV. 38.
 उत्तरकोसलाः III. 5, VI. 71, IX. 1,
 XIII. 62, XVIII. 7. 27.
 उत्सवसंकेताः IV. 78.
 उद्धयः XI. 8.
 उन्नाभः XVIII. 20.
 उमा III. 23.
 उरगपुरम् (= नागपुरम् Mallinātha.)
 VI. 59.
 उर्मिला XI. 54.
 उर्वैबाहुः XIII. 43.
 कक्षवान् V. 44.
 कष्यशृङ्गः X. 4.
 ऐन्द्रिः XII. 22.
 एरावतः VI. 73, XVII. 32.
 ककुत्स्थः VI. 71, IX. 19.
 कपिलः III. 50, XIII. 3, XVI. 34.
 कपिशः IV. 38.
 कबन्धः XII. 57.
 कलिङ्गाः IV. 38, VI. 53.
 कलिन्दः VI. 48.
 काकुत्स्थः VI. 2, VII. 3, IX. 65,
 XII. 30. 46. 72, XIII. 79,
 XV. 4. 75, XVII. 1.
 कामरूपाः IV. 83. 84.
 काम्बोजाः IV. 69.
 कारापथः XV. 90.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVANSA.

- कार्तवीर्यः VI. 38.
 कालनेमिः XV. 40.
 कालियः VI. 49.
 कालिङ्गः IV. 40.
 कालिन्दी XV. 28.
 कावेरी IV. 45.
 किन्नरः IV. 78.
 कुण्डिनम् VII. 33.
 कुबेरः IV. 66, V. 26. 30, IX. 24,
 XV. 45, XVII. 81.
 कुमारः III. 55, V. 36.
 कुमुदः XVI. 76. 81. 86, XVII. 6.
 कुमुदती XVI. 85, XVII. 1. 6.
 कुम्भकर्णः XII. 80.
 कुम्भजम्बा XII. 31.
 कुम्भयोनिः IV. 21, XV. 55, XVI.
 72.
 कुम्भीनसी XV. 15.
 कुम्भोदरः II. 35.
 कुशः XV. 32. 63. 97, XVI. 1. 4.
 35. 72. 81. 88, XVII. 4,
 XVIII. 4.
 कुशध्वजः XI. 54.
 कुशावती XV. 97, XVI. 25.
 कुशिकः XI. 37.
 कुनिका XIV. 22.
 कृष्णः VI. 42, X. 48, XV. 24.
 केकयाः IX. 22, X. 55.
 केरलाः IV. 54.
 केसवः XVII. 29.
 कैकेयी XII. 2. 4. 13. 26, XIII. 59.
 कलासः II. 35, V. 28, XII. 89,
 XIV. 20.
 कोसलाः IV. 70, VII. 34, VIII.
 70, IX. 22. 79, XI. 49.
 कौन्सः V. 1. 30. 32.
 कौमुदतेयः XVIII. 3.
 कौसल्यः XVIII. 27.
 कौसल्या X. 55.
 कौशिकः XI. 1. 14.
 कौस्तुभः X. 10, XVII. 29.
 कथकेशिकाः V. 39. 61, VII. 32,
 VIII. 82.
 क्षेमधन्वा XVIII. 9.
 खरः XII. 42. 47, XIII. 65.
 गङ्गा IV. 32. 36. 73, VI. 48,
 XIII. 57, XIV. 3. 52, XVI.
 33. 71.
 गरुडः XII. 76.
 गरुत्मान् X. 13, XVI. 77.
 गृहः VI. 4.
 गोकर्णम् (?) VIII. 33.
 गोत्रभिद् III. 53, VI. 73, XIII. 7.
 गोप्रतरः (?) XV. 101.
 गोदा XIII. 35.
 गोदावरी XIII. 33.
 गोवर्धनः VI. 51.
 गौतमः XI. 34.
 गौरी IV. 71.
 चन्द्रकेतुः XV. 90.
 शिवकूटः XII. 15. 24, XIII. 47.
 शैवरथः V. 60, VI. 50.
 जनकः XI. 35, XIII. 78, XIV.
 43, XV. 31.
 जनस्थानम् VI. 62, XII. 42, XIII.
 22.
 जयन्तः III. 23, VI. 78.
 जह्नुः VI. 85, XIV. 51.
 जानकी XII. 61, XV. 74.
 जाह्नवी X. 26. 69.
 जीवितेशः XI. 20.
 जैमिनिः XVIII. 33.
 तक्षः XV. 89.
 तक्षकः XVI. 88.
 तक्षा (तक्षशिला) XV. 89.
 तमसा IX. 16. 72, XIV. 76.
 ताडका XI. 15. 18. 21. 28.
 तावपनी IV. 50.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVANS'A.

तुराषाद् XV. 40.
 तृणविन्दुः VIII. 79.
 विकूटः IV. 59.
 विजटा XII. 74.
 विलोचनः III. 66.
 विशिराः XII. 47.
 व्यम्बकः XIII. 51.
 त्वष्टा VI. 32.
 तुहिनाद्रिः VIII. 54.
 दक्षः III. 33, XIX. 48.
 दण्डकः XII. 9, XIV. 25.
 द्वाकण्डः XIII. 77.
 दशमुखः XIV. 87, XV. 103.
 दशरथः VIII. 29, IX. 1, XI. 24
 57, XII. 54, XIII. 75, XV.
 31. 43.
 दशाननः X. 75.
 दशरथिः X. 44, XI. 13. 44, XII.
 45. 76, XIII. 68, XIV. 1,
 XV. 8, XVI. 6.
 दिलीपः I. 12, II. 23, III. 18. 41.
 54, VI. 74, VIII. 11.
 दीर्घतपाः XI. 33.
 दुर्जयः XVII. 5.
 दुर्दुरः IV. 51.
 दुर्वासाः XV. 94.
 दूषणः XII. 46.
 देवानीकः XVIII. 10.
 धनदः IX. 25.
 ध्रुवः XVIII. 34.
 ध्रुवसंधिः XVIII. 34.
 ध्रुविताथः XVIII. 23. see व्युषिताथः.
 नन्दनम् VIII. 32. 95
 नन्दिग्रामः XII. 18.
 नन्दिनी I. 82, III. 40.
 नभःशब्दः XVIII. 6.
 नमुषिः IX. 18.
 नर्मदा V. 42.
 नलः XVIII. 5.

नहुषः XIII. 36.
 नागपुरम् (" उरगाख्यं पुरं ") VI. 59.
 नारदः VIII. 33.
 नारायणः VII. 13.
 निकुम्भः II. 35.
 निमिः XI. 49.
 निषधः XVIII. 1.
 निषधाः XVIII. 1.
 नीपाः VI. 46.
 नैमिषम् XIX. 1.
 नैषधः XVIII. 1.
 पञ्चवटी XII. 31, XIII. 34.
 पञ्चाक्षरः XIII. 38.
 पद्मा IV. 5.
 पम्पा XIII. 30.
 परंतपः VI. 21.
 पाण्ड्याः IV. 49, VI. 60.
 पारसीकाः IV. 60.
 पारिजातः VI. 6, X. 11.
 पारियात्रः XVIII. 16.
 पार्वती I. 1.
 पाशभृत् II. 9.
 पाश्चात्याः IV. 62.
 पिनाकी VI. 72.
 पुण्डरीकः XVIII. 8.
 पुण्यजनाः IX. 6, XIII. 60.
 पुत्रः XVIII. 30.
 पुनर्वसु XI. 36.
 पुरन्दरः II. 74, III. 23. 51, IX. 12,
 XII. 84, XVII. 79.
 पुरुहूतः X. 49, XVII. 32.
 पुलिन्दाः XVI. 32.
 पुष्कलः XV. 89.
 पुष्कलावती (?) XV. 89.
 पुष्पकम् X. 46, XIII. 40. 79,
 XIV. 20.
 पुष्पपुरम् VI. 24.
 पुष्यः XVIII. 32.
 पौरस्त्याः IV. 34.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVANS'A.

पौलस्त्यः IV. 80, X. 5. 47. 73, XII.
72. 77. 83. 90. 102, XIII. 72.

प्रचेताः I. 80.

प्रतीपः VI. 41.

प्राग्ज्योतिषाः IV. 81.

प्राचीनवर्हिः IV. 28.

प्रियंवदः V. 58, VII. 61.

प्रियदर्शनः V. 53.

बलनिषूदनः IX. 3.

बलमिन् XI. 51.

बलातिबले XI. 9.

बलिः VII. 35.

बहुधृतः XV. 36.

विडौजाः III. 59, XIV. 59.

विभीषणः XII. 68. 104, XIII. 69,
XIV. 17.

ब्रह्मा V. 36.

ब्रह्मिष्ठः XVIII. 28.

ब्राह्मम् XIII. 60.

भगीरथः IV. 32.

भद्रः XIV. 31.

भरतः X. 70. 81, XI. 16. 69, XII.
12. 24, XIII. 64. 66. 68. 70.
72. 77, XIV. 11. 16. 73, XV.
87. 88.

भागीरथी VII. 36, XIV. 28.

भार्गवः XI. 46. 61. 67. 79. 83, 88,
XIV. 46.

मिथः XI. 8.

भृगुः X. 14.

भोजः V. 39, VII. 2. 13. 18. 29. 35.

मगधाः I. 57, III. 5. 19. 23, VI.
20. 21, IX. 22.

मघवा III. 46. 52, IX. 20, XIII.
36. 39, XVIII. 31.

मतंगः V. 53.

मथुरा VI. 48, XV. 28. 36.

मधुमधु IX. 48.

मधुमधु XV. 15.

मनुः I. 11. 17, II. 4. 33, IV. 7,
IX. 3, XIV. 67.

मन्दाकिनी XIII. 48.

मरुत् II. 10, IX. 13.

मरुत्वान् III. 4, XVI. 71.

मरुता IV. 55.

मलयः IV. 46. 51, VI. 64, IX. 25.
29, XII. 32, XIII. 2.

महाकालः VI. 34.

महेन्द्रः IV. 39. 43, VI. 54, XIII. 20.

महेधरः III. 49.

महोदधिः IV. 34. 50, VI. 54.

माण्डकणिः XIII. 38, see शातकणिः.

मातलिः III. 67, XII. 86.

मानसम् VI. 26, XIII. 55. 60. (Mal-
linātha).

माल्यवान् XIII. 26.

मारुतिः XII. 60. 78.

माहिष्मती VI. 43.

मिथिला XI. 32. 52.

मेघनादः XII. 79.

मेरुः I. 14, VII. 24, XVII. 26.

मैथिलः XI. 32. 37. 43. 47. 48. 57.
72, XIII. 77.

मैथिली XI. 93, XII. 29. 36. 38.
55, XV. 37. 56. 73.

मैथिलेयः XV. 31. 63. 71, XVI. 42.
88.

यमः IX. 6. 24, XVII. 81.

यमुना XIII. 57, XV. 2. 30.

यवनाः IV. 61.

यादोनाथः XVII. 81.

युधाजित् XV. 87.

रघुः I. 9, III. 21. 32. 34. 43. 47.
51. 53. 59. 67, IV. 10. 49. 58.
66. 77, V. 12. 24. 26. 28. 39.
63, VI. 6. 68. 76. 83, VII. 71,
VIII. 5. 10. 13. 16. 17. 21. 24,
IX. 5. 9, X. 68, XI. 2. 54.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVANŚA.

XIV. 7. 12. 13. 29, XV. 7. 35. 46. 54, XVI. 1. 8. 23. 35. 39. 42, XVIII. 37.	वज्रधरः XVIII. 21.
रघुनन्दनः XIII. 72.	वज्रनाभः XVIII. 21.
रघुनाथः XV. 54. 90.	वनायुः V. 73.
रघुपतिः XII. 104, XIII. 76.	वरतन्तुः V. 1.
राघवः VII. 12. 32. 65, VIII. 16. 25, XI. 6. 10. 17. 22. 32. 35. 42. 47. 48. 70. 79. 83. 88. 89, XII. 32. 44. 51. 53. 69. 85. 96. 103, XV. 6. 44. 92. 96, XIX. 1.	वरुणः IX. 6, XI. 53.
रामः IV. 53. 58, VI. 42, X. 67. 69. 81, XI. 1. 18. 20. 34. 37. 68. 73. 92, XII. 2. 3. 6. 7. 14. 20. 23. 24. 28. 31. 34. 35. 42. 43. 49. 50. 52. 57. 59. 64. 66. 74. 77. 80. 81. 83. 84. 87. 89. 91, XIII. 1. 69. 74. 77, XIV. 15. 19. 21. 58. 68. 84, XV. 3. 5. 9. 34. 39. 43. 48. 56. 64. 65. 67. 70. 71. 86. 89. 94.	वसिष्ठः I. 35, II. 19. 67. 69. 70, III. 40, V. 27, VIII. 3, XVII. 38.
रामायणम् XV. 63.	वस्वौकसारा XVI. 10.
रावणः X. 48, XI. 19, XII. 32. 51. 55. 83. 87. 91. 99. 103.	वामनः XI. 22.
रुद्रः XI. 47.	वालखिल्याः XV. 10.
रेवा VI. 43, XVI. 31.	वाली XII. 58.
लक्ष्मणः X. 71. 81, XI. 2. 6. 26. 54. 91, XII. 9. 39. 44. 77, XIII. 65. 72, XIV. 44. 49, XV. 17. 90. 94.	वाल्मीकिः XIV. 45. 58. 79, XV. 11. 37. 64. 69. 80.
लक्ष्मी VI. 43. 58, VII. 70, X. 10, XII. 15. 26, XIV. 24. 86, XVI. 79, XVIII. 16. 47.	वासवः III. 58. 63, V. 5, IX. 8 XI. 33. 53.
लवः XV. 32. 63. 97.	विडौजाः see विडौजाः.
लवणः XV. 2. 5. 17. 26. 38. 40.	विदर्भाः V. 40. 60, VI. 58. 66. 84, VII. 1. 30.
लुङ्गा VI. 40. 62, XII. 61. 63. 66. 71. 78. 84, XIII. 78, XV. 103.	विदिशा XV. 36.
जैह्व्या IV. 81.	विदेहाः XI. 36, XII. 26, XIV. 24.
वह्निः IV. 86.	वियाधरः II. 60.
	विधाता I. 35.
	विन्ध्यः VI. 61, XII. 31, XIV. 8, XVI. 31. 32.
	विराधः XII. 28.
	वृन्दावनम् VI. 50.
	विश्वसहः XVIII. 24.
	विष्णुः X. 49, XIV. 59, XVI. 28. 82.
	वैदर्भः V. 62, VI. 3, VII. 67.
	वैदेहः XIV. 39. 47. 84.
	वैदेही XII. 20. 59. 64, XIV. 33. 39. 72, XV. 61.
	वैनतेयः XVI. 88.
	वैवस्वतः I. 11, XV. 45. 57.
	व्युषिताथः or व्युषिताथः XVIII. 23.
	शक्रः I. 75, III. 39. 56, IV. 40, VI. 74, XIV. 83, XIX. 30.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVANS'A.

- सङ्कणः XVIII. 22.
 शची III. 13, 23, 55, VI. 23, VII.
 3, VIII. 32, XVII. 7.
 शतमखः IX. 13.
 शत्रुघ्नः X. 71, 81, XIII. 79, XV. 6.
 19, 22, 36.
 शम्बुकः XV. 50.
 शरजन्मा III. 23.
 शरभङ्गः XIII. 45.
 शरावती XV. 97.
 शर्वः XI. 93.
 शतकर्णः or माण्डकर्णः XIII. 38.
 शार्ङ्गः XV. 40.
 शिलः XVIII. 17.
 शूर्पणखा XII. 38, 51.
 शूरसेनः VI. 45.
 शोणः VII. 36.
 श्यामः XIII. 53.
 षडाननः XIV. 22.
 सगरः III. 50.
 संपातिः XII. 60.
 सतर्षेयः XIII. 51.
 संमोहनेम् V. 57.
 सरयू VIII. 95, IX. 16, XIII. 63,
 XIV. 3, 30, XV. 95, 100,
 XVI. 21, 35, 36, 54, 58, 75,
 XIX. 40.
 सरस्वती III. 9, IV. 6, VI. 29.
 सद्यः IV. 52.
 साकेतम् V. 31, XIII. 79, XIV. 13,
 XVIII. 36.
 सिन्धुः IV. 67, XV. 87.
 सिन्धुः VI. 35.
 सीता XII. 9, 21, 33, 44, 53, 54.
 63, 74, 90, XIV. 5, 19, 26, 54.
 59, 71, 83, 87, XV. 1, 89, 71.
 76, 80, 84, 85, 86.
 सुकेतुः XI. 14.
 सुग्रीवः XII. 58, XIV. 17.
 सुतीक्ष्णः XIII. 41.
 सुदाक्षिणा I. 31, II. 21, 64, III. 1.
 67.
 सुदर्शनः XVIII. 35.
 सुधर्मा XVII. 27.
 सुनन्दा VI. 20, 37, 70, 80.
 सुपर्णः X. 61.
 सुप्रतीकः V. 75.
 सुबाहुः XI. 29, XV. 36.
 सुमन्त्रः XIII. 59, XIV. 47.
 सुमित्रा X. 55, 71, XIV. 51, 56.
 सुभ्रिः I. 75.
 सुषेणः VI. 45.
 सुष्माः IV. 35.
 सौमित्रिः XII. 14, 104, XIII. 32.
 73, XIV. 11, 53, XV. 14, 20.
 स्कन्दः II. 36, VII. 1.
 स्थाणुः XI. 13.
 स्वाहा I. 56.
 हनूमान् XIII. 64.
 हरः IV. 32, VI. 62, XI. 83.
 हरिः III. 43, 49, 55, 68, VIII. 79,
 X. 5, 86, XI. 76, XII. 57, 103,
 XIII. 1, 69.
 हरिणी VIII. 78.
 हिमवान् IV. 79.
 हिमाद्रिः XIV. 3.
 हिरण्यनाभः XVIII. 25.
 हूणाः IV. 68.
 हेमाङ्गदः VI. 53.
 हेहयाः XI. 74.

B.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY MALLINĀTHA IN HIS SANJIVINĪ ON THE RAGHUVANŚA.

अमरः I. 1. 2. 3. 7 and *passim*.
 आख्यातचन्द्रिका (*w.*) XII. 41.
 आपस्तम्बः III. 39 ; XI. 25.
 आर्यभट्टः X. 1.
 आश्वलायनः II. 75; III. 10.
 कणभुक् *Notes on* VIII. 16.
 कल्यायनः VII. 26.
 कामन्दकः I. 22. 59. 60 63; III. 35; IV. 8; V. 16. 33; IX. 15. 53; XIII. 7; XVI. 2; XVII. 51. 60; XVIII. 50.
 कालिदासः I. 1, and at the end of each canto.
 काशिका (*w.*) VIII. 4.
 कुमारसंभवम् (*w.*) VII. 22.
 कूटस्थायि (*w.*) III. 13.
 केशवः I. 4; III. 33; IV. 7. 37; VI. 30; VII. 31. 39; IX. 15. 60; X. 12; XII. 11. 15; XV. 5; XVI. 57.
 ककुटः V. 72.
 कौटिल्यः III. 29. 35; IV. 35; VIII. 21; XV. 29; XVII. 49. 55. 56. 76. 81; XVIII. 50.
 क्षीरस्वामा I. 36; V. 41; IX. 22.
 गणध्याख्यानम् (*w.*) XI. 41; XII. 19.
 गार्ग्यः XVI. 24.
 गीता (*w.*) VIII. 20; X. 27.
 गोनर्दीयः XIX. 16. 29. 31.
 गीतमः I. 25.
 चाक्षुषः V. 50.
 ज्ञानक्यः I. 22.

दक्षिणावर्तः (An older commentator on the poem). *Introduction*.
 दण्डनीतिः (*w.*) I. 26.
 हण्डी III. 16; IV. 66; VII. 15; IX. 43; XIII. 15; XIX. 51.
 दशरूपकम् (*w.*) V. 67; XIX. 31.
 नाथः (An older commentator on the poem). I. 23; Also *Introduction*.
 नारदः III. 19.
 नारसिंहम् (*w.*) X. 56.
 नैषधः (*w.*) IV. 45.
 न्यासकारः The; IX. 23; XII. 19.
 न्यासोद्घोतः (*w.*) II. 34.
 पराशरः I. 76; VIII. 73.
 पारस्करः III. 10.
 पालकाव्यः I. 71; IV. 23; XVI. 3.
 ब्रह्मपुराणम् (*w.*) IV. 44.
 भट्टमल्लः XII. 41.
 भरतः XIX. 36.
 भविष्योत्तरम् (*w.*) III. 1; IV. 3.
 भागुरिः XI. 21.
 भाजराजः XII. 19.
 मनुः I. 14. 22. 58. 62. 76. 85. 95; II. 2. 75; III. 11. 18. 28. 29. 33; V. 10. 21; VIII. 4. 14. 73; IX. 1. 7; XI. 71; XIII. 24; XV. 53; XVII. 52. 59. 61; XVIII. 15.
 महाभारतम् (*w.*) II. 42; IV. 77; X. 19; XI. 74.
 महाभाष्यम् (*w.*) II. 1.
 महायाना (*w.*) IV. 25.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY MALLINĀTHA IN HIS SANJĪVINĪ ON THE RAGHUVANŚA.

- माघकाव्यम् (*w.*) IV. 45; VIII. 29.
 मातङ्गः I. 39.
 मार्कण्डेयः VI. 32.
 मिताक्षरा (*w.*) VIII. 19.
 मृगचर्मीयम् (*w.*) IV. 39.
 याज्ञवल्क्यः I 20; III 10. 70; VIII. 86; IX. 76; XVI. 88; XVII. 39.
 यादवः I. 13. 17. 41; II. 8. 26. 30. 31. 32. 35; III. 28. 29. 31. 52; IV. 15. 36. 46. 53. 73. 77; V. 1. 7. 8. 14. 17. 45. 48. 64. 70; VIII. 80; IX. 16; X. 58; XII. 1. 88; XIII. 67. 75. 79; XIV. 2 13. 24; XVI. 10. 52. 78 XIX. 24. 57.
 रतिरहस्यम् (*w.*) XIX. 25. 32.
 रसस्धाकरः (*w.*) VI. 12.
 राजमृगाङ्कः (*w.*) III. 13.
 रामायणम् (*w.*) II 75; IX. 76. 77; X. 1; XI. 9. 14; XIII. 53. 73, XV. 24.
 लघुजातकम् (*w.*) III. 13.
 वाल्मीकिः I. 4.
 वसिष्ठः VIII. 18. 24; XIII. 52.
 वात्स्यायनः VII 22; XIX. 16. 31.
 वामनः IV. 28; VII. 7; IX. 57; XIX. 50.
 वामनपुराणम् (*w.*) VII. 35.
 वायुपुराणसंहिता (*w.*) I. 1.
 बाहटः III. 1. 2. 6. 8.
 विधः I. 11. 14. 18. 30; II. 3. 17. 31. 57; III. 3. 10. 27. 30. 33; IV. 18. 30. 53. 68; V. 35. 36. 37. 53. 68; VI. 21. 28. 30. 32. 47. 71; VII. 9. 45. 50. 57; VIII. 19. 24. 94; IX. 16. 24. 50. 65. 75; X. 9. 19; XI. 13. 14. 15. 18. 20. 38. 42. 46. 47 57. 67. 77. 92; XII. 1. 12. 34. 66. 88. 96. 98; XIII. 4. 7. 9. 24. 62. 72; XIV. 48; XV. 97-98; XVI. 3. 11. 37. 40. 85; XVII. 25. 32. 58. 62; XVIII. 14. 30.
 विश्वप्रकाशः (*w.?*) I. 8.
 विष्णुपुराणम् (*w.*) IV. 39.
 वृत्तिकारः The, VI. 78; XII. 19.
 वैजयन्ती (*w.*) XV. 32.
 व्यासः II. 73; XIV. 80.
 शकुनाणवः (*w.*) XI. 26.
 शङ्खः III. 21.
 शब्दानावः (*w.*) V. 44.
 शाश्वतः I. 38; II. 15. 35. 59; III. 12. 20; IV. 17; V. 43. 49. 59. 73; IX. 18; XVI. 21. 82.
 संग्रह (*w.*) III. 1.
 सञ्जनः I. 2 20; XVII. 29.
 सिद्धयोगसंग्रहः (*w.*) V. 73. Correctly cited as सिद्धयोगसंग्रहः by Hemādri, which see.
 स्कान्दम् (the Purāna) VIII. 95.
 हरिवंशः (*w.*) II. 75.
 हलायुधः I. 7. 12. 63; II. 18. 42 75; III. 6. 28; V. 4. 15. 73; VI. 43. 53; XI. 1. 14. 27 XVII. 47. 63.
 हारीतः XIV. 12.
 हेमः (*w.*) II. 14; III. 12 30; XII. 25.

अक्षमां दीव्य (इति श्रुतिः) VI. 18,
अग्निषित्कपिला सप्ती राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्य-
शः (इति स्मरणम्) XVII. 74.

अग्निमुखा वै देवाः (इति श्रुतिः) X. 21.
अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति (इति
श्रुतिः) IV. 1.

अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा श्ववणिजो च दि-
न्नाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिर्था-
न्द्रियांशस्त्रिनवकविशतिभिश्च तेस्तनीचाः
III. 13.

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि
I. 27.

अदण्ड्यादण्ड्यत्वात्ता दण्ड्याश्चैवाप्यदण्ड-
यन् । अयज्ञो महदाप्नोति नरकं चैव ग-
च्छति I. 25.

अनुशानासमथेस्य वानप्रस्थस्य जायेतः । भू-
ग्वग्निजलसंपातिर्मरणं प्रविधीयते IX. 81.

अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । स-
र्वदा सर्वथाभावार्त्तिकचिर्त्तिकचिर्द्विवक्ष्यते
VII. 59.

अपि मार्षं मर्षं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेन्निराम
XIX. 23.

आत्मा वै पुत्रनामासि (इति श्रुतिः) I.
33, XVI. 82.

आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति (इति
श्रुतिः) IV. 1.

आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्घ्यमिति X.
19.

आज्ञानैर्मस्त्रिकया वस्तुनिर्देशो वापि तन्म-
जम् I. 1.

इदं सर्वमद्यजत यदिदं किञ्चित् (इति श्रुतिः)
X. 22.

वस्तुतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना
• XIII. 8. •

एष वा अनुणो यः पुत्री (इति श्रुतिः)
III. 20, X. 2.

ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि । इष्टला-
भादिनात्येषामवज्ञा गर्व ईरितः । मद-
स्त्वानन्दसंमोहः संभेदो मदिराकृतः XVII.
43.

कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधाव-
न्ति । एष ह वा एतममयः प्रत्याधावन्ति
सशकलान्दारुनिवाहरन् I. 49.

कायकारणयोभिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः
XVII. 33.

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्
V. 67. See readings of the same.

काव्यं यज्ञसर्थेकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्ष-
तये &c. I. 1.

काव्यालापांश्च वर्जयेत् I. 1.

किं बहुना कारवोऽपि निश्चकर्मन्त्युपासने (इ-
त्याचार्योः ?) X. 26.

कृष्णविषाणया कण्डूयते (इति श्रुतिः)
IX. 17.

कृष्णाजिनं दीक्षयति ओदुम्बरं दीक्षितदण्डं
यजमानाय प्रयच्छति IX. 17.

क्षिप्याद्वाहुमपि दुष्टात्मनः I. 28.

जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते
XVI. 1.

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेऽप्या कषायिता
XIX. 21.

तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम् (इति
श्रुतिः) V. 23.

तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः VI. 29.

ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य I. 31.

त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः
(इति सूत्रकारवचनम्) VIII. 14.

दशमे मासि जायते (इति श्रुतिः) III. 13.

ANONYMOUS QUOTATIONS BY MALLINATHA.

- देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् ।
 भद्राविधाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव
 वा III. 6.
 दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् III.
 6, XIV. 27.
 नान्यः पन्था विद्यतेऽनाय (इति श्रुतिः)
 X. 27.
 नायुष्यसनं प्राप्तं नार्तं नानिपरिक्षतम्
 VII. 47.
 नासाकण्ठमुरस्तात् जिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् ।
 पट्भ्यः संजायते यस्मान्स्मान्त्वद्भुज इति
 स्मृतः I. 39.
 पितृव्यपुत्रे सापन्ने परनारीसुतेषु च । विवा-
 हाधानयज्ञादौ परिवेत्तायदूषणम् XI. 54.
 प्रतिपायमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः
 I. 2.
 प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत्
 III. 28.
 शोषितं मलिना कृशा (इति स्मरणम्)
 VI. 23.
 शोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युया-
 न्ति (इति श्रुतिः) I. 49.
 श्रावणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रजेत्रहात्
 (इति स्मरणम्) VIII. 14.
 मकरन्दस्य मयस्य माक्षिकस्यापि वाचकः ।
 अर्धेर्षादिगणेपाठान्त्वनपुंसकयोर्मधुः IX.
 36.
 मणिः ज्ञाणालीढः समरविजया हेनिनिहतः
 &c. V. 16.
 मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् ।
 बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते
 VIII. 14.
 मृदङ्गं देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्र-
 दक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन्
 I. 76.
 मृदुश्चेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजेत जनः । ती-
 क्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां सरसी मतः VIII.
 9.
 यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (इति
 श्रुतिः) X. 28
 यत्कुर्वन्ते वक्षसि वक्त्रमस्य स्तनाभिधातं नि-
 विडोपगूढम् । परित्रमार्थं ज्ञानकैर्विदग्धा-
 स्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः XIX. 32.
 यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रजयेत् (इति श्रुतिः)
 VIII. 14
 रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति XVI.
 67.
 राज्ञा सभासदः कार्यो त्रिषौ मित्रं च ये
 समाः XVII. 39.
 राजराविह रथोद्धता लग्नौ XI. 1.
 रिक्तहस्तेन नोपियाद्राजानं देवतां गुरुम्
 IX. 24.
 लक्ष्मीकामो युक्तादप्यत्र करिवधं न कुर्यात्
 (इति शास्त्रम् (?)) IX. 74.
 वाचं यच्छति (इति श्रुतिः) IX. 17.
 वियोगे योगे वा प्रियजनसदृक्षाभुवनं तत-
 क्षिप्तं कर्म स्वपनसमयं दर्शनमपि । तद-
 क्लृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि । प्रती-
 कारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः
 VIII. 92.
 विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाश्रयोः III.
 40.
 ज्ञातं वै ब्रह्मा राजपुत्रा देवा आशापालाः
 (इति श्रुतिः) III. 38.
 शरमयी मौञ्जी वा मेखला । तया यजमानं
 दीक्षयति IX. 17.
 शुभदो मो भूमिमयः I. 1.
 स पिता यस्तु पोषकः I. 24.
 समासक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः । दु-
 श्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ।
 स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महाम-
 तिः । आश्रापणं वा स्वर्गादिमहाफल-
 जिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं भृगुतः
 पतनं तथा । एतेषामधिकारोऽस्ति नान्यै-
 र्वा सर्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्व-
 वर्णेषु सर्वदा VIII. 94.

ANONYMOUS QUOTATIONS BY MALLINATHA.

समित्युष्पकुशाग्न्यम्बुदन्नाक्षतपाणिकः ।
जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवायो द्विजो
भवेत् I. 56.

समिद्धेऽग्निवाहुतांजुहोति I. 53.

सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छिता-
स्तमो नैशं । क्षपयन्ति दपणोदरनिहिता
इव मन्दिरस्यान्तः (इति संहितावचनं
see Varāhamihira Bri. Samh.
IV. 2) III. 22.

सर्वत्र जयमन्त्रिभ्योऽनुग्रहोऽस्मै पराजयम्
VIII. 3.

सम्यमाक्षि पूर्व मनुष्या अकरो (राति श्रुतिः)
VII. 8.

स्वतः सिद्धेन भिन्नेन समतेन च धर्मतः ॐ०,
I. 1.

स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु स-
ह्यते XVIII. 20.

